

**Ministry of Education of
The Republic of Azerbaijan**
Baku, Azerbaijan

**Qafqaz
University**
Baku, Azerbaijan

Ataturk University
Erzurum, Turkey

Hacettepe University
Ankara, Turkey

Marmara University
Istanbul, Turkey

Ondokuz Mayıs University
Samsun, Turkey

**I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE ON
YOUNG RESEARCHERS**

90

Dedicated to the 90th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

ISBN: 978-9952-468-17-5

PROCEEDINGS

www.qu.edu.az

PROCEEDINGS

QAFQAZ UNIVERSITY
25-27, April 2013
Baku / Azerbaijan

Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyi
Bakı, Azərbaycan

Qafqaz
Universiteti
Bakı, Azərbaycan

Atatürk
Universiteti
Ərzurum, Türkiyə

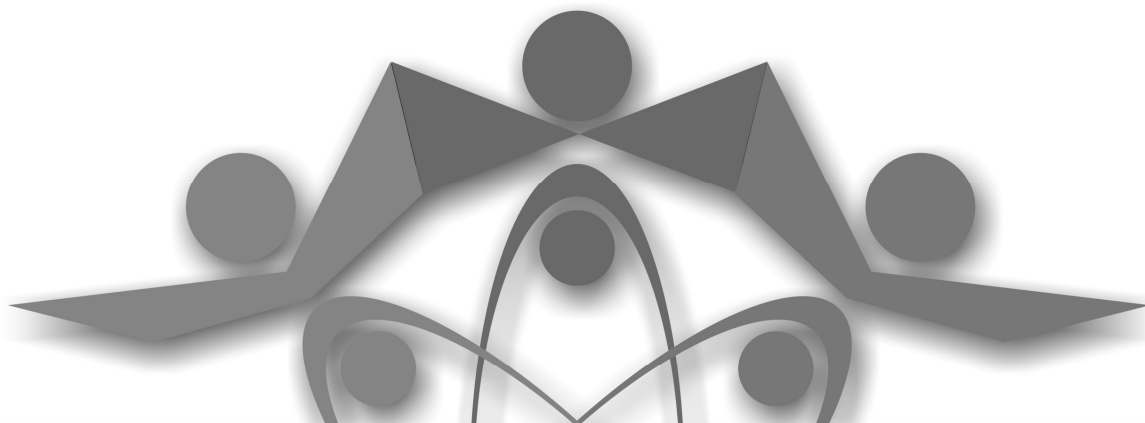
Hacettepe
Universiteti
Ankara, Türkiyə

Marmara
Universiteti
İstanbul, Türkiyə

Ondokuz Mayıs
Universiteti
Samsun, Türkiyə

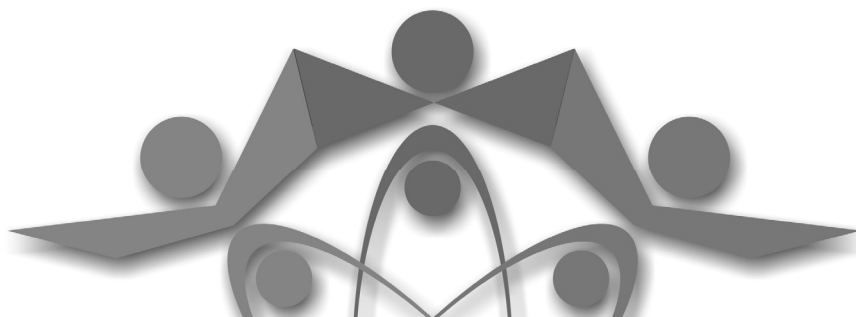
*Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri
Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr edilmiş*

GƏNC TƏDQIQATÇILARIN I BEYNƏLXALQ ELMİ KÖNFRANSI

Materiallar

25-26 Aprel 2013-cü il,
Bakı, Azərbaycan

Dedicated to the 90th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE ON YOUNG RESEARCHERS

25-26, April 2013, Baku, Azerbaijan

CONFERENCE COMMITTEES

CONFERENCE CHAIRMEN

Chairman:

Prof. Dr. Ahmet Saniç
Rector, Qafqaz University

Deputy Chairman:

Prof. Niftali Qocayev
Vice Rector, Qafqaz University

GENERAL CHAIR

Assoc. Prof. Altay İsmaylov
Qafqaz University, Azerbaijan

STEERING COMMITTEE

Prof. Dr. Xəlil İsmaylov, Qafqaz University, Azerbaijan
Assoc. Prof. Nərminə Əliyeva, Qafqaz University, Azerbaijan
Assoc. Prof. İsmail Eyyupoğlu, Ataturk University, Turkey
Assoc. Prof. Ümit İncekara, Ataturk University, Turkey
Assoc. Prof. Çengiz Gündoğdu, Ataturk University, Turkey
Assoc. Prof. Dr. Adnan Küçükoğlu, Ataturk University, Turkey
Dr. Nəsimi Kamalov, Qafqaz University, Azerbaijan
Dr. Sonaxanım Sadiq, Qafqaz University, Azerbaijan
Dr. Ali Şahintaş, Qafqaz University, Azerbaijan
Dr. Muharrem Kaplan, Qafqaz University, Azerbaijan
Ali Bereket, Qafqaz University, Azerbaijan
Pərviz Həsənov, Qafqaz University, Azerbaijan
Samir Quliyev, Qafqaz University, Azerbaijan
Anar Rza, Qafqaz University, Azerbaijan
Şəfəq Əlizadə, Qafqaz University, Azerbaijan

CONFERENCE SECRETARY

Fərid Cəbiyev, Vüqar Ağayev, Günel Haqverdiyeva

SCIENTIFIC COMMITTEE

Prof. Dr. Ahmet Saniç
Prof. Dr. Niftalı Qocayev
Prof. Dr. Aliyev İ.H.
Prof. Dr. Rövşən Quliyev
Prof. Dr. Shirin Akiner
Prof. Dr. Gregory Gleasson
Prof. Dr. Sabahattin Özcan
Prof. Dr. Vildan Serin
Prof. Dr. Ahmet İncekara
Prof. Dr. Coşkun Can Aktan
Prof. Dr. Ahmet Karaaslan
Prof. Dr. Kemal Yıldırım
Prof. Dr. Hasan Selcuk
Prof. Dr. Yusuf Tuna
Prof. Dr. Mustafa Akdağ
Prof. Dr. Mustafa Güneş
Prof. Dr. Cevdet Meriç
Prof. Dr. Ayfer Altay
Prof. Dr. Natalya Lapaeva
Prof. Dr. Vilayət Vəliyev
Prof. Dr. Cihan Bulut
Prof. Dr. Həmzağa Orucov
Prof. Dr. Fəxrəddin İsayev
Prof. Dr. Əjdər Ağayev
Prof. Dr. Şahin Xəlilli
Prof. Dr. Akif Hüseyinli
Prof. Dr. Ömer Okumuş
Prof. Dr. İsmail Fidan
Prof. Dr. Neriman Rəsulov
Prof. Dr. Xəlil İsmayilov
Prof. Dr. Ağası Məlikov
Prof. Dr. Namiq Əhmədov
Prof. Dr. Larisa İsmayılova
Prof. Dr. Bəhram Zahidov
Prof. Dr. Murat Şen
Prof. Dr. Yusuf Şahin
Prof. Dr. Muhammet Yıldırım
Assoc. Prof. Necdet Özçakar
Assoc. Prof. Osman Nuri Aras
Assoc. Prof. Həzi Eynalov
Assoc. Prof. Selim Özdemir
Assoc. Prof. Eyüb Zengin
Assoc. Prof. Ercan Sancak
Assoc. Prof. Hakan Acar
Assoc. Prof. Fatih Öncül
Assoc. Prof. Ədalət Paşayev
Assoc. Prof. Erdal Karaman
Assoc. Prof. Şaiq Nəbiyev
Assoc. Prof. İslam Hüseyinov
Assoc. Prof. Altay İsmayilov
Assoc. Prof. Mayıs Əzizov
Assoc. Prof. Rövşən İbrahimov
Assoc. Prof. Yadullah Babayev

Assoc. Prof. Nərinə Əliyeva
Assoc. Prof. Kadir Demirkıran
Assoc. Prof. Abzetdin Adamov
Assoc. Prof. Babək Abbasov
Assoc. Prof. Yusif Abdullayev
Assoc. Prof. Yusif Əbilov
Assoc. Prof. Emin Arif Şıxəliyev
Assoc. Prof. Naqif Nəbiyev
Assoc. Prof. Svetlana Demuhəmmədova
Assoc. Prof. Mehmet S.Erol
Assoc. Prof. Sərvər Süleymanlı
Assoc. Prof. Gülnarə Haqverdiyeva
Assoc. Prof. Gülşən Ağayeva
Assoc. Prof. Lalə Hacıyeva
Assoc. Prof. Rəna Abbaslı
Assoc. Prof. Mübariz Yolçuyev
Assoc. Prof. Aydın Qasimov
Assoc. Prof. Hayrettin Eren
Assoc. Prof. Ahmet Başözen
Dr. Reha Yılmaz
Dr. Nuri Ok
Dr. Ramazan Uslu
Dr. İbrahim Kurt
Dr. Heydər Eminli
Dr. İsmayıl İsmayıl
Dr. Nəriman Qaraxani
Dr. Ceyhun Mahmudlu
Dr. Ədalət İbadov
Dr. Firudin Sultanov
Dr. Ali Şahintaş
Dr. Qafar Ocaqlı
Dr. Ətrabə Gül
Dr. Bayram Gündoğdu
Dr. Emin Ağayev
Dr. Rəşad Səlimov
Dr. Seyran Qayıbov
Ali Bereket
Etibar Seyidzadə
M.Nazım Tola
Ülkər Ağayeva
Celil Erdem
Əkbər Aslanov
Xayyam Məsiyev
Ramil Rzayev
Ali Kuralkan
Osman Gündüz
Oguz Pardun
Sevil İmanova
Anar Rüstəmov
Pərviz Həsənov
Cavanşir Salmanov
Ali Tatlı
Natiq Adilov

Design: Sahib Kazımov, İlham Aliyev

ISBN: 978-9952-468-17-5

All rights reserved.

Copyright © Qafqaz University, 2013

TABLE OF CONTENTS

SECTION I	1
1. ECONOMICS	3
HEYDƏR ƏLİYEV İDEYALARI AZƏRBAYCANDA ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN QARANTIDIR <i>Abbasqulu BAYRAMOV, Tapdıq HƏSƏNOV</i>	4
ÖZƏL TƏHSİL SİSTEMİNDƏ KADR HAZIRLIĞININ ƏMƏK BAZARININ TƏLƏBLƏRİNƏ UYGUN YAXŞILAŞDIRILMASI <i>Abdullah CANTÜRK</i>	5
İQTİSADI İNKİŞAFDA İNSAN KAPİTALININ ROLU <i>Altay İSMAYILOV</i>	6
TÜRKİYE'DE FİNANSMAN ARACI OLARAK DÖVİZ PİYASASININ ÖNEMİ <i>Alper HASAN</i>	7
REGIONAL İNKİŞAF VƏ DÖVLƏT SİYASƏTİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI (AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TİMSALINDA) <i>Aral DAVUDOV</i>	8
DÖVLƏT SEKTORU ÜZRƏ TƏNZİMLƏMƏNİN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ <i>Asif MUSTAFAYEV</i>	9
EMAL SƏNAYESİ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNİN PROQNOZ MODELİ <i>Azər BAXIŞOV</i>	10
TURİZMİN MƏRHƏLƏLİ İNKİŞAF TARİXCƏSİ VƏ MÜASİR ZƏMANƏMİZDƏ İQTİSADIYYATA TƏSİRİ <i>Bəxtiyar QILINCOV</i>	11
RESPUBLİKA SƏNAYESİNDƏ İNNOVASİYA FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ YOLLARI <i>Bilal ƏLİYEV</i>	12
İNSAN POTENSİALI MƏŞĞULLUĞUN ƏSASIDIR <i>Cavadxan QASIMOV</i>	13
AZƏRBAYCANDA İNŞAAT KOMPLEKSİNİN İNKİŞAFININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ <i>Cəbrayıl XANLAROV</i>	14
KƏND TƏSƏRRÜFATININ MADDİ-TEXNİKİ RESURLARA OLAN TƏLƏBATININ ÖDƏNİLMƏSİNDƏ İNVESTİSİYALARIN ROLU <i>Cəlil ERDEM</i>	15
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDAN İXRAC OLUNAN TEZ XARAB OLAN MƏHSULLARIN DAŞINMASININ LOQİSTİK CƏHƏTLƏRİ <i>Ceyhun TALİBOV</i>	16
BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ REGIONAL ƏRZAQ BAZARININ İNKİŞAFI VƏ QARŞIDA DURAN PROBLEMLƏR <i>Əşrəf ƏLƏKBƏROV</i>	17
ƏRZAQ MƏHSULLARI XARİCİ TİCARƏTİ: TƏNZİMLƏMƏ VƏ LİBERALLAŞDIRMA MƏSƏLƏLƏRİ <i>Faiq MƏMMƏDOV</i>	18
TEXNOPARKLARIN İQTİSADI ƏHƏMİYYƏTİ <i>Fərid CƏBİYEV</i>	19
MƏHSULA YÖNƏLİK İQTİSADI İNKİŞAF SİYASƏTİ <i>Fəxri HƏSƏNOV</i>	20
DAŞINMAQ ƏMLAK BAZARINDA QIYMƏTLƏNDİRMƏ FƏALİYYƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ PROBLEMLƏRİ <i>Fidan ƏHMƏDOVA</i>	21

MÜASİR İQTİSADİ ŞƏRAİTDƏ BİRGƏ VƏ BİRBAŞA MÜƏSSİSƏLƏRİN FƏALİYYƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ	
<i>Gülmar SƏMƏDOVA</i>	22
TƏBİİ İNHİSAR SAHƏLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ƏSAS PROBLEMLƏRİ	
<i>Günay QULİYEVA</i>	23
MÜASİR CƏMİYYƏTDƏ ƏLİLLƏRİN FƏAL ƏMƏK FƏALİYYƏTİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ	
<i>Günel BEHBUDOVA</i>	24
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA EKOLOJİ TƏMİZ KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFINDA SAHİBKARLIĞIN ROLUNUN ARTIRILMASI VƏ ÖZƏL SEKTORDA BU SAHƏ ÜZRƏ FƏALİYYƏT PLANININ HAZIRLANMASININ KONSEPTUAL ƏSASLARI	
<i>Həzi EYNALOV, Aral DAVUDOV</i>	25
KƏND TƏSƏRRÜFATINDA TƏKRAR İSTEHSAL PROSESİNİN DÖVLƏT TƏRƏFİNDƏN DƏSTƏKLƏNMƏSİ	
<i>Hicran MİRZƏYEVA</i>	26
KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNTENSİVLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ DÖVLƏTİN ROLU	
<i>İlhan ALTINTAŞ</i>	27
MÜASİR ŞƏRAİTDƏ AQRAR BAZAR İNFRASRUKTURLARININ FORMALAŞDIRILMASININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ	
<i>İlqar SOLTANLI</i>	28
MÜASİR DÖVRDƏ ƏTRAF MÜHİTİN QORUNMASI	
<i>İmran ƏMİROV</i>	29
ÇOXŞAXƏLİ İQTİSADİYYAT VƏ QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFININ TƏŞKİLATİ MEXANİZMLƏRİNİN	
<i>İqbal MƏMMƏDOV</i>	30
SƏNAYEDƏ İNNOVATİV FƏALİYYƏT VƏ ONUN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ	
<i>Kamran RƏSULOY</i>	31
ÇİN HALK CUMHURİYETİ'NİN EKONOMİK GELİŞİMİ	
<i>Kayhan EMRE</i>	32
АГРОБИЗНЕС КАК ОСНОВА ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ	
<i>Mehriban KƏRİMƏADƏ</i>	33
İQTİSADİ MƏRKƏZƏQAÇMA VƏ REGIONDA İNVESTİSIYA FƏALİYYƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>Mikayıl RƏHİMOV</i>	34
TURİZMİN VƏ MİLLİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFININ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ	
<i>Müjkan MƏMMƏDƏZADƏ</i>	35
THE CURRENT GLOBAL CRISIS AND ITS CAUSES	
<i>Murad ŞİRƏLİYEV</i>	36
AZƏRBAYCAN DEVLET PETROL ŞİRKETİ SOCAR-IN TÜRKİYE YATIRIMLARINDA BAKÜ-TİFLİS-CEYHAN PETROL BORU HATTININ ROLU	
<i>Mutlu BALOĞLU</i>	37
AQRAR SAHƏDƏ TƏNZİMLƏMƏNİN KƏMİYYƏT XARAKTERİSTİKALARINA DAİR	
<i>Nail HÜSEYNQULİYEV</i>	38
QİYMƏT MEXANİZMİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ VƏ ANTİİNFLYASIYA TƏDBİRLƏRİ	
<i>Natiq HACIYEV</i>	39
KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARI İXRACININ STİMULLAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ	
<i>Nicad NƏRİMANOV</i>	40
MÜASİR AQROPARKLAR KƏND TƏSƏRRÜFATININ YENİ İSTİQAMƏTİ KİMİ	
<i>Nicat NƏSİRLİ</i>	41
İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ	
<i>Nuri OK</i>	42

ALTERNATİV ENERJİ PROBLEMLƏRİ	43
<i>Nurlan ZEYNALOV</i>	
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA İQTİSADİ SƏMƏRƏLİLİK	44
<i>Polad ƏLİYEV</i>	
AZƏRBAYCANIN EMAL SƏNAYESİ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN ÖLKƏNİN İNNOVASİYALI İQTİSADİ İNKİŞAFINDA ROLU VƏ ONUN RƏQABƏTƏDAVAMLILIĞININ TƏMİN EDİLMƏSİ YOLLARI	45
<i>Qəzənfər SÜLEYMANOV</i>	
AZƏRBAYCANIN XİDMƏT SFERASI SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAFI PROBLEMLƏRİ	46
<i>Rəşad SALAHOV</i>	
AZƏRBAYCANIN İQTİSADİ İNKİŞAFINDA QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN ROLUNUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	47
<i>Sadiq ƏFƏNDİYEV</i>	
THE OIL SECTOR OF AZERBAIJAN AND THE DEVELOPMENT OF NON-OIL SECTOR	48
<i>Salatın BAYRAMOVA</i>	
AQRAR RESURS BAZARINDA ALLOKASIYA EFFƏKTİNƏ DAİR	49
<i>Samir ƏLİYEV</i>	
ENERJİ PROBLEMLƏRİNİN HƏLLİNİN ALTERNATİV VARIANTLARININ ZƏRURİLİYİ VƏ ELEKTRİK ENERJİSİ İSTEHLAKI İLƏ BAĞLI MƏSƏLƏLƏR	50
<i>Şəfiqə MƏMMƏDOVA</i>	
TÜRKİYE'DE KALKINMA AJANSLARI TARAFINDAN VERİLEN DESTEKLER	52
<i>Şehvar NURBANU</i>	
İQTİSADİ İNKİŞAFDA ÖZƏL SEKTORUN ROLU	52
<i>Şəmsad ƏLİZADƏ</i>	
ƏMƏK EHTİYATLARINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏNİN ƏHALİ MƏŞĞULLUĞUNUN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ ROLU	53
<i>Tural İSAYEV</i>	
SOSIAL-İQTİSADİ SİYASƏT VƏ SOSIAL RİFAH	54
<i>Vəfa MÜTƏLLİMOVA, Aynur ORUCOVA</i>	
KİMYA SƏNAYESİNDƏ İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	55
<i>Vəfa NOVRUZOVA</i>	
AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİ VƏ ONUN İNKİŞAF PROSESİ	56
<i>Vüsal RÜSTƏMOV</i>	
MÜASİR ŞƏRAİTDƏ KREDİT RİSKLƏRİNİN AŞAĞI SALINMASI YOLLARI	57
<i>Vüsal VERDİYEV</i>	
ÜNİVERSİTE SANAYİ İŞBİRLİYİNDE BİR ARAÇ OLARAK TEKNOPARKLAR	58
<i>Yahya ÖZDEMİR</i>	
ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ BAXIMINDAN KƏND TƏSƏRRÜFATININ SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	59
<i>Yasin GÖRAL</i>	
İQTİSADİ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ TİKİNTİDƏ İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI	60
<i>Yusif BİNNƏTOV</i>	
МЕТОДЫ И ЭТАПЫ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ	61
<i>Zeynəb MURADXANLI</i>	
2. MANAGEMENT	63
KÜÇÜK VE ORTA ÖLÇƏKLİ İŞLETMELƏRİN (KOBİ'LERİN) PAZARLAMA FƏALİYYƏTLƏRİNDƏ BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİYELƏRİNİN KULLANIMI VE BİR UYGULAMA	64
<i>Ahmet İlker AKBABA, Abdulkadir ÖZDEMİR</i>	
EMAL SƏNAYESİ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNSAN RESURSLARININ İDARƏ OLUNMASI SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	65
<i>Akin Can NAZİF OĞLU</i>	

ÖRGÜT KÜLTÜRÜNÜN GELİŞİMİ AŞAMASINDA ÇALIŞANLARIN STRATEJİK YÖNETİM ANLAYIŞINA BAKIŞI: ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ	
<i>Ali YILDIRIM, Kürşad E. YILDIRIM, Zafer AYKANAT</i>	66
REKLAMIN TARİXİ İNKİŞAFI VƏ AZƏRBAYCANDAKI MÖVCUD VƏZİYYƏTİ	
<i>Anar RZA, Mustafa BAŞKURT</i>	67
İNNOVASİYANIN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ STRATEGİYASININ FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>Araz MİRZƏBƏYOV</i>	68
DÜNYA ÖLKƏLƏRİNDƏ ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN İDARƏDİLMƏSİ	
<i>Aygün ƏLİYEVƏ</i>	69
AZƏRBAYCANIN KOSMETİK MƏHSULLAR BAZARINDA MÜASİR VƏZİYYƏT	
<i>Aysel SOLTANLI, Ülkar KƏRİMBƏYLİ</i>	70
MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSSƏSİ RƏHBƏRİNİN İDARƏETMƏ MƏDƏNİYYƏTİ	
<i>Azadə ƏHMƏDOVA</i>	71
KURUMSAL TASARIM YOLUYLA KURUMSAL PAZARLAMA YÖNETİMİ	
<i>Evrin KABUKÇU, Meriç KABUKÇU</i>	72
STRATEGİYADA ALTERNATİVLƏRİN HAZIRLANMASI PROSESİ	
<i>Fuad HÜSEYNOV</i>	73
THE CORPORATE INCOME TAXATION DILEMMA WITHIN THE EU	
<i>Hülya ÇELEBİ</i>	74
OYUN TEORİSİNİN YÜKSEKÖĞRƏNİM KURUMLARI ARASINDAKI KALİTE REKABETİNDE UYGULANMASI VE BİR ÖRNEK	
<i>Kayhan ÇELİK, Hasan GÜNEŞ</i>	75
KİTABXANA MENECMENTİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARINA BİR BAXIŞ	
<i>Nərinə ABDULLAYEVA</i>	76
NİYƏ RƏQƏMSAL MARKETİNG?	
<i>Nərimin ƏLİYEVƏ</i>	77
RESPUBLİKANIN SƏHİYYƏ SİSTEMİNİN İSLAHATI PROBLEMLƏRİ	
<i>Ramil MANAFOV</i>	78
STRATEJİK PLANLARDƏ DİŞ DENETİM VE MAKRO BİR SORUN OLARAK DİŞ DENETİM SORUNU	
<i>Recep ARSLAN</i>	79
YENİ BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ KADR SİYASƏTİNİN MƏZMUNU VƏ BAŞLICA VƏZİFƏLƏRİ	
<i>Sadiq RZA</i>	80
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЭЛЕКТРОННОЙ ТОРГОВЛИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ	
<i>Səlahəddin ABDULLAYEV</i>	81
KOMMUNİKASIYA PROSESİ VƏ İDARƏETMƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİ	
<i>Səxavət MƏMMƏDOVA</i>	82
MARKANIN KURALLARI	
<i>Sina BELYANİ</i>	84
KREDİT TƏŞKİLATLARINDA KORPORATİV MƏDƏNİYYƏTİN STRUKTURU, ELEMENTLƏRİ VƏ FORMALAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ	
<i>Toğrul Səfərov</i>	85
AUTHORIZED ECONOMIC OPERATOR CONCEPTION IN CUSTOM SYSTEM	
<i>Turanə BABAŞOVA</i>	87
ADVERTISING ROLE ON PROFIT MAXIMIZATION OF AN ORGANIZATION	
<i>Ülkar ŞƏRİFOVA</i>	87
ФОРМИРОВАНИЕ ИНФОРМИЦИОННОЙ ПАРАДИГМЫ УЧЕТА В ПОСТИНДУСТРИАЛЬНОМ ОБЩЕСТВЕ	
<i>Vita SEMYANUK</i>	88
STRATEJİK KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK AÇISINDAN YOLSUZLUK KARŞITLIĞI	
<i>Vüsal HÜSEYNOV</i>	90

ALİ TƏHSİLLİ GƏNCLƏRİN ƏMƏK BAZARININ TƏLƏBLƏRİNƏ UYGUN HAZIRLANMASINDA KARYERA PLANLAMA MƏRKƏZLƏRİNİN ROLU	
<i>Vüsal RZAYEV</i>	90
ENCOURAGING YOUTH ENTREPRENEURSHIP IN DEVELOPING COUNTRIES	
<i>Yunis İSMAYILOV</i>	91
ФАКТОР ДОВЕРИЯ В ЦЕЛЯХ УВЕЛИЧЕНИЯ НАЛОГОВОГО ПОТЕНЦИАЛА В РАМКАХ АКТИВНОЙ НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКИ	
<i>Zaur QULİYEV</i>	92
KREDİT TƏŞKİLATLARINDA KORPORATİV MƏDƏNİYYƏT SİSTEMİNİN TƏŞƏKKÜLÜ MEKANİZMİ	
<i>Zülfıqar İBRAHİMLİ</i>	93
3. FINANCE AND ACCOUNTING	95
BANKLAR VERGİİ MÜNASİBƏTLƏRİNİN SPESİFİK SUBYEKTİ KİMİ	
<i>Babək İBRAHİMOV</i>	96
BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ İSTEHSALAT UÇOTUNUN YENİ MODELİNİN FORMALAŞMASI	
<i>Çimnaz İBRAHİMOVA</i>	97
BEYNƏLXALQ VALYUTA FONDU (BVF) QLOBAL MALİYYƏ BÖHRANLARI DÖVRÜNDƏ (1998-2010) MİLLETLƏRARASI TİCARET ODASININ AKREDİTİF UYGULAMALARINDAKI ROLÜ VE ÖNEMİ	
<i>Hatice YURTSEVER, Uğur YURTSEVER</i>	98
TREND TOWARDS CONSOLIDATION OF FINANCIAL INSTITUTIONS	
<i>Iryna ZARYTSKA, Olena PRİMİEROVA, Fəxri MÜRŞİDLİ</i>	99
ÖLKƏMİZDƏ VERGİDƏN YAYINMA İLƏ MÜBARİZƏDƏ DÜNYA TƏCRÜBƏSİNİN TƏTBİQİ	
<i>İsmayıl NƏBİYEV</i>	100
GLOBAL FİNANSAL KRİZ SONRASI AVRUPA BİRLİĞİ ÜLKELERİ VE ADAY ÜLKELERDE BÜTÇE AÇIKLARI VE BORÇLANMADAKI DALGANMALAR	
<i>Kamil GÜNGÖR</i>	101
KARMA (İŞLEM) MALİYET YÖNTEMİNİN TEMEL MALİ TABLOLAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ	
<i>Lale DEMİRLİOĞLU, Zühal SARI, Figen EMRE</i>	102
ADLİ MUHASEBECİLİK VE AZERBAIJAN'DA ADLİ MUHASEBECİLİK MESLEĞİNE İLİŞKİN BİR DEĞERLENDİRME	
<i>Murat SERÇEMELİ, Ersin KURNAZ, Elsever İBADOV</i>	103
MÜƏSSİSƏLƏRƏ DÖVLƏT DƏSTƏYİ: İNVESTİSİYA VERGİ KREDİTİ	
<i>Rəşad ŞAMİLOV</i>	104
ALTERNATİF FİNANSMAN ARACI OLARAK SUKUK	
<i>Şəhriyar MUXTAROV, Elvin MƏMMƏDOV</i>	105
FAİZSİZ BANKÇILIQ VƏ AZƏRBAYCAN	
<i>Türkel LAZIMZADƏ</i>	106
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA KİÇİK BİZNES SAHƏSİNİN MALİYYƏSİNİN MAHİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ	
<i>Ümmuhabibə QƏLƏNDƏROVA</i>	107
4. PUBLIC ADMINISTRATION	109
DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>Aliyə ƏSƏDZADƏ</i>	110
YÖNETİM İLİŞKİLERİNDE MUKAYESELİ TAHLİL	
<i>Azər HÜSEYN, Ülvi NƏCƏFOV</i>	111
İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİK	
<i>Cəhanə ƏLİMOVA</i>	112

ERZURUM'UN KENT YÖNETİMİ TARİHİ	113
<i>Elif ÇOLAKOĞLU</i>	
BƏLƏDİYYƏLƏRİN MÜSTƏQİL FƏALİYYƏTİNİN MƏHKƏMƏ TƏMİNATI	114
<i>Elşən ABDULLAYEV</i>	
MODERN YÖNETİM TEKNİKLERİNİN KAMU YÖNETİMİNDƏ HALKLA İLİŞKİLERLE BİRLİKTE UYGULANMASI	115
<i>Emrah AYDEMİR, Mustafa ŞEKER, Muhlis ARSLAN</i>	
TÜRKİYE'DE MAHALLE YÖNETİMLERİNİN YENİDƏN YAPILANDIRILMASI VE SEMT YÖNETİMLERİ ALTERNATİFİ	116
<i>Ethem Kadri PEKTAŞ</i>	
BƏLƏDİYYƏ İDARƏETMƏSİNDƏ İCTİMAİYYƏTLƏ ƏLAQƏLƏRİN ROLU	117
<i>Mustafa BAŞKURT, Nüsrət QULİYEV</i>	
REGIONLARDA BƏLƏDİYYƏ ORQANLARININ FƏALİYYƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ	117
<i>Nurəngiz MİKAYİLOVA</i>	
AZƏRBAYCANDA BƏLƏDİYYƏ İŞİ VƏ ONUN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ	119
<i>Saleh MƏMMƏDOV</i>	
PARLAMENTAR, PREZİDENTLİK VƏ YARI PREZİDENTLİK SİTEMLƏRİNDƏ HÖKUMƏTƏ SİYASİ NƏZARƏT	120
<i>Şamil DOŞANOV</i>	
ГОСУДАРСТВЕННАЯ ВЛАСТЬ КАК ПОЛИТИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН	121
<i>Şəfəq ƏHMƏDOVA</i>	
BƏLƏDİYYƏLƏRİN MALİYYƏSİNİN ƏSASLARI	122
<i>Zülfüyyə HACIYƏVA</i>	
ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ KREDİT SİSTEMİNİN HƏRTƏRƏFLİ TƏTBİQİ İMKANLARI	123
<i>Zülfüyyə SADIQOVA</i>	
5. INTERNATIONAL RELATIONS, HISTORY AND POLITICAL SCIENCE	125
XOCALI SOYQIRIMI VƏ MƏDƏNİ TƏBLİĞAT	126
<i>Afaq ZEYNALLI</i>	
AZƏRBAYCANIN QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏRİ ETNOQRAFİK MƏNBƏ KİMİ	127
<i>Anar ƏLİMƏMMƏDOV</i>	
XARİCDƏ FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN DİASPORALARIMIZIN TƏŞKİLATLANMASINDAKI ƏSAS İSTİQAMƏTLƏR	127
<i>Aqil ƏHMƏDOV</i>	
31 DEKABR DÜNYA AZƏRBAYCANLILARININ HƏMRƏYLİK GÜNÜ	129
<i>Aynur MƏMMƏDOVA</i>	
ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ПОСЯГАТЕЛЬСТВА НА СВОБОДУ СОВЕСТИ И ИНЫЕ ОСНОВЫ СВЕДСКОСТИ ГОСУДАРСТВА ПО УГОЛОВНОМУ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ	130
<i>Azər MƏMMƏDZADƏ</i>	
QUBA XANLIĞI	131
<i>Bəhman KAZIMOV</i>	
QÜDS - ÜÇ DİNİN MƏRKƏZİ	132
<i>Bəyim ABDULLA</i>	
ŞANGHAY İŞ BİRLİĞİ ÖRGÜTÜ	132
<i>Burcu OSKAY, Gizem ÖZGÜR, Etkə DURAN, Bilal ÖNİZ</i>	
XVI ƏSRİN SONUNDA OSMANLI TƏRƏFİNDƏN TƏRTİB EDİLƏN «GƏNCƏ-QARABAĞ ƏYALƏTİNİN İCMAL DƏFTƏRİ»NİN MƏLUMATLARINA ƏSASƏN «ŞEYX NİZAMİ VƏQFİ»NİN ÜMUMİ VƏZİYYƏTİ	133
<i>Cavid QASIMOV</i>	

AZƏRBAYCANIN RUSİYA VƏ İRAN ARASINDA BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİNİN BAŞA ÇATMASI QAFQAZ ARXEOQRAFIYA KOMİSSİYASININ SƏNƏDLƏRİNDƏ	
<i>Cəmil QULİYEV</i>	135
MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SİYASİ TƏHLÜKƏSİZLİK STRATEGİYASI	
<i>Davud HƏŞİMOV</i>	136
БЛИЖНИЙ ВОСТОК В ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКЕ КИТАЯ	
<i>Elina YUSUPOVA</i>	137
BÖLGESEL ENTEGRASYONLARIN BAŞARI DURUMU YÖNÜNDEN AB'NİN DEĞERLENDİRİLMESİ	
<i>Elmin İSAYEV</i>	138
AZƏRBAYCAN - YUNESKO ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİSAFI	
<i>Elnara QAZI-ZADƏ</i>	139
ALMAN MÜƏLLİFLƏRİ SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİ HAQQINDA (SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİ ALMAN TARİXŞÜNASLIĞINDA)	
<i>Gülbaniz CAVADOVA</i>	140
GƏNCƏNİN TARİXİ ABİDƏLƏRİ	
<i>Güləbatın BƏDƏLOVA</i>	141
ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA QARŞI İŞĞALÇILIQ MÜHARİBƏSİNDƏ ƏSİR VƏ GİROV GÖTÜRÜLMÜŞ, İTKİN DÜŞMÜŞ VƏTƏNDAŞLARIN AXITARILMASI VƏ QAYTARILMASI UĞRUNDA MÜBARİZƏ	
<i>Gülşən MUSTAFAYEVA</i>	142
XƏZƏRİN HÜQUQİ STATUSUNUN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ ƏTRAFINDA DİPLOMATİK SƏYLƏR VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ	
<i>Həmidə ƏHMƏDOVA</i>	143
XIX ƏSRİN SONU-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ BAKI NEFT SƏNAYESİNDƏ FRANSIZ KAPİTALI	
<i>Hökümə ABBASOVA</i>	144
QƏHRƏMAN ALİM	
<i>Hümbət FEYZİYEV</i>	145
AVROPA İTTİFAQININ ŞƏRQ TƏRƏFDAŞLIĞI PROQRAMI VƏ AZƏRBAYCAN	
<i>Hüseyn ƏLİYEV</i>	146
XX ƏSRİN 80-Cİ İLLƏRİNDƏ BEYNƏLXALQ HUMANİTAR ƏLAQƏLƏRİN İNKİSAFI PROSESİNDƏ AZƏRBAYCANIN TANIDILMASINDA XARİCİ MƏTBUATIN VƏ TURİZMIN YERİ	
<i>İsmayıl İSMAYILOV</i>	147
ÜÇ TAŞ OYUNU: KAFKASYA'DA HASSAS DENGELER	
<i>Kadir SANCAK</i>	148
ОБЩЕСТВЕННО-ПРАВОВОЙ СТАТУС ЗИММИЕВ АЗЕРБАЙДЖАНА В ПЕРИОД ХАЛИФАТА В АНГЛИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ	
<i>Lamiyə QAFARZADƏ</i>	149
АЗЕРБАЙДЖАНО-РОССИЙСКИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ-ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ	
<i>Ləman QARAYEVA</i>	150
БАКУ-ТЕГЕРАН: СОТРУДНИЧЕСТВО ИЛИ ПРОТИВОСТОЯНИЕ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ?	
<i>Leyla ŞAHHÜSEYNBƏYOVA</i>	151
CLIMATE CHANGE AND HUMAN RIGHTS: THREATS OF NATIONAL AND INTERNATIONAL RESPONSES	
<i>Mohamed SOLTAN</i>	152
ŞAH I ABBASIN HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİ OSMANLI DÖVLƏTİ İLƏ DİPLOMATİK YAZIŞMALARI	
<i>Mübariz AĞALARLI</i>	153
EXTRATERRITORIAL APPLICATION OF HUMAN RIGHTS OBLIGATIONS IN THE NAGORNY KARABAKH CONFLICT	
<i>Nigar ƏLƏKBƏROVA</i>	154

SUSTAINABLE DEVELOPMENT BASED ON HUMAN POTENTIAL	
<i>Nigar ƏSGƏROVA</i>	154
INDEPENDENCE WITHHELD? A COMPARISON OF KOSOVO AND NAGORNO-KARABAKH	
<i>Nigar KİRİMOVA, Josh HILL, Nina BOE</i>	155
К ВОПРОСУ О ВАЖНОСТИ ПРАВОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ БИОЭТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ И ЕГО РЕАЛИЗАЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ	
<i>Нугяр КАЛАНДАРЛИ</i>	156
AVROPANIN ENERJİ BAZARI TƏMİNATINDA XƏZƏR REGIONU, O CÜMLƏDƏN AZƏRBAYCANIN ARTAN ROLU	
<i>Nigar MURADHANLI</i>	157
AZƏRBAYCAN YUNESKO ARASINDA BEYNƏLXALQ MƏDƏNİ ƏMƏKDAŞLIQ	
<i>Nigar QULİYEVƏ</i>	158
XƏZƏR HÖVZƏSİNDƏ ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ: ENERJİ İNFRASTRUKTURUNUN MÜHAFİZƏSİ SAHƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN – NATO ƏMƏKDAŞLIĞI	
<i>Pərvanə MƏMMƏDOVA</i>	159
XX ƏSRİN ƏNVƏLLƏRİNDƏ GƏNCƏDƏ MİLLİ HƏRƏKATIN FORMALAŞMASI	
<i>Pərvin KƏRİMƏZƏDƏ</i>	160
SAXTALAŞDIRMA PROSESİ VƏ YA DÜNYA YALANA İNANIR?	
<i>Qəranfil SADIQOVA</i>	161
SEKULARLAŞMA PROSESİ FƏLSƏFİ DÜNYAGÖRÜŞÜ MEYDANA GƏTİRƏN AMİL KİMİ	
<i>Radif MUSTAFAYEV</i>	162
SOVET HAKİMİYYƏTİNİN İLK İLLƏRİNDƏ ŞƏKİ QƏZASINDA ERMƏNİLƏRİN FƏALİYYƏTİ	
<i>Rahim HƏSƏNOV</i>	163
KÖRFƏZ MÜHARİBƏLƏRİNİN TÜRKiYƏ-İRAQ MÜNASİBƏTLƏRİNƏ TƏSİRİ	
<i>Ramil QASIMOV</i>	164
HEYDƏR ƏLİYEV SİYASƏTİNİN NAXÇIVAN DÖVRÜ	
<i>Ramin QULİYEV</i>	164
MUHACERET YILLARINDA (1923-1926) YUSUF VEZİR ÇEMENZEMİNLİ	
<i>Ramin SADIQOV</i>	166
HUMANİTAR SAHƏDƏ AZƏRBAYCAN-BELARUS ƏMƏKDAŞLIĞI: REAL VƏZİYYƏT VƏ PERSPEKTİVLƏR	
<i>Rəqsanə CƏFƏROVA</i>	167
VIII-XIII ƏSR TİFLİS ŞƏHƏRİ VƏ ƏTRAFI İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNİN MÜHÜM MƏRKƏZLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ	
<i>Rəşad MUSTAFA</i>	168
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU	
<i>Ruhəngiz MƏMMƏDYAROVA</i>	169
BEYNELMİLEL MÜNASEBETLERDE İLETİŞİMİN ROLU	
<i>Şahin KESKİN</i>	170
ERMENİ DİASPORASI ASIL NEYE HİZMET EDİYOR?	
<i>Samir QULİYEV</i>	171
RUMİNİYA VƏ AZƏRBAYCAN: BEYNƏLXALQ ENERJİ LAYİHƏLƏRİNDƏ ƏMƏKDAŞLIQ	
<i>Samirə İMANOVA</i>	173
FRANSIZ GEOSİYASƏTİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI	
<i>Şəfəq MUSTAFAYEVA</i>	174
TÜRKiYƏ İLE AZERBAYCAN ARASINDA İLİŞKİLERİNİN BAŞLAMASI VE GELİŞMESİNDE HAYDAR ALİYEVİN ROLU	
<i>Serhat AKTAŞ</i>	175
AZƏRBAYCANIN SƏFƏVİLƏR DÖVRÜNDƏ AVROPA DÖVLƏTLƏRİ İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİ	
<i>Sevinc İSMAYILOVA</i>	175

**ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN MÜNAQİŞƏSİNİN NİZAMLANMASINA
DAİR DANIŞIQLARDA ANAŞMALAR VƏ TAKTİKİ ÜSULLAR**

<i>Süleyman TURXAN</i>	176
K ВОПРОСУ О ПРИМЕНЕНИИ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫХ НОРМ В КОНСТИТУЦИОННОМ СТРОИТЕЛЬСТВЕВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ	
<i>Сона КАЛАНДАРЛИ</i>	177
URUQVAYDA ERMƏNİ İCMASININ YARANMASI VƏ ANTİTÜRK FƏALİYYƏTİ	
<i>Taleh CƏFƏROV</i>	178
ÜMUMİ QAFQAZ BİRLİYİ İDEYASININ REALLAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTİNDƏ BEYNƏLXALQ LAYİHƏLƏR ÇƏRCİVƏSİNDƏ ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN FƏALİYYƏTİ	
<i>Təhminə YARƏLİYEVƏ</i>	179
DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİ BÖYÜK BRİTANİYANIN THE TIMES QƏZETİNDƏ	
<i>Ülviyyə HÜSEYNOVA</i>	181
NEFT GƏLİRLƏRİNİN AZƏRBAYCAN VƏ NORVEÇ İQTİSADİYYATINDA YERİ	
<i>Vüsalə ƏFƏNDİYEVƏ</i>	181
KEÇMİŞ SSRİ-DƏ ETNO-SİYASİ MÜNAQİŞƏLƏRİN SPESİFİKİYİ	
<i>Vüsalə MƏMMƏDOVA</i>	182
VERSAL SÜLH KONFRANSINDA AZƏRBAYCAN	
<i>Xəyalə YƏHYAYEVƏ</i>	183
TÜRKİYƏ - FRANSA MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ "ERMƏNİ SOYQRIMI" MƏSƏLƏSİ	
<i>Xəzər PƏNAHİ</i>	184
XVI-XVII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANLA HİNDİSTAN ARASINDA MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRƏ DAİR	
<i>Yeganə MƏMMƏDOVA</i>	185
İBNHİŞAM VE ES-SİRETÜ'N-NEBEVİYYE'Sİ ÜZƏRİNƏ	
<i>Yücel MEN</i>	186
SOYUQ MÜHARİBƏDƏN SONRA ÜMUMAVROPA TƏHLÜKƏSİZLİYİNƏ DAİR YENİ BAXIŞLAR	
<i>Zümrüd MƏLİKOVA</i>	187

6. LAW

MANDAMUS

<i>Adem AVCI</i>	190
AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ HÜQUQUNDA MÜQAYİSƏLİ OLARAQ TİCARƏT MÜƏSSİSƏNİN GİROV QOYULMASININ HÜQUQİ TƏHLİLİ	
<i>Ağadadaş SƏFƏROV, Araz İSMAYILOV</i>	190
TC'NİN YENİ ANAYASA ARAYIŞLARI ÇALIŞMALARININ İNCELENMESİ	
<i>Ali Rıza DENİZTAŞ</i>	191
SİĞORTA HÜQUQUNDA SİĞORTALININ MƏLUMAT VERMƏ VƏZİFƏSİ	
<i>Aqşin QAYIBOV</i>	192
EVLAT EDİNME İLİŞKİSİ AÇISINDAN EVLENME ENGELLƏRİ	
<i>Avaz MUSTAFAYEV, Nicat RAMAZANOV</i>	193
CİNAYƏT MÜHAKİMƏ İCRAATI VƏ BİLAVASİTƏLİK PRİNSİPİ	
<i>Azər RÜSTƏMOV</i>	194
6098 SAYILI TÜRK BORÇLAR KANUNU MADDE 71 GENEL HÜKMÜ ÇƏRÇEVESİNDE TÜRK HUKUKUNDA TEHLİKE SORUMLULUĞU	
<i>Begüm Hande ERTÜRK</i>	195
KATILIMCI ANAYASA YAPIMI VE İZLANDA ÖRNEĞİ	
<i>Burak ÇAĞ</i>	196
2007 ANAYASA DEĞİŞİKLİYİNİN TÜRK HÜKÜMET SİSTEMİ ÜZƏRİNDEKİ ETKİLERİ	
<i>Cengiz GÜL</i>	197

BEYNƏLXALQ MÜQAVİLƏ CİNAYƏT PROSESSUAL HÜQUQUN MƏNBƏYİ AZADLIQ HÜQUQU ASPEKTİNDƏ BEYNƏLXALQ VƏ DAXİLİ QANUNVERİCİLİYİN TƏHLİLİ	197
<i>Daşqın İBADOV</i>	
MƏNƏVİ ZƏRƏRİN ƏVƏZİNİN ÖDƏNİLMƏSİ İLƏ BAĞLI MƏHKƏMƏ TƏCRÜBƏSİNİN PROBLEMLƏRİ	198
<i>Dünyamin NOVRUZOV</i>	
AVRUPA YEREL YÖNETİMLER ÖZERKLİK ŞARTI BAĞLAMINDA 6360 SAYILI KANUN YİRMİ DOKUZ İLDE İL ÖZEL İDARELERİ VE KÖYLƏRİN KALDIRILMASI VE İLÇE BELEDİYELƏRİNİN BÜYÜKŞEHİR İLÇE BELEDİYESİ HALİNƏ DÖNÜŞTÜRÜLMƏSİ	199
<i>Engin SAYGIN</i>	
HÜKÜMET SİSTEMLƏRİ	200
<i>Faruk BİLİR</i>	
SİĞORTA HAQQI	201
<i>Fəridə NOVRUZLU</i>	
BAŞKANLIK SİSTEMİ	202
<i>Furkan TAŞ</i>	
TÜRK HUKUKUNDA SOYBAĞI İLİŞKİSİ	202
<i>Gülçin ÇAM</i>	
SİĞORTA HÜQUQU İLƏ BAĞLI AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MÜLKİ MƏCƏLLƏSİNİN 899-902-Cİ MADDƏLƏRİNİN HÜQUQİ TƏHLİLİ	203
<i>Günəl MUSTAFAYEVA</i>	
TÜRK HUKUKUNDA "TİCARET ŞİRKETLERİNİN BİRLEŞMƏSİ"	205
<i>Hakim AZİZ</i>	
AZƏRBAYCAN QANUNVERİCİLİYİNDƏ NİŞANLANMAYA XİTAM VERİLMƏSİNİN HÜQUQİ NƏTİCƏLƏRİ	205
<i>İsmayıl İSMAYILLI</i>	
YENİ HUKUK MUHAKEMLƏRİ KANUNUNDA BELGE DELİLİ VE SENET DELİLİ AYRIMI	206
<i>İsmet MAZLU</i>	
КОРРУПЦИЯ КАК ФОРМА СОЦИАЛЬНОГО ЗЛА	207
<i>Kənan QAFAROV</i>	
6098 SAYILI TÜRK BORÇLAR KANUNUNA GÖRE SATIŞ İLİŞKİSİ DOĞURAN HAKLAR VE ÖZELLİKLE ÖNALIM HAKKINA İLİŞKİN HÜKÜMLƏRİN DEĞERLENDİRİLMƏSİ	208
<i>Mahmut KİZİR</i>	
6098 SAYILI YENİ BORÇLAR KANUNUNUN GENEL İŞLEM KOŞULLARINA DAİR YENİLİKLERİ HAQQINDA BİR İNCELEME	209
<i>Mehmet AKÇAAL</i>	
ELEKTRONİK HABERLEŞME HİZMETLERİNİN KAMU HİZMETİ TEORİSİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMƏSİ	210
<i>Mehmet ARSLANOĞLU</i>	
"BİREYSEL MUAFİYET"İN TÜRK REKABET HUKUKU ÇERÇEVESİNDE TEORİ VE UYGULAMA AÇISINDAN İNCELENMƏSİ	211
<i>Mehmet Sadık ÇAPA</i>	
EFFECTIVE PARLIAMENTARY CONTROL IS AN ESSENTIAL ELEMENT OF DEMOCRACY	212
<i>Mehriban BABAXANOVA</i>	
AZƏRBAYCAN HÜQUQUNDA ƏMTƏƏ NİŞANLARININ QEYDİYYATININ ETİBARSIZLIĞI	213
<i>Mübariz YOLÇİYEV</i>	
6102 SAYILI YENİ TÜRK TİCARET KANUNU'NA GÖRE ANONİM ŞİRKET YÖNETİM KURULUNUN TƏŞKİLİ	213
<i>Mücahit ÜNAL</i>	
NÜRNBERG ULUSLARARASI ASKERİ CEZA MAHKEMESİNDEN GÜNÜMÜZE İNSANLIĞA KARŞI SUÇLARIN İNCELENMƏSİ	214
<i>Murat ARABACI</i>	

6356 SAYILI SENDİKALAR VE TOPLU İŞ SÖZLEŞMESİ KANUNU İLE SENDİKAL GÜVENCELERDE GETİRİLEN DEĞİŞİKLİKLER	
<i>Murat ŞEN</i>	214
YÜK DAŞINMASI MÜQAVİLƏSİNİN FORMASI	
<i>Natiq ƏSGƏROV</i>	216
TÜRK HUKUKU'NDA BİREYSEL BAŞVURU	
<i>Nuran KOYUNCU</i>	217
SIĞORTA RİSKİ	
<i>Nuranə SƏFƏROVA</i>	217
MEDENİ YARGILAMA HUKUKUNDA MAHKEMELERCE YAPILAN DELİL TESPİTİ VE TESPİT DAVASIYLA KARŞILAŞTIRILMASI	
<i>Nüsrət QULİYEV</i>	218
HUKUK DEVLETİ İLKESİ İŞİĞINDA HÜKÜMET TASARRUFLARI TEORİSİ VE YARGISAL DENETİMİ	
<i>Ömer Faruk EROL</i>	220
TİCARİ İŞLETMENİN DEVRİ HAKKINDA ÇALIŞMA ÖZETİ	
<i>Osman Nuri ALKAN</i>	221
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MÜLKİ QANUNVERİCİLİYİNƏ ƏSASƏN SIĞORTA MÜNASİBƏTLƏRİNİN SUBYEKTLƏRİ	
<i>Ramilə HÜSEYNLI</i>	221
SIĞORTA MÜQAVİLƏSİNİN MÜLKİ-HÜQUQİ XARAKTERİSTİKASI	
<i>Rəna ABBASOVA</i>	222
THE RIGHT TO HAVE THE DETENTION REVIEWED IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN	
<i>Rəvan SƏMƏDOV</i>	223
SƏHMDAR CƏMİYYƏTİNDƏ ÜMUMİ YİĞİNCAGIN KEÇİRİLMƏSİ PROSEDURU	
<i>Ruslan ŞIXIYEV</i>	224
AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ HÜQUQUNDA ELEKTRON MÜQAVİLƏLƏR VƏ ELEKTRON MÜQAVİLƏLƏRLƏ BAĞLI TƏNZİMLƏMƏLƏRƏ MÜQAYİSƏLİ BAXIŞ (BEYNƏLXALQ TƏNZİMLƏMƏLƏRLƏ QARŞILIQLI MÜQAYİSƏDƏ)	
<i>Sara ƏLİYƏVA, Azadə CABBARZADƏ</i>	225
SIĞORTA MARAĞI	
<i>Səkinə RZAYEVA</i>	226
HOW FATF RULES THE WORLD VIA NEWLY REVISED INTERNATIONAL STANDARDS ON COMBATING MONEY LAUNDERING AND THE FINANCING OF TERRORISM AND PROLIFERATION	
<i>Sevinc NOVRUZOVA</i>	227
TÜRK BORÇLAR KANUNU VE AZERBAYCAN MÜLKÜ MECELLESİ'NE GÖRE GENEL İŞLEM KOŞULLARI	
<i>Süleyman YALMAN, M.Furkan TAMKOÇ</i>	228
TİCARET UNVANININ DEVAMLILIĞI	
<i>Sümeyye YETİREN, Arife Merve TÜMBÜL, Seda AKAY, Büşra Aslıhan GAYGISIZ</i>	228
HƏRBİ HÜQUQ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI HÜQUQ SİSTEMİNİN MÜSTƏQİL SAHƏSİ KİMİ	
<i>Təbriz MUSAYEV</i>	229
AZERBAYCAN HUKUKUYLA MUKAYESELİ OLARAK TÜRK HUKUKUNDA ÇEKİN İBRAZİ VE ÖDENMESİ	
<i>Tuğba ÇİÇEK</i>	230
SIĞORTA HÜQUQU İLƏ BAĞLI AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MÜLKİ MƏCƏLLƏSİNİN 908.1.7-Cİ MADDƏSİNİN HÜQUQİ TƏHLİLİ	
<i>Ülkər İBRAHİMOVA</i>	231
PROKUROR TƏHQİQAT VƏ İBTİDAİ İSTİNTAQ ORQANLARININ PROSESSUAL FƏALİYYƏTİNİN QANUNİLİYİNƏ NƏZARƏTİ HƏYATA KEÇİRƏN SUBYEKT KİMİ	
<i>Vüsal ƏHMƏDOV</i>	232

SİĞORTA MÜQAVİLƏSİNƏ VAXTINDAN ƏVVƏL XİTAM VERİLMƏSİ	
<i>Vüsalə ALIYEVA</i>	233
TOPLU İŞ İLİŞKİLƏRİNDE GÜNCEL HUKUKİ GƏLİŞMƏLƏRİN DƏĞƏRLƏNDİRİLMƏSİ	
<i>Yalçın BOSTANCI</i>	234
BEYNƏLXALQ HAVA HÜQUQUNDA "HAVA AZADLIQLARI"-NİN TARİXİ ASPEKTLƏRİ	
<i>Zafiq XƏLİLOV</i>	235
AZƏRBAYCANIN VƏ AVROPA ÖLKƏLƏRİNİN QANUNVERİCİLİYİNDƏ ƏMTƏƏ NİŞANLARININ NÖVLƏRİ	
<i>Zahid MƏMMƏDOV</i>	236
SAĞLIK HİZMƏTLƏRİ AÇISINDAN İDARENİN KURUMSAL SORUMLULUĞU VE HASTA HAKLARI MEVZUATININ İDARİ YARGI KARARLARINA YANSIMALARI	
<i>Zehra ODYAKMAZ, Bayram KESKİN</i>	237
MARKANIN TESCİLİ	
<i>Zeynep AYAR, Tuğba KAFADAR</i>	238
SECTION II	239
1. TECHNICAL AND NATURAL SCIENCE / PHYSICS	241
GD_xSn_{1-x}Se SİSTEM ƏRİNTİLƏRİNİN ELEKTROFİZİKİ XASSƏLƏRİ	
<i>A.S. QƏHRƏMANOVA</i>	242
SnSe-ErSe SİSTEM ƏRİNTİLƏRİNİN ELEKTROFİZİKİ XASSƏLƏRİ	
<i>A.Ə. İSAYEVA, C.İ. HÜSEYNOV</i>	243
GAAS TABANI ÜZERİNDE OLUŞTURULANSCHOTTKYDIODLARIN TEMEL ELEKTRİKSEL PARAMETRELERİNİN KAPASITANS-VOLTAJ (C-V) ÖLÇÜMLƏRİNDEN HESAPLANMASI	
<i>Ahmet ASİMOV, Elçin HÜSEYNOV</i>	244
QAX VƏ QƏBƏLƏ RAYONLARININ GEOTERMAL SULARININ İSTİLİK-FİZİKİ XASSƏLƏRİ	
<i>Anar ƏHMƏDOV, Mahir BƏŞİROV</i>	247
BUTANOL-1-İN İSTİLİK-FİZİKİ XASSƏLƏRİ	
<i>Bəhrüz ƏHMƏDOV</i>	248
Pr_xSn_{1-x}Se_x SİSTEM ƏRİNTİLƏRİNİN İSTİLİKKEÇİRİCİLİYİ	
<i>C.İ. HÜSEYNOV, A. AĞAYEVA</i>	249
КВАНТОВОХИМИЧЕСКОЕ АВ ИНИТІО ИССЛЕДОВАНИЕ ИК СПЕКТРОВ ОЛИГОМЕРОВ ПОЛИЭТИЛЕНГЛИКОЛЯ С АТОМОМ НАТРИЯ	
<i>С.Д. ДЕМУХАМЕДОВА, З.И. ГАДЖИЕВ, И.Н. АЛИЕВА, Н.М. ГОДЖАЕВ, Л.А. НУРИЕВА</i>	250
Dy_xSn_{1-x}Se SİSTEMƏRİNLƏRİNDƏ TERMOMAQNİT XASSƏLƏR	
<i>Dürsədağ HƏSƏNOVA</i>	252
Pr₂SnSe₄ BİRLƏŞMƏSİNDƏ HOLL EFFEKTİ VƏ YÜKDAŞIYICILARIN SƏPİLMƏ MEXANİZMİ	
<i>Elsevər ƏHMƏDOV</i>	253
NANO SiO₂ – H₂O SİSTEMLƏRİNİN ALINMASI	
<i>Elçin HÜSEYNOV</i>	254
NANO SiO₂ TOZUNUN XÜSUSİ SƏTH SAHƏSİ	
<i>Elçin HÜSEYNOV</i>	255
ALÇAQ MEXANİKİ TEZLİKLİ RƏQSİ İNTİQALIN İNTELLEKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ	
<i>İ.R. QÜDRƏTLİ, F.İ. MƏMMƏDOV</i>	255
PB_{1-x}YB_xSe<Ce> SİSTEM ƏRİNTİLƏRİNİN TERMoeLEKTRİK EFFEKTİLİYİ	
<i>G.İ. TAHIROVA</i>	256
DEKAQLİSİN MOLEKULUNUN MOLEKULAR DİNAMİKASININ TƏDQİQİ	
<i>Niftalı QOCAYEV, Gülyaz NƏCƏFOV, Baba QASIMOV</i>	257
KRİSTALLİN MOLEKULUNUN QURULUŞ TƏDQİQATLARI	
<i>Gülnarə HAQVERDİYEVA, Lalə HACIYEVA</i>	259

POTENTIAL BIOMEDICAL APPLICATIONS OF CARBON NANOTUBES	260
<i>Huseyn ABDULLA</i>	
ATMOSFERDƏ DAYANIQSIZLIQ ENERJISI VƏ ONUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	261
<i>Nazim HÜSEYNOV, Aygün AĞAYEVA</i>	
TURBULENTLİYİN AŞKARLANMASI VƏ PROQNOZU MƏSƏLƏLƏRİ	262
<i>Nazim HÜSÜYNOV, Leyli HƏSƏNLİ</i>	
ÜRƏK-DAMAR SİSTEMİNİN MÜAYİNƏSİNDƏ LAZER ŞÜALARINDAN İSTİFADƏ İMKANLARI	264
<i>Sərxan HÜSEYNOV</i>	
METEOROLOJİ GÖRÜNÜŞ MƏSAFƏSİNİN ÖLÇÜLMƏSİ ÜÇÜN QURĞU	265
<i>S.Z. ƏMİRBƏYLİ, İ.Ə. İSGƏNDƏROV</i>	
DySnSe₂ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN ELEKTRİKKEÇİRİCİLİYİ	266
<i>J.Ş.ABBASOVA, C.İ.HÜSEYNOV</i>	
ИССЛЕДОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ СОРБЕНТОВ НА ОСНОВЕ ДССК, СКК, СКН-26 ДЛЯ УДАЛЕНИЕ ТОНКИХ НЕФТЯНЫХ ПЛЕНОК С ВОДНОЙ ПОВЕРХНОСТИ	267
<i>Ə.C. KƏRİMOVA, A.A. AZİZOV, P.M. ALOSMAHOV, İ.A. BUNİYATZADE</i>	
MİOMODULİN B MOLEKULUNUN [METYR₃]. ANALOQUNUN NƏZƏRİ KONFORMASIYA ANALİZİ	267
<i>L.N.AĞAYEVA</i>	
ПРОСТРАНСТВЕННАЯ СТРУКТУРА МОЛЕКУЛЫ АХИТИНА	268
<i>Л.Н.АГАЕВА, Р.М.АББАСЛЫ, Л.И.ИСМАИЛОВА</i>	
γ –ŞÜALARIN URANİL-SİLİKAT BİRLƏŞMƏSİNİN DİFERENSİAL TERMİK ANALİZİNƏ TƏSİRİNİN TƏDQIQI	270
<i>M.N.MİRZƏYEV</i>	
QAZLARDA CP/CV NİSBƏTİNİN EKSPERİMENTAL ÖYRƏNİLMƏSİ ƏSASINDA SÖNƏN RƏQSLƏRİN TƏDQIQI	270
<i>Nərgiz MƏMMƏDZADƏ</i>	
SILAR ÜSULU İLƏ NAZİK TƏBƏQƏLƏRİN ƏLDƏ EDİLMƏSİ	272
<i>Mehmet Nazim TOLA</i>	
NAFTALAN NEFTİNDƏN BİOLOJİ AKTİV MADDƏLƏRİN MÜASİR FİZİKİ –KİMYƏVİ METODLARLA AYRILMASI VƏ TƏTBİQİ	273
<i>Əli MURADOV</i>	
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ HİDROENERJİ RESURLARI	274
<i>Sevinc NOVRUZOVA, Məhəmməd RZAYEV, Şükür NƏSİROV</i>	
INVESTIGATION OF OPTICAL PROPERTIES OF POLYMER-ELASTOMERIC/CdS NANOCOMPOSITES BY THE DIFFERENT CHARACTERIZATION METHODS	275
<i>N.O.BALAYEVA, O.O. ASKEROVA, R.M. ALOSMAHOV, A.A. AZİZOV, M.B.MURADOV</i>	
МОДЕЛИРОВАНИЕ НУКЛЕОСОМ МЕТОДАМИ АТОМИСТИЧЕСКОГО СУПЕРКОМПЬЮТЕРНОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ	276
<i>A.K. ШАЙТАН</i>	
KARDİOFƏAL PEPTİDLƏRİN AKTİV FRAQMENTLƏRİNİN (SER-ALA-PRO-GLN-ASP VƏ PHE-VAL-ARG-SER-NH₂) FƏZA QURULUŞUNUN TƏDQIQI	277
<i>Ş.N. HACIYEVA</i>	
InGaTe₂ BİRLƏŞMƏSİNİN ZONA QURULUŞU	278
<i>Ü.S.ABDURƏHMANOVA</i>	
Gly-His-Lys ANTİMİKROB TRİPEPTİD MOLEKULUNUN KONFORMASIYA XASSƏLƏRİ	279
<i>Ülkər ƏLİYEVA, Gülşən AĞAYEVA</i>	
NƏZƏRİ KONFORMASIYA ANALİZİ ÜSULU İLƏ DİPPU-AST1 MOLEKULUNUN TƏDQIQI	280
<i>L.İ. VƏLİYEVA, V.M. SADIQOVA</i>	
A^{III}B^{III}C₂^{VI} TİP YARIMKEÇİRİCİ ƏLAVƏLİ KOMPOZİTLƏRİN ALINMA TEXNOLOGİYASI VƏ SƏTHLƏRİNİN MİKRORELYEFLƏRİNİN AQM ÜSULU İLƏ ÖYRƏNİLMƏSİ	281
<i>X.R. ƏHMƏDOVA, A.N. MİRZƏYEVA</i>	

ANTİBAKTERİAL BAKTENETSİN 5 MOLEKULUNUN TETRAPEPTİD ANALOQUNUN KONFORMASIYA ANALİZİ	
<i>X.Ə.KƏRİMOVA, G.Ə.AĞAYEVA</i>	282
ОСОБЕННОСТИ ПРОСТРАНСТВЕННОГО СТРОЕНИЯ МОЛЕКУЛЫ ГЕМОКИНИНА-1 ЧЕЛОВЕКА	
<i>У.Т.АГАЕВА, Г.А.АГАЕВА</i>	284
SYNTHESIS, STRUCTURAL CHARACTERIZATION AND OPTICAL STUDY OF MALEIC ANHYDRIDE-OCTENE_1/PbS NANOCOMPOSITES	
<i>Z.Q.MAMIYEV, O.H.AKBAROV, G.M.EYVAZOVA</i>	285
2. TECHNICAL AND NATURAL SCIENCE / MATHEMATICS	286
POPULYASIYALARIN SAYINI PROQNAZLAŞDIRMAQ ÜÇÜN ALQORİTM VƏ ƏDƏDİ ÜSULLARIN İŞLƏNMƏSİ	
<i>Ağgün MƏMMƏDOVA</i>	287
ЛОКАЛИЗАЦИЯ МЕСТ УТЕЧЕК В НЕФТЕПРОВОДАХ СЛОЖНОЙ СТРУКТУРЫ ПРИ НЕСТАЦИОНАРНОМ РЕЖИМЕ	
<i>Е.Р. АШРАФОВА, С.Т. ТЕЙМУРОВА</i>	288
ENERGİDƏN ASILI BİR SPEKTRAL MƏSƏLƏ	
<i>R.F. ƏFƏNDİYEV, ƏFRUZ NİFTALIYEVA</i>	290
НЕКОТОРЫЕ ОЦЕНКИ ДЛЯ ПОТЕНЦИАЛА РИССА	
<i>Р. М. РЗАЕВ, Ф. Н. АЛИЕВ</i>	291
İKİNCİ TƏRTİB TƏNLİK ÜÇÜN KOŞI MƏSƏLƏSİNİN TƏQRİBİ HƏLLİ	
<i>GÜNEL HƏSƏNOVA</i>	292
ON THE SOLUTION OF THE DIFFERENTIAL EQUATION WITH A PERIODIC OPERATOR FUNCTION	
<i>ASHRAF D. ORUJOV</i>	293
İKİNCİ TƏRTİB SƏRHƏD ŞƏRTLƏRİNƏ SPEKTRAL PARAMETR DAXİL OLAN DİFERENSİAL OPERATORUN MƏXSUSİ ƏDƏD VƏ VEKTORLARI HAQQINDA	
<i>H.D.ORUCOV, Y.G.NƏSİROVA</i>	294
ON SOLUTION OF INTERVAL MATRIX GAMES	
<i>HACI Y., OR A.</i>	296
НЕКОТОРЫЕ ВАРИАНТЫ ИНТЕГРАЛЬНЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ ДИФФЕРЕНЦИРУЕМЫХ ФУНКЦИЙ	
<i>Назим HEЙМАТОВ</i>	297
QEYRİ-XƏTTİ SƏRHƏD ŞƏRTLİ PARABOLİK TİP TƏNLİKLƏR SİSTEMİNİN ƏDƏDİ ÜSULLA HƏLLİ	
<i>Qasım QASIMOV</i>	299
BANAX FƏZASINDA SÜRÜŞMƏ OPERATORLARI	
<i>Səbinə SƏMƏDOVA</i>	301
ELEMANTAR PARABOLİK GÜZGÜ MƏSƏLƏSİNİN YENİ HƏLLİ	
<i>S. AŞİRET, Y.N. ALIYEV</i>	302
НЕКОТОРЫЕ ЭЛЕМЕНТАРНЫЕ СВОЙСТВА ФУНКЦИИ АЛГЕБРЫ P2 И P2 x P2	
<i>Сеймур А. МЕШАИК</i>	303
3. TECHNICAL AND NATURAL SCIENCE / BIOLOGY	305
YUMŞAQ BUĞDA NÖVMÜXTƏLİFLİKLƏRİNİN ÇÖRƏKBİŞMƏ KEYFİYYƏTİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ	
<i>Sevil SADIQOVA</i>	306
NORMAL VƏ QURAQLIQ STRESİ ŞƏRAİTİNDƏ PAYIZLIQ YUMŞAQ BUĞDALARDA (TRITICUM AESTIVUM) GENETİK MÜXTƏLİFLİYİN ÇOXÖLÇÜLÜ STATİSTİK METODLARLA QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	
<i>Cəmalə MÜRSƏLOVA, Zeynal ƏKPƏROV, Cavid OCAQI, Alexey MORGOUNOV</i>	306
LİDAR VERİLƏNLƏRİ ƏSASINDA TORPAQ ÖRTÜYÜNÜN OBYEKT-YÖNÜMLÜ TƏSNİFATLAŞDIRILMASI	
<i>E. R. ƏLƏSKƏROV</i>	307

YUMŞAQ BUĞDA SORTLARININ (T. AESTIVUM L.) GENETİK MARKER ƏSASINDA KEYFİYYƏT GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏDQIQI <i>Əkbər KƏRİMOV</i>	308
AZƏRBAYCAN MƏNŞƏLİ BƏRK BUĞDA (T.DURUM DESF.) GENOTİPLƏRİNİN BİOMORFOLOJİ ƏLAMƏTLƏRİNƏ GÖRƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ <i>Elçin HACIYEV, Ziya ƏBİLOV, Mehrac ABBASOV, Ram Chandra SHARMA</i>	309
BÖYÜK QAFQAZIN ŞİMAL-ŞƏRQ HİSSƏSİNDƏ ANTROPOGEN TRANSFORMASIYANIN YARATDIĞI BƏZİ EKOLOJİ PROBLEMLƏR <i>G.N. HACIYEVA</i>	310
LƏNKƏRAN-ASTARA BÖLGƏSİNDƏ KOLORADO BÖCƏYİNİN YAYILMASI <i>Zərifə İSMAYILOVA</i>	311
ОЦЕНКА ГЕНЕТИЧЕСКОГО РАЗНООБРАЗИЯ СЕЛЕКЦИОННЫХ МАТЕРИАЛОВ САХАРНОЙ СВЕКЛЫ НА ОСНОВЕ МОРФОЛОГИЧЕСКИХ И МОЛЕКУЛЯРНЫХ МАРКЕРОВ <i>В.И. ИЗЗАТУЛЛАЕВА</i>	311
ANALYSIS OF QTLs FOR YIELD AND YIELD COMPONENTS IN AN ADVANCED BACKCROSS POPULATION OF HULLESS BARLEY <i>Javid OJAGHI, Ellada AKHUNDOVA, Nargiz GARAYBAYOVA, Roham ESHGHI, Samira SALAYEVA</i>	312
SÜRÜNƏN DƏMİRTİKAN BİTKİSİNİN POLYAR SAPONİN FRAKSİYASININ ÖZ TƏRKİB KOMPONENTLƏRİNƏ AYRILMASI <i>Könül HÜSEYNQULIYEVA, Qayıbverdi İSKƏNDƏROV</i>	313
ФАУНА ПАРАЗИТИЧЕСКИХ ПРОСТЕЙШИХ ОЗЕРНЫХ ЛЯГУШЕК, КАК ИНДИКАТОР ПАРАЗИТАРНОГО ЗАГРЯЗНЕНИЯ ВОДОЕМОВ ГАХСКОГО РАЙОНА <i>Яна ЛАПШИНА</i>	314
AZƏRBAYCANDA SUDA-QURUDA YAŞAYAN VƏ SÜRÜNƏNLƏRİN HOMOKSEN NÖV KOKSIDİLƏRLƏ (APICOMPLEXA: COCCIDIA) YOLUXMASININ İLİN FƏSİLLƏRİNDƏN ASILILIĞI <i>S.O. MAMEDOVA</i>	315
KİSMİ PİŞİRMƏ YÖNTEMİNİN KEPEKLİ VE ÇAVDAR EKMEKLERİNDE MİKROBİYAL KALİTE ÜZERİNE ETKİSİ <i>Mehmet Murat KARAOĞLU</i>	316
SIRT, BOHÇA, ŞEKERPARE və KUŞGÖMÜ PASTIRMA ÇEŞİTLƏRİNİN RENK DEĞERLERİ <i>Neslihan ÇAKICI, Muhammet İrfan AKSU</i>	317
MÜXTƏLİF NÖV HEYVANLARIN XLAMİDİOZUNUN BƏZİ EPİZOOTOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ <i>A.M. ÖMƏROV, E.A. ƏLİYEV</i>	318
EFFECTS OF DIFFERENT CULTURE MEDIUM AND PLANT GROWTH HORMONES ON CALLUS INDUCTION AND VIABILITY OF BIRDSFOOT TREFOIL (LOTUS CORNICULATUS L.) EXPLANTS <i>Pinar UYSAL, Hossein Zeinalzadeh TABRIZI, Kamil HALILOGLU</i>	318
QOBUSTAN ƏRAZİSİNDƏ QIRMIZIQUYRUQ QUM SİÇANLARININ (PALLASIOMYS ERYTHROURUS GRAY.) KRİTOSPORİDİLƏRLƏ (APICOMPLEXA, COCCIDIA, CRYPTOSPORIDIIDAE) YOLUXMASI <i>Türkan QURBANOV</i>	319
YÜKSƏK GƏRGİNLİKLİ ELEKTRİK SAHƏSİNİN QLÜKOZA-6-FOSFAT DEHİDROGENAZA ÇATIŞMAZLIĞI OLAN ERİTROSİTLƏRDƏ SELENENZİM QLUTATİONPEROKSİDAZA FƏALLIĞINA TƏSİRİ <i>R.T. QULIYEVA, F.R. YƏHYAYEVA</i>	320
ACINOHUR ÖNDAĞLIĞI GEOSİSTEMLƏRİNİN ƏSAS QANUNAUYGUNLUQLARI VƏ ONLARIN ANTROPOGEN TRANSFORMASIYASI <i>Ş. S. AMANOVA</i>	321
CHLOROPHYLL CONTENT AS CRITERION FOR THE DIAGNOSIS SALT STRESS IN WHEAT (TRITICUM AESTIVUM) PLANTS <i>Sevinj NURIEVA</i>	322
AZƏRBAYCANIN MÜXTƏLİF BÖLGƏLƏRİNDƏN TOPLANMIŞ NOXUD NÜMUNƏLƏRİNİN (CICER ARIETINUM L.) MOLEKULYAR XARAKTERİSTİKASI <i>Səidə HƏSƏNOVA, Cavid OCAQI, Ələmdar MƏMMƏDOV</i>	322

LƏNKƏRAN TƏBİİ VİLAYƏTİNDƏ YAYILAN İLAN NÖVLƏRİNİN (SERPENTES, COLUBRIDAE, COLUBRINAE, NATRICINAE) LANDŞAFTLAR ÜZRƏ YAYILMASI VƏ POPULYASIYA SİXLİĞİ	
<i>Səbinə BÜNYATOVA</i>	323
ADİ DAŞSARMAŞIĞI MEYVƏLƏRİNDƏN ALINMIŞ B SAPONİNİN KİMYƏVİ TƏDQIQI	
<i>Səidə MUSAYEVA, Qayıbverdi İSKƏNDƏROV</i>	324
АККУМУЛИРУЮЩАЯ СПОСОБНОСТЬ СЕМЯН ФАСОЛИ (Phaseolus Vulgaris L.) И ИХ МИКРОФЛОРА ПРИ ОБОГАЩЕНИИ СЕЛЕНОМ	
<i>Усубова Екатерина ЗИЯДХАНОВНА</i>	325
ВЛИЯНИЕ ДОЗ УДОБРЕНИЙ НА ПОЛУЧЕНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИ ЧИСТОГО УРОЖАЯ ЗЕРНА ОЗИМОЙ ПШЕНИЦЫ	
<i>Вагиф РАГИМОВ</i>	326
4. INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES	328
PERFECT CODES IN THE DUAL-PANCAKE NETWORKS	
<i>Abdulali MAMMADOV</i>	329
THE ADOPTION OF E-GOVERNMENT AMONG CITIZENS: THE CASE STUDY OF HEALTH CARE WORKERS AT A RURAL TURKISH HOSPITAL	
<i>Abdullah NARALAN, Selçuk BAKAN, Ali Kemal ÇELİK</i>	329
NEYRON ŞƏBƏKƏLƏRİN AVİASIYA QAZ-TURBİN MÜHƏRRİKLƏRİNİN TEXNİKİ VƏZİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ İSTİFADƏSİ	
<i>Ceyran AĞAMALIYEVA, Əbülhəsən ƏHMƏDOV</i>	330
AZƏRBAYCAN NİTQİ ÜÇÜN AVTOMATİK NİTQ TANIMA SİSTEMİNİN İŞLƏNİLMƏSİ	
<i>Anar XOCAEV</i>	331
MÜƏLLİF MƏTNLƏRİNİN İŞLƏDİLƏN LİNGVİSTİK ANALİZİ VƏ MÜƏLLİFİN TANINMASI	
<i>K.R. AYDA-ZADƏ, İ.E. İBRAHİMOV</i>	332
МЕТОД РАННЕГО ДИАГНОСТИРОВАНИЯ ДЕФЕКТОВ В МЕЖВИТКОВЫХ ФРАГМЕНТАХ ОБМОТКИ СТАТОРА	
<i>А.Д. БАБАЕВ, к.т.н. А.Д. АХМЕДОВ</i>	332
ÇEVİK İSTEHSAL SİSTEMLƏRİNİN LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİNDƏ KOMPÜTER-YÖNÜMLÜ TECHNOLOGİYALARLA STRUKTUR ANALİZƏ QOYULAN TƏLƏBATLARIN TƏYİNİ	
<i>Dilek CANTÜRK</i>	333
TİBBİ MÜAYİNƏ KARTI SİSTEMİNİN ARAŞDIRILMASI VƏ TƏTBİQİ	
<i>Ə.E. SƏFƏROV</i>	334
MOBİL RABİTƏ ŞƏBƏKƏLƏRİNİN TƏKAMÜLÜNDƏKİ BƏZİ PROBLEMLƏR BARƏDƏ	
<i>Əhməd MƏMMƏDOV</i>	336
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ HAVA MƏKANINDA AERONAVİQASIYA TƏMİNATI ÜZRƏ AVTOMATLAŞDIRILMIŞ STATİSTİK SİSTEMİN LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİ	
<i>L.N. ƏHMƏDOV, M.C. MƏLİKOVA</i>	337
ELEKTRİK DÖVRƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ DATASTUDIO PROQRAM TƏMİNATINDAN İSTİFADƏ İMKANLARI	
<i>Şərafxanım ƏLİYEVA</i>	338
PREDICTION OF EROSION-PRONE AREAS ALONG BAKU-TBILISI-CEYHAN OIL AND SOUTH-CAUCASUS GAS PIPELINES	
<i>Emil BAYRAMOV</i>	340
İNFORMASIYA – ÖLÇMƏ VƏ İDARƏETMƏ SİSTEMLƏRİ ÜÇÜN BÖYÜK YERDƏYİŞMƏLƏRİ ÖLÇƏN ELEKTROMAQNİT TIPLI VERİCİLİ QURĞU	
<i>F.İ. MƏMMƏDOV, K.R. HACIYEVA</i>	341
NEYRON ŞƏBƏKƏLƏR VƏ QEYRİ-SƏLİS NƏTİCƏ ÇIXARMA SİSTEMİNDƏN İSTİFADƏ EDƏRƏK İŞSİZLİK DƏRƏCƏSİNİN PROQNOZU	
<i>Firuz QƏZƏNFƏRİ</i>	342
MÜQAVİMƏT VERİCİLİ PAYLANMIŞ PARAMETRLİ ÇEVİRİCİ QURĞUNUN TƏDQIQI VƏ TƏTBİQİ	
<i>Firudin MƏMMƏDOV, Rəna DADAŞOVA, Ülkər ABDULLAYEVA</i>	345

PARDAQLAMADA EMAL DƏQİQLİYİNİN PROQRAMLA İDARƏ SİSTEMİNİN LİNQVİSTİK TƏMİNATININ İŞLƏNMƏSİ	
<i>S.M. HACIYEVA</i>	346
ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN KABLOSUZ İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİNDEKİ YENİLİKLERİ İZLEME VE KABULLENME DÜZEYLERİNİN ARAŞTIRILMASI (AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ)	
<i>Hüseyin KOÇAK</i>	347
ELEKTRON DÖVLƏT SOSİAL ŞƏBƏKƏDƏ	
<i>T.T. İSKƏNDƏROVA</i>	348
DISTRIBUTED FAULT-TOLERANT PBX SYSTEM	
<i>Jamil ABDULLAYEV, Khayyam MASIYEV</i>	349
KORPORATİV İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİNDƏ VERİLƏNLƏRİN ANALİZİ VƏ SORĞULARIN EMALİ PROBLEMLƏRİNİN HƏLLİ YOLLARI	
<i>Kenan KILIÇ</i>	351
METHODOLOGY AND FRAMEWORK FOR DEVELOPING EDUCATION COMMUNITY SOCIAL NETWORK (ECSN)	
<i>Khayyam H. MASIYEV, Akhmadova GULDASTA</i>	351
ПРИМЕНЕНИЕ НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ К МАТРИЧНО-АЛГЕБРАИЧЕСКОМУ УРАВНЕНИЮ РИККАТИ	
<i>M.E. АЛИЙЕВ, ДЖ.И. ЗЕЙНАЛОВ, Г.А. КАСУМОВ</i>	353
КИБЕРСОЦИАЛЬНАЯ АДДИКЦИЯ	
<i>Нугяр АЛИЕВА</i>	354
MÜASİR İNTEQRƏ EDİLMİŞ ELEKTRON SİSTEMLƏRİNİN ARXİTEKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN LAYİHƏLƏNDİRİLMƏ VASİTƏLƏRİ	
<i>Nurlana HÜSEYNOVA, Nadir HACIYEV, Gülnar AĞABALAYEVA</i>	355
SÜRÜŞMƏLƏRİN ƏNƏNƏVİ VƏ MÜASİR ÜSULLARLA ÖYRƏNİLMƏ METODLARI, ONLARIN PASPORTLAŞDIRMASI	
<i>Güləy RÜSTƏMOVA</i>	356
FATIGUE ANALYSIS OF A CROWNED MAXILLARY TOOTH UNDER THERMAL AND MECHANICAL LOADING USING MONTE CARLO SIMULATION	
<i>Sadri SEN, Hamid ZAMANLOU</i>	358
ROBOTOTEXNİKİ KOMPLEKSLƏRDƏ İNFORMASIYA-ÖLÇMƏ VƏ İDARƏETMƏ SİSTEMLƏRİNİN ƏSAS PROBLEMLƏRİ	
<i>T.Ə. ƏHMƏDOVA</i>	358
İNFORMASIYA-AXTARIŞ APARATI BİBLİOQRAFİK RESURLARIN MÜHÜM TƏRKİB HİSSƏSİDİR (NEFT ÜZRƏ BİBLİOQRAFİK MƏNBƏLƏR ƏSASINDA)	
<i>Təranə MİRZƏYEVA</i>	359
OPERATING SEGWAY VEHICLE BUILT WITH NXT MINDSTROMS 2.0 USING MARKOV DECISION PROCESS	
<i>Ümit İLHAN, Nadir HAJIYEV, Fikrat BAYRAMLI</i>	360
FORMATION OF E-GOVERNMENT IN AZERBAIJAN BASED ON THE INTERNATIONAL EXPERIENCE	
<i>Vusala BAXISHOVA</i>	361
MOBİL TELEFONLARDA BOSTAN VƏ TƏRƏVƏZ BİTKİLƏRİNİN İNFORMASIYA-AXTARIŞ SİSTEMİNİN YARADILMA KONSEPSİYASI	
<i>Yeganə PAŞAYEVA</i>	362
İRİ MİQYASLI MƏLUMATLAR VƏ PROBLEMLƏRİ	
<i>Şamil HÜMBƏTOV</i>	363
5. MECHANICAL ENGINEERING	365
İKİ LAYLI QEYRİBİRCİNS LÖVHƏLƏRİN MÜQAVİMƏT GÖSTƏRƏN MÜHİTDƏ DAYANIQLIĞI HAQDA	
<i>B.E. KƏRİMOVA</i>	366

ORTOTROP DÜZBUCAQLI LÖVHƏLƏRİN ENİNƏ SÜRÜŞMƏ DEFORMASIYALARINI NƏZƏRƏ ALMAQLA MƏXSUSİ RƏQSLƏRİ HAQDA	
<i>E.A. ƏHMƏDOV</i>	367
İZOTROP SÜXURLAR ÜÇÜN QUYU DİVARININ MÖHKƏMLİYƏ HESABATI	
<i>E.F. NƏBİYEV, Y.Ə. ORUCOV</i>	368
ÇOXALƏTLİ SAZLAMALAR BAXIMINDAN ÇOXMƏQSƏDLİ DƏZGAHLARIN TEXNOLOJİ İMKANLARININ ARAŞDIRILMASI	
<i>Heyran BAĞİROVA</i>	370
DAXİLİ SİLİNDRİK SƏTHLƏRİN İÇYONUŞU ZAMANI KƏSMƏ REJİMLƏRİNİN OPTİMALLAŞDIRILMASI	
<i>İlqar ABBASOV</i>	371
MANCANAQ DƏZGAHLARININ İNTİQALLARINDA QAYIŞ ÖTÜRMƏLƏRİ TƏTBİQİNİN MƏQSƏDYÖNLÜLÜYÜ HAQQINDA	
<i>İradə KƏRİMOVA</i>	372
KİPLƏŞDİRCİNİN DAXİLİ SƏTHİ İLƏ BORUNUN DİVARI ARASINDAKI KONTAKT GƏRGİNLİYİN PAYLANMASI XARAKTERİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ	
<i>K.O. RÜSTƏMOVA</i>	373
İKİLAYLI QEYRİBİRCİNS ÇUBUQLARIN TERMO-MEXANİKİ YÜKLƏRİN TƏSİRİNDƏN RƏQSLƏRİ	
<i>R.E. MƏMMƏDLİ</i>	374
BAŞLANGİC GƏRGİNLİYİ OLAN ORTOTROP ELASTİK- PLASTİK DAİRƏVİ LÖVHƏLƏRİN DAYANIQLIĞI	
<i>R.E. ŞÜKÜROV</i>	375
İKİLAYLI QEYRİ BİRCİNS ÇUBUQLARIN QEYRİ XƏTTİ ELASTİKİ ƏSAS ÜZƏRİNDƏ DAYANIQLIQ MƏSƏLƏLƏRİ	
<i>S.E. VƏLİYEV</i>	376
KONSENTRİK YERLƏŞDİRİLMİŞ BORU KƏMƏRLƏRİNDƏ HƏRƏKƏT EDƏN MAYE DİNAMİKASINA TƏZYİQ PULSASIYASININ TƏSİRİ	
<i>S.Ə. İMAMƏLİYEV</i>	377
QUYULARIN DALMAELEKTRİK NASOSLARI QURĞULARININ TƏMİRARASI PERİODUNUN OPTİMALLAŞDIRILMASI NEFT HASİLATINDA EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİNATI MƏSƏLƏSİ KİMİ	
<i>Tural HƏSƏNZADƏ</i>	378
MÜSTƏVİ PARDAQLAMA PROSESİNİN EMAL DƏQİQLİYİNİN İDARƏETMƏ SİSTEMİNİN ALQORİTMİK TƏMİNATI	
<i>Ülviyyə BƏDƏLOVA</i>	380
QEYRİBİRCİNS ORTOTROP LÖVHƏLƏRİN RƏQSLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ	
<i>V.L. ŞƏRİFOV</i>	382
NAZİK LÖVHƏNİN RƏQSLƏRİ TƏNLİYİ ÜÇÜN OPTİMAL İDARƏETMƏ MƏSƏLƏSİ	
<i>Xəyalə SEYFULLAYEVA</i>	383
6. CHEMISTRY AND CHEMICAL ENGINEERING	385
HEKSEN-1-α-METİLSTIROL BİRGƏ OLİQOMERLƏRİNİN SINTEZİ VƏ YÜKSƏK ÖZLÜLÜK İNDEKSİNƏ MALİK YAĞLAR ALINMASINDA İSTİFADƏSİ	
<i>Aynurə HƏSƏNOVA</i>	386
ГЕОХИМИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТЬ КОНДЕНСАТОВ	
<i>А.Д. КУЛИЕВ, А.Х. ГАДЖИЕВ, М.А. ГУЛИЕВ, Г.А. ГАДЫМОВА, Ф.И. ХАЛИЛОВА</i>	386
ТРАНСФОРМАЦИЯ ОРГАНИЧЕСКОГО ВЕЩЕСТВА В ПРИРОДЕ (О СЛОЖНОСТИ НЕФТИ)	
<i>А.Д. КУЛИЕВ, А.Х. ГАДЖИЕВ, Г.А. ГАДЫМОВА, С.А. САЛЕХОВ, А.А. АЗИЗОВА</i>	387
XANTHINE OXIDASE INHIBITORY ACTIVITY OF SCHIFF'S BASES OF DEHYDROACETIC ACID	
<i>Anar GOJAYEV, Muhammad RABNAWAZ, Burhan KHAN, Abdool WADOOD, Zaheer QASMI, Muhammad Raza SHAH</i>	388

BUTADIEN-STİROL KAUÇUKU ƏSASINDA ALINMIŞ POLİMER SORBENTİN TERMİKİ DESTRUKSİYASININ KİNETİKASI	
<i>E.M. ƏLİYEV, R.M. ALOSMANOV, A.Ə. ƏZİZOV</i>	389
MONO-, DİİZOPROPİLALKİL(DİALKİL)AMİNTİOKARBAMİDLƏRİN TSİKLIK TÖRƏMƏLƏRİNİN SİNTEZİ VƏ ANTİOKSİDANT TƏSİRİ	
<i>Ə.R.SUCAYEV, N.M.NƏZƏROV, M.Ə.ALLAHVERDİYEV, İ.Ə.RZAYEVA, T.Y.BİLALOVA</i>	390
ETANOLUN SEOLİT TƏRKİBLİ KATALİZATORLAR ÜZƏRİNDƏ OKSİDLƏŞMƏSİ	
<i>Ə.D. VƏLİYEVA, P.A. NADİROV, C.İ. MİRZAI</i>	391
KOKSLAŞMA PROSESİNİN İNTENSİVLƏŞDİRİLMƏSİ	
<i>Gülşən DƏDƏYEVA</i>	391
KATALİZATORUN TƏRKİBİNDƏKİ NANO HİSSƏCİKLƏRİN KREKİNG PROSESİNİN MAYE MƏHSULLARINA TƏSİRİ	
<i>İlahə BAYRAMOVA</i>	392
РАЗРАБОТКА ЭКОЛОГИЧЕСКИ ЧИСТОЙ ТЕХНОЛОГИИ ПРОЦЕССА ДЕГИДРИРОВАНИЯ ПРОПАНА	
<i>Низами БАБАЕВ, С.Я. ИБАДОВА</i>	393
СЕЛЕКТИВНОЕ ОКИСЛЕНИЕ ЦИКЛОЛЕФИНОВ ПЕРОКСИДОМ ВОДОРОДА И РАЗРАБОТКА ПОЛУЧЕНИЯ C₆-C₁₂ ДИКАРБОНОВЫХ КИСЛОТ ВЫСОКОЙ СТЕПЕНИ ЧИСТОТЫ	
<i>Н.И. ГАРИБОВ, О.А.САДЫГОВ, М.Ф.АББАСОВ, Н.С.ЮНУСОВА, Х.М. АЛИМАРДАНОВ</i>	394
HEKSEN-1-İN TOLUOL İŞTİRAKİ İLƏ OLİQOMERLƏŞMƏSİ YOLU İLƏ SİNTEZİK YAĞLARIN ALINMASI	
<i>Natavan TALİŞOVA</i>	396
SİMANTRENİLKARBİNOL TÖRƏMƏLƏRİNİN YENİ ALINMA ÜSULU VƏ ONLARIN TÜSTÜAZALDICIĞI İMKANLARININ TƏDQİQİ	
<i>P.Ə. VƏLİYEV, E.V. IMANOV, A.P. RZAYEVA, Q.P. ƏSGƏROV, S.R. HACIYEVA, G.Z. SÜLEYMANOV</i>	396
РЕАГЕНТЫ ДЛЯ УДАЛЕНИЯ ТОНКИХ НЕФТЯНЫХ ПЛЕНOK	
<i>Г.Н. БАДАЛОВА, С.Ч. АХМЕДОВА, Р.М. АЛОСМАНОВ, А.А. АЗИЗОВ, И.А. БУНИЯТ-ЗАДЕ</i>	397
NEFT FRAKSİYALARININ EKSTRAKSİYASI PROSESİNİ HƏYATA KEÇİRMƏK ÜÇÜN İSTİFADƏ EDİLƏN EKSTRAKTORLAR	
<i>Rauf MƏMMƏDOV</i>	398
КИНЕТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОЦЕССА ВЫДЕЛЕНИЯ СЕРНОЙ КИСЛОТЫ ИЗОБУТИЛЕНА ИЗ ФРАКЦИИ ПИРОЛИЗНОГО ГАЗА	
<i>С.Н.ГУЛИЕВА</i>	400
YARASAĞALDICI, İMMUNSTİMULƏEDİCİ VƏ ANTİOKSİDANT FƏALLIĞA MALİK YENİ DƏRMAN VASİTƏLƏRİNİN YARADILMASI	
<i>Sevil MEHRALIYEVA</i>	401
NİTROBİRLƏŞMƏ VƏ AMİDOAMİNİN KOMPOZİSİYASI ƏSASINDA HAZIRLANMIŞ KONSERVASIYA MAYELƏRİNİN TƏDQİQİ	
<i>V.M.ABBASOV, E.Ş.ABDULLAYEV, Y.C.AĞAZADƏ, E.K.HƏSƏNOV</i>	402
ДЕГИДРИРОВАНИЕ 4-ВИНИЛЦИКЛОГЕКСЕНА – ПУТЬ К АЛЬТЕРНАТИВНОМУ МЕТОДУ ПОЛУЧЕНИЯ СТИРОЛА НА ОСНОВЕ ПРОДУКТОВ ПИРОЛИЗА	
<i>Х.М. АЛИМАРДАНОВ, Э.Т. СУЛЕЙМАНОВА, А.А. ДЖАЛИЛОВА, Н.А. РАГИМОВА</i>	403
SECTION III	407
1. PHILOLOGY / AZERBAIJANI LANGUAGE AND LITERATURE	409
YELDA GECƏSİ	
<i>Almara NƏBİYEVA</i>	410
KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİ DİLİNİN BƏZİ CƏHƏTLƏRİ HAQQINDA	
<i>Aybaniz ZEYNALOVA</i>	411

**NƏSİMİ POEZİYASINDA AŞIQ-MƏŞUQ MÜNASİBƏTLƏRİ
DÜNYƏVİ VƏ İLAHİ MƏHƏBBƏT PRİZMASINDA**

<i>Aygül AĞAYARLI</i>	411
MÜASİR AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ XARAKTERİK QADIN TİPİ... (AFAQ MƏSUDUN NƏSR ƏSƏRLƏRİ ƏSASINDA)	
<i>Aygün ƏLİYEVƏ</i>	412
QARABAĞIN BƏZİ TOPONİMLƏRİNİN ETİMOLOGİYASI	
<i>Aynurə ƏLİYEVƏ</i>	413
ALTAY DİLLƏRİNDƏ RƏNG BİLDİRƏN SÖZLƏR VƏ ONLARIN LEKSİK PARALELLİYİ	
<i>Aysel ƏHMƏDOVA</i>	414
C. MƏMMƏDQULUZADƏNİN “USTA ZEYNAL” HEKAYƏSİNDƏ XARAKTER PROBLEMİ	
<i>Ayşən KAZIMLI</i>	415
TÜRK MƏNŞƏLİ ETNOTOPONİMLƏRİN TARİXİ-LİNGVİSTİK MÜSTƏVİDƏ TƏDQIQI (XAÇMAZ RAYONU TOPONİMLƏRİ ƏSASINDA)	
<i>Bəhrəm MƏMMƏDOV</i>	416
ZƏNCAN LƏHCƏSİNİN ÖZƏLLİKLƏRİ	
<i>Böyükəgə MOLLAYI</i>	417
TÜRK DİLİNDƏ SÖZÜN SİNARMONİK MODELƏRİ	
<i>Cəmil BABAYEV</i>	418
KAMAL ABDULLANIN “YARIMÇIQ ƏLYAZMA” ƏSƏRİNİN DİLİ	
<i>Ceyran MURADOVA</i>	420
BEYNƏLMİLƏL TERMİNLƏRİN XALQLARARASI MÜNASİBƏTDƏ ROLU	
<i>Dürdanə VƏKİLOVA</i>	420
BİR DAHA “DAŞ” SÖZ-ŞƏKİLÇİSİ HAQQINDA	
<i>Elbəyi MAQSUDOV</i>	422
XX ƏSRİN ƏNVƏLLƏRİ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA ƏDƏBİ TƏMAYÜLLƏR: ZAMANA BAXIŞ KONTEKSTİNDƏ	
<i>Elnarə AKİMOVA</i>	423
MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MƏKTUB OBRAZI	
<i>Elnarə QARAGÖZOVƏ</i>	424
İŞIQ QƏZETİNDƏ DİL MƏSƏLƏLƏRİ	
<i>Elnurə RZAYEVƏ</i>	425
BEYNƏLMİLƏL TERMİN VƏ BEYNƏLMİLƏL SÖZLƏRİN SEMANTİK MƏNİMSƏNİLMƏSİ	
<i>Esmirə AĞAMİRZƏYEVƏ</i>	426
AZƏRBAYCAN TARİXİ ROMANLARI ÇAĞDAŞ MƏRHƏLƏDƏ	
<i>Əhməd Sami ELAYDY</i>	427
FÜZULİ RAYONU DİLAĞARDA KƏNDİNİN TOPONİMLƏRİ	
<i>Əlvən CƏFƏROV</i>	427
H.CAVİDİN “ŞEYX SƏNAN” VƏ “UÇURUM” FACİƏLƏRİNDƏ İNSAN AZADLIĞI PROBLEMİ	
<i>Famil MƏDƏTOV</i>	428
ƏZİZ MİRƏHMƏDOVUN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ İRSİNƏ BİR NƏZƏR	
<i>Firəngiz CABBAROVƏ</i>	429
ÇAĞDAŞ ƏDƏBİ PROSESDƏ TARİXİ ROMAN JANRI (YUNUS OĞUZUN ƏSƏRLƏRİ ƏSASINDA)	
<i>Gülınar BABAYEVƏ</i>	430
YAXINIMIZDAKI UZAQLAR VƏ YA UZAĞIMIZDAKI YAXINLAR	
<i>Gülınar QULİYEVƏ</i>	431
FELİN KEÇMİŞ ZAMANI VƏ “OĞUZNAMƏ”	
<i>Günay İMAMƏLİYEVƏ</i>	432
İSA HÜSEYNOVUN “KOLLU KOXA” VƏ “SAZ” POVESTİ	
<i>Günəl PƏNİYEVƏ</i>	433

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ VƏ ALMAN ƏDƏBİYYATI	
<i>Hicran FƏRHADOVA</i>	434
AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA MÜDRİK QOCA ARXETİPİ: QƏHRƏMAN VƏ TRİKSTER (PROBLEMİN QOYULUŞU)	
<i>Hikmət QULİYEV</i>	435
DİLİMİZİN FİLOLOJİ LÜĞƏTLƏRİ (1990-2000-Cİ İLLƏR)	
<i>Xəlida QULİYEVƏ</i>	436
ƏBUL-LEYS ƏS-SƏMƏRQƏNDİ ƏL-HƏNƏFİ VƏ ƏSƏRLƏRİNİN BAKI ƏLYAZMA NÜSXƏLƏRİ	
<i>Xanım ƏSƏDOVA (ABDULLAYEVƏ)</i>	437
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MİLLİ ÖZÜNÜDƏRK PROBLEMİ	
<i>Xəyalə ƏFƏNDİYEVƏ</i>	438
ТВОРЧЕСКАЯ ЛИЧНОСТЬ и ОБЩЕСТВО в ПУБЛИЦИСТИКЕ ПЕРИОДА НАЗАВИСИМОСТИ (на примере творчества Эркина ВАХИДОВА)	
<i>Хилола БАЛТАБАЕВА</i>	439
ÇIRAQLILAR BULAĞI VƏ SEYİDLƏR BULAĞI TOPONİMLƏRİNİN ETİMOLOGİYASI	
<i>İradə KƏRİMOVA</i>	440
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SOMATİK KOMPONENTLİ VAHİDLƏR	
<i>Jalə QƏNİYEVƏ</i>	441
XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA SURİYADA MAARİFÇİLİYİN VƏ ƏDƏBİYYATIN İNKİŞAFI	
<i>Kamil ŞƏRİFOV</i>	442
BƏZİ SÜJET ARXETİPLƏRİNİN AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA TƏZAHÜRÜ	
<i>Kəmalə İSLAMZADƏ</i>	443
H. ZƏRDABİ VƏ ONUN İCTİMAİ-SİYASİ GÖRÜŞLƏRİNİN FORMALAŞMASI	
<i>Könül HACIYEVƏ</i>	444
ABBASİLƏR DÖVRÜNDƏ ZÜHDİYYƏ JANRI VƏ NÜMAYƏNDƏSİ	
<i>Lalə ABBASOVA</i>	444
KLASSİK JANRIN YENİ MODİFİKASIYALARI: MÜASİR AZƏRBAYCAN ROMANI VƏ YENİ ROMAN NƏZƏRİYYƏLƏRİ	
<i>Lalə HƏSƏNOVA</i>	445
ARAZ DÜNYASI (MƏMMƏD ARAZIN YARADICILIĞI ƏSASINDA)	
<i>Maya YUSİFOVA</i>	446
KİTABİ DƏDƏ QORQUD EPOSU VƏ MƏNƏVİ DƏYƏLƏRİMİZ	
<i>Mehmet TURMUŞ</i>	447
ORXON-YENİSEY ABİDƏLƏRİNDƏ TANRININ FUNKSIYALARI	
<i>Məhəmməd MƏMMƏDOV</i>	448
ƏLİ RAZİ ŞƏMÇİZADƏNİN HƏYATI VƏ ONUN YARADICILIĞINDA JANR RƏNGARƏNGLİYİ	
<i>Mətanət MƏHƏRRƏMOVA</i>	449
ELÇİNİN BƏDİİ NƏSRİNDƏ NAĞİL MOTİVLƏRİ	
<i>Nazila ABDULLAZADƏ</i>	450
CƏDİDÇİLİK: MƏDƏNİ-MAARİF İSLAHATÇILIĞINDAN MİLLİ AZADLIQ VƏ TÜRKCÜLÜK HƏRƏKATINA	
<i>Nərgiz HÜSEYN</i>	451
İSA MUĞANNANIN "MƏHŞƏR" ROMANINDA BƏDİİ PORTRET YARATMA ÜSULLARI	
<i>Nərgiz NURİYEVƏ</i>	452
MİKAYIL MÜŞFİQ POEMALARINDA YENİ FORMA VƏ YENİ İDEYALAR	
<i>Nərmin CAHANGİROVA</i>	453
DİL VƏ MƏDƏNİYYƏT	
<i>Nərmin QULİYEVƏ</i>	454
VAQİF SƏMƏDOĞLU POETİKASINDA MUSIQI TERMİNLƏRİNİN ROLU	
<i>Nəzmiyyə YİGİTOĞLU</i>	455

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ TARİXİ YADDAŞ PROBLEMİ (İ.ŞİXLİNİN “ÖLƏN DÜNYAM” ROMANI ƏSASINDA)	456
<i>Nigar ASLANOVA</i>	
MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN “LEYLİ VƏ MƏCNUN” POEMASININ DİLİNDƏ İŞLƏNMİŞ FELİ FRAZEOLGİZMLƏRİN LEKSİK VƏ QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	457
<i>Nuray XIDIROVA</i>	
XX ƏSR AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK İDEYALARININ TƏBLİĞİ VƏ TƏRƏNNÜMÜ (Q.Qasımzadə və B. Vahabzadənin poeziyası əsasında)	458
<i>Rəna CAVADOVA</i>	
HÜRRİYYƏT ŞAİRİ MƏHƏMMƏD HADİ VƏ “EL FƏRYADI”	459
<i>Rəqsanə ABDULLAYEVA</i>	
İ.ƏFƏNDİYEVİN NƏSRİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ	460
<i>Sadə QULİYEVƏ</i>	
QAQAUZ DİLİNDƏ CİNS KATEQORİYASI	461
<i>Səhibə XƏLƏFOVA</i>	
FONO - SEMANTİKANIN İNKİŞAF TARİXİ	462
<i>Səhilə İBRAHİMOVA</i>	
BƏXTİYAR VAHABZADƏ YARADICILIĞINDA TATAR ŞAİRLƏRİ	463
<i>Seyran QAYIBOV</i>	
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMALARIN SPESİFİKASI	464
<i>Səbinə ALMƏMMƏDOVA</i>	
MİRZƏ CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN BƏDİİ NƏSRİNDƏ SİNONİMLƏR	466
<i>Sevinc HACIMƏMMƏDOVA</i>	
ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN “BAKI-1501” ROMANINDA TARİXİ GERÇƏKLİK VƏ MÜƏLLİF SUBYEKTİ	467
<i>Sima İSMAYILOVA</i>	
KOSMİK NİZAMLAYICI OLARAQ ŞAH VƏ VƏZİR MÜNASİBƏTLƏRİ	468
<i>Səfa QARAYEV</i>	
SMOMPK – QƏXTMT (Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu) MƏCMUƏSİNDƏ BAYRAMLARDA OXUNAN AZƏRBAYCAN MAHNILARI	469
<i>Səhər ORUCOVA</i>	
СИМВОЛИКИ ЦВЕТА В НАРОДНЫХ ЭПОСАХ (На примере эпосов “Алпамыш”, “Манас” и “Китаби Деде Горгуд”)	470
<i>Сурдарёхон УТАНОВА</i>	
XI-XII ƏSR TÜRK LƏRİNİN DİNİ İNANCLARI	471
<i>Şəbnəm HƏSƏNLİ-QƏRİBOVA</i>	
HÖKMDAR VƏ ÖLÜMSÜZLÜK PROBLEMİ	472
<i>Şəfəq ƏLİYEVƏ</i>	
FƏİLLƏRİN SEMANTİK İNKİŞAFI (YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNİN HEKAYƏLƏRİNDƏ)	473
<i>Şəkər MƏMMƏDOVA</i>	
DƏYİŞƏN ZAMANDA DƏYİŞMƏYƏN ETNİK TƏFƏKKÜR- CAHANDAR AĞA OBRAZINDA	474
<i>Şərqiyə ƏHMƏDOVA</i>	
HÜSEYN CAVİD YARADICILIĞINDA MƏCAZLAR SİSTEMİ (EPİTETLƏR, METAFORALAR, BƏNZƏTMƏLƏR)	475
<i>Şövkət İSMAYILOVA</i>	
M.F.AXUNDOVUN YARADICILIĞINDA TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ	476
<i>Telman QULİYEV</i>	
NİZAMİ ƏSƏRLƏRİNİN QƏRB ƏDƏBİYYATINA TƏSİRİ	476
<i>Təzəgül ƏFƏNDİYEVƏ</i>	
DİN VƏ MİF. ESTETİK TRANSFORMASIYA	477
<i>Tural MİRZƏLİYEV</i>	

İ.QUTQAŞINLININ “RƏŞİD BƏY SƏADƏT XANIM” ƏSƏRİNDƏ YENİ MAARİFÇİLİK ELEMENTLƏRİ VƏ ŞƏRQ QARŞILIĞI	
<i>Türkan ZEYNALLI</i>	478
О НЕКОТОРЫХ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ЛЕКCEМАХ В КУЛЬТОВОЙ СИСТЕМЕ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ	
<i>Ульвия ГУСЕЙНОВА</i>	479
MİLLİ ƏDƏBİYYAT HƏRƏKATI VƏ “BEŞ HECAÇILAR”	
<i>Vüsalə MƏMMƏDOVA</i>	481
AZƏRBAYCAN TƏZKİRƏLƏRİNİN DİLİ	
<i>Vüsalə MUSALI</i>	482
İŞIQ, ÜMİD VƏ İNAM ŞAİRİ	
<i>Yeganə QURBANOV</i>	483
DİL ƏLAQƏLƏRİNİN YARANMASININ YENİ DÖVRÜ, İNTERFERENSİYA VƏ ONUN DİLİN LEKSİKASINA TƏSİRİ	
<i>Yusif SÜLEYMANOV</i>	484
ELÇİN ƏFƏNDİYEVİN “AĞ DƏVƏ” ROMANINDA İŞLƏNƏN DİNİ ADLARIN LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>Zəmfira ABBASOVA</i>	485
BƏZİ TARİXİ ADLARIMIZIN ORFOQRAFİK VƏ ORFOEPIK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>Zülfüyyə ƏLİBƏYOVA</i>	486
2. PHILOLOGY / TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE	488
SONE TÜRÜNÜN SANATSAL ESTETİK TABİATI	
<i>Abidehan FAYZULLAYEVA</i>	489
SULTAN ŞAİRLER	
<i>Aygül İSMAYILOVA</i>	490
2004-2013 YILLARINDA, TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEN AZERBAIJAN TÜRKÇESİNE GEÇEN KELİMELE	
<i>Aygün HÜSEYNOVA</i>	491
XV YÜZYIL AZERBAIJAN EDEBİ DİL TARİHİNİN ÖĞRENİLMESİNDE ŞEYH ŞİRAZİNİN “GÜLŞENİ-RAZ” TERCÜME ESERİNİN ÖNEMİ	
<i>Aynur KADIMALIYEVA</i>	492
TÜRKİYE TÜRKÇESİ VE AZERBAIJAN TÜRKÇESİNDE ORTAK KULLANILAN İKİLEMELERE DAİR	
<i>Burak ETİ</i>	493
ÜÇLÜ ESER TÜRÜNÜN GELİŞME SÜRECİ	
<i>Gülçehre KOYLİYEVA</i>	494
“AZERBAIJAN YURT BİLGİSİ” DERGİSİ VE SELİM REFİK REFİOĞLU’NUN BU DERGİDEKİ YAZILARININ AZERBAIJAN MUHACERET EDEBİYATINA KATKILARI	
<i>Hayri ATAŞ</i>	495
AZERBAIJAN TÜRKÇESİNDE ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDEN İZLER	
<i>İbrahim KURT</i>	496
TOPLUMLARIN KENDİ DİLLERİNİ YABANCILARA ÖĞRETMESİNİN KÜLTÜR TANITIMINA DÜNYA BARIŞINA VE TURİZMİN GELİŞMESİNE KATKISI	
<i>İdiris GÖBÜTOĞLU</i>	497
AZERBAIJAN VE TÜRK DRAMATURGİYASININ TEŞEKKÜLÜ PROSESİNİN MÜKAYESELİ TAHLİLİ	
<i>Kenan GÜZEL</i>	499
ÜMUMTÜRK ƏDƏBİ DİLİNİN YARADILMASI İDEYASI	
<i>Kəmalə NURİYEVA</i>	499
CÜMLE ÜSTÜ BİRLİKLERİN UNSURLARININ BİRBİRİNE BAĞLANMASINDA SIRALAMA BAĞLAÇLARININ GÖRƏVLƏRİ	
<i>Kənan BƏŞİROV</i>	500

HÂCE MUHAMMED LUTFÎ HAYÂTI VE EDEBİ ŞAHSİYETİ	501
<i>Lale ŞABANOVA</i>	
SANAT ESERİNİN ANLAŞILMASINDA MÜELLİFİN HAYATI VE SANATINA AİT BİLGİLERİN YERİ	502
<i>Mahfuza TUYCHİYEVA</i>	
ALİ ŞİR NEVAİ'NİN SAKÎNÂMESİ	503
<i>Maksud ASADOV</i>	
YUNUS ƏMRƏ YARADICILIĞINDA ƏXLAQ TƏRBİYƏSİ	504
<i>Mehmet Soner YILDIZ / Veli AYDIN / Aslan Mehmet GÜDER</i>	
SEZAİ KARAKOÇ'UN 'MASAL' ŞİİRİNDEKİ PARTİSİPLERİN İNCELENMESİ	505
<i>Mensure KAZIMLI</i>	
SOVYET DÖNEMİ ÖNCESİ AZERBAYCAN MATBUATI ARAŞTIRMALARI BİBLİYOGRAFYASI	506
<i>Muharrem KAPLAN</i>	
SÂMİHA AYVERDİ ROMANLARININ TARİHSEL BOYUTUNUN İNCENLEMESİ	507
<i>Murat DEĞER</i>	
YENİLENMİŞ ESTETİK DÜŞÜNME	508
<i>Müheyya İSMAİLOVA</i>	
TÜRK DİLLƏRİNDƏ ZAMAN KATEQORİYASININ TƏDQİQİ TƏCRÜBƏSİ (PROBLEMİN QOYULUŞU)	509
<i>Natəvan ƏLİYEVƏ</i>	
TÜRK EDEBİYATI'NIN "YASAK AŞKLARI", "EYLÜL" VE "AŞK-I MEMNÜ" ROMANLARINDAKİ KAHRAMANLARIN SOSYAL HAYAT BAKIMINDAN KƏRŞİLƏŞTİRİLMƏSİ	510
<i>Nermin ALEKBEROVA</i>	
KUTADGU BİLİG'DEKİ SÖZEYLEMLER	511
<i>Özen YAYLAGÜL</i>	
MAHTUMGULI FİRAGİ HAYATI VE EDEBİ ŞAHSİYETİ	512
<i>Samirə FƏRƏCOVA</i>	
"SƏADƏTNAMƏ" MƏSNƏVİSİNDƏN HEKAYƏLƏR	513
<i>Samirə MƏMMƏDOVA</i>	
ÇOCUK EDEBİYATI ÜRÜNLERİNDE YER ALAN KAHRAMANLARDA BULUNMASI GEREKEN ÖZELLİKLER VE CAHİT UÇUK'UN "TÜRK İKİZLERİ" ADLI ROMANINDAKİ KAHRAMANLARIN İNCELENMESİ	514
<i>Selma ŞİMŞEK</i>	
CEM SULTAN'IN "VATAN" REDİFLİ GAZELİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME	515
<i>Setter DURMAZ</i>	
XVI. YÜZYIL TEZKİRE MUKADDİMELERİNDE ŞAİR VE ŞİİR	516
<i>Tünzale ALİYEVƏ</i>	
MODERN TÜRKİYƏDƏ MƏDƏNİYYƏT DƏYİŞİKLİYİ	517
<i>Ülkər SƏMƏDOVA</i>	
MEKTEB (1911-1920) DERGİSİNDEKİ HİKÂYELERDE EĞİTİM MEVZULARI	518
<i>Ümit PEKTAŞ</i>	
AZERBAYCAN TÜRKÇESİ AĞIZLARI VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ EDEBİ DİLİNDE ANLAM BAKIMINDAN ORTAK OLAN BAZI KELİMELER ÜZERİNE	519
<i>Vüsəle KƏRİMLİ</i>	
ARI DERGİSİ VE FİKRİ FAALİYETİ	521
<i>Vüsəle MEHDİYEVƏ</i>	
GURBANNAZAR ƏZİZOV'UN ŞİİRLERİNDE FOLKLORİK UNSURLAR	522
<i>Yaşar KARAYUNUSOĞLU</i>	
TÜRK DİLİNİN QURULUŞUNUN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	523
<i>Zabitə TEYMURLU</i>	
TÜRK TARİH DERS KİTAPLARI PERSPEKTİFİNDEN AZERBAYCAN	524
<i>Zekerya AKKUŞ</i>	

3. PHILOLOGY / ENGLISH LANGUAGE AND LITERATURE	525
UOLTER C.ƏNDRÜSÜN OSMANLI POEZİYASINA DAİR ARAŞDIRMASINDA HİSS VƏ DUYĞULAR EKOLOGİYASI NƏZƏRİYYƏSİ	
<i>Ali BEREKET</i>	526
MÖVLANA CƏLALƏDDİN RUMİ "MƏSNƏVİ"SİNİN TƏRCÜMƏSİNİN İNGİLİSDİLLİ ƏDƏBİYYATDA TERCÜMƏLƏRİNƏ DAİR	
<i>Ali TATLI</i>	527
ПОСТМОДЕРНИСТСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В РОМАНАХ ДЖУЛИАНА БАРНСА	
<i>Айбануз ИСМАЙЛОВА</i>	528
ABBREVIATIONS AND THEIR ROLE IN THE ENGLISH LANGUAGE	
<i>Aygul KHALILOVA</i>	529
ABOUT TURKIC ORIGIN OF A WORD "DRUID"	
<i>Aygun KOSAYEVA</i>	530
ANALYSIS OF THE ESSENTIAL CHARACTERS IN EMILY BRONTE'S WUTHERING HEIGHTS FROM THE PERSPECTIVE OF READER RESPONSE CRITICISM	
<i>Aylin GULENC</i>	531
HISTORICAL AND LITERARY TRACES OF KING RICHARD III	
<i>Aynur HAJIYEVA</i>	532
CULTURE FUNCTION OF LANGUAGE	
<i>Aynur HUSEYNALIYEVA</i>	532
MODAL VERBS IN SHAKESPEARE'S CREATIVITY	
<i>Aynur MOVSUMOVA</i>	533
İNGİLİSDİLLİ BƏDİİ DİSKURSDA METAFORA VƏ METONİMİYALAR	
<i>Aysel MƏMMƏDBƏYLİ</i>	534
THE INFLUENCE OF SOCIETY ON CHARACTERS IN DREISER'S "GENIUS "	
<i>Aytaj VALIYEVA</i>	535
MUSIC IN WILLIAM SHAKESPEARE'S PLAYS	
<i>Aytan QAFARLI</i>	536
SEMANTIC APPROACH TO THE LEXIS OF TWO VARIETIES: BRITISH ENGLISH AND AMERICAN ENGLISH	
<i>Aytan VALIYEVA</i>	536
İNGİLİS DİLİNDƏ MİMİKA VƏ JEST SEMANTİKASI	
<i>Cəmilə ABDULLAYEVA</i>	537
THE MAIN IDEAS IN THE STORY "AFTER TWENTY YEARS" BY O' HENRY	
<i>Ceyhuna NASIROVA</i>	538
CHARACTERS IN "A TALE OF TWO CITIES"	
<i>Chinara QULIYEVA</i>	539
LITERARY-CULTURAL REWRITING BETWEEN TURKIC RULERS: OTTOMAN SULTANS AND CENTRAL ASIAN KHANS' (XVII-XIX)	
<i>Dilərom HAMROEVA</i>	540
НЕКОТОРЫЕ ПРИЕМЫ ОТБОРА ЛЕКСИЧЕСКОГО МИНИМУМА ПРИ РАБОТЕ НАД ТЕКСТОМ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ	
<i>Динара КАЗИЗАДЕ</i>	540
EXTRAORDINARY ADOLESCENCE CHRACTER IN THE "CATCHER IN THE RYE" BY J.D.SALLINGER	
<i>Fidan BEHBUDOVA</i>	542
COMMUNICATIVE COMPETENCE AND ITS IMPLICATIONS TO A LANGUAGE CLASSROOM	
<i>Firuzə İSMAYILOVA</i>	542
РЕАЛИЗМ ТЕОДОРА ДРАЙЗЕРА В ПРОИЗВЕДЕНИИ "ДЖЕННИ ГЕРХАРДТ"	
<i>Гюнель АХМЕДОВА</i>	543

VAŞINQTON İRVİNQİN “İBLİS VƏ TOM UOLKER” ƏSƏRİNDƏ İNSAN VƏ İBLİS KONSEPSİYASI	
<i>Günel HAQVERDIYEVA</i>	544
VALTER SKOTT VƏ TARİX	
<i>Günel XƏLİLOVA</i>	545
BİOQRAFIYA JANRININ TARİXİ, TƏŞƏKKÜLÜ VƏ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR	
<i>Xəyalə İBRAHİMOVA</i>	546
ORIENTALISM AND ITS SPECIFIC FEATURES IN LITERATURE	
<i>İlaha KHANALIYEVA</i>	547
XATİRƏ-ROMANLARIN SƏNƏDLİ-BİOQRAFİK NƏSRDƏ MÖVQEYİ	
<i>İlahə DADAŞOVA</i>	548
СРЕДСТВА ЯЗЫКОВОЙ МАНИПУЛЯЦИИ В ТЕКСТАХ РЕЗОЛЮЦИЙ СОВЕТА БЕЗОПАСНОСТИ ООН ПО НАГОРНО-КАРАБАХСКОМУ КОНФЛИКТУ	
<i>Ирада САМЕДОВА</i>	549
CORRELATION BETWEEN EXCLAMATIVES AND INTEGRATIVES IN CLASSROOM DISCOURSE	
<i>Kamal SHAYEGH / Parvana PASHAYEVA</i>	550
ERNEST HEMİNQUEYİN “ƏLVİDA, SİLAH” ROMANINDA İCTİMAİ HƏYAT MOTİVLƏRİ	
<i>Kamala SALIMBAYLI</i>	551
“MADNESS” IN EDGAR ALLAN POE’S WORKS	
<i>Kemine QELENDEROVA</i>	552
THE ROLE OF CHARLES DICKENS IN THE CREATION AND USE OF EPONYMS	
<i>Khatira AHMADOVA</i>	552
FUNCTIONAL ROWS OF DERIVATIONAL MORPHEMES IN SUBSTANTIVAL SYNTAXEMES	
<i>Konul ABDULRAHIMOVA</i>	553
BRİTANIYA ƏDƏBİYYATINDA ŞƏRQ MÖVZUSU: ƏDƏBİ REALLIQ VƏ SAXTALAŞDIRMALAR	
<i>Lalə İSAYEVA</i>	554
MÜASİR İNGİLİSDİLLİ PAKİSTAN ROMANININ SPESİFİKASI	
<i>Mahirə HACIYEVA</i>	555
LANGUAGE STYLE IN ACADEMIC WRITING	
<i>Narmina ZARGAROVA</i>	556
MAYKL FİİLDİN “ATTİLA, MƏNİM ATTİLAM” DRAM ƏSƏRİNİN İDEYA BƏDİİ TƏHLİLİ	
<i>Natiq ADİLOV</i>	557
İNGİLİSDİLLİ ƏDƏBİYYATDA TOMRİS OBRAZI VƏ ONUN POETİK TƏSVİRİNƏ DAİR	
<i>Nərmin HÜSEYNOVA</i>	558
RACIAL PROBLEMS AND THEIR FATALISTIC RESULTS OVER SOCIETY IN TONI MORRISON’S “THE BLUEST EYE”	
<i>Nigar ABBASOVA</i>	559
ИНФОРМАЦИОННЫЙ АСПЕКТ РЕЧИ КАК ВАЖНЕЙШИЙ ЭЛЕМЕНТ ОРАТОРСКОГО МАСТЕРСТВА	
<i>Нигяр МАДАТОВА</i>	560
ВЛИЯНИЕ РАЗЛИЧНЫХ ФИЛОСОФСКИХ ТЕНДЕНЦИЙ НА ТВОРЧЕСТВО АЙРИС МЕРДОК	
<i>Нурлана АЛЕСКЕРОВА</i>	561
“FRANKENSTEIN” AS A GOTHIC NOVEL	
<i>Nurlana IMANOVA</i>	562
THE EMERGING TRENDS IN THE FOREIGN LANGUAGE LEARNING PROCESS	
<i>Ömer DÜNGEL</i>	563
WOMAN AS VICTIM OF VICTORIAN SOCIETY IN THOMAS HARDY’S TESS OF D’URBERVILLES	
<i>Parvana ALAKBAROVA</i>	564
THE WELL-BRED AND COMPREHENSIVE IDEAS IN THE CREATIVE SONNETS OF WILLIAM SHAKESPEARE	
<i>Parvana KARIMOVA / Gyulbaniz PANAHOVA</i>	565

WINSTON CHURCHILL: A GENIUS SOLDIER OF LITERATURE	
<i>Rena GURBANOVA</i>	566
"LOST GENERATION" IN AMERICAN LITERATURE	
<i>Ruslan MƏMMƏDOV</i>	567
COURAGE AND BARRIER "IN DUBIOUS BATTLE" BY JOHN STEINBECK	
<i>Saida MEHDIYEVA</i>	568
DIFFERENT APPROACHES TO THE CONCEPT OF LEGEND	
<i>Sevda SHIKHBABAYEVA</i>	569
PRIVATİVLİYİN İMPLİSİT İNDİKATORLARI	
<i>Sevil XƏLİLOVA</i>	569
LITERARY WORK: TEXT AND CONTEXT (ON THE BASIS OF THE PLAY "PYGMALION" BY BERNARD SHAW)	
<i>Shahana BABAYEVA</i>	571
ŞƏRQ-QƏRB ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİNDƏ AKTUAL MÖVZULAR VƏ TARİXİ-TİPOLOJİ DÜŞÜNCƏLƏR	
<i>Şahin XƏLİLLİ</i>	571
QARA BRİTANİYA ƏDƏBİYYATININ TƏŞƏKKÜLÜ	
<i>Turanə ABDULLAYEVA</i>	572
UİLYAM QOLDİNQİN "MİLÇƏKLƏRİN HÖKMDARI" ROMANINDA İNSAN PROBLEMİ	
<i>Ülkər AĞAKƏRİMOVA</i>	73
PRİVATİV FELİ FRAZEOLOGİZMLƏR, ONLARIN METONİMİK VƏ METOFORİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>Venera SÜLEYMANOVA, Sərvin ƏLİZADƏ</i>	574
İNGİLİS DİLİNİN AMERİKA VARIANTINDA SÖZ YARADICILIĞI	
<i>Vüsəla AĞABƏYLİ</i>	575
4. CONTEMPORARY ISSUES OF INTERPRETING	577
TRANSLATION DIFFICULTIES IN CULTURALLY DIFFERENT SOCIETIES	
<i>Aygun ALIYEVA, Nikbin ALIZADEH</i>	578
YÜKSƏK SƏNİYYƏLİ SƏHİYYƏ ÜNSİYYƏTİ HƏYAT VƏ ÖLÜMÜ FƏRQLİ EDİR	
<i>Aynur HƏZİYEVA</i>	578
MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TƏRKİBİ FELLƏRİN ÇOXMƏNALILIĞI VƏ ONLARIN TƏRCÜMƏ PROQRAMLARI VASİTƏSİLƏ TƏRCÜMƏSİ ZAMANI QARŞIYA ÇIXAN PROBLEMLƏR	
<i>Aynurə HÜMBƏTOVA</i>	579
TƏRCÜMƏNİN ÜMUMİ PROBLEMLƏRİ	
<i>Aytən HƏZİYEVA</i>	581
IDIOMS, ACRONYMS AND INITIALS IN TRANSLATION	
<i>Dunya BAYRAMOVA, Chinare MEMMEDOVA</i>	582
MAŞIN TƏRCÜMƏSİ	
<i>Dürrisə SƏFƏROVA</i>	583
MİLLƏTLƏR ARASI ƏLAQƏLƏR YARATMAQDA VƏ SƏNƏT ƏSƏRLƏRİNİN DÜNYAYA TANITDIRMAQDA TƏRCÜMƏNİN ROLU	
<i>Əhməd ŞƏBANİ MİNAABAD</i>	584
AZƏRBAYCAN TELE-MƏKANINDA ƏCNƏBİ FİLM VƏ SERİALLARIN TƏRCÜMƏSİNƏ AİD MÜLAHİZƏLƏR	
<i>Elvin HAMİDOV</i>	584
TRANSLATION OF LITERATURE AND COMMON MISTAKES	
<i>Farid HASANOV</i>	585
TEKNİKİ TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN METODLAR	
<i>Əkbər ASLANOV</i>	586
СОВМЕСТИМОСТЬ АВТОРА И ПЕРЕВОДЧИКА В ТВОРЧЕСТВЕ	
<i>Гюллю АБДУЛЛАЕВА</i>	587

OLD ENGLISH versus MODERN ENGLISH	
<i>Ilham BINYATOV</i>	588
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TAMAMLIQ BUDAQ CÜMLƏLƏRİ VƏ ONLARIN BİR-BİRİNƏ TƏRCÜMƏ YOLLARI	
<i>İradə BƏDƏLOVA</i>	589
ИДИОМЫ И ИХ ЗНАЧЕНИЯ	
<i>Лейла МАМЕДОВА</i>	590
AVTONƏQLİYYAT İXTİSASI ÜZRƏ İNGİLİSCƏ-AZƏRBAYCANCA LÜĞƏTİN TƏRTİBİ PRİNSİPLƏRİ	
<i>Mehriban MURADOVA</i>	591
COMMON PROBLEMS ASSOCIATED WITH TRANSLATION	
<i>Musherref CHELEBI, Samir ASADZADE</i>	592
COMPARATIVE TRANSLATION OF SOME ENGLISH PHRASEOLOGY INTO AZERBAIJANI AND TURKISH LANGUAGES	
<i>Natiq ADILOV</i>	593
QƏZET İDİOMLARI VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ	
<i>Nərinə ƏLİYEVƏ</i>	594
TEXNİKİ TERMİNOLOJİ LÜĞƏTLƏR	
<i>Nuriyyə RZAYEVƏ</i>	595
REGISTER IN TRANSLATION	
<i>Nurlana RAMAZANOVA</i>	596
TRANSLATING OLD TURKIC LANGUAGES WRITTEN IN ARABIC SCRIPT INTO ENGLISH	
<i>Nusrat SHIKHBABAYEV</i>	597
TƏLƏBƏLƏRİN LÜĞƏT EHTİYYATLARININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ SÖZDÜZƏLTMƏNİN YOLLARI	
<i>Pakizə MƏMMƏDZADƏ</i>	598
FRANSIZ DİLİNDƏ MƏCHUL NÖVÜN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ YOLLARI	
<i>Kəmalə KƏRİMOVA</i>	599
TRANSLATING MEDIA ARTICLES AZERBAIJANI-ENGLISH LANGUAGES	
<i>Polad POLADOV</i>	600
İDİOMATİK İFADƏLƏRİN TƏRCÜMƏDƏ ROLU	
<i>Safurə KƏRİMOVA</i>	601
LANGUAGE, TRANSLATION AND CULTURE	
<i>Səyalı SƏFƏROVA</i>	602
TƏRCÜMƏ FONEM (QRAFEM) SƏVİYYƏSİNDƏ	
<i>Şəhlə QOCAYEVƏ</i>	603
HISTORY OF TRANSLATION	
<i>Turkan ALIYEVA, Arzu AZIZOVA</i>	604
TRANSLATION PROBLEMS IN CULTURAL WORLD	
<i>Turkan JABBAROVA, Sebine SEFERLI</i>	604
SƏSTƏQLİDİ SÖZLƏRİN TƏRCÜMƏSİ	
<i>Xəqani Əliyev</i>	605
ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRİN TƏRCÜMƏSİ ZAMANI ORTAYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR	
<i>Xanım FƏTULLAYEVƏ</i>	606
HUMAN TRANSLATION. MACHINE TRANSLATION	
<i>Khanym ORUJOVA</i>	608
SOME ASPECTS OF TECHNICAL TRANSLATION	
<i>Yegana HUSEYNOVA</i>	608
İKİDİLLİ VƏ ÇOXDİLLİ TERMİNOLOJİ TƏRCÜMƏ LÜĞƏTLƏRİ VƏ ONLARIN TƏRTİBİ ÜSULLARI	
<i>Zamirə MƏMMƏDOVA</i>	609
SPECIFIC CHALLENGES OF LITERARY TRANSLATION	
<i>Zamirə VƏLİYEVƏ</i>	610

5. PEDAGOGY	612
UNİVERSİTET TƏLƏBƏLƏRİNİN PEŞƏ SEÇİMİNƏ İSTİQAMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ TYUTORLUQ	
Mehmet Ali CEYHAN	613
AİLƏ-NİKAH MÜNASİBƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA MƏHƏBBƏT HİSSİ ƏSAS AMİL KİMİ	
Afaq ABDULLAYEVA	613
MƏKTƏBƏQƏDƏR MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MUSIQİ MƏŞĞƏLƏSİ ZAMANI	
AZƏRBAYCAN MUSIQİSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ	
Arifə QƏRİBOVA	614
MƏKTƏBDAXİLİ PSIXOLOJİ İQLİM YENİYETMƏ ŞƏXSİYYƏTİNİN	
FORMALAŞMASINDA MÜHÜM AMİL KİMİ	
Arzu MƏMMƏDOVA	615
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ANA DİLİ TƏDRİSİNİN QARŞISINDA DURAN ƏSAS VƏZİFƏLƏR	
Aygün MƏMMƏDOVA	616
MAGİSTRANTLARIN MÜƏLLİMLİK FƏALİYYƏTİNƏ	
HAZIRLANMALARINDA İNTERAKTİV TƏLİM METODLARININ ROLU	
Aysel HÜSEYNƏLİYEVA	617
KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ TEMPERAMENTİN TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Azadeh AZADSARV	619
HEYDƏR ƏLİYEVİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ	
Böyükxanım EMİNLİ	620
ƏLİLLƏRİN CƏMİYYƏTƏ İNTEQRASIYASI	
Brilyant RZAYEVA	621
TÜRK XALQLARININ ORTAQ TARİX DƏRSLİYİ	
Cavid MÖVSÜMLÜ	622
MEDİADA UŞAQLARA ANA SEVGİSİ VƏ ANALARA HÖRMƏT HİSSİNİN AŞILANMASINDA	
UŞAQ ƏDƏBİYYATININ ROLU (MÜASİR TÜRK UŞAQ ŞEİR NÜMUNƏLƏRİ ƏSASINDA)	
Cəmil MƏMMƏDOV	623
CÜDO İDMAN NÖVÜNÜN ŞƏXSİYYƏTİN FİZİKİ TƏRBİYƏSİNDƏ ROLU	
Dürsədağ KƏRİMOVA	624
TEKNOLOJİ VE AİLE	
Esra EMRE	624
AZƏRBAYCAN VE TÜRKİYƏ'DE OKUL ÖNCƏSİ EĞİTİM	
Gökhan YILMAZ	625
NİZAMİ GƏNCƏVİNİN PEDAQOJİ GÖRÜŞLƏRİ	
Göyçək EMİNLİ	626
TƏLİMİN KOMMUNİKATİV METODU	
Güldastə MƏMMƏDOVA	627
GENDER PSIXOLOGİYASINDA EMPATİYA KONSEPSİYASI	
Gülər MƏMMƏDOVA	628
AZƏRBAYCANIN MÜSTƏQİLLİYİNİN İLK DÖVRLƏRİNDƏ TƏHSİLİN	
İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN XİDMƏTLƏRİ	
Gülşən Eminova	630
AZƏRBAYCANDA TƏHSİL PROSESİNDƏ QADINLARIN ROLU	
Günay ADIGÖZƏLOVA	631
MƏKTƏB MÜHİTİNDƏ MÜƏLLİMƏ HÖRMƏT TƏRBİYƏSİ	
Günay HACIYEVA, Günay İSMAYILOVA	632
KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏR VƏ ƏXLAQ TƏRBİYƏSİ	
Günay SƏFƏROVA	633
ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA AZƏRBAYCAN	
XALQ PEDAQOGİKASI NÜMUNƏLƏRİNİN ROLU	
Günel QAFARAOVA	634

**ƏJDƏR AĞAYEVİN TƏLİM NƏZƏRİYYƏSİNDƏ
TARİXLİK, VARİSLİK, MÜASİRLİK PRİNSİPİNƏ DAİR**

<i>Günəl QULİYEVA</i>	635
TƏLİM KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ MƏKTƏB VƏ AİLƏ BİRLİYİNİN ROLU	
<i>Hasan AVCI</i>	636
QLOBALLAŞMA PROSESİ ZAMANI ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFINDA AİLƏNİN VƏ TƏHSİLİN ƏHƏMİYYƏTİ	
<i>Hüseyn XƏLİLOV</i>	637
AZYAŞLI CİNAYƏTKAR UŞAQLARIN PEDAQOJİ REABİLİTASIYASI	
<i>Xalidə TALİBOVA</i>	638
YENİYETMƏ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA PSİXOPEDAQOJİ MƏSƏLƏLƏR	
<i>Xatirə İBRAHİMOVA</i>	639
LİSEYLƏRDƏ DİLLƏRARASI ƏLAQƏDƏN İSTİFADƏNİN İMKANLARI VƏ YOLLARI HAQQINDA	
<i>İbrahim HAYKIR</i>	640
RİYAZİ ANALİZİN TƏDRİSİ KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ FƏAL TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ TƏCRÜBƏSİNDƏN	
<i>İlqar SƏFƏRLİ, Zülfıyqə ALLAHVERDİYEVA</i>	641
TƏLƏBƏ GƏNCLƏRDƏ TOLERANT ŞÜUR VƏ DÜŞÜNCƏNİN, TOLERANT DAVRANIŞ TƏCRÜBƏSİNİN FORMALAŞDIRILMASI	
<i>İradə ƏMİRƏLİYEVA</i>	643
COĞRAFIYA DƏRSİNİN TƏŞKİLİNDƏ İKT-NİN İMKANLARINDAN İSTİFADƏ METODLARI HAQQINDA	
<i>İsa QASIMOV</i>	643
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ И ТЕЛЕКОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ТРЕБОВАНИЕ СОВРЕМЕННОГО ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ.	
<i>Камила ПАШАЕВА</i>	644
TƏDRİS MÜƏSSİSƏSİNİN MƏDƏNİYYƏTİ	
<i>Leyla ƏLİYEVA</i>	645
NİTQİN İFADƏLİLİYİNİN FORMALAŞMASINDA UŞAQ BAĞÇASI İLƏ İBTİDAİ MƏKTƏB ARASINDA VARİSLİYİN REALLAŞDIRILMASI	
<i>Maya KƏRİMOVA</i>	646
İBTİDAİ MƏKTƏBDƏ TƏDRİS VƏSAİTƏLƏRİNİN YARANMA VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ (XX ƏSRİN 20-İLLƏRİNDƏN MÜASİR DÖVRƏ QƏDƏR)	
<i>Mehmet ŞİMŞEK</i>	647
BİRİNCİ SİNİFLARDA SES TEMELLİ CÜMLE ÖĞRETİM YÖNTEMİNƏ GÖRE OKUMA ÖĞRETİMİNİN PRENSİPLƏRİ	
<i>Mehtap ETİ</i>	648
İNTERAKTİF HƏNDƏSƏ PROQRAMI CABRİ 3D- NİN ŞAĞİRD MÜVƏFFƏQİYYƏTİNƏ TƏSİRİ	
<i>Mesut KIZIL</i>	649
PEDAQOJİ PROSES ZAMANI ALİ MƏKTƏB MÜƏLLİMİNİN USTALIĞI	
<i>Müjkan MƏMMƏDZADƏ</i>	650
НАУЧНАЯ ШКОЛА Ф.А.ФРАДКИНА	
<i>Nəcəbət AĞAZADƏ</i>	651
VALİDEYN SEVGİSİNİN UŞAĞIN TƏRBİYƏSİNDƏ ROLU	
<i>Nigar BABAYEVA</i>	652
AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASINDA MİLLİ TƏHSİLİN TƏŞƏKKÜLÜNDƏ QADIN MAARİF XADİMLƏRİNİN ROLU	
<i>Nigar İSMAYİLOVA</i>	653
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА В СФЕРЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ	
<i>Нугяр МУРАДОВА</i>	654
İBTİDAİ SİNİFDƏ TƏLİMİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ TƏCRÜBƏSİ	
<i>Nilufər MƏMMƏDOVA</i>	655

AZƏRBAYCAN PSIXOLOJİ FİKİR TARİXİNDƏ DƏYƏRLƏR VƏ ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ	656
<i>Nurəngiz RZAYEVA</i>	
İMTAHAN STRESSLƏRİ VƏ ONLARA QALIB GƏLMƏYİN YOLLARI	657
<i>Pərvin HEMMƏT ƏFZA</i>	
DÜNYA KİTABXANAÇILIQ TƏCRÜBƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN MƏKTƏBİNİN UĞURLARI	658
<i>Rəşad QARDAŞOV</i>	
HEYDƏR ƏLİYEV NƏZƏRİ İRSİNDƏ MƏNƏVİYYAT MƏSƏLƏLƏRİ	659
<i>Samirə VƏLİYEVA</i>	
İSTEDADLI UŞAQLARIN TƏHSİLİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN XÜSUSİ ROLU	660
<i>Səadət ƏLİYEVA</i>	
YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARIN TƏLƏB ETDİYİ YENİ MÜHİT	661
<i>Səbinə RÜSTƏMOVA</i>	
TƏDRİS PROSESİNDƏ GERİ QALAN ŞAGİRD LƏRLƏ İŞİN TƏŞKİLİ	662
<i>Sevinc HADİYEVA, Briliant SALMANOVA</i>	
ФОРМИРОВАНИЕ ТВОРЧЕСКОГО КОМПОНЕНТА ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ У ОСОБО ОДАРЕННЫХ ДЕТЕЙ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ	663
<i>Севиндж БАЙРАМОВА</i>	
QABAQCIL İŞ TƏCRÜBƏSİNDƏN İSTİFADƏ TƏLİMİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN VASİTƏSİ KİMİ	664
<i>Sona SADIQOVA</i>	
TEST ŞAGİRD NƏİLİYYƏTLƏRİNİN OBYEKTİV QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ MÜHÜM BİR VASİTƏ KİMİ	665
<i>Təranə ƏLİYEVA</i>	
AUTİZM SİNDROMLU UŞAQ VƏ ONUN AİLƏSİ	666
<i>Tünzalə VERDİYEVA</i>	
YENİYETMƏLİK DÖVRÜ, ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFI VƏ ŞƏXSİYYƏT ƏLDƏ ETMƏ MÜDDƏTİ	667
<i>Ufuk SAĞLAM</i>	
“NEDEN OKUMUYORUZ?”: SINIF ÖĞRETMENİ ADAYLARININ OKUMAYI ENGELLEYEN ETMENLERE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ	668
<i>Vafa SAVAŞKAN</i>	
PSIXOLOJİK DANIŞMANLIK VE REHBERLİK NEDİR NASIL YAPILIR	669
<i>Veli AYDIN, Aslan Mehmet GÜDER, Mehmet Soner YILDIZ, Mehmet Ali CEYHAN</i>	
MƏSƏLƏ HƏLL ETMƏ QURUPLARININ FƏALİYYƏTİ VƏ MÜKAFATLI SUALLARIN ALİ VƏYA ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ RİYAZİYATIN TƏDRİSİNƏ MÜSBƏT TƏSİRLƏRİ HAQQINDA	670
<i>Yaqub ƏLİYEV</i>	
ÖZÜNÜTƏRBİYYƏ VƏ İDMANÇININ QƏLƏBƏ PSIXOLOGİYASI	672
<i>Yücel SAVAŞ</i>	
TÜRKİYE'DE İLKOKUL EĞİTİMİN TARİHİ VE GELİŞİMİ	673
<i>Zaliha TÜRK</i>	

Dedicated to the 90th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE ON YOUNG RESEARCHERS

25-26, April 2013, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION I

- 1. *Economics***
- 2. *Management***
- 3. *Finance and Accounting***
- 4. *Public Administration***
- 5. *International Relations, History and Political Science***
- 6. *Law***

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE ON YOUNG RESEARCHERS

Dedicated to the 90th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE ON YOUNG RESEARCHERS

25-26, April 2013, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION I

1. Economics

**HEYDƏR ƏLİYEV İDEYALARI AZƏRBAYCANDA ƏRZAQ
TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN QARANTIDIR**

Abbasqulu BAYRAMOV, Tapdıq HƏSƏNOV

Bakı Dövlət Universiteti
abbasqulu_y@yahoo.com
Bakı / AZƏRBAYCAN

Müstəqil və hərtərəfli inkişaf edən Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyinin bünövrəsini Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev qoymuşdur. Ölkə başçısı İlham Əliyev cənabları isə onu müvəffəqiyyətlə davam etdirir. Ərzaq təhlükəsizliyi hər bir müstəqil dövlətin qarantıdır. Yeni yaranan Azərbaycanda yoxsulluğun aradan qaldırılması və əhalinin sağlamlığının qorunması ilk növbədə ərzaq təhlükəsizliyinin təminatından asılıdır.

Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasının və aqrar potensialından istifadəsinin iki mühüm mənbəyi – neft–qaz strategiyası məhz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Bu strategiyanın müvəffəqiyyətlə davam etdirilməsi Azərbaycan əhalisinin ərzaq təminatında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Məhz neft strategiyasının reallaşdırılması ölkəyə kapital axını artırır və bu vəsaitlər qeyri neft sektorunun, o cümlədən aqrar sahənin inkişafına yönəldilərək ona güclü dayaq oldu. Azərbaycanın zəngin təbii potensialı, xüsusilə məhsuldar torpaqları, aqroiqlim ehtiyatları, su ehtiyatları, tədricən istifadəyə cəlb edildi. Bu da ölkədə dinamik olaraq ərzaq istehsalını artırdı. 2000-2011-ci illər arasında Azərbaycanda taxıl yığımı 648,2 min tondan 967,3 min tona yüksəlmişdir. Ərzaq məhsulları istehsalının genişləndirilməsi həmişə Heydər Əliyev cənablarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Bununla bağlı ölkə ərazisində suvarılan torpaqların genişləndirilməsi, ərzaq məhsullarının məhsuldarlığının yüksəldilməsi, iri taxılçılıq zonalarının yaradılması diqqətdə saxlanılan istiqamətlər olmuşdur. əvvəllər tütüncülük, pambıqçılıq sahələri kimi tanınmış Şəki-Zaqatala, Aran iqtisadi rayonları iri taxılçılıq mərkəzlərinə çevrildi. Bundan başqa dövlət məhz ərzaq məhsulları istehsalı ilə məşğul olan fermerlərə əvəzsiz yardım və aşağı faizlərlə kreditlər verərək bu sahənin inkişafını daha da sürətləndirmişdir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki. Heç də bütün regionların potensialından ərzaq məhsulları istehsalında tam şəkildə istifadə olunmur. Məhz bunu nəzərə alaraq ölkə başçısı İlham Əliyev cənabları regionların sosial iqtisadi inkişafı haqqında iki böyük dövlət proqramının (2004-2008, 2009-2013-cü illər) hazırlanması və reallaşdırılmasına nail olmuşdur. Bu da hər bir region üzrə prioritet ərzaq məhsulları növlərinin inkişafına güclü təkan verdi və demək olar ki, bütün regionlar müəyyən ərzaq məhsulları istehsalı üzrə ixtisaslaşmağa başladı.

Azərbaycanın ərzaq məhsulları istehsalında aqroiqlim potensialından istifadənin dərinləşdirilməsi əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Azərbaycanın aqroiqlim potensialı onu bir çox ərzaq növləri ilə təmin etmək iqtidarındadır. Ona görə də bu istiqamətdə müasir innovasiyanın kənd təsərrüfatında tətbiqinə böyük ehtiyac var. Bundan başqa ərzaq istehsalının inkişafına həm də emal müəssisələrinin güclərinin geri qalması mənfi təsir göstərir. Məhsul yığımı mövsümündə soyuducuların azlığı, müvafiq nəqliyyat vasitələrinin çatışmazlığı məhsulların tədarükünü vaxtında həyata keçirməyə imkan vermir və bu da məhsulun həcmində çoxlu itkilərə səbəb olur. Ona görə də ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təminatına yalnız yeni texnologiya, anbar təsərrüfatı, soyuducuların mövcudluğu və ən əsası da kənd rayonlarında müvafiq mütəxəssislərin hazırlanması müsbət təsir edərdir.

Artıq Azərbaycan kartof, meyvə - tərəvəz məhsulları ilə öz tələbatını nəinki tam ödəyir və həm də bu məhsulları dünya ölkələrinə ixrac da edir. Lakin emal müəssisələrinin gücünün azlığı əhalini qablaşdırılmış və uzun müddət saxlanılan ərzaq məhsulları ilə təminatında çətinlik yaradır. Ona görə ölkəyə iri həcmdə konservləşdirilmiş məhsulların idxalı hələ də davam edir. Yerlərdə istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin aşağı olması xaricdən idxal olunan məhsulların satış bazarını genişləndirir.

Çox mühüm məsələlərdən biri də Azərbaycanın rayon və şəhərlərinin ərzaq təhlükəsizliyinin bərabər vəziyyətdə təmin edilməsidir. Məsələn ölkənin şimal və şimal-qərb regionlarında meyvə, kartof istehsalı tələbatdan artıq olduğu halda cənub regionlarında, xüsusilə Lənkəran Astara iqtisadi rayonunda əhali öz tələbatını İran İslam Respublikasından gətirilmə kartofla ödəyir. Ona görə də ölkə ərazisində ixtisaslaşmış ərzaq məhsulları istehsal edən regionlar həmin məhsulları çatışmazlıq olan regionlara vaxtında çatdırmalıdır. Hazırda ərzaq balansları yalnız ümumi respublika üzrə hazırlanır. Regionlar üzrə belə balansların olmamaması əhalinin təminatında çətinliklər yaradır və əlavə xərclər çəkilir. Əlbəttə heç də vacib deyil ki, bütün balanslar regionlar üzrə tərtib olunsun. Lakin bir sıra əsas ərzaq məhsulları üzrə belə balanslar regionların təminatına köməklik göstərərdir. Bundan başqa əlbəttə ərzaq sahəsi üzrə ixtisaslaşdırılmış özəl şirkətlər yaradılmalıdır. Bu şirkətlər dövlətin qanunları əsasında fəaliyyət göstərərək əhalinin rayon və şəhərlər üzrə təminatını təşkil etməlidirlər.

Beləliklə, Ümummilli Lider Heydər Əliyev və onun işinin davamçısı olan İlham Əliyev cənablarının həm ümum respublika, həm də regionlar üzrə həyata keçirmiş olduqları dövlət proqramları Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin əsaslı qarantı olacaqdır.

ÖZƏL TƏHSİL SİSTEMİNDƏ KADR HAZIRLIĞININ ƏMƏK BAZARININ TƏLƏBLƏRİNƏ UYGUN YAXŞILAŞDIRILMASI

Abdullah CANTÜRK

AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu
canturkbaku@yahoo.com
Bakı / AZƏRBAYCAN

Təqdim olunmuş tezisdə özəl ali təhsil müəssisələrində kadr hazırlığının əsas cəhətləri araşdırılaraq respublikada olan əmək bazarının tələbləri ilə müqayisə edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, özəl təhsil sisteminin nəzəri-metodoloji və iqtisadi qiymətləndirmə baxımından elmi araşdırılması kadr hazırlığı prosesində bu sistemə kompleks yanaşaraq onun həm daxili, həm də xarici effektləri dərinlən nəzərdən keçirilməlidir. Bundan başqa tezisdə vurğulanılır ki, kadr hazırlığı sadəcə dövlət planı əsasında deyil, həmçinin il ərzində əmək bazarında dəyişən şəraitə uyğun həyata keçirilməli və yerinə yetirilməlidir.

Məlumdur ki, kadr hazırlığını bir sistem olaraq inkişaf etdirilməsi əmək bazarının daxili təbiəti, onun dəyişən mühitə uyğun dəyişən tələbləri diqqətə almasa demək olar ki, mümkün deyildir. Məqsəd bu prosesdə kadr hazırlığının səmərəlilik meyarı baxımından iqtisadiyyatda oynadığı rolu qaldırmaqdan ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, əmək bazarının kadr hazırlığı prosesində özəl təhsil sisteminə etdiyi təsirləri mexanizm olaraq güclüdür. Lakin, bu prosesdə təsirlərin öyrənilməsi kifayət etmir. Belə ki, kadr hazırlığı prosesi əmək bazarının tələbləri baxımından özəl təhsil üçün nə qədər də ikinci planda görsənsə də bu fikrin bir o qədər də düzgün olmadığı anlaşılmışdır. Bunun əsaslandırılması, kadr hazırlığının əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması üçün hesab edirik ki, hər bir ölkədə əmək bazarının vəziyyəti dərinlən öyrənilməli və tədqiq edilməlidir. Xüsusən də ilkin mərhələdə daxili əmək bazarının xüsusiyyətləri və cəhətləri dərinlən, tam olaraq anlaşılmalıdır.

Kadr hazırlığı prosesində xüsusilə önəm daşıyan əmək bazarının daxili tipi elə əmək bazarını xarakterizə edir ki, burada kadrların eyni müəssisə və təşkilatda çalışması üçün zəruri olan ixtisas və peşələr üzrə hazırlanması nəzərdə tutulmalıdır. Bu səbəbdən də belə tip əmək bazarının şərtləri daxilində hazırlanmış olan kadrlar monokadr statusuna malik olur və onların başqa firma və müəssisələrdə yerləşdirilməsi qeyri-mümkün olur. Demək, özəl təhsil sistemi üzrə kadr hazırlığı, əmək bazarının tələbləri, onun ilkin olaraq mövcud tiplərinin mexanizm elementləri dərinlən təhlil edilərək effektiv şəkildə reallaşdırıla bilər. Burada təhsil sistemi sanki, tədris prosesindən uzaqlaşaraq real iqtisadiyyatın tələblərinə uyğunlaşmağa can atması kimi görsənə bilər. Belə hal fikrimizcə, respublikamızın özəl təhsil müəssisələri üçün ən doğul hal kimi qəbul edilməlidir.

İkincisi, kadr hazırlığı prosesində özəl təhsil sistemlərinin nəzərdə tutacağı vacib tip əmək bazarının xarici tipidir. Qeyd olunanlar onu ifadə edir ki, kadrların hazırlanması ilkin olaraq əmək bazarının daxili tipinin tələbləri, daha sonra isə elmi-texniki potensial imkan verdikcə xarici tipinin tələbləri nəzərə alınaraq reallaşmalıdır. Çünki, dəyişən mühit və iqtisadi vəziyyətə uyğun olaraq həm daxili, həm də xarici əmək bazarında daha yüksək kadr axıcılığı müşahidə oluna bilər. Bu məsələlər respublikamızın görkəmli iqtisadçılarından olan professor Şahbaz Muradovun elmi tədqiqat əsərlərində qabarıq şəkildə özə əksini tapmışdır. Onun fikrincə “cəmiyyətdə iki əmək bazarı modelinin mövcud olması burada müxtəlif peşə təhsili modelinin olması zərurətini də ortaya atır. Çünki, xarici əmək bazarı işçilərin müəyyən peşə və ixtisas təhsili müəssisələrini bitirməsi haqqında xüsusi diploma və sertifikatla malik olmasını tələb edirsə, daxili əmək bazarı bundan fərqli olaraq, onların işləmək istədiyi konkret müəssisə və firmanın xüsusiyyətlərinə cavab verə bilən ixtisas və peşələr üzrə hazırlığı olmalarını tələb edir”.

Məlumdur ki, müasir dövrdə kadr hazırlığı prosesini milli iqtisadiyyatdan ayrı, müstəqil formada təsəvvür etmək çətinlir. Özəl ali və orta ixtisas müəssisələrində mütəxəssislərin hazırlanması planları müəssisə və sahələrin real tələbləri ilə uzlaşdırılmalıdır. Bu hal iki istiqamətdə həyata keçirilə bilər:

1. əmək bazarına daxil olmadan tələbatların müəyyənliyi (bu hal iqtisadi proseslərin reallaşmasında vaxt amilini nəzərə alır);
2. əmək bazarına daxil olduqdan sonra bazarın tələbatlarını ödəmək halı;

Bu iki hal üzrə təhsil proqramlarının məzmunu ixtisaslaşma, məzunların peşə səviyyəsi yeni keyfiyyət dərəcəsini qaldırılmalıdır. Sonuncu hal, təkcə mütəxəssislərin özəl ali müəssisə və texniki peşə məktəblərində hazırlıq səviyyəsinin aşağı olmasını deyil, həm də müəssisələrin yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə tələbatlarının az olması ilə də izah oluna bilər.

Kadr hazırlığı sisteminin dəyişməsi o zaman mümkündür ki, müəssisələr elmi-texniki tərəqqidə və yüksək ixtisaslı kadrlarda maraqlı olsunlar, kadr hazırlığı sistemi isə əsas iqtisadi subyektlərlə-müəssisələrlə sıx əlaqədə olsunlar.

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərdi ki, özəl ali təhsil ocaqlarının kooperasiyası kadrların hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsinə geniş imkanlar yaradır. Belə kooperasiya müştərək vençur komplekslərinin təşkil olunmasını, məqsədli elmi proqramların həyata keçirilməsini, tədris proqramlarının birgə hazırlanmasını, müəssisələrdə fasiləsiz təhsil və kadrların yenidən hazırlığı sisteminin təşkilini özündə cəmləşdirir.

Beynəlxalq təcrübələrə dayanaraq onu qeyd edə bilərik ki, kadr hazırlığı prosesinin təkmil olması və əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması bilavasitə olaraq qeyd etdiyimiz kimi elm sferasında yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasında keyfiyyətin əldən olunmasından bilavasitə asılıdır. Belə ki, yüksək ixtisaslı elmi kadrların hazırlanması və onlardan səmərəli istifadə intellektual əmək bazarında məşğulluğun tənzimlənməsinə, həmçinin yeni texnika və texnologiyalar, yeni məhsullar hazırlamaqla yeni iş yerlərinin yaradılmasına müsbət təsir göstərir və eyni zamanda yüksək ixtisaslı kadrlara tələbi artırır. İnkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrdə elmi tədqiqat və işləmələrlə məşğul olanların sayının artdığı

bir şəraitdə respublikamızda onların sayının azalması həm intellektual əmək bazarında, həm də elmi-texniki məhsul bazarında tarazlığın pozulması ilə nəticələnəcəkdir. Həmçinin, onu da qeyd edək ki, elmim kadrların hazırlığı hər hansı bir dövlətin davamlı inkişafının əsasını təşkil etməklə, cəmiyyətdə xüsusilə, elm və texnika sahəsində baş verən sürətli yeniləşmə prosesi, yaranan yeni texnika və texnologiyaların qısa ömürlü olması, yeni elm sahələrinin ixtisas və peşələrin meydana gəlməsi elmi kadr hazırlığı sahəsində düzgün kadr siyasətinin aparılmasını tələb edir. Yəni, kadr hazırlığı prosesində özəl təhsil müəssisələrinə yüksək ixtisaslı kadr hazırlanması üzrə dövlət planına cəlb edilmə hesab edirik ki, düzgün mövqedir. Özəl təhsil müəssisələrimizin bu aspektdə genişlənən şəbəkəsi və fəaliyyəti hesab edirik ki, ümumi kadr hazırlığı probleminin keyfiyyət məsələsini asanlıqla həll edə biləcəkdir.

İQTİSADI İNKİŞAFDA İNSAN KAPİTALININ ROLU

Altay İSMAYILOV

Qafqaz Universiteti
aismayilov@qu.edu.az
Bakı / AZƏRBAYCAN

İqtisadi artımın ən mühüm ünsürlərindən biri şübhəsiz ölkənin sahib olduğu kapital imkanlarıdır. Ənənəvi iqtisadi ədəbiyyatda inkişafdan geri qalmış ölkələrdə bu geriliyin əsas səbəbi olaraq fiziki kapital imkanlarının çatışmamazlığı üzərində durulmuşdur. Çünki ümumiyyətlə kapital dedikdə ilkin olaraq istehsalda birbaşa istifadə olunan maşın, dəzgah, təchizat v.s. ilə pul kimi dəyərlər nəzərdə tutulur. Amma müasir iqtisadi yanaşmalarda yaxşı hazırlanmış savadlı kadr, insan kapitalı istehsalda sadəcə səmərəliliyin artmasına gətirib çıxaran bir amil olmaqla kifayətlənməyib, eyni zamanda yeni istehsal metodlarının, texnoloji kəşflərin ortaya çıxmasının əsas təkanverici qüvvəsi olaraq ələ alınır.

İnsan kapitalı anlayışı iqtisadi ədəbiyyatda 1960- cı illərin əvvəlində Schultz və Denisonun nəzəri və empirik tədqiqatları ilə yerini almışdır. Bu tədqiqatlarda iqtisadi artımın bir hissəsi fiziki sərmayə ilə izah olunarkən, digər hissəsi də insan kapitalı ilə izah edilmiş və "İnsan Kapitalı Nəzəriyyəsi" ortaya çıxmışdır. Schultz insan kapitalı ilə əlaqədar əsərində iqtisadi inkişafdan geri qalmış ölkələrdə sosial-iqtisadi inkişafın önündəki ən böyük əngəlin fiziki sərmayə yetərsizliyindən daha çox insan kapitalındakı keyfiyyət problemi üzərində durmuşdur. Buna görə insan kapitalına qoyulan investisiya istehsalda artıma gətirib çıxarır. Bu nəzəriyyə ilkin olaraq təhsil və səhiyyə kimi 2 əsas amil üzərində durmuşdur. 1980- ci illərin sonlarından etibarən təhsilli, sağlam və keyfiyyətli əmək faktoru kimi qiymətləndirilən insan kapitalı iqtisadi artımın əsas təkanverici qüvvəsi olaraq ələ alınmışdır. Dünya bankı bu istiqamətdə bir sıra göstəricilərdən istifadə etməklə ölkələrə görə hər il dəyəri 0-1 arasında yer alan bir indeks- insan kapitalının inkişafı indeksi- hesablayır.

İqtisadi ədəbiyyatda insan kapitalına fərqli təriflər verilmişdir. Bu təriflər ümumiləşdiriləcək olursa, insan kapitalı istehsal prosesində yer alan əmək amilinin sahib olduğu və digər istehsal amillərindən daha səmərəli istifadə edilməsinə gətirib çıxaran bilik, bacarıq, təcrübə, peşəkarlıq, sağlamlıq səviyyəsinə bağlı olaraq yaratdığı əlavə dəyər olaraq ifadə edilə bilər.

İnsan kapitalının kəmiyyət göstəriciləri, yəni ölçüləbilirliyi bir sıra amillərə bağlı olaraq reallaşdırılır. Bu göstəricinin müəyyənəndirilməsində, qeyd olunduğu kimi, ən çox təhsil üzərində durulur. Bu baxımdan insan kapitalının formalaşmasında mövcud təhsil səviyyəsi ilə təhsilə yatırılan investisiyalar əsaslı amillər olaraq önə çıxır. Təhsil səviyyəsində bir sıra göstəricilərlə, əsasən oxumaq-yazmaq səviyyəsi ələ alınır. İnvestisiya göstəriciləri isə maddi və maddi olmayan göstəricilər olmaqla ikiye ayrılır. Maddi göstəricilər ümumilikdə təhsillə əlaqədar əmtəə xə xidmətlərə sərf oluna dövlət və özəl sektor xərcləri, insan kapitalının inkişafına sərf olunan xərclər yer alır. Buna görə maddi göstəricilər olaraq UDM-də təhsilin payı, tələbə-şagird başına təhsil xərcləri, şirkətlərin təhsilə ayırdıqları xərclər ələ alınır. Maddi olmayan göstəricilər olaraq isə işlə əlaqədar təhsil fəaliyyətlərində iştirak, təhsilə ayrılan zaman və s. kimi göstəricilər üzərində durulur.

İnsan kapitalının keyfiyyətindəki artım yalnız təhsillə deyil, bu istiqamətə yönəldilən bütün xidmətlərin məcmusuyla əlaqədardır. Belə ki, səhiyyə, aktiv əhalinin payı, beyin köçü və s. kimi ünsürlər də insan kapitalına təsir edən amillər arasında yer alır. Səhiyyəyə bağlı olaraq insan kapitalının inkişafı qidalanma səviyyəsi, orta ömür müddəti kimi bir sıra göstəricilər çərçivəsində ələ alınır. Beyin köçünə gəlincə Lucasa görə bu hal köç verən yoxsul ölkələrdə yoxsulluğun davamlılığına gətirib çıxarmaqda, köç alan ölkə iqtisadiyyatlarının isə inkişafına gətirib çıxaran bir amil olaraq qiymətləndirilir. Təbii ki, insan kapitalını dəstəkləyəcək tədbirlər alınmazsa, bu kapitalın önəmli bir qisminin xaricə çıxmasının qarşısını almaq mümkün olmayacaqdır.

Məlumdur ki, İEO-lərdə informasiya texnologiyalarının (IT) istehsalı yüksək həcmdəki tədqiqat və inkişaf (R&D) xərcləri ilə dəstəklənir. Bu ölkələrdə tədqiqat və inkişaf (R&D) xərclərinin ÜDM-dəki payı 1.5-2% ikən, İEO-lərdə isə bu nisbət 0.05%-in altındadır. Bunun məntiqi nəticəsi olaraq dünyadakı məcmu tədqiqat və inkişaf (R&D) xərclərinin 95%-ni İEO-lər, 5%-ni isə İEO-lər reallaşdırmaqdadır. Ayrıca İEO-lərdə bu xərclərin əsas hissəsi özəl sektor, İEO-lərdə isə dövlət sektoru tərəfindən ayrılır.

Bir ölkədə iqtisadi artımla insan kapitalı arasında funksional bir münasibət, paralel bir əlaqənin mövcudluğu bir çox tədqiqatda ortaya qoyulmuşdur. Mümkün apardığı empirik tədqiqatda iqtisadi inkişaf prosesində təhsil və səhiyyə sahəsinə eyni müddət aralığında qoyulan investisiyaların müsbət təsirlərini ortaya qoymuşdur. Bu çərçivədə sağlam və təhsilli fərdlərin cəmiyyətdə istehsalçı və istehlakçı olaraq daha rəşional davranışları təsbit edilmişdir. Ümumilikdə təhsil iqtisadi inkişafda mühüm bir faktor olmaqla birlikdə, Yaponiya və Almaniya nümunəsində olduğu kimi, inkişaf etdirilmiş

insan kapitalına malik ölkələrin daha sürətli bir inkişaf trendinə girdiyi inkar edilməyən bir reallıqdır. Eyni şəkildə Asya Pəlləngləri olaraq adlandırılan ölkələrdən Maleziya, Tayland və C.Koreya da davamlı şəkildə insan kapitalının inkişafına fokuslanmış siyasət yürütməklə bugünkü səviyyəyə gəlmişdir.

Digər tərəfdən Barro kimi iqtisadçılara görə insan kapitalı baxımından güclü olan ölkələr texnologiyadan daha səmərəli şəkildə istifadə etməklə məcmu istehsal amili səmərəliliyini daha çox artırmaqla iqtisadi artımı sürətləndirə bilərlər. Bu artımla əldə olunan gəlir artımı hökumət tərəfindən təhsil, səhiyyə, mənzil təminatı, yoxsulluğa qarşı mübarizə, regional disbalansla mübarizə kimi sahələrə yönləndirilirsə bu halda insan kapitalının səviyyəsi daha da artacaqdır.

Nəticə olaraq yuxarıda da ümumi çərçivəsi ortaya qoyulan insan kapitalı ilə iqtisadi inkişaf arasındakı pozitiv əlaqə bir çox tədqiqatçı tərəfindən nəzəri və empirik çərçivədə ortaya qoyulmuşdur. Bu durum 20 ildən bir qədər çox müstəqillik keçmişinə sahib olan Azərbaycan iqtisadiyyatı baxımından da çox mühüm bir məsələ olaraq qarşıda durmaqdadır. Belə ki, müstəqilliyin əldə edildiyi ilk illərdəki çətin iqtisadi situasiya, zaman içində "Əsrin Anlaşması" və digər neft müqavilələrinə bağlı olaraq yerini iqtisadi artıma buraxmış və Azərbaycan sürətli iqtisadi artım tempi ilə son illərdə diqqət cəlb edən bir ölkə olmuşdur. Yalnız buna baxmayaraq bu hal resurs zəngini olan ölkələrdən biri kimi Azərbaycanın ən aktual məsələlərindən olan dayanıqlı iqtisadi artımın təmin olunması məsələsinin həll olunması demək deyildir. Bu baxımdan həm ələ alınan nəzəri və empirik tədqiqatlar, həm də bir çox İEÖ-də keçmişdən bu günə əldə edilən iqtisadi tərəqqidə insan kapitalının lokomotiv rolu danılmazdır. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan iqtisadiyyatında insan kapitalının inkişafı istiqamətində bugün atılan bir sıra strateji addımlar davam etməli, eyni zamanda məsələnin elmi əsaslandırılması istiqamətində sözü gedən tədqiqat və ölkə nümunələri diqqətlə ələ alınmalı və ölkə reallıqlarına uyğun inkişaf siyasəti davamlı şəkildə təkmilləşdirilməlidir.

TÜRKİYE'DE FİNANSMAN ARACI OLARAK DÖVİZ PİYASASININ ÖNEMİ

Alper HASAN

Erciyes Universiteti

alperhasantunc@hotmail.com.tr

Kayseri / TÜRKİYƏ

Döviz piyasası, ekonomiyi takip eden insanlar ve onların işletmeleri için mükemmel bir kazanç kapısıdır. Az riskle çok kazanmak, vadeli borçlarda ekonomideki dalgalanmalardan minimum seviyede zarar görmek veya tamamen korunmak için ekonominin yarattığı bir siperdir. Finans yöneticileri işlem güdüsüyle bulundurdıkları nakitleri döviz piyasalarında değerlendirirler. Döviz piyasası ve finansman ilişkisini irdeleyeceğim bu çalışmanın önemi, işletmelerin finansmanlarında döviz piyasasının etkin kullanımının getirileri hakkında bilgi verecek olmasıdır. İşletmelerin en önemli organlarında biri finansmandır. Finansman, bir işletmenin gereksinim duyduğu fonları en uygun kaynaktan, en uygun koşulda sağlamak ve sağlanan bu fonları en kârlı yatırımlara yönlendirmek olarak tanımlanabilir. Finansman işlemleri tahvil, bono, hisse senetleri ve sertifikaların alım-satımının yapıldığı sermaye piyasasında yoğunlaşır. Sermaye piyasası, orta ve uzun vadeli kredi arzıyla talebinin karşı karşıya geldiği bir piyasadır.

Döviz piyasasının etkin kullanımıyla gelecek kârlılığın farkında olunmaması ve ekonomik krizlerin etkilerinin minimuma indirgenememesi işletmeler açısından genel bir problemdir.

Finansmanda döviz piyasasının etkin kullanımına ilişkin politikaların üretilmesi ve çeşitli yönergelerin oluşturulması kalkınmayı hızlandıracak, işletmelerin ve dolayısıyla ekonomilerin büyümesine yardımcı olacaktır.

Çalışmanın temel amacı, döviz piyasalarından elde edilen gelirin işletmelerin büyümesine sağlayacağı faydaları irdelemek, döviz piyasasına dikkat çekmek ve kullanımına özendirmektir.

Çalışmanın, döviz piyasasının takip edilmesinin ve kullanılmasının önemi hakkında finans yöneticilerini ya da ek gelir sağlamak isteyen bireyleri bilinçlendirmesi, işletmelerin uzun vadeli borçlandıkları zamana denk gelen ekonomideki dalgalanmalardan minimum seviyede etkilenmesinin alternatif bir yöntemine ilgi çekmesi amaçlanmaktadır.

Döviz piyasası, ekonomiyi takip eden insanlar ve onların işletmeleri için mükemmel bir kazanç kapısıdır. Az riskle çok kazanmak, vadeli borçlarda ekonomideki dalgalanmalardan minimum seviyede zarar görmek veya tamamen korunmak için ekonominin yarattığı bir siperdir.

Finans yöneticileri işlem güdüsüyle bulundurdıkları nakitleri döviz piyasalarında değerlendirirler. Döviz piyasası ve finansman ilişkisini irdelediğim bu çalışmanın önemi, işletmelerin finansmanlarında döviz piyasasının etkin kullanımının getirileri hakkında bilgi veriyor olmasıdır.

İşletmelerin en önemli organlarında biri finansmandır. Finansman, bir işletmenin gereksinim duyduğu fonları en uygun kaynaktan, en uygun koşulda sağlamak ve sağlanan bu fonları en kârlı yatırımlara yönlendirmek olarak tanımlanabilir.

Finansman işlemleri tahvil, bono, hisse senetleri ve sertifikaların alım-satımının yapıldığı sermaye piyasasında yoğunlaşır. Sermaye piyasası, orta ve uzun vadeli kredi arzıyla talebinin karşı karşıya geldiği bir piyasadır.

Döviz piyasasının etkin kullanımıyla gelecek kârlılığın farkında olunmaması ve ekonomik krizlerin etkilerinin minimuma indirgenememesi işletmeler açısından genel bir problemdir.

Finansmanda döviz piyasaşının etkin kullanımına ilişkin politikaların üretilmesi ve çeşitli yönergelerin oluřturulması kalkınmayı hızlandıracak, iřletmelerin ve dolayısıyla ekonomilerin büyümesine yardımcı olacaqtır. Bu nedenle finansman ve döviz piyasası ilişkisinin konu edildiđi bu çalışmada Türkiye örneđi incelenmektedir.

Çalışmanın temel amacı, döviz piyasalarından elde edilen gelirin iřletmelerin büyümesine sağlayacađı faydaları irdelemek, döviz piyasasına dikkat çekmek ve kullanımına özendirmektir.

Çalışmanın, döviz piyasasının takip edilmesinin ve kullanılmasının önemi hakkında finans yöneticilerini ya da ek gelir sağlamak isteyen bireyleri bilinçlendirmesi, iřletmelerin uzun vadeli borçlandıkları zamana denk gelen ekonomideki dalgalanmalardan minimum seviyede etkilenmesinin alternatif bir yöntemine ilgi çekmesi amaçlanmıştır.

Araştırmada kullanılacak bilgi ve veriler; Google arama motoruna anahtar sözcüklerin yazılıp taranması, makale içerikli internet sayfalarının araştırılması ile derlenmiştir.

Araştırmada yer verilen bilgiler dedüktif yöntem kullanılarak genelden özele giderek sunulmuştur.

Çalışmada finansman departmanının sadece döviz piyasası kullanımına ilişkin işlemleri ele alınmıştır ve dünya ülkelerinden yalnızca Türkiye örneđi incelenerek mekân sınırlamasına gidilmiştir.

REGIONAL İNKİŞAF VƏ DÖVLƏT SİYASƏTİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI (AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TİMSALINDA)

Aral DAVUDOV

İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu

araldavudov@gmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Regional inkişaf anlayışı müasir dövrdə üzərinə düşən tələblərlə daha aktual xarakter almışdır. Nəzəri baxımdan müxtəlif cür tərif olsa da məqsədinə görə ümumi şəkildə xarakterizə olunur və bir çox dövlətlərdə müxtəlif üsul və vasitələrlə bu istiqamətdə dövlət siyasəti həyata keçirilir. Regional inkişaf-bir ölkənin iqtisadi, ictimai, mədəni, sosial və siyasi xüsusiyyətlərinin dəyişərək region əhalisinin maddi və mənəvi sahədə irəliləməsi və cəmiyyətin maddi rifahının artmasıdır. Ona görə də regional inkişafı şərtləndirən regionların sosial iqtisadi-inkişafı-mütəmadi olaraq müəyyən tədbirləri əhatə edən dövlət siyasətini zəruri edir. Bu isə təsadüfi deyil çünki, ölkənin ərazi üzrə tənzimlənməsinin metodoloji əsasını məhz regional iqtisadi siyasət təşkil edir. Dövlətin bu istiqamətdə həyata keçirdiyi siyasət ilk öncə regionların iqtisadiyyatlarının oxşarlığı və yaxınlığı nəzərə alınmaqla düzgün şəkildə iqtisadi rayonlara bölünməsindən ibarətdir. Dünya təcrübəsində bu istiqamətdə dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi islahatlar zamanı vacib məqam kimi — regionların spesifik xüsusiyyətləri və problemlərin regional səviyyədə həll edilə bilməsi üçün idarəetmə strukturunun formalaşdırılması məsələlərini nəzərə alır və müvafiq hədəflər tədqiqatların aparılması zamanı əldə edilmiş nəticələr əsasında müəyyən edilir. Bu hədəflərə çatmaq dövlətin regional siyasətində bir sıra istiqamətləri aktuallaşdırır.

Regional iqtisadiyyatla bağlı digər vacib məsələlərdən biri onun kompleks inkişafının tənzimlənməsidir. Regional iqtisadiyyatın tənzimlənməsi regionların təsərrüfat həyatına və onunla əlaqədar sosial proseslərə dövlətin məqsədyönlü təsir prosesidir. Bu təsir nəticəsində dövlət öz iqtisadi və sosial siyasətini reallaşdırır. Regional siyasətin qarşıya qoyduğu məqsədlərinə nail olmaq üçün isə müəyyən qrup tənzimləmə vasitələrindən istifadə olunur. Regional siyasətin məqsədi dedikdə isə region iqtisadiyyatının hərtərəfli və optimal inkişafı, o cümlədən məhsuldar qüvvələrin səmərəli yerləşdirilməsi məsələləri nəzərdə tutulur.

Regional inkişaf ilə əlaqədar qəbul edilmiş siyasət qərarları əsasən məqsədyönlü fəaliyyətin planlaşdırılması ilə nəticələnir. Başqa sözlə, mərkəzlə region arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafını və bu əlaqələrin regionların potensialının hərəkətə gətirilməsinə xidmət etməsini nəzərdə tutan iqtisadi islahatları daha da genişləndirən dövlət proqramı qəbul edilir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı qəbul edilmiş dövlət proqramlarının hazırlanmasında dünya təcrübəsində də nəzərə alınan məqamlardan biri inzibati təsir mexanizmlərindən daha çox iqtisadi təsir mexanizmlərinin işlədilməsi hesab edilir. Dünya təcrübəsi təsdiq edir ki, regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dövlət proqramlarında hesablanmış tədbirlər planı regionlarda iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafına şərait yaradır və regional inkişaf üzrə dövlət siyasətini işlək səviyyəyə gətirir. Beləliklə, regionların sosial-iqtisadi inkişaf üzrə uğurlu dövlət siyasəti məqsədyönlü şəkildə hazırlanmış dövlət proqramından və effektiv tədbirlərdən asılıdır.

Azərbaycan Respublikası XX əsrin sonlarında dövlət müstəqilliyini bərpa etdiyi vaxtdan keçən dövr ərzində ölkənin ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatında köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Həyata keçirilən islahatlar müəyyən zaman ərzində iqtisadiyyatda əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmuşdur. Ölkənin bu cür uğurlarında regionların payının artırılması və regionların keçmiş sovetlər dönmindəki göstəricilərin bərpası dövlət qarşısında olduqca zəruri bir məsələ hesab edilmişdir. Məlum olduğu kimi Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonları özlərinin potensialına, təbii sərvətlərinin miqyasına, çeşidinə, əhalinin (məhsuldar qüvvələrin) məşğulluq səviyyəsinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Rayonların sosial-iqtisadi inkişafı şərtləndirən amillərlə yanaşı onların arasında fərqin yaranmasında və iqtisadi rayonların çoxunun zəif inkişaf etməsində müəyyən səbəblər mövcuddur. Bu baxımdan ölkəmizdə regional inkişaf məsələləri kompleks şəkildə siyasi yanaşmaları və səmərəli tədbirləri aktuallaşdırır. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın regionların inkişafı ilə daha da sürətləndirilməsi məqsədi ilə dövlətin regional siyastində dünya

təcrübəsi nəzərə alınmış və konkret tədbirlərlə regionların inkişafını özündə əks etdirən Dövlət Proqramları ("Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)" və "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı") qəbul edilmişdir. Qəbul edilmiş Dövlət Proqramları daha konkret və zəruri tədbirləri əhatə etməklə, səmərəli istiqamətlər müəyyənləşdirmişdir. Proqramların icrası dövründə Azərbaycanda sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılmasını və regionlarda məşğulluq səviyyəsinin artırılmasını stimullaşdıran şəraitin yaradılması baxımdan sahibkarlığın, əsasən də kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına yönəlmiş kompleks tədbirlər regionların sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynamışdır. Məşğulluq siyasətində əsas məqsəd kimi əmək ehtiyatlarından daha dolğun istifadə etməklə əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi mühüm məsələlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir.

Ümumiyyətlə, ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsinə, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, regional tarazlı və davamlı sosial-iqtisadi inkişafa, əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına nail olmaq Dövlət Proqramlarının vacib məqamı kimi çıxış edir. Bunun üçün də vacib vəzifələr və mühüm tənzimlənmə istiqamətləri ortaya qoyulmuşdur. Dövlət Proqramının icrası üzrə Tədbirlər Planı isə əsasən fiskal, monetar, infrastruktur və real sahələr üzrə tərtib edilmiş konkret tədbirləri əhatə etmişdir. Beləliklə, ölkədə, o cümlədən regionlarda yeni iş yerlərinin yaradılması, sahibkarlığın inkişafı, infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması və əhalinin kommunal xidmətlərə olan tələbatının ödənilməsi, sosial problemlərinin həlli istiqamətində tədbirlər regional inkişafı ilə bağlı dövlət siyasətinin konseptual əsaslarını daşıyır.

DÖVLƏT SEKTORU ÜZRƏ TƏNZİMLƏMƏNİN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Asif MUSTAFAYEV

AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu

asif5252@rambler.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Müasir dövrdə dünyanın aparıcı ölkələrində iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlət mülikiyyətindən geniş surətdə istifadə edilməkdədir. Özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi postsovet ölkələrinin bəzilərinə olduğu kimi kütləvi deyil, dövlətin prioritetləri nəzərə alınaraq reallaşması avropanın bir sıra ölkələrində müsbət nəticələr verə bilmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadiyyatda dövlətin rolu təkcə maliyyə imkanları və s. ilə deyil, həmçinin qlobal miqyaslı problemlərin həllinə dayanıqlığı ilə qiymətləndirilir. Belə bir qiymətləndirmədə qeyd etdiyimiz problem olan-rəqabətqabiliyyətliyin təmin olunması respublikamızın iqtisadi həyatında xüsusi araşdırmaya ehtiyacı olan məsələlərdəndir. Lakin, onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövr iqtisadi nəzəriyyə elmi olaraq (xüsusən son 20 ilin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdəki baş vermiş dəyişikliklərin fonunda) bir sıra iqtisadi məsələlərin həllinə birmənalı yanaşmır ki, bunlardan biri də məhz milli iqtisadiyyatda rəqabətin təmin olunmasında dövlət sektorunun yeri məsələsidir [1, s.32-33]. Nəzərə almaq lazımdır ki, dünya iqtisadiyyatına vahid bir tam kimi baxsaq da müxtəlif iqtisadi oxşarlıq baxımından ölkələri qruplaşdırmaq olar. Belə bir iqtisadi bölmələrdən biri də keçmiş sovet respublikalarının iqtisadiyyatlarıdır. Məhz dövlət sektoru baxımından rəqabətin təmin olunması məsələsində iqtisadi nəzəriyyə müəyyən tərəddüdlər içərisində olur. Bunlara aşağıdakı məsələləri aid etmək olar:

- dövlət sektoru və dövlət mülikiyyətinin qarşılıqlı asılılıq məsələsi;
- dövlət mülikiyyətinin iqtisadi məzmunu və onun müxtəlif idarəetmə quruluşuna malik dövlətlərin milli iqtisadiyyatlarında təzahür və özünü ifadə etmə məsələsi;
- bazar mexanizmi eyni lakin, idarəetmə modeli olaraq fərqli sistemlərə malik ölkələrin iqtisadiyyatına dövlət mülikiyyətinin dəyişilmə təbiəti məsələsi;
- dövlət sektorunun miqyasının müəyyənliyi və dəyişən iqtisadi mühitə uyğun prinsipliliyi məsələsi;
- dövlət sektoru və özəl sektorun qarşılıqlı optimal əlaqəsi məsələsi;
- ümumən dövlət sektorunun "qeyri-səmərəli" olması ilə böhran dövrlərində özəl sektorun qeyri-səmərəlilik məsələlərinin aydınlaşdırılması.

Qeyd olunan bu kimi məsələlərin dərinəndən araşdırılmasına elmi baxımdan böyük ehtiyac vardır.

Azərbaycanın milli iqtisadiyyatı son 20 ildə böyük dəyişikliklərlə müəyyən iqtisadi dinamikanı əldə edə bilmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət sektorunun bu dəyişikliyə rolu və xüsusən də rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşmasında onun yerini müəyyən etmək vacib olduğu qədər çətinidir. Lakin, iqtisadi idarəetmə baxımından yanaşdıqda dövlət sektorunun rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşmasında bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmək olar. Buna görə də dövlət sektorunun iqtisadi problemlərin həlli istiqamətində yanaşmasını ya model səviyyəsində, ya da sistemə xas olan element səviyyəsində nəzərdə tutmaq lazımdır. Belə olan halda yalnız iqtisadi problem olan rəqabətqabiliyyətliyin təmin olunması (və digər iqtisadi məsələlərin həlli) metodoloji baxımdan öz həllini tapa bilər:

- ✓ bazar iqtisadiyyatında dövlət sektorunun iqtisadi problemlərin həllində metodoloji tamlığı qorunmuş olur;
- ✓ müasir istehsalın quruluşu baxımından dövlət mülikiyyətindən istifadə və dövlət sektorunun təsir imkanları qarşılıqlı olaraq iqtisadi problemlərin həllində uyğunlaşdırılmış olur;
- ✓ dövlət sektorunun iqtisadi problemlərin həlli istiqamətində funksiyaları və məzmun elementləri konkretləşdirilmiş olur;

- ✓ həmçinin, dövlət sektoru daxili yaranan iqtisadi münasibətlərin mahiyyətinə aydınlıq gətirilmiş olur;
- ✓ respublika iqtisadiyyatının davamlı inkişafını təmin edən və iqtisadi problemlərinin həlli istiqamətində dövlət sektorunun tərkibi və strukturu şərtlənmiş olur;
- ✓ beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və ölkə iqtisadiyyatına xas olan dəyərlər əsasında dövlət sektoru ilə özəl sektorun optimal yanaşma münasibətləri aydınlaşmış olur;
- ✓ dövlət sahibkarlığının qeyri-səmərəli fəaliyyət istiqamətlərinin səbəbləri müəyyən olunmuş olur;
- ✓ xüsusən də dövlət sektorunda idarəetmə sahəsində təkmilləşməyə nail olunmuş olur və s.

Ümumiyyətlə, nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət sektoruna bir model kimi yanaşmaq ona xas olan elementlərin də makroiqtisadi səviyyədə dəyərləndirilməsi vacibdir. Çünki, milli iqtisadiyyat səviyyəsində rəqabətqabiliyyətin təmin olunması üçün dövlət sektoru ilə yanaşı digər sahələrdə də münasib şəraitin yaradılması zəruridir. Belə bir şəraiti qiymətləndirmək üçün respublika iqtisadiyyatına ümumi baxış və onun inkişaf dinamikası nəzərdən keçirilməlidir.

Dövlət sektorunun əsas funksiyası olan təsərrüfatçılıqda reallaşdırmanı həyata keçirmək təkcə dövlət sahibkarlığının aktiv forma alması ilə deyil, həmçinin bazar ünsürlərinə rəqabət mühitinin inkişafı üçün kifayət qədər əsaslandırılmış təsir imkanlarına da malik olması vacibdir. Çünki, rəqabətqabiliyyətliliyin dövlət sektoru baxımından xüsusən iki istiqamətdə təmin olunmasına zərurət vardır: a) dövlət sahibkarlığı kimi prosesdə aktiv iştirakçı kimi çıxış etmək; b) digər iştirakçıların fəaliyyətini məqsəduyğun şəkildə tənzimləmək və onlara istiqamət vermək. Qeyd edək ki, tənzimləmədə fərqli olan tərəf bazarın sahə strukturlarının dəyişilməsi və dövlət sektorunun miqyasının buna uyğun hala gətirilməsi hesab olunur. Dövlət sektorunun bazarın sahə strukturu baxımından dəyişilməsi dedikdə, birmənalı olaraq onun miqyasının artması nəzərdə tutulmamalıdır [2, s. 23]. Çünki, iqtisadi proseslərin (xüsusən də qlobal və ona uyğun milli səviyyədə baş verən dəyişikliklər) dəyişilməsinə uyğun olaraq dövlət sektorunun səviyyəsi həm arta, həm də azala bilər.

EMAL SƏNAYESİ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNİN PROQNOZ MODELİ

Azər BAXIŞOV

Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası

sadiqefe@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Qloballaşan dünyada beynəlxalq meyarlara uyğun güclü dövlət kimi inkişaf etmək yalnız rəqabətdavamlı, dayanıqlı və davamlı inkişaf edən açıq bir iqtisadi sistemin idarə olunması ilə mümkün ola bilər. Başqa sözlə, ölkədə iqtisadi inkişafın artım tempinin və bütövlükdə isə istehsalat və xidmət sahələrindən ibarət olan iqtisadi sistemin düzgün idarə edilməsi nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının inkişafı əldə edilə bilər. Məhz bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu ildə «Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə milli strategiya»nın həyata keçirilməsi və «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı» üzrə dövlət proqramları qəbul edilmişdir. Bu proqramlar innovasiyanı milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının əsas amili götürməklə, regional iqtisadiyyatın dinamik inkişafı üçün qeyri-neft sektorunun, o cümlədən emal sənayesi sahələrinin rəqabətdavamlılığının inkişaf strategiyasının formalaşmasını əsas məqsəd kimi qarşıya qoyur.

Respublikada aparılan məqsədyönlü islahatların nəticəsidir ki, son illərdə qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafı davam etmiş və onun real artım tempi, ümumi artım tempini üstələyərək 7,6%, o cümlədən qeyri-neft sənayesində 6,6%, rabitədə 29,7%, nəqliyyatda yük daşınması 3,1% təşkil etmişdir.

Məhz bunun nəticəsidir ki, Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən 2010-2011-ci illər üzrə hazırlanmış «Qlobal Rəqabətlik Hesabatı»nda Azərbaycan MDB ölkələri arasında birinci, makroiqtisadi sabitlik indeksi üzrə isə 14 pillə irəliləyərək, 139 ölkə arasında 13-cü yerdə qərarlaşmışdır.

Lakin bu uğurlu islahatlarla yanaşı emal sənayesi müəssisələrində son illərdə bir sıra geriləmələr baş vermişdir. Belə ki, 2011-ci ildə ÜDM-in 54,6%-ni verən sənaye sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrin 71,4%-ni, işləyənlərin 50,6%-ni özündə birləşdirən böyük istehsal potensialına malik emal sənayesi müəssisələri ölkədə istehsal edilmiş sənaye məhsullarının yalnız 14,3%-ni, ÜDM-nin isə 4,5%-ni verir. Eyni zamanda ölkə sənayesinin qeyri-dövlət sektorunda emal sənayesinin qeyri-dövlət sektorunun payı 11,8%, sənaye sektoruna yönəldilən investisiyaların ümumi həcmində isə emal sənayesinə qoyulan investisiyaların payı 15,8% təşkil edir. Bununla yanaşı emal sənayesi müəssisələrində texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclərin 97,7% məhsul innovasiyalara, 2,3%-i isə proses innovasiyalara yönəldilmişdir. Emal sənayesi müəssisələrində texnoloji innovasiyalara yönəldilən cəmi xərclərin 70,7%-i müəssisələrin öz vəsaiti hesabına, 29,3%-i isə dövlət büdcəsi hesabına ödənilmişdir. Bu vəsaitlərin 11,3%-i yeni məhsulların, xidmətlərin, yeni proseslərin tətbiqi və işlənməsinə, 0,3%-i innovasiya ilə əlaqədar işlərin öyrənilməsi və hazırlığına, 0,07%-i yeni məhsulların buraxılışı üçün istehsal layihələrinin, digər istehsala hazırlıq növləri və ya onların istehsalı üzrə xidmətlərin və ya metodların tətbiqinə, 7,4%-i elmi-tədqiqat və işləmələrə yönəldilmişdir. Marketing tədqiqatlarına, yeni texnologiyaların və proqram vəsaitlərinin alınmasına və texnoloji innovasiyalara heç bir vəsait ayrılmamışdır.

Bütün bunlar onu göstərir ki, bu gün emal sənayesi müəssisələrinin mövcud vəziyyəti, qloballaşan müasir dünyada rəqabətdavamlı məhsullar istehsal etməyə bütövlükdə hazır deyil. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, emal sənayesi müəs-

sisələrinin rəqabət strategiyasının formalaşması mexanizmi yenidən elə işlənilməlidir ki, bu halda ölkədə yeni rəqabət mühitinin yaradılması müəssisələrin rəqabət qabiliyyətliliyinin azalması ilə nəticələnməsin.

Bütün bunlar məqalənin aktuallığını əsaslandıran əsas amillərdir.

Məqalədə aşağıdakı elmi yeniliklər əldə edilmişdir:

- Emal sənayesi müəssisələrində rəqabət münasibətlərinə təsir edən amillər və onların qiymətləndirilməsi prinsipləri elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır;
- Bazar münasibətlərində emal sənayesi müəssisələrinin inkişaf meyilləri və onun rəqabət qabiliyyətlilik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi mexanizmləri kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir;
- Emal sənayesi müəssisələrində rəqabət münasibətlərinin formalaşmasında innovasiya strategiyasının əsas istiqamətləri və proqnoz modeli təklif edilmişdir;
- Respublikanın emal sənayesi müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinin strateji istiqamətləri müəyyən-ləşdirilmiş və bu istiqamətlər üzrə elmi cəhətdən əsaslandırılmış əməli təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

TURİZMİN MƏRHƏLƏLİ İNKİŞAF TARİXCƏSİ VƏ MÜASİR ZƏMANƏMİZDƏ İQTİSADİYYATA TƏSİRİ

Bəxtiyar QILINCOV

Azərbaycan Elmi Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutu

bgilincov@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Sivil cəmiyyətin inkişafı bilavasitə dövlətlər, ölkələr və xalqlar arasındakı qarşılıqlı sıx əlaqələrin yaranması ilə əla-qədar olmuşdur.

İnsan cəmiyyətinin ilk inkişaf mərhələlərindən başlayaraq çoxsaylı səyahətlər qonşuluqdakı xalqların xarakterik xüsusiyyətlərini, onların dost və ya düşmənçilik xasiyyətlərinin öyrənməsinə, mübadilə və eyni satış bazarlarının aşkarlan-masına xidmət etmişdir.

Bir çox insanların peşəsi (dənizçilər, tacirlər, tədqiqatçılar, kahinlər) yeni-yeni məlumatlar və macərələrin axtarılma-sına səbəb olmuş, sonralar isə bunun bir çox növlərinin əmələ gəlməsinə təkan vermişdir.

Ənənəvi dövrdə turizm insan cəmiyyətinin formalaşması, onun yaşamaq uğrunda mübarizəsi, yeni qida mənbələrinin kəşfi üçün zəruri idi. Sonralar insan köçəri həyat tərzindən oturaq həyat şəraitinə keçərkən səyahətlər tamamilə yeni məna kəsb etməyə başlamış və insanlar bir-birlərini daha yaxşı tanımaq üçün gediş-gəliş üstünlük verməyə başladılar. Kübar Roma ailələrinin üzvləri Yunanıstana səyahət etməklə, elmi bilikləri mənimsəyirdilər, əyləncəli və müalicəvi xar-akterli səyahətlərə daha çox meyilli idilər. Artıq o zamanlar səyahətin iki növü – su-dəniz, həm də quru atlı piyada növü məlum idi.

Orta əsrlərdə ticarətin inkişaf etməsi və hərbi əməliyyatlar yeni ideyaların meydana gəlməsinə səbəb olmuş və on-ların yayılması müxtəlif kahin və missionerlər tərəfindən həyata keçirilirdi. Kahinlər, keşişlər və digər din xadimlərinin rolu bu sahədə özünü daha qabarıq biruzə verirdi.

Sonralar zadəganlar aristokratik turizmin yaranmasına səbəb olmuş və Avropanın bir çox ölkələrində və Yaxın Şərqdə geniş vüsət almışdır.

Orta əsrlərdə səyahətlər sinfi xarakter almış, ağalar özləri ilə onlara qulluq göstərən adamları da səyahətə cəlb etmiş-lər. Dəniz səyahətlərinin yeni-yeni ərazilərin kəşfinə səbəb olması, karvansaray və digər “qonaq evləri” nin yaranması zəruriyyətini ortaya çıxarmışdır.

İntibah dövründə mədəniyyət və incəsənətin inkişafı yeni coğrafi kəşflərin və elmi biliklərin mənimsənilməsində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

XVIII-XIX əsrlərdə turizm iqtisadi amil kimi bir çox ölkələrin, xüsusən də Avropa və Amerikada geniş yayılmağa başladı. Bu dövrdə zəvvarlıq böyük fürsət almış və əsas ziyarətəhlərə Qüds, Məkkə, Roma aid edilirdi. Zəvvarların məş-hur şəxsiyyətləri başqa ölkələrə səyahət edirdilər.

Bu baxımdan 1858-ci ildə Qafqazda olmuş və səfəri barədə kitab yazmış böyük fransız yazıçısı Aleksandr Dümanın səyahətinin yolu Rusiyadan Dağıstanın Kizlər şəhərindən başlayıb, Bakı-Quba, Bakı-Şamaxı-Şəki şəhərlərini əhatə edərək, Gürcüstanın Poti şəhərində başa çatmış və Qara dənizdən, Bosfor və Dardanel boğazlarından keçərək Aralıq dənizi ilə vətənə qayıtmışdır.

Dünya iqtisadiyyatında mühüm rol oynayan turizm öz gəlirlik göstəricilərinə görə indi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. İldən-ildə bu sahədə inkişaf tempinin sürətlənəcəyini bildiren Ümumdünya Turizm Təşkilatı beynəlxalq turizmin hər il 4-5% artacağını proqnozlaşdırır. ÜTT-nin məlumatına görə 2020-ci ilə qədər dünya üzrə səyahətlərin sayı üç dəfə artacaq və bu sahədə inkişafın Azərbaycanda da özünü göstərəcəyi proqnozlaşdırılır. Müxtəlif turizm növlərinin dövlət səviyyəsində dəstək alması bunu bir daha sübut edir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin bu yaxınlarda verdiyi sərəncama əsasən Göy-göl Milli Parkının və Korçay Dövlət Təbiət Qoruğunun yaradılması ekoturizmin inkişafına misal ola bilər. Sərəncama əsasən Göy-Göl Dövlət qoruğunun Xanlar, Daşkəsən və Goranboy rayonları inzibati ərazilərinin əlavə olunan xəritədə göstərilmiş 12755 hektarlıq sahəsində Göy-Göl Milli Parkının yaradılması nəzərdə tutulub. Goranboy rayonu ərazisində isə 4833,6 hektarlıq sahədə Korçay Dövlət Təbiət Qoruğu yaradılacaq.

Xüsusi qeyd edilməlidir ki, müasir dövrdə Azərbaycanın sürətlə inkişafı bir çox xarici ölkələrdə insanların marağına səbəb olur və respublikamıza turist axını gücləndirir. Ona görə də regionlarda yeni-müasir mehmanxanaların turist bazalarının yaradılması daim diqqət mərkəzində olmalıdır.

Dövlət Sərhəd Xidmətinin məlumatına əsasən 2011-ci ildə Azərbaycana gələn əcnəbi vətəndaşların sayı 1332701 nəfər olmuş, bu da 2010-cı illə müqayisədə 10,5% və ya 138959 nəfər çoxdur.

Turist iqtisadiyyatın bir qolu kimi nəzərə alınarsa, onda bu sahənin ümumi iqtisadi rentabelliyyə müsbət təsiri nəzərə cəpəcaq dərəcədə olduğu görünür. Bu baxımdan ölkədə turizmin inkişaf proqramında turizm obyektlərində yataq yerlərinin sayını artırılması nəzərdə tutulur. Hazırda ölkədə mehmanxana tipli obyektlərdə yerlərin sayı 24 mindir. 2016-cı ildə bu rəqəmin 150 minə çatdırılması nəzərdə tutulur. Dövlət proqramında turizm infrastrukturunun yaxşılaşdırılması və mədəni-ekoloji turizm üçün yeni marşrutların müəyyən edilməsi də planlaşdırılır. Ölkə iqtisadiyyatının gəlirinin 10%-i turizmin payına düşdüyünü və hər turistin orta hesabla 800 ABŞ dollar hərclədiyini nəzərə alıqda 2007-ci ildə Azərbaycanın bu sahədə gəliri 670 million manat olmuşdur.

Azərbaycanın bütün sahələrdə əldə etdiyi uğurlar və bunların vəhdəti yaxın gələcəkdə ölkəmizin inkişaf etmiş turizm diyarı kimi tanınmasını təmin edəcəkdir.

RESPUBLİKA SƏNAYESİNDƏ İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ YOLLARI

Bilal ƏLİYEV

Sumqayıt Dövlət Universiteti

sadiqefe@yahoo.com

Sumqayıt / AZƏRBAYCAN

Müasir şəraitdə yeni biliklərin tətbiqi prosesi bazar münasibətləri ilə əlaqəlidir. Təcrübə göstərir ki, innovasiyalar bazara və onun tələblərinin təmin edilməsinə yönəlmişdir. İnnovasiya proseslərinin iştirakçıları arasında (yenilikləri işləyib hazırlayanlar və istehlakçılar arasında) əlaqənin pozulması, informasiyanın qeyri-şəffaflığı hələlik əsas problem olaraq qalır və buna görə də işləmələrə və innovasiyaların maliyyələşdirilməsinə olan motivasiya aşağıdır.

XX əsrin son üçdə birində yeni tip istehsalata keçid başladı. Ciddi avtomatlaşdırılmış baza əsasında fasiləsiz kütləvi istehsalatın əvəzinə, yüksək keyfiyyətli məhsulun hazırlanmasına hesablanmış yüksək effektivli çevik istehsalat gəldi. Ciddi idarəetmə sisteminin yerinə “istehsal demokratiyası” – zəhmətkeşlərin idarəetmədə, işgüzar qərarların qəbulunda iştirakı-həyata keçirilməyə başladı. İctimai istehsal sistemində bu keyfiyyətli dəyişikliklərin əsasında ETT (elmi texniki tərəqqi) durur. Onunla bağlı dəyişikliklərin dərinliyi, milli iqtisadiyyat üçün geniş nəticələri və onun dünya təsərrüfatındakı yeri nəinki bu prosesdə iştirakı, həmçinin elmi-texniki inkişafın təşkilinin beynəlxalq təcrübəsinin öyrənilməsi və qavranmasını hər bir ölkə üçün vacib edir. Bu yolda əldə olunan müvəffəqiyyət əhəmiyyətli dərəcədə elmi ideyanın inkişafını, onun əsasında tətbiqi hazırlığı və nəticənin istehsalatda vahid axında tətbiqini birləşdirən mexanizmlərdən asılıdır. İnnovasiya mexanizmlərinin, onun vasitələrinin, stimullarının, aparıcı kanallarının öyrənilməsi, müəssisələrin və ümumilikdə bütün ölkənin rəqabət qabiliyyəti və sabitliyi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda və keçid iqtisadiyyatı dövrünü yaşayan digər ölkələrdə iqtisadiyyatı inkişaf etdirib bazar iqtisadiyyatına keçmək üçün innovasiya sahibkarlığının rolu əvəzedilməzdir. Çünki, bu ölkələrdə istehsal imkanları, məhsulun keyfiyyəti digər ölkələrlə müqayisədə çox aşağıdır. Bu ölkələrin istehsal etdikləri məhsullar dünya bazarında rəqabətə dözmür, hətta bu məhsullar dünya bazarı üçün yararlı deyildir. İnsanların yaradıcılıq potensiallarından istifadə etmək məqsədilə innovasiya sahibkarlığının inkişafı çox vacibdir.

İstehsala innovasiyanı tətbiq etməyi zəruri edən bir neçə amillər var. Məsələn, bazarda yeni rəqiblərin meydana çıxması, rəqiblərin öz istehsalını təkmilləşdirməsi, rəqiblərin önə keçməsi, məhsula olan marağın azalması, daxili əksikliklər, istehsalın genişləndirilməsi, yenidən qurma, yeni məhsulun mənimlənməsi və buraxılışı, istehsal olunan məhsulların yeni çeşid və modellərinin hazırlanması və s.

Xarici iqtisadçılar innovasiya sahibkarlığı ilə iri müəssisələrin məşğul olmasını məqsədə uyğun sayırlar. Buna səbəb bilavasitə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi innovasiyanın mənimlənməsinin yüksək xərc tələb etməsidir. Bu xərc isə əsasən qiymətli ixtiralar və yeni sınaq nümunələrinin hazırlanması işinin çoxsaylı əmək kollektivinin səyini və çox güclü maddi texniki baza tələb etməsindən irəli gəlir. Odur ki, yalnız yüksək maliyyə vəsaitinə malik olan iri firmalar innovasiya layihələrini başa çatdırıa bilərlər. İri firmaların digər üstünlüyü orada çoxməqsədli tədqiqatların hazırlanmasıdır. Həm də bu firmalarda sınaq layihə və elmi tədqiqat işlərinin aparılması zamanı müxtəlif yanaşmalardan istifadə edilməsi də onların digər üstünlüyünü müəyyən edir.

İnnovasiya sahəsini elm və istehsal sahəsindən xüsusi marketinq funksiyalarının, maliyyələşdirilmə, kreditləşmə, hüquqi tənzimləmə üsullarının olması, həmçinin innovasiya fəaliyyətində xüsusi motivasiya sisteminin vacibliyi fərqləndirir.

Sözün geniş mənasında innovasiya fəaliyyəti – cəmiyyətlərin ictimai inkişafının sosial-siyasi, iqtisadi, ictimai və digər amillərini özündə birləşdirən həyat fəaliyyəti anıdır.

Dar (iqtisadi) mənada innovasiya fəaliyyəti, yeni elmi-texniki biliklərin tətbiqi sayəsində istehsalatın amillərinin yeni qarşılıqlı təsir səviyyəsinin təminatına yönəldilmişdir.

İqtisadiyyat sahəsində innovasiya fəaliyyətinin məzmunu maddi istehsalatda yeniliyin yaradılması və yayılmasıdır. O, elmi və istehsalat sahəsi arasında bir halqa təşkil edir ki, bu sahələrin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində cəmiyyətin texniki-iqtisadi tələbləri həyata keçirilir.

Bu məqsədlə məqalədə Azərbaycan sənayesində innovasiya fəaliyyətinin səmərəli təşkili yolları elmi cəhətdən işlənilib hazırlanmışdır.

İstehsalata və sosial sahəyə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini tətbiq etmək üçün investisiya fəaliyyətinin bir forması kimi innovasiya fəaliyyəti həyata keçirilə bilər. İnnovasiya fəaliyyətinə - uzunmüddətli elmi-texniki proqramların həyata keçirilməsini; iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə məhsuldar qüvvələrin vəziyyətində keyfiyyət dəyişiklikləri etmək üçün fundamental tədqiqatların maliyyələşdirilməsini; texnika və texnologiyanın prinsipcə yeni, qənaətcil növlərinin işlənilib hazırlanması, buraxılması, yayılması və tətbiqini daxil etmək olar.

İnnovasiya fəaliyyətinin səmərəli təşkili mexanizmləri aşağıdakılardır:

1. İnnovasiya fəaliyyəti-özündə yeni biliyin, yeni məhsulların, xidmətlərin istehsalını, kadr hazırlığını birləşdirən müəkkəb fəaliyyət növüdür. Buna görə də innovasiya fəaliyyətinin ən vacib tipi innovasiya fəaliyyətinin tənzimlənməsidir, yəni innovasiya fəaliyyətinin müxtəlif növləri, elementləri, komponentləri arasında əlaqənin dəstəklənməsi və inkişafı üzrə fəaliyyətdir.
2. İnnovasiya fəaliyyətinin tənzimlənməsinin ali forması-innovasiya siyasətinin yaradılması və aparılması, innovasiya fəaliyyətinin idarə edilməsidir.
3. İnnovasiya layihələrinin idarə olunması gedişatında innovasiyaların yaranması və yayılması proseslərinin təşkili, iqtisadi, maliyyə, normativ-hüquqi tənzimlənməsi mexanizmlərinin yaradılmasıdır.
4. İnnovasiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi müxtəlif səviyyələrdə - dövlət səviyyəsində, regional səviyyədə, ayrı-ayrı müəssisələr, təşkilatlar, idarələr səviyyəsində həyata keçirilməlidir və s.

Beləliklə, innovasiya fəaliyyətinin səmərəli təşkili innovasiya menecmentinin aktual məsələsidir ki, bu da innovasiya layihələrinin idarə olunmasına sistemli yanaşmanın tətbiq olunması əsasında həll oluna bilər.

İNSAN POTENSİALİ MƏŞĞULLUĞUN ƏSASIDIR

Cavadxan QASIMOV

AMEA, Naxçıvan Bölməsi

cavadxan81@hotmail.com

Naxçıvan / AZƏRBAYCAN

Cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi kimi insanların iş qüvvəsindən istifadə olunması, onların iş qüvvəsinin real daşıyıcısı olaraq, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində səmərəli fəaliyyətlərlə, məhsuldar əməklə, faydalı işlərlə məşğul olmaları tarixən özünün müsbət nəticələrini vermişdir. İnsan potensialının araşdırılması, onun cəmiyyətin artmaqda olan tələbatlarının təmin olunmasındakı rolunun dəyərləndirilməsi və keyfiyyət göstəricilərlə müşayiət olunması iqtisad elminin araşdırdığı aktual problemlərdəndir. Bu istiqamətdə tədqiqat apararkən aydın olur ki, insan potensialı bütün dünyanın hərəkətverici, təkanverici qüvvəsidir. Sosial sferada insan amilinin mütləq dəyəri onun üstləndiyi, üzərinə götürdüyü və obyektiv olaraq üzərinə düşən vəzifələrlə bağlıdır. Cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatında insan amili məhz onun potensial bir varlıq olaraq mövcudluğundan və yerinə yetirə biləcəyi funksiyalardan asılıdır. Buna görə də insan özünün fəaliyyət əhatəsinə görə elmin, təhsilin, mədəniyyətin, səhiyyənin, iqtisadiyyatın bir sözlə, hər bir sahənin ən zəruri elementidir. İnsan bütün dövrlərdə böyük ehtiyac duyulan yeganə və mühüm amildir. Eyni zamanda bir sahə üçün deyil, həm də istənilən bir ölkənin hərtərəfli inkişafını təmin edən bütün sahələrin yüksəlişinin mənbəyidir. Ona görə də insan kapitalının mükəmməl strategiya əsasında təminatı öz-özlüyündə bu sahədəki potensialın da varlığına güclü zəmin yaradır.

Elmi mənbələrə diqqət edərək aydın şəkildə görürük ki, insan kapitalı-insanın cəmiyyətdə özünü tam realizə etmək və cəmiyyətin imkanlarından tam istifadə etmək üçün insanın biliyinin, bacarığının, əlaqələrinin, peşəkarlığının cəmi və məcmuusu kimi ifadə olunur. Bu baxımdan da insan anlayışı böyük elm adamlarının araşdırdığı, tədqiq etdiyi, elmi cəhətdən əsaslandığı mühüm sahə kimi qəbul olunmuşdur. İlk dəfə bu termini Teodor Şuls işlədib, sonradan Onun davamçısı Heri Bekker tərəfindən inkişaf etdirilib. Onlar insan potensialının sistemli şəkildə tədqiq edilməsi nəticəsində belə qənaətə gəlmişlər ki, insan fəaliyyətinə effektiv iqtisadi baxış çox vacibdir. Çünki, insanın uğurlu və səmərəli fəaliyyəti onun cəmiyyət miqyasında və milli zəmində faydalılıq göstəricilərini də müəyyən edən əsas amillərdəndir.

İnsan potensialının inkişafı, onun əqli qabiliyyətinin, zehni keyfiyyətinin və intellektual səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər müasir dünyamızın əsas gerçəkliyi olmaqla, daha da yeni uğurlarla özünü göstərməkdədir. Yeni şərait üçün mütərəqqi layihələrin işlənilib hazırlanması, ölkəmizin sosial-iqtisadi həyatındakı yeniliklərin davamlılığının və dayanıqlılığının təmin edilməsi məhz insan potensialının inkişafı ilə mümkün olmuşdur, olmaqdadır. Məhz belə nailiyyətlərdən də biri 2013-cü ilin fevral ayının 8-də Azərbaycanın ilk telekommunikasiya peyki - "Azerspace-1"-in orbitə uğurla buraxılmasından ibarətdir. Bu tarixi hadisə ölkəmizin bütün sahələrdə olduğu kimi informasiya texnologiyaları sahəsində də insan amilindən düzgün istifadəyə əsaslandığını göstərməkdədir. Təsədüfi deyildir ki, dövlətimiz tərəfindən 2013-cü il məhz İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları ili kimi elan olunmuşdur.

Bütün bu kimi məqamlara diqqət edərək bir daha insan amilinin əhəmiyyəti özünü göstərir və hər zaman diqqət tələb edir. Bu mənada bəhs olunan sahənin elmi cəhətdən araşdırılmasına, onun elmi-iqtisadi mahiyyətinin ortaya qoyulmasına

və əsalandırılmasına ehtiyac vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ hər bir ölkənin iqtisadi siyasətinin əsası olmaqla, iqtisadi inkişafının da zəruri elementinə çevrilməkdədir.

Ölkəmizin də milli iqtisad inkişafının mühüm hissəsini təşkil edən bu amil son illərdə hərtərəfli diqqət və qayğı ilə əhatə olunaraq, bütün regionların əhəmiyyətli nailiyyətlərindən birini təşkil etməkdədir. Belə bölgələrdən biri də Naxçıvan Muxtar Respublikasıdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının bu günkü inkişaf mərhələsi hər keçən gün daha da yeni uğur və nailiyyətləri özündə birləşdirməkdədir. Burada həyata keçirilən məqsədyönlü iqtisadi siyasət nəticəsində MR-in sosial-iqtisadi inkişaf mənzərəsi daha da gözəlləşmiş və sözün həqiqi mənasında müasir, sağlam, intibahlı, tərəqqili və yeni yüzülliğin Naxçıvanına gəlib çatmışdır. Yenə rəqəmlərə müraciət edək: Burada 15 məktəbəqədər təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərməklə, həmin müəssisələrdə 2063 uşaq təhsil almaqdadır. MR-də insan potensialının inkişafına xidmət edən müəssisələr 221 orta məktəb olmaqla, 46263 şagirdi, 4 peşə liseyi olmaqla, 447 şagirdi, 3 orta ixtisas müəssisəsi olmaqla, 1358 tələbəni, 3 ali məktəb olmaqla, 5431 tələbəni özündə birləşdirmişdir (01.01.2012). “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər)”nın Muxtar Dövlətimizdə uğurlu icrası təmin olunmuşdur. Bundan əlavə, “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir. 2012-ci ilin sonuna olan məlumatlara görə həmin Dövlət Proqramlarının icrasının uğurları nəticəsində MR-in ümumtəhsil məktəblərində 3183 dəst kompüter quraşdırılmış, bununla da, hər 15 şagirdə bir kompüter dəsti düşmüşdür. Göstərilən kompüterlərin 2643-ü internetə qoşulmuşdur. Bundan əlavə, Muxtar Respublikada təhsilin səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə tam orta məktəblərə 500 ədəd elektron lövhə verilmişdir.

AZƏRBAYCANDA İNŞAAT KOMPLEKSİNİN İNKİŞAFININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ

Cəbrayıl XANLAROV

Azərbaycan Respublikası FHN, Tikintidə Təhlükəsizliyə Nəzarət Dövlət Agentliyi
r.aghazadeh@hotmail.com
Bakı / AZƏRBAYCAN

1. Son illər ərzində Azərbaycan Respublikasında, iqtisadiyyatın digər tərkib sahələri ilə müqayisədə, inşaat kompleksinin sürətli artım tendensiyası müşahidə olunmaqdadır. Yerli iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinin müasir mərhələsi tikintiyə cəlb olunmuş müxtəlif qrupların iqtisadi maraqlarının kəskinləşməsi, habelə tikinti təşkilatları, müəssisələri, maliyyə sektorunun müəssisələri, hakimiyyət institutları və digər subyektlər arasında əlaqələrin mürəkkəbləşməsi ilə xarakterizə olunur. Bununla belə, ölkənin müxtəlif regionlarında inşa edilərək istifadəyə verilən yaşayış mənzillərinin həcmində nisbətsizlik artır, mənzil probleminin həllində mövcud olan mexanizm isə heç də hər zaman səmərəliliyi ilə səciyyələnmir və vətəndaşları mənzillərlə tam olaraq təmin etməyə imkan vermir. Yerli inşaat kompleksində vəziyyətin bu səmtə inkişaf etməsinin əsas səbəblərindən biri dövlətin adıçəkilən sahəyə tənzimləyici təsirinin zəif olmasıdır.
2. 2011-ci ildə ölkənin ÜDM-da tikintinin payı, 2007-ci ildəki 7,1%-a qarşı, 8,2% təşkil etmişdir. Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin həcmi, 2000-ci illə müqayisədə, 12,8 dəfədən çox artmışdır. Tikinti-quraşdırma işlərinə yönəldilmiş investisiyaların həcmi 7,8 milyard manatı üstələmiş və ya əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların ümumi həcmindən 62,1% təşkil etmişdir. 2005-2011-ci illər ərzində istifadəyə verilmiş mənzillərin həcmi 1,5 dəfə artmışdır. Respublikada tikinti kompleksinin fəaliyyəti nəticəsində əsas fondlarının dəyəri təxminən 3,6 milyard manat təşkil etmiş istehsalat və sosial təyinatlı yeni obyektlər istifadəyə verilmişdir. Tikinti təşkilatları tərəfindən yerinə yetirilmiş işlərin dəyəri 6,1 milyard manatı ötmüş, onların 3/4 qeyri-dövlət müəssisələrinin üzünə düşür.
3. “Doing Business 2013” hesabatına əsasən, “Tikintiyə icazə alınması” indikatoruna görə Azərbaycan dünyanın 185 ölkəsi arasında 177-ci yeri tutur (“Doing Business 2012” – 183 ölkəsi arasında 176-cı yer). Azərbaycanda tikintiyə icazə alınması ilə bağlı proseduraların sayı 28-dir (2010-2011-ci illərdə – 31, 2012-ci ildə – 30) ki, bu da lider ölkələrin müvafiq göstəricisindən əhəmiyyətli dərəcədə çoxdur. Azərbaycanda bu proseduralardan keçmək üçün tələb olunan orta vaxt göstəricisi 212 gün (2012-ci illə müqayisədə dəyişiklik müşahidə olunmur) və ya təqribən 7 ay təşkil edir (2010-2011-ci illərdə-207 gün) ki, bu da xarici təcrübənin ən yaxşı göstəriciləri ilə müqayisədə belə olduqca uzun bir müddətdir. Eyni zamanda beynəlxalq standartlara görə Azərbaycanda tikintiyə icazə alınması ilə bağlı xərclər də kifayət qədər yüksəkdir: bu xərclər əhalinin orta gəlir göstəricisindən 2,9 dəfədən də yüksəkdir (2010-ci ildə – 3,7; 2011-ci ildə – 3,9, 2012-ci ildə – 3,4 dəfə).
4. İnşaat kompleksinin dövlət idarəetmə sisteminin təşkilati strukturu tikinti sahəsinə dövlət-idarəçilik təsirinin formalaşmasına və onun reallaşdırılmasına, eləcə də tikinti sektorunun həyat fəaliyyətinin dəstəklənməsinə yönəldilən dövlət idarəçilik həlqə və elementlərinin, təşkilati əlaqələrin və onlar arasında qarşılıqlı təsir mexanizmlərinin məcmuəsidir. Tikinti sahəsində tənzimləyici funksiyalar milli səviyyədə cəmləşmişdir: bu sahədə qanunvericilik fəaliyyəti Milli Məclisin hüquq siyasəti və dövlət quruculuğu, iqtisadi siyasət və regional problemlər komissiyaları tərəfindən həyata keçirilir. Tikinti sahəsində dövlət siyasətinin səmərəli həyata keçirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi və Azərbaycan Respublikasının FHN Tikintidə Təhlükəsizliyə Nəzarət Dövlət Agentliyi yaradılmışdır. 2012-ci ilin iyun ayında Azərbaycan Respublikasının Şəhərsalma və Tikinti

Məcəlləsi təsdiq edilmiş və qüvvəyə minmişdir. Məcəllədə şəhərsalma və tikinti fəaliyyəti sahələrində dövlət siyasətinin məqsədləri, istiqamətləri və əsas prinsipləri müəyyən edilmişdir.

5. Dünyanın müxtəlif ölkələrində mövcud olan tikintinin inkişaf təcrübəsinin öyrənilməsi Azərbaycanda bu sahənin islahatının əsas istiqamətlərini cızmağa imkan vermişdir. Fransada, Böyük Britaniyada, Almaniya və ABŞ-da mənzil tikintisinə investisiyaların cəlb edilməsi təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi üç əsas yanaşmanı önə çəkməyə imkan vermişdir: kontrakt əmanətləri, ipoteka kreditləşdirilməsi və dövlət dəstəyi. Müəyyən edilmişdir ki, məhz ipoteka kreditləşdirilməsi adı çəkilən ölkələrdə tikintinin əsas inkişaf amillərindən biridir. Böyük Britaniyada, Almaniya və İsveçdə sosial mənzil institutunun aparılması mexanizmlərinin təhlili əsasında Azərbaycanın özəl sektorunda mənzil icarəsi üçün aztəminatlı ailələrə ünvanlı dövlət mənzil subsidiyalarının verilməsinə dair tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır. Tikinti müəssisə və təşkilatların fəaliyyət səmərəliliyini artırmaq üçün layihələndirmə, istehsal, satış proseslərində və müştərilərə sonrakı servis xidmətinin göstərilməsində iştirak edən uzunmüddətli kontraktlar əsasında təşkil edilmiş müəssisə və təşkilatlar şəbəkəsini formalaşdıran sahibkarlıq şəbəkələrindən geniş istifadə etmək lazımdır. Məhz müasir şəbəkəli təşkilatı strukturun işləmə təcrübəsi göstərir ki, bu struktur tranzitiv iqtisadiyyat şəraitində tikinti sahəsinin uğurla fəaliyyət göstərməsi üçün ən məqbul variantdır.
6. Tikinti sahəsinin dövlət idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinin perspektivli istiqamətlərinə, fikrimizcə, aşağıdakılar aid edilməlidir:
 - dövlət-özəl partnyorluğundan aktiv istifadə olunması və onun yayılması;
 - innovasiyaların tətbiqi və bu prosesin tənzimlənməsində dövlətin adekvat stimullaşdırıcı üsul və mexanizmlərlə aktiv iştirakı;
 - tikintidə müvafiq proseslərin və dəyişikliklərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi modelinin işlənib hazırlanması.

KƏND TƏSƏRRÜFATININ MADDİ-TEXNİKİ RESURLARA OLAN TƏLƏBATININ ÖDƏNİLMƏSİNDƏ İNVESTİSİYALARIN ROLU

Cəlil ERDEM

Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutu

cerdem@qu.edu.az

Bakı / AZƏRBAYCAN

Kənd təsərrüfatının özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri onun investisiya cəlb ediciliyini aşağı salsada bütövlükdə sahənin strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq investisiya siyasətinin işlənib hazırlanmasına ehtiyac vardır. Kənd təsərrüfatının maraqları nəzərə alınmaqla investisiya siyasətinin işlənib hazırlanması ilk növbədə maddi-texniki resurslara olan tələbatın ödənilməsinə, torpaqların münbitliyinin artırılmasına və məhsuldarlığın səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Son illər kənd təsərrüfatının investisiyalaşdırılması istiqamətində dövlət tərəfindən silsilə tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Belə ki, «Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 23 oktyabr tarixli sərəncamına müvafiq olaraq «aqrolizinq» ASC yaradılmışdır. Adı çəkilən qurumun respublikanın regionlarında da filialları formalaşdırılmış və həmin filiallar vasitəsilə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları maddi-texniki resurslarla, eləcə də kübrələr və kimyəvi mühafizə vasitələri ilə güzəştli şərtlərlə təmin olunurlar. Lakin bununla belə kənd təsərrüfatında «Aqrolizinq» ASC tərəfindən həyata keçirilən maddi-texniki resurslarla təminat sahəsində kifayət qədər uğurlu praktikanın formalaşmasına baxmayaraq demək olar ki, özəl aqrolizinq cəmiyyətlərinin yaradılması prosesi demək olar ki, həyata keçirilmir. Təbii ki, bütün bunlar dövlət tərəfindən yaradılmış «Aqrolizinq» ASC-nin sadəcə mövqeyini gücləndirir. Bundan əlavə kənd təsərrüfatında istifadə üçün zəruri maddi-texniki resursların bazara gətirilməsini həyata keçirən bir sıra kommersiya təyinatlı lizinq qurumları vasitəsilə bazarda təklif edilən kənd təsərrüfatı texnikalarının qiyməti «Aqrolizinq» ASC tərəfindən təklif edilən kənd təsərrüfatı texnikasının qiyməti ilə müqayisədə daha ucuzdur. Bütün bunlar son nəticədə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının maliyyə nəticələrinə də öz təsirini göstərir. Doğrudur, «Aqrolizinq» ASC tərəfindən təklif edilən kənd təsərrüfatı texnikasının nisbətən baha olmasını şərtləndirən müəyyən cəhətlər də vardır. Bu ilk növbədə, onunla bağlıdır ki, bu zaman əslində lizinqin şərtləri, eləcə də müəyyən müddət ərzində verilən texnikanın qiymətlərinə faiz əlavələri də şamil edilir. Ümumiyyətlə götürdükdə hal-hazırda kommersiya lizinqinin həcmi kənd təsərrüfatında o qədər də yüksək deyildir.

Ümumiyyətlə bazar iqtisadiyyatını şərtləndirən ən mühüm cəhətlərdən biri, əslində kapital bazarının formalaşmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiyaların əsas mənbələri kimi, xüsusi əmanətlər də önəmli rol oynayır. Xüsusi əmanətlərə, ilk növbədə əhalinin əmanətlərini aid etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinə qədərki dövr ərzində əhalinin pul vəsaitləri banklarda əmanətlər şəklində saxlanılırdı və bütün bunlar son nəticədə investisiya resurslarının başlıca mənbəyi kimi çıxış edirdi. Lakin qiymətlərin liberallaşdırılması nəticəsində əhalinin banklardakı yığımlarının qiymətləri də dəyərdən düşmüşdür və bu baxımdan dövlət əslində, başlıca investisiya ehtiyatlarından demək olar ki, məhrum olmuşdur.

Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının maliyyə vəziyyəti, xüsusilə bu sahənin maraqları baxımından kapital bazarının qeyri-təkmil inkişafı baxımından da özünü göstərir. Hüquqi və fiziki şəxs statuslu ailə təsərrüfatlarının əksəriyyətinin

bir sıra hallarda qeyri-rentabelli fəaliyyəti, ilk növbədə uzunmüddətli kreditörün çatışmazlığı baxımından özünü büruzə verir, digər tərəfdən isə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıların təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün olduqca əhəmiyyətli dərəcədə stabil xarakter daşıyan əlverişli iqtisadi mühit mövcud deyildir.

Bu baxımdan kənd təsərrüfatında investisiya siyasətinin müvəffəqiyyətlə reallaşdırılmasının başlıca elementlərindən biri, əslində investisiya strategiyasının işlənilib hazırlanması və onun reallaşdırılmasıdır. Bütün bunlar bütövlükdə, kənd təsərrüfatının ümumi strategiyasının vacib elementlərindən biri hesab edilir. Kənd təsərrüfatı müəssisəsinin optimal həcmindən asılı olaraq hazırlanan investisiya strategiyası bütövlükdə investisiya qoyuluşlarının əsas istiqamətlərinin seçiminə özündə əks etdirir. Bu da ilk növbədə istehsalın diversifikasiyalaşdırılması inkişaf və inkişaf planına müvafiq olaraq həyata keçirilir. Bundan əlavə investisiya strategiyasının seçilməsini şərtləndirən ən mühüm xüsusiyyətlərdən biri də, investisiya portfelinin formalaşdırılması, eləcə də investisiya layihələrinin resurs və maliyyə təminatının həyata keçirilməsidir. İnvestisiya strategiyasının işlənilib hazırlanması hər bir müəssisə üçün fərdi xarakter daşıyır və bir sıra faktorlarla müəyyən edilir. Bu faktorlara aşağıdakıları şamil etmək olar:

- müəssisədə istehsal edilən məhsullara bazarda olan tələb və təklifin dinamikası və eləcə də müəssisə tərəfindən istehsal edilən məhsulların keyfiyyəti, mövcud məhsulların qiyməti, və eləcə də həmin məhsulun əvəzedicilərinin qiyməti;
- müəssisənin ümumi strategiyasının spesifik xüsusiyyətləri;
- müəssisənin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin mövcud vəziyyəti;
- müəssisədə istehsalın texniki səviyyəsi;
- kapital bazarında investisiyalaşdırmanın maliyyə şərtləri, eləcə də fond bazarının mövcud durumu;
- lizinq üzrə əmlak əldə edilməsi imkanları və şərtləri;
- dövlət dəstəyi əldə edilməsi imkanları;
- sığorta şərtləri.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDAN İXRAC OLUNAN TEZ XARAB OLAN MƏHSULLARIN DAŞINMASININ LOQİSTİK CƏHƏTLƏRİ

Ceyhun TALİBOV

Azərbaycan Texniki Universiteti
Bakı / AZƏRBAYCAN

Aktuallığı Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıların Rusiya, Ukrayna kimi ənənəvi ixrac bazarının bərpa edilməsi üçün müəyyən perspektiv loqistik tədbirlər həyata keçirilməlidir. Ekspertlərinin araşdırmalarına görə, loqistik funksiyaların aqrar iqtisadiyata tətbiqi, məhsulların-materialların loqistik zəncir üzrə hərəkət vaxtını 25 – 45 % və məhsul ehtiyatını 30 – 50 % dən də çox azaltmağa imkan verir[4]. Ümumiyyətlə tez xarab olan kənd təsərrüfatı məhsullarının-materiallarının hərəkətinin loqistik sisteminin öz xüsusiyyətləri var və əsas məqsədi məhsulun dəqiq vaxtda, daha çox tələbat olan yerə, optimal həcmdə, yüksək keyfiyyət və qablaşdırmanı təmin etməklə, daha az xərclə qısa müddət ərzində daşınmasıdır.

Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsullarının loqistikasının digər fərqli cəhəti məhsulun böyük hissəsinin fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları tərəfindən istehsal olunması faktorudur.

Belə ki, 1985 ci il üçün ümumi tərəvəz istehsalı 872,2 min ton olubsa bunun 648,4 min tonu kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, 223,8 min ton fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının payına düşürdüsə, 2011 ci ildə 1 214,8 min ton məhsulun 29,3 min tonu böyük və orta kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, 1 185,5 min tonu isə fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının payına düşmüşdür (<http://www.azstat.org/statinfo/agriculture/az/1.22.xls>).

Azərbaycan Respublikası Statistika komitəsinin məlumatlarını 2008-2011 ci il üçün araşdırarkən (<http://www.azstat.org/statinfo/agriculture/>) məlum olur ki, daşınmaya davamlı və gec xarab olan alma, nar, feyxoa, limon, portağal, naringi meyvələri, istehsalında artım tendensiyası var.

Ancaq şaftalı, ərik, albalı, zoğal və giləmeyvələr kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında azalma nəzərə çarpır. Azalmaya əsas səbələrdən biri kimi bu məhsulların tez xarab olması və onların istehlakçıya çatdırılmasının öz spesifik loqistika problemlərinin olmasıdır. Belə məhsulların - tez xarab olan kənd təsərrüfatı məhsullarına aid etməyimiz üçün əsas, onların digər məhsullardan daha tez xarab olması- soyuduculu mühitdə saxlanma və daşınma müddətinin azlığı, daşınma zamanı mexaniki zədələrə həssaslığı, ətraf mühitin temperatur dəyişmələrinə dözümsüzlüyü kimi faktorlardır. Amerika Viskonsin Universitetinin tövsiyə etdiyi bitki məhsulları saxlanması və daşınması şəraiti və temperaturu tədqiq edərkən haqiqətən də müəyyən olunur ki, şaftalı, ərik, albalı, zoğal və giləmeyvələrin, yığılmasından istehlakçıya çatdırılması 5- 10 gün ərzində həyata keçirilməlidir.

Tez xarab olan kənd təsərrüfatı məhsullarının - şaftalı, ərik, gilə, zoğal, şaftalı saxlanma müddətinin az olması, onların beynəlxalq bazara ixracına problem yaradır ki, o da son nəticədə məhsul istehsalının azalması ilə nəticələnir.

Xarici ölkələrdə bu problemin tez dondurma, ionlaşdırma, kimyəvi təsir, genmodifikasiyası kimi həlli yolları var. Lakin bu üsulların hər birinin insan orqanizminə müxtəlif mənfi təsiri var.

Azərbaycanda hal hazırda meyvə ixracı zamanı kompleks loqistik sistem istifadə olunur. Belə ki, bir çox hallarda loqistik zəncirdə əsas yeri, böyük maliyyə vasitələrinə malik mərkəzi kompaniya tutur (istehsalçı və ya ticarət kompani-

yası) və onlar-loqistik provayderlərin xidmətindən istifadə edir. Azərbaycanda belə nəqliyyat-loqistik provayderlər əsasən Azfintrans, Caspian Logistics and Freight Forwarding Services, ABA company, Caspian Logistics və s. Kompaniyalardır. Bu kompaniyalar əsasən nəqliyyat vastəsinin yüklənməyə verilməsi, gömrük, sərhəd keçid məntəqələri ilə bağlı loqistik əməliyyatların həllinin kompleks şəkildə yerinə yetirir. Ancaq onu qeyd etməliyik ki, bu provayderlər əsasən 20 tonluq yük avtomaşınları təklif edirlər.

Problemin həlli. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və əsas ixrac bazarlarından sayılan Rusiyaya quru yolla çıxış yolunun olması bu problemin müasir loqistik yanaşma ilə, habelə nəqliyyat loqistikasının düzgün layihələndirilməsi ilə həll etmək olar.

Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanda tez-xarab olan kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçıları kiçik fərdi fermerlərdir və onların demək olar ki, xarici bazara müstəqil məhsul çıxartmaq imkanı çox azdır. Bununla da onlar mümkün olan cəhətlərdən bilavasitə vasitəçi firmalar, emal müəssisələri və tədarük məntəqələri kimi loqistik bəndlərin xeyrinə imtina etməli olurlar.

Beləliklə problemin həlli yollarından biri, kiçik fərdi fermerlərin beynəlxalq bazara öz məhsullarını çıxartmaq üçün nəqliyyat-loqistik provayderlərin kiçik və orta tonnajlı refriiratorlu avtomaşınlarla daşınma xidmətinin təşkil etməsi, optimal loqistik dəhlizin seçilməsi ola bilər.

BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ REGIONAL ƏRZAQ BAZARININ İNKİŞAFI VƏ QARŞIDA DURAN PROBLEMLƏR

Əşrəf ƏLƏKBƏROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

a.ashraf@mail.ru

Naxçıvan / AZƏRBAYCAN

XX əsrin sonlarından etibarən həyata keçirilən iqtisadi islahatlar bazar münasibətlərini formalaşdırılmasına istiqamətlənmiş və hal-hazırda bu istiqamətdə kifayət qədər cəpəcaq uğurlar əldə edilmişdir. Bazar münasibətlərinin formalaşması bütün sahələrdə özünün müsbət nəticələrini vermişdir. Təbii ki, bu ilk növbədə dövlətin bu istiqamətdə həyata keçirdiyi iri miqyaslı siyasi iqtisadiyyat kursunun müsbət nəticələri kimi dəyərləndirilməlidir. Bu baxımdan XX əsrin sonlarında respublikamızda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar kursu aqrar sahədən başlamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, əsas ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan aqrar islahatlar kursu ilkin olaraq Naxçıvan MR-dən başlamışdır. Muxtar respublikada həyata keçirilən aqrar islahatlar nəticəsində keçmiş kolxoz və sovxozlara məxsus torpaq və əmlak, eləcə də mal-qara özəlləşdirilmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, aqrar sahə ərzaq bazarının maddi əsasını təşkil edir. Daha doğrusu, bu sahədə istehsal edilən kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları, son nəticədə istər regional ərzaq bazarlarında, istərsə də bütövlükdə ərzaq bazarlarında əmtəə təklifini formalaşdırır. Belə ki, 1995-ci ildə ölkə parlamenti tərəfindən qəbul edilən “Aqrar islahatların əsasları”, “Kolxoz və sovxozların islahatı”, eləcə də 1997-ci ildə qəbul edilən “Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu regionlarda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinə, aqrar islahatların müvəffəqiyyətlə reallaşdırılmasına əlverişli şərait yaratmışdır. Təbii ki, bütün bunlar regionlarda ərzaq bazarının inkişafına da əlverişli şərait formalaşdırmışdır.

Milli iqtisadiyyatda bazar münasibətlərinin formalaşdırılması regional bazarların inkişaf etdirilməsini tələb edir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, regional bazarlar kifayət qədər mürəkkəb struktur sisteminə malikdir. Təbii ki, bu mürəkkəb struktur sistemi regionların ixtisaslaşma istiqamətindən, eləcə də əhalinin vərdişlərindən, təbii-iqtisadi xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Bu baxımdan regional bazarların mürəkkəb struktur sisteminə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrini, istehsal edilən məhsulların çeşidlərini, məhsul istehsalçılarının təsərrüfat, iqtisadi, hüquqi formalarını, malgöndərənlərin öhdəliklərini, bazar infrastrukturlarına və idarəetmə sistemlərini də aid etmək olar. Regional bazarların formalaşdırılmasında ictimai əmək bölgüsünün spesifik xüsusiyyətləri də əhəmiyyətli rol oynayır. Regional bazarların formalaşdırılması zamanı sahələrarası inteqrasiya münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi də vacib cəhətlərdən biridir. Sahələrarası inteqrasiya münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi mövcud şəraitdə regionda iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Ərzaq bazarının regional amillərini xarakterizə edərkən sahələrin davamlı və fasiləsiz inkişaf etdirilməsini diqqət mərkəzində saxlamaq vacibdir. Məlum olduğu kimi, istehsalın ixtisaslaşması baxımından hər bir ictimai əmək bölgüsünün inkişafı mühüm cəhətlərdən biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan respublikamızın regionlarında ictimai əmək bölgüsünün təsiri nəticəsində kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi imkanları bir-birindən kəskin fərqlənir.

Regional ərzaq bazarlarının formalaşdırılması eyni zamanda əsas etibarilə yeni iqtisadi sistemin yaranması ilə bağlı proseslərin nəticəsi kimi dəyərləndirilməlidir. Çünki, regional ərzaq bazarlarının formalaşması təbii-tarixi prosesin qanunauyğun bir nəticəsi kimi səciyyələnir. Bazar təsərrüfatçılıq sistemində keçidlə əlaqədar olaraq regionlarda formalaşan ərzaq bazarlarının spesifik xüsusiyyətləri bir qayda olaraq bütövlükdə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin spesifik cəhətlərindən biri kimi çıxış edir və eyni zamanda onun tərkib hissələrinin bütövlükdə xarici rəqabətə davam gətirmə situasiyasından da bilavasitə asılıdır. Regionlarda ərzaq bazarının tənzimlənməsi, əsas etibarilə iqtisadi və sosial məqsədləri özündə əks etdirir. Doğrudur, bütün hallarda istər iqtisadi və istərsə də sosial məqsədlər, son nəticədə cəmiyyətdə siyasi və sosial sabitliyin təmin edilməsinə əlverişli şərait yaradır. Məhz bütün bunlar əsas götürülərək belə qənaətə gəlmək olar ki, əslində regionlarda ərzaq bazarının tənzimlənməsinin iqtisadi və sosial məqsədlərinin ümumiləşdirilmiş parametrləri, bütövlükdə cəmiyyətdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində qarşıya qoyulan hədəflərə nail olmağa imkan verir.

Respublikamızda uğurla həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində, bütün sahələrdə oluğu kimi ərzaq bazarlarında da müsbət nəticələr əldə edimişdir. Lakin bununla belə, regionda ərzaq bazarının formalaşması və inkişafı sahəsində həllini gözləyən bəzi problemlər də mövcuddur. Fikrimizcə aşağıda qeyd edilən tədbirlərin həyata keçirilməsi regionardada ərzaq bazarının formalaşması və inkişafına müsbət təsir göstərə bilər:

- Daxili ərzaq bazarının qorunması istiqamətində dövlət tənzimlənmə mexanizmlərindən istifadə səviyyəsinin yüksəldilməsi. Qloballaşma prosesləri xarici rəqabətin əlverişsiz təzahürlərinin daxili ərzaq bazarına təsiri halında özünü kəskin şəkildə büruzə verir. Məhz belə bir şəraitdə regionlarda ərzaq bazarının tənzimlənməsi, həm də xarici bazarın neqativ təzahürlərinin zərərsizləşdirilməsi ilə sıx əlaqədardır.
- Aqrar sahədə konsalting xidmətlərinin təşkili. Əhalinin zəruri ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi məqsədilə aqrar bölmədə aparılan köklü islahatlar bu sahənin daha sürətli inkişafına əlverişli zəmin yaratmışdır. Bununla yanaşı hesab edirik ki, heyvandarlıqla məşğul olan sahibkarlara və təsərrüfat rəhbərlərinə müvafiq dövlət strukturları tərəfindən maliyyə və texniki yardımlarla yanaşı yüksək səviyyədə məsləhət xidməti göstərilməsi işi gücləndirilməlidir.
- Aqrar sahədə marketing xidmətinin təşkili və təkmilləşdirilməsi. Regionlarda ərzaq bazarının formalaşması və inkişafı baxımından aqrobiznesin səmərəli təşkili də marketing fəaliyyətinin həyata keçirilməsindən bilavasitə asılıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, aqromarketing xidmətinin çevik şəkildə reallaşdırılması üçün müəssisələrdə kifayət qədər potensial imkanlar mövcud olmalıdır.
- Kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi və kooperasiya formasında təşkili. Regionlarda bəzən kənd təsərrüfatı istehsalçıların sərəncamında olan torpaq resurslarının həcmi aşağı olması, son nəticədə həmin əmtəə istehsalçıların manevr imkanlarını məhdudlaşdırır. Məhz belə bir şəraitdə iqtisadi səmərəliliyin həmin müəssisələr üçün aşağı səviyyədə olması artıq reallıqdan irəli gəlir. Bu da ərzaq bazarının formalaşmasına mənfi təsir göstərir.
- Ekoloji təmiz məhsul istehsalının həyata keçirilməsi ilə bağlı məqsədli proqramların reallaşdırılması. Perspektiv baxımdan yanaşdıqda ərzaq bazarında ekoloji cəhətdən təmiz məhsulların təklifini formalaşdırmaq və bu sahədə bazarın konyunkturuna uyğun olaraq məhsul təklifini həyata keçirmək kifayət qədər səmərəli nəticələr verə bilər. Məhz belə bir şəraitdə, xüsusilə pilot təsərrüfatların yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bütün bunların həyata keçirilməsi fikrimizcə, regionda ərzaq bazarının inkişafına və ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edəcəkdir.

ƏRZAQ MƏHSULLARI XARİCİ TİCARƏTİ: TƏNZİMLƏMƏ VƏ LİBERALLAŞDIRMA MƏSƏLƏLƏRİ

Faiq MƏMMƏDOV

Odlar Yurdu Universiteti
Mammedov79.faiq@mail.ru
Bakı / AZƏRBAYCAN

Ərzaq malları xarici ticarətinin tənzimlənməsi meyarları ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələlərini ön plana çıxarmaqla müvafiq tənzimləmə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində araşdırmaların intensivləşdirilməsini tələb edir. Bu isə nəticə etibarilə ölkənin xarici ticarət siyasətinin ayrı-ayrı istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsinə xidmət etməlidir. Xarici ticarətin prioritetləri əsaslandırılarkən sadəcə olaraq, gəlir və xərclərin tutuşdurulması kifayət deyildir. Eyni zamanda xarici ticarət siyasətində bütün addımları yalnız iqtisadi səmərəlilik baxımından qiymətləndirmək, heç də həmişə özünü doğrultmur. İqtisadi siyasətin mühüm seqmenti olmaqla xarici ticarət milli iqtisadi təhlükəsizlik tələblərinə cavab verməlidir.

Ərzaq məhsullarının xarici ticarətinin tənzimlənməsi sistemində əhatə olunan göstəricilər sırasında, ilk növbədə ərzaq təhlükəsizliyinin və gömrük müdafiəsinin səviyyələri nəzərdən keçirilməlidir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına subsidiyalar və daxili istehsalçıların rəqabət qabiliyyətini dəstəklənməsi arasında nisbətlər ərzaq təhlükəsizliyini xarakterizə edən göstəricilər sırasında xüsusi diqqətə layiqdir. Gömrük müdafiəsi səviyyənin reallığının qiymətləndirilməsi və onun milli aqrar bazarın qorunmasına təsirinin müəyyənəşdirilməsində qarşıya çıxan spesifik problemlər tədricən aradan qaldırılır. Məhz həmin problemlər, keçən əsrin 90-cı illərinin ortalarında ərzaq məhsullarının xarici ticarətinin tənzimlənməsi prosesinə ciddi neqativ təsir etmişdi.

İslahatlar dövründə olan ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaq mallarının xarici ticarətində gömrük rüsumlarının proteksionist meyarlara uyğunlaşma dərəcəsidəki kəskin tərəddüdlər nadir hal deyildir. Daxili aqrar bazarın gömrük müdafiəsinin real səviyyəsini müəyyənəşdirməyi çətinləşdirən və onu hiss olunan səviyyədə təhrif edən amil kimi tarif eskalasiyası xüsusi qeyd olunmalıdır. Tarif eskalasiyası məhsulun emal dərəcəsi artıqca ona qoyulan gömrük rüsumunun yüksəldilməsini nəzərdə tutur. Belə yanaşma isə, əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən sənaye müəssisələrinin mənafeyini qorumağa istiqamətlənmişdir. Ərzaq məhsullarının xarici ticarətinin tənzimlənməsində tətbiq edilən bu yanaşma istehsalçıların mənafeyinə heç də həmişə uyğun gəlmir.

Aqrar istehsalçıların birlik və assosiasiyaların mövcud səviyyəsində ərzaq mallarının gömrük tariflərinin uzlaşdırılmış sistemi daha çox səmərə verə bilər. Eyni zamanda unutmək olmaz ki, qeyd olunan birlik və assosiasiyaların formalaşdığı, aqrar istehsalçıların mənafeyini qoruya bildiyi şəraitdə uzlaşdırılmış tarif sisteminin, hətta rəşional təşəbbüslər üçün maneəyə çevrilməsi ehtimalı yüksəkdir.

Qabaqcıl ölkələrin təcrübəsinin təhlili göstərir ki, ərzaq məhsulları istehsalçıların birlik və assosiasiyalarının tarif sisteminə münasibətdə birgə fəaliyyəti aqrar sahənin inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyinin təminatı baxımından yolverilən-

dir. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, hazırkı tənzimləmə sistemi kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən müəssisələrin mənafeyinə daha uyğundur.

Xarici ticarətdə liberallaşma və şəffaflıq bəzən bir-birini müşayiət etmir. Odur ki, ərzaq məhsulları və ərzaq mallarının idxalı prosesində ölkəyə gətirilən məhsulların mənsəyi aşkarlanmalıdır. Bir sıra postsovet respublikalarında idxal edilən ərzaq mallarının öz adı ilə təqdim olunması üçün görülən tədbirlər nəticəsində bazarda inhisarçı mövqeyə malik olanlar aşkar edilərək, onlara qarşı qanunvericilikdə nəzərdə tutulan tədbirlər görmək imkanı yaranmışdır. Eyni zamanda, öz hökumətləri tərəfindən müxtəlif formada dəstəklənən xarici şirkətlərin MDB bazarlarında fəallaşması baş vermişdir. Təəssüf ki, nəzarət artıqca məhsulun keyfiyyəti yüksəlməsi gözlənilən səviyyədə olmamışdır. Onu da qeyd edək ki, xammalın idxalına məhdudiyyət qoyulması hallarında hökumətləri tərəfindən dəstəklənən xarici şirkətlər hazır məhsul gətirilməsini və əksinə, hazır məhsula məhdudiyyət qoyulduqda xammal (və ya yarımfabrikat) idxalını dəstəkləyirlər.

Ərzaq məhsulları xarici ticarətinin tənzimlənməsi vasitələri və metodları, əsasən onların tətbiqi mühitindən asılı olaraq seçilir.

Respublikamızda xarici ticarətin liberallaşması hüquqi-normativ bazada əhəmiyyətli dəyişiklikləri şərtləndirmişdir. O cümlədən, hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən valyuta hesablarının açılması zamanı bürokratik prosedurların sayı minimumlaşdırılmış, idxal və ixracı kvotalaşdırılan və lisenziyalasdırılan malların siyahısı və xüsusi qeydiyyat tələb edən xarici ticarət əməliyyatlarının sayı xeyli ixtisar olunmuşdur.

Ərzaq təsərrüfatına dövlət himayəsi, bir qayda olaraq əhəmiyyətli vəsait qoyuluşları hesabına reallaşdırılır. Sahənin imtiyazlı mövqeyini şərtləndirən amillər sırasında - gəlirlərlərin mənfəi dinamikası, kənd ərazilərinin inkişafı və təbiəti mühafizə tədbirlərinin zəruriliyi haqlı olaraq gündəlikdə qalır. Yerli və xarici qurumlar tərəfindən istehsal olunmuş məhsullar hesabına ölkənin ərzaqla təminatının səviyyəsi, daxili aqrar istehsalçıların dəstəklənməsi dərəcəsini müəyyənləşdirməklə xarici ticarətdə tənzimləmə vasitələrinə münasibəti müəyyən edir.

Tədiyə balansının strukturunun yaxşılaşdırılması ərzaq məhsulları xarici ticarətində, ölkənin aqrar siyasətində mühüm və strateji əhəmiyyətli məsələdir. Bununla belə, tədiyə balansının strukturunun yaxşılaşdırılmasının istənilən metodunun ərzaq malları xarici ticarətinə tətbiq etmək məqsəduyğun deyildir. Deyək ki, idxal azaldıqca tədiyə balansının strukturu yaxşılaşsın da, bu tədbir çox vaxt tədiyə balansının strukturunun yaxşılaşdırılmasının səmərəli yolu sayılır.

Postsovet və qismən postsosialist ölkələrdə ərzaq məhsulları bazarının tənzimlənməsinin mühüm aləti kimi gömrük tariflərinin istifadə olunması xarakterik cəhətdir. Əlbəttə xarici ticarətin liberallaşma səviyyəsi yüksəldikcə tarif siyasətində daha çeşidli və çevik tənzimləyici vasitələrdən istifadə imkanları genişlənir. O cümlədən: mövsümi rüsumlar tətbiq olunur; kombinə edilmiş tariflərin tətbiq edilir və s. Ölkəmizin qanunvericiliyində mövsümi rüsumların tətbiqi nəzərdə tutulur ki, burada məqsəd o cümlədən, ərzaq məhsullarının idxalı və ixracını operativ tənzimləməkdir.

Maliyyə metodları ərzaq məhsulları xarici ticarətinin qeyri-tarif tənzimlənməsində özünəməxsus rola malikdir. Müvafiq məqalələrdə bu metodlara hərracın subsidiyalasması, kreditləşməsi, dempinq və s. aid olunur. Sadalanan qeyri-tarif tənzimlənməsi metodları postsovet ölkələrində, hələ ki, kifayət qədər geniş tətbiq edilmir. Odur ki, həmin metodların tətbiqi imkanları kənd təsərrüfatı məhsulları xarici ticarətinin tənzimlənməsi perspektivləri baxımından ətraflı araşdırılmalıdır.

TEXNOPARKLARIN İQTİSADI ƏHƏMİYYƏTİ

Fərid CƏBİYEV

Qafqaz Universiteti

fcebiyev@qu.edu.az

Bakı / AZƏRBAYCAN

Dünya iqtisadiyyatında texnoparklar innovasiyalı iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvəsi hesab edilir. Bilindiyi kimi, milli iqtisadiyyatın yeni sahələrinin formalaşmasında və rəqabətqabiliyyətli olmasında texnoparkların böyük rolu vardır. ABŞ-ın, Hindistanın, Çinin və s. ölkələrin İKT sahəsinin dünya səviyyəsində qabaqcıl olmasında texnoparklar əsas yerlərdən birini tutmuşdur. Bu ölkələrin bəzilərinə texnoparkların yaradılmasının təşəbbüskarları dövlətin iştirakı ilə yerli hökumət orqanları olmuşlardır. Bu təcrübədə texnopark strukturlarının yaradılmasına lazım olan vəsaitin 75%-dən çoxunu dövlət vermişdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, texnoparkların yaradılması üçün qanunvericilik bazasının formalaşdırılması, dövlət dəstəyi, vergi və gömrük güzəştləri, kadr hazırlığı kimi bir sıra şərtlərin yerinə yetirilməsi vacibdir. Hazırda dünyada inkişaf səviyyəsi müxtəlif olan ayrı-ayrı ölkələrdə texnoparkların yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün yeni-yeni layihələr həyata keçirilir. Texnoparkların yaradılması həmin ölkədə İKT-nin sıçrayışlı inkişafına səbəb olur. Təsədüfi deyildir ki, bu istiqamətdə ilk addım atan ABŞ hələ də İKT sahəsində liderdir. Bu gün tanınmış İKT sahəsindəki lider şirkətlərinin 70-80%-i öz fəaliyyətinə texnoparklardan başlamışdır. Beynəlxalq Elmi Parklar Assosiasiyasının verdiyi statistikaya görə dünyada 260-dan çox elmi texnopark fəaliyyət göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, parklar innovasiya infrastrukturunun elementi kimi dünyanın müxtəlif ölkələrində müxtəlif cür adlanır. Adlardakı bu fərq bəzi funksional, təşkilati və milli xüsusiyyətlərlə izah olunur. Mahiyyətcə, texnoparklar konsepsiyasının əsasını elmi-texniki nailiyyətlərin akademik və digər tədqiqat mərkəzlərindən sənayeyə ötürülməsi prosesinin səmərəliliyinin yüksəlməsini və onun mənimsənilməsini sürətləndirmək məqsədilə elmi tədqiqatların və zəruri kapitalın ərazi cəhətdən birləşməsi ideyası təşkil edir.

Texnoparklar ilk dəfə ötən əsrin 50-ci illərində ABŞ-da Stenford Universitetinin təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. Həmin dövrdə universitetin yerləşdiyi Kaliforniya ştatında ABŞ hökumətinin sifarişləri ilə hərbi sənaye məhsulları istehsal edən şirkətlər yüksək texnologiyalar sahəsində də müəyyən irəliləyişlər əldə etmişdilər. Ona görə də Stenford Universiteti bu şirkətlərə özünün boş qalmış ərazisində icarə yer vermək qərarına gəldi. Belə ki, boş qalmış həmin ərazilərin satılması Lilend Stenfordun vəsiyyətilə qadağan olunmuşdu. Bundan başqa həmin şirkətlər bu və ya digər formada universitetlə əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərirdilər. Həmin ərazidə tikintinin başa çatması, infrastrukturun formalaşması və elmi parkın yaradılması üçün təxminən 30 il vaxt lazım gəldi. Silikon vadisi bu gün çox məşhur olan "Hewlett-Packard", "Polaroid", Eastman Kodak, General Electric, Shojkley Transistor, Lockheed kimi şirkətlərin ilkin özünütdədiq meydanı olub. Buna baxmayaraq ilk illərdə Birləşmiş Ştatlarda texnoparkların yaradılması sahəsi çox ləng inkişaf edirdi. Ötən əsrin 70-ci illərində Silikon vadisinin yerləşdiyi 280 hektarlıq ərazi böyüməkdə olan şirkətlərin tələblərinə cavab vermirdi. Belə olan halda vadinin ərazisi genişləndirilərək San-Xosedən San-Fransiskoya qədər uzandı. Həmin illərdə kompüter texnikasının sürətli inkişafı, 80-ci illərdə şəbəkə texnologiyalarının yaradılması və 90-cı illərdə İnternetin meydana gəlməsi Silikon vadisini sənaye parkı kimi daha da inkişaf etdirdi. Texnopark təcrübəsini müvəffəqiyyətlə həyata keçirdən ölkələrin iqtisadi baxımdan da inkişaf tempi əldə etdiyi artıq günümüzün reallığına çevrilmişdir. Ümumi olaraq texnoparkların ölkə üçün iqtisadi əhəmiyyətləri aşağıdakı kimi sıralmaq mümkündür.

- Texnopark sahəsində müəyyən nəliyyəti əldə edən ölkələrdə ixracatın və yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalının artması, ölkənin ehtiyac duyduğu yüksək səviyyəli texnologiyaların autorsinqinin azalması müşahidə olunur,
- Yüksək texniki potensiala sahib firmaların inkişafına təkan verir,
- Universitetlərlə sənaye müəssisələri arasındakı münasibətlərin kooperasiyaya çevrilməsinə stimül verir,
- Yüksək ixtisaslı kadrlara iş imkanları meydana gətirir,
- Elmi-tədqiqat fəaliyyətlər ölkənin iqtisadi inkişafına istiqamətlənir,
- Xarici fondların ölkəyə gəlməsinə şərait formalaşır.

Nəticə olaraq iqtisadi baxımdan çoxsaylı əhəmiyyətə sahib olan texnoparkların inkişaf etdirilməsi bugünkü bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Dayanıqlı və davamlı iqtisadi inkişafın təmini üçün vacib strukturlardan biri olan texnoparkların rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasında da böyük rolə sahib olduqları qeyd oluna bilər.

MƏHSULA YÖNƏLİK İQTİSADI İNKİŞAF SİYASƏTİ

Fəxri HƏSƏNOV

Qafqaz Universiteti

fhasanov@qu.edu.az

Bakı / AZƏRBAYCAN

Əvvəlcədən qeyd etmək vacibdir ki, bu təklif sənədində irəli sürülən yanaşma istehsal və xidmət ilə əlaqədar olan məsələləri əhatə edir.

Məlumdur ki, ölkəmizdə yürüdülmən iqtisadi-siyasətin, xüsusilə də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış" İnkişaf Konsepsiyasında irəli sürülən strateji məqsədlərindən biri neft gəlirlərindən səmərəli istifadə etməklə, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi fonunda diversifikasiya olunmuş iqtisadiyyata və dayanıqlı-tarazlı inkişafa nail olmaqla əhəlinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsidir. Qəbul olunmuş dövlət proqramları, konsepsiyalar və digər siyasət sənədləri (bu sənədlər üzrə həyata keçirilən tədbirlər), xüsusilə də 2004-2008 və 2009-2013-cü illərdə Regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramları əsasən bu strateji məqsədə xidmət edir.

Faktiki olaraq bu istiqamətdə bir çox təqdirəlayiq işlər görülmüşdür və regionların, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin (xüsusilə də qeyri-neft sektoru sahələrinin) və sahibkarlığın (xüsusən, kiçik və orta sahibkarlığın) inkişaf etdirilməsi dövlətin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasətin əsas hədəflərindəndir. Bütün bunlarla yanaşı, ortaya belə bir sual çıxır: Necə diversifikasiya etməli? Başqa sözlə, hansı regionlara və/ və ya iqtisadiyyatın hansı sahələrinə prioritet verməli? Qeyd etmək lazımdır ki, eyni səviyyəli diversifikasiya, yaxud da bütün region və sahələri eyni səviyyədə və ya hər bir sahəni maksimum inkişaf etdirmək istəyinin özü də qəbul edilməzdir. Bununla belə, əgər bu tip hədəflər dövlət proqramlarında kəskin şəkildə qoyulubsa, inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələrin müvafiq təcrübəsi göstərir ki, onda bu tip hədəflər təfəssilatlı şəkildə aparılmalı empirik tədqiqatların ortaya çıxardığı elmi əsaslara söykənməlidir. Belə ki, "bütün iqtisadi sahələrin bərabər səviyyədə və ya maksimum inkişafı" kimi bir məqsədin reallaşdırılmasının iqtisadiyyatda disproporsiyalara və tənəzzülə səbəb ola biləcəyi ehtimalı vardır. Məsələnin mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, əmtəə və xidmətlərin tələbdən artıq təklifi həmişə disbalansa səbəb olur. Xüsusilə də müasir dövrdə iqtisadiyyatda baş verən böhranların əksəriyyəti izafi təklifdən qaynaqlanır. Buna misal olaraq, ABŞ və Kanadada taxıl təklifinin artıqlığının yaratdığı böhranları, 2008-ci ildə baş verən global maliyyə-iqtisadi böhranını göstərmək olar.

Beləliklə, aydın olur ki, digər iqtisadi proseslərə olduğu kimi, sahəvi və ya regional inkişaf məsələlərinə də bazar iqtisadiyyatının şah prinsipi olan tələb və təklif prizmasından yanaşmaq lazımdır. Eyni zamanda hesab edirik ki, inkişaf məsələlərinə region və ya sahə prinsipi ilə deyil, məhsul prinsipindən yanaşmaq daha məqsədəuyğun olardı. Belə ki, məh-

sula istiqamətlənmiş inkişaf elə məhsulun aid olduğu sahənin, regionun və onun istehsalı ilə məşğul olan sahibkarlıq subyektlərinin inkişafı deməkdir. Bu yanaşma infrastruktur və institusional inkişaf məsələlərini kölgədə qoymur, əksinə istehsal baxımından onların da vacibliyini nəzərdə tutur. Belə yanaşma həm də ona görə əhəmiyyətlidir ki, belə olan halda iqtisadiyyatda inkişafın konkret istiqamətlərini müəyyən etmək daha asan və əsaslı olur.

Beləliklə, məhsula yönəlik inkişafı regionun, sahənin və sahibkarlığın inkişafının əsası hesab edən bu yanaşma aşağıdakı mexanizmi təklif edir:

Məhsulların, xüsusilə də qeyri-neft məhsullarının istehsalının artırılması məsələlərinə başlamazdan əvvəl, tədqiqatlar aparmaqla bu məhsullara olan tələbin səviyyəsi müəyyən edilməlidir. Konkret olaraq, daxili və xarici bazarda tələbin həcmi müəyyən edilməlidir.

Eyni zamanda idxal və idxalı əvəz edə bilmə imkanları da alternativ xərclər prinsipi baxımından nəzərdən keçirilməlidir. Bu zaman ölkə iqtisadiyyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən (məsələn strateji məhsullar) məhsullar istisna təşkil edə bilər.

Dayanıqlı-tarazlı inkişaf üçün artan təklif ona müvafiq olan tələblə qarşılanmalıdır. Qeyd edək ki, Azərbaycan kiçik miqyaslı açıq ölkə tipinə malikdir və daxili bazarda tələbin həcmi o qədər də böyük deyildir ki, bu da əsasən xarici bazarlara fokuslaşmağı şərtləndirir. Məhz bu səbəbdəndir ki, qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi ölkənin inkişaf strategiyasında prioritet istiqamət və diversifikasiyanın əsas elementlərindən hesab edilir. Xarici bazarlara çıxış imkanlarının müəyyən edilməsinin əsasında rəqabətqabiliyyətlik məsələləri durur. Başqa sözlə, ölkəmizin ixracı əsasən rəqabət apara bilən məhsullarımızdan ibarətdir. Sevindirici haldır ki, aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, respublikamızda istehsal edilən əksər məhsullar, xüsusilə də kənd təsərrüfatı məhsulları cari və potensial müqayisəli üstünlüyünə malikdirlər. Bu isə xarici bazarlara çıxış üçün geniş imkanlar açır və xarici bazarlara cari və gələcək dövrdə hansı məhsullar ilə çıxmağı müəyyən etməyə kömək edir.

Hesab edirik ki, iqtisadi inkişafın digər problemləri (investisiya qoyuluşları, işçi qüvvəsi, xammal və material resursları, texnologiya, innovasiya, insan kapitalı, infrastruktur, sosial və institusional məsələlər) də təklif edilən yanaşma kontekstində öz əksini və həllini tapa bilər.

Odur ki, yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq həyata keçirilən iqtisadi inkişaf siyasəti daha uzunömürlü və effektiv ola bilər.

DAŞINMAQ ƏMLAK BAZARINDA QIYMƏTLƏNDİRMƏ FƏALİYYƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ PROBLEMLƏRİ

Fidan ƏHMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

fidan.axmedova.87@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Hazırda əmlak bazarının ciddi problemlərinin həlli üçün əsas maneə məsələyə vahid yanaşmanı özündə ehtiva edərək bazar iştirakçılarının, xüsusilə də bazarda böyük paya malik olan dövlətin fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması və idarə olunmasını tənzimləyən proqramların, inkişaf konsepsiyasının olmamasıdır. Hazırlanması vacib hesab edilən bu konsepsiyanın bir bölməsi dövlət əmlakının bazarda payı, bazara təsiri, onun idarə olunma vəziyyəti, bazarın tələblərinin və inkişaf perspektivlərinin öyrənilməsinə həsr olunmalıdır. Ölkədə aparılan mülkiyyət islahatları, mülkiyyətin vahid dövlət reyestrinin yaradılması, dövlətin payının daha səmərəli idarə olunması tədbirlərinin sürətləndirilməsi məsələlərinin mükəmməl həll mexanizmləri konsepsiyada öz əksini tapmalıdır. Bundan başqa, əmlak bazarının peşəkar iştirakçıları, əmlakın vəziyyətinin öyrənilməsi, əlaqələrin yaradılması, davranış kodekslərinin qəbulu, əməliyyatların şəffaflığı, informasiya mübadiləsi, münasib qiymət siyasətinin həyata keçirilməsi yollarının müəyyən edilməsi konsepsiyada öz əksini tapmalıdır. Bazarda fəaliyyət göstərən inşaatçının, rieltorun, qiymətləndiricinin, memarın, dizaynerin, bankirin, sığortaçının və başqalarının daha həssas və ehtiyatlı davranışı, bazar mühitindən maksimum səmərəli yararlanması, əməliyyatların şəffaflığı və s. problemlərin həlli bazar iştirakçıları tərəfindən qəbul olunmuş ümumi maraqların tənzimlənməsinə yönəldilməlidir.

Hazırda torpağın normativ qiyməti 1998-ci il 23 iyul tarixli, 158 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında torpaqların normativ qiymətinin müəyyən edilməsi barədə Əsasnamə"yə uyğun olaraq müvafiq zonalar üzrə müəyyən edilmiş əmsallardan istifadə etməklə hesablanır. Lakin hesab edirik ki, bu qiymətlərin müəyyən olduğu vaxtdan keçən müddət ərzində qiymətlər dəfələrlə artmış və praktiki olaraq, onlar hazırda torpaq bazasında mövcud olan bazar qiymətlərindən dəfələrlə fərqlənir. Mövcud qanunvericiliyə görə, torpaq sahələri alınıb-satıldıqda, girov qoyulduqda, irsən verildikdə, onun barəsində digər əqdlər bağlandıqda torpaqların qiyməti bazar qiyməti ilə, lakin torpağın normativ qiymətindən az olmayaraq müəyyən edilir. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, torpağın normativ qiymətləri o qədər minimaldır ki, bazar qiymətinin müəyyənəşdirilməsi zamanı bu qiymətlərə istinad edilməsi tamamilə səhv olardı. Ona görə də hesab edirik ki, torpağın normativ qiymətlərini bazar qiymətlərinə uyğunlaşdırmaq üçün yeni bir əsasnamənin işlənib hazırlanması və təsdiqi vacibdir. Bütövlükdə isə, bələdiyyə əmlakının yalnız auksionlar və ya birjalar vasitəsilə satılmasını məqsəduyğun sayırıq.

1998-ci ildə qəbul edilmiş "Qiymətləndirmə fəaliyyəti haqqında" qanunda qiymətləndirmə fəaliyyətinə intellektuallıq və peşəkarlıq tələb edən fəaliyyət kimi baxılmış, onun digər fəaliyyət növləri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyən edil-

məsi istiqamətində ciddi hüquqi əsas yaranmışdır. Qanunda qiymətləndirmə fəaliyyətinin obyektləri və subyektləri, qiymətləndirici və sifarişçinin hüquq və vəzifələri, qiymətləndirmənin nəticələri haqqında hesabatlarla dair tələblər, qiymətləndirmə fəaliyyətinin xitamına dair müddəalar öz əksini tapmışdır. Lakin bununla belə qanunda əmlak bazarının tələblərinə cavab verməyən müddəalar da istisna deyildir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) Qanunda qiymətləndiriciyə dair tələblər və qiymətləndirici olmağın qaydaları, habelə əmlakın qiymətləndirilməsi mexanizmi tam müəyyən olunmamışdır. Hər şeydən əvvəl, əmlakın qiymətləndiricisi olmağın şərtləri dəqiqləşdirilmişdir. Hesab edirik ki, qiymətləndirici hüququnu əldə etmək istəyən şəxs ali və ya orta peşə-ixtisas təhsilinə malik olmalı, qiymətləndirmə üzrə imtahanı keçərək sertifikat almalıdır. İmtahanın müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən yaradılan Əmlak qiymətləndiricilərinin İxtisas Komissiyasında verilməsini və məhz bu Komissiyanın qərarı ilə 3 il müddətinə aşağıdakı əmlak növləri üzrə müvafiq qiymətləndirici ixtisasının verilməsini məqsəduyğun sayırıq:
 - daşınmaz əmlakın, o cümlədən torpağın qiymətləndirilməsi;
 - maşın, avadanlıq, nəqliyyat vasitələrinin və digər texniki vasitələrin qiymətləndirilməsi;
 - təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsi;
 - müəssisənin (biznesin) qiymətləndirilməsi;
 - zinət əşyalarının qiymətləndirilməsi;
 - qeyri-maddi aktivlərin və əqli mülkiyyətin qiymətləndirilməsi;
 - 2) Qanunda qiymətləndiricilərin mülki məsuliyyətinin sığortalanmasına dair heç bir müddəa yoxdur. Ona görə də hesab edirik ki, qanuna qiymətləndiricilərin mülki məsuliyyətinin müəyyən olunmuş qaydada icbari sığorta edilməsinə dair xüsusi maddənin əlavə edilməsinə ehtiyac vardır.
 - 3) Qanunda qiymətləndirmə fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət növləri müəyyənləşdirilməmiş, qiymətləndiricinin hesabatlarının hazırlanması formaları təsdiq edilməmişdir.
- Bazar iqtisadiyyatına keçən ölkələrdə büdcə əsasən vergi gəlirləri hesabına formalaşır. Bu vergilər sırasında büdcə mədaxilini təmin edən əmlak və torpaq vergilərinin özünəməxsus yeri vardır. Qeyd olunan vergilərin düzgün toplanması üçün fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyətində olan əmlakın dəqiq uçotunun aparılması zəruridir.

MÜASİR İQTİSADI ŞƏRAİTDƏ BİRGƏ VƏ BİRBAŞA MÜƏSSİSƏLƏRİN FƏALİYYƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Gülmar SƏMƏDOVA

AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu
gulmar.samadova@gmail.com
Bakı / AZƏRBAYCAN

Milli iqtisadiyyatın inkişafı xüsusi sektorun tərəqqisindən daha çox asılıdır. Xüsusi sektor dünya iqtisadiyyatında əsas hərəkətverici qüvvədir. İkinci dünya müharibəsindən inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatının formalaşmasının, dövlət iqtisadi siyasətinin əsas məqsədinin rəqəbatqabiliyyətli, dünya bazarına istiqamətlənmiş sahibkarlar sisteminin yaranması olmuşdur. Bu siyasətin reallaşmasında müştərək əməkdaşlıq mühüm rol oynamışdır. Birgə müəssisələr çoxillik iqtisadi təcrübənin nəticəsidir. Lakin bu sahədə müəyyən üstünlüklər əldə edilsə də, fəaliyyət sahəsinin perspektiv inkişafına, yeni strateji məqsədlərin reallaşmasına, ölkələrin dünya bazarlarına çıxması imkanlarına strateji qiymət verilməlidir. Ümumiyyətlə, milli iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün birgə müəssisələrin müsbət fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Birgə müəssisələrin inkişafı xarici iqtisadi əlaqələr strategiyasının səmərəli təşkilini göstərir. İqtisadi məntiqə əsasən ölkələr arasında iqtisadi münasibətlər iqtisadi maraqların ilkin mübadiləsi olan xarici ticarətdən başlanır. Xarici ticarət ölkələrin əsas üstünlüklərini və çatışmamazlıqlarını müəyyən edir. Daha sonra ölkələr arasında xarici investisiyaların cəlb edilməsi sahəsində əməkdaşlıq baş verir. Ölkələr yeni imkanlar əldə etmək üçün əməkdaşlığı birgə müəssisələr formasında davam etdirirlər.

Birgə müəssisələr uğurlu iqtisadi təşkilatı sahibkarlıq formasıdır. Xarici investisiyaların intensivləşdiyi bir dövrdə səmərəli investisiya layihələrinin olması əsas şərtlərdən biridir. Birgə müəssisələr həm regionlar, həm də sahələr üzrə artır. Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasətinin əsasını hazırda xarici investisiyaların qeyri-neft sektoruna istiqamətlənməsi təşkil edir. Qeyri-neft sektorunun imkanları daha genişdir. Bunu nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, birgə müəssisələrin sayı artmaqla yeni sahələri əhatə edir.

Birgə müəssisələr dünya iqtisadiyyatının integrasiya prosesinin təzahür formalarından biridir. Onun əhəmiyyəti iqtisadi inkişafın müxtəlif mərhələsində dəyişir. Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanda birgə müəssisələrin sayı az idisə, iqtisadiyyatın inkişaf templəri artdıqca xarici investitorların marağı artmış və ümumilikdə Azərbaycan xarici investisiyalar üçün əlverişli məkan kimi qiymətləndirilmişdir. 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi" imzalandıqdan sonra kiçik və orta şirkətlər Azərbaycanla maraqlanmağa, birgə müəssisələrin yaradılması imkanlarını axtarmağa, qiymətləndirməyə başladılar.

Birgə müəssisələrin yaradılması və inkişafı obyektiv əsaslar üzərində reallaşır. Nəzərə almaq lazımdır ki, MDB ölkələrinin iqtisadiyyatından qarşılıqlı asılı olan zavodlar, fabriklər şəbəkəsi mövcuddur. Onların bəzilərinin istehsal avadanlıqları fəaliyyət üçün yararlı deyil. Hesab edirik ki, birgə müəssisələr üzrə artıq müəyyən təcrübə əldə edilmiş və spe-

sifik fəaliyyət müəyyən edilmişdir. Azərbaycanda real iqtisadi vəziyyət onu göstərir ki, birgə müəssisələrin yaradılması bu sahələri əhatə etsə də, onların kompleks inkişafını təmin edə bilmir.

Hazırda Azərbaycanın istifadə etdiyi texnologiyaların çox hissəsi bu ölkələrdən gətirilir. Elmi-texnoloji müstəqillik respublikamıza geniş üstünlüklər verə bilər. Bu təhsil ocaqları, tədqiqat mərkəzlərinin yaradılmasından başlayaraq, texnologiyaların və texnoparkların yaradılmasını əhatə edə bilər. Elmi-texnoloji sahədə yaradılan birgə müəssisələr hesabına isə ölkələr arasında strateji partnyorluq daha da gücləndirilə bilər. Qeyd olunan sahələrdə birgə müəssisələrin yaradılması meyli Azərbaycanda zəifdir. Göstərmək lazımdır ki, elmi-texnoloji üstünlük rəqabətdə əsas amildir. Onun hesabına istehsalı daha qənaətlı etmək, xarici bazarlara asanlıqla çıxmaq, dünya standartlarına uyğun məhsul təklif etmək, istehlakçı tələbatlarını daha sürətlə ödəmək olar. Belə tip müəssisələrin yaradılması xarici investisiyalar üçün daha səmərəlidir. Mütərəqqi elmi-texnoloji üstünlüklərdən istifadə etməklə, Azərbaycan sahibkarları həm yaxın regionun, həm də Avropanın standartlarına uyğun məhsullar istehsalını təşkil edərək, dünya bazarına inteqrasiya etməklə rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal edə bilər. Birgə müəssisələrin yaradılmasının perspektiv istiqamətlərindən biri innovasiya-vençur kapitalı (fəaliyyəti) ilə məşğul olacaq şirkətlərin yaradılmasıdır. Azərbaycan qeyri-ənənəvi fəaliyyət sahəsini seçərək bazarın yeni segmentini yaratmaq ideyası aktiv global marketing strategiyası deməkdir.

Azərbaycan Respublikasında hələlik belə tip müəssisələrin fəaliyyəti çox zəifdir. Risk və vençurlu fəaliyyətli sahələr sahibkarlar üçün az cazibədardır. Bu onunla əlaqədardır ki, yerli sahibkarlar ənənəvi sahələrə meyl edirlər və hətta xarici sahibkarlar da bu sahələrə meyl edirlər. Yeni şəraitdə isə birgə müəssisələr daha çox burada yaradılmalı və yüksək mənfəət onları cəlb etməlidir. Fikrimizcə, belə sahələrin yaradılması və inkişafı dövlət tərəfindən stimullaşdırılmalıdır ki, həm yerli, həm də xarici şirkətlərin investisiyaları səmərəli istifadə edilsin. Vençur kapitalının cəlb edilməsi və fəaliyyətinə şərait yaradılması təmayülü Azərbaycanın inkişafında mühüm bir amilə çevrilməlidir. Onun fəaliyyəti üçün güclü sığorta sistemi təmin edilməli və dövlət səviyyəsində təminatlar verilməlidir. Vençur kapitalı innovativ biznes sahələrinin inkişafı üçün əsasdır. Lakin riskə gedən sahibkarlar müəyyən hesablamalara əsaslanmalıdır. Bu baxımdan Azərbaycanda vençur layihələri üzrə xüsusi məsləhət və informasiya üzrə müəssisələrin yaradılmasına ehtiyac vardır. Onların vasitəsilə, yaradılacaq birgə vençur müəssisələrinin fəaliyyətinin biznes strategiyaları əvvəlcədən müəyyən edilməlidir. Statistik materialların təhlili göstərir ki, 2007-ci ildə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən birgə müəssisələrin 28.2%-i Türkiyə ilə Azərbaycan arasında yaradılan müəssisələrin payına düşür. Bunun əsas səbəbi, xarici investor kimi Türkiyə investorları müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq birgə müəssisələrin yaradılmasına xüsusi önəm vermələridir.

Türkiyənin iştirakı ilə yaradılan birgə müəssisələrin respublikamız üçün aktual və strateji əhəmiyyətli müəssisələrin yaradılmasını tələb edir. Aqrar sahənin bəzi sahələri - çayçılıq, pambıqçılıq, üzümçülük, heyvandarlıq və s. birgə müəssisələrin yaradılmasına yeni imkanlar yarada bilər.

Türkiyə birgə müəssisələr vasitəsilə Azərbaycan iqtisadiyyatına güclü müdaxilə etmiş və iş birlikləri qrupu isə bu prosesdə onlara çox kömək etmişdir. Türkiyə sahibkarlarının imkanları genişdir. Həm regiona yaxınlıq baxımından, həm də Azərbaycan üçün strateji iqtisadi inkişaf, partnyorluq siyasəti Türkiyə investisiya, müasir texnologiya, informasiya nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycan üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunları nəzərə alaraq Azərbaycanın iqtisadi siyasəti və siyasi maraq ilə üst-üstə düşən Türkiyə ilə yaradılan birgə müəssisələrin sayı artırılmalı və səmərəli fəaliyyəti üçün şərait yaradılmalıdır. Birgə müəssisələr üçün əsas şərtlərdən biri üstünlüklərin inteqrasiya edilməsi və səmərəli istifadə edilməsidir. Bütün bunlar Azərbaycan üçün strateji iqtisadi

TƏBİİ İNHİSAR SAHƏLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ƏSAS PROBLEMLƏRİ

Günay QULİYEVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

qulieva_gunay@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Ölkəmizdə dövlətin antiinhisar fəaliyyəti əsasən iki istiqamətdə aparılır. Birinci istiqamət çoxluq təşkil edən və inhisarçılıq zəruri hesab edilməyən bazarlarda antiinhisar qanunvericiliyi əsasında həyata keçiriləndi halda, ikinci istiqamət təbii inhisarların tənzimlənməsidir ki, dövlət tərəfindən onların iqtisadi davranış və fəaliyyətinə nəzarət etməklə yanaşı mövcudluğu mütləq hal kimi qəbul olunur. Təbii inhisarlar istehsalın texnoloji xüsusiyyətindən irəli gələrək rəqabətin olmadığı bazarda əmtəənin (xidmətin, işin) tələbini ödəmək üçün istehsalını həyata keçirən təsərrüfat subyekti və ya təşkilatdır. Təbii inhisarların məhsulları, xidmətləri digər əmtəə və xidmətlərlə əvəz edilə bilməyən olduğundan onlara tələb daim var və bu qiymət dəyişməsindən asılı olmayaraq demək olar ki, dəyişməz qalır. Ona görə də təbii inhisar sahələri çox zaman dövlətin mülkiyyətində saxlanılır və belə sahələrə nəqliyyat, rabitə, kommunikasiya xidmətləri, enerji-daşıyıcılar və s. sahələri aid edilir. Inhisarın mövcud olduğu sahələrdə qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi müasir dövrdə olduqca ziddiyyətli və eyni zamanda əməli əhəmiyyət kəsb edən bir prosesə çevrilmişdir. Belə ki, bir tərəfdən dövlət özünün xarici iqtisadi mövqeyinə və milli iqtisadiyyatı çərçivəsində sosial vəziyyətinə mənfi təsir edəcək inflyasiyanı azaltmağa və sosial-iqtisadi durumu sabit saxlamağa çalışaraq bir sıra təbii inhisar sahələrində (elektrik enerjisinin, su və qazın qiymətlərini, dəmiryol, poçt-teleqraf xidmət tariflərini və s.) qiymətləri tənzimləyir, digər tərəfdən isə dövlət təsərrüfat subyektsi olan və yaxud da iqsadiyyatda önəmli rola malik olan inhisarın (məsələn, xammal hasilatı, strateji

məhsul istehsalı ilə məşğul olan dövlət təsərrüfat subyektləri və s.) mənafeinin müdafiəsinə çevrilir. Bu zaman qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi həm milli iqtisadiyyatın inkişafında daxili tələbatla, həm də inhisarların maraqlarına və dünya bazarlarında onların mövqeyini qorumaq, onların innovasiyon struktur dəyişikliklərini, irəliləyişlərini, yüksək artım sürətini stimullaşdıran tədbirlərə əsaslanmalıdır. Ona görə də beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq inhisar sahələrində qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi metodları kimi qiymətlərin əmələgəlməsi prosesinə birbaşa dövlət müdaxiləsi (yəni maya dəyərinin tərkib elementlərinə təsir və s.), təsbit edilmiş güzəştli və sabit qiymətlərin təyini, qiymətlərə daim dövlət nəzarəti və rentabellik həddinin qoyulmasını və s. göstərmək olar. Qeyd etməliyə ki, təbii inhisar sahələrində qiymətlərin təyini və tənzimlənməsi digər inhisar sahələrindən fərqlidir. Qloballaşma proseslərinin təsirini və rəqabətqabiliyyətliliyin təmini nəzərə alınmaqla müasir şəraitdə təbii inhisara aid edilən infrastruktur sahələrinin (elektrik enerjisinin, qazın, kommunal xidmətlərinin, nəqliyyat xidmətlərinin və s.) qiymətlərinin dünya bazar qiymətlərinə yaxınlaşdırılması və dövlətin müəyyən əhali qrupları üçün güzəşt və dotasiyalarının təcridən azaldılması və ləğvinin həyata keçirilməsi həyata keçirilir. B bu güzəşt və dotasiyaların ləğvi bazar prinsiplərinin tam formalaşması üçün edilməli olduğuna baxmayaraq yaşayış minimumundan aşağı gəliri olan əhali qrupları arasında daha çox narazılığa səbəb olur və bu hal normal qəbul edilməyərək onların ödənilməsində yayınmaların olmasına səbəb olur. Bu səbəbdən hazırda onların ödənilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi (yeni kart əsaslı sayğacların tətbiqi və s.) istiqamətində tədbirlərə əl atılır. Ümumilikdə bu proseslər sosial-iqtisadi həyatda uz izini qoymaqla təbii inhisar sahələrinin fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsini spesifik edir. Bu da bir faktıdır ki, son illər «Rəqabət Məcəlləsi»nin işlənməsi və təsdiqi, əlverişli investisiya mühitinin yaradılması və inflyasiya amilləri sahəsində mühüm yer tutan təbii inhisar subyektlərinin (elektrik enerjisi, qaz, su, dəmiryolu, hava və su nəqliyyatı, rabitə və s.) tariflərinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Tarif (qiymət) Şurası tərəfindən «Qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənən malların (işlərin, xidmətlərin) siyahısının» yeni layihəsinin təsdiqi, «Neft məhsullarının qiymətlərinin respublika daxilində tənzimlənməsi barədə» qərarın təkmilləşdirilməsi və ona düzəlişlərin edilməsi, «Təbii qazın torpdansatış, emal və nəql tariflərinin tənzimlənməsi barədə» qərara əlavə və dəyişikliklər edilməsi, «Su təchizatı və tullantı suları haqqında» qanuna düzəlişlərin edilməsi, və s. bu istiqamətdə atılan mühüm addımlardandır.

Hazırda Dövlətin infrastruktur layihələrinə dövlətin əsaslı vəsait qoyuluşu üçün nəzərdə tutulan vəsaitinin 1933,6 mln. manatının (dövlət büdcəsində dövlət əsaslı vəsait qoyuluşunun 33,0%-i) nəqliyyat layihələrinə yönəldilməsi bu sahənin prioritetliyinin göstəricisidir. Kommunal infrastruktur layihələrinə 922,5 mln. manat (dövlət büdcəsində dövlət əsaslı vəsait qoyuluşunun 15,7%-i), su ehtiyatları və irriqasiya layihələrinə 198,9 mln. manat (dövlət büdcəsində dövlət əsaslı vəsait qoyuluşunun 3,4%-i), sənaye və energetika layihələrinə 413,1 mln. manat (dövlət büdcəsində dövlət əsaslı vəsait qoyuluşunun 7,1%-i) təşkil etmişdir.

MÜASİR CƏMİYYƏTDƏ ƏLİLLƏRİN FƏAL ƏMƏK FƏALİYYƏTİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Günel BEHBUDOVA

Əmək və Sosial Problemlər üzrə Elmi-Tədqiqat və Tədris Mərkəzi

gunel_behbudova@hotmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Əlillik heç bir cəmiyyətin qaça bilmədiyi sosial problemlərdəndir. Hər bir dövlət özünün inkişafının, prioritet və imkanlarının səviyyəsinə uyğun olaraq bu problemlərin həlli ilə bağlı sosial və iqtisadi siyasətini formalaşdırır. Əlillər fiziki imkanlarının məhdudluğu üzündən əmək həyatında sağlam insanlar qədər iştirak edə bilməyələr də, bu və ya digər dərəcədə əmək fəaliyyətinə cəlb olunurlar. Əlillərin əmək fəaliyyətinə cəlb edilməsi onların cəmiyyətə inteqrasiyasına, özlərinin və ailələrinin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına imkan yaratmaqla mühüm sosial-psixoloji və mənaəvi əhəmiyyət kəsb edir.

Əlillik ayrı-ayrı fərdlərin deyil, bütün cəmiyyətin problemidir. Bu, cəmiyyətin əlilliyi olan hər bir insana qarşı münasibəti, əlilliyə sosial hadisə kimi münasibətdir, əlillərin sosial müdafiəsi və dəstəyi problemidir. Dünya miqyasında əhəlinin strukturunda əlillərin payının artması ilə bağlı mütəmadi tendensiya qeydə alınır. BMT-nin məlumatına görə, dünyada hər il 20 milyon nəfər şikəst olur və əlillərin sayı orta hesabla 10% artır, başqa sözlə əhəlinin təxminən 10%-ni əlillər təşkil edir. Bu baxımdan Azərbaycandakı vəziyyəti qənaətbəxş hesab etmək olar. Belə ki, MDB ölkələri üzrə əlillərin payı Rusiyada 10%, Belarusda 5,3%, Ukraynada 5%, Azərbaycan və Moldovada 4,9%, Qazaxıstanda 3%-dir.

Əlillik sosial bərabərsizliyin formalarından biri olmaqla insanları fəal həyatdan kənarlaşdıran fiziki, əqli, sensor və psixi cəhətdən pozulmaları olan insanın fəaliyyətindəki məhdudiyyətlərdir. Bu baxımdan əlillərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi çox vacib və əhəmiyyətli məsələdir. Əlillərin sosial müdafiəsi dövlət zəmanəti ilə müəyyən olunmuş elə iqtisadi, sosial və hüquqi tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur ki, bunun nəticəsində əlillərə digər vətəndaşlarla yanaşı cəmiyyətdə fəal iştirak etmək üçün bərabər imkanların yaradılmasına, onların həyat fəaliyyətindəki məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasına və əvəz olunmasına şərait yaranır.

Əlillərin cəmiyyətin həyatında normal iştirak etməsi prosesinin əhəmiyyəti həm onların say artımı, həm də cəmiyyətin işçi qüvvəsinə tələbatın artımı ilə şərtləndirilir. Eyni zamanda müasir dövrdə əlillərin fiziki, psixoloji və intellektual cəhətdən müəyyən çatışmazlıqlarından asılı olmayaraq bərabər hüquqların təmin olunması cəmiyyətin sosialyönümlü və demokratik olmasının əyani nümunəsidir.

Sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatı sisteminin qurulması insanın həm işçi kimi, həm də şəxsiyyət kimi hərtərəfi inkişafı məsələsini ön plana çəkmişdir. Bu baxımdan əlilliyi olan insanlar digər vətəndaşlarla bərabər eyni hüquqlara malikdir və həmçinin öz hüquqlarının, ilk növbədə əmək fəaliyyəti sahəsindəki hüquqlarının reallaşdırması üçün bərabər imkanlar əldə etməlidir. Bunu əsas kimi qəbul edərək, əlilləri cəmiyyətin əmək potensialının passiv deyil, fəal hissəsi kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikasında bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar meydana çıxmış digər sosial-iqtisadi problemlərlə yanaşı əlillərin beynəlxalq standartlara uyğun sosial müdafiəsinin təşkili ən mühüm məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Uzun illər ərzində cəmiyyətdə formalaşmış sosial xidmət və ələbaxımlılıq tədbirlərindən ibarət olan əlillərə münasibət siyasətindən onların iqtisadi müstəqilliyinə və cəmiyyətə inteqrasiyasına istiqamətlənmiş siyasətə keçilmiş, bu istiqamətdə mühüm addımlar atılmış, beynəlxalq normalara uyğun qanunvericilik formalaşmışdır.

Azərbaycan Respublikası əlillərin hüquqlarının qorunması ilə bağlı bir sıra beynəlxalq müqavilələrə, konvensiyaya və tövsiyələrə, o cümlədən BMT Baş Assambleyası tərəfindən 1993-cü ildə təsdiq olunmuş «Əlillər üçün bərabər imkanların təmin edilməsinin standart Qaydaları»na və 2006-cı ildə qəbul edilmiş "Əlillərin hüquqları haqqında" Konvensiyaya tərəfdar çıxmışdır. Respublikada qüvvədə olan qanunvericilik sistemi bu prinsiplərə uyğun olub, əlilliyi olan insanların sosial müdafiəsi, məşğulluğu və habelə onların potensial imkanlarının inkişaf etdirilməsi üçün geniş imkanlar açır.

Həyata keçirilən sosial tədbirlər sırasında əlillərin sosial-peşə reabilitasiyası, məşğulluğu və cəmiyyətə inteqrasiyası ilə bağlı fəaliyyət mühüm yer tutur. Bu fəaliyyətin əsas məqsədi əlilliyi olan insanların digər əhali qrupları ilə yanaşı özlərini cəmiyyətin tam hüquqlu, fəal və yararlı üzvləri kimi hiss etmələri üçün onların əməyindən daha səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir. Bu zaman əlilliyi olan şəxsin sosial-demoqrafik vəziyyəti, təhsil səviyyəsi, peşə və ixtisası, potensial imkanları, maraq dairəsi, sosial statusu və s. nəzərə alınmalıdır.

Son vaxtlar hakimiyyətin müxtəlif səviyyələrində əlillərin sosial reabilitasiyası və əmək fəaliyyətinə cəlb edilməsi məsələlərinə daha çox diqqət yetirilir. Əlillərin sosial inteqrasiyası, əmək bazarında onların dəstəklənməsi üzrə məqsədli proqramlar həyata keçirilir, onların reabilitasiyası və peşə səviyyəsinin artırılması mərkəzləri yaradılır.

Bununla yanaşı, əlillərin əmək potensialından tam şəkildə istifadə olunmur. İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə əlillərin əmək fəallığı yüksəkdir və 40-50%-ə çatdırılıb. Azərbaycanda isə bu göstərici xeyli aşağı səviyyədədir – 10%.

Deməli, bu sahədə müasir elmi yanaşma əlillərə münasibətdə yeni sosial modelin reallaşdırılmasını nəzərdə tutmalıdır ki, buna əsasən əlilliyi olan insanların yalnız sağlamlıq göstəriciləri deyil, onların ətraf mühitlə, bütövlüklə cəmiyyətlə dinamik qarşılıqlı əlaqələri nəzərə alınmalıdır. Bu cür yanaşma əlillərə və onların müasir sosial-iqtisadi sistemdə iştirakına dəstək olan dövlət siyasətinin işlənməsinə imkan verir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA EKOLOJİ TƏMİZ KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFINDA SAHİBKARLIĞIN ROLUNUN ARTIRILMASI VƏ ÖZƏL SEKTORDA BU SAHƏ ÜZRƏ FƏALİYYƏT PLANININ HAZIRLANMASININ KONSEPTUAL ƏSASLARI

Həzi EYNALOV

Qafqaz Universiteti

İqtisadi İnkişaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu

heyndalov@qu.edu.az

Bakı / AZƏRBAYCAN

Aral DAVUDOV

İqtisadi İnkişaf Nazirliyi

İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu *araldavudov@gmail.com*

Bakı / AZƏRBAYCAN

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı müasir kənd təsərrüfatı forması kimi ele bir təsərrüfat formasıdır ki, bu prosesdə ekoloji cəhətdən təmiz ərazilərdə kimyəvi preparatlardan istifadə edilmədən məhsul istehsal edilir və istehsaldan istehlaka qədər hər bir mərhələ müşahidə və sertifikatasiyaya əsaslanır. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin əsas məqsədi keyfiyyətli məhsul istehsal etməklə yanaşı, torpaq-bitki-heyvan və insanlıq arasındakı münasibətləri sağlam bir formaya salmaq, sağlam həyat tərzini təmin etməklə təbiəti qorumaqdır. Müasir dövrdə iqtisadi inkişaf baxımından ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının üzərinə düşən əsas tələblər sırasında kənd təsərrüfatında təkrar istehsalın və əlavə dəyərin təmin olunması dayanır.

Hazırkı dövrdə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının geniş xarakter alması onun bəzi üstünlükləri ilə əlaqədardır. Belə ki, ekoloji təmiz məhsulların ən böyük üstünlüyü onun bazarda istehlakçıların sağlamlığı prinsiplərinə uyğun olması, istehsalının gerçəkləşdiyi regionun ekoloji tarazlığının mühafizəsi, inkişaf etmiş ölkələrin bazarlarında ekoloji təmiz məhsullara olan tələbin hər il artması təşkil edir. Belə ki, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında mövcud olan bəzi məhdudlaşdırıcı normalara baxmayaraq dünyada bu cür məhsullara artan tələb özəl sektoru daha da həvəsləndirmişdir. Ekoloji təmiz məhsulların ticarət dövriyyəsi isə son on il ərzində 3 dəfədən çox artaraq 54,1 mlrd. dollar təşkil etmişdir.

Azərbaycanda ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı istiqamətində dünya təcrübəsində də zəruri hesab olunan bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu sahədə normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmiş, o cümlədən tənzimlənmə mexanizmləri və standartları hazırlanmışdır. Son dövrlərdə isə bu istiqamətdə özəl sektorun bəzi fəaliyyətləri müşahidə olunmaqda-

dır. Lakin bu sahədəki əsas problemlərdən biri konkret tədbirlər planını əhatə edən inkişaf proqramının olmamasıdır. Bu isə bu sahədə özəl sektora dair siyasətin spesifik olaraq aparılmasına mane olur. Buna baxmayaraq Azərbaycanda inkişaf məsələlərini əhatə edən Dövlət Proqramları bu sahənin inkişafına da şərait yaratmaqdadır.

Son dövrlərdə isə hüquqi sahədə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının əsasları müəyyən edilmişdir:

- Azərbaycan Respublikasının Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında 13 iyun 2008-ci il tarixli Qanunu;
- Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin "Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə 25 avqust 2008-ci il tarixli 818 nömrəli Fərmanı;
- Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin "Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə bağlı bəzi normativ hüquqi aktların təsdiq edilməsi barədə 08 yanvar 2009-cu il tarixli 5 nömrəli Qərarı;
- Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin "Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi ilə bağlı əlavə tədbirlər barədə 24 may 2010-cu il tarixli 267 nömrəli Fərmanı;
- Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin "Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının elmi təminatının həyata keçirilməsi Qaydaları"nın təsdiq edilməsi barədə 30 avqust 2010-cu il tarixli 159 nömrəli Qərarı.

Beləliklə, ölkədə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sahəsinin yeni inkişaf etdiyinə baxmayaraq hüquqi tənzimlənmə mexanizmləri mövcuddur və iqtisadi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətində isə müvafiq işlər icra olunur. Hazırda isə ölkəmizdə ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə ən aktual məsələ özəl sektorda bu sahədə fəaliyyət üzrə planlama məsələləridir. Belə ki, bu sahənin sahibkarlar üçün yeni olması, xarici əlaqələrin qurulmasının, məqsədyönlü və düşünülmüş addımların atılmasının zəruriliyi bu istiqamətdə kompleks bir fəaliyyət planının formalaşmasını aktuallaşdırır. Bu baxımdan dövlətimiz tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərlə yanaşı bu sahə üzrə fəaliyyətdə və təşəbbüskarlıqda olan özəl sektorda da müvafiq araşdırmalar və əsasında hazırlanan fəaliyyət planı zəruri hesab olunur. Bu da öz növbəsində konkret hədəflər üzrə hesablanmış fəaliyyəti şərtləndirir.

Ümumiyyətlə, ölkənin bu sahədə mövcud vəziyyətini nəzərə alaraq ilkin mərhələdə müəssisənin bu sahədə fəaliyyət planının hazırlanması üçün güclü, zəif tərəflər müəyyən olunmalı, imkanlar və risklər araşdırılmalı, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı sahəsinin xüsusiyyətləri, dünya təcrübəsi, ölkəmizdə yeni inkişaf etməsi və mövcud vəziyyəti, ölkə qanunvericiliyi, müəssisənin özünün imkanları üzrə vacib məqamlar ortaya qoyulmalıdır. Bununla yanaşı təbii, iqtisadi, inzibati və sosial faktorlar nəzərə alınmalı, məhsul və region seçimi geniş araşdırmalarla həyata keçirilməli və sahibkarlıq fəaliyyəti üçün müəyyən istiqamətlər üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi tövsiyə olunmalıdır. Fəaliyyət planının hazırlanması prosesində həmçinin daxili bazarın tutumu və xarici bazara çıxış potensialı nəzərə alınmalı, müəssisə daxili icraçı şəxslər müəyyən edilməli və fəaliyyət dövrünə görə qısa, orta və uzun müddətə bölünməlidir. Bütün bunlarla yanaşı sözügedən planın icraçılar sütunu da olmalı və bu işlə məsul əməkdaşlar müəyyən olunmalıdır. Bu da işin uğurlu bölgüsünə və səmərəli nəticələrin əldə olunmasına xidmət edəcəkdir.

Beləliklə, özəl sektorda ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üzrə fəaliyyət planının hazırlanmasında isə əsas məsələlər ölkənin yerli xüsusiyyətləri və dünya təcrübəsi nəzərə alınmaqla vizyon, missiya, hədəflər və əsas dəyərlər şəklində bir sıra məsələlər müəyyən olunmalıdır.

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA TƏKRAR İSTEHSAL PROSESİNİN DÖVLƏT TƏRƏFİNDƏN DƏSTƏKLƏNMƏSİ

Hicran MİRZƏYEVA

Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası

Akademiya_SM@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Məlumdur ki, iqtisadiyyatda sistem dəyişikliyinə ən ağırlı təsiri ilkin olaraq az rəqəbatqabiliyyətli sahələrdə özünü göstərir. Bu sahələrin tipik nümunəsi kənd təsərrüfatıdır. Keçid dövründə aqrar sahədə yaranmış böhranlı vəziyyətin səbəbləri və onun aradan qaldırılması yolları barədə fikirlər nə qədər müxtəlif olsa da, bir məsələdə bütün mütəxəssislər yekdil bir fikrə gəldilər ki, dövlətin aqrar - ərzaq siyasətinin birinci dərəcəli vəzifəsi maliyyə - kredit sistemini təkmilləşdirməkdən, investisiya fəaliyyətini gücləndirməkdən, aqrar sahənin texniki təchizatının yeniləşdirilməsini sürətləndirməkdən ibarət olmalıdır.

Dövlətin resurs dəstəyi müəyyənləşdirilən zaman kompensasiyalarının verilməsi üçün müvafiq infrastruktur və mexanizmlər yaradılmalıdır. Bununla aşağıdakı problemlərin həlli mümkün olacaqdır: kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyətlərinin iqtisadi nəticələrinə görə onların məsuliyyətinin artırılması;

kənd təsərrüfatı istehsalında texnoloji potensialın və müasir texnologiyaların inkişaf etdirilməsi və onlardan istifadə;

torpaq resurslarından səmərəli istifadə edilməsi və torpaqların məhsuldarlığının lazımi səviyyədə saxlanması;

kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlarda və qismən digər kateqoriyalara aid torpaqlarda ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı ekoloji məsələlərin həll edilməsi.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sertifikatlaşdırılması aqrar sahədə baş verən proseslərin idarə edilməsi səviyyəsini artırmağa imkan verəcəkdir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, dövlətin aqrar-ərzaq siyasəti çərçivəsində perspektiv inkişaf

strategiyasını işləyib hazırlayarkən aqrar sahənin investisiya təminatında dövlətin iştirakı aşağıdakı məsələlərin həllinə yönəldilməlidir:

- aqrar sahədə vahid texnoloji siyasət yeridilməsinə;
- resurs bazarlarının infrastrukturunun inkişaf etdirilməsinə;
- aqrar sahədə investisiya fəallığının lazımı səviyyədə saxlanılması və stimullaşdırılmasına.

Bu məsələyə sistem nəzəriyyəsi baxımından yanaşıldıqda aqrar sahənin dövlət tərəfindən birbaşa dəstəklənməsi sənaye ilə kənd təsərrüfatı arasındakı inkişaf strategiyasının tənzimlənməsi kimi qiymətləndirilməlidir. Beləliklə, aqrar sahəyə dövlət dəstəyinin kompensasiya forması kimi xarakterizə olunan bu proses zəruriyyətdən doğan bir tələbdir.

Aqrar sahədə resurs dəstəyinin və investisiya fəallığının təmin edilməsi tədbirləri sırasına kənd təsərrüfatında kommersiya lizinq əməliyyatlarının subsidiyalanması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Məlumdur ki, lizinq maliyyələşdirməsinin tətbiq edilməsi yalnız o halda məqsədəuyğundur ki, lizinq əməliyyatlarının bütün iştirakçılarının mənafeələrinin tarazlığı təmin edilmiş olsun. Bu halda icarəçinin, lizinq verənin, istehsalçının, bankların, sığortaçıların və lizinq sövdələşməsinin digər iştirakçılarının dəqiq ifadə olunmuş iqtisadi maraqları olduğu üçün onlar daha yaxşı maliyyə göstəriciləri əldə edə bilərlər.

Kənd təsərrüfatı texnikası alınmasının kompensasiyalı dəstək mexanizmi xeyli dərəcədə müvafiq normativlər sisteminin elmi dərəcədə əsaslanma səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, yeni kənd təsərrüfatı texnikası ilə bağlı xərclər ümumi istehsal xərclərinin yalnız bir hissəsidir. Bundan əlavə, kompensasiyalı resurs dəstəyi kənd təsərrüfatı texnikasının növləri üzrə differensiasiya edilməlidir.

Bu normativlər sistemi üçpilləli xarakter daşıyır və məntiqi baxımdan kənd təsərrüfatı istehsalı ilə bağlı məsrəflər normativindən asılı olaraq müəyyən növ (i) texnika alınması üçün kompensasiya ödənişlərinin (K^*) kəmiyyətini müəyyən edir:

$$K^* = N \times K_1 \times K_2 \times K_{mi},$$

Burada: K_1 - kompensasiya dəstəyinə ehtiyac olan istehsal xərclərinin nisbi payı;

N - məsrəf norması;

K_2 - təzə kənd təsərrüfatı texnikası alınması üçün kompensasiya ödənişlərinin nisbi payı;

K_{mi} - müəyyən növ (i) kənd təsərrüfatı texnikası alınması üçün kənd təsərrüfatı texnikasının növləri üzrə ($i=1,2,...,n$) differensiasiyalı dəstəkləmə əmsallarıdır.

Kompensasiya ödənişləri normativlərinin əhəmiyyətini kənd təsərrüfatı istehsalının rentabelliği barədə bütün təsərrüfatlar üzrə eyni seçilə biləcək normativ göstəricinin köməyi ilə əsaslandırmaq məqsədəuyğundur.

Müxtəlif mənbələrdə verilən məlumata görə, kənd təsərrüfatında əsas istehsal üzrə rentabellik səviyyəsinin ən azı 15%-ə bərabər səviyyədə saxlanması tövsiyə edildiyi halda, bütün əsas kənd təsərrüfatı bitkiləri üzrə xalis mənfəət istehsal xərclərinin 40%-dən az olmamalıdır. Təcrübə göstərir ki, kənd təsərrüfatı texnikasının təkrar istehsalı, kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların məhsuldarlığının qorunub saxlanması, kəndin sosial sahəsinə minimal dəstək problemlərinin həll edilməsi üçün mənfəətin bu səviyyədə olması kifayətdir. Beləliklə, kompensasiya xarakterli dövlət dəstəyi göstərilməli olan istehsal məsrəflərinin hesablanması əsaslandırılmış normativ bazaya əsaslanır.

Yəni iqtisadiyyatın aqrar sahəsində, o cümlədən əsasən kənd təsərrüfatında səmərəli istehsalın qurulması lizinq fəaliyyətinin bazar mexanizmlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsinə əsaslı dövlət dəstəyinin reallaşmasını bir daha şərtləndirir.

KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNTENSİVLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ DÖVLƏTİN ROLU

İlhan ALTINTAŞ

Azərbaycan Elmi Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının

İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutu

Ilhanaltintas@hotmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsinə reallaşdırılmasına yönəldilmiş fəaliyyət ilk növbədə dövlət müdaxiləsini özündə əks etdirir ki, bu da kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsinə birbaşa təsir göstərilməsini nəzərdə tutur. Daha doğrusu idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi ilə bağlı istehsalçının intensivləşdirmə fəaliyyəti həyata keçirməsinə birbaşa müdaxilə həyata keçirilir ki, bu prosesə də ilk növbədə qanunlar, sərəncamlar, dövlətin qiymət siyasəti, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına vergi qoyulması və istehsal vasitələrinin əldə edilməsi zamanı əmtəə istehsalçılarına lazımı dəstək göstərilməsi şamil edilir. Bu zaman ilk növbədə bitkililikdə və heyvandarlıqda məhsuldarlığın səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi investisiya layihələrinin konkretləşdirilməsi, eləcə də istehsal faktorlarına olan tələbatın müəyyənləşdirilməsi vacib amillərdən hesab edilir.

Kənd təsərrüfatında və eləcə də iqtisadiyyatın digər sahələrində intensivləşdirmə səviyyəsinin tənzimlənməsinin ən mühüm formalarından biri istehsalın təmərküzləşməsi hesab edilir. Kənd təsərrüfatı istehsalının optimal həcmi ilk növbədə ETT-nin ən yeni nəəliyyətlərinin tətbiqi əsasında, eləcə də texnikanın yenilənməsi əsasında aqrar istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində mühüm həlledici əhəmiyyətə malikdir. Odur ki, aqrar sənaye kompleksində fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı müəssisələrdə istehsalın iri miqyaslarda təmərküzləşməsi son nəticədə müasir texnika ilə təminat məsələlə-

rinə də əlverişlə şərait yarada bilər. Odur ki, təmərküzləşmə proseslərinin genişləndirilməsi əmək məhsuldarlığının artırılmasında, kənd təsərrüfatının davamlı inkişafının təmin edilməsində və istehsalın intensivləşdirilməsində əhəmiyyətli forma hesab edilir.

Kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsinin tənzimlənməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin aktivləşdirilməsi məqsədilə aqrar ərzaq kompleksinin inkişafının dövlət tənzimlənməsi sistemində istehsal faktorlarının qiymət siyasətinə yenidən baxılması vacibdir. Bundan əlavə yeni topdansaş bazarlarının yaradılması, ixtisaslaşdırılmış təsərrüfatların yaradılmasına diqqət yetirilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, ixtisaslaşmış təsərrüfatlarda istehsalın təmərküzləşməsi və ixtisaslaşması ön plana çəkilməli və eləcə də üfüqi və şaquli integrasiya münasibətləri yeni istehsal münasibətlərinin xarakterinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Kənd təsərrüfatında istehsalın intensivləşdirilməsinin tənzimlənməsinin ən mühüm istiqamətlərindən biri də kənd təsərrüfatı məhsulları və sənaye məhsulları arasındakı qiymət qayğısının aradan qaldırılmasından ibarətdir. Bunun üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini məqsəduyğun hesab edirik:

- əsas növ kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ekvivalent qiymətlərin formalaşdırılması, eyni zamanda kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları üçün qiymət ekvivalentliyi səbəbindən yaranan maliyyə itkilərinin kompensasiya edilməsi;
- kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları üçün maliyyə itkilərinin kompensasiyalarının mənbələri və onun həcmələrinin müəyyənəndirilməsi;
- itkilərin kompensasiyasının effektiv formalarının əsaslandırılması və seçilməsi və eləcə də ərazi və sahə miqyasında qiymət dəstəklənməsi siyasətinin reallaşdırılması;
- kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə təminatlı qiymətlərin formalaşdırılmasına başlanılması və kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları üçün güzəştli formada kreditləşdirilməsi ilə bağlı girov əməliyyatlarının həyata keçirilməsi.

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ AQRAR BAZAR İNFRASTRUKTURLARININ FORMALAŞDIRILMASININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

İlqar SOLTANLI

Odlar Yurdu Universiteti

anar1973@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Müasir şəraitdə iqtisadiyyatın müxtəlif subyektləri arasında səmərəli qarşılıqlı münasibətlər bazar infrastrukturuları vasitəsilə formalaşır və inkişaf edir. İqtisadiyyatda baş verən institusional dəyişikliklər aqrar bazar infrastrukturalarının formalaşmasını obyektiv zərurətə çevirmişdir. Aqrar sahədə səmərəli iqtisadi münasibətlərin qurulması bazar infrastrukturalarının formalaşması ilə bilavasitə əlaqədardır.

Bazar infrastrukturuları əsas etibarilə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının tələb və təklif əsasında ticarətinin təşkilində əhəmiyyətli rol oynayır. Lakin bununla belə bazar infrastrukturalarının fəaliyyətini yalnız azad ticarət və biznes mühitinin formalaşması ilə məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı. Bazar infrastrukturuları aqrar sahədə daha geniş funksiyalar yerinə yetirir. Belə ki, bazarda konyunktur tərəddüdlərinə müvafiq olaraq liberal təsərrüfatçılıq sisteminin qurulmasında xammal, maliyyə, əmək, intellektual və informasiya resurslarının müxtəlif növlərinin sərbəst şəkildə mübadiləsinin həyata keçirilməsində aqrar bazar infrastrukturuları mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Aqrar ərzaq kompleksinin davamlı inkişafının təmin edilməsi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bazar infrastrukturalarının səmərəli fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. Hazırda aqrar bazar infrastrukturalarının formalaşdırılması və səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi bu sahənin investisiyalasdırılmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırki şəraitdə məqsədli proqramlar çərçivəsində aqrar sahəyə investisiya yatırımlarının prioritet istiqamətini aqrar bazar infrastrukturalarının formalaşdırılmasına istiqamətlənmiş kapital qoyuluşları təşkil etməlidir.

Aqrar bazar infrastrukturalarının formalaşdırılmasına investisiya qoyuluşları xüsusilə bazar iqtisadiyyatı şəraitində həyata keçirilən institusional dəyişikliklər şəraitində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə bilavasitə onunla bağlıdır ki, aqrar bazar infrastrukturalarına ehtiyac transformasiya ümümlü dəyişikliklərin gedişində formalaşan keçid iqtisadiyyatı şəraitində özünü tam kəskinliyi ilə büruzə verir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, keçid dövründə aqrar bazar infrastrukturuları mahiyyət etibarilə inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə mövcud olan öz analoqlarından nəzərəcarpacaq dərəcədə fərqlənir. Təbiidir ki, bu ilk növbədə onunla bağlıdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə aqrar bazar infrastrukturalarının formalaşmasının xarakteri və bu institutların inkişaf səviyyəsi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Beləki, əgər, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə aqrar bazar infrastrukturalarının əsas şəbəkələrinin yaradılmasına uzun illər əvvəl başlanılmışdır və onlar hal-hazırda səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərirlər. Bundan əlavə, inkişaf etmiş ölkələrdə aqrar bazar infrastrukturalarının formalaşmasına iri həcmli investisiyalar qoyulmuş və hal-hazırda həmin investisiyalar öz nəticələrini göstərməkdədir. Bundan əlavə müasir şəraitdə inkişaf etmiş ölkələrdə aqrar bazar infrastrukturalarının yeni növ müxtəliflikləri formalaşır və innovasiya yönümlü strukturlar yaranır. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə isə aqrar bazar infrastrukturalarının formalaşmasının ideyaları belə yeni yaranmaqdadır və bu proses kifayət qədər ləng şəkildə həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, aqrar ərzaq kompleksində bazar infrastrukturalarının ləng şəkildə həyata keçirilməsi bütövlükdə aqrar bazar münasibətlərinin davamlı inkişafını əngəlləyir. Bundan əlavə daxili bazarda kənd təsərrüfatı məhsul-

larının qiymətlərinin kəskin artımı, eləcə də yerli istehsalın səmərəli və çevik şəkildə stimullaşdırılmaması, bütövlükdə daxili bazarda yerli istehsalın xüsusi çəkisinin nəzərəcarpacaq dərəcədə aşağı olması səbəbləri içərisində aqrar bazar infrastrukturlarının ləng şəkildə formalaşması özünəməxsus təsirə malikdir. Bundan əlavə aqrar bazar infrastrukturlarının ləng şəkildə formalaşması və fəaliyyətinin görünməməsi daxili bazarda azad rəqəbat mühitinə də mənfi təsir göstərir.

Aqrar bazar infrastrukturlarının formalaşmasına dövlət tərəfindən məqsədli investisiyaların yatırılması ölkənin milli ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

MÜASİR DÖVRDƏ ƏTRAF MÜHİTİN QORUNMASI

İmran ƏMİROV

Sumqayıt Dövlət Universiteti

imran_amirov@mail.ru

Sumqayıt / AZƏRBAYCAN

Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatımızın davamlı olaraq inkişaf etməsi onun iqtisadi qüdrətinin daha da güclənməsindən və strateji tərəfdaşlarının durmadan artmasından xəbər verir. Belə ki, iqtisadiyyatın inkişafını xarakterizə edən əsas makro göstəricisi-ümumi daxili məhsul (ÜDM) istehsalı 2,2% və ya müqayisəli qiymətlərlə 1,1 mlrd.man. artaraq 54 mlrd.man. təşkil etmişdir. ÜDM-un 50%-i sənaye, 5,2%-i kənd və meşə təsərrüfatları, ovçuluq, 9,2%-i tikinti, 8,4%-i ticarət və pullu xidmətlər, 5,5%-i nəqliyyat, 1,7%-i rabitə, 13,8%-i xidmət və sosial sahələrdə yaradılmış, 6,2%-i isə məhsula və idxala xalis vergilərin payına düşmüşdür. Ötən ildə neft-qaz sektorunda ÜDM istehsalının 5% azalmasına baxmayaraq, qeyri-neft sahəsi üzrə 9,7% artıma nail olunmuşdur.

Hesabat dövründə hər nəfərə 5884,5 manatlıq (7490,5\$) əlavə dəyər istehsal olunmuşdur ki, bu da əvvəlki ildəki müvafiq göstəricilə müqayisədə 0,8% artıqdır. Sənaye sahəsində 2012-ci ildə 33,9 mlrd.man. məhsul istehsal edilmişdir ki, onun da 75,4%-i mədənçıxarma bölməsindəki istehsal (43 mln.t. neft, 17,2 mlrd.m³ əmtəəlik qaz) təşkil etmişdir. Sənayenin emal bölməsinin payına ümumilikdə bu sektor üzrə istehsal olunan məhsulun 18,9%-i düşmüşdür. Bu bölməyə daxil olan məhsullardan il ərzində qida istehsalı 2,7, içki istehsalı 7,8, toxuculuq məhsulları istehsalı 61, geyim istehsalı 21,6 tikinti materialları istehsalı 16,9, metallurgiya məhsulları istehsalı 48,6%, poliqrafiya məhsulları istehsalı 2,2, rezin və plastmas məmulatları, həmçinin mebel istehsallarının hər biri 2,3, kompüter və digər elektron avadanlıqları istehsalı 8 dəfə artmışdır.

Şübhəsiz ki, iqtisadi irəliləyişlərin gücü-gündən çoxalması ətraf təbii mühitə təsirsiz ötürüşdür. Təcrübə göstərir ki, bir sıra müəssisələrdə təmizləyici qurğuların səmərəsiz fəaliyyəti, faydalı qazıntıların istismarı, saflaşdırılması, son emalı proseslərində baş verən pozuntuların və xammaldan alınan yararlı elementlərin əmsalının aşağı salınması və s. nəticəsində ətraf mühit çirklənir. Bir çox hallarda isə tullantılar ətraf mühitin çirklənməsi mənbəyinə çevrilir. Belə bir şəraitdə ayrı-ayrı ölkələrdə təbii sərvətlərdən istifadə zamanı ətraf mühitin mühafizəsi, təbiətdə ekoloji müvazinətin qorunması və təbiətdən səmərəli istifadə tədbirləri tətbiq olunur.

Yeni islahatların həyata keçirildiyi bir vaxtda yeraltı xammal ehtiyatlarından istifadə edilməsi mexanizmi daima təkmilləşdirilməlidir. Onun əsas məzmunu ilkin, təkrar xammal ehtiyatlarının istifadə edilməsinə görə haqq ödənişi şəraitində istismar, emal və istifadə proseslərində itkiləri minimuma endirməklə ətraf mühitə dəyən zərəri məhdudlandırmaqdır.

Bir sıra dövlətlərdə, məs., Böyük Britaniyada, Almaniyada və Avropanın digər ölkələrində torpaqlardan istifadəyə görə lisenziyanı yerli təşkilatlar verir. Bu da regionda iqtisadi inkişafa, ətraf mühitin mühafizəsinə təminat verməklə müvafiq məhsulların istehsalının təşkilinin və planlaşdırılmasının səmərəliliyini yüksəldir. Ərazilərin istifadəyə verilməsi təkcə onların kənd təsərrüfatının, qeyri-istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsi məqsədinə xidmət etmir. Elmə və texniki tərəqqiyə əsaslanan elə sənaye sahələri, xüsusilə qeyri-ənənəvi energetika, kimya müəssisələri fəaliyyətdədirlər ki, onların tullantılarının açıq havaya yığılması ekoloji təhlükə mənbəyi kimi yolverilməzdir. Respublikamızın sənayesində belə müəssisələrdən Sumqayıtdakı Superfosfat, Üzvi Sintez, Sintetik Kauçuk zavodlarını, Gəncə Alüminium Oksidi Kombinatını və digərilərini göstərmək olar. Ümumiyyətlə, tullantıların müəyyən ərazidə yığılmasının, istifadəsinin və konservasiya edilməsinin iqtisadi, ekoloji proseslərinin təhlili müvafiq hüquqi şəxslərə həvalə edilməlidir. Bunları da dövlətin müvafiq təşkilatları, məs., Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Respublika Nazirlər Kabinetinin əlaqədar şöbələri, Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi təmin etməlidir.

Ətraf mühitə intensiv təsir edən amillərin tədqiq edilməsində material, əmək, maliyyə, enerji, tullantı, istilik tutumlu metallurgiya, kimya-metallurgiya, polimetall, mineral tikinti materiallarının istismarı təmayüllərinin müəyyən edilməsində lisenziya daha əhəmiyyətlidir. Bir sıra hallarda faydalı qazıntıların kompleks istifadəsinə xidmət edən bu və ya digər sərvət növünün təcrid edilmiş halda istifadəsi nəzərə alınmır. Lakin müxtəlif təmayüllü sərvətlər sistemində lisenziya onun istismar və emalını tənzimləyir. Bunları, istehsal vasitələri üzərində müxtəlif mülkiyyət formaları mövcud olan və bazar münasibətlərində məhsuldar qüvvələri inkişaf edən milli iqtisadiyyatımıza şamil etmək məqsədyönlüdür.

Qeyd etmək lüzumludur ki, ərazisinin təbii müxtəlifliyinə, coğrafi mövqeyinə, xüsusən geoloji, sərt quruluşuna görə Respublikamız bir çox ölkələrdən fərqlənir. Həmin fərqlərə zənnimizcə bunları aid etmək olar:

- ♦ Azərbaycanın məhdud ərazisinin 60%-ni dağlar əhatə edir. Faydalı qazıntıların çox hissəsi də burada, ekoloji təsirə davamsız sahələrdə yerləşir;

- ◆ müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqi, sənaye və beynəlxalq əhəmiyyətinə, potensial dəyərinə görə ölkəmizin mineral xammal ehtiyatlarında əsas yeri yanacaq-enerji resursları təşkil edir ki, onların da 90%-i ekoloji eksternal təbii şəraitli Xəzər dənizində yerləşir;
- ◆ ərazinin təbii-təsərrüfat baxımından, əhalinin məskunlaşmasından, təbii sərvətlərin mənimsənilməsindən və relyef quruluşundan asılı olaraq bütün sənaye tullantılarının “anbarlaşdırılması”, saxlanması və konservasiyası üçün əlverişli şərait mövcud deyildir. Burada radiaktiv maddələrin həm dəniz akvatoriyasında, həm də quruda konservasiyasından bəhs etmək doğru olmazdı.

Göstərilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, təbiəti mühafizə tədbirlərinin mexanikləşdirilməsinin 2 mərhələdə aparılması məqsədəuyğundur:

1. Təbii sərvətlərin, xüsusilə sənaye xammallarının ekspertiza əsasında regional təmayüldə istifadəsinin təşkili.
2. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə ekspertiza əsasında sərvətlərdən regional istiqamətdə kompleks istifadə etməklə iqtisadi-ekoloji səmərəliliyin həyata keçirilməsi. Burada təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə prosesində müəssisəyə, ətraf mühitə təsir edən antropogen, texnogen amillər və onların qarşısının alınması tədbirləri nəzərə alınmaqla istehsal planlarına daxil edilir.

ÇOXŞAXƏLİ İQTİSADİYYAT VƏ QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFININ TƏŞKİLATİ MEXANİZMLƏRİNİN

İqbal MƏMMƏDOV

Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutu

anar1973@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Çoxşaxəli iqtisadiyyatın formalaşdırılması müasir dövrdə ölkənin beynəlxalq bazar konyunkturundan asılılığının qarşısının aradan qaldırılmasında və rəqabətə davamlı əmtəə təklifinin formalaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Çoxşaxəli iqtisadiyyatın təşəkkülündə ən başlıca vasitələrdən biri qeyri-neft sektorunun inkişafına nail olunmasıdır. Məhz qeyri-neft sektorunun inkişafına nail olunduğu şəraitdə dövlət büdcəsinə daxilolmaların strukturunun balanslaşdırılmasını təmin etmək mümkün ola bilər. Çoxşaxəli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasında qeyri-neft sektorunun təşkilati mexanizmləri önəmli rol oynayır. Bu təşkilati mexanizmlər bir qayda olaraq institutsional infrastruktur sisteminin məcmusunu özündə əks etdirir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafının mühüm təşkilati mexanizmlərindən biri çevik və səmərəli fəaliyyət göstərmək imkanına malik olan marketing xidmətinin yaranmasıdır. Məlum olduğu kimi, marketing xidməti məhsulun reallaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Marketing xidmətinə səciyyəli olan ən mühüm cəhətlərdən biri onun geniş təkrar istehsalın bütün mərhələlərində mövcud olan problemlərin həllində önəmli rol oynamağı ilə bağlıdır. Bu baxımdan xüsusilə məhsulun reallaşdırılması, onların istehlakçılara çatdırılması və digər bu kimi servislərin həyata keçirilməsi marketing xidmətinin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir. Qeyri-neft sektorunun inkişafında, eləcə də bu sahədə istehsal edilən məhsulların daxili və xarici bazarlara çıxarılmasında çevik marketing xidmətinin yaradılması vacibdir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı daxili və beynəlxalq marketing xidmətinin təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Daxili marketing xidməti daxili bazarda baş verən konyunktur dalğalanmalarının öyrənilməsi, daxili bazarda tələb və təklifin səviyyəsi, azad rəqabət və qiymət mexanizmlərinin öyrənilməsi və bu sahədə istehlakçılara zəruri məlumatların verilməsini özündə əks etdirir. Lakin məlum həqiqətdir ki, xüsusilə kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən yerli əmtəə istehsalçıları daxili bazarda mövcud olan konyunktur dalğalanmaları haqqında məlumat əldə etmək imkanına malik marketing xidmətləri formalaşdırmaq və onun saxlamaq iqtidarında deyildir. Bütün bunlar müəyyən maliyyə resursları tələb edir və yerli əmtəə istehsalçıların, sahibkarlıq qurumlarının həmin xidməti gerçəkləşdirmək üçün zəruri maliyyə imkanları yoxdur. Odur ki, qeyri-neft sektorunun inkişafının dəstəklənməsi məqsədilə dövlət tərəfindən regionlarda marketing şəbəkələrinin formalaşdırılması və həmin marketing xidmətlərinin bazar haqqında məlumatların istehlakçılara çatdırılması zəruridir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafının təşkilati mexanizmləri içərisində informasiya-məsləhət xidmətləri də mühüm rol oynayır. Konkret olaraq qeyri-neft sektorunun inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən və strateji əhəmiyyəti ilə seçilən sahələrdən biri kimi kənd təsərrüfatında əmtəə istehsalçılarına zəruri informasiya-məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi bazar konyunkturunda baş verən dəyişikliklərə sahənin effektiv reaksiya göstərmək imkanlarını genişləndirir. İnformasiya-məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi kənd təsərrüfatında yeni yaradılmış, bir sıra hallarda iqtisadi cəhətdən mariflənmə səviyyəsi aşağı olan sahibkarlıq qurumlarına aqrotexniki tədbirləri optimal zaman kəsiyində yerinə yetirməsinə köməklik göstərir.

SƏNAYEDƏ İNNOVATİV FƏALİYYƏT VƏ ONUN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Kamran RƏSULOĞ

Azərbaycan Texniki Universiteti

kamran_rsl@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

İnnovasiya sisteminin səmərəliliyi burada sənayenin oynadığı roldan, sənayedə innovativ fəaliyyətin səmərəliliyi isə onun iqtisadiyyatın digər sahələrinə nisbətən yüksək texnolojiliyindən, müxtəlif xarakterli yeniliklərin poliqonu olması dərəcəsindən asılıdır. Sənayedə innovativ fəaliyyətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün texnolojilik və poliqon amili ilə yanaşı, çoxsaylı digər amillər nəzərə alınmalıdır. Həmin amillərin formalaşdırdığı innovasiya potensialının və ondan istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məsələləri, sənayedə innovativ fəaliyyətə münasibət baxımından olduqca diqqətə layiqdir.

Sənayenin iqtisadi-ekoloji baxımdan ən qabaqcıl standartlara cavab verən, rəqabətə davamlı istehsal prosesini qurmaq, dünya bazarının tələblərinə uyğun elmi tutumlu məhsul istehsal etmək qabiliyyətində ifadə olunan innovasiya potensialından istifadə səmərəliliyi onun milli innovasiya sisteminin (MİS) inkişafında yerini müəyyənləşdirir. Bununla belə, özlüyündə ənənəvi struktura malik sənaye sahələrinin innovativ fəallığa dəstək verəcəyini söyləmək çətinidir. Elmi və texnoloji təminatın gücləndirilməsi, ilk növbədə, innovasiyalı sənaye fəaliyyətinin təmin edilməsini nəzərdə tutur.

Sənayedə innovasiya prosesləri təkcə istehsalda deyil, eyni zamanda institusional, maliyyə, elmi-tədqiqat, tədris və digər istiqamətlərdə keyfiyyətə yeni səviyyəyə yönəlmiş sosial-iqtisadi innovasiyalı fəaliyyəti əhatə edir. Bu baxımdan sənaye klasterlərinin formalaşdırılması və inkişafı prosesinin metodiki təminatının adekvat səviyyəsinin formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məlum olduğu kimi, klasterial inkişaf şəraitində elm, təhsil, istehsal və digər fəaliyyət növlərinin məhdud ərazidə inteqrasiyası, əlverişli innovasiya mühiti formalaşdırır. Tətbiqi innovasiyaların formalaşdırılması və bazara çıxarılmasında sənaye (istehsal) və kommersiya fəaliyyətinin birgəliyi MİS-in prioritetlərinin reallaşdırılması baxımından vacib şərtidir.

Tətbiqi tədqiqatlar və istehsal sahələrində sənaye, ilk növbədə mütərəqqi texnologiyaların yaradılmasında, onun maddi-texniki əsasının formalaşmasında, yüksək texnoloji əməyin təşkilində, maddi-texniki resurs axınlarının idarə edilməsinin infrastruktur təminatında (loqistik sistemlərin yaradılmasında), ən qabaqcıl standartlara cavab verən məhsul istehsalının təşkilində və i.ə. həlledici rol oynamalıdır. Innovasiya və standartlaşma anlayışları arasında ilk baxışda nəzərə çarpan ziddiyyət, əslində inkişafın daxili motivləşməsinin təmin edən mühitin bir şərt kimi qəbul edilə bilər. Ziddiyyətin həllinin praktiki istiqamətlərindən biri kimi qabaqlayan standartların tətbiqi diqqətə layiq metodik məsələdir. Belə yanaşma, təcrübədə, kifayət qədər geniş yayılmaqla, sənayedə innovativ fəaliyyətin, xüsusilə məhsul innovasiyalarının arealını genişləndirmək üçün məqbul iqtisadi-hüquqi mühit formalaşdırır.

MİS-in formalaşması və inkişafında sənayenin artan rolunun və onun şərtləndirən amillərin təsirinin qiymətləndirilməsi üçün proses və məhsul innovasiyalarına fərqli münasibət göstərilməlidir. Differensial münasibət onların sıx qarşılıqlı əlaqədə olduğunu nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir. Bütün şərtliliklərinə baxmayaraq, sənayedə innovasiya layihələrinin reallaşmasına məsrəflərin proses və məhsul innovasiyaları arasında bölüşdürülməsinin metodiki əhəmiyyətini azaltmaq məqsədə uyğun deyildir. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, proses innovasiyalarının maddi-texniki təminatında yerli sənayenin payının müəyyənləşdirilməsi, qeyd olunan bölgü aparılmadan, olduqca çətinidir.

Bir məqamı xüsusi qeyd etməyə ehtiyac vardır. Əvvəllər əldə edilmiş və kifayət qədər yoxlanmış praktiki biliklər onların maddiləşməsinin nəticəsi olan maşın, qurğu və avadanlıqların birgə istifadəsi, başqa sözlə optimal sxemdə birləşdirilməsi innovativ effekt verə bilər. Belə effekt kompleks (birləşdirici) innovasiya adını almışdır. Proses innovasiyalarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı birləşdirici innovativ effektin kommersiyalaşması imkanları nəzərə alınmalı, həmin imkanların reallaşdırılmasından gözlənilən nəticələr və proqnozlaşdırılan məsrəflər müqayisə olunmalıdır.

Sənayedə innovasiya fəaliyyəti innovasiya infrastrukturunu sayəsində reallaşır. MİS-in səmərəliliyi sənaye innovasiyalarının reallaşdırılmasının maddi-texniki bazisinin, başqa sözlə innovasiya infrastrukturunun mükəmməlliyi ilə birbaşa əlaqədardır. Strateji baxımından sənaye fəaliyyətinin innovativliyinin texniki-texnoloji təminatı, yalnız müvafiq infrastrukturun mövcudluğu şəraitində zəruri tələblərə cavab verə bilər. Innovasiya mərkəzləri, texnoloji transfer strukturları, texnoparklar və biznes inkubatorların formalaşması sənaye innovasiyalarını stimullaşdırır.

İnnovasiya infrastrukturlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün əlverişli yanaşmanın investor, idarəedici və idarə olunan heyətin özünəməxsusluğu nəzərə alınaraq seçilməlidir. Həmin seçim, zənnimizcə sadalanan subyektlərin maraqlarının kəsişən məqamlarına əsaslanaraq aparıla bilər. Alternativ yanaşmalar da mövcuddur və onlar investor, idarəedici və idarə olunanların mənafeələrinin ziddiyyətli məqamlarının minimumlaşdırılması prinsipinə əsaslanır. MİS-in səmərəliliyində sənayenin yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi baxımından qeyd olunan yanaşmaların kompromis variantına üstünlük verilməsi təcrübədə daha çox istifadə olunur.

Sənayedə innovasiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, yuxarıda şərh edilən və bir sıra digər göstəricilərin xarakteristikasını və dəqiqləşdirilməsini nəzərdə tutur. Həmin göstəricilər qismində: innovasiya xərcləri, innovasiyanın reallaşdırılmasından əldə edilən mənfəət, rentabellik və ya mənfəət norması, gətirilmiş xərclər, özünüödəmə müddəti, gəlirlik indeksi, təmiz diskontlaşdırılmış dəyər, gözlənilən (gələcək) dəyər, özünüödəmənin diskontlaşdırılmış

dövrü, daxili (adi və modifikasiya olunmuş) gəlirlilik norması və s. qeyd edilməlidir.

Sadalanan göstəricilər, müvafiq ədəbiyyatlarda kifayət qədər geniş şərh olunduğu üçün, onlar üzərində dayanmadan, metodiki müstəvidə aşağıdakılar qeyd etməyi məqsəduyğun hesab edirik:

- bu və ya digər göstəricilərinin tətbiqinin məqsəduyğunluğu əsaslandırılarkən- əldə edilən və gözlənilən empirik nəticələrin fərqi, tədqiqatçıların məqsədi, ilkin informasiya bazasının empiriklik səviyyəsi və s. kimi amillər nəzərə alınmalıdır;
- konkret göstəricinin aqreqasiyasının yol verilən həddi və bu həddə ümumiləşdirmə imkanları qiymətləndirilməlidir;
- innovativ fəaliyyətin səmərəliliyinin bu və ya digər göstəricisinin dövrüdə olan ilkin informasiya bazasına uyğunluğu müəyyənəldirilməlidir.

ÇİN HALK CUMHURİYETİ'NİN EKONOMİK GELİŞİMİ

Kayhan EMRE

Sumqayıt Dövlət Universiteti

k.emre@zaman.az

Bakı / AZƏRBAYCAN

Dünyada ən kalabalıq nüfusa və 510.065.284 km² yüz ölçümünə sahib olan Çin Halk Cumhuriyeti bu kapsamlılığını dünya pazarında da göstərməkdədir.

1978'de başlayan dönüşüm süreci Çin Halk Cumhuriyeti'ni 2007 yılında dünyanın sayılı büyük ekonomiye sahip konumuna getirmiştir. Her geçen gün dünya ticaretindeki payı artan Çin Halk Cumhuriyeti'nin gelişim izleri Doğu ve Güneydoğu Asya ülkeleri başta olmak üzere gelişmekte olan ülkeler üzerinde belirgin olarak görülmektedir. Çin Halk Cumhuriyeti 1979'da başlatılan değişimler öncesinde kısa vadeli krediler dışında finansman ihtiyacını karşılayacak sermaye piyasasına sahip değildi. O zamanlar Çin Halk Cumhuriyeti'nin uluslararası piyasadan kurumlara borçlanması ve ya karşılıklı yardımlar alması ya da yabancı ülkelere yatırım yapması mümkün değildi. Günümüzde ise Çin Halk Cumhuriyeti'nin serbest ticaretinin para ve finansın küreselleşmesi yoluyla dünya ekonomisi ile bütünleştiği söylenilebilir. O zamandan bu zamana çok büyük değişimler gösteren Çin Halk Cumhuriyeti dünyanın en gözde yatırım merkezi olarak değişim göstermiştir. Bunun yanı sıra Çin Halk Cumhuriyeti dünyanın en büyük üretim üssü olmuş, aşırı miktarda sermaye akışının merkezine çevrilmiş ve dev şirketlerin en büyük müşterisi konumuna gelmiştir. Tabi Çin Halk Cumhuriyeti'nin hızlı ekonomik değişiminin temelinde ise yüksek nüfuslu bir ülke olmasının çok önemli bir yeri vardır.

Son çeyrek yüzyılda ortalama % 9'un üzerinde büyüme hızı gösteren Çin Halk Cumhuriyeti dünyanın en büyük dördüncü ekonomisine ve dünyanın en büyük dış ticaretine sahip ikinci ülke olma yolunda hızlı adımlarla ilerlemektedir. Çin Halk Cumhuriyetinin 2007 yılındaki temel ekonomik göstergelerine göz atacak olursak

Tarım sektöründe %14,4

Sanayi sektöründe % 53 (inşaat sektörü buna dahildir.)

Hizmetler sektöründeki payı ise % 32,5 olarak izlenilmektedir.

Çin Halk Cumhuriyetinin ekonomik olarak büyümesinin etkilerine bakıldığında 5 ana unsurun çok etkili olduğu belirlenmiştir. Bunlar şöyle sıralanmaktadır.

- 1-) Yüksek tasarruflar sonucu oluşan sermaye birikiminin olması
- 2-) Toplam faktör verimliliğindeki önemli artışların olması
- 3-) İş gücü arzındaki artışlar
- 4-) Eğitime yapılan yatırımlar sonucunda beşeri sermayede oluşan artışların etkisi
- 5-) Uygulanan planlı ekonomi sayesinde devlet eliyle sağlanan ve uzun zamandan beri devam eden istikrarın etkisi

Buna ek olarak Çin Halk Cumhuriyeti'nin yabancı sermayede çekici olmasındaki sebeplerden biride doğrudan yabancı sermaye yatırımlarındaki olağanüstü artışlardır. Çin Halk Cumhuriyeti'nin ekonomik olarak büyümesinde bu artışların hızla devam etmesinin çok büyük etkisi olmuştur.

Bu güne kadar görülen en kapsamlı kalkınma ve dünyanın en hızlı gelişen ekonomisine sahip olan Çin Halk Cumhuriyeti herhangi bir ülkeyle kıyaslanamayacak kadar yüksek miktarda ve çeşitli üretime geçmiştir. Tarıma dayalı ekonomide , ileri sanayi devleti düzeyine zorlu geçiş devresini başarıyla atlatan Çin Halk Cumhuriyeti , şimdilerde ise diğer sanayileşmiş ülkelerin teknolojilerini geride bırakıyor.

Şu an dünya üzerindeki ekonomik durumunu ele aldığımızda Çin Halk Cumhuriyeti 2010 yılında Japonya'yı geçmiştir ve yakın bir gelecekte de Amerika Birleşik Devletlerini ekonomik olarak geride bırakacağı tahmin edilmektedir. Ayrıca ekonomik büyüme olarak dünyadaki diğer devletlerle kıyaslanamayacak kadar bir gelişim göstermiştir. Zira 1978'den günümüze yaklaşık olarak ekonomisi 10 kat büyümüştür. Bir karşılaştırmayla Çin Halk Cumhuriyeti ekonomisinin gösterdiği gelişmeyi daha iyi anlayabiliriz. Nitekim endüstri devrimi sırasında 1830 dan 1900 yılına kadar İngiltere ekonomisinin büyüklüğü sadece 4 kat artabilmişti.

Çin Halk Cumhuriyetinde 1978 yılında fakirlik sınırının altındaki oran % 84 iken günümüzde ise bu rakam % 15 oranlarında seyrediyor. Buda 1978 yılından bu yana gelişen Çin Halk Cumhuriyeti ekonomisinin ne denli bir gelişme kaydettiğini gözler önüne seriyor.

АГРОБИЗНЕС КАК ОСНОВА ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Mehriban KƏRİMZADƏ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

mehriban_kerimzade@rambler.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Агробизнес страны представляет собой сложную многоуровневую иерархическую систему, развитие которой определяется, прежде всего, тенденциями и параметрами функционирования экономики страны в целом.

Со сферой агробизнеса связано более трети отраслей экономики страны. По оценке экспертов, одно рабочее место на селе может обеспечить занятость 5-6 человек в других сферах экономики. По расчетам Международного института продовольственной политики, рост производства сельскохозяйственной продукции на 1% обеспечивает рост экономики на 2,3%.

Однако надо еще учитывать сохранение негативных воздействий предприятий агробизнеса на окружающую среду, также остается актуальным решение проблемы деградации земель. Не преодолена тенденция уменьшения площадей наиболее ценных сельскохозяйственных угодий, серьезную опасность представляют эрозийные процессы. Весьма велик ущерб от чрезвычайных ситуаций природного характера.

Наиболее существенной совокупностью негативных факторов, характерных для функционирования сельскохозяйственного производства страны в целом является:

- слабое регулирование взаимоотношений между участниками рынка;
- ценовой диспаритет на сельскохозяйственную продукцию и необходимые для ее производства материально-технические ресурсы;
- несбалансированность материально-технической оснащенности хозяйств, высокий износ техники и оборудования, дефицит удобрений, ядохимикатов, горюче-смазочных материалов и других оборотных средств;
- отрыв сферы производства от сферы обращения, распределения и потребления продукции;
- слабая и недостаточно быстрая адаптация сельских товаропроизводителей к изменениям социально-экономической ситуации, к аграрным и рыночным преобразованиям;
- низкий уровень организации менеджмента и маркетинга в большинстве сельскохозяйственных предприятий.

Несомненно, без создания экономических и финансовых условий, обеспечивающих сельскохозяйственным предприятиям возможность стабилизации производства, не могут быть решены многие важнейшие государственные задачи и, в первую очередь, такие, как обеспечение продовольственной безопасности. Ее достижение возможно на основе самообеспечения продуктами питания и развития внутринационального производства.

При определении степени обеспечения продовольственной безопасности страны необходимо принимать во внимание следующие составляющие:

1. объем производства сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия в стране;
2. потребность населения страны в продовольствии по научно обоснованным нормам потребления продуктов питания;
3. уровень самообеспечения продовольствием, рассчитанный не из норм потребительской корзины, а на основе научно обоснованных норм потребления отдельными группами населения, с учетом почвенно-климатических условий территории проживания.

При обосновании продовольственной безопасности отдельного человека требуется исходить из того, что различие между научно обоснованными нормами питания и фактическим уровнем потребления определяется низким жизненным уровнем населения. Это вызывает необходимость увязки уровня питания с ценами на продовольствие и доходами населения. В обобщенном виде это характеризуется как экономическая доступность продовольствия, под которой следует понимать возможность его потребления населением при сложившейся системе цен и уровне доходов. В свою очередь и цены, и доходы населения находятся в зависимости от ряда других факторов. Так, уровень среднедушевых доходов населения является производным от размера валового внутреннего продукта страны, производительности труда, уровня безработицы, степени дифференциации населения по уровню дохода, доли неработающих пенсионеров, ставки подоходного налога, социальных выплат, уровня минимальной заработной платы, пенсий и др. На уровень и динамику уровня розничной цены на продовольствие оказывают влияние такие факторы, как уровень издержек на единицу продукции по всей цепи от производства сельскохозяйственного сырья до реализации готового продовольствия, норма прибыли всех участников этой цепи, соотношение на рынке импортного и отечественного продовольствия и сырья для его производства, уровень налоговых ставок, уровень государственной поддержки участников рынка, уровень инфляции.

Отдельными учеными в качестве агрегированных факторов воздействия на уровень экономической доступности продовольствия принимаются душевые доходы населения и цены на продовольственные товары. По этим двум показателям определяется количество конкретной группы продовольствия, которое может приобрести на свой доход среднестатистический потребитель. Другим показателем фактического уровня доступности продовольствия они считают отношение расходов на определенную группу продовольствия с доходами группы насе-

ления. Следует отметить, что это не новые показатели, они широко используются органами государственной статистики республики.

Специфического подхода требует и оценка экономической доступности продовольствия для городского и сельского населения. Помимо того, что сельское население определенную долю продовольствия получает от личного подсобного хозяйства и имеет более низкие доходы в расчете на душу населения, для него, по данным Решетниковой Е.Г., характерна более сильная по сравнению с городским дифференциация потребительских расходов и потребления важнейших видов продовольствия.

Помимо показателей экономической доступности продовольствия можно давать и количественную оценку его физической доступности. Поскольку она связана с возможностью каждого отдельного человека в любом месте проживания в соответствии со своими доходами удовлетворять свои потребности, как в объеме, так и в ассортименте продовольствия, то для ее оценки могут привлекаться такие показатели, как соотношение на конкретной территории (в каждом населенном пункте) количества и ассортимента продовольствия в торговой сети и на продовольственных рынках, востребованного населением; соответствие объема и структуры поставок продовольствия спецпотребителям, принятым для них нормативам; размер торговой площади на 1000 человек населения и др.

При оценке современного состояния отраслей продовольственного комплекса Азербайджана используется система показателей, характеризующих производство и потребление основных видов продовольствия, потенциал республики с точки зрения его соответствия сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия.

Для характеристики потенциальных возможностей страны по обеспечению собственных потребностей в продовольствии важное значение имеет показатель размера его производства и потребления на душу населения, степень самообеспеченности страны основными видами продовольствия, уровень их ввоза и вывоза, включая импорт и экспорт.

İQTİSADI MƏRKƏZƏQAÇMA VƏ REGIONDA İNVESTİSİYA FƏALİYYƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mikayıl RƏHİMOV

Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutu
aysel.rashidova@list.ru
Bakı / AZƏRBAYCAN

Milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafı istehsal və xidmət sahələrinin ərazi təşkilinə ciddi tələblər qoyur. Həmin tələblər qismində regionların sosial-iqtisadi inkişafında tarazlığın bərqərar olması və iqtisadi mərkəzəqaçma meyillərinin arzu olunmaz həddə çatmasının qarşısının alınmasıdır. İqtisadi ədəbiyyatda məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi məsələləri geniş işıqlandırılsa da, iri şəhərlərin və sənaye mərkəzlərinin inkişafının tənzimlənməsi məsələlərinə, inkişafın fokusunun yerdəyişməsi, onun vektorları, şərtləndirici əsas amillər, xüsusilə də aqlomerasiyaların sürətlə genişlənməsinin iqtisadi stimulları heç də həmişə lazımı diqqət verilmir. Belə vəziyyət tətbiqi iqtisadiyyatın kreativ yanaşmalara ehtiyaclarının ödənilməsi ilə yanaşı, həmçinin resursların istifadəsində qarşıya çıxan cari, lakin olduqca aktual problemlərin diqqətdən kənarda qalmasına səbəb olur. Həmin problemlər biznes fəaliyyətinin tətbiqi və nəzəri müddəaları arasında fərqləri cildləşdirir.

Odur ki, iqtisadi mərkəzəqaçma hərəkətinə müxtəsər münasibət bildirək. İlk növbədə onu qeyd edək ki, iqtisadi agentlərin qarşılıqlı və birgə fəaliyyətinin səmərəliliyi, onların nisbi təcrid olunmuş fəaliyyətindən yüksəkdirsə fəaliyyət integrasiyası güclənəcəkdir. Müvafiq mənbələrdə belə vəziyyət müxtəlif terminlərin köməyi ilə ifadə olunur. Daha çox aqlomerasiya effekti kimi xeyli mürəkkəb və fərqli şəraitdə modifikasiyalı təzahürlərə malik anlayışdan istifadə edilir. Araşdırmalar göstərir ki, ilkin yanaşmada - genişlənmənin daxili effekti, lokallaşma effekti və urbanizasiya effekti kimi göstəricilərdən istifadə yolveriləndir. Birgə fəaliyyətin miqyas effekti yaratması resurslardan istifadə prosesində daha əyani təzahür edir. Söhbət, burada heç də resurslardan təkrar istifadədən getmir. Hərçənd məsələnin bu aspekti də diqqətə layiqdir. Yığcam ərazidə resurslardan, xüsusilə torpaq və əmək resurslarından istifadə birgəliyi müxtəlif şəraitdə mənafehlərin toqquşmasına, və ya onların əhəmiyyətli zaman ərzində yaxınlaşmasına səbəb ola bilər. Başqa sözlə, birinci halda rəqabət, ikinci halda isə fəaliyyət integrasiyası üçün əlverişli şərait yaranır. Görmək çətin deyildir ki, çoxvektorlu inkişaf ssenarilərində iki agentin birləşməsi üçüncü agentin rəqabət qabiliyyətinə adekvat olmayan mühit yarada bilər.

İqtisadi mərkəzəqaçma iri şəhərlərin və sənaye mərkəzlərinin iqtisadi cazibə zonasında, daha aşkar surətdə baş verir. Belə vəziyyəti şərtləndirən amillər qismində, ilk növbədə aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- iqtisadi fəaliyyət mərkəzlərində əməyin nəticələri daha yüksəkdir. Təbii ki, bu da gəlirlərin artmasına səbəb olur. Məlum olduğu kimi, əksər ölkələrdə şəhər əhalisinin gəlirləri kənd əhalisinə nisbətən daha yüksəkdir. Özü də bunu təkcə texnoloji inkişaf əlaqələndirmək doğru olmazdı;
- istehsalın təmərküzləşməsi istehlakın təmərküzləşməsinin şərti və nəticəsidir. Yaşayış məntəqəsi genişləndikcə məhsul və xidmətlərin reallaşdırılması imkanları da genişlənir. Məhsul və xidmətlərin artan çeşidi, bir sıra digər amillərlə yanaşı çoxsaylı istehlakçının zövq müxtəlifliyinin funksiyası kimi çıxış edir.

Müşahidələr göstərir ki, artan imkanlar həm də əlavə tələbat doğurur. Yəni iqtisadi mərkəzəqaçma ən zəruri tələbatların daha yaxşı ödənilməsi üçün şərait yaratmaqla bərabər, onların modifikasiyasına da rəvac verir. Bu və digər səbəb-

lərdən iqtisadi fəallıq səviyyəsindəki fərqlər regionların sosial-iqtisadi inkişafında qeyri-tarazlığı şərtləndirən mühüm amilə çevrilir. Makroiqtisadi baxımdan belə vəziyyət, heç də həmişə müsbət qarşılanmır. Odur ki, əksər ölkələrdə regionların tarazlı inkişafına yönəlik siyasət işlənib hazırlanır və həyata keçirilir. Tarazlı regional inkişafın arqumentləri kimi aşağıdakılar önə çəkilir:

- ölkənin resurs potensialında istifadə səmərəliliyinin artırılması. Belə ki, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindəki regional fərqlər milli miqyasda resursqoruyucu yanaşmaların reallaşmasına müsbət təsir etmir;
- istehsal və sosial infrastrukturun regional inkişaf səviyyələrinin yaxınlaşdırılması zərurəti. İnfrastruktur şəbəkələrində ərazi fərqləri onların ahəngdar fəaliyyətinə neqativ təsir göstərir;
- ucqar rayonlarda ekoloji vəziyyətə diqqətin azalması. Postindustrial cəmiyyətdə ucqar region anlayışı öz əvvəlki məzmununu itirməkdədir. Əgər əvvəllər iri şəhərlərdən daha uzaqda olan ərazilər öz biomüxtəlifliyi ilə fərqlənirdisə, hazırda onlar, bəzən xammal əlavələri kimi ekoloji durumu daha zəif olan regionlar kimi narahatlıq doğurur.

Sadalanan arqumentlərin sayını artırmaq da olar. Bununla belə, təkcə qeyd olunanlar tarazlı regional inkişaf və iqtisadi mərkəzəqaçmanın rəasional vəhdətinin mümkünliyünü söyləməyə əsas verir. Məsələ ondadır ki, tarazlı regional inkişaf konsepsiyası hər bir regionun iqtisadi mərkəzinin formalaşması zərurətini inkar etmir. Başqa sözlə, bu halda iqtisadi mərkəzəqaçma təkcə milli miqyasda deyil regional miqyasda baş verir. Onun vektorlarının kəşşməsində isə texnoloji, innovativ və digər baxımdan daha yüksək fəallığa malik qovşaqlar formalaşır. Birvektorlu iqtisadi mərkəzəqaçma halından fərqli olaraq, bu zaman çoxvektorlu iqtisadi inkişaf arealı təşəkkül tapır. Bu isə iqtisadi fəallıq coğrafiyasının genişlənməsi, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindəki fərqlərin azalması deməkdir.

İqtisadi mərkəzəqaçma və tarazlı regional inkişaf məsələlərinə vahid kontekstdə baxış investisiya siyasətinin prioritetlərinin dəyişməsinə, istehsalın şaxələndirilməsinə səbəb olur. Faydalı qazıntıların, digər təbii resursların səmərəli istifadəsi üçün qüvvələrin səfərbər edilməsi, regional və milli miqyasda baş verir. Bu prosesin sürətlənməsi üçün zəruri tənzimləyici tədbirlər kompleksi hazırlanmalı və müntəzəm təşhihlərlə həyata keçirilməlidir. İlk baxışda bir qədər ziddiyyətli görünən bu yanaşma, praktiklərin hər addımda rastlaşdıqları vəziyyətə adekvatdır. Doğrudan da biznes dairələri daim yeni qərarlar qəbul etməklə resurslardan istifadə baxımından çevik manevr etməli olurlar.

Qeyd olunanlar, iqtisadi mərkəzəqaçma amili nəzərə alınmaqla regionda tarazlı investisiya fəaliyyətinin perspektivlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. İlk növbədə, əlbəttə tarazlı regional investisiya fəaliyyətinin prioritetləri əsaslandırılmalı, həmin fəaliyyətin perspektivlərini müəyyənləşdirərkən çoxvektorlu iqtisadi inkişaf arealının tələbləri nəzərə alınmalıdır. Başqa sözlə iqtisadi mərkəzəqaçma amili nəzərə alınmaqla regionda tarazlı investisiya fəaliyyətinin perspektivlərinə, hər şeydən əvvəl, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindəki fərqlərin azalması və iqtisadi fəallıq coğrafiyasının genişlənməsi aid olunmalıdır.

Regionların tarazlı inkişafının sözügedən perspektivləri aşağıdakı prioritetlərə uyğun fəaliyyətin genişlənməsi və müvafiq investisiya təminatı sisteminin təkmilləşdirilməsi sayəsində reallaşa bilər: - ümimilikdə klasterial inkişafın və regionlarda aqrar- sənaye klasterlərinin investisiyalaşdırılması; - kooperasiya hərəkatının təşviq edilməsinin maliyyə mexanizmində dövlət və özəl bölmənin birgə investisiyalarının rolunun artırılması; regionlarda iri təsərrüfatların yaradılması prosesinin, müxtəlif ölçülü təsərrüfatların səmərəli fəaliyyəti üçün adekvat investisiya mühitinin formalaşdırılması ilə müşayiət olunması; innovasiyaların investisiyalaşdırılması üzrə regional strategiyanın reallaşdırılması; ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin və o cümlədən, regionlarda ekoloji təsərrüfatçılığın investisiyalaşdırılması.

TURİZMİN VƏ MİLLİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFININ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Müjkan MƏMMƏDZADƏ

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiiyəsi və İdman Akademiyası

mujkan@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Müasir dövrdə turizm milli iqtisadiyyatlarda əhəmiyyətli rol oynayır. Xammal istehsalı və hətta maddi resurslara əsaslanan emal sənayesi sahələrindən fərqli olaraq, turizmin potensialı tükənməzdir—bir dəfə böyük investisiyalar qoyub, dünya turizm bazarında özünə yer eləmiş dövlətlər sonralar nisbətən az xərclərlə böyük gəlirlər əldə edirlər. İldən-ildə sürətlə artan turist səyahətlərinin sayı bu qənaəti daha da gücləndirir.

Makroiqtisadi səviyyədə turizmin iqtisadi səmərəliliyi dedikdə ölkə miqyasında turizmin təşkili, ölkə əhalisinin turizm xidməti ilə təminatı və turist firmalarının fəaliyyətindən əldə edilən səmərə nəzərdə tutulur. Ölkənin gəlmə turizm sahəsində beynəlxalq səviyyədə fəaliyyəti görünməyən ixrac da adlandırılır.

İqtisadiyyatın başqa sahələrində olduğu kimi, turizmin milli iqtisadiyyata təsirinin qiymətləndirilməsi üçün onun göstəriciləri milli istehsal göstəriciləri ilə müqayisə edilir. BMT-nin tövsiyəsinə görə aşağıdakı əsas meyarlardan istifadə olunur.

- Turizmin ÜDM-də payı.
 - Turizmin idxalda payı.
 - Turizmin son istehlakda payı.
- Turizmin ölkə iqtisadiyyatına təsirində iki əsas istiqamət fərqləndirilir.
1. Turizmin iqtisadiyyata birbaşa təsiri. Turistin turizm əmtəə və xidmətlərinə görə çəkdiyi xərclər firmaların mənfəətlərini artırmaqla, əlavə məşğulluğu təmin etməklə ölkə iqtisadiyyatının inkişafına bilavasitə təsir göstərir.

2. Turizmin iqtisadiyyata dolayı təsiri (multiplikator effekti). Bir sıra ölkələrdə turizmin milli iqtisadiyyata bilavasitə təsirini müəyyənləşdirmək üçün turizm gəlirləri multiplikatorundan istifadə olunur. Bu göstərici turizm investisiyalarının vahid artımı nəticəsində müxtəlif iqtisadi indikatorların artımını göstərən əmsaldır.

Bütün bunlar öz növbəsində ölkədə iqtisadi canlanmaya gətirib çıxarır.

Nəzərə alsaq ki, turizmin inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə idxal tələb edir, belə qənaətə gəlmək olar ki, ölkənin gələn turizm fəaliyyəti və ümumən turizm klasteri sahəsində fəaliyyəti ilə əlaqədar xalis ixracı nə qədər böyükdürsə, multiplikativ effektdə bir o qədər böyük səmərə verir. Beləliklə, turizmdən əldə edilən milli gəlir daxili bazar subyektləri–ev təsərrüfatları, sahibkarlıq sektoru və dövlət tərəfindən müxtəlif istiqamətlərdə istifadə olunur

Bu istiqamətlərin milli iqtisadiyyata təsirlərini iki yerə bölmək olar.

- a) Qeyri-effektiv və ya neqativ təsirlər:

- ev təsərrüfatlarının qənaət etdiyi pulun cari ilin investisiyasına yönəldilməyən hissəsi;
- bütün subyektlərin idxal xərcləri.

- b) Müsbət təsirlər: bütün subyektlərin daxili istehsal əmtəə və xidmətlərinə çəkidləri xərclər.

Turizmin bir çox sahələrində, xüsusən ölkənin əyalətlərində inkişaf edən turizm sənayesindən, o cümlədən, aqrar, dağ və rekreasiya turizmindən gəlir bu sahələrdə çalışanların əsasən, yoxsul təbəqələrə məxsus əhali kateqoriyaları arasında bölünür. Bu təbəqənin qənaətə meyilliliyi yüksək olmadığından və onların gəlirlərinin əsas hissəsi istehlaka yönəldildiyindən birinci növbə problem kimi aktuallığını itirir. Azərbaycan kimi ölkələrin mühüm problemi bütün subyektlərin xərclərində idxal malları və xidmətlərinin xüsusi çəkisinin yüksək olmasıdır. Bu problemin həlli turizm sənayesinin ixtisaslaşmış klaster şəklində inkişafı mümkündür.

Turizmin inkişaf dinamikası milli iqtisadiyyatın iqtisadi dövrün hansı fazasında olmasından çox asılıdır.

Turizmin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rolu məşğulluğun artımına təsirində də öz əksini tapır. Hazırda dünyada hər 15 nəfərdən biri turizm sahəsində çalışır. Multiplikativ effekt nəzərə alınmadan turist xidmətlərinə cəlb olunmuş işçilərin sayı turistlərin sayından çoxdur. Dünyanın müxtəlif regionlarında məşğul əhalinin ümumi əhali sayında xüsusi çəkisi 2-6% dəyişməklə ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə əhəmiyyətli əlaqə nümayiş etdirmir. Bu da bir daha onu sübut edir ki, Çin, Hindistan və İndoneziya kimi əhalinin sıx olduğu və işsizliyin yüksək həddə çatdığı ölkələrdə turizm insanların mühüm gəlir mənbəyidir.

Ölkədə turizm sahəsində məşğulluğun təminat imkanlarının qiymətləndirilməsi üçün məşğulluq əmsalından istifadə olunur. Məşğulluq əmsalı turizm sənayesində məşğul əhali ilə bu əhaliyə görə əlavə iş yerlərinin sayının cəmindən ibarətdir. Məsələn, əgər məşğulluq əmsalı 1,3-dürsə bu, o deməkdir ki, bu sahədə məşğul olanlardan əlavə əhalinin 30%-nin burada işləmə imkanı vardır. Aydındır ki, məşğulluq əmsalı ölkə əhalisinin sayı ilə düz, ölkədə məşğulluq səviyyəsi ilə tərs mütənəsidir. Turizm sənayesində məşğulluq göstəricilərinin nisbətən dəqiq hesablanması mehmanxana və kurort-sanatoriya müəssisələrində həyata keçirilir.

Turist bilavasitə turist xidmətlərinə çəkdiyi xərclərlə yanaşı aldığı mallar vasitəsilə də bu ölkəyə xeyir verir, hətta bəzi hallarda bu daha çox üstünlük təşkil edir. Bu səbəbdən turizm iqtisadiyyatı elmində turizmin xüsusi növü kimi fərqləndirilən şop-turlar tədqiq edilir. Müasir dövrdə çıxış şop-turizmi əsasən keçid iqtisadiyyatını yaşayan-Rusiyada, Polşada, Çində, həmçinin Azərbaycanda geniş yayılmışdır ki, bu da qəbul edən ölkələrin ÜDM-nin artmasına öz töhfəsini verir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, turizm vasitəsilə kapital inkişaf etmiş ölkələrdən zəif ölkələrə axır. Bunu nəzərə alan inkişaf etməkdə olan ölkələr turizm sahəsinə investisiyalar üçün əlverişli şərait yaratmaqla bu prosesi daha da stimullaşdırır.

THE CURRENT GLOBAL CRISIS AND ITS CAUSES

Murad ŞİRƏLİYEV

Kapital Bank

murad.shiraliyev@kapitalbank.az

Bakı / AZƏRBAYCAN

The modern world economy is on the post-crisis recovery stage after unprecedented in scale and destructive financial consequences of the collapse. The crisis, which began with the troubled U.S. mortgage market, had affected almost all countries of the world and most segments of the global economic environment. This indicates the new level of globalization and, of course, contributes to the deepening of the existing contradictions and layering problems in the world economy, especially in its financial and banking sector. Under these circumstances, it is especially important to study the factors and causes of the crisis.

Research studies of countermeasures to consequences and causes of the crisis give contradictory results. Special attention in the system of measures to overcome the consequences of the financial crisis should be paid to stabilize the situation in the banking sector. This could be explained by the fact that the crisis in the banking system is more dramatic in content than it is in the stock or financial markets. The annual report of the World Bank noted that after the crisis was "officially recognized" in the second half of 2007, the global financial system was exposed to "stresses" caused global imbalances, which affected almost all countries of the world. In today's global environment, financial explosion in economically integrated regions takes the form of a chain reaction, and in a less integrated - the form of interference with the growing continuous-damped oscillations.

The causes of the global crisis have a number of factors that influence on the significant changes in the global economic and financial environment. The root cause of the global financial turmoil was the mortgage crisis in the U.S. economy in 2007, and its echoes in Europe and Asia. The impetus to these processes was given by the highest U.S. regulatory authorities. In 2003, the Federal Reserve System (FRS) U.S. decreased interest rates - up to 1%, which has led to serious shortcomings in the credit system. U.S. banks actively began providing loans for housing, not considering the quality of the loans. Loans were given without supporting documents of income, statements of the credit bureau, and often without collateral. In addition preferential terms (5 years) were applied to repayment of loans (it was not paid) and interest payments (which was payable at a minimum). Consequently, the amount of the mortgage market in the U.S. reached 75% of GDP and a quarter of loans could not be repaid. In 2006, the situation even worsened after the intervention of the Federal Reserve, whose actions were opposite to those in 2003, this time the interest rate has been greatly increased. Borrowers have failed to repay the loans. More than 100 defaulted investment and credit companies terminated the loan and investment programs in housing. In 2007, there were approximately 300 thousand of defaults on mortgage loans in the U.S., and the loss of banking and financial institutions amounted to 300 billion dollars. 26 major banks, mortgage and insurance companies suffered the greatest losses. They have lost more than \$ 1 billion each, and together - almost 170 billion dollars of their income. The causes of the development of crisis also include the use of risky financial innovations such as credit default swaps, securitization of mortgage loans, opaque and unregulated weave mortgage market to the stock and other financial markets.

The existence of large amounts of speculative capital should also be emphasized. Over 90% of operations on world stock markets had no connection with trade and long term investment. Turnover of the speculative capital in the international financial system had led to increased financial fragility, both on a national and global scale. The spread of the "financial bubbles" can be named as another cause of the global financial crisis. Inefficiency and inconsistency between national regulatory and supervisory institutions in developed countries, weakened the whole system of supervision of financial institutions, caused the lack of ability to predict the risk of insolvency of the debtor, facilitated the deployment of the crisis in the global financial system. Differences in financial and economic practices of individual countries did not allow countries to act in concert and to take urgent anti-crisis policy to curb the crisis processes in the initial stage. All of this eventually led to destructive imbalances in the financial sector.

Based on analysis, we can identify the following reasons, which have become a threat to the global economic environment and caused the deployment of the global financial and economic crisis:

1. pursuit of economic subjects to high profits;
2. the associated excessive risks from long-term period of economic growth;
3. imperfect risk management at the level of market participants;
4. unstable and inconsistent macroeconomic policies that do not take into account changes that have occurred in the global financial environment, and are not aimed at structural reform;
5. functional inefficiency of international institutions and their helplessness in the beginning of the crisis.

AZERBAIJAN DEVLET PETROL ŞİRKETİ SOCAR-IN TÜRKİYE YATIRIMLARINDA BAKÜ-TİFLİS-CEYHAN PETROL BORU HATTININ ROLÜ

Mutlu BALOĞLU

Qafqaz Üniversitesi

mutlubal@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Bağımsızlığının ikinci yılında kurulan Azerbaycan devlet petrol şirketi (Socar) çok kısa zamanda gelişerek dünya çapında uluslararası bir petrol şirketi haline gelmiştir. 70 binden fazla personeliyle dünyanın 23 ülkesinde temsilcilikleri, ticari faaliyetleri ve fabrikaları bulunan şirketin yurt dışındaki yatırımları başarıyla devam etmektedir. Özellikle Türkiye'deki yatırımlar milyar dolarlarla ifade edilmektedir. Bu makalede zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip ve dünyanın en hızlı büyüyen ekonomilerinden biri olan Azerbaycan'ın Türkiye'de yapmış olduğu yatırımlar ve bu yatırımlarda Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının etkileri değerlendirilmiştir.

Uzun süren siyasi ve stratejik çekişmeler sonunda 2002 yılında temeli atılan ve 2005 yılında faaliyete geçen Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı Azerbaycan petrolünün dünya piyasalarına doğrudan ulaşmasını sağlamıştır. Azerbaycan ekonomisinin can damarı hükmünde olan Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattından (BTC) elde edilen gelirler hem ülke içerisinde yatırıma ve halkın refah seviyesinin yükseltilmesinde kullanılmış hem de yurtdışında önemli stratejik yatırımlar yapılarak petrol sonrası dönem garanti altına alınmıştır. Bu yatırımlar sayesinde Azerbaycan ekonomisi sadece petrole dayalı bir ülke olmaktan çıkmış sanayisi inkişaf eden üretici ülke olma yoluna girmiştir.

SOCAR'ın Türkiye'deki yatırımları İzmir Aliağa'da yerleşen Türkiye'nin en büyük petrokimya tesisi Petkim'i satın almasıyla başlamıştır. SOCAR, Türkiye'nin en büyük petrokimya şirketi olan Petkim 2018 yılına kadar 10 milyar doların üzerinde bir yatırım stratejisi açıklamıştır. Petkim sahasına yapılacak yatırımlarda en büyük payını Star petrokimya rafinerisi oluşturmaktadır. Star rafineri fabrikası Petkim petrokimya tesislerinin mevcut alanı içerisinde kurulacak 10 milyon ton ham petrol işleme kapasitesine sahip bir tesis olacaktır. (SOCAR Türkiye Dergisi). Ayrıca

STAR Rafinerisi, 5 milyar dolarlık yatırım bedeli ile Türkiye'nin tek noktaya yapılacak en büyük yatırımı olma özelliğini taşımaktadır. Petkim Yarımadası'nda oluşturulan rafineri-petrokimya entegrasyonunun enerji ihtiyacının güvenli ve ekonomik olarak karşılanması için rafineri ile entegre bir enerji santralinin kurulması ve Petkim yarım adası içinde var olan limana ilave olarak kurulacak konteynır limanı için yaklaşık 1 milyar 340 milyon dolar yatırım yapılması planlanmıştır.

Şahdeniz 2 projesi kapsamında Azerbaycanda üretilecek doğal gazın Türkiye üzerinden Avrupaya transit taşınması amacıyla Bakü- Tiflis -Erzurum hattından ayrı olarak müstakil bir boru hattının inşa edilmesini kapsayan Trans Anadolu Doğalgaz Hattı Projesinin (TANAP) 2018 yılında ise faaliyete geçeceği öngörülmektedir. Boru hattı maliyeti 6-7 milyar dolar civarında olacağı tahmin edilmektedir. Proje sadece Azerbaycan gazının değil, diğer ülke gazlarının da bu hatla taşınmasına olanak verecek niteliktedir. Socar ileriki yıllara yönelik yatırım planlarında, doğal gaz dağıtım ayağında ve Socar markasıyla akaryakıt dağıtımına da girmeyi planlamaktadır.

Görüldüğü gibi Socar'ın Türkiye'deki yatırımları toplamda 17-18 milyar dolar civarındadır. Bu yatırım hacmiyle Azerbaycan, son yıllarda en fazla doğrudan yatırım yapan ülkeler sıralamasında ilk sıraya yükselmiştir. Bütün bu yatırımlarda Azerbaycan petrolünün dünya pazarlarına güvenli ve bağımsız bir şekilde ulaşmasını sağlayan BTC nin rolü çok önemlidir. Açık denizlere kıyısı bulunmayan ve Rusya'ya bağımlı olan Kazakistan , Türkmenistan ve Azerbaycan gibi petrol ve doğalgaz ülkeleri arasında en avantajlı olanı kuşkusuz Azerbaycandır. BTC hattı sayesinde ürettiği petrolü Akdenize indirmeyi başarmıştır. Ceyhan Terminalinden tankerlere ham petrol yüklemeye 2 Haziran 2006 da başlamış ve bu güne kadar **2121** tanker ile **1.637** milyon varil (**220 milyon ton**) ham petrol sevk edilmiştir. Türkiye'nin BTC hattından vergi ve taşıma bedeli olarak doğrudan ekonomik geliri çok azdır. Yıllık yüz milyon dolar civarında pompa istasyonları, bakım vs.gibi işletim masrafı da yine Türkiye'ye aittir. Bununla birlikte boru hattının inşası aşamasında planlanan maliyetler dışında 1,5 milyar doları karşılamasıyla eleştiri oklarını üzerine çekmiş ve bu hattın ekonomik olmadığı üzerinde tartışmalar yapılmıştır. Ceyhandan akan petrole seyirci kalınması, yapılması planlanan rafineri yatırımlarının tamamlanamaması gibi olumsuz durumlara rağmen yapılan bütün bu yatırımlar olumsuz havayı dağıtmıştır. Bu gün gelinen noktada ceyhandan akan petrol Türkiye'ye yatırım olarak geri dönmüştür ve dönmektedir.

AQRAR SAHƏDƏ TƏNZİMLƏMƏNİN KƏMİYYƏT XARAKTERİSTİKALARINA DAİR

Nail HÜSEYNQULİYEV

Azərbaycan Elmi Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutu

narmin_alieva1@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Xalis bazar prinsiplərinin özünü doğrultmadığı müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi sisteminin inkişaf imkanları və meyilləri, bu prosesin bütün iştirakçılarının, o cümlədən iş adamlarının, müvafiq dövlət strukturlarının, tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Dövlətin himayəsinə daha çox ehtiyacı olan kənd təsərrüfatında və onunla sıx qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərərək əhalini ərzaq məhsulları və sənayeni xammalla təmin edən sahələrdə inkişafın səmərəli tənzimlənməsi məsələləri, bu baxımdan xüsusilə aktual olaraq qalır.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi dövlətin idarəetmə funksiyasının tərkib hissəsi olmaqla iqtisadi subyektlərin fəaliyyətini nizamlayan qaydaların müəyyənləşdirilməsi və dəyişən şəraitə adekvat dəyişikliklərin həyata keçirilməsini, nəzarət və koordinasiya tədbirlərinin icrasını, bu və ya digər sahədə prioritetlərin əsalandırılması və müvafiq normativlərin hazırlanmasını nəzərdə tutur. Aqrar sahədə tənzimlənmənin müxtəlif formaları (büdcə-vergi, pul-kredit, inzibati-iqtisadi, qiymət tənzimlənməsi, indikativ planlaşdırma və i.ə.) fərqli metodiki yanaşma tələb edir.

Aqrar bazar subyektlərinə təsir baxımından iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi metodlarının (birbaşa və dolaylı) fərqləndirilməsi iqtisadi proseslərə müdaxilə dərəcəsini nəzərə almağı metodiki cəhətdən aktullaşdırmış olur. Bununla belə, sahədə iqtisadi proseslərə müdaxilənin eyni dərəcəsində tətbiq edilən üsulların belə, metodiki təminatında nəzərəcərpəcə fərqlər müşahidə olunur. Məsələ ondadır ki, birbaşa təsir metodu kimi kənd təsərrüfatına dövlət sifarişləri dövlət və təsərrüfatçılıq subyektləri arasında müəyyən miqdarda və müddətdə məhsul istehsalı, bazarın müəyyən seqmentində təklifin stimullaşdırılması, yeni texnologiyaların tətbiqi və i.ə. kimi məsələlərin müqavilə əsasında rəsmiləşdirilməsi və icrasını nəzərdə tutursa, dövlət büdcəsindən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına prioritet sahənin inkişafı üçün verilən subsidiyalar, adətən ərzaq təhlükəsizliyinin təminatına, dotasiyalar, deyək ki, enerji daşıyıcılarının qiymətində baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar yaranan disproportsiyanın aradan qaldırılmasına xidmət edir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin dolaylı üsulları əmtəə-pul alətlərindən, o cümlədən vergitutmanın səviyyəsi, vergi güzəştləri sistemi, qiymətlərin tənzimlənməsi, resurslara görə haqq, kredit tənzimlənməsi, idxal-ixracın gömrük tənzimlənməsindən, həmçinin istehsal-kommersiya fəaliyyətinin proqramlaşdırılmasından, proqnozlaşdırmada ekspert qiymətləndirmələrindən və ssenariləşdirmə üsulundan istifadəni nəzərdə tutur.

İqtisadiyyatın və onun aparıcı sahəsi olan aqrar iqtisadiyyatın tənzimlənməsi sisteminin kəmiyyət xarakteristikaları tənzimləməyə konseptual yanaşmalardan, bilavasitə asılıdır. Məlum olduğu kimi, həmin istiqamətlər qismində, ilk növbədə:

- iqtisadiyyatda dövlətin iştirakının minimum, iqtisadi sərbəstliyin yüksək səviyyəsini nəzərdə tutan tənzimlənmənin həyata keçirilməsi;
- iqtisadiyyatda dövlətin, rəqabət mühitini dəstəklənməsini nəzərdə tutaraq sosial-iqtisadi inkişaf prioritetlərinə əsaslanan fəal iştirakı qeyd olunmalıdır.

Göstərilən istiqamətlər üzrə tənzimlənmə sistemində və ondan istifadə prosesində tətbiq edilən üsullar, ümumilikdə metodiki təminat, əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

İqtisadi sərbəstliyin yüksək səviyyəsini nəzərdə tutan tənzimləmə istiqamətində dövlətin iqtisadiyyata təsiri maliyyə-kredit alətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Metodiki baxımdan iqtisadiyyatda dövlətin iştirakının minimumlaşdırılmasını və dolayısı yolla tənzimləmə prosesində ümumi, statistik və bir sıra digər üsullardan istifadə edilir. Sadalanan təhlil və proqnozlaşdırma üsulların nəticələrinin formallaşma vəziyyəti, başqa sözlə ümumiləşdirmələrin kəmiyyətə ifadə olunması səviyyəsi ciddi surətdə fərqlənir. Belə ki, tənzimləmənin ümumi üsullarının (məntiqi, sistemli və i.a. təhlil) tətbiqi sayəsində aqrar fəaliyyətin makroiqtisadi mühitini səciyyələndirməklə, sosial-iqtisadi proseslərin gedişini izləməklə, bir sözlə kompleks kəmiyyət və keyfiyyət təhlili sayəsində əldə olunan nəticələr hadisələri qabaqcadan görməyə, bu və ya digər dərəcədə imkan versə də, heş də həmişə perspektiv parametrlərin zəruri detallandırılmasını təmin etmək olmur.

Dövlətin sosial-iqtisadi inkişaf prioritetlərinə əsaslanan fəal iştirakına yönəlik tənzimləmənin gedişi və nəticələri bu prosesdə tətbiq edilən statistik və iqtisadi-riyazi üsullardan istifadə halında konkret təsir kəmiyyətə ifadə alır. Belə ki, məqsədyönlü struktur dəyişikliklərini, investisiya və innovasiya fəallığının təşviqinə yönəlmiş sistemli tədbirlərin icrasının start vəziyyətini qiymətləndirmək və onun nəticələrini proqnozlaşdırmaq üçün istifadə olunan digər üsullarla müqayisədə statistik (iqtisadi qruplaşdırma, ekstropolasiya, indeks metodları və i.a.) və iqtisadi-riyazi üsullardan (istehsal funksiyalarının qurulması, xətti, qeyri-xətti, diskret, stoxastik proqramlaşdırma, ehtiyatların idarə edilməsi və s.) istifadə tənzimləyici tədbirlərin gedişi və nəticələrinin kəmiyyətə ifadəsi imkanlarını dəfələrlə artırır.

Aqrar sahədə tənzimlənmə sisteminin metodiki təminatında normativlərdən istifadə mühüm yer tutur. Tənzimləmədə çoxsaylı norma və normativlərdən istifadə onun nəticələrinin kəmiyyət xarakteristikalarını zənginləşdirir. Haqqında danışılan normativlərə :

- xammal, material və yanacaq sərfini normalaşdıran texniki-iqtisadi normativlər;
 - maliyyə normativləri, vergilər, büdcəyə ödəmələr, transfertlər, bank fəaliyyətini nizamlamağa xidmət edən uçot dərəcəsi, məcburi ehtiyatların həcmi xarakterizə edən iqtisadi normativlər;
 - yaşayış minimumu, rəşional istehlak, istehlak büdcəsini əhatə edən sosial normativlər;
 - torpaqların, havanın, suyun çirklənməsinin yol verilən həddini əks etdirən ekoloji normativlər aid olunur.
- Aqrar sahədə tənzimlənmə prosesinin kəmiyyət xarakteristikaları aşağıdakı vəzifələrin həllində istifadə olunur:
- struktur təkmilləşdirmələri;
 - istehsalın intensiv inkişafının məqbul iqtisadi və ekoloji hədlərinin müəyyən olunması və kənarlaşmaların aradan qaldırılması;
 - investisiya tələbatının ödənilməsi;
 - kəndin sosial- iqtisadi inkişafının proqnozlaşdırılması;
 - dövlət satınalmalarının həcmi və strukturunun müəyyənləşdirilməsi;
 - aqrar-ərzaq bazarında haqsız rəqabətin qarşısının alınması; .
 - kənd təsərrüfatının çoxfunksiyallılığının təminatı və i.a.

QIYMƏT MEXANİZMİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN TƏHLİLİ VƏ ANTİİNFLYASIYA TƏDBİRLƏRİ

Natiq HACIYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

n.gadjiev2012@yandex.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

İqtisadiyyatın inkişafına və əhalinin maddi rifahına bilavasitə təsir göstərən inflyasiya ilə mübarizənin çətinliyi ondadır ki, o, tarixən olduqca mürəkkəb və ziddiyyətli bir problemdir.

Təəssüflər olsun ki, inflyasiya ilə əlaqədar müzakirələr aparılarkən çox vaxt ona birtərəfli münasibət bəslənilir: bəzən yalnız daxili bazar qiymətlərinin artmasından, bəzən isə milli valyutanın digər valyutalara nisbətən qiymətdən düşməsindən ayrılıqda söhbət açılır. İnflyasiya ilə mübarizənin səmərəliliyi və iqtisadi sabitliyin qorunması isə tələb edir ki, onun dərin kökləri hərtərəfli araşdırılsın, həm daxili, həm də xarici aspektləri diqqətlə öyrənilib nəzərə alınsın. Bu baxımdan bir qədər tarixə meyl pis olmazdı.

Dünya iqtisadi ədəbiyyatında əmtəə qiymətlərinə maraq XX əsrin astanasında xeyli güclənmişdir, hərçənd qiymət və dəyər anlayışlarına nəzəri baxışların tarixi çox keçmişlərə gedib çıxır. Bu dövrdə qiymətlərin azalması meylləri onların artım meylləri ilə əvəz olundu. Tarixi olaraq bu proses azad kapitalizmdən dövlət — inhisarçı kapitalizmə keçidlə üst-üstə düşmüşdü.

Bahaçılıq termini (*almanca-truerung*) — bu proses iqtisadi ədəbiyyata məhz bu adla daxil olmuşdur və XX əsrin əvvəllərində bir sıra marksist, burjuva rus və qərb iqtisadçıların bəzi əsərləri buna həsr olunmuşdur. Artıq o dövrdə bahaçılıq həmin bu halın aydınlaşdırılmasında bir sıra prinsipial fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur. Bəzi iqtisadçılar onun səbəbini istehsal xərclərinin və tələbin artmasında, digərləri-qızıl hasilatının artmasında və onun hasilat xərcinin azalmasında, üçüncülər isə-pul tədaviyünün pozulmasında görürdülər. Lakin artıq elə həmin illərdə Qərbi Avropa iqtisadi fikir nümayəndələrindən fərqli olaraq, İngilis dilli dövlətlərin iqtisadçı alimlərinin əsərlərində “bahaçılıq” termini vətəndaş

müharibəsi dövründə ABŞ-da yer almış prosesin adına analogi olaraq “inflyasiya” (*ingilis-inflation - şişmə*) termini ilə əvəz olundu.

Artıq inqilabdan sonrakı dövrdə Sovet iqtisadi ədəbiyyatında həm “bahaçılıq” termini və həm də “inflyasiya” termini istifadə olunurdu. İqtisadi kateqoriya kimi ilk dəfə “inflyasiya” termininə 1925-ci ildə Z.P.Evzlin və S.A.Falknerin əsərlərində rast gəlinir. Lakin bu əsərlərdə inflyasiyanın tədqiqi səthi xarakter daşıyır. Anikinin tədqiqinə görə “inflyasiya” terminini ilk dəfə Amerika iqtisadçısı A.Delmar 1865-cü ildə istifadə etmişdir.

İnflyasiyanın keçmiş SSRİ məkanında ilk tədqiqatçıları V.V.Novojilov, S.Q.Strumilin və S.M.Kiselov olmuşlar. Novojiliova görə “inflyasiya-artıq pul buraxılışıdır-əmtəə dövriyyəsinin vəziyyətilə müqayisədə artıqlıqdır. İnflyasiyanın zahiri təzahürü əmtəə qiymətlərinin artımıdır”. C.Strumilin və V.Kiselev da inflyasiyanı tədaviyə alın pul artıqlığı ilə əlaqələndirirdilər. Novojilov tədiyyələrin həyata keçirilməsi üçün artıq pul emissiyasını fiskal inflyasiya, xidmətlərin göstərilməsi üçün artıq pul buraxılışını isə bank və ya kredit inflyasiyası adlandırırdı. O, inflyasiyanın yenidən bölüşdürücü aspektini təhlil edərək qeyd edir ki, onun mənfiliyi “qiymət və gəlirlərin artmasında deyil, qiymətlərin və gəlirlərin yüksəlməsi prosesində əmtəələr dünyasına aidiyyəti olmayan, lakin artıq pul buraxılışının səbəb olduğu ayrı-ayrı qiymətlərin öz aralarında və gəlirlər arasında nisbətlərdə dəyişikliklərə baş verməsindədir”.

Bununla yanaşı Sovet iqtisadi fikrində bahaçılığın da səbəbləri tədqiq olunurdu. Bu zaman bu terminin adı altında qiymətlərin ümumi səviyyəsinin artımı başa düşülürdü, yəni inflyasiyadan da geniş bir anlayış nəzərdə tutulurdu. Bəzi iqtisadçılar məsələn, E.Varqa bahaçılığın səbəbini pul tərəfində deyil, əmtəə tərəfdə axtarırdılar, yəni bahaçılıq inflyasiyaya paralel hal kimi araşdırırdılar. Müharibədən qabaqkı dövrdə bahaçılıq probleminin əhatəli tədqiqini V.İ.Serebryakov həyata keçirmişdir. Lakin artıq 30-cu illərdən sonra “bahaçılıq” termini siyasi-iqtisadi bir kateqoriya kimi elmi dövriyyədən çox uzun müddət silindi. Sovet və qərb hakimiyyəti separat razılığa gəldilər.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, qiymətlərin tənzimlənməsi, inflyasiya, bahaçılıq, antiinflyasiya tədbirləri dövlət və onun iqtisadiyyatının mövcud olduğu bütün dövrlərdə əsas məsələlərdən olmuşdur. Belə ki, inflyasiyanın səbəbini artıq pul buraxılışı ilə, əmtəə kütləsilə, əmtəələr dünyasına aidiyyəti olmayan, ayrı-ayrı qiymətlərin öz aralarında və gəlirlər arasında nisbətlərdəki dəyişikliklərlə, mürəkkəb ümumi iqtisadi proseslərlə, bir çox başqa amillərlə əlaqələndirirdi və yekunda sırf siyasi xarakter daşdığı nəticəyə gəlməyə səbəb olmuşdu. İnflyasiyanın iqtisadi artımla, inhisar qiyməti artımı və kredit ekspansiyası ilə, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsilə bağlı olan iqtisadiyyatın millitarizasiyası, elmi-texniki işlərin, infrastrukturanın maliyyələşdirilməsi, ətraf mühitə çəkilən xərclərlə, investisiya ilə, xarici valyutanın milli valyutaya mübadiləsi, idxal olunan əmtəələrin qiymətlərinin artması hesabına istehsal xərcləri, valyuta bazarlarının milli qiymətlərə əlverişsiz təsirlə, büdcə xərcləri, əhəlinin gəliri, idxalın əvəzedilmə dəyəri, kənd təsərrüfatı əmtəələrinin yüksək dəyəri, ticarət şərtinin hərəkəti (idxal-ixrac qiymətlərinin nisbətləri), işsizliyin səviyyəsilə əlaqələndirilməsini söyləmək lazımdır.

Yekunda isə aşağıdakı alimlərin fikirlərini söyləmək istərdim. Fransız iqtisadçısı P.Biakaba yazırdı: “Müasir iqtisadi təhlil inflyasiyanın kifayət edici izahını vermir. Biz bu fenomen haqda danışırıq, faktiki olaraq onun nə olduğunu, onun ümumən mövcud olduğunu bilməyərək onunla mübarizə aparırıq”. İsveç iqtisadçısı E.Şteysler bəyan edirdi: “İnflyasiya – bu qiymətlərin ümumi artımıdır”. İnflyasiyanın səbəblərinin izahında İngilis “Economist” jurnalı inflyasiyanın 14 səbəbini göstərmiş, fransız iqtisadçısı A.Nikolai inflyasiyanın 42 səbəbini sadalamışdır.

KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARI İXRACININ STİMULLAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Nicad NƏRİMANOV

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
n.nerimanov@mail.ru
Bakı/AZƏRBAYCAN

Son illər həyata keçirilən məqsədyönlü iqtisadi siyasət nəticəsində ölkə iqtisadiyyatı dinamik inkişaf edir. İqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişaf etdirilməsi sahəsində aparılan tədbirlərin məntiqi nəticəsi olaraq qeyri-neft sektorunda istehsal olunan ümumi məhsulun həcmi artmaqdadır. Məlumdur ki, ölkədə aparılan iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən biri də neftdən asılılığın aradan qaldırılması, iqtisadiyyatın diversifikasiyalı inkişafına nail olunmasıdır. Bu məqsədlə 2011-ci ildə neft sektoruna 2964,9 milyon manat investisiya yönəldirildiyi halda, qeyri-neft sektoruna isə 9811,5 milyon manat investisiya yönəldirilmişdir. Təbii ki, bu investisiyalar özünü müxtəlif sahələrin inkişafında tapır. İnvestisiyalarla yanaşı ölkə iqtisadiyyatının inkişaf dinamikasını əks etdirən göstəricilərdən biri də ixracdır. Məlumdur ki, respublikamızda ixracın əsasını neft və neft məhsulları təşkil edir. Respublikamızın iqtisadiyyatının aparıcı qüvvəsi neft sahəsi olduğu üçün xarici iqtisadçı ekspertlər də Azərbaycan iqtisadiyyatını “holland sindiromu”na yoluxmağa meylli hesab edirlər. Respublikamızdan ixracın təqribən 85 faizdən artığı neft və neft məhsullarını payına düşdüyündən ekspertlərin bu fikirləri razılaşmaq olar. Lakin nəzərə alsaq ki, respublikamız neft ölkəsidir və neftin qiyməti dünya bazarında durmadan yüksəlir o zaman ixracda neftin xüsusi çəkisinin bu qədər yüksək olmasını təbii bir proses kimi qəbul etmək olar. Məlumat üçün qeyd edək ki, 2011-ci ildə respublikamızdan ixrac olunan məhsulların həcmi artaraq 26570,8 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, bu da 2010-cu ilin göstəricisindən 24,4 faiz çoxdur. Ancaq ixracın həcminə görə isə özəl sektor dövlət sektorundan təqribən 25 dəfəyə yaxın geri qalır.

Yuxarda vurğuladığımız kimi ölkə iqtisadiyyatının hər tərəfli inkişaf etdirilməsi, gələcəkdə ÜDM-da, dövlət büdcəsinin formalaşmasında o cümlədən ixracda neftin xüsusi çəkisinin azaldılması və digər sahələrin payının artırılması olduqca vacib məsələlərdən biri hesab olunur. Bu nöqteyi nəzərən kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi olduqca zəruri bir məsələdir.

Məlumdur ki, kənd təsərrüfatı ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən hesab olunur. Bu sahənin inkişaf etdirilməsi sənayenin xammalla təchizatı, əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu gün kənd təsərrüfatının mövcud potensialından tam istifadə olunmur. Sovetlər birliyi dövründə respublikamız bir neçə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üzrə lider mövqedə dayanırdı. İttifaq dağıldıqdan sonra isə bu sahələr tədricən zəifləməyə başladı. Üzümçülük, pambıqçılıq, çayçılıq və sair bu qəbildən olan kənd təsərrüfatı sahələri bunlara misaldır. Üzləşdiyimiz haqsız müharibə isə bu tənəzzül prosesini daha da dərinləşdirirdi. Lakin 90-cı illərin ortalarından həyata keçirilməyə başlayan aqrar islahatlar nəticəsində kənd təsərrüfatı yenidən inkişaf etməyə başladı. Ancaq razlaşmaq lazımdır ki, bu gün kənd təsərrüfatı sahəsindən gedən inkişaf digər sahələrlə müqayisədə daha zəifdir. Kənd yerlərində inkişafın sürətləndirilməsi kənd təsərrüfatının inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, respublikamız artıq müəyyən kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracatçısıdır. Bu məhsullara tərəvəzi, müxtəlif meyvələri, kartofu, tütünü, pambığı və s. misal göstərmək olar. İxrac olunan kənd təsərrüfatı məhsulları isə yaxın xaricdən o qədər də uzaq bazarlara gedə bilmir.

Kənd təsərrüfatında ixrac əsas problemlərdən biri hesab olunur. Ölkədə istər kartofun, istərsə də tərəvəz-bostan və meyvə məhsullarının tələbatdan xeyli artıq istehsal edilməsi bu məhsulların xarici dövlətlərə ixrac olunması imkanlarını da artırmışdır. Belə ki, 2011-ci ildə ölkədən kənara 91720 ton kartof, 65789 ton tərəvəz, 908 ton bostan, 176171 ton müxtəlif meyvə məhsulları ixrac edilmiş, ölkəyə buna görə 231 milyon ABŞ dolları daxil olmuşdur. Heç də belə düşünmək lazım deyil ki, ixrac etmək üçün ancaq tələbatdan artıq istehsal etmək lazımdır. Müşahidələr göstərir ki, tələbatdan artıq istehsal olunan məhsullar da bəzən obyektiv və subyektiv səbəblərdən ixrac oluna bilmir. Tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəyyən kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə təklif tələbi üstələdiyindən həmin məhsulların qiymətləri daxili bazarda aşağı olmuş, nəticədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları təsərrüfat ilini zərərlə tamamlamışdır. Bu isə bir daha kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasının gücləndirilməsini tələb edir. Hesab edirik ki, aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi ixracın stimullaşdırılmasına əhəmiyyətli təsir göstərə bilər:

- ixtisaslaşdırılmış ixrac təşkilatlarının yaradılması və bu təşkilatlara müxtəlif güzəştlərin verilməsi;
- ixracın təşviq olunması sahəsində fəaliyyət göstərən "Azpromo"-nun fəaliyyətinin daha da gücləndirilməsi;
- kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac edən sahibkarlıq subyektlərinə müxtəlif, xüsusi güzəştlərin verilməsi (kredit, sığorta, subsidiya və s.);
- xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən və respublikamızı təmsil edən rəsmi şəxslərin bu işə cəlb olunması (xarici bazarların təşviqi ilə bağlı olaraq);
- ixraca meylli iri kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, fermer təsərrüfatlarının, kənd təsərrüfatı kooperativlərinin yaradılması işinin sürətləndirilməsi və stimullaşdırılması;
- yeni xarici bazarların tapılması istiqamətlərində daha fəal işlər aparmaq, sahibkarları ixracın necə həyata keçirilməsi sahəsində maarifləndirmək və s.

MÜASİR AQROPARKLAR KƏND TƏSƏRRÜFATININ YENİ İSTİQAMƏTİ KİMİ

Nicat NƏSİRLİ

Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutu

nesirlin@hotmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

2007-ci ildən bəri Azərbaycanda aqrar sektora birbaşa və dolaylı dövlət dəstəyinin göstərilməsi regionlarda təsərrüfat fəaliyyətinin aktivləşməsinə, əkin sturukturunun genişləndirilməsinə, bir sıra sahələr üzrə məhsuldarlığın artmasına müsbət təsir göstərsədə, hələlik kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının davamlı informasiya-texniki təminatının qurulması mümkün olmamışdır.

2013-cü il fevral ayının 12-də Bakıda keçirilmiş regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının icrasının dördüncü ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfransda prezident İlham Əliyev ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələri ilə yanaşı aqrar sektorun bundan sonrakı dövrdə inkişafı ilə bağlı bir sıra məsələlərə toxundu və Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətinin artırılması, yerli istehsalın və ixracın stimullaşdırılması istiqamətində yeni vəzifələr müəyyən etdi. Bunlar Azərbaycanın aqrar sektorunda mahiyyət və məzmunca yeni istiqamətlərdir: aqrar sektorun gücləndirilməsi üçün sənaye istehsalının artırılması, İKT nəaliyyətlərinin kənd təsərrüfatında tətbiqi, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində respublikada əkin dövryyəsinin genişləndirilməsi, meliorasiya tədbirləri, iri fermer təsərrüfatlarının yaradılması prosesi, bölgələrdə aqrar potensialın gücləndirilməsi üçün ixtisaslaşmanın aparılması və fermerlərin elektron qeydiyyat sisteminin yaradılması. Bu vəzifələrin həyata keçirilməsi yaxın gələcəkdə respublikamızın aqrar-sənaye kompleksinin mövcud potensialının artırılmasına və istehsal həcmının yüksəltməsinə səbəb olacaqdır. Respublikamızın növbəti inkişaf dövründə aqrar potensialın yüksəldilməsi, maddi-texniki-informativ təminatın gücləndirilməsi üçün bir sıra addımların atılmasında vacib hesab edirik. İlk növbədə, Azərbaycanın aqrar iqtisadiyyata malik ölkə olmasını nəzərə alaraq müasir aqroparkların yaradılması təcrübəsi tətbiq oluna bilər. Dünyanın cəmi bir neçə ölkəsində mövcud olan müasir

aqroparklar kənd təsərrüfatının təminatı və idarəedilməsində yeni bir təkmil mexanizmdir. Aqroparklar -müasir sənaye innovasiyalarına əsaslanan kənd təsərrüfatı istehsalının qurulmasını ehtiva edir və bölgələrdə aqrar potensialı gücləndirmək məqsədi ilə qurulur. Strateji hədəfləri aqrar elmi-texniki potensialı formalaşdırmaq, yerli elmi-istehsalat sahələrinin tapıntılarını bazarla əlaqələndirməklə kommersiyalaşdıraraq ixracı stimullaşdırmaqdır. Dünya ölkələrində mövcud olan aqroparklar istehsal istiqaməti üzrə ixtisaslaşıb və dövlət səviyyəsində vergi-kredit güzəştləri tətbiq edilir. Bölgələrin aqrar-sənaye xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq yaradılan belə parklar aqrar sektorda çalışan şirkətlərin son elmi-texniki təcrübəsinin nailiyyətlərindən istifadə etməklə innovasiya dəstəyi göstərilməsini, kəmiyyət və keyfiyyətə yüksəltməklə yerli şirkətlərin beynəlxalq miqyasda rəqabət gücünün artırılmasını təmin edir, davamlı aqrar və logistika innovasiyaları hazırlamaqla dövlət və özəl investisiyalarını bu sahəyə cəlb edir. Əsas şüarı kənd təsərrüfatında daim yenilik olan aqroparklar getdikcə aktuallaşan orqanik kənd təsərrüfatı, kənd təsərrüfatı məhsullarından ucuz alternativ enerji mənbələrinin alınması, aqrar sektorda ucuz başa gələn əlavə dəyərin yaradılması, biotexnologiyalar sahəsini inkişaf etdirir. Aqroparklarda istehsal və emalla məşğul olan şirkətlər məskunlaşır və istehsal-emal zəncirinə daxil olan təminat sisteminin cəmini ehtiva edir. Məsələn, heyvandarlıq üzrə qurulan ixtisaslı aqroparklarda elmi-araşdırma seleksiya mərkəzləri, yeni heyvan cinslərinin əldə olunması, məhsuldarlığın artırılması texnologiyaları, istehsalın planlaşdırılması, ferma və yemləndirmə texnika və avadanlıqları istehsalı, zoobaytar məsləhət-informasiya mərkəzi, ağırtı və ət məhsulları çeşidinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi tədbirləri, heyvanların elektron qeydiyyatının və məhsuldarlıq uçotunun qurulması kimi istiqamətlər formalaşır. Belə aqroparkları kənd təsərrüfatının bütün sahələri üzrə qurmaq mümkündür. Müasir aqroparkların digər hədəfi “ tarladan süfrəyədək” prinsipi ilə ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması, istehsalın bütün mərhələləri ilə yanaşı tədarük-satış prosesinin bütün mərhələlərinin modernləşdirməsidir. Aqroparklar yüksək risk faktoru daşıyan kənd təsərrüfatı istehsalının sığortalanması, davamlı və səmərəliliyinin təmin edilməsini nəzərdə tutur. Bir çox ölkələrdə belə aqroparklarda turizm imkanları da mövcuddur. Parkların nəzdində otellər və qonaq evləri tikilib, xarici ölkələrdən gəlmiş iş adamları, alimlər və bu sahə ilə əlaqədar olan şəxslər burada yerləşdirilərək parkın texnoloji imkanları ilə tanış olurlar və bu sonra işgüzar əlaqələrin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Müasir aqroparkların respublikamızda tətbiqinin ən mühüm əhəmiyyəti yerlərdə istiqaməti üzrə aqrar maşınqayırma sənayesini gücləndirməklə bu texnologiyalar üzrə yerli istehsalın təşkili ola bilər. Hazırda respublikamız kənd təsərrüfatı texnika və avadanlıqları üzrə tamamilə idxaldan asılıdır. Əkinçilik və heyvandarlıq sahələrində torpaq adamları tərəfindən kütləvi istifadə olunan və xarici ölkələrdən alınıb gətirilən kombaynlar, traktorlar, kotanlar, ot biçənlər, malalar, ot, külək presləyənlər, kultivator və çiləyicilər, toxumşəpənlər, çuğundur çıxaran aqreqatlar, səpinqabağı hamarlayıcılar, bağarası frezlər, toxum təmizləyənlər, kartof aqreqatları, ot dırmaqları, müxtəlif təyinatlı qoşqular, süd sağım separatorları, dərmanlama aparatlarına yerlərdə böyük tələbat mövcuddur. Bu siyahıya son illər dövlət dəstəyi ilə Bakı ətrafı qəsəbələrdə və regionlarda qurulan soyuducu və taxıl anbarları, quşçuluq və heyvandarlıq kompleksləri, eləcə də, digər emal sahələri üçün texnologiya və avadanlıqları da əlavə edə bilərik ki, bunlar tamamilə xarici ölkələrdən idxal olunur. Bu milyonlarla vəsaitin xaricə axını deməkdir, eyni zamanda texnoloji təminat baxımından xaricdən daimi asılılıq faktoru yaradır. Təcrübələr göstərir ki, ixtisaslaşmış texnoloji aqroparkları yaratmaqla bu problemi daxili istehsal hesabına təmin etmək olar. Müasir aqroparkların yaradılması kənd təsərrüfatımız qarşısında dayanan və “xroniki problemlər” hesab edilən aqrar məhsulların emal şəbəkəsinin və tədarük infrastrukturunun zəif olması, məhsulların bazar marketinqinin qurulması, logistikası kimi əngəlləri həll edə bilər. Ən mühümü isə aqroparklar aqrar idarəçilik sahəsində zəngin elmi-texniki potensialı yaratmağa imkan verəcək. Aqroparkların fəaliyyəti aqrar sferada sağlam rəqabətin başlanmasına təkan olacaq. Yüksək keyfiyyətli və texnologiyalı məhsul istehsalına nail olmuş parklar daxili tələbatı ödədikdən sonra xarici bazar axtarışına başlayır, dövlətin dəstəyi ilə ixrac yönümlü kənd təsərrüfatı strategiyası (vergi və ixrac güzəştləri, müxtəlif məhsullar üzrə müqayisəli üstünlük taktikası, əlverişli ixrac bazarlarının tapılması, digər ixracı stimullaşdıracaq mexanizmlər və s.) həyata keçirərək dünya bazarlarında əlverişli tərəfdaşlıq qazanır. Aqroparkların siyasi-maliyyə müstəvisində dövlətə ən böyük faydası büdcədən aqrar sektora ayrılan vəsaitlərə qənaət olunmasıdır. Azərbaycanda hər il 100 milyon manatdan artıq vəsait aqrar sektora yardım məqsədi ilə, 200 milyondan artıq vəsait isə güzəştli kredit kimi ayrılır. Aqroparklar yüksək texnologiyalı istehsal sahəsində nəinki özünü maliyyələşdirə bilər, həm də məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə mühüm töhvə verərək büdcə xərclərinin azaldılmasına müsbət təsir göstərə bilər.

Araşdırmalar göstərir ki, irəli sürülən fikirlərin əksəriyyəti müasir aqrar ölkələrin təcrübəsində həyata keçirilir və müsbət iqtisadi nəticələr əldə olunur. Hesab edirik ki, müasir aqroparklar təcrübəsini dərinlən öyrənərək respublikamızda yerli xüsusiyyətlərə uyğunlaşdıraraq tətbiqi mümkündür.

İQTİSADIYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Nuri OK

Ağrı Universiteti
nuriok28@hotmail.com
Ağrı / TÜRKİYƏ

Dövlətin və dövlətçilik prinsiplərinin cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynaması onun iqtisadi fəaliyyət sahəsindəki mövqeyi ilə birbaşa əlaqədardır. Dövlətin iqtisadi siyasəti – cəmiyyətdəki dövlətçilik təmayüllərinin iqtisadi təzahürü olmaqla bazar təsərrüfatçılıq sisteminin zəruri elementi sayılır.

Bazar təsərrüfatçılıq sistemində məhsul istehsalının təşkili, resursların və gəlirlərin bölüşdürülməsi dövlət və hökumət orqanlarının hüquq və vəzifələrinə aid edilməyə də dövlətin bu sahədəki tənzimlənmə funksiyaları bazar münasibətləri şəraitində də öz aktuallığını itirmir.

Bazar təsərrüfatçılıq mexanizmi cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatında mövcud olan çoxsaylı problemləri tam həll etmək iqtidarında deyildir. Sosial-iqtisadi proseslərin bütövlükdə bazar özünütənzimlənmə mexanizminin öhdəsinə buraxılması nəticələrinin əvvəlcədən proqnozlaşdırılması mümkün olmayan böhran hallarının baş verməsinə gətirib çıxarır.

Məlumdur ki, dövlət cəmiyyətdə çoxsaylı siyasi, hərbi, iqtisadi, hüquqi və digər funksiyalar yerinə yetirir. Cəmiyyətin normal inkişafı üçün dövlətin rolu və funksiyaları kifayətdirmi? Bu məsələnin nəzəri araşdırması göstərir ki, tarixi inkişaf mərhələlərində problemlə bağlı müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur:

1. İqtisadiyyatın dünya tənzimlənməsinin mühafizəkar meyilli tərəfdarları hesab edirdilər ki, bütün problemləri dövlətin gücü ilə həll etmək, səmərəli iqtisadiyyatı formalaşdırmaq, məşğulluğu tam təmin etmək və sosial ədalətə nail olmaq mümkündür. Bu konsepsiyada bazarın yeri və rolu demək olar ki, nəzərə alınmırdı
2. Dövlət tənzimlənməsinin məhdudlaşdırılmasının tərəfdarları bazarın özünütənzimlənmə mexanizmində yalnız pul tədavi sferasına müdaxiləni məqbul hesab edirdilər.
3. Aktiv dövlət tənzimlənməsinin tərəfdarları isə hesab edirdilər ki, bazar iqtisadiyyatı özlüyündə böhranlı situasiyaları aradan qaldırmağa qadir olmur və ona görə də bazar münasibətlərinin aktiv şəkildə tənzimlənməsinə ehtiyac vardır.

XX əsrin mövcud reallıqları əyani şəkildə göstərdi ki, əgər dövlət qeyd olunan problemlərin həllinə lazımi səviyyədə müdaxilə etməzsə, ölkənin sosial-iqtisadi həyatı və bazar təsərrüfatçılıq sisteminin böhranlı vəziyyətlərlə üzləşməsi qaçılmazdır. Bazar iqtisadiyyatının klassik müddəalarının səmərəsizliyini ABŞ-da "Böyük Durğunluq" illəri (1929-1933) əyani surətdə sübuta yetirdi. Ona görə də postdurğunluq dövründə qeyd olunan problemlərə yanaşmada iki metodoloji istiqamət meydana çıxdı:

- cəmiyyətin təsərrüfat həyatına dövlətin müdaxilə etməməsi və yaxud bazar özünütənzimlənməsi nəzəriyyəsi.
- bazar iqtisadiyyatında Keyns məktəbi – təsərrüfat mexanizminin dövlət tənzimlənməsi nəzəriyyəsi.

Araşdırmalar göstərir ki, tənzimlənməyə birinci metodiki yanaşma bazarın klassik prinsiplərinə, tələb, təklif, sərbəst qiymətdə qoyma və azad rəqabət üzərində qurulmuşdur. Təsərrüfat həyatına dövlətin müdaxilə etməməsi A. Smitin klassik iqtisadi nəzəriyyəsinin prinsiplərinə əsaslanır. Lakin bu nəzəriyyə xüsusilə böhranlı situasiyalarda sosial-iqtisadi prosesləri stabilizasiya etmək imkanına malik olmamışdır. Odur ki, dövlət ölkəni böhrandan çıxarmaq və bütövlükdə iqtisadi sistemin mövcudluğunu qorumaq məqsədilə güclü və sərt tənzimlənmə funksiyasını tətbiq etmək məcburiyyətində qalır. Məhz belə bir şəraitdə, XX əsrin 30-cu illərinin sosial-iqtisadi reallıqları əsasında meydana çıxan C. Keyns nəzəriyyəsi ilk dəfə olaraq bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyətin iqtisadi həyatına dövlətin müdaxiləsinin konseptual əsaslarını yaratdı.

Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi iqtisadi artımın dayanıqlılığını və səmərəli tarazlığın təmin olunması məqsədilə daxili və xarici bazarın ayrı-ayrı seqmentlərinə dövlət tərəfindən mikro və makroiqtisadi tənzimləyicilərin təsirinin koordinasiya əsasında həyata keçirilən məqsədyönlü bir prosesdir.

ALTERNATİV ENERJİ PROBLEMLƏRİ

Nurlan ZEYNALOV

Qafqaz Universiteti
Bakı / AZƏRBAYCAN

Günümüzdə dünyamızın ən böyük və həll edilməsi ən çətin görünən problemlərindən biri enerji problemidir. Baş verən iri miqyaslı hərbi münaqişələrin böyük bir qismi enerji problemləri və enerji ehtiyatlarına yiyələnmək üçün baş verir desək yanlışdır.

Enerji resursları ilə məhdud olan dünyamızın gələcəyi hazırkı ənənəvi enerji potensialı ilə ödəmək bir az çətin görünür. Çünki resurslar sürətlə azalır, tələbat isə demək olar ki, həndəsi olaraq artır. Belə şəraitdə çıxış yolu nə ola bilər?

Artıq son zamanlar tez-tez hallanan Alternativ enerji, bərpa olunan enerji, təbiət dostu enerji və s kimi sözlər artıq ən aktual məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Lakin bu gün alternativ enerji ilə bağlı bir çox məsələlərin hələ də həllini tapmaması bu enerjinin tətbiqinin sürətlə genişləndirilməsinə imkan vermir. Bu məsələlərin ən birincisi maliyyə daha doğrusu alternativ enerjinin daha baha istehsal olunmasıdır. Çünki bu enerji stansiyalarının tikilişi böyük əraziləri zəbt edir və inşa edilməsi böyük xərclər tələb edir.

İkinci çətinlik alternativ enerjinin istehsal miqdarının idarə oluna bilməsindəki çətinlikdir. Məsələn SES də istehsalın həcmi birbaşa olaraq trubindən keçən suyun miqdarı ilə düz mütənəbiddir.

Üçüncü problem də enerjinin bəzi hallarda ətraf mühit və insan fəaliyyətinə ziyan vurmasıdır. Məsələn iri külək turbinləri köçəri quşların həyatı üçün təhlükə törədə bilər, yaşayış yerinə yaxın yerləşən turbinlər bəzi hallarda infraqırmızı şüa mənbələrinə çevrilə bilər ki bu da hiss olunmadan insan fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Günəş enerji panellərinin istifadə müddəti bitdikdən sonra onların utilitləşdirilməsi böyük problemlərə səbəb olur.

Lakin deyilən bu çatışmazlıqlara baxmayaraq alternativ enerji imkanlarının dəyərləndirməyə və onlardan istifadə olunması labüddür. Hal-hazırda dünyada ən yeni və düzgün istiqamətlərdən biri günəş enerji kollektorlarının tikilməsidir. Belə ki bu stansiyalar günəşli günlərin sayı çox olan, istifadəyə yararlı olmayan, əhalinin az məskunlaşdığı ərazilərdə inşa edilməlidir. Həmçinin bu stansiyaların bir üstünlüyü də ondan ibarətdir ki, stansiyalar uzunmüddətlidir və utilitləş-

dirmə xərcləri yoxdur. Stansiyaların inşa edilməsi üçün respublikamızda kifayət qədər elmi, texniki və maliyyə imkanları mövcuddur. Bu stansiyaların mənfəəti isə verimliliyin aşağı olmasıdır.

İkinci istiqamət isə dəniz və yüksək dağlıq ərazilərdə kiçik külək enerji stansiyalarının tikilməsidir. Belə ki, bu stansiyalar da əhalinin az məskunlaşdığı ərazilərdə və həmçinin infrastrukturun zəif olduğu ərazilərdə tikilməsi məqsəduyğundur. Dağlıq və ucqar kəndlərin enerji problemlərinin həll edilməsi üçün bu stansiyalar əvəzəlməz rola malikdir. Həmçinin turizm obyektlərinin də bu tip enerji ilə təmin olunması səmərəliliyi və gəlirliliyi artırır.

Üçüncü istiqamət alternativ enerjini əlavə çevrilmələr etmədən birbaşa istifadə edilməsidir. Belə ki, əksər hallarda enerji müxtəlif qurğular vasitəsilə elektrik enerjisinə çevrilir və bundan sonra ötürülərək istifadə olunurdu. Bu isə öz növbəsinə faydalılığı itirir və səmərəliliyi aşağı salır. Lakin qeyd olunan istiqamət üzrə enerji şəkil dəyişmədən istifadə olunur. Hər gün böyük miqdarda enerji məhz yaşayış binaların qızdırılmasına xərclənir. Belə ki, əgər istilik enerjisinə ehtiyac varsa bu zaman panellər vasitəsilə enerji toplanır və birbaşa istilik enerjisinə çevrilərək istifadə olunur. Bu üsulla xüsusilə yaşayış binalarının istilik sistemlərinin təmin edilməsi, və yaxud soyudulması, istixanaların qızdırılması o qədər də xərc tələb etməyən vasitələrlə həyata keçiriləcək və bu problemlər birdəfəlik olaraq həll olunacaq. Müxtəlif ölkələrdə bu sistemlər tətbiq edilməkdədir və öz səmərəsini də artıq göstərib.

Yuxarıda göstərilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, bu deyilənlərə əsasən alternativ enerjiyə daha çox diqqət və resurs ayrılmalıdır.

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİK

Polad ƏLİYEV

AMEA, Naxçıvan Bölməsi

aliyev_polad@yahoo.com

Naxçıvan / AZƏRBAYCAN

Regionlarda mövcud olan iqtisadi potensialdan tam istifadə etməklə əhalinin müxtəlif əmək məhsulları və xidmətlərlə ehtiyaclarının səmərəli təmini müasir dövrün aktual məsələlərindən biridir.

NMR Ali Məclisi Sədrinin “Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları”na (2004-2008, 2009-2013) müvafiq olaraq 2005-ci il 09 iyun tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş 2005-2008-ci illər NMR-nın regional inkişaf proqramı, 2009-cu il 28 may tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş NMR-nın 2009-2013-cü illərdə sosial iqtisadi inkişafı dövlət proqramına əsasən Muxtar Respublikanın təbii və əmək potensialından səmərəli istifadə etməklə yeni istehsal və xidmət sahələrinin yaradılması, regionun əraq təhlükəsizliyinin təmini ixrac yönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılması, sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması, özəl sektorun inkişafının daha da sürətləndirilməsi üçün infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması və dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi istiqamətində məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi, müasir tipli infrastruktur obyektlərinin yaradılması, yol infrastrukturunun əsaslı bərpası və digər mühüm tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. Proqramların uğurlu icrası regionumuzda sənayenin habelə təsərrüfatın bütün sahələrinin canlandırılması ilə yanaşı iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsində mühüm rol oynamışdır.

Əvvəllər öz rentabelliğini itirmiş dövlət müəssisələri Dövlət Özəlləşdirmə Proqramlarına uyğun olaraq özəlləşdirilərək sahibkarların sərəncamına verilmişdir ki, bu da sənaye sektorunda səmərəliliyin təminində olduqca böyük rol oynamışdır. Regionda özəlləşdirmə prosesi başladıqdan bu günə kimi 55 dövlət müəssisəsi səhmdar cəmiyyətə çevrilmişdir. Bu cəmiyyətlərdən 34-ü sənaye müəssisəsi, 21-i isə digər sahələrə aiddir.

İstər əvvəllər fəaliyyət göstərən müəssisələr, istərsə də yeni yaradılması nəzərdə tutulan müəssisələrin müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərməsinin başlıca amillərindən biri həmin müəssisələrin müasir texnika və texnologiyalardan istifadə etməsidir. Müstəqilliyimizin yeni qazanıldığı ərafda müəssisələrin mövcud texniki-avadanlıqlarının müəyyən hissəsi qorunub saxlanıla bilməmişdir, mövcud olanların isə xeyli hissəsi fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlmişdir. Bu baxımdan müasir mərhələdə investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyini yüksəltmək üçün intensiv təkrar istehsalın fond qoruyucu yoluna nisbətən fondların təzələnməsi yolu daha məqsəduyğun sayılır. Bu yolla investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasına, milli gəlirin artımının hər vahidinə çəkilən xərclərin aşağı salınmasına və əmək məhsuldarlığının uzun müddət yüksək saxlanılmasına imkan yaratmaq olar.

İstehsalatdakı bu texnoloji yeniləşmənin maliyyə mənbəyi kimi 2000-ci ildən ötən müddət ərzində NMR sahibkarlığa kömək milli fondu tərəfindən 1058-layihənin maliyələşdirilməsinə ümumilikdə 85 milyon manata yaxın kredit verilmişdir. Təkcə son 7 il ərzində sənaye sahəsində sahibkarlara 52 milyon 215 min manat həcmində güzəştli kredit verilmişdir. 2011-ci ildə bu sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinə 5 milyon 667 min manat kredit verilmişdir. Həmin ildə muxtar respublikanın bank və kredit təşkilatları tərəfindən 47 milyon 229 min manat həcmində kredit verilmişdir ki, bunun da 14 milyon 378 min manata qədəri fərdi sahibkarlığın inkişafına, 17 milyon 260 min manata qədəri özəl bölmədə yeni istehsal sahələrinin yaradılmasına yönəldilmişdir. 2012-ci ildə isə bu göstərici 56 milyon manatdan çox olmuşdur ki, bunun da 17 milyon manatı fərdi sahibkarlığın inkişafına, 18 milyon manatdan çoxu isə özəl bölmədə yeni istehsal sahələrinin yaradılmasına yönəldilmişdir.

Bu göstəricinin dinamikasını gözədən keçirərkən görürük ki, regionumuzda intensiv investisiyalaşma prosesinin nəticəsində əsas fondların müasir standartlara uyğun yenidən qurulması ilə əlaqədar olaraq sənayedə bir nəfər işçiyə düşən istehsalın həcmi 2005-ci ildən sonra dinamik olaraq artmışdır. Belə ki, bu 2005-ci ildə 15,3 min manat, 2006-cı ildə

15,6 min manat, 2009-cu ildə 22,7 min manat, 2010-cu ildə 24,7 min manat, 2011-ci ildə 47,2 min manat, 2012-ci ildə isə 53,2 min manat olmuşdur. Bununla başlıca səbəbi qeyd etdiyimiz kimi əsas fondlara qoyulan investisiyanın dinamikası ilə bağlıdır. Belə ki, özünün miqyasına, öyrənilmə tarixinə, ölkənin iqtisadi potensialının artırılmasındakı roluna, səmərəli istifadəsinin ictimai istehsalın səmərəliliyinə təsir gücünə, iqtisadi inkişaf və sosial tərəqqidəki əhəmiyyətinə görə əsaslı vəsait qoyuluşu (maddi investisiya) kimi xərc ünsürünə analoq yoxdur. 2005-ci ildə bütün maliyyə mənbələrindən əsas kapitalla yönəldilən investisiyanın həcmi 126 milyon 52 min manat, 2006-cı ildə 191 milyon 757 min manat, 2007-ci ildə 222 milyon 948 min manat, 2008-ci ildə 309 milyon 598 min manat, 2011-ci ildə isə 815 milyon manatdan çox, 2012-ci ildə isə 979 milyon manat olmuşdur. Bütün bu vəsaitlərin böyük hissəsi yeni müəssisələrin yaradılmasına, köhnə müəssisələrin əsas fondlarının yenidən təşkilinə, sosial və istehsal infrastrukturunun əsaslı inkişafına, istiqamətlənilir.

Məhz bütün bunların nəticəsidir ki, muxtar respublikada son illərdə ÜDM yüksək artım tempi ilə yanaşı onun strukturunda məhsul istehsalının xüsusi çəkisinin üstünlüyü müşahidə olunur. Belə ki, 2011, 2012-ci illərdə ÜDM-nin həcmi illər üzrə müvafiq olaraq bir öncəki ilə nisbətə, 49,5 faiz və 12 faiz artaraq 1 milyard 786 milyon və 2 milyard 14 milyon manata çatmışdır ki, onun istehsalının böyük bir hissəsi (65%-i) məhsul istehsalının payına düşüb.

AZƏRBAYCANIN EMAL SƏNAYESİ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN ÖLKƏNİN İNNOVASIYALI İQTİSADI İNKİŞAFINDA ROLU VƏ ONUN RƏQABƏTƏDAVAMLIĞININ TƏMİN EDİLMƏSİ YOLLARI

Qəzənfər SÜLEYMANOV

Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası

tarana279@gmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid islahatlarının uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində ÜDM istehsalında qeyri-dövlət bölməsinin payı sürətlə artmaqdadır. Əgər 1995-ci ildə ölkədə istehsal olunmuş ÜDM-in yalnız 30,3%-i, 2000-ci ildə 70,8%-i qeyri-dövlət bölməsinin payına düşürdüsə, 2008-ci ildə bu göstərici 84,5%, 2009-cu ildə 85,9%, 2010-cu ildə 87,4%, 2011-ci ildə isə 88,4% təşkil etmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, son illər (xüsusilə 2004-cü ildən başlayaraq)

Digər tərəfdən 2005-2011-ci illərdə emal sənayesi müəssisələrində əsas kapitalla yönəldilən illik investisiyaların ümumi həcmi 7,3 dəfə artmış, 847,9 milyon manat olmuşdur. Daxili investisiyaların həcmi 847,7 milyon manat olmuşdur. Artım əsasən daxili investisiyalar hesabına baş vermişdir. Həmin dövrdə emal sənayesi müəssisələrində yerli mənbələr hesabına əsas kapitalın maliyyələşdirilməsi 10,6 dəfə artmış, xarici investisiyaların həcmi isə 0,2 milyon manata düşmüşdür.

Bütövlükdə isə 2011-ci il üzrə sənayedə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların (5370 milyon manat) həcmində emal sənayesi müəssisələrində əsas kapitalla yönəlmiş investisiyaların (847,9 milyon manat) payı 15,8% olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2011-ci ildə emal sənayesi müəssisələrinə yönəlmiş investisiyaların 5,5%-i qida məhsullarının istehsalına, 4,9% içki istehsalına, 1,7%-i geyim istehsalına 11,2%-i ağac emalı və ağacdən məmulatların istehsalına, 5,7%-i neft məhsullarının istehsalına, 0,2% kimya sənayesinə, 16,5%-i tikinti materiallarının istehsalına, 11,8%-i metallurgiya sənayesinə, 0,01%-i maşın və avadanlıqların istehsalına və digər sahələrə yönəldilmişdir.

Bununla yanaşı, 2011-ci ildə ölkədə mövcud emal sənayesi müəssisələri sənayedə fəaliyyət göstərən müəssisələrin 71,4%-ni, işləyənlərin 50,6%-ni təşkil etsə də, ölkədə istehsal olunmuş sənaye məhsulunun yalnız 14,3%-ni verir. Digər tərəfdən isə sənaye sektoruna yönəldilən investisiyaların ümumi həcmində emal sənayesinə qoyulan investisiyaların payı 15,8% təşkil edir. Bununla yanaşı, innovasiyaların tiplərinə görə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən cəmi xərclərin (31589 min manat) tərkibində emal sənayesinin (29319 min manat) payı 92,8% olsa da, bu xərclərin (28634 min manat) 97,7%-i məhsul innovasiyaları, 2,3%-i (684,6 min manat) isə proses innovasiyaları təşkil edir. Eyni zamanda, fəaliyyət növləri və maliyyə mənbələrində emal sənayesi üzrə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclərin 70,7%-i (20736 min manat) müəssisələrin öz vəsaiti hesabına, 29,3%-i (8593 min manat) isə dövlət büdcəsi hesabına ödənilir. Fəaliyyət növləri və tətbiqi istiqamətlərində isə emal sənayesi üzrə xərclərin (29319 min manat) 11,3%-i (3320 min manat) yeni məhsulların, xidmətlərin, yeni proseslərin tətbiqi və işlənməsinə, 80,3%-i (23543 min manat) texnoloji innovasiyalar ilə əlaqədar maşın və avadanlıqların alınmasına, 0,3%-i (96,8 min manat) innovasiya ilə əlaqədar işlərin öyrənilməsi və hazırlığına, 7,4%-i (2162 min manat) elmi-tədqiqat və işləmələrə, 0,7%-i isə digər xərclərə yönəldilmişdir. Lakin yeni texnologiyaların və proqram vəsaitlərinin alınmasına, marketing tədqiqatlarına və texnoloji innovasiyalara heç bir vəsait qoyulmamışdır.

Bütün bu və ya digər araşdırmalar onu göstərir ki, ölkənin innovasiyalı iqtisadi inkişafında və onun rəqabətədavamlılığının təmin edilməsində emal sənayesi müəssisələri mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bu məqsədlə təqdim edilmiş tədqiqat işində emal sənayesi müəssisələrinin inkişaf etdirilməsi üzrə tədbirlər paketi işlənmişdir.

Bununla yanaşı tədqiqat zamanı ortaya çıxan məsələlərdən biri də budur ki, ölkədə həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarının böyük hissəsi Bakı şəhərinin payına düşür. Belə ki, 2004-2011-ci illərdə ölkə sənayesində əsas kapitalla yönəldilmiş cəmi investisiya qoyuluşlarında Bakı şəhəri və Abşeron iqtisadi rayonunun xüsusi çəkisi 90% qədər olmuşdur. İnvestisiya qoyuluşlarının belə ərazi strukturu ölkənin həm ümumi daxili məhsulunda, həm də sənaye məhsulunun st-

rukturunda Bakı şəhərinin və Abşeronun payının yüksək olmasını şərtləndirir və ölkə iqtisadiyyatının ərazi strukturunda disproporsiyaların artmasına səbəb olur.

Bütün bunları əsas tutaraq aşağıdakı tədbirlər paketinin həyata keçirilməsini zəruri hesab edirik:

1. Ölkədə emal sənayesinin dayanıqlı və tarazlı inkişafının təmin edilməsinə investisiya qoyuluşlarının həcm və strukturu birbaşa təsir göstərir. Buna görə də, əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarının prioritetləşdirilməsi emal sənayesinin gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyən olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.
2. Emal sənayesində investisiya qoyuluşunun prioritet istiqamətlərinin seçilməsi zamanı həm mikro, həm də makro amillər nəzərə alınmalı, prioritetləşdirmə hər iki səviyyə üzrə baş verməlidir. İnvestisiya qoyuluşlarının prioritet istiqamətlərini müəyyən edərkən-ilk növbədə, resursların emal sənayesi müəssisələrinin ayrı-ayrı sahələrinə yönəldilməsi və onun digər sahələrin inkişafı üçün əsas olmasını nəzərə almaq zəruridir.
3. Bununla belə, investisiya qoyuluşlarının istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə əlaqədar sahələrin inkişaf səviyyəsi əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərir. Ölkədə iqtisadiyyatın səmərəli inkişafını təmin etmək üçün yüksək səviyyəli enerji kompleksinin, nəqliyyat sisteminin, sənaye və kənd təsərrüfatının satışı sisteminin və s. mövcud olması vacibdir.
4. Ortamüddətli və uzunmüddətli dövrdə emal sənayesi müəssisələrinin lazımlı və dayanıqlı inkişaf etdirilməsində əsas məqsəd ölkədə elmtutumlu və yüksək texnologiyalı, rəqabətədavamlı və ixrac yönümlü, dünya standartlarına cavab verən emal sənayesi məhsullarının istehsal edilməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Buna isə emal sənayesi müəssisələrində dövlət dəstəyi tədbirlərinin genişləndirilməsi, dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, innovasiya-investisiya mənbələrinin və resurslarının müəyyənləşdirilməsi və artırılması, təbii sərvətlərin və əmək resurslarının səfərbər edilməsi və sahədə diversifikasiya strategiyasının formalaşdırılması əsasında nail olmaqdır.

AZƏRBAYCANIN XİDMƏT SFERASI SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAFI PROBLEMLƏRİ

Rəşad SALAHOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

farhad52@live.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Hazırda Azərbaycan bazar iqtisadiyyatına əsaslanan demokratik cəmiyyət yaradılmasına istiqamətlənmiş sosial-iqtisadi islahatların növbəti mərhələsindədir. Respublika dünyada cərəyan edən iqtisadi münasibətlərin qlobalaşması və postsənaye cəmiyyətinin formalaşması, elmi-texniki potensialın sosial yönünün dəyişməsi, bilavasitə insan üçün “işlə-yən”, onun rifahının yaxşılaşmasına xidmət edən texnoloji istiqamətlərin və texnikanın yeni nəsillərinin qabaqlayıcı templərlə inkişafı proseslərinin aparıcı tendensiyaya çevrildiyi sivil dünya təsərrüfat əlaqələrinə getdikcə daha sıx inteqrasiya edir.

Ölkəmiz müstəqillik əldə edəndən sonra sosial sahədə və iqtisadi inkişafda möhtəşəm müvəffəqiyyətlər qazanmışdır. XX əsrin 90-cı illərinin ortaları – XXI əsrin birinci onilliyi müddətində məqsədli dövlət proqramlarının reallaşdırması əhalinin həyat səviyyəsinin xeyli dərəcədə yüksəlməsini mümkün etdi.

Postsənaye iqtisadiyyatın başlıca xarakteristikası xidmət sferasıdır. Məhz xidmətlər əməyin əsas nəticəsi olur, və məhz xidmətlərin istehlakı insanın ehtiyaclarının ödənilməsində üstünlük təşkil edən vasitədir. Təsərrüfatın ümumi strukturunda xidmət sahələrinin rolunun kəskin şəkildə artması cəmiyyətin industrial mərhələdən yeni, əvvəlkidən fərqli olan inkişaf mərhələsinə keçidinə dəlalat edir. Müasir iqtisadiyyatda xidmətlərin əhəmiyyətinin artması, yeni sahələrin və yeni xidmət növlərinin sürətli yaranışı, iqtisadi fəallığın xüsusi bir növü kimi, xidmət sferasının tədqiqini aktuallaşdırır.

Bununla əlaqədar, müvafiq keyfiyyətə və əlçatanlıq səviyyəsinə malik olan xidmətlərlə əhalinin təmin olunması üçün nəticə etibarilə səmərəli üsulların tapılması, xidmət istehsalı istiqamətində dövlətin sosial siyasətinin reallaşdırılmasının strateji istiqamətlərinin formalaşdırılması, əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi amili olan xidmət sferasının tənzimlənməsinə dair əsaslandırılmış tədbirlər sisteminin qurulması həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkənin xidmət sferasında baş verən cəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri istehsal amilərinin daha səmərəli istifadəsini tələb edir. Bu amillər sırasında üsünlük sosial yönümlülərə verilməlidir, çünki, xidmət sferasının müvəffəqiyyətli inkişafı, əlverişli, bazar iqtisadiyyatı şəraitində, onlarsız mümkün deyil.

Əməkətməli xidmət sferası sahələri üçün işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin böyük əhəmiyyəti var. Yaxşı təhsil almış işçilər daha sürətlə və müvəffəqiyyətlə çalışırlar. Yüksək intellektual və təhsil-peşə potensialına malik əməkçilər üçün xüsusi məənəvi prinsip və yönəm səciyyəvi olduqda, əhalinin tələbatının kifayət qədər keyfiyyətli və çeşidli xidmətlərlə lazımi həcmdə ödənilməsi mümkündür.

Əmək resurslarının keyfiyyəti probleminə gəldikdə isə, respublikanın müstəqilliyinin ilk illərində baş vermiş “beyin axını” səbəbindən intellektual potensialın müəyyən qədər zəifləməsinə qeyd etmək olar.

Xidmət sferasının keyfiyyətinin artırılması üçün, fiziki, psixi və sosial sağlamlığın daha yüksək parametrlərinə malik olan, keyfiyyət etibarilə yeni işçi qüvvəsi tələb olunur. Buna görə də, əmək ehtiyatlarının istifadə səmərəliliyinin artırılması və müvafiq olaraq xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsində səhiyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi mühüm rol oynayır.

Xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsində təşkilati-idarəçilik amilləri, əmək münasibətlərinin keyfiyyəti, mədəniyyət, şirkətin ənənələri və nüfuzu, brendlərin yaradılması və dəstəklənməsi, müştərilərlə, ictimaiyyətlə qarşılıqlı təmasın

səmərəli modellərinin qurulması və b. amillər də yüksək dərəcəli əhəmiyyətə malikdir.

Xidmətlərin keyfiyyətinin artırılmasına kömək edən mühüm amillərdən biri də – müxtəlif sahələrdə tətbiq edilən işçi qüvvəsinin mədəni səviyyəsidir ki, bu, öz növbəsində, xidmət mədəniyyətini yüksəldir.

Xidmətlərin istehlakında, onların keyfiyyətinin yüksəldilməsində əhalinin gəlir səviyyəsi kimi sosial amil mühüm rol oynayır. Daha təminatlı insanlar xidmətlərin daha yüksək keyfiyyətini tələb edir. Bununla əlaqədar qeyd edək ki, bir sıra sahələrdə kiçik oazislər təşəkkül tapır ki, bunlar zəngin təbəqələrin yüksək keyfiyyətli servisi olan tələbatını ödəyir, hərçənd, əhalinin əsas kütləsinin istehlak səbəbində xidmətlərin payı (mənzil-kommunal xidmətləri istisna olmaqla) çox kiçikdir.

Xidmətin keyfiyyətini, həmçinin, düzgün menecment, marketing, logistika və s. xidmətlərin tətbiqi ilə də xeyli yüksəltmək mümkündür.

Və, nəhayət, keyfiyyətin yüksəldilməsi əsasında Azərbaycanın xidmətlər kompleksinin səmərəli inkişafı aşağıdakı problemləri nəzərə almadan və həll etmədən mümkün deyil: sahədə çalışan işçilərin əmək şəraitinin və ətrafdakı ekoloji şəraitin yaxşılaşdırılması; mənzil təminatı; tibbi xidmətin keyfiyyəti; məşğulluğun tənzimlənməsi; işçilərin sosial müdafiəsinə dair tədbirlər kompleksinin tətbiqi; pensiya təminatının təkmilləşdirilməsi.

Bununla bağlı, xidmət sferasında islahatlar ümumi əlyetərliyin və ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilə bilən keyfiyyətin aşağıdakı vasitələrlə təmin olunmasına yönəlməlidir: bu sferada qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, tibbi xidmətin səmərəliliyinin artırılması, respublikanın təhsil sisteminin və mədəni sferasının təkmilləşdirilməsi; işçi qüvvəsinin globalaşmaya və struktur dəyişmələrinə uyğunlaşması üçün, xidmət sferasında rəqabət mühitinin yaxşılaşdırılması. İşqabiliyyətli əhalinin öz gəlirləri hesabına daha yüksək istehlak səviyyəsini təmin etməyə imkan verən iqtisadi şəraitin yaradılması da olduqca vacibdir.

AZƏRBAYCANIN İQTİSADI İNKİŞAFINDA QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN ROLUNUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Sadiq ƏFƏNDİYEV

Azərbaycan Texnologiya İnstitutu

sadiqefe@yahoo.com

Gəncə/AZƏRBAYCAN

Ölkədə aparılan uğurlu islahatların nəticəsidir ki, 2012-ci il ölkəmizdə orta illik inflyasiya 1,1% səviyyəsində, mənatın məzənnəsi isə sabit saxlanılmaqla makroiqtisadi sabitlik təmin edilmişdir. Bununla yanaşı, xarici dövlətlər borclarının ÜDM-də nisbəti beynəlxalq təcrübələrə cavab verməklə 7-8 % təşkil etmiş, strateji valyuta ehtiyatları 46 milyard dollar olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu artım qeyri-neft sektoru hesabına əldə edilmişdir. Belə ki, qeyri-neft sektoru 2011-ci il ilə müqayisədə 9,7 % , ÜDM isə 2,2 % artmışdır. Digər tərəfdən isə, qeyri-neft sənayesi və kənd təsərrüfatı təxminən uyğun olaraq 8 % və 6 % artmışdır.

Müstəqillik illərindən bu günə kimi dövlət büdcəsindən əhalinin sosial müdafiəsi və sosial təminatına çəkilən xərclər 30,8 dəfə, iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilən vəsaitlər isə 93 dəfə artmış, əmək haqqı, pensiya və müavinətlərin ödənilməsinə 52 dəfə çox vəsait sərf olunmuşdur. Son 20 il ərzində əhalinin real gəlirləri 2,4 dəfə, ölkə üzrə iqtisadiyyatda məşğul olan işçilərin orta aylıq əmək haqqı nominal ifadədə 107 dəfə artmışdır.

Məhz bunun nəticəsidir ki, BMT-nin İnkişaf Proqramının əhalinin rifah səviyyəsini əks etdirən insan inkişafı hesabında Azərbaycanın sosial sahədə əldə etdiyi nailiyyətləri yüksək qiymətləndirmişdir. 2000-2012-ci illər üzrə ölkəmiz MDB ölkələri arasında insan inkişafı üzrə indeksinə görə ən yüksək göstəriciyə nail olmuş və “orta insan inkişafı” qrupundan “yüksək insan inkişafı” qrupuna keçmişdir. Azərbaycanda insan inkişafı indeksinin yüksəlməsinə təhsil göstəriciləri əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Bu gün Azərbaycanın ticarət tərəfdaşlarının sayı 150-yə çatmış, son səkkiz ildə respublikamızın xarici ticarət dövriyyəsi 5,4 dəfə, o cümlədən ixrac 8,2 dəfə artmışdır. Lakin, 2011-ci il üzrə xarici ticarət dövriyyəsi 9,2 % artaraq 33,2 milyard dollar, müsbət xarici ticarət saldosu 16,1 milyard dollar təşkil etmiş, ixrac idxalı 2,9 dəfə üstələmişdir. Müasir texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi, istehsal proseslərinin beynəlxalq standartlara uyğun qurulması tələbi nəticəsində mexanizm və avadanlıqların idxalı 1,7 dəfə artmışdır.

Aparılan sənayeləşmə siyasəti qeyri-neft sənayesinin xüsusilə dinamik inkişafını təmin etmişdir. Belə ki, qeyri-neft sənayesində məhsul istehsalı 11,1 faiz , o cümlədən emal sənayesi 7,1 faiz, kimya sənayesi 27,1 faiz, metallurgiya sənayesi 1,9 dəfə, tikinti materialları istehsalı 4,4 faiz, elektrik enerjisi istehsalı 5 faiz, mebel istehsalı 24,5 faiz, geyim istehsalı 56,5 faiz artmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə aparılan və həyata keçirilən məqsədyönlü islahatların nəticəsidir ki, davamlı və dayanıqlı iqtisadi artım ölkənin sosialyönümlü inkişafını təmin etmişdir. Dövlət büdcəsindən sosialyönümlü xərclərə 16,5%, o cümlədən sosial müdafiə və sosial təminat xərclərinə 33,2%-dən çox vəsait yönəldilmişdir. Yoxsulluq həddi 2003-cü ildəki 35,8 manatdan 3 dəfə artaraq 2011-ci ildə 106,9 manata çatdırılmışdır. Yəni, 44,7%-dən 2011-ci ildə 7,6%-ə enmişdir. “Yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”-nın 2011-2015-ci illəri əhatə edən tədbirlər planında müəyyənləşdirilən tədbirlərin həyata keçirilməsi yoxsulluq səviyyəsinin daha da azaldılmasında mühüm rol oynayacaqdır.

Dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu hesabına ötən il nəqliyyat, İKT (İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları), turizm, kommunal, irriqasiya, energetika, ekologiya və digər sahələrinin inkişafına 5,9 milyard, o cümlədən sosialyönümlü layihələrə 1,7 milyard manat investisiya qoyulmuşdur.

Digər tərəfdən isə, regionların inkişafı yoxsulluğun və işsizliyin azaldılmasını nəzərdə tutan dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi, ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyasının təmin edilməsi, qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafı, prioritet sahələrə iri həcmli investisiyaların yönəldilməsi regionlara müasir infrastruktur layihələrinin reallaşdırılması, yeni istehsal və emal müəssisələrinin fəalliyəti üçün zəmin yaratmış və bütün bu nailiyyətlərin nəticəsidir ki, dünyanın nüfuzlu beynəlxalq qurumları tərəfindən respublikamızın inkişafı yüksək qiymətləndirilir. Belə ki, "Standart & Poor's" reyting agentliyi Azərbaycanın mövcud uzunmüddətli müstəqil kredit reytingini yüksək qiymətləndirərək "BBB" investisiya reyting səviyyəsinə çatdırmış, reyting üzrə proqnozu isə "sabit" saxlamışdır. "Fitch Ratings" və "Moody's Ratings" agentliklərinin də Azərbaycan iqtisadiyyatına dair qiymətləndirmələri müsbət olmuşdur. "Qlobal Rəqabət Qabiliyyətli İndeksi" hesabatına əsasən, 142 ölkə arasında 55-ci, MDB-də isə 1-ci olmuşdur.

O cümlədən, bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatı dünyanın tədqiqatçı-mütəxəssisləri, həmçinin iqtisadiyyat elmi tərəfindən, "İnkişafın Azərbaycan modelini" inkişaf modeli kimi qəbul edir, araşdırır və öyrənir.

"Neft kapitalı"nın "insan kapitalı"na çevrilməsi siyasəti nəticəsində ölkənin gələcək inkişafının indiki gənc nəslin təhsil səviyyəsindən birbaşa asılılığı nəzərə alınaraq respublikada "2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı" həyata keçirilir.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, respublikamız yaxın gələcəkdə qeyri-neft sektorunun iqtisadi inkişaf göstəricilərinə görə dünyanın, iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələri sırasında rəqabətə davamlılıq səviyyəsinə görə aparıcı dövlətlərdən birinə çevriləcəkdir.

THE OIL SECTOR OF AZERBAIJAN AND THE DEVELOPMENT OF NON-OIL SECTOR

Salatın BAYRAMOVA

Qafqaz Universiteti
finance2sb@yahoo.com
Bakı / AZƏRBAYCAN

As an oil country, oil revenues take the main part of the state budget and the expenditures of the government of Azerbaijan are held by the help of those revenues. That's why the management of oil revenues is one of the essential issues in Azerbaijan.

There are 3 economic theories related to spending of oil revenues which are being defended by economists. One of them is "burden hand". This model states that, means must be saved for the future generation. In oil funds this model is implemented and means are shared by considering future generations' demands. Other theory, is the "permanent income" model. According to this model, means cannot be kept for the future, because public expenditures must be paid by the government. There are some sectors that in these sectors private companies are not interested in them, also putting into realization of infrastructure and other projects is the function of government. Also, today's dollar is not the same with the tomorrow's dollar. That's why World Bank, IMF, and other organizations are interested in the implementing of the "permanent income" theory.

The State Oil Fund directs its means to buy stocks mostly from USA and EU and the annual revenue of these stocks is 1%, because in the conservative policy, the state tries to protect its means. From February 2012, The State Oil Company-SOCAR implements allocating its stocks in European market with 5.45%. This means that, The State Oil Fund gives its capital to USA with 1% and that organization directs that money to stocks which were bought from The State Oil Company and gains with 4.45%.

In 2012, 12.6 billion dollars were transferred to the state budget from The State Oil Fund and this is the 62% of the state budget. Due to the official information of The Ministry of Finance, the oil sector possesses the 74.5% of the state budget, so 62% of it is transfers from The State Oil Fund, the other is the payments of The State Oil Company. But due to the free evaluating, the oil sector possesses the 82% of the state budget.

Azerbaijan's non-oil export is 35% less than Georgia's export, so this means that if we don't have oil, we would produce less than Georgia. The possessing of oil sector the 92% of the export, also 74.5% of the budget revenues means that, Azerbaijan's economy depends on the oil sector. The size of the transfers shows that the Norwegian model is not implemented. There are limits on the transfers in Norway. Of course, it is not expedient to put limits with 4%, as Norway is developed, but Azerbaijan is developing country. There was produced 51 million tons of oil in Azerbaijan in 2010, 46 million tons in 2011, and in 2012 it has become 42 million tons. For the next 5 years it is taking into account to produce approximately in the range of 40 million tons.

Due to the prognosis of IMF and BP, 2012 was expected to be the peak year of the oil production and 56 million tons were produced, then decreasing and in 2015 the decreasing will seem obviously.

Till 2010, the approaches of international organizations consist of that, in the period of decreasing the oil production, the production of the gas will increase. While comparing the gas revenues with the oil revenues, there is a great difference between them, as the price of gas is below in the market, and it is not changeable. That's why, in contrast to the oil, it

doesn't lead an increase in the state's revenues. Azerbaijan exports 800.000 barrels of oil in a day by BP. BP gains \$800.000 and 80% of that is given to Azerbaijan (\$640.000). Azerbaijan doesn't have competitiveness in the gas market.

There arises a question: is it possible the Dutch syndrome in Azerbaijan? Several elements of it are being observed and the state's revenue is provided mostly by one sector, national currency is gaining strength.

Taking into account the current oil production, there's not being expected any problem for 2018-2019.

But what will happen then? When the currency is strengthens, the country's potential of export decreases, so, the country becomes depended on imports. It is impossible to cross out the Dutch syndrome from the country absolutely, but it is possible to decrease it.

One of the top goals of the government of Azerbaijan is to develop the non-oil sector by diversifying the country's economy. The growth in the non-oil sector is assumed to be 18.1 percent in 2013. The important sectors to long-term Azerbaijani economic growth are agriculture, manufacturing, telecommunications and tourism. Agriculture is the second largest sector in Azerbaijani economy after energy. More than 40 percent of the total workers, and more than 52.3 percent of the country's territory is suitable for agricultural purposes. Therefore, the government has repeatedly declared agriculture as one of its top priorities and has developed a number of strategies to focus on the sector.

Azerbaijan can increase employment, diversify export revenues, decrease poverty and set the stage for long-term political, social and economic stability based on many thriving economic sectors.

AQRAR RESURS BAZARINDA ALLOKASIYA EFFEKTİNƏ DAİR

Samir ƏLİYEV

Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutu

samir10aliyev@hotmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Aqrar resurs bazarının tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi, ilk növbədə kənd təsərrüfatının çoxvariantlı struktur dəyişmələrinin iqtisadi səmərəliliyinin hesablanması nəzərdə tutur. Bu məqsədlə bitkiçilik və heyvandarlıq üzrə optimal strukturun seçilməsi üçün müasir iqtisadi-riyazi üsullar və instrumental vasitələr tətbiq etməklə resurslardan istifadənin mümkün variantları müəyyən olunmalıdır. Empirik araşdırmaların nəticələrinə əsaslanaraq demək olar ki, bu baxımdan imitasiya modelləşdirilməsinin informasiya imkanları daha genişdir. Bu halda resurslardan istifadənin optimal variantı çoxsaylı eksperimentlərin nəticələrinin məntiqi qiymətləndirilməsi sayəsində əsaslandırılabilir. Ssenarilərin çoxluğu hesabına ilkin informasiya bazasının natamamlığı ilə əlaqədar meydana çıxan təqribiliyi azaltmaq imkanı, resurs bazarının tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsində bu üsula üstünlük qazandırır.

Torpaq və su resurslarının səmərəli istifadəsi məqsədi ilə həyata keçirilən struktur dəyişiklikləri adətən, allokativ effektin reallaşmasına yönəldilir. İqtisadi resursların müxtəlif subyektlər arasında, onların tələbatlarına uyğun bölüşdürülməsi halında əldə edilən səmərə kimi anlaşılan allokasiya effekti torpaq, maddi-texniki, su, əmək, maliyyə və təşkilati-iqtisadi resursların optimal nisbətini nəzərdə tutur. Odur ki, allokasiya effekti aqrar resurs bazarının tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi meyarı kimi qəbul edilməlidir. Bu halda allokasiya effektinin təcrübi qiymətləndirilməsi üçün sadələşdirilmiş yanaşma aşağıdakı kimi ola bilər:

1. Mövcud strukturun iqtisadi səmərəliliyi ənənəvi göstəricilərlə müəyyən edilir.
2. İmitasiya yanaşması üzrə resurslardan istifadə nisbətlərinin çoxsaylı ssenariləri hazırlanır.
3. Aqrar inkişaf strategiyasının tələblərinə daha çox uyğun olan ssenarilər seçilir. Bu zaman torpaq, su və əmək resurslarından istifadə üzrə tələblərə prioritet verilir.
4. Seçilmiş ssenarilər üzrə iqtisadi səmərəlilik hesablanır.
5. Struktur dəyişmələrinin, başqa sözlə müxtəlif struktura malik resurs təminatının iqtisadi səmərəliliyi müqayisəli şəkildə qiymətləndirilir.
6. Üstünlük verilən variant tapılır, onun reallığı ekspert qaydasında yoxlandıqdan sonra allokativ effekt «etalonu» kimi qəbul edilir.

Nəhayət, davam edən struktur dəyişmələrində altıncı mərhələdə qəbul edilmiş effektdən aşağı olmayan, çoxsaylı ssenarilər üzrə hesablamalarda maksimum iqtisadi səmərə verə bilən struktur variantı yeni pillə hesab olunur.

Resurslardan istifadənin allokasiya effektinin orta və iri ölçülü kənd təsərrüfatı və aqroemal müəssisələri və ya aqrar-sənaye inteqrasiyasının institusional qurumları təmsilində hesablanması məqsəduyğundur. Tipik təsərrüfat prinsipi üzrə hesablamalar da müəyyən nəticələr verir. Konkret halda tipik təsərrüfat dedikdə, resurs təminatına görə orta, maliyyə və digər nəticələrə görə yaxşı təsərrüfatlar sırasında orta vəziyyətdə olan aqrar qurum qəbul edilməlidir.

Resurs bazarının tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi prosesində allokasiya amili aqrar-sənaye inteqrasiyası səviyyəsindən asılı olaraq fərqli şəkildə nəzərə alınmalıdır. Aqrar sahənin resurs bazarında fəallıq səviyyəsi və aqrar-sənaye inteqrasiyası prosesinin intensivlik dərəcəsinin bir-biri ilə analoji dinamikaya malik olduğunu, ilkin yanaşmada görmək çətin deyildir. Doğrudan da kənd təsərrüfatı qurumlarının satın-alınan resurslardan, kənar fiziki və hüquqi şəxslərin xidmətlərindən asılılığının artması, bir tərəfdən aqrar resurs (xidmət) bazarında fəallığın artmasına dəlalət edirsə, digər tərəfdən bu sahələrarası inteqrasiyanın güclənməsi əlamətidir.

Aqrar-sənaye integrasiyasının müxtəlif inkişaf sahələrində resurs bazarının tənzimlənməsində allokasiya amilinin tətbiqindəki təcrübə fərqlərə gəldikdə isə, aşağıdakıları qeyd etmək məqsədəuyğundur:

- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən hər hansı subyektə öz resursları ilə satın-alınan resurslar arasında nisbət sonuncunun xeyrinə davamlı surətdə (deyək ki, üç il ərzində) dəyişirsə, bu prosesi resurs təminatında baş verən dəyişikliyin iqtisadi cəhətdən səmərəli olması halında, integrasiyanın güclənməsi kimi qəbul etmək olar. Belə olan təqdirdə, allokasiya amili tənzimləmə mexanizmində istisnasız olaraq nəzərə alınmalıdır;
- aqrar qurumun müvafiq resurs bazarında fəallığı aşağı düşərsə, yəni alqı-satqı əməliyyatlarının sayı və məbləği azalırsa, həmin təsərrüfat subyektinin məhsul bazarındakı mövqeyi təhlilə cəlb edilməlidir. Nəzəri baxımdan, bu zaman iki situasiya ilə rastlaşmaq mümkündür:
 - a) maliyyə resursları ilə yaranan problemlərlə əlaqədar maddi-texniki resurslar bazarından müvəqqəti olaraq çəkilmə;
 - b) ekoloji kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalına üstünlük verilməsi.

Yalnız geniş təcrübə tədqiqatları və onların əsasında yığılan rəqəm məlumatları qeyd olunan situasiyaları daha ətraflı şərh etməyə imkan verir. Evristik baxımdan isə, zənnimizcə aşağıdakı ümumiləşdirməni məqbul hesab edirik. Birinci situasiyada allokasiya effektivliyinin hesablanması, resurslardan istifadənin tənzimlənməsi baxımından tətbiqi əhəmiyyətli nəticə verməyəcəkdir. İkinci situasiya isə, yəni ekoloji təmiz məhsul istehsalının resurs təminatının strukturunun müəyyənəndirilməsi və allokasiya amilinin nəzərə alınması xüsusi tədqiqatın mövzusu olmalıdır.

Aqrar sahənin resurs bazarının tənzimlənməsi mexanizmi resursların çoxtəyinatlı olması faktını və qarşılıqlı əvəzetmə imkanlarını nəzərə almalıdır. Problemin bu cəhəti kənd təsərrüfatının çoxfunksionallığının gündəliyə çıxması ilə daha da aktuallaşır.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının müqayisəli üstünlüklərinin qiymətləndirilməsinin «daxili resurslardan istifadə» əmsalının (DRC – Domestic Resource Cost) hesablanmasına əsaslanan metodika, bəzi informasiya çətinliklərinə baxmayaraq, xarici təcrübədə geniş tətbiq edilir. DRC istifadə edilən daxili istehsal resurslarının sosial qiymətlərlə dəyərinin, yaradılan əlavə dəyərin sosial qiymətlərlə həcmə nisbəti kimi hesablanır. İqtisadiyyata hökumətin müdaxiləsinin istənilən formasını istisna edən və beynəlxalq ticarətin tam liberallaşdırılmasını fərz edən ideal hal üçün, istehsal amilləri və məhsullar üzrə hesablanan sosial qiymətlər, daha geniş istifadə olunan beynəlxalq qiymətlər anlayışına çox yaxındır.

DRC-ni hesablanması zamanı: a) daxili kapital, əmək, təbii ehtiyatlar və qeyri-ticarəti məhsul və xidmətlərin sosial qiymətlərlə dəyəri (DS) müəyyənəndirilməli; b) əldə edilən ümumi gəlir sosial qiymətlər əsasında yenidən hesablanmalı (GS); v) ticarəti (satıla bilən istehsal vasitələri) məhsulların sosial dəyəri (TS) müəyyən olunmalıdır.

$DRC = DS : (GS - TS)$ kimi hesablanır. $DRC < 1$ halı konkret məhsulun müqayisəli üstünlüyünü, yəni «xalis bazar» şəraitində əlavə dəyərin, onun yaradılmasına resurs məsrəfinin sosial dəyərindən çox olduğunu əks etdirir. $DRC > 1$ halında məhsulun müqayisəli üstünlüyü yoxdur. Başqa sözlə, yaradılmış əlavə dəyərin sosial qiymətlərlə həcmi, həmin qiymətlərlə resurs məsrəfinin dəyərindən azdır.

ENERJİ PROBLEMLƏRİNİN HƏLLİNİN ALTERNATİV VARIANTLARININ ZƏRURİLİYİ VƏ ELEKTRİK ENERJİSİ İSTEHLAKI İLƏ BAĞLI MƏSƏLƏLƏR

Şəfiqə MƏMMƏDOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

mshafiga@yahoo.com

Sumqayıt / AZƏRBAYCAN

Dünya üzrə enerji daşıyıcılarından istifadənin dinamika və bu daşıyıcılara ümumi tələbat balansını göstərir ki, belə enerji daşıyıcıları kimi istifadə olunan əsas enerji mənbələrini: neft, təbii qaz, daş kömür, nüvə enerjisi və hidroenerji təşkil edir. Bu enerji daşıyıcılarından üçünün – neft, qaz və daş kömürün hesabına dünya enerjisi tələbatının 87%-dən çoxu təmin olunur. Dünya üzrə qaz ehtiyatlarının neft ehtiyatlarına nisbətən üstünlük təşkil etməsi və eyni zamanda neft ehtiyatlarının tükənən və məhdud olması ilə əlaqədar, bu balansda neftin xüsusi çəkisində azalan tendensiya və qazda isə əksinə, artım qeyd olunmaqdadır. Məlumdur ki, bu iki enerji növünə tələbat onların tətbiq sahələrinin (xüsusilə, mühərrik yanacaqları, elektrik enerjisi istehsalının mənbəyi və s. kimi istifadə olunması ilə əlaqədar) geniş olması ilə bağlı həmişə yüksək olmuşdur. Dünya enerji balansında daş kömürün, nüvə enerjisinin və hidroenerjinin xüsusi çəkisi demək olar ki, sabit qalmaqdadır. Məlumdur ki, hidroenerjidən başqa, qeyd edilən enerji növlərinin dördü: neft, qaz, daş kömür və nüvə enerjisi bərpa olunmayan enerji mənbələridir. Bu enerji ehtiyatları təbii ki, tükənən və məhdud olduğu üçün, yubanmadan dünya enerji tələbatının ödənilməsinə bərpa olunan alternativ enerji mənbələrindən: günəş, külək və hidroenerjidən, o cümlədən, yeni ekoloji təhlükəsiz enerji texnologiyalarından istifadənin yüksəldilməsinə ciddi surətdə çalışmağa böyük ehtiyac yaranmışdır. Bu zərurətlə bağlı qeyd etmək olar ki, müasir dövrdə və yaxın gələcəkdə ekoloji cəhətdən zərərli olmayan günəş və küləyin və digər alternativ enerji mənbələrindən geniş istifadəni təmin edən, eləcə də kütləvi istifadə oluna bilən ekoloji təhlükəsiz və innovasiya yönümlü texnika və texnologiyaların yaradılması dünya iqtisadiyyatında böyük problemlərə çevrilmiş enerji təminatının həll edilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə, sivilizasiyanın gələcək inkişafı, qlobal tükənən təbii enerji mənbələrinin ətraf mühitə vurduğu ekoloji ziyanla bağlı olaraq, innovasiyalı texnika və texnologiyalardan istifadə etməklə müasir ekoloji təhlükəsiz və alternativ enerji mənbələrinin aşkarlanması və istifadəsi kimi yeni çevrilişlər artıq bəşəriyyət qarşısında, həmçinin dünya iqtisadiyyatında

hal-hazırda həll edilməsi tələb olunan ən vacib problemlərdəndir. Bu zərurət eyni zamanda bəşəriyyətin sürətli demoqrafik, iqtisadi və texniki-texnoloji inkişafından da irəli gəlir. Ona görə də yeni təhlükəsiz, səmərəli və alternativ enerji mənbələrinin aşkar edilməsi, işlənilməsi və istifadəsi həm qlobal enerji problemlərinin, həm də bəşəriyyətin gələcək mövcudluq probleminin həll edilməsinə böyük töhvə ola bilər. Bu problemin həlli istiqamətində daha çox təbii-ekoloji təhlükəsiz günəş və külək enerjisindən istifadə və onların müxtəlif enerji mənbələrinə çevrilməsi bəşəriyyəti indi daha çox düşündürür. Belə alternativ enerji mənbələri eyni zamanda sənaye müəssisələrinin, müxtəlif növ nəqliyyat vasitələrinin enerji təminatını da həll edə bilər.

Bu problemin həll edilməsi digər tərəfdən inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin ən əsas iqtisadi məsələlərindən hesab edilir. Bu həmin ölkələrin neft və qazın idxalından asılılıqlarını azaltmaqla, eyni zamanda ekoloji problemlərini həll etmək istəkləri ilə sıx bağlıdır.

Beləliklə, alternativ enerji mənbələrindən istifadəyə bəşəriyyətin əsl mənada gələcək enerji xilaskarı kimi baxıla bilər. Adətən, mütəxəssislər bəşəriyyətin enerji daşıyıcılarına olan təminatının davamlı olmasının iki istiqamətini qeyd edirlər:

1. Neft yataqlarındakı layların neft verimini artırmaq. Lakin bu yol cəmiyyətin uzun müddətli enerji tələbatını təmin etmək üçün kifayət deyildir.
2. Əsas istiqamət və çıxış yolu, yuxarıda qeyd edildiyi kimi bərpa olunan alternativ enerji mənbələrindən istifadənin yubanmadan tətbiqi və genişləndirilməsidir.

Alternativ enerji mənbələrindən istifadə ilə bağlı günəş enerjisindən istifadə etməklə, şirin suyun əldə edilməsi (bu həm də şirin su ehtiyatlarının yer kürəsində və dünyanın ayrı-ayrı regionlarında məhdudluğu ilə bağlı olaraq bu problemin həll edilməsi ilə birbaşa bağlıdır), həmçinin istehsal olunan enerjiyə qənaət məqsədilə tikilən yaşayış evlərinin, qışda və yayda uyğun olaraq soyuğun və istiliyin keçirilməsini məhdudlaşdırmaq məqsədilə xarici divarlarının xüsusi örtüklə əhatə olunması ideyalarının fikrimizcə, həyata keçirilməsi zərurətini yaradır.

Məlumdur ki, insanların ən zəruri yaşayış tələbatlarından olan elektrik enerjisi hidro və əsasən istilik enerjisi (neft-mazut, qaz və s.-dən istifadə etməklə) hesabına əldə edilir. Real enerji problemi də əsasən son iqtisadi nəticələrin reallaşdırılması üçün elektrik enerjisi istehlakının müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Bu səbəbdən elektrik enerjisi istehlakına təsir edən faktorların, eyni zamanda elektrik enerjisi ilə bağlı problemlərin müəyyən edilib araşdırılması çox vacibdir.

Elektrik enerjisi istehlakına təsir edən əsas faktorlara aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Ümumi daxili məhsul (ÜDM) və ya adambaşına düşən ÜDM.
2. Elektrik enerjisinin qiymətləri.
3. Elektrik enerjisini əvəz edə bilən digər enerji daşıyıcılarının qiymətləri (qaz, neft, istilik enerjisi və s.).
4. Əhalinin sayı.
5. Elektrik enerjisi itgiləri.
6. Elektrik enerjisinin idxalı və ixracı.
7. Yeni texnologiyalar və ETT.
8. Nəzərə alınmayan faktorlar (inflyasiya, elektroenergetika sahəsində institusional struktur dəyişiklikləri və tənzimləmələr, siyasət və s.).
9. Neft gəlirləri.
10. Enerji daşıyıcılarının dünya qiymətləri və s.

Fikrimizcə, aşağıda qeyd edilən enerji, xüsusilə elektrik enerjisi ilə bağlı problemlərin həll edilməsi və hərtərəfli araşdırılması çox zəruridir:

1. Elektrik daşıyıcıları – elektrik enerjisi bazarının tənzimlənməsi.
2. Enerji problemi digər problemlərlə - ekoloji, iqtisadi, sosial problemlərlə əlaqəli tədqiq edilməlidir.
3. Elektroenergetikanın ekoloji effekti, ətraf mühitə vurduğu ziyan, onun iqtisadiyyatı, bu sahəyə qoyulan investisiyanın səmərəliliyi məsələləri araşdırılmalıdır.
4. Alternativ enerji mənbələrinin (biokütlə, külək, günəş, kiçik su elektrik stansiyaları və s.) iqtisadi və ekoloji səmərəliliyi tədqiq edilməlidir.
5. Elektrik enerjisinin saxlanması mümkün olmadığı üçün onun istehsalı və istehlakı arasında kəskin fərqi olması, ötürülməsi zamanı böyük itgilərin mövcudluğunu nəzərə alaraq bu sahənin faydalı iş əmsalının çox aşağı olması araşdırılmalıdır.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, elektrik enerjisi üçün sərf olunan qiymətli yanacaq mənasız olaraq yandırılır və ətraf mühit külli miqdarda istilik, qaz tullantıları ilə çirkləndirilir.

6. Ənənəvi mərkəzləşmiş enerji təchizatının bazar münasibətləri şəraitində rəqabət qabiliyyətini itirdiyini nəzərə alaraq, onun innovasiyalı enerji iqtisadiyyatı ilə əvəz edilməsi nəzərdə tutulmalıdır.
7. Ekoloji davamlılıq göstəricisi ölkədə innovasiyalı iqtisadiyyatının səviyyəsilə müəyyən olunduğu üçün bu amilin nəzərə alınması və optimal həll edilməsi.
8. Elektrik enerjisi qiymətlərinin iqtisadiyyatın digər sahələrinə necə təsir etməsinin araşdırılması və s.

Beləliklə, bu problemlərin həlli istiqamətində təbii enerji – yanacaq mənbələrini aşkar edib istismar etməkdən daha çox, bu mənbələri gələcək nəsillərə qoruyub saxlamaqla, elektrik enerjisi istehlakına qənaət etməyi də nəzərdən qaçırmamaq lazımdır.

TÜRKİYE'DE KALKINMA AJANSLARI TARAFINDAN VERİLEN DESTEKLER

Şehvar NURBANU

T.C Enerji ve Tabi Kaynaklar Bakanlığı
nurbanu.eraslan@euas.gov.tr
İstanbul / TÜRKİYƏ

Kalkınma Ajansları, kamu, özel sektör ve sivil toplum kuruluşlarının ortak çalışmaları neticesinde kamu kaynakları ile finanse edilen temelinde bölge olan, bölgenin rekabet gücünü geliştirmek, bölge de istihdam yaratmak bölge de sürdürülebilir kalkınmaya katkıda bulunmak, yatırım çekmek bölgedeki işletmelere ekonomik gelişme sağlamak ve destek olmak amacıyla kurulan örgütlerdir.

Başta Avrupa olmak üzere bütün dünyada, hukuki ve kurumsal yapıları, görev ve yetkileri, faaliyet alanları ve işlevleri çok farklı olabilen, birbirinden çok değişik özellikler gösteren kalkınma ajansları mevcuttur. Türkiye'de Kalkınma Ajansları, ulusal düzeyde Kalkınma Bakanlığı koordinasyonunda, kendine özgü teknik ve finansman (bütçe) mekanizmasına sahip, kâr amacı gütmeyen, çabuk karar alıp uygulayabilen, merkezi ve yerel idarelerin dışında, kamu, özel sektör ve STK'ları bir araya getiren, tüzel kişiliği haiz, 5449 sayılı Kanunla düzenlenmemiş işlemlerinde özel hukuk hükümlerine tabi, bölgeler (düzey 2 bölgeleri) esas alınarak Bakanlar Kurulu Kararı ile kurulan teknik kapasitesi yüksek, uygulamacı olmayan, fakat destekleyici, koordinatör ve katalizör olarak faaliyet gösteren kalkınma birimleridir.

Ajanslar yerel aktörler ve dinamikler arasında sinerji oluşturacak bütün kaynakları harekete geçirecek ve yerel/bölgesel kalkınma çabalarının etkisini arttıracaktır. Elleri bulundurdıkları kaynaklar ve teknik birikimi ile bütün ilgili tarafları (paydaşları) destekleyecek ve bunlar arasında koordinasyonu sağlayacak, onların faaliyet ve projelerini özellikle bölgesel ölçekte birbirini tamamlar hale getirecek ve dolayısıyla daha yüksek bir büyüme, gelir ve istihdam etkisi meydana getireceklerdir. Ajanslar bölgelerde ve yerelde kaynakların yerinde ve etkin kullanılmasına yardımcı olacaktır. Hem teknik kapasitesinin sağladığı bilgi birikimini, hem de aracılık ettiği kaynakları etkin bir şekilde kullanarak birden çok ili ilgilendiren projelerin ve faaliyetlerin mükerrerliklere yol açmadan ve kaynak israfı oluşturmaktan gerçekleştirilmesini sağlayacaktır.

Bu çalışmalarla bölgeler arası gelişmişlik farkları giderilirken, ajansların yürüteceği çalışmalar ve projelerle aynı zamanda bölge içi gelişmişlik farklarının giderilmesi hedefi de gözetilmiş olacaktır. Bu kurumsal yapılanma ile birlikte, bölgesel gelişme alanında faaliyet gösteren merkezi düzeydeki kurum ve kuruluşlar arasındaki koordinasyon daha da hız kazanacağı gibi bu konudaki hizmet kapasite ve etkinlikleri de artmış olacaktır. Ajanslar kritik nitelikteki yerel bilginin merkeze taşınmasında ve sürekliliğinin sağlanmasında çok önemli bir işlev yüklenecekler ve özellikle program ve proje uygulamalarının izlenmesini kolaylaştıracaklardır. Böylelikle, başta Kalkınma Bakanlığı olmak üzere merkezi kuruluşlar, daha üst ölçekli politikaların ve uygulamaların geliştirilmesindeki enerji ve kapasitelerini daha etkin kullanabileceklerdir. Performansa dayalı kaynak tahsis mekanizması kullanılabilir ve bölgesel gelişme, yerel kalkınma alanında verimlilik ve etkinlik teşvik edilmiş olacaktır.

Kalkınma Ajansları yabancı sermayeyi ülkeye çekerek, AB ve Dünya Bankası fonlarını, bağış ve hibeleri kullanarak, bölgesel kalkınma için oluşturulan projelere dış krediler sağlayarak, bünyelerindeki uzman personel sayesinde yerli ve yabancı girişimciye danışmanlık hizmeti vererek, bölgenin yatırım olanaklarını belirleyip tanıtım dokümanları hazırlayarak, yerel yönetimlerin altyapı hizmetlerine ve eğitime destek vererek, bölgesel kalkınmanın finansmanına yardımcı olmaktadır.

Peki kalkınma ajansları tarafından verilen destekler tüm bu çalışmalar ışığında nasıl gerçekleşmektedir? Verilen destekler ne tür desteklerdir? Kalkınma Ajansları tarafından sağlanacak destekler, bölge planı ve programları ile yıllık çalışma programı çerçevesinde planlanır ve gerçekleştirilir. Ajanslar, bölgenin kalkınma sürecinin hızlandırılması ve kurulmuş oldukları bölge için kritik öneme sahip faaliyetlerin hayata geçirilmesi amacıyla önceden belirlenmiş uygunluk kriterleri doğrultusunda; bölge planı ve programları ile yıllık çalışma programı ve ilgili başvuru rehberlerinde belirlenen alanlarda bölge aktörlerine mali ve teknik destek sağlayabilir.

Ajansların sağlayabileceği mali destekler; doğrudan finansman desteği, faiz desteği ve faizsiz kredi desteği olmak üzere üçe ayrılır. Doğrudan finansman desteği de proje teklif çağrısı yöntemi, doğrudan faaliyet desteği ve güdümlü proje desteği olarak üçe ayrılmaktadır.

Bu çalışmada kalkınma ajanslarının vermiş olduğu bu mali ve teknik destekler tek tek incelenmiş, mahiyetleri ve amaçları ortaya konmaya çalışılmış, desteklerin paydaşlara dağıtılırken ne tür aşamalardan geçtiği ve nasıl bir yol izlendiği gösterilmeye çalışılmıştır. Çalışma için konuyla ilgili olarak birincil ve ikincil mevzuat taranmış ve konu teorik düzeyde işlenmiştir.

İQTİSADİ İNKİŞAFDA ÖZƏL SEKTÖRÜN ROLU

Şəmsəd ƏLİZADƏ

Qafqaz universiteti
Shamo.88@mail.ru
Bakı / AZƏRBAYCAN

Bu tezisi seçib hazırlamaqda əsas məqsəd iqtisadiyyatda özəl sektorun mövcud vəziyyəti və onun iqtisadi inkişafdakı rolunun qiymətləndirilməsidir. Bildiyimiz kimi sivilizasiyalı bazar iqtisadiyyatının formalaşmasının ən başlıca struktur

komponentlərindən biri özəl mülkiyyətin mövcudluğudur. Müasir dövrdə hər bir ölkə iqtisadiyyatında dövlət mülkiyyəti ilə yanaşı özəl mülkiyyət də mövcuddur. Ancaq dövlət mülkiyyət forması bazar münasibətləri şəraitində çox az yer tutur, çünki özəl mülkiyyət formasına söykənən bazar münasibətlərində məhz özəl mülkiyyət forması daha geniş vüsət alır. Buna görə də özəl müəssisələrin fəaliyyət mexanizmi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və beynəlxalq biznes sistemində ən sanballı yeri özəl sektor tutur.

Özəl sektor termini iqtisadiyyatda hər növ sahibkarın fəaliyyət sahələrini ifadə edir. Bazar iqtisadiyyatında özəl sektor müxtəlif növ sahələr üzrə fəaliyyət göstərən firma, müəssisə, şirkət və sahibkarlıq subyektlərindən ibarət olur. Özəl sektoru formalaşdıran müəssisə və sahibkarlıq subyektləri bəşəriyyətə maddi nemətlər bolluğu gətirən istehsalçılardır. Bütün keçmiş dövrlər üçün doğru olan bu fikir bu gün də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Müəssisələr bu gün ilə gələcək arasında əlaqələndirici rol oynayır. Yəni müasir dövrdə mövcud olan elm və texnikanın yeniliklərini istehsalat tətbiq edir, idarəetmənin ən müəqəqqi metodunu mənimsəyir və gələcək nəsillə öyrədir.

Sərbəst bazar iqtisadiyyatı mövcud olan ölkələrdə istehsalın çox böyük bir hissəsi özəl müəssisələr tərəfindən həyata keçirilir. Hər bir ölkə iqtisadiyyatında özəl sektor təkrar istehsalın effektivliyinin aparıcı qüvvəsidir. O, təklifin həcm və keyfiyyətini formalaşdırmaqla yanaşı istehlak tələbi yaradır.

Özəl müəssisələr də dövlət müəssisələri kimi bazar rəqabəti ilə üzləşir. Bazar rəqabətinə tab gətirmək üçün, özəl müəssisələr günün tələblərini ödəyən yeni texnologiyalar əsasında keyfiyyəti müasir dünya standartlarına uyğun məhsullar istehsal edir. Bununla da onlar öz iqtisadi mövqeyini gücləndirirlər. Özəl sektor rəqabətin hərəkətverici qüvvəsi kimi, bazarda rəqabətin gedişinə aktiv təsir göstərir, mövcud olanla yeni istehsal olunmuş məhsulu müqayisə etməyə imkan verir. Rəqabət bazarında mövcud olan müəssisə, firma və sahibkarlıq subyektlərinin rolu da elə bundan ibarətdir.

Müəssisə və sahibkarlıq subyektlərinin mühüm vəzifələrindən biri də düşünülmüş şəkildə risk etməkdir. Bildiyimiz kimi, iqtisadiyyatın ən əsas qanunlarından biri yüksək mənfəət əldə etməyin yüksək risk tələb etməsidir. Belə ki, əhalinin maddi və qeyri maddi ehtiyaclarını qarşılayaraq mənfəət əldə edən özəl müəssisə və firmalar öz fəaliyyət dövrü ərzində müxtəlif risklərlə qarşılaşırlar. Ortaya çıxan bu riskləri gözə alan müəssisələr mənfəət əldə etməklə birgə zərərə də qatlana bilərlər. Bu risklər istər istehsal, istər satış istərsə də digər əməliyyat proseslərində ortaya çıxır. Müəssisələr bu iqtisadi fəaliyyətləri ilə əlaqədar müxtəlif vəzifələri yerinə yetirmək üçün öz vəsaiti, vaxtı və işgüzar aləmdəki nüfuzu ilə risk edir.

Özəl sektorun əsas vəzifələrindən biri də iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif məsələləri üzrə qərarlar qəbul etməkdir. Müəssisələr yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi, ixtisaslaşmış kadrların cəlb edilməsi, böyük həcmdə müştərilərin cəlb edilməsi, istehsal həcmünün genişləndirilməsi və s. kimi sahələrdə qərarlar qəbul edirlər. Onlar bütün bu qərarların reallaşdırılması üçün özlərinin uzunmüddətli və qısamüddətli strategiyalarını müəyyən edirlər. Bu strategiyalara böyümə, inkişaf etmə, reputasiya və imici qoruma kimi faktorlar aiddir.

Bildiyimiz kimi, ölkənin həyat səviyyəsini daha açıq şəkildə müəyyən edən amil həmin ölkədəki işsizlik səviyyəsidir. İşləmək istəyən lakin iş tapa bilməyən insanlar əmtəə istehsalı və xidmətlərin göstərilməsində iştirak edə bilmir. Minlərlə firma və sahibkarlıq subyektləri milyonlarla işçinin mövcud olduğu mürəkkəb iqtisadi şəraitdə müəyyən dərəcədə işsizliyin qaçılmaz olmasına baxmayaraq, zaman və ölkələr üzrə işsizliyin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Ölkə öz işçilərini mümkün qədər işlə təmin etdikdə ÜDM-nin həcmi işçilərinin işsiz qaldığı haldakına nisbətən daha yüksək olur. Belə ki, özəl sektorların fəaliyyəti ölkədə ÜDM-ə təsir edir. Odur ki, ÜDM istehsalının həcmi ölkənin coğrafi hədudları daxilində ölçür. ÜDM-ə həm maddi, həm də qeyri maddi əmtələr daxildir. Bütün bu əmtəə istehsalının məcmusu da özəl sektoru formalaşdıran firma, müəssisə və sahibkarlıq subyektləri tərəfindən həyata keçirilir.

Bilindiyi kimi müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsi sayılan beynəlxalq ticarətin formalaşması istiqamətində də özəl sektorun rolu günü-gündən artır. Belə ki, sənaye, ticarət, xidmət və digər sahələrdə fəaliyyət göstərən və uğur qazanan müəssisələr digər müəssisələrlə qarşılıqlı əməkdaşlıq edirlər. Bu əməkdaşlıq isə beynəlxalq xarici ticarətin sürətlə inkişaf etməsinə və hər bir ölkənin xarici ticarət balansına öz təsirini göstərir.

Sosial iqtisadiyyat baxımından özəl müəssisələrin funksiyası istehsalı həyata keçirmək, ölkənin istehsal üçün əlverişli resurslarından səmərəli istifadəsini təmin etməkdir. Demək bazar iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsi olan özəl sektor mənfəəti maksimumlaşdırmaq istəyi ilə yanaşı həmişə çalışır ki, əhalinin rifah səviyyəsini yüksəlsin, yoxsulluq səviyyəsini aradan qaldırsın, tam məşğulluğu təmin etsin və məhdud iqtisadi resurslardan səmərəli şəkildə istifadə etsin. Qeyd olunan bütün bu makroiqtisadi göstəricilərə nail olunmasına yardım etməklə özəl sektor iqtisadiyyatın inkişafında uğurlu fəaliyyət göstərir.

ƏMƏK EHTİYATLARINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏNİN ƏHALİ MƏŞĞULLUĞUNUN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ ROLU

Tural İSAYEV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
isayevtural@gmail.com
Bakı / AZƏRBAYCAN

Əmək ehtiyatlarının, o cümlədən əmək qabiliyyətli əhalinin formalaşmasında əhalinin yaş tərkibinin dəyişməsinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məlum olduuu kimi əmək sferasında əmək qabiliyyətli əhali aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- 14 yaşa qədər;
- 15-64 yaş;
- 65 və ondan yuxarı.

Əmək ehtiyatlarının tərkibini öyrənərkən ilk növbədə əmək ehtiyatı ilə əməkqabiliyyətli əhali arasındakı hədd geniş araşdırılmalıdır. «Əməkqabiliyyətli əhali» məfhumundan fərqli olaraq «əmək ehtiyatları» dedikdə, əməkqabiliyyətli əhali ilə yanaşı öz əməyini istehsal proseslərinə daxil edə bilən, fizioloji və ruhi cəhətdən sağlam olan adamların məcmuu başa düşülməlidir.

Əmək ehtiyatlarının miqyası həm demoqrafik proseslə və həm də adamların yaşayışının sosial-iqtisadi şəraiti ilə müəyyənəlsin. Adamların təbii hərəkəti əməkqabiliyyətli əhalinin sayının təkrar artımına mühüm təsir göstərir. Bununla bərabər əməkqabiliyyətli əhalinin təkrar artmasına adamların fərdi qaydada qocalmaları və bir yaş qrupundan digər yaş qrupuna keçməsi, eyni zamanda əlillik də təsir edir.

Əmək qabiliyyətli əhalinin artımına təsir edən amillərdən biri də əməkqabiliyyətliliyin aşağı və yuxarı hədləridir. Bu hədd ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif ola bilər. Azərbaycan Respublikasında əmək qabiliyyətliliyin aşağı həddi 16 yaş, yuxarı həddi isə kişilər üçün 63 yaş, qadınlar üçün 58,5 yaşdır. Qeyd olunan yaşdan sonra işçilər hüquqi qaydada pensiyaya çıxmaq imkanına malik olur. Pensiyaya çıxdıqdan sonra da işləmək arzusunda olanlar istehsal proseslərində fəaliyyət göstərə bilərlər. Hazırda kənd yerlərində belə şəxslər çoxdur, onlar istehsal sahələrində daha fəal iştirak edirlər. Bununla belə, əməkqabiliyyətliliyin yuxarı həddi əməkqabiliyyətli yaşda olanlardan kəskin fərqlənir. Əmək ehtiyatlarının istehsal sahələrinə cəlb olunmasını müəyyənəndirərkən qeyd olunan amilin nəzərə alınması çox vacibdir.

Bir sıra iqtisadi ədəbiyyatlarda əmək ehtiyatlarının tərkibinə dair bir sıra müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Bir qrup iqtisadçılar hesab edirlər ki, əmək ehtiyatlarını əməkqabiliyyətli əhali təşkil etməlidir. Digər iqtisadçılar hesab edirlər ki, əmək ehtiyatlarına, əmək qabiliyyətlilərlə yanaşı qocaları və yeniyetmələri də daxil etmək lazımdır. Üçüncü qrup iqtisadçılar təkid edirlər ki, əmək ehtiyatlarının tərkibinə əmək qabiliyyətlilərdən, qoca və yeniyetmələrdən əlavə faktiki olaraq istehsal proseslərində iştirak edən əlilləri, eləcə də səhhəti işləməyə imkan verən xəstələri də daxil etmək lazımdır.

Hesab edirik ki, ikinci qrup iqtisadçıların fikirlərinə şərik çıxmaq olar. Həqiqətən əmək ehtiyatlarının tərkibinə yalnız 16 yaşdan 62 yaşa kimi kişiləri və 16 yaşdan 57 yaşadək qadınları deyil, eyni zamanda istehsal proseslərində iştirak edən 16 yaşadək yeniyetmələri və pensiya yaşında olanları da aid etmək məqsədəuyğundur.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinə nisbətən, sənaye müəssisələrinin əmək ehtiyatlarının tərkibi bir qədər fərqlənir. Bu fərq əhalinin müxtəlif yaş qruplarının istehsal proseslərində eyni səviyyədə iştirak etməsi ilə izah olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, sənaye və digər dövlət müəssisələrinin işçi qüvvələrinin tərkibi əsasən əməkqabiliyyətli əhalidən ibarətdir, lakin kollektiv və özəl təsərrüfatlarda 16 yaşadək yeniyetmələr, pensiya yaşında və ondan yuxarı yaşda kişi və qadınlar, eyni zamanda təsərrüfatın ərazisində yaşayan dövlət müəssisə və təşkilatlarında işləyən əmək qabiliyyətlilər həmin təsərrüfatın istehsal proseslərində fəal iştirak edir. Əmək ehtiyatlarının tərkibindəki bu müxtəliflik göstərir ki, istər sənaye müəssisələrində və istərsə də kənd təsərrüfatı müəssisələrində əhalinin müxtəlif yaş qruplarının istehsal proseslərində iştirakı eyni ola bilməz.

Digər tərəfdən əmək qabiliyyətli əhalinin tərkibinə I və II qrup əmək və müharibə əlilləri, müxtəlif səbəblərdən əmək qabiliyyətini itirənlər, eləcə də ziyanlılıq və ağırlıqlı görə pensiyaya çıxan 50-55 yaşında kişilər və 45-50 yaşda qadınlar daxil olurlar.

SOSIAL-IQTİSADI SİYASƏT VƏ SOSIAL RİFAH

Vəfa MÜTƏLLİMOVA, Aynur ORUCOVA

İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu

aynur.orudjeva@gmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Dünya ölkələri bir-birindən təkcə milli, dini və mədəni xüsusiyyətlərinə görə deyil, həmçinin sosial və iqtisadi sistemlərinin quruluşuna görə fərqlənirlər. Ölkədə hakim iqtisadi-sosial qanunlar öz növbəsində sosial qruplar arasında qarşılıqlı əlaqəni təyin etməklə yanaşı cəmiyyətdə psixoloji mühiti də formalaşdırır. Hansı iqtisadi modelin hökm sürməsinə asılı olmayaraq hər bir konkret ölkədə vətəndaşın rifah səviyyəsinin yüksəlməsi, ən azı onun aşağı düşməsinin qarşısının alınması sosial-iqtisadi siyasətin əsas məqsədlərindən hesab olunur.

İqtisadi və sosial siyasət dövlətin tam siyasətinin bir-birini təyin edən və həmçinin qarşılıqlı təsirə malik iki aspektidir. Belə ki, iqtisadi siyasət ölkənin ümumi rifahını müəyyən etməklə sosial siyasət üçün əsas vasitələri təmin edərsə, sosial siyasət bu vasitələrdən istifadə etməklə ölkə vətəndaşlarının həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə xidmət edir. Başqa sözlə desək, iqtisadi inkişaf konkret ölkədə səhiyyə, təhsil, sosial müdafiə xərclərinin yüksəlməsinə imkan yaradır ki, bu imkanlardan düzgün istifadə edən sosial siyasətin yürüdülməsi sonradan bir tərəfdən iqtisad artıma daha güclü təsir edəcək sağlam və təhsilli vətəndaşın formalaşmasına, ikinci bir tərəfdən isə büdcənin sosial müdafiə yükünün yüngülləşməsində gətirib çıxarır.

Qeyd edək ki, sosial siyasətin cəmiyyət tərəfindən formalaşdırılması ümumilikdə cəmiyyətin əsas məqsədlərinin müəyyən edilməsi ilə əsaslanır və bu məqsədləri ümumi olaraq yeni nəslin həyatının təmin edilməsi, ictimai sistemin sta-

billiyi, inkişafı və insanların layiqli həyatı üçün özülün yaradılması kimi təyin etmək olar. Bu aspektdən sosial siyasətə cəmiyyət üzvlərinin ümumi rifahını yüksəldilməsi ilə bağlı şəraitin yaradılması və ya dəyişdirilməsi ilə bağlı fəaliyyət kimi baxılmalıdır.

Ümumiləşmə apararaq, əslində sosial siyasətin dövlətin, həmin dövləti konkret zamanda idarə edən hökumətin və deməli cəmiyyətin konkret sosial qrupunun siyasi baxışlarını özündə saxlayan məqsədyönlü fəaliyyət olduğunu qəbul edərək, həmin fəaliyyətin həyata keçirilməsinin mövcud və potensial resurslardan çıxış etdikdə mümkün olduğunu qeyd edə bilərik. Belə ki, əgər sosial siyasət deklarativ xarakter daşımayaraq real məqsədlərə xidmət edirsə, onda həmin siyasət çərçivəsində nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi bununla bağlı ayrılıcaq vəsaitin həcmindən asılıdır.

Sosial və iqtisadi siyasət arasında tarazlıq cəmiyyətin inkişaf məqsədi və bu məqsədlərə çatma vasitələri arasında münasibətlə xarakterizə olunur. Bu tarazlığın konkret forması kimi yığım və istehlak, iqtisadi effektivlik və sosial ədalət, iqtisadi inkişafın müxtəlif modelləri arasında fərqlər çıxış edir.

Mövcud çoxsaylı ədəbiyyatların təhlili sosial siyasətin funksiyalarının aşağıdakı kimi qruplaşdırmağın mümkün olduğunu göstərir (10):

1. sosial siyasət cəmiyyətin sosial davamlılığı və təhlükəsizliyini təmin etməlidir. Belə ki, cəmiyyətin sosial strukturunun müxtəlif cəmiyyətlərdə və tarixi dövrlərdə müxtəlif olduğunu nəzərə alsaq, həyata keçirilən sosial siyasət cəmiyyətin dağılmasına mane ola biləcək stabil struktur formalaşdırmalıdır.
2. sosial siyasət cəmiyyətin siyasi davamlılığını təmin etməlidir. Əslində müəyyən dövrlərdə siyasi sistemlər həmin cəmiyyətdə çoxluq təşkil edən qrupların maraqlarına xidmət etdiyi üçün mövcud olur. Bu baxımdan da, sosial siyasət hərtərəfli olduqca daha çox qrupun maraqlarına xidmət etməklə siyasi stabilliyin də bərqərar olmasına xidmət etmiş olur.
3. sosial siyasət mülkiyyət üzrə hakimiyyət, iqtisadi resurslar və nəticələrin elə paylanmasını təmin etməlidir ki, bu paylanma çoxluq tərəfindən ədalətli hesab edilməklə, yenidən paylanma tələb etməsin.
4. sosial siyasət cəmiyyət və dövlət tərəfindən zəruri və kafi ekoloji təhlükəsizliyi təmin etməlidir.
5. sosial siyasət əhali və onun ayrı-ayrı qruplarının zəruri və kafi səviyyədə sosial müdafiəsini təmin etməlidir.

Beləliklə, biz bu funksiyaları əslində makro və mikro səviyyədə təsirinə görə iki yerə bölə bilərik. Belə ki, əgər cəmiyyətin sosial-siyasi davamlılığının, ekoloji stabilliyin təmin edilməsi makroeffektə malikdirsə, resursların bölüşdürülməsi və sosial müdafiənin təmin edilməsi əslində birbaşa vətəndaşa yönəldilir. Lakin qeyd olunmalıdır ki, hər iki istiqamət qarşılıqlı təsirə malik olmaqla bir-birini gücləndirmək qabiliyyətinə də malikdirlər.

Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, düzgün həyata keçirilən sosial siyasət ümumilikdə iqtisadiyyatın inkişafına səbəb olur və bu təsir ikitərəflidir, çünki bir tərəfdən iqtisadiyyatın yüksək səviyyəsi əhalinin ümumi həyat səviyyəsinin və inkişafının təminatçısıdırsa, digər tərəfdən yüksək təhsilli, sağlam əhali iqtisadiyyatın gələcək inkişafı deməkdir.

KİMYA SƏNAYESİNDƏ İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Vəfa NOVRUZOVA

AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu

novruzova.v@rambler.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

İqtisadiyyatda işlənən “innovasiya” və “yenilik” anlayışları sinonimlərdir, ona görə də eyni mənada istifadə oluna bilərlər. Yenilik – yənin yaradılması və tətbiqi prosesidir, yəni elmi, texniki, iqtisadiyyatı və idarəetməni birləşdirən prosesdir. O, istehsal, mübadilə, istehlak münasibətləri kompleksini əhatə edir. Geniş mənada innovasiya dedikdə yeniliklərin yeni texnologiyalar, məhsul və xidmət növləri, istehsal, maliyyə, kommersiya, inzibati və ya digər xüsusiyyətli təşkilati-texniki və sosial-iqtisadi qərarlar şəklində mənfəətli istifadəsi başa düşülür. Bu səbəbdən də həm «innovasiya», həm də «yenilik» terminlərini işlədə bilərik.

Hazırda ABŞ, Almaniya, Yaponiya kimi inkişaf etmiş ölkələrin ixracının 70%-ə yaxını elmtutumlu yüksək texnoloji məhsullar tutur. Dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində və regionlarda onların istifadə səviyyəsi fərqlidir və innovasiya istehsalının siyasi-iqtisadi mühitinin hazırlıq səviyyəsindən asılıdır. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycanın dünya innovasiya bölgəsinə aktiv daxil olmasını təmin edən tədbirlər həyata keçirilməsi, xüsusi ilə sənaye sahələrinə innovasiyaların tətbiq olunması mərhələsinin sürətlənməsi lazımdır.

Son 15 ildə Azərbaycanda həyata keçirilən sistemli və genişmiqyaslı islahatlar nəticəsində, respublikada beynəlxalq miqyasda, öz mövqeyini möhkəmləndirməklə yanaşı, ÜDM-in artım tempinə və xarici investisiyaların adambaşına düşən həcminə görə MDB ölkələri içərisində öncül yerdədir. Hazırda Azərbaycan dünyanın 140-dan çox ölkəsi ilə xarici ticarət əlaqəsi yaratmış və artıq ixrac məhsullarının həcmi idxalı üstələyərək yüksələn xətlə artmaqdadır. 1995-2010-cu illər ərzində ölkə iqtisadiyyatına müxtəlif mənbələrdən 95 mlrd. doll. həcmində investisiya yönəldilmişdir. Respublikamızın bütün ərazisində geniş sosial infrastruktur obyektləri tikilmiş və onların miqyası ildən ilə genişlənir. Formalaşan sosial-iqtisadi inkişafa yüksək qiymət verməklə yanaşı, respublikada innovasiya fəaliyyətinin təşkili və inkişafı sayəsində bir çox ölkələrin eyni adlı səviyyəsindən əsaslı şəkildə aşağıdır.

Son illər dövlət büdcəsindən elmin inkişafına ayrılan vəsaitin həcmi artsa da, onun ÜDM-dəki payı 0,2%-dir ki, bu da inkişaf etmiş ölkələrin eyni adlı göstəricisindən 10 dəfə aşağıdır. Ölkəmizə gətirilən məhsulların sayı ixrac edilən məhsulların sayından 3 dəfə çoxdur. İxrac edilən məhsulların 95%-ə yaxını xam neft, təbii qaz, neft məhsulları, az sayda kənd təsərrüfatı məhsulları təşkil edir. Respublikada sənaye sahələrinin mövcud texniki-texnoloji durumu yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal etməyə imkan vermir. Hələ ki, beynəlxalq standartlar kimya sənayesi müəssisələrində özünə yer tapa bilmir. İqtisadi inkişafın bazisini xammal və qiymət amili təşkil edir. İşlənib hazırlanan elmi-tədqiqat işlərinin cüzi bir hissəsi istehsalata tətbiq edilir. Son illərdə innovasiyanın təşkili və onun ayrı-ayrı sənaye sahələrində tədqiqinin zəruriliyi bir sıra namizədlik dissertasiyalarında, elmi məqalələrdə, konfrans materiallarında şərh edilmiş və ilkin addımlar atılmışdır. Lakin həmin əsərlərdə sistemli və kompleks yanaşmaya az diqqət yetirilmiş və inkişaf məsələlərinə toxunulmamışdır.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafının müasir mərhələsində innovasiya fəaliyyətini həyata keçirən və ya həvəsləndirən amillərdən biri investisiya təminatıdır. Bununla əlaqədar bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin iş təcrübəsinin öyrənilib milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla iqtisadi fəaliyyət sahələrində tətbiqi vacibdir. Yuxarıda qeyd edilənlər qəbul edilən qərarların yüksək səviyyədə obyektivliyini və əsaslandırılmasını təmin edən elmi-praktiki alətlərin işlənməsi məqsədi ilə innovasiya layihələrinin həyata keçməsinin iqtisadi məqsədəuyğunluğunu təmin edən məsələlərin gələcəkdə təhlilinin vacibliyini müəyyən edir.

Bütün bu faktlar respublikamızda Milli İnnovasiya Sisteminin (MİS) formalaşması və inkişafını, bütün iqtisadi fəaliyyət sahələrində sistemli şəkildə nəzəri-metodoloji və əməli səpkidə əlavə tədqiqini, elmi cəhətdən əsaslandırılmış tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasını təkidlə tələb edir.

Azərbaycanın inkişaf etmiş ölkələrdən elmi-texniki geriliyini aradan qaldırmaq və onun tam tərəfdaş kimi global innovasiya mühitinə daxil olması milli innovasiya sisteminin tezliklə formalaşmasından çox asılıdır. Bununla əlaqədar müvafiq inkişaf proqramının işlənilməsi bir çox problemlərin konstruktiv həllini, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün zəruri olan təsirli, səmərəli innovasiya sistemi nəzəriyyəsinin işlənilməsinin vacibliyini ön plana çəkir.

Plan işinin mövzusu bu kimya sənaye sahəsində innovasiyaların tətbiq olunması problemə həsr edilmişdir. Son illər bu problemə aid tədqiqatların çoxalmasına baxmayaraq, kimya sənaye sahəsində innovasiyalar sisteminin nəzəri aspektləri kifayət qədər araşdırılmamış, onun formalaşması və idarə edilməsi üzrə dünya təcrübəsi tam ümumiləşdirilməmiş və vahid yanaşma formalaşmamışdır.

Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycanda kimya sənaye sahəsində innovasiya üzrə aparılacaq islahatları həyata keçirmək üçün iqtisadi inkişafın müəyyən olunmuş prioritet istiqamətləri, onların həyata keçmə mexanizmləri və mütərəqqi üsullarla proqnozlaşdırılması üzrə sistemli tədqiqatların aparılmasına ciddi ehtiyac vardır.

Kimya sənaye sahəsində innovasiya sisteminin formalaşmasının vacibliyi, problemin müzakirə xarakteri daşması və nəzəriyyədəki başlıca konseptual irəliləyişin əldə edilməsinin zəruriliyi plan işinin mövzusunu, məqsəd və vəzifələrini müəyyən etmişdir.

Azərbaycanın kimya sənayesində innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi istiqamətləri hal-hazırda olduqca aktualdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, maddi istehsalın inkişafında fəaliyyəti mühüm rol oynayır. Bu, Azərbaycan Respublikası üçün daha önəmlidir. Belə ki, respublikada maddi-istehsal sahələrinin texnoloji səviyyəsi digər inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə xeyli aşağıdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, Respublikada istehsal olunan əksər sənaye məhsullarının (o cümlədən, kimya məhsullarının) keyfiyyəti dünya standartlarının tələblərinə cavab vermir. Son on ildə ölkə iqtisadiyyatına 32 mlrd. ABŞ dolları həcmində investisiya və kredit yönəldilmişdir. İndi Azərbaycan MDB məkanında və Şərqi Avropa ölkələri içərisində adambaşına düşən investisiyaların həcminə görə öncül yerlərdən birini tutur.

AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİ VƏ ONUN İNKİŞAF PROSESİ

Vüsal RÜSTƏMOV

AMEA, Coğrafiya İnstitutu
rustemov90@hotmail.com
Bakı / AZƏRBAYCAN

Kənd təsərrüfatında ona xidmət edən və onun məhsullarını emal edərək istehlakçılara çatdıran sahələrlə iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi aqrar-sənaye komplekslərinin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Aqrar-sənaye kompleksi dedikdə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı, saxlanması və istehlakçılara çatdırılması ilə məşğul olan xalq təsərrüfatı sahələrinin məcmusu nəzərdə tutulur. Aqrar-sənaye kompleksinə daxil olan sahələr vahid bir məqsədlə - ölkəni ərzaqla və kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təchiz etmək məqsədilə birləşdirilmişdir. Bir neçə sahəni üzvi surətdə özündə birləşdirən aqrar-sənaye kompleksi əkinçiliklə sənayenin sintezindən ibarətdir.

İqtisadiyyatda mövcud olan digər komplekslərdən fərqli olaraq aqrar-sənaye kompleksi sahələrinin sosial-iqtisadi təbiəti çox müxtəlifdir. Belə ki, birinci və üçüncü sahədə kapitalın təmərküzləşməsi kənd təsərrüfatı sahəsindəkindən xeyli yüksəkdir. Məsələn, ABŞ-da fermerlər üçün istehsal vasitələrinin 75%-dən çoxu 8 sənaye şirkəti tərəfindən istehsal olunur; 100 firma yeyinti sənayesi məhsulunun yarısını istehsal edir. Ərzaq məhsulları satışının üçdə bir hissəsi cəmi 20 ticarət şirkəti tərəfindən həyata keçirilir. Kənd təsərrüfatı sahəsində də köklü dəyişikliklər baş verir. Belə ki, ənənəvi ilkin istehsal vahidi olan kəndli-fermer təsərrüfatı əvəzində aqrar-sənaye birlikləri əmələ gəlir. Bu birliklər bitkiçilik və

heyvandarlıq məhsulları istehsalı ilə onların ilkin emalı, saxlanması, reallaşdırılması və s. prosesləri əhatə edən vertikal inteqrasiyanı həyata keçirir. Aqrar-sənaye birlikləri adətən, birinci və üçüncü sahələrin sənaye şirkətlərinin bilavasitə təşəbbüsü ilə yaradılır.

Aqrar-sənaye kompleksinə:

- A) kənd təsərrüfatı;
- B) kənd təsərrüfatı və onunla bağlı sahələr üçün istehsal vəsaitləri istehsal edən və həmçinin, kənd təsərrüfatına istehsal-texniki xidməti həyata keçirən sənaye sahələri;
- C) kənd təsərrüfatı məhsulları emalı və istehlakçılara çatdırılması ilə məşğul olan sahələr daxildir.

Aqrar-sənaye kompleksinin son məhsulu bu üç sahənin birləşmə fəaliyyətinin nəticəsidir. Bu sahələrarası kooperasiyanın inkişafı son məhsul dəyərində birinci və üçüncü sahənin gəlirlərinin xüsusi çəkisinin artmasına, kənd təsərrüfatının özünün payının isə azalmasına səbəb olur. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu nisbət 10:30:60 səviyyəsindədir.

ASK-nın sahələrarası əlaqələrinin inkişafı, yerli rayon sənaye komplekslərinin, aqrar-sənaye kompleksinin son məhsulu və onun təsərrüfat mexanizminin dövrün tələblərinə uyğun qurulması zəruri sayılmışdır.

Texniki vasitələri yeniləşdirmək və onların istehsalını təkmilləşdirmək, mexanizator kadrının ixtisasını artırmaq və onların əməyinin düzgün təşkili sayəsində kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyini artırmaq lazımdır. Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatında elmi-texniki tərəqqinin təmin edilməsində səmərəli istifadə edilməsinin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Təbii-tarixi cəhətdən varlı olan torpaq ancaq yaradıcı insan əməyi sayəsində bəhrə verir. Buna görə də K.Marks əmək sərvətin atası, torpaq isə anasıdır ifadəsini zərər məsəli kimi dəfələrlə işlətməmişdir. Torpaqdan düzgün istifadə edildikdə onun təbii məhsuldarlığını saxlamaq və artırmaq olar. Torpağa qayğısız münasibət olduqda onun münbitliyi azalır, şoranlaşma, eroziya, çirklənmə nəticəsində yararlı torpaqlar sıradan çıxır. Respublikamızın torpaqları, kifayət qədər istilik, işıq, uzun müddətli vegetasiya şəraitində bir çox qiymətli bitkilər becərməyə, bütün il boyu ərüş və otlaqlarda bəslənilən heyvandarlıq təsərrüfatı ilə məşğul olmağa imkan verir.

Arid iqlim şəraitində kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsində hidromeliorasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də respublikamızda hidromeliorasiya obyektlərinin tikintisi və torpaq fondunun saflaşdırılması, suvarma-drenaj sistemlərinin yaradılması tədbirlərinə böyük diqqət verilmişdir. Respublikamızda bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında suvarılan torpaqların həlledici əhəmiyyəti vardır. Məsələn, son illərdə respublikada istehsal edilmiş pambığın hamısı, taxılın üzümün üçdə ikisindən çoxu, bostan məhsulları meyvə və giləmeyvənin onda doqquzundan artığı suvarılan torpaqların payına düşmüşdür. Respublikamızın aral rayonlarının termik ehtiyatları suvarılan torpaq sahələrində ildə 2-3 dəfə məhsul yetişdirməyə imkan verir. Məsələn, payızlıq buğda biçildikdən sonra həmin sahəyə əkilən qarğıdalı bol yaşıl kütlə və dən verir. Eyni sahədə ildə 3 dəfə məhsul götürmək təcrübəsi geniş yayılıb. Kimyalaşdırma kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi yollarından biridir. Respublikamızda bu sahədə azot və fosfor gübrələrindən geniş istifadə olunur.

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ KREDİT RİSKLƏRİNİN AŞAĞI SALINMASI YOLLARI

Vüsal VERDİYEV

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

anar1973@mail.ru

Gəncə / AZƏRBAYCAN

İqtisadiyyatın inkişafı onun kapital resurslarına olan ehtiyaclarının ödənilməsindən bilavasitə asılıdır. Kapital resurslarına olan ehtiyacın ödənilməsinin isə ən geniş yayılmış vasitələrindən biri bank kreditləşdirilməsi hesab edilir. Məlum olduğu kimi, müasir bank sistemində çoxvariantlı kreditləşdirmə prosesləri həyata keçirilir ki, hər bir kommersiya bankının və eləcə də müştərinin özünəməxsus kredit prosesləri sxemini seçmək imkanları və hüquqları vardır. Bu heç də o demək deyildir ki, seçim məcburi xarakter daşıyır. Bankın və müştərinin maraqları kredit əməliyyatlarında, tam mənası ilə təhlil edilir və seçilən kredit növü, ssuda hesablarının forması və kreditlərin verilməsi qaydaları bank və borclu üçün sərfəli variantda müəyyən edilir. Belə şəraitdə bank və borclu təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı münasibətlər ayrı-ayrı hallarda kreditlərin qaytarılması probleminin yaranması ilə də müşayiət olunur.

Bankların praktikası göstərir ki, risklərin kifayət qədər çoxsaylı olması, nəticə etibarilə, kreditlərin qaytarılmaq imkanlarını kəskinləşdirir. Bu, ilk növbədə, banklar tərəfindən kreditlərin risklərinin azaldılmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsini obyektiv zərurətə çevirir. Bu baxımdan müəssisənin kreditləşdirməsi prosesində ən mühüm məqamlardan biri pulun kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Təhlil göstərir ki, kommersiya bankları üçün ən mühüm problemlərdən biri şübhəli kreditlərin proqnozlaşdırılması hesab olunur.

2. Kredit risklərinin sığortalanması. Kredit risklərinin sığortalanması məqsədilə kredit portfelinin diqqətli təhlil edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təhlili göstərir ki, kredit riskləri, əsas etibarilə, müəssisənin əmlakının pula çevrilmə qabiliyyəti, faiz, valyuta və digər risklərlə sıx bağlıdır ki, bunlar da bütövlükdə bank risklərinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bu bir qayda olaraq, kredit portfelinin keyfiyyətindən asılı olur və eyni zamanda kredit proseslərinin təşkili ilə bağlı bank faizinin nəticələri də bu prosesə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Risklərin kredit müqavilələrinin qeydiyyatlan keçməsi, eləcə də cari kreditləşdirmə fəaliyyəti və ən nəhayət əvvəlki mərhələlərdə şübhəli kreditlərin araşdırılması da öz təsirini göstərir.

Kredit risklərinin aşağı salınması məqsədilə, kreditlərin sığortalanmasına istiqamətlənmiş tədbirlər həyata keçirilir ki, bura da aşağıdakılar şamil edilir:

- pul qoyuluşlarının və kredit risklərinin divetifikasiya olunması;
- kredit risklərinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı xüsusi göstəricilər sistemindən istifadə edilməsi;
- kredit proseslərinin müxtəlif mərhələlərində kreditlərə nəzarətin həyata keçirilməsi;
- kreditlərin əvvəlcədən müəyyənləşdirmə metodikasının tətbiqi;
- pul münasibətləri və onların təminatının reallaşdırılması ilə bağlı müxtəlif modifikasiyaların tətbiqedilməsi.

ÜNİVERSİTE SANAYİ İŞBİRLİYİNDE BİR ARAÇ OLARAK TEKNOPARKLAR

Yahya ÖZDEMİR

Yalova Universiteti

yahya.ozdemir56@gmail.com

Yalova / TÜRKİYƏ

Günümüzün sənayi toplumundan bilgi toplumuna doğru çox hızlı bir dönüşüm yaşanmaktadır [1]. Çox iyi yetişmiş insan gücünü sağlayan universitetlərdə bu dönüşüm eksenindən geleneksel eski yapılarını çıxarmaktadır. Universitetlərin “bilgiyə dayalı ekonomik ekosisteminde, ekonomik gelişme sürecinin motoru ve inovasyon için alt yapı hazırlayan önemli bir bileşen olduğundan bahsedilmektedir. Bilimsel bilgi alanındaki yeniliklerin pratiğe dökülmesi, ancak bilgi merkezleri ile sənayi kuruluşlarının yeni işbirlikleri çerçevesinde daha yeni ve ileri teknoloji elde etmek mümkün olabilecektir. Üniversiteler, yürüttükleri araştırmalarla daha yenilikçi ürünleri ortaya koyabilmekte ve bu ürünleri bazı yollarla toplumun refahı adına toplumun hizmetine sunarak doğrudan ekonomiye katkı sağlamaktadır.

Üniversitetlərdə üretilen teorik bilginin aktif bir biçimde sənayi merkezlerine aktarılması və başarılı olması, yenilikçi fikirlerin həyata keçirilməsi ilə daha kolay olacaqdır. Üniversitetlərdə verilən bilimsel çıktılar sənayi ilə buluşturulması için en iyi yol, universitetlərlə, sənayi kuruluşlarının irtibat içinde bulunabileceği fiziki mekanlar oluşturmaktır. Bu doğrultuda, universitetlər ile sənayi merkezlerinin iç içe olduğu alanlar tasarlandı ve böylelikle teknoparklar ortaya çıkmış oldu [2].

Teknoparklar, bilgi ile uygulama arasındaki tarihsel kopuşun giderilmesi yönünde ilk ve tek proje idi. Teknoparklar, “belirli bir üniversitenin ya da enstitünün imkanlarından faydalanarak teknoloji ve yazılım üreten, inovasyon ortamında gelişen firmalardan oluşan alan” olarak tanımlanmaktadır [3]. Teknokentlerin hedefi, teknoloji üretimini sağlamak, üretilmiş bu ileri teknolojileri uygulama sürecine aktarabilmek ve bu ülkenin sosyo-ekonomik ve teknik yönden kalkınmasına hizmet etmektedir. Teknokentlerin ana hedefleri şunlardır [4]:

- a) İnovatif çalışmalar yapacak firmaların kurulmasına destek vermek ve firmaların gelişmesini sağlamak
- b) Sergilenen buluşları, ürüne dönüştürmek
- c) ARGE çalışmalarına destek vermek
- d) Uluslararası teknoloji transferini gerçekleştirmek
- e) Üniversitelerdeki bilimsel çıktıları teknolojik ARGE çalışmalarına çevirmek
- f) Ülkenin dünya teknoloji pazarındaki etkisini çok üst seviyelere taşımak

Üniversite-Sənayi İşbirliyi

Günümüzde ekonomik değer olan bilgi, sənayi ile işbirliyi sürecinde ürüne dönüştürülebildiğinde ülkelerin ekonomik büyüme ve gelişmelerine de önemli katkı sağlamaktadır [5]. Bunu gerçekleştirebilecek yol haritası ise üniversite-sənayi ve devlet birlikteliği olacaktır. Devlet bu işbirliğinin üçüncü halkasıdır. Devlet, bu işbirliği süreci içerisinde yasaları düzenleyen, taraflar arasındaki karşılıklı çıkarları koruyan ve vergi muafiyeti gibi bir çok düzenlemeye destek veren taraf olarak bulunmaktadır [6].

Bilgi ekonomisi toplumları için önerilen model “üçlü sarmal model” olarak adlandırılmaktadır [7]. Bu model, bilgi teknolojilerinin, farklı noktalarda çok yönlü karşılıklı ilişkilerle sermayeye dönüştürülebildiği sarmal bir inovasyon modelidir. Üçlü sarmal model içeriğinde yer alan üç öge aşağıda tanımlanmıştır [8]:

Aktörler, Üniversite, devlet ve sanayidir. Üstlendikleri roller şöyle özetlenmektedir:

- a) Üniversite bünyesinde bulunan araştırmacılar, geliştirdikleri bilimsel bilgiyi, ürüne dönüştüren girişimciler
- b) Sənayi merkezlerinin temsilcileri, daha ileri teknoloji ürünlerini geliştirmek için laboratuvarlarda ya da teknoloji transfer merkezlerinde çalışacak araştırmacılar
- c) Üniversite ve sənayi kuruluşlarında bulunan araştırmacılar ile birlikte bölgesel teknoloji transfer merkezlerini yönlendirici
- d) Devlet, finansal kaynak sağlayıcı ve birimler arasında yasal ve yönetsel düzenleyici

Değişik yapı ve kültürden gelen bu üç aktör, eski ve yeni rollerini başarılı stratejik yönetim sürecinde etkin olurlarsa, bu aktörler arasında ayrışma çok az olabilecek ve dolayısıyla başarı düzeylerini de artıracaktır. Yani üç aktörün etkileşiminde ortaya çıkacak en iyi yapılanma Teknoparklar olacaktır.

Üçlü sarmalda, sürekli etkileşim olması yönünde, üniversite, kuluçkalık merkezleriyle, firma kurucusu girişimcilik rolünü, sənayi, ARGE çalışmalarına sağladığı katkı ile eğitim ve araştırma rolünü ve Devlet bu süreçte, araştırmalara sağladığı dolaylı ve doğrudan desteklerle sermaye ihtiyacını karşılayan bir rol üstlenmektedir.

Araştırmacıların kurmuş olduğu şirketlerin, akademik araştırmaların sonuçlarını ürün yelpazesini genişlettiğinden ekonomik gelişmeye katkısı çok fazladır. Ülke ekonomilerinin gelişmesi açısından, Amerika'da araştırmacıların kurmuş olduğu şirketler, Üniversite Teknoloji Başkanları Birliği'nin verilerine göre, 1980-1990 arasında 33.5 trilyon dolar ekonomik değer oluşturmuştur [9].

Sonuç olarak, üniversite-sanayi işbirliğini desteklemek için;

1. Üniversitelerde bulunan akademisyenlerin uzmanlıklarına göre sanayi bölgelerinde çalışmasını sağlayacak yasal düzenleme yapılmalıdır.
2. Sanayi merkezlerinde çalışanlarının yüksek lisans ve doktora programlarına kabul edilmeleri yapılacak olan etkileşimi de artıracaktır.
3. Üniversiteler tarafından sanayi çalışanlarına yönelik çalıştay ve seminerler vermeleri etkileşimi artırmak için önemlidir.
4. Akademisyenler sanayiciler ile birlikte çalışarak üretilen bilgilerden toplumsal fayda oluşturmalıdır.

ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ BAXIMINDAN KƏND TƏSƏRRÜFATININ SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Yasin GÖRAL

Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutu

yasingoral@hotmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Kənd təsərrüfatı ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına, sənayenin xammala olan ehtiyaclarının ödənilməsində əhəmiyyətli rol oynamaqla ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin maddi əsasını təşkil edir. Müasir şəraitdə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi bilavasitə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılması və emal sənayesinin inkişafı ilə bağlıdır. Kənd təsərrüfatı istehsalının davamlı artımı ərzaq bazarında bolluğun yaradılması, əmtəə əklifinin həcmnin yüksəldilməsi deməkdir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının davamlı olaraq artırılması ərzaq bazarında qiymətlərin səviyyəsinin sabitləşdirilməsinə və əhalinin əlverişli qiymətə məhsul istehlakının artırılmasına xidmət edir.

Kənd təsərrüfatının strateji əhəmiyyəti təkcə onun ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı deyil. Kənd təsərrüfatının strateji əhəmiyyəti, eyni zamanda emal sənayesi müəssisələrinin yerli istehsal məhsullarına olan tələbatın ödənilməsində oynadığı əhəmiyyətli rolu ilə də ölçülür. Belə ki, kənd təsərrüfatında son məhsulun təyinatından asılı olaraq qeyri-ərzaq məhsulları, o cümlədən toxuculuq məhsulları, texniki məqsədlər üçün yağ, yüngül sənaye müəssisələri üçün xammal istehsal edilir. Kənd təsərrüfatında istehsal edilən məhsulların, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ayrı-ayrı məhsulları üzrə yarım-komplekslərin formalaşmasında və bütövlükdə ölkənin strateji əhəmiyyətli ərzaq məhsullarına olan tələbatın ödənilməsində də əhəmiyyətli rol oynayır. Kənd təsərrüfatının strateji əhəmiyyət daşıyan ayrı-ayrı yarım-kompleksləri, o cümlədən südçülük, atçılıq, taxılçılıq, kartofçuluq, meyvəçilik, tərəvəzçilik, üzümçülük və digər bu kimi sahələri mövcuddur ki, bu sahələr də ayrı-ayrılıqda nəticə etibarilə, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Təbii ki, hər bir məhsul yarım-komplekslərinin özünəməxsus sahələri mövcuddur ki, bu sahələr də, nəticə etibarilə, kənd təsərrüfatında bütövlükdə geniş təkrar istehsal kompleksinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. (81)

Kənd təsərrüfatının inkişafına çox müxtəlif faktorlar təsir edir ki, bu faktorlara da ilk növbədə iqtisadi sistemin tipi və xarakteri cəmiyyətdə mövcud olan istehsal münasibətləri əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Adı çəkilən faktorlar kənd təsərrüfatının inkişafına təsir göstərən təşkilati iqtisadi faktorlar kimi səciyyələnir. Lakin, bununla belə kənd təsərrüfatının inkişafı özünəməxsus sahəvi xüsusiyyətləri, yəni onun təbii iqlim şəraitindən bilavasitə asılı olması ilə də sıx bağlıdır. Kənd təsərrüfatının özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri və əhalinin ərzaq məhsullarına olan ehtiyaclarının ödənilməsi və bütövlükdə iqtisadi dəyişikliklərə reaksiya göstərmək qabiliyyəti nəticə etibarilə, xüsusilə transformasiya yönümlü dəyişikliklər şəraitində bu sahənin inkişafında özünəməxsus xüsusiyyətlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından kənd təsərrüfatı istehsalının davamlı inkişafına nail olunması bu sahədə səmərəli idarəetmə prosesinin reallaşdırılmasını da özündə əks etdirir. Bazar münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatının idarə edilməsi prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi aşağıdakı faktorların nəzərə alınmasından bilavasitə asılıdır:

- təsərrüfat subyektlərinin effektiv fəaliyyəti üçün idarəetmənin hüquqi mexanizmlərinin genişləndirilməsi.
- kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıların fəaliyyətində iqtisadi stimulların genişləndirilməsi.
- kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıların kordinasiyalı idarəetmə sisteminin genişləndirilməsi.
- qəbul edilən qərarların reallaşdırılmasının effektiv monitoring mexanizminin yaradılması.

İQTİSADİ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ TİKİNTİDƏ İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI

Yusif BİNNƏTOV

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

yusif020678@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Tikinti şirkətlərində informasiya texnologiyasının müvəffəqiyyətlə idarə edilməsi üçün informasiyaların sistem təhlilində əsasən hadisələrin əvvəlcədən baxılmasının şərtləndirilməsi lazımdır. Tikintinin idarə edilməsində istifadə olunan, informasiyalar aşağıdakılara əsaslanır:

- podrat müqaviləsində və kontraktlarda olan informasiyalara;
- investisiya –tikinti prosesinin iştirakçılarının qarşılıqlı təsirini xarakterizə edən , informasiyalara;
- investisiya tsiklinin bütün mərhələlərində pozulmaları xəbərdarlıq edən informasiyalara;
- idarələrarası və işlərin icraçıları arasında horizontal əlaqələr haqqında informasiyalara .

Tikintidə informasiya texnologiyasının əsasını mövcud müqavilələr, kontraktlar, tikinti prosesinin iştirakçıları, bütün mərhələlərin pozulması və.s haqqında informasiyalar təşkil edir .

İnformasiya texnologiyasının vəzifələri aşağıdakılardır:

1. Podrat bazarının informasiya təminatı sisteminin işlənməsi.
2. İnvestisiya tsiklinin ayrıca əlaqələri arasında informasiyanın qarşılıqlı təsirinin təmin edilməsi
3. İnvestisiyaləşdirmə mərhələləri üzrə pulların real hərəkəti.

İnformasiya texnologiyasının tərkibi isə bunlardır :

1. Podrat bazarının idarə edilməsi sistemi.
2. Sifarişçilərin, layihəçilərin podratçıların informasiyalarının inteqrallaşdırılmış sistem üzrə işlənməsi.
3. Avtomobil nəqliyyatının, tikinti maşınlarının idarə edilməsi sistemi.

Bəzi halda tikintidə xüsusi investisiyaların tempinin müəyyən dərəcədə dayandırılması lazım olur və o bəzi səbəblərlə izah edilir, çox halda yüksək risklik dərəcəsi ilə, bu isə inşaatçıların icra intizamının aşağı olmasını göstərir. Bazar şəraitində ölkənin podratçıların bəzilərinin yaxşı işləməməsi ona gətirib çıxarır ki, sifarişçilərin çox hissəsi xarici şirkətlərə üstünlük verir, çünki onlar qəti qiymətlər üzrə obyektlərin tez və keyfiyyətli tikirlər. Kəskin rəqəbat mübarizəsində ölkənin podratçıları tikintinin texnologiyası və təşkilini təkmilləşdirməyə və tikinti-quraşdırma işlərinin aşağı salınmasına nail olmalıdırlar. Çox variantlı layihələndirməyə əsasən təqvim planlarının dəqiq işlənməsi tələb olunur və resursların tələbatına uyğunlaşdırılır. Bütün bunlar ancaq layihələndirmə proseslərinin birləşməsi şəraitinə və vahid informasiya texnologiyasına əsasən tikintinin hazırlanması və idarə edilməsi təmin edilir.

Podrat bazarı şəraitində investisiya tsiklinin idarə edilməsinin informasiya texnologiyasının yaradılması probleminə üç iri vəzifəni ayırmaq olar:

- podrat bazarının informasiya təminatının regional sisteminin işlənməsini ;
- investisiya tsiklinin ayrıca mərhələləri arasında informasiya qarşılıqlı təsirinin təmin edilməsini;
- tikinti şirkətlərində informasiya texnologiyasının idarə edilməsinin işlənməsi

İnvestisiya tsiklinin idarə edilməsinin informasiya texnologiyasının faza texnologiyasının qarşılıqlı əlaqəli münasibətləri kimi təqdim etmək olar: konseptual planlaşdırmanın, layihələndirməni, resurs təminatını, tikintini, istismarı.

İnvestisiya tsiklinin hər bir mərhələsində (fazasında) həll edilən məsələlərin xüsusiyyətlərinə proqram kompleksləri, onların reallaşdırılması uyğundur . İnvestisiya tsiklinin bütün mərhələlərinin idarə edilməsinin koordinasiyası üçün layihənin idarə edilməsi sistemini (Microsoft Proyekt , Time Line) istifadə etmək olar.

Layihənin idarə edilməsi sistemi bütünlüklə bütün layihənin reallaşdırılması üçün zəruri resursların və əsas işlərin təşkilatı, texnoloji əlaqəsini verir. Ona görə də layihənin idarə edilməsi sisteminə istifadə olunan modelin işi kimi tikintinin və ya obyektin idarə edilməsi bütünlüklə çıxış edə bilər və resursların ayrıca növlərinin istifadəsi optimallaşdırılır. Obyektin layihələndirilməsi və tikintisinin idarə edilməsi modelinin ətraflı təsiri informasiya texnologiyasının fazalarında həyata keçirilməlidir.

Deməli ətraflı baxılmış faza modelləri bütün investisiya tsiklinin idarə edilməsinin informasiya texnologiyasının ən optimal qurulmasına imkan yaradır. Faza texnologiyaları arasında investisiya tsiklinin müxtəlif mərhələlərində hazırlanan qərarların təmin edilməsi üçün müvafiq faylların idxal-ixrac yolu ilə informasiya qarşılıqlı təsiri və ya vahid normativ sorğu informasiyasının istifadəsi həyata keçirilməlidir.

Podrat bazarının informasiya təminatı sisteminin yaradılmasının məqsədi investisiya tsiklinin bütün iştirakçılarına resursların qiymətləri və regiondakı xidmətlər haqqında həqiqi və tam informasiyalar verməkdir.

Müasir şəraitdə əmtəə istehsalının mövcudluğu bazar iqtisadiyyatının inkişafı və bazar kimi, iqtisadi kateqoriyanın əmələ gəlməsinə obyektiv şərtləndirilir. Dar mənada bazar sözü əmtəələrin və xidmətlərin alqı-satqı ticarət dövrlərinin bağlanması yeridir. Geniş mənada bazar sözü pulların və onunla bağlı kateqoriyaların (qiymətlərin, kreditlərin, maliyyələrin) geniş istifadəsinə əsasən istehsal sferasında, bölgüdə, əmtəələrin və xidmətlərin tədavülündə və onların istehlakında iqtisadi münasibətlərdir.

Bazar iqtisadiyyatının qanunauyğunluğu mülkiyyət formalarının inkişafı, məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə bağlı onların iqtisadi münasibətlərinin daima dəyişilməsidir.

Базар iqtisadiyyatı üçün fəaliyyət növünün seçilməsində istehsalçının azadlığı, onun miqyasının müəyyən edilməsi inhisarın əmələ gəlməsi ilə sıx bağlı olması rəqabətin inkişafı qanunauyğunluğudur. Bu ziddiyyətin vahidliyi inkişafın hər bir mərhələsində öz həllini tələb edir .

Базарın mürəkkəb strukturu vardır və iqtisadiyyatın bütün sferalarını əhatə edir, o cümlədən tikintini (tikinti bazarını).

Тикinti bazarının fəaliyyəti aşağıda göstərilən amillər ilə müəyyən edilir:

- tikinti sferasında mülkiyyətin müxtəlif formalarının mövcudluğu;
- investisiya-tikinti prosesi iştirakçılarının azad sahibkarlıq fəaliyyəti;
- tikinti məhsulunu yaradan bərabərhüquqlu iştirakçılar arasındakı müqavilə (kontrakt) münasibətləri;
- investisiya-tikinti prosesi iştirakçıları arasında azad rəqabəti;
- inhisarın əleyhinə qanunvericiliyin mövcudluğu;
- qiymətli kağızlar bazarının mövcudluğu;
- tikinti riskinin sığortalanması və müflüsləşmiş müəssisələrin məcburi idarə edilməsi.

Тикinti bazarının infrastrukturunun mövcudluğu onun fəaliyyətinin zəruri şərtidir. İnfrastukturunun altında tikinti sahəsində bazar münasibətlərinin inkişafı üçün əlverişli imkan yaradan müəssisələrin, təşkilatların, fiziki şəxslərin və fəaliyyətin digər orqanlarının cəmi başa düşülür. Həmin imkanlar investorların və istehlakçıların maraqlarında tikinti məhsulunun yaradılmasının hüquqi, təşkilati, maliyyəsi, iqtisadi və ekoloji təmin edilməsi ilə əlaqədardır.

МЕТОДЫ И ЭТАПЫ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ

Zeynəb MURADKHANLI

Xəzər Universiteti

muradkhanli@gmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Управление риском (риск-менеджмент)-это целенаправленные действия по ограничению или минимизации риска в системе экономических отношений. Управление риском можно охарактеризовать как совокупность методов, приемов и мероприятий, позволяющих в определенной степени прогнозировать наступление рискованных событий и принимать меры к исключению или снижению отрицательных последствий наступления таких событий.

Риски исследуются на двух уровнях:

производится анализ рисков по отдельности, что создает условия для понимания менеджером по управлению риском особенностей той или иной рискованной ситуации либо специфики неблагоприятных последствий ее реализации. Подобный анализ дает возможность выбрать наиболее подходящие инструменты управления для каждого конкретного риска;

изучение портфеля рисков в целом, что позволяет установить общее влияние рисков на рассматриваемую компанию. Подобное комплексное представление о совокупности рисков называется профилем риска, а его документальное выражение - паспортом риска. Это обеспечивает единую точку зрения на риски соответствующей фирмы и определение особенностей ее политики по управлению рисками.

Система управления риском должна опираться на оба уровня и сочетать инструменты и методы, характерные для каждого из них. Несоблюдение этого условия приведет к потере адекватности проводимой политики, к уменьшению финансовой устойчивости фирмы.

Изучение портфеля рисков в целом означает, что в исследование рискованной ситуации наряду с источниками неопределенности, связанными с поведением отдельных рисков, включается еще один аспект - степень взаимосвязи между рисками. Чаще всего полная информация о такой взаимосвязи отсутствует, поэтому данный аспект может являться существенным источником неопределенности.

Риски могут иметь разную природу, поэтому процесс управления портфелем таких рисков должен быть комплексным и требует учета специфических внутренних связей между ними. Управление риском, особенно для крупных и сложных объектов, является чрезвычайно трудным делом, и необходимо привлекать специалистов из разных областей науки и техники.

Риски должны рассматриваться в совокупности, это дает следующие преимущества:

- эффективная организация информационных потоков, позволяющая комплексно решать проблемы наиболее подходящему для этого менеджеру;
- обеспечение безопасности принимаемых решений;
- всесторонний учет различных ограничений для принятия решений для портфеля рисков в целом, позволяющий более эффективно управлять ресурсами.

Управление риском не может рассматриваться как одномоментное решение или действие, пусть даже детально проработанное и обоснованное. В случае быстро изменяющихся условий функционирования бизнеса такая статическая точка зрения противоречила бы принципу результативности. Поэтому управление риском представляет собой динамический процесс.

Сбор данных и анализ рисков, а также выработка, претворение в жизнь и пересмотр решений о реализации тех или иных методов управления рисками должны происходить постоянно и быть частью общей процедуры управления бизнесом. Управление риском есть неотъемлемый и важный элемент общего менеджмента.

Можно выделить *четыре метода управления риском*: упразднение, предотвращение потерь и контроль, страхование, поглощение.

Упразднение заключается в попытке упразднения риска. Упразднение – это эффективный способ избежать потерь. Проблема состоит в том, что упразднение риска упраздняет и прибыль.

Предотвращение потерь и контроль выражаются в мерах по предупреждению наступления страховых случаев и ограничению размера потерь в случае, если убыток имеет место.

Страхование с позиций управления риском означает процесс, в котором группа физических и юридических лиц, подвергающихся однотипному риску, вкладывает средства в компанию, члены которой в случае потерь получают компенсацию. Главная идея страхования – распределение потерь среди большой группы физических и юридических лиц (страховой совокупности), подвергающихся однотипному риску.

Поглощение состоит в признании ущерба риска без распределения его посредством страхования.

Процесс управления риском является сложной и многоуровневой процедурой, можно условно разделить на ряд этапов в соответствии с особенностями последовательности действий по управлению риском. Выделение этапов является условным, потому что на практике они часто реализуются одновременно, а не последовательно.

1. Идентификация и анализ риска

Под идентификацией и анализом рисков следует понимать выявление рисков, их специфику, обусловленную природой и другими характерными чертами рисков, выделение особенностей их реализации, включая изучение размера экономического ущерба, а также изменение рисков во времени, степень взаимосвязи между ними и изучение факторов, влияющих на них.

2. Анализ альтернативных методов управления риском

Основная цель данного этапа заключается в исследовании тех инструментов, с помощью которых можно препятствовать реализации риска, воздействию его негативных последствий на бизнес фирмы.

3. Выбор методов управления риском

Этот этап предназначен для формирования политики фирмы в области борьбы с риском и неопределенностью. Необходимость подобной процедуры выбора связана с различной результативностью методов управления риском и разным объемом ресурсов, требуемых для их реализации.

4. Исполнение выбранного метода управления риском

Задача этого этапа заключается в исполнении принятых на предыдущем этапе решений о реализации тех или иных методов управления риском.

5. Мониторинг результатов и совершенствование системы управления риском

Этап мониторинга результатов и совершенствования системы управления риском обеспечивает обратную связь в указанной системе. Этот этап обеспечивает гибкость и адаптивность управления риском, а также динамический характер этого процесса.

Взаимосвязи между этапами управления риском

Существуют обратные связи, означающие, что имеется возможность возврата на предыдущий этап, если в результате последующего принятия решений будут выявлены важные факторы, которые не были учтены ранее.

Dedicated to the 90th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE ON YOUNG RESEARCHERS

25-26, April 2013, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION I

2. Management

KÜÇÜK VE ORTA ÖLÇEKLİ İŞLETMELERİN (KOBİ'LERİN) PAZARLAMA FAALİYETLERİNDE BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİNİN KULLANIMI VE BİR UYGULAMA

Ahmet İlker AKBABA, Abdulkadir ÖZDEMİR

Atatürk Üniversitesi

ahmet.akbaba@atauni.edu.tr, abdulcadir@atauni.edu.tr

Erzurum / TÜRKİYE

Yirminci yüzyılda teknoloji çok büyük bir hızla gelişmiştir. Günümüzde de baş döndürücü bir hızla gelişmeye devam etmektedir. Bu gelişim beraberinde birçok sektörde de değişim meydana getirmektedir. Ekonomi ve ticaret sektörüne bakıldığında bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımının hızla gelişmesi ile dünyada yeni bir ekonomik düzenin yaygınlaştığı görülmektedir. Buna bağlı olarak; coğrafi sınırlar ortadan kalkmış, pazarlar yeni boyut kazanmış, satıcılar ticari faaliyetlerini web tabanlı sistemlere kaydırarak tüm dünyaya hitap eder duruma gelmişlerdir.

Bu kapsamda elektronik ticaret küreselleşen ekonomilerde yeni bir ticaret biçimi haline gelmiştir. Elektronik ticaretin verimliliği artırarak maliyetlerde büyük avantaj sağladığı konusu genel kabul görmektedir. İşletmeler için önemli sorunlardan biri de üretilen ürünlerin pazarlanmasıdır. İşte bu noktada elektronik ticaret, işletmelerin uluslararası pazarlarda uygulayacağı geleneksel yöntemlerde (büro açma, dağıtıcı bulma, reklam vb.) karşılaşılabilecek zorlukları ortadan kaldırarak rekabet avantajı sağlar. Küçük ve orta ölçekli işletmeler bu teknolojileri kullanarak yüksek harcamalar yapmadan birçok pazara erişerek hızlı ve ucuz ürün sunabilecekleri gibi hammadde teminini de aynı hız ve ucuzlukta sağlayabilirler. Bu teknolojilere gereken önemin verilmesi ile küçük ve orta ölçekli işletmeler artan rekabet koşullarında ciddi avantajlar sağlayacaktır.

Bu çalışmada da küçük ve orta ölçekli işletmelerin bilgi ve iletişim teknolojilerini ve pazarlama faaliyetlerinde bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanım durumu incelenmeye çalışılmış, bu kapsamda Erzurum ilinde faaliyet gösteren küçük ve orta ölçekli işletmelerden hizmet sektörü dışındaki 416 işletmeye anket uygulanmıştır. Çalışmayla ilgili olarak kurulan hipotezler yardımıyla, belirlenen bağımlı değişkenlerin belirlenen bağımsız değişkenlerle anlamlılık ilişkileri incelenmiştir. Analiz için SPSS programı kullanılmıştır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde KOBİ'lerle ilgili tanım ve özellikler ortaya konularak Türkiye ve dünyada KOBİ'lerin önemine değinilmiş ve KOBİ'lerde pazarlama konusu ele alınmıştır.

İkinci bölümde bilgi ve iletişim teknolojileri ile ilgili kavramlar ele alınmış, bu teknolojilerin işletme ve pazarlama açısından önemine değinilmiştir.

Üçüncü bölümde ise araştırma ile ilgili olarak uygulanan anket çalışmasının değerlendirilmesi yapılarak sonuçlar analiz edilmiştir.

Bilgi ve iletişim teknolojileri, sürekli rekabet ortamında başarılı olmak, değişen iş koşullarını tahmin edebilmek ve bu koşullara hızlı ayak uydurabilmek isteyen işletmelerin olmazsa olmazlarıdır. Bilgi çağında işletmeler piyasada başarılı olabilmek için büyük ölçüde bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanmak durumundadırlar.

Erzurum'da faaliyet gösteren KOBİ'lerin bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanım durumu ve bu teknolojilerin pazarlama faaliyetlerinde kullanım durumunun araştırıldığı bu çalışmada aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir:

- İşletme yöneticilerinin yarısından fazlası baydır ve yarısından fazlası orta yaş ve üzeri kişilerdir.
- Yöneticilerin yarısından fazlası üniversite veya lisanüstü mezunu eğitimli kişilerdir ve buna bağlı olarak bilgisayar kullanmadığını belirtenlerin oranı düşüktür
- İşletmelerin çoğu kırsal bölge özelliğini gösteren ve büyük sermayeli olmayan limited şirketlerdir, gıda ürünleri ve içecek sektöründe ve on yıldan fazla süredir faaliyet göstermektedirler.
- Çalışan sayılarına bakıldığında işletmelerin çoğu çalışmada verilen KOBİ tanımlarına göre çok küçük veya küçük sayılabilecek işletmelerdir.
- Temel bilgi ve iletişim teknolojilerinden olan bilgisayar ve interneti kullanmayan işletmelerin oranı düşüktür.
- İtranet/ekstranet, video konferans, telekonferans gibi daha gelişmiş teknolojileri kullanmayan işletmelerin oranı ise yüksektir.
- Yasal zorunluluğa rağmen hala işletmelerin yarısından fazlasının web sitesi yoktur.
- İşletmelerin yarısından fazlası pazarlama faaliyetlerinde (tedarik, satış, sipariş alma, rakipler hakkında bilgi alma) bilgi teknolojilerini (bilgisayar, internet) kullanmaktadır ve bilgi ve iletişim teknolojileri kullanımı ile yeni müşteri sayılarının ve satış/cirolarının arttığını düşünmektedirler.
- İşletme yöneticilerinin yarısından fazlası yakın gelecekte bilgi ve iletişim teknolojilerine bağımlı olunacağını ve internet üzerinden ticaretin yoğunlaşacağını düşünmektedirler.

Sonuç olarak işletmelerin yakın gelecekte bilgi ve iletişim teknolojilerine bağımlı olacağı ve internet üzerinden ticaretin yoğunlaşacağı görüşü ile pazarlama faaliyetlerinde bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanılması ve bu teknolojilere gereken önemin verilmesi gerekliliği ortaya konulmuştur.

EMAL SƏNAYESİ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNSAN RESURSLARININ İDARƏ OLUNMASI SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Akin Can NAZİF OĞLU

Qafqaz Universiteti

Bakı / AZƏRBAYCAN

Bazar münasibətlərinin dəyişən kəskin tələbləri müəssisələrdə digər iqtisadi potensiallardan səmərəli istifadə etməklə yanaşı insan resurslarının düzgün idarə edilməsi sisteminin rəşional təşkilini ön plana çəkir. İnsan resurslarının idarə edilməsində əsasən-əmək resurslarından istifadə, heyətin idarə olunması, insan resurslarının idarə edilməsi; insanın idarə edilməsi konsepsiyalarından istifadə olunur. İnsan resurslarının idarə edilməsi özünün bir sıra inkişaf mərhələlərini keçmişdir. Onların içərisində müəssisədə insan resurslarının idarə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisədə insan resurslarının idarə edilməsi prosesi isə özündə heyətin formalaşdırılması, istifadəsi və inkişafının əlaqələndirilmiş altsistemlərindən ibarət mürəkkəb sistemi cəmləşdirir. Həmin altsistemlərə:

- insan resurslarının formalaşması;
- insan resurslarının bölüşdürülməsinin idarə edilməsi;
- insan resurslarının istifadə edilməsi prosesinin idarə edilməsi daxildir və sistemləşdirici amil rolunda işçilər, onların bilikləri, bacarıqları və qabiliyyətləri çıxış edir.

Qloballaşan dünyada rəqəbət üstünlüklərini müəyyənləşdirən əsas meyar iş qüvvəsinin peşəkarlığı və fiziki imkanları ilə yanaşı zehni potensialından da istifadə etməsini təmin edəcək hər kəsin iştirak edə biləcəyi bir təsərrüfat subyekti mədəniyyətinin formalaşdırılmasıdır. Deməli, insan resurslarının vəzifəsi təsərrüfat subyektlərində işləyən bütün işçilərin ən məhsuldar və harmonik şəkildə fəaliyyət göstərmələrini təmin edən, təsərrüfat subyektinin qarşısında duran məqsədin həyata keçməsinə asanlaşdırıcı hərəkət və səyləri cəmləşdirir. Başqa sözlə, iş qüvvəsi təsərrüfat subyektinin məqsədinə ən uyğun şəkildə çatmasının təmin edilməsini, ən səmərəli şəkildə istifadə edilməsini ehtiva edən bütün metodlar və üsullar insan resurslarının predmeti olaraq qəbul edilə bilər. İnsan resurslarından səmərəli istifadə etməklə əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 26 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası"nın (2006-2015-ci illər) əsas məqsədidir.

Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına istiqamətlənmiş Dövlət Proqramları (2004-2008-ci illər və 2009-2013-cü illər) ilə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin uğurla yerinə yetirilməsi ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyasını təmin etmiş, qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafı, prioritet sahələrə iri həcmli investisiyaların yönəldilməsi regionlarda müasir infrastrukturaya layihələrinin reallaşdırılması, yeni istehsal və emal müəssisələrinin fəaliyyətə başlanması üçün zəmin yaratmış və bunun nəticəsi olaraq 2004-2010-cu illər ərzində ölkədə 913 min yeni, o cümlədən 655 min daimi iş yerləri yaradılmışdır. 2011-ci ildə isə 94 min yeni iş yeri açılmış və 2012-ci ilin yanvar ayının 1-nə yeni yaranmış iş yerlərinin sayı 1 mln.-dan çox olmuşdur. İşsizliyin səviyyəsi qeyd edilən dövrdə əsaslı şəkildə azalaraq 5,4% olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq Azərbaycanın sənaye sektorunda və onun əsas tərkib hissəsi olan emal sənayesinin iqtisadi fəaliyyət sferasında işə qəbul, işdən çıxma və işçi axıcılığı göstəricilərinin səviyyəsi yüksək olaraq qalır. 2010-cu ildə respublikanın bütün sənayesi üzrə işçi axıcılığının səviyyəsi 27,9%, o cümlədən, emal sənayesi müəssisələrində 28,6% təşkil etmişdir ki, bu da eyni adlı göstəricinin beynəlxalq təcrübədə buraxıla bilən həddindən 5,6 dəfə yüksəkdir. Respublikanın ayrı-ayrı sahələrində həmin göstəricinin səviyyəsi daha yüksək olmuşdur. Məsələn, 2009-cu ildə - dəri, dəri məmulatları və ayaqqabı istehsalı sferasında işçi axıcılığı səviyyəsi - 80,1%; metallurgiya sənayesi və hazır metal məmulatları istehsalında - 56,1%; maşın və avadanlıqlar istehsalında - 54,2%; emal sənayesinin digər sahələrində - 42,7%; elektrik avadanlıqları istehsalında - 41,6%; yeyinti məhsulları istehsalında isə -32,8% təşkil etmişdir. Lakin sonrakı ildə həyata keçirilən təsirli sosial-iqtisadi tədbirlər nəticəsində adları çəkilən emal sferalarında işçi axıcılığı səviyyəsi kəskin şəkildə azalmışdır.

Tədqiqatlarımızda müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanın emal sənayesi müəssisələrində işçi axıcılığının şərtləşdirən əsas amil əmək haqqının həddidir. Belə ki, əmək haqqının əvvəlki ilə nisbətən yüksək artım tempi işçi axıcılığının artım tempinə birbaşa təsir göstərmişdir. Məsələn, 2007-ci ildə emal sənayesində işçilərin orta aylıq əmək haqqının, əvvəlki ilə nisbətən, 137,7% artması işçi axıcılığının 23,3% azalmasına səbəb olmuşdur. Bu mütənəsbilik sonrakı illərdə də özünü biruzə vermişdir. Deməli, Azərbaycanın emal sənayesinə daxil olan bütün iqtisadi fəaliyyət sahələrində işçilərdən səmərəli istifadə etməyin başlıca şərti onların maddi durumunun yaxşılaşdırılması və əməyin motivləşdirilməsidir. Odur ki, Azərbaycanın sənaye sektorunda insan resurslarından səmərəli istifadə edilməsi üzrə beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan, təşkilati, sosial-iqtisadi xarakterli təklif və tövsiyələrin işlənilməsinə və onların iqtisadi fəaliyyət sferasında həyata keçirilməsinə ehtiyac duyulur.

Bizim tədqiqatlarımızla müəyyən edilmişdir ki, hətta yüksək texnologiyaya əsaslanan emal məhsullarının istehsal zamanı mövcud insan resurslarında səmərəli istifadə etmək üçün qrup prinsipinə və yerinə yetirilən tapşırığın yekununa əsaslanan maddi mükafatlandırma sistemi forması tətbiq edilməlidir. Bu zaman yenilikçilik fəaliyyətinin stimullaşdırılması üçün xüsusi mükafatlandırma sistemi tətbiq edilməlidir. Yeni məhsulun işlənilməsi, innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün məqsədli layihə qrupları yaradılmalıdır. Ümumiyyətlə təcrübə göstərir ki, stimullaşdırma (maddi və mənəvi) işçinin bilik və bacarığının artmasında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan müəssisədə kadr potensialından səmərəli istifadə olunması zamanı ilk növbədə aşağıdakılar həyata keçirilməlidir.

- təşkilatın kadrların idarəedilməsi üzrə strateji və biznes planlarının hazırlanması;

- müəssisələrdə təşkilati mədəniyyətin formalaşdırılması;
- müəssisələrdə fərdi əmək haqqı sisteminin tətbiq edilməsi;
- əmək ödənişi sisteminin təkmilləşdirilməsi və işçilərin sosial müdafiəsinin həyata keçirilməsi;
- kadrların professional inkişaf planının hazırlanması;
- vəzifə səlahiyyətlərinin dəqiq bölgüsü;
- işçilərin məsuliyyətinin və problemlərinin müəyyənəşdirilməsi.

Həmin istiqamət içərisində ən az diqqət yetiriləni özəlləşdirilən emal müəssisələrində strateji inkişaf planının tərbitinə yönəldilir. Bir çox müəssisələrdə hətta belə planlara rast gəlmək olmur. Odur ki, insan resurslarının səmərəli idarə edilməsi üzrə emal müəssisələrində strateji planların işlənilməsi zəruridir və onun həyata keçirilməsi zaman aşağıdakı bir sıra təşkilati tədbirlərin icrasına nail olmaq lazımdır; strategiyanın uğurlu yerinə yetirilməsi üçün nəzərdə tutulan vəsaitdən səmərəli istifadə etmək məqsədi ilə onun idarə olunması; strategiyanın həyata keçirilməsinə təminat yaradılan müəssisənin siyasətinin yaradılması; planda nəzərdə tutulan nəticəyə nail olmaq üçün müvafiq mükafatlandırmanın məbləğinin təyin edilməsi; qarşıya qoyulan məqsədə uğurla nail olmaq üçün müəssisə daxilində sağlam mühitin yaradılması; icraçıların strateji rolunun səmərəsini artırmaq üçün müəssisədaxili şəraitin yaradılması; planın icrası zamanı müvafiq qabaqcıl təcrübədən məharətlə istifadə etmək; strategiyanın tam məzmununda və yüksək nəticələrlə icrasına nail olmaq.

Hesab edirik ki, Azərbaycanın iri emal müəssisələrində insan resurslarının idarə edilməsi üzrə "Menecerlər Şurası" yaradılmalı və həmin şura aşağıdakı üç əsas funksiyanın həyata keçirilməsinə nail olmalıdırlar:

1. Müəssisənin şöbə və xidmət sferasında çalışanların fəaliyyətini istiqamətləndirməli, heyətə bağlı olan bütün məsələlər üzrə qərarların qəbulunda yaxından iştirak etməli, rəhbərliklə birbaşa əlaqədə olmaq imkanına malik olmalıdırlar.
2. Bütün kateqoriyalardan olan işçilər arasında mövcud təlimatlara uyğun koordinasiya fəaliyyətinin təşkili və həyata keçirilməsi.

İdarə edən və idarə olunan sistemlərdə çalışan, müxtəlif vəzifələri icra edən menecerlərə təşkilati-metodik və hüquqi xidmət göstərmək, eləcə də həmin menecerlərə təhsil-tədris, qiymətləndirmə, mükafatlandırma, iş qüvvəsinin seçilməsi və yerləşdirilməsi, mühüm istehsalat və təşkilati məsələlərinin müzakirəsi və s. idarəetmə məsələlərində yardım etmək. Qeyd edilən istiqamətlərin icrası isə öz növbəsində insan resurslarından istifadənin optimallaşdırılmasını tələb edir.

ÖRGÜT KÜLTÜRÜNÜN GELİŞİMİ AŞAMASINDA ÇALIŞANLARIN STRATEJİK YÖNETİM ANLAYIŞINA BAKIŞI: ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ

Ali YILDIRIM, Kürşad E. YILDIRIM, Zafer AYKANAT

Ardahan Üniversitesi

aliyildirim@ardahan.edu.tr, kursatemrahayildirim@ardahan.edu.tr

zaferaykanat@ardahan.edu.tr

Ardahan / TÜRKİYƏ

Günümüzde rekabet ortamı gittikçe artma eğilimindedir. Dolayısıyla bu artan rekabet ortamında örgütler, daha stratejik düşünmek ve davranmak zorundadır. Bu durum stratejik yönetimi günümüzün en önemli yönetim tekniklerinden biri haline getirmiştir. Ancak kamu yönetiminin özel sektörden daha farklı hedefleri ve amaçları vardır. Bununla birlikte kamunun hizmet anlayışı da belirlenen amaçlar doğrultusunda farklılık göstermektedir. Hem hizmeti üretenler hem de hizmetten faydalananlar üzerinde bir takım etkiler bırakan kurum ve kuruluşlar stratejik yönetimi daha iyi bir şekilde uygulamaktadır.

Stratejik yönetimin uygulanmasını olumlu yönde destekleyen ve stratejik yönetimin de sağlıklı bir şekilde uygulandığı sürece kendisini geliştiren örgüt kültürü de artık günümüzde vazgeçilemeyecek bir unsurdur. Bu aşamada "stratejik yönetim mi örgüt kültürünü izler, örgüt kültürü mü stratejik yönetimi izler?" sorusu karşımıza çıkmaktadır. Genel itibarıyla iki kavramında birbirini desteklediği görülmektedir.

Bu çalışmada stratejik yönetim ve örgüt kültürünün günümüzde kamu kurumları için bir gereklilik olduğu, bunun sağlanamaması durumlarında ise etkili ve verimli bir yönetimin uygulanmadığı üzerinde durulmuş ve çalışmayı destekleyen bir uygulama çalışması yapılmıştır.

Araştırmanın örneklem kitlesini Ardahan Üniversitesi oluşturmaktadır. Ardahan Üniversitesi'nde görev yapmakta olan hem akademik hem idari personele dağıtılan 95 anketten 77'si geri dönmüştür. Soru kâğıtlarının geri dönüş oranı % 81'dir. Literatürde yer alan çalışmalarda nicel araştırmalar için örneklem büyüklüğünün 97 ile 72 arasındaki katılımcıdan oluşması yeterli görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada ulaşılan 77 katılımcı, örneklem kitle büyüklüğü açısından kabul edilebilir sınırlar içinde bulunmaktadır.

Anket çalışması verileri ile yapılan korelasyon analizinde stratejik yönetimin tüm alt boyutlarının örgüt kültürü ile pozitif yönde ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Özellikle strateji kavrama faktörü ile örgüt kültürü arasında diğer stratejik yönetim özelliklerine nazaran daha güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Yapılan korelasyon analizinde en zayıf ilişki, stratejinin algılanması faktörü ile örgüt kültürü arasında 0,237 olarak bulunmuştur. Stratejik yönetimin stratejik yönetim süreci faktörü, strateji kavramı faktörü, stratejinin uygulanması faktörü ve stratejinin algılanması faktörü ile örgüt kültürü arasında sırasıyla 0,308, 0,580, 0,447, 0,237 düzeyinde ve pozitif ilişki bulunmuştur. Buradan da anlaşılabacağı üzere Ardahan

Üniversitesi'nde stratejik bilinç ile örgüt kültürünün anlaşılması yüksek derecede ilişkilidir. Ancak uygulamada bir takım aksaklıklar olduğu gözlemlenmektedir. Stratejik yönetim ile örgüt kültürü arasında olumlu yönde bir ilişki olduğu belirlenmişken Ardahan Üniversitesi'nde bu ilişkinin istenilen seviyede olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Literatürde, stratejik yönetime uygulama alanı açısından bakıldığında özel sektör yapılarında kamu sektörüne göre daha fazla uygulandığı gözlemlenmiştir. Bunun en önemli sebebi ise özel sektörün piyasada var olma amacının kar elde etmeye yönelik olmasıdır. Stratejik yönetim rekabet ortamında örgütlere rekabet üstünlüğü sağladığı için özel sektör kuruluşları stratejik yönetimi kamuya göre daha çok benimsemiştir. Ancak kamu sektöründe böyle bir hedef olmaması stratejik yönetimin kamuda uygulanmayacağı anlamına gelmemelidir. Kamu kurum ve kuruluşlarının halka yönelik yapılan hizmetlerin kaliteli olması, hizmetlerin gerekli olan yerlere zamanında yapılması, halkın yönetime katılmasını sağlama gibi hedefleri bulunmaktadır. Bu hedeflere ulaşılmasında stratejik yönetim önemli bir yol gösterici olacaktır.

Ardahan Üniversitesi'nde stratejik yönetim ve örgüt kültürü bilinci, çalışanlar tarafından yeterli ölçüde kavranmıştır. Ancak uygulamada birtakım aksaklıklar olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla belirlenen stratejiler tekrar gözden geçirilmeli ve örgüt kültürünü göz ardı etmeden yeni stratejiler belirlenmelidir. Çalışanların örgüt kültürü ile uyumlaştırılması ve daha başarılı bir yönetim için stratejik yönetim ile örgüt kültürü koordinasyonu sağlanmalıdır.

REKLAMIN TARİXİ İNKİŞAFI VƏ AZƏRBAYCANDAKI MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

Anar RZA

Əmək və Sosial Problemlər üzrə ETTM

arza@qu.edu.az

Bakı / AZƏRBAYCAN

Mustafa BAŞKURT

Qırğızıstan Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu

mustafabaskurt@hotmail.com

Bişkek / QIRĞIZISTAN

Reklam ticarətin və iqtisadiyyatın ən mühüm amillərindən biridir. Reklam edənlər istehlakçı qarşısında sosial bir məsuliyyət daşıyırlar. Reklamçılıq tamamilə düşüncə sisteminə əsaslanır və akademik fəlsəfənin işləyən hədəflərinin arasına qəçir. Reklamın başlıca məqsədi satışlara müsbət istiqamətdə təsir etməkdir.

Reklam məhsul və xidmətlərin bazara çıxarılması ilə bağlı bütün mərhələləri əhatə edir. Reklam şirkət fəaliyyətinin əsas hissələrindən biridir. Bazarda rəqabət artdıqca reklam fəaliyyəti daha da güclənir.

Mal və ya xidmətə aid tam məlumatı, effektiv bir mesaj formasında hədəf kütləyə, yəni istehlakçıya çatdırmaqdır.

Məhsulları tanıdıb seçim imkanı verən, daha yaxşı yaşama arzularını qamçılayan bir sektorun adıdır.

Reklam bir informasiyadır. Yəni reklamçılıq bir xəbərləşmə formasıdır. Məhsul və xidmətlər haqqında istehlakçı sektorlara və ya birbaşa xalqa məlumat verir.

Reklam anlayışına müxtəlif formalarda tərif verilmişdir. Reklamın əlaqə vasitəsi olduğunu vurğulayan bir tərifə görə “bir malla və ya xidmətlə bağlı bir mesajı sözlü ya da görüntülü olaraq bazara təqdim etmək üçün görülən işlərə reklam etmək deyilir”. Tərifdən də görüldüyü kimi reklam, bir əlaqə prosesidir, ancaq bu əlaqə reklam edən istehsalçı müəssisədən hədəf istehlakçılara doğru axışı olan bir prosesdir ifadə edir. Bu prosesdə qaynaq reklam verən şəxs və ya qurumdur.

Reklam, müəyyən bir qaynaq tərəfindən məhsulların, xidmətlərin və ya düşüncələrin müəyyən miqdar pul müqabilində əlaqə vasitələriylə tərif edilərək çatdırılmasıdır.

Reklam ticarətin və iqtisadiyyatın ən mühüm amillərindən biridir. Reklam edənlər istehlakçı qarşısında sosial bir məsuliyyət daşıyırlar. Hansı media qurumunda istifadə edilməsindən asılı olmayaraq reklamın əsasının “həqiqət”, formasının “açıq” və üslubunun “düzgün” olması bir prinsipdir. Uğur qazana bilmək üçün reklam hər şeydən əvvəl etimad duyusu oyandırılmalıdır.

İşverənlə istehlakçı arasında bir “hakim” rolu oynayan reklam agentliklərinin bu mövzuda böyük və mühüm vəzifələri vardır. Ümumiyyətlə reklam qanunlara uyğun, adət-ənənə prinsiplərinə bağlı, məhsulun və ya xidmətin keyfiyyəti, qiyməti, dəyəri haqqında istehlakçını aldatmayan, tamamilə “vicdanlı” olmalıdır. Xüsusilə də reklam bir rəqib məhsul və ya xidmət qarşısında onun ad, şöhrət, marka və rəmzlərin (sembolları) kimi mənəvi əmlakını təqlid etməməli, onun etibarını zədələyici, qısaca “haqsız rəqabət sayıla biləcək” şəkildə olmamalıdır. Reklamçılıq istehlakçını məhsul satın almağa cəsarətləndirmək üçün alıcı ilə satıcı arasında əlaqə qurmağa xidmət edən texniki vasitələrin tamamıdır.

Azərbaycanın qobustan rayonunda, daşlar üzərində çəkilən rəsmlərin Azərbaycanın ən qədim tarixi abidələri olduğu hərkəs tərəfindən bilinən açıq bir həqiqətdir. Buna görə də, ölkədə reklamçılığın tarixi araşdırılarkən bu rəsmlərdən də istifadə edilməlidir. Kəskin uclu daşlarla qayaların üzərinə çəkilmiş bu rəsmlər, eramızdan əvvəl XIII-X minilliklərə aiddir. Müxtəlif dövrlərə aid olan bu rəsmlər arasında reklamçılıq tarixi baxımından maraq kəsb edən rəsmlər də vardır.

Azərbaycanda digər bəzi müsəlman ölkələrində olduğu kimi, xalq tragediyası olan “Şəbəhlər” oynanmışdır. Belə oyunların keçiriləcəyinin anonsu və ya reklamı üçün şəhərlərdə “carçılar” və “vaizlər”dən istifadə edilmişdir. Orta əsrlərin ən maraqlı reklam vasitələrinə nümunə olaraq xalq oyunlarının “canlı afişalarını” göstərmək mümkündür. Oyun başlamadan əvvəl bir qrup oyunçu, musiqiçilərin müşayiəti ilə küçələri gəzər, tamaşaçıları oyunun keçiriləcəyi meydana

dəvət edərildilər. Onların canlı dəvətləri şərf formasında səsləndirilirdi. Novruz şənliklərində oynanan oyunlarda da bu üsuldan sıx-sıx istifadə edilirdi.

Nəticə olaraq yuxarıda göstərilən bütün təriflərin işığı altında ümumi bir tərif olaraq; “Reklam, bir şirkətin məhsul və xidmətləri haqqında hədəf kütlələri satın almaya sövq etmək üçün və müəssisənin imicini bu kütlələr üzərində yaratmaq üçün mətbuatda yer və zaman satın alma yoluyla həyata keçirilən informasiya və qəbul etdirmə fəaliyyətidir” deyilə bilər.

İNNOVASİYANIN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ STRATEGİYASININ FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Araz MİRZƏBƏYOV

Sumqayıt Dövlət Universiteti

araz.mirze@gmail.com

Sumqayıt / AZƏRBAYCAN

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşdığı bir dövrdə istər daxili, istərsə də xarici bazarda rəqabətin daha da güclənməsi davam etməkdədir. Bazar münasibətləri rəqabət mübarizəsindən uğurla çıxmaq üçün tələbatların daha da dolğun ödənilməsinə və yeni məhsulların istehsalını ortaya çıxarır. Bu baxımdan təşkilatların iqtisadi irəliləyişləri və bazarda rəqabət imkanlarının qoruyub saxlanması əsasən innovasiya proseslərinin həyata keçirilməsi ilə təmin edilir. Məhz Yaponiya, Almaniya, ABŞ, Fransa və digər qəbaci ölkələr innovasiya proseslərinin daha da sürətlənməsinə önəm verməklə seçilir.

Innovasiya prosesi müxtəlif resursların istehsal fəaliyyətinə cəlb edilməsilə bağlıdır. Əsas resurslar tədqiqatların, araşdırmaların aparılması, layihə-texnoloji və başqa işlərin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olmaqla onlar üçün investisiyalar və vaxt sərf olunur. Bunlar da öz növbəsində yeni məhsul istehsalının geniş miqyasda mənimsənilməsinə şərtləndirir. Bütövlükdə innovasiya fəaliyyəti sisteminə elm, texnologiya, iqtisadiyyat və təhsil kimi tərkib hissələri daxildir.

Innovasiyaların və müvafiq innovasiya proseslərinin əhatə dairəsi çox genişdir. Innovasiya fəaliyyətinin 2 səviyyəsini fərqləndirmək olar: əməliyyat səviyyəsi və strateji səviyyə.

Əməliyyat innovatikasi təşkilatların qısamüddətli cari məqsədlərinə xidmət edir: istehsalın sabit fəaliyyəti və real zaman rejimində xərclərin azalması hesabına cari mənfəət əldə edilməsi. Bura əsasən lokal innovasiyalar-məhsulları, texnologiyaları, xidmətləri yaxşılaşdıraraq ayrı-ayrı elementlər daxildir. İstehsalın texniki hazırlanması, onun konstruktor və texnoloji müşayiəti çərçivələrində dəyişikliklərə məruz qalması diqqət mərkəzində olmalıdır. Müəssisənin həyatında belə dəyişikliklər kifayət qədər tez-tez baş verir və onların idarə edilməsinə ehtiyac var. Bir qayda olaraq, buraya funksional idarəetmə obyektləri aiddir.

Funksional idarəetmə mühafizəkar sahədir. O, istehsalda olan və mühitdə baş verən ayrı-ayrı dəyişiklikləri neytrallaşdıraraq lokal innovasiyaların həyata keçirilməsi üçün sabit şəraiti qoruyub saxlamalı, xərclərin azaldılmasına şərait yaratmalıdır. Funksional idarəetmənin təşkil edilməsi ilə məşğul olan mütəxəssislər haqlı olaraq belə hesab edirlər ki, istehsal və marketing kimi əməliyyat innovatikasi da müəssisənin funksiyalarından biridir.

Strateji innovatika uzunmüddətli perspektivdə təşkilatların salamat qalması üçün global məsələləri həll etməli, cari mənfəət əldə edilməsinə deyil, istehlakçıların təmin olunmasına yönəlmiş məqsədlərə çatmağa şərait yaratmalıdır. Bu miqyaslı innovasiya fəaliyyəti hətta layihələşdirmə adlandırılarsa da, bir funksiya ilə məhdudlaşa bilməz. Çünki o, yeni məhsulun yaradılması və reallaşdırılması tsiklinin bütün mərhələlərinin icraçılarını, yəni təşkilatın bütün funksiyalarının icraçılarını inteqrasiya edən işi bütövlükdə təmsil edir (məhsulun ideyasından başlayaraq, onun kommersiya baxımından reallaşmasına qədər). Burada artıq funksiya ilə deyil, layihə ilə işlər aparılır. Strateji innovatika təşkilatın mühüm resurslarını tələb etdiyinə görə layihənin icraçıları resurslardan istifadə edilməsində cari sabit proseslərin icraçıları ilə rəqabət aparır. Bu fəaliyyətin hər 2 növünün eyni vaxtda həyata keçirilməsi üçün onların təşkilatı cəhətdən ayrılması zəruridir.

Strateji innovatikanın təşkilində rəhbərlərin və icraçıların funksional təfəkküründən qərşıda duran vəzifələrin məhdud formada qavranılmasına və bütün işin son nəticələrinə görə məsuliyyətdən yaxa qurtarmağa, layihə təfəkkürünə və idarəetməsinə keçid üçün xeyli iş aparılmalıdır. Bu halda layihələşdirmənin özü, istehsal və marketing də daxil olmaqla bütün funksiyalar yalnız bir zəncirin həlqələridir. Onlar istehlakçıların problemlərini həll edən yeni məhsul buraxılışından ibarət olan bir məqsədə xidmət etməlidirlər.

Sənaye müəssisələrinin innovasiya siyasətinin işlənilməsi və həyata keçirilməsi zamanı strategiyasını formalaşdırarkən strateji innovatikanın xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilməlidir. Bu xüsusiyyətlər uğurla başa çatdırılmış innovasiya layihələrinin nəticələrində daha aşkar görünür. Dünya təcrübəsi, o cümlədən Rusiyanın təcrübəsində elə nümunələr çoxdur. Bütün dünyada qəbul edilmiş 2 nümunəni araşdıraraq: İvanov şəhərindəki dəzgahqayırma birliyinin (İDB) ötən əsrin 70-ci illərin ortaları-80-ci illərin əvvəllərində emal mərkəzi yaratmaq təcrübəsi və ötən əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısında AS/400 seriyalı orta sinfə aid kompüter yaradılması üzrə İBM firmasının təcrübəsi.

İDB: periferiyada yerləşən, uzun illər boyu köhnəlmiş, tələbat olmayan dəzgahları başqa firmanın sənədləri əsasında istehsal edən zavod; paytaxt müəssisələri bu dəzgahların istehsalından imtina etmişdir. Müəssisənin maliyyə vəziyyəti pisdır, əməkdaşlar bu vəziyyətlə barışmırlar. Yeni rəhbər başa düşür ki, işin gedində əsaslı dəyişikliklər edilməmə müəssisənin salamat qalmasına ümid yoxdur.

İBM (R): İBM firmasının Roçester şəhərində (Minnesota ştatı) yerləşən layihə və istehsal bölməsi; orta sinfə aid kompüterlərin istehsalı və bazara çıxarılması ilə məşğul olur; İBM-in bu bazarda vəziyyəti ilbəil pisləşir; rəqiblər onu

sıxışdırırdı; əvvəlki əsas layihə (Fort Knox) şirkəti düzgün yola çıxartmaq məqsədi güdürdü, lakin küllü miqdarda pul xərclənməsinə baxmayaraq, həmin layihə uğursuz oldu. Firma özünün vəziyyətinin nə dərəcədə fəlakətli olmasını heç özü də təsəvvür etmirdi, çünki əvvəllər buraxılmış məmulatlar hesabına gəlirlərin artması onun bazarda nisbi payının azalmasını ört-basdır edirdi, əslində isə IBM (R) firmasında özünün bazardakı payını necə təyin etmək qaydasını da bilmirdilər. Yeni rəhbər bu vəziyyəti dərk edir və tədricən strateji innovatika konturlarını formalaşdırır. Baxdığımız təşkilatların hər ikisi unikal innovasiya layihələrinin formalaşması və həyata keçirilməsi yolu ilə böhranlı vəziyyətdən çıxmağa başladılar. Bu bir daha strateji innovatikanın zəruriliyinin dərk edilməsinə böyük əhəmiyyət verilməsindən xəbər verir.

DÜNYA ÖLKƏLƏRİNDƏ ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN İDARƏEDİLMƏSİ

Aygün ƏLİYEVƏ

Sumqayıt Dövlət Universiteti

alizadeconi@box.az

Sumqayıt / AZƏRBAYCAN

Etibarlı ərzaq təminatı hər bir ölkənin iqtisadi sabitliyinin və sosial dayanıqlılığının başlıca şərtidir. Bu məsələ müasir dövr üçün də öz aktuallığını itirməmiş, əksinə, daha da ciddiləşmişdir. BMT-nin hesablamalarına əsasən, əgər 2008-ci ildə dünyada 6,7 milyard nəfər yaşayırdısa, 2025-ci ilədək dünya əhalisinin sayının 8 milyard nəfərə, 2050-ci ildə onların sayı 9,2 milyard nəfərə çatacağı gözlənilir. Bu artımın qarşılığında əkin sahələri getdikcə azalır. Beynəlxalq ərzaq təşkilatının nüfuzlu ekspertlərinin fikrincə, aclıq və doyunca yeməmək dalğası бүрүүсәк regionlar Afrika, Asiya və Latin Amerikası ölkələridir ki, bu da ilk növbədə həmin dövlətlərdə milli ərzaq strategiyasının olmaması ilə, həm də kənd təsərrüfatı istehsalatı və ərzaq ticarəti sahəsində milli və regionlararası səviyyədə əməkdaşlıq əlaqələrinin yoxluğu ilə şərtlənir.

Əhalinin ərzaqla təminatının aşağı səviyyədə olmasının başlıca səbəbləri, dünya ölkələrində sürətli sənayeləşmə, kənd təsərrüfatının inkişaf tempinin ləngliyi, məhsuldarlıq səviyyəsinin aşağı düşməsi, kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının zəifliyi və təbii ehtiyatların tükənməsi, iqtisadi, siyasi və təbii-iqlim xarakterli faktorlardır. Qloballaşan dünyada baş verən ekoloji və iqlim dəyişiklikləri, kənd təsərrüfatı istehsalına yararlı torpaq və su resurslarının eroziya proseslərinin sürətlənməsi, atmosferin və suyun çirklənməsi, ərzaq xammalının istehsalının və yeyinti məhsullarının keyfiyyətinin aşağı olması və təhlükəsizliyinin təmin edilməməsi, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi, sağlam qidalanma sahəsində maarifləndirmə səviyyəsinin aşağı olması, habelə dünya əhalisinin artım tempi ərzaq məhsullarına qlobal tələbatın yetərinə ödənilməsində ciddi çağırışlara səbəb olmuşdur.

Hazırda cəmiyyətdə gedən urbanlaşma göstərir ki, 21-ci yüzillikdə dünya ərzaq resurslarının lazımı həcmdə artırılması biotexnologiyalardan istifadə etmədən mümkün deyil. Bunlar arasında gen mühəndisliyi və genetik cəhətdən modifikasiya olunmuş mikroorqanizmlərdən, müxtəlif kimyəvi preparatlardan, qida əlavələrindən, əvəzedicilərdən və s. istifadə hazırda geniş yayılmışdır. Təbii ki, bu vasitələr və elmi-texniki nailiyyətlər istehsal həcmində artırılmasında mühüm rol oynamaqla yanaşı, bəzən düzgün istifadə edilmədikdə qida sağlamlığı üçün müəyyən təhlükələr yaradır. Müasir dövrdə biotexnologiya və genetik mühəndislik onun budağı kimi, bu metodların qida məhsulları istehsalında fəal istifadəsinə gətirib çıxarmışdır. Ənənəvi kənd təsərrüfatı bitkilərinin, heyvanların və quşların genetik modifikasiyası onlara insanlar tərəfindən aşılana yeni xüsusiyyətlər verir.

Ərzaq məhsullarına tələbatın artım tempi ilə mövcud istehsal resursları arasında yaranan kəskin disparitetlik artan dünya əhalisinin ərzaq təminatında bir sıra problemlər vəd edir. Bu gün Avropa Birliyi (AB) sıralarına qəbul etdiyi dövlətlərin ekoloji problemlərə önəm verməsinə çox ciddi yanaşır. İstehsal olunan meyvə-tərəvəzin, ət və süd məhsullarının ekoloji standartlara uyğun gəlməsi Avropa Birliyinin Ərzaq Proqramında xüsusi qeyd olunur. AB ekoloji sabitlik yaratmaq üçün sərt qanunların qəbulunu belə tələb edir.

BMT-nin "Ərzaq və kənd təsərrüfatının təşkili" şöbəsinin "Kənd təsərrüfatı: 2011-ci il" üçün işləyib hazırladığı proqrama və proqnoza əsasən, əksər inkişaf etmiş ölkələrdə birinci növbədə dünya kənd təsərrüfatında təbii resursların artan qıtlığı nəticəsində, əhalinin ərzaqla təmini sahəsində gərgin vəziyyətin saxlanılacağı gözlənilir. BMT-də qəbul edilmiş minilliyin Bəyannaməsində bu problemin həlli əsas məqsəd kimi qoyulmuşdur. Bütün ölkələr, ölkə əhalisinin sağlamlığını qorumaq, yeyinti məhsullarının təhlükəsizliyini təmin etmək və ərzaq məhsullarının beynəlxalq ticarətində iştirak etməkdə effektiv proqrama ehtiyac duyurlar. İstehlakçılar ərzaq məhsullarının bütün zəncir boyu (ilk istehsalçıdan sonuncu istehlakçıya kimi) çatdırılmasının müdafiəsini tələb edirlər. Bu isə bütün bölmələrinin kompleks şəkildə fəaliyyət göstərməsində mümkündür.

Hazırda dünyada qida təhlükəsizliyinin idarəedilməsi üçün ən çox istifadə olunan sistem HACCP (Hazard Analysis and Critical Control Point – Təhlükəli Faktorların Analizi və Kritik Nəzarət Nöqtələri) sistemidir və bu, qida təhlükəsizliyinin idarəedilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən, təhlükəli faktorların identifikasiyası, qiymətləndirilməsi və onlara nəzarət mexanizmidir. Kritik Nəzarət Nöqtəsi isə təhlükəli faktorun qarşısını almaq, aradan götürmək və ya onu məqbul həddə salmaq üçün nəzarətin zəruri olduğu istehsal zəncirinin mərhələsidir. Bir neçə beynəlxalq təşkilat bu sistemi beynəlxalq statuslu standart kimi qəbul etmiş və qida təhlükəsizliyinin idarəedilməsi üzrə texniki-normativ qaydalar hazırlanmışdır.

İnkişaf etmiş dünya dövlətlərinin təcrübəsi göstərir ki, dövlət aqrar siyasəti vasitəsilə bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərən aqrar iqtisadiyyatın bütün təsərrüfat kateqoriyaları arasında iqtisadi və hüquqi bərabərliyini təmin

etməli, aqrar sektorda azad rəqabət mühitünün formalaşdırılmasına hüquqi yardım göstərməlidir. Dünya Bankı, Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası, Kənd Təsərrüfatının İnkişafı üzrə Beynəlxalq Fond, Amerika Birləşmiş Ştatlarının Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi, Almaniya Texniki Əməkdaşlıq Cəmiyyəti, BMT-nin Beynəlxalq İnkişaf Proqramı və BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı kimi nüfuzlu təşkilatların dəstəyi ilə dünya ölkələrinin aqrar bölməsində müəyyən məbləğlərdə mühüm layihələrin həyata keçirilməsi təmin edilmişdir. Təbii ki, əhalinin artım tempi özlüyündə ərzağa tələbatın artım tempini müəyyən edir, digər tərəfdən isə bu tələbat ilbəil keyfiyyətə təkmilləşir, dəyişir və yeniləşir. Belə bir şəraitdə istehsalın artım dinamikasının tələbatın artım dinamikası ilə harmoniyası, tələblə təklifin sinxronlaşdırılması müasir dünyanın ən aktual problemlərindən biri olaraq qalır. Bu səbəbdən də hər bir ölkədə ərzaq məhsullarının idxalının azaldılması, istehsalın iki dəfə artırılması, istehsalda məhsuldarlığın artırılması məqsədilə mütəmadi olaraq elmi tədqiqatlar aparılır, yeni texnika və texnologiyaların kənd təsərrüfatı istehsalına tətbiqi, innovasiyaların istehsal sahələrinə gətirilməsi problemin həllində əsas vasitə və alət kimi istifadə olunmaqdadır.

AZƏRBAYCANIN KOSMETİK MƏHSULLAR BAZARINDA MÜASİR VƏZİYYƏT

Aysel SOLTANLI, Ülkər KƏRİMBƏYLİ

aysel.nadirqizi@hotmail.com, ulker.kerimbeyli@gmail.com

Qafqaz Universiteti

Bakı/AZƏRBAYCAN

“Qadının 2 müxtəlif silahı var.

Onlardan biri göz yaşları, digəri isə kosmetikadır”.

Samuel Johnson

Bu sözləri hələ 18-ci əsrdə yaşamış məşhur İngilis yazıçısı Samuel Johnson demişdir. Həqiqətən də dövrümüz qadınlarını makiyajsız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Bunu nəzərə alan nəhəng kosmetika istehsalçıları xüsusi (ayrı-ayrı) dəri növlərinə hədəflənmiş müxtəlif formullar, makiyaj vasitələri üçün R&D-ə böyük miqdarda pul ayırmış, özlərini bazaradakı digər rəqiblərdən fərqləndirməyə çalışmışlar.

Əgər rəsmi statistikaya nəzər salsaq, görürük ki, hələ əsrin əvvəllərində tək-cə Fransa və Almaniya bu sahədə R&D-a müvafiq olaraq 262 və 106 milyon € xərcləmişdir. Bu göstəricilər Fransa və Almaniya istehsal olunan kosmetika məhsullarının dünya bazarında niyə bu qədər uğurlu olduqlarının səbəbidir. Kosmetika bazarı çox dinamik sahə olub, yüksək inkişaf və innovasiya səviyyəsi ilə fərqlənir. Bəzi firmalar yalnız bir problemin həlli üçün istifadə ediləcək məhsullar istehsal etdiyi halda, bir digər firma bir neçə problemin həllinə köməklik göstərəcək məhsullara üstünlük verir və bu yolla satışlardan əldə edilən gəliri artırmaq istəyirlər.

Beynəlxalq şirkətlər üçün sürətlə inkişaf edən ölkələr çox böyük potensial bazara çevrilməkdədi, beləki gəlir səviyyəsi artan əhali yerli məhsullar yerinə daha da keyfiyyətli məhsullara üstünlük verir. Artan gəlirlər insanlara daha keyfiyyətli və tərkib baxımından zəngin olan məhsulları seçməyə imkan verir. Buna görə də məşhur brendlər öz məhsullarını rəqib şirkətlərin məhsullarıyla müqayisədə daha üstün göstərmək və piştaxtalarda daha çox yer almaq üçün mübarizə aparır və reklam üzərində daha çox işləyirlər.

Kosmetik vasitələrdən istifadə fəsil və modadan asılı olaraq dəyişir. Xüsusilə qış aylarında dərinin soyuqdan qorumaq, quruluq və qırıqlığın qarşısını almaq məqsədi ilə əlavə nəmləndirici kremlərdən istifadə edilir. Yay aylarında isə dərinin günəşin zərərli təsirlərindən qorumaq məqsədi ilə xüsusi qoruyucu kremlərdən istifadə edilir. Məhsullara olan tələbat isə birbaşa istehsal və satışlara təsir edir. Həmçinin, gözəllik və şəxsi qayğı sənayesində baş verən dəyişikliklər özünü bu məhsulların marketinqində istifadə edilən üsullarda da dəyişikliyə səbəb olub.

Bir neçə il əvvəl şirkətlər öz məhsullarını tanımaq üçün daha çox televiziya və jurnallara üstünlük verirdilərsə də, son dövrdə sosial mediada Facebook, Twitter, YouTube kimi sosial şəbəkələrdən geniş bir şəkildə istifadə edirlər. Əlavə olaraq bütün iri və orta müəssisələr artıq internet üzərindən satışı təmin edən sistemə keçmişdir. Bütün bu trendlərin səbəbi heç şübhəsiz ki, az xərclə, daha rahat olması və daha geniş insan kütləsinə çatmasıdır.

Azərbaycanda böyük çoxluqla xanımların istifadə etdiyi kosmetik məhsullara tələbat kifayət qədərdir. Əsasən ali təhsilli xanımlar arasında 2012-ci il dekabr-fevral ayları arasında keçirdiyimiz sorğuya əsasən xanımların yarısından çoxu gündəlik olaraq az səviyyədə kosmetik məhsullardan istifadə edirlər. Beləki 38% xanım orta istifadə etdiyi halda çox istifadə hallarına rast gəlinmir. 35% xanım kosmetik məhsullardan sadəcə müəyyən tədbirlərlə bağlı istifadə edir.

Xanımların kosmetikadan istifadə məqsədləri əsasən gözəl görünmək və yorğun görüntünü aradan qaldırmaqdır. Dəriyə qulluq daha sonra nəzərə alınmaqdadır. Məhsulları seçərkən ən çox nəzərə alınan kriteriyaların ilk 3-lüyü keyfiyyət, qiymət və brenddir. İstifadəçilərin 50%-nin daimi istifadəçisi olduğu brendlər vardır.

Kosmetik məhsulları ixtisaslaşmış mağazalardan əldə etməyi (71%) və məhsulları yaxın tanıdıqlarının məsləhətlərinə əsasən (40%) almağı üstün tuturlar. 32% xanım üçün mütəxəssislərin tövsiyələri rol oynayır, buna baxmayaraq sadəcə 11% -i mütəxəssislərə müraciət edir.

Xanımlar məhsulun keyfiyyətinin artmasının məhsulun qiymətinin artmasına da təsir etdiyini və gəlirlərinin ortalama 15-20% - ni xərclədiklərini bildirirlər.

Tərəfimizdən aparılan sorğunun sonunda qeyd edilən “Kosmetik məhsulların istehsalçılarına, satıcılarına təklif və tövsiyələriniz” sualına respondentlər tərəfindən verilən cavablar tədqiqatımızın əsas məqsədi olan kosmetika bazarını

inkişaf etdirilməsi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Verilən cavablara əsasən qeyd etmək olar ki, istehsalçılar kimyəvi tərkibli məhsullara deyil, daha çox bitki tərkibli məhsullara üstünlük verilməsini istəyir. Bundan başqa məhsulun qutusunun bəzən atılması və yaxud da bir müddət saxlandıqdan sonra son istifadə tarixinin unudulması səbəbi ilə istehlakçılar son istifadə tarixinin sadəcə məhsulun qutusunun üstünə deyil, həmçinin məhsulun öz üzərinə də yazılmasını istəyirlər. Digər tərəfdən istehlakçılar satıcıların yalnız keyfiyyətinə əmin olduqları məhsulları məsləhət görmələrini tələb edir.

Nəticələrə əsasən qeyd etmək olar ki, xanımlar keyfiyyət faktoruna çox önəm verdikləri üçün daha bahalı, dünyaca məşhur brendlərin məhsullarına üstünlük verirlər. Buna görə də az istifadə etmələrinə baxmayaraq gəlirinin ortalama 1/5 hissəsini kosmetik məhsullar üçün sərf etməkdədirlər. Məhsulun tərkibinin daha təbii məhsullardan olmağı da dəri qulluğu cəhətdən olduqca əhəmiyyətli olması da xanımların kosmetik məhsulların satın alınmasında verilən qərarlara təsir edir.

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏSİ RƏHBƏRİNİN İDARƏETMƏ MƏDƏNİYYƏTİ

Azadə ƏHMƏDOVA

ARTPI-nin dissertantı, **Rəyçi: prof. A.O.Mehrabov**

azadaahmadova123@gmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

*İdarəetmə mədəniyyəti bütün mədəniyyətlər
içərisində ən mürəkkəbi və ən çətinidir.*

İ.Kant

Müasir tələblərə cavab verən pedaqoji prosesin təşkili təhsil müəssisəsi qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Təhsil müəssisəsi rəhbərinin səriştəsizliyi pedaqoji prosesdə dağıdıcı xarakter daşıyır. Rəhbər vəzifəyə təyin olunmuş şəxsin ilk növbədə üzərinə çox böyük məsuliyyət düşür, ondan rəhbərə xas olan yüksək idarəçilik mədəniyyəti və etika tələb edilir. Rəhbərin ilk addımları onun gələcək işlərinin nə dərəcədə müvəfəqiyyətli olacağına böyük rol oynayır [1].

Pedaqoji karyerayı horizontal-bura peşəkarlıq və şaquli- buraya idarəçilik mədəniyyəti olmaqla iki yerə ayırmaq olar.

Horizontal karyera rəhbərin öz ixtisasının ustadı olmasıyla, şaquli karyera isə rəhbərin xarakterik əlamətlərilə, yəni liderlik qabiliyyəti ilə əlaqələndirilir. Uzun illər məktəbəqədər sahədə çalışan rəhbər işçi, eyni zamanda müşahidəçi kimi deyə bilərəm ki, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində pedaqoji prosesin idarə olunmasının əsas xüsusiyyətləri, prinsipləri tamamilə işlənilməmiş və rəhbərin idarəetmə mədəniyyətinə qoyulan əsas tələblər müəyyənləşdirilməmişdir.

İdarəetmə mədəniyyəti integrativ anlayış olub, təhsil müəssisəsində inzibati və sosial-psixoloji funksiyaların müvəfəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün rəhbərin işgüzar, professional və şəxsi keyfiyyətlərinin məcmusudur. Yaxşı rəhbər nəinki rəhbərlik etdiyi müəssisənin vəziyyətini, eyni zamanda özünün idarəetmə fəaliyyətini təhlil etməklə güclü və zəif tərəfləri müəyyənləşdirməyi, peşəkarlıq və şəxsi keyfiyyətlərini, özünün idarəetmə səviyyəsini qiymətləndirməyi bacarmalıdır [3,4].

Adi pedaqoqdan rəhbəri ayıran cəhət ikincinin işgüzarlıq qabiliyyəti, fikirlərində azad, demokratik olması həlledici qərarlar verməkdən çəkinməməsidir. Əgər adi pedaqoq üçün bu keyfiyyətlər arzulandırsa, rəhbər işçi üçün isə vacibdir. Yaxşı tərbiyəçi olmaq üçün öz ixtisasını, uşaq psixologiyasını yaxşı bilmək, müasir metodlarla işləməyi bacarmaq qabiliyyətidir. Yaxşı rəhbər olmaq üçün apardığın vəzifənin məsuliyyətini tam dərk etməli, həm yeni ideyaların müəllifi, analitik düşüncəli, düzgünlük tərəfdarı, skeptik olmalı, nəhayət qiymətli olanı seçib bütün kollektivin işini onun əsasında qurmağı bacarmalısan. Təhsil müəssisəsi effektiv və operativ idarə edilməlidir. Yaxşı rəhbər təhsil müəssisəsində çatışmamazlıqları doğuran səbəbləri, onları aradan qaldırmaq yollarını, məqsəd və nəticə arasındakı ziddiyyətləri axtarmalıdır. Zəif rəhbər isə tələb olunan nəticə alınmadıqda pedaqoji kollektivin üzvlərini günahlandırır. Güclü rəhbər özünü təhlildən, çatışmamazlıqları aşkara çıxarmaqdan, şəxsiyyətlərarası münasibətləri düzgün qurmaqdan və imkanları, ehtiyacları təhlil edərək, özünü inkişaf sahəsində həmişə qələbə qazanmaq üçün adekvat qiymətləndirmə yolunu seçir [2].

Müəssisə rəhbərinin kollektiv qarşısında hər hansı vacib bir problemin həlli ilə bağlı məsələ qaldırması və onun həll edilməsi, müvafiq tədbirlərin görülməsi onun işgüzarlığı ilə bağlıdır. Bunun üçün yeni çox ciddi resurslara ehtiyac duyulur. Yalnız bu halda kollektiv rəhbəri lider kimi qəbul edir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsi rəhbərinin fəaliyyəti əsas aşağıdakı üç istiqamətdə müəyyənləşdirilir:

- ☐ pedaqoji prosesə və onun məzmununa rəhbərlik;
- ☐ inzibati-təsərrüfat işlərinə rəhbərlik;
- ☐ ictimaiyyətlə işin təşkilinə (valideylər və s.) rəhbərlik.

Məktəbəqədər müəssisələrdə işin keyfiyyəti pedaqoji prosesə metodik rəhbərliyin nə dərəcədə səmərəli təşkilindən asılı olur. Metodik işdə mütəşəkkillik, planlı fəaliyyət, qarşıya qoyulmuş vəzifələrin qısa müddətdə optimal həlli, başlanğıc işin axıra çatdırılması, perspektivləri görmək, qiymətləndirmək bacarığundan çox asılıdır. Məktəbəqədər müəssisənin rəhbəri metodiki işi bilməlidir. Müəssisənin rəhbəri tərbiyəçilərə metodik vasitələrdən istifadə qaydalarını öyrədir, yeni yanaşma metodlarına yiyələnərkən onlara köməklik göstərir, quruculuq dövrünü yaşayan vətənimizin inkişaf edib çiçəklənməsi üçün böyüməkdə olan nəsli gələcək fəal iştirakçı kimi tərbiyə etmənin daha səmərəli yollarını axtarıb tapmaq istiqamətində işini qurur.

Inzibati-təsərrüfat işinin məzmununa uşaq kontinkentinin saxlanması və onun səmərəli fəaliyyətinin təşkili və maliyyə intizamına əməl olunmasını daxil etmək olar. Müstəqil quruculuq yolunda olan ölkəmizin hər bir vətəndaşı yaxşı

təsərrüfatçı olmalıdır. O cümlədən, hər bir müəssisədə olduğu kimi məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin əməkdaşları da bilməlidir ki, insan əli ilə yaranmış hər şey cəmiyyətin gələcək inkişafını təmin etməyə yönəlməlidir.

Müəssisənin rəhbəri, eyni zamanda maliyyə-təsərrüfat işlərini də mükəmməl bilməlidir. Təsərrüfat işləri zaman-zaman öyrənilsə də, müəssisə rəhbəri səriştəliliyi, mükəmməliyi illər ötdükcə qazanır. O, görəcəyi işi kollektivdən kənarda başqa-sının hazırlamasına yol verməməlidir. Belə olan halda kollektiv iş etinasız yanaşar və rəhbərə olan inamı azalar [5].

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin rəhbərinin fəaliyyətinin mühüm aspektlərindən biri də valideynlərlə, ictimaiyyətlə səmərəli işin təşkil edilməsi, pedaqoji təbliğatın önə çəkilməsidir. Pedaqoji təbliğatın məzmununa aşağıdakıları daxil etmək olar:

- ☐ valideynlərlə səmərəli əlaqənin yaradılması;
- ☐ kollektivləşmələrin aparılması, uşaqların ailəsi ilə əlaqələrin qurulması, sərgilərin, konfransların, toplantıların, bayramların qeyd edilməsi, fərdi məsləhətlərin təşkili, müsbət təcrübənin öyrənilməsi, yayılması və s.;
- ☐ rəhbərin intellekti, davranışı, səsinin tonu, hətta geyimi də ətrafdakılar tərəfindən daim dəyərləndirilməli və qiymətləndirilməlidir.

Müəssisə rəhbərinə xas olan keyfiyyətlər arasında prinsiplilik, xalqa, dövlətə hədsiz sədaqətlik, şəffaflıq ön plana çəkilə bilər. Rəhbərə xas olan bu keyfiyyətlər təhsil müəssisəsinin fəaliyyətini müasir tələblər baxımından idarəetməyə imkan verir. Müəssisə rəhbərinin təkəbbürlü olmaqdan, lovğalıq, etinasızlıq, istehsalı münasibət, mənam-mənəmlilik, yenilikləri qəbul etməmək və s. kimi xüsusiyyətlərdən uzaq olmalıdır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin rəhbəri pedaqoji cəsarətə, yeniliyi duyaraq qabaqcıl işin perspektivlərini görmək, elmin ən yeni nəliyyətlərinə əsaslanaraq işini qurmaq, vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün yeni vasitələr və metodlar seçmək, müəllimləri və tərbiyəçiləri həmin vəzifələrin keyfiyyətlə yerinə yetirilməsinə cəlb etmək kimi xüsusiyyətlərə və bacarıqlara malik olmalıdır. Yalnız bu halda rəhbərdə pedaqoji prosesi səmərəli idarə etmək qabiliyyətləri formalaşa bilər.

KURUMSAL TASARIM YOLUYLA KURUMSAL PAZARLAMA YÖNETİMİ

Evrin KABUKÇU

Celal Bayar Universiteti
evrimkabukcu@gmail.com
Manisa / TÜRKİYƏ

Meriç KABUKÇU

Ege Universiteti
mkbkc86@hotmail.com
İzmir / TÜRKİYƏ

Günümüzde özellikle uluslararası platformda hizmet veren kurumların geniş alanlara erişme, konumunu kuvvetlendirme ve yayılmacı stratejilerini geliştirme çalışmaları içinde oldukları gözlemlenmektedir. Bunun yanı sıra, çeşitli bağımsız kurumların artan rekabet unsurunun etkileriyle, birleşerek pazar içindeki konumlarını güçlendirme yoluna gittikleri izlenmektedir. Rekabet unsurunun odak noktasını oluşturduğu bu gibi durumlarda kurumların kendi kimliklerini belirginleştirmek ve ayrıcalıklı kılmak sorunu gündeme gelmektedir.

Bu nedenle, kurumların iç ve dış çevreye kendilerini sunmalarında, yapılandırılan kurumsal kimlik, önemli bir rol oynamaktadır. Kurumsal kimlik elemanları, kurumun tanıtılması amacıyla kurumca belirlenen her mekanda kullanılabilmektedir. Bu elemanların, gelişigüzel şekilde kullanılmaları hem iç hem de dış çevrede karmaşaya yol açmaktadır. Kurumsal kimlik elemanları (kurum logosu, kullanılan yazı karakterleri, kurum renk paleti, basılı materyaller, çalışanların uniformaları, ambalaj, satış geliştirme araçları, ilanlar, reklamlar, sergi ve standlar, dekorasyon, taşıt araçlarının tasarımı ile kurumun iç ve dış tüm görsel iletişimi), kurumların sosyal ve ekonomik anlamını netleştiren mesajlar iletebilmek amacıyla uyumlu ortak bir görünüm yaratmalı ve kurumun tüm iç ve dış iletişimini sağlamalıdır.

Stratejik tasarım olarak da tanımlanan ve seçilmiş hedef kitleler için kurum kimliği tasarlama yaklaşımının Pazarlamada konumlandırma mükemmelliğinin önemli olduğu dönemlerde çok etkili ve günümüzde de hala rekabet avantajı yarattığı belirtilmektedir. Ancak, literatürde bu yaklaşımın artık küresel, dinamik, sınırların ve kültürlerin birleştiği bir dünya için kurumun sadece görsel açıdan farklılığını yansıtmamanın yeterli olmadığını savunan görüşler de yer almaktadır. Bu görüşlere karşılık, kurumsal kimliğin yalnızca görsel somut elemanlardan oluşmadığı, öncelikli olarak düşünsel olduğu göz önüne alındığında kurumsal tasarım kavramıyla yüz yüze gelmekteyiz. Kurum kimliği, kurumsal tasarım yoluyla ayrıntılı bir şekilde tanımlandıktan sonra iç ve dış çevreye kurumun amacı, misyonu ve vizyonu doğrultusunda çeşitli görsel elemanlarla bezenmiş olarak bir bütün halinde sunan kurumsal imajı yaratmaktadır. Bu nedenle rekabetin arttığı bugünün küresel dünyasında kurum imajı yönetimi, yönetim ve pazarlama yöntemleri arasında önemli bir yere sahip durumdadır. Kurum imajı kavramı, kurumların değişen pazar koşullarına uyum sağlayabilmesi için sadece kurumların görsel olarak tasarlanması değil, aynı zamanda kurumsal yönetim ve pazarlama konularıyla yakından ilişkili bir kavram olarak algılanmaktadır.

Kar amacı güden bir kurum olarak *London Transport*; tasarımı, kuruma salt görsel estetik değer katmak için kullanmamış; asıl işkolu olan ulaşım sektörünü geliştirmek ve belirlenen yönetsel amaçlar doğrultusunda kurumsal tasarımı

kullanmıştır. Genel anlamda, London Transport'un kurumsal tasarımdan beklentileri, kurumun bütününi temsil eden bir kimliğe kavuşmak ve halkın daha çok seyahat etmesini sağlayarak pazarlama amaçlarına ulaşmaktır.

London Transport, kurumsal görsel kimlik yaratma çabalarına 1920'li yıllarda girmeye başlamıştır. Birçok bağımsız şirketin biraraya gelmesiyle oluşan kurum için, bütünlüğün görsel olarak simgelenmesi ve toplu taşımacılığın hacminin görsel tasarım unsurları kullanarak geliştirmenin kurum için büyük önem taşıdığı görülmüştür. O nedenle, *London Transport*'un kendine özgü bir tasarım prensibi belirlemesi ve bu prensipleri her mekanda uygulaması, yapılacak olan araştırma için uygun veriler sağlaması nedeniyle tercih edilmiştir.

Özetle bu araştırmanın temel amacı, kurumsal tasarım yoluyla kurumsal pazarlamada izlenen stratejileri ve kurumsal tasarımın izlenen stratejiler ve yapılandırılan kurumsal kimliklerdeki yerini, örnek olay olarak seçilen *London Transport* üzerinden araştırmak ve tartışmaktır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, kurumsal kimliğin gelişiminde tasarım unsurunun yeri, örnekler üzerinden açıklanmış; ikinci bölümde, *London Transport* kurumsal kimlik tasarımının yapılandırılması; üçüncü bölümde ise birçok şirketin birleşmesi sonucu yaratılan *London Transport*'un tasarım unsuruyla bütünlüğünün sağlanması incelenmiştir.

STRATEGİYADA ALTERNATİVLƏRİN HAZIRLANMASI PROSESİ

Fuad HÜSEYNOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı / AZƏRBAYCAN

Firmada strategiyanın hazırlanmasına ehtiyacın yaranmasının əsas səbəblərindən biri xarici mühitdə gözlənilməyən dəyişikliklərin baş verməsidir. Bu dəyişikliklərə tələbin ümumi həcmində, texnologiyada baş verən dəyişiklikləri, çoxlu sayda gözlənilməyən yeni rəqiblərin meydana çıxmasını aid etmək olar. Strateji idarəetmə sahəsində məşhur mütəxəssis və nəzəriyyəçilərdən biri olan M.Porter hesab edir ki, firmanın bazarda davranış strategiyasının işlənilib hazırlanmasının üç əsas sahəsi mövcuddur.

I sahə. İstehsalatda xərclərin minimumlaşdırılması üzrə liderliklə bağlıdır. Bu strategiyanın həyata keçirilməsinin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şirkət məhsulları ən aşağı xərclərlə istehsal etməyə çalışır. Bunun nəticəsində də şirkət anoloji məhsullar üzrə daha aşağı qiymət təyin edərək bazar payını artırmağa nail olur. Belə tip strategiyanı reallaşdıran şirkətlər yaxşı təşkil edilmiş təchizat və istehsalata, texnologiyaya və mühəndis konstrukt bazasına, həmçinin məhsulların son istehlakçılara çatdırılması üçün mükəmməl bölgü sisteminə malik olmalıdırlar.

Satışdan sonra şirkət tərəfindən avtomobillərə xidmətlərin göstərilməsi üzrə öhdəliyin götürülməsi müştəri artımına səbəb olur. Alıcıların tələbatını nəzərə alaraq zavodun işini qurmaq rəhbərlik tərəfindən əsas menecment prinsipi kimi götürülmüşdür. İndi İranın əksər böldələrində zavodun satışdan sonra xidmətlərinin göstərilməsi mərkəzləri fəaliyyət göstərir.

Əmək haqqının hesablanması aşağıdakı üsulla aparılır:

Əmək haqqı = təməl maaş + vəfatdan əlavə iş + məzuniyyət haqqı + sığorta + kupon+məskunlaşma haqqı + övlad haqqı + təqaüd fondu.

II Sahə. Strategiyanın işlənilib hazırlanması firma tərəfindən istehsal edilən məhsulların differensiallaşdırılması ilə bağlıdır. Bu halda firma bütün məhsulların istehsalı sahəsində lider olmaq üçün differensiallaşdırılmış istehsalat və marketinq həyata keçirməlidir. Bu onunla nəticələnir ki, alıcılar müəyyən markanı qiymət yüksək olduqda belə alırlar. Bu tip strategiyanı reallaşdıran firmalar tətqiqat və inkişaf işlərini həyata keçirmək üçün yüksək potensiala, peşəkar dizaynerlərə, məhsulun yüksək keyfiyyətini təmin edən əlverişli sistemə, həmçinin marketinq sisteminə malik olmalıdırlar.

Strategiyanın işlənilib hazırlanması prosesi əsasən aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- cari strategiyanın müəyyənəşdirilməsi;
- məhsul portfelinin təhlili;
- firmanın strategiyasının seçilməsi;
- seçilmiş strategiyanın qiymətləndirilməsi.

Bu mərhələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təşkilata dair strateji əhəmiyyət kəsb edən qərarlar qəbul edən zaman menecerlər təşkilatın hansı vəziyyətdə olduğu və hansı strategiyaları reallaşdırdığı barədə dəqiq təsəvvürə malik olsunlar. A.Tompson və A.Strikland hesab edirlər ki, cari strategiyanın müəyyənəşdirilməsi üçün beş daxili və beş xarici amili qiymətləndirmək lazımdır.

Xarici amillər:

- firmanın fəaliyyətinin genişliyi və istehsal edilən məhsulun müxtəliflik dərəcəsi;
- firmanın rəqib firmalardan diggerensiallaşma səviyyəsi;
- firmanın əldə etdiklərinin ümumi xarakteristikası;
- son dövr ərzində firmanın fəaliyyətinin strukturu və istiqaməti;
- son dövr ərzində firmanın istiqamətləndiyi imkanlar və xarici təhlükələrə münasibəti.

Daxili amillər:

- firmanın məqsədləri;

- bölgü kriteriyası və istehsal edilən məhsul üzrə kapital qoyuluşlarının strukturu;
- maliyyə riskinə həm rəhbər tərəfindən, həm də maliyyə siyasəti tərəfindən olan münasibət;
- tətqiqat və inkişaf sahəsində səylərin səviyyəsi və mərkəzləşdirmə dərəcəsi;
- ayrı-ayrı funksional bölmələrin strategiyaları.

Bu strateji idarəetmənin vacib elementlərindən biridir. Məhsul portfelinin təhlili firmanın ayrı-ayrı bölmələri arasında qarşılıqlı əlaqələrə dair aydın təsəvvür yaradır. Bu təhlilin köməyi ilə pul vəsaitlərinin daxil olması, risk, təzələnmə və köhnəlmə kimi vacib biznes amilləri arasında tarazlıq əldə etmək mümkündür. Məhsul portfelinin təhlili aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

1. Təşkilatda məhsul portfelinin təhlilini həyata keçirmək üçün səviyyələrin seçilməsi. Ayrıca məhsul səviyyəsindən başlayan və təşkilatın yüksək səviyyəsində tamamlanan məhsul portfelinin təhlili səviyyəsini, iyerarxiyanı müəyyən etmək olduqca zəruridir.
2. Məhsul portfelinin təhlili matrisinin mövqələşdirilməsində istifadə edilən, strateji biznes bölmələri adlanan təhlil vahidlərinin fiksasiyası. Bir sıra oxşar tələbləri ödəyən strateji biznes bölmələri bir və ya bir neçə məhsulu əhatə edə bilər. Bir sıra firmalar strateji biznes bölmələrini məhsul – bazar segmenti kimi nəzərdə tuturlar.
3. Lazım olan informasiya yığımında aydın təsəvvürə malik olmaq, həmçinin təhlilin həyata keçirilməsi üçün matris parametrlərinin müəyyənəşdirilməsi. Məsələn, sahənin cəzbediciliyini öyrənərkən belə dəyişikliklər kimi bazarın ölçüsü, inflyasiyadan qorunmaq dərəcəsi, rentabellik, bazarın inkişaf tempi, dünya üzrə bazarın yayılma dərəcəsi çıxış edə bilər.

Bu deyilənlərə yekun olaraq bir daha qeyd etmək lazımdır ki, məhsul portfelinin təhlili matrisası özü-özlüyündə qərarların qəbul edilməsi aləti kimi çıxış etmir. Onlar yalnız rəhbərlər tərəfindən qərarların qəbul edilməsi zamanı məhsul portfelinin vəziyyətini aşkar edirlər.

THE CORPORATE INCOME TAXATION DILEMMA WITHIN THE EU

Hülya ÇELEBİ

Innsbruck Universiteti
huelya.celebi@gmail.com
AVSTRIYA

This paper emphasizes on the corporate income taxation dilemma within the EU. After a long work of about 10 years in March 2011 the European Commission published the proposal for a Council Directive on a Common Consolidated Corporate Tax Base (CCCTB) in order to overcome the corporate income taxation problem within the EU. The aim of this paper is to present a review of researches in this area concerning following issues: (1) the problem of corporate income taxation within the EU, (2) content, pros and cons of the CCCTB as proposed solution of the European Commission, (3) the proposed solutions of researchers to overcome this problem, (4) the state of knowledge based on researches conducted to date.

In the European Union (EU) the corporate income taxation of national and international companies is based on the national tax regulations of the Member States. The existence of varying tax systems within the EU arises following advantages and disadvantages for multinational enterprises (MNEs) as well as for the European Member States.

Several researches show that the decisions of MNEs are impacted by the international taxation e.g. concerning the location of affiliates, investments, capitals and profits (e.g. Hines 1999; Becker et al., 2006; Devereux and Maffini, 2007; Huizinga and Laeven, 2008; Becker et al., 2012; Dharmapala and Riedel, 2012). So, the MNEs take the advantage of the varying tax regulations and rates within the EU in order to minimize their tax burden. However, by doing this MNEs are also confronted with different disadvantages like as: they have to deal with different tax systems that can cause e.g. higher compliance costs, double taxation, etc.

On the other hand, the globalisation, the increased mobility of capital and labour as well as the enlargement of the EU strengthen the tax competition. In the last decades the tax systems of the Member States show a trend of “tax rate cutting and base broadening”. So, the governments tend to decrease the corporate tax rates and broaden the tax base in order to attract profitable investments and take the advantage of investments of MNEs (Devereux et al., 2002). This outcome is supported by the research of Genschel et al. (2008) who show that the tax rate decline and the tax competition within the EU are higher than in the rest of the world. This harmful tax competition disadvantages the welfare of the EU (Eggert, 2006).

In March 2011 the Working Group of the European Commission presented their proposal of Common Consolidated Corporate Tax Base (CCCTB) in order to overcome the issues mentioned above (European Commission, 2011). The concept of the CCCTB provides the replacement of national corporate taxation rules by a set of common rules, the switching from the Separate Accounting (SA) to the Formula Apportionment (FA) and the cross-border loss compensation for the MNEs that opt for the CCCTB (European Commission, 2011)

Switching from the SA to the FA got a lot of attention in the research area. The advantages of the switching are that the FA can reduce the administrative and compliance costs and it eliminates the transfer price and profit shifting issues (e.g. Foerster & Krauß, 2011; Runkel & Schjelderup, 2011). However a large group of researchers is more critical to the

FA. Hines (2010) as well as Altshuler and Grubert (2010) evaluate the FA as not being the appropriate system for the determination and allocation of business income. Further critiques are that it causes new distortions (e.g. dislocation and manipulation of allocation factors by MNEs; manipulation of corporate structure; additional costs arise because the SA is used for business activities with entities out of the CCCTB-group; profit shifting activities within the EU will be replaced by shifting to countries out of the EU) (e.g. Gordon and Wilson, 1986; Riedel, 2010; Nielsen et al., 2010; Buettner et al., 2011; Roeder, 2012).

Due to these critiques of the FA, the implementation of the Common Corporate Tax Base (CCTB) is mentioned as an alternative to the CCCTB by some researchers (e.g. Spengel and Zoellkau, 2012; Roeder, 2012; Herzig and Kuhr, 2012). However, the outcomes of other studies (of e.g. Mintz, 1999; Oestreicher and Spengel, 2007; Bettendorf et al., 2010) put this alternative in question, since their results show that the tax rates have higher impact on tax burden of MNEs as well as on welfare of the EU than the rules for the determination of taxable income.

Like in the case of switching from the SA to the FA, as shown above, the researches about other elements of the CCCTB e.g. the consolidation, its optionality, the choice and weighting of the allocation factors, its impact on tax revenues of the Member States and tax burdens of MNEs etc. show ambiguous outcomes and opinions. The extended draft of this work emphasizes on the discussion of these issues. Furthermore, the outcomes of the majority of researches conducted in this area (e.g. Devereux et al., 2008; Fuest et al., 2007; Shackelford and Slemrod, 1998) suffer from the limitation that the behavioural changes of the MNEs as a reaction to the change of the tax system are not taken into account. This puts the validity of the results of these studies in question. Last but not least, the aims of the CCCTB - mentioned by the European Commission in the proposal - are sometimes in conflict with each other. Therefore the aims have to be prioritized in order to assess the appropriation and effectivity of the CCCTB in a clear way.

OYUN TEORİSİNİN YÜKSEKÖĞRENİM KURUMLARI ARASINDAKİ KALİTE REKABETİNDE UYGULANMASI VE BİR ÖRNEK

Kayhan ÇELİK, Hasan GÜNEŞ

Örzurum Teknik Üniversitesi

kayhancelik215@hotmail.com hasanguneshasan@gmail.com

Örzurum / TÜRKİYE

Rekabetin hayatımıza girmesi insanın tarih sahnesine çıkmasıyla başlamıştır. Gerek doğa ile olan mücadele gerekse insanların birbirleriyle mücadelesi rekabet olgusunu hep canlı tutmuştur. İlk insanların yaşadıkları ilkel mağaralarındaki avlanma ve savaş resimleri aslında rekabet algısının insan psikolojisindeki yansımalarına da örnekler oluşturmuştur. Rekabet kavramının tarihsel süreci incelendiğinde yarışım altındaki karar birimlerinin karar süreçlerindeki yaklaşımlarının genellikle sezgisel olduğu görülmüştür fakat günümüzde gelişen teknoloji ve bilgiye ulaşmadaki engellerin ortadan kalkması ile karar birimleri rekabet altındaki durumlarda çevresel etkileri de dikkate almaya başlamıştır. Böylece yarışmacılar karar verme sürecinde rasyonel davranarak kendileri için en doğru kararı verirken stratejiler ve çevresel etmenleri de bu süreç içerisinde dâhil etmişlerdir.

Soğuk savaş döneminin bitmesi, SSCB merkezli doğu bloğunun dağılması ve Berlin Duvarının yıkılmasından sonra dünya hızlı bir ekonomik büyümenin etkisi altına girmiş bunun sonucunda küresel engeller kalkmış, piyasa ekonomisi anlayışı insan hayatındaki yerini almaya başlamıştır. Küreselleşen dünya artık kapalı değil sınırları olmayan ekonomilere sahip olmuştur. Art arda gelen bu değişimler sonucunda ekonomik birimlerin ayakta kalabilmesi ve varlıklarını sürdürülebilmesi rekabet sürecinin iyi analizi ve bu sürecin iyi yönetilebilmesine bağlı olduğu görülmüştür. Bu noktada ekonomik birimler karar alırken oyun teorisine başvurmuşlardır. Oyun teorisi karar birimlerinin stratejiler yardımıyla optimal karar vermelerine yönelik bir yaklaşımdır. Bu bağlamda oyun teorisi karar verme sürecinde sıklıkla kullanılmakta ve aynı zaman da disiplinler arası çalışmalarda da sıklıkla başvurulmuş bir yöntem haline almaktadır.

Türkiye, dünyada yaşanan hızlı küreselleşme süreci faaliyetleri kapsamında kendisine yer bulabilmek için bir çok alanda hızlı bir revizyon sürecine girmiştir. Bu bağlamda birçok kuruluş yapısında değişikliğe giderek, organizasyon yapılarını daha aktif hale getirmeye başlamıştır. Organizasyonların varlıklarını geleceğe taşımak, verimliliklerini artırmak ve daha rekabetçi kurumlara dönüşmek için yapılarını daha dinamik hale getirmeleri günümüzde kaçınılmaz bir durum haline gelmiştir. Gelecekte bu durumun sonucu olarak birçok organizasyonun birbiri ile rekabeti olasılık dâhilindedir. Türkiye de ki toplum yapısının statü algısının tamamen eğitime endeksli olmasından dolayı oluşacak bu rekabetin en temel örneklerinin eğitimde yaşanacağı aşikârdır.

Avrupa Birliği standartları kapsamında atılan adımlar neticesinde yüksek öğrenime geçiş sınavlarının belli bir süre sonra tamamen kaldırılacak olması ve üniversitelerin eğitimde kaliteyi yakalayabilmeleri için daha rekabetçi kurumlara dönüştürülebilmesi gerektiğinden bu eğitim kurumlarının kendi öğrencisini seçmeye dayalı bir sistemin oluşması muhtemeldir. Peki, böyle bir durumun neticesinde acaba üniversiteler mi öğrencisini, öğrenciler mi üniversitesini seçecektir? Sorusu akıllara gelmektedir. İşte tam bu noktada üniversitelerin birbirleri arasında rekabet ortamının doğacağı ve bu rekabetten minimum kayıp maximum kazanç sağlama istekleri oluşacağı açıkça görülmektedir. Bu süreçte bilimsel yöntemleri kullanacak üniversiteler oyun teorisi kuramı ile birbirlerinin hamlelerine kendilerine özgü statik stratejik planlarla cevap vereceklerdir.

Çalışmamızın birinci kısmında geniş bir literatür taraması yapılarak oyun teorisinin ne olduğu, oyun çeşitleri ve oyunların tarihi gelişimi üzerinde durulmuştur. İkinci kısımda ise Erzurum ilinde bulunan üniversitelerin (Atatürk Üniversitesi ve Erzurum Teknik Üniversitesi) gelecek yıllarda birbirlerinin en önemli rakipleri olacağı varsayımına dayanarak stratejik planları ve organizasyon yapıları incelenmiştir. Çalışmamızın son kısmında üniversitelerin stratejik planlarından yararlanılarak anket hazırlanmış ve anket sonuçlarından bir takım bulgulara ulaşılarak aralarında iki kişilik statik oyun kurulmuş ve hangi stratejiyi ne oranda kullanmaları rakibine karşı maximum getiriyi ya da minimum kaybı sağlayacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Yaptığımız çalışmanın Türkiye’de yıllardır yaşanan “Eğitimin Kaliteleşmesi” probleminde ışık tutacağına, eğitim sektöründeki bu tür kurumlara yol göstereceğine ve bu kurumların gelecekte daha rekabetçi bir yapıya kavuşmasında yol göstereceğine yürekten inanıyoruz.

KİTABXANA MENECMENTİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARINA BİR BAXIŞ

Nərminə ABDULLAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

narmina_1981@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

90-cı illərin lap əvvəllərində müxtəlif tip və növ kitabxanalara rəhbərliyin nəzəriyyə və təcrübəsinin vacib müddəalarına yeni yanaşma tərzini özündə əks etdirən kitabxana menecmenti konsepsiyası yarandı. Dünya menecmentinin nailiyyətləri əsasında müasir idarəetmənin ideyasının kökündən dəyişməsinə o dərəcədə tələbat yarandı ki, ötən illər ərzində kitabxana menecmentinin konsepsiyasının inkişaf prosesi əhəmiyyətli nəticələr əldə etmiş oldu:

- 1) kitabxana fəaliyyətinin idarə olunmasının bir çox "ağrılı" problemlərinin həlli üsulları tapıldı;
- 2) idarəedici mexanizmlərin yenidən təşkilinin konstruktiv yolları müəyyən edildi;
- 3) elmi məktəb formalaşdırıldı və bu sahədə əhəmiyyətli sayda elmi nəşrlər dərc edildi və dissertasiyalar müdafiə olundu;
- 4) ali məktəblər üzrə təhsil proqramı yenidən tərtib olundu və kitabxanaları idarə edən, rəhbər kadrlarının yenidən hazırlanması proqramı üzrə kurslar yaradıldı. Buraya əsas fənnlərdən əlavə, "Kitabxana-informasiya fəaliyyətinin marketingi", "Kitabxananın strateji menecmenti", "İdarəetmə sistemlərinin təşkilati inkişafı", "Kitabxananın idarə etmənin psixologiyası" və s. dərslər də daxil edildi.

Birinci məsələ, adətən hər hansı elmi fənnin mənimsənməsiylə əlaqədar ortaya çıxan sullardan biri - onun obyekt və predmetidir. Bu məsələnin müzakirə obyekt olması onunla əlaqədardır ki, bəzi kitabxanaşünaslar menecmenti kitabxanaların idarə olunmasının sinonimi və ya "yeni dəbli, ingilis dilli terminlərin ölkə kitabxanaşünaslığına mexaniki surətdə daxil olması" kimi (N.S. Kartaşov) qəbul edirlər. "Əgər ana dilində onu əvəz edəcək söz varsa, xaricdən alınmış termindən istifadə etməyə nə lüzum var.." deyənlər də olmuşdur. Vurğulamaq lazımdır ki, "idarəetmə" və "menecment" terminləri yalnız ümumişlək leksikada sinonimdir. Peşəkar terminoloji sistemdə "kitabxananın idarə olunması" və "kitabxana menecmenti" terminlərindən ibarət olan bu anlayışların mənası bir-birindən fərqlənir. Texniki və texnoloji obyektləri, iqtisadiyyatı və təsərrüfatçılığı əhatə etdiyinə görə "idarəetmə" anlayışı daha geniş mənə daşıyır. İnsanların birgə fəaliyyətinin təşkilində menecmentin prinsiplərindən istifadə edərək, kitabxananın müəyyən nailiyyət əldə etməsinə yönəldilmiş idarəetmə metodologiyasının göstəricisi kimi "kitabxana menecmenti" terminin işlənməsi daha dəqiq olacaq. Yeni terminin tətbiqinin mənası idarəedici innovasiya proseslərini göstərməkdən ibarətdir. Bundan başqa, prinsip etibarilə digər hadisələrin gedişinin təhlilində əsaslanan, müasir kitabxanaların fəaliyyətləri və inkişaf etmiş xarici ölkə kitabxanaşünaslığının tədqiqat qanunauyğunluğu analoji tendensiylərlə səciyyələnir. Bu tendensiylər kitabxana fəaliyyətinin idarə olunmasının rəşionalist paradigmasından imtina edilməsində və empirik, marketing idarə modelinə keçiddə özünü göstərir. Xarici elmi təcrübədə Rusiya kitabxanaşünaslığında olduğu kimi, "kitabxana menecmenti" termini "kitabxananın idarə edilməsi" ifadəsi ilə sinonim deyil, inzibətçiliyi, nəzarəti əvəz edəcək yeni bir anlayış mənasında işlənir.

Bunula da razılaşmaq olar ki, ümumi mənada götürüldükdə, ingilis sözü "menecment" ilə "idarə etmə" sözləri (müvafiq olaraq "menecer" və "rəhbər")-eynidir. Ancaq bu gün, kitabxanaların inzibati idarəetmə sisteminin böhranı şəraitində, yalnız terminoloji müzakirələrlə konstruktiv istiqamətlərin axtarışı nəinki səmərəsizdir, həm də düzgün deyil.

Məhz dünya menecmenti təcrübədə öz həyatiliyini və perspektivliliyini sübut etmişdir. Menecmentdə müasir dövrün reallıqlarına cavab verən yeni idarəetmə paradigması formalaşdırılmışdır. O, birincisi, insan potensialının effektiv istifadəsi; ikincisi, istehlakçıların sorğularına marketing istiqamətinin verilməsi; üçüncüsü, ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklərə çevik münasibət göstərilməsi hesabına idarəetmənin imkanları haqqında təsəvvürləri əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir. Ölkəmizin dünya məkanına inteqrasiyası, yerli idarəetmə nəzəriyyəsinin inkişaf etmiş ölkələrin menecment konsepsiyası ilə zənginləşdirilməsinə səbəb olur.

Kitabxana menecmenti əvvəlki konsepsiyaların rəşionallığının əksinə olaraq, idarəetmənin müasir paradigmasına əsaslanır və bu aşağıdakı əsas amillərlə səciyyələnir:

- birgə fəaliyyətin inkişafına yönələn insan potensialının səmərəli istifadəsi;
- insanların şəffaflığına və etimada əsaslanan təşkilati mədəniyyətin tamlığı;
- sistem və metodların inkişafının təkamül xüsusiyyətləri; mövcud struktura əlavələr və tədricən onların yeni şəraitə uyğunlaşması;

- dəyişiklikləri öncədən görmə, təşəbbüskarlıq, işgüzarlıq və yaradıcılıq qabiliyyətlərinə əsaslanan idarəetmə qərarlarında çeviklik və sürətlilik;
- artan mürəkkəb problemlərin öhdəsindən gəlməyə, xarici mühitdə baş verən kəskin dəyişikliklərə reaksiya verməyə, uzunmüddətli perspektivdə öz məqsədlərinə çatmağa imkan verən, idarəetmənin strateji yönümlü prioriteti;
- insanlar arasında kommunikasiyanın formalaşdırılması və ümumi nəticədə hər bir işçinin fərdi nailiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Kitabxana menecmenti-elmi araşdırmaların yeni sferasıdır və son illərdə yaranmışdır. Aydın görünür ki, qısa inkişaf dövrü ərzində kitabxana menecmenti hələ də mübahisə obyektı olarq qalır, ənənəvi idarəetmə məsələlərinə müxtəlif yanaşmalarda özünü göstərir.

NİYƏ RƏQƏMSAL MARKETİNG?

Nərmin ƏLİYEVƏ

Qafqaz Universiteti

nermin.10@bk.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

XX əsrin əvvəllərində Amerika Birləşmiş Ştatlarında meydana gəlmiş marketing, məhsulların satışında olan problemlərlə əlaqədar olaraq son zamanlar daha da inkişaf etməkdədir. Müasir dövrdə elm və texnologiyanın inkişafı bu sahəyə də təsirini göstərmişdir. Haqqında danışacağımız rəqəmsal marketing elm və texnologiyanın marketing sahəsində yeni bir məhsuludur. Bu üsulun tətbiqinin son məqsədi firmaların maksimum gəlirlərinin təmin edilməsi, satışın təşkili, reklamdan geniş istifadə edilməsidir.

Rəqəmsal marketing TV, radio, jurnal kimi uzun zamandır istifadə olunan reklam vasitələrindən kənar üsullarla məhsulun və ya xidmətin dəstəklənməsi və tanınması üçün internet, mobil və digər interaktiv platformalardan istifadə olunmasıdır. Rəqəmsal marketing həmçinin online marketing, e-marketing də adlanır.

Dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrində tətbiq olunan rəqəmsal marketing Azərbaycan da nəzərə çarpmaqdadır. Rəqəmsal marketingin üstünlükləri bu sahənin gözləniləndən daha da sürətlə inkişaf etməsinə səbəb olur. İlk olaraq rəqəmsal marketingə onun bir qolu olan məhsulun tanınması və reklamı üzərindən yanaşaq. Bu halda aşağıdakı üstünlükləri qeyd etmək olar

- 1) rəqəmsal marketingin birinci ən əsas üstünlüyü məlumatın çox sayda insana və sürətli göndərilməsidir. Gəlin, fərz edək ki, sizin şirkət və ya məhsul haqqında göndərilmiş məlumatdan təsirlənən 20 nəfər bunu hansısa bir sosial mediada öz dostları ilə paylaşır. Onlar da öz dostları ilə paylaşır və nəticədə budaq getdikcə daha da şaxələnir;
- 2) bu marketing növünün digər üstün cəhəti isə əldə olunan xeyir və mənfəətin çox ucuz, bəzən isə qarşılıqsız başa gəlməsidir;
- 3) üçüncü üstün cəhət kimi rəqəmsal marketing vasitəsilə əldə olunan mənfəətin zaman itkisinə çox az məruz qalmasıdır. Sosial media üzərindən paylaşılan istənilən məlumat əgər kifayət qədər uğurludursa, o, sürətlə yayılacaq və şirkətə yeni müştərilər qazandıracaqdır;
- 4) sonuncu üstünlük sosial media üzərindən paylaşılan məlumatın uzun zaman "həyatda qalmasıdır". Hər hansısa biri xeyli vaxtdan sonra poçt ünvanına və ya facebook hesabına nəzər sala bilər.

İkinci mərhələdə isə rəqəmsal dünyada yaradılmış bizneslərin üstünlüklərini nəzərdən keçirək:

- 1) birincisi internetdə biznesə başlamağın asan və real biznesdən daha ucuz başa gəlməsidir. Bu isə əgər biznes uğur qazanmazsa, sahibkarın daha az itkiyə məruz qalmasına səbəb olacaqdır;
- 2) ikinci üstünlük isə hər birimizin olmazsa olmazı hesab etdiyimiz mobil telefonların bu sahədə istifadə olunmasıdır. Bu gün həm Azərbaycanda, həm də dünyada online fəaliyyətin demək olar ki, yarısı məhz mobil telefonlar vasitəsilə həyata keçirilir. Buna görə də mobil dünyada yaradılan yeni xidmət və ya məhsulun uğur gətirmə ehtimalı daha yüksəkdir;
- 3) bundan əlavə elm və texnologiyada baş verən dəyişikliklərin rəqəmsal marketingə tətbiqi də digərlərindən daha asan və tez baş verir.

Bütün bu sadalananlardan da göründüyü kimi yeni yaranmasına baxmayaraq kifayət qədər məşhurlaşan və sürətlə inkişaf edən rəqəmsal marketing və online biznes Azərbaycan biznes dünyasında da istifadə olunmaqdadır. Azercell, Bakcell və digər mobil operatorlar, həmçinin internet səhvlərində reklamlarını yerləşdirən yüzlərlə şirkət və sosial mediada xüsusi səhvlər yaradan təşkilatların marketing strategiyasında məhz rəqəmsal marketingə də istinad edilir.

RESPUBLİKANIN SƏHİYYƏ SİSTEMİNİN İSLAHATI PROBLEMLƏRİ

Ramil MANAFOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

farhad52@live.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Son zamanlar Azərbaycan əhəmiyyətli iqtisadi tərəqqiyə nail olmuş, onun iqtisadi potensialı artmışdır. Bunun nəticəsi olaraq, respublikada səhiyyə sisteminin inkişafı və əhalinin sağlamlığının mühafizəsi ilə bağlı problemlərin səmərəli həllinin təminatı üçün əlverişli şərait formalaşmışdır.

Müstəqillik illəri ərzində Azərbaycan səhiyyəsində müxtəlif istiqamətlərdə çoxsaylı dəyişikliklər həyata keçirilməyə başlanmış və qismən reallaşdırılmışdır. İlk tibbi yardımın göstərilməsində ailə təbabəti modelinə keçid başlanır, stasionarı əvəz edən tibbi xidmət formaları tətbiq edilir, tibbi müəssisələrin akkreditasiyası və tibbi praktikanın lisenziyalasdırılması həyata keçirilir, tibbi xidmətin standartlaşdırması inkişaf edir.

Lakin etiraf etməliyik ki, bu islahatlar, onların həyata keçirilmə tempinin aşağı olması ilə, proseslərin qeyri-ardıcıl və bəzi hallarda ziddiyyətli olması ilə səciyyələnir. Bu vəziyyətin əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

- Xəstələnmələrin və ölüm hallarının səbəblər və sosial-demoqrafik qruplar üzrə dinamikasını daha dolğun şəkildə nəzərə alan dəqiq strategiyaların olmaması;
- İslahatların strategiyalarına lüzumsuz olaraq yenidən baxılması, dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə elmi cəhətdən sübut edilmiş və ya təcrübədə yoxlanılmış yanaşmalardan, müvafiq forma və metodlardan məhdud istifadə.

Son onillikdə dövlət büdcəsindən səhiyyə sahəsinə ayrılan xərclər ilbəil artırılmışdır. Respublika vətəndaşlarının sağlamlığının qorunması üçün ayrılan adambaşına xərclərin ümumi həcmi də artmışdır.

Lakin səhiyyə xərcləri üçün büdcədən ayrılan maliyyələşdirmənin mütləq rəqəmlərlə artmaqda davam etdiyinə baxmayaraq, faizlə götürüldükdə (ümumi büdcə xərclərinə nisbətən, həmçinin ÜDM-də xüsusi çəkisi üzrə) və adambaşına hesablamada (52,7 manat) aşağı olaraq, inkişaf etmiş ölkələrdən, MDB ölkələrinin əksəriyyətindən və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) standartlarından, hələ ki, xeyli geri qalır. Müqayisə üçün ABŞ-dəki rəqəmlərə də nəzər salaıq. 2006-cı ildə bu ölkədə bütövlükdə səhiyyə üçün ayrılan xərclərin məbləği ÜDM-in 15,3%-nə bərabər olmuşdur.

Əhaliyə rəsmən pullu əsaslarla göstərilmiş tibbi xidmətlərin həcmi də təxminən dövlət büdcəsində göstərilmiş tibbi xidmətlərin həcmi ilə eyni olmuşdur. Bununla belə, tibbi xidmətlərin müqabilində qeyri-formal ödəniş praktikası da davam edir. Buna baxmayaraq, hətta pulsuz tibbi yardım göstərilməsi üzrə dövlət zəmanətlərinin də tam maliyyə təminatı yoxdur. Buna görə də tibbi xidmətlərin səviyyə və keyfiyyəti baxımından, respublika əhalisinin sosial-iqtisadi qütbləşməsi meylləri yaranır.

Son zamanlar əhali özəl tibbi müəssisələrə və könüllü tibbi sığorta (KTS) xidmətlərinə getdikcə tez-tez müraciət edir. Lakin söhbət əsasən xarici şirkətlərdə və ölkəmizin iri korporasiyalarında çalışan işçilərdən gedir. Respublika əhalisinin əksəriyyəti bu xidmət növləri ilə əhatə olunmamışdır.

Azərbaycanda dövlət tibb müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi – yerinə yetirilmiş işlərin həcminə müvafiq qaydada çəkdiqləri xərclərin ödənilməsinə deyil, onların saxlanılması üçün vəsaitin ayrılmasını nəzərdə tutur. Müəssisələr arasında vəsaitin bölgüsü resurs göstəricilərinə əsasən aparılır (carpayıların, ştat üzrə vəzifələrin sayı). Nəticədə, həmin müəssisələrdə ekstensiv inkişafa yönəlmiş motivasiya yaranır. Smeta əsasında maliyyələşdirmə, heç də, ehtiyatların istifadəsində səmərəliliyin yüksəldilməsi üçün stimullar yaratmır.

Qeyd edək ki, səhiyyə sahəsinin maliyyə təminatı problemi hətta inkişaf etmiş ölkələrdə belə aktual qalır. Bu, əsasən yeni, bir qayda olaraq, bahalı tibbi texnologiyaların sürətli inkişafı ilə əlaqədardır. Hətta səhiyyə sahəsinin zəngin maliyyələşdirilməsi ilə seçilən inkişaf etmiş ölkələr də xərclərin artmasının qabağının alınması siyasətini tətbiq etməyə məcbur olmuşlar. Tibbi yardımın ayrı-ayrı növləri və konkret tibbi texnologiyalar üzrə resursların paylanması baxımından prioritetlərin müəyyən edilməsi, həmin siyasətin tərkib elementidir. Dövlət zəmanətlərinin eksplisit, aşkar şəkildə təyin edilməsi və tibbi yardımın dəqiq rasionlaşdırılması qaydalarının tətbiq edilməsinə dair tələblər güclənir.

Azərbaycanda bu problem daha kəskin şəkildə qarşıda durur, çünki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bizdə səhiyyə sahəsinə dövlət xərcləri inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə xeyli aşağıdır. Bundan əlavə, dövlət zəmanətləri çox vaxt deklarativ və qeyri-konkret xarakter daşıyır. Dövlətin məsuliyyəti ilə vətəndaşın məsuliyyəti arasında dəqiq sərhədin olmaması, hətta, son illər ərzində dövlətin səhiyyə sahəsinə külli məbləğdə maliyyə vəsaitləri ayırdığı şəraitdə belə, tibbi yardımın pulla göstərilməsi hallarının davam etməsi müşahidə olunur.

Son zamanlar səhiyyə sektorunda sistemli dəyişikliklərə yönəldilmiş bir sıra proqram sənədləri qəbul edilmişdir. Həmin sənədlərdə, aşağıda göstərilən tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur: səhiyyə sisteminin maliyyə bazasının möhkəmləndirilməsi və davamlı maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsi; pulsuz tibbi yardım haqqında dövlət zəmanətlərinin həcmi-nin səhiyyənin maliyyə resurslarına uyğunlaşdırılması; səhiyyə müəssisələri şəbəkəsinin əhalinin ehtiyaclarına uyğun olaraq optimallaşdırılması; tibbi yardımın keyfiyyətinə səmərəli nəzarət və idarəetmə sisteminin formalaşdırılması; səhiyyə müəssisələrinin maddi-texniki bazasının yenilənməsi; səmərəli əczaçılıq siyasətinin həyata keçirilməsi; kadr siyasətinin təkmilləşdirilməsi və b. Proqram sənədlərində səhiyyənin inkişafının normativ-hüquqi təminatına xüsusi diqqət yetirilir.

O cümlədən, 2008-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müvafiq Sərəncamı ilə Azərbaycanda Səhiyyə sisteminin maliyyələşdirilməsində islahatlar və icbari tibbi sığortanın tətbiqi üzrə Konsepsiya təsdiq edilmişdir. Bu Konsepsiyanın reallaşdırılması üzrə Tədbirlər Planına uyğun olaraq, baza (zəmanətli) tibbi xidmətlər paketinə daxil olan tibbi xidmətlərin maliyyələşdirilməsi sisteminin işlənib hazırlanması, tibbi xidmətlərin tarifləşdirilməsi, baza xidmət

paketinin tədricən genişləndirilməsi metodlarının işlənilib hazırlanması, baza paketinə daxil olmayan tibbi xidmətlərin də əhatə edilməsi məqsədi ilə könüllü tibbi sığortanın daha fəal tətbiq edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Bununla yanaşı, yeni idarəçilik mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması, respublika təbabətində yeni münasibətləri tənzimləyən müvafiq normativ-hüquqi bazanın yaradılması üçün müəyyən vaxt lazım olacaqdır.

Respublikamızın sosial sferasının dünya standartlarına yaxınlaşması məsələsinin uğurlu həlli ölkəmizin səhiyyə sisteminin də təkmilləşdirilməsi zərurətini qabaqcadan müəyyən edir.

STRATEJİK PLANLARDA DİŞ DENETİM VE MAKRO BİR SORUN OLARAK DİŞ DENETİM SORUNU

Recep ARSLAN

Celal Bayar Üniversitesi

receparslan55tr@yahoo.com

TÜRKİYƏ

Son yıllarda yönetim alanında pek çok gelişme olmuş, yeni kavram ve teknikler ortaya çıkmıştır. İçinde bulunduğu-muz bilgi çağı gerek özel sektörde gerekse kamu sektöründe örgüt yapı ve süreçlerini köklü bir şekilde değiştirmiş ve değiştirmektedir. Bu süreçte öncelikle, şirketler değişime ayak uydurabilmek ve maliyetlerini düşürüp rekabet ortamında yaşamlarını sürdürebilmek için yönetime ilişkin yeni strateji, yöntem ve teknik arayışlarına girmişlerdir. Söz konusu süreç nispeten daha geç giren kamu yönetimi, özellikle 1970'lerde yaşanan liberalleşme, demokratikleşme, sivilleşme ve yerelleşme gibi eğilimlerinde etkisiyle köklü bir zihniyet değişimine doğru sürüklenmiştir (Parlak, Sobacı, 2008:304). Hızlı ekonomik bütünleşmeler, global rekabet ve diğer temel sosyal değişimler kamu sektörünü, devletin rolü ve sorumluluklarını yerine getirmede kullandığı araçların yeniden tanımlanması zorunluluğu ile karşı karşıya bırakmıştır (Breul, 2006:3). Bu süreçte kamu yararı ve hizmeti kavramı ile içeriği değiştiği gibi kamu yönetim teknikleri de değişmektedir. Geleneksel kamu yönetimine alternatif arayışları arasında stratejik yönetim de yer almaktadır (Özgür, 2004:207).

Strateji örgüte istikamet vermek-özel sektör işletmelerinde rekabet sağlamak-maksadıyla, örgüt ve çevresini sürekli analiz ederek çevreye uyum sağlayacak amaçların belirlenmesi, faaliyetlerin planlanması, gerekli araç ve kaynakların yeniden düzenlenmesi sürecidir (Dinçer, 2008:9). Planlama kavramı oldukça eski olmakla birlikte stratejik planlama veya stratejik planlama ile ortadan kalkmış değildir; ancak stratejik planlama nispeten yeni bir kavramdır ve evrimleşmektedir (Özgür, 2004:209). Stratejik planlama örgütün ne olduğu, ne yaptığı ve neyi yaptığına şekil veren ve yol gösteren temel kararları ve eylemleri üretmek için disipline edilmiş bir çabadır" (Bryson, 1995: 4). Stratejik yönetim ise; etkili stratejiler planlayarak geliştirme ve bunları uygulayarak sonuçlarını kontrol etme sürecidir. Yani örgütün başarılı olması için çevresel değişimler dikkate alınarak, örgütün amaçları doğrultusunda planlanan, geliştirilen stratejilerin, örgüt içinde her türlü önlem alınarak uygulanması ve kontrol edilmesi sürecidir (Dinçer, 1998: 35).

Dünyada söz konusu gelişmelerin yaşanması, AB'ye tam üyelik müzakerelerinin gereklilikleri ve kamu idarelerinin sayı, nitelik ve teşkilatlanmalarına ilişkin önemli değişikliklerin meydana gelmesi sonucunda (Güler, 2010:145), ülkemizde 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu hazırlanmış 24 Aralık 2003 tarihli Resmi Gazete' de yayımlanmış ve 01.01.2006 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Yeni kamu mali yönetim ve kontrol sistemi iki tür denetim ihtiva etmektedir. Birincisi idarelerin üst yöneticilerinin yönetim ve hesap verme sorumluluğu kapsamında görev yürüten iç denetim, ikincisi de TBMM adına yürütülen dış denetim, yani Sayıştay denetimidir (Güler, 2010:145).

Stratejik planlama ve stratejik yönetimin kamu yönetimi alanında yaygın bir şekilde kullanıldığı ülkelerin başında ABD, Kanada, Avusturya, Yeni Zelanda, İngiltere, İsveç, İrlanda gelir. Türkiye'de Stratejik Yönetim' in uygulanmaya konması oldukça yenidir. Türk kamu yönetimi için öngörülen stratejik yönetim modelinin stratejik plan hazırlama, uygulama ile izleme ve değerlendirme süreçlerinin kapsadığı altı bileşenden oluştuğu söylenebilir. Bunlar; stratejik plan, performans programı ve faaliyet raporu, iç kontrol, iç denetim ve dış denetimdir (DPT, 2012:2).

Türkiye'de seçilen sekiz pilot kuruluşta Stratejik plan ve performans esaslı bütçeleme çalışmaları yürütülmüştür. Bunlar Devlet Planlama Teşkilatı, Tarım Gıda ve Hayvancılık Bakanlığı, TÜİK, Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müd., Karayolları Gen. Müd., Hacettepe Üniv., Denizli Valiliği, İller Bankası Gen. Müd., Kayseri Büyükşehir Belediyesi'dir (Parlak ve Ökmen, 2010:504). Birçok ülkede yönetim reformlarına paralel olarak denetim stratejilerinin de de değişiklikler yapılmış, geleneksel denetim yetersizlikleri ortaya konmuş ve kamu kurumlarının faaliyetleri üzerinde etkinlik ve verimlilik denetimlerinin yapılmasının önemi ortaya çıkmıştır (Güler, 2010:145).

Bu çalışmada önce denetim ve dış denetim tanımları yapılmıştır. Ardından 5018 sayılı Kanun kapsamında Türkiye'de stratejik planlarda makro bir sorun olarak dış denetim sorunu üzerinde durulmuştur.

YENİ BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ KADR SİYASƏTİNİN MƏZMUNU VƏ BAŞLICA VƏZİFƏLƏRİ

Sadiq RZA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı / AZƏRBAYCAN

Heyətin idarə edilməsinin məqsəd və vəzifələrinin reallaşması kadr siyasəti vasitəsilə həyata keçirilir. Kadr siyasəti kadrlarla işin əsas istiqaməti kimi müəssisənin kadr xidməti tərəfindən həyata keçirilən başlıca prinsiplərin məcmuəsidir. Belə ki, kadr siyasəti dedikdə, heyətlə işin əsas istiqamətlərini, forma və metodlarını müəyyənləşdirən nəzəri baxışlar, ideyalar, tələblər sistemi başa düşülür. Bu mənada kadr siyasəti heyətlə işin davranışında strateji xətti özündə əks etdirir. Nəticə etibarıyla, kadr siyasəti müəssisənin və işçilərin məqsəd və prioritetlərinin uyğunlaşdırılmasına kömək edən əmək kollektivinin yaradılması istiqamətində həyata keçirilən məqsədyönlü fəaliyyətdir.

Müəssisədə kadr siyasətinin əsas obyektı kimi heyət (kadrlar) çıxış edir. Özlüyündə heyət, müəssisədə işçilərin əsas (ştat) tərkibidir. Kadrlar istehsalın əsas və həlledici amili olub, cəmiyyətin birinci istehsal gücü hesab edilir. Onlar istehsal vasitələrini yaradır, hərəkətə gətirir və müntəzəm şəkildə təkmilləşdirirlər. İstehsalın effektivliyi işçilərin ixtisasından, onların peşəkar hazırlığından, işgüzar keyfiyyətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Kadr siyasətinin başlıca vəzifələri alternativ variantların seçimi olmaqla kifayət qədər genişdir:

- işçiləri işdən azad etmək və ya saxlamaq; əgər saxlamaq variantı seçilsə, hansı yolla (a) məşğulluğun ixtisar olunmuş formalarına keçməklə; b) aid olmayan işlərdə, digər obyektlərdə istifadə etməklə; c) uzunmüddətli yenidən hazırlığa istiqamətləndirməklə və s.);
- işçiləri müəssisə hesabına hazırlamaq və yaxud artıq lazımı hazırlığa malik olanları axtarmaq ;
- işçiləri kənardan cəlb etmək və ya işdən azad olunmaq təhlükəsi ilə üzləşən işçilərin yenidən öyrədilməsi;
- əlavə işçi yığmaq və ya onların daha səmərəli istifadəsi şəraitində mövcud sayı ilə kifayətlənmək və s.

Müasir şəraitdə müəssisənin kadr siyasətinə qoyulan əsas tələblərdən birincisi, bu siyasətin müəssisənin inkişaf strategiyası ilə sıx bağlı olmasıdır. Bu mənada o, strategiyanın reallaşdırılmasının kadr təminatını özündə əks etdirir. İkincisi, çeviklikdir ki, kadr siyasəti bir tərəfdən stabil (işçinin müəyyən ümidləri məhz stabilliklə əlaqədardır), digər tərəfdən dinamik olmalıdır (yəni müəssisənin taktikasının, istehsal və iqtisadi şəraitin dəyişikliklərinə müvafiq olaraq düzəldilməlidir). Müəssisə üçün ixtisaslı işçi qüvvəsinin formalaşdırılması müəyyən xərclərlə bağlı olduğundan kadr siyasətinə qoyulan növbəti tələb onun iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış olmasıdır. Başqa sözlə, kadr siyasəti müəyyən edilərkən müəssisənin real maliyyə imkanları nəzərə alınmalıdır. Nəhayət, sonuncu tələb budur ki, kadr siyasəti işçilərə fərdi yanaşmanı təmin etməlidir. Bu halda kadr siyasəti kadrlarla işin təkcə iqtisadi deyil, mövcud qanunvericiliyə riayət olunması şəraitində sosial effektivliyin təmin olunması sisteminin formalaşdırılmasına istiqamətləndirilməlidir.

Kadr siyasətinin reallaşdırılmasında alternativlər mümkündür. O, cəld, qəti, formal yanaşmaya, istehsal maraqlarının prioritetlərinə və yaxud da əksinə, onun reallaşdırılmasının əmək kollektivinə, onun üçün hansı sosial xərclərə gətirib çıxaracağının nəzərə alınmasına əsaslanmış ola bilər.

Ayındır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində kadr siyasəti müəssisənin imkanlarını artırmalı, bazarın və texnologiyanın dəyişən tələblərinə cavab verməlidir. Həm zərurət, həm də aksioma kimi qəbul edilən bu yanaşma özlüyündə kadr siyasətinin - strategiya ilə bağlılıq, uzunmüddətli planlaşdırma istiqamətlənmə, kadrların rolu və əhəmiyyəti və kadrlarla işin qarşılıqlı əlaqədə olan funksiya və prosedurları əhatə etməsi kimi dörd xüsusiyyətini formalaşdırır.

Kadr siyasəti təşkilatın idarəetmə fəaliyyətinin və istehsal siyasətinin əsas tərkib hissəsidir. Kadr siyasəti əlverişli əmək şəraiti yaratmaqla bərabər vəzifədə irəliləyiş imkanlarını da təmin etməlidir. Buna görə də müəssisənin kadr siyasəti formalaşdırılarkən bütün kateqoriyalardan olan işçilərin, əmək kollektivinin və sosial qruplarının maraqları nəzərə alınmalıdır. Müəssisə səviyyəsində kadrların idarəedilməsi strateji və operativ aspektlərə malikdir. Heyətin idarə edilməsinin təşkili müəssisənin inkişaf konsepsiyası əsasında işlənib hazırlanır ki, bu da istehsal, maliyyə-iqtisadi və sosial (kadr siyasəti) olmaqla üç hissədən ibarətdir.

Müəssisənin ətraf mühitlə (əmək bazarı, dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqələr), həmçinin öz heyətilə münasibətləri ilə əlaqədar olan məqsədlərini də kadr siyasəti müəyyənləşdirir. Belə ki, idarəetmənin strateji və operativ sistemləri vasitəsilə həyata keçirilən kadr strategiyasının vəzifələrinə müəssisənin prestijinin artırılması, müəssisə daxili mühitin tədqiqi, işçi qüvvəsi potensialının inkişafı perspektivlərinin təhlili və işdən qovulma səbəblərinin ümumiləşdirilməsi və qarşısının alınması daxildir.

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək bel bir qənaətə gəlmək olar ki, müəssisənin kadr siyasəti təşkilatda kadr işinin müxtəlif formalarını, onun həyata keçirilməsi stilini və işçi qüvvəsinin istifadəsi planlarını özündə birləşdirən bütöv kadr strategiyasıdır. Onun məqsədi möhkəm, məsuliyyətli, yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsini yaratmaqdır. Bu məqsədə çatmaq üçün əsas istiqamətlər aşağıdakı kimidir:

- daxili və xarici şəraitin proqnozları, təşkilatın inkişaf perspektivləri baxımından heyətə əsas tələblərin müəyyənləşdirilməsi;
- yeni kadr strukturlarının formalaşdırılması və heyətin idarəedilməsi mexanizmlərinin işlənib hazırlanması;
- nəzərdə tutulmuş biznes strategiyası əsasında işçilərin əməyinin ödənilməsi, maddi və mənəvi stimullaşdırılması konsepsiyasının ifadə edilməsi;

- kadrların cəlb edilməsi, istifadəsi, saxlanması və işdən azad edilməsi yollarının seçilməsi, kütləvi işdən qovulmalar zamanı işlə təmin edilməyə kömək;
- sosial münasibətlərin inkişafı;
- kadrların inkişaf yollarının müəyyənləşdirilməsi, təlim, yenidən təlim, yeni texnologiyalara keçidlə əlaqədar olaraq onların ixtisasının artırılması və ya kütləvi şəkildə yenidən hazırlanması, irəliləyiş, gəncələşdirmə, dəyişən tələblərə cavab verməyən və işin yeni metod və istiqamətlərini mənimsəyə bilməyən şəxslərin vaxtından əvvəl təqaüdə göndərilməsinin stimullaşdırılması;
- kollektivdə mənəvi-psixoloji mühitin yaxşılaşdırılması, sırası işçilərin təşkilatın idarəedilməsinə iştirak məqsədilə cəlb edilməsi və s.

İstənilən müəssisənin kadr siyasətinin bütövlükdə təhlili qiymətləndirmə kriteriyalarının müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Bu kriteriyalar heyətin kəmiyyət və keyfiyyət təhlili, kadrların axıcılıq səviyyəsi, həyata keçirilən siyasətin çevikliyi, işçinin maraqlarının nəzərə alınma dərəcəsi və s. ilə əlaqədar olmalıdır.

Bütün sosial məsələlərdə olduğu kimi, kadr siyasətində də təhlil və qiymətləndirmənin ardınca təkmilləşdirmə məsələsi ortaya çıxır. Bir qayda olaraq, kadr siyasətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə kadrların seçilməsində sistemlilik möhkəmləndirilir (bu iş işçinin işə qəbulundan çıxıb getməsinə qədər bütün prosesi əhatə edir), işdə irəliləyiş proseduru yaxşılaşdırılır (vakansiyalar, namizədlər haqqında informasiya, zamanət verənlərin məsuliyyəti, müzakirə, təyinat, vəzifəyə başlama prosedurları). Təcrübə göstərir ki, bu məqamların ayrı-ayrılıqda götürülməsi və tətbiqi o qədər də əhəmiyyət kəsb etmir. Məcmu halda isə, onlar, kadrların seçimi üzrə fəaliyyətin yeni pilləyə qalxmasına kömək edir.

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЭЛЕКТРОННОЙ ТОРГОВЛИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Səlahəddin ABDULLAYEV

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

saladin-abdullayev@box.az

Gəncə / AZƏRBAYCAN

Опыт развитых стран показывает, что развитие электронной коммерции в Азербайджане станет экономически целесообразным после того, как будет преодолен 15%-ый барьер «вхождения» взрослого населения в Сеть. Именно после преодоления этого барьера, а США и ряде европейских государств начался динамический рост числа пользователей Сети, было, положено начало активному использованию интернета в секторе B2C, т.е. для организации продаж рядовому потребителю. Очевидно будущее сектора B2C в Азербайджане, как и во всем мире, во многом зависит не только от того, как быстро будет расти аудитория, но и как быстро здесь удастся решить проблему с проведением платежей в режиме реального времени или хотя бы приучить пользователей регулярно совершать покупки через Сеть. В Азербайджане на сегодняшний день мало не только онлайн-покупателей, но и онлайн-продавцов. Аналитики *Boston Consulting Group* выделяют несколько барьеров на пути повсеместного внедрения системы электронных платежей через интернет в секторе B2C. *Во-первых* – это ограниченное использование кредитных карт – наиболее дешевого, привычного и практикуемого на западе метода расчета за покупки в Сети (а уж тем более в Азербайджане кредитными карточками почти не пользуются, а корни этой проблемы уходят в недостатки в банковской системе страны, а это уже совсем другая проблема). *Во-вторых*, недоверие и торговцев и населения к банковской системе, распространяющееся, в том числе и на предлагаемые банками системы расчетов с использованием расчетных карточек.

Электронная коммерция пользуется большой популярностью у розничных торговцев. Основное преимущество торговли через интернет – низкие издержки (не нужны торговые площади и продавцы, не нужно платить коммиссионные распространителям). Другое преимущество – общение. Интернет позволяет персонализировать отношения с клиентом, который может теперь быстрее найти необходимый товар, узнать характеристики, заказать технику, изготовленную по определенной конфигурации и отследить стадии выполнения заказа.

За рубежом основная часть продаж приходится на товары массового пользования. Большим спросом пользуются компьютеры и комплектующие, путешествия, туризм и развлечения. В последнее время ассортимент товаров, торговых точек расширился, к ним добавились бытовые приборы, фармацевтическая продукция, автозапчасти, подписка на периодические издания, подарочная и сувенирная продукция. Покупки этих товаров относятся к категории наиболее продуманных, совершаемых лишь после получения о них достаточно полной информации. А больше всего нужной нам информации мы получаем из интернета. Это великолепные возможности для людей, можно сидя у себя дома, на работе, приобрести нужную им вещь. К примеру, мы хотим, купить качественные запчасти к своему «BMW» мы можем заказать это прямо из Германии, нежели приобрести какую-то китайскую подделку по цене оригинала. Интернет предоставляет нам неограниченные возможности о получении огромной информации о любой желаемой вещи, и на месте же после получения полноценной информации, приобрести ее.

Рассуждения многих специалистов таково: «вход в Западный интернет-рынок, в рынок США практически невозможен, так как эти рынки давно уже переполнены всем». Но если к проблеме подойти оптимистически, если мы обогатим свой внутренний рынок, у нас будут реальные возможности выйти на мировой рынок с нашей про-

дукцией. Ведь у нас же есть с чем выходить на тот же рынок США. Найдется много желающих, которые бы с удовольствием приобрели бы Восточные, азербайджанские ковры, сухофрукты, вино, ручные изделия из металла, меди и т.д.

По нашему мнению, если ваш интернет-магазин встроен в сеть крупной онлайн-структуры, схема его работы в части доставки может выстраиваться почти идеально. Заказ, поступивший на сайт, передается на склад ближайшего к пункту назначения магазина, откуда товар отправляется покупателю. Эта схема напоминает схему работы 101 ил 103, там точно так же, звоним в единый центр, а центр перераспределяет все, не будет же, к примеру в Гянджу ехать скорая из Баку, операторы передадут этот сигнал в ближайший к вашему дому медицинское учреждение скорой помощи.

Рассматривая интернет-коммерцию в Азербайджане, можно найти массу причин, чтобы не считать ее инструментом, способным приносить прибыль (ну по крайней мере на данный момент). Вот некоторые из них:

- Одна из главных причин – очень небольшое количество пользователей интернета в Азербайджане. Причем большинство из них любят просто «побродить» по Сети, а не заниматься покупками.
- Хаотичность и информационная перегруженность большинства сайтов затрудняет привлечение и удержание потенциальных клиентов. По данным исследований пользователь должен в течение первых 8 секунд увидеть на сайте что-то для себя полезное, в противном случае он просто уйдет дальше.
- Проблемы безопасности финансовых сделок и передаваемой конфиденциальной информации.
- Недостаток профессиональных специалистов по интернет-маркетингу и рекламе обуславливает низкое качество оказываемых ими услуг.

Таким образом, как мы видим, интернет-коммерция очень перспективна для нашей страны с ее многообразием специфических товаров. Интернет-коммерция выгодна и продавцам и покупателям.

KOMMUNİKASIYA PROSESİ VƏ İDARƏETMƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİ

Səxavət MƏMMƏDOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Sumqayıt / AZƏRBAYCAN

Bazar münasibətlərində təşkilatların uğurlu fəaliyyətinə təsir göstərən amillərin sırasında kommunikasiya prosesi özünəməxsus yer tutur. Menecerlərin işinin tədqiq edilməsinə görə rəhbərlərin bütün vaxtının 50-90%-ə qədər kommunikasiyaya sərf olunur. Bu ilk baxışda inanılmaz görünür. Lakin rəhbərin bu işlə məşğul olması aşağıdakılarla əlaqədardır:

- 1) Şəxslərarası münasibətlərdə rəhbərin özünün rolunun reallaşdırılması.
- 2) Qərarların qəbulu prosesində informasiya mübadiləsi.
- 3) Planlaşdırma, təşkilətmə, motivləşdirmə və nəzarət idarəetmə funksiyalarının həyata keçirilməsi və s.

Buna görə bütün əsas idarəetmə fəaliyyətlərinin növləri informasiya mübadiləsinin üzərində qurulmuşdur. Onun üçün menecmentdə informasiya mübadiləsinə əlaqələndirici proses adlandırılırlar.

Rəhbərlər təşkilatların məqsədlərini formalaşdırmaq və onlara nail olmaq üçün özlərinin 3 rolunu (şəxslərarası, informasiya, qərarların qəbulu ilə əlaqədar rollar) və 4 əsas funksiyanı icra edir. Məhz informasiya mübadiləsinin keyfiyyəti bilavasitə məqsədlərin reallaşdırma dərəcəsinə təsir edir. Bu onu göstərir ki, fərdlərin və təşkilatların uğuru üçün səmərəli kommunikasiya zəruridir.

Kommunikasiyanın təşkilatın uğuru üçün böyük əhəmiyyət daşıması artıq qəbul edilmişdir. 73% amerikalı, 63% ingilis və 85% yapon rəhbərlərinin sorğuları göstərdi ki, təşkilatlarda səmərəliliyə nail olunması yolunda kommunikasiya maneədir. 2000 müxtəlif şirkətlərin 250 min işçilərinin sorğularına uyğun olaraq informasiya mübadiləsi təşkilatlarda çox mürəkkəb problemlərdən biridir. Bu sorğular göstərir ki, səmərəsiz kommunikasiya-problemin əsas yaranma sferalarından biridir. Şəxslər və təşkilatlar səviyyəsində kommunikasiyaların dərinə tədqiqi göstərir ki, səmərəsiz kommunikasiya hallarının azaldılması menecerlərin fəaliyyətini daha səmərəli edir. Menecerlər kommunikasiya prosesinin məzmununu ifadə edirlər, şifahi və yazılı ünsiyyəti, mühitin informasiya mübadiləsinə necə təsir etməsini yaxşı inkişaf etdirə bilirlər.

Təşkilatda informasiya mübadiləsi haqqında düşünərkən adətən aşağıdakı insanlar haqqında düşünülür:

1. Şəxsi ünsiyyət prosesində danışanlar
2. Yığıncaqlarda danışan qruplar
3. Telefonla danışan insanlar
4. Oxuyanlar, qeydiyyat edənlər, məktub və hesabat hazırlayanlar

Göstərilən halların hamısına təşkilatda kommunikasiyanın əsas hissəsinin düşünməsinə baxmayaraq kommunikasiya hər şeyə nüfuz edən və mürəkkəb bir prosesdir. Ona görə təşkilatın xaricində və daxilində səmərəli kommunikasiyaların tələb edilməsi zəruridir.

Kommunikasiya sistemi kifayət qədər mürəkkəb olmaqla çoxlu müxtəlif növləri özündə cəmləşdirir. Kommunikasiyanı bir sıra əlamətlərə görə təsnif edirlər (**Şəkil 1.**).

Şaquli kommunikasiya səviyyələr arasında və təşkilatların özünün çərçivəsində informasiya mübadiləsinə nəzərdə tutur. Bu zaman aşağıdan yuxarıya doğru qalxan (usta–sex rəisi–direktor) və yuxarıdan aşağıya azalan (direktor–sex rəisi–usta) kommunikasiyaları fərqləndirirlər.

Üfiqi kommunikasiyalar bir təşkilatın bölməsi arasında (ticarət şöbəsi–plan-iqtisad xidməti–mühasibatlıq) yaxud ayrı–ayrı icracılar, həmçinin işgüzar tərəfdaşlarla (firmalarla, assosasiyalarla, şirkətlərlə və s.) həyata keçirilir.

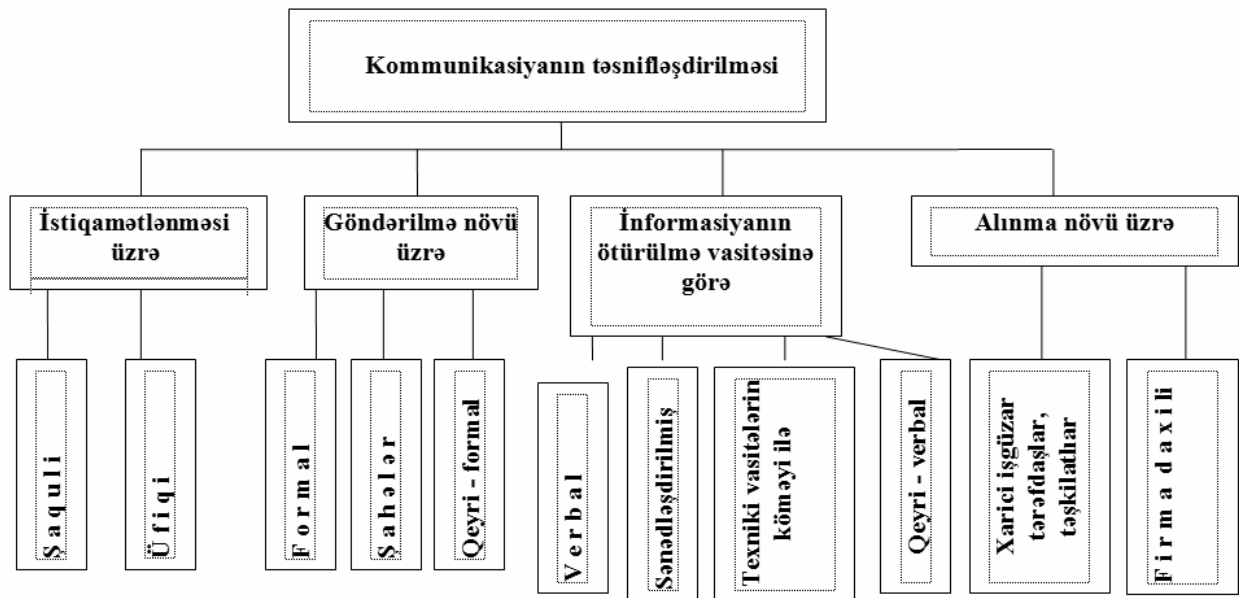
Təşkilatlararası və onların mühitləri ilə kommunikasiyalar. Təşkilatların fəaliyyətinə təsir edən amilləri 2 qrupa ayırmaq olar: 1.Bilavasitə və 2.Dolayı təsir edən amillər. Bilavasitə təsir edən amillər (mikromühit) təşkilatın fəaliyyətinə birbaşa təsiri olan amillərdən ibarətdir. Təşkilatın fəaliyyətinə birbaşa təsir edən amillərə:

- qanunlar; - tədarükçülər;
- dövlət tənzimləmə idarələri; - istehlakçılar;
- əmək resursları; - rəqiblər aiddir.

Dolayı təsir edən mühitə (makromühit) təşkilatın fəaliyyətinə birbaşa təsiri olmayan, lakin nəticədə təşkilata təsirlər göstərən amilləri aid edirlər. Dolayı təsir göstərən amillərə aşağıdakılar daxildir:

1. İqtisadiyyatın vəziyyəti 3.Cəmiyyətdəki sosial-mədəni və siyasi dəyişikliklər
2. ETT 4.Təbii-coğrafi və demoqrafik dəyişikliklər

Şəkil 1. Kommunikasiyanın təsnif edilməsi

Təşkilatlar özlərinin xarici mühitlərini tərkibi ilə kommunikasiya üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirlər. Mövcud olan və potensial istehlakçılarla təşkilatlar reklam və əmtəənin bazarada irəlilədilməsinin digər proqramları vasitəsilə məlumatlandırılırlar. İctimaiyyətlə münasibətlər sferasında 1-ci dərəcəli diqqət yerli, ümümmilli yaxud beynəlxalq səviyələrdə təşkilatın müəyyən obrazının, “imidjinin” yaradılmasına ayrılır.

Səviyyələr və bölmələr arasında kommunikasiyalar. Səviyyələrarası kommunikasiya dedikdə şaquli (dik) kommunikasiya çərçivəsində təşkilatın daxilində bir səviyyədən digər səviyyəyə informasiyanın yerinin dəyişməsi başa düşülür. İnformasiya **azalmaya görə**, başqa sözlə yuxarı səviyyədən aşağıya ötürülə bilər. Bu yol ilə idarəetmə səviyyəsinin təbəçiləri cari tapşırıqlar, prioritetlərin dəyişdirilməsi, konkret vəzifələr, tövsiyə olunan prosedurlar və s. ilə məlumatlandırılırlar.

Təşkilatın azalma üzrə mübadilə ilə yanaşı, **yüksəlməyə görə** də kommunikasiyaya ehtiyacı vardır. Məs., bank xidmətçisi görə bilər ki, elektron hesablama maşını (EHM) nə qədər məşğuldursa, bəzən müştəri əvvəlki vaxtdan daha çox vaxt gözləməyə məcbur olur. Qulluqçular belə nəticəyə gələ bilər ki, gözləmələr bəzi müştəriləri qıcıqlandırır. Tutaq ki, bank “müştəriyə xidmətin 1 №-li qayğı olması” haqqında hər bir qulluqçuya səmərəli məlumat vermişdir. Bu halda qulluqçular bilavasitə öz rəhbərlərinə yaranan problem haqqında məlumat verməlidirlər. Bu rəhbər də öz növbəsində əməliyyat rəhbərinə, o da bank əməliyyatlarına görə vitse-prezidentə məlumat verməlidir.

İnformasiyanın aşağı səviyyədə yuxarıya ötürülməsi əhəmiyyətli dərəcədə məhsuldarlığa təsir edə bilər. Məs., mühəndis təyyarənin qanadları üçün metal lövhələrin daha səmərəli kəsilməsi üslubunu işləyib hazırlayır və özünün ideyası haqqında bilavasitə rəhbərinə məlumat verir. Əgər o rəhbərinin kabinetinə kobudcasına daxil olub, belə sözlər “Necə işləyirsinizsə, lakin siz bu yeni kəsim üsulunu tətbiq etməlisiniz” desə rəhbər buna mənfi cavab verə bilər. Əgər rəhbər mühəndisin təklifini müdafiə etmək qərarına gəlsə, o bu haqda daha yüksək səviyyədə idarəetməyə məlumat verməlidir. Dəyişikliyi istehsal əməliyyatları rəhbərindən daha yüksək səviyyəli rəhbərin təqdir etməsi tələb olunur. Beləliklə, əmək məhsuldarlığının artırılması hesabına təşkilatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi naminə informasiya mübadiləsi həyata keçirilməlidir.

MARKANIN KURALLARI

Sina BELYANI

Qafqaz Universiteti

sinabelyani@gmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

İsim markayı pazarda fark edilir hale getirir, rakiplerinden ayırır. Hedef kitle ile marka arasında bir bağ kurar. İsim olmadan marka bağlılığı da olmaz. İsim markanın kimliğidir. İsimler markaları birbirinden farklılaştırır. Rakip analizi iyi yapılarak isim seçimine karar verilmelidir. Tıpkı insanlarda olduğu gibi isim, marka ve ya markanın kişiliği hakkında fikir verir. Günümüzde dünyada yaklaşık 200 milyonun üzerinde şirket, 40 milyonun üzerinde tescilli marka bulunmaktadır. Standart bir sözlükde ise 100,000 kelime. Türkçe, İngilizce, Fransızca, İtalyanca, İspanyolca, Latince toplam 1 milyon kelime yer almakta. Böyle bir durumda henüz sahiplenmemiş bir isim bulmak oldukça zor. Diyelim ki, "ansımız yaver gitti ve gerçekten yaratıcı olduğunu düşündüğümüz, markamızı anlatan, tamamlayan ve markamızın stratejisine uyan bir isim bulduk. Hemen on araştırma yapmamız gerekiyor. On araştırma sonucunda eğer şanslıysak bulduğumuz marka tescil edilmemiş ola bilir. Bu halükarda hemen tescili için başvuru yapmıyoruz. Tescil edilecek ülkelerde derinlemesine bir araştırma yapmak lazım, ismin anlamı, yan anlamlarını ve çağrışımlarını gözden geçirmek gerekir. İsimlendirme çalışması yapılırken anlambilimsel ve şekilbilimsel incelemelere yeterli zaman ayrılmalıdır. Bu zaman ileride oluşabilecek geri dönüşü ya olmayan ya da çok sancılı olacak isim değiştirme sürecini ortadan kaldıracaktır. Tüm iletişim çalışmaları, logo ve ambalaj tasarımları, ürün ve ya hizmet ile ilgili tüm promosyon malzemeleri, kataloglar, reklam ve tanıtım çalışmaları seçilen isim üzerinden yapılmaktadır. İsimlendirme sürecinde araştırma aşamasında yapılacak bir ihmal çok pahalı sonuçlar doğura bilir. İsmi hedef pazarlarda hatta potansiyel pazarlarda kötü anlamlara gelmediğinden, kötü çağrışımlar yapılmadığından emin olmak gerekir. İsim çalışmasının başarılı olması için en önemli faktörlerden biri çalışmanın sağlam bir konumlandırma stratejisine dayanmasıdır. Markanın var olan bir stratejisi ve konumlandırma çalışması var ise isim çalışmasına başlamadan önce strateji detaylı bir şekilde incelenir ve marka tanımlanır. Günümüzde bir konumlandırma ve strateji yok ise isim çalışması bir konumlandırma çalışmasının ardından başlatılır. Konumlandırma ve iletişim stratejisi oluşturulmuş bir marka, amaçlara hizmet eden ve markanın başarılı bir şekilde iletişiminin yapılmasına yarayacak bir isme sahip olabilir. Bulunacak isim marka kişiliğine uymalı, konumlandırmasını desteklemeli, rakiplerinden farklı bir duruşa sahip olmalıdır. Güçlü, başarılı marka isimleri, sağlam marka stratejisine dayanır. Rekabet analizi, hedef kitle, konumlandırma incelenir ve ya oluşturulur. Rakip isimler incelenir, analiz edilir, farklılaşma noktaları belirlenir. Markamıza koyacağımız isim aşağıdaki özellikleri taşımalıdır:

- 1) Kısa olmalı: genellikle başarılı marka isimleri kısa olanlardır, 2 ve ya en fazla 3 heceden oluşurlar. Bazı isimler 2 heceden oluşsada içindeki harf sayısı çok fazladır ve bu nedenle hece sayısı az olsada zor akılda kalırlar. Uzun olmasına rağmen dikkat çekerek, fark yaratarak akılda kalan isimler de vardır. Ayrıca şahıs isimleri uzun olsalar da bilinirlikten dolayı akılda kalabilirler.
- 2) Akılda kalmalı: Kısa, sabit, ve ya bilinen kelimeler kolay hatırlanır.
- 3) Kolay telaffuz edilmeli, okunuşu kolay olmalı.
- 4) Aynı dilde ve ya diğer dillerde kötü anlama gelmemeli, çağrışım yapmamalı.
- 5) Benzerleri olmamalı, farklı olmalı.
- 6) Domain adı alınırken sorun çıkarmamalı.
- 7) Marka kişiliğine uygun olmalı.
- 8) Dile özgü karakterler içermemeli.

Pazarlama sürecinin kendisi tüketicilerin zihninde bir marka yaratmaktır. Kimi yöneticiler markanın şirket ve ya ürün isimlerinden farklı olarak benzersiz nitelikler içerdiğine inanırlar. Pazarlama uzmanlarının şirket, bölüm, marka ve model isimleri konusunda binbir türlü tanımları vardır:

- 1) Alt markalar 2) Mega markalar 3) Yan markalar.

Bir marka ismi her ne kadar özel bir kelimede olsa, zihinde yer edecek herhangi bir kelimedenden daha fazla bir şey değildir. Bir marka bir isimdir, bir özel isim ve tüm özel isimler gibi genellikle büyük harflerle başlar. Markalar ABD hükümetince kayıt altına alınmış 1,200,000 tescilli markayla sınırlı değildir. Tıpkı dünyanın başka ülkelerinde tescil edilmiş isimler ve logolarda da sınırlı olmadığı gibi. Bir markanın gücü satın alma davranışını etkileme yeteneğinde yatar. Mesela, eğer bir kişi markete alış-verişe gittikde aklında bir ekmek ve süd almak geçiyorsa büyük olasılıkla onun kafasında belirli bir marka yoktur, amma eğer başka birisi bir paket sigara, konserva ve ya da çay alırsa muhtemelen onun aklında önceden yatmış belirli markalar vardır. Geleneksel yargı ekmek ve sütün bira, sigara ve konservadan farklı olduğunu varsayar. Eğer markalama kuralını uygularsak, ekmekten suya kadar her kategori markalaştırılabilir. Amma ekmek, su ve bu gibi ürünler pek de marka gerektirmez ürünlerdir. Daha bir misal, Amerikada su 'ya ait pek de marka yoktur, çünkü her kes musluktan temiz ve doğal su içiyorlar. Buna nazaran da Amerikada insanlar pek marketten su almazlar. Büyük olasılıkla çoğunuzda bir soru yaranmıştır: Markalama nedir?! Ticari açıdan bakıldığında markalama, çiftlikteki damgalamayla aynıdır. Bir çiftlikte damgalama cihazı ile ineğinizi diğer ineklerden farklılaştırma amacını taşımaktadır. Her ne kadar çiftlikteki bütün hayvanlar birbirine benzeler de..

CHEVROLET ve FORD'u düşünün, ilk önceler CHEVROLET çok büyük marka idi, amma zaman geçtikçe gücünü kaybetti, amma şimdi Amerika'da en çok talep olunan, tanınan marka FORD'dur. Eğer siz marka isminizi her şeye koyar-

sanız o marka isminiz gücünü kaybedecektir. Chevrolet 10, Ford ise 8 tür araba istehsal etmektedir. İşte bu da Chevroletin kaybettiği noktalarından birisidir. Markanın yayılma oranı, firmanın yayılması ile ters orandadır. Ve böyle bir hata da var ki, eğer her hangi bir brendin SKU 'su ne kadar fazla olursa bir o kadar da ürütücüdür. Siz şu anda piyasada liderlik ede bilir ve de SKU 'nuz fazla olabilir, amma şunu da aklınızda tutmalıyız ki, eğer marketteki, market payınız azaldığında bu sizin için çok büyük tehdittir. Çünkü elinizde gerekenden fazla stock vardır. Genellikle pazarlamacılar bir markanın gücü ile o markanın sağladığı satışları birbirine karışdırır. Eğer rakibiniz hiç yok ya da gücsüzse markanızı zayıflatarak satışınızı artırabilirsiniz. Bunu, markanızı pazarın daha fazla kesimine yayararak yapabilirsiniz. Bu durumdan da ürün kümesinin genişletmenin işe yaradığını göreceksinizdir. Amma eğer tüketicilerin aklında güçlü bir marka yaratmak istiyorsanız markanızı daraltmak zorundasınız. Şimdi şöyle bir şey vardır, siz Amerika'da rahatlıkla her sokakda bir kafe göre bilirsiniz. Peki, o kafelerde ne servis ediyorlar? Herşey! Kahve, kekler, kahvaltı, öğlen, akşam yemekleri... ve dahası. Amma HOWARD SCHULTZ ne yaptı? Çok değişik bir ticari anlam gerçekleştirdi. O bütün kahve çeşitlerini bir arada toplayıp kitlesini daralttı ve şimdi Starbucks'ın borsa değeri 1 milyar \$'in üstünde, Schultz'un hissesi ise 65 milyon değerinde. Başarılı bir markalama programı kategoriyi sınırlama ile başlar, yaygınlaşma ile değil. Tabii ki markadan bahs etmişken, markanın reklam kurallarını da bilmemiz gerekir. Her kurumun reklam bütçesi bir ülkenin savunma bütçesi gibidir. Reklama ayırdığınız parayla hiç bir şey satın alamazsanız onunla sadece pazar payınızı rakiplere kaptırmayı engeller. Mesela her ülkenin tankı, silahı ve sair onu sadece düşman karşısında savunmak içindir. Reklam çok güçlü araçtır, ancak yeni yeni palazlanmaya başlayan bir markayı lider yapmak için değildir, bir kez kazanılan liderliği korumak içindir. Reklama harcadığınız para kendini çıkarmaz amma böylece rakibinizin sizin pazar payınıza burnunu sokmaya çalıştığında ödeyeceği bedelin sizinkinden daha fazla olacağını sağlarsınız. Bir defa bir marka bir kelimeye sahip oldumu, rakibinizin kelimeyi o markadan söküp alması nerdeyse imkansız.

(Emery Air freight 1946 'da ilk havayolu kargo şirketi olarak işe başladı. Ancak Emery Chevrolet tuzağına düştü. Bir hizmet alanında yoğunlaşmak yerine, pek çok hizmet sunmaya başladı. Overnight, ucuz tarife, iki ya da üç günlük teslimler, küçük paketler, büyük paketler. "Göndermek istediğiniz her şeyi Emery ulaştırır.")

Federal express ne yaptı? Yetmişlerin başında dağıtım işinde mücadele eden bir oyuncu idi. Pırlıtlı bir anda üst düzey yönetici Fred Smith, hedefi "overnight" ile daraltmaya karar verdi. "Mutlak ve pozitif olarak overnight olmak gerektiğinde .." Bu gün Federal express, Emery'den daha büyük bir şirkettir ve FedEx overnight teslimin jenerik adı olmuştur.

KREDİT TƏŞKİLATLARINDA KORPORATİV MƏDƏNİYYƏTİN STRUKTURU, ELEMENTLƏRİ VƏ FORMALAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Toğrul Səfərov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı / AZƏRBAYCAN

Korporativ mədəniyyət çoxşaxəli və çoxsəviyyəli sistem kimi bank sektorunda təzahür edir. Bu səviyyələr, tamamilə hiss olunan xarici təzahürlərini və dərindeki süüraltı baza təsəvvürlərini əhatə edir, yəni bunlar korporativ mədəniyyətin mahiyyətidir. Bu iki qütblər arasında həmin mədəniyyətin nüvayəndələrinin daşdığı müxtəlif növ kollektiv dəyərlər, normalar və davranış qaydaları yerləşir.

Qrupun həyatının hər aspekti müəyyən artefaktlarla bağlıdır və buna görə təsnifləşdirmə problemi ortaya çıxır. Hansısa bir korporativ mədəniyyətin təsviri haqqında oxuyanda, qeyd etmək olar ki, müxtəlif müşahidəçilər müxtəlif artefaktlara fikir verirlər və buna görə bu təsvirləri biri-biri ilə müqayisə etmək çox çətindir. Əgər müşahidəçi uzun müddət bir qrupda yaşayırsa, o vaxt artefaktların mənası ona aydın olur. Əgər o həmin anlayışı qısa bir müddətdə əldə etmək istəyirsə, o gərək, qrupun üzvlərinin əldə rəhbər tutduğu işlək prinsiplərin kökündə yatan, bəyan olunmuş dəyərləri və normaları təhlil etməlidir. Belə növ tədqiqatlar korporativ mədəniyyətin növləri səviyyəsinə-bəyan olunan dəyərlər səviyyəsinə gətirir.

Fikrimizcə, korporativ dəyər və normalara aşağıdakıları daxil etmək olar:

- korporasiyanın təyinatı və onun "sifəti" (yüksək səmiiyyəli texnologiya, öz sahəsində liderlik, peşəyə sadıqlıq, yeniləşmə və s.);
- böyüklük və hakimiyyət (şəxsiyyətə və vəzifəyə məxsus olan səlahiyyətlər, böyüklüyə və hakimiyyətə ehtiram, onların meyarları və s.);
- müxtəlif rəhbər vəzifələrin və funksiyaların mənası (rəhbər vəzifələrin vacibliyi, bölmələrin və xidmətlərin rolu və səlahiyyətləri);
- inasnlara rəftar (insanlara və onların ehtiyaclarına qayğı, qərəzsiz münasibət və favoritlik, imtiyazlar, fərdi hüquqlara ehtiram, öyrətmə və ixtisassın artırılması, mənsəb, ödəmələrdə ədalətlik, insanların motivasiyası;
- rəhbər və nəzarətçi vəzifələrinə seçim meyarları (böyüklük ya işin səmərəliliyi, daxili seçim zamanı prioritetlər, qeyri-formal münasibətlərin təsiri və s.);
- işin təşkili və nizam-intizam (kəonüllü və məcburi intizam; rolların dəyişməsində çeviklik, işin təşkilinin yeni formalarının istifadəsi və sair);
- rəhbərlik və idarəetmə üslubları (avtoritar, məsləhətçi və ya əməkdaşlıq, məqsədli qruplardan istifadə, çeviklik və uyğunlaşma);

- qərarların qəbul edilməsi prosesləri (qərarı kim qəbul edir, kiminlə məsləhətləşmələr aparılır, qərarların fərdi və ya kollektiv qəbul edilməsi, razılığın labüdlüyü, kompromiss imkanları və s.);
- məlumatın paylanması və mübadiləsi (işçilərin məlumatlılığı, məlumat mübadiləsinin asanlıığı);
- təmasların xarakteri (şəxsi və yazılı təmaslara üstünlük, təsbit olunmuş xidməti ünsiyyət kanallarından istifadə zamanı sərtlik və ya çeviklik, formal aspektlərə verilən əhəmiyyət, ali rəhbərlik ilə təmasların mümkünlüyü, iclasların tətbiqi; kimlər dəvət olunur və hansı iclaslara; icaslarda davranış normaları);
- sosiallaşmanın xarakteri (kim kiminlə iş vaxtı və işdən sonra təmasdadır; mövcud olan maneələr; ünsiyyətin xüsusi şərtləri);
- münaqişələrin həlli yolları (münaqişədən yayınmaq və kompromisə getmək istəyi; rəsmi ya qeri-rəsmi yolların tətbiqinə üstünlük vermək; münaqişə vəziyyətlərinin həllində ali rəhbərliyin iştirakı və s.);
- işin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi (real ya formal; gizli və ya aşkar; kim tərəfindən həyata keçirilir; nəticələrdə necə istifadə olunur).

Təşkilati mədəniyyətin formalaşma prinsiplərinə daxildir:

1. **Sistemlilik prinsipi.** Bu prinsip yaradılan mədəniyyətə bir-birilə bağlı olan elementlər sistemi kimi yanaşır və bu sistemin dəyişilməsi, təkmilləşdirilməsi yalnız hər elementin dəyişdirilməsi hesabına alınır.
2. **Komplekslilik prinsipi** – mədəniyyətə psixoloji, sosial, təşkilati, iqtisadi, hüquqi və başqa amillərin təsirinə nəzərə alınmasını əhatə edir.
3. **Millətsevərlik prinsipi** isə korporativ mədəniyyətin formalaşmasında işgüzar təşkilatın yerləşdiyi ölkənin milli xüsusiyyətlərini, mentalitetini, regionun adət-ənənələrini nəzərə alır.
4. **Tarixçilik prinsipi.** Bu prinsip təşkilatın dəyərlər sisteminin və şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin müasir bəşəri dəyərlərinə uyğunluğunu və həmçinin onların dinamikasının tarixi təsbitini nəzərdə tutur.
5. **Elmlik prinsipi**-korporativ mədəniyyətin qurulmasında elmi əsaslandırılmış üsulların istifadə edilməsinə əhatə edir.
6. **Dəyərlərə istiqamətlənmə** isə korporativ mədəniyyətin formalaşmasında dəyərlərə üstünlük verməni nəzərdə tutur.
7. **Ssenari prinsipi.** Bu prinsip əməkdaşların hərəkətlərini və münasibətlərini tənzimləyən aktların, təlimatların və tövsiyələrin olmasını birləşdirir. Bu sənədlər işçilərin fəaliyyətini incəliklərlə xırdalayır, müəyyən davranış qaydalarını onlara öyrədir.
8. **Səmərəlilik prinsipi** isə mədəniyyətin elementlərinə və onun atributlarına, heyətin fəaliyyətini yaxşılaşdırılmasına yönələn məqsədyönlü təsiri əhatə edir.

Korporativ mədəniyyət formalaşarkən və inkişaf edərkən onun əhəmiyyətli əlamətlərini və xüsusiyyətini nəzərə almaq lazımdır:

- çoxsəviyyəlilik, bu əlamət idarəetmənin bir neçə səviyyəsinin yaradılmasından ibarətdir, məsələn, dövlət, korporativ, sahə səviyyələri, texnoloji zəncirin səviyyəsi, ayrıca müəssisə və ya bankın səviyyəsi;
- çoxaxınlılıq – burada təşkilatın fəaliyyəti bir neçə axına parçalanır və onlardan hər birisi idarəetmə obyektini kimi çıxış edir. Məsələn, bank çərçivəsində əməliyyat, maliyyə, informasiya, kadrlar axınları fəaliyyət göstərə bilər;
- miqyaslılıq – burada sistemin müxtəlif səviyyələrində və axınlarında idarəetmənin universal üsullarından daha çox istifadə olunur.
- sinergizm – bu əlamət idarə edilən obyektin ümumi məqsədlərinə nail olmaq üçün bütün səviyyə və axınların çoxmeyerli idarə edilməsində özünü biruzə verir.

Korporativ mədəniyyətin formalaşdırılmasının aşağıdakı mərhələləri vardır:

- konkret korporasiyanın əsas elementlərinin vəziyyətini əks etdirən məlumatların toplanması;
- əsas elementlərin mütərəqqilik dərəcəsinin keyfiyyət təhlili, onların mütərəqqi bankın əlamətlərinə uyğunluğu;
- təşkilatın mütərəqqi mədəniyyətinin formalaşdırılması üçün lazım olan tədbirlərin siyahısı;
- hər tədbirin əsaslandırılması və layihələndirilməsi;
- korporativ mədəniyyətin mövcud olan elementlərinin transformasiyası üzrə hər tədbirin layihə parametrlərinin əsaslandırılması;
- mütərəqqi mədəniyyətin formalaşdırılması üzrə təkliflərin təcrübədə reallaşdırılması;
- təklif olunan tədbirlərin səmərəliliyinin təhlili.

Məlumdur ki, rəhbərin əsas işi idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsidir, ona görə korporativ mədəniyyətin düşüncə tərzini kimi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun əsas komponentləri bunlardır:

- dəyişənlər çoxluğundan (əlamətlərdən, amillərdən, şərtlərdən) hazırkı vəziyyət üçün əsaslarını seçib ayırmaq;
- düşüncələri, ideya səviyyəsində saxlamadan, həyata keçirmək bacarığı, “sualtı daşları və gözlənilməz döngələri” fəth etmək üçün qabaqlayıcı tədbirlərin hazırlanması;
- qəbul olunan qərarın nəticələrini qabaqcadan görmək, sistemin bir neçə ardıcıl səviyyələrinə görə reallaşması gedişatı zamanı əmələ gələn ziddiyyətləri izləmək bacarığı, nəticə və fəsadların nəzərə alınması;
- mücərrəd və real sistemlər qurarkən bütövün və hissələrin birləşdirilməsi, səmərəli ölçülərin və təciliyyənin əldə olunması;
- məqsədə nail olma zamanı, yaxın, orta və uzaq nəticələrin ölçülməsi əsasında güc və resursların cari və perspektiv işlər arasında bölüşdürülməsi.

Hərçənd başqa mədəniyyətlər və mədəni fərqlər çox mürəkkəb bir fenomendir, mütəxəssislər hazırlanmasında əsas vurğu, mədəniyyət özünəməxsusluğundan irəli gələn konkret hərəkətlərə, davranış qaydalarının öyrənilməsinə yönəlməlidir. Burada, mədəniyyətlərin toqquşmasından əmələ gələn əhəmiyyətli situasiyaları nəzərə almaq lazımdır.

AUTHORIZED ECONOMIC OPERATOR CONCEPTION IN CUSTOM SYSTEM

Turanə BABAŞOVA

Bakı Dövlət Universiteti
Turanababashova@gmail.com
Bakı / AZƏRBAYCAN

The global trading system is vulnerable to terrorist exploitation while the international trade is an essential element for the economic development. Customs has a unique role in the international trade to provide increased security while ensuring facilitation of the legitimate flow of goods and the role of Customs has become more and more indispensable these days. In response to this trend, the World Customs Organization (WCO), the organization of more than 170 Customs administrations all over the world, adopted an international framework ("SAFE Framework") in 2005, which includes the Authorized Economic Operator (AEO) concept, whereby a party involved in the international movement of goods would be approved by Customs as complying with the supply chain security standards, and given benefits, such as simplified Customs procedure and less Customs intervention. Under the AEO concept, our mission in this new environment has been increasingly focused on ensuring security in the international supply chain and safe and secure society, especially preventing terrorism, and at the same time, facilitating legitimate flow of goods, through providing trade facilitation measures to the operators who are well-compliant with the supply chain security standards. The importance of coordinated, similar, programmes lies in the fact that the ultimate goal is to get all national programmes mutually recognized, meaning that AEO accreditations have the same value everywhere. As a result secure supply chains can be established, as all parts of the chain from origin (place of stuffing of the container) to destination (place of unpacking of the container) are deemed to be safe, albeit under different AEO programmes. This would greatly facilitate global trade. Firstly by July 2008 the United States had signed mutual recognition agreements with New Zealand, Canada and Jordan. Several other countries and trade blocks are starting their negotiations about it. The Authorised Economic Operator is defined as a legal entity that has been authorised under the Customs Code to use simplified forms and methods of customs controls for the purposes of delivering goods in a safe and secure manner and facilitating the foreign trade. This concept is consistent with the norms and standards of the WTO, in that it also allows the activities of an Authorised Economic Operator authorised by other countries whose status may be recognised by virtue of a relevant multilateral treaty.

By 2006 Azerbaijan adopted SAFE Framework and began to implement its norms. By this way Azerbaijan Custom code was developed recently and it created according with many others countries customs systems.

'New Customs Code of Azerbaijan has been developed in line with European standards'. One of the major innovations of the document approved by Azerbaijani President recently is the beginning of independent economic operators. Independent economic operators will operate on the basis of a license issued by the State Customs Committee. It should be noted that economic operators will be able to carry out customs registration, which is a more modern form than the work of customs brokers.

According to new custom code AEO have to get the existence of opportunity to deliver goods to the place of destination with the safety standards set by Customs Organization also minimum 2 years experience in this area and have to get satisfactory system on the control of trade and transport documents which are important in terms of customs control, and have to get enough financial capacity in order to do payment of customs duties and other and etc. in the same time by new custom legislation the status of authorized economic operator Issued by the customs authorities of other countries can be recognized in accordance with the international agreement, if it doesn't prejudice to customs control and the status of authorized economic operator is determined by the President and the Cabinet of Ministers. Generally AEO activity in custom system provides safety trade without risks and problems.

ADVERTISING ROLE ON PROFIT MAXIMIZATION OF AN ORGANIZATION

Ülkər ŞƏRİFOVA

Qafqaz Universiteti
serifova_ulker@hotmail.com
Bakı / AZƏRBAYCAN

Advertising is one way of marketing of persuasive information from an identified sponsor disseminated through channel of mass communication to promote the adoption of goods, services, and ideas. Advertising is communicating firm's offer to customers by paid media time or space.

Main purpose of advertising is to create better condition for sale of products. Company promotes for several purposes:

- Promotion of product
- Drive sales of product and services
- Build a brand identity
- Communicate changes
- New product and services to customers
- Increase Buzz value

One of the most important objectives of advertising is to increase sales and profits. A profitable ad is an effective one. Advertising build a brand awareness, which builds trust and credibility. Of course, that translates to more purchases. Advertising also creates an image through the advertising of the price. For example, a high price gives the impression of a quality product, and a low price the opposite. People associate a lot of their opinions on a product by way of price. Big portion of product sale pertain to advertising, so effectiveness of advertising affects sale, in result, profit of a company.

Any business owner knows that advertising is the gateway to increased revenue. Knowing where and how to spend your money can make your advertising budget all the more effective. Advertising effectiveness pertains to how well a company's advertising accomplishes the intended.

The first thing marketers should do in order to make an advertisement effective is to attract people's attention, meaning they have to make consumers process the advertising message consciously. According to a study by Bylon Abeeku Bamfo in *Advertising likeability and its effectiveness*, some 55% of the respondents in the research said they processed advertising messages consciously. However, the remaining 45% admitted that they did not have time to pay attention to advertisements or they thought adverts were fabricated, exaggerated, repeated or outdated.

If an advertisement manages to catch consumers' attention, it has an opportunity to motivate and affect their behavior, which is ultimately the goal of advertising. There are various factors that can make people pay attention to an advert, for example if it includes entertainment, sports, celebrities, humor, animation or music. However, the most important factor is considered to be information – people expect to get valuable information about a product. In addition, whether or not a particular advert will evoke interest in people actually depends on the characteristics of every individual consumer.

Another important thing to be considered when speaking about advertising effectiveness is the likeability of an advertisement, or the extent to which it is liked by consumers. Advertising likeability is closely related to the kind of media selected for the advertisement.

Another important factor linked to the processing of the advertising message and its likeability is the language of the advert. In marketing communication there must be a common understanding between the sender (advertiser,) and receiver (customer,) so marketers should consider which will be the language preferred by the target market. Choosing the most appropriate language may not always be an easy task in multilingual countries.

Companies use different ways to measure advertising effectiveness. One of the criteria that may be used in measuring advertising effectiveness is sales response. Companies usually expect that the marketing effort will eventually result in sales revenue that exceeds the cost of advertising. However, there are many other factors that influence a consumer's decision to buy a product so it is quite difficult to measure to what extent this decision is influenced by advertising.

Another metric for advertising effectiveness is reach. This measurement pertains to the number of people who actually saw a company's advertising. Small business owners usually know how many people can potentially see their ads. Local television stations report the number of viewers for certain shows. Similarly, magazines report circulation figures. But not all of these viewers or readers notice the ads. That is why small business owners often use market research surveys to measure reach.

Brand awareness is another metric of advertising effectiveness. Brand awareness is the percentage of people who recognize a company's brand of products. It usually takes many years and lots of ad exposures to build high brand awareness. Television and radio are two of the best mediums for building brand awareness.

ФОРМИРОВАНИЕ ИНФОРМИЦИОННОЙ ПАРАДИГМЫ УЧЕТА В ПОСТИНДУСТРИАЛЬНОМ ОБЩЕСТВЕ

Vita SEMYANUK

Ternopol Milli İqtisad Universiteti

Kvitka_tern@ukr.net

Ternopol / UKRAYNA

Сегодня мир переживает новую могущественную революцию-информационную, способную принципиально изменить жизнь людей – их работу, досуг, способы объединения у сообщества и даже отношение к самим себе. В отличие от предыдущих технологических революций, основанных на материи и энергии, это фундаментальное изменение задевает наше понимание времени, расстояния и знания. В основе информационной революции лежит развитие информационных технологий, разнообразие и возможность употребления которых лимитированы лишь изобретательностью самого человека. Очевидно преимущество информационной составной деятельности людей над всеми другими ее формами и компонентами.

Исследования традиционной модели учета в Украине показывают, что она не способная полностью удовлетворить запросы менеджеров на необходимую для них информацию. Б. Филип, С.Митчел в одной из своих работ отмечают: "Модель традиционного бухгалтерского учета не приспособлена для новой экономики, поэтому нужно или изменять модель учета, или же компании должны включить в свои ежегодные отчеты дополнительные разделы". Развитие экономических и производственных отношений требует новой информации об объекте управления, традиционная же модель учета (старый язык бизнеса) становится препятствием для развития новых ме-

тодов мышления. Отсутствие надлежащего теоретического обоснования учета как науки, предопределяет торможение инновационных подходов к учетной системе, сводит учет к рангу «технических операций», деформирует цель и предмет науки, не дает возможности усовершенствования ее методологического аппарата.

Формирование информационной парадигмы учета базируется на гипотезе о том, что учетная система является основой информационного обеспечения процесса управления, создает необходимую информацию на запрос пользователей. Модернизировать учетную систему и обеспечивать пользователей релевантной информацией невозможно без усовершенствования теоретической базы учета и приведения ее в соответствие к социально-экономическим реалиям.

В этой связи, существует необходимость инновационного подхода к формированию парадигмы учета, разработки новой теоретической концепции которая бы рассматривала учет как систему со всеми следствиями и характеристиками его как системы, что состоит из подсистем, каждая из которых имеет свои задачи, методы и инструменты их решения. Существует необходимость построения структуры учета, определение его элементов и связей между ними; развития теории учета как науки (системы знаний) о методах и инструментах создания информации, нового подхода к системе отчетности, с учетом информационных запросов всех пользователей, особенно внешних (в т.ч. общества). В основе инновационного подхода к теории учета должна быть идея о его социально-экономической роли и значении.

Формирование новой парадигмы предоставит толчок для развития науки об учете, отстранит все несоответствия и разногласия между задачами и методами учетных подсистем, их ролью и значением для информационного обеспечения менеджмента. Целостная парадигма учета будет определять его объект и предмет, место в системе экономических наук, связи с другими науками, значение для общества и т.п., а также представит учета как науку о методах создания информации и информационного обеспечения всех пользователей с учетом последних достижений кибернетики, менеджмента, информатики, математики, философии, логики, психологии и т.п.

Согласно правилу Р.Энтони, в условиях рыночной экономики появилось много новых инструментов хозяйствования и пользователей информации бухгалтерского учета, а для разных групп и категорий пользователей информации необходимы разные ее аспекты и содержание. В учете появляются новые объекты наблюдения: логистические затраты, маркетинговые затраты, природоохранные затраты, транзакционные затраты, затраты на качество продукции, затраты на сегментацию рынка, интеллектуальный капитал, социальные затраты, затраты на социальную ответственность бизнеса и т.п.

Информация о таких объектах необходима пользователям, а получить ее из регистров традиционного финансового или управленческого учета можно лишь с помощью трудоемких процедур выборки из первичных документов. Тем не менее, при современном уровне развития компьютерных и информационных технологий, создание информационных отчетов, регистров и форм разного типа не является чем-то сверхсложным, именно поэтому бухгалтер должен стать творцом необходимой информации, а не регистратором фактов которые уже состоялись.

Теория учета, адаптируясь к требованиям «новой экономики» нуждается в переосмыслении понятия информации и информационных ресурсов с позиции семантического и содержательного аспекта. В современной системе учета наблюдается ограниченность информационного многообразия, неэффективное использование технологий, дисбаланс в сторону получения количества информации, без учета ее ценности, которая предопределяет трудности в управлении ею. Если же основным «продуcentом» экономической информации есть система учета, то целиком естественной выглядит потребность изучения информации и информационных ресурсов теорией учета.

Другими словами учет - это информация о внутренней и внешней среде существования предприятия. Как известно, информация это то, что снижает уровень энтропии в отношении к какому-нибудь объекту, рост которой в учете сегодня признают известные ученые. Энтропия учетной системы может быть ее объективной характеристикой, ведь определенная степень энтропии является необходимым условием для обеспечения достаточного уровня самоорганизации учетной системы, взаимосвязи ее элементов, приемлемого показателя ее экономичности (креативности). Вместе с тем рост энтропии выводит учетную систему с состояния равновесия, которое отрицательно влияет на качество информации, которую она создает и может даже привести к разрушению этой системы. Высокое качество системы учета во всех существенных аспектах снижает к приемлемому уровень информационного риска для ее пользователей.

Модернизировать учетную систему и обеспечивать пользователей релевантной информацией невозможно без усовершенствования теоретической базы учета и приведения ее в соответствие к социально-экономическим реалиям. Формирование информационной парадигмы учета в постиндустриальном обществе будет оказывать содействие развитию общей теории учета и будет раскрывать учет как систему создания информационных ресурсов на макро- и микро уровне, отображать основные принципы и задачи учетной системы в свете современного развития экономики, покажет структуру, элементы, связи системы, определит задачи, инструменты и методы каждой из подсистем учета.

STRATEJİK KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK AÇISINDAN YOLSUZLUK KARŞITLIĞI

Vüsal HÜSEYNOV

Qafqaz Universiteti
vhuseynov@qu.edu.az
Bakı / AZƏRBAYCAN

Kurumsal sosial sorumluluk (KSS) alanı, artık ekonomik, ahlaki ve yasal sorumluluklarla sınırlı kalmayıp, topluma karşı belirli sorumlulukları da kapsayacak şekilde genişlemiş durumdadır. Stratejik KSS çalışmaları ise, bir şirketin ana işletme stratejisi ve işlemleri için yüksek önem arz eden ve ayrıca topluma anlamlı bir faydası olan konuları hedef almaktadır. Stratejik KSS, toplumlar ve onlarda faaliyet gösteren şirketler için KSS'ü kazan-kazan mahiyetindeki bir çözüm önerisi olarak sunmaktadır. Stratejik KSS'un özü, sosyal ve ekonomik yararları birleştirerek hem işletme, hem de toplum için "ortak değer" yaratmaktır. Yani, stratejik KSS, yatırım getirisini maksimize etmek için şirket vatandaşlığından bir avantaj olarak yararlanma iken, toplum etkisini maksimize etmek için o şirketin malvarlığından avantaj olarak yararlanma sanatı şeklinde tanımlanır. Kısacası, sorumluluğu kârlı yapma ve kârlılığı ise sorumlu hale getirme sanatıdır.

Yolsuzluk ise, şirketler için onların rekabetçi konumunu ve sonuçlarını olumsuz etkileyen bir çekirdek iş konusudur. Şirketler, ne yolsuzluğun tek nedenidir, ne de bunu çözebilen tek oyuncudur. Ancak şirketler, yolsuzluğun görüldüğü yerde ona müdahale yaparak küresel ekonominin hızlı bir ilerleme yapmasını sağlamak için tamamlayıcı bir role ve sorumluluğa sahiptirler.

Yolsuzlukla mücadele hareketinin amacı; yasal, kültürel ve ahlaki açıdan yolsuzluğu olanaklı kılan "kemikleşmiş" kültürlerin ve sistemlerin bulunduğu ülkeleri doğruya yönlendirmektir. Ancak hareket, demokratik değerler, ekonomik kalkınma, kültürel normlar ve hukukun üstünlüğü gibi bir dizi daha geniş güçler ile etkileşim içinde olduğundan, karmaşık olan bu yol daha zor görünmektedir.

Geleneksel KSS çalışmaları, iş dünyası ve toplum arasındaki gerginliğe odaklanırken, yolsuzlukla mücadele, "ortak değer" oluşturmak için iş dünyası ve toplumun karşılıklı dayanışmalarına odaklanma fırsatı sunmaktadır. Yolsuzluk, iş dünyası ve topluma çok büyük tehdit oluşturduğu için, şirketlerin bu sorunu stratejik KSS aracılığı ile sahiplenmeleri gerekmektedir. Kurumların, kendi işleri için konunun önemini anlamaları ve yolsuzlukla mücadeleye katkıda bulunmaları için, eşsiz yeteneklere sahip olduklarını kabul etmeleri gerekmektedir. Kurumlar sadece rüşvetin tipik kaynağı olarak yolsuzluk denkleminin bir parçası değiller, aynı zamanda onlar, hükümet politikaları ve uygulamaları üzerinde önemli etki ortaya koyma yeteneğine sahiptirler. Başarılı bir yolsuzlukla mücadele programı, şirketler açısından kaynaklar, insanlar, örgütsel bağlılık ve güçlü yürütme gerektirmektedir. Yolsuzlukla mücadele çabalarında başarı ve etkiyi sağlamak için, şirketlerin kendi zihniyetlerini düzeltmeleri ve kendi işlemlerini uygun hale getirmeleri gerekmektedir. Çok paydaşlı diyalog, stratejik KSS'un önemli bir bileşeni olduğundan, yolsuzlukla mücadelede devlet, iş dünyası, toplum ve devlet dışı aktörlerin sinerji halinde çalışmaları gerekmektedir. Bu bildiride özellikle gelişmekte olan ülkelerde yolsuzlukla mücadele faaliyetinde şirketlerin üzerine düşen görevler ve bu görevleri stratejik KSS kapsamında yürütmeleri konusundaki bir kuramsal çerçeveden bahsedilmektedir.

ALİ TƏHSİLLİ GƏNCLƏRİN ƏMƏK BAZARININ TƏLƏBLƏRİNƏ UYGUN HAZIRLANMASINDA KARYERA PLANLAMA MƏRKƏZLƏRİNİN ROLU

Vüsal RZAYEV

Əmək və Sosial Problemlər üzrə ETTM
vrzayev@qu.edu.az
Bakı / AZƏRBAYCAN

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mühüm sosial – iqtisadi problemlərin həll edilməsində bir çox nəaliyyətlər əldə etmiş Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də əmək bazarının tələblərinə uyğun peşəkar kadrların hazırlanması və bu sahədə rəqabət səviyyəsinin yüksəldilməsi məsələsidir. Bu baxımdan, istər qanunvericilik bazasının formalaşdırılması, istərsə də onların tətbiq edilməsi sahəsində dövlət tərəfindən mühüm işlər həyata keçirilməkdədir.

Davamlı inkişaf edən ölkəmizdə, yeni yeni iş yerlərinin açılması əmək bazarının tələblərinə uyğun ixtisaslı kadrların yetişdirilməsi istiqamətində təcili və təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini vacib bir hala gətirmişdir. Bu gün artıq, işə-götürənlər sadəcə ixtisası ilə bağlı nəzəri bilikləri deyil, eyni zamanda yenilikçi düşüncə, dəyişən həyat və iş şəraitinə tez uyğunlaşa bilən, müstəqil sürətdə biliklərə yiyələnə bilən, bilikləri təcrübədə tətbiq edə bilən, kollektivdə işləmə və ünsiyyət qurma bacarıqlarına malik işçilər tələb edirlər. Bu baxımdan, ali təhsil müəssisəsinin yekun məhsulu və əmək bazarının peşəkar kadr potensialı olan məzunların müasir tələblərə uyğun yetişdirilməsi prosesi nə qədər yüksək səviyyədə təşkil olunarsa, onun işə düzəlmə imkanı da o qədər yüksək olacaqdır. Tələbə və məzunların əldə etdiyi bilik və peşəkarlıqlar elə səviyyədə olmalıdır ki, onlar gələcəkdə əmək bazarındakı rəqabətə davam gətirsinlər və işsizlik problemi ilə qarşılaşmasınlar.

Günümüzdə əmək bazarınındakı kadr ehtiyacının təmin edilməsi və peşəkarlaşdırılması istiqamətində ali təhsil müəssisələrinin, iş dünyasının tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi, həll edilməsi lazım olan vacib məsələlərdən biridir.

Hazırda kadr hazırlığı prosesində sənayeni və təhsil müəssisələrini müstəqil formada təsvir etmək çətin və mümkünə hələ gəlməkdədir. Bunun nəticəsidir ki, beynəlxalq aləmdə nüfuzlu olan təşkilatlar tərəfindən keçirilən sorğu və anketlərdə universitetlərin reytinglərinin müəyyən olunmasında, məzunların əmək bazarında işlə təmin olunması və peşəkar kadr kimi karyeralarını davam etdirilməsi ən vacib göstəricilərdən biridir.

Kadr hazırlığı sahəsində əmək bazarının araşdırılması, qiymətləndirilməsi, tələb olunan yeni perspektivli peşə və ixtisasların müəyyənəndirilməsi, işəgötürənlər tərəfindən konkret peşələrdən olan işçilərin fəaliyyət növlərinin və peşəkarlıq tələblərinin təyini kimi məsələlərin həllini özündə birləşdirən əmək bazarının monitorinqinin keçirilməsi vacib bir haldır. Bunun üçün isə dünya təcrübəsindən istifadə etməklə, universitet – iş dünyası arasında əlaqələri möhkəmləndirmək, nəzəri biliklərlə yanaşı tələbələrə praktiki biliklərin artırılmasına say göstərmək və peşəkar kadr hazırlığı sahəsində uğurlar əldə etmək üçün bir neçə struktur layihələri həyata keçirilməlidir.

Bunlardan biri də, ali təhsilli gənclərin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi, universitetdən əmək bazarına keçid prosesinin hərtərəfli və kompleks şəkildə tədqiqi, onların əmək bazarına doğru düzgün istiqamətləndirilməsi, ixtisaslarına uyğun işlə təmin edilməsi və iş yerinə uyğunlaşdırılması prosesində mövcud problemlərin aşkarlanması sahəsində əvəzsiz rol olan vacib struktur bölmələrdən biri olan Karyera Planlama Mərkəzləridir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bir çox nüfuzlu universitetlərdə açılan Karyera Planlama Mərkəzləri qısa müddət ərzində ən əhəmiyyətli struktur bölmələrinə birinə çevrilməkdə, universitetlərin perspektiv inkişafının təmin edilməsində mühüm rol oynamaqdadırlar.

Məqalədə kadr hazırlığı sahəsində dünya praktikası tədqiq edilmiş, eyni zamanda Azərbaycan Respublikasında dövlət səviyyəsində həyata keçirilən tədbirlər, araşdırılaraq mövcud vəziyyət təhlil edilərək yeni perspektivlərdən bəhs edilmişdir. Bununla yanaşı Qafqaz Universiteti Karyera Planlama Mərkəzinin ali təhsilli gənclərin əmək bazarına hazırlanması istiqamətində fəaliyyətləri nümunə olaraq göstərilmiş və digər ali təhsil müəssisələrində də, bu struktur bölməsinin açılması üçün bir çox təkliflər irəli sürülmüşdür.

ENCOURAGING YOUTH ENTREPRENEURSHIP IN DEVELOPING COUNTRIES

Yunis İSMAYILOV

Association for Junior Faculty Development

ismayilovyunis@gmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

My article will be about the challenges young and potential entrepreneurs encounter in developing countries and what would be the solutions and what should be done to encourage them to use their potential ? According to the statistics, more than fifty percent of the world population is under 27, but when it comes to entrepreneurship youth take a little part of entrepreneurs. So it is an important issue to take into consideration. Youth must not be perceived as passive recipients of assistance due to their age and limited experience. When given the opportunities, youth are very motivated and results-driven contributors to the development of their countries.

Entrepreneurs are catalysts for accelerating economic growth both in developed and developing countries, and researchers argue that entrepreneurs are highly creative individuals with a tendency to imagine new solutions by finding opportunities for profit or reward. They promote capital formation and create wealth in country. They contribute to the reduction of unemployment and poverty. Entrepreneurs, in particular, young entrepreneurs, are innovators, visionaries and risk takers. However, there are some important challenges that need to be considered as they impede youth entrepreneurship:

1. Lack of financial literacy; management skills and inadequate legal awareness of the youth about procedures
2. Gaps in regulatory system
3. Lack of access to financial resources

By integrating entrepreneurship into education systems, legislating to encourage risk-taking, and carrying out national campaigns governments would increase the level of youth entrepreneurship. One should know that sustainable development relies on the participation of all beneficiaries at all levels. Partnerships with youth and the private sector are instrumental for boosting the creation of youth-led enterprises. It would be useful to remind that the private sector provides an estimated 90 percent of jobs in developing economies according to the World Bank 2005 and also 2011 reports.

In most emerging markets and developing countries, access to qualified information, for example, on how to register a business or where to receive technical assistance in a given field, is a restricted privilege. Most of the youth don't know how to perform financial operations and how to manage all processes to be successful in their new businesses. As a result they encounter with failure and become pessimistic about next entrepreneurship activities.

Where government policies support a dynamic business environment all people have great opportunities. Policy-makers seeking to strengthen the private sector and support entrepreneurship need to pay attention not only macroeconomic factors but also to the quality of laws, regulations and institutional arrangements. Because all entrepreneurs benefit from good education systems, effective courts that enforce contracts, well-functioning financial markets, reliable infrastructure, and regulations that don't block business formation or stifle new ideas.

Over the years, some governments have made important strides to improve their business regulatory environment and to narrow the gap with the global best practices.

Unofficial economy is also an important challenge for youth entrepreneurship as it impedes transparent market environment for new enterprises. In most developing countries 65 percent of economy takes place in the informal sector, often because of excessive bureaucracy and regulation according to Doing Business report.

One of the biggest challenges for young entrepreneurs in most emerging markets and developing countries is the absence of appropriate financial resources for start-up capital. Higher bank rates and heavy conditions for warranty and pledge called for debts issued by banks challenge new entrepreneurs to access financial sources.

So, what might be the solutions to all these challenges to make it accessible for the youth who want to start a new business.

ФАКТОР ДОВЕРИЯ В ЦЕЛЯХ УВЕЛИЧЕНИЯ НАЛОГОВОГО ПОТЕНЦИАЛА В РАМКАХ АКТИВНОЙ НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКИ

Zaur QULIYEV

Azərbaycan Universiteti
zaur.a.quliyev@gmail.com
Bakı / AZƏRBAYCAN

С усилением интеграционных процессов в мире, процесс сбора налогов перестает быть сугубо административным. Традиционно, налоги являлись монопольной сферой, и максимизация их сборов была связана исключительно лишь с борьбой с уклонением от уплаты налогов.

Глобализационные изменения в мире модифицировали состязательную арену в направлении ее расширения в общемировом масштабе и способствовали усилению налоговой конкуренции между странами.

В целом конкуренция представляет собой сложное, многогранное явление. С одной стороны, она увеличивает благосостояние всего общества, а с другой – приводит к игре с нулевой суммой: один конкурент выигрывает, другой – проигрывает.

Сущность налоговой конкуренции заключается в соперничестве многочисленных фискальных юрисдикций за право привлечения в свою национальную экономику «глобальных налогоплательщиков» (как хозяйствующих субъектов – резидентов других стран, так и своих собственных субъектов имеющих деятельность зарубежом).

Использование законодательных послаблений в системе налогового права позволило странам создать благоприятный налоговый климат для привлечения капиталов, в результате чего налоговая политика стала оказывать особое влияние на движение финансовых потоков. Не желая терять свои доходы, многие государства предприняли ряд мер с целью противодействия утечке капиталов, а также миграции населения по налоговым причинам.

Экономически развитые государства для цели противодействия утечки капитала по налоговым причинам вынуждены устанавливать дополнительные ограничения, которые усложняют финансовое законодательство и увеличивают расходы государственного бюджета. Таким образом, государства, являющиеся источником происхождения налоговых ресурсов, терпят убытки и трудности, которые приносят их экономике дополнительный ущерб.

В целях противодействия утечки капитала по налоговым причинам, а также для содействия притоку капитала ограничения устанавливаемые государством не всегда бывают эффективными. Предложение государством качественных и необходимых общественных благ создает предпосылки для притока капитала, а ухудшение качества приводит к его оттоку.

Однако бизнес способен при определенных обстоятельствах предъявлять спрос и на некачественные общественные блага, что также может рассматриваться как причина налоговой конкуренции.

В данном случае применение, новой философии, в отношении с налогоплательщиками принесет, больше пользы. При этом позиция налогоплательщиков должна учитываться при разработке или внесении изменений в налоговую политику, и налоговая политика должна перейти от пассивной к активной.

Одним из самых важных факторов для осуществления активной налоговой политики является укрепление репутации и имиджа налоговой службы. Для этого в первую очередь необходимо пересмотреть свое отношение к налогоплательщикам. Они должны знать, что налоговая служба работает вместе с ними, а не против них. Создание положительного имиджа налоговой службы будет служить формированию доверительных, а не контролирующих отношений между участниками этих взаимоотношений, а также достижению поставленных целей намного эффективнее ограничений вводимых государством. Другими словами для экономического развития доверие имеет большое значение в экономической системе.

KREDİT TƏŞKİLATLARINDA KORPORATİV MƏDƏNİYYƏT SİSTEMİNİN TƏŞƏKKÜLÜ MEXANİZMİ

Zülfıqar İBRAHİMLİ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı / AZƏRBAYCAN

Azərbaycanın bank sektorunda sərt rəqabət mübarizəsi vardır. Yeni prinsip və normalar əsasında bankların korporativ mədəniyyətinin təşəkkülü bütün əməkdaşlarda yeni davranış modelinin yaranmasını nəzərdə tutur. Məhz, əməkdaşlarının davranışı müştərilərə göstərir ki, bank müştərilərə istiqamətlənən dəyərlərə üstünlük verir. Bunun üçün müştərinin özü, problemləri və tələbatları öyrənilməlidir. Bank müştərinin və onun biznesini hiss etməlidir. İşçi heyəti çoxlu sayda meyarları nəzərə almaqla seçilməlidir. Rəqiblərə nisbətən müştəriyə fayda verən xidmətlər göstərilməlidir ki, bankın bütün potensial müştərilərində onun haqqında “öz bankı” imici formalaşsın. Elə kommunikasiya sistemi qurulmalıdır ki, müştərilərlə daimi informasiya mübadiləsi baş versin. Bankın dəyərləri formalaşarkən və yeni qərarların qəbul edilməsi prosesinə müştərilər cəlb edilməlidir. Müştərilərə istiqamətlənən banklarda prioritet daimi müştərilərə iş və sonradan yeni müştəriləri cəlb etməkdir. Deməli, müştəri bank biznesinin mərkəzində durmalıdır.

Fikrimizcə, səmərəli bankın korporativ mədəniyyətinin əsas qayəsi- sağlam mühafizəkarlığı son nəticəyə istiqamətlənən işgüzar təşəbbüsün həvəsləndirilməsi ilə üzlaşdırmaqdır. Xüsusi diqqət peşəkar bank etikasının riayət olunmasına yönəlməlidir. Müştərilərlə münasibətdə maksimum dərəcədə müəyyənlik və şəffaflığa can atmaq lazımdır. Bu müştərilərə bankın əsas iş prinsipləri haqqında dolğun informasiyanın əldə olunmasına xidmət edir.

Bankın fəaliyyətində insanlar son nəticəyə istiqamətlənməyə motivasiyaları olmalıdırlar. Hər bir səviyyədə işləyən əməkdaş “robot” olmamalıdır. O, peşəkar cəhətdən hazırlıqlı olmalı və bilməlidir ki, onun hərəkətləri hansı nəticələrə gətirib çıxardaçaqdır. Əməkdaşlar təkcə əmək haqqı ilə deyil, həmçinin qeyri-maddi stimullarla da motivləşdirilməlidirlər. Bu biz deyərdik ki, bank korporativ mədəniyyətinin ən vacib hissəsidir. Bankın işçi heyətinin hər bir üzvü, mexaniki şəkildə öz vəzivə borcunu yerinə yetirməməli, son nəticəyə istiqamətlənməklə hərəkət edir və bu maddi cəhətdən ödənilir və işçi bankın inkişaf prosesində şüurlu şəkildə iştirak edir.

Müştəriyə istiqamətlənməni əsas strateji istiqamət kimi seçdikdə işçilərin treninqlərindən başlamaq düz olmazdı. Bizə elə gəlir ki, ilk öncə təşkilatın quruluşunun dəyişdirilməsindən başlamaq lazımdır. Bu idarəetmə metodlarının və nəticədə əməkdaşların davranışının dəyişməsinə gətirir.

Biznesin yenidən təşkilatlanması gələcək uğurlu fəaliyyətin fundamentidir. Bank biznesini yenidən təşkilatlandırarkən strategiyanın prinsip və vəzifələri müəyyənləşdirilməlidir. Bankın strateji inkişaf planında (5-7 illik) məqsədlər, vəzifələr, hər bir istiqamətin əsaslandırılması əks olunmalıdır. Müəyyən olunmuş vəzifələr əsasında bankın quruluşu və qərarların qəbulu proseduru hazırlanır. Bankların İdarə Heyəti və real fəaliyyət göstərən komitələr (məsələn, Kredit Komitəsi, Aktiv və Possivlər Komitəsi) bankın inkişaf strategiyasını maddiləşdirən kollegial qərarlar qəbul edirlər. Qərarların qəbulunda prinsiplər kimi: borclunun qiymətləndirilməsinə kompleks yanaşma; qərarın kollegiyanallığı; risklərin dəqiq qiymətləndirilməsi çıxış etməlidir. Bankın strategiyası və məqsədləri müəyyən olunduqdan, qərarların qəbulu proseduru hazırlandıqdan sonra əməkdaşlarla işə keçmək olar. İdarəetmə sistemi heç də qaydalar və təlimatlar dəstləri deyildir, o hər şeydən əvvəl insanlardır- əməkdaşlar və menecerlər. Keyfiyyətli və işlək kollektivin təşkili menecerlərlə təbəçilərin optimal nisbətindən asılıdır. Bu zaman səmərəli menecer və ixtisaslı təbəçinin peşəkar keyfiyyətlərinin nisbətində fikir vermək lazımdır. Məsələn, funksional vəzifələri və məsuliyyəti artdıqca menecerin idarəedici bacarıqları xüsusi peşə biliklərinə nisbətən üstün olmalıdır. Lakin, hətta ən yüksək səviyyədə duran menecer öz sahə biznesinin ən yüksək peşəkarı olmalıdır.

Beləliklə, banklarda korporativ mədəniyyətin müştərilərə səmitleyən sisteminin qurulması sayəsində bankların tədiyəqabiliyyəti və likvidliyi yüksəlir. Digər tərəfdən isə bir dəfə bu təşkilatın müştərisi olan şəxs uzun müddət bu qismdə qalmaq istəyir.

Kredit təşkilatı fəlsəfəsinin düzgün müəyyənləşdirilməsi işin yarısıdır, əsas məsələ bu fəlsəfi dəyərlərin əməkdaşlar tərəfindən riayət olunmasıdır. Təşkilatın korporativ mədəniyyətinin daxili və xarici aspektləri ilə razı olmayan əməkdaşları sədaqətli və loyallıq əməkdaş saymaq olmaz: onun sobataj fəaliyyəti bankın yalnız zərərinə işləyəcəkdir. Ona görə belə əməkdaşla ayrılmaq məqsədəuyğun olardı. Əməkdaşlar bankın təşkilatı dəyərlərinə, niyyətinə, məqsədlərinə və normalarına müqavimət özünü destruktiv davranış formaları nümayiş etdirməsidir:

- qanundankənar - hüquq qaydalarının gözlənilməməsi. Adətən belə davranış qanunlar cəzalandırılır və əməkdaşın etibarsızlığını göstərir;
- inzibati-idarəetmə- əməkdaşın hüquq və vəzifələrini aşması, səlahiyyətlərin öz maraqlarına ittifadə etməsi və bir-başla vəzifələrin yerinə yetirilməməsi;
- qeyri-funksional- vəzifə uyğunsuzluğu və qeyri-səriştəlik;
- egoistik- şəxsi məqsədlərə öz gələcənin hesabına çatma və qrup halında destruktiv davranış;
- mühafizəkarlıq- yeniliklərə müqavimət;
- imitasiya – egoistik məqsədlərin maskalanması, aktivliyin və təşəbbüskarlığın formal xarakter daşması.

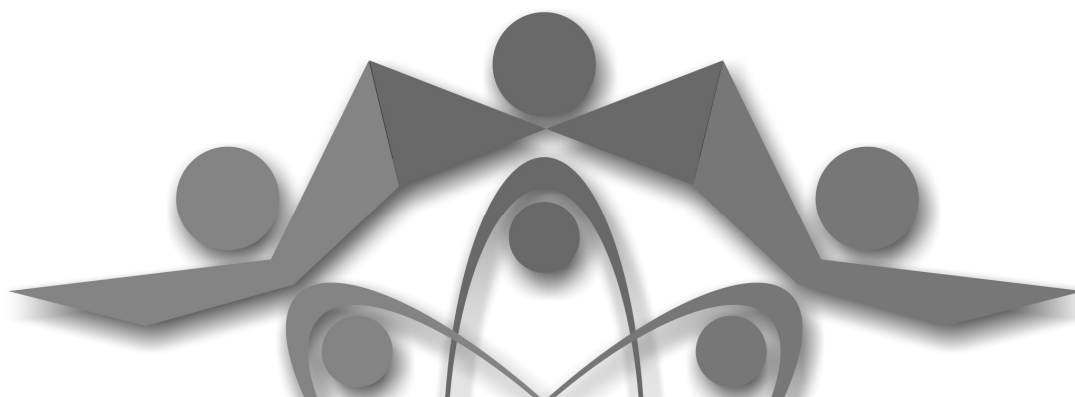
Təcrübə göstərir ki, adətən iri təşkilatlarda bu destruktiv formaların demək olar ki, hamısına rast gəlmək mümkündür. Lakin, banklara daha çox təhlükəni əməkdaşların dələduz, yəni fiqıldaqçı davranışları yaradır.

Bank əməkdaşlarının destruktiv fəaliyyəti və təşkilati norma və dəyərlərə müqaviməti birbaşa onların sədaqətliliyindən və qanunları riayət etmə səviyyəsindən asılıdır. Sədaqətlilik daima inkişafda olur. Bir neçə gün əvvəl sədaqətli olan şəxs bəzi şirnikləndirici amillərin təsirindən: vəzifəyə təyin, şantaj, təsiraltına düşmə və aludəçilikdən qeyri-sadiq ola bilər.

Məsələn, mühasibin neqteyi nəzərində pul xərcləyən bütün əməkdaşlar potensial dələduzdu, o vaxta qədər ki, bunun əksini təsdiq etməyiblər. Belə vəziyyətin yaranmasına mühasibin başqa həyat normalarına söykənməsindən irəli gəlir. Buradan belə nəticə çıxır ki, dələduzluq risklərini aşağı salmaq və heyətin sədaqətliliyini yüksəltmək üçün aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilməlidir:

1. Təşkilati mədəniyyətin mühüm norma və dəyərlərinin müəyyənləşdirilməsi və təşviqi. Bu zaman elə şərait yaradılmalıdır ki, hər bir işçi bu norma və qaydaları bilsin və onların gözlənilməsi nümunəsi daima göz önündə olsun;
2. Sədaqətliliyi həvəsləndirən və sədaqətsizliyi cəzalandıran motivasiya sisteminin qurulması;
3. Banklarda sədaqətliliyin daimi monitorinqinin aparılması sisteminin yaradılması. Bu sistemə uyğun olaraq hər bir işçi haqqında məlumatlar öyrənilir, onların davranışında qeyri-adilik təhlil olunur, sədaqətlilik baxımından onların tanışları öyrənilir. Ailə vəziyyətinin və yaşayış yerinin dəyişməsi, ciddi xəstəliyin yaranması kritik anların yaranmasına səbəb ola bilər.
4. Münaqişələrin profilaktikası və onların yaranma mərhələsində həll olunması. Kollektivdə münaqişələr əməkdaşın sədaqətsizliyinə təkan verə bilər. Münaqişə rəqabəti artırır, düşmən obrazı yaradır və qeyri-adekvat təcavüzkarlıq yaradır. Düşmənin yaranması digər insanlarla fərqli qrupda birləşmə zərurəti oyadır, həmfikir qrupları yaranır və burada özünəməxsus normalar, dəyərlər və inanclar formalaşır. "Kütlə fenomeni" doğulur: əsəbləşmiş və özünə güvənən qrupun qarşısında heç kim dura bilmir və nəticədə təşkilatın korporativ mədəniyyəti təhrif olunur.
5. Risk qrupunun aşkarlanması. Bu zaman bu və ya digər asılılığa aludə olan əməkdaşlar üzə çıxarılır.

Beləliklə, sədaqətliliyin və təşkilata loyallığın artırılması banklarda korporativ mədəniyyətin möhkəmlənməsinə və ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına və deməli bankların rəqabətqabiliyyətliyini yüksəldir.

Dedicated to the 90th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE ON YOUNG RESEARCHERS

25-26, April 2013, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION I

3. Finance and Accounting

BANKLAR VERGİ MÜNASİBƏTLƏRİNİN SPESİFİK SUBYEKTİ KİMİ

Babək İBRAHİMOV

Vergilər Nazirliyi

babek.ibrahimov@gmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Yarandığı andan etibarən müasir dövrə qədər banklar böyük inkişaf yolu keçmişlər. Təsadüfi deyil ki, müasir dövrdə, dövlət və vergi ödəyiciləri, eləcə də, təsərrüfat subyektləri arasında maliyyə vasitəçisi fəaliyyətini həyata keçirən, istehsalın inkişafı üçün lazım olan maliyyə resurslarını təqdim edən və pul vəsaitlərinin yerləşdirilməsinin optimallaşdırmasına imkan yaradan banklar, vergi münasibətlərinin iştirakçıları arasında və maliyyə sistemində ən ciddi oyunçulardan biri hesab olunur. Onlar təsərrüfat fəaliyyətindən kənarda qalan kapitalı, əhalinin əmanətlərini və digər pul vəsaitlərini cəlb edib digər iqtisadi agentlərin müvəqqəti istifadəsinə təqdim etməklə, pul bazarında əmtəə hesab olunan tələb və təkliflərin əsasını qoyurlar.

Bank sistemi bazar iqtisadiyyatının ən əhəmiyyətli və əvəzedilməz strukturlarından biri kimi, maddi istehsalla paralel olaraq inkişaf edir. Belə ki, banklar, kapitalın yenidən bölüşdürülməsində vasitəçilik edərək, maddi istehsalın ümumi effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldirlər.

Yeni iqtisadi şəraitdə banklar sənaye-maliyyə qrupunun, transmilli korporasiyaların, holdinqlərin və s. iqtisadi subyektlərin əsas struktur həlqələrindən biri kimi böyük gəlirlərin istifadəçisi və sərəncamçısına çevrilmişdir. Bunun nəticəsində banklar həm də iri vergi ödəyiciləri kimi tanınırlar. "İsveçrə maliyyə hüququ və beynəlxalq standartlar" kitabının müəllifi P. Nobel qeyd edir ki, "iqtisadiyyata ən əhəmiyyətli töhfəni bank sektoru verir: o böyük sayda iş yerləri yaradır, ən böyük vergi daxil olmalarını təmin edir, ümumi daxili məhsulun ən böyük hissəsini yaradır".

Ölkəmizdə də banklar maliyyə sisteminin mühüm elementi sayılır. "İqtisadi sahədə strateji yolumuz respublikada bazar iqtisadiyyatına keçmək üçün iqtisadi islahatlar aparmaqdan və tədricən Azərbaycanda bütün sahələrdə sərbəst iqtisadiyyat, bazar iqtisadiyyatı formalarını tətbiq etməkdən ibarətdir" söyləyən ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi və iradəsi ilə Azərbaycanın bank sistemində aparılan liberal islahatlar nəticəsində ölkəmizdə ilk növbədə, dövlət banklarının restrukturizasiyası və sağlamlaşdırılması tədbirləri həyata keçirildi, özəl bank sisteminin institusional formalaşması təmin edildi. Növbəti mərhələdə həyata keçirilən islahatlar nəticəsində özəl bankların intensiv sağlamlaşdırılması tədbirləri bank sisteminin davamlılığının möhkəmlənməsinə və maliyyə vasitəçilik funksiyasının yaxşılaşmasına mühüm şərait yaratdı. Bu gün banklar aktivlərinin və kapitalının həcminə, regional əhatəsinə görə digər maliyyə vasitəçilərini dəfələrlə üstələyir. Hazırda respublikada inkişaf etmiş, bazar prinsiplərinə əsaslanan iki pilləli bank sistemi (birinci pillədə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, ikinci pillədə kommersiya bankları və bank olmayan kredit təşkilatları) fəaliyyət göstərir. 2012-ci ilin sonuna olan statistik məlumatlara əsasən, Azərbaycanda 43 bank, 655 bank filialı fəaliyyət göstərir. Hazırda Banklardan 1-i dövlət kapitalının, 22-si isə xarici kapitalın iştirakı ilə təsis olunmuşdur. Əhalinin real pul gəlirlərinin artımı, bank sisteminə olan inamın inkişafı, kreditorların və əmanətçilərin maraqlarının müdafiəsinin hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi, xüsusilə də "Əmanətlərin Sığortalıması Fondu"nın fəaliyyətə başlaması əhalinin əmanətlərinin sürətli artımını şərtləndirən amillərdən olmuşdur.

Vergi hüquqi münasibətlərinin xüsusi iştirakçıları kimi bankların hüquqi vəziyyətinin təhlili bizə aşağıdakı fikirləri qeyd etməyə imkan verir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında bank sistemi xüsusi rola malik olduğu üçün banklar sahibkarlıq fəaliyyətinin başqa sahələri ilə müqayisədə daha əhəmiyyətli paya malikdirlər.

Vergi hüquq münasibətlərində bankın hüquq subyektliliyi onun çoxtərəfliliyi ilə səciyyələnir. Banklar vergi münasibətlərində digər subyektlərdən fərqli olaraq vergi ödəyicisi və vergi agentindən əlavə yalnız, özünə xas olan ictimai-hüquqi vəzifələr yerinə yetirən subyekt qismində çıxış edir. Bankların vergi münasibətlərində ictimai-hüquqi vəzifələrinin məcmusunu aşağıdakı üç qrupa ayırmaq olar:

- 1) vergilərin dövlət büdcəsinə köçürülməsi tapşırıqlarının icrası ilə bağlı vəzifələr;
- 2) vergi ödəyicilərinin uçotu ilə bağlı vəzifələr;
- 3) vergi orqanlarına vergi ödəyicilərinin bank hesabları və əməliyyatları barədə məlumatların təqdim edilməsi ilə bağlı vəzifələr.

Banklar vergi hüquq münasibətlərində vergi ödəyiciləri haqqında məlumat alınmasının mənbəyi kimi də çıxış edir. Onlar vergi orqanının sorğusu əsasında qanunvericiliklə müəyyən olunmuş müddət ərzində hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarların əməliyyatları və hesabları barədə məlumatı vergi orqanlarına təqdim etməyə borcludurlar.

Beləliklə, banklar vergi münasibətlərinin subyekti kimi bir sıra özünəməxsus cəhətlərə malik olmaqla digər subyektlərdən fərqlənir ki, bu da bizə bankları vergi münasibətlərinin spesifik subyekti adlandırmağa əsas verir. Buna əsasən vergi orqanlarının vergi nəzarəti ilə bağlı vəzifələrinin icrasının banklarla sıx əməkdaşlıq şəklində həyata keçirilməsi imkanları nəzərdən keçirilməlidir. Bununla əlaqədar olaraq vergi qanunvericiliyi yenidən nəzərdən keçirilməli və vergi orqanı ilə bankların vergi nəzarəti ilə əlaqədar daha sıx qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyətlərini təmin edəcək hüquq normalarının əlavə edilməsi məqsədmüvafiqdir.

BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ İSTEHSALAT UÇOTUNUN YENİ MODELİNİN FORMALAŞMASI

Çinnaz İBRAHİMOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Sumqayıt/AZƏRBAYCAN

Müəssisənin informasiya sisteminin əsasını mühasibat uçotu təşkil edir.

Mühasibat uçotu bir qayda olaraq şaquli istiqamətdə nəzarətin aparılmasına tabe edilir. Bu zaman nəzarət subyekti kimi müəssisənin istehsalat, maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətlərini xarakterizə edən çox saylı göstəricilərin hesabat sistemini formalaşdırır. Maliyyə Nazirliyi, yuxarı təşkilat və digər nəzarətedici orqanlar çıxış edir. Bununla əlaqədar olaraq əsas vəzifəsi fəaliyyətinin vəziyyəti və nəticəsi haqda dövrü, iqtisadi informasiyaları və çoxsaylı hesabat formalarının tərtib edilməsini təmin etmək olan mürəkkəb ciddi müəyyən olunmuş uçot sistemi yaradılmalıdır.

Uçotun aparılmasını müəyyən edən yeni qəbul edilmiş standart, əsasnamə və digər sənədlərin xarakterik xüsusiyyəti, onların ayrı-ayrı, xüsusi və şəxsi məsələlərin həllinə dair qüvvədə olan uçot sistemini tamamlamaqdan, müxtəlif mülkiyyət formalarının və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı ilə bağlı yeni uçot obyektlərinin meydana gəlməsini əhatə edən problemlərin həllinə istiqamətləndirməkdən ibarətdir. Bu zaman müəssisənin idarə olunmasına yönəldilən uçot sisteminin metodoloji əsasının rolunun və məzmununun kökündən yenidən qurulmasına diqqət yetirilməlidir.

Bütün bunların nəticəsi özünü verilmiş təkliflərin əhəmiyyətini müəyyən etməklə təsərrüfat fəaliyyətinin retrospektiv təhlilinin aparılmasının, gedişatında alınan informasiyalarda göstərir ki, bu da spesifik və hətta analitik uçot məlumatlarından əldə edilən müqayisəli informasiyaların yaradılmasını tələb edir.

Təcrübədə mühasiblər ilk növbədə son nəticənin analitik hesabatın uçot sisteminə əsaslanan uçotu sənədləşdirməklə hesabatın ixtisar edilə bilməsində görmüş və onu müdafiə etmişlər. Bu cür hal xüsusilə səhmdar cəmiyyətinə çevrilmiş, idarə, kollektiv və kooperativ müəssisələrində özünü göstərmişdir.

Mühasibat uçotunun aşağı səviyyədə olmasının digər səbəbi uçot istehlakçılarının – idarəetmə sahəsinin bilavasitə apardığı uçot nəticəsində ifadə olunan müəyyən tələbatın olmamasından ibarətdir.

Müəssisənin idarə olunmasının informasiya təminatında uçotun bütün 3 növündən istifadə edilməsi nöqteyi nəzəridə mövcuddur.

I.A. Stunovun apardığı təhlilin nəticəsi göstərir ki, sex, briqada və ayrı iş yeri səviyyəsində mühasibat uçotu vasitəsilə 52,9%, operativ texniki uçotun vasitəsilə 44,1%, statistik uçot vasitəsilə isə 18,5% göstəricinin yerinə yetirilməsi əks etdirilə bilər. Bu zaman 61,7% göstərici təkrar analitik işləmə tələb edir. Sözü gedən işin gedişatında baş verən səhv (52,9%+44,1%+18,5%) eyni göstəricinin bir neçə uçot növündə əks etdirilməsi ilə izah olunur. Bunun uçot məlumatlarının təkrar olunması ilə əlaqədar olmasını müəllifdə inkar etmir. Müəssisənin informasiya sisteminin tədqiqi göstərir ki, informasiyaların 40-50% informasiya axınında artıq informasiya hesab edilir, uçotda isə idarəetmə üçün zəruri olan informasiyalar 50%-ə qədər çatmır.

Beləliklə, bir tərəfdən informasiyanın defisiti, onun keçikməsi müşahidə olunur, digər tərəfdən isə mühasibat, operativ və statistika uçotu sisteminin təqdim etdiyi informasiyanın yarısı heç kimə lazım olmur. Bu da uçotun böhran vəziyyətində olmasını xarakterizə edir. Bazar iqtisadiyyatına keçid müəssisənin konsepsiyasına yenidən baxılmasını və iqtisadi işin yeni modelini yaratmağı tələb edir.

Bu vəzifənin həll məqsədi ilə B.I. Valnyev müəssisədə iqtisadi işin təşkilinə dair qəbul edilmiş məqsədli proqramla əsasən qüvvədə olan funksional prinsip əvəzinə əşya prinsipindən istifadə edilməsini təklif edir. Bunun üçün planlaşma, uçot və iqtisadi təhlil funksiyasını müəssisənin iqtisadi texnoloji xidmətinin funksional şöbəsinə verilməsi təklif olunur. Məsələn: materialların uçotunun maddi- texniki təchizat şöbəsində; hazır məhsulun, onun yüklənməsi və satışının, kommersiya xərclərinin uçotunun satış şöbəsində; alıcılar və maliyyə orqanları ilə hesablaşmaların uçotunun maliyyə şöbəsində aparılması təklif olunur.

Uçotun gələcək inkişafı konsepsiyasını müəyyən etmək məqsədilə bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin təcrübəsini öyrənmək və mühasibat uçotunun təşkili və metodologiyasının optimal variantının real imkanlarının işlənməsi zəruri sayılmışdır. Bu zaman nəinki bizim ölkədə həm də mühasibat uçotunun bütün ölkələrdə təşkilinin ümumi prinsiplərinə müvafiq yeni uçot və hesabat sistemi yaratmağa çalışmaq lazımdır.

Iqtisadçı- mühasiblərin fikrincə iqtisadiyyatımız bazar münasibətlərinə keçdikcə daxili təsərrüfatın idarəetmə vəzifəsini həyata keçirmək üçün ümumi uçota əlavə olaraq, idarəetmə uçotu sistemini yaratmaq zəruridir. Müəssisənin öz işinə görə tam müstəqil olduğu bazar iqtisadiyyatı şəraitində «Məsrəf- məhsul buraxılışı- nəticə» modeli əsasında idarəetmə üçün uçot sistemi yaratmaq obyektiv zərurət sayılır.

Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin (ABŞ, Yaponiya, Böyük Britaniya, Fransa və s.) təcrübəsi göstərir ki, mühasibatlıq iki hissəyə- ümumi (maliyyə) və idarəetmə (kalkulyasiyaedici, istehsalat) mühasibatlığına bölünməsi firmanın iqtisadi işinin səviyyəsinə və əsas məqsədə- maya dəyərinin aşağı salınması və mənfəətin artırılmasına nail olmağa müsbət təsir göstərmişdir. Bu ölkələrdə qəbul edilmiş qərarın nəzəriyyəsi çox sıx surətdə uçotla əlaqələndirilir.

Bununla əlaqədar olaraq mühasibat standartları üzrə beynəlxalq komitə, hesabları balansı və əməliyyat hesablarına bölməyi təklif etmişdir. Bu cür bölgü maliyyə nəticəsini müxtəlif, ancaq hesablamağa yaxud ölçüyə gələ bilən metodlarla müəyyən etməyə şərait yaradır. Bu metodlara nəzər yetirək:

- aktiv və passiv hesabların qalıqlarının ölçülməsi ilə;

- ümumi mühasibatlıqda məsrəf elementləri əsasında «Məsrəf- buraxılış» metodu ilə
- struktur bölmələri- məsuliyyət mərkəzləri üzrə detallaşdırılmış məsrəf maddələrindən istifadə etmək əsasında idarə etmə mühasibatlığında «məsrəf- buraxılış» metodu ilə.
- Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində mühasibat uçotu sahəsində iki problemi həll etmək zəruridir. Birinci problem bazar iqtisadiyyatı və beynəlxalq mühasibat standartları şəraitində müvafiq olaraq mühasibat uçotunun nəzəri, təşkilati metodoloji əsasını işləyib hazırlamağı nəzərdə tutur. İkinci problem. Uçot sistemində hesablama texnikası vasitələrindən geniş istifadəni nəzərdə tutur.

BEYNƏLXALQ VALYUTA FONDU (BVF) QLOBAL MALİYYƏ BÖHRANLARI DÖVRÜNDƏ (1998-2010)

Elşən ORUCOV

Azərbaycan Universiteti

elshen@whi.az

Bakı / AZƏRBAYCAN

Dünya iqtisadiyyatı son onilliklərdə nəzərə çarpacaq dərəcədə inteqrasiya olunub. İnkişaf etməkdə olan ölkələr də dünya iqtisadiyyatının tərkib hissəsi kimi müəyyən istiqamətlərdə dünya iqtisadiyyatı ilə inteqrasiyadadır və beynəlxalq aləmdə baş verən iqtisadi-siyasi tendensiyalar, xüsusilə böyük dövlətlərin iqtisadi-siyasi həyatında baş verən dəyişiklər digər ölkələrə də öz təsirini göstərir. Digər tərəfdən, dünya konyukturasındakı dəyişmələrlə birlikdə kompyuter sahəsindəki sürətli inkişaf nəticəsində artan inteqrasiya, bir bölgədə yaşanan böhranın digər ölkələrə təsirinin daha sürətlə artmasına səbəb olur.

1997-ci ildə Cənub Şərqi Asiya böhranının (Tailand, Filippin, İndoneziya, Cənubi Koreya və s.) baş verməsi bu region ölkələrinə böyük vəsait yitirən sənaye dövlətləri üçün həyəcan signalı oldu. Onların buradan neft, xammal və digər malların idxalına ehtiyacı var idi. Bu baxımdan həmin dövlətlər böhranın aradan qaldırılmasına xidmət etməyə hazır idilər. Böhranın kəskinliyi bir ildən sonra səngidi və əsas iqtisadi göstəricilər yaxşılaşdı. Buna səbəb BVF və Qərbin inkişaf etmiş ölkələrinin maliyyə yardımı oldu və bu proses digər ölkələrin bankları və digər beynəlxalq təşkilatların köməyi ilə baş verdi. 2007-ci ildə dünya iqtisadiyyatında daha bir maliyyə böhranı başladı. Əvvəlki böhranların əsas səbəbi valyuta sistemində yaranan problemlərlə əlaqədar idisə, sonuncu maliyyə böhranının əsasında bank sektorunda yaranan problemlər dayanır. Bütün bunlar dünya iqtisadçı və siyasətçilərini yenidən düşündürməyə başladı və bu böhrandan çıxış yolları axtarılmıqdır. Hətta, bu böhranın dünya iqtisadiyyatına 1929-1933-cü illərdə olan “Böyük Durğunluq” dövrü qədər dağıdıcı təsir gücünə malik olduğunu da deyənlər də az deyil.

Adətən böyük iqtisadi böhranlar maliyyə böhranları ilə başlayır. Maliyyə böhranının səbəbləri müxtəlifdir. İlk növbədə, bunun səbəbləri əsassız makroiqtisadi siyasət, dövlət köçürmə-ödəmə münasibətləri sisteminin kökündən pozulması, inflyasiyanın güclənməsi, bank sektorunda çaxnaşma, zəif milli maliyyə sistemi, əlverişsiz xarici şərtlər (milli ixrac mallarının qiymətinin düşməsi, idxal mallarının qiymətinin qalxması), düzgün olmayan mübadilə kursu, siyasi qeyri-sabitlikdir.

Beynəlxalq maliyyə institutları dünyada global iqtisadi inkişaf məqsədlərinə xidmət edən və maliyyə resurslarının bölgüsünü təmin edən, beynəlxalq səviyyədə kapital təminatının ən mühüm institutlardır. Müasir dövrdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafında beynəlxalq maliyyə institutları mühüm rol oynayır. Beynəlxalq maliyyə institutları ilə əməkdaşlıq demək olar ki, bütün ölkələrin iqtisadi siyasətinin əsas prinsiplərindən birinə çevrilmişdir.

2007-ci ildə ABŞ-da “mortgage” (əmlak) kreditləri sahəsində böhranın yaranması ilə başlayan və hal-hazırda davam etməkdə olan dünya iqtisadi böhranının ağır nəticələrinin qarşısının alınmasında əsas öhtəlik dünya iqtisadiyyatında dövlətlərin əlaqələrinin tənzimlənməsində başlıca rolə malik olan beynəlxalq maliyyə institutlarının üzərinə düşür. Bu işdə başlıca yeri BVF tutur. BVF-nun əsas məqsədi beynəlxalq valyuta əməkdaşlığının stimullaşdırılması, beynəlxalq ticarətin tarazlaşdırılmış inkişafına köməklik edilməsi, üzv ölkələrin tədiyyə balanslarında kəsrin aradan qaldırılmasında və valyuta kurslarının sabilliyinə nail olunmasına yardım göstərilməsidir.

İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı onilliklər ərzində dünya iqtisadiyyatında və valyuta-maliyyə sistemində rifah halının yaxşılaşdırılmasında BVF-nin əvəzedilməz rolu olmuşdur. BVF-nin kreditləşmə həcmi 250 mln ABŞ dolları həcmində müəyyənləşdirilmişdir, lakin 2008-ci ilin iqtisadi böhranından sonra bu məbləğ 750 mln dollara çatdırılmışdır. 1997-1998-ci illərdəki Asiya maliyyə böhranı zamanı BVF qəti tədbirlər görərək Cənubi Koreyaya öz ehtiyatlarını möhkəmlətməkdə kömək etdi. BVF Böhranın aradan qaldırılmasında iqtisadi islahatlar aparmaq, maliyyə və korporasiya sektorlarının strukturunu dəyişdirmək, iqtisadi tənəzzülün qarşısını almaq üçün həmin ölkəyə 21 milyard ABŞ dolları verəcəyini öhtəsinə götürdü. 4 il ərzində Cənubi Koreya bu kreditləri qaytarmaq, eyni zamanda öz ehtiyatlarını bərpa etmək məqsədilə iqtisadiyyatda yetərincə yüksəlişə nail oldu. BVF-nin kredit proqramından istifadə etməklə Türkiyə də dərin böhrandan çıxmağa başladı. Bu illərdə BVF İndoneziya, Filippin, Tayland kimi bir sıra ölkələrə də böyük məbləğdə kreditlər verdi. 2008-ci ilin dərin iqtisadi böhranından BVF bir neçə ölkəyə kreditlər vermiş və böhrandan çıxmaqda onlara kömək göstərmişdir. 2008-2009-cu illərdə fondun kreditlərindən Ermənistan, Gürcüstan, Macarıstan, İslandiya, Latviya, Pakistan, Belarus, Ukrayna və bir sıra digər ölkələr istifadə etmişdir.

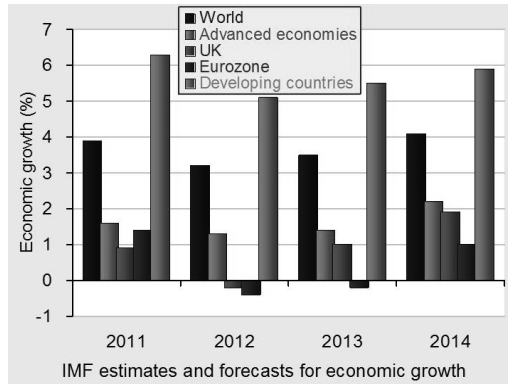
Cədvəl 1. Qlobal maliyyə böhranları dövründə BVF tərəfindən verilən əsas kredit və istiqrazlar

Total IMF credit & loans outstanding (USD, in constant 2000 prices)

Göründüyü kimi, qloballaşma daha fəal beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafını tələb edir və öz növbəsində bu əməkdaşlığı təşkil edən beynəlxalq maliyyə institutlarının üzərinə əlavə məsuliyyət qoyur. Beynəlxalq münasibətlərin müasir inkişaf mərhələsi və qloballaşmanın dərinləşməsi mövcud maliyyə-kredit institutlarında islahatlar aparılmasını, həmçinin ciddi struktur dəyişikliklərinin edilməsini tələb edir.

Cədvəl 2. İqtisadi artım üçün BVF-nin qiymətləndirmə və proqnozları

Təcrübə göstərir ki, beynəlxalq iqtisadi böhranların qarşısını almaq, yaxud belə böhranlardan az itki ilə çıxmaq mümkündür. Bu işdə dünya dövlətlərinin iqtisadiyyatında mühüm rol oynayan BVF-nin göstərməli olduğu fəaliyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Belə ki, dünya iqtisadiyyatında onilliklərlə proqnozlaşdırmanı verən BVF bu böhranın baş verməsini əvvəlcədən bilməli və buna müvafiq tədbirlər görülməli idi. Dünya maliyyə sisteminin saxlanmasını təmin edən BVF-nin bu işdə səmərəsizliyi onu göstərdi ki, bu təşkilat yenidən qurulmalı və yaxud strukturunda köklü dəyişikliklər etməlidir.

MİLLETLERARASI TİCARET ODASININ AKREDİTİF UYGULAMALARINDAKI ROLÜ VE ÖNEMİ

Hatice YURTSEVER, Uğur YURTSEVER

Celal Bayar Üniversitesi

yurtseverhatice@gmail.com, uyurtsever@ziraat.com.tr

TÜRKİYƏ

Milletlerarası Ticaret Odası (MTO), yirminci yüzüylün başlarında küresel ölçekte sorunlarla və uyuşmazlıqlarla qarşılaşmaya başlayan dünya ticaretinə və finansal fəaliyyətlərə bir düzən getirebilmek amacıyla ABD'nin Atlanta kentinde düzenlenen konferans çerçevesinde, İtalya, İngiltere, Fransa, Belçika ve ABD'den bir grup sanayici ve tüccar tarafından 1919 yılında kurulmuş bir organizasyondur. 1920 yılında toplanan kurulu kongresinde Fransa eski Ticaret Başkanı Etienne Clementel ilk Başkan olarak seçilmiş ve Clementel'in etkisiyle organizasyonun ABD'de olan merkezi Paris'e taşınmıştır. O günden bugüne gelişerek zamanla 139 değişik ülkeden, çok uluslu şirketlerden küçük ve orta ölçekli şirketlere kadar yüz binlerce üyeyi bünyesinde barındırmaya başlayan MTO, yalnızca uygulamada dünya ticaretine düzen ve kurallar getirmekle kalmamış ticari ihtilaflarda hakemlik görevi üstlenerek tahkim organizasyonunu oluşturmuş, günümüz ticaretinde bankalar tarafından ticari finansmanda halen kullanılmakta olan standart ticaret tanımlamaları Incoterms'ü yürürlüğe koymuştur. Bu yapılanmalara ek olarak MTO bünyesinde 1980'lerden günümüze değin faaliyet göstermekte olan

Ticari Suç Hizmetleri ve Dünya Ticaret Odaları Federasyonu yer almaktadır. MTO bugün bankacılık tekniklerinden vergilendirmeye, telekomünikasyondan ticaret politikalarına kadar pek çok alanda konusunda uzman bilirkişiler ihtiva eden 13 ayrı komisyona sahip olmakla birlikte bu komisyonların en büyüğü 500 üye sayısı ile MTO Bankacılık Komisyonu'dur.

Dünya İş Kuruluşu niteliğindeki Milletlerarası Ticaret Odası, uluslararası ticarete standartların, kuralların ve başvuru rehberlerinin geliştirilmesinde önderlik yapmakta olup ana görevlerinden biri farklı ülkelerdeki firmaların birbirleriyle ticaret yapmalarını kolaylaştırmak suretiyle uluslararası ticaretin genişlemesine katkıda bulunmaktadır. Bu etkinliğin araçları arasında ticaretin ve ödemelerin yürütülmesi için saptanan MTO kuralları yer alır. Ortaya konan kuralların tümü farklı hukuk sistemlerine sahip iş çevrelerinin ticaretin yürütülmesinde kendi kendini düzenlemesi prensibine dayanmaktadır.

Uluslararası ticarete ödeme şekillerinden, akreditifli ödeme ve vesaik karşılığı ödeme yöntemleri kullanılarak, ithalatçı ve ihracatçı arasında ortaya çıkabilecek sorunlar önlenmeye çalışılmaktadır. Dış ticaret işlemlerinin tarafları olan ithalatçı-ihracatçı ile her iki tarafın bankaları arasında ortaya çıkabilecek çeşitli anlaşmazlıkların önlenmesi ve çözülmesinde Milletlerarası Ticaret Odası'nın yeri çok büyüktür. Uluslararası ticarete, her ne kadar taraflar arasında sözleşme yapılsa da alıcı ile satıcının ya da onların bankalarının yükümlülüklerinin nerede başlayıp nerede son bulacağı, nakliye, sigorta, yükleme, boşaltma gibi hususlarda yükümlülüklerin taraflar arasında nasıl paylaşılacağı konusunun standart kurallara dayanmasında yarar bulunmaktadır. Bu çerçevede Milletlerarası Ticaret Odası (ICC) tarafından bir takım kurallar getirilmiştir. Bu kurallar dikkate alınarak, tarafların karşılaştıkları problemleri kolaylıkla çözdükleri, yüksek maliyete ve zaman kaybına yol açan yargı yoluna gitmeyi en son tercih olarak gördükleri bilinen bir gerçektir.

MTO Bankacılık Komisyonu, 1933 yılından bu yana bankacılık sektöründe kullanılmak üzere çeşitli broşürler yayımlamaktadır. Bu broşürlerden en temel olanı çeşitli dönemlerde toplam altı değişik revizyondan geçirilmiş olup son haliyle 2007 yılından bu yana UCP 600 adı altında yürürlükte olan ve ödeme şekillerinden akreditifler için standart bir uygulama getirmek amacıyla yayımlanmış Akreditiflere İlişkin Birörnek Usuller ve Uygulama Kuralları'dır. UCP 600'ü takiben aynı komisyon tarafından akreditif tahtında vesaik incelemesi için uluslararası standart bankacılık uygulaması ISBP, vesaik mukabili ticaret işlemleri için URC 522, garanti mektupları için URDG 758, akreditif işlemlerinde bankalararası rambursman işlemlerine yönelik olarak URR 725 ve son olarak forfaiting işlemlerine yönelik birörnek kurallar URF yayımlanmıştır.

MTO, mahkeme ihtilafına alternatif olarak işletmelerin, devletlerin ya da çeşitli organizasyonların uluslararası ya da ticari nitelikteki uyuşmazlıklarının çözülmesi yönünde bazı hizmetler sunmaktadır. Bu hizmetlerden biri barışçıl uyuşmazlık çözümü merkezi (ADR) gözetiminde Uluslararası Ekspertiz Merkezi'nce yönetilen DOCDEX'tir. DOCDEX, bankacılık sektöründe akreditifler, bankalar arası rambursman işlemleri ve vesaik mukabili işlemler bazında ortaya çıkan uyuşmazlıkların çözümüne yönelik uygulamaları kapsamaktadır. UCP 600'den URR 725 ve URC 522'ye kadar çeşitli kurallara yönelik uygulamaları da içerecek şekilde DOCDEX sistemi çerçevesinde alınan kararlar her ne kadar yasal olarak bir yaptırım gücüne sahip olmasa da, üçüncü bir bağımsız tarafça sunulmuş görüşler olması bakımından anlaşmazlığa düşen taraflarca bağlayıcı nitelikte kullanılabilmekte hatta tarafların başka yollardan çözüm getirmeye çalıştıkları ticari nitelikteki uyuşmazlıklarda destek görevi görebilmektedir. Zaman ve maliyet yönünden, özellikle de akreditif işlemlerinde bankalara pek çok avantaj sağlayan DOCDEX kararları, aynı zamanda, tarafların kimlikleri açıklanmaksızın paylaşılması sayesinde bu bilgi paylaşımı ile özellikle bankaların akreditif sözleşmesinde yer alan hususlara dayalı olarak ibraz edilen vesaiki reddedip rezerv koydukları durumlar arasında haksız rezervlerin oluşma riskinin azaltılmasına katkı sağlamaktadır.

Bu çalışmada, ödeme şekillerinden akreditiflerin bankacılık sektörü içerisindeki yerine değinilecek ve akreditif sözleşmesi içeriğinde yapılan ibrazların reddi nedeniyle bankaların düştükleri uyuşmazlık durumlarında yukarıda bahsi geçen MTO Bankacılık Komitesi'nin ve DOCDEX kararlarının rolü ve sorunların çözümündeki yeri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

TREND TOWARDS CONSOLIDATION OF FINANCIAL INSTITUTIONS

Iryna ZARYTSKA

Kiyev Milli İqtisadiyyat Universiteti
zarytska_iryana@ukr.net
Kiyev / UKRAYNA

Olena PRIMIEROVA

Kiyev-Mohla Akademiyası
lena.primerova@yahoo.com
Kiyev / UKRAYNA

Fəxri MÜRŞİDLİ

Caspian Capital Investment Company
fahri_murshudli@yahoo.com
Bakı / AZƏRBAYCAN

1. Consolidation of financial institutions, which got underway in the 1980s, should be included among the most significant features of the financial globalization process. As foreign experience shows, transactions involving bank con-

solidation occur in waves. Waves of mergers and acquisitions (M&A) rolled across both the developed countries and emerging markets. The main reason for this is that the globalization of the world economy has led to a standardization of banking activities, removal of barriers to capital flows, lifting of administrative bans, deregulation of markets, rapid development of computer technologies and electronic data processing systems, etc.

Banks' participation in cross-border M&A has become particularly pronounced in 2005 (13 transactions) with the continuation of this trend in 2006, when such transactions were more (21), but they consist in smaller amounts, in 2007, the number of deals fell to 12 while their total volume increased to 75.8 billion dollars. In terms of financial and economic crisis the scale of M&A in the financial sector declined sharply: in 2007 they increased by 2.3 times (from 108.0 to 249.3 billion U.S. dollars), whereas in 2008 – decreased 3.4 times (to 73.6 billion dollars), and in 2009 it amounted to only 9.5 billion dollars in the next two years, although this figure has increased by several times (in 2011 – 37.1 billion dollars), but did not reach, and 15.0% rate in 2007. The crisis of 2008 has led to a reduction in merger and acquisition transactions of banks with private companies and the growth of transactions involving the state in the world market in 2009-2010, as well as reducing the proportion of deals with international participation. In the U.S. and the EU as a result of a series of M&A crisis in the banking sector has been formed a few giants, including the participation of the state, which will now be more actively involved in the development of the financial sector, unwittingly becoming a strategic investor.

2. This process has also started in the CEE and CIS countries, including Russia, Ukraine and Kazakhstan, where mergers and acquisitions in the banking sector are driven by internal consolidation, and also by foreign bank expansion. Since 2001, M&A trends in this region have differed from the situation in the developed countries: there is an increase not only in the number of such deals, but also in their size, and smaller banks are increasingly involved in this process. Azerbaijan Republic is only in the initial stages of bank consolidation. Today there are many small and weak banks operating in its banking market, and this, given the increase in minimum capital requirements for banks, is conducive to their consolidation and helps to attract international financial institutions as their promoters. But despite the National Bank's efforts to accelerate consolidation in the banking sector, such cases are regrettably rare. The presence of foreign investors in the ownership structure of Azerbaijan banks should be regarded as a key factor which has the strongest influence on their competitiveness and capitalization opportunities in the conditions of a liberalized banking services market.
3. It should be noted that the effect of the crisis on M&A activities appears to be of a short-term nature, and banks do not appear to consider the crisis as a significant reason to change their internationalization strategies. That is why it is pretty obvious that cross-border M&A will go up quickly as soon as economic conditions improve, within the European Union, in bordering emerging markets (considering high country risks), and in particular in the BRIC countries. But, for now the leading positions in M&A belongs to the China, India, Brazil, and USA. With the increase in the minimum requirements for total capital in Azerbaijan is expected to reduce the number of banks, including through increased M&A.

ÖLKƏMİZDƏ VERGİDƏN YAYINMA İLƏ MÜBARİZƏDƏ DÜNYA TƏCRÜBƏSİNİN TƏTBİQİ

İsmayıl NƏBİYEV

AMEA, Z. M. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

ismayil.ibrehimoglu@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Hazırda ölkəmizdə vergidən yayınmaya səbəb olan əsas amillərə vergi mədəniyyətinin aşağı səviyyədə olması, nağdsız hesablaşmalardan istifadənin məhdudluğu, işəgötürənlər tərəfindən əmək müqaviləsinin bağlanmaması və ya əmək haqqı məbləğinin gizlədilməsi, vergi ödəyiciləri tərəfindən gəlirlərin, icarə haqlarının gizlədilməsi, ikili mühasibatlığın mövcudluğu, vergidən yayınma hallarına yol verməyən hüquqi şəxslərin və fərdi sahibkarların həvəsləndirilməsi sisteminin olmaması və sairə daxildir.

İlk öncə vergi mədəniyyətinin yüksəldilməsi üçün əsasən marifləndirmə və təbliğat tədbirləri gücləndirilməlidir. Vətəndaşlara anlatmaq lazımdır ki, dövlət tərəfindən onlara göstərilən xidmətlərin maliyyə mənbəyini məhz vergilər təşkil edir. Vergidən yayınmaya səbəb olacaq amillərdən biri də ölkəmizdə nağdsız ödənişlərin payının azlığıdır. Dünya təcrübəsini nəzərə alaraq nağdsız ödənişlərin genişlənməsinə səbəb olacaq aşağıdakı iki təsirli vasitənin tətbiq edilməsini təklif edirik:

- 1). **İstehlakçıların həvəsləndirilməsi:** müxtəlif iri xidmət və ticarət sektorlarında müəvəzilər kredit kartları ilə təmin etmək; plastik kartlarla ödəniş edənlərə endirimlər etmək; malların dəyəri plastik kartlarla ödənilərkən istehlakçılarıdan tutulan ƏDV-nin məbləği 2-3% həcmində azaltmaq; POS-terminalla ödəniş edənlər arasında uduş keçirmək və ya alınan mala, iş və xidmətə görə ödənilən ümumi məbləğin müəyyən faizni bonus şəklinə alıcılara geri qaytarmaq;
- 2). **Təsərrüfat subyektlərinin həvəsləndirilməsi:** POS-terminal əməliyyatları üzrə müəyyən dövrdə güzəştli mənfəət vergisinin alınması; daha az faizli ƏDV-nin tətbiqi; POS-terminal vasitəsilə olan dövrüyyənin sadələşdirilmiş verginin hesablanması zamanı müəyyən faizinin nəzərə alınmaması; POS-terminal vasitəsilə aparılan dövrüyyəyə görə komissiya haqqının ilkin dövrlərdə ləğv edilməsi, təsərrüfat subyektlərində post-terminaldan istifadə etmədiyi halda sərt cərimələr tətbiq etmək; nağd hesablaşmalara limit qoymaq.

Vergidən yayınma hallarının çox olduğu sahələrdən biri də əmək bazarıdır. Bu əmək müqavilələrinin bağlanmaması və ya qeyri-leqal məşğulluq ilə müşahidə edilir. Sual yaranır: nə üçün əmək müqavilələri bağlanmır? İşəgötürən tərəfidən əmək müqaviləsinin bağlanmamasına əsas səbəb əmək haqqı fonduna görə ödəməli olduğu icbari sığorta haqlarının ağırlığıdır. Hal-hazırda ölkəmizdə bu məbləğ işəgötürən müəssisə üzrə əmək haqqı fondundan 22% təşkil edir. Dünya təcrübəsində bu belədir: ABŞ-da - 19,51%, Qazaxıstanda - 11%, Türkiyədə 21,5% təşkil edir. Hesab edirəm ki, ölkəmizdə əmək haqqı fonduna tətbiq edilən bu məbləğ azaldılmalıdır. Digər tərəfdən isə əmək müqaviləsinin bağlanmasında işçi özü maraqlı olmalıdır. Çünki, mizdlü işçinin gələcək həyatının maddi təminatını məhz əmək müqaviləsi təmin edir. Bunun üçün mizdlə işləyən əhali kütləsi marifləndirilməlidir. Həmçinin dünya təcrübəsi göstərir ki, əmək bazarında məşğulluq və sosial problemlərin həllində həmkarlar ittifaqları işəgötürənlərə ən effektiv təsir imkanlarına malikdirlər.

Türkiyədə mizdlə işləyən 18-30 yaş arası gənclərə dəstək olmaq üçün işə başladıqları ilk 3 il ərzində əmək haqqından tutulan vergidən 25-30% güzəşt edilir. Ölkəmizdə bu təcrübəni regionlarda işləyən gənclərə tətbiq etmək olar. Bu halda gənclər regionda işləməyə də maraqlı olacaq və paytaxta iş dalınca gələnlər azalacaqdır, həmçinin gəlirlərin paytaxt və regionlar üzrə bərabər paylanması təmin olunacaqdır. İşəgötürənlərin həvəsləndirilməsi üçün isə yuxarıda göstərilən müddətə müəssisə üzrə əmək haqqı fondundan ödəniləcək icbari sığorta haqlarını 25-30% güzəştə getmək olar.

Əmək bazarında digər hal işəgötürənin işçi ilə əmək müqaviləsini bağlayıb onu rəsmiləşdirməməsidir. Bunun qarşısını almaq üçün təklif edirəm ki, Vergilər Nazirliyinin rəsmi internet sahifəsində axtarış bazasına “mizdlə işləyən vergi ödəyiciləri üzrə” bölməsi əlavə edilsin. Nəticədə mizdlə işləyən hər bir işçi həmin axtarış bazasından istifadə edərək rəsmi qeydiyyatla alınıb alınmadığını müəyyən edə biləcək.

Vergidən yayınmanın geniş yayıldığı sahələrin sırasına ticarət, ictimai iaşə və xidmət sahələri də daxildir. Bu sahələrdə vergi ödəyiciləri ikili mühasibatlıqdan istifadə edərək gəlirlərini, icarə haqlarını gizlədə bilirlər. Həmçinin ticarət obyektlərində satılan malın məbləği ya kassaya vurulmur yaxud azaldılaraq vurulur. İkili mühasibatlıqda bir mühasibatlıq sahibkarların özləri üçün digəri isə vergi orqanlarına təqdim etmək üçün aparılır. Bunlar arasında da böyük fərq olur. Təklif edirəm ki, icarə haqlarının gizlədilməsinin qarşısının alınması üçün təkə icarəyə götürən deyil icarəyə verən də cəzalanmalı, icarənin həqiqi məbləği bazar qiymətləri və gizli reydlər keçirilməklə müəyyən edilməlidir. Satılan malın məbləğinin kassaya vurulmasının təmin edilməsi üçün isə alıcılardan yaxşı vasitə yoxdur. Türkiyə təcrübəsinə əsaslanaraq aşağıdakı iki təklifi həyata keçirmək olar: Alıcı təyin edilmiş dövr ərzində çekləri toplayır və təyin edilmiş orqana təqdim edərək əvəzində **uduşlu lotoreyada** iştirak hüququ qazanır; yaxud alıcı təyin edilmiş dövr ərzində toplanan çekləri təyin edilmiş banka təhvil verir və əvəzində **kredit kartı** alır. Həmin kredit kartında isə təhvil verilmiş çeklərdəki ümumi məbləğin müəyyən faizi alıcıya qaytarılsın. Bu kartlardan yalnız nağdsız ödənişlərdə istifadə etmək mümkün olsun. **Nəticədə** bir tərəfdən ticarət sahəsində vergidən yayınma azalacaq, digər tərəfdən kredit kartında olan vəsaitin yalnız nağdsız ödəniş üçün istifadə edilə bilməsi alıcını nağdsız ödənişdən istifadə etməyə stimullaşdıracaq.

Hər ilin yekununda Vergilər Nazirliyi tərəfindən vergi qanun pozuntularına yol verməyən ən yaxşı şirkət və ən yaxşı sahibkar müsabiqəsi keçirilsin. Qaliblərə növbəti vergi ilində güzəştlər tətbiq edilsin. Məsələn, vergi güzəştləri, dövlət sifarişlərinin yerinə yetirilməsi üçün seçimdə güzəşt, kredit güzəştləri və s. Bu müsabiqə vergi ödəyicilərinin marağına səbəb olacaq və vergiləri vaxtında və pozuntulara yol vermədən ödəyəcəklər ki, növbəti vergi ilində güzəştlərdən istifadə hüququ əldə etsinlər.

GLOBAL FİNANSAL KRİZ SONRASI AVRUPA BİRLİĞİ ÜLKELERİ VE ADAY ÜLKELERDE BÜTÇE AÇIKLARI VE BORÇLANMADAKI DALGALANMALAR

Kamil GÜNGÖR

Afyon Kocatepe Üniversitesi

gungor72@hotmail.com

Afyon / TÜRKİYE

Avrupa Birliği gerek üye ülkelerden gerekse de aday ülkelerden sürdürülebilir bir ekonomik büyüme sağlamak ve krizlere maruz kalmamak için 1993'te Maastricht'de aldığı kararlarla bütçe açığı ve borçlanmanın GSYİH'nin belli bir oranını aşmaması kriterini getirmiştir. Yasal olarak bağlamasa da üye olmak için başvuruda bulunan ülkeler de (aday ülkeler-Hırvatistan, İzlanda, Makedonya, Karadağ ve Türkiye) kendilerini bu kriterlere uyma zorunluluğu hissetmektedir. Ancak 2007 sonrası başlayan global kriz hem Avrupa Birliği'ne üye ülkeleri hem de aday ülkeleri derinden etkilemiştir. Avrupa Birliği, üye ülkelerin Maastricht kriterlerini tekrar sağlayabilmeleri için 2016'ya kadar devam edecek olan bir takvim belirlemiştir. Zira 2009 yılında tüm dünyada etkisini gösteren küresel kriz, ülkelerin kamu açıklarını ve borç stoklarını önemli ölçüde artırmıştır. Krize karşı alınan önlemler sonucunda bazı gelişmiş ülkelerde borç stokları yüzde 100'ün üzerine bütçe açıkları da % 15'lere tırmanmıştır. Bu nedenle, kriz sonrası dönemde bozulan mali dengeleri yeniden sağlamak ve benzer durumların tekrar yaşanmaması için çeşitli önlemler almıştır.

Bir aday ülke olarak Türkiye'yi de durum yakından ilgilendirmektedir. Krizle birlikte başta Maastricht Kriterleri olmak üzere ekonomik kriterleri göz ardı edildiği bir Avrupa Birliği ortamı Türkiye'yi dezavantajlı duruma getirmemektedir. Üstelik kriz döneminde bütçe açığı, borçlanma gibi temel makro ekonomik verilerde Türkiye'nin pek çok üye ülkeden daha iyi bir performans göstermesi lehine bir pozisyon bile sağlamaktadır. Avrupa Birliği üyeleri ve aday ülkeler birlikte düşünüldüğünde en iyi performansı gösteren az sayıda ülkeden birisinin Türkiye olduğu dikkat çeker.

Küresel kriz 2008 ortasından itibaren Avrupa Birliği üyesi olmayan birçok gelişmiş ülkede kamu borçları ve bütçe açıklarında patlamaya yol açmıştır. Bu dönemde hükümetler kredi kurumlarının risklerini azaltmak üzere bunlara fon desteğinde bulunmuş ve talebi canlandırmak üzere programlarını uygulamaya koymuşlardır. Bütçe açığını kapatma çabaları ekonomide öncelikleri etkilemektedir. Bazı ülkeler kemer sıkma politikası uygularken, diğer bazıları daha düşük bir bütçe açığını yakalamak üzere ekonomiyi canlandırıcı politikalar izlemektedir.

Avrupa Birliği ülkelerinin kriz öncesi dönemde Maastricht kriterlerine esneklik ölçülerinde genelde uyduğu görülür. Krizin en yoğun olduğu 2009 yılında yükselen borç oranı, AB-27 için bu dönemden önce, küçük bazı aşımalar dışında % 60 kriterine uygun sonuçların ortaya çıktığı görülür. Ancak krizin en yoğun yaşandığı 2009 için ortaya çıkan % 73.6 oranının Maasrticht kriterleriyle izahı mümkün gözükmemektedir. Aynı oran büyük oranda aday ülkeler için de geçerli olduğunu ifade etmek gerekir. Bütçe açıkları da AB ülkeleri açısından Maastricht Kriterlerinin bir gereği olarak uyulması gereken mali disiplin araçlarından birisidir. AB-27 ve Euro Bölgesi (17 ülke) için bu dönemde bir sorun gözlemlenmemektedir. Bir başka deyişle 2009 yılı hariç diğer yıllarda % 3 kriterine uyulduğu görülür.

Uluslararası finansal kriz ve ekonomik durgunluk, vergi gelirleri üzerinde de olumsuz etkiler meydana getirmiştir. Bunun sonucu olarak ortaya çıkan bütçe açıkları, sadece mali sorunlara değil, aynı zamanda kamu harcamalarının artışına da yol açmıştır. Bunun bir sonucu olarak özellikle işsizlikle ve diğer sosyal sorunlarla mücadeledeki kamu harcamalarında meydana gelen yükselme, kamu kesimi borçlanma gereğini ortaya çıkarmıştır. Kriz doğal olarak vergi gelirlerinde azalmaya da yol açmış ve birçok hükümet krizle mücadele için mali sektöre geni^o desteklerde bulunmu^o ve bütçelere ekonomik i^olevleri üslenmesi için yeniden rol vermi^otir. Bazı ülkeler barış zamanlarındakinden farklı olarak GSMH'nin % 10'unu aşan bütçe açıklarıyla karşı karşıya kalmışlardır. Bu durum, finansal krizin ne kadar derin olduğunu göstermenin yanında, vergi gelirlerindeki dalgalanmalar dolayısıyla hükümetlerin bazı temel kamu harcamalarının finansmanında zorlanacağını işaretidir. Çalışma bu sorunlar ve analizleri ile ilgilidir.

KARMA (İŞLEM) MALİYET YÖNTEMİNİN TEMEL MALİ TABLOLAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Lale DEMİRLİOĞLU, Zühal SARI, Figen EMRE

Celal Bayar universiteti

laledemirlioglu@gmail.com

Manisa / TÜRKİYƏ

Küreselleşmenin etkisi birçok alanda olduğu gibi üretim sektöründe de kendini hissettirmektedir. Küreselleşme sonucu ortaya çıkan rekabet unsuru işletmeleri mamul üzerinde hakimiyet sağlama; yani eşsiz ürün ve hizmet sunma, mamulün satış fiyatını etkileme gibi birtakım konularda kısıtlamakta işletmelerin amaç ve hedeflerinde değişime yol açmaktadır. İşletmelerin rekabet üstünlüğü sağlamaya yönelik yaptıkları her türlü işlev günümüzde önemli bir işletme ihtiyacı olarak nitelendirilebilmektedir. Önceleri “çeşit bakımından az, miktar bakımından çok fazla üretim yapma” şeklindeki işletme amacı yerini, “ üretim için daha az zaman harcayarak daha kaliteli, daha fazla çeşidi içeren minimum maliyetli üretim yapma” ya bırakmıştır. Bununla birlikte rekabet unsurunun gün geçtikçe daha etkili bir şekilde işletme hayatına girmesi, işletmelerin maliyet kontrollerini daha da önemsemesini gündeme getirmiştir. Gerçek maliyet hesaplama yöntemlerinin kullanılması ile; mamul fiyatları doğru saptanabilecek, işletmeler esnek kar marjına hakim olabilecek dolayısıyla rakiplerle yarışılacak, karlı olmayan ürünler üretimden çekilebilecek, karlı olanlara yönelinebilecek, mali tablolar için önem arz eden stok kaleminin değerlendirilmesi daha etkin yapılabilir ve işletmeler iş yaşamında başarı sağlayarak ilerleyebilecektir.

İşletmeler için faaliyetlerini etkin bir şekilde sürdürebilmek çok önemlidir. Faaliyetlerde söz konusu olan etkinlik minimum maliyet maksimum gelir sonucu ortaya çıkmaktadır. Bilindiği gibi karı maksimize etmenin en olası yolu maliyet azaltımıdır. Mamul maliyetinin minimum olması doğru maliyet hesaplama yönteminin seçimine bağlıdır. Bu sayede, bir işletme kendi üretim sürecine uygun maliyet yöntemi kullanarak doğru ve güvenilir bilgiler elde edebilir ve bu bilgiler ile geleceğe yönelik etkin kararlar verebilir. Böylelikle işletmeler, verilen etkin kararlar vasıtası ile hem ulusal hem de uluslararası düzeyde rekabet edebilirliğini kanıtlayabilmektedir.

Üretilen mamullerin birim maliyetlerinin belirlenmesinde hangi yöntemin seçilmesi gerektiği işletmelerce daima bir sorun olarak ifade edilmiştir. Üretimin teknik özelliği dikkate alındığında, birim maliyetler işletmenin üretim tekniğine bağlı olarak sipariş maliyet, safha maliyet ve karma (işlem) maliyet yöntemlerinden birine göre hesaplanacaktır. Bilindiği gibi sipariş maliyet yöntemi, birbirinden farklı özelliklere sahip mamullerin birim maliyetlerinin ayrı olarak belirlenmesini sağlayan bir yöntemdir. Safha maliyet yöntemi ise, benzer mamullerin yığın olarak üretilmesi söz konusu olduğunda birim maliyetlerin hesaplanmasında kullanılan yöntemdir. Karma (İşlem) maliyet yöntemi ise safha ve sipariş maliyet yöntemlerinin bir arada kullanılması sonucu birim maliyetlerin belirlenmesinin sağlayan yöntemdir. Başka bir deyişle, karma maliyet yöntemi, belirli bir üretim sürecine kadar benzer özellik içeren sonrasında kendine özgü farklı üretim işlemlerine tabi tutulan birbirinden farklı mamullerin birim maliyetlerinin hesaplanmasında kullanılan bir yöntemdir.

Bu çalışmanın amacı, mamul birim maliyetinin oluşum sürecini tespit etmek ve üretim tekniğine göre işletme için en uygun olan maliyet hesaplama yöntemini belirlemek, karma maliyet yönteminin tanıtılıp benimsenmesine yardımcı olmaktır. Çalışmada farklı tip mamul üretimi yapan bir işletmeden elde edilen veriler ışığında karma maliyet yönteminin

özel bir şekli olan işlem maliyet yöntemi uygulaması yer almaktadır. Ayrıca söz konusu çalışmada birim maliyetlerin geleneksel maliyet yöntemleri olarak ifade edilen Safha Maliyet Yöntemi, Sipariş Maliyet Yöntemi ve Karma Maliyet Yöntemleri kullanılarak hesaplaması yapılacak ve her bir yöntemin mali tablolar üzerinde yarattığı etki değerlendirilecektir. Çalışma için veri sağlayan işletme mamul maliyetlerini hesaplarken sipariş maliyet yöntemini kullanmaktadır. Uygulamada, ilk olarak işletmeden elde edilen verilerle sipariş maliyet yöntemine göre, sonrasında safha ve sipariş maliyet yöntemlerinin karması olarak da ifade edilen işlem maliyet yöntemine göre mamullerin birim ve toplam maliyetleri hesaplanacaktır. Daha sonra ortaya çıkan sonuçlar özet olarak hazırlanmış bilanço ve gelir tablosu açısından değerlendirilecektir.

ADLİ MUHASEBECİLİK VE AZERBAYCAN'DA ADLİ MUHASEBECİLİK MESLEĞİNE İLİŞKİN BİR DEĞERLENDİRME

Murat SERÇEMELİ, Ersin KURNAZ

Atatürk Üniversitesi
murat.sercemeli@atauni.edu.tr, ekurnaz@atauni.edu.tr
Örzurum / TÜRKİYƏ

Elsever İBADOV

Qafqaz Üniversitesi
eibadov@qu.edu.az
Bakı / AZƏRBAYCAN

Bilgi teknolojisindeki hızlı gelişim işletmelerin işlem hacminin artmasına ve faaliyetlerinin giderek daha karmaşık hale gelmesine neden olmuştur. Bu da işlenen suçların, yapılan hile ve usulsüzlüklerin yöntem ve tekniklerini değiştirmiştir. Dolayısıyla bu durum başta işletmeler olmak üzere faaliyet gösterdikleri piyasaları, ülke ekonomisini ve hızla globalleşen dünya ekonomisini de tehdit eder duruma getirmiştir. Ayrıca yatırımcıların da güveninin giderek azalmasına neden olmuştur. Beyaz yakalı suçlar olarak nitelendirilen bu hile ve usulsüzlüklere üst düzey yöneticilerinin de karışmış olması bu güvenin azalmasında çok büyük bir etkidir.

Yeni tekniklerle işlenen suçların, yapılan hile ve usulsüzlüklerin ortaya çıkarılmasında mevcut alt yapının yetersiz olması araştırmacıları özellikle denetim alanına yöneltmiştir. Bu süreçte meydana gelen en önemli gelişmelerden birisi de adli muhasebecilik mesleğidir. Adli muhasebe kavramıyla ilgili olarak literatürde kabul görmüş tanımlara göre; Orjinal adıyla “Forensic Accounting” olarak tanımlanan ve dilimize “*adli muhasebecilik*” olarak çevrilen bu kavram, mali suçların tespit ve takibinde muhasebe bilgi ve tekniklerinden yararlanılmasını konu edinen bir uygulama alanıdır. Bu uygulama alanı işletmenin mali nitelikteki işlemlerinin gerçeğe uygun olarak kayıt edilmesi, izlenmesi, planlanması, mali analizleri, ticari defter ve belgelerin tutulması ve saklanması, birleşme ve devralmaların değerlendirilmesi gibi çeşitli konuları kapsar. Adli muhasebe hukukla muhasebe arasında bir bağ kurarak özellikle iktisadi ve mali faaliyetler kapsamında ortaya çıkan suç, hile ve usulsüzlüklerin tespit edilmesi ve önlenmesine ilişkin başlatılan hukuki süreçte etkin bir role sahiptir. Kısaca adli muhasebeyi mali nitelikteki verilerin analizinin dedektifliği olarak tanımlayabiliriz.

Yapılan araştırmalar sonucunda özellikle son yıllarda dikkat çeken adli bilimlerin, suçluların tespit edilmesinde yapılan hile ve yolsuzlukların gün ışığına çıkarılmasına önemli katkı sağlayabileceği anlaşılmıştır. Bu bilimlerden birisi olan adli muhasebe, birçok işletmeyi etkileyen ve çok sayıda yatırımcının mağdur olmasına sebep olan hileli işlemlerin tespit edilmesine ve bu işlemleri önleyebilecek yöntemlerin geliştirilmesine katkı sağlayarak günümüzde önemli bir bilim dalı durumuna gelmiştir. Toplumdaki pek çok grup, sosyal sorumluluk, mali raporlamayla ilgili güvence sağlama ve hileli işlemleri tespit etme ve önleme konularında muhasebecilerden daha aktif bir rol üstlenmelerini beklemektedir. Muhasebecilerin bu konularda daha aktif bir rol üstlenebilmeleri ise özellikle sağlam bir muhasebe bilgisinin yanında, denetim, risk değerlendirme, hile denetimi bilgisi ve hukuki çevreyle ilgili temel bir bilgi setine sahip olmalarını zorunlu kılmaktadır. Muhasebecilerin kendilerinden beklenen bu sorumlulukları yerine getirebilmeleri için aldıkları eğitim müfredatının ortaya çıkan bu skandalları çözebilecek denetim yöntemlerini içerecek şekilde düzenlenmesi gerekmektedir.

Adli muhasebenin önemini fark eden başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere, bazı gelişmiş ülkeler adli muhasebe eğitimi için gerekli altyapı çalışmalarını tamamlayarak bu konuda uzmanlar yetiştirebilir duruma gelmiştir. Azerbaycan'da ise adli muhasebenin önemi yeterince fark edilememiş, adli muhasebe eğitimi ile ilgili herhangi bir alt yapı çalışmasına henüz başlanmamıştır. Günümüzde işlenen suçların, yapılan hile ve yolsuzlukların niteliğine baktığımızda adli muhasebe mesleğinin bir ihtiyaç olarak kabul edilmesi gerçeği artık göz ardı edilmemelidir. Bundan hareketle, Azerbaycan'da henüz bu ihtiyacı karşılayacak düzeyde bir eğitim faaliyeti içine girilmemesi ve bu alanda yeteri kadar çalışma bulunmaması, bu alanda yapılacak olan çalışmaların Azerbaycan'da adli muhasebe eğitiminin geliştirilmesine ve hukuki alt yapısına katkı sağlayacağı önemli bir gerçektir.

Sonuç olarak, gelişmiş ülkelerde yaygın bir uygulaması olan adli muhasebenin kavramsal çerçevesinin anlatıldığı bu çalışmada, bu mesleğin önemine dikkat çekilmiş ve Azerbaycan'da adli muhasebecilik mesleğinin geliştirilmesi adına gerekli eğitim alt yapısının oluşturulması için farkındalık meydana getirilmeye çalışılmıştır. Bunun için de bu konuyla ilgili akademik çalışmaların artırılması, eğitim müfredatının da bu konuları içerecek şekilde gözden geçirilmesi gerekmektedir.

MÜƏSSİSƏLƏRƏ DÖVLƏT DƏSTƏYİ: İNVESTİSİYA VERGİ KREDİTİ

Rəşad ŞAMİLOV

Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası

docent525@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasında əsas kapitala investisiya qoyuluşunun artım sürəti postsovet məkanındakı bütün ölkələrindəki analoji artım sürətlərindən yüksəkdir. Belə ki, 2000-ci ilə nisbətən 2011-ci ildə əsas kapitala investisiya qoyuluşunun artım sürəti cəmi MDB ölkələri üzrə 2,7 dəfə (274%), Azərbaycanda 14,4 dəfə (1440%), Rusiya Federasiyasında 2.4 dəfə (244%), Ermənistanda 3,3 dəfə (333%) və c. artmışdır. Təbii ki, bu ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının da sürətlə böyüməsinin başlıca amillərindəndir. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, ölkə iqtisadiyyatının bəzi sahələrində əsas kapitala investisiya qoyuluşları bəzi səbəblərdən çox aşağı səviyyədədir. Məsələn, təqribən 20 il bundan əvvəl Respublikanın neft-maşınqayırma sənayesi neft hasilatı sənayesindən sonra ölkəyə valyuta daxilolmalarında ikinci yeri tuturdu. Bu gün Azərbaycan neft-maşınqayırma sahəsi müəssisələrində əsas kapitala investisiya qoyuluşları demək olar ki, həyata keçirilmir.

Bəzi bu kimi sahələrdə müəssisələrin inkişafını dəstəkləmək üçün dövlət müəyyən alətlərdən istifadə edə bilər.

Belə ki, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş vergilərin və yığımların ödənilməsi üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi mexanizmlərində, vergilərin (yığımların) müəyyən edilmiş müddətinin daha gec müddətə keçirilməsi imkanı nəzərdə tutulmuşdur. Bu imkan müəyyən möhlət vermək yolu ilə həyata keçirilir. Vergilərin ödənməsi üzrə möhlət vergi ili ərzində 1 aydan 9 ayadək uzadıla bilər və həmin müddət ərzində vergi ödəyicisinə faizlər hesablanmır.

Azərbaycan Respublikası Vergi məəcəlləsinin 85.61. və 85.62. alt maddələrində vergilərin ödənməsi üzrə möhlət aşağıdakı hallarda verilir:

- təbii fəlakət və digər qarşısıalınmaz qüvvə nəticəsində vergi ödəyicisinə zərər dəydikdə;
- verginin birdəfəyə ödəyişi təqdirdə vergi ödəyicisinin iflası uğramaq təhlükəsi olduqda.

Vergilərin ödənilmə müddətinin dəyişdirilməsi mövcud olan öhdəliyi ləğv etmir və yeni vergi öhdəliyi yaratmır. Vergi öhdəliyinin yerinə yetirilməsi müddətinin uzadılması üçün vergi ödəyicisi yazılı şəkildə əsaslandırılmış və onun tərəfindən vergi öhdəliyinin yerinə yetirilməsi üçün müvafiq girovun və ya zəmanətin verildiyini özündə əks etdirən müraciətini vergi orqanına göndərir.

Vergilərin ödənilmə müddəti cəmi ödəniləcək vergi məbləğinə yaxud onun bir hissəsinə aid edilə bilər. Daha baha başa gələn bank kreditləri fonunda vergilərin ödənilməsi üzrə möhlət verilməsi, müəssisələrin döviyyə kapitalını artırması və ya əsas kapitalı investisiyalaşdırması üçün maliyyə resurslarını artırmaqda daha cazibədar alət ola bilər.

Bir sıra ölkələrin (o cümlədən, Rusiya Federasiyasının) vergi məəcəllələrində “investisiya vergi krediti” nəzərdə tutulur ki, bu müəssisələrə istehsalı genişləndirmək, yeni texnika və texnologiyaları tətbiq etmək və s. üçün imkan yaradır.

İnvestisiya vergi krediti (İVK) müəssisələrə aşağıdakı hallardan heç olmasa birinin mövcudluğu zaman verilir:

- müəssisədə elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işlərinin və ya öz istehsalının texnika ilə yenidən silahlandırılması-nın həyata keçirilməsi (o cümlədən, əlillər üçün iş yerlərinin yaradılması);
- müəssisənin tətbiqi və ya innovasiya fəaliyyətini həyata keçirməsi, o cümlədən, yeni texnologiyaların yaradılması və ya tətbiq edilən texnologiyaların təkmilləşdirilməsi, yeni xammal və material növlərinin yaradılması;
- bu müəssisənin xüsusi əhəmiyyətə malik sosial-iqtisadi sifarişi yerinə yetirməsi və ya əhaliyə mühüm əhəmiyyətli xidmətlə göstərməsi zamanı. İVK mənfəət vergisi, əmlak vergisi və torpaq vergisi ödəyicilərinə verilə bilər.

İnvestisiya vergi krediti haqqında vergi orqanları ilə müqavilə bağlanmalı və bu müqavilədə vergi ödənişlərinin azaldılması qaydaları, kreditin məbləği (kreditin veriləcəyi vergi göstərilməklə), müqavilənin fəaliyyət müddəti, kredit məbləği üzrə hesablanan faizlər, kredit məbləğinin və hesablanan faizlərin ödənməsi qaydası, girov predmeti olan əmlak üzrə sənədlər, tərəflərin cavabdehliyi, kredit müddətində avadanlıq və ya başqa əmlakın digər şəxslərə satılması və ya ötürülməsinə icazə verilməməyini ön görə qaydalar öz əksini tapmalıdır.

Adətən bu kreditlərə faizlər Mərkəzi Bankın yenidən maliyyələşdirmə stavkasının 1/2-dən az, 3/4-dən çox olmur və bu da bank kreditləri ilə müqayisədə müəssisələr üçün daha güzəştli şərait yaradaraq, əlverişli investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinə həvəsləndirir.

Bu prosesdə dövlət kreditor kimi çıxış edir, borc alan isə vergi ödəyicisidir. Cari vergi ödənişləri kreditə çevrilir və borc alan onu faizi ilə birlikdə kreditora ödəyir. Bu zaman bank kreditləri alınan zaman olduğu kimi pul vəsaitlərinin kreditordan - borc alana real hərəkəti baş vermir.

Ümumiyyətlə, investisiya vergi kreditinin məqsədli istiqamət prinsipi nəzəri olaraq, kapital qoyuluşunu həyata keçirən müəssisələrin investisiya fəaliyyətini dəstəkləməkdir.

Əsas kapitala investisiyalar üçün dövlət dəstəyinin fəallaşdığı bir dövrdə Vergi Məcəlləsində “investisiya vergi kreditinin” nəzərdə tutulması, onun potensialının ilk növbədə emalədici istehsal sferalarına yönləndirilməsi digər dövlət tədbirləri ilə qarşılıqlı əlaqədə bu sahələrin daha sürətlə inkişaf etmələrinə və bütövlükdə iqtisadi artımın daha yüksək olmasına imkan verir.

Bu sahələrə neftməşinqayırma, tekstil sənayesi, kənd təsərrüfatı sahələri və s. aid edilə bilər. İnvestisiya vergi kreditlərinin verilmə şərti isə vergi borcunun olmamağı, biznes-planın və investisiya layihəsinin olmasıdır.

Bu baxımdan, dövlətin dəstək tədbirləri kimi, investisiya vergi kreditinin verilməsi mexanizminin müasir iqtisadi situasiyaların ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması xüsusi kapitalın öz istehsallarını texniki cəhətdən yenidən silahlandırmaya, müəssisədə innovasiya fəaliyyətinin gücləndirilməsinə həvəsləndirəcəkdir.

ALTERNATİF FİNANSMAN ARACI OLARAK SUKUK

Şəhriyar MUXTAROV, Elvin MƏMMƏDOV

Qafqaz Universiteti

smuxtarov@qu.edu.az, ememmedov1@qu.edu.az

Bakı / AZƏRBAYCAN

Son Finansal Krizdən sonra dünyada ortaya çıkan çalkantılı ekonomik durum alternatif finansman araçları tartışmalarının önemli ölçüde artmasına neden olmuştur. Krizde önemli bir performans göstererek ciddi bir sıçrama yaşayan İslami Finans Piyasası bu tartışmaların odak noktası haline gelmiştir. Faizsiz bir finansal araç olarak son devirlerde uygulama alanı bulan sukuk, İslami finansman modelinin önemli parçalarından birini oluşturmaktadır. Bu yöntem esas olarak faizli sistemdeki "menkul kıymetleştirme" işlemlerine alternatif olarak geliştirilmiştir.

Sukuk Arapça "Sak" kökünden gelmektedir. Sak, kelime anlamı olarak sertifika veya vesika anlamlarını kapsamaktadır. Sukuk ise sak'ın cemisi (çoğulu) olduğundan saklar, sertifikalar anlamına gelir. Arap piyasalarında vono ve tahvil için senet kelimesi kullanılırken islami tahvil olan Saklar için ise "Sukuk" kelimesi kullanılmaktadır. Bu çerçevede, sukuk faiz ödemeyi veya faiz masrafı yüklemeyi yasaklayan İslâm hukuku prensiplerine uyan menkul kıymetlerdir. En basit şekliyle sukuk bir varlığa sahip olmayı veya ondan yararlanma hakkını göstermektedir. Sukukta yer alan hak-iddia sadece nakit akışı hakkı değil aynı zamanda mülkiyet hakkıdır. Bu, sukuku geleneksel tahvillerden farklılaştırmaktadır. Geleneksel tahviller faiz taşıyan menkul kıymetlerden oluşurken, sukuklar temel olarak varlık sepetinde sahiplik hakkından oluşan yatırım sertifikalarıdır.

Sukuk sistemini anlamak için Varlığa Dayalı Menkul Kıymet (VDMK) sistemini daha iyi incelenmesi gerekmektedir. VDMK sisteminde alacak portföyüne sahip olan şirket, bu portföyü özel amaçlı şirkete (Special Purpose Vehicle/*SPV*) satmaktadır. Bundan sonra ise SPV portföyü menkul kıymete dönüştürmektedir. Bu aşamada yatırım bankaları da bu kıymetlerin yatırımcılara satılmasına aracılık etmektedirler. Sukuk sisteminde de, elle tutulur, gerçek ticari ilişkilerden doğan alacakların (örneğin kâr-zarar ortaklığı) veya finansal kiralama sözleşmesinden doğan alacakların varlığa dayalı olarak menkul kıymetleştirilmesi söz konusu olduğundan, sukuk varlığa dayalı tahvil olarak da adlandırılabilir.

Dünyada birçok ülkede, özellikle de Körfez ülkeleri ve Malezya'da uygulama alanı bulmuş olan sukuk'a artan ilgi onu faizsiz finans sisteminin içinde önemli yer bulmasını sağlamıştır. Faizsiz tahvil olarak da nitelendirilen bu finansman aracının uygulamada farklı türlerine rastlanmaktadır. Ulusal ve uluslararası sermayenin ekonomilere kazandırıldığı bu yöntemde, uygulanan türlere göre getirilen kurallar da ortaya çıkması muhtemel kargaşa ve belirsizlikleri önlemektedir. Uzun vadeli tasarruflar için ideal bir yatırım aracı olan sukukun, zaman içinde yeni modellerinin geliştirilmesi mümkündür.

Sukuk piyasası henüz tam anlamıyla gelişimini tamamlamamıştır. Buna rağmen sukuk, son zamanlar büyüme için devletlerin ve finansman desteği sağlamak için büyük şirketlerin başvurdukları finansal araçlardan biri haline gelmiştir. Bu kapsamda, Batı ülkeleri de başta Körfez sermayesi olmak üzere İslami finansman modeli çerçevesinde sunulan fonların kendi sermaye piyasalarına akmasını sağlamak için sukuk ihraçlarını etkin bir şekilde kullanmaktadırlar.

Ülkemizdeki sukuk ihraçlarının Türkiye'de olduğu gibi faizli borçlanma araçlarına benzer şekilde, özel sektör ve kamu sektörü olmak üzere iki ayrı biçimde düzenlenmesi mümkün olabilir. Özel sektör ihraçlarına ilişkin olarak Menkul Kıymetler Üzere Devlet Komitesi tarafından gerekli yasal düzenlemeler yapılmalıdır. Ayrıca, Katılım Bankalarının kurulması ve bununla ilgili de yasal düzenlemelere ihtiyaç duyulmaktadır. Kamu sektörünün yapacağı ihraçlar için Maliye Bakanlığı tarafından bir yasal düzenleme yapılması gerekmekte olup, yapılacak düzenleme ve ardından gelecek kamu sukuk ihraçları, özel sektör sukuk ihraçlarının artmasına ve yardımcı olacaktır. Ayrıca bu durum İslami finansman modeli çerçevesinde sunulan fonların ülkemize yönelmesine önemli bir katkı sağlayacaktır.

Bu çalışmada, İslami finansman yöntemi olan sukuk, mahiyeti itibarı ile incelenerek dünya piyasalarındaki yeri ve önemi üzerinde durulacaktır. Ayrıca, sukuk'un Azerbaycan'da uygulanabilirliği ve uygulanması durumunda ülke ekonomisine sağlayacağı faydalar irdelenecektir.

FAİZSİZ BANKÇILIQ VƏ AZƏRBAYCAN

Türkel LAZIMZADƏ

Qafqaz Universiteti

Lazimzade@gmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Bu mövzunu seçməkdə əsas məqsədim Azərbaycanda faizsiz bankçılığın inkişafına az da olsa töhfə verməkdir. Çünki Azərbaycanda faizsiz bankçılıq və islami prinsiplərlə işləyən qurumlar haqqında həm elmi səviyyədə, həm də cəmiyyət arasında çox az məlumat var. Həmçinin bu sahədə nəzəri və praktiki olaraq da görülmüş işlər yox deyiləcək qədər azdır.

Buna baxmayaraq Azərbaycanda faizsiz prinsiplər əsasında işləyən müəssisələrin inkişafı üçün kifayət qədər əlverişli şərait var, lakin bu prinsiplərin tətbiq oluna bilməsi üçün əvvəlcə bunun mümkünlüyünün nəzəri olaraq göstərilməsi lazımdır. Bu məqalədə də əsas məqsəd sırf bu prinsiplərlə işləyən qurumların Azərbaycan iqtisadiyyatında tətbiqi imkanlarının göstərilməsi, iqtisadi inkişafa verəcəyi töhfələrdən bəhs edilməsi və gələcək perspektivlərinin müzakirə olunmasıdır. Düzdür, Azərbaycanda əvvəllər İslami prinsiplərlə işləyən maliyyə qurumları olub, amma bugünkü günümüzə bunlar heç də ürək açan səviyyədə deyil. Bu məqalədə mən faizsiz bankçılıq haqqında qısaca məlumat verib, faizsiz ticarətin yaranma tarixindən, faizsiz bankların təşkili və təkamülündən və işləmə prinsipindən bəhs edəcəm. ***Mövzuda diqqət çəkmək istədiyim əsas yer isə Azərbaycanla bağlı olan hissəsidir.***

Azərbaycanda olan real vəziyyəti dəyərləndirib bu barədə fikir və təkliflərimi bildirəcəm. Bu gün bu suallarla tez-tez rastlaşıq: Azərbaycan banklarının niyə çox az hissəsi faizsiz kredit verir, niyə Azərbaycanda İslam prinsipləri ilə işləyən bank yoxdur və s. Bu səbəbdən cəmiyyət də bu barədə məlumatlandırılmalıdır.

Bu gün Azərbaycanda belə bir bankın yaradılmasına çox ehtiyac var və şərtlər də uyğundur. Düzdür Azərbaycanda 1988 –ci ildə yaradılan “Kövsər Bank” ASC faizsiz bank kimi fəaliyyət göstərir, amma o Azərbaycanda digər banklarla müqayisədə çox geridə qalır. Əsas ehtiyac olan məsələ isə bu kimi bankların bu gün ölkəmizdə fəaliyyət göstərməsinə nail ola bilməkdir. Bunun üçün nə edə bilərik, əlimizdə olan potensial nədir bütün bunları dəyərləndirib ölkəmizdə bu sistemin qurulmasına cəhd etməliyik. İnanıram ki, bu mövzu bu sahəyə diqqətin artırılmasına az da olsa köməklik göstərəcəkdir. Bu cür banklara bütün dünya ölkələrində ehtiyac duyulur, əsasən də belə banklar İEOÖ-də qurulmalıdır, çünki bu həmin ölkələrdə fəaliyyət göstərən bütün sahibkarlarda xüsusilə kiçik və orta həcmli sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlarda böyük stimula yaradacaqdır. Bu səbəbdən də bu mövzu çox aktualdır və ən çox üstündə dayanılması gərəkən məsələlərdən biridir.

Faizsiz əməliyyatların yaranma tarixi də çox qədimə gedib çıxır. Bir çox mənbələr borc faizinin qədim Şumerlərdə yarandığını iddia edir (e.ə. 2800-1900). Bununla yanaşı qədim Xett, Harapp və Krit-miken mədəniyyətlərində borc faiz münasibətlərinə demək olar ki, rast gəlinmir. Borc faizləri sonralar qədim finikiyalılara, onlardan sonra isə Roma və Yunanıstana, daha sonra isə digər qədim dövlətlərə keçdi. Bu gün dünya banklarına nəzər yetirdikdə də onların aralarında kifayət qədər faizsiz kredit verən bankları görmək olur və bu banklar heç də digərlərindən geri qalmırlar. İlk dəfə 1978-ci ildə S.Ərəbistanında İslam Bankları Assosiasiyası yaradılmışdır. İlk faizsiz bank Misirdə Mit Qamr Rural Saving bank oldu. 1975-ci ildə isə Cəddədə İslam İnkişaf Bankı (IDB) quruldu. Statistik məlumatlara əsasən dünyada hazırda 135-dən çox müəssisə faizsiz fəaliyyət göstərir və hər il dünyada 1000 ən yaxşı bank arasında 89 faizsiz bank yer almaqdadır ki, bunlar isə təkcə İslam ölkələrində qurulanlardır. Bu gün bir sıra ölkələrdə faizsiz bank yaradılmışdır. Onlardan İngiltərəni, Pakistanı, Türkiyəni, Malayziyanı, İndoneziyanı, İranı, Fransanı, Almanıyanı, İsveçrəni və s. misal göstərmək olar. Təkcə 2000-ci ilə kimi 200-ə yaxın İslam Maliyyə Təşkilatları yaradıldı ki, onların 40%-i Şərqdə, 20 %- Afrikada, 40%-i isə Amerika və Avropada idi.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA KİÇİK BİZNES SAHƏSİNİN MALİYYƏSİNİN MAHİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Ümmühəbibə QƏLƏNDƏROVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı / AZƏRBAYCAN

İqtisadi inkişafın müasir mərhələsində maliyyə münasibətlərinin əhatə dairəsi genişlənmiş və iqtisadi istehsalın bütün sahələrinə əhatə etmişdir. Hazırda maliyyə öz fəaliyyət istiqamətlərini yeniləşdirmişdir. Buna görə də istehsal, mübadilə, istehlak və bölgü münasibətləri təkcə dövlət xətti ilə deyil, həm də və özəl sektor vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Kiçik biznesin inkişafı iqtisadiyyatın sağlamlaşdırılması üçün əlverişli şərait yaradır: rəqabət mühiti inkişaf edir; fəal strukturun yenidən qurulması həyata keçirilir; istehlak sektoru genişlənir. Kiçik müəssisələrin inkişafı bazarın xidmətlər və əmtəələrlə təchizatının yüksəlməsinə, ixrac potensialının çoxalmasına, yerli xammal resurslarından daha yaxşı istifadə edilməsinə gətirib çıxarır.

Kiçik biznes maliyyəsi ümumi maliyyənin tərkib hissəsi olduğu üçün milli gəlirin ilkin və yenidən bölgü münasibətlərini özündə əks etdirir. Kiçik biznesin inkişafının əhəmiyyəti inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən məlumdur. Məsələn, Almaniyada dövlət kiçik müəssisələr üçün hər gün orta hesabla 4 milyard marka subsidiya ayırır. ABŞ konqresində kiçik bizneslə iki komitə məşğul olur, başda kiçik biznesin inkişafı idarəsi durur, hər bir ştatda regional bölmə mövcuddur və hər bir bölmədə təxminən 30-40 mütəxəssis çalışır. Kiçik müəssisələrin həm kəmiyyətinin, həm də keyfiyyətinin yüksək olduğu Yaponiyada isə bazar dövlət dəstəyi olmadan inkişaf edə bilməyən kiçik müəssisələr qrupu ayrılmışdır.

Müxtəlif dünya ölkələrində kiçik biznes subyektlərinin müəyyən olunması müxtəlif meyarlara əsasən aparılır. Azərbaycan Respublikasında isə kiçik biznes subyektlərinin müəyyən olunmasında əsasən iki göstərici nəzərə alınır. Bunlardan biri müəssisədə çalışanların sayı və illik maliyyə dövriyyəsinin həcmidir. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq onda belə bir nəticəyə gəlik ki, biznes maliyyəsinin mahiyyətinin öyrənilməsi olduqca vacibdir.

Azərbaycan Respublikasında kiçik biznes sahələrinin inkişafına xüsusi əhəmiyyət verir. Bu sahədə bir çox iqtisadi layihələr işləniş hazırlanmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, kiçik biznesin inkişafı üçün lazımı olan resursların mövcudluğu, bu sahədə maliyyə resurslarının düzgün idarə olunması ilə düz mütənəsiblik təşkil etmir.

Maliyyə resurslarının kiçik biznesə yönəldilməsi mənbələrinə dövlət vəsaitləri, bankların, investisiya fondlarının və maliyyə bazarının digər iştirakçılarının vəsaitləri aid edilir. Kreditlərin alınmasında kiçik müəssisələr çox böyük çətinliklərlə qarşılaşdıqları üçün kiçik biznesə dövlət dəstəyi proqramı hazırlanaraq həyata keçirilir.

Kiçik biznes əsasən daxili mənbələr hesabına, müəssisənin gəlirləri, sahibkarın şəxsi vəsaiti hesabına maliyyələşdirilir. İnkişaf etmiş bazar münasibətləri şəraitində kiçik biznes subyektləri üçün digər bir mənbə rolunu bank kreditləri oynayır. Bu kreditlərin alınması prosesi dövlətin dəstəyi ilə mümkündür.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında kiçik müəssisələrin daxili mənbələr hesabına maliyyələşməsi olduqca çətinidir. Belə ki, sahibkarların fikrincə müəssisənin vəziyyəti pisləşdikcə onun maliyyələşməsində baş verən problemlər özünü daha qabarıq büruzə verməyə başlayır. Bu sahədə kiçik biznesə ayrılan bank kreditləri minimum səviyyədədir. Hal-hazırda biznesinə qısa və orta müddətli kreditlər cəlb etmək istəyən sahibkarların sayı azalmışdır. Buna səbəb, bankları bu sahəyə kredit verməkdə maneələr yaratmasıdır. Bankları kreditləri geri qaytarılması üçün qoyulan zəmanət qane etmir. Sahibkarların böyük faizini isə, kredit müddətinin qısa olması və girov tələb edilməsi kreditlərdən çəkindirir. Məhz bu baxımdandır ki, xüsusi sahibkarlıq bankları üçün riskli sahə sayılır.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının quruluşunun formalaşmasının müasir mərhələsində, iqtisadiyyatın müxtəlif sferalarında eyni vaxtda iri, orta və kiçik müəssisələr, həmçinin şəxsi və ailə əməyində əsaslanan müəssisələr fəaliyyət miqyasını genişləndirmək məqsədi ilə kiçik biznes sahəsinin maliyyə resurslarında düzgün, səmərəli istifadə olunması üçün bu sahəyə dövlət tərəfindən güzəştlərin yeni mərhələsi işlənilib hazırlanması labüd hal sayılır.

Dedicated to the 90th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE ON YOUNG RESEARCHERS

25-26, April 2013, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION I

4. Public Administration

DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aliyə ƏSƏDZADƏ

Qafqaz Universiteti

Aliye.asadzade@gmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Həyat bir yerdə dayanmır, daim inkişaf edir, qarşıya yeni problemlər, yeni vəzifələr çıxır, təbii ki, onları həll etməyin yeni, daha təkmil metodlarını, yeni üsul və yollarını tapmaq, işləyib hazırlamaq lazım gəlir. Bunun üçün mövcud sistemlərin idarəetməyə ehtiyacı vardır. İdarə olunmayan (daxildən və ya xaricdən) sistemin olması qeyri-mümkündür. İdarəetməyə insan fəaliyyətinin bir növü kimi – insanların insanlar tərəfindən idarə olunması kimi yanaşılır. Bütün idarəçilik növləri içərisində ən mürəkkəbi və çox şaxəlisi məhz dövlət idarəçiliyidir.

Dövlət idarəçiliyi cəmiyyətin idarə olunmasının mühüm formalarından biridir. Dövlət idarəçiliyinin onu başqa idarəetmə formalarından fərqləndirən bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Burada önəmli faktorlardan biri də dövlət hakimiyyətinin düzgün istiqamətdə qurulması və fəaliyyət istiqamətlərinin perspektivli bir şəkildə idarə olunmasıdır. Dövlət hakimiyyəti qərarlar qəbul etmək və onları həyata keçirməyə qadir istiqamətverici və təşkilədi bir qüvvədir. Lakin hakimiyyətlə idarəçiliyi də eyniləşdirmək olmaz. Belə ki, əgər mükəmməl idarəçilik sistemi olmazsa, təkcə güclü dövlətçiliyin olması ilə iş keçməz. Çünki belə olduğu halda bir çox müəyyən olunmuş iqtisadi və siyasi vəzifələr yerinə yetirilməmiş qala bilər. Odur ki, güclü dövlətin olması ilə yanaşı səmərəli idarəçiliyin olması da çox vacibdir.

İdarə etmək üçün dövlətçilik işini yaxşı bilmək, öz fəaliyyətində dövlətçi kimi, əsl dövlət adamı kimi hərəkət etmək, yüksək məənvi-əxlaqi keyfiyyətlərə malik olmaq gərəkdir. Dövlətçilik təkcə cəmiyyətin nailiyyəti yox, həm də inkişafının göstəricisidir, həm də ideologiyasını, ictimai, siyasi və mədəni yönümünü müəyyən edir, dövləti inkişafa, onun müdafiəsinə, cəmiyyətin siyasi təşkilinin təkmilləşdirilməsinə istiqamətləndirilir. İdarə edən elita daim xalqın mənafeyinin keşiyində durmalı, ona xidmət etməli, mülki elita isə hakimiyyətdən asılı olmamalı, hakimiyyətə təsir etmək imkanlarını həmişə saxlamalıdır.

Dövlət idarəçiliyinin əsaslarını bilmək fundamental və həm də geniş profilli təhsilin zəruri tələblərindən biridir. Məhz buna görə də dövlət idarəçiliyi və yerli özünüidarə sahəsində mütəxəssislər hazırlanması işinə xidmət edən tədris fənnləri içərisində dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu mövzu ətrafında apardığım tədqiqat işində dövlətin idarə edən sistem kimi formalaşması, inkişafı, idarəetmə posesi və sistemi, bunun fəaliyyətindəki problemlər və inkişaf perspektivləri önə çəkilmişdir, dövlət idarəetməsinin hüquqi əsasları göstərilmişdir. İlk növbədə dövlətə, dövlət idarəçiliyinə onun yaranması və inkişafı nöqteyi-nəzərdən baxılmışdır. Burada dövlət və dövlət idarəçiliyi haqqında baxışlar və yanaşmalar öz əksini tapmışdır. Bundan başqa dövlət idarəçiliyinə sistemli xarakter verilmiş və bu cəhətdən təhlil olunmuşdur. Dövlətin və dövlət idarəetməsinin funksiyaları açıqlanmış, cəmiyyətin və dövlətin inkişafında onun rolu göstərilmişdir.

Dövlətçilik mexanizmasını arasdırarkən belə nəticəyə gəldim ki, dövlət insanların birgə yaşayışa yaradıcı münasibətlərinin - mədəni, iqtisadi, siyasi, məənvi yaradıcılığın idarəetmə təşkilatı formasında modeləşmiş institutudur. Həm dövlət haqqında baxışlar, həm də dövlət özü daim dəyişir, inkişaf edir, təkmilləşir, bir formadan başqa formaya keçir. Ailənin formalaşması, icmalar, qəbilə və tayfaların, xüsusi mulkiyyətin, siniflərin əmələ gəlməsi və inkişafı dövlətin formalaşması və inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Əvvəllər müəyyən insan qruplarının idarə olunması şəklində təzahür edən idarəetmə prosesi getdikcə daha da təkmilləşmiş və ayrı-ayrı dövlətlərin idarəetmə mexanizmini özündə əks etdirən dövlət idarəetməsi anlayışı şəklini almışdır. Bu idarəetmə institutu cəmiyyətdə mövcud olanlardan əsasən onunla fərqlənir ki, onun əlində başqalarına xas olmayan daha güclü dövlət hakimiyyəti, orqanları və aparatı var. Dövlət bu baxımdan əhəmiyyətlik dərəcəsindən asılı olmayaraq müxtəlif sahələrdə əlindəki gücdən istifadə edərək ilkin problemlərlə tanış olur, onların aradan qaldırılması variantlarını nəzərdən keçirir, bu istiqamətdə müxtəlif islahatlar, tədbirlər həyata keçirir. Ümumiyyətlə götürdükdə isə *dövlət olan cəmiyyət dövlət tərəfindən təşkil olunmuş cəmiyyətdir*. Daha dəqiq desək, dövlət cəmiyyətin birgə həyat, fəaliyyət və davranış normalarını işləyib hazırlayır və həyata keçirilməsini təşkil edir. Dövlət idarəetməsinin xarakteri və yetərliyi cəmiyyətin vəziyyətindən birbaşa aslıdır. Başqa sözlə insanlar arasında münasibət necədirsə, dövlət idarəetməsinin reallaşması da buna bənzərdir. Cəmiyyətin özünün demokratik xarakteri, onun məqsədləri, digər sistemlilik mahiyyətini daşıyan xassələri geniş vətəndaş kütlələrinin idarəetmə prosesində iştiraka cəlb edilməsinə səvq edir. Bu iştirak seçki məntəqələrində səs vermədən başlayaraq sonralar mütləq fəal mövqe, kollektiv hərəkət, şüurlu davranış və ictimai rəyin formalaşması kimi hadisələrdə öz təzahürünü tapır. Dövlət idarəçiliyində həm obyektlər, həm də subyektlər qarşılıqlı əlaqələr quraraq dövlətin aparıcı rolu altında fəaliyyət göstərilir. Fəaliyyətin mühüm hərəkətverici qüvvəsini müxtəlif subyektlərin maraqları təşkil edir. Dövlət idarəetmə sistemində təmsilçiliyin əsas təsir edən subyektləri məhz yuxarıda sadaladığımız dövlət hakimiyyət orqanlarıdır.

Elmi-texniki inqilab və ümumbəşəri dəyərlərlə əlaqəli müasir postindustrial informasiya ilə geniş təmin olunan cəmiyyətdə dövlət idarəetməsinin ölkə daxilindəki rolu dəyişir, dünya ictimaiyyətinə integrasiyada və qloballaşmada isə müəyyən problemlər meydana çıxır. Əlbəttə, müxtəlif ölkələrdə bu problemin həlli yolları da müxtəlifdir. Lakin dövlətin fəaliyyətinin aktivliyi özündə ümumi cəhətləri təcəssüm etdirir. Bütün bunlar dövlətin və dövlət idarəçiliyinin bir elm kimi öyrənilməsinə, onunla bağlı problemlərin həll edilməsinə zərurət yaratmışdır. Məhz bu zərurət dövlətin bir sistem kimi tədqiq olunmasını, onun elementlərinin dəqiq müəyyən olunmasını labüdləşdirir.

Hazırda idarəciliyin bütün səviyyələrində bugünkü işləri perspektiv vəzifələrlə əlaqələndirməyi, lazım olan anda qərar qəbul etməyi bacaran mütəxəssislərə tələb getdikcə artmaqdadır. Bunun üçün hər şeydən əvvəl elmi nailiyyətlərə, ölkə daxilində və xaricdəki qabaqcıl təcrübəyə əsaslanan təşəbbüskar, yaradıcı düşünən işçilərin olmasına ehtiyac var. İndiki zamanda idarəçi mütəxəssislərin nəzəri və praktiki biliklərinin günün tələbləri səviyyəsində olması vacib şərtlərdəndir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi işində ali məktəblərimizdə müasir idarəçilik məsələlərinə, idarəçilik nəzəriyyəsi və təcrübəsinə dair elmi-tədqiqat işləri, dərslər və dərslər vəsaitlərinin hazırlanması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

YÖNETİM İLİŞKİLERİNDE MUKAYESELİ TAHLİL

Azər HÜSEYN, Ülvi NƏCƏFOV

azer.huseyn@yahoo.com

Gəncə / AZƏRBAYCAN

Yönetim başdan sona insana bağlı olarak devam eden bir prosesdir. Kararların alınması, insanların, servetin, toprakların ve medeniyetin yönetilmesi tamamen insana bağlıdır, onsuz bu işler olmaz. Dünya yaranandan bu güne kadar Allah (cc) dünyayı yönetmek görevini insanlara vermiştir. Çünkü insan hem şuurlu, hem de sorumluluk sahibi olan tek varlıktır. Başka varlıkların hiç birisi insan kadar donanımlı değildir.

Yönetmek görevi insana verildiyse de, her kes yönetici olamıyor. İnsanlar içerisinde bazı özelliklere sahip olanlar yönetici ola biliyor. Genel olarak bu özellikler, güçlü irade, ilim – irfan, ahlak, karizma, tecrübe, sorumluluk duygusu, aile, vatan ve insan sevgisi, hakkaniyet duygusu, meşverete önem vermek, adil olmak, halkın reyini (onayını) almak, lüks hayata meyl etmemek, tevazu ve dünya, para, kadın ve mülk karşısında eyilmeme gibi sıralana bilir.

Yöneticiliyin kamil ola bilmesi için yönetenle yönetilen arasında karşılıklı anlaşma, saygı, sevgi ve güven esastır. Aslında yöneticiliyin kamil olmasının başka bir esası da, halkın ahlaki seviyyesinin yüksek ve çalışkan olmasıdır. Çünkü yöneticiler halkın içinden çıkar. Hazreti Muhammedin (sav) dediği gibi: “Nasılsanız öyle de idare olunursunuz”.

İslam ve türk tarihinde kamil yöneticiliyin örnekleri pek fazladır. Mesela, Osmanlı devletinin hayatında bir dönem sadaka vermek için insan bulunamadığı ve üç yüz sene enflasyonun olmadığı her kes tarafından bilinmektedir.

Osmanlılar öncelikle faziletli, adaletli, iffetli, izzetli, cesur, vakur, hoşgörü sahibi, dost, mütevazı ve mütebessim, gösterişten kaçınan insanlardı[1]. Halk böylesine güzel özelliklere sahipken idarecileri de onlar gibi olmak zorundadır, çünkü o idarecileri halkın kendisi yetiştirmektedir. Bu denli hakikatlere sahip olan halk İstanbul gibi keçilmez baryeri aşmıştır. İstanbulun fethiyle ilgili yaşanmış bir hadiseyi dikkate almakta yarar vardır. İstanbulun fethi için hazırlıklar zamanı Fatih Sultan Mehmet tebdili kiyafet yaparak çarşığı gezmeye karar verir. Bakkala girerek şeker almak ister. Esnaf, efendi ben siftahımı yaptım Sen komşu bakkaldan alsan olurmu der. Fatih Sultan Mehmet komşu bakkala geçer ve yine şeker ister. Esnaf, ben siftahımı yaptım Sen komşu bakkaldan alsan olurmu der. Böylece Fatih Sultan Mehmet çarşıdan şeker alamadan çıkar ve şöyle der: “Allahım Sana şükürler olsun, ben bu milletle İstanbulun fethine yürürüm, inşaallah”.

Bu hakikatleri çekinmeden itiraf edenler en çok batılilar olmuştur. Çünkü Osmanlı devletini ve başka islam ve türk medeniyetlerini en çok araştıran batılılardır. Bunun da nedeni batıliların kendilerinde bulamadıkları her şeyin bu medeniyetlerde yaşanmasıdır. Bazı batılı düşünürlerin itiraflarını gözden geçirebiliriz:

Du Lior Osmanlı türk toplumunun bazı kötülüklerden haberdar olmadığını düşünmekden kendini alamamıştır: “Türkler herhangi bir intikam hissi beslemekten son derece çekinirler, her bayramın birinci günü onlar için umumi bir barış günüdür” [1].

Brayer hayranlıkla beyan eder:

“Yabancıları en çok hayrette bırakan şey bir kaçının birden konuşmayıp, yalnız birinin söz söylemesidir. Konuşan, genellikle sözünü kısa tutar. Dinleyen de, söz bitene kadar sabreder. Birbirlerine karşı fikirlerini hürmetle savunurlar. Söylenen sözlerde herhangi bir fenalık, koğuculuk, iftira gibi kötülükler ve edebe aykırı laubalilikler yoktur”.

Tanınmış yazar Edmondo de Amicis ise Osmanlı halkını şöyle anlatıyor:

“Tetkik ve tespitlere göre, İstanbulun Türk halkı, Avropanın en nazik ve en kibar topluluğudur. Koca şehrin en ıssız sokaklarında dahi bir yabancıнын hakaret ve zarara uğrama tehlikesi yoktur. Hatta namaz vakitlerinde bile camileri gezmek kabildir! Bu ziyaretlerde bir yabancı, kiliselerimizi dolaşan bir Türkdən daha çok hürmet ve riayet görebileceyinden emin ola bilir”.

1700'lerde İstanbula gelen Fransız müellif Motray, anılarında şunları yazıyor:

“Türk dükkanlarında hiçbir zaman tek meteliğim kaybolmamıştır. Ne zaman bir şey unutsam, hiç tanımadığım dükkanlılar arkamdan adam koşturmuşlar, hatta birkaç kere Beyoğlu’ndaki ikametgahıma kadar gelmişlerdir”.

Fransız generallerden Comte de Bonneval ise, şu hükmü veriyor: “Haksızlık, inhisarçılık ve hırsızlık gibi suçlar, Türkler arasında mechuldür. Öyle bir dürüstlük gösterirler ki, insan çok defa Türklerin doğruluklarına hayran kalır.”

“Gerek İstanbulda, gerekse İmparatorluğun diğer şehirlerinde hüküm süren emniyet ve asayiş, hiçbir tereddüde imkan bırakmayacak şekilde isbat etmektedir ki, Türkler çok medeni insanlardır.”

Bu itiraflar halkın ve yöneticilerin aynı kayeye hizmet ettiğinin kanıtıdır ve dürüstlüğü, adaletin, huzurun, maddi ve manevi istikrarın, emniyetin temininin göstegesidir. Yönetici için başarının bu kadar yeterli olsa gerek.

Bir başka misal de islam tarihinden vere biliriz.

İslamın ikinci halifesi Hz. Ömer halife olduğunda Said ibnu Amir isimli bir müslüman yanına girip söyle demiştir:

- Ey Ömer! Halkın işlerini yaparken Allaha korkmanı, Allahın emirlerini yerine getirirken insanlardan korkmammanı ve sözünün fiiline aykırı olmamasını tavsiye ederim. Sözün en hayırlısı, fiilin doğruladığıdır. Ey Ömer! Uzak ve yakın işlerini üzerine aldığın müslümanlarla ilgilen. Kendin ve ailen için istediğini onlar için de iste. Kendin ve ailen için istemediğini onlar için de isteme. Hakkı elde edinceye kadar zorluklara göğüs ger. Allahın emirlerini yaparken hiçbir dedi – kodudan ve kınamadan korkma.

Daha sonra Said ibnu Amir Şam diyarının Humus vilayetine vali olarak tayin ediliyor. Hz. Ömer:

- “Sana biraz aylık bağlayayım mı?” dediğinde, Said ibnu Amir:
- “Ben onu ne yapacağım! Bana gelenler zaten ihtiyacımdan fazladır.” deyip Humusa gitmişti.

Bir müddet sonra Hz. Ömerin yanına Humus halkından güvendiği kişiler geliyor. Hz. Ömer onlara: “Bana fakirlerinizin isimlerini yazın da ihtiyaçlarını karşılayalım” dedi. Bir mektup gönderdiler. İçinde: Falanca, falanca ve Said ibnu Amir yazılıydı. Hz. Ömer Said ibnu Amir kimdir? sorduğunda Onlar: “Valimizdir” dediler. Hz. Ömer: Valiniz fakirmi? diye sorduğunda Onlar: “Evet vallahi o uzun günlerini evinde hiç ateş yakmadan geçirir.” Hz. Ömer ona bin dinar göndermeye karar verdi.

Kısa bir müddet sonra, Hz. Ömer incelemelerde bulunmak üzere Şam diyarına gitmişti. Ahaliye “Valinizi nasıl buluyorsunuz?” dediğinde, Onlar: “Gün yükselinceye kadar bizim aramıza çıkmaz” dediler. Hz. Ömer: “Bu konuda ne diyorsun ey Said” dediğinde, biraz sustuktan sonra şöyle konuştu: “Vallahi bunu söylemek istemiyordum. Fakat şimdi mutlaka söylemem gerekiyor. Benim ailemin hizmetçisi yok. Her sabah ben kalkıp, onlara hamur yoğuruyorum. Mayalanıncaya kadar biraz oyalanıyorum. Sonra ekmek yapıyorum. Sonra da abdest alıp halkın arasına çıkıyorum.” Hz. Ömer:

- “Başka şikayetiniz nedir?” sorduğunda, Onlar:
- “Ayda bir gün bizim aramıza çıkmaz” dediler.

H. Ömer: “bu nedir ey Said” sorduğunda, Said ibnu Amir:

- “Ey Muminlerin emiri! Benim hizmetçim yok, üzerimdekinden başka elbisem de yok. Ayda bir defa elbisemi yıkarım ve kuruyuncaya kadar beklerim. Akşama doğru onların arasına çıkarım.” diye konuştu.

Bu misaller adaletli ve başarılı yöneticiliğin nasıl olması gerektiğini isbat ediyor. Muasır yöneticilik adaletten, insancılıktan yoksundur. Çünkü yöneticilerin çoğu bu prensipleri benimsememektedir.

Bir hususa dikkat çekmek gerekmektedir. Şöyle ki, yöneticiler saltanatı ve ya hakimiyeti kendi nefislerine uyaraktan istedikleri gibi yönlendiremezler. Her zaman kendilerini devletin ve halkın bir hizmetçisi gibi görmeleri lazım ki, adaletle hüküm ede bilsinler. Allahın peygamberi Hazreti Muhammedin (sav) “Seyyidler (yöneticiler) kavimlerinin hizmetçileridir” sözünü esas alarsak meseleyi anlaya biliriz, sanırım. Çünkü yöneticiler halk tarafından onların haklarını koruyarak yönetilmeleri için seçilmektedirler.

Bu problemin çözümü ahlaki seviyesi yüksek, ilimli, irfanlı, iradeli, çalışkan, fedakar yöneticiler yetiştirmekden geçer. Neticede yöneticiler ekonominin, siyasetin, sosyal yaşamın, huzurun ve emniyetin temininde başarılı olucaklardır.

İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİK

Cəhanə ƏLİMOVA

Qafqaz Universiteti

c.alimova@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, müasir dünyada qloballaşan iqtisadiyyatın sərt tələblərinə cavab verə bilən milli iqtisadiyyatın formalaşması xeyli dərəcədə ölkənin sosial – iqtisadi inkişaf göstəricilərinin optimal səviyyəsinin təmin edilməsindən asılıdır. Məhz bu mənada Azərbaycanın milli iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılmasında ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinin iqtisadi təhlükəsizliyin beynəlxalq təcrübədə sınaqdan çıxmış müvafiq as-tana kəmiyyətləri ilə müqayisə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün isə əvvəlcə respublikamızda iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının müasir vəziyyəti təhlil edilməli və onların indikatorları qiymətləndirilməlidir.

İqtisadi təhlükəsizlik indikatorlarına aiddir:

- 1) ölkə iqtisadiyyatının sabit artım qabiliyyətini xarakterizə edən indikatorlar;
- 2) bütün maliyyələşmə mənbələri hesabına əsas kapitala investisiyaların həcmi xarakterizə edən indikatorlar;
- 3) maliyyə – bank sisteminin təhlükəsizlik indikatorları;
- 4) sosial sferanın təhlükəsizliyini xarakterizə edən indikatorlar;
- 5) ölkənin xarici ticarət strukturunun səmərələşdirilməsini ifadə edən indikatorlar.

İqtisadi təhlükəsizlik anlayışı iqtisadi nəzəriyyə və politologiya ilə əlaqədə olan bir kateqoriyadır. Bu anlayış özündə iqtisadi asılılıq, sabitlik, iqtisadi təzyiq, iqtisadi təxribat, iqtisadi suverenlik və başqa kateqoriyaları cəmləşdirib.

İqtisadi təhlükəsizlik üçün əsas göstəricilər deyil, onların son hədd kəmiyyətləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu son hədd kəmiyyətlərinə əməl edilməməsi təkrar istehsalın müxtəlif elementlərinin normal inkişafına mane olur, iqtisadi təhlükəsizlik sahəsində mənfə, dağıdıcı tendensiyaların formalaşmasına gətirib çıxarır. Nümunə kimi işsizliyin səviyyəsini, əhalinin gəlir səviyyəsindəki fərqi, inflyasiya tempini göstərmək olar. Belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, göstəricilər son hədd kəmiyyətini keçdikdə milli iqtisadiyyat dinamik inkişaf qabiliyyətini, daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətini itirir, iqtisadiyyatda korrupsiya halları güclənir.

Təhlükəsizliyin son hədd səviyyəsini aşağıdakı ümumi təsərrüfat və sosial-iqtisadi göstəricilər sistemi ilə xarakterizə etmək olar:

- ✓ iqtisadi aktivliyin, istehsal, investisiya və maliyyələşdirmə həcminin aşağı düşməsinin yol verilən son səviyyəsi; bu səviyyənin keçilməsi halında ölkənin müasir texniki, rəqabət qabiliyyətli bazada müstəqil iqtisadi inkişafı, ictimai quruluşun demokratik əsaslarının saxlanması, müdafiə, elmi-texniki, innovasiya, investisiya və təhsil potensialının qorunması mümkün deyildir;
- ✓ əhalinin əsas kütləsinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin aşağı düşməsinin yol verilən son səviyyəsi; bu səviyyənin keçilməsi ilə nəzarət edilməyən sosial, əmək, millətlərarası və digər münaqişələrin yaranması, milli "insan kapitalı"nın əsas məhsuldar hissəsinin yox olması təhlükəsi meydana gəlir;
- ✓ təbii-ekoloji potensialın qorunması və təkrar istehsalına çəkilən xərclərin aşağı düşməsinin yol verilən son səviyyəsi; yol verilən həddin keçilməsi ətraf mühit elementlərinin bərpa edilməsi mümkün olmayan şəkildə dağılması, iqtisadi artımın həyat əhəmiyyətli resurs mənbələrinin, həmçinin əhəmiyyətli yaşayış, istehsal yerləşdirilməsi və rekreasiya ərazilərinin itirilməsi təhlükələrini yaradır, hazırkı və gələcək nəslin sağlamlığına ciddi zərbə vurur.

Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi ilə əlaqədar əsas məsələlərə qısa nəzər saldıqdan sonra belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, bu anlayış tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif cür izah edilsə də əsas məsələdə fikir ayrılığı yoxdur: dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi iqtisadi, geosiyasi, ekoloji və hüquqi şərtlər kompleksi ilə müəyyən edilir. Bu zaman həm daxili, həm də xarici təhlükələr eyni şəkildə əhəmiyyətlidir və onlardan hər hansı birinin qiymətləndirilməməsi ciddi mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Fikrimizcə bu tədbirlərin görülməsi dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmininə səbəb ola bilər:

- ölkədə elə bir iqtisadi inkişafa nail olmaq ki, bu dövlətin bütövlüyünü və müstəqilliyini, hərbi gücünün artırılmasını, siyasi sabitliyin təminini, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsini şərtləndirmiş olsun;
- iqtisadiyyatın strukturu və təbii ehtiyatlardan istifadə optimal şəkildə olsun;
- digər ölkələrlə inteqrasiya mükəmməlləşdirilsin, həmçinin beynəlxalq əmək bölgüsünün səmərəli həyata keçirilməsinə nail olunsun.

Qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, iqtisadi təhlükəsizlik kifayət qədər aktual və daim həllini tələb edən problemlərdən biridir. Bunun üçün nəinki hökumətin, sahibkarın, həmçinin cəmiyyətin üzərinə böyük tələblər qoyulur.

ERZURUM'UN KENT YÖNETİMİ TARİHİ

Elif ÇOLAKOĞLU

Atatürk Üniversitesi

elifco@atauni.edu.tr

Erzurum / TÜRKİYƏ

Anadolu'nun ilk yerleşim yerlerinden biri olan Erzurum, üzerinde bulunduğu platosu, çevrili olduğu sıradağlar ve yaylaları ile ülkenin en yüksek kenti konumunda bulunmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Erzurum'un kuzeyinde Artvin-Rize, batısında Bayburt-Erzincan, güneyinde Bingöl-Muş, doğusunda Ağrı-Kars illeri bulunmaktadır. Akarsu kaynakları yönünden zengin olan kent, Fırat Nehrinin başlangıcı olan Karasu'nun yukarı havzasında kendi adı ile adlandırılan ovanın güneydoğusundaki Palandöken dizisinin Eğerli Dağı eteğinde büyükçe bir alana yayılmaktadır. Tarih boyunca bir savunma kenti olarak düşünülen bu kent, artık daha çok bölgesel işbirliklerine yönelik politika tohumlarının atıldığı bir istihdam ve yönetim merkezi olma yönünde ilerlemektedir. Erzurum, bugün Türkiye'deki mera alanlarının %12'sine ve su potansiyelinin %10'una tek başına sahip olmakla birlikte, tarihi İpekyolu'nun önemli bir merkezi konumundadır. Doğu Anadolu'nun en büyük kenti olan ve bölgede ekonomik, ulaşım ve kültürel yönden önemli bir merkez olan Erzurum, özellikle kış turizmi açısından dikkat çekmektedir. Ayrıca Türkiye'nin uluslararası etkinliği ve ilişkileri üzerindeki etkiler yaratacak olan Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) doğalgaz boru hattı, Bakü-Tiflis-Kars (BTK) demiryolu hattı ve NABUCCO projesinde öngörülen güzergahlar, Erzurum İli'nden geçmektedir. Bu denli önemli ve hassas bir bölgede yer alan Erzurum, sahip olduğu coğrafi konum ve avantajdan dolayı, tarih boyunca sürekli farklı devletlerin yönetimleri altında bulunmuş ve idari bakımdan dikkat çeken bir bölgenin merkezi olmuştur. Zira Kafkasya ve İran'dan gelen büyük yolların Anadolu'ya açılan tek giriş kapısı olmasından dolayı, ilk ve orta çağlarda doğudan Anadolu'ya girme girişiminde bulunan istila ordularına karşı Anadolu'nun savunulması yönünde başlıca bir kale olması kilit bir rol kazanmış ve Roma - İran, daha sonra Bizans - Selçuklu imparatorluklarının rekabeti bu bölgede yaşanmıştır. Sonrasında Erzurum Vilayeti, Osmanlı İmparatorluğu döneminde ise devletin doğuya yaptığı hareketlere üs hizmetini gördüğü dile getirilmektedir. Cumhuriyet döneminde ise milli mücadele, birlik ve bağımsızlık hareketinin temellerinin atıldığı Erzurum'da, Kongre'nin 23 Temmuz 1919'da toplanması ve sonrasında Mustafa Kemal Atatürk'ün ilk mecliste Erzurum milletvekili olarak kenti temsil etmesi, stratejik öneminin yanı sıra, Erzurum'a verilen değerin açık bir kanıtıdır. Yüzyıllar boyunca bu kadar farklı adlarla adlandırılan Erzurum, ayrıca zengin tarihi geçmişleriyle öne çıkmaktadır. Erzurum, milattan önceki yüzyıllardan bugüne değin tarihi kaynaklar incelendiğinde, Karintis, Karin ya da Garin, Karana, Karnoi Kalghak, Kağak gibi adlarla anılmıştır. Bizans İmparatoru, Anastasiupolis olarak kenti adlandırmıştır. Yeni gelen Oğuz ve Selçuklu topluluğu, kenti Arz-ı Rum ya da Erzen-er-Rum diye adlandırmışlardır. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Erzalum olarak, Dede Korkut Destanı'nda ise, kentle birlikte tüm ova Karun diye geçmektedir. İlk bilinen halkı Urartuların yanı sıra

Erzurum'da, Hurrilər, Hititlər, İskitlər, Medlər, Romalılar, İlhanlılar, Sasanilər, Araplar və Selçuklular gibi farklı kavim və millət tərəfindən yönətilən Erzurum'da, Osmanlılar, kent və çevresini fəthetdikləri 1514'tən 1923 yılına, Türkiyə Cumhuriyyəti qurulana dek, bu topraklarda höküm sürmüşlərdir. Bu çalışma, 6.000 yıllık tarixi bir geçmişə sahib olan və farklı toplumlar tərəfindən yönətilən Erzurum'un geçmişdən günümüze keçirdiyi dəyişikliklər işığından kentin yönetim tarixini kronoloji olaraq incelemeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmayla siyaset biliminin verileri çərçəvesində, məkanın tarixi ilə yönetimi arasındakı diyalektik ilişki ortaya konmaktadır.

BƏLƏDİYYƏLƏRİN MÜSTƏQİL FƏALİYYƏTİNİN MƏHKƏMƏ TƏMİNATI

Elşən ABDULLAYEV

Unibank

elsen_abdullayev@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyəti eyni zamanda konstitusion qurumunun elementlərindən biri olan və dövlət tərəfindən rəvac verilən yerli özünüidarəni müdafiə edir. Yerli özünüidarətmə orqanlarının ən vacib təminatlarından biri də məhkəmə təminatıdır. Dövlət yalnız yerli özünüidarətmənin təşkilinin ümumi prinsiplərini müəyyənləşdirməklə kifayətlənmir, həm də ona zəmanət verir. Bu isə öz növbəsində yerli özünüidarətmə orqanlarının qərarlarının məhkəmə yolu ilə müdafiə oluna bilməsini göstərir. Belə bir müdafiə həm yerli özünüidarətmənin müdafiəsi, həm də yerli özünüidarətmədən müdafiə kimi hesab edilə bilər. Vətəndaşlar da öz növbəsində yerli özünüidarətmənin həm fəaliyyətindən, həm də fəaliyyətsizliyindən şikayətlə məhkəməyə müraciət edə bilərlər. Bu baxımdan hesab edirəm ki, F. M. Borodkinin “məhkəmə sistemi dövlət sisteminin bir hissəsi olduğu üçün bu baxımdan da yerli özünüidarətmə dövlət quruluşunun elementi olur” fikri də qəbul edilməlidir. Fikrimcə, bu halda yerli özünüidarətmə mərkəzi hakimiyyəti formalaşdıran, təmsil edən dövlətin deyil, ümumi millətin təmsilçisinin elementi olur.

Bələdiyyələr dövlət orqanları tərəfindən qəbul edilən və müvafiq ərazidə yaşayan əhəlinin hüquqlarını və qanuni mənafələrini pozan, yaxud yerli özünüidarənin hüquqlarını pozan aktların etibarsız hesab edilməsi barədə məhkəmədə iddia qaldırmaq hüququna malikdirlər. Türkiyə təcrübəsinə nəzər salsaq görərik ki, burada bəzi hallarda yerli özünüidarə orqanları dövlət hakimiyyəti orqanlarının mübahisəli aktına dair məhkəmə tərəfindən qərar qəbul edilənə kimi öz ərazilərində həmin aktın icrasını dayandıra bilərlər. Polşada yerli özünüidarə orqanı tərəfindən qəbul edilən aktları mərkəzi hakimiyyətin nümayəndəsi ləğv etdikdə müvafiq yerli özünüidarə orqanı bu hərəkətin qanuniliyini və düzgünlüyünü yoxlamaq üçün məhkəməyə müraciət edə bilər.

“Bələdiyyələrin statusu haqqında” Qanunun 50-ci maddəsində yerli özünüidarənin məhkəmə müdafiəsinin əsasları müəyyən edilmişdir. Qanuna müvafiq olaraq bələdiyyə ərazisində yaşayan vətəndaşlar, bələdiyyələr, bələdiyyə orqanları və bələdiyyə orqanlarının vəzifəli şəxsləri dövlət hakimiyyəti orqanlarının və dövlətin vəzifəli şəxslərinin, bələdiyyələrin, bələdiyyə orqanlarının və bələdiyyə orqanlarının vəzifəli şəxslərinin, bələdiyyənin yaratdığı hüquqi şəxslərin, habelə ictimai birliklərin yerli özünüidarənin hüquqlarını pozan aktlarının etibarsız sayılması barədə məhkəməyə iddia verə bilərlər.

Bələdiyyələrlə hüququn müstəqil subyekti sayıldığına görə onlarla digər hüquq subyektləri arasında mübahisələr inzibati təciliyyət qaydasında həll edilə bilməz. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 146-cı maddəsinə görə, bələdiyyələrlə bağlı istənilən mübahisə məhkəmələr tərəfindən həll edilir. Konstitusiyanın 146-cı maddəsində göstərilir ki, bələdiyyələrin məhkəmələr tərəfindən müdafiəsinə, dövlət orqanlarının qərarları nəticəsində yaranan əlavə xərclərin ödənilməsinə təminat verilir. Lakin bələdiyyələrin məhkəmə qaydasında müdafiəsi mümkün mübahisələr üçün nəzərdə tutulur. Nəzərə alsaq ki, bələdiyyələrin gündəlik fəaliyyətində daimi mübahisələr baş vermir, bu zaman onların daimi fəaliyyətini də, yəni mübahisə olmadan da onların fəaliyyətini təminat altına almaq lazımdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Məhkəməsi yerli özünüidarə hüququnun müdafiəsinə təminat verərək, bələdiyyələrin fəaliyyətinə Konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Məhkəməsi bələdiyyə aktlarının Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına, Azərbaycan Respublikası Qanunlarına, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarına, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına (Naxçıvan Muxtar Respublikasında, həm də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyasına, qanunlarına və Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına) uyğunluğunu yoxlayır. Nəzərdən keçirilən məsələlərdən biri də vətəndaşların bələdiyyə aktlarından Konstitusiyaya Məhkəməsinə şikayət etmə proseduru və mexanizmi işlənilib hazırlanması məsələsidir. Yəni vətəndaşların bələdiyyə aktlarından hansı qaydada və konkret olaraq hansı problemlərlə bağlı məhkəməyə şikayət verilməsi məsələsi hələ də öz həllini tam formada tapa bilməmişdir. Hesab edirik ki, yaxın vaxtlarda bu məsələyə müvafiq orqanlarda baxılaraq qanunvericilikdəki bu boşluğun aradan qaldırılması istiqamətində lazımi addımlar atılacaqdır.

Bundan əlavə qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 60-cı maddəsi hüquq və azadlıqların məhkəmə təminatından bəhs edir. Konstitusiyaya əsasən hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilir. Eyni zamanda hər kəs dövlət orqanlarının, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin qərar və hərəkətlərindən (yaxud hərəkətsizliyindən) məhkəməyə şikayət edə bilər. Ancaq bu maddənin 2-ci bəndində yerli özünüidarətmə orqanlarının qərar və hərəkətlərindən (yaxud hərəkətsizliyindən) şikayətin edilə biləcəyi barədə müddəa müəyyən edilməmişdir. Konstitusiyanın 60-cı maddəsinin 2-ci bəndinə, yəni “dövlət orqanlarının” sözündən sonra “yerli özünüidarətmə orqanlarının” sözlərinin də əlavə edilməsi hesab edirəm ki, insan

və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhkəmə təminatını daha da gücləndirəcək. Konstitusiyaya nəzərdə tutulan dəyişikliyin edilməsi nəticə etibarilə bələdiyyələrlə vətəndaşlar arasında münasibətlərin daha məsuliyyətli və səmərəli olmasına müsbət təkan verəcəkdir.

MODERN YÖNETİM TEKNİKLERİNİN KAMU YÖNETİMİNDE HALKLA İLİŞKİLERLE BİRLİKTE UYGULANMASI

Emrah AYDEMİR

Fırat Üniversitesi
eaydemir@firat.edu.tr
Elazığ / TÜRKİYƏ

Mustafa ŞEKER

Abdullah Gül Üniversitesi
mustafa.seker@agu.edu.tr
Kayseri / TÜRKİYƏ

Muhlis ARSLAN

Akkışla İlçesi Kaymakamlığı
muhlis.arslan@icisleri.gov.tr
Kayseri / TÜRKİYƏ

Sosyal hayatın bütün yönleriyle ilgili olan devlet, sosyal hakların yerine getirilmesinde de öncü rol oynamalıdır. İnsan hakları ve sosyal adalete ilişkin kamu hizmetini yerine getirirken modern yönetim tekniklerinden yararlanılmalıdır. Kamu hizmeti alan kişilerin istek ve ihtiyaçları için, gerektiğinde ihtiyaca göre dizayn edilmiş iletişim mekanizmaları kullanılmalıdır. Dolayısıyla, kamu hizmetinin sunum metodlarının yanı sıra halkla ilişkiler fonksiyonu da kamu kurumlarında giderek önem kazanmaktadır.

Halkla ilişkiler, kurumla hedef kitle arasında karşılıklı anlayış, kabul görme, işbirliği ve iletişimin sağlanmasına ve sürdürülmesine yardımcı olan, hedef kitlenin görüş ve düşüncelerini yönetime bildiren ve sorunların çözülmesini sağlayan bir yönetim fonksiyonudur. Bu açılardan halkla ilişkiler kamu kurumları açısından ayrıcalıklı bir yönetim görevidir diyebiliriz. Halkla ilişkiler uzmanlık gerektiren, gerçeklerin paylaşılmasını sağlayan, dürüstlük ilkesine dayanan ve toplumla her ortamda uygun ve karşılıklı anlayışa ilişkin bir ortam yaratan önemli bir mekanizmadır.

Halkla ilişkileri kamu yönetimi ve özel sektör açısından ayırdığımızda kamu yönetiminde halkla ilişkiler; hedef kitlenin güven ve desteğini sağlamak amacıyla iki yönlü iletişime dayalı olarak yapılırken özel sektör açısından halkla ilişkiler ise; hedef kitleyle karşılıklı olarak sağlıklı, doğru ve güvenilir ilişkiler kurmak, geliştirmek, kamuoyunda olumlu bir imaj yaratmak amacıyla yapılır. Bu bağlamda değerlendirecek Türkiye’de özel sektördeki halkla ilişkiler kamu yönetimlerindeki halkla ilişkilerden daha ileridedir diyebiliriz.

Özellikle Türkiye’de halkla ilişkiler tarihinin kısa olması, Türk kamu yönetiminde halkla ilişkilerin hala iyi kavranmamış olması, halkla ilişkilerin kamuoyu tarafından ne olduğunun pek bilinmemesi ve kamu kurumlarındaki halkla ilişkiler uygulamaların zayıflığı kamu yönetimlerindeki halkla ilişkilerin geride kalmasına neden olmaktadır.

Türkiye toplumsal, siyasal ve ekonomik alanlarda hızlı bir değişim süreci yaşamaktadır. Değişim süreci kamu kurumlarında halkla ilişkiler yapılanmasının oluşmasına etki ederken uygulama alanında değişim süreci çok yavaş gerçekleşmektedir ki devlet ve bürokrasi yönetiminde etkinlik ve verimliliğin artırılmasına ilişkin halkla ilişkiler çalışmaları istenilen seviyede değildir.

Halkın kamu yönetimleriyle sürekli ilişki içerisinde bulunmak zorunda olması, halkla ilişkiler uygulamalarının yönetsel sistemde etkin olarak yönetenler tarafından kullanılmaması, karar ve politikaların istenilen düzeyde etki edememesine neden olmakta ve çift yönlü bir iletişim kurulmasını engellemektedir.

Halkla ilişkiler sayesinde kurumlar çevrelerini olumlu etkiler ve olumlu tepkiler alınması neticesinde hizmetlerin verimliliği artar. Öte yandan halkla ilişkiler, kamu hizmetleri arttıkça ve çeşitlendikçe daha büyük önem kazanır. Ancak kamu kurumlarının çoğunda halkla ilişkilerin bir hizmet olarak kabul edilmemesi, ülkemizde yaşanan en büyük problemlerden bir tanesidir.

Kamu yönetiminde yönetsel modernleşme süreçlerinin gerekliliğinin giderek artması tartışmasız bir olgudur. Günümüzde kamusal alandaki görev ve fonksiyonların ifa edilme süreci, modern yönetim yaklaşım ve tekniklerinin kamuya özel adaptasyonları da gerektirmektedir.

Devletin üstlendiği fonksiyonların işlevselliğine göre, faaliyet sürecindeki niteliksel yeterliliklerle birlikte kamusal etiğin toplumsal hayatla ilintilenmesi ve bu ilişkilerin tanımlanması ihtiyacı doğmuştur. Bu doğrultuda, Kayseri’nin Akkışla ilçesinde kamu ve sosyal işbirliği faaliyetleri kapsamında devlet ve halk arasındaki karşılıklı iletişim ve anlayışı oluşturmak için halkla ilişkiler faaliyetleriyle birlikte toplumsal sorunları çözmek için ilçe genelinde bütün kamu ve sivil inisiyatiflerin katılımıyla Akkışla Platformu adı altında bir platform oluşturulmuştur. İşbu platform çalışmalarına ışık tutmak üzere ilçe sorunlarını belirlemeye yönelik anket çalışması yapılmıştır. 39 soru ve 8 alt ölçekten oluşan anket formu

1108 kişiye uygulanmış ve geçerli olan 947 ankete SPSS 20.0 aracılığıyla bilimsel analizler yapılmıştır. %92,2 cronbach alfa katsayısına sahip olan ankette ilçenin temel sorunları 10 başlık altında toplanmıştır. Şu ana kadar Kayseri ve civarında bir ilçe için yapılan en kapsamlı araştırma olan bu çalışma sonucunda, Akkışla ilçesinin sorunlarının çözülmesine yönelik kamuoyu görüşü esas alınarak; platform ve sivil inisiyatiflerle oluşturulan iş birliği vasıtasıyla devletin halk ile bütünleşmesi sağlanarak, bilimsel verilere dayalı toplumsal sorunların çözülerek yurttaşlık bilincinin uygulamalı örnekleriyle sosyal adalet ve sosyal yoksullukla topyekün mücadele bilinci vurgulanacak ve sorun çözme sürecinin ilçe halkıyla birlikte yürütülmesine zemin hazırlanması amaçlanmaktadır.

TÜRKİYE’DE MAHALLE YÖNETİMLERİNİN YENİDEN YAPILANDIRILMASI VE SEMT YÖNETİMLERİ ALTERNATİFİ

Ethem Kadri PEKTAŞ

Afyon Kocatepe Üniversitesi

pektas@aku.edu.tr

Afyon / TÜRKİYE

Şehrin olduğu her yerde (mahalde) mahalleler de var olmuştur. Klasik dönem Osmanlı şehir yönetiminde, vakıflar (imaretler) ve loncalarla birlikte mahalleler beledi örgütlenmenin temel unsurlarını oluşturmaktadı. Mahalle yönetimleri de gerek hemşehrilerin sağlık, esenlik, güvenlik ve refahı bakımından, gerekse de hemşehrilerin yönetime katılabilmelerine fırsat vermeleri bakımından oldukça önemli hizmet birimleridir. Ne var ki, özellikle 1950’li yıllarla birlikte ivme kazanan şehirleşme süreci ile birlikte bazı büyük şehirlerin hızla ve düzensiz bir biçimde nüfus ve coğrafi olarak büyümeleri, hem o şehirlerdeki mahalleleri, hem de insanların terk ettikleri mahalleleri işlevsizleştirmeye başlamıştır. Osmanlı’da ve Cumhuriyetin ilk yıllarında şehir hayatının geleneksel kurumları olarak özel önem taşıyan mahalle yönetimi ya da kısaca muhtarlık kurumu, yasal anlamda tüzel kişiliğe de sahip olmaması nedeniyle son yıllara doğru önemini hızla yitirmiştir.

2012 yılının Kasım ayında TBMM tarafından kabul edilen 6360 sayılı kanunla Türk yerel yönetim sisteminde önemli değişikliklere sahne olmuştur. Kanunla büyükşehir belediyesi sayısı, kurulacak 13 yeni büyükşehir belediyesiyle birlikte 16’dan 29’a yükselmektedir. Büyükşehir belediyesi bulunan 27 ildeki 1.032 belde belediyesi ile nüfusu 2.000’in altına düşen 559 belde belediyesinin (toplam: 1.591 belediye) tüzel kişiliği sona ermektedir. 1.032 belde “mahalle”ye, 559 belde ise “köy”e dönüşmektedir. Sonuç olarak belediye sayısı da 2.950’den 1.359’a düşmektedir. Buna ilaveten tasarı ile büyükşehir belediyesi kurulacak illerin sınırları içinde yer alan 16.082 köy yönetimi, tüzel kişiliğini kaybederek “mahalle”ye dönüşmekte ve 2011 yılı sonu itibarıyla 34.425 olan köy sayısı 18.343’e düşmektedir.

Bu çalışmanın konusunu teşkil eden mahalleler de kanunlaşmayı bekleyen tasarıdan en fazla etkilenecek örgütlenmelerdendir. 2009 mahalli idareler genel seçimleri verilerine göre 18.607 olan mahalle sayısı son düzenlemelerle (18.607 + 16.082 + 1.032) yaklaşık 36.000’e (35.721) yükselmektedir. Tüm bu gelişmeler mahalle ve mahalle yönetimi konusunu kaçınılmaz olarak Türk Kamu Yönetim Sistemi’nin önemli gündem maddelerinden biri yapmaktadır.

2005 tarihli ve 5393 sayılı yeni Belediye Kanunu mahalleyi: “Belediye sınırları içinde, ihtiyaç ve öncelikleri benzer özellikler gösteren ve sakinleri arasında komşuluk ilişkisi bulunan idarî birim” olarak tanımlamaktadır. Kanunun tanımından; mahallenin coğrafi/fiziksel yakınlıkla tanımlanan bir idarî birim olmanın yanında, “komşuluk ilişkisi” boyutuyla toplumsal nitelik de taşıyan bir oluşumu ifade ettiği anlaşılmaktadır. Belediye Kanunu’nun yanında, 1944 tarihli ve 4541 sayılı “Şehir ve Kasabalarda Mahalle Muhtar ve İhtiyar Heyetleri Teşkiline Dair Kanun” da mahalle yönetimlerinin kuruluş, görev, yetki ve sorumluluklarını düzenleyen hükümler içermektedir.

Sayılarının 2014 yılında 36.000’i bulacağı tahmin edilen mahalle yönetimleri, şu anki örgütsel yapılarıyla kendilerinden beklenen hizmetleri yerine getirmekten oldukça uzak görünmektedir. Söz konusu yönetimler, bundan yaklaşık 70 yıl önce çıkarılmış bir kanunla ve neredeyse tümüyle işlevsizleşmiş bir yönetim yapısıyla artık yoluna devam edemeyecek durumdadır. Gerek mahalle halkının yerel ihtiyaçlarının etkin ve verimli bir şekilde karşılanması ve gerekse mahalle düzeyinde yerel demokrasiyi yaşatıp geliştirmesi bakımından oldukça yetersiz görünen mahalle yönetimlerinin yeniden yapılandırma sürecine tabi tutulmaları gerekmektedir. İşte bu noktada, birden fazla mahalleyi kapsayan “semt yönetimleri”nin oluşturulması ve yerel katılımı güçlü kılacak ve semtlinin kentsel yaşam kalitesini artıracak ve bir örgütsel yapıya kavuşturulması önemli bir alternatif olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmada; mahallenin ve mahalle yönetiminin hemşehrilerin yaşam kalitesinin yükseltilmesi açısından taşıdığı anlam ve önem belirlenecek, geçmişteki stratejik değer taşıyan konumlarına döndürülüp döndürülemeyeceği tartışılacaktır. Çalışmada ayrıca birden fazla mahalleyi kapsayacak bir “semt yönetimi” modelinin Türk Yerel Yönetim Sistemi’ne dâhil edilmesi konusu, rasyonelliği ve muhtemel sonuçları bakımından değerlendirilmeye çalışılacaktır.

BƏLƏDİYYƏ İDARƏETMƏSİNDƏ İCTİMAİYYƏTLƏ ƏLAQƏLƏRİN ROLU

Mustafa BAŞKURT

Qırğızıstan Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu

mustafabaskurt@hotmail.com

Bişkek / QIRĞIZISTAN

Nüsrət QULİYEV

Qafqaz Universiteti

nquliyev@qu.edu.az

Bakı / AZƏRBAYCAN

İctimaiyyətlə əlaqələr sözü yeni isə də fikir çox qədimdir. Cəmiyyət olan hər yerdə əlaqə və münasibət də vardır.

Əslində ictimaiyyətlə əlaqələr, bəşər tarixi qədər qədimdir. Hələ qədim Roma və Yunanıstanda keçirilən xalq məclisləri və çox məşhur olan “Vox populi, vox Dei” (Xalqın səsi, Tanrının səsidir.) deyimi o dövrdə ictimaiyyətlə əlaqələrə verilən qiymət və əhəmiyyətin göstəricisidir. Kütləvi savadsızlığın hökm sürdüyü orta əsrlər Avropasında ictimaiyyətlə əlaqələrin effektiv metodu, daha çox şifahi və üz-üzə qurulan ünsiyyətdən, deyişmə və yığıncaqlardan ibarət idi. Belə ki, Çiçero (b.e.ə. 106-43) və Domosten (b.e.ə. 383-322) açıq xalq məclislərində öz nitqləri ilə şöhrət qazanmış, xalqa təsir edən şəxsiyyətlər kimi tanınmışlardı. Makedoniyalı İsgəndər (b.e.ə. 356-323) işğal etdiyi ölkələrə onların milli geyimlərini geyərək gedərdi. Bəzən də bu ölkənin kralının qızı ilə evlənər və bu surətlə xalqın diqqətini cəkmək istərdi. Roma İmperatoru Avqust, abidələr ucaltdırır, ədəbiyyatı təşviq edərək xalqın sevgisini qazanırdı. Daha sonra gələn Roma imperatorlarının hamısı, Katolik Kilsəsinin papaları, rus çarları və alman imperatorları da eyni yolu tutmuşdular.

Lakin, ictimaiyyətlə əlaqələr məfhumunun sistematik şəkildə elm aləmində müzakirə edilməsi və tətbiqi XX əsrin 60-cı illərində meydana gələn müdafiə sənayesinin konversiyası və postindustrial cəmiyyətə keçid dövrü ilə sıx əlaqədardır. Belə ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Qərbdə inhisarçı kapitalizmin inkişafı ilə yaranan güclü kommersiya strukturlarının taleyi iqtisadi böhranlar, uğursuz müharibələr və digər siyasi, sosial-iqtisadi fəlakətlərin bir çox məqamlarında ictimai rəy və milli iradədən asılı idi. Məhz həmin rəy və iradəni öyrənmək və ona təsir etmək üçün siyasi qüvvələr və kommersiya strukturları “PR” (public relation) deyilən müvafiq fəaliyyətlə məşğul olmağa başladılar. XX əsrin sonuna yaxın ABŞ-da 5400-dən çox şirkətin ictimaiyyətlə əlaqə üzrə xüsusi şöbəsi var idi. 2000-ə yaxın PR üzrə ixtisaslaşmış təşkilat fəaliyyət göstərirdi. Tədqiqatçıların hesablamalarına görə, 1950-ci ildən 2000-ci ilə qədər ABŞ-da PR mütəxəssislərinin sayı 19000-dən 197000-ə qədər artmışdır (10 dəfədən çox!). Rusiyada keçən əsrin sonunda təxminən 20 PR şirkəti fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycanda da bu sahədə fəaliyyət göstərən bir neçə şirkət yaranmışdır. Beləliklə, bu dövrdə özündə sosial psixologiyanın, məntiqin, informatikanın, menecment və marketinqin müxtəlif sahələrini özündə birləşdirən bu fəaliyyət növü qərb ölkələrində bir çox dövlət və özəl qurumların, kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatlarının əlində ictimai fikrə təsir etmək üçün güclü bir vasitəyə çevrildi.

Sovet İttifaqında isə belə deyildi. Kommunist Partiyası Siyasi Bürosundan tutmuş zavod və kolxozlara qədər hər yerdə çoxpilləli tabeçilik sistemi mövcud idi ki, bu sistemdə yuxarıdan aşağıya kimi bütün həlqələrdə kommunist ideologiyası hökm sürürdü. Bundan əlavə, unutmayaq ki, reklama olduğu kimi, PR-nə də ehtiyac iqtisadi və ideoloji rəqabət mövcud olan cəmiyyətlərdə yaranır. Bunların heç biri sovet sistemində yox idi. Hərçənd sovet ideologiyasının kütlə psixologiyasına yeridilməsində Lenin və Stalindən tutmuş son sovet rəhbərlərinə qədər hamı böyük “uğurlar” qazanmışdı. Son sovet rəhbəri Qorbaçovu isə Qərbdə ən dahi PR-men adlandırırlar. Cəmi iki sözün (aşkarlıq və yenidənqurma) köməyi ilə bu adam Sovet İttifaqının bütün dünyada imicini dəyişə bildi.

Bələdiyyələr, demokratiyanın özüdür. Xalqın özünü idarə etməsinin bilinən ən uğurlu yoludur. Bu baxımdan bələdiyyələr, yerli şərait və xüsusiyyətləri tədqiq edərək əhalinin ehtiyaclarını müəyyən etməli, bu ehtiyacların qarşılınması üçün fəaliyyət göstərməlidirlər. Bələdiyyələr, həyatın bütün sahələrində yerli rəyi öyrənməli, aktual məsələlərin müzakirəsi və həllində geniş ictimaiyyətin aktiv iştirakını təmin etməlidirlər. Yerli əhalinin rəy və iradəsini öyrənən bələdiyyələr, eyni zamanda öz fəaliyyəti haqqında da geniş ictimaiyyətə məlumat verməli, onun dəstək və etimadını qazanmalıdır. Bu isə ictimaiyyətlə qurulan sistematik və mütəşəkkil əlaqələr sayəsində mümkündür.

Deyilə bilir ki, yerli özünüidarəetmə, hər yönüylə ictimaiyyətlə əlaqələr üçün çox əlvərişli mühitdir. Bu əlaqələrin təşkil edildiyi ərazilərdə əhali ilə bələdiyyə arasında qarşılıqlı anlayışın yarandığı və bəzi stereotiplərin əqsinə, ictimaiyyətin marağının yerli əhəmiyyət kəsb edən işlərin həllini asanlaşdırdığı müəyyən edilmişdir.

REGIONLARDA BƏLƏDİYYƏ ORQANLARININ FƏALİYYƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

Nurəngiz MİKAYİLOVA

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası

nurengiz.mikayilova@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

İnkişaf etmiş ölkələrin təsrübəsinə, Avropa Şurasının tövsiyələrinə və Avropa Xartiyasının tələblərinə uyğun olaraq, Azərbaycanda ilk dəfə 1999-cu il dekabr ayının 12-sində demokratik əsaslarla bələdiyyə seçkiləri keçirildi. Azərbaycanda yerli özünüidarəetmənin tarixi qədimdir, lakin bu seçkilər demokratik prinsiplərə əsaslanan ilk seçkilər oldu.

Müstəqil dövlətimizin Konstitusiyasında (1995-cı ildə) Yerli özünüidarəetmə orqanları olan bələdiyyələrin yaranması, mülkiyyətinin müəyyən edilməsi və onlar tərəfindən yerli özünüidarənin təşkili və s. məsələlərin öz əksini tapması yerli özünüidarənin hüquqi əsaslarını təşkil etmişdir. Konstitusiyada yerli özünüidarəetmə aşağıdakı kimi müəyyən olunur: bu qurumlar “yerli əhəmiyyətli məsələlərin əhali tərəfindən müstəqil həlli, bələdiyyə mülkiyyətinə sahiblik, istifadə etmə və sərəncamçı” kimi başa düşülür.

Bələdiyyə orqanları - bələdiyyə tərəfindən yaradılan, yerli əhəmiyyətli məsələləri həll etmək səlahiyyətləri verilən və dövlət orqanları sisteminə daxil olmayan seçkili orqanlardır. Yerli özünüidarə orqanları qanun çərçivəsində fəaliyyət göstərərək, dövlət işlərinin xeyli hissəsinin məsuliyyətini öz üzərinə götürür, onu yerli əhalinin maraqlarına uyğun idarə edir.

Respublikamıza regional siyasətin formalaşması və inkişafında, yoxsulluğun və işsizliyin azaldılmasında, həyat səviyyəsinin yüksəlməsi və sosial problemlərin həllində kənd bələdiyyələri mühüm rol oynamalıdır. Ölkədə aparılan sosial-iqtisadi islahatlar çərçivəsində həyata keçirilən “Regionların sosial - iqtisadi inkişafı Dövlət Program”larının əsas məqsədlərindən biri iqtisadiyyatın tədricən əksmərkəzləşdirilməsindən və inkişafın yerli səviyyəyə yönəldilməsindən ibarətdir.

Bələdiyyələr mövcud olduğu ərazinin iqtisadi potensialından səmərəli istifadə etməli, xüsusilə, sahibkarlığın inkişafına yönəlmiş dövlət proqramları çərçivəsində öz ərazilərində həm kiçik sahibkarlıq üçün münbit şərait yaratmalı, həm də öz təsərrüfat subyektlərini yaradaraq sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olaraq aqrar regionların iqtisadiyyatının dinamik inkişafına təkan verməlidirlər.

Dünya təcrübəsində bələdiyyə orqanları güclü sura - zəif mer, zəif - sura güclü mer, sura - menecer, komissiya sistemi, qarışıq model kimi struktura malik olaraq formalaşırlar. Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunvericiliyinə görə ölkədə fəaliyyət göstərən bələdiyyələr “güclü sura – zəif mer” modelinə əsasən təşkil olunmuşdur. Bu modelə görə bələdiyyələr nümayəndəli orqan kimi əhali tərəfindən seçilir.

Bələdiyyələr yaranmasından 13 il keçməsinə baxmayaraq, onlar bu gün də bir sıra problemlərlə qarşılaşır. İstisnalar olmaqla, bütövlükdə respublikada bələdiyyə orqanlarının fəaliyyətində nəzərəcarpacaq dərəcədə canlanma hiss olunmur. Bələdiyyə orqanlarının fəaliyyətini səmərəli etmək üçün bir sıra amillərin təkmilləşdirilməsi vacibdir: bələdiyyələrə verilən səlahiyyətlərin artırılması; səlahiyyətlərin müstəsnalığının və tamlığının təmin olunması; bələdiyyələrə maliyyə təminatının artırılması; bələdiyyə orqanlarında fəaliyyət göstərənlərin ixtisaslaşması.

2000-ci ildən başlayaraq, dövlət büdcəsindən yerli büdcələrə transferlər edilir. Transferlərin maksimum həddi 2002-ci ildə 5,0 milyon manat, minimum həddi isə 2003- ci ildə isə 1,0 milyon manat olmuşdur. Son 6 ildə isə (2007-2012) transferlərin həcmi dəyişilməmiş qalmış, yəni 3,5 milyon manat olmuşdur. Bu transferlər məqsədsiz verilir və əsasən, yerli idarəetmə orqanlarının saxlanılmasına, yəni icraçıların əmək haqlarının verilməsinə sərf olunur. Dünya təcrübəsinə nəzər saldıqda aydın nəzərə cəpır ki, bələdiyyələrin inkişaf etməsi üçün ayrılan transferlər azlıq təşkil edir. 2012-ci ilin ilk altı ayında bələdiyyələrin gəlirlərində artım müşahidə edilib. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 1718 bələdiyyənin büdcəsinə 16 milyon 755 min 400 manat vəsait daxil olub. Beləliklə, yerli büdcənin gəlirləri ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 23% artmış olub.(1)

Aqrar regionların bələdiyyələrinin başlıca problemlərindən biri yerli özünüidarəetmə sisteminin inkişafında vacib olan kadr probleminin tam həllinə nail olunmamasıdır. İlk bələdiyyə seçkilərində əksər bələdiyyələrdə bələdiyyə üzvlüyünə təsadüfi adamlar seçilmiş, ali təhsilli, təcrübəli şəxslər, qadınlar və gənclər azlıq təşkil etmişdir. Lakin 23 dekabr 2009-cu ildə aparılmış bələdiyyə seçkilərində müəyyən dəyişikliklər olmuşdur. Yəni, respublika üzrə bələdiyyələrin sayı 2767-dən azalaraq 1718 olmuşdur. 22.000 bələdiyyə üzvünün əvəzinə 15.591 nəfər seçilmişdir. Hazırda seçilmiş bələdiyyə üzvlərinin 9979 nəfəri və ya 64%-i ali təhsilli, 5612 nəfəri və ya 36%-i natamam ali təhsillidir. Ötən seçkilərdə qadınlar bələdiyyə üzvlərinin sayının 4%-ni, son seçkilərdə isə 26%-ni təşkil etmişdir. Gənclərin sayı isə 34%-dən 44%-ə yüksəlmişdir. Hal-hazırda bələdiyyə orqanlarında 4243 qadın çalışır. 301 bələdiyyənin sədri qadındır. Bu da ümumi bələdiyyə sədrlərinin 17,5%-ni təşkil edir. Ötən seçkilərə nisbətən bu, irəliləyiş hesab oluna bilər. Lakin bu rəqəm 82,5%-dən, yəni əks cinsin tutduğu mövqedən 4,7 dəfə azdır(2). Qadınların və gənclərin bələdiyyələrə cəlb edilməsi potensial imkanlardan səmərəli istifadə olunmasına gətirib çıxaraq. Bundan əlavə, bələdiyyə qulluğunda çalışanların məvacibi dövlət qulluğunda çalışanların məvacibindən xeyli azdır, bu da peşəkar mütəxəssislərin çalışmaq üçün dövlət qulluğuna üstünlük verməsinə zəmin yaradır. Bələdiyyələrin mövcud kadr potensialı yerli özünüidarənin səmərəli təşkilini təmin etmək iqtidarında deyil. “Bələdiyyə qulluğu haqqında” Qanun bələdiyyə qulluğuna qəbul üçün konkret vəzifələr üzrə peşə ixtisas tələbləri müəyyənləşdirmir və işə qəbul üçün müsabiqə şərtlərini nəzərdə tutmur. Bələdiyyələrin kadr potensialının zəif olmasını şərtləndirən digər bir amil bələdiyyə kadrlarının hazırlığı, yenidən hazırlığı və ixtisaslarının artırılması sisteminin zəif olmasıdır. Azərbaycanda yerli özünüidarə kadrlarının hazırlanması bir sıra universitet və akademik yarlarda həyata keçirilir. 2010-ci ildə bu ali məktəblərdə “Dövlət və bələdiyyə idarəetməsi” ixtisasına qəbul planı 150 nəfərə yaxın olub və 2012-ci ildə bu göstərici 180 nəfər təşkil edib.

Hər il Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Ədliyyə Akademiyası kimi təsisatlar bələdiyyə kadrları üçün qısamüddətli kurslar təşkil edirlər. Lakin kurs dinləyicilərinin sayı bələdiyyə kadrlarının ümumi sayına nisbətən xeyli azdır. Ədliyyə Akademiyasında təşkil edilmiş 17 ixtisasartırma kursunda 327 dinləyiciyə, Dövlət İdarəçilik Akademiyasında isə 57 dinləyiciyə mühazirələr oxunmuşdur. (3, s.38)

Kadrlarının ixtisaslarının artırılması və yenidən hazırlığı sahəsində daha məqsədyönlü fəaliyyətə ehtiyac var. Bundan əlavə, bələdiyyələri inkişaf etmiş ölkələrə dövlət vəsaiti hesabına bələdiyyə qulluqçularının təcrübə keçmək üçün göndərilməsi dinamikasını sürətləndirmək vacib məsələ olaraq qalır. İndiyənə qədər təcrübə üçün xarici ölkəyə -Türkiyəyə gedənlərin sayı cəmi 30 nəfərə yaxındır ki, bunun da əksəriyyəti şəhər bələdiyyələrinə aiddir.

AZƏRBAYCANDA BƏLƏDİYYƏ İŞİ VƏ ONUN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Saleh MƏMMƏDOV

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

saleh.np.aze@gmail.com

Gəncə / AZƏRBAYCAN

Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarə bir sıra digər ölkələrdən fərqli olaraq vətəndaşların təşəbbüsləri ilə deyil, dövlətin təşəbbüsü ilə demokratik cəmiyyət quruculuğu istiqamətində atılan addımlar nəticəsində formalaşdırılmışdır. Ölkəmizdə yerli özünüidarə təcrübəsinin və ənənəsinin olmaması, bələdiyyə insitutunun ilk müstəqil konstitusiyanın qəbul edilməsindən bir neçə il sonra formalaşdırılmasını zəruri etmişdir. Azərbaycan Konstitusiyasında ölkəmizin demokratik bir respublika olması, mülkiyyətin dövlət, xüsusi və bələdiyyə mülkiyyətinə bölünməsi və bələdiyyələr tərəfindən yerli özünüidarənin təşkili və səirlərin təsbit edilməsi yerli özünüidarənin hüquqi əsaslarını təşkil etmişdir.

Azərbaycan 2001-ci ildə Yerli özünüidarəetməyə dair Avropa Xartiyasını ratifikasiya etmişdir. Sənəddə qeyd olunur ki, dövlətin idarə olunmasında vətəndaşların iştirakı hüququ Avropa Şurasına üzv dövlətlər üçün ümumi olan demokratik prinsiplərə aiddir. Avropa Xartiyasının 4- cü maddəsində göstərilir ki, dövlət səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi bir qayda olaraq vətəndaşlara ən yaxın hakimiyyət orqanlarının üzərinə qoyulmalıdır. Ölkədə regional idarəetmədə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən yerli özünüidarəetmələr dövlətin yerli idarəetmə orqanlarından fərqli olaraq yerli büdcələrin baş kredit sərəncamcısı rolunda çıxış etməklə, bələdiyyə büdcələrinin gəlir və xərclərinin icrası üzrə müstəsna səlahiyyətlərə malikdirlər.

Yerli büdcələrin tərtibi, təsdiqi və icrasında hüquqi bazanı “ Büdcə sistemi haqqında ”(2002-ci il), “ Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında”(1999-cu il), “ Bələdiyyələrin statusu haqqında”(1999-cu il), “Yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlər haqqında” (2001-ci il) Azərbaycan Respublikasının qanunları və Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi təşkil edir. Azərbaycan Respublikasında yerli büdcələr büdcə sisteminə aid edilsə də dövlət büdcəsinin tərkibinə daxil deyildir. Yerli büdcələrin müstəqilliyi konkret gəlir mənbələrinin olması və bələdiyyələrin yerli büdcə vəsaiti barədə sərəncam vermək hüququ ilə təmin edilir.

Ancaq 14 ilə yaxın fəaliyyət dövrünə malik olmasına baxmayaraq yerli büdcələrin inkişaf dinamikası artan xətt üzrə getməmiş, büdcə prosesindəki kənarlaşmalar onların vahid mərkəzdən demokratiklik və müstəqillik prinsipləri qorunmaqla idarə olunmasını zəruri etmişdir. 2013-cü il fevralın 7-də Ədliyyə Nazirliyinin Bələdiyyələrlə iş mərkəzinin təşkilatçılığı ilə ali qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanları nümayəndələrinin, şəhər və rayon bələdiyyə şuraları sədrlərinin iştirakı ilə “Yerli özünüidarəetmənin aktual məsələləri” mövzusunda keçirilmiş seminarla yerli özünüidarəetmələrdə yerli vergi və ödənişlərin toplanması, maliyyə vəsaitlərinin qanuna uyğun istifadəsi, regional problemlərin həlli istiqamətində bələdiyyələrin rolu və həyata keçirdikləri tədbirlərin zəruriliyi müzakirə edilmişdir. Maliyyə və Vergilər Nazirliklərinin nümayəndələri yerli büdcələrə vergi və ödənişlərin qanunauyğun hesablanması, ödənilməsi, maliyyə hesabatlarının hazırlanması və bələdiyyələrdə mühasibat uçotunun təşkili işində ciddi dönüşlər yaratmaqla bələdiyyə insitutunun inkişafına nail olunmasının istiqamətlərini göstərmişlər. Bundan başqa seminarla ölkə Prezidentinin 21.12.2012-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş Bələdiyyələrin Nümunəvi Reqlamentinin onların fəaliyyətinin qanunauyğun təşkilində müstəsna əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur.

Yerli özünüidarəetmə insitutunun inkişaf etdirilməsi ölkədə idarəetmənin demokratikləşmə səviyyəsinin yüksəldilməsini təsdiq edir. Vətəndaşların qərar qəbul edilməsində iştirakı, yerlərdə sosial-iqtisadi proseslərə onların təsir imkanlarının genişləndirilməsi sonda daha effektiv nəticələrin əldə olunmasına zəmin yaradır. Xarici təcrübə göstərir ki, regional idarəetmədə iqtisadi inkişaf metodu və bu metodun tətbiqi zamanı dövlət tənzimlənməsi regionların daha sürətli inkişafının təminatçısı rolunu oynayır . Bu baxımdan Azərbaycanda regional inkişafa və ərzaq təhlükəsizliyinə dair qəbul edilən və uğurla icra olunan Dövlət Proqramları mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial –iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı ” nın əsas məqsədi və vəzifələri ölkənin təbii və əmək resurslarından daha səmərəli istifadə etməklə regionlarda sahibkarlıq və investisiya mühitinin keyfiyyətinin artırılması və ixracəyönlü məhsul istehsalının stimullaşdırılması, günümüzün tələblərinə cavab verən infrastrukturun yaradılması, kommunal və kommunikasiya xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması və yoxsulluğun minimuma endirilməsindən ibarətdir. Dövlət Proqramında regional idarəetmə orqanlarının, o cümlədən yerli özünüidarələrin də üzərinə böyük vəzifələr qoyulmuşdur.

2013-cü il, fevralın 12-də Bakı Biznes Mərkəzində Prezident İlham Əliyevin sədrliyi ilə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial- iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı ”nın icrasının dördüncü ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfransda möhtərəm Prezident özünün giriş nitqində qeyd etmişdir ki, “ Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı artıq 9 ildir ki, uğurla icra edilir. Hesab edirəm ki, Proqramın qəbul olunması ölkə iqtisadiyyatı, sosial məsələlərin həlli üçün çox əhəmiyyətli idi... Son doqquz il ərzində ölkə iqtisadiyyatı üç dəfədən çox artmışdır... Ölkə iqtisadiyyatına təxminən 130 milyard dollar sərmayə qoyulmuşdur və keçən il sərmayə qoyuluşu rekord həddə çatmışdır – 22 milyard dollardan çox”.

İldən-ilə artan daxili və xarici kapital qoyuluşlarının əsas hissəsi regionların payına düşür. İdarəetmədə dövlət tənzimlənməsi ayrı-ayrı rayonların tarazlı inkişafı, respublika tabeli və kənd arası yolların yenidən qurulması və yerlərdə sahibkarlığın sürətlə inkişafına şərait yaradır. 2009-cu ildən bəri Dövlət Proqramının icrası nəticəsində respublikada 20 mindən çox müəssisə fəaliyyətə başlamışdır. Yoxsulluq səviyyəsi 2013-cü ilin əvvəlinə 5,4 faizə düşmüşdür.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafını təcəssüm etdirən bu və digər statistik məlumatlar artıq regional sosial-iqtisadi inkişafda bələdiyyə işinin daha da fəallaşmasına təkan verir və əhaliyə ən yaxın idarəetmə orqanı kimi onun məsuliyyətini daha da artırır. Bu mənada bələdiyyə işini müasir tələblər səviyyəsində qurmaqla, qanunvericiliyin və vətəndaşların tələblərinə uyğun fəaliyyət göstərmək, ən aktual yerli problemlərin operativ həllinə nail olmaq yerli özünüidarə orqanlarının əsas vəzifəsi olmalıdır. Qəbul olunan Dövlət Proqramlarının icrası prosesində daha böyük təşəbbüskarlıqla iştirak edən bələdiyyələr bununla yerli əhəlinin nüfuzunu qazanır və onların həyat səviyyəsini yüksəltməsinə nail olurlar.

Yuxarıda qeyd olunan konfransda Masallı rayonunda 2012-ci ildə həyata keçirilən və icrası davam etdirilən 50-dən çox infrastruktur və sosial layihənin, tikinti, abadlıq və digər işlərin maliyyələşdirilməsində və həyata keçirilməsində yerli idarəetmə orqanlarının, o cümlədən bələdiyyələrin də müəyyən rolu olmuşdur. Çalışmaq lazımdır ki, yerli büdcələrin baş kredit sərəncamçısı olan bələdiyyələrin fəaliyyəti daha da genişlənsin və əhəlinin sosial-iqtisadi tələbatının ödənilməsində onların payı xüsusi yer tutsun.

Azərbaycanda son illər bələdiyyə işinə göstərilən dövlət qayğısı, onların assosiasiyalar formasında birləşməsi və artıq bütün səviyyəli dövlət tədbirlərində təmsil olunması yerli özünüidarə orqanlarını aşağı idarəetmə pilləsi kimi formalaşdırmağını göstərir. Bələdiyyələrin işinin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə proqram tipli metodlardan istifadə olunmalı, onların səlahiyyətlərinin müstəsnaqlıq əmsali artırılmalıdır.

Bələdiyyələrin işinin gücləndirilməsi və maliyyənin əksmərkəzləşməsi istiqamətində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, demokratik vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasında mühüm xarakter daşıyan islahat tipli tədbirlərin köməyiylə regional idarəetmə sisteminin inkişafına və onun Avropa standartları səviyyəsinə çatmasına nail olmaq mümkündür.

PARLAMENTAR, PREZİDENTLİK VƏ YARI PREZİDENTLİK SİTEMLƏRİNDƏ HÖKUMƏTƏ SİYASİ NƏZARƏT

Şamil DOŞANOV

Qafqaz universiteti

Shamil_477@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Nəzarət planlama, təşkilatlanma və yönəltmə funksiyalarının nə ölçüdə müvəffəqiyyətlə gerçəkləşdiyini ölçmək məqsədi güdür. Demokratik hüquqi bir dövlətdə idarəetməyə nəzarət ən önəmli məsələlərdəndir. Mövcud qurum və quruluşların vəzifə və səlahiyyətlərini yerinə yetirə bilməsi üçün qanunlarla verilən gücün hüquqa uyğun işlədilməsi və vətəndaşlardan yığılan vergilərdən ayrılan maliyyə qaynaqlarının xidməti məqsədlər üçün istifadə etməsini həyata keçirmək üçün nəzarət qacınılmaz şərtidir.

Hökumətə nəzarət olunmasının müxtəlif növləri vardır. Nəzarət növləri bu nəzarəti həyata keçirən orqana görə adlandırılır. Bunları siyasi nəzarət, insan hüquqlarının müdafiəçisi (Ombudsman), məhkəmə nəzarəti olaraq ümumiləşdirmək olar.

Hökumətə nəzarət olunmasında istifadə olunan əsas üsullardan biri siyasi nəzarətdir. Siyasi nəzarət idarəetməyə qanunverici orqan tərəfindən nəzarət edilməsidir. Demokratik hökumətlərdə xalqın təmsilçisi olan parlamentin idarəetməyə nəzarət etmə səlahiyyəti vardır. Qanunverici orqanın hökumət üzərindəki nəzarəti birbaşa edilən nəzarət deyildir. Qanunverici orqanın hökumətə nəzarət etməsi nazirlər kabineti ya da aidiyyəti nazir vasitəsi ilə həyata keçirir yəni icraedici orqan başçıları təkcə öz hərəkətlərinə görə yox tabeçiliyində olan dövlət qulluqçularına qarşı da məsuliyyət daşıyırlar. Parlamentin hökumətə nəzarət mexanizması dövlətlərin siyasi quruluşundan asılı olaraq dəyişir.

Parlamentar hökumət sistemində qanunverici orqanının ən əhəmiyyətli vəzifələrindən biri, hökumət və rəhbərliyə nəzarət etməsidir. Qanunverici orqanı bu vəzifəsini xalqdan aldığı səlahiyyət ilə xalq adına gerçəkləşdirir. Siyasi yoxlama, parlament və ya məclis yoxlaması olaraq da adlandırılan, üst quruluş olan parlament tərəfindən hökumətə nəzarət edilməsidir. Məclis, icra etmənin üst quruluşu olan hökumətə nəzarət edərkən bilavasitə olaraq onun aşağı orqanlarına da nəzarət edir. Hökumət sistemləri nə olursa olsun, bütün təmsili rejimlərdə, qanunverici orqanının qanun qəbul etmə, hökuməti nəzarət etmə və dövlət büdcəsini qəbul etmə kimi üç təməl funksiyası var.

İcra etmə orqanının vəzifəyə gəlməsinin və vəzifədə qalmasının, qanunverici orqanının etibarına bağlı olmadığı prezidentlik sistemində belə, parlament, məclis arastırması və büdcəni qəbul səlahiyyətləri səbəbiylə icra etmə orqanına müəyyən ölçüdə nəzarət edər. Bundan fərqli olaraq prezidentlik sistemində parlamentin icraedici orqanı vəzifədən alma kimi bir səlahiyyəti yoxdur. Bu sistemdə icraedici orqanı (kabineti) prezidentin təşkil etməsi, qüvvətlər ayrılığına əsaslanması, prezidentin xalq tərəfindən birbaşa seçilməsi və xalqa qarşı məsuliyyət daşması parlamentin icraedici orqan üzərindəki nəzarət imkanlarını yox dərəcəsində azaltmışdır.

Əslində bu sistemdə parlament hökumətə siyasi nəzarət edə bilmir ya da çox məhdudlaşdırılmış səlahiyyətlərlə yoxlama aparılmasına icazə verilir

Parlamentin hökumətə nəzarət etməsi hər zaman gerçəkləşməyə bilər. Çünki hökumətdəki siyasi partiyalar eyni zamanda parlamentdə də çoxluğa sahibdir. Qanunverici və icraedici orqanlar eyni siyasi gücün təsiri altında olduğu üçün parlamentin hökumətə nəzarət etmə mexanizmasında çətinliklər ortaya çıxır. Nəzarətin həyata keçirilməsi yuxarıda dediyimiz kimi mövcud siyasi rejimdən asılıdır.

Parlamentar sistemdə hökumətə nəzarət parlamentdə təmsil olunan partiyaların çoxluğundan asılı olaraq dəyişir. Çünki partiyaların çoxluq təşkil etdiyi məclislərdə iqtidar partiyasına qarşı digər partiyaların birləşərək hökumətə etimad-

сизлиq göstərmə ehtimalı hökuməti həmişə nəzarət altında hiss etməyə vadar edir və həyata keçirdiyi funksiyalarda hər bir partiyanın istəklərini nəzərə almağa təşviq etmiş olur. Partiyaların çoxluğu nə qədər nəzarət mexanizmasının işləkliyini təmin etsə də şəxsi maraqlar və mənfəət qruplarının partiyalar vasitəsi ilə qəbul edilən qərarlara təsiri tez tez hökumət dəyişikliyinə və dövlətin davamlı və sabit inkişafını zədələyən əsas amillərdən birinə çevrilir.

Prezidentlik sistemində isə parlamentin nəzarəti demək olar ki yox dərəcəsindədir çünki qüvvələr ayrılığının kəskin olduğu bu sistemdə qanunverici və icraedici orqan müstəqil və bir-birinə çox az təsir mexanizmlərinə malik bir orqanlardır. Burada əsas gücün prezidentdə cəmlənməsi, son söz haqqının ona mənsub olması, parlamentdən yox birbaşa xalq tərəfindən seçilməsi və icra etdiyi funksiyalara görə parlamentə yox xalqa qarşı məsuliyyət daşması parlamentin nəzarət etmə imkanlarını məhdudlaşdıran əsas ünsürlərdəndir. Siyasi nəzarətin zəif olması uzmüddətli planların həyata keçirilməsini, qanunla müəyyənləşən müddətdə dövlət başçısının sabit qalması və siyasi istiqrarın əldə olunmasına gətirib çıxarır.

Yarı prezidentlik sistemində isə parlamentar nəzarət prezident ilə baş nazirin ayrı ayrı partiyalardan olduğu zaman mümkündür. Nigahsız yaşama adı verilən bu formada siyasi nəzarət qismən də olsa mümkündür çünki parlamentdən seçilən bir baş nazirlə xalq tərəfindən birbaşa seçilən prezidentin birlikdə icraetmə funksiyasını həyata keçirməsi icraedici hakimiyyətin tək əldə cəmlənməsini əngəlləmiş və bu funksiyaları parlamentlə bölüşmək məcburiyyətində qalmışdır. Hər ikisi eyni partiyadan olduqda isə parlament icraedici hakimiyyətin istəklərini həyata keçirməkdən başqa funksiyaları həyata keçirmir.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ВЛАСТЬ КАК ПОЛИТИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН

Şəfəq ƏHMƏDOVA

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

shafag.ahmadova@gmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Государственную власть как политический феномен целесообразно рассматривать в сопоставлении с политической властью, которая распространяется на все общество, на всех проживающих на территории данного государства людей; имеет свои атрибуты, классификацию, разновидности, типы, признаки, ресурсы, функции, ограничения и т.д. Некоторые исследователи отождествляют понятие «государственная власть» с понятием «политическая власть». Однако, по мнению большинства ученых, *к государственной власти следует относиться, как к важному виду политической власти, наделенному властными функциями для управления страной, посредством принятия и проведения в жизнь законов, предназначенных для регулирования отношений, как в самом государстве, так и на международном уровне.*

Тем не менее, приведем взгляды ученых-исследователей на данную проблему. Профессор М.И.Байтин говорит, что «в собственном смысле, политическая власть исходит из государства и реализуется не иначе, как при его прямом или косвенном участии», поэтому он не разделяет политическую власть от государственной.

Профессора - Ф.М.Бурлацкий и Н.М.Кайзеров политическую власть понимают в более расширенном диапазоне, чем государственную власть, поскольку ее осуществляют все звенья политической системы, а не только одно – государство.

В электронном варианте свободной энциклопедии «Википедии» определение «политической власти» представлено, как «способность одного человека или группы лиц контролировать поведение граждан и общества, исходя из общенациональных или общегосударственных задач». Однако далее дается сноска о том, что это определение будет справедливо лишь в том случае, если считать понятия политическая власть и государственная власть тождественными.

В политологическом, энциклопедическом словаре политическая власть характеризуется, как выражение и защита интересов тех или иных социальных слоев общества, и, вместе с тем, так или иначе, занимающаяся организацией политической жизни общества, в целом.

Философский энциклопедический словарь дает следующее определение государственной власти - «*важный вид политической власти*»

Государственная власть выступает от имени всего общества, тогда как политическая, зачастую – от какой-либо его части или социальной группы, являющейся субъектом политического властвования.

Политическую власть нельзя сводить к государственной, потому что она включает в себя власть и влияние партий, лидеров, общественных организаций и т.д.

Государственную власть также нельзя сводить к политической, потому что государство может выполнять и не политические задачи, которые в силу тех, или иных причин (школьное образование, язык обучения, экология и т.д.), могут приобретать политический характер.

В государственной власти субъектом выступает государство в лице своих органов, учреждений и должностных лиц, а объектом – население страны:

граждане (в республиках) или подданные (в монархиях).

Задачей государственной власти является охрана прав граждан, независимо от их взглядов на жизнь и отношений к религии. Государство должно гарантировать и защищать права граждан на жизнь, свободу слова, печать, собрания, свободу предпринимательства, на неприкосновенность частной жизни и жилища, права на собственность, семью, на равенство перед законом, свободу совести, вероисповедание и т.п.

Сохраняя порядок в обществе, государственная власть наделена следующими функциями:

1. Защиты прав и свобод личности;
2. Заботы о всеобщем благе;
3. Совершения правосудия;
4. Поддержания законопослушных граждан;
5. Наказания преступников;
6. Защиты от внутренних и внешних врагов.

Государственная власть-это публично-политическое отношение господства и подчинения между субъектами, опирающееся на государственное принуждение. Она функционирует посредством руководства, управления и координации волевых действий людей и приводит к установлению таких отношений, в которых она выступает как высший авторитет, добровольно или вынужденно признаваемый всеми членами социального сообщества, сложившегося на данной территории. С одной стороны, возможность носителей властных функций определять поведение людей, с другой - необходимость подвластных подчинять свое поведение властному повелению. Подчинение – следствие, как убеждения, так и принуждения.

Власть есть сила, способная подчинять. Утрата этого качества вызывает паралич власти со всеми вытекающими отсюда последствиями.

Некоторые функции, такие, как: поддержание общественного порядка и стабильности, выявление, ограничения и разрешение конфликтов, достижения общественного согласия (консенсуса), принуждение во имя социально-значимых целей и сохранения стабильности, управление делами общества, перешли к государственной власти от политической.

Государственная и политическая власти имеют общие особенности – публичность, универсальность и, в определенной степени, суверенность.

Известно, что общество дифференцировалось по интересам и потребностям, которые не одинаковы у различных групп населения, и, чтобы регулировать эти интересы и потребности, государственная власть должна проявлять определенное искусство управления, то есть осуществлять политику, поэтому государственной власти свойственна политическая черта.

BƏLƏDİYYƏLƏRİN MALİYYƏSİNİN ƏSASLARI

Zülfüyyə HACIYEVƏ

Sumqayıt Dövlət Universiteti

zulu_zaur@mail.ru

Sumqayıt / AZƏRBAYCAN

Müasir dövrdə ölkəmizdə islahatın uğurla həyata keçirilməsi vətəndaş cəmiyyətinin daha da gücləndirilməsinə zəmin yaradır. Demokratik cəmiyyətdə baş verən sosial və ictimai proseslərin səmərəli formada idarə edilməsi yerli özünüidarənin genişləndirilməsini nəzərdə tutur. Yerli özünüidarənin mövcudluğunun təminatçısı kimi dövlət çıxış edir və Azərbaycanı özünüidarə qurumu 2 formada ibarətdir:

1. Mərkəzi idarələr, yəni dövlət və onun yerlərdəki nümayəndəlikləri olan icra hakimiyyətləri.
2. Yerli özünüidarələr, yəni bələdiyyələr.

Bələdiyyələrin formalaşmasında və fəaliyyətində mühüm amillərdən biri də onların müstəqilliyinin təminatıdır. Belə ki, bələdiyyələr nə qədər müstəqil olsalar, onların fəaliyyəti üçün daha geniş imkanlar açılır. Məhz bu baxımdan bələdiyyənin maliyyəsinin əsaslandırılması və onun qanunvericiliklə təsbit olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bələdiyyə maliyyəsinin iqtisadi əsaslarını bələdiyyə əmlakı, onun torpaqları, yerli büdcə və büdcədənəknər fondlar, bələdiyyənin istehsal, xidmət və digər iqtisadi fəaliyyəti təşkil edir. Bələdiyyənin maliyyə vəsaitinin formalaşması və istifadəsi özünüidarəetmə, müstəqillik, əşkarlıq və yerli mənafehin respublika mənafeyilə uzlaşdırılması prinsipinə əsaslanır.

Qanunvericiliyə əsasən, yerli vergilərə fiziki şəxslərin torpaq və əmlak vergiləri, yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi, bələdiyyə mülkiyyətində olan təşkilatların mənfəət vergisi daxildir. Bələdiyyə vergilərinin dərəcələri Vergi Məcələsində təsbit edilmiş hədlər daxilində müəyyən edilir. Eyni zamanda vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq, bələdiyyələr öz ərazilərində vergi ödəyicilərinin ayrı-ayrı kateqoriyalarını yerli vergilərdən tam və ya qismən azad etmək, vergi dərəcələrinin azaldılması qərarını qəbul edə bilərlər.

Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasında torpaq vergisi önəmli rol oynayır. Bu vergi torpaq sahəsi barədə mülkiyyət və ya istifadə hüququnu təsdiq edən sənədlər əsasında müəyyən edilir. Tikililərin və qurğuların altında olan torpaqlara, həmçinin obyektlərin sanitariya mühafizəsi üçün zəruri olan torpaq sahələrinə görə də torpaq vergisi tutulur. Fiziki şəxslər və bələdiyyə müəssisələri torpaq sahələri barədə özlərinin mülkiyyət və istifadə hüquqlarını təsdiq edən sənədləri aldıqdan sonra bələdiyyələrdə 1 ay müddətində uçota durmalıdırlar.

Kənd təsərrüfatı torpaqlarının vergi dərəcələri torpaqların təyinatı, coğrafi yerləşməsi və keyfiyyəti nəzərə alınmaqla şərti ballar əsasında torpaq sahəsinin hər bir hektarına görə hesablanır. Bir şərti balın qiyməti 6 qəpikdir. Bəzi postsovet ölkələrində torpaq vergisi tətbiq olunarkən onun keyfiyyəti nəzərə alınmadığından vergitutma zamanı ciddi problemlər yaranırdı.

Sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, ticarət-məişət xidməti və digər xüsusi təyinatlı yaşayış fondlarının həyatı sahələri və vətəndaşların bağ sahələrinin tutduğu torpaqlar üzrə vergi isə torpaq sahəsinin hər 100 m² görə yerləşdiyi inzibati ərazidən asılı olaraq müvafiq dərəcələr üzrə hesablanır.

Azərbaycan Respublikasında rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslər əmlak vergisinin ödəyiciləri hesab edirlər. Əmlak vergisi fiziki şəxslərin xüsusi mülkiyyətində olan binaların inventarlaşdırılmış dəyərindən ərazi üzrə bələdiyyə tərəfindən hesablanaraq tutulur. Bu dəyər 5000 manatadək olduqda vergi tutulmur, 5000 manatdan çox olan məbləğdən isə 0,1%-lə əmlak vergisi tutulur.

Vergi Məcəlləsinə əsasən, fiziki şəxslər həm də mülkiyyətlərində olan su və hava nəqliyyatı vasitələrinə görə onların mühərrikinin 1 sm³ üçün 0,02 manat, mühərriki olmayan həmin nəqliyyat vasitələri üçün isə onların bazar qiymətinin 1%-i həcmində əmlak vergisi ödəyirlər.

Bələdiyyə vergilərinə aid edilən vergilərdən biri də yerli əhəmiyyətli tikinti materialları olan kərpic-kirəmit gilləri, tikinti qumları, çınqıl xammalı üzrə mədən vergisidir ki, bu da bələdiyyə büdcəsinə ödənilir. Yerləşməsi tərkibindən çıxarılan bu tikinti materialları üçün mədən vergisinin dərəcəsi hər m³ üçün 50 qəpik məbləğində müəyyən edilmişdir.

Bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisi bələdiyyə büdcəsinə ödənilir və mənfəət vergisinin dərəcəsi 20% həcmində müəyyən edilmişdir. Müəssisənin vergiyə cəlb olunan mənfəəti hesabat ilində əldə edilmiş gəlirlə həmin gəlirin əldə edilməsinə çəkilmiş xərclər arasındakı fərq kimi müəyyən edilir və mənfəət vergisinin bəyannaməsində əks etdirilir. Hesablanmış mənfəət vergisi bələdiyyəyə bəyannamə təqdim olunmaqla hesabat ilindən sonrakı növbəti ilin 31 mart tarixindən gec olmayaraq yerli büdcəyə ödənilir.

Eyni zamanda "Yerli vergilər və ödənişlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanununa əsasən bələdiyyələr tərəfindən Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən olunmuş yerli vergilərlə yanaşı, aşağıda göstərilən ödənişlər də tətbiq edilir:

- bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqlarda, binalarda və digər obyektlərdə küçə reklamının yerləşdirilməsi və yayımı üçün ödəniş;
- AR-nın qanunvericiliyinə uyğun olaraq bələdiyyə mülkiyyətinin özgeninkiləşdirilməsindən, icarəyə və istifadəyə verilməsindən daxil olan ödəniş;
- bələdiyyələr tərəfindən xüsusi ayrılmış torpaq sahələrində stasionar və ya səyyar ticarət, ictimai iaşə və digər xidmətlərə görə ödəniş;
- bələdiyyə ərazilərində hüquqi və fiziki şəxslərə məxsus olan ixtisaslaşdırılmış avtomobil dayanacaqları və ya bələdiyyələrin qərarına əsasən müəyyən edilmiş yerlərdə bütün növ nəqliyyat vasitələrinin daimi və müvəqqəti dayanacaqları üçün ödəniş. Bu ödəniş hər bir nəqliyyat vasitəsi üçün sutqada 0,1 manatdan çox olmamaqla müəyyən edilir.

Bunlarla yanaşı, qanunda nəzərdə tutulmuşdur ki, qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada bələdiyyələr yerli əhəmiyyətli proqramların maliyyələşdirilməsi üçün yerli rəy sorğusunun nəticəsinə əsasən hüququ və fiziki şəxslərin sərəncamında qalan mənfəət və gəlirlər hesabına ödənilən könüllü birdəfəlik ödənişlər tətbiq edə bilər. Bu ödənişlərdən yalnız təyinatı üzrə istifadə olunmalıdır. Göstərmək lazımdır ki, yerli vergi və ödənişlər bələdiyyənin maliyyəsinin əsasını təşkil etdiyinə görə onlar daima diqqət mərkəzində olmaqla təkmilləşdirilməlidir.

ALİ TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ KREDİT SİSTEMİNİN HƏRTƏRƏFLİ TƏTBİQİ İMKANLARI

Zülfüyyə SADIQOVA

Qafqaz Universiteti

ulviyye.ezeli@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Təhsil insan kütləsinin millət səviyyəsinə yüksəlməsi üçün ən vacib elementdir. Atatürkün də dediyi kimi, gələcəyin təminatı sağlam təməllər əsasında qurulmuş təhsil sistemindən asılıdır. İstənilən cəmiyyət, inkişaf etmək, gələcəkdə də davamlı inkişafını təmin etmək üçün daim təhsilə diqqətlə yanaşmalı, və bu sahənin keyfiyyətinin yüksəlməsi üçün müətlə tədbirlər görməlidir. Çünki təhsil cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər və inkişaf üçün daim aparıcı və hərəkətverici qüvvə rolunu oynayır. Bildiyimiz kimi keçmiş S.S.R.İ.-nin dağılmasından sonra yaranan müstəqil Azərbaycan Respublikasında digər sahələrdə olduğu kimi təhsildə də yaranan sistemsizlik problemi təhsilin bütün səviyyələrində özünü biruzə vermişdir. 2000-ci illərdə təhsil sahəsində də sistem formalaşmağa başlamış və əvvəlki dövrün yaratdığı problemlərin həlli istiqamətində əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Son illərdə ölkəmizdə, təhsilin bütün pillələrində olduğu kimi, ali təhsildə də əhəmiyyətli keyfiyyət dəyişiklikləri baş verməkdədir. Bu dəyişikliklər bilavasitə ali təhsil müəssisələrində kredit sisteminin tətbiqi ilə bağlıdır. Təhsil nazirliyinin 2006 – cı ildəki əmrilə ali təhsil müəssisələrinə təhsilin kredit sistemi əsasında təşkil olması üçün lazımı əsasnamə təsdiq olunmuşdur. Bu məqalədə biz kredit sisteminin ali təhsildə tətbiqi zərurəti, üstünlükləri, tətbiqi üçün zəruri şərtləri və tətbiqi zamanı qarşıya çıxan problemləri araşdıracağıq.

İstənilən cəmiyyət, inkişaf etmək, gələcəkdə də davamlı inkişafını təmin etmək üçün daim təhsilə diqqətlə yanaşmalı, və bu sahənin keyfiyyətinin yüksəlməsi üçün mütəmadi tədbirlər görməlidir.

Təhsilin ən yüksək mərhələsi olan ali təhsildə də daimi inkişaf təmin olunmalı və bunun üçün tələb olunan şərtlər yerinə yetirilməlidir. Ali təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi birbaşa ali təhsildə bütün dünyada optimal sistem kimi tanınan kredit sisteminin müvəffəqiyyətlə tətbiqindən asılıdır.

Yeni sistem optimal olsa da istənilən strukturda sistemin dəyişməsinə səbəb olan yeniliklərin tətbiqi zamanı qarşıya müəyyən problemlər çıxır. Kredit sistemin tətbiqi də bu mənada istisna deyil. Kredit sistemin tətbiqi zamanı qarşıya çıxan problemləri aşağıdakı kimi ümümləşdirmək olar:

- Tələbələrin bu sistemin tətbiqi üçün hazır olmaması;
- Müəllimlərin bu sistemin tətbiqi üçün müvafiq ixtisasartırma kurslarına ehtiyac duyması;
- Sistemin tətbiqi üçün idarəçilərin idarəçi keyfiyyətlərinə malik olmaması və idarəçinin bütün funksiyalarını yerinə yetirməkdə çətinlik çəkməsi;
- Təşkilati strukturun sistemin tətbiqi üçün əlverişli olmaması ;
- Müəssisələrimiz əksəriyyətində “Keyfiyyət nəzarət” şöbəsinin olmaması;
- Normativ hüquqi bazanın çevik olmaması.

Yuxarıda sadalanan problemlərin həlli üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi təklif olunur :

- Tələbələrin sistem haqqında məlumatlandırılması və onların təhsildə kredit sisteminin optimal seçim olmasına inan-
dırılması;
- Müəllimlərin sistemin tələblərinə cavab verə biləcək səviyyəyə gətirilməsi üçün müvafiq ixtisasartırma kurslarına
və ya təlimlərə cəlb olunması;
- Təhsil sistemində çalışan idarəçilərin sistemin uğurla tətbiq olunduğu ali təhsil müəssisələrində sistemin tətbiqinin
təşkilati aspektləri ilə tanış olmaları;
- Ali təhsil müəssisələrimizdə təşkilati struktur, ayrı-ayrı vəzifələr üzrə məsuliyyət və səlahiyyətlər müasir tələblərə
cavab verəcək şəkildə yenidən nizamlanmalıdır;
- Təhsildə keyfiyyət və onun idarə olunması çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki birbaşa təhsilin son məhsulu daha
çox kəmiyyət yox keyfiyyət göstəricilərilə ölçülür. Əfsus ki, belə bir əhəmiyyətli məsələnin həlli ilə məşğul olacaq bir
qurum demək olar ki, heç bir dövlət ali təhsil müəssisəsində yoxdur. Kredit sistemində keyfiyyətin ölçülməsi daim
əhəmiyyətli olduğundan bu sistemi tətbiq etmək iddiasında olan hər bir ali təhsil müəssisəsində keyfiyyətə nəzarət
müəssisəsi və ya şöbəsi olmalıdır;
- Təhsil sahəsindəki normativ hüquqi baza (bu sahədə qəbul olunan qanunlar, əsasnamələr və digər normativ hüquqi
aktlar) bugün dünyada tətbiq olunan kredit sisteminin birbaşa Azərbaycanda tətbiqinə imkan vermir. Kredit siste-
minin tətbiqinə əlverişli zəmin yaratmaq üçün normativ hüquqi sənədlər daim əlavə və dəyişikliklər edilməsi yolu
ilə yenilənməlidir.

Yuxarıda sadalanan tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində kredit sistemi hər bir ali təhsil müəssisəsində maksi-
mum beş il ərzində müvəffəqiyyətlə tətbiq oluna bilər.

Dedicated to the 90th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE ON YOUNG RESEARCHERS

25-26, April 2013, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION I

5. International Relations, History and Political Science

XOCALI SOYQIRIMI VƏ MƏDƏNİ TƏBLİĞAT

Afaq ZEYNALLI

Bakı Slavyan Universiteti

z_afaq@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Öz mahiyyətinə, miqyasına, nəticələrinə, vəhşiliyinə görə soyqırım olmasına heç bir şübhə olmayan, XX əsrin ən qanlı hadisələrindən biri olan Xocalı soyqırımının dünyada tanınması həm ədalət, həm dünyaya ermənilərin iç üzünün göstərilməsi, həm də Azərbaycan – Ermənistan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin gələcəkdə ədalətli həlli üçün çox önəmli məsələdir. Dünya tərəzində ədalətin ağır gəlməsi üçün bir respublika, dövlət, xalq, lobbi, diaspora kimi hamı bu soyqırımın və Qarabağ həqiqətlərinin dünyaya çatdırılması üçün səfərbər olmalıdır.

Bir tərəfdə heç bir sənədi, tarixi sübutu olmayan qondarma erməni soyqırımı, digər tərəfdə isə fotosəkilləri, videogörüntüləri, yaşayan qurbanları olan Xocalı soyqırımı var. Bu gün dünyanın əksər ölkələri Xocalını soyqırım kimi tanımaqdan, onu sadəcə qətlə adlandırmaqla kifayətlənir.

Çox təəssüf ki, ermənilər çox güclü təbliğatının, böyük maliyyə dəstəyinin, lobbiçilik fəaliyyətinin, Türkiyə ilə gərgin siyasi münasibətləri olan ölkələrin Türkiyədən “əvəz çıxmaq” istəyinin, bəzi məqamlarda xristian təəssübkeşliyinin nəticəsində qondarma soyqırımı dünyada kifayət qədər tanıda biliblər. Mənə elə gəlir ki, ermənilərin bu nəticəyə 98 il ərzində nail olması da bizim üçün təsəlli olmamalıdır. Bu təbliğat əsasən 1991-ci ildən – Ermənistan müstəqil olduqdan sonra aparılıb.

Müasir dövrdə ən təsirli təbliğat vasitələrindən biri mədəniyyət və incəsənətdir. Təsədüfi deyil ki, böyük amerikan politoloqu Samuel Hantinqton dünyanın gələcəyini nə siyasi, nə iqtisadi toqquşmada deyil, sivilizasiyaların toqquşmasında gördü.

Şərq və Qərb mədəniyyətinin ən mütərəqqi cəhətlərini özündə birləşdirən Azərbaycan incəsənətinin Xocalı məsələsində passiv fəaliyyəti bir Azərbaycan gənci kimi mənə qane edə bilməz. Məsələ burasındadır ki, böyül faciələr böyük incəsənət yaradır. Mədəniyyət və incəsənət yeganə sahədir ki, insanları dilindən, dinindən, irqindən, adət-ənənələrindən asılı olmayaraq birləşdirə bilir. Onun obyekt və subyekt sadəcə və sadəcə insan və onun bəşəri funksiyasıdır.

Yəqin ki, filmlərin və kino sənayesinin dünyada nə qədər təsir gücünə malik olduğu hamıya məlumdur. 1992-ci ildən bu günə qədər Xocalı haqqında cəmi üç sənədli film çəkilib. Soyqırımı əks etdirən dörd bədii film var. Onlardan ikisi 1992-ci ildə -soyqırma verilən ilk reaksiya kimi- qısa müddətdə çəkilən “Fəryad” və “Haray” filmləridir. Digər ikisi “Xoca” və “Dolu” isə soyqırımın yalnız 20-ci il dönümündə çəkilmişdir, lakin bu filmlərin nə kəmiyyəti, nə də keyfiyyəti qaneedicidir. Bu filmlər Xocalının vəhşətlərini dünyaya çatdırmaq üçün lazımı səviyyədə deyildir. Doxsan dəqiqəlik bir filmin təsiri onlarla anım tədbirlərindən, dəyirmi masalardan daha çoxdur.

Xocalı haqqında yazılmış musiqi əsərlərindən danışmaq isə, Azərbaycanın musiqi beşiyi Qarabağın adına yaraşmayacaq bir səviyyədədir. Bu soyqırımla bağlı nə kifayət qədər rəsm əsəri, nə də heykəltaraşlıq nümunələri yoxdur.

Ədəbiyyat biz azərbaycanlıların həmişə ürəkdolusu danışa biləcəyimiz sahələrdəndir. Bəs niyə iyirmi ildə Azərbaycanda Xocalı və Qarabağ haqqında bir tutarlı əsər belə yazılmayıb? Xüsusən son illərdə ədəbiyyat sahəsinin böyük kütləyə təsir etmə baxımından nə qədər önəmli olduğu sübut olundu. 1998-ci ildə İsveç akademiyası Nobel mükafatını Portuqaliya yazıçısı Joze Saramaqonun öz ölkəsində qadağan edilən, senzura qoyulan kifayət qədər qalmaqallı “İsanın İncili” əsərinə verdi. Türk yazıçısı Orxan Pamuk isə erməni “soyqırım”ı iddiaları ilə bağlı müsbət fikir söylədikdən sonra “Mənim adım qırmızı” romanına görə Nobelə layiq görüldü. Demək ki, ədəbiyyatın özü də dünyanı idarə edən böyük güclər üçün silahdır. Ancaq Azərbaycan ədəbiyyatında Xocalı ilə bağlı ciddi bir əsər yazılmamış artıq “dostluğun” təbliğ olunduğu əsər yazıldı.

Mədəniyyət bir silahdır. Ancaq adından göründüyü kimi o, mədəni silahdır. Həqiqətin əks olunduğu mədəniyyət öldürmür, əksinə ruhu dirçəldir. Mədəniyyətin auditoriyası təsəvvür edilməz dərəcədə geniş, fərqli və qeyri-müəyyəndir. O konfranslara, anım tədbirlərinə toplaşan onlarla tarixçi, alim və ya tələbələrlə kifayətlənmir. Mədəniyyətin təsir imkanları dünyanın bir ucunda başlayıb digər ucunda bitir. Yalnız mədəniyyət bizdən milyon kilometrə uzaqda yaşayan və bütün xüsusiyyətlərinə görə bizdən fərqlənən insanları “Xocalılı” edə bilər.

Bilmirəm, bəlkə də, Azərbaycan rejissoru, aktyoru, musiqiçisi, rəssamı və heykəltaraşı üçün Xocalı faciəsi incəsənətdə əks etdirilməyəcək qədər dəhşətlidir. Ancaq hər halda, bunu dünyaya olduğu kimi çatdırmaq bizim borcumuzdur. Əgər biz özümüz öz faciəmizə laqeyd olsaq, onda dünyadan ədalət gözləməyə haqqımız yoxdur.

Unutmaq lazım deyil ki, qarşımızda Xocalı fotosəkillərini başqalarına göstərərək hədəfin erməni, tətikçinin isə azərbaycanlı olduğunu iddia edən bir düşmən var. Bu düşmən məşhur rus rəssamı Vasili Veraşaqinin 1871-1872-ci illərdə çəkdiyi, kəsilmiş başlardan uçan minarəni əks etdirən “Müharibənin afeəzu” əsərini ondan hardasa 45 il sonrakı 1915-ci il hadisələrinin təsviri kimi təqdim edəcək qədər rəzildir.

Məsələnin bu şəkildə qoyuluşu, dünyanın kor ədalətindən hələ də mədəd ummaq heç də Azərbaycanın bir gün bu hadisələrin hesabını ermənilərdən başqa cür sormayacağı anlamına gəlməz. Çünki həqiqətə xidmət etmək bəşəriyyətin gələcəyi üçün vacibdir və bu bir millət olaraq bizim tarixi missiyamız olmalıdır.

AZƏRBAYCANIN QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏRİ ETNOQRAFİK MƏNBƏ KİMİ

Anar ƏLİMƏMMƏDOV

AMEA, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
anarelmemmedov@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Qayaüstü təsvirlər qədim insanların məşguliyyəti, təsərrüfat həyatı, mənəvi baxışları və dünyagörüşlərinin öyrənilməsində mühüm mənbə hesab olunur. Bu tip tarixi abidələrə dünyanın bir çox yerlərində, o cümlədən Azərbaycanda rast gəlinir. Müasir Azərbaycan respublikasının ərazisində qayaüstü təsvirlər Qobustan, Gəmiqaya (Naxçıvan), Kəlbəcər və Abşeron tarixi-coğrafi ərazilərində qeydə alınmışdır. Bu ərazilərdə ümumilikdə qeydə alınmış on mindən artıq təsvir əcdadlarımızın təxminən 15 min illik tarixinin öyrənilməsinə imkan verir. Azərbaycanın qayaüstü təsvirləri mövzu və süjet baxımından olduqca zəngindir. Burada istər tək, istərsə toplu şəkildə verilmiş real təsvirlərlə yanaşı, müxtəlif kompozisiyalara da rast gəlmək mümkündür. Azərbaycanın qayaüstü təsvirlərində ən çox rast gəlinən səhnələrdən biri ov səhnələridir. Bu səhnələrin diqqətli "oxunması" nəticəsində qədim insanların əsas qida ehtiyatlarından olan ov heyvanlarının növləri, ov zamanı tətbiq edilən ov üsulları və istifadə olunan ov silahları haqqında müəyyən məlumatları əldə etmək olar. Məsələn, Qobustanın qaya təsvirlərində vəhşi öküzlərin tələyə salınması, şahinlə ov, Abşeronun qaya təsvirlərində ox və kamanla maralın ovlanması, itlərin ov heyvanına hücumu, Gəmiqaya təsvirlərində kəməndlə ov və s. səhnələr diqqəti cəlb edir. Qayaüstü təsvirlərdə Eneolit və Tunc dövrlərində insanların əsas təsərrüfat sahələrindən olan əkinçilik və maldarlıqla bağlı səhnələrə də rast gəlinir. Əkinçilik təsərrüfatının müxtəlif proseslərinin əks olunduğu səhnələr əsasən Kəlbəcər qayaüstü təsvirlərində qeydə alınmışdır. Bu təsvirlərdə çiyində toxa tutmuş insanları, öküzə qoşulmuş ibtidai xışla yerin şumlanması, taxılın biçilməsi və döyülməsi prosesini müşahidə etmək mümkündür. Qobustan təsvirlərində də maraqlı "biçin səhnəsi" qeydə alınmışdır. Maldarlıqla bağlı səhnələr daha çox Gəmiqaya və Kəlbəcər təsvirlərində müşahidə olunur. Həmin səhnələrdə davar, xüsusilə keçi rəsmləri üstünlük təşkil edir. Bu da qeyd olunan ərazilərin təbii-coğrafi şəraitinin yaylaq maldarlığı üçün əlverişli olmasından irəli gəlir. Kiçik Qafqazdan fərqli olaraq, Qobustanda maldarlıq, əsasən, oturaq karakter daşımışdır. Bunu Böyükdaş dağı yuxarı səki sahəsindəki qayalardan birinin üzərində əks olunmuş Neolit dövrünə aid edilən maraqlı öküz təsvirinə əsasən söyləmək mümkündür. Təsvirdəki öküzün boynunda kəndirin göstərilməsi bu ərazidə yaşayan insanların qeyd olunan dövrdə öküzləri əhliləşdirdiklərinə dəlalət edir. At, dəvə, araba rəsmləri qədim nəqliyyat vasitələri haqqında müəyyən təsəvvürlər yaratmağa imkan verir. Bu tip təsvirlərə Qobustan, Gəmiqaya və Kəlbəcər qayalarında rast gəlmək olar.

Azərbaycanın qayaüstü təsvirlərində insanların mənəvi həyatının və inanclarının əks olunduğu səhnələr də qeydə alınmışdır. Belə səhnələrdən biri "həyat ağacı" ilə bağlıdır. Türk xalqları həyat ağacını müqəddəs sayaraq ona sitayiş etmişlər. Azərbaycanın folklor nümunələrində həyat ağacı ilə bağlı səhnələrə rast gəlmək mümkündür. İlan təsvirləri də insanların mifik təfəkkürünü əks etdirən təsvirlərdəndir. Azərbaycan folklorunda ilanlarla bağlı xeyli inanc mövcuddur. Əfsanələrdə ağ ilan və qara ilanla bağlı obrazlara rast gəlinir. Azərbaycan türklərinin mifologiyasında ilan yeraltı dünyanın hökmdarı, səltənət sahibi hesab olunur. Bəzi inanclara görə hər evin öz ilanı var. Əgər onu öldürsən, evin xeyir-bərəkəti yox olar. Qayaüstü təsvirlərdə az sayda quş rəsmlərinə rast gəlinir. Bəzən sxematik, bəzən də real üslubda verilmiş quş təsvirləri də müəyyən mifik məzmun ifadə edir. Türk xalqlarının inanclarına görə quş göy aləminin təmsilçisi kimi insanların ruhlarını bəd qüvvələrdən qoruyur. Astral işarələr göy cisimlərinə sitayişlə bağlıdır. Bu işarələr içərisində günəşi simvolizə edən işarələr xüsusilə geniş yayılmışdır. Günəş rəsmləri dairə, dairədən ayrılan şua, svastika, xaçla dörd yerə bölünən dairələrlə verilmişdir. Aypara şəkilli işarələrin astral inanclarla əlaqədar olduğu ehtimal olunur. Qayaüstü təsvirlərdə ovsun və ayın xarakteri daşıyan səhnələr də kifayət qədərdir. Bu tip səhnələrə daha çox Abşeron təsvirlərində rast gəlmək mümkündür. İnsanın qurban verilməsi səhnəsi, əllərini yuxarı qaldıraraq dua edən vəziyyətdə təsvir edilmiş insan təsvirləri, maskalı insan təsvirləri və digər mifik obrazlar bu cəhətdən olduqca maraqlıdır. Qobustan və Gəmiqayada uğurlu ovun, həmçinin məhsuldarlığın təmin edilməsi ilə bağlı təsvirlərə əsasla-naraq qeyd etmək olar ki, ovsun və ayın xarakterli bəzi səhnələr təsərrüfat həyatının müxtəlif sahələri ilə bilavasitə əlaqədardır.

Azərbaycanın qayaüstü təsvirləri özündə böyük mənalara daşıyan və sirləri tam açılmamış əsrarəngiz xəzinədir. Bu sahədə etnoqrafik yanaşma Azərbaycan xalqının qədim və zəngin tarixinin öyrənilməsində olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

XARİCDƏ FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN DİASPORALARIMIZIN TƏŞKİLATLANMASINDAKI ƏSAS İSTİQAMƏTLƏR

Aqil ƏHMƏDOV

Qafqaz Universiteti
aahmadov@qu.edu.az

Bakı / AZƏRBAYCAN

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev çıxışlarının birində belə demişdir: “ Müasir, iqtisadi cəhətdən özünü təmin edən, regional proseslərə təsir göstərən ölkə və açıq cəmiyyət- budur Azərbaycanın gələcəyi. Artıq siyasətimizin nəticələri də göstərir ki, biz bu istiqamətdə böyük irəliləyişə nail ola bilmişik. Bütün bu işlərdə

xaricdə yaşayan azərbaycanlıların da əməyi çox əhəmiyyətlidir və dəyərlidir, onların bu işlərdə böyük rolu var. Biz çox istəyirik ki, dünyada yaşayan bütün azərbaycanlılar birləşsinsinlər. Həm yaşadıkları ölkələrdə onların vəziyyəti yaxşı olsun, həm də onlar öz fəaliyyəti ilə müstəqil Azərbaycanın möhkəmlənməsində fəal rol oynasınlar.”

Cənab Prezidentin söylədiyi bu ifadələr əlbəttə ki, xaricdə fəaliyyət göstərən diasporalarımızın təşkilatlanması üçün bir çağırış mahiyyəti daşıyır. Düşünürəm ki, bu çağırışa səs vermək dünyada yaşayan bütün azərbaycanlıların mənavi borcudur. Çünki hər bir azərbaycanlı, yaşadığı yerindən asılı olmayaraq öz ölkəsinin siyasi, iqtisadi və mədəni maraqlarının qorunması, bir sözlə onun parlaq gələcəyi üçün əlindən gələni etməlidir.

Müasir dövrdə diasporaya verilən tərif də sözlərini təsdiqləyici mahiyyətdədir. Beləki, Diaspora konkret fərd və ya etnik qrupun siyasi və iqtisadi maraqlarını həyata keçirə bilən insan mühitidir.

Bu baxımdan Azərbaycandan kənarda fəaliyyət göstərən diasporalarımızın üzərinə də çox böyük məsuliyyət düşür.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanlıların vətəndən kənarda məskunlaşması heç də yaxın bir tarixdə baş verməmişdir. Hələ Çar Rusiyası dövründə Qafqazda azərbaycanlıların üstün mövqelərinin zəiflədilməsinə yönəldilmiş anti-müsəlman və antitürk siyasəti nəticəsində xaricə çoxlu sayda soydaşlarımız pənah aparmışdır. Daha sonra XX əsrin əvvəllərində Sovet hakimiyyətinin qurulduğu illərdə də xalqın çox saylı ziyalı təbəqəsinin xaricə üz tutduğunu görmüş oluruq.

Bu baxımdan “Azərbaycan diasporu” dedikdə Azərbaycandan kənarda yaşayan azərbaycanlılar nəzərdə tutulur. Bu anlayış “Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda öz əksini tapmışdır. Bu qanuna əsasən “Xaricdə yaşayan azərbaycanlılar” anlayışı Azərbaycan Respublikasının hüddurlarından kənarda yaşayan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına və onların övladlarına, əvvəllər Azərbaycan SSR-nin və ya Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları olmuş və hazırda Azərbaycan Respublikasının hüddurlarından kənarda yaşayan şəxslərə və onların övladlarına, bu kateqoriyaya aid olmayan, lakin dil, etnik, mədəniyyət və ya tarixi əlaqələr baxımından özünü Azərbaycanca bağlı və ya azərbaycanlı hesab edən şəxslərə aid edilir. Lakin onu da yaddan çıxarmamaq lazımdır ki, tarixin müxtəlif mərhələlərində İrandan şah rejiminin zülmündən və daha sonra İslam inqilabı nəticəsində köç etmiş və hal-hazırda dünyanın bir sıra ölkələrində yaşayan çoxlu sayda güney azərbaycanlılar da vardır.

Hal-hazırda dünyanın müxtəlif ölkələrində 300-ə yaxın Azərbaycan icma və birlikləri fəaliyyət göstərir və onların təşkilatlanması prosesi bu gün də davam edir. Bu birlik və cəmiyyətlərə misal olaraq Dünya Azərbaycanlıları Konqresi, Ümumrusiya Azərbaycan konqresi, Rusiya Azərbaycanlıları Konqresi, Almaniya Azərbaycan cəmiyyətləri Federasiyası, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistan azərbaycanlılarının “Turan” Konqresini və. s. göstərmək olar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi diasporaların əsas vəzifələrindən biri də mənsub olduğu dövlətin siyasi, iqtisadi və mədəni maraqlarının qorunmasıdır. Təəssüflər olsun ki, yuxarıda adı çəkilən cəmiyyət və birliklər bu baxımdan yəhudi, erməni və yunan diasporalarından çox geri qalırlar.

Qarabağ münaqişəsinin öz ədalətli həllini tapa bilməməsinin əsas səbəblərindən biri də məhz erməni lobbisinin fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Bu səbəbdən də Ermənistan əleyhinə qəbul oluna biləcək qərarlar ya dondurulur, ya da qəbul olunmur.

Əlbəttə ki, Azərbaycan hökuməti xaricdə yaşayan azərbaycanlıların təşkilatlanması üçün söylərini əsirgəmir, çünki hökumət Azərbaycanın maraqlarının qorunmasında diasporaların nə qədər güclü təsirə malik olduğunu fərqləndirir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 28 avqust tarixli fərmanı ilə Xaricdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi təsis edilmişdir. Komitənin əsas vəzifələri və səlahiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Əgər Komitənin 2002-2007-ci illərdəki fəaliyyətlərini təhlil etsək görərik ki, bu komitənin təşkilatçılığı ilə dünyanın onlarla ölkəsindən olan Azərbaycan diasporasının iştirak etdiyi dünya azərbaycanlılarının ikinci qurultayı keçirilmiş və diaspora qarşısında konkret vəzifələr qoyulmuş, dəstək vəd olunmuşdur.

Bundan başqa komitə yeni icma və birliklərin yaradılması məsələsinə xüsusi diqqət yetirir. Burada əsas strateji məqsəd diaspor təşkilatlarının vahid bir mərkəzdə birləşdirilməsinə müvəffəq olmaqdan ibarətdir. Komitə ilkin mərhələdə müxtəlif ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıları icma və birliklərdə birləşdirmək, daha sonra isə bu icma və birlikləri vahid təşkilata cəlb etməyə çalışır. Nəticədə yeni icma və birliklərin yaradılması tendensiyası bir çox ölkələri əhatə etmiş və Belarus Azərbaycan İcmaları Konqresi, Moldova Azərbaycanlıları Konqresi, Özbəkistan Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzləri Assosiasiyası, Azərbaycan-Norveç Assosiasiyası təşkil edilmişdir. Yalnız 2004-cü ildə Avropada, Şimali Amerikada, MDB məkanında bir çox icmalar yaradılmışdır.

Türk və yəhudi diaspora təşkilatları ilə birgə fəaliyyət görmə haqqında əldə edilən razılıq Azərbaycanın çağdaş diaspor quruculuğu işinin uğurları kimi qiymətləndirilə bilər.

Amma xaricdə yaşayan azərbaycanlılar arasında ana dilinin, milli, mədəni dəyərlərin mənimsənilməsi, yaşadılması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində Komitənin fəaliyyətini təqdirəlayiq hesab etmək olmaz.

Yuxarıda sadalanan faktları da nəzərə alaraq, xaricdə yaşayan azərbaycanlıların təşkilatlanmasında aşağıdakı istiqamətlərin prinsiplial əhəmiyyət kəsb edəcəyinə inanıram.

- a) Xaricdə yaşayan soydaşlarımızın fəaliyyət göstərdikləri birlik və icmaları təşkilat şəklində birləşdirmək
- b) Hədəf ölkələrdə (Rusiya, ABŞ, Fransa, Gürcüstan və. s.) yaşayan soydaşlarımızın iqtisadi və siyasi fəallığını artırmaq

Məs: Baxmayaraq ki, iqtisadi sahədə mövqelərimiz möhkəmdir, amma Rusiyada iri və orta biznesdə fəaliyyət göstərən 10 minlərlə azərbaycan vətəndaşı siyasi olaraq fəal deyillər, aktiv seçici deyillər, yerli orqanlara seçilmirlər, siyasi partiyaların üzvü deyillər. Həmin məsələ Gürcüstanda yaşayan soydaşlarımıza da aid oluna bilər.

- c) Ölkənin siyasi və iqtisadi həyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmək üçün xaricdə yaşayan soydaşlarımızın saylarının artırılması istiqamətində işlər görmək
- d) Diaspora fəaliyyətində sürətliliyə və ardıcılığa nail olmaq üçün iqtisadi qaynaqlar formalaşdırmaq
- e) Türk və Yəhudi diasporaları ilə daha sıx əlaqələr qurmaq və birgə fəaliyyətin göstərilməsini davam etdirmək
- e) Ana dilinin, milli, mədəni dəyərlərin yaşadılması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində Komitənin səylərini daha da artırmaq
- f) Xaricdə yaşayan azərbaycanlıları təşkilat çərçivəsindəki fəaliyyətlərindən başqa şəxsi təşəbbüslərinin də ortaya qoyulması məsələsində təşviq etmək
- g) Güney Azərbaycandan olan soydaşlarımızla təşkilatlanma istiqamətində birgə fəaliyyət aparmaq, işbirliyi içində olmaq

31 DEKABR DÜNYA AZƏRBAYCANLILARININ HƏMRƏYLİK GÜNÜ

Aynur MƏMMƏDOVA

Gəncə Dövlət Universiteti

parvinkerimzade@mail.ru

Gəncə / AZƏRBAYCAN

Azərbaycanlıların mühacirət tarixi əsasən XIX əsrin ilk onilliklərindən başlayır. Qafqazda çar Rusiyasının antimüsəlman və antitürk siyasəti regionda azərbaycanlı əhalinin üstün mövqeyinin zəifləməsinə yönəlmiş və 1905–1906, 1918-ci illərdə ermənilər tərəfindən həyata keçirilən qanlı azərbaycanlı qırğınları belə məkrli strateji niyyətlərlə törədilmişdir. 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra mühacirətin növbəti mərhələsi başlanmışdır. Ötən əsrin 30-cu illərində, İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı mərhələlərin mühacirəti qanlı repressiyalar, siyasi təqib, qətlərlə bağlı olmuş və məcburi xarakter daşmışdır. Yalnız ötən əsrin 70-80-ci illərində vətənpərvər və milli ruhlu bir liderin – ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə hər bir azərbaycanlıda milli özünüdərk hissləri, soykökə bağlılıq güclənmiş, xaricdə yaşayan soydaşlarımıza əlaqələrin möhkəmlənməsinə əlverişli imkan yaradılmışdır.

XX əsrin 80 – ci illərinin sonlarında dünyada baş verən qlobal dəyişikliklərlə əlaqədar bir çox xalqların, o cümlədən, Azərbaycan türklərinin milli özünüdərk, həmrəylik hissə gücləndi. İctimai həyatın demokratikləşməsi istiqamətində genişlənən xalq hərəkəti zəminində ilk olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasında 1989 – cu ilin noyabrında Şimalı və Cənubi Azərbaycan arasında humanitar, mədəni, iqtisadi və qohumluq əlaqələrini bərpa etmək məqsədilə əsassız çəkilmiş “sərhəd çəpərlərinə” qarşı xalqın etirazı başlandı. Beləliklə sərhəd hərəkəti adı ilə başlanan bu siyasi aksiya 1989 – cu il dekabrın 31 – də azərbaycanlıların həmrəylik hərəkətinə çevrildi.

1990 – ci il noyabrın 3 – 5 – də Türkiyədə keçirilən Birinci Millətlərarası Azərbaycan Türk dərəcələri qurultayı isə milli birlik və həmrəylik yolunda atılan mühüm addım oldu. Qurultayın qəbul etdiyi qərarla 31 dekabr gününün hər il həmrəylik günü kimi qeyd edilməsi zəruriyyəti irəli sürüldü. Bütün bunları nəzərə alaraq ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin başçılıq etdiyi Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin 1991 – ci il 16 dekabr tarixli iclasında 31 dekabrın Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü elan edilməsi qərara alındı. 20 il əvvəl ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə elan edilmiş milli – mədəni birliyə çağırış günü ümumxalq mənafelərimizin həyata keçirilməsi naminə soydaşlarımızın azərbaycanlılıq ideyası əsasında sıx birləşməsi, ümummilli diasporun formalaşması və lobbifəaliyyətinin inkişafı prosesinin başlanğıcını qoydu.

1991-ci ildə dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran başlıca və aktual vəzifələrdən biri dünya azərbaycanlılarının vahid ideya ətrafında birləşdirilməsi idi. Çünki Erənənistanın ölkəmizə qarşı təcavüzünün açıq müstəviyə qədəm qoyduğu, ermənilərin dünyada antiazərbaycan təbliğatı apardıqları bir vaxtda müxtəlif ölkələrdə yaşayan soydaşlarımızın həmrəyliyinə və diaspor təşkilatlarının fəaliyyətinin gücləndirilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan soydaşlarımızın və həmvətənlərimizin müstəqil Azərbaycan Respublikası ilə əlaqələrinin daha da möhkəmləndirilməsi, onların arasında birliyin və həmrəyliyin təmin olunması ilə bağlı məsələlərin birgə müzakirəsi məqsədilə 2001-ci il noyabrın 9-10-da Bakıda tarixi bir toplantı – Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayı keçirilmişdir. Qurultayda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ümummilli lider Heydər Əliyevin nitqində söylədiyi “Fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam!” sözləri sayı 50 milyonu ötmüş dünya azərbaycanlıları üçün milli qurur simvoluna çevrilmişdir.

Dünya Azərbaycanlılarının II qurultayı martın 16 – da Bakıda keçirilmişdir. Qurultayda Dünya Azərbaycanlılarının gündəmdə duran problemlərinin müzakirəsinə, xüsusilə dünya dövlətləri və müxtəlif təşkilatların ermənilər və onların törədikləri qırğınlar, əsasən də Xocalı hadisəsi daha aydın çatdırılmışdır.

Və nəhayət 5 iyul 2011-ci ildə dünyanın 42 ölkəsindən 580 nümayəndə, 210 qonaq, eləcə də çoxlu sayda xarici siyasətçi, rəsmi şəxslər, deputatlar, alim və ictimai xadimlər Dünya azərbaycanlılarının III qurultayına toplaşmışdılar. İlham Əliyevin tədbirə qatılması qurultayın siyasi əhəmiyyətinin artırmaqla yanaşı, həm də ötən dövr ərzində görülən işlərə hesabat xarakteri vermişdi.

**ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ПОСЯГАТЕЛЬСТВА НА СВОБОДУ СОВЕСТИ И
ИНЫЕ ОСНОВЫ СВЕТСКОСТИ ГОСУДАРСТВА ПО УГОЛОВНОМУ
ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Azər MƏMMƏDZADƏ

Bakı Slavyan Universiteti
azerasker@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Согласно Конституции Азербайджанской Республики каждый обладает свободой совести, имеет право свободно определить свое отношение к религии. Права и свободы каждого ограничиваются основаниями, только установленными в Конституции и законах, по соображениям государственной и общественной безопасности. Выполнение религиозных обрядов свободно, если не нарушает общественный порядок и не противоречит общественной нравственности. Никто не может быть принужден к обнародованию (демонстрации) своего вероисповедания и религиозных убеждений, к исполнению религиозных обрядов или участию в религиозных обрядах. Вероисповедание и религиозные убеждения не оправдывают правонарушения. Для совместного осуществления религиозных обрядов граждане Азербайджана имеют право объединяться в религиозные образования, такие как религиозные общины, управления и центр, монастыри, духовные учебные заведения, а также их объединения. Права и свободы каждого ограничиваются основаниями, установленными в Конституции и законах, а также правами и свободами других; по соображениям государственной и общественной безопасности и в случаях необходимости защиты прав и свобод согласно международным обязательствам Азербайджанской Республики. Таким образом в Азербайджанском государстве – светской республике, правовыми основами организации которой являются следующие конституционные принципы: принцип отделения религии от государства, принцип равенства всех вероисповеданий перед законом, принцип запрета на распространение и пропаганду религий, унижающих достоинство личности и противоречащих принципам человечности, принцип светскости государственной системы образования, принцип свободы совести и вероисповедания, принцип свободы создания, деятельности общественных объединений и участия в них. Не допускается установление преимуществ, ограничений или иных форм дискриминации в зависимости от отношения к религии. В этой связи в Уголовном кодексе Азербайджанской Республики установлена уголовная ответственность за совершение данных действий и нарушение указанных конституционных принципов. Уголовно-правовой механизм защиты права на свободу совести и вероисповедания следует рассматривать как составной элемент комплекса уголовно-правовых норм по защите личных (гражданских) прав и свобод человека. Государство карает деяния, посягающие на свободу совести и вероисповедания, не с целью поддержать или подавить распространение какой-либо религии; оно стремится обеспечить равную степень защиты разным вероисповеданиям.

В основу уголовно-правовых норм, связанных с реализацией указанной стратегической задачи, положены, прежде всего, три фактора: обеспечение свободы совести и вероисповедания, сохранение принципов светского государства, недопущение перерастания религиозного пристрастия в религиозную нетерпимость и далее – в ненависть или вражду. С точки зрения существующей системы кодификации уголовного права рассматриваемая группа преступных деяний может быть классифицирована следующим образом: - преступления против жизни и здоровья: умышленное убийство по мотиву религиозной ненависти или вражды; - преступления против конституционных прав и свобод человека и гражданина: нарушение равноправия граждан в зависимости от отношения к религии; - воспрепятствование совершению религиозных обрядов; - принуждение к вероисповеданию; посягательство на права граждан под предлогом совершения религиозных обрядов; - преступления против общественной нравственности: надругательство над могилой; - преступления против общественной безопасности: незаконное производство, ввоз, продажа или распространение литературы, предметов религиозного назначения и иных информационных материалов религиозного содержания; - преступления против основ конституционного строя: возбуждение религиозной вражды, а равно действия, направленные на ограничение прав граждан, либо установление превосходства граждан по признаку их отношения к религии; - преступления против мира и безопасности человечества: геноцид в отношении религиозной группы; - преследование группы или организации по религиозным мотивам. Все изложенные виды посягательств на свободу совести и вероисповедания и смежные права тесно связаны между собой. Обзор приведенных составов преступных деяний показал, что действующее уголовное законодательство, с одной стороны, защищает личность и общество в целом от воздействия религиозных образований античеловеческой направленности, гарантирует свободу совести и вероисповедания уголовно-правовыми мерами. С другой стороны, охраняет и сами религиозные образования. Однако уголовно-правовые способы защиты в этих сферах общественных отношений, используются весьма слабо. Причинами, способствующих такому положению являются несовершенство конструкции уголовно-правовых норм, устанавливающих ответственность за посягательства на свободу совести и вероисповедания, и не безупречность существующих норм с редакционной точки зрения, что, безусловно, осложняет их применение, и отсутствие некоторых составов посягательств, которые также направлены на данную свободу, наносят ей не меньший вред и тоже тесно связаны с указанными преступлениями.

QUBA XANLIĞI

Bəhman KAZIMOV

Gəncə Dövlət Universiteti

kazimov-bahman@mail.ru

Gəncə / AZƏRBAYCAN

Quba xanlığı bir inzibati vahid kimi hələ XVII əsrin son rübündə meydana çıxmışdır. Xanlığın mövcudluğunun ilk dövründə onun hakimləri Səfəvi şahları tərəfindən təsdiq edilsələr də xanların hakimiyyəti irsi səciyyə daşıyırdı və onlar daxili idarəçilikdə xeyli dərəcədə müstəqil idilər. Xanlığın ərazisindən xəzinənin xeyrinə heç bir vergi toplanmır və xanların mərkəzi hakimiyyət qarşısında yeganə borcu zərurət tələb etdikdə öz hərbi dəstəsi ilə Şirvan bəylərbəyinin sərəncamına daxil olmaqdan ibarət idi.

Yarandığı vaxtdan xanlığın igamətgahı Quba şəhəri olsa da, XVIII əsrin 20-ci illərində bu şəhər Quba xanlarının düşməni - Şirvan üsyançıların başçısı Hacı Davudun hakimiyyəti altına keçdiyindən Quba xanları öz igamətgahlarını Xudat şəhərinə köçürmüşlər. Lakin Xudatın mövqeyi müdafiə üçün əlverişsiz idi və buna görə də 1735-ci ildən sonra xanlığın mərkəzi yenidən Qubaya köçürülür.

XVIII əsrin 30-40-cı illərində Nadir şah Əfşarın Azərbaycanın şimalına viranedicili yürüşləri zamanı o vaxt Quba hakimi olan Hüseynəli xanın ağıllı siyasəti nəticəsində xanlıq ərazisi az zərər çəkmişdi. Üstəlik o, Salyanın yenidən Quba xanlarının idarəçiliyinə verilməsinə nail olmuşdu.

1747-ci ildə Nadir şah saray əyanlarının sui-qəsdinə nəticəsində öldürüldükdən sonra Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsi uğurla nəticələndi və ölkə yenidən müstəqilləşdi. Ancaq ayrı-ayrı bölgələr arasında iqtisadi əlaqələrin zəifliyi və iri irsi torpaq sahiblərinin mərkəzdənqaçma meylləri vahid Azərbaycan dövlətinin yaradılmasına imkan vermədi. 20 irili-xırdalı dövlət qurumu-xanlıq meydana çıxdı.

Qubalı Hüseynəli xan da məqamdan istifadə edib tamamilə müstəqilləşdi. Quba xanlığı şimalda Dərbənd, cənubda Bakı, cənub-qərbdə Şamaxı xanlığı ilə həmsərhəd idi. Xanlığın ərazisi o qədər də böyük olmasa yaşayış və təsərrüfat fəaliyyəti üçün əlverişli idi. Dağların və keçilməz meşələrin, müdafiə tikililərinin çoxluğu əhalinin həyatı üçün yaxşı şərait yaradırdı. Buna görə də Quba xanlığı günü-gündən güclənirdi və Azərbaycanın siyasi həyatında mühüm rol oynamağa başladı.

Hüseynəli xandan sonra hakimiyyətə gələn oğlu Fətəli xan zamanının görkəmli dövlət xadimi, bacarıqlı sərkərdəsi və mahir diplomati olmuşdur. O, Quba xanlığının iqtisadi və hərbi qüdrətini artırmış və dağınıq Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək uğrunda gərgin və çətin mübarizə aparmışdır.

Ən əvvəl xanlıqlar yaranarkən müvəqqəti müstəqilləşmiş Salyan, daha sonra Dərbənd Quba xanlığına birləşdirildi. Nikah diplomatiyası yolu ilə Bakı xanlığı da tabe edildi. Cavad xanlığı Quba xanlığına könüllü tabe oldu. Şamaxı xanlığı uğrunda mübarizə uzun və qanlı keçdi. Lakin Fətəli xan Şamaxı xanlığının ərazisini Quba xanlığına qatmağa nail oldu.

Fətəli xanın birləşdirmə siyasətinin uğurları digər xanların və qonşu dövlətlərin bərk narahatlığına səbəb oldu. Onun əleyhinə güclü ittifaq yarandı. 1774-cü ildə Xudat yaxınlığında Fətəli xanla Qaraqaytaq usmisi Əmir Həmzənin başçılıq etdiyi düşmənləri arasında həlledici döyüş baş verdi. Fətəli xan məğlubiyyətə uğradı. Onun böhranlı anında Rusiya Dərbəndi xilas etməyə kömək göstərdi. Lakin Rusiya heç də Fətəli xanın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirməsini istəmirdi və buna mane olurdu. Çünki, Rusiya özü Azərbaycanı zəbt etmək niyyətində idi.

Gavduşan məğlubiyyətindən bir müddət sonra Fətəli xan qüvvələrini bərpa etdi və yenidən birləşdirmə siyasətini davam etdirdi. Lənkəran xanlığı və müəyyən müddətə Şəki xanlığı Quba təsirinə tabe oldu. Fətəli xan Cənubi Azərbaycana uğurlu yürüş etdi, lakin Rusiyanın hədələri onu geri qayıtmağa məcbur etdi.

Otuz ilə kimi Quba xanlığını idarə edən Fətəli xan yorulmadan Azərbaycan torpaqlarını siyasi cəhətdən birləşdirməyə çalışmışdır. Lakin hələ birləşdirmə siyasətinin müvəffəqiyyətini təmin edə biləcək qüvvələr yox idi. XVIII əsrdə Azərbaycanın ticarəti tənəzzül etmişdi. Daimi mübarizə və müharibələr ticarətin inkişafına imkan vermirdi.

Kəndlilər üçün Fətəli xan öz sələflərindən artıq heç nə edə bilmədi. Demək olar fasiləsiz müharibələr gedirdi, ölkənin gah bu, gah da digər hissəsi var yoxdan çıxırdı. Fətəli xanın saxlamalı olduğu müddətli qoşunların xərcinin ağırlığı xeyli dərəcədə kəndlilərin üzərinə düşürdü. Vergilər kəndlilərin, habelə sənətkarların və tacirlərin vəziyyətini ağırlaşdırırdı, onlarda narazılıq doğururdu.

Fətəli xanın nailiyyətləri iqtisadi zəminə malik deyildi, onun şəxsi istedadının, uğurlarının, gərgin fəaliyyətinin nəticəsi idi. Aydın idi ki, böhranlı xarici siyasi vəziyyət yarandığı, yaxud Fətəli xana bərabər xələfi olmadığı təqdirdə onun qurduğu dövlət dağılmalı idi və belə də oldu. Fətəli xanın cəmi 2 il hakimiyyətdə olmuş gənc oğlu Əhməd (1789-1791) nəinki yeni torpaqlar ələ keçirə bilmədi, hətta atasının fəth etdiyi və ya diplomatik yolla asılı hala saldığı bir çox əraziləri də itirdi. Şəki, Şamaxı, Lənkəran, Cavad və Bakı xanlıqları Quba xanlarının asılılığından çıxdılar.

Quba taxtında Əhməd xanı əvəz etmiş daha gənc Şeyxəli xan mərd və cəsur bir şəxs idi, ancaq atasının diplomatik qabiliyyəti onda yox idi. Buna görə də çox vaxt qonşuları ilə münaqişədə idi. Şeyxəli xanın ən böyük tarixi xidməti rus işğalçılarına ciddi müqavimət göstərməsi olmuşdur. O, hətta xanlıq ləğv edildikdən (1809) sonra da uzun müddət yadelli işğalçılara qarşı partizan müharibəsi aparmışdır. Bu cür uzunmüddətli mübarizə yalnız xanlıq əhalisi rus işğalı ilə barışmaq istəmədiyinə görə mümkün olmuşdur. Təsədufi deyildir ki, bir müddət sonra XIX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda çarizmə qarşı ən böyük və mütəşəkkil üsyan məhz Quba əyalətində baş vermişdi.

Quba xanlığı Azərbaycan xanlıqları içərisində çox mühüm yer tutmuş və bütövlükdə dövlətçiliyimizin yaşadaraq davam etdirilməsində özünəməxsus yeri olmuş, tariximizdə dərin iz buraxmışdır.

QÜDS - ÜÇ DİNİN MƏRKƏZİ

Bəyim ABDULLA

Azərbaycan Dillər Universiteti

b_salahova@adu.edu.az

Bakı / AZƏRBAYCAN

Qüds üç böyük din nümayəndələrinin – müsəlmanlar, xristianlar və yəhudilərin müqəddəs hesab etdikləri dünyanın yeganə dini paytaxtıdır. Qüds bir çox dini hadisələrin cərəyan etdiyi şəhərdir. Qüdsün adı yəhudilərin dini kitabı olan Tövratda çəkildiyi, İsa Məsihin məhz Qüdsdə dəfn edildiyi və Məhəmməd peyğəmbərin bu şəhəri ziyarət etdiyi üçün həm yəhudi, həm xristian, həm də müsəlmanlara görə müqəddəs şəhər hesab olunur. Bu şəhərdə hər üç dinin nümayəndələrinin etiqad, inam yerləri olan sinaqoq, məscid və kilsələr vardır.

Müasir günümüzə Qüds şəhəri iki hissəyə bölünmüşdür: qədim və müasir şəhər. Şəhərin qədim hissəsi e.ə. IV əsrdə məskunlaşmışdır. Şəhərin müdafiəsini asanlaşdırmaq məqsədi ilə 1538-ci ildə Sultan Süleyman Qanuni tərəfindən müdafiə divarı ilə əhatələnmişdir. Qədim Qüds hazırda dili, dini, adət-ənənəsi fərqli nümayəndələrin birgə yaşadığı bir şəhərdir. XIX əsrdən şəhər 4 məhəlləyə bölünüb: xristian, yəhudi, müsəlman və erməni. 1981-ci ildən qədimiliyinə, tarixiliyinə və unikalılığına görə Dünya İrsi siyahısına salınmışdır.

Qüds yəhudilərin ən müqəddəs şəhəridir. Qüds şəhərinin qərbində mövcud olan tarixi divar yəhudilərin məşhur Ağlama və ya Qərb divarıdır (Ha-Kotel Ha-Ma'aravi). Bibliyaya görə e.ə. 1000-ci ildə Qüds Davud peyğəmbər tərəfindən paytaxt seçilmiş və onun oğlu Süleyman peyğəmbər Ağlama və ya Qərb divarın daxil olduğu məbədin inşasına hakimiyyətinin 4-cü ilində başlamışdır. Babililərin Qüdsü işğal zamanı Məbəd dağıdılsa da, e.ə. 537-515-ci illərdə yenidən ucaldılmışdır. Məbəd ikinci dəfə inşa olunmuş və "Zorobabel" məbədi də adlandırılmışdır. E.ə. 20-ci ildə kral Herodun məbədi əvvəlkindən daha böyük ölçülərlə inşa etməsinə baxmayaraq, eramızın 70-ci ilində Qüds romalılar tərəfindən mühasirəyə alınan zaman tikili yenidən yandırılır. Ağlama və ya Qərb divarı bu məbəddən qalan yeganə nişanədir. Yəhudilərin "Ha-Kotel ha-Maaravi" (Qərb divarı) adlandırdıqları bu divar xristianlığın təsiri ilə "ağlama divarı" adlandırılmışdır. Onların bunun yəhudilərin uzun müddət burada məbədin qalıqlarını toplamaları və məbəd üçün yas tutmaları ilə izah etmişdirlər. Tarixi mənbələrdən aydın olur ki, yəhudilər eramızın I əsrindən etibarən bu divara hörmət və ehtiram bəsləmiş və onun qarşısında ibadət etmişlər. Məhz buna görə Qüds yəhudi dininə inan dindarlar üçün ən müqəddəs şəhər hesab olunur. Bu divar dindarların toplaşdığı və dualar etdiyi açıq sinaqoqdur. Dindarlar əsasən burada bu məbədin yenidən inşa olunması üçün dualar edirlər.

Qüds şəhəri xristian dini və bu dinin mənsuqları üçün önəmli şəhərlərdən biridir. Bu şəhər xristian dinin əsas hadisələrinin cərəyan etdiyi bir şəhərdir. Bu şəhər İsa peyğəmbərin əzab-əziyyətə düşər olduğu, çarmıxa çəkildiyi və zühur etdiyi bir yerdir. Dünyanın bir çox yerlərindən hər il minlərlə xristian zəvvarlar müqəddəs şəhəri ziyarət etmək üçün Qüdsə gəlirlər. Xristianlar üçün Qüdsdə ən mühüm dini kompleks Müqəddəs Məzar kilsəsidir. Bu kompleks bir çox kilsələrin birləşdiyi məbədlər qrupudur. Beləki, Müqəddəs Məzar kilsəsi təkcə katolik məzhəbinə məxsus dindarların deyil, digər məzhəblərin də ibadət etdikləri kilsələri özündə birləşdirir. Zəvvarlar İsa peyğəmbərin çarmıxa çəkilməyi yerə qədər aparıldığı yolu hər cümə qət edir və onun yaşadığı əzabı yaşadıklarına inanırlar.

İslam dinin müqəddəs üç şəhərindən biri də məhz Qüds şəhəridir. Qüds müsəlmanların ilk qibləgah hesab olunur. Qüdsdə müsəlmanların ən möhtəşəm abidəsi Haram-əl Şərif, Qübbətül-Səhra və Əl-Əqsa məscid kompleksidir. Bu kompleksin İslam tarixində önəmli yeri var. Beləki, Məhəmməd peyğəmbərin (ə.s.ə.) məhz burada göyə yüksəldiyinə inanırlar. Qübbətül-Səhra VII əsrdə inşa olunmuş, qızılı günbəzli və bizans mozaikaları ilə bəzədilmiş bir məsciddir. Kompleksə daxil olan digər məscid Əl-Əqsadır. Bu məscidin tikintisinin dəqiq tarixi heç bir yazılı mənbədə əks olunmamışdır. Məscidin xəlifə əl-Validin (705-715) xəlifəlik dövründə inşa olunduğu qeyd olunur. Belə görünür ki, məscid Qüdsün müsəlmanlar tərəfindən tutulduqdan sonra Ömər tərəfindən inşa olunmuş taxta məscidin yerində tikilmişdir.

Bütün bu göstəricilərinə görə Qüds daima insanların maraq göstərdiyi şəhərlərdən biri olaraq qalacaqdır.

ŞANGHAY İŞ BİRLİĞİ ÖRGÜTÜ

Burcu OSKAY, Gizem ÖZGÜR, Etkə DURAN, Bilal ÖNİZ

Karadeniz Teknik Universiteti

burcuoskay@hotmail.com, gizemozgur_uls@hotmail.com,

etkaduran@gmail.com, bilal-oniz5836@hotmail.com

Trabzon / TÜRKİYƏ

Şanghay İş Birliyi Örgütü Soğuk Savaş dönmənin ardından Amerika'nın tek kutuplu dünya düzeninə karşı dengleyici mekanizma görevindeki bir yapıdır. Bu örgütün başını çekmekte olan Rusya ve Çin uluslararası alanda sahip olduğu gücüne Şanghay İş Birliyi adı altında güç katmaktadır. Bu sayede Çin bölgesel nüfuz gücünü attırmakta, Rusya Amerika'nın karşısında Asya devletleri ile yakınlaşmak istemektedir.

Orta Asya'nın NATO'suna benzetebileceğimiz Şanghay İş Birliği Örgütü ile Rusya uluslararası arenada teraziye dengelemeye yoluna gitmektedir. Rusya'nın politikasının temeli Amerikan hegemonyası ve tek kutuplu dünyasına karşı bu iş birliği sayesinde çok kutup yaratmaktır. Bu açıdan Çin ile kurduğu stratejik ortaklık Rusya'nın politikası için son derece önem arz etmektedir. Çin de bölgesel nüfuz elde edebilmek amacıyla öncelikle sınır antlaşması yaparak yayılmacı politika izlemediğine dair güven vermek istemiştir. Ancak Çin'in en büyük amaçlarından birisi Doğu Türkistan, Tibet ve Tayvan gibi sorunlarında kendisine destekçi sağlamaktır ve bunu bu örgüt vasıtasıyla gerçekleştirebilecektir.

Bu çalışmanın amacı Şanghay İş Birliği Örgütünü yakından tanımak ve anlamaktır. Örgütün başını çeken Rusya ve Çin'in Amerika karşısında yeni bir kutuplaşma yaratmaya doğru ilerlediğini görmekteyiz.

Şanghay İş birliği Örgütü 1996 yılında uluslararası alanda Amerika'nın tek kutuplu dünyasına karşılık olarak bölgesel ve sınır güvenliğini sağlamaya yönelik olarak Çin ve Rusya'nın dengesi altında Çin'in Şanghay kentinde kurulmuştur. Kurulduğu sıralarda adı Şanghay Beşlisi şeklinde geçmekteydi. Bu beş ülke Çin Halk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu, Kızgıstan, Kazakistan ve Tacikistandır. İlk olarak "Sınır Bölgesinde Askeri Alanda Güveni Güçlendirme" ve 1997'de "Sınır Bölgesinde Silahlı Güçlerin Karşılıklı Olarak Azaltılması" antlaşmalarını imzalamışlardır. 2001 yılında ise bu örgüt Özbekistan'ın katılımıyla birlikte Şanghay Altılısı şeklinde anılmaya başlamıştır. Daha sonra 2004'te Moğolistan'a, 2005'te Pakistan, Hindistan ve İran'a gözlemci statüsü verdikten sonra 10 ülkeden oluşan bölgesel ekonomik ve güvenlik işbirliği örgütüne dönüşmüştür. Bunların yanı sıra diyalog ortakları bulunmaktadır. Bunlar ise Belarus, Türkiye ve Sri Lanka'dır.

Başlangıçta sınır çatışması sorunlarını çözmek için bir araya gelen beş devlet Özbekistan'ın gözlemci devlet olması ve müteakibinde tam üye olmasıyla birlikte altılı bir oluşum ile Şanghay İş Birliği Örgütü'ne dönüşmüştür. Özbekistan'ın katılımıyla Çin-SSCB sınırı boyunca güvenliği sağlama amacıyla kurulan örgüte ilk kez bu sınır hattının dışındaki bir ülke dahil olmuş, (Telatar, 2005, s. 193) böylece örgüt dikkate alınması gereken bölgesel bir güç haline gelmiştir.

Örgütün güçlü olmasının en önemli sebebi, örgütün başını çeken Rusya ve Çin'in Birleşmiş Milletler'in daimi üye olmaları ve veto haklarının bulunmasıdır. Çin bölgede sınır güvenliği antlaşması yaparak bölgede ülkelerin güvenliğini kazanmış ve genişlemek istemediği imajını vermiştir. Sonraları başta ki sınır sorunları bir kenara bırakılıp ekonomi ve güvenlik konuları öne çıkartılmıştır.

Rusya, Putin dönemine kadar Amerika ile işbirliğinden kaçınmıştır. Ancak Putin'in başarı ile uyguladığı dış politikası sayesinde Amerika ile iş birliğine gidilmesi sağlanmış ve bunun yanı sıra Asyalı devletlerle ekonomik iş birliğinin artırılması hedeflenmiştir. Bu politikanın getirisi 2000 yılında G-8 zirvesine Rusya'nın katılımıyla görülmüştür. Ayrıca, Putin Amerika'yı dengeleme mekanizması olarak kullanabileceği Şanghay İş Birliği Örgütü'nün gelişimine destek vermiştir.

Orta Asya'nın NATO'suna benzetebileceğimiz bu örgüt ile Rusya uluslararası arenada teraziye dengelemeye yoluna gitmektedir. Rusya'nın politikasının temeli Amerikan hegemonyası ve tek kutuplu dünyasına karşı bu iş birliği sayesinde çok kutup yaratmaktır.

Bu açıdan Çin ile kurduğu stratejik ortaklık Rusya'nın politikası için son derece önem arz etmektedir. Aynı şekilde Çin için de büyük öneme sahip örgüt olan Şanghay, Doğu Türkistan, Tibet ve Tayvan konularında destek alması açısından kollayıcı bir göreve bürünebilecektir. Rusya, Çin'in aksine örgütü bölgesel güvenliği ve iş birliğini geliştiren bir mekanizma gibi görmektedir. Çin ise daha geniş kapsamlı bir Şanghay İş Birliği Örgütü amaçlamaktadır. Bu bakımdan, Çin'in ŞİÖ'yü NATO benzeri bir bölgesel güvenlik örgütüne dönüştürülmesi yönündeki taleplerine rağmen Rusya, bölge güvenliği için "Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü"nü yeterli olacağını savunmaktadır (Andican, 2006, s. 32).

Sonuç olarak Orta Asya devletleri ile Rusya ve Çin'in öncülüğünde oluşan Şanghay İş Birliği Örgütü stratejik açıdan Rusya ve Çin'i rahatlatmaktadır. Çin kendi bölgesel sorunlarına bu platformda destekçi bulmakta, Rusya ise Amerika karşısında yeni oluşmakta olan kutubun başını çekmektedir. Çin ve Rusya bölgede birbirlerine hem rakip hem de Amerika'ya karşı müttefik durumunda olduklarından bir dengeleme görülmektedir.

Orta Asya'nın geleceği açısından Amerika, Rusya ve Çin arasındaki gelişmeler büyük önem arz etmektedir. Bir nevi Orta Asya'nın geleceğine oynandığını da söyleyebiliriz.

XVI ƏSRİN SONUNDA OSMANLI TƏRƏFİNDƏN TƏRTİB EDİLƏN «GƏNCƏ-QARABAĞ ƏYALƏTİNİN İCMAL DƏFTƏRİ»NİN MƏLUMATLARINA ƏSASƏN «ŞEYX NİZAMİ VƏQFİ»NİN ÜMUMİ VƏZİYYƏTİ

Cavid QASIMOV

AMEA, Z. M. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

cavidqasimli@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

«Şeyx Nizami vəqfi»nin qurulması XII əsrin sonu XIII əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Atabəy Qızıl Arslan tərəfindən Şeyx Nizamiyə bağışlanan Həmdünyan və ya Həmdan(indiki Əhmədli kəndi olduğu güman edilir) kəndinin gəlirləri əsasında qurulan vəqf haqqında, tarixi qaynaqlarda çox az məlumat verilir. «Şeyx Nizami vəqfi» haqqında ilk məlumat XVI əsrin sonunda Osmanlı qaynaqlarında verilmişdir.

1576-cı ildə Səfəvi hökmdarı II Təhməsinin ölümündən sonra ölkədə yaranmış qeyri-sabit vəziyyətdən istifadə edən Osmanlı dövləti, Kırım xanlığı və noqayların köməyi ilə Cənubi Qafqazı ələ keçirməyə nail oldu. 1590-cı ildə

Osmanlı ilə Səfəvi dövləti arasında imzalanmış İstanbul müqaviləsinə əsasən Xalxal, Ərdəbil, Qaradağ, Talış, Zəncan və Sultaniyyə istisna olmaqla bütün Azərbaycan torpaqları(əsasən Şirvan, Qarabağ, Təbriz və onun ətraf nahiyələri, Sərab, Marağa və bu şəhərdən qərbdə yerləşən bütün vilayətlər) Osmanlı imperiyasının əlinə keçdi. Ələ keçirilən Azərbaycan torpaqlarını idarə etmək üçün əyalətlərin, sancaqların və livaların təşkil edilməsi ilə yanaşı, əhalinin məşğuliyyəti, gəlir mənbələri, əmlakı, ailə vəziyyəti, sağlamlığı, hansı zümərəyə mənsub olması da müəyyənləşdirildi. Əhalinin gəlirləri müəyyənləşdirildikdən sonra vergilərin sistemli şəkildə toplanmasını təmin etmək üçün Osmanlı məmurları tərəfindən təhriir dəftərləri hazırlanırdı. XVI əsrin sonu Osmanlı hakimiyyətinə tabe olan bütün Azərbaycan əyalətləri üçün hazırlanan təhriir dəftərlərinin “müfəssəl” və “icmal” adlandırılan iki tipindən geniş istifadə edilmişdir.

1593-cü ildə Azərbaycanı ən mühüm ərazilərindən biri hesab edilən Gəncə-Qarabağ əyaləti üçün də “müfəssəl” və “icmal” dəftərləri hazırlanmışdır. Üzərinə sultan III Muradın tuğrası çəkilən «Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri», adı çəkilən ərazinin tarixinin öyrənilməsi üçün ən qiymətli sənədlərdən biri hesab olunur. Sənədin orijinalı İstanbul şəhərində yerləşən Başbakanlık Arxivində saxlanılır. «Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri» Gəncə-Qarabağ əyalətində yaşayan əhalinin gəlirləri ilə yanaşı, ərazidə mövcud olan bütün vəqflərin iqtisadi imkanları haqqında da məlumat verir.

XVI əsrin sonunda Gəncə-Qarabağ əyalətində mövcud olan vəqflərin ən önəmlisi «Şeyx Nizami vəqfi» hesab edilirdi. XVI əsrin sonunda Gəncə şəhəri Osmanlı hakimiyyətinə tabe edildikdən sonra «Şeyx Nizami vəqfi»nin də gəlirləri qeydiyyatla alınmışdır.

«Şeyx Nizami vəqfi» haqqında ilk məlumat türk tarixçisi Fəxrəddin Kırzioğlu tərəfindən verilmişdir. Fəxrəddin Kırzioğlu 1979-cu ildə Ankara Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsi tərəfindən nəşr edilən «Araşdırma» jurnalında «1593-cü il Osmanlı vilayət təhriir dəftərlərində adı çəkilən Gəncə-Qarabağ sancağının ulus və oymaqları» adlı məqaləsini dərc etdirərək elmi ictimaiyyətin diqqətini yeni bir sənədə yönəldir. Müəllif adı çəkilən məqalədə, XVI əsrin sonunda Osmanlı dövləti tərəfindən Cənubi Qafqazda (əsasən Azərbaycan ərazisi) tətbiq edilən idarə sistemi, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyəti və Gəncə-Qarabağ əyalətində mövcud olan vəqflərin(əsasən «Şeyx Nizami vəqfi» haqqında) iqtisadi imkanları haqqında geniş məlumat vermişdir.

«Şeyx Nizami vəqfi» haqqında Azərbaycanın elmi mühitinə ilk məlumat mərhum akademik Həmid Araslı tərəfindən verilmişdir. Akademik Həmid Araslı 1983-cü ildə «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində «Nizami vəqfi haqqında yeni sənəd» adlı məqaləsini nəşr etdirərək, Azərbaycanda Nizami Gəncəvi irsinin araşdırılmasına çox qiymətli tövhə vermişdir.

1984-cü ildə «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutunun əməkdaşı Husaməddin Məmmədov və mərhum akademik Ziya Bünyadovun birlikdə hazırladıqları «Nizami vəqfi haqqında sənədə dair» adlı məqalə nəşr edildi. Məqalədə, «Şeyx Nizami vəqfi» haqqında ümumi məlumatlarla yanaşı, onun osmanlıca yazılmış mətni də Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək verilmişdi.

«Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri»nin məlumatlarına görə «Şeyx Nizami vəqfi»nin büdcəsi təkcə, Atabəy Qızıl Arslan tərəfindən verilən Həmdünyan(Osmanlı qaynaqlarında həmçinin İlə kimi də qeyd olunur) kəndinin torpaqlarının gəlirləri əsasında formalaşmırdı. Gəlirlərinin artmasına əhali tərəfindən qəbrin ziyarətəgahə çevrilməsi, hökmdarlar, tacirlər, sənətkarlar və cəmiyyətin digər təbəqələrinə mənsub olan varlı adamların öz əmlaklarının hamısını və ya bir hissəsini vəqf etməsi çox ciddi təsir göstərmişdir. «Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri»nə əsasən Osmanlı hakimiyyəti illərində aşağıdakıların gəlirlərinin birbaşa «Şeyx Nizami vəqfi»nə verildiyini görürük.

1. Həmdünyan kəndinin gəlirlərinin bir hissəsi
2. Adı bilinməyən ikinci bir kəndin gəlirləri
3. Torpaq ərazisi (məzra)
4. Bir bağ
5. Bir bostan
6. Mal-qara saxlanılan ərazi
7. Gəncə qalasında iki nalbənd dükanı
8. Gəncə qalasında bir qəssab dükanı
9. Gəncə qalasında bir çörək dükanı
10. Gəncə qalasındakı bir imarətin iki hücrəsi

«Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri»ndə «Şeyx Nizami vəqfi»nin illik gəlirinin 17 min 480 ağça (gümüş pul)olduğu qeyd olunur. Əldə olunan vəsait bir hissəsi aşağıdakılara sərf olunurdu.

1. Təvliyyə- yəni vəqfin idarə edilməsi işlərinə
2. Cibayət-yəni vəqfin gəlirlərini toplanması işlərinə
3. Taamiyyə-yəni ərzağın alınmasına
4. Qurban kəsilməsinə
5. Fərraşın maaşının ödənməsinə
6. Türbədarın maaşının ödənməsinə
7. Şah Abbas məscidindəki müəllimlərin maaşının ödənməsinə
8. Şeyx Nizaminin türbəsinin təmir olunmasına
9. Şeyx Nizaminin türbəsinin işıqlandırılmasına
10. Yoxsullar və yolçular üçün yemək hazırlanmasına
11. Mədrəsə tələbələrinin ehtiyaclarının ödənməsinə

Ümumiyyətlə, «Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri»nin məlumatlarına əsasən belə nəticəyə gəlirik ki, daha Azərbaycan şairinin adına qurulan vəqf Gəncə və onun ətrafında yaşayan insanların sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynamışdır.

**AZƏRBAYCANIN RUSİYA VƏ İRAN ARASINDA BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİNİN BA'A
ÇATMASI QAFQAZ ARXEOQRAFIYA KOMİSSİYASININ SƏNƏDLƏRİNDƏ**

Cəmil QULİYEV

Lənkəran Dövlət Universiteti

cemil.quliyev.1983@mail.ru

Lənkəran / AZƏRBAYCAN

Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının sənədlərindən aydın olur ki, Osmanlı imperiyası ilə yaxınlaşmaqda olan müharibə təhlükəsi və dağlı xalqların azadlıq hərəkatının daha da güclənməsi Rusiyanı Azərbaycanın cənub ərazilərinin də işğalı planlarından əl çəkməyə və sülh müqaviləsi bağlamaya məcbur etdi. 1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay kəndində Rusiya ilə İran arasında sülh müqaviləsi bağlandı. Türkmənçay sülh müqaviləsinə əsasən Rusiya öz qonşularını Cənubi Azərbaycan torpaqlarından çıxarmayı öhdəsinə götürürdü. İran Şimali Azərbaycana olan iddialarından əl çəkir və əvvəllər işğal edilmiş xanlıqlarla yanaşı, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında Rusiyaya ilhaq edilməsinə razılıq verirdi. İran Xəzər dənizinin Rusiyanın daxili dənizi olduğunu tanıyırdı. Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamaq hüququ isə yalnız Rusiyaya verilir. Bu maddə Xəzər dənizində hərbi donanma yaratmaga can atan İngiltərənin mənafeyinə güclü zərbə demək idi. Müqaviləyə görə, İran Rusiyaya 20 milyon manat gümüş məbləğində təminat verməli idi. Bu məbləğin çox hissəsi ödənilənə qədər Cənubi Azərbaycan vilayətləri Rusiyanın işğalında qalmalı idi. Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsasən əhalinin İrandan Cənubi Qafqaza hərəkətinə icazə verilir. Əsas müəllifləri rus yazıçısı və diplomatı A.S.Qriboyedov və İ.F.Paskeviç olan bu bədnam maddəyə əsasən Şimali Azərbaycan torpaqları müstəmləkəçilərin köçürmə obyektinə çevrilirdi. Nəticədə isə xeyli erməni ailələri İrandan Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülərək məskunlaşdırıldı. İlk vaxtlar ermənilər əsasən Qarabaga, Şəkiyə, Naxçıvana, İrəvana, Göycaya və Şamaxıya köçürülürdü. 1828-ci ilin axırınadək Bərdəyə mindən çox erməni ailəsi köçürülmüşdü. Ermənilərin İrəvana köçürülməsinə daha çox əhəmiyyət verilir. Köçürmə işlərinə rəhbərlik etmək üçün yaradılmış komitənin sədri, milliyətçə erməni olan Q.D.Lazarev çalışdığı, İrəvanda ermənilərin sayı çox olsun. Ermənilər və onların havadarları bu qədim Azərbaycan şəhərinə ermənilərin gələcək mərkəzi kimi baxırdılar. İ.F.Paskeviç İrəvanda əhalinin 95%-nin Azərbaycanlı olmasından ciddi narahatlıq keçirirdi. Ona görə onun əmri ilə İrəvanda köçürmə ilə bağlı xüsusi komitə təşkil edilmişdi. Bu komitədə erməni mənşəli V.O.Bebudov başçılıq edirdi. Təkcə 1828-ci ilin may ayında İrəvana 948 erməni ailəsi köçürülmüşdü. Türkmənçay sülh müqaviləsi XIX əsrin birinci otuz ilində baş vermiş Rusiya-İran müharibələrinə son qoydu: xalqımızın və torpaqlarımızın iki yerə bölüşdürülməsi başa çatdırıldı. Bu müqavilə Rusiyanın Qafqazdakı strateji mövqeyini möhkəmləndirdi və bu diyarın bütünlüklə işğal edilməsinə əlverişli şərait yaratdı. Bu müqavilədə Gülistan müqaviləsi kimi ədalətsiz müqavilə idi. Bu müqavilələrin bağlanması nəticəsində xanlıqların yaranması ilə başlayan dövlətçilik ənənələrimizə və milli dirçəlişimizə son qoyuldu. Azərbaycan xalqının iki hissəyə parçalanmasını və müxtəlif imperiyaların tərkibinə qatılmasını rəsmiləşdirən Türkmənçay müqaviləsi xalqımızın sonrakı taleyində faciəli rol oynadı. İşğal nəticəsində Şimali Azərbaycan torpaqları Rusiya imperiyasının xammal mənbəyinə və satış bazarına çevrildi. Rusiya imperiyası Şimali Azərbaycanın əraziləri arasında tarixən mövcud olan mədəni-iqtisadi əlaqələri qırmaq məqsədilə tezliklə burada müstəmləkə siyasətinin tələbləri üçün sərfəli olan ərazi-inzibati dəyişikliyə həyata keçirdi. Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ləğv edildi və onların ərazisində Erməni vilayəti adlı qondarma bölgə yaradıldı. Nəhayət, ən başlıcası o idi ki, Şimali Azərbaycan Rusiyanın ucqar müstəmləkəsinə çevrildi. Cənubi Azərbaycan torpaqları isə İranın hakimiyyəti altında qalırdı. Beləliklə, Azərbaycanın şimal və cənub hissələrinin tarixi inkişafı müxtəlif yollarla getməyə başladı. İkinci Rusiya-İran müharibəsini qalibiyyətlə başa çatdıran Rusiya Osmanlı imperiyası ilə müharibəyə başlamaq qərarına gəldi. Çünki, Osmanlı dövlətinin Qafqazda olan nüfuzu Rusiyanın gələcək işğallarına və bu diyarda möhkəmlənməsinə mane olurdu. Rusiya eyni zamanda, bu müharibədə Qara dənizi, ilk növbədə isə Qara dənizdə hökmranlığın açarı hesab edilən Bosfor və Dardanel boğazlarını ələ keçirmək vəzifəsini qarşıya qoymuşdu. 1828-ci ilin aprelində Rusiya Osmanlılara müharibə elan etdi. Müharibə Balkan yarımadasında və Qafqazda gedirdi. Ruslar Qafqazda Qars istiqamətində hücumla başladılar və iyunun 22-də qalanı ələ keçirdilər. Daha sonra Axalsix, Axalkələk, Ərdahan və Bəyazid işğal edildi. Payıza yaxın ruslar Ərzuruma yaxınlaşmışdılar. Təəssüflər olsun ki, Qafqaz cəbhəsindəki döyüşlərdə rus qoşunlarının tərkibində ruslar tərəfindən icbari şəkildə təşkil edilmiş dörd Azərbaycan süvari alayıda iştirak edirdi. Bu alaylar, əsasən, Rusiyaya can-başla qulluq edib torpaq sahələri, vəzifələr almaga can atan bəylərdən, onların nöqərlərindən və maafılardan təşkil edilmişdi. 1829-cu il hərbi əməliyyatlarının gedişində rus ordusunun Osmanlı imperiyasının içərilərinə doğru irəliləməsi, Balkan cəbhəsində isə Ədirnənin alınma təhlükəsi Osmanlı dövlətini sülh danışıqlarına başlamağa məcbur etdi. 1829-cu il sentyabrın 2-də bağlanmış Ədirnə sülh müqaviləsinə əsasən Rusiya türklərdən Axalsix paşalığının bir hissəsini qoparmaya nail oldu. Bu sülh müqaviləsi ilə Osmanlı dövlətini bütün Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən işğal edilməsini tanımaya məcbur oldu. Ədirnə sülhüdə Rusiyanın Orta Şərqdə və Balkanlarda mövqelərini möhkəmləndirdi, Gülistan və Türkmənçay müqavilələri kimi, Qafqaz türklərinin sonrakı taleyində faciəli rol oynadı. Bu müqaviləyə əsasən Osmanlı dövlətindən Cənubi Qafqaza, eləcə də Şimali Azərbaycana 84 min nəfərdən çox erməni köçürmək nəzərdə tutulmuşdu.

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SİYASİ TƏHLÜKƏSİZLİK STRATEGİYASI

Davud HƏŞİMOV

AMEA, Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu

davud_418@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Azərbaycan Respublikasının coğrafi-strategi məkanda yerləşməsi, torpaqlarının 20%-nin Ermənistan tərəfindən işğalı, irimiqyaslı iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsi, Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin fəaliyyət göstərməsi, ölkədaxili siyasi sabitliyin təmin edilməsi və s. amillər ölkənin təhlükəsizlik siyasətini prioritetli istiqamətlərdən birinə çevirmiş, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsinin qanunvericilik və normativ-hüquqi bazasını gücləndirmiş, fundamental vəzifələri və istiqamətləri müəyyən etmişdir. Təbii ki, bu və ya digər amillərə görə həm regional layihələr, həm də Azərbaycanın yürütdüyü müstəqil fəal daxili və xarici siyasət birmənalı qarşılanmır. Azərbaycanın maraq və mənafələrinə zidd plan və niyyətlərinin reallaşması üçün hər cür imkandan istifadə etməyə cəhd göstərən bu və ya digər qüvvələrə qarşı vaxtında müvafiq tədbirlər görülməsi, ölkəyə zərbə vura biləcək kəşfiyyat-pozuculuq əməllərinin qabaqlayıcı məlumatlar əsasında aşkar edilərək qarşısının alınması, bütün zəruri işlərin görülməsi üçün möhkəm qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının milli-siyasi təhlükəsizliyinin əsas normativ-hüquqi əsaslarını Konstitusiya, qanunverici və icraedici hakimiyyətin aktları təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ölkənin müstəqilliyinin, azadlığının, təhlükəsizliyinin ümumi müddəalarını təsbit etmiş, Azərbaycan milli-siyasi təhlükəsizlik sahəsində digər normativ-hüquqi aktların qəbulu üçün əsas olmuşdur.

Azərbaycanda demokratik dövlət quruculuğu, demokratik prinsiplərin bərqərar olması müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının 2004-cü il 29 iyun tarixli «Milli təhlükəsizlik haqqında» qanununda deyilir ki, bu qanun Azərbaycan Respublikasının müstəqil, suveren, demokratik dövlət kimi inkişafı naminə milli təhlükəsizlik siyasətinin hüquqi əsaslarının yaradılmasına yönəldilmişdir. «Milli təhlükəsizlik haqqında» qanunun «Azərbaycan Respublikasının siyasi sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması» adlı 16-cı maddəsində isə qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının siyasi sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması Azərbaycan xalqının və onun yaratdığı siyasi təsisatların dövlət hakimiyyəti məsələlərini müstəqil həll etmək, insan və cəmiyyətin maraqları naminə suveren daxili və xarici siyasəti həyata keçirmək imkanının və qabiliyyətinin təmin edilməsidir. Siyasi təhlükəsizliyin təmin olunması üçün görülən tədbirlər sisteminə müstəqilliyin, suverenliyin, konstitusiya quruluşunun qorunması, ictimai-siyasi sabitliyin möhkəmləndirilməsi, ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi, xalqın vahidliyinə, birliyinə, həmrəyliyə qarşı yönəlməmiş hərəkətlərin qarşısının alınması və s. daxildir. Azərbaycan Respublikasının 2004-cü il 29 iyun tarixli «Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti haqqında» qanunun 1-ci maddəsində kəşfiyyat fəaliyyəti haqqında belə qeyd edilir: «Kəşfiyyat fəaliyyəti-Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət orqanlarının ölkənin siyasi, iqtisadi, sosial, elmi-texniki, hərbi və digər sahələrdə milli maraqlarının müdafiəsi ilə bağlı məlumatların əldə edilməsinə və təhlilinə yönəlmiş, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədilə həyata keçirilən xüsusi fəaliyyətdir». Əks-kəşfiyyat barəsində isə belə deyilir: «Əks-kəşfiyyat fəaliyyəti – Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət orqanları tərəfindən xarici xüsusi xidmət orqanlarının, təşkilatlarının və ayrı-ayrı şəxslərin Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinə, suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, Konstitusiya quruluşuna, iqtisadi, müdafiə, elmi-texniki potensialına və digər milli maraqlarına zərər vura biləcək kəşfiyyat, terror-təxribat və sair pozuculuq əməllərinin aşkarlanması, qabaqlanması və qarşısının alınması məqsədi ilə həyata keçirilən xüsusi fəaliyyətdir». Bu qanundan göründüyü kimi, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyətinin əsas məqsədi milli təhlükəsizliyi, onun elementlərinin təmin edilməsidir. Həmin qanunun 10-cu maddəsinin 10.3.1. bəndinə əsasən siyasi, iqtisadi, sosial, hərbi, informasiya, ekoloji, mədəni və elmi-texniki sahələrdə Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarına təhdidlərin mövcudluğu kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün səbəb və əsas sayılır.

Azərbaycan Respublikasının 7 sentyabr 2004-cü il tarixli «Dövlət sirri haqqında» qanunda deyilir ki, bu qanun Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə məlumatların dövlət sirrinə aid edilməsi, mühafizəsi və istifadə edilməsi, onların məxfiləşdirilməsi və ya məxfiliyinin açılması ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyir.

Azərbaycan Respublikasının 23 may 2007-ci ildə qəbul edilmiş «Milli təhlükəsizlik» konsepsiyasında milli təhlükəsizliyə təhdidlər kimi Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü və konstitusiya quruluşu əleyhinə qəsdlər; qanunun aliliyinə nail olunması və insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində dövlət funksiyalarını yerinə yetirməyə qarşı fəaliyyət; separatçılıq, etnik, siyasi və dini ekstremizm; terrorçuluq və kütləvi qırğın silahlarının yayılması; regional münafişlər və transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq; Azərbaycan Respublikasının enerji infrastrukturuna qarşı fəaliyyət; xarici siyasi, hərbi və ya iqtisadi asılılıq; iqtisadi qeyri-sabitlik; peşəkar insan ehtiyatlarının çatışmazlığı; regional hərbiləşdirmə; ekoloji problemlər göstərilir. Bu istiqamətdə yuxarıda sadalanan qanunlarla yanaşı bir sıra qanunlar da təhlükəsizliyin normativ-hüquqi əsaslarını təşkil edir. Buraya «Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında qanun», «Hərbi qulluqçuların statusu haqqında qanun», «Hərbi xidmət haqqında qanun», «Müdafiə haqqında qanun», «Sərhəd qoşunları haqqında qanun», «Hərbi vəziyyət haqqında qanun», «Daxili qoşunların statusu haqqında qanun», «Prokurorluq haqqında qanun», «Ekoloji təhlükəsizlik haqqında qanun», «Elektron ticarət haqqında qanun» «Elektron imza və elektron sənəd haqqında qanun» və s. aiddir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının siyasi təhlükəsizliyinin mahiyyəti:

- Suverenliyin qorunması;
- Siyasi sabitliyin yaranması;
- Konstitusiya quruluşunun möhkəmləndirilməsi;
- Xarici və daxili təhlükələrin dəf edilməsindən ibarətdir.

БЛИЖНИЙ ВОСТОК В ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКЕ КИТАЯ

Elina YUSUPOVA

AMEA, Z. M. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

elina_yusupova@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

На Ближнем Востоке сосредоточено 64% всех разведанных мировых запасов нефти. По данным IEA, объём добычи нефти в Персидском заливе может достичь 30.7 млн. бар. в день в 2010 году и 42.9 млн. б/д - в 2020 г. по сравнению с 21.7 млн. в б/д в 2000 г. Это приведет к увеличению доли стран Персидского залива в мировом производстве нефти до 35% - в 2020 г.

Пытаясь занять свою нишу на ближневосточном рынке, Китай столкнулся с тем, что этот рынок был уже практически занят Соединёнными Штатами, Японией и европейскими странами. В этих условиях Китай вынужден был осваивать те немногие свободные «рискованные» рынки, которые оставались ещё не занятыми или никого не интересовали, и предлагать на рынки такие товары, которые никто не предлагал. В 1990 г. экспорт Китая в ближневосточные страны составил 1.5 млрд. долл. К этому времени около 50 тысяч китайских рабочих и служащих работали в странах региона, в основном в строительстве. В 1994 г. только товарооборот между Китаем и арабскими странами Персидского залива составил 2.26 млрд. долл.

На внешних энергетических рынках действуют три основные китайские государственные компании - CNPC, CNOOC и Petrochina, которые в последние годы значительно активизировали свою деятельность в разведке и добыче нефти на Ближнем Востоке в Северной Африке, Юго-Восточной Азии, в Центральной Азии, Австралии, Индонезии, России и Азербайджане. Активизация их деятельности была вызвана в основном уменьшением объёмов добычи энергоносителей в самом Китае.

Сегодня доля ближневосточной нефти в общем объёме импортируемой Китаем нефти составляет около 60%. Предполагается, что к 2015 г. она возрастет до 70%. В 2002 г. закупки Китаем нефти только из трёх ближневосточных стран: Саудовской Аравии (11.53 млн.т.), Ирана (10.73 млн. т.) и Омана (8.31. т.) составили 43.3% от всего объёма китайского импорта нефти.

Наиболее примечательным и значительным продвижением Китая на Ближнем Востоке представляется проникновение Китая на рынок Саудовской Аравии, которую США считают своей вотчиной. Активные отношения между Пекином и Эр-Риядом начали развиваться по восходящей в середине 80-х гг., когда Китай поставил Саудовской Аравии партию баллистических ракет средней дальности. Взамен на получение доступа к саудовской нефти Китай предлагает Эр-Рияду возможность совершать операции на своем энергетическом рынке, который вскоре будет самым крупным в мире.

В конце 90-х гг. усилились политические отношения между Пекином и Эр-Риядом. В 1998 г. наследный принц Саудовской Аравии Абдалла бен Абдель Азиз побывал в Китае. В рамках этого визита было заключено соглашение на сумму 1.5 млрд. долл. о строительстве совместного китайско-саудовского нефтеперерабатывающего завода и поставках саудовской нефти в Китай в объёме 10 млн. тонн ежегодно на протяжении ближайших 50 лет. Во время визита в 1999 г. в Эр-Рияд председателя КНР Цзянь Цзэмина было провозглашено установление «стратегических отношений» между двумя странами в области энергетики. Китайская сторона также предложила поставить Саудовской Аравии межконтинентальные ракеты дальностью до 5.5 тыс. км. Однако под давлением США Эр-Рияд был вынужден отказаться от этой сделки. Некоторое ухудшение отношений между США и Саудовской Аравией в последние годы (после 9/11), очевидно, может привести к общей активизации китайско-саудовских отношений.

В 90-е годы интенсивно развивалось ирано-китайское экономическое сотрудничество. С 1990 г. по 1994 г. товарооборот между Китаем и Ираном возрос с 314 до 700 млн. долл. Подписанное в 1995 г. соглашение о торгово-экономическом сотрудничестве на сумму в 2 млрд. долл. предусматривало закупки Китаем до 60 тыс. баррелей нефти в день, строительство совместного нефтеперерабатывающего завода в Китае, электростанций и цементного завода в Иране. Китайские компании Sinopec и CNPC активно действуют в Иране. В январе 2000 г. Sinopec подписала контракт с иранской государственной нефтяной корпорацией NIOC с целью разработки нефтяных полей в районах Заване и Кашан. В Иране Китай встречает жёсткую конкуренцию со стороны Японии. Недавно японские фирмы подписали контракт с NIOC о развитии нефтяных полей в районе Азадегана. Одним из условий продвижения Китая на энергетическом рынке Ирана была продажа Тегерану китайских вооружений. Во время ирано-иракской войны (1980-88 гг.) Китай был практически единственным серьёзным источником вооружений для Ирана. По некоторым данным, Китай оказывает помощь Ирану в создании баллистических ракет дальнего действия, нарушая, таким образом, свои обязательства в соответствии с Missile

Technology Control Regime (MTCR) Во время визита в США в октябре 1997 г. председатель КНР Цзян Цзэминь пообещал прекратить поставки в Иран баллистических ракет.

Пекинские стратеги понимают, что энергетическая безопасность Китая во многом, если не во всем, будет зависеть от уровня сотрудничества и взаимопонимания между Пекином и Вашингтоном. Вместе с тем, в Пекине отдают себе отчет в том, что США стремятся доминировать в Персидском заливе с целью установления контроля над его нефтяными ресурсами и сдерживания проникновения Китая и других держав в этот субрегион. Со своей стороны США также обеспокоены тем, что, пытаясь закрепиться на Ближнем Востоке, Китай расширяет свои отношения со странами, с которыми США имеют сложные отношения. Сегодня это, прежде всего, Иран, Судан, Ливия и Сирия..

BÖLGESEL ENTEGRASYONLARIN BAŞARI DURUMU YÖNÜNDEN AB'NİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Elmin İSAYEV

Qafqaz Universiteti

i_elmin@hotmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Ülkeler, zorlaşan rekabet şartlarına dayanabilmek, üretim kapasitelerini yükseltmek gibi amaçlarla ekonomik entegrasyonlara yönelirler. Günümüzde etkili ve büyüklüğü ilü dikkat çeken ekonomik entegrasyonlar tarihsel gelişimleri ile birlikte anlatılmıştır. AB, NAFTA, ve APAEC gibi etkili entegrasyonlar günümüzde öne çıkan entegrasyonlardır. Ekonomik entegrasyonun başarı şartı entegrasyona karar vermiş ülkelerin büyüklüğüne, ekonomik yapılarına, dış ticaret hacmi ve.b faktörlerin yanında ülkelerin ekonomik entegrasyon oluşturma çabalarına, gayretlerine daha fazla bağlıdır.

Ekonomik entegrasyon, farklı ülke ekonomileri arasındaki her türlü engellerinin kaldırılması, malların, hizmetlerin, üretim faktörlerin ve fikirlerin serbest dolaşımı demektir. Adam Smith ile gelişen iktisat biliminin zamanla çeşitli disiplinleri ortaya çıkmıştır. Bu disiplinlerden birisi de Entegrasyon Ekonomidir.

Entegrasyonların kurumsallaşma süreci ve aşamaları genel olarak beş grup altında incelenmektedir:

1. Serbest Ticaret Bölgeleri,
2. Gümrük Birliği,
3. Ortak Pazar,
4. Ekonomik Birlik,
5. Tam Ekonomik Birlik/Siyasi Birlik.

Avrupa'nın altı ülkesinin (Almanya, Belçika, Fransa, İtalya, Hollanda ve Lüksemburg), Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu Antlaşması ile sınırlı ürünleri için Ortak Pazar oluşturulması ile başlattıkları ekonomik entegrasyon sürecinde, ilerleyerek Gümrük Birliği, Tek Pazar ve en sonunda 25 üyeden 12'sinin katıldığı ekonomik entegrasyonun en ileri aşaması olan Ekonomik ve Parasal Birliği'ne ulaşılmıştır.

Avrupa Birliği'nin ekonomik bütünleşme sürecinin en son aşaması olarak nitelenen Ekonomik Parasal Birlik (EPB), sermaye hareketlerine konan tüm kısıtlamaların kaldırılmasını, üye ülkeler arasındaki konvertibilitenin gerçekleştirilmesini, bu konvertibilitenin korunacağı konusunda tam bir güvencenin sağlanmış olmasını ve milli paraların birbirine çevrilmesinde her türlü banka giderlerinin ortadan kaldırılmasını gerektirir.

Avrupa Birliği'ne yalnızca kararlar ve tedbirler almak koşuluyla ulaşılamayacağını, bunun yerine, oturmuş ve istikrarlı çalışma mekanizmalarına sahip temellerin kurulması gerektiğinin anlaşılmasıyla, Toplulukta bir parasal istikrar alanı oluşturmayı amaçlayan Avrupa Para Sistemi (APS) 13 Mart 1979'da kurulmuştur. Bu gün için Avrupa Para Sistemi içinde Para Birliği'ne katılmanın koşulları Maastricht Kriterleri ile belirlenmiştir.

7 Şubat 1992 tarihinde, Hollanda'nın Maastricht kentinde imzalanarak 1 Kasım 1993'de yürürlüğe giren Avrupa Birliği Antlaşmasında (Maastricht Antlaşması) belirlenen "Maastricht Kriterleri" olarak adlandırılan yakınsama kriterleri:

1. **Fiyat İstikrarı:** Toplulukta fiyat istikrarı bakımından en iyi performansa sahip üç ülkenin yıllık enflasyon oranları ortalaması ile, bir üye ülkenin enflasyon oranı arasındaki fark 1,5 puanı geçmemelidir;
2. **Hükümetlerin Finansal Durumda İstikrar:** Üye ülkelerin kamu açıklarının GSYH'lerine oranı %3'ü ve üye devletlerin kamu borçlarının GSYH'lerine oranı %60'ı geçmemelidir;
3. **Ülke Parasının Dalgalanma Marjları İçerisinde Kalması:** Üye ülkelerde uygulanan uzun vadeli faiz oranları, 12 aylık dönem itibarıyla, fiyat istikrarı bakımından en iyi performansa sahip 3 ülkenin faiz oranını 2 puandan fazla aşmamalıdır;
4. **Faiz Oranları:** Son 2 yıl itibarıyla, bir üye ülkenin para birimi, diğer bir üye ülkenin para birimi karşısında devalüe edilmemiş olmalıdır.

Üye ülkelerin ortak para politikası kapsamında uluslararası tek bir Merkez Bankasına yetki devrinde bulunmalarını gerektiren bu yapıda, ortak para politikasına dahil olma süreci ve ekonomi politikalarının yönetimi büyük önem taşımaktadır. Ekonomik ve Parasal Birliğe dahil olan ülkelerin yaşadığı en büyük değişim, para politikasına ilişkin kararlarda

kendi ölkələrinə yönəlik özəl politika tətbiq etməsini itirərək, sisteme üzə olan ölkələr ilə bərabər ekonomi politikalılarının tətbiqini koordinasi şəkildə sürdürmələrində. Bu dəyişimin, yapısı gərəgi birçox Topluluk organını və üzə ölkəyi etkilemesi nədənə, Ekonomik və Parasal Birligə geçiş sürəci net kurallar çərçəvinde tətbiqlənmişdir.

Avrupa Ekonomik və Parasal Birligi (EPB) üçüncü və son aşamasının 1 Ocak 1999 tarihinde başlayacağı kararlaştırılmışdır. Bu aşamada PB'ne katılacaq ölkələr milli paralarını geri dönülemez bir biçimde Euro'ya bağlayacaklardır. Üye ölkələr 1999 tarihine kadar Euro'yu kullanma seçeneğine sahipken, 2002 yılında Euro bütün üye ölkelerde dolaşımda olacak, finansal ve ticari işlemlerde kullanılmaya başlayacaktır.

Avrupa Birligi 2004 yılındaki son genişlemesinden sonra 455 milyona ulaşan nüfusu, 9 milyar 576 milyon dolar toplam Gayri Safi Milli Hasılası ve toplam dünya ticaretindeki %20'lik payı ile kuruluşundan 2004 yılına kadar en hızlı ve istikrarlı büyüyen ve çağımızın en büyük ve güçlü entegrasyonu konumundadır. 2004 yılında iktisadi rakamları incelendiğinde AB'nin günümüz dünyasında ki yeri daha net görülebilmektedir.

Euronun ilk yıllarından itibaren fiyat istikrarında görülen başarılı performans özellikle yükselen enerji fiyatlarının etkisiyle 2008 yılında bozulmuştur. Ancak yükselen fiyat seviyesi 2009 yılında küresel ekonomik krizin etkisiyle tekrardan inişe geçmiştir. Avrupa Birligi'nde ve Euro Alanında enflasyon oranı 2008 yılında sırasıyla yüzde 3,7 ve yüzde 3,3 düzeylerindeyken, 2009 yılında bu oranlar yüzde 1,0 ve yüzde 0,3 düzeylerine gerilemiştir.

Çalışmada öncelikle; "Gümrük Birligi", "Ortak Pazar", "Tek Pazar", "Tek Para" gibi aşamalardan geçen ekonomik bütünleşme süreci, ana hatlarıyla açıklanmaktadır.

Sonuç olarak, ekonomik ve siyasal birleşmeyi hedefleyen Avrupa Birligi ölkelerinin, nihai aşamada bir "Avrupa Devleti"ni oluşturabilmesi, ancak bir Topluluk vergi sisteminin oluşturulmasına ve daha ağırlıklı bir Topluluk bütçesine bağlı olacaktır. Toplulukta bu konularda aşılması gereken önemli mesafeler vardır.

AZƏRBAYCAN - YUNESKO ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAFI

Elnara QAZI-ZADƏ

Qərb Universiteti

elnara.kazizade@gmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərin əsas aktoru kimi dövlət digər dövlətlərlə əlaqələr yaradır, öz milli mənafeələrini qoruyaraq bütün beynəlxalq proseslərdə iştirak edir. Dünya dövlətləri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli sıx əlaqələr yaradır. Hər bir dövlətin xarici siyasətinin əsas prioritet istiqamətləri müəyyən edilib və həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikası xarici siyasətinin prioritet istiqamətləri dünya dövlətləri ilə diplomatik əlaqələr yaratmaq və bunun əsasında dünya dövlətləri ilə beynəlxalq təşkilatlarda çoxtərəfli əlaqələri inkişaf etdirməkdir.

YUNESKO BMT – nin maarif, elm, mədəniyyət və humanitar məsələləri üzrə təşkilatlarından biri hesab olunur. Faşist Almaniyasına və onun müttəfiqlərinə qarşı mübarizə aparan Avropa ölkələrinin hökumətləri 1942-ci ilin əvvəllərində Böyük Britaniyada müttəfiq ölkələrin təhsil nazirlərinin konfransında görüşdülər, onların təklifi ilə 1945-ci il noyabrın 1 – 16 – da Londonda BMT-nin konfransı keçirildi. Konfransın məqsədi təhsil və mədəniyyət üzrə təşkilatın yaradılması idi. Tədbirdə 40 yaxın ölkənin nümayəndəsi iştirak edirdi

Konfransın sonuncu mərhələsində 37 ölkə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatını (YUNESKO) təsis etdi. Təşkilatın mənzil qərarı Parisdə yerləşir.

YUNESKO ilə əməkdaşlıq etmək qərarına gələn Azərbaycan Respublikası 1992 – ci ildə iyunun 3 – də həmin təşkilata daxil olmuşdur.

YUNESKO – Azərbaycan əlaqələrinin inkişafında ən mühüm addım isə Ulu Öndər Heydər Əliyev 1993 – cü ilin dekabr ayında Fransa Respublikasında rəsmi səfərdə olarkən YUNESKO – nun o zamanki Baş Direktoru Federiko Mayorla görüşü zamanı atılmışdır. Tərəflər öz aralarında əməkdaşlığın genişləndirilməsi məsələsini və onun sonrakı inkişafının perspektiv planlarını müzakirə etmişdilər.

YUNESKO Nizamnaməsinin 7-ci maddəsinə görə, üzv – dövlət təhsil, elm və mədəniyyətlə məşğul olan qurumların fəaliyyətini YUNESKO–nun işi ilə əlaqələndirmək üçün ilk növbədə Milli Komissiya yaratmaq yolu ilə müvafiq tədbirlər həyata keçirməlidir. Ona görə də YUNESKO üzrə Azərbaycan Milli Komissiyasının yaradılması üçün lazımi addımlar atılmış və Azərbaycan Respublikasının Ulu Öndəri Heydər Əliyev bununla bağlı 1994 – cü il fevralın 21 – də sərəncam imzalamışdır. Sərəncama əsasən, Milli Komissiya Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin nəzdində yaradılmış, Xarici İşlər Naziri onun sədrini təyin edilmiş və eyni zamanda sədrə Milli Komissiyanın tərkibini müəyyən etmək səlahiyyəti verilmişdir. Bundan sonra respublikanın müvafiq nazirlik və idarələrinin rəhbərlərindən, ziyalılardan və ictimaiyyətin digər nümayəndələrindən ibarət Milli Komissiyanın 25 nəfərlik tərkibi və daimi katibliyi formalaşdırılmışdır.

YUNESKO ilə əməkdaşlığı genişləndirmək üçün Azərbaycan təşkilatın müxtəlif tədbirlərində yaxından iştirak etmişdir. 1994 – cü ilin iyun ayında Varşavada keçirilən YUNESKO üzrə Avropa ölkələrinin Milli Komissiyalarının yığıncağında Xarici İşlər Nazirliyinin də nümayəndəsi iştirak etmişdir. Azərbaycan nümayəndəsi Azərbaycan – YUNESKO əlaqələrindən, Ermənistan – Azərbaycan münasibəti nəticəsində yaranmış azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünlərə yardım perspektivlərindən danışmışdır.

YUNESKO və Azərbaycan əlaqələri Respublikamız müstəqillik qazandığından başlamış və bu günə qədər müntəzəm olaraq davam edir.

YUNESKO-nun görkəmli şəxsiyyətlərin və əlamətdar hadisələrin yubileyləri proqramı çərçivəsində Azərbaycanla bağlı aşağıdakı hadisələrin qeyd olunması üzrə qərar qəbul edilmişdir: Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illik yubileyi; Kitabı Dədə Qorqud Dastanının 1300 illik yubileyi; N.Tusin anadan olmasının 800 illik yubileyi; Azərbaycan alimi, şərqşünas Mirzə Kazımbəyin 200 illik yubileyi; Azərbaycanın görkəmli alimi akademik Yusif Məmmədəliyevin 100 illik yubileyi; Azərbaycanın məşhur rəssam-xalçaçı ustası Lətif Kərimovun 100 illik yubileyi; "Leyli və Məcnun" Operasının ilk tamaşasının 100 illik yubileyi; Azərbaycan yazıçısı Mir Cəlal Paşayevin 100 illik yubileyi; Azərbaycan rəssamı Səttar Bəhlulzadənin 100 illik yubileyi; Azərbaycan alimi, akademik Musa Əliyevin 100 illik yubileyi və b.

Azərbaycanın muğam ustası Alim Qasımov YUNESKO Beynəlxalq Musiqi Şurasının birinci mükafatını qazanmışdır.

2003-cü ilin noyabr ayının 7-də Azərbaycan muğamı YUNESKO – da bəşəriyyətin qeyri maddi irsinin şah əsəri elan olunmuşdur.

2008-ci ildə məşhur Azərbaycanlı bəstəkar və pedaqoq Fərəhiz Əlizadəyə YUNESKO-nun "Sülh naminə incəsənət xadimi" fəxri adı verilmişdir.

Dünya mədəni irsinə verdiyi töhfələrə görə Azərbaycanın xalq rəssamı Tahir Salahov YUNESKO-nun "Pikasso" qızıl medalına layiq görülmüşdür. Mükafat YUNESKO-nun Baş Direktoru Koşişiro Matsuura tərəfindən fırça ustasına təqdim edilmişdir.

Azərbaycan YUNESKO münasibətlərinin inkişafında, onların canlanmasında və güclənməsində Azərbaycanın birinci xanımı, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın əvəzolunmaz rolu olmuşdur. 2004-cü ilin sentyabrında Mehriban Əliyeva ənənəvi musiqinin, ədəbiyyat və poeziyanın inkişafına verdiyi töhfələrə, musiqi təhsili və dünya mədəniyyətlərinin mübadiləsi sahəsindəki xidmətlərinə və YUNESKO-nun ideyalarına göstərdiyi sadiqliyə görə bu Təşkilatın şifahi ənənələr və musiqi ənənələri sahəsində Xoşməramlı səfiri adına layiq görülmüşdür.

2010-cu ilin 30 iyul tarixində YUNESKO-nun Xoşməramlı Səfiri, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevaya YUNESKO-nun Baş Direktoru İrina Bokova tərəfindən Motsart medalı təqdim olunmuşdur. Son onilliklərdə Şərq xalqlarının ənənəvi musiqisinin özünəməxsus növlərinin, o cümlədən Azərbaycan Muğamının qorunması və inkişafı ümumdünya miqyasında diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. 2011 – ci ilin aprelin 7 – dən 9 – a kimi Bakıda, Azərbaycanın möhtəşəm «Gülüstən» sarayında Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu keçirilmişdir.

ALMAN MÜƏLLİFLƏRİ SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİ HAQQINDA (SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİ ALMAN TARİXŞÜNASLIĞINDA)

Gülbəniz CAVADOVA

AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

gulbenizjavadova@yahoo.de

Bakı / AZƏRBAYCAN

Alman müəlliflərinin Səfəvilər dövləti haqqındakı araşdırmaları XX əsrin 30 -40 –cı illərinə təsadüf edir. Bu dövrdə Vilhelm Ayters, Volfqanq Letns, Hans Robert Römer, Erika Qlassen, Valter Hins kimi şərqşünaslar yetişmişdir. Səfəvilər dövlətinin yaranmasının tarixi kökləri şərqşünas alimlərin əsas araşdırma mövzusu olur. Onlar Səfəvilər dövlətini tarixi və mədəni baxımdan tədqiq etmişdirlər. Bəzi müəlliflər dövrü olaraq yazdıqları məqalələrində qızılbaş tayfalarını araşdırmış, onların Səfəvilərin təməlini təşkil edən digər tayfalardan nə ilə fərqləndiklərini izah etməyə çalışmışdılar. Müəlliflər şamlı, ustacı, qacar, təkəli, zülqədər, əfşar kimi digər tayfaları da dəqiq araşdıraraq, onların haradan gəldiyini və Səfəvilər dövlətinin formalaşmasında oynadığı rolu qeyd etmişdilər. Alman şərqşünasları öz araşdırmalarında Şah İsmayıldan sonrakı hökmdarların hakimiyyəti illərində tayfalararası münasibətlərə geniş yer ayırmışdılar. Baxmayaraq ki, Azərbaycan və türk dili ədəbiyyatda Səfəvilər dövləti Azərbaycan dövləti olaraq vurğulanır, qərb tədqiqatçıları, eləcə də alman şərqşünasları Səfəviləri İran dövləti kimi qələmə verirlər.

Şərqşünas alim Valter Hins 1930–cü illərdə Hans Henrix Şederin təsiri ilə İranın islam tarixini, əsasən də Teymurilər və Səfəvilər dövrünü araşdırmağa başlayır. Dəfələrlə İrana səfər edən Hins, 1933–cü ildə "II Şah İsmayıl Səfəvi" haqqında araşdırmalarını bitirdikdən sonra, 1936–cı ildə "XVI əsrdə İranın milli dövlət kimi yüksəlişi" adlı əsərini yazır. Əsərdə Səfəvi sülaləsinin kökləri, XIV əsrdə Sufi ordenin yaranma tarixi, dövlətin mədəni tarixi araşdırılmış, İran milli dövlətinin yaranmasında fars və türk ünsürləri ön plana çıxarılmışdır. Kitabın maraqlı məqamlarından biri "dini dövlət" qurucularının Şeyx Cüneyd, Şeyx Heydər və Sultanəlinin, dövlət yaranmamışdan öncə Ördəbildə Ağqoyunlu dövləti ilə münasibətlərinə geniş yer verilməsidir.

Valter Hinslə eyni vaxtda Hans Robert Römer də Səfəvilərin tarixi ilə bağlı araşdırmalar aparır. Apardığı araşdırmalar sonunda Römer 1938–ci ildə "Qəddar İsmayılın ölümündən sonra İranın məğlubiyyəti (1577 –81)" əsərini yazır. Səfəvilərlə bağlı araşdırmaları ilə yanaşı Römer Teymurilər haqqında geniş tədqiqat aparır. 1989–cu ildə isə alimin Səfəvilərin tarixini özündə əks etdirən ikinci kitabı "Farslar yeni dövrə gedən yolda. 1350 -1750–ci illərdə İranın tarixi" işıq üzü görür. Digər müəlliflər kimi o da, Səfəvilər dövlətini İran dövləti olaraq araşdırıb. Hins kimi o da,

Səfəvilərlə Ağqoyunluların münasibətini geniş işıqlandırmışdı. Şah İsmayılın Uzun Həsənin nəvəsi olması Römerə, onun yaratdığı dövlətin Ağqoyunlu dövlətinin davamı olaraq adlandırmaq imkan vermişdir. Digər tərəfdən Römer yazdığı bir sıra məqalələrdə Səfəvilər dövlətinin təməlini təşkil edən tayfalar haqqında məlumatlar vermiş və onların türk dilli olduqlarını vurğulamışdır. Römer əsasən qızılbaş tayfalarını, onların Şah İsmayıl verdiyi dəstəyi, ona olan sədaqətini və onun ölümündən sonra dövlətdə şahla bərabər necə xüsusi güc halına gəldiyini vurğulamışdır.

Müəlliflərin əsərlərində və araşdırmalarında böyük əksəriyyətinin sünnilər təşkil etdiyi Təbriz şəhərində Şah İsmayılın şiə dövləti qurmasına, həmçinin şiəliyin yayılaraq önəmli dövlət dininə çevrilməsinə geniş yer verilmişdir. Araşdırmaların əsas məqamlarından biri Şah İsmayılın kimliyinin, tayfalar arasında ona olan rəğbətin səbəbinin tədqiq olunmasıdır.

II dünya müharibəsi illərində bütün elm sahəsində olduğu kimi Şərqsünaslıq sahəsindəki araşdırmalar da yarımcıq qalır. Ancaq yuxarıda adları çəkilmiş tədqiqatçı alimlərin davamçıları 60-cı illərdən başlayaraq yenidən Səfəvilərin tarixi haqqında araşdırmaları aparılar. Erika Qlassenin 70 –ci illərdə “Şah İsmayıl anadolu Türkmənlərinin mehdisi”, “I Şah İsmayıl və dövrünün ilahiyyətçiləri”, “Qazi Əhməd Qumidən sonra ilk Səfəvilər” kimi əsərləri çap olunur. Əsas məqsəd Şah İsmayıl dövrünün araşdırılmasıdır ki, müəllif buna öz əsərlərində nail olmuşdur.

XXI əsrin əvvəllərində Monika Qronke yenidən Səfəvilərin tarixi mövzusunda müraciət edərək, 2003–cü ildə “İran tarixi. İslamın qəbulundan günümüzdə qədər” adlı kitabını yazır. Uzun müddət keçməsinə baxmayaraq Səfəviləri yenidən İran dövləti kimi araşdırırlar. Səfəvilər haqqında araşdırmaların ən sonuncusu olaraq Martina Müller Vinerin 2012–ci ildə çapdan çıxmış “İslam dünyasının mədəniyyəti” əsərini qeyd etmək olar. Əsərdə VII əsrdən başlayaraq XX əsrə qədər olan dövrdə islam mədəniyyəti işıqlandırılmışdır. Kitabda Səfəvi dövrünün mədəniyyəti, arxitektura nümunələri tədqiq olunmuşdur. Bu günə qədər olan araşdırmalardan fərqli olaraq, Martina Müller Viner Səfəvilər dövlətinin tarixinə deyil, onun mədəniyyətinə geniş yer vermişdir.

Səfəvilər dövləti haqqında ilk araşdırmalardan uzun müddət keçməsinə baxmayaraq bu gün də bu mövzu öz aktuallığını itirmir. Qərb, eləcə də alman şərqsünasları bu mövzuya yenidən müraciət edirlər.

GƏNCƏNİN TARİXİ ABİDƏLƏRİ

Güləbatın BƏDƏLOVA

Gəncə Dövlət Universiteti

gulka-bedelova@mail.ru

Gəncə / AZƏRBAYCAN

Əslərin zülmətindən, istisindən-soyuğundan keçib müasir dövrə gəlib çıxan cansız, hərəkətsiz yüzilliklərin sirrini, acısını-şirini qəlbində saxlayan, ürəyini heç kəsə açmayan tufanlara sinə gərən daşdan, kərpicdən tikilən abidələr tarixilik baxımından öyrənilməsi və təhlili vacib sayılan elə lal şahidlərdir ki, onlar xalqın həyatında, mübarizəsində, mühüm yer tutur, xalqın qabiliyyəti, inam və əqidəsi haqqında düzgün təsəvvür yaradır. Odlar Yurduunun maraqlı keçmişə və zəngin tarixə malik olan bir bölgəsi olan Gəncə və Gəncə ətrafı bölgələrinin ərazisi maddi və mədəniyyət abidələri ilə zəngindir. Kiçik Qafqaz dağlarının şimal-şərq ətəyini, Kür-Araz ovalığını birləşdirən ərazidə yerləşən şəhər və ətraf bölgələr zaman zaman yerdəyişmələrə və yadelli hücumlara məruz qalmışdır. Strateji və ticarət yollarının qovşağı üzərində, əlverişli coğrafi məkanda yerləşən qədim Gəncə X əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanın mərkəzi şəhəri kimi daha sürətlə inkişaf edir. Bu dövrdə şəhər paytaxt statusu ilə tanınmış və “Arranın anası” adlandırılır. X əsrin 80-ci illərində tərtib edilən “Hüdudələləlm” əsərində Gəncənin adı çəkilir. Minilliklərlə yaşı olan Gəncəni qədim məscidlər, körpülər, məbədlər, qala divarları daha da gözəlləşdirmişdir. Müəyyən vaxtlarda baş verən zəlzələ və gürcü, monqol kimi yadellilərinin yürüşləri bir çox sirrləri bəlkədə özündə saxlayan abidələrimizin çoxunu dağıtmış, talan etmişlər. Buna baxmayaraq, şəhərdə hal-hazırda 504 tarixi abidə, binalar siyahıya alınmışdır. Bunlardan 288-i dövlət tərəfindən qorunur. Gəncə tarixi abidələrinin əsas səciyyəvi xüsusiyyəti qırmızı kərpic və gil palçıqdan tikilməsindədir. Gəncə və ətraf bölgələrinin abidələri daha çox orta əsrlərə XVI-XIX əsrlərə aid olanlardır, lakin yaşı hələ də tam dəqiq aşkar olunmayan abidələr də mövcuddur. Ən qədim tarixi dövrə aid abidələrdən biri şəhərin mərkəzi hissəsində yerləşən Alban məbədidir. Məbəd əsasən VI-VII əsrlərə aid edilir, lakin bəzi fikirlər də vardır ki, bu da məbədin daha sonrakı dövrlərə xas olduğu məlumatını verir. Məbəd qırmızı tuf daşından tikilmiş, yeddi qələmə verməyə çalışmış, məbəd divarlarında və sütunlardakı alban xaçlarının müəyyən vaxtlarda bərpa zamanı erməni xaçlarına bənzətməyə çalışmışlar və məbədin xristian xalqlarına və burada xristian dini ayinlərinin icra edildiyini iddia etmişlər. Məbədin quruluşu və onun girəcəyindəki dəhlizin tavanında dörd istiqamətin olması bu məbədin alban xalqına məxsus olmasını göstərir. Bu məbəddən dini ayinlərin icrası və ya müxtəlif məclislərin keçirilməsi üçün istifadə olunmuşdur. Məbəddə hal-hazırda Kamera orkestri fəaliyyət göstərir və burada keçirilən konsertlər zamanı tavanın quruluşu elə bir formadadır ki, burada səs tam olaraq yayılır buna görə də mikrofon və səs ucaldılanlardan istifadə edilmir.

Örəblər istilacı yürüşləri zamanı islam dinini də özləri ilə bərabər işğal etdikləri yerlərdə yayırlar. Bununla da bağlı olaraq, elə həmin dövrdən etibarən Azərbaycanda məscidlər, minarələr tikilir. Bu məscidlərdən biri də Gəncə ərazisində VIII əsrdə (hicri 120-ci il) tikilmiş olan İmamzadə türbəsidir. Türbə bəzən də Göy İmam məscidi kimi də tanınır. Türbənin VIII əsrə aid olmasını oradakı bir kitabənin üzərindəki yazılar sübut edir. Orada belə yazılıb: “Odur əbədi, bu şərəfli cənnət bağçası 120 - ci il, babasının ona salamı olsun..... hicrətindən sonra vəfat etmiş imam Bağır oğlundan ona salam olsun – Mövlana İbrahimin türbəsidir.” Türbənin ətrafındakı daşlar, qəbirlər üzərində müxtəlif dövrlərə aid yazılar var.

Bildiyimiz kimi Gəncə çayı şəhəri iki hissəyə bölür və əhalin gediş gəlişi üçün çay üzərində lap qədimnən körpülər salınmışdır. Onlardan isə yalnız biri XI-XII əsrlərə aid edilən körpüdür. Bu körpünün tikintisində çay daşlarından və bişmiş kərpicdən istifadə edilmişdir. Körpü üç tağlıdır.

Bir çox tarixi şəhərlərdə olduğu kimi Gəncədə də müxtəlif sənətlə məşğul olmuş sənətkarların ayrı-ayrı məhəllələri olmuşdur. Belə məhəllələrdən birində oradakı sənət sahiblərinin adı ilə bağlı olan məscid bu günümüze gəlib çatmışdır. Zərrabi adı ilə tanınan məscid XVII əsrə aiddir. Bina şəhərin zərgərlik məmulatı hazırlayan sənətkarlar məhəlləsinin adı ilə bağlı olmuş, digər Gəncə məscidləri kimi bu məsciddə bişmiş qırmızı kərpicdən və gil əhəng qatışıqından istifadə olunmuşdur. Bina gümbəzlidir. "Zərrab" sözü ərəb mənşəli, sənətkarlıq terminidir. Mənası pul kəsən, sikkə vuran deməkdir. Bu məsciddən başqa şəhərdə bəzi küçələr də vardır ki, onların adında da həmin məhəllə sakinlərinin nə işlə məşğul olması hələ də qalmaqdadır. Gəncədə Göy İmam və Zərrab məscidlərindən başqa XVIII əsrə aid Ozan, Qırıx məscidi, XIX əsrə aid Molla Cəlil(Sünnilər), Qızıl Hacı, Bağmanlar məscidləri kimi onlarla qədim tarixə malik məscidlər var. Rusların istilasından sonra şəhərdə kilsələr də tikilmişdir. Bunlar 1887 –ci ildə tikilmiş Rus Provoslav kilsəsi, yenə XIX əsrə aid Alman kilsəsidir .

Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə istilalar zamanı dağılmış şəhər Şah Abbasın göstərişi ilə şəhərdə bərpa işləri aparılır və yeni – yeni binalar tikilir. Şah Abbasın əmri ilə tikilmiş Şah Abbas məscidi, elə məscidin məşhur Çökək hamam, Şah Abbas karvansarası dövrümüze qədər gəlib çatmış abidələrdəndir. Gördüyümüz kimi Gəncə tarixindən, abidələrindən nə qədər danışsaq kifayət etmir . Qanlı döyüşlərin şahidi olmuş bu abidələrdə hələ kim bilir nə qədər açılmamış sirrlər var.

ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA QARŞI İŞĞALÇILIQ MÜHARİBƏSİNDƏ ƏSİR VƏ GİROV GÖTÜRÜLMÜŞ, İTKİN DÜŞMÜŞ VƏTƏNDAŞLARIN AXTARILMASI VƏ QAYTARILMASI UĞRUNDA MÜBARİZƏ

Gülşən MUSTAFAYEVA

Gəncə Dövlət Universiteti

mustafayeva_69@mail.ru

Gəncə / AZƏRBAYCAN

XX əsrin 80 - cı illərinin ortalarından etibarən sovet imperiyasının dərinləşməkdə olan siyasi, iqtisadi böhranından ermənilər özlərinin Azərbaycana münasibətdə tarixən həyata keçirməyə can atdıqları qəsbkarlıq siyasətlərinin reallaşdırılması üçün istifadə etməyi qərarlaşdırdılar. İmperiya rəhbərliyinin Ermənistanı, erməni separatçılarını dəstəkləməsi, eləcə də milli münaqişələrə SSRİ-nin süqutunu sürətləndirə biləcək vasitə kimi baxan, türk xalqlarına münasibətdə çox vaxt ədalətsiz hərəkət edən Qərb ölkələrinin mövqeyi nəticəsində Azərbaycan ciddi problemlərlə üz-üzə qaldı. Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan öz ərazilərinin 20 % -ni itirdi, minlərlə vətəndaş həlak oldu, yaralandı, şikəst oldu, yaşayış məskənləri dağıldı. Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlıların deportasiyası, respublikanın işğala məruz qalmış ərazilərində əhalinin öz yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur olması sayı bir milyona çatan qaçqın və köçkünlərin yaranmasına gətirib çıxartdı.

Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi dövründə minlərlə Azərbaycan vətəndaşı əsir və girov götürülmüş, itkin düşmüşdü. İnsan hüquqlarının qorunmasına dair beynəlxalq konvensiyalara əsasən Ermənistanda əsirlikdə olan şəxslərə münasibətdə qəddarlıq edilməməli, işgəncə verilməməli idi. Halbuki əsirlikdən xilas olmuş adamların ifadəsinə əsasən ermənilər tərəfindən əsir götürülmüş adamlar vəhşiliyin qurbanı olmuş, öldürülmüşlər.

Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilk illərində əsir və girov götürülən, cəbhə bölgəsində itkin düşənlərin yerinin müəyyənləşdirilməsi, onların əsarətdən xilas edilməsi məsələsində Azərbaycanda bu istiqamətdəki işin pərakəndə xarakter daşması ölkə vətəndaşlarının erməni zülmündən xilas olmasını xeyli çətinləşdirirdi. Azərbaycan dövlət başçısının 1993-cü il yanvar ayındakı sərəncamına əsasən əsir və girov götürülən, itkin düşən vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyası yaradıldı. Bir müddət sonra Dövlət Komissiyasının Əsas naməsi, iş planı təsdiq edildi, işçi qrupu yaradıldı. Dövlət Komissiyasının qarşısına erməni əsarəti altında olan vətəndaşlar barəsindəki məlumatları sistemləşdirərək təhlil etmək, onların geri qaytarılması istiqamətində iş aparmaq, azad edilmiş şəxslərin sosial reabilitasiyası, ermənilərin əsirlərlə qəddar rəftarı haqqında dünya ictimaiyyətinə məlumat vermək məsələləri qoyuldu. H. Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə Dövlət Komissiyasının fəaliyyətində keyfiyyət dəyişikliyi başlandı. Ermənilər tərəfindən əsir və girov götürülən, cəbhə bölgəsində itkin düşən vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində növbəti tədbir Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ. Əliyevin 2004-cü ilin iyulunda imzaladığı sərəncam oldu.

Dövlət Komissiyası əsarətdə olan vətəndaşların axtarılması və geri qaytarılması istiqamətində aparılan işlərdə Azərbaycan Milli Təhlükəsizlik Hazirliyi, Müdafiə Hazirliyi, Hərbi Prokurorluqla əməkdaşlıq edir. Komissiya yerli dövlət orqanlarından, beynəlxalq təşkilatlardan, ayrı-ayrı şəxslərdən itkin düşən, əsir və girovlarla bağlı daxil olan sorğuları araşdırır, əsirlikdən azad olunmuş şəxslərlə söhbətlər apararaq onların məlumatlarını təhlil edir. Əsir və girovluqda olan azərbaycanlılarla ermənilərin vəhşi rəftarı əleyhinə mübarizədə Azərbaycan beynəlxalq təşkilatlarla, dünya dövlətləri ilə əməkdaşlıq edir. 1993-cü ildə "Hərbi əsirlərlə rəftar haqqında", "Müharibə zamanı mülki əhalinin

himayəsi haqqında” Cenevrə Konvensiyalarına qoşulan Azərbaycan Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi ilə qarşılıqlı əlaqələrə malikdir. BMT, ATƏT, Ümumdünya Kilsələr Şurası, Avropa Kilsələr Şurası və Ümumdünya İslam Şurası nümayəndələri ilə aparılan danışıqlarda münafişinin dinc yolla həll edilməsi, milliyyətinə fərq qoyulmadan əsir və girovlara yardım göstərilməsi, qadın və uşaqların heç bir şərt irəli sürülmədən azad edilməsi müzakirə olunur.

1993-cü ildə əsir və girovların taleyi məsələsinə dövlətlərarası danışıqlar masasına çıxaran Azərbaycan Rusiya, Gürcüstan, ABŞ və s. ölkələrlə danışıqları davam etdirir. Əsir və girovların, itkin düşənlərin yerlərinin müəyyən edilməsi, onlara yardım göstərilməsi məsələsində Azərbaycan müstəqil beynəlxalq müdafiəçilər və Beynəlxalq Axtarış Qrupu ilə əməkdaşlıq əlaqələrinə malik olur, ayrı-ayrı ölkələrin vətəndaşlarından ibarət müstəqil ekspertlərin köməyindən bəhrələnir. Onlarla aparılan danışıqlarda itkin düşmüş insanların taleyi məsələsi müzakirə olunur, Ermənistan tərəfindən danılan azərbaycanlı əsirlərin yaxın adamları ilə görüşlər təşkil edilir. Belə tədbirlər isə müxtəlif illərdə əsirlikdə olan azərbaycanlıların müəyyən bir hissəsinə yardım göstərilməsiə şərait yaradır.

Azərbaycan əsir və girovların, itkin düşən şəxslərin taleyi ilə bağlı müxtəlif ölkələrdə keçirilən beynəlxalq konfranslarda iştirak etməklə yanaşı Bakıda da belə görüşlərin təşkili həyata keçirilir. Konfranslar zamanı Azərbaycanı təmsil edənlər tərəfindən əsir və girovların taleyinə münasibətdə bəzi dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların laqeyd münasibəti tənqid edilir, erməni separatçılığının və terrorçuluğunun yalnız Azərbaycan üçün yox, həm də beynəlxalq aləm üçün təhlükə mənbəyi olduğu bildirilir.

Dövlət Komissiyasının əsir və girovlarla bağlı əldə etdiyi silsilə materiallar Xarici İşlər Nazirliyi, xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla iş üzrə Dövlət Komitəsi, eləcə də müxtəlif ölkələrdə yaşayan, təhsil alan, xarici səfərlərə güdən Azərbaycan məmurları vasitəsi ilə beynəlxalq təşkilatlarda, ayrı-ayrı ölkələrdə yayılmışdır. Əsir və girovlar, itkin düşənlərin işi üzrə Dövlət Komissiyasının fəaliyyəti nəticəsində xeyli Azərbaycan vətəndaşları erməni əsarətindən xilas olmuş, taleyi uzun müddət qaranlıqda qalan insanların bir hissəsinin yeri müəyyənləşdirilmiş, ölkə daxilində və xarici ölkələrdə erməni vandalizminin ifşası istiqamətində mühüm tədbirlər görülmüşdür.

XƏZƏRİN HÜQUQİ STATUSUNUN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ ƏTRAFINDA DİPLOMATİK SƏYLƏR VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ

Həmidə ƏHMƏDOVA

Qərb Universiteti

t_hemide@live.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin təkcə subyekti deyil, həm də onun aktoruna çevrilən Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin həll etməli olduğu mühüm vəzifələr sırasında Xəzərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi problemi xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu reallığı nəzərə alıb, qeyd olunan problemin mahiyyəti, onun yaratdığı geosiyasi şərait və həll olunması istiqamətində gözlənilən səylər, habelə bu prosesin nəticələri haqqında elmi faktlara söykənməklə bir sıra fikir və mülahizələrimizi irəli sürmək istərdik.

Məlum olduğu kimi, Xəzərin statusu onun neft və qaz yataqlarının işlənilməsinin hüquqi əsaslarının yaradılması və delimitasiyasına dair mübahisələri özündə ehtiva edir. Bunu həmçinin dövlətlər arasında nüfuz bölgüsü kimi də qiymətləndirmək olar.

Xəzərin beynəlxalq hüquqi statusu məsələsi 1992-ci ilin əvvəlində meydana çıxmışdır. 1992-ci ilin fevralında İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində Tehrandə çağırılmış hökumətlərarası konfransda İran Xəzərdə gəmiçilik, dənizin bioloji ehtiyatlarından, habelə su səthindən birgə istifadə üzrə Xəzəryanı dövlətlərin regional əməkdaşlıq təşkilatının yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış etdi. Konfransın yekunlarına əsasən qəbul olunmuş 17 fevral 1992-ci il tarixli kommunikedə də Xəzəryanı dövlətlərin regional əməkdaşlıq mexanizmini yaratmaq və işə salmaq zərurəti təsbit olundu. Xəzərin hazırkı statusu 1921-ci il fevralın 26-da imzalanmış Rusiya-İran dostluq müqaviləsi, həmçinin 1940-cı il martın 25-də SSRİ ilə İran arasında imzalanmış Ticarət və Gəmiçilik haqqında sazişə əsasən tənzimlənir.

Xəzərin hüquqi statusu məsələsi çox mürəkkəb və ziddiyyətli proses olduğundan bu prosesin inkişaf tendensiyasını şərti olaraq 3 mərhələyə bölmək olar:

1) 1991-1994-cü illər- problemin öyrənilməsi, ikitərəfli və çoxtərəfli görüşlərdə Xəzərin hüquqi statusunun müzakirə edilməsinin başlanması ilə xarakterizə olunur. 1993-cü il avqustun 23-26-da İranın Rəşt şəhərində Xəzər dənizinin bioloji ehtiyatlarından istifadə olunması və mühafizəsi üzrə Xəzəryanı dövlətlərin hökumətlərarası konfransı keçirildi. Elə həmin konfransın gedişində Azərbaycan Respublikası Xəzəri sərhəd gölü kimi tanımağı və ondan istifadə məsələlərini nəzərdən keçirməyi təklif etdi. Rusiya və İran dərhal “sərhəd gölü” təklifinə etirazını bildirdilər. 1993-cü il oktyabrın 14-də Həştərxanda, 1993-cü il dekabrın 8-10-da Aşqabadda keçirilən növbəti görüşlərdə də tərəflər Xəzərin hüquqi statusu məsələsində razılığa gələ bilmədilər. 1994-cü il oktyabrın 11-12-də Moskvada çağırılan konfransda məqsəd Xəzərin hüquqi statusuna dair Azərbaycan, Qazaxıstan və Rusiya tərəfinin təklif etdiyi konvensiya layihələrini müzakirə etmək idi.

2) 1995-1999-cu illər- sahilyanı dövlətlərin status məsələsi ilə bağlı mövqelərinin dəqiq müəyyənləşməsi, ikitərəfli və çoxtərəfli görüşlərin intensivləşməsi ilə xarakterizə olunur. Xəzəryanı dövlətlərin 1995-1996-cı illərdəki çoxsaylı görüşləri arasında xarici işlər nazirlərinin iştirakı ilə 1996-cı il noyabrın 11-12-də Aşqabadda keçirilən konfrans mühüm

yer tutur. Həmin konfrans Xəzərin hüquqi statusu və Xəzər hövzəsi dövlətlərinin iqtisadi əməkdaşlığı məsələsinə həsr olunmuşdu. Xəzər dənizinin hüquqi statusunun təsbit edilməsinin zəruriliyini və sahilyanı dövlətlər üçün mühüm əhəmiyyətini nəzərə alaraq, bu konfransda Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiyanın işlənməsi üzrə xarici işlər nazirlərinin müavinləri səviyyəsində Xüsusi İşçi Qrup yaradılmışdır. Konfrans noyabrın 13-də Xəzər dənizi problemlərinə dair üçtərəfli (Rusiya, İran və Türkmənistan) birgə memorandumunun imzalanması ilə nəticələndi.

3) 2000-ci ilin yanvarından başlayaraq Rusiyanın Xəzərin hüquqi statusu məsələsində mövqeyinin tam dəyişilməsi ilə xarakterizə olunur. Daha dəqiq desək, yeni mövqe Rusiyanın prezidenti seçilmiş V.V.Putinin siyasi arenaya çıxdığı andan başlamışdır. V.Putin hakimiyyətə gəlişindən sonra Xəzər regionu üzrə xüsusi müşavir vəzifəsi təsis edərək, bu posta yanacaq və energetika naziri Viktor Kalyujni təyin etmişdir. V.Kalyujni 2000-ci ilin iyul ayında Heydər Əliyevlə görüşündə Rusiyanın Xəzər siyasətinin başlıca tezisini təşkil edən “status problemi”ni yenidən gündəmə gətirdi və Xəzərin beynəlxalq hüquqi statusuna dair Rusiyanın konsepsiyasının əsas müddəalarını bildirdi. Kalyujninin müddəalarının elan olunduğu vaxtdan etibarən Xəzərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi uğrunda sahilyanı ölkələrin diplomatik səyləri “mərhələli həll” reallığı ilə üz-üzə qaldı. Dövlətlərin bir qismi (Azərbaycan, Rusiya və Qazaxıstan) müəyyən qarşılıqlı güzəştlər əsasında olsa da, əsas niyyətlərinə çatmaq yolunda digər dövlətlər (İran və Türkmənistan) isə destruktiv xarakterli bəyanatlar verməkdən irəli gətirməyən addımlarla kifayətləndilər. Başqa sözlə, Xəzərin statusunun həlli mərhələli olsa da, Azərbaycanın təklif etdiyi sektorial bölgü əsasında müəyyənəşdirilməsi prinsipi rəllığa çevrildi. Bu isə lap əvvəldən Azərbaycan diplomatiyasının beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq düzgün və obyektiv mövqe seçdiyini sübut etdi.

2001-ci il noyabrın 29-da və 2003-cü il fevralın 27-də Qazaxıstanla Azərbaycan arasında Xəzər dənizinin dibinin bölünməsi haqqında saziş və ona müvafiq protokol imzalandı. Həmçinin, 2003-cü il mayın 14-də Qazaxıstan, Azərbaycan və Rusiya arasında Xəzər dənizinin həmsərhəd hissələrinin bölünməsi xəttinin qovuşma nöqtəsinə dair saziş imzalandı. Bundan savayı, Xəzəryanı dövlətlər 2003-cü ilin noyabrında Xəzərdə dəniz mühitinin qorunması üzrə Çərçivə Konvensiyasını imzaladılar. 2005-ci il 24-25 yanvar tarixində Aşqabad şəhərində “Xəzər dənizinin dəniz mühitinin mühafizəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası”nın “Xəzər dənizinin quruda yerləşən mənbələrdən və quruda aparılan fəaliyyətlərdən çirkənlənməsindən mühafizə olunması haqqında Protokol” layihəsinin hazırlanması üzrə Xəzəryanı dövlətlərin birinci görüşü keçirilmişdir. Bu kontekstdə 2007-ci ilin oktyabrın 16-da Tehranda keçirilən Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçılarından II sammitində ilk dəfə olaraq Xəzər dənizinin hüquqi statusuna aid bütün problemləri əhatə edən siyasi sənəd qəbul edildi. Siyasi sənəddə ümumi istiqamətlər müəyyənəşdi. Eyni zamanda, Xəzərin statusunun ümumi konsepsiyası qəbul olundu. Konsepsiyada dəniz dibinin bölünməsinə, su səthində ayrı-ayrı rejimlərin müəyyən olunması məsələlərini, statusun digər aspektlərini təşkil edən məsələlər və bunların razılaşdırılması istiqamətində əsas üsullar müəyyən olundu.

Xəzər dənizinin statusunun Azərbaycan tərəfindən təklif edilən variantı – sərhəd gölü kimi Xəzərin sahil dövlətləri arasında sektorlara bölünməsi, həmin sektorların Xəzəryanı dövlətlərin suveren ərazilərinin bir hissəsi olması – Xəzəryanı ölkələrin mənafeyinə maksimum dərəcədə uyğundur, çünki milli qanunvericilik və beynəlxalq hüquq əsasında bu cür fəaliyyətin səmərəli hüquqi tənzimlənməsi şərti ilə Xəzər dənizinin milli sektorlarının ehtiyatlarından təhlükəsiz istifadəni təmin edir.

Beləliklə, Xəzərin hüququ statusunun müəyyən edilməsi ətrafında aparılan çoxsaylı danışıqlar hələ ki, konkret məqsədə çatılmasını təmin etməmişdir. Buna baxmayaraq, danışıqlar prosesı permanent olaraq davam etdirilməkdədir və hesab edirik ki, ortaq xətt üzrə bölgü prinsipinin alternativinin olmadığını qeyri-konstruktiv mövqenin daşıyıcıları gəc-tez dərk edəcəklər.

XIX ƏSRİN SONU - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ BAKI NEFT SƏNAYESİNDƏ FRANSIZ KAPİTALI

Hökümə ABBASOVA

AMEA, A. A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
h.abbasova@yahoo.com
Bakı / AZƏRBAYCAN

XIX əsrin sonlarına doğru Bakı neft sənayesi özünün çiçəklənmə dövrünü yaşamağa başladı. Bunun əsas səbəbləri Bakının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı, Rusiyada və xaricdə neft-kimya sənayesinin inkişafı sayəsində neft hasilatının güclənməsi və neft sənayesinə qoyulan xarici və yerli kapital idi. Zəngin neft yataqlarına malik olan Bakı tezliklə dünyanın aparıcı neft mərkəzləri ilə rəqabətə girdi.

Məlum olduğu kimi, Abşeron torpağı tarixən öz nefti ilə məşhur olmuşdur. Bu barədə hələ uzun zaman əvvəl ölkəmizdə olmuş bir sıra əcnəbi səyyahlar, tədqiqatçılar məlumat vermişdir. Bakı nefti ilə fransızların ilk tanışlığı isə fransız missioner Jurden Katalini de Severak, daha sonra isə məşhur fransız yazıçısı Aleksandr Düma (ata) vasitəsi ilə olmuşdur.

Artıq XIX əsrin 70-ci illərində Bakıya xarici kapital axmağa başladı. Onlar arasında İsveçli Nobel qardaşları daha çox diqqəti cəkirdi. Qısa zaman içində neft sənayesində yerli milyonlar da peyda olmağa başladı. Hələ bundan çox əvvəl Azərbaycanla ticarət əlaqələrinə başlayan fransızlar isə Bakı neft sənayesinə ilkin kapital qoyanlar arasında yox idi.

1902-ci ildə Albert Blazy Parisdə nəşr edilmiş “Bakı nefti və fransızların Qafqazda maraqları” adlı əsərində fransızların Bakı neftinə kapital qoyuluşunun gecikməsinə Afrikanın cənubundakı qızıl yataqlarına fransız kapitalının qoyulmamasına bənzətməmişdir. Fransızlar qızıl yataqlarını birinci kəşf etsələr də, bu yataqların çox gəlir gətirməyəcəyini düşünüb sərmayə qoymaqdan çəkinmişdilər. Eyni hadisə Bakı nefti ilə də baş vermişdir.

Həqiqətən də, 1880-ci illərin əvvəllərində bütün Bakı neft sənayesi Nobel qardaşları, rus və yerli milyonerlərin əlində cəmlənmişdi. Fransızlar üçün sərmayə şansı yalnız 1883-cü ildə yarandı. Bakı neftinin daşınması üçün əhəmiyyətli rol oynayacaq Cənubi Qafqaz dəmir yolunun Tiflis-Bakı bölməsinin çəkilişi uzanırdı. Dəmir yolunu çəkən Palaşkovski və Bunj maliyyə çətinliyi ilə üzləşmiş və müflisləşməyə doğru gedirdilər. Palaşkovski və Bunj həmçinin neftin çıxarılması və emalı ilə də məşğul idilər. Rotşildlər Cənubi Qafqaz dəmir yolunu çəkilişinə maliyyə köməyi göstərməklə Rus hökumətinin dəstəyini qazandı və Bakı neft sənayesinə kapital qoymaq şansı əldə etdi. 1883-cü ildə Rotşildlər Batumda Xəzər — Qara dəniz şirkətini yaratdılar. Şirkətin əsas məqsədi Bakı neftinin istehsalı, emalı və satışı idi.

Rotşildlər tez bir zamanda Bakı neft sənayesində Nobel qardaşlarından sonra ikinci böyük sərmayədara çevrildi. Artıq, 1890-cı ildə Bakı neftinin ixracının 42 %-i Rotşildlər bankının nəzarəti altında idi.

XIX əsrin sonlarına doğru Bakı nefti Avropa bazarlarına iki yolla: Cənubi Qafqaz dəmir yolu xətti ilə və Volqa çayı vasitəsi ilə aparılırdı. Belə ki, 1898-ci ildə Alfons və Rotşild qardaşları Bakıda “Mazut” adlı ticarət - nəqliyyat cəmiyyətini yaratmışdılar. 1912-ci ildə Mazut cəmiyyətinin Xəzərdə 13 tankeri var idi. Lakin Bakıdan neftin daşınmasında ilbəil çətinliklər artırdı. 1900-1901-ci illərdə neft məhsullarının satışına nəzarət etmək məqsədi ilə xarici bazarlarda ticarət siyasətlərini razılaşdırmaq üçün Nobel qardaşlarının “Branobel” şirkəti ilə “Mazut” birliyi arasında kartel müqaviləsi imzalanmışdı. Artıq 1901-ci ilin sonunda “Nobmazut” karteli Bakı neftindən ayrılan mazutun 43%, ağ neftin 57 % və texniki yağların 67 %-nin daşınmasını həyata keçirirdi.

Bakı-Batumi boru kəmərinin inşası Bakı neft sənayesinin inkişafı üçün çox gərəkli idi. Bu boru kəməri vasitəsi ilə Avropa bazarlarına daha ucuz nəql olunmaqla Amerika nefti ilə rəqəbat apara və onu Avropa bazarından sıxışdırma biləcəkdə. Bu layihənin ən qızgın müdafiəçilərindən biri də Alfons və Edmond Rotşild qardaşları olmuşdur. Rotşildlər layihənin maliyyələşməsində fəal iştirak etdilər, tikinti işlərini sürətləndirmək üçün Lion kredit cəmiyyətinin Sankt-Peterburq şöbəsində 4 %-li daxili istiqraz vəərəqəsi qismində bir milyon rubl girov qoydular.

Bütün qeyd olunanlardan belə nəticəyə gələ bilərik ki, fransızlar hər zaman zəngin qazanc mənbəyi olan Bakı nefti ilə maraqlanmışdılar. Bakıda olmuş fransız müəllifləri Bakı neft sənayesi haqqında təəssüratlarını öz əsərlərində təsvir etmiş və fransızları Bakı neft sənayesinə kapital qoymağa çağırmışdılar. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Bakı neftinə qoyulmuş fransız kapitalı neft sənayesinin inkişafında kifayət qədər əhəmiyyətli rol oynamışdır.

QƏHRƏMAN ALİM

Hümbət FEYZİYEV

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan tarixşünaslığında nadir insanlar var ki, onların yazdıqlarına heç zaman skeptik yanaşma sərgilənməyib. Universitetin həyatımızın ilk illərində biz tələbələrin çox sevdiyi 2 kitab var idi ki, birinə “ Ağ kitab “ (kitabın rənginə görə) dediyimiz Kamal İbrahimovun yazdığı “ Qədim Dünya” tarix dərsliyi, digəri isə “Ziyanın kitabı “ dediyimiz Ziya Bünyadov və professor Yusif Yusifovun redaktəsi ilə nəşr olunan “Azərbaycan tarixi -ən qədim zamanlarda XX əsrədək kitablar idi. Məsələ heç də onda deyil ki, Azərbaycan tarixinə aid başqa bir ədəbiyyat yox idi, gerçəklik nədənsə onun redaktəsi ilə çap olunan bu kitabı tam şəkildə doğru hesab edirdik. Bu doğruluq payından Qəhrəman alim Ziya Bünyadov öldürüləndə mənim 4 yaşıım vardı. Həmin zamanlar anlasam da böyüklərin söhbətindən böyük olan bir tarixi şəxsiyyəti itirdiyimizin fərqi nə var bilmişdim. Bu gün dəyəri isə onun kimliyi haqqında düşündükcə necə böyük dəyəri əlimizdən aldıklarının acısını duymamaq mümkünsüzdür. Mən onu tarixi öyrəndiyimiz aydın olaraq dəyərləndirirəm. Onun həyat yolunu və mücadiləsini bir daha xatırlamaq üçün tarixin pəncəsindən əbədi tarix olan Ziya Bünyadov fenomeninə diqqət etmək lazımdır. Ziya Bünyadov 1923- cü il dekabr ayının 21 - də Astara şəhərində dünyaya göz açmışdır. 1939-cu ildə orta məktəbi bitirdikdən sonra Bakı birləşmiş Komandirlər məktəbində təhsilini davam etdirmişdir. Yeddi dil bilən Ziyanın atası Musa Bünyadov oğluna məktəb yaşalarında ərəb dilini və Quran öyrədir. 1941- ci ilin mayında hərbi məktəbi bitirən kimi onu Bessarabiyada Dnest çayı sahilindəki Benderi adlı kiçik şəhərə göndərdilər. O, ikinci Dünya müharibəsi dövründə öz şücaəti ilə seçilmiş Berlinədək şərəfli döyüş yolu keçmişdir.Ziya Bünyadov müharibə dövründə Vzvod Cərimələnənlər batalyonunun komandiri olmuş 2 dəfə də döyüşlərdə yaralanmışdır. 1945- ci ilin yanvarın 14 - də əsgərli Əli ilə Visla rayonunda Pilitsa çayı üzərində strateji əhəmiyyətli körpünü tutaraq döyüşdə 100 nəfər alman döyüşçüsünü öldürməsi, 45 nəfəri isə əsir götürməsi Ziya Bünyadov ən yüksək fəxriyəni Sovet İttifaqı Qəhrəman adı almasına səbəb oldu. O, həm də döyüşlərdə fərqləndiyinə görə “Qırmızı bayraq “, “Qırmızı ulduz”, Aleksandr Nevski 2 ci dərəcəli Vətən ordenləri” və s . medallarla təltif edilib. Cahan savaşı bitdikdən sonra o ordudan tərxis olunur və 1946- cı ildə Moskva Şərqşünaslıq İnstitutuna daxil olaraq 1950- ci ildə oranın aspiranturasına qəbul olur. 1954- cü ildə namizədlik dissertasiyasını müdafiə edib Sankt Peterburqda qalması ilə bağlı edilən təklifə baxmayaraq, doğma vətəni Azərbaycana qayıdır. Sonra O, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda elmi axtarışlarını davam etdirmişdir. O, xilafət Azərbaycan VII- XIII əsrlər tarixinin ilk tədqiqatçılarından biridir. Ziya Bünyadov bir çox tarixçilərin əsərlərini tərcümə etmişdir. 1960- cı illər Ziya Bünyadovun həyatında mühüm irəliləyiş-

lərlə yadda qalır. Belə ki, o, 1964-cü ildə Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunda “Orta əsrlər tarixi” şöbəsinin rəhbəri olur və elm həmin il tarix elmlər doktoru dərəcəsinə layiq görülür. Bu uğurların ardınca 1965-ci ildə professor adını qazanır. 1967-ci ildə isə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvi, 1973-cü ildə həqiqi üzvü seçilir. Ümumiyyətlə Ziya Bünyadov Azərbaycan tarix elminə özünəməxsus və təkrarsız qüdrətli alim, akademik kimi misilsiz töhvələr bəxş etmişdir. O, Azərbaycan tarixşünaslığında yeni bir cığır açdı, yeni metodlar ortalığa qoydu, fərqli düşüncə bildi, peşəkarlıq heç bir zaman ayrı düşmədi. Tədqiqat aparmaq onun amal ucalığı idi. Tarixin dərinliklərinə varmaq oradan ən qiymətli mənbələrdən yararlanmaq onun ən sevdiyi məşğuliyyəti idi. Ziya Bünyadovun gəncliyi ilə müdrikliyi tamam fərqli axarda idi. Gəncliyində silahı ilə düşmənlərə qarşı savaşırdı, müdriklik çağında qələmi ilə. Lakin, müdriklik, ahlı çağında düşmənlərə və daha doğrusu düşmənlərimizə oən qələmlə cavab verə bilmədiklər, ən çirkin ən vəhşi yola əl atdılar. Sözü silah ilə susdurdular. Ancaq, Qəhrəman Alimin xeyirxəq fikrindən irəli gələrək söylədiyi xeyirxəq söz xeyirxəq əməllərdə yaramaqda davam etdi. 21 fevral 1997 - ci ildə evinin qarşısında güllələndi bu böyük insan. Həmin mərmilər Azərbaycan tarixşünaslığına, elminə sıxıldı. Tarixini öyrəndiyimiz insanın özü ölmü ilə artıq öyrəniləsi tarixə çevrildi.

Ümummilli Lider, Ulu Öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi “Şərqşünas və tarixçi Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, Dövlət Mükafatı laureatı, Əməkdar Elm xadimi, Akademik Azərbaycan xalqının milli mənafeələrini qorumaq nöqtəyi - nəzərindən və tarixi həqiqəti bu gün ki, nəsillərə, dünya tarixinə çatdırmaq baxımından Qəhrəman Alim Ziya Bünyadovun əsərləri əvəzsizdir.”

Mən bir gənc tədqiqatçı kimi Ziya Bünyadovu “Azərbaycan tarixinin atası” adlandırırdım.

AVROPA İTTİFAQININ ŞƏRQ TƏRƏFDAŞLIĞI PROQRAMI VƏ AZƏRBAYCAN

Hüseyn ƏLİYEV

Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası

huseyn.patriot@gmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Cənubi Qafqaz bölgəsi ikitərəfli və çoxtərəfli müstəvilərdə maraqların cəmləşdiyi mühüm əhəmiyyət kəsb edən regiondur. Öz daxili bazarına karbohidrogen ehtiyatlarının diversifikasiyasında maraqlı olan Avropa İttifaqı üçün Cənubi Qafqaz bir tərəfdən Xəzər hövzəsinin təbii ehtiyatlarına daxil olmaq imkanı verir, digər tərəfdən Rusiya ərazisindən yan keçərək Mərkəzi Asiya və Xəzər dənizinin neft və qaz ehtiyatlarının daşınması üçün tranzit ərazi kimi çıxış edir.

2008-ci il mayın 26-da Polşa və İsveç Avropa İttifaqının (Aİ) xarici işlər nazirlərinə şərq qonşuları ilə viza rejiminin sadələşdirilməsi üçün vahid forumun – «Şərq tərəfdaşlığı»nın (ŞT) yaradılmasını təklif etdi. Aİ-nin Şərq siyasətini genişləndirmək məqsədilə həmin ilin iyun ayında Avropa Komissiyasına (AK) ŞT barədə təkliflərini hazırlamaq tapşırıldı. 2008-ci ilin avqustunda Rusiyanın Gürcüstana müdaxiləsi Şərqlə bağlı dərhal siyasi münasibət bildirməyin vacib olduğunu bir daha göstərdi. Avropa Fövqəladə Şurası AK-dan işini sürətləndirməyi tələb etdi. Həmin il dekabrın 3-də AK hazırladığı kommunike layihəsində nəzərdə tutulan ölkələrlə - Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Moldova, Ukrayna və Belarusla assosiasiya haqqında saziş imzalamağı təklif etdi. Sənəddə deyilirdi ki, bu sazişlər Polşa və Litva ilə 2004-cü ildə imzalanmış sənədlərə bənzəyəcək, lakin ŞT ölkələrinə gələcəkdə Avropa Birliyinə qoşulacaqlarına dair vəd verməyəcək. Layihədə qeyd olunurdu ki, ŞT Aİ ilə dəqiq və uzunmüddətli həmrəyliyə yönəlmiş tədbirləri və tərəfdaş ölkələrin vətəndaşları üçün nəzərdə tutulan imtiyazları əks etdirir. Bu tədbirlər öncə azad ticarət zonalarının yaradılmasını nəzərdə tutur. Həmin zonalar ümumdaxili bazarın inkişafı üçün baza olmalı və Aİ-nin İslandiya, Norveç və Lixtenşteynlə mövcud Avropa iqtisadi zonasına bənzəməlidir. Belə zonanın yaradılması isə öz növbəsində ŞT ölkələrindən Aİ qanunvericiliyinin implementasiyasını tələb edəcək. ŞT viza almaq üçün müraciətlərin baxılması üzrə ümumi mərkəzlərin yaradılmasını və viza verilmə müddətinin tədricən azaldılmasını, uzunmüddətli perspektivdə isə vizasız rejimin tətbiqini nəzərdə tutur.

Bu proqramın icrasına 2009-cu ilin may ayının 7-də 33 dövlətin prezidentləri, baş nazirləri və onların nümayəndələrinin iştirakı ilə Praqada keçirilən Avropa İttifaqının «Şərq tərəfdaşlığı» zirvə görüşündə start verildi. Zirvə görüşündə çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev toplantının əhəmiyyətini qeyd edərək, bu proqramın Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə əlaqələrinin daha da yaxınlaşmasına və genişlənməsinə təkan verəcəyini bildirdi. Ölkəmizdə aparılan demokratik islahatların Azərbaycanın Avropa ailəsinə daha da yaxınlaşmasına kömək edəcəyini söyləyən dövlət başçısı Azərbaycanın Avropa üçün çox önəmli tərəfdaş olduğunu vurğuladı. Ölkəmizin Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təminatında mühüm rol oynadığını diqqətə çatdıran Prezident İlham Əliyev bu sahədə əməkdaşlığın yüksək səviyyədə olduğunu, Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə qeyri-enerji sahələrində də əlaqələrinin daha da genişləndirilməsində maraqlı olduğunu bildirdi. Zirvə görüşündə Avropa İttifaqının Şərq Tərəfdaşlığı Proqramı qəbul edildi. Proqrama görə, Aİ-nin hər bir ölkə ilə münasibətlərinin inkişafı (Aİ-na üzvlük də daxil olmaqla) həmin ölkədə aparılacaq islahatlarla birbaşa əlaqədar olacaqdır. Yəni Aİ hər bir ölkəyə individual yanaşacaqdır.

Cənubi Qafqaz bölgəsi, xüsusən də Azərbaycan Avropa İttifaqı tərəfindən şərq və qərb arasında əhəmiyyətli körpü kimi qiymətləndirilir. Bundan başqa, Xəzər hövzəsi Avropa bazarı üçün alternativ enerji mənbəyi rolunu oynayır. Azərbaycanın Avropa İttifaqı üçün strateji tərəfdaş olması və sözügedən qurumun Cənubi Qafqaz siyasətində mühüm

əhəmiyyət daşıması bu təşkilatın özündə də ən yüksək səviyyədə etiraf edilməkdədir. Azərbaycanın Avropa İttifaqının mühüm tərəfdaşına çevrilməsi Avropa Komissiyasının sədri Joze Manuel Barrozu tərəfindən də xüsusi olaraq vurğulanır: «Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunda olduqca mühüm tərəfdaşdır. Artıq on ildir ki, həyata keçirilən «Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq» sazişi möhkəm bünövrədir. Biz etiraf edirik ki, münasibətlərimizi irəliləyən doğru aparmaq istəyirik və bunu edə bilərik. Biz Avropa ilə daha sıx əməkdaşlığın aparılması məqsədilə Azərbaycan tərəfindən atılmış bütün addımları alqışlayırıq. Hesab edirəm ki, bu həm Azərbaycanın, həm də bütövlükdə Avropa İttifaqının marağındadır». Barrozo 2009-cu ilin dekabrında keçirdiyi mətbuat konfransında «Şərq Tərəfdaşlığı proqramının qarşılıqlı siyasi əlaqələrin səviyyəsini, Avropa Birliyi ölkələrinin iqtisadiyyatına geniş integrasiyanı, enerji təhlükəsizliyini gücləndirilməsini və maliyyə yardımlarının artırılmasını nəzərdə tutduğunu» bildirmişdir.

Şərq Tərəfdaşlığı çərçivəsində Avropa İttifaqı ilə bu təşəbbüsə daxil olan ölkələr arasında Assosiasiya Sazişlərinin imzalanması nəzərdə tutulur. Bu Saziş Aİ tərəfindən üçüncü ölkələrlə bağlanan beynəlxalq sazişlərin bir növüdür. Bu saziş Aİ və Azərbaycan Respublikası arasında bağlanmış Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişini əvəzləyəcək və ona nisbətən daha sıx əlaqələrin yaradılması üçün hüquqi baza yaradacaqdır. Assosiasiya Sazişi üzrə danışıqların aparılması məqsədilə dörd işçi qrupu yaradılmışdır: Siyasi dialoq və islahatlar, xarici və təhlükəsizlik sahələri üzrə əməkdaşlıq məsələlərinə dair; Ədalət, Azadlıq və Təhlükəsizlik məsələlərinə dair; İqtisadi əməkdaşlıq, sektorlar üzrə əməkdaşlıq siyasəti və maliyyə sahəsində əməkdaşlıq məsələlərinə dair; Ticarət məsələlərinə dair.

Beləliklə, Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında enerji təhlükəsizliyi sahəsində əməkdaşlıq hər iki tərəf üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Avropa İttifaqı üçün Azərbaycan bir tərəfdən, enerji hasilatçısı, digər tərəfdən isə Mərkəzi Asiya ölkələrindən karbohidrogen ehtiyatlarının ölkə ərazisindən tranzitinə, habelə bölgənin təbii enerji daşıyıcılarının alternativ dəhlizlərlə, yəni diversifikasiya edilmiş marşrutlarla Avropa bazarına çatdırılmasının mühüm təminatçısı rolunu oynayır.

XX ƏSRİN 80-Cİ İLLƏRİNDƏ BEYNƏLXALQ HUMANİTAR ƏLAQƏLƏRİN İNKİŞAFI PROSESİNDƏ AZƏRBAYCANIN TANIDILMASINDA XARİCİ MƏTBUATIN VƏ TURİZMİN YERİ

İsmayıl İSMAYILOV

Gəncə Dövlət Universiteti

ismayilov81@mail.ru

Gəncə / AZƏRBAYCAN

Ümumdünya işində hər bir xalqın əməyi və fəaliyyəti həlledici və geniş rol oynamış və oynamaqda da, davam edir. Tarixi təcrübə göstərir ki, dünyada gedən bu proseslərin ictimai həyatda təntənəsi yolunda humanitar əlaqələrin müstəsna əhəmiyyəti olmuş və indi də özünü göstərir.

Humanitar əlaqələr eyni zamanda dünyada fəaliyyət göstərən ölkə, dövlət, regional və beynəlxalq təşkilatların, onların rəhbərləri arasında qarşılıqlı etimad və qarşılıqlı anlaşma proseslərinin inkişafı üçün geniş imkanların yaranmasına ciddi təsir edir. Yer üzündə, dövlətlər və xalqlar arasında sabit siyasi, iqtisadi, ictimai, mədəni, ideoloji, əminəmanlıq, sülh işlərinin təşkili və həyata keçirilməsi üçün əlverişli zəmin yaradır. Eləcə də mühüm beynəlxalq və bəşəri əhəmiyyəti olan məsələlərin həllində ümumi dil tapmağı asanlaşdıraraq, xalqların özünü tam müstəqil bir beynəlxalq subyekt kimi dərk etməsinə geniş imkan yaradır və milli qapalılıq hallarının tam aradan qalxmasına geniş yollar açır. Bu səbəbdən dünya xalqlarının əlaqələrinin inkişafı prosesində və müasir dövrün mühüm problemlərinin həllində də, informasiyanın ötürülməsinin böyük rolu vardır.

Tədqiqat aparılan XX əsrin 80-ci illərində Azərbaycan və xarici ölkələrin jurnalistikası və mətbuatı arasında da keyli irəliləyiş baş vermişdir. Bunlara misal olaraq göstərə bilərik ki, 1980-ci ilin mayında SSRİ Xarici İşlər Nazirliyinin mətbuat şöbəsində qeydə alınan Braziliya, Kanada, Yuqoslaviya, ABŞ, Finlandiya, Çexoslovakiya, İsveç, Yaponiya jurnalistləri Azərbaycanda olmuş, 1982-ci ildə Azərbaycan haqqında materiallar «Fakel» (Macarıstan), «Oktebiyix tuyya» (Monqolustan), «Sovyet yuninon» (Avstriya), «Sovyet Land» (Hindistan), «Sovet sosializmu» (Çexoslovakiya), «Etüd sovyetin» (Fransa) və başqa ölkələrin mətbuatında çap edilmişdir ki, bu məlumatların çoxunu hənim mətbuat nümayəndələri özləri Azərbaycanda olaraq əldə etmişlərdir. 1984-cü ildə Anqola kütləvi informasiya vasitələri rəhbərlərinin nümayəndə heyəti, 1985-ci ildə müstəqil Alman həmkarlar ittifaqlarının «Tribuna» qəzetinin Sovet İttifaqındakı xüsusi müxbiri Stefan Rixter, 1986-cı ildə Finlandiya, Vyetnam, ADR jurnalistləri, 1987-ci ildə Azərbaycan Respublikasına «Tribuna» (ADR), «Munka da partid» (Rumıniya) nəşrlərinin əməkdaşları, 1989-cu ildə Misir, İordaniya, İraq, Yəmən Ərəb Respublikası, YXDR, Suriya və Fələstinin mətbuat və informasiya vasitələrinin jurnalistləri respublikamızda olmuşlar və əmək kollektivlərində, müəssisə və təşkilatlarda görüşlər keçirmişlər və ABŞ jurnalistləri David Uoytman və Kristofer Kindental respublikamızın qonağı olaraq, qayıtdıqdan sonra «Tayms» jurnalının bir nömrəsini Azərbaycan Respublikasına həsr etmişlər.

XX əsrin 80-ci illərində Azərbaycanın dünya humanitar proseslərində iştirakı istiqamətlərini tədqiq edərkən aydın olur ki, o, istiqamətlərdən biridə dünya informasiya siseminə qoşulması olmuşdur ki, bu sahəndə araşdırılması vacibdir. Və tədqiqat aparılarkən aydın olmuşdur ki, sosializm ideologiyasının güclü olduğu bir dövrdə müstəqil və sərbəst əlaqədən danışmaq yalan olardı. Bütün sahələrdə olduğu kimi, burada da Moskvanın nəzarəti güclü olması daha

geniş əlaqələrin qurulmasına maneə olmuşdur. Bircə faktı göstərməklə sübyat etmək olar ki, bir nəfər də beynəlxalq arenada məşhur azərbaycanlı jurnalist (radioda, televiziya, XNA və s.) yox idi. Eləcə bütün kadrlar rusa və bəzi onlara yaxın olan millətlərdən ibarət idi. Lakin XX əsrin 80-ci illərin sonlarına doğru bu əlaqələr qisməndə olsa inkişaf etmişdir.

Tədqiqat dövründə Azərbaycan dünyada gedən humanitar proseslərin inkişafına təsir etmək üçün özünün digər milli potensialından da fəal istifadə etmişdir. Həmin illərdə Azərbaycan özünün humanitar sahədə əlaqələrini həmçinin beynəlxalq turizm yolu ilə də inkişaf etdirmişdir. Bu sahədə İnturistin, Sputnik təşkilatının, Azərbaycan Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqələr Cəmiyyətinin, respublika həmkarlar təşkilatının fəal rolu olmuşdur. Tədqiqat dövründə həmin təşkilatların fəaliyyəti nəticəsində təkcə 1980-1985-ci illərdə 200.000-ə yaxın xarici turist Azərbaycanda olmuşdur. 1982-ci ildə dünyanın 42 ölkəsindən, 1985-ci ildə 40 ölkəsindən Azərbaycana gəlmiş turistlər respublikanın görkəmli yerlərini gəzmiş, zəhmətkeşlərlə görüşlər keçirmişlər. Konkret desək 1980-ci ildə 17.994, 1981-ci ildə 28.680, 1982-ci ildə 35.189 nəfər xarici turist Azərbaycana gəlmişdir. 1982-ci ildə respublikamıza gələn xarici turistlərin sayı 1981-ci illə müqayisədə 103,8% təşkil edirdi. 1983-cü ildə 43.177, 1984-cü ildə 41.979 nəfər xarici turist respublikaya gəlmişdir.

Həmin dövrdə Azərbaycan ictimaiyyətinin nümayəndələri də xarici ölkələrə səyahətə çıxmışlar. Azərbaycandan gedən turistlər, təxminən, dünyanın 140 ölkəsində olmuşlar. Təkcə 1985-ci ildə 10.000-dən yuxarı Azərbaycan ictimaiyyətinin nümayəndələri xarici ölkələrə turist səfəri etmişlər. 1981-1985-ci illərdə xarici ölkələrə 651 ixtisaslaşdırılmış turist qrupu göndərilmişdir. 1984-cü ildə dünyanın 55 ölkəsinin turist qrupu respublikamızda, respublikamızın 7 min nümayəndəsi xarici ölkələrdə turist səfərində olmuşlar. Turist qruplarının coğrafiyası, əsasən, İsveçrə, ABŞ, Yaponiya, Yunanıstan, Fransa, İtaliya, Küveyt, Pakistan, İsrail və Suriyanı əhatə etmişdir. Bu kimi faktların sayını artırmaq olar. Ancaq bu kimi faktların əhəmiyyəti daha önəmlidir.

Bu səbəbdəndə XX əsrin 80-ci illərində Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə humanitar sahədə əməkdaşlığının əsas formalarını, istiqamətlərini və onların məzmununu araşdırmaqla və bunlardan istifadə etməklə, bu istiqamətdə bu gün və gələcəkdə aparacağı işi təkmilləşdirməyə və daha da genişləndirməyə imkan vermiş olarıq.

ÜÇ TAŞ OYUNU: KAFKASYA'DA HASSAS DENGELER

Kadir SANCAK

Gümüşhane Universiteti

kadirsancak@gmail.com

Gümüşhane / TÜRKİYƏ

Çocukluğumuzda oynadığımız, bugün isə bilgisayar oyunlarının yaygınlaşması ilə birlikdə texnologiyə yenik düşərək unutulmaya yüz tutmuş bir oyundur üç taş oyunu. Bu oyunda öncelikle yere veya bir tablanın ya da kağıdın üzerine kare bir şəkil çizilir. Kenarlardan və köşəlerden qarşılıqlı olaraq çizgiler çekilerek kəsişmə nöqtələri oluşturulur. Bu yapıldıktan sonra fərqli rənglərdə üçer taşla sahib iki oyuncu oyunu oynamağa hazırdır. Oyuncular əllərindəki taşları sırayla söz konusu kəsişmə nöqtələrinə koymaya başlarlar. Taşlar yerləşdirildikdən sonra çizgiler üzərində hərəkət etdirilir. Sağdan sola və ya yuxarıdan aşağıya üç taşını kəsişmə nöqtələrində düz xətlə olaraq eyni xətt üzərində toplayan oyuncu oyunu qazanmış olur.

Bugün, Kafkasya Bölgəsi'ndə yer alan ölkələrin durumları sahib olduqları jeopolitik konum və təqib etdikləri dıř politika diqqətə alınaraq dəğərləndirildikdə yuxarıda ifadə ettiğimiz üç taş oyunundakı mantiğın bir benzerinin ortaya çıktığı görülməkdədir. Kafkasya'da yer alan və bölgəyə doğrudan komşu olan ölkələr Azərbaycan, Ermənistan, Gürcistan, İran, Rusya və Türkiyə'dir. Soğuk Savaş döneminde dünyaya hakim olan Batı Bloğu və Doğu Bloğu şəklindəki ayrım Sovyetlər Birliğı'nin dağılması ilə birlikdə uluslararası sistemdə önəmini yitirmiş isə də Kafkasya Bölgəsi'ndə varlığını özü itibarıyla davam ettirməkdədir.

Mevcut konjunktürdə bir yanda temel dıř politika yaklaşımı olarak Batıya açılmayı hedefleyen və Batı ilə iyi ilişkiler kuran Türkiyə, Gürcistan və Azərbaycan bulunmakta iken, diğər yanda aksi bir dıř politika yaklaşımı olarak Rusya'ya yaxın duran -Rusya ilə birlikdə - Ermənistan və İran yer almaktadır. Bu bağlamda bölgədəki dengenə bəkilədikdə Batıya yaxın politikalar təqib etməkdə olan Türkiyə, Gürcistan və Azərbaycan'ın doğu- batı eksenində düz xətlə bir xətt üzərində coğrafi bir birliliklik oluşturdukları görülməkdədir. Buna qarşılıqlı kuzey-günəy xətti olaraq ifadə edəbileceğimiz Rusya, Ermənistan və İran arasındakı hətta kopukluk vardır və bu xətt üzərində coğrafi birliliklikdən söz etmək mümkün değildir. Bu bağlamda doğu- batı eksenini üzərində bir üçlü oluşturan Batıya yaxın olan ölkələr qrupu üç taş oyunu mantiğı çerçevesində bugün için oyunu qazanmış görünməkdədir. İran üzərindən Basra Körfezi'ne kadar uzanacaq olan Rus etkisi Batı yanlısı bir politika təqib edən Gürcistan və Azərbaycan'ın varlığı nədəniylə bu hətta kəsintiye uğramaktadır. Ancak dinamik bir alan olan uluslararası ilişkilerde dengenə kalıcı bir yapı arzetmekten uzaktır və yaşanacaq yeni gelişmelerle mevcut durumun değışmesi muhtemeldir. Bu bağlamda odaklanılması gereken konu Kafkasya'daki hassas dengelerin hangi dinamiklere dayandığını ortaya koymak və dengeleri değıştirebilecek muhtemel gelişmelerin neler olabileceğine işaret etmek olmalıdır.

Ekim 2012- Ekim 2013 arasındakı bir yıllık dönem Kafkasya'nın merkez üç ölkəsi için iç politikada seçim yılıdır. 1 Ekim 2012 tarihinde Gürcistan'da parlamento seçimleri, 18 Şubat 2013 tarihinde isə Ermənistan'da cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılmıştır. 2013 Ekim ayında isə Azərbaycan'da başkanlık seçimleri yapılacaktır. Yapılan və yapılacak olan

seçimler bölgedeki dengeler açısından büyük önem taşımaktadır. Gürcistan'da yapılan parlamento seçimlerinde Batı yanlısı bir politika takip eden Devlet Başkanı Mihail Saakaşvili'nin Birleşik Milli Hareket(United National Movement)'i oyların % 40.3'ünü alırken, muhalefetteki Bidzina İvanişvili'nin başkanlığını yaptığı Gürcistan Rüyası Koalisyonu(Georgian Dream) aldığı % 54.9'luk oy oranıyla büyük bir zafer kazanmıştır. İvanaşvili'nin Rusya'ya yakınlığı ile ilgili tartışmalar dikkate alındığında yeni dönemdeki Gürcistan dış politikası ile ilgili kafalarda kuşkular doğmaya başlamıştır. Bu bağlamda gelecek yıl Gürcistan'da makam itibarıyla başkanın yetkilerinin azaltılıp başbakanlığın güçlendirileceği göz önüne alındığında İvanaşvili'nin izleyeceği politikalar bölgedeki dengeler açısından daha fazla bir önem kazanmaktadır.

18 Şubat 2013 tarihinde cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılan Ermenistan'da mevcut başkan Serj Sarkisyan oyların yaklaşık % 60'ını alarak yeniden seçilmiştir. Her ne kadar öncesinde yaşanan olaylar dolayısıyla seçimlerin şaibeli olduğu yolunda itirazlar olsa da şimdiye kadar aradan geçen 10 günlük sürede bu konuda farklı bir gelişme yaşanmamıştır. Sarkisyan'ın yeniden seçilmesi Ermenistan'ın dış politikasında herhangi bir değişimin beklenmemesi gerektiğini, aksine son dönemde Rusya ile özellikle askeri alandaki artan işbirliğinin daha ileri bir noktaya taşınacağını ihtimal dahilinde olduğunu göstermektedir.

Ekim 2013 tarihinde Azerbaycan'da başkanlık seçimleri yapılacaktır ve en güçlü aday olarak mevcut başkan İlham Aliyev görülmektedir. Batı ile iyi ilişkiler kurmaya çalışan ancak Rusya'yı da ihmal etmeyen bir dış politika yaklaşımı benimseyen Azerbaycan yönetiminin bu tutumu bölge dengeleri açısından büyük önem taşımaktadır. Yapılacak seçimlerde mevcut yönetimin varlığını devam ettirmesi takip edilen politikaların devam edeceği şeklinde algılanırken olası bir iktidar değişikliğinin yukarıda sözü edilen dengelerde kaymalar meydana getirmesi muhtemel olacaktır.

Bugün için Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan arasındaki iyi ilişkiler doğu-batı ekseninde bir hat oluşturulmasına imkan sağlarken Gürcistan ve/veya Azerbaycan'daki temel bir politika değişikliği bu hattın kesintiye uğramasına ve bunun yerine kuzey-güney eksenli bir hattın meydana çıkmasına neden olacaktır. Bu durumda avantaj sağlayacak olan taraf metnin başındaki üç taş oyununda ifade edildiği gibi doğrusal ve kesintisiz olarak aynı hat üzerinde yer alan ülkeler grubu olacaktır.

ОБЩЕСТВЕННО-ПРАВОВОЙ СТАТУС ЗИММИЕВ АЗЕРБАЙДЖАНА В ПЕРИОД ХАЛИФАТА В АНГЛИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Lamiyə QAFARZADƏ

AMEA, A. A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

lamiya_qafar-zadeh@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

С включением исторических земель Азербайджана в состав Арабского халифата в I половине VII в. Немусульманское население Азербайджана было причислено к разряду зиммиев, т.е. «людей Писания». Как известно, население Аррана в большинстве своём было христианским, а население Адурбадагана исповедовало зороастризм. Хотя, согласно Корану, к зиммиям относились лишь христиане и иудеи, на практике этим статусом пользовались и зороастрийцы, в том числе и зороастрийцы Адурбадагана. Как отмечает А.Триттон, по договору с Азербайджаном арабы обязались никого не убивать, не пленять, не разрушать храмы огня и предоставить народу Шиза свободу в отправлении религиозных обрядов. Этот факт свидетельствует о стратегической важности Закавказья в борьбе халифата с Византией. Отношение арабской администрации с зиммиями строилось на основании заключённого между ними договора, по которому покорённые народы обязывались повиноваться халифату и платить поземельную подать-харадж и установленную для немусульман подушную подать-джизья, принимать на постой странствующих мусульман. Взамен арабы гарантировали им свободу вероисповедания, неприкосновенность личности и имущества. За местной знатью, вскоре принявшей ислам ради сохранения прежних прав и привилегий, было признано право владения землей на условиях выплаты вышеуказанных податей.

Джизья взималась с мужчин-иноверцев раз в год соответственно их достатку. Наряду с детьми, женщинами, стариками, нищими, нетрудоспособной частью населения от джизьи были освобождены первоначально и монахи. По словам З.Буниятова, привилегии духовенству делались арабской администрацией для удержания населения в повиновении с помощью религии. Кроме того, исламизация покорённых народов не была главной целью халифата, ибо, как отмечает Б.Льюис, поначалу ислам был арабской религией, а халифат-Арабским королевством, и лишь с VIII в. халифат постепенно трансформировался из Арабского в Исламский, где вера была важнее происхождения. Для арабской администрации зиммии являлись источником обогащения государственной казны, ведь налоги с немусульман составляли основную часть доходов халифата. Нередко арабская администрация препятствовала переходу зиммиев в ислам, например, меры Хаджаджа.

Арабы, находясь на более низком уровне общественного развития сравнительно с покорёнными цивилизованными народами, в том числе и с Азербайджаном, оставили нетронутыми как социально-экономические отношения, так и административно-фискальный аппарат, и кроме ислама и своего языка ничего нового не привнесли. Управление населением выражалось главным образом во взимании налогов. Так, религиозные общины зиммиев сохранили внутреннее самоуправление в гражданской и религиозной администрации и управлялись своими духовными главами. Но все же зиммии не избежали пренебрежительного отношения. Они не имели права владеть оружием,

свидетельствовать на суде против мусульман, ездить на лошади, жениться на мусульманке, служить в армии, занимать государственные посты. К ним применялись разные формы дискриминации, подчеркивающие их «второсортное» положение: запрет жить в домах выше одного этажа, обязанность носить отличительную одежду и свинцовую печать. Унизителен был и сам процесс оплаты джизы.

Неомусульмане, приняв ислам, примыкали к определенному арабскому племени, становясь его «клиентами» - мавали [6, с.90]. Но даже статус «мавали» не ставил неомусульман в равноправное положение с мусульманами-арабами, т.к. арабская родоплеменная аристократия, попирая принцип равенства всех мусульман независимо от происхождения, предохраняла завоевателей от смешения с покоренным населением. Неслучайно арабы селились в обособленных военных лагерях – амсарах. Даже мавали, служащие в мусульманской армии, не числились в диване, т.к. арабы боялись лишиться привилегированного положения в обществе. Ислам в то время идентифицировался с «арабизмом». Как отмечает Б.Льюис, Омейядское общество было основано на доминировании арабов, сформировавших не столько нацию, сколько наследственную социальную касту, в которую можно было войти лишь по происхождению. Экономическое уравнивание мавали с мусульманами-арабами одновременно означало бы уменьшение доходов государства, поэтому политика Умара II «уравнять» их, в частности освобождение мавали от хараджа и джизы, включение их в диван, была безуспешна.

Итак, проанализировав положение зиммиев Азербайджана в английской историографии, можно сделать вывод, что не только зиммии, но даже мавали, теоретически равные мусульманам-арабам, находились на низшей ступени социальной лестницы.

АЗЕРБАЙДЖАНО-РОССИЙСКИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ-ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Ləman QARAYEVA

Bakı Slavyan Universiteti

karayeva@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Внешнеполитическое обеспечение национальных интересов страны является важной задачей каждого государства. Это относится и к Азербайджанской Республике, стремящейся найти своё достойное место в современной системе международных отношений. Современная внешняя политика Азербайджанской Республики преследует цель установить и развивать со всеми государствами мира равноправные и взаимовыгодные связи, максимально эффективно использовать эти связи для укрепления международных позиций Азербайджана и для обеспечения внутривнутриполитической стабильности.

Концептуальные основы внешней политики Азербайджанской Республики отражены в Конституции Азербайджана 1995 года, 10 статья которой гласит, что страна строит свои отношения с другими государствами на основе принципов, предусмотренных в общепризнанных международно-правовых нормах. То есть на тех основополагающих принципах, которые нашли свое отражение в Уставе ООН и в Хельсинкском Заключительном Акте СБСЕ.

При обозначении приоритетов внешней политики Азербайджана мы исходим из уникального сочетания геополитических факторов, определяющих характер развития региона и требующих повышенного внимания к развитию всесторонних отношений с соседними странами - Россией, Турцией, Ираном и Грузией.

Одним из важнейших приоритетов для азербайджанской дипломатии является российское направление. Дипломатические отношения между Азербайджанской Республикой и Российской Федерацией были установлены 4 апреля 1992 года. Основопологающим документом договорно-правовой базы двусторонних отношений является Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной безопасности между Российской Федерацией и Азербайджанской Республикой подписанный 3 июля 1997 г. Азербайджан и Россию связывает общее историческое прошлое, политические, экономические и культурные отношения. Существует высокий уровень политических контактов на уровне глав государств, регулярно осуществляются взаимные визиты.

Объем и темпы роста торговых отношений двух стран можно охарактеризовать как соответствующие нынешним реалиям потребления и промышленного производства двух стран. Россия занимает первое место в списке поставщиков импорта в Азербайджан. В свою очередь Азербайджанская Республика является стратегически значимым торговым партнером России на Южном Кавказе. Россия участвует в нефтегазовых проектах Азербайджана, имеет свою долю в международных консорциумах. Азербайджан для России - это транспортные, энергетические и коммуникационные связи с Югом и Востоком.

Россия участвует в нефтегазовых проектах Азербайджана, имеет свою долю в международных консорциумах. Компании «ЛУКОЙЛ» принадлежит 10 % — в разработке месторождения «Шах-Дениз» и 80% в проекте D-222.

Динамичное развитие экономического и гуманитарного сотрудничества между нашими странами гармонично дополняется активным политическим диалогом и взаимодействием, которые носят уважительный, равноправный, доверительный и взаимовыгодный характер. Большое значение в этом плане имеет Программа сотрудничества в гуманитарной сфере между нашими странами на 2007-2009 гг., которая предусматривает как традиционные формы взаимодействия, так и новые направления сотрудничества в области культуры и искусства, науки и образования, информации и молодежной политики.

Но какое будущее ждёт эти отношения? Как адекватно определить потенциал развития двусторонних связей? Как урегулировать конфликты, доставшиеся в наследство от прошлого. - Чтобы ответить на эти и другие вопросы, надо проанализировать развитие двусторонних отношений государств перед вызовами глобализации. Важнейшей международной темой двусторонних отношений остается урегулирование Нагорно-Карабахского конфликта. Посреднические усилия российской дипломатии являются важным элементом поступательного развития переговорного процесса между Баку и Ереваном. Россия является сопредседателем Минской группы ОБСЕ по урегулированию Армяно-Азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта. Нельзя забывать, что свой окончательный выбор на внешнеполитической арене Баку сделает только после решения проблемы территориальной целостности Азербайджана. Этого не могут не учитывать в Москве сегодня. Если она будет урегулирована на основе восстановления территориальной целостности Азербайджана, то успешно будут развиваться и отношения между Баку и Москвой.

Учитывая, насколько для России в современной геополитической ситуации в регионе важны конструктивные отношения с Азербайджаном, можно прогнозировать, что в дальнейшем Москва будет придерживаться более трезвой, прагматичной и реалистичной позиции по данной проблеме.

БАКУ-ТЕГЕРАН: СОТРУДНИЧЕСТВО ИЛИ ПРОТИВОСТОЯНИЕ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ?

Leyla ŞAHNÜSEYNBƏYOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

leyla_bekova@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Ирано-Азербайджанские отношения имеют особый колорит в историю обеих стран и на протяжении многих лет которые переживали дипломатические взлёты и падения. Рассмотрение и изучение этих двухсторонних отношений, требует неременного анализа отношений крупных игроков международной арены как США-Иран-Россия, так как взаимоотношения между этими сегментами мировой политики непосредственно влияют на обстановку в регионе и конечно же на Азербайджано-Иранские отношения, особенно-если учесть, что в последние годы произошли значительные перемены на региональном и международном уровне. В связи с этим Азербайджан всегда выступал за добрососедские отношения со всеми соседями, хотя нельзя похвастаться что Азербайджану повезло в этом вопросе если учесть армянскую агрессию и Карабахский конфликт. Но несмотря на всю сложность политической игры в регионе Азербайджан в своей внешней политике по отношению к региону и остальному миру стоит на основе дипломатических переговоров.

Для глубины анализа Ирано –Азербайджанских отношений рассмотрим их в трех направлениях-пессимизма, оптимизма и компромисса.

Абсолютно пессимистический подход аргументируется его сторонниками ссылаясь на историю отношений двух стран в частности Туркманчайский и Гюлестанский договоры первой половины XIX века, в результате которых Азербайджан был поделен. И в связи с этим приверженцы антидипломатических отношений между Тегераном и Баку считают партнерства ненадежным. На современном этапе сюда можно соотнести внешне политический курс Азербайджана где доминирует в основном прозападные настроения, что сильно раздражает официальный Тегеран если учесть нажим США и ряд европейских государств на Иран с различного характера санкциями. Несмотря на то что хотя во время визита в 2010 году в Азербайджан Махмуд Ахмадинежад заявил, что расценивает свой визит как приезд к себе домой, к своим братьям, хотя было бы неправдой сказать что вся общественность верила в искренность благого отношения Ирана. Маслом для огня послужило конечно же задержание двух молодых граждан Азербайджана участвовавших на конкурсе стихов в Иране. Они были обвинены в шпионаже и перевозке наркотиков что в дальнейшем не подтвердилось. После предъявления нескольких официальных нот МИДом Азербайджана поэты были освобождены спустя четыре месяца и вернулись на родину. Те, кто разделяет эту позицию, полагают, что все проблемы Ирана с Азербайджаном вызваны со сложностью его отношений с западным миром, который демонстративно пересекает интересы Ирана во многих международных вопросах.

Полностью противоположный подход у оптимистично настроенных приверженцев согласно которым Азербайджан должен быть заинтересован в дипломатическом сближении двух стран, так как есть геополитический фактор и кроме этого хотя Ирано-азербайджанские отношения отличаются особой спецификой на протяжении многих столетий эти две страны и два народа (персы и азербайджанцы) были частью одного государства. Не следует забывать и инициативу Ирана в сближении с Азербайджаном поддержав последнего в Нагорно-Карабахском вопросе в конце XX века когда даже официальный Тегеран выступил первым посредником для проведения переговоров армяно-азербайджанских сторон для разрешения конфликта. Идиллия в отношениях возможно и продолжалась если бы не смена политическое элиты в Баку во главе Абульфазом Ельчибеєм. Но оттепель в отношениях наступил сразу же после смены правительства которое стало использовать дипломатические рычаги для нормализации двухсторонних отношений чего и придерживается в настоящее время. Иран в свою очередь отменил визовый режим что было оценено как шаг для дальнейшего сближения. Согласно этой позиции, обе страны в нынешних обстоятельствах учитывают интересы друг друга в регионе, и если в их двусторонних отношениях

возникают проблемы, то они касаются лишь способов руководства, и их можно решить при помощи урегулирования или унификации этих способов.

Последний подход является компромиссным. Он базируется на том, что отношения Азербайджана с Ираном имеют большей частью политический характер. Так, если смотреть на эти отношения более реалистично, мы поймём, что не следует судить категорично об отношениях двух стран. Они обе преследуют свои национальные интересы, и политические круги Тегерана прекрасно осознают роль и значимость Азербайджана в регионе. На современном этапе оба государства сбавили антиполитику по отношению друг другу. Ярким эпизодом можно показать, то что Высший совет национальной безопасности (ВСНБ) Ирана запретил телеканалу Sahar-2 подготовку и показ политических передач, направленных против Азербайджана. Каналу поручено работать только над культурными и общественными программами. В Азербайджане также после инцидента с поэтами была свернута антииранская пропаганда и кроме этого политические круги Азербайджана раскритиковали и пересекли инициативу американского конгрессмена Дана Рорабахера, планирующего в скором времени представить на рассмотрение Конгресса США резолюцию по поддержке движения иранских азербайджанцев за независимость.

Поэтому ожидается, что Иран каким-то способом усилит доверие к себе со стороны региональных партнёров. Естественно, важно и то, что региональное сотрудничество Азербайджана и Ирана проявляется и всё возрастает, но не следует и забывать и то что превращения Ирана в ядерную державу приведет к специфической трансформации в вопросах безопасности Азербайджана.

CLIMATE CHANGE AND HUMAN RIGHTS: THREATS OF NATIONAL AND INTERNATIONAL RESPONSES

Mohamed SOLTAN

Assiut University

mohamed.s.soltan@gmail.com

MISIR

The body of the world's leading climate scientists convened by the UN, the Intergovernmental Panel on Climate Change, has concluded that climate change is both occurring and is attributable to increasing atmospheric concentrations of greenhouse gases (GHGs) resulting from human activity. There is convincing scientific and widespread acknowledgment that global climate is changing as a result of combination of human pressures caused by greenhouse gases and minute dust and changes in the earth's surface, and showed many signs that human activities caused the effects of heat in the atmosphere since 1750 and studies found modern climate that surface air temperature world has increased since 1850 to 2005 by 0.76 degrees Celsius.

The UN Human Rights Council has recognized that the environmental changes brought about by climate change can interfere with the realization of fundamental, internationally recognized human rights – including those protected by the International Covenant on Economic, Social, and Cultural Rights and the International Covenant on Civil and Political Rights. Because climate change presents a new and unprecedented threat to the human rights of millions, international human rights law and institutions must evolve to protect the rights of these peoples. But, most importantly, states must take urgent action to avoid more serious and actionable violations of human rights.

Today, there is controversy broad and multiple perspectives on the impact of climate change on human rights, but is recognized internationally at the moment that climate change affects directly and indirectly on a wide range of businesses covered by the international protection of human rights. And directly affects on some of the fundamental rights including the right to life and health, and the right to food, water, shelter and property. It also affects some of the rights associated with such as the right to livelihood and culture, immigration and citizenship, as it affects heavily on the right to development.

From this point, the problem of this study appear in addressing the issue of climate change as one of the contemporary environmental changes and their impact on the fundamental rights of man and seen as a problem affecting the lives and well-being of human beings, and not just a matter of economic or environmental or purely legal. In the beginning, I will give an overview of climate change, and then refer to the impact of climate change scenarios on human life. And I discuss later, the impact of climate change on human rights. Finally, I will discuss the obligations of national and international climate change and human rights.

The paper concludes that the increase in global average temperature by about two degrees Celsius or more will lead to significant negative effects on ecosystems all over the world, especially on human rights, particularly the right to life, health, food, water and accommodation. As a direct impact on the security of all types and specialties, and also affects the stability and peace in the world. It also concludes that there is a wide variety of consequences of the rapid increase of climate change, perhaps the most important damage some vulnerable groups within the communities, especially the poor and marginalized, women and children.

ŞAH I ABBASIN HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN OSMANLI DÖVLƏTİ İLƏ DİPLOMATİK YAZIŞMALARI

Mübariz AĞALARLI

AMEA A.A.Baxıxanov adına Tarix İnstitutu

amz2005@rambler.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan Səfəvi imperiyası ilə Osmanlı İmperiyası arasında Bəsrə körfəzindən Gürcüstana qədər olan əraziləri ələ keçirmək uğrunda fasilələrlə müharibə baş vermişdir. Şah I Abbasın hakimiyyəti dövründə (1587-1629) Səfəvi-Osmanlı müharibələri əsasən Güney Azərbaycan, Şərqi Anadolu və İraq-i Əcəmə uğrunda olmuşdur. Bu dövrdə Səfəvi dövlətinin Osmanlı imperiyası ilə siyasi münasibətləri, Yaxın Şərq bölgəsində siyasi və strateji maraqlar üstündə baş verən və bölgəyə hakim olmaq uğrunda mübarizəyə əsaslanan hərbi-siyasi qarşıdurma şəklində təzahür edirdi. Eyni zamanda tərəflər arasında mövcud olan məzhəb qarşıdurmaları və Səfəvi hakimiyyətinin Osmanlı dövlətinin hərbi müdaxiləsinin qarşısını almaq üçün Avropa dövlətləri ilə mütəmadi olaraq danışıqlar aparması ziddiyyətləri daha da artırırdı.

Şah I Abbasın hakimiyyəti dövründə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini dörd mərhələyə bölmək olar: 1. 1577-1589-cu illəri əhatə edən və İstanbul sülh müqaviləsi (1590) ilə başa çatan dövr; 2. 1603-1612-ci illəri əhatə edən və Nasuh Paşa (II İstanbul) sülh müqaviləsinin imzalandığı dövr; 3. 1615-1618-ci illəri əhatə edir və tərəflər arasında Sərab sülh müqaviləsinin bağlanması ilə başa çatır; 4. 1622-1639-cu illəri əhatə edən və Qəsri Şirin sülh müqaviləsi ilə başa çatan bir dövrdür. Qeyd olunan bu dövrləri Səfəvi dövləti ilə Osmanlı imperiyası arasında müharibələr dövrü kimi də xarakterizə etmək olar. Həmçinin bu dövrlərdə tərəflər arasında baş verən münaqişələri nizama salmaq və digər siyasi məqsədləri müzakirə etmək üçün diplomatik yazışmalar olmuş və bunun nəticəsi olaraq bir neçə dəfə sülh müqaviləsi bağlanmışdır.

Bu cür məktublardan ən əhəmiyyətli İstanbul sülh müqaviləsi ərəfəsində Osmanlı sərkərdəsi Fərhad paşaya Azərbaycan türkcəsində yazılmış məktubdur. Şah I Abbasın Fərhad Paşaya Azərbaycan türkcəsində yazdığı bu məktubda deyilir: “...Bizim razılıq və fərmanımıza əsasən, vəkilimiz Mürşüd Qulu Xanı fitnəni aradan qaldırmaq üçün sizin hüzurunuza ezam etmiş və qərara gəlmiş ki, aliməqamli şahzadənin sözü və əhalinin tələbinə əsasən İslam Padşahının (Osmanlı Sultanı) hüzuruna yetişsin... və bu Xan, şahzadənin (Heydər Mirzə) göndərilməsi haqqında bəzi məsələləri hüzurunuzda bəyan edəcəkdir. Öz məmləkətinə və Padşahına xidmət etdiyin və fədakarlıq göstərdiyin kimi bizə də dostluq edib iki məmləkət arasında ədalətin möhkəmlənməsi üçün səy göstərməlisən ki, etdiyin bu iş dünya durduqca əbədi qalsın... İnşəallah –Təala”

Şah I Abbas 1596-cı ildə III Mehmedin (1595-1603) cülusunu təbrik etmək, atasının vəfatı ilə əlaqədar baş sağlığı vermək, eyni zamanda Özbək xanı üzərində qazandığı qələbəni çatdırmaq üçün qiymətli hədiyyələrlə elçisi Ərdəbil hakimi Qaramanlı Zülfüqar Xanın başçılığı ilə böyük bir elçi heyətini İstanbula göndərmişdir. Azərbaycan hökmdarının bu elçi heyəti ilə Osmanlı Sultanına növbəti bir məktub göndərmişdir. Sultan III Murada göndərilən bu məktubda deyilirdi: “...Padşahlığını təbrik edriəm. Əslində bizim zāt-i əlinizin taxta oturması səbəbiylə bir təmsilçimizi sizə göndərməmiş vacib idi. Lakin Özbəklər Xorasanda qarışıqlıq yaratdığından bizim ora müdaxilə etməmişə zərurət yarandı. Bu səbəbdən üzrxahlıq edirik. Səfəvi dövləti adından elçimiz vasitəsilə saygı və hörmətimizi çatdırırıq... Sizin hakimiyyətə başlamanızla bizə də Xorasan bölgəsindən yaxşı xəbərlər gəlməkdədir. Abdüllah Xan Xorasana girmişdir. Lakin orada qala bilməyib qaçmağa məcbur olmuşdur. Bizim ordumuz onun ordusuna yetişib ağır zərbə enirmiş, çoxunu qılıncdan keçirmişdir. Daha sonra Özbək elçiləri Qəzvinə gəlib üzr və bağışlanma istəmişdirlər. Mən inandığım bir şəxsi (Zülfüqar Xan) sizin yanınıza göndərirəm. Qısa zamanda iki böyük ölkə arasında narazılıqların aradan qalxmasını arzu edirəm. Çünki sülh və rahatlıq hər şeydən önəmlidir. Bu müsəlmanların daha da xeyirinədir”.

1623-cü ildə Səfəvi qoşunu Bağdad şəhərini ələ keçirdi. Lakin 1625-ci ildə Bağdadı mühasirəyə alan osmanlı sərkərdəsi Hafiz Əhməd Paşa şəhərə dəfələrlə hücum etsə də şəhəri ala bilmədi. Şəhərin mühasirəsi zamanı Şah I Abbas Əhməd Paşaya növbəti bir məktub göndərmişdir. Məktubda deyilirdi: “... Mən Bağdadı bir Cəlalə əlindən aldım. ... Padşah həzrətlərinə elçi və namə göndərüb oğluma verilməsini təvəqqi edirik. Əgər verməzsə geri sizə təslim edirik. İndilik siz cəngü cidal (mücadilə, döyüş) zəhmətinə girməyin...” Qeyd edək ki, Şah I Abbasın hakimiyyəti zamanında Səfəvi və Osmanlı hakimiyyəti arasında onlarla bu cür məktub mübadiləsi olmuşdur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan hökmdarı Şah I Abbas bütün siyasi, diplomatik və hərbi vasitələrdən istifadə edərək, Səfəvi dövlətinin XVI əsrdə mövcud olan ərazi bütövlüyünü bərpa etmiş, hətta Bağdad şəhəri də daxil olmaqla İraq-Ərəbin bir hissəsini yenidən imperiyanın ərazisinə qatmışdır. Lakin Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin getdiyi bir vaxtda 19 yanvar 1629-cu ildə Şah I Abbas vəfat etdi. Beləliklə, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin ərazi bütövlüyünün bərpa olunması, dövlətin hərbi-siyasi gücünün möhkəmlənməsi və diplomatik əlaqələrinin genişlənməsində müstəsna dərəcədə xidmətləri olan Azərbaycan hökmdarı Şah I Abbasın hakimiyyət dövrü başa çatdı.

EXTRATERRITORIAL APPLICATION OF HUMAN RIGHTS OBLIGATIONS IN THE NAGORNY KARABAKH CONFLICT

Nigar ƏLƏKBƏROVA

AMEA, Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu

nigyar.m@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

The problem of extraterritorial obligations is primarily of relevance to international armed conflict, since it is in such situations that a State is likely to be operating outside its borders and that questions are raised as to whether human rights obligations can extend to actions of State forces outside the State's recognized borders, even after accepting that human rights law has not disappeared with the outbreak of conflict.

Case-law stretching from the European case *Loizidou* to the recent UK case *Al-Skeini* gives strong support for the contention that human rights obligations can extend to areas under effective control of the State. Occupied territories over which authority has been clearly established can come within the ambit of the human rights obligations of the State. This was the case in Northern Cyprus and in the occupied Palestinian territories. This view is supported by human rights bodies, and was recently clearly stated by the International Court of Justice.

Many of the treaties have specific application clauses which form the basis for the discussion on their reach while others have no application clauses at all. Nonetheless, one can find in the jurisprudence of the Human Rights Committee, the European Court of Human Rights and the American Commission of Human Rights agreement on the basic requirement for extraterritorial application. This requirement is effective control, either over a territory or over a person. According to the UN Human Rights Committee: States Parties are required by article 2, paragraph 1, to respect and to ensure the Covenant rights to all persons who may be within their territory and to all persons subject to their jurisdiction. This means that a State party must respect and ensure the rights laid down in the Covenant to anyone *within the power or effective control* of that State Party, even if not situated within the territory of the State Party....

In terms of extraterritorial application, the European Court requires *effective control over a territory*, which is particularly fulfilled in the case of military occupation: "Bearing in mind the object and purpose of the Convention, the responsibility of a Contracting Party may also arise when as a consequence of military action - whether lawful or unlawful it exercises *effective control of an area* outside its national territory.

The Court later made clear in the cases such as *Loizidou v. Turkey*, *Cyprus v. Turkey* or *Ilaşcu and Others v. Moldova and Russia* that effective control did not mean control over every act or part of the territory, but '*effective overall control*' over a territory.

Armenia is a state party to ICERD, ICCPR, ICESCR, CEDAW, CAT and CRC, among others. Of these, the ICCPR and CAT contain jurisdictional clauses which might specifically encompass the Nagorny Karabakh territories. Having ratified the ICCPR, Armenia has undertaken "to respect and to ensure to all individuals *within its territory and subject to its jurisdiction* the rights recognized in the present Covenant, without distinction...". The CAT includes the following provision which may include the Nagorny Karabakh territories: "Each State Party shall take effective legislative, administrative, judicial or other measures to prevent acts of torture in any territory under its jurisdiction." For these clauses to include the Nagorny Karabakh, this region would have to be considered under Armenian jurisdiction.

As has already been noted, the conflict resulted in the expulsion of ethnic Azerbaijanis from the occupied territories and the expulsion of ethnic Azerbaijanis from Armenia, a large number of refugees and internally displaced persons are living far away from their homes. These people have the right to enjoy their property or receive compensation for the deprivation of this right under Article 1 of the first Protocol to the European Convention on Human Rights. In the case of *Loizidou v Turkey*, the European Court of Human Rights awarded compensation to an applicant who was judged to have been unlawfully displaced from her home in the course of an armed conflict. Parallels with the persons displaced from the Nagorno-Karabakh region and the surrounding territories are obvious.

The first case (*Chiragov and others v. Armenia*) against Armenia concerning the violations of Article 1 of the first Protocol is already being discussed in the European Court.

SUSTAINABLE DEVELOPMENT BASED ON HUMAN POTENTIAL

Nigar ƏSGƏROVA

AMEA, A. A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

nigarsafarova@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Development is a dynamical process and sometimes refers to prosperity, flourishing, progress and the sustainability. At the ancient times some economical and social indicators were used to define the level of development and to determine how dynamic this process was. In modern times such indicators also play indispensable role in determination of planning and management of development. The most important and commonly used indicators are Gross Domestic Product and Per Capita Income.

The growth and expansion of services of gross collectivized products is one of the main and important indicators which can be mentioned as the sign of rise of economic potential. But in the case of sustainable development this nuance is not sufficient to characterize the condition. Because these indicators are considered generalized and average. The generalized and average quantities are not enough to make comparative analysis between countries, to clarify the differences between welfare of citizens and to reflect the real situation of each individual. That is why the creation and usage of new development indicators are necessary.

The main indicators of human development in world practice are assessed by educational, health, economic, gender and environmental indicators. The educational indicators are based on the literacy rate of people, the percentage of educated persons, and the duration of secondary education.

Sustainable development is the development which provides to meet the needs of current generation without confining to meet the needs of future generations. The human factor is the basis for sustainable development. Sustainable development has to main concept:

- Needs- the primary need of population who suffer from poverty;
- Limitation- is the ability to meet the needs of current and future conditions of technology and social organizations. These are determined by governmental and social organizations.

Sustainable development creates an opportunity to determine which directions of development society needs. Sustainable development offers the prosperity ready for integration, long-term and stable goals, local and global activities about economic, social and environmental issues which considered being the integral parts of sustainable development.

Sustainable development cannot be only the result of policy; each citizen of the society should make a contribution to this development. This process demands the profound changes in humans' thoughts, the social and economic structure, and also in consumption and production.

The country with national and natural resources has got the potential to increase the choice of citizens. But sometimes it is not possible. The way of how the country uses its natural resources is the main condition of development. Besides, the addition to natural resources by upper strata can create obstacle before the aim to enrich human life.

The human development concept was introduced at the latest decades of XX century. The Sustainable Human Development Conception was confined as the one of the main aims of millennium by the UN as the very important factor in globalizing world. Sustainable Human Development was included to the UN Millennium Declaration as one of the global aims and the years of 2005-2014 were declared the decade of education.

The formation of human potential, usage of exhausted and inexhaustible resources is the main factor in modern management. The key to demonstrate successful activity, to gain achievements and to create career is to get perfect knowledge.

Human Development Conception declares that the suitable environmental condition should be created to every person with the aim to improve continually their individual abilities and potentials in economic, social, cultural, political spheres. This conception deals with the notion that the decently, healthy life of people and the benefit which they drive from education and knowledge should be sustainable, and also should provide the opportunity of decent life for not only contemporary, but also future generations. That is why nobody could be deprived of opportunity of his/her long, rich and decent life because of national, religious, sexual and other belongings.

Today the poverty is the main obstacle for sustainable development. The basis for formation of human potential depends on the healthy people. In some countries poverty deprives people to live long, strong and creative life.

INDEPENDENCE WITHHELD? A COMPARISON OF KOSOVO AND NAGORNO-KARABAKH

Nigar KIRIMOVA, Josh HILL, Nina BOE

nigar1987@gmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

The dissolution of USSR and Yugoslavia in the 1990s led to a number of ethnic and territorial conflicts. Some conflicts resulted in declarations of independence by territorial entities populated by certain ethnic minority groups of the state. These kinds of "de facto...or quasi-states" emerged in the Balkans (Kosovo) and Caucasus (Nagorno-Karabakh, for one). In the noted cases, territorial entities declared their independence unilaterally based on the internationally recognized right to self-determination, yet in breach of another principle of international law- territorial integrity.

A unilateral declaration of independence does not automatically lead to the recognition of new state by other states. While Kosovo was recognized by many states, including the United States and a majority of EU countries, Nagorno-Karabakh is still unrecognized. Moreover, according to Resolution 1416 of the Council of Europe, the situation in Nagorno-Karabakh is considered as occupation.

What is the reason for different treatment of two similar cases? Is the case of Kosovo really as unique as some scholars tend to think? Or was R. Mullerson right when he said that "what most differentiates today's conflict in the Balkans and in the Caucasus is that their interpretation...on whether one looks at them from East or from West"?

One may still consider Kosovo as an unrecognized state since it has not been recognized by many international actors. Nevertheless, for the purposes of this research paper, we will consider Kosovo as a successful secession as opposed to

Karabakh. Therefore, the question we will try to answer by the end of the paper is: Why has Kosovo succeeded in gaining its independence while Nagorno-Karabakh could not, and can the former case establish a precedent for the latter?

The whole issue of declaration of independence by territorial entities of states is very complex and the success usually depends on political situation and interests of great powers. In spite of this subject's complexity, we will argue that Nagorno-Karabakh cannot be internationally recognized as an independent state and the arguably successful case of Kosovo cannot serve as a precedent for situation in Karabakh. Supporting arguments will be based on historical, legal and theoretical research.

One essential argument for the recognition of the independence of Kosovo was the genocide and other human rights violations against Albanians which occurred in Kosovo. This did not occur in Nagorno-Karabakh.

Secondly, the advisory opinion of International Court of Justice on the Independence of Kosovo does not establish legal precedent in international law, because: it is only an *advisory* opinion; the Court only affirms that the declaration is not contrary to norms of international law (this does not mean automatically that Kosovo is an internationally recognized state); and, the Court explicitly refuses to elaborate on the right of self-determination and is therefore unwilling to establish an international legal precedent.

Last but not least, a main factor influencing the outcome of both cases is the interest of great powers, and particularly Russia in the case of Nagorno-Karabakh.

The first chapter of this research paper will give a brief historical background for both Kosovo and Nagorno-Karabakh conflicts. A brief literature review will also be included.

The second chapter will deal with the Advisory Opinion of International Court of Justice on Kosovo, providing a legal framework for the case. In this chapter we will describe several important issues of international law, including the conflict between principles of territorial integrity and self-determination. We will also argue that the Opinion of the Court does not set a legal precedent.

The last chapter of the paper will bring an analysis of all our arguments for why the success of Kosovo's independence cannot be applied to Nagorno-Karabakh. The findings allow us to conclude that essential difference in history as well as specific legal and political nuances do not allow Kosovo to become a precedent for the case of Nagorno-Karabakh.

К ВОПРОСУ О ВАЖНОСТИ ПРАВОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ БИОЭТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ И ЕГО РЕАЛИЗАЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Нигяр КАЛАНДАРЛИ

Институт Национальной академии наук Азербайджана по правам человека

В своем отношении к этическим последствиям, которые несет в себе стремительное развитие техники и технологий, современное общество выработало четкую ориентацию на правовое обеспечение этих процессов. Всеобщий консенсус состоит в поиске истинного смысла гуманизма и в оптимальном соотношении достижений научно-технического прогресса с их морально-нравственной, в том числе, правовой, оценкой.

Значительные социально-экономические преобразования на фоне развития и совершенствования идей гуманизма привели к небывалому улучшению качества жизни людей. Известный американский исследователь Дж. Хитчкок отмечает, что «целый ряд общественных процессов-упразднение рабства, отмена жестоких наказаний, строительство общественных больниц, появление правозащитных движений и пр.-способствовали зарождению «морализма» и этических учений. Впечатляющее развитие науки вселило в людей веру в то, что путем систематических усилий можно самым радикальным образом изменить условия жизни».

Между тем, научно-технический прогресс, предоставляя человечеству значительные блага, в частности, увеличивая продолжительность и улучшая качество жизни, со временем пришел в противоречие с вопросами сохранения биосферы, ее устойчивого развития, моральной ответственности перед будущими поколениями и межпоколенческой справедливости.

Проблемы биоэтики преодолели национальные и культурные границы и вызвали внимание всех демократических государств, научных и профессиональных сообществ. Сознвая необходимость выработки и провозглашения всеобщих принципов и этических ценностей, международная общественность предпринимает конструктивные шаги, направленные на:

- защиту прав человека на жизнь, здоровье, достоинство, автономию и неприкосновенность,
- сохранение био- и культурного разнообразия, представляющих общее наследие человечества,
- создание модели правовых гарантий в области биоэтики.

В рамках международного сотрудничества и под эгидой ООН, ЮНЕСКО, Всемирной медицинской ассоциации и других заинтересованных сторон мирового сообщества приняты и вырабатываются многочисленные документы, такие как «Декларация об использовании научно-технического прогресса в интересах мира и на благо человечества» (1975 г.), «Всеобщая декларация о биоэтике и правах человека» (2005 г.), Программа ЮНЕСКО по биоэтике (2003 г.), Резолюция Комиссии по правам человека ЭКОСОС «Права человека и биоэтика» (2003 г.), Резолюция ЮНЕСКО «Биоэтика и права ребенка» (2001 г.) и ряд др.

В независимой Азербайджанской Республике на государственном уровне осознана актуальная потребность в принятии глобальных мер, направленных на соблюдение прав человека в связи с нарастающими проблемами

и противоречиями, с которыми сталкивается человечество и окружающая среда в результате научно-технического прогресса. Развитию биоэтики в Азербайджане предшествовал тысячелетний опыт прогрессивных мыслителей, философов, целителей прошлого. Принципы гуманизма, этики и морали волновали умы не только врачей, но и выдающихся ученых, поэтов, богословов. Во все времена в числе традиционных приоритетов были самоценность жизни и нравственное отношение к ней как фундаментальной, общечеловеческой ценности.

На современном этапе в республике уделяется важное внимание правовому обеспечению биоэтических процессов. Следуя самостоятельному пути развития, Азербайджанское государство выражает приверженность общемировым стандартам в области прав на жизнь, здоровье, неприкосновенность и достоинство человека, с учетом национальных особенностей, культурного многообразия и плюрализма, ментальности проживающих в стране народов. Основной морально-нравственной и этической ориентацией является взаимосвязанное единство гуманистических ценностей и достижений научно-технического прогресса.

Начиная с 1992 года, в Азербайджанской Республике принят ряд важных нормативных актов, направленных на защиту прав человека и обеспечивающих его неприкосновенность, здоровье и безопасность жизни. Это, в первую очередь, Конституция государства и законы – «Об охране здоровья населения», «О медицинском страховании», «О психиатрической помощи», «О фармацевтической деятельности», «О санитарно-эпидемиологическом благополучии населения», «О лекарственных препаратах», «О наркологической службе» и др. Важнейшим из них является акт, принятый в 1997 г. – Закон «Об охране здоровья населения Азербайджанской Республики». В 1999 г. создан Комитет по биоэтике и этике технологий. В 2003 г. разработано Положение о работе этических комитетов, призванных обеспечить правовое решение этически сложных, неоднозначных и трудно решаемых практических проблем.

Нормативно-правовое регулирование биоэтических процессов, происходящих в республике, гармонично взаимодействует с глобальными процессами, происходящими в мире. В целом, это-разработка и реализация правовых норм и стандартов по сохранению первозданности bios (сфера живого), уважение человеческого достоинства, прав и свобод человека.

AVROPANIN ENERJİ BAZARI TƏMİNATINDA XƏZƏR REGIONU, O CÜMLƏDƏN AZƏRBAYCANIN ARTAN ROLU

Nigar MURADKANLI

Xəzər Universiteti

nigar.muradkhanli@gmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Xəzər regionu və Mərkəzi Asiya ölkələri böyük karbohidrogen ehtiyatlarına malikdirlər və bu ehtiyatlar Avropa ölkələrinin enerji təchizatında mühüm rol oynayır. Enerji resurslarının Avropa bazarlarına daşınması və təhlükəsiz enerji dəhlizinin yaradılması üçün mühüm layihələr həyata keçirilir, enerji ehtiyatlarının nəqlinin və daşınmasının diversifikasiyasında, Avropa bazarlarını təchiz etməkdə böyük potensiala malik olan Xəzər regionu ölkələrinin rolu böyükdür. Xəzər regionu ölkələri-Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan qısa bir zamanda öz zəngin neft və qaz yataqlarının mənimsənilməsinə yönəldilən xarici sərmayələrin cəlb olunmasına, neft və qazın hasilatı və nəqli üçün güclü infrastruktura və beynəlxalq qurumlarla etibarlı əməkdaşlığa nail olmuşlar.

İstənilən ölkənin iqtisadiyyatı birbaşa olaraq enerji sektorundan asılıdır və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatı strukturunu nəzərdən keçirdikdə bu faktı nəzərə almamaq mümkün deyil. Son zamanlar bir sıra Avropa ölkələrində enerji təchizatında yaranan problemlər nəticəsində Avropa İttifaqı yeni enerji təchizatı mənbələrinin və nəql infrastrukturalarının axtarışına başladı. Dünya miqyasında əsas enerji mənbələrinə nəzarət uğrunda rəqabətin gücləndiyi bir vaxtda Azərbaycan ən etibarlı tərəfdaş və ən dayanıqlı enerji istehsalçısı kimi qiymətləndirildi.

Təsdiq olunmuş neft ehtiyatları 2 milyard ton, qaz ehtiyatları isə 2,6 trilyon kubmetr olan Azərbaycan həm zəngin ehtiyatları, həm də əlverişli coğrafi mövqeyinə, potensialına görə dünya neft sənayesinin diqqət mərkəzindədir. Respublika irimiqyaslı neft-qaz şirkətləri, nüfuzlu beynəlxalq iqtisadi, maliyyə qurumları ilə geniş əməkdaşlıq edir. Bu əməkdaşlığın nəticəsidir ki, artıq Xəzər dənizindən Avropa bazarlarına gedən daşıma sistemləri reallaşdırılıb və yeni mühüm layihələrin həyata keçirilməsinin mümkünlüyü təhlil edilir. Bu gün Azərbaycan nefti dünyanın 20-dən artıq ölkəsinə ixrac edilir. Son illər Azərbaycanın qaz potensialı daha çox diqqət mərkəzindədir, belə ki, Azərbaycan qazı Avropa İttifaqı ölkələrinin enerji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün əsas mənbə kimi maraq doğurur. Bir sıra dövlətlərin qaz idxalında yaranan problemlər yeni qaz nəqli kəmərləri layihələrinin işlənilib hazırlanmasını labüd etdi. Azərbaycanın “Şahdəniz” qaz yatağının işlənilməsinin 2-ci mərhələsi çərçivəsində hasil olunacaq təbii qaz nəql layihələrinin əsas təminat mənbəyi kimi qiymətləndirilir. Ümumilikdə 1,2 trilyon kubmetr qaz ehtiyatına malik olan “Şahdəniz” yatağının işlənilməsinin 2-ci mərhələsində 16 milyard kubmetr qaz hasilatı gözlənilir. “Şahdəniz” yatağının işlənilməsinin 2-ci mərhələsi layihəsi Cənub Qaz Dəhlizini açmaqla Xəzər dənizindən çıxarılacaq təbii qazın Türkiyə və Avropadakı bazarlara tədarük olunması məqsədlərinə xidmət edir. Bu qazın Avropaya potensial ixracı üçün boru kəməri variantları kimi Xəzər qazının Yunanıstan, Albaniya və Adriatik Dənizi vasitəsilə İtaliyaya, daha sonra Qərbi Avropaya nəqlini nəzərdə tutan Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) və Türkiyə-Bolqarıstan sərhədindən Mərkəzi Avropayadək olmaqla 1300 km uzunluğunda boru kəmərinin tikintisini nəzərdə tutan Nabukko Uest (Nabucco West) layihələri nəzərdən keçirilir. “Şahdəniz 2” layihəsi çərçivəsində Azərbaycandan Avropaya 10 milyard kubmetr qaz ixracı nəzərdə tutulur.

Avropa İttifaqı ölkələrinə qaz nəqli Azərbaycana dünya enerji bazarında mövqeyini möhkəmləndirməklə, öz qaz potensialı sayəsində uzunmüddətli etibarlı tərəfdaş statusunu saxlamağa imkan verəcəkdir. Milli neft-qaz strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində xarici sərmayədarları özünə cəlb edən Azərbaycan artıq özü analoji funksiyaları yerinə yetirir. Bunun real mənzərəsini Türkiyə, Gürcüstan, Rumıniya, Ukrayna və digər dövlətlərin enerji bazarında müşahidə etmək olar. Region üzrə lider dövlət kimi mövqelərini gücləndirən Azərbaycan bu gün Gürcüstana ən çox sərmayə yatırان dövlət kimi çıxış edir. Türkiyədə də Azərbaycanın diqqət yetirdiyi sahələr sırasında enerji infrastrukturunu əsas yer tutur. Türkiyə ilə bağlanmış razılaşmaya əsaslanan "TANAP" layihəsi "Şah Dəniz" yatağından qazın Türkiyə ərazisi vasitəsilə Avropaya nəqlini nəzərdə tutur. Kəmərin ilkin buraxılış tutumu ildə 16 milyard kubmetrədək gözlənilir ki, ondan 6 milyard kubmetrədək Türkiyənin, qalanı isə Avropa ölkələrinin payına düşür.

Azərbaycan inkişaf etmiş infraquruluşla yanaşı həm də Avropa strukturlarına inteqrasiya etmişdir. Bu gün Azərbaycan artıq öz ixrac infraquruluşunu yaradıb, neft və qazı dünya bazarlarına sərbəst ixrac edir. Enerji təhlükəsizliyini təmin edən Azərbaycanın ixrac potensialı ilə yanaşı, böyük tranzit potensialı da var. Azərbaycan ərazisi öz coğrafi mövqeyinə görə Qazaxıstan və Türkmənistandan karbohidrogen ehtiyatlarının Avropa ölkələrinə tranziti üçün ən əlverişli və qısa marşrut rolunu oynayır. Ölkənin açıq dənizə birbaşa çıxışı olmadığı halda, şaxələndirilmiş boru kəmərləri şəbəkəsi respublikaya neft və qaz ehtiyatlarını müxtəlif istiqamətlərə nəql etməyə imkan verir. Regional və global əhəmiyyətli layihələrin həyata keçirilməsində əldə etdiyi uğurlar Azərbaycanın beynəlxalq mövqeyinin möhkəmlənməsi üçün etibarlı zəmin yaratmışdır.

AZƏRBAYCAN YUNESKO ARASINDA BEYNƏLXALQ MƏDƏNİ ƏMƏKDAŞLIQ

Nigar QULİYEVA

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

nigar-quliyeva-89@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində ölkələrarası ən böyük forum YUNESKO-dur. YUNESKO BMT-nin yuxarıda sadaladığımız sahələr üzrə ixtisaslaşmış təşkilatıdır və 1946 4 noyabr tarixindən rəsmi fəaliyyət başlamışdır. Hal-hazırda 193 dövlət YUNESKO-nun üzvüdür. O, BMT və onun ixtisaslaşmış qurumları ilə sıx əlaqədədir. YUNESKO 600-dən çox qabaqcıl beynəlxalq və qeyri-hökumət təşkilatları ilə fəal əməkdaşlıq edir.

1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası bir sıra əhəmiyyətli beynəlxalq və regional təşkilatlarla əməkdaşlıq siyasətini həyata keçirmişdir. Öz üzvlərinə dünya səviyyəli mütəxəssislərin, texniki yardımların, həmçinin elmi və pedaqoji kadrların hazırlanması, global elmi layihələrdə iştirak etmək imkanlarından bəhrələnmək imkanı verən YUNESKO ilə əməkdaşlıq etmək qərarına gələn Azərbaycan Respublikası 1992-ci iyunun 3-də həmin təşkilata daxil olmuşdur. 1993-cü ilin oktyabr ayında YUNESKO Baş Konfransının 27-ci sessiyasında Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyi YUNESKO-nun dahi şəxsiyyətlərin doğum günlərinin qeyd edilməsi siyahısına daxil edilmişdir.

YUNESKO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyasının yaradılması üçün lazımı addımlar atılmış və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev bununla bağlı 21 fevral 1994-cü il tarixində sərəncam imzalamışdır. 15 sentyabr 2005-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev YUNESKO ilə Azərbaycan Respublikası arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf səviyyəsini nəzərə alaraq, YUNESKO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyası ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Sərəncam imzalamışdır. Azərbaycan YUNESKO ilə əməkdaşlığının inkişafı üçün böyük əmək sərf edilmişdir. Bu əməkdaşlıq yalnız ikitərəfli əlaqələr üzərində qurulmamış və ondan yalnız iki tərəf bəhrələnməmişdir. Azərbaycanın qədim və zəngin mədəniyyəti isə milli çərçivədən beynəlxalq səviyyəyə çıxıb, ümumdünya mədəniyyətin bir parçası olmuşdur. YUNESKO çoxtərəfli beynəlxalq təşkilat olduğu üçün onun vasitəsilə müxtəlif ölkələrin qarşılıqlı əməkdaşlığı üçün şərait yaranmışdır. Bunun nəticəsidir ki, gənc Azərbaycan Respublikası təhsil, elm və mədəniyyət sahələrində müxtəlif ölkələrlə YUNESKO vasitəsilə və birbaşa onun özü ilə geniş təcrübə mübadiləsi apara bilmişdir.

Azərbaycan YUNESKO münasibətlərinin inkişafında, onların canlanmasında və güclənməsində Azərbaycanın birinci xanımı, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın əvəzolunmaz rolu olmuşdur. 2004-cü ilin sentyabrında Mehriban Əliyeva ənənəvi musiqinin, ədəbiyyat və poeziyanın inkişafına verdiyi töhfələrə, musiqi təhsili və dünya mədəniyyətlərinin mübadiləsi sahəsindəki xidmətlərinə və YUNESKO-nun ideyalarına göstərdiyi sadiqliyə görə bu Təşkilatın şifahi ənənələr və musiqi ənənələri sahəsində Xoşməramlı səfiri adına layiq görülmüşdür.

Azərbaycanın mədəni və təbii irsinin qorunması məsələsi YUNESKO ilə əməkdaşlığın əsas istiqamətlərindən biridir. 2009-cu il, 19 mart - Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev YUNESKO-nun Baş Direktoru cənab Koşişiro Matsuurani qəbul etmişdir. Azərbaycanda mədəniyyətlə bağlı həyata keçirilən layihələr barədə məlumat verən dövlət başçısı bu baxımdan Bakıda Beynəlxalq Muğam Festivalının keçirilməsinin əhəmiyyətini xüsusi vurğulamışdır. YUNESKO-nun Baş Direktoru cənab Koşişiro Matsuura isə Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə keçirilən Beynəlxalq Muğam Festivalının rəsmi açılış mərasimində iştirak etmək üçün ölkəmizə səfər etməsindən məmnunluğunu bildirmişdir.

Bakı şəhərinin tarixi mərkəzi olan İçərişəhər memarlıq kompleksi 2000-ci ilin dekabr ayında Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmişdir YUNESKO-nun Ümumdünya İrs Komitəsinin 2007-ci ildə keçirilmiş 31-ci sessiyasında qəbul edilmiş qərara əsasən Qobustan Dövlət Tarixi Bədii Qoruğu Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmişdir. 1999-cu ildə Azərbaycanın muğam ustası Alim Qasımov YUNESKO/Beynəlxalq Musiqi Şurasının birinci mükafatını qazanmışdır.

2003-cü ilin noyabr ayının 7-də Azərbaycan muğamı YUNESKO-da bəşəriyyətin qeyri maddi irsinin şah əsəri elan olunmuşdur. 2008-ci ildə məşhur Azərbaycanlı bəstəkar və pedaqoq Firəngiz Əlizadəyə YUNESKO-nun "Sülh naminə in-cəsənət xadimi" fəxri adı verilmişdir. Dünya mədəni irsinə verdiyi töhfələrə görə Azərbaycanın xalq rəssamı Tahir Sala-hov YUNESKO-nun "Pikasso" qızıl medalına layiq görülmüşdür. Mükafat 19 mart tarixində YUNESKO-nun Baş Direk-toru Koşişiro Matsuura tərəfindən firça ustasına təqdim edilmişdir. 2009-cu il 28 sentyabr-02 oktyabr tarixlərində keçirilən YUNESKO-nun Qeyri-maddi Mədəni İrsin qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin 4-cü sessiyasında Komitənin yekun qərarına əsasən, Azərbaycan aşıq sənəti və beynəlmiləl qeyri-maddi mədəni irs nümunəsi kimi Novruz Bayramı YUNESKO-nun Qeyri-maddi Mədəni İrs üzrə Reprezentativ Siyahıyasına daxil edilmişdir.

Müasir dövrdə sivil dünyanın ən yüksək kürsülərindən səsləndirilən çağırışlar içərisində mədəni integrasiya, mədə-niyyətlərarası dialoq və mədəni müxtəliflik ifadələri xüsusi yer tutur. Çünki bu gün bəşəriyyətin kulturoloji irsinin öyrə-nilməsi, mühafizəsi və təbliği məsələləri mədəni dünyanı getdikcə daha çox düşündürməkdədir. Getdikcə daha da aktual-laşan bu məsələlərlə bağlı son illərdə bir sıra ciddi layihələr həyata keçirilmiş, konvensiyalar qəbul edilmiş, ümidverici addımlar atılmışdır. Məsələn, Birləşmiş Millətlərin Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatının (UNESCO) Baş Konfransı 3-21 oktyabr 2005-ci il tarixində keçirilən 33-cü sessiyasında mədəni müxtəlifliyin bəşəriyyətin fərqləndirici xüsusiyyəti olduğunu təsdiqləyərək, "Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi haqqında" konvensiya qəbul etmişdir.

Qəbul olunmuş bütün beynəlxalq sənədlərdə mədəniyyətə amili bəşəriyyəti hazırda düçar olduğumuz qlobal münəqi-şələrdən, ekoloji problemlərdən, qoruyacaq əsas xilasedici faktor kimi dəyərləndirilmək-dədir. Hazırda dünya birliyi öz inkişafında elə bir mərhələdədir ki, artıq mədəniyyət faktoruna biganə qala bilməz. İnsanlığın gələcəyi üçün mədəniyyəti hərəkətverici qüvvə kimi inkişaf etdirməliyə.

XƏZƏR HÖVZƏSİNDƏ ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ: ENERJİ İNFRASTRUKTURUNUN MÜHAFİZƏSİ SAHƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN – NATO ƏMƏKDAŞLIĞI

Pərvanə MƏMMƏDOVA

İnsan Hüquqları Elmi-Tədqiqat İnstitutu

parvana.mammadova@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

XX əsrin əvvəllərindən etibarən enerji ehtiyatları dünya siyasətində ön plana keçib. Əgər əvvəlki dövrlərdə ticarət yolları üzərində və ya strateji mövqeyə malik olan ərazilər uğrunda mübarizə gedirdisə, XX əsrdən etibarən enerji resurs-ları bol olan ərazilər uğrunda mübarizə daha intensiv xarakter aldı. Təsədüfi deyil ki, bu əsrdə iki dünya müharibəsi, körfəz, İran-İraq və s. bu kimi müharibələrin əsas səbəblərindən biri də enerji resurslarına yiyələnmək olub. XXI əsrdə də bu ten-densiya davam etməkdədir. Hazırda dünyanın aparıcı ölkələri öz enerji siyasətini neftin ətrafında qurur. Hesablamalara görə, 2030-cu ilədək enerjiyə tələbat 50% artacaq. Tələbatın sürətlə artmasını nəzərə alan dövlətlər də əsas diqqəti bu sahəyə yönəldirlər. Xüsusilə də Avropa Birliyi, ABŞ, Çin, Hindistan kimi ölkələrin enerjiyə olan ehtiyaclarını ödəmək üçün alternativ enerji mənbələrindən istifadələri getdikcə artır. Bu baxımdan Xəzər hövzəsində yerləşən ölkələrin, onla-rın enerji ehtiyatlarının da mühüm əhəmiyyəti var. Müxtəlif hesablamalara görə, Xəzərin məcmu neft ehtiyatları 48 mlrd. barelə bərabərdir və bu gün Xəzər Dənizi dünyada enerji təhlükəsizliyində əsas rol oynayan regionlardan biridir. Müasir dünyada iqtisadiyyatın və əhalinin davamlı olaraq yanacaq-enerji resursları ilə təchizatı və enerji effektivliyi problemi ölkənin enerji təhlükəsizliyinin əsasını təşkil edərək, dövlətin inkişaf səviyyəsinin mühüm göstəricilərindən biri hesab olunur. Enerji təhlükəsizliyi və yanacaq-energetika infrastrukturalarının etibarlı mühafizəsinin Azərbaycanın milli təhlü-kəsizlik sistemində prioritetlik səviyyəsi məlumdur. Bunu nəzərə alaraq respublikamızın xarici siyasətində bu sahədə əməkdaşlığın daim inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Enerji təhlükəsizliyi məsələləri müasir mərhələdə təkcə Azərbaycanın yox, o cümlədən dövlətimizlə əməkdaşlıq edən müxtəlif təşkilatların, qərb ölkələrinin xarici siyasətində əsas istiqamətlərdən biridir. Son zamanlar Xəzər hövzəsində enerji təhlükəsizliyinin təmini və mühüm enerji infrastrukturalarının mühafizəsində NATO-nun rolu durmadan artır. Azər-baycan isə bu sahədə Alyansın mühüm tərəfdaşlarından birinə çevrilir. Enerji təhlükəsizliyi yalnız Alyans ölkələrinin enerji tələbatının təminatını nəzərdə tutmur, həm də enerji resurslarının təhlükəsiz çatdırılmasını nəzərdə tutur.

Araşdırmalar göstərir ki, müasir dövrdə böyük regional enerji layihələrinin və infrastrukturunun təhlükəsizliyinin təmin olunması vəzifəsi-aqressiv separatçı hərəkətlərin və beynəlxalq hüquqi nəzarətdən kənar olan "boz zonalar"-ın, habelə "qaynar nöqtələrin" mövcudluğu; terrorçu və ekstremist təşkilatların fəallığının strateji infrastruktur obyektlərinə nüfuz etməsi ehtimalı və asimmetrik hücum təhlükəsi; texnogen terror kimi amillərin nəzərə alınmasını zəruri edir. Azərbay-canda da enerji infrastrukturuna müxtəlif tərəflərdən ciddi təhlükələr var. Azərbaycan neft və qazı xarici ölkələrə kəmərlər vəstəsilə ötürür. Bu kəmərlərə əsas təhlükə Azərbaycan ərazilərini işğal edən Ermənistandan gəlir. Erməni tərəfi bununla bağlı dəfələrlə hədə-qorxu gəlir, Qərb istiqamətində Azərbaycanın enerji-nəqliyyat infrastrukturuna qarşı təxribatlara cəhd edib. Odur ki, NATO enerji infrastrukturunun təhlükəsizliyinin təminatında və bu hədələri aradan qaldırmaq üçün Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllində maraqlıdır və səylərini daha da artırmalıdır.

Azərbaycan 1994-cü ildən NATO ilə Sülh Naminə Tərəfdaşlıq proqramı çərçivəsində əməkdaşlığa başlayıb, sonrakı dövrlərdə rəsmi Bakı təşkilatın bir sıra proqramlarına qoşulub. Bu gün Azərbaycan NATO-nun sülhyaratma əməliyyat-larına öz töhfəsini verməkdədir. Azərbaycan respublikası 1999-2008-ci illərdə NATO-nun Serbiyanın Kosovo əyalətin-dəki əməliyyatında iştirak etmiş, 2008-ci ildə bu bölgədə siyasi vəziyyətin dəyişməsindən sonra öz qüvvələrini oradan

çıxarmışdır. Azərbaycan 2003-cü ildən NATO-nun Əfqanıstandakı əməliyyatında iştirak edir. Azərbaycan ISAF-da iştirakını davamlı genişləndirir. Hazırda Azərbaycanın 90 nəfərlik birliyi ISAF əməliyyatının tərkibində-Əfqanıstanda öz fəaliyyətini davam etdirir. Eyni zamanda ölkənin mövcud enerji ehtiyatları Azərbaycanı Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm mənbələrdən biri kimi səciyyələndirir.

Müasir dövrdə enerji amilinin əhəmiyyətinin artması, enerjinin daşınmasına xidmət edən enerji infrastrukturunun mühafizəsinin təmin olunması sahəsində NATO ilə əməkdaşlıq Azərbaycan Respublikasının və eləcə də onunla əməkdaşlıq edən dövlətlərin və təşkilatların xarici siyasətində mühüm istiqamətlərdən biridir. Hazırda Azərbaycan NATO ilə terror təhlükəsi ilə bağlı kəşfiyyat mübadiləsi həyata keçirir, siyasi müzakirələrdə iştirak edir və milli qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi sahəsində əməkdaşlıq həyata keçirir. Enerji infrastrukturalarının mühafizəsi üzrə İşçi Qrupuna sədrliyi ilə Azərbaycan terrorizmə qarşı mübarizənin canlandırılmasına töhfə verməkdə davam edir. Lakin enerji infrastrukturunun mühafizəsi sahəsində NATO ilə əməkdaşlıq digər sahələrdəki əməkdaşlığa nisbətən hələ inkişafdadır.

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ GƏNCƏDƏ MİLLİ HƏRƏKATIN FORMALAŞMASI

Pərvin KƏRİMƏZADƏ

Gəncə Dövlət Universiteti

parvinkerimzade@mail.ru

Gəncə / AZƏRBAYCAN

1905-1906-cı il millətlərarası toqquşmalar Azərbaycan milli hərəkatının formalaşmasına təkan verdi. Milli hərəkatın təzahürü kimi ilk milli partiyalar formalaşmağa başladı. Azərbaycanın ilk milli partiyaları “Qeyrət”, “Difai” və,əslində, “Difai”nin bir qolu olan “Müdafiə” Gəncə və Gəncə quberniyası ərazisində formalaşdı. Bu dövrdə Gəncə milli hərəkatın mərkəzinə çevrilmişdi. Bu prosesə şəhər əhalisinin yekincisliyi, milli adət-ənənələrin qorunub saxlanılması, beynəlmiləli sənaye şəhəri olan Bakıdan uzaq olması, Avropa və Rusiyada təhsili almış milli ziyalı təbəqəsinin mövcudluğu və digər amillər təsir göstərmişlər. 1905-ci Azərbaycan sosial-federalistlərin partiyası olan “Qeyrət” yaranır. Partiyaya Ələkbər bəy Rəfibəyli başçılıq edirdi. Dairə məhkəməsinin üzvü Ələkbər bəy Xasməmmədov, şəhər polis idarəsinin pristav köməkçisi A.Quliyev, Q.Fəttahov, M.İsmayilzadə, H.Həməzəyev, M.Xəlilov və başqaları partiyanın fəal üzvlərindən idilər. Partiya ilk öncə “Türk sosial-federativ inqilabi komitə” adlanır və çağırış vərəqələrini bu adla buraxırdı. Bu vərəqələrdə Qafqaz xalqları birliyə, Rusiyaya qarşı mübarizəyə dəvət edilirdilər. 1905-ci il erməni-Azərbaycanlı münafişəsi ilə bağlı azərbaycanlılara müdafiət edərək onları bütün qüvvələri milli qırğınların əsas təşkilatçısı olan çar hökumətinə qarşı yönəlməyə çağırırdılar. Azərbaycanda ilk dəfə federalizm ideyaları ilə çıxış edən “Türk sosial-federativ inqilabi komitə” “Qeyrət” təşkilatının əsasını qoydu. “Qeyrətin” üzvləri əhali arasında federalizm ideyalarının təbliği ilə yanaşı, sosial-demokratlarla birlikdə mitinqdə iştirak edərək, millətlərarası toqquşmaları dayandırmağa çalışırdı. “Qeyrət” partiyasının əksər üzvləri 1906-cı ildə yaradılan “Difai” partiyasına qatılır və partiyanın tərkibində öz fəaliyyətlərini davam etdirirlər. “Difai” partiyası 1906-cı ilin avqust-sentyabr aylarında yaranır. Partiyanın ideoloqu və yaradıcısı Əhməd bəy Ağaoğlu idi. Arxiv sənədlərində partiyanın Mərkəzi Komitəsinin 6 nəfərdən ibarət olduğu və Bakıda yerləşdiyi göstərilir. Mərkəzi Komitəyə Qara bəy Qarabəyov, Məmməd Həsən Hacınski, İsa bəy Aşurbəyov, Behbud xan Cavanşir, Niftəli Behbudov daxil idi. Lakin onların partiya işində iştirakı rəmzi xarakter daşıyırdı, çünki partiyanın fəaliyyət göstərdiyi əsas məkan Gəncə və Gəncə quberniyası idi. “Difai”nin yaradılması milli tariximizin dönüş nöqtəsi oldu. T.Svyatovskinin təbirincə desək, “Difai” türk-erməni münafişəsi nəticəsində yaransa da özünün fəaliyyəti ilə Şamildən sonrakı dövrdə müsəlman əhali tərəfindən özünə qarşı heç bir müdafiət müqavimətə rast gəlməyən çar rejiminə müti itaətkarlıq haqqında fikri alt-üst etdi. “Difai” faktiki olaraq hər hansı solçu fikirlərdən azad olan azərbaycanlıların ilk milli siyasi partiyası oldu. 1912-ci il 16 Mart tarixində Qafqaz canişinliyinin arxivindən tapılmış və hal-hazırda Bakıda yerləşən arxivdə mühafizə edilməkdə olan “Difai” partiyasına məxsus Bəyannamədə deyilir: “Müdafiət hərbi qüvvəyə malik, eyni zamanda, yəni silahlarla, hətta toplarla təchiz edilmiş Daşnak partiyası, bir tərəfdən silah gücünə bütün erməniləri, digər tərəfdən də Qafqaz hökumətini özünə təbə edib ən ümdə məqsədlərinə nail olmağa çalışır. Onların əsas məqsədləri Qafqazda yaşayan bütün müsəlmanları qırıqdan sonra onların torpaqlarını işğal etməkdir. Ermənilər məqsədlərinə nail olduqdan sonra fikirləri Qafqazda erməni xalqı üçün milli, müstəqil bir dövlət yaratmaqdır. Bizim Partiyamızın əsas məqsədi Qafqazda yaşayan bütün xalqlar arasında səmimi qardaşlıq və birlik yaratmaqdır. Hərgah Daşnak Partiyası namus və səmimiyyətlə öz hərəkat və fəaliyyətlərinin həqiqi proqramını aşkar söylərsə, əgər bu proqram Qafqazda yaşayan bütün millətlərin azadlıq və müstəqilliyinə xələl gətirmərsə, o zaman biz öz birlik əlimizi həmişə ona uzatmağa hazırıq. Əksinə, əvvəllər olduğu kimi, müsəlmanların üzərinə xain və qəddarcasına hücumlar edərsə, bizdən layiqli cavab alar və Qafqaz başdan-baş, bitməz-tükənməz bir qanlı səhnə halinə düşər. Daşnak partiyası əmin olsun ki, həç bir vaxt biz öz millətimizin bədbəxtliyi üzərində erməni millətinin səadət və xoşbəxtlik qurmasına yol vermərik.”

1917-ci ilə qədər “Difai” Azərbaycanın ən nüfuzlu və ən böyük milli partiyası idi.

1917-ci ilin aprelində Gəncədə Nəsim bəy Usubbəylinin başçılığı ilə “Türk-Ədəmi Mərkəziyyət” partiyası təşkil edilir. Əslində “Türk-Ədəmi Mərkəziyyət” partiyası “Qeyrət” partiyasının ənənələrini davam etdirirdi, əsas məqsədi demokratik federativ respublikanın yaradılması idi. 1917-ci il aprel 2-də partiyanın təşkilatçılığı ilə Gəncədə kütləvi nümayiş keçirilir. Nümayişdə partiyanın proqramı bəyan edilir, bütün müsəlmanları birləşməyə və güclü siyasi fəaliyyətə dəvət edilir. Nümayişdə üstündə Azərbaycan dilində yazılar olan al bayraqlar dalğalanırdı. Bayraqlarda –“Yaşasın demokratik respublika!”, “Yaşasın Azərbaycan muxtariyyəti!” şüarları yazılmışdı. İlk dəfə rəsmi olaraq “Azərbaycan” kəlməsi səslə-

nirdi. Bu nümayiş haqqında ilk məlumat “Açıq söz” qəzetində nəşr edilmişdi. Qısa bir müddətdə partiyaya 500-dən artıq insan yazılır. Gəncədə yaradılmış bu partiyanın “Musavatla” birləşməsi “Musavatı” çox gücləndirdi. 1917-ci il iyunun 17-də Bakıda birləşmə qurultayı açıldı və birləşmiş partiya “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Musavat” adlandırıldı.

SAXTALAŞDIRMA PROSESİ VƏ YA DÜNYA YALANA İNANIR?

Qərənfil SADIQOVA

AMEA, A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

qerenfiles@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Türkləri istənilən zaman müvafiq məqamda şantaj etmək üçün səliqəli bir şəkildə qorunub saxlanmış erməni məsələsi zaman-zaman böyük güclərin geostrateji məqsədləri naminə istifadə olunmuşdur. Bunun əvəzində isə özlərini marionet kimi hiss etməkdən iftixar duyan ermənilər hər zaman region dövlətlərinə təsir etməkdə dayaq nöqtəsi olmağa hazır vəziyyətdə olmuşdur.

Sənədlərin və fotoların saxtalaşdırılması və onların alternativ variantlarının yaradılması yolu ilə müxtəlif dillərdə dünya ictimaiyyətinə çatdırılması erməni təbliğatının əyləncəsinə çevrilmişdir. Zaman keçdikcə ermənilərin indiki nəslə bu məsələdə daha da emosionallaşır və ümumiyyətlə, onlar ermənilərin azərbaycanlılara qarşı yürütdüyü ittihamları rədd edən heç bir arqumenti eşitmək belə istəmir. Bu, hər şeydən əvvəl onunla əlaqədardır ki, onlar ulu babalarının türklər tərəfindən amansızcasına kütləvi surətdə qətlə yetirilmələrindən bəhs edən mif və əfsanələrlə təbiiyə edilmişlər.

Uydurulmuş qətləmlə bağlı saxtalaşdırılmış sənədlərin dünya miqyasında və müxtəlif dillərdə nəşr edilməsi məsələnin əsl mahiyyətini açmağa çətinlik yaradır. Bu mövzuda məqaləyə yenidən müraciət olunmasında səbəb də, məhz, azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən dəfələrlə soyqırımlara məruz qalması faktlarını olduğu kimi dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqdır. Bu yolda başlıca maneə olaraq bəzi qərb yazarlarının sifarişli əsərlərindəki ermənipərəst mövqeyi dayanır. Azərbaycanlılara qarşı qərəzli mövqe tutan bu müəlliflərin əsərlərindəki bilərəkdən təhrif olunmuş və dünya ictimaiyyətini çaşdırmaq məqsədi güdən faktların saxtılığını aşkara çıxarmaq məqalənin əsas məqsədlərindən biridir. Bundan əlavə, 1917-1920-ci illərin soyqırım hadisələrinin şahidi olmuş yaşlı nəslin söylədiklərini, həmçinin digər qrup qərb yazarlarının əsərlərindəki real faktları nəzərə alsaq, hadisələrə düzgün qiymət vermək heç də çətin olmaz.

XIX-XX yüzilliklərdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə məruz qalmışdır. Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyevin dediyi kimi, mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınmış, kütləvi qırğınlara məruz qalmış, tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskənləri dağıdılıb viran edilmişdir.

Sovet tarixşünaslığı tərəfindən saxtalaşdırılan bu faciə ilə bağlı xaricdə müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır. Həmin tədqiqatçıların əsərlərinə müraciət etməklə faktları üzə çıxarmaq məqalənin əsas qayələrindən biridir. Məqalənin ana xəttini tarixi mənbələrə əsaslanaraq azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən soyqırımı məruz qalmasının sübut edilməsi, bu məlum həqiqətə hələ də şübhə ilə yanaşanların düşüncələrinin faktlarla təkzib edilməsi prinsipi təşkil edir.

Bildiyimiz kimi, azərbaycanlıların soyqırımı problemi son illərdə Azərbaycan tarixçilərinin əsas tədqiqat obyektinə çevrilmiş, bu faciənin əsl mahiyyətinin aşkarlanması istiqamətində elmi araşdırmalar aparılmış və tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Lakin hər zaman bu mövzuya yenidən müraciət etməyə və bu sahədə mövcud olan müəyyən boşluğu doldurmağa ehtiyac var.

Məqalə işlənərkən Amerika tarixçisi R.Syuni, Avstriya yazıçısı E. Fayql, Amerika alimi Audrey Oltstad, T. Svyatkovski, F. Kazımzadə, K. Wolker, R.Payp kimi tədqiqatçıların əsərlərindən, Azərbaycan və Osmanlı arxivlərində saxlanılan materiallardan istifadə olunmuşdur.

Bundan əlavə, mövzunun tədqiqində Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərindən və Böyük Britaniyanın Azərbaycan Cumhuriyyəti və mart soyqırımı ilə bağlı materiallarından da istifadə edilmişdir.

Firuz Kazımzadənin 1951-ci ildə nəşr etdirdiyi tədqiqat xarakterli əsəri mənbələrin zənginliyi baxımından diqqəti cəlb edir. Əsərin “Müsavat və bolşeviklər” adlı bölümündə müəllif mart soyqırımı ilə bağlı məsələyə toxunmuş və hadisənin əsl səbəblərini açmağa çalışmışdır. Özünün də qeyd etdiyi kimi, əsasən rus mənbələrinə və Qırmızı Professorlar İnstitutunun məzunlarının bolşevik ideologiyasına əsaslanaraq yazdıqları əsərlərə istinadən apardığı tədqiqatda vətən tarixçilərinin gəldiyi qənaətdə zidd fikirlərə rast gəlinir, lakin buna baxmayaraq, Bakı Sovetinin antiazərbaycan siyasətinin və “Daşnaksütyun” partiyasının “Müsavatı” bilərəkdən münafiqliyə təhrik etməsi kimi faktların ortaya çıxarılmasında əsər əvəzsiz rola malikdir.

Amerika tarixçisi Ronal Qriqori Syuni isə “Bakı Kommunası. 1917-1918-ci illər. Rus inqilabında sinif və millət” adlı tədqiqat əsərində Zaqafqaziyada, xüsusilə Bakıda baş verən hadisələrin sinfi mübarizə deyil, məhz millətlərarası müharibə zəminində baş verdiyini qeyd edir. Məlumdur ki, mart hadisələri uzun illər sovet tarixşünaslığı tərəfindən saxtalaşdırılmış və “vətəndaş müharibəsi” kimi qiymətləndirilmişdir.

Məqalənin əsas tədqiqat mənbələrindən biri də Amerika yazıçısı Leonard Ramsdenin “Bir erməninin xatirələrində Azərbaycan hadisələri, 1918-1922” adlı kitabıdır. Silahlı erməni dəstələrinin 25 min azəri türkünə xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirməsi faktını və bu kimi digər faktları təsdiqləyən bu kimi əsərlərin az da olsa mövcudluğu soyqırım həqiqətlərinin tədqiqində müstəsna rola malikdir.

**SEKULARLAŞMA PROSESİ FƏLSƏFİ DÜNYAGÖRÜŞÜ
MEYDANA GƏTİRƏN AMİL KİMİ**

Radif MUSTAFAYEV

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu

hradif@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Dinşünaslıq elminin başlıca problemlərindən biri olan sekulyarlıq problemini tədqiq edərkən sekulyarlaşma prosesinin fəlsəfi dünyagörüşü meydana gətirməsi ilə əlaqədar aşağıdakı tezisləri qeyd edə bilərik:

- Sekulyarlıq problemi təkcə din-dövlət münasibətlərini özündə ehtiva edən və rəsmi dövlət idarəetmə ideologiyası olan sekulyarizmlə qarışdırılmamalıdır. Belə ki, sekulyarlıq bəşər düşüncəsində keyfiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuş sekulyarlaşma prosesindən başlayaraq cəmiyyət və dövlətin idarəedilmə forması olan sekulyarizm ideologiyasının formalaşması ilə uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir;
- Sekulyarlaşma prosesi sekulyarlığın ilkin mərhələsi kimi mifik və dini dünyagörüşlərdən fərqlənən və daha çox formalaşmaqda olan elmi dünyagörüşə istinad etmiş fəlsəfi dünyagörüşün yaranması ilə paralel şəkildə meydana gəlmişdir;
- Tarixdə fəlsəfi dünyagörüş meydana gələnə qədər para, pro və protofəlsəfə mərhələləri fərləndirildiyitək, sekulyarlaşma prosesinin ilkin dövrlərini ifadə etmiş protosekulyarlıq dövrləri olmuşdur;
- Bəşəriyyət tarixi deməyə əsas verir ki, sekulyarlaşma prosesi dünyanın bütün regionlarında mövcud olmuşdur. Yalnız ayrı-ayrı regionlarda para, pro, protofəlsəfi dünyagörüşü səviyyələrindən sistemli fəlsəfi dünyagörüşə keçid və ya fəlsəfi dünyagörüşün formalaşması necə baş vermişdirsə, müxtəlif xalqların tarixlərində müşahidə edilən sekulyarlaşma prosesi də mifik və dini olanlardan qurtulmağa çalışmış protosekulyar dövrlərdə təzahür etmişdir;
- İstənilən mifik, dini dünyagörüşü və bütövlükdə dini təsəvvürlərə qarşı yönəlmiş, mahiyyətə onlardan fərqli düşüncə və dünyagörüşü nümayiş etdirən para, pro, protofəlsəfi baxışları protosekulyarlıq adlandırmaq olar;
- Sekulyarlaşma prosesindən çıxış edərək sekulyarlığın təkcə Qərb aləminə aid və ya onun mahiyyətinə zidd olaraq bu və ya digər monoteist mahiyyətli dini (məsələn, amerikalı ilahiyyatçı H.Koksun iddia etdiyi xristianlığın doğurduğu) hadisə olmadığını əsaslandırmaq olar. Belə ki, sekulyarlaşma prosesi H.Koksun tərif verdiyi kimi, “dini və metafizik olanlardan qurtulmaq” anlamında başa düşüb onun fəlsəfi dünyagörüşü doğurduğu təsbitlənməlidir. Üstəli, sekulyarlaşma prosesi mifik, dini və konkret olaraq hər hansı bir metafizik (fəlsəfi) sistemlə qarışdırılmadığı kimi, bunlardan hər hansı birinə də münəddis edilə bilməz;
- Sekulyarlaşma prosesi olmadan fəlsəfi dünyagörüş formalaşma bilmədiyi kimi, elmi dünyagörüş də meydana gələ bilməzdi;
- Sekulyarlaşma prosesi fəlsəfi dünyagörüşlə əlaqədar olduğundan onu qismən deyil, bütövlükdə (yəni, həm idealist, həm də materialist istiqamətlərin bütün rəngarənglikləri üzrə) əhatə edir;
- Erkən orta əsrlər Azərbaycan fikir tarixinə aid edilən və bu arealda mövcud olmuş dini dünyagörüşlərə müxalif (hətta alternativ) dini hərəkatları mahiyyətləri etibarlı ilə protosekulyar cərəyanlar adlandırmaq olar;
- Antik dövr fəlsəfi dünyagörüşü sekulyarlaşma prosesinin bariz nümunəsi olduğu kimi, bu irsə əsaslanmış və onu yaradıcı bir şəkildə inkişaf etdirmiş orta əsrlər müsəlman Şərqinin, o cümlədən də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olmuş orta əsrlər Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixinə də zəngin sekulyarlaşdırıcı tendensiyalar xassdır;
- Orta əsrlər müsəlman Şərqində müşahidə edildiyi kimi, Azərbaycanda da dini dünyagörüş üstünlük təşkil edib, elmi və fəlsəfi dünyagörüşləri öz daxilində “həbs” etdiyindən müsəlman cəmiyyətlərində mövcud olmuş sekulyar tendensiyaları özündə əks etdirmiş sekulyarlaşma prosesi də aradan qalxmış, başqa sözlə desək, ideoloji sinkretizm sayəsində fəlsəfi, elmi fikir dinə tabe etdirilmişdir;
- Azərbaycanda Maarifçilik dövrü ilə yenidən həyata qaytarılmış sekulyarlaşma prosesi maarifçi-demokratik ateizm şəklində inkişafa başlamışdır. Bu dövr din və dini dünyagörüşə qarşı ateist-materialist dünyagörüşə üstünlük verilməsi ilə səciyyəvi olsa da, buradakı ateizm özünün mötədilliyi ilə seçilmiş və daha çox maarifçi xarakterli olmuşdur;
- XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Sovet respublikasının qurulmasından sonra dövlət sekulyarizm ideologiyası əsasında inkişaf etdirilərək yalnız ateist-materialist dünyagörüşün doğru olduğu iddia edilmişdir. Nəticədə, sovet dövrünün ifrat ateistliyini özündə əks etdirmiş sekulyarizmi sekulyarlaşmanın yalnız materializmi və xüsusən də, iddia edildiyi kimi, elmi materialist istiqamətin dəstəklənməsinə gətirib çıxartmışdır;
- Keçən əsrin 90-cı illərindən dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikasında sekulyarizmin ifrat meylləri qanunvericiliklə məhdudlaşdırıldıqca, sekulyarlaşma prosesi də özünün plüralistlikliyi ilə seçilməkdədir. Bu isə, Azərbaycan fəlsəfi fikrinin müasir dünyanın başlıca diskursu olan postmodernizmin astanasında olduğunu deməyə əsas verir;
- Müasir dünyada postsekulyarlıq diskursu fəlsəfi refleksiyaları məşğul etdiyi, rəsmi dövlət idarəetməsi olan sekulyarizmin də neosekulyarlıq səviyyəsində yeni modelinin işlənməsini zəruri edir.

SOVET HAKİMİYYƏTİNİN İLK İLLƏRİNDƏ ŞƏKİ QƏZASINDA ERMƏNİLƏRİN FƏALİYYƏTİ

Rahim HƏSƏNOV

AMEA, Şəki Regional Elmi Mərkəzi

Raqimhist@mail.ru

Şəki / AZƏRBAYCAN

Tarixi vərəqlədikcə ermənilərin xalqımıza qarşı törətdikləri təxribatların şahidi oluruq. On illər boyunca onların mənfur niyyətləri nəticəsində xalqımız böyük itkilər vermişdir. Erməni fitnəkarlığının daha böyük şiddət alması XIX əsrə təsadüf olunur. 1804-1813, 1826-1828-ci illər Rus-İran müharibələrində satqınlıq etmiş ermənilər öz arzularına çatdılar. Azərbaycanın tarixi ərazisi iki yerə bölündü. 1828-ci ildə xalqımıza qarşı ən təhqiredici sənəd Türkmənçay müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin XV maddəsində İranda yaşayan ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi məsələsi öz əksini tapmışdı. Azərbaycanın qərb ərazilərində yerləşdirilən ermənilərə böyük güzəştlər edilirdi. Onlara münbit torpaqlar verilir, hətta altı il vergidən azad olunurdular. Belə şəraitin yaradılması ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı ərazi iddialarının daha da güclənməsinə səbəb oldu. Müxtəlif intriqalar və yaltaqlıqlarla çar hökumətinin, onun Qafqazdakı məmurlarının rəğbətini qazanan ermənilər Azərbaycanın bütün ərazilərinə səpələnərək özlərinin icma dayaqlarını möhkəmləndirdilər.

XIX əsrin 80-90-cı illərində isə ermənilər terrorçu partiyalar yaratdılar. Əslində Qınçaq və Daşnakstyun qurumları heç də partiya deyil, terror təşkilatları idi. Bu da özünü 1905-1907, 1918-ci illərdə onların xalqımıza qarşı törətdikləri soyqımlarda özünü qabarıq surətdə biruzə verirdi.

Ermənilərin Şəki qəzasında aktiv təxribatçı fəaliyyəti əsasən 1920-ci ildən Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra başlayır. Onlar özlərini yazıq cildinə salaraq yerli türk əhalidən Qəza İcraə Komitəsinə şikayətlər yazırdılar. Şəki Qəza İcraə Komitəsinin 1924-cü il 28 fevraldakı 5 sayılı protokolunda göstərilir ki, ermənilərin yerli əhalidən şikayətlərinə baxmaq üçün Xasıyev (azərbaycanlı) və Oqacanovun (erməni) rəhbərliyi ilə komissiya şikayət yerlərinə göndərilsin. Xasıyev və Oqacanovun şikayət yerlərində arşdırmaları nəticəsində ermənilərin yalanı ortaya çıxır. 1924-cü il Qəza İcraə Komitəsinin mart protokolları ermənilərin yalançı şikayətlərindən xəbər verir. Bununla kifayətlənməyən ermənilər Sultan, Nuxa və Mirzəbəyli kəndlərində yaşayan ləzgilərlə toqquşma yaradırlar. Ermənilər Qəza İcraə komitəsinə ləzgilərin onların istismar etdiyi barədə şikayət məktubu yazırlar. Bu zaman Qəza İcraə Komitəsi ermənilərə haqq qazandırmaq istəyir. Əslində Qəza icraə komitəsinin erməniləri dəstəkləməsi təbiidir. Çünki mərkəzdəki havadarlarının dəstəyi ilə (Mərkəzi İcraə Komitəsindəki ermənilər) ermənilər Qəza İcraə komitəsinə təsir göstərə bilirdilər. Həmin məsələni həll etmək üçün Oqacanovun rəhbərliyi ilə Xasıyev, Teymuroğlu dan ibarət komissiya təşkil edilir. Üçlüyə tapşırılmışdı ki, əgər mümkün olsa, ləzgilər həmin kəndlərdən çıxarılsın, onların torpaqları ermənilər arasında bölüşdürülsün. Oqacanovun təyziqi ilə bu məsələ qismən yerinə yetirilir.

Buradan aydın olur ki, bolşevik hökuməti ermənilərə böyük rəğbət bəsləmişdi. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, mərkəzdəki yüksək vəzifələrin çoxunda qeyri-millətlər, əsasən də ermənilər oturmuşdular. 20-ci illərdə qəzada yerləşdirilən ermənilərə xüsusi diqqət yetirilməsi 1925-ci il Şəki Qəza İcraə Komitəsinin 31 may 16 sayılı protokolunda öz əksini tapmışdır. Protokolda göstərilir ki, Göybulaqda məskunlaşan ermənilər bütün vergilərdən azad edirlər. Həmin protokolda qərar verilir ki, köçkün ermənilər torpaq və iş heyvanları ilə təmin edilsinlər.

Əgər bu Sovet hakimiyyət orqanlarının humanistliyi, öz vətəndaşının qayğısına qalması idisə, tarixi torpaqları, Zəngəzurdan didərgin düşmüş azərbaycanlılara Daşbulaq kəndində yerləşdikləri zaman güzərlərinə ağılayan olmur. 1925-ci il Şəki Qəza İcraə Komitəsinin həmin 31 may iclasında Daşbulaqdakı Zəngəzurdan gələn köçkünlərin kömək üçün etdikləri müraciət rədd edilir.

Şəki qədimdən ticarət, sənətkarlıq şəhəri olmuşdur. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra şəhər ticarətinə zərbə vurulmuş, sənətkarlıq tənəzzülə uğramışdır. Yerli tacirlər hər vasitə ilə sıxışdırılır, əmlakları, ev eşikləri müsadirə edilirdi. Ancaq bu məsələlər bədnam qonaqlarımıza aid deyildi. Ermənilər sovet hakimiyyətinin elə ilk dövründən Şəki qəzasında normal ticarətlə məşğul olurdular. Ticarət obyektlərini bağlayan, tacirləri hər vasitə ilə sıxışdıran bolşevik hökuməti, Şəkidə erməni ticarətinə göz yumurdu. Yerli hakimiyyət nümayəndələri buna imkan vermədikdə isə, Bakıdakı havadarlarından edilən təyziq nəticəsində ermənilər öz niyyətlərinə nail olurdular. Məsələn 1926-cı il Şəki Qəza İcraə Komitəsinin 13 iyul iclasının 16 sayılı protokolunda göstərilir ki, Asibarsum Ter Akopovun öz yaşayış yerində 3 ticarət obyekti açmaq istəyi rədd edilsin. Ancaq mərkəzdəki ermənilərin təyziqi nəticəsində Ter Akopov istəyinə nail olur. Şəki Qəza İcraə Komitəsinin 1926-cı il sentyabr iclasında qərara alınır ki, Asibarsum Ter Akopova istədiyi şərait yaradılsın.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycanın şimal qərb hissəsində çoxlu Alban xristian məbədləri mövcuddur. Şəki şəhərində və onun kəndlərində belə məbədlər hələ də qalmaqdadır. Şəkidə sovet hakimiyyətinin ilk illərində erməni millətçiləri ulu babalarımıza məxsus xristian məbədlərini də özünükiləşdirmək istəyirdilər. 1925-ci il Şəki Qəza İcraə Komitəsinin 22 avqust iclasında NKVD nin 1736 sayılı aktına münasibət bildirilmişdir. İclasın protokolundan məlum olur ki, Levon adlı erməni Kiş məbədinin ona verilməsini xahiş etmişdir. Qeyd edək ki, Kiş məbədi eramızın I əsrində Fələstindən gələn xristianlığı yaymaq üçün gələn Yelisey tərəfindən tikilən Qafqaz albanlarına məxsus kilsədir.

Ancaq buna baxmayaraq Şəki Qəza İcraə komitəsinin 8 avqust 1925-ci il tarixli qərarı ilə həmin məbəd Levonun istifadəsinə verilir. Bir neçə on il keçdikdən sonra Şəkidəki bütün Alban məbədlərinə erməni kilsəsi deyilməsi belə fitnəkarlıqların nəticəsidir.

V.L.Veliçko “Kavkaz” əsərində qeyd edir.. “Əgər türklə iş birliyi qurursansa, təkcə söz verməsi bəsdir. Bu işi yunanla qurursansa mütləq müqavilə bağla. Erməni ilə isə heç bir işə girişmə, o nə vəd etdiyi sözə nə də bağladığı müqaviləyə əməl edəcək.

KÖRFƏZ MÜHARİBƏLƏRİNİN TÜRKIYƏ-İRAQ MÜNASİBƏTLƏRİNƏ TƏSİRİ

Ramil QASIMOV

AMEA, Z.M. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

rg_42000@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

XX əsrin sonlarına doğru Yaxın və Orta Şərq regionunda münasibətlər gərgin olaraq qalırdı. 1980-88-ci illərdə davam edən İran-İraq müharibəsi başa çatandan sonra İraq qonşu ölkələr ilə münasibətlərini yenidən nəzərdən keçirməyə başladı. Müharibə dövründə öz neft ehtiyatlarını, demək olar ki, tamamilə bitirən, 40 milyard dollara yaxın xarici borc alan İraq müharibədə itirdiklərini geri qaytarmaq üçün Osmanlı dövründə özünün bir vilayəti olan Küveyti 1990-cı il avqustun 2-də işğal etdi. İşğal üçün əsas bəhanə isə Küveytin guya İran-İraq müharibəsi dövründə neft satışlarını artıraraq İraqın neftdən gələn gəlirlərinin azalmasına səbəb olması idi. ABŞ başda olmaqla dünya ölkələrinin Küveyti tərk etmək tələbinə İraqın rədd cavabı verməsi ilə müttəfiq qüvvələri tərəfindən İraqa qarşı I Körfəz müharibəsi başlanmış oldu. 1991-ci il yanvarın 17-də “Səhrada tufan” adı ilə başlayan hərbi əməliyyatlar fevralın 28-də İraqın məğlubiyyəti ilə başa çatdı. İraq BMT Təhlükəsizlik Şurasının 987 sayılı qərarı ilə Küveyti azad edərək təslim oldu.

1983-cü ildə Türkiyədə keçirilən parlament T.Özalın rəhbərlik etdiyi Ana Vətən Partiyası (ANAP) qələbə qazandı. Baş nazir olduğu müddətdə Türkiyənin daxilində bir çox problemlərini həll edən Özal, ölkə prezidenti olduğu dövrdə də (1989-1993-cü illər) Türkiyənin qonşu ölkələrlə münasibətlərində yeniliklər həyata keçirmişdir. Əsas məqsəd isə Türkiyənin bölgədə lider dövlətə çevrilməsi idi. Küveytin işğalından bir gün sonra ölkə prezidentinin rəhbərliyi altında toplanan Milli Təhlükəsizlik Şurası İraqdan dərhal Küveyti tərk etməsini tələb edən bir qərar qəbul etdi. Türkiyə eyni zamanda İraqa öz aralarında olan Kərkük- Yumurtalıq neft kəmərinə bağlamaqla İraqa qarşı iqtisadi embarqoda iştirak edən ilk ölkə oldu. ABŞ-ın təkidlərinə baxmayaraq Türkiyə İraqa hərbi qüvvə göndərməmiş, amma İraqa sərhəddə 180 min əsgər yerləşdirmişdir. Müharibə Türkiyənin İraqa münasibətlərinin kəsilməsinə səbəb olmuş, illik 2,5 milyard dollarlıq ticarət dövriyyəsi tamamilə dayanmışdır. Özal eyni zamanda İraqın şimalında Səddam Hüseynə qarşı çıxan kürdlərə də dəstək verərək, Türkiyənin İraqın şimalında möhkəmlənməsinə səy göstərmişdir. I Körfəz müharibəsi nəticəsində Türkiyənin qarşılaşdığı ən böyük problemlərdən biri də qaçqınlar məsələsi idi. Səddam Hüseyn hakimiyyətinin öz vətəndaşlarına qarşı həyata keçirdiyi qırğınlar nəticəsində Türkiyə ərazisinə 500 minə yaxın İraq vətəndaşı köçmüşdür. Bunlar əsasən Səddamə qarşı üsyan qaldıran kürdlər, türkmənlər və şiə ərəblər idi.

1991-99-cu illərdə Türkiyə ilə İraqın şimalındakı kürd liderlər Məsud Barzani və Cəlal Talabani ilə əlaqələr quruldu. Türk ordusu xüsusən Məsud Bərzaniyə tabe olan hərbi qüvvələrlə birlikdə PKK (Kürd Fəhlə Partiyası) terror təşkilatına qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Ən önəmli əməliyyatlar isə 1992, 1996 və 1998-ci illərə təsadüf edir. Həmin dövrdə İraq ərazisinə 35 min türk əsgəri daxil oldu və orada hərbi əməliyyatlar həyata keçirdi. Türk ordusu eyni zamanda kürd qruplar arasında baş verən silahlı toqquşmaların yatırılmasında da iştirak etmişdir.

2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonra ABŞ-ın özünə düşmən elan etdiyi ölkələrdən biri də İraq idi. ABŞ prezidenti C.Buş buna səbəb kimi isə İraqda guya atom silahının hazırlanmasını və Səddam hökumətinin Əl-Qaidə terror təşkilatına dəstək verməsini göstərirdi. Türkiyədə hakimiyyətdə olan koalisiya hökumətinin baş naziri B.Ecevit ABŞ-ı İraqa qarşı hərbi əməliyyatlardan çəkəndirməyə çalışsa da bunun heç bir nəticəsi olmadı. 1 mart 2003-cü ildə TBMM ABŞ-ın Türkiyə ərazisindən İraqa qarşı II cəbhə açmaq istəyini özündə əks etdirən qanun layihəsini müzakirə etdi və qanun layihəsi qəbul olunmadı. Qanun layihəsinin rədd edilməsi ABŞ-la Türkiyə arasında müəyyən problemlərin yaranmasına səbəb oldu. 20 mart 2003-cü ildə ABŞ və B.Britaniyanın aktiv iştirakı ilə II Körfəz müharibəsi başlamış oldu. II Körfəz müharibəsindən sonra İraqın şimalında PKK-nın mövqeyi güclənmiş və onlar öz fəaliyyətlərini artıraraq Qəndil dağına mərkəzə çevirmişdilər. Bunun əsas səbəbi isə orada meydana gələn hakimiyyət boşluğu və yerli kürd idarəçilərin onların hərbi qüvvələrindən istifadə etmək istəmələri idi.

Körfəz müharibələri Yaxın və Orta Şərq regionunda bir çox dəyişikliklərə səbəb oldu və bu dəyişikliklər Türkiyənin bölgədə öz nüfuzunu artırmasına müsbət təsir göstərdi.

HEYDƏR ƏLİYEV SİYASƏTİNİN NAXÇIVAN DÖVRÜ

Ramin QULİYEV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ramin_quliyev1980@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəlində dünyada baş verən yeni coğrafi-siyasi vəziyyət sosializm sisteminin iflasa uğramasına, SSRİ kimi nüvə silahına malik fövqəldövlətin məhvinə səbəb oldu.

Qorbaçov öz məqsədinə nail olmaq üçün birinci növbədə çoxmillətli ölkədə milli münaqişələrin və ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə xüsusi önəm verdi. Azərbaycana qarşı ərazi iddiası qaldıran erməni quldurları 90-cı illərin əvvəlində

Respublikanın sərhəd bölgələrinə, o cümlədən Naxçıvana qarşı hücumları şiddətləndirildilər. Naxçıvanın çətin və mürəkkəb dövründə, erməni təcavüzkarları tərəfindən işğal edilməsi təhlükəsi şəraitində xalqın xahişi ilə Heydər Əliyev 1990-cı ilin iyulunda Naxçıvana gəldi.

Onun doğulduğu bu diyara qayıdışı müstəqillik uğrunda Vətənin toxunulmazlığı naminə mübarizə aparan naxçıvanlılara qol-qanad verdi, müstəqillik hərəkəti və ruhu olduqca gücləndi. H.Əliyev iyulun 22-də Naxçıvan şəhərinin mərkəzi meydanında 80 min adamın toplaşdığı mitinqdə çıxış edərək xalqı istiqlaliyyət, vətənin müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə çağırırdı. Elə o vaxt H.Əliyev Nəhrəm seçki dairəsindən Azərbaycan SSR Xalq deputatlığına və Naxçıvan MSSR Xalq deputatlığına namizədi irəli sürüldü.

Heydər Əliyev seçicilərlə görüşündə demişdi: «Mən bütün səyimi, bacarığımı və qüvvəmi Azərbaycanda əmin-amanlığın təmin olunmasına sərf edəcəyəm. Azərbaycanın milli ənənələri, milli xüsusiyyətləri ilə inkişaf etməsinə çalışacağam. Azərbaycan Respublikasının milli dövlət kimi inkişaf etməsi indi əsas məsələdir. Bunun üçün Azərbaycan tam müstəqil, azad, demokratik respublika olmalıdır».

H.Əliyev 30 sentyabr 1990-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinə və Naxçıvan MSSR-yə Xalq deputatı seçildi.

1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin ilk sessiyasını aparmaq H.Əliyevə həvalə olundu. Azərbaycanın çağdaş tarixində ilk dəfə olaraq bu sessiyada milli dövlətçilik ənənələrinin dirçəldilməsi, suverenlik əldə edilməsi ilə bağlı mühüm qərarlar qəbul edildi.

SSRİ-də mövcud olan bütün müttəfiq respublikalar və milli qurumlar içərisində birinci olaraq Naxçıvan MSSR-nin adından «sovet» «sosialist» sözlərinin çıxarılmasının müəllifi və təşkilatçısı H.Əliyev oldu. Eləcə də onun təklifi ilə Naxçıvan Ali Sovetinin adı dəyişdirilərək Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi adlandırıldı. Elə həmin sessiyada H.Əliyevin təklifi ilə AXC-nin rəmzi olan üçrəngli dövlət bayrağı bərpa edildi, onun Naxçıvan MR-nin dövlət bayrağı kimi qəbul edilməsi qərarlaşdırıldı. Eyni zamanda Muxtar Respublikanın Ali Məclisi Azərbaycan SSR Ali Soveti qarşısında həmin bayrağın bütövlükdə Azərbaycanın rəsmi dövlət rəmzi kimi tanınması barədə vəsatət qaldırdı.

Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin sessiyasında demişdi: «Əgər 1918-ci ildə yaranmış AXC Azərbaycan xalqının həyatında əlamətdar və tarixi bir hadisədirsə, biz bunu açıq deməliyik və bu, Azərbaycan dövləti tərəfindən müəyyən qədər qanuniləşdirilməlidir. Əgər biz bunu qəbul ediriksə 1920-ci ildə AXC-nin devrilməsi pislənməlidir, qeyri-qanuni hal kimi qəbul olunmalıdır».

1990-cı il 20 yanvar faciəsinə Azərbaycan Respublikası rəhbərliyi lazımi siyasi qiymət vermədiyi və günahkarları cəzalandırmadığı şəraitdə Heydər Əliyev qanlı cinayətə siyasi qiymət verilməsi barədə qərar layihəsini işləyib Naxçıvan MR Ali Məclisinin müzakirəsinə təqdim etmiş və layihə müzakirə edildikdən sonra qəbul olunmuşdu. Həmin qərarda qanlı faciəyə düzgün siyasi qiymət verilməklə onu törədənlərin məsuliyyətə cəlb olunması tələb edilirdi.

H.Əliyevin təşəbbüsü ilə eyni zamanda Ali Məclis Azərbaycanın DQMV-də, keçmiş Şaumyan rayonunda və Xanlar rayonunun Çaykənd kəndində yaranmış vəziyyəti müzakirə edib qərar qəbul etdi. Orada deyilirdi ki, «DQMV Azərbaycan SSR-in ayrılmaz tərkib hissəsi, tarixən Azərbaycan torpağıdır». Məhz Naxçıvan MR sessiyası Azərbaycan Ali Soveti qarşısında DQMV-də yaranmış siyasi vəziyyəti və Respublikanın bütün ərazisində dövlət suverenliyini təmin edən tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün məsələlərin müzakirə edilməsini qarşıya qoydu.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan MR Ali Məclisi dekabrın 16-da 31 dekabrı dünya azərbaycanlılarının milli həmrəylik və Birlik günü kimi rəsmiləşdirdi.

3 sentyabr 1991-ci ildə Naxçıvan MR Ali Məclisinin fəvqəladə sessiyası Azərbaycanın və Naxçıvan MR-nin Xalq deputatı Heydər Əliyevi yekdilliklə sədr seçdi.

Naxçıvan MR Ali Məclisinin sessiyası xüsusi bəyanat qəbul etmişdi. H.Əliyevin çıxışlarında birmənalı şəkildə bəyan edildi ki, Azərbaycanın bütövlüyü və bölünməzliyi bizim üçün müqəddəs işdir.

H.Əliyev Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri kimi bir daha bildirmişdi: «Biz həmişə olduğu kimi, indi də deyirik ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsidir və belə də olacaqdır».

Müstəqillik və suverenlik barədə 18 oktyabr Konstitusiyaya aktının qəbul edilməsi münasibətilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri H.Əliyev təbrik teleqramı göndərdi. Orada deyilirdi: «Bütün Naxçıvan əhalisi «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiyaya aktının qəbul edilməsi münasibətilə «bütün Azərbaycan xalqını təbrik edir...Biz bu gün xoşbəxtik ki, nəhayət, Azərbaycan Respublikasının ali hakimiyyət orqanı tərəfindən milli azadlıq niyyətlərimizin həyata keçirilməsi üçün ilk addım atılır. Azərbaycan xalqı tam əmin ola bilər ki, naxçıvanlılar milli azadlıq hərəkəti uğrunda mübarizəni daha əzmlə davam etdirəcəklər».

Blokada illərində Naxçıvanın tək «həyat yolu» Sədərkəndən keçirdi. Naxçıvan Muxtar Respublikasının qala qapısı sayılır. Sədərkənd ərazisində Araz çayı üzərində salınan körpü Azərbaycanı Türkiyə ilə birləşdirir. Buna «Ümid körpüsü» də deyirlər. H.Əliyevin səyi nəticəsində 26 may 1992-ci ildə açılan bu tarixi körpü 90-cı illərin əvvəllərində Naxçıvan Muxtar Respublikasının məruz qaldığı nəqliyyat blokadasının aradan qaldırılmasında çox faydalı oldu. O vaxtdan fəaliyyətə başlayan Naxçıvan-İstanbul avtobus marşrutu Ümid körpüsündən keçir.

Heydər Əliyev demişdir: «Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan olunması tarixi zərurətdən meydana gəlmiş bir hadisədir. Bu, o illərdə, ondan əvvəlki bir neçə ildə SSRİ-də və bütün dünyada gedən ictimai-siyasi proseslərin məntiqi nəticəsidir. Bu müstəqillik taleyinin bizə bəxş etdiyi nemətdir».

Ulu öndər H.Əliyev öz dinamik fəaliyyəti ilə ölkədə dövlət çevrilişləri cəhdlərinin qarşısının alınması, siyasi sabitliyin yaranması, Azərbaycan beynəlxalq imicinin artırılması və davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi sahəsində məqsədyönlü iş gördü.

MUHACERET YILLARINDA (1923-1926) YUSUF VEZİR ÇEMENZEMİNLİ

Ramin SADIQOV

Azərbaycan Məllimlər İnstitutu, Şəki filialı

saki552003@yahoo.com

Şəki / AZƏRBAYCAN

Azərbaycan edebiyatı və içtimai fikir tarixinə, yaptığı faaliyetleri, eserleri ile bir yenilik getirmiş olan Yusuf Vezir Çemenzeminli, 20. yüzyılın başlarında yetişen ender şahsiyetlerden birisi olmuştur. Yusuf Vezir'in, gerek Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti devrinde gerekse Sovyet devrinde ifade ettiği esas fikir, etkisinde kaldığı "Azerbaycancılık" fikri idi. Yazdığı eserlerde ve yaptığı araştırmalarda bu fikir açıkça sezilmektedir. Ancak hem Sovyet devrinde, hem de ondan sonraki devirlerde onun yaptığı faaliyetler araştırmacılar tarafından belli bir çerçeveye sıkıştırılmıştır.

Yusuf Vezir, Sovyet devrinde bir -Sovyet yazarı- gibi takdim edilmiş ve onun hakkında yapılan çalışmalar hep bu yönde olmuştur. Genellikle Sovyet vatandaşlığına kabul edilmeden önce yaşadığı siyasi hayatı hakkında ya hiç söz edilmemiş, ya da çok kısa olarak değinilmiştir. Hatta bazı çalışmalarda onun siyasi hayatı ve muhaceret devri çarpıtılmıştır. Onun hatalı davrandığı, Ekim İhtilali'ni anlamadığı, Müsavat Hükümeti tarafından kandırıldığı, Sovyet döneminde geniş olarak yayılmış esas iddialardan idi. Bazı araştırmacılar, daha da ileri giderek onun İstanbul'a sefir olarak gönderilmesinin altında, Müsavat Hükümetinin onu Azerbaycan'dan uzak tutmak isteğinin olduğunu söylüyorlardı.

Aslında eğitimi hukuk olmasına rağmen edebiyat onun daha fazla ilgisini çekmiştir. Küçük yaşlarından itibaren ağabeyinin de etkisi ile şiirler yazmaya ve edebi eserler okumaya başlaması hayatının sonraki döneminde sevdiği bir alışkanlığa dönüşmüş, kaleme aldığı yapıtlarla kitleler üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Siyaset için sarfettiği çaba ve zamanı daha sonralar bir kayıp olarak gördüğünü açıklayan Çemenzeminli, 1919-1920-li yıllarda Azerbaycanın Cumhuriyetinin İstanbul'daki ilk sefiri görevini yürütmüştür. Daha sonra ise İstanbul'dan ayrılmak zorunda kalmış, Fransaya kardeşinin yanına yerleşmiştir.

Kuşkusuz Yusuf Vezir'in İstanbul'dan ayrılışı kadar Pariste geçirdiği dönem de hayli ilginç ve sıkıntılı olmuştur. Hasta olan kardeşi Mirinin yanına yerleştikten sonra Fransızca öğrenmek için dil kursuna yazılmıştır. Tabii geçimlerini sağlamak için de önce Klişi adlı bir kasabadaki otomobil fabrikasından çalışmaya başlamıştır.

Fakat genç Miri hastalanmış, bu durum Yusuf Veziri çok üzmüştür. Miri, 19 aylık hastalık döneminden sonra 25 yaşında vefat etmiştir. Parası yetmediği için Miri için mezar yerini 5 yıllığına kiralamak zorunda kalmıştır. Hatta 1930 senesinde bu durumu şöyle yazmıştır. "Belki de şimdi Miri'ni çıkartmış ve başka bir yere defin etmişler"

Hiç kuşkusuz Yusuf Veziri muhaceret döneminde en çok uğraştıran konulardan biri de daha önceleri mensubu olduğu Müsavat Partisinden ayrılmasıydı. Çemenzeminli, Müsavat rehberliği ve üyeleri ile yaşadığı tartışmaları, Baküde yayınlanmakta olan Komünist gazetesine gönderdiği sert eleştiri yazıları ile gündeme getiriyordu.

Bu makalede Yusuf Vezir, Müsavat önderlerini çok sert bir dille suçlamıştır. Onların, kendi şahsi çıkarlarını millet çıkarlarından üstün gördüklerini belirterek, hakikati herkesten gizlediklerini savunmuştur. Yusuf Vezir, Müsavatçıların, yaptıkları suçları bir başkasının üzerine atmakla, kendilerinin günahsız olduklarını ve hedef olarak da, kendisinin gösterildiğini vurgulamıştır. Kendisinin elçilikteki görevinden istifa etmek istediğini bu yüzden de 18 Şubat 1920'de Azerbaycan İçişleri Bakanı Fethali Han Hoyski'ye bir mektup göndererek kendisinin sefaretteki görevinden alınmasını rica ettiğini, yalnız Baku'nun bu isteğe cevap vermediğini kaydetmiştir. Bu arada sefarette maddi sıkıntıların had safhada olduğunu, bu sıkıntılara rağmen kendisinin 8 ay maaşsız olarak vazifesini icra ettiğine dikkat çekmiştir. Ancak daha sonra para bulununca Alimerdan Bey Topçubaşov tarafından kendisinin görevine son verilerek yerine Halil Hasmammedov'un getirildiğini ve ona, kendi maaşının üç katının ödendiğini söylemektedir. Yusuf Vezir, tüm bunları gördükten sonra artık siyasette ve görevinde bulunmanın yanlış olacağını, böylece siyasetten ve görevinden ayrılma kararını aldığını ve bunu bizzat Osmanlı Hükümetine bildirdiğini kaydetmiştir.

Ayrıca Türkiye'deki mühacirler hakkında ilginç iddialarda da bulunan Yusuf Vezire, İstanbul'da yayınlanan Yeni Kafkasya gazetesi aracılığı ile yanıt veriliyordu. Yusuf Vezir'in bu makalesine cevap gecikmedi. Yine *Yeni Kafkasya* dergisinde Yusuf Vezir'in makalesi değerlendirilmiş ve onun ileri sürdüğü ithamlara cevap verilmiştir. "Bir Mürtedin Küfürleri" başlıklı ve Halil Hasmammedov imzasını taşıyan makalede, Vezirov'un *Komünist* gazetesinde yayınlanmış makalesi ile olayları kendi istediği gibi yorumladığı ve onun iddialarının yanlış olduğu vurgulanmıştır. Yusuf'un Çeka tarafı olduğu vurgulanmış ve "düne kadar tükürdüğü elleri, bu gün öpüyor" diye itham edilmiştir. Makalede, Yusuf Vezir'in, 1921 yılında Bolşevikler'in Azerbaycan'da yaptıkları zulümlere ait bilgiler toplamakla meşgul olduğu, ancak bu vazifeden hiç bahsetmediği vurgulanmıştır. Bu makalede özellikle Yusuf Vezir'in ithamlarına yanıt verilmeğe çalışılmış, ancak onun ithamlarının hepsinin yalan olduğu belirtilmiştir. Yazar makalede, Vezir'in hıyanet ettiğine dikkati çekmiş ve "hayatta hıyanetin yeri olsa da hainlere yer olmaz" diye sözlerini bitirmiştir.

Yusuf Vezir, muhaceret yılları boyunca Sovyetler Birliğine, yani Azerbaycana dönmeyi düşünüyordu. Bunun için Paristeki Sovyet sefirliğine müracaat etmiş, 18 Ocak 1926-da Sovyet vatandaşlığına kabul edilmiştir.

Muhaceret hayatı sıkıntılı geçmiş olan Yusuf Vezir, Azerbaycana döndükten sonra özellikle 1937-li yılların baskılarından kurtulamamış ve hapsedilerek sürgüne gönderilmiştir. 3 Ocak 1943 yılında da sürgünde vefat etmiş, 1956 yılında ise Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi Yusuf Vezir'e verilen hapis kararının esassız olduğunu ve onun beraat ettiğini açıklamıştır.

**HUMANİTAR SAHƏDƏ AZƏRBAYCAN-BELARUS ƏMƏKDAŞLIĞI:
REAL VƏZİYYƏT VƏ PERSPEKTİVLƏR**

Rəqsanə CƏFƏROVA

Gəncə Dövlət Universiteti
dilruba.eliyeva.17@mail.ru
Gəncə / AZƏRBAYCAN

Əsas ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və Prezident İlham Əliyev tərəfindən novatorcasına davam etdirilən xarici siyasət kursunun fundamental əsasını dərindən elmi-nəzəri və zəngin təcrübə üzərində qurulmuş xarici siyasət konsepsiyası təşkil edir. Bu konsepsiyaya əsasən, ölkəmiz şoxvektorlu, balanslaşdırılmış və çevik xarici siyasət xəttini həyata keçirir. Həmin xəttin vacib istiqamətlərindən birini də MDB ölkələri ilə münasibətlər təşkil edir. Bu ölkələr sırasında Belarusla münasibətlər strateji tərəfdaşlıq xarakterinə malikdir. Başqa sözlə, təkcə siyasi və iqtisadi sahələrdə deyil, humanitar sferada da əlaqələr dinamik inkişaf tempinə malikdir. Xüsusilə də 2007-ci ilin may ayında ilk dəfə olaraq Belarusda Azərbaycan mədəniyyəti günlərinin keçirilməsi iki ölkə arasında mədəni əlaqələrin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Belarus ictimaiyyəti Azərbaycan mədəniyyətinin zənginliyi ilə əyani olaraq tanış olmaq imkanı qazanmışdır. 2008-ci ilin oktyabr ayında isə anoloji tədbir-Azərbaycanda Belarus mədəniyyəti günləri keçirilmişdir. Bu tədbir iki ölkə arasında diplomatik münasibətlərin qurulmasının 15 illiyi ilə əlaqədar təşkil edilmişdir. Qarşılıqlı olaraq hər iki ölkədə təşkil edilən bu tədbirlər humanitar sahədə əlaqələrin sonrakı inkişafı üçün münbit şərait yaratmışdır.

Bu reallıqlar kontekstində akademik Arif Mehdiyevin rəhbərlik etdiyi "Azərbaycan-Belarus" Dostluq və Əməkdaşlıq Cəmiyyəti xalqlarımız arasında dialoqun inkişafına əhəmiyyətli töhfə verir. Cəmiyyətin xətti ilə reallaşan əhəmiyyətli layihələrdən biri Bakı Slavyan Universitetində fəaliyyət göstərən "Belarus dili və mədəniyyəti mərkəzi"dir. Mərkəz 2010-cu ildə Belarus Respublikasının Prezidenti Aleksandr Lukaşenkonun Azərbaycana səfəri zamanı açılmışdır. 2011-ci ilin fevral ayından etibarən burada belarus dilinin tədrisinə başlanılmışdır. Eyni zamanda 2010-cu ilin dekabr ayından etibarən M.Tanka adına Belarus Pedaqoji Universitetində "Azərbaycan dili və mədəniyyəti mərkəzi" fəaliyyət göstərir. Mərkəzin əsas vəzifəsi Azərbaycan və Belarus arasında mədəni əlaqələri inkişaf etdirmək, tələbələrin hər iki ölkənin mədəniyyətinə, təhsilinə, maarifinə və elminə marağını artırmaq və həmçinin universitetdə azərbaycanşünaslıq istiqaməti üzrə tədris prosesin təkmilləşdirilməsinə kömək etməkdir.

Ümumiyyətlə, Belarusla təhsil sahəsində əməkdaşlıq əlaqələri 2006-cı ilin oktyabrında Minsk şəhərində Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə Belarus Respublikasının Təhsil Nazirliyi arasında imzalanmış "Təhsil əməkdaşlıq haqqında Saziş" çərçivəsində həyata keçirilir. 2009-cu ilin noyabrında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Belarus Respublikasına rəsmi səfəri çərçivəsində "Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə Belarus Respublikası Təhsil Nazirliyi arasında 2010-2011-ci illərdə təhsil sahəsində əməkdaşlıq üzrə Sazişin həyata keçirilməsi barədə" Protokol imzalanmışdır. Protokolda iki ölkə arasında tələbə, doktorant və stajçı mübadiləsi üzrə birbaşa əməkdaşlığın qurulması məsələləri öz əksini tapmışdır.

2012-ci ilin oktyabrın 8-10-da ölkələrimiz üçün mühüm hadisə-Belarusda Azərbaycan Mədəniyyəti Günlərinin keçirilmişdir. Tədbir çərçivəsində məşhur Azərbaycan bəstəkarı Qara Qarayevin "Yeddi gözəl" baleti Böyük Teatrın səhnəsində təqdim olunmuş, "Azərbaycan ənənə və müasirliyin qovuşmasında" adlı turizm və foto sərgisinin açılışı təşkil edilmişdir. Sərgidə Fərid Xayrulin, Leyla Axundzadə, Tahir Məmmədov, Mirnaib Həsənoğlu kimi məşhur fotoqrafların işləri nümayiş olunmuşdur. Fotoşəkillər qədim tarixi abidələri və bu ölkənin müasir quruculuğunu əks etdirir. Belarus tamaşaçıları oktyabrın 8-10 oktyabr tarixlərində "Pobeda" kinoteatrında Azərbaycan kinolarını izləmək imkanı əldə etmişlər.

Cavab tədbiri olaraq 2013-cü ildə Azərbaycanda Belarus Mədəniyyəti Günlərinin keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Hər iki mühüm mədəni tədbirin ölkələrimiz arasında formalaşmış strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin daha da inkişafına xidmət edəcəyini proqnozlaşdırmaq mümkündür.

Beləliklə, yuxarıda gətirdiyimiz faktlar və arqumentlər belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, humanitar sahədə əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi üçün geniş imkan və potensial vardır. Bu reallığı nəzərə alıb, həmin imkan və potensialdan daha səmərəli istifadə olunmasına xidmət edən bir sıra təklif və tövsiyələrimizi irəli sürməyi məqsəduyğun hesab edirik:

1. Böyük tamaşaçı auditoriyası olan kinomatoqrafiya sahəsində əməkdaşlıq istiqamətində hələ də müəyyən boşluqlar mövcuddur. Azərbaycan və Belarus xalqlarının məruz qaldıqları qətləmlər olan "Xocalı" və "Xatın" haqqında hər iki ölkənin kinomatoqrafçıların birgə söyləri nəticəsində müştərək filmlərin çəkilməsi və onların beynəlxalq kino festivallarına təqdim edilməsi təkcə mədəni deyil, həm də böyük siyasi əhəmiyyətli hadisə ola bilər.
2. Belarus Respublikasının Azərbaycandakı Fövqəladə və Səlahiyyətli səfirinin ölkəmizin ali məktəbləri və mədəniyyət ocaqlarına dəvət olunması, onunla təhsil, mədəniyyət və ümumən humanitar sahədə əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsinə xidmət edən müzakirələrin təşkil olunması olduqca vacibdir. Heç şübhəsiz, səfir öz missiyasına uyğun olaraq bu görüşlərdə müzakirə olunan məsələlər və səslənən ideyalar haqqında təmsil etdiyi ölkənin rəhbərliyinə tam məlumat verir. Deməli, səfirlə təmaslar kontekstində qaldırılan məsələlərin yüksək səviyyədə həlli üçün yeni imkanlar açılmış olur.
3. "Soyqırım məruz qalmış xalqlar: siyasi və hüquqi qiymətləndirmə beynəlxalq əməkdaşlıq" adlı beynəlxalq konfransın təşkil edilməsi və onun Təşkilat komitəsinə Xatın faciəsini yaşamış Belarus xalqını təmsil ekspertlərin də daxil edilməsi ideyasını təklif edirik. Belarusun təcavüzkar Ermənistanın da daxil olduğu Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının üzvü olduğu reallığını nəzərə alsaq, bu hadisənin çox böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edəcəyini in-

didən təsdiqləmək olar. Başqa sözlə, Xocalı və Xatın soyqırımlarının paralel olaraq müzakirə olunması və Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin fərqli rakursdan ifşası üçün unikal imkanlar yaranmış olacaqdır.

VIII-XIII ƏSR TİFLİS ŞƏHƏRİ VƏ ƏTRAFI İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNİN MÜHÜM MƏRKƏZLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Rəşad MUSTAFA

AMEA, A.A.Bakixanov adına Tarix İnstitutu

reshadmustafa@gmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

VIII əsrin 40-cı illərindən etibarən İslam coğrafiyasının ayrılmaz parçasına çevrilən Azərbaycan Albaniyasının Tiflis bölgəsi müsəlman mənbələrində Arranın ən böyük şəhərlərindən biri adlandırılır (3, 89; 9, 187), İslamın sərhəd şəhəri olaraq göstərilirdi (3, 61; 9, 187). Bu çərçivədə Tiflis şəhərinin bölgə mədəniyyətinin inkişafında böyük rolu olmuş, alimləri və abidələri ilə İslam mədəniyyətini zənginləşdirmişdir.

İbn Havqəl (X əsr) Tiflisdə İslamın hədis elminin geniş yayıldığını, Tiflislilərin qədim nəzəriyyələrə əsasən sünnilik tərəfdarlarının fikirlərini müdafiə etdiklərini qeyd edir (3, 110).

IX əsrdə Tiflis qazısı *Hüseyn ibni Muhammad Tiflisi* hədis bilicisi idi. O, babası *Bəyan ibn Həmrandan* hədis elmini öyrənmişdi. Bəyanın oğlu *Muhammad Tiflisi* də məşhur alimlərdən olub. Onun müəllimi *Abdullah ibn Həmmad da Tiflisi* nisbəsi daşıyıb (2, 318). *Əbul Qasim Mahmud ibn Yusif* (ö. 1155) Bağdadda Nizamiyyə mədrəsəsində təhsil almış, doğma şəhərinə qayıtdıqdan sonra Tiflisin qazılığına təyin edilmişdir (2, 313). Elxanilər dövründə *İbnus -Sabuni kimi tanınmış Cəmaləddin Muhammad ibn Haşim Tiflisi* və *Əlaəddin Əmər Tiflisinin* adlarını qazı olanların arasında qeyd etmək olar (2, 313).

VIII-IX əsrlərdə yaşamış təbəi-tabiiun *İbrahim ibn Zeyd Tiflisi* Abdullah ibn Əmər, Ənəs ibni Malik, Abdullah ibn Utbə ibni Məsud kimi səhabilərdən mərfuə hədislər rəvayət etmişdir (2, 315).

Əl-Birününin əsərlərindən “Təhqiqlə Mə Lil-hind”də tiflisli alimlərdən birinin adı çəkilir: *Əbu Səhl Abdilmən'am bin Ali ibni Nuh at-Tiflisi*. Verilən məlumatdan Birününin ona çox hörmət bəslədiyi və Əbu Səhlin Mötəzilə əqidəsinə dair kitabı olduğu bilinir (8, 14).

Tiflisli alimlər İslam coğrafiyasının müxtəlif ərazilərinə səpələnmişdilər. Onların arasında Tiflisdə doğulub Nişapura köçən *İsmayıl ibn Muhammad* (d. 983), oğlu *Muhammad ibn İsmayıl* (d. 1010-ö. 1090) (2, 313), Şafii məzhəbinə mənsub və əvvəlki alimlər kimi Nişapura köçən fəqih və muhəddis *Məsud ibn Abdurrahman* (d. 1019-ö. 1097), Məlikşahın vəziri Təciülmülkün dostu *Əbu Əhməd Hamid ibn Yusif* qeyd etmək olar (ö. 1091-dən sonra) (2, 314). Qəfqəzəndinin “Sübh əl-Əşə fi Sinaat əl-İnşā” əsərində Əbu Əhmədin Qüdsdə Beyhaqidən, Məkkədə Aqulidən dərslər aldığı yazılır (1, 267).

Əbul Qasim Abdullah ibn Abdulaziz Tiflisi (ö. 1229-Bağdad) fəqih və təsəvvüf əhli şeyx idi, İmam Şibliyə hədis dərsləri almışdı. Özü kimi azərbaycanlı Əbdülgədir Sührəvərdinin yaxın dostlarından idi (2, 317). *Şeyx Bədrəddin Muhammad ibn Səbi* (d.1252-ö.1325) hədis alimi olmaqla qari və müəzzin idi. O, Dəməşqdə Əməvi cəməsinin müəzzini, müəzzinlərin rəisi kimi məşhur idi (2, 319-320).

XIII-XIV əsr hədis və fiqh alimlərindən *Əminəddin İbrahim əl-Bəkri Tiflisi*, *Səfiyyəddin Cövhər ibn Abdullah* (2, 320-322), *Fəthəddin Tiflisi*, oğlu Təcəddin Mahmud ibn Muhammad (2, 317-318), *Nəcməddin İsmayıl ibn İbrahim ibn Əbu Bəkr* (2, 320), Hələbdə imam-cümə olmuş *Şeyx Əbu Abdullah Muhammad ibni Muhammad*, *Mubərək ibn Muhammad əl-Məvsusi Tiflisini* (2, 319) qeyd etmək olar.

XIV əsrdə Sivasda *Hüseyn Tiflisinin* soyundan gələn Tiflisli üləma ailəsi yaşamışdır (12). “Dmanisinin ərəb kitabələri” monoqrafiyasında S.Kaxiani Sivasda *Muhammad ibn Əbu Bəkr Tiflisinin* qəbirüstü abidəsinin olduğunu bildirir. O, bu epitafiyanın Dmanisi qəbirüstü abidələri ilə eynilik təşkil etdiyini yazır (10, 68).

Tiflisdə Şafii fiqhinə mənsub alimlərin çoxluğu nəzərə çarpırsa da istisnalar mövcuddur. İstisnalar arasında məşhur ədib və qrammatika elminin bilicisi IX əsrin sonu-X əsrin əvvəli yaşamış *Əbu Muhammad Həsən ibn Bunder at-Tiflisi* var. M. Lordkipanidzenin iddiasına əsasən Həsən şiə olmuşdur (4, 69).

Tiflisli alimlər arasında ən məşhuru *Kəmaləddin Əbul Fəzl Hübeyş ibn İbrahim ibn Muhammad əl-Mutəbbib Tiflisi* idi. O, XII əsrdə yaşamış həkim-təbib, filoloq, astronom və ilahiyyatçı idi. O, 1113-1116-cı illər arasında Tiflisdə dünyaya gəlmiş, sonralar Anadoluya köçmüşdür. 25 əsəri müəyyən edilmişdir. Bu irsdə 10 əsər farsca, qalanları ərəbcədir. İslam dünyasında Hippokrat andını “Əhdi Buqrat” adı ilə süryani dilindən fars dilinə tərcümə edən ilk şəxs odur. İlahiyyətə dair əsəri “Vücu ul-Quran” adlanır. “Kitab ul-Qəvafi” isə ədəbiyyat qaydalarına dairdir. “Bəyan un-Nücum”, “Mədxəl ilə İlmun Nucum”, Məlhəmatu-d Daniyal” adlı astronomiyaya aid əsərləri var (2, 322-325).

Tiflis müsəlmanları şəhərin gürcülər tərəfindən işğalından sonra gürcülərin mədəni inkişafına da təsir göstərmişlər. Belə ki, işğaldan sonra gürcü çarları və çarçıları uzun müddət sikkə zərbində ərəb əlifbasından istifadə etmişlər (5, 75). Onlar dövlət idarəçiliyində də uzun müddət müsəlmanlara möhtac qalmışlar. Belə ki, əl-Fariqi uzun müddət Demetrenin sarayında xidmət etmişdir (7, 31).

Dumanis qəbirüstü abidələri Tiflis əmirliyinin mənəvi irsi siyahısında qeyd olunmalı məqamlardandır. Tiflisdən fərqli olaraq burada müsəlman-türklərə məxsus kütləvi məzarlıqlar günümüzədək çatmışdır. Qəbirlərdə olan adlardan biri Məməxatun ismidir, ad türk əsilli addır və başqa xalqlarda rast gəlinmir (10, 68). Bu abidələrdəki ərəb dilində olan qrammatik və orfoqrafik səhvlər abidələri yazanların ərəb olmadığını isbatlayır (10, 68-69).

Tiflisli elmlər ilə yanaşı İslam incəsənətinə də töhfələrini vermişlər. Malazgird savaşından sonra Ərzincan mərkəzi qurulan Mengüçöklülər bəyliyi (1080-1228) dövründə inşa edilmiş Divriği Ulu Caminin minbərinin ustası Tiflisli Əhməd bin İbrahimdir. 1289-cu ildə Sinopda inşa edilən Arslanlı çeşməsinə Tiflisli İbrahim bin Osman ibni Həsən inşa etdirmişdir (12).

Səlcuqlulardan sonra İslam tarixinə XI-XII əsrlər intibah dövrü kimi girmişdi. Güman ki, bütün şəhərlərdə olduğu kimi Tiflisdə də Səlcuqlular çoxlu elm mərkəzi olan camilər, onlara bitişik kitabxana və mədrəsələr, elm külliyyələri, dərüşşəfalar inşa etmişdilər. Bunun ən gözəl nümunəsi kimi Alp-Arslanın Tiflisdə olarkən tikdirdiyi əzəmətli camini göstərmək olar (6, 55). Tiflis botanika bağında yerləşən Tamar körpüsü klassik İslam şərq üslubunda tikilib. Tiflis qala divarlarının hündürlüyü Dərbənd şəhərinin divarları kimi 18-20 metrə çatmış. Belə hündür divarların mövcudluğu Yaxın Şərqdə istisna təşkil etmirdi (11, 187). M.Lordkipanidzenin iddiasına görə Tiflisdə Botanika bağına gedən yolun üzərində yerləşən əmirlərə məxsus saray olmuşdur (4, 50). Təəssüf ki, İslam memarlıq nümunələrinin çoxu günümüzə gəlib çatmamışdır. Tiflis və ətrafında türk mədəniyyətinə aid ən çox nəzərə çarpan tapıntılar qoç heykəllərdir. Tarixçi K.H.Məmmədov bu abidələri türklərlə əlaqələndirir (13). Müxtəlif tikililər üçün qazıntılar zamanı və ya təsadüfən ortaya çıxan bu heykəllər tarixi və arxeoloji dəyərini tapmır, inventarlaşdırılmır, mühafizəyə alınmır. Bütün bu etinasızlıqların fonunda Tiflisin gerçək tarixini araşdırmaq çətinləşir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Ruhəngiz MƏMMƏDYAROVA

AMEA

r.mammedyarova@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsində aparıcı rolunu dövlət oynayır çünki məhz o özündə həm fərd, həm cəmiyyət maraqlarını ehtiva edir. Azərbaycan Respublikasında hal-hazırda demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesi gedir. Elə bu özü də informasiya təhlükəsizliyinin təminində mühüm addım hesab edilməlidir. Çünki məhz belə bir dövlətdə informasiya təhdidlərinin qarşısının alınması daha effektiv olur və belə bir cəmiyyət informasiya təhlükələrindən daha yaxşı qoruna bilər. Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasında H. Əliyevin rolu müstəsnaqdır. O, ölkəni separatizmdən, siyasi xaosdan, iqtisadi böhrandan qurtarmışdır. Onun rəhbərliyi altında 1995-ci il noyabrın 12-də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının ümumxalq səsverməsi ilə qəbul olunması demokratik, hüquq dövlət quruculuğunda ilk addımdır. Bununla ölkədə siyasi, iqtisadi informasiya məkanında təhlükəsizlik mühitinin bərqərar olunması üçün əsaslı zəmin yaradıldı. Hüquqi dövlətin eləcə də informasiya təhlükəsizliyinin əsas atributlarından biri hakimiyyətin legitimliyi çıxış edir. Legitim olmayan hakimiyyət cəmiyyətdə narazılığa gətirib çıxarır. Hakimiyyət cəmiyyət qarşı durmasına eləcə də informasiya sahəsində manipulyasiyalara, cəmiyyətin parçalanmasına səbəb olur. Məhz H.Əliyev hakimiyyətə gələndə qədər Azərbaycan xalqı bu kimi problemlərlə üzləşməli olmuşdur. Onun hakimiyyətə gəlişi bu problemləri aradan qaldırmışdır. Çünki H.Əliyevin hakimiyyətə gəlişi xalqın istəyi və iradəsi ilə olmuşdur. 1991-ci il oktyabrın 16-da "Səs" qəzetində "1991-lərin, müraciəti" ilə başlayan qurtuluş hərəkatı bu legitimliyin bariz nümunəsidir. 1998 –ci il oktyabr 11 -2003 - cü il oktyabr 15-i, 2008 - ci il oktyabrın 3-də ölkədə həyata keçirilən prezident seçkiləri informasiya təhlükəsizliyinin təminatıdır. Müstəqilliyə çıxdıqda yeni yaranmış Azərbaycan dövləti bir sıra problemlərlə üzləşdi ki, bu 70 il rus imperiyası çərçivəsində yaşamış Azərbaycan üçün təbii hal idi. Öz şəxsi hakimiyyətini bərpa etmək üçün Rusiyanın imperiypərəst dairələrinin siyasətinə xidmət edən qüvvələrlə iqtidarı və müxalifəti təmsil edən, hələ normal mübarizəyə alıbmamış, buna hazır olmayan qüvvələr arasında qarşıdurmanın güclənməsi bu prosese öz təsirini göstərirdi. Bütün bunlarla yanaşı qanunsuz silahlı dəstələrin fəaliyyətinin genişlənməsi nəticəsində yerlərdə sabitlik pozulmuş, hakimiyyət uğrunda qeyri konstitusion mübarizə başlamış, respublikada qeyri-sabitlik yaranmışdı.

"1993-cü ildə Azərbaycan böyük fəlakət qarşısında idi. Vətəndaş müharibəsi başlandı və Azərbaycan parçalanma təhlükəsi ilə qarşılaşdı. Ondan sonrakı dövr Azərbaycanın bu ağır çətin problemlərini həll edilməsi dövrü olubdur.

1993-cü ildə vətəndaş müharibəsinin qarşısını almaq, Azərbaycanın parçalanma təhlükəsindən çox ağır və çətin vəzifə idi və Azərbaycanı bu böhran vəziyyətdən çıxardıq. 1994-cü ilin oktyabrında, 1995-ci ilin martında dövlət çevrilişinə cəhdlər Azərbaycanı yenidən böyük təhlükə altına aldı. Bu dövlət çevrilişi cəhdlərinin hamısının qarşısı alındı." [1, 503]

Qeyd etmək lazımdır ki, 1994-cü il oktyabrın 4-dən 5-nə keçən gecə S.Hüseynovun qiyamına qarşı H.Əliyev Azərbaycan dövlət müstəqil dövlətçiliyini müdafiə etmək üçün televiziya və radio vasitəsilə xalqa müraciət etmişdir. Onun çağırışı ilə qısa bir vaxtda on millərlə adam prezident sarayının qarşısına toplaşmışdır. Prezidentin həyata keçirdiyi tədbirlər qiyamçıların qarısını aldı və Azərbaycan dövlətçiliyini təhlükədən xilas etdi. H.Əliyev TMR-nin ləğvində kütləvi informasiya geniş istifadə etmişdir.

İnformasiya təhlükəsizliyinin təmini istiqamətində H.Əliyev tərəfindən atılan addımlardan biri 1998-ci il avqustun 6-da "Azərbaycan Respublikasında söz fikri və mətbuat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" prezident fərmanı ilə sərbəst informasiya fəaliyyətinə qoyulmuş məhdudiyyətlər aradan qaldırıldı. Mətbuatda və digər kütləvi informasiya vasitələrində dövlət sirlərini qoruyan senzura ləğv edildi. Prezident H.Əliyev qeyd edirdi ki, "fikri

azadlığı, söz azadlığı bizim həyatımızın əsasını təşkil etməlidir. Kim nə cür düşünür o cürdə düşünsün. Heç kəsi məcbur etmək olmaz. Sadəcə biz çalışmalıyıq ki, öz fikirlərimizin daha doğru, düzgün olduğunu sübut edək və insanları bu fikirlərə öz şüurlu inandırmaq.” [2,342]

2001-ci ildə mətbuat və informasiya nazirliyi ləğv edildi. 2002-ci ildə oktyabrın 5-də Azərbaycan Respublikasının fərmanı ilə Televiziya və radio şurası yaradıldı. Demokratiyanın, plüralizmin inkişaf etdirilməsi sahəsində “Söz azadlığı komitəsi”, “Azərbaycan demokratik fondu”, “RUH” jurnalistləri müdafiə fondu başqa ictimai təşkilatlar da bu istiqamətdə müəyyən işlər aparırdılar. Azərbaycanın informasiya təhlükəsizliyinin təminində əsaslı addımlardan biri “Milli təhlükəsizlik haqqında qanun” (03.08.2004) və “Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasının qəbul edilməsi hesab edilməlidir. Bundan əlavə 1996-cı il 15 iyun “Müəllifin hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu”, “İnformasiya, İnformasiyalasdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan respublikasının qanunu və s göstərmək olar. Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan dövləti informasiya sferasında aşağıdakı məqsədlərə nail olmaqdadır:

- Azərbaycan informasiya sturukturunun harmonik inkişafına nail olur;
- Azərbaycan Respublikasının siyasi, iqtisadi və sosial sabilliyini və konstitusion quruluşunun qorunması naminə vətəndaşların informasiya əldə etmək hüququ və azadlıqlarını reallaşdırmaqdadır ;

Hal hazırda Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinin qurulması istiqamətində əsaslı addımlar atılır Azərbaycan respublikasının prezidenti Cənab İ.Əliyev öz siyasətində İKT sektoruna xüsusi önəm verir və onu neft strategiyasından sonra prioritet sahə elan etmişdir. Dünya İqtisadi forumunun “Qlobal informasiya texnologiyaları 2010-2011” adlı hesabatında bildirilir ki, “Azərbaycan İKT-nin inkişafına görə 138 ölkə arasında 70-ci yerdə qərarlaşıb. Müqayisə üçün bildirək ki, həmin hesabatda region ölkələrində Türkiyə 71 Rusiya 77, Ukraniya – 90 Gürcüstan -98, İran- 101, Ermənistan -109, Tacikistan-112, Gürcüstan -116 cı yerlədə qərarlaşıb.” Bütün bunlar göstərir ki, İKT-nin cəmiyyətdə rolu getdikcə artmaqdadır. Bu isə informasiya cəmiyyətinin yaranması üçün baza yaradır. Çünki istər təhsil, istər səhiyyə, istərsə də siyasət və s. bu təsirdən kənarda qala bilməz. İnternetin inkişafı xüsusi virtual mədəniyyətin meydana çıxmasına şərait yaradır. İKT-nin iqtisadi münasibətlərdə geniş istifadəsi nəticəsində şəbəkə iqtisadiyyatı formalaşır, “Elektron pullar” “Elektron ticarət” meydana çıxır. Yeni şəraitdə hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsi üçün informasiya hüququ formalaşır. İnformasiya cəmiyyəti keçid üçün əlverişli şəraitin yaradılmasında dövlət aparıcı rol oynayır və bu keçid prosesində dövlətin özü də “Elektron dövlətə çevrilir.

İnformasiya cəmiyyətinə keçid dövrü ərəfəsində İ.Əliyev informasiya cəmiyyətinin formalaşmasının qanunvericilik bazasının yaradılması istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. Ölkəmizdə informasiya cəmiyyətinin qurulması siyasəti Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə milli Strategiyada (2003 -2012 ci il)müəyyənləşmişdir. Milli strategiyanın əsas məqsədi informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə ölkənin demokratik inkişafına kömək etmək və informasiya cəmiyyətinə keçidi təmin etməkdir. Strategiya 2003-2012-ci illər üçün nəzərdə tutulub. Bu müddət ərzində ölkədə vahid elektron informasiya məkanının yaradılması, dövlət idarəetməsində şəffaflığın təmin olunması, bütün vətəndaşlar üçün informasiya əldə etmək imkanları yaradılması və milli maraqlar nəzərə almaqla ümumdünya elektron məkanına inteqrasiya olunması gözlənilir

Azərbaycanda İnformasiya cəmiyyətinin qurulması və inkişaf etdirilməsi sahəsində “ Elektron imza” və “Elektron sənəd haqqında”, “Elektron ticarət”, “Telekommunikasiya haqqında”, və. s. bu kimi qanun və proqramların qəbulu informasiya cəmiyyətinin qurulmasında həlledici addımlardır. Hal hazırda “Elektron Azərbaycan “dövlət proqramının icrası və Azərbaycan Avropa Şurasının Kiber cinayətkarlığa qarşı Konvensiyasına qoşulması ilə əlaqədar Azərbaycanda elektron təhlükəsizlik üzrə milli mərkəz Azərbaycan C.E.R.T. yaradılması nəzərdə tutulur. Bu mərkəz RİT-nin nəzdində fəaliyyət göstərən və informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələlər üzrə aidiyyətli dövlət qurumları ilə əməkdaşlıq edəcəkdir. Mərkəz kompüter təhlükələrinin qarşısının alınması üçün təcili tədbir kimi milli internet məkanına və mövcud informasiya sistemlərinə gözlənilməyən, təsadüfi və qərəzli müdaxilələr barədə məlumatlar toplayacaq, yarana biləcək fəsadların aradan qaldırılması üçün tövsiyələr hazırlayacaq, yardım göstərilməsi üçün öz xidmətlərini təklif edəcək, əhalini dövlətin və digər qurumların məlumatlandırılmasının təmin edilməsini həyata keçirəcək. Hal-hazırda Azərbaycan öz peykinin Orbitə buraxıb. Bu isə təhsil səhiyyə biznes də daxil olmaqla ölkənin iqtisadi və sosial həyatının müxtəlif sahələrində yeni xidmətlərin tətbiqi üçün imkanlar açacaq. Beynəlxalq telekommunikasiya ittifaqının bir sözlə, baş katibi Hamadun Turənin sözlərinə görə, “Azərbaycanın şəxsi peykinə malik olması “Sahibkarlıq hissinin yaranmasına və investisiya axınına yardım edəcək ki, bu da iqtisadi artımın yüksəlməsinə gətirəcək” [3].

Bu isə onu göstərir ki, rabitə peykinin orbitə buraxılması informasiya cəmiyyətinin qurulmasında, informasiya təhlükəsizliyinin təminində mühüm addımlardan biri olacaqdır. İ.Əliyev öz çıxışında bildirir: “İnformasiya texnologiyalarının yaradılmasına və eyni zamanda informasiya texnologiyalarının infrastrukturunun qurulmasına böyük əhəmiyyət verilir. Bizim ölkədə həm elmi potensial, həm də texnoloji nailiyyətlər imkan verir ki, Azərbaycan bu yöndə regionda aparıcı ölkə olsun” [4].

BEYNELMİLEL MÜNASEBETLERDE İLETİŞİMİN ROLÜ

Sahin KESKİN

Atatürk Universiteti

sahinkeskin51@gmail.com

TÜRKİYƏ

İnsanlar bilgi, fikir və duyularını aktarmak üzere iletişimi kullanmak mecburiyetindedir. Bunu sözlü yahut sözsüz bir şekilde gerçekleştirmektedir. İnsanların ulusları oluşturduğu dünya âleminde kıtalar arası ilişkiler de gündeme

gelmiştir. Artık kendi kabilesi ile iletişimi kuran birey bir başka kabileye ait bireyle yakın ilişkilere girmiştir. Uluslararası ilişkilerin ticaret, kültür, eğitim gibi birçok kavram ile sürdürüldüğünü biliyoruz. Bu çalışmada uluslararası ilişkilerde iletişimin rolünü belirtmek ve bu konuda düşüncelerimizi paylaşma gereği duyduk. İletişimi birey karşısındakine kendini ifade ederken kullanmaktadır. İletişim, gönderici(sender) ve alıcının(receiver)bulunduğu ortamda var oluşunu sağlamaktadır/devam ettirmektedir. Davranışın tanımında olduğu gibi; uyarıcı ve tepki mekanizmaları şeklinde bir ilişki mevcuttur. İletişimin sağlandığı ortamda pozitif bir akış gündemdedir. İkili ilişkilerde anlaşmak iletişim ile sağlanır. Etkili iletişim olanaklarını kullanan birey çevresi ile sıkıntıları en aza indirmektedir. Keza tek yönlü bir iletişim her şeyi ile yeterli değildir. Bireylerin bir araya gelerek toplumu oluşturması sistemi karmaşık(complex) bir yapıya sürüklemiştir. Bu karmaşıklığın içinde toplumlar ya karşı karşıya gelmiştir, ya da barış içerisinde yaşamaya devam etmişlerdir. Türk toplumu iletişimi çeşitli öğeleri ile beslemektedir. Osmanlı'dan miras kalmış tarihsel derinlik Türk toplumunu derinden etkilemiştir. Bu başka uluslarla olan ilişkilerine yansıdığı aşikârdır. Nitekim iletişim, geçmişte olduğu gibi günümüzde küresel iletişim sayesinde birçok ülkeye, kıtaya tekrardan ayak basmaktadır. "Sıfır Sorun" doktrini benimsemiş Türk Dış Politikası, konjonktürel ya'anan geli'meler(Arap Baharı ve özellikle Suriye ile yaşanan gerilimler, Mavi Marmara olayı neticesiyle İsrail ile ilişkilerin sekteye uğraması gibi)nedeniyle, doktrini bir süre rafa kaldırmıştır. Yine de Türk Dış Politika karar alıcıları bu doktrinin işlerliğine inanmaktadır.

İletişimin eksikliği yahut kopukluğu şeklinde bir olgu bulunmaktadır. Bu olgu ulusları kimi zaman çatışmalara; kimi zaman ise en çetin savaşlara götürmüştür. Nitekim iletişimin yokluğu uluslarda birliğin gerekliliği düşüncesini yaratmıştır. Bu birliklerde iletişimi etkili bir biçimde kullanarak savaşın gelmeden önlenebileceğine değinmişlerdir. Günümüzde Suriye Krizi'nde BM platformunda uluslar kararlarını ileterek durum üzerine çalışmaktadırlar. ABD ve kanadının Suriye müdahalesinin gerekliliği şeklinde açıklamalarına karşın; Rusya ve ekibinin böyle bir müdahalenin kaosa götürebileceğini belirterek veto etmektedirler. Esasında BM iletişimi kullanarak sorunu hafifletmeye çalışmaktadırlar.

Türkiye'nin de iletişime önem verdiğini belirtmekte fayda var. Türkiye Cumhuriyeti, tarafları kimi zaman bir platformda buluşturarak mevcut krizi hafifletmek istemiştir. Bu durumu İran'ın nükleer girişiminde görmekteyiz. Brezilya ve Türkiye'nin eş-başkanlığında bu kronik soruna çözüm aranmıştır.

Sonuç olarak uluslararası ilişkilerde iletişim rasyonalitesini kavramak gerekiyor. Barış içinde yaşam için; göndericiler, alıcılar, kaynaklar ve ortamın etkin bir şekilde hareket etmesi önemlidir. Ya da; göndericinin etkili bir iletişime sahip olduğu; alıcının mevcut kodları iyi bir şekilde bildiği; kaynakların etkin bir şekilde kullanıldığı; ortamın gürültüden uzak, her kafadan bir ses değil de; önder bir platform ya da kişinin çevresinde merkezi bir iletişim kurmak ile özetleyebiliriz. İletişimin bireyden topluma etkin bir şekilde eğitim vasıtasıyla öğretilmesi gerekmektedir. Bireyin rolü ve statüsü gereği iletişimi etkili bir biçimde kullanması toplumuna yarar sağlayacaktır. Bugün dünya, İslam Toplumu birkaç mesele yüzünden terörizm ile bağdaştırmaya çalışmaktadır. Karşılıklı yaşanan iletişim kopukluğu Haçlı Seferlerinde olduğu gibi devam etmektedir. Uluslararası ilişkilerde iletişimin yaygın bir şekilde kullanılması yaşanan birçok gerilimi en aza indirmede aktif rol oynayacaktır. Suriye Devlet Başkanı Beşar Esed'in ve muhaliflerin iletişimi kopmuş durumdadır. Bu kopukluk iç savaşa kadar götürecek birçok sonucu içinde barındırmaktadır. Dünya genelinde toplumlar arasında yaşanan kopukluğa küreselleşmenin iyi yüzü ile dur denilebilir. İlişkilerde iletişimin rolü, mühim bir mesele olduğu aşikâr ve ilişkilerin normalleşmesi ve devamı için gerekliliği tartışılmaz bir faktördür. Sonuç olarak atalarımızın "Tatlı dil, yılanı deliğinden çıkarır" sözü ile başladığımız medeniyet dünyasında; Romalı ünlü yazar Cicero'nun dediği gibi iletişime önem veririz/vermeliyiz: "İnsan aynı huyu taşıyan insanlarla iletişim kurarsa, bu iletişim sayesinde hem cömert hem de cömert insanlara daha yakın olur".

ERMENİ DİASPORASI ASIL NEYE HİZMET EDİYOR?

Samir QULİYEV

Qafqaz Universiteti

squliyev@qu.edu.az

Bakı / AZƏRBAYCAN

Dünyanın çeşitli ülkelerinde farklı milletlerin diasporaları mevcuttur. Küreselleşen dünyamızın da bir gerekliliği olarak birçok milletin diasporaları kendi kültürlerini yaşatma adına bir bakıma ana vatanlarının elçisi vazifesini görerek ikamet ettikleri ülkelerde de zenginlik oluşturmaktadırlar. Ancak Ermeni diasporası bunlardan farklılık arz ederek kendini "hayali davasına" adanmış bir niteliğe sahiptir. 1980'lerden itibaren kullanılmaya başlanılan "Ermeni diasporası" kavramı sanki uzun müddet dondurulmuş bir olgunun tezahürü olarak ortaya çıkmış, 1991'de kurulan Ermenistan devletinin de dini, ideolojik ve milli yapısını oluşturmuştur.

Kendinlerinden olmayan tüm milletleri ve dinleri öteki olarak algılayan bir millettir Ermeni milleti. Dört ilahi kitaba mensub olmadıklarını iddia eden Ermeniler, kendilerinin Nuh Peygamberin oğlu olan Yasef'e bağlı bir millet olduğunu savunarak kendilerine ait Grigoryan adı ile bilinen bir dini mezhep ortaya çıkararak, Ermenilerin kutsal bir millet olduklarını ve Allah nezdinde farklı görüldüklerini lanse etmeye çalışmışlardır. Ayrıca Ermenilere zarar vermek isteyen her hangi bir millet veya topluluk olursa, onarın lanetleneyeceği safsatasını kendilerine ninnilerle inandırmışlardır.

Ermeni diasporası da bu formatdaki bir dini ve milli unsurlara dayanmakta, ninnilerinde bile yer alan düşman millet profilini Türklerle doldurmuşlardır. Özellikle 1915'den itibaren Ruslar'ın emperyalist politikalarının bir maşası olan Er-

meniler hep 'Büyük Ermenistan' hayaliyle yaşamışlardır. Milli bilinçlerini kaybetmemek için de 'Türk düşmanlığı' önemli bir unsur olsa da, Rusların asimilasyon ve baskı politikaları zamanla Ermenileri Avrupa ve ABD'ye göç ettirmiş ve bununla da Ermeni diasporası olgusu ortaya çıkmıştır.

Genelde devletler diasporalarını etnik bir zenginlik gibi görerek, bundan özellikle dış politikalarında fayda sağlamaya çalışırlar. Günümüzde Ermeniler beş kıtaya dağılarak yaklaşık 7 milyon nüfuslarıyla ikamet ettikleri ülkelerde nüfuzlu olmak için her türlü yola başvurmaktadırlar. Ermeni diasporasının dünya genelinde en kalabalık olduğu ülke iki milyona yakın nüfusuyla Rusya olsa da, en etkili olduğu ülke yaklaşık bir milyon beş yüz bin nüfusuyla ABD'dedir. Bu diasporaları sırasıyla Fransa, İngiltere ve diğer ülkeler izlemektedir.

Ermeni diasporasının etkin olduğu merkezlerde ilk amacı Ermenistan devletinin varlığın korunması ve Ermenistan'ın iç yönetiminde birbaşa söz sahibi olabilmek ve politikaları yönlendirebilmektir. Bu bakımdan Ermeni diasporası sanki kendini tüm Ermeniler nezdinde kutsal, dokunulmaz bir konuma koymuştur. Bu konumunu koruya bilmek için de her türlü eyleme hazırdırlar. Halihazırda Ermeni diasporası bu "manevi" konumunu şirketleştirerek daha da zenginleştirmiş ve büyük bir lobiye dönüşmüştür.

Ermeni diasporasının tüm alanlardaki eylemlerinin esas amacı özellikle uluslararası alanda etkin olan ülkelere başlayarak soykırım iddiasının ülkelerin yerel ve ulusal parlamentolarında kabul ettirmek ve sonraki aşamada da Türkiye'den tazminat talebinde bulunmaktır. Son günlerde özellikle tazminatla ilgili Ermenilerce beyanlar verilmektedir. Tabii ki, bu kararlar Türkiye açısından bir bağlayıcılık ifade etmese de, uluslararası alandaki imaj bakımından önemlidir. Ermeni diasporası, söz konusu ülkelere oy silahını kullanarak siyasi nüfuz sahibi olmuşlar, bunu soykırım iddialarını o ülkelere kabul ettirmek ve bu ülkelerin Ermenistan'a yardımda bulunması adına kullanmışlardır. Özellikle de Ermenistan'ın bulunduğu bölgede Türkiye'nin dahil olduğu tüm projelere karşı gelerek, anti propaganda yapmışlardır.

Bir Türk devleti olarak Azerbaycan'dan istediklerini elde ettiklerinden diasporanın aslında ikinci hedefi Türkiye'yle ilgili hayali soykırım iddianameleridir. Azerbaycan'la ilgili faaliyetleri Karabağ'daki savaşla ve mevcut durumla ilgili uluslararası arenada dezenformasyon oluşturmaktan ve karşı propagandadan ibarettir.

Ermeni diasporasının aslında Ermenistan halkı adına çalışmadığı, kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiğini görüyoruz. Ermenistan devletinin dış politika hedeflerinin başında da dünyanın çeşitli ülkelerindeki Ermeni diasporası ile yakın ilişkiler kurarak bu toplulukların ekonomik kalkınmaya bir fayda sağlamalarını temin etmek gelmektedir. Başka ülkelere farklı olarak Ermenistan-Ermeni diasporası ilişkileri çok sistematik olarak gelişme göstermiştir. Aslında spesifik hedef: Ermeni diasporası elinde bulunan maddi zenginlikleri Ermenistan için harcamaktan kaçınmayacak, Ermenistan da devlet olarak diasporayla bağlarını pekiştirmek için mevcut "davalarını" yeni politik hedefler belirleyerek daha ileri götüreceklerdir.

Ermeni diasporasının birçok bakımdan başka diasporalardan farkları vardır. Genel olarak diasporalar devlet desteğiyle hareket edip örgütlenirken, Ermeni diasporası Ermenistan devletini yöneterek örgütlenmektedir. Günümüzde Ermeni diasporası her alanda etkin olmasıyla birlikte özellikle Ermenistan dış politikası oluşturulurken bir bakıma Ermenistan'ın üstü konumundadır. Ermenistan politika uygulayıcıları uluslararası alanda adım atmak için konum itibarıyla bir üst-devlet hüviyeti sergileyen Ermeni diasporasından izin almak mecburiyetindedirler.

Özellikle Türkiye'yle ilgili bir politika sergilendiğinde veya Karabağ sorunuyla ilgili bir gelişme olduğunda bu gerçek daha belirgin ortaya çıkmaktadır. Örneğin, Ermenistan dışişleri bakanı Edvard Nalbandyan'ın BBC Türkçe servisine vermiş olduğu röportaj, diasporanın Ermenistan için hangi konumda olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Söz konusu röportajda Ermeni diasporasının tutumunu değerlendiren Nalbandyan, "Diaspora Ermenistan nüfusunun üçte ikisine eşit. Nasıl Ermenistan kamuoyunun ya da Türk kamuoyunun görüşünü yok sayamıyorsa, diasporanın görüşünü de yok sayamayız. Türkiye ile barışmamızdan herkesin mutlu olduğunu söyleyemem. Ama iki ülke liderlerinin sorumluluğu üstleneceğini ve halklarımızın ve bölgemizin çıkarları için sıra dışı kararlar alacağımızı düşünüyorum" diye konuşmuş ve ardından özellikle Fransa'daki diasporadan eleştiri almış hatta istifası istenmiştir.

Son dönemde, Ermeni diasporasının farklı bir yapılanmaya gittiği yönünde haberler yapılmaktadır. Özellikle Türkiye'nin PKK ile mücadelesinde somut netice elde edilmesi ve PKK'nın tasfiyesi durumunda bölgede PKK'dan daha güçlü yeni bir örgüt ortaya çıkacağı iddia edilmektedir. "Ermeni-Kürt-Süryani Özgürlük Savaşçıları" adıyla ortaya çıkan örgüt kendisini terör örgütü olarak nitelendirmese de, Amerika'da konuşlanarak üye sayısını artırmaya çalışmakta ve üyelerine silahlı-psikolojik eğitim vermektedirler. Bu silahlı örgütlenmenin esas amacı Ortadoğu'da ve Kafkasya'daki son gelişmelere paralel olarak meydana gelecek karışıklıktan faydalanarak Karabağ-Anadolu ekseninde düşledikleri "Büyük Ermenistan'ı" gerçekleştirme hayalidir. Ermeni diasporasının olası silahlı örgüt olarak ortaya çıkma durumuna bölge ülkeleri hazırlıklı olmalıdırlar. Bu eylemlerin bir gün kendilerine de zarar vereceğini öngörerek Ermenilere destek verip kullanan üçüncü ülkeler de bu tutumlarında vazgeçmelidirler.

Son günlerdeki ABD'de ve Fransa'daki gelişmeleri izlediğimizde Ermeni toplumunun daha da saldırganlaştığını görmekteyiz. Osmanlı döneminde itibaren hep üçüncü ülkelerin oyununa gelerek aynı bölgeni paylaştıkları milletlere düşmanlık yaparak, hiyanet eden Ermeni toplumu ne yazık ki günümüzde de bu tutumunu sergilemektedir. Bu tutumdan Ermenistan halkı dahil hiçbir millet fayda sağlamamaktadır.

Bunlardan şu anlaşılmaktadır ki, Ermeni diasporası ikna edilmeden özellikle Türkiye'yle ve Azerbaycan'la ilişkiler normalleşemez. Ermenistan'ın iç yapısında değişiklik olmadan, dış politika stratejisinde Ermeni diasporasının da bir uzantısı olan 'irredantist' politikalardan vazgeçmediği müddetçe bölgesel sorunlar çözülemeyecektir. Ermeni diasporasının

ayrımcı politikalarından arındırılmamış bir Ermenistan devleti hiç bir zaman özgül politikalar yürütemeyecektir. Bu durumdan da en büyük zararı, hiç şüphe ki bölgəsel işbirliyindən və çeşitli bölgəsel projelərdən kendini mahrum bırakan Ermenistan devleti və Ermenilər görəcəkdir.

Bölgəsel işbirliyi, kalkınma, halkların refahı və evrensel barış adına Ermenistan və üçüncü ölkələr Erməni diasporasının dayatmalarına-çıkarlarına boyun eğmədən 'birlikdə bir arada yaşama ilkesinə' uyğun olaraq politikalar üretmələri insanlıq adına hizmet olacaqdır.

RUMİNYA VƏ AZƏRBAYCAN: BEYNƏLXALQ ENERJİ LAYİHƏLƏRİNDƏ ƏMƏKDAŞLIQ

Samirə İMANOVA

Bakı Dövlət Universiteti

Imanovas@bk.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Azərbaycanla Rumıniya arasında iqtisadi münasibətlərdə enerji sahəsində əməkdaşlıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın Rumıniya ilə enerji layihələrində əməkdaşlıq istiqamətlərindən biri neft sahəsidir. Bu sahədə Rumıniya ilə Azərbaycan arasında bir sıra layihələr gözdən keçirilsə də müxtəlif səbəblər ucbatından bu baş tutmayıb.

Azərbaycanla Rumıniyanın əməkdaşlıq etdiyi layihələrdən biri Pan-Avropa layihəsidir. Bu kəmərlər Rumıniyanın Konstansa limanı ilə Serbiya, Xorvatiya və Sloveniyadan keçməklə İtaliyanın Triest limanını birləşdirir. 1400 km uzunluğunda olan kəmərin 2-3,5 mlrd. dollara başa gələcəyi gözlənilir. Bu marşrutun üstünlükləri hansılardır? Əvvəla bu, Qara dənizdəki boğazlardan yan keçən bir marşrutdur. İkincisi, o, sabitlik və istiqrar olan ölkələrin ərazisindən keçir. Bu ölkələrin heç birində regional, etnik və s. münaqişə yoxdur. Üçüncüsü, bu layihə hələ sovetlərin vaxtında Moskvanın Avropaya çəkdiyi "Drüjba" kəmərinə alternativdir. Bundan əlavə kəmərin marşrutu yalnız düzənlik ərazilərdən keçir. Deməli, nəqliyin qiyməti xeyli aşağı olacaq. Bu kəmərlər Rumıniyaya ildə 40 milyon dollar yalnız tranzit gəliri verəcək.

Azərbaycanla Rumıniya və Avropanın digər dövlətlərinin də iştirak etdiyi layihələrdən biri Nabukko layihəsidir. 2009-cu il yanvarın 26-27-də Macarıstanın paytaxtı Budapeştdə Nabukko layihəsinə dair enerji sammiti keçirildi. Xəzər hövzəsi və Mərkəzi Asiyadan, gələcəkdə isə Yaxın Şərqdən təbii qazın Avropaya nəqlini nəzərdə tutan Nabukko layihəsi ilə bağlı yaradılmış transmilli konsorsiuma Avstriyanın OMV, Macarıstanın MOL, Bolqarıstanın "Bulqarqaz", Rumıniyanın "Transqaz", Türkiyənin BOTAS və Almaniyanın RWE şirkətləri daxildir. Layihə dəyəri 8 milyard avro olan və ildə təqribən 26-32 milyard kubmetr qaz ötürəcək Nabukko kəmərinin inşası 2014-cü ilədək yekunlaşmalıdır. Layihəyə görə kəmərin 400 kilometr Bolqarıstan, 460 kilometr Rumıniya, 390 kilometr Macarıstan, 50 kilometrə qədər isə Avstriyanın ərazisinə düşür. 2009-cu il iyulun 13-də Ankarada Türkiyə, Avstriya və Macarıstanın baş nazirləri, Bolqarıstan və Rumıniyanın enerji nazirləri Nabukko qaz kəmərinin tikintisi barədə çoxtərəfli müqavilə imzaladılar. 2010-cu il oktyabrın 15-də isə Macarıstan və Rumıniya Nabukko qaz kəmərinin 47 km sahəsini Arad-Seqed marşrutu boyunca açdılar. Bundan əvvəl isə Rumıniya uzunluğu 60 km olan qazötürücü sahəni açmışdı.

Rumıniya Azərbaycan qazının Avropaya nəqlində maraqlı dövlətlərdən biridir. Bu sahədə əsas layihələrdən biri AGRİ layihəsidir. 2010-cu il aprel 13-də Buxarestdə Rumıniya, Azərbaycan və Gürcüstan arasında AGRİ (Azerbaijan-Georgia-Romania Interconnector) layihəsinin reallaşması ilə bağlı anlaşma memorandumu imzalandı. Memorandum əsasən, tərəflər qazın ticarəti və Rumıniyada yeraltı qaz anbarlarından istifadə olunması, enerji sahəsində fəaliyyət göstərən müvafiq qurumlar arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi imkanlarının araşdırılmasını qərara aldılar. AGRİ layihəsi gələcəkdə Azərbaycanın təbii qazının boru xətləri vasitəsilə Gürcüstanın Qara dəniz sahillərinə nəql olunması, burada xüsusi terminalda mayeləşdirilərək, Qara dəniz vasitəsilə tenkerlər Rumıniyanın Konstansa limanındakı terminala çatdırılması, daha sonra yenidən təbii qaz şəklində bu ölkənin ərazisində mövcud olan qaz infrastrukturuna şəbəkəsi vasitəsilə Rumıniyanın və digər Avropa ölkələrinin tələbatlarının ödənilməsinə nəzərdə tutur. "AGRİ" layihəsi çərçivəsində hər il 8 milyard kubmetrə yaxın qaz Avropaya daşınacaq. Layihənin dəyəri 4,5 milyard avroya yaxındır. Bu məqsədlə 2010-cu il sentyabrın 13-də Bakıda Azərbaycan, Gürcüstan, Rumıniya nazirlərinin görüşündə birgə şirkətin yaradılması qərara alındı. Sentyabrın 14-də AGRİ layihəsi üzrə Bakı sammitinin keçiriləcəyi ərəfədə Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti, Gürcüstan Neft-qaz Korporasiyası və Rumıniyanın "Romqaz" şirkətinin rəhbərləri sızılmış qaz layihəsi üzrə birgə müəsisənin yaradılması ilə bağlı anlaşma memorandumu və şirkətin nizamnamə layihəsini imzaladılar. Şirkətdə təsisçilər bərabər payla təmsil olunacaq.

2010-cu il sentyabrın 14-də AGRİ layihəsində iştirak edən dövlətlərin başçıları – Azərbaycan prezidenti İ. Əliyev, Rumıniya prezidenti T.Basesku, Gürcüstan prezidenti M. Saakaşvili və Macarıstanın baş naziri V. Orban Bakıda layihə ilə əlaqədar keçirilən sammitdə bir araya gəldilər. Prezident İ.Əliyev sammitdə çıxış edərək bildirdi ki, bu layihənin əsası bir neçə il bundan əvvəl Bakıdan Supsaya – Gürcüstanın Qara dəniz sahilinə boru kəməri çəkilən zaman qoyuldu. O zaman Xəzər dənizi ilə Qara dəniz birləşdi. Prezident Azərbaycanın dörd ölkəyə qaz ixrac etdiyini bildirdi. Azərbaycanın rəsmi olaraq beynəlxalq səviyyədə qaz ehtiyatının 2 trln. kubmetr təsdiqləndiyini, həqiqətdə isə 5 trln. kubmetr potensial resursun olduğunu, bunun bir əsr kifayət edəcəyini bildirdi. Rumıniya prezidenti T.Basesku da Bakı sammitində çıxış etdi. O, AGRİ layihəsinin Nabukko və Pan-Avropa neft kəməri layihəsinin həyata keçməsinə dəstək olacağını bildirdi. Rumıniya prezidenti bəyan etdi ki, onun ölkəsi və Avropa İttifaqı "Şərq tərəfdaşlığı" ölkələrinin görüşünə böyük əhəmiyyət

verir. Azərbaycan, Rumıniya, Gürcüstan, Macarıstan AGRİ layihəsi üzrə Bakı bəyannaməsini imzaladılar. Sənəddə AGRİ layihəsinin texniki-iqtisadi əsaslandırılmasının 2012-ci ilin aprelindən gec olmayaraq başa çatdırılmasının zəruriliyi göstərilir.

2011-ci il fevralın 15-də Rumıniyada Azərbaycan, Gürcüstan, Rumıniya və Macarıstan dövlətləri arasında AGRİ layihəsinin texniki-iqtisadi əsaslandırılmasını hazırlamaq barədə razılığa gəldi. Sənədə görə iştirakçı dövlətlər AGRİ layihəsinin texniki – iqtisadi əsaslandırılmasının hazırlanması üçün maliyyə vəsaiti ayrılmasında layihədə iştirak edən şirkətlərə kömək edəcək. Avropa İttifaqı tərəfindən maliyyələşmənin ayrılması üçün zəruri sənədləri vaxtında hazırlayacaqlar. Qeyd edək ki, layihədə əsas tərəfdaş şirkətlər – ARDNŞ (Azərbaycan), GOGC (Gürcüstan), MVM (Macarıstan) və Romgasdır.

FRANSIZ GEOSIYASƏTİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Şəfəq MUSTAFAYEVA

AMEA, Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu

shefeg_omarova@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Geosiyasəti dövlətin "coğrafi zəkası" adlandırırlar. Müxtəlif dövlətlərin və dövlətlərarası birliklərin nüfuz dairələrinin bölünməsi və yenidən bölünməsi qanunauyğunluqlarını öyrənən bu fənlərarası bilik sahəsi XXI əsrdə xüsusi diqqət obyektinə çevrilmişdir. Beynəlxalq aləmdə yeni dünya nizamına geosiyasi yanaşma hazırda ən aktual məsələlərdən biri hesab olunur. Dünya politoloqları beynəlxalq münasibətlər sisteminin geosiyasi reallıqları sırasında qarşı-qarşıya duran dəniz (ABŞ və onun NATO üzrə müttəfiqləri) və quru (Fransa, Çin, Rusiya,) sivilizasiyalarının mübarizəsini xüsusi tədqiq edirlər.

Fransada coğrafi determinizim ideyaları XVIII-XIX əsrlərdə genişlənmişdir. Bu nəzəriyyəyə tərəfdarları cəmiyyətin inkişafının əsas amilini "Landşaftın münbitliyində", əlverişli iqlim şəraitində, təbii iqlim şəraitində və s. görürdülər. "Qanunların ruhu haqqında" (1748) əsərində Şarl Lui Monteskyö (1689-1755) dövlətin qanunverici mexanizmində əsas səbəb kimi iqlim xüsusiyyətlərinin görürdü.

Geosiyasi qüvvələrin yeni düzəni Vyana konqressi (1814-1815) tərəfindən tədqiq edilən Vyana epoxası dövrünə təsadüf edir. Bu epoxanın əsasında coğrafi məkan üzərində nəzarətin imperiya prinsipi dururdu.

Fransız geosiyasətinin formalaşması Franko- alman qarşıdurması şəraitində keçirdi: iqtisadi rəqabət, hərbi rəqabət 1870-1871-ci il., Fransanın məğlubiyyətiylə və Alman imperiyasının bəyannaməsiylə qurtarmış, Elzasın və Lotarin-qinyanın ərazi ləvazimatı haqqında müharibədən sonrakı mübahisələr və, nəhayət. Onun Qərb cəbhəsiylə birinci dünya müharibəsi.

XIX əsrin ortalarında etibarən müstəmləkəçi imperiya sayılan Fransa dünya güc mərkəzlərindən birinə çevrildi. Versal sülh müqaviləsi (1919) kontinental birinciliyi Fransaya, dənizdə birinciliyi isə İngiltərəyə verdi.

Vidal de la Blaz (1845 - 1918) – fransız coğrafiya məktəbinin və Fransada geosiyasətin banisi hesab olunur. V.Blaş təbii amillərə həddən çox böyük əhəmiyyət verən alman alimlərini tənqid edirdi. Onun fikrincə, "insan dekorasiyanın bir fraqmenti deyil, o "təməşada" baş rol oynayan aktyordur". Coğrafi determinizmin mütləqliyini qəbul etməyən V.Blaş özünün "possibilizm" (ingiliscə "possible"- mümkün) geosiyasi konsepsiyasını əsaslandırmağa nail olur. Onun fikrincə, hər bir coğrafi məkanın mənimsənilməsi coğrafi şəraitdən yox, məhz burada məskunlaşan insanların fəaliyyətindən asılıdır. K.Haushofer və onun ardıcılıarı olan alman alimləri bu fikirlə tam razılaşırdılar, çünki belə baxış o dövrün alman ideologiyasına ("seçilmiş millətlər") uyğun gəlirdi.

Avropa ilə ABŞ arasında əsas rəqabət Avrasiya uğrunda idi. Bu yarışın ideoloji əsasını Fransanın keçmiş prezidenti De Qollun «kontinentalizm» ideyası təşkil edirdi. Fransız geosiyasətçiləri Avrasiya inteqrasiya prosesinə Moskva- Dehli- Tokionun da qoşulmasını istəyirlər. Onların fikrincə, Avrasiyanı nəzarətdə saxlamaq üçün güclənən ABŞ-Çin əməkdaşlığının qarşısını Hindistan-Yaponiya paktı ala bilər. Çünki, hər iki ölkənin Cənub-Şərqi Asiyada güclənməsini istəməyən Çin ilə rəqabətləri mövcuddur.

XXI əsrin geosiyasətinin ən əsas hədəfi Avrasiya qitəsi olacağı barədə Zbiqnev Bjezinskinin söylədiyi sözlərdə həqiqət vardır: «Kim Avrasiyaya sahib olacaqsas, o bundan sonra dünyaya sahib olacaq. Razılaşmamaq mümkün deyil: dünya əhalisinin 75 %-i Avrasiyada yaşayır, dünya ümumi daxili məhsulunun 60 %-i Avrasiyaya məxsusdur».

Fransanın müasir geosiyasətini tədqiq edən və strategiya hazırlayan çoxsaylı beyin mərkəzləri mövcuddur. Onlardan ikisi J.M Qaronun rəhbərlik etdiyi Beynəlxalq Geosiyasət İnstitutu ("Gopolitique" jurnalın nəşr edir) və İv Lakostun rəhbəri olduğu Fransız Geosiyasət İnstitutudur ("Hrodot" jurnalı nəşr edir). Onlar çalışırlar ki, sərbəst ticarət və kommertiya üçün maneələrin aradan götürülməsi müasir qarşılıqlı asılılıq nəzəriyyəsinin əsasını təşkil etsin.

Fransanın keçmiş Prezidenti Nikola Sarkozi də multikulturalizmin məğlubiyyətə uğramasında aparılan yanlış siyasəti deyil, fərqli mədəniyyət daşıyıcılarını, xüsusən də İslam həyat tərzini ittiham edirdi. O, bildirirdi ki, "əgər insan Fransaya gəlsə o, fransız xalqının bir hissəsi olmalıdır, əgər bunu istəmirsə burda ona yer yoxdur. Fransızlar öz dəyərlərinə yenidən baxmaq fikrində deyillər, insanların küçələrdə ibadət etməsini, qızların məktəbə getməsinin qadağan edilməsini, qadın və kişilərin bərabərliyinə dair dəyərləri itirmək istəmirlər". Mühafizəkar bəyanatdır və kimlərsə fransız dəyərlərinə zorla müdaxiləsi həqiqətdən də yolverilməzdir. Lakin görəsən yəhudilərin Fransada yalnız XIX əsrin sonlarında vətəndaşlıq hüququ qazandığını nəzərə alsaq, mənşə etibarı ilə yəhudi olan cənab Sarkozi bu bəyanatı 100 il əvvəl də verərdimi?

TÜRKİYE İLE AZERBAYCAN ARASINDA İLİŞKİLERİNİN BAŞLAMASI VE GELİŞMESİNDE HAYDAR ALİYEVİN ROLÜ

Serhat AKTAŞ

Gəncə Dövlət Universiteti

serhat@box.az

Gəncə / AZƏRBAYCAN

Haydar Aliyev her zaman Azərbaycan - Türkiyə ilişkilerinin önemine dikkat çekmiş, iki halk arasında kardeşlik bağlarının çok güçlü olduğunu defalarla vurgulamıştır. O şöyle demiştir: “Türkiye Azerbaycan için kardeş, dost ülkedir. Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerin kadim ve zengin tarihi vardır. Şimdi Azerbaycan devleti bağımsız bir devlet olarak Türkiye ile bütün sahalarda alakalarını geliştirmeye çalışmaktadır. Bizim tarihimiz bir, dilimiz bir, dinimiz birdir. Biz bütün imkanlardan istifade etmeliyiz ki medeni, sosyal, insani ve diğer alanlarda ilişkiler yeteri seviyede geliştirilebilsin. Türk halkı ile Azerbaycan halkının tarihinde, milli ananelerinde, medeniyetinde çok benzerlikler var. Onun için de Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerin sıkı olması doğal bir haldir. Kardeş Türkiye ile Azerbaycan halkları farklı adları olan büyük Türk ağacının budaklarıdır. Azerbaycan ve Anadolu Türkleri asırlar boyu birbiri ile yakın alakada olmuş, birbirine yardım ve desteklerini esirgememiştir. Hiç bir güç, hiç bir kimse, hiç bir ülke Azerbaycan- Türkiye dostluğuna mani olamaz. Bizim dostluğumuz sarsılmazdır, ebedidir, ve ebedi olacaktır. Biz çalışacağız ki dostluğu, kardeşliği, her gün biraz daha güçlendirelim ve yüksellere kaldıralım.”

Haydar Aliyev. Türkiye’de katıldığı programlarda ve aynı zamanda Azerbaycan’a gelen Türkiyeli heyetler ile yaptığı görüşmelerde her zaman ısrarla Azerbaycan-Türkiye kardeşliğinden bahsetmiş, iki milletin tarihi köklerine istinad ederek “Biz bir milletiz, dinimiz, dilimiz, medeniyetimiz ve tarihimiz birdir.” demiştir. Henüz Nahcivan’dayken ve halen Sovyet hakimiyeti mevcut iken bile Türkiye ile alakalar kurmuş, henüz sınırlar bile açılmadan Türkiye ile Nahcivan’ı birbirine birleştirecek köprüünün kurulmasına başlamıştır. Öyle ki bu köprüden geçen sevgi ve kardeşlik bağları her alanda emektarlık köprüsü olarak en tatlı meyvelerini vermiştir. Bütün bu tarihi ifadelerin sadece sözde kalmadığının en büyük göstergesi aynı zamanda dahi liderin yapmış olduğu icraatlarıdır.

Haydar Aliyev Nahcivan özerk Cumhuriyeti ali meclisinin başkanı iken 8 ekim 1991 yılında Türkiye cumhuriyetinin Zaman gazetesinin Azerbaycan muhabiri Yılmaz polat onunla röportaj yapmıştır.

Nahcivan şehrinde Türk liselerinin açılması ve 1992-1993 eğitim yılında 100 kişilik Nahcivanlı gencin Türkiye’de üniversite eğitimi alması konusunda Nahcivan Özerk Cumhuriyeti Halk Eğitimi Bakanlığı ile Türkiye’nin “Zaman” gazetesini arasında 1 Kasım 1991 tarihinde mukavele bağlayarak tarihi bir hadiseye imza atmıştır Bağımsızlığın ilk yıllarından başlayarak Türkiye Nahcivan’a özel bir önem vermeye başlamıştır. Sonraları bu hadise Türkiye’nin Azerbaycan’a yönelik siyasetinin esas hattını teşkil etmiştir. Ambargo altında yaşayan Nahcivan’a Türkiye tarafından her türlü yardımın gösterilmesi Haydar Aliyev’in bu bölgeye yönetici olarak gelmesinden sonra daha da yoğunlaşmıştır. Öyle ki Nahcivan Özerk Cumhuriyeti Ali Meclisinin Başkanı olarak Haydar Aliyev 22 mart 1992 tarihinde Türkiye’nin Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve Başbakan Süleyman Demirel’in özel daveti ile Türkiye’ye resmi sefer etmiştir. Bu sefer zamanında bütün sahalarda beraber iki devlet arasında karşılıklı eğitim ilişkilerinin kurulmasına start verilmiştir. Seferin neticeleri ile ilgili imzalanan işbirliği hakkında protokolde Haydar Aliyev Nahcivan Özerk Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında iktisadi, sosyal ve medeni alakaların geliştirilmesine dair maddelerle birlikte ayrı bir madde (protokolün 12. maddesi) ilave ettirmiştir. Bu maddeye göre 1992-1993 ders yılından başlayarak her yıl 100 kişilik Nahcivanlı genç Türkiye’nin muhtelif üniversitelerinde tahsil almalıydı. Hadiselerin sonraki gelişimi de ispat etmiştir ki Haydar Aliyev’in bu teşebbüsü öz meyvelerini vermiştir

“Bu gün Azerbaycan devletinin, iktisadiyatımızın, medeniyetimizin, ilmimizin Azerbaycanı daha da süratle geleceğe götürmeye kadir olan mütehassıslara ihtiyacı var.” diyen Haydar Aliyev bunun için bütün imkanlardan istifade etmeyi, yani başka ülkelerde, özellikle Azerbaycan için en iyi seçenek olan Türkiye’de bulunmalarının zaruri olduğunu düşünüyordu. Haydar Aliyev 90.yıldönümünde saygıyla anılırken en büyük gerçek Onun hem Azerbaycan için aynı zamanda Azerbaycan-Türkiye arasındaki ilişkiler için büyük bir şansdır ve O bunu görev yaptığı yıllar boyunca icraatlarıyla bütün dünyaya ispat etmiştir.

AZƏRBAYCANIN SƏFƏVİLƏR DÖVRÜNDƏ AVROPA DÖVLƏTLƏRİ İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİ

Sevinc İSMAYILOVA

AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

seva_adu@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

XVI əsrin əvvəlləri dövrün ən iri Asiya dövlətlərindən olan Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə Azərbaycan tarixində yeni dövr başlayır. Azərbaycanın cənub və şimal vilayətlərinin Səfəvi dövləti hüduqlarında birləşdirilməsi ilə onilliklər boyunca davam etmiş feodal pərakəndəliyindən sonra Azərbaycan yenidən özünün dövlət bütövlüyünü əldə edir. Bununla,

mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan dövləti yaratmaq kimi mühüm tarixi vəzifəni XVI əsrin əvvəllərində Səfəvilər sülaləsinin (1501-1736) banisi Şah İsmayıl (1501-1524) həyata keçirir.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Qərb dövlətləri ilə qarşılıqlı münasibətlərini öyrənmədən Avropa-Şərq diplomatik və iqtisadi əlaqələr tarixini tam əhatə etmək qeyri-mümkündür. Bu münasibətlərin tarixini öyrənmək Azərbaycan tarixində vacib istiqamətlərdən biridir. Hələ XIII-XVI əsrlərdə Azərbaycanın qərb ölkələri ilə əlaqələri daha da genişlənməkdə idi. Azərbaycan xarici əlaqələrini Azərbaycan dövlətçilik tarixinin qızıl səhifəsi-Səfəvi dövləti dövründə də geniş həyata keçirmişdir. Azərbaycan Ağqoyunlu və Səfəvilər dövləti öz gələcək xarici siyasət planlarını həyata keçirmək məqsədilə Roma papaları, Venesiya, Neapol Krallığı, Polşa, Macarıstan, Almaniya, İspaniya, Portuqaliya, Fransa, İngiltərə, Hollandiya və digər dövlətlər ilə diplomatik əlaqələr qurmuşlar. Azərbaycan diplomatları öz ölkələrinin siyasi və iqtisadi mənafeyini qərb saraylarında uğurla müdafiə edirdilər. Səfəvi dövləti dövründə Azərbaycanda həmişə Qərb ölkələrinin elçiləri olur, hətta bir sıra Avropa dövlətlərinin daimi səfirlikləri də fəaliyyət göstərirdi. Səfəvi dövlətinin Qərbi Avropa ilə ilk diplomatik təması 1499-1502-ci illərdə Venesiya-Türkiyə müharibəsi dövründə, Venesiya hökumətinin Səfəvilərlə əlaqə yaratmaq məqsədilə öz elçisi Konstantino Laskarini Azərbaycana yola salmasından sonra yarandı. Səyyah Venesiya hökuməti qarşısında geniş hesabat-məruzə ilə çıxış etmiş və burada Şah İsmayıl ilə görüşüb danışıqlar apardığını da qeyd etmişdir. Ümumiyyətlə, Konstantino Laskarinin hesabatı bir mənbə kimi nəinki Səfəvi-Avropa əlaqələrinin öyrənilməsində, həmçinin səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsi dövründə tarixi hadisələri tədqiq etmək üçün vacib sənəddir. Bununla demək olarki, Səfəvilər dövləti və onun xarici əlaqələri haqqında təkcə Azərbaycan mənbələrində deyil, həmçinin qərb mənbələrində də yazılmışdır. Səfəvi dövlətinin meydana gəlməsi Qərbi Avropa dövlətləri içərisində daha tez Roma və Venesiyanın diqqətini cəlb etmişdi. Beləliklə, müxtəlif dövlətlərin, o cümlədən Avropa ölkələrinin Səfəvi dövlətinə mütləq olaraq öz səfir və elçilərini göndərməsi, bu dövlətin beynəlxalq münasibətlər sistemində əhəmiyyətli yer tutmasına dəlalət edir.

Azərbaycanın Avropa dövlətləri ilə əlaqələrinin dərin iqtisadi kökləri vardı. Daha dəqiq desək, Azərbaycanın qərb dövlətləri ilə münasibətləri ticarət əlaqələri zəminində meydana gəlmişdir. XVI əsrdə Azərbaycan və onun ən böyük ticarət-sənətkarlıq mərkəzi olan Təbriz yalnız siyasi baxımdan deyil, həm də iqtisadi cəhətdən Səfəvilər dövlətinin əsasını təşkil edirdi. Azərbaycan sənətkarlarının hazırladıqları nadir məhsullara dünya bazarlarında, o cümlədən Avropa ölkələrində böyük ehtiyac vardı. Azərbaycanın yüksək keyfiyyətli xam ipəyi Avropa ölkələrində erkən kapitalist manufakturaların xammala olan ehtiyacının ödənilməsində mühüm rol oynayırdı. Azərbaycan Səfəvi dövləti və Avropa dövləti arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı üçün digər bir vacib amil onun əlverişli coğrafi mövqedə, yəni Avropa-Asiya ticarət yollarının qovşağında olması idi. Şah İsmayıl, Şah Təhmasib, Şah Abbas və digər Səfəvi hökmdarlarının həyata keçirdikləri uğurlu islahatlar, daxili və xarici siyasət nəticəsində Səfəvi dövləti Yaxın və Orta Şərqlə ən qüdrətli dövlətlərdən birinə çevrildi.

Beləliklə, Orta əsrlər Şərqi, əsasən də Səfəvi dövləti Qərb dövləti ilə geniş iqtisadi əlaqələrə malik olaraq, onun tərkibinə daxil olmuş Cənubi Qafqaz, İran və digər ölkələrin xalqlarının tarixi taleyində əhəmiyyətli rol oynayırdı. Azərbaycan Səfəvi dövləti Asiya və Avropa ölkələrinin beynəlxalq münasibətlərində başlıca rol oynayan dövlətlərdən biri idi. Deməli, orta əsrlərdə Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrimizin araşdırılması Azərbaycanın orta əsrlərdə xarici əlaqələrini öyrənməkdə elmi əhəmiyyətə malikdir.

ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN MÜNAQIŞƏSİNİN NİZAMLANMASINA DAİR DANIŞIQLARDA YANAŞMALAR VƏ TAKTİKİ ÜSULLAR

Süleyman TURXAN

Bakı Dövlət Universiteti

turxansuleyman@gmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Böyük dövlətlərin dəstəklədiyi Ermənistanla növbəti dəfə münaqişəyə cəlb olunmuş Azərbaycan Respublikası artıq ikinci onillikdir ki, münaqişənin dinc nizamlanması istiqamətində aparılan danışıqlar prosesində fəal iştirak edir. Azərbaycan tərəfindən daha çox güzəştlər əldə etmək, danışıqlar prosesini uzatmaq, zaman-zaman danışıqlar prosesini pozmaq və s. kimi məqsədlərlə Ermənistanın nümayiş etdirdiyi qeyri-konstruktiv mövqe ilə üzləşmiş Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq danışıqların aparılmasına dair nəzəri biliklərin, mövcud təcrübənin daha da zənginləşməsi milli siyasətşünaslıq baxımından həllivacib məsələlərdən biridir. Təəssüflər olsun ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının siyasətşünaslığında bu günədək danışıqlar probleminə dair nəzəri və praktik biliklərin əldə olunmasına yönəlmiş tədqiqat işləri yetərinə aparılmamışdır. Bu baxımdan mövcud münaqişənin nizamlanmasına dair danışıqlarda yanaşmalar və taktiki üsullar məsələsinə həsr olunmuş tədqiqat işi mühüm elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizamlanmasına dair danışıqları tədqiq edərkən aşağıdakı məsələlərə nəzər yetirmək lazımdır:

- Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizamlanmasına dair beynəlxalq danışıqların aparılmasında yanaşmaların təsnifatını müəyyən etmək: Müasir dövrdə bütün beynəlxalq danışıqlarda mövcud yanaşmaları ümumiləşdirərək iki əsas yanaşmanı ayırmaq olar: sövdələşmə (mübarizə) və qarşılıqlı faydalı qərarın tapılması məqsədilə partnyorla birgə təhlil (əməkdaşlıq). İştirakçı sövdələşmədən özünün maksimum uduşunu təmin etmək məqsədilə istifadə edir. Əməkdaşlıq zamanı isə tərəflər birbaşa problemin həllinə, yəni qarşılıqlı məqbul qərarların axtarışına yönəlir.

- Sövdələşmə və əməkdaşlıq tipli yanaşmaların müqayisəli təhlili əsasında Ermənistan-Azərbaycan danışıqlarında strategiyaları müəyyən etmək; Münaqişəyə dair danışıqlara nəzər saldıqda ilk baxışdan sırf sövdələşmə tipli yanaşmadan istifadə olunduğu qənaətinə gəlinir. Lakin bu o demək deyil ki, heç də münaqişəyə dair danışıqlarda ikinci yanaşmadan – əməkdaşlıqdan istifadə edilmir. Azərbaycanla Ermənistan müharibə şəraitində olsa da, danışıqlarda hər iki yanaşmadan müəyyən faiz nisbəti ilə istifadə olunur. Ümumiyyətlə, danışıqlar praktikasında elə bir danışıq yoxdur ki, orada məxsusi olaraq sövdələşmə və yaxud sırf əməkdaşlıq tipli yanaşmadan istifadə olunsun. Çünki tərəflərin mənafeələrinin müxtəlifliyi və danışıqlar zamanı mövcud durumun tez-tez dəyişilməsi iştirakçıları qarşılıqlı olaraq hər iki yanaşmadan istifadəyə vadar edir. Burada danışıqlardan asılı olaraq bir yanaşma digərinə nisbətən daha çox istifadə oluna bilər.
- Formatından asılı olaraq danışıqların aparılmasının taktikasını müəyyən etmək; Diplomatik danışıqlarda istifadə olunan taktiki üsullar birbaşa olaraq tərəflərin seçdiyi yanaşmadan asılı olaraq dəyişir. Belə ki, yuxarıda qeyd edilən hər iki yanaşma-mübarizə və əməkdaşlıq özünəməxsus taktiki üsullarla fərqlənir. Danışıqlar texnologiyasının struktur elementlərinə daxil olan taktiki üsullar vasitəsilə danışıqların funksiyası, hər mərhələnin məqsədləri, iştirakçıların danışıqlara əsas yanaşmaları həyata keçirilir. Danışıqlarda sövdələşməli yanaşma çərçivəsində iştirakçılar tərəfindən “son dərəcə hədə”, “ilkin tələblərin əhəmiyyətli dərəcədə şisirdilməsi”, “artan tələblərin irəli sürülməsi”, “son dəqiqədə yeni tələblərin irəli sürülməsi”, “öz mövqeyində saxta və uydurma aksentlərin yerləşdirilməsi”, “mətnin ikili şərh” və s. kimi taktiki üsullardan demək olar ki, bütün görüşlərdə istifadə olunur. Ermənistan tərəfinin daha çox üstünlük verdiyi bu tip danışıqlarda əsas məqsəd özünün maksimum uduşunu təmin etmək istəyi və ya lazım bildikdə ümumiyyətlə razılıq əldə olunmasında maraqlı olmamasıdır. Mövcud statuskvonun saxlanılmasına çalışan Ermənistan bu cür addımlarla müəyyən müddətdən sonra danışıqlarda üstünlük əldə etməyə çalışır. Bununla yanaşı danışıqlarda eyni zamanda qarşılıqlı faydalı qərarların tapılması məqsədilə partnyorla birgə təhlil tipli yanaşmadan da istifadə olunur. Bu yanaşma çərçivəsində isə münaqişəyə dair danışıqlarda “paket (bağlama)”, “mərhələli həll”, “ərazi və ya əhali mübadiləsi”, “mübahisəli məsələlərin “mötərizə xaricinə” çıxarılması”, “alternativ qərarların artırılması” kimi taktiki üsullar da nəzərdən keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda münaqişəyə dair çox qapalı və məxfi danışıqlar aparılır. Demək olar ki, bir neçə əcnəbi diplomat və hər iki ölkədən münaqişə üzrə səlahiyyətli dövlət rəsmiləri vaxtlarını tamamilə bu işə sərf edirlər. Ermənistanın qeyri-konstruktivliyi danışıqlar zamanı özünü xüsusi olaraq göstərir. Belə ki, danışıqlar zamanı Ermənistanın sövdələşmə, Azərbaycanın isə partnyorla birgə problemin təhlili yanaşmasını seçməsi son nəticəyə gəlməyi çətinləşdirir. Bundan əlavə isə iştirakçılardan birinin sövdələşməni seçməsi, digər tərəfində bunun təsiri nəticəsində qeyri-ixtiyari olaraq sövdələşməyə meyil etməsinə səbəb olur. Bu isə danışıqlar prosesinə əsaslı şəkildə mənfi təsir göstərir. Beləliklə, öz mürəkkəbliyi ilə fərqlənən Ermənistan-Azərbaycan münaqişənin nizamlanmasına dair danışıqlarda demək olar ki, dünya praktikasında mövcud olan bütün yanaşmalar və taktiki üsullar sınaqdan keçirilib. Danışıqlarda hər iki yanaşmadan, xüsusilə sövdələşmə tipli yanaşmadan istifadə bu günə kimi son nəticənin əldə olunmasının qarşısını alır. 20 ilə yaxındır ki, aparılan danışıqlar məqsədyönlü şəkildə heç bir nəticə vermir.

К ВОПРОСУ О ПРИМЕНЕНИИ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫХ НОРМ В КОНСТИТУЦИОННОМ СТРОИТЕЛЬСТВЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Сона КАЛАНДАРЛИ

Бакинский государственный университет

Баку / АЗЕРБАЙДЖАН

Одной из особенностей современного конституционного строительства является наполнение национального конституционного права международно-правовыми нормами. Интеграция мирового сообщества способствует максимальному использованию демократических принципов в формировании конституций с учетом национальных особенностей.

Взаимодействие международных документов и внутригосударственного законодательства осуществляется не только в концептуальной и доктринальной плоскости, но и в реальной практической действительности, содержащей конкретные правовые действия.

В качестве одного из примеров можно привести соотношение международных договоров и национального налогового законодательства. Конституция Азербайджанской Республики устанавливает приоритет международных соглашений перед внутренним законодательством: «При возникновении противоречия между нормативно-правовыми актами, входящими в систему законодательства Азербайджанской Республики, и межгосударственными договорами, стороной которых является Азербайджанская Республика, применяются международные договоры». Исходя из этого, налоговое законодательство АР устанавливает, что, «если международными договорами, к которым присоединилась Азербайджанская Республика, установлены положения о налогах, отличные от предусмотренных настоящим Кодексом и принятыми в соответствии с ним нормативными правовыми актами, то применяются положения этих международных договоров». Международные соглашения должны соответствовать

законодательной форме установления, изменения или прекращения налоговых обязательств и могут применяться только после их ратификации Милли Меджлисом Азербайджанской Республики.

Примером акта, содержащего общепризнанные принципы международного права, является Всеобщая декларация прав человека. В ней нашли свое отражение принципы, непосредственно регулирующие трудовые отношения. Так, ст.23 гласит: «каждый человек имеет право на труд, на свободный выбор работы, на справедливые и благоприятные условия труда и на защиту от безработицы, на равную оплату за равный труд, создавать профсоюзы и входить в профсоюзы для защиты своих интересов»; ст. 24: «каждый человек имеет право на отдых и досуг, включая право на разумное ограничение рабочего дня и на оплачиваемый периодический отпуск». Эти принципы нашли свое отражение в статьях 35, 36, 37, 58.2 Конституции Азербайджанской Республики.

В процессе взаимодействия национальных конституций и международно-правовых норм нередко возникают коллизии, которые решаются в каждом государстве согласно собственному законодательству. В таких случаях возникает необходимость приведения во взаимосоответствие внутригосударственной законодательной базы и ратифицированных международных актов. В разных странах это происходит по-разному, но непременно с учетом национальных конституционных положений и особенностей внутригосударственных правовых систем. Например, в ст.3 Закона Азербайджанской Республики о правовом положении иностранцев и лиц без гражданства (1996 г.) указывается, что «правовое положение данных лиц определяется наряду с внутригосударственными правовыми актами, также международными договорами, стороной которых является Азербайджанская Республика». Ст.69 Основного закона гласит: «Права и свободы иностранцев и лиц без гражданства, постоянно проживающих или временно пребывающих на территории Азербайджанской Республики, могут быть ограничены только в соответствии с нормами международного права и законами Азербайджанской Республики». В случае возникновения в правоприменительной практике коллизионных ситуаций применяются международные договоры. Так определено в ст.28 указанного закона, которая регулирует такие ситуации и оставляет приоритеты за международными договорами. Основанием же непосредственного их применения является конституционная норма, признающая положения международного соглашения частью внутригосударственной правовой системы.

Рассмотрим пример Гражданского кодекса Азербайджанской Республики-в его ч.2 ст.3 установлено, что «международные договоры Азербайджанской Республики применяются к отношениям, регулируемым настоящим Гражданским кодексом, непосредственно, кроме случаев, когда из международного договора следует, что для его применения требуется издание внутригосударственных норм правового акта (3.1); если международным договором Азербайджанской Республики установлены иные нормы, чем те, которые предусматриваются Гражданским кодексом, применяются нормы международного договора (3.2)». Эта норма включена в Гражданский кодекс в развитие ст.151 Конституции Азербайджанской Республики.

Очевидно, что применение международно-правовых норм способствует применению современных тенденций как в конституционном строительстве, так и в отраслевых правовых системах Азербайджанской Республики. Международные нормы и принципы, отражая ценности и социально-правовые потребности мирового сообщества, составляют фундаментальную основу для согласованного развития национального законодательства.

URUQVAYDA ERMƏNİ İCMASININ YARANMASI VƏ ANTİTÜRK FƏALİYYƏTİ

Taleh CƏFƏROV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

taleh.ceferov.83@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Erkən orta əsrlərdən başlayaraq bu və ya digər səbəblər üzündən dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmiş ermənilər hətta okeanın o tayına da miqrasiya ediblər. Erməni tarixçilərinin və xarici ölkələrdə dərc olunan erməni mətbuatının yazdıqlarına görə Cənubi Amerikaya ermənilərin ilk gəlişi Uruqvaydan başlayıb. Ermənilər ilk dəfə Montevideoda məskunlaşıblar. Əvvəlcə az sayda ailələr şəklində gələn ermənilər burada bir küçədə yığıcllaşıb və bir müddətdən sonra yaşadıqları küçəni “Armeniya” adlandırıblar. Uruqvay ermənilərini ermənilər özləri Cənubi Amerikaya ilk ayaq basan “qədimdən gələnlər” kimi tanıyırlar. Ermənilər qısa zaman kəsiyində burada yerli əhali ilə münasibətləri nizama salmağa başladı. Bu ölkənin yüksək vəzifəli məmurlar və deputatları ilə daim yaxın ünsiyyət münasibətində olmaq ənənəsinə sadıqdırlar.

Uruqvay əhalisinin 85%-i şəhərlərdə və əsas hissəsi paytaxt Montevideoda yaşayır. Xatırladaq ki, 1969-cu ildə burada 2 milyondan artıq əhali qeydə alınıb. Yerli əhalinin 10%-i metislər, zəncilər və mulatlardır. Ermənilər isə burada azlıq təşkil edirlər. Belə ki, 20 aprel 1965-ci ildə “Tanıma barədə” ölkə parlamentinin qərarına əsasən dünya ölkələri içərisində ilk dəfə Uruqvay “erməni soyqırımı”nı rəsmi şəkildə tanıyıb və o zaman verilən məlumata görə burada ermənilərin ümumi sayı 10 minə yaxın idi. Ölkədə hakim din xristianlıq olduğundan ermənilər burada daha rahat şəkildə hərəkət etməyə müvəffəq oldular.

XIX əsrin sonlarında Uruqvayda ermənilər artıq xırda-xırda icmalar şəklində formalaşmağa başladı. İcmalarda daha çox tacir və sənətkarlar, eyni zamanda missioner təşkilatları tərəfindən buraya oxumağa göndərilən tələbələr əksəriyyət təşkil edirdilər. XX əsrin əvvəllərində ermənilərin ilk siyasi təşkilatları yaranmağa başladı. Belə ki, 1921-ci ilin aprelində burada Kommunist partiyasının şöbəsi yarandı və daha çox Sovet hökumətinin Kommunist partiyasındakı erməni üzvləri

ilə çox sıx əlaqədə olurdular. Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan KP(b)MK-nın Bürosu 1963-cü ildə Diaspora təşkilatının yaranmasına qərar verdi. "Xarici ölkələrlə əlaqə" sektoru bir neçə ay qeyri-rəsmi olaraq MK-nın təbliğat şöbəsində tənzimləndi və Diaspora təşkilatı yaratmaq üçün hazırlıq işləri görüldü. 1964-cü ilin iyulun 25-də çağırılan konfransda Diaspora təşkilatı yaradıldı və komitənin üzvləri seçildi, Nizamnaməsi təsdiq olundu. Sədri isə Vartqes Hamazaspyan seçildi. Diaspora təşkilatının ilk işi Uruqvayda çox qısa müddətdə müxtəlif adlarda erməni təşkilatları yaratmaq idi. Qeyd edək ki, burada ermənilərə aid ilk siyasi partiyaların filialları və humanitar təşkilatlar 1938-ci ildə yaradılıb.

XX əsrin 60-cı illərindən burada antitürk təbliğatı genişlənməyə başladı. Paytaxt Mondevideoda bu ərəfələrdə qon-darma "erməni soyqırımı" rəsmi şəkildə tanındı və hətta 1915-ci il hadisələri zamanı "tələf" olanların xatirəsinə abidə də ucaldıldı. Burada bolşevik-kommunist sisteminin əsas dayaq nöqtəsi ermənilər olduğundan siyasi siferada bir çox üstün-lüklərə nail olmuşdular. Onların vasitəsi ilə Moskva burada öz maraqlarını təmin etmiş olurdu. Çünki Cənubi Amerika ölkələri içərisində ilk kommunist partiyası da Uruqvayda yaranıb.

ABŞ-da "sosializm qurmaq" məqsədi ilə Uruqvaydan başlamağı planlaşdıran SSRİ, sovet hökuməti üçün iş görə bilən bir qrup erməninin və güclü maaliyyə vəsaitinin qoyuluşu hesabına siyasi dayaq yarada bildi. 1962-ci ildə "Azad-lığın Sol Cəbhəsi" (ASF) və 1964-cü ildə "Zəhmətkeşlərin Əmək Komitəsinin" (ZƏK) fəaliyyətinin başlanmasına nail oldular. Lakin çox qısa müddət fəaliyyət göstərən bu təşkilatlar radikal mövqe tutduqları üçün 70-ci illərin əvvəllərində qapadıldı. Qapadılan təşkilatların əməlləri açıqlanmadı və fəaliyyətlərinin bərpasına uzun illər icazə verilmədi. Qeyd edək ki, 70-ci illərin ortalarında burada bir neçə erməni məktəbi də açılmışdı. Bunlara misal olaraq Nubaryan, Manukyan, Ovnanyan məktəblərini qeyd etmək olar.

XX əsrdə Uruqvayda erməni diasporu ABŞ-dakı kimi fəal fəaliyyət göstərə bilmədi. Yalnız 60-cı illərdə bütün dün-yada yeni erməni milliyətçiliyinin oyandığı bir dövr kimi xarakterizə olunur və dünyanın hər tərəfində olduğu kimi Uruq-vayda da bu proses gedib. Son zamanlarda bu ölkədəki erməni lobbisinin fəaliyyətində Türk dünyasına qarşı, ələxsusda Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı, Dağlıq Qarabağa qarşı yeni "siyasi əməliyyat" hazırlanıb. 2011-ci ilin sentyabrında Uruqvayın Xarici İşlər naziri doktor Luis Dağlıq Qarabağın Müstəqilliyini tanıyacaqları barədə sərsəm fikirlər də səslən-dirmişdir.

Bu gün Ermənistan Diaspora təşkilatının rəsmi sənədlərində, bir sıra erməni yazarların və həmçinin internet materialla-rına nəzərən deyə bilərik ki, hal-hazırda Uruqvayda 19 000 erməni yaşayır. Bir qədər əvvəlki dövrə qayıdsaq bu əhalinin uruqvaya miqrasiya tarixini 3 dövrə bölmək olar:

1. 1800-cü illərdə gələnlər;
2. 1915-1921-ci illərdə başqa ölkələrdən gələnlər;
3. XX əsrin sonlarında gələnlər.

Xatırladaq ki, 90-ci illərdə SSRİ-nin süqutu, Qafqazda siyasi sabitliyin pozulması, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin gərginləşməsi, Ermənistanda 1988-ci il Spitak zəlzələsi və bu ölkədə sosial-iqtisadi vəziyyətin həddindən artıq dözülməz olması ilə əlaqədar olaraq ermənilərin daha çox üz tutduğu ölkələr okeanın o tayına yönəldi. Qeyd edək ki, Uruqvaydakı erməni kilsə xadimlərini daha çox narahat edən məsələ ermənilər arasında assimilyasiya halla-rının sürətlə getməsidir. Ermənilərin əksəriyyəti digər millətlərlə, əsasən də fransız və italiyan mənşəlilərlə ailə qururlar. Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, son iyirmi ildə ailə quran 10 ermənindən altısı digər millətlərlə nigah bağlayıb. Bunun nəticəsidir ki erməni gəncləri arasında millilik ruhu getdikcə zəifləməyə başlayır, əksinə isə türk dünyasına qarşı irqi millətçiliklik duyğuları daha da yüksəlib. Həmçinin son 20 ildə ermənilər arasında protestantların sayı da xeyli artıb.

Eyni zamanda Montevideo şəhərində erməni rəqs qrupu fəaliyyət göstərir və mədəniyyət mərkəzi yaradılmışdır. Bu-radakı erməni ziyalıları və din xadimləri hər vasitələrə əl ataraq ermənilərin assimilyasiyasının qarşısını almağa və mil-liliyin qorunmasına canfəşanlıqla çalışırlar. Son illərdə Uruqvaydan Ermənistana köçüb gələn, məskunlaşmaq istəyində olan və mülkiyyət əldə edənlər barədə məlumatlar yoxdur.

ÜMUMİ QAFQAZ BİRLİYİ İDEYASININ REALLAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTİNDƏ BEYNƏLXALQ LAYİHƏLƏR ÇƏRÇİVƏSİNDƏ ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN FƏALİYYƏTİ

Təhminə YARƏLİYEVƏ

Şabran rayon İcra Hakimiyyəti

tahmina751@mail.ru

Şabran / AZƏRBAYCAN

XX əsrin 90-cı illərində Qafqaz xalqlarının müstəqilliyi bərpa olunduğu dövrdən "Ümumi Qafqaz evi" ideyası yenidən gündəmə qayıtdı. Bu istiqamətdə elə ilk dövrdən atdımlar atılmağa başlandı. 1993-cü ildə qafqaz xalqlarının sosial-iqti-sadi, mədəni integrasiyasında sülhün və təhlükəsizliyin rolunu artırmaq məqsədi ilə Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev ilə Gürcüstan prezidenti Eduard Şivarnadze arasında əvvəlcə "Qafqaz evi" adlanan, sonra isə "Sülhsevər Qafqaz üçün" pakt imzalandı. Bu pakt qafqaz xalqları arasında əməkdaşlıq yaranacağından Rusiya Federasiyasını narahat edir, qərb dö-v-lətləri tərəfindən isə bir pakt kimi bölgənin hərbi, siyasi, iqtisadi problemlərinin bölgə dövlətləri arasında danışıqlar yolu ilə həll etməsinə kömək edəcəyini nəzərdə tutan müsbət qarşıladı.

Ümummilli lider Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldiyi zamandan başlayaraq “Ümumi Qafqaz evi” ideyasının aktuallaşması beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində dəstəklənib, müdafiə olundu. 1993-cü ilin may ayında Qafqaz və Mərkəzi Asiyaın səkkiz dövlətinin nümayəndələri Avropa Birliyi Komissiyasının təşəbbüsü ilə Brüsseldə görüşdülər. Görüş zamanı qəbul olunan Brüssel bəyannaməsi ilə Avropanı, Qafqazı və Asiyayı birləşdirən bütün kommunikasiya növlərinin inkişaf etdirilməsinə dair əməkdaşlığın başlanğıcını qoydular. Layihəyə daxil olan “TRASEKA” proqramı isə Avropadan qərb-şərq istiqamətində Qara dəniz, Qafqaz, Xəzər dənizindən Mərkəzi Asiyaya qədər nəqliyyat dəhlizinin inkişafına görə Avropa Birliyinin sadalanmış dövlətlər üçün nəzərdə tutduğu strategiyanın bir hissəsidir. Ümumiyyətlə 1993-1996-cı illərdə Azərbaycanın Böyük Britaniya, Fransa, Norveç, Belçika, o cümlədən Şərqi Avropa dövlətləri ilə əlaqələri möhkəmləndirilmişdir ki, bunun da səbəbi Azərbaycanın əlverişli mövqeydə yerləşməsi idi. Azərbaycanın bu mövqeyindən H. Əliyev çox böyük məharətlə istifadə etdi. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin iqtisadiyyatının möhkəmləndirilməsi və yeni istiqamətdə inkişaf etdirilməsi “TRASEKA” proqramı üzrə Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat dəhlizinin və “Böyük İpək Yolu”-nun bərpa edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən zəruri məsələlərdən olmuşdur.

XX əsrin sonlarında “Böyük İpək Yolu”-nun yenidən bərpası Şərq-Qafqaz-Qərb ölkələrində mövcud olan təbii, iqtisadi və mədəni potensial imkanlardan səmərəli istifadə etməyə və bu əsasda sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, mədəni-məişət, ədəbiyyat, incəsənəti yeni inkişaf mərhələsinə çatdırmağa və beləliklə, dünyanın müxtəlif dövlətləri ilə həmin sahələrdə mübadiləni gücləndirməyə zəmin atdı.

Bakıda keçirilən beynəlxalq konfransın Avropa–Qafqaz–Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında əsas çoxtərəfli saziş və onun texniki əlaqələri; bərpası üzrə beynəlxalq konfransın yekun məlumatı kimi beynəlxalq əhəmiyyət daşıyan üç sənəd imzalandı. Bu sənədlər “Böyük İpək Yolu” TASİS- proqramı çərçivəsində Avropa, Asiya və Qafqaz xalqları və dövlətləri arasında faydalı və səmərəli əməkdaşlığın inkişafında mühüm rol malik olacaq, bu bölgələrdə sülhün və əmin-amanlığın, dinc asayışın qorunub saxlanılmasında həlledici təsir qüvvəsinə çevriləcək, böyük tarixi xidmətləri ilə beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Müstəqil Azərbaycan Respublikası ondan bəhrələnəcəkdir.

1994-cü il 20 sentyabr tarixində Gülistan sarayında “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” yataqlarının dərin su qatlarındakı neftin birgə işlənməsi haqqında “məhsulun pay bölgüsü”nə aid beynəlxalq miqyaslı müqavilə–“Əsrin müqaviləsi” imzalandı. Bakı–Tiblisi–Ceyhan neft və Bakı–Tiblisi–Ərzurum qaz kəmərlərinin çəkilməsi isə Cənubi Qafqazı bir konfederasiya kimi Avropaya inteqrasiyasına çatdırmaq üçün ümummilli lider Heydər Əliyevin gördüyü ən böyük təməl oldu. Beləliklə bu müqavilə dünya dövlətləri ilə Azərbaycan dövlətinin yeni münasibətlərinin, dünya xalqları ilə Azərbaycan xalqının əlaqələrinin yenidən qurulmasına təkan verəcək, Azərbaycanın xarici siyasətinin güclənməsinə və inkişaf etməsinə fəaliyyət göstərdi. Bu dövrdə SSRİ ömrünü tamamlamaq üzrə olan zəif bir dövlətə çevrilir və birliyi meydana gətirən ölkələrin hər biri öz yolunu seçir. AB, başda olmaqla Qərb dövlətləri də Qafqaz və Orta Asiyaın təbii sərvətlərini Rusiyanın nəzarətindən çıxaraq özləri tərəfindən istismar etmək üçün qızğın iş aparırdılar.

1999-cu il ATƏT-in İstanbul Zirvə toplantısında qafqaz ideyasının reallaşması istiqamətində növbəti addım atıldı. Terorizmə qarşı mübarizənin gücləndirmək və bölgədən kənar dövlətlərin hərbi güclərinin Qafqaza yerləşməsi separat qrupların fəaliyyətini, etnik qruplara təziqin davam etmək və bölgə dövlətlərinin iqtisadi münasibətlərinin inkişaf etdirmək istiqamətində “Cənubi Qafqaz Təhlükəsizlik Paketi” adı ilə təqdim edilmiş layihə hazırladı. Lakin Ermənistan tərəfindən müsbət rəy alınmadığına görə bu layihənin mümkünlüyü öz təsdiqini tapmadı.

Bölgə dövlətlərinə paralel olaraq təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün ABŞ və Qərbin “Qafqaz Evi” ideyasını dəstəkləyən bəyanatlar vermişdir. Bunun əsas səbəblərindən biri Cənubi Qafqaz regionuna olan maraqdır. 1999-cu ildə ABŞ-ın sabiq Xarici İşlər Naziri Madlen Olbrayt region dövlətləri arasında iqtisadi birlik yaratmaq naminə “Qafqaz İqtisadi Forumu” adlı layihə hazırlansa da, bu layihə öz reallığını tapmadı. Rusiyanın təşəbbüsü ilə 20 iyun 2000-ci ildə Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan nümayəndələri Moskvada keçirdikləri görüşdə 3+1 (Cənubi Qafqaz dövlətləri + Rusiya) tərkibində görüş keçirməyin mümkün olduğu bildirilmiş, lakin bu layihə də nəticəsiz qalmışdı.

Regionda gedən iki konflikt: Çeçenistan və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin davam etməsi Qafqaz xalqları arasında birliyin yaranmasına ciddi əngəllər törətdi. Ermənistan Respublikasının yeritdiyi millitarist siyasət, terorizim və separatizmi dəstəkləməsi, Azərbaycanın 20% torpaqlarının zəbt etməsi, Gürcüstanın Cəvaheyn əyalətində yaşayan ermənilərin separat fəaliyyətini dəstəkləməsi bölgədə təhlükəsizliyin təmin edilməsinin qarşısında ən böyük əngəl oldu. Bu niyyəti ucbatından Ermənistan bir sıra beynəlxalq müqavilələrdən kənarada qalmışdır. Rusiya Federasiyası tərəfindən Ermənistanın sürətlə silahlandırılması, Gürcüstan ərazisinə hərbi müdaxilə etməsi ilə “Ümumi Qafqaz evi” ideyasının baş tutmasına ciddi əngəl törətdi.

Qərb ilə Şərq arasında qarşılıqlı əlaqələrin möhkəmlənməsində Azərbaycanın rolu artıqca bir daha sübut olundu ki, tarix təkrar olunur. Ancaq tarixin yenidən geri qaytarılması üçün şəxsiyyətlərin rolu əvəzsizdir. Bu baxımdan götürülən hadisələrin reallaşması prosesinin H. Əliyevin xalqın tələbi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdışı ilə eyni vaxta-1993-cü ilə təsadüf etməsi əslində təsadüfi deyil, zamanın tələbi, dövrün zərurəti idi.

Hal-hazırda ən böyük hadisə sayılan TANAP layihəsinin icrasına prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən nail olundu. Prezident öz nitqində demişdir ki: “...Beynəlxalq aləmdə TANAP layihəsinə olan diqqət onu göstərir ki, Türkiyə və Azərbaycan həmişə olduğu kimi, lazım olan vaxtda birgə təşəbbüs göstərərək, bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürərək bu böyük layihəyə start verdi. Ümid edirəm ki, danışdığımız kimi, yaxın 5 ildə biz TANAP layihəsinin icrasına nail olacağıq və beləliklə, Azərbaycan Türkiyə üçün önəmli qaz təminatçısı olacaqdır və eyni zamanda, Azərbaycan qazı Türkiyə vasitəsilə Avropaya nəql ediləcək”. Belə bir layihənin beynəlxalq səviyyədə qəbul edilməsi də Ümummilli liderin siyasətinin davamı olaraq qiymətləndirilir.

DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİ BÖYÜK BRİTANIYANIN THE TIMES QƏZETİNDƏ

Ülviyyə HÜSEYNOVA

AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

Huseynova-ulviyya@rambler.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Uzun müddət Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini cəlb etməmişdir. Əsas səbəb kimi, münaqişənin başladığı vaxt dünya birliyi onu həll etməkdə maraqlı deyildi. Çünki Sovet İttifaqının dağılması prosesində baş verən bu münaqişə aradan qaldırıldığı halda, Sovet İttifaqının daxilindəki dağılma prosesinə mənfi təsir göstərə bilərdi. Hələ münaqişə başlamamışdan əvvəl ermənilər, beynəlxalq ictimaiyyətin dəstəyini almaq üçün xüsusi hazırlıqlara başlamışdılar. Bu proseslərdə erməni lobbisi öz imkanlarından geniş istifadə edirdi. Bugün dünyada baş verən siyasi, iqtisadi proselərə birbaşa müdaxilə və nəzarət etmək imkanına malik ABŞ Konqresi və eləcə də Avropanın aparıcı dövlətləri ilə erməni lobbisi arasında yaxşı münasibətlər mövcuddur. Qeyd etməliyəm ki, 1992-ci ildə erməni silahlı birləşmələri respublikamızın ərazilərinin işğalına başlamışdır. Bu işğalçı siyasət dünya ölkələrində müxtəlif cür təqdim olunmuş və hal-hazırda da bu münaqişə barədə beynəlxalq ictimaiyyətin rəyi müxtəlifdir. Böyük Britaniya dünyanın siyasi, iqtisadi güc potensialına malik olan dövlətlərdən biridir və əslində hökumətin Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı birmənalı olmayan fikirləri də mətbuata yansımışdır. Son vaxtlar nüfuzlu Qərb nəşrləri tez-tez Qarabağ mövzusunda müraciət edirlər. Əksər hallarda erməni diasporunun istəklərini yerinə yetirən bu jurnalistlər, ermənilər tərəfindən Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinə gedərək erməni separatçılarını təbliğ edən yazılar hazırlayırlar. Lakin Britaniya mediasının Qarabağ münaqişəsinə yanaşması nisbətən obyektiv olsa da, erməni lobbisinin təsirlərini Britaniyanın bəzi məşhur qəzetlərində nəşr edilən məqalələrdə də açıqca hiss etmək mümkündür.

“Təhqir olunmuş millətçiliyin və dini antoqanizmin hökm sürdüyü, dünyanın ən qeyri-sabit regionlarının birində mövcud olan və müvəqqəti də olsa “donmuş” münaqişə tərəfləri arasında Sovet İttifaqının dağılmasından sonra gərginlik artmışdır. Xristian dövləti olan Ermənistanla Rusiya arasında qarşılıqlı müdafiə paktı imzalanmışdır. Digər tərəfdən isə, Azərbaycanla eyni etnik kökə məxsus NATO təşkilatının üzvü Türkiyə Azərbaycanın arxasındadır. Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın ərazisində yerləşir. Əhalisinin çox hissəsini erməni xalqı təşkil edən Dağlıq Qarabağ, Sovet İttifaqının dağılmasından sonra özünü müstəqilliyini və qonşu Ermənistanla birləşməyini elan etmişdir”

5 Sentyabr 2012-ci ildə şərhçi Toni Halpin tərəfindən Böyük Britaniyanın The Times qəzetində çap olunan bu yazı hələ də qərb dünyasında bu münaqişəyə obyektiv yanaşmanın formalaşmadığını göstərir. Şərhdən də göründüyü kimi, Toni Halpin ermənilərin təcavüzünü “milli azadlıq hərəkatı” kimi səciyyələndirir, ermənilərlə bağlı səsləndirilən separatizm sözünü ümumiyyətlə yaxına buraxmaq istəmir və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü şübhə altına alan fikirlər təqdim edir. Şərhçi qeyd edir ki, Dağlıq Qarabağın “müstəqilliyini” heç Ermənistan da tanımır. Lakin, o, “fəaliyyət qabiliyyətinə malik dövlətin olduğunu” da iddia edir. Bildirir ki, illərdir münaqişənin həllinə nail olmaq üçün sülh danışıqları gedir, ancaq hələ bir nəticə yoxdur. Dağlıq Qarabağ erməniləri “öz dövlətlərində” yaşamaq istəyirlər, azərbaycanlı qaçqınlar isə evlərinə qayıtmağa can atırlar. “Münaqişə Cənubi Qafqaz ölkələrində iqtisadi əməkdaşlığa və inkişafa da mane olur. Lakin qərblilər bunu öz riskləri ilə müqayisədə unudurlar. 2005-ci ildə istifadəyə verilən Bakı-Tiflis-Ceyhan neft kəməri Azərbaycan neftini Türkiyənin Ceyhan limanına nəql edir, kəmərin cəbhə xəttinin yaxınlığından keçir. Əgər yeni münaqişə başlasa, kəmərin raket zərbələrinə məruz qalması riski yarana bilər”, fikirləri də qələmə alınır. Daha bir diqqətçəkən məqam isə din amilinin qabardılmasıdır. Lakin qeyd edim ki, müsəlman ölkələrinin Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə münasibəti birmənalı olmayıb. Belə dövlətlərə İran, Qırğızistan. Suriya kim müsəlman dövlətləri nümunə göstərmək olar. Türkiyə ilə Azərbaycan mütəfəqqiliyinə toxunan şərhçi əslində bu mütəfəqqiliyin arxasında etnik bağlılığı göstərsə də siyasi məqsədin olduğuna da toxunur. Şərhçi, Dağlıq Qarabağ problemini regionun ən təhlükəli münaqişəsi hesab etməklə bir daha göstərir ki, qərb bu münaqişənin mahiyyətini dərk edir və buna laqeyd qalır. Əslində qərb mətbuatının eləcə də Britaniya mətbuatının Dağlıq Qarabağ probleminə diqqət ayırması, qərb ictimaiyyətinin getdikcə təhlükəli xarakter alan bu münaqişədən narahatlığının göstəricisidir.

NEFT GƏLİRLƏRİNİN AZƏRBAYCAN VƏ NORVEÇ İQTİSADİYYATINDA YERİ

Vüsalə ƏFƏNDİYEVA

AMEA, A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

vusala_83@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Azərbaycan da, Norveç də zəngin neft və qaz ölkələridir. Neft sənayesi hər iki dövlətin iqtisadiyyatında xüsusi rol oynayır. Buna görə də hər iki ölkənin iqtisadiyyatı ən böyük gəlir mənbəyi olan neft-qaz sektorundan əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft şirkətinin yaradılması və ən əsası Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin böyük əməyi nəticəsində 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” xarici investorların Azərbaycana cəlb olunmasında və beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsində ilk addımlar oldu. Təsəffü deyil ki, Norveçin Statoil şirkəti də müqaviləni imzalayan əsas tərəfdaşlardan biri idi.

"Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması ilə müstəqil Azərbaycan dövlətinin tarixində yeni milli neft strategiyası həyata keçirilməyə başlandı. Azərbaycan neft strategiyasının əsas məqsədi ölkənin daxili imkanlarının səfərbər olunması və zəngin neft ehtiyatlarından Azərbaycan xalqının rifahı naminə səmərəli istifadə olunmasını təşkil edir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 29 dekabr 1999-cu il tarixli 240 nömrəli Fərman ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunu təsis etmişdir. Fondun əsas məqsədi təbii sərvətlərin indiki və gələcək nəsillər arasında ədalətlə bölüşdürülməsidir. Digər mühüm amil isə makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması və yerli pul bazarının getdikcə artan xarici valyuta axınından qorunmasıdır. Qanuna əsasən Fondun vəsaitləri qeyri-neft sektorunun inkişafına, kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsinə, regional infrastruktur layihələrinə, yoxsulluqla mübarizəyə və insan kapitalının artırılmasına yönəldilmişdir.

Hər halda bu bir təkzibolunmaz faktıdır ki, neft və digər mineral resursların bolluğu bəzən iqtisadi inkişafa mənfi təsir göstərir. Neft sərvətlərinin cəmiyyətin inkişafını əngəlləməsinə şərtləndirən bir neçə mühüm amil mövcuddur. Birinci amil-dünya bazarında neft qiymətlərinin qeyri-sabit olması ilə bağlıdır ki, bu da uzunmüddətli iqtisadi inkişaf proqramları hazırlayıb, onları reallaşdırmağı mümkünəşür edir. İkinci mühüm amil neft çıxaran ölkələrin əksəriyyəti üçün xarakterik olan "holland sindromu"dur. Belə ki, neft gəlirlərinin çox böyük hissəsinin xərclənməsi "holland sindromu"nın kəskin meydana çıxıb şiddətlənməsinə səbəb olar. Neft gəlirlərinin ölkəyə axını nəticəsində milli valyutanın möhkəmlənməsi və bu səbəbdən də qeyri-neft sektorunun tamamilə çökməsi və yaxud son dərəcə zəifləməsi bu xəstəliyin əsas təzahürləridir. Çünki milli valyutanın yüksək məzənnəsi yerli istehsalçıların ucuz xarici mallarla rəqabət aparmaq imkanlarını minimuma endirir. Eyni zamanda ölkənin malik olduğu təbii resurslar cəmiyyətin iqtisadi və siyasi institutlarının tərəqqisi yolunda keçilməz maneələr yaradır.

Norveç neft və qaz ehtiyatlarına görə Qərbi Avropanın ən zəngin ölkəsidir. Hesablamalara görə onun nefti 10,4 milyard barel qiymətləndirilir ki, bu da ən az 30 ilə kifayət edəcək. Neft gəlirlərinin idarə olunmasında Norveç Modeli ən uğurlu model olaraq qəbul edilir. Ölkə neftdən əldə edilən gəlirlərlə bir tərəfdən neft sənayesini; neft-ayırma, neft-kimya, neft maşınqayırma sahələrini inkişaf etdirmiş, digər tərəfdən insan kapitalına çox ciddi investisiyalar qoymuşdur. Demək olar ki, insan kapitalı Norveçin iqtisadi yüksəlişinin arxasında duran ən önəmli amildir. Ayrıca Norveç Modelinin uğurlu olmasında neft gəlirlərinin idarə olunması istiqamətində qurulan fondun fəaliyyətləri və gəlirlərin yerləşdirilməsində göstərilən yüksək səviyyəli peşəkarlığın rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Norveçin Dövlət Neft Fondu 1990-cı ildə təsis edildi. Bu qurum gələcək nəsillərə rifah fondu rolunu da oynayır. Onun formalaşmasını hökumət müəyyənləşdirir, lakin parlament təsdiq edir. Norveç Neft Fondu- neft gəlirlərinin istifadəsinin ən effektiv və səmərəli nümunəsi kimi qəbul olunur. Fond dünyanın ən böyük fondu hesab olunur (450 milyard dollar). Neft və qaz satışından büdcəyə bir ildə yalnız 4% ayrılır. Əlbəttə bu göstərici bütün norveçlilərin ürəyincə deyil. Ölkədə bəzi problemlər və həll olunmayan məsələlər var. Buna misal olaraq tibbi yardım almağı gözləyən insanların növbəsini, müasir yol sisteminin ürəkaçan olmamasını və s. göstərmək olar.

Əslində Azərbaycan və Norveçin neft strategiyalarında müəyyən yaxınlıq var. Hər iki dövlətdə neftin alışı və satışı Dövlət Neft Şirkətinin əlindədir və birbaşa dövlət onun fəaliyyətini istiqamətləndirir və gəlirlərini paylaşdırır. Qeyd etmək olar ki, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu yaradırlarkən Norveç Neft Fondunun təcrübəsinə istinad edilmişdir.

Neft, qaz və mineral ehtiyatlarla zəngin olan bir çox ölkələrdə şirkətlərin hökumətə təqdim etdiyi ödənişlər və hökumətin şirkətlərdən daxilolmaları sahəsində şəffaflığı və hesabatlılığı təmin etmək məqsədilə 2002-ci ilin sentyabrında keçirilən dünya sammitində Şəffaflıq Təşəbbüsü irəli sürülmüşdür. Həm Azərbaycan, həm də Norveç Təbii Ehtiyatların Hasilatı ilə Məşğul olan Sənaye Sahələrində Şəffaflıq Təşəbbüsünün(MHŞT, Təşəbbüs) üzvüdür. 2003-cü il iyunun 17-də Londonda keçirilmiş MHŞT üzrə 1-ci beynəlxalq konfransda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan bu beynəlxalq Təşəbbüsə qoşulduğunu bəyan etmişdir. Konfransdan irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan hökuməti tərəfindən yaradılmış MHŞT üzrə Komissiya Azərbaycan Respublikası Hökumətinin mədən hasilatı sənayesində əldə etdiyi məcmu daxilolmaları barədə hesabatları MHŞT-a təqdim edir.

Neft ölkədə real iqtisadi vəziyyəti müəyyən edən element olmaqla yanaşı ictimai-siyasi dilemma da ola bilər. İnsanlar "neft pullarından" ağıllı istifadə ilə həmçinin bu təbiətin bəxşisinin bir gün tükənəcəyini nəzərə alaraq qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirməklə, daha çox sosial yönümlü və uzunmüddətli layihələrə sərmayə qoymaqla davamlı və sabit inkişafa nail ola bilərlər.

KEÇMİŞ SSRİ-DƏ ETNO-SİYASİ MÜNAQİŞƏLƏRİN SPESİFİKLİYİ

Vüsalə MƏMMƏDOVA

Bakı Slavyan Universiteti

Bakı / AZƏRBAYCAN

Keçmiş SSRİ ərazisində onun süqutu ərəfəsində meydana çıxaraq baş verən müxtəlif yönümlü münaqişələr öz spesifikasiy baxımından müxtəlif ictimai, iqtisadi, siyasi və mədəni təzahürləri özündə əks etdirməklə bu və ya digər dərəcədə baş verdiyi region xalqlarının süni surətdə etno-siyasi münaqişələrə cəlb edilməsində böyük izlər buraxmışdır. Bu münaqişələr müxtəlif yanaşma tərzinə əsaslanmaqla, o dövrdə keçmiş sovet rəhbərlərinin təbliğat ideologiya məşinına əsasla-

naraq sovet cəmiyyətinin ideologiyasına xidmət edən müxtəlif kütləvi informasiya vasitələrində mərkəzi hakimiyyətin bərkəməli və neytral təbliğatı kimi sovet xalqına və dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında böyük səy göstərirdi.

SSRİ-nin dağılması nəticəsində formalaşan yeni müstəqil dövlətlər MDB adı ilə birlik yaratmaqla tarixin onlara bəxş etmiş olduğu problemləri dinc danışıqlar əsasında dəyirmi masalarda həll etməyə çalışırdılar. O dövrün münaqişələrinə baxmış olsaq bunlar içərisində gürcü-abxaz, gürcü-osetin, dağlıq-qarabağ, dnestryanı, tacik məsələsini əsas götürülməklə sonralar bu silsiləyə həmçinin Şimali Qafqazın türkdilli xalqları və qismən digər xalq və millətlərinin də cəlb edilməsi nəticəsində keçmiş SSRİ-nin cənub yarımkürəsi boyunca ikinci və üçüncü minilliklərin qovşağında bir sıra xalqlar ictimai birliyi narahat edən qarşıdurmalarla üzləşmiş oldular.

MDB ərazisində mövcud olan hər bir regional münaqişə özünün təkrarolunmaz spesifik xarakterik xüsusiyyətlərinə malikdir. Tacikistan münaqişəsi keçmiş sovet məkanında baş verən və özlüyündə bir dövlət daxilində bir millətin münaqişəsidir.

Cənubi Osetiyada isə tarixi ədəbiyyatların verdiyi məlumata əsasən, o qədər də çox sayda olmayan bir xalqın ikiye bölünmüş hissəsi ilə birləşmək uğrunda apardığı mübarizənin etnik mübarizə forması olaraq özünə yer alması Rusiya Federasiyasının tarixi ədəbiyyatlarında qeyd edilir. Lakin bütün münaqişələrin spesifik və regional xüsusiyyətləri özünün sovet məkanında yaranmasının ümumi köklərinə malik olmaları ilə bərabər bir sıra ümumi cəhətlərə malik olmaqla aşağıdakı kimi sıralanmışdır.

- 1) Sovet siyasi, hərbi, iqtisadi və ideoloji sisteminin onları birləşdirərək əhatə etməsi. Bu səbəbdən Tacikistan, Gürcüstan, Dağlıq Qarabağ və Dnestryanı ərazilərdə baş verən münaqişələrin beynəlxalq ictimaiyyət, BMT, ATƏT cərgisində nizamlanmasında atılan addımlar özlüyündə sovet tənzimlənmə faktoru ilə qarşı-qarşıya qalmaqla nəticələnir.
- 2) Münaqişələrin tənzimlənməsi prosesində hətta ATƏT-in fəaliyyətinə baxmayaraq bir sıra çətinliklərin qarşıya çıxması nəticəsində onlar dondurulmuş hala gətirilir ki, bu da XX əsrin 90-cı illərinin I yarısında qomestar vəziyyətinə gətirilməklə onların həll edilməsi hələ çox uzun müddət çəkkə bilər.
- 3) Sovet məkanında başlanmış etno-siyasi münaqişələrdə problemlərin həll edilməsinə müraciətin edilməsi bu gün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Yuxarıda sadalanan real vəziyyətə bu günün nəbzini ilə baxdıqda burada dünya qitələrində varlı və kasıblar arasında getdikcə böyüyən qarşıdurma, demografik vəziyyət, insanların etno-demografik yerdəyişməsinə nəzarət edilməməsi, yeni texnologiyaların meydana çıxması, terrorizm, narkotik maddələrin global sürətdə yayılması uğrunda bəzi klanların apardığı mübarizəni göstərmək olar ki, bu səbəbdən beynəlxalq birliyin gələcəkdə ümumi böhranlarla üz-üzə qalması üçün insanlığın özünü dərk etməsi əsas yerlərdən birini tutmalıdır.

VERSAL SÜLH KONFRANSINDA AZƏRBAYCAN

Xəyalə YƏHYAYEVA

AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

Khayalayahyayeva@yahoo.fr

Bakı / AZƏRBAYCAN

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Rusiya imperiyasının süqutundan sonra Şərqdə yaranan ilk Avropa tipli dövlət idi. Azərbaycan vətəndaşları böyük məhrumiyyətlər və şəhid qanları hesabına imperiya asılılığından azad olaraq müstəqillik əldə etmişdilər. Lakin yeni yaranmış dövlətin dünya birliyi tərəfindən tanınmaması yeni təhlükələrin meydana gəlməsinə şərait yarada bilərdi. Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları da bu təhlükəni aydın şəkildə hiss edirdilər. Buna görə də hər vasitə ilə gənc dövlətin üzləşdiyi ciddi problemləri dünya birliyinin diqqətinə çatdırmağa, beynəlxalq hüququn subyekti olan müstəqil dövlət kimi tanınaraq zəruri siyasi təminatlar və təhlükəsizlik qərantiyaları əldə etməyə çalışırdılar. Məhz buna görə də 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasətinin başlıca məqsədi Azərbaycanın müstəqilliyinin gerçəkləşməsindən ibarət idi. Beləliklə, dekabrın 7-də açılmış Azərbaycan parlamenti Versal (Paris) konfransında iştirak etmək üçün Fransanın paytaxtına Ə.M.Topçubaşovun başçılığı ilə tam səlahiyyətli və geniş hüquqa malik nümayəndə heyəti göndərmək haqqında qərar qəbul etdi.

Azərbaycan nümayəndə heyəti may ayının ortasında Parisə çatdı. Nümayəndə heyəti ondan asılı olmayan səbəblərə görə çox gecikmişdi. Artıq yanvarın 18-dən etibarən Sülh konfransı öz işinə başlamışdı. Lakin Azərbaycan nümayəndə heyəti Parisə gəldikdən dərhal sonra bir neçə istiqamətdə fəaliyyətə başladı.

Nümayəndə heyətinin Paris Sülh konfransında iştirakı məsələləri nəzərdən keçirilərkən aşağıdakı məqamların üzərində dayanılması vacibdir:

1. Azərbaycan diplomatiyasının konfransdakı məqsəd və vəzifələri, ona Bakıda AXC hökuməti və İstanbulda Ə.Topçubaşov tərəfindən görülməli hazırlıq tədbirləri.
2. Azərbaycan istiqbalının tanınması uğrunda mübarizə-çətinliklər və uğurlar.
3. AXC-nin ərazi bütövlüyü məsələsi ətrafında diplomatik çəkişmələr.
4. Xalqlar konfransının Azərbaycan üçün nəticələri və Sülh nümayəndəliyimizin taleyi.

Konfransın və Avropanın siyasi-sırası ictimaiyyətinin Azərbaycan haqqında məlumatlandırılması: 1) müxtəlif səpkili materialların yayılması; 2) beynəlxalq məclisin rəhbərliyi, habelə Sülh nümayəndəlikləri ilə çoxtərəfli və ikitərəfli görüşlərin keçirilməsi; 3) mötəbər toplantının ümumi və bölmə müzakirələrinə qatılmaq və s. Yollarla mümkün idi.

AXC Sülh nümayəndəliyi Azərbaycanın dövlətçilik tarixi, mövcud durumu və problemləri, iqtisadi-mədəni potensialı, inkişaf perspektivləri ilə bağlı çoxsaylı materiallarla təchiz olunmuşdu. Konfransa və Qərb ictimaiyyətinə təqdim oluna-raq yayılan materiallar-kitablar sırasında bunlar xüsusilə önəmli idi:

- “Paris Sülh konfransına Qafqaz Azərbaycanı Sülh nümayəndəliyinin tələbləri” (Memorandum), AXC-nin nəzarət və iddia etdiyi ərazilərə dair xəritələr;
- “Azərbaycanın iqtisadiyyatı və maliyyə vəziyyəti”;
- “Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi haqqında”;
- “Ermənilərin müsəlman əhalisi üzərində etdikləri vəhşiliklər haqqında”;
- “Azərbaycan rəqəmlərdə”.

May ayının 28-də İstiqlal günü prezident Vilson Azərbaycan nümayəndə heyətini qəbul etdi. Prezident Vilson Azərbaycan nümayəndə heyətinə qəbulda ümidverici bir şey demədi. O, Sülh konfransının dünyanı kiçik hissələrə parçalamaq niyyətində olmadığını vurğuladıqdan sonra Azərbaycan nümayəndələrinə federasiya (konfederasiya) ideyasını müdafiə etməyi məsləhət görmüş, Millətlər Liqasının mandatı ilə böyük dövlətlərdən birinin bu konfederasiya üzərində qəyyumluğunun real çıxış yolu olduğunu demişdi. Vilson onu da əlavə etməyi unutmamışdı ki, Azərbaycan məsələsi rus məsələsindən əvvəl həll edilə bilməz.

Nümayəndə heyətinin Parisdəki səkkiz aylıq gərgin və səmərəli fəaliyyəti öz bəhrəsini verdi-1920-ci ilin yanvarın 11-də Versal konfransının Ali Şurası Azərbaycanın və Gürcüstanın yeni müstəqil dövlətlər kimi de-fakto tanınmaları barəsində qərar qəbul etdi. Bir həftə sonra-yanvarın 19-da Ali Şuranın hökumət başçılarından iştirakı ilə keçirilən iclasında həmin qərar yenidən, bu dəfə daha yüksək səviyyədə təsdiqləndi. İclasda çıxış edən Nümayəndə heyətinin başçısı Ə.M. Topçubaşov və missiyanın müşaviri M.Məhərrəmov Avropa ölkələrinin müəyyən hərbi-iqtisadi yardım göstərəcəkləri təqdirdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamğa və qısa müddət ərzində inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməyə qadir olduğunu bildirdilər. Tarixçi alim Cəmil Həsənlinin belə bir fikri ilə razılaşmaq lazımdır ki, “1920-ci ilin yanvarında Paris Sülh konfransında Azərbaycan Cümhuriyyətinin siyasi cəhətdən tanınması Ə.M.Topçubaşov başda olmaqla Azərbaycan nümayəndələrinin uğurlu diplomatik fəaliyyətinin nəticəsi hesab olunmalıdır.”

Azərbaycanın Avropaya inteqrasiya olunmasının tarixi məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Versal Ali Şurası tərəfindən tanınmasından sonra başladı. Bununla belə, Versal Ali Şurası Azərbaycanın bolşeviklərdən müdafiəsilə bağlı qəti qərar vermədi. Cəmil Həsənlinin sözlərinə görə, I Dünya müharibəsi təzə bitdiyindən və iri Avropa ölkələri hələ zəif olduğundan Versal Ali Şurası Azərbaycanı bolşeviklərdən qorumaq üçün bu ölkəyə öz qoşunlarını yeritmədi. Aprelin 28-də bolşeviklər Azərbaycanı istila etdi. Buna baxmayaraq, Azərbaycanın məhz Versal Ali Şurası tərəfindən müstəqil dövlət kimi tanınması Rusiyaya bu ölkəni coğrafi vahid kimi xəritədən silməyə imkan vermədi.

TÜRKİYƏ - FRANSA MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ “ERMƏNİ SOYQIRIMI” MƏSƏLƏSİ

Xəzər PƏNAHİ

Qərb Universiteti

panahovxazar@bk.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Türkiyə-Fransa arasındakı əlaqələr, Qanuni Sultan Süleymanın Fransa kralı I Franssiskin yardım xahişinə müsbət cavab verdiyi 1526-ci ilə qədər geri getməkdədir. Lakin Osmanlı imperiyasının zəifləməsi ilə bu münasibətlər korlanmağa başlamışdır. Bu münasibətlər 20 əsrin ortalarına qədər gərgin olaraq qalmışdır. 1995-ci ildə Jak Şirakin prezident seçilməsi ilə Türkiyə Fransa münasibətləri nisbətən inkişaf etmişdir. Hətta Türkiyənin Gömrük Birliyinə qəbul edilməsi və Helsinki Zirvəsində namizəd ölkə statusunun verilməsində Fransanın da rolu olmuşdur. Fransa Türkiyə münasibətlərinin inkişafına əngəl törədən məsələ vardır ki, bu məsələ “Qondarma erməni soyqırımı məsələsidir” Ümumiyyətlə Ermənilər Fransada az rast gəlinə biləcək şəkildə, tam mənasıyla ölkəyə inteqrasiya olmuş, mədəni xüsusiyyətini saxlamaqla fransız olmağı bacara bilmiş bir azlıq qrupudur. Burada erməni lobbisi və təşkilatları güclü bir şəkildə fəaliyyət göstərirlər. Erməni lobbisi Fransada ümumi mənada iki əsas hədəf üzərində qurulmuşdur. Birincisi, ermənilərin həyat şəraitinin inkişafı, Fransa siyasətində kifayət söz sahibi ola bilməsi və mümkün olan ən güclü inteqrasiyanın təmin edilə bilməsi üçün Fransız vətəndaşları olaraq hüquqlarının qorunmasıdır. Bu günlərdə daha ön plana çıxan ikinci əhəmiyyətli məqsəd isə, 1915-ci hadisələrinin bir soyqırım olaraq tanınması; bunun üçün abidələrin tikilməsi, tarixi prezentasiyalar edilməsi kimi fəaliyyətlərlə erməni tarixinin müdafiə olunmasıdır.

Məhz Erməni lobbisinin təsiri ilə Fransanın 2001-ci ildə qəbul etdiyi bir qanunla 1915-ci ildə Anadoluda meydana gələn hadisələri "soyqırım" olaraq xarakterizə etməsi də əlaqələri kölgə salmışdır. Eyni mövzuda, 1915-ci il hadisələri haqqındakı Erməni iddialarının sorgulanması belə cəzalandırmağa istiqamətli bir qanun təklifi, 22 dekabr 2011-ci ildə Milli Məclisdə, 23 Yanvar 2012-ci il tarixində isə Senatda qəbul edilmişdir. Haqqında danışılan qanun təklifinin ləğvi üçün 82 senator və 76 millət vəkili tərəfindən Konstitusiyaya Şurasına müraciət bulunmuşdur. Qərar qəbul ediləcəyi halda Qanun, Fransa qanunlarına görə tanınan 1915-ci ildə güya baş vermiş erməni soyqırımını inkar edənə 45 min Avro pul cəzası və bir il həbs cəzası verilməsini nəzərdə tutur. Fransada parlament çoxluğunu təşkil edən Xalq Hərəkatı Naminə Birlik Partiyasından (UMP) olan deputatlar Milli Yığıncağın qanunvericilik komissiyasına qanun layihəsi təqdim ediblər. Layihənin məqsədi qondarma "erməni soyqırımı"nın inkarına görə cinayət cəzasının tətbiq edilməsidir. Qondarma “er-

məni soyqırımı siyasi deyil, tarixi məsələdir. Bu günə qədər Fransa hüququnda iki soyqırım tanınmışdır. Birincisi, 2-ci dünya müharibəsi əsnasında reallaşan Yəhudi soyqırımı; ikincisi isə Anadoluda 1915-1917-ci illərdə bir yarım milyon insanın öldüyünün təxmin edildiyi Erməni soyqırımını.

Ümumiyyətlə Fransada erməni lobbii və təşkilatları çox güclü hesab edilir. Bu təşkilatlardan bir neçəsinin adlarını qeyd etmək olar:

"Erməni azadlıq hərəkatı" (AOD): 1991-ci ildə Fransada yaradılıb. Terror fəaliyyətini ASALA ilə sıx əlaqədə həyata keçirir. "Erməni azadlıq cəbhəsi": 1979-cu ildə yaradılan bu terror təşkilatı ASALA-nın tərkib hissəsi sayılır. Türkiyə və Azərbaycan əleyhinə terrorçular hazırlayır.

"Orli qrupu": 1981-ci ildə Fransada yaşayan erməni gəncləri tərəfindən yaradılıb. Təşkilat 1987-ci ilədək dünyanın müxtəlif hava limanlarında 10-dan artıq terror aktı həyata keçirib.

«Gənc ermənilər ittifaqı»: Diplomatların oğurlanması ilə məşğul olan bu təşkilat 1990-cı ildə Fransada yaradılıb.

Ümumiyyətlə ermənilərin və erməni lobbisinin hədəfi "4 T" adlanan tələblərinin yerinə yetirilməsidir:

"Soyqırım"ın dünyada tanınması;

Türkiyənin "soyqırım"ı tanımması;

Türkiyənin "soyqırım"a uğramış adamların varislərinə təminat ödəməsi;

Türkiyənin Şərqi ermənilərə torpaq verilməsi;

Bundan başqa məhz Fransanın dəstəyi ilə "Erməni soyqırımı"nı tanıyan beynəlxalq təşkilat da var – Avropa Parlamenti. Yəni Avropa Birliyi ölkələrinin parlamenti. Bu qurum "erməni soyqırımı"nı hələ 1987-ci ildə tanıyıb. 1981-ci ildə fransalı parlamentarilər "Erməni xalqının durumu" adlı layihə hazırlayaraq Avropa Parlamentinə təqdim edib. Sonra bu parlamentdəki sosialistlər qrupu adından fransalı parlamentari Duport və belçikalı deputat Qlinn qərar layihəsi hazırlayıblar. Layihədə ilk dəfə "erməni soyqırımı" iddiaları Avropa Parlamentinin gündəliyinə çıxarılıb. 1984-cü il seçkilərindən sonra Avropa Parlamentində sosialist qrupunu təmsil edən fransalı deputat tərəfindən həmin layihəni yenilənib. Elə həmin il başqa bir fransalı parlamentar yəhudi lobbisinin təsiri ilə "erməni soyqırımı" ilə bağlı məruzəçi olmaqdan imtina edib. Lakin Fransızlar komitənin italiyalı başqanına yenidən səsvermə keçirməsi üçün təzyiq göstərsələr də o, rədd edilib. Komitə sədrinin səlahiyyət müddəti bitdikdən sonra iş yenidən başlayıb və fransızlar istəklərinə nail olublar. 1987-ci il iyulun 18-də Avropa Parlamenti "erməni soyqırımı"nı faktiki tanıyan qərar qəbul edib. Bu, təxminən o ərafəyə təsadüf edirdi ki, Türkiyə Avropa Birliyinə üzvlük niyyətini açıq ifadə etməyə başlamışdı. Avropa Parlamenti qərarını 2005-ci ildə yenilədi – Türkiyə Avropa Birliyinə üzvlüklə bağlı yarımcıq müzakirə tarixi almazdan bir ay əvvəllə təsadüf edib. Həmin qərarla Türkiyənin 1915-ci ildə baş verənləri "soyqırım" kimi tanınması Avropa Birliyinə üzvlüyün əsas şərtlərindən biri olaraq göstərilir. Doğrudur, Türkiyə üçün direktiv Kopenhagen meyarlarıdır, Avropa Parlamentinin qərarları direktiv yox, tövsiyə xarakteri daşıyır. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, ən sonda Türkiyənin tam üzvlüyünə səs verəcək qurum Avropa parlamentidir. Həmin səsvermədə, əgər Türkiyə bu səsverməyə qədər gedə biləcəksə, Avropa Parlamentinin qərarları gündəmə gələcək və Türkiyənin bu şərtləri yerinə yetirməsi tələb ediləcək. Lakin bu açıq-aşkar ədalətsizlikdir. Ümumiyyətlə Erməni təbliğatının təzyiqi altında bir sıra ölkələrin parlamentləri 1915-ci il qondarma "soyqırımı" tanıyıblar. Belə ölkələr sırasına Urquvay, Cənubi Kipr, Argentina, Yunanıstan, Kanada, Vatikan, İsveçrə, Polşa və digər dövlətləri göstərmək olar. Qeyd edək ki, bundan əvvəl, hələ Nikola Sarkozinin prezidentliyi dönməndə də adı keçən layihə senata təqdim edilib, hətta qanun da qəbul edilmişdi. Lakin, Fransanın Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən layihəyə müsbət rəy verilmədi. Çünki bunu söz azadlığına zidd hesab etdilər. İndi isə yenidən bədnam qanun gündəmə gətirilib. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Paris Ankaraya qarşı "soyqırımı" təsir mexanizmi kimi istifadə edir. Çünki Türkiyə Yaxın və Orta Şərqi fəvqəldövlətinə çevrilməkdədir. Bu nöqteyi-nəzərdən Fransa rəhbərliyi anlayır ki, Türkiyənin son dərəcədə güclənməsi özünün marağı olduğu Yaxın və Orta Şərqi planlarını gerçəkləşdirməsinə birbaşa çəpər ola bilər. Bu təqdirdə rəsmi Paris Türkiyəni bu cür addımlarla sıxışdırmaq yolunu tutur". Qanun layihəsinin qəbul ediləcəyi təqdirdə Türkiyənin öz səfirini Fransadan geri çağıracağı və Parislə diplomatik və iqtisadi münasibətləri kəsəcəyi gözlənilir. Bu sanksiyalar görə Fransa aviashirkətlərinə məxsus təyyarələrin Türkiyə üzərindən hər bir uçuşu üçün ayrıca icazə alınmalıdır. Fransa hərbi gəmilərinin isə Türkiyə limanlarına buraxılmayacağı və digər bu kimi sanksiyalar tətbiq ediləcəkdir. Bundan başqa "Fransanın Əlcəzairdə törətdiyi soyqırımı bütün dünyaya tanımaq üçün fəal şəkildə təbliğat aparılması da nəzərdə tutulur.

XVI-XVII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANLA HİNDİSTAN ARASINDA MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRƏ DAİR

Yeganə MƏMMƏDOVA

Gəncə Dövlət Universiteti

yegana-mammadova@mail.ru

Gəncə / AZƏRBAYCAN

XVI-XVII yüzilliklərdə Azərbaycanla Hindistan arasında münasibətlərin öyrənilməsi mövzusunda hər iki ölkə arasındakı mədəni əlaqələrin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən birini təşkil edir. Belə ki, məhz bu dövrdə bu ölkələr arasında mədəniyyət sahəsində güclü şəkildə qarşılıqlı əlaqələr özünü göstərmişdir. Bu zaman Hindistanda qədim hind mədəniyyətinin kökləri əsasında və digər şərq xalqlarının güclü təsiri altında formalaşmaqda olan moğol mədə-

niyyətinə Azərbaycan mədəniyyəti də öz təsirini göstərmişdir. Bu məsələ Azərbaycan tarixşünaslığında müəyyən dərəcədə araşdırılmışdır. Filoloq Əliəjdər Səidzadə orta əsrlər dövründə Azərbaycanla Hindistan arasında mədəni əlaqələrin araşdırılmasına diqqət yetirmişdir. Daha doğrusu o, orta əsrlər dövründə Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimlərinin Hindistana mühacirətlərinin səbəblərini tədqiq etmişdir. Bu məsələ ilə həmçinin digər bir ədəbiyyatşünas alim - Həmid Araslı da məşğul olmuşdur. O, isə daha çox Hindistana mühacirət etmiş şairlər barədə bu və ya digər əsərində məlumatlar vermişdir. Cəfər Qiyasi orta əsrlər Azərbaycan memarlığının, Kərim Kərimov isə Təbriz miniatur məktəbinin digər şərq ölkələri ilə bərabər Hindistan mədəniyyətinə də göstərdiyi təsirləri araşdırmışlar. Sara xanım Aşurbəyli isə bütövlükdə orta əsrlər dövründə Azərbaycanla Hindistan arasındakı mövcud mədəni əlaqələri öz monoqrafiyasında nəzərdən keçirmişdir. Bununla belə, bu məsələni tam şəkildə öyrənilmiş hesab etmək mümkün deyildir. Belə ki, adları qeyd olunan tədqiqatçılar ayrıca XVI-XVII əsrlərə diqqət yetirməmişlər. Həmçinin Azərbaycan mədəniyyətinin moğol mədəniyyətinin formalaşmasına göstərmiş olduğu təsir araşdırılmamışdır. Halbuki bu daha çox diqqət çəkən məsələ olmalıdır. Belə ki, Azərbaycan mədəniyyətinin bütün nailiyyətləri İran, daha doğrusu, fars mədəniyyətinin adına yazılmışdır. Demək olar ki, bu və ya digər dərəcədə moğol mədəniyyətini araşdırmış tədqiqatçılar əsasən fars təsirini qeyd etmiş, Azərbaycan mədəniyyətinin bu mədəniyyətə göstərdiyi təsir barədə isə susmuşlar. Bunun isə bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Belə ki, orta əsr mənbələrində bir qayda olaraq, Səfəvilər dövlətinin coğrafi termin olan İranla eyniləşdirilməsi, bu dövlətin bütün vətəndaşlarının qısaca “iranlı” adlandırılmaları belə bir vəziyyətin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu isə son nəticədə tarixçilərin müəyyən bir qisminin bilməyərək, digər bir qisminin isə bilərəkdən belə bir anlaşılmazlığa yol vermələrinə gətirib çıxarmışdır ki, bütün bunlar da müəyyən dərəcədə dolaşıqlığın yaranması ilə nəticələnmişdir.

XVI-XVII yüzilliklərdə Səfəvilər dövlətinin Hindistandakı dövlətlərlə, xüsusilə də, Böyük Moğollar dövlətilə sıx münasibətləri hər iki ölkə arasında mədəni əlaqələrin də güclənməsinə səbəb olur. Bu dövrdə bir çox azərbaycanlı elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimi müxtəlif səbəblərlə əlaqədar Hindistana mühacirət edir. Məhz onlar burada moğol mədəniyyətinin formalaşmasına təsir göstərirlər. İki ölkə arasında mədəni əlaqələrin güclənməsində Moğol hökmdarı Humayunun Səfəvilər dövlətində sığınacaq tapmasının və bir ilə yaxın burada yaşamasının da öz təsiri olmuşdur. Unutmaq lazım deyil ki, bu zaman Səfəvilər dövlətinin əsas mərkəzi Azərbaycan idi və mənbələrin məlumatına əsasən hind hökmdarı Qəzvin, Təbriz, Ərdəbil kimi Azərbaycan şəhərlərində olmuşdu. Onun Təbrizdən öz sarayına dəvət etmiş olduğu rəssam Mir Seyidəli, digər rəssam Şirazi Əbdüssəmədlə (və unutmaq lazım deyil ki, bu rəssamla da Humayun Təbrizdə tanış olmuşdu və o, Təbriz miniatur məktəbinin) birlikdə moğol miniatur məktəbinin əsasını qoyur.

Moğol memarlığının ən möhtəşəm abidələrində (Humayun məqbərəsi, Bülənd darvaza, Tac-Mahal) açıq-aşkar Azərbaycan memarlığının təsirinin duyulması ilə əlaqədar olaraq Moğol memarlıq məktəbinə ən çox təsir göstərən məhz Səfəvilər dövrü Azərbaycan memarlığı olduğunu tam qətiyyətlə söyləmək olar. Ədəbiyyat sahəsində də eyni sözləri söyləmək olar. Belə ki, yeni hind səbkinin (üslubunun) yaradıcısı məhz azərbaycanlı şair, siyasi səbəblərlə əlaqədar XVII yüzilin 20-ci illərində Hindistana mühacirət etmiş Saib Təbrizi olmuşdur.

Bir sözlə, XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanla Hindistan arasında digər sahələrdə olduğu kimi mədəniyyət sahəsində də sıx qarşılıqlı münasibətlər mövcud olmuşdur və bu əlaqələrin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, yuxarıda qeyd olunduğu kimi Azərbaycan mədəniyyətinə aid olanlar daha çox fars mədəniyyəti adı altında təqdim olunmuşdur. Bunun belə olmadığını sübut etmək isə bizim ən əsas vəzifəmiz olmalıdır.

İBNHIŞAM VE ES-SİRETÜ’N-NEBEVİYYE’Sİ ÜZERİNE

Yücel MEN

AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

menyucel@hotmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Asıl ismi künyeleriylə bərabər Ebû Muhammed CemâlüddinAbdumelik b. Hişam b. Eyyûb el-Himyerî el-Basrî el-Mısri (ö.218/833) olan âlim daha çox İbnHişam olaraq bilinməkdədir. Kaynaklarda devrinin en büyük tarih, ahhâr, ensâb, şiir, nahiv ve lügat âlimlerinden biri olarak tanıtılan İbnHişam bütün yönleriyle Hz. Muhammed (s.a.s) hayatını anlattığı ve ilk dönem İslam tarihinin en önemli ve güvenilir kaynaklarından biri “Es-Sîretü’n-Nebeviyye” isimli eseriyle meşhur olmuştur.

Doğum tarihi net bilinmeyen İbnHişam, hicretin ikinci yüzyılı ortalarına doğru o devir İslam dünyasının en büyük kültür ve ilim merkezlerinden biri kabul edilen Irak’ın Basra şehrinde dünyaya gelmiş ve büyümüştür. Zehebî, Ebû Saîd b. Yunus’un zamanımıza intikal etmemiş olan TârîhuMısr adlı kitabındaki rivayete dayanarak ailesinin Zühl kabilesinin Sedus koluna mensup olduğunu belirtse de kaynakların çoğunda onun Yemenli Himyer kabilesinin Meâfirî koluna mensup olduğu belirtilmektedir. Himyer melikleri hakkında bilgi veren “Kitâbü’t-Ticân fi mülûkiHimyer” isimli eseri de onun Himyer kabilesine mensup olduğu fikrini desteklemektedir.

Tahsilini Basra’da tamamlayan İbnHişam, şehrin en tanınmış âlimlerinden ders almış ve özellikle edebiyat, dil ve tarih sahasında büyük bir otorite olmuştur. Daha sonra Mısır’a göçmüş ve hayatının sonuna kadar Fustat şehrinde yaşamıştır. Onun Basra’da kaç yıl kaldığı ve diğer şehirlere ilim için seyahatlerde bulunup bulunmadığı bilinmemektedir. Leys b. Sa’d (ö.175/791) ile görüşmesinden hareketle Mısır’a 175 tarihinden önce geldiği ve ayrıca İbn İshak’ın (ö.150/767)

es-Sire'sini kendisine rivayet eden hocası Ziyâd b. Abdullah el-Bekkaî ile buluşmak üzere Kûfe'ye veya Bağdat'a gittiği tahmin edilmektedir. 13 Rebiülâhîr 218/ 8 Mayıs 838 yılında ölen İbnHişam, Fustat 'ta defin edilmiştir.

Sağlam ve güvenilir bir tarihçi ve hadisçi olan İbnHişam'ın hocaları, fikirleri ve düşünce yapısı hakkında kaynaklarda yeteri kadar bilgi mevcut değildir. O, Ziyâd b. Abdullah el-Bekkaî (ö.183/799), Abdülvaris b. Saîd, İmam Şafîi, EbûAmr b. A'lâ, gibi o devrin değişik sahalarında ki otoritelerinden ders almıştır. İmam Şafîi ile Mısır'da görüşmüş, onunla Arap şiiri üzerinde sohbetlerde bulunmuştur. İmam Şafîi'nin dil, şiir ve ensâb konusundaki vukufiyetini görmüş ve ondan övgüyle söz etmiştir. İmam Şafîi'de İbnHişam'ın dilde hüccet ve Arap dili hususunda iyi yetişmiş bir âlim olduğunu ifade etmiştir. Kendisi de Muhammed b. Hasan Kattan, Abdurrahim b. Abdullah b. El-Bergî ve Ahmad el-Bergî gibi talebeler yetiştirmiştir.

İbnHişam, es-Sîretü'n-Nebeviyye'yi İbn İshak'ın "Kitabü'l-Mübtadeve'l-Meb'asve'l-Meğâzi" isimli eseri ve hocası Bekkaî'nin rivayetleri esasında hazırlamıştır. O İbn İshak'ın eserini düzelterek kısaltmış, detaylandırmış, bazı ilavelerde bulunarak tamamlamış ve kendisine göre gereksiz gördüğü bazı rivayetleri çıkartmıştır. Esere aldığı kendi eserini meydana getirmiştir. İbn İshak'ın kitabı üzerinde yaptığı çalışmalarını eserinin giriş kısmında şu şekilde ifade etmiştir:

"Ben bu kitaba, İbrahim (a.s) oğlu İsmail'in oğullarından Allah Resulünü dünyaya getirenlerin ve soylarından gelen oğullarının büyüğe doğru, İsmail'den Allah Resulüne kadar hikâyelerini sıralayıp uygun düşen rivayetleri anlatmakla başlıyorum. Sözü kısa kesmek için İsmail'in diğer oğullarının zikrini bırakıp, Allah Resulünün hayatının hikâyesine geçiyorum. Gene bu maksatla İbn İshak'ın eserinde olup da içerisinde Peygamberin zikri geçmeyen ve hakkında ayet bulunmayan ve benim kitabımda yer alan bir şeye ne mesnet, ne tefsir ne de delil olmayan şeyleri almadım. İbn İshak'ın zikrettiği fakat şiirle uğraşanların tanımadığı bir takım şiirleri, nezakete uymayan, bazı kimselerin incinebileceği bazı şeyleri ve Bekkaî'nin sağlam saymadığı bir kısım rivayetleri almadım. İbn İshak'ın eserinde bulunan başka bazı kırsımları aynen, rivayet edildiği ve bilindiği gibi aldım."

İbnHişam eserde kaydettiği bazı şiirlerin dilini ve veznini düzeltmiş, bir kısmının nisbet edilen şairlere ait olmadığını belirtmiş, bazılarının kaynağını ve ravilerini zikretmiş, yeri geldikçe yeni şiirler de ilave etmiştir. Eserde yer alan ayet, hadis ve şiirlerdeki garîb kelimeleri şiirlerden kelimeler getirerek açıklamış, esere bazı tarihi bilgileri ilave etmiş, bazı kelimelerin okunuşunu belirtmiş ve şahısların nesepleriyle ilgili malumatlar vermiştir.

İbn İshak'tan aldığı ve koruduğu kısımları "kale İbn İshak" diyerek belirten İbnHişam, kendi değişikliklerini ve ilavelerini de "kale İbnHişam" şeklinde başlayan cümlelerle göstermiştir. Bütün bu çalışmalardan sonra eser ona nisbetle "SîretüİbnHişam" olarak meşhur olmuş ve Kıftî (ö.646/1248), Zehebî (ö.748/1347), İbnKesîr (ö.774/1372), İbnü'l-İmad (ö. 1089/1679), İbnHallikan (ö.681/1282) ve Sehavî (ö.902/1497) gibi müelliflerce Hz. Muhammed'in hayatına dair en sağlam ve en iyi siyer kitabı kabul edilmiştir.

İslâm tarihinin ilk ve ana kaynaklarının en önemlilerinden birisi olan eser temelde Hz. Muhammed'in hayatını anlatmaktadır. Bununla beraber eser Hz. Muhammed'in nesebi ve doğumundan önce Arap yarımadasındaki genel durum, Kur'an-ı Kerim'in nüzul süreci, İslâm'ın tebliği, hadisler, Arap şiiri ve Arap dilinin tarihi gelişimi, sahabelerin hayatı, dört halife dönemi, İslam hukuku hususunda da araştırmacılar için temel kaynaklardan birisidir.

SOYUQ MÜHARİBƏDƏN SONRA ÜMUMAVROPA TƏHLÜKƏSİZLİYİNƏ DAİR YENİ BAXIŞLAR

Zümrüd MƏLİKOVA

Bakı Slavyan Universiteti

zumrud 2777@rambler.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Soyuq müharibə sona çatdıqdan sonra təhlükəsizlik sahəsində dünya siyasəti əvvəlki mərhələnin maddi və psixoloji ətalətinin təsiri altında formalaşdı. Bununla yanaşı, yeni qüvvələr nisbəti, yeni təhdidlər və onların yeni prioritetliyi tədricən görülməyə başladı, bu təhdidlərə adekvat cavabların axtarılmasına başlandı. Artıq bir müddət sonra dünyanın daha az təhlükəsiz, daha anarxik və gələcəyi daha az məlum olması fikri formalaşmağa başladı. Əslində, soyuq müharibə məntiqi anlaşılan, sabit və gələcəyi nisbətən bilinən idi. Unutmaq olmaz ki, bu səciyyələrin pozulması insanlığın ani məhvini gətirib çıxara bilən «müharibə həddində tarazlıq» və ya «təminatlı qarşılıqlı məhvetmə» məntiqlərinin törəməsi idi.

Əgər yarandığı andan etibarən dövlətlər öz suverenliklərinin əvvəllər daha çox xarici təcavüzə yol verməmək kimi başa düşür, eləcə də öz milli təhlükəsizliklərinin qorunub saxlanılması üçün say göstərdilərsə, müasir şəraitdə təhlükəsizlik anlayışı daxili qeyri-sabitlik təhlükəsi ilə bağlı olan məsələləri də özündə ehtiva edir. Dünyada qarşılıqlı asılılığın artması səbəbindən bu problem regional təhlükəsizlik və beynəlxalq təhlükəsizlik çərçivəsində inkişaf etdi.

XX əsrin sonlarında təhlükəsizlik probleminə baxış və yanaşmalar müəyyən qədər dəyişdi. Qeyri-hərbi təhlükəsizlik təhdidlərinə ilk diqqət yetirən iqtisadi və maliyyə, eləcə də ətraf mühit sahəsindəki mütəxəssislər oldu. İqtisadçılar iqtisadi təhlükəsizlik haqqında danışdılar, digərləri isə ekoloji tarazlığın pozulmasının çirklənməyə gətirib çıxardığını, bunun isə insanlıq üçün istər milli, istərsə də global səviyyədə böyük təhlükə yaratdığını bildirdilər. İnsanlığın fəaliyyətinin nə dərəcədə ekoloji problemlər yaratdığı, obyektiv səbəblər, eləcə də problemin həlli mübahisələr doğurdu.

Yeni texnologiyalar sahəsində inqilab təhlükəsizlik problemlərinin yenidən qiymətləndirilməsinə təsir edən digər amillərdən oldu. Nəticədə qeyri-dövlət aktorları təhlükəsizlik sahəsində böyük rol oynamaq imkanlarının olduğu meydana

çıxdı. Halbuki əvvəllər buna malik deyildilər. Bu təhlükənin yalnız digər dövlət və ya dövlətlər qrupundan gözlənilməsinə əsaslanan təhlükəsizlik konsepsiyasını yaratmağın kafi olmadığı anlamına gətirib çıxardı.

2001-ci il sentyabrın 11-də terroristlər tərəfindən qaçırılmış təyyarələrlə Nyu-Yorkdakı Ümumdünya Ticarət Mərkəzinin və Vaşinqtondakı Pentaqon binalarının partladılması, eləcə də 2002-ci ilin oktyabrın 23-26-da Moskvada Teatr mərkəzində girovların götürülməsi bunu açıq-aydın göstərdi. Baxmayaraq ki, aparıcı dövlətlərin strateji doktrinalarında göstəriləndi kimi zərbə hədəfi olan obyektlər- iri şəhərlər, əsas nazirliklər, mərkəzi icra orqanları dəyişilməz olaraq qalsa da, təhlükə mənbəyinin şəkilsiz və qeyri-müəyyən olduğu aşkara çıxdı.

XX yüzilliyin sonlarında bir çox tədqiqatçılar, o cümlədən dövlətlərarası qarşılıqlı əlaqələrə və hərbi aspektlərə üstünlük verən realist görüş tərəfdarları milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında aşağıdakı amillərin artdığını bəyan etməyə başladılar; təhsil, yeni texnologiyaların inkişafı, iqtisadi gücün artması, narkotiklərin yayılması, QİÇS və s. 1983-cü ildə neorealizm tərəfdarlarından olan Bari Buzanın «Xalqlar, dövlətlər və qorxu» adlı tədqiqat işində ənənəvi təhlükəsizlik anlayışında məhdudiyyətlər göstərilmişdir. Yalnız hərbi aspektləri özündə ehtiva etməyən təhlükəsizlik probleminin «geniş» şəkildə müəyyənləşdirilməsi bir sıra avropa tədqiqatçıları, xüsusilə U.Bekin adı ilə bağlıdır. Tədqiqat işi ilə eyni zamanda amerikan tədqiqatçısı R.Ullimanın «International Security» jurnalında məqaləsi çap olundu. O qeyd edir ki, təhlükəsizlikdən danışarkən yalnız hərbi problemlərə vurğu etmək digər təhdidlərin, həmçinin dövlətin daxilindən gələn təhdidlərin nəzərdən qaçırılmasına gətirib çıxarır.

Hal-hazırda hərbi-siyasi amillərə sosial-iqtisadi, ekoloji, informasiya-texnoloji amillərin nisbəti ilə bağlı müzakirələr davam etməkdədir. Təhlükəsizlik problemlərinə «geniş» yanaşma tərəfdarları iqtisadi və digər amillərin güclənməkdə olan roluna diqqət yetirirlər. Onların rəqibləri buna etiraz edincə belə halda təhlükəsizlik probleminin beynəlxalq münasibətlərdə və dünya siyasətində mövcud olan digər aspektlərə «genəldiyinə»- dağılacağına diqqət yetirirlər.

Bu nəzəri cəhətdən digər vacib sualı - regional, beynəlxalq və qlobal təhlükəsizlik problemlərinin nisbətini ortaya çıxarır. Qlobal təhlükəsizlik termini bəzən təhlükəsizlik problemlərinin yalnız daxili və dövlətlərarası ölçüyə malik olduğunu göstərmək üçün işlədilir. Burada da birmənalı nəticə yoxdur. Rusiyalı tədqiqatçı T.Yuryeva hesab edir ki, dövlətlərin milli maraqlarının uzlaşdırılması yolları haqqında təsəvvürlər-regional, beynəlxalq, qlobal təhlükəsizlik konsepsiyalarının mahiyyətidir, baxmayaraq ki, dövlətlərin milli maraqlarının uyğunlaşdırılması yolu ilə bu problemlər tükənmir. Həm özlərinə münasibətdə, həm də üçüncü dövlətlərlə əlaqələrdə öz qruplarının maraqlarının qorunması və razılaşdırılması yolları haqda müəyyən konsepsiyalara əsaslanan bir qrup dövlətin milli maraqlarının üst-üstə düşməsi müxtəlif növ regional və beynəlxalq ittifaqları doğurur.

Məlumdur ki, soyuq müharibə başa çatdıqdan sonra ümumavropa təhlükəsizliyinin müxtəlif modelləri nəzərdən keçirilmiş, Atlantikadan Urala qədər və ya daha geniş məkanda Vankuverdən Vladivostoka qədər Qərbi və Şərqi Avropanı, ABŞ və Rusiya Federasiyasının daxil olduğu «vahid avropa evi»nin yaradılması layihəsi müzakirə olunmuşdu. Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının infrastrukturunun təsis olunması bu istiqamətdə fəaliyyəti təşkilati və siyasi cəhətdən möhkəmləndirdi. Paralel olaraq, avropa təhlükəsizliyinin qərbmərkəzçiliyi modeli inkişaf etməyə başladı, hansı ki, getdikcə ATƏT-in panavropa modelini sıxışdırmağa başladı. Qərb mərkəzçiliyi modelin sistem yaradan mərkəzləri NATO və Avropa İttifaqı oldu və onun yaradılması prosesində lider rolunda ABŞ çıxış etdi. ABŞ və Qərbi Avropa ölkələri arasında bir sıra məsələlərə münasibətdə ziddiyyətlər olmasına baxmayaraq, onlar avropa təhlükəsizliyinin gələcək sisteminin fəlsəfəsi ilə bağlı kifayət qədər möhkəm konsensus yaratmağa nail oldular.

Dedicated to the 90th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE ON YOUNG RESEARCHERS

25-26, April 2013, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION I

6. Law

MANDAMUS

Adem AVCI

Fatih Universiteti

aavciadem@gmail.com

İstanbul / TÜRKİYƏ

Yargı kararlarının uygulanmaması sorunu, idari yargılama hukukunun güncel sorunlarından belki de en önemlisidir. Çünkü idarenin sorumluluğu her ne kadar hukuk devleti ilkesinin gereklerinden birisi ise de aynı şekilde idarenin sorumluluğuna ilişkin verilen yargı kararlarının uygulanması da bu ilkenin bir gereğidir. Ayrıca, böyle bir sorun aynı zamanda frenler ve dengeler mekanizmasına yani kuvvetler ayrılığına da ters bir durumdur. İşte bu sorunun giderilmesi için bazı ülkelerde “yargısal emirler” düzenlenmiş ve uygulanmaya devam etmektedir. Yargısal emirler, Fransa gibi Kara Avrupası Sistemini benimseyen ülkelerde uygulanmaya başlanmış olsa da, bu kurum İngiliz Hukuk Sistemi kökenli Anglo-Amerikan Sistemine dayanmaktadır.

İngiltere’de idarenin verdiği kararlar üzerinde yargısal denetimin doğrudan ya da dolaylı olarak yapılması mümkündür. Doğrudan davalar; temyiz ve tazminat davalarıdır. Dolaylı davalar ise; “declaration”, “injunction” ve “preogative orders”dır. Preogative orders yani ayrıcalıklı emirler ise “certiorari (quashing order)”, “prohibition (prohibiting order)” ve “mandamus (mandatory order)” olmak üzere üç başlık altında incelenebilir.

Dolaylı davaların bir kısmı kamu hukukuna özgü denetim yolları olup, diğer bir kısmı özel hukuk kaynaklı olmasına rağmen kamu hukuku alanında da uygulama bulan denetim yollarıdır. Dolaylı davalardan “ayrıcalıklı emirler” ilk duruma, “declaration” ve “injunction” ise ikinci duruma örnektir. Declaration, mahkeme tarafından taraflara haklarının nelerden ibaret olduğunun bildirilmesidir. Injunction, hukuka aykırı bir işlemin dava sonuna kadar uygulanmasını durduran bir özel hukuk yoludur. Certiorari, bir kamu kurumu tarafından verilen bir karar veya yapılan bir eylemin iptali için verilen bir emirdir. Prohibition, bir uzmanlık mahkemesi, bakan ya da bir kamu kuruluşunun yetkisini aşarak bir işlem yapmasını engelleyen bir denetim yoludur. Mandamus yeni adıyla “mandatory order” ise ilk derece mahkemelerinin (inferior tribunals) hatalı bir şekilde yargı yetkisini yerine getirmedikleri zaman, bu yetkiyi icra etmelerine zorlamak, sulh hâkimlerini bir davayı açıklamaya zorlamak ve davalıyı hukuken yüklenen bir kamu hukuku görevini yapmaya zorlamak için verilen bir emir türüdür.

Mandamus emirlerinin tam olarak ne zaman başladığı bilinmemektedir. De Smith, mandamusun kökeninin, ilk emirlerdeki ortak bir özelliği yansıttığı için Kral’ın fermanlarına dayanabileceğini ancak mandamus ile fermanlar arasında gerçek bir bağlantının olup olmadığının şüpheli olduğunu ifade etmiştir. Günümüzdeki zorlayıcı emre benzer bir emrin ilk olarak 1573 yılında Middleton Davası ile verildiği rapor edilmektedir. Söz konusu mandamus emri, hukuka aykırı olarak memurluktan çıkarılan Londra vatandaşı olan bir kişinin, görevine iadesi için verilmiştir. Mandamus’un ortaya çıkışı ile ilgili çığır açıcı dava ise, 1615 yılında verilen *James Bagg* davasıdır. Bagg, Plymouth şehrinde bir memur olarak görev yapmaktadı ve görev haysiyetini zedeleyici bir takım fiil ve davranışlarda bulunduğu gerekçesiyle görevine son verilir. Bagg, görevden alınmasına karşı dava açar ve savunması alınmadan görevden alındığı gerekçesiyle ilgili idare aleyhine mandamus emri verilir ve Bagg’in göreve iadesi sağlanır.

Mandamusun, “bir kamu görevinin varlığı” ve “idari başvuru ve red” olmak üzere iki şartı vardır. Söz konusu görev, ilk olarak özel bir nitelikten ziyade bir kamu görevi olmalıdır. Mesela mandamus emri, bir sendikaya karşı veya bir özel hakem komisyonuna karşı talep edildiğinde reddedilecektir. Söz konusu kamu görevi ise kişisel durum, ayrıcalıklı yetki, Common Law, örf ve adet hukuku ya da sözleşmeye ilişkin olabilir. Diğer bir şart ise başvurusunun, mandamusun uygulanmasından önce ilgili idareden söz konusu görevin icrasını istemesi ve bu başvurusunun idare tarafından reddedilmesidir. Mandamus emri bir takım istisnai durumlarda uygulanamaz. Bunlardan belki de en önemlisi, Kraliyet’e karşı verilememesidir. Doktrinde, bunun aksini savunan yazarlar olsa da Kraliyet bakanlarının veya onların görevlilerinin doğrudan Kraliyete ilişkin olmayan görevlerine karşı mandamus emrinin uygulanması konusunda bir tartışma bulunmamaktadır.

Özetle, söz konusu çalışmada İngiliz hukuk sistemi ve yargısal emir yollarına genel olarak değinilip, yargısal emir türlerinden mandamus ilkesi açıklanmaya çalışılmıştır.

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ HÜQUQUNDA MÜQAYİSƏLİ OLARAQ TİCARƏT MÜƏSSİSƏNİN GİROV QOYULMASININ HÜQUQİ TƏHLİLİ

Ağadadaş SƏFƏROV, Araz İSMAYILOV

Qafqaz Universiteti

agaseferov@hotmail.com, araz.ismayilov@gmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Bu məqaləni yazmaqda məqsədimiz Türkiyə hüququnda kifayət qədər əhatəli tənzimlənmiş ticarət müəssisəsinin girov qoyulması anlayışını izah edərək Azərbaycan qanunvericiliyi baxımından təhlil etməkdir. Bu təhlil, Türkiyə və Azərbaycanın bu sahə ilə əlaqəli hüquq sisteminin qarşılıqlı müqayisəsi şəklində aparılacaqdır.

Sahibkar, sahibkarlıq fəaliyyətini hər zaman öz imkanları hesabına davam və ya inkişaf etdirmək imkanına sahib olmur. Bunun üçün çox vaxt sərmayə dəstəyinə ehtiyac hiss edir. Sərmayənin təmin edilməsi isə müxtəlif şəkillərdə həyata keçirilir. Bu yollardan biri, bəlkə də ən önəmlisi maliyyə qurumlarından kredit əldə etməkdir. Kredit əldə edərkən isə təminat olaraq hər hansı əşya(lar)ın və ya hüququn göstərilməsi ehtiyacı meydana gəlir. Sahibkarın əmlakında olan aktiv təminat üçün yetərli olmadıqda ən uyğun variantlardan biri əldə olunan vəsaitlə qurulan müəssisənin özünü girov qoymaqla.

Ticarət müəssisəsinin girov qoymaq üçün qanuni tənzimləməyə ehtiyac duyulur. Türkiyə hüququnda Mədəni Qanunda daşınar əşyaların girov qoyulması ilə əlaqəli ümumi qaydalar mövcud olmaqla birlikdə (TMQ.m.939 – 953) müəssisənin girov qoyulması da Ticarət Müəssisəsi Girovu haqqında TR Qanunu (bundan sonra TTMGQ adlandırılacaq) tənzimlənmişdir.

Azərbaycan hüququnda isə müəssisənin girov qoyulması ilə bağlı xüsusi normalar mövcud deyildir. Qeyd edək ki, 23 yanvar 2007-ci ildə qüvvədən düşən 516 sayılı Girov haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun (bundan sonra AGQ adlandırılacaq) “müəssisələrin girovunun (ipotekasının) xüsusiyyətləri” başlıqlı 5-ci fəslində müəssisələrin girov qoyulmasına dair xüsusi maddələr yer alırdı. Bununla belə hesab edirik ki, mövcud durum Azərbaycanda müəssisə girovunun tətbiq olunmasına əngəl sayılmamalıdır. Belə ki, tərəflər girov münasibətlərinin tənzimləndiyi Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin (bundan sonra AMM adlandırılacaq) “əşya təminat hüququ: girov və ipoteka hüququ” başlıqlı 12-ci fəslindəki normaları tətbiq edərək müqavilə azadlığı prinsipi altında müəssisə girovu müqaviləsi bağlaya bilərlər.

Mövcud durumda Azərbaycan qanunvericiliyini araşdıraraq ticarət müəssisəsinin hansı formada girov qoyula biləcəyini müəyyən etməyə ehtiyac duyulur.

Məqələdə ticarət müəssisəsi girovu anlayışını və onun əhəmiyyətini izah etdikdən sonra ticarət müəssisəsi girovu müqaviləsi barədə geniş izahat veriləcək. Ticarət müəssisəsi girovu, girov qoyan ilə girov saxlayan arasında bağlanmış bir müqavilə ilə meydana gələn kimi, bu müqavilədən əmələ gələn girov hüququnun bir əşya hüququ kimi hamıya qarşı irəli sürülə bilməsi üçün dövlət qeydiyyatına alınması da əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bu səbəblə burada birinci növbədə müəssisə girovu müqaviləsinin, forması, tərəfləri və predmeti təhlil edildikdən sonra girov hüququnun dövlət qeydiyyatına alınması məsələsi təhlil ediləcəkdir.

Ticarət müəssisəsi girov qoyulması müqaviləsinin müqavilə azadlığı prinsipi altında AMM-də girov barədə mövcud olan normalar ilə hazırlamaq mümkündür. Burada ən mübahisəli məsələlər bağlanmış ticarət müəssisəsi girovu müqaviləsinin notarial qaydada təsdiqlənməsi və dövlət qeydiyyatına alınması ilə bağlıdır. TTMGQ-in 4-cü maddəsinə görə, müəssisə girovu müqaviləsi, müəssisənin qeydiyyatda olduğu reyestr bölgəsində olan notarius tərəfindən şəxsən hazırlanır və təsdiqlənir. Müqavilə notarial qaydada təsdiqləndikdən sonra girov qeydiyyata alınır.

Azərbaycan hüququna ticarət müəssisənin dövlət qeydiyyatı xüsusi qaydalarla tənzimlənmədiyindən burada AMM-nin ümumi normaların tətbiq olunması vacibdir. Məhz AMM-in 280.3-cü maddəsində deyilir ki, AMM-də nəzərdə tutulan hallarda girov müqaviləsi notariat qaydasında təsdiqlənməli, girov hüququ isə dövlət qeydiyyatına alınmalıdır. Burada deyilən halların nələr olduğunu AMM-in digər maddələrdə öz əksini tapmır. Yəni AMM-də notariat qaydasında təsdiqlənməli və dövlət qeydiyyatına alınmalı olan girov barədə hər-hansı qayda nəzərdə tutmur. Qeyd olunan normalardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan hüququnda müəssisə girovunun notarial qaydada bağlanılmasının məcburi olduğunu hesab etmədiyimiz kimi, onun dövlət qeydiyyatına alınmasının da məcburi olmadığını hesab edirik. Müəssisə girovu müqaviləsinin notarial qayda bağlanması və girov hüququnun dövlət qeydiyyatına alınması ilə bağlı xüsusi normaların qanunda tənzimlənməsi hüquqi təminat və etimad prinsipi baxımından önəmlidir.

Girov müqaviləsi barədə məlumat verdikdən sonra girovqoyanın, girovsaxlayanın və üçüncü şəxslərin vəziyyəti ilə əlaqəli izahat veriləcək. Türkiyə qanunvericiliyində bu məsələ TTMGQ ilə tənzimləndiyi halda, ölkəmizdə AMM-in girovqoyan və girovsaxlayan barəsindəki ümumi normalarını ticarət müəssisəsi girovuna tətbiq etməklə tənzimləmək mümkündür. Burada girovsaxlayanla bağlı ən önəmli məsələlərdən biri odur ki, TTMGQ-də qeyd olunur ki, girovun qeydiyyatı ilə girovsaxlayan hər kəsə qarşı irəli sürəbiləcək haqq əldə edir. Lakin, ölkəmizdə daşınar girovunun hər-hansı bir qeydiyyat orqanına tabe tutulmaması girovsaxlayanın və girov predmetini əldə edə biləcək 3-cü şəxslərin durumunu ağırlaşdırır.

Məqələdə həmçinin girov qoyulmuş əmlaka tutma yönəldilməsi qaydası ilə əlaqədar məlumatlar yer alacaq. Bu sahədə Türkiyə hüququnun əsas fərqi, girov predmetinin satılmasının Türkiyə İcra və İflas Qanununu ilə tənzimlənməsidir.

Məqələnin sonunda ticarət müəssisəsi girovuna xitam verilməsi halları ilə bağlı Türkiyə təcrübəsi izah ediləcək və AMM-in bu sahədə girovla bağlı ümumi normaları ticarət müəssisəsi girovunun xitamına uyğun tətbiq olunması imkanları təhlil ediləcək.

TC'NİN YENİ ANAYASA ARAYIŞLARI ÇALIŞMALARININ İNCELENMESİ

Ali Rıza DENİZTAŞ

Melikşah Üniversitesi

redblackx@hotmail.com

Kayseri / TÜRKİYE

“Yeni anayasa sizce nasıl olmalıdır?” sorusunun genel bir cevabı olarak; katılımcı, sivil, devlet temelli değil de bireyi merkez alarak insan hak ve özgürlüklerini genişleten, çoğulcu, kalıplarını yıkmış, toplumun her kesiminin kendine

yer bulduğu optimum bir anayasa; inanıyorum ki, benim olduğu kadar tüm vatandaşlarımızın da ortak temennisidir; ancak yeni anayasa hususunda teorik birtakım önerilerin sunulması gerekmektedir. Bu öneriler;

- ✓ Bir idare hukuku konusu olan idari teşkilat açısından, bakan yardımcılarının durumu anayasal statü kazanmalıdır. Şöyle ki, 3 Haziran 2011 tarihli 643 sayılı KHK ile hukukumuzda “bakan yardımcılığı” kurumu getirilmiştir. Kanımca bakan yardımcılığı kurumu müsteşarlık gibi devlet memurluğu statüsünde kalmayıp, yürütme erkinin seçimle işbaşına gelen siyasi bir organı olarak yeni anayasa da kendine yer bulmalıdır. Ayrıca bakan yardımcılarının seçim hususları tıpkı milletvekillerinin seçilme kriterlerinin mevcut anayasada var olduğu gibi yeni anayasada belirtilmelidir.
- ✓ Anayasanın idare bölümünde yer alması gereken bir önerim; bürokrasinin daha hızlı işlerliğini sağlamak adına mahalli idareler merkezden bağımsız daha fazla yetkilerle donatılmalıdır. Bu yetki artırımı siyasi federalizme yol açmayacak şekilde gerçekleşmelidir. Dolayısıyla merkez ile mahalli idareler arasında yapılacak işlemler nedeniyle hem zaman kaybı olmayacak hem de yapılan işlemler kırtasiyeciliğin artmasına neden olmayacaktır.
- ✓ Ülkemizde “seçim barajı” konusu tartışmalı bir alandır. Seçim barajının %4-5 rakamlarına inmesi temsilde adalet, çoğulculuk ilkelerini yansıtabilir; fakat yönetimde istikrar ilkesi bu defa yarım kalacaktır. Gece ile gündüz gibi birbirine zıt olan bu iki ilkenin aynı anda gerçekleşmesi mümkün değildir; ancak ülkemizde %10 olan seçim barajı A.Y. m.67/6 gereğince %7-8 rakamlarına çekilmelidir. Ayrıca A.Y. m.68/8’deki amacı tam manasıyla yerine getirebilmek için %7’lik oy oranının altındaki siyasi partilere seçim yardımı sağlanmalıdır. Kanunla düzenlenen siyasi partilere yardım miktarı hususunda yeni anayasada “Tüm siyasi partiler aldıkları oy nispetinde mali yardım alırlar.” hükmü getirilebilir.
- ✓ Devletler umumi hukuku konusu olan ve A.Y. m.90/1 de yer alan uluslararası anlaşmaların yürürlüğe girmesi konusunda; belirli özellikleri ihtiva eden milletlerarası anlaşmaların meclis tarafından çıkarılacak bir uygun bulma kanunuyla bu anlaşmaları uygun bulması gerekliliğinden bahsedilmiştir; ancak meclis tarafından yapılacak oylama hususunda anayasa da bir nitelikli çoğunluk sayısı öngörülmemiştir. Bir çok ülkede uluslararası anlaşmalar için onaylanma çoğunluğu nitelikli çoğunluk gerektirir. Örneğin A.B.D. de senato tarafından 2/3 özel çoğunluklu uygun bulmayı gerektirmektedir milletlerarası anlaşmalar. Özetle milletlerarası anlaşmaların önemine binaen meclis tarafından onaylanma safhasında yeni anayasa tarafından nitelikli çoğunluk sayısı uygulanmalıdır. Ayrıca ekonomik-teknik konudaki ve süresi 1 yılı geçmeyecek milletlerarası anlaşmaların onaylanması hususunda da nitelikli çoğunluk sayısı kadar olmasa da meclis tarafından bir mutabakata varılmalıdır.
- ✓ A.Y. m76 da bahsedilen milletvekili seçilme kriterleri gelişmekte olan ülkemiz için yeterli şartları taşımamaktadır. Milletvekillerinin tüm ülkemizde ve dünyada sosyal bilimler ağırlıklı branş mezunlarından seçilmesi akılcı ve olması gereken bir teamüldür; ancak her meslek grubundan bireylerin mecliste yer bulması gibi bir pozitif ayrımcılık tanımlanabilir yeni anayasada. Böylelikle her bir meslek grubu mecliste temsil edilmiş olacaktır. Salt meslek gruplarına özgü bir ayrımcılık, ya da partiler tarafından kontenjan tanınması da yetersizdir. Bir çözüm önerisi olarak; çoğulculuğu sağlamak adına toplumda fiziki, ekonomik, sosyal açıdan farklılık arz eden tüm bireyler için böyle bir uygulamaya gidilebilir. Ardından 76. maddenin aynı bendinde en az ilkökul mezunu şartı kanımca, en az lisans mezunu bireyler arasından seçilme şartı olarak değiştirilmelidir.(Görme engelli Lokman AYVA örneği). Bu önerim 2010 eylül anayasa değişikliğinde “Bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz.” “Çocuklar, yaşlılar, özürllüler, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gaziler için alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı sayılmaz.” şeklinde uygulanmıştır.

SIĞORTA HÜQUQUNDA SIĞORTALININ MƏLUMAT VERMƏ VƏZİFƏSİ

Aqşin QAYIBOV

Bakı Dövlət Universiteti

aqshin-qaibov@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

İlk olaraq bildirmək lazımdır ki, sığorta hüququnda məlumat vermək vəzifəsi sığorta müqaviləsi bağlanan zaman meydana çıxır. Sığorta müqaviləsinin tərfi isə AMM-də verilmişdir. Burada deyilir ki, sığorta müqaviləsi sığortalının müvafiq sığorta haqqı ödəməsi müqabilində sığorta obyektinin məruz qala biləcəyi risklərlə bağlı itkilərin, dəyən zərərin əvəzinin və ya razılaşdırılan pul məbləğinin müəyyən bir hadisənin baş verməsi əsasında ödənilməsinin sığortaçı tərəfindən öhdəlik kimi götürülməsi şərtlərinin təsbit edildiyi razılaşmadır. Tərifdən də göründüyü kimi sığorta müqaviləsi iki-tərəfli bir müqavilədir.

Sığorta müqaviləsinin bağlanması zamanı məlumat verilməsi məsələsi də AMM-in 911 və 912-ci maddələrində öz əksini tapmışdır. Məlumat vermə məsələsi sığorta müqaviləsinin mühüm şərtlərindən olmasa da, vacib məsələlərdən biridir. Məlumat vermə məsələsi əslində bütün mülki-hüquqi müqavilələrdə vardır. AMM-in 911-ci maddəsinin məzmunundan aydın olur ki, sığortalının məlumat vermə vəzifəsi ilə yanaşı onun sığortaçının maliyyə vəziyyəti ilə bağlı məlumatlar almaq hüququ da vardır. Burada bildirilir ki, sığortalı sığortaçının illik balansı və fəaliyyətinin illik yekunlarına dair maliyyə nəticələri ilə bağlı məlumatlarla tanış olmaq hüququ vardır. Sığortalının bu hüququ ona konkret sığortaçı ilə müqavilə bağlanması öz iradəsini daha aydın ifadə edib qətiləşdirməsində köməklik edir. Bu məlumatları əldə etməklə sığortalının sığorta riskinin baş verəcəyi təqdirdə sığortaçının öz öhdəliyini nə dərəcədə yerinə yetirə biləcəyi haqda təsəvv-

vürü yaranır və bunun əsasında şəxs **iradə azadlığından** istifadə edərək həmin sığortaçı ilə müqavilə bağlayıb bağlamamasını müəyyənləşdirir. Düşünürəm ki, maddənin bu bəndi məqsədəuyğundur.

Sığortalının məlumat vermə vəzifəsinə gəldikdə isə, burada onun verdiyi məlumatları iki istiqamətdə qruplaşdırmaq olar. Bunlardan birincisi sığorta müqaviləsi bağlanan zaman verilən məlumatlar, ikincisi isə sığorta riskinin artması ilə bağlı verilən məlumatlardır. Bunların hər ikisi AMM-in 911 və 912-ci maddələrində göstərilmişdir. 911.2-ci maddədə nəzərdə tutulan və barəsində sığortalının məlumat verməli olduğu hallar sığorta hüququnda “əhəmiyyətli hallar” adlanır. Praktikada bu əhəmiyyətli hallar barədə sığortalıdan məlumatların alınmasının bir neçə yolu vardır. Bunlara məlumatların alınmasının “bəyan yolu” və “siyahı yolu” aiddir. Düşünürəm ki, sığortalıdan məlumat alınmasının “bəyan yolu” daha məqsədəuyğun və əlverişlidir. Lakin, fikrimcə bu iki yolun ikisindən də istifadə olunsa idi daha yaxşı olardı. Belə ki, birinci siyahı yolu ilə sığortalı qoyulan konkret suallara cavab versin və daha sonra bəyan yolu ilə ona bəlli olan, lakin siyahıda nəzərdə tutulmayan əhəmiyyətli hallar barədə məlumat versin. Fikrimcə belə olmayan halda yaranmış olan vəziyyət sui-istifadəyə yol açar və nəticədə sığortalının əsassız varlanması baş verə bilər.

Azərbaycanın sığorta hüququna görə sığortalı siyahıda nəzərdə tutulub-tutulmamasından asılı olmayaraq bütün əhəmiyyətli hallar barədə sığortaçıya məlumat verməlidir. 911.3-cü maddə isə sığortalının bir neçə sığortaçı tərəfindən sığorta olunduğu halda mütləq digər sığortaçıları da bu barədə məlumatlandırmasını nəzərdə tutur.

912-ci maddədə nəzərdə tutulan hal mənim üçün bir qədər qeyri müəyyən qaldı. Belə ki, burada nəzərdə tutulur ki, sığortalı sığorta müqaviləsi bağlandıqdan sonra sığorta riskinin artması barədə sığortaçıya məlumat verməlidir. Əgər sığortalı sığorta müqaviləsi bağlanan zaman bütün əhəmiyyətli hallar barədə qabaqcadan məlumat veribsə, nəyə görə gələcəkdə yaranmış ola biləcək sığorta riskinin artması barədə məlumat verməlidir?! Buradan belə nəticə hasil olur ki, onda sığortalı müqavilə bağlanan zaman bütün əhəmiyyətli hallar barədə məlumat verməmişdir, yox əgər vermişdirsə də və yaranmış olan sığorta riskinin artımında sığortalının təqsiri yoxdursa, o zaman bu maddənin tətbiqi bərabərlik hüququnun pozulması kimi qiymətləndirilməlidir.

Sığortalının məlumat vermə vəzifəsini pozması bir sıra hüquqi nəticələrə səbəb olur. Bunlardan birincisi sığortalının sığorta ödənişini ödəməkdən imtina etməsidir. Burada əsas qismində o çıxış edir ki, sığortaçı ona verilən yalan məlumatlar əsasında sığorta riskini dəqiq və düzgün qiymətləndirənmir, həmçinin sığorta hadisəsinin baş verəcəyi halda dəyəcək zərərin həcmi də dəqiq müəyyən edə bilməməsidir. Lakin bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, sığortalının bu yalan məlumatları verməkdə təqsiri olmalıdır, əks halda sığortaçı sığorta ödənişini ödəməkdən imtina edə bilməz. Digər bir nəticə sığorta müqaviləsinə sığortaçı tərəfindən vaxtından əvvəl xitam verilməsi ola bilər. Sığorta müqaviləsinə xitam verilməsinin bu cür əsası qanunvericilikdə yoxdur. Lakin, belə bir nəticəyə ümumən mülki hüququn məqsədinə, onun sistemə əsaslanıb gəlmək olar. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, yalan məlumatların verilməsində sığortalının təqsiri yoxdursa, zənnimcə sığortaçı bu hüququndan istifadə edə bilməz.

Sonda bütün bu deyilənləri nəzərə almaqla belə bir şeyi qeyd etmək istərdim ki, sığorta müqaviləsinin bağlanması zamanı verilməli olan bu məlumatlar əslində mülki hüququn mühüm və zənnimcə ən başlıca prinsipi olan **iradə azadlığı prinsipi** ilə birbaşa bağlıdır. Belə ki, bütün müqavilələr məhz iradə azadlığı prinsipi əsasında bağlanılır və ondan kənar bağlanmış müqavilənin bir hüquqi nəticəsi olmaz. Buna görə müqavilənin tərəfləri gərək bağlanılacaq müqavilə ilə bağlı bütün halları bilsinlər ki, müqavilə ilə bağlı öz iradələrini tam və dəqiq ifadə edə bilsinlər.

EVLAT EDİNMƏ İLİŞKİSİ AÇISINDAN EVLENMƏ ENGELLƏRİ

Avaz MUSTAFAYEV, Nicat RAMAZANOV

Selçuk Universiteti

evezmustafayev@yahoo.com, rnicat@box.az

Konya / TÜRKİYƏ

Evlenmək istəyən bir kimsenin sadəcə evlənmə ehliyyətinə sahib olması (AAM.m. 11), genel olaraq evlənmə hakkının bulunduğunu göstərir. Bu hakka sahib olan bir kimsenin, belirli bir evlənməyi edəbilmesi üçün, bu evlilik yönündən bir evlənmə engelini bulunmaması gerekir.

Evlənmə engelleri Azərbaycan Aile Məcəlləsinin 12-13. maddələri arasında sayılmışdır. Söz konusu maddələrə görə, yakın akrabalar (velilər və çocuklar, dede-nine və torunlar, həm tam hem de yarım kan kardeşler), evlât edinen ile evlâtlik, ikisinden biri veya her ikisi başkasıyla evli olan kişiler, ikisinden biri veya her ikisi akıl hastalığı veya akıl za-yıflığı sonucunda ayırt etme gücüne sahip olmayan kişiler ve bazı bulaşıcı hastalıklara tutulan kişiler evlenemez.

Kanunda sayılan evlənmə engeli hallerindən biri evlat edinməyə ilişkindir. Söz konusu hükme görə, evlat edinen ve evlatlık arasında evlənmə ilişkisi kurulamaz. Bu kişiler her nasıl evlenecek olurlarsa olsunlar, evlənmə geçersizdir (AA M.m. 25). Evlat edinen ve evlatlığın evlənməsinin yasaklanmasının temelinde ahlaki, tıbbi ve evlat edinme kurumunun doğası ve amacı gibi sebepler bulunmaktadır. Çünkü evlat edinme, belirli koşullar ve usul içinde gerçekleştirilebilen ve evlat edinenle evlatlık arasında yapay soybağı kuran bir aile hukuku kurumudur.

Kanun, evlat edinen ve evlatlık arasında evlilik ilişkisi kurulamayacağını belirtirken, evlatlığın evlat edinenin üst soyu ve altsoyu ile veya evlat edinenin evlatlığının üst ve alt soyu ile evlenip evlenmeyeceği belirtilmediğinden akla bazı sorular gelmektedir. Acaba, evlat edinen evlatlığın üst soyu veya altsoyu ile evlenebilir mi? Evlatlık evlat edinenin üst soyu ve alt soyu ile evlenebilir mi?

Önceki evlilik hali, akli hastalığı veya akıl zayıflığı, bulaşıcı hastalığa müptela gibi engellerin evlat edinme ilişkisi bakımından uygulanmasında bir sorun yaşanmamaktadır.

Azərbaycan hukukunda, evlatlıq ilişkisinin kurulması ile evlatlığın evlat edinen kişilerden doğmuş çocukların hukuki statüsünü kazanır. Bunun sonucu olarak evlatlıq, evlat edinenin hısımlarıyla hısımlı olur (AAM.m.134/ I). Asıl ana babasıyla olan soybağı ise kural olarak son bulur (AAM.m.134/ II-IV). Ayrıca Azərbaycan Hukukunda, hısımlığa dayanan evlenme engelini Alman Medeni Kanunun 1307 ve İsviçre Medeni Kanunun 95. maddesinde olduğu gibi evlat edinme ilişkisinin kurulmasıyla hısımlığın kalkması halinde de uygulanacağına ilişkin bir hüküm bulunmamaktadır. Bu sebepten de, çocuğun evlatlığa verilmesi halinde hısımlığa dayanan evlenme engeli de kalkacağı düşünülebilir. Fakat çocuğun evlatlığa verilmesi halinde çocuğun hısımlar ile aralarındaki hukuki ilişki kalkmaktadır. Yoksa evlat edinme ilişkisi çocuğun hısımları arasında biyolojik yani kan bağına kaldıramaz. Kanun koyucunun, hısımlığa ilişkin evlenme engeli getirmesindeki amacı, belli bir gurup insanın aralarındaki biyolojik bağın yakınlık derecesine göre evlenmelerinin toplumun kabul ettiği ahlaki değerler ve tıbbi açıdan doğru bulunmamasıdır. Bu sebepten hısımlığa ilişkin evlenme engeli evlatlığa götürülen bakımında da uygulanması gerekir. Fakat uygulama bakımından sorunların yaşanması için Azərbaycan Aile Məcəlləsinin 12. maddəsinə, Alman Medeni Kanunun 1307. və İsviçre Medeni Kanunun 95. maddələrində olduğu gibi, hısımlığın evlat edinme ilişkisinin kurulması sonucunda kalktığı hallerde de uygulanacağına ilişkin bir hüküm eklenmesi gerekir.

Hısımlığa ilişkin evlenme engelini evlatlığa da uygulanacağını bildirdikten sonra söz konusu evlenme engelini evlatlığa nasıl uygulanacağı sorusu ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki, çocuğun evlatlığa verilmesi halinde hısımları ile kişisel ve malvarlıksal ilişkileri kesilmektedir. Bunu yaparken, evlatlığın adı, soyadı, baba adı, ana adı, doğum tarihi ve doğum yeri de değiştirilmektedir (AAM.m. 125, 126, 127, 134/ II). Ayrıca, evlat edinmeye ilişkin bilgiler kanun tarafından korunmaktadır (AAM.m. 130) ve bu bilgileri paylaşan kişiler cezai sorumluluk taşımaktalar (ACM. m. 175).

Bu durumda evlatlığın hısımları ile ilişkisini ispatlanması neredeyse imkânsız hale gelmektedir. Fakat, mevzuatta yapılacak bazı düzenlemeler sonucunda bu durumun önüne geçilebilir. Yapılması düzenlemeler, şu üç farklı öneriden oluşmaktadır:

1. Evlat edinme kurumunun tamamen kaldırılması;
2. Evlat edinmeyle ilgili Azərbaycan Hukukun benimsemiş olduğu “tam evlat edinme” sistemi kaldırılarak “sınırlı evlat edinme” sisteminin benimsenmesi;
3. Var olan sistemi koruyarak nüfus mevzuatında evlatlığın biyolojik hısımları ile ilişkisinin korunmasına sağlayacak düzenlemeler yapmak.

CİNAYƏT MÜHAKİMƏ İCRAATI VƏ BİLAVASİTƏLİK PRİNSİPI

Azər RÜSTƏMOV

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

azer.rustamov@ymail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Hazırda həm dünyada, həm də ölkəmizdə baş verən siyasi-iqtisadi və sosial-mədəni proseslər müasir hüquq elmi qarşısında yeni imkanlar açır. Cinayət-prosessual hüququ da bu baxımdan istisna təşkil etmir. Azərbaycanda bu sahədə həyata keçirilən islahatların məntiqi nəticəsi kimi 2000-ci il sentyabrın 1-dən qüvvəyə minən yeni Cinayət-Prosessual Məcəlləsi, həqiqətən də, mühüm hadisə sayıla bilər. Cinayət prosesinin prinsipləri isə bu elm sahəsinin hərəkətverici qüvvəsidir desək, yanlışdır.

Cinayət mühakimə icraatının prinsipləri arasında sübutların tədqiq olunmasında mühüm rol oynayan bilavasitəlik prinsipi xüsusi yer tutur. Bilavasitəlik tələb edir ki, sübutları araşdıran və qiymətləndirən şəxslər onlarla şəxsən tanış olmalı və şəxsən araşdırılmış sübutlara əsasən qəbul edilmiş qərara əsaslanmalıdırlar.

Bilavasitəlik prinsipinin əhəmiyyəti barədə, qısa olaraq, aşağıdakıları qeyd etmək zəruridir: 1) həm cinayət işi üzrə məhkəməyədək icraatda, həm də məhkəmə istintaqı zamanı cinayət prosesini həyata keçirən orqanların nümayəndələrinə bilavasitəlik prinsipi mühüm üstünlüklər verir; 2) bilavasitəlik prinsipi cinayət mühakimə icraatı qarşısında duran məqsəd və vəzifələrin tam və dolğun həyata keçirilməsini təmin edir; 3) sübutetmə prosesi zamanı bilavasitəlik prinsipi vacib rol oynayır.

Cinayət mühakimə icraatının prinsipləri sıx əlaqədə olan və bir-birini şərtləndirən müddəalardır. Bilavasitəlik bir sıra prinsiplərlə, o cümlədən şifəhlik, mühakimə icraatının milli dildə aparılması, fasiləsizlik, təqsirsizlik prezumpsiyası, cinayət mühakimə icraatının obyektivliyi, qərəzsizliyi və ədalətliliyi, qanunçuluq, Konstitusiya ilə təsbit olunmuş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin olunması, hüquqi yardım almaq və müdafiə hüququnun təmin edilməsi, tərəflərin çəkişməsi, cinayət mühakimə icraatının aşkarlığı və digər prinsiplərlə sıx əlaqəlidir.

Cinayət işi üzrə məhkəməyədək icraatda cinayət işini təhqiq edən şəxslərin, məhkəmədə isə hakimlərin bilavasitəliyə riayət etmələri Böyük Britaniya, Amerika Birləşmiş Ştatları, Fransa və Almaniya kimi inkişaf etmiş dövlətlərdə çox vacib tələb sayılır. Digər tərəfdən isə, bilavasitəlik prinsipi məhkəmə baxışının ümumi şərtlərindən biri kimi Belarus Respublikası CPM-in 286-cı, Qazaxıstan Respublikası CPM-in 311-ci, Qırğızıstan Respublikası CPM-in 253-cü, Rusiya Federasiyası CPM-in 240-cı və Ukrayna Respublikası CPM-in 257-ci maddələrində əks olunmuşdur.

Qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının CPM-də bilavasitəlik prinsipi öz layiqli yerini tutmasa da, onun qanunvericilikdə məhkəmə baxışının ümumi şərtlərindən biri kimi deyil, məhz cinayət prosesinin prinsiplərindən biri kimi təsbit edilməsi zərurəti vardır. Belə ki, müxtəlif istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsi zamanı, xüsusilə, dindirmə və üz-ləşdirmə (CPM-in 226-235-ci maddələri), baxış (CPM-in 236-cı maddəsi), şəxsi müayinə (CPM-in 238-ci maddəsi), şəxsin və əşyaların tanınması (CPM-in 239-241-ci maddələri), ifadələrin yerində yoxlanılması və istintaq eksperimenti (CPM-in 260-263-cü maddələri), axtarış və götürmədə (CPM-in 242-247-ci maddələri) bilavasitəlik prinsipinin tələbləri mühüm rol oynayır.

Ümumiyyətlə, bilavasitəlik prinsipinin mahiyyəti və əhəmiyyəti onu təşkil edən tələblərlə bağlıdır. Məhz bu tələblər cinayət işinin başlanması və ibtidai araşdırma mərhələlərində təhqiqatçı, müstəntiq və prokurorun, məhkəmədə isə hakimin prosesual fəaliyyətində sübut etmə prosesi zamanı, xüsusilə sübutların qiymətləndirilməsində əvəzədləmə üsul kimi çıxış edir.

6098 SAYILI TÜRK BORÇLAR KANUNU MADDE 71 GENEL HÜKMÜ ÇERÇEVESİNDE TÜRK HUKUKUNDA TEHLİKE SORUMLULUĞU

Begüm Hande ERTÜRK

Şimali Kipr Universiteti

erturkbegum@gmail.com

Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti

Gün keçtikçe teknolojinin hızla gelişmesi karmaşık yapılı işletmelerin daha karmaşık hale gelmesine ve git gide çoğalmasına neden olmuştur. Bu durum kusurun ispatını zorlaştırmış ve böylece tehlike sorumluluğunun yasal düzenlemelerde yer almasını gerekli hale getirmiştir. Bu temel düşünce ışığında mukayeseli hukukta tehlike sorumluluğu genel olarak özel hükümler ve özel yasalar çerçevesinde düzenlenmiştir. Zira çeşitli ülkelerin ulusal hukuklarında savunululan, tehlike sorumluluğunun genel hükümlerle düzenlenmesinin sorumluluk sınırlarının tam olarak çizilememesine yol açacağı ve bunun sonucunda da ülkenin hukuk güvenliğinin sarsılacağı ve sık sık gelişim riski ilkesi ile karşı karşıya kalınacağıdır. Savunulan bu görüş hâlâ bir çok ülkede güncelliğini korumaktadır. Fakat diğer bir yandan bu düşünce modern hukuk sistemi ile bağdaşmamaktadır. Bunun nedeni ise çeşitli ülkelerin ulusal hukukunda olduğu gibi Türk Hukukunda da özel kanunlarda öngörülmüş hükümleri kıyas yoluyla önüne gelen somut olaylara uygulama olanağını bulunmamasından dolayı, özel kanunlarda bulunmayan yeni tehlikeli işletme faaliyet tiplerinin meydana getirdiği zararların tazmin edilememesidir. Ülkemiz, ilk başlarda ekonomik düzeyde yeteri kadar gelişme kat edilemediğini öne sürerek tehlike sorumluluğunun özel yasalar kapsamında bile düzenlenmesi konusunda çekingen davranmıştır. Fakat nihayet mevcut yasal düzenlemelerin hızla gelişen ve değişen teknolojik şartlara ayak uyduramaması, tehlike sorumluluğunun genel bir hüküm ile düzenlenmesinin Hukukumuzda gerekli görüldüğü 1 Temmuz 2012 tarihli 6098 sayılı TBK. m. 71 hükmü ile sabitlenmiştir.

TBK. m.71, işletme sorumluluğunu düzenlemektedir. İşletme dışı tehlikeli faaliyet ve araçlar madde kapsamı dışında tutulmuştur. Sunumda TBK. m. 71'in kapsamının yanında madde hükmü ile ilgili eleştirilere de ayrıca değinilecektir.

Özetlemek gerekirse Türk Hukukunda doktrinin ve Yargıtay'ın kabul ettiği asıl olan kusur sorumluluğudur. Fakat dağıtıcı adalet gereğince tehlikeli işletme faaliyetlerinden doğan zararların bu işletmeleri işletenlere veya sahiplerine yüklemek gerektiği kabul edilmiştir. Günümüz dünyasında, gelişim riski bir kenara bırakıldığında, teknoloji ile her şeyin üstesinden gelmek, her türlü önlemi almak neredeyse mümkündür. Tehlike sorumluluğu, sorumluluk süjesinin bu önlemlerin alındığını varsaymakta ve süjenin fiilleri ile ilgilenmemektedir. Tehlike sorumluluğu, süjenin ekonomik çıkar elde ettiği faaliyet ya da nesnenin yüksek derecede tehlike arz etmesinden dolayı sık sık veya ağır zararların meydana gelme ihtimali üzerinde durmaktadır. Bu nitelik ve nicelikteki zararın doğması tehlike sorumluluğu süjesini ağır bir tazminat ödeme yükümlülüğünde bırakır. Bu nedenle tehlike sorumluluğunun genel hükümlerle düzenlenerek hangi faaliyet ve nesnelerin bu kapsama gireceğinin belli olmamasının ülkenin sınıftan kalkınmasını, ülke ekonomisini ve böylece hukuk güvenliğini derinden etkileyeceği daha önce de belirtildiği üzere, genel kabul görmekteydi. Her ne kadar bir ülkenin gelişebilmesinde ekonominin önemi göz ardı edilemeyecek kadar önemli ise de tehlikelerin her geçen gün teknolojiyle birlikte paralel arttığı bir dönemde kişilerin malvarlığı haklarının ve şahsi haklarının korunması gerektiği Anayasal bir yükümlülüktür. Dolayısıyla bu temel Anayasal haktan yola çıkarak tehlike sorumluluğunun doğurabileceği ağır sonuçları aşağıdaki sayılanlar ışığında en aza indirmek mümkün olabilir:

- Hukuk güvenliğini sağlamak amacıyla Devlet, tehlike arz eden işletme, faaliyet, tesis ve nesneleri derecelendirerek, örnekseme yoluyla sayarak sınıflandırabilir.
- Zarar verene ağır maddi külfetler yükleyen tehlike sorumluluğu için sigorta yerine Devlet fonlar ayırılmalıdır.
- Gelişim riski kavramı açıkça ortaya konulmalıdır. Zira faaliyete başlama tarihinde kullanılan nesnenin ya da tesisatın tehlikeliliği henüz tespit edilememiş ise faaliyette bulunan kimseden zararın meydana gelmesini engelleyecek özeni göstermesi de beklenemez.
- Genel hüküm ile tehlike sorumluluğuna genel sınırlandırmalar, kurtuluş beyineleri getirilemeyeceğinden genel hükümden hareketle hâkim somut olayın özelliklerine göre karşısına gelen olay ile ilgili vereceği emsal kararlarla, karar konusu teknik bilgi gerektiren tehlikeli faaliyetlerle ilgili bilirkişi raporlarıyla bir çok saptamada bulunulabilir ve böylece zamanla genel hüküm ile düzenlenmiş olan tehlike sorumluluğunun genel hatları çizilebilir.

Sunumda yukarıda bahsi geçen hususlar mukayeseli hukuktan da örnekler verilerek detaylandırılacak ve özellikle de fedakarlığın denkleştirilmesi ilkesi ile tehlike ilkeri arasındaki benzerlikler ve farklılıkların üzerinde durulacaktır.

KATILIMCI ANAYASA YAPIMI VE İZLANDA ÖRNEĞİ

Burak ÇAĞ

İstanbul Üniversitesi
burakcag@gmail.com
İstanbul / TÜRKİYƏ

Anayasa yapımı, geçmişten bugüne gündelik politikadan ayrı tutulmuş ve elit meselesi olarak kabul edilmiştir. Halkın anayasa yapımına katılımı gereksiz, hatta tehlikeli bulunmuştur. Anayasanın içeriğinin ve uygulamasının demokratik olması, onun demokratik meşruiyeti için yeterli görülmüştür.

21. yüzyılın sonlarında klasik anayasa yapımı yöntemlerinin paradigmasında bir değişim olduğu ileri sürülmektedir. Bu değişim 1977 İspanya Anayasası'nın yapımıyla başlamış ve 1990'lı yılların başında post-komünizm sonrası Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile *Apartheid* rejimi sonrası Güney Afrika anayasasının yapımıyla kendisini göstermiştir. Bu yöntem genel olarak "katılımcı anayasa yapımı" olarak adlandırılmaktadır. Bu yeni paradigmaya göre, anayasanın demokratikliği, içeriğinden ziyade yapım süreci ile ilgili bir sorundur.

Kavram olarak katılımcı anayasa yapımı, içinde bulunduğumuz yüzyılda ortaya çıktığı savunulan katılımcı demokrasi ve müzakereci demokrasi teorilerinin ürünüdür. Bu yeni yöntemle göre anayasa yapımına halkın katılımı, sadece temsili nitelik taşıyan kurucu meclisler veya sürecin sonunda uygulanan referandumlarla değil, sürecin bütününe kapsayan, geniş katılımlı, tartışmacı ve müzakereci bir katılım yöntemiyle sağlanmaktadır. Bu süreç, ortaya çıkan metinden ziyade anayasanın yapım yöntemine odaklanmakta ve demokratik bir anayasanın ortaya çıkabilmesini yapım yönteminin demokratik olmasına bağlamaktadır.

Bu bağlamda idealize edilen, katılımcı ve müzakereci demokrasinin anayasa yapımı aşamasında gerçekleştirilmesidir. Bunun gerçekleştirilmesi için de özellikle son 30 yıllık süreç içinde birçok yöntem geliştirilmiş ve denenmiştir. İdealize edilen katılımcı ve müzakereci demokrasiyi gerçekleştirmek, içinde bulunduğumuz teknoloji çağında çok daha kolay görünmektedir. İnternetin ve sosyal medya araçlarının kullanımının oldukça yaygınlaşması ve politik süreçlere etki etmesi elektronik demokrasi olarak adlandırılmaktadır. Özellikle yakın geçmişte yaşanan Arap Baharı örneklerinde, sosyal medya araçları halkın politik açıdan aktive edilmesinde çok etkin bir şekilde kullanılmıştır.

Bunun yanında çalışmamıza esas teşkil eden İzlanda örneği, elektronik demokrasi olarak nitelendirilen internet ve sosyal medya araçlarının, temel siyasi belge olan anayasanın yapımı sürecine halkın katılımını sağlamak amacıyla kullanılması yönünden bütün dünyaya çok önemli bir örnek teşkil etmektedir. 2008 yılında ülkedeki büyük bankaların iflas etmesiyle ekonomik bunalım içine giren İzlanda çareyi yeni bir anayasa yapmakta bulmuştur. Yapılacak anayasanın toplum nezdinde kabul görebilmesi için de halkın etkin katılımıyla yapılması gerektiği konusunda bir uzlaşma sağlanmıştır. Anayasanın hazırlanması sürecinde, ekonomik kriz boyunca iyi bir sınav verememiş olan İzlanda Parlamentosu rol almamış, anayasa taslağı hazırlayacak meclisin oluşturulması için bir seçim yapılmış ve siyasi hayatın içerisinde yer almayan 25 üyeli bir Anayasa Konseyi kurulmuştur. Siyasi partiler bu konseyin oluşturulmasına aday göstermemiş, adaylar tamamen kendileri propagandalarını yapmış ve çeşitli meslek gruplarından 25 üye seçilmiştir.

Daha sonra Konsey adına bir Facebook ve Twitter hesabı açılmış ve taslak metnin hazırlanması sürecinde Konsey halktan doğrudan teklif almıştır. Ayrıca Konsey adına bir internet sitesi kurulmuş ve bu sitede oluşturulan platformda halk konseyin hazırladığı taslağın gelişimini izlemiş ve açıkça maddelerin nasıl olmasını istediğini belirtme imkanı bulmuştur. Bunun yanında Konseyin Youtube hesabından toplantılar canlı olarak yayınlanmış ve bu toplantılar esnasında Facebook ve Twitter aracılığıyla halk görüş bildirmiştir. Bu sürecin sonucunda Konseyin olgunlaştırdığı taslak metin 20 Ekim 2012'de halkoyuna sunulmuş ve referanduma katılanların üçte ikisi metne onay vermiştir.

Bu onaydan sonra metin halihazırda Parlamentoda tartışılmaktadır ve Parlamento halkın onayıyla bağlı değildir. Ancak İzlanda Parlamentosunun, halkın hazırladığı ve çoğunluğun onayladığı metni reddedeceği zayıf bir ihtimal olarak görülmektedir.

İzlanda'nın 320.000 nüfuslu bir ülke olduğu göz önünde bulundurulduğunda böylesine etkin bir katılımcı yöntemin uygulanması da kolay olmuştur. Ayrıca nüfusun %90'dan fazlası internet erişimine sahip olmakta ve üçte ikisi de Facebook ve diğer sosyal medya araçlarını kullanmaktadır. Bu rakamlara bakıldığında e-demokrasi oldukça uygulanabilir olmaktadır. Ancak yakın geçmişte yaşanan ve tüm dünyada büyük yankı uyandıran Arap Baharı örnekleri de göstermiştir ki, internet ve sosyal medyanın kitleleri harekete geçirmesi açısından nüfus çok da önemli değildir. İzlanda örneği, bu araçların politik karar alma süreçlerinde olumlu yönde de kullanılabilir olduğunu göstermiştir.

Çalışmamızda, öncelikle katılımcı anayasa yapımı kavramı teorik çerçevede ele alınmış ve günümüzde İzlanda'nın sosyal medya araçlarını kullanarak doğrudan demokrasiye yaklaşan anayasa yapımı süreci bu teorik çerçevede incelenmeye çalışılmıştır.

2007 ANAYASA DEĞİŞİKLİYİNİN TÜRK HÜKÜMET SİSTEMİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Cengiz GÜL

Melikşah Universiteti

cengizgul2002@yahoo.com

Kayseri / TÜRKİYƏ

Türkiye'de 2007 yılında cumhurbaşkanlığı seçimlerinde yaşanan 367 krizine bir tepki olarak Ekim 2007 halkoylaşması ile onaylanarak yürürlüğe giren anayasa değişikliği sonrasında, 12. cumhurbaşkanının halka seçtirilecek olmasıyla birlikte, 1982 Anayasasının benimsediği hükümet sisteminin de artık bir parlamenter sistem olmaktan çıktığı açıkça söylenebilir. Halkın seçtiği bir cumhurbaşkanının yürütme organının gerçek başı olup olmayacağı, yani ülkenin genel siyasetini belirleyip belirlemeyeceği, şu an için peşinen verilecek bir hüküm değildir. Bu belirsizliğin giderilmesi ise, hukuki olgulardan ziyade siyasal şartlara göre değişkenlik gösterecektir. Şöyle ki TBMM'de çoğunluğu bulunan bir siyasal partinin liderinin, cumhurbaşkanı seçilmesi ile birlikte ülkenin genel siyasetini belirlemeye ve siyasal karar merkezlerini yönlendirmeye çalışması pek sürpriz olmayacaktır. Bu durumda ise ülkemizdeki hükümet sisteminin bir başkanlık sistemi gibi işlemeye başladığı rahatlıkla söylenebilir. Doktrinde yarı-başkanlık sistemi olarak adlandırılan bu hükümet modelinin, 2007 Anayasa değişikliğiyle Türk anayasal düzenine girdiği, ancak pratikteki yansımasını ise bir sonraki cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesiyle göstereceği ortadadır.

BEYNƏLXALQ MÜQAVİLƏ CİNAYƏT PROSESSUAL HÜQUQUN MƏNBƏYİ AZADLIQ HÜQUQU ASPEKTİNDƏ BEYNƏLXALQ VƏ DAXİLİ QANUNVERİCİLİYİN TƏHLİLİ

Daşqın İBADOV

Bakı Dövlət Universiteti

Dashgin.Ibadov@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Beynəlxalq müqavilələrin hüquqi qüvvəsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 151-ci maddəsində öz əksini tapıb. Konstitusiyanın 148-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikası qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Həmçinin Konstitusiyanın 12-ci maddəsinin II-ci hissəsinə əsasən bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaşların hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikası tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqaviləyə uyğun tətbiq edilir. Habelə Konstitusiyanın 155-ci maddəsinin məzmunundan aydın olur ki, Konstitusiyanın III fəslində nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilədə daha artıq məhdudlaşdırıla bilməz. Eyni mövqe Konstitusiya Məhkəməsinin (bundan sonra KM) Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 49-cu maddəsinin şərhilə bağlı 21 oktyabr 2005-ci il qərarında ifadə olunub. Beləliklə, şərh olunan normalardan aydın olur ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqlar daxili qanunvericilikdə daha da artıq dərəcədə məhdudlaşdırıla bilməz.

Məhz bu prizmadan yanaşaraq azadlıq hüququ izah edilməlidir.

Konstitusiyanın 28-ci maddəsinə əsasən hər kəsin azadlıq hüququ var. 28-ci maddənin II hissəsinə əsasən azadlıq hüququ tutulma, həbsə və azadlıqdan məhrum etmə formasında məhdudlaşdırıla bilər.

İnsan hüququ haqqında Avropa Konvensiyasının 5-ci maddəsi mahiyyət etibarı ilə Konstitusiyanın 28-ci maddəsi ilə eynidir. Lakin Konvensiyanın 5-ci maddəsi "Azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ" adlanır. Maddənin məzmununa fikir verdikdə də aydın olur ki, maddə "azadlığın məhdudlaşdırılmasını" nəzərdə tutur. Konstitusiyada isə analoji norma fərqli məzmunadadır. Belə ki, Konstitusiyanın 32-ci maddəsində deyilir: Hər kəsin şəxsi toxunulmazlıq hüququ var. Hər kəsin şəxsi və ailə həyatının sirrini saxlamaq hüququ vardır. Qanunla nəzərdə tutulan hallardan başqa şəxsi və ailə həyatına müdaxilə etmək qadağandır". Beləliklə, maddənin məzmunundan aydın olur ki, Konstitusiyanın 32-ci maddəsi "azadlığın məhdudlaşdırılması" ilə bağlı olmayan müddəaları özündə ehtiva edir. Bu isə Konvensiyanın 5-ci maddəsi ilə uyğunsuzluğa səbəb olur.

Digər tərəfdən AİHK-nın 5-ci maddəsinin məzmununa nəzər yetirdikdə aydın olur ki, burda azadlıq hüququnun nəinki cinayət xarakterli, həm də mülki xarakterli məhdudiyyətlər nəzərdə tutulub. Məsələn: 5-ci maddənin e) bəndi: yoluxucu xəstəliklərin qarşısını almaq üçün şəxslərin tutulması. f) şəxsin ölkəyə qanunsuz gəlməsinin qarşısını almaq məqsədilə tutmaq.

Lakin Konstitusiyanın 28-ci maddəsinin II hissəsində nəzərdə tutulmuş məhdudiyyətlər cinayət xarakter daşıyır. Belə ki, tutulma prosessual məcburiyyət tədbiri kimi (CPM-nin 147-154); həbs-qətimkan tədbiri, azadlıqdan məhrum etmə isə cəza növüdür.

Konstitusiyada nəzərdə tutulmuş azadlıq hüququ məhdudlaşdırılması əsasları ətrafında geniş şəkildə məqalədə göstəriləcək.

Azərbaycan məhkəmə sistemində beynəlxalq təcrübəni nəzərə alınmasında mühüm rol oynayan qərarlara Ali Məhkəmənin 30.03.2006-cı il, həmçinin 3 noyabr 2003-cü il, KM-nin CPM-nin 157.5-ci maddəsinin şərhilə bağlı 9 iyul 2010, CPM-nin 1583., 158.4, 290.3-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair 10 noyabr 2011-ci göstərilə bilər. Bu qərarlarda bilavasitə AİHK-na AİHM-nə istinad edilib KM-nin 10 noyabr 2011-ci il qərarında AİHM-nin Rusiyaya qarşı qərarına

istinad edilib, analogi problemin olmaması, habelə azadlıq hüququnun qanunsuz məhdudlaşdırılmasının qarşısının alınması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Daxili qanunvericilikdə azadlıq hüququnun konstitusional məhdudlaşdırılması öz əksini tapmışdır. Belə ki, CPM-nin 147-ci maddəsində tutulmanın əsasları nəzərdə tutulmuşdur. Bu əsaslardan biri də cinayət törətməkdə şübhəli olan şəxsə tətbiq edilən tutulmadır.

CPM-nin 148-ci maddəsində şübhə yarandıqda şəxsin tutulmasının 2 əsası nəzərdə tutulmuşdur.

I. Cinayət törətməsinə bilavasitə şübhə yarandıqda.

II. Və ya cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətməsindən şübhələnməyə əsas verən digər məlumatlar olduqda.

Şübhələnməyə əsas verən "digər məlumatlar" hüquq müəyyənlik prinsipi baxımdan doğru deyil, belə ki, bu halını şəxsin azadlıq hüquqlarını əsassız məhdudlaşdırılmasına səbəb olur. KM-nin formalaşmış təcrübəsinə hüquq müəyyənlik prinsipi Konstitusiyanın preambolasında nəzərdə tutulmuş qanunun aliliyinin əsasıdır. Normativ akt aydın, birmənalı olmalıdır. (KM-nin MM-nin 228.5-ci maddəsinin sərhilə bağlı 28 may 2005-ci il qərarı).

Hüquqi müəyyənlik, "res judicata" prinsipi AİHM-nin təcrübəsində də öz əksini tapmışdır. Bu prinsip həmçinin AİHK-nın 6-cı maddəsinin tələbindən irəli gəlir. CPM-nin 148-ci maddəsinə əsasən tutulma 48 saatdan artıq davam edə bilməz, bu müddətin axını tutulma haqqında protokolun tərtib edildiyi andan başlayır. Həmçinin CPM-nin 90;153-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş hüquqların yaranması üçün bu protokol hüquqi fakt rolunda çıxış edir. Lakin AİHM-nin təcrübəsinə əsasən şəxsin tutulmasının axını şəxsin hüququnun məhdudlaşdırıldığı andan başlayır. Belə ki, bu anlayış şəxsin küçədə saxlanılaraq ondan polis məntəqəsinə getməyin tələb edildiyi hallara da şamil edilir. Burada məcburiyyət amilinin olması önəmlidir. Belə ki, De Vilde, Voms və Versip Belçikaya qarşı (18 iyun 1971) məhkəmə işində Avropa Məhkəməsi aydınlıq gətirmişdi ki, şəxsin könüllü gəlməsi heç bir əhəmiyyət daşımır. Bundan başqa azadlıqdan məhrum edilmiş şəxsin azadlıqdan məhrum edilməsindən xəbərsiz olması xüsusi əhəmiyyətə malik deyil. Əgər şəxs konkret olduğu yeri sərbəst surətdə tərk edə bilmirsə bu kifayətdir.

Tutulma tədbirinə məruz qalmış şəxs istər küçədə, istərsə də hər hansı digər açıq məkanda müəyyən yeri tərk edə bilmirsə yaxud hər hansı nəqliyyat vasitəsinin içərisində və ya binada qalmağa məcbur edilsə 5-ci maddənin müddəaları tətbiq edilməlidir.

AİHM-nin (müddəalarının təcrübəsinin) təhlilindən aydın olur ki, CPM-nin müddəalarından fərqli müddəalar nəzərdə tutulmuşdur. Həmçinin CPM-nin tələbinə əsasən protokol tərtib edilməsi, hüquqi nəticələrin bu andan başlaması təcrübədə şəxsin hüquq məhdudlaşdırılmasına səbəb olur. Nəzərə alsaq ki, Konstitusiyanın 12-ci maddəsinin II bəndinə, 148, 151, 155-ci maddələrinə əsasən Azərbaycanın tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr qanunvericilik sisteminə daxildir, Konstitusiyanın 147-ci maddəsinin II hissəsinə əsasən Konstitusiya birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir. Bundan belə nəticəyə gəlir AİHK-nın ayrılmaz hissəsi olan AİHM-nin presedent qərarları da qanunvericilikdə nəzərə alınmalıdır. Belə ki, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi KM-si CPM-nin 158.3, 158.4 və 290.3-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair 10 oktyabr 2011-ci il qərarı bu zərurətdən meydana gəlmişdir. Belə ki, CPM-nin qərar qəbul edilərkən mövcud olan mətninə əsasən: Qətimkan tədbiri qismində həbsdə saxlanma müddəti hesablanarkən təqsirləndirilən şəxsin və onun müdafiəçisinin cinayət işinin materialları ilə tanış olma müddəti nəzərə alınmışdır, lakin məlum qərardan sonra bu müddəə qüvvədən düşmüş elan edildi, bu məsələdə AİHM-nin qərarlarına istinad edilmişdir.

Həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2006-cı il tarixli fərmanına əsasən Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi və digər yuxarı instansiya məhkəmələri Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi işinin təşkil etmələri və onu məhkəmə təcrübəsində nəzərə almalar tövsiyə edilmişdir. Həmçinin Ali Məhkəmənin 30 mart 2006-cı il qərarı da bu istiqamətdədir. (məqalədə bu barədə ətraflı bəhs ediləcək).

Azadlıq hüququ məhdudlaşdırma əsaslarından biri də həbs qətimkan tədbiridir. Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq paktın 9-cu maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən həbs qətimkan tədbirinin tətbiqi ümumi təcrübəyə çevrilməməlidir. Lakin CPM-nin 155.3-cü maddəsinə istinad edən məhkəmələr iki ildən artıq müddətdə azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulan əməllər üçün bilavasitə həbs qətimkan tədbiri tətbiq edilir. Bu da demək olar ki, təcrübə halına almışdır. Lakin məhkəmələr nəzərə almalıdır ki, həbs qətimkan tədbiri ən son olaraq tətbiq edilməli, ilk növbədə digər qətimkan, habelə həbsin alternativlərinin tətbiqini yoxlanmalıdır.

Digər bir məsələ də həbsin uzadılması ilə bağlıdır. Belə ki, AİHM-nin təcrübəsinə əsasən şəxsin həbsinə əsas olmuş hallar yenidən həbsin uzadılmasına səbəb olması konvensiyanın 5-ci maddəsinin pozuntusudur. Bu hal həmçinin Ali Məhkəmənin 3 noyabr 2009-cu il Plenum qərarında öz əksini tapmışdır. Bu barədə ətraflı məqalədə öz əksini tapacaq.

MƏNƏVİ ZƏRƏRİN ƏVƏZİNİN ÖDƏNİLMƏSİ İLƏ BAĞLI MƏHKƏMƏ TƏCRÜBƏSİNİN PROBLEMLƏRİ

Dünyamin NOVRUZOV

Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyası

dunyamin.novruzov@bhm.az

Bakı / AZƏRBAYCAN

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunvericiliyi şəxsə vurulmuş mənəvi zərərin əvəzini tələb etmək hüququ verir. Lakin bu növ zərərlərin əvəzinin ödənilməsi ilə bağlı praktikada kifayət qədər problemlər mövcuddur. Bu, ölkəmizdə mənəvi zərərlə bağlı iddia tələblərinin kifayət qədər yeni olması ilə yanaşı həmin növ zərərin özünün də ma-

hiyyəti, yəni pulla ölçülə bilməyən pulla ifadəsinin çətinliyi ilə bağlıdır. Təəssüf ki, milli məhkəmələrimiz mənəvi zərərlə bağlı təcrübəsinin heç də uğurlu və ürəkaçan olmasını demək mümkün deyildir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin “Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 21 və 23-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair” 31 may 2002-ci il tarixli və Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun “Mənəvi zərərin ödənilməsi barədə qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsi haqqında” 7 nömrəli, 3 noyabr 2008-ci il tarixli qərarları isə bu sferadakı problemlə məsələlərə kifayət qədər aydınlıq gətirə bilməmişdir. Ali Məhkəmənin Plenumunun adı çəkilən qərarında bəzi məsələlərə dair ifadə edilmiş hüquqi mövqeyi (məsələn, mənəvi zərər tələbinin vərəsələrə keçməsinin qeyri-mümkünlüyü) isə əsaslı hesab edilə bilməz və müzakirəyə açıqdır.

Ölkəmizin məhkəmə təcrübəsində mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsi tələbi əksər hallarda fiziki şəxsin sağlamlığına vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi və şərafət və ləyaqətin müdafiəsi ilə bağlı mübahisələr zamanı irəli sürülür. Belə işlərdə məhkəmələr iddianı tam və ya qismən təmin etsələr də, mənəvi zərəərə görə tutulan pulun məbləğini əsaslandırmaqda çətinlik çəkirlər. Əksər hallarda, məhkəmələr mənəvi zərərin məbləğini iddia ərizəsində göstərilmiş məbləğdən daha az miqdarda təmin edirlər.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun “Mənəvi zərərin ödənilməsi barədə qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsi haqqında” 7 nömrəli, 3 noyabr 2008-ci il tarixli qərarından (2 və 8-ci bəndlər) belə aydın olur ki, mənəvi zərərlə bağlı mübahisələrə Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin (bundan sonra - MM) IX bölməsinin (Mülki hüquq pozuntularından (deliktlərdən) əmələ gələn öhdəliklər) müddəalarına uyğun baxılmalıdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, mənəvi zərər müqavilə şərtlərinin pozulması nəticəsində də meydana gələ bilər və qüvvədə olan qanunvericilik bu halı istisna etmir. Məsələn, “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” qanunun 12-ci maddəsinə görə istehlakçıların bu Qanunda nəzərdə tutulan hüquqları istehsalçı (icraçı, satıcı) tərəfindən pozularsa istehlakçıya dəyən mənəvi ziyan günahkar tərəfindən ödənilməlidir. Ödənilən ziyanın dəyəri, qanunla başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, məhkəmə tərəfindən müəyyən edilir. Bu halda, mənəvi zərərlə bağlı mübahisənin delikt, yaxud müqavilə hüquq normaları əsasında həll edilməli olması sualı meydana çıxır. Ali Məhkəmə Plenumunun sözügedən qərarında bu məsələ açıq qalmışdır. Halbuki vurğulanan problem işin düzgün həlli üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əvvəla, məhkəmənin mübahisəyə tətbiq edəcəyi maddi hüquq normasının seçimi bundan asılıdır. İkincisi, müqavilə şərtlərini pozan borclu vurulmuş mənəvi zərəərə görə məsuliyyətdən azad olmaq üçün təqsirsizliyini sübut etməlidir (MM, 448.4-cü maddə); zərərin əvəzinin ödənilməsi əsası kimi delikt çıxış etdiyi bir sıra hallarda isə, zərərvuranın təqsirini sübut etmə yükü zərərchəkənin üzərinə düşür (MM, 1132-ci maddə). Üçüncüsü, müqavilə və deliktdən irəli gələn tələblər üzrə iddia müddətləri də fərqlidir (MM, 373-cü maddə) və s.

Məhkəmə təcrübəsinin daha bir problemi Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin 77.1-ci maddəsinin mənəvi zərər tələbinin rəddi üçün “sehirli norma” kimi istifadəsidir. Həmin maddəyə görə hər bir tərəf öz tələblərinin və etirazlarının əsası kimi istinad etdiyi halları sübut etməlidir. Məhkəmələr bir sıra hallarda iddiaçının sübut təqdim etməməsi səbəbindən mənəvi zərər tələbini rədd edirlər. Bu cür yanaşma heç də həmişə ədalətli və düzgün sayıla bilməz. Çünki mənəvi zərərin mövcudluğunu və məbləğini sübut etmək maddi zərərlər qədər asan deyildir. Bu növ iddialarda şəxs maddi deyil, mənəvi (ruh) aləmində, şüurunda baş vermiş mənfi halları (sarsıntı, yaşamaq eşqinin azalması və s.) işə baxan məhkəmənin (hakimin) diqqətinə çatdırmalıdır. Digər tərəfdən, nəzərə almaq lazımdır ki, bəzi hallarda şəxsin əmlak və ya şəxsi qeyri-əmlak hüququnun pozulması faktının müəyyənləşdirilməsi mənəvi zərərin vurulduğu qənaətinə gəlmək üçün kifayətdir. Məsələn, şəxsin yol-nəqliyyat hadisəsi nəticəsində ayağını itirməsi, qanunsuz olaraq cinayət törətməkdə ittiham edilmiş şəxsin məhkəmənin hökmü ilə bəraət alması, şəxsin əvvəlcədən hər hansı kompensasiya ödənilmədən yeganə yaşayış sahəsindən qanunsuz olaraq məhrum edilməsi, şəxsin şərafət və ləyaqətinin təhqir olunması və s. bu kimi hallarda. Qeyd edək ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi bir sıra qərarlarında (“Loizidu Türkiyəyə qarşı” iş üzrə 28.07.1998-ci il tarixli qərar, “Akdivar və digərləri Türkiyəyə qarşı” iş üzrə 1 aprel 1998-ci il tarixli qərar) məhz bu mövqedən çıxış etmişdir.

Yuxarıda hazırkı tezisə həcmi nəzərə alınmaqla məhkəmə təcrübəsində mövcud olan bəzi problemlərə qısa şəkildə toxunulmuşdur. Lakin mövcud problemlər bununla məhdudlaşmır və mülki hüquq münasibətlərinin inkişafının özü ilə birlikdə ölkəmizin məhkəmə təcrübəsi üçün yeni və maraqlı məsələləri gətirəcəyi aşkardır. Məsələn, fəaliyyət qabiliyyətsiz şəxsin və ya doğulana qədər (ana bətnində olarkən) atasını itirmiş uşağın gələcəkdə mənəvi zərərin əvəzinə tələb etmək hüququna malik olub-olmaması, hansı müqavilələr üzrə mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsi tələbinin irəli sürülməsinin mümkünlüyü və s.

AVRUPA YEREL YÖNETİMLER ÖZERKLİK ŞARTI BAĞLAMINDA 6360 SAYILI KANUN YİRMİ DOKUZ İLDE İL ÖZEL İDARELERİ VE KÖYLERİN KALDIRILMASI VE İLÇE BELEDİYELERİNİN BÜYÜKŞEHİR İLÇE BELEDİYESİ HALİNE DÖNÜŞTÜRÜLMƏSİ

Engin SAYGIN

Atatürk Üniversitesi
enginsaygin@atauni.edu.tr
Ərzurum / TÜRKİYƏ

1982 Anayasası'na görə, idarenin kuruluş ve görevleri, merkezden yönetim ve yerinden yönetim esasına dayanmaktadır. Türk idari teşkilatı da, bu iki esasın uygulanması sonucu merkezi idare ve mahalli idareler olmak üzere ikiye ayrılır.

maktadır. Anayasa il, belediye ve köy halkının mahalli müşterek nitelikteki ihtiyaçları karşılamak amacıyla kurulan üzere üç tür mahalli biriminden söz etmektedir. Büyük yerleşim merkezleri için özel yönetim biçimleri getirilebileceği Anayasa'da açıkça ifade edilmiş ve bu doğrultuda büyükşehir belediyeleri oluşturulmuştur. İdarenin kuruluş ve görevlerinin kanunla düzenlenmesi anayasal bir ilke olduğu için, bu mahalli idare birimlerinin her birinin görev ve yetkileri detaylı bir biçimde 22.02.2005 tarihli 5302 sayılı "İl Özel İdaresi Kanunu", 03.07.2005 tarihli ve 5393 sayılı "Belediye Kanunu", 10.07.2004 tarihli 5216 sayılı "Büyükşehir Belediyesi Kanunu" ve 18.02.1924 tarihli 442 sayılı "Köy Kanunu" tarafından düzenlenmiştir.

Yukarıda sözü edilen kanunlardan Köy Kanunu bir kenara bırakıldığında, 2004 yılından itibaren mahalli idarelerle ilgili yeni kanunların kabul edildiği görülmektedir. Bu yeni kanunlarla yapılan değişiklikler, yerel yönetim reformu olarak da anılmaktadır. Bu reformların ortak özelliği, Avrupa Birliği aday ülke statüsünü kazanmış Türkiye'de, kamu hizmetlerinin daha etkin ve verimli görülebilmesi amacıyla mahalli idareler üzerindeki vesayet yetkisinin daraltılması ve mahalli idare organlarının daha düzenli ve etkin çalışan kurumlar haline getirilmesidir. 2007 yılında il özel idarelerine ve belediyelere genel bütçe vergi gelirlerinden kaynak aktarılması suretiyle yerel yönetim reformu mali açıdan da devam etmiştir.

Mahalli idareleri ilgilendiren ve bu alanda yeni radikal düzenlemeler getiren son adım 12.11.2012 tarihinde kabul edilen 6360 sayılı Kanun'dur. Bu kanun ile Türkiye'de 13 ilde daha büyükşehir belediyesi kurulmuş ve böylece büyükşehir belediyesi sayısı 29'a ulaşmış, bu yeni 13 büyükşehir belediyesi ile mevcut 14 büyükşehir belediyesinin sınırları il mülki sınırı haline getirilmiş; tüm bu illere bağlı ilçelerin mülki sınırları içerisinde yer alan köy ve belde belediyelerinin tüzel kişiliği kaldırılmış, köyler mahalle olarak, belediyeler ise belde ismiyle tek mahalle olarak bağlı bulundukları ilçenin belediyesine katılmıştır. Ayrıca İstanbul ve Kocaeli illerinde il özel idarelerinin tüzel kişiliği de kaldırılmıştır.

6360 sayılı Kanun'un anayasaya uygunluğu akademik ve siyasi tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmalarda, 6360 sayılı Kanun hukukilik ve yerindelik açısından eleştirisi yapılmıştır. Ancak mahalli idareler için önemli bir uluslararası metin olan Avrupa Konseyi Yerel Yönetimler Özerklik Şartı bağlamında bir değerlendirme henüz yapılmamıştır. Bilindiği üzere, Avrupa Konseyi tarafından 15.10.1985 tarihinde imzaya açılan ve 1988 tarihinde yürürlüğe giren Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı'nı Türkiye, 21.11.1988'de imzalamış ve 01.04.1993 tarihinde yürürlüğe koymuştur. Ancak unutulmamalıdır ki, Türkiye Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı'nın bazı maddelerine çekince koymak suretiyle Şartı bir bütün olarak kabul etmiş değildir. Anayasa'nın 90. maddesine uygun olarak, yalnızca Türkiye'nin onayladığı maddeler iç hukukun bir parçası haline gelmiş ve mahalli idareler açısından idare hukukunun kaynakları arasında kanun hükmünde bir değere sahip olmuştur.

Yukarıda sözü edilen yerel yönetim reformu adı altında kabul edilen yeni kanunlarla (5393, 5216, 5779 sayılı Kanunlar) Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı'na uygun birçok düzenlemeye gidilmiştir. Bu çalışmamızın konusu, mahalli idareleri ilgilendiren son düzenleme olan 6360 sayılı Kanun'un getirdiği köklü düzenlemelerin Türkiye'yi Avrupa Yerel Özerklik Şartı'nın getirdiği temel ilke ve prensiplere yaklaştırmakta olup olmadığını değerlendirmektir. Bu amaçla ilk olarak Türk idari teşkilatına ilişkin temel kavramlara yer verilecektir. Daha sonra Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı'nın temel ilke ve prensipleri ele alınacaktır. Türkiye açısından Şart'ın hukuki durumuna kısaca değinildikten sonra 6360 sayılı Kanun'un getirdiği temel düzenlemelerden bahsedilecektir. Son bölümde de, Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı bağlamında 6360 sayılı Kanun incelenice ve 6360 sayılı Kanun ile Şartın temel ilke ve prensiplerine hangi oranda yaklaşıldığı açıklanmaya çalışılacaktır.

HÜKÜMET SİSTEMLERİ

Faruk BİLİR

Selçuk Üniversitesi

farukbilir@hotmail.com

Konya / TÜRKİYE

Hükümet sistemlerinin karşılaştırılması sert kuvvetler ayrılığı sistemi olan başkanlık sistemi ile kuvvetlerin yumuşak ayrılığına dayanan parlamenter sistem üzerinden yapılmaktadır. Bu sistemlerden birinin dezavantajı diğerinin avantajı olmakta, her iki sistemin artıları ve eksileri bulunmaktadır. Ayrıca, başkanlık sistemiyle parlamenter sistem arasındaki ayrım, bu sistemlerden birinin ötekine üstün olup olmadığını tartışan bir teoriden kaynaklanmamıştır.

Klasik anayasa hukuku hükümet sistemlerini sınıflandırırken kuvvetler ayrılığı daha doğrusu yasama ve yürütme kuvvetlerinin birbirleriyle olan ilişkilerini kriter olarak kabul etmektedir. Bu durumda yargının ayrı bir erk olup olmadığı sorusu akla gelmektedir. Kuvvetler ayrılığı siyasi bir ilke olup ancak siyasi fonksiyonlarda bir uygulama bulabilir. Yargılama ise niteliği gereği siyasi olmayıp bağımsızlık güvencesi içinde hukuki gerçeği ortaya çıkarma faaliyeti olduğundan siyasi rejimin ya da hükümet şeklinin niteliğini belirlemede daima yasama-yürütme ilişkisi dikkate alınmalıdır. Yani hükümet sistemlerinin tasnifinde yasama ve yürütme kuvvetleri arasındaki ilişki dikkate alınmaktadır. Yargı kuvveti kural olarak bu ilişkinin dışındadır. Yargının her sistemde yasama ve yürütme kuvvetlerinden ayrı olduğu veya olması gerektiği varsayılır. Buna göre, hükümet sistemleri ilk önce kuvvetler birliği ve kuvvetler ayrılığı sistemleri olarak ikiye ayrılır.

SİĞORTA HAQQI

Fəridə NOVRUZLU

Bakı Dövlət Universiteti

feride9999@box.az

Bakı / AZƏRBAYCAN

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 903.1-ci maddəsində qeyd olunur ki, sığorta haqqı-risklərin qəbul edilməsi və ya bölüşdürülməsi müqabilində sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulan qaydada sığortalının sığortaçıya ödəməli olduğu pul məbləğidir. Sığorta haqqı, sığorta məbləği və sığorta ödənişi anlayışlarını bir-birindən ayırmaq lazımdır. Belə ki, sığorta haqqı risklərin qəbul edilməsi və ya bölüşdürülməsi müqabilində sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulan qaydada sığortalının sığortaçıya ödəməli olduğu pul məbləğidir. O, sığorta müqaviləsinin mühüm elementlərinə daxildir. Sığorta məbləği isə sığortalanmış risklər üzrə sığortaçının öhdəliyinin son həddidir. Yəni, sığortaçının sığortalıya ödəyəcəyi sığorta ödənişi bu məbləğ ilə məhdudlaşır. Sığorta məbləği isə müqavilənin zəruri şərti qismində həm çıxış edə bilər, həm də etməyə bilər. Belə ki, həyat sığortasında sığorta məbləği mütləq müəyyən edilməlidir. Əmlak sığortasında isə müəyyən edilməyə də bilər, ona görə ki, tərəflər məbləği müəyyən etməsə də qanun məbləği əşyanın dəyəri ilə məhdudlaşdırır. Sığorta ödənişi isə sığorta hadisəsi baş verdikdə qanunvericiliyə, həmçinin sığorta müqaviləsinə uyğun olaraq sığortaçı tərəfindən ödənilən maliyyə kompensasiyasıdır.

Sığorta haqqının hesablanmasına sığorta obyekt, sığorta riski, ümumiyyətlə sığortaya aid olan hər şey təsir göstərir. Yəni, sığorta obyektinin dəyərinin yüksək olması, sığorta riskinin yüksək olması sığorta haqqının da yüksək olmasına gətirib çıxarır. Məsələn, əgər təcrübəsiz bir sürücü öz avtomobilini sığorta etdirsə, bu zaman o təcrübəli bir sürücüyə nisbətən daha çox sığorta haqqı ödəyəcək.

Sığorta haqqının tərkibi saf sığorta haqqından və inzibati xərclərdən ibarətdir ($SH = SSH + IX$). SSH sığorta təminatına alınan təhlükə (risk), meydana gələn vaxt sığortaçının, sığortalıya ödəməli olduğu sığorta ödənişinin qiymətidir.

IX-sığorta şirkətlərinin fəaliyyətlərində sərf etdikləri xərclər ilə onun hesablandığı şarjmandır ($IX = X + \S$). Burada xərclər, sabit xərclər (SX), dəyışə bilən xərclər (vergi və rüsumlar- DX) və sığorta məbləğinə bağlı xərclər (SMBX) olaraq təsnif edilir. Yəni, $X = SX + DX + SMBX$.

Şarjman isə sığorta şirkətinin əldə etmək istədiyi mənfəət payı (MP), ehtiyat fondların payı (EFP) olaraq təsnif olunur. Yəni, $\S = MP + EFP$

“Sığorta fəaliyyəti haqqında” 2007-ci il 25 dekabr tarixli AR qanununun 81.2-ci maddəsinə əsasən sığortaçılar sığorta-əməliyyatları üzrə fəaliyyətlərini təmin etmək üçün sığorta haqları hesabına sığorta ehtiyatlarını formalaşdırırlar. Beləliklə, sığortaçı sığorta və təkrarsığorta müqavilələri üzrə qəbul etdiyi öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün sığorta ehtiyatlarını formalaşdırır ki, bunu da sığortalının ödədiyi sığorta haqları hesabına edir. Sığorta haqqının miqdarı və ya hesablanması, ödənilməsi qaydası könüllü sığortada sığorta müqaviləsi üzrə, icbari sığortada isə qanunvericiliklə müəyyən olunur. Məsələn, “Sosial sığorta haqqında” 18 fevral 1997-ci il tarixli qanunun 14-cü maddəsinə əsasən icbari dövlət sosial sığortasında sığorta haqqı əmək ödənişinə nisbətən faizlə müəyyən olunur. Həmin maddədə icbari dövlət sosial sığorta haqqının hesablanmasında tətbiq edilməli faizlərin əmək fəaliyyətinin müxtəlif növlərinə, ticarət, nəqliyyat, tikinti sahələrində fəaliyyət göstərən sahibkarlar üçün fəaliyyət göstərdikləri ərazilərə görə və digər göstəricilərə görə müəyyən edilmişdir.

Sığortaya görə sığorta şirkətinə ödənilən və sığorta haqqı adlanan pul sığorta obyektinin dəyəri ilə müqayisədə çox kiçik bir məbləğdir. Sığorta şirkətinin belə kiçik bir məbləğ tələb etməsinin yeganə səbəbinin açıqlanması da çox sadədir. Sığortaçı çoxsaylı insanlardan –sığortalılardan sığorta haqqı toplayıb ki, onların da çoxu böyük ehtimalla zərərli üzləşməyəcək, üzləşsə belə ən azı bunlar eyni ildə baş verməyəcək. Eyni zamanda sual yarana bilər ki, hadisə baş verməsə, sığorta haqqı kimi sığortaçıya verdim o qədər məbləği boş yerə ödəmişəm? Xeyr, axı sizin artıq təhlükəsizlik, maliyyə təhlükəsizliyi zəmanətiniz var, bütün il ərzində beyniniz rahat olacaq və hətta bir hadisə baş versə belə siz artıq maliyyə cəhətdən qorunacaqsınız.

Bir qayda olaraq sığorta haqqı tam ödənilməlidir. Eyni zamanda tərəflər sığorta müqaviləsində sığorta haqqının hissə-hissə ödənilməsi barədə razılığa gələ bilərlər. Sığorta haqqının hissə-hissə ödənilməsi dedikdə, sığorta haqqının hissələrə bölünərək sığorta müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddət ərzində həmin müqavilə ilə müəyyən edilmiş tarixlərdə ödənilməsi başa düşülür. MM-nin 903.4-cü maddəsində qeyd olunur ki, sığorta müqaviləsi sığorta haqqının ilk hissəsinin və ya tam ödənilməsindən sonra qüvvəyə minir. Lakin Mülki Məcəllə ilə müəyyən edilən bu qaydanı da düzgün hesab etmək olmaz. Belə ki, sığorta müqaviləsinin qüvvəyə minməsinə sığorta haqqının ödənilməsi ilə müəyyənləşdirmək olmaz, çünki sığorta müqaviləsi tərəflər bu barədə razılaşdığı və müqavilə bağlandığı andan qüvvəyə minir. Bu baxımdan Məcəllənin bu maddəsində zəruri düzəlişlər edilməlidir. Yəni, həmin maddədə müəyyənləşdirilmiş “sığorta müqaviləsi” ifadəsi “sığorta təminatı” ilə əvəz olunmalıdır.

MM-nin 903.6-ci maddəsinə görə, sığorta haqqı və ya onun razılaşdırılmış ilk məbləği sığorta müqaviləsi bağlandığı gündən bir aydan gec olmayaraq ödənilməlidir. Belə ki, sığorta haqqı və ya onun razılaşdırılmış ilk hissəsi sığorta müqaviləsi bağlandığı gündən 1 ay ərzində ödənilmədikdə, sığorta müqaviləsi qüvvədə qalır, lakin sığortalı sığorta haqqını gecikdirdiyi üçün mülki məsuliyyət daşıyır. Yəni sığortaçı, məcburi icra imkanlarından istifadə edərək sığortalıdan sığorta haqqını və əgər gecikmədən dolayı sığortalı təqsirlidirsə bu səbəblə dəyən zərəri və ya gecikdirmə faizini tələb edə bilər və sığorta müqaviləsinə vaxtından əvvəl ləğv edə və bu səbəblə özünə dəyən zərəri tələb edə bilər. Lakin onu da qeyd edim ki, Məcəllə ilə sığorta haqqının ödənilməsi üçün bu cür dəqiq müddətin müəyyənləşdirilməsini düzgün hesab etmək

olmaz, çünki bu tərəflərin müqavilə azadlığı prinsipinə ziddir. Belə ki, tərəflər müqavilə azadlığı prinsipinə görə həmin müddəti müstəqil olaraq təyin etmək hüququna malik olmalıdırlar, qanunvericiliklə bu cür dəqiq müddətin müəyyənləşdirilməsi isə onların bu hüququnu məhdudlaşdırır.

MM-nin 903.5-ci maddəsində qeyd olunur ki, sığorta haqqı və ya onun hissəsi vaxtında ödənilmədikdə sığortaçı onun ödənilməsi üçün 15 günədək müddət təyin edə bilər. Eyni zamanda sığortalı sığorta haqqını qanunvericilikdə və sığorta müqaviləsində müəyyən edilən qaydada ödəmədikdə sığortaçı sığorta müqaviləsini vaxtından əvvəl ləğv edə bilər. Sığorta haqqı və ya onun hər hansı bir hissəsinin qanunvericilikdə və ya müqavilədə nəzərdə tutulmuş ödənilməsi müddəti başa çatdıqdan 15 gün sonra, bu Məcəllənin 903.5-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş halda isə sığortaçının müəyyən etdiyi müddətin başa çatmasından 3 gün sonra baş verməsi halında sığorta haqqı və ya onun müvafiq hissəsi ödənilməmiş olduqda sığortaçı sığorta ödənişini ödəməkdən imtina edə bilər.

Sığorta haqqının qaytarılması dedikdə, sığorta müqaviləsinə vaxtından əvvəl xitam verildikdə qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq sığorta haqqının müvafiq hissəsinin sığortalıya qaytarılması başa düşülür. Mülki Məcəllənin 921.1-ci maddəsinə görə, sığorta müqaviləsinə sığortalının tələbi ilə vaxtından əvvəl xitam verildikdə, sığorta qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, sığortaçı həmin müqavilə üzrə işlərin aparılması xərclərini çıxmaqla müqavilənin qurtarmamış müddəti üçün sığorta haqlarını ona qaytarır, əgər bu tələb sığortaçının sığorta müqaviləsi üzrə vəzifələrini yerinə yetirməməsi ilə bağlıdırsa, sığortaçı sığorta haqlarını bütünlüklə sığortalıya qaytarır.

BAŞKANLIK SİSTEMİ

Furkan TAŞ

Melikşah Universiteti

Kayseri / TÜRKİYƏ

Yasama və yürütmə qüvvələrinin ayrı ayrı orqanlara verildiyi hökumət sistemi qüvvələr ayrılığı sistemidir. Qüvvələr ayrılığının sert olaraq tətbiq olunduğu rejimlər başkanlıq sistemini olaraq, yumşaq olaraq tətbiq olunduğu rejim isə parlamentar sistem olaraq təqdim edilir. Əl əlacığımız konuda yəni başkanlıq sisteminde, yasama və yürütmə orqanları gərək kaynak bakımından, gərək varlıqlarını sürdürmə bakımından bağımsızdır. Arend Lijphart bu sistemi əsl və təl olmaq üzərə ikiye ayırır.

Əsl özəllik olaraq iki əna unsur karşımıza çıkar başkan halk tərəfindən seçilir və yasamanın gərəvinə karışamaz. Seçilən başkan yəni yürütmə orqanı tək kişiliktir və bu kısımda tək-başlılıq vardır. Başkan, birlikdə çalıştığı kişiləri kəndi seçər. Bunlar başkan yardımçıları(parlamentar sistemde bakan) statüsündedir. Yalnızca başkana karşı sorumludurlar. Başkanın halk tərəfindən seçilməsi ona prestij və otorite verir, yapacağı bütün işləmlerde isə yasama orqanına değıl halka karşı sorumludur.

Təl özəllikleri isə üç əna unsur dahilinde bulunabilir; başkan yasama orqanını fəshedemez, əynı kişi hem yürütməde hem yasamada gərəv əlamaz və başkan, yasama orqanının çalışmasına katılamaz. Bu özəlliklər ək özəlliklər olup sistemin əlmazsa əlmazı değıldirler. Yəni burada yasama və yürütmənin kəsin çizgilerle ayrılması və bunların gərəvələrinin fərkliliğı söz konusudur.

Kəsin çizgilerle ayırım hər iki qüvvətin karşılıklı etkileşim araçlarıylə ilişki içinde əlmadığı ənləminə gəlməz. Qüvvələr arasında karşılıklı işbirliğı və uyum əlmazsa rejim büyük sorunlar oluşturun. Örnək olaraq ABD'deki etkileşim araçları şunlardır: Atamalar, milletlərarası əntlaşmaların onaylanması, meclis araştırması, impeachment(suçlama), bütçe, veto və mesaj. Bu yetkilərin əmacı, orqanların bağımsızlığını değıl, birbirleriyle işbirliğı yapmalarını, uyum içinde çalışmalarını sağlamaktır.

Bu siyasi sistemin güçlü və zayıf yanlarını əl əlac olursak, güçlü olarak, başkanlıq sistemi istikrarlı bir yönetim sunar, güçlü bir yönetim yaratır və diğər sistemləre göre daha demokratik bir yönetim sunar. Olumsuz olarak, rejim krizləri yaşanabilir, katıdır, çift meşruluk sorunu yaratabilir, siyasi kutuplaşmaya yol açabilir, iktidarın kişiselleşmesine yol açabilir. Sonuç olarak uygulamada görülen əksaklıklar uygulayan devletlərin və milletlərin karakterinə göre oluşmuştur (ABD, Güney Kore, Meksika vb.). Başka ülkelerdeki uygulamalar daha farklı sonuçlar yaratabilir.

TÜRK HUKUKUNDA SOYBAĞI İLİŞKİSİ

Gülçin ÇAM

Beynəlxalq Kipr Universiteti

gcam@ciu.edu.tr

Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti

Aile hukukunun çatısı altında bulunan soybağı, hər insanın sahip olduğu köken ilə arasında hukuki olarak ilişki kurulmasını sağlamaqla birlikdə başka bir kökəndən olmasına rağmen hukuki açıdan bir başka kişi ilə də bu ilişkiyi kurabilir. Soybağı, 4721 sayılı Türk Medeni Kanununun, "Aile Hukuku" başlığını taşıyan İkinci Kitabında düzenlenmiştir.

En genel ifade ile kişinin anne ve babasıyla arasındaki bağlantı olarak tanımlanabilen soybağı, anlam bakımından dar anlamda soybağı ve geniş anlamda soybağı olmak üzere sınıflandırılabilir. Türk Medeni Kanununda düzenlenen soybağı dar anlamda soybağıdır. Geniş anlamda soybağı ise, bir kimse ile onun altsoyu ve üstsoyu (usul - fûru) arasındaki hısımlık ilişkisi olarak tanımlanabilir.

Soybağı ile hısımlık kavramları Aile Hukukunun önemli kavramlarından olup bu iki kavramın birbirinden ayırt edebilmek için karşılaştırmalı olarak ifade edilmesi gerekmektedir. Hısımlık kavramının soybağı kavramına nazaran daha kapsamlı olduğu ve bir üst kavram olduğunu söylemek mümkündür. Soybağının gerçek soybağı - yapay soybağı, hukuki soybağı-doğal soybağı ve evlilik içi soybağı - evlilik dışı soybağı olmak üzere sınıflandırılabilir iken; hısımlık kavramının da kan hısımlığı - kayın hısımlığı ve bunların kendi alt kısımlara ayrıldığı görülmektedir.

Soybağı ilişkisi ortaya çıkarken, bu ilişkinin anne ve baba açısından her biri için ayrı ayrı kurulması gündeme gelmektedir. Anne ile kişi arasında soybağı ilişkisinin kurulması soybağının türlerine göre farklılık arz etmektedir. Baba ile çocuk arasında soybağının kurulması da aynı şekilde soybağının türüne göre farklı usul ve prosedürlere tabidir.

Ebeveyn olmak isteyen ve çocuk sahibi olamayan ya da çocuk sahibi olup çeşitli saiklerle evlat edinme iradesine sahip olmaları doğrultusunda evlat edinen kişiler ile evlat edinilen bir başka ifade ile evlatlık arasında soybağı ilişkisinin kurulması söz konusudur. Bu şekilde soybağının kurulabilmesi için Türk Medeni Kanunun öngördüğü birtakım şartların yerine getirilmesi gerekmektedir. Öngörülen şartları yerine getirdiğini düşünen evlat edinmek isteyen kişi, ilgili makamlara başvurarak bu iradesini ve arzusunu açıklar. Küçüklerin ve yetişkinlerin evlat edinilmesi farklı şartların mevcudiyetine bağlıdır. Türk Medeni Kanunu küçüklerin evlat edinilmesi ile erginlerin evlat edinilmesini farklı olarak maddelerde düzenlemiştir. Şartların gerçekleşip gerçekleşmediği ve evlat edinmek isteyen kişinin ebeveyn olabilecek yeterliliğe sahip olup olmadığı incelendikten sonra evlat edinme talebinin bir sonuca bağlanması beklenir. Eğer evlat edinme talebi olumlu olarak neticelendirilirse, yani bu talep kabul edilirse evlat edinmek isteyen kişi ile evlat edinilen (evlatlık) arasında soybağı ilişkisi ortaya çıkmış olur. Evlat edinme ilişkisi kurulduktan sonra bazı sonuçların ortaya çıkması gündeme gelir. Kanun koyucunun öngördüğü üzere, evlat edinen kişi ya da kişiler bakımından çeşitli yükümlülükler doğmaktadır.

Soybağı ilişkisinin kurulmasında olduğu gibi bu ilişkinin ortadan kaldırılması hususunda da kanun koyucu Türk Medeni Kanununda kurallar getirmiştir. Günümüz hukuk kuralları çerçevesinde soybağı ilişkisinin sona erdirilmesi doğal anne yani doğuran kadın açısından mümkün değildir; ancak babanın soybağını reddetme hakkı bulunmaktadır. Kesin karının mevcudiyeti annenin soybağını reddetme hakkını kadına bahsetmemektedir.

Soybağı ilişkisinin kurulması, beraberinde bazı sonuçların doğmasına sebep olmaktadır. Soybağının kurulmasına bağlı olarak evlat edinilen kişinin eğitim - bakım masrafları, soyadı, vatandaşlığı, velayeti, mirasçılığı noktalarında bazı hukuki sonuçlar meydana gelir.

Bir kimsenin kökenini, anne ve babasının kim olduğunu, hangi soydan geldiğini bilmesi hukukun çeşitli dalları açısından önem taşımaktadır. Aile Hukukunun hem kamu hukuku hem özel hukuk alanlarına yansıyan etkileri göz önüne alınacak olursa, soybağı ilişkisinin haiz olduğu önemin kavranması bilincine kolaylıkla sahip olunması sağlamak amacıyla güncel olan Yargıtay kararlarına yer verilerek ilgili kanun ve mevzuattaki son değişikliklerle ilgili bilgi verilmektedir.

SIĞORTA HÜQUQU İLƏ BAĞLI AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MÜLKİ MƏCƏLLƏSİNİN 899-902-Cİ MADDƏLƏRİNİN HÜQUQİ TƏHLİLİ

Günel MUSTAFAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

gunel.lawyer.90@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Bildiyimiz kimi, sığorta elə bir sözləşmədir ki, sığortaçı ona ödənilmiş sığorta haqqı qarşılığında digər bir şəxsin (yəni sığortalının) pulla ölçülə bilən (əksər hallarda) mənfəətinə zərər verən risk gerçəkləşdiyində sığorta məbləğini ödəməyi öhdəsinə götürür. İndi Mülki Məcəlləmizin 899.1-ci maddəsinə görə, sığorta müqaviləsi yazılı formada bağlanır. Gəlin aydınlaşdırmağa çalışaq ki, niyə sığorta müqaviləsi yazılı formaya tabe etdirilir. Bu sualın yaranmasına səbəb odur ki, əgər müqavilə razılaşmadırsa, o zaman hər bir müqavilənin yazılı olmayan forması da ola bilər. Lakin demək olar ki, əksər dünya ölkələrinin qanunvericilik sistemində öz təsbitini tapmış bəzi müqavilə növləri var ki, onların yazılı olması şərt kimi qoyulmuşdur. Hüquq dilində bəzən buna “fırıldaqlıqlara qarşı mübarizə nizamnaməsi” (dolandırıcılıq tüzüğü) deyilir. “Fırıldaqlıqlara qarşı mübarizə nizamnaməsi” hələ 17-ci əsrdə İngiltərədə mövcud idi. Məqsəd o idi ki, mövcud olmayan, yəni (yəni faktiki yox, burada formal mövcudluq nəzərdə tutulur, məsələn sənəd kimi və s.) hər hansı razılaşmanın yerinə yetirilməsi ilə bağlı iddiaçının saxta ifadə verməsinin qarşısı alınsın və yalnız o müqavilələrlə bağlı iddialara baxılırdı ki, onlar yazılı formada olur, tərəflər və ya onların qanuni nümayəndələri tərəfindən imzalanır.

Qeyd edək ki, sığorta müqaviləsinin yazılı formaya tabe etdirilməsinin başlıca səbəbi-müqavilənin həqiqətən də mövcud olma faktının sübutudur. Lakin bununla yanaşı biz bir sıra digər səbəbləri də əlavə olaraq sadalaya bilərik. Məsələn, 1) müqavilənin yazılı olması, həmin müqavilənin hüququn “gücü” ilə təmin qüvvəsi almasına səbəb olur; 2) “müqavilələr hüququ” institutunun tələbinə cavab verməsi baxımından. Müqayisə üçün xarici ölkələrin qanunvericiliyinə müraciət

edək. Məsələn, ABŞ-da (sığorta müqavilələri daxil olmaqla) əgər hər hansı bir müqavilədə 500 (beş yüz) dollardan yuxarı olan məbləğlə bağlı məsələ vardırırsa, bu müqavilə mütləq şəkildə yazılı formada olmalıdır, bu göstəricidən aşağı olan müqavilələr yazılı olmaya da bilər; 3) müqavilələrin pozulmasının yaratmış olduğu zərərin ən geniş yayılmış forması əsasən “pul” zərəridir və bu zərər, itki faktiki olaraq mövcud olmalı, bununla yanaşı, zərər müqavilənin tərəfinin yerinə yetirməli olduğu vəzifəsini icra etməməsindən irəli gəlməlidir və bununla bağlı mübahisə yarandıqda belə bir vəzifənin olub-olmamasını və hansı həcmdə zərər vura biləcəyini aydınlaşdırmanın ən “sivil”, “mütərəqqi” yolu yazılı müqavilənin olmasıdır. Məhz yuxarıda sadaladıqlarımıza əsaslanıb deyə bilərik ki, qanunverici haqlı olaraq sığorta müqaviləsinin yazılı formada olmasını tələb edir.

Mənim diqqətimi çəkən əsas məsələ Mülki Məcəlləmizin 899.3-cü maddəsi oldu. Belə ki, bu maddədə göstərilir ki, “bu Məcəllənin 899.1-ci və 899.2-ci maddələrinə əməl edilməməsinə görə sığortaçı məsuliyyət daşıyır”. Qanunvericinin belə bir mövqedə dayanması mənim fikrimcə aşağıdakı məntiqə əsaslanır. Məlumdur ki, insanın həyatda mövcud olan əldə etdikləri, eləcə də özünün həyatı, sağlamlığı risk “hədəsi” altındadır və bir anlıq hesab edək ki, eyni riskə məruz qala biləcək şəxslər müəyyən sığorta şirkətinə müraciət edirlər (təbii ki, ayrı-ayrı zamanda, bir-birlərini tanımadıqları halda). Bu zaman hər bir şəxsin ödədiyi məbləğ cüzi də olsa, əgər bu şəxslərdən birinin ehtimal olunan riski gerçəkləşsə (hətta bu, böyük bir zərər olsa belə) ödənilə bilən hala gəlir. Bir şirkətə müraciət edən şəxslərin sayı nə qədər çox olarsa, bir şəxsə sığorta hadisəsinin baş verməsi ilə bağlı məbləğin ödənilməsi daha rahatdır. Ən əsas məqamlardan biri də odur ki, nə vaxt olacağı əvvəlcədən bilinən hadisələrə qarşı sığorta edilmir. Deməli belə bir fikir yaranır ki, sığortaçının qazana biləcəyi daha çoxdur, həm də qeyd edək ki, sığorta şirkətinin fəaliyyəti – onun peşəkar fəaliyyətidir, yəni o, bunu peşə halına gətirmişdir, deməli maddi qazancı var, o nisbətən “güclü” tərəfdir və göstərəcəyi xidmətlə bağlı ən başdan məsuliyyət daşımalıdır.

Uberrimae fides (hərfi mənası “üstünlük”) doktrinasına görə sığorta müqaviləsi “vicdanlılığın ən yüksək pilləsi” sayılır. Bu müddəə doktrinanın təməl prinsipində öz anlayışını tapmış olur. İstər sığortalı, istərsə də sığortaçı zəruri məlumatları müqavilə bağlananda dəqiq bildirməlidirlər, bu, sığorta müqaviləsində çox mühüm amildir. Sığorta müqaviləsinin tərəfləri bir-birinə münasibətdə həmin müqavilə ilə bağlı olan məsələlərdə aşkarlıq və vicdanlılıq prinsiplərinə əməl etməlidirlər.

Səbəbi isə mənim fikrimcə budur ki, “məlumatları dəqiq bildirmə” subyektlərin iradə sərbəstliyi vasitəsilə birbaşa bağlı olan kontragenti, yəni tərəfi seçmə zamanı daha dərinlən düşünmə imkanı yaradır. Nə mənada? O mənada ki, şəxsin həqiqətən “sığorta institutuna” olan tələbatını ödəyə biləcək kontragenti seçə bilsin.

Bəzən hüquq ədəbiyyatında sığorta müqaviləsinin təzminat müqaviləsi adlandırırırlar. Bəs niyə təzminat müqaviləsi (həyat sığortasına bunu şamil etmək olmaz)? Bu müəyyənləşdirir ki, sığortaçı faktiki itkidən başqasını, əlavəni ödəməyəcəkdir, yəni sığorta müqaviləsinin bu anlamda təməlinə duran məntiq odur ki, sığortaçının məqsədi sığortalını baş vermiş sığorta hadisəsindən qabaqkı maliyyə vəziyyətinə qaytarsın. Məsələn, oğurlanmış köhnə Chevy Cavalierin əvəzi kimi yeni Mercedes-Benzin məbləğinin ödəniləcəyini gözləmək olmaz.

Sığorta müqaviləsinin məzmununun əhatə etdiyi hüquq və vəzifələr baxımından daha bir nəzəriyyənin də adını çəkməyə bəzi bilirik-adhesion. Buna bəzən “bağlama, yapışma” nəzəriyyəsi də deyirlər. Nəzəriyyənin sığorta müqaviləsinin bağlanması zamanı onun məzmununu əhatə edən məsələlərə dair müsbət və mənfi tərəfi fərqləndirilir. Mənfi cəhəti odur ki, şəxs sığorta müqaviləsinin bütün şərtlərini hər hansı bir sövdələşmə olmadan qəbul etməlidir. Müsbət tərəfinə gəldikdə isə əgər müqavilə müddəalarında ikinəməlilik və ya hər hansı bir ziddiyyətli hal vardırırsa, belə hallar sığortalının xeyrinə şərh olunur.

Sığorta müqaviləsinin məzmununu müəyyənləşdirilərkən “insurance coverage” (sığorta kapsamı) prinsipindən istifadə olunur. Mahiyyətini misal üzərindən izah etməyə çalışaq. Şəxs evini 80.000 AZN dəyərində sığorta etdirmişdir. Lakin evin dəyəri əslində 100.000 AZN-dir və əgər risk gerçəkləşsə, 80.000 AZN sığortaçı tərəfindən ödəniləcək, qalan hissə isə onun “sığorta kapsamı”ndan kənarda qalacaqdır. Bunun da, əlbəttə ki, müsbət və mənfi tərəfi vardır. Müsbət – sığortalı, adətən, hadisənin baş verməmə ehtimalını baş vermə ehtimalından üstün tutur və bu yerdə puluna qənaət etmək niyyətini həyata keçirmiş olur. Mənfi – çatmayan 20.000 AZN sığortaçını maraqlandırır.

Bəzi ölkələrdə sığorta müqaviləsinin məzmunu müəyyənləşdirilərkən excess (sığorta fazlalığı, artıqlığı, ifratlığı) üsulundan istifadə olunur. Məsələn, şəxs maşınını 5000 AZN dəyərində sığorta etdirib. Bədbəxt hadisə nəticəsində maşına 7000 AZN məbləğində ziyan dəymişdir, bu zaman sığortaçı 5000 AZN aşılıdığına görə şəxsin ziyanını lazımı səviyyədə ödəyəcəkdir – bu excess üsulunun müsbət tərəfidir, amma itki, məsələn, 3000 AZN-i keçməzsə, sığortaçı tək bir qəpik də ödəməyəcəkdir və sığortalı müvafiq xərcləri öz çəkmək məcburiyyətində qalacaqdır. Qısa olaraq, sığortalının məruz qaldığı zərər mütləq şəkildə minimal məbləği keçməlidir.

Mülki Məcəlləmizdə sığorta müqaviləsinin məzmununda əks etdirilməli olan məsələlərdən biri kimi qüvvədə olduğu müddət də göstərilmişdir. Qeyd edək sığorta müqaviləsi müqavilənin özündə göstərilmiş müddətdən də tez qüvvədən düşə bilər. Sığorta müqaviləsi həmin müqavilədə konkret olaraq göstərilmiş başa çatma tarixindən öncə tərəflərdən birinin təşəbbüsü ilə və ya qanunvericilikdə müəyyən edilmiş digər əsaslarla qüvvədən düşə bilər. Məsələn, şəxs evini 1 il müddətinə sığorta etdirir. 5 ay sonra həmin evin yerində yeni ev tikmək qərarına gəlir. O, bu barədə sığortaçını da xəbərdar edir və evi sökür. Bu halda sığorta predmeti (ev) artıq mövcud olmadığı üçün sığorta müqaviləsinə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş əsaslardan biri (sığorta predmetinin artıq mövcud olmaması və tərəflərin qarşılıqlı razılığı) ilə vaxtından əvvəl xitam verilməli olur.

TÜRK HUKUKUNDA "TİCARET ŞİRKETLERİNİN BİRLEŞMESİ"

Hakim AZİZ

Karabük Üniversitesi

hakimbey77@hotmail.com

Karabük / TÜRKİYƏ

Günümüzün global ve hızla değişen dünyasında, şirketler rekabette bir adım öne geçmek için, şirket birleşmeleri ve satın almalarına öncelik vermektedirler. Şirket birleşme ve satın alma işlemlerinin sayısı son günlerde gerek Türkiye’de gerekse de dünyada süratle artarak dünya çapında önemli bir konu haline getirmiştir. Şirketleri birleşmeye yönelten pek çok ekonomik, finansal, yönetsel neden bulunmaktadır. Her şeyden önce birleşme, şirketler açısından bir büyüme aracıdır. Bu nedenle şirketleri büyütmeye iten etmenler aynı zamanda şirket birleşmelerinin de nedenleri arasında yer alır. Şirket birleşmelerinden ortaya çıkan ortaklıklar bazı devletlerden bile daha çok kazanç elde etmektedirler. Şirketleri birleşme kararına götüren bazı büyük değişiklikleri şu şekilde sıralayabiliriz;

- Uluslararası rekabetin artması
- Değişen teknolojiler, endüstriler arası rekabetin artması
- İnsan kaynakları yönetimindeki hiyerarşi mantığının katılımcı yönetim mantığı ile yer değiştirmiş olması
- Değişken döviz kurları, alınan ve satılan malların fiyatlarının değişmesi
- Özellikle havayolları, bankacılık, diğer finansal servisler, ulaşım, iletişim gibi alanlarda yaşanan yeniden yapılanma faaliyetlerinin olması
- Finansal hizmetlerdeki yenilikler. Yeniden yapılanma piyasaya yeni şirketlerin girmesine, yeni hizmetlerin tasarlanmasına, kar marjlarının üzerinde baskı yaratılmasına neden olmuştur.

Konunun Türk Hukuku açısından incelenmesi, sermayenin sınır tanımadığı günümüzde iş camiası ve özellikle de Azerbaycanlı iş adamları açısından önem taşımaktadır. Çünkü Türk Hukuku’nu özellikle de özel hukuk ilişkilerini iyice öğrenmeden yapılacak girişimler aynı zamanda pek çok zorluklar taşımaktadır. Aynı zamanda 1 Temmuz 2012 Tarihinde yürürlüğe girmiş olan 6102 Sayılı Türk Ticaret Kanunu (TTK) açısından konunun incelenmiş olması ayrı bir önem taşımaktadır. Çünkü 6102 Sayılı yeni kanun 1956 tarihinde yürürlüğe giren 6762 Sayılı kanundan farklı olarak şirket birleşmelerini AT yönergelerine uyum içinde ve ayrıntılı bir şekilde düzenlemiştir.

6102 Sayılı Kanundaki düzenlemelere bakmadan önce, eski 6762 Sayılı Kanunda konunun nasıl düzenlenmiş olduğuna kısaca göz atmamız faydalı olacaktır. 6762 Sayılı Kanunda şirket birleşmeleri iki yerde düzenlenmiş bulunmaktaydı. Bunlardan ilki TTK. md. 146-151’de yer verilen genel olarak şirket birleşmeleri ile ilgili düzenlemeler, ikincisi ise TTK. md. 451-454’de yer verilen anonim şirketlerde hem devralma hem de yeni şirket kurulmasına ilişkin düzenlemelerdi. 6762 Sayılı Kanunun 146. maddesinde şirket birleşmesinin tanımına şu şekildeydi " *Birleşme, iki veya daha fazla ticaret şirketinin birbiriyle birleşerek yeni bir ticaret şirketi kurmalarından veya bir yahut daha fazla ticaret şirketinin mevcut diğer bir ticaret şirketine itihak etmesinden ibarettir.*"

6102 Sayılı TTK’da ise ticaret şirketlerinin birleşmesine ilişkin hükümler 136-158. maddelerinde yer verilmiştir. 6762 Sayılı Kanunda farklı olarak 6102 Sayılı Kanunun şirket birleşmelerini düzenleyen hükümlerinde birleşmenin tanımı yapılmamış, bunun yerine şirketlerin hangi yollarla birleşebileceği düzenlemiştir. Ayrıca 6102 Sayılı Kanunda sadece ticaret şirketlerinin birleşmesi değil, aynı zamanda bir ticari işletmenin bir ticaret şirketiyle birleşmesi de 194. maddede ayrı bir düzenlemeye tabi tutulmuştur.

AZƏRBAYCAN QANUNVERİCİLİYİNDƏ NİŞANLANMAYA XİTAM VERİLMƏSİNİN HÜQUQİ NƏTİCƏLƏRİ

İsmayıl İSMAYILLI

Naxçıvan Dövlət Universiteti

iismayil777@yahoo.com

Naxçıvan / AZƏRBAYCAN

Nikah, qanunvericilikdə müəyyən edilən şərtlərə riayət edilərək kişi ilə qadının meydana gətirdikləri birlikdir. Nikah qanuni formaya və müxtəlif etibarlılıq şərtlərinə tabe olan bir hüquqi əqddir. Normal nikah münasibəti ilkin mərhələdən keçilərək qurulur. Bu tərəflərin bir-birlərinə evlənməyi vəd etdikləri nişanlanma mərhələsidir.

Ümumiyyətlə evlənmək istəyən şəxslərin keçirdikləri bir mərhələ olan nişanlanmaya hər bir cəmiyyətdə rast gəlinir. Fəqət hər bir cəmiyyətin bu sosial hadisəyə hüquqi münasibəti eyni deyildir. Beləki, bəzi cəmiyyətlərdə nişanlanma və buna bağlı nəticələr qanun verici tərəfindən tənzimlənirdi halda, bəzi cəmiyyətlərdə isə nişanlanmaya hər hansı bir hüquqi nəticə bağlanmır və bununla bağlı heç bir tənzimlənməyə yer verilmir.

Qitə Avropa hüquq sistemlərindən olan Alman, İsveçrə, Türk qanunvericiliklərində nişanlanmaya yer verildiyi halda Fransız, Rus qanunvericiliklərdəki kimi Azərbaycan ailə qanunvericiliyində də bu hüquqi instituta yer verilməmişdir. Bununla da qanunverici bu hüquqi institutu qəbul etmir və buna hüquqi nəticə bağlamaq istəmədiyi nümayiş etdirir.

Belə olan halda nişanlanma ilə bağlı mübahisələrin, xüsusi ilə də nişanlanmaya xitam verilməsini halında ortaya çıxan mübahisələrin necə həll ediləcəyi məsələsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Burada tərəflərin bir-birlərinə qarşı hüquq və vəzifələrin nədən ibarət olacağı, nişanlanmanın xitamı halında nişanlanma məqsədi ilə verilən hədiyyələrin geri qaytarılıb qaytarılmayacağı, qaytarılacaqsansa hansı hüquqi əsaslarla geri qaytarılacağı məsələləri həll edilməlidir. Bundan başqa çəkilən xərclərə, ümumiyyətlə tərəflərə dəyən maddi və mənəvi zərərə görə kimin məsuliyyət daşıyacağı və hansı əsaslarla məsuliyyət daşıyacağına aydınlıq gətirilməlidir.

Yuxarıda deyilənlərlə bağlı birinci növbədə nişanlanmanın hüquqi mahiyyətinin təhlil edilməsi tələb olunur. Nəzəriyyədə bu mövzuda müxtəlif fikirlər olsa da bizim də məqsəddə uyğun saydığımız görüşə görə nişanlanma bir müqavilədir. Ancaq Öhdəliklər hüququna deyil, Ailə hüququna tabe bir müqavilədir. Çünki qayda olaraq ailə hüquq münasibətlərindən irəli gələn öhdəliklərin icrası baxımından bir məcburiyyət və məsuliyyət yoxdur. Sadəcə bu öhdəliklərin icra edilməməsi qanunvericilikdə nəzərdə tutulan bəzi tədbirlərin alınmasına səbəb olur. Nişanlanmada da nişanlanmış tərəflər evlənməyə məcbur edilə bilməz. Başqa bir ifadə ilə nişanlanmadan irəli gələn öhdəliklərin icrası baxımından da bir məcburiyyət və məsuliyyət yoxdur. Bu səbəblə Öhdəliklər hüququnun normaları nişanlanmaya birbaşa deyil, nişanlanmanın (ailə hüquq münasibətlərinin) mahiyyətinə uyğun düşüldüyü nisbətdə tətbiq edilə bilməlidir.

Beləliklə nişanlanma münasibətinə öhdəliklər hüququna aid normalar tətbiq edilərsə tərəflərin bir-birlərinə nişanlanma səbəbiylə verdikləri hədiyyələri nişanlanmanın xitamı halında əsasız varlanma çərçivəsində geri tələb edilə biləcəkdir. Nişanlanmış şəxslərin qohumlarının verdikləri hədiyyələr baxımından isə bağışlamaya dair qaydaları tətbiq etməliyik. Belə olan halda qohumların verdikləri hədiyyələrin bağışlamadan imtinaya (MM m. 673.1.2.) əsaslanaraq geri qaytarılması tələb edilə bilər. Tərəflərin nişanlanma mərasimi üçün və evlilik hazırlıqları məqsədi ilə çəkdiyi xərclər baxımından sadəcə mənfi zərər istənilə bilər. Çünki nişanlamadan irəli gələn evlənmə öhdəliyini icrası məcburi olmadığına görə müsbət zərər istənilə bilməz. Bundan başqa çəkilən xərclər sadəcə nişan münasibətini haqsız şəkildə xitamına səbəb olan şəxsdən istənilə bilər. Haqsız xitamın ölçüsü qanunvericiliyə və adət ənənəyə görə müəyyən edilməlidir.

Tərəflərin nişanlanma və evlilik hazırlıqları məqsədi ilə çəkdiyi xərclərinə əsasən istəniləcəkdir? Burada öhdəliklər hüququnun iki institutuna əsaslanıla bilər. Birincisi şərtləri reallaşmışsa mülki hüquq pozuntusuna əsaslanıla bilər. İkinci nikah münasibətini bir müqavilə olaraq qəbul edilərsə Roma hüququnda qünümüzə qədər qəlon və AR Mülki Məcəlləsində (m. 386.3, 385.2, 425.2) əksini tapan “müqavilə öncəsi təqsirli davranmama” (“culpa in contrahendo”) institutuna əsaslanıla bilər.

Bundan başqa nişanlanmaya haqsız yerə xitam verən şəxs digər tərəfə dəyən mənəvi zərərə görə də mülki hüquq pozuntusu əsasında məsuliyyət daşıyır. Bu məsuliyyət ölçüsü baxımından təqsir dərəcəsi deyil, dəyən mənəvi zərərin həcmi əsas alınmalıdır.

YENİ HUKUK MUHAKEMELERİ KANUNUNDA BELGE DELİLİ VE SENET DELİLİ AYRIMI

İsmet MAZLUM

Çankaya Universiteti

ismetmazlum@cankaya.edu.tr

Ankara / TÜRKİYƏ

Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nun dördüncü kısım ikinci bölümünün başlığı olarak “belge ve senet” ifadesi kullanılmıştır. Bu ifadenin kullanılmış olması belge ve senet arasında ayrımın yapıldığına dair bir düzenlenmenin varlığına işaret etmektedir. Ayrıca, belge ile ilgili olarak bir sınırlayıcı tanım yapmak yerine belgenin ne olduğunu belirleyen bir çerçevenin çizilmiş olması senetle ispat kuralının yumuşatılması açısından önemli bir imkân sağlamaktadır. Böylece herhangi bir veri taşıyıcısı, bugün anladığımız anlamda senet ya da güvenli elektronik imza ile imzalanmış elektronik verilerden daha kuvvetli bir ikna gücüne ve güvenliğe sahipse onun kesin delil olarak kabulü kolaylaşacak, bunun için kanunun sisteminin bozulması da gerekmecektir.

Belge ile senedin ayrılması hem kavramsal hem de hukukî anlamda önemlidir. Her şeyden önce belge, genel anlamda bir bilgiyi taşımaya elverişli ortamı ya da şeyi ifade etmektedir. Her bilgi taşıyıcısının delil olarak bir değeri olmakla birlikte, o bilginin ne kadar güvenli taşındığı ve kesinliği ile bağlantılı şekilde o bilgi taşıyıcısının delil olarak kullanılırken farklı kuvvetlere sahip olduğu kabul edilmektedir.

Günümüzde kâğıda dayalı belgeler yanında elektronik belgeler de karşımıza çıkmaktadır. Yüzyıllar boyunca en kullanışlı özelliğiyle hüküm süren kâğıdın yanında teknolojik gelişmeler sayesinde elektronik belgelerin kullanım alanları da artmıştır. Bu bağlamda kâğıt kullanımının azaltılması amacıyla Türk Devleti tarafından desteklenen bir takım sistemler yargılamada kullanılır hale getirilmiştir. Bu sistemlerin başında yargılamayı hızlandırmayı amaçlayan ve kâğıt kullanımını azaltmayı hedefleyen Ulusal Yargı Ağı Projesi (UYAP) gelir.

Elektronik imza alt yapısına uygun olarak geliştirilen UYAP ile merkezi bir bilgi sistemi kurulmuş ve bu sistemde yargı ve yargı destek birimleri arasında fonksiyonel tam bir iş birliği sağlanmıştır. UYAP'ın merkezi elektronik ortamda tutulan arşivi sayesinde, doğru ve tutarlı bir bilgi, mevzuatın tanıdığı yetkiler çerçevesinde başta hâkim ve savcılar ile yargı personeli olmak üzere tüm kullanıcıların paylaşımına açılmıştır. Kullanıcılar bu bilgilere ihtiyaç duyduklarında hızlı

ve kolayca ulaşabilmektedir. UYAP sayesinde yargı birimleri de aralarında her türlü bilgi ve belge alış verişini elektronik ortamda ve anlık denebilecek kısa sürelerde gerçekleştirebilmektedir. UYAP'ta bilgi ve belgelerin son hali, değişmez ve güvenli bir şekilde veritabanında saklanmakta, yetkisiz erişimlere izin verilmemektedir.

Kâğıt belgeler yanında kullanılmaya başlanan ve zamanla onların yerine geçecek olan elektronik belgelerin en azından kâğıdın karşılığı ve yerine getirdiği işlevleri gerçekleştirmesi gerekir.

6100 Sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu senede göre bir üst kavram olan belge kavramını kullanmayı ve buna uygun olarak belge merkezli bir kanun sistematigi oluşturmaya tercih etmiştir. Buna ilişkin olarak belgelerin birlikte verilmesi (HMK.m.121), delil başlangıcı tanımının belge odaklı yapılması (HMK.m.202/2), yazı ve imza inkârına ilişkin olarak belgelerin sahteliğinin ayrıca düzenlenmiş olması (HMK.m.208), belgenin sahteliğinin incelenmesine ilişkin yapılan düzenlemeler (HMK.m.211) belge merkezli bir kanun sistematiginin tercih edildiğine örnek olarak gösterilebilir.

Belge ve senet arasında bir ayrım yapılmış ve belgenin bir üst kavram olarak kabul edilmiş olması ileride meydana gelecek teknik gelişmelere daha kolay ayak uydurulmasını ve bu yönde düzenleme yapılmasını mümkün kılacaktır. Bununla beraber belgenin bir üst kavram olarak kabul edilmiş olması her belgenin ispat gücü bakımından aynı değerde olmadığı sonucunu doğurmamaktadır. Örneğin; belge olarak senet bir kesin delil, delil başlangıcı olarak addedilen şey senetle ispatın istisnası, bilirkişi raporu ise takdirli delil teşkil edebilir.

Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu'nda senetle ispat kuralının istisnaları arasında gösterilen "yazılı delil başlangıcı", 6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nun 202'nci maddesinde "delil başlangıcı" olarak düzenlenmiştir. Senetle ispat kuralının bir istisnası olan delil başlangıcında yer alan "yazılılık" unsurunun kaldırılmış olması senetle ispat kuralının katılığını kırması bakımından çok önemli bir değişikliktir. Bu sayede delil başlangıcı kategorisinin içine yeni bilgi kaynaklarının da dahil edilebilmesi kolaylaşacaktır. Bunun yanında belge merkezli bir delil başlangıcı tanımının yapılmış olması da senetle ispat kuralının istisnası olan delil başlangıcına başvuru imkanını arttıracaktır. Bu sayede Türk Hukuku'nda geçerli olan, hâkimin kesin delillerle bağlılığının söz konusu olduğu kanunî delil sisteminden serbest delil sistemine geçebilmek için imkân biraz daha artmış olacaktır.

Ayrıca Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nun 192'nci maddesinde yer alan Kanun'un belirli deliller ile ispat zorunluluğunu öngörmediği hallerde, Kanun'da düzenlenmemiş olan diğer delillere de başvurulabileceğine ilişkin yapılmış olan düzenleme ile kanunda yer almayan delillerin hukukî çerçevesi çizilmiştir. Her ne kadar Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nda tanık beyanı, keşif, bilirkişi görüşü, senet ve yemin ayrı ayrı düzenlenmiş olsa da sadece Kanun'da yer alan bu delillerin kullanılması zorunlu değildir. Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nun 192'nci maddesiyle artık senetle ispatı caiz olan hallerde akli, mantıkî ve hukuka uygun yollardan elde edilmiş olmak koşuluyla davayı aydınlatabilecek ve davanın dayanağı olan vakıaları ispatlayabilecek her türlü unsurun delil olarak değerlendirilebileceği açık bir biçimde düzenlenmiştir. Teknolojik gelişmelerin ürünü olan yeni deliller hakkında hâkimin serbestçe değerlendirmede bulunabileceğinin kabulü gerekir. Bu durum belgenin kanunda sınırlı bir şekilde sayılmamış olmasının yarattığı bir sonuçtur.

КОРРУПЦИЯ КАК ФОРМА СОЦИАЛЬНОГО ЗЛА

Кənan QAFAROV

AMEA, Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu

kenan_lawyer@rambler.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

В криминологии и праве стал уже традиционным подход к рассмотрению коррупции в широком и узком смысле слова. Широкий подход к анализу коррупции трактует ее как негативное социальное явление, выражающееся в использовании должностным лицом своих полномочий, вопреки публичным интересам. Коррупция: типичный вид «беловоротничковой преступности», которая в государственной администрации носит всеобщий характер и ее пагубное влияние ощущается между народом и государством. Особая опасность коррупции состоит в том, что она как, раковая опухоль рождается в государственном аппарате, приводит к его необратимым изменениям, которые можно удалить только «хирургическим путем».

Это явление представляет самую серьезную опасность для государства и общества. Наступление на коррупцию, начатое президентом Азербайджанской Республики Ильхам Алиевым стало одним из национальных проектов на посту президента. С одной стороны создается правовая база для антикоррупционной борьбы. С другой стороны уровень коррупции в стране фактически не снижается. Президент объявил борьбу с коррупцией вопросом национальной безопасности, так как коррупция тормозит экономическое развитие страны, крайне затрудняет возможность представителям бизнеса защитить права собственности.

Под председательством президента Ильхама Алиева состоялось заседание Кабинета министров посвященная итогам социально-экономического развития в 2012 году, и предстоящим задачам в 2013 году. Глава государства отметил следующее: «...еще более серьезно должна вестись борьба с коррупцией, взяточничеством. Я вновь даю поручение всем занимающимся данным вопросом государственным структурам: борьба с коррупцией и взяточничеством должна вестись еще более серьезно. Мы должны устранить это зло» (газета «Бакинский рабочий» 15 января 2013 г.).

Коррупция - социальное зло, которое, к сожалению, существует во всем мире. Чаще всего в обществе под понятием коррупции понимают ситуацию, когда должностное лицо принимает противоправное решение, из

которого извлекает выгоду некоторая вторая сторона (например, фирм обеспечивающая себе благодаря этому решению государственный заказ, вопреки установленной процедуре), а само должностное лицо получает незаконное вознаграждение от этой стороны. Характерные признаки данной ситуации, принимается решение, нарушающее закон или неписанные общественные нормы. Обе стороны действуют по обоюдному согласию, получают незаконные выгоды и преимущества и стараются скрыть свои действия. На наш взгляд, ключевая проблема заключается не в самой коррупции как таковой, а в способности или неспособности государства и общества создавать эффективные механизмы обуздания этого зла. Если таких механизмов нет или они работают плохо, то коррупция начинает мешать экономическому развитию, снижается авторитет государства, растет уровень криминала и разлагается влияние на общественную мораль и систему ценностей.

Основные направления государственной антикоррупционной политики утверждены президентом страны в двух ключевых документах - это Закон Азербайджанской Республики «О борьбе с коррупцией» от 13 января 2004 - го года и национальный план противодействия коррупции на 2012 - 2015 годы. В соответствии с этими документами органы государственной власти республики выстраивают ведомственные программы противодействия коррупции, создают внутренние механизмы анти коррупционной профилактики.

Для того чтобы эффективно бороться с коррупцией, которая является социальным злом, требуется создание надежной системы мониторинга общественного мнения о состоянии дел в сфере борьбы с коррупцией. Конечно, с поддержкой средств массовой информации. Это вопрос и организационный, и методологический. Требуется провести масштабное социологическое исследование по проблематике «бытовой» коррупции. На этой основе для оценки эффективности анти коррупционной политики, гражданин сам должен оценивать уровень коррупционности власти по итогам своих личных контактов с чиновниками. Чтобы комплексно охватить проблему и выстроить такую систему, нужно помнить о двух вещах. Во первых, сами опросы необходимо проводить по единой схеме, в увязке с общей системой критериев и показателей оценки эффективности антикоррупционной борьбы. Во вторых, мониторинг общественного мнения должны вести не только независимые, но и высокопрофессиональные организации. Потому что нам важно получать высококачественные социологические данные без риска дискредитации результатов из-за обвинений в конфликте интересов или недостаточном профессиональном уровне исполнителей.

Рекомендуемая надежная и успешная стратегия борьбы с коррупцией основывается на четырех необходимых условиях: экономическом развитии; государственных реформах; сильном гражданском обществе, обладающем доступом к информации и правом контролировать действия государства; соблюдение законности. При наличии этих четырех общих принципов меры борьбы с коррупцией внутри страны могут приниматься в четырех основных областях: необходимо укрепить основные институты надлежущего управления, в первую очередь судебные органы, которые являются гарантами соблюдения закона и неподкупности. Но надо отметить, что если коррупцией заражается сама судебная система, то проблема усложняется и вряд ли обществу в целом можно надеется на соблюдение законности; необходимо укрепить потенциал и неподкупность механизмов осуществления законов. Даже самый хороший закон ничего не стоит, если он не применяется на практике. Лучшие судьи ничего не сделают, если соответствующие дела не передаются на их рассмотрение. Самое качественное следствие – бесполезная трата усилий, если полиция или прокуратура коррумпирована; правительству следует взять на вооружение ряд действенных инструментов профилактики. Обладающие широкими полномочиями независимые органы надзора, с помощью кодексов поведения могут обеспечить соблюдение приемлемых норм поведения как в частном, так и в государственном секторе. К политическим руководителям во всех сферах управления, законодателями и членам судейского корпуса можно предъявить требование обеспечения транспарентности проводимых ими финансовых операций путем представления сведений об активах, которыми располагают они сами и члены их семей; - общественность необходимо просвещать относительно преимуществ надлежащих методов управления. Должно быть также ясно, что само общество несет большую долю ответственности за обеспечение честности и неподкупности органов управления и субъектов хозяйственной деятельности. Людям необходимо учиться никому не давать взятки, уведомлять о случаях коррупции органы власти и воспитывать своих детей в духе истинных ценностей, например, что быть неподкупным - хорошо, а продажным - плохо.

6098 SAYILI TÜRK BORÇLAR KANUNUNA GÖRE SATIŞ İLİŞKİSİ DOĞURAN HAKLAR VE ÖZELLİKLE ÖNALIM HAKKINA İLİŞKİN HÜKÜMLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Mahmut KİZİR

Mevlâna Üniversitesi
mkizir@mevlana.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

1 Temmuz 2012'de yürürlüğe giren Türk Borçlar Kanunu önceki Borçlar Kanununa ek olarak birçok yeni hüküm getirmiş bulunmaktadır. Yapılan değişiklikler, hem mevcut Yargıtay içtihatları ve ilmî tartışmaların kanun maddesi şeklinde devşirilmesi şeklinde hem de kanunda önceden hiç bulunmayan yeni hükümlerin getirilmesi şeklinde olmuştur.

Satış ilişkisi doğuran haklar ve özellikle önalım hakkına ilişkin hükümlerde 6098 sayılı Türk Borçlar Kanununun 238 ila 242. maddeleri arasında ilk defa yer almıştır. Düzenlemeyle bu haklara ilişkin farklı yeniliklere yer verilmiştir. Bunlardan ilki; önalım (şuf'a), geri alım (vefa) ve alım (iştirâ) haklarının en çok 10 yıllık süre için kararlaştırılabileceğine ilişkin düzenlemedir. Böylece bu tür haklar için bir üst süre sınırı getirilmiştir (TBK. m. 238). Bir diğer yenilik, sözleşmeden doğan önalım (şuf'a), geri alım (vefa) ve alım (iştirâ) haklarının aksine bir anlaşma olmadıkça, devredilemeyeceği ancak miras yoluyla geçebileceğine ilişkin düzenlemedir. Şayet sözleşme ile bu hakların devredilebileceği kararlaştırılmış ise devir işleminin hakkın kurulması için öngörülen şekilde yapılması gerektiği ifade edilmiştir (TBK. m. 239).

Türk Borçlar Kanunundaki düzenlemeden evvel önalım hakkı sadece satış sözleşmelerinde kullanılabilmekteydi. Yeni getirilen hükümle “taşınmazın satışı ya da ekonomik bakımdan satışa eşdeğer her türlü işlem” ile artık önalım hakkı kullanılabilecektir (TBK. m. 240/I). Maddenin ikinci fıkrasında ise önalım hakkının kullanılamayacağı haller düzenlenmiştir. Buna göre, taşınmazın, mirasın paylaşılması kapsamında mirasçılardan birine özgülenmesi, cebri artırma yoluyla satışı ve kamusal yükümlülüklerin yerine getirilmesi amacıyla kazanılması hâllerinde önalım hakkı kullanılamaz (TBK. m. 240/II).

Türk Borçlar Kanununda satıcının veya alıcının taşınmaz satış sözleşmesinin yapıldığını ve içeriğini, noter aracılığıyla önalım hakkı sahibine bildirmek zorunda olduğu (TBK. m. 241/I); önalım hakkı kullanıldıktan sonra satış sözleşmesi ortadan kaldırılır veya alıcının şahsından kaynaklanan sebeplerle onaylanmazsa bu durumun önalım hakkı sahibine karşı ileri sürülemeyeceği (TBK. m. 241/II) ve aksi kararlaştırılmadıkça önalım hakkı sahibinin taşınmazı, satıcının üçüncü kişiyle yaptığı satışın koşulları çerçevesinde kazanacağı belirtilmiştir (TBK. m. 241/III).

Bu çalışmada 6098 sayılı kanun ile satış ilişkisi doğuran haklar ve özellikle önalım hakkına ilişkin getirilen yenilikler Türk hukuku ve ilmî çalışmalar bakımından incelenip değerlendirilmiştir.

6098 SAYILI YENİ BORÇLAR KANUNUNUN GENEL İŞLEM KOŞULLARINA DAİR YENİLİKLERİ HAKKINDA BİR İNCELEME

Mehmet AKÇAAL

Selçuk Üniversitesi

mehmetakcaal@hotmail.com

Konya / TÜRKİYƏ

Borçlar hukukunun temelini bireysel sözleşme modeli oluşturmaktadır. Bu model söz konusu olunca Borçlar Kanununun 1 inci ve devamı maddeleri gereğince öneri, karşı öneri ve kabul gibi en sonunda irade açıklamalarının uygunluğu ve uyuması sağlanıncaya kadar, sözleşmedeki her bir hükmün tartışma ve müzakere konusu yapıldığı sözleşmeler anlaşılmaktadır. Ancak çağımız toplumunda bireysel sözleşme modeli yanında yeni bir sözleşme modeli meydana gelmiştir. Buna göre, bankalar, sigorta şirketleri, seyahat ve taşıma işletmeleri, dayanıklı tüketim malları üretimi ve pazarlaması yapan girişimciler, sözleşmenin kurulmasından önce soyut ve tek yanlı olarak kaleme alınmış sözleşme koşulları hazırlamakta ve bunlarla gelecekte kurulacak belirsiz sayıda, ancak aynı şekil ve tipteki hukukî işlemleri düzenlemektedir. Önceden hazırlanan tipik sözleşme koşulları için genel işlem koşulları terimi kullanılmakta; bu tür sözleşmelere “tip sözleşme”, “katılmalı sözleşme” veya “formüler sözleşme” denilmektedir. Kitlelere yönelik bu sözleşmelerde, sözleşmenin kurulmasına ilişkin görüşmeler ve pazarlıklar yapılması söz konusu değildir. Hatta, genellikle fiyat konusu bile tarifelerle belirlenmekte ve pazarlık dışı bırakılmaktadır.

Girişimci karşısında sözleşmenin diğer tarafı ya kendisine dayatılan koşullarla sözleşmeyi kabul edecek ya da söz konusu sözleşmenin içerdiği edim veya hizmetten vazgeçmek zorunda kalacaktır. Yani, kişi önüne gelen sözleşme metni karşısında, sadece evet ya da hayır diyebilecektir. Buna karşılık, evet ama diyebilme seçeneğinden mahrum kalacaktır. Hizmet ya da edimden hiç yararlanmamanın söz konusu olmaması ve “evet, ama” deme olanağı bulunmaması karşısında, bireyin bu tür sözleşmelerin uygulamasında kanunla korunması zorunluluğu doğmuştur.

Bu zorunluluğa uygun olarak, 6098 sayılı yeni Borçlar Kanununda, 818 sayılı eski Borçlar Kanunundan farklı olarak, genel işlem koşulları, genel hükümlerde ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir. Genel işlem koşullarının tâbi olduğu geçerlilik koşulları, bunlara aykırılığın yaptırımları ve genel işlem koşullarının yorumlanması gibi konular emredici bir şekilde düzenlemeye kavuşturulmuştur. Böylece eskiden sadece tüketici sözleşmeleri bakımından 4077 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunda düzenlenen bu kurum; artık tüm borç sözleşmeleri için ve çok daha ayrıntılı bir biçimde öngörülmüştür.

Bu kapsamda mesela, 6098 sayılı yeni Borçlar Kanununun 20 maddesinde öncelikle genel işlem koşullarının tanımı yer almaktadır. Bu tanımın genel işlem koşullarını tam anlamıyla kapsayıp kapsamadığı tebliğde incelenecektir. Yine, 6098 sayılı Borçlar Kanununun 21 inci maddesinde genel işlem koşullarının yaptırımı düzenlenmiştir. Buna göre, karşı tarafa koşulların varlığı hakkında açıkça bilgi verilmez, bunların içeriğini öğrenme imkanı sağlanmaz ve onun kabulü temin edilmezse, genel işlem koşulları yazılmamış sayılacaktır. Yazılmamış sayılmanın geçersizlik türlerinden hangisine sahil olduğu ve bu hususun tespitinin sonuçlarının neler olacağı da tebliğ bakımından önem arz etmektedir. Buna ilaveten, genel işlem koşullarının yazılmamış sayılmasının sözleşmeye etkisinin neler olacağının açıklanması da konunun bir diğer önem arz eden boyutudur. Yeni Borçlar Kanununda yer almış bir diğer önemli nokta da genel işlem koşulları içeren sözleşmenin ne şekilde yorumlanması gerektiği meselesidir. Bu meselede de çalışma kapsamında 6098 sayılı yeni Borç-

lar Kanununa göre değerlendirmelerde bulunulacaktır. Genel işlem koşullarına dair 6098 sayılı Borçlar Kanununda düzenlenmiş olan değiştirme yasağından ne anlaşılması gerektiği de açıklanacaktır. Nihayet, genel işlem koşulları bakımından önemli bir diğer husus da içerik denetimidir. Kanun koyucu içerik denetimine ilişkin 25 inci maddeyi düzenlemiştir. İçerik denetiminin ne şekilde yapılacağı ve bunun sözleşmelere etkisi de çalışmamızda açıklığı kavuşturulacak bir diğer meseledir.

Sonuç olarak, tebliğde yeni Borçlar Kanunu ile tüm borç sözleşmeleri bakımından düzenlenen genel işlem koşullarına ilişkin yenilikler, eksiklikler, olması gerekenler ve uygulamaya yansayanlar hakkında bilgi verilecektir.

ELEKTRONİK HABERLEŞME HİZMETLERİNİN KAMU HİZMETİ TEORİSİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Mehmet ARSLANOĞLU

Marmara Üniversitesi

maslanoglu85@gmail.com

İstanbul / TÜRKİYƏ

Elektronik haberleşme kavramı Türk hukuk mevzuatına ilk kez 5809 sayılı Elektronik Haberleşme Kanunu ile girmiştir. Bu Kanunun kabulünden önce telekomünikasyon faaliyetler olarak adlandırılan hizmetler, 406 sayılı Yasa kapsamında yürütülmekteydi. 05.11.2008 tarihli ve 5809 sayılı Elektronik Haberleşme Kanunu, Telekomünikasyon sektöründe önemli değişiklikler meydana getirmiştir. En önemli değişiklik, sektörde faaliyette bulunmak isteyen şirketlerin, bildirim ve kullanım hakkının verilmesi esasına dayalı bir yetkilendirme sistemini tabi hale gelmeleridir. İdarenin tek yanlı işlemiyle gerçekleşen yetkilendirmenin, kamu hizmetlerinin yürütülmesi yöntemleri açısından değerlendirilmesi, aynı zamanda kamu hizmeti niteliği taşıyıp taşımadığı konusunda bir değerlendirmenin de yapılmasını gerekli kılmaktadır. Kamu hizmeti kavramı, idare hukukunun temel kavramlarından biridir. Kamu hizmeti kavramının önemi, hem idarenin en önemli faaliyeti olması hem de diğer idare hukuku kavram ve faaliyetleri açısından belirleyici bir fonksiyona sahip olmasından gelmektedir. Bu açıdan “elektronik haberleşme hizmetleri kamu hizmeti niteliğinde midir?” sorusunun cevabını belirlemek üzere öncelikli olarak kamu hizmeti kavramının açıklanması gereklidir. İdare hukuku öğretisi ile yargı kararlarında ortak bir kamu hizmeti tanımı bulunmaması, hangi tür etkinliklerin kamu hizmeti olarak nitelendirileceği konusunda görüş ayrılıklarının bulunması, elektronik haberleşme hizmetlerinin niteliğinin tespitini de farklı görüşler açısından değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Kamu hizmeti için yapılan tüm tanımlarda ortak olan unsurlar; faaliyetin kamu tüzel kişisi veya onun denetimi altında özel hukuk kişisi tarafından yürütülmesi ve faaliyetin yerine getirilmesinde kamu yararı bulunmasıdır. Bu unsurlar üzerinden elektronik haberleşme hizmetinin değerlendirilmesi isabetli olacaktır.

Elektronik haberleşme hizmetinin, kamu hizmeti teorisine yeni giren bir kavram olan evrensel kamu hizmeti açısından değerlendirilmesi konunun daha iyi anlaşılması açısından gereklidir. Türk Hukukuna bu kavram, 5369 sayılı Evrensel Hizmet Kanunu ile girmiştir. Bu Kanunun amacı, kamu hizmeti niteliğine haiz ancak işletmeciler tarafından karşılanmasında mali güçlük bulunan evrensel hizmetin sağlanması, yürütülmesi ve elektronik haberleşme sektörü ile bu Kanun kapsamında belirlenen diğer alanlarda evrensel hizmet yükümlülüğünün yerine getirilmesine ilişkin usul ve esasları belirlemek olarak düzenlenmiştir. Kanun Koyucu, *Sabit telefon hizmetlerini, Ankesörlü telefon hizmetlerini, Basılı veya elektronik ortamda sunulacak telefon rehber hizmetlerini, Acil yardım çağrıları hizmetlerini, internet hizmetlerini, Ulaşımı deniz yoluyla sağlanabilen yerleşim alanlarına yolcu taşıma hizmetlerini, Deniz haberleşmesi ve seyir güvenliği haberleşme hizmetlerini*, evrensel hizmet kapsamında saymıştır. Diğer taraftan, kanunda sayılan bu evrensel hizmetlerin yanında evrensel hizmetin kapsamını, ülkenin sosyal, kültürel, ekonomik ve teknolojik şartları da göz önünde bulundurularak, üç yılı aşmamak üzere belirli aralıklarla, Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu ve işletmecilerin de görüşlerini alarak Bakanlıkça yapılacak teklif üzerine Bakanlar Kurulunca yeniden belirlemeye yetkili olduğu belirtilmiştir. Elektronik Haberleşme hizmetinin hukuki niteliğine ilişkin değerlendirmeleri kamu hizmeti ve evrensel hizmet kavramlarının birlikte değerlendirilerek açıklamak gereklidir.

Elektronik Haberleşme Kanununda, elektronik haberleşme alanında düzenleme ve denetleme yetkisine sahip bir üst kurum olan Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumunu, elektronik haberleşme sektörüne yönelik olarak, *“kamu hizmetinin gereği gibi yürütülmesi”* amacıyla mevzuatın öngördüğü önlemleri almakla sorumlu tutmuştur. Burada Kanun koyucunun elektronik haberleşme etkinliklerini kamu hizmeti olarak kabul ettiğini açıkça söyleyebiliriz. Öte yandan kamu hizmeti niteliğinde olduğu kabul edilen elektronik haberleşme hizmetlerinin gereği gibi yürütülmesine yönelik düzenleme yapma yetkisine sahip olan Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu, idari ya da yasal düzenlemelere uyumun ne ölçüde sağlandığını da denetleme yetkisine sahiptir. Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu’nun denetleme ve bunun sonucu olarak idari yaptırım kararı verme yetkisi *“kamu düzenini”, “ulusal güvenliği”* ve *“kamu hizmetlerinin gereği gibi yürütülmesini”* sağlama amaçlarına hizmet etmektedir. Elektronik haberleşme hizmetinin görülüş usulü kapsamında yapılacak değerlendirmede, Elektronik Haberleşme Kanun’unda benimsenen yetkilendirme rejimini dikkate almak gereklidir. Yetkilendirme rejimi, elektronik haberleşme alanında hizmetin yürütülmesine ilişkin yeni bir rejimdir. Bu rejim, kendinden önce yürürlükte olan ve telekomünikasyon hizmetlerinin yürütülmesine ilişkin benimsenen *“imtiyaz sözleşmesi”, “ruhsat”, “genel izin”* gibi yöntemlerden farklıdır. Elektronik Haberleşme Kanunu öncesi Türkiye’de telekomünikasyon

alanında etkinlik göstermek isteyen bir işletmeci konusuna göre ya imtiyaz/görev sözleşmesi imzalamak ya da idareden bir izin (ruhsat) almak zorundaydı. Telekomünikasyon faaliyetinin yürütülmesi için idare ile sözleşmesel bir ilişkinin kurulması veya idareden bir izin alma şartının getirilmiş olmasının, elektronik haberleşme hizmetlerinin yasa koyucu tarafından kamu hizmeti niteliğinde kabul edildiğini gösteren bir düzenleme olarak gösterilmiştir. Elektronik haberleşme kanunundaki “*elektronik haberleşme hizmeti verilebilmesi, elektronik haberleşme şebekesi ya da alt yapısının kurulup işletilebilmesi BTK tarafından yapılacak bir yetkilendirme ile olanaklıdır.*” şeklindeki bu düzenlemeyle, elektronik haberleşme hizmetlerinin yürütülmesinde önceki düzenlemelerle paralel bir anlayışın benimsediği söylenebilir.

Elektronik haberleşme hizmetleri içinde yer alan kimi faaliyetlerin yerine getirilmesini evrensel hizmet adı altında başka bir yasa ile düzenlenmiştir. Bu kanundaki düzenleme ile Kanun koyucu, elektronik haberleşme hizmetinin kamu hizmeti olma özelliğini pekiştirmek istemektedir.

“BİREYSEL MUAFİYET”İN TÜRK REKABET HUKUKU ÇERÇEVESİNDE TEORİ VE UYGULAMA AÇISINDAN İNCELENMESİ

Mehmet Sadık ÇAPA

Anadolu Üniversitesi

mehmetsadikcapa@anadolu.edu.tr

Anadolu / TÜRKİYE

Türk Rekabet Hukuku’nda iki türlü muafiyet bulunmaktadır. Bunlar Rekabetin Korunması Hakkında Kanunu’nun 5. Maddesi (RKHK m.5) gereği, *grup muafiyeti* ve *bireysel muafiyet* olarak adlandırılmaktadır. *Grup muafiyeti* (*Block exemption*), rekabet ile ilgili konularda idari makam olan Rekabet Kurulu’nun çıkardığı/çıkaracağı tebliğlerle belirli konulardaki anlaşmalara muafiyet tanınmasıdır. Bu anlaşma konularının ve hangi şartlar altında muafiyet sağlanacağını belirlemesi yetkisi Rekabet Kurulu’ndadır. *Bireysel muafiyet* (*Individual exemption*) ise, grup muafiyeti kapsamı dışında kalan ve RKHK m.5’teki şartları taşıyan anlaşma, uyumlu eylem ve teşebbüs birliği kararlarına verilen muafiyettir. Buna göre, rekabeti sınırlayıcı bir anlaşmanın, uyumlu eylemin ya da teşebbüs birlikleri kararlarının olumlu yönleri mevcut olabilir. Yani bunlar kanuna aykırılık teşkil ettiği ve dolayısıyla da rekabet ihlaline sebep olduğu halde, bu aykırılıkların ve ihlallerin, ekonomik ya da teknik gelişme veya iyileşme yönü ağır basabilir. İşte böyle durumlarda RKHK m.5 gereği bireysel muafiyet tanınması gündeme gelecektir. Bunun için kanunda öngörölmüş şartlar vardır ve bu şartların tamamının gerçekleşmiş olması gerekmektedir.

Bireysel muafiyet imkanının gündeme gelebilmesi için öncelikle RKHK m.4’e aykırılık söz konusu olmalıdır, yani ilgili piyasadaki rekabet parametrelerinin olumsuz etkilenmesi gerekmektedir. İlgili piyasada rekabete yönelik herhangi bir aykırılık söz konusu değilse, bu durumda bireysel muafiyetten de söz etmek mümkün olmayacaktır. Bireysel muafiyet imkanından yararlanabilmek için Rekabet Kurulu’na herhangi bir bildirimde bulunulması gerekmez. Yani, Rekabet Kurulu’na bireysel muafiyet için başvuruda bulunulup talep edilmese dahi bireysel muafiyetten yararlanabilmek mümkündür. Bildirim zorunluluğu olmamasına rağmen, teşebbüs veya teşebbüs birlikleri şüpheye düştüğü durumlarda, hukuki belirsizlik ortamının söz konusu olmaması ve güvensizlik ortamından çıkmak için, bildirimde bulunarak da bireysel muafiyet talebinde bulunabileceklerdir. Ayrıca Rekabet Kurulu resen (kendiliğinden) de muafiyet kararı verebilecektir. Şöyle ki, Kurul, kendisine bildirilmemiş, ancak herhangi bir şekilde haberdar olduğu anlaşma, uyumlu eylem ve kararlara RKHK m.5’teki şartları taşıması halinde resen (kendiliğinden) muafiyet tanıyabilecektir.

Bireysel muafiyete yönelik şartların belirlendiği RKHK m.5’e göre, bireysel muafiyet kararının verilebilmesi için dört tane şart mevcut olmalıdır. Bu şartlar;

- Malların üretim veya dağıtımı ile hizmetlerin sunulmasında yeni gelişme ve iyileşmelerin ya da ekonomik veya teknik gelişmenin sağlanması,*
- Tüketicinin bundan yarar sağlaması,*
- İlgili piyasanın önemli bir bölümünde rekabetin ortadan kalkmaması,*
- Rekabetin (a) ve (b) şartlarındaki amaçların elde edilmesi için zorunlu olandan fazla sınırlanmamasıdır.* Bireysel muafiyet imkanından yararlanabilmek için buradaki şartlarının tümünün bir arada bulunması gerekmektedir; yani bu şartlar kümülatif şartlardır.

İşte bu önemli ve faydalı gördüğüm konferansa katılarak yukarıda açıklamaya çalıştığım bireysel muafiyete yönelik daha ayrıntılı bilgiler verilmesi ve bireysel muafiyete yönelik uygulamanın ele alınması planlanmaktadır. Bu çalışmayla, ilk olarak Türk Hukuku’nda Rekabet Kurulu’nun görevi, yetkileri ve aldığı kararların nitelikleri konularında kısa ve öz bilgiler sunulacak, daha sonra katılımcılara asıl konu olan bireysel muafiyete yönelik bilgiler verilecektir. Aynı zamanda, bireysel muafiyetin uygulaması ve uygulamaya ilişkin sorunlarının ele alınması da anlatılacak konunun kapsamına dahildir. Mesela, bireysel muafiyete yönelik işlemin Rekabet Kurulu’na bildirilmesi gerekmediği halde, işletmelerin anlaşma, uyumlu eylem ve teşebbüs birliği kararlarını bildirme oranının fazla olup olmadığı, bildirilmeyen anlaşma, uyumlu eylem ve teşebbüs birliği kararlarının durumu ve bunlardan ne kadarlık bir kısmının Rekabet Kurulu tarafında inceleme konusu yapıldığı ve bireysel muafiyete yönelik herhangi bir sürenin öngörölüp öngörölmediğine yönelik bir inceleme yapılacaktır. Ayrıca bireysel muafiyet şartlarının neler olduğu ayrıntılı bir şekilde Rekabet Kurulu kararları çerçevesinde ele alınacak; bu şartların tespiti ve bu şartların tespitinde nasıl davranılması ve nelerin göz önünde bulundurulması gerektiği anlatılacaktır.

lacak ve uygulamada Rekabet Kurulu'nun nasıl davrandığı konuları da ayrıntılı ve bazen de somut olay açısından değerlendirme gerektiren bir incelemeyi zorunlu kıldığından incelenecektir. Son olarak da bireysel muafiyetin tüketiciye sağladığı faydalar ve bireysel muafiyetin hangi durumlarda geri alınabileceği (*withdrawal of individual exemption*) konuları da genel hatlarıyla ele alınacaktır.

EFFECTIVE PARLIAMENTARY CONTROL IS AN ESSENTIAL ELEMENT OF DEMOCRACY

Mehriban BABAXANOVA

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

mbabakhan@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

There can be no democratic system of government without transparency and accountability. The primary responsibility in this field falls squarely on the shoulders of parliament. Through its core oversight function, parliament holds the government to account on behalf of the people, ensuring that government policy and action are both efficient and commensurate with the needs of the public. Parliamentary oversight is also crucial in checking excesses on the part of the government.

Nowadays, parliamentary oversight extends to every field of endeavour. The security sector, for instance, is no longer a taboo area for parliament. Governance, both nationally and in international decision-making, can only stand to gain from the growing prominence and scope of parliamentary oversight.

Parliament is usually referred to as the legislative branch of government. In John Locke's model of the separation of powers, the legislative and executive powers are to be separated. Legislation is to prescribe rules and the power of execution, and the executive is subordinate and accountable to the legislature.

The control function of the parliament is that in a democratically organized system of separation of powers, the Constitution, as a rule, gives him the right to some degree of control over the activities of the other branches of government, their agencies and officials. Typically, the object of this control acts of executive power, but in some cases, the control can be extended to the head of state, the judiciary, local government, the military, etc. The nature and scope of the functions of the parliament largely determines the specificity of the state regime and the relationship of government institutions.

The Constitution of Azerbaijan Republic reflects the principle of separation of powers. Constitutional mechanism makes possible the mutual control between the branches of government. This mechanism of limiting the power in the first place is a means of protecting human rights. Article 7 of the Constitution specifies that the different branches of government should interact with each other and within their power, they are independent.

The Constitution of the Republic of Azerbaijan in 1995 only twice mentioned the direct supervision in connection with the activities of the parliament. This clause 5 of Article 95 "on the basis of the President of the Azerbaijan Republic approval of the State budget and the monitoring of its implementation" and paragraph 2 of Article 144 "Municipalities may be given additional powers to the legislative and executive authorities ... The exercise of such authority is controlled by the legislative and executive authorities." However, in addition to above-mentioned articles, a number of constitutional powers of the Milli Majlis on the basis of certain forms of parliamentary control classification discussed above, directly or indirectly related to the number of controls. They include almost all the items of Art. 95 of the Constitution.

In addition to the constitutional powers of control, there are other, enshrined in various instruments. Among them is the Article 44 of "Internal Regulations of the Milli Majlis." This article provides, in accordance with Article 92 of the Constitution foundation of Accounting Chamber, which is accountable to the Milli Majlis of the permanent body for supervision of the state budget.

Parliamentary control over the budget is a key issue in the system of checks and balances. The Parliament discusses the budget in the last months of the calendar year. Court of Auditors controlled the budget is in the Parliament, and it is an effective mechanism for quality control of the budget.

The activity of the Commissioner for Human Rights (Ombudsman) is also considered as a form of parliamentary control over the activities of the executive power structures and, above all, its activities in the field of human rights. The work is based on the authority of the Ombudsman an elected legislative body, which approves it in post. Particular importance has the provision on granting the ombudsman the authorized right to appeal to the Constitutional Court of the Azerbaijan Republic on the violation of human rights and freedoms normative acts of the legislative and executive acts of the courts and municipalities.

An important element of parliamentary control is parliamentary inquiry. This is an appeal by a deputy of representative body of government or official from the requirement to provide information and clarification on issues related to the competence of the representative body.

At the present stage of development the parliamentary control should be used more frequently, particularly in the execution laws.

**AZƏRBAYCAN HÜQUQUNDA ƏMTƏƏ NİŞANLARININ
QEYDİYYATININ ETİBARSIZLIĞI**

Mübariz YOLÇİYEV

Bakı Dövlət Universiteti
mhalidoglu@yahoo.com
Bakı / AZƏRBAYCAN

Mənbə, reklam, keyfiyyətə zəmanət kimi funksiyalara malik olan əmtəə nişanı geniş mənada bir sahibkarın istehsal etdiyi əmtəələri və (və ya) göstərdiyi xidmətləri, başqa bir sahibkarın istehsal etdiyi əmtəə və (və ya) göstərdiyi xidmətlərdən fərqləndirən və qrafiklə təsvir edilən nişan və ya bu nişanların hər hansı uzlaşmasından ibarət kombinasiyadır. Bu tərifdəki hüquqi funksiyaya sahib ola bilməsi üçün əmtəə nişanlarının qeydiyyatı alınması əhəmiyyət kəsb edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, onların qeydiyyatı alınması məcburi deyildir. Belə ki, xüsusi şərtlərin mövcud olması halında qeydiyyatı əmtəə nişanlarının da mövcud ola biləcəyi qəbul edilməkdədir. Bu səbəblə əmtəə nişanların qeydiyyatının qurucu mahiyyətdə olmayıb, təsdiqləyici mahiyyətdə olduğu irəli sürülə bilər. Bütün bunlara baxmayaraq qeyd etmək lazımdır ki, əmtəə nişanlarının etibarsızlığı deyildə qeydiyyatı alınmış əmtəə nişanlarının qanunda nəzərdə tutulan müəyyən əsaslarla xüsusi proseslə qeydiyyatının etibarsız sayılması başa düşülməkdədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan hüququnda əmtəə nişanlarının hansı əsaslarla etibarsız sayılacağını Əmtəə Nişanları və Coğrafi Göstəricilər haqqında AR Qanunun (ƏNCGQ) 29-cu maddəsi tənzimləmişdir. Həmin qaydanın 1-ci hissəsinə görə, əmtəə nişanı ƏNCGQ-un 1-ci maddəsində verilmiş “əmtəə nişanı anlayışına uyğun gəlmirsə və ya 5-ci maddənin tələbləri pozulmaqla qeydə alınmışsa, qeydiyyatın qüvvədə olduğu müddət ərzində, 6-cı maddəsinin birinci və ikinci hissələrində nəzərdə tutulmuş əsaslara görə isə qeydiyyatı dair məlumatın rəsmi bülletendə dərc edildiyi tarixdən 5 il ərzində tamamilə və ya qismən etibarsız sayıla bilər.

ƏNCGQ-nun 29-cu maddəsinin 2-ci hissəsinə görə isə, əmtəə nişanının qeydiyyatı aşağıdakı hallarda etibarsız hesab edilə bilər: əmtəə nişanı qüvvədə olduğu müddətdə, müəyyən növ mallarda ümumi şəkildə istifadə olunan nişanlara çevrildikdə; əmtəə nişanı qüvvədə olduğu müddətdə tam və ya qismən, “Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi üzrə Paris Konvensiyası”nın iştirakçısı olan dövlətlərin hər hansı birində, əmtəə nişanının sahibi ilə bilavasitə və ya dolayı yolla əlaqəsi olan şəxs, nümayəndənin, agentin adına, Konvensiyanın 6 sepiyes maddəsinin tələbləri pozulmaqla verildikdə. Əmtəə nişanı və ya onun əsas hissəsi geniş tanınmış əmtəə nişanına aid olan əmtəələr və ya xidmətlərlə qarışdırılacaq dərəcədə eyni və ya oxşar olan, başqa şəxsin adına qeydiyyatı alınmış geniş tanınmış nişanın oxşatması, tərcüməsi və ya transliterasiyasıdırsa, bu cür əmtəə nişanının qeydiyyatının ləğvinə dair tələb, bu əmtəə nişanı barədə məlumatın dərc olunduğu tarixdən etibarən, qüvvədə olduğu müddət ərzində verilə bilər.

Ayrıca, ƏNCGQ-nun 29-cu maddəsinin 4-cü hissəsinə görə, Azərbaycan Respublikasında geniş tanınmış əmtəə nişanına hüquq bu Qanunun 7-ci maddəsinin tələbləri pozulmaqla verilmişsə, habelə həmin maddədə müəyyən edilən əlamətlərə görə geniş tanınmış əmtəə nişanı qüvvəsini itirmişsə, qüvvədə olduğu müddət ərzində ona qarşı verilmiş etiraz əsasında tamamilə və ya qismən geniş tanınmış kimi etibarsız hesab edilə bilər.

Qeyd edilən normalardan məlum olduğu kimi, əmtəə nişanlarının qeydiyyatının etibarsız sayılması prosesinin hüquqi baxımdan təhlil olunması praktikada meydana gələn problemlərin həlli baxımından faydalıdır. Məqalədə doktrindəki fikirlər və praktikadakı qərarlarda nəzərə alınaraq Azərbaycan hüququnda əmtəə nişanlarının qeydiyyatının etibarsızlığı mövzusu təhlil edilmişdir.

**6102 SAYILI YENİ TÜRK TİCARET KANUNU'NA GÖRE ANONİM
ŞİRKET YÖNETİM KURULUNUN TEŞKİLİ**

Mücahit ÜNAL

Selçuk Üniversitesi
munal@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYƏ

6102 sayılı Yeni TTK ile Ticaret Hukuku'nda önemli değişiklikler yapılmıştır. Yapılan bu değişikliklerin en geniş çaplı olanı, anonim şirketlere ilişkin yapılan değişikliklerdir. Anonim şirketlere ilişkin yapılan geniş çaplı değişiklikler çerçevesinde anonim şirketlerin kuruluşu, işleyişi ve sona ermesi hakkındaki hükümler değiştirilmiştir.

6102 sayılı Yeni TTK ile anonim şirketin işleyişi başlığı altında incelenen yönetim kurulu ile ilgili de bazı önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu çerçevede yönetim kurulunun oluşturulması ile ilgili olarak 6762 sayılı ETK'dan çok farklı yeni hükümlere yer verilmiştir. Bu yeni hükümler, özellikle, yönetim kurulu üyelerinin sayısı, ortak sıfatı ve nitelikleri hakkındadır.

Bu çalışmanın amacı da getirilen bu yeni hükümler çerçevesinde “6102 sayılı Yeni Türk Ticaret Kanunu'na Göre Anonim şirket Yönetim Kurulunun Teşkili” konusunun incelenmesidir.

NÜRNBERG ULUSLARARASI ASKERİ CEZA MAHKEMESİNDEN GÜNÜMÜZE İNSANLIĞA KARŞI SUÇLARIN İNCELENMESİ

Murat ARABACI

Anadolu Üniversitesi

murat_arabaci@anadolu.edu.tr

Anadolu / TÜRKİYE

İnsanlığa karşı suçlar esas itibarıyla örf ve adet hukukunun bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. II. Dünya Savaşı'nın ardından Alman savaş suçlularını ve bu arada Yahudi soykırımından sorumluluğu olanları yargılayacak olan Nürnberg Mahkemesi'ni kuran Uluslararası Askeri Mahkemesi'nin statüsü insanlığa karşı suçlar kavramının güncel anlayışının çıkış noktasını teşkil etmektedir. Nazilerin Yahudilere yapmış olduğu zulüm, yeni doğmuş olan Birleşmiş Milletler' in (BM) insanlığa karşı suçları, uluslararası hukukun ayrılmaz bir parçası haline getirme yönündeki çabalarını harekete geçirmiştir. İnsanlığa karşı suçlar kavramı, devletin insanlara yönelik giriştiği insanlık dışı eylemlerine atfı yapılarak belirtilen bir kavram niteliği taşımıştır. Birleşmiş Milletler (BM) Şartı'nın ilanına kadar bu kavram, devletlerin kendi azınlıklarına karşı yürüttüğü insanlık dışı faaliyetleri ifade etmek için kullanılmıştır. Söz konusu kavramın, devletin savaş sırasındaki eylemleri için kullanımı ise "La Haye Sözleşmeleri"yle gerçekleşmiştir.

İnsanlığa karşı suçların tanımı ilk defa Nürnberg Uluslararası Askeri Mahkemesi Statüsünde (md.6/c) yer almıştır. İnsanlığa karşı suçlar, uluslararası teamül hukukuna göre de cezai sorumluluğu gerektirmektedir. Eski Yugoslavya İçin UCM Statüsü (md.5) ile Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü (md.3) de uluslararası teamül hukukuna göre insanlığa karşı suçların cezalandırılabilirliğinden hareket etmektedir. UCM Statüsü (md.7) ise insanlığa karşı suç oluşturan fiilleri ve tanımlarını içeren kapsamlı bir düzenleme getirmiştir.

Genel ceza hukuku normlarının uygulanması ile de insanlığa karşı suçlar çoğunlukla yeterli derecede ağır müeyyidelerle cezalandırılabilir ve bu açıdan da ulusal hukuktaki özel ceza normunun yokluğu çoğunlukla gerçek bir cezasızlık tehlikesi doğurmaz. Ancak, genel ceza hukukunun uygulanması, insanlığa karşı suçların gerçek boyutunu kapsayamaz. Suçun sivil halka karşı yaygın veya sistematik bir saldırı kapsamında işlenmiş olduğu gerçeği, cezai yaptırım tespit edilirken nazarı dikkate alınmaz. Bu yüzden TCK'da insanlığa karşı suçların ayrı bir başlık halinde düzenlenmiş olması yerindedir.

TCK'nın bu düzenlemesi UCM Statüsünde sayılan insanlığa karşı suç oluşturan fiillerden birçok noktada ayrılmaktadır. UCM Statüsü md.7/1'e göre insanlığa karşı suçlar şunlardır:

- Kasten öldürme,
- İmha,
- Köleleştirme,
- Sürgün veya halkın zorla nakli,
- Uluslararası hukukun temel kurallarına aykırı olarak hapis veya bedensel özgürlükten diğer ağır mahrumiyetler,
- İşkence,
- Irza geçme, cinsel kölelik, fuhşa zorlama, zorla hamile bırakma, zorla kısırlaştırma veya bunlara benzer ağırlıkta diğer her hangi bir cinsel şiddet fiilini işlemek,
- Siyasi, ırki, ulusal, etnik, kültürel veya dini nedenlere ya cinsiyete dayanan nedenlere kovuşturma (zulüm).
- Kişilerin zorla kaybedilmeleri,
- Irk ayrımcılığı,
- Diğer insanlık dışı fiiller.

Görüldüğü gibi, statüde insanlığa karşı suç olarak kabul edilen, imha, sürgün veya halkın zorla nakli, cinsel kölelik, zorla kısırlaştırma, siyasi veya diğer nedenlerle kovuşturma, kişilerin zorla kaybedilmesi, ırk ayrımcılığı ve diğer insanlık dışı fiillerin TCK. 77. maddede karşılığı bulunmamaktadır. Ancak bu fiillerin, ceza kanunumuzun diğer kısımlarında suç olarak düzenlenmiş fiiller kapsamına girmesi mümkündür.

Yukarda kısaca doğuşunu ve Türk Hukukundaki düzenleniş halini açıklamaya çalıştığımız insanlığa karşı suçların Nürnberg Uluslararası Askeri Ceza Mahkemesi'nden günümüze kadar olan değişimi ve gelişimi bu konferans vasıtasıyla ele alınması planlanmaktadır. Bu çalışmayla ilk önce insanlığa karşı işlenen suç kavramını tanımladıktan sonra bu suç tipinin fail, mağdur, manevi ve maddi unsuru açıklanacaktır. İnsanlığa karşı suç oluşturan fiillerin hangileri olduğu, Türk Ceza Kanununda insanlığa karşı suçların nasıl düzenlendiği anlatılacak ve son olarak insanlığa karşı işlenen suçun müeyyidelerinin neler olduğu ve neler olması gerektiği tartışılacaktır.

6356 SAYILI SENDİKALAR VE TOPLU İŞ SÖZLEŞMESİ KANUNU İLE SENDİKAL GÜVENCELERDE GETİRİLEN DEĞİŞİKLİKLER

Murat ŞEN

Melikşah Üniversitesi

muratsen@meliksah.edu.tr

Kayseri / TÜRKİYE

Sendikal güvenceler, 6356 sayılı Kanun'un dördüncü bölümünde "güvenceler" başlığı altında düzenlenmiştir. İlgili Kanun'un 23. maddesi sendika yöneticiliği, 24. maddesinde işyeri sendika temsilciliği ve 25. maddesinde ise sendika üyeliği güvence altına alınmıştır.

Sendika yöneticiliği, “İşçi kuruluşu yöneticiliği” başlığı altında 23. maddede, “İşçi kuruluşunda yönetici olduğu için çalıştığı işyerinden ayrılan işçinin iş sözleşmesi askıda kalır. Yönetici dilerse işten ayrıldığı tarihte iş sözleşmesini bildirim süresine uymaksızın veya sözleşme süresinin bitimini beklemeksizin fesheder ve kıdem tazminatına hak kazanır. Yönetici, yöneticilik süresi içerisinde iş sözleşmesini feshederse kıdem tazminatı fesih tarihindeki emsal ücret üzerinden hesaplanır.

İş sözleşmesi askıya alınan yönetici; sendikanın tüzel kişiliğinin sona ermesi, seçime girmemek, yeniden seçilmemek veya kendi isteği ile çekilmek suretiyle görevinin sona ermesi hâlinde, sona erme tarihinden itibaren bir ay içinde ayrıldığı işyerinde işe başlatılmak üzere işverene başvurabilir. İşveren, talep tarihinden itibaren bir ay içinde bu kişileri o andaki şartlarla eski işlerine veya eski işlerine uygun bir diğer işe başlatmak zorundadır. Bu kişiler süresi içinde işe başlatılmadığı takdirde, iş sözleşmeleri işverence feshedilmiş sayılır.

Yukarıda sayılan nedenler dışında yöneticilik görevi sona eren sendika yöneticisine ise başvuruları hâlinde işveren tarafından kıdem tazminatı ödenir. Ödenecek tazminatın hesabında, işyerinde çalışılmış süreler göz önünde bulundurulur ve fesih anında emsalleri için geçerli olan ücret ve diğer hakları esas alınır. İşçinin iş kanunlarından doğan hakları saklıdır” şeklinde düzenlenmiştir.

6356 sayılı Kanun’da, sendika ve konfederasyon üyesi seçildiği için işinden ayrılmak zorunda kalan işçilerin sözleşmelerinin askıda kalması sağlanmıştır. Ayrıca bu işçilere şayet isterlerse, kıdem tazminatı haklarının korunarak iş sözleşmelerini fesih imkanı tanınmıştır.

Sendika temsilciliği, “işyeri sendika temsilciliğinin güvencesi” başlığı altında 24. maddede, “İşveren, işyeri sendika temsilcilerinin iş sözleşmelerini haklı bir neden olmadıkça ve nedenini yazılı olarak açık ve kesin şekilde belirtmedikçe feshedemez. Fesih bildiriminin tebliği tarihinden itibaren bir ay içinde, temsilci veya üyesi bulunduğu sendika dava açabilir.

Dava basit yargılama usulüne göre sonuçlandırılır. Mahkemece verilen kararın temyizi hâlinde Yargıtay kesin olarak karar verir.

Temsilcinin işe iadesine karar verilirse fesih geçersiz sayılarak temsilcilik süresini aşmamak kaydıyla fesih tarihi ile kararın kesinleşme tarihi arasındaki ücret ve diğer hakları ödenir. Kararın kesinleşmesinden itibaren altı iş günü içinde temsilcinin işe başvurması şartıyla, altı iş günü içinde işe başlatılmaması hâlinde, iş ilişkisinin devam ettiği kabul edilerek ücreti ve diğer hakları temsilcilik süresince ödenmeye devam edilir. Bu hüküm yeniden temsilciliğe atanma hâlinde de uygulanır.

İşveren, yazılı rızası olmadıkça işyeri sendika temsilcisinin işyerini değiştiremez veya işinde esaslı tarzda değişiklik yapamaz. Aksi hâlde değişiklik geçersiz sayılır.

Bu madde hükümleri işyerinde çalışmaya devam eden yöneticiler hakkında da uygulanır” şeklinde düzenlenmiştir.

Bu hükümle eski kanundan farklı olarak işyeri sendika temsilcisinin temsilcilik görevi nedeniyle sözleşmesinin sona erdirilmesi halinde işe iade güvencesi getirilmiştir. Ancak haklı bir neden olması durumunda işveren sözleşmeyi her zaman sona erdirebilecektir.

Sendika üyeliğinin güvencesi, “sendika özgürlüğünün güvencesi” başlığı altında 25. maddede, “İşçilerin işe alınmaları; belli bir sendikaya girmeleri veya girmemeleri, belli bir sendikadaki üyeliği sürdürmeleri veya üyelikten çekilmeleri veya herhangi bir sendikaya üye olmaları veya olmamaları şartına bağlı tutulamaz.

İşveren, bir sendikaya üye olan işçilerle sendika üyesi olmayan işçiler veya ayrı sendikalara üye olan işçiler arasında, çalışma şartları veya çalıştırmaya son verilmesi bakımından herhangi bir ayırım yapamaz. Ücret, ikramiye, prim ve paraya ilişkin sosyal yardım konularında toplu iş sözleşmesi hükümleri saklıdır.

İşçiler, sendikaya üye olmaları veya olmamaları, iş saatleri dışında veya işverenin izni ile iş saatleri içinde işçi kuruluşlarının faaliyetlerine katılmaları veya sendikal faaliyette bulunmalarından dolayı işten çıkarılamaz veya farklı işleme tabi tutulamaz.

İşverenin fesih dışında yukarıdaki fıkralara aykırı hareket etmesi hâlinde işçinin bir yıllık ücret tutarından az olmak üzere sendikal tazminata hükmedilir.

Sendikal bir nedenle iş sözleşmesinin feshi hâlinde işçi, 4857 sayılı Kanunun 18, 20 ve 21 inci madde hükümlerine göre dava açma hakkına sahiptir. İş sözleşmesinin sendikal nedenle feshedildiğinin tespit edilmesi hâlinde, 4857 sayılı Kanunun 21 inci maddesine göre işçinin başvurusu, işverenin işe başlatması veya başlatmaması şartına bağlı olmaksızın sendikal tazminata karar verilir. Ancak işçinin işe başlatılmaması hâlinde, ayrıca 4857 sayılı Kanunun 21 inci maddesinin birinci fıkrasında belirtilen tazminata hükmedilmez. İşçinin 4857 sayılı Kanunun yukarıdaki hükümlerine göre dava açmaması ayrıca sendikal tazminat talebini engellemez.

İş sözleşmesinin sendikal nedenle feshedildiği iddiası ile açılacak davada, feshin nedenini ispat yükümlülüğü işverene aittir. Feshin işverenin ileri sürdüğü nedene dayanmadığını iddia eden işçi, feshin sendikal nedene dayandığını ispatla yükümlüdür.

Fesih dışında işverenin sendikal ayrımcılık yaptığı iddiasını işçi ispat etmekle yükümlüdür. Ancak işçi sendikal ayrımcılık yapıldığını güçlü biçimde gösteren bir durumu ortaya koyduğunda, işveren davranışının nedenini ispat etmekle yükümlü olur.

Yukarıdaki hükümlere aykırı olan toplu iş sözleşmesi ve iş sözleşmesi hükümleri geçersizdir.

İşçinin iş kanunları ve diğer kanunlara göre sahip olduğu hakları saklıdır” şeklinde düzenlenmiştir.

Anayasa’nın 51 maddesi, sendikaya üye olma ve üyelikten ayrılma özgürlüğünü tanımlamaktadır. Anılan hükme göre: “Çalışanlar ve işverenler, üyelerinin çalışma ilişkilerinde, ekonomik ve sosyal hak ve menfaatlerini korumak ve

geliştirmek için önceden izin almaksızın sendikalar ve üst kuruluşlar kurma, bunlara serbestçe üye olma ve üyelikten serbestçe çekilme haklarına sahiptir. Hiç kimse bir sendikaya üye olmaya ya da üyelikten ayrılmaya zorlanamaz”.

Bu madde sadece sendika üyeliğini değil sendikal faaliyetleri de kapsar. Madde hükmü, “işçilerin işe alınmaları, belli bir sendikaya girmeleri veya girmemeleri veya belli bir sendikadaki üyeliği muhafaza veya üyelikten istifa etmeleri veya sendikaya girmeleri veya girmemeleri şartına bağlı tutulamaz. İşveren, bir sendikaya üye olan işçilerle sendika üyesi olmayan işçiler veya ayrı sendikalara üye olan işçiler arasında, işin sevk ve dağıtımında, işçinin mesleki ilerlemesinde, işçinin ücret, ikramiye ve primlerinde, sosyal yardım ve disiplin hükümlerinde ve diğer hususlara ilişkin hükümlerin uygulanması veya çalıştırmaya son verilmesi bakımından herhangi bir ayırım yapamaz” ifadesiyle sendikaya üye olan işçinin hürriyetini teminat altına almıştır.

Bu hükümler her türlü sendikal faaliyeti kapsar. Örneğin, propaganda yapılması, bildiri dağıtılması, yasal bir greve katılma, korunan faaliyetler arasında yer alır. Güvenceden yararlanacak kişinin sendika üyesi olup olmaması önemli değildir. Ancak bu faaliyet işçinin işyerindeki çalışmasını aksatmamalıdır. Güvence sadece sendika üyeliğini değil, sendikal faaliyeti de kapsar. Örneğin bir piknik esnasında işçinin sendikaya üye olmayı teşvik edici davranışları üzerine işten çıkarılması, sendikal tazminatı gerektirir.

İşçilerin sendikal güvencesi, işe alınmada, işe devam süresinde ve işe son verilmesinde geçerlidir.

YÜK DAŞINMASI MÜQAVİLƏSİNİN FORMASI

Natiq ƏSGƏROV

Bakı Dövlət Universiteti

natigasgerov@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Azərbaycanda hüquq ədəbiyyatlarında yük daşınması müqaviləsinin bütün hallarda ancaq yazılı formada bağlana biləcəyi ilə bağlı fikir irəli sürülməkdədir. Başqa sözlə, bu müqavilə şifahi formada bağlana bilməz. Bu müəlliflərin fikrinə görə, yük daşınması müqaviləsi daşıma sənədi (qaimə) ilə rəsmiləşdirilir ki, daşıma sənədi də müqavilənin məzmununu ifadə edip sadə yazılı formada bağlanır və hər iki tərəfin imzası ilə təsdiq edilir. Buna görə də daşıma sənədləri, yük daşınması müqaviləsinin sadə yazılı formada bağlanmasına dəlilətdir.

Bu fikrin qəbul edilməsi, təcrübədə problemlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Çünki bu fikir əsas alındığı təqdirdə, yük daşınması müqaviləsinin yazılı formada bağlanmaması nəticəsində müqavilə etibarsız sayılacaq və zərər çəkmiş şəxs iddiasını bu müqaviləyə dayandıra bilməyəcəkdir.

Həm daşımalarla bağlı ümumi qayda və prinsipləri müəyyən edən Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi (bundan sonra MM) və Nəqliyyat Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda, həm də xüsusi qanun olan Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsi və Aviasiya Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda yük daşınması müqaviləsi üçün müəyyən bir forma nəzərdə tutulmamışdır. Buna görə də mülki hüququn prinsiplərindən olan "müqavilələrdə forma azadlığı prinsipi" yük daşınması müqaviləsi baxımından da qəbul edilməlidir. Belə ki, MM-in 406.1-ci maddəsinə görə, "Müqavilə əqdlərin bağlanması üçün nəzərdə tutulan hər hansı formada bağlana bilər, bu şərtlə ki, bu Məcəllədə həmin növ müqavilə üçün müəyyən forma təyin edilməsin". MM-in 329.2-ci maddəsinə görə də, "Əqdlər şifahi və ya yazılı (sadə və ya notarial) formada bağlanır". Digər tərəfdən MM-in 850.2-ci maddəsinə görə, "Əgər bu Məcəllənin bu paragrafının aşağıdakı müddəalarından ayrı qayda irəli gəlmirsə, yük daşınması müqaviləsinə tapşırıq haqqında göstərişlər tətbiq edilir". Tapşırıq müqaviləsinin formasını tənzimləyən MM-in 777.2-ci maddəsinə görə də, "Tapşırıq müqaviləsi həm şifahi, həm də yazılı formada bağlana bilər". Bütün bu deyilənlər diqqətə alındığında belə nəticəyə gəlmək olar ki, yük daşınması müqaviləsi istənilən formada yəni, şifahi, yazılı və hətta yükün daşınmaq üzərə təslim edilməsi surəti ilə qapalı şəkildə də bağlana bilər. Bununla yanaşı MM-in 406.2-ci maddəsinə görə, "Əgər tərəflər müqaviləni müəyyən formada bağlamaq barəsində şərtləşiblərsə, həmin müqavilə növü üçün bu Məcəllə ilə belə forma tələb edilməsə də, müqavilə şərtləşdirilmiş formaya salındıqdan sonra bağlanmış sayılır". Belə ki, qanunda nəzərdə tutulmamış olsa da, əgər tərəflər öz aralarında yük daşınması müqaviləsinin müəyyən formada bağlanacağı ilə bağlı razılığa gəliblərsə, bu halda, müqavilə bu formada bağlanamıdığca etibarlı olmayacaqdır.

Ümumi olaraq təcrübədə, yük daşınması müqavilələri bağlanarkən bunları təsdiq edən bir daşıma sənədi (qaimə) tərtib edilməkdədir. Daşıma sənədinin funksiyalarından biri yük daşınması müqaviləsinin bağlandığını isbat etməkdir. Ancaq daşıma sənədi ilə daşıma müqaviləsinə eyniləşdirmək olmaz. Bu sənədlərin tərtib edilməsi, yük daşınması müqaviləsinin yazılı formada bağlanmalı olduğu mənasına gəlməyib, sadəcə müqavilənin mövcudluğunu və məzmununu sübut etmə funksiyasına sahibdir. Belə ki, MM-in 854.7-ci maddəsinə görə, "Daşıma sənədinin tərtib edilmədiyini, yaxud yanlış və ya natamam tərtib edildiyi, yaxud itirildiyi halda da yük daşınması müqaviləsi qüvvədə olur. Müqavilənin iştirakçıları yük daşınması haqqında şərtləşdirdikləri müqavilənin mövcudluğunu və məzmununu sübuta yarayan hər bir vasitə ilə sübut edə bilərlər". Maddədən də göründüyü kimi, daşıma sənədinin tərtib edilməsi müqavilənin bağlanma şərti deyil, yalnızca sübut etmə şərti olaraq qəbul edilməkdədir. Yəni, daşıma sənədinin olub olmamasından asılı olmayaraq yük daşınması müqaviləsi bağlanmış olacaqdır.

Nəticə etibarilə, qanunvericiliyin müddəaları diqqətə alındığı zaman, yük daşınması müqaviləsi hər hansı formada bağlana bilən müqavilə növüdür. Bu baxımdan, müqavilə şifahi formada bağlanmış olsa belə tərəflər arasında yük daşın-

ması müqaviləsi mövcud olacağı üçün, problem yarandığı zaman müqavilə tərəfləri də iddiasını bu müqaviləyə dayandıra biləcəkdir.

TÜRK HUKUKU'NDA BİREYSEL BAŞVURU

Nuran KOYUNCU

Necmeddin Erbakan Üniversitesi

nuranaykoyuncu@hotmail.com

Konya / TÜRKİYƏ

Yargısal anlamda temel hak ve hürriyetlerin yürütme organının ve idari makamların eylem ve işlemlerine karşı, adli veya idari yargıda dava açmak sureti ile korunması mümkündür. Zira Anayasamız doğrudan bu hakkı “herkes, meşru vasıta ve yollardan faydalanmak suretiyle yargı mercileri önünde davacı veya davalı olarak iddia ve savunma ile adil yargılanma hakkına sahiptir. Hiçbir mahkeme, görev ve yetkisi içindeki davaya bakmaktan kaçınmaz” diyerek 36. maddesi hükmü ile bireylere tanımıştır.

Yargısal anlamda temel hak ve hürriyetlerin korunması konusunda ikinci yol anayasa yargısına bireysel başvurunun yapılabilmesi imkânının ülkemiz açısından da getirilmiş olmasıdır.

Anayasamızda 2010 yılında yapılan değişiklik ile temel hak ve hürriyetleri ihlal edilenler Anayasa Mahkemesi’ne bireysel başvuru yolunu kullanabileceklerdir. ‘Anayasa Mahkemesinin görev ve yetkileri’ başlıklı 148. maddesine göre “Herkes, Anayasada güvence altına alınmış temel hak ve özgürlüklerinden, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamındaki herhangi birinin kamu gücü tarafından ihlal edildiği iddiasıyla Anayasa Mahkemesine başvurabilir. Başvuruda bulunabilmek için olağan kanun yollarının tüketilmiş olması şarttır. Bireysel başvuruda, kanun yolunda gözetilmesi gereken hususlarda inceleme yapılamaz.”

2011 yılında çıkarılan Anayasa Mahkemesi’nin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun’un 45. maddesine göre de “Herkes, Anayasada güvence altına alınmış temel hak ve özgürlüklerinden, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve buna ek Türkiye’nin taraf olduğu protokoller kapsamındaki herhangi birinin kamu gücü tarafından, ihlal edildiği iddiasıyla Anayasa Mahkemesi’ne başvurabilir.”

Anayasa Mahkemesine bireysel başvurunun yapılabilme imkânının getirilmiş olması, temel olarak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne yapılan başvuruların sayıca çok fazla olması sebebi ile yeni bir yargı yolu açma amacı ile getirilmiş bir düzenlemedir.

SİĞORTA RİSKİ

Nuranə SƏFƏROVA

Bakı Dövlət Universiteti

nuranasafar@gmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Azərbaycan Respublikasının “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Qanuna görə sığorta riski və ya risk – sığorta obyektinə bağlı itkilərin və ya zərərlərin yaranmasına səbəb olan hadisənin baş verməsi və ya halın yaranması ehtimalı, həmçinin bu ehtimala qarşı sığortaçının üzərinə götürdüyü öhdəlikdir. Beynəlxalq Sığorta Nəzarətçiləri Assosiasiyasının «Sığorta Terminləri lüğəti» ndə isə sığorta riski həyat və qeyri - həyat sığortası üzrə sığorta haqlarının və texniki ehtiyatların hesablanması aktuar əsasları ilə, həmçinin əməliyyat xərcləri, habelə həddi aşan və ya əlaqələndirilməyən artımla birbaşa və ya dolayısı ilə əlaqəli olan müxtəlif növ risklər kimi qeyd olunur.

Sığorta müqaviləsinin mühüm şərtlərindən biri məhz sığorta riskidir. Müqavilənin mühüm şərti dedikdə, elə ünsürlər nəzərdə tutulur ki, onun barəsində münasibət tərəflərinin razılığa gəlməməsi etibarsızlığa səbəb olar. Sığorta riski haqqında onu deyə bilərik ki, əslində risk sığorta münasibətlərinin yaranmasını şərtləndirən bir elementdir. Eyni zamanda riskin olmaması belə bir münasibətə girilməsini mənasız edir. Qanunvericilikdə bu öz ifadəsini belə tapır ki, MM-nin 899.2-ci maddəsinə əsasən bu Məcəllənin 899.1.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş halda sığorta şəhadətnaməsində sığorta predmetinin sığortalandığı risklər konkret olaraq sadalanmalıdır. Yəni sığortalanan risklərin dairəsi müəyyən olmalıdır. Türkiyə qanunvericiliyinə görə təminat verilən risklərlə yanaşı, təminat verilməyən risklər də sığorta müqaviləsində aydın şəkildə göstərilə bilər. Göstərilməyən risklər təminat verilməmişlər hesab ediləcək.

Riskə fərqli anlayışlar verilir. Məsələn, bəzi müəlliflər riski ölçülməsi mümkün olan qeyri müəyyənlik, bəziləri nisbi olaraq ölçülməsi mümkün olan təhlükələrin məcmusu kimi xarakterizə edir. Risk-gələcəkdə baş verməsi ehtimal edilən elə bir təsadüfi hadisədir ki, onun baş verməsi ilə müəyyən mənfi nəticələr ortaya çıxa bilər. Ancaq sığorta münasibətlərində hər bir halda maddi ölçüsünü tapan risklərin təminat altına alınması mümkündür. Yəni münasibətə daxil olan həm sığortalı, həm də sığortaçı üçün sığorta riski sayılan halın yarada biləcəyi mənfi nəticələrin pul dəyəri müəyyən edilməlidir.

Sığorta münasibətlərində risk müəyyən edilməsi mümkün və vacib bir elementdir. Bunun üçün riskin baş vermə ehtimalı hesablanmalı, riskin konkret hansı hallarda ifadə olunması müəyyən edilməlidir. Onun artma və azalma ehtimalları

əvvəlcədən müəyyən edilməli və buna təsir göstərən halların dairəsi maksimum dərəcədə təsbit edilməlidir. Riski təşkil edən halın baş verməsi zamanı yarana biləcək mənfi nəticələrin həcmi əvvəlcədən nisbi də olsa müəyyən edilməlidir.

Mahiyyət etibarilə sığorta riski bir növ riskin özünəməxsus cəhətləri olan bir formasını təşkil edir. Riski sığorta riski kimi qiymətləndirə bilmək üçün onun müəyyən cəhətlərə sahib olması mütləqdir. Çünki ehtimal edilən heç də bütün risklər sığortalana bilməz. Riskin sığorta riski kimi xarakterizə edilə bilməsi üçün aşağıdakı cəhətlərin olması mütləqdir.

- risk təminat istəndiyi zaman reallaşmış olmamalıdır. Bundan istisna olaraq risk kimi qəbul olunan halın baş verməsini nə sığortalının, nə də sığortaçının bilməməsi halıdır. Bu isə vicdanlılıq prinsipi ilə yanaşılıqda müqavilənin etibarsızlığını aradan qaldırır.
- risk reallaşması qeyri-müəyyən və gələcəyə yönəlik olmalıdır.
- sığorta obyektinə bağlı olan risk obyektiv olaraq nə sığortalının, nə sığorta münasibətində bu və ya digər şəkildə faydalanan şəxslərin, nə də sığortaçının iradəsindən asılı olmamalıdır.
- sığortaçının məsuliyyəti üçün müəyyən edici rol oynayan riskin reallaşması mümkün olmalıdır.
- sığorta riskini və bu riskin reallaşma ehtimalını, onun nəticələrini qiymətləndirmək mümkün olmalıdır, nisbi olsa belə. MM-nin 914-cü maddəsi məhz sığorta riskinin qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır.

Sığorta riskinin qiymətləndirilməsində ən geniş tətbiq olunan metodlara aşağıdakıları aid etmək olar - statistik, ekspert qiymətləndirməsi, analogiya metodu, analitik metod və s.

- risk nə qanuna, nə də hüquqa zidd hərəkətin nəticəsi olmamalıdır. Əxlaq, məənəviyyət, ictimai qaydaları poza biləcək bir riskin sığortalanması mümkün deyil. Bu sığorta institutunun məqsədinə ziddir.
- risk təsadüfi xarakter daşımalıdır.

Sığorta riski həm də digər sığorta münasibəti elementlərinə münasibətdə müəyyən edici rol oynayır. Məsələn, sığorta riskini təşkil edən hadisənin baş vermə ehtimalı nə qədər yüksəkdirsə, ona görə müəyyən edilən sığorta haqqının məbləği də bir o qədər yüksək olur. Riskin baş vermə ehtimalı ilə yanaşı onun kütləvililiyi də sığortaya təsir edir. Yəni, nə qədər çox insan üçün bu risk varsa, sığortaçı üçün onu sığortalamaq bir o qədər rahat olur.

Risqləri müxtəlif əsaslara görə təsnifləşdirmək mümkündür. Ən geniş yayılmış təsnifatlardan birinə görə risqlər əsas və xüsusi risk olaraq bölünür. Əsas risqlər həm mənbələrinə görə, həm də nəticələrinə görə fərdi xarakter daşıyırlar. Xüsusi risk isə əksinə, həm riski yaradan mənbə, həm də onun nəticəsindən əziyyət çəkən maraqlı konkret fərdlə məhdudlaşır. Məsələn, avtomobil qəzası.

Risqlər təmiz və spekulyativ olaraq iki qrupa bölünürlər. Spekulyativ risqlər dedikdə, həm əldə etmə, həm də itirmə ehtimalı var. Bundan fərqli olaraq təmiz risqlərdə isə ya itirmək, ya da itirməmək riski var, ancaq heç bir halda əldə etmə ehtimalı yoxdur və sığorta olunan risqlər də bu qrupa daxil olanlardır. Heç bir sığorta riski qazandırma ehtimalına sahib deyil.

Risqlərin məzmununa görə də təsnifatı aparıla bilər. Amma bu zaman qəti siyahı əldə etmək qeyri mümkündür. Belə ki, məzmununa görə risqlər ekoloji, nəqliyyat, texniki və s. ola bilər. Göründüyü kimi belə bir təsnifatda riskin reallaşma biləcəyi və bağlı olduğu sığorta obyektinə önəmlidir.

MEDENİ YARGILAMA HUKUKUNDA MAHKEMELERCE YAPILAN DELİL TESPİTİ VE TESPİT DAVASIYLA KARŞILAŞTIRILMASI

Nüsrət QULİYEV

Qafqaz Universiteti

nquliyev@qu.edu.az

Bakı / AZƏRBAYCAN

Davaya bakan bir mahkemədə hər bir tərəfin, dermeyeran etdiyi hakkın veya ileri sürdüğü def'i yahut itirazın doğru olduğu hususunda hakimde bir kanaat oluşturması gerekir. Bu ise söz konusu hakkı doğuran veya sona erdiren, hukuk düzenince kendisine bazı sonuçlar bağlanan olayların, fiil ve vakıaların var olup-olmadığının ispat edilmesi ile mümkün olur. Zira, herbir taraf dayandığı vakıanın doğru olduğunu ispat ederek davayı kazanabileceği gibi, karşı tarafın dayandığı vakıanın doğru olmadığını ispat ederek davanın reddini sağlayabilir. İspat ise delillerle yapılır. Bu bakımdan deliller davada başarıya ulaşmanın önemli vasıtasıdır.

Tarafların dava ve cevap dilekçelerinde göstermek zorunda oldukları ve iddialarının ispatına yarayacak söz konusu deliller tahkikat aşamasında incelenecektir. Bu aşamaya kadar ise önemli bir süre geçebilir. Diğer taraftan, henüz açılmamış, fakat ileride açılması düşünülen davaya ilişkin bir takım delillerin de mevcudluğu söz konusu olabilir. Bütün bu hallerde geçecek süre zarfında açılmış veya açılacak davaya ilişkin bazı deliller zayi olabileceği gibi, bazıları da kullanılması zor hale gelebilirler. Bu gibi durumların davanın sağlıklı biçimde karara bağlanmasını önemli ölçüde olumsuz etkileyeceği kuşkusuzdur. Zira delillerin yok olması delillrin ispat gücünü ortadan kaldırabileceği gibi tahrir olması dahi ispat değerinde azalmalar meydana getirir.

İşte böyle bir tehlikeye karşı görülmekte olan bir davada tetkikine henüz sıra gelmemiş bulunan veyahut ileride açılabilir bir davada ileri sürülebilecek bir hususa ilişkin delillerin bazı şartlar altında zamanından önce toplanıp, güvence altına alınması ihtiyacına binaen delil tespiti kurumu öngörülmüştür. Bu kurum sayesinde görülmekte olan bir davada tetkikine henüz sıra gelmemiş bulunan veyahut ileride açılabilir bir davada ileri sürülebilecek bir hususun tanık, keşif, bilirkişi veya diğer kanıtlarla tespiti mahkemeden istenebilir.

Delil tespiti hukuki niteliği konusunda öğretide farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bir görüşe göre delil tespiti, açılmış yada açılacak davaya ilişkin olup henüz inceleme sırası gelmemiş delillere yönelik ihtiyati tedbirdir. Diğer görüşe göre, delil tespiti açılmış veya açılacak davaya bağlı bir taraf işlemidir. Ayrıca, doktrinde delil tespiti delillere yönelik geçici hukuki himaye olduğu da ileri sürülmüştür.

Burada üzerinde durulması gereken bir diğer husus, delil tespiti ile usul işlemlerinin karşılaştırılmasıdır. Usul işlemleri genel olarak, yargılamanın yürütülmesini sağlayarak davanın sonuçlandırılmasına yönelik mahkeme (mahkeme usul işlemleri) ve taraflarca (taraf usul işlemleri) yapılabilir.

Taraf usul işlemleri, ileri sürülen iddia ve savunmaların haklı olduğunu göstermek, yargılamayı yürütmek veya sona erdirmek amacıyla yapılan işlemlerdir. Delil tespiti talebi ile davanın çözümüne katkı sağlayacak, tarafların iddia ve savunmalarını dayandırdıkları delillerin tespiti istenmektedir. Bu bakımdan delil tespiti talebini taraf usul işlemi olarak değerlendirilmiştir. Diğer bir görüşe göre ise delil tespiti usul işlemlerinden farklıdır. Zira usul işlemlerinde davanın ilerlemesine yönelik faaliyetler söz konusu iken delil tespiti böyle bir özelliği bulunmamaktadır.

Tespit davası ile delil tespiti konusunu tespit oluşturmaktadır. Bu bakımdan her ikisi benzerlik göstermektedir. Bu durum öğreti ve uygulamada her iki kurumun karıştırılmasına neden olabilir. Nitekim, adı geçen yazarca, şimdiden zapt ve tespit olunmazsa zayi olacağı veya ikamesinde müşkülât çıkacağı muhtemel olan, tahkiki ve tetkikine henüz sıra gelmeyen veya ileride açılacak davada dermeyer edilecek delillerin şimdiden tespiti mahkemeden istenmesine ilişkin HUMK m.368-369 hükmü ile kastedilen hususun tespit davası olduğu ifade edilmiştir.

Davacının talep ettiği hukuki himayenin her zaman eda veya inşai dava yoluyla sağlanması mümkün olmayabilir. Zira, tarafların ileri sürdükleri talepler her zaman karşı tarafın belirli bir edaya mahkum edilmesine veya mevcut bir hukuki durumun kurulmasına, değiştirilmesine yada kaldırılmasına ilişkin olmaz. Davacı açısından önemli olan ileride tartışmaya neden olabilecek bir hukuki ilişkinin olumlu veya olumsuz tespiti temin edilmesidir. Bu nedenle, hukuki himayeye olan ihtiyacın tam karşılanması için mahkemeler eda ve inşai davalar dışında üçüncü bir dava türü olan tespit davasına da ihtiyaç duyarlar. Tespit davası ile delil tespiti, konularının tespit olması itibarıyla benzerliktedir. Fakan her iki kurum aralarında önemli farklılıkları olan ve birbirlerinden farklı amaçlara hizmet etmektedir.

Tespit davası başlı başına bir dava türü olduğu halde delil tespiti dava türü olmayıp geçici hukuki himaye tedbidir. Tespit davasının konusunu sadece hukuki ilişkiler oluşturabileceği halde, delil tespiti konusunu genellikle maddi vakıalar oluşturur. Bu bakımdan bir zararın varlığı, kapsam ve miktarı, belli bir maddi durumun varlığı gibi hususlar delil tespiti konusunu teşkil edebilir. Buna karşılık, salt hukuki meseleler delil tespiti konusunu oluşturmaz. Delil tespiti, ilgili davaya bağlı olduğundan delil tespitine tespit davasının ispatı için de başvurulabilir. Delil tespiti bir dava olmasının en önemli sebebi bu işlem ile zamanaşımının kesilmemesidir. Delil tespitine ilişkin mahkeme kararı kesin hüküm teşkil etmez.

Tespit davası sonucunda bir hukuki ilişkinin mevcut olup-olmadığı konusunda bir tespit hükmü verilir. Tespit hükmü, maddi anlamda kesin hüküm ve ayrıca kesin delil teşkil eder. Buna karşılık, delil tespiti talebi üzerine verilen karar ara karar olup, kesin hüküm teşkil etmediği gibi kesin delil de teşkil etmez. Ayrıca delil tespitine ilişkin kararlar temyiz edilemediği gibi cebri icraya da konulamaz. Fakat delil tespitine ilişkin kararlara itiraz edilebilir. Tespit hükmü kesin hüküm teşkil etse de cebri icraya konu teşkil edemez. Bu bakımdan delil tespiti ile tespit davası benzerlik arz etmektedir. Ayrıca, delil tespiti kararının harç ve vekalet ücretine ilişkin hissesi, asıl dava sonuçlanmadan önce ilamlı icraya konulamaz. Zira delil tespiti talebinde bulunan tarafın davayı kazanıp-kazanamayacağı asıl dava sonuçlanmadan belli olmaz.

Delil tespiti talebine itirazın edilmemiş olması esas davanın görülmesi esnasında buna karşı itiraz hakkını ortadan kaldırmaz ve yapılacak itirazın incelenmesine mane olmaz. Nitekim, bu husus “delillerin tespiti raporuna itiraz edilmemiş olması esas dava görüldüğü sırada incelenmesi mümkün hususlar hakkında inceleme yapılarak bir karar verilmesine engel olamayacağına...” şeklinde Yargıtay kararında ifade edilmiştir. Buna karşılık, tespit davası sonucunda verilen karar maddi ve şekli anlamda kesin hüküm teşkil etmektedir. Tespit davası ayrı bir dava türü olmadığı için islah edilemez, islah yoluyla davaya dönüştürülemez. Bunun gibi, bir dava da islah yoluyla delil tespitine dönüştürülemez. Aynı şekilde, delil tespiti tek başına bir dava konusu da olamaz. Zira delil tespiti konusunu maddi vakıalar olup, tek başına dava konusu yapılamazlar.

Delil tespiti işlemi ve delil tespiti dosyası, esas dava dosyasının eki sayılmakta ve onunla birleştirilmektedir. Dava tarafları, delillerin incelenme sırası geldiğinde, tespit edilmiş delillere dayanarak, iddia ve savunmalarını ispat etmeye çalışırlar.

Delil tespiti kabulüne ilişkin karar ve bunun sonucunda yapılan tespit işleminin icrası sonunda elde edilen deliller, yalnız açılmış veya ileride açılacak bir davada önem arz etmektedirler. Delil tespiti ile toplanan ve güvence altına alınan deliller, davada sırası geldiğinde iddia ve savunmaların ispat edilmesi için kullanılacaktır. Delil tespiti önemi de bu noktada ortaya çıkmaktadır.

Delillerin tespiti edilmesi ve tespit edilen delillerin değerlendirilmesi, kanunun her delile ilişkin hükümlerine göre yapılmaktadır. Bu bakımdan, delil tespiti yolu ile elde edilmiş olan delillerin değerlendirilmesi ile dava sırasında incelenme zamanı gelmiş delillerin değerlendirilmesi bakımından bir farklılık bulunmamaktadır.

Hakim, delil tespiti yolu ile elde edilen delillerle ispatı istenen husus hakkında kesin bir kanaat sahibi olamamış ve asıl davanın incelenmesi sırasında delil tespiti yolu ile tespit edilen deliller kaybolmamış veya gösterilmesinde güçlük çıkmamış ise bu delillerin yeniden incelenmesine karar verebilir. Örneğin, dava sırasında alınmış bilirkişi raporu gibi, delil tespiti yolu ile elde edilen bilirkişi raporu da aynı hüküm ve sonuçlara tabi olacaktır. Yani her ikisi de takdiri delil olup, hakim tarafından serbestçe takdir edilir.

Delil tespiti, ispat hukuku açısından önemli delillerin veya mevcut bir durumun dava henüz açılmadan önce veya dava açıldıktan sonra tespit edilmesi ve bununla da ispat değerinin korunmasına hizmet eden geçici hukuki himaye tedbiridir. Delil tespiti işlemi, teknik anlamda bir tespit davası olarak nitelendirilemez. Delil tespiti, dava olmadığından, davanın maddi ve şekli hukuk bakımından sonuçlarına neden olmaz.

Delil tespiti talebi bir taraf usul işlemi, delil tespiti kararı ise mahkeme usul işlemidir. Dava açılmadan önce delil tespiti en çabuk ve en az masrafla tespiti yapabilecek ve davanın esası bakımından görevli olan mahkemeden istenir. Dava açıldıktan sonra ise ancak davanın esası bakımından görevli olan mahkemeden talep edilebilir. Kanunda tespiti istenecek deliller bakımından ayırım yapılmamıştır. Delil tespiti talebinde bulunabilmek için belirli koşulların varlığı ge-rekmektedir.

HUKUK DEVLETİ İLKESİ İŞİĞINDA HÜKÜMET TASARRUFLARI TEORİSİ VE YARGISAL DENETİMİ

Ömer Faruk EROL

Marmara Üniversitesi

erolomerfaruk@gmail.com

İstanbul / TÜRKİYƏ

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası madde 5'te Devletin temel amaç ve görevleri düzenlenmiştir. Buna göre Türk milletin bağımsızlığını ve bütünlüğünü, ülkenin bölünmezliğini, Cumhuriyeti ve demokrasiyi korumak, kişilerin ve toplumun refah, huzur ve mutluluğunu sağlamak; kişinin temel hak ve hürriyetlerini, sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan siyasal, ekonomik ve sosyal engelleri kaldırmaya, insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamaya çalışmak Devletin temel amaç ve görevleridir.

Devlet, temel amaç ve görevlerini üç temel organ üzerinden yerine getirmeye çalışır: Yasama, Yürütme ve Yargı. Anayasa'nın ikinci bölümünde Yürütme başlığı altında yürütmenin kimlerden oluştuğu, görev ve yetkilerinin neler olduğu, yürütmeye hakim olan ilkelerin neler olduğu düzenlenmiştir. Yürütme başlığının altında yer alan başlıklar şu şekildedir: I. Cumhurbaşkanı, II. Bakanlar Kurulu, III. Olağanüstü Yönetim Usulleri, IV. İdare. Yürütme başlığının altında idarenin Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulundan ayrı bir şekilde düzenlenmiş olması idare teşkilatının ve idare fonksiyonun farklı nitelik arzemesinden kaynaklanmaktadır. Olağanüstü Yönetim Usulleri başlığı ise dönemin şartlarının anayasaya yansımaları olarak kabul edilebilir. Sonuç olarak Yürütme iki taraflı özelliğe sahiptir: Hükümet ve İdare. Hükümet fonksiyonu siyasal karar alma sürecine ilişkin bir nitelik arzederken, idare fonksiyonu ise kamu hizmetinin görülmesine ilişkindir. Bir başka anlatımla, yürütmenin iki sıfatı, iki cephesi, iki siması vardır: İdare ve Hükümet. Devletin siyasal – politik nitelikteki faaliyetleri hükümet fonksiyonu, kamu hizmetinin görülmesine ilişkin faaliyetler ise idari fonksiyon olarak ifade edilebilir. Dolayısıyla idari fonksiyonlarına ilişkin faaliyetler idari eylem ve işlem, hükümet fonksiyonlarına ilişkin faaliyetler ise hükümet tasarrufu olarak adlandırılmaktadır.

Hukuk devleti “... her eylem ve işlemi hukuka uygun, insan haklarına saygı gösteren, bu hak ve özgürlükleri koruyup güçlendiren, her alanda adaletli bir hukuk düzeni kurup bunu geliştirerek sürdüren, Anayasa'ya aykırı durum ve tutumlardan kaçınan, hukuku tüm devlet organlarına egemen kılan, Anayasa ve hukukun üstün kurallarıyla kendini bağlı sayıp yargı denetimine açık olan, yasaların üstünde yasakoyucunun da bozamayacağı temel hukuk ilkeleri ve Anayasa bulunduğu bilincinden uzaklaştığında geçersiz kalacağını bilen devlettir.” olarak tanımlanmaktadır.

Anayasa'nın 125. maddesinde “İdarenin her türlü eylem ve işlemlerine karşı yargı yolu açıktır.” denilerek hukuk devleti ilkesinin gereğine yer verilmiştir. İdarenin eylem ve işlemlerinin yargı tarafından denetlenebilir olması anayasasal bir kural olarak düzenlenmiştir.

İdare yargısal denetime tabi tutulurken, bu denetim hukuka uygunluk denetimi ile sınırlı olmalı ve idarenin takdir yetkisini kaldırarak ve yerindelik denetimine sebep olmayacak şekilde kararlar verilmelidir.

Hukuka uygunluk denetimi bir yandan idari işlemin unsurları bakımından denetime tabi tutulacağı yönünde sınırlama içerirken bir yandan da bu denetimin sadece kanuni düzenlemeler açısından değil, genel hukuk ilkeleri açısından yapılacağı yönünde genişlik içermektedir. İşte bu denetimde sınır, idarenin hukuka uygun davranması ve fakat kanuni düzenlemelerin önceden belirlediği şekilde idarenin hareket serbestisinin olmasıdır. Bu serbestiyi takdir yetkisi olarak nitelendirebiliriz. Yerindelik denetimi ise, hukuk kurallarına uygun bir işlemin isabetli olup olmadığına karar vermek olarak tanımlanabilir.

İdarenin her türlü eylem ve işlemlerine karşı yargı yolu açık olmasına karşın anayasada yapılan düzenlemelerle yargı yolu kapatılan işlemlerin varlığının yanı sıra politik-siyasi nitelikte olması nedeniyle yargı yerleri tarafından denetlenilmekten imtina edilen işlemler de vardır. İşte bu işlemlere hükümet tasarrufları denilmektedir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, yargı yerleri tarafından denetlenmekten imtina edilmeyen ve fakat siyasi nitelikte olan işlemler de hükümet tasarrufu olarak kabul edilmelidir.

İncelenmesi gereken husus, hukuk devleti ilkesi gereğince idarenin yargısal denetimini gerçekleştirmek için idarenin her türlü eylem ve işlemi yargısal denetime tabi tutulurken, hükümet tasarruflarının yargısal denetime tabi tutulup tutulmayacağı tartışmasıdır.

Yürütme tarafından gerçekleştirilen hükümet tasarruflarının hiç bir şekilde denetime tabi olmayacağı hallerin hukuk devletine aykırılık teşkil ettiği söylenebilir. Çünkü yetkisiz bir organ tarafından işlemin yapılması ya da şekle uyulmadan tasarrufun gerçekleştirilmesi halinde ilk bakışta saptanabilen bir hukuka aykırılık hali olacaktır, fakat bu tasarruf tamamen yargı denetimi kapsamı dışında bırakıldığından denetlenemeyecektir.

Hükümet tasarrufları niteliğindeki eylem ve işlemlerin tamamen yargı denetimi kapsamına alınması halinde ise siyasi bir kararın esası incelenecek ve mahkeme tarafından bu siyasi düşünce yargılanmış olacaktır. Bu sebeple bu denetleme sonucunda verilecek karar yargının yürütmeye müdahalesi niteliğinde olacağından erkler ayrılığı ilkesine de aykırılık teşkil edecektir.

TİCARİ İŞLETMENİN DEVRİ HAKKINDA ÇALIŞMA ÖZETİ

Osman Nuri ALKAN

Melikşah Üniversitesi

osmannurialkan@hotmail.com

Kayseri / TÜRKİYE

Türk Ticaret Kanunu ticari işletmeyi, “ticari işletme esnaf işletmesi için öngörülen sınırı aşan düzeyde gelir sağlamayı hedef tutan faaliyetlerin devamlı ve bağımsız şekilde yürütüldüğü işletmedir.” Şeklinde tanımlamaktadır. Çevremizde var olan ticarethane, fabrika ve ticari şekilde işletilen diğer müesseseler Türk Ticaret Kanunu’nun da temelini oluşturan ticari işletmedir. Ticari işletmenin varlığı, unsurları gibi önem ifade eden bir diğer konu da ticari işletmenin devridir.

Ticari işletmenin devri mevcut hukuk sistemimizde 6098 Sayılı Türk Borçlar Kanunu’nun 202. Maddesinde “Malvarlığının veya işletmenin devralınması” başlığında ifade edilmektedir. İlgili Kanun maddesine göre, ticari işletmenin devri aktif ve pasifleri ile malvarlığı devralınmaktadır. Türk Ticaret Kanunu’nda ticari işletmenin devri konusu 11/II. Maddesine göre malvarlığı unsurunun yanında şahısvarlığı unsurunu da kapsamaktadır. Buna göre, bir şirketin bir başka şirketin sadece ticari işletmesini devralması TBK’ya; bir şirketin başka bir şirket tarafından devralınması yoluyla sona erdirilmesi ve sona eren şirket pay sahiplerine devralan şirket paylarından ödenmesi hali TTK’ya tabidir.

Ticari işletmenin devri ile aksi kararlaştırılmamışsa TTK m. 11/III’e göre, ticari işletmenin duran malvarlığını, işletme değerini, kiracılık hakkını ve sürekli olarak işletmeye özgülenen malvarlığı unsurlarını içerdiği kabul edilir. Taraflar aksini kararlaştırarak işletmenin unsurlarını sözleşmenin dışında tutabilirler veya kapsam içerisine alabilirler. Ancak devredilen unsurlar, ticari işletmenin faaliyetini devam ettirmesini sağlayacak nitelikte olması gerekmektedir.

Devir sözleşmesi, niteliği itibarıyla TTK m. 11/III’e göre yazılı şekilde yapılmalı ve ticaret siciline tescil ve ilan edilmelidir. Ticari işletmenin malvarlığı unsuru kural olarak bir bütün halinde devredilir. Ancak taraflar bu durumun aksini kararlaştırabilirler. Devir alacaklılara bildirilmeli ve ilanla duyurulmalıdır. Bildirim, şekle bağlı değildir. Ancak yapılacak bildirimin ispat kolaylığı açısından yazılı yapılmasında fayda vardır. İlanla duyuru Ticaret Sicili Gazetesi’nde yapılmalıdır. Bildirim ve ilan tarihinden itibaren devralan, işletme ile ilgili alacak ve borçlardan dolayı sorumlu olmuş olur. TBK m.202/II’ye göre, iki yıl süre ile önceki borçlu ve devralan kişi ticari işletme ile ilgili borçlara müteselsilen sorumlu olur. İki yıllık süre bildirme ve duyuru tarihinden; daha sonraki muaccel olacak borçlar için muacceliyet tarihinden itibaren işlemeye başlar. Ayrıca TBK m.202/IV’e göre bildirim veya duyuru yapılmadığı takdirde iki yıllık süre işlemeye başlamaz.

Ticari işletmenin devri ile devredilen işletmede çalışan kimselerin hizmet sözleşmesinin sona ermesine veya feshine kural olarak neden oluşturmaz. Ancak İş Kanunu 6. Maddesi bu duruma istisnalar getirmiştir. İlgili kanun maddesi İşyerinin ekonomik ve teknolojik sebeplerinin değişmesi veya farklı olması, iş organizasyonu değişikliğinin gerekli kıldığı fesih haklarını ve işçi ve işverenin haklı sebeplerden dolayı derhal fesih hakkı durumlarını saklı tutmuştur.

Çalışmada öncelikle ticari işletme üzerindeki kavramlar üzerinde kısaca durulacak, ticari işletme ve malvarlığı kavramları mevzuata göre anlatılacaktır. Malvarlığı ve malvarlığına dair haklar üzerinde durulacaktır. Ayrıca ticari işletmenin devri kapsamı açıklanacaktır. Ardından devir sözleşmesinin geçerlilik şartları, geçerliliği engelleyen haller ifade edilecektir. Son olarak da devrin devreden ve devralan açısından değerlendirmesi yapılacaktır.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MÜLKİ QANUNVERİCİLİYİNƏ ƏSASƏN SİĞORTA MÜNASİBƏTLƏRİNİN SUBYEKTLƏRİ

Ramilə HÜSEYNLİ

Bakı Dövlət Universiteti

ramilahuseynli@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

MM-in 884.2-ci maddəsinə görə sığorta münasibətlərinin subyektləri sığorta müqaviləsinin tərəfləri olan yaxud da sığorta müqaviləsinin həyata keçirilməsi üzrə hüquqlara və vəzifələrə malik olan şəxslər başa düşülür. Bu maddədə nəzərdə tutulan müqavilə tərəfləri dedikdə sığortalı və sığortacı nəzərdə tutulduğu halda sığorta müqaviləsinin həyata ke-

çirilməsi üzrə hüquqlara və vəzifələrə malik olan şəxslər dedikdə isə sığorta müqaviləsinin tərəfləri olmayan digər sığorta subyektləri – sığorta olunan və faydalanan şəxs nəzərdə tutulmuşdur. Sığorta münasibətlərinin subyektləri müqavilə tərəfləri ilə eyni və ya fərqli şəxslər ola bilər. Beləliklə bu münasibətlərdə iştirak edən subyekt dairəsinə aşağıdakılar aiddir: sığortalı, sığortaçı, təkrarsığortaçı, sığorta olunan və faydalanan şəxs. İndi isə bu münasibətlərdə iştirak edən subyektlərin hər birinin hüquq və vəzifələri nədir, hansı funksiyanı icra edirlər və onların bu münasibətlərdə iştirakının xarakterinə nəzər salaq.

Sığortaçı dedikdə sığorta müqaviləsinin elə bir tərəfi başa düşülür ki, onun üstünə sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulmuş sığorta hadisəsi baş verdiyi halda sığorta ödənişi vermək vəzifəsi düşür. Sığortaçılar (sığorta şirkətləri) hüquqi şəxs kimi dövlət qeydiyyatına alınan, səhmdarlara, yəni bu şirkətin sahiblərinə məxsus olan və sığorta fəaliyyəti göstərmək üçün dövlətdən xüsusi icazə-lisensiya almalı olan təşkilatlardır. ASFHQ-a görə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən bütün sığorta şirkətləri açıq səhmdar cəmiyyəti formasına malik olmalıdırlar. MM-in 885ci maddəsinə biz nəzər saldıqda görürük ki, qanunverici sığorta təşkilatları üçün ya həyat sığortası ya da qeyri həyat sığortası istiqaməti üzrə ayırır. Yüksək məbləğdə risklərin sığortalanması üzrə ixtisaslaşmış xüsusi təkrarsığorta şirkətləri mövcuddur ki, yalnız risklərin təkrar sığortaya qəbul edilməsi ilə məşğul olurlar və bu münasibətin subyektlərindən birinə çevrilirlər.

Sığortalı dedikdə sığorta haqqı ödəyən, sığorta obyektinin sığorta etdirilməsində sığorta marağı olan sığorta müqaviləsinin tərəfi başa düşülür. Həm hüquqi şəxslər həm də fəaliyyət qabiliyyətli fiziki şəxslər sığortalı qismində çıxış edə bilərlər. Mülki hüquqi fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmayan şəxslər belə öz qəyyum və nümayəndələri vasitəsilə bu müqavilədə sığortalı qismində çıxış edə bilər. Beləliklə də, istənilən mülki hüquq subyekti sığortalı ola bilər deyə bilərik. Lakin ona dair bir tələb mövcuddur ki, sığorta olunan obyektdə sığorta marağı olsun. Sığorta marağı olmadan bağlanan sığorta müqaviləsi bağlandığı andan etibarsızdır (MM-in 889.4cü maddəsi). Bu müqavilə münasibətlərində bir təməl prinsipi qeyd edə bilərik ki, əgər sığortalının sığorta marağı yoxdursa sığortada yoxdur.

Sığorta olunan sığorta münasibətlərinin subyektidir. Sığorta olunan dedikdə əmlak mənafehləri sığorta müqaviləsi əsasında sığortalanan şəxs başa düşülür. O, müqavilənin tərəfi ola da bilər olmaya da bilər. Əgər sığortalı bu qismində başqa bir şəxsi göstərməmişdirsə elə özü sığortaolunan hesab olunacaq.

Faydalanan şəxs sığorta münasibətlərinin subyektləri sırasına daxildir. Bəzi sığorta münasibətlərində sığortaçı və sığortalı ilə bərabər faydalanan şəxs adlı üçüncü bir şəxs də iştirak edə bilər. Faydalanan şəxs dedikdə, sığorta ödənişini almaq hüququ olan şəxs başa düşülür. Belə ki, faydalanan şəxs xeyrinə sığorta müqaviləsi bağlanan üçüncü şəxsdir. Əgər sığortalı faydalanan şəxs kimi üçüncü bir şəxsi göstərməmişdirsə bu zaman elə o özü faydalanan şəxs hesab olunur (MM-in 884.6cı maddəsi). Yəni, belə olan halda sığortalı həm də faydalanan şəxs olacaq.

SİĞORTA MÜQAVİLƏSİNİN MÜLKİ-HÜQUQİ XARAKTERİSTİKASI

Rəna ABBASOVA

Bakı Dövlət Universiteti

renaazeri@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəllənin 883.1-ci maddəsində həm əmlak, həm də şəxsi sığortanı ehtiva edən ümumi sığorta müqaviləsinin tərfi müəyyən edilmişdir. Qeyd edilən maddəyə əsasən sığorta müqaviləsi sığortalının müvafiq sığorta haqqı ödəməsi müqabilində sığorta obyektinin məruz qala biləcəyi risklərlə bağlı itkilərin, dəyən zərərin əvəzinin və ya razılaşdırılan pul məbləğinin müəyyən bir hadisənin baş verməsi əsasında ödənilməsinin sığortaçı tərəfindən öhdəlik kimi götürülməsi şərtlərinin təsbit edildiyi razılaşmadır.

Bu tərifdən sığorta müqaviləsinin mülki-hüquqi əlamətlərini, onu başqa oxşar müqavilələrdən fərqləndirən xüsusiyyətlərini müəyyən etmək mümkündür.

Hər şeydən öncə sığorta müqaviləsi müstəqil müqavilədir. Əsas öhdəliyin təminatı üsulları olan girov, qarantıya müqavilələrindən fərqli olaraq sığorta hüquq münasibətləri əsas öhdəlik hüquq münasibətləri olub müstəqil bağlanmış müqaviləyə əsasən yaranır.

Sığorta müqaviləsi sığortaçı və sığortalının qarşılıqlı və bir-birinə uyğun iradələri ilə qurulan, yəni oferta və aksept əsasında meydana gələn konsensual müqavilədir. Bəzi müəlliflər sığortaçının sığorta ödənişi ilə bağlı öhdəliyinin yalnız sığortalı tərəfindən sığorta haqqının ilk hissəsinin və ya tam ödənilməsindən sonra meydana gəlməsi səbəbindən sığorta müqaviləsinin real müqavilələr qrupuna aid edirlər. (2 səh.85) Lakin hesab edirik ki, sığorta müqaviləsinin real müqavilələr qrupuna aid edən müəlliflər sığorta müqaviləsinin bağlanması anı ilə sığorta təminatının başlanması anını eyniləşdirmişlər. Halbuki sığorta müqaviləsinin bağlanması anı müqavilə bağlanması haqqında təklif (oferta) göndərmiş şəxsin ofertanın qəbul edilməsi haqqında cavabı (aksepti) aldığı andır və bu andan sığorta müqaviləsi hüquqi qüvvə əldə edir. Sığorta haqqının ödənilməsi anı isə sığorta təminatının başlanması - sığortaçı üçün sığorta hadisəsinin baş verdiyi halda sığorta ödənişini ödənməsi ilə əlaqədar öhdəliyin yaranması anıdır. Yəni tərəflərin sığorta müqaviləsinin bağlanması ilə bağlı razılıq əldə etməsi hüquqi fakt kimi tərəflər arasında sığorta mülki-hüquq münasibətləri yaradır. Sığorta haqqının ödənilməsi ilə isə sığorta təminatı başlayır.

Sığorta müqaviləsi qarşılıqlı (ikitərəfli) müqavilədir. Belə ki, sığorta müqaviləsi həm sığortaçı, həm də sığortalı üçün qarşılıqlı hüquq və vəzifələr yaradır. Bir tərəf - sığortalı sığorta haqqını ödəmək, sığorta predmeti barədə bütün zəruri

informasiyanı təqdim etmək, sığortaçıını sığorta hadisəsi barədə məlumatlandırmaq vəzifələrini buna qarşılıq olaraq digər tərəf - sığortaçı isə müqavilədə göstərilən sığorta hadisəsinin baş verdiyi təqdirdə sığorta ödənişini ödəmək öhdəliyini daşıyır. Bəzən sığorta hadisəsinin baş vermədiyi halda sığortaçının heç bir öhdəlik icra etməli olmadığı diqqətə alınaraq sığorta müqaviləsinin birtərəfli müqavilə olduğu qənaətinə gəlinə bilər. Lakin öhdəliyin meydana gəlməsi ilə onun icrası ilə əlaqədar vəzifənin yaranması fərqləndirilməlidir. Sığorta haqqının ödənilməsi ilə artıq sığortaçının sığorta ödənişini ödəmək öhdəliyi meydana gəlir, sadəcə olaraq bu öhdəliyin icrası ilə bağlı yüklülük sığorta riskinin reallaşmasından sonra yaranır. (3 səh 104)

Sığorta müqaviləsi əvəzli müqavilədir. Sığortalı yalnız ödədiyi sığorta haqqının müqabilində sığortaçının göstərdiyi sığorta xidmətindən yaralana və əmlak mənafeələrinin müdafiəsini təmin edə bilər. Sığorta müqaviləsinin bu xüsusiyyəti onun iqtisadi mahiyyətindən irəli gəlir. İqtisadi cəhətdən sığorta sığortalıların ödədiyi sığorta haqları hesabına pul fondunun formalaşdırılmasına və fondun elə həmin sığortalılar arasında bölüşdürülməsinə əsaslandığından sığorta haqqı olmadan sığorta münasibətlərindən söhbət gedə bilməz.

Sığorta müqaviləsinin əsas xüsusiyyətlərindən biri bu müqavilənin riskli xarakterə malik olmasıdır. Müqaviləni riskli edən sığortaçının sığorta ödənişini həyata keçirməklə bağlı öhdəliyinin icrasının əsasını təşkil edən sığorta hadisəsinin baş verib-verməyəcəyinin və ya baş verəcəyi anın müqavilə bağlandığı anda tərəflər üçün məlum olmamasıdır. Hər iki tərəf müqaviləyə daxil olarkən risk etmiş olurlar. Belə ki, sığortaçının sığorta hadisəsi baş verənə kimi sığorta ödənişini ödəyib ödəməyəcəyi, ödəmə vaxtı və ya məbləği dəqiq müəyyən olmur. Həmçinin sığortalı sığorta müqaviləsi bağlayarkən müəyyən riskə girmiş olur, o, sığorta haqqı ödəyərək, sığorta ödənişini alıb-almıyacağını və ya alacağı anı tam qətiyyətlə bilmir.

Sığorta müqaviləsinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri onun məqsədi ilə bağlıdır. Belə ki, Mülki Məcəllədə sığorta müqaviləsinə verilmiş tərifdən əslində əmlak və şəxsi sığorta müqavilələri arasında onların güddükləri məqsəddən irəli gələn ciddi fərqin olduğunu müəyyən etmək olar. Birinci halda sığortaçı sığortalıya dəyən zərərin əvəzini ödəyir və müqavilə bərpa, təminat xarakteri daşıyır, ikinci halda isə müqavilə təminat məqsədli olduğundan sığortaçı sığortalının zərər çəkib-çəkməməsindən asılı olmayaraq sığorta hadisəsinin baş verməsilə müqavilə ilə razılaşdırılmış məbləği ödəmək öhdəliyi daşıyır. Beləliklə “zərərin əvəzinin ödənilməsi” məqsədi bütün sığorta müqavilələrini birləşdirən xüsusiyyət qismində çıxış edə bilmir. Hesab edirik ki, məhz “ehtimal olunan maddi ehtiyacın təmin olunması” məqsədi bütün sığorta müqavilələrini ümumiləşdirən vahid ideyadır və bu məqsəd olmadan sığorta hüquq münasibətlərindən söhbət gedə bilməz.

Beləliklə, MM-də sığorta müqaviləsi qarşılıqlı, riskli, əvəzli, məqsədi sığortalının və ya faydalanan şəxsin qəfil yaranan maddi ehtiyacını təmin etmək olan müstəqil əqd kimi müəyyən olunmuşdur.

THE RIGHT TO HAVE THE DETENTION REVIEWED IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Rəvan SƏMƏDOV

Bakı Dövlət Universiteti

ravansamadov@gmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

The right to have the detention reviewed in court without delay for all persons deprived of their liberty ‘stems from the Anglo-American legal principle of *habeas corpus*, exists regardless of whether deprivation of liberty is unlawful’ [4, p. 235].

The abovementioned right is provided for by Article 9(4) of the International Covenant on Civil and Political Rights and Article 5(4) of the European Convention on Human Rights (ECHR) (the latter refers to “speedily” instead of “without delay”, that can be considered as bearing the same meaning). The discussed right may be violated even on cases where there was applied a lawful detention or arrest, as it has nothing to do with the initial lawfulness of deprivation of liberty. As the European Court of Human Rights (Court) states, ‘the purpose of Article 5 [(4)] is to secure to persons who are arrested and detained the right to judicial supervision of the lawfulness of the measure to which they are thereby subjected.’ [2, Para. 76]

The right to have the detention reviewed has its peculiarities in the legislature of the Republic of Azerbaijan as the Criminal Procedure Code (CPC) distinguishes two forms of detention on remand: a) pending investigation; and b) detention during the trial; while the former is applied during the pre-trial investigation, the latter is a subsequent detention for the period of the case is tried in court. Albeit there is no any practical difference between these two forms of detention, enjoyment of the right to have the detention reviewed differs upon these forms.

The analysis of the relevant provisions of the CPC [1, A. 156.2, 157.6, 157.7, 159.6, 173.2, 298.2, 299.3.5, 300.2, 301.2, 306, 320, 441.1.2, 447.1-447.3, 452.1, 453.1-453.3] allows asserting that there are the following shortcomings in ensuring the right to have the detention reviewed in the Republic of Azerbaijan:

First of all, the legislature is silent about having the detention reviewed during the pre-trial investigation, as it merely embodies the right to appeal against the initial order upon applying or extending the detention on remand, where the decision of appellate court is final; and does not provide for any further procedure to have the detention reviewed during the pre-trial investigation, rather than requesting it at the preliminary court hearing.

Secondly, it is a striking fact that the analysed provisions exclude attending the hearings in appeal court by the person regarding the request lodged, while this person can attend the initial hearing upon arrest in a district court. The CPC is also silent about the attending hearings by accused persons while a court examines a request of the prosecutor supervising the pre-trial investigation on extending the period of detention. It is also worth mentioning that the Plenary of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan attempted to fulfil this lacuna by its decision stating that attending hearings by accused persons must be ensured in all cases of examining requests relating detention [6, Para. 6]. Albeit such decisions do not bear any legal binding character, being merely recommendation for courts and law-enforcement agencies.

The aforementioned issues, being against the notion of equality of arms and restricting the full enjoyment of the right to *habeas corpus*, were addressed by the Court, as Azerbaijan has already been found in violation of the relevant article of the ECHR in two cases [3; 5]. Thus, carrying out an appropriate legislative amendment is considered important.

SƏHMDAR CƏMIYYƏTİNDƏ ÜMUMİ YIĞINCAĞIN KEÇİRİLMƏSİ PROSEDURU

Ruslan ŞIXIYEV

Qafqaz Universiteti

ruslanqafqaz@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Səhmdar Cəmiyyəti iqtisadi həyatda şirkətlər arasında ən çox əhəmiyyət daşıyanıdır. Səhmdar Cəmiyyətində 3 əsas orqan vardır. Bunlar Ümumi Yığıncaq, İcra Orqanı, Nəzarət Orqanıdır. SC-in ali orqanı onun iştirakçılarının ümumi yığıncağıdır. Səhmdar Cəmiyyətinin aşağıdakı növləri vardır. Bunlar Təsis Yığıncağı, İmtiyazlı Səhm sahiblərinin ÜY, Növbəti ÜY və Növbədənəkar ÜY-dır. Ümumi Yığıncağın bundan başqa bir sıra səlahiyyətləri vardır. Bu səlahiyyətlər Müstəsna səlahiyyətlər və Digər səlahiyyətlər olaraq 2 yerə ayrılır. Müstəsna səlahiyyətlərə misal olaraq Səhmdar Cəmiyyətinin nizamnaməsini və NK-nın miqdarını dəyişdirmək; DŞ-nın və NTK-nın üzvlərini seçmək və onların səlahiyyətinə vaxt-dan əvvəl xitam vermək; İO-larını yaratmaq və onların səlahiyyətlərinə vaxtından əvvəl xitam vermək, bir şərtlə ki, cəmiyyətin nizamnaməsində bu məsələlərin həlli DŞ-nın səlahiyyətinə aid edilməsin; Cəmiyyətin illik hesabatlarını, mühasibat balanslarını, mənfəət və zərər hesablarını təsdiq etmək, mənfəətini və zərərini bölüşdürmək; Cəmiyyətin yenidən təşkili və ya ləğvi haqqında qərar qəbul etməyi göstərə bilər. ÜY-in müstəsna səlahiyyətlərinə aid edilən məsələlərdən başqa, cəmiyyətin nizamnaməsinə uyğun olaraq cəmiyyətin iştirakçılarının ÜY-nın səlahiyyətlərinə digər məsələlər də aid edilə bilər. Ümumi Yığıncağı çağırmaq hüququ Növbəti ümumi yığıncaqda Direktorlar Şurası tərəfindən çağırılır. Cəmiyyətin direktorlar şurası olmadıqda, səhmdarların ümumi yığıncağının çağırılması cəmiyyətin icra orqanı tərəfindən həyata keçirilir. Növbədən Kənar ÜY isə DŞ-nın öz təşəbbüsü ilə və ya NTK-nın, yaxud səsli səhmlərin 10%-nə malik olan səhmdarların yazılı tələbi ilə cəmiyyətin icra orqanı tərəfindən çağırılır. Cəmiyyətin DŞ-ı olmadıqda səhmdarların növbədənəkar ÜY-ı icra orqanının təşəbbüsü ilə çağırılır. Ümumi Yığıncağın çağırılma müddəti aşağıdakı şəkildə həyata keçirilir. Səhmdarların növbəti ümumi yığıncağı ildə bir dəfədən az olmayaraq çağırılmalıdır (illik ümumi yığıncaq). Səhmdarların illik ümumi yığıncağı maliyyə ili bitdikdən sonra altı aydan gec olmayaraq, direktorlar şurası tərəfindən çağırılır və bu barədə səhmdarlara məlumat verilir. Növbədənəkar Ümumi yığıncaq xüsusi hallar olduqda çağırılır və müddətə bağlı deyil. Səhmdarların Ümumi Yığıncağının Çağırılma Prosesi bu şəkildədir. Növbəti ÜY zamanı iclasa 45 gün qalmış KİV-lərində elan verilir və səhmdarlara bildiriş göndərilir. Növbədənəkar ÜY zamanı isə növbədən kənar ÜY-nın çağırılması haqqında tələbin daxil olduğu gündən etibarən İO-ı aşağıdakıları yerinə yetirməlidir. Üç iş günü müddətində ÜY-nın vaxtını və yerini təyin edib, bu barədə KİV-ində elan etməlidir. Beş iş günü müddətində ÜY-nın çağırılması barədə bildirişləri səhmdarlara göndərməli. Otuz gündən tez, qırx beş gündən gec olmayaraq ÜY-nın keçirilməsini təmin etməli. Ümumi Yığıncaqda İclas Yetərsayı da vardır. Bu yetərsay Birinci iclas: 60%, İkinci iclas: 40 %, Üçüncü iclas: 25 %-dir. Ümumi Yığıncaqda hansı məsələlərə dair qərar qəbul ediləcəyi və qərarların qəbul edilməsi bu şəkildədir. Səhmdarların ümumi yığıncağının gündəliyinə daxil edilməmiş məsələlər üzrə qərar qəbul edə bilməz. Səhmdarların ümumi yığıncağında yetərsay olmadıqda ümumi yığıncağın gündəliyi dəyişdirilməməlidir. Qərarların qəbul edilməsində isə 2 üsul vardır. Sadə səs çoxluğu – qaydası və 2/3 səs çoxluğu qaydası. Sadə səs çoxluğu qaydasında Səhmdarların ümumi yığıncağında səsvermə "bir səsli səhm -- bir səsdır" prinsipi əsasında həyata keçirilir. 3/2 səs çoxluğu qaydasında isə cəmiyyətin yenidən təşkili, ləğvi, nizamnaməsinə əlavə və dəyişikliklərin edilməsi haqqında qərarlar səhmdarların ümumi yığıncağında səsvermə hüququna malik olan səhmdarların 2/3 səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Səhmdarların ümumi yığıncağında Qərarların Elan edilməsi aşağıdakı şəkildə həyata keçirilir. Səhmdarların ümumi yığıncağı tərəfindən qəbul edilmiş qərarlar on beş təqvim günündən gec olmayaraq səhmdarlara elan edilməlidir. Səhmdarların Qərarlardan Məhkəməyə Şikayət hüququ da vardır. Səhmdarların ümumi yığıncağının qərarından səhmdar məhkəməyə şikayət edə bilər.

Azərbaycanda Səhmdarların Ümumi Yığıncağının keçirilməsi proseduru aparılmış sorğulara görə təəssüf ki lazımı qaydada həyata keçirilmir. Məsələn Mülki Məcəlləyə uyğun olaraq, müşahidə şurasının təyin edilməsi və istefaya göndərilməsi daxil olmaqla, müəyyən funksiyalar SÜY-nın müstəsna səlahiyyətidir. Şirkətlərin əksəriyyəti (87.0%) şura üzvlərinin təyin edilməsi ilə bağlı həmin tələbə riayət etməsinə baxmayaraq, yalnız 3 şirkətdə (3.0%) şura sədrinin təyin edilməsi SÜY-nın səlahiyyətində idi. Bir çox sorqulanmış şirkətlərdə SÜY özünəməxsus səlahiyyətləri həyata keçirmir. Misal üçün, respondentlərin təqribən üçdə biri bildirmişdir ki, SÜY illik hesabatı təsdiq edir (26%) və ya kənar auditoru

təyin edir (22.0%). Sorğu edilmiş şirkətlərin yarısından azı (45.0%) bildirmişdir ki, SÜY dividendlərin elanını və ödənişini təsdiq edir. Mülki Məcəlləyə əsasən SÜY xüsusi əhəmiyyətli əqdləri (xalis aktivlərinin dəyərinin 25%-dən artıq məbləğdə olan) təsdiq etməlidir. Belə ki, bütün şirkətlərin qanunvericiliyin bu tələbinə əməl etdikləri gözlənilirdi. Lakin yalnız (42%) respondent bu təcrübənin şirkətlərində tətbiq olunduğunu bildirmişdir. 26.0% şirkətdə isə xalis aktivlərin dəyərinin 25.0%-dən aşağı məbləğdə olan əqdlər də SÜY tərəfindən təsdiq olunurdu. Qanunvericilik şirkətlərdə yığıncaqdan əvvəl səhmdarlara müvafiq məlumatın göndərilməsini tələb edir ki, bunların arasında yığıncaqın keçirilməsi yeri və tarixi, yığıncaqın gündəliyi və gündəliyin hər bir maddəsi üzrə müşahidə şurasının və/və ya menecmentin tövsiyələri göstərilir. SÜY haqqında yazılı bildiriş səhmdarlara ən azı 45 gün əvvəl göndərməlidir. Respondentlərin ən azı (16.0%) bu tələbə riayət etməmişdir və güman edilir ki, respondentlərin yarısından azı 46.0% həmin tələbə riayət etmişlər. Sorğu keçirilmiş şirkətlər arasında cəmi 16 şirkət son iki ildə SÜY keçirmişdir. Bunlardan 6 şirkətdə (37.5%) yığıncaq nizamnaməyə düzəlişlər edilməsi, 3 şirkətdə (18.8%) yeni səhmlərin buraxılışının təsdiqi, 2 şirkətdə isə (12.2%) müşahidə şurası üzvlərinin seçilməsi, 1 şirkətdə isə (6.3%) xüsusi əhəmiyyətli əqdlərin təsdiqi üçün və digər bir şirkətdə isə (6.3%) SÜY-in qeyri-effektiv keçirilməsi olmuşdur. Təəssüf ki, Azərbaycandakı Səhmdar Cəmiyyətlərində Ümumi Yığıncaqın Keçirilməsi proseduru lazımi səviyyədə həyata keçirilmir və bu kimi problemlərin aradan qaldırılmasına ehtiyac vardır.

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ HÜQUQUNDA ELEKTRON MÜQAVİLƏLƏR VƏ ELEKTRON MÜQAVİLƏLƏRLƏ BAĞLI TƏNZİMLƏMƏLƏRƏ MÜQAYİSƏLİ BAXIŞ (BEYNƏLXALQ TƏNZİMLƏMƏLƏRLƏ QARŞILIQLI MÜQAYİSƏDƏ)

Sara ƏLİYEVƏ

Ankara Universiteti
aliyeva@ankara.edu.tr
Ankara / TÜRKİYƏ

Azadə CABBARZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti
azade.cabbarzade@yahoo.com.tr
Bakı / AZƏRBAYCAN

Son illərdə informasiya texnologiyaları sahəsində gedən sürətli inkişaf, insan həyatını inanılmaz dərəcədə rahatlaşdırmış, istər vaxt, istər insan gücü, istərsə də iqtisadi baxımdan xeyli sərfəli olmuşdur. İnformasiya texnologiyalarının ən vacib yeniliyi şübhəsiz ki, komputer texnologiyasının məhsulu olan internet şəbəkəsinin yaranmasıdır.

Hazırda, internet şəbəkəsinin yaradılması ilə, ticarət də internet vasitəsilə həyata keçirilməyə başlamış, elektron ticarət və bu ticari əlaqələrin həyata keçirilməsində istifadə olunan elektron müqavilə məvhumları, bu inkişafın nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır.

Elektron ticarət və elektron müqavilə məvhumlarının meydana gəlməsi bu ticari əlaqələrin hüquqi formasının necə olacağı problemini də özü ilə bərabər gətirmişdir. Çünki bu münasibətlərin həyata keçirilməsi üçün etimad yaradan hüquqi bazanın olması vacibdir.

Bu problemləri həll etmək məqsədi ilə, bir çox ölkələrdə elektron ticarət və elektron müqavilələrin hüquqi bazasını yaratmaq sahəsində bir sıra işlər görülməkdədir. Xüsusi ilə də, ABŞ və Avropa Birliyi hüquq sistemində, eyni zamanda bəzi beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən (Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Birləşmiş Millətlər Beynəlxalq Ticarət Komissiyası kimi) həyata keçirilmiş tənzimləmələr bu sahədəki işlərə kömək edir.

Müxtəlif ölkələrin və təşkilatların bu sahədəki qanunvericilik aktlarının təhlili nəticəsində elektron ticarət və elektron müqaviləyə verilmiş aşağıdakı anlayışı qeyd edə bilərik:

Elektron ticarət, yazı, səs və/və ya görüntü şəklindəki verilənlərin elektron mühitdə işlənməsi və göndərilməsi formasında həyata keçirilən ticarət əməliyyatların məcmusudur.

Elektron müqavilələri isə, elektron mühitdə internet vasitələrindən istifadə edilərək bağlanan müqavilələr olaraq qiymətləndirmək olar. Daha əhatəli başqa bir təriflə, müqavilənin hər iki tərəfinin və ya tərəflərdən birinin iradə bəyanının yazı, görüntü, səs və ya digər verilənlərin rəqəmsallaşdırılması şəklində yaradıldığı və bu şəkildə əks tərəfə göndərildiyi müqavilə formasıdır.

Bu sahədə ABŞ və AB-nin əsas tənzimləmələri:

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı aspektindən elektron müqavilələrlə bağlı vurğulanmalı olan əsas tənzimləmə Birləşmiş Millətlər Ticarət Hüququ Komissiyası (UNCITRAL) tərəfindən hazırlanan 1996-cı il tarixli *Elektron Ticarət Model Qanunudur*. Elektron Ticarət Model Qanununun məqsədi, qanun qoyuculara elektron ticarət və elektron müqavilələrin qarşısında dayanan maneələrin aradan qaldırılması üçün vahid qaydalar toplusu tövsiyə etmək yolu ilə, ölkələrin qanunvericilikləri arasında uyğunluğu təmin etməkdən ibarətdir.

Elektron müqavilələrlə bağlı Birləşmiş Millətlər Təşkilatının tənzimləmələrindən digəri isə 2001-ci il tarixli *UNCITRAL Elektron İmza Model Qanunudur*. Model Qanun elektron imza məsələsini bir çərçivəyə salmaq məqsədilə hazırlanmışdır. Elektron imza Model Qanunu Elektron Ticarət Model Qanununa uyğun şəkildə hazırlanmışdır.

Avropa Birliyi Parlamenti və Şurasının 8 iyul 2000-ci il tarixli və 2000/31 nömrəli Daxili Bazarda, *İnformasiya Cəmiyyəti Xidmətlərinin Xüsusi ilə də Elektron Ticarətin Müəyyən Hüquqi Tərəfləri haqqında Direktivi* (Elektron Ticarət Direktivi) elektron ticarətlə bağlı əhatəli tənzimləmələr etmişdir. Nizamnamə çərçivəsində elektron müqavilə, informasiya xidmətləri barədəsində və geniş mənada elektron əlaqə vasitələri ilə bağlanan müqavilələri ifadə edir.

Elektron müqavilələr baxımından qeyd olunmalı olan ikinci tənzimləmə, Avropa Birliyi Parlamenti və Şurasının 20 may 1997-ci il tarixli və 97/7EC nömrəli *Məsafəli Müqavilələrdə İstehlakçıların Qorunması Haqqında Direktividir*. Məsafəli Müqavilələr Direktivinin məqsədi, 1-ci maddədə üzv dövlətlərin istehlakçılar ilə təminatçılar arasında məsafəli müqavilələrdə tənzimləmələrini uyğunlaşdırmaq olaraq qeyd edilmişdir.

Türkiyə hüququndakı əsas tənzimləmələr:

4822 nömrəli İstehlakçıların Qorunması haqqında Qanuna Dəyişiklik edilməsinə dair Qanunun 14-cü maddəsi ilə 4077 nömrəli İstehlakçıların Qorunması haqqında Qanuna “Məsafəli Müqavilələr” adı altında 9/A maddəsi əlavə edilmişdir. Bu Qanunla da məsafəli müqavilə kimi elektron müqavilələr Türkiyə hüquq sisteminə daxil olmuşdur. Daha sonra, Türkiyə Dövləti Gömrük və Ticarət Nazirliyi tərəfindən məsafəli müqavilələrin tətbiqinin üsul və əsaslarını tənzimləmək məqsədilə Məsafəli Müqavilələrin Tətbiqinin Üsul Və Əsasları Haqqında Nizamnamə qəbul olunmuşdur.

Elektron müqavilələr məsələsində bilavasitə təhlil edilməli olan ikinci tənzimləmə 5070 nömrəli “Elektron İmza Qanunu”dur. Bu tənzimləmə elektron imzanın nə olduğunu, imzanın yaradılma üsullarını, sertifikat xidməti təminatçılarının yaradılması, imzanın funksiyası və məsuliyyət məsələlərini özündə ehtiva edir.

Türkiyə Yeni Bəzərlər Qanununda da elektron müqavilələrlə bağlı tənzimləmələrə yer verilmişdir.

Azərbaycan Hüququndakı əsas tənzimləmələr:

Azərbaycan Respublikasında müqavilələrdən irəli gələn hüquq münasibətləri AR Mülki Məcəlləsi ilə, elektron müqavilələrdən irəli gələn hüquq münasibətləri isə əsas etibarilə “Elektron İmza Və Elektron Sənəd Haqqında” 9 mart 2004-cü il tarixli AR Qanunu və “Elektron Ticarət Haqqında” 10 may 2005-ci il tarixli AR Qanunu ilə tənzimlənir.

Belə ki, “Elektron Ticarət Haqqında” Qanun maliyyə bazarı, o cümlədən sığorta və qiymətli kağızlar bazarı istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikasında bütün digər sahələrdə həyata keçirilən elektron ticarətə şamil olunur. Maliyyə bazarında, o cümlədən sığorta və qiymətli kağızlar bazarında elektron ticarətlə bağlı münasibətlər isə, Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. Eyni zamanda, “Elektron Ticarət Haqqında” Qanun Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən, notarial qaydada təsdiqlənməli və ya dövlət qeydiyyatında alınmalı olan müqavilələrə şamil edilmir.

“Elektron Ticarət Haqqında” Qanunda elektron ticarətin tənzimlənməsinin əsas prinsipləri, elektron müqavilə, onun bağlanması, icrası, elektron ticarətdə vasitəçi və onun məsuliyyəti, “Elektron Ticarət Haqqında” Qanunun pozulmasında görə məsuliyyət və elektron ticarətin iştirakçıları arasında mübahisələrin həlli qaydası əks olunmuşdur.

Elektron sənəd dövriyyəsinin əsasları isə “Elektron İmza Və Elektron Sənəd Haqqında” AR Qanunun da öz əksini tapmışdır. Bu qanun elektron imzanın və elektron sənədin istifadəsinin, onların elektron sənəd dövriyyəsinin tətbiqinin təşkilati, hüquqi əsaslarını və əlaqədar subyektlərin hüquqlarını müəyyən edir, aralarında yaranan münasibətləri tənzimləyir.

Müqayisəli təhlilimizin nəticəsi olaraq bunu qeyd edə bilərik ki, elektron müqavilələrlə bağlı Azərbaycan və Türkiyə hüquq sistemindəki tənzimləmələr beynəlxalq təşkilatların hazırladıqları model qanunlardan və ümumi prinsiplərdən faydalanaraq həyata keçirilmişdir. Lakin, Azərbaycan hüquq sistemində elektron ticarət və elektron müqavilə məvhumları olduqca yeni məvhumlardır, belə ki, təcrübədə elektron müqavilələr olduqca məhdud şəkildə tətbiq olunur. İnsanlarda elektron müqavilə və elektron imzanın nəticələri ilə bağlı güvənsizlik var ki, bu da bu sahədə məlumatsızlıqdan irəli gəlir.

Fikrimizcə, əvvəlcə insanları məlumatlandırmaq üçün etimadlı təşkilatlar tərəfindən müxtəlif təlimlər verilməli, seminarlar, konfranslar təşkil olunmalı və elektron müqavilələrdən təcrübədə daha geniş istifadə təmin edilməlidir. Bundan sonra elektron müqavilələrin təcrübədə istifadəsi zamanı yarana biləcək problemlərin həlli üçün, mövcud hüquqi tənzimləmələrə yenidən baxıla bilər.

SIĞORTA MARAĞI

Səkinə RZAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

sakina-rzayeva@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

İnsanların həyatı boyu gördükləri hər bir hərəkət onların maraqlarına əsaslanır. Marağın olması insanı müəyyən nəliyyətlərə və uğurlara doğru yönəldir. Əgər hər hansı bir şəxsin əmlakı, həyatı və ya mülki məsuliyyəti ilə bağlı qanuni marağı varsa, deməli o qeyd olunanları sığorta etdirmək hüququna malikdir. Bu cür maraq hüquqi terminologiyada “sığorta marağı” adlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, sığorta müqaviləsi sığorta marağı əsasında bağlanır. Sığorta marağı sığorta müqaviləsinin ən mühüm şərtlərindən sayılır. Belə maraq olmazsa bağlanan müqavilə də etibarsız sayılır. Sığorta təminatının mövcudluğu üçün əsas olan, sığortalının sığorta obyektini ilə bağlı qanunvericilik və ya müqavilə ilə tanınan və sığorta hadisəsinin baş verdiyi təqdirdə onun maliyyə itkisinə məruz qalması ehtimalı ilə şərtlənən marağı sığorta marağı adlanır. Sığorta marağı anlayışı **Mülki Məcəllənin 889. 1 ci** maddəsində verilir. Qeyd olunur ki: *Sığorta marağı sığorta hadisəsinin baş verəcəyi təqdirdə sığortalının maliyyə itkisinə məruz qalması ehtimalı ilə şərtlənən və onun sığorta ob-*

yektini sığorta etdirmək hüququnun əsaslandığı mənafeədir. Beynəlxalq Sığorta Nəzarətçiləri Assosiasiyasının "Sığorta terminləri Lüğəti"ndə sığorta marağına belə anlayış verilir. Sığorta marağı(insurable interest)-sığortalanmış riskin reallaşdığı halda ziyanə məruz qalan marağ və ya sığorta vasitəsi ilə müdafiə oluna bilən fərdin maliyyə itkisinə məruz qalması mümkünlüyüdür. Bolqarıstan Respublikasının Sığorta Məcəlləsində qeyd olunur ki,sığorta marağı olmayan sığorta müqaviləsi etibarsızdır. Latviya Respublikasının "Sığorta müqaviləsi haqqında qanun"nda deyilir ki,Sığorta marağı-sığortalanmış riskin yaranması halında zərərə məruz qalmama marağıdır.

Sığorta müqaviləsinin bağlanması birbaşa sığorta marağına əsaslanır. Sığorta marağının mövcudluğu qanunvericiliklə, qanunvericiliyə uyğun olaraq bağlanmış mülki-hüquqi müqavilə ilə tanınır. Əksər hallarda sığorta alan şəxs həm müqaviləni bağlayan anda,həm də itki baş verdiyi vaxt sığorta marağına malik olmalıdır. Əgər şəxs hər hansı bir əşyanın salamat saxlanması və ya həmin əşyaya dəyən zərərin aradan qaldırılmasında faydalanırsa,bu halda deyə bilərik ki, onun bu əşyaya sığorta marağı var. Deməli sığorta marağı şəxslə sığorta predmeti və obyekt arasında olan əlaqədir. Bu əlaqənin ən mühüm cəhəti isə onun qanuni olmasıdır. Sığorta marağı o zaman mövcud olmuş sayılır ki, sığorta hadisəsi baş verəcəyi halda irəli sürülməsi ehtimal olunan tələb də qanuni olsun. Yəni şəxsin oğurladığı əşyanın salamat qalmasında və ya ona dəyəcək zərərin aradan qaldırılmasında marağı ola bilər, lakin bu marağ qanunla tanınmadığı üçün sığorta marağı hesab edilmir. Ona görə də, o oğurladığı əşyanı sığortalaya bilməz, sığortaçının bu əşyanın oğurluq olmasından xəbəri olmadan sığortalasa belə, həmin sığorta müqaviləsi bağlandığı andan etibarsızdır.

Həm şəxsi sığortada sığorta obyektini sığorta etdirmək hüququnun əsaslandığı mənafeələr, həm də əmlak sığortası obyektini sığorta etdirmək hüququnun əsaslandığı mənafeələr sığortalının sığorta etdirmək hüququnun əsaslandığı sığorta marağıdır. Sığorta marağına aiddir:şəxsin öz həyatına olan marağı, şəxsin öz həyat yoldaşının, valideynlərinin, uşaqlarının həyatına olan marağı, şəxsin öz işçilərinin həyatına olan marağı, borclusunun həyatına olan marağı, qəyyumunun və qəyyumluğunda olan şəxsin həyatına olan marağı, şəxsin öz əmlakına olan marağı və. s

Sığorta marağının mövcudluğu real olmalıdır. Sığorta marağının gələcəkdə əldə ediləcəyi ehtimalına əsasən sığorta müqaviləsi bağlamaq olmaz. Əksinə sığorta müqaviləsi qüvvədə olduğu müddət ərzində marağ itərsə, sığorta müqaviləsinə xitam verilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki sığorta etdirən bir obyekt sığorta etdirərkən onun mütləq sahibi olacaq deyər bir göstəriş yoxdur. Sadəcə o obyekt üzərində marağ sahib olmalıdır.

Fikrimi ümumiləşdirərək qeyd etməliyəm ki sığorta marağı və sığorta obyektini bir-birini tamamlayan və bir-birindən aslı olan iki anlayışdır. Belə ki, sığorta obyektinin sığortalının, yaxud sığorta olunanın qanunazidd olmayan hər hansı əmlak mənafeəyi olduğunu xatırlasaq deməliyəm ki, sığorta obyektini ilə sığorta marağı əslində eyni məfhumlardır. Yəni sığorta obyektini varsa, sığorta marağı da mövcud olacaqdır; sığorta obyektini yoxdursa, sığorta marağı da olmayacaqdır. Yəni sığorta marağı varsa, sığorta obyektini də mövcud olacaqdır; sığorta marağı yoxdursa, sığorta obyektini də olmayacaqdır.

HOW FATF RULES THE WORLD VIA NEWLY REVISED INTERNATIONAL STANDARDS ON COMBATING MONEY LAUNDERING AND THE FINANCING OF TERRORISM AND PROLIFERATION

Sevinc NOVRUZOVA

Selçuk Universiteti

novruzovasevinc@gmail.com

Konya / TÜRKİYƏ

This paper first of all highlights the nature of the Financial Action Task Force (FATF) ruling the world countries in the field of the Anti-money Laundering and Combating Financing Terrorism (AML/CFT) and provides brief information on the newly revised FATF standards. At the first glance, it should be opened how international organizations make global rules. While the focus has been on rules that are formally binding, international organizations frequently resort to non-binding rules, termed "*soft law*", "*best practice*" or "*standards*". In this paper, I argue that to understand how the FATF has become an influential global regulator, it is best understood as a standard-setting organization. In this framework, it is fact that, FATF makes a considerable effort to endow its rules with legitimacy in order to foster voluntary compliance. Yet, it is equally difficult to deny FATF also used non-coercive means to make others comply with its rules. After all, FATF rules do not consists of coercive regulation but of voluntary "*recommendations*". Therefore, FATF could be equally seen as being part of a broader shift in global regulation from coercive public international law on global standards. How can FATF be a coercive as well as voluntarist rule maker? While some treated FATF as a coercive rule setter, others emphasized the voluntary nature of many of FATF activities. In order to come to a more encompassing understanding, I suggest seeing FATF as an international standard setter.

Currently, FATF Recommendations are widely accepted as the international standards on AML/CFT. In order to promote its non-binding recommendations, FATF sought to persuade as many states as possible that ML is in fact a grave problem, and FATF had good solutions to offer. Furthermore, in order to make its work more legitimacy, FATF seeks to "**expertise**" its work by working groups, plenary meetings and other relevant vehicles (such as typologies meetings, forums for law enforcement and regulatory experts) not just to arrange political forum rather than to gather of experts. Moreover, for the continuation of "**expertise**" spirit of its work, FATF conduct mutual evaluations in its res-

pective members (FATF-style bodies conduct mutual evaluations in its respective members as well) in order to ensure compliance with AML standards. These mutual evaluations are precisely expert ground.

In other hand, FATF draws periodically a list of Non-Cooperative Countries or Territories (NCCTs) / a blacklist of money laundering havens and thereby, relied on coercive means to secure compliance of internationally recognized standards. In order to formulate aforementioned list, evaluation criteria developed by experts, as well expert assessment on a country's compliance record are a prerequisite for the decision to put the said country or territory into the blacklist. In this regard, FATF does not simply impose coercive measures upon non-cooperative countries but try to endow these measures with legitimacy. Practitioners in the field of money laundering confirm the importance of expertise. Many of the national officials, international bureaucrats and private sector representatives emphasize through their periodic interviews the importance of practical knowledge in AML's field, the technical character of the challenges and the outstanding role played by experts as a result of this.

In all, FATF pursues a strategy of "**expertization**". FATF constructs its rule-making as an "*expertocratic process*". Now it is much less puzzling how voluntary standards such as FATF's Recommendations work.

TÜRK BORÇLAR KANUNU VE AZERBAIJAN MÜLKÜ MECELLESİ'NE GÖRE GENEL İŞLEM KOŞULLARI

Süleyman YALMAN, M.Furkan TAMKOÇ

Mevlana Üniversitesi
syalman@selcuk.edu.tr
Konya / TÜRKİYE

Sözleşme özgürlüğü, sanayi devrimi sonucu oluşan dev şirketler ve güçlü firmalar karşısında zayıf taraf açısından bir anlam taşımamaya başlamış ve bunun neticesinde genel işlem koşulları ve standart sözleşme olgusu ortaya çıkmıştır.

Genel işlem koşulları; taraflardan birinin ileride yapmayı düşündüğü aynı türden ve çok sayıda benzer sözleşmenin muhtevasını oluşturmak üzere önceden tek başına hazırlayıp sözleşmenin kuruluşu sırasında diğer tarafa sunduğu standartlaştırılmış sözleşme hükümlerine denir. Bu tanıma hem 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu'nun 20.maddesinde hem de Azerbaycan Mülki Mecellesinin 417.1 maddesinde yer verilmiştir.

Genel işlem koşullarını ihtiva eden benzer sözleşmelere standart sözleşmeler denir. Bu sözleşmelere, tip, formüler, seri, kitlesel, çerçeve sözleşmeler de denir. Standart sözleşme, klasik sözleşme olan bireysel sözleşmenin karşısında yer alır. Özellikle banka, sigorta, seyahat, taşıma, iletişim, elektrik, su, doğalgaz, telefon, inşaat ve dayanıklı tüketim mallarına ilişkin sözleşmeler bu tür sözleşmelerdendir.

Genel işlem koşullarının hukuki niteliği konusunda değişik görüşler ileri sürülmüş olmakla , birlikte, iki görüş öne çıkmaktadır. Bunlar: norm görüşü ve sözleşme görüşüdür. Hakim görüş sözleşme görüşüdür.

Genel işlem koşullarını düzenleyen hükümlerin uygulama alanını şu şekilde belirleyebiliriz:

- Taraflar arasındaki sözleşme standart bir sözleşme olmalıdır,
- Bu sözleşmede genel işlem koşullarına yer verilmelidir,
- Genel işlem koşulları, dürüstlük kuralına aykırı biçimde karşı tarafın menfaatine aykırılık ihtiva etmemelidir.

Emredici nitelikteki bu hükümlere aykırı genel işlem koşulları yok ya da geçersizdir. Emredici nitelikteki bu hükümlere aykırı genel işlem koşullarını denetleme yetkisi hakimlere verilmektedir. Yapılacak denetim üçe ayrılır. Bunlar: yürürlük denetimi, içerik denetimi ve yorum denetimidir.

TİCARET UNVANININ DEVAMLILIĞI

**Sümeyye YETİREN, Arife Merve TÜMBÜL
Seda AKAY, Büşra Aşlıhan GAYGISIZ**

Melikşah Üniversitesi
syetiren@gmail.com
Kayseri /mTÜRKİYE

Ticaret unvanı genel olarak taciri diğer tacirlerden ayıran ve tacirin ticari işlemlerinde kullandığı isimdir. Bu unvanı seçmede belli başlı sistemler mevcuttur ki bunlar; serbestlik sistemi; gerçeklik sistemi; karma sistemdir.

Ticaret unvanının yapısını çekirdek ve ek oluşturur. Çekirdek kanunen bulunması zorunlu asgari unsurlarken ek ise zorunlu unsurların oluşturduğu çekirdek ile bazen bulunması zorunlu bazen ise ihtiyari olan unsurlardır.

Ticaret unvanının gerçek kişiler, ticari şirketler ve kooperatifler bakımından farklılık oluşturur.

Ticaret unvanının tescilli kurucu değil, açıklayıcı niteliktedir. Her tacir ticari işletmesini ve ticaret unvanını işletme merkezinin bağlı bulunduğu yerdeki ticari siciline açtığı günden itibaren 15 gün içerisinde tescil ettirmek zorundadır. Tescil ile unvana koruma ve aleniyet sağlanır.

Ticaret unvanına sahip şahısta veya şahıs üzerindeki herhangi bir şekilde değişiklik unvana da aksetmelidir ancak bunun bazı istisnaları kanunun ilgili maddesince ticaret unvanının devamı başlığı altında getirilmiştir ki bunlar şu şekildedir;

- Ticari işletme sahibinin yada bir ortağın, ticaret unvanında yer alan adı kanunen değişir veya yetkili makamlar tarafından değiştirilirse unvan olduğu gibi kalabilir.(Evlenme gibi)
 - Kolektif ve komandit şirkete, donatma iştirakine yeni ortakların girmesi halinde ticaret unvanı olduğu gibi kalabilir.
 - Kolektif ve komandit şirkette, donatma iştirakinde ayrılan ortağın adı da yazılı izni alınarak şirket unvanında kalabilir.
 - Kolektif ve komandit şirketlerde adı unvanında yer alan ortağın ölümü üzerine, mirasçıları onun yerine geçerek şirketin devamını kabul eder veya şirkete girmemekle beraber yazılı izin verirlerse unvan olduğu gibi kalabilir.
 - Gerçek kişi tacirin ölümü halinde mirasçıların unvanı kullanıp kullanamayacağı ile ilgili TTK’da düzenleme yoktur. Ancak hakim görüş kullanılabileceği yönündedir.
- Yapılacak olan çalışmada ticaret unvanının devamlılığı hakkındaki kanun koyucunun takdir ettiği istisnalar ile doktrindeki hakim görüşler altında devamlılığın esasları ve şartları incelenecektir.

HƏRBİ HÜQUQ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI HÜQUQ SİSTEMİNİN MÜSTƏQİL SAHƏSİ KİMİ

Təbriz MUSAYEV

Bakı Dövlət Universiteti
tabrizmusayev@gmail.com
 Bakı / AZƏRBAYCAN

1. V.M.Koryakinin fikrincə, hüquq normalarının bu və ya digər məcmusunun müstəqil hüquq sahəsini təşkil etməsi üçün üç şərt tələb olunur: birincisi, bu sahənin nizamladığı ictimai münasibətlər yığcam həmcinsliyə malik olmalı və böyük sosial və ümumdövlət əhəmiyyət kəsb etməlidir; ikincisi, ictimai münasibətlərin bu kompleksinə üçün ayrıca federasiya qanunları, məcəllələr şəklində sərbəst qanunverici nizamlaması tələb olunur; üçüncüsü, ictimai münasibətlərin bu qrupu üçün tətbiq edilən hüquqi nizamasalma metodu vahidliyi və özünəməxsusluğu ilə fərqlənməlidir.

Bəzi müəlliflər elmin obyektı ilə predmeti anlayışı arasında bərabərlik işarəsi qoysalar da, elmin obyektı anlayışı onun predmeti anlayışından fərqlənir. Nəzəriyyədə isə, eyni obyektin müxtəlif elmlər tərəfindən öyrənilə birməsi, həm də hər bir elm öz xüsusi predmeti və metodu mövqeyindən bu obyektı öyrənməsi qeyd olunur. Əgər elmin obyektı elmi tədqiqat aparılana qədər olan məlumatı özündə ehtiva edirsə, predmet öyrənilmiş obyektədir və biz onu elmi bilik əldə edərək dərk edirik.

2. Çoxşaxəliliyi və mürəkkəbliyi ilə seçilən hərbi işin heç də bütün sferaları hərbi hüququn predmetini təşkil etmir. Bu “rəngarəng” fəaliyyət elmin obyektini təşkil edir, çünki müxtəlif hərbi elmləri bu məsələləri öz prizmalarından tədqiq edirlər. Məsələn, hərbi psixologiya, hərbi tarixi, hərbi strategiya və s. Amma bütün bu elmlər (eləcə də, hərbi hüquq) üçün ortaq obyekt hərbi işdir.

Hərbi hüququn müstəqil sahəyə çevrilməsi üçün *birinci şərt* cəmiyyətdə təşəkkül tapan hərbi münasibətlərdir. Cəmiyyətdə təşəkkül tapan bu münasibətlər, hərbi hüquq sahəsi predmetinin maddi əsasını təşkil edir. Müstəqil Azərbaycan ordusunun yaradılması, müxtəlif qoşun növlərinin təşkili, ordu quruculuğu və s. bu kimi amillər mürəkkəb hərbi münasibətlərin meydana gəlməsinə rəvac verir. Tənzimlənməyə ehtiyac olan maddi əsasa – hərbi münasibətlərə formal “don” geyindirilməlidir ki, bu da hərbi qanunvericilik yolu ilə həyata keçirilir. Beləliklə, *ikinci şərt* qisminə hərbi qanunvericilik çıxış edir. Maddi və formal əsasın vəhdəti elmin predmetini təşkil edir. Hərbi-inzibati hüquq elm kimi, hərbi quruculuq üzrə dövlət fəaliyyətinin hüquqi aspektlərini və silahlı qüvvələrin, digər qoşunların, hərbi təsisat və orqanların təşkili və idarəçiliyi ilə bağlı olan hərbi xidmət, onun idarəçiliyi, kompleksləşdirmə, hərbi xidmət keçmə və icra etmə, qoşunların maddi-texniki təhizatı, döyüş və səfərbərlik hazırlığının təmin olunmasını nəzərdə tutan münasibətlərin hüquqi tənzimini öyrənir. Hərbi hüququn ümumi predmeti dövlətin hərbi fəaliyyət sahəsində formalaşan ictimai münasibətlərdir. Bu münasibətlər xarakterindən asılı olaraq aşağıdakı qruplara bölünür:

Birinci qrup ictimai münasibətlərə, ölkənin müdafiəsi və dövlət təhlükəsizliyinin təmininin hərbi metodları, bu məqsədlər üçün dövlətin hərbi qurumlarının bütün elementlərinin hazırlığı və tətbiqi; hərbi quruculuq; dövlətin hərbi qurumlarının idarə olunması və onun hərtərəfli təminatı aiddir.

İkinci qrupa hərbi mükəlləfiyyətin icrasıyla bağlı olan, müqavilə üzrə hərbi xidmətə daxil olma, hərbi xidmət keçmə, həmçinin hərbi qulluqçuların statusuyla bağlı olan münasibətlər aiddir.

Üçüncü qrupa hərbi intizamın, qanunçuluq və hüquq qaydasının qorunması, hərbi ədliyyə orqanlarının fəaliyyəti ilə əlaqədar olan məsələlər daxildir.

Dördüncü qrupa hərbi əməkdaşlıq məsələləriylə bağlı olan beynəlxalq hüquq normaları ilə tənzimlənən, həmçinin beynəlxalq humanitar hüquq normalalarının pozulması üçün məsuliyyəti nəzərdə tutan münasibətlər daxildir.

3. Hüquq normaları məcmusundan müstəqil hüquq sahəsi yaratmasının *üçüncü şərti* metoddur. İdrak vasitəsi kimi metod öyrənilən predmetin təfəkkürdə əks olunması üsuludur. Hüquq nəzəriyyəsiyindən metod dedikdə ictimai münasibətlərin tənzimləmə üsul və vasitələri başa düşülür. Hərbi hüquqda aşağıdakı metodlardan istifadə olunur: a) imperativ metod – məcburi göstərişlər və qadağalar vasitəsilə ictimai münasibətlərin tənzimini nəzərdə tutur; b) dispoitiv metod-subyektə seçim azadlığı verir; c) həvəsləndirici metod-arzuolunan əmələ görə mükafatlandırmanı nəzərdə tutur və subyektlərin davranışını məhz bu pozitiv istiqamətə yönləndirmə məqsədi daşıyır; d) tövsiyyə metodu – subyektə cəmiyyət və dövlət üçün arzuolunan davranış variantını seçməyi tövsiyyə edir. Hərbi hüquqda imperativ metoda üstünlük verilir.

Yuxarıda qeyd edilənləri əsas götürərək Azərbaycan Respublikası hüquq sisteminin müstəqil sahəsi kimi hərbi hüququn ayrılmasını təklif edirik.

AZERBAIJAN HUKUKUYLA MUKAYESELİ OLARAK TÜRK HUKUKUNDA ÇEKİN İBRAZİ VE ÖDENMESİ

Tuğba ÇİÇEK

Melikşah Üniversitesi

tckhukuk@hotmail.com

Kayseri / TÜRKİYE

Bu çalışmada 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu ve 5941 sayılı Çek Kanunu hükümleri çerçevesinde çekin ibrazı ve ödenmesi konusu incelenmiştir. Konularla ilgili Azerbaycan Mülki Mecellesi hükümleri ile karşılaştırma yapılmış ve yer yer Yargıtay kararlarına da değinilmiştir.

Bir kıymetli evrak olarak çek bir ibraz senedir, bundan dolayı hamil ödeme için senedi “ödeme yerinde” muhataba mutlaka ibraz etmelidir.

Çek muhatap bankanın düzenleyenin hesabının bulunduğu şubesine ibraz edilebileceği gibi, başka şubesine de ibraz edilebilir. Çekin düzenleyenin hesabının bulunduğu şubeye ibrazı halinde, bedelinin nakden tahsil edilmesiyle veya hamilin varsa bu şubedeki hesabına bedelin şartsız olarak alacak kaydı düşülmesiyle ödeme gerçekleştirilir. Çekin, düzenleyenin hesabının tutulduğu şubeden başka bir şubeye ibrazında ise, ibraz edilen şubece, düzenleyenin hesabının bulunduğu şubeden karşılığı sorulmak suretiyle ödeme yapılır.

Çekin takas odasına ibrazı, TTK m. 798 hükmüne ödeme için ibraz yerine geçer; ancak takas odasına ibrazı hamil yapamaz. Azerbaycan hukukunda “takas odası” müessesine ilişkin düzenleme yapılmamıştır. Muhatap banka dışındaki bankalar kambiyo ilişkisinde yer almadığı için çekin, başka bankaya ibrazı hukuki anlamda ibraz değildir.

Çekin, kanunda belirtilen ibraz süresi geçmeden, ödenmek üzere muhataba ibrazı gerekmektedir. Çek, ibraz süresi içinde muhatap bankaya ibraz edilmediği takdirde hamil, düzenleyen ve cirantalara karşı müracaat haklarını kaybeder. İbrazin süresinde yapıldığı, çekin arkasına muhatap bankaca ibraz tarihinin yazılmasıyla tespit edilir.

TTK m.796’da çekin düzenleme ve ödeme yerlerine göre 10 gün, bir ay ve üç ay olmak üzere üç farklı ibraz süresi belirlenmiştir. Bir çek düzenlendiği yerde ödenecekse 10 günlük ibraz süresi vardır. Çek düzenlendiği yerden başka yerde ödenecekse ibraz müddeti bir aydır. TTK m.796’da geçen “düzenlendiği yerde ödenecek” kavramından ne anlaşılacağı tartışılmış, bu yerlerin ilçe bazında değerlendirilmesi gerektiği öğretilmiş kabul edilmiştir. Bir aylık ibraz süresi, düzenleme ve ödeme yerlerinin farklı memleketlerde, fakat aynı kıtada bulunması halinde de uygulanır. Ödeneceği yerden başka memlekette düzenlenen çek, düzenleme yeri ile ödeme yeri farklı kıtalarda ise, üç ay içinde muhataba ibraz edilmelidir. Diğer yandan, bir Avrupa ülkesinde düzenlenip, Akdeniz’e sahili bulunan ülkede ödenecek olan ve aynı şekilde Akdeniz’e sahili olan bir ülkede düzenlenip, Avrupa ülkesinde ödenmesi gereken çekler aynı kıtada düzenlenmiş ve ödenmesi şart kılınmış sayılır.

Azerbaycan Mülki Mecellesi’nde öngörülen ibraz süreleri Türk Ticaret Kanunu’na göre farklılık arz etmektedir. AMM m.1058/2’de bir ay, iki ay ve üç ay olmak üzere üç farklı ibraz süresi öngörülmüş ve bu süreler çekin düzenleme yeri ile ödeme yerinin aynı ülkede olup olmadığına göre belirlenmiştir. Düzenlendiği ülkede ödenecek çekler için bir ay, düzenlendiği ülkeyle aynı kıtada yer alan başka bir ülkede ödenecek çekler için iki ay, düzenlendiği ülkenin bulunduğu kıtadan farklı kıtada yer alan bir ülkede ödenecek çekler için üç aylık ibraz süresi öngörülmüştür. Bağımsız Devletler Topluluğu üyesi olan bir devlette verilen ve yine bu birliğin üyesi olan diğer bir devlette ödenecek olan çekler de aynı kıtada verilen ve ödenecek olan çeklerden sayılarak iki aylık ibraz süresine tabidir.

Türk hukukunda ileri tarihli çekler geçerli olarak kabul edilerek, bu çeklerin düzenleme tarihinden önce ibraz edildiğinde, karşılığı mevcutsa ödenmesi gerektiği; karşılığı bulunmadığı hallerde ise ancak kanuni ibraz süresi içinde ibraz edilmesi halinde karşılıksızdır işleminin yapılabileceği öngörülmüştür. Ancak Çek Kanunu’na 31.01.2012 tarihinde eklenen geçici 3’üncü madde uyarınca “31/12/2017 tarihine kadar, üzerinde yazılı düzenleme tarihinden önce çekin ödenmek için muhatap bankaya ibrazı geçersizdir”.

Azerbaycan hukukunda ise, AMM m.1058’in “çek görüldüğünde ödenecektir” düzenlemesiyle, ileri tarihli çek hususunda dolaylı bir imkan dahi tanınmadığı gibi, bu tip çekleri düzenlemeyi yasaklayan kesin bir hüküm de getirilmemiştir.

Çekin, düzenleme tarihinden işlemeye başlayan ibraz süresi içerisinde görüldüğünde ödeneceğinin iki istisnası vardır. Bunlardan ilki, çekten cayılmamışsa muhatap, ibraz süresinin geçmiş olmasına rağmen hamil tarafından çekin ibrazı halinde çeki ödeyebilecektir. İkinci istisna ise, ileri tarihli bir çekin, ibraz süresi işlemeye başlamadan önce ibraz edilmesidir.

Çekin ödenmesinde esas olan nakit olarak elden ödenmesidir; ancak elden ödemenin sakıncalarını gidermek amacıyla hem Türk hukukunda hem de Azerbaycan hukukunda birbirine paralellik gösteren bazı düzenlemeler öngörülmüştür. Bunlardan çizgili çek uygulaması ile mahsup çekine ilişkin düzenlemelere çalışmamızda değinilmiştir.

Muhatap banka ile çek hamili arasında herhangi bir hukuki ilişki bulunmadığı fikrinden hareket eden Türk Ticaret Kanunu’na göre, muhatap banka, hamile karşı, çek bedelini ödeme hususunda bir borç altına girmemektedir. Türk Ticaret Kanunu’nun yaklaşım tarzı bu olmakla birlikte Çek Kanunu’nda farklı bir esas benimsenmiş, ibraz süresi içerisinde muhatap bankaya ibraz halinde, kısmen de olsa karşılığı bulunan çekler için ödeme mecburiyeti öngörülmüştür. Ancak ha-

milin bankanın ödeməklə yükümlü olduğu miktar dahil kısmi ödəməyi rəddetmiş olması, ibrazı keçərsiz kılma; kısmi ödəməyi rəddedən alacaqlı hamil, temerrüdə düşər və rəddetdiyi miktar oranında müracaat hakkını kaybedər. Azərbaycan hüququnda isə muhatap bankanın ödəmə yükümlülüğü sadəcə çəkin karşılığının tamamen bulunması halinde kabul edilmiş; kısmi karşılığı bulunan çekler için bir ödeme yükümlülüğü kabul edilmemiştir.

SİĞORTA HÜQUQU İLƏ BAĞLI AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MÜLKİ MƏCƏLLƏSİNİN 908.1.7-Cİ MADDƏSİNİN HÜQUQİ TƏHLİLİ

Ülkər İBRAHİMOVA

Bakı Dövlət Universiteti

i.ulkar@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 50-ci fəslində ayrıca bir maddə - 908-ci maddə sığorta müqaviləsinin xüsusi etibarsızlıq əsaslarından bəhs edir. Bu maddədə qeyd olunmuş xüsusi etibarsızlıq hallarından biri də 908.1.7-ci maddədə əksini tapmış sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ olmayan və ya müvafiq sığorta növünü aparmağa icazəsi olmayan şəxsin sığortaçı qismində müvafiq sığorta müqaviləsinə bağlanmasıdır.

İlk növbədə lisenziyanın nə olması, nə üçün, hansı məqsədlə verilməsini aydınlaşdırmaqla bu maddənin mahiyyətini dərk etmək olar. Ümumiyyətlə, lisenziyalar təhlükəli, yəni şəxsə və ya cəmiyyətə təhlükə yaradan və ya yüksək səviyyəli ixtisaslaşma bacarığı tələb edən fəaliyyət növlərini tənzimləmək üçündür. Lisenziya hər hansı bir fəaliyyəti həyata keçirmək üçün səlahiyyətli orqan tərəfindən verilən xüsusi icazə sənədidir. Məsələn, avtomobil onu idarə etməyi bilməyən şəxs tərəfindən idarə edilərsə, əlbəttə ki, bu həm onun öz həyatı, həm də digər şəxslərin həyatı üçün yüksək təhlükə mənbəyidir. Bu təhlükənin qarşısının alınması üçün lisenziya (sürücülük vəsiqəsi) əldə etmədən hər hansı şəxsin avtomobil idarə etməsi qanunla qadağan edilmişdir. Sığorta fəaliyyəti də buna bənzərdir. Hər hansı həyatı təhlükədən söhbət getməsə də, lisenziyasız sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olan “sığortaçı” da minlərlə, milyonlarla insan üçün maddi cəhətdən təhlükə yaradır. Digər tərəfdən sığorta fəaliyyəti lisenziyalasdırılmazsa, bu sahə üzərində nəzarət mümkün olmaz və ya çox zəif olar, hansı ki sığorta üzrə dövlət nəzarətinin son məqsədi sığorta “alıcıları”nı və cəmiyyəti ədalətsiz və istismar edən fəaliyyətdən qorumaqdan ibarətdir. ABŞ-da 7 ştat üzrə aparılan araşdırmaların nəticələrinə görə lisenziyalasdırılmamış şirkətlər tərəfindən sığortalıların hüquqlarının pozulması, istismarı (sığorta ödənişi və risklərə münasibətdə çox yüksək sığorta haqqları) geniş yayılmışdır.

Sığorta fəaliyyəti üzrə lisenziya – maliyyə təsisatının lisenziya şərtlərini yerinə yetirmək şərtlə müəyyən zaman müddətində (və ya müddətsiz) konkret sığorta növləri üzrə sığorta fəaliyyətini həyata keçirmək hüququnu təsdiq edən dövlət sənədidir. Deməli, şirkətin sığorta fəaliyyəti ilə məşğul ola bilməsi üçün ilk növbədə onun lisenziya alması vacibdir. Lakin, lisenziyanın olması o demək deyil ki, artıq həmin şirkət istədiyi hər hansı bir sığorta növü üzrə müqavilə bağlamaq səlahiyyətinə malik olacaq. Müəyyən sığorta növü üzrə sığorta şirkətinin müqavilə bağlaya bilməsi üçün həmin sığorta növü üzrə fəaliyyət göstərməyə də xüsusi icazəsi olmalıdır. Məsələn, qeyri-həyat sığorta sahəsi üzrə fəaliyyət göstərən sığorta şirkətinin avto-nəqliyyat vasitələrini sığorta etmək üçün icazəsi yoxdursa o, bu sığorta növü üzrə etibarlı sığorta müqaviləsi bağlaya bilməz.

Bundan başqa lisenziyasız bu fəaliyyətlə məşğul olmaq o deməkdir ki, qanunsuz gəlir əldə olunaraq insanlara ziyan vurulur, yəni qanunsuz sahibkarlıqla məşğul olunur və bu da iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan hüquq pozuntularından biridir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 192.1-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada dövlət qeydiyyatına alınmadan və ya xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunduğu halda belə razılıq (lisenziya) almadan, həmçinin lisenziyalasdırılma şərtlərinin pozulması ilə və ya xüsusi icazə olmadan mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış əşyalardan istifadə etməklə həyata keçirilən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olma qanunsuz sahibkarlıqdır.

Deməli, sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ olmayan və ya müvafiq sığorta növünü aparmağa icazəsi olmayan şəxs sığortaçı qismində müvafiq sığorta müqaviləsinə bağladığıqda həmin müqavilə bağlandığı andan etibarən sayılır, yəni bu əsas olduqda bağlanan əqd əhəmiyyətsiz əqd hesab olunur. 908.1.7-ci maddədə, həmçinin qeyd olunur ki, qanunsuz sığorta müqaviləsi üzrə ödənilmiş sığorta haqqları tam həcmdə sığortalıya geri qaytarılır. Bununla bağlı, Türkiyə qanunvericiliyi vicdanlı və vicdansız alıcı mövqeyindən çıxış edir. İkinci halda sığorta haqqı qaytarılmır. Fikrimcə, Türk qanunvericiliyində olan yanaşma daha doğrudur. Belə ki, bu hal sığorta marağı olan sığorta etdirmək istəyənləri lisenziyasız fəaliyyət göstərən sığorta şirkəti ilə müqavilə bağlamaqdan çəkindirər və qanunsuzluğun geniş yayılmasına əngəl olar.

Respublikamızda sığorta fəaliyyətinə və təkrarsığorta fəaliyyətinə lisenziya verən dövlət orqanı Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidmətidir.

PROKUROR TƏHQİQAT VƏ İBTİDAİ İSTİNTAQ ORQANLARININ PROSESSUAL FƏALİYYƏTİNİN QANUNİLİYİNƏ NƏZARƏTİ HƏYATA KEÇİRƏN SUBYEKT KİMİ

Vüsal ƏHMƏDOV

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi, Ədliyyə Akademiyası

vusal-ahmadov@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdən biri respublikada cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi, habelə ölkəmizdə insanların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsindən ibarətdir.

Nəzarət termini özünün mənə tərkibinə görə, «yoxlama məqsədilə baxma, göz qoyma, nəzər yetirmə, göz altında saxlama, fikir vermə və ya diqqət yetirmə» sinonimi kimi, ikinci mənada isə «hər hansı bir fəaliyyətə nəzarət edən idarə» mənasında da göstərilir.

Prokuror nəzarətinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, prokuror müstəntiqin qanunsuz və əsassız qərarına etiraz etmir öz səlahiyyətlərindən istifadə edərək ləğv edir. Prokuror sübutların qiymətləndirilməsi və cinayət işi üzrə əsas prosessual qərarların qəbulu ilə bağlı geniş prosessual səlahiyyətlərə malik olan müstəntiqin üzərində nəzarəti həyata keçirir. Nəzarət ibtidai araşdırmanın ayrılmaz hissəsidir. Amma prokuror təhqiqat və ibtidai araşdırma orqanlarının prosessual fəaliyyəti zamanı yol verilmiş qanun pozuntusunun qarşısının alınması, aşkar edilməsi və aradan qaldırılmasını həyata keçirərkən daha yüksəkdə durur.

Belə ki, A.B. Solovyovanın fikrinə görə, cinayət təqibini həyata keçirən digər orqanlardan fərqli olaraq prokuror ibtidai araşdırmanın qanuniliyini və cinayət prosesi iştirakçılarının hüquq və qanuni mənafələrini təmin edən şəxs kimi çıxış edir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 84.2-ci maddəsinə əsasən prokuror aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməlidir:

- törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlərə dair daxil olmuş ərizə və digər məlumatlara baxmaq, kifayət qədər səbəblər və əsaslar olduqda cinayət işi başlamaq və bu halda müstəntiqin səlahiyyətlərindən istifadə edərək onun ibtidai istintaqını aparmaq, yaxud onu təhqiqatçıya və ya müstəntiqə tapşırmaq;
- cinayət işi üzrə ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirmək;
- məhkəmədə mülki iddia qaldırmaq və onu müdafiə etmək;
- məhkəmədə cinayət işi üzrə ittihamı müdafiə etmək;
- cinayət təqibinin gedişində digər səlahiyyətləri həyata keçirmək.

A. Q. Kaluqinin fikrinə görə, prokuror nəzarətinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, təhqiqat və ibtidai istintaq orqanlarının prosessual fəaliyyətinə nəzarət özündə ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi əks etdirir. İ.Q. Abbasovun fikrinə görə, prosessual rəhbərlik anlayışı prosessual nəzarət anlayışının tərkib ünsürlərindəndir.

Bir çox prosessualistlər prokurorun prosessual rəhbərlik konsepsiyasına etiraz edərək bildirirlər ki, prokuror ancaq cinayətlərin araşdırılmasının qanuniliyinə nəzarəti həyata keçirirlər. Prokurorun rəhbərlik səlahiyyətləri isə müstəntiqin prosessual müstəqilliyini məhdudlaşdırmaqla yanaşı istintaq şöbəsinin (bölməsinin, idarəsinin) rəisinin (rəisi olmadıqda müavininin) məsuliyyətini aşağı salır. Həmçinin rəhbərlik edən prokurorun nəzarəti effektiv deyil.

Azərbaycan SSR-in 1923-cü il Cinayət-Prosessual Məcəlləsində ibtidai araşdırma mərhələsində prokurorun prosessual nəzarəti ilə bağlı səlahiyyətləri məhdud idi. Lakin, 1923-cü il Cinayət-Prosessual Məcəlləsindən fərqli olaraq 1961-ci il Cinayət-Prosessual Məcəlləsində prokurorun ibtidai araşdırma mərhələsində prosessual nəzarətinə daha geniş yer verilmişdir. Bunlara misal olaraq: «Maddə 23. Cinayət mühakimə üsulunda prokuror nəzarəti; Maddə 41. Prokurorun səlahiyyətləri; Maddə 41-1. Təhqiqat və ibtidai istintaq orqanları tərəfindən qanunların icra edilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsində prokurorun səlahiyyəti; Maddə 41-2. Prokurorun göstərişlərinin məcburiliyi; Maddə 42. Prokurora etiraz etmə; Maddə 112. Cinayət işi başlamağın qanuniliyi üzərində prokurorun nəzarəti; Maddə 230. Şikayətlərin prokuror tərəfindən həll edilməsi».

Bütün bunlar onu göstərir ki, əvvəllər mövcud olan bütün cinayət-prosessual məəcəllələrdə prokurorun ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi ilə bağlı heç bir müddəə öz əksini tapmamışdır. Prokuror ancaq təhqiqat və ibtidai istintaq orqanlarının fəaliyyətinin qanuniliyinə prosessual nəzarəti həyata keçirən subyekt olmuşdur.

Prokurorun ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərlik etməsi nəinki müstəntiqin prosessual müstəqilliyini məhdudlaşdırır, ibtidai araşdırma mərhələsində prosessual nəzarət sistemində istintaq şöbəsinin (bölməsinin, idarəsinin) rəisini (rəisi olmadıqda müavininin) lazımsız fiqura çevirir. Digər tərəfdən isə, prokurorun hər şeyə rəhbərlik etməsi, onun əsas funksiyası olan - təhqiqat və ibtidai araşdırma orqanlarının prosessual fəaliyyətinə nəzarətinin qeyri obyektiv olmasına gətirib çıxarar. Prokuror nəzarəti həyata keçirərkən qanun pozuntuları barədə xəbərdarlıq etməli, qanun pozuntularını aşkar etməli və aradan qaldırmalıdır. Bu zaman prokuror istintaq şöbəsinin (bölməsinin, idarəsinin) rəisinin (rəisi olmadıqda müavininin) rəhbərliklə bağlı səlahiyyətlərindən istifadə edir. Əgər istintaq şöbəsinin (bölməsinin, idarəsinin) rəisi (rəisi olmadıqda müavini) rəhbərliklə bağlı səlahiyyətlərini həyata keçirə bilmirsə o halda prokuror rəhbərliklə bağlı səlahiyyətləri öz üzərinə götürə bilər. Lakin bu qanun halını almamalıdır.

Prokurorun bütünlüklə təhqiqat və ibtidai araşdırma orqanlarının prosessual fəaliyyətinə nəzarət səlahiyyətləri prosessual rəhbərlik deyil prosessual nəzarətdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 133-cü maddəsi Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğuna həsr edilərək prokurorluğun səlahiyyətləri həmin maddənin I hissəsində təsbit edilmişdir:

“I. Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada və hallarda qanunların icra və tətbiq olunmasına nəzarət edir; qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda cinayət işləri başlayır və istintaq aparır; məhkəmədə dövlət ittihamını müdafiə edir; məhkəmədə iddia qaldırır; məhkəmə qərarlarından protest verir”.

Bildiyimiz kimi, qanunlar və digər normativ hüquqi aktlar Konstitusiyaya zidd olmamalıdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da prokurorun ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliklə bağlı hər hansı bir səlahiyyətə malik olması nəzərdə tutulmamışdır. Bütün bunlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, ibtidai araşdırma mərhələsində prokurorun əsas funksiyası təhqiqat və ibtidai istintaq orqanlarının prosessual fəaliyyətinin qanuniliyinə nəzarəti həyata keçirməkdir. Bütün bunlara əsaslanaraq təklif edirik ki, prokurorun ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliklə bağlı səlahiyyətləri müddəa cinayət-prosessual qanunvericilikdən çıxarılmalıdır.

SİĞORTA MÜQAVİLƏSİNƏ VAXTINDAN ƏVVƏL XİTAM VERİLMƏSİ

Vüsalə ALIYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

a.vusale@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Sığorta müqaviləsinə xitam verilməsi sığorta müqaviləsinin hər iki tərəf və üçüncü şəxslər baxımından artıq keçərliliyi olmaması halıdır. Müqaviləyə xitam verilməsi müxtəlif hallarda ola bilər. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 919-cu maddəsində sığorta müqaviləsinə vaxtından əvvəl xitam verilməsinin halları sadalınmışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

- sığorta predmeti artıq mövcud olmadığıda;
- aşağıdakı hallar istisna olmaqla, sığortalı fiziki şəxs öldükdə və ya sığortalı hüquqi şəxs ləğv olunduqda;
- əmlak sığortası müqaviləsinə bağlanmış sığortalı sığorta müqaviləsi bağlayarkən sığortalanan əmlakı qəbul edəcək hər hansı şəxsi təyin etmiş olduğu, habelə sığorta hadisəsi baş verəndə sığortaçının razılığı ilə onu dəyişdirmiş olduğu hallarda sığortalı fiziki şəxs vəfat edərsə, onun həmin müqavilə üzrə hüquq və vəzifələri mülki qanunvericiliklə müəyyən olunmuş vərsəlik qaydasında sığortalanan əmlakı qəbul edən şəxsə keçir;
- qanunvericilikdə və ya müqavilədə başqa şərtlər müəyyən edilməmişdirsə, sığortalının hüquq və vəzifələri sığorta predmeti olan miras əmlakın yeni mülkiyyətçisinə, sahibinə və ya istifadəçisinə həm onun özünün, həm də sığortaçının müqavilədə rəsmiləşdirilən razılığı ilə keçir;
- başqa şəxsin xeyrinə həyat sığortası müqaviləsi bağlanmış sığortalı vəfat etdikdə, onun hüquq və vəzifələri xeyrinə sığorta müqaviləsi bağlanmış şəxsə təqdim edildikdən sonra ona özünün yazılı razılığı ilə keçir;
- sığortalı olan hüquqi şəxs sığorta müqaviləsinin qüvvədə olduğu dövrdə yenidən təşkil edildikdə, onun həmin müqavilə üzrə hüquq və vəzifələri qanunvericiliyə uyğun olaraq müvafiq hüquq varisinə keçir.
- Sığorta müqaviləsi üzrə sığortalı olmayan sığorta olunan vəfat etdikdə, sığortalının onun başqası ilə əvəz olunması təklifinə sığortaçı etiraz etdikdə;
- icbari sığorta qanunvericiliyində, yaxud sığorta müqaviləsində digər hal nəzərdə tutulmamışdırsa, sığortalanan əmlak özgəninkiləşdirilərkən, sığortaçı sığortalının hüquq və vəzifələrinin əmlakın yeni mülkiyyətçisinə, sahibinə və ya istifadəçisinə keçməsinə etiraz etdikdə; əmlak özgəninkiləşdirilərkən sığortaçı sığortalının hüquq və vəzifələrinin əmlakın yeni mülkiyyətçisinə, sahibinə və ya istifadəçisinə keçməsinə etiraz etmədikdə, əlavə sığorta haqqı ödənilmədən sığorta müqaviləsi üzrə sığortalı dəyişdirilə bilər;
- sığorta hadisəsinin baş verməsi ehtimalı olmadığıda və sığorta riskinin mövcudluğu, səbəbi sığorta hadisəsi olmayan hallara görə başa çatdıqda;
- sığortaçı sığortalı qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirdikdə;
- sığortalı sığorta haqqını qanunvericilikdə və sığorta müqaviləsində müəyyən edilən qaydada ödəmədikdə;
- sığorta marağı artıq mövcud olmadığıda.

Müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyində sığorta müqaviləsinin xitam olunması səbəbləri kimi həmçinin zərərin qismən gerçəkləşməsi, sığortaçının şəhadətnaməsinin geri alınması, tərəflərdən birinin iflası, sığorta etdirənin riski ağırlaşdırması və s. də göstərmək olar.

Yuxarıda göstəriləni kimi, vaxtından əvvəl xitam verilmənin birinci səbəbi sığorta predmetinin artıq mövcud olmasıdır. Sığorta predmeti sığorta müqaviləsi üzrə sığortalanan əmlak mənafeələrinin aid olduğu fiziki şəxs, əmlak və ya halıdır. Sığorta riski sayılmayan başqa bir hadisənin baş verməsi nəticəsində sığorta predmeti tamamilə məhv olmuş və sıradan çıxmışsa sığorta müqaviləsinə xitam verilir.

Sığorta müqaviləsi həmçinin tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə də xitam oluna bilər. Buradan belə nəticəyə gələ bilərik ki, sığorta müqaviləsi həm obyektiv hallarda öz-özünə xitam oluna bilər. həm də subyektiv şəkildə tərəflərin iradəsi ilə xitam oluna bilər. Bu isə aşağıdakı hallarda baş verə bilər:

- Sığorta etdirən risk haqqında gerçəyə uymayan və ya əksik məlumat verməsi halında sığortaçı vəziyyəti öyrəndikdən sonra müəyyən müddət ərzində müqaviləni ləğv edə bilər.
- Sığorta etdirən sığorta haqqını ödəmədikdə;

- Sığorta predmetinin yeri dəyişdirildikdə sığorta etdirən bunu sığortaçıya bildirməyə borcludur. Sığorta etdirənin bu məsələ ilə bağlı məlumat verməsindən sonra sığortaçı müqaviləni ləğv edə bilər.
- Sığorta müqaviləsi imzalandıqdan sonra risk ağırlaşarsa və bu hal sığortaçının müqaviləni yerinə yetirməməsini və ya daha ağır şərtlərlə yerinə yetirilməsini tələb edərsə sığortaçı müqaviləni ləğv edə bilər.
- Sığorta predmetinin mülkiyyətçisi dəyişdikdə ;
- Riskin qismən gerçəkləşməsi halında , riskin geri qalan hissəsi üçün sığortaçı təminat ödəməzdən əvvəl müqavilədən imtina edə bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi sığorta müqaviləsi Mülki Məcəllənin 919.1.1 , 919.1.2, 919.1.1, 919.1.5, 919.1.6, 919.1.8-ci maddələrində göstərilmiş hallarda öz-özünə xitam olunur.

Mülki məcəllənin 920-ci maddəsinin birinci bəndinə görə, Mülki Məcəllənin 919-cu maddəsində göstərilən hallarda sığorta müqaviləsinə xitam verilməsi üçün əsas olan şərait yarandıqda, müqaviləyə xitam verilməsində maraqlı olan tərəf dərhal digər tərəfi bu barədə xəbərdar etməlidir. Bu maddə yuxarıda aparılan bölgünün, yəni sığorta müqaviləsinə "Öz-özünə" və "Tərəflərin təşəbbüsü ilə" bölgüsünü alt üst edir. Belə ki, bu maddəyə görə, 919-cu maddədə göstərilmiş bütün hallarda maraqlı tərəf müqavilənin xitamını təşəbbüs göstərməlidir. Halbuki yuxarıdakı təsnifatə görə yalnız 919.1.4 , 919.1.7 – ci maddələrdə göstərilmiş hallarda maraqlı tərəflərdən biri müqavilənin xitam olunmasına təşəbbüs göstərə bilər. Digər hallarda müqavilə avtomatik daha doğrusu öz-özünə xitam olunmalıdır. Amma bu Azərbaycan Respublikası Qanunvericiliyində birbaşa nəzərdə tutulmamışdır. Hətta xarici ölkələrin qanunvericiliyində müqavilənin tərəflərin təşəbbüsü ilə xitam olunması anlayışı özü də bir tərəfli və tərəflərin qarşılıqlı razılığı olmaqla iki sinifdən ibarətdir. Bir tərəfli dedikdə sığortaçı tərəfindən sığorta predmeti olan əşyanın sahibi dəyişdikdə sığorta etdirən maliyyə cəhətdən iflas etdikdə, Müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməməsi hallarında sığortaçı müqavilənin bir tərəfli qaydada xitam edə bilər.

1. Sığorta predmetinin mülkiyyətçisi dəyişdikdə qanunverici bu halda sığorta müqaviləsinin davam etməsi üçün sığortaçının razılığını tələb edir. Sığorta edilən mənfəətin sahibinin dəyişməsi halında əksini nəzərdə tutan müqavilə yoxdursa sığorta müqaviləsi xitam olunur.
2. Sığorta müqaviləsi sona çatmazdan əvvəl, sığorta haqqı ödənməzdən əvvəl sığorta etdirən iflas edərsə sığorta edən sığorta haqqının ödənilməsi üçün təminat tələb edir və əgər belə təminat almırsa müqaviləyə xitam verilir.
3. Sığorta etdirən sığortaçının müqavilə imzalıyarkən həqiqi vəziyyətləri bildiyi təqdirdə müqaviləni imzalamamasını və ya daha ağır şərtlərə gətirəcək müddəaların sığortaçıya bildirməyə məcburdur. Əks halda sığortaçı müqavilədən imtina edə bilər. Sığorta müqaviləsi imzalanan anda sığorta etdirənə doldurulması təklif olunan anketdə yazılan suallar xaricində heç bir məsuliyyət aid edilə bilməz.

Mülki məcəllənin 921 – ci maddəsinə görə sığorta müqaviləsinə sığortalının tələbi ilə vaxtından əvvəl xitam verildikdə, sığorta qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, sığortaçı həmin müqavilə üzrə işlərin aparılması xərclərini çıxmaqla müqavilənin ... qurtarmamış müddəti üçün sığorta haqlarını ona qaytarır; əgər bu tələb sığortaçının sığorta müqaviləsi üzrə vəzifələrini yerinə yetirməməsi ilə bağlıdırsa, sığortaçı sığorta haqlarını (qrup halında sığorta zamanı həm də müqavilənin hər hansı bir sığorta predmeti üzrə ödənilmiş sığorta haqlarını) bütünlüklə sığortalıya qaytarır. Məsələn, Şəxs sığortaçı ilə 12 ay müddətinə əmlak sığortası müqaviləsi bağlayır və 480 manat məbləğində sığorta haqqı ödəyir. 6 ay sonra şəxs sığorta müqaviləsinə vaxtından əvvəl xitam verilməsi təşəbbüsü ilə sığortaçıya müraciət edir. Bu zaman sığorta haqqının 6 aya düşən hissəsi ($480/12 \times 6 = 240$ manat), həmçinin sığorta müqaviləsi ilə bağlı sığortaçının xərclərinin (bu xərclər 20 % olduqda, baxılan halda 96 manatın) həmin müddətə düşən hissəsi ($96/12 \times 6 = 48$ manat-cəmi 288(240+48) manat) çıxılmaqla sığorta haqqının qalan məbləği ($480-288=192$ manat) şəxsə geri qaytarılır.

Rusiya Federasiyasının Mülki Məcəlləsinin 958-ci maddəsinə görə, sığorta müqaviləsinə vaxtından əvvəl xitam verildikdə sığortalı sığorta haqqının müqavilənin qüvvədən düşəcəyi vaxta mütənasib hissəsi üzərində tələb hüququna malikdir.

Fransa Respublikasının Sığorta Məcəlləsinə görə, (2003-cü il) sığortalanmış əmlakın sığorta müqaviləsi ilə təminat verilməyən riskin baş verməsi səbəbindən tam məhv olduğu halda sığorta müqaviləsi qüvvədən düşür və bu zaman sığortaçı müqavilənin qurtarmamış müddəti üçün əvvəlcədən ödənilmiş sığorta haqlarını sığortalıya qaytarmalıdır. Sığorta müqaviləsi bağlanarkən sığortalanmış əmlakın məhv olduğu və artıq hər hansı bir riskə məruz qalmaq ehtimalının yoxa çıxdığı halda sığorta müqaviləsi əhəmiyyətini itirir. Bu zaman sığortaçı broker və ya agentdən aldığı komissiyon maddələri istisna olmaqla çəkdiyi xərcləri çıxaraq ödənilmiş sığorta haqlarını sığortalıya qaytarmalıdır.

TOPLU İŞ İLİŞKİLƏRİNDE GÜNCEL HUKUKİ GƏLİŞMƏLƏRİN DƏĞƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Yalçın BOSTANCI

Mevlana Üniversitesi

ybostanci@mevlana.edu.tr

Konya / TÜRKİYƏ

Türkiyə'de sendikalar və toplu iş sözleşməsi konusunda yeni bir yasal düzenleme yapmanın gerekçesi olarak, küresel rekabet ve artan işsizlik karşısında güç kaybeden sendikacılığı çoğulcu demokrasinin kaçınılmaz bir ögesi olarak teşvik etmek ve güçlendirmek, 12 Eylül 1980 döneminin kısıtlayıcı ve günümüze dek uluslararası kuruluşlarca eleştirilen düzenlemelerini değiştirip özellikle ILO'nun 87 ve 98 sayılı Sözleşmelerine uyum sağlamak, 2821 ve 2822 sayılı yasaların

otuz yıllık uygulamasında ortaya çıkan bazı sorunlara çözümler getirmek ve çeşitli sebeplerle ve esas itibarıyla işkolu barajının etkisiyle tıkanan toplu pazarlık süreçlerinin önünü açmak ifade edilebilir.

6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanununun yürürlüğe girmesi ile birlikte 2821 sayılı Sendikalar Kanunu ve 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu yürürlükten kaldırıldı. Buna göre toplu iş hukukundaki temel kanun sayısı teke düşürülmüş oldu.

Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanununun amacı, işçi ve işveren sendikaları ile konfederasyonların kuruluşu, yönetimi, işleyişi, denetlenmesi, çalışma ve örgütlenmesine ilişkin usul ve esaslar ile işçilerin ve işverenlerin karşılıklı olarak ekonomik ve sosyal durumları ile çalışma şartlarını belirlemek üzere toplu iş sözleşmesi yapmalarına, uyuşmazlıkları barışçı yollarla çözümlemelerine, grev ve lokavta başvurmalarına ilişkin usul ve esasları düzenlemektir.

Çalışmada 6356 sayılı Kanun ile toplu iş ilişkileri sistemine gelen yenilikler genel olarak değerlendirilmeye çalışılacaktır.

BEYNƏLXALQ HAVA HÜQUQUNDA “HAVA AZADLIQLARI”-NIN TARİXİ ASPEKTLƏRİ

Zafiq XƏLİLOV

Milli Aviasiya Akademiyası

zafiq@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Beynəlxalq hava hüququnda “hava azadlıqları”nın tarixi aspektləri ilə əlaqədar fərqli fikirlərin təhlil edilməsi ilə beynəlxalq hava hüququnun mövcud 3 inkişaf tarixi mərhələlərinə istinadən qeyd olunan azadlıqlarının tarixi sistemi müəyyən edilməsi və bunun əsasında ümumənəzəri müddəalar çərçivəsində 4-cü mərhələ ilə bağlı təklifin verilməsi məqalənin məqsədi hesab olunur.

Bu məqsədin yerinə yetirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələrin həlli xüsusilə vacibdir:

- “Hava azadlıqları”nın tarixi aspektləri ilə əlaqədar fərqli fikirlərin təhlil edilməsi;
- Beynəlxalq hava hüququnun mövcud 3 inkişaf tarixi mərhələlərinin üstünlüyünün və əsas istiqamət təşkil etməsinin göstərilməsi;
- “Hava azadlıqları”nın tarixi inkişafının 4-cü mərhələsi ilə bağlı təklifin verilməsi;

Beynəlxalq hava hüququnda kommersiya hüquqları öz hüquqi təbiətinə görə beynəlxalq daşımaların iqtisadiyyatı ilə birbaşa əlaqədardır. Aviaəməliyyatçı gəlir əldə etmək üçün daşımanın həyata keçirildiyi dövlətin ərazisində sənişinləri, yükləri və poçtu boşaltmaq və götürmək hüququna malik olmalıdır. Qeyd olunan məsələ beynəlxalq hava hüququ ədəbiyyatında “hava azadlığı” termini kimi xarakterizə olunur. “Hava azadlığı”-dövlətlər arasında hava əlaqələri haqqında hökumətlərarası sazişlər əsasında təsbit edilən sənişin, baqaj və yük daşımalarını həyata keçirmək hüququnu müəyyən edərək aviaşirkətlərin kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq razılığı hesab olunur”.

“Hava azadlıqları”-nın tarixi aspektlərini şərh edərkən beynəlxalq hava hüququnun ümumi tarixi mərhələlərinə nəzər yetirmək lazımdır. Məhz buna istinadən biz “hava azadlıqları”nın tarixi sistemini müəyyən edib xüsusi mərhələlərə ayıra bilərik. Beynəlxalq hava hüququnun inkişaf tarixi sıx surətdə “hava azadlıqları” ilə bağlıdır. İ.N.Qlebov, Y.D.İlin, V.T. Batıçko kimi rus hüquqşünas alimləri hava hüququnun inkişaf tarixini 3 mərhələyə ayırırlar. Birinci mərhələ - (1919-cu ilə qədərki dövr); İkinci mərhələ - (Birinci və İkinci dünya müharibəsi arasındakı dövr) və nəhayət üçüncü mərhələ - yəni Çikaqo konvensiyasının qəbulundan sonrakı dövr (1944); [1; 2; 3; 6]

Hesab edirik ki, bu bölgüyə əsasən beynəlxalq hava hüququ nəzəriyyəsində önəmli rolə malik olan “hava azadlıqları”nın tarixi mərhələləri sistemləşdirilə bilər. Beynəlxalq hava hüququnun anlayışı məhz ilk inkişaf mərhələsində-XX əsrin əvvəllərində “hava azadlığı” prinsipinin tərəfdarları ilə “hava məkanının suverenliyi” prinsipinin tərəfdarları arasında gedən mübarizə nəticəsində xüsusi şəkildə təkmilləşdirilmişdir.

XIX əsrdən etibarən formalaşmış fikirlərdən birincisi Yer kürəsini əhatə edən bütün hava məkanlarının sərbəst və ya azad olması fikridir. Azadlığı müdafiə edənlərin əsas çıxış nöqtəsi hava əlaqələrini təminat altına almaq fikridir. “Hava azadlıqları” hüquqşünaslardan Ernest Nisin müdafiə etdiyi “mütləq azadlıq” və P.Foşilin müdafiə etdiyi “məhdud azadlıq” və Cozef Kroelin müdafiə etdiyi “sui generis azadlıq” kimi üç qola ayrılmışdı. Azadlıq fikrinin tam əksinə hüquqşünas alim E.Zitelman tərəfindən hava məkanının dövlətin suverenliyi altında olması fikri irəli sürülmüşdür. [4]

Yuxarıda adıçəkilən alimlərdən “hava azadlığı” haqqında elmi işlər aparmış fransız alimi P. Foşil göstərmişdi ki, bu azadlıqlar təbii və hüquqi əsaslarla müəyyənləşdirilir. İnsan fiziki cəhətdən havaya təsir göstərə bilməz, hüquqi nöqtəyi - nəzərdən isə yalnız onun müəyyən hündürlüyünə mülkiyyət hüququ baxımından nəzarət edilə bilər. P.Foşil tərəfindən 1904-cü ildə “hava azadlığı” elmi anlayışının əsası qoyulan zaman dünyada ən hündür tikili 330 metrliyində olan Eyfel qülləsi hesab olunurdu. Alim məhz bu hündürlüyə istiqamətlənərək, belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, bu qüllənin hüdudlarından kənardakı hava məkanı heç kimin tabeliyi altında olmayaraq hava hərəkətləri üçün sərbəstdir. Havanın fiziki xüsusiyyətləri səbəbilə dövlətin suverenliyinə tabeliyinin mümkünsüzlüyü Foşili belə bir nəticəyə gətirmişdi ki “hava azadlığı”-nın onun tərəfindən elan edilməsi mahiyyət etibarilə və hüquqi cəhətdən düzgün qərardır. Eyni zamanda alim hesab edirdi ki, dövlət haqlı olaraq “hava azadlığı” üzərinə bir sıra məhdudiyyətlər qoya bilər: dövlətin öz ərazisi üzərindən xarici hava gəmilərinin uçuşunu qadağan etmək, öz milli təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə ehtiyat tədbirləri

həyata keçirmək, öz kommersiya maraqlarını başqa dövlətlərlə rəqabətdən müdafiə etmək və s.; “Hava azadlığı” faktiki surətdə nəzəri mübahisələrin və praktiki cəhdlərin nəticəsi olaraq 1911-ci ildə Beynəlxalq Aviasiya Hüquqi komitəsi tərəfindən hazırlanmış Beynəlxalq Hava Məcəlləsinin 1-ci maddəsində öz əksini tapdı. 1913-cü ildə imzalanmış fransız-alman müqaviləsi məhz bu qanunvericilik aktından bəhrələnmişdi. Bu müqavilənin tarixi əhəmiyyəti dövlətin öz hava məkanını idarəetmə hüququnun burada təsbit olunmasındadır. [5]

Hava hüququnun inkişaf tarixinin ikinci mərhələsində bəzi çoxtərəfli konvensiyaların qəbulu daha çox ön plana çıxmışdır. Ən əsası isə məhz bu mərhələdə aviasiyadan kommersiya məqsədləri ilə istifadə qabarıq şəkildə özünü büruzə verdi.

Üçüncü inkişaf mərhələsində “Beynəlxalq Mülki Aviasiya haqqında” konvensiya və “hava azadlıqları” barədə 2 çoxtərəfli Saziş və.s. müqavilə imzalanmışdır. [3]

1992-ci ildə Helsinkidə ATƏT-ə üzv olan 23 dövlət tərəfindən imzalanmış “Açıq Səma” Sazişi “hava azadlıqları”nın tarixində xüsusi yerə malikdir. Fikrimizcə “Açıq Səma” siyasəti “hava azadlıqları”nın 9 –dan da, istifadə etmək imkanı yaradaraq qeyd olunan inkişaf tarixində önəmli və xüsusi mərhələni təşkil edir. Buna istinadən hesab edirik ki, “hava azadlıqları”nın tarixi sisteminin də, 4 mərhələyə ayrılması daha məqsədmüvafiqdir:

- Birinci mərhələ - (1919-cu ilə qədərki dövr);
- İkinci mərhələ - (Birinci və İkinci dünya müharibəsi arasındakı dövr)
- Üçüncü mərhələ - yəni Çikaqo konvensiyasının qəbulundan sonrakı dövr (1944);
- Dördüncü mərhələ - XX əsrin 90-cı illərindən sonrakı dövr.

AZƏRBAYCANIN VƏ AVROPA ÖLKƏLƏRİNİN QANUNVERİCİLİYİNDƏ ƏMTƏƏ NİŞANLARININ NÖVLƏRİ

Zahid MƏMMƏDOV

Bakı Dövlət Universiteti

mammadov.zahid@gmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Bazar münasibətlərinin inkişaf etdiyi bir dövrdə eyni növ məhsul istehsal edən və ya xidmətlər göstərən müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin öz məhsul və xidmətlərini digərlərindən fərqləndirməsinə xüsusi ehtiyac yaranır. Bunun üçün də müxtəlif üsullardan istifadə edilir ki, bunların da ən geniş yayılmışı əmtəə nişanlarıdır. Hal-hazırda müxtəlif dünya ölkələrində əmtəə nişanları sahəsində qüvvədə olan qanunvericilik bir qayda olaraq əmtəə nişanının konkret anlayışını vermir (Avstrya, İspaniya, İsveçrə, Fransa). Əksər hallarda onlarda bu nişanın cavab verməli olduğu ümumi şərtlər müəyyənləşdirilir.

“Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında” Azərbaycan Respublikasının 12 iyun 1998-ci il tarixli qanununun 1-ci maddəsində də əmtəə nişanına sahibkarın əmtəələrini və ya xidmətlərini digər sahibkarın əmtəələrindən və ya xidmətlərindən fərqləndirən və qrafik təsvir edilən nişan və ya nişanların hər hansı bir uzlaşması (kombinasiyası) kimi anlayış verilmişdir. Həmin qanunun 4-cü maddəsinə əsasən sözlər, şəxsi adlar, hərflər, rəqəmlər, təsviri elementlər, əmtəələrin forması və ya onların qablaşdırılması, rənglərin və yuxarıda göstərilənlərin hər hansı uzlaşması əmtəə nişanı kimi qeydə alın bilər.

Əmtəə nişanlarını bir neçə növ üzrə təsnifləşdirmək olar. Əmtəə nişanlarının təsnifatı nəzəri və praktiki baxımdan zəruridir. Onun əsasında bu və ya digər əmtəə nişanının qeydiyyatının, habelə həmin nişanın istehlakçılar tərəfindən necə qarşılanması xüsusiyyətləri meydana çıxır.

Azərbaycan qanunvericiliyində təsbit edilmiş əmtəə nişanlarının növlərinin təsnifatı Avropa Birliyi ölkələrinin qanunvericiliyində öz əksini tapmış analoji təsnifatlara yaxındır. Məsələn, Almaniya Federativ Respublikasının «Əmtəə nişanları haqqında» 1995-ci il tarixli Qanununun 3-cü maddəsinin 1-ci hissəsində təsbit edilmişdir ki, «nişan kimi istənilən işarə, xüsusən, şəxsi adlar daxil olmaqla, şifahi işarələr, təsvirlər, hərflər, rəqəmlər, səsli (akustik) nişanlar, əmtəənin və ya onun qabının forması daxil olmaqla, həcmi işarələr, rənglər və rəng uzlaşması da daxil olmaqla, bir müəssisənin əmtəə və xidmətlərini digər müəssisənin əmtəə və xidmətlərindən fərqləndirməyə imkan verən digər işarə növləri müdafiə oluna bilər».

Sözlə ifadə olunan əmtəə nişanlarının xüsusi növü kimi fiziki şəxslərin şəxsi adları çıxış edir. Azərbaycanda fiziki şəxslərin şəxsi adlarının əmtəə nişanı kimi qeydə alınması mümkündür. Lakin fiziki şəxslərin şəxsi adlarının əmtəə nişanı qismində hüquqi mühafizəsi yalnız o halda həyata keçirilir ki, onlar yeni və işarə etdikləri əmtəələrə münasibətdə fərqləndirici xüsusiyyətə malik olsunlar. Avropa Birliyi ölkələrinin əksəriyyətinin əmtəə nişanları haqqında qanunları ilə fiziki şəxslərin adı və familiyasının əmtəə nişanı kimi qeydə alınması imkanı nəzərdə tutulur. Məsələn, Finlandiyanın «Əmtəə nişanları haqqında» (№ 7)10 yanvar 1964-cü il tarixli Qanununda nəzərdə tutulur ki, əgər belə istifadə digər şəxsin mühafizə olunan əmtəə nişanına münasibətdə və ya digər şəxsin qanuni yolla artıq öz biznesində istifadə etdiyi ada, ünvanı və ya ticarət adına münasibətdə yanılmaya gətirib çıxarmırsa, istənilən şəxs öz adını, ünvanını və ya ticarət işarəsini öz biznesində əmtəə işarəsi kimi istifadə edə bilər.

Təsviri əmtəə nişanları predmetlərin təsvirləri və ya istənilən formada fiqurlardır. Təsviri əmtəə nişanı kimi rəmzlər və şəkillər tətbiq olunur. Təsviri əmtəə nişanının əsas tərkib elementi kimi onun rəngli qamması çıxış edir. Qanunverici-

liyə əsasən əmtəə nişanı istənilən rəngdə və ya rəng uzlaşmasında qeydə alın bilər. Əmtəə nişanının qeydə alınmasına dair ərizədə əmtəə nişanının rəngi də göstərilməlidir. Avropa Birliyi ölkələrinin qanunvericiliyi də rəngin əmtəə nişanı kimi hüquqi mühafizəsinə icazə verir. Bir sıra Avropa Birliyi ölkələrində ayrı-ayrı rənglər milli rəmzlər kimi qəbul olunur (Niderlandda narıncı rəng, Sloveniyada açıq yaşıl rəng və s.). Həmin ölkələrdə bu rənglərin əmtəə nişanı kimi qeydə alınmasına cəhd edilməsi göstərilən əmtəə nişanlarının milli rəmzlərlə assosiasiyasının yaranması ilə bağlı ziddiyyətlərə səbəb olur.

Kombinasiya edilmiş əmtəə nişanı şifahi və təsviri elementlərin uzlaşmasını özündə əks etdirir. Bu əmtəə nişanları həm şifahi, həm də təsviri əmtəə nişanlarına dair irəli sürülmüş tələblərə uyğun gəlməlidirlər. Kombinasiya edilmiş əmtəə nişanları kommersiya fəaliyyəti üçün daha səmərəli hesab olunur, çünki onlar daha yaxşı yadda qalır.

Avropa Birliyi ölkələrinin qanunvericiliyində də səsli işarələrin əmtəə nişanı kimi qeydə alınması imkanı yeni təsbit edilmişdir. Burada səsli əmtəə nişanları musiqi fraqmentlərini özlərində əks etdirir və praktiki olaraq həmişə xüsusi not qeydləri şəklində qeydə alınır.

Əmtəə nişanlarını həmçinin xarakterinə və aşkarlıq dərəcəsinə və istifadə edilməsi əsaslarına görə təsnif etmək olar. Xarakterinə və aşkarlıq dərəcəsinə görə əmtəə nişanları adi və geniş tanınmış əmtəə nişanlarına bölünürlər.

Əmtəə nişanlarının göstərilən növlərindən başqa əksər Avropa Birliyi ölkələrinin qanunvericiliyi Azərbaycan qanunvericiliyində təsbit edilməyən daha bir xüsusi əmtəə nişanı növünü özündə əks etdirir. Söhbət sertifikatlaşdırılmış əmtəə nişanından gedir. Sertifikatlaşdırılmış əmtəə nişanlarının hüquqi mühafizəsinə dair xüsusi tələblər irəli sürülür. İrlandiyada sertifikatlaşdırılmış əmtəə nişanına barəsində istifadə olunduğu əmtəə və ya xidmətlərin nişan sahibi tərəfindən əmtəələrin məhsuluna, materialına, hazırlanma üsuluna və ya xidmətlərin göstərilməsi, keyfiyyət, dəqiqlik və ya digər xüsusiyyətlərə münasibətdə sertifikatlaşdırılmasını göstərən nişan kimi anlayış verilir.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində əmtəə nişanlarının növlərinin təsnifatı problemi gələcəkdə daha geniş şəkildə təhlil edilməli və bu sahədə inkişaf etmiş Avropa dövlətlərin müsbət təcrübəsindən istifadə olunmalıdır.

SAĞLIK HİZMETLERİ AÇISINDAN İDARENİN KURUMSAL SORUMLULUĞU VE HASTA HAKLARI MEVZUATININ İDARİ YARGI KARARLARINA YANSIMALARI

Zehra ODYAKMAZ, Bayram KESKİN

Mevlâna Üniversitesi, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı

zodyakmaz@mevlana.edu.tr

Konya / TÜRKİYE

Bu çalışmanın **konusu**; kamu kurum ve kuruluşları tarafından yerine getirilen sağlık hizmetlerinde idarenin kurumsal sorumluluğunun açıklanmasıdır.

Bu sebeple sorumluluk kavramı, idarenin sorumluluk nedenleri olan kusura dayalı sorumluluğu, diğer bir ifadeyle hizmet kusuru, özellikleri, hizmet kusurunun somut görünüşleri olan hizmetin kötü işlemesi, geç işlemesi, hiç işlememesi ve idarenin kusursuz sorumluluğu gibi konular tıbbî vakalarla yani komplikasyon ve malpraktis gibi örnek olaylarla birlikte işlenecektir.

Hizmet kusurunun bir kamu görevlisi olan sağlık personelinin kendi kusurundan ayırt edilmesi konusunu açıklamak için hem hizmet kusuru-kişisel kusur ayırımına hem de hizmet kusuru-görevsel kusur ayırımına değinilecektir. Hizmet kusuru ve görev kusuru ayırımı idarenin kamu personeline rücu edebilip edemeyeceği yönünden önemlidir. Hizmet kusuru ile kişisel kusuru iç içe geçtiği durumlarda, yani sağlık personelinin kişisel kusurunun olduğu bir olayda hizmet kusuru da mevcut olabilir. Bu durumda idarenin sorumluluğu ortadan kalkmaz, aksine devam eder.

Hizmet kusuru ve hukuka aykırılık, kusurun yoğunluğu (ağır kusur ve basit kusur), kusurun ispatlanması ve kusur karinesi, kusursuz sorumluluk yanında özellikle ameliyatlarda bir arada çalışmaktan ortaya çıkan müşterek sorumluluğa da değinilecektir.

Hasta hakları mevzuatının ihlâlinden doğan davalarda hasta haklarının idarî yargı kararlarında yeterince yer almadığı görülmektedir. İdarî yargı yerleri bu hakların ihlâlini genellikle idarenin hizmet kusuru içinde değerlendirmektedir.

Bu çalışmanın **amacı**; hakları ihlâl edilen davacıların açtıkları davaları sonuçlandıran kararlarda mağdurların tam anlamıyla tatmin edilmediğini göstermektir.

O halde **önerilerimiz** şunlardır: Tıp doktorlarından oluşan bilirkişilerin raporları sadece teknik konularla sınırlı kalmalıdır. Manevî tazminat fail bakımından caydırıcı olmalıdır. İdarî yargı yerleri; malî sorumlulukla ilgili olarak ceza mahkemelerinin kararını beklememeli ve kendi verecekleri kararla bağlantı kurmamalıdır. Bünyesinde risk taşıyan sağlık hizmetleri için ağır hizmet kusuru yerine -özellikle sosyal hukuk devleti olduğunu ifade eden devletlerdeki mahkemeler -sosyal risk ilkesi gereğince “kusursuz sorumluluk” a göre karar vermelidirler.

Mahkemeler; uzmanlara gönderilen işlerin cevaplandırılacağı “azamî süre”nin düzenlenmediği durumlarda “makûl bir süre” belirlemelidirler. “Süre”nin düzenlendiği ancak süreye bağlı olmaması gereken durumlar da bulunmaktadır. Bir idarî eylem nedeniyle meydana gelen vücut sakatlığında davacı, daimî olarak sakat kalacağını önceden bilememekte, dava açma süresini kaçırmakta ve mağdur olmaktadır. Bu gibi durumlarda “süre sınırı” olmamalıdır.

MARKANIN TESCİLİ

Zeynep AYAR, Tuğba KAFADAR

Melikşah Üniversitesi

zynp_lawyer@hotmail.com

Kayseri / TÜRKİYE

Marka, bir işletme mal veya hizmetlerini bir başka işletmenin mal veya hizmetlerinden ayırt etmeyi sağlayan kişi adları, sözcükler, şekiller, harfler, sayılar, malların biçimi veya ambalajları gibi çizimle görüntülenebilen veya benzer biçimde ifade edilebilen baskı yoluyla yayınlanabilen ve çoğaltılabilen her türlü işaretlerdir. Marka; ürün veya hizmetin hangi işletme tarafından sunulduğunu gösteren kaynak gösterme fonksiyonu, müşteriyi malın kalitesi hususunda koruyan garanti fonksiyonu ve zihinlerde yer edinilmesini sağlayan, tercih edilmesinde olumlu rol oynayan tanıtım fonksiyonu sayesinde ticari hayatta önemli role sahiptir. Çoğu zaman bir malı sattıran unsur marka olmaktadır, çünkü tüketici kararlarını önemli derecede etkilemektedir. Zira marka tüketicinin zihninde kalite ve güveni ifade etmektedir.

Markanın günümüzde gelmiş olduğu bu derece önemli konumu göz önünde bulundurursak, üzerinde oluşacak kötü niyeti engellemek için yasal düzenlemelerin oluşturulması mecburidir. Ülkemizde bilindiği üzere Fikri ve Sınai haklar ile ilgili pek çok gelişme yaşanmıştır. Bunlardan birisi de Markanın Korunması Hakkında 556 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin yürürlüğe girmesidir. Ülkemizde ilk defa 1871 yılında Alamet-i Farika Nizamnamesi ile düzenlenen marka mevzuatı, 1965 tarihli 551 sayılı Markalar kanunu ile devam etmiş ve bunun da yerine 27.06.1995 tarih ve 22326 sayılı Resmi Gazete de yayımlanarak, 556 sayılı Markaların Korunması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname yürürlüğe girmiştir. Böylece marka tescili ile sağlanan korumaya ilişkin mevzuat yeniden düzenlenip hemen ardından ihtisas mahkemeleri kurulmuştur. Khk, markanın sahibinden izinsiz olarak kullanılmasını yasaklamış, kullananlara ise çeşitli hukuki ve cezai müeyyideler öngörmüştür. Bu kanun hükmünde kararname sayesinde marka sahipleri haksız rekabet hükümlerinin yanı sıra markalarını tescil ettirerek de koruma sağlayabileceklerdir. Görüldüğü gibi marka sahiplerinin hakları korunmaya, marka hakkını ihlal edenlerin haksız rekabet sağlamaları engellenmeye çalışılmaktadır.

556. sayılı KHK'nın çıkmasının ardından marka tescil başvurularında genel olarak artış gözlemlenmiştir. Marka hakkının korunması için en önemli aşama markanın tescili aşamasıdır. Nitekim 556 sayılı KHK sadece usulüne uygun olarak tescil edilmiş markalar hakkında geçerlidir. Yani bu KHK'nın hükümlerinden ve sağladığı korumalardan yararlanmak için markanın tescil edilmesi şarttır(KHK/556 m.6). Tescil edilmemiş markalar da TTK'nın haksız rekabet hükümlerine göre korunacaktır(TTK m.57, b.5). Dolayısıyla tescil edilmemiş markaların korumasının sağlanması için bir takım şartların varlığı zorunlu olacaktır. Örneğin; haksız rekabet hükümlerine göre haksız rekabetin oluşması ve neticesinde korumanın sağlanması için ilgili fiiller sonucu "zarar" oluşması aranırken, KHK'ya göre "karıştırılma ihtimali" dahi dikkate alınmış ve daha kapsamlı koruma sağlanmıştır.

Uluslararası alanda ticaretin gelişmesi, markalar da dahil olmak üzere sınai mülkiyet haklarının korunmasını zorunlu kılmıştır. Fikri mülkiyet hakları uluslararası korunur ve bu nedenle Türkiye'de tescil edilen marka sadece Türkiye sınırları içinde korunacaktır. Markasını yurtdışında korumak isteyen kişi ilgili yerlerde ayrıca tescil yaptıracaktır ki bu işlemler oldukça zordur. Bu nedenle birtakım uluslararası anlaşmalarla uluslararası tesciller kolaylaştırılmıştır. Markaların uluslararası tescili 2 anlaşma ile düzenlenmiştir. İlki 1891 tarihli Markaların Uluslararası Tesciline İlişkin Madrid Anlaşması ve ikincisi 1995'de yürürlüğe giren 1 Nisan 1996'da uygulanmaya başlayan Madrid Anlaşmasına ilişkin Protokoldür. Türkiye Madrid Protokolüne taraftır ve bu Protokol 01.01.1999 tarihinden itibaren uygulanmaya başlanmıştır.

Çalışmamda; yukarıda da kısaca değindiğim önemine binaen markanın tescili konusunu ele alıp; tescil için gereken şartları ve yapılması gereken tescil işlemlerini Türkiye'de izlenen tescil süreciyle birlikte anlatacağım. Arkasından markanın uluslararası tescille farklı ülkelerde korunmasını sağlayan Madrid Protokolüne göre uluslararası tescil yönteminden kısaca bahsedeceğim.

Dedicated to the 90th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE ON YOUNG RESEARCHERS

25-26, April 2013, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION II

1. Technical and Natural Science

- *Physics*
- *Mathematics*
- *Biology*

2. Information and Communication Technologies

3. Mechanical Engineering

4. Chemistry and Chemical Engineering

Dedicated to the 90th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE ON YOUNG RESEARCHERS

25-26, April 2013, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION II

1. Technical and Natural Science

▪ *Physics*

GD_xSN_{1-x}SE SİSTEM ƏRİNTİLƏRİNİN ELEKTROFİZİKİ XASSƏLƏRİ

A.S. QƏHRƏMANOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Elektrik və optika kafedrasının magistri

qahramanova2013@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

İşdə ortorombik quruluşa malik Gd_xSn_{1-x}Se sistemi əsasında olan, maqnit xassəli yarımkeçirici kristalların T=300÷700K temperatur intervalında elektrofiziki xassələrinin tədqiqindən alınan nəticələrin qısa xülasəsi verilmişdir. Bu sistem ərintilərinin elektrofiziki xassələrinin tədqiqində məqsəd, idarə olunan, maqnit xassəli tunnel diod və triodların hazırlanmasında yeni tərkiblərin seçilməsidir. Bu məqsədlə Gd_xSn_{1-x}Se sistem ərintilərindən x=0,000; 0,005 və 0,010 tərkibləri seçilmiş və onların elektrofiziki xassələrindən: elektrik keçiriciliyi- σ ; Holl əmsalı-R_x; maqnit müqaviməti- $\frac{\Delta P}{P_0}$ və eləcə də yükdaşıyıcıların konsentrasiyası ölçülərək təyin edilmişdir.

Maddələr, içərisində ~0,1 Pa olan kvarts ampulalarda qabaqcadan sintez edilmiş və sonra isə, istiqamətlənmiş ərimə zolağı üsulu ilə onların monokristalları alınmışdır. Alınan nümunələrdə homogenlik yaratmaq məqsədi ilə üfüqi vəziyyətdə qızdırıcı içərisinə yerləşdirilmiş və T=6200C temperaturunda 72 saat saxlanılmışdır. Bundan sonra nümunələrin rentgenoqrafik və DTA-i aparılmış və onların verilmiş stexiometrik tərkiblərə uyğun olduğu təyin edilmişdir.

Təcrübələr zamanı sabit elektrik cərəyanından və elektromaqnitindən istifadə olunmuşdur. Ölçmələr kompensasiya üsulu ilə aparılmışdır və alınan nəticələr təkrarən yoxlanılmışdır. Ölçmələr zamanı buraxılan xətlər 3,2%-dən çox olmamışdır.

Təcrübələrdən alınan qiymətlər analiz edilmişdir və müəyyən olunmuşdur ki, tərkiblərdə elektrik keçiriciliyinin temperatur asılılığı P-SnSe-nin keçiriciliyinə nisbətən zəif artır. Tərkiblərdə elektrik keçiriciliyi əsasən yükdaşıyıcıların lokal səviyyələrdən sıçrayışlı keçidi hesabına baş verir və bu keçidlər temperaturun artması ilə aktivləşir. Elektrik keçiriciliyinin temperatur asılılığı analiz edilmiş və müəyyən olunmuşdur ki, T≤380K temperaturunda yükdaşıyıcıların aktivləşmə enerjisi ΔE≈0,22÷0,24 eV arasında dəyişir. T≤400K temperatur intervalında yükdaşıyıcıların əsasən ion mərkəzlərindən səpilməsi (U~T^{1,4}) baş verir və temperaturun artması ilə akustik fononlardan səpilmə ilə əvəz olunur. T=380-510K temperaturunda yükdaşıyıcıların holl yürüklüyü U~T^{0,2} tərtibindədir və temperaturun sonrakı artımında U~T^{-0,5} qanunu ilə dəyişir. Holl yürüklüyünün qiymətləri: P-SnSe maddəsi üçün U≈160÷110 $\frac{sm^2}{V \cdot san}$ arasında dəyişdiyi halda, tərkibində Gd³⁺ olan tərkiblərdə uyğun olaraq U≈43-21; X₃=0,010 tərkibli nümunədə isə 33÷10 $\frac{sm^2}{V \cdot san}$ arasında dəyişir. Yükdaşıyıcıların konsentrasiyası və digər parametrlərin T=300K temperaturunda təcrübədən alınan qiymətləri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir

Tərkiblər	R ($\frac{sm^2}{Kl}$)	P (sm^{-2})	$\sigma (Om^{-1}sm^{-1})$	U ($\frac{sm^2}{V \cdot san}$)	$\alpha (\frac{mK}{K})$	$\frac{\Delta P}{P_0}$
P-SnSe	2,105	6,23*10 ¹⁸	76	160	405	+0,043
Gd _{0,05} Sn _{0,995} Se	13,42	-4,66*10 ¹⁷	3,28	44	-219	+0,1181
Gd _{0,010} Sn _{0,990} Se	18,05	-3,46*10 ¹⁷	1,78	32	-250	+0,1842

Cədvəldən göründüyü kimi, yükdaşıyıcıların konsentrasiyası tərkiblərdə təxminən bir tərtib azalmışdır. Uyğun olaraq holl yürüklüyünün azalması isə tərkiblərdə Gd³⁺ ion mərkəzlərinin artması ilə mütənasib ionluq dərəcəsinin artmasını göstərir.

Təcrübələrdən müəyyən olunmuşdur ki, tərkiblərdə ferromaqnit xassəli Gd elementinin konsentrasiyası artdıqca tərkiblərin elektrik keçiriciliyinin qiymətləri azalır. Holl əmsalının və $\frac{\Delta P}{P_0}$ maqnit müqavimətlərinin müxtəlif temperaturlardakı qiymətlərinin anomal dəyişməsi və eləcə də maqnit müqavimətinin işarəsinin dəyişməsi müşahidə olunur. Tərkiblərdə Gd³⁺ ionu konsentrasiyası artdıqca $\frac{\Delta P}{P_0}$ -nin işarəsinin dəyişməsi aşağı temperatura doğru sürüşür. Tərkiblərdə Gd³⁺ ionunun verdiyi "sərbəst" elektronlar yenidən həmin Gd³⁺ və digər defektlər tərəfindən tutulara bağlı qalır ki, bu da elektrik keçiriciliyinin kiçik qiymətlər almasına səbəb olur. Bu bağlı yüklər tərkiblərdə maqnit xassəli eksitonlar-"maqnit eksitonları" yaratdığı ehtimal olunur.

Beləliklə təcrübədən alınan nəticələrin analizi göstərir ki, yükdaşıyıcıların səpilmə mexanizmi, tədqiq olunan temperatur intervalında əsasən akustik fononlardan səpilmə ilə yanaşı maqnit xassəli ion mərkəzlərindən səpilmə mövcuddur və bu səpilmə növü temperaturun artması ilə zəifləyir.

SnSe-ErSe SİSTEM ƏRİNTİLƏRİNİN ELEKTROFİZİKİ XASSƏLƏRİ

A.Ə. İSAYEVA, C.İ. HÜSEYNOV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

cih_58@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Nadir torpaq metalları (NTM) və IVB yarımqrup elementləri xalkogidləri, həmçinin onların əsasında alınmış çox komponentli fazalar termoelektrik çevriçiləri hazırlanması üçün prespektivli materiallar hesab olunurlar. Onların arasında qalay nə NTM xalkogenidləri özünəməxsus termoelektrik və qalvanomaqnit xassələrə malik olurlar. NTM sistemlərinin hal diaqramları birləşmənin əriməsi, fazaların miqdarı, homogenlik oblastının genişliyi və polimorfizimə görə kəskin fərqlənir.

Bu baxımdan $A^{IV}B^{VI}$ tipli binar birləşmələrdən olan SnSe-nin nadir torpaq elementlərindən olan Er ilə aşqarlanması və yaxud zəif konsentrisiyalı bərk məhlullarının alınması və onların fiziki xassələrinin kompleks tədqiqi maraq doğurur. İşdə SnSe-ErSe sisteminin SnSe tərəfdən hal diaqramının bir hissəsi qurulmuş, sistemdə qalay monoselenidi əsasında 0-5 mol% oblastında bərk məhlulları alınmışdır.

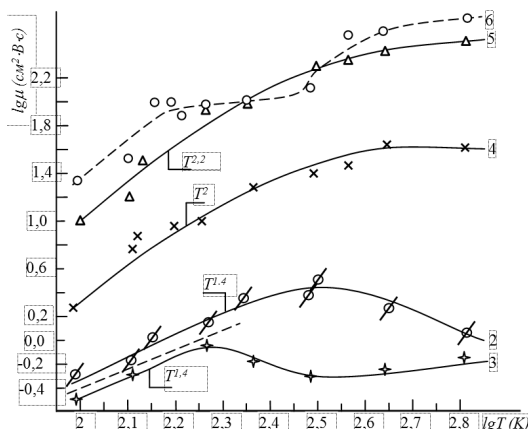
SnSe-ErSe sisteminin hal diaqramı qurulmuş, $(SnSe)_{1-x}(ErSe)_x$ sistem ərintilərinin 300-620 K temperatur intervalında bəzi kinetik parametrləri təyin edilmiş, xüsusi elektrikkeçiriciliyi, Holl əmsalının və termo əh-q-sinin temperatur asılılığı tədqiq olunmuşdur. Xüsusi elektrikkeçiriciliyi və Holl əmsalının nəticələrinə əsasən yükdaşıyıcıların yürüklüyünün temperatur asılılığına baxılmış, yükdaşıyıcıların səpilmə mexanizmi araşdırılmışdır.

$(SnSe)_{1-x}(ErSe)_x$ sistem ərintilərinin quruluş xüsusiyyətləri göstərir ki, tədqiq olunan tərkiblər qalay atomlarının qismən Er atomları ilə əvəz olunması ilə kristallaşır. Bu əvəz olunma prosesinin kristal qəfəsdə heterovalent izomorfizm çevrilməsi ilə baş verdiyi ehtimal olunur. Bu əvəz olunma, pentgenquruluş analizinin nəticələrindən məlum olduğu kimi, SnSe-nin qəfəs parametrlərinin artmasına həmçinin, yükdaşıyıcıların qəfəs "təhriflərindən" intensiv səpilməsinə səbəb olur ki, buda xüsusi istilikkeçiriciliyinin artması ilə müşayiət olunur. Nümunələrin tərkibində ErSe-nin faizlə miqdarı artdıqca xüsusi müqavimət və Holl əmsalı artır, əsas yükdaşıyıcıların konsentrisiyası və yürüklüyü isə azalır. SnSe binar birləşməsindən $(SnSe)_{1-x}(ErSe)_x$ sistem ərintilərinə keçdikdə yükdaşıyıcıların konsentrisiyası iki tərtib, Holl yürüklüyünü 15 dəfə, elektrikkeçiriciliyi 230 dəfə azalır. Holl əmsalının və termo ə.h.q.-nin işarələri üst-üstə düşür. $x=0,025$ və $x=0,05$ tərkibli ərintilərdə keçiricilik tipini dəyişərək n-tip keçiricilik yaranır.

$Er_xSn_{1-x}Se$ sistem ərintilərinin termo-ə.h.q.-nin temperatur asılılıqları bütün ərintilərdə keçiriciliyin aşqar oblastında temperaturun artımı ilə termo-ə.h.q.-nin artımı, məxsusi oblastda isə azalması ilə xarakterik olduğunu göstərir. $T=300 \div 420K$ temperatur intervalında termo-ə.h.q.-nin zəif artımı müşahidə olunur. $T=440 \div 500K$ intervalında $\alpha(T)$ anomal dəyişir və $T \geq 500K$ oblastında isə temperaturun artması ilə $\alpha(T)$ -nin qiyməti monoton azalır və bu azalma sürəti $\alpha \sim T^{-1,38}$ qanunu ilə baş verir. Qeyd edək ki, müşahidə etdiyimiz anomal dəyişmə aşqarların tükənmə oblastına, yükdaşıyıcıların konsentrisiyasının dəyişmədiyi ($n=const$) və xüsusi keçiriciliyin isə azaldığı hala uyğun gələn oblasta təsadüf edir.

Tədqiq olunan, $Er_xSn_{1-x}Se$ bərk məhlullarında nümunələrdə yükdaşıyıcıların yürüklüyünün temperatur asılılığına baxılmış və səpilmə mexanizmləri araşdırılmışdır. p-tip keçiriciliyinə malik olan nümunələrdə $\mu(T)$ asılılığı mürəkkəbdir: $T < 200 K$ temperatur intervalında yerəklük $\mu \propto T^{1,4}$ qanunu ilə dəyişir, lakin $T > 300 K$ temperaturlarda asılılıq mürəkkəb xarakter alır. n -tip keçiriciliyə malik nümunələrdə tədqiq olunan nümunələrdə aşağı temperatur oblastında $\mu(T)$ asılılığı $\mu \propto T^n$ (burada $n > 2$) qanunu ilə dəyişir və tərkibdə erbiumun miqdarı artdıqca asılılığın n qüvvət dərəcəsi artır. Nümunələrdə erbiumun miqdarının dəyişməsi (yükdaşıyıcıların konsentrisiyasının) ilə səpilmə mexanizmi dəyişir və yuxarı temperatur oblastında eyni zamanda bir neçə mexanizm iştirak edir. Aşağı temperatur oblastında isə yüklü aşqar mərkəzlərindən səpilmə üstünlük təşkil edir. Qeyd edək ki, n- və p-tip keçiriciliyinə malik olan nümunələrdə səpilmə dərəcəsinin müxtəlifliyi uyğun akustik və optik deformasiya potensiallarının fərqli qiymətləri ilə şərtlənə bilər. Nümunələrdə erbiumun miqdarının artımı ilə $\mu(T)$ asılılığı $\mu \propto T^n$ n dərəcəsinin artması yüksək konsentrisiyalı nümunələrdə sıçrayışlı keçiricilik mexanizminin yaranmasını söyləməyə imkan verir.

Şəkil. 1. $Er_xSn_{1-x}Se$ bərk məhlullarında yükdaşıyıcıların yürüklüyünün temperatur asılılığı:
2- $x=0,0010$, 3- $x=0,0025$, 4- $x=0,0050$, 5- $x=0,0100$, 6- $x=0,0250$.

$Er_xSn_{1-x}Se$ sistem ərintilərinin termo-e.h.q.-nin temperatur asılılıqları bütün ərintilərdə keçiriciliyin aşqar oblastında temperaturun artımı ilə termo-e.h.q.-nin artımı, məxsusi oblastda isə azalması ilə xarakterik olduğunu göstərir. $T=300\div 420K$ temperatur intervalında termo-e.h.q.-nin zəif artımı müşahidə olunur. $T=440\div 500K$ intervalında $\alpha(T)$ anomal dəyişir və $T\geq 500K$ oblastında isə temperaturun artması ilə $\alpha(T)$ -nin qiyməti monoton azalır və bu azalma sürəti $\alpha\sim T^{-1,38}$ qanunu ilə baş verir. Qeyd edək ki, müşahidə etdiyimiz anomal dəyişmə aşqarların tükənmə oblastına, yükdaşıyıcıların konsentrasiyasının dəyişmədiyi ($n=const$) və xüsusi keçiriciliyin isə azaldığı hala uyğun gəlidiyi oblasta təsadüf edir.

GAAS TABANI ÜZERİNDE OLUŞTURULAN SCHOTTKY DIODLARIN TEMEL ELEKTRİKSEL PARAMETRELERİNİN KAPASITANS-VOLTAJ (C-V) ÖLÇÜMLERİNDEN HESAPLANMASI

Ahmet ASİMOV

Department of Physics, Uludağ University
fizikasimov@hotmail.com
Bursa / TURKEY

Elçin HÜSEYNOV

The Institute of Radiation Problems of ANAS
Baku / AZERBAIJAN

Xülasə: Au/p-GaAs Şotkibaryerdiodların (ŞBD) elektrik tutumu (C-V) və keçiriciliyin (G/W-V) temperatur və tezlik asılılıqları 100 kHz-700 kHz və 270-360 K temperatur aralığında tədqiq edilmişdir. Ayrıca 500 kHz tezlikdə yuxarıda verilən temperatur aralığında temperatura bağlı tutum-gergənlik (C-V) xüsusiyyətləri incələndi. Bu ölçümlərdən diffüzyon potensialı V_D , kontakt potensialı Φ_B , bağlayıcı təbəqənin qalınlığı W_D hesablandı. Otaq temperaturunda potensial fərgi 0,58 eV olaraq bulundu.

Abstract: The frequency and temperature dependent of capacitance (C-V) and conductance (G/W-V) characteristics of the Au/p-GaAs Schottky Barrier Diodes (SBD) have been investigated in the temperature range of 270-360 K and frequency 100 kHz-700 kHz, respectively. At 500 kHz frequency, capacitance-voltage (C-V) specifications with changing temperature have been analyzed. Using these data, diffusion voltage V_D , barrier height Φ_B , and width of depletion layer W_D has been calculated. At room temperature barrier height value has been calculated as 0,58 eV.

Özet: Au/p-GaAs Schottky bariyer diodların (SBD) kapasitans (C-V) ve iletkenliğin (G/W-V) frekans ve sıcaklık asılılıqları 100 kHz-700 kHz ve 270-360 K temperatur aralığında incelenmiştir. Ayrıca 500 kHz frekansa yukarıda belirtilen sıcaklık aralığında sıcaklığa bağlı sığa-gerilim (C-V) özellikleri incelendi. Bu verilerden difüzyon potansiyeli V_D , engel yüksekliği Φ_B , tüketim tabakası genişliği W_D hesaplandı. Oda sıcaklığında engel yüksekliği 0,58 eV olarak bulundu.

GİRİŞ

Yarıiletken malzemeler son yıllarda yarıiletken ve optoelektronik teknolojisinde (dedektörlerde, entegre devrelerde ve güneş pillerinde) yoğun şekilde kullanılmaktadır. Yarıiletken malzemenin ve bu malzemeden üretilen devre elemanlarının hazırlanışı ve üretim metodları bu devre elemanlarının elektronik özelliklerini ve parametrelerini önemli ölçüde etkilemektedir. Metal-yarıiletken kontaklarda, kontak bölgesi kapasitesini incelemek suretiyle yapının özellikleri hakkında bilgi sahibi olunabilir. Yarıiletken kristaller kullanılarak elde edilen elektronik veya opto-elektronik cihazlar, elektronik endüstrisinin temelini oluşturmaktadır. Son yıllarda yalıtkan/yarıiletken arayüzünün davranışı ve akım-iletim mekanizmalarının anlaşılabilmesi için çok sayıda çalışma yapılmakta ve çeşitli modeller geliştirilmektedir. Bu nedenle Schottky yapılarındaki arayüzey durumlarının elektriksel belirtenleri üzerindeki etkisini belirleyen bazı faktörlerin çözümlenmesi daha kaliteli, daha uzun ömürlü ve daha hızlı Schottky yapılarının, diğer bir deyişle yarıiletken diyot, transistor ve entegre devrelerin yapılabilmesine imkan vereceğinden bir üstünlük sağlayacaktır.

MATERYAL VE METOT

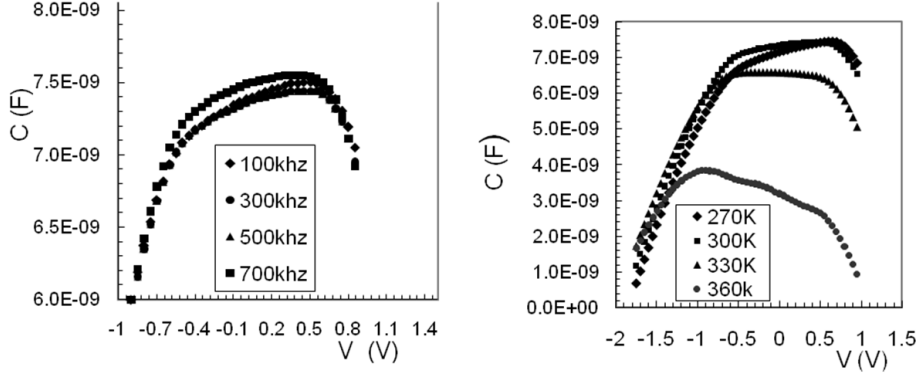
Au /p-GaAs Schottky diyotun oluşturulması için (100) doğrultusunda büyütülmüş, 300 µm kalınlığındaki, Zn katkılı, taşıyıcı yoğunluğu (300 K'de) $1 \times 10^{18} \text{ cm}^{-3}$ olan p-tipi Galyum Arsenat (GaAs) kristali kullanıldı. Numune hazırlama sırasında kullanılacak malzemeler bir takım kimyasal temizlemeden geçirildi: GaAs kristali: Triklor Etilen, Aseton ve Metanol ile ultrasonik banyoda 3 dakika yıkandı. Sonra DIW ile durulandı. Kristal üzerindeki doğal oksit tabakasını kaldırmak için HF, H₂O (1:10) çözeltisi içerisinde 30 saniye tutuldu. GaAs üzerine Omik kontakt şöyle oluşturuldu: Numune Vakumda Metal Kaplama Sistemine aktarılarak temizlenmiş altın (Au) metal parçacıkları pota içerisine konuldu. Vakum $> 8,6 \times 10^{-6}$ Torr 'a ulaştığında, pota üzerinden akım geçirilerek (> 255 A) % 99.95 'lik saflığa sahip kimyasal olarak temizlenmiş altın (Au) metal parçacıkları buharlaştırıldı. Yarıiletkenin mat olan yüzeyine 1900 Å (Au) kaplandıktan sonra 450 °C sıcaklıkta 5 dakika tavlayarak altının yarıiletken içerisine çökmesi sağlandı ve böylece omik kontakt oluşturuldu. Temizleme işleminden hemen sonra ön yüzeyine Au ve arka yüzeyine ise $\approx 10^{-6}$ Torr basınç altında yaklaşık 2000 Å kalınlığında %99.999 saflıkta saf Au buharlaştırma yöntemiyle Au/p-GaAs Schottky diyotlar oluşturuldu.

Hazırlanan Schottky diyotlarının C-V ve G/ω-V ölçümleri HP-4192A LF Empedans Analiz-metre (100 kHz - 700 kHz) yardımıyla bilgisayar ile kontrol edilerek gerçekleştirildi

BULGULAR VE TARTIŞMA

Au/p-GAs'ın C-V ölçümleri 100 kHz-700 kHz frekansta 270-360 K sıcaklık aralığında yapılmıştır. (Şekil 1). Bu ölçümlerden; difüzyon potansiyeli (V_d), potansiyel engel yüksekliği (Φ_B), Fermi enerjisi (E_f), alıcı (akseptör) yoğunluğu (N_A), tüketim bölgesi genişliği (W_d) gibi fiziksel parametreler belirlendi. Frekans değerlerinin yüksek seçilmesiyle, düşük frekanslarda meydana gelebilecek olan ara yüzey durumlarının etkisi ortadan kaldırılmış oldu.

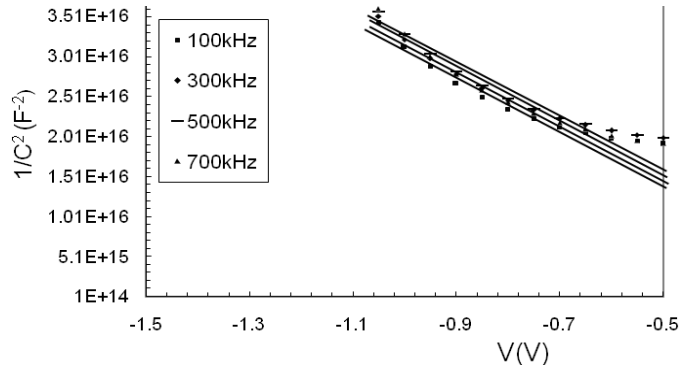
Şekil1. Diyodun farklı frekanslarda ve farklı sıcaklıklarda (500 kHz) kapasitans-gerilim (C-V) grafiki

Diyodun 500 kHz frekansta doğru beslem altındaki kapasitans-voltaj (C-V) ölçümlerinden yararlanılarak hesaplanan $1/C^2$ -V değişimi Şekil 2'de verilmiştir. V_0 ile V_d arasındaki bağıntı arayüzey durumları yokken; 500 kHz'de ters beslemde ölçülen kapasite-voltaj karakteristiğinden elde edilen C^2 -V eğrilerinin gerilim eksenine uzatılması ile bulunan V_0 kesme geriliminden yararlanılarak difüzyon potansiyelleri bulundu. Bu doğruların eğimleri kullanılarak N_A alıcı (akseptör) yoğunlukları hesaplandı. $T = 300$ K'de oda sıcaklığında difüzyon potansiyeli (V_d) ve alıcı yoğunluğu N_A , sırasıyla $V_d = 0,478$ V, $N_A = 2,34 \times 10^{17} \text{ cm}^{-3}$ olarak bulunmuştur. Ara yüzey durumlarının görüldüğü hallerde V_0 ile V_d arasındaki ilişki;

$$V_0 = \left(V_d - \frac{kT}{q} \right) \text{ şeklinde verilir. [5].} \quad (1)$$

Şekil2. Diyodun oda sıcaklığında değişik frekanslardaki $1/C^2$ -V değişim grafiki

Ara yüzey durumlarının etkisi dikkate alındığında C^2 -V doğrularının eğimi,

$$\frac{\partial C^{-2}}{\partial V} = \frac{2}{q \epsilon_s A^2 N_A (1 + \alpha)} \quad (2)$$

şeklinde yazılabilir. $1/(1 + \delta) = C_2$ olarak tanımlanırsa C_2 Eş.(2) yardımıyla

$$C_2 = \frac{2}{q \epsilon_s N_A \left(\frac{\partial C^2}{\partial V} \right)} \cong \frac{N_A}{N_A'} = \frac{\epsilon_i}{\epsilon_i + q N_{ss} \delta} \text{ yazılır.} \quad (3)$$

Difüzyon potansiyeli, Fermi enerjisi, potansiyel engel yüksekliği gibi temel parametrelerin yeterince sağlıklı hesaplanabilmesi için hemen hemen hiç ara yüzey durumu içermeyen yeterince yüksek frekanstaki (500 kHz) $1/C^2$ -V eğrilerinin kullanılması gerekir. [4;8]. Sığanın maksimum değeri $C_{ox} = C(1 + (G/C)^2)$ şeklinde verilir

$$C = C_{ox} = \epsilon A / \delta \quad (4)$$

Ölçüm yapılan her sıcaklık için tüketim tabakasının genişliği,

$$W_d = \sqrt{\frac{2 \epsilon_0 \epsilon_s V_d}{q N_A}} \quad (5)$$

İfadesinden hesaplanabilir.[8]. 300 K'de tüketim tabakanın genişliği $W_d = 5,48 \times 10^{-6} \text{ cm}$ bulundu. Diğer sıcaklıklar için tüketim tabakasının değerleri Çizelge 1'de verilmiştir. Ayrıca her sıcaklık için Fermi Enerji seviyeleri,

$$E_F = \frac{kT}{q} \ln \left(\frac{N_V}{N_A} \right) \quad (6)$$

ifadesiyle hesaplanabilir.[8]. Burada N_V , valans bandındaki etkin taşıyıcı yoğunluğu olup sıcaklığa,

$$N_V = 2 \left[\frac{2\pi m_h^* k}{h^2} \right]^{3/2} (T)^{3/2} \quad (7)$$

ifadesiyle bağlıdır. Burada m_h^* hollerin etkin kütlesidir. Eş.(7) bağıntısında elektronun etkin kütlesi $m_h^* = 0,5 m_0$ alındığında oda sıcaklığında etkin durumların yoğunluğu $1,25 \times 10^{19} \text{cm}^{-3}$ olarak hesaplandı. Diğer sıcaklıklar için hesaplanan değerler Çizelge 1’de gösterildi.

Çizelge1. Diyodun C-V karakteristiklerinden elde edilen N_V , E_F , n_i , W_d , Φ_B ve V_d parametrelerinin farklı sıcaklıklardaki değerleri. Yasak enerji aralığı E_g ,

T(K)	$N_V(\text{sm}^{-3})$	E_F	V_o	V_d	$W_d(\text{sm})$	Φ_b	$n_i(\text{sm}^3)$
270	1,06E+19	0,089	0,30	0,325	4,40E-06	0,41	8,64E+08
300	1,25E+19	0,101	0,45	0,475	5,48E-06	0,58	1,36E+10
330	1,44E+19	0,120	0,50	0,525	5,68E-06	0,64	1,31E+11
360	1,64E+19	0,15	0,60	0,625	8,30E-06	0,79	8,80E+11

$E_g(T) = \Phi_{B(C-V)} + \Phi_{bf}(8)$ bağıntısıyla hesaplandığında oda sıcaklığı için (300 K) $E_g = 1,33 \text{ eV}$ bulundu. C^{-2} -V eğrilerinden elde edilen $\Phi_B(C-V)$ potansiyel engel yüksekliği; difüzyon potansiyeli, Fermi Enerjisi,

$$\Phi_B(C-V) = V_d + E_F \text{ şeklinde ifade edilir} \quad (9)$$

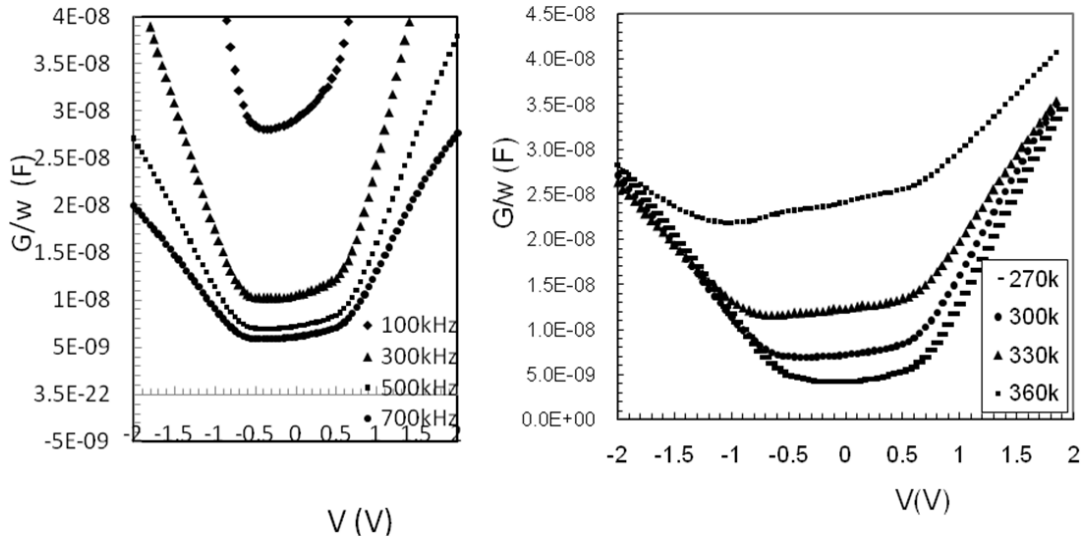
Sıcaklığa bağlı saf taşıyıcı yoğunluğu ise

$$n_i(T) = 3,73 \times 10^{16} T^{3/2} \exp \left(-\frac{7014}{T} \right) \quad (10)$$

Çizelge2. Diyodun C-V karakteristiklerinden farklı frekanslarda elde edilen N_A , Φ_B , N_{ss} ve V_d , W_d parametrelerinin oda sıcaklığında değerleri.

f (kHz)	$N_A(\text{sm}^{-3})$	$V_o(\text{V})$	$V_d(\text{V})$	$W_d(\text{eV})$	$N_{ss}(\text{cm}^{-2})$	$\Phi_b(\text{eV})$
100kHz	2,24E+17	0,30	0,325	1,40E-06	1,42E+11	0,425
300kHz	2,24E+17	0,40	0,425	5,25E-06	1,55E+11	0,527
500kHz	2,34E+17	0,45	0,475	5,48E-06	1,67E+11	0,576
700kHz	2,50E+17	0,50	0,525	5,46E-06	1,78E+11	0,626

Şekil3. Kondüktans-Gerilim G/w -V ölçümleri oda sıcaklığında farklı frekanslarda (100 kHz-700 kHz) ve farklı sıcaklıklardaki (500 kHz frekansda) grafikleri.

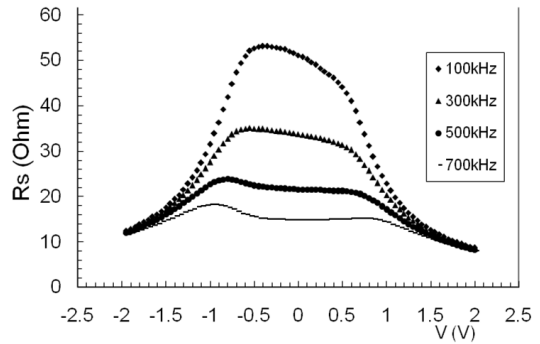
Au/p-GaAs için elde edilen C-V ve G/W -V eğrileri Şekil 1 ve Şekil 3’de verilmiştir. Kapasitans-gerilim (C-V) ve Kondüktans-Gerilim G/w -V ölçümleri oda sıcaklığında farklı frekanslarda (100 kHz-700 kHz) ve farklı sıcaklıklarda

(500 kHz frekansı) yapıldı. Şekil 1’de görüldüğü gibi, kapasitans (C) değerleri artan sıcaklıkla beraber azalmaktadır ve bir pik vermektedir. Şekil 2’de sıcaklığın artmasıyla akümülyasyon bölgesi azalmaktadır. Eğer Schottky yapılarında, C-V ve G/w-V ölçümleri yüksek frekanslarda ($f=500$ kHz) alınırsa arayüzey durumları (N_{ss}) uygulanan a.c. sinyali takip edemez ve dolayısıyla hem C hem de G/w değerlerine bir katkı getirmez. [10-12].

Ara yüzey durumları (E_g) yasak enerji aralığına dağıldıklarından dolayı seri direnç (R_s), bu bölgelerde değişiklik gösterebilir. Bundan dolayı farklı frekanslardaki gerilime bağlı seri direnç, Şekil 2 ve Şekil 3’teki değerlerden yararlanılarak yapının güçlü yığılma alanındaki maksimum C_{max} ve G_{max} değerleri alınarak Eş.(11) ‘den hesaplandı. [9].

$$R_s = \frac{G_{mak}}{G_{mak}^2 + \omega^2 C_{mak}^2} \quad (11)$$

Şekil 4. Oda sıcaklığında farklı frekanslarda Au/p-GaAs Schottky diyodun

$R_s(V, f)$ eğrileri.

Şekil 4’de farklı frekans değerleri için gerilime bağlı hesaplanmış seri direnç değerleri görülmektedir. Sıfır gerilim yakınında ara yüzey durumlarından dolayı hem kapasitans (C) hem de iletkenlik (G) eğrisinde bir artış gözlenmektedir. Bu artış nedeniyle seri direnç bir pikten geçmekte ve bu pik azalan frekansla akümülyasyon bölgesine doğru kayma göstermektedir.

Sonuç ve Tartışma

Bu çalışmada Au/p-GaAs Schottkybarier diodların (SBD) kapasitans-gerilim ($C-V$) ve iletkenlik-gerilimin ($G/W-V$) frekans ve sıcaklık asılılıqları 100 kHz-700 kHz ve 270-360 K temperatur aralığında incelenmiştir. G/w ’nin frekansa bağıllığı arayüzey durumlarından kaynaklandığı bilinmektedir. Düşük frekans bölgelerinde, arayüzey durumları a.c sinyali takip edebildiğinden dolayı $G/w-V$ değerlerine ilave bir katkı gelmektedir. Frekans arttırıldığında ise, arayüzey durumlarının bahsedilen bu katkıları azalmakta ve 500 kHz civarında bu etki hemen hemen ortadan kalkmaktadır. Elde edilen verilerden difüzyon potansiyeli V_D , engel yüksekliği Φ_B , tüketim tabakası genişliği W_D gibi parametreler hesaplandı. Oda sıcaklığında difüzyon potansiyeli 0,475 eV, engel yüksekliği 0,58 eV ve tüketim tabakası ise $5,48 \times 10^{-6}$ olarak bulundu. Sıcaklığa bağlı olarak engel yüksekliğinin arttığı gözlemlendi. Oda sıcaklığında farklı frekanslarda engel yüksekliği, akseptör yoğunluğu ve yüzey durumları yoğunluklarının frekansa bağlı olarak arttığı gözlemlendi. Seri dirençin artan frekans değerlerine bağlı olarak azaldığı görüldü.

QAX VƏ QƏBƏLƏ RAYONLARININ GEOTERMAL SULARININ İSTİLİK-FİZİKİ XASSƏLƏRİ

Anar ƏHMƏDOV, Mahir BƏŞİROV

Azərbaycan Texniki Universiteti
e-mail: mahirbashirov@yahoo.com
Bakı / AZƏRBAYCAN

Geotermal enerji resursları – yer dərin qatlarından onun səthinə tərkibində müxtəlif kimyəvi elementlərlə birlikdə çıxan yüksək temperaturlu yeraltı sularıdır. Yer səthinin istənilən nöqtəsində rayonun geotermal xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, müəyyən dərinlikdə termal sular mövcuddur. Geotermal enerji alternativ və bərpa olunan enerji sinfinə aid olub, son dövrlərdə dünyanın müxtəlif ölkələrində daha aktual tətbiq olunmağa başlamışdır.

Beynəlxalq energetik agentliyinin təsnifatına görə geotermal enerji resursları müxtəlif tiplərə bölünür:

- geotermal quru buxar-nisbətən asan çıxarılır, kifayət qədər nadirdir, bununla belə, dünyada fəaliyyət göstərən geotermal istilik-elektrik stansiyalarının yarısı bu mənbələrin istiliyindən istifadə edir;
- nəm buxar mənbələri-tez-tez rast gəlinir, lakin onların mənimsənilməsi zamanı geotermal istilik-elektrik stansiyalarının avadanlıqlarının korroziyasının qarşısının alınması və ətraf mühitin çirklənməsi məsələlərini həll etmək lazım gəlir;
- geotermal sular-atmosfer yağıntı sularının yeraltı boşluqlarda toplanması, yaxınlıqda yerləşən maqmanın qızdırması nəticəsində əmələ gələn geotermal rezervuarlardır.

Geotermal enerji resurslarından istifadə edilməklə elektrik enerjisi istehsalının 3 sxemi mövcuddur: quru buxar istifadəsi ilə birbaşa, su buxarından istifadə ilə bilavasitə və qarışıq istehsal sxemi (binar tsikli). İstiliyin birbaşa istifadəsi daha sadədir və buna görə daha geniş yayılmış üsuldur.

İstilikdən birbaşa istifadə təcrübəsi tektonik qatların sərhədlərindəki yüksək en dairələrdə, məsələn İslandiya və Yaponiyada geniş yayılmışdır.

Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 21 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı" na uyğun olaraq, respublikamızda geniş miqyaslı işlər aparılır. Azərbaycan Texniki Universitetinin "İstilik və soyuqluq texnikası" kafedrasında geotermal enerji resurslarının istilik-fiziki xassələri araşdırılır.

Təqdim olunan işdə Qax və Qəbələ rayonlarının geotermal sularının istilik-fiziki xassələri (yüksək temperatur və təzyiqlərdə sıxlıq, kimyəvi tərkibinin analizi, səs sürəti və s.) araşdırılmışdır. Yüksək temperatur və təzyiqlərdə sıxlığın ölçülməsi üçün vibrasiyalı-borucuqlu densimetr metodu seçilmişdir. Bu qurğunun iş prinsipi U-şəkilli borucuğun bir tərəfinə (Hastelloy C-276, nikel-molibden-xrom-volfraam qatışıqı) yönəlmiş vibrasiya periodunun asılılığına və borucuğun kütləsinə əsaslanır. Vibrasiyalı borucuq aşağıdakı parametrlərə malikdir: uzunluğu 15 sm, U radiusu 1 sm, xarici diametri 6 mm və daxili diametri 2 mm-dir. $\approx 2 \text{ sm}^3$ həcmdə maddə vibrasiyalı borucuğa doldurulur. Bu kütlə, borucuğun kütləsi ilə bu borucuğa doldurulmuş maye kütləsinin cəmindən ibarətdir. Borucuqda olan mayenin və borucuğun öz kütləsini birbaşa ölçmək çox çətindir, buna görə də tədqiq olunmuş mayenin kütləsini vibrasiyalı borucuq metodunun və vibrasiyanın ölçülməsinin köməyi ilə ölçmək olar.

Sıxlığın ölçülməsi üçün təcrübələr $T=(278.15 - 413.15) \text{ K}$ temperatur intervalında və $p=100 \text{ MPa}$ təzyiqə qədər aparılmışdır. Təcrübə temperaturu Pt100 (ITS-90) platinli termometrlərinin köməyi ilə $\pm 3 \text{ mK}$ xəta ilə ölçülür. Təzyiqin ölçülməsi P-10 təzyiq dəyişdiricisi vasitəsilə həyata keçirilir. P-10 təzyiq dəyişdiricisi yüksək ölçmə dəqiqliyinə (təzyiqin ölçülən qiymətindən 0,1%) malikdir. Bu təzyiq dəyişdiricisi adətən sənayedə və laboratoriyalarda sınaqlar, kalibrasiyalar və xidmət göstərilməsi işlərində istifadə olunur. P-10 təzyiq dəyişdiricisinin rəqəmli emalı zəruri dəqiqliyə, xəttiliyə və təkrarlıqə zəmanət verir. Manometrdə rast gəlinən temperatur xətaləri quraşdırılmış temperatur kompensatoru, ölçmə prosesinin girişində və verilənlərin mikroprosessorla emalı ilə kompensasiya olunur.

Paralel olaraq həmçinin Qax və Qəbələ rayonlarının geotermal sularının atmosfer təzyiqində və $T=343,15 \text{ K}$ temperaturuna qədər sıxlığının və səs sürətinin daha dəqiq ölçülməsi üçün yüksək dəqiqliyə malik olan DSA 5000M sıxlıq və səs sürəti ölçən qurğudan istifadə olunmuşdur. Bu qurğu vasitəsi ilə sıxlığı 0.001 % dəqiqliklə ölçmək mümkündür.

Azərbaycanın Qax və Qəbələ rayonlarının geotermal enerji resurslarının kimyəvi tərkibi IRIS Intrepid II Optical Emission Spectrometer induktiv-əlaqəli plazması ilə atomlu-emissionlu spektrometrdə (kationlar) və DX-120 ion xromotografında (anionlar) ölçülmüşdür. IRIS spektrometrlərinin 4-cü nəslə Thermo Electronun istehsalı olan bu tanınmış ICP seriyalı spektrometrlərin xarakteristikalarını genişləndirir və yaxşılaşdırır.

IRIS Intrepid II spektrometrləri məhdudiyyət və kompromislər olmadan, analitik problemlərin həllinin güclü və rahat vasitəsi olaraq, özündə sürəti, dəqiqliyi, eyni zamanda spektrometrlərin yüksək məhsuldarlığını və ardıcıl sistemlərin çevikliyini birləşdirir.

Alınmış nəticələr hal tənliyi vasitəsilə ümumiləşdirilmişdir. Hal tənliyi vasitəsi ilə Qax və Qəbələ rayonlarının geotermal sularının müxtəlif istilik-fiziki xassələri (izotermik sıxılma, izobarik genişlənmə, istilik tutumu, səs sürəti, daxili təzyiq və s.) hesablanmışdır.

BUTANOL-1-IN İSTİLİK-FİZİKİ XASSƏLƏRİ

Bəhruz ƏHMƏDOV

Azərbaycan Texniki Universiteti

ahmedov_bahruz@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Dünyada enerji istehsalına olan tələbatın artması, ənənəvi enerji resursları mənbələrinin tükənməsi nəticəsində gələcəkdə yaşana bilən enerji böhranının qarşısının alınması üçün son illərdə müxtəlif imkanlar araşdırılır. Bu sahədə alternativ enerji mənbələrindən istifadə və ya ənənəvi enerji mənbələrinə xüsusi bioəlavələr edilməsinə əsas istiqamətlər kimi xüsusi önəm verilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 21 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı"nda bu məsələlərin inkişafına xüsusi yer verilir. Bu proqrama uyğun Respublikamızda geniş miqyaslı işlər aparılır. Azərbaycan Texniki Universitetində müxtəlif alternativ enerji mənbələrinin istilik-fiziki xassələri araşdırılır.

Təqdim olunan işdə butanol-1-in yüksək temperatur və təzyiqlərdə sıxlığı verilmişdir. Butanol-1 daxiliyanma mühərriklərində biodizel kimi geniş istifadə perspektivlərinə malikdir və son illərdə bu perspektiv imkanlar daha da dərinlən öyrənilir. Butanol-1-in karbohidrogen zəncirinin uzun olması onu qeyri-polyar şəkllə salır. Onun dörd karbohidrogen zənciri var və bu xassələr də onu spirtlərə nisbətən benzinə daha yaxın edir. Butanol-1 biokütlədən (biobutanol) alınma da bilər.

Butanol-1-in daxiliyanma mühərriklərində istifadəsinə gəldikdə onu qeyd etmək lazımdır ki, dizel mühərrikləri ilə işləyən minik avtomobillərində yanacaq 140 MPa, yük avtomobillərində isə 160 MPa təzyiq altında vurulur. Gələcəkdə daxiliyanma mühərrikləri texnologiyasının inkişafı istiqamətində bu təzyiqin 200 MPa və daha yüksəyə qaldırmaq nəzərdə tutulmuşdur. Bu da mühərrikin bir dövrü zamanı yanacağın püskürmə dəfəliliyinin 5-dən 10-a qədər artırılmasına imkan

yaradır. Bu da mühərrikin və sonda avtomobilin sürətinin artmasına və qısa zaman anında optimal sürətin alınmasına gətirib çıxarır. Əlbəttə bu cür yüksək təzyiq altında püskürülən yanacağın istilik-fiziki xassələrinin araşdırılması çox vacib məsələlərdən biridir. Çünki bu xassələr 10 dəfəyə qədər arta bilər. Belə ki, yanacağın özlülüyü, sıxlığı, səs sürəti və s. Bu cür proseslərdə çox yüksək ola bilər.

Butanol-1-in yüksək təzyiqlərdə istilik-fiziki xassələri müəyyən təzyiq və temperatur intervallarına qədər analiz edilmişdir. Amma daha yüksək təzyiqlərdə çox dəqiq təcrübi nəticələr az miqdardadır. Əvvəlki illərdə Azərbaycan Texniki Universitetində bu sahədə elmi araşdırmalar aparılmışdır [3].

Təqdim olunan məqalədə butanol-1-in yüksək təzyiq (140 MPa-a qədər) və geniş temperatur intervalında $T=(263.15 - 468.15)$ K sıxlığının təcrübi nəticələri təqdim olunur. Təcrübə nəticələrinin və qurulmuş hal tənliyinin köməyi ilə təzyiqin daha yüksək həddə - 200 MPa-a qədər artırılması (ekstrapolyasiya) nəzərdə tutulur.

Təcrübələr vibrasiyalı-borucuqlu DMA HPM densimetr metodu ilə aparılmışdır. Qurğunun iş prinsipi U-şəkilli borucuğun bir tərəfinə (Hastelloy C-276, nikel-molibden-xrom-volfraam qatışığı) yönəlmiş vibrasiya periodunun asılılığına və borucuğun kütləsinə əsaslanır. Vibrasiyalı borucuq aşağıdakı parametrlərə malikdir: uzunluğu 15 sm, U radiusu 1 sm, xarici diametri 6 mm və daxili diametri 2 mm-dir. ≈ 2 sm³ həcmdə maddə vibrasiyalı borucuğa doldurulur. Bu kütlə, borucuğun kütləsi ilə bu borucuğa doldurulmuş maye kütləsinin cəmindən ibarətdir. Borucuqda olan mayenin və borucuğun öz kütləsini birbaşa ölçmək çox çətindir. Buna görə də tədqiq olunmuş mayenin sıxlığını onun kütləsinin yaratdığı vibrasiyanın ölçülməsinin köməyi ilə ölçmək olar.

Təcrübə temperaturu Pt100 (ITS-90) platinli termometrlərinin köməyi ilə ± 3 mK xəta ilə ölçülür. Təzyiqin ölçülməsi P-10 təzyiq dəyişdiricisi vasitəsilə həyata keçirilir. Ölçmə yuvasının elektron-mağnitli sistemi borucuğun rəqslərini yaradır, təyin edir, ölçür və onları kompyutera ötürür. Bu parametrlər istənilən zaman nəzarətdədir. HP-1 və P-10 təzyiq ölçücülərinin siqnalları da kompyuterin nəzarət-hesablama sistemində ötürülür.

Ölçmə yuvasında $T=(263,15-468,15)$ K temperaturu F32-ME (Julabo, Almaniya) xarici termostatının köməyi ilə 0,01 K xəta ilə yaradılır. Yaradılmış temperaturun sabitliyi də bu termostat vasitəsilə təmin edilir. Temperatur Pt100 (ITS-90) platinli termometrlərinin köməyi ilə ± 3 mK xəta ilə ölçülür.

Paralel olaraq butanol-1-in atmosfer təzyiqində və $T=343,15$ K temperaturuna qədər sıxlığının və səs sürətinin daha dəqiq ölçülməsi üçün yüksək dəqiqliyə malik olan DSA 5000M sıxlıq və səs sürəti ölçən qurğudan istifadə olunmuşdur. Bu qurğu vasitəsi ilə sıxlığı 0.001 % dəqiqliklə ölçmək mümkündür.

Alınmış nəticələr hal tənliyi vasitəsilə ümumiləşdirilmişdir. Hal tənliyi vasitəsi ilə butanol-1-in müxtəlif istilik-fiziki xassələri (izotermik sıxılma, izobarik genişlənmə, istilik tutumu, səs sürəti, daxili təzyiq və s.) hesablanmışdır.

$Pr_x Sn_{1-x} Se_x$ SİSTEM ƏRİNTİLƏRİNİN İSTİLİKKEÇİRİCİLİYİ

C.İ. HÜSEYNOV, A. AĞAYEVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

aytekin_agayeva@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Nadir torpaq metal (NTM) elementlərinin iştirakı ilə alınan maddələr bəzi enerji çevrəcilərinin, radiasiyaya, xarici təzyiqlərə, rütubətə qarşı davamlı müxtəlif növ termorezistorların hazırlanmasında geniş istifadə olunur. NTM-nin elektron quruluşunda $4f$ səviyyəsinin tam dolmaması asanlıqla $4f-5d-6s$ keçidinin baş verməsi və atomların $4f$ səviyyəsində mütəhərrik elektronların hesabına dəyişkən valentlik yaranması onların iştirakı ilə alınan materialları maraqlı tədqiqat obyektinə çevirir. Bu baxımdan $A''B''$ tipli binar birləşmələrdən olan $SnSe$ -nin nadir torpaq elementləri ilə aşqarlanması və yaxud zəif konsentrasiyalı bərk məhlullarının alınması, onların fiziki xassələrinin kompleks tədqiqi və fiziki xassələrə müxtəlif xarici amillərin təsirinin öyrənilməsi elmi və praktik maraq doğurur.

$SnSe-PrSe$ sistemlərinin qarşılıqlı təsiri tədqiq olunmuş, kompleks fiziki-kimyəvi analizlər nəticəsində $PrSe$ -nin $SnSe$ -də həlölma oblastı müəyyən edilmiş, sistem ərintilərinin bəzi kinetik parametrləri təyin edilmiş, elektrikkeçiriciliyi (σ) və termo e.h.q-si (α) istilikkeçiriciliyi $T=300-800$ K temperatur intervalında tədqiq olunmuşdur.

$(SnSe)_{1-x}(PrSe)_x$ bərk məhlulları komponentlərin birbaşa əridilməsi üsulu ilə sintez edilmiş, kompleks fiziki kimyəvi analizləri aparılmışdır. Alınmış nümunələr sintezdən sonra uzunmüddətli dəmləməyə qoyulmuşdur. Dəmləmə əvvəlcə 760°C - də 3 saat, sonra isə temperatur tədricən 480°C -yə qədər azaldılaraq 48 saat saxlanılmaqla aparılmışdır. $SnSe-PrSe$ sisteminə faza tarazlığı kompleks fiziki-kimyəvi analizlər əsasında öyrənilmişdir.

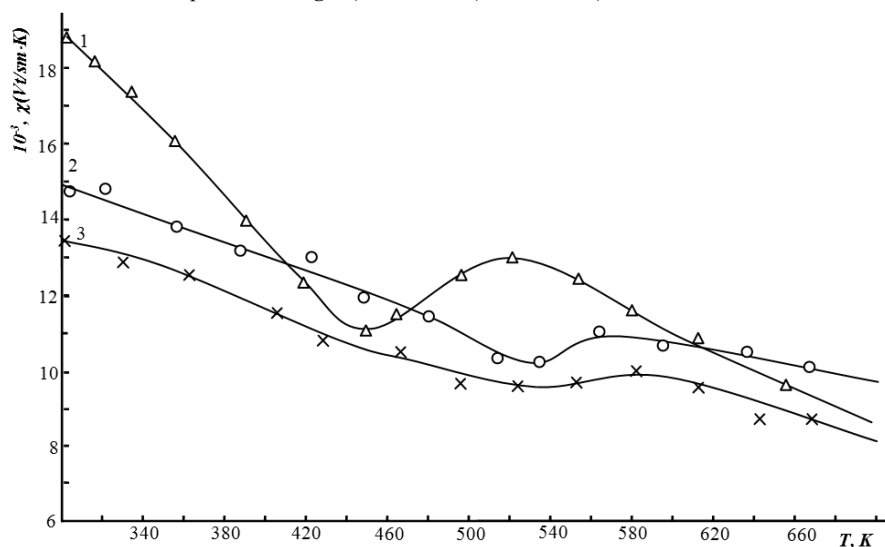
$(SnSe)_{1-x}(PrSe)_x$ sistem ərintiləri də əsas maddə olan $SnSe$ kimi ortorombik sinqoniyada (fəza qrupu P_{cmn} , qəfəs parametrləri $a=4,46$; $b=4,19$; $c=11,57$ Å, elementar özəyin həcmi 216 Å³) kristallaşır. Lakin ərintilərin tərkibində $PbSe$ -nin faizlə miqdarı artdıqca kristal qəfəsin elementar özəyinin parametrlərinin, sıxlıqlarının və mikrobərklikliklərinin zəif artımı, termik qızma effektlərinin isə nisbətən aşağı temperatur oblastına tərəf sürüşməsi müşahidə olunur. Bütün tərkiblərdə rentgenoqrafik metodla hesablanmış sıxlıq piknometrik üsulla təyin edilmiş sıxlığın qiymətindən böyük olur. Bu alınmış sistem ərintilərinin quruluş elementlərinin vakansiyalarından ibarət defektlərlə zəngin olduğunu göstərir.

$(SnSe)_{1-x}(PrSe)_x$ bərk məhlullarının 77-600 K temperatur intervalında elektrofiziki xassələri tədqiq edilmişdir. Tərkibdə prazediumun konsentrasiyasının artımı ilə termo-ehq-si (α) azalır və $x \geq 0,001$ % də işarəsini p -tipdən n -tipə

dəyişərək maksimumdan keçməklə $Tb_xSn_{1-x}Se$ bərk məhlullarında mütləq qiyməti stabilləşir. $PrSe$ -də kation atomları arasında metallik rabitə yaranır ki, bunun hesabına terbiyum 3+ oksidləşmə dərəcəsinə malik olur. Elektrofiziki xassələri terbiyum monoselenidinin ($PrSe$) metallik xarakterə malik olduğunu göstərir. Bu nöqteyi nəzərdən $(SnSe)_{1-x}(PrSe)_x$ sistem ərintilərinə $PrSe$ -nin miqdarının artımı ilə n -tip keçiriciliyin yaranması qanunauyğun haldır.

Nümunələrin tərkibində $PrSe$ -nin faizlə miqdarı artdıqca xüsusi müqavimət və Holl əmsalı artır, əsas yükdaşıyıcıların konsentrasiyası və yürüklüyü isə azalır. $SnSe$ binar birləşməsindən $(SnSe)_{1-x}(PrSe)_x$ sistem ərintilərinə keçdikdə yükdaşıyıcıların konsentrasiyası iki tərtib, Holl yürüklüyünü 15 dəfə, elektrikkeçiriciliyi 80 dəfə azalır. Holl əmsalının və termo e.h.q.-nin işarələri üst-üstə düşür. $x=0,025$ və $x=0,05$ tərkibli ərintilərdə keçiricilik tipini dəyişərək n -tip keçiricilik yaranır. $(SnSe)_{1-x}(PrSe)_x$ sistem ərintilərinin quruluş xüsusiyyətləri göstərir ki, tədqiq olunan tərkiblər qalay atomlarının qismən Pr atomları ilə əvəz olunması ilə kristallaşır. Bu əvəz olunma prosesinin kristal qəfəsdə heterovalent izomorfizm çevrilməsi ilə baş verdiyi ehtimal olunur. Bu əvəz olunma, pentgenquruluş analizinin nəticələrindən məlum olduğu kimi, $SnSe$ -nin qəfəs parametrlərinin artmasına həmçinin, yükdaşıyıcıların qəfəs "təhriflərindən" intensiv səpilməsinə səbəb olur ki, buda xüsusi istilikkeçiriciliyinin azalması ilə müşayiət olunur

Şəkil 1. $Pr_xSn_{1-x}Se$ sistem ərintilərinə istilikkeçiriciliyin temperatur asılılığı
temperatur asılılığı. 1) $x=0,000$; 2) $x=0,005$; 3) $x=0,010$

$Pr_xSn_{1-x}Se$ ($x=0,01; 0,05$) ərintilərinin istilikkeçiriciliyinin temperatur asılılığı şəkil 1-də verilmişdir. Şəkildən görüldüyü kimi temperaturun artımı ilə tədqiq olunan ərintilərinin istilikkeçiriciliyi azalır. Uzun müddətli dəmləmə bütün nümunələrin istilikkeçiriciliyinin artmasına səbəb olur və bu zaman 360 K temperatürə qədər onun temperatur asılılığının xarakteri dəyişmir. Ərintilərdə paramaqnit atomlardan olan terbiyumun miqdarı artdıqca, gözlənilirdi kimi, istilikkeçiriciliyi azalır. Tərkibdə terbiyumun miqdarının artımı ilə istilikkeçiriciliyinin azalması fononların kristal quruluş nizamsızlıqlarından və digər defektlərdən səpilməsi ilə əlaqədardır.

Qeyd edək ki, $Sn_{1-x}Tb_xSe$ ($x=0,01; 0,05$) sistem ərintilərinə istilik əsasən fononlarla daşınır. Tədqiq olunan nümunələrdə istilik müqavimətinin temperatur asılılığını şərti olaraq iki hissəyə ayırmaq olar. 300-420 K temperatur intervalını əhatə edən birinci hissədə w istilik müqaviməti bütün nümunələrdə xətti olmaqla paralel dəyişir. İstilik müqavimətinin xətti asılılığı onun əsasən fonon-fonon qarşılıqlı təsiri hesabına yarandığını göstərir.

КВАНТОВОХИМИЧЕСКОЕ *AB INITIO* ИССЛЕДОВАНИЕ ИК СПЕКТРОВ ОЛИГОМЕРОВ ПОЛИЭТИЛЕНГЛИКОЛЯ С АТОМОМ НАТРИЯ

С.Д. ДЕМУХАМЕДОВА, З.И. ГАДЖИЕВ, И.Н. АЛИЕВА, Н.М. ГОДЖАЕВ, Л.А. НУРИЕВА

Институт физических проблем, Бакинский Государственный Университет

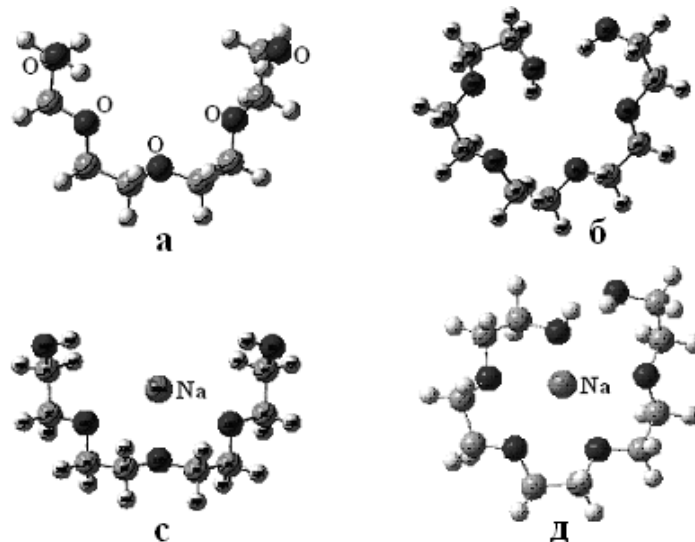
В последнее время, благодаря бурному развитию нанотехнологий и открывающихся перспектив практического применения созданных на их основе новых материалов, большое внимание уделяется исследованиям различных комплексов, созданных на основе полимерных пленок с наночастицами.

В настоящей работе проведено теоретическое компьютерное моделирование атома натрия как наночастицы с органическим полимером полиэтиленгликоля, длина которого выбиралась состоящей из четырех и пяти повторяющихся звеньев. Полученные комплексы обозначены как PEG4+Na и PEG5+Na в зависимости от длины полимерной цепи. Первоначально были созданы развернутые модели олигомеров полиэтиленгликоля, состоящие из 4 и 5 звеньев, а также их комплексы с атомом натрия, которые затем оптимизировались методом молекулярной динамики при помощи программы ChemOffice. В качестве исходной структуры принималась наиболее вытяну-

тая конформация цепочки олигомера, а ион размещался посредине цепочки на расстоянии ван-дер-ваальсовых контактов. В процессе оптимизации происходила своего рода самоорганизация комплекса, заключающаяся в обеспечении максимально возможного числа контактов соответствующих групп полимера с ионом (эфирных кислородов с катионами Na^+).

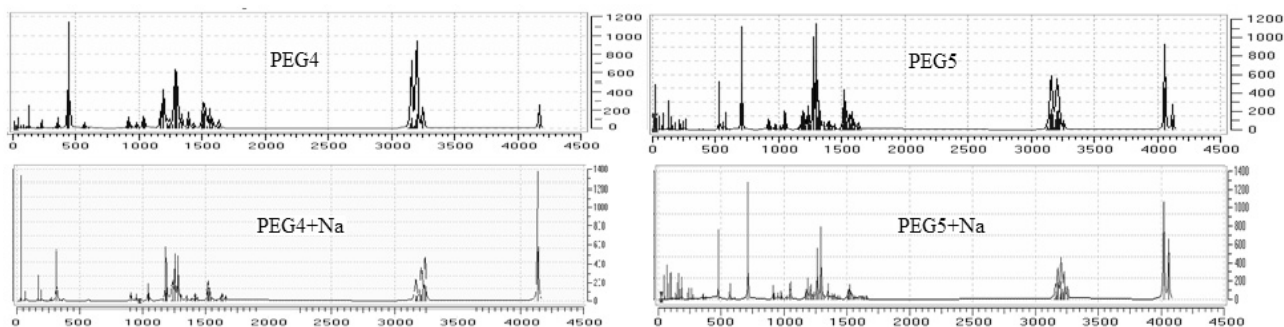
Полученные в результате расчета наиболее стабильные конформации для изучаемых модельных молекул и их комплексов с атомом натрия были взяты в качестве исходных моделей для дальнейшей оптимизации методом Хартри-Фока уже по программе Gaussian-09 с использованием базиса 6-31G (p,d).

Рис. 1. Пространственные структуры моделей полиэтиленгликоля:
(а) чистый PEG4, (б) чистый PEG5, (с) PEG4+Na, (д) PEG5+Na

В результате расчета были получены геометрические, энергетические и электронные параметры для исследуемых олигомеров и их комплексов с атомом натрия. Пространственная структура нами исследована ранее. Затем по этой же программе Gaussian-09 в базисе 6-31G (p,d) нами были рассчитаны колебательные спектры, получены частоты и интенсивности колебательных полос и построены теоретические спектры этих олигомеров и их комплексов с атомом натрия. Расчетные спектры приведены на рис.2. Для более точной интерпретации полученных колебательных спектров и подробного анализа распределения потенциальной энергии по колебательным координатам для всех исследуемых моделей была использована программа VEDA-4, которая в качестве входных данных берет файлы из проведенного расчета по программе Gaussian.

Рис.2. Теоретические спектры моделей исследуемых соединений

Проведенный анализ распределения потенциальной энергии колебаний по внутренним колебательным координатам показывает, что потенциальная энергия высокочастотных колебаний, лежащих в интервале частот 4170см^{-1} – 3000см^{-1} сосредоточена в чисто валентных колебательных координатах растяжения связей. Начиная с частоты 1671см^{-1} появляются деформационные колебания изменения валентных углов. Низкочастотные колебания характеризуются смесью неплоских колебательных координат – крутильных и выхода из плоскости. При введении в олигомеры полиэтиленгликоля иона Na в высокочастотной области 4170см^{-1} – 3130см^{-1} частоты, связанные с валентными колебаниями OH групп увеличиваются приблизительно на 30см^{-1} , а частоты, связанные с колебаниями CH групп понижаются на 14см^{-1} – 20см^{-1} . В области 1604см^{-1} – 1659см^{-1} частоты колебаний не меняются.

Валентные колебания группы NaO, характеризующие изменение расстояния между Na и атомами кислородами PEG в колебательном спектре PEG4+Na проявляются двумя характеристическими полосами - 104см^{-1} , где сосредоточено 19% энергии и 170см^{-1} (62%), а в колебательном спектре PEG5+Na полосами 134см^{-1} (12%) и 183см^{-1} (42%). Деформационные колебания NaOH в PEG4+Na характеризуются частотами 32см^{-1} (18%), 76см^{-1}

(23%) и 278 cm^{-1} (14%), а в PEG5+Na - частотами 715 cm^{-1} (52%) и 1516 cm^{-1} (11%). Колебания группы CONa в PEG4+Na характеризуют полосы 66 cm^{-1} (14%) и 124 cm^{-1} (120%), а в PEG5+Na – полосы

261 cm^{-1} (12%), 165 cm^{-1} (12%), 98 cm^{-1} (11%) и 81 cm^{-1} (11%), а также частоты 134 cm^{-1} (20%), 104 cm^{-1} (13%), 70 cm^{-1} (11%). Торсионные колебания группы группа NaOCC в PEG4+Na характеризуются частотами 278 cm^{-1} (10%), 142 cm^{-1} (10%), 76 cm^{-1} (44%) и 32 cm^{-1} (13%), а также частотами 32 cm^{-1} (14%), 30 cm^{-1} (20%). Торсионные колебания CCNaO в спектре PEG4+Na характеризуются частотами 170 cm^{-1} (14%), 142 cm^{-1} (28%), 32 cm^{-1} (10%), а также 107 cm^{-1} (25%) и 50 cm^{-1} (17%). В колебательном спектре PEG5+Na торсионные колебания CCNaO характеризуются частотами 318 cm^{-1} (10%), 165 cm^{-1} (13%), 81 cm^{-1} (11%), 48 cm^{-1} (10%), а NaOCC частотой 48 cm^{-1} (19%).

Dy_xSn_{1-x}SE SİSTEMƏRİNLƏRİNDƏ TERMOMAQNİT XASSƏLƏR

Dürsədağ HƏSƏNOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Sedef1001@gmail.com
Bakı / AZƏRBAYCAN

İşdə Dy_xSn_{1-x}Se sistem ərintilərdən x=0,000 ; 0,005 və 0,010 tərkibli və yarımmaqnit xassəli nümunələrin termomaqnit xassələrini təcrübədən alınan nəticələrin qısa təhlili verilmişdir. Nadir torpaq metallarından olan Dy elementinin iştirakı ilə alınan maddələr xarici təsirlərə (rütubətə, radiasiyaya) qarşı davamlı olur. Termoelektrik material olan P-SnSe-lə əmələ gətirdiyi bərk məhlullar yarımmaqnit xassəli hidrodinamik generatorların döşəkcələrinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Ona görə Dy elementinin iştirakı ilə olan Dy_xSn_{1-x}Se sistem bərk məhlullarında termomaqnit effektlərin öyrənilməsində maraq kəsb etmişdir. Termomaqnit xassələr tərkiblərdə yaranan ikinci növ qeyri əsas yükdaşıyıcılara qarşı çox həssasdır. Digər tərəfdən Nernst-Ettingshauzen effektinin ($\epsilon_y = \nabla T \cdot H$) təkcə işarəsini dəyişməsi nümunədə olan elektron sıxlığının dəyişməsi ilə bağlı faza çevrilməsini də təyin etməyə imkan verir. Bu göstərilənləri nəzərə alaraq nümunələrin termomaqnit xassələrinin öyrənilməsi məqalədə öz əksini tapmışdır.

Tərkiblər yüksək vakuüm yaradılmış ($P \approx 0,1 \text{ Pa}$) kvarts ampulalarda sintez edildikdən sonra xüsusi ölçülü ampulalara yerləşdirilmiş və onların monokristalları istiqamətlənmiş ərimə zolağı üsulu ilə alınmışdır.

Alınan nümunələrin fiziki-kimyəvi analizi; rentgenoqrafik, DTA aparılmış və onların stexiometrik tərkiblərə uyğun olduğu təsdiq edilmişdir. Alınmış tərkiblə p-tip keçirici olub ortorombik xassələrini xarakterizə edən parametrlər mütləq stasionar rejimdə kompensasiya üsulu ilə ölçülmüşdür. Ölçmələr zamanı buraxılan xətlər 5,4%-dən çox olmamışdır. Alınan nəticələr təkrarən yoxlanılmışdır.

Tədqiqat işi T=300÷750 K temperatur intervalında aparılmışdır. T=300 K temperaturunda bəzi kinetik parametrlərin təcrübədən alınmış qiymətləri aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Tərkiblər	R m^2/Kl	$\sigma \text{m}^{-1} \text{cm}^{-1}$	$10^{23} \cdot P \text{m}^{-3}$	$U \text{m}^2/\text{V} \cdot \text{san}$	$\alpha_{\text{mkV/K}}$	ϵ_y	$\Delta\alpha/\alpha_0$
P-Sn Se	3,8	34,0	1,64	130	430	0,0273	0,047
Dy _{0,005} Sn _{0,995} Se	61,04	0,978	0,1024	60	386	0,1378	0,0778
Dy _{0,010} Sn _{0,990} Se	68,095	0,485	0,081	33	296	0,1745	0,2236

Cədvəldən göründüyü kimi SnSe birləşməsinə qalayın bir qismini Dy elementi ilə əvəz etdikdə yükdaşıyıcıların konsentrasiyası bir tərtib azalır. Eyni zamanda Holl yürüklüyündə azalması müşahidə olunur. Həm yürüklüyün və həm də konsentrasiyanın azalması tərkiblərdə rabitənin ion payının artdığını göstərir. Eyni zamanda tərkiblərin T=300÷750K temperatur intervalında kompleks şəkildə; termo e.h.q- α ; Eninə - ϵ_y və uzununa - $\frac{\Delta\alpha}{\alpha_0}$ Nernst-Ettingshauzen effektləri təsdiq edilmiş və müəyyən olunmuşdur ki, α - əmsalı x=0,005 nümunəsində T=417 K temperaturunda ; x=0,010 tərkibli nümunədə isə T=395K temperaturunda işarəsini mənfiyə dəyişir. ϵ_y - əmsalı T=300÷390 K temperatur intervalında müsbət və temperaturun sonrakı artımında mənfiyə dəyişir. İkinci nümunədə T=405 K ; Üçüncü nümunədə isə T=398 K temperaturunda ϵ_y -in qiymətləri mütləq qiymətcə maksimumdan keçərək azalır. $\frac{\Delta\alpha}{\alpha_0}$ əmsalı isə tədqiqat apardığımız temperatur intervalında müsbətdir və uyğun olaraq T=390÷410K temperaturunda maksimumdan keçərək azalır. Temperatur intervalında ϵ_y -in qiyməti ikinci nümunə üçün ~31 % ; üçüncü nümunədə isə 38% artmışdır. ϵ_y -in işarəsini dəyişməsi nümunədə yükdaşıyıcıların səpilmə mexanizminin dəyişdiyini göstərir [3]. Təcrübələrdən müəyyən olunmuşdur ki, T=300÷400 K temperatur intervalında fononların ion mərkəzlərindən səpilməsi baş verir. Temperaturun artması ilə fononların ion mərkəzlərindən səpilməsi zəifləyir və akustik fononlardan səpilmə ilə əvəz olunur. ϵ_y - əmsalının böyük qiymətlər alması tərkiblərdə ikinci növ yükdaşıyıcıların (ağır deşiklərin aktivləşməsi) yaranması və həm də sərbəstləşən elektron yürüklüyünün artdığını göstərir. Bu proseslərin təbiətinin miqdarca hesablanması işi davam etdirilir.

Beləliklə təcrübədən müəyyən olunmuşdur ki;

- 1) Tərkiblərdə termo e.h.q- α , T=395÷410 K temperaturlarda inversiya nöqtəsindən keçərək işarəsini müsbətdən mənfiyə dəyişir.

- 2) Tərkiblərdə $T \leq 400$ K temperaturunda fononların ion mərkəzlərindən səpilməsi baş verir və temperaturun sonrakı artımında fononların akustik fononlardan səpilməsi ilə əvəz olunur.

Pr₂SnSe₄BİRLƏŞMƏSİNDƏ HOLL EFFEKTİ VƏ YÜKDAŞIYICILARIN SƏPİLMƏ MEXANİZMİ

Elsevər ƏHMƏDOV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
e.elsever@gmail.com
Bakı / AZƏRBAYCAN

İşdə termoelektrik xassəli və romboedrik quruluşda kristallaşan **Pr₂SnSe₄** birləşməsində yükdaşıyıcıların konsentrasiyasının və Holl yürüklüyünün təcrübədən alınmış nəticələrinin qısa analizi verilmişdir. Bu işdə məqsəd SnSe + **Pr₂Se₃** sistemində 1:1 nisbətində peritektik reaksiya nəticəsində yaranan və qismən yüksək ərimə temperaturuna malik ($T_{\text{pr}}=1080^{\circ}\text{C}$) **Pr₂SnSe₄** birləşməsinin kinetik xassələrini öyrənməkdir. Kinetik xassələr maddədə olan yükdaşıyıcıların konsentrasiyasından, yürüklüyündən bilavasitə asılıdır. Bu baxımdan termoelektrik xassəyə malik **Pr₂SnSe₄** birləşməsində bu göstərilən parametrlərin təyini və analizi maraq kəsb etmişdir.

Pr₂SnSe₄ birləşməsi kristallaşdığı zaman $T=780^{\circ}\text{C}$ temperaturunda parçalanma baş verdiyindən, presləmə üsulu ilə alınmışdır. Presləmə iki mərhələdə aparılmışdır. Presləmədən qabaq **Pr₂SnSe₄** birləşməsi temperatur gradienti $\Delta T \approx 150 \frac{\text{dər}}{\text{sm}}$ olan qızdırıcıda yerləşdirilmiş və 6 saat müddətində $T=1150^{\circ}\text{C}$ –yə qaldırılmış 2 saat saxlanıldıqdan sonra qızdırıcı söndürülmüşdür. Proses 2 dəfə təkrar edilmiş və sintez zamanı mexaniki vibrasiya üsulundan istifadə olunmuşdur. Bundan sonra maddə yenidən toz halına salınmış və xüsusi presformaya doldurulmuşdur. Birinci mərhələdə soyuq presformada; $P=7,5 \cdot 10^3 \frac{\text{kg}}{\text{sm}^2}$ təzyiq altında 5 dəqiqə saxlanılmışdır. İkinci mərhələdə temperaturu 390°C olan presformada yerləşdirilmiş və $P=5,4 \cdot 10^3 \frac{\text{kg}}{\text{sm}^2}$ təzyiq altında saxlanıldıqdan sonra çıxarılmışdır. Nümunədə homogenlik yaratmaq məqsədi ilə üfqi vəziyyətdə qızdırıcı içərisinə yerləşdirilmiş və $T=650^{\circ}\text{C}$ temperaturunda $t=142$ saat saxlanılmışdır. Bundan sonra nümunənin biricinsliyi yoxlanılmış və fiziki-kimyəvi analizi edilmişdir: DTA, rentgenfaza (RFA) və mikroquruluş analizi aparılmışdır. Alınan nəticələr **Pr₂SnSe₄** birləşməsinin tam stexiometrik tərkibdə, romboedrik quruluşda olduğunu təsdiq etmişdir.

Pr₂SnSe₄ nümunəsinin qalvanomagnit xassələrindən elektrik keçiriciliyi- σ , Holl əmsalı - R_H temperatur asılılıqları $T=300 \div 750$ K temperatur intervalında ölçülmüş və yükdaşıyıcıların konsentrasiyası, Holl yürüklüyü təyin edilmişdir. Ölçmələr kompensasiya üsulu ilə aparılmışdır və ölçmələr zamanı buraxılan xətlər 2,7%-dən artıq olmamışdır.

Təcrübədən alınan qiymətlər analiz edilmiş və təhlil olunmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, nümunənin elektrik keçiriciliyi (σ) $T=300 \div 400$ K temperatur intervalında $0,82 \text{ Om}^{-1} \cdot \text{sm}^{-1}$ -dən $0,18 \text{ Om}^{-1} \cdot \text{sm}^{-1}$ -ə qədər azalır. Temperaturun sonrakı artımında, $T=520 \div 680$ K temperatur intervalında isə elektrik keçiriciliyinin sürətlə artması müşahidə olunur. Bu temperatur intervalında yükdaşıyıcıların aktivləşmə enerjisi $\Delta E_1 \approx 0,24$ eV tərtibində; $T \geq 680$ K temperaturunda isə $\Delta E_2 \approx 0,29$ eV tərtibində olmuşdur. $T \approx 455$ K temperaturunda Holl əmsalı işarəsini müsbətdən mənfiyə dəyişir və temperaturun sonrakı artımında R_H -in qiyməti mənfi olub $R = -(20 \div 18) \frac{\text{sm}^3}{\text{Al}}$ arasında dəyişir.

Holl əmsalının qiymətindən istifadə edərək yükdaşıyıcıların konsentrasiyası $P(n) \frac{2\pi}{3} \cdot \frac{A_F}{s \cdot h}$ düsturu vasitəsilə təyin olunmuşdur. Burada a_F –Holl faktoru olub yükdaşıyıcıların r – səpilmə mexanizmindən asılı olaraq 1÷2 arasında dəyişir. Nümunədə yükdaşıyıcıların səpilmə mexanizmini təyin etmək üçün Holl əmsalı və elektrik keçiriciliyinin qiymətlərindən istifadə edərək $U=R \cdot \sigma$ düsturuna əsasən Holl yürüklüyü hesablanmışdır. $\lg U=f(\lg T)$ asılılığından istifadə edərək yükdaşıyıcıların R səpilmə mexanizmi təyin olunmuşdur. Müəyyən olunmuşdur ki, $T=300 \div 420$ K temperaturunda $U \sim T^{-1,4}$ qanunu ilə $T=430 \div 540$ K temperaturunda $U \sim T^{-0,42}$ və $T \geq 550$ K-də isə $U \sim T^{-0,8}$ qanunu ilə dəyişir. Başqa sözlə $T \leq 400$ K temperaturunda yükdaşıyıcılar əsasən ion mərkəzlərindən səpilir və temperaturun artması ilə akustik fononlardan səpilmə ilə əvəz olunur. Beləliklə aparılan təcrübələrdən aşağıdakı nəticələr alınmışdır:

- 1) Tədqiq olunan, p-tip yarımkəçirici **Pr₂SnSe₄** birləşməsinin elektrik keçiriciliyində və Holl əmsalının temperatur asılılığında ($T=410 \div 420$ K-də) anomal dəyişmə müşahidə olunur. Holl əmsalı işarəsini müsbətdən mənfiyə dəyişir.
- 2) Müəyyən olunmuşdur ki, $T=300 \div 410$ K temperatur intervalında yükdaşıyıcılar ion mərkəzlərindən səpilir və temperaturun artması ilə ion mərkəzlərindən səpilmə zəifləyir və akustik fononlardan səpilmə ilə əvəz olunur.

NANO SiO_2 – H_2O SİSTEMLƏRİNİN ALINMASI

Elçin HÜSEYNOV

AMEA - nın Radiasiya Problemləri İnstitutu

elchin55@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Molekullararası qarşılıqlı təsir və su qatışıqları müasir elmi tədqiqatın geniş maraq dairəsinə malikdir. Materialşünaslıq, ekoloji və bioloji elmdə bir çox fiziki proseslər kiçik su molekullarının təsiri altındadır. Tərkibində su olan qatışıqlar və məhlul molekulları təbii hidrogen rabitəni, qatışıqda olan hissəciklərin strukturunu, proton və ya hidrogen atomlarının hərəkətini, ümumiyyətlə struktur və dinamika arasındakı qarşılıqlı təsiri öyrənmək üçün ideal sistemdir. Son onillikdə, molekul/ion – su çoxluqlarında müxtəlif dəyişikliklər təcrübi və nəzəri olaraq öyrənilmişdir.

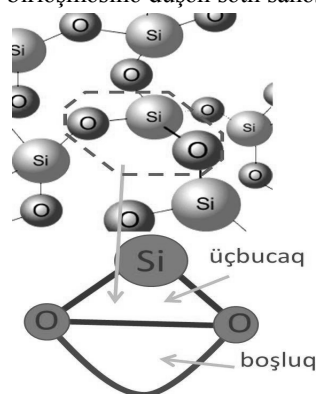
Çox önəmli texniki material sayılan silisium 4 – oksid bir neçə tədqiqat işlərində tədqiq olmuşdur. Xüsusilə, su molekulları ilə onun qarşılıqlı təsiri geofizika və materialşünaslıq elmində son zamanlar diqqət mərkəzindədir. Təsir altında materialda yayılma və çatların çoxalma səbəbi ehtimal olunur ki, “hidrolitik zəifləmə effekti” (hydrolytic weakening effect) adlandırılan effektin nəticəsidir. Müəyyən olundu ki, su SiO_2 birləşməsində olan Si – O rabitəsində mövcud qarşılıqlı təsir qüvvəsini azaldır.

Hidrolitik zəifləməni başa düşmək, materialların məlum mexaniki xassələrinə əlavə olaraq, lazımdır ki, kimyəvi preparatın və reaksiya dinamikasının dəqiq təsviri məlum olsun. Kvant mexanikasının tədqiqatları rabitə, rabitə zəifləməsi və rabitə qırılması proseslərini tam başa düşmək üçün zəruridir. Bu hissəciklərin trayektoriyaları üzrə sistemin elektron strukturunun kvant təsviri ilə molekulyar dinamika modelləşdirmələrini tələb edən prosesin dinamikasını araşdırmaq vacib məsələdir. Məlum birləşməni modelləşdirmək üçün müvəffəqiyyətlə istifadə edilən adi klassik molekulyar dinamika, yüksək dəqiqliklə kimyəvi reaksiyaları öyrənmək üçün müvafiq deyildir.

Bu sistemlərin tədqiqi üçün “çox miqyaslı” (multiscale) modelləşmə metodları inkişaf edilmişdir və məlum olmuşdur ki, qrup modeli hələ də bu modellər arasında daha çox faydalıdır. Məsələn, səthin formasını və ya çatın tipini ardıcıl təsvir etmək üçün, şəffaf strukturdan əldə edilən informasiyadan istifadə etmək müvafiq deyildir. Bəzi tələbləri müəyyən qədər ödəyən, nisbətən böyük ölçülü nümunəvi səthi struktura malik nümunə “klassik molekulyar dinamika” (classical molecular dynamics) modelləşməsinə əsasən son 20 illikdə alınmışdır. Bu struktur bir neçə nümunəvi qatışıqlarda və gələcək optimallaşmada hesablamaları nisbətən azaldır. SiO_2 səthinin xüsusiyyətlərini əks etdirən bu modellər səthdə reaktiv sahələrinin olduğunu təklif etməyə əsas verir. Kvant mexanikası vasitəsi ilə SiO_2 nanohissəcikləri və su arasındakı qarşılıqlı təsirin öyrənilməsi, SiO_2 nanohissəciklərinin səthində suyun parçalanma prosesini izah edir.

Bu günə qədər aparılan tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, bir SiO_2 birləşməsi özündə maksimum üç su molekulu dipol olaraq saxlaya bilər [16]. Digər əlavə olunmuş su molekulları demək olar ki, SiO_2 birləşməsi ilə qarşılıqlı təsirdə olmur. Biz bu nano sistemləri xüsusi nisbətlərdə almışıq, belə ki, hesablanmış SSA – nın qiymətindən və bir SiO_2 molekulunun səth sahəsinə nisbətən istifadə edərək səthdə yerləşən SiO_2 birləşmələrinin sayını hesablaya bilərik.

Şəkil 2. Bir SiO_2 birləşməsinə düşən səth sahəsinin hesablanması

Şəkil 2-də hesablama fəzası əyani olaraq göstərilmişdir. Sadəcə 40nm ölçülü nümunə üçün aparılan ölçmələri qısa olaraq nəzərdən keçirək (digər ölçülü nanotozlar üçün də ölçmələr analoji qaydada aparılmışdır). Bu ölçmələr üç addımdan ibarətdir:

1. Bir SiO_2 birləşməsinə düşən səth sahəsi = 0.04994nm^2 (boş fəza ilə birlikdə O-Si-O üçbucağının sahəsi) + 0.02186nm^2 (bir Si atomunun yarımsferasının sahəsi $d_{\text{Si}} \sim 1,18\text{\AA}$) + 0.00663nm^2 (bir O atomunun yarımsferasının sahəsi, $d_{\text{O}} \sim 0,65\text{\AA}$) = 0.07843nm^2
2. Bir qram SiO_2 nano tozunun səthdə olan SiO_2 birləşmələrinin sayı (40nm üçün) = $79,78723\text{m}^2 / 0,07843 \cdot 10^{-18}\text{m}^2 = 1017,304985 \cdot 10^{18} = 10,17305 \cdot 10^{20}$ sayda SiO_2 birləşməsi
3. Bir qram SiO_2 nanotozuna qatılacaq suyun miqdarı (bir SiO_2 birləşməsinə bir su molekulu) = $18 \cdot 10,17305 \cdot 10^{20} / 6,022 \cdot 10^{23} = 30,407655 \cdot 10^{-3}\text{q} = 0,0304077\text{q}$. Buradan bir SiO_2 birləşməsinə üç və beş su molekulu düşən birləşmə almaq üçün uyğun olaraq 0,091223q və 0,152039q su ilə qatışdırmaq kifayətdir (nəzərə alsaq ki, nanotoz səthində

olan birləşmələrin yarısı qarşılıqlı təsirdə iştirak edir, onda hesablanmış su miqdarlarının yarsının götürülməsi məqsədyönlü olar).

Baxmayaraq ki, bu tədqiqatlar bir neçə xüsusi sistemlərdə qiymətli məlumatları əldə etməyə kömək edir, $\text{SiO}_2 - \text{H}_2\text{O}$ sistemlərində qarşılıqlı təsirin fiziki və kimyəvi xassələrini tam şəkildə izah etmir. Lokal strukturda suyun effektivini tam başa düşmək üçün ilkin fundamental addım $(\text{SiO}_2)_n - \text{H}_2\text{O}$ qatışıqlarına müxtəlif ölçü və konfigurasiyalarda sistemə yanaşmaqdır. Bu yanaşma qatışıq və amorf SiO_2 birləşməsinin lokal strukturunu öyrənmək üçün istifadə oluna bilər. Qeyd edək ki, sistemə yanaşmada $(\text{SiO}_2)_n - \text{H}_2\text{O}$ qatışıqlarında SiO_2 nanohissəciyinin fərqli ölçülərdə su molekulları ilə qarşılıqlı təsiri ilk prinsip deyil. Əvvəllər bu qarşılıqlı təsir nisbətən spesifik model ilə bir su molekulunun SiO_2 hissəciyinin səthinə təsiri tədqiq edilib [14].

NANO SiO_2 TOZUNUN XÜSUSİ SƏTH SAHƏSİ

Elçin HÜSEYNOV

AMEA - nın Radiasiya Problemləri İnstitutu

elchin55@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Xüsusi səth sahəsi (specific surface area - SSA) dedikdə vahid kütlədə hissəciklərin bütün mümkün tam səth sahəsi başa düşülür ($\text{m}^2 \cdot \text{q}^{-1}$). Bundan əlavə həcmi xüsusi səth sahəsi də vardır ki, bu da vahid həcimdə yerləşən SSA miqdarıdır (m^2/m^3). Bizim əsas işlərimiz nano $\text{SiO}_2 - \text{H}_2\text{O}$ sistemlərini tədqiq etməkdən ibarətdir və məhz buna görə də təqdim olunan işdə sadəcə su ilə təmasda ola biləcək səth sahəsi daha çox maraq kəsb edir. Toz və bərk kütlə halından əlavə, SSA müxtəlif qatışıqlar və qatışıqın xüsusi hissəsi üçün də hesablanı bilər. Hesablamalar sol – gel prosesində müxtəlif ölçülərdə (20nm, 40nm və 60nm) sintez edilmiş toz halında olan nano SiO_2 birləşmələri üçün aparılmışdır.

Biz nano SiO_2 tozunun xüsusi səth sahəsini “hissəciyin ölçü paylanması” üsulu ilə hesablamışıq. Bu üsulla verilən nanotoz üçün SSA birbaşa hesablanmır, o “hissəciyin ölçü paylanması” (particle size distribution - PSD) məlumatlarına əsasən hesablanır. Bu yanaşma ilə, nanotozun hissəcik ölçülərinin paylanmasını qiymətləndirmək hər halda mümkündür və hissəciyin ölçüsünün minimallığına heç bir məhdudiyyət yoxdur. Beləliklə də, digər üsullardan fərqli olaraq, bu üsulla SSA daha kiçik nanotozlar üçün nisbətən dəqiq hesablanı bilər. Təqdim olunan işdə bəzi yanaşmalardan və riyazi sadələşdirmələrdən istifadə edilərək aşağıdakı tənlik alınmışdır:

$$S_i = \frac{\omega_i \cdot m_{\text{numune}} \cdot 6}{d_{i, \text{orta}} \cdot \rho_n} \quad (1)$$

Qeyd edək ki, (1) tənliyində nümunədə olan nanohissəcikləri sferik qəbul etmişik, amma realıqda nümunələr nadir hallarda ideal sferik formaya malik olur ki, kvars da bu nümunələrdəndir. Amma buna baxmayaraq kürələrin forma faktoru sayılan ξ düzəlişini tənliyə daxil etmək zəruridir. Beləliklə düzəliş verildikdən sonra alınan yekun tənlik aşağıdakı kimi yazıla bilər:

$$S = 6 \cdot \xi \sum_{i=1}^n \frac{\omega_i \cdot m_{\text{numune}}}{d_{i, \text{orta}} \cdot \rho_n} \quad (2)$$

Nəzərə alsaq ki, kvars üçün ξ düzəlişi az dəyişiklik edir, onda (1) bərabərliyinin köməyiylə nümunənin hissəciklərinin orta ölçüsü məlum olarsa onun xüsusi səth sahəsini asanlıqla hesablamaq olar (S_i – ni ümumi qəbul edərək). Məhz biz də təqdim olunan düsturundan istifadə edərək SiO_2 nanotozunun xüsusi səth sahəsini hesablamışıq. Tərəfimizdən alınan nəticələr bir çox ədəbiyyatlarda qeyd edilən Almanıyanın DIN66141 standartlarına uyğundur. Biz bu işdə müxtəlif ölçülər üçün nano SiO_2 tozunun SSA-nı hesablamışıq. Hesablamalar toz hissəcikləri ölçüsünün 20nm, 40nm və 60nm qiymətləri üçün aparılmışdır və gözlənilən nəticə alınmışdır. Belə ki, 20nm, 40nm və 60nm ölçülü hissəciklər üçün SSA uyğun olaraq təqribən $160\text{m}^2 \cdot \text{q}^{-1}$, $80\text{m}^2 \cdot \text{q}^{-1}$ və $53\text{m}^2 \cdot \text{q}^{-1}$ kimi müəyyən edilmişdir.

ALÇAQ MEXANİKİ TEZLİKLİ RƏQSİ İNTİQALIN İNTELLEKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

İ.R. QÜDRƏTLİ, F.İ. MƏMMƏDOV

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Sumqayıt / AZƏRBAYCAN

Müasir vibrointiqaalların inkişaf pilləsində əsas nəzərdə tutulan məsələlərdən ən çox vacibi onların intellektual olması ilə əlaqədar parametrlərinin işçi orqanın rəqsinin tənzimlənməsinin mümkünlüyü məqsədinə baxılır. Alçaq mexaniki tezlikli (AMT) vibrointiqaalların mövcud konstruksiyalarının qarşısında duran yeni məsələlərin tənzimlənmə parametrlərini təmin etməsidir. Mövcud vibrointiqaallarda tənzim olunan ətalətli rəqsi intiqaldan istifadə edilir. Bu intiqalların köməkliyi ilə çoxmərtəbəli texnoloji proseslərdən istifadə edilərək məhsulun kiçik hissəciklərə ayrılmasının tənzimlənməsi məsələsinə baxılır. Bu məqsədlə parametrlərin tənzimlənməsi üçün müxtəlif növ elastiki elementlərdən istifadə olunur ki, bu da onların konstruksiyasını mürəkkəbləşdirir. Bununla əlaqədar olaraq AMT vibromaşınların effektivliyini yük-

səltmək üçün onların texniki-iqtisadi effektivliyini lazımi səviyyəyə qaldırmaqdan ötrü tələb olunur ki, vibroiqtisadların yeni konstruksiyalarını yaratmaq və onun parametrlərini tənzimləməkdən ibarətdir.

Yaradılmış ətalətli AMT vibroiqtisadlar kiçik tənzimlənmə parametrlərinə malikdirlər ki. Bunlar da aşağı tezlik diapazonuna, aşağı amplitudaya malikdirlər və eyni zamanda onların işçi orqanı mürəkkəb hərəkət trayektoriyasına malikdirlər. Bununla əlaqədar olaraq belə iqtisadların əsas göstəricilərini tənzimləmək məqsədi ilə aşağıdakı məsələlərin həllini etmək lazım gəlir:

1. Ətalətli AMT vibroiqtisadların parametrlərini ətraf mühitin təsirinə uyğun tənzimləmək və vibroiqtisadın effektivliyini yüksəltmək;
2. Yaradılmış qurğunun parametrlərinin, o cümlədən tezliyin, amplitudanın, işçi orqanın rəqsinin kinematik və elementlərin həndəsi ölçülərindən asılı vermək lazım gəlir.
3. Mühəndis hesabətını işləmək və alınan parametrlərin düzgünlüyünü təhlil etmək və işçi orqanın rəqsinin parametrlərini seçmək.
4. Ətalətli rəqsi iqtisadın işçi orqanının parametrlərinin tənzimlənmə olmasının effektivliyini təhlil etmək onun bütün xarici təsirlərə görə intellektuallığını müəyyənəşdirmək.

Yaradılmış vibroiqtisad alçaq mexaniki tezlikli olub işçi orqanı elektromaqnitin köməliyi ilə hərəkətə gətirilir. Belə elektromaqnitlə hərəkətə gətirilən vibroiqtisad üç əsas parametərə görə tənzim olunandır. Bunlardan biri vibroiqtisadın mexaniki sisteminə, elektromaqnitin təsirlənmə dolağının müqavimətinə və kiçik rəqs tezliyinə görə adaptiv etməkdir. Bunlardan başqa işçi orqanın təsir istiqamətinə görə də adaptiv hesab olunandır. Burada alçaq mexaniki tezlik vibroiqtisadla elektromaqnitin dövrəsinə ardıcıl kondensator qoşmaq hesabına alınır. Bununla əlaqədar olaraq vibroiqtisadın tənliyi iki tərtibli differensial tənlikdən ibarət olub, qeyri-xətti formada alınır. Bu tənliyə daxil olan kəmiyyətlər: elektromaqnitin dolağının induktivliyi, dolağın omik müqaviməti elektromaqnitin dolağına ardıcıl qoşulmuş kondensatorun tutumu, təsirlənmə cərəyanı, elektromaqniti qidalandıran gərginliyin amplitud qiymətləri, başlanğıc faz sürüşmə bucağıdır.

Vibroiqtisadın nüvəsi içi boş silindrdən ibarət olub nazik divarlıdır. Belə nüvə qeyri-xətti maqnitlənmə əyrisinə malikdir. Belə xarakteristika ferromaqniti materiallar üçün təcrübə yolu ilə alınır. Yaradılmış AMT vibroiqtisadın nüvəsi maqniti nüfuzluğu kiçik olan bütöv konstruksion poladdan hazırlanır və özü də dəyişən maqniti sahəsində işləyir.

Vibroiqtisadlı qurğu dörd əks təsir göstərən silindriki yaylardan, iki cüt yaylar arasında yerləşən lövbərdən, lövbəri işlədən elektromaqnitdən, lövbərə bərkidilmiş işçi orqandan ibarətdir. Yayların bir cütü lövbərin yuxarı hissəsi ilə gövdə arasında, ikincisi isə lövbərin aşağı hissəsilə gövdə arasına bərkidilir. Vibroiqtisadın iki işçi orqanı vardır. Bunlardan biri lövbərin kənar hissələrinə, ikincisi isə onun tən ortasına bərkidilir. Bu işçi orqanın təsirindən işləmə prosesində lövbər tərəfindən periodik olaraq sıxılır və açılır. Elektromaqniti lövbəri özünə dartdıqda aşağı yaylar sıxılır və yuxarı yaylar isə açılır. Elektromaqniti lövbəri buraxdıqda proses tərsinə yaranır, aşağı yaylar açılır və lövbərin ortasına bərkidilmiş işçi orqanın təsirindən yuxarı yaylar sıxılır. Sonrakı etaplarda göstərilən bu proses təkrar olunur. AMT vibroiqtisadın işlədiyi müddətdə lövbərin kənarlarına bərkidilmiş işçi orqanın təsir istiqaməti dəyişməz qalır. Onun təsirindən lövbərin aşağı hissəsində olan yaylar müəyyən qədər sıxılmış vəziyyətdə olur.

Vibroiqtisadın elektromaqnitinin dövrəsinə ardıcıl qoşulmuş kondensatorun seçilmə məsələsinə də baxılır. Burada istifadə olunan kondensatorlar təcrübə yolla seçilir. Burada istifadə olunan kondensatorun gərginliyi (800-1000) voltluq olması təcrübə yolla təyin edilir. Laboratoriya şəraitində yaradılmış vibroiqtisadın üzərində təcrübənin aparılması metodu müəyyən edilmişdir. Aparılan təcrübənin nəticələri əsasında AMT vibroiqtisadın bütün elementlərinin etibarlı işləməsi təyin edilmişdir. Bunlardan başqa xarici təsirdən parametrlərin tənzim olunma intervalı müəyyən edilmişdir.

Aparılan təcrübə əsasında rəqsi prosesin tezliyinin, amplitudasının dəyişmə intervalı və onların tənzimlənməsi intervalı müəyyənəşdirilmişdir. Vibroiqtisadın nəzəri tədqiqatı aparılmış və onun nəticələrinin təcrübədən alınanlarla üst-üstə düşməyi müəyyənəşdirilmişdir.

Pb_{1-x}Yb_xSe<Ce> SİSTEM ƏRİNTİLƏRİNİN TERMoelektrik Effektivliyi

G.İ. TAHİROVA

Gəncə Dövlət Universiteti

gl@mail.ru

Gəncə / AZƏRBAYCAN

İşdə, müxtəlif konsentrasiyalı serium (Ce) elementinin iştirakı ilə olan Pb_{1-x}Yb_xSe sisteminin termoelektrik xassələrinin təcrübədən alınmış nəticələrinin qısa xülasəsi verilmişdir. Burada məqsəd nadir torpaq metallarından (NTM) və itterbiyum (Yb) elementi ilə eyni analoqlu serium (Ce) elementinin Pb_{1-x}Yb_xSe-nin termoelektrik effektivliyinə təsirini öyrənməkdir.

Hazırkı dövrdə termoelektrik generatorları kiçik energetika sahəsində mühüm yerlərdən birini tutur. Termoelektrik generatorlarından uzaq məsafələrdə və çətin gedilə bilən obyektlərin enerji mənbəyi ilə təmin olunmasında rolu böyükdür. Təqdim olunan işdə sərt mühitlərdə təchizatını təmin edə biləcək və xarici təsirlərə: rütubətə, radiasiyaya qarşı davamlı termogeneratorların hazırlanmasında istifadə oluna biləcək yeni yarımkeçirici materialın termoelektrik xassələri tədqiq edilmişdir.

Cədvəl 1.

Tərkiblər	$R(\frac{\text{sm}^3}{\text{Kl}})$	$P \cdot 10^{28} \text{sm}^{-3}$	$\sigma \text{Om}^{-1} \text{sm}^{-1}$	$\frac{U \text{sm}^3}{V \text{sm}}$	$\frac{\alpha \text{mK}^2}{K}$	$\chi \cdot 10^{-3} \frac{\text{Vt}}{\text{sm K}}$	$Z \cdot 10^{-3}, \text{K}^{-1}$
x=0,000 y=0,000	2,50	1,8	810	1215	220	23,4	2,51
x=0,005 y=0,00	2,45	1,54	478	1171	222	23,2	2,49
x=0,010 y=0,00	2,20	1,95	960	1562	245	20,8	2,77
x=0,05 y=0,0	2,05	2,19	780	1394	258	19,9	2,61
x=0,000 y=0,010	2,08	3,00	748	1550	231	19,7	2,03
x=0,000 y=0,050	2,62	2,39	721	1882	248	20,05	2,21
x=0,010 y=0,010	1,97	3,17	820	1615	257	19,6	2,76

Bu məqsədlə $\text{Pb}_{1-x}\text{Yb}_x\text{Se} \ll \text{Ce} \gg_y$ sistemində $\text{Pb}_{1-x}\text{Yb}_x\text{Se}$ -də $x=0,000; 0,005; 0,010$ və $0,050$ tərkiblərin termoelektrik xassələri öyrənilmiş və müəyyən olunmuşdur ki, $x=0,010$ və $0,050$ tərkibli nümunələrin termoelektriki effektivliyi yüksəkdir və $T=300 \div 480$ K temperatur intervalında effektivliyi Z yüksək olaraq qalır. Məhz ona görə də Yb elementinin bu faizləri Ce elementi ilə əvəz olunmuş nümunələri alınmışdır. Başqa sözlə $y=0,005$ və $0,010$ faizli nümunələri alınmış və onların termoelektrik xassələri $T=300 \div 800$ K temperatur intervalında tədqiq edilmişdir. Eyni ilə $\text{Pb}_{0,995}\text{Yb}_{0,005}\text{Se}$ nümunəsinə $\text{Ce}=0,005$ faizli serium elementi əlavə olunmuş nümunənin termoelektrik xassələri də öyrənilmişdir. Burada məqsəd nümunələrin elektrik keçiriciliyini saxlamaqla onlarda əlavə səpilmə mərkəzlərinin istilikkeçirmə əmsalına necə təsir etdiyini araşdırmaqdır. Təcrübədən alınmış ilkin nəticələr 1-ci cədvəldə verilmişdir.

Cədvəldən göründüyü kimi 3;4 və 7 nömrəli nümunələrin termoelektrik effektivliyi $Z \approx (2,1 + 2,77) \cdot 10^{-3} T^{-1}$ intervalında dəyişir. Bu nümunələrin kinetik parametrlərinin $T=300 \div 800$ K temperatur intervalında tədqiq edilmişdir. Termoelektrik effektivliyi $Z = \frac{R^2}{\chi} \sigma$ düsturu ilə hesablanmışdır. Cədvəldən göründüyü kimi 3-cü və 4-cü nümunələrin elektrik keçiriciliyi uyğun olaraq 960 və 820 $\text{Om}^{-1} \text{sm}^{-1}$ tərtibindədir və onların istilikkeçirmə əmsalları nisbətən kiçik olduğu üçün bu nümunələrin Z -effektivliyi yüksəkdir.

Müəyyən olunmuşdur ki, Z -termoelektrik effektivliyi $T=300 \div 485$ K temperatur intervalında sabit olub təxminən $2,7 \cdot 10^{-3} \text{K}^{-1}$ tərtibindədir. Verilmiş temperatur intervalında yükdaşıyıcıların fononlardan və ion mərkəzlərindən elastiki səpildiyini və ümumi istilikkeçirmə əmsalının qəfəs və elektron istilikkeçiriciliyindən ibarət olduğunu qəbul edərək ($\chi_0 = \chi_q + \chi_e$) Videman-Frans qanununa əsasən elektron istilikkeçiriciliyi hesablanmışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, elektron istilikkeçiriciliyi 3-cü nümunədə 13,8; 4-cü nümunədə isə 16,2 faiz təşkil etmişdir. Qəfəs istilikkeçiriciliyi 3-cü nümunə üçün $18,0 \cdot 10^{-3}$; 4-cü nümunənin isə $15,46 \cdot 10^{-3} \frac{\text{Vt}}{\text{sm K}}$ tərtibindədir.

Alınmış nümunələrin əsasını təşkil edən PbSe kristal defektli quruluşa malikdir. Digər tərəfdən aşqar kimi daxil edilmiş NTM atomları tərkiblərdə əlavə səpilmə mərkəzləri yaradır ki, bu da ümumi istilikkeçirmə əmsalının azalmasına səbəb olur. Nəticədə İoffe kriteriyasına görə hesablanmış Z termoelektrik effektivliyi artır. Hazırda tədqiqat işi davam etdirilir və praktik əhəmiyyət kəsb edən tərkiblərin yoxlanılması işi davam etdirilir. Beləliklə təcrübədən aşağıdakı kimi nəticələr alınmışdır.

- 1) Müəyyən olunmuşdur ki, defektli quruluşa malik $\text{Pb}_{1-x}\text{Yb}_x\text{Se} \ll \text{Ce} \gg_y$ sisteminin müxtəlif tərkibləri alınmış və onların P-tip yarımkəçirici termoelektrik materiallardır.
- 2) $\text{Pb}_{1-x}\text{Yb}_x\text{Se} \ll \text{Ce} \gg_y$ sistemində aşqar kimi daxil edilmiş itterbium (Yb) və serium (Ce) metal atomlarının yaratdıqları əlavə səpilmə mərkəzləri hesabına nümunələrin ümumi istilikkeçiriciliyi azalır.
- 3) $\text{Pb}_{1-x}\text{Yb}_x\text{Se} \ll \text{Ce} \gg_y$ sistemində termoelektrik effektivliyi yüksək ($Z=2,7 \cdot 10^{-3} \text{K}^{-1}$) olan tərkiblər aşqar edilmişdir. Bu tərkiblər termoelektrik generatorların hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

DEKAQLISIN MOLEKULUNUN MOLEKULYAR DİNAMİKASININ TƏDQIQI

Niftalı QOCAYEV

Qafqaz Universiteti, Bakı Dövlət Universiteti
Bakı / AZƏRBAYCAN

Gülyaz NƏCƏFOV, Baba QASIMOV

Qafqaz Universiteti
gnecefova@qu.edu.az
Bakı / AZƏRBAYCAN

Yüksəkmolekullu birməşmələr biofizikasına olan maraq ilk növbədə makromolekulların bioloji sistemlərin əsasını təşkil etməsindən irəli gəlir. Bioloji sistemlərdə polipeptidlərin funksional imkanları onların strukturu ilə bilavasitə əlaqəlidir. Lakin bu makromolekulların ilkin strukturu, yəni onları təşkil edən amin turşularının ardıcılığı, heç də ikinci,

üçüncü və dördüncü strukturları və eləcə də, funksiyaları barədə xəbər vermir. Bu səbəbdən makromolekulların funksiya–quruluş əlaqələrinin tədqiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İnsan orqanizmində ən çox yayılan proteinlərdən biri olan kollaşenin quruluşunda təqribən hər üç amin turşudan birini qlisin təşkil edir. Bu səbəbdən poliqlisinin ikinci quruluşunun formalaşma mexanizmi xüsusi maraq kəsb edir. 3, 5 və 10 amin turşularından ibarət olan poliqlisin molekullarının molekulyar dinamika üsulu ilə modelləşdirilməsi barədə ilkin məlumatlar tərəfimizdən verilmişdir. Hazırkı işdə məqsəd dekaqlisin molekulunun dinamik traektoriyası üzrə mövcud olan konformasiyaların ϕ və ψ bucaqlarına görə paylanmasının zəncirdaxili yüklərdən asılılığını tədqiq etməkdən ibarətdir.

Zəncir üzrə yüklərin paylanması, əvvəl olduğu kimi, cədvəl 1-də göstərilən iki variantda seçilmişdir.

Hər iki variantda dekaqlisin molekulu su ilə əhatədə olunmuş halda və dövrü sərhəd şərtləri ödənilməklə 100 pikosaniyə müddətində molekulyar dinamika üsulu ilə modelləşdirilmişdir.

Molekulyar dinamika üsulunda çoxatomlu molekulyar sistemin hər bir atomu, mühitin molekulları daxil olmaqla, maddi nöqtələr sistemi kimi modelləşdirilir və hər bir atomun hərəkəti klassik Nyuton tənliyi vasitəsilə ifadə olunur:

$$m_i \frac{d^2 \vec{r}_i(t)}{dt^2} = \vec{F}_i \quad (1)$$

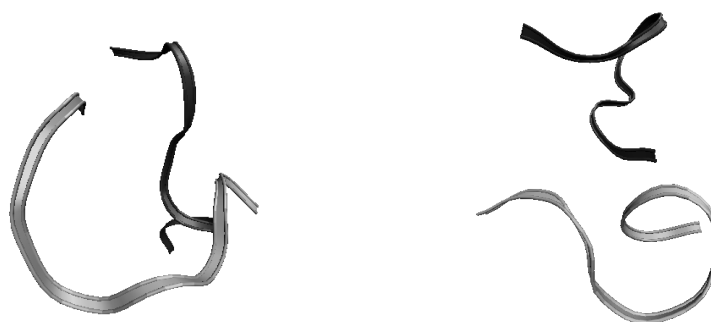
Burada i – atomun nömrəsidir ($1 \leq i \leq N$), N – sistemdəki atomların sayıdır, m_i – i nömrəli atomun kütləsi; $\vec{r}_i(t)$ – atomun radius-vektorudur, $\vec{F}_i$ i nömrəli atoma təsir edən və iki komponentdən ibarət olan toplam qüvvədir:

$$\vec{F}_i = - \frac{\partial U(\vec{r}_1, \dots, \vec{r}_N)}{\partial \vec{r}_i} + \vec{F}_i^{env} \quad (2)$$

Burada U sistemin potensial enerjisidir, $\vec{F}_i^{env}$ – molekulun mühitlə qarşılıqlı təsiri ifadə edən qüvvədir. Atomların qarşılıqlı təsiri potensial xarakterli olduğundan qüvvə sistemin potensial enerjisinin qradienti kimi ifadə olunur.

Cədvəl 1.

NH ₃ ⁺ ; COO ⁻				NH ₂ ; COOH			
Qalıq	Atom	Yük	Toplam yük	Qalıq	Atom	Yük	Toplam yük
GLY1	N	0.129	0.129	GLY1	N	-0.83	-0.830
GLY1	H	0.248	0.377	GLY1	H	0.415	-0.415
GLY1	H	0.248	0.625	GLY1	H	0.415	0.000
GLY1	H	0.248	0.873	GLY1	C	0.000	0.000
GLY1	C	0.127	1.000	GLY1	C	0.380	0.380
GLY1	C	0.380	1.380	GLY1	O	-0.380	0.000
GLY1	O	-0.380	1.000	GLY2-9	N	-0.280	-0.280
GLY2-9	N	-0.280	0.720	GLY2-9	H	0.280	0.000
GLY2-9	H	0.280	1.000	GLY2-9	C	0.000	0.000
GLY2-9	C	0.000	1.000	GLY2-9	C	0.380	0.380
GLY2-9	C	0.380	1.380	GLY2-9	O	-0.380	0.000
GLY2-9	O	-0.380	1.000	GLY10	N	-0.280	-0.280
GLY10	N	-0.280	0.720	GLY10	H	0.280	0.000
GLY10	H	0.280	1.000	GLY10	C	0.000	0.000
GLY10	C	0.000	1.000	GLY10	C	0.530	0.530
GLY10	C	0.270	1.270	GLY10	O	-0.380	0.150
GLY10	O	-0.635	0.635	GLY10	O	-0.548	-0.398
GLY10	O	-0.635	0.000	GLY10	H	0.398	0.000

Hesablama nəticəsində alınan dinamik trayektoriya dekaqlisin molekulunun müxtəlif konformasiyaları barədə məlumat verir. Hesablama nəticəsində alınan konformasiyaların bəziləri illustrasiya üçün aşağıdakı şəkillərdə əks edilib. Bu şəkillərdə yaşıl rəngli molekul Cədvəl 1-dəki sol tərəfdə verilən yük paylanmasına, qırmızı rəngli molekul isə – sağ tərəfdəki yük paylanmasına uyğundur. Şəkillərdəki konformasiyalar dinamik trayektoriyaların müxtəlif freymlərinə uyğundur.

Alınan nəticələrin ilkin təhlili göstərir ki, su mühitində reallaşan konformasiyaların ϕ və ψ bucaqlarına görə paylanmaları tətbiq edilən zəncirdaxili yüklərin paylanmaları üçün kəskin şəkildə fərqlənir. Bu bir tərəfdən qlisin molekulunun yüksək çevikliyi ilə, digər tərəfdən su molekullarının təsiri nəticəsində baş verə bilər. Hazırda hesablamaların vakuum şəraitində təkrar olunması və beləliklə, su molekullarının nəticəyə təsirinin tədqiq etdirilməsi nəzərdə tutulur.

KRİSTALLİN MOLEKULUNUN QURULUŞ TƏDQIQATLARI

Gülənə HAQVERDİYEVA, Lalə HACIYEVA

Fizika Problemləri İnstitutu, Bakı Dövlət Universiteti

HagverdiGulnara@gmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Kristallın adlandırılan H-Trp-Gly-OH dipeptidi insan hipofizindən ayrılmışdır. *In vivo* aparılmış tədqiqatlarda bu peptid siçan orqanizmində opioid effekti nümayiş etdirir. Məlumdur ki, canlı orqanizmlərdə peptidlərin yerinə yetirdikləri funksiyaları onların fəza quruluşları ilə bağlıdır. Bu səbəbdən dərman preparatının təsir mexanizminin başa düşülməsi üçün onun molekulunun konformasiya imkanları tədqiq olunaraq fizioloji aktiv forması müəyyən edilməlidir. Təqdim olunmuş işdə kristallın molekulunun konformasiya profilləri molekulyar mexanika metodu ilə öyrənilmişdir. Konformasiya enerjisinin lokal minimumlarının tapılması üçün universal hesablama proqramından istifadə edilmişdir. Peptid molekullarının əsas zəncirinin forma və şeyplərini təsvir edən identifikatorlar sistemindən istifadə edilmişdir. Hər bir amin turşusu qalığının konformasiya vəziyyətini onun əsas zəncirinin $(N-C^{\alpha} - \text{ətrafında})$, $\psi(C^{\alpha} - C' - \text{ətrafında})$ və yan zəncirin $\chi_1, \chi_2, \chi_3, \dots (C^{\alpha} - C^{\beta}, C^{\beta} - C^{\gamma}, \dots \text{ətrafında})$ ikiüzlü bucaqlarının qiymətləri xarakterizə edir. Amin turşusu qalığının konformasiyasını $R(\phi, \psi = -180^{\circ} - 0^{\circ})$, $B(\phi = -180^{\circ} - 0^{\circ}, \psi = 0^{\circ} - 180^{\circ})$, $L(\phi = 0^{\circ} - 180^{\circ}, \psi = -180^{\circ} - 0^{\circ})$ oblastları ilə müəyyən edirlər. Kristallının hesablamaları üçün hazırlanmış konformasiyalar onun tərkib hissələri olan Trp amin turşusunun əsas zəncirinin mümkün olan R, B, L formaları və Gly amin turşusunun mümkün olan R, B, L, P formaları əsasında tərtib olunmuşdur. Trp amin turşusunun yan zəncirinin χ_1 bucağı üçün 60° , 180° və -60° , χ_2 bucağı üçün 90° və -90° torsion minimumlarına uyğun qiymətlər baxılmışdır. Bunu nəzərə alaraq, bu dipeptidin əsas zənciri açıq olan quruluşa (e şeypi) malik olan BB, BR, LB, LR, RL, RP formalarına və bükülü olan quruluşa (f şeypi) malik olan RR, RB, BL, BP, LL, LP (f şeypi) formalarına aid 72 konformasiya hesablanmışdır. Nisbi enerjisi 0-3 kkal/mol intervalında dəyişən konformasiyaların enerji parametrləri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir. Nəticələr göstərir ki, bu dipeptid ardıcılığı üçün əsas zəncirin həm açıq, həm də ki bükülü formalarına aid quruluşları mümkündür. Belə ki, enerji cəhətdən daha əlverişli konformasiyalar e şeypin BB, BR, LB, LR formalarına, f şeypin isə BL, BP formalarına mənsubdur. Əsas zəncirin hər iki tipinin optimal konformasiyaları (B_2B və B_2P) demək olar ki, izoenergetikdirlər, onların nisbi enerjiləri müvafiq olaraq 0.0 kkal/mol və 0.7 kkal/mol-dir. Qeyd etmək lazımdır ki, triptofan qalığının yan zəncirinin atomları ilə dipeptidin əsas zəncirinin atomları arasında yaranan dispersion qarşılıqlı təsirlərin bu molekulun stabilləşməsi üçün önəmli olduğundan onun enerjisi Trp amin turşusu qalığının yan zəncirinin vəziyyətinə çox həssasdır. Belə ki, hər forma daxilində bu qalığın χ_1 bucağına görə konformasiyalar arası enerji differensasiyası baş verir. Müəyyən olunmuşdur ki, triptofanın χ_1 bucağının 180° qiyməti onun yan zəncirinin daha əlverişli vəziyyətinə cavab verir. Triptofanın yan zənciri χ_1 bucağının 60° və -60° qiymətlərinə uyğun vəziyyətlərdə olduqda molekulun digər atomları ilə əlverişli kontaktlar qura bilmir və bu səbəbdən dipeptid molekulunun enerjisi 0.6 – 4.5 kkal/mol intervalında artır. Cədvəldən göründüyü kimi, yalnız dörd konformasiyada bu qalığın χ_1 bucağının 60° qiyməti əlverişli olur, triptofanın χ_2 bucağı -90° qiymətinə bərabər olduqda. Qeyd edək ki, triptofanın χ_2 bucağının 90° və -90° qiymətlərinə cavab verən vəziyyətləri demək olar ki izoenergetikdirlər, lakin e şeypinin LB və LR formalarına aid olan quruluşlarda triptofanın χ_1 bucağı 180° qiymət aldığı üçün χ_2 bucağı üçün -90° qiyməti qeyri mümkün olur. Cədvəldə təqdim olunmuş konformasiyalarda triptofanın yan zəncirinin daha əlverişli vəziyyətinə cavab verən χ_2 bucağının iki qiymətindən biri, 90° və ya -90° təqdim olunmuşdur. Qeyd edək ki, dipeptidin əsas zənciri açıq vəziyyətdə olduqda triptofanın yan zənciri molekulun əsas zənciri ilə maksimal yaxınlaşaraq effektiv dispersion kontaktlar qurur. Məsələn e şeypinə aid olan global konformasiyada qeyri-valent qarşılıqlı təsirlərin ümumi qiyməti -6.1 kkal/mol-dir, Trp-Gly qarşılıqlı təsirin qiyməti isə -8.6 kkal/mol-dir. Müqaisə üçün deyək, f şeypin optimal quruluşunda enerjinin qeyd olunan payları müvafiq olaraq -5.0 və -7.7 kkal/mol-dir, lakin bu enerji itkisi elektrostatik qarşılıqlı təsirlərin stabilləşdirici effekti ilə müəyyən dərəcədə kompensasiya olunur. Hesablamalar göstərdi ki, dipeptidin stabil quruluşlarında molekulun uclarındakı ağır atomlar arasında olan məsafə 5.8-6.9 Å -dir, bu məsafə kiçildikcə (4.8- 4.4 Å qədər) bir çox atomlararası dispersion kontaktlar mümkün olmur, triptofanın yan zənciri molekulun digər atomlarına yaxınlaşa bilmir.

Təqdim olunmuş nəticələrdən görünür ki, kristallın molekulunun fəza quruluşu dipeptidin əsas zəncirinin açıq və bükülü quruluşlarda olan iki tip konformasiyaları ilə təsvir oluna bilər. Triptofan amin turşusunun massivliyi və dipeptid ardıcılığının ikinci pozisiyasında yan zənciri olmayan qlisin qalığının yerləşməsi səbəbindənən peptid zəncirinin mütəhərriqliyi bu molekulun fəza quruluşunu formalaşdıran əsas faktorlardır.

Cədvəl. Kristallın peptidinin 0-3 kkal/mol nisbi enerji intervalındakı konformasiyalarının enerji parametrləri (kkal/mol)

Şeyp	Konformasiya	Trp-Gly	$E_{q.val}$	E_{elst}	E_{tors}	E_{nib}
e	B ₂ B	-8.6	-6.1	-0.3	1.3	0.0
	L ₂ R	-6.2	-6.2	-0.1	1.3	0.2
	B ₂ R	-8.7	-5.8	-0.3	1.2	0.3
	L ₂ B	-8.6	-5.7	-0.2	1.2	0.5
	*B ₁ R	-7.6	-5.5	-0.3	1.4	0.8
	*B ₁ B	-7.0	-4.9	-0.7	1.3	0.9
	R ₂ P	-8.0	-4.5	0.3	1.0	2.1
	R ₂ L	-7.9	-4.5	0.3	1.1	2.2
f	B ₂ P	-7.7	-5.0	-0.8	1.3	0.7
	*B ₁ L	-7.0	-4.8	-0.8	1.2	0.9
	B ₂ L	-7.7	-4.8	-0.7	1.3	0.9
	*B ₁ P	-7.0	-4.8	-0.8	1.2	0.9
	R ₂ R	-7.4	-3.6	-0.5	1.1	2.2
	R ₂ B	-7.5	-3.7	-0.4	1.2	2.3
	B ₃ L	-6.0	-3.2	-0.8	1.2	2.3
	B ₃ P	-6.0	-3.2	-0.9	1.2	2.4
	L ₂ L	-6.5	-3.1	-0.6	1.2	2.7
	L ₂ P	-6.6	-2.1	-0.7	1.2	2.7

*Qeyd : a) 1, 2, 3 indekslər triptofanın χ_1 bucağının müvafiq olaraq 60° , 180° , -60° qiymətlərini işarə edir, b) ulduz ilə işarələnmiş konformasiyalarda triptofanın χ_2 bucağının qiyməti -90° , digərlərində isə 90° bərabərdir

POTENTIAL BIOMEDICAL APPLICATIONS OF CARBON NANOTUBES

Huseyn ABDULLA

Qafqaz University

huseynabdulla@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

In the last several years, studies have been proposed very wide range of potential applications of carbon nanotubes (CNT), such as energy storage media and energy conversion devices, sensors, actuators, high-strength composites, electronic devices, hydrogen storage media, etc. They are used in different kind of products, from tennis rockets to airplanes. Today NASA has invested massive amount of money in order to develop carbon nanotube based materials to use spacecraft manufacturing, and futuristic missions. But the most remarkable area of potential application of CNT is biomedical industry, which directly serve to humankind. For example, Kanzius Cancer Therapy, currently under development, utilizes CNTs to surround and kill infected cancer cells. Here is further potential biomedical applications:

A. Diagnostic tools and devices.

1) *Sensors*: Sensors are devices that detect a change in physical quantity. There are several studies that have reported applicability of CNTs in thermal, pressure, flow, and even biological sensors. J.Liu and H.Dai showed that piezoresistive pressure sensors can be made from SWNTs, as it is observed that when uniform pressure applied on CNT membranes, change in resistance will occur. CNT based pressure sensors can be used in eye surgery, hospital beds, inhaler, kidney dialysis machines, patient monitors. CNTs are also can be used in flow sensors. S.Ghosh reported that flow of liquid on bundles of SWNTs induces voltage in the direction of the flow. In future, this property can be used in micromachines that work in a fluid environment such as heart pacemakers, without any battery. Another useful application of CNTs is that they can be used as detectors of different DNA sequences. It has ability to detect main cancerogen genes and other DNA parts that cause different diseases and diagnosis of these illnesses at early stage. Nanotube based sensors will avoid problems about implantation of larger sensors which may have many side effects. CNT sensors can be used in blood analysis without blood sample.

2) Nanotweezers

Nanotweezers are a type of probes that is driven by electrostatic interaction between two nanotubes on the tip of probe. A nanotweezer is consist of a tapered glass micropipette, metal electrodes (generally Au) inside it, and electrically controlled CNTs attached to electrodes. Nanotweezers can be used for manipulation and modification of biological structures such as DNA, or structures within cell. It also can increase working performance for scientists in nanoscale. Today further researches are made to develop functionality of nanotweezers in order to grab macromolecules.

B. Biopharmaceutics (Drug delivery)

The important characteristics of effective and efficient drug delivery are the ability to perform controlled and targeted delivery to avoid side effects. In addition, consideration must be taken about decomposing of drug during

delivery process, as some of the drugs may be toxic in nature. From this aspect, CNTs can be ideal for carriers of drug delivery, as they are adept at entering inside cell. Studies showed that CNTs can penetrate through membran of cell, and due to their little size, cells don't recognize them as harmful intruders. Another fact is that CNTs can be easily modified for functionalization. CNTs have open mouths, which make the inner surface accessible for insertion of species and chemicals inside the tube, such as enzymes, amino acids, and bioactive peptides. They can be used in gene therapy, and making vaccines in future, as the CNT carriers can enter damaged cells and releasing enzymes either to launch autodestruct process or repair them. Researchers are hopeful that CNT carriers may cross blood-brain barrier effectively. If this property of CNT carriers are proved, they will be very useful in chemotherapy of brain tumors, which is currently not favourable.

To conclude, CNTs have exclusive properties that would make them appropriate in the medical field, and therefore an extensive amount of research is expected to be produced in the forthcoming years in order to explore their potential.

ATMOSFERDƏ DAYANIQSIZLIQ ENERJISI VƏ ONUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Nazim HÜSEYNOV, Aygün AĞAYEVA

Milli Aviasiya Akademiyası

aygun.agayeva@bk.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

“Atmosferdə Dayanıqsızlıq enerjisi və onun qiymətləndirilməsi” adlı məqalə müasir aviasiya üçün aktual olan ildırım hadisəsinin və ildırım zamanı dayanıqsızlıq enerjisinin qiymətləndirilməsinə, hesablanmasına həsr edilmişdir. İldırım aviasiya uçuşlarına təsir edən təhlükəli atmosfer hadisələrindən olub, uçuşların həyata keçirilməsini məhdudlaşdırır. Məqalədə ildırımın proqnoz üsulları təhlil edilmişdir. Bu zaman atmosferdə dayanıqsızlıq enerjisinin hesablanması, ildırım fəaliyyətinin proqnozunun verilməsi məqsədilə istifadə edilən Showalter, Total-Totals, SWEAT, Cross Totals və Lifted indekslərini və onların hesablama metodikalarının da geniş izahı verilmişdir.

Atmosferin dayanıqsızlıq indekslərinin ildırımın operativ proqnozlarında tətbiqinin analizi

Aviasiya üçün təhlükə daşıyan ildırım, turbulentlik, intensiv yağıntılar, buzlaşma, elektrifikasiya, külək sürüşməsi kimi bir sıra meteoroloji hadisələr dayanıqsız atmosferdə baş verən konvektiv proseslərlə səciyyələnir. Qeyd edilən təhlükəli hadisələr bir çox hallarda orta troposferdən tropopauza səviyyəsinə qədər intensiv inkişaf edən konvektiv proseslər nəticəsində formalaşan topa-yağış buludları ilə bağlıdır. Buna görə də topa-yağış buludlarının (Cb) inkişafı üçün əlverişli atmosfer şəraitinin dəqiq proqnozlaşdırılması aviasiyada mühüm əhəmiyyət daşıyır. Təhlükəli atmosfer proseslərinin obyektiv qiymətləndirilməsinin mühümlüyünü nəzərə alaraq, operativ praktikada uzun illər ərzində ildırımların proqnozlaşdırılması üçün müxtəlif üsullarla hesablanmış diaqnostik parametrlər və indekslər tətbiq olunmaqdadır. Bunlara misal olaraq Şoulter İndeksi (**SI**), Lifted İndeksi (**LI**), CAPE, Total Totals (**TT**), Cross Totals (**CT**) indekslərini misal göstərmək olar.

Uçuşların meteoroloji təminatı üçün ildırımların proqnozlaşdırılmasının böyük praktiki əhəmiyyəti vardır. Məlumdur ki, ildırım atmosfer dayanıqsızlığı ilə əlaqədardır. Son zamanlar praktikada dayanıqsızlıq indekslərinin hesablanması ildırımın proqnozlaşdırılmasında geniş istifadə olunur. Əksər dayanıqsızlıq indekslərinin hesablanmasında hissəciyin daxilində dayanıqsızlığı şərtləndirən başlanğıc şəraitin (p_0 , T_0 , T_{d0}) nəzərə alınması vacib məsələdir. Çünki konveksiya prosesinin inkişafı başlanğıc termodinamik kəmiyyətlərin əlverişliliyindən birbaşa asılıdır.

Başlanğıc qalxan hissəciyin (**MUP** – *Most Unstable Parcel*) seçilməsi son nəticəyə böyük təsir göstərir. Bunu aşkar etmək üçün iki identik metodun Şoulter İndeksi (**SI**) və Lifted İndeksin (**LI**) tətbiqini nəzərdən keçirək. Hər iki metod 500 hPa səviyyədə ətraf mühit və qalxan hava hissəciyi arasında fərqə əsasən orta troposferdə dayanıqsızlığın hesablanmasını nəzərdə tutur (1,2). Lakin, burada dayanıqsız qalxan hava hissəciyinin (**MUP**) başlanğıc səviyyələri (müvafiq olaraq 850 hPa və 500 m) müxtəlif olduğu üçün hesablama nəticələri, yəni indekslərin qiymətləri də fərqlənir.

$$SI = T_{500} - T_{p850} \quad (1)$$

$$LI = T_{500} - T_{p500} \quad (2)$$

Cədvəl. Lifted indeksinin (SI) dayanıqsızlığın intensivliyini müəyyənləşdirən kriterial qiymətləri

The Lifted Index (LI)			
Kriterial kəmiyyət	Rəng	Dayanıqsızlığın qiyməti	İldırım ehtimalı
11-dən böyük	mavi	Hədsiz dayanıqlı	İldırım ehtimalı yoxdur
8-dən 11-ə	Açıq mavi	Çox dayanıqlı vəziyyət	İldırım ehtimalı yoxdur
4-dən 7-yə	yaşıl	Dayanıqlı vəziyyət	İldırım ehtimalı yoxdur
0-dən 3-ə	Açıq yaşıl	Adətən dayanıqlı	İldırım ehtimalı yoxdur
-3-dən -1-ə	Sarı	Az dayanıqlı	İldırım mümkün
-5-dən -4-ə	Narıncı	Dayanıqsız	İldırım ehtimalı var
-7-dən -6-ya	Qırmızı	Yüksək dayanıqsız	Güclü ildırım mümkünlüyü
-7-dən aşağı	Bənövşəyi	Hədsiz dayanıqsız	Şiddətli ildırım, tornado mümkünlüyü

SWEAT — Severe Weather Threat index yəni, Kəskin Meteoroloji Şərait Haqqında Xəbərdarlıq İndeksi

SWEAT-ABŞ-da hazırlanmış dayanıqsızlıq indeksidir . SWEAT- konvektiv buludluluqla əlaqədar olan təhlükəli hava hadisələrinin proqnozu və diaqnozu üçündür. SWEAT-özündə hava kütləsinin dayanıqsızlıq indeksini, sürətini və külək sürüşmələrini əks etdirir və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$SWEAT = 12 \cdot T_{d850} + 20 \cdot (TT - 49) + 3.888 \cdot F_{850} + 1.944 \cdot F_{500} + (125 \cdot [\sin(D_{500} - D_{850}) + 0.2]) \quad (3)$$

SWEAT <250 — güclü ildırımın baş verməsi üçün şərait yoxdur;

SWEAT 250-350 — güclü ildırımın baş verməsi üçün şərait var, dolu və şkal;

SWEAT 350-500 — çox güclü ildırımın baş verməsi üçün şərait var böyük dolu, güclü şkal və smerç;

SWEAT ≥ 500 — çox güclü ildırımın baş verməsi üçün şərait var böyük dolu, güclü qasırğa və güclü tornado.

Atmosferdə dayanıqsızlığın hesablanması üçün tətbiq olunan digər bir proqnostik parametir kimi Total-Totals (TT) kəmiyyətini də misal göstərmək olar .

Bu kəmiyyətin hesablanması aşağıdakı düsturla yerinə yetirilir:

$$TT = T_{850} - T_{d850} - 2T_{500} \quad (4)$$

Cədvəl 2. Total-Totals indeksinin atmosfer dayanıqsızlığı üzrə kriteriyaları

The Total-Totals Index	
<44	Konveksiya ehtimal olunmur
44-50	İldırım ehtimal olunur
51-52	Təcrid olunmuş şiddətli ildırım
53-56	Geniş ərazidə səpələnmiş halda ildırım
>56	Səpələnmiş halda şiddətli ildırım

Hər hansı bir dayanıqsızlıq indeksinin operativ praktikada ildırımın proqnozlaşdırılmasında tətbiqi sinoptik şəraitə əsasən qiymətləndirilməlidir. Yəni verilmiş ərazi üçün ildırımın diaqnostik parametiri daxil edilmiş proqnozun standart proqnozla müqayisəsi **yaxşı statistik korrelyasiya verirsə, onda həmin diaqnostik parametiri effektiv hesab etmək olar.**

Cədvəl3. Dayanıqsızlıq indekslərinin hesablanmış qiymətləri

Tarix vaxt	Showalter index	Lifted index	Total-Totals	SWEAT	Cross Totals	Faktiki hava
18.07.12 00.00 Z	-4.7 (dayanıqsız vəziyyət)	0.3 (adətən dayanıqlı)	22.4 (konveksiya ehtimal olunmur)	-293 (ildırım baş verməsi üçün şərait yoxdur)	18.5 (ildırım ehtimalı yoxdur)	ildırım müşahidə olunmayıb
24.06.12 00.00 Z	-3.3 (az dayanıqlı)	-0.3 (adətən dayanıqlı)	34.6 (konveksiya ehtimal olunmur)	135 (ildırım baş verməsi üçün şərait yoxdur)	7.9 (ildırım ehtimalı yoxdur)	ildırım müşahidə olunmayıb
03.07.12 00.00 Z	2.7 (adətən dayanıqlı)	1.7 (adətən dayanıqlı)	27.6 (konveksiya ehtimal olunmur)	-170 (ildırım baş verməsi üçün şərait yoxdur)	18.3 (ildırım ehtimalı yoxdur)	ildırım müşahidə olunmayıb
04.09.08 00.00 Z	-3.3 (dayanıqsız vəziyyət)	-0.7 (zəif dayanıqsız vəziyyət)	30.4 (dayanıqlı vəziyyət)	-288 (ildırım ehtimalı yoxdur)	17.3 (ildırım ehtimalı yoxdur)	ildırım müşahidə olunub

Azərbaycan Respublikası ərazisində aeroloji məlumatların təhlili nəticəsində dayanıqsızlıq enerjisinin hesablanmış indekslərinin ilkin qiymətləri göstərilmişdir ki, ildırım hadisəsinin proqnozu üçün Showalter və Lifted indeksləri, ildırım hadisəsinin tərtib olunan proqnozda verilməsi üçün Total-Totals, SWEAT, Cross Totals indeksləri daha yararlıdırlar. Lakin bu nəticələr çoxillik məlumatlar əsasında dəqiqləşdirilməlidirlər.

TURBULENTLİYİN AŞKARLANMASI VƏ PROQNOZU MƏSƏLƏLƏRİ

Nazim HÜSÜYNOV, Leyli HƏSƏNLİ

Milli Aviasiya Akademiyası

leyli.hesenli@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Uçuşların təhlükəsizliyi dedikdə insanların səhhətinə və həyatına təhlükə törətmədən hava daşımalarını həyata keçirmək başa düşülür. İlk təyyarələrin meydana gəlməsindən bəri uçuşların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi aviasiyanın mühüm problemlərindəndir. Bu problemin həllinin çətinliyi ondadır ki, uçuşa bir sıra müxtəlif faktorlar təsir göstərir. Bu faktorların bir çoxu araşdırılıb. Amma onların yaranma qanunauyğunluğu çox mürəkkəbdir və bir sıra hallarda tam şəkildə öyrənilməmişdir. İstehsalçılardan istismarçılara bənzər bütün fəaliyyət aviasiya nəqliyyatının bu məsələlərinin həllinə yönəldilməlidir. Uçuş zamanı xüsusi hallar elə hallardır ki, onlar xoşa gəlməz amillərin və ya onların məcmusunun təsiri nəticəsində yaranır və uçuş təhlükəsizliyinin səviyyəsinin azalmasına gətirib çıxarır. Uçuşlar üçün təhlükə yaradan atmosfer hadisələrindən biri turbulentlikdir. Buna görə də turbulentliyin proqnozu vacibdir. Turbulentliyin proqnozu zamanı aşağıdakılar öyrənilir:

- 1) İntensiv konvektiv şaquli hərəkətlərin və xüsusi ilə topa-yağış buludlarının inkişaf edəcəyi sinoptik şəraitlər,
- 2) Təyyarənin uçuş yüksəkliyində intensiv turbulent hərəkətlərin inkişafına səbəb olan proseslər. Həm sırtıq axınları zonası, həm də uzunluq boyu küləyin şaquli və üfüqi qradiyentləri olan hava axınları da öyrənilir. Turbulentlik həm sırtıq axınlarının siklon hissəsində, həm də yüksək cəbhə zonalarının delta hissəsində yaranır.

3) Dalgavari hərəkətlərin inkişafı. Bu hərəkətlər dağlar üzərində və dağların külək tutumayan hissəsində mövcuddur.

Hal-hazırda turbulentliyin proqnozunda ən çox sinoptik üsullardan istifadə olunur. Bu üsullar turbulentliyi yaradan sinoptik vəziyyətlərin düzgün qiymətləndirilməsindən asılıdır və yerüstü müşahidələrə əsaslanmışdır. Bunun üçün yerüstü və müxtəlif izobarik səthlər üçün barik topoqrafiya xəritələrini analiz etmək lazımdır. Bu analiz proqnozlaşdırılan ərazi üçün buludluluğun xarakterini, atmosfer cəbhələrini və onun aktivliyini təyin etməyə, turbulentlik müşahidə edilən atmosfer proseslərinin xüsusiyyətlərini təhlil etməyə imkan verir. Analiz zamanı əsas diqqət uçuş hündürlüyündəki barik sahənin, uçuş rayonunda atmosfer cəbhələrinin, bulud sahələrinin yerləşməsinə və şırnaqlı axınlarının müşahidə edildiyi zonalarla yönəldilməlidir.

Atmosfer turbulentliyinin qrafiki metodla da proqnozu verilir. Bu metod yüksəklikdən asılı olaraq küləyin sürət və istiqamətini, temperaturun dəyişməsinə göstərən əyrilərin qurulmasından ibarətdir.

Göstərilən metodlardan başqa turbulentliyin qeyri-standart proqnoz metodları da vardır. Bu metodlar praktikada geniş yayılmamışdır. Amma məsələnin həllində onlar da xüsusi maraq kəsb edir. Bu metodlara aşağıdakılar aiddir:

1. Aeroloji diaqram vasitəsilə termik turbulentliyin proqnozu – bu turbulentliyin proqnozu çox asandır. Bizi maraqlandıran səviyyədə (uçuş eşolonunda) rütubətli adiobatdakı temperaturla stratifikasiya əyrisi üzərindəki temperatur fərqi ΔT müəyyən edilir. Əgər $\Delta T < 0$ olarsa, termik turbulentlik proqnozlaşdırılmır, ΔT –in qiyməti $0-3^\circ$ arasında olarsa zəif, $3-6^\circ$ arasında mülayim, 6° -dən böyük olarsa güclü turbulentlik proqnozlaşdırılır. Amma bu metodun istifadəsi yalnız 400 hPa ($\approx 7,2$ km) hündürlüyünə qədər məsləhət görülür. Metod kifayət qədər sadə və yaxşı üsuldur, amma qoyulan məhdudiyyət praktik olaraq lazımsızdır. Çünki bir tərəfdən məhdudiyyət qoyulan hündürlüklərdə ΔT nadir hallarda 3° -dən yuxarı olur, digər tərəfdən isə mülki aviasiya təyyarələri adətən 9000-11000m (300-200hPa) yüksəkliklərdə uçurlar.

2. Dağlıq rayonlarda turbulentliyin proqnozu – Uzaq Şərq ölkələrində, hər tərəfdən çoxda hündür olmayan dağlarla əhatə olunmuş aerodromlarda silkələnmənin proqnozunu verərkən UEZ-də müşahidə olunan külək məlumatlarından istifadə olunur. Əgər UEZ-də küləyin sürəti 5-8m/san arasında tərəddüd edərsə onda mülayim turbulentlik, küləyin sürəti 12m/san olduqda isə güclü turbulentlik proqnozlaşdırılır.

Təəssüf ki, yuxarıda sadalanan metodlar hava gəmisinin silkələnməsinə səbəb olan atmosfer turbulentliyinin proqnozu problemini həll edə bilməmişdir. Ancaq bu metodlar az da olsa praktikada istifadə olunur, istifadə edən mütəxəssislər isə çox azdır.

Turbulent silkələnmənin intensivliyinin təyini və proqnozu üçün hesablamalar aparılarkən ölçüsüz kəmiyyətlər olan Reynolds və Riçardson ədədlərindən və ölçü vahidi m^2/san olan turbulentlik əmsalından istifadə olunur.

Hava hərəkətinin sürətindən və sıxlığından asılı olaraq Reynolds (Re) ədədini aşağıdakı düstura əsasən hesablamaq olar:

$$Re = \frac{\rho CL}{\eta}$$

Burada: ρ -Havanın sıxlığı; C-hərəkət sürəti; L-hərəkətin xarakterik miqyası; η -isə dinamik bağlılıq əmsalıdır.

Hissəciklərin hərəkətləri ətalət və bağlılıq qüvvələrinin təsiri altında bir-birini əvəz edir. Bu zaman ətalət qüvvələrinin böyük qiymətlərdə bağlılıq qüvvələri hissəciklərin hərəkətini tənzimləməyə imkan tapır. Bu zaman hərəkət turbulent olur. Əks halda isə ətalət qüvvələrinin kiçik qiymətlərdə bağlılıq qüvvələri onları asanlıqla tənzimləyir. Bu zaman axın laminar olur. Məhz laminar axından turbulent axına keçid Re ədədinin kritik qiymətilə (Re_{kr}) xarakterizə olunur. Əgər $Re < Re_{kr}$ - olarsa, axın laminar; $Re > Re_{kr}$ - olarsa, axın turbulent axın kimi qəbul edilir.

Turbulentliyin inkişafı külək vektorunun şaquli istiqamətdə dəyişməsi ilə sıx bağlıdır. İntensiv silkələnmənin inkişafı Riçardson ədədinin (Ri) ən kiçik qiymətlərində baş verir. Şırnaq axınlarında Ri ədədinin qiyməti şaquli külək sürüşməsi $\frac{dV}{dz}$ böyüdükcə kiçilir.

$$Ri = \frac{g}{T} \frac{\gamma_a - \gamma}{\left(\frac{dV}{dz}\right)^2} = \frac{g}{T} \frac{(\gamma_a - \gamma)}{\beta^2}$$

Burada: g-sərbəst düşmə təcili; $\bar{T}$ -qatın orta temperaturu; γ - faktiki temperatur qradienti, $\gamma_a = 1$.

Əgər $Ri \leq 1$ olarsa, onda atmosferin 500 m-lik aşağı qatında turbulentlik enerjisinin yüksək səviyyəsi xarakterikdir. Belə vəziyyət isti və soyuq adveksiya hallarında, alçaq buludluluq zonalarında müşahidə olunur.

Abşeron yarımadasında da turbulentlik hadisələri ilə kifayət qədər sıx rastlaşılır. Yarımada ərazisində atmosferin aşağı qatında turbulentlik qiymətləndirilmişdir. Bu zaman Ri ədədi 2004-2008-ci illərin radiozond məlumatlarına əsasən hesablanmışdır. 09.10.04 tarixindəki radiozond məlumatlarına əsasən turbulentliyin hesablanması zamanı $Ri=0.3$ alınmışdır. Yəni $Ri \leq 1$ -dir, bu da turbulentlik üçün əlverişli şərait olduğunu göstərir. 01.03.07 tarixindəki radiozond məlumatlarına əsasən $Ri=4.5$ -dir, turbulentlik üçün əlverişli şərait yoxdur. 04.11.05 tarixindəki hesablamalarda Ri ədədi 0,5-ə bərabər olmuşdur, yəni turbulentlik üçün əlverişli şərait var. 16.10.08 tarixindəki radiozond məlumatlarına əsasən alınan nəticə 13.6-ya bərabərdir, $Ri \geq 1$ -dir, turbulentlik üçün əlverişli şərait yoxdur. Hesablamalardan əldə edilən nəticə aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır (cədvəl 1). Əlavə olaraq, 2012 ci ilin radiozond məlumatlarından istifadə edərək Ri ədədi hesablanmışdır. 3.07.12 tarixindəki məlumatların hesablanması zamanı alınan nəticə $Ri=0,98$ -dir. Yəni bu nəticə turbulentlik üçün əlverişli şərait olduğunu göstərir. 18.07.12 tarixindəki məlumatlara əsasən hesablama zamanı $Ri=6,54$;

27.06.12 tarixində $Ri=2,16$ rəqəmləri əldə edilmişdir. Hər iki nəticədə də turbulentlik üçün əlverişli şərait olmadığı aydın görünür.

Cədvəl1. Abşeron ərazisində atmosferin aşağı qatında turbulentliyin qiymətləndirilməsi

Hündürlük, m	Müşahidə olunan günlərin sayı		
	$Ri \leq 1$	$Ri > 1$	$Ri > 4$
100-500	19	19	24
%	30	30	40

Əldə edilən statistik məlumatların təhlili və analizi nəticəsində məlum olmuşdur ki, Abşeronda turbulentliyin paylanması və təkrarlanması ən çox ilin payız və yaz fəsillərində (oktyabr, noyabr və mart aylarında) müşahidə edilir. Belə ki, göstərilən aylarda ərazidə turbulentliklər ayda 2-3 dəfə təkrarlanır.

ÜRƏK-DAMAR SİSTEMİNİN MÜAYİNƏSİNDƏ LAZER ŞÜALARINDAN İSTİFADƏ İMKANLARI

Sərxan HÜSEYNOV

Azərbaycan Texniki Universiteti
Bakı / AZƏRBAYCAN

Ürək – damar xəstəlikləri çox geniş yayılmışdır və insan ölümünün əsas səbəblərindən biridir. Bu xəstəliyin əsas əlamətləri ateroskleroz – arteriyaların halının dəyişməsi və ürək – damar sisteminin qan dövranının normal ritmini təmin edə bilməməsidir. İnsanın müxtəlif hissələrində qan dövranının tipi və ölçüləri müxtəlif olur. Damarlar arteriya və venalara bölünür. Daxili diametrinə görə üç qrupa bölünür. Daxili diametrləri $8 - 26\text{mm}$ və divarlarının qalınlığı $0,4 - 2,5\text{mm}$ olan böyük, daxili diametrləri $4 - 8\text{mm}$ və divarının qalınlığı $0,28 - 0,45\text{mm}$ olan orta və daxili diametrləri $1,5 - 4\text{mm}$, divarının qalınlığı $0,15 - 0,35\text{mm}$ olan kiçik damarlar. Orta təbəqələrdə arteriyaların paylanması görə üç qrupa bölünürlər: elastiki; əzələ-elastiki, orta təbəqədə mövcud olub, yumşaq əzələli hüceyrələrdən və elastiki liflərdən ibarətdir; əzələ tip, əsasən yumşaq əzələli hüceyrələrdən ibarətdir. Elastiki tip arteriyalara misal olaraq aorta və ağciyər arteriyaları göstərmək olar. Onlarda geodinamik şərt qanın yüksək təzyiqi ilə xarakterizə edilir ($120 - 130\text{mm}$) və qanın sürəti $0,5\text{m/s}$ olur ki, bu da damarın elastiki olmasını tələb edir. Əzələ - elastiki tip arteriyalara misal olaraq körpücükaltı və yuxarı arteriyalarını göstərmək olar. Əzələ tip arteriyalara daxili orqanların əksəriyyəti və s. aiddir. Vena və arteriyaların divarlarının quruluşlarının qanuna uyğunluqları geodinamik şərtlərlə əlaqədardır. Kənarlarda aşağı təzyiq 10mmc.s. –dən çox olmur, ürəkdə $3 - 6\text{mm.c.s.}$ qanaxmanın sürəti ($0,01 - 0,03\text{msan}$) venanın divarlarında elastiki liflərin inkişafını müəyyən edir. Venanın divarındakı hamar əzələ hüceyrələrinin inkişafı qanın hidrostatik təzyiq və ya ağırlıq qüvvəsinin təsiri ilə ürəyə axma istiqamətindən asılıdır.

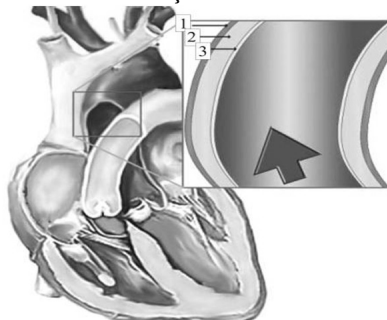
Qan damarlarının divarlarının quruluşu geodinamik şərtlərdən (qan təzyiqi, qanın axım sürəti) və bu damarların yerinə yetirdiyi funksiyadan asılıdır.

Arteriyanın divarı üç təbəqədən ibarətdir: xarici (1 – tunica externa), orta (2 – tunica media) və daxili (3 – tunica intima) (şəkil). Arteriyanın daxili təbəqəsi üç laydan ibarətdir: bazal membranlı endotel, endotelaltı, daxili elastiki membran. Endotel təbəqəsi endotel tromb yaranmasına əngəl törədən hüceyrələrdən təşkil edilir. Arteriyanın orta təbəqəsi konsentrik yerləşmiş hamar əzələ hüceyrələrinin laylarından ibarətdir. Arteriyanın orta təbəqəsində daha çox elastiki və kollagen liflər mövcuddur. Xarici təbəqə xarici elastiki membrandan yumşaq və lifəbənzər birləşdirici hüceyrələrdən ibarətdir. Orada arteriyanın divarını təşkil edən qan damarları və sinirlər yerləşir.

Arteriya və venaların divarları təxminən 70% sudan əmələ gəlir ki, o da elastiki material olmayıb yalnız həcmi sıxılma zamanı elastiki xassəyə malik olur. Damar divarlarının elastikliyi üç tip liflə müəyyən edilir: elastiki, kollagen və hamar əzələli. Elastik rezinəbənzər materialdır. Yunq modulu $3 \cdot 10^5 \text{ N/m}^2$ - dır. Kollagen, elastikdən daha çox sərt, onun Yunq modulu 10^8 N/m^2 - dır. Elastiki dartılması zamanı möhkəmliyi kollageninkindən 5% kiçik olur.

Atiosklerozun diaqnostikası iki üsulla aparılır: qeyri – inviziv tomoqrafiya (kompüter, maqnit – rezonans – damarları vizuallaşdırmağa imkan verir) və inviziv (anqioqrafiyanın modifikasiyaları).

Şəkil.

Ürək damarlarının müayinə və müalicəsində lazer anqioplastika üsulundan 1980 – ci ildən istifadə edilməyə başlanılmışdır. Bu üsuldən ayrılıqda deyil, balon üsulu ilə birlikdə istifadə edilir. Əgər damar daxilində əmələ gələn maneə arteriyanı tamamilə təcrid etmişsə, onda lazer şüaları onları balon anqioplastiklərinin istifadə edilməsi ölçüsünə salır. Bu müalicə zamanı istifadə edilən lazer şüalarının dalğa uzunluğu və gücü seçilmişdir. Lazer damar daxili maneəni məhv etməklə yanaşı damarın divarını və qan hüceyrələrini zədələməməlidir. Lazer anqioplastika üsulu üç müxtəlif üsula bölünür: termik, fototermik və alblyasiya. Termik lazer anqioplastikada arqon və ya neodim lazerindən liflərdən ibarət dalğa ötürücüsünə birləşdirilmiş bioqrafik metallik ucluğun qızdırılmasında istifadə edilir. Metallik sonluğun temperaturu $+400^{\circ}\text{C}$ - yə çatır. Cərrah zəndə damar daxilindəki maneəyə tuşlayaraq ondan qan keçməsinə imkan verən deşik açır. Bu üsulun tətbiqində risk elementləri olduğundan ondan geniş istifadə edilmir. Fototermik üsul neodim lazeri vasitəsilə damardaxili maneənin birbaşa qızdırılması deməkdir. Bu üsul faydalı və təhlükəsizdir. Alblyasiya eksimer, holmium və ya erbium lazerlərindən istifadə olunmasını təklif edir. Ən geniş yayılmışı dalğa uzunluğu 308nm olan XeCl – dur.

METEOROLOJİ GÖRÜNÜŞ MƏSAFƏSİNİN ÖLÇÜLMƏSİ ÜÇÜN QURĞU

S.Z. ƏMİRBƏYLİ, İ.Ə. İSGƏNDƏROV

Milli Aviasiya Akademiyası
Sakhavat.Zahid92@gmail.com
Bakı / AZƏRBAYCAN

İstənilən hava şəraitində nəqliyyat vasitələrinin təhlükəsiz hərəkətinin təmini, xüsusən də, uçuşların təşkili, idarə olunması və fasiləsiz olaraq hava gəmilərinin (HG) uçuş məkanındakı vəziyyətinin izlənilməsi zamanı dəqiq meteoroloji informasiyanın təmin olunması ən vacib məsələlərdən biridir. HG-lərin uçuşlarının yerinə yetirilməsi zamanı aerodrom zonasında və traslar boyunca fasiləsiz olaraq meteoroloji informasiyanın təmin olunması uçuşların təhlükəsizliyinə bir başa təsir edən amillərdən biridir.

Uçuşların təhlükəsizliyinə birbaşa təsir edən əsas meteoroloji amillərdən biri aerodrom zonasında, birbaşa uçuş-ən-mə zolağı (UEZ) ətrafında yaranan duman və aşağı hündürlüklərdə olan buludlardır. Ona görə də mövcud duman şəraitində görünüş məsafəsinin təyin edilməsi və aşağı hündürlüklərdə olan buludların hündürlüyünün təyin olunması ən vacib məsələlərdən biri sayılır.

Yerüstü meteoroloji müşahidələrin aparılması zamanı informasiya mənbəyi kimi adətən, meteoradiolokatorlarla yanaşı meteovericilər: meteoroloji görünüş məsafəsinin ölçən cihazlar və buludların aşağı sərhədlərini ölçmək üçün nəzərdə tutulan vericilər də tətbiq olunur.

Bu vericilər bir və ya iki ölçü bazaları ilə işləyə bilirlər. Vericilərin avtomatlaşdırılmış meteoroloji ölçmə sistemi (AMÖS) tərkibində tətbiq olunması üçün əlavə olaraq, tərkibində RS232S interfeysi və modemi olan, vericini personal kompüter (PK) ilə əlaqələndirmək üçün nəzərdə tutulan elektron bloku da istifadə olunur. Əlaqələndirici blok bir PK-ya bir neçə vericinin qoşulmasına imkan yaradır. Vericilər əsasən iki variantda işləyir:

- Əsasən aeroportlarda tətbiq üçün olan, tərkibində PK-ya və ya AMÖC-yə qoşulmaq üçün nəzərdə tutulan əlaqələndirici blok olan, meteoroloji görünüş məsafəsinin (MGM) ölçənlər;
- Tablosu və PK-sı olan MGM ölçənlər(avtonom).

Öz konstruksiyasına görə adətən, MGM ölçən cihazlar elektron bloku olan şüalandırıcıdan və ayrı-ayrı ölçü bazalarında yerləşdirilən bir, yaxud iki qəbuledicidən ibarət olur. Işıq mənbəyi(şüalandırıcı) kimi işləyən MGM ölçənlərin tərkibində ksenon lampaları istifadə olunur. Lakin hal-hazırda AMÖC-lərin tərkibində müasir avtomobillərdə tətbiq olunan közərmə lampalarının da istifadə olunmasına rast gəlinir.

Ksenon lampaları öz spektral xarakteristikasına görə günəş işığının spektrinə yaxın olduğundan sənayedə buraxılan MGM ölçən sistemlər ksenon şüalandırıcıları əsasında qurulurlar. Qeyd etmək lazımdır ki, ksenon lampaları böyük gərginliklərlə işləmək üçün nəzərdə tutulduğundan, elektron bloklarında aerodrom qida gərginliklərinin (24, 27 V) yüksək gərginliklərə çevrilməsi tələb olunur. Bu da, öz növbəsində böyük gərginliklərə və cərəyanlara hesablanmış elementlərin istifadə olunmasını tələb edir. Eyni zamanda blokun prinsipial sxemi kifayət qədər mürəkkəb olur. Nəticədə MGM ölçən cihazın xidmət müddəti məhdud olur və istismar şəraiti dəyişdikdə kəskin dəyişir(yüksək gərginlikli dövrlərdə cərəyan sızmalarının yaranması, aktiv elementlərin iş rejiminin pozulması hesabına və s.

Hal-hazırda avtomobil lampaları əsasında qurulan MGM ölçən cihazlar artıq geniş tətbiq tapmaqdadır. Bu lampalar həm aşağı gərginliklərdə işləməsi və həm də, qiymətinin aşağı olması ilə fərqlənirlər. Eyni zamanda istehsal olunmaqda olan yüksək parlaqlığa malik olub, spektral xarakteristikalarına görə ksenon lampalara analoji olan işıq diodlarının bu tip qurğularda istifadə olunması da mümkün variantlardan biri hesab olunur. İstər közərmə lampası, istərsə də işıq diodunun istifadə olunması və onların qoşulma sxemləri ksenon lampaları əsasında qurulan MGM ölçənlərlə müqayisədə xidmət müddətinin 2-5 il artırmağa imkan yaradır. Bundan əlavə közərmə lampası, yaxud işıq diodu əsasında qurulan meteogörünüş məsafəsinin ölçülməsi qurğusunun istismarı, texniki xidməti, köklənməsi və s. daha əlverişli olur.

Aparılan təhlillər, hesabatlar və yerinə yetirilmiş ilkin sxem həlləri onu göstərir ki, közərmə lampaları, yaxud yeni növ işıq diodları əsasında qurulan meteogörünüş məsafəsinin ölçən qurğuların işlənməsi və nəqliyyat vasitələrinin hərəkətinin idarə olunması sahəsində tətbiq olunması hərəkətin təhlükəsizliyinin və effektivliyinin artırılmasında yeni imkanlar yaradır.

DySnSe₂ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN ELEKTRİKKEÇİRİCİLİYİ**J.Ş.ABBASOVA, C.İ.HÜSEYNOV**

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

abbasova.jal@gmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

$A^{VI}B^{VI}$ tipli birləşmələrdən olan qalay monoselenidi optik diapazonun infraqırmızı oblastında aktiv elrmentlərin, həmçinin müxtəlif termodinamik çevrilərin hazırlanmasında istifadə olunan əsas materiallardır. O mürəkkəb ion-kovalent kimyəvi rabitəyə malik olub $NaCl$ tipli quruluşda kristallaşır. $SnSe$ əsas xüsusiyyətlərindən biri müəyyən dərəcədə defektlərə malik olmasıdır. Hər iki altqəfəsdə vakansiyaların mövcudluğu və onların qarşılıqlı təsirinin antiquruluş defektlərinin əmələ gətirdiyi məlum olmuşdur. Bu defektlərin yüksək konsentrasiyası $\sim 10^{17} \text{ cm}^{-3}$ $SnSe$ də p -tip keçiriciliyin yaranmasına gətirir. Nadir torpaq metal (NTM) elementlərinin daxil edilməsi qalay monoselenidində defekt-əmələgəlmənin təbiəti və defektlərin qarşılıqlı təsiri ilə bağlı olan bir sıra fiziki xüsusiyyətlərin yaranmasına səbəb olur.

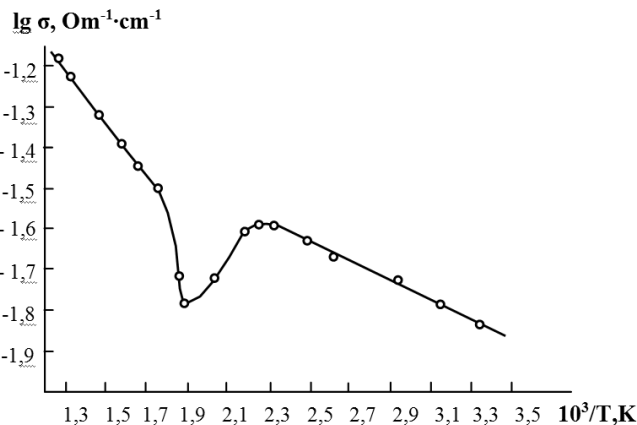
$SnSe$ - $DySe$ sistemlərinin qarşılıqlı təsiri tədqiq olunmuş, kompleks fiziki-kimyəvi analizlər nəticəsində $DySe$ -nin $SnSe$ -də həlölma oblastı müəyyənəşdirilmiş, komponentlərin 1:1 nisbətində $DySnSe_2$ üçqat birləşməli alınmış və sistemin hal diaqramı qurulmuşdur. Otaq temperaturunda $DySnSe_2$ üçlü birləşmələrinin bəzi kinetik parametrləri təyin edilmiş, elektrikkeçiriciliyi (σ) və termo e.h.q.-si (α) $T=300\div 800\text{K}$ temperatur intervalında tədqiq olunmuşdur.

Bu işdə Sn - Dy - Se sisteminin kvazibinar kəsikləri olan $SnSe$ - $DySe$ sisteminə faza tarazlığı, diferensial-termik (DTA), rentgenquruluş (RQA), mikroquruluş analizləri, mikrobərəkliyin və sıxlığın təyini metodları əsasında öyrənilmişdir. DTA alcaq tezlikli NTR-73 markalı pirometrdə aparılmışdır. Pirometrdə proqramlaşdırılmış qızma sürəti 9°S/dəq olmuşdur.

$DySe$ -nin $SnSe$ əsasında həlölma oblastı (3,5-5 mol) müəyyənəşdirilmiş, ərimə temperaturu 780°S olmaqla 7,5-10 mol% miqdarında evtektika alındığı aşkar edilmişdir. Sistemin 855°C -də inkonqurient əriyən $DySnSe_2$ birləşməsi əmələ gətirən, evtektik tipli kvazibinar olduğu müəyyənəşdirilmişdir. $DySnSe_2$ birləşməsi ovuntularının rentgenoqrammalarının təhlili bu birləşmənin Sb_2S_3 tipli (fəza qrupu $Pbnm-D_{2h}^{16}$) rombik sinqoniyada kristallaşdığı aşkar edilmiş və elementar qəfəs parametrləri hesablanmışdır: $a=5,74$; $b=10,49$; $c=11,66 \text{ \AA}$, $Z=7$, $V=702 \text{ \AA}^3$, sıxlıq $\rho_{\text{pik}}=7,02 \text{ q/sm}^3$, $\rho_{\text{rent.}}=7,26 \text{ q/sm}^3$.

$Dy_xSn_{1-x}Se$ sistem ərintisi $x=0,005$ və $x=0,05$ tərkibli nümunələri, $SnSe$ binar birləşməsində qalayın bir qisminin disproziomla əvəz olunması ilə alınmış və onların kinetik parametrləri $T=300\div 800 \text{ K}$ temperatur intervalında ölçülərək hesablanmışdır. Uyğun qrafikləri qurulmuş və analiz edilmişdir. Bu göstərilən tərkiblər haqqında daha geniş məlumat əldə etmək üçün otaq temperaturunda göstərilən kinetik əmsallarda yanaşı yükdaşıyıcıların konsentrasiyası və Xoll yüklüyü də hesablanmışdır.

$SnSe$ birləşməsindən onun disproziumlu ərintilərinə keçdikdə yükdaşıyıcıların konsentrasiyası $\sim$ bir tərtib azalır, Xoll əmsalının qiyməti artır və həm də $x=0,050$ tərkibli nümunədə işarəsini müsbətdən mənfiyə dəyişir. Termo e.h.q.-nın qiyməti də uyğun olaraq $x=0,050$ tərkibli nümunədə işarəsi mənfi olmuşdur. Xoll yürüklüyünün də qiyməti ərintilərdə azaldığından ümumilikdə $\sigma=enU$ -nın da qiymətləri azalır. Burada daha çox maraq kəsb edən cəhət, ərintilərdə yükdaşıyıcıların həm konsentrasiyasının və həm də Xoll yürüklüyünün azalmasıdır. Normal halda verilmiş sistemdə yükdaşıyıcıların konsentrasiyası azaldığı halda onun Xoll yürüklüyü artmalı idi. Lakin bunun əksi olaraq tədqiq olunan ərintilərdə hər iki parametr eyni zamanda azalır. Bu isə onunla izah olunur ki, tərkiblərdə disproziyum element atomlarının iştirakı ionluq dərəcəsini artırmışdır. Kinetik parametrlərin qiymət və işarələrinin dəyişməsindən aydın olur ki, alınmış tərkiblər qismən kompensasiya olunmuş yarımkeçirici maddələrdir. Digər tərəfdən istilikkeçirmə əmsalının qiymətlərindən aydın olur ki, ərintilərdə χ -nın qiymətləri azalmışdır. Bu isə qanuna uyğun haldır. $SnSe$ birləşməsindən onun disproziumlu ərintilərinə $DySnSe_2$ üçlü birləşməsini xüsusi elektrikkeçiriciliyi sabit cərəyan rejimində və termo-e.h.q.-si isə mütləq stasionar metodla geniş temperatur intervalında tədqiq olunmuş və qrafiki şəkil 1-də təsvir olunmuşdur. Temperatur 450 K qədər artdıqda xüsusi elektrikkeçiriciliyidə artır. Kiçik temperatur intervalında ($450\text{-}530 \text{ K}$) temperaturun artımı ilə keçiricilik azalaraq metallik xarakter göstərir. Temperaturun sonrakı artımında isə termik ionlaşma nəticəsində yükdaşıyıcıların konsentrasiyasının artması hesabına elektrikkeçiriciliyi yenidən artır.

Temperaturun məxsusi keçiricilik oblastına kimi artımında DySnSe_2 birləşməsində termo-e.h.q.si də artır. 540-660 K temperatur intervalında isə temperaturun artımı ilə termo-e.h.q.si 130 mK/V/K-dən 60 mK/V/K kimi azalır. Xüsusi elektrik-keçiriciliyi və termo-e.h.q.-nin temperatur asılılıqları mürəkkəb zona quruluşlu aşqar yarımkeçiricilər üçün xarakterikdir

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ СОРБЕНТОВ НА ОСНОВЕ ДССК, СКС, СКН-26 ДЛЯ УДАЛЕНИЯ ТОНКИХ НЕФТЯНЫХ ПЛЕНОК С ВОДНОЙ ПОВЕРХНОСТИ

Э.С. КЕРИМОВА, А.А. АЗИЗОВ, Р.М. АЛОСМАНОВ, И.А. БУНИЯТЗАДЕ

Бакинский Государственный Университет

afinabdu@rambler.ru

Среди методов, которые успешно применяются для решения проблемы, связанной с ликвидацией последствий загрязнения, сорбционный метод очистки воды является одним из эффективных способов. К преимуществам сорбционного метода, безусловно, можно отнести возможность удаления загрязнений любой природы практически до любой остаточной концентрации, а также управляемость процессом.

Были проведены исследования некоторых полимерных продуктов (материалов), синтезированных в лабораторных условиях на основе промышленных образцов каучуков (ДССК, СКС, СКН-26) в результате их химической модификации – окислительного хлорфосфорилирования, в качестве сорбентов для удаления тонких нефтяных пленок. Модификация каучуков указанным способом приводит к образованию объемно-пористых продуктов коричневого или темно-коричневого цвета. Полученные модификаты гидрофобны и обладают хорошей плавучестью после сорбции нефти.

Для создания нефтяной пленки в лабораторных условиях в чашку Петри наливали ~ 40 мл морской воды, на поверхность которой прикапывали несколько капель нефти. По мере образования нефтяного пятна определяли его диаметр и толщину образовавшейся пленки. В лабораторных испытаниях использована средне вязкая нефть месторождения Раманы.

Была исследована зависимость сорбционной способности сорбентов от количества сорбента, времени сорбции, возраста и толщины нефтяной пленки, а также числа циклов использования сорбента.

В результате было обнаружено, что с увеличением времени сорбции с 45 минут до 2 суток сорбционная способность сорбента на основе ДССК увеличивается с 0,161 г/г до 0,455 г/г, причем максимальная сорбция нефти осуществляется в первые ее часы (~ 4 часа), после чего сорбент на основе ДССК в течение двух суток способен удерживать сорбированную нефть, на основе СКС в первые 4 часа увеличивается с 0,432 г/г до 0,565 г/г, а затем уменьшается до 0,036 г/г, на основе СКН-26 в первые 4 часа увеличивается 0,433 г/г до 0,562 г/г, а затем уменьшается до 0,173 г/г.

С увеличением массы взятого сорбента количество сорбируемой им нефти постепенно растет. После достижения оптимального времени сорбции (4 часа), скорость активной сорбции заметно снижается, что объясняется, по-видимому, насыщением сорбентов нефтью, с одной стороны, и начинающимся процессом десорбции (в случае СКН-26 и СКС), с другой. С увеличением количества сорбента с 0,025 г до 0,075 г количество сорбированной нефти увеличивается с 0,00695 г до 0,0205 г (для ДССК), с 0,01795 г до 0,0292 г (для СКС), с 0,0301 г до 0,03695 г (для СКН-26).

Была исследована также зависимость сорбционной способности полученных сорбентов от толщины нефтяной пленки. С увеличением толщины нефтяной пленки с 0,015 см до 0,15 см сорбционная способность сорбента на основе ДССК растет с 0,35 г/г до 5,051 г/г, на основе СКС - с 0,565 г/г до 8,797 г/г, на основе СКН-26 – с 0,652 г/г до 6,46 г/г. Исследование зависимости сорбционной способности полученных сорбентов от возраста нефтяной пленки позволяет сделать вывод, что чем «старше» по возрасту нефтяная пленка, тем хуже она удаляется с поверхности воды.

Также было обнаружено, что сорбент при многократном использовании не теряет свои сорбционные свойства и может быть повторно использован после регенерации. Регенерация сорбента осуществлялась промывкой углеводородным растворителем с последующей воздушной сушкой.

Таким образом, проведенные исследования говорят о потенциальной возможности применения синтезированных нами полимерных продуктов в качестве сорбентов для удаления тонких нефтяных пленок.

MİOMODULİN B MOLEKULUNUN [METYR3]. ANALOQUNUN NƏZƏRİ KOHFORMASIYA ANALİZİ

L.N.AĞAYEVA

Qafqaz Universiteti

leylanamig@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Biomolekulların quruluş və quruluş-funksiya tədqiqatlarında düz və tərs quruluş məsələsi adlanan iki növ məsələ həll olunur. Düz quruluş məsələsində məlum aminturşu ardıcılığına əsasən molekulun fəza quruluşu təyin olunur. Bu

məsələnin həllindən sonra molekulun stabil konformasiyaları yığını və konformasiya imkanları məlum olur. Tərs quruluş məsələsi ondan ibarətdir ki, tədqiq olunan molekulun elə analoqları sintez üçün təklif olunsun ki, onların hamısının birlikdə fəza quruluşları təbii molekulun stabil konformasiyalarının yığını versin. Digər tərəfdən təbii molekulun sintetik analoqları seçildəndə aşağıdakı şərtlər nəzərə alınmalıdır: birinci, elə analoq sintez üçün təklif olunmalıdır təbii molekulun fizoloji fəal funksiyalarından bir və ya bir neçəsini yerinə yetirə bilsin; ikincisi, elə analoqlar sintez üçün təklif olunmalıdır ki, onlar fermentlərin təsirinə qarşı davamlı olsunlar; üçüncüsü, elə analoqlar olmalıdır ki, özlərinin fədaif hüceyrələrinə nüfuz edə bilsin.

Miomodulinlər molekuluları neyropeptidlər fəsiləsinə aiddirlər. Onlar neyrotransmitterlərin köməyi ilə neyronların və membran cərəyanlarının həyəcanlaşmasına modullaşdırıcı təsir göstərir. Miomodulin həm də K^+ , Ca^{++} ionlarının daşınması üçün müxtəlif ion kanallarını modullaşdırır, sensor neyronlarının elektrofizioloji xassələrinə tormozlaşdırıcı təsir göstərir. Gly1-Ser2-Tyr3-Arg4-Met5-Met6-Arg7-Leu8-NH₂ miomodulin B molekulunun [MeTyr3]. analoqunun fəza quruluşu nəzəri konformasiya analizi üsulu ilə tədqiq edilmişdir.

Molekulun fəza quruluşunu öyrənmək üçün sistemin potensial enerjisi qeyri-valent, elektrostatik, torsion qarşılıqlı təsir enerjilərinin və hidrogen rabitəsi enerjisinin cəmi şəklində seçilmişdir. Qeyri-valent qarşılıqlı təsir enerjisi Lennard-Cons potensialı ilə Skott və Şeraqanın təklif etdiyi parametrlərlə hesablanmışdır. Molekulun konformasiya imkanları su mühitində öyrənilmişdir. Hidrogen rabitəsinin enerjisi Morze potensialı ilə hesablanmışdır. Torsion qarşılıqlı təsir enerjilərini hesablamaq üçün potensial funksiyalar, atomlardakı parsial yüklərin qiymətləri, valent bucaqlarının qiymətləri və valent rabitələrinin uzunluqları Momani və Şeraqanın məqaləsindən götürülmüşdür. Miomodulin B molekulunun fəza quruluşu onu fraqmentlərə ayırmaqla öyrənilmişdir. Əvvəlcə molekulun N-tərəf Gly1-Ser2-Tyr3-Arg4-Met5 penta və C-tərəf Met5-Met6-Arg7-Leu8-NH₂ tetrapeptid fraqmentlərinin konformasiya imkanları onları əmələ gətirən aminturşu qalıqlarının stabil konformasiyaları əsasında öyrənilmişdir. İkinci mərhələdə N- və C-tərəf tetrapeptid fraqmentlərinin stabil konformasiyaları əsasında oktapeptid Gly1-Leu8-NH₂ molekulunun fəza quruluşu hesablanmışdır. Hesablamaların nəticələri göstərir ki, şeyplərin, əsas zəncirin formalarının və konformasiyaların enerjilərinə görə kəskin differensiasiya gedir. 0-12.0 kkal/mol enerji intervalına oktapeptid molekulun 9 konformasiyası düşür, Bu konforasiyalar. miomodulin B molekulunun [MeTyr3]. analoqunun fəza quruluşunu hesablamaq üçün başlanğıc variantlar kimi götürülmüşdür. Həmin konformasiyalar, onlara qeyri-valent, elektrostatik, torsion qarşılıqlı təsir enerjilərinin verdikləri pay, ümumi və nisbi enerjiləri cədvəl 1-də göstərilmişdir. Hesablamaların nəticələri göstərir ki əsas zəncirin formalarının və konformasiyaların enerjilərinə görə kəskin differensiasiya gedir. Təbii molekulda . 0-12.0 kkal/mol enerji intervalına oktapeptid molekulun 9 konformasiyası düşür, halda miomodulin B molekulunun [MeTyr3]. analoqunda cəmi 3 konformasiya düşür.

Molekulun ən stabil konformasiyası BB₁₂B₂B₃₃₂₂B₂₂₂₂R₁₂₂₂R₃₂ -dir. Onun stabiləşməsinə qeyri-valent qarşılıqlı təsir enerjisi (-35.0) kkal/mol, elektrostatik qarşılıqlı təsir enerjisi 16.6 kkal/mol, torsion qarşılıqlı təsir enerjisi isə 5.7 kkal/mol qədər pay verir. Cədvəl 1-dən göründüyü kimi qlobal konformasiyada molekulun N-tərəf pentapeptid fraqmenti əsas zəncirin BBBB formasında, qalan üç aminturşu qalığı spiralvari fırlanmış RRR formasında olduqlarına görə onlar arasında əlverişli qarşılıqlı təsir yaranır.

Cədvəl 1. Gly1-Ser2-Tyr3-Arg4-Met5-Met6-Arg7-Leu8-NH₂ miomodulin B molekulunun [MeTyr3]. analoqunun stabil konformasiyaları, onlara qeyri valent, elektrostatik, torsion qarşılıqlı təsir enerjilərinin verdikləri pay, ümumi və nisbi enerjiləri.

№	Konformasiya	U _{qv}	U _{el}	U _t	U _{üm}	U _{nis}
1	RR ₁₂ R ₂ R ₃₃₂₂ R ₂₂₂₂ R ₁₂₂₂ R ₃₂	-26.7	18.0	16.2	7.5	20.3
2	RR ₁₂ R ₁ R ₃₃₂₂ R ₂₂₂₂ R ₁₂₂₂ R ₃₂	-32.0	19.5	21.3	8.9	21.7
3	RR ₁₂ B ₂ B ₂₁₂₂ B ₂₂₂₂ R ₂₂₂₂ R ₁₂₂₂ R ₃₂	-36.3	18.5	16.7	-1.1	11.7
4	BR ₁₂ R ₂ B ₃₃₂₂ B ₁₂₂₂ B ₂₁₂₂ B ₃₁₂₂ B ₁₁	-14.7	14.8	14.7	14.9	27.7
5	RB ₁₂ R ₂ R ₃₃₂₂ R ₂₂₂₂ B ₂₂₂₂ R ₂₂₂₂ R ₃₂	-24.1	16.4	10.7	3.0	15.8
6	BR ₁₂ B ₂ B ₃₁₂₂ R ₂₂₂₂ R ₁₂₂₂ R ₁₂₂₂ R ₃₂	-16.5	15.9	14.7	14.1	26.9
7	RR ₁₂ R ₂ B ₂₁₂₂ B ₂₂₂₂ R ₂₂₂₂ R ₁₂₂₂ R ₃₂	-21.0	16.6	16.8	12.4	25.2
8	BB ₁₂ B ₂ B ₃₃₂₂ B ₃₃₂₂ R ₂₂₂₂ R ₁₂₂₂ R ₃₂	-35.0	16.6	5.7	-12.8	0
9	RB ₁₂ B ₂ B ₃₃₂₂ B ₂₂₂₂ R ₂₂₂₂ R ₁₂₂₂ R ₃₂	-29.0	15.8	8.6	-4.6	8.2

RB₁₂B₂B₃₃₂₂B₂₂₂₂R₂₂₂₂R₁₂₂₂R₃₂ konformasiyasının nisbi enerjisi qlobal konformasiyadan 8.2 kkal/ mol qədər çoxdur, bu koformasiya qlobal konformasiyadan yalnız birinci aminturşu qalığının fərqlənir

Gly1-Ser2-Tyr3-Arg4-Met5-Met6-Arg7-Leu8-NH₂ miomodulin B molekulunun [MeTyr3]. analoqunun fəza quruluşunun öyrənilməsi göstərir ki, analoq elə fəza quruluşları yığına malik olur ki, o yalnız müəyyən bioloji funksiyaları yerinə yetirə bilər.

ПРОСТРАНСТВЕННАЯ СТРУКТУРА МОЛЕКУЛЫ АХИТИНА

Л.Н.АГАЕВА

Университет «Qafqaz»

Р.М.АББАСЛЫ, Л.И.ИСМАИЛОВА

Института Физических Проблем Бакинского Государственного Университет

Поиск новых лекарственных препаратов является крайне актуальной задачей. Для ее выполнения исследователи часто обращаются к использованию собственных регуляторов человеческого организма-пептидным мо-

лекулам. Выяснение структурных свойств этих пептидов и их связи с выполняемыми функциями имеет большое прикладное значение в фармакологии.

Целью данной работы является изучение конформационных свойств тетрапептидной кардиоактивной молекулы ахитина Gly-DPhe-Ala-Asp, которая контролирует сердечную деятельность улитки [1]. Гигантская африканская улитка ахитина – самый крупный представитель сухопутных моллюсков. К классу ахитина относятся и кардиоактивные тетрапептидные молекулы, которые были выделены из мозга японского осьминога *Octopus mi* [2, 3]. Выделенные кардиоактивные тетрапептиды вовлечены в возбуждающий контроль сердечно-сосудистой системы осьминога как нейропептиды и нейрогормоны.

Экспериментальные исследования механизма связывания нейропептида ахитина в фосфолипидном бислое мембраны с помощью метода ядерного магнитного резонанса показали, что это связывание чувствительно к ионизации N-концевой группы глицина. В установлении равновесия важную роль играют электростатические взаимодействия группы атомов (NH_3^+) с отрицательно заряженными группами (PO_4^-) [4].

Известно, что конформационные взаимодействия пептидных молекул являются основой современных теоретических представлений разных механизмов их функционирования. Полуэмпирический метод молекулярной механики позволяет оценить пространственную структуру и конформационные возможности пептидной молекулы. Для нахождения пространственного строения пептидной молекулы ахитина использовалась разработанная нами компьютерная программа [5]. Расчет выполнялся в рамках механической модели молекул с учетом невалентных, электростатических, торсионных взаимодействий и энергии водородных связей. Молекула ахитина включала в себя 52 атома и 16 переменных двугранных углов основной цепи и боковых цепей аминокислот, входящих в нее. Отсчет двугранных углов вращения производился согласно стандартной номенклатуре IUPAC-IUB [6].

Аминокислотная последовательность тетрапептида ахитина включает в себя аминокислоты Gly, Ala, DPhe и Asp. Молекула ахитина существует в виде цвиттерионной формы с положительно заряженным N-концом и отрицательно заряженным C-концом.

Расчет пространственной структуры кардиоактивного тетрапептида выполнялся на основе низкоэнергетических конформаций монопептидов Gly (B, R, L, P формы основной цепи, а так же граничные значения углов основной цепи), DPhe (P, L, B, R формы основной цепи) и Asp (B, R формы основной цепи). Было составлено свыше 300 различных начальных вариантов, которые затем были проминимизированы по энергии. Всего было рассмотрено 8 возможных шейпов и 36 форм основной цепи. Расчет обнаружил наличие резкой энергетической дифференциации пространственных структур тетрапептидной молекулы ахитина, так в энергетический интервал 0-5 ккал/моль попадают всего 14 конформаций, принадлежащих пяти шейпам и десяти формам основной цепи. Самые низкоэнергетические конформации с энергетическими вкладами невалентных, электростатических и торсионных взаимодействий, а так же общей энергией представлены в таблице 1.

Таблица 1. Энергетические вклады (ккал/моль) низкоэнергетических конформаций молекулы Gly-DPhe-Gly-Asp

№	Шейп	Конформация	Енев	Еэл	Етор	Еотн
1	fff	B P R R	-7,6	-3,6	1,8	0,9
2		L P R R	-7,2	-3,3	1,7	1,5
3		R R R R	-7,8	-3,4	3,9	3,1
4	eff	P P R R	-10,6	-2,7	3,1	0,0
5		R P R R	-9,4	-2,4	4,1	2,7
6	ffe	B P B R	-7,9	-0,6	2,6	4,4
7	eef	R R L R	-7,8	-0,7	2,5	4,3

Глобальной конформацией тетрапептидной молекулы является свернутая форма основной цепи PPRR. Данная конформация ($E_{\text{общ}} = -10,3$ ккал/моль, шейп eff) является компактной свернутой структурой, поэтому между аминокислотными остатками молекулы возникают сильные взаимодействия. Низкая энергия этой конформации обусловлена наличием всех возможных для тетрапептидной молекулы взаимодействий. Энергия невалентных взаимодействий составляет в данной конформации (-10,6) ккал/моль, электростатических (-2,7) ккал/моль, торсионных 3,1. Энергетический вклад дипептидных взаимодействий составляет (-4,8 ккал/моль), трипептидных (-3,5 ккал/моль) и тетрапептидных (-16,2 ккал/моль). В данной конформации между водородом N-концевой группы и кислородом C-концевой группы возникает водородная связь (на расстоянии 1,9 Å энергия водородной связи составляет -0,9 ккал/моль). При этом расстояние между концевыми атомами основной цепи составляет 4,0 Å. Форма основной цепи BPRR, которая уступает глобальной конформации всего 0,9 ккал/моль, так же принадлежит шейпу fff со свернутой формой основной цепи. Такой ход основной цепи обеспечивает сближенность участков основной цепи тетрапептида и боковых цепей входящих в него аминокислот. Проведенный расчет пространственной структуры молекулы Gly-DPhe-Gly-Asp позволил определить геометрические и энергетические параметры пептида, значения двугранных углов основной цепи и боковых цепей аминокислот, входящих в молекулу, а также энергетические вклады внутримолекулярных взаимодействий.

γ –ŞÜALARIN URANİL-SİLİKAT BİRLƏŞMƏSİNİN DİFERENSİAL TERMİK ANALİZİNƏ TƏSİRİNİN TƏDQIQI

M.N.MİRZƏYEV

AMEA, Radiasiya Problemləri İnstitutu
matlab_mirzayev@yahoo.com
Bakı / AZƏRBAYCAN

Müasir elmi və texniki layihələrdə detektor və dozimetrik materiallar kimi adətən individual Ge və Si əsaslı yarımkeçiricilərdən istifadə olunur. Nüvə energetik qurğularında yaranan son qəzalar göstərir ki, yarımkeçirici materiallar əsasında hazırlanan cihazlar ekstremal şəraitdə işləyə bilmir. Dielektiriklərin isə ionlaşdırıcı şüalara qarşı həssaslığı aşağıdır. Onların həssaslığını artırmaq məqsədi ilə onların tərkibinə öz-özünə radioaktiv paçalanma verərək sistemdə əlavə yükləyicilər yaradan təbii radionuklidlərin daxil edilməsi ekstrimal şəraitə davamlı sistemlərin alınmasında əsas üsullardan biridir. Bu məqsədlə tərkibində U^{238} və U^{235} olan uranilsilikat birləşməsi alınır və şüalanmadan sonra DTA (Diferensial termik analiz) tədqiq olunub. Diferensial termik analiz üsulu ilə aparılan tədqiqatlarında birləşmədə temperaturun qiymətindən asılı olaraq baş verən struktur dəyişiklikləri, faza keçidləri və modifikasiya keçidləri haqqında ətraflı məlumat əldə olunmuşdur. Tədqiqat işində $UO_{2(x)}-SiO_{2(1-x)}$ birləşməsi UO_2 -in konsentrasiyasından asılı olaraq ($x=3.97\%$, 6.83% və 10.12%) üç tərkibdə sintez olunmuşdur. Birləşmələr γ -kvantları ilə 45 kQr şüalandırıldıqdan sonra differensial termik analizi aparılmışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, γ -kvantları ilə şüalanmış uranil-silikat sistemləri temperaturun $43.37-162\text{ }^{\circ}\text{C}$ intervalında birləşmələrdə adsorbsiya və kristallik suyun buxarlanması müşahidə olunur. İstilik selinin artan qiyməti ilə paralel radiyasiya hesabına yaranan defektlər tamamilə rekombinasiya olunur. Defektlərin yüksək temperaturlarda rekombinasiyası bu növ birləşmələrdə yüyürlüklüyün aktiv olması hesabınadır.

Müəyyən olunmuşdur ki, uranil-silikat birləşməsinin γ -kvantları ilə şüalandırıldıqdan əvvəl və sonra derivatoqrafik ayrılarda şüalanmadan sonra effektlərin qalması və daha geniş temperatur intervalında yayılması müşahidə olunmuşdur. Qamma kvantlarının hesabına rabitələrin qırılması və yeni adsorbsiya mərkəzlərin yaranması kütlə itgisinin artmasını göstərir. Tərkibində 3.97% UO_2 olan birləşmənin TG əyrisində kütlə itgisinin şüalanmadan əvvəl 11.0% olduğu halda şüalanmadan sonra 18.75% , 6.83% UO_2 olan birləşmənin TG əyrisində kütlə itgisinin şüalanmadan əvvəl 10% olduğu halda şüalanmadan sonra 17.6% , 10.12% UO_2 olan birləşmənin TG əyrisində kütlə itgisinin şüalanmadan əvvəl 8.5% olduğu halda şüalanmadan sonra 15.7% olmuşdur. DTA və TG əyrilərinin təhlilindən aydın olur ki, şüalanmadan sonra birləşmələrdə kütlə itkisi daha da artır. Bu artım paralel olaraq bütün tərkiblərdə təxminən $7\% \pm 1.5\%$ intervalında dəyişir. Bu dəyişmə məhz γ -kvantları ilə şüalandırılardan sonra sistemin tərkibində struktur dəyişikliklərin olması və yeni vakant rabitələrin əmələ gəlməsi ilə nəticələnir ki, bu zaman həmin rabitələrə ətraf mühitdən adsorbsiya olunmuş su atomlarının daxil olması baş verir.

QAZLARDA CP/CV NİSBƏTİNİN EKSPERİMENTAL ÖYRƏNİLMƏSİ ƏSASINDA SÖNƏN RƏQSLƏRİN TƏDQIQI

Nərgiz MƏMMƏDZADƏ

Azərbaycan Texniki Universiteti
Bakı / AZƏRBAYCAN

Təqdim olunan işdə kompüter texnologiyasının tətbiqi ilə qazlarda C_p/C_v nisbətini öyrənilməsi ilə paralel sönən rəqslərində öyrənilməsi məsələsinə baxılmışdır. Məlum olduğu kimi, rəqs elə prosesə deyilir ki, bu zaman hər hansı xassə müəyyən bərabər zaman fasiləsindən bir dəfələrlə kəmiyyətcə təkrarlanır. Bu fiziki xassələr tamamilə fərqli təbiətə malik ola bilər. Həmin kəmiyyətlər müxtəlif hərəkət formalarının hal koordinatları (enerji daşıyıcısı) ola bilər. Yaylı rəqqasda hal koordinatı xətti impuls (hərəkət miqdarı), fiziki rəqqasda, burulma rəqqasında bucaq impulsu (impuls momenti), birləşmiş qablarda (U -şəkilli boruda) mayenin rəqsinə həcm, elektrik rəqs konturunda elektrik yükü ola bilər.

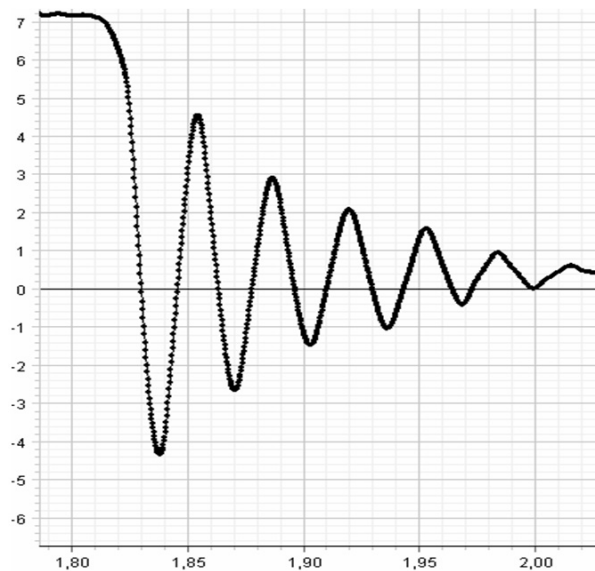
Fiziki sistemdə rəqs baş verməsi üçün o, aşağıdakı şərtləri ödəməlidir:

- irəli-geri axa bilən fiziki xassənin yığılıb qala bildiyi element sistemə daxil olmalıdır;
- fiziki kəmiyyətin cərəyanı induktiv təbiətə malik olmalıdır ki: a) sistemin bütün nöqtələrində potensial xarakterli kəmiyyətlərin qiymətləri eyniləşən anda, yəni potensiallar fərqi sıfır olduğu anda (tarazlıq halı) enerji daşıyan kəmiyyətin axını davam etsin; b) fiziki sistem tarazlıq halından çıxdıqdan sonra onu geri-həmin hala qaytarmağa çalışan qüvvə meydana çıxsın;
- fiziki sistemdə müqavimət kifayət qədər kiçik olmalıdır.

Müxtəlif təbiətli rəqs sistemlərində eyni fiziki xassəli elementlər (tutum, induktiv və rezistiv xassəli) olduğundan, eyni fiziki xassəni xarakterizə edən kəmiyyət (hal koordinatı və ya enerji daşıyıcısı) rəqs etdiyindən rəqs proseslərinin hamısına eyni baxış-vahid yanaşma imkanı yaranır. Lakin, bu imkanı həmişə reallaşdırmaq mümkün olmur. Məhz xüsusi kompüter proqramının köməyiylə qazlarda C_p/C_v nisbətini təyini məqsədilə qurulmuş eksperimentdə rəqs sisteminin olduğu aşkarlanmış və təzyiq kəmiyyətinin rəqsləri vizuallaşdırılmışdır. Məsələ belədir ki, təcrübədə çox vaxt hal koordinatının özünün rəqsləri yox, onun zamana və koordinata görə törəmələrinin rəqsləri müşahidə edilə və ölçülə bilər. Təzyiq

də belə kəmiyyətlərdən biridir. Kompüterin köməyi ilə onun rəqsi vizuallaşdırılaraq sönən rəqsləri xarakterizə edən parametrlərin hamısı yüksək dəqiqliklə təyin oluna bilər. Kompüterdə sönən rəqslər almaq, bu rəqsləri xarakterizə edən parametrləri (sönmənin dekrementini, rəqs sisteminin keyfiyyətliyini və s.) təyin etməkdir (iş qazların itilik tutumları nisbətindən təyini məqsədi ilə də yerinə yetirmək olar). Sönən rəqsi müşahidə etmək üçün eksperimental qurğuda silindri formalı qab hava ilə doldurulmuşdur və aşağı təzyiq çeviricisinə birləşdirilmişdir. Qabdakı hava porşen vasitəsilə sıxılır. Porşen əl ilə idarə olunur və sərbəst rəqs etmək imkanına malikdir. Porşenin rəqsi zamanı qabdakı havanın təzyiqinin dəyişməsi zamanın funksiyası kimi kompüterdə qeyd olunur. Bu, təzyiqin sönən rəqsləri kimi müşahidə edilir. Porşen x qədər yerini dəyişdikdə, onu tarazlıq vəziyyətinə qaytarmağa çalışan qüvvə meydana çıxır. Bu zaman porşen sıxılmış yayın rəqsi hərəkətinə oxşar rəqslər etməyə başlayır. Şəkilə sönən rəqs göstərilmişdir.

Şəkil.

Rəqsin xarakterini öyrənmək üçün porşenin x qədər yerini dəyişməsi zamanı yaranan qüvvəni hesablamaq lazımdır. Porşen x qədər aşağı sürüşdükdə, qabın həcmi, onun ümumi həcmi ilə müqayisədə çox az kiçilir: $dV = x \cdot dS$, burada dS - porşenin en kəsiyinin sahəsidir. Porşenə təsir edən əvəzləyici qüvvə

$$F = (dP \cdot dS)$$

düsturu ilə təyin olunur. Burada dP təzyiqin çox kiçik dəyişməsidir. dP və dV arasında münasibəti müəyyən etmək üçün, fərz edirik ki, rəqslər çox kiçik amplitudla və böyük sürətlə baş verir və qaz ətraf mühitlə istilik mübadiləsində olmur. Yəni, bu proses adiabatik prosesdir və

$$PV^\gamma = \text{const} \quad (1)$$

burada

$$\gamma = \frac{C_p}{C_v} \quad (2)$$

molyar istilik tutumlarının nisbətidir. C_p və C_v ideal qazın, uyğun olaraq, sabit təzyiqdə və sabit həcmdə molyar istilik tutumlarıdır. İki atomlu qaz üçün: $C_v = 5/2 R$ və $C_p = 7/2 R$, onda $\gamma = \frac{C_p}{C_v} = 7/5$. (1) tənliyindən törəmə alsaq

$$P \cdot \gamma \cdot V^{\gamma-1} \cdot dV + V^\gamma \cdot dP = 0 \quad (3)$$

ifadəsini alırıq. Buradan dP üçün

$$dP = -\frac{P \cdot \gamma \cdot V^{\gamma-1}}{V^\gamma} dV \quad (4)$$

alırıq. Nəzərə alsaq ki, $dV = x \cdot dS$

$$dP = -\frac{\gamma \cdot P \cdot x \cdot dS}{V} \quad (5)$$

olur. (5) ifadəsini $F = (dP \cdot dS)$ düsturunda yerinə qoysaq

$$F = -\left(\frac{\gamma \cdot P \cdot dS^2}{V}\right)x \quad (6)$$

alırıq. Bu ifadənin elastiklik qüvvəsinin $F = -kx$ düsturu ilə müqayisəsi göstərir ki, baxdığımız halda

$$k = \left(\frac{\gamma \cdot P \cdot dS^2}{V} \right) \quad (7)$$

kimi təyin olunur.. Beləliklə, öyrəndiyimiz sistemdə m kütləli porşenə yerdəyişmə ilə mütənəşib olan elastiklik qüvvəsi və müqavimət qüvvəsi təsir göstərir və nəticədə porşen sönən rəqslər icra edir. Qazda porşenin təsiri ilə yaranan təzyiq də porşenə adekvat rəqs edir. Laboratoriya işində məhz bu rəqsin xarakteristik parametrlərini təyin edilir.

SILAR ÜSULU İLƏ NAZİK TƏBƏQƏLƏRİN ƏLDƏ EDİLMƏSİ

Mehmet Nazim TOLA

Qafqaz Universiteti

mntola@qu.edu.az

Bakı / AZƏRBAYCAN

Son illərdə geniş tətbiq olunmağa başlayan SILAR (Successive Ionic Layer Absorption and Reaction) metodu, ion təbəqələrinin çökdürülərək müxtəlif səthlər üzərində reaksiyaya girməsinə əsaslanır. Bu metodla metal və ya yarımkeçirici səthlər üzərində müxtəlif nazik təbəqələr almaqla, günəş panelləri və digər geniş foto-elektrooptik xassələrə malik materiallar istehsal etmək mümkündür. SILAR üsulu CBD (Chemical bath deposition) kimyəvi çökdürmə üsulunun təkmilləşdirilmiş variantı kimi qəbul edilə bilər. Bu səbəbdən SILAR üsuluna eyni zamanda M-CBD (Modified Chemical Bath Deposition) üsulu da deyilir. SILAR üsulu vaakuumdə buxarlandırma (Vacuum Evaporation), püskürtmə (Sputtering), əridilərək püskürtmə (Spray Pyrolysis, SP), kimyəvi buxarlanma yoluyla böyütmə (Chemical Vapor Deposition, CVD), molekulyar dəstələrdən təbəqələrin əldə edilməsi (Molecular Beam Epitaxy, MBE), buxarın fiziki nəqli ilə böyütmə (Physical Vapor Transport, PVT) kimi digər nazik təbəqə əldə etmə texnologiyalarına nisbətən bir çox üstünlüyə malikdir.

SILAR üsulu digər üsullara görə daha ucuz, sadə və böyük səthlərə tətbiq etmək üçün əlverişlidir. Bu üsul ilə dielektrik, yarımkeçirici, metal səthlər üzərində nazik təbəqələr otaq temperaturunda və ona yaxın olan temperaturalarda əldə edilə bilər, hər hansı bir mərhələsində vaakuumlənmə tələb olunmur, məhlulun molyar tərkib nisbətini və altlığın qalınlığını, çökdürmə dövrünü dəyişməklə texnoloji prosesin idarə edilməsi v.s. bu üstünlüklərdəndir. Texnoloji proseslərin otaq temperaturunda baş verə bilməsi, istifadə olunan materialların ucuz və asan əldə edilən olması, bu üsulla alınan materialların maliyyə xərclərini köklü şəkildə azaldır.

SILAR digər metodlara görə daha yeni və az tədqiq olunmuş bir metoddur. İlk dəfə 1985-ci ildə Ristov və əməkdaşları tərəfindən təklif olunaraq istifadə edilmişdir. SILAR metodu, digər qruplara aid atomların VI qrup elementləri ilə ikili, $A_{II}B_{III}C_{VI}$, $A_{II}B_{II}C_{VI}$, $A_{II}B_{III}C_{VI}$, $A_{II}B_{VI}C_{VI}$ və $A_{II}B_{V}C_{VI}$ kimi üçlü birləşmələrin ələcdə də mürəkkəb çoxkomponentli birləşmələrin nazik təbəqələrini əldə etmək üçün çox əlverişlidir.

Bu üsulla nümunə əldə edərkən, təbəqənin qalınlığını və digər xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən faktorlar məhlulların başlanğıc konsentrasiyaları, pH-in qiyməti, reaksiyanın aparılma və periodik yaxalanma müddətləridir.

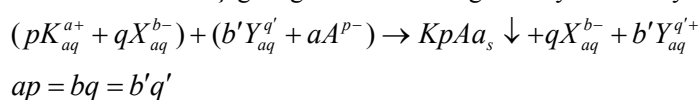
Altıq üzərində bir maddəni digər maddə üzərinə çökdürmə SILAR üsulunun əsasını təşkil edir və adsorbsiya yolu ilə reallaşdırılır. Adsorbsiya, zəmin səth ilə ionlar arasında baş verən ekzotermik prosesdir, məhluldakı ionlarla zəmin səth arasındakı cazibə qüvvələri ilə əlaqədardır. Bu qüvvələr müxtəlif təbiətli ola bilərlər. Elektrostatik qarşılıqlı təsir qüvvələri, Van-der-Vaals qüvvələri, kimyəvi reaksiyalar hesabına konsentrasiyanın lokal dəyişməsi ilə əlaqədar qüvvələr adsorbsiyanın sürətini müəyyənləşdirir. Məhlulların temperaturu, konsentrasiyası, təzyiqi, altlığın quruluşu, səthin sahəsi kimi faktorlar da adsorbsiya əməliyyatına təsir edir. Əvvəldən alt zəmin səthinə yapışan maddə (kationlar) ilə sonradan yapışan maddə (anionlar) arasında meydana gələcək reaksiya, nazik təbəqəni meydana çıxarır.

SILAR üsulu zəmin səthində idarə edilən, çoxmərhələli ardıcıl reaksiyaların aparılmasını tələb edir. Hər bir mərhələdə, daha böyük konsentrasiyalı faza ilə kiçik konsentrasiyalı ionlar arasında heterogen reaksiyanın baş verməsinə imkan vermək üçün yuyulma əməliyyatı aparılmalıdır. Hər hansı bir nümunə üzərində nazik təbəqə böyütmək üçün aşağıdakı addımlar həyata keçirilir:

1. Nümunə, kation məhluluna batırılır. Məhlul içindəki kation ionları, nümunənin alt səthinə yığılır.
2. Nümunə, iki dəfə distillə edilmiş suya batırılır. Bu əsnada artıq kationlar digər ionlarla birlikdə uzaqlaşdırılır.
3. Nümunə, anion məhluluna batırılır. Anion ionları daha əvvəl yığılmış kation ionları ilə reaksiyaya girir və quruluş qatı qarışıqca yapışar.
4. Nümunə, bu mərhələnin sonunda yüksək saflıqtakı suda təkrar yuyular və artıq ionlar uzaqlaşdırılır.

Bu addımlar təkrarlanaraq nazik təbəqələr məqsəduyğun şəkildə, arzu edilən qalınlıqda əldə edilənə kimi proses təkraralanır.

SILAR, suda həll olunmayan və ya $KpAa$ tipində ion kovalent birləşmələrin nazik təbəqələrini, zəmin olaraq istifadə edilən nümunənin səthinə yapışan kationlar (pK_a^+) və anionlar (aA_p^-) arasında gedən reaksiyaların hesabına meydana gəlməsini təmin edir. Aşağıda göstərilən heterogen kimyəvi reaksiyalarla böyüdülmə həyata keçirilir.

Burada, K kationu ($Cd^{+2}, Zn^{+2}, Fe^{+3}, Cu^{+}$ vs.), p kationların sayını, a kationun üzərindəki yükünün ədədi dəyərini, X kation məhlulundakı mənfi yüklü ionu ($SO_4^{-2}, NO_3^{-}, Cl^{-}$ gibi), q kation məhlulundakı X sayını, b X^{-} in üzərindəki yükün ədədi qiymətini, b' anion məhlulundakı Y nin sayını, q' Y nin üzərindəki yükünün ədədi qiymətini, Y kalogen iona yapışan ionu, A anionu (O, S, Se və Te), a' isə anion sayını göstərir

Bu dövrü təkrar etməklə $KpAa$ tərkibli nazıq təbəqə böyüdülmə bilənər. Yuxarıda bəhs edilən addımları təqib edərək, tək bir dövrdə təbəqə qalınlığındakı maksimum artımın nəzəri olaraq tək bir lay olacağı deyilə bilənər. Buna əsasən $KpAa$ birləşmənin tək bir təbəqəsidir. Təbəqənin ümumi qalınlığını reaksiya sayına bölərək, böyümə nisbəti müəyyənləşdirilə bilənər.

NAFTALAN NEFTİNDƏN BİOLOJİ AKTİV MADDƏLƏRİN MÜASİR FİZİKİ –KİMYƏVİ METODLARLA AYRILMASI VƏ TƏTBİQİ

Əli MURADOV

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

nejka2010_02@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Dünya şöhrətli Naftalan nefti yer kürəsində müalicəvi əhəmiyyətinə görə yeganə neft olub yüksək fizioloji aktivliyi və mürəkkəb quruluşa malikdir.

Bu neft öz fiziki-kimyəvi xassələrinə görə başqa neftlərdən fərqlənməklə, yüksək xüsusi çəkiyə ($d_4^{20} = 0,94$ q/sm²) malik olduğu üçün, onun tərkibində yüngül fraksiya və parafin karbohidrogenləri yoxdur.

Tərkibində kifayət miqdarda qətran (14,2%) olması, su ilə möhkəm emulsiya əmələ gətirməsi naftalan neftini başqa neftlərdən fərqləndirir. İlk dəfə bizim tərəfimizdən otaq temperaturunda (karbohidrogenlərin (k/h) parçalanmasının qarşısını almaq üçün) susuzlaşdırılmış Naftalan neftini xromatoqrafik adsorbsiya üsulu ilə aşağıdakı karbohidrogen qruplarına (cədvəl 1) ayırdıq.

Naftalan neftinin karbohidrogen tərkibi və ondan ayrılmış karbohidrogen qruplarının xarakteristikası.

Karbo-hidrogen qrupu	Çıxımı, %	d_D^{20} -üçün sındırma əmsalı	d_4^{20} - xüsusi çəkisi	Molekula kütləsi	Qrup-quruluş tərkibi				
					Molekulda həlqələrin sayı			Karbonun miqdarı, %	
					h_a	h_n	h_p	c_n	c_p
Naften k/h	55,0	1,4830	0,8870	285	2,5	-	2,5	59,0	41,0
Aromatik karbohidrogenlər: yüngül	9,0	1,5152	0,9373	330	2,8	0,9	1,9	55,7	44,3
Orta	11,7	1,5549	0,9944	290	3,5	1,5	2,0	75,8	24,2
Ağır	10,1	1,6125	1,0492	345	4,7	3,1	1,6	80,0	20,0
Qətran	14,2	-	-	-	-	-	-	-	-

h_a - ümumi həlqələrin sayı

h_n - aromatik həlqələrin sayı

h_p - naften həlqələrinin sayı

c_n - naften həlqəsində karbonun %-lə miqdarı

c_p - yan zəncirində karbonun %-lə miqdarı

Naftalan neftindən otaq temperaturunda ayrılmış komponentlərin bioloji aktivliyi, müalicəedici xassəsi Azərbaycanın eləcə də Moskva şəhərinin bir çox tibbi xəstəxanalarında, poliklinikalarında həkimlər tərəfindən müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində tətbiq edildi. Nəticədə aydınlaşdırıldı ki, Naftalan neftinin tərkibindəki naften karbohidrogen qrupu bioloji aktiv maddələrdən təşkil olunduqları üçün yüksək müalicəvi xassəyə malikdir. Bizim qarşımızda belə bir sual yarandı: müalicəvi naften qrupunun kimyəvi tərkibi hansı karbohidrogenlərdən təşkil olunmuşdur, bu karbohidrogenlərin bioloji aktiv xassəyə malik olması nə ilə bağlıdır. Qarşımıza çıxan bu sualları aydınlaşdırmaq üçün Naftalan neftindən alınan geniş naften yağ karbohidrogen qrupunu havasız mühitdə qaynama temperaturuna əsasən distillə edərək aşağıdakı fraksiyalara:

240-300; 300-350; 350-420 ; 420-500; 500-525

ayrılmış, hər bir naften fraksiyasının kimyəvi tərkibi müasir fiziki-kimyəvi üsullarla [2,3] termodiffuziya, maye fazada hidrogensizləşmə, selektiv izomerləşdirmə [4], infra qırmızı, masspektroskopiya və kompyutera qoşulmuş maqnit nüvə rezonansı (MNR) və sairə üsullarla tədqiq edilmişdir. Aparılan bu fiziki-kimyəvi üsullarla Naftalan neftindən ayrılmış müalicə naften yağının tərkibində kondensləşmiş dörd, beş və altı nüvəli (qısa yan zəncirli) naften karbohidrogenlərin varlığı müəyyənləşdirilmişdir.

Geniş naften karbohidrogen qrupunun havasız mühitdə ayrılmış fraksiyalarının tərkibindəki kondensləşmiş naften həlqələrinin sayını təyin etmək üçün aktivləşdirilmiş kömür qarışdırılmış [$H_2(PtCl_4)$]-platin katalizatorundan istifadə etməklə (Zelinski-Kazanski üsulu) maye fazada hidrogensizləşmə və izomerləşmə təcrübəsi aparıldı (cədvəl 2).

Cədvəl 2. Naften karbohidrogenlərinin fraksiya üzrə quruluş tərkibi

Fraksiyalar °C	Hidrogensizləşmə ilə altı həlqəli sikloparafinlər, %-lə	Əlavə izomerləşmə- dən sonra hidrogen- sizləşmə ilə beş üz- vlü naften karbohid- rogenləri, %	Hidrogensizləşmə və izomerləşmə qa-biliyyəti olmayan beş və altı üzvlü naften karbohidrogenlərin %-lə miqdarı	Karbohidrogenlərin birbirinə olan nisbətələrinin müqayisəsi
320-350	27,5	23,9	48,6	1:0,9:1,8
350-420	49,6	15,1	35,3	1:0,3:0,7
450-500	55,4	12,4	32,2	1:0,2:0,6
5>500	65,0	8,1	27,0	1:0,1:0,4

Müxtəlif mədə-bağırsağ xəstəliklərinin, babasil yarası və yoğun bağırsaqda qəbizlik və s. müalicəsi üçün ilk dəfə bizim tərəfimizdən, müalicəvi naften yağı, əzvey (aloye) və xalis baldan ibarət yeni balzam hazırlandı.

Naftalardan alınan naften yağının tərkibində bioloji aktiv maddələrdən kondensləşmiş dörd nüvəli tiklopentant, perhidrofenantren, triterpan, tetratsiklododekan, vardır. Əzveyin (aloye) yarpaqlarındakı şirədə sərbəst halda oksimetilantrixinon birləşməsi, birləşmiş halda antaqlikizidlər, efir yağları və vitamin "c" vardır. Əzveyin tərkibindəki bu maddələr biolojistik stimulyatorlardır.

Təcrübə hissəsi

Bir litrlik tünd rəngli şüşə bankaya yəni 800 ml naften yağı, 100 ml əzvey şirəsi və 100 ml bal töküüb qarışdırıb yeddi gün ərzində qaranlıq mühitdə, soyuqda saxlanılır.

Alınan açıq yaşıl rəngdə balzamin bioloji aktivliyini və müalicə edici xassəsini müəyyənləşdirmək üçün "Gəncə naltalan sağlamlıq" mərkəzinə verildi.

Aparılan tibbi tədqiqatlar nəticəsində aydınlaşdırılmışdır ki, naften yağı əsasında hazırlanmış balzam yüksək bioloji aktivliyə malik olmaqla mədə-onikibarmaqbağırsağ yaralarının müalicə edir, yoğun bağırsağ qəbzliyini, çatını və babasil yarasını sağaldır.

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ HİDROENERJİ RESURSLARI

Sevinc NOVRUZOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Naxçıvan/AZƏRBAYCAN

Məhəmməd RZAYEV, Şükür NƏSİROV

Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası

maqammedrzayev@rambler.ru, muradd1963@box.az

Bakı / AZƏRBAYCAN

Tarixi ədalətsizlik nəticəsində, Azərbaycanın əsas ərazisindən təcrid olunmuş Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün əsas problemlərdən biri regionun enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Bu problem 1988-ci ildə Ermənistan Respublikasının Azərbaycana qarşı başladığı işğalçı müharibədən sonra xüsusi aktuallıq kəsb etməyə başladı. Belə ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütün növ enerji təminatı Ermənistan Respublikasının ərazisindən keçməklə Azərbaycanın müvafiq enerji sistemləri tərəfindən həyata keçirilirdi. Ermənistan Respublikasının başladığı işğalçı müharibədən sonra, Naxçıvan Muxtar Respublikası blokada altına alındı, regionun enerji təminatında kəskin problemlər aşkarlandı və bu da ağır sosial-iqtisadi şəraitin yaranmasına səbəb oldu.

Muxtar Respublikaya təbii qaz yanaçağının verilməsi bərpa olunduqdan və regionda bir neçə su və modul istilik elektrik stansiyasının tikilməsindən sonra, demək olar ki, taktiki baxımdan regionun enerji təhlükəsizliyi təmin edildi.

Lakin strateji baxımdan Naxçıvan Muxtar Respublikasının enerji təhlükəsizliyi aktual problem olaraq qalmaqdadır. Belə ki, Muxtar Respublikanın əsas enerji təminatı İran İslam Respublikasından keçməklə verilən təbii qazın hesabına ödənilir. Hər hansı səbəbdən qazın verilməsində problem olarsa Muxtar Respublikada, yenidən kəskin enerji problemi yaranma bilər. Ona görə də Naxçıvan Muxtar Respublikasının enerji təhlükəsizliyi strateji baxımdan aktual olaraq qalır. Bu baxımdan enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində aktual problemlərdən biri alternativ və bərpa olunan alternativ enerjiyə əsaslanan innovativ istehsal texnologiyalarının istifadəsidir. İnnovativ istehsal texnologiyalarına (İİT) ilk növbədə su (qabarma, dalgali, mini və mikro HES və s.), külək, günəş, bioyanacaq (biodizel, bioqaz və s.), geotermal, kosmik, hidrogen və kvant enerji mənbələri əsasında enerji istehsalı texnologiyaları daxildir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi isbat edib ki, hidroenerji resurslarının tam istifadəsi məqsədilə kiçik və mini su elektrik stansiyalarının (KSES və miniSES) tikilməsi və istismarı digər alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinə nisbətən daha effektivdir. Bu təcrübə ABŞ-da, Almaniya, Danimarkada, İsveçdə, Rusiyada, Azərbaycanda və s. ölkələrdə özünü doğrultmuşdur.

Muxtar Respublikada istismar olunan SES-in ümumi gücü 46,5 MVt-dır və bu da ümumi qoyulmuş gücün 24% -ni təşkil edir. 2011-ci ildə təxminən 172 milyon Kvt saat elektrik enerjisi istehsal olunub (ümumi istehsal olunan enerjinin

23,5%) və nəticədə 50000 tona yaxın şərti yanacağa qənaət edilib. Hazırda Muxtar Respublikada qoyulmuş gücü 20000 Kvt olan Biləv KSES istismar edilir və qoyulmuş gücü 72400 Kvt olan dörd SES-in tikintisi aparılır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının hidroenerji potensialının təhlili göstərir ki, regionda KSES və miniSES-in inkişaf perspektivləri vardır. Belə ki, Muxtar Respublikada iki böyük çay (Araz və Arpaçay) təxminən 25 kiçik çay, çoxsaylı mini şaylar və suaxarları vardır. Bu çaylardan altısı (Gilançay, Vənəçay, Əlincəçay, Cəhriçay, Küküçay, Naxçıvançay) nisbətən böyük və bol suludur və onlarda suyun sərfinə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Hidrometrologiya İdarəsi tərəfindən nəzarət edilir.

Məruzədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının hidroenerji resursları təhlil edilmiş və kəmiyyətə qiymətləndirilmişdir. Hidroenerji resurslarının qiymətləndirilməsində Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Hidrometrologiya İdarəsinin 2002-2006-cı illərdə kiçik çaylarda suyun orta sərfərinə əsasən apardığı müşahidələrin nəticələri istifadə edilmişdir.

S.s	Çayların və nəzarət məntəqələrin adları	Suyun orta sərfi, Q_{or} m ³ /san	Çayın mənbəyi və nəzarət edilən məntəqənin hündürlüklər fərqi, H , m	Çayın hidroenerji potensialı, E_{pot} , Kvt
1	Gilançay (Nürgüt)	3,741	~1000	36699
2	Gilançay (Biləv)	8,679	~1000	85140
3	Ordubadçay (Nüsüs)	0,249	~1500	36640
4	Vənəçay (Dırmis)	0,603	~1000	5915
5	Əlincəçay (Ərəfsə)	1,2	~500	5888
6	Cəhriçay (Payız)	3,059	~1500	45013
7	Küküçay (Kükü)	0,358	~1000	3512
8	Naxçıvançay (Biçənək)	4,57	~500	22416
9	Naxçıvançay (Qarababa)	3,1704	~500	15550

Cədvəldən göründüyü kimi Muxtar Respublikada çayların hidroenerji potensialı kifayət qədər yüksəkdir. Belə ki, yalnız Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Hidrometrologiya İdarəsi tərəfindən nəzarət edilən kiçik çaylarda suyun orta sərfərinə əsasən çayların ümumi hidroenerji potensialı 238,773 MVt təşkil edir. Nəticə olaraq demək olar ki, Muxtar Respublikanın digər kiçik çay və suaxarlarının da hidroenerji potensialı nəzərə alınmaqla Muxtar Respublikanın ümumi hidroenerji potensialı kifayət qədər böyükdür və bu enerji resursunun istifadəsi həm respublikanın daxili istehlakını ödəyə bilər, həm də elektrik enerjisi sahəsində ixracat potensialını artırır. Bu da sosial-iqtisadi baxımdan səmərəlidir.

INVESTIGATION OF OPTICAL PROPERTIES OF POLYMER-ELASTOMERIC/CdS NANOCOMPOSITES BY THE DIFFERENT CHARACTERIZATION METHODS

N.O.BALAYEVA, O.O. ASKEROVA, R.M. ALOSMANOV, A.A. AZİZOV, M.B.MURADOV

Baku State University
Baku / AZERBAIJAN

Nanomaterials have been attracted great attention of the scientific community owing and multidisciplinary science field to the novel properties they exhibit because of the large surface to volume ratio compared to their bulk counter parts. Colloidal nanoparticles have attracted extensive scientific and industrial interest as a consequence of their highly size-dependent properties and their unique optical and electronic features. These properties have led to the potential application of colloidal nanoparticles in light-emitting devices, photonic crystals, and biological labels. CdS nanoparticles represent a material that can be both fabricated and functionalized with biomolecules in a single step. Consequently, much effort has been devoted to the synthesis of these small quantum-sized particles. CdS nanoparticles have been successfully synthesized in a variety of media, such as nonaqueous solvents, reverse micelles, vesicles, zeolites, and others. Some of the synthetic methods use Cd^{2+} and H_2S in separate phases that are unevenly mixed and result in the uneven formation and aggregation of CdS nanoparticles. In this work, we have presented a chemical method to elaborate the CdS nanocrystals embedded in a polymer matrix. We used nitrile butadiene rubber and polyethylene NBR/PE as a support for synthesis of cadmium sulfide CdS nanocrystals. The size control and morphology of these nanoparticles have been applied by the method of "layer by layer". The obtained nanoparticles were characterized by X-ray diffraction (XRD), UV-Visible light. For preparation polymer nanocomposites as initial polymer have been used a 1:1 equimolar NBR-26 mark of nitrile-butadiene rubber (1gr) and polyethylene (PE) (1gr). As a selective solvent for nitrile-butadiene rubber we have used 50 ml chloroform (CH_3Cl) and for polyethylene we have used 50 ml benzene. This polymer mixture was synthesized from oxidative chlorophosphorylation reaction by participation of phosphorus trichloride (PCl_3). The prepared $10^{-3}M$ 500ml $CdCl_2$ salt solution have been used 50ml for each sorption. Then polymer films which processing of metal salt solutions have been washed by distillation water and have been added $10^{-3}M$ $Na_2S \times 9H_2O$ in water solution. For preparing of $10^{-3}M$ 500ml $Na_2S \times 9H_2O$ salt solution have been taken 0,1185 $Na_2S \times 9H_2O$ salt. By the reaction of chlorophosphorylation there is induce R-PO (OH)₂ functional active groups with have been caused to generate new

complex compound of Cd^{2+} ions. X-ray diffraction (XRD) study confirmed the formation of cubic phase of CdS nanocrystals into the polymer matrix. The average CdS nanoparticle size was found 18 nm after fourth sorption. Transmission spectra of the structures obtained were measured by means of two-ray spectra spectrophotometer Specord 250 plus in the range of wavelength of 300 - 800 nm. Resolution along wavelength made up 0.1 nm. There were investigated nanoparticles of CdS formed in polymeric matrix volume in the different dimension. The dependence of transmission spectra against wavelength is shown. The calculation of the band gap was carried out by using the dependence $(\alpha h\nu)^2$ on $h\nu$.

$$\alpha \sim \frac{1}{h\nu} (h\nu - E_g)^{1/2}$$

Where α is the absorption coefficient, $h\nu$ is the energy of the photon, E_g is the band gap energy. Apparently, at lower numbers of cycles and small particle sizes, the band gap of CdS nanocrystals is 2.57eV after second cycle of sorption and 2.48eV after ninth cycle of sorption which is greater than the values for bulk crystals of CdS– 2.42 eV. Measured size of CdS nanoparticles is approximately 10-40 nm in different dose.

МОДЕЛИРОВАНИЕ НУКЛЕОСОМ МЕТОДАМИ АТОМИСТИЧЕСКОГО СУПЕРКОМПЬЮТЕРНОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ

А.К. ШАЙТАН

МГУ имени М.В. Ломоносова, биологический факультет
alex@molsim.org

Формирование белками гистонами и участками молекулы ДНК компактных образований – нуклеосом (см. Рис. 1), способствует не только упаковке молекулы ДНК в ядре клетки, но и играет сложную роль в регуляции процессов транскрипции и экспрессии генов. Недавно было показано, что в умеренно транскрибируемом хроматине процесс синтеза молекулы РНК РНК-полимеразой II проходит без полного разматывания ДНК с нуклеосомы с сохранением большей части белков гистонов, которые несут на себе эпигенетический код. В этой связи актуальным является понимание механизмов организации хроматина и транскрипции на молекулярном уровне, включая структурную организацию, динамику и конформационные переходы в молекулярных комплексах.

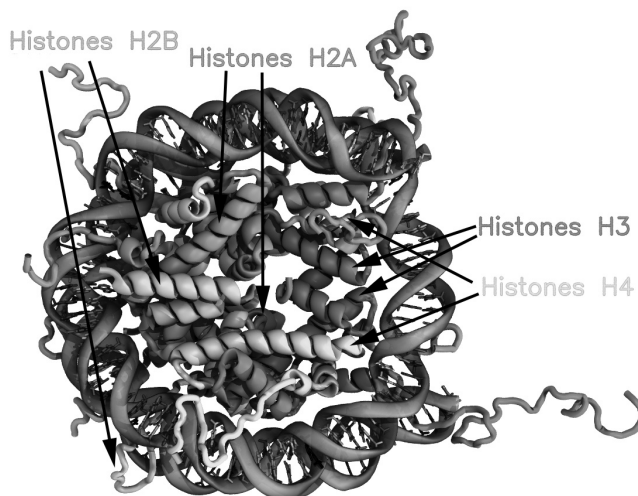
В ходе работы созданы молекулярно-механические модели нуклеосом и их составляющих в явном растворителе, для которых настроена возможность проведения суперкомпьютерного моделирования методом молекулярной динамики с использованием параллельных технологий по методу декомпозиции области. Проведен ряд рекордных молекулярно-динамических расчетов с временем моделирования до 1 микросекунды. Разработаны методы анализа конформационной подвижности нуклеосом, а также отдельно гистонов и ДНК на основе методов ковариационного анализа отклонений координат атомов. Созданы методы реалистичной визуализации данных моделирования (см. http://molsim.org/en/scripts/visual_ncp). Получены атомистические структуры тетрасом и гексасом, проанализированы моды крупномасштабной конформационной подвижности в нуклеосомах, получены данные о временах устойчивости различных комплексов гистонов и динамике релаксации ДНК при удалении отдельных гистонов.

Проведенные молекулярно-динамические расчеты для нуклеосом с использованием суперкомпьютерных технологий по длительности рассчитанной эволюции системы на 2 порядка превышают расчеты представленные в литературе. По имеющимся литературным данным метод ковариационного анализа для выявления крупномасштабных мод движения в нуклеосомах ранее не применялся, несмотря на то, что он имеет объективные преимущества перед другими методами (анализ нормальных мод, модели эластичных сетей). В то же время для реализации этого метода необходимы достаточно длительные МД расчеты, которые были получены в нашем случае. В открытых источниках не имеется аналогов предложенного алгоритма фотореалистичной визуализации данных моделирования нуклеосом, а полученные изображения и видеоматериалы не имеют аналогов по качеству (см. напр. <http://youtu.be/yrA3Y5CC1tY>). Структуры тетрасом и гексасом получены впервые и в литературе ранее не представлены. Моды крупномасштабной конформационной подвижности в нуклеосомах ранее в литературе изучались методами анализа нормальных мод. Данный метод, однако, применим лишь в малой окрестности локального минимума в конформационном пространстве. Нами впервые получены результаты не ограниченные этим приближением. Данные о стабильности различных комплексов гистонов и ДНК на временах более 10 нс в литературе также ранее не встречались.

Для выполнения проекта использовался метод полноатомной молекулярной динамики. Использовалось силовое поле AMBER99SB-ILDN, явная модель растворителя (TIP3P), программный пакет GROMACS 4.5 скомпилированный в параллельном режиме с библиотеками MPI. Расчеты проводились на суперкомпьютере СК МГУ «Ломоносов» с использованием 512 процессорных ядер. Для анализа конформационной подвижности комплекса использовался метод ковариационного анализа. Проводились расчеты с использованием метода существенной динамики (essential dynamics) для анализа конформационной подвижности вдоль коллективных координат, рассчитанных в ходе ковариационного анализа, в области амплитуд не наблюдаемых в равновесном расчете.

Работа выполнена с использованием ресурсов суперкомпьютерного комплекса МГУ имени М.В. Ломоносова и при поддержке гранта РФФИ №12-04-31942.

Рисунок 1. Молекулярная модель нуклеосомы: ДНК закручена вокруг 4 пар гистонов

KARDİOFƏAL PEPTİDLƏRİN AKTİV FRAQMENTLƏRİNİN (SER-ALA-PRO-GLN-ASP VƏ PHE-VAL-ARG-SER-NH₂) FƏZA QURULUŞUNUN TƏDQİQİ

Ş.N. HACIYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

m-shahla@ya.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

FMRF-amid peptidlərin quruluşları, təsir mexanizmləri, bioloji aktivliyi bu gün ciddi maraq kəsb edərək geniş tədqiq olunur. Kardioloji xassələrinə görə bir çox bioloji aktiv molekulların fəaliyyətini tənzimləyir və bu səbəbdən geniş spektrdə fizioloji təsir nümayiş etdirirlər. Tədqiqat obyekti olaraq tədqiq etdiyimiz FMRF-ailəsinə aid olan Ser1-Ala2-Pro3-Gln4-Asp5-Phe6-Val7-Arg8-Ser9-NH₂ molekulu bu gün də öz aktuallığını saxlayır. Belə ki, ürək-damar xəstəliyi dünyada çox geniş yayılmışdır. Ona görə də, kardiofəal peptidlərin quruluş və funksiyalarına maraq get-gedə artır. *Drosophila* Phe-Met-Arg-Phe genində Ser1-Ala2-Pro3-Gln4-Asp5-Phe6-Val7-Arg8-Ser9-NH₂ ardıcılığının çox olması serroz qışası əzələsinin sinir sıxılmasının stimullaşdırılmasını artırır. Həşəratlarda belə peptidlər skelet neyroəzələli birləşmələrə təsir modulyasiyasına malik olurlar. Bundan başqa Phe-Met-Arg-Phe fəsiləsi peptidləri ürək-damar sisteminə təsir edir və məməlilərdə müəyyən davranış dəyişiklikləri əmələ gətirir. 9 amin turşu qalıqlarından ibarət olan bu peptidlərin və onların analoqlarının fəza quruluşlarının tədqiqi əsasında müəyyən olunmuşdur ki, bu peptidlərin fizioloji aktiv mərkəzi tetrapeptid olmaqla C-tərəf fraqmenti onların fəza quruluşlarının formalaşmasında əsas rol oynayır.

Tədqiqat nəzəri konformasiya analizi üsulu ilə aparılmışdır. Konformasiya enerjisinin lokal minimumlarının tapılması üçün universal hesablama proqramından istifadə edilmişdir. Molekulun potensial enerjisi qeyri-valent (E_{qv}), elektrostatik (E_e), torsion (E_t) qarşılıqlı təsir və hidrogen rabitələri (E_H) enerjilərinin additiv cəmi şəklində seçilmişdir. Hidrogen rabitəsinin enerjisi Morze potensialı ilə hesablanmışdır. Torsion qarşılıqlı təsir enerjilərini hesablamaq üçün potensial funksiyalar, atomlardakı parsial yüklərin qiymətləri, valent bucaqlarının qiymətləri və valent rabitələrinin uzunluqları Momani və Şeraqanın məqalələrindən götürülmüşdür. İkiüzlü fırlanma bucaqlarının işarələri və qiymətləri beynəlxalq nomenklaturaya uyğundur.

Molekulun fəza quruluşu onu fraqmentlərə ayırmaqla öyrənilmişdir. İlk mərhələdə N-tərəf Ser1-Ala2-Pro3-Gln4-Asp5 pentapeptid və C-tərəf tetrapeptid Phe6-Val7-Arg8-Ser9 fraqmentlərinin fəza quruluşları onları əmələ gətirən uyğun amin turşu qalıqlarının stabil konformasiyaları əsasında hesablanmışdır. Ser1-Ala2-Pro3-Gln4-Asp5 pentapeptid fraqmenti 69 atom, 22 ikiüzlü fırlanma bucaqdan ibarətdir. Ümumi halda, pentapeptid üçün 16 müxtəlif şeypə mümkündür. Bu fraqmentdə 3-cü yerdə Pro amin turşu yerləşdiyindən ondan əvvəl gələn Ala aminturşu qalığı əsas zəncirin yalnız B və L formasını ala bilər. Buna görə də mümkün şeyplərin sayı 2 dəfə azalmış və 8 şeypə düşən 200-ə yaxın kombinasiyalar hesablanmışdır. Fraqmentin ən stabil konformasiyası R₃BRB₂₁R₃. Konformasiyaya qeyri-valent qarşılıqlı təsir enerjisi (-13.3 kkal/mol), elektrostatik qarşılıqlı təsir enerjisi (0.7 kkal/mol), torsion qarşılıqlı təsir enerjisi (1.9 kkal/mol) qədər pay verir. Cədvəl 1-də Ser1-Ala2-Pro3-Gln4-Asp5 pentapeptid fraqmentinin hər şeypinin ən stabil konformasiyasına uyğun qeyri-valent, elektrostatik, torsion qarşılıqlı təsir enerjiləri verilmişdir.

Cədvəl 1. NSer1-Ala2-Pro3-Gln4-Asp5-CTER fraqmentinin stabil konformasiyalarının nisbi enerjiləri, müxtəlif qarşılıqlı təsir enerjilərinin verdikləri pay (kkal/mol-la)

Nö	Şeyp	Konformasiya	E _{üm}	E _n	E _{qv}	E _{el}	E _{tors}
1	feff	R ₃ BRR ₂₁ B ₃	-10.7	0.0	-13.3	0.7	1.9
2	feff	R ₃ BRR ₃₁ R ₃	-9.4	1.3	-14.3	2.1	2.8
3	eeff	B ₃₂ BRR ₂₃ R ₃	-8.3	2.4	-13.9	2.6	3.1
4	eeff	B ₃₂ BRR ₂₃ R ₃	-8.2	2.5	-14.2	2.4	3.6
5	feff	R ₃₂ BBB ₁₂ R ₃	-5.2	5.5	-10.8	2.6	3.0
6	feff	R ₃₂ BRR ₃₁ R ₃	-4.2	6.5	-9.9	3.3	2.4
7	eeff	B ₃₂ BRR ₂₁ R ₃	-3.8	6.9	-9.0	3.1	2.1
8	eeee	B ₃₂ BBB ₁₂ B ₃	-3.3	7.4	-8.4	3.2	1.9

Sonrakı mərhələdə Phe6-Val7-Arg8-Ser9 tetrapeptid fraqmentinin fəza quruluşu öyrənilmişdir. Tetrapeptid üçün ən stabil konformasiyası R₂₂B₁₂R₃₁R₂₂-dir. Hesablamaların nəticələri göstərir ki, şeyplərin, əsas zəncirin formalarının və konformasiyalarının enerjilərinə görə kəskin diferensiasiya gedir. 0-5 kkal/mol enerji intervalına 8 konformasiya düşür. Tetrapeptid fraqmentinin stabil konformasiyaları cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2. CCO-Phe1-Val2-Arg3-Ser4-NH₂ fraqmentinin stabil konformasiyalarının nisbi enerjiləri, müxtəlif qarşılıqlı təsir enerjilərinin verdikləri pay (kkal/mol-la)

Nö	Şeyp	Konformasiya	E _{üm}	E _n	E _{q.v}	E _{el}	E _{tors}
1	fef	R ₂₂ B ₁₂ R ₃₁ R ₂₂	-11.2	0.0	-16.3	3.3	1.8
2	eef	B ₂₂ B ₁₁ R ₂₂ R ₁₂	-10.1	1.1	-16.0	3.6	2.4
3	eee	B ₂₂ B ₁₁ B ₂₂ R ₁₂	-9.5	1.7	-14.3	3.1	1.8
4	ffe	R ₂₂ R ₂₂ B ₂₂ R ₁₂	-9.3	1.9	-14.2	3.5	1.5
5	fee	R ₂₂ B ₁₂ B ₃₂ R ₂₂	-8.6	2.6	-13.4	3.6	1.3
6	eff	B ₂₂ R ₂₁ R ₂₂ R ₁₂	-8.5	2.7	-13.9	3.5	1.9
7	efe	B ₃₂ R ₁₁ B ₃₂ R ₁	-6.9	4.2	-13.6	3.2	3.4
8	fff	R ₃₂ R ₁₂ R ₂₃ R ₃₂	-5.6	5.6	-13.3	3.9	3.9

Aparılmış hesablamalar C-tərəf tetrapeptid FVRS-amid ardıcılığını kardioloji aktiv mərkəzi kimi qəbul etməyə imkan verir. Alınmış nəticələr kardiopəşə peptidlərin fizioloji təsirlərinin mexanizminin izahı üçün maraq kəsb edir və güclü kardioloji təsirə malik olan farmakoloji preparatların hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

InGaTe₂ BİRLƏŞMƏSİNİN ZONA QURULUŞU

Ü.S.ABDURƏHMANOVA

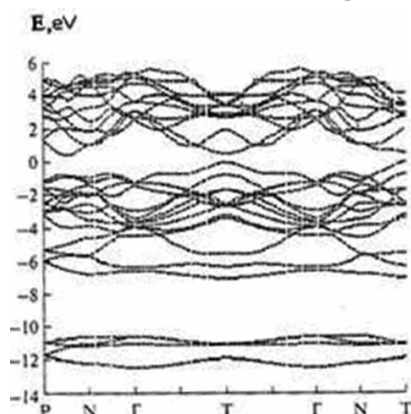
Azərbaycan Texniki Universiteti

Bakı / AZƏRBAYCAN

Dövri mətbuatda $A^{III}B^{III}X^{VI}_2$ tip birləşmələrin zəncirvari kristallik quruluşa malik, tetraqonal sinqoniyada kristallaşan nümayəndələrinin zona quruluşlarının öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsinə baxmayaraq bu tip birləşmələrin tipik nümayəndəsi olan $InGaTe_2$ birləşməsinin zona quruluşunun öyrənilməsi tədqiqatçıların diqqət mərkəzindən kənarda qalmışdır. Digər tərəfdən, zona quruluşunun öyrənilməsi birləşmənin fundamental fiziki xassələrinin izah edilməsində xüsusi rol oynamasını nəzərə alaraq biz müvafiq proqram paketi seçməklə $InGaTe_2$ birləşməsinin zona quruluşunu hesablamışıq. $InGaTe_2$ -nin elektron spektrinin hesablanması ABİNİT proqram paketinin köməyiylə sıxlığın funksiyaları metodu ilə həyata keçirilmişdir. Bu zaman müstəvi dalğa bazisində Troiller – Matins psevdopotensialından istifadə edilmişdir. Dalğa funksiyasının ayrılmasında maksimal kinetik enerjisi 30 Ry olan müstəvi dalğalardan istifadə edilmişdir. Qəfəs parametrləri tam enerjinin minimal qiymətinə əsasən hesablanmış, quruluş parametrləri isə Helman – Feynman qüvvəsinin köməyiylə optimallaşdırılmışdır. Minimallaşdırma qüvvə modulunun $|F| = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \frac{\partial E}{\partial R_i}$ şərtini ödəməsinə qədər aparılmışdır. Qəfəs parametrlərinin optimal qiymətləri $a=8.3945$ Å; $c=6.8352$ Å, halkogenin parametri $x=0.1730$ götürülmüşdür. $InGaTe_2$ -nin zona spektri simmetrik Γ , T, N, P nöqtələrində və həmin nöqtələri birləşdirən düz xətlər boyunca hesablanmışdır. Hesablamanın nəticələri göstərmişdir ki, (şəkil) $InGaTe_2$ birləşməsinin valent zonası üç yarımzonadan ibarətdir. Ən aşağı yarımzona 4 zonadan ibarət olub, digərlərindən 6eV aralıda yerləşir. Nəzəri – Qrup analizi göstərmişdir ki, bu aşağı valent zonaları $10 \div 11$ eV ətrafında yerləşir və mənşəyinə görə tellur atomlarının 5s hallarından formalaşır. 4 valent zonasından ibarət sonrakı qrup – 5eV energetik halda mövcuddur və əsasən In, Ga və Te atomlarının p – hallarından əmələ gəlir. İşinin müəllifləri bu birləşmənin fotoemission spektrini öyrənərək müəyyən ediblər ki, fotoemission spektrdə üç kəskin ifadə olunmuş maksimum müşahidə edilir. Müəlliflər -11,5eV –da aşkar edilən maksimumun Te – un 5s halından yaranmasını qəbul ediblər, -4eV- dəki maksimumu isə Ga – Te – a rabitəyə aid edib-

lör, $-5 \div 0$ eV oblastundakı kompleksləri isə Ga - Ga və Ga - Te rabitələrinə aid ediblər ki, bu da bizim tərəfimizdən Nəzəri-Qrup analiz üsulu ilə hesablanmış zona quruluşunun nəticələri ilə yaxşı uzlaşır. Bizim hesablamalarımızda bu birləşmənin qadağan olunmuş zonasının eni üçün 0,56 eV alınmışdır.

Şəkil. $InGaTe_2$ birləşməsinin zona quruluşu

GLY-HIS-LYS ANTİMİKROB TRIPEPTİD MOLEKULUNUN KONFORMASIYA XASSƏLƏRİ

Ülkər ƏLİYEVƏ

Qafqaz Universiteti
ualiyeva@ymail.com

Gülşən AĞAYEVA

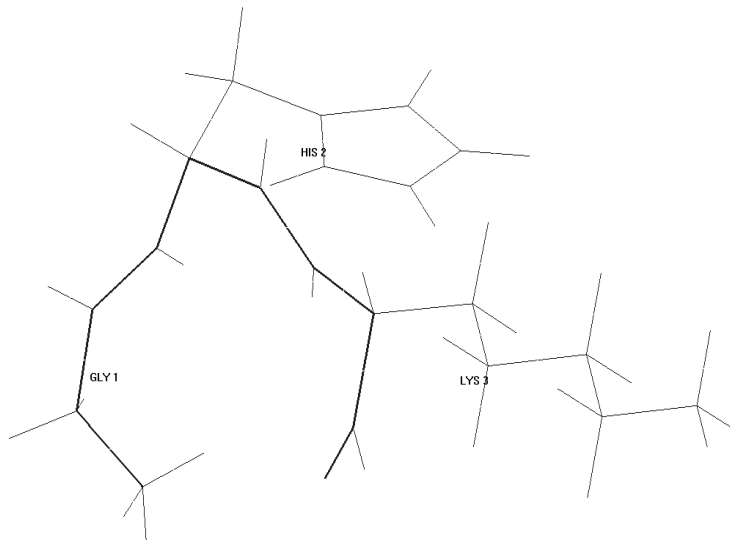
Bakı Dövlət Universiteti, Fizika Probleməri İnstitutu
gulshen@mail.ru
Bakı / AZƏRBAYCAN

Təbii antimikrob peptidlərin təsir mexanizmi adi antibiotiklərin mexanizmindən fərqli olduğundan onların dərman preparatları kimi daha üstün keyfiyyətləri var. Kationik antimikrob peptidlərin kimyəvi quruluşundan məlumdur ki, onların tam müsbət yükə malik olan atom qrupları və hidrofob quruluşlu radikalları var, bu isə onların mənfi yüklü membranlar ilə qarşılıqlı təsirə girməyə əlverişli imkanlar yaradır. Beləki antimikrob peptidlərin bakteriyaları məhv etmə mexanizmi bakteriyaların membranlarının lipid tərkibindən asılıdır. Məlumdur ki, əgər peptid molekulu sərbəst halda bioloji təsir göstərə bilirsə, onda onun fizioloji mühitdə stabil özünə məxsus fəza quruluşu olmalıdır. Belə dərman əhəmiyyətli peptidlərin funksional mexanizminin öyrənilməsi üçün onların konformasiya imkanlarını müəyyən etmək vacibdir. Təqdim olunmuş işdə antimikrob, yarasəğaldıcı təsirə malik olan Gly-His-Lys tripeptid molekulunun fəza quruluşu və konformasiya xassələri molekulyar mexanika üsulu ilə tədqiq olunub modelləşdirilmişdir. Bioloji testlər vasitəsi ilə göstərilmişdir ki, insanın qan plazmasından alınmış Gly-His-Lys peptid molekulu canlı orqanizmlərdə sağlam hüceyrə artımını təmin edərək, yarasəğaldıcı effektdə malikdir. Bu molekulun təsir mexanizmini öyrənmək məqsədi ilə ilk növbədə onun fəza quruluşunun və konformasiya imkanlarının öyrənilməsi çox böyük elmi maraq kəsb edir.

Molekulyar mexanika üsulunda molekulun tam daxili potensial enerjisi onun tərkibində olan hər cüt atomların qarşılıqlı təsirlərin enerji qiymətlərinin cəmidir. Mexaniki model əsasında peptid molekulaları üçün, valent bucaqları və rabitələri dəyişməz olmaq şərti ilə, konformasiya enerjisi qeyri-valent, torsion, elektrostatik qarşılıqlı təsirlərin və hidrogen rabitələrinin enerjilərinin cəmi kimi göstərmək olar: $E_{konf.} = E_{qval} + E_{els} + E_{tor} + E_{h.r.}$. Hesablamalarda qeyri-valent qarşılıqlı təsir enerjisi «6-12» potensialı Skott və Şeraga tərəfindən təklif olunmuş parametrlər sistemi vasitə ilə hesablanmışdır. Mexaniki modelə əsaslanaraq peptid birləşmələrdə elektrostatik qarşılıqlı təsir enerjisini monopol yaxınlaşması əsasında, yəni ayrı-ayrı atomların parsial yüklərin qiymətini bilməklə, Kulon qanunun əsasında hesablanmışdır. Peptid molekulalarında atomlar arasında məsafəni nəzərə alıb polyar mühit üçün $\epsilon \sim 10$ götürürlər. Peptidin əsas zəncirində bir qat $C^{\alpha}-N(\varphi)$ və $C^{\beta}-C^{\gamma}$ rabitələri və yan zəncirlərin bucaqları ətrafında fırlanmalar üçün torsion potensiallardan istifadə olunub. Peptidlərdə qismən ikiqat $C=N$ peptid rabitəsi ətrafında fırlanma nəzərə alınmır. Hidrogen rabitəsinin donor-akseptor təbiətini nəzərə alaraq bu rabitənin enerjisini Morze potensialı ilə hesablanmışdır. Bütün hesablamalar polyar mühit üçün aparıldığından dielektrik sabiti $\epsilon=10$ götürülüb. Bucaqların hesablanması IUPAC-IUB nomenklaturasına əsasən aparılıb. Quruluş məsələlərin həlli zamanı N.M.Qocayev və İ.S.Maksumov tərəfindən tərtib edilmiş universal proqram və alqoritm bütün tələbləri tamamilə nəzərə alır. Enerjinin minimumlaşması birinci tərtib törəmələrə görə gradient üsulu ilə aparılır. Molekulun əsas zəncirin müxtəlif formaları iki sinfə ayrılır: bükülü (f) və açıq (e) şeyplər. Beləliklə, tripeptid üçün yalnız dörd şeypə yarana bilər. Gly-His-Lys tripeptidinin hesablama modeli 51 atomdan ibarətdir. Hesablamada 14 ikiüzlü fırlanma bucağı göstərilmişdir. Kimyəvi quruluşuna görə Gly-His-Lys tripeptidi müxtəlif tipli aminturşusu qalıqlardan

təşkil olunub. Hesablama variantlarının təşkilində hər bir qalığın mono-peptid halda olan stabil konformasiya vəziyyətlərinin fırlanma bucaqlarının qiymətlərindən istifadə olunmuşdur. Gly-His-Lys tripeptidinin konformasiyaların hesablaması nəticəsində 0-5 kkal/mol nisbi enerji intervalına daxil olmuş ən stabil konformasiyalarının enerji parametrlərinə görə alfa-spiral quruluşlar bu tripeptid üçün ən əlverişlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Gly-His-Lys tripeptid stabil konformasiyalarında bir sıra xüsusi hidrogen rabitələri əmələ gəlir.

Şəkil 1. Gly-His-Lys tripeptid polyar mühiti üçün ən stabil konformasiyanın proyeksiyası.

Nəticədə hesablanmış optimal fəza quruluşları arasında çox kəskin enerji fərqi müşahidə olunmuşdur. İki hidrogen rabitəsi Gly-nin NH_3 qrupu ilə Lys-nin zəncirdəki C-sonluğun COO^- əmələ gəlir. Bu tipli hidrogen rabitələri bükülü quruluşlara əlavə stabiləşmə verir. Belə hidrogen rabitələri tripeptidin kvaziqapalı quruluşlarının əmələ gəlməsinə imkan verir. Kvaziqapalı quruluşlar çox kompakt və dayanıqlı olurlar və belə quruluşlar Gly-His-Lys tripeptid molekulu üçün ən əlverişli sayıla bilər. Göstərilmişdir ki, Gly-His-Lys tripeptid molekulu kompakt və kvaziqapalı quruluşlar əmələ gətirir və müxtəlif mühitlərdə onların imkanları daha əlverişli ola bilər. Beləliklə, molekular mexanika üsulu ilə hüceyrə artımını modullaşdıran Gly-His-Lys tripeptid molekulunun optimal fəza quruluşu və konformasiya xassələri polyar mühit üçün tədqiq edilmişdir. Molekulun konformasiya analizi onu təşkil edən amin turşusu qalıqlarının optimal konformasiya vəziyyətləri əsasında aparılmışdır. Hesablamalar nəticəsində molekulun aşağı enerjili konformasiyaların ikiüzlü bucaqların qiymətləri və qalıqlararası qarşılıqlı təsir qüvvələrin enerji payları müəyyən edilmişdir. Aparılan tədqiqat bu molekulun mühüm quruluş əlamətlərini müəyyənləşdirməyə və bu məlumatlar əsasında dərman əhəmiyyətli preparatların yaranmasına imkan verə bilər.

NƏZƏRİ KONFORMASIYA ANALİZİ ÜSULU İLƏ DİPPU-ASTI MOLEKULUNUN TƏDQIQI

L.İ. VƏLİYEVƏ, V.M. SADIQOVA

Bakı Dövlət Universiteti

Lala.Veliyeva1965@gmail.com

DİPPU-ASTI neyropeptidi bütün allatostatinlər kimi eyni son uclu fraqmentə (Phe-Gly-Leu- NH_2) malik olduğu üçün *a*-tip allatostatinlər qrupuna mənsubdur. Bu neyropeptid ilk dəfə *Diplophera punktata* tarakanının beyin ekstraktından izolə edilmişdir. *DİPPU-ASTI* molekulu Leu1-Tyr2-Asp3-Phe4-Gly5-Leu6- NH_2 xətti ardıcılığına malik olub, 6 amin turşu qalıqından ibarətdir. Göründüyü kimi, onun kimyəvi quruluşunda həm hidrofob (Tyr, Phe), həm də hidrofily qalıqlar vardır. Bildiyimiz kimi, aromatik yan zəncirli *N*-asetil-*L*-fenilalaninin əsas və yan zəncirlərinin fəza formaları bir-biri ilə qarşılıqlı bağlıdır və onun əsas zəncirin hər bir formasına enerji baxımından əlverişli vəziyyət uyğun gəlir. Ona görə də *DİPPU-ASTI* molekulunun fəza quruluşunun formalaşmasında bu amin turşu qalıqlarının rolu əvəzsizdir. Butöv molekulu hesablamaq üçün nəzəri konformasiya analizi üsulundan istifadə olunmuşdur. Həmin üsulla ixtiyari molekulu hesablamaq üçün mərtəbəli yanaşmadan istifadə olunur. Bunun üçün molekul iki fraqmentə: Leu1-Tyr2-Asp3-Phe4 tetrapeptidinə və Phe4-Gly5-Leu6 tripeptidinə bölünərək, əvvəlcə fraqmentlərin fəza quruluşları tədqiq edilmiş, sonra alınmış nəticələr əsasında butöv molekulun fəza quruluşu müəyyənləşdirilmişdir.

78 atom və 24 ikiüzlü bucaqdan ibarət *DİPPU-ASTI* molekulunun Leu1-Tyr2-Asp3-Phe4 tetrapeptid fraqmentinin konformasiya enerjisini minimizasiya etmək üçün bütün molekulun təşkil olunduğu mono-peptidlərin yan zəncirlərinin

fırlanma bucaqları nəzərə alınaraq 90 variant hesaba buraxılmışdır. Alınan nəticələrdən aydın olur ki, tetrapeptid fraqmentində əsas zəncirin formalarında hiss ediləcək differensiasiya müşahidə olunmur.

Hesablamalardan aydın olur ki, *DİPPU-ASTI* molekulunun formalaşmasında ikunci hesablanan Phe4-Gly5-Leu6-NH₂ tripeptid fraqmenti əsas rol oynamışdır. Çünki bu fraqmentin spesifikliyi aşağıdakı iki amillə xarakterizə edilir: 1) mərkəzi Gly5 amin turşu qalığının böyük konformasiya sərbəstliyi ilə; 2) iri yan zəncirə malik Phe4 və Leu6 amin turşu qalıqlarının Gly qalığı ilə səmərəli kontaktlar yaratmaq qabiliyyəti ilə. Bu hesablamalarda Leu6 amin turşu qalığının yan zəncirinin yalnız $\chi_1 = 180^\circ$ olan konformasiyaları istisnaq təşkil edir. Bu da onunla əlaqədardır ki, onun yan zənciri ümumi peptid gövdəsindən kənara yönəldiyi üçün heç bir effektiv kontaktların yaranmasında iştirak etmir. Lakin bu amin turşu qalığının $\psi = -60^\circ$ və $\psi = +120^\circ$ -yə uyğun konformasiyaları praktik olaraq izoenergetik hesab edilir. Ona görə də, bütöv molekulun fəza quruluşu hesablanarkən bu formalardan yalnız birindən istifadə olunmuşdur.

DİPPU-ASTI molekulunun fəza quruluşunun həndəsi və enerji parametrlərinin qiymətləndirilməsi əvvəlki mərhələlərin nəticələrinə əsasən aparılmışdır. Molekul üçün alınan nəticələrdən aydın olur ki, 0÷5 kkal/mol nisbi enerji intervallına 59 konformasiya düşür. Peptid gövdəsinin sərt quruluşu isə tam bükülmüş və yarıbükülmüş formalara aid konformasiyalarla təmsil olunur.

Alınan nəticələrdən o da aydın olur ki, kiçikenerjili konformasiyaların stabilləşməsində qeyri-valent qarşılıqlı təsirlərlə bərabər, hidrogen rabitələrinin də rolu əvəzsizdir. Belə ki, Tyr2 amin turşusunun polyar hidroksil qrupu ancaq pH-n böyük qiymətlərində dissosiasiya etmək qabiliyyətinə malik olduğu üçün, bu amin turşusunun yaratdığı hidrogen rabitələri çox möhkəm olur. Həmçinin, eyni sözləri Phe4 amin turşusu haqqında da demək olar. Bu amin turşu qalığının qeyri-polyar yan zəncirinin həmişə zülal qlobulunun daxilinə yönəlməsi, onun peptid gövdəsi ilə möhkəm hidrogen rabitələrinin yaranmasında iştirak etməsi üçün zəmin yaradır.

$A^{III}B^{III}C_2^{VI}$ TİP YARIMKEÇİRİCİ ƏLAVƏLİ KOMPOZİTLƏRİN ALINMA TEKNOLOGİYASI VƏ SƏTHLƏRİNİN MİKRORELYEFLƏRİNİN AQM ÜSULU İLƏ ÖYRƏNİLMƏSİ

X.R. ƏHMƏDOVA

Azərbaycan Texniki Universiteti
Bakı / AZƏRBAYCAN

A.N. MİRZƏYEVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Sumqayıt / AZƏRBAYCAN

Son illər yarımkeçirici birləşmələrdən polimerlərə əlavələr etməklə yeni tərkibli kompozitlərin alınması, tədqiqləri və bəzi tətbiqolunma imkanları barədə artıq məlumatlar verilmişdir.

Təqdim olunan işdə polimerə $A^{III}B^{III}C_2^{VI}$ tip doldurucusu əlavə etməklə yeni tərkibli kompozitlərin alınma üsulu barədə məlumat verilir.

Tədqiqat işində polimerə edilən $TlInSe_2$ əlavəsinin miqdarı 3 həcm % və 5 həcm %-i, matrisasının miqdarı isə müvafiq olaraq 97 həcm % və 95 həcm % götürülmüşdür. Alınacaq kompozitin komponentləri ümumi həcm $25 \cdot 10^{-2} \text{ sm}^3$ olan dairəvi kəsiyə doldurulmazdan əvvəl diqqətlə toz halına salınmış və xüsusi laboratoriya qurğusunda bir-birinə qarışdırılmışdır. Daha sonra alınmış qatışıqdan polimer matrisanın ərimə temperaturunda, yəni 160°C -də və 10-15 MPa təzyiqdə alüminium folqa arasında qalınlıqları 200mkm, radiusu $2 \cdot 10^{-2} \text{ m}$ olan plyonkalar 3-5 dəqiqə ərzində preslənir. Alınmış nümunələr dərhal soyudulur və folqadan təmizlənir. Eyni texnologiyada alınan müxtəlif plyonkalar tədqiqat üçün yararlı olur.

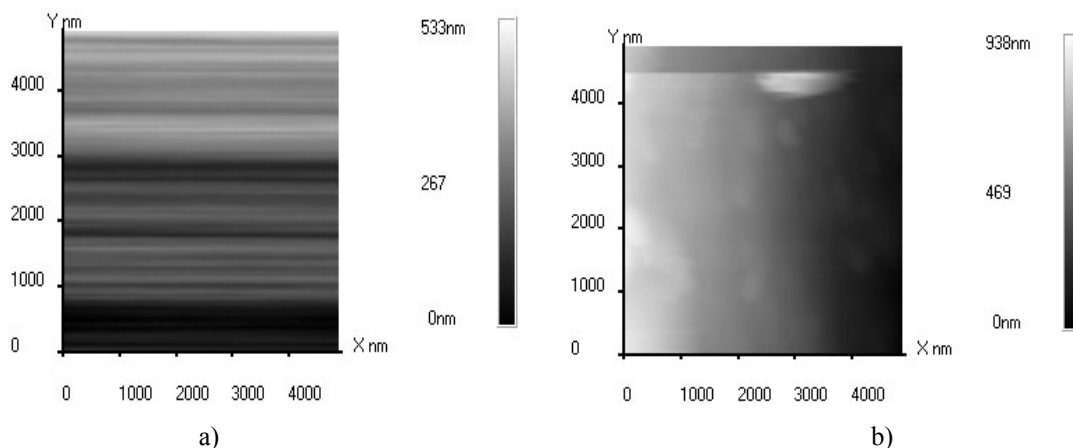
Alınmış kompozitlərin səthlərinin relyefləri həm adi, həm də Atom Qüvvə Mikroskopu üsulu ilə öyrənilmişdir.

Kompozit səthlərinin mikrorelyeflərinin AQM vasitəsi ilə tədqiqinin nəticələri şəkil 1 və 2-də verilmişdir. Şəkil 1-də PE+x həcm % $TlInSe_2$ (x=3,5) kompozit səthinin müstəvi təsvirləri göstərilmişdir. Kompozitlər üzərindəki tədqiqatlar ilkin emalsız aparılmışdır. Tədqiqatlardan alınmış nəticələr göstərir ki, yarımkeçirici əlavənin miqdarının artması kompozit səthlərinin morfologiyasında görünəcək dəyişikliklərə və tədqiq olunan nümunələrin səthlərinin hamarlaşmasına gətirib çıxarır. Həcmi şəkildən (şəkil 2) göründüyü kimi əlavənin miqdarının 3%-dən 5%-ə artırılması ilə kompozit səthinin aydın hamarlaşması baş verir.

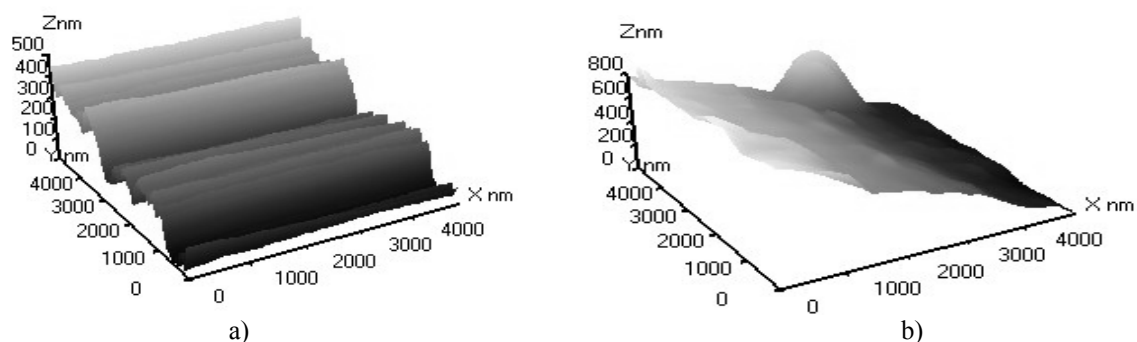
Eyni tərkibli kompozitlərin səthlərinin relyefləri 10 dəfə böyütməyə malik mikroskopla da öyrənilmişdir. Alınan nəticələr şəkil 3-də verilmişdir. Alınmış nəticələr göstərir ki, həqiqətən də kompozitlərin tərkibində $TlInSe_2$ əlavəsinin artması ilə səthlərin tamamilə hamarlanması baş verir.

Analoji texnologiyada PVDF matrisalı $TlInS_2$ əlavəli kompozitlərin alınması da həyata keçirilmişdir.

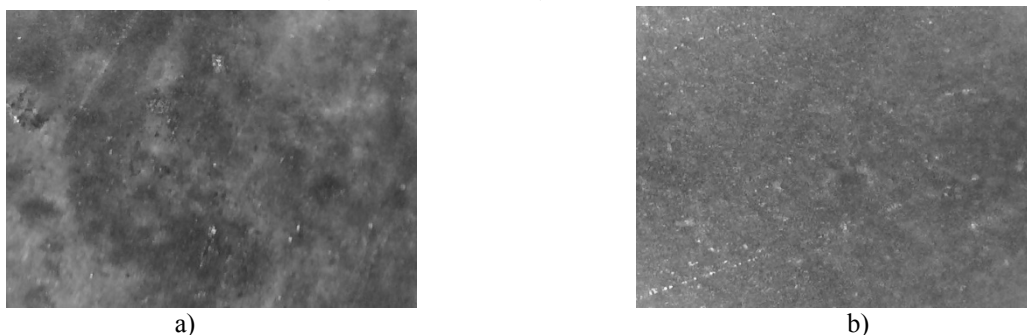
Şəkil 1. Monokristal səthinin ikiölçülü AQM- təsviri: a) 3 həcm % $TlInSe_2$; b) 5 həcm % $TlInSe_2$

Şəkil 2. Monokristal səthinin həcmi AQM- təsviri: a) 3 həcm % $TlInSe_2$; b) 5 həcm % $TlInSe_2$

Şəkil 3. Polimer + $TlInSe_2$ kompozit plyonkalarının mikroskop altında 10 dəfə böyüdülmüş təsvirləri: a) 3 həcm % $TlInSe_2$; b) 5 həcm % $TlInSe_2$

ANTİBAKTERİAL BAKTENETSİN 5 MOLEKULUNUN TETRAPEPTİD ANALOQUNUN KONFORMASIYA ANALİZİ

X.Ə.KƏRİMOVA

Bakı Dövlət Universiteti
kerimova.xanim@gmail.com

G.Ə.AĞAYEVA

Qafqaz Universiteti
gulshen@mail.ru
Bakı/ AZƏRBAYCAN

Dərman əhəmiyyətli peptidlərin funksional təsir mexanizminin öyrənilməsi üçün onların konformasiya imkanlarını müəyyən etmək vacibdir. Baktenetsin 5 molekulu antibakterial təsirinə görə farmakoloji cəhətdən elmi maraq kəsb edir. Baktenetsin 5 (OaBac5), 43 aminurşusu qalıqından ibarət olan peptid molekulu mənfi yüklü *Gram* bakterialara qarşı güclü təsir göstərir. Bu molekulun tərkibində Phe-Arg-Pro ardıcılığı bir neçə dəfə təkrar olduğundan, tədqiqatçılar

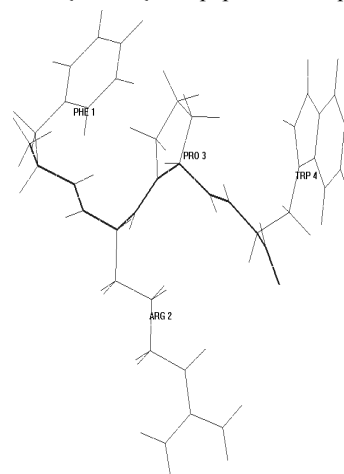
bu fraqmentin antimikrob təsirində vacib rol oynadığını qeyd edirlər. Bundan irəli gələrək, bu ardıcılığın əsasında bir neçə tetrapeptid molekulları sintez edilmişdir, onların müxtəlif bakterialara qarşı təsirlərini öyrənmişdirlər. Bioloji sınaqlardan keçmiş tetrapeptidlərdən ən yüksək antibakterial təsir potensialına və ən az toksik olan Phe-Arg-Pro-Trp tetrapeptid molekulu müəyyən edilmişdir. Bu tetrapeptidin eyni zamanda vəzəm mikroblarına qarşı məhvəddici təsiri aşkar olunmuşdur. Göründüyü kimi, bu molekulda çoxlu hidrofob qalıqları (Phe, Pro və Trp) və tam müsbət yüklü Arg qalığı var. Bu amillər mənfi yüklü Gram bakteriyaların membranları ilə qarşılıqlı təsirə girməyə əlverişli imkanlar yaradır. Bütün bu keyfiyyətlər Phe-Arg-Pro-Trp tetrapeptid molekuluna bir potensial dərman preparatı kimi baxılmasına səbəb olurlar. Artıq çoxdan məlumdur ki, peptidlərin bioloji aktivliyi bilavasitə onların fəza quruluşlarından və konformasiya imkanlarından asılıdır.

Təqdim olunan işdə nəzəri konformasiya analizi üsulu ilə bakteinetsin5 molekulunun Phe-Arg-Pro-Trp tetrapeptid analoqunun optimal fəza quruluşu və konformasiya xüsusiyyətləri polyar mühit üçün tədqiq edilmişdir. Nəzəri konformasiya analizi üsulunda molekulun tam daxili potensial enerjisi onun tərkibində olan hər cüt atomların qarşılıqlı təsirlərin enerji qiymətlərinin cəmidir. Mexaniki model əsasında peptid molekulları üçün, valent bucaqları və rabitələri dəyişməz olmaq şərti ilə, konformasiya enerjisi qeyri-valent, torsion, elektrostatik qarşılıqlı təsirlərin və hidrogen rabitələrinin enerjilərinin cəmi kimi göstərmək olar: $E_{konf.} = E_{qval} + E_{els} + E_{tor} + E_{h.r.}$. Hesablamalarda qeyri-valent qarşılıqlı təsir enerjisi «6-12» potensialla Skott və Şeraga tərəfindən təklif olunmuş parametrlər sistemi vasitə ilə hesablanmışdır. Mexaniki model əsasən peptid birləşmələrdə elektrostatik qarşılıqlı təsir enerjisini monopol yaxınlaşması əsasında, yəni ayrı-ayrı atomların parsial yüklərin qiymətini bilməklə, Kulon qanunun əsasında hesablanmışdır. Peptidin əsas zəncirində bir qat $C^{\alpha}-N(\varphi)$ və $C^{\alpha}-C$ rabitələri və yan zəncirlərin bucaqları ətrafında fırlanmalar üçün torsion potensiallardan istifadə olunub. Peptidlərdə qismən ikiqat $C=N$ peptid rabitəsi ətrafında fırlanma nəzərə alınmır. Hidrogen rabitəsinin donor-akseptor təbiətini nəzərə alaraq bu rabitənin enerjisini Morze potensialı ilə hesablanmışdır. Bütün hesablamalar polyar mühit üçün aparıldığından dielektrik sabiti $\epsilon=10$ götürülüb. Bucaqların hesablanması İUPAC-İUB nomenklaturasına əsasən aparılıb. Qalığın konformasiyasını φ , ψ ikiüzlü bucaqlarının aşağıdakı sahələrə Ramaçandran xəritəsinə uyğun gələn hərflərlə işarə edirlər: R ($\varphi=-180^{\circ} \div 0^{\circ}$, $\psi=-180^{\circ} \div 0^{\circ}$); B ($\varphi=-180^{\circ} \div 0^{\circ}$, $\psi=0^{\circ} \div 180^{\circ}$); L ($\varphi=0^{\circ} \div 180^{\circ}$, $\psi=0^{\circ} \div 180^{\circ}$); P ($\varphi=0^{\circ} \div 180^{\circ}$, $\psi=-180^{\circ} \div 0^{\circ}$). Hərflərin (R,B,L,P) indeksləri yan zəncirin vəziyyətini xarakterizə edir: 1 rəqəmi $\sim 0^{\circ} \div 120^{\circ}$, 2 rəqəmi $\sim 120^{\circ} \div -120^{\circ}$, 3 rəqəmi $\sim -120^{\circ} \div 0^{\circ}$ sahələrinə uyğundur. Aparılan müxtəlif quruluş məsələlərin həlli zamanı ilkin verilmiş bəzi qiymətlər dəyişir. Buna görə də N.M.Qocayev və İ.S.Maksumov tərəfindən tərtib edilmiş universal alqoritm bu tələbləri tamamilə nəzərə alır.

Şəkil 1. a) Phe-Arg-Pro-Trp tetrapeptidinin ən aşağı enerjili konformasiyaların ikiüzlü bucaqlarının və nisbi enerjilərinin qiymətləri cədvəldə göstərilmişdir; b) $B_1B_{22}RB_1$ konformasiyasının bucaqları əsasında modelləşdirilmiş tetrapeptidin fəza quruluşu

Aminturşusu	Bucaq	Aşağı enerjili konformasiyalar			
		$B_1B_{22}RB_1$	$B_2B_{12}RB_1$	$B_2B_{22}RB_1$	$B_2B_{32}RB_3$
Phe	φ	-107	-109	-109	-108
	ψ	167	145	150	146
	ω	179	180	182	179
	χ_1	69	179	181	178
	χ_2	84	87	89	87
	χ_3				
Arg	φ	-115	-124	-120	-124
	ψ	105	151	116	151
	ω	175	176	182	175
	χ_1	180	63	183	62
	χ_2	182	178	180	178
	χ_3	179	182	181	183
Pro	φ	-59	-51	-54	-50
	ψ	172	170	173	174
Trp	φ	-155	-150	-151	-140
	ψ	158	159	160	159
	χ_1	57	57	59	-60
	χ_2	78	78	79	95
$E_{nis}(kcal/mol)$		0,0	2,7	3,0	3,1

a)

b)

Aparılan nəzəri hesablama tədqiqatı dörd aminturşusu qalığından ibarət olan Phe-Arg-Pro-Trp tetrapeptidinin polyar mühiti üçün ən stabil konformasiyaları müəyyən etmişdir. Molekulun konformasiya analizi onu təşkil edən aminturşusu qalıqlarının optimal konformasiya vəziyyətləri əsasında aparılmışdır. Phe-Arg-Pro-Trp molekulunda prolin qalığı olduğuna görə, bu tetrapeptid spiralvari quruluş əmələ gətirə bilməz. Beta-dönmə quruluşunun əmələ gəlməsi üçün optimal konformasiyalarda birinci və dördüncü qalıqların C_{α} atomların arasındakı məsafə 7 Å az olmalıdır. Hesablamalar zamanı bütün stabil konformasiyalarda bu məsafə ölçülmüşdür və göstərilmişdir ki, yuxarıda qeyd olunan şərt heç bir stabil konformasiyada təsdiq olunmur. Qeyd etmək lazımdır ki, Phe-Arg-Pro-Trp tetrapeptidinin stabil konformasiyalarında bir sıra xüsusi hidrogen rabitələri əmələ gəlir. Bunlardan ikisi Arg-nin yan zəncirinin NH qrupu ilə C-sonluğunun COO^- atomları arasında bağlanan hidrogen rabitələridir. Belə hidrogen rabitələri tetrapeptidin kvaziqapalı quruluşlarının əmələ gəlməsinə imkan verir. Beləliklə, hesablama nəticəsində Phe-Arg-Pro-Trp tetrapeptidinin məhdud sayda ən optimal konformasiya vəziyyətləri aşkar olunmuşdur və bu konformasiyaları stabilləşdirən qüvvələrin təbiəti və enerji payları müəyyən olunmuşdur. Phe-Arg-Pro-Trp tetrapeptidi üçün bütün optimal fəza quruluşların ikiüzlü fırlanma bucaqlarının qiymətləri alınmışdır.

ОСОБЕННОСТИ ПРОСТРАНСТВЕННОГО СТРОЕНИЯ МОЛЕКУЛЫ ГЕМОКИНИНА-1 ЧЕЛОВЕКА

У.Т.АГАЕВА, Г.А.АГАЕВА

Институт физических проблем
Бакинского Государственного Университета
Eminzade_U@rambler.ru

Использование теоретических методов молекулярного моделирования в решении структурной проблемы различных биологически активных пептидов, позволяет предсказывать пространственные структуры, ответственные за связывание исследуемых молекул с рецептором. В настоящей работе представлены результаты исследования конформационных свойств молекулы гемокинина-1 человека методом молекулярной механики. Гемокинин-1 человека является продуктом сравнительно недавно клонированного препроатакикининового гена (ТАС-4). Гемокинин-1 человека (hHK-1) состоит из 11 остатков с аминокислотной последовательностью: Thr¹-Gly²-Lys³-Ala⁴-Ser⁵-Gln⁶-Phe⁷-Phe⁸-Gly⁹-Leu¹⁰-Met¹¹NH₂. Было определено, что гемокинин-1 человека и его С-концевой октапептидный фрагмент угнетающе действуют на рост и дифференциацию клеток лейкемии человека. По своему структурному строению и функциональным свойствам гемокинин-1 человека относится к семейству тахикининов. Тахикинины обладают широким спектром физиологической активности: сокращение гладкой мускулатуры кишечника, бронхов, зрачков глаз, активация поведенческих и гормональных процессов, высвобождение других активных веществ и перенос болевых ощущений. Известно, что гемокинин-1 человека также как и все тахикинины в той или иной мере может взаимодействовать с тремя различными типами тахикининовых рецепторов NK₁, NK₂ и NK₃, но является селективным агонистом NK₁ рецепторов.

Конформационный анализ молекулы гемокинина-1 человека был осуществлен методом молекулярной механики на основе поэтапного подхода. При расчете учитывались невалентные и электростатические взаимодействия, водородные связи и торсионные вклады. Полярность среды была учтена путем введения определенной величины диэлектрической постоянной растворителя (ϵ). Геометрия аминокислот и система идентификаторов конформаций были взяты из работ. Для учета среды, имитирующей мембранное окружение величина диэлектрической проницаемости бралась равной 4, а энергия водородных связей и электростатических взаимодействий оценивались в полной мере. Длины связей и валентные углы пептидной группы и боковых цепей, а также торсионные потенциалы и величины барьеров вращения соответствуют значениям, предложенным Момани и др. Используемая в данном исследовании классификация пептидных структур и потенциальные функции расчетной схемы полуэмпирического конформационного анализа и их параметризация описана в работах. Поиск минимумов потенциальной энергии осуществлялся методом сопряженных градиентов. Отсчет двугранных углов вращения ϕ , ψ , ω и χ^i проведен согласно общепринятой номенклатуре IUPAC-IUB.

Результаты исследования показали, что N-концевая пентапептидная последовательность пептида является относительно подвижным участком и способным образовывать различные бета- и гамма-изгибы, благодаря наличию в цепи остатка глицина. Исследование конформационных особенностей биологически активного С-концевого октапептида гемокинина-1: Ala⁴-Ser⁵-Gln⁶-Phe⁷-Phe⁸-Gly⁹-Leu¹⁰-Met¹¹NH₂ проводилось на основе стабильных конформаций перекрывающихся по двум остаткам тетрапептида Asp⁴-Phe⁷ и С-концевого пентапептида Phe⁷-Met¹¹NH₂. Расчет показал, что для октапептида энергетически предпочтительными оказались α -спиральные конформации, а все низкоэнергетические конформации формируют α -спираль на С-конце молекулы. В обоих случаях предпочтение отдается структурам, ведущим к удлинению α -спирали. Если учесть, что С-концевой октапептид гемокинина-1 человека обладает биологической активностью, то вероятно среди этих структур находится биологически активная конформация, способная связываться с рецептором. Практически самые низкоэнергетические конформации октапептида отличаются друг от друга относительной стабильностью N-концевого тетрапептидного участка фрагмента. Расчет конформаций октапептида позволяет сделать заключение, что этот С-концевой фрагмент гемокинина-1 обладает заметной конформационной ограниченностью.

Результаты конформационного анализа всей молекулы гемокинина-1 выявили ограниченный набор его низкоэнергетических структур. Как оказалось в свободном состоянии оптимальные конформации молекулы пептида отдают предпочтение формированию α -спирали на С-конце. Данное исследование выявило степень конформационной подвижности молекулы гемокинина-1. Как видно в результате расчетов были определены похожие энергетически предпочтительные области величин двугранных углов и одинаковое взаимное расположение остатков в низкоэнергетических конформациях гемокинина-1. Проведённое исследование показало, что этот пептид в условиях полярной среды не реализует одно единственное пространственное строение, а формирует ограниченный набор низкоэнергетических конформаций с относительно жёстким С-концевым пентапептидом и лабильным N-концом. Как показали расчеты в условиях, имитирующих мембранное окружение, возникает заметная дифференциация с еще большим энергетическим разрывом в пользу полностью альфа-спиральной конформации октапептида. Согласно биологическим тестам, именно С-концевые фрагменты гемокинина-1 являются ответственными за связывание с рецепторами. Тем не менее получена информация о наиболее подвижных участках молекулы, которая обеспечивает стереокомплементарность взаимодействующих поверхностей пептида и

рецептора. Конформационное исследование молекулы гемокинина-1 человека позволяет более детально обсудить перспективы создания новых синтетических аналогов исследуемого пептида, пригодных для клинического использования.

SYNTHESIS, STRUCTURAL CHARACTERIZATION AND OPTICAL STUDY OF MALEIC ANHYDRIDE-OCTENE_1/PbS NANOCOMPOSITES

Z.Q.MAMIYEV, O.H.AKBAROV, G.M.EYVAZOVA

Baku State University
Baku / AZERBAIJAN

Lead sulfide (PbS) as a unique semiconductor material has been intensively studied in the past decade. PbS nanocrystals are in interest because of the large exciton Bohr radius that gives strong quantum confinement of both electrons and holes, the well developed synthetic protocols, and properties such as multiple carrier generation. When the size of the nanoparticles are below Bohr radius, it leads to the quantum confinement effect. In order to reduce the size of the particles below Bohr radius, passivation of the surface of the particles at the time of formation is essential. PbS band gap can be widened to the visible region by forming nanocrystals. PbS is an important direct band gap semiconductor material with a small band gap (0.41 eV) and finds applications in near-IR communications. It has a large Bohr radius (18 nm) and high dielectric constant. These properties lead to a third order nonlinear optical response some 1000 times that of CdS nanoparticles for particles of similar size. PbS/copolymer nanocomposites may have applications in light-emitting diodes, single electron transistors, field-effect thin-film transistors, high-speed switching, solar cells, gas sensors and other optoelectronic devices also like IR detectors.

In this research work for preparation of the PbS/maleic anhydride-octene_1 copolymer nanocomposite, we used chemical in-situ method and 0.69 g lead-nitrate ($\text{Pb}(\text{NO}_3)_2$), 0.048 g thiourea ($\text{CH}_4\text{N}_2\text{S}$), 100 ml N,N-dimethylformamide (DMFA) and 1g the copolymer.

In the first part of the research work the copolymer was synthesized. For this we have used maleic anhydride and octene-1 monomers, diocane as solvent and Azobisisobutyronitrile (AIBN) initiator. In the second stage of the work the nanocomposites were synthesized from appropriate matter. First time the copolymer was dissolved in the 100 ml DMFA and was prepared 1% solution in the three mouth flask. Then the appropriate metal salt added to the solution. The solution was heated to 90 °C in the water bath. Warming being continued by mixing during 4 hours and after this time the thiourea added to the three mouth flask rapidly with syringe. After this stage, the process was continued in 2 hours. The role of the copolymer is to passivate the surface of the PbS nanoparticles during the reaction. After 2 hours, colour of the solution turns into black. This indicates that the formation PbS nanoparticles.

Therefore powders and thin films have been prepared from the solution and investigated with different methods. The MA/octene_1 copolymer capped lead sulphide nanoparticles were characterized by Bruker D8 Advance X-ray diffractometer using a monochromatized $\text{CuK}\alpha$ radiation ($\lambda = 1.5406 \text{ \AA}$). All the diffraction peaks in the spectrum are analogous to the literature pattern of face-centered cubic phase of PbS.

The average size of the as-prepared nanocrystals can be obtained from the full-width half-maximum (FWHM) of the diffraction peaks by using the well-known Debye-Scherrer formula (1), where D is the particle diameter of nanocrystallite, 0.89 is the shape factor, λ is the X-ray wavelength and β is the FWHM of the diffraction peak with Cu K_α irradiation.

$$D = 0.89 \lambda / \beta \cos\theta \quad (1)$$

estimated of the particle size of 32-38 nm were determined for PbS nanocrystals. Ultraviolet absorption properties of PbS nanoparticles studied by UV-vis spectord 250 plus device (200-800 nm area). Band gap and the average particle size for sample calculated from the absorption spectra. The band-gap energy is 0.41 eV in the literature and in this work we calculated 2.7 eV based on the known formula. Also the optical properties and element analysis of MA-Octene-1/PbS nanocomposites investigated on Fourier Transform Infrared spectroscopy with Varian 3600 spectrophotometer (in the middle and far are), Philips PW1606 X-ray fluorescence spectrometer and photoluminescence methods by Cary Eclipse Spectrofluorometer. A chemical in-situ method has been successfully developed to synthesize. Controlling of the nanoparticle size of PbS was done by the volume ratios for lead to sulfur ions.

The samples were synthesized in a cubic structure form and the particle size decreases with increasing the Pb^{+2} ions. The effect of the particle size on the UV-VIS spectra exhibit blue shift with the change of the volume ratio of Pb^{+2} to S^{2-} ions. The calculated band gaps of PbS are higher than that of the bulk.

Dedicated to the 90th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE ON YOUNG RESEARCHERS

25-26, April 2013, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION II

1. Technical and Natural Science

▪ *Mathematics*

POPULYASIYALARIN SAYINI PROQNAZLAŞDIRMAQ ÜÇÜN ALQORİTM VƏ ƏDƏDİ ÜSULLARIN İŞLƏNMƏSİ

Ağgün MƏMMƏDOVA

memmedova89@gmail.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

Təbiətdə adətən populyasiyalar bir-birindən asılı vəziyyətdə yaşayırlar, məsələn, eyni qida ilə qidalanan fərqli populyasiyalar, yırtıcı və şikar münasibətində olan populyasiyalar, simbioz populyasiyalar və s. Eyni qida ilə qidalanan fərqli populyasiyalara elmi ədəbiyyatda çox zaman rəqib populyasiyalar deyilir.

Fərz edək ki, x -birinci populyasiyanın, y - ikinci populyasiyanın sayını göstərən funksiyalardır. a_i - nömrəli populyasiyanın qida bol olduqda artım tempini göstərən əmsaldır, b_i - i -nömrəli populyasiyanın yemə olan tələbatını göstərir, $b_i > 0$.

Rəqabət modelini aşağıdakı sistemlə təsvir etmək olar:

$$x'(t) = a_1 x - F(x, y) b_1 x, \quad (1)$$

$$y'(t) = a_2 y - F(x, y) b_2 y, \quad (2)$$

Burada F - vahid zaman ərzində populyasiyaların qəbul etdikləri yemənin miqdarını göstərən funksiyadır.

(1) sisteminin birinci tənliyini x -ə, ikinci tənliyini isə y -ə bölüb sadələşdirsək, aşağıdakı sistem alınır:

$$\left\{ \begin{aligned} \frac{d \ln x}{dt} &= a_1 - b_1 F(x, y) \\ \frac{d \ln y}{dt} &= a_2 - b_2 F(x, y) \end{aligned} \right\}$$

Bu sistemin birinci tənliyini b_2 -ə, ikinci tənliyini isə b_1 -ə vurub tərəf-tərəfə çıxsaq, yeni tənlik alınır.

$$b_2 \frac{d \ln x}{dt} - b_1 \frac{d \ln y}{dt} = a_1 b_2 - a_2 b_1$$

Bu bərabərliyi t_0 -dan t -yə qədər integrallasaq, növbəti bərabərliyi ala bilərik:

$$b_2 \ln x - b_1 \ln y = (a_1 b_2 - a_2 b_1)(t - t_0) + b_2 \ln x_0 - b_1 \ln y_0.$$

Bu bərabərliyi bir qədər də sadələşdirmək olar:

$$b_2 \ln \frac{x}{x_0} - b_1 \ln \frac{y}{y_0} = (a_1 b_2 - a_2 b_1)(t - t_0).$$

Loqarifmin xassələrindən istifadə etməklə bu bərabərliyi aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$\ln \left[\left(\frac{x}{x_0} \right)^{b_2} : \left(\frac{y}{y_0} \right)^{b_1} \right] = (a_1 b_2 - a_2 b_1)(t - t_0)$$

Nəhayət aşağıdakı düstur alınır:

$$\frac{x^{b_2}}{y^{b_1}} = \frac{(x_0)^{b_2}}{(y_0)^{b_1}} e^{(a_1 b_2 - a_2 b_1)(t - t_0)}$$

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, populyasiyalar təbiətdə adətən bir-biri ilə əlaqəli surətdə yaşayırlar. Bu əlaqələrin ən çox yayılmış formalarından biri yırtıcı və şikar tipli əlaqədir. Münasib modeli qurmaq üçün aşağıdakı işarələrə nəzər salaq:

x - yırtıcının sayı, y - şikarın sayı; a_1, a_2 - müvafiq olaraq yırtıcının və şikarın sərbəst artma əmsalı. b_1, b_2 - bu parametrlər yırtıcının və şikarın qarşılaşdıqları zaman onların sayında baş verən dəyişiklikləri ifadə edir. n sayda qarşılaşma zamanı $2n$ sayda fərd iştirak edir. Belə qarşılaşmalarda şikar tərəfin sayı bilavasitə azalır, yırtıcı tərəfin sayı isə dolayısı ilə artır. $b_1 \cdot n$ saylı qarşılaşma zamanı yırtıcı tərəfin artımını, $b_2 \cdot n$ saylı qarşılaşma zamanı şikar tərəfin azalmasını ifadə edir.

axy - bu hasil yırtıcı və şikarın vahid zamanda qarşılaşmalarının sayını göstərir. $\frac{axy b_1}{n}$ - bu ifadə axy - sayda qarşılaşma zamanı birinci populyasiyanın artımını göstərir;

$\frac{axy b_2}{n}$ - bu ifadə isə axy - sayda qarşılaşma zamanı ikinci populyasiyanın sayının azalmasını göstərir, $a > 0$. Beləliklə Δt zaman müddətində baxılan populyasiyaların artımını müvafiq olaraq aşağıdakı kimi yaza bilərik:

$$\left\{ \begin{aligned} dx &= -a_1 x dt + \frac{axy b_1}{n} dt \\ dy &= a_2 y dt - \frac{axy b_2}{n} dt \end{aligned} \right\}$$

Yuxarıdakı sistemin 1-ci tənliyindəki 1-ci toplananın mənfi olması göstərir ki, qarşılaşma halları baş vermədikdə yırtıcı yeməz qalır və onun sayı azalır, 2-ci tənlikdə birinci toplananın müsbət olması onu göstərir ki, qarşılaşma halları olmadıqda şikar tərəfin sayı çoxalır. Burada ikinci toplananın mənfi olması göstərir ki, qarşılaşma hallarının sayı çoxaldıqca şikar tərəfin sayı azalır. Təbii ki, bu halda yırtıcı tərəfin sayı artar, bu hal sistemin birinci tənliyində 2-ci toplananın müsbət olması ilə göstərilmişdir. Yuxarıdakı tənlikləri müvafiq surətdə

$$\left. \begin{aligned} \frac{dx}{dt} &= x(-a_1 + \lambda_1 y) \\ \frac{dy}{dt} &= y(a_2 - \lambda_2 x) \end{aligned} \right\} \text{şəklində yazmaq olar.}$$

$$\lambda_1 = \frac{\alpha b_1}{n}, \lambda_2 = \frac{\alpha b_2}{n}, \frac{dx}{dy} = \frac{x(-a_1 + \lambda_1 y)}{y(a_2 - \lambda_2 x)}$$

$$\frac{a_2 - \lambda_2 x}{x} dx = \frac{-a_1 + \lambda_1 y}{y} dy$$

$$\lambda_2 x + \lambda_1 y - \ln(x^{a_2} \cdot y^{a_1}) = c$$

(3)

Bu düsturda c parametrini qiymətləndirmək üçün başlanğıc şərtlər daxil edilməlidir:

$$x(t_0) = x_0$$

$$y(t_0) = y_0$$

$$c = \lambda_2 x_0 + \lambda_1 y_0 - \ln(x_0^{a_2} \cdot y_0^{a_1})$$

c-nin bu qiymətini (3) düsturunda yerinə yazsaq populyasiyaların bir birindən asılı sayını müxtəlif variantlarda araşdırmaq üçün tənlik alınır. c-nin müxtəlif qiymətlərində x və y parametrlərinin qarşılıqlı əlaqəsindən alınır ki, c-nin hər bir konkret qiymətində x və y parametrlərinin aldığı qiymətlər çoxluğu müəyyən qapalı əyrini qurmağa imkan verir. $c=c_1$ olduqda qurulan əyri nibətən az qarşılıqlı variantları, $c=c_2$ olduqda isə daha çox mümkün qarşılıqlı variantları əks etdirir.

Yırtıcı və şikar modelinin bəzi sadə variantlarına baxaq:

$$x'(t) = -ax + bxy$$

$$y'(t) = cy - dxy$$

Bu sistemin Eyler üsulu ilə aproksimasiyasını qursaq aşağıdakı kimi sistem alınır:

$$x(t+h) = x(t) + k_1 x(t) y(t) - k_2 x(t)$$

$$y(t+h) = y(t) + k_3 y(t) y(t) - k_4 x(t) y(t)$$

Burada h- arqumentin dəyişmə addımı, $k_1=bh$ -yırtıcının doğum əmsalı, $k_2=dh$ -şikarın ölüm əmsalı, $k_3=ch$ -şikarın doğum əmsalı, $k_4=dh$ -şikarın ölüm əmsalıdır.

Yuxarıdakı düsturlara analogi olaraq populyasiyaların sayını təqribi qiymətləndirmək üçün başqa rekkurent düsturları, məsələn, Runqe-Kutta üsulu ilə qurmaq olar.

Təqribi həll üsullarından biri də Pikar üsuludur. Ümumi halda modelin aşağıdakı sistemlə təsvir edildiyini fərz edək:

$$\left. \begin{aligned} x'(t) &= F_1(x(t), y(t), t) \\ y'(t) &= F_2(x(t), y(t), t) \end{aligned} \right\}$$

$$x(0) = x_0, \quad y(0) = y_0$$

Pikar üsulu iki mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələdə hər iki tənlik t parametrinə görə $[0, T]$ parçasında integrallanır, ikinci mərhələdə sistem ardıcıl yaxınlaşma üsulu aşağıdakı qaydada tətbiq edilir :

$$x_n(t) = x_0 + \int_0^t F_1(x_{n-1}(\tau), y_{n-1}(\tau), \tau) d\tau$$

$$y_n(t) = y_0 + \int_0^t F_2(x_{n-1}(\tau), y_{n-1}(\tau), \tau) d\tau$$

ЛОКАЛИЗАЦИЯ МЕСТ УТЕЧЕК В НЕФТЕПРОВОДАХ СЛОЖНОЙ СТРУКТУРЫ ПРИ НЕСТАЦИОНАРНОМ РЕЖИМЕ

Е.Р. АШРАФОВА, С.Т. ТЕЙМУРОВА

Институт Кибернетики НАНА, АГНА,
y_aspirant@yahoo.com, timurov07@mail.ru

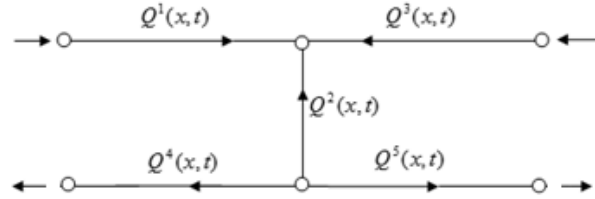
В последние годы для транспортировки углеводородного сырья в основном используются трубопроводные транспортные системы. Развитие сети магистральных нефтепродуктопроводов сопровождается широким использованием в них современных средств измерительной, компьютерной техники и систем телеуправления.

Утечки углеводородного сырья из трубопроводов представляют серьезную опасность для окружающей среды. Это может оборачиваться большими экономическими потерями и приводить к экологическим катастрофам. Определение мест и объема утечек при эксплуатации трубопроводов всегда представляло собой важную и сложную задачу.

В данной работе предлагается рассматривать задачу локализации утечки сырья при неустановившемся режиме движения как задачу параметрической идентификации системы с распределенными параметрами.

Для конкретности рассмотрим нефтепровод, состоящий из 5 участков, структура которого приведена на рис.1, стрелки на рисунке формально указывают на направление движения сырья.

Рис.1. Схема нефтепровода с 5-тью участками

При движении капельной жидкости на каждом линейном участке трубопровода сложной структуры с дозвуковой скоростью можно пренебречь изменением скоростных напоров и принять без практической погрешности плотность $\rho = \text{const}$. Линеаризованную по Чарному систему дифференциальных уравнений для неустановившегося изотермического движения капельной жидкости с постоянной плотностью на k -ом линейном участке нефтепровода с постоянным диаметром d можно записать в следующем виде:

$$\begin{cases} -\frac{\partial P^k(x,t)}{\partial x} = \frac{\partial Q^k(x,t)}{\partial t} + 2aQ^k(x,t), \\ -\frac{\partial P^k(x,t)}{\partial t} = c^2 \frac{\partial Q^k(x,t)}{\partial x}, \end{cases} x \in (0, l), t \in [t_0, T], k = 1, \dots, 5 \quad (1)$$

где $P^k(x, t), Q^k(x, t)$ – давление и расход жидкости в точке $x \in (0, l)$ на k -ом участке трубопровода в момент времени t , c – скорость звука в среде, для капельной жидкости можно считать, что кинематический коэффициент вязкости γ не зависит от давления и условие $2a = \frac{32\gamma}{d^2} = \text{const}$ – оказывается, таким образом, вполне точным для ламинарного потока, d диаметр [4]. Длины всех участков предполагаются равными l (этой можно добиться за счет замены переменных x).

Будем предполагать, что ведется постоянное, достаточно длительное наблюдение за расходом и давлением на входах и выходах трубопроводной сети, т.е. заданы

$$P^k(0, t) = P_{\text{mes}}^k(t), \quad Q^k(0, t) = Q_{\text{mes}}^k(t), \quad k \in K = \{1, 3, 4, 5\} \quad (2)$$

при $t > t_0, T$ принимает достаточно большое значение, $P_{\text{mes}}^k(t), Q_{\text{mes}}^k(t), k \in K$ – заданы. Также необходимо выполнение в узлах сети следующих условий:

$$\begin{aligned} P^1(l, t) &= P^3(l, t) = P^2(l, t), \\ P^4(l, t) &= P^5(l, t) = P^2(l, t), \\ Q^1(l, t) + Q^2(l, t) + Q^3(l, t) &= 0, \\ Q^4(l, t) + Q^5(l, t) + Q^2(l, t) &= 0, \end{aligned} \quad (3)$$

следующих из аналога первого закона Кирхгоффа.

Важно отметить, что, если процесс (1) действует достаточно долго, то благодаря наличию трения, присущему всякой реальной физической системе, влияние начальных данных на режимы движения сырья в трубопроводе с течением времени ослабевает. Поэтому при длительном слежении за процессом, т.е. при большой длительности интервала $[t_0, T]$ уменьшается влияние начальных значений режимов в трубопроводе при $t = t_0$ на текущее состояние процесса и существует такое τ , что при $t > \tau$ на режим движения существенно влияют лишь значения краевых условий за временной интервал $[t_0, T]$, где величина τ определяется свойством протекания процесса, значением краевых условий и параметров трубопровода, причем, предположим, что $\tau < T$. Таким образом, мы приходим к задаче без начальных условий.

Пусть известно, что в какой-то момент времени $t \geq t_0$ в точке $\xi \in (0, l)$, какого-либо S -го участка трубопровода начала происходить утечка жидкости с расходом $q^{\text{loss}}(t)$.

Пользуясь обобщенной функцией Дирака [2,5], движение жидкости на S -том участке можно описать системой следующего вида:

$$\begin{cases} -\frac{\partial P^s(x,t)}{\partial x} = \frac{\partial Q^s(x,t)}{\partial t} + 2aQ^s(x,t), \\ -\frac{\partial P^s(x,t)}{\partial t} = c^2 \frac{\partial Q^s(x,t)}{\partial x} + c^2 q^{\text{loss}}(t) \delta(x - \xi) \end{cases} \quad (4)$$

где $k = 1, \dots, 5$.

Задача заключается в нахождении места утечки ξ , и соответствующего значения потери сырья $q^{loss}(t)$ при $t \in [t_0, T]$ с использованием приведенной математической модели и наблюдаемой информации.

С целью решения задачи рассмотрим функционал, определяющий величину отклонения наблюдаемых режимов в заданных точках участка нефтепровода от расчетных:

$$J(\xi, q^{loss}(t)) = \sum_{k \in K_\tau} \int_{\tau}^T [P^k(0, t) - P_{mes}^k(t)]^2 dt + \sum_{k \in K_\tau} \int_{\tau}^T [Q^k(0, t) - Q_{mes}^k(t)]^2 dt + \varepsilon_1 \|q^{loss}(t) - \tilde{q}^0\|_{L_2^m[T-\Delta, T]}^2 + \varepsilon_2 \|\xi - \tilde{\xi}\|_{R^m}^2 \rightarrow \min, \quad (5)$$

где $P(x, t) = P(x, t; \xi, q^{loss})$ – решение задачи (2)-(4) при каких либо заданных $(\xi, q^{loss}(t))$, $[\tau, T]$ -интервал времени слежения за процессом, режимы которого уже не зависят от начальных условий при $t \geq \tau$; $\tilde{\xi}, \tilde{q}^0 \in R^m, \varepsilon_1, \varepsilon_2$ – параметры регуляризации. Так как начальные условия в момент времени t_0 на процесс в интервале $[\tau, T]$ уже не влияют, точное знание начального значения t_0 не принципиально.

Как видно, рассматриваемая задача по определению места и объема утечки $(\xi, q^{loss}(t))$ является задачей параметрического оптимального управления. В целом поставленная задача решается методом, приведенным в работе [1,3]. Основная проблема заключается в наличии неразделенных краевых условий (3). Для этого нами разработана численная схема, основанная на метода прогонки.

Отметим, что, если в результате решения задачи будет получено $|q^{loss}(t)| \leq \varepsilon, t \in [\tau, T]$, ε –достаточно малое число, то это значит, что на S -том участке трубопровода утечки сырья нет.

В случае, если заранее неизвестен номер участка, на котором произошла утечка, то необходимо поставленную задачу решить для всех участков. Ясно, что вариант, при котором получено наименьшее значение функционала соответствует решению поставленной задачи.

ENERGİDƏN ASILI BİR SPEKTRAL MƏSƏLƏ

R.F. ƏFƏNDİYEV, ƏFRUZ NİFTALİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti, Qafqaz Universiteti
Bakı\AZƏRBAYCAN

İşdə potensialı spectral parametrdən asılı olan $L_2(-\infty, +\infty, \rho(x))$ fəzasında formal

$$l\left(\frac{d}{dx}, \lambda\right) = \frac{1}{\rho(x)} \left\{ -\frac{d^2}{dx^2} + 2\lambda p(x) + q(x) \right\}$$

diferensial ifadəsi ilə təyin olunmuş öz-özünə qoşma olmayan L operatorlar dəstəsi üçün spektral məsələyə baxılır. Burada λ - kompleks ədəd, $p(x), q(x)$ və $\rho(x)$ isə aşağıdakı dusturlar ilə təyin olunmuşlar.

$$p(x) = \sum_{n=1}^{\infty} p_n e^{inx}; \quad q(x) = \sum_{n=1}^{\infty} q_n e^{inx}; \quad (1)$$

$$\sum_{n=1}^{\infty} n \cdot |p_n| = p < \infty, \quad \sum_{n=1}^{\infty} |q_n| = q < \infty \quad (2)$$

$$\rho(x) = \begin{cases} 1 & \text{əgər } x \in (-\infty, b_1) \\ \ddots & \ddots \\ \gamma_n & \text{əgər } x \in (b_n, +\infty) \end{cases}$$

Teorem 1: Fərz edək ki, $p(x), q(x)$ funksiyaları (1) şəkilindədir və (2) şərti ödənilir. Onda

$$-y'' + 2\lambda p(x)y + q(x)y = \lambda^2 \rho(x)y \quad (3)$$

Tənliyinin aşağıdakı şəkildə olan xüsusi həlləri vardır

$$f_{\pm j}^{\pm}(x, k) = e^{\pm ikx} \left(1 + \sum_{n=1}^{\infty} v_n^{\pm} e^{inx} + \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{n \pm 2\lambda \gamma_j} \sum_{\alpha=n}^{\infty} v_{n\alpha}^{\pm} e^{i\alpha x} \right) \quad (4)$$

və

$$\sum_{m=1}^{\infty} n^3 \cdot |v_n^+|; \sum_{m=1}^{\infty} \frac{1}{n} \sum_{\alpha=n+1}^{\infty} \alpha(\alpha-n) |v_{n\alpha}^+|; \sum_{m=1}^{\infty} n^2 \cdot |v_{nn}^+| \quad (5)$$

sıraları yığılır.

$W[y_1, y_2] = y_1' y_2 - y_2' y_1$ ilə y_1, y_2 funksiyalarının Vronskianını işarə etsək asanlıqla yoxlamaq olar ki,

$$W[f_j^+(x, \lambda), f_j^-(x, \lambda)] = 2i\lambda\gamma_j$$

Beləliklə, $x \in (b_j, b_{j+1})$, $\lambda \neq 0, \lambda \neq \pm \frac{n}{2\gamma_j}$ olduqda $f_j^+(x, \lambda), f_j^-(x, \lambda)$ funksiyaları xətti asılı olmayan həllər olur və

onlar üçün aşağıdakı münasibət odənilir

$$f_{j+1}^+(x, \lambda) = a_j(\lambda)f_j^+(x, \lambda) + \theta_j(\lambda)f_j^-(x, \lambda) \text{ əgər } x \in (b_j, b_{j+1}),$$

$$f_j^+(x, \lambda) = c_j(\lambda)f_{j+1}^+(x, \lambda) + d_j(\lambda)f_{j+1}^-(x, \lambda) \text{ əgər } x \in (b_{j+1}, b_{j+2}),$$

Burada $a_j(\lambda), \theta_j(\lambda), c_j(\lambda)$ və $d_j(\lambda)$ əmsalları $x = b_j, j=1, 2, \dots, m$ nöqtələrində verilmiş sərhəd şərtləri vasitəsi ilə tapılır.

Dalga funksiyasının kəsilməzlik şərtini nəzərə alaraq, $j=1, 2, \dots, m$ üçün

$$y(b_j - 0) = y(b_j + 0)$$

$$y'(b_j - 0) = y'(b_j + 0)$$

sərhəd şərtlərini almış olarıq.

Bu sərhəd şərtləri vasitəsi ilə $a_j(\lambda), \theta_j(\lambda), c_j(\lambda)$ və $d_j(\lambda)$ əmsallarını tapa bilərik.

$$a_j(\lambda) = \frac{W[f_{j+1}^+(0, \lambda), f_j^-(0, \lambda)]}{2i\lambda\gamma_j}$$

$$\theta_j(\lambda) = \frac{W[f_j^+(0, \lambda), f_{j+1}^+(0, \lambda)]}{2i\lambda\gamma_j}$$

$$c_j(\lambda) = \frac{W[f_j^+(0, \lambda), f_{j+1}^-(0, \lambda)]}{2i\lambda\gamma_{j+1}}$$

$$d_j(\lambda) = \frac{W[f_{j+1}^+(0, \lambda), f_j^+(0, \lambda)]}{2i\lambda\gamma_{j+1}}.$$

Bu düsturlar operatorun spektrini araşdıranda bizə yardımçı olacaq. Belə ki, baxılan tənliyin ixtiyari həlli

$$y(x, \lambda) = C_{1j}(x)f_j^+(x, \lambda) + C_{2j}(x)f_j^-(x, \lambda)$$

kimi axtarıla bilər. Sabitlərin variasiyası üsulunu tətbiq etsək

$$C_{1j}'(x) = -\frac{1}{W[f_j^+(x, \lambda), f_j^-(x, \lambda)]} f_j^-(x, \lambda) f(x)$$

$$C_{2j}'(x) = -\frac{1}{W[f_j^+(x, \lambda), f_j^-(x, \lambda)]} f_j^+(x, \lambda) f(x)$$

Alarıq ki, $x \in (b_j, b_{j+1})$, $\lambda \neq 0, \lambda \neq \pm \frac{n}{2\gamma_j}$ olduqda tənliyin həlli

$$y_j(x, \lambda) = C_{1j}(x)f_j^+(x, \lambda) + C_{2j}(x)f_j^-(x, \lambda) = \frac{1}{2i\lambda\gamma_j} \int_{b_j}^x f_j^-(t, \lambda) f_j^+(x, \lambda) f(t) dt + C_{1j}(x)f_j^+(x, \lambda) +$$

$$+ \frac{1}{2i\lambda\gamma_j} \int_x^{b_{j+1}} f_j^+(t, \lambda) f_j^-(x, \lambda) f(t) dt + C_{2j}(x)f_j^-(x, \lambda) = \int_{b_j}^{b_{j+1}} G_j(x, t, \lambda) f(t) dt + C_{1j}f_j^+(x, \lambda) + C_{2j}f_j^-(x, \lambda)$$

Burada

$$G_j(x, t, \lambda) = \frac{1}{2i\lambda\gamma_j} \begin{cases} f_j^+(t, \lambda) f_j^-(x, \lambda) & \text{əgər } t \leq x \\ f_j^-(t, \lambda) f_j^+(x, \lambda) & \text{əgər } t \geq x \end{cases}$$

baxılan məsələnin Grin funksiyası olur.

Teorem 2. L operatorunun spektri kəsilməz spektrdən və sonlu sayda məxsusi ədəddən və $\left(\pm \frac{n}{2\gamma_j}\right)$ ədədləri şəklində spektral məxsusiyyətlər ibarətdir.

НЕКОТОРЫЕ ОЦЕНКИ ДЛЯ ПОТЕНЦИАЛА РИССА

Р. М. РЗАЕВ, Ф. Н. АЛИЕВ

Институт Механики и Математики НАН Азербайджана;

Бакинский Государственный Университет

Bakı \ AZƏRBAYCAN

Пусть $\mathbf{R}^n$ n -мерное евклидово пространство точек $x = (x_1, x_2, \dots, x_n)$, $B(a, r) := \{x \in \mathbf{R}^n : |x - a| \leq r\}$ - замкнутый шар в $\mathbf{R}^n$ радиуса $r > 0$ с центром в точке $a \in \mathbf{R}^n$. Через $L_{loc}^p(\mathbf{R}^n)$ ($1 \leq p < \infty$) обозначим совокупность всех локально суммируемых в p -ой степени функций, а через $L_{loc}^\infty(\mathbf{R}^n)$ - класс всех локально ограниченных в $\mathbf{R}^n$ функций. Совокупность всех полиномов в $\mathbf{R}^n$ степени не выше k обозначим через P_k .

Пусть $f \in L_{loc}^p(\mathbf{R}^n)$, $1 \leq p \leq \infty$, $1 \leq q \leq \infty$, $k \in \mathbf{N}$ ($\mathbf{N}$ - множество натуральных чисел),

$$\mu_f^k(x; r)_p = \inf_{\pi \in \mathbb{P}_{k-1}} \|f - \pi\|_{L^p(B(x, r))}, \quad r > 0, x \in \mathbb{R}^n,$$

$$\mu_f^k(r)_{pq} = \begin{cases} \left\| \mu_f^k(\bullet; r)_p \right\|_{L^q(\mathbb{R}^n)} & \text{if } 1 \leq q < \infty, \\ \sup_{x \in \mathbb{R}^n} \mu_f^k(x; r)_p & \text{if } q = \infty. \end{cases}$$

$$A_f(x; r)_p = \|f\|_{L^p(B(x, r))}, \quad (x \in \mathbb{R}^n, r > 0),$$

$$A_f(r)_{pq} = \left\| A_f(\bullet, r)_p \right\|_{L^q(\mathbb{R}^n)}, \quad (r > 0).$$

Рассмотрим следующий интеграл типа потенциала [1]:

$$R_{\alpha, k} f(x) = \int_{\mathbb{R}^n} \left\{ K_{\alpha}(x-y) - \left(\sum_{|\nu| \leq k-1} \frac{x^{\nu}}{\nu!} D^{\nu} K_{\alpha}(-y) \right) X_{\{|t|>1\}}(y) \right\} f(y) dy,$$

где $K_{\alpha}(x) = |x|^{\alpha-n}$, $0 < \alpha < n$, $\nu = (\nu_1, \nu_2, \dots, \nu_n)$, ν_i -целые неотрицательные числа,

$$x^{\nu} = x_1^{\nu_1} \cdot x_2^{\nu_2} \cdots x_n^{\nu_n}, \quad \nu! = \nu_1! \cdot \nu_2! \cdots \nu_n!, \quad |\nu| = \nu_1 + \nu_2 + \dots + \nu_n, \quad k \in \mathbb{N},$$

$$D^{\nu} g = \frac{\partial^{|\nu|} g}{\partial x_1^{\nu_1} \partial x_2^{\nu_2} \cdots \partial x_n^{\nu_n}},$$

$X_{\{|t|>1\}}$ -характеристическая функция множества $\{t \in \mathbb{R}^n : |t| > 1\}$.

Доказана, в частности, следующая теорема.

Теорема. Пусть $f \in L_{loc}^p(\mathbb{R}^n)$, $1 \leq p, q \leq \infty$, $k \in \mathbb{N}$, $0 < \alpha < n$ и

$$\int_1^{\infty} t^{-k-\frac{n}{p}+\alpha-1} \cdot A_f(t)_{pq} dt < +\infty.$$

Тогда верно следующее неравенство

$$\mu_{\overline{f}}^k(\delta)_{pq} \leq C \cdot \delta^{k+\frac{n}{p}-\infty} \int_{\delta}^{\infty} t^{-k-\frac{n}{p}+\alpha-1} A_f(t)_{pq} dt, \quad \delta > 0,$$

где $\overline{f} := R_{\alpha, k} f$, а постоянная $C > 0$ не зависит от f и δ .

İKİNCİ TƏRTİB TƏNLİK ÜÇÜN KOŞI MƏSƏLƏSİNİN TƏQRİBİ HƏLLİ

GÜNEL HƏSƏNOVA

Qafqaz Universiteti

gunel276@box.az

Bakı / AZƏRBAYCAN

İkinci tərtib xüsusi törəməli diferensial tənlik üçün aşağıdakı Koşi məsələsinə baxaq:

$$\frac{\partial f(t, x)}{\partial t} = \frac{\partial}{\partial x} \left[p(x) \frac{\partial f(t, x)}{\partial x} \right], \quad t > 0$$

$$f(0, x) = \varphi(x)$$

Tutaq ki, $H = L_2(a, b)$, $b - a < \infty$ və A operatoru, $Af = \frac{d}{dx} \left[p(x) \frac{df}{dx} \right]$ şəklindədir. Burada

$p(x)$ -mənfi olmayan kəsilməz funksiyadır.

A operatorunun təyin oblastı $-D(A)$ a olaraq aşağıdakı çoxluğu götürək.

$$D(A) = \{f: f, f' \text{ mütləq kəsilməz funksiyalar}, (pf''), (pf'')' \in H, f(a)=0, f(b)=0\}$$

Bunu tənlikdə nəzərə alsaq, baxılan məsələni operator əmsallı tənlik üçün aşağıdakı Koşi məsələsinə gətirmiş olarıq:

$$\frac{df}{dt} = Af$$

$$f(0, x) = \varphi(x)$$

Göstərək ki, A operatoru öz-özünə qoşma və sıxan yapıqrup əmələ gətirir.

Bunun üçün əvvəlcə A operatorunun dissipativ operator olduğunu yəni,

$$[Af, f] + [f, Af] \leq 0$$

olduğunu göstərək. $\forall f \in D(A)$ götürək. Onda

$$\begin{aligned} [Af, f] &= \int_a^b \frac{d}{dx} \left[p(x) \frac{df(x)}{dx} \right] f(x) dx = p(x) \frac{df(x)}{dx} f(x) \Big|_a^b - \int_a^b p(x) \frac{df(x)}{dx} \frac{d}{dx} f(x) dx = \\ &= (p(b) \frac{df(x)}{dx} f(b) - p(a) \frac{df(x)}{dx} f(a) - \int_a^b p(x) \frac{df(x)}{dx} \frac{d}{dx} f(x) dx = - \int_a^b p(x) f'^2(x) dx \\ [f, Af] &= \int_a^b f(x) \frac{d}{dx} \left[p(x) \frac{df(x)}{dx} \right] dx = f(x) p(x) \frac{df(x)}{dx} \Big|_a^b - \int_a^b p(x) \frac{df(x)}{dx} \frac{df(x)}{dx} dx = \\ &= - \int_a^b p(x) f'^2(x) dx \end{aligned}$$

müsbət funksiya olduğundan $[Af, f] + [f, Af] \leq 0$ bərabərsizliyi ödənər və buna görə də A operatoru dissipativ operator olar.

A -nin öz-özüne qoşma olduğunu göstərək. $\forall f, g \in D(A)$ götürək. Onda,

$$\begin{aligned} [Af, g] &= \int_a^b \left[p(x) \frac{df(x)}{dx} \right] \frac{d}{dx} g(x) dx =, g) = \int_a^b \frac{d}{dx} \left[p(x) \frac{df(x)}{dx} \right] g(x) dx = \\ &= g(x) \frac{df(x)}{dx} f(x) \Big|_a^b - \int_a^b p(x) \frac{df(x)}{dx} \frac{d}{dx} g(x) dx = - \int_a^b p(x) \frac{dg(x)}{dx} \frac{df(x)}{dx} dx. \end{aligned}$$

Analoji qaydada alırıq ki,

$$[f, Ag] = - \int_a^b p(x) \frac{dg}{dx} \frac{df}{dx} dx$$

$[Af, g] = [f, Ag]$ olduğundan alırıq ki, A öz-özüne qoşma operatorudur.

A dissipativ və öz-özüne qoşma operator olduğu üçün yarımqruplar nəzəriyyəsiəndən olan məlum teoremə görə o, sıxan yarımqrup əmələ gətirir. Ona görə də bu məsələnin həlli

$$f(t, x) = e^{At} \varphi(x)$$

düsturu ilə ifadə olunur.

Aşağıdakı çoxluğa baxaq:

$$U_c(A) = \left\{ f \in \bigcap_{k=0}^{\infty} D(A^k) \mid \forall \alpha > 0, \exists c > 0 : \|A^k f\| < c \alpha^k k! \right\}$$

Bu çoxluq A operatorunun tam funksiyaları sinifi adlanır.

$p(x)$ ixtiyari tərtibdən diferensiallanan funksiya və $\varphi(x)$ tam funksiyalar sinifindən olduqda həllin bu ifadəsindən istifadə edərək, baxılan məsələnin təqribi həllini aşağıdakı düstur vasitəsilə tapmaq olar:

$$U(t, x) \approx \sum_{k=0}^m \frac{t^k}{k!} A^k \varphi^{(2k)}(x)$$

ON THE SOLUTION OF THE DIFFERENTIAL EQUATION WITH A PERIODIC OPERATOR FUNCTION

ASHRAF D. ORUJOV

Cumhuriyet University

eorucov@hotmail.com

Sivas/TURKEY

This study deals with the special solution of the differential equation

$$y' + A(t)y = \lambda y, \quad t \in \mathbb{R}, \quad \lambda \in \mathbb{C}$$

in the vector space $C(B; \mathbb{C})$ of continuous functions on $\mathbb{R}$ with values in the Banach space B . Here $A(t) = \sum_{n=1}^{\infty} A_n e^{int}$,

A_n ($n \in \mathbb{Z}$) belongs to the space $L(B)$ of bounded linear operators on B and the series $\sum_{n=1}^{\infty} \|A_n\|$ converges.

Let $\mathcal{Q} = \left\{ Q(t) : Q(t) = \sum_{n=1}^{\infty} Q_n e^{int}, Q_n \in L(B), \sum_{n=1}^{\infty} \|Q_n\| < +\infty \right\}$ and $\mathcal{Q} = \left\{ q(t) : q(t) = \sum_{n=1}^{\infty} q_n e^{int}, q_n \in \mathbb{C}, \sum_{n=1}^{\infty} \|q_n\| < +\infty \right\}$. It

is clear that $A(t) \in \mathcal{Q}$ and in general the operator $A(t)$ is nonselfadjoint.

Theorem. Let $A(t) \in \mathcal{Q}$. Then for any $\lambda \in \mathbb{C}$ the differential equation

$$U' + A(t)U = \lambda U, \quad t \in \mathbb{R}$$

has the Floquet solution

$$U(t, \lambda) = e^{\lambda t} \left(I + \sum_{n=1}^{\infty} e^{int} U_n \right)$$

where I is identity operator on B , operators $U_n \in L(B)$, $n = 1, 2, \dots$ are determined uniquely by relations

$$\begin{cases} U_1 = iA_1 \\ U_n = \frac{i}{n} (A_n + A_{n-1}U_1 + A_{n-2}U_2 + \dots + A_1U_{n-1}), \quad n = 2, 3, \dots \end{cases}$$

and the series $\sum_{n=1}^{\infty} n \|U_n\|$ converges.

According this theorem we have the Floquet solution

$$y(t, \lambda) = e^{\lambda t} \left(Ix_0 + \sum_{n=1}^{\infty} e^{int} U_n x_0 \right)$$

of the equation

$$y' + A(t)y = \lambda y, \quad t \in \mathbb{R}$$

for any $x_0 \in B, \lambda \in \mathbb{C}$. We can also obtain an integral representation of the solution of the Cauchy problem

$$y' + A(t)y = \lambda y + f(t), \quad y(t_0) = y_0$$

for each $f(t) \in C(B; \mathbb{C})$. Moreover, using this theorem the spectrum of the operator $\frac{d}{dt} + A(t)$ is investigated in the Hilbert space $L_2(H; \mathbb{C})$.

İKİNCİ TƏRTİB SƏRHƏD ŞƏRTLƏRİNƏ SPEKTRAL PARAMETR DAXİL OLAN DİFERENSİAL OPERATORUN MƏXSUSİ ƏDƏD VƏ VEKTORLARI HAQQINDA

H.D.ORUCOV, Y.G.NƏSİROVA

Qafqaz Universiteti
Bakı\AZƏRBAYCAN

Tutaq ki, H separabel hilbert fəzası, $L_2(H, (0, \pi))$ isə $[0, \pi]$ parçasında təyin olunmuş və qiymətləri H fəzasından olan elə $y(x)$ funksiyalarıdır ki, $\int_0^\pi \|y(x)\|^2 dx < 0$ bərabərsizliyini ödəyir ($\|\cdot\|$ -norması H fəzasının normasıdır). Məlumdur ki, $L_2(H, (0, \pi))$ fəzası

$$(y(x), z(x))_{L_2} = \int_0^\pi (y(x), z(x)) dx$$

skalyar hasilinə görə hilbert fəzasıdır.

$L_2(H, (0, \pi))$ fəzasında sərhəd şərtinə spektral parametr daxil olan aşağıdakı məsələyə baxaq:

$$l(y) = -y''(x) + Ay = \lambda y, \tag{1}$$

$$y'(0) + (a\lambda + b)y(0) = 0, \tag{2}$$

$$y(\pi) = 0, \tag{3}$$

burada A öz-özünə qoşma müsbət operator, a və b isə həqiqi ədədlərdir. $l(y)$ ifadəsi ilə $L_2(H, (0, \pi))$ fəzasında təyin olunan minimal və maksimal operatorlardır. Maksimal operatorun təyin oblastından götürülmüş, (2)-(3) sərhəd şərtlərini ödəyən vektorlar çoxluğunda təyin olunmuş və $l(y)$ diferensial ifadəsilə təyin olunan operatoru L ilə işarə edək.

Teorem 1. L operatorunun məxsusi ədədləri $a > 0$ və $b < 0$ olduqda həqiqi və müsbətdir.

İsbati: Fərz edək ki, λ L operatorunun məxsusi ədədi, $y(x)$ isə həmin məxsusi ədədə uyğun məxsusi funksiyasıdır.

Onda

$$-y''(x) + Ay = \lambda y.$$

Buradan,

$$-\int_0^\pi (y'', y) dx + \int_0^\pi (Ay, y) dx = \lambda \int_0^\pi (y, y) dx.$$

Hissə-hissə integrallasaq:

$$\begin{aligned} & -(y', y)|_0^\pi + \int_0^\pi (y', y') dx + \int_0^\pi (Ay, y) dx = \lambda \int_0^\pi (y, y) dx \\ & -(y'(\pi), y(\pi)) + (y'(0), y(0)) + \int_0^\pi (y', y') dx + \int_0^\pi (Ay, y) dx = \lambda \int_0^\pi (y, y) dx \\ & (y'(0), y(0)) + \int_0^\pi \|y'\|^2 dx + \int_0^\pi (Ay, y) dx = \lambda \int_0^\pi \|y\|^2 dx \end{aligned}$$

$y(x)$ -in

$$y'(0) = -(a\lambda + b)y(0) \quad (2)$$

$$y(\pi) = 0 \quad (3)$$

sərhəd şərtlərini ödədiyini və A operatorunun müsbət olduğunu nəzərə alsaq, onda

Buradan,

$$\begin{aligned} & -((a\lambda + b)y(0), y(0)) + \int_0^\pi \|y'\|^2 dx + \int_0^\pi (Ay, y) dx = \lambda \int_0^\pi \|y\|^2 dx \\ & \lambda \int_0^\pi \|y\|^2 dx + (a\lambda + b)\|y(0)\|^2 = \int_0^\pi \|y'\|^2 dx + \int_0^\pi (Ay, y) dx \\ & \lambda = \frac{\int_0^\pi \|y'\|^2 dx + \int_0^\pi (Ay, y) dx - b\|y(0)\|^2}{\int_0^\pi \|y\|^2 dx + a\|y(0)\|^2} \\ & \lambda \left(\int_0^\pi \|y\|^2 dx + a\|y(0)\|^2 \right) = \int_0^\pi \|y'\|^2 dx + \int_0^\pi (Ay, y) dx - b\|y(0)\|^2 \end{aligned}$$

Göründüyü kimi, $a > 0$ və $b < 0$ olduqda $\lambda > 0$ olur. Beləliklə teorem isbat olundu.

Teorem 2. L operatorunun müxtəlif məxsusi qiymətlərə uyğun məxsusi funksiyaları $a=0$ olduqda ortoqonaldır.

İsbati: Fərz edək ki, $y(x)$ L operatorunun λ məxsusi qiymətinə uyğun məxsusi funksiyası, $z(x)$ isə L operatorunun μ məxsusi qiymətinə uyğun məxsusi funksiyasıdır. Bu o deməkdir ki,

$$-y'' + Ay = \lambda y; \quad -z'' + Az = \mu z$$

Buradan

$$-\int_0^\pi (y'', z) dx + \int_0^\pi (Ay, z) dx = \lambda \int_0^\pi (y, z) dx$$

və

$$-\int_0^\pi (y, z'') dx + (y, Az) = \mu \int_0^\pi (y, z) dx$$

Hissə-hissə integrallasaq və (2') və (3) sərhəd şərtlərini ödədiyini nəzərə alsaq:

$$\begin{aligned} & -(a\lambda + b)y(0), z(0) + \int_0^\pi (y', z') dx + \int_0^\pi (Ay, z) dx = \lambda \int_0^\pi (y, z) dx \\ & -a\lambda(y(0), z(0)) - b(y(0), z(0)) + \int_0^\pi (y', z') dx + \int_0^\pi (Ay, z) dx = \lambda \int_0^\pi (y, z) dx \end{aligned}$$

Analoji qayda ilə:

$$-a\mu(z(0), y(0)) - b(y(0), z(0)) + \int_0^\pi (y', z') dx + \int_0^\pi (Az, y) dx = \mu \int_0^\pi (y, z) dx$$

Alınmış son iki bərabərliyi hədbəhd çıxsaq:

$$(\lambda - \mu) \int_0^{\pi} (y, z) dx = -a(\lambda - \mu)(y(0), z(0))$$

Burada $\lambda \neq \mu$ olduğunu nəzərə alsaq, alırıq ki:

$$\int_0^{\pi} (y, z) dx = -a(y(0), z(0))$$

buradan görünür ki, $a=0$ olduqda müxtəlif məxsusi ədədlərə uyğun məxsusi vektorlar ortoqonaldır.

ON SOLUTION OF INTERVAL MATRIX GAMES

HACI Y., OR A.

Canakkale Onsekiz Mart University
 yhaciyev@comu.edu.tr, aykutor@comu.edu.tr
 Canakkale/TURKEY

If player *I* chooses mixed strategy *x* while player *II* chooses mixed strategy *y*, then the expected payoff can be written as

$$h(x, y) = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m x_i [a_{ij}, b_{ij}] y_j \text{ or } h(x, y) = xAy^T$$

The lower and upper value of interval matrix game is defined as

$$V_L = \bigvee_{x \in X_n} \bigwedge_{y \in Y_m} h(x, y)$$

$$V_U = \bigwedge_{y \in Y_m} \bigvee_{x \in X_n} h(x, y)$$

In addition, if $V_L = V_U = v$ then *V* is called the value of interval matrix game. The notation $\vee$ and $\wedge$ represents the maximum and minimum among the interval numbers, respectively.

Let *v* be the value of game. Then the $(x^*, y^*, v) \in X_n \times Y_m \times \mathbb{R}$ is called the solution of interval matrix game if

$$\bigwedge_{y \in Y_m} h(x^*, y) = \bigvee_{x \in X_n} \bigwedge_{y \in Y_m} h(x, y) = v$$

$$\bigvee_{x \in X_n} h(x, y^*) = \bigwedge_{y \in Y_m} \bigvee_{x \in X_n} h(x, y) = v$$

Furthermore, the strategies x^* and y^* are called optimal strategies for players.

In this study Crammer Method has been applied for solutions of interval matrix games which is obtained by taking closed intervals as components of payoff matrix in classical matrix games. Let

$$G = \begin{bmatrix} [a_{11}, b_{11}] & [a_{12}, b_{12}] & \cdots & [a_{1n}, b_{1n}] \\ [a_{21}, b_{21}] & [a_{22}, b_{22}] & \cdots & [a_{2n}, b_{2n}] \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ [a_{n1}, b_{n1}] & [a_{n2}, b_{n2}] & \cdots & [a_{nn}, b_{nn}] \end{bmatrix}$$

be a payoff matrix and x^*, y^* mixed strategies of first and second players for interval matrix game corresponding to

G. Assuming the second player uses the optimal strategy then

$$[a_{11}, b_{11}]x_1 + [a_{21}, b_{21}]x_2 + \cdots + [a_{n1}, b_{n1}]x_n = v$$

$$[a_{12}, b_{12}]x_1 + [a_{22}, b_{22}]x_2 + \cdots + [a_{n2}, b_{n2}]x_n = v$$

$$\vdots$$

$$[a_{1n}, b_{1n}]x_1 + [a_{2n}, b_{2n}]x_2 + \cdots + [a_{nn}, b_{nn}]x_n = v$$

$$\sum_{i=1}^n x_i = 1$$

Applying the Crammer method to the equations above, we get the solution of interval matrix game (x^*, y^*, v) .

Let $A = [a_*, a^*]$ and $B = [b_*, b^*]$ be two interval numbers. The arithmetic and multiplication by a real number *c* are defined as follows:

(i) Addition:

$$a_* \leq x \leq a^*, b_* \leq y \leq b^* \text{ for } x \in A \text{ and } y \in B$$

$$\Rightarrow a_* + b_* \leq x + y \leq a^* + b^*$$

$$\Rightarrow A + B = [a_* + b_*, a^* + b^*]$$

(ii) Subtraction:

$$a_* \leq x \leq a^*, b_* \leq y \leq b^* \text{ for } x \in A \text{ and } y \in B$$

$$\begin{aligned} \Rightarrow a_* \leq x \leq a^*, b^* \leq -y \leq b_* \\ \Rightarrow a_* - b^* \leq x - y \leq a^* - b_* \\ \Rightarrow A - B = [a_* - b^*, a^* - b_*] \end{aligned}$$

(iii) **Multiplication:**

$$A \cdot B = [\min S, \max S], S = \{a_* b_*, a_* b^*, a^* b_*, a^* b^*\}$$

(iv) **Division:**

$$(A/B) = A \cdot ((1/B)) \Rightarrow (1/B) = \{b: (1/b) \in B\} = [(1/(b^*)), (1/(b_*))]$$

(v) If $\lambda \neq 0$ be scalar then,

$$\lambda A = \begin{cases} [\lambda a_*, \lambda a^*], & \lambda \geq 0 \\ [\lambda a^*, \lambda a_*], & \lambda < 0 \end{cases}$$

НЕКОТОРЫЕ ВАРИАНТЫ ИНТЕГРАЛЬНЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ ДИФФЕРЕНЦИРУЕМЫХ ФУНКЦИЙ

Назим НЕЙМАТОВ

ГГУ

nneymatov@yandex.ru

АЗЕРБАЙДЖАН

Предполагаем, что функция $f = f(x)$ ($x = (x_1, \dots, x_n) \in E_n$) достаточно гладкой в точках $x \in G \subset E_n$. Займемся построением усредняющей функции. Положим, что

$$K_\delta = K_\delta(t) \quad (\delta = +1 \text{ либо } \delta = -1) \quad (1.1)$$

является достаточно гладкой, финитной в E_1 функцией, такая, что носитель этой функции подчиняется условиям:

$$\begin{cases} \text{supp } K_\delta(t) \subset (0, 1] & \text{при } \delta = +1, \\ \text{supp } K_\delta(t) \subset [-1, 0) & \text{при } \delta = -1, \end{cases} \quad (1.2)$$

при этом положим что

$$\int_{E_1} K_\delta(t) dt = 1. \quad (1.3)$$

Обозначим через

$$\eta_\delta(t) = \frac{t^{\gamma-1}}{(\gamma-1)!} \int_{-1}^t K_\delta(\xi) d\xi, \quad (1.4)$$

где $\gamma > 0$ - является достаточно большим целым числом.

Теперь положим, что вектор $\delta = (\delta_1, \dots, \delta_n)$ с координатами

$$\delta_k = +1 \text{ либо } \delta_k = -1 \quad (k = 1, 2, \dots, n). \quad (1.6)$$

Пусть

$$\omega_{\delta_k}(t_k) = D^{\gamma_k} \eta_{\delta_k}(t_k) \quad (1.7)$$

при этом (см. (1.4))

$$\eta_{\delta_k}(t_k) = \frac{t_k^{\gamma_k-1}}{(\gamma_k-1)!} \int_{-1}^{t_k} K_{\delta_k}(\xi_k) d\xi_k. \quad (1.8)$$

Пусть (см. (1.7), (1.8))

$$\omega_\delta(t) = \prod_{k=1}^n \omega_{\delta_k}(t_k) \quad (1.9)$$

при $t = (t_1, \dots, t_n)$.

Положим, что вектор-функция

$$\Psi(x, h) = (\Psi_1(x, h), \dots, \Psi_n(x, h)) \quad (1.10)$$

с координатами – функциями

$$\Psi_k = \Psi_k(x, h) \quad (x \in E_n, h > 0) \quad (k = 1, 2, \dots, n) \quad (1.11)$$

удовлетворяет условия:

$$1) \quad \Psi_k = \Psi_k(x, h) > 0, \quad \lim_{h \rightarrow 0+} \Psi_k(x, h) = 0 \quad (k = 1, 2, \dots, n);$$

2) $\Psi_k = \Psi_k(x, h)$ являются непрерывными по $x \in E_n$ ($k=1, 2, \dots, n$);

3) $\Psi_k = \Psi_k(x, h)$ являются дифференцируемы по $h > 0$, при этом (при всех $k=1, 2, \dots, n$)

$$\frac{\partial}{\partial h} \Psi_k(x, h) > 0 \text{ (конечны), при } x \in E_n, h > 0.$$

Теперь обозначим через

$$\frac{1}{\Psi(x, h)} \omega_\delta \left(\frac{y}{\Psi(x, h)} \right) = \prod_{k=1}^n \frac{1}{\Psi_k(x, h)} \omega_{\delta_k} \left(\frac{y_k}{\Psi_k(x, h)} \right) \quad (1.12)$$

при $x, y \in E_n$, где

$$\frac{y}{\Psi(x, h)} = \left(\frac{y_1}{\Psi_1(x, h)}, \dots, \frac{y_k}{\Psi_k(x, h)} \right). \quad (1.13)$$

Пусть вектор

$$v = (v_1, \dots, v_n) \quad (1.14)$$

является вектором с целыми неотрицательными координатами (т.е. $v_k \geq 0$ ($k=1, \dots, n$)-целые).

Приведен усреднение достаточно гладкой функции

$$D^v f(x) = D_1^{v_1} \dots D_n^{v_n} f(x_1, \dots, x_n) = \frac{\partial^{|v|} f(x_1, \dots, x_n)}{\partial x_1^{v_1} \dots \partial x_n^{v_n}}, \quad (1.15)$$

с помощью ядро (1.12), равенством:

$$F(x; \Psi(x, h)) = (D^v f(x))_{\Psi(x, h)} \stackrel{\text{def}}{=} \int_{E_n} D^v f(x+y) \frac{1}{\Psi(x, h)} \omega_\delta \left(\frac{y}{\Psi(x, h)} \right) dy. \quad (1.16)$$

Заметим, что после замены переменных

$$\frac{y_k}{\Psi_k(x, h)} = y_k^* \quad (k=1, 2, \dots, n) \quad (1.17)$$

имеем

$$\int_{E_n} D^v f(x+y) \frac{1}{\Psi(x, h)} \omega_\delta \left(\frac{y}{\Psi(x, h)} \right) dy = \int_{E_n} D^v f(x+y^* \Psi(x, h)) \omega_\delta(y^*) dy^*, \quad (1.18)$$

где

$$y^* \Psi(x, h) = (y_1^* \Psi_1(x, h), \dots, y_n^* \Psi_n(x, h)).$$

Из (1.18) получим

$$\lim_{h \rightarrow 0+} F(x; \Psi(x, h)) = \lim_{h \rightarrow 0+} \int_{E_n} D^v f(x+y^* \Psi(x, h)) \omega_\delta(y^*) dy^* = D^v f(x) \int_{E_n} \omega_\delta(y^*) dy^*. \quad (1.19)$$

Легко убедиться (см. (1.3)) в том, что

$$\int_{E_n} \omega_\delta(y^*) dy^* = 1. \quad (1.20)$$

Из двух равенств (1.19), (1.20) следует, что

$$\lim_{h \rightarrow 0+} F(x; \Psi(x, h)) = D^v f(x) \quad (1.21)$$

в которой точке $x \in E_n$.

Теперь приведем вторичного усреднения функций $y = D^v f(x)$, равенством

$$\overset{\vee}{F}(x; \Psi(x, h)) = (F(x; \Psi(x, h)))_{\Psi(x, h)} =$$

$$\stackrel{\text{def}}{=} \int_{E_n} dz \int_{E_n} D^v f(x+y+z) \frac{1}{\Psi(x, h)} \omega_\delta \left(\frac{y}{\Psi(x, h)} \right) \frac{1}{\Psi(x, h)} \omega_\delta \left(\frac{z}{\Psi(x, h)} \right) dy \quad (1.22)$$

Аналогично доказательству равенства (1.21) можно убедиться в том, что

$$\lim_{h \rightarrow 0+} \overset{\vee}{F}(x; \Psi(x, h)) = D^v f(x). \quad (1.23)$$

QEYRİ-XƏTTİ SƏRHƏD ŞƏRTLİ PARABOLİK TİP TƏNLİKLƏR
SİSTEMİNİN ƏDƏDİ ÜSULLA HƏLLİ

Qasım QASIMOV

ADNA

q.qasim56@gmail.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

Real tətbiqi məsələlərin həllində istifadə edilən riyazi modelərin əsasını həmişə qeyri-xətti tənliklər sistemi təşkil edir. Əsas çətinlik də bu qeyri-xətti tənliklərin ədədi üsulla həllində əmələ gəlir. Bəzi hallarda isə məsələnin mürəkkəbləşməsi, sərhəd şərtlərinin bildiyimiz formada yox, qeyri-xətti şəkildə verilməsindədir. Dediymiz bu problemləri baxacağımız məsələdə analizlər aparmaqla və sərhəd şərtinin reallaşması üçün müxtəlif üsullar tətbiq etməklə alınır. Bu cür yanaşma imkan verir ki, əlavə şərtlər yükləmədən sərhəd şərtli qeyri-xətti parabolik tip tənliklər sisteminin həllindəki problemləri həll edək. Burada alınan nəticələrdən, çoxtərkibli qarışıqda konvektiv kütlə dəyişməsi prosesində riyazi modellərin qurulmasında və üçqat yarımkəçirici birləşmələrin alınmasında istifadə olunur. Bu işdə qarışıqın konsentrasiyasında sərhəd oblastının şərtlərlə bağlılığı öyrənilir.

Aşağıdakı differensial tənliklər sisteminə baxılır

$$\frac{\partial f_1(x,t)}{\partial t} = D_1 \frac{\partial^2 f_1(x,t)}{\partial x^2}; \frac{\partial f_2(x,t)}{\partial t} = D_2 \frac{\partial^2 f_2(x,t)}{\partial x^2}, x \in [0, 1] \quad (1)$$

sərhəd şərtləri

$$\frac{\partial f_1}{\partial x}(0, t) = \frac{\partial f_2}{\partial x}(0, t) = 0, \quad (2)$$

$$f_1(1, t) = \frac{K(T)X_0(T)}{K(T) + f_2(1, t)}, D_1 z(t) \frac{\partial f_1}{\partial x}(1, t) = D_2 \frac{\partial f_2}{\partial x}(1, t), \quad (3)$$

başlangıç şərt isə

$$f_1(x, 0) = (1 - z_0)x_0, \quad f_2(x, 0) = \frac{z_0 \cdot K_0}{1 - z_0}. \quad (4)$$

Burada, f_1, f_2 – axtarılan funksiyalardır, D_1, D_2 diffuziya əmsallarıdır, t – zaman ($t \in [0, t]$), $k(T), x_0(T), T$ dəyişənə görə verilən funksiyalardır, t –dən asılıdır və $T = T_0 - at$ düsturu ilə hesablanır, T_0 və a verilən başlanğıc qiymətlə təyin olunur, $z(t)$ –də verilmiş funksiyadır. $t = 0$ momentində $Z_0 = Z(0), k_0 = k(T_0), \bar{x}_0 = x(T_0)$ funksiyaları məlum düsturlarla hesablanır.

$f_1(x, t)$ və $f_2(x, t)$ funksiyalarının hesablanması tələb olunur.

$[0, 1]$ parçasında bərabər ölçülü şəbəkə daxil edək

$$\Omega_n = \{x_i = ih, \quad i = 0, 1, \dots, N; \quad h = 1/N\},$$

t dəyişənə görə şəbəkə $\Omega_\tau = \{t_j = j\tau, \quad j = 0, 1, \dots\}$, $\Omega = \Omega_h \times \Omega_\tau$ şəbəkəsində standart işarələrdən istifadə edək:

$$f_{x^0} = \frac{f_{i+1} - f_{i-1}}{2h}, \quad f_x = \frac{f_{i+1} - 2f_i + f_{i-1}}{h^2}, \quad (5)$$

$$f = f(x_i, t_{j+1}), \quad f^{(\sigma)} = \sigma f + (1 - \sigma)f,$$

$$f_{n,i} = f_n(x_i, t_j)$$

(1)-(4) fərq approksimasiya məsələsini yazaq

$$f_{n,t} = D_n \cdot f_{n,xx}^{(\sigma_n)}, \quad i = 1, 2, \dots, N-1; \quad n = 1, 2, \dots \quad (6)$$

$$\bar{f}_{n,x} = 0, \quad i = 0; \quad n = 1, 2, \dots \quad (7)$$

$$\bar{f}_1 = \frac{k(\bar{T}) \cdot X_0(\bar{T})}{K(\bar{T}) + f_2^{(\sigma_3)}}, \quad (8)$$

$$D_1 \cdot z \cdot \bar{f}_{1,x} = D_2 \cdot \bar{f}_{2,x}, \quad i = N. \quad (9)$$

$\sigma_1, \sigma_2, \sigma_3$ parametrləri (6)-(9) düsturlarında (1)-(4) differensial tənliklərini approksimasiya edən fərq sxemlər ailəsidir. (7)-(9) yerinə (2) sərhəd şərtinin daha yüksək şəkildə diskret forması şəklində baxmaq olar. Bu ümumi işin gedişinə mane olmur.

(6)-(9),(4) məsələsinin həllində üç üsuldən istifadə olunmuşdur. (6)-(9) tənliklər sistemi qeyri-xətti olduğundan onun həlli üçün iterasiya üsulunun tətbiqi zəruridir.

1-ci üsul. (Xətti fərq sxemi). Tutaq ki, $\sigma_1 = \sigma_2 = 1$; $\sigma_3 = 0$ parametrlərini bu qiymətlərinə uyğun xətti fərq sxemi alırıq ki, burada f_2 funksiyasının qiyməti (8) sərhəd şərtində müvəqqəti əvvəlki zaman layından götürülür. Bu halda (6)-(9) tənliklər sisteminin həlli alqoritmik çətinlik yaratmır. Doğrudan da, (1) tənliyindən və (7), (8) şərtlərindən qovma üsulu ilə $\bar{f}_1 - i$ təyin etmək olar və tapdığımız $\bar{f}_1 - i$ (8)-də yerinə yazıb $\bar{f}_2 - ni$ hesablamaq olar.

2-ci üsul. (Hissə-hissə qovma). $\sigma_1 = \sigma_2 = \sigma_3 = 1$ olduqda, təmiz qeyri-aşkar sxemə baxaq. $\sigma_m (m = \overline{1,3})$ parametrlərinin seçilmiş qiymətlərinə görə (6)-(9) qeyri-xətti cəbri tənliklər sistemini alırıq ki, bunun həlli üçün bu və ya digər iterasiya üsulundan istifadə olunur.

Sadə bir iterasiya üsuluna baxaq.

Tutaq ki, f_2 funksiyasının qiyməti hər hansı k-cı iterasiyada məlumdur. Onda aşağıdakı tənlikdən

$$\frac{f_1^{(k+1)} - f_1}{\tau} = D_1 f_{1,xx}^{(k+1)} \quad (10)$$

sərhəd şərti ilə

$$f_{1,0}^{(k+1)} = f_{2,0}^{(k+1)}, \quad f_{1,N}^{(k+1)} = \frac{K(T) \cdot X_0(T)}{K(T) + f_{2,N}^{(k)}}, \quad (11)$$

növbəti $(k+1)$ -ci iterasiyada qovma üsulu vasitəsi ilə $f_1 - in$ qiymətini tapırıq. $f_1^{(k+1)}$ funksiyasının qiymətini bilərək $f_2^{(k+1)}$ funksiyasının qiymətini aşağıdakı tənliyi həll etməklə tapırıq:

$$\frac{f_2^{(k+1)} - f_2}{\tau} = D_2 f_{2,xx}^{(k+1)}, \quad (12)$$

$$f_{2,0}^{(k+1)} = f_{2,1}^{(k+1)}, \quad (13)$$

$$D_1 \cdot z(f_{1,N}^{(k+1)} - f_{1,N-1}^{(k+1)}) = D_2 \cdot (f_{2,N}^{(k+1)} - f_{2,N-1}^{(k+1)}), \quad (14)$$

0-cı yaxınlaşma olaraq axtardığımız funksiyaların zamana görə əvvəlki addımda alınmış qiyməti götürülür: $f_2^{(0)} = f_2$. Iterasiya prosesi yığılma şərti ödənilənədək davam etdirilir. Qeyd edək ki, 2 - ci üsulun 1 - ci iterasiyasında alınan qiyməti 11 - ci üsuldə alınan qiymətlə üst-üstə düşür.

3-cü üsul. (Nyuton üsulu, matrisli qovma üsulu). $\sigma_1 = \sigma_2 = \sigma_3 = 1$ olduqda, məsələnin həlli üçün qeyri-aşkar sxemdən - Nyuton üsulundan istifadə edək. (6)-(9) sxemini qeyri-xətti cəbri tənliklər sistemi şəklində yazaq ($i = \overline{1, N-1}$)

$$C_{n,1} = -\frac{\hat{f}_n - f_n}{\tau} + \frac{D_n}{h^2} (f_{n,i+1} - 2\hat{f}_{n,i} + \hat{f}_{n,i-1}) = 0, \quad (15)$$

$$C_{n,0} = -\hat{f}_{n,0} + \hat{f}_{n,1} = 0, \quad n = 1, 2,$$

$$C_{1,N} = -\hat{f}_{1,N} + \frac{K(T) \cdot X_0(T)}{K(T) + \hat{f}_{2,N}} = 0,$$

(15) tənliyinə Nyutonun iterasiya üsulunu tətbiq etsək və $x_i^{(s+1)} = (\mathcal{F}_{1,i}^{(s+1)}, \mathcal{F}_{2,i}^{(s+1)})$ vektoru daxil etsək aşağıdakını alarıq:

$$\begin{aligned} -D_0^{(s)} X_0^{(s+1)} + B_0^{(s)} X_1^{(s+1)} + F_0^{(s)} &= 0, \\ A_i^{(s)} X_{i-1}^{(s+1)} - D_i^{(s)} X_i^{(s+1)} + B_i^{(s+1)} X_{i+1}^{(s+1)} + F_i^{(s)} &= 0, \\ A_N^{(s)} X_{N-1}^{(s+1)} - D_N^{(s)} X_N^{(s+1)} + F_N^{(s)} &= 0. \end{aligned} \quad (16)$$

Burada $A_i^{(s)}$, $B_i^{(s)}$, $D_i^{(s)}$ ($i = \overline{0, N}$) - iki tərtibli matrislərdir, (16) sisteminin əmsallarını bildikdə onları yazmaq çətin deyil: $F_i^{(s)} = (C_{1,i}^{(s)}, C_{2,i}^{(s)})$. $X^{(s+1)} = (X_0^{(s+1)}, \dots, X_N^{(s+1)})$ vektorunu təyin etmək üçün matris qovma üsulundan istifadə edilir.

Bu üsullar vasitəsi ilə məsələ həll edilmiş və ən yaxşı nəticəsi olan üsul seçilmişdir. Diskret dəyişənlərə görə törəmələr fərqlərlə əvəz olunmuş və xüsusi törəməli tənliklər differensial fərq tənlikləri ilə aproksimasiya edilmişdir. Məsələnin həll alqoritmı və alınmış nəticələr qrafik olaraq göstərilmişdir.

BANAX FƏZASINDA SÜRÜŞMƏ OPERATORLARI

Səbinə SƏMƏDOVA

ADPU

sebinamedova@gmail.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

İş ortonormal bazisə malik olan separabel Hilbert fəzalarında bazislərin birtərəfli, geriye və ya tərs sürüşməsi ilə adi qaydada təyin olunan sürüşmə operatorlarının Banax fəzalarına qədər ümumiləşdirilə bilmək imkanının araşdırılmasına həsr olunmuşdur.

İşin əsas mövzusu separabel Hilbert fəzalarında klasik mənada verilən birtərəfli və ya geriye sürüşmə operatorlarının analoji olaraq hamısı Banax fəzalarına genişləndirilə bilmək imkanlarının araşdırılmasından ibarətdir. (xatırlayaq ki, $\{\phi_1\}_{n=1}^{\infty}$ ortonormal bazisinə malik separabel Hilbert fəzasında $S\phi_n = \phi_{n+1}$ ($n = 1, 2, \dots$) kimi təyin olunan S operatoru, $T(\phi_1) = 0$ və $T(\phi_n) = \phi_{n-1}$ ($n \geq 2$) şərtləri ilə təyin olunan T operatoru isə tərs və ya geriye sürüşmə operatoru adlanır.) Baxılan iş əsasən Hilbert fəzalarında təyin olunmuş belə operatorların inyektivlik və ya izometriklik, obrazlarının ko-ölçülərinin vahidliyi, bəzən qüvvətlərinin obrazlarının kəsişmələrinin sıfır elementlərindən ibarət olması və s. bu kimi atribut xassələrinə malik olan daha ümumi operatorların Banax fəzalarında mövcud olub olmaması məsələlərinin tədqiqindən ibarətdir.

Qeyd edək ki, bazislərdən asılı olmayaraq ümumi Banax fəzalarında yuxarıda qeyd etdiyimiz xassələrə malik sürüşmə operatorunun tərifini ilk dəfə R.Krounover (R.Crownover) vermişdir. Onun verdiyi tərifə əsasən E . Banax fəzasında təyin edilmiş $T: E \rightarrow E$ operatoru:

- 1) T inyektivdirsə,
- 2) Onun obrazının ko-ölçüsü vahiddirsə, (yəni $\text{Codim}(\text{Ran}T)=1$)
- 3) Onun bütün natural qiymətlərindən olan qüvvətlərinin obrazlarının kəsişməsi yalnız sıfır elementindən ibarətdirsə, ($\bigcap_{i=1}^{\infty} T^i(E) = \{0\}$)

onda o sürüşmə operatoru adlanır. Həmçinin, həmin məqalədə o bu operatorların spektrlərinə, kommutantlarına, eləcə də, təsviredici altfəzalar ardıcılığına aid bir neçə müxtəlif nəticələr göstərmişdir. Lakin bu nəticələrin hamısını o, ya ardıcılıqlar fəzasında təyin olunan sürüşmələr üçün, ya da analitik funksiyalar fəzasında “ z ” sərbəst dəyişəninə vurma operatoru üçün almışdır. Ümumi sual olan “hansı Banax fəzaları sürüşmə operatoruna malikdir?” sualına baxılmamışdır. J. R.Holub təqribən 24 il bundan əvvəl Banax fəzaları nə vaxt izometrik sürüşmə operatoruna (yəni, Krounover mənada sürüşmənin tərifinin birinci şərtində inyektivlik əvəzinə izometriklik tələb olunsun) malik ola bilər məsələsini tam olmasa da araşdırmış və o göstərmişdir ki, əgər K Hausdorf kompakt fəzası ancaq sonlu sayda komponentə malikdirsə, onda $C(K)$ fəzasında izometrik sürüşmə ola bilməz (xüsusi halda göstərilib ki, $C[a, b]$ fəzası izometrik sürüşmə operatoruna malik deyildir.)

Ümumi halda metrik fəzaları, xüsusi halda Banax fəzalarını kompaktda təyin olunmuş kəsilməz funksiyalar fəzasının altfəzaları kimi realizə etmək mümkün olduğundan, belə Banax fəzalarında birtərəfli sürüşmə, tərs sürüşmə xassələrinə malik varlıq məsələlərinin tədqiqi də ən əvvəl kompaktda təyin olunmuş kəsilməz funksiyaların Banax fəzalarında aparılması təbii olardı. Bu nöqteyi-nəzərdən də işdə sürüşmə operatorları ən əvvəl funksiyalar fəzasında öyrənilir.

Əvvəlcə nümunə kimi göstərilir ki, müsbət tam ədədlərin bir nöqtəli K_0 kompaktlaşdırılmasında verilmiş kəsilməz həqiqi qiymətli funksiyaların $C(K_0)$ fəzasında komponentlərin adi qaydada birtərəfli sürüşdürülməsi ilə təyin olunan operator (çünki aydındır ki, bu zaman supremum norma ilə $C(K_0)$ fəzası yığılan həqiqi ədədlər ardıcılıqlar fəzası ilə trivial şəkildə eyniləşdirilə bilər) doğrudan da bizim ümumi Banax fəzaları üçün təyin etdiyimiz Holub mənada sürüşmə operatorudur və bu fəza müəyyən mənada sürüşmə operatoruna malik ola biləcək $C(K)$ fəzaları arasındakı yeganə variantlardır. Başqa sözlə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi sonlu sayda komponentlərdən ibarət Hausdorf kompaktında təyin olunmuş kəsilməz funksiyaların Banax fəzasında izometrik sürüşmə operatoru yoxdur və nəticə kimi alınır ki, $C[a, b]$ fəzasında sürüşmə (izometrik) operatoru yoxdur.

Holubun sürüşmə operatorunun tərifindəki obrazın ko-ölçüsünün sonlu olması ilə bağlı ikinci şərtsiz yarım sürüşmə operatorlar adlanan operatorlara baxılır və xüsusi hal kimi göstərilir ki, $C[0, 1]$ fəzasında yarım sürüşmə operatoru (Holub mənada) vardır.

Ortonormal bazisə malik H Hilbert fəzasında təyin edilmiş T geriye sürüşmə operatorunun Banax fəzalarına təyini verilir və belə operatorların hansı Banax fəzalarında mövcud olub-olmamaq məsələsi araşdırılıb. Əgər T operatoru H Hilbert fəzasında tərs (geriye) sürüşmə operatorudursa, onda

- 1) $\dim(\text{Ker}T) = 1$
- 2) T operatorunun $H/\text{Ker}T$ faktor fəzasında $\hat{T}(x + \text{Ker}T) = Tx$ kimi təyin olunan $\hat{T}: H/\text{Ker}T \rightarrow X$ operatoru izometriyadır.
- 3) $\bigcup_{n=1}^{\infty} \text{Ker}T^n$ çoxluğu H Hilbert fəzasında sıxdır.

şərtləri ödəyir. Ona görə də bu ideyanı ümumiləşdirərək Banax fəzasında təyin edilən yuxarıda qeyd olunmuş üç şərti ödəyən T operatoruna da tərs (geriye) sürüşmə operatoru (Banax fəzalarında) deyilir. Burada da, yenə göstərilir ki,

$T(\{a_n\}_{n=1}^{\infty}) = (a_2, a_3, \dots)$ kimi təyin olunan T operatoru c yığılan həqiqi ədədlər ardıcılıqlar fəzasında geriye sürüşmədir və həm də geriye sürüşmə operatorlarının olduğu Banax fəzaları arasında bu fəza müəyyən mənada yeganə müm-

kün variantlardandır. Belə ki, göstərilir ki, əgər X Banax fəzası elə fəzadır ki, onun vahid kürəsinin heç olmazsa ən azı bir və ən çoxu sonlu sayda kənar (extrem) nöqtələri varsa, onda belə X fəzasında tərs (geriyə) sürüşmə operatoru yoxdur. Və buradan da nəticə kimi alınır ki, əgər K Hausdorf kompaktı ancaq sonlu sayda komponentlərə malikdirsə, onda həmin kompaktı təyin edilmiş kəsilməz funksiyaların $C(K)$ Banax fəzasında sürüşmənin olmadığı kimi tərs (geriyə) sürüşmə də yoxdur.

ELEMANTAR PARABOLİK GÜZGÜ MƏSƏLƏSİNİN YENİ HƏLLİ

S. AŞİRET, Y.N. ALİYEV

QAFQAZ Universiteti

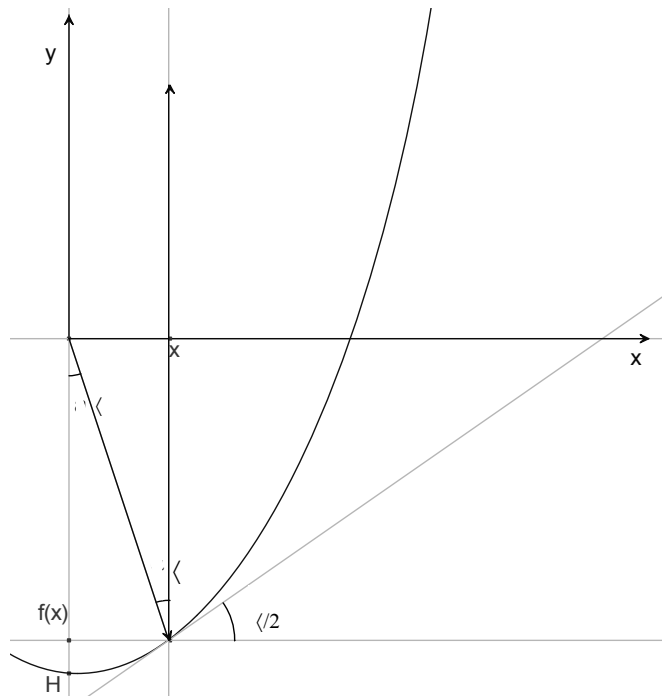
yaliyev@qu.edu.az, sevilasiret@gmail.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

Parabolik Güzgü

Məsələ:

$H < 0$ olanda $(0, H)$ nöqtəsindən keçən elə $y = f(x)$ funksiyasını tapın ki, $(0, 0)$ nöqtəsindən çıxan şüaları $y = f(x)$ funksiyasının qrafikindən əks edəndə y -oxuna paralel olsun.

α bucağı $(x, f(x))$ radius vektoru və y oxunun əks istiqaməti ilə əmələ gətirdiyi bucaqdır.

x oxu və toxunan düz xətt arasındakı bucağın $\alpha / 2$ olduğunu göstərmək asandır.

Başlanğıc üçün tutaq ki:

$$f(x) = \frac{-x}{\operatorname{tg} \alpha},$$

və $\Delta \alpha \rightarrow 0, \Delta x \rightarrow 0$ olsun.

$$\begin{aligned} x'(\alpha) &= - \lim_{\Delta \alpha \rightarrow 0} \frac{((f(x) + \Delta f(x)) \operatorname{tg}(\alpha + \Delta \alpha) - f(x) \operatorname{tg} \alpha)}{\Delta \alpha} = \\ &= - \lim_{\Delta \alpha \rightarrow 0} \frac{f(x)(\operatorname{tg}(\alpha + \Delta \alpha) - \operatorname{tg} \alpha)}{\Delta \alpha} - \lim_{\Delta \alpha \rightarrow 0} \frac{\Delta f(x)}{\Delta \alpha} \operatorname{tg}(\alpha + \Delta \alpha) = \\ &= - \frac{F(x)}{\cos^2 \alpha} - \frac{F'(x)}{\alpha'(x)} \operatorname{tg} \alpha = \frac{x}{\sin \alpha \cos \alpha} - \frac{\operatorname{tg} \alpha \cdot \operatorname{tg} \frac{\alpha}{2}}{\alpha'(x)}. \end{aligned}$$

Biz indi x və α arasındakı başqa əlaqələri tapaq

$$-\left(\frac{x}{\operatorname{tg} \alpha}\right)' = \operatorname{tg} \frac{\alpha}{2} \Rightarrow -\frac{\operatorname{tg} \alpha - x \frac{\alpha'(x)}{\cos^2 \alpha}}{\operatorname{tg}^2 \alpha} = \operatorname{tg} \frac{\alpha}{2},$$

$$\alpha'(x) = \frac{\cos' \alpha \cdot \operatorname{tg} \alpha \left(\operatorname{tg} \alpha \cdot \operatorname{tg} \frac{\alpha}{2} + 2 \right)}{x}.$$

Beləliklə α dəyişəninə x dəyişəninə görə törəməsini tapdıq.
İndi isə x dəyişəninə α dəyişəninə görə törəməsini tapaq.

$$\begin{aligned} x'(\alpha) &= \frac{x}{\sin \alpha \cdot \cos \alpha} - \frac{x \operatorname{tg} \alpha \cdot \operatorname{tg} \frac{\alpha}{2}}{\sin \alpha \cdot \cos \alpha \cdot (1 + \operatorname{tg} \alpha \operatorname{tg} \frac{\alpha}{2})}, \\ &= x \left(\frac{1 + \operatorname{tg} \alpha \cdot \operatorname{tg} \frac{\alpha}{2} - \operatorname{tg} \alpha \operatorname{tg} \frac{\alpha}{2}}{\sin \alpha \cdot \cos \alpha (1 + \operatorname{tg} \alpha \cdot \operatorname{tg} \frac{\alpha}{2})} \right), \\ &= \frac{x}{\sin \alpha \cdot \cos \alpha \left(1 - \frac{\cos \frac{3}{2} \alpha - \cos \frac{\alpha}{2}}{\cos \frac{3}{2} \alpha + \cos \frac{\alpha}{2}} \right)} = \frac{x}{\sin \alpha}. \end{aligned}$$

Sonuncunu integrallasaq alarıq:

$$x'(\alpha) = \frac{x}{\sin \alpha} \Rightarrow \int x'(\alpha) d\alpha = \int \frac{x}{\sin \alpha} d\alpha,$$

$$x + c_1 = \int x d \ln \operatorname{tg} \frac{\alpha}{2},$$

$$x = e^{\ln \operatorname{tg} \frac{\alpha}{2} + c} = \operatorname{tg} \frac{\alpha}{2} e^c; \quad c = \text{sabit}$$

$$f(x) = - \frac{\operatorname{tg} \frac{\alpha}{2} e^c}{2 \operatorname{tg} \frac{\alpha}{2}}; \quad -\pi < \alpha < \pi,$$

$$\frac{1 - \operatorname{tg}^2 \frac{\alpha}{2}}{2}$$

$$\begin{aligned} f(x) &= \frac{\operatorname{tg}^2 \frac{\alpha}{2} - 1}{2} e^c = \frac{\left(\operatorname{tg} \frac{\alpha}{2} e^c \right)^2 - e^{2c}}{2 e^c}, \\ &= \frac{x^2 - e^{2c}}{2 e^c}. \end{aligned}$$

İndi verilmiş H sabiti ilə c sabitini əlaqələndirək;

$$f(0) = H \Rightarrow - \frac{e^c}{2} = H \Rightarrow e^c = -2H \Rightarrow$$

$$f(x) = \frac{x^2 - 4H^2}{-4H} = \frac{4H^2 - x^2}{4H}.$$

Belə ki, $y = f(x)$ funksiyası bu güzgü xassələrini ödəyən yeganə parabolik funksiyası olar.

Biz digər məlum həllərdən tamamilə fərqli olan bir metoddan istifadə etdik.

Parabolanın bu xassələrinin optika, mühəndislik və mexanikada çox sayda tətbiqləri vardır.

НЕКОТОРЫЕ ЭЛЕМЕНТАРНЫЕ СВОЙСТВА ФУНКЦИИ АЛГЕБРЫ P_2 И $P_2 \times P_2$

Сеймур А. МЕШАИК

Гянджинский Государственный Университет

seymur_meshaik@inbox.ru

Гянджа/АЗЕРБАЙДЖАН

В настоящей работе показаны свойства функций, не являющихся константой, линейных функции в P_2 и функций, не входящих в максимальную подалгебру $\mathfrak{R}_{11}$ в $P_2 \times P_2$.

Пусть, $P_{k_i} = \langle P_{k_i}; \zeta, \tau, \Delta, \nabla, * \rangle$ полная алгебра Поста на множестве $E_{k_i} = \{0, 1, \dots, k_i - 1\}$ ($2 \leq |E_{k_i}| < \infty$, где $|E_{k_i}|$ - мощность множества E_{k_i}); $P_{k_i} = \bigcup_{n=1}^{\infty} P_{k_i}^{(n)}$ - множество всех n -местных функций на E_{k_i} ($i = 1, 2, \dots, m$); $P_{k_i}^{(n)}$ - все n -местные функции действующий на множестве E_{k_i} . $\zeta, \tau, \Delta, \nabla, *$ - алгебраические операции, эквивалентные суперпозиции.

Пусть функции P_2 заданы на множестве $E_2 = \{0, 1\}$. А функции $P_2 \times P_2$ определены на множестве $E_2 \times E_2$, у которых все значения также принадлежат $E_2 \times E_2$.

Теорема (Б. А. Ромов). Система пар булевых функций полна в $P_2 \times P_2$ тогда и только тогда, когда она не содержится ни в одной из максимальных подалгебр, определяемых отношениями $R_1 - R_{21}$.

Максимальные подалгебры в $P_2 \times P_2$ которые будем обозначать через $\mathfrak{R}_i$, которые определяется соответственно отношением R_i , $i = 1, \dots, 21$.

Будем называть наборы α и α' соседними (по i -й координате), если

$\tilde{\alpha} = (\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_{i-1}, \alpha_i, \alpha_{i+1}, \dots, \alpha_n)$ и $\tilde{\alpha}' = (\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_{i-1}, \bar{\alpha}_i, \alpha_{i+1}, \dots, \alpha_n)$. Если $\tilde{\alpha}$ и $\tilde{\alpha}'$ соседние наборы (по i -й координате), то принимаем такое обозначение $(\tilde{\alpha} | \tilde{\alpha}')_i$.

ЛЕММА 1. Пусть функция $f(x_1, x_2, \dots, x_n) \in P_2$ не является константой, т.е. $f \neq 0$ и $f \neq 1$. Тогда можно найти такие соседние наборы $\tilde{\alpha}$ и $\tilde{\alpha}'$ что, $f(\tilde{\alpha}) \neq f(\tilde{\alpha}')$.

Пусть f - линейная функция в P_2 и не является константой. Если составим истинностную таблицу для этой функции, тогда в результате получим несколько нулей и единиц. Число этих нулей и единиц для этой функции соответственно обозначим через $|\varepsilon_0(f)|$ и $|\varepsilon_1(f)|$.

ЛЕММА 2. Если $f(x_1, x_2, \dots, x_n)$ - линейная функция в алгебре P_2 и не является константой, тогда $|\varepsilon_0(f)| = |\varepsilon_1(f)| = 2^{n-1}$.

$\mathfrak{R}_{11}$ - один из максимальных подалгебр в $P_2 \times P_2$ и все функции этого подалгебра определяется следующим отношением: $R_{11} \equiv x_1 = x_2 \vee y_1 = y_2$, т.е. $Pol(R_{11}) \subset (L \times P_2) \cup (P_2 \times L)$, где L - линейные функции [4].

ЛЕММА 3. Пусть $f = \langle f_1, f_2 \rangle \notin \mathfrak{R}_{11}$, тогда

1. f_1 и f_2 не являются константой;
2. Если $f_1(x_1, x_2, \dots, x_n) = x_s$, то $f_2 \neq x_s$ и $f_2 \neq \bar{x}_s$, где $s \in \{1, 2, \dots, n\}$

ТЕОРЕМА. Если $f = \langle f_1, f_2 \rangle \notin \mathfrak{R}_{11}$, то

1. $f \notin \mathfrak{R}_{i_1} \cup \mathfrak{R}_{i_2}$, где $i_1 \in \{18, 19\}$, $i_2 \in \{20, 21\}$
2. $f \notin \mathfrak{R}_{i_3} \cup \mathfrak{R}_{i_4}$, где $i_3 \in \{18, 19\}$, $i_4 \in \{20, 21\}$ или $i_3, i_4 \in \{5, 10\}$;

(индексы i_1, i_2, i_3, i_4 попарно различные).

Dedicated to the 90th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE ON YOUNG RESEARCHERS

25-26, April 2013, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION II

1. Technical and Natural Science

▪ *Biology*

**YUMŞAQ BUĞDA NÖVMÜXTƏLİFLİKLƏRİNİN ÇÖRƏKBIŞMƏ
KEYFİYYƏTİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ**

Sevil SADIQOVA

AMEA Genetik Ehtiyatlar İnstitutu
sevil_sadigova@mail.ru
Bakı / AZƏRBAYCAN

Yumşaq buğda (*T.aestivum* L.) ərzaq bitkisi kimi insansanlar üçün əsas enerji mənbələrindən biridir. Son araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, istehsal olunan buğdanın 95%-dən çoxunu yumşaq buğda təşkil edir.

Dünyada yumşaq buğdanın ümumi istehsalı 550-650 mln. ton arasında dəyişir. Onlardan güclü buğdaların payı 15-20%, qiymətlilərin 25-30%, zəif və çox zəif buğdaların payı 50-55% təşkil edir. "Güclü" buğda dedikdə, yüksək keyfiyyətli zülal, uzun müddətli qızcırmaya malik, xəmir əmələ gətirən, yaxşı formalı və məsaməli çörək həcminə malik buğdalar nəzərdə tutulur. Zəif buğda sortlarının unundan aşağı məsaməli və həcmli, tələbatı ödəməyən çörəklər əldə olunsada, onlardan şirniyyat məmulatlarının istehsalında geniş şəkildə istifadə olunur.

Tədqiqatın əsas məqsədi çox ölçülü statistik üsullarla 18 yumşaq buğda nümunəsinin genetik müxtəlifliyini çörəyin keyfiyyət göstəriciləri əsasında öyrənilməsi olmuşdur. Aparılmış analizlərə əsasən Introitum 56, Leucospermum 317, Pyrothrix 169, Lutescens 187, Cyanotrix 53, Rubromurinum 54, Qlaucolutescens 77, Bezostaya 1 və Renovatum 28 genotiplərinin unundan bişirilən çörəklər əla bal ilə qiymətləndirilmişlər. Tədqiqat məqsədilə seçilmiş genotiplər üzrə müxəlif statistik parametrlər, o cümlədən minimum, maksimum qiymətləri, xətalər, standart kənarlanmalar və variasiya əmsalları hesablanmışdır. Variasiya əmsalının hesablanması əlamətlərin əksəriyyətində genetik müxtəlifliyin mövcudluğunu göstərmişdir. Variasiya əmsalı H/D (hündürlüyünün diametrinə nisbəti) (20.12%), məsaməlilik (11.43%), çörəyin rəngi (11.2%), çörəyin dadı (11.2%), çörəyin səthi (10.89%) və çörəyin elastikliyi əlamətləri üzrə yüksək qiymətlər almaqla, sadalanan əlamətlərin genetik müxtəlifliyinin yüksək olduğunu göstərir. Bunların əksinə olaraq, çörəyin forması (7.93%), çörəyin həcmi (8.41%) və yumşaq hissənin rəngi (8.59%) kimi əlamətlər üzrə variasiya əmsalı kiçik qiymətlər (uyğun olaraq, 7.93%, 8.41% və 8.59%) almışdır. Müxtəlif yumşaq buğda nümunələrinin dənələrindən bişirilmiş çörəklərin həcminə nəzər saldıqda Leucospermum 317 genotipi 530 sm³, Ps.Barbarossa 113, Anza, Rubromurinum 54 və Renovatum 28 bir qədər az olmaqla (520sm³, 510sm³, 505sm³ 500sm³) öyrənilən əlamətin maksimum qiymətinə malik olmuşdurlar. Bu nəticəyə əsaslanaraq, qeyd olunan 5 genotip çörəyin yüksək həcminə malik olmaqla, çörəkçilik sənayesində istifadə üçün tövsiyə olunur. Tədqiqatda çörəyin keyfiyyət göstəriciləri arasında mövcud olan xətti asılılıqları aşkar etmək məqsədilə korrelyasiya analiz üsuluna müraciət edilmişdir. Müşahidə olunduğu kimi, çörəyin həcmi ilə çörəyin rəngi, çörəyin səthi, çörəyin forması, məsməliliyi, elastikliyi, yumşaq hissənin rəngi, H/D kəmiyyəti və çörəyin dad göstəricisi arasında hər hansı etibarlı asılılıq aşkar edilməmişdir. Çörəyin dad göstəricisi ilə çörəyin rəngi və yumşaq hissənin rəngi arasında uyğun olaraq 5% və 1% ehtimallıqla etibarlı korrelyasiyanın varlığı müşahidə olunmuşdur. Digər əlamətlər arasında aşkar olunmuş korrelyasiyalara nəzər saldıqda məlum olur ki, H/D kəmiyyəti ilə çörəyin səthi arasında 1% ehtimallıqla, məsməliliyi arasında isə 5% ehtimallıqla əhəmiyyətli korrelyasiya mövcuddur.

Klaster analizi Ward metodu və Evkilid genetik məsafə indeksi əsasında öyrənilən 18 genotipi 3 əsas klasterdə qruplaşdırmışdır. Birinci klaster bütün genotiplərin 55%-ni cəmlədiyi halda, genotiplərin ən az miqdarı üçüncü qrupda birləşdirilmişdir. Aydın olur ki, birinci klasterdə Lutescens 187, Cyanotrix 53, Pyrothrix 169, Qlaucolutescens 77, Introitum 56, Milturum 282, Velutinum 109, Erithrospermum 86, Bezostaya 1 və Hostianum 125 genotipləri, ikinci klasterdə Leucospermum 317, Renovatum 28, Anza, Rubromurinum 54 və Ps.Barbarossa 113 genotipləri, nəhayət, üçüncü klasterdə Murinum 319, Meredionale 111 və Əkinçi 84 genotipləri qruplaşmışlar. Klaster analizi çoxölçülü statistik üsulu olaraq genotipləri genetik məsafə baxımından qruplaşdırılmasında ən effektiv üsullardan sayılır. Beləliklə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə mənsub olan 18 yumşaq buğda nümunəsinin genetik müxtəlifliyi çörəyin keyfiyyət göstəriciləri əsasında ətraflı öyrənilmiş, bu nümunələrdən gələcək seleksiya işlərində və çörəkbişirmə sənayesində istifadə edilməsi tövsiyə olunur.

**NORMAL VƏ QURAQLIQ STRESİ ŞƏRAİTİNDƏ PAYIZLIQ YUMŞAQ BUĞDALARDA
(TRITICUM AESTIVUM) GENETİK MÜXTƏLİFLİYİN ÇOXÖLÇÜLÜ STATİSTİK
METODLARLA QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

Cəmalə MÜRSƏLOVA, Zeynal ƏKPƏROV, Cavid OCAQI, Alexey MORGOUNOV

AMEA Genetik Ehtiyatlar İnstitutu, CIMMYT
m.jamala85@gmail.com, akparov@yahoo.com,
javid_804@yahoo.com, a.morgounov@cgiar.org
Bakı / AZƏRBAYCAN

Kənd təsərrüfatının əsas prioritet sahələrindən biri olan taxılçılıq, hər bir ölkənin o cümlədən Azərbaycan Respublikası əhalisinin ərzaq təhlükəsizliyinin təminatında xüsusi yer tutur. Buğda qiymətli qida bitkisi olub, dünya üzrə 94 ölkədən olan 3,5 milyard insanın ümumi qida kalorisinin 20%-ni təşkil etməklə, proteinə olan ehtiyacının 21%-ni ödəyir. Quraqlıq əksər dünya ölkələri o cümlədən Azərbaycan üçün məhsuldarlığı məhdudlaşdıran və ərzaq istehsalına təhlükə

yaradan əsas abiotik stress faktorudur. Quraqlıq çoxtərəfli stress faktoru olub, fotosintezin sürətinin azalmasına, boy artımının ləngiməsinə, biokütlənin, kollanma qabiliyyətinin, sünbüldə sünbülcüklərin sayının, sünbüldəki dənələrin sayının və kütləsinin azalmasına səbəb olur. Məhz bu baxımdan seleksiyaçıların qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biri quraqlığa davamlı buğda sortlarının yetişdirilməsidir. Tədqiqatın başlıca məqsədi tarlada damla sulama və quraqlıq stressi şəraitində becərilən yumşaq buğda genotipləri üzərində 13 morfoloji əlamətlə genetik müxtəlifliyin çoxölçülü statistik metodlar əsasında öyrənilməsidir. Tədqiqat işi 2011-2012 təsərrüfat ilində Azərbaycan Genetik Ehtiyatlar İnstitutu və Türkiyədə CİMMYT (Buğda və Qarğıdalının yaxşılaşdırılması üzrə Beynəlxalq Mərkəz), Geçit Kurşağı Tarımsal Araşdırma İnstitutunun əməkdaşları ilə birgə yerinə yetirilmişdir. Təcrübə materialı olaraq müxtəlif ölkələrin (Azərbaycan, Türkiyə, İran, Mərkəzi Asiya, Şərqi Avropa, ABŞ) genbankından alınmış 48 sort və yaxşılaşdırılmış xətlərdən istifadə olunmuşdur. Nümunələr RCB (Randomized Complete Block Design) üzrə 4 təkrarda, 2 şəraitdə (damla sulama və dəmyə) əkilmişdir. Statistik analizlər SPSS və MSTATC konkret statistik paketlərindən istifadə edilərək yerinə yetirilmişdir. Variasiya analizi nəticəsində müəyyən edildi ki, həm normal, həm də quraqlıq şəraitində öyrənilən genotiplərdə tədqiq olunan əlamətlərin (bitkinin boyu, sünbül əmələ gəlmə müddəti, pedankl uzunluğu, məhsuldarlıq elementləri) bir çoxunda genetik müxtəliflik mövcuddur. Yüksək variasiya əmsalına malik olan əlamətlər - məhsuldarlıq (27,17%), bir sünbüldə olan dənələrin kütləsi (23,01%), ümumi gövdələrin sayı (məhsuldar və qeyri-məhsuldar) (20,41%), ümumi sünbüllərin sayı (20,98%) və ümumi sünbüllərdəki dənə məhsuldarlığı (25,78%) olmuşdur. Sünbül əmələ gəlmə müddəti (0,83%), bir sünbüldəki sünbülcüklərin sayı (7,24%), bitkinin boyu (5,33%) isə zəif genetik müxtəlifliyə malik olan əlamətlər kimi qiymətləndirilmişdir. Tədqiq olunan əlamətlər üzrə xətti əlaqənin varlığının təyininə korrelyasiya analizi üsulundan istifadə edilərək hər iki şəraitdə məhsuldarlıqla sünbül əmələ gəlmə vaxtı arasında mənfi əhəmiyyətli korrelyasiya (-0.4 / -0.45), digər əlamətlər arasında isə müsbət əhəmiyyətli korrelyasiya olduğu müəyyən edilmişdir. Ward metodu əsasında Klaster analizi genotipləri bütün morfoloji əlamətlər üzrə genetik yaxınlıqlarına görə 3 əsas qrupda birləşdirmişdir. Bu baxımdan davamlı genotiplər eyni qrupda toplanmışdır. Quraqlıq şəraitində Principle Component analizi 5 göstərici elementi (PRIN) əsasında variasiyaların hamısının 80,273%-ni, normal şəraitdə isə 82,96%-ni izah etmişdir. Bu metoddan istifadə seleksiyaçılara genotipləri seçərkən hansı əlamətlərin seçilib və ya seçilməməsinə kömək edə bilər. Quraqlığa davamlılığını öyrənmək məqsədilə, Fischer R.A və Maurer R. tərəfindən verilmiş formula əsasən stressə həssaslıq (STİ), tolerantlıq indeksi (TOL), orta həndəsi məhsuldarlıq (GMP) və orta məhsuldarlıq (MP) hesablanmışdır və həmin göstəricilər əsasında korrelyasiya analizi yerinə yetirilərək, müəyyən olunmuşdur ki, GMP ilə normal və stress şəraitindəki məhsuldarlıq, stressə həssaslıq indeksi və MP arasında müsbət əhəmiyyətli korrelyasiya, tolerantlıq indeksi ilə mənfi əhəmiyyətli korrelyasiya vardır. Principle Component analizi əsasında təsvir edilmiş biplot göstərmişdir ki, KARAHAN, NİKONYA, KHARKOVSKAYA107, LC 909 MIMA, DEMİR kimi nümunələr stress şəraitində daha dayanıqlı və yüksək göstəriciyə malik olduğu halda, HAMSI-1, U1254-1-8-1-1/TAM-202, DYUOPEBUSA, ALTAY normal şəraitə daha yaxşı adaptasiya olunmuşdur. Stressə həssaslıq indeksinin (STİ) hesablanması nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, bəzi nümunələrdə stressə həssaslıq indeksi yuxarı göstəriciyə malik olduğu üçün həmin nümunələr quraqlığa davamlı nümunələr kimi qiymətləndirilə bilər. Quraqlığa davamlı nümunələr kimi qiymətləndirilmiş genotiplər seleksiyada daha məhsuldar sortların yaradılmasında istifadə edilə bilər.

LİDAR VERİLƏNLƏRİ ƏSASINDA TORPAQ ÖRTÜYÜNÜN OBYEKT-YÖNÜMLÜ TƏSNİFATLAŞDIRILMASI

E. R. ƏLƏSKƏROV

Milli Aerokosmik Agentliyi (MAKA)
Elmi - Tədqiqat Aerokosmik İnformatika İnstitutu
elman.ales@gmail.com
Bakı / AZƏRBAYCAN

Aktiv optik məsafədən duyma sistemi olan LiDAR (Light detection and ranging) yüksək dəqiqliyə malik ölçmələr sahəsində nisbətən yeni bir texnologiyadır. LiDAR çəkilişlərinin əsasını təşkil edən lazer skanerlərinin iş prinsipi onların tipindən və təyinatından asılı olmayaraq, sensordan yer səthi üzərindəki hədəfə qədər olan məsafənin lazer şüasından istifadə edilməklə ölçülməsinə əsaslanır. Ərazilərin topoqrafik xəritələndirilməsi məqsədi ilə istifadə olunan LiDAR məsafədən zondlama sistemlərində, əsasən, 1040 - 1060 nm diapazonlu yaxın infraqırmızı lazer şüasından, batimetrik xəritələndirilmə məqsədləri üçün isə suda nüfuz etmə qabiliyyətinə görə mavi-yaşıl lazer şüasından (dalğa uzunluğu təqribən 532 nm) istifadə olunur.

LiDAR hədəfin yüksəkliyini və eyni zamanda onun dəqiq planimetrik mövqeyini də təyin etməyə imkan verir ki, bu iki kəmiyyət ərazinin rəqəmli hündürlük modelinin tərtib olunması üçün prinsipial rol oynayır. Ərazi haqqında yüksəklik məlumatı bir çox coğrafi informasiya sistemlərinin (CİS) verilənlər bazasının vacib komponentlərindən biridir. Rəqəmli yüksəklik modeli (DEM), landşaftın bitki və tikililər də daxil olmaqla bütün elementlərinin "üst səthi" haqqında yüksəklik informasiyasını özündə daşıyan Rəqəmli Səth Modeli (DSM) və yalnız torpaq səthinin yüksəklik informasiyasını özündə daşıyan Rəqəmli Ərazi Modeli (DTM) kimi iki xarakterik qrupa ayrılır.

Bir çox müasir LiDAR sistemləri səthin hündürlüyünü təmsil edən siqnalın intensivliyi ilə yanaşı, eyni zamanda çox saylı qayıtmalar haqqında informasiyanı da qeydə alır. Hər bir impuls üçün qayıdan siqnallar arasında maksimal enerjiyə

malik olanı həmin impuls üçün intensivlik kimi qeydə alınır. İntensivlik verilmiş nöqtədən əks olunmuş lazer impulsunun gücünü ifadə etməklə, ona lazer impulsu ilə şüalandırılan obyektin əksətdirmə xüsusiyyətləri ilə yanaşı, sensorun gücləndirmə əmsalı, şüanın düşmə bucağı və atmosferdə səpələnmə kimi digər faktorlar da təsir edir.

Son zamanlar LiDAR verilənləri topoqrafik və batimetrik xəritələndirmə, meşə tədqiqatları, bitki kütləsinin müəyyən edilməsi və tikililərin tanınması kimi müxtəlif sahələrdə geniş tətbiq olunur. Son vaxtlara kimi yalnız məhdud sayda tədqiqatlarda LiDAR verilənlərinin torpaq örtüyünün təsnifatlaşdırılmasında istifadə olunması aspektlərinə baxılmış və onun əsasında obyektlərin tanınmasının yaxşılaşdırılması imkanları araşdırılmışdır.

Yüksək sıxlıqlı (qonşu nöqtələr arasındakı məsafə < 0.5 m) LiDAR verilənləri onların bir sıra tətbiq sahələrində istifadə potensialını daha da artırır. Yüksək sıxlıqlı LiDAR verilənləri nəinki ərazinin relyefinin yüksəkliyini identifikasiya etməyə, həm də yer səthində yerləşən obyektlərin hündürlüyü və onların forması haqqında dəqiq informasiya almağa imkan verir. Bu cür verilənlərin digər əlavə verilənlərdən istifadə olunmadan torpaq örtüyünün təsnifatlaşdırılmasında istifadə olunma imkanlarının araşdırılması da maraq kəsb edən məsələdir.

Bu tədqiqat işində yüksək sıxlıqlı LiDAR verilənlərinin hündürlük informasiyası ilə yanaşı, intensivlik məlumatları da istifadə olunmaqla, torpaq örtüyünün obyekt-əsaslı yanaşma metodu tətbiq edilməklə təsnifatlaşdırılması imkanları tədqiq olunmuşdur. Məsələn, tikililər və ağaclar kimi oxşar hündürlüyə malik müxtəlif torpaq örtüyü sinifləri fərqli forma və müxtəlif intensivliyə malik olması ilə fərqləndirilə bilər. Təsnifatlaşdırılan obyektlər üçün hündürlüklə əlaqədar müxtəlif kəmiyyətlər: orta qiymət, standart səpələnmə və tekstura ilə yanaşı, yığcamlıq kimi forma indeksi də təyin edilmiş və obyektlərin tanınmasında yararlılığı araşdırılmışdır. Obyekt yönümlü təsnifatlaşdırma iki əsas mərhələdən ibarətdir: seqmentasiya və təsnifatlaşdırma.

Şəkil obyektlərinin seqmentləşdirilməsi məqsədi ilə LiDAR verilənləri əsasında generasiya olunmuş beş səth layı: ilkin qayıdış, son qayıdış, yer səthi, hündürlük və intensivlik layları istifadə olunmuşdur. Seqmentasiya prosesi region-birləşmə alqoritmi əsasında aparılmışdır. Bu metodun əsasını kiçik obyektlərin istifadəçi tərəfindən təyin olunan üç hədd parametri əsasında böyük obyektlər şəklində birləşməsi təşkil edir. Miqyas parametri obyektlərin birləşməsi zamanı yol verilə bilən heterogenliyin maksimal dəyişmə həddini təyin edir. Miqyas parametrinin böyük qiymətləri daha iri obyektlərin yaranmasına səbəb olur. Miqyas və digər iki parametr bir qayda olaraq növbəti cəhd nəticəsində yaranan şəkil seqmentlərinin vizual interpretasiyası əsasında seçilir. Qeyd etmək lazımdır ki, seqmentasiyanın nəticələri təsnifatlaşdırma prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edir və birbaşa təsnifatlaşdırma nəticələrinin dəqiqliyinə təsir göstərir.

Giriş laylarının hər birinə intensivlik layı istisna olmaqla bərabər çəki əmsalları (0.5) mənimsədilmişdir. İntensivlik səthinin əsas informasiya daşıyıcısı olması nəzərə alınaraq ona daha yüksək çəki əmsalı (1.0) təyin olunmuşdur.

Seqmentasiya prosesi sona yetdikdən sonra hər bir şəkil obyektinə aid piksellərin qiymətləri əsasında statistik məlumatlar hesablanır. Şəkil obyektinin verilmiş sinfə aid olub-olmamasını xarakterizə etmək üçün qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsinin (fuzzy) üzvlük əmsalından (0 – üzvü deyil, 1 – tam üzvüdür), qaydalar əsasında iyerarxiyanı və obyekt – səviyyəli iyerarxiyanı həyata keçirmək üçün isə fuzzy məntiq operatorlarından istifadə olunmuşdur. Obyektin hər hansı bir sinfə aid edilməsi üçün, o, həmin sinif üçün müəyyən olunmuş sərhəd şərtlərini ödəməlidir. Obyekt həmin hədd şərtlərinə cavab verdikdə o, həmin sinfə aid edilir və ona uyğun üzvlük əmsalı mənimsədilir.

Təsnifatlaşdırmanın nəticələrinin dəqiqliyi tədqiqat ərazisinin rəngli ortofoto şəkillərindən interpretasiya olunmuş poliqonal istinad verilənləri əsasında qiymətləndirilmiş və ümumi dəqiqlik 84% təşkil etmişdir.

YUMŞAQ BUĞDA SORTLARININ (T. AESTIVUM L.) GENETİK MARKER ƏSASINDA KEYFİYYƏT GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏDQIQI

Əkbər KƏRİMOV

AMEA Genetik Ehtiyatlar İnstitutu

akber_xocali@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Çörək və digər taxıl məmulatları hər bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən əsas strateji ərzaq məhsullarından biridir. Müasir dövrdə yaradılmış və rayonlaşdırılmış intensiv tipli buğda sortlarından yüksək dən məhsulu almaq mümkündür. Lakin, yüksək aqrofonda müsbət məhsuldarlıqla yanaşı, yüksək keyfiyyətli dən məhsulunun alınması aktual və vacibdir.

Yuxarıda göstərilən hədəfə nail olmaq üçün 33 yumşaq buğda sortunun elektroforetik analizi aparılmışdır. Buğda dəninin elektroforetik analiz zamanı, qliadin ehtiyat zülalları şərti olaraq dörd zonaya bölünmüşdür: bunlar ω -, γ -, β - və α -qliadinlər adlanırlar. Elektroforetik analiz olunmuş yumşaq buğda dənələrinin qliadin elektroforeqramasının 7 lokus üzrə qliadin allel komponent blokları identifikasiya edilmiş və onların rastgəlmə tezliyi müəyyənəndirilmişdir.

Dörd il ərzində buğda sortlarının dəninin texnoloji analizləri aparılmış və qliadinkodlaşdırıcı lokusların allel variantları ilə dən keyfiyyət göstəriciləri arasında əlaqələr tədqiq edilmişdir. Belə ki, daha çox rastgəlmə tezliyi ilə fərqlənən allel komponent blokları (Gld 1A4, Gld 1A5, Gld 1B1 və Gld 1B3) daşıyan sortların dənələrinin keyfiyyət göstəriciləri yüksək olmuş və onlarda iştirak edən müxtəlif allellərin dən keyfiyyət göstəriciləri ilə korrelyativ əlaqələri aşkar edilmişdir.

Yumşaq buğdanın çörəkbişmə göstəricilərinin tədqiqi əsasında, çörəyin 9 keyfiyyət əlaməti öyrənilmiş və onlar üzərində çoxölçülü statistik analizlər aparılmışdır. Əkinçi-84 (St), Qobustan, Bezostaya-1, Ruzi-84, Qiymətli-2/17, Nurlu-99, Əzəmətli-95, Pərzivan-2, Anza, Dağdaş, Şəki-1 və Şəfəq sortlarının unundan bişirilən çörəyin keyfiyyət göstəriciləri yüksək balla qiymətləndirilmişdir. Şəki-1 sortunun çörəyinin həcmi 560 sm³ (5 ball), Bəyaz sortu 550 sm³ (5 ball) olmaqla, standartdan yüksək qiymətləndirilmişdir. Əzəmətli-95 sortunda H/D-i ən yüksək (0.56) olmuşdur. Qobustan, Bezostaya-1, Pərzivan-2, Bol-buğda, Tale-38, Azəri sortlarında isə çörəyin həcmi 540 sm³ (4 ball) olmuşdur. Tədqiqat-larda məlum olmuşdur ki, Gld 1A5, Gld 1B22 (yeni), Gld 1D1, Gld 6A4, Gld 6B2, Gld 6D3 və Gld 2-1A3 allel kompo-nentlər bloklarına malik Qobustan sortunun çörəkbişmə keyfiyyəti daha yüksəkdir. Gld 1A5, Gld 1B, Gld 1D1, Gld 6A4, Gld 6B2, Gld 6D2 və Gld 2-1A3 allel komponentlər bloklarına məxsus Nurlu-99 sortunun çörəyinin keyfiyyət göstəri-ciləri standartdan yüksək olmuşdur. Əzəmətli-95 sortunda Gld 1A6, Gld 1B3, Gld 1D1, Gld 6A4, Gld 6B1, Gld 6D3 və Gld 2-1A3 allel komponentlər blokları identifikasiya edilmişdir. Bu sortun çörəyinin rəngi 5 ball, forması 5 ball, səthi 5 ball, yumşaq hissənin rəngi 4 ball, məsaməlik 4 ball, elastiklik 4 ball, dadı 5 ball, həcmi 520 sm³ (3 ball), H/D 0.56 kimi qiymətləndirilmişdir. Gld 1A4, Gld 1B1, Gld 1D1, Gld 6A1, Gld 6B1, 6D3 və Gld 2-1A1 allel komponent bloklarına sahib olan Pərzivan-2 sortunun çörəyinin rəngi 4 ball, forması 5 ball, səthi 5 ball, yumşaq hissənin rəngi 5 ball, məsaməlik 5 ball, elastiklik 5 ball, dadı 5 ball, həcmi 540 sm³ və H/D-i isə 0.50 kimi qiymətləndirilmişdir. Gld 1A4, Gld 1B1, Gld 1D1, Gld 6A1, Gld 6B1, Gld 6D3 və Gld 2-1 A1 allel komponentlər bloklarını daşıyan Birlik ekstensiv yumşaq buğda sortunun çörəyinin rəngi 4 ball, forması 5 ball, səthi 5 ball, yumşaq hissənin rəngi 4 ball, məsaməlik 5 ball, elastiklik 5 ball, dadı 5 ball, həcmi 520 sm³, H/D-i isə 0.39 keyfiyyəti ilə səciyyələnməmişdir. Onlar SPSS kompüter proqramının klaster analizinin nəticəsinə görə də vahid qrupda birləşmişlər. Alınan nəticələrə əsaslanaraq, çörəyin keyfiyyət göstəri-cilərinin yüksək olması ilə səciyyələnməmiş 12 yumşaq buğda sortu çörək sənayesində istifadəsi tövsiyə edilir. Keyfiyyət göstəriciləri ilə sıx əlaqəli olan qliadin allel komponentlər bloklarından seleksiya işlərində marker kimi istifadəsi təklif edilir.

Minnətdarlıq:

Tədqiqat işi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun (EIF-2010-(1)-40/21-M-19) dəstəyi ilə yerinə yetirilmişdir.

AZƏRBAYCAN MƏNŞƏLİ BƏRK BUĞDA (T.DURUM DESF.) GENOTİPLƏRİNİN BİOMORFOLOJİ ƏLAMƏTLƏRİNƏ GÖRƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Elçin HACIYEV, Ziya ƏBİLOV, Mehraq ABBASOV, Ram Chandra SHARMA

AMEA Genetik Ehtiyatlar İnstitutu

Quraq Ərazilərdə Kənd Təsərrüfatı Tədqiqatları üzrə Beynəlxalq Mərkəz (ICARDA)

elcin_haciyev_1985@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN, Daşkənd / ÖZBƏKISTAN

Buğda hər bir ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında ən vacib kənd təsərrüfatı bitkisi hesab olunur. İnkişaf etmiş ölkələrdə yüksək məhsuldar və stress amillərə davamlı buğda sortlarının yaradılması istiqamətində ciddi tədqiqat işləri həyata keçirilir. Həmçinin dünyada aparılan tədqiqat işlərinə dəstək vermək, onlara metodiki kömək gös-tərmək və ən müasir üsulların tətbiqini genişləndirmək məqsədilə beynəlxalq elm mərkəzləri də fəaliyyət göstərir. Hal-hazırda iki beynəlxalq mərkəzdə (ICARDA və CYMMIT) dənli taxıl və paxlalı bitkilər, xüsusilə buğda üzərində ciddi tədqiqat işləri həyata keçirilir. Bu mərkəzlər, eyni zamanda geniş genetik müxtəlifliyə malik, abiotik və biotik stress amillərə davamlı genotiplərin seçilərək dünya ölkələrində yayılmasını da koordinasiya edir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Genetik Ehtiyatlar İnstitutu uzun illərdir ki, qeyd olunan beynəlxalq mərkəzlərlə əməkdaşlıq edir. Cari tədqiqat işində ICARDA-nın metodiki göstərişləri əsasında Azərbaycan mənşəli 110 bərk buğda nümunəsi (100 gen-bank nümunəsi və 10 sort) iki il ərzində AMEA Genetik Ehtiyatlar İnstitutunun Abşeron Təcrübə Bazasının ərazisində xüsusi dizayn üsulu ilə səpilmiş, nümunələr üzərində fenoloji müşahidə işləri aparılmış və məhsul toplanaraq əsas məh-suldarlıq elementləri (bitkinin boyu, pedaklin (axırıcı buğumdan sünbülə qədər olan məsafə) uzunluğu, bir sünbüldəki dənlərin sayı, bir sünbüldə olan toxumların sayı, bir bitkidə olan toxumların kütləsi, 1000 dənin kütləsi) əsasında analiz olunmuşdur. İki ildə (2011-2012) alınan nəticələr GenStat və SPSS kompüter proqramlarında çoxölçülü analiz üsulu ilə statistik olaraq işlənmiş və nümunələrin qeyd olunan əlamətlərə görə müxtəlifliyi təyin olunmuşdur. Çoxölçülü analiz nəticəsində qeyd olunan məhsuldarlıq elementləri əsasında nümunələr iki əsas qrupda birləşmişdir. Belə ki, genbank nü-munələri bir qrupda, sortlar isə digər qrupda sinifləşmişdir. Nəticələr göstərmişdir ki, sortlarla bərabər genbank nümu-nələri içərisində də geniş variasiya mövcuddur. SPSS proqramı ilə öyrənilən əlamətlər arasında olan korrelyativ əlaqələr də müəyyən olunmuşdur. Belə ki, bitkinin boyu ilə pedaklin uzunluğu, bir sünbüldə olan toxumun kütləsi və 1000 dənin kütləsi arasında müsbət əhəmiyyətli korrelyasiyanın olduğu müəyyən edilmişdir. Bu onu göstərir ki, öyrənilən nümu-nələrdə pedaklin uzunluğu artdıqda bu bitkinin boyunun artmasına təsir etməklə yanaşı, həm də bir sünbüldə olan toxu-mun kütləsinə və 1000 dənin kütləsinə də öz müsbət təsirini göstərir. Yəni pedakl uzun olduqda sünbüldə olan dənələr də dolğun olur. Bir sünbüldə olan toxumun sayı ilə bir sünbüldə olan toxumun kütləsi və bir bitkidə olan bitkinin kütləsi arasında da müsbət əhəmiyyətli, 1000 dənin kütləsi arasında isə az əhəmiyyətli korrelyasiyanın olduğu müşahidə edilmiş-dir. Bu isə onu göstərir ki, toxumun sayı artdıqca məhsuldarlıq artır və 1000 dənin kütləsi də azalmır. Bu göstərici də bir

daha təsdiq etmişdir ki, aparılan təcrübədə dəndolma prosesi normal getmiş və əsasən tam dolğun toxumlar əldə olunmuşdur. Dənli bitkilərdə əsas məhsuldarlıq elementi hesab edilən bir bitkidəki dənin kütləsinə əsasən bir sünböldə olan dənin sayının və kütləsinin müsbət təsir etdiyi müəyyən edilmişdir. Aparılan analizlər nəticəsində əsas məhsuldarlıq elementlərinə görə fərqlənən 25 bərk buğda nümunəsi seleksiyanın növbəti mərhələlərində istifadə üçün seçilmişdir. Öyrənilən nümunələr arasında zəngin müxtəlifliyin olması isə düzgün başlanğıc materialın seçilməsi ehtimalını artırır və hesab edirik ki, öyrənilən nümunələrdən gələcəkdə yeni məhsuldar sortların yaradılmasında uğurla istifadə olunacaqdır.

BÖYÜK QAFQAZIN ŞİMAL-ŞƏRQ HİSSƏSİNDƏ ANTROPOGEN TRANSFORMASIYANIN YARATDIĞI BƏZİ EKOLOJİ PROBLEMLƏR

G.N. HACIYEVA

AMEA-nın akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu

gulush86@rambler.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Son 20-30 ildə respublikamızda o cümlədən Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacında antropogen transformasiya sürətlənmişdir. Bu təsirlərin nəticəsində tədqiqat ərazisində ekoloji gərginlik yaranmışdır. Belə ki, zəngin və əlverişli landşaft ehtiyatları qədim zamanlardan burada otlaq-biçənək kompleksi inkişafına səbəb olmuşdur. Bu kompleks uzun müddət öz təbii ekoloji strukturunu saxlamışdır. Lakin son dövrlərdə burada heyvandarlığın inkişafı dağlıq otlaq-biçənək ərazilərinin təbii landşaftlarının dəyişməsinə və sahəsinin azalması ilə nəticələnmişdir. Mal-qaranın miqdarı və otarma norması artdıqca landşaftların lokal pozulması bəzi sahələrdə iri miqyaslı pozulmalarla əvəz olunmuşdur. Bu pozulmalar 3 qrupa ayrılır: zəif, orta və kəskin pozulmuş.

Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, burada zəif və orta dərəcədə pozulmuş otlaqlar 300 min ha-ya yaxın, pozulmuş otlaqlar isə 118 min ha, biçənəklər isə 30 min ha ərazini əhatə edir. Pozulmuş otlaqların böyük əksəriyyəti nisbətən dik yamaclı dağ massivlərində yayılmışdır. Qeyri-müntəzəm, intensiv mənimsənilən komplekslərin böyük əksəriyyəti Quba (67,2%), Qusar (20,3%) və nisbətən Şabran (12,6 %) rayonlarının yüksək dağ massivlərində cəmlənmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, əsrlər boyu sistemiz otarma ilə əlaqədar olaraq otlaq və biçənəklərinin məhsuldarlığı xeyli aşağı salınmışdır. Belə ki, tədqiqat ərazisində təbii biçənəklərinin məhsuldarlığı 14-18 s/ha-dan artıq olmuşdur. Lakin intensiv mənimsənilmənin təsiri ilə bu göstərici 6-8 s/ha olmuşdur.

Antropogen amillərin mənfi təsirləri özünü meşələr də göstərmişdir. Belə ki, meşədə aparılan qırıntı işləri, mal-qara ilə otarma və s. amillər meşə döşənəyinin dağılmasına və selin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Buna görə də son illər bu torpaqlarda sürüşmə və uçqunların baş verməsi tez-tez müşahidə olunur. Belə ki, 2009-cu ilin martında güclü yağışların yağması nəticəsində yaranan sürüşmə hadisəsi Quba və Qusar rayonlarında bir çox yaşayış məntəqələrində evlərə, kəndlərin infrastrukturuna xeyli zərər vurmuşdur.

Həmçinin antropogen təsirlər nəticəsində tədqiqat ərazisində meşə örtüyünün kütləvi qırılması ilə əlaqədar olaraq torpaq örtüyü xeyli dərəcədə pozulmuş, talalarla parçalanmış, ana süxurlar səthə çıxmış, meşənin yuxarı və aşağı sərhəddi kəskin dəyişmişdir. Müasir dağ-çöl, meşə, meşə-çöl landşaftları bu təsirlərlə çılpaqlaşmış və rekreasiya potensialını itirmiş landşaftların sahəsi 5,0-6,5%-ə qədər artmışdır. Əgər antropogen təsirlərin belə mənfi təsirlərinin qarşısı alınmazsa, o zaman bu göstərici 2-3 dəfə arta bilər.

Antropogen landşaftlar danışdığımız zaman selitəb landşaftları da unutmamalıyıq. Qeyd edək ki, son zamanlar respublikamızda gedən sürətli inkişaf ilə əlaqədar olaraq yol kommunikasiya, selitəb landşaftların sahəsi sürətlə artmaqdadır. Belə landşaftlar üçün başlıca səciyyəvi xüsusiyyət onlarda texnogen örtüyün kəskin nəzərə çarpması, təbii ekoloji strukturun əsaslı şəkildə dəyişməsi və biomüxtəlifliyin tamamilə məhv edilməsidir. Tədqiqat ərazimizdə bu qrup landşaft tipləri ümumi ərazimizin təxminən 5-6%-ni əhatə edir. Buna görə də tədqiq olunan ərazidə təbii ekoloji şəraiti qiymətləndirmək və optimal yolları tapılmalıdır.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq ərazidə bəzi tədbirləri həyata keçirmək vacibdir. Belə ki, müasir otlaq biçənək komplekslərində otarma normasına, bəzən növbəli otarmaya ciddi əməl edilməlidir. Eyni zamanda otlaqlarda otarma ilə əlaqədar bitki senozlarında baş verən mənfi dəyişmələrin qarşısı alınmalıdır. Tədqiqat ərazisində otlaqların məhsuldarlığını və ekoloji müvazinətini qoruyub saxlamaq üçün mədəni otlaq və biçənəklərin yarımşəhra və quru çöllərdə geniş sahədə yaradılması vacibdir.

Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq tədqiqat ərazimizdə antropogen amillərin mənfi təsirini azaltmaq üçün aşağıdakı üç əsas istiqaməti xüsusi diqqət yetirmək lazımdır;

1. Təbii-ekoloji tarazlığın qiymətləndirilməsi və müntəzəm ekoloji nəzarətin təşkili;
2. Landşaftların antropogen yüklənməsinin normalaşdırılması;
3. Xüsusi qorunan sahələrin (Milli parklar, qoruqlar, yasaqlıqlar qorunan təbiət abidələri və s.) köməyi ilə təbii komplekslərin ekoloji konservasiyasına nail olmaq.

LƏNKƏRAN-ASTARA BÖLGƏSİNDƏ KOLORADO BÖCƏYİNİN YAYILMASI

Zərifə İSMAYILOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı / AZƏRBAYCAN

Kolorado böcəyi (*Leptotarsa decemneata* say) sərtqanadlılar (Coleoptera) dəstəsinin, yarpaqyeyənlər (Chrysomelidae) fəsiləsinə mənsubdur.

Böcək mədəni bitkilərdən əsasən kartof, badımcın, bibər, pəmidor bitkilərinin yarpaqları ilə qidalanan zərərvericidir.

Aparığımız müşahidələrə əsasən kolorado böcəyi bölgənin bütün ərazilərində qeyd olunsa da, əsasən viləşçay, Lənkərançay və Astaraçay ətrafındakı əkin sahələrində daha geniş yayılmışdır. Su axarları ətrafında bu böcəyə daha çox təsadüf edilir. Çünki yazda onlar torpağın altından (15-30 sm dərinlikdə) qışlamadan çıxır və bu zaman suya çox tələbkar olurlar. Böcək kifayət dərəcədə su tələbatını ödədikdən sonra, aktiv qidalanmağa başlayır. Kolorado böcəyi Lənkəran-Astara bölgəsində, İstisu, Talışlı kəndləri ərazisində aprel ayının birinci ongunluyunda, Masallının Muğanlı əkin sahələrində, aprelin ikinci ongunluyunda, Lerikli cəhruz, Revarud, Nistan təsərrüfat sahələrində aprelin II- yarımaylığında qışlamadan çıxması (2011.IV) qeydə alınmışdır.

Lənkəran rayonu, İstisu, Talışlı kəndləri ərazilərində, apardığımız müşahidələrə görə 2011-ci ildə aprelin 8-də, Masallının Miyanki əkin sahələrində aprelin 16-da, Lerik rayonunun Cəhruz, Revarud və Nistan kənd ərazilərində aprelin 22-də böcəklərin qışlamadan çıxmasına təsadüf etdik.

Bu hava temperaturunun 150 C-dən yuxarı olduğu dövrə təsadüf edir.

Kütləvi müşahidə dövrü əsasən may ayına təsadüf edir. Yetkin fərdlər iki həftəyədək qidalandıqdan sonra cütləşmə və yumurta-tökməyə başlayırlar. Böcəklər yumurtalarını əsasən bitki yarpaqlarının alt hissəsinə topa halında qoyurlar. Hər bir dişi fərdin yumurta məhsuldarlığı yem bazasından asılı olaraq, 350-dən yuxarı olur. Böcəklərin yumurta qoyma intensivliyi 14-300 C-də daha yüksək olur. İkinci nəsil iyul-avqust aylarında yumurta tökə bilir, bu iqlim şəraitindən asılı olaraq dəyişə bilər.

Yumurtaların rüşeym inkişafı 7-14 gün, bəzən iqlim şəraitindən asılı olaraq daha artıq davam edir. Yumurtalardan çıxan sürfələrin inkişafı dörd yaş faktorlardan asılı olaraq 4-7 gün davam edir. Sürfələrin tam inkişafı 3-4 həftəyə başa çatır. Sürfələr III-IV yaş mərhələsində kartof, badımcın, istiot bitkilərinin yarpaqlarını gəmirərkən, daha ciddi zərər vermiş olurlar. Bu dövrdə bitki yarpaqları skeletləşir, soluxub məhv olur, məhsuldarlıq aşağı düşür. Sürfələr öz inkişafını başa çatdırdıqdan sonra torpağın 5-8 sm puplaşırlar.

Pupların inkişafı 6-10 gün davam edir və puplardan yetkin fərdlər çıxır.

Hesablamalara görə qışlamadan çıxan fərdlərdən 60 günədək müddətdə yeni yetkin fərdlərin əmələ gəlməsi özünü göstərir.

Sürfələr daha ciddi zərərvericilər, qidalandığı bitkilərin yarpaqlarını tamamilə məhv edə bilərlər.

Lənkəran-Astara bölgəsində, kolorado böcəyinin inkişaf dinamikası tərəfimizdən öyrənilmişdir.

Beləliklə, kolorado böcəyi bir ildə iki nəsil verə bilərlər. Müşahidələrimizə görə dağlıq ərazilərdə iqlim şəraitindən və yem bazasından asılı olaraq ildə bir nəsil verir.

Kolorado böcəyi uçuşla, su vasitəsilə, məhsulun daşınması və s. yollarla yayıla bilər.

Bunların qarşısını almaq üçün karantin tədbirlərini tətbiq etmək və böcəyin yayıldığı ərazilərdə kompleks mübarizə tədbirlərini yerinə yetirmək lazımdır.

ОЦЕНКА ГЕНЕТИЧЕСКОГО РАЗНООБРАЗИЯ СЕЛЕКЦИОННЫХ МАТЕРИАЛОВ САХАРНОЙ СВЕКЛЫ НА ОСНОВЕ МОРФОЛОГИЧЕСКИХ И МОЛЕКУЛЯРНЫХ МАРКЕРОВ

В.И. ИЗЗАТУЛЛАЕВА

Институт Генетических Ресурсов Национальной Академии Наук Азербайджана
vusalam_genetic@yahoo.com
Баку / АЗЕРБАЙДЖАН

Цель настоящей работы заключалась в оценке генетического разнообразия 42-х генотипов сахарной свеклы на основе морфологических и молекулярных маркеров (RAPD).

Материалом для проведения молекулярно-генетических исследований послужили 42 генотипа сахарной свеклы различного происхождения. Использованные генотипы отличались друг от друга по месту произрастания и фенотипическим признакам. Изучение генетического разнообразия 42-х образцов сахарной свеклы проводилось по 5-ти количественным признакам (длина листовой пластинки, ширина листьев, длина листового черешка, количество листьев, масса корнеплода). Степень вариации между изученными генотипами и его статистическая значимость была оценена с использованием метода ANOVA (Analysis of Variation). В качестве меры изменчивости признаков использовался коэффициент вариации (CV,%). Как известно, важная задача селекции заключается в изучении тех морфологических признаков, которые имеют высокую корреляционную связь с продуктивностью.

Цель нашей работы была направлена на выявлении генетической вариабельности 5-ти количественных признаков генотипов сахарной свеклы и их связи с продуктивностью. На основе методов корреляционного и Path анализов было установлено, что основным элементом продуктивности являются следующие признаки: длина листовой пластинки, ширина листьев и длина листового черешка. С применением кластерного анализа согласно методу Ward образцы 9623, 9586, 9565, 7901 и 9585, Уладовская 120 и G.W.H были представлены как наиболее высокопродуктивные.

Как было отмечено выше, в нашей работе также предусматривалось изучение генетической изменчивости 42-х генотипов сахарной свеклы на основе RAPD анализа. Для молекулярно-генетического анализа были апробированы 12 случайных праймеров, которые при амплификации с геномной ДНК сахарной свеклы выявили 204 ПЦР-фрагментов. Для RAPD - праймеров A04, A08, A09, A14, A19 и A20 было обнаружено 100% полиморфных локусов. Праймеры OP-S4 (93%), A14 (93%), A19 (92%), OP-F15 (0.9%), OP-G6 (0.89%) и A09 (0.89%) отличаются высоким индексом генетического разнообразия Nei. Соответственно, можно предположить, что указанные праймеры могут быть рекомендованы как наиболее перспективные для оценки генетического разнообразия сахарной свеклы.

Для определения генетического расстояния и выявления степени генетического сходства между изученными генотипами, на основании присутствия и отсутствия ДНК фрагментов с помощью метода UPGMA и индекса генетического расстояния Nei построена дендрограмма кластерного анализа, что позволило объединить все генотипы на 5 основных групп.

Первая группа оказалось самой большой по размеру: она содержала 16 генотипов, представляющие образцы из Ирана. В данной группе между генотипами 9569-P-26 и 9597-P-26 отмечен близкий уровень генетического расстояния, а это указывает на генетическое сходство между ними. Индекс генетического расстояния Nei между указанными генотипами составляет 0.03. Первая группа в свою очередь подразделяется на два субкластера. Первый субкластер представлен следующими генотипами: 9296, 9641, 9606, 9623, 9583, 8155, 9634 и 9588. Вторая подгруппа включает в себя 8 генотипов: 9665, 9565, 8148, 9597, 9621, 9585, 9597-P-26 и 9569-P-26.

Группа 2 представлена генотипами 9648, 7901, 9625, 9586 и 9656, которые также происходили из Ирана. Как видно, RAPD маркеры полностью идентифицировали генотипы сахарной свеклы происхождения Иран, отделяя от других генотипов.

Количество генотипов в кластере 3 составляет 16.66%. Эта группа объединяет следующие образцы: Сахарная ВНИИСП-1 и Р.Р. 34 mm (Россия), G.R.N., A.m № 1, C. Turzii 34, G.W.H. и Zwanesse 3 (Франция, Великобритания, Румыния, Болгария и Голландия). В данной группе образцы Zwanesse 3 с Р.Р. 34 mm и G.W.H., Р.Р. 34 mm и G.W.H. были оценены как самые схожие генотипы.

Самая малочисленная группа 4, объединяет генотипы из Англии Helleshoq Poliploid, Cukorgera из Венгрии, Химона из Германии. Среди образцов расположенные в данной группе, генотипы Helleshoq Poliploid и Cukorgera оказались наиболее близкими. Индекс генетического расстояния Nei равен 0.06 и 0.17.

В пятую группу, составляющую 26.19%, включено 11 генотипов. Количественно в ней преобладают образцы из Украины, т.е. Уладовская 120, Верхняяцкая одн 36, Верхняяцкая 126 и Ивановская одн 31, в ней также присутствовали 3 генотипа из России (Рамонская 125, Рамонская одн 9 и М-2), по одному образцу из Польши (Buraki cukrove), Германии (16126- MOS), Франции (Monomarcum) и Японии (Hon-Uki 400). Максимальное генетическое расстояние выявлено среди генотипов Верхняяцкая 126 и Buraki cukrove (0.24). С другой стороны, в этой же группе, самое близкое генетическое расстояние представлено среди генотипов Ивановская одн 31, М-2 и Верхняяцкая 126, где индекс генетического расстояния равен 0.05.

Таким образом, в ходе выполненной работы были изучены наиболее значимые морфологические признаки и установлена их взаимосвязь с продуктивностью. В результате молекулярно-генетического анализа, были выявлены наиболее эффективные праймеры, обладающие высоким уровнем полиморфизма и рекомендованы для оценки генетического полиморфизма генотипов сахарной свеклы. С применением кластерного метода, вычислен индекс генетического расстояния Nei и определена степень генетического сходства между изученными образцами.

ANALYSIS OF QTLs FOR YIELD AND YIELD COMPONENTS IN AN ADVANCED BACKCROSS POPULATION OF HULLESS BARLEY

Javid OJAGHI, Ellada AKHUNDOVA, Nargiz GARAYBAYOVA, Roham ESHGHI, Samira SALAYEVA

Genetic Resources Institute of ANAS, Baku State University
javid_804@yahoo.com, Ellada_Akhundova@yahoo.com,
nargiz.geray@yahoo.com, rohameshghi@yahoo.com, salayeva_genetic@mail.ru
Baku / AZERBAIJAN

Covered barley is mainly used as an animal feed and for brewing. In contrast, naked barley is preferred for human food, because extensive pearling to remove the hull is unnecessary. Now that healthy effects of the soluble-fiber-rich barley products have been officially approved, consumers' current interest in nutrition might boost the status of barley as human food. Hordeum spontaneum is a rich source for potentially unique biotic and abiotic stress-resistance genes

and offers genetic variability for other economically important traits. However, how to explore and transfer this huge source of genetic variation into modern elite cultivars is still a task for breeders. Some researchers proposed the advanced backcross QTL (AB-QTL) analysis as a potential solution by combining the discovery and transfer of valuable QTLs from unadapted germplasm into elite breeding lines into a single process. The purpose of this study is to discover favorable genes of BC3F3 population of 'Azhul' introgressed by wild barley 'Spontaneum I' using the Advanced-backcross QTL analysis so that they could be utilized in our own breeding program. The result of correlation analysis showed that the grain yield was positively correlated with number of grains per spike, biomass, spike length and chlorophyll content. Of the 288 SSR primers pairs tested, 237 produced polymorphic bands between the genomic DNAs of parents and 170 primer pairs amplified clear and scorable bands for BC3F3 individuals. A linkage map based on BC3F3 population was constructed, which covered a total of 1008.7 cM with an average two-locus interval of 5.93 cM. Composite interval mapping method was further used to detect the position of QTLs and estimate their genetic effects.

A total of four QTLs were identified for number of tillers on chromosomes 1H, 2H and 7H. Three of these QTLs were from the wild barley 'Spontaneum I' and reduced the number of tillers. These QTLs explained the phenotypic variance from 8.2 to 15.7% with LODs ranging from 3.7 to 5.6. The most effective QTL, qnt-2b with a LOD score of 8.5 was located on the chromosome 2H between SSR markers EBmac0850 and EBmac0715. The donor for this QTL was Azhul with the additive effect of 1.35. There were two important QTLs for number of grain per spike, designated as qgs-2 and qgs-6. The qgs-2 locus mapped on chromosome 2 in the interval EBmag0793-GBM1437 with a LOD score of 9.4 and explained 26.8% of the phenotypic variation, whereas qgs-6 was located in the marker interval GBM1021-GBM1355 on chromosome 6 with a LOD score of 6.7 and explained 20.5% of the phenotypic variation, thus these loci may be useful for marker-assistant selection in hullless barley improvement. The positive alleles for two loci were contributed by the Azhul. For 1000-grain weight qtw-3 was located at 70-74 cM of chromosome 3H and qtw-6 at 31-33 cM of chromosome 6H. The donor of qtw-3 and qtw-6 for the favorable allele was 'Spontaneum I' with the additive effect of -4.11 g and -5.56 g, respectively. Third QTL was located in 66-69 cM of chromosome 7H near Bmac0282b. It was contributed by Azhul with the additive effect of 2.32 g.

In this study, four significant QTLs were detected for grain yield per plant and biomass, whereas there were two important QTLs for spike length. Five QTLs for chlorophyll content were detected, with the H. spontaneum alleles contributing to increased chlorophyll content at two of the five loci. The QTL with largest effect (qcc-1) was located at 43-45 cM of chromosome 1H (linked to Bmag0105) and exotic alleles from wild barley increased this character by 33.8%. Four other QTLs for chlorophyll content were detected on chromosomes 2H, 5H and 6H.

It is well known fact that grain yield is a complex trait made up of the interaction between different yield components and the environmental effects. It is difficult and time consuming for breeders to improve this trait through conventional breeding relying excessively on phenotype based selection. Molecular markers, tightly linked to grain yield or its components, could be of help in exercising precision in the selection relatively in a shorter period of time. Prerequisite for marker-assisted selection is the tight association of the markers with the target QTL. In the present study, three exotic QTL alleles (qcc-1, qsl-4b and qb-2) contributed by 'Spontaneum I' on chromosomes

1H, 2H and 4H were found to significantly increase chlorophyll content, biomass and spike length, respectively. Thus, the markers which are so tightly linked with these QTLs (Bmag0105, GBM1324 and HVM54) could be employed effectively in marker assisted breeding for improvement of yield.

SÜRÜNƏN DƏMİRTİKAN BİTKİSİNİN POLYAR SAPONİN FRAKSİYASININ ÖZ TƏRKİB KOMPONENTLƏRİNƏ AYRILMASI

Könül HÜSEYNQULIYEVA, Qayıbverdi İSKƏNDƏROV

Azərbaycan Tibb Universiteti

K-F-H-82@mail.ru

Bakı /AZƏRBAYCAN

Sürünən dəmirtikan *Tribulus terrestris* L. Azərbaycanda geniş yayılmış ot bitkisi olub, zəhərli təsirə malikdir. Ən çox çöl şəraitində kənd təsərrüfatı heyvanlarının zəhərlənməsinə səbəb olmuşdur. Bitkidən hazırlanan müxtəlif dərman preparatları-Tribestan (Bolqariya), Tribulus (Çin), Tribulustan (Rusiya) və bir sıra digər dərman preparatları respublikamızın əczaçılıq bazarında geniş realizə olunur və fitoterapevtik (bitki mənşəli) preparat olduqlarına görə müalicə məqsədilə klinik təcrübədə müvafiq məqsədlər üçün nisbətən daha çox istifadə edilir. Bu preparatların istifadə qaydasına ciddi riayət olunmadıqda çox şübhəsiz ki, zəhərlənmə halları da istisna deyildir. Odur ki, bu bitkinin həm özü, həm də dərman preparatları kimyəvi-toksikoloji analizin tədqiqat obyektinə hesab edilir. Lakin bu istiqamətdə tədqiqatlar heç bir ölkədə aparılmamışdır. Bu məqsədlə biz kimyəvi-toksikoloji tədqiqat aparmağı məqsədyönlü hesab etdik. Qeyd etmək lazımdır ki, zəhərli bitki və onlardan hasil edilən dərman preparatlarının kimyəvi-toksikoloji tədqiqat onların tərkibində olan bioloji fəal maddələrə görə aparılır. Buna nail olmaq üçün bitkinin yerüstü hissəsindən müxtəlif üzvi həlledicilər, təmizlənmiş su və etanolun bir neçə sulu qarışığını istifadə etməklə quru xammaldan Farmakopeya üsulu əsasında çıxarışlar, yəni duru ekstraktlar hazırlanmış və onların saponin tərkibi sorbentin nazik təbəqəsi üzərində xromatoqrafiya üsulu ilə bir neçə hərəkətli faza istifadə etməklə araşdırılmışdır. Xromatoqram üzərində saponinlərin aşkar edilməsi Sanye reaktivləri ilə

вə xromatoqramı mavafiq şəraitdə qurutmaqla aparılmışdır. Xromatoqramlar üzərində steroid saponinə mənsub 6 sarı rəngli ləkə (yumurta sarısı rəngdə) aşkar edilmişdir. Beləliklə, xammalın tərkibində spirostan mənşəli 6 saponin olduğu sübut edilmişdir.

Xammalın tərkibindən steroid saponinlərin əldə olunmasına nail olmaq üçün müxtəlif ekstragent istifadə etməklə fraksiyalı təcridətmə üsulu aparıldı. Steroid saponinlərin müxtəlif bitki xammalından məlum alınma üsullarından fərqli olaraq ilk dəfə fraksiyalı təcridətmə üsulu tətbiq etməklə xammalın tərkibində olan 6 saponin (A, B, C, D, E və F maddələri) üç fraksiya şəklində alınmışdır.

I az polyar saponin fraksiyası – A və B saponinləri; əlverişli ekstragent – xloroform-etanol qarışığı (9:1)

II orta polyar saponin fraksiyası – C saponini; əlverişli ekstragent – 90%-li etanol

III daha polyar saponin fraksiyası – D, E və F saponinləri; əlverişli ekstragent – 50%-li etanol

3 komponentdən ibarət daha polyar saponin fraksiyasını öz tərkib komponentlərinə ayırmaq üçün asetonla çökdürmə əməliyyatı tətbiq edilmişdir: saponin qarışığının sulu məhlulu üzərinə 10 həcm çox miqdar aseton əlavə edilmiş, alınan çöküntü sulu-asetonla fazadan ayrılmış və nazik təbəqə üzərində xromatoqrafiya üsulu ilə araşdırılmışdır. 2 maddənin – E və F saponinlərinin çöküntüdə, bir maddənin – D saponinin isə sulu-asetonlu məhlulda olduğu aşkar edilmişdir. Çöküntünün tərkibində olan E və F saponinlərin bir-birindən ayrılması adsorbsiyalı boru xromatoqrafiya üsulu ilə həyata keçmişdir. Bu məqsədlə 6 qr maddə qarışığı xloroform-metanol – su (65:35:10) hərəkətli faza ilə birlikdə içərisinə silikagel yüklənmiş 2,5 x 40 sm ölçülü şüşə borudan buraxılmış, həmin həlledici qarışığı ilə yuyulmuş və hər birinin həcmi 10 ml olmaqla 30 fraksiya yığılmışdır. Fraksiyaların tərkibi nazik təbəqə üzərində xromatoqrafiya üsulu ilə araşdırıldı. 8-13-cü fraksiyalarda E saponini, 18-26-cı fraksiyalarda F saponini aşkar olunmuşdur. Eyni tərkibli fraksiyalar birləşdirildi, həlledici qovuldu. Beləliklə hər üç saponin fərdi şəkildə alındı. Saponinlərin sapogenin tərkibi hidroliz prosesi nəticəsində araşdırıldı. Hər üç maddənin sapogenini diosgenin kimi identifikasiya edildi. Ərimə temperaturu, xüsusi fırlatma, İQ-spektr, bir neçə hərəkətli faza istifadə etməklə nazik təbəqə üzərində xromatoqrafiya (Rf), saf nümunə ilə qarışığın ərimə temperaturunda depressiyanın olmamasına görə hər üç saponinlərin molekulunda aqlükon kimi diosgenin olması tam sübut edilmişdir. Kimyəvi-toksikoloji tədqiqatı uğurla yerinə yetirmək üçün bu bitkinin nəinki daha polyar saponin fraksiyasının saponinlərini, eyni zamanda az və orta polyarlıq dərəcəsinə malik fərdi saponinlərin fiziki-kimyəvi göstəricilərini, karbohidrat zəncirinin molekul tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı monosaxaridlərin xarakterini, onlar arasındakı qlikozid rabitələrinin təbiətini, konfigurasiyasını, mono-saxaridlərin qlikozid rabitəsində ardıcılığını müəyyən etmək olduqca önəmlidir. Odur ki, tədqiqatlar bu istiqamətdə davam edir.

ФАУНА ПАРАЗИТИЧЕСКИХ ПРОСТЕЙШИХ ОЗЕРНЫХ ЛЯГУШЕК, КАК ИНДИКАТОР ПАРАЗИТАРНОГО ЗАГРЯЗНЕНИЯ ВОДОЕМОВ ГАХСКОГО РАЙОНА

Яна ЛАПШИНА

Институт зоологии НАН Азербайджана

yana-lapshina17@rambler.ru

Баку / АЗЕРБАЙДЖАН

Одним из современных и наиболее перспективных методов экологической оценки качества окружающей среды является биоиндикация. Преимущества данного метода в том, что организм животных реагирует не только на отдельные загрязнители, но и на весь комплекс воздействующих веществ определенными реакциями организма в целом (Лыдня, Пилипенко, 1993; Пескова, 2002; Файзулин, 2004).

Всем требованиям, предъявляемым к видам, использующимся для биоиндикации, отвечает озерная лягушка (*Pelophylax ridibundus* Pall.) А именно это широко распространенный вид амфибий (Чубинишвили, 1998; Захаров, 2000). Вид обладает удобными для исследования признаками (Вершинин, 1995). У амфибий отсутствует тенденция к миграции (Ищенко, 1978). Также они живут на границе двух сред – водной и наземной. И то, что они питаются различными водными и наземными беспозвоночными, которые являются окончательными хозяевами некоторых паразитических простейших, возможно способствует накоплению в организме амфибий одноклеточных паразитов. Все эти факторы позволяют успешно использовать *P. ridibundus* Pall. в качестве вида – биоиндикатора.

Нами были исследованы кровь и фекалии озерных лягушек, на наличие в них кокцидий (*Apicomplexa*, *Socscidia*). Подкласс *Socscidia* включает внутриклеточных (на протяжении большей части жизни) паразитов позвоночных. Жизненный цикл сложен, часто происходит со сменой хозяев. Примером цикла развития кокцидии с одним хозяином может служить эймерия (*Eimeria*) из семейства (*Eimeriidae*). Это простейшее обитает в кишечнике позвоночных, у которых он вызывает заболевание кокцидиоз (эймериоз). Эймерии, паразитируя в клетках эпителия кишечника и других органов (*E. magna*, *E. zuernii*, *E. truncata* и др.), разрушают эпителиальные клетки и вызывают дегенеративные процессы. В результате изменяется проницаемость кишечной стенки, что ведет к изменению водно-солевого равновесия, наступает обезвоживание организма. Другим примером цикла развития кокцидии с одним хозяином может служить криптоспоридии, которые являются представителями семейства *Cryptosporidiidae*. Полное развитие паразита происходит в организме одного хозяина и завершается выделением

с испражнениями ооцист, которые длительно сохраняются во внешней среде (Мусаев М.А., Гаджиев Д.В. и др., 1995). Развитие паразитических простейших из семейства Lankesterellidae проходит в организме 2 различных хозяев, они относятся к кровепаразитам.

Отлов амфибий был произведен в водоемах Гахского района Азербайджана в весенний, летний и осенний периоды 2012 года. Фауна паразитических простейших амфибий данного района почти не изучалась. Всех отловленных животных для исследования привозили в лабораторию протистологии Института зоологии НАН Азербайджана. Кровь у амфибий брали из подхвостовой вены, затем делали тонкие мазки на предметных стеклах и окрашивали азур – эозином по методу Романовского – Гимза, а мазки из свежих фекалий сначала фиксировали метанолом, а затем окрашивали карболовым фуксином по Цель-Нильсену. Полный просмотр каждого препарата проводили под световым исследовательским микроскопом Leica DM 1000 под увеличением x1000. Морфометрические параметры обнаруженных ооцист определяли с помощью компьютерной программы ImageScopeM (© корпорация СМА, 2009). Для обнаружения ооцист эймерий образцы фекалий центрифугировали в перенасыщенном растворе хлористого натрия по общепринятой методике Фюллеборна-Дарлинга. После центрифугирования поверхность пленку флотационной жидкости просматривали под увеличением x400.

В исследованных образцах фекалий озерных лягушек, пойманных на территории Гахского района были обнаружены единичные ооцисты кокцидий, относящихся к роду *Cryptosporidium*, а в эритроцитах крови – были найдены паразиты из семейства Lankesterellidae. Ооцисты эймерий в исследованных образцах фекалий не были обнаружены.

Низкая зараженность паразитами крови и фекалий исследуемых озерных лягушек из водоемов Гахского района говорит о низкой зараженности паразитами воды в данных водоемах. Шеки – Загатайская зона относится к приподным экосистемам и меньше подвержена антропогенному воздействию. Результаты, полученные нами при исследовании паразитофауны амфибий данной зоны это подтверждают.

AZƏRBAYCANDA SUDA-QURUDA YAŞAYAN VƏ SÜRÜNƏNLƏRİN HOMOKSEN NÖV KOKSIDİLƏRLƏ (APICOMPLEXA: COCCIDIA) YOLUXMASININ İLİN FƏSİLLƏRİNDƏN ASILILIĞI

S.O. MAMEDOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Zoologiya İnstitutu
mamedovasima28@gmail.com
Bakı / AZƏRBAYCAN

Hüceyrədaxili parazit ibtidailərin böyük bir qrupu olan koksidilər (Apicomplexa: Coccidia) onurğalı və onurağsız heyvanlar arasında geniş yayılıb, onlarda ciddi fəsadlarla nəticələnən xəstəliklər törətmək qabiliyyətinə malikdirlər. Koksidilər mürəkkəb həyat dövriyyəsinə malik orqanizmlərdir. Sahib dəyişmələrindən asılı olaraq onları homoksen və heteroksen tipli həyat dövriyyəsinə malik olan koksidilər olmaqla iki qrupa ayırırlar. Homoksen tipli həyat dövriyyəsinə malik olan koksidilərin inkişafı ancaq bir sahibdə getdiyi halda, heteroksen tipli həyat dövriyyəsinə malik olan koksidilərin inkişafı iki və ya daha çox sahibdə başa çatır. *Cryptosporidium*, *Isospora*, *Eimeria*, *Octospora* cinslərinə aid olan koksidi növləri homoksen növlər olub, onların inkişafının bir hissəsi sahibdə digər hissəsi ətraf mühitdə gedir. Odur ki, homoksen növ koksidilərin inkişafına ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklər öz ciddi təsirini göstərir. Ətraf mühitdə başverən dəyişikliklərdən biri ilin fəsillərindən asılı olaraq temperatur və rütubətin dəyişməsidir. Bizi maraqlandıran məsələ ilin yaz və yay fəsillərində Azərbaycanda suda-quruda yaşayan və sürünənlərin koksidilərlə yoluxmasının dərəcəsi araşdırmasıdır. Bunun üçün ardıcıl olaraq üç il müddətində (2007-2010-cu illər) Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən tutulmuş iki növ suda-quruda yaşayan-40 yaşıl quru qurbağası (*Pseudepidalea variabilis*) və 83 göl qurbağası (*Pelophylax ridibundus*), 3 növ sürünənin – 17 Aralıq dənizi tısbağası (*Testudo graeca*), 21 Xəzər qekkonu (*Cyrtopodion caspium*) və 70 Qafqaz kələzinin (*Laudakia caucasia*) ətraf mühitdən yığılmış fekal nümunələrində koksidilər ümumi qəbul olunmuş üsullara əsasən tədqiq olunmuşdur. Sahiblərin koksidilərlə yoluxması – İE (yoluxan heyvanların sayının ümumi tədqiq olunmuş heyvanların sayına olan nisbətinin faizlə ifadəsi) təyin olunmuşdur.

Məlum olmuşdur ki, suda-quruda yaşayanlar və sürünənlərin yazda və yayda kriptosporidilərlə yoluxma ekstensivliyi fərqlənir. Kriptosporidilərlə daha çox yaz aylarında yoluxma müşahidə olunmuşdur. Yaşıl quru qurbağalarının, göl qurbağalarının, Xəzər qekkonlarının və Qafqaz kələzlərinin kriptosporidilərlə yoluxması uyğun olaraq yazda 75.00, 29.41, 50.00 və 20.83%, yayda isə 47.22, 25.00, 16.67 və 4.55% olmuşdur. Tədqiq olunan növlərdən yalnız Aralıq dənizi tısbağalarının kriptosporidilərlə yoluxması əksinə yayda yazdakına nisbətən az fərqlə çox olmuşdur, yazda – 16.67%, yayda – 18.18%.

Isospora, *Eimeria*, və *Octospora* cinsinə aid olan koksidilərlə suda-quruda yaşayan və sürünənlər kriptosporidilərə nisbətən az yoluxduğu müəyyən olunmuşdur. Ancaq yazda tutulmuş Aralıq dənizi tısbağalarında və Xəzər qekkonlarında *Isospora* cinsinə aid olan koksidilər tapılmışdır. *Eimeria* cinsinə aid olan koksidilər Xəzər qekkonlarının və Qafqaz kələzlərinin fekal nümunələrində qeydə alınıb. Məlum olmuşdur ki, Xəzər qekkonlarının yazda və yayda bu cinsə aid olan koksidilərlə yoluxması uyğun olaraq 50% və 33% təşkil edir. Yazda tutulmuş Qafqaz kələzlərinin 4.2%-inin fekal

nümunələrində Eimeria, 8.3%-inin fekal nümunələrində Octosporella cinsinə aid olan koksidilərlə tapılmışdır. Yay mövsümündə tutulmuş kələzlərin bu parazitlərlə yoluxmadığı müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatlarımızın nəticəsində məlum olmuşdur ki, koksidilər sahiblər arasında yazda yaya nisbətən daha çox yayılmışdır. Buna səbəb yayda ətraf mühitdə kəskin yüksək temperaturun olması və quraqlığın artması ola bilər. Belə şəraitdə oosistaların dözümlülüyü azalır və yazda nisbətən yayda parazitlərin geniş yayılmasının qarşısı alınır.

Ümumiyyətlə, suda-quruda yaşayan və sürünənlər arasında kriptosporidilər digər cins koksidilərə nisbətən daha geniş yayılmışdır. Bunun səbəblərindən biri eymeriid koksidilərə nisbətən kriptosporidilərin oosistalarının ətraf mühit amillərinə qarşı daha davamlı olmasıdır. Monoksen həyat dövrünə malik olan koksidilərin ətraf mühitdə rast gəlinən oosista mərhələsi onların ən davamlı mərhələsi hesab olunur. Oosistalar üstə qoruyucu qalın örtüklə örtülü olduğundan ətraf mühitdə sağ qalmaq xüsusiyyətinə malikdirlər. Lakin oosistaların da dözümlülüyü müəyyən bir həddə qədərdir. Belə ki, temperatur, rütubət, oksigen və s. kimi ətraf mühit amilləri oosistaların sporlaşmasına və sağ qalmasına öz təsirini göstərir. Kriptosporidilərin oosistalarının məhv olması üçün 1 dəqiqə müddətində 71.1°S, 5 dəqiqə müddətində 60°S temperaturda qalması kifayətdir. Eymeriyalar isə daha aşağı temperaturda 45-55°S-də məhv olurlar (Fayer, 1994).

Kriptosporidilərin oosistaları aylarla suda qala bilərlər, lakin quraqlığa qarşı həssasdır: Oosistaların 81% 10 dəqiqə, 69%-i 1 saat, 45%-i 2 saat, 5%-i 4 saat müddətində məhv olur. (Deng və Cliver, 1999) Eymeriyaların oosistaları isə lazımı qədər rütubət olmadıqda sporlaşma qabiliyyətini itirir və tədricən məhv olurlar. Onların 2-12, 10-32, 21-56%-i uyğun olaraq 25, 50, 75% rütubətdə sporlaşa bilərlər. (Rind və Brohi, 2001).

Nəticələrdən göründüyü kimi sürünənlərin yazda və yayda kriptosporidilərlə yoluxması arasındakı fərq suda-quruda yaşayanlara nisbətən daha çox olmuşdur. Bu suda-quruda yaşayan və sürünənlərin yaşadığı biotopların müxtəlif dərəcədə rütubətliyə malik olması ilə əlaqədardır.

Bu tədqiqatda ilin fəsilələrindən asılı olaraq dəyişən ekoloji amillərin koksidilərin yayılmasına göstərdiyi təsir öyrənilmişdir. Ümumiyyətlə, koksidilərin ekologiyasının öyrənilməsi çox mürəkkəb prosessdir. Tədqiqatlarımız nəticəsində müəyyən qanunauyğunluqlara rast gəlsək də, bəzi məqamların aydınlaşdırılması daha geniş və uzunmüddətli tədqiqatlar tələb edir.

KİSMİ PİŞİRME YÖNTEMİNİN KEPEKLİ VE ÇAVDAR EKMEKLERİNDE MİKROBİYAL KALİTE ÜZERİNE ETKİSİ

Mehmet Murat KARAOĞLU

Atatürk Üniversitesi

mmurat@atauni.edu.tr

ERZURUM / TÜRKİYE

Kısmi pişirme, iki aşamalı pişirme işlemini içeren ekmek üretimini belirtmektedir. Kısmi pişirme yöntemi basit bir son pişirme ile tüketiciye taze çıtır ekmek tüketme imkanı sağladığı için büyük bir piyasa potansiyeline sahiptir. Bu yöntemin dezavantajı ürün kalitesinin korunmasındaki güçlülüdür. Kısmi pişirme yöntemi, istenildiği zaman tüketiciye taze çıtır ekmek yeme imkanı sağlamak için geliştirilmiş bir metottur. Kısmi pişmiş bir ekmek geleneksel bir fırında ekmek yapısı oluşana kadar yeterince pişirilmelidir. Ancak ekmek kabuk rengi daha açıktır ve yeniden pişirmeye tabi tutulduğu zaman istenen kalite kriterlerini oluşturacak kadar yeterli nem miktarı içermelidir.

Normalde bayat ekmeğe ısı muamelesi yapılarak o an ekmeğin tazelenmesi sağlanabilir. Ancak ek bir ısı işlemi ile ekmekteki su miktarı iyice azaldığından, ısıtmayı müteakip saatlerde ekmek sertliği daha fazla artmakta ve bayatlama hızlanmaktadır. Oysa kısmi pişirme işleminde ekmek tam pişirmediği için su miktarı normalden daha yüksek olmakta ve ikinci pişirme işlemi sonucunda ekmekteki su miktarı fazla düşmemekte ve kısmi pişmiş ekmeğin ikinci pişirmeye tabi tutulmasıyla, normal ekmeğin ısıtılmasına kıyasla bayatlama daha gecikmektedir.

İnsan sağlığı üzerindeki olumlu etkisinin anlaşılmasıyla kepekli ekmek ve çavdar ekmeğine olan ilgi her geçen gün artmakta ve bu ekmek çeşitleri bugün az da olsa diyetle yer almaktadır. Ancak, tüketimi yaygınlaşmadığından ve normal ekmeğe kıyasla daha çabuk bayatladığından fırıncılar tarafından fazla üretilmemekte bilinçli olarak bu ekmek çeşitlerini tüketmek isteyen insanlar bu ekmek çeşitlerini her zaman taze olarak temin edememektedirler. Bu çalışma kapsamında, çavdar ve kepekli ekmek gibi daha az tüketilen ekmek çeşitlerinin kısmi pişirme yöntemi ile istendiği zaman taze olarak tüketilebilmesi imkanları araştırılmıştır. Ayrıca bu çalışma ile kısmi pişirme ve farklı koşullarda muhafaza etme işleminin ekmeklerin mikrobiyolojik kalitesi üzerinde meydana getireceği değişimler ve en uygun kısmi pişirme ile muhafaza şartları belirlenmiştir.

Bu çalışmada, 10, 15 ve 20 dakika kısmi pişirilmiş, antimikrobiyal madde katkılı ve katkısız, kepekli ve çavdar ekmeği çeşitleri çift katlı polietilen torbalar ile ambalajlandıktan sonra oda sıcaklığında 3, 5 ve 7 gün; buzdolabı sıcaklığında 7, 14 ve 21 gün depolamaya tabi tutulmuştur. Depolama sonunda ikinci pişirme işlemi ile ekmeklerin pişme süreleri kontrol grubu ekmeklerin pişme sürelerine tamamlanmıştır. Bu şekilde üretilen kısmi pişmiş ve ikinci defa pişirilmiş ekmekler mikrobiyolojik (total aerobik mezofilik bakteri, koliform bakteri, maya - küf sayımı ve bacillus spor sayımı) analizlere tabi tutulmuştur.

Hamur örneklerinde yaklaşık 8 log.CFU/g'a kadar çıkan TAMB ve maya-küf sayısı, kısmi pişmiş ekmeklerde 2 log.CFU/g seviyesine inmiştir. Kısmi pişmiş ekmeklerin depolanması ile özellikle oda sıcaklığında depolamada mikro-

organizma sayılarında önemli derecede artış meydana gelmiştir. Ancak depolama sonrası uygulanan son pişirme işlemi, kaybolan ekmek içi tazeliğini tekrar oluşturmakla birlikte, ekmekte mikroorganizma sayılarının önemli derecede düşmesini sağlamıştır. Oda sıcaklığında depolamada, depolamanın 3. gününden sonra ekmeklerde mikrobiyolojik yük çok hızlı artmış ve depolamanın 7. gününde ekmeklerde *Bacillus* sporlarının sebep olduğu sünme hastalığı görülmüştür. Oda sıcaklığında depolanan katkılı ekmekler ile buzdolabı sıcaklığında depolanan katkılı ve katkısız ekmekler mikrobiyolojik açıdan kaliteli bulunmuştur. Bu nedenle, kısmi pişirme yönteminde antimikrobiyal katkı maddesi kullanımının çok önemli olduğu, kullanılmaması durumunda kısmi pişmiş ekmeklerin mutlaka buzdolabı sıcaklığında depolanması gerektiği sonucuna varılmıştır.

SIRT, BOHÇA, ŞEKERPARE ve KUŞGÖMÜ PASTIRMA ÇEŞİTLERİNİN RENK DEĞERLERİ

Neslihan ÇAKICI, Muhammet İrfan AKSU

Atatürk Üniversitesi

miaksu@atauni.edu.tr

ERZURUM / TÜRKİYE

Pastırma, sağlık kontrolünden geçirilmiş sığır karkaslarının belirli bölgelerinden çıkarılan etlerin sökümü ve standardizasyonundan sonra özel yöntemlerle tuzlanıp/kürülenip, kurutulması, preslenmesi ve çemenlenip tekrar kurutulması ile elde edilen geleneksel bir Türk et ürünüdür. Pastırma üretildiği kas veya kas gruplarının karkastan alındığı bölgeye göre çeşitlere ayrılmaktadır. Bu çeşitlerden bazıları “şekerpare”, “sırt”, “bohça”, “kuşgözü”, “dilme”, “arkabaş”, “etek”, “omuz”, “bez”, “antrekot”, ve “mehle” olarak isimlendirilmektedir. Geleneksel olarak geçmişte bir karkastan 26 çeşit pastırma üretilirken günümüzde bu sayı azalmıştır. Pastırma kalitesini belirlemek amacıyla yapılan araştırmalarda genel olarak pastırmanın kimyasal, fiziksel ve mikrobiyolojik özelliklerinde önemli farklılıkların olduğu ortaya konmuştur. Pastırma çeşitlerinin özelliklerinin detaylı olarak belirlendiği araştırma sayısı sınırlıdır. Yapılan araştırmalarda da pastırma çeşitlerinin renk özellikleri detaylı olarak ortaya konmamıştır. Bu konuda önemli bir literatür eksikliği söz konusudur. Bu nedenle araştırmada yaygın olarak üretimi yapılan sırt, kuşgözü, şekerpare ve bohça pastırma çeşitlerinin renk özellikleri ve bu pastırma çeşitleri arasında renk özellikleri bakımından farklılıklar belirlenmiştir. Bu amaçla, Erzurum, İstanbul, Bursa ve Kayseri piyasasından temin edilen toplam 62 pastırma (16 sırt, 16 kuşgözü, 16 şekerpare ve 14 bohça) örneğinde renk değerleri (L^* , a^* ve b^*) tespit edilmiştir.

Pastırmalarda rengin dışta tipik çemen renginde, kesit yüzeyi parlak kırmızı ve her tarafta homojen olması arzu edilmektedir. Araştırmada parlaklığı ifade eden L^* değerleri sırt pastırmada 27,50-46,85; kuşgözü pastırmada 25,28-43,34; şekerpare pastırmada 28,17-52,96 ve bohça pastırmada 31,91-40,98 arasında belirlenmiş ve L^* değerleri bakımından pastırma çeşitleri arasında çok önemli farklılıkların ($p<0,01$) olduğu tespit edilmiştir. Kuşgözü ($36,15\pm5,08$) ve bohça ($36,02\pm2,72$) pastırma çeşitlerinin L^* değeri ortalamaları birbirine çok yakın ($p>0,05$) gözlemlenirken şekerpare ($42,64\pm7,11$) ve sırt ($40,47\pm4,58$) pastırma çeşitlerinin en yüksek L^* değeri ortalamasına sahip oldukları saptanmıştır. L^* değerlerinin yüksek olmasına bağlı olarak şekerpare ve sırt pastırma çeşitlerinin kuşgözü ve bohça pastırma çeşitlerinden daha parlak kesit yüzeylerine sahip oldukları söylenebilir. L^* değeri ile a^* ($p<0,05$) ve b^* ($p<0,01$) değerleri arasında pozitif bir korelasyon vardır. Buna bağlı olarak L^* değerindeki artış veya azalışlar a^* ve b^* değerlerini de etkilemektedir. Pastırma çeşitlerinde L^* değeri bakımından aynı çeşit içinde farklılıklar tespit edilmiştir ve bu durum kuruma, ambalajlama çeşidi, depolama süresi ve sıcaklığı, kürlenme yöntemi, kürlenmede kullanılan tuzun seviyesi, tuz çeşidi ve diğer kürlenme maddeleri gibi birçok faktöre bağlanabilmektedir. Sırt pastırmada a^* değerleri 21,45-35,40; kuşgözü pastırmada 14,01-41,90; şekerpare pastırmada 17,65-34,15 ve bohça pastırmada 21,08-43,59 arasında tespit edilmiştir ve a^* değerleri bakımından pastırma çeşitleri arasında önemli farklılıkların ($p<0,05$) olduğu belirlenmiştir. Kuşgözü ($30,91\pm7,43$) ve bohça ($31,53\pm4,94$) pastırma çeşitlerine ait a^* değerleri arasında farklılık ($p>0,05$) belirlenemezken bu çeşitlere ait a^* değeri ortalamaları sırt ($30,22\pm4,32$) ve şekerpare ($27,45\pm5,01$) pastırmaların ortalama a^* değerlerinden yüksek çıkmıştır. Bu sonuç da kuşgözü ve bohça pastırma çeşitlerinin kırmızı renk yoğunluğunun fazla olduğunu göstermektedir. a^* değeri bakımından aynı pastırma çeşitleri arasında önemli varyasyonlar elde edilmiştir. Pastırmalarda a^* değeri üzerine üretim şartları ve süresi, üretimde kullanılan yöntemler, kürlenme şekil ve süresi, kürlenmede kullanılan tuz, nitrit, nitrat ve askorbik asit gibi kürlenme maddeleri, depolama süresi, depolama şartları ve pastırmanın mikrobiyolojik özelliklerinin etkili olduğu bilinmektedir. Sırt, kuşgözü, şekerpare ve bohça pastırma çeşitlerine ait b^* değerleri incelendiğinde pastırma çeşitlerinin hem kendi aralarında hem de kendi içlerinde farklı değerler aldığı görülmüştür. b^* değerleri sırt pastırmada 7,82-23,54; kuşgözü pastırmada 4,81-22,39; şekerpare pastırmada 7,39-25,01 ve bohça pastırmada 10,38-23,81 arasında tespit edilmiştir. En yüksek ortalama değer, a^* değerinin aksine şekerpare ($17,53\pm4,83$) pastırmada gözlenirken en düşük ortalama b^* değerlerine kuşgözü ($15,28\pm4,96$) ve bohça ($15,62\pm3,27$) pastırma çeşitlerinde rastlanmıştır. Fakat pastırma çeşitleri arasında b^* değerleri bakımından istatistiksel olarak bir farklılık ($p>0,05$) söz konusu değildir. Araştırmada a^* değeri ile b^* değeri arasında çok önemli ($p<0,01$) pozitif korelasyon olduğu tespit edilmiş, a^* değeri arttıkça b^* değeri artmış, a^* değeri azaldıkça b^* değeri azalmıştır.

**MÜXTƏLİF NÖV HEYVANLARIN XLAMİDIOZUNUN
BƏZİ EPİZOOTOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

A.M. ÖMƏROV, E.A. ƏLİYEV

Azərbaycan ET baytarlıq İnstitutu

Bakı /AZƏRBAYCAN

Xlamidiya infeksiyası klassik zoonoz xəstəlik olub, insanlar üçün hər zaman təhlükə törədir. Ona görə də xlamidioza tipik təbii ocaq infeksiyası kimi baxmaq lazımdır (1). Xlamidiya 132 növ quşda və 200 növ heyvanda, həmçinin balıqlarda, amfibiyalarda, ilbizlərdə və buğumayaqlılarda müəyyən edilmişdir.

Quba – Xaçmaz iqtisadi regionunda yaşayan və təsadüfi seçmə üsulu ilə seçilmiş 550 hamilə qadının müayinəsi (ELİSA, PZR) zamanı 215 (39,1%) qadında reaksiyaların nəticələri müsbət olmuşdur.

Xarici ədəbiyyatlarda müxtəlif növ heyvanlardan (qaramal, qoyun, quş, it, pişik və s.) və onların məhsullarından insanlara yoluxma hallarına tez-tez rast gəlinməsi xlamidioz xəstəliyinin heyvanlar arasında öyrənilmə aktuallığını daha da artırır.

Qarşıya qoyulan məqsəd: Azərbaycan Respublikasının Quba-Xaçmaz zonasında ailə kəndli və Dövlət kənd təsərrüfatı istehsalı müəssisələrində (DKTİM) müxtəlif növ kənd təsərrüfatı heyvanları arasında xlamidiozun real epizootoloji vəziyyətinin öyrənilməsi. Seroloji üsullarla aşkar etdiyimiz xlamidiyalı heyvanların qanında spesifik antitellərin titrini, yoluxma yollarını, onlarda xlamidiozun gedişinin öyrənilməsi.

Material və metodlar. Quba-Xaçmaz zonasında ailə kəndli təsərrüfatlarında və DKTİM – də müxtəlif növ kənd təsərrüfatı heyvanları arasında xlamidiozun real epizootoloji vəziyyətini öyrənmək üçün müxtəlif növ heyvanlardan qan nümunələri götürülərək seroloji üsullarla yoxlanılmışdır. Xəstəliyin heyvandarlıq təsərrüfatlarında yayılma dərəcəsini öyrənmək üçün qan nümunələri paralel olaraq bruselyoz və infeksiyon epididimitə görə də müayinə edilmişdir. Nəticədə 58661 baş qaramalın, 36824 baş qoyun və keçilərin qan nümunələri bruselyoz komplementlin birləşmə reaksiyası (KBR), roz – benqal sınağı (RBS) və aqqlütinasiya reaksiyası (AR) –ilə, infeksiyon epididimitə- komplementlərin uzun müddətli birləşmə reaksiyası (KUMBR)-ilə, xlamidioza isə Ukrayna Respublikasının «Новогалещинська» biofabrikasında hazırlanmış xlamidiozun KBR – lə diaqnostika dəsti ilə mikro-metod üsulu ilə diaqnoz qoyulmuşdur.

Tədqiqatın nəticələri. Aparılan paralel seroloji müayinələr zamanı 58661 baş müxtəlif yaş və cinsiyyət qrupuna mənsub qaramalın qan nümunələrinin 91 ədədində (0,15%) bruselyoz, 271 başında (0,46%) xlamidioz, 26 başında(0,04%) isə həm bruselyoz, həm də xlamidioz (qarışıq infeksiya) aşkar edilmişdir. Xlamidioza ən yüksək yoluxma törədici buğalar, inək və düyələr, həmçinin dişi buzovlar arasında qeyd olunmuşdur.

Xırda buynuzlu heyvanların 36824 ədəd qan nümunəsinin müayinəsi zamanı 237 başda (0,64%) bruselyoz, 225 başda (0,61%) infeksiyon epididimit, 260 başda (0,70%) xlamidioz müəyyən edilmişdir. Eyni vaxtda bruselyoz + xlamidioz – 10 başda (0,03%), infeksiyon epididimit + xlamidioz – 2 başda (0,01%), bruselyoz + infeksiyon epididimit + xlamidioz – 2 başda (0,01%), bruselyoz + infeksiyon epididimit – 17 başda (0,05%) aşkar edilmişdir.

Nəticə:

- Azərbaycan Respublikasında xlamidioz infeksiyası qaramal və qoyunlarla yanaşı, eyni zamanda camışlar, keçilər və eşşəklər arasında da qeydə alınmışdır.
- Qoyunçuluq təsərrüfatlarında xlamidioz ayrıca, həmçinin bruselyoz və yoluxucu epididimit xəstəlikləri ilə qarışıq formada da baş verir. Xəstəliyə ən çox törədici qoçlar və şişəklər yoluxurlar.
- Təbii yoluxma şəraitində keçilər qoyunlara nisbətən xəstəliyə daha çox həssasdırlar və onlarda xlamidioza görə komplementbirləşdirici antitellərin titri daha yüksəkdir.
- Qaramal təsərrüfatlarında xəstəlik daha çox boğaz heyvanlarda və törədici buğalarda müşahidə edilir.
- Xlamidioza yoluxmuş inəklərdə xüsusən boğaz inək və düyələrdə, dişi dana və dişi buzovlarda komplementbirləşdirici spesifik antitellərin titri digər yaş və cinsiyyət qrupuna mənsub qaramala nisbətən yüksək olur.
- Təbii yoluxma şəraitində xlamidioz infeksiyası qaramala nisbətən camışlar arasında daha çox rast gəlinir.
- Erkək camışlarda xəstəliyə təbii rezistentlik dişi heyvanlara nisbətən yüksəkdir.

**EFFECTS OF DIFFERENT CULTURE MEDIUM AND PLANT GROWTH HORMONES
ON CALLUS INDUCTION AND VIABILITY OF BIRDSFOOT TREFOIL
(LOTUS CORNICULATUS L.) EXPLANTS**

Pinar UYSAL, Hossein Zeinalzadeh TABRIZI, Kamil HALILOGLU

East Anatolian Agriculture Research Institute

Ataturk University

hosseinzt@atauni.edu.tr

ERZURUM / TURKEY

Birdsfoot trefoil (*Lotus corniculatus* L.) is a high tannin containing bloat-safe tetraploid perennial leafy forage legume. It displays high tolerance to extreme heat, cold, humid conditions and poor and acidic soils as well. This plant is more

preferable compare to alfalfa due to its high resistance to the attack of the parasitic *Cuscuta* plants and root tolerance to adverse environmental conditions. This plant is used as a model plant in legume genetic transformation studies. The regeneration of whole plants through tissue culture has made it possible to introduce foreign genes into plant cells and recover transgenic plants. Cytokinins are necessary hormones for regeneration in birdsfoot trefoil. This type of plant growth regulators are effective in cell division, differentiation, regeneration, root growth and morphogenesis in vitro and displays antioxidant activity and also delay the aging process in plants. In this study, we investigate effects of different types of cytokinins (TDZ, BAP and Kinetin) and their concentration (0.5, 1 and 1.5 mg/l) in callus induction and viability of birdsfoot trefoil's leaf-based cotyledon explants. Leaf-based cotyledon explants source of *Giada* birdsfoot trefoil variety with transversely dividing were used. Results of this study showed that after first week of culture, growth and thickening of the leaf explants (about 0.5-1.0 cm²) occurred as numerous green structures at their cut edges. Callus was induced from leaf explants in the second week of culture. Calli were initiated at the cut ends of the explants and eventually extended all over the explants with dark green color. During growth of the calli, colors of the some of them became light green and then begin to brown and lost their viability. At the end of first month, the sizes of induced calli were 10-15 times bigger than their leaf explants. All explants were transferred into regeneration medium containing 1 mg/l kinetin. After 30 days in regeneration medium, there was no sign of regeneration. Analysis of variance showed that there was a significant effect ($p < 0.01$) of hormones on viability of the explants in first month. Media culture and sugar types did not have significant effects while, sugar type $\times$ hormone interaction was significant. According to Fig. 3, mean comparisons of the hormones showed that the optimum concentration was III (2 mg/L 2,4-D + 1 mg/L TDZ). It can be concluded that viability of the explants were more affected by hormone type (concentration III, 2 mg/L 2,4-D + 1 mg/L TDZ) at the end of first month, while, for second month, viability of the explants which transferred to regeneration medium were more affected by sugar type. As a result, maximum viability percentages were observed by sucrose in the MS medium, and maltose in the N6 medium. Calli were induced by the end of second month but no regenerations were observed. Therefore, for regeneration of the explants, all induced calli should be transferred into another regeneration medium.

QOBUSTAN ƏRAZISİNDƏ QIRMIZIQUYRUQ QUM SIÇANLARININ (PALLASIOMYS ERYTHROURUS GRAY.) KRİRTOSPORİDİLƏRLƏ (APICOMPLEXA, COCCIDIA, CRYPTOSPORIDIIDAE) YOLUXMASI

Türkan QURBANOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Zoologiya İnstitutu
turkan.qurbanova@gmail.com
Bakı / AZƏRBAYCAN

Koksidilər (APICOMPLEXA, COCCIDIA) istənilən təbii və urbanlaşmış ekosistemlərdə yaşayan bütün onurğalı və onurğasız heyvanlarda parazitlik edən hüceyrədaxili ibtidai orqanizmlərdir. Ədəbiyyat məlumatlarına görə hal-hazırda Azərbaycanda onurğasız heyvanlarda, suda-quruda yaşayanlarda, sürünənlərdə, quşlarda və məməlilərdə koksidilərin 300-ə qədər növü aşkar edilmişdir. Bəzi koksidilər şərti-patogen və ya opportunistik infeksiyaların törədiciləri ola bilər. Bu törədicilərin inkişafı sahibin immun sisteminin zəifləməsi nəticəsində baş verir. Bu infeksiyalardan biri kriptosporidiozdur. Bu xəstəliyin törədicisi - *Cryptosporidium* cinsindən olan parazitlər heyvan və insanlar üçün ümumi olmaqla zoonoz təbiətə malikdirlər. Kriptosporidilər insan orqanizmində xəstəlik törətmədən uzun müddət qala bilər. İnsanın immun çatışmamazlığı zamanı isə onların törətdiyi xəstəlik ağır fəsadlarla, bəzi hallarda isə ölümə nəticələnir. Bu cür xəstəliklər opportunistik xəstəliklər adlanır. Məlum olduğu kimi müasir dövrümüzdə immun çatışmamazlıq İİV infeksiyaları zamanı baş verir. İnsan kriptosporidiozu QİCS-assosiasiya olunmuş infeksiya kimi qəbul olunub.

Azərbaycanda tədqiq edilən kənd təsərrüfatı heyvanlarının və quşların çox hissəsi insan üçün təhlükəli olan kriptosporidi oosistaları xaric edir. Hətta heyvanların saxlanması zamanı bütün sanitariya və veterinar normalara riayət olunmasına baxmayaraq insanların kriptosporidilərlə yoluxması kifayət qədər yüksəkdir.

Məlumdur ki, sinantrop gəmiricilər ən azı iki (kriptosporidioz, toksoplasmoz) opportunistik xəstəliyin törədicilərinin sahibləridir. Son zamanlar Azərbaycanda urbanlaşmış ekosistemlərdə sinantrop gəmiricilərin koksidiofaunasının öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Azərbaycan ərazisində geniş yayılmış sinantrop gəmiricilərdən biri də qırmızıquyruq qum siçanıdır (*P. (Meriones) erythraurus* Gray.). Qırmızıquyruq qum siçanı Zaqafqazıyanın düzənlik-dağətəyi ərazilərində taun infeksiyasının əsas daşıyıcısı olduğu üçün onun koksidiofaunasının da öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqat 2012-ci ilin payız fəslində Qobustanın yarımsəhra ərazilərində aparılmışdır. Cəmi 45 qırmızıquyruq qum siçanı tədqiq edilmişdir. Tədqiqatın materialı kimi qırmızıquyruq qum siçanlarının fekal nümunələrindən ayrılan kriptosporidi oosistalarından istifadə edilmişdir. Fekal nümunələri bağırısaqdan ayrıldıqdan sonra onlardan əşya şüşəsi üzərində nazik yaxma hazırlanmış və ümumi qəbul olunmuş Tsil-Nilsen metodu ilə karbol-fuksinlə boyanmışdır. Hazırlanmış preparatlar 100x obyektivi ilə Leica DM 1000 işıq mikroskopu vasitəsilə işlənmişdir. Aşkar olunmuş oosistaların morfometrik xarakteristikası ImageScopeM kopyuter proqramı vasitəsilə aparılmışdır. İnvaziyanın ekstensivliyi (İE-yoluxan heyvanların sayının tədqiq olunan heyvanların ümumi sayına olan nisbəti) və invaziyanın intensivliyi (İİ-1000 görünüş sahəsində tapılan oosistaların sayı) təyin olunmuşdur. Tapılmış oosistaların forma indeksi (Fİ- oosistanın uzunluğunun eninə olan nisbəti) hesablanmışdır.

Tədqiq olunmuş 45 qırmızıquyruq qum siçanından 22-də (48.9%) qırmızı rəngdə, dairəvi və ya bir qədər dartılmış formada oosistalar aşkar olunmuşdur. Aşkar olunan oosistaları ölçülərinə görə iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa daxil olan oosistaların uzunluğu 4.05 mk-dən 4.89 mk, eni 4.02 mk-dən 4.69 mk, Fi isə 1.004 ilə 1.02 arasında dəyişilir. İkinci qrupa daxil olan oosistalar ölçülərinə görə nisbətən böyük olub, uzunluqları 5.73 mk-dən 7.94 mk-ə qədər, enləri 5.5mk-dən 7.66 mk-ə qədər, Fİ isə 1.008-dən 1.01-ə qədərdir. İİ aşağı olub, 1-2 oosistadır. Fekal nümunələrindən oosistalar aşkar edilmiş qırmızıquyruq qum siçanlarında 15-i erkək (68.2%), 7-i dişi (31.8%) fərd idi. Göründüyü kimi tədqiqatlarımız zamanı erkək və dişi fərdlərin kriptosporidilərlə yoluxma faizinin fərqli olduğu müşahidə edilmişdir. Çox güman ki, bu erkək fərdlərin payız fəslində daha aktiv olması ilə əlaqədardır.

Ədəbiyyat məlumatlarından məlumdur ki, gəmiricilərdə *Cryptosporidium* cinsinin iki növü parazitlik edir: *Cryptosporidium muris* və *Cryptosporidium parvum*. *C. muris* *Cryptosporidium* cinsinin tipik növü olub, 1907-ci ildə Tizzer (Tygger) tərəfindən ev siçanının mədə vəzilərində olan protozo parazit kimi təsvir edilmişdir. Oosistaların ölçüləri 7 x 5 mk olub 4 sporozoitdən ibarətdir. Yoluxma fekal-oral yolla baş verir. *C. parvum* *Cryptosporidium* cinsinin məməlilərdə daha çox rast gəlinən növüdür. İlk dəfə olaraq Tizzer (Tygger) tərəfindən 1912-ci ildə ev siçanının nazik bağırsağında aşkar edilmişdir. Oosistaların ölçüləri 5.2 x 4.6 mk-dir, 4 sporozoitə malikdir. Əsasən gövşəyən heyvanları və insanları yoluxdurma qabiliyyətinə malikdirlər. Yoluxma fekal-oral yolla olur.

Bizim təəffimizdən qırmızıquyruq qum siçanlarının tədqiqi zamanı tapılmış oosistaların morfometrik göstəricilərini nəzərə alaraq belə guman edirik ki, birinci qrupa daxil olan oosistalar *Cryptosporidium parvum*, ikinci qrupa daxil olan oosistalar isə *Cryptosporidium muris* növünə aiddirlər. Lakin tapılmış oosistaların həqiqətən də kriptosporidiumun müxtəlif növlərinə aid olub-olmadığını müəyyən etmək üçün molekulyar səviyyədə tədqiqatların aparılmasına ehtiyac vardır.

Bu istiqamətdə tədqiqatlarımız davam etməkdədir.

YÜKSƏK GƏRGİNLİKLİ ELEKTRİK SAHƏSİNİN QLÜKOZA-6-FOSFAT DEHİDROGENAZA ÇATIŞMAZLIĞI OLAN ERİTROSİTLƏRDƏ SELENENZİM QLUTATIONPEROKSİDAZA FƏALLIĞINA TƏSİRİ

R.T. QULIYEVA, F.R. YƏHYAYEVA

AMEA Fizika İnstitutu

ruhiyya.guliyeva@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Cəmiyyətdə elektrik enerjisinə tələbat artdıqca, antropogen ekoloji faktor kimi sənaye tezlikli yüksək gərginlikli elektrik sahəsinin insan sağlamlığına təsiri də artır. Yüksək gərginlikli elektrik sahəsi hüceyrələrdə membran potensialı və membran keçiriciliyinə ciddi təsir göstərir. Məlumdur ki, hüceyrədə oksidləşdirici proseslərdə antioksidant kimi selen tərkibli qlutationperoksidazanın mühüm rolu vardır (EC 1.11.1.9). Eyni zamanda Qlükoza-6-fosfat dehidrogenaza (Q-6-FDH) enzim çatışmazlığı olan eritrositlərin membranlarında mübadilə proseslərində qlutationperoksidaza enziminin fəallığı aşağıdır. Bu isə eritrositlərin oksidativ stressə dayanıqlığını azaldır. Bu baxımdan yüksək gərginlikli elektrik sahəsinin təsiri altında olan Q-6-FDH enzimopatiyalı eritrositlərdə induksiya olunmuş oksidativ stressin inkişafı zamanı QP enzimi fəallığının öyrənilməsi əhəmiyyətlidir.

Nəticələrin təhlili göstərir ki, normal qan nümunələri ilə müqayisədə Q-6-FDH enzim çatışmazlığı olan qan nümunələrində QP aktivliyi $\approx 30\%$ aşağıdır və buna paralel olaraq, selenin miqdarı da $\approx 25\%$ azdır. Yüksək gərginlikli elektrik sahəsinin (50 kV/m) təsiri altında olan Q-6-FDH enzim çatışmazlıqlı eritrosit nümunələrində QP aktivliyi ilk 0,5 saat ərzində birmənalı olmayan azalma göstərir və bu göstərici zaman keçdikcə tədricən artaraq 2,5-3 saat ərzində maksimum səviyyəsinə ($\approx 20\%$) çatır. Kontrol (təsirsiz) Q-6-FDH enzimi çatışmazlığı olan nümunələrdə isə bu müddət ərzində QP aktivliyi spontan olaraq 30%-dək azalır. Lakin təsir olan halda QP fəallığının tükənməsi daha kəskin formada müşahidə olunur və bu fəallıq 28 saat ərzində ilkin göstəricidən 70% az olur. Normal (donor) eritrositlərdə kontrol vəziyyətə QP aktivliyi 300 mkM GSH/dəq 1q Hb olduğu halda təsir müddətində 3 saatda 30% artır və 28 saat müddətinə isə aktivliyi kontrolun 50% qədər azalır. Yəni yüksək gərginlikli elektrik sahəsinin təsiri altında qlutationperoksidaza enziminin adaptiv reaksiya göstərərək təsirin ilkin dövrlərində fəallığının artması və sonrakı müddət ərzində tədricən azaldığı həm kontrol (donor), həm də Q-6-FDH enzimi çatışmazlığı olan eritrositlərdə müşahidə olunur.

Beləliklə, ekspozisiya müddətində yüksək gərginlikli elektrik sahəsinin təsiri altında norma ilə müqayisədə Q-6-FD patologiyalı eritrositlərdə QP aktivliyi əhəmiyyətli dərəcədə tez tükənir ki, bu da Q-6-FD enzim çatışmazlığı olan eritrositlərin yüksək gərginlikli elektrik sahəsinin yaratdığı oksidativ stressə daha həssas olduğunu göstərir. Yüksək gərginlikli elektrik sahəsinin hüceyrələrdə yaratdığı oksidativ stressin səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində QP aktivliyinin ölçülməsi bir marker kimi istifadə oluna bilər. Nəzərə alsaq ki, QP enzimi fəallığının bu proseslərdə mühüm rolu var, onun korreksiyası üçün selen mikroelementindən kliniki şəraitdə istifadəsinin öyrənilməsi zəruridir.

ACİNOHUR ÖNDAĞLIĞI GEOSİSTEMLƏRİNİN ƏSAS QANUNAUYGUNLUQLARI VƏ ONLARIN ANTROPOGEN TRANSFORMASIYASI

Ş. S. AMANOVA

AMEA akad. H. Ə. Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu

shahnaz.amanova@bk.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı proqramına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası ərazisində iri layihələr həyata keçirilir. Bu layihələr həyata keçirilərkən təbii landşaftlarda müxtəlif istiqamətli transformasiyalar və ekoloji pozulmalar əmələ gəlir. Bunun qarşısının alınması üçün müasir landşaftların təbii-ehtiyat və ya ekoloji potensialının düzgün qiymətləndirilməsi vacibdir.

Acınohur öndağlığında və ona bitişik ərazilərdə hazırda və yaxın gələcəkdə bir sıra sosial-iqtisadi tədbirlər həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Regionun əsas hissəsi taxılçılığın və heyvandarlığın inkişafı üçün əlverişlidir. Regionun çox məhsuldar şabalıdı və qəhvəyi torpaqları gələcəkdə intensiv taxılçılığın və yem bitkiləri əkinlərinin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişlidir. Ərazinin antropogen təsirlərə kifayət qədər həssas olan arid-meşə və kolluqları, kserofit çölləri təsərrüfatda intensiv istifadə edilərkən onların antropogen yüklərinin normallaşdırılması üçün elmi tədqiqatların aparılması landşaftların təbii-ehtiyat potensialının təyin edilməsi və müəyyən ərazilərdə ekosistemlərin konservasiyasının təşkil edilməsi vacibdir.

Tədqiqatlar zamanı Acınohur öndağlığının Azərbaycanda ən qədim məskunlaşma sahələrindən biri olması və ərazidə müasir dövrdə məskunlaşmanın landşaft-ekoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi də qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur.

Hazırda ərazidə intensivləşən insan fəaliyyəti, onun ayrı-ayrı landşaftlara təsiri, bəzən bir neçə landşaft vahidinin və ya landşaft komponentlərinin əsaslı şəkildə dəyişilməsi və yenidən qurulmasına, ərazinin həssas ekosistemlərinin deqredasiyasına və yerində təkrar törəmə komplekslərin yaranmasına səbəb olması təbiətdən səmərəli istifadə edilməsinin tədqiqini aktual edir.

Bu səbəbdən qarşıya bir sıra məqsədlər qoyulub: müasir geosistemlərin differensiasiyasına təsir edən amillərin (relyef, iqlim, hidrogeoloji şərait və s.) öyrənilməsi; landşaftların antropogen transformasiyanın və dinamikasının əsas xüsusiyyətləri və istiqamətlərinin tədqiqi; antropogen dəyişmələrin yaratdığı ekocoğrafi problemlərin tədqiq edilməsi; müasir geosistemlərin differensiasiya xüsusiyyətlərinin əsas qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi; müasir geosistemlərin əsas xüsusiyyətləri və onların iri miqyasda (1:100000) landşaft ekoloji xəritəsinin tərtibi; dağ-yarımsəhralarının differensiasiyası, əməmlə gəlməsinin tədqiqi; dağ-yarımsəhralarının struktur-funksional xüsusiyyətləri, antropogen transformasiyası, ekoloji problemlərinin öyrənilməsi; alçaq dağlığın quru çölləri, arid meşələri, onların differensiasiyasının öyrənilməsi; alçaq dağlığın quru çöllərinin antropogen transformasiyası, ekoloji xüsusiyyətləri, təbii ekoloji potensialının tədqiqi; düzən-meşə geosistemlərinin differensiasiyasının öyrənilməsi; düzən-meşə geosistemlərinin antropogen transformasiyası, ekoloji xüsusiyyətləri, təbii ekoloji potensialının tədqiqi; düzənliklərin çəmən-meşə landşaftlarının differensiasiyası, antropogen transformasiyası, ekoloji xüsusiyyətləri, təbii ekoloji potensialının tədqiqi; ekocoğrafi vəziyyətin qiymətləndirilməsinin metodoloji məsələləri və əsas meyarlarının öyrənilməsi; Acınohur öndağlığı və ona bitişik ərazilərin landşaftlarının müasir vəziyyətinin qiymətləndirilmə nöqtəyi nəzərindən tədqiqi; Acınohur öndağlığı və bitişik ərazilərin landşaftlarının ekocoğrafi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasının əsas istiqamətlərinin tədqiqi.

Alçaqdağlığın quru çöl landşaftı. Bu landşaft tipinin ümumi sahəsi 2961.54km²-dir. Alçaqdağlığın quru çöl landşaftı 350 m-dən yüksəkdə, Paleogen və Neogenin dəniz və kontinental çöküntüləri üzərində yayılıb.

Orta illik temperatur 6-10°, orta iyul temperaturu 17-20°, orta yanvar temperaturu 2-7° arasında dəyişir. Günəş radiasiyasının orta illik miqdarı miqdarı 125-135kcal/sm²-dir. Orta illik yağıntı 400-500mm, buxarlanma 800-1000mm, nisbi rütubətlənmə 25-70% arasında dəyişir. Ərazinin tipik torpaqları şabalıdı və onun müxtəlif tipləridir.

Şabalıdı torpaqlar üzərində ağ ot, şırımlı topal, müxtəlif ot kolları və onların fonunda sonradan əmələ gəlmiş qarətikan kolları inkişaf etmişdir. Ərazi əsasən qış otlaqları kimi istifadə olunur.

Tarixi dövr ərzində çöl komplekslərində insanların intensiv təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki çöl kompleksləri keçmiş meşə, meşə-kolluq, arid-meşə landşaftları yerində təkrar əmələ gəlmişdir.

Xüsusilə son vaxtlar müəyyən olunmuş ekoloji normalara riayət olunmaması və təbii komplekslərin normadan artıq yüklənməsi bioloji müxtəlifliyin və məhsuldarlığın azalmasına, ekoloji vəziyyətin pozulmasına, təbii komplekslərin struktur-funksional xüsusiyyətlərinin dəyişilməsinə səbəb olmuşdur.

Alçaqdağlığın seyrek-arid meşə kol landşaftı. Cənubi Qafqazın isti, quru iqlimə məxsus olan rayonlarının arid-seyrək meşələri antropogen təsirlərə əsasən kserofit ağac və kol bitkiləri ekosistemlərinə transformasiya olunmuşdur. Azərbaycanın arid meşələri üçün püstə və saqqız ağacı, ardıc, xüsusilə də kəskin ətirli ardıc, çoxmeyvəli ardıc və az miqdarda iynəşəkilli ardıc, qırmızı ardıc və uzunsov ardıc, İberiya palıdı, Araz palıdı, İberiya ağcaqayını, nar ağacı, Pallas ağtikanı, qaratikan ağacı, zirinc, doqquzdon, topulqaya xarakterikdir.

Ərazini iqlim şəraiti çöl landşaftlarının iqlimi ilə demək olar ki eynidir. Seyrək arid meşələrin yayıldığı sahələr tərkibində müəyyən dərəcədə duzlar olan Sarmat, Üst Pliosen, Dördüncü dövrlərin qumdaşı gil, konqlomerat, gillicə, çaqıladaşı çöküntülərindən təşkil olunmuşdur. Ərazidə yayı quraq keçən mülayim-isti yarımsəhra və quru çöl iqlimi hakimdir. Seyrək arid meşələr altında qəhvəyi torpaqlar və onun müxtəlif tipləri yayılmışdır.

Dağətəyi yarımsəhra landşaftı. Acınohur yaylasında 300-400metrlik mütləq yüksəkliklər yarımsəhra kompleksləri ilə tutulmuşdur. Qərbi Acınohurda və Bozdağ sistemində yarımsəhra kompleksinin yuxarı sərhəddi 300m-dək qalxırsa, şərqə doğru 200m mütləq yüksəkliyə qədər alçalır.

Yarımsəhra komplekslərinin inkişaf etdiyi düzənliklər dördüncü dövrün asan yuyulan dəniz, çay, delüvial mənşəli çöküntülərinin geniş yayılması ilə səciyyələnir. Alçaq dağlıq və dağətəyi düzənliklər üst pliosenin və dördüncü dövrün qumdaşları-gillərdən təşkil olunmuşdur.

CHLOROPHYLL CONTENT AS CRITERION FOR THE DIAGNOSIS SALT STRESS IN WHEAT (TRITICUM AESTIVUM) PLANTS

Sevinj NURIEVA

Genetic Resources Institute of ANAS

sevindj_72@hotmail.com

Baku / AZERBAIJAN

Soil salinization is a worldwide problem that has been threatening the survival of mankind by destroying the limited soil resources. According to incomplete statistics from the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) and the Food and Agricultural Organization (FAO) of the United Nations, over one hundred countries in the world possess different types of saline soil. The entire saline soil area is about 9.5438 billion ha, which accounts for 10% of the arable land in the world. Developing and utilizing the saline soil, and improving crop yield in the saline soil are very important tasks of agriculture. In some of the developing countries especially those located in saline regions, more than 50% of their arable land is affected while it is anticipated that about 6,8 billion of anticipated 8 billion people would be living in these countries. Wheat and wheat based products are their major staple food which needs to be increased by 40% if food security is to be ensured to this much population. This is possible only through cultivation of saline lands provided; salt tolerant wheat varieties are available.

This study was conducted to determine total chlorophyll content and the degree of reduction in total chlorophyll depending on salt tolerance of plant species. The wheat accessions along with two entries of a local check were evaluated at two sites in Azerbaijan. One of two sites represented wide spread saline soil in Azerbaijan. The field experiments were conducted in a replicated Alpha design with two replicates. SPAD measurements were recorded on randomly selected 50 flag leaves in a plot. Data were recorded in the middle of the flag leaf. The SPAD meter is a hand-held device that is widely used for the rapid, accurate and non-destructive measurement of leaf chlorophyll concentrations. It has been employed extensively in both research and agricultural applications, with a range of different plant species. Measurements with the SPAD meter produce relative SPAD meter values that are proportional to the amount of chlorophyll present in the leaf. Leaf chlorophyll concentration is an important parameter that is frequently measured as an indicator of chloroplast development, photosynthetic capacity, leaf nitrogen content, or general plant health. Photosynthesis is particularly reduced when plants are grown under saline conditions which lead to reduced growth and productivity. In our experiment, the content of chlorophyll in all cultivars under normal soil was significantly higher than in cultivars under medium salt soil. The chlorophyll content decreased as the stress intensified in other plants. Results of our study showed that chlorophyll content reduced in leaf of wheat plants which grown in saline soil and this reduction is due to chlorophylls activity enzymes in plant affected by salinity. There is significant correlation between total chlorophyll content and saline conditions. Several superior genotypes were identified for medium saline soils used in this study. The study provides new information on important traits in bread wheat in a set of previously unexplored bread wheat collections from Azerbaijan, which could be valuable for national and international programs on germplasm improvement.

AZƏRBAYCANIN MÜXTƏLİF BÖLGƏLƏRİNDƏN TOPLANMIŞ NOXUD NÜMUNƏLƏRİNİN (*CICER ARIETINUM* L.) MOLEKULYAR XARAKTERİSTİKASI

Səidə HƏSƏNOVA, Cavid OCAQI, Ələmdar MƏMMƏDOV

AMEA Genetik Ehtiyatlar İnstitutu, AMEA Botanika İnstitutu

saida_83@yahoo.com, javid_804@yahoo.com, amamedov_ib@yahoo.co.uk

Bakı / AZƏRBAYCAN

Paxlalı bitkilər xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhalinin qida mənbəyinin əsasını təşkil edən əhəmiyyətli bitkilərdən hesab edilir. Paxlalılar bitkilərdən biri olan noxud bitkisi becərilmə sahəsinə görə dünya üzrə üçüncü yeri tutur. Noxud bitkisinin genetik yaxşılaşdırılması üçün seleksiya proqramlarından düzgün istifadə olunması və həmçinin bu bitkinin genetik resurslarının qorunub saxlanması məqsədilə cari bitkinin genetik müxtəlifliyinin ətraflı öyrənilməsi çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Molekulyar markerlər nümunələr arasındakı polimorfizmin aşkar edilməsinə, nümunələr arası genetik oxşarlıq və genetik məsafələrin hesablanmasına, həmçinin markerlərlə fenotipik əlamətlər arasında mövcud olan əlaqələrin təyininə ("marker əsaslı seçmə"yə) imkan verən effektiv vasitələrdirlər. Hər hansı bitki populyasiyasının

genetik müxtəlifliyi haqqında informasiyanın varlığı, genetik proqramlar üçün münasib valideyn formalarının seçiminə zəmin yaradır. Bitki populyasiyalarının genetik polimorfizmi müxtəlif üsullarla o cümlədən morfoloji, biokimyəvi və DNT markerlər vasitəsilə həyata keçirilir. Lakin, DNT markerləri ətraf mühit amillərinə məruz qalmadan genetik müxtəlifliyin düzgün şəkildə öyrənilməsində ən effektiv genetik markerlərdən hesab edilir. Tədqiqatımızın məqsədi Azərbaycanın müxtəlif rayonlarından əldə edilmiş 62 noxud nümunəsinin genetik müxtəlifliyinin və nümunələr arası genetik məsafələrinin molekulyar səviyyədə öyrənilməsindən ibarətdir. Tədqiqat obyektini kimi seçilmiş noxud genotiplərinin nüvə genomunun müxtəlifliyi haqqında aydın informasiyaya yiyələnmək məqsədilə 30 RAPD praymerindən istifadə edilmişdir. Bu RAPD praymerlərinin bir çoxu ilə ya amplifikasiya baş verməmiş, yaxud da amplifikasiya olunmuş DNT fraqmentləri birmənalı olmamış və nümunələr arasındakı polimorfizmi müəyyən etməkdə yarasız olmuşlar. Bu səbəbdən tədqiqat işində noxud genotiplərinin genetik müxtəlifliyi 11 informativ RAPD praymerinin tətbiqi ilə amplifikasiya olunmuş DNT fraqmentləri əsasında öyrənilmiş, analiz üçün yalnız 11 RAPD markeri daxil edilmişdir. İstifadə olunmuş RAPD praymer əsasında bütün nümunələr üzrə cəmi 87 bənd əldə edilmişdir. ZPR metodu ilə amplifikasiya olunmuş DNT fraqmentlərinin ölçüləri PhotoCapt kompüter proqramı vasitəsilə təyin olunmuş, statistik analizlərin aparılması üçün hər bir bəndin varlığını "1", yoxluğunu isə "0" ilə işarə etməklə 0 və 1 matrisi tərtib edilmiş, SPSS kompüter proqramı ilə Jaccard genetik oxşarlıq indeksi və UPGMA (unweighted pair group with arithmetic average - riyazi orta qiymətli ölçüsüz qrup cütü) metodu əsasında klaster analizi aparılmış və nümunələrarası genetik məsafəni təyin edən dendrogram qurulmuşdur. Bu dendrograma əsasən nümunələr 12 əsas klasterdə qruplaşmışdır. Birinci klasterə daxil olan 45 nümunə arasında genetik oxşarlıq indeksinin (GOİ) minimum və maksimum qiymətləri müvafiq olaraq 0.13 və 1 qeydə alınmışdır. Bu nümunələrin əksəriyyəti Amerika mənşəli, 18 nümunə isə Azərbaycan mənşəlidir. İkinci klasterə daxil olan 6 nümunə (57, 58, 59, 60, 61, 62) Amerika mənşəlidir. Üçüncü klasterə 34 nömrəli Masallı-51 nümunəsi daxil olmuşdur ki, bu nümunənin digər nümunələrlə oxşarlıq indeksinin minimum və maksimum qiymətləri 0,09-0,64 olmuşdur. Dördüncü klasterə iki nümunə (13,15) daxil olmuşdur. Bu nümunələrdən biri Amerika mənşəli Filipp 06-133, digəri isə Yardımlı rayonundan toplanmış Yardımlı-28 nümunəsidir. Bu nümunələr arasında genetik oxşarlıq indeksi 1-ə bərabərdir. Beşinci klasterə Ordubad-47, altıncı klasterə Ağstafa-35, yeddinci klasterə Cəlilabad-50, səkkizinci klasterə Nərmən-57, doqquzuncu klasterə Cəlilabad-55, onuncu klasterə Sabirabad-59, on birinci klasterə Lənkəran-1, on ikinci klasterə Amerika mənşəli Filipp-48 nümunəsi daxil olmuşdur ki, bu da genotiplərin digər noxud nümunələrindən genetik məsafə baxımından xeyli fərqlənmələrini göstərir. Beləliklə, aparılmış tədqiqat nəticəsində Azərbaycanın müxtəlif rayonlarından toplanmış noxud nümunələri arasında yüksək polimorfizm aşkar olunmuşdur. Nəticədə noxud bitkisinin genetik müxtəlifliyinin ətraflı öyrənilməsində RAPD markerlərin effektivliyini nəzərə alaraq bu markerlərdən C. arietinum genotiplərinin identifikasiyasında istifadə edilməsi məqsədə uyğundur.

LƏNKƏRAN TƏBİİ VİLAYƏTİNDƏ YAYILAN İLAN NÖVLƏRİNİN (SERPENTES, COLUBRIDAE, COLUBRINAE, NATRICINAE) LANDŞAFTLAR ÜZRƏ YAYILMASI VƏ POPULYASIYA SİXLİĞİ

Səbinə BÜNYATOVA

AMEA Zoologiya İnstitutu

s_bunyatova@mail.ru

Bakı /AZƏRBAYCAN

Azərbaycanda ilanlarının biomüxtəlifliyini bütünlükdə qorunmasının vacib olmasına baxmayaraq, əsas məsələ endemik taksonların qorunmasıdır. Arealının böyük hissəsi qoruq və milli parkların əraziləri ilə üst-üstə düşən endemik növlərin mühafizəsi nisbətən uğuludur. Məsələn; İran təlxəsinin arealının böyük hissəsi Hirkan Milli Parkının ərazisinə düşüdüündən bu növün sayı çox olmasa da, nisbətən sabitdir. Növlərdən pallas təlxəsinin bütün arealı daxilində sayı azaldığından, növ təhlükədədir. Lakin bu növ CEPF xəritə-sxemini tərtib edənlərin diqqətindən də yayınıb (<http://www.panda.org/caucasus/cepf>). "Kritik vəziyyətdə olan ekosistemlərin qorunub saxlanması əməkdaşlıq fondunun" yəni, CEPF materiallarına əsasən Qafqaz yer kürəsində növ müxtəlifliyi zəngin olan, həmçinin təbii ekosistemləri məhv olma təhlükəsində olan 25 "qaynar nöqtəsindən" biridir. Odur ki, Qafqaz ofidiofaunasının qorunub saxlanmasında növ müxtəlifliyi yüksək olan rayonlara xüsusi diqqət yetirmək vacibdir. Qafqaz bərzəxində belə rayonlara 7 və daha çox ilan növü olan ərazilər daxildir. Azərbaycanda Kür-Araz ovalığı, Arazətrafi rayonlar və Talış bu rayonlara daxildir. Bunu nəzərə alaraq, tərəfimizdən Talışın bütün landşaftlarında 12 ilan növünün (rəngbərəng təlxə, qırmızıqarın təlxə, zeytuni təlxə, adi qonurilan, naxışlı təlxə, Pallas təlxəsi, Cənubi Qafqaz təlxəsi, İran təlxəsi, çökəkbaş kələzilani, Qafqaz damilani, adi suilanı, suilanı) monitorinqi aparılmışdır.

Lənkəran təbii vilayətində mövcud 7 landşaft tipi üzrə (6 təbii, 1 antropogen landşaft) növlərin yayılması və populyasiya sıxlığı öyrənilmişdir. 1) Quru-bozqır və yarımsəhra landşaftı. Muğan düzündən cənub hissəsinin əhatə edən bu landşaft tipinin herpetofaunası olduqca zəngindir. 12 növdən 11-i qeydə alınmışdır. Onlardan 4 növ nadir, 2 növ azsaylı, 5 növ isə adidir. 2) Müləyim-rütubətli subtropik landşaft. Lənkəran ovalığının ərazisini əhatə edən bu landşaft tipinin şimal hissəsində bitki örtüyü efemer bitkilər, çəmənliklər və qamışlıqlar; cənub hissəsində isə seyrək meşəliklər və meşə kolluqlarından ibarətdir. 12 növdən 11-i qeydə alınıb. 4 növ nadir, 4 növ azsaylı, 2 növ adi, 1 növ çoxsaylıdır. 3) Rütubətli subtropik landşaft. 600-700 m hündürlüyə qədər olan dağətəyi meşələrin herpetofaunası olduqca zəngindir. 12 növdən 8

növ rast gəlinir. 3 növ nadir, 3 növ azsaylı, 1 növ adi, 1 növ çoxsaylıdır. 4) Mülayim enliyarpaq dağ-meşə landşaftı. Bu landşaft tipi Peştasar silsiləsinin şərq yamacları ilə Alaşar-Burovar silsiləsinin qərb yamacları arasındakı dağlıq sahəni əhatə edir. 12 növdən 7-si qeydə alınmışdır. Bunlardan 3 növ nadir, 2 növ azsaylı, 2 növ adidir. 5) Meşə bozqır landşaftı. Talışın şimal, şimal-qərb dağətəyi rayonu meşə-bozqır landşaftı ilə səciyyələnir. 12 növdən 7-si qeydə alınmışdır. 5 növ azsaylı, 2 növ adidir. 6) Dağ-bozqır landşaftı. Zuvandın herpetofaunası çox zəngin olub, özündə digər landşaft zonlarında rast gəlinməyən bir sıra reptili növlərini cəmləşdirir. Landşaft tipi Talışın qərb və şimal-qərbində, Talış və Peştasar silsilələri arasındakı sahəni əhatə edir. 12 növdən 8-si qeydə alınmışdır. 2 növ nadir, 5 növ azsaylı, 1 növ adidir. 7) Antropogen landşaftlar. 12 növdən 6-sı qeydə alınmışdır. Onlardan 5-i nadir, 1-i isə azsaylıdır (Cədvəl).

Cədvəl. Lənkəran təbii vilayətində Colubridae fəsiləsinə aid növlərin landşaftlar üzrə paylanması və onların populyasiya sıxlığı

Landşaftlar Növlər	Quru-bozqır və yarımsəhra landşaftı	Mülayim rütubətli subtropik landşaftı	Rütubətli subtropik landşaftı	Mülayim isti enliyarpaqlı dağ-meşə landşaftı	Meşə-bozqır landşaftı	Dağ bozqır landşaftı	Antropogen landşaftlar
Rəngbərəng təlxə	2	0	0	0	2	2	1
Qırmızıqarın təlxə	3	2	1	1	2	2	1
Zeytuni təlxə	3	2	2	2	2	3	1
Adi qonurilan	1	1	1	1	0	1	0
Naxışlı təlxə	1	1	0	0	0	0	0
Pallas təlxəsi	1	1	0	0	0	0	0
Cənubi Qafqaz təlxəsi	1	1	1	0	0	0	0
İran təlxəsi	0	3	2	2	0	0	1
Çökəkbaş kələz ilanı	3	2	0	0	2	1	0
Qafqaz damılanı	2	2	2	1	2	2	2
Adi suilanı	3	3	3	3	3	2	1
Suilanı	3	4	4	3	3	2	1

Qeyd: 0-növ qeydə alınmamışdır; 1-növ nadirdir (<0.1); 2-növ azsaylıdır (0.1>1); 3-növ adidir (1>10); 4-növ çoxsaylıdır (10>100).

Hal-hazırda, Azərbaycanda yayılan 30 növ ildandan, 17 növü Lənkəran təbii vilayətinin ərazisində rast gəlinir (Бунятова, Ахмадов, Джафаров, 2012). Azərbaycanın Qırmızı kitabının birinci nəşrinə bu növlərdən yalnız 2-si (eskulap təlxəsi və qarabaş rinxokalamus) daxil idi (Красная книга Азербайджана, 1989). Son illərdə Azərbaycan ərazisində, həmçinin Lənkəran təbii vilayətində aparılan elmi tədqiqatlar nəticəsində növlərin təbiətdəki kritik vəziyyəti nəzərə alınaraq, tərəfimizdən bu fəsiləyə daxil olan növlərdən 4-ü (İran təlxəsi, Cənubi Qafqaz təlxəsi, Pallas təlxəsi, adi qonurilan) Azərbaycan Qırmızı kitabının ikinci nəşrinə tövsiyyə edilmiş və bu tövsiyyələr nəzərə alınaraq hər 4 növ ikinci nəşrə daxil edilmişdir.

ADİ DAŞSARMAŞIĞI MEYVƏLƏRİNDƏN ALINMIŞ B SAPONİNİN KİMYƏVİ TƏDQIQI

Səidə MUSAYEVA, Qayıbverdi İSKƏNDƏROV

Azərbaycan Tibb Universiteti
musayeva_saida@mail.ru
 Bakı / AZƏRBAYCAN

Respublikamızda geniş yayılmış adi daşsarmaşığının *Hedera helix* L. meyvələri zəhərli xassəyə malik olduğu üçün kimyəvi-toksikoloji tədqiqatın obyektı hesab edilir. Bitki meyvələrinin kimyəvi-toksikoloji tədqiqi isə xammalın tərkibində olan bioloji fəal maddələrə görə aparılmalıdır. Çox saylı ədəbiyyat məlumatlarından aydındır ki, bu bitkinin əsas bioloji fəal maddəsi triterpen saponinləridir. Bunu nəzərə alaraq bu istiqamətdə tədqiqat aparmaq üçün bitkinin meyvələrinin bioloji fəal maddəsi olan triterpen saponinlərini iki fraksiya şəklində əldə etdik: I – az polyar saponin fraksiyası - A və B saponinləri; II-daha polyar saponin fraksiyası – C və D saponinləri. İlk növbədə az polyar saponin fraksiyasının tərkibinə daxil olan A və B saponinlərini kimyəvi cəhətdən tədqiq etməyi lazım bildik. Bunun üçün A və B saponin fraksiyası adsorbsiyalı boru xromatoqrafiya üsulu ilə öz tərkib komponentlərinə ayrılmış, A və B maddələri fərdi şəkildə alınmışdır. A maddəsinin kimyəvi quruluşu müasir fiziki-kimyəvi tədqiqat üsulları əsasında təyin edilmişdir. Təqdim edilən bu materialda isə B saponinin kimyəvi tədqiqinin nəticələri təqdim edilir.

Maddənin sapogenin və karbohidrat zəncirinin tərkibinə daxil olan monosaxaridlərin təbiətini araşdırmaq məqsədilə turşu hidrolizindən istifadə etdik. Müvafiq əməliyyatlardan sonra saf şəkildə alınan sapogenin ərimə temperaturu, xüsusi fırlatma, İQ-spektr, xromatoqrafik davranışı, müvafiq törəmələrinin sintezi və fiziki-kimyəvi göstəricilərinin təyin edilməsi sayəsində hederagenin kimi identifikasiya olundu. Hidrolizat lazımı işləmələrdən sonra kağız üzərində xromatoqrafiya üsulu ilə araşdırıldı, L-ramnoza və L-arabinoza aşkar edildi.

Saponinin tərkibinə daxil olan monosaxaridlərin say tərkibini və maddənin molekulyar kütləsini müəyyən etmək üçün B saponini analitik şəraitdə hidroliz etdik. Təmizlənmiş saf hederageninin fotometrik reaksiya məhsulunun optik sıxlığını spektrofotometrik üsulla ölçməklə sapogenin miqdarı cəhətdən təyin olundu. Hederageninin çıxımına görə B saponinin molekulyar kütləsi – 750, kimyəvi tərkibi – $C_{41}H_{66}O_{12}$ müəyyən edildi. Bu tədqiqatlar əsasında B saponinin tərkibində monosaxaridlərin 1 : 1 nisbətində olduğu sübuta yetirildi. Əgər nəzərə alsaq ki, hederagenin molekulyarında monosaxaridlərlə qlikozid rabitəsi əmələ gətirə bilən həm hidroksil, həm də karboksil qrupları vardır, biz növbəti eksperimentlərdə monosaxaridlərin hansı qrupla qlikozid rabitəsi əmələ gətirməsini araşdırdıq. Maddə diazometanla metilləşdirildi və alınan məhsul hidroliz edildi. Müvafiq əməliyyatlardan sonra hidroliz prosesi nəticəsində alınan maddə hederagenin yox, onun metil efiri kimi identifikasiya olundu. Bu isə onu göstərir ki, B saponin molekulyarında O-asilqlikozid rabitə yox, O-qlikozid rabitə vardır, yəni monosaxarid zənciri hederageninin hidroksil qrupu ilə qlikozid rabitəsi əmələ gətirir. Bunu maddənin qələvi mühitdə hidrolizi də bir daha təsdiq edir, çünki maddə sabit qalır.

B saponin molekulyarında karbohidrat zəncirində monosaxaridlərin ardıcılığını müəyyən etmək üçün qlikozid tam metilləşdirildi, tam metilləşmə məhsulu digərlərindən xromatoqrafiya üsulu ilə azad edildi. Məhsulun tam metilləşməsi İQ-spektrə görə sərbəst OH- qrupuna mənsub udma zolaqlarının ($3200-3400\text{ sm}^{-1}$) olmaması əsasında yoxlanıldı. Sonra tam metilləşmiş reaksiya məhsulu hidroliz olundu. Hidrolizatın kağız üzərində xromatoqrafiya üsulu ilə bir neçə hərəkətli faza tətbiq etməklə tədqiqi göstərdi ki, iki metilləşmiş monosaxaridlərdən biri 2,3,4-tri-O-metil-L-ramnopiranozid, digəri isə 3,4-di-O-metil-L-arabopiranoziddir. Bu onu göstərir ki, B saponin molekulyarında karbohidrat zənciri xətti xarakter daşıyır, hederagenin ilə bilavasitə L-arabinoza birləşir, L-ramnoza isə L-arabinoza ilə 1→2 rabitə yaradır. Buna əmin olmaq üçün B saponin mülayim şəraitdə qismən hidrolizə uğradıldı. Hidrolizatda yalnız L-ramnozanın aşkar edilməsi onun monosaxarid zəncirinin sonunda yerləşdiyini, L-arabinozanın isə bilavasitə hederageninlə O-qlikozid rabitə əmələ gətirməsini sübut edir. Qismən hidroliz məhsulu kimi alınmış monoqlikozidin $C_{35}H_{56}O_8$ molekulyar tərkibinə yalnız L-arabinoza və hederagenin daxil olması onun kimyəvi quruluşunu α -L-arabopiranozid – hederagenin kimi qəbul etməyə əsas verir. Monosaxaridlərin həm özlərinin, həm də L-arabinoza ilə hederagenin arasında qlikozid rabitələrinin konfigurasiyası Klayn qaydası əsasında molekulyar fırlatma göstəricilərinin fərqi görə aparıldı.

Beləliklə, aparılan tədqiqatlar bizə əsas verir ki, B saponinin kimyəvi quruluşunu 3-O-[α -ramnopiranozil-(1→2)- α -L-arabopiranozid] – hederagenin, yəni α -hederin kimi qəbul edək. Bu maddə adi daşsarmaşığı meyvələrindən ilk dəfə bizim tərəfimizdən əldə olunmuşdur.

АККУМУЛИРУЮЩАЯ СПОСОБНОСТЬ СЕМЯН ФАСОЛИ (*Phaseolus Vulgaris* L.) И ИХ МИКРОФЛОРА ПРИ ОБОГАЩЕНИИ СЕЛЕНОМ

Усубова Екатерина ЗИЯДХАНОВНА

Волгоградского государственного университета
kateusubova@rambler.ru
Москва / РОССИЯ

Одним из актуальных вопросов факториальной экологии является исследование микроэлементов не только в живых организмах, но и в компонентах экосистем в целом, в первую очередь в регионах, подверженных интенсивному антропогенному воздействию. Исследования биологической роли селена и его соединений, которые синтезируются растениями, позволили определить их важное значение для человеческого организма. Селен поступает в организм человека с продуктами животноводства и растениеводства. Наиболее перспективное направление-получение обогащенной селеном продукции растениеводства.

Цель исследований: оценка влияния селена на систему «микроорганизм-растение» и выявление способности семян фасоли аккумулировать селен. Объектом исследования являлись семена фасоли обыкновенной (*Phaseolus vulgaris* L.) «Сакса без волокна 615».

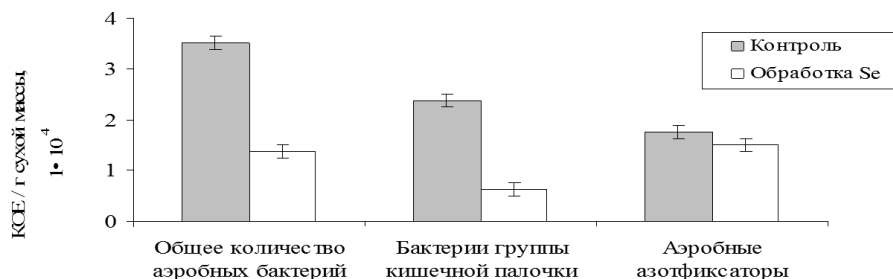
Для исследований по аккумуляции селена семена отбирали примерно одинакового размера и массы, замачивали в течение 24 ч в чашках Петри без фильтровальной бумаги в водных растворах соединений селена разных концентраций. В качестве исходных соединений селена использовали соли селеновой и селенистой кислот: селенит натрия Na_2SeO_3 (безводн.), селенат натрия Na_2SeO_4 (безводн.), селенит аммония $(NH_4)_2SeO_3 \cdot H_2O$, селенат аммония $(NH_4)_2SeO_4$ (безводн.), тригидроселенит натрия $NaH_3(SeO_3)_2$ (безводн.), селенит лития $Li_2SeO_3 \cdot H_2O$. После замачивания семена отмывали, разделяли на части (семенная кожура, зародышевая ось, семядоли), высушивали в сушильном шкафу до постоянной массы при температуре 105°C . Аккумулированный селен определяли рентгенофлуоресцентным анализом на спектрометре "Спектроскан" и на масс-спектрометре с индуктивно связанной плазмой (ИСП-МС) Agilent 7500a. Микробиоту семян фасоли исследовали при обработке семян концентрацией селена 0,001 % методом посева в чашки Петри на селективные питательные среды. Результаты

исследований обработаны статистически по Лакину (1990), используя критерий Стьюдента. Обработку данных проводили с помощью программы Excel пакета Microsoft Office.

В результате исследований установлено, что при обогащении семян фасоли сорта «Сакса без волокна 615» из водных растворов разных неорганических соединений селен накапливается в большем количестве при использовании селенитов, чем селенатов. Семена, которые замачивали в течение 24 ч в растворах с концентрацией селена 0,1 % и 0,01 % теряли способность к прорастанию, при использовании концентрации селена 0,001 % семена прорастали. Для обогащения семян фасоли сорта «Сакса без волокна 615» эффективнее использовать селенит натрия. В основном, селен накапливается в семенной кожуре и зародышевой оси семени, в значительно меньшем количестве в семядолях. Различия в аккумуляции селена разными частями семени также можно объяснить тем, что питательные вещества сосредоточены в основном в семядолях бобовых, а семенная оболочка содержит более 80 % некрахмальных полисахаридов (целлюлозы, гемицеллюлозы и пектиновых веществ) – пищевых волокон. Наличие у пищевых волокон гидроксильных и карбоксильных групп способствует, кроме гидратации, ионообменному набуханию, что способствует накоплению селена. Однако, селен в семенной оболочке неактивен и в период прорастания семени выводится из биологического цикла (Голубкина, Голубев и др., 2003). Было установлено, что селен при такой обработке семян включается в состав белковых соединений. В семенах фасоли сорта «Сакса без волокна 615» белка содержится 20,6 %. Концентрация селена в белковых соединениях составляет 1,63 мкг/г сухой массы семян.

При замачивании семян фасоли сорта «Сакса без волокна 615» на 24 часа в водном растворе селенита натрия с концентрацией селена 0,001%, проявляется бактериостатическое действие селена на микрофлору семян (Рис.1).

Рисунок 1 - Соотношение бактерий группы кишечной палочки, аэробных бактерий, усваивающих органический азот, и аэробных азотфиксаторов на контрольных и обработанных селеном семенах фасоли сорта «Сакса без волокна 615».

Количество микроорганизмов измеряли в колониеобразующих единицах (КОЕ) на 1 г сухой массы. Из диаграммы видно, что обработка семян водным раствором селенита натрия с концентрацией селена 0,001 % оказывает бактериостатический эффект, что можно объяснить чувствительностью бактерий к используемой концентрации селена. Спорных бактерий в стадии спор не обнаружено.

Данные по аккумуляции селена, его распределению в семенах фасоли применимы при производстве биодобавок для оптимизации селенового статуса населения. Результаты по влиянию селена на микрофлору семян фасоли могут быть использованы в практике овощеводства.

ВЛИЯНИЕ ДОЗ УДОБРЕНИЙ НА ПОЛУЧЕНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИ ЧИСТОГО УРОЖАЯ ЗЕРНА ОЗИМОЙ ПШЕНИЦЫ

Вагиф РАГИМОВ

Гянджинский Государственный Университет

ismayilov81@mail.ru

Гянджа / АЗЕРБАЙДЖАН

В Азербайджане из полевых культур первое место по посевным площадям занимает озимая пшеница. Однако две трети посевов пшеницы размещается по непаровым предшественникам и главным образом зерновым, которые без полупаровой обработки почвы и применение удобрений дают низкие урожаи зерна. Заметно снижается при этом белковость и другие показатели качества зерна. При посеве озимой пшеницы по зерновым колосовым предшественникам, обработанным по методу полупара, урожай зерна в полтора и более раза выше, чем при обычной обработке и эффективность удобрений при этом повышается. Нами в течении 2000-2008 гг. проведены опыты в Уджарском районе. Почва сероземно-луговая, тяжело суглинистая. Удобрения (Naa, Pс и Kх) вносили в предпосевную обработку почвы и в весеннюю подкормку. Площадь делянок 200 м², повторность опытов четырехкратная. В производственных опытах площадь делянки 1,0 га, повторность двухкратная. Пшеницу высевали в первой декаде октября при норме посева 4 млн. всхожих семян на 1 га, убирали самоходным комбайном. Наибольшее количество их выпадало в осенние и весенние месяцы, что благоприятствовало озимым зерновым. Но в период колошения - созревания условия погоды по годам были разными, что обусловило и разное качество зерна.

В 2005 г. количество осадков составляло 43 мм, в 2006 г. -57 мм, в 2007 г. -96 мм, в 2008 г. -86 мм.; среднесуточная температура воздуха - соответственно 21; 20,5; 19,5; 20,6 С0. У растений по удобренным вариантам была развитая надземная масса, увеличилась кустистость, высота растений, озерненность колоса, абсолютный вес семян и урожай зерна. Максимальная прибавка урожая (12,3 ц/га) получено при самой высокой дозе азотного и фосфорного удобрения - N90P90. В хозяйствах Республики удобрения озимых хлебов преимущественно складываются из основного удобрения суперфосфатом и ранневесенней подкормки аммиачной селитрой. Так, за счет N60P60 при основном удобрении прибавка урожая зерна составило 7,4 ц/га, при P60 до посева+N60 в подкормку - 8,5 ц/га, а при N60P30 до посева и N30 в подкормку она возрасла до 9,6 ц/га. Все это указывает на то, что пшеница, идущая после зерновых, в начале роста нуждается в питательных веществах невозможно усмотреть разницу между усвоением их через корень или через лист. Поглощение должно идти интенсивно любой тканью, если в ней интенсивно протекают конструктивные процессы обмена веществ. Хотя фосфор внешней среды начинает принимать участие в процессах обмена одновременно с началом развития проростка, основную долю фосфора развивавшиеся побеги о корешки в это время получают из эндосперма семени.

Поэтому в фосфатном питании проростка вопрос об использовании запасного фосфора семени представляет несомненный интерес. Семена различных растений значительно отличаются по содержанию фосфора.

В зерне злаков P2O5 составляет обычно меньше одного процента, в семенах масличных и бобовых часто бывает значительно больше одного процента. Главная масса фосфора в семенах всех растений представлена фосфором фитина. В зерне пшеницы, на долю фосфора фитина приходится около 70% от общего содержания. Так же высока доля фосфора фитина в семенах других видов растений. Фитин, представляющий собой кальциево-магниевую соль(инозитфосфорной кислоты), как принято считать, распадается под действием фосфатазы с освобождением катионов кальция и магния и анионов фосфорной кислоты. Однако уже на основании логического анализа трудно допустить, что процесс использования фосфора фитина не связан тесно с другими процессами обмена. Исследования фосфорного обмена в прорастающих семенах - люцерны, результаты которых приведены ниже, показали, что процесс использования запасного фосфора должен быть связан с процессами использования других запасных веществ. В опытах проростки люцерны выращивались до семисуточного возраста без освещения при температуре около 230 в термостате на растворе, содержащем один миллиграмматом стабильного изотопа фосфора и 50 мкк радиоактивного изотопа в одном литре. Проростки первых двух опытов выращивались на одном и том же растворе, но в первом опыте они развивались значительно лучше, чем во втором. Раствор в третьем опыте наряду с фосфором имел азот. В полученных проростках определялось суммарное содержание и содержание поглощенного фосфора. Наряду с другими фракциями выделялась фракция фитина. Фракционирование велось по методам А.В.Соколова и А.Л.Курсанов (1,2).

Определение суммарного содержания общего фосфора и фосфора фракций показало, что фосфор фитина находится только в побегах, в корешках его не обнаружено. Содержание фосфора во фракции неорганических фосфатов оказалось довольно высоким. В побегах на долю фосфора этой фракции приходится около половины всего суммарного содержания, а в корешках несколько больше. Распределение поглощенного фосфора по фракциям показало что, совершенно не оказалось фитина; содержание сахарофосфатов оказалось значительно меньше, чем нерастворимых в кислоте соединений; доля фосфора неорганических фосфатов несколько больше, чем в суммарном содержании.

Dedicated to the 90th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE ON YOUNG RESEARCHERS

25-26, April 2013, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION II

2. Information and Communication Technologies

PERFECT CODES IN THE DUAL-PANCAKE NETWORKS

Abdulali MAMMADOV

Azercosmos OJSCo,
abdulali.mamedov@gmail.com
Baku / AZERBAIJAN

An interconnection network is usually represented by a graph and it is well-known that the pancake graphs are widely used as models for interconnection networks [1]. An independent set C in a graph is a *perfect code* (or *efficient dominating set*) if each vertex not in C is adjacent to exactly one vertex in C . The perfect codes in Cayley graphs on the symmetric group S_n

are widely investigated [2]; in particular, it was shown the existence of perfect codes in the pancake graphs (general information on pancake graphs may be found, for example, in [3]). It is also known that the perfect codes are used in broadcasting algorithms for multiple messages [4].

Our aim is presenting the dual-pancake graphs for interconnection networks and we show the existence of perfect codes in the dual-pancake graphs. The *dual-pancake graph* $D_n, n \geq 3$, is the Cayley graph on the symmetric group Sym_n of $n!$ permutations $\pi := [\pi_1, \pi_2, \dots, \pi_n]$, where $\pi_i = \pi(i)$ for any $i = 1, \dots, n$, with the generating set $SR := \{r_i \in Sym_n \mid 1 \leq i \leq n\}$ of all suffix-reversals r_i reversing the order of any substring $[\pi - i + 1, \dots, \pi]$, $1 \leq i \leq n$, of a permutation π when multiplied on the right, i.e.,

$$[\pi_1, \dots, \pi_{n-i}, \pi_{n-i+1}, \dots, \pi_{n-1}, \pi_n] r_i = [\pi_1, \dots, \pi_{n-i}, \pi_n, \pi_{n-1}, \dots, \pi_{n-i+1}].$$

It is a connected vertex-transitive $(n-1)$ -regular graph of order $n!$.

The n -dimensional dual-pancake networks based on the dual-pancake graphs $D_n, n \geq 3$, will be useful in computer science as models for interconnection networks such that processors are labeled by permutations of length n , and two processors are connected when the label of one is obtained from the other by some suffix-reversal.

Here we will give the full characterization of the perfect codes in the dual-pancake networks. We show that there are exactly n perfect codes $C_1, \dots, C_n$ in the dual-pancake networks $D_n, n \geq 3$, presented as $C_k = \{[\pi_1, \dots, \pi_{n-1}, k] \mid \pi_i \in \overline{1, n} \setminus \{k\}, 1 \leq i \leq n-1\}$ such that $|C_k| = (n-1)!$. The descriptions of all connections between permutations from C_k (for a fixed $k = 1, \dots, n$) are also given.

Moreover, the above-mentioned construction and obtained results may be generalized to a more general situation. We can fix some selected string (sequence) of the indices and begin the reversal process for this fixed selection of the indices. Again all our results are still true in this (more general) situation.

THE ADOPTION OF E-GOVERNMENT AMONG CITIZENS: THE CASE STUDY OF HEALTH CARE WORKERS AT A RURAL TURKISH HOSPITAL

Abdullah NARALAN, Selçuk BAKAN, Ali Kemal ÇELİK

Atatürk University, Ağrı İbrahim Çeçen University, Atatürk University
anaralan@atauni.edu.tr, sbakan@agri.edu.tr, akemal.celik@atauni.edu.tr
TURKEY

Rapid technological development enables governments to provide citizens more effective, timely and cost efficient services. Nowadays, many of the public services can be accomplished by utilizing the Internet. In this sense, Internet use in public services, widely known as e-government, is adopted as an essential intermediary for government organizations on establishing a national ICT infrastructure. E-government opportunities focus on the implementation of digital public services through instant access for citizens. However, the adoption and interaction of e-government among citizens are nontrivial changes, while both of them require respectable period of time.

Although Turkey was connected to the Internet in 1993, the number of Internet users in Turkey has reached to nearly 37 million people, ranking the country to be one of the top 20 countries in the world. It may be stated that Turkey is still at the beginning of the information society transformation, at the same time, along with the motivation of e-Europe+ project in 2001; Turkish government organizations increasingly utilize the information and communication technologies in their activities. Turkish governments used the online national population management system (MERNIS) in 2002 and this year has been the milestone as the first unofficial pronunciation of e-government was recognized. The official e-government website of Turkey came into service on December, 2008, with a motto of 'The Shortcut of Government', which enables to access thousands of addresses through one-stop points. Today, Turkey's e-government gate provides 589 public services of 74 government organizations to more than 14 million registered users. The faster adoption of e-government will no doubt motivate the country to enjoy the advantages of this Internet based public services.

The purpose of this study is to investigate the e-government adoption levels of citizens in a rural province of Turkey. The study concentrates on the e-government adoption among health care workers in Atatürk University Research Hospital.

A questionnaire was prepared and applied to 200 representative health care workers. The questionnaire involves three sections. First section aims to evaluate demographic characteristics and e-government perceptions of the respondents. Second section investigates the purpose of e-government use of them, and third section comprises of Likert scale questions about the objectives and implementation of e-government projects. The reliability of the corresponding questionnaire was found as 0.865, this means an obviously high reliability for social sciences. The results of the survey indicated that there were still barriers against the adoption of e-government among health care workers, although the Internet use in public services was increasing. The relationship between e-government adoption of health care workers and demographic factors were also highlighted.

NEYRON ŞƏBƏKƏLƏRİN AVİASIYA QAZ-TURBİN MÜHƏRRİKLƏRİNİN TEXNİKİ VƏZİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ İSTİFADƏSİ

Ceyran AĞAMALIYEVA, Əbülhəsən ƏHMƏDOV

Milli Aviasiya Akademiyası

Ada_avia@yahoo.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Müasir dövüdə mülki aviasiya nəqliyyatın çox əhəmiyyətli və əvəzedilməz bir hissəsinə çevrilmişdir. Bu isə uçuş aparatlarında təhlükəsizlik məsələlərinə diqqətin artırılmasını tələb edir. Təyyarələrin texniki vəziyyətini xarakterizə edən əsas parametrlərdən biri də onun mühərrikidir. Aviasiya qaz-turbin mühərriklərinin (AQTM) texniki vəziyyətinin monitorinqi və diaqnostikası ilə bağlı həm respublika daxilində, həm də xarici ölkələrdə müxtəlif alimlər tərəfindən tədqiqatlar aparılmış və müəyyən nəticələr alınmışdır. Mövcud diaqnostika sistemlərinin bazasında ciddi alqoritmlər durur ki, bu alqoritmlər əsasında qərar qəbul edilir: “mühərrik isifadəyə yararlıdır və ya yararlı deyil.”

Qarşıya qoyulan məsələ AQTM-i xarakterizə edən parametrlərin kompleks analizinə əsaslanaraq diaqnostika məsələsinin həllinə yeni aspektdə baxmaqdan ibarətdir. Bu məqsədlə riyazi statistika və neyron şəbəkə texnologiyasından istifadə edilmişdir.

Qoyulan məsələnin həllinin ilkin mərhələsində AQTM-in texniki vəziyyətini xarakterizə edən neyroşəbəkə modelini qurmaq üçün neyron şəbəkələrin dinamik və statik xarakteristikaları analiz edilmişdir. Statiki neyron şəbəkələr əsasında AQTM-in texniki vəziyyətinin diaqnostikası üçün əsas mərhələlər aşağıdakı şəkildə verilmişdir:

- ✓ texniki vəziyyətlər çoxluğundan ibarət siniflər bankının yaradılması;
- ✓ statiki neyron şəbəkənin qurulması;
- ✓ statiki neyron şəbəkənin dayanıqlığını təmin etmək;
- ✓ hər bir mühərrikin texniki parametrlərinə əsasən neyron şəbəkədə qərar qəbul etmənin nəticələrinin analizi.

Əsas mərhələ hesab edilən texniki vəziyyətlər çoxluğunun yaradılması müasir monitorinq və diaqnostika üsulları ilə əldə edilmiş məlumatlara əsasən qurulur. Bu məqsədlə eyni tipə malik mühərriklərdə real şəraitdə və imitasiya modelinə əsasən baş verən nasazlıq halları analiz edilmişdir. Hər bir texniki hala mühərriki xarakterizə edən parametrlər çoxluğu uyğun gəlir. 6 müxtəlif texniki vəziyyətlər çoxluğu yaradılmışdır.

Neyron şəbəkədə giriş-çıxış parametrlərinin qurulması üçün ilkin olaraq girişə verilən uçuş parametrlərinin xarakteristik qiymətləndirilməsi aparılmış və aşağıdakılar müəyyənləşdirilmişdir: paylanma qanunu, assimetriya əmsalı (A), eksçess əmsalı, korrelyasiya əmsalı (k). Təklif olunan şəbəkənin girişində 6 neyron durur. Hər bir neyron bir parametri xarakterizədir. 16 sayda neyron daxiləki qatda durur. Çıxışdakı neyronların sayı da 6-dır. Neyron şəbəkədə aktivləşdirmə funksiyası

$$f(s) = \frac{1}{1 + e^{-tw}}$$

düsturu ilə verilmişdir.

Normal paylanma qanununa -parametrlərin assimetriya və eksçess əmsallarının qiymətinin sıfıra yaxınlaşmasına $A(P) \rightarrow 0$, $E(P) \rightarrow 0$ əsaslanaraq demək olar ki, kənar faktorların parametrlərin qiymətinə təsir etməsi artmışdır. Bu isə mühərrikin texniki vəziyyətində dəyişikliyə səbəb olur. Bu zaman konkret parametrlərin adı göstərilir (məsələn, vibrasiya, rotorun fırlanma tezliyi təzyiq və s.). Fiziki olaraq belə hallar mühərrikin hansı parametrdən asılı olaraq konkret bir detalının korlanması ilə izah olunur. Baxılan xarakteristik qiymətləndirmələr mühərrikin texniki vəziyyətini bütöv bir şəkildə qiymətləndirməyə imkan vermir. Ona görə də korrelyasiya əmsalının hesablanmasına da baxılmışdır. Bu isə nəyin ki, mühərrikin parametrləri arasında qarşılıqlı əlaqəni, eləcə də ayrı-ayrı hissələri arasında asılılığı müəyyənləşdirir. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində bir daha müəyyənləşdirilmişdir ki, korrelyasiya əmsalının dəyişmə tendensiyası nasazlığın əmələ gəlməsinə səbəb olan ayrı-ayrı faktorları aşkara çıxarır və parametrlərin qiymətlərinin dəyişməsi dinamikası müəyyənləşdirilir. Başqa sözlə, mühərrikin parametrlərinin korrelyasiya əlaqəsinin analizi texniki vəziyyətə təsir edən faktorların sayını və intensivliyini dəqiqləşdirməyə imkan verir. Paylanma qanununun və korrelyasiya asılılığını analiz edərək mühərrikin neyromodelini qurmaq olar. Eyni zamanda hesablanmış xarakteristik qiymətlərə əsasən diaqnostik modelə keçidi təmin etmək olar. Məsələn, riyazi statistika əsasında alınan empirik modeldən neyromodelə və tərsinə.

Aparılan praktiki tədqiqatlar nəticəsində a $A(P)$, $E(P)$ və $r(P)$ –nin aviasiya qaz-turbin mühərrikinin texniki vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün vacib əlamətlər olduğu və proqnozlaşdırma məsələsinin həlli üçün neyron şəbəkənin arxitekturasının qurulmasında istifadə olunmaları müəyyənləşdirilmişdir. Bu zaman şəbəkənin proqnozlaşdırılmış çıxış

parametri kimi normal paylanma qanununa tabe olan parametrlər götürülmüşdür. Şəbəkənin girişindəki parametrlər isə öz aralarında müəyyən qədər korrelyasiya asılılığı olan parametrlər götürülmüşdür ($r_{ij} \leq 0,65$). Alınan nəticələr AQTМ-in texniki vəsiyyətinin diaqnostikası və proqnozu məqsədi ilə neyron şəbəkə əsasında kompleks sistemin yaradılmasında istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

AZƏRBAYCAN NİTQİ ÜÇÜN AVTOMATİK NİTQ TANIMA SİSTEMİNİN İŞLƏNİLMƏSİ

Anar XOCAEV

Qafqaz Universiteti
axocayev@qu.edu.az
Bakı / AZƏRBAYCAN

Nitqi tanıma dedikdə nitq şəklində olan informasiyanı mikrofon və ya telefon vasitəsilə kompüterə daxil etmək və daxil edilən nitq signalının kompüter vasitəsilə həmin nitqi ifadə edən mətn (tekst) şəklinə çevirmə prosesi başa düşülür. Bu prosesləri həyata keçirən sistemlərə isə nitqi avtomatik tanıma sistemləri deyilir.

Nitqi tanımanın tipləri. Nitq tanıma sistemləritanıma xüsusiyyətlərinə görə bir neçə sinfə bölünür. Bu siniflər aşağıdakı şəkildədir.

İzolə edilmiş nitq: İzolə edilmiş nitq tanıma sistemləri səs signalının başlanğıcının və sonunun küysüz olmasını tələb edir. Sistem nitqi tanıması üçün daxil edilən nitq signalı bir sözdən və ya bir tələffüzdən ibarət olmalıdır. Bu sistemlərdə iki vəziyyət mövcuddur "Dinlə/Dinləmə". Sistem nitq tərəfindən tələffüz edilmiş sözlər arasında fasilənin olmasını tələb edir.

Birləşmiş (Əlaqəli) nitq: Bu tip nitqi tanıma sistemləri adətən izolə edilmiş sistemlərə bənzəyir amma tələffüz aralarında minimal fasilə olsa belə o sözü tapmağa imkan verir.

Fasiləsiz nitq: Bu tip nitqi tanıma sistemləri spikerə imkan verir ki o öz təbii dilində danışsın kompüter nitqi sözlərə çevirərkən fasiləsiz nitqi tanıma sistemləri spikerlərə fasiləsiz danışmaq imkan verir. Fasiləsiz nitqi tanıma sistemlərini yaratmağın özünə məxsus çətinlikləri var, beləki, səs sərhlərini (səsin başlanğıcını və sonunu) təyin etmək üçün xüsusi metodlar işlənilməlidir.

Kortəbii nitq: Kortəbii nitqi tanıma sistemləri təbii nitqi hətta öyrədilməmiş sözləri tanıma imkanına sahibdir. Kortəbii nitqitaniyan Avtomatik Nitqi Tanıma sistemləri təbii nitqin xüsusiyyətlərini, kiçik kəkələmələr və "umm", "hmm" kimi qırıq sözləri tanıma imkanına malikdirlər.

Nitqi Tanıma sistemlərində tətbiq olunan riyazi modellər. Nitqi tanıma sistemlərinin araşdırılmasına başlandıqı tarixdən bu günə kimi tanıma sistemləri üçün bir neçə tanıma alqoritmləri tətbiq edilmişdir. Nitq tanıma sistemləri üçün əsas riyazi modellər bunlardır. Signal Nümunələrinin qarşılaşdırılması, Statistik üsulla tanıma (Vəziyyət-əsaslı modelləşdirmə), Akustik model (Neyron şəbəkələr və Qauss modeli), Gizli Markov modeli (HMM). Respublikamızda Azərbaycan nitqini tanımaq üçün iki yanaşma işlənilmişdir: Neyron şəbəkə vasitəsilə nitqi tanıma [1] və HMM-əsaslı nitqi tanıma [3]. Tədqiqatlarımızda Azərbaycan nitqini tanıyan sistemin hazırlanmasında əsas riyazi model kimi hibrid Neyron-HMM modelinin tətbiq olunması planlaşdırılır.

HMM əsaslı nitqi tanıma sisteminin prinsipi şəkil 1-də təsvir edilmişdir. Əlamət çıxarma prosesində mikrofon vasitəsilə qəbul edilən səs dalgaları müəyyən ölçüdə akustik $Y_{1:T} = y_1, \dots, y_T$ vektorlara çevrilir. Sonra dekoder Y -in hasil etdiyi ən böyük ehtimalı olansözlər ardıcılığını $w_{1:T} = w_1, \dots, w_T$ tapır:

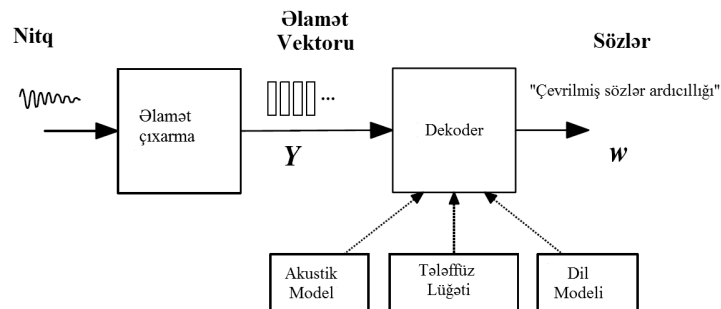
$$\hat{w} = \arg \max_w \{P(w|Y)\} \quad (1)$$

Lakin, (1) düsturunu birbaşa modelləşdirmək çox çətinidir və bunun üçün Bayes qaydasından istifadə olunur:

$$\hat{w} = \arg \max_w \{p(Y|w)P(w)\} \quad (2)$$

Akustik model $p(Y|w)$ vasitəsilə ilə ehtimalı yüksək olan söz müəyyən edilir və Dil modeli $P(w)$ vasitəsilə ilə hansı sözün üstünlük təşkil etdiyi təyin olunur [5].

Şəkil 1. HMM əsaslı nitqi tanıma sisteminin işləmə prinsipi

**MÜƏLLİF MƏTNLƏRİNİN İŞLƏDİLƏN LİŖQİVİSTİK
ANALİZİ VƏ MÜƏLLİFİN TANINMASI**

K.R. AYDA-ZADƏ, İ.E. İBRAHİMOV

Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası
Bakı / AZƏRBAYCAN

Təqdim olunan iş Azərbaycan dilli ixtiyari mətnlərdə sözlərin və cümlələrin uzunluqlarının linqvistik araşdırılmaqla tanıma üçün lazım olan əlamətlərin tapılmasına və proqram təminatının işlənməsinə həsr olunmuşdur.

İşin əsas məqsədi bir müəllifin mətnlərini linqvistik analiz etməklə müəllifə məxsus “Yazı üslubunu” təyin etməkdir. Bu “Yazı üslubunu” bir əlamət kimi öyrənməkdə məqsəd onu gələcəkdə işlənən müəllif tanıma sistemlərində istifadə etməkdir.

Tez-tez belə hala rast gəlinir ki, tutaq ki, müəyyən bir anonim mətn verilib, lakin onun hansı müəllifə məxsus olması məlum deyil. Onda belə bir analiz aparmaqla bu mətnin təxminən kimə məxsus olduğunu deyə bilərik. Bu həmçinin müəlliflərin özlərinə də maraqlıdır ki, onlar hansı “Yazı üslubu”dan istifadə edir. Ona görə də belə bir proqramın yazılması və analizi çox mühüm praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Bu işin səmərəliyi “Yazı üslubu”nu tədqiq etməkdir. “Yazı üslubu”nu tədqiq etmək çoxlu sayda əlamət tapmaq olar ki, bu tapılmış əlamətləri istifadə etməklə müəllifi tanımaq olar. Belə əlamətlərə sözlərin və cümlələrin orta uzunluğunu, ən çox və ən az istifadə edilən sözlərinin sayını, məndəki durğu işarələrinin sayını, 1000 sözlük məndə istifadə olunan sait və samitlərin sayını, 1000 sözlük məndə istifadə olunan ən uzun söz və ən qısa sözlərin sayı və bu kimi yüzrlə əlaməti aid etmək olar

“Yazı üslubu”nu tədqiq etmək üçün statistik analizin riyazi gözləmə, dispersiya, ikinci və daha yüksək tərtib momentləri anlayışlarından istifadə etmək olar

Bundan başqa, mətnlər üzərində aparılan analizlərdən alınan qrafiklərdən də müəllifin tanınması üçün istifadə etmək olar. Belə ki, hər müəllifin özünəməxsus linqvistik analizlərə uyğun qrafikləri var. Qeyd edək ki, Süleyman Sani Axundovun “Qan Bulağı” və Anarın “Dantenin Yubleyi” əsərlərinin analizlərinin qrafikləri bir-birinə çox oxşardır. Həm də hər iki müəllif ən çox beş hərflili sözlərdən istifadə edir. Lakin yeddi, səkkiz, doqquz hərflili sözlərin faiz nisbətində kəskin fərqlər var. Həmçinin, cümlə uzunluğuna görə də bu analizlər fərqlidir. Belə ki, yazıçı Anar daha çox 5-10 sözlü cümlələrdən, S. S. Axundov isə 15-20 sözlü cümlələrdən daha çox istifadə etmişdir. Bu analizlərdən başqa real testləri internet şəbəkəsində olan form istifadəçiləri üzərində aparmaq olar. Beləki, beş müəllifin ayrı –arılıqda mətnləri üzərində aparılmış linqvistik analizlərin hər birinin nəticələri müxtəlif olmuşdur. Onların içərisində bir – birinə yaxın və ya kəskin fərqlənən nəticələr alınmışdır. Daha sonra bu beş müəllifin mətnləri birləşdirilərək yenidən analiz aparılmışdır. Nəticədə bu müəlliflərin hec birinin üslubu ilə eyni olmayan (bəzilərində oxşarlıq olan hallar istisna olmaqla) yeni bir üslub alınmışdır. Bu isə bir daha hər bir müəllifin özünəməxsus yazı tərzinin olduğunu göstərir.

Başqa maraqlı nəticə isə tərcümə olunmuş mətnlərin tanınması zamanı meydana çıxır. Beləki, bu zaman yazar və tərcümə edən mətnləri analiz olunur. Daha sonra isə tərcümə olunmuş mətn analiz olunur. Belə bir fakt alınır ki, alınan üslub yazar və tərcümə edən üslubundan fərqlənir. Tərcümə olunmuş dildən asılı olaraq müəlliflərdən birinin üslubuna yaxın olur. Demək olar ki, ən çox hallarda tərcümə edən üslubuna yaxın olur.

Aparılan təhlilin nəticələri müəllifin neyro qeyri-səlist tanıma sistemlərində istifadə oluna bilər. Bu zaman sistemin tərkibinə daha tez-tez istifadə olunan söz və söz yığını daxil etmək olar ki, bu da “Yazı üslubunu”nun mühüm əlamətidir.

Hal-hazırda neyron şəbəkələrin tətbiqi ilə tanıma sistemlərinin proqram təminatının yaradılması və nəticələrin analizi üçün mətn bazasının yığılması üzərində iş aparılır.

**МЕТОД РАННЕГО ДИАГНОСТИРОВАНИЯ ДЕФЕКТОВ В
МЕЖВИТКОВЫХ ФРАГМЕНТАХ ОБМОТКИ СТАТОРА**

А.Д. БАБАЕВ, к.т.н. А.Д. АХМЕДОВ

Сумгаитский государственный университет
Azim.babayev@gmail.com
Сумгаит / АЗЕРБАЙДЖАН

На всех производствах внезапный выход из строя двигателя может привести к нарушению технических процессов. Ежегодно в результате различных аварий выходит из строя до 20÷25% применяемых асинхронных двигателей [АД]. На сегодняшний день одним из актуальных проблем является превышение надежности эксплуатации электроприводов на базе АД. Большинство предприятий не имеет возможности своевременного обновления оборудования и соответственно актуальным также становится вопрос о повышении эффективности эксплуатации уже имеющихся и физически не устаревших. Поэтому на смену планово-предупредительным ремонтам приходит диагностика по фактическому техническому состоянию объекта. Анализ источников показал, что современные методы диагностики технического состояния АД базируются на обработке и анализе информативных признаков о повреждениях узлов или элементов АД. В связи с чем они не могут быть применены для раннего

диагностирования зарождающихся и развивающихся дефектов в узлах АД. В асинхронных двигателях самым малонадежным узлом является обмотка статора. Статистика показывает, что в подавляющем большинстве случаев отказы АД с номинальным напряжением до 0,66 кВ происходит из-за повреждения обмоток статора (до 60% от всех отказов АД), причем значительная часть (до 80-90%) из них составляет межвитковые замыкания.

Таким образом на основании анализа и исследования методов применяемых для диагностирования технического состояния межвитковой изоляции обмотки статора можно сказать, что они работают после возникновения повреждения, то реагируют на непрерывный сигнал физического процесса. Из известных методов только метод частичных разрядов реагирующий на уровень детерминированного сигнала физического процесса происходящего в межвитковой изоляции дает возможность раннего диагностирования технического состояния обмотки. Однако применить этот метод для низковольтных (0,4 ÷ 0,66 кВ) АД работающих в нормальных условиях эксплуатации не возможно так-как приложенное напряжение на секцию и между витками недостаточно для образования частичных разрядов. Частичные разряды в обмотке низковольтных АД могут образоваться лишь при сильном увлажнении изоляции. Метод диагностирования по изменению параметров частичных разрядов в классическом варианте применим к высоковольтным (6÷10кВ) электрическим машинам.

В связи с этим разработан метод обнаружения дефектов в межвитковой изоляции всыпных обмоток изготавливаемых из круглого обмоточного провода с эмалевой изоляцией.

Целью настоящей работы является определение места расположения фрагментов с совпадающими дефектами в межвитковой изоляции на участках секции и повышение эксплуатационной надежности АД путем устранения из обмотки фрагментов с совпадающими дефектами в межвитковой изоляции в процессе изготовления статорной обмотки.

Этот способ также позволяет идентифицировать места расположения дефектов, расстояние между которыми считается потенциально опасным с точки зрения возникновения со временем из-за воздействия эксплуатационных факторов (вибрации электродинамических усилий, температуры, влаги и т.д.) может привести к коротким замыканиям в межвитковой изоляции. С этой целью разработана программа позволяющая расчетным путем определить место расположения фрагментов с дефектами в межвитковой изоляции на участках секции фазных обмоток статора применительно в двухслойной петлевой обмотки с ускоренным шагом. Для локализации место расположения фрагментов с дефектами, периметр витка секции с учетом его геометрии разделена на 12 участков, из них 2 пазовые, 4 выход из паза, (со стороны соединения схемы обмотки и противоположного торца магнитопровода статора), 4 наклонных и 2 дуговых участков относящихся к лобовым частям. Повышение тяжести расчета достигается путем разделения длины участков на элементарные участки с длиной равной толщине эмалевой пленке провода. Координаты о расположении дефектов на поверхности эмали провода задаются от первичного устройства в режиме «ON LINE». После расчета на печать выдается информация о расположении всех дефектов на участках секции с учетом номеров катушечных групп фазных обмоток и расстояние между дефектами расположенных в одном фрагменте. Работоспособность разработанной программы была проверена при помощи модели процесса изготовления обмотки статора для АД типа 4A132M4Y3 мощностью 11 кВт, число оборотов в минуту 1480 об/мин. $U_n = 390 В$.

Применение предложенного метода в технических процессах производства электродвигателей позволит выпускать асинхронные двигатели с повышенной надежностью и исключит отказы в приработочном периоде эксплуатации.

ÇEVİK İSTEHSAL SİSTEMLƏRİNİN LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİNDƏ KOMPÜTER-YÖNÜMLÜ TEXNOLOGİYALARLA STRUKTUR ANALİZƏ QOYULAN TƏLƏBATLARIN TƏYİNİ

Dilek CANTÜRK

Qafqaz Üniversitesi
Bakı / Azərbaycan

Texniki istehsal sistemlərinin avtomatlaşdırılmasının inkişaf konsepsiyasını aşağıdakı ardıcılıqla xarakterizə etmək olar: avtomatik xətlər, çevik texnoloji modullar, çevik istehsal sistemləri, kompüterləşmiş inteqrallaşdırılmış istehsallar, virtual istehsallar və b. Təcrübə göstərir ki, mürəkkəb olmayan istehsal sistemlərini müxtəlif təyinatlı riyazi aparatlarla təsvir və tədqiq etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, çevik istehsal sistemlərindən (ÇİS) başlanan və növbəti mərhələlərdə proseslərin alt sistemlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin mürəkkəbliyi o dərəcədə artır ki, onların mövcud modelləşdirmə alətləri ilə tədqiqi və qənaətbəxş nəticələrin alınması çətinləşir, bəzi hallarda isə mümkünəz olur. Bu halda imitasiya mədelləşdirilməsi analiz və idarəetmə məsələlərinin həlli nöqtəyi-nəzərindən qənaətbəxş nəticələrin alınması üçün səmərəli aparat hesab edilir.

Mürəkkəb istehsal sistemlərinin layihələndirilməsi təcrübəsi göstərir ki, imitasiya mədelləşdirilməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, onun layihələndirilməsi mərhələlərindəki yarana biləcək çoxlu sayda səhvlərin növbəti mərhələlərə tiraj olunmasının qarşısını almaq məqsədi ilə mövcud və ya təklif edilən sistemin struktur analizini yerinə yetirmək mü-

hüm əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, imitasiya modelləşdirilməsinin başlanğıc mərhələsində mürəkkəb sistemləri funksional diaqramlar və yerinə yetirilən işlərin ardıcılıqları diaqramları ilə təsvir edən kompüter-yönümlü texnologiyalarla (Computer-Aided System Engineering-CASE) modelləşdirilməsi və tədqiqi aktuallaşır.

Analiz göstərir ki, kompüter-yönümlü texnologiyalardan geniş yayılan sistemlərin struktur analizi və layihələndirilməsi texnika və vasitələri kimi SADT-texnologiyalarıdır (struktur Analisys and Desinq Technique). Bu texnologiyalardan funksional, informasiya modelləşdirilməsində və proseslərin vəziyyəti və iş ardıcılıqlarının yazılışında istifadə etməklə müxtəlif təyinatlı-texnoloji proseslərin struktur analizi və tədqiqi yerinə yetirilir.

ÇİS-in layihələndirilməsində yeni, müxtəlif məhsuldarlıqlı avtomatlaşdırma vasitələrindən, yəni proqram yolu ilə çevik şəkildə sazlanma xüsusiyyətlərinə malik olan mexatron qurğularından, nəqliyyat sistemlərindən, avtomatlaşdırılmış anbarlardan, emal mərkəzlərindən və onların qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyətlərinin koordinasiyasını təmin edən idarəetmə sistemindən istifadə edildiyindən imitasiya modelləşdirilməsinin ilkin mərhələsində CASE-texnologiyalarından istifadə edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə SADT-texnologiyaları içərisində xüsusən geniş yayılmış İDEF (İntegrated Computer-Aided Definition Method) texnologiya, yəni spesifikasiyaların integral yazılışı metodu istifadə edilir. İDEF-texnologiyanın müxtəlif təyinatlı verisyalı mövcuddur: İDEF-funksional modelləşdirmə; İDEF1-informasiya modelləşdirilməsi; İDEF2-proseslərin vəziyyəti və iş ardıcılıqlarının modelləşdirilməsi.

Göründüyü kimi İDEF-texnologiyaları obyektin statik şəkildə təsvirini və tədqiqini, yəni funksiyalarını, tərkibini və informasiya axınlarını yerinə yetirir. Bu çatışmamazlıq aradan qaldırmaq üçün İDEF/CPN proqram paketi yaradılmışdır ki, burada rəngli Petri şəbəkələri (Coloured Petri Nets) və digər metodlardan istifadə edilir.

CASE-texnologiyalarının analizinin nəticələrini ümumiləşdirərək göstərmək olar ki, mürəkkəb sistemlərdə material, informasiya, avadanlıq, məhsuldarlıq və s. haqqında tam məlumat olmadıqda bu texnologiyaların müxtəlif nəticələrindən imitasiya modelləşdirilməsi üçün giriş informasiyası kimi istifadə oluna bilər.

Göstərilmişdir ki, ÇİS-in kompüter-yönümlü texnologiyalarla struktur analizini yerinə yetirmək üçün mövcud CASE-texnologiyalardan, xüsusən də dinamiki proseslərin tədqiqi üçün səmərəli hesab olunan İDEF/CPN-texnologiyanın imkanlarından istifadə etmək lazımdır. Bu məqsədlə kompüter-yönümlü texnologiyalarla ÇİS-in struktur analizinin arxitekturası və paket proqramı işlənməli və ondan istifadə etməklə konkret obyektin struktur analizi yerinə yetirilməlidir.

TİBBİ MÜAYİNƏ KARTI SİSTEMİNİN ARAŞDIRILMASI VƏ TƏTBİQİ

Ə.E. SƏFƏROV

Bestcomp Group

eseferov@gmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Məqalədə Azərbaycan Respublikası 21 oktyabr 2005-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı"nın (Elektron Azərbaycan) 7.3.11-ci bəndinə əsasən 142 nömrəli "Tibbi Müayinə Kartı" sisteminin tətbiqi araşdırılmışdır. Bu layihə çərçivəsində Səhiyyə Nazirliyi nəzdində İnformasiya Mərkəzi və Mərkəzi Məlumat Bazasının yaradılması, Mərkəzi Məlumat Bazasında Elektron Sağlamlıq Məlumatı sisteminin yaradılması, vətəndaşlar üçün mikroprosessorlu elektron sağlamlıq kartının hazırlanması, obliqat qruplar üçün elektron tibbi müayinə kartının hazırlanması, Gigiyena və Epidemiologiya Mərkəzləri, Tibbi Müayinə sistemi üzrə ərazi poliklinikalarında fəaliyyət göstərən müayinə kabinetlərinin sistemə qoşulması və s. yerinə yetirilmişdir.

Açar sözlər: Elektron Müayinə, Tibbi Müayinə Kartı Sistemi, Elektron Sağlamlıq məlumatı, mikroprosessorlu elektron sağlamlıq kartı.

1. Görülən iş barədə

"Tibbi müayinə kartı Sistemi" (TMKS) nazirlik tərəfindən müəyyən edilən məlumatları özündə saxlayan elektron informasiya sistemidir. Müxtəlif sahələrdə çalışan, işə daxil olarkən və ya sonradan dövrü tibbi müayinədən keçməsi tələb olunan vətəndaşların (obliqat qruplar) vaxtlı-vaxtında müayinədən keçmələrinə nəzarətin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə yaradılmışdır. Bununla əlaqədar Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən Tibbi müayinə kartı sisteminin tətbiqinə başlanıb. Həyata keçirilən sistemin məqsədi müayinə prosesinin nəticələri üzrə vahid mərkəzləşdirilmiş və lokal məlumat bazalarının yaradılması və bununla da prosesdə iştirak edən qurumlar arasında məlumat mübadiləsinin səmərəliliyinin artırılması, Gigiyena- Epidemiologiya Mərkəzləri (GEM) və poliklinikalar tərəfindən prosesə nəzarətin gücləndirilməsidir.

2. Ümumi Məlumat

Əhalinin sağlamlığının təmin olunması, infeksiya və parazitar xəstəliklərin yayılmasına yol verilməməyi üçün obliqat qruplara aid edilən şəxslər mütləq həm işə daxil olanda, həm də sonralar dövrü olaraq tibbi müayinələrə keçməlidirlər. Bu işlərin, tibbi müayinələrdə iştirak edən ixtisaslı həkimlərin, işin növünə görə lazımi laborator və funksional-diaqnostik müayinələrin, həmin işə qəbul edilmək üçün tibbi əks-göstərişlərin siyahısı Səhiyyə Nazirliyinin 23 yanvar 1998-ci il tarixli 13 sayılı əmri ilə təsdiq edilib. Obliqat qrupların müayinəsi prosesinin əsas iştirakçıları obliqat qrupa daxil olan şəxs, həmin şəxsin işlədiyi müəssisə, müəssisənin fəaliyyət rayonu üzrə müvafiq poliklinika və GEM-dir. Göstərilən tərəflərin hər birinin obliqat qrupların müayinəsi üzrə müəyyən funksiyaları və öhdəlikləri vardır. Obliqat qrupların müayinədən keçmələri barədə məlumatlar Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən tətbiq edilən, adi kitabça şəkilli tibbi

müayinə kartlarında cəmləşdirilir. Tətbiq edilən həmin kartlar artıq mikroprosessorlu çip ilə təchiz olunmuş plastik kartlarla əvəz edilməyə başlanıb. Yeni kartların üzərində və çiplərində vətəndaşa aid inzibati məlumatlarla yanaşı, onun ilkin və dövrü tibbi müayinədən keçməsi barədə məlumatlar yerləşdirilir. Bu sistemə keçidlə əlaqədar təşkilati və digər məsələlərin həll edilməsi Səhiyyənin İnformasiyalasdırılması Mərkəzinə həvalə olunub. 2012-ci ilin oktyabr ayına qədər 130000 vətəndaş Mərkəzdə fəaliyyət göstərən kart personalizasiya bölməsində hazırlanan yeni kartlarla təmin edilib. Tibbi Müayinə Kartı sistemi nazirlik tərəfindən müəyyən edilən məlumatları özündə saxlayan elektron informasiya sistemidir. Kartlarda yer alan müayinələr barədə məlumatlar müayinələrin keçirildiyi tibb müəssisələrində kompyuterlərə qoşulmuş kart oxuyucu qurğular vasitəsilə oxuna və dəyişdirilə bilər. Tibbi Müayinə kartı sistemi Mərkəzi İnformasiya Bazasından və müvafiq tibb müəssisələrində qurulmuş proqram təminatlarından, müəssisələrin personal kompyuterinə qoşulmuş xüsusi oxuyucu qurğulardan və elektron kartlardan ibarətdir. Sistemin iştirakçıları olan tibb müəssisələrində lokal informasiya bazalarına daxil olmaq və əməliyyat aparmaq üçün kompüter avadanlığı və proqram təminatı quraşdırılıb.

3. Sistemin Yaradılmasının Əsasları

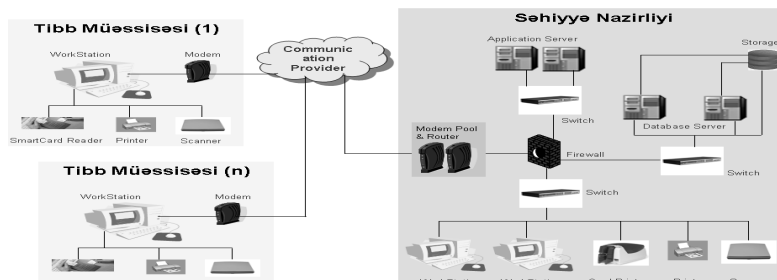
Səhiyyənin Dövlət Proqramlarından biri "Tibbi Müayinə Kartı sisteminin" yaradılması və tətbiqidir. "Tibbi Müayinə Kartı" sisteminin (TMKS) tətbiqi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 21 oktyabr tarixli 1055 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilən "Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)"nın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planının 7.3.10 bəndinə əsasən həyata keçirilir. Nazirlər Kabinetinin 2006-cı il 12 iyun tarixli 142 nömrəli qərarı ilə "Tibbi Müayinə Kartı" sisteminin tətbiqi Qaydaları" təsdiq edilib. Bundan əlavə sistemin fəaliyyəti Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən 5 sentyabr 2007-ci il tarixli 82 nömrəli əmri ilə təsdiq edilən "Tibbi Müayinə Kartı" sistemindən istifadə Qaydaları" ilə də tənzimlənir.

4. İş prosesi

Sistemin iştirakçıları olan GEM-də obliqat qrupların ilkin qeydiyyatı aparılır və məlumatlar sistemə daxil edilir. Müayinədən keçəcək hər bir şəxs kartın alınması üçün qeydiyyatda olduğu GEM-ə müraciət edir. GEM öz növbəsində kartları "Kartın verilməsi üçün anket"lər əsasında Səhiyyənin İnformasiyalasdırılması Mərkəzinə sifariş edir. Xüsusi avadanlıqlarla təchiz olunmuş bu Mərkəzdə həmin kartlar hazırlanır, onları sifariş etmiş poliklinikalar vasitəsilə sahiblərinə çatdırılır. Müayinə kartları vətəndaşlara ondan istifadə qaydası ilə tanış edilməklə verilir. Bu qaydalar Səhiyyə Nazirliyinin 5 sentyabr 2007-ci il tarixli 82 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş "Tibbi müayinə kartı sistemindən istifadə Qaydaları"ndan çıxarış kimi kart alan vətəndaşa təqdim edilir. Tibbi Müayinə kartının alınması üçün vətəndaşlar xidmət haqqı ödəməlidir. Tibb müayinə kabinetlərində müəssisəsinin rəhbəri tərəfindən tibbi müayinə kartı sistemi ilə işləmək hüququ verilən əməkdaş proqrama daxil olaraq, kart sahibinin kartında əməliyyatlar aparır. Aparılan bütün əməliyyatlar haqqında məlumat proqramda qeyd olunur. Gün ərzində aparılan əməliyyatlar elektron şəkildə İnformasiya Mərkəzinə göndərilir. Obliqat qrupların sağlamlıq vəziyyətinin qeydiyyatının aparılması məqsədi ilə İnformasiya Mərkəzində sistemin elektron registrinin bankı yaradılır. Eyni zamanda müayinələrin nəticələri barədə məlumatlar obliqat qruplara verilən elektron tibbi müayinə kartlarında da saxlanılır. Obliqat qrupların tibbi müayinələri zamanı ortaya çıxan yeni məlumatlar sistemə, o cümlədən tibbi müayinə kartına əlavə edilir. Tibbi Müayinə kartı vətəndaşların özündə qalır. Vətəndaş müayinə kartının itməsi, oğurlanması və ya digər səbəblərdən istifadəyə yararlı olmaması barədə dərhal tibbi müayinə kartını aldığı müəssisəyə yazılı surətdə məlumat verməlidir. Tibbi Müayinə kartının itməsi və ya istifadəyə yararsız hala düşməsi halında vətəndaş yeni kart almaq üçün GEM-ə müraciət edir. Məlumat sistemə daxil edildiyi zaman köhnə kart bloklanır və yeni kartın hazırlanması prosesi başlanılır. Yeni kartın verilməsi prosesi eynilə ilkin kartın verilməsi kimi həyata keçirilir. Qanunvericilikdə sistemdən və kartlardan qeyri-qanuni istifadəyə görə məsuliyyət nəzərdə tutulur. Vətəndaşın tibbi müayinədən keçməsi üçün müraciət etməsi faktı, onun sağlamlıq vəziyyəti, aşkarlanmış yoluxucu xəstəliklər, müayinə və müalicə vaxtı əldə edilən digər informasiyalar məlumat sirridir. Vətəndaşın verəcəyi məlumatın gizli saxlanması haqqında ona zəmanət verilir. Müəssisələr tərəfindən vətəndaşların sağlamlıq və müayinə nəticələrinə aid məlumatların məxfiliyi təmin edilir. Kartda olan məlumatlar vətəndaşların razılığı ilə və ya qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda açıqlana bilər. Sistemlə işləyən əməkdaşlar tərəfindən sistemdə və ya müayinə kartında hər hansı məlumatın dəyişdirilməsi baş həkimin təsdiqlədiyi ərizə əsasında aparılır. Hazırda "Elektron Səhiyyə" (e-sehiyye.gov.az) internet portalı vasitəsilə Elektron Tibbi Müayinə Kartı sistemindəki unikal kodunu bilən vətəndaş (unikal kod kartın üzərində qeyd olunub) özü barədə sistemdə qeyd olunan bütün məlumatları internet üzərindən əldə edə bilər. Bununla yanaşı vətəndaşın fəaliyyət göstərdiyi müəssisənin məsul şəxsləri də internet üzərindən öz müəssisələrində işləyən vətəndaşların müayinədən keçmə statusuna internet üzərindən nəzarət edə bilərlər. Bunun üçün vətəndaş yaxud müəssisənin səlahiyyətli şəxsi portalda 1 dəfə qeydiyyat etməlidir.

5. Sistemdə istifadə olunan şəbəkə sxemi

Şəbəkə Sxemi

MOBİL RABİTƏ ŞƏBƏKƏLƏRİNİN TƏKAMÜLÜNDƏKİ BƏZİ PROBLEMLƏR BARƏDƏ

Əhməd MƏMMƏDOV

Azərbaycan Texniki Universiteti

Ahmed.RT @ list.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

XXI əsr informasiya texnologiyaları və informasiyalaşdırma əsri kimi qiymətləndirilir, çünki cəmiyyətin dinamik inkişafı rabitə sahəsində yeni texnologiyaların işlənilməsi və tətbiqi olmadan mümkün deyildir. Ona görə də müasir əmələlərdən geri qalmamaq üçün hər bir mobil rabitə operator, bu texnologiyalardan səmərəli istifadə etməyə üstünlük verir. Operatorlar üçüncü nəsil (3G) platforması əsasında öz şəbəkələrini qurmaqla, istifadəçilərin alıcılıq qabiliyyətinin artmasını və multimedia xidmətlərinə olan tələbatlarının artmasını da nəzərə almış olurlar. Məlum olduğu kimi, müasir 3G şəbəkəsi NGN (Next Generation Networks) platformasına keçidlə əlaqəli olan bütün son dəyişiklikləri nəzərə alır, ona görə də 3G-yə keçid istənilən şəbəkənin inkişafının məntiqi davamı kimi dəyərləndirilir. Qeyd edək ki, 2G-də kanalların kommutasiyası prinsipi, 3G-də isə kanalların kommutasiyası prinsipi ilə yanaşı verilənlərin paketli ötürülməsi prinsipindən də istifadə olunur.

Müasir telekommunikasiya şəbəkəsi abonentlər tərəfindən diktə olunan bir sıra tələblərə cavab verməlidir:

- multisevislik, yəni xidmətlərin göstərilməsi texnologiyalarının, nəqliyyat texnologiyalarından asılı olmaması;
- genişzolaqlılıq, yəni istifadəçinin cari tələbatından asılı olaraq geniş diapazonda informasiyanın ötürülməsi sürətinin asan və dinamik olaraq dəyişməsi imkanının olması;
- multimedialılıq, yəni şəbəkənin çoxkomponentli informasiyanı (danışq, verilənlər, video və audio) ötürə bilməsi imkanı, bu komponentlərin lazım olan sinxronlaşdırılmasının real zamanda təmini və mürəkkəb konfigurasiyalı birləşmələrdən istifadə edilməsi;
- intellektuallıq, yəni istifadəçi və ya xidmətlər təqdimedicisi tərəfindən xidmətlərin, çağırışların və birləşmələrin idarə edilə bilməsi imkanı;
- daxilolmanın invariantlığı, yəni istifadə olunan texnologiyadan asılı olmayaraq, xidmətlərə daxilolmanın təşkili imkanı;
- çoxoperatorluluq, yəni xidmətlərin göstərilməsi prosesində bir neçə operatorun iştirak etməsi imkanı və onların fəaliyyət sahələrinə uyğun olaraq məsuliyyətlərin bölüşdürülməsi.

Növbəti nəsil şəbəkələrinin əsas xüsusiyyəti odur ki, NGN-də danışq və verilənlər müstəvilərinin, birləşmələrin yaradılmasına nəzarət müstəvisindən ayrılması həyata keçirilir [1]. Bu prinsip NGN platforması əsasında daxil edilmişdir və şəbəkələrin layihələndirilməsində həlledici rol oynayır. Baza şəbəkəsinin əsas komponentləri BSC, HLR, VLR və MSC hesa olunur. Qeyd olunan texnologiyaların evolyusiyasının əsas xüsusiyyəti odur ki, burada MSC, birləşmələrin yaradılmasına, çağırışa nəzarətin elementinə çevrilməsi, həmçinin siqnallaşma və çağırışların idarə edilməsi funksiyalarının həyata keçirilməsi elementinə çevrilməsidir. Bu funksiyaları şəbəkədə softsvitç (MSS) adlandırılan sistem həyata keçirir. İstifadəçi interfeysi danışığın, məlumat verilənlərinin ötürülməsi funksiyalarını mediaşlüz (Media Gateway – MGW) adlanan element yerinə yetirir. Beləliklə, MSC iki elementə çevrilmiş olur: MSS və MGW. Bu halda BSC birbaşa mediaşlüzə qoşulur, istifadəçi informasiyasının ötürülməsi məhz onun vasitəsilə həyata keçirilir. MGW – nəqliyyat şlüzü rolunu yerinə yetirir və RTP sellərinin, kanalların kommutasiyası sellərinə düz və əks çevrilməsini təmin edir. Mediaşlüzlərin növləri şəbəkənin ərazicə qurulmasından asılı olaraq çox ola bilər. Bütün mediaşlüzlər, öz növbəsində MSS-ə qoşulur. MSS isə birləşmələrin yaradılması və saxlanması, siqnallaşma və son birləşmə funksiyalarının hamısını idarə edir. MSS sırf rəqəm analizi əsasında informasiyanın idarə olunması və marşrutlanması funksiyaları ilə məşğul olur. Bütün BS-lərin kontrollerləri, ATS və AMTS-lər mediaşlüzə qoşulmuş olur ki, o da öz növbəsində informasiyanın nəql edilməsi və onun MSS-ə göndərilməsi funksiyalarını yerinə yetirir. Bundan sonra, keçid prosesi 3G BS kontrollerlərinin (RNS-Radio Networks Controller) və 3G baza stansiyalarının (Node B) qurulması ilə davam etdirilir. Sonra isə şəbəkə elementləri mediaşlüzə qoşulur və istifadəçi müstəvisindən ötürülən bütün informasiya təyinat məntəqəsinə yönləndirilir. Bu zaman əsas əməliyyatlardan biri, HLR registrinin quraşdırılması və bir HLR abonentinin digərinə tədricən keçməsidir. Bundan başqa, cari şəbəkənin quraşdırılmasında vacib xüsusiyyətlərdən biri də 2G və 3G abonentləri arasında estafet ötürülmənin (handover) köklənilməsidir, çünki şəbəkə abonentin hansı kateqoriyadan olmasına fərq qoymamalıdır. Digər məsələlərdən biri də mediaşlüzlər arasında magistral şəbəkənin qurulması prosesidir. Bu prosesin reallaşdırılmasında iki əsas yanaşma mövcuddur:

- magistral şəbəkənin IP/MPLS əsasında qurulması;
- magistral şəbəkənin ATM əsasında qurulması.

Hər iki texnologiyaların tətbiqi münasib hesab olunur, lakin idarə olunmasının asan olması və qiymətin münasibliyi baxımından IP/MPLS fərqlənir. Bu prinsip əsasında magistral şəbəkə qurularkən, mövcud miqyaslaşdırma perspektivlərini xeyli genişləndirir, trafikə emalı sürətini artırır və əlavə xidmətlərin göstərilməsi üçün geniş imkanlar yaradılmış olur. MPLS texnologiyasının əsas üstünlüyü – başlıq hissəsində IP-ünvanın analizini və paketlərin kommutasiyası proseslərini ayırmasıdır ki, nəticədə paketlərin kommutasiyasını xeyli sürətlə həyata keçirmək mümkün olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox hallarda mediaşlüzlərin tərkibində quraşdırılmış kodeklər olur, Belə olan halda BS-lərin kontrollerləri arasındakı hissədə və mediaşlüzlər arasında transkoderlərin tətbiqinə də ehtiyac qalmır. İki softsvitç arasında birləşmə yaradılan zaman, ISUP protokolunun təkmilləşdirilmiş versiyası olan BICC protokolundan istifadə edilir. MSS, BICC-dən başqa digər MSS-lərlə SIP protokolu əsasında əlaqəyə girə bilər, lakin onun tam daxil edilə bilməsi

üçün bütün birləşmələrin IP connection şərtinin ödənilməsi lazımdır. MSS öz növbəsində mediaşluzlə H.248/MEGDCO protokolu əsasında qarşılıqlı təsirdə olur. Bu protokol softsvitç tərəfindən mediaşluzlərin idarə olunması protokoludur. GGSN və SGSN hissələrində isə tunelləşdirmə prosesinin PDP birləşmələrini istifadə etməlidir ki, bu zaman məlumatın IP üzərindən ötürülməsi müddəti hiss olunacaq dərəcədə azaldıla bilər. IP üzərindən ötürülmələr üçün SS N7 siqnallaşma sisteminin adaptasiya edilmiş variantı olan SIGTRAN siqnallaşma sistemi istifadə edilməlidir. Bu sistemin protokollar steki SS N7-nin bütün əsas protokolları və adaptasiya xarakterli M3UA, M2UA, IUA, SUA kimi protokollar da istifadə edilir. MGW-nin idarə olunması SIGTRAN-a görə yerinə yetirilir, ümumi istifadəli telefon şəbəkəsinin idarə olunması üçün isə SIGTRAN-ı SS N7-yə çevirən siqnal şluzləri istifadə edilir. Bir məsələni də qeyd edək ki, 3G-nin 2G əsasında qurulması prosesi baza şəbəkəsinin diqqətlə planlaşdırılmasını tələb edir və bu zaman kanalların buraxma qabiliyyəti və informasiya səlləri miqdarını nəzərə alan şəbəkə elementlərinin yerləşdirilməsi lazım gəlir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ HAVA MƏKANINDA AERONAVİQASIYA TƏMİNATI ÜZRƏ AVTOMATLAŞDIRILMIŞ STATİSTİK SİSTEMİN LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİ

L.N. ƏHMƏDOV, M.C. MƏLİKOVA

Milli Aviasiya Akademiyası

mmalikova@azal.az; madina_458a@mail.ru; madina458a@gmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Aeronaviqasiya məlumatları təminatı uçuşların yerinə yetirilməsi ilə əlaqəli olan aviasiya heyətinə vaxtlı-vaxtında məlumatların çatdırılmasını təmin edir. Bu məlumatlara Beynəlxalq və yerli hava yollarının, ehtiyat aerodromların siyahısı, aeronaviqasiya məlumatlarının topluları və reqlamentləri, uçuş və enmə üçün aerodromların minimumları, radionaviqasiya xəritələri, xəbərdarlıq vərəqləri, uçuşqabağı məlumat bülletenləri və s. daxildir.

Havada Hərəkətin İdarə Edilməsinin Avtomatlaşdırılmış Sistemlərinin (HHİE AS) yeni nəslinin yaradılması özlüyündə çox çətin və zəhmət tələb edən elmi-texniki problemdir. Bu problemin həlli kifayət qədər qüvvə və vəsait tələb edir. Məqalə bu sistemin yaradılmasına yeni yanaşma üsuluna həsr olunmuşdur ki, sistemin texniki realizasiyasında da bu üsuldən istifadə olunmuşdur.

Sistem aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- HHİE AS məlumat-hesablayıcı sistem kimi nəzərdən keçirilir;
- bütün məlumat rəqəmli formada təqdim edilir;
- sistem şəbəkə quruluşudur, funksional iyerarxik səviyyələrdən və modullardan ibarətdir;
- sistemin texniki reallaşdırılması maksimal standart aparat və proqram vasitələrinin, element bazasının tətbiqinə əsaslanır.

Mülki aviasiyanın inkişafının artan tendensiyasını nəzərə alaraq istifadəçinin əlavə məlumatlarla yüklənməsinin qarşısını almaq, uçuşların effektivliyini, təhlükəsizliyini, müntəzəmliyini təmin etmək vacib amillərdən biridir. Məhz statistik sistemlər sayəsində bu cür amillərin analizi həyata keçirilir.

Yaradılmış HHİE AS üzrə statistik model də bu prinsip əsasında qurulmuşdur. Belə ki, avadanlıqlardan (radarlardan, müxtəlif qəbuledicilərdən və s.) alınmış məlumatlar sistemə rəqəmli formada daxil edirlər.

Sistemin lokal şəbəkə quruluşu olması istifadəçilərə öz iş yerlərindən məlumatları bazaya daxil etməyə və ya bazada dəyişikliklər aparmağa imkan verir ki, bu da iş prosesində zaman itkilərinin qarşısını alır, sistemlə iş prosesini asanlaşdırır, ən əsası isə ümumi vahid bazaya müraciəti təmin edir.

Statistik sistem avtomatlaşdırılmış sistemlərdən məlumatları qəbul edir və onların təhlilini həyata keçirir. Yaratdığı-mız statistik sistemdə aeronaviqasiya təminatı üzrə uçuşlar müəyyən kriteriyaya görə müəyyən bir dövr ərzində qruplaşdırılaraq statistik analizi həyata keçirilir. Nəticələr qrafiki formada istifadəçiyə çatdırılır. Bu məlumatların əyaniliyini artırır və daha anlaşıqlı şəkildə təqdim olunmasını təmin edir. Sistemdə müəyyən dövr ərzində Azərbaycan hava məkanında çağırış koduna, HG-nin tipinə, qalxma və enmə aeroportlarına görə, Azərbaycan hava məkanına daxil olma və çıxış nöqtələrinə və saatlarına görə axtarışlar aparmaq imkanı vardır. Həmçinin qrafik vasitəsilə seçilmiş müəyyən müddətdə Remark 1 (Transit, Aerodrome), Remark 2 (Passanger, Cargo, Business, Military), Remark 3 (State, Training, VIP, Head) tipli uçuşların statistikasına da baxmaq olar.

Sistemin texniki reallaşdırılması maksimal standart aparat və proqram vasitələrinin, element bazasının tətbiqinə əsaslanıb. Hər bir sistemin işləməsi üçün onun güclü bazası olmalıdır. Bu baza daimi yenilənməli, lazımı informasiya ilə təmin olunmalıdır.

Sistemin bazası SQL Serverdə yerləşir və istifadəçilər sistemə müəyyən rollarla (Administrator, adi istifadəçi) kimi qoşularaq bazada həmin rola uyğun olaraq dəyişiklikləri yerinə yetirə bilərlər. Adi istifadəçilər C# proqramlaşdırma mühitində yazılmış proqram interfeysinə daxil olaraq məlumatları bazaya daxil edə bilərlər. Administrator isə bazaya ümumi nəzarəti, arxivləşdirmə, məlumatların mühafizəsini həyata keçirir. Proqramın ümumi pəncərəsi şəkil 1-də göstərilmişdir:

Şəkil 1. Proqramın ümumi pəncərəsi

Date	Callsign	ACFT_type	ADEP	ADES	ENTRY	ATO_en	EXIT	ATO_ex	Remark_1	Remark_2	Remark_3
20.08.2012	Callsign	B757	ADEP	ADES	ENTRY	11:57:00	EXIT	11:57:00	Transit	Passanger	State
20.08.2012	AHY757	A332	ARTR	ADUR	EGHTR	14:41:00	QWQWE	15:44:00	Aerodrome	Passanger	VIP
20.08.2012	THY145	B787	ADEPR	ADESR	ENTRITI	14:39:32	EXITITI	15:38:32	Aerodrome	Cargo	State
09.08.2012	AAAB	AAA	AAA	AAA	AAA	00:05:00	AAA	00:24:00	Transit	Passanger	State
30.04.2011	AAAA	AAAA	AAAA	AAAA	AAAA	14:12:00	AAAA	14:45:00	Aerodrome	Cargo	VIP
21.08.2012	CALLSIGNS	ADERT	ASDD	ADTR	EBVFR	12:35:00	ASDASD	12:18:00	Aerodrome	Passanger	State
25.08.2012	QA	QA	QA	QA	QA	12:12:00	QA	12:12:00	Aerodrome	Cargo	State

Proqramda həmçinin çağırış koduna, daxilolma, çıxış nöqtələrinə, qalxmə enmə aerodromuna, HG-nin tipinə görə də sorğular vermək mümkündür. Aşağıdakı şəkillərdə əsas sorğu pəncərəsi (şəkil 2) və sorğudan alınan qrafik (şəkil 3) göstərilmişdir.

Şəkil 2. Əsas sorğu pəncərəsi

Search count

DURATION

Month 2012

Day 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31

Day 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31

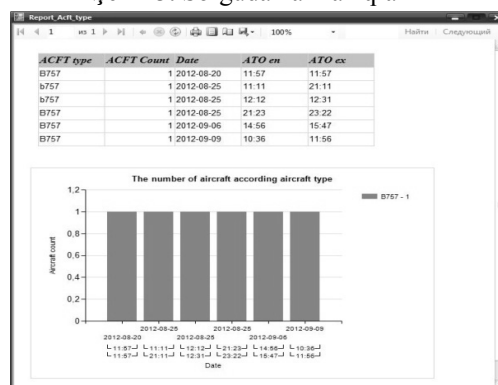
ATO_en 00:01 ATO_ex 23:59

Select Report Aircraft type

ACFT type: B757 ACFT type count: 6

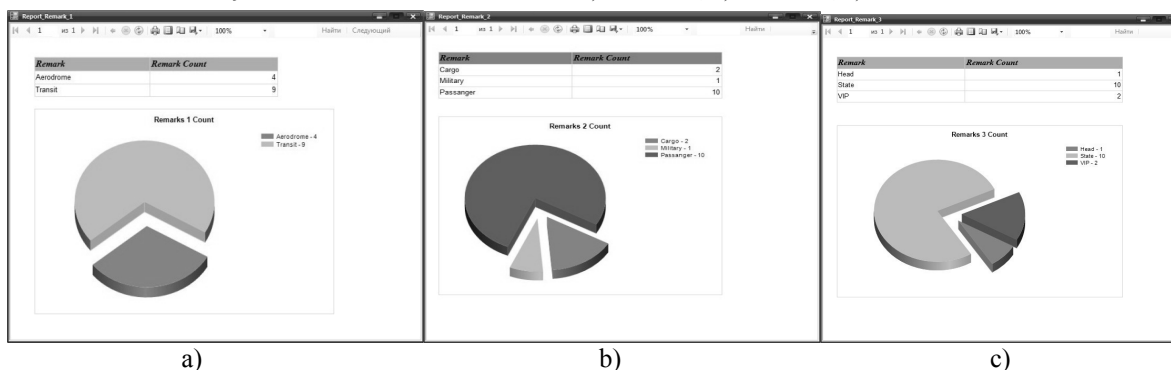
Search Show Report

Şəkil 3. Sorğudan alınan qrafik

Sistemdə həmçinin Remarklara görə də sorğular yerinə yetirilir, sorğulara aid hesabatlar sistem tərəfindən avtomatik emal olunur və istifadəçiyə hesabat formasında təqdim olunur (Şəkil 4). İstifadəçi bu hesabatları çap etmək imkanına da malikdir.

Şəkil 4. Remark-lara aid hesabatlar: a) Remark 1; b) Remark 2; c) Remark 3

Bu cür avtomatlaşdırılmış statistik sistemlərin inkişafı gələcəkdə ola biləcək aviasiya hadisələrinin sayını, səhv qərar qəbulunu minimuma endirməyə və daha da yeni imkanların aşkar edilərək sistemin təkmilləşdirilməsinə imkan yaradacaq.

ELEKTRİK DÖVRƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ DATASTUDIO PROQRAM TƏMİNATINDAN İSTİFADƏ İMKANLARI

Şərafxanım ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Texniki Universiteti

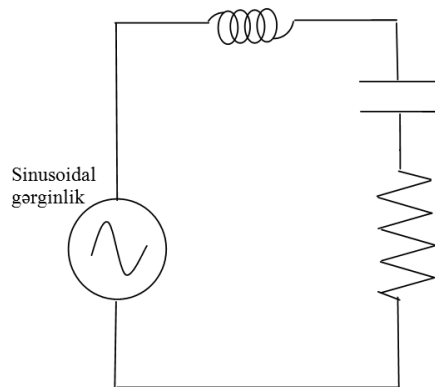
geldar-04@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

İndiki dövrdə informasiya kommunikasiya texnologiyalarından (İKT – dön) texnikada istifadə zamanı həm praktiki, həm də elmi baxımdan böyük nailiyyətlər qazanılmaqdadır. Təqdim olunan işdə həm sabit, həm də dəyişən cərəyan

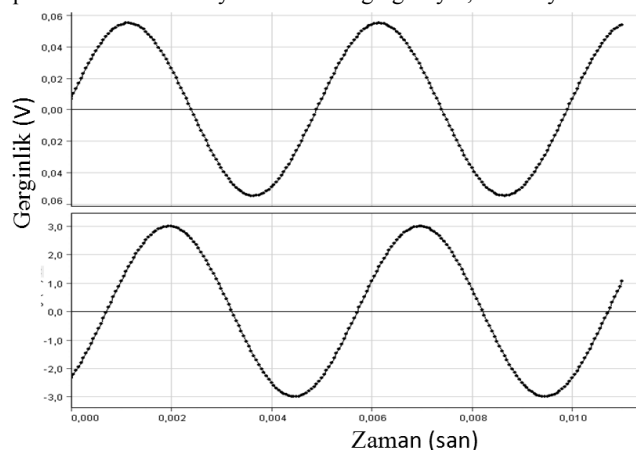
dövrələrinin öyrənilməsində İKT – dən istifadə olunması və onun nailiyyətləri, üstünlükləri barədə məlumatlar verilir. Qarşıya qoyulan məsələni təcrübi yolla həll etmək üçün elektrik dövrələrinin yığılmasında istifadə olunan lövhədən, DataStudio proqram təminatından və interfeysdən istifadə olunur. İlk olaraq lövhə üzərində tədqiq edəcəyimiz dövrə yığılır. Bizim baxacağımız halda kondensatordan, müqavimətdən və induktivlik sarğacından ibarət dövrədən dəyişən cərəyan keçdikdə baş verən proseslər tədqiq edilir. Ümumi şəkildə sinusoidal gərginlik əvvəl rezistora, kondensatora və induktiv sarğac olan dövrəyə ayrılıqda verilir və məlumatlar qeyd olunur. Hər bir dövrə üçün bu qeydlər aparılır. İkinci təcrübədə kondensator müqavimət və induktiv sarğac ardıcıl olaraq dövrəyə qoşulur və eyni qayda ilə məlumatlar toplanılır (şəkil 1). Bu tip dövrələrin öyrənilməsi zamanı cərəyan şiddətinin amplitud qiyməti, tətbiq olunan gərginlik və cərəyan şiddəti arasındakı faza sürüşmələri ölçülür. Ölçmədən alınan qiymətlər nəzəri hesablanmış qiymətlərlə müqayisə edilir. Bu verilənlərin vizuallaşdırılması prosesi isə xüsusi proqram vasitəsilə həyata keçirilir. Elektrik dövrələrinin öyrənilməsi zamanı istifadə olunan proqram təminatı bu təcrübədə verilənlərin tam dəqiqliklə toplanılaraq vizual şəkildə görünməsi imkanını yaradır. Bu məlumatlar kompüterdə DataStudio adlı proqram təminatından istifadə edilərək emal edilir. Bu proqram təminatı qurğuların işlədilməsi zamanı siqnalın çevrilməsi vasitəsilə alınan məlumatları emal edir.

Şəkil 1.

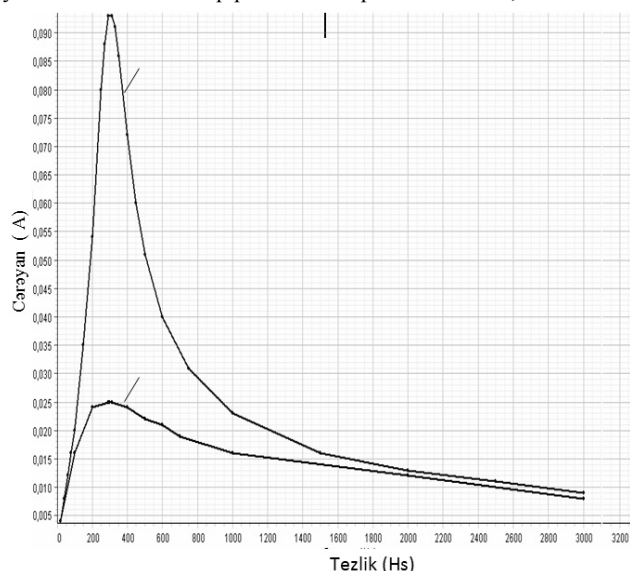
Çevirmə qurğularına signal çeviricilərini (interfeysləri) misal göstərə bilərik. Interfeysə qoşulan çeviricilər müxtəlif parametrləri ölçür. Bu proqram qoşulan çeviricini avtomatik olaraq tanıyır və ona uyğun verilənləri ekrana çıxarır. Verilənlər ekrana müxtəlif yollarla, məsələn, qrafiki və ya rəqəmsal ölçmələr şəklində verilir. Çeviricilərin növündən, yəni interfeysin növündən asılı olaraq çeviricilərin qurğuda tətbiqi fərqlənir. Alınan parametrlərə misal olaraq təzyiq sensorlarını, barometr, güc sensorlarını, oksigen, fırlanma hərəkəti çeviricisini, temperatur çeviricilərini, həcm, hündürlük çeviricilərini və bu kimi onlarla çeviricilərlə ölçülən parametrləri misal göstərə bilərik. Interfeyslər də bu parametrləri qeyd edərək kompüterə ötürmək üçün istifadə edilir. Bizim tədqiq etdiyimiz işdə gərginlik çeviricilərindən istifadə edilir. Məlumatların ekrana verilməsi müxtəlif olur. Onlara qısaca nəzər yetirək: Qrafik şəkildə verilənlər çeviricinin parametrlərinin zamandan, digər parametrlərdən asılılığını ifadə edir. Rəqəmsal displey müxtəlif sabitləri, alınan təcrübi qiymətləri cədvəllər şəklində görməyə imkan verir. Ölçmə displeyi verilənləri qrafik ölçmələr kimi təsvir edir. Histoqrammalar isə verilənləri qrafik üzərində müəyyən nöqtələr şəklində təsvir edir. Osiloskopik təsvir isə zaman əsaslı qrafik şəklində ifadə olunur. Bu üsulla verilənlər qeyd olunmur və yalnız ölçmənin nəticələri ekranda göstərilir. İş kitabçası displeyi verilənləri daxil edib saxlamağa orada müəyyən dəyişikliklər etməyə imkan verir. Bütün bu displeylər təcrübə zamanı verilənləri avtomatik qeyd edir. Bu proqramın istifadə imkanları olduqca genişdir. Burada həmçinin müəyyən hesablatlar aparmaq üçün kalkulyatordan da istifadə etmək olar. Proqram vasitəsilə alınan məlumatlar 0,001% dəqiqliklə vizuallaşdırılır. Elektrik dövrələrinin tədqiqi zamanı uyğun olaraq DataStudio proqramı vasitəsilə dövrəyə verilən tam gərginliyin, və cərəyanın zamandan asılılıq qrafikləri şəkil 2-də göstərilmişdir.

Şəkil 2. DataStudio proqramı vasitəsilə dövrəyə verilən tam gərginliyin, və cərəyanın zamandan asılılıq qrafikləri

Bu verilənlərdən istifadə edərək maksimal cərəyan və tam gərginliyin qiymətlərini hesablamaq olar. Proqramın üstünlüklərinə dövrlərin öyrənilməsi və hesablamlar aparılması zamanı verilənlərin kalkulyatordan istifadə edilərək qrafik təsvirlərinin alınması, verilənlərin osilloqrafik şəkildən çevrilərək qrafik, cədvəl formasında ifadə olunmasıdır. Bu yolla alınmış qrafiklərə misal olaraq tezliyin cərəyan şiddətindən, gərginlikdən asılılıq ayrılmasını (rezonans ayrılmasını) misal göstərə bilərik. Şəkil 3 - də cərəyanın tezlikdən asılılıq qrafikində 1-əyrisi müqaviməti 10 Om olan rezistor üçün, 2-əyrisi isə 100 Om olan halları üçün rezonans ayrılmasını göstərir. Qrafikdən göründüyü kimi 10 Om müqavimətli rezistorun 311 Hs tezliyə müvafiq maksimal cərəyan şiddəti $I = 0,093$ A olur. 100 Om müqavimətdə isə tezliyin 294 Hs qiymətində maksimal cərəyan şiddəti $I = 0,025$ A olur.

Şəkil 3. Cərəyanın tezlikdən asılılıq qrafiki 1- müqaviməti 10 Om, 2- 100 Om olan rezistorlar

PREDICTION OF EROSION-PRONE AREAS ALONG BAKU-TBILISI-CEYHAN OIL AND SOUTH-CAUCASUS GAS PIPELINES

Emil BAYRAMOV

British Petroleum (BP)

emil.bayramov@yahoo.com

Baku / AZERBAIJAN

The main goal of the present research was to predict erosion-prone areas along 442 kilometer long and 44 meter wide Right-of-Way (Corridor) of Baku–Tbilisi–Ceyhan Oil and South Caucasus Gas pipelines passing over Azerbaijan territory. The construction of Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) Oil and South Caucasus Gas (SCP) pipelines was completed in 2005 and 2006 correspondingly. The construction process of the pipelines significantly disturbed vegetation and soil cover along Right-of-Way of pipelines. The revegetation and erosion control measures were performed after the completion of construction to restore the disturbed footprints of construction activities.

The following factors were used for the deterministic computation of erosion-prone areas along oil and gas pipelines: rainfall erosivity, soil erodibility, slope steepness, slope length, crop management factor and erosion-control practice. The deterministic model used for the computation of soil loss rates was Universal Soil Loss Equation (USLE) erosion prediction model based on the Geographical Information Systems. Remote Sensing analysis was used for the development of crop management factor using high-resolution multispectral IKONOS satellite images. The relationship between Normalized Difference Vegetation Index derived from high resolution multispectral satellite images and ground truth data (vegetation cover percentage) was evaluated for the normalization of Normalized Difference Vegetation Index to vegetation cover percentage using iterative tests of regression analysis. Regression and root mean square error analysis between the Normalized Difference Vegetation Index of IKONOS images acquired in 2007 and in-situ estimations of vegetation cover percentage revealed R^2 equal to 0.80 and RMSE equal to 6% which were optimal for the normalization of NDVI to vegetation cover. The geomorphometric elements of terrain were computed using high-resolution digital terrain model.

The results of this research significantly contributed to determination of critical areas with high potential erosion risks (soil loss > 10 ton/ha) and weak vegetation cover restoration status. The total area of restored vegetation cover, between the completion of the pipeline in 2005 and 2007, when satellite data was obtained is 10.7 million m^2 . An area of 8.9 million m^2 of ground vegetation needs restoration in order to comply with the environmental acceptance criteria. Total USLE-predicted erosion-prone area (soil loss > 10 t/ha) was 1.5 million m^2 out of 19,6 million m^2 (total RoW area) which means that USLE predicted 7.7% of critical areas requiring the prioritization of erosion control measures.

USLE predictions identified 192 erosion occurrences out of 316. The uncertainties and limitations of input variables for USLE erosion prediction model and regular agricultural activities along oil and gas pipelines were suspected to be the cause of non-identified erosion occurrences.

Quantified vegetation cover percentage and USLE erosion prediction model can be used to plan, monitor and assess the revegetation and erosion control activities along petroleum or gas pipelines, not only in Azerbaijan but also in other countries, after similar wide-range construction projects. This approach contributed to the integration of different disciplines for the collaborative decision making in the environmental planning and management. Moreover the necessity for the required field inspections was significantly reduced and this obviously contributed to the cost efficiency and safety factor in the maintenance of oil and gas pipelines.

İNFORMASIYA – ÖLÇMƏ VƏ İDARƏETMƏ SİSTEMLƏRİ ÜÇÜN BÖYÜK YERDƏYİŞMƏLƏRİ ÖLÇƏN ELEKTROMAQNİT TİPLİ VERİCİLİ QURĞU

F.İ. MƏMMƏDOV, K.R. HACIYEVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Konul.haciyeva.1974@mail.ru
Sumqayıt / AZƏRBAYCAN

Təmali ümummilli lider Heydər Əlirza oğlu Əliyev tərəfindən qoyulmuş və Azərbaycan Respublikasının prezidenti möhtərəm İlham Əliyevin rəhbərliyi tərəfindən son illərdə həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində Respublika elmi böyük sıçrayışla inkişaf etməkdədir. Son illərdə ölkəmizin prezidenti İ.H.Əliyevin rəhbərliyi sayəsində Respublikamızda ağır sənayeni inkişaf etdirmək, ona lazım olan avtomatikanın vəsaitlərini Respublika daxili imkanların hesabına yaratmaq məsələsi qarşıya qoyulur. Bununla əlaqədar olaraq yaradılmış sənaye sahələrinin etibarlı işləyən, sadə hazırlanma texnologiyasına malik, ucuz başa gələn və iqtisadi cəhətdən əlverişli olan avtomatikanın elementləri ilə təchiz etmək lazım gəlir.

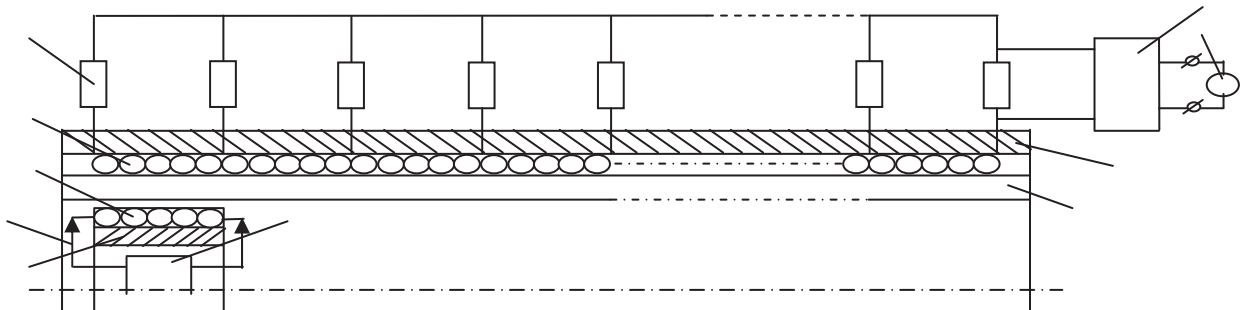
Hal-hazırda müxtəlif istehsal sahələri üçün elektromaqnit elementlərin əsasında yaradılmış qurğuların istismarının etibarlı işləməsi daha çox diqqəti cəlb edir. Bütün ümumi sənaye qurğularında informasiyanın çevrilməsində, onun emalında, məsafəyə ötürülməsində, qəbulunda və s. bir fiziki kəmiyyət başqasına çevrilir və bu, kəmiyyətlər arasında funksional asılılıq almağa imkan yaradır.

Elektromaqnit prinsipində işləyən vericilərin və çeviricilərin giriş və çıxış parametrləri arasında funksional əlaqə elektromaqnit parametrlərin ölçü diapazonu boyu dəyişməsi hesabına yaradılır. Belə vericilərin və ya çeviricilərin maqnit sistemində parametr paylanmış hesab olunur. Lakin elektromaqnit parametrlər ölçü diapazonunda paylanmış olduqda və ölçmə həddi 0,5 m-dən böyük olan halda ölçü qurğusunu yaratmaq məsələsi çətinləşir. Belə böyük xətti yerdəyişmələri ölçən vericilər məlumdur. Lakin onların çatışmayan cəhəti ondan ibarətdir ki, onlar ölçü həddi boyu dəyişən parametrlə malikdirlər. Məsələn, bütün ölçü diapazonunda vahid uzunluğa düşən dolaqların sayı dəyişən olur.

Deiyən çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün Sumqayıt Dövlət Universitetinin “Elektromexanika” və “Elektro-texnika” kafedralarının əməkdaşları böyük yerdəyişmələri ölçməyə imkan verən qurğu yaratmışlar.

Yaradılmış qurğu ölçü diapazonu boyu müntəzəm paylanmış dolaqlı olub çox qısa-seksiyalara bölünür və bu seksiyaların əvvəlində və sonunda cərəyan budaqlanması yaradılır. Cərəyan budaqlanması olan nöqtələr böyük qiymətli müqavimətlərlə ümumi nöqtəyə qoşulur. Belə müqavimətlərin qiyməti 0÷15 k Om götürülür. Uzun solenoidin daxilində isə uzunluğu bir seksiyanın uzunluğuna bərabər olan qısa solenoid hərəkət edir. Vericinin konstruktiv quruluşu şəkil 1-də verilədir.

Şəkil 1. Paylanmış parametrlili böyük yerdəyişmələri ölçən qurğu

Verici 1-müntəzəm sarınmış dolaqdan, 2-şüşə materialdan və ya orqsteklodan hazırlanan nazik divarlı borudan, 3-uzunluğu bir seksiyanın uzunluğuna bərabər, nazik divarlı silindri 4-dən hazırlanan dolaqdan, avtogenetorun 5-elektronika hissəsi ilə əlaqələndən ferromaqnit nüvədən, 7-rezistorlardan, 8-nazik divarlı ferromaqnit nüvədən (silindrik formada) ibarətdir. Induktiv sarğac 3 və 6 nöqtələri vasitəsilə avtogenetorun elektronika hissəsinə qoşulur.

Verici iki maqnit dövrəsinə malikdir. Birinci maqnit dövrəsi 8 silindrin qalınlığından qapanan və hər bir seksiyaya aid olan dolaqların yaratdığı maqnit sahəsidir. İkinci maqnit dövrəsi daxilində ferromaqnit nüvə olan 4 dolaqlarının ya-

ratdıqları maqnit sahəsidir. Verici işləyən zaman 4 və 1 dolaqları arasında yaranan maqnit sahələrinin qarşılıqlı təsiri əmələ gəlir. Bu qarşılıqlı təsir X ölçü həddində yerləşdirilmiş seksiyaların hər birində yaranır. Qarşılıqlı təsirdən seksiyalarda alınan cərəyan aşağıdakı formula ilə təyin edilir.

$$I = \frac{E_1 + 2E_2 + 3E_3 + 4E_4 + \dots + (n-1)E_{n-1} + nE_n}{(n+1)R} \quad (1)$$

Burada $E_1, E_2, E_3, \dots, E_{n-1}, E_n$ - verici işləyərkən onun seksiyalarında yaranan e.h.q.-dir.

$E_1=E_{10}, E_2=E_{20}+\Delta E_1, E_3=E_{30}+\Delta E_2, E_4=E_{40}+\Delta E_3, \dots, E_{n-1}=E_{n0}+\Delta E_{n-1}, E_n=E_{n0}+\Delta E_n$.

Bu deyilənləri (1) ifadəsində nəzərə alsaq

$$I_1 = \sum_{n=1}^n \frac{n\Delta E_n}{(n+1)R} \quad (2)$$

olar. Verici aşağıdakı prinsipdə işləyir. İlkən vəziyyətdə vericinin hərəkət edən hissəsi soldan birinci seksiyanın qarşısında durur və bu halda 4 dolaqları ətrafında yaranan maqnit seli 4 nüvəsindən və 8 polad nüvədən qapanaraq 1 dolaqlarını kəsir və generator tərəfindən yaranan dəyişən maqnit seli hesabına tərpənməz seksiyada e.h.q. yaranır. Yaranmış e.h.q.-si xarici elektrik dövrəsində özünə uyğun $2R$ müqavimətlərində cərəyan yaratmış olur. 4 nüvəsini, 5 avto-generatorunun elektron sxemi ilə birlikdə hərəkət etdirmiş olsaq onda birinci seksiyada yaranan e.h.q. ΔE qədər aralsaq və ikinci seksiyanın e.h.q. $2\Delta E$ qədər artacaqdır. Nəticədə $2\Delta E - \Delta E = \Delta E$ e.h.q. qalacaqdır. Eyni qayda üzrə hərəkət edən dolaqlı nüvə ikinci seksiyadan üçüncü seksiyaya keçdikdə, bu keçid nəticəsində ikinci seksiyada $2\Delta E$ azalması və üçüncü seksiyada $3\Delta E$ e.h.q. artımı alınır. Belə keçiddə $3\Delta E - 2\Delta E = \Delta E$ artımı qalır. Beləliklə, vericinin hərəkət edən hissəsi bir seksiyadan digərinə keçərkən ΔE e.h.q. artımları ardıcıl yığılır. Buna görə sağda sonuncu müqavimətin sıxaclarında alınan e.h.q. $n\Delta E$ -ə bərabər olacaqdır ki, bu da ölçülən X məsafəsinə düz mütənasib olaraq artacaqdır. Sxemdə göstərilən müqavimətlər böyük qiymətə malik olduğu üçün vericinin çıxış sıxaclarına qoşulan ölçü cihazı ilə uzlaşdırmaqdan ötrü, ölçü cihazı ilə vericinin çıxışı arasında emitter təkrarlayıcısı qoyulur. Bu elementin köməyi ilə vericinin çıxış müqaviməti kiçilmiş olur və bu da yerdəyişmənin ölçmə dəqiqliyini yüksəldir. Qurğunun çıxış müqavimətini $250-300$ Om almaq ikiqat emitter təkrarlayıcısından istifadə etmək əlverişli olur. Belə qurğunun köməkliyi ilə neft çənlərində neftin səviyyəsini ölçmək mümkündür.

NEYRON ŞƏBƏKƏLƏR VƏ QEYRİ-SƏLİS NƏTİCƏ ÇIXARMA SİSTEMİNDƏN İSTİFADƏ EDƏRƏK İŞSİZLİK DƏRƏCƏSİNİN PROQNOZU

Firuz QƏZƏNFƏRİ

Bakı Dövlət Universiteti,

firuz-qazanfari@rambler.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Sosial və iqtisadi inkişafı proqnozlaşdırmaq istədikdə “işsizlik və inflyasiya dərəcəsi və ya iqtisadi fəaliyyətin ümumi səviyyəsi nəzərə alınmalıdır.

İşsizlik və inflyasiya dərəcəsi özünü iqtisadi inkişafda, korporativ gəlirlərdə (bazar qiymətlərinə təsir), istehsal edilmiş mallar və mənzil təminatı vahidləri, müflisləşmə vahidləri, tədqiqat işlərinə sərmayə və işlənilib-hazırlanmaya, kapital avadanlıqlarına sərmayə və s. sahələrdə göstərir. İşsizlik və inflyasiya dərəcəsi vacib sosial siyasi faktorlara, məsələn insanların əhval-ruhiyyəsinə və seçki nəticələrinə öz təsirini göstərir.

Bu tədqiqatı aparmaqda əsas məqsəd neyro-qeyri-səlis yanaşmanın işsizlik dərəcəsi səviyyəsini proqnozlaşdırmaq üçün istifadə oluna bildiyini sübut etməkdən ibarətdir. Qeyd edə bilirik ki, digər proqnozlaşdırma metodologiyaların Adaptiv Neyro -Qeyri-Səlis Nəticə Çıxarma Sistemi (AQSNÇS) ilə müqayisədə daha zəif aspektlərinin olduğu sübut edilir.

Tədqiqat işində aşağıdakı məsələlərin əhatə edilməsinə cəhd edilmişdir:

- Proqnozlaşdırma metodlarının müəyyən olunma metodikasının işlənməsi;
- Linqvistik dəyişənlərin terminlərin daşıyıcılarının seçilməsi ilə bağlı proqnozlaşdırmada təsirinin öyrənilməsi;
- Müxtəlif variantlar üçün keçid proseslərinin öyrənilməsi.

Tədqiqatın əsas mahiyyəti proqnozlaşdırma ilə bağlı olduğu üçün qoyulan məsələlərin təhlilində də əsas məqsəd proqnozlaşdırmaqdır. Məlum olduğu kimi proqnoz spesifik fərziyyələr əsasında gələcəyə aid verilən şərti bəyanatlardır (Çatfild, 2004). Bu analiz gələcək barədə məlumatları proqnozlaşdırmaq məqsədilə zaman sıralarının müxtəlif vahidlərini tədqiq edir. Bildiyimiz kimi heç bir proqnozlaşdırma metodu hərtərəfli və bütün sahələrdə tətbiq edilmə qabiliyyətinə malik deyil. Müxtəlif növ məlumatlar və domenlər üçün fərqli proqnozlaşdırma metodları və proseduraları mövcuddur.

Yumşaq hesablama metodologiyası və proqnozlaşdırma

Son dövrlərdə süni intellekt proqnozlaşdırma metodlarına maraq daha da artıb. Hal-hazırda yumşaq hesablama metodologiyasından istifadə edərək işsizlik və inflyasiya səviyyəsini proqnozlaşdırmaq üçün geriye ötürmə alqoritmləri ilə birgə neyron şəbəkələrdən istifadə edilir. Şəbəkələrin işi müvafiq xətti düşmə metodlarından və ARİMA modellərindən istifadə edərək qiymətləndirilir. Müqayisə göstərir ki, şəbəkələr xətti düşmə metodundan fərqli olaraq daha yaxşı nəticə verir. ARİMA modelləri müəyyən bir zaman dövrünün proqnozu üçün effektivdir. Lakin bir neçə zaman dövrü üçün proqnozun aparılması zamanlı şəbəkələr vasitəsilə daha yaxşı nəticələr əldə edilməsinə şərait yaradır.

Bu metodlar insan kimi öyrənmə, məlumatı toplama və yadda saxlama qabiliyyətinə malik olduğu üçün maliyyə və iqtisadi göstəricilərin proqnozlaşdırılması zamanı geniş istifadə edilir. Qeyri-səlis məntiq hər bir proqnozlaşdırma prosesi üçün praktik metodlar təklif edir. Ümumilikdə, qeyri-səlis məntiq müəyyən sistemin təsvirini yaratmaq üçün analitik tənliliklərindən daha çox sadə qaydalardan istifadə edir və prosesi əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırır.

Proqnozlaşdırma fəaliyyəti bizim gündəlik həyatımızda mühüm rol oynayan amillərdən biridir. Belə ki, biz adətən gündəlik həyatımızla əlaqədar olan iqtisadiyyat, fond birjalrı, əhali artımı, hava və bu kimi digər amillərin proqnozlaşdırılmasına çalışırıq. Məlumdur ki, 100% dəqiqliklə proqnozlaşdırma mümkün deyil, lakin biz proqnozlaşdırma zamanı əldə edilən səhv göstəriciləri maksimum şəkildə azalda bilərik. İnsan düşüncəsinin qeyri-müəyyənliyini ifadə edə bilən qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi ekspert biliklərini hesablana bilən rəqəmsal məlumata çevirmək qabiliyyətinə malikdir. Qeyri-səlis sistem bir sıra qeyri-səlis həll yolları axtarma qaydalarından ibarətdir (Fuzzy if-then rules). Əksər hallarda bu qaydalar bilikləri düzgün ifadə etmək üçün irimiqyaslı evristik müşahidələrə söykənirlər. Süni neyro şəbəkələrin (SNS) zaman ardıcılığının artımını proqnoz etmək üçün daha əlverişli olduğu müəyyən edilib. Belə ki, süni neyro şəbəkələr qeyri-xətti modelləri yüksək səviyyədə öyrənmək, effektiv öyrənmə alqoritmlərini, korlanmış, səhv və ya təhrif olunmuş məlumatları saxlamaq, həmçinin müxtəlif növlü girişləri istifadə etmək qabiliyyətinə malikdir (Armano və b. 2005). SNS insan beyninin və sinir sisteminin bioloji neyronlarının xarakteristikalarını özündə cəmləşdirmək məqsədilə formalaşdırılıb (Zurada, 1992). SNS neyron modelləri onlar arasında əlaqə yaradır, sonra isə giriş və çıxış neyronlarını bir-biri ilə əlaqələndirir. Şəbəkə təbəqələr (çəki adlanan) arasında qarşılıqlı əlaqələri tənzimləyərək “öyrənmə” funksiyasını həyata keçirir. Şəbəkə adekvat olaraq başladığı zaman bir sıra giriş məlumatları üçün uyğun çıxış əmələ gətirə bilər. Neyro şəbəkələrə xas olan mühüm xüsusiyyətlərdən biri məhz generalizasiyadır. Burada işə salınmış neyro şəbəkə əvvəl görünməyən bir sıra giriş məlumatları üçün uyğun çıxış məlumatları hazırlamaq qabiliyyətinə malikdir. Öyrənmə səhvlərinin geri ötürülməsi (Back propagation) çoxtəbəqəli anamlar üçün olan ən məşhur öyrənmə alqoritmlərindən biridir (Abraham və Baikunt, 2001; Kasabov, 1998). Öyrənmə səhvlərinin geri ötürülməsi əsasən xüsusi öyrənmə sürəti üçün səhvlərin minimuma endirilməsi metodudur. Qeyri-səlis neyro şəbəkələr qeyri-səlis məntiqi süni neyro şəbəkələrlə birləşdirən bir sıra hibrid öyrənmə alqoritmlərindən ibarətdir. Bu iki elementin bir-biri ilə əlaqəsi zamanı alqoritmləri öyrənən neyro şəbəkələrdən qeyri-səlis nəticə çıxarma sisteminin parametrlərinin müəyyən edilməsi üçün istifadə olunur. Bununla bağlı daha önəmli amil isə ondan ibarətdir ki, bu sistem qeyri-səlis həll yolları axtarılan zaman daim izah olunma qabiliyyətinə malik olmalıdır, çünki bu qeyri-müəyyən biliyi əks etdirən qeyri-səlis sistemə əsaslanır (Sadeghi, 2008). Qeyri-səlis neyro şəbəkə 5 təbəqədən ibarətdir (Abraham və Baikunt, 2001). Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) Giriş təbəqəsi,
- 2) Qeyri-səlisləşmə təbəqəsi,
- 3) Qaydalar bazası təbəqəsi,
- 4) Qeyri-səlis çıxışlar,
- 5) Çıxış təbəqəsi.

Qeyri-səlis neyro şəbəkə modelinin hazırlanması zamanı öyrənmə alqoritmləri ilə birgə çoxtəbəqəli qabaqlama neyro şəbəkə (multi-model feed forward neural network), toplanan səhv və qeyri-səlis nəticə çıxarma sistemi “Sugeno” giriş funksiyası “Sigmoid funksiyaları arasında fərq” və xətti çıxış funksiyasından istifadə edilir. Digər tərəfdən qeyri-səlis olmayan üçün hərəkətli orta funksiyadan istifadə edilir.

Dəyişiklikləri davam etdirməklə təbəqələrin, gizli neyro təbəqələrin sayı və neyro şəbəkə tipologiyaları qiymətləndirilir. Mənsubiyyət funksiyalarının və onların sayında baş verən davamlı dəyişiklik vasitəsilə uyğun qeyri-səlis nəticə çıxarma sistemi formalaşdırılır.

Yumşaq hesablama metodologiyasından istifadə edərək işsizlik dərəcəsinin proqnozu

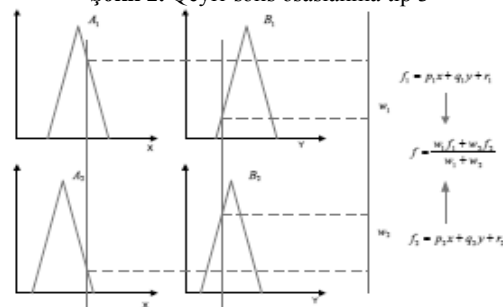
Məlumdur ki, investorlar iqtisadiyyatın vəziyyətini müəyyən etmək üçün işsizlik səviyyəsinin göstəricilərinə nəzər salırlar. Onlar həmçinin işsizlik səviyyəsinin hansı sektorda artdığına diqqət yetirirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi artımın səviyyəsi də bu əsasda müəyyən edilir. Bu səbəbdən işsizlik səviyyəsini müəyyən etmək və proqnozlaşdırmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İşsizlik səviyyəsi hər ay Əmək Statistika Bürosu tərəfindən hesablanaraq müəyyən edilir. Ən böyük önəm kəsb edən müqayisə predmeti bu ay müəyyən edilən işsizlik səviyyəsi ilə keçən ilin bu ayında olan işsizlik səviyyəsi arasındakı fərkdir. Lakin cari ayla keçən ayın müqayisəsi zamanı tədris ilinin sonu kimi mövsümə dayanan səbəblər irəli sürülə bilər.

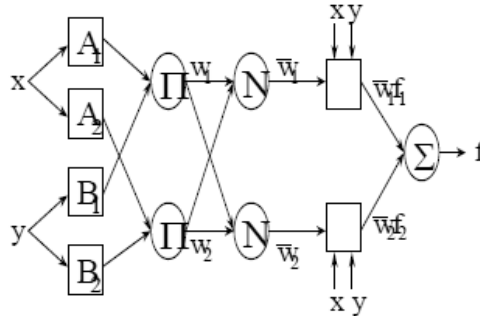
Məqalədə işsizlik səviyyəsinin proqnozlaşdırılması ilə bağlı təklif edilən süni neyro şəbəkələrin və qeyri-səlis məntiqin metodlarını birləşdirərək neyro-qeyri-səlis model əldə edilməsi ilə bağlıdır. Modelin işini qiymətləndirmək üçün klassik statistik ölçülər hesablanır, sonra isə nəticələr ARMA və AR modelləri ilə müqayisə edilir.

Qeyri-səlis əsaslanma tip 3 növbəti şəkildə təsvir edilib.

Şəkil 2. Qeyri-səlis əsaslanma tip 3

Şəkil 3. AQSNÇS quruluşu

Sadələşdirmə məqsədilə ehtimal olunur ki, qeyri-səlis nəticə çıxarma sistemi iki girişdən “x” və “y” və bir çıxışdan “z” ibarətdir. Fərz edək ki, qaydalar bazasına Takagi və Sugeno tipli iki qeyri-səlis həlli yollarının axtarılması qaydaları daxildir:

(if-then qaydası)

Qayda 1: If x is A1 və y is B1 sonra $f_1 = p_1 \cdot x + q_1 \cdot y + r_1$

Qayda 2: If x is A1 və y is B2 sonra $f_2 = p_2 \cdot x + q_2 \cdot y + r_2$

Qeyri-səlis əsaslanma tip-3 şəkil 2-də təsvir edilib və ona uyğun AQSNÇS (tip-3) şəkil 3-də yer alıb. Eyni təbəqədəki qovşaq funksiyaları aşağıda qeyd edildiyi kimi eyni funksiya növünə aidirlər:

Təbəqə 1. Bu təbəqədəki hər i qovşağı qovşaq funksiyalı kvadratdır. $O_i^1(x) = \mu_{A_i}(x)$ burda x ; i qovşağının girişidir.

Ai- bu qovşaq funksiyası ilə bağlı linqvistik işarədir.

O) Ai-nin mənsubiyyət funksiyasıdır və verilən x-in kvantor 4-ü doyurma dərəcəsini müəyyən edir. Kvantor 4-Adətən $\mu_A(x)$ qıfəbənzərə seçilir və Qaus funksiyası kimi maksimum 1-ə və minimum 0-a bərabərdir.

Təbəqə 2. Bu təbəqədə yerləşən hər qovşaq π ilə işarə olunan dairəvi qovşaqdır. Bu qovşaqlar gələn signalı böyüdür və nəticəni xaricə ötürür.

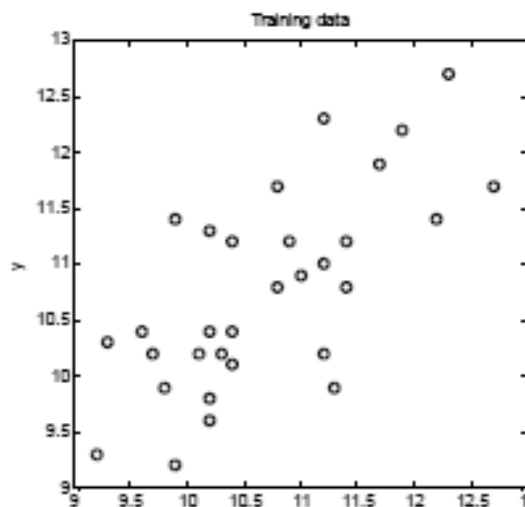
Təbəqə 3. Bu təbəqədə yerləşən hər qovşaq N ilə işarələnən dairəvi qovşaqdır. İ qovşağı i qaydalarının aktivasiya gücünün bütün qaydaların aktivasiya gücünə nisbətini hesablayır: Asanlaşdırma məqsədilə, bu təbəqənin çıxışı normallaşmış aktivasiya gücü adlandırılacaq.

Təbəqə 4. Bu təbəqədəki hər i qovşağı qovşaq funksiyalı kvadratdır. Təbəqədəki parametrlər nəticəli parametrlər adlandırılacaq.

Təbəqə 5. Bu təbəqədə yerləşən tək qovşaq Σ ilə işarələnən dairəvi qovşaqdır. Bu qovşaq qəbul edilən bütün signal-ları yekun olaraq hesablayır. Təyin edilən bütün parametrlər zamanı rəqəmin hər iki funksiyada, həm giriş, həm də mənsubiyyət funksiyasında olduğu zaman rəqəm bütün qaydaların rəqəmi hesab edilir. Modelin təsviri işsizlik səviyyəsi Adaptiv neyro qeyri-səlis nəticə çıxarma sistemi (AQSNÇS) vasitəsilə proqnozlaşdırılır. Mənsubiyyət funksiyasının növünü müəyyən etmək üçün yoxlama və səhv metodundan istifadə edilir. Qaus mənsubiyyət funksiyası gbellmf-dan daha yaxşı nəticələr vermə qabiliyyətini nümayiş etdirir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilib ki, mənsubiyyət funksiyasının sayının artması hər növ mənsubiyyət funksiyalarındakı səhvlərin azalmasına səbəb olur. Sonda, altı mənsubiyyətə malik Qaus formalı funksiyalar seçildi.

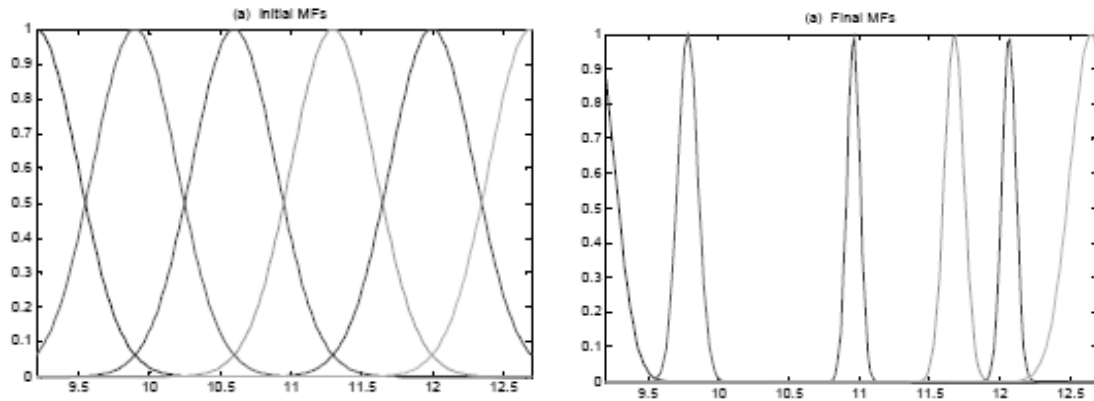
Təcrübədə əldə edilən məlumatlar şəkil 4-də təqdim edilib.

Şəkil 4. Hesablama göstəricisi

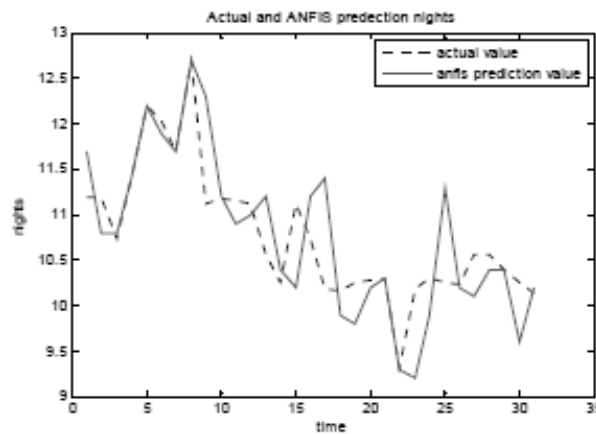

İlkin və son mənsubiyyət funksiyaları arasındakı fərqlərin formalarında cüzi dəyişiklik qeydə alınır.

Şəkil 5. İlk və son mənsubiyyət funksiyalarının müqayisəsi

Şəkil 6. Həqiqi və AQSNÇS qiymətlərin fərqi

Modelin keyfiyyətinin analizi dörd növ səhvə uyğun olaraq aparıldı: MSE, RMSE, MAE və MAPE. Altı Qaus mənsubiyyət funksiyaları ilə bağlı aparılan müqayisənin nəticələri (minimum səhv) aşağıda qeyd edilib.

MSE_anfis = 0.2598	MSE_ar = 0.4424	MSE_arma = 0.4172
RMSE_anfis_c = 0.5097	RMSE_ar = 0.6651	RMSE_arma = 0.6459
MAE_anfis_c = 0.3449	MAE_ar = 0.5116	MAE_arma = 0.5297
MAPE_anfis_c = 3.2295	MAPE_ar = 4.7870	MAPE_arma = 4.9429

anfis= AQSNÇS

Göründüyü kimi AQSNÇS daha yaxşı nəticələr təqdim edir (ən az səhv qiymətlər).

Nəticə

Tədqiqatda AQSNÇS proqnozlaşdırma modeli təqdim edilir. Tədqiqat gedində təqdim edilən nəticələr dörd başlıca səhv əsasında müqayisə edilir: MSE, RMSE, MAE və MAPE. Altı Qaus mənsubiyyət funksiyaları və 250.000 diskretizasiya dövrləri ilə bağlı aparılan müqayisə zamanı AQSNÇS daha yaxşı nəticələr alınır. Bu zaman işsizlik aylıq olaraq Ömək Statistikaşu Byuroşu tərəfindən ölçülür.

Əsas məsələ keçmiş ilin aylarının göstəriciləri ilə cari ilin aylarının göstəricilərini müqayisə etməkdir. Bununla yanaşı aylar üzrə işsizlik dərəcəsinin hesablanması zamanı mövsümlilik də nəzərə alınır. İşsiz insanların sayını müəyyən etmək üçün istifadə edilən işsizlik göstəricisi əsasında iqtisadiyyatın inkişaf dərəcəsinə müəyyən etmək mümkündür. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi işsizlik dərəcəsi iqtisadiyyatın sağlamlığının müəyyən edilməsi üçün investorlar tərəfindən istifadə edilən alətdir. İşsizlik dərəcəsinin müəyyən edilməsi əsasında hansı sektorun öz işçilərini daha sürətlə itirməsini təyin etmək mümkündür.

MÜQAVİMƏT VERİCİLİ PAYLANMIŞ PARAMETRLİ ÇEVİRİCİ QURĞUNUN TƏDQIQI VƏ TƏTBİQİ

Firudin MƏMMƏDOV, Rəna DADAŞOVA, Ülkər ABDULLAYEVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Sumqayıt / AZƏRBAYCAN

Texnoloji proseslərin avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərində (TPAİS) paylanmış parametrlə çevirici qurğuların böyük yerdəyişmələri müqavimət vericilərinin işləni hazırlanması və istehsalatda tətbiq olunması həlli vacib olan məsələ kimi qarşıda durur.

Mövcud olan paylanmış parametrlə çevirici qurğunun rezistiv tipli müqavimət vericiləri böyük xətti yerdəyişmələri, bilavasitə elektrik signalına çevirməyə imkan vermir. Bu onunla əlaqədardır ki, mövcud eyni tipli vericilərin konstruksiyalarının hazırlanma texnologiyaları mürəkkəbdir. Onların işçi xarakteristikaları bütün ölçü diapazonu üçün qeyri xətti-lyə malik olur.

Rezistiv böyük xətti yerdəyişmələr vericisini hazırlamaqdan ötrü müxtəlif rezistorlardan keçən cərəyan paylanmasından istifadə etməklə sarğıları müntəzəm paylanmış identik seksiyaların qısaqapanmış hərəkətli elementinə qoşulur.

Vericinin ölçmə dəqiqliyini, həssaslığını və işçi xarakteristikasının xəttiliyini, onun parametrlərini müəyyən etməkdən ötrü rezistorlarının seksiyalarla əlaqələndirilmə sxemi tərtib edilir.

Tədqiq olunan verici n seksiyalı elementli dolaqları müntəzəm sarınmış müqavimətdən ibarətdir. Həmin elementlərin arasında cərəyan keçirən $R_1, R_2, R_3, \dots, R_{n+1}$ müqavimətləri vardır. Hər bir seksiya $r_1, r_2, r_3, \dots, r_n$ müqavimətlərindən ibarətdir. Hərəkətli sürüşkən kontakt X yerdəyişməsinə ölçməkdən ötrü texnoloji obyekt ilə vericini əlaqələndirməyə imkan verir.

X yerdəyişməsinə qeyd etməkdən ötrü sonuncu rezistorun sıxaclarına voltmetr qoşulur. Seksiyalı elementlər arasındakı gərginliyin müntəzəm paylanmasını təmin etmək şərti müəyyən edilmişdir.

Vericinin real konstruksiyası üçün seçilmiş seksiyaların sayı X yerdəyişməsinin ölçmə diapazonundan asılı olur. Burada hərəkətli elementin müxtəlif vəziyyətlərinə baxmaq məqsədə uyğun hesab edilir.

Hərəkətli elementin yerdəyişməsi zamanı I seksiyanın gərginliyi $+ \Delta U$, II seksiyanın ki, $- \Delta U$ artımını alır. Hərəkətli elementin I seksiyadan II seksiyaya tam keçməsi zamanı artım $- 2\Delta U_{\max}$ qiymətinə çatır. Hərəkətli elementin sonrakı yerdəyişmələrində proses təkrar olunur. Beləliklə, gərginliyin dəyişməsi X yerdəyişməsinə düz mütənəsb olur:

$$\Delta U = k_p X \quad (1)$$

Burada- k_p mütənəsblik əmsalı.

Əgər seksiyanın vahid uzunluğuna düşən müqavimət

$$R_c = \pi D \rho \frac{1}{S} \frac{W}{l} \quad (2)$$

olarsa,

$$k_p = I_c R_c = \pi D \rho \frac{I_c}{S} \frac{W}{l} \quad (3)$$

D -reostatın naqilinin diametri, ρ - reostatın sarğacının materialının xüsusi müqaviməti, S -naqilin en kəsiyinin sahəsi, l -bir seksiyanın uzunluğu, W -bir seksiyanın sarğılar sayı, I_c seksiyadan keçən cərəyan

Yuxarıdakı (1), (2), (3) ifadələrini nəzərə alaraq riyazi bir sıra çevirmələr apardıqdan sonra I_n cərəyanı üçün alınır:

$$I_n = \frac{1}{(n+1)R} \sum_{k=1}^n k U_{k0} - \frac{k_p}{(n+1)R} X \quad (4)$$

Seksiyaların gərginlikləri bir-birlərinə bərabər olduqlarına görə (4) tənliyi aşağıdakı kimi olur:

$$I_n = \frac{n U_0}{(n+1)R} - \frac{k_p}{(n+1)R} X \quad (5)$$

Sonuncu rezistordan gərginlik aşağıdakı kimi olur:

$$I_n R = \frac{n U_0}{n+1} - \frac{k_p}{n+1} X \quad (6)$$

Voltmetrin qoşulduğu müqavimətdəki gərginlik aşağıdakı kimi təyin edilir:

$$\Delta U_n = \frac{k_p}{n+1} X \quad (7)$$

Beləliklə, (7) ifadəsində 5 seksiya üçün alınmış gərginlikdən istifadə edərək müqavimət vericisinin işçi xarakteristikasını tərtib etmək mümkün olur.

Qurulmuş xarakteristika göstərilən ölçmə diapazonu üçün xətti alınır.

Ölçmə diapazonunu artırmaq məqsədilə reostatın uzunluğunu və ona uyğun seksiyaların sayını artırmaq lazımdır. Bu zaman işçi xarakteristikasının xəttiliyi qalır.

Müəlliflərin işləyib hazırladıqları paylanmış parametrlə çevirici qurğunun müqavimət vericisi həm sabit və həm də dəyişən cərəyanda stabil işləyir.

Tədqiq olunan və hazırlanan müqavimət vericisi kimya sənayesində texnoloji proseslərin avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərində tətbiq olunur.

PARDAQLAMADA EMAL DƏQİQLİYİNİN PROQRAMLA İDARƏ SİSTEMİNİN LİNQVİSTİK TƏMİNATININ İŞLƏNMƏSİ

S.M. HACIYEVA

sima-haciyeva@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Pardaqlama prosesində emal dəqiqliyinin proqramla idarə sisteminin ümumiləşdirilmiş algoritmini təsvir etmək üçün linqvistik təminat işlənmişdir. Bu təminatın lüğəti sintaksis və semantikasi konkret predmet sahəsinə uyğun yəni,

pardaqlama prosesi əsasında tərtib edilmişdir. Linqvistik təminat işlənmərkən TP ALS –in giriş dillərinə qarşı irəli sürülən tələblər standart ГОСТ 14.417-81 üzrə nəzərə alınmışdır. İşlənmiş dil təminatı texnoloji informasiyanın həm layihə, həm də normativ sorğu tərkib hissələrinin formallaşdırılmasına imkan verməlidir. Araşdırdığımız halda ilkin texnoloji informasiya dedikdə müstəvi pardaqlama üsulunun xüsusiyyətləri pardaqlanan detallın konfigurasiyası, layihə qərarlarının ax-tarış alqoritmləri və həmçinin lokal tipik qərarlardan bütöv tipik qərarların formalaşması alqoritmlərini və s. nəzərdə tutulmuşdur. Bütün bunlar əlbəttə ki, idarəedici proqramın avtomatlaşdırılmış hazırlanma metoduna uyğun tərtib edilməlidir.

Yüksək dəqiqlikli müstəvi səthli detalları pardaqlayarkən ayrı-ayrı texnoloji vahidlərinin tipikləşdirilməsi və unifikasiya olunması nəticəsində müvafiq proqramla idarə sistemi üçün problem üzrə səmirləşdirilmiş dilin işlənməsinə imkan yaranmışdır. Odu ki, biz birinci növbədə müstəvi pardaqlama prosesinin ierarxik dekompozisiyasını həyata keçiririk, yəni həll etməli olduğumuz mürəkkəb məsələni xırda, daha sadə məsələlərə parçalamaqla onların paralel və ardıcıl həllərini təşkil edirik. Bu halda dekompozisiya o vaxta qədər davam etdirilir ki, idarəetmə sisteminin keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərini müəyyən etmək mümkün olsun. Araşdırdığımız halda dekompozisiyasının ən aşağı strati texnoloji primitivlər sayılır.

Müstəvi pardaqlamada forma xətlərinin yaranma mexanizmini təhlil etdikdə belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, xətlərin yaranma qanunauyğunluqları hər bir texnoloji primitiv həddində özünəməxsus xüsusiyyətlərlə müşayiət olunur.

Texnoloji prosesin klassik təsnifatında texnoloji əməliyyatın ierarxik dekompozisiyasının ən son səviyyəsi texnoloji keçiddir.

Professor Hüseynovun apardığı tədqiqatlar nəticəsində dekompozisiya prosesi daha da dərinləşdirilərək son səviyyəyə kimi texnoloji primitivlər müəyyənləşdirilmiş və müvafiq kataloqlar işləmişdir. Texnoloji primitiv, texnoloji keçidin, elə bir tamamlanmış hissəsidir ki, orada giriş və çıxış parametrləri arasındakı funksional asılıqlar vahid bir qanunauyğunluğa tabe olur. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, tərtib olunacaq sistemin texnoloji primitivlərinin ierarxik səviyyəsi müvafiq proqram təminatının təkmilliyindən asılı olacaqdır.

Təqdim olunmuş idarəedici linqvistik təminat həm texnoloji informasiyanın, həm də qrafiki informasiyanın formalaşmasına səmirləşmə başqa sözlə desək o elə olmalıdır ki, bütöv tipik qərarların formalaşmasında lokal tipik qərarların manipulyasiyasına imkan versin. Bu məqsədlə işlənen təminatın tərkibinə daha yüksək ierarxik səviyyələrin formalaşmasında aşağı səviyyələrin generasiyasına imkan verən konstruksiyalar daxil edilməlidir.

İşlənmiş təsnifatdan görüldüyü kimi kataloqda hər bir texnoloji primitivə 2 işarəli kod verilir. Texnoloji primitivin, digər baza elementinə nəzərən vəziyyətini düzgün müəyyən etmək üçün onu düzbucaqlı sağ baza kordinat sisteminə yerləşdiririk. Bu halda pardaqlanan səthin pardağ dairəsinə nəzərən vəziyyətini müəyyən etmək imkanı yaranır.

Texnoloji primitivlərinin formallaşdırılmış təsnifinin strukturu 10 mövqeli koddan ibarətdir. Bu kod müvafiq kodifikasiator vasitəsi ilə sintez olunur. Kodun strukturu 3 hissədən ibarətdir:

- 1) Pardaqlama üsulunun səciyyəsi (şəkil 1).
- 2) Texnoloji keçidin səciyyəsi (şəkil 2).
- 3) Texnoloji primitivin səciyyəsi.

Texnoloji primitivlərin kodlaşdırılması üçün müxtəlif kodifikasiatorlardan istifadə edilir. Ümumiləşmiş kodifikasiator (şəkil 3) əsasında müstəvi pardaqlama prosesinin konseptual sxemi işlənməmişdir (şəkil 4). Emal dəqiqliyinin idarə sisteminin informasiya modelinin verilənlər bazasını yaratmaq üçün bu sxem əsas götürülməlidir.

Nümunə kimi düz axınlı siyirtmələrin 3M 65-350 şiberinin 5 3M -001 kipləşdirici səthlərinin periferiya üzrə müstəvi pardaqlanması zamanı emal dəqiqliyinin idarəsi prosesinin kodlaşmasını təqdim edirik.

Birinci növbədə müstəvi pardaqlama prosesində texnoloji keçidin texnoloji primitivlərə dekompozisiyasını həyata keçiririk. Dekompozisiyasının struktur sxemi qraf şəkildə tətbiq edilir. Qrafın zirvələri texnoloji primitivləri, tərəfləri isə texnoloji keçid boyu onların yerləşmə ardıcılığını göstərir. Qraf ayrı –ayrı sütunlardan təşkil olunur. Bu sütunlar düz və əks keçidləri təmsil edir. Qrafın ilkin zirvəsi kimi texnoloji keçidin birinci gedişini seçirik. Emal edilən səth simmetrik olarsa, onda müvafiq qrafda simmetrik alınacaqdır. Araşdırdığımız halda OX- oxuna nəzərən simmetrik olan texnoloji keçidlər bir –birinə identikdirlər.

Beləliklə texnoloji əməliyyatların sərbəst struktur vahidləri olan texnoloji primitivlər əsasında dekompozisiya prosesi emal dəqiqliyinin təmin olunması prinsiplərinin perspektiv imkanlarını genişləndirir.

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN KABLOSUZ İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİNDEKİ YENİLİKLERİ İZLEME VE KABULLENME DÜZEYLERİNİN ARAŞTIRILMASI (AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ)

Hüseyin KOÇAK

Afyon Kocatepe Üniversitesi

kocak@aku.edu.tr

Afyon / TÜRKİYE

İletişim teknolojilerindeki gelişmeler, 1960'ların sonlarından günümüze sosyal bilimlerin temel ilgi alanlarından olmuştur. İnternet ve iletişim teknolojilerinin geliştirilmesi devletlerin ya da şirketlerin büyük yatırımları ile gerçekleşmiştir. Bu bakımdan iletişim teknolojilerinin gelişiminin devletlerin ve/veya büyük şirketlerin ekonomik ve siyasi poli-

tikalarından bağımsız olmadığı bilinmektedir. Söz konusu teknolojilerin geliştirilmesi büyük bütçeler gerektirdiğinden, buna devletler ve çok uluslu şirketler ön ayak olmaktadır.

Öte yandan iletişim teknolojilerini kullanmadaki eşitsizlikler sosyo-ekonomik yapıyla ilişkilidir. Yapılan araştırmalar (2011) internet kullanma oranı en yüksek nüfusun, İzlanda ve Norveç'te bulunduğunu göstermektedir. Kuzey Amerika'da yaşayan nüfusun yaklaşık %80'i internet kullanırken bu oran ülkemizde %40-45 dolaylarındadır.

Kablosuz iletişim teknolojileri, günümüzde diğer teknolojilere göre daha hızlı yayılmaktadır. İletişim, tüm insan etkinliklerinin merkezini oluşturduğu için, bu alandaki gelişmeler insan yaşamını derinden etkilemektedir. Ancak, bu alandaki gelişme ve yeniliklerin kimleri nasıl etkilediği sorusu ucu açık bir soru olarak durmaktadır. Gerçekten, internet teknolojisini de kapsayan teknoloji tarihi gözden geçirildiğinde, teknoloji tasarımcılarının bu yenilikleri başlangıçta farklı konuları araştırmak için tasarladıkları görülmektedir.

Kablosuz iletişim, internete bağlanmaktan, güvenliğe, meteorolojiden, veri ağlarına bilgi servislerinden bilgi paylaşmaya ve bilgi kaynaklarına ulaşmaya kadar her yerde güçlü bir anlam ifade eder. Hareket özgürlüğü verimliliği artırır ve kablosuz iletişim ile gerçek zamanlı bilgiye ulaşan kullanıcı, herhangi bir yerden plan yapabilmektedir. Bu kablolu iletişimde mümkün olmayan bir hareket özgürlüğüdür. Hızlı ve basitçe kurulur ve normal kablolu sistemlerde bina içerisindeki tavanları ve duvarları delerek geçirilmesi gereken kablo ihtiyacını ortadan kaldırır. Kurulumundaki esneklik kablunun gidemeyeceği yerlerde veri ağı kurmaya ve bilgiye ulaşmaya imkan tanır. Ölçeklenebilir bir sistem olan kablosuz iletişim, dağ, tepe, nehir gibi kablolu iletişimde sorun çıkaran yeryüzü şekillerini sanki hiç yokmuşlar gibi radyo dalgaları ile geçer. Küçük bir gruptan, binlerce kullanıcının olduğu bir altyapıya kadar büyütülebilmektedir. Kablosuz iletişim şebekesi, yüksek esneklik ve hareketlilik sağladığından, kablolu şebekelere göre çok çekici bir alternatiftir. Bütün kablolu şebekeler pratik olmadıkları gibi, kullanıcılar üzerinde de başta görsel ve estetik kaygılar olmak üzere fiziksel baskı kurmaktadır. Kablosuz iletişim ile yeryüzü şekillerine ve şartlarına mecbur kalmadan esnek, pratik ve kolay bir şebeke kurmak mümkün olmaktadır. Sağlıklı, güvenli, estetik ve yüksek teknoloji ürünü kablosuz iletişim, rahat, hızlı ve hareket esnekliği sağlanarak bilgiye ulaşmanın en son noktasıdır.

Kablosuz iletişim teknolojileri ulaşımında da büyük rol oynar. Bu teknolojilerin başında gps ve wap-gprs ikilisi rol oynar. Genel olarak lojistik ve haberleşme amaçlıdır. Dünyada ve ülkemizde, her yıl şehirler arası yollarda can, mal ve zaman kaybına neden olan trafik kazaları meydana gelmektedir. Trafik ve yol güvenliği ancak bu ekiplerin görev yaptığı yerlerde sağlanabilmektedir. Dünyada her yıl ortalama bir milyon üç yüz bin kişinin trafik kazalarında yaşamını yitirdiği düşünüldüğünde, yeni teknolojilerin kullanımı ile can ve mal kayıplarının en aza indirilmesi, zamandan tasarruf edilmesi, çevre kirliliğinin azaltılması ve emniyetin sağlanmasının önemi büyüktür.

Öte yandan, kablosuz iletişim ve internet teknolojilerinin kullanımı ve kabul edilebilirliği, toplumdan topluma farklılık göstermektedir. Ayrıca pek çok etken, ülkelerin ya da halkların bu teknolojilere erişimi konusunda önemli paya sahiptir. Bu etkenler; Ekonomik, coğrafi, endüstriyel, Sosyo-kültürel kentleşme ve hükümet politikaları olarak belirtilebilir.

Genel anlamda teknolojik buluş ve yeniliklerin kentsel toplumsal yaşama olan olumlu katkıları olduğu bilinmektedir. Gutenberg'ten günümüz internet ve kablosuz iletişim teknolojilerine ginceye dek çok önemli aşamalar yaşanmıştır. Kimi toplumlar bu değişikliklerin ve yeniliklerin öncüsü ve üreticisi konumunda iken, pek çok ülke yalnızca kullanıcı konumundadır. Önemli olan bilim ve teknoloji üreten bir toplum haline gelebilmektir.

Afyon Kocatepe Üniversitesi'nde yaklaşık yarısı öğretim üyesi olmak üzere 1100'ü aşkın öğretim elemanı görev yapmaktadır. Genç kuşaklara eğitim vererek ülkenin gelişimine katkı sağlayan Afyon Kocatepe Üniversitesi, yaklaşık 90 bin mezun vermiş bir kurumdur. Üniversitede öğretim gören 35 bin civarındaki öğrencinin %43'ü ön lisans, %52'si lisans ve %5'i de lisansüstü Öğrencisi durumundadır.

Bilgi teknolojilerinden en üst düzeyde yararlanma, üniversitenin en önemli İlkelerinden biridir. İnternet hizmeti, tüm yerleşkelerde kablolu ve kablosuz şekilde kullanıcıların hizmetine sunulmuş durumdadır. Kullanımda olan bilgisayar sayısı 4000'in üstündedir. Bu çalışma, özellikle, Afyon Kocatepe Üniversitesi'nde okuyan öğrencilerin internet ve kablosuz iletişim teknolojilerindeki yenilikleri ne ölçüde izlediklerini ve kabullenme düzeylerini alan araştırması ve gözlem yoluyla analiz etmektedir.

ELEKTRON DÖVLƏT SOSIAL ŞƏBƏKƏDƏ

T.T. İSKƏNDƏROVA

Qafqaz Universiteti

tomaiskenderova@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Termin “e-hökumət” İngilis termini olan “Electron Governmet” və yaxud “E-Government” tərcümə nəticəsidir. Bu konsepsiyanın mahiyyəti əsasən dövlət qurumların müxtəlif səviyyələrdə müasir informasiya texnologiyaların bilavasitə məlumatla təmin edilməsi üçün və informasiya xidmətlərinin müxtəlif istifadəçi qruplarına (fiziki şəxslər, təşkilatlar və hökumət qurumları ola bilər) təmin edilməsi üçün istifadə edilir. Lakin “e-hökumət” termini beynəlxalq tanınmasını əldə etmiş və elmi və idarəetmə ədəbiyyatında geniş istifadə olunur, çünki onun üz üstünlükləri var (müxtəsərlik, məqsəd qəbulu, yenilik). Onun analogiya üzrə “e-biznes” (e-biznes), “e-vətəndaş” (e-citizen), “elektron bələdiyyə” anlayışları istifadə olunur.

E-hökumət anlayışı (E-government) 1990-ci ildə Qərbdə yaranıb ,amma praktikada faktiki olaraq son 5-6 ildə yalnız hərəkət başladı. E-hökumətin inkişafı ilk növbədə ABŞ və Böyük Britaniya , eləcə də İtaliya, Norveç, Sinqapur, Avstraliya və bəzi digər ölkələrdə (Fransa, Almaniya, Qatar, BƏƏ) olmuşdur.

“Elektron hökumət” üstünlükləri göz qabağındadır - bürokratik prosedurların sadələşdirilməsi, sənədləşmə dövr işləri xeyli azalması,təchizal asanlıqla doğrulanabilir,ciddi maliyyə hesabatlılığı hüquqi və fiziki şəxslərin elektron qeydiyyatı vahid sisteminin tətbiqi ilə ,büdcə gəlirlərinin artırılması,korrupsiyanın azaldılması və ,müvafiq olaraq, ictimaiyyətin hökumət təşkilatlarına inamı artırır.

Virtual Sosial Şəbəkələr altında İnternet-Hörümçək hissəsi kimi başa düşülür, hansı ki iştirakçıların sosial qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir - ünsiyyət, məlumat almaq, əlaqənin sosial və psixoloji faydaları, nəsillərin dialoqu. İlk dəfə bu termin 1954-cü ildə "Manchester Məktəbi" sosioloqu Ceyms Baykal tərəfindən öz "Classes and meeting in the Norwegian island parish" işində istifadə olunub.Sosial şəbəkələrin ilk nümunələrindən biri - www.Classmates.com 40 milyon sinif yoldaşları və həmkarları olan şəbəkə, Amerika və Kanadanı əhatə edib.

E-dövlət dövlət-vətəndaş, dövlət-özəl təşkilatlar, dövlət orqanları arasında münasibətlərin yeni səviyyəsinin formasıdır. E-dövlət əhalinin dövlət orqanları ilə ünsiyyətini asanlaşdırır və onları bir-birini yaxın edir. E-dövlət vətəndaşların müraciət etməsi indiki kimi 8 saatlıq iş günündə deyil, həm də 7/24 vaxtında e-dövlətə məxsus veb resurslar vasitəsi ilə müraciət edə bilməsi üstünlüyünü təmin edir. Vətəndaş müraciət etdiyi e-dövlətə məxsus sosial şəbəkə vasitəsi ilə dövlət qurumunun səlahiyyətləri, qanunları və digər hüquqi aktları barədə dolğun və rahat məlumat almağa imkan yaranacaqdır. Sosial şəbəkə sayəsində dövlət-vətəndaş münasibətləri, vətəndaşın istəkləri, tələb və təklifləri dövlət qurumu tərəfindən incələnməsi və vaxtında cavablandırılması sistemli şəkildə ifadə ediləcəkdir. Ona görə də e-dövlətdə sosial şəbəkəni tədqiq olunması və aşkarlanması məsələsi aktualdır.

Sosial şəbəkələri ilə e-hökumət inteqrasiyası yalnız daha açıq, şəffaf və səmərəli inzibati və ictimai fəaliyyəti üçün şərait yaratmır, həm də siyasi təsir üçün.

Başlıca məqsədi - sosial şəbəkə ilə cəmiyyətin dövlət orqanlarına nəzarət etmək imkanın təkmilləşdirilməsi u E-dövlət sosial şəbəkələrdə üçün standartların çıxışı.

Tədqiqat işində qoyulmuş məsələlər:

Sosial şəbəkələrin müasir vəziyyətinin aşkarlanması;

E-dövlətin müasir vəziyyətinin aşkarlanması;

E-dövlət Twitter-də;

E-dövlət Facebook-da;

E-dövlət Google-da;

E-dövlət YouTube-da;

E-dövlət sosial şəbəkələrdə üçün standartların çıxışı.

Bizim araşdırma nəticəsində, biz sosial şəbəkədə e-dövlət üçün standartlar aldıq.

DISTRIBUTED FAULT-TOLERANT PBX SYSTEM

Jamil ABDULLAYEV, Khayyam MASIYEV

Qafqaz University

j.abdullayev@me.com

Baku / AZERBAIJAN

Major telecommunications manufacturers still build high-priced, contrary systems, running complex code on impressively engineered yet obsolete hardware. All of the major telecommunications companies offer similar products. This limits you in choosing; they want you to be locked in to their product cycles. Asterisk is an open, computer-based telecommunication product. It can be installed in an IP-compliant computer network, with the possibility of connection to existing legacy PBX or the public telephone network (PSTN) using low cost hardware. This paper describes the Asterisk and SIP Proxy (Kamailio) architecture with an emphasis on its main capabilities.

The main switching component of PBX system is Asterisk. Asterisk is an open source converged TDM and packet-based communication system. Asterisk is more functional, but less performance component in the large networks VoIP. Asterisk has more functional, but low performance in large networks VoIP. We decided to extend the performance and put before Asterisk SIP load balancer.

Most conventional PBX systems are not open and cannot be customized or enhanced without the aid of the PBX vendor. We show the flexibility of Asterisk in terms of customization and enhancement with full control of the system.

Architecture

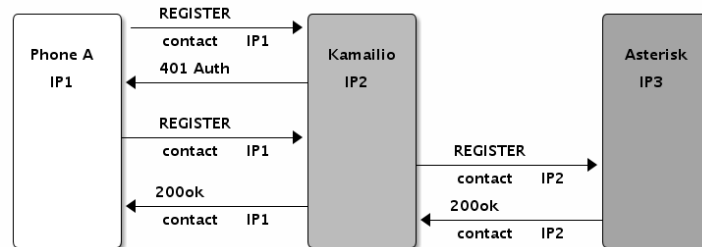
Used database for user registration is Asterisk real-time. This allows update system or add new switching component without “waving a dead chicken”. Call routing is handled by Asterisk; practically the VoIP service goes as you have it configured with Asterisk. Therefore you can play audio within each call, process DTMF with calls, etc. In simple words, architecture of system is:

- Authenticate in Kamailio
- Handle user location in Kamailio

- Manage calls between local phones by Asterisk
- According to dial plan media services are handled by Asterisk
- SIP messages that not related to calls are directly handled by Kamailio

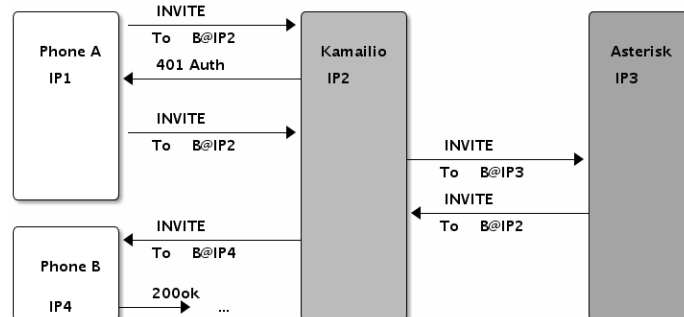
Registration process:

Kamailio does authentication and in case of success it notifies Asterisk with a new REGISTER that the phone is available at its IP.

Call initiation process:

After authentication that handled by Kamailio, new calls forwards to Asterisk by Kamailio. If destination user is online, Asterisk will send the call back since the contact of destination is Kamailio IP. Then proxy server (Kamailio) will do location lookup and send to destination phone IP.

With such architecture, several other benefits can be achieved:

- Increase of security - handling signaling only, can stop the flooding, protecting Asterisk
- Transport layer gatewaying - Kamailio has good implementations for UDP, TCP, TLS and SCTP. You can use it in front of Asterisk to translate between these protocols
- Load balancing - you can use several instances of Asterisk
- High availability - Kamailio can re-route the call if one of the Asterisk box does not response in a given period of time, e.g., if Asterisk is not responsive in 2 sec, sent the call to next one

Asterisk

Asterisk is essentially a switching system, connecting calls among users as well as automated tasks. The switching core connects calls arriving on various hardware and software interfaces by routing them according to a highly customizable dial plan. Asterisk provides all traditional PBX features, plus more. It features a complete voicemail system and interactive voice response system (IVR) including music on hold (MOH), queue management, as well as basic call services like call parking, transfer, conferencing, etc.

Asterisk supports a wide range of video and Voice over IP protocols, including the SIP, the Media Gateway Control Protocol (MGCP), and H.323. Asterisk can interact with most SIP devices, acting both as registrar and as a media gateway between IP device and the PSTN. The Inter-Asterisk eXchange IAX2, a native protocol in Asterisk provides efficient trunking of calls.

Kamailio

Kamailio is an Open Source SIP Server released under GPL. It able to operate thousands of call setups per second. It can be used to build large VoIP servicing platforms, PBX systems or media servers like Asterisk. Kamailio can be used on systems with limited resources as well as on carrier grade servers. It is written in pure C for *nix systems with architecture specific optimizations to offer high performances.

Next Generation Services

The convergence of telephony and data networks provided by Asterisk opens the door to new services, until now difficult in conventional telecommunication networks. Asterisk makes it possible to create new services that leverage the integration of conventional telephony services with existing data services. For example, the reception of a new voicemail message for an Asterisk user triggers Asterisk to deliver an email to the appropriate user's email address with the voicemail attached as an audio file.

Conclusion

Traditional dedicated phone networks are expensive for the end user and costly to maintain for the service provider. While VoIP solutions are cheaper and more versatile, there still is a need for dedicated phone routes. Dedicated phone

lines are only necessary as a redundant means of communication if the VoIP channels are unavailable. The only time this should matter or be needed is in a situation where lives may be at stake if communication is not possible, such as a natural disaster.

We have successfully integrated essential components of VoIP networks with Asterisk to create a next generation VoIP-based, TDM-enabled PBX. The result is a stable, cost effective and feature rich communication product.

A vast majority of business and consumers will not need that extra asset, so VoIP is the way to go.

KORPORATİV İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİNDƏ VERİLƏNLƏRİN ANALİZİ VƏ SORĞULARIN EMALİ PROBLEMLƏRİNİN HƏLLİ YOLLARI

Kenan KILIÇ

Qafqaz Universiteti
kkilic@qu.edu.az
Bakı / AZERBAIJAN

Respublikamızda bazar iqtisadiyyatının durmadan yüksələn inkişafı ticarət iqtisadiyyatının özəyini təşkil edən topdan və pərakəndə satış kompaniya və müəssisələrin müxtəlif coğrafi ərazilərdə yerləşmiş filiallarının İnternet şəbəkəsi üzərindən WEB texnologiyası əsasında integrasiya olunmuş korporativ informasiya sistemləri - korporativ portal bazasında (KİS) səmərəli, koordinasiya olunmuş iş rejiminin yaradılmasını tələb edir.

Beləki, WEB texnologiyalarının tətbiqi müəssisənin coğrafi sahəsinin və KİS-in istifadəçi kontingentinin genişlənməsi və həmçinin biznes proseslərinin və funksiyalarının artması verilənlər bazasında müxtəlif böyük həcmli və mürəkkəb strukturlu verilənlərin saxlanılmasını tələb edir. Digər tərəfdən verilənlərin müntəzəm olaraq artması ondan yalnız verilənləri saxlamaq üçün deyil, eyni zamanda strateji planlaşdırma və qərarların qəbul olunması prosesində müxtəlif tipli analiz məsələlərinin həllini: verilənlər arasında müxtəlif tipli, gizlənmiş əlaqələri və digər qanunuyğunluqların öyrənilməsinə pratiki baxımından zəruri edir və nəticədə çox aktual olan məsələ analitik və gündəlik hesabatların hazırlanmasında toplanmış məlumat bazasından keyfiyyətli və səmərəli istifadə olunması üçün korporativ verilənlərin yadda saxlanılması, seçilməsi və analizi məsələsi problemi meydana çıxır.

Müasir Data Mining instrumental vasitələri korporativ verilənlərin yadda saxlanılması, seçilməsi və analizi məsələsinin həllinə imkan versədə, bu vasitələrin istifadəsi müxtəlif predmet sahələrində qərarqəbul etmənin qeyri rəqəm tipli verilənlər üzərində aparılması baxımından çox vaxtlarda mümkün olmur və bu da verilənlərin təsviri və emalına xüsusi tələblər irəli sürür. Və həmçinin verilənlər bazasına qeyri-səliq sorğuların müasir emalı alqoritmləri bu məsələlərin həllinə fraqmentar yanaşır və məsələnin tam həllini əhatə etmirlər.

Məsələnin qoyuluşu.

Tezisdə çox aktual məsələyə - korporativ informasiya sistemlərinin verilənlər bazasının yaradılması və idarəetmə personalına gündəlik və analitik hesabatların hazırlanmasına imkan vermək və qərar qəbul etmə prosesinin keyfiyyətinin artırılması məqsədi ilə verilənlər bazasında verilənlərin keyfiyyətli baxımından (gizlənmiş məlumatların) analizi və qeyri-səliq sorğuların emalı alqoritmlərinin işlənilməsi problemlərinə baxılır..

Problemin həlli yolları.

Qoyulan məqsədə çatmaq üçün aşağıdakıları həll etməyin vacibliyi göstərilmişdir:

- biznes proseslərinin obyekt-yönlü modeli, kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri sistemi işlənilməlidir;
- verilənlər bazasına müxtəlif tipli sorğuların xarakteristikaları və müxtəlif şərtlər daxilində onların realizə məsələləri araşdırılmalıdır;
- korporativ verilənlər bazasının yaradılmasına, verilənlərin analizi və sorğuların emalına olan tələblər müəyyənləşdirilməlidir;
- Korporativ informasiya sistemlərində, verilənlərin və sorğuların keyfiyyətə, səmərəli emalı baxımından verilənlər bazasının strukturu seçilməli və arxitekturu işlənilməlidir;
- Verilənlər bazasına müxtəlif növlü və qeyri-səliq sorğuların emalı alqoritmləri işlənməlidir;

Nəticə.

Qoyulan məsələnin bu baxımdan həlli tezisdə irəli sürülən müddəaların müxtəlif predmet sahəsi üzrə yaradılacaq KİS-lərə də tətbiq edilə biləcəyini əsaslandırmağa imkan verəcəkdir.

METHODOLOGY AND FRAMEWORK FOR DEVELOPING EDUCATION COMMUNITY SOCIAL NETWORK (ECSN)

Khayyam H. MASIYEV, Akhmedova GULDASTA

Qafqaz Universiteti
g.akhmedova@ictsrc.org
Bakı / AZERBAIJAN

On nowadays Social Networks is on the peak of the popularity. There are new opportunity to use them on bussines, and education. The term "social network" was coined long before the advent of the Internet and a modern internet networks in 1954, a sociologist from the "Manchester School" by Jame Barnes.

Under the term “Social Network” in IT understand next definitions:

“Social Network Sites is a web- based services that allow individuals to construct a public or semi-public profile within a bounded system, articulate list of other users with whom they share a connection, and view and traverse their list of connections and those made by others within the system. The nature and nomenclature of these connection may vary from site to site.”

After Internet get more popularity began be popular Education via Internet (E-learning), nowadays it is play big role in the people live, because it do education more cheap and help to keep time. Every day appear more and more new E-learning application and sites. In current time more popular and attractive Education Community Social Networks, which based on social Network sites. More countries have their own Education Community Networks for example: USA, Canada.

In our article we decided describe methodology and framework for developing Education Community Social Network. This Education Community Social Network (ECSN) will consist three main part : University Education Network, School Education Network, and Education Centers Education Network.

First , would be described methodology for developing ECSN.

Methodology it is a collection of procedures, techniques, tools, and documentation aids which will help the system developers in their efforts to implement a new information system. A methodology will consist of phases, themselves consisting of sub-phases, which will guide the system developers in their choice of the techniques that might be appropriate at each stage of the project and also help them plan, manage, control and evaluate information systems projects. After literature review methodologies for creatig ECSN , have been decided to use methodology Social Network Application Development Life Cycle (SNADLC) which based on System Development Life Cycle strategy.

SNADLC divided in 6 steps and we give description for each step:

- Feasibility study:

Identify the opportunity (might be a good idea for developing an application which has a potential.)

Evaluate OETHL Feasibility (it is study five different fields):

The *operational feasibility* assessment focuses on the degree to which the proposed application matches with the social environment such as multinational culture and friend network or educational network.

The purpose of the *economic feasibility* assessment is to determine the extent to which the proposed application will provide positive economic benefits to the organization involving the identification of all expected benefits and costs of the application.

The *technical feasibility* focuses on gaining an understanding of the present technical resources of the developers and their applicability to the expected needs of the proposed application.

The *human factors feasibility* assessment focuses on the most important components of a successful application implementation: the end users.

- End-User investigation:

Determine the scope of end-user (We identify who are the users of the program.)

Understand end-user data(it mean information about them).

- Developing specification:

Define the structure and content(the work is to pre-design the look and feel of the application) .

Establish development timeline (draft a timetable for developing).

- Application analysis and design:

Draw a DFD and an ER Diagram (Data follow Diagrams describes how information data flows through systems and how those data are transformed in the process. DFDs consist of four basic components that illustrate how data flows in a system: entity, process, data store and data flow and Entity relationship diagram -describes shows what data are being used in the process or program, and how the files are related).

Prototype the User Interface(to draw example primary model of user Interface. Identify components place, color, size and etc.).

- Application implementation (it is coding part):

Build the application

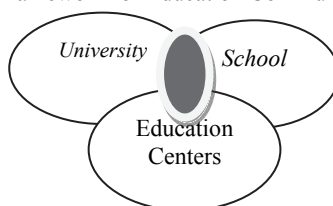
Integrate the application with SNS

- Application publication, review and maintenance (testing):

Publish the application on a third-party server Improve the application

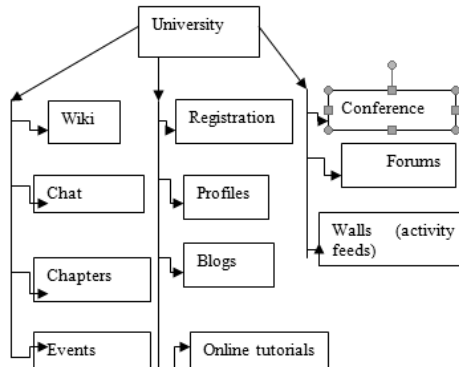
Now we want represent framework for our education Community Network. Our Education Community Network will consist 3 big modules. They are University, School, and Education Centers. Our system will combine all of them and represent their same ability:3

Image 1.Framework for Education Community System

With red color we represent their similar and common components. All of these modules will be represented as web pages, which will be connected to each other.

University module will consist the next parts:

ПРИМЕНЕНИЕ НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ К МАТРИЧНО-АЛГЕБРАИЧЕСКОМУ УРАВНЕНИЮ РИККАТИ

М.Е. АЛИЙЕВ, ДЖ.И. ЗЕЙНАЛОВ, Г.А. КАСУМОВ

Нахчыванское Отделение НАН Азербайджана
 Нахичеванский Государственный Университет
mefun-aliyev@rambler.ru, c.zeynalov@mail.ru,
hqasimov@gmail.com
 Нахичеван / АЗЕРБАЙДЖАН

Пусть движение объекта описывается системой стационарных дифференциальных уравнений

$$\dot{x}(t) = Ax(t) + Bu(t), \quad t > 0 \quad (1)$$

с начальными условиями

$$x(0) = x_0 \quad (2)$$

где $x(t)$ – n -мерный вектор фазовых координат объекта, $u(t)$ – m -мерный вектор управляющих воздействий, которое мы будем предполагать, что каждый компонент для любого $t > 0$ как является нечеткой вектор функцией, т.е. каждый компонент управления $u(t)$ является элементом пространства $F \times F$; $A - n \times n$, $B - n \times m$ -мерные известные матрицы, x_0 нечеткий вектор, т.е. $x_0 \in F \times F$. Обозначим через U класс функции $u(t) \in F \times F, 0 \leq t \leq T$, удовлетворяющих условию $\|u(t)\| \in L_2(0, T)$. Учитывая, что вектор управляющих воздействий $u(t)$ и x_0 являются нечеткими, то решению задачи (1) $x(t)$ также будет нечеткой функцией.

Требуется найти такой регулятор цепи обратной связи $u(t) = Kx(t)$, который минимизировал бы функционал

$$J = \int_0^{\infty} [x^T(t)C^T \circ Cx(t) + u^T(t) \circ u(t)] dt \quad (3)$$

Здесь $C - n \times n$ -мерная известная матрица. Минимизирующее управление в виде обратной связи имеет вид $u(t) = -B^T S_{\infty} x(t)$,

где S_{∞} является решением матрично- алгебраического уравнения Риккати

$$A^T S + SA - SBB^T S + C^T C = 0 \quad (4)$$

В разомкнутой форме оптимальное управление задается равенством

$$u(t) = -B^T S_{\infty} e^{[A - BB^T S_{\infty}]t} x_0 \quad (5)$$

Учитывая, что все эти соотношения задаются равенствами, можно предполагать, что решение рассматриваемой задачи непрерывно зависит от исходных данных. Также известно, что нейронная сеть хорошо аппроксимирует непрерывные функции.

Последняя формула показывает, что для нахождения оптимального управления, достаточно решать матрично-алгебраическое уравнение Риккати. Решаем это уравнение с помощью нейронных сетей. Выбираем многослойную нейронную сеть. Для выбора структуры нейронных сетей не существует конкретного подхода. Для построения нейронных сетей надо определять весовые коэффициенты. Используется в основном два подхода для оп-

ределения весовых коэффициентов. Первый - аналитический, в котором весовые коэффициенты задаются по какой-то формулой и другой, которые весовые коэффициенты восстанавливаются в процессе обучения. Здесь мы будем использовать второй подход. В этом подходе точность решения зависит от количества входных и выходных данных и способа обучения нейронных сетей. Выбор входных и выходных данных является самым трудным и актуальным этапом при применении нейронных сетей.

Для применения нейронных сетей к решению матрично-алгебраического уравнения Риккати нам нужны в достаточном количестве входные и выходные данные для процесса обучения.

Исходными данными для рассматриваемых задач являются матрицы A, B, C и начальное данное x_0 . Зная эти данные, решается матрично-алгебраическое уравнение Риккати (4), а потом по формуле (5) находится оптимальное управление $u(t)$. Другими словами, для решения уравнения Риккати (4) с помощью нейронных сетей, наши входные данные будут A, B, C а выходной данной будет матрица S . Эти данные мы будем использовать в процессе обучения. Как мы находим эти входные и выходные данные, т.е. как решаем матрично-алгебраическое уравнение Риккати (4) для любого заданного набора данных A, B, C .

Для нахождения соответствующих выходных данных применяем следующий подход.

Возьмем разные $n \times n$ -мерные матрицы функции $S_1, S_2, \dots, S_N$, $n \times n$ и $n \times m$ -мерные матриц-функции $A_1, A_2, \dots, A_N$ и $B_1, B_2, \dots, B_N$. Матрицы $C_1, C_2, \dots, C_N$ определяем следующим образом

$$C_k^T C_k = -A_k^T S_k - S_k A_k + S_k B_k B_k^T S_k, \quad k = \overline{1, N}.$$

Для нахождения матрицы C_k из этого условия имеются разные способы и пакет программы. Ясно, в уравнение (4) мы возьмем

$$A = A_k, \quad B = B_k, \quad C = L_k,$$

тогда решение этой задачи будет матрица S_k . Таким образом, если мы возьмем

$$A_1, A_2, \dots, A_N, \quad B_1, B_2, \dots, B_N \quad \text{и} \quad C_1, C_2, \dots, C_N,$$

как входные данные, то получим выходные данные

$$S_1, S_2, \dots, S_N,$$

как при решении задачи (4). Используя эти данные проводим процесс обучения нейронного сета. После построения нейронной сети можно решать задачи (4), для конкретного исходного данного A, B, C . Задавая эти конкретные данные на нейронную сеть, получим приближенное решение как выходной данний. Качество решений и надежность нейронной сети зависит от качества выбора и количества N исходных данных. При увеличении N погрешность приближенного решения уменьшается.

Эффективность применения нейронных сетей для решения дифференциальных уравнений основана на двух свойствах. Первым свойством является совпадение логического базиса нейронной сети с логическим базисом численных методов решения дифференциальных уравнений, что позволяет структурно реализовать решения дифференциальных уравнений. Наиболее исследовано в этом направлении применение клеточных нейронных сетей. Вторым свойством является способность нейронной сети хорошо аппроксимировать функции.

Для решения уравнений наиболее удачно подходят сети, принадлежащие к классу нейронных сетей Хопфилда. Более актуальная для практики проблема заключается в большой ресурсоёмкости алгоритмов обучения нейронных сетей и большом времени обучения соответственно. Однако, также важно как найти входные и выходные данные для обучения. Наша цель здесь дать схему применения нейронной сети к решению уравнения Риккати.

КИБЕРСОЦИАЛЬНАЯ АДДИКЦИЯ

Нигяр АЛИЕВА

ООО «АвтоПарк»

n.aliyeva@ymail.com

Баку / АЗЕРБАЙДЖАН

Компьютеры и Интернет находят применение во все новых областях человеческой практики, оказывая воздействие на психические процессы и трансформируя не только отдельные действия, но и человеческую деятельность в целом. Они проникли практически во все сферы общества, и их широкое вхождение в нашу жизнь произошло гораздо быстрее массового освоения таких технических изобретений как телефон, радио, телевидение.

Основным видом деятельности в интернете на сегодняшний день стало виртуальное общение в социальных сетях и чатах. Общение в Интернете, факторы новизны и непривычности опыта в наибольшей степени привлекательны в подростковом возрасте, когда идет активный поиск новых друзей, групп по интересам, и своего места в обществе. Кроме того, подростки высоко ценят возможность компенсировать и нейтрализовать в ходе онлайн

общения те препятствия, которые нередко делают болезненными контакты в реальной жизни: действительные либо мнимые недостатки собственной внешности, дефекты речи, свойства характера или психические заболевания. В результате повсеместного внедрения виртуального общения в жизни людей, можно с уверенностью говорить о возникновении такого понятия как киберсоциализация.

Киберсоциализация – изменение структуры самосознания личности, происходящее под влиянием использования компьютеров и Интернета в процессе жизнедеятельности. В результате у человека возникает целый ряд новых ожиданий, интересов, мотивов, целей, потребностей и установок, а также форм психологической и социальной активности, непосредственно связанных с киберпространством – фактически новым виртуальным жизненным пространством человека. Каким же именно образом киберсоциализация и социальные сети, как основная площадка общения в сети, повлияли на личность и ее жизнь?

Начиная с 90-х гг. прошлого столетия началась эпоха бурного развития социальных сетей, в результате чего они начали активно внедряться в повседневную жизнь людей. Сотни миллионов участников объединены в глобальных социальных сетях, и сегодня – любая популярная социальная сеть стала рабочим пространством для многих из них. Люди меняют работу через социальные сети, компании находят себе сотрудников, некоторые группы специалистов целиком перевели туда свою профессиональную деятельность. В последнее время социальные сети часто используются работодателями для слежки за образом жизни своих сотрудников: в результате в последнее время участились случаи увольнения работников из-за материалов, размещенных в социальных сетях. С доминированием социальных сетей стало труднее отделять личную жизнь от профессиональной.

Привлекательность социальных сетей заключается в том, что, прежде всего, в них отсутствуют какие-либо условности, которых невозможно избежать в реальном общении, и многим намного проще излагать свои мысли отдаленно, нежели общаться в реальной жизни. Перед человеком открывается новый мир бесчисленного количества возможностей, который "отключает" его от реального мира, "переключая" на себя. Результатом этого может стать психологическая невозможность совладать с желанием насытиться новой информацией – а это уже серьезная проблема, именуемая компьютерной аддикцией.

Проблема компьютерной аддикции начинается тогда, когда стремление ухода от реальности начинает доминировать в сознании, становясь центральной идеей, вторгающейся в жизнь, приводя к отрыву от реальности. Происходит процесс, во время которого человек не только не решает важных для себя проблем, но и останавливается в своем личностном развитии. Компьютерная аддикция целиком затягивает субъекта, не оставляя ему ни времени, ни сил на другие виды деятельности. В силу неудовлетворенности окружающей действительностью зависимость постепенно усугубляется, приводя к тому, что человек начинает отдавать предпочтение именно виртуальному миру, как наиболее приемлемому для него. Значение киберзависимости настолько велико, что, порою, молодые люди начинают терять связь с реальным миром, с головой окунаясь в мир виртуальный. В этом смысле показателен комикс в американской газете: друзья зовут мальчика, сидящего за компьютером, играть, он отвечает им: «Уходите, не мешайте мне общаться!».

По сравнению с другими видами зависимостей, интернет-зависимость в меньшей степени вредит здоровью человека, не разрушает его мозг и казалась бы достаточно безопасной, если бы не явное снижение трудоспособности, эффективности функционирования в реальном мире и обществе. Общение в Интернете может создавать иллюзию благополучия, кажущуюся возможностью решения реальных проблем, однако в действительности он только создает множество новых. Удивительным является тот факт, что компьютерная аддикция проявляется намного быстрее, чем любая другая зависимость: в среднем для субъекта требуется не более полугода-года для становления действительным компьютерным аддиктом.

Интернет-зависимость – признанное психологическое заболевание, а зависимость от социальных сетей – еë новая форма. Киберсоциальная аддикция приводит к множеству проблем: появляются комплексы, депрессия, страхи, перепады настроения и гора нерешенных проблем в реальной жизни. Она обрела такие масштабы, что в пятую редакцию официальной классификации психических заболеваний в США «DSM-5» уже предложено включить раздел «Кибернетические расстройства». Следовательно, от киберсоциальной зависимости нужно лечиться так же, как от любой другой.

MÜASİR İNTEQRƏ EDİLMİŞ ELEKTRON SİSTEMLƏRİNİN ARXİTEKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN LAYİHƏLƏNDİRİLMƏ VASİTƏLƏRİ

Nurlana HÜSEYNOVA, Nadir HACIYEV, Gülnar AĞABALAYEVA

Qafqaz Universiteti
mng50@mail.ru
Bakı / AZƏRBAYCAN

İnteqrə edilmiş elektron sistemləri (İES) müasir dövrdə sadə mobil telefonlardan başlayaraq mürəkkəb smartfonlara qədər olan müxtəlif sahələrdə geniş tətbiq edilir. İnteqrə edilmiş qurğularda (İEQ) istifadə edilən prosessor arxitektura görə optimallaşdırılmış effektiv proqram təminatının yaradılması İES-lərin layihələndirilməsində aktual məsələlərdən biri hesab edilir. Bu məsələnin həlli İES-lərin aparat və proqram təminatlarının birgə layihələndirilməsini tələb edir. Digər

tərəfdən, proqramlara bilən video, naqilsiz şəbəkə və sensor imkanlarına malik olan müxtəlif tipli yeni İES-lərin eyni bir prosessor ailəsi təməlinə yaradılması, eləcə də mövcud İES-lərin konfigurasiyasının dəyişdirilməsi layihələndirilmə prosesində asanlıqla əldə edilə bilməlidir.

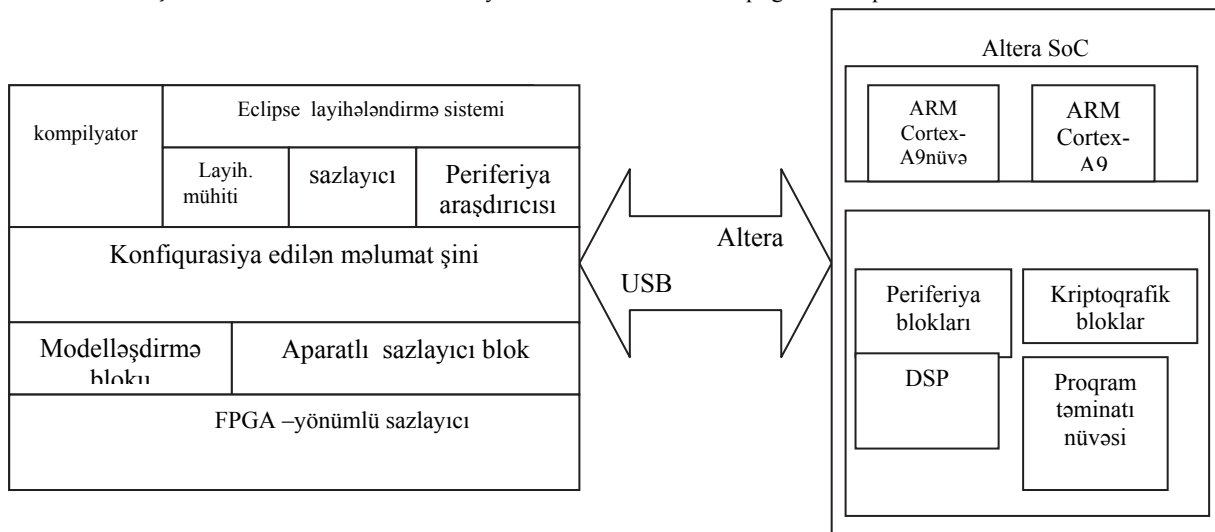
Məqalədə proqramlara bilən strukturlu müasir prosessor arxitekturlarının və bu arxitekturlar təməlinə İEQ-ların layihələndirilməsi vasitələrinin araşdırılması nəticələri verilir. Altera firması tərəfindən yaradılmış çip daxili sistem (SoC) –lərin strukturu və ARM Studio5 layihələndirilmə sisteminin tərkibi yuxarıda göstərilən məsələlərin həllində istifadəsi məqsədilə nəzərdən keçirilir.

SoC çiplərinin daxilinə FPGA (tətbiq sahələri üzrə proqramlara bilən məntiqi bloklardan ibarət massiv) strukturlarının inteqrə edilməsi hesabına layihələndirilən İEQ-nin daxili konfigurasiyanın istehlakçı tələblərinə uyğun olaraq dəyişdirilməsi imkanı əldə edilir. Altera SoC çipləri daxilinə ARM Cortex A-9 nüvələri üzərində sərt strukturlu prosessor sistemi (HPS) və geniş zolaqda sərhəddə izləmə imkanına malik FPGA strukturu inteqrə edilmişdir. HPS coxsaylı prosessor nüvələrindən, periferiya bloklarından və yaddaş interfeysindən ibarətdir. FPGA hissələrinin hamısı xüsusi İP (intellektual mükəlləfiyyət) blokları kimi gerçəkləşdirildiyindən funksional blokların strukturu bütövlükdə istehlakçı tələblərinə uyğun olaraq saxlana bilər.

Tətbiqi proqramların qurulması və onların yenidən konfigurasiya edilən aparat təminatında saxlanması üçün ARM və Altera firmalarının bu sahədəki böyük əməkdaşlığının nəticəsi olaraq İnteqrə Edilmiş Layihələndirmə Sistemi DS-5™ (ARM Development Studio 5 Altera Edition ToolKit) yaradılmışdır. SoC -qurğularının strukturunun və onların proqram təminatının birgə saxlanması üçün nəzərdə tutulmuş bu xüsusi proqram paketi CPU-FPGA sərhəddində birbaşa izləmə xüsusiyyətindən istifadə etməklə layihələndirilən SoC- qurğunun daxili strukturunu aşkar şəkildə izləməyə və idarə etməyə imkan verir. Sazlama funksiyalarının effektiv icrası üçün DS-5™ proqram paketinin cari tərkibi istehlakçı tələblərinə uyğunlaşdırıla bilər və hasil edilən sazlayıcı məlumatlar istifadəçi interfeysinin dəstəklədiyi formada sistemdə təqdim edilir.

Əsas kompüterdə icra edilən ARM DS-5™ proqram sisteminin sazlanılan SoC daxilinə inteqrə edilmiş ARM Cortex-A9 nüvələrinə müraciətini təmin etmək üçün Altera USB interfeysi istifadə edilə bilər. Bu interfeys əsas kompüterə USB bağlantısı, test lövhəsi üzərindəki sazlanılan SoC FPGA çipinə isə JTAG bağlantısı ilə qoşulur (şəkl.1). DS-5™ sisteminin hasil etdiyi konfigurasiya edici fayl JTAG interfeysi vasitəsilə test lövhəsi üzərindəki SoC çipinin sərhəddə izləmə çıxıntılarına ötürülür. Nəticədə ARM CPU üçün idarəedici və FPGA domenləri üçün konfigurasiya edici siqnallar SoC-qurğusuna daxil olaraq onun yeni konfigurasiyasını təyin etmiş olur. Altera tərəfindən yaradılmış xüsusi məntiqi araşdırma proqramı DS-5™ sistemi ilə birgə işləyərək CPU və FPGA arasında ötürülən siqnalların izlənilməsinə və qeydiyyatını yerinə yetirir. Bu məlumatlar layihəçilər tərəfindən aparat və proqram təminatlarının birgə saxlanması məqsədilə istifadə edilir.

Şəkl.1. ARM DS-5™ sistemi ilə layihələndirilən SoC FPGA qurğunun əlaqələndirilməsi sxemi.

SÜRÜŞMƏLƏRİN ƏNƏNƏVİ VƏ MÜASİR ÜSULLARLA ÖYRƏNİLMƏ METODLARI, ONLARIN PASPORTLAŞDIRMASI

Gülay RÜSTƏMOVA

Bakı Dövlət Univeristeti

gulay.rustamova@gmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Bu proses geniş çöl işlərindən başlayaraq toplanan materialların təhlili və əldə edilmiş nəticələr əsasında hər bir sürüşmənin pasportlarının hazırlanması ilə yanaşı əvvəldən mövcud olan xəritələrin məlumatlarına görə sürüşmələrin

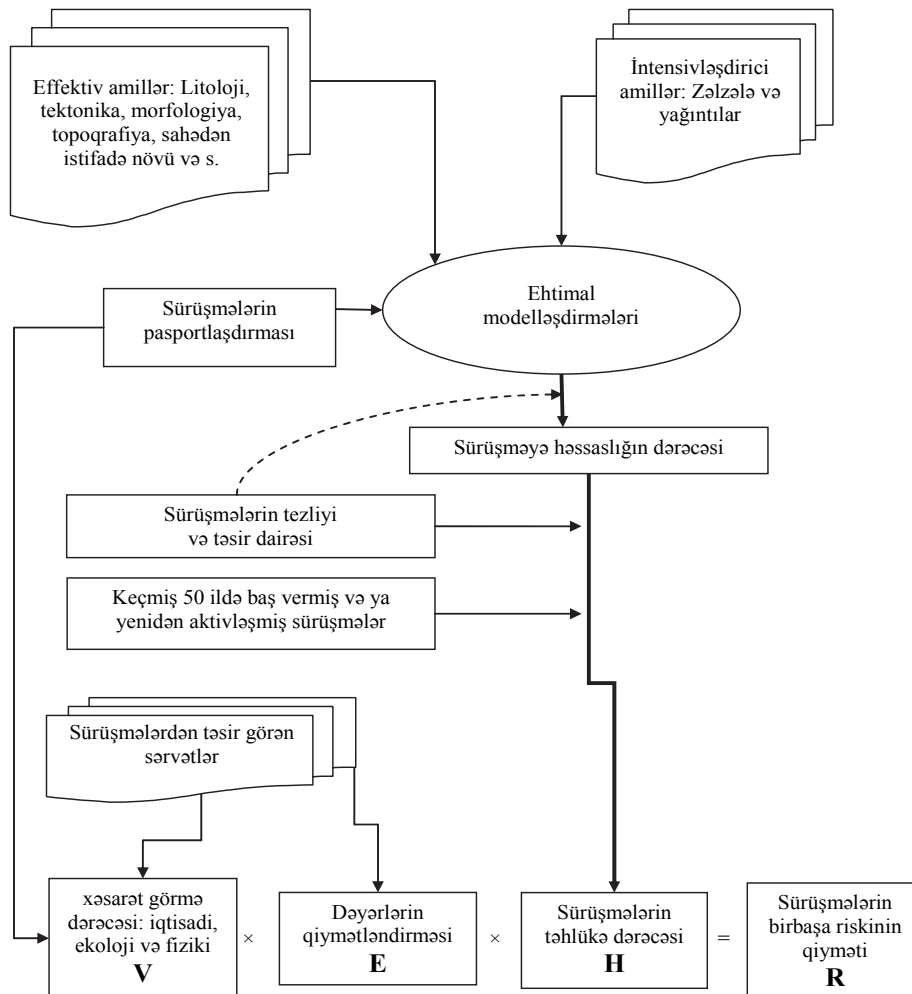
xüsusiyyət xəritəsinin hazırlanmasından ibarətdir. Sürüşmələrə təsir edən faktorlar: yamacların istiqaməti, çaylaqlarla məsafə, qırıqlarla məsafə, yollarla məsafə, hündürlük, litologiya, bitki örtüyü, ərazinin təyinatına görə istifadə növü və s. müxtəlif dərəcədə sürüşmə potensialına malik olan zonaların xəritəsinin hazırlamaq üçün loqarifmik reqressiya metodu vasitəsilə analiz edilib. Bunun əsasında konkret zaman kəsiyində baş verən sürüşmələrin müəyyən qrupları nəzərə alınaraq iki metoddan, loqarifmik reqressiya və uyğun funksiyalar metodlarından istifadə edilərək region sürüşmə təhlükəsi baxımından zonalarla bölünüb. Zonalar üzrə sistemli olaraq hər bir sürüşmə pasportlaşdırılaraq onların təhlükə qiymətləri müəyyən edilərək sürüşmənin risk əmsali tapılır.

Sürüşmə haqqında olan bütün məlumatlar tam dəqiqliyi ilə qeyd olunaraq elə bir pasport tərtib edilir ki, sürüşmələri proqnozlaşdırmaq və geoloji-coğrafi şərait ilə əlaqəsini müəyyənləşdirmək üçün hər hansı bir analizdən əvvəl pasportlardakı məlumat, o cümlədən sürüşmələrin paylanması müəyyən edən məlumat əldə olunmalıdır. Sürüşmələrin pasportlarının hazırlanması təhlükə və risk analizinin əsasıdır. Sürüşmələrin hərəkətinin növünə əsasən yamacların qeyri-sabitliyini müəyyənləşdirmək iki səbəbə görə əhəmiyyətlidir: birincisi, bütün sürüşmələr müxtəlif şəraitin təsiri nəticəsində baş verir, ikincisi, sürüşmələrin mühitə təsiri sürüşmənin hərəkət növünə əsasən qiymətləndirilir.

Sürüşmə təhlükəsi və riskinin zonalaşdırılmasında 1:50 000 miqyaslı xəritələrdən istifadə olunur. Belə miqyaslı xəritələrin tərtibi üçün çoxlu məlumatların və materialların toplanması, təhlili və işlənməsi tələb olunur.

Tədqiqatın gedişində sürüşməyə həssaslığı qiymətləndirmək üçün müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Bu metodlar aşağıdakı 5 qrupda birləşir: şəbəkə bölmələri, torpaq hissələri, eyni şəraitdə olan hissələr, yamac hissələr və topoqrafik hissələr. Şəbəkə hissələri metodunda (kvadratlar) region sabit sahəsi olan həndəsi formalara bölünür (Pike, 1988; van Westen, 1993; 1994; Guzzetti və b., 1999). Bizim apardığımız tədqiqatda araşdırma hissələri (kvadratlar) 50m×50m ölçüsündə götürülmüşdür.

Yamaclarda qeyri-sabitlik həm təbii, həm də antropogen amilləri özündə birləşdirən çoxlu faktorlardan asılıdır. Buna görə də sürüşmənin həssaslığı, təhlükəsi və riskini qiymətləndirmək üçün bu faktorlar haqqında məlumatın təhlili tədqiqatın əsas vəzifəsindən biridir. Faktorlar geoloji formasiyalardan başlayaraq bitki örtüyünün dəyişməsinə qədər geniş bir sıra təşkil edir. Sürüşmənin həssaslıq və təhlükəsinin analizini əks etdirən informasiyalar 5 əsas qrupa bölünür: geomorfoloji, topoqrafik, mühəndis-geoloji, geotexniki, sahədən istifadə növü, hidroloji. Hər bir qrup işə özlüyündə alt qruplara bölünür və bunlar məlumat bloku adlanır. Hər bir məlumat bloku bir növ informasiyanı xarakterizə edən bir xəritə ilə nümayiş etdirilir. Sürüşmə təhlükəsinin analizi üçün lazım olan verilənin icmal xemdə verilmişdir.

FATIGUE ANALYSIS OF A CROWNED MAXILLARY TOOTH UNDER THERMAL AND MECHANICAL LOADING USING MONTE CARLO SIMULATION

Sadri SEN, Hamid ZAMANLOU

Ataturk University
hzamanlou@atauni.edu.tr
Erzurum / TURKEY

One of the most frequently used applications in the field of dentistry is a method of dental prostheses.

In the studies of tooth crown, experimental and theoretical methods have been used. Besides, recently in parallel with previous studies, numerical studies namely computer aided studies have commenced to be executed in this domain. Due to achieving fast results, ability of application of design and execution condition which cannot be held in the laboratory, being low cost as carried out in computer media so not having necessity of various material and enabling to carry out detail analysis on the achieved results, numerical analysis gains high importance in this domain as well as every field of science. A variety of materials have been developed for dental restorative crowns and bridges. The aim of this study is finding the optimal material has the better performance against the fatigue in front of thermo mechanic loading. Transient thermo-mechanical analysis simulating the ingestion of cold and hot drinks was performed to determine the temperature distribution in the models of the teeth, followed by linear elastic stress analyses.

Several types of materials and data have been settled for dental restorative crowns and dental prostheses. These materials must come across a number of mechanical, thermal principles in order to resist the inflexibilities of the submission. The most domineering of these properties are strength, fracture, compatibility with an oral environment, permeability and visual appearance. Similarly, the materials construction method should be categorized by a good fit (i.e. dimensional accuracy), for this reason computer based methods and scientific analyses were established.

A simple model of crowned tooth prepared in ANSYS Program package that was made by: Acrylic-NiCr-Cement-Dentin-Pulp-Alveoler and according to several thermal and mechanical input and output variables Monte Carlo simulation was prepared. In the model, the initial temperature, 36.5°C, is considered as body temperature. While initial temperature is 36.5°C, tooth surface temperature is defined as 50°C. In this investigation two models were prepared, the first one, modeled by ANSYS program package and the second, was simulated by Monte Carlo simulation method. It has been comprehended by some investigators that Monte Carlo simulation is a powerful tool to predict the properties of materials. Monte Carlo experiments are a class of computational algorithms that rely on repeated random sampling to compute their results and Monte Carlo methods are especially useful for simulating systems with many coupled degrees of freedom. In this study the true thickness value of coated region were determined by monte carlo formulation simulation. The important issue for the simulation is to collect essential basic data of worn materials, such as, ductility, plasticity, hardness, etc. This will involve creating the geometry utilizing parameters for all the variables, deciding which variables to use as design, state and objective variables and setting the correct tolerances for the problem to obtain an accurately converged solution in a minimal amount of time. Results were compared with the results of ANSYS software.

The main factor for crown fatigue was evaluated as optimum value. According to this method preproduction modeling can be produce economically.

ROBOTOTEXNİKİ KOMPLEKSLƏRDƏ İNFORMASIYA-ÖLÇMƏ VƏ İDARƏETMƏ SİSTEMLƏRİNİN ƏSAS PROBLEMLƏRİ

T.Ə. ƏHMƏDOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti
tamella.ahmedova@mail.ru
Sumqayıt / AZƏRBAYCAN

Müxtəlif sənaye sahələri üçün robototexniki komplekslərin yaradılması ilə yanaşı onların rentabelli işləməsinə təmin edən informasiya-ölçmə sistemlərinin yaradılması və onun tətbiqi istehsalat şəraitində etibarlı işləyən vericilərin, çevricilərin, diaqnostika qurğularının işlənilməsi həmişə problem kimi tədqiqatçıların qarşısında durur.

Belə qurğuların üzərinə qoyulan əsas funksiya - onların işinin planlaşdırılması və aparılan əməliyyatlar əsasında qərar verilməsi, proqramlaşdırılmış qurğuların yaradılması və əməliyyatların yerinə yetirilməsi, idarəedici təsirin formalaşdırılması, informasiya təqdim etmə qurğusunun yaradılması, diaqnostik məlumatların emalı, yaddaş qurğularının və diaqnostik başlığın, hissiyyat qurğusunun, çevricinin və nəhayət icra qurğusunun yaradılması kimi məsələlərdir.

Belə informasiya-ölçmə sistemlərinin yaradılmasında texnoloji xətlərdə metallik hissənin olması, hissələrin çeşidlənməsi, nazik çatların müəyyən edilməsi məsələləri nəzərə alınır, diaqnostik vericilərin köməkliyi ilə nasazlığın keyfiyyətinin təyin olunması həyata keçirilir.

İcra mexanizmləri robototexniki komplekslər tərəfindən, onların horizontal və şaquli oxlar üzrə hərəkəti müəyyənləşdirilir və sistemin fırlanması haqqında məlumat verilir.

Informasiya sistemləri manipulyatorların hərəkəti zamanı mexaniki planlaşdırma üçün ilkin emal və nəzarət üçün müxtəlif obyektlər haqqında məlumat verir. Bununla əlaqədar olaraq informasiya sistemlərində lazımı sayda həssas elementlər olmalıdır ki, bunlar da mürəkkəb inkişaf etmiş strukturalar və qarşıya qoyulan məsələlər haqqında məlumat verməlidirlər.

Informasiya sistemlərinin əsas xüsusiyyətlərinin parametrləri haqqında məlumat ilə ölçmələrdə əldə olunan məlumatlar arasında nisbətən adekvatlıq və gerçəklik alınarsa, lazımı informasiya verilməsi haqqında hərəkətin olmasına nəzarət etmək lazım gəlir. Manipulyasiyanın aparılması zamanı bir çox həssas elementlərdən istifadə olunur ki, bunlar da müxtəlif fiziki prinsiplərdə işləyir. Bu sahədə çox geniş yayılmış qurğulardan, pnevmatik sensorlardan, ultrasəsdən, elektromaqnit induksion vericilərdən, lazerdən, yüksək tezlik çeviricilərindən və başqa çeviricilərdən istifadə edilir. Burada yenilik, pnevmatik qurğularla işləyən robotların, manipulyasiyası daha sadə və etibarlı işləyən pnevmatik qurğuların yaradılmasıdır.

Bir çox robototexniki sistemlərdə istifadə edilən pnevmatik vericilərin xarakteristikalarının alınmasını və sxemini nəzərdən keçirək. Ətraf mühitin təsirinin dəyişməsindən asılı robotun əlinin hərəkətini izləyən vericiyə baxaq. Burada robotun izləyici əli şarnirli birləşmə ilə əlaqədar olaraq tutqacla və diaqnostik başlıqla, kronşteynlə, pnevmoverici və idarəedici qurğu ilə əlaqələndirilir. Pnevmoveyici kronşteynə bağlanır və tətbiq olunan hissənin üstünə bərkidilir və burada informasiya emalı olunur. Emaldan sonra informasiya idarə qurğusuna ötürülür. İdarə qurğusunun köməyi ilə pnevmatik siqnalı korreksiya və idarə edici siqnal formasına salaraq manipulyatorun intiqalına təsir edərək dəyişməsini kompensasiya edir.

Yaradılmış sistem pnevmatik verici gövdədən, ölçü kanalından, giriş və çıxış pnevmatik müqavimətlərindən, qidalandırıcı blokdan və eyni zamanda tənzimləyici konstruksiyadan ibarətdir.

Pnevmatik qurğuların işləmə prinsipi aşağıdakı kimidir. Qidalandırıcı blokdan sıxılmış hava süzgəcdən keçirilir və onun təzyiqi stabilləşdirilir. Pnevmatik müqavimətlərdən hava keçərək ölçü kanalına düşür. Burada verilən tapşırıqdan asılı olaraq hissənin səthi emal olunur. Emalın rejiminin dəyişməsindən asılı olaraq kanalda təzyiq uyğun olaraq dəyişir. Bu halda vericinin pozisiyalanmasının dəqiqliyi iki halda kobud və dəqiq formada aparılır. Bu da yuxarıda qeyd olunduğu kimi kronşteynin köməkliyi ilə yerinə yetirilir. Ölçü kanalında olan təzyiq çıxış pnevmatik müqavimətdən keçərək idarəedici qurğuya ötürülür ki, burada o informasiya pnevmatik siqnala çevrilir və manipulyatorun əlinin intiqalını işə salır. Pnevmatik vericinin köməkliyi ilə hissənin emalı yüksək dəqiqliklə aparılır. Qaynaq əməliyyatında bu dəqiqlik 4% təşkil edir. Verici üçün alınmış xarakteristikalarından aydın olur ki, onun həssaslığı qidalanma təzyiqindən asılı olaraq artır və bu da onun uzaqlıq təsirini yüksəldir.

Müxtəlif növ pnevmatik vericilər robotun əlində yerləşdirilir. Əldə qoyulan vericilər əməliyyat aparmaqla bərabər nəzarət, ölçü və diaqnostika əməliyyatlarını da yerinə yetirirlər. Belə vericilər adətən emal olunan hissənin həndəsi ölçülərini, onların nominal ölçülərdən fərqlənməsini göstərir.

Texnoloji proseslərdə nəzarət ölçü sistemlərindən istifadə edildikdə müəyyən əməliyyatların yerinə yetirilməsi tələb olunur ki, bu halda vericilər sonlu açar funksiyasını yerinə yetirə bilər. Əməliyyatın dəyişdirilməsi lazım gəldikdə vericini yenidən tənzimləmək lazım gəlir. Belə olduqda vericinin həssaslığı və başqa göstəriciləri dəyişməməlidir.

İNFORMASIYA-AXTARIŞ APARATI BİBLİOQRAFİK RESURLARIN MÜHÜM TƏRKİB HİSSƏSİDİR (NEFT ÜZRƏ BİBLİOQRAFİK MƏNBƏLƏR ƏSASINDA)

Təranə MİRZƏYEVA

AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxana

www.csl-az.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

Sənəd-informasiya resurslarının unikal elmi bazası olan bibliografik ehtiyatlar müxtəlif aspektlər çərçivəsində tərtib edilir. Məlum olduğu kimi, sosial sferada (cəmiyyətdə) bibliografik fəaliyyətin əsas nəticəsi bibliografik resurslardır. Bibliografik resurslar dedikdə buraya, ictimai istiqamətindən asılı olaraq:

1. Ümumi bibliografiya;
2. Xüsusi bibliografiya.
Funksional məqsəd və xronoloji istiqamətinin asılı olaraq isə:
 1. Cari;
 2. Retrospektiv;
 3. Perspektiv.Konkret məqsəd və oxucu istiqamətinə görə isə:
 1. Elmi-köməkçi;
 2. Təvsiyyə və s. nəzərdə tutulur.

Bibliografik resurslardan istifadənin ən optimal variantı, orada toplanılmış mənbələrin, bibliografik yazıların, bölmə və yarım bölmələrin müvafiq standart əsasında informasiya-axtarış aparatının verilməsidir. Informasiya-axtarış aparatı dedikdə vəsaitdən istifadəni asanlaşdırmaq məqsədilə tərtib edilmiş köməkçi aparat nəzərdə tutulur. Informasiya-axtarış aparatı özünün ənənəvi forması olan köməkçi və ya yardımçı aparatın müasir formasıdır. Bibliografik resursların ma-

hiyyətinə, tərtib quruluşuna uyğun olaraq yardımçı aparatlar müxtəlif xarakterli olurlar. Məsələn, şəxsi biblioqrafik göstəricilərdə əsasən geniş yayılmış 3 adda informasiya-axtarış aparatı verilir:

3. Əsərlərin əlifba göstəricisi;
4. Müştərək müəlliflərin əlifba göstəricisi;
5. Haqqında yazan müəlliflərin əlifba göstəricisi.

Şəxsi biblioqrafik göstəricilərin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri budur ki, həmin mənbə görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərinin həyatı, elmi-pedaqoji və ictimai fəaliyyətinin əsas tarixlərini, alimin əsərlərinin biblioqrafiyasını, kitabları (dərsləkləri, dərs vəsaitləri, metodik vəsaitləri), elmi və publisistik məqalələri, elmi redaktə etdiyi, rəy verdiyi, məsləhətçisi olduğu, tərcümə etdiyi əsərləri və s. haqqında dolğun informasiyaları özündə ehtiva edir. Bu baxımdan həmin bölmələr haqqında köməkçi aparatların yaradılması da zərurətə çevrilir.

Müasir biblioqrafik resurslarda tərtib edilmiş informasiya-axtarış aparatının innovativ strukturuna aşağıdakı bölmələr daxil edilməlidir:

- biblioqrafik vəsaitlərdə tərtib edilmiş bütün bölmələrin yardımçı aparatı yaradılsın;
- yardımçı aparat bütünlükdə "açar sözlər" funksiyasını daşıyaraq elektron axtarış sistemində daxil edilsin.

Mövzu xarakterli biblioqrafik resurslarda isə informasiya-axtarış aparatları bu qaydada tərtib edilir:

1. Əsərlərin əlifba göstəricisi
2. Müəlliflərin əlifba göstəricisi
3. Coğrafi adlar göstəricisi və s.

Lakin elə mövzu xarakterli biblioqrafik resurslar vardır ki, onlar nəinki həmin biblioqrafik vəsaitlər dövlət standartı əsasında tərtib edilməmiş, hətta informasiya-axtarış aparatı belə verilməmişdir. Məsələn, 1960-cı ildə dərc edilmiş "Neft: ədəbiyyat göstəricisi" (Neft: ədəbiyyat göstəricisi / tərtib edənlər: M.Nəcəfova, R.Kazımov; redaktoru: İ.Rzayev) adlı biblioqrafik mənbədə yardımçı aparat verilməmişdir və yaxud 2011-ci ildə nəşr olunmuş "Neft Daşları: Biblioqrafik vəsait" (Neft Daşları: Biblioqrafik vəsait (informasiya-biblioqrafik sorğu kitabı) / buraxılışa məsul: T.K.Sadıqov, tərtib edən: Y.Z.Sadıqlı, redaktoru: S.Ə.Şəfiyeva. -Bakı, 2011.- 184 s.) adlı biblioqrafik mənbədə çox ciddi biblioqrafik nöqsanlar mövcuddur. Həmin biblioqrafik vəsaitin "Tərtibçidən" adlı hissəsində kitabın müəllifi qeyd edir: "Biblioqrafik təsvirlər DÜST 7.1-2003 əsasında təsvir edilmişdir. Təsvirlər əlifba qaydası ilə düzülmüşdür. Sonda köməkçi aparat verilmişdir". Biblioqrafiyada isə dövlət standartında (DÜST 7.1-2003) göstərilmiş köməkçi aparatların tərtibi haqqında qaydalara düzgün əməl edilməmişdir. Biblioqrafik vəsaitdə nə müəlliflərin, nə də sərlövhələrin, kitab və məqalələrin köməkçi aparatı verilməmişdir. Yalnız səthi olaraq aparıcı jurnalistlərin əlifba göstəricisi haqqında məlumatlar göstərilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, biblioqrafik resursların tərtibində əsas məqsəd müxtəlif istiqamətli informasiyaları öz tələbatçılarına daha ətraflı və lakonik çatdırmaqdır. Bu baxımdan biblioqrafik resurslarda köməkçi aparatların tərtibində (xüsusilə də mövzu xarakterli universal biblioqrafik resurslarda) çoxsaylı bölmələrin hazırlanması, həmin biblioqrafik informasiya mənbələrindən istifadəni həm asanlaşdırar, həm də biblioqrafiyanın çoxşaxəliliyini artırır.

Çünki, hər bir peşəkar biblioqrafın qarşısında duran əsas məqsəd odur ki, uzun axtarış və gərgin əmək nəticəsində hazırladığı biblioqrafik vəsaitdən informasiya tələbatçıları əlverişli şəkildə istifadə edərək, profil üzrə öz sorğularına uyğun cavab olaraq faydalanmış olsunlar. Müxtəlif təyinatlı informasiya tələbatçılarının sorğularını tam ödəmək biblioqrafik fəaliyyətin məhsulu olan biblioqrafik mənbələrə olan inamı artırmaqla yanaşı, həm də biblioqrafiyaşünaslıq elminin aktual problemlərini qismən yerinə yetirmiş olur. Unutmaq olmaz ki, sosial institut funksiyasını daşıyan kitabxanaların informativliyi ilə yanaşı, innovativliyi də hər zaman diqqət mərkəzində olmalıdır.

Informasiya-axtarış aparatının yeni nəsillə dövrü onun elektron formada tərtib edilməsidir. Belə ki, müasir elmi mərhələdə biblioqrafiyaşünaslıq elminin inkişafı texniki vasitələrdə də təzahür edir. Elektron kataloqlar, elektron biblioqrafik yazılar, elektron biblioqrafik mənbələr və s. məhz biblioqrafik innovasiyanın nəticəsidir.

OPERATING SEGWAY VEHICLE BUILT WITH NXT MINDSTROMS 2.0 USING MARKOV DECISION PROCESS

Ümit İLHAN, Nadir HAJIYEV, Fikrat BAYRAMLI

Qafqaz University

f.bayramli@ictsrc.org, n.hajiyev@ictsrc.org, uilhan@qu.edu.az

Baku / AZERBAIJAN

Robots detect their surroundings by using sensors. They make decisions interpreting the data received from sensors and try to fulfill the tasks assigned to them. Different positions of environment and situations are called states. State must be defined. To define the state either necessary information about the environment or historical information is needed. Agent must know what to do in certain cases. For this reason, the rules called policies should be defined. According to these policies, the most appropriate action for the situation should be identified. The set of all possible situations is called the state space. This set can be limited and unlimited, but as the set expands the difficulty of the work increases.

There are ready frameworks prepared according to the characteristics of the environments. These frameworks are also used to solve decision-making problems. MARKOV DECISION PROCESS (MDP) is one of these frameworks. MDP models the actions of agents in the fully defined environment.

In MDP, decisions are made with no regard to the previous states, taking into account just the current state. So knowing the current state covers all the information needed to define future situations. At each state of this process, with a certain probability, the system may change or may remain the same.

We use some of the terms when explaining MDP. S(state), A(Action), P(Probability of Transition), R(Expected reward).

S (State) – A set of possible states depending on the environment

A (Action) – A set of possible actions for possible situations

P (probability of transition) – Probability of transition from one state to another

R (Expected reward) – Reward (result) expected during the switch from one state to another

At its most basic, Segway algorithm is a combination of sensor-control-motor system. The basic idea for two wheel Segway vehicle is to move wheels in the direction that the robot is falling. If wheels can be moved in such a way as to stay between robot's center of gravity and ground, the vehicle will remain in balance. Here we use the same logic as for controlling the inverted pendulum to balance its equilibrium. So, in order to accelerate or decelerate the robot, simply let it fall back or forth and the Segway algorithm will try to keep it in balanced position. Then you can influence the Segway by adjusting acceleration. Although the principle is this simple, there are many approaches to this control problem. Most of the control methods and algorithms for Segway are based on the feedback from sensors.

The graphic above shows the sample of MDP. S0 shows the initial state. A0 shows the action needed to pass from S0 to S1. R0 shows the result of the pass from S0 to S1. P contains different probability values for S1.

Segway vehicle that we built with Lego Mindstorms NXT 2.0, and that has two wheels controlled by two motors is shown on the picture. This vehicle will receive the data from color sensor placed at the front and looking downwards and will move constantly keeping the balance using Segway logic on two wheels. MDP model was used to keep balance. In MDP model the main idea is that, when the new decision is made it only depends on the current state. The previous actions do not affect the new one. We applied this model to Segway vehicle. Segway vehicle monitors the current state and according to this data moves the wheels in the opposite direction to keep the balance. If we look closer, the initial state of the vehicle is maintained by the data received from color sensors the moment we place the vehicle. After initial state motors start and after that MDP model starts working. The state at the time when motors start is called S0. After this state the probability set (P) of vehicle's possible actions occurs. Vehicle defines set of actions (A) for itself to get to the values in probability set (P). Vehicle acts towards one value from probability set (P). This action is called A0. As a result the new state of Segway vehicle is called S1. The action made to get from S0 to S1 is its R0 value. Vehicle will repeat these actions every time. New states (S1, S2, S3) will occur.

FORMATION OF E-GOVERNMENT IN AZERBAIJAN BASED ON THE INTERNATIONAL EXPERIENCE

Vusala BAXISHOVA

Qafqaz University

baxisova_vusale@mail.ru

Baku / AZERBAIJAN

Over the last 10-15 years of public sector development and due to the financial and economic crisis beginning in 2008, governments have been looking at how best to use information and communication technology (ICT) to improve the performance of public sector administrations. The use of ICT in public administrations and its impact on public governance has enabled governments to automate a broad range of internal functions and processes. It has helped them improve business processes within public organisations and across organizational boundaries, making it possible for them to deliver high-quality services to users – whether citizens, businesses or government employees. Today in order to ensure transparency and efficiency of government service and satisfy information demands of citizens while establishing more reliable and efficient relationships to them, adoption of e-government services has become the priority for every government authority. **Electronic Government (E-Government)** is the utilization of internet, web based applications, information and communications technologies (ICT) to support internal processes of government and deliver government services to citizens, businesses and other government organizations. Like most developed and developing countries formation of e-government in Azerbaijan is one of the important tasks resulting from the “National Strategy for information and communications technologies for the development of Azerbaijan Republic” approved by national leader Heydar Aliyev in 2003. Work on the formation of e-government has accelerated considerably since the adoption of the “State Program on development of communication and information technologies in Azerbaijan Republic in 2005-2008” (Electronic Azerbaijan), and the work is now continued in accordance with the second State Program Electronic Azerbaijan, covering 2010-2012 years, and the program of activities for the formation

of “e-government” in the country. Along with these programs, the project “e-government” is being implemented within 20 state programs approved on economic and social areas. There are 60 e-services that are presently available in Azerbaijan and the total number planned for 2013 is 300. 16 state institutions are already using the e-government portal and 12 of them are offering e-services. The establishment of the State Agency for Public Service and Social Innovations under the President of Republic of the Azerbaijan and ASAN Service Centers is an important step taken in the formation process of e-government. These are great achievements for our country. But beside all of these achievements Azerbaijan has been also facing some problems during the formation process of e-government such as low degree of user take-up, insufficient skills, knowledge and experience, insufficient interoperability between ministries and agencies, security concern, resistance to change and so on.

The aim of this study is to identify best e-government model and practices for Azerbaijan government by outlining the progress made by other countries in the area of e-government and draw the recommendations from them for successful implementation. To achieve this goal some e-government models, a number of best e-government approaches, notably in Estonia, Singapore, UK, Netherlands and Korea are highlighted. In order to identify best practice in e-government across countries and services, there needs to be a way of measuring outcomes and impacts, so that a measure of ‘good’ can be determined. Therefore we also illustrate more successful benchmarking systems and frameworks which are used for measuring the e-government performance across countries. Then we identify current state of e-government in Azerbaijan, its development and obstacles in the formation process of it. After defining the current state of e-government, its problems and perspectives we develop a new e-government model for Azerbaijan based on the international experiences.

MOBİL TELEFONLARDA BOSTAN VƏ TƏRƏVƏZ BİTKİLƏRİNİN İFORMASIYA-AXTARIŞ SİSTEMİNİN YARADILMA KONSEPSİYASI

Yeganə PAŞAYEVA

AMEA-nın Kibernetika İnstitutu

yega03@gmail.com

Bakı / AZƏRBAYCAN

Bostançılıq və tərəvəzçilik kənd təsərrüfatının əsas sahələrindən biridir. Bostan bitkilərinin əhəmiyyəti çox tərəf-lidir. Onların meyvələri qiymətli ərzaq məhsulu olmaqla, insanın qidalanmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Bostan bitkilərinin müalicəvi əhəmiyyəti də diqqətə layiqdir.

Hazırda mobil telefonlar həyatın bir çox sahələrində istifadə olunur. Biz mobil telefonu təsərrüfat sahəsinin sahib-karı və ya istifadəçisi üçün faydalı bir proqram yazmaq üçün istifadə edəcəyik. Mobil telefonlar üçün bostan-tərəvəz bitkilərinin informasiya-axtariş bazasının strukturunu hazırlamışıq. Mobil telefonların bir neçə əməliyyat sistemləri var. Biz Android və Symbian əməliyyat sistemi üçün proqram tərtib edəcəyik. Android və Symbian əməliyyat sisteminin dəstəklədiyi SQLite baza sistemindən istifadə edəcəyik. SQLite dünyada ən çox yayılan açıq kodlu baza sistemidir.

Bitkilərin becərmə texnologiyası – bitkinin bioloji tələbatının ödənilməsinə yönəldilmiş və planlaşdırılmış yüksək məhsulun alınmasını müəyyən ardıcılıqla yerinə yetirən kompleks aqro-texniki tədbirlərdir. Məhsulun keyfiyyəti və miqdarı seçilmiş bitkinin becərməsindən və ona göstərilən aqro-texniki qulluqdan asılıdır. Bəzi aqro-texniki üsullar – torpağın səpin qabağı hazırlanması, gübrələrin verilməsi, toxumun səpinə hazırlanması, səpin, əkinlərə qulluq, məhsul-un yığılması – hər bir bitki becərilən zaman yerinə yetirilir. Bu üsulların cəmi bitkilərin becərmə texnologiyasının «gövdsini» təşkil edir. Bitkilərin becərmə texnologiyasını elmi əsaslarla işləyib hazırlamaq üçün, sortlar və torpaq-iqlim şəraitinin parametrlərini, bitkilərin bioloji tələbatlarını bilmək lazımdır. Bütün texnoloji üsullar becərilən bitki-lərin boy və inkişafına əlverişli şərait yaratmaq üçün, onların bioloji tələbatlarını təmin etməyə istiqamətləndirilir. Tex-noloji üsullarla həll edilən məsələlərə aiddir: kök sisteminin normal fəaliyyət göstərməsi üçün becərmələr vasitəsilə tor-pağın su-hava rejiminin optimallaşdırılması; torpağın əhənglənməsi yaxud gipslənməsi ilə torpaq məhlulunun reaksiya-sının optimallaşdırılması; əkinlərin zibillənməsinə qarşı mübarizə tədbiri kimi becərilən bitkilər və alaq otları arasındakı rəqabətin aşağı salınması; əkin və səpin materiallarını ən yüksək səpin standartı göstəricilərinə çatdırmaq; toxumların səpilməsi üçün hamarlanmanın aparılması, toxumların eyni dərinliyə və cərgədə bir-birindən eyni məsafədə yerləşdirilməsi; bitkilərin xəstəlik törədiciləri və zərərvericilərdən mühafizəsi; böyümənin tənzimlənməsi, bitkinin inkişafı və məhsulun keyfiyyəti; yığım zamanı kəmiyyət və keyfiyyət itkisinin azaldılması. Bitkilərin becərmə texnologiyasını hazırlamaq üçün konkret torpaq-iqlim şəraitində sortların və torpaq-iqlim şəraitinin parametrlərini, bitkilərin bioloji tələbatını bil-mək lazımdır.

Becərilən bitkinin yüksək məhsuldarlığının təmin edilməsi üçün aqro-texniki qulluq üzrə texnoloji xəritə tərtib olunmalıdır. Becərmə üçün bu və ya digər bitkinin (sortun) seçilməsi hər bir istifadəçinin təsərrüfat sahəsinin xüsusi-yətlərindən asılıdır. Əgər təsərrüfat sahəsinin bir sıra xüsusiyyətləri aid olduğu regionu bilməklə müəyyən oluna bilirsə, digər xüsusiyyətlər (məsələn, torpağın aqro-kimyəvi analizinin nəticələri, əvvəl becərilmiş bitki haqqında məlumat və s.) bilavasitə həmin təsərrüfatla bağlı olmaqla istifadəçi tərəfindən daxil edilməlidir. Bu məlumatlar əsasında bitkiyə aqro-texniki qulluq üzrə texnoloji xəritə avtomatik generasiya olunmalıdır. Təsərrüfat sahəsinin xüsusiyyətləri haqqında infor-masiyanı daxil etmək, becəriləcək bitkini və ya onun sortunu təyin etmək, bitkiyə aqro-texniki qulluq üzrə texnoloji xə-ritəni tərtib etmək üçün ayrıca proqram modulu yaradılmalıdır.

Biz həmçinin sahibkarın və ya istifadəçinin mövcud torpaq sahəsinə uyğun optimal bitkinin seçilməsini də təklif edəcəyik. Bunun üçün əvvəlcə torpağın analizinin nəticələri bazaya daxil olmalıdır. Torpağın xüsusiyyətləri sistemə daxil olduqdan sonra uyğunluq dərəcələrinə görə bitkilər siyahısı istifadəçiyə təqdim olunmalıdır. Bu məqsədlə əvvəlcə bitkilərin bazası yaradılmalıdır. Bundan sonra sahibkarın və ya istifadəçinin torpağının parametrləri daxil edilərək bazada müqayisə aparılacaq və istifadəçiyə bitkilərin ardıcılıq siyahısı veriləcək. Bu siyahıda ilk yerləri verilmiş torpağa daha uyğun olan bitkilər tutacaq. Və siyahıdakı bitkilərin aqro-texniki qulluq üzrə texnoloji xəritəsi təqdim olunacaq.

İRİ MİQYASLI MƏLUMATLAR VƏ PROBLEMLƏRİ

Şamil HÜMBƏTOV

Qafqaz Universiteti
humbetov@gmail.com
Bakı / AZƏRBAYCAN

Keçmişdən günümüze hər keçən gün məlumatlar artmışdır, hətta son illərdə məlumatlar dəfələrlə artaraq müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Məlumatlar o qədər böyümüşdür ki, onların saxlanması və işlənməsi üçün istifadə olunan texnologiyaların istehsal sürəti məlumatların artma sürətindən geri qalır. Elm və texnologiyanın sürətli inkişafı sayəsində dünya globallaşır və “kiçilir”.

Ölkəmizdə internet istifadəçilərinin sayı kəskin artmışdır. Bunu facebook sosial şəbəkəsinin ölkəmiz haqqında statistik məlumatlarından da görə bilərik:

Facebook sosial şəbəkəsinin 2013-cü ilin fevral ayının son günü üçün dünya üzrə 963812360 üzvü var. Eyni tarixdə Azərbaycan əhalisinin 1013080 nəfəri də facebook sosial şəbəkəsinin üzvüdür. Bu rəqəm son altı ayda müqaisədə 141440 nəfər artmışdır. Ölkəmiz facebook istifadəçilərinin sayına görə dünya sıralamasında 82-ci yerdədir. Azərbaycanda ölkə əhalisinin 23,97%-i internet istifadəçisidir.

Azərbaycanda Facebook istifadəçilərinin 49.50%-inin yaş aralığı 18-24-dür. Bu kategoriyanı 23.1%-lə 25-34 yaş aralığı izləyir

İnternetdə bir gün

İnternet hər zaman inkişaf edən, dəyişən və yayılan çox böyük bir global şəbəkədir. Bu şəbəkədə zamanın hər hansı bir anında görüntü və səs fayllarının yüklənməsi və ya köçürülməsi, şəkillər üzərində müxtəlif əməliyyatlar, e-maillərin göndərilməsi və qəbulu, müxtəlif sosial şəbəkələrdə istifadəçilərin iştirakı prosesi baş verir. Müxtəlif sualların axtarışı zamanı cavabların analizi üçün zaman və kliklər, online alış-veriş, online bank xidmətlərindən istifadə, müxtəlif görüşlərin planlanması və s. kimi vərdislərlə internetdən istifadə olunur. Bir çox insan gündəlik fəaliyyətlərində internetə etibar edirlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, internet heç vaxt “dayanmır”. 2.4 milyard istifadəçi bu nəhəng şəbəkədən faydalanır. Beləliklə bir gündə internetdə qısaca nələr baş verir?

İnternetdə bir gün

- Twitter-də 7TB məlumat işlənir
- Facebook-da 10TB məlumat işlənir

Bir saniyədə

- 2.8 milyon e-mail göndərilir
- 1633 Tweet yayımlanır

Bir dəqiqədə

- Google-da 694445 axtarış yerinə yetirilir
- Youtube-a 25 saat həcmində 600 video yüklənir

Bir saatda

- 10.5 milyon şəkil Facebook-a yüklənir
- IPHONE üçün 116220 \$ dəyərində 780000 APPS endirilir [4].

Daha əvvəllər 1.44MB-lıq bir diskə daha sonraları 700 MB-lıq CD-lərə və 4.7GB DVD-lərə sığan məlumatlarımız artıq 1TB-lıq yüksək həcmli disklərə sığmır. Fərdi şəxslərdə belədirsə böyük müəssisə və şirkətlərin məlumat bazalarının nə qədər artdığını düşünün. Hesablamalara görə 2020-ci ildə toplam məlumat bazası 35ZB olması gözlənilir. Mövcud məlumatların 80%-i strukturu olmayan məlumatlardır. Bunlar ənənəvi məlumat bazalarında saxlanmayan “Gri Data” olaraq adlandırılan “Xam” məlumatlardır. Google gündə 24PB məlumatı idarə edir, dünyada 4.6 milyard mobil telefon istifadə olunur və 2013-cü ildə internet istifadəçilərinin trafiki 667EB olması gözlənilir [2].

McKinseyin bir raporuna görə 2010-da ABŞ və Avropada cəmi 30EB məlumatı saxlama həcminə malik avadanlıqlar var amma istehsal olunan məlumatın həcmi isə 1.2ZB. Belə vəziyyətdə istehsal olunan amma saxlanmayan və işlənməyən məlumatlar yox olurlar. IBM, Samsung, GE Global kimi şirkətlər məlumatı saxlama və xüsusilə də məlumatı yerində işləyəcək texnologiyalar üzərində çalışırlar

Sadəəcə olaraq bu məlumatları yaddaş qurğularına yazma və oxumaq günlərcə zaman alar. Amma mütəxəssislər yeni-yeni metodlarla məlumatı oxumağa və analiz etməyə nail ola biliblər. Onlardan biri Apache Hadoop - Apache v2 lisenziyası ilə buraxılan, açıq kod, proqram təminatı frameworku olub, intensiv verilənli paylanmış tətbiqləri dəstəkləyir. Apache Hadoop tətbiqlərə minlərlə kompüterlə və petabaytlarla məlumatla işləməyə imkan verir.

Böyük Miqyaslı Sosial Şəbəkələr

Sosial şəbəkə analizi üçün verilənlərin ənənəvi mənbələri (sorgu, müsahibə, arxiv, informant, gündəlik, mətbuat və s.) böyük həcmdə verilənləri toplamağa imkan vermirdi və analiz kiçik sosial qruplarla kifayətlənirdi. Hazırda sosial şəbəkə saytlarının, telefon zəngləri loqlarının, veb-şəbəkə loqlarının və s. nəhəng bazaları sosial şəbəkə analizinə cəlb olunur. Lakin böyük miqyaslı sosial şəbəkələrin modelləşdirilməsində bir sıra problemlər vardır. Ən vacib problem ondadır ki, təklif edilən həllər böyük həcmli və heterogen verilənlər toplularını emal etməyə qadir deyillər. Ənənəvi SŞA-nin istifadə etdiyi verilənlərlə yanaşı, multimedia verilənlərinin də analizə cəlb edilməsi vacibdir.

Dinamik Şəbəkələrin Analizi

Dinamik şəbəkələrin analizi – ənənəvi sosial şəbəkə analizini, əlaqə analizini və multi-agent sistemlərini şəbəkə nəzəriyyəsi daxilində birləşdirən yeni elmi istiqamətdir. Dinamik şəbəkələr ənənəvi sosial şəbəkələrdən onunla fərqlənir ki, onlar daha dinamik, böyük, müxtəlif tipli, multipleks şəbəkələrdir və dəyişən səviyyəli qeyri-müəyyənliklərə malik ola bilər. Bu sahədə iki cəhət var. Birinci cəhət dinamik şəbəkə verilənlərinin statistik analizidir, ikinci cəhət şəbəkə dinamikasını öyrənmək üçün imitasiya modelləşdirilməsindən istifadə edilməsidir. Kompüter modelləşdirməsi baxımından dinamik şəbəkə analizində qovşaqlar kvant nəzəriyyəsindəki atomlar kimidir, onlarla stoxastik obyektlər kimi davranmaq olar. Ənənəvi sosial şəbəkə analizi modellərində qovşaqlar statistikdir, dinamik şəbəkə analizi modellərində isə qovşaqların öyrənmə qabiliyyətləri var.

Dedicated to the 90th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE ON YOUNG RESEARCHERS

25-26, April 2013, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION II

3. Mechanical Engineering

İKİ LAYLI QEYRİBİRCİNS LÖVHƏLƏRİN MÜQAVİMƏT GÖSTƏRƏN MÜHİTDƏ DAYANIQLIĞI HAQDA

B.E. KƏRİMOVA

Qafqaz Universiteti
Bakı / AZƏRBAYCAN

Məqalədə iki laylı düzbucaqlı lövhələrin müqavimət göstərən mühitdə müxtəlif yüklərin təsirindən dayanıqlıq məsələsinə baxılır. Koordinat sistemi aşağıdakı kimi qəbul edilmişdir: OX və OY-oxları lövhənin laylarını ayıran orta müstəvidə yerləşir; OZ-oxu isə bu müstəviyə perpendikulyar olaraq yönəlib.

Məsələnin qoyuluşunda fərz edilir ki, lövhənin layları müxtəlif qeyribircins izotrop elastik materiallardan hazırlanıb və layların materiallarının elastiki xarakteristikaları koordinatların kəsilməz funksiyalarıdır və aşağıdakı kimi dəyişirlər:

$$a_{ij}^1(x, y, z) = a_{ij}^1(x, y) \cdot a_j^1(z), \quad a_{ij}^2(x, y, z) = a_{ij}^2(x, y) \cdot a_j^2(z) \quad (1)$$

Gərginlik və deformasiya tenzorlarının komponentləri aralarındakı əlaqələr ümumiləşmiş Huk qanununa əsasən təyin edilir.

$$\sigma_{11}^k = \alpha_{11}^k \varepsilon_{11} + \alpha_{12}^k \varepsilon_{22}, \quad \sigma_{22}^k = \alpha_{21}^k \varepsilon_{11} + \alpha_{22}^k \varepsilon_{22}, \quad \sigma_{12}^k = \alpha_{33}^k \varepsilon_{12}, \quad (k=1,2) \quad (2)$$

Bu formularda Kirxhof-Lyav hipotezasının lövhənin bütün qalınlıq elementi üçün doğru olduğu qəbul edilir, yəni

$$\varepsilon_{11} = l_{11} - z \chi_{11}, \quad \varepsilon_{22} = l_{22} - z \chi_{22}, \quad \varepsilon_{12} = l_{12} - z \chi_{12} \quad (3)$$

Burada l_{11} , l_{22} , l_{12} və χ_{11} , χ_{22} , χ_{12} - lövhənin orta müstəvisinin sonsuz kiçik deformasiyaları və əyintiləridir.

(1)-(3) dən istifadə etməklə, məlum formulaların köməyi ilə qüvvə və momentlərin ifadələrini və lövhənin ümumiləşmiş sərtlik xarakteristikalarını hesablaya bilərik.

Məlumdur ki, baxılan lövhənin tarazlıq tənlikləri aşağıdakılardan ibarətdir: a) Qüvvələrin tarazlıq tənlikləri; b) Momentlərin tarazlıq tənlikləri; c) Deformasiyaların kəsilməzlik tənliyi.

Əgər gərginlik funksiyasını məlum qayda ilə daxil etsək bu zaman qüvvələrin tarazlıq tənlikləri eynilik kimi ödənilir. Burada dayanıqlıq tənliklər sistemini uyğun şəkildə gətirmək üçün aşağıdakı ardıcıl əməllər yerinə yetirilir: Qüvvələrin alınmış ifadələrindən deformasiya komponentləri qüvvə və əyintilərlə ifadə edilir. Sonra alınmış bu ifadələr momentlərin formulalarında yerinə yazılır və nəticədə momentlər də qüvvə və əyintilərlə ifadə olunurlar. Momentlərin və deformasiyaların alınmış yeni ifadələri digər iki tarazlıq tənliyində yerinə yazılaraq bəzi çevirmələrdən sonra əyintiyə (v) və (F)-gərginlik funksiyasına görə iki xüsusi törəməli diferensial tənliklər sistemi alınır. Bu tənliklər ümumi halda dəyişən əmsallı dördüncü tərtib xüsusi törəməli diferensial tənliklər sistemidir. Alınmış bu tənliklər sisteminə lövhənin sərhəd şərtlərini əlavə etsək baxılan məsələnin ümumi şəkildə qoyuluşunu alırıq. Burada konkret məsələ həll etmək üçün (1)-funksiyalarının dəqiq ifadələrini bilmək lazımdır. Xüsusi halda bu funksiyalar yalnız qalınlıq koordinatının funksiyaları olarsa bu zaman dayanıqlıq tənliklər sistemi sadələşir və sabit əmsallı tənliklər alınır.

$$\begin{aligned} d_{11} \frac{\partial^4 F}{\partial x^4} + d_{13} \frac{\partial^4 F}{\partial x^2 \partial y^2} + d_{12} \frac{\partial^4 F}{\partial y^4} + d_{21} \frac{\partial^4 \omega}{\partial x^4} + d_{23} \frac{\partial^4 \omega}{\partial x^2 \partial y^2} + d_{22} \frac{\partial^4 \omega}{\partial y^4} = 0 \\ D_{11} \frac{\partial^4 \omega}{\partial x^4} + D_{13} \frac{\partial^4 \omega}{\partial x^2 \partial y^2} + D_{12} \frac{\partial^4 \omega}{\partial y^4} + D_{21} \frac{\partial^4 F}{\partial x^4} + D_{23} \frac{\partial^4 F}{\partial x^2 \partial y^2} + \\ + D_{22} \frac{\partial^4 F}{\partial y^4} + T_{11} \frac{\partial^2 \omega}{\partial x^2} + 2T_{12} \frac{\partial^2 \omega}{\partial x \partial y} + T_{22} \frac{\partial^2 \omega}{\partial y^2} + k \omega = 0, \end{aligned} \quad (4)$$

Burada əmsallar lövhənin sərtlik xarakteristikaları ilə ifadə olunurlar. Konkret məsələ həll etmək üçün baxılan iki-laylı düzbucaqlı lövhənin kənarlarının oynaq bərkidildiyi halda baxılmışdır: Bu halda baxılan lövhənin birtərəfli sıxılması üçün məsələ həll edilərək kritik qüvvəni təyin etmək üçün analitik formula alınmışdır:

$$\begin{aligned} T_{11} = D_{11} \left(\frac{m\pi}{a} \right)^2 + D_{13} \left(\frac{n\pi}{b} \right)^2 + D_{12} \left(\frac{n\pi}{b} \right)^2 / \left(\frac{m\pi}{a} \right)^2 - \\ - \frac{D_{mn}}{(m\pi/a)^2} \left[D_{21} \left(\frac{m\pi}{a} \right)^4 + D_{23} \left(\frac{m\pi}{a} \right)^2 \left(\frac{n\pi}{b} \right)^2 + D_{22} \left(\frac{n\pi}{b} \right)^4 + k \left(\frac{a}{m\pi} \right)^2 \right] \end{aligned} \quad (5)$$

Qeyri bircinslik funksiyasının xətti dəyişdiyi halda məsələ ətraflı araşdırılmışdır.

$$a_{11}^1(z) = 1 + \mu_1 \frac{z}{h_1}, \quad a_{11}^2(z) = 1 + \mu_2 \frac{z}{h_2} \quad (6)$$

Burada h_1, h_2 -uyğun layların qalınlığıdır.

Parametrlərin müxtəlif qiymətləri üçün ədədi hesablar aparılmış və kritik parametrlər təyin edilmişdir.

ORTOTROP DÜZBUCAQLI LÖVHƏLƏRİN ENİNƏ SÜRÜŞMƏ DEFORMASIYALARINI NƏZƏRƏ ALMAQLA MƏXSUSİ RƏQSLƏRİ HAQDA

E.A. ƏHMƏDOV

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
Bakı/AZƏRBAYCAN

Məqalədə ortotrop düzbucaqlı lövhələrin eninə sürüşmə deformasiyalarını nəzərə almaqla rəqsləri məsələsinin qoyuluşu və həlli tədqiq edilir. Burada koordinat sistemi aşağıdakı kimi qəbul edilmişdir: OX və OY oxları lövhənin orta müstəvisində yerləşir; OZ-oxu isə bu müstəviyə perpendikulyardır. Məsələnin qoyuluşunda fərz edilir ki, sabit qalınlıqlı düzbucaqlı lövhə kəsilməz qeyri bircins ortotrop materialdan hazırlanıb və materialın elastiki xarakteristikaları qalınlıq koordinatının kəsilməz funksiyalarıdır və aşağıdakı kimi göstərilə bilərlər:

$$a_{ij} = a_{ij} \cdot a_j(z) \quad (1)$$

Bu haldagərginlik və deformasiya komponentləri arasındakı əlaqələr ümumiləşmiş Huk qanununa görə aşağıdakı şəkildə olur:

$$\sigma_{11} = a_{11}\varepsilon_{11} + a_{12}\varepsilon_{22}, \sigma_{22} = a_{21}\varepsilon_{11} + a_{22}\varepsilon_{22}, \sigma_{12} = a_{33}\varepsilon_{12}, \quad (2)$$

$$\sigma_{13} = a_{55}\varepsilon_{13}, \sigma_{23} = a_{44}\varepsilon_{23}, (a_{44} = a_{55})$$

Eninə sürüşmə deformasiyalarını nəzərə alan hipotezadan istifadə edilərsə bu zaman fərz edilir ki,

σ_{13} və σ_{23} toxunan gərginlikləri aşağıdakı kimi dəyişirlər:

$$\sigma_{13} = f(z)\varphi(x, y), \sigma_{23} = f(z)\psi(x, y), \quad (3)$$

Burada $\varphi(x, y), \psi(x, y)$ axtarılan funksiyalardır, $f(z)$ -isə toxunan gərginliklərin qalınlıq boyu dəyişməsinə xarakterizə edən funksiyadır.

Məlumdur ki, qüvvələr, momentləri və kəsici qüvvələr aşağıdakı düsturlarla hesablanırlar:

$$T_{ij} = \int_{-h/2}^{h/2} \sigma_{ij} dz, M_{ij} = \int_{-h/2}^{h/2} \sigma_{ij} z dz, N_i = \int_{-h/2}^{h/2} \sigma_{i3} dz, (i, j = 1, 2) \quad (4)$$

Məlumdur ki, baxılan lövhələrin hərəkət tənlikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

$$\frac{\partial T_{11}}{\partial x} + \frac{\partial T_{12}}{\partial y} = \rho h \frac{\partial^2 u}{\partial t^2}, \frac{\partial T_{12}}{\partial x} + \frac{\partial T_{22}}{\partial y} = \rho h \frac{\partial^2 v}{\partial t^2}, \frac{\partial N_1}{\partial x} + \frac{\partial N_2}{\partial y} = \rho h \frac{\partial^2 w}{\partial t^2} \quad (5)$$

$$\frac{\partial M_{11}}{\partial x} + \frac{\partial M_{12}}{\partial y} = N_1 + \frac{\rho}{a_{55}} J_1 \frac{\partial^2 \varphi}{\partial t^2}, \frac{\partial M_{12}}{\partial x} + \frac{\partial M_{22}}{\partial y} = N_2 + \frac{\rho}{a_{55}} J_2 \frac{\partial^2 \psi}{\partial t^2},$$

Qüvvə və momentlərin (4)-ə əsasən alınmış ifadələrini lövhənin hərəkət tənlikləri sistemi (5)-də yerinə yazaraq u, v, w, φ, ψ - funksiyalarına görə ümumi halda baxılan lövhənin hərəkət tənliklər sistemini alırıq. Ümumi halda bu tənliklərdən istifadə etməklə məsələ həll etmək çox çətin olur. Buna görə də bəzi xüsusi hallara baxılır. Bu məqsədlə lövhənin məxsusi rəqsləri məsələsinin təqribi qoyuluşuna baxılır. Bu halda hərəkət tənliklərində müstəvi və fırlanma ətalət qüvvələri nəzərə alınmır. Bu zaman (5)-dən göründüyü kimi bu sistemin ilk iki tənliyi lövhənin müstəvi gərginlik vəziyyətini xarakterizə edir və onlar nəzərə alınmır. Sistemin digər üç tənliyi isə w, φ, ψ -funksiyalarına görə üç hərəkət tənliklər sisteminə çevrilir:

$$\frac{\partial \varphi}{\partial x} + \frac{\partial \psi}{\partial y} = \frac{12}{h^3} \gamma h \frac{\partial^2 w}{\partial t^2}, b_{11} \frac{\partial^3 w}{\partial x^3} + (b_{12} + 2b_{33}) \frac{\partial^3 w}{\partial x \partial y^2} - \frac{1}{a_{55}} \frac{h^2}{10} \left[b_{11} \frac{\partial \varphi}{\partial x^2} + b_{33} \frac{\partial^2 \varphi}{\partial y^2} + (b_{12} + b_{33}) \frac{\partial \psi}{\partial x \partial y} \right] + \varphi = 0,$$

$$b_{22} \frac{\partial^3 w}{\partial y^3} + (b_{21} + 2b_{33}) \frac{\partial^3 w}{\partial x^2 \partial y} - \frac{1}{a_{55}} \frac{h^2}{10} \left[b_{22} \frac{\partial^2 \psi}{\partial y^2} + b_{33} \frac{\partial^2 \psi}{\partial x^2} + (b_{21} + b_{33}) \frac{\partial \varphi}{\partial x \partial y} \right] + \psi = 0. \quad (6)$$

Lövhənin kənarları oynaq bərkidildiyi halda (6) tənliklər sisteminin həlli bu şəkildə axtarılır:

$$w(x, y, t) = f \sin \frac{m\pi x}{a} \sin \frac{n\pi y}{b} \cos \omega_{mn} t,$$

$$\varphi(x, y, t) = C_\varphi \cos \frac{m\pi x}{a} \sin \frac{n\pi y}{b} \cos \omega_{mn} t, \quad (7)$$

$$\psi(x, y, t) = C_\psi \sin \frac{m\pi x}{a} \cos \frac{n\pi y}{b} \cos \omega_{mn} t$$

Burada f, C_φ, C_ψ - sabit əmsallar, m, n - uyğun istiqamətlərdə yarımdalğaların sayı;

ω_{mn} - lövhənin məxsusi rəqslərinin tezliyidir. (7)-ifadələrini (6)-tənliklər sisteminə diqqətə alaraq

Yuxarıdakı əmsallar üçün xətti cəbri tənliklər sistemi alırıq:

$$\beta_{11}f + \beta_{12}C_\varphi + \beta_{13}C_\psi = 0$$

$$\beta_{21}f + \beta_{22}C_\varphi + \beta_{23}C_\psi = 0, \quad (17)$$

$$\beta_{31}f + \beta_{32}C_{\varphi} + \beta_{33}C_{\psi} = 0$$

Bu sistemin əmsallarından düzəldilən determinantı sıfıra bərabər edərək lövhənin məxsusi rəqs tezliyini tapmaq üçün formula alınmışdır:

$$\omega_{mn}^2 = (\omega_{mn}^0)^2 K. \quad (8)$$

Burada ω_{mn}^0 - eninə sürüşmə deformasiyaları nəzərə alınmamaqla ortotrop düzbucaqlı lövhələrin məxsusi rəqs tezliyidir. K -isə bu effektlərin təsirini nəzərə alan funksiyadır. Hesabatlar aparmaq üçün qeyri bircinslik funksiyaları aşağıdakı kimi qəbul edilmişdir:

$$a_i(z) = E_{i0} (1 + M_i \frac{z}{h}); g_i = G_0 (1 + k_i \frac{z}{h}) \quad (9)$$

(9)-a daxil olan parametrlərin müxtəlif qiymətləri üçün lövhənin məxsusi rəqs tezliyinin qiyməti (8)-formuluna əsasən hesablanır.

İZOTROP SÜXURLAR ÜÇÜN QUYU DİVARININ MÖHKƏMLİYƏ HESABATI

E.F. NƏBİYEV, Y.Ə. ORUCOV

Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası
Bakı / AZƏRBAYCAN

Məlumdur ki, dərin neft-qaz quyularının uğurlu qazılması quyunun lülə ətrafı zonada süxurların dayanıqlıq probleminin həlli ilə sıx bağlıdır. Qazılan quyunun dərinliyi böyük olduqca lülə ətrafındakı süxurların dayanıqlığının itməsi ilə əlaqədar qəzaların baş verməsi ehtimalı da artır. Qəzaların ləğv olunması isə əlavə texnoloji əməliyyatların aparılmasına, quyunun texniki-iqtisadi göstəricilərinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Praktiki quyu divarının dayanıqlığının təmin olunması probleminin həlli, qazmaçıların öz məqsədlərinə çatması üçün həll olunmalı əsas problemlərdən biridir. Bu problemin həlli, quyu divarında əmələ gələn deformasiyaların proqnozlaşdırılması və qarşısı alınması üsullarının müəyyən olunmasından ibarətdir. Təqdim olunan işdə lülə ətrafı süxurların izotrop olduğunu nəzərə alaraq quyu divarının möhkəmliyə hesabətini aparaq. Quyu, daxili radiusu r_0 , xarici radiusu n uzunluğu sonsuz olan silindrik bir cisim kimi nəzərdə tutulur. Bu halda izotrop cisimlər üçün silindrik koordinat sistemində ümumiləşmiş Huk qanunu aşağıdakı şəkildədir;

$$\left. \begin{aligned} \varepsilon_r &= \frac{1}{E} (\sigma_r - \nu \sigma_{\varphi} - \nu \sigma_z) \\ \varepsilon_{\varphi} &= \frac{1}{E} (\sigma_{\varphi} - \nu \sigma_r - \nu \sigma_z) \\ \varepsilon_z &= \frac{1}{E} (\sigma_z - \nu \sigma_r - \nu \sigma_{\varphi}) \end{aligned} \right\} \quad (1)$$

burada $\sigma_r, \sigma_{\varphi}, \sigma_z$ - baş gərginliklər, $\varepsilon_r, \varepsilon_{\varphi}, \varepsilon_z$ - baş istiqamətlərdə nisbi deformasiyalar, E - Yunq modulu.

Quyu qazılmış torpaq massivi üçün müvazinət tənliklər sistemi isə aşağıdakı şəkildədir [1];

$$\sigma_{ij,j} + \rho F_i = 0; i, j = 1, 2, 3 \quad (2)$$

burada vergül x_j koordinatına görə differensiallama, j indeksinin təkrarlanması isə birdən üç qədər toplanmanı ifadə edir, F_i - həcmi qüvvənin x_i istiqamətində proyeksiyasıdır.

Qüvvələrin təsirinin asılı olmaması prinsipinə əsaslanaraq lülə ətrafı zonada gərginlik vəziyyəti iki qüvvə amilinin:

1) quyuağzı təzyiqin və 2) süxurun ağırlıq qüvvəsinin hesabına yaranır. Deməli cari gərginlik σ_{ij} aşağıdakı kimi ifadə oluna bilər;

$$\bar{\sigma}_{ij} = \sigma_{ij} - \sigma'_{ij} \quad (3)$$

burada $\bar{\sigma}_{ij}$ - quyuağzı təzyiqin hesabına yaranan gərginlik, σ'_{ij} - ağırlıq qüvvəsinin hesabına yaranan gərginlikdir.

Baxılan halda məsələ oxasimmetrik olduğuna görə bir neçə riyazi çevirmədən sonra radial yerdəyişməyə görə iki tərtibli differensial tənlik alırıq;

$$\frac{d^2 u}{dr^2} + \frac{1}{r} \frac{du}{dr} - \frac{u}{r^2} = 0 \quad (4)$$

Məlumdur ki, (4) tənliyinin ümumi həlli aşağıdakı şəkildədir;

$$u = c_1 r + c_2 r^{-1} \quad (5)$$

burada c_1 və c_2 - inteqral sabitlərdir və aşağıda göstərilmiş sərhəd şərtlərindən müəyyən olunur;

$$\left. \begin{aligned} r = r_0 \text{ olduqda } \bar{\sigma}_r &= -\Delta P \\ r = \infty \quad \bar{\sigma}_r &= 0 \end{aligned} \right\} \quad (6)$$

$$\Delta P = P + (\gamma_m - \gamma_s)h \quad (7)$$

Praktikada $\gamma_m \approx \gamma_s$ olduğundan demək olar ki, quyudaxili təzyiq quyuağzı təzyiqə bərabər olur, $P = \Delta P$. Onda quyu lüləsinin deformasiyası müstəvi deformasiya olur. Bu halda göstərmək olar ki, (2)-də üçüncü tənlik bu şəkildə olur:

$$\frac{\partial \sigma_{zz}^0}{\partial z} + \rho F_z = 0 \quad (8)$$

Məlumdur ki, $F_z = g$, burada g - sərbəstdüşmə təcilidir. Bəzi çevirmələrdən sonra alırıq:

$$\left. \begin{aligned} \sigma_r &= -P \frac{r_0^2}{r^2} - \gamma_q h \\ \sigma_\varphi &= P \frac{r_0^2}{r^2} - \gamma_q h \\ \sigma_z &= -\gamma_q h \end{aligned} \right\} \quad (9)$$

Məlumdur ki, birinci yükləmədə möhkəmlik şərti aşağıdakı kimidir ;

$$I_1^2 + 2(1 + \nu)I_2 = \sigma_a^2 \quad (10)$$

burada σ_a -süxur üçün gərginliyin axma həddi, I_1, I_2 -uyğun olaraq gərginlik tenzorunun birinci və ikinci invariantlarıdır;

$$\left. \begin{aligned} I_1 &= \sigma_r + \sigma_\varphi + \sigma_z \\ I_2 &= -(\sigma_r \sigma_\varphi + \sigma_r \sigma_z + \sigma_z \sigma_\varphi) \end{aligned} \right\} \quad (11)$$

Məlumdur ki, ilk plastik deformasiya silindrin daxili səthində yaranır. $r = r_0$ təyin olunur; Bu zaman (9)-dan alırıq:

$$\left. \begin{aligned} \sigma_r &= -(P + \gamma_q h) \\ \sigma_\varphi &= P - \gamma_q h \\ \sigma_z &= -\gamma_q h \end{aligned} \right\} \quad (12)$$

(12)- ni (11)-də nəzərə alsaq;

$$\left. \begin{aligned} I_1 &= -3 \gamma_q h \\ I_2 &= P^2 - 3 \gamma_q^2 h^2 \end{aligned} \right\} \quad (13)$$

(13)-ü (10)-da nəzərə alsaq;

$$2(1 + \nu)P^2 + 3(1 - 2\nu)\gamma_q^2 h^2 - \sigma_a^2 = 0 \quad (14)$$

(14)- tənliyini P -yə görə həll edək;

$$P^2 = \frac{1}{2(1 + \nu)} [\sigma_a^2 + 3(2\nu - 1)\gamma_q^2 h^2] \quad (15)$$

(14) tənliyinin həqiqi həllərinin mövcud olması üçün aşağıdakı şərtin ödənilməsi zəruridir;

$$\sigma_a^2 + 3(2\nu - 1)\gamma_q^2 h^2 \geq 0 \quad (16)$$

(16)-da verilmiş süxur üçün quyunun qazıma dərinliyinin böhran qiymətini

$$h_b = \frac{\sigma_a}{\gamma_q \sqrt{3(1 - 2\nu)}} \quad (17)$$

(17)-dən $h < h_b$ şərtini ödəyən dərinlikdə yerləşən süxur üçün quyuağzı təzyiqin böhran qiymətini müəyyən edə bilərik;

$$P_b = \sqrt{\frac{\sigma_a^2 - 3(1 - 2\nu)\gamma_q^2 h^2}{2(1 + \nu)}} \quad (18)$$

Məlumdur ki, deformasiya plastiklik həddinə çatanda Puasson əmsalı $\nu \approx 0,5$ olur.

$$P_b = \frac{\sigma_a}{\sqrt{3}} \quad (19)$$

Onda bu halda (18) Mizes şərti ilə üst-üstə düşür.

Beləliklə, verilmiş dərinlikdə yerləşən izotrop süxur üçün quyuağzı təzyiqin süxurun xüsusi çəkisindən asılı olan böhran qiymətini müəyyən etdik.

ÇOXALƏTLİ SAZLAMALAR BAXIMINDAN ÇOXMƏQSƏDLİ DƏZGAHLARIN TEKNOLOJİ İMKANLARININ ARAŞDIRILMASI

Heyran BAĞIROVA

Azərbaycan Texniki Universiteti

time.goes@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Çoxməqsədli RPİ dəzgahlar yüksək səviyyəli avtomatlaşdırma və geniş texnoloji imkanlara malikdir. Elmi-texniki inkişafın müasir mərhələsinin özəlliyi yeni texnikanın yaradılması zamanı material və insan resurslarının xeyli məhdudlanması başlıca faktor kimi meydana çıxmasıdır. Bu zaman elə texnoloji avadanlıq seçmək və istifadə etmək lazımdır ki, real imkanlar daxilində yüksək sosial-iqtisadi nəticələr əldə etmək mümkün olsun.

Strateji planda bu istehsalın elə bəndlərində təxirəsalınmaz texniki yenidən silahlanmanı nəzərdə tutur ki, orada proqressiv texnologiyalar, yeni metod və proseslər, əməliyyatların konsentrasiyası hesabına çoxməvqeli və çoxalətli emal və ya yığmadan istifadə etməklə yüksək nəticələr əldə etmək mümkün olsun.

Çoxəməliyyatlı dəzgahlarda demək olar ki, bütün kəsmə ilə emal prosesləri yerinə yetirilir: yonma, içyonma, zenkerləmə, rayberləmə, müxtəlif müstəvi və əyriləli səthlərin frezlənməsi və s. Ayrıca olaraq bütün frez işlərini də aparmaq mümkündür. Müstəvi səthlərin yan frezi vasitəsi ilə frezlənməsi, qanovların sonlu frezlərlə frezlənməsi, disk frezləri ilə frezləmə, müstəvi və fasonlu səthlərin kontur frezləri ilə frezlənməsi. Bu dəzgahlar vasitəsilə yuvalarda bütün emal növlərini yerinə yetirmək mümkündür: burğulama, zenkerləmə, tökmə və ilkin emal edilmiş yuvalarının kontur frezlənməsi, bir və ya bir neçə gedişlə içyonma, kəsiki dəsti ilə iç yonma, böyük diametrlı yuvaların kəsiki başlığı ilə iç yonuşu, rayberləmə.

Maşınqayırma texnologiyasında bir neçə texnoloji keçidin eyni zamanda emalı (çoxalətli paralel emal) perspektiv istiqamət sayılır. Çoxalətli emalın yeni nəsil çoxməqsədli RPİ dəzgahlarında tətbiqi daha effektivdir.

Hal hazırda RPİ torna dəzgahları və emal mərkəzlərinin imkanlarını özündə cəmləşdirən çoxməqsədli dəzgahlar metal emalının dinamik inkişaf edən konsepsiyalarından biri hesab olunur. Beş koordinatlı emalın alətin avtomatik dəyişilməsi ilə uyğunluğu çoxlu əməliyyat yerinə yetirməyə imkan verir.

Çoxəməliyyatlı dəzgahlarda alət və təchizata olan tələblər dəzgah vaxtından maksimal effektiv şəkildə istifadəni şərtləndirir. Belə ki, effektivlik dəzgahın və alətin imkanlarından tam şəkildə istifadəsinə əsaslanır. Çoxəməliyyatlı dəzgahlarda standart alətlərlə elə səthləri emal etmək mümkündür ki, həmin səthlərin adı dəzgahlarda emalı zamanı xüsusi kəsiki layihələndirilməsi tələb olunsun.

Detalların ayrı-ayrı səthlərinin forma, ölçü və tələb olunan dəqiqlik müxtəlifliyindən, asılı olmayaraq, onların çoxəməliyyatlı dəzgahlarda emalını bir qayda olaraq tamamilə yerinə yetirmək olar. Bir çox çoxəməliyyatlı dəzgahlarda əldə olunan dəqiqlik koordinat-ıçyonuş dəzgahlarına yaxındır. Belə ki, yuvaların ıçyonuşu zamanı 6-7 dəqiqlik kəşiyetiyi və kələ-kötürlük (çuqunda) $Ra=1,0-2,0$ mkm hədlərində əldə olunur.

Çoxalətli, çoxməqsədli dəzgah və emal mərkəzləri, böyük həcmli maqazinə malik, şpindeldə alətin avtomatik üsulla dəyişdirilməsini həyata keçirən, çox sayda səthlərin müxtəlif üsullarla (frezləmə, burğulama, yonma hesabına) emalını həyata keçirən yüksək avtomatlaşdırılmış RPİ dəzgahlar hesab olunurlar.

Sazlamaları layihələndirərkən, sazlamadan iştirak edən eyni vaxtda işləyən alətləri və emal edilən səthləri elə birləşdirmək lazımdır ki, bir alətdən digər alətə keçdikdə kəsmə qüvvəsi bərabər olsun.

Çoxməqsədli dəzgahlarda 11-13 dəqiqlik kəşiyetiyi əldə edilir. Sazlama və texnoloji təchizatın düzgün seçilməsi nəticəsində dəqiqlik 6-9 kəşiyetiyi qədər qalxa bilər.

Eyni zamanda işləyən alətlərin sayını artırarkən dəzgahın sərtliyi, hissə və onun dəzgahda bərkidilməsi mütləq nəzərə alınmalıdır.

Sazlama zamanı alətlərin sayını həddən artıq götürmək olmaz, belə ki, bu zaman dəzgahda titrəmələr, kəsmə qüvvəsinin artması alətin sürətlə yeyilməsinə və tez-tez dəyişilməsinə gətirib çıxarır.

Çoxalətli texnoloji avadanlıqlardan istifadə etmək məqsədilə sürətli kəsmə rejimlərində sazlama zamanı iki və az hallarda üç alət götürmək məsləhətdir. Bu zaman məhsuldarlıq 30-40% yüksəlir ki, bu zaman kəsmə sürəti və verişin artması hesabına alət xərcləri də azalmış olur. Bu deyilənlərə baxmayaraq çoxməqsədli dəzgahların texnoloji imkanları əsas verir ki, burada çoxalətli sazlamalar aparılsın. Aparılan araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, zavodlarda eyni zamanda bir neçə səthin çoxalətli emalına imkan verən çoxməqsədli dəzgah və avadanlıqların olmasına baxmayaraq bu imkanlardan istifadə edilmir. Dünya praktikasında bu cür sazlamalar çox az faiz təşkil etsə də, Azərbaycan zavodlarında bu yox dərəcəsinədir. Belə imkanlardan istifadə edilməməsinin başlıca səbəbi də orada bu istiqamət üzrə layihələndirmə və müvafiq olaraq sazlama sxemləri üzrə tövsiyələrin yoxluğuudur. Deyilənləri nəzərə alaraq çoxməqsədli dəzgahlarda çoxalətli sazlamaların tətbiqi aktualıiyı önə çıxır. Bu istiqamət üzrə işlərin aparılması və yeni texnoloji imkanlardan maksimum istifadə edərək məhsuldarlıqın artırılması üçün çoxalətli sazlama sxemlərinin tərtib edilməsi zərurəti yaranır. Bu zərurəti aradan qaldırmaq üçün müxtəlif mümkün sazlama variantlarını müəyyənəlməmişik. Bu zaman rəhbərim t.e.d. Yusubov N.D. –nin təsnifat düsturundan istifadə edərək, həmin düsturu çoxalətli emala tətbiq edəcəyik.

DAXİLİ SİLİNDRİK SƏTHLƏRİN İÇYONUŞU ZAMANI KƏSMƏ REJİMLƏRİNİN OPTİMALLAŞDIRILMASI

İlqar ABBASOV

Abbasovi@ymail.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

Kəsmə rejimlərinin optimallaşdırılmasının ümumi qəbul edilmiş kriteriyası bir çox hallarda emalın məhsuldarlığı – vahid vaxt ərzində pəstahdan götürülən metalın (emal payının) həcmidir. Keçidə kəsmə dərinliyinin texnoloji mülahizələrdən irəli gələrək təyin edildiyini nəzərə almaqla, optimallaşdırmanı iki dəyişən ilə, yəni S veriş və V kəsmə sürəti ilə (və ya kəsmə sürəti ilə əlaqəli n şpindel fırlanma tezliyi ilə) yerinə yetirirlər. Optimallaşdırmanın məqsəd funksiyasını (MF) bu halda Q emalın məhsuldarlığına düz mütənəsbil hasil şəklində yazmaq olar. Məsələn, emalın bir çox növləri üçün (yonma, burğulama, frezləmə) MF-ni belə yazmaq olar: $F = s \cdot v \rightarrow \max$, və ya $F = s \cdot n \rightarrow \max$, burada V - kəsmə sürəti, m/dəq; n - şpindel fırlanma tezliyi, dövr/dəq; S - veriş (emalın növündən asılı olaraq mm/dövr, mm/dəq, mm/diş ilə ölçülə bilər). MF- dən aydın olur ki, S veriş və n şpindel fırlanma tezliyinin qiymətləri böyüdükcə, emalın məhsuldarlığı da yüksəlir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, dəzgahı $n_{\max}$ şpindel maksimum fırlanma tezliyinə və $S_{\max}$ supportun maksimum verişinə sazlayıb, optimal (maksimal) məhsuldarlıq əldə etmək olar.

Bu müxtəlif məhdudiyyətlər ilə şərtlənir. Belə məhdudiyyətlər aşağıdakılardır: kinematik məhdudiyyətlər, güc üzrə məhdudiyyətlər, kəsən alətin davamlılığı üzrə məhdudiyyət, texnoloji sistemin sərtliliyi (vibrodəyişməliliyi) üzrə məhdudiyyət, kəskinin gövdəsinin sərtliliyi və möhkəmliyi üzrə məhdudiyyət, pəstahın emal olunmuş səthinin kələ-kötürlüyü üzrə məhdudiyyət, emal olunan səthin dəqiqliyi üzrə məhdudiyyət, oxboyu kəsmə qüvvəsinin buraxıla bilən maksimal qiyməti üzrə məhdudiyyət, kəsmə temperaturu üzrə məhdudiyyət. Nəticədə, kəsmə rejimlərinin optimallaşdırılması məsələsi S və n cütünün elə qiymətinin tapılmasına gətirilir ki, bu zaman MF $F = s \cdot n$ maksimum qiymətə malik olur və bütün məhdudiyyətlər ödənilir. Nəzərə alsaq ki, MF qeyri xətti, eləcə də məhdudiyyətlər qeyri xətti, verilmiş məsələ klassik olaraq qeyri xətti proqramlaşdırma metodu ilə həll olunur. Bu isə kifayət qədər mürəkkəb və əmək tutumludur. Amma verilmiş məsələni sadə yol ilə həll etmək olar.

Məsələnin qrafiki üsul ilə həlli. Xətti optimallaşdırma məsələlərini həll etmək qeyri-xətti optimallaşdırma məsələlərinə nisbətən həddindən artıq sadədir. Bu səbəbdən qeyri xətti məsələlərin həlli zamanı istifadə olunan üsullardan biri belə məsələlərin xətti ilə gətirilməsi – xəttiləşdirilməsidir.

Daxili silindrik səthin kobud yonulması misalında məsələnin həllinə baxaq. Verilmiş tapşırıq üçün texnoloji sistemin sərtliliyi üzrə, baş hərəkət intiqalının gücü üzrə, alətin davamlılığı üzrə məhdudiyyətlər, eləcə də kinematik məhdudiyyətlər aktualdır.

MF və məhdudiyyətlərin xəttiləşdirilməsini həyata keçirək, yəni ifadələri xətti şəkildə gətirək. Verilmiş məsələdə buna MF-ni, eləcə də məhdudiyyətlərin sol və sağ tərəflərini loqarifmləməklə nail olmaq olar.

Loqarifmləmə zamanı cəbr kursundan məlum olan qaydadan istifadə edirik:

$$\ln(a \cdot b) = \ln a + \ln b \quad (1.1)$$

$$\ln(a^b) = b \cdot \ln a$$

Nəticədə alırıq:

$$F(x_1, x_2) = x_1 + x_2 \rightarrow \max. \quad (1.2)$$

$$\begin{cases} x_2 \leq b_1 \\ x_2 + y_v x_1 \leq b_2 \\ (n_{p_z} + 1)x_1 + y_{p_z} x_2 \leq b_3 \\ b_4 \leq x_1 \leq b_5 \\ b_6 \leq x_2 \leq b_7 \end{cases} \quad (1.3)$$

$$\text{Burada } x_1 = \ln n; \quad x_2 = \ln s; \quad (1.4)$$

$$b_1 = \ln \left(\frac{C_s D_{\zeta}^{z_s}}{t^{x_s}} \left(\frac{D_{p_{\max}}}{D_{\zeta}} \right)^{p_s} K_s \right); \quad (1.5)$$

$$b_2 = \ln \left(\frac{1000 \cdot C_v}{T^m t^{x_v} \pi D} K_v \right); \quad (1.6)$$

$$b_3 = \ln \left(\frac{6000 N_{dez} \eta \left(\frac{1000}{\pi D} \right)^{(n_{p_z} + 1)}}{C_{p_z} t^{x_{p_z}} K_{p_z}} \right); \quad (1.7)$$

$$b_4 = \ln n_{\min}; \quad b_5 = \ln n_{\max}; \quad (1.8)$$

$$b_6 = \ln s_{\min}; \quad b_7 = \ln s_{\max}. \quad (1.9)$$

(1.3) sistemi buraxılabilən həllər oblastını (BHO) - optimal həllərin axtarışı oblastını müəyyənləşdirir.

Buraxılabilən həllər oblastının qrafiki təsviri üçün, (1.3) sisteminin hər bir bərabərsizliyinə baxmaq lazımdır. Bu zaman bərabərsizliyi bərabərliyə çevirmək və x_1, x_2 müstəvisində müvafiq düz xətləri qurmaq lazımdır. Analoji olaraq, (1.3) sisteminin digər məhdudiyyətləri üzrə qrafiki olaraq düz xətlər qurulur.

Məlum teoremə əsasən, əgər optimal həll varsa, onda belə həll buraxıla bilən həllər oblastının məhdudiyyətlərinin kəsişmə nöqtəsində yerləşir. Bu isə o deməkdir ki, buraxılabilən həllər oblastı təyin edilir və bu oblastın kənar nöqtələrinin (x_{1i}, x_{2i}) koordinatları MF-nin $F(x_1, x_2) = x_1 + x_2 = \max$ qiymətini verir.

Beləliklə, optimal həllin tapılması üçün (x_{1i}, x_{2i}) koordinatlarını beşbucaqlının təpə nöqtələrində tapmaq və onları MF –nin tənliyində yerlərinə qoyub hesablamaq lazımdır. Hansı cüt MF-nin maksimum qiymətinə malik olarsa, həmin cüt də optimal həll olacaqdır.

Əks loqarifmləmə əməliyyatını yerinə yetirib n şpindelin fırlanma tezliyinin və S verişin, sonra isə V kəsmə sürətinin optimal qiymətlərini tapırıq, $n = e^{x_1}$, $s = e^{x_2}$, $v = \frac{\pi D n}{1000}$. Sonra isə MF-in qiymətini hesablayırıq.

MANCANAQ DƏZGAHLARININ İNTİQALLARINDA QAYIŞ ÖTÜRMƏLƏRİ TƏTBİQİNİN MƏQSƏDYÖNLÜLÜYÜ HAQQINDA

İradə KƏRİMOVA

Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası

bakuvinasta@rambler.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Azdebitli quyuların sayının artması ilə onların səmərəli istismarı problemi daha çox ciddiləşir.

Quyuların, xüsusilə azdebitlilərin istismarının effektivliyi quyu avadanlığının - mancanaq dəzgahının və nasosun düzgün seçilməsindən asılıdır ki, bunlar da, ideal halda lay mayesinin fasiləsiz rejimdə quyunun debitinə, yəni layın məhsuldarlığına uyğun gələn həcmdə vurulmasını təmin etməlidir.

Mancanaq dəzgahı neft-qaz avadanlığının mühüm növüdür və neft quyu ştanqlı (plunjerli) nasoslara mexaniki intiqal üçün istifadə edilir. Mancanaq dəzgahının konstruksiyası özünü ştanqlı nasosların balansirli intiqal kimi təqdim edir və reduktordan və ikiləşmiş dördbəndli oymaq mexanizmdən ibarətdir.

Mahiyyət etibarilə, mancanaq dəzgahı quyunun dibində yerləşmiş ştanqlı nasosun intiqalıdır. Neft nasosu mancanaq dəzgahından irəli-geri hərəkəti maye axınına çevirir ki, bu da nasos-kompressor boruları (NKB) ilə səthinə qalxır.

1966-cı il standartı ilə yükqaldırma qabiliyyəti 1,5-dən 20t-a qədər olan 20 tipölçülü mancanaq dəzgahları (SK) nəzərdə tutulmuşdur. Ölçü sırasının yaradılması zamanı düynlərin müxtəlifliyi minimuma gətirilsin və bununla da hazırlanması, təmiri, xidməti və avadanlığın ehtiyat elementləri ilə təchizatı sadələşdirilsin. Bu zaman modifikasiya aşağıdakılardan ibarət olmuşdur: balansirin qarşı və arxa çiyinlərinin uzunluqları münasibətlərinin dəyişdirilməsi və eyni zamanda balansirin və reduktorun əvəz edilməsi.

Sonralar mancanaq dəzgahlarının 30 tipölçülərinin buraxılmasını nəzərdə tutmuş QOST 5866-76 işlənmişdir, bunlar bir-birindən balansirin qarşı çiyininin uzunluğu ilə və reduktorun tipölçüsü və elektrik mühərrikinin gücü ilə fərqlənilir.

Bu standart əsasən sakitgedişli mancanaq dəzgahının konstruksiyası işlənmişdir, özü də transmissiyaya əlavə qayış ötürməsinin daxil edilməsi hesabına böyüdülmüş ötürmə ədəd ilə, bu da balansirin yırgalanma sayını dəqiqədə 0,8...1,7-ə qədər aşağı salmağa imkan vermişdir.

Bunun üçün elektrik mühərriki və reduktor arasında aralıq valı montaj edilir. Konsol tərzində quruluşa uyğun olaraq kiçik və böyük diametrlə qasnaqlarla təchiz olunur.

Əlavə ötürməli konstruktiv həll sadəliyi ilə fərqlənir, onu istənilən mancanaq dəzgahına tətbiq etməyə imkan verir və hasilədiçi müəssisələrin qüvvələri ilə lazımı detalların hazırlanmasına yol verir.

Son illərdə Rusiya zavodları transmissiyanın komponentləri qayış ötürməsinin olmaması ilə fərqlənən mancanaq dəzgahlarını buraxmağa başladılar ki, bu da ötürmə ədədi $u=165$ olan üçpilləli reduktorun tətbiqi ilə kompensasiya edilir. Reduktor bilavasitə muftanın köməyi ilə elektrik mühərriki ilə birləşdirilir. Burada bucaq ötürməsinə tətbiq etməli olurlar, ona görə reduktor tezgedişli konik pilləsi olan konik-silindrik konstruksiyaya malikdir.

Qayış ötürməsinin olmaması imkan vermir ki, balansirin gediş tezliyini tənzimləyəsən, ona görə şərh edilmiş variantda tənzimlənən çoxsürətli asinxron elektrik mühərrikinin tətbiqi nəzərdə tutulur ki, bu da qoşulma sxeminin dəyişdirilməsi hesabına valın 495, 745, 990 və 1485 dövr/dəq fırlanma tezliklərini təmin edə bilər. Uyğun olaraq balansirin dəqiqədə 3, 4,5, 6 və 9 yırgalanma saylarını alırlar.

Qayış ötürməsinin olmaması, hansı ki, adi mexanizmlərdə avadanlığı normadan artıq yüklənmələrdə sınımlardan qoruyur, mancanaq dəzgahı intiqalının ötürmə ədədinin artmasına gətirir. Aşağı tezlikləri olan mühərriklərin isə tətbiqi elektrik mühərriklərinin kütləsini və onun dəyərini artırır.

Mancanaq dəzgahının ən məsuliyyətli düyünlərindən biri reduktordur. Rusiyanın AO «İjneftemaş» dəzgahlarının bütün yeni intiqalları Novikov ilişgili (ötürmə ədədləri 50-dən 125-ə qədər) etibarlı üçpilləli reduktorlarla komplektləşirlər.

İntiqalın böyük ötürmə ədədləri ötürmə ədədləri yüzdən böyük olan üç pilləli reduktorun tətbiqinin zəruri olmasına gətirir. Belə reduktorların dəyəri və qabarit ölçüləri ikipilləli yaxud ötürmə ədədləri 100-dən az olan reduktorlara nisbətən xeyli yüksəkdir.

Mancanaq dəzgahları intiqallarının çəkisinin və qabarit ölçülərinin aşağı salınması və onların keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması neftin dərinlik nasosla hasilatının effektivliyinin yüksəldilməsinin mühüm şərtləridir.

Məruzədə qısa qapanma rotorlu üçfazlı dəyişən cərəyan elektrik mühərrikinin kütləsinin və dəyərinin statistik məlumatların əsasmda, həm də reduktorların kütləsinin və dəyərinin təyini üçün mancanaq dəzgahlarının intiqalında qayıb ötürmələrinin tətbiqinin məqsədyönlü olması göstərilir.

KİPLƏŞDİRCİNİN DAXİLİ SƏTHİ İLƏ BORUNUN DİVARI ARASINDAKI KONTAKT GƏRGİNLİYİN PAYLANMASI XARAKTERİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ

K.O. RÜSTƏMOVA

Qafqaz Universiteti

r.k_bdu@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Kipləşdirici elementlərin hermetikləşdirmə qabiliyyəti əsasən onun səthi ilə cismin kipləşdirilən hissəsi arasındakı kontakt gərginliyin qiymətindən və onun paylanma xarakterindən asılıdır. Bu gərginliyin qiyməti isə öz növbəsində kipləşdiricinin həndəsi ölçülərindən və fiziki-mexaniki xüsusiyyətlərindən asılıdır. Ona görə də kontakt gərginliyin qiymətinin və həm də paylanma xarakterinin kipləşdiricinin həndəsi ölçülərindən və fiziki-mexaniki göstəricilərindən asılılığının tədqiq edilərək öyrənilməsi və bu əsasdan kipləşdiricinin hermetikləşdirmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılmasını təmin edən həndəsi ölçülərin təyini həm elmi, həm də praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Təqdim olunan işdə ikitərəfli sıxılma zamanı silindrik elastik kipləşdirici elementin daxili səthi ilə kipləşdirilən silindrik borunun divarı arasındakı kontakt gərginliyin paylanmasının kipləşdirici elementin həndəsi ölçülərindən və mexaniki xüsusiyyətindən asılılığı nəzəri olaraq tədqiq edilib öyrənilmişdir. Elastik kipləşdirici element sıxılmayan qəbul edilir:

$$\theta = \text{div} \vec{u} = \varepsilon_{rr} + \varepsilon_{\theta\theta} + \varepsilon_{zz} = 0$$

Kipləşdiricinin daxili səthi ilə kipləşdirilən silindrik borunun divarı arasında onun həndəsi ölçülərindən dəfələrlə kiçik $\delta = R_0 - R_1$ ara boşluğunun mövcudluğu nəzərə alınaraq məsələ radial oxa nəzərən simmetrik olduğundan yarım-hündürlük üçün həll edilmişdir. Burada R_0 borunun xarici radiusu və R_1 isə kipləşdirici elementin daxili radiusudur. Məsələnin həlli iki hissəyə bölünür:

Birici hissədə $u|_{z=0} = \delta$ sərhəd şərtinin ödənilməsi üçün lazım olan Q sıxıcı qüvvəsi kipləşdirici elementin parametrlərindən asılı olaraq təyin edilir. Burada $u_r = u(r, z)$ kipləşdiricinin ixtiyari nöqtəsinin radial deformasiyasıdır.

İkinci hissədə isə kipləşdirici elementin daxili səthi ilə borunun divarı arasında tam hermetikliyə nail olmaq üçün lazım olan P qüvvəsi kipləşdiricinin parametrlərindən asılı olaraq təyin edilir.

Kipləşdiricini elastik cisim, kipləşdirilən borunu mütləq bərk cisim kimi qəbul edərək məsələ oxa simmetrik olduğundan kipləşdirici deformasiyalandıqdan sonra onun potensial enerjisi üçün aşağıdakı funksionalı yazı bilərik:

$$\Pi = V = 8\pi G \int_0^h \int_{R_1}^{R_2} (\sigma_r \cdot \varepsilon_r + \sigma_\theta \cdot \varepsilon_\theta + \sigma_z \cdot \varepsilon_z + \tau_{rz} \cdot \gamma_{rz}) r dr dz - 2 \int_0^h P^* \cdot f'(z) dz$$

burada $\sigma_r, \sigma_\theta, \sigma_z, \tau_{rz}$ gəginlik tenzorunun komponentləri, $\varepsilon_r, \varepsilon_\theta, \varepsilon_z, \gamma_{rz}$ isə tətbiq olunan yükün təsirindən kipləşdirici elementdə yaranan nisbi deformasiyalardır. $w = f(z)$ kipləşdiricinin ixtiyari en kəsik sahəsinin z oxu istiqamətində deformasiyası, $f(z)$ z -dən asılı olan naməlum funksiyadır.

Məsələ varyasiya metodlarından istifadə edilərək həll edilmişdir. Məsələnin birinci hissəsində kipləşdirici elementin daxili səthi ilə boru divarının bir nöqtədə toxundurulması üçün lazım olan mərkəzi ox boyu sıxıcı qüvvənin, ikinci hissəsində isə kipləşdiricinin daxili səthi ilə boru divarının tam kontaktı və sonradan isə hermetikliyi təmin edən kontakt gərginliyi yaradan yükün qiyməti kipləşdiricinin parametrlərindən asılı olaraq təyin edilmişdir.

Göstərilmişdir ki, kipləşdirici elementin H hündürlüyü azaldıqca kipləşdiricinin daxili səthi ilə kipləşdirilən silindrik borunun divarı arasında hermetiklik yaradan ox boyu qüvvənin qiyməti kəskin artır. Digər tərəfdən alınmış nəticələr göstərir ki, kipləşdiricinin daxili səthi ilə kipləşdirilən silindrik borunun divarı arasındakı δ ara boşluğunun qiyməti kontakt gərginliyin paylanmasına böyük təsir göstərir və onun kiçik dəyişməsi ilə ox boyu qüvvənin qiymətinin böyük hədlərdə dəyişməsinə səbəb olur. Kipləşdirici elementin hündürlüyünün elə həddi qiyməti tapılmışdır ki, bu qiymətdən yuxarı həddə ox boyu qüvvənin kipləşdiricinin ondan aşağı kəsiklərinə təsiri kəsilir.

İKİLAYLI QEYRİBİRCİNS ÇUBUQLARIN TERMO-MEXANİKİ YÜKLƏRİN TƏSİRİNDƏN RƏQSLƏRİ

R.E. MƏMMƏDLİ

Qafqaz Universiteti
Bakı/AZƏRBAYCAN

Məqalədə qeyri müntəzəm paylanmış temperatur sahəsində yerləşən və en kəsiyi iki simmetriya oxuna malik olan ikilaylı düzxətli çubuqların məxsusi rəqsləri məsələsi tədqiq edilir. Koordinat sistemi aşağıdakı kimi qəbul edilmişdir: OX-oxu çubuğun laylarını ayıran ox boyu yönəlib; OY və OZ-oxları isə çubuğun en kəsiyində yerləşir.

Məsələnin qoyuluşunda fərz edilir ki, çubuğun layları müxtəlif qeyri bircins izotrop elastik materiallardan hazırlanıb və materialların elastiklik modulları koordinatların və temperaturun kəsilməz funksiyalarıdır və aşağıdakı şəkildə dəyişirlər:

$$E_i = E_i(X, Z, T(z)) = E_i \cdot f_i(x) \cdot \varphi_i(z) \cdot \frac{T(z)}{T_0}, (i = 1, 2) \quad (1)$$

Müstəvi kəsiklər prinsipinin çubuğun bütün qalınlıq elementi üçün doğru olduğu qəbul edilərək

$$\Delta \varepsilon = \varepsilon_0 + z \cdot \varepsilon \quad (2)$$

burada ε_0 – çubuğun oxunun əlavə deformasiyası, ε – ayrılıyidir.

Huk qanununun köməyi ilə gərginlik və deformasiyaların artımları arasındakı əlaqələr təyin edilmişdir, yəni:

$$\Delta \sigma^1 = E_{10} f_1(x) \cdot \varphi_1(z) \cdot T_1'(z) \cdot \Delta \varepsilon, \quad (-h_1 \leq z \leq 0) \quad (3)$$

$$\Delta \sigma^2 = E_{20} f_2(x) \cdot \varphi_2(z) \cdot T_2'(z) \cdot \Delta \varepsilon, \quad (0 \leq z \leq h_2)$$

Burada h_1 və h_2 uyğun layların qalınlıqlarıdır.

Bu əlaqələrin köməyi ilə məlum qaydaya əsasən çubuğun en kəsiyində yaranan qüvvə və momentin artımları hesablanır və çubuğun ümumiləşmiş sərtlik xarakteristikaları təyin edilir:

$$\Delta P = \int_{-h_2}^0 \Delta \sigma^2 b(z) dz + \int_0^{h_1} \Delta \sigma^1 b(z) dz \quad \Delta M = \int_{-h_2}^0 \Delta \sigma^2 b(z) z dz + \int_0^{h_1} \Delta \sigma^1 b(z) z dz \quad (4)$$

Qüvvə və momentlərin artımları üçün alınmış ifadələr baxılan çubuğun hərəkət tənliklərində diqqətə alınaraq, bəzi çevirmələrdən sonra aşağıdakı rəqs tənliyi alınır:

$$KI \left[f_1(x) \frac{\partial^4 v}{\partial x^4} + 2 \frac{\partial f_1}{\partial x} \frac{\partial^3 v}{\partial x^3} + \frac{\partial^2 f_1}{\partial x^2} \frac{\partial^2 v}{\partial x^2} \right] + m \frac{\partial^2 v}{\partial t^2} = 0 \quad (5)$$

Burada KI – çubuğun ümumiləşmiş sərtlik xarakteristikasıdır; m – çubuğun vahid uzunluğunun kütləsidir, v – isə çubuğun oxunun əyintisidir. (2)-tənliyinə sərhəd şərtlərini əlavə edərək baxılan çubuğun məxsusi rəqsləri məsələsinin riyazi qoyuluşunu alırıq.

(2)-tənliyini həll edə bilmək üçün (1)-ə daxil olan funksiyaların necə dəyişdiyini bilmək lazım gəlir. Buna görə də müxtəlif qeyri bircinslik halları üçün (2)-tənliyinin həllini ayrılıqda tədqiq edərək konkret məsələləri həll etmək olur. Konkret halda fərz edək ki, (1)-də elastiklik modulları x-dən asılı deyil, qalınlıq koordinatının xətti funksiyasıdır və temperatur da xətti funksiya şəklində dəyişir yəni

$$\varphi_1(z) = 1 + \mu_1 \frac{z}{h_1}, \quad T_1(z) = T_1^1 + T_1^2 \frac{z}{h_1}, \quad (6)$$

$$\varphi_2(z) = 1 + \mu_2 \frac{z}{h_2}, \quad T_2(z) = T_2^1 + T_2^2 \frac{z}{h_2}$$

Bu halda çubuğun ucları oynaq bərkidildiyi zaman (2)- tənliyi həll edilərək məxsusi rəqs tezliyi üçün aşağıdakı formul alınır:

$$\omega^2 = \omega_{01}^2 \cdot \varphi_1^1 \quad (7)$$

Burada ω_{01}^2 -analoji bircins çubuğun məxsusi rəqs tezliyidir, φ_1^1 -isə qeyri bircinslik və temperatur parametrlərindən asılı olan funksiya və aşağıdakı kimi təyin olunurlar:

$$\omega_{01}^2 = \left(\frac{\pi}{\ell} \right)^4 \cdot \frac{E_{20} b h_2^3}{m} \quad (8)$$

$$\varphi_1^1 = \left\{ \frac{1}{3} - \frac{\gamma_2}{4} + \ell_{12} \delta_{12}^3 \left(\frac{1}{3} + \frac{\gamma_1}{4} \right) - \frac{\left[-\frac{1}{2} - \frac{\gamma_2}{3} + \ell_{12} \delta_{12}^2 \left(\frac{1}{3} + \frac{\gamma_1}{3} \right) \right]^2}{\left[1 - \frac{\gamma_2}{2} + \ell_{12} \delta_{12} \left(1 + \frac{\gamma_1}{2} \right) \right]} \right\}$$

Əgər qeyri bircinslik funksiyaları z-dən (6)-şəklində və x-dən də $f(x) = 1 + a \frac{x}{\ell}$, kimi asılı olarsa onda (5)-hərəkət tənliyi belə alınır :

$$KI \left[\left(1 + a \frac{x}{\ell} \right) \frac{\partial^4 v}{\partial x^4} + 2 \frac{a}{\ell} \frac{\partial^3 v}{\partial x^3} \right] + m \frac{\partial^2 v}{\partial t^2} = 0 \quad (9)$$

Bu halda (9)-tənliyi Bubnov-Qalyorkin metodu ilə həll edilir və məxsusi rəqs tezliyi üçün alınır:

$$\omega^2 = \omega_{01}^2 \cdot \varphi_1^1 \left(1 + \frac{\alpha}{2}\right), \quad (10)$$

Burada (8)-əvəzləmələri edilmişdir. Parametrlərin müxtəlif qiymətləri üçün ədədi hesablamalar aparılaraq baxılan çubuğun məxsusi rəqs tezliyinin qiyməti (8) və (10)-dan təyin edilir.

BAŞLANGIÇ GƏRGİNLİYİ OLAN ORTOTROP ELASTİK-PLASTİK DAİRƏVİ LÖVHƏLƏRİN DAYANIQLIĞI

R.E. ŞÜKÜROV

Gəncə Texnologiya Universiteti
Gəncə/AZƏRBAYCAN

Məqalədə başlanğıc gərginliyi olan ortotrop elastik-plastik materialdan hazırlanmış sabit qalınlıqlı dairəvi lövhələrin müntəzəm paylanmış radial sıxıcı qüvvələrin təsirindən dayanıqlıq məsələsi tədqiq edilir.

Lövhənin materialının fiziki-mexaniki xassəsini xarakterizə etmək üçün, ortotrop materiallar üçün deformasiyalı plastiklik nəzəriyyəsi tipli fiziki hal tənliklərindən istifadə edilir:

$$\sigma_x = \frac{E_c}{\alpha - \beta^2} (\alpha \varepsilon_x + \beta \varepsilon_y) \sigma_y = \frac{E_c}{\alpha - \beta^2} (\varepsilon_y + \beta \varepsilon_x) \tau_{xy} = \frac{2}{\gamma} E_c \varepsilon_{xy} \quad (1)$$

Burada α , β , γ -materialın anizotropiya xarakteristikalarıdır; $E_c = \sigma_n / \varepsilon_n$, $\sigma_n = \phi(\varepsilon_n)$ -diaqramının cari modulu; σ_n və ε_n -gərginliyin və deformasiyaların intensivlikləridir. Böhran halına qədər olan vəziyyətdə təsir edən xarici qüvvə ilə başlanğıc gərginlik və deformasiyalar arasındakı əlaqələr təyin edilmişdir. Burada fərz edilir ki, başlanğıc gərginlik radiusdan asılıdır və öz-özünü tarazlaşdırır. Böhran vəziyyətində (1)-dən gərginliklərlə-deformasiyaların variasiyaları arasındakı əlaqələr təyin edilir və Kirxhof-Lyav hipotezasının lövhənin bütün qalınlığı üçün doğru olduğu qəbul edilir

$$\delta \varepsilon_x = l_x + z \chi_x, \quad \delta \varepsilon_y = l_y + z \chi_y, \quad \delta \varepsilon_{xy} = l_{xy} + z \chi_{xy} \quad (2)$$

burada l_x , l_y , l_{xy} və χ_x , χ_y , χ_{xy} -lövhənin orta müstəvisinin sonsuz kiçik deformasiyaları və əyintiləridir (1)-(2)-nin köməyi ilə qüvvə və momentlərin variasiyaları hesablanır. Baxılan lövhənin tarazlıq tənlikləri aşağıdakılardan ibarətdir: a) Qüvvələrin tarazlıq tənlikləri; b) Momentlərin tarazlıq tənlikləri; c) Deformasiyaların kəsilməzlik tənliyi. Burada gərginlik funksiyası məlum qayda ilə daxil edilərsə qüvvələrin tarazlıq tənlikləri eynilik kimi ödənər. Digər iki tənliklərdən isə bəzi çevirmələrdən sonra əyintiyə və gərginlik funksiyasına görə iki dayanıqlıq tənliklər sistemi alınır. Bu tənliklərə sərhəd şərtlərini əlavə etsək məsələnin ümumi şəkildə qoyuluşunu alırıq.

Konkret məsələ həll etmək üçün məsələnin təqribi qoyuluşuna baxılır. Bu halda deformasiyaların kəsilməzlik tənliyi nəzərə alınmır və lövhənin dayanıqlığının oxa simmetrik formada itməsi halında əyintiyə görə dayanıqlıq tənliyi aşağıdakı şəkildə alınır:

$$\Phi_{11} \frac{d^4 W}{dr^4} + \frac{4\Phi_{33} + \Phi_{12} + \Phi_{21}}{r} \frac{d^3 W}{dr^3} + \left(\frac{3\Phi_{22} - 8\Phi_{33} - 2\Phi_{21}}{r^2} + \frac{d^2 \Phi_{21}}{dr^2} + \frac{1}{r} \frac{d\Phi_{21}}{dr} \right) \frac{d^2 W}{dr^2} + \left(\frac{8\Phi_{33} + 2\Phi_{12} + 2\Phi_{21} - 3\Phi_{22}}{r^2} + \frac{1}{r} \frac{d^2 \Phi_{12}}{dr^2} + \frac{1}{r^2} \frac{d\Phi_{22}}{dr} \right) \frac{dW}{dr} - \frac{\sigma_u h}{D} \chi = 0 \quad (3)$$

Lövhənin kənarları sərt bərkidildiyi halda (3)-tənliyinin həlli bu şəkildə qəbul edilir:

$$W = f \left(1 - \rho^2 \right)^2, \quad \left(\rho = \frac{r}{R} \right) \quad (4)$$

(4)-(3)-tənliyində diqqətə alaraq alınmış bu tənliyi Bubnov-Qalyorkin metodu ilə həll edərək kritik qüvvə üçün alırıq:

$$P_{kp} = K_i (P_{kp}) \cdot P_{kp}^0, \quad (5)$$

Başlanğıc gərginliyin konkret olaraq bu şəkildə paylanması halı üçün məsələ ətraflı analiz edilmiş və kritik parametrlərə müxtəlif parametrlərin necə təsir etməsi tədqiq edilmişdir.

$$\begin{aligned} \bar{\sigma}_0^0 &= -\rho, & 0 \leq \rho \leq \rho_1, \\ \bar{\sigma}_0^0 &= 7\rho - 1, & \rho_1 \leq \rho \leq \rho_2, \\ \bar{\sigma}_0^0 &= 4,5\rho + 1,875, & \rho_2 \leq \rho \leq \rho_3, \\ \bar{\sigma}_0^0 &= 0,75\rho + 1,875, & \rho_3 \leq \rho \leq 1 \end{aligned} \quad (6)$$

İKİLİYLI QEYRİ BİRCİNS ÇUBUQLARIN QEYRİ XƏTTİ ELASTİKİ ƏSAS ÜZƏRİNDƏ DAYANIQLIQ MƏSƏLƏLƏRİ

S.E. VƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Naxçıvan /AZƏRBAYCAN

Məqalədə qeyri xətti elastiki mühitdə yerləşən və en kəsiyi iki simmetriya oxuna malik olan ikilaylı düzxətli çubuqların məxsusi mərkəzi sıxılmada dayanıqlıq məsələsi tədqiq edilir. Koordinat sistemi aşağıdakı kimi qəbul edilmişdir: OX-oxu çubuğun laylarını ayıran ox boyu yönəlib; OY və OZ-oxları isə çubuğun en kəsiyində yerləşir.

Məsələnin qoyuluşunda fərz edilir ki, çubuğun layları müxtəlif qeyri bircins elastik materiallardan hazırlanıb və layların materiallarının elastiklik modulları uzunluq (x) və qalınlıq (z) koordinatlarının kəsilməz funksiyalarıdır və aşağıdakı şəkildədir.

$$E_1 = E_{10} f(x) f_1(z) \quad E_2 = E_{20} f(x) f_2(z), \quad (1)$$

Müstəvi kəsiklər prinsipinin çubuğun bütün qalınlıq elementi üçün doğru olduğu qəbul edilir

$$\Delta \varepsilon = \varepsilon_0 + z \varepsilon e \quad (2)$$

burada ε_0 – çubuğun oxunun əlavə deformasiyası, εe – ayrılıyidir.

Huk qanununun köməyi ilə gərginlik və deformasiyaların artımları arasındakı əlaqələr təyin edilmişdir, yəni:

$$\Delta \sigma^1 = E_{10} f(x) \cdot f_1(z) \cdot \Delta \varepsilon, \quad (-h_1 \leq z \leq 0) \quad (3)$$

$$\Delta \sigma^2 = E_{20} f(x) \cdot f_2(z) \cdot T_2'(z) \cdot \Delta \varepsilon, \quad (0 \leq z \leq h_2)$$

Burada h_1 və h_2 uyğun layların qalınlıqlarıdır.

Bu əlaqələrin köməyi ilə məlum qaydaya əsasən çubuğun en kəsiyində yaranan qüvvə və momentin artımları hesablanır və çubuğun ümumiləşmiş sərtlik xarakteristikaları təyin edilir:

$$\Delta P = \int_{-h_2}^0 \Delta \sigma^2 b(z) dz + \int_0^{h_2} \Delta \sigma^1 b(z) dz, \quad \Delta M = \int_{-h_2}^0 \Delta \sigma^2 b(z) z dz + \int_0^{h_2} \Delta \sigma^1 b(z) z dz \quad (4)$$

Elastik mühit üçün reaksiya qüvvəsi aşağıdakı şəkildə qəbul edilir:

$$q = -C_0 W - C_1 W^3 \quad (5)$$

Burada C_0 , C_1 -elastiki mühitin yataq əmsallarıdır, W - çubuğun oxunun əyintisidir. Ümumi halda baxılan çubuğun dayanıqlıq tənliyi aşağıdakı şəkildə alınır:

$$f(x) \frac{d^4 w}{dx^4} + 2 \frac{df(x)}{dx} \frac{d^3 w}{dx^3} + \frac{d^2 f(x)}{dx^2} \frac{d^2 w}{dx^2} + R_1^2 \frac{d^2 w}{dx^2} + S_0^2 W + S_1^2 W^3 = 0 \quad (6)$$

$$R_1^2 = \frac{P}{K_1 I}, \quad S_0^2 = \frac{C_0}{K_1 I}, \quad S_1^2 = \frac{C_1}{K_1 I}$$

Burada qeyri bircinslilik funksiyalarının müxtəlif halları üçün (3) tənliyini tədqiq etmək lazımdır. Xüsusi halda funksiyalar bu şəkildə olarsa: $f(x) \equiv 1$; $f_1(z) = 1 + \gamma_1 \frac{z}{h_1}$, $f_2(z) = 1 + \gamma_2 \frac{z}{h_2}$.

(3)-tənliyi Bubnov-Qalyorkin metodu ilə həll edilərək kritik qüvvə üçün alınır:

$$\sigma_{cr}^* = \pi^2 \left(\frac{h_2}{\ell} \right)^2 \cdot \varphi' \cdot \frac{1}{\pi^2 E_{20}} \cdot \frac{h_2}{b} \left(\frac{\ell}{h_2} \right)^2 \left(C_0 + \frac{3}{4} C_1 w_0^2 \right).$$

Bburada

$$\sigma_{cr}^* = \frac{P_{cr}}{E_{20} b h_2}, \quad \varphi' = \left\{ \frac{1}{3} - \frac{\gamma_2}{4} + \ell_{12} \delta_{12}^3 \left(\frac{1}{3} + \frac{\gamma_1}{4} \right) - \frac{\left[-\frac{1}{2} - \frac{\gamma_2}{3} + \ell_{12} \delta_{12}^2 \left(\frac{1}{2} + \frac{\gamma_1}{3} \right) \right]^2}{\left[1 - \frac{\gamma_2}{2} + \ell_{12} \delta_{12} \left(1 + \frac{\gamma_1}{2} \right) \right]} \right\} \quad (7)$$

Parametrlərin müxtəlif qiymətləri üçün kritik qüvvənin ədədi qiyməti bu formula əsasən hesablanır.

İndi də qeyri bircinsliyin aşağıdakı halına baxaq:

$$f_1(z) = 1 + \gamma_1 \frac{z}{h_1}, \quad f_2(z) = 1 + \gamma_2 \frac{z}{h_2}, \quad f(x) = 1 + \alpha \frac{x}{\ell}$$

Bu halda (6) dayanıqlıq tənliyi bu şəkildə düşər:

$$\left(1 + \alpha \frac{x}{\ell} \right) \frac{d^4 w}{dx^4} + 2 \frac{\alpha}{\ell} \frac{d^3 w}{dx^3} + R_1^2 \frac{d^2 w}{dx^2} + S_0^2 w + S_1^2 w^3 = 0 \quad (8)$$

Burada R_1^2 , S_0^2 , S_1^2 - (6) – dan təyin edilir.

Yuxarıdakı hala anoloji olaraq (8) tənliyini Bubnov – Qalyorkin metodu ilə həll edərək kritik qüvvə üçün aşağıdakı ifadəni alırıq:

$$\sigma_{cr}^* = \pi^2 \left(\frac{h_2}{\ell} \right)^2 \cdot \varphi_1 \left(1 + \frac{\alpha}{2} \right) + \frac{1}{\pi^2 E_{20}} \cdot \frac{h_2}{b} \left(\frac{\ell}{h_2} \right)^2 \left(C_0 + \frac{3}{4} C_1 w_0^2 \right) \quad (9)$$

Burada (7) əvəzləmələri qəbul edilmişdir.

KONSENTRİK YERLƏŞDİRİLMİŞ BORU KƏMƏRLƏRİNDƏ HƏRƏKƏT EDƏN MAYE DİNAMİKASINA TƏZYİQ PULSASIYASININ TƏSİRİ

S.Ə. İMAMƏLİYEV

Bakı Dövlət Universiteti

imameliyev@box.az

Bakı/AZƏRBAYCAN

Bəzi hallarda quyulardakı qum tıxaclarının pulsasiyalı axınla yuyulması quyudibi zonanın tıxaclardan təmizlənmə vaxtını qısaldır və böyük fayda verir. Bundan başqa qum tıxacını pulsasiyasız axınla yumaq mümkün deyildir. Yuma prosesi həmişə mayenin pulsasiyalı axını ilə müşayiət olunur.

[1] işində qum tıxacının qabarcıqlı maye ilə yuyulmasına baxılmışdır və göstərilmişdir ki, durulaşdırıcı agent kimi qazlaşdırılmış sudan istifadə etdikdə yuma effekti yaxşılaşır. Amma bu işdə eksperimentlər yuyucu mayenin yaratdığı təzyiq pulsasiyası nəzərə alınmadan aparılmışdır. Yuyucu mayədə yaranan təzyiq pulsasiyası mayenin qumu yumasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Ona görə də, quyu ağzında generator vasitəsilə yaradılan müxtəlif tip vibrodalğaların mayenin konsentrik birləşdirilmiş boru kəmərlərində daxili borudan həlqəvi fəzaya keçid yerində təzyiq dəyişməsinə təsirini nəzərə alaraq birləşmiş şaquli boru kəmərlərində mayenin hərəkət hidrodinamikasının tədqiqi və öyrənilməsi həm elmi, həm də praktik əhəmiyyət kəsb edir. Baxılan işdə prosesin riyazi modeli qurulur və sistemin parametrlərinin mayenin bir borudan digərinə keçid yerində təzyiqin dəyişməsinə təsiri öyrənilir.

Məsələnin qoyuluşu. Konsentrik birləşdirilmiş şaquli boru kəmərlərinə baxaq. Mərkəzi kanal üzrə pulsasiya edən axınla yuyucu maye vurulur, həlqəvi fəzada isə bu maye yuxarı qalxır. Birinci yaxınlaşmada mayeni homogen qəbul edək və axının sürətini borunun en kəsiyinə görə ortalaşdıraraq. X_1 koordinat oxunun başlanğıcını konsentrik birləşdirilmiş şaquli boruların mərkəzi borusunun yuxarı en kəsiyində, X_2 koordinat oxunun başlanğıcını isə xarici borunun aşağı en kəsiyində götürsək mayenin mərkəzi kanalda və həlqəvi fəzada hərəkət tənlikləri aşağıdakı tənliklər sistemi vasitəsilə göstərilə bilər:

$$\begin{cases} \frac{\partial^2 u_1}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 u_1}{\partial x_1^2} - 2h \frac{\partial u_1}{\partial t} + \frac{\delta(x_1 - 0)}{\rho} P_{q,a} - a^2 \delta(x_1 - l) \frac{\partial u_2}{\partial x_2} \Big|_{x_2=0} \\ \frac{\partial^2 u_2}{\partial t^2} = a^2 \frac{\partial^2 u_2}{\partial x_2^2} - 2h \frac{\partial u_2}{\partial t} - \frac{\delta(x_2 - l)}{\rho} P_0 - \frac{f}{f_k} \frac{\partial^2 u_1}{\partial t^2} \Big|_{x_1=l} - 2h \frac{f}{f_k} \frac{\partial u_1}{\partial t} \Big|_{x_1=l} \end{cases} \quad (1)$$

Baxılan məsələdə başlanğıc və sərhəd şərtləri aşağıdakı kimi olar:

$$\frac{\partial u_1}{\partial t} \Big|_{t=0} = 0 \quad u_1 \Big|_{t=0} = 0 \quad \frac{\partial u_2}{\partial t} \Big|_{t=0} = 0 \quad u_2 \Big|_{t=0} = 0 \quad (2)$$

$$\frac{\partial u_1}{\partial x_1} \Big|_{x_1=0} = 0 \quad \frac{\partial u_1}{\partial x_1} \Big|_{x_1=l} = 0 \quad \frac{\partial u_2}{\partial x_2} \Big|_{x_2=0} = 0 \quad u_2 \Big|_{x_2=0} = 0 \quad (3)$$

(1) tənliklər sisteminin həllini (3) sərhəd şərtləri nəzərə alınmaqla aşağıdakı şəkildə axtaraq:

$$u_1 = \sum_{n=1}^{\infty} \left(\varphi_{1n}(t) \cos \frac{\pi n x_1}{l} \right) \quad (4)$$

$$u_2 = \sum_{n=1}^{\infty} \left(\varphi_{2n}(t) \sin \frac{(2n-1)\pi x_2}{2l} \right) \quad (5)$$

burada $\varphi_{1n}(t)$ və $\varphi_{2n}(t)$ zamandan asılı naməlum funksiyalardır. (4) və (5) ifadələrini (1) tənliklər sistemində nəzərə alsaq və alınan tənliklərin hər bir tərəfini uyğun olaraq $\cos \frac{\pi n x_1}{l}$ və $\sin \frac{(2n-1)\pi x_2}{2l}$ ifadələrinə vurub 0-dan l -ə qədər integrallasaq $\varphi_{1n}(t)$ və $\varphi_{2n}(t)$ funksiyalarına nəzərən adi diferensial tənliklər sistemi alınar.

Quyuağzı dalğa generatoru vasitəsilə təzyiq pulsasiyalarını müxtəlif formalarda yaratmaq olar. Furiye sırasına ayırma vasitəsilə bu təzyiq pulsasiyaları üçün müxtəlif analitik ifadələr alınır. Trapezoidal təsir forması üçün aşağıdakı ifadə alınır:

$$P_{q.a}(t) = \frac{2P_1}{3} - 3P_1 \sum_{k=1}^{\infty} \frac{\cos \frac{2\pi kt}{T}}{\pi^2 k^2} + \frac{P_1}{\pi} \sum_{k=1}^{\infty} \left[\frac{3 \cdot (-1)^k}{\pi k^2} \cos \frac{\pi k}{3} \cos \frac{2\pi kt}{T} \right] \quad (6)$$

(6) ifadəsini $\varphi_{1n}(t)$ və $\varphi_{2n}(t)$ funksiyalarına nəzərən alınmış diferensial tənliklər sistemində nəzər alaq və alınan tənliklər sistemini Laplas inteqral çevrilməsi tətbiq etməklə həll edək. Originalın diferensiallanması, originalın inteqrallanması haqqında və bükülmə haqqında teoremləri tətbiq edərək $\varphi_{2n}(t)$ funksiyasının analitik ifadəsini tapırıq. $\varphi_{2n}(t)$ funksiyası üçün alınmış analitik ifadəni (5)-də nəzərə alsaq u_2 üçün analitik ifadə alınır.

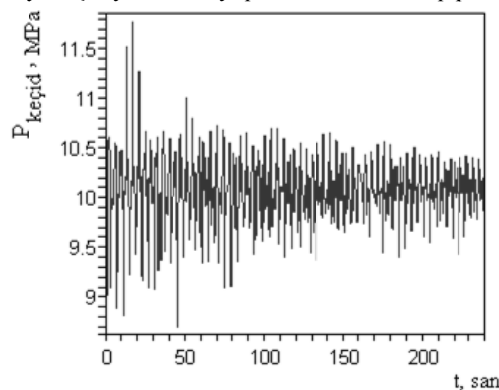
Mayenin bir borudan digərinin boşluğuna keçid yerindəki təzyiq aşağıdakı düstur vasitəsilə tapılır:

$$P_3(t) = a^2 \rho \cdot \left(\frac{\partial u_2}{\partial x_2} \right) \Big|_{x_2=0} \quad (7)$$

u_2 üçün tapılmış ifadəni (7) düsturunda nəzərə alsaq keçid zonasında təzyiq üçün zamandan asılı olaraq analitik ifadəni alırıq. Mayenin keçid yerində yaratdığı təzyiq üçün parametrlərin aşağıdakı qiymətlərində hesablamalar aparılmış və qrafik qurulmuşdur:

$$a = 10^3 \text{ m/san}; h = 5 \cdot 10^{-3} \text{ san}^{-1}; \rho = 10^3 \text{ kq/m}^3; \omega = \pi \text{ san}^{-1}; l = 10^3 \text{ i}; \pi = 3,14; d = 6 \cdot 10^{-2} \text{ i}; \\ d = 15 \cdot 10^{-2} \text{ i}; P_0 = 0,1 \text{ MPa}; P_1 = 2,5 \text{ MPa};$$

Şəkil 1. Mayenin konsentrik birləşdirilmiş boru kəmərlərində daxili borudan həlqəvi fəzaya keçid yerində təzyiqin zamandan asılılıq qrafiki

Şəkil 1-dən də görünür ki, konsentrik birləşdirilmiş şaquli boru kəmərlərində mayenin bir borudan digərinin boşluğuna keçid yerində təzyiq paylanması impulsiv xarakter daşıyır.

QUYULARIN DALMAELEKTRİK NASOSLARI QURĞULARININ TƏMİRARASI PERİODUNUN OPTİMALLAŞDIRILMASI NEFT HƏSİLƏTİNDƏ EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİNATI MƏSƏLƏSİ KİMİ

Tural HƏSƏNZADƏ

Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası
osman55@mail.ru
Bakı/AZƏRBAYCAN

Respublikanın neft sahəsi qarşısında duran əsas məsələlərdən biri ətraf mühitin ekoloji tarazlığın qorunması məsələsidir. Başqa sözlə ekolojiyaya vurulan zərərli təsirlərin aradan qaldırılmasıdır.

Neft mədənlərinin etibarlı avadanlıqla təmin olunması və onun düzgün təmir servisinin təşkili ekoloji təhlükəsizliyin artmasına şərait yaradır.

Ekoloji mühiti çirkəndirən texnogen mənbələr içərisində neft sənayesi xüsusi yer tutur. Neft yataqlarında çətin çıxarıla bilən ehtiyatların mənimsənilməsinə nail olmaq məqsədilə tətbiq olunan üsul, metod və texnologiyaların get-gedə mürəkkəbləşdirilməsi, müxtəlif növ risk mənbələrinin artması, ekosistemin bütün komponentlərinə texnogen təsirin güclənməsi, təbii proseslərin yaranma ehtimalının çoxalması və s. ekoloji risklərin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına və realizə olunmasına təsir göstərir. Bu risklərin vaxtında aşkarlanması və idarə olunması isə vacib şərtlərdəndir.

Bir sıra spesifik, anomal, mürəkkəb fiziki, hidrodinamik və istismar xüsusiyyətlərinə malik olan köhnə neft yataqlarında məsələnin həlli isə risklərin ssenarilərinin müəyyənləşdirilməsi və idarə olunmasına fərqli yanaşmalar tələb edir.

İstismar şəraitindən asılı olaraq, neft – mədən avadanlıqlarının etibarlılığına yüksək tələblər qoyulur. Çünki, avadanlığın bir çox detal və düyünlərinin qəfil sıradan çıxması çox ağır nəticələrə və qəzalara səbəb ola bilər (2,3). Neft və qaz quyularının respublikanın çox yerlərinə səpələnməsi, onların təmiri işlərin aparılmasını təşkilini çətinləşdirir. Buna görə, təmirarası optimal periodun müəyyənəşdirilməsi neft–mədən avadanlığının istismarı prosesinin əsas faktoru hesab olunur.

Neftin mexanikləşdirilmiş üsulla istehsalı tək bizim neft mədənlərində deyil, həm də xaricdə geniş yayılmışdır. Quyu nasoslarının effektivliyinin artırılması, neftin mexanikləşdirilmiş üsulla hasilatında mühüm məsələlərdən biridir(6,4).

Dalma nasos qurğuları (DNQ) neft quyularında müxtəlif şəraitdə istifadə olunur.

- Tam və ya demək olar ki, susuz neft quyularında;
- Hasil olunan mayedən qum və qazın kənarlaşdırılması üçün;
- Aqressiv mühitlərdə və yüksək temperaturlu mühitlərdə.

İstismar şəraitindən, yəni sovruşan mayenin tərkibində olan komponentlərin miqdarından asılı olaraq, adi üsulla düzəldilmiş dalma nasos qurğuları və yüksək korroziyadavamlı dalma nasos qurğuları işlənmişdir.

Azərbaycan neft mədənlərində quyularda işləməyə davamlı, mərkəzdən qaçma dalma nasos qurğuları və diafraqmalı dalma nasos qurğuları istismar olunur.

Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində (cədvəl 1–də) 2007-2011-ci illərdə işləyən nasosların sayı və istismar xərcləri müqayisəli şəkildə verilmişdir.

Cədvəl 1.

Nasosların adı və təmir xərcləri	2007	2008	2009	2010	2011
Dalmanasosqurğusu	1272	1368	1419	1391	1312
Təmirişlərinəolanxərclər	5081460,23	8688906,16	9205958,93	9458751,2	12675426,1
Diafraqmalinasosqurğusu	168	162	154	168	149
Təmirişlərinəolanxərclər	1517838,77	1184850,84	1137815,1	1289829,72	1630923,9
Cəmi	6599199,00	9873757,20	10343773,7	10748581,20	14306350,00

Şəkil 1- də dalma nasosunun ümumi sxemi göstərilmişdir.

1-yağla doldurulmuş asinxron dalma elektrik mühərriki

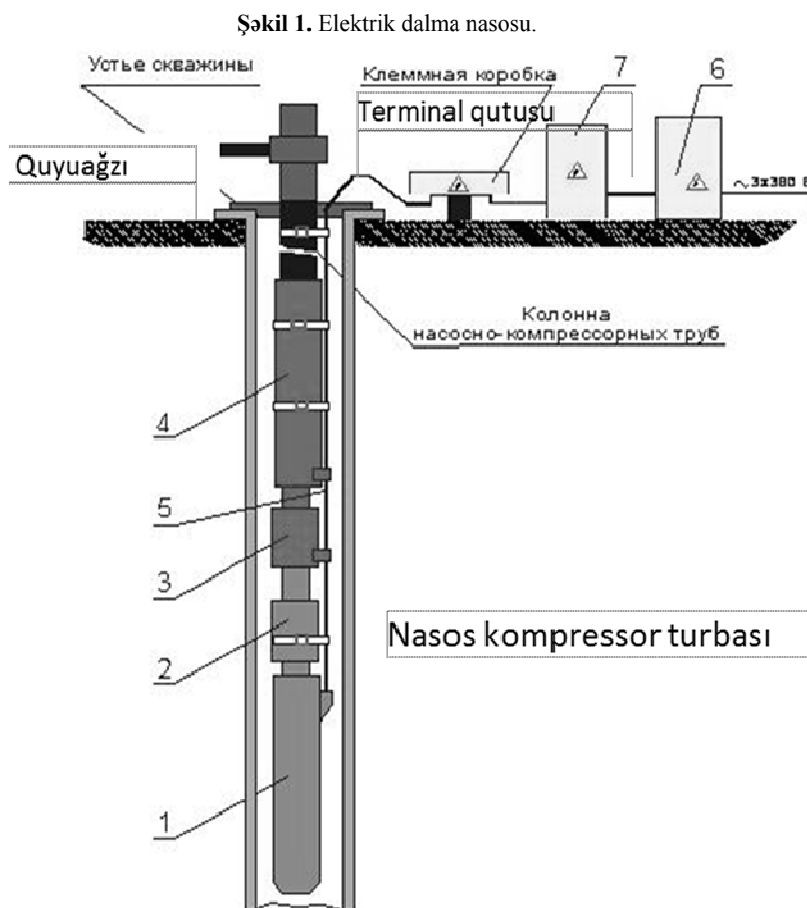
2- hidromühafizə

3- məhsulun daxil olması üçün giriş modulu

4- mərkəzdənqaçma dalma nasosu

5- İdarə etmə pultu

6- Transformator

Cədvəldən görünür ki, xidmət edilən dalma nasos qurğusu və diafraqmalı nasos qurğusu tətbiq edilən quyularının sayı ildən ilə artır.

İstismar prosesi zamanı sıradan çıxma səbəblərinin xarakterinə görə dalma qurğularında aşağıdakı nasazlıqlar baş verə bilər:

- 1) Nasos qurğusunun hər hansı bir hissəsinin imtinası;
- 2) Nasos qurğusundan bilavasitə asılı olmayan imtinalar.

Birinciyə misal olaraq nasosun hər hansı bir detallarının və ya düyününün imtinası. Nasosun köhnəlməsi, kabel-mühərrik sistemində izolyasiyasının müqavimətinin azalması və s.

2-yə qidalanma gərginliyinin qeyri sabitliyi, istismarın texnoloji proseslərin pozulması (ştusserin açılması, istismar rejiminin pozulması və tıxac əmələ gəlməsi), nasos kompressor borularında sızmasını göstərmək olar.

İstismar prosesi zamanı dalma qurğusunun imtina səbəbini araşdırılmalı və onun təmiri yolu təyin olunmalıdır.

Dalma qurğusu təmir bazasına çatdırıldıqdan sonra qurğu sökülür və onun dayanma səbəbləri haqqında məlumat əldə edilir və bundan sonra, qurğunun hansı təmir növünə aid olması (növbəti, orta və ya əsaslı) təyin olunur.

Dalma nasoslarının imtina səbəblərini araşdırarkən, quyularda mexaniki və kimyəvi qarışıqların tərkibini nəzərə alaraq imtina səbəblərini 4 yerə bölmək olar:

- 1) Normaya uyğun- N;
- 2) Qumların təsirindən- Q;
- 3) Koroziyaya uğrama- K;
- 4) Qum korroziya –QK qarışığının təsiri nəticəsində.

Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində hər bir imtinanın sayı və faizlə ifadəsi təyin edilmişdir.

N-392, Q-240, K-168, QK-612 və ya faizlərlə nəzərə alsaq N-27.8%, Q-17%, K-11.9%, QK-43.3% təşkil edir [10].

Cədvəl 2. Dalma nasoslarının imtinası haqqında statistik məlumatlar

Sutkada işləmə intervalı	İşləmə intervalında imtinaların sayı				
	N	Q	K	QK	
0 – 15					
15-30				45	74
30-45			29	107	140
45-60		23	33	129	190
60-75		28	38	128	212
75-90	24	39	32	91	177
90-105	29	42	18	45	136
105-120	47	34	2	31	125
120-135	51	26	9	28	120
135-150	65	23	1	-	77
150-120	54	16	-	-	67
150-165	51	8	-	8	64
165-180	42	1	6		30
180-195	29	240			
Cəmi	392	240	168	612	1412

Cədvəl 2-də verilən statistik göstəricilərin ilkin işləməsinin nəticələrinə əsasən hər kateqoriya quyusu üçün sıradan çıxma sayları göstərilmişdir. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, normal kateqoriya uyğun quyuların minimal işləmə müddəti 70 – 75 sutkaya qədərdir.

Məqalədə müxtəlif mədənlərdə istifadə olunan dalma nasoslarının işi analiz edilmiş, statistik məlumatlar toplanmış, istismar prosesində baş verən imtinaların müqayisəli xarakteristikaları verilmişdir. Həmçinin təmir işlərinin optimal periodunun təyin olunması, neft mədəni avadanlığının xidmət sisteminin və təmirin effektivliyinin təmin edilməsi haqqında qərarlar qəbul edilmişdir.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Xəzər və Abşeronun neft yataqlarında ekeoloji təhlükəsizliyin təmin olunması mühüm problemlərdən biridir.

MÜSTƏVİ PARDAQLAMA PROSESİNİN EMAL DƏQİQLİYİNİN İDARƏETMƏ SİSTEMİNİN ALQORİTMİK TƏMİNATI

Ülviyyə BƏDƏLOVA

Azərbaycan Texniki Universiteti

ulya.bedel@yahoo.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

Müstəvi paradaqlamada emal dəqiqliyinin avtomatlaşdırılmış idarə sisteminin alqoritmik əsaslarını tipik qərarlar təşkil edir. Tipik qərarlar öz səviyyələrinə görə 2 növ olurlar: lokal və bütöv.

Araşdırdığımız halda lokal tipik qərar dedikdə, idarəedici proqramın texnoloji primitiv həddində dəzgahın stolunun sürətini idarə edə bilən hissəsi nəzərdə tutulur. Yəni, müvafiq texnoloji primitivə uyğun gələn analitik asılılıqdır. Bu

məqsədlə emal dəqiqliyinin idarə sisteminin informasiya modelinin ierarxik sxemini tərtib etmişik. Bu sistem aşağıdakı lokal tipik qərarlar çoxluğundan sintez olunur.

TQÇ 1 { P – periferiya üzrə pardaqlama
 T – yanpardaqlama

TQÇ 2 { 1 – düzbucaq stollu dəzgah
 2 – dairəvi stollu dəzgah

TQÇ 3 { 1 – keçid üzrə
 2 – dərininə

TQÇ 4 { 1 – kobud
 2 – təmiz

TQÇ 5 { 1 – birinci gediş
 2 – ikinci gediş
.....

TQÇ 6 { 1 – düz gediş
 2 – əsas gediş

TQÇ 7 { $00 - V_1$
 $11 - V_2$
.....
.....
 $nn - V_n$

Burada,

TQÇ 1: Müstəvi pardaqlama üsulları çoxluğudur.

TQÇ 2: Müstəvi pardaqlama dəzgahları çoxluğudur.

TQÇ 3: Pardaqlama növləri çoxluğudur.

TQÇ 4: Keçidlərin texnoloji xüsusiyyətləri çoxluğudur.

TQÇ 5: Dəzgahın stolunun hərəkət istiqaməti ilə fərqlənən texnoloji gedişlər çoxluğudur.

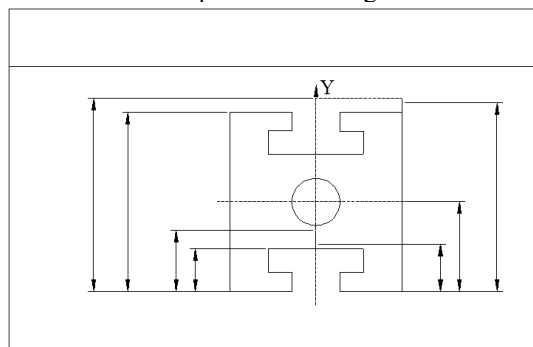
TQÇ 6: Texnoloji keçiddəki keçidlər çoxluğudur.

TQÇ 7: Texnoloji keçidin tərkibindəki texnoloji primitivlər çoxluğudur.

Lokal və bütöv tipik qərarların analitik ifadələrindən istifadəsi idarəedici proqramın avtomatlaşdırılmış hazırlanma üsulundan asılıdır. Yəni, analiz və sintez üsullarından.

Bu üsullardan hər hansı birinin seçilməsi isə detalın pardaqlanan səthinin unifikasiya səviyyəsindən istehsalın növündən və müstəvi pardaqlama üsulundan asılıdır. Yan pardaqlama üsulunun emal sxeminin daha sadə olması və həmçinin şiber tipli detalın unifikasiya səviyyəsinin yüksək olması partiyadakı detalların sayıkifayət qədər olduqda idarəedici proqramın hazırlanması üçün analiz üsulundan istifadə etməyə imkan verir. Bu halda, analiz üsulunun mahiyyəti onunla izah edilir ki, qrupa daxil olan bütün detalların konstruktiv xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən kompleks səthli detal üçün lokal tipik qərarlar dəsti formalaşdırılır. Şəkil 1:

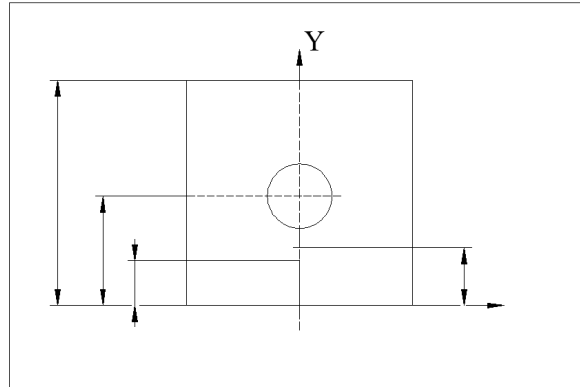
Kompleks səthin cizgisi

TQÇ

TQ 1– şiberin müstəvi yan pardaqlanması üçün analitik asılılıqların tipik dəsti

TQ 2 – şiberin müstəvi periferiya üsulu ilə pardaqlanması üçün analitik asılılıqlar dəsti
Plaşkanın kipləndirici səthinin cizgisi

Şəkil 1: Analitik asılılıqların tipik dəstinin analiz üsulunun struktur sxemi.

Bu dəst sonradan bütöv tipik qərar kimi təqdim olunur. Sonra konkret detal üçün çox elementli tipik qərarın strukturunun seçim algoritmi tərtib olunur. Kompleks detala aid olan və lokal tipik qərarlardan ibarət olan bütöv tipik qərarın analizi nəticəsində verilmiş səthin pardaqlanması üçün lazım olan analitik asılılıqlar saxlanılır, digərləri isə atılır. Beləliklə, detalın konkret səthinin pardaqlanmasında idarəedici proqramı formalaşdırılmasını 3 alqoritmi əsasında tərtib etmək lazım gəlir.

I alqoritm üzrə, bütöv tipik qərarlar çoxluğundan müvafiq kompleks səthə uyğun bütöv tipik qərar seçilir.

II alqoritm üzrə, yəni, analiz alqoritm üzrə pardaqlanacaq səthin konstruktiv xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq seçilmiş qərarlar dəstindən bu səthin texnoloji primitivlərinə uyğun olan qərarlar saxlanılır.

III alqoritm üzrə isə seçilmiş tipik qərarlara aid analitik asılılıqların hesabı həyata keçirilir.

QEYRİBİRCİNS ORTOTROP LÖVHƏLƏRİN RƏQSLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

V.L. ŞƏRİFOV

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
Bakı/AZƏRBAYCAN

Məqalədə qeyri bircins ortotrop düzbucaqlı lövhələrin məxsusi rəqsləri məsələsi tədqiq edilir. Koordinat sistemi aşağıdakı kimi qəbul edilmişdir: OX və OY-oxları lövhənin orta müstəvisində yerləşir; OZ-oxu isə bu müstəviyə perpendikulyar olaraq yönəlib. Məsələnin qoyuluşunda fərz edilir ki, materialın elastiki xarakteristikaları qalınlıq koordinatının kəsilməz funksiyalarıdır yəni

$$\lambda_{ij} = \lambda_{ij}^0 \cdot a_i(z), \quad i, j = 1, 2, 3. \quad (1)$$

Gərginlik və deformasiya tenzorlarının komponentləri aralarındakı əlaqələr ümumiləşmiş Huk qanununa əsasən aşağıdakı kimi təyin edilir.

$$\sigma_{11} = \lambda_{11} \varepsilon_{11} + \lambda_{12} \varepsilon_{22}, \quad \sigma_{22} = \lambda_{21} \varepsilon_{11} + \lambda_{22} \varepsilon_{22}, \quad \sigma_{12} = \lambda_{33} \varepsilon_{12}, \quad (2)$$

Bu formullarda Kirxhof-Lyav hipotezasının doğru olduğunu qəbul edilir:

$$\varepsilon_{11} = l_{11} - z \chi_{11}, \quad \varepsilon_{22} = l_{22} - z \chi_{22}, \quad \varepsilon_{12} = l_{12} - z \chi_{12} \quad (3)$$

Burada l_{11} , l_{22} , l_{12} və χ_{11} , χ_{22} , χ_{12} - lövhənin orta müstəvisinin sonsuz kiçik deformasiyaları və əyintiləridir.

(1)-(3)-formullarından istifadə edərək, məlum integral formulların köməyi ilə qüvvə və momentlərin ifadələrini və lövhənin sərtlik xarakteristikalarını hesablaya bilərik. Məlumdur ki, baxılan lövhənin hərəkət tənlikləri aşağıdakılardan ibarətdir: a) Qüvvələrin hərəkət tənlikləri; b) Momentlərin hərəkət tənlikləri; c) Deformasiyaların kəsilməzlik tənliyi. Ümumi halda qüvvə və momentlərin ifadələrində deformasiyalarla yerdəyişmələr arasındakı əlaqələri yazaraq ilk iki qrup tənliklərdən lövhənin yerdəyişmələrdə hərəkət tənlikləri sistemini alırıq:

$$L_i(U_j) = \frac{\gamma_1 h_1}{g} \cdot \frac{\partial^2 u_j}{\partial t^2}, \quad (i, j = 1, 2, 3), \quad (u_j = u, v, w) \quad (3)$$

Burada L -alınmış diferensial operatorlardır. Alınmış bu hərəkət tənliklər sisteminə lövhənin sərhəd şərtlərini əlavə etsək baxılan məsələnin ümumi şəkildə qoyuluşunu alırıq. Bu tənliklərdən istifadə etməklə konkret məsələ həll etmək çox çətin olur. Buna görə də elmi ədəbiyyatda məsələnin təqribi qoyuluşuna baxılır. Məsələnin təqribi qoyuluşunda fərz edilir ki, (3)-sisteminin birinci iki tənliyində ətalət qüvvələrini nəzərə almamaq olar. Baxılan halda gərginlik funksiyasını məlum formullarla daxil etsək bu iki tənlik eynilik kimi ödənilir. Bu zaman (3)-ün üçüncü tənliyini və deformasiyaların kəsilməzlik tənliyini uyğun şəkildə gətirmək üçün aşağıdakı ardıcıl addımlar yerinə yetirilir: Yuxarıda qeyd olunan qüvvələr üçün alınmış ifadələrdən deformasiya elementləri qüvvə və əyinti komponentləri vasitəsi ilə ifadə olunurlar. Sonra

alınmış bu ifadələr momentlərin alınmış formullarında yerinə yazılaraq deformasiyalar və momentlər deformasiyaların kəsilməzlik tənliklərində və momentlərin hərəkət tənliklərində yerinə yazılaraq, əyintiyə və gərginlik funksiyasına görə iki hərəkət tənlikləri sistemi alınır.

$$L_i(w, F) = 0 \quad (i = 1, 2) \quad (4)$$

Müxtəlif sərhəd şərtləri daxilində bu tənliklər sistemi birgə həll edilərək lövhənin məxsusi rəqs tezliyi təyin edilir. Bu halda ədədi nəticələr əldə etmək üçün (1)-dəki funksiyaların dəqiq ifadələrini bilmək lazımdır. Bu funksiyaların elə forması olur ki, qeyd edilən tənliklər sistemi iki sərbəst tənliyə ayrılır: biri əyintiyə digəri də gərginlik funksiyasına görə.

Bu funksiyaların aşağıdakı şəklində baxaq:

$$\alpha_i(z) = 1 + \gamma \left(\frac{z}{h} \right)^2, \quad (5)$$

Bu zaman əyintiyə görə olan hərəkət tənliyi aşağıdakı şəkildə alınır:

$$\frac{\partial^4 w}{\partial x^4} + a_1 \frac{\partial^4 w}{\partial x^2 \partial y^2} + a_1 \frac{\partial^4 w}{\partial y^4} + \widetilde{T}_{11} \frac{\partial^2 w}{\partial x^2} + 2\widetilde{T}_{12} \frac{\partial^2 w}{\partial x \partial y} + \widetilde{T}_{22} \frac{\partial^2 w}{\partial y^2} + \frac{(\gamma_1 h_1)}{g} \cdot \frac{\partial^2 w}{\partial t^2} = 0, \quad (6)$$

Baxılan lövhənin tərəfləri oynaq bərkidildiyi halda (6) tənliyinin həllini bu şəkildə axtara bilərik:

$$w = f_{mn} \cdot \sin \frac{m\pi x}{a} \cdot \sin \frac{n\pi y}{b} \cos \omega_{mn} t, \quad (7)$$

Burada a, b - lövhənin uzunluğu və enidir; m, n - isə bu istiqamətlərdə yarımdalğaların sayıdır; ω_{mn} - lövhənin məxsusi rəqs tezliyidir.

Sadəlik üçün lövhənin məxsusi rəqslərinə baxaq. Bu halda (6) tənliyi belə alınır:

$$D_{11} \frac{\partial^4 W}{\partial x^4} + D_{13} \frac{\partial^4 W}{\partial x^2 \partial y^2} + D_{12} \frac{\partial^4 W}{\partial y^4} + \frac{(\gamma_1 h_1)}{g} \cdot \frac{\partial^2 w}{\partial t^2} = 0 \quad (8)$$

(7)-ifadəsini (8)-tənliyində yerinə yazaraq baxılan lövhənin məxsusi rəqs tezliyi Üçün aşağıdakı formulu alırıq:

$$\omega_{mn} = \sqrt{\frac{g}{\gamma_1 h_1}} \cdot \left\{ D_{11} \left(\frac{m\pi}{a} \right)^4 + D_{13} \left(\frac{m\pi}{a} \right)^2 \left(\frac{n\pi}{b} \right)^2 + D_{12} \left(\frac{n\pi}{b} \right)^4 \right\}^{1/2} \quad (9)$$

Parametrlərin müxtəlif qiymətləri üçün hesablar aparılmış və (9)-formuluna əsasən baxılan ortotrop qeyri bircins lövhənin məxsusi rəqs tezliyi hesablanmışdır.

NAZİK LÖVHƏNİN RƏQSLƏRİ TƏNLIYI ÜÇÜN OPTİMAL İDARƏETMƏ MƏSƏLƏSİ

Xəyalə SEYFULLAYEVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

seyfullayeva.xeyale@yandex.ru

Sumqayıt/AZƏRBAYCAN

Tutaq ki, idarə olunan proses

$$\rho \frac{\partial^2 u}{\partial t^2} + \nabla^2 (D \nabla^2 u) + (1 - \nu) \left(2 \frac{\partial^2 D}{\partial x \partial y} \frac{\partial^2 u}{\partial x \partial y} - \frac{\partial^2 D}{\partial x^2} \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} - \frac{\partial^2 D}{\partial y^2} \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} \right) = \nu(x, y, t) \quad (1)$$

nazik lövhənin rəqsləri tənliyi [1], [2],

$$u(x, y, 0) = u_0(x, y), \quad \frac{\partial u(x, y, 0)}{\partial t} = u_1(x, y) \quad (2)$$

başlangıç şərtləri və

$$u(0, y, t) = 0, \frac{\partial u(0, y, t)}{\partial x} = 0, u(x, 0, t) = 0, \frac{\partial u(x, 0, t)}{\partial y} = 0, \quad (3)$$

$$u(a, y, t) = 0, \frac{\partial u(a, y, t)}{\partial x} = 0, u(x, b, t) = 0, \frac{\partial u(x, b, t)}{\partial y} = 0$$

sərhəd şərtləri ilə təsvir olunur, burada $Q_T = \Omega \times (0, T)$, $\Omega = (0, a) \times (0, b)$, $a, b, T > 0$ müsbət ədədlər, $u_0(x, y)$,

$u_1(x, y)$ - verilmiş funksiyalar, $u(x, y, t)$ - lövhənin yerdəyişməsi, $\nu(x, y, t)$ - idarəedicilə funksiya, $D = \frac{Eh^3}{12(1-\nu^2)}$ - lövhənin

əyilmə möhkəmliyi, $h(x, y)$ - lövhənin qalınlığı, E ($E > 0$) - Yunq modulu, ν ($0 < \nu < \frac{1}{2}$) - Puasson əmsalıdır, ∇^2 -

Laplas operatorudur, ρ - lövhənin kütlə sıxlığıdır.

Mümkün $\nu(x, y, t)$ idarəedicilər sinfi olaraq $L_2(Q_T)$ -dən qabarıq qapalı U_{ad} çoxluğu götürülür.

Hər bir $v(x, y, t)$ mümkün idarəediciyinə uyğun (1)-(3) məsələsinin həlli dedikdə elə $u(x, y, t) \in W_2^{2,1}(Q_T)$ funksiyası başa düşülür ki, o ixtiyari $\eta(x, y, t) \in W_2^{2,1}(Q_T)$, $\eta(x, y, T) = 0$,

$$\eta(0, y, t) = 0, \frac{\partial \eta(0, y, t)}{\partial x} = 0, \eta(x, 0, t) = 0, \frac{\partial \eta(x, 0, t)}{\partial y} = 0,$$

$$\eta(a, y, t) = 0, \frac{\partial \eta(a, y, t)}{\partial x} = 0, \eta(x, b, t) = 0, \frac{\partial \eta(x, b, t)}{\partial y} = 0$$

funksiyası üçün

$$\int_{Q_T} \left[-\rho \frac{\partial u}{\partial t} \cdot \frac{\partial \eta}{\partial t} + D \nabla^2 u \nabla^2 \eta + (1 - \nu) \left(2 \frac{\partial^2 D}{\partial x \partial y} \frac{\partial^2 u}{\partial x \partial y} - \frac{\partial^2 D}{\partial x^2} \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} - \frac{\partial^2 D}{\partial y^2} \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} \right) \eta \right] dx dy dt +$$

$$- \int_{\Omega} \rho u_1(x, y) \eta(x, y, 0) dx dy = \int_{Q_T} v(x, y, t) \eta(x, y, t) dx dy dt.$$

integral eyniliyini və $u(x, y, 0) = u_0(x, y)$ şərtini ödəsin.

Aşağıdakı kimi optimal idarəetmə məsələsi qoyulur: U_{ad} mümkün idarəedicilər sinfindən elə idarəedici tapmalı ki, o, (1)-(3) başlanğıc-sərhəd məsələsinin həlli ilə birlikdə

$$J(v) = \int_{Q_T} [u(x, y, t) - z_d(x, y, t)]^2 dx dy dt + \alpha \int_{Q_T} v^2(x, y, t) dx dy dt \quad (4)$$

funksionalına minimum qiymət versin, burada $z_d(x, y, t)$ funksiyası $L_2(Q_T)$ -dən verilmiş funksiyadır, $\alpha > 0$ -verilmiş ədəddir.

İşdə əvvəlcə Faedo-Qalyorkin üsulu ilə baxılan (1)-(3) başlanğıc-sərhəd məsələsinin həllinin varlığı və yeganəliyi, sonra isə optimal idarəedicinin varlığı teoremləri isbat olunur.

Qeyd edək ki, (4) funksionalında $\alpha \int_{Q_T} v^2(x, y, t) dx dy dt$ toplananının olması baxılan optimal idarəetmə məsələsində

optimal idarəedicinin yeganəliyini təmin edir.

Sonda [3]-dəki nəticələrdən istifadə olunmaqla integral bərabərsizlik şəklində optimallığın zəruri şərti çıxarılır.

Dedicated to the 90th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE ON YOUNG RESEARCHERS

25-26, April 2013, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION II

4. Chemistry and Chemical Engineering

HEKSEN-1- α -METILSTIROL BİRGƏ OLİQOMERLƏRİNİN SINTEZİ VƏ YÜKSƏK ÖZLÜLÜK İNDEKSİNƏ MALİK YAĞLAR ALINMASINDA İSTİFADƏSİ

Aynurə HƏSƏNOVA

Gəncə Dövlət Universiteti

lab6@bk.ru

Gəncə / AZƏRBAYCAN

Bakıda istehsal edilən neft yağları özlülük indeksinin qiymətinə görə müasir tələblərə cavab vermir – bu qiymət 93 əvəzinə 76-82 intervalındadır. Ona görə də özlülük indeksinin artırılması istiqamətində aparılan tədqiqatlar müasir neft kimyasının aktual problemlərindən hesab edilir.

Neft yağlarının özlülük indeksini artırmağın müxtəlif yolları içərisində ən səmərəlisi nisbətən aşağı molekulyar polimerlərdən – oliqomerlərdən yağlara sintetik komponent kimi istifadə hesab edilir. Belə ki, özlülük aşqarlarından fərqli olaraq, oliqomerlərin molekulyar kütləsinin qiyməti kiçik olduğundan onlar istismar zamanı destruksiyaya uğramırlar, neft yağlarının özlülük indeksini artırmaqla yanaşı, onlara yaxşı özlülük – temperatur xassələri və oksidləşməyə qarşı stabillik verirlər ki, bu da uçuculuğun qarşısını alır, beləliklə həm iqtisadi səmərə əldə edilir, həm də ekologiya üçün korlanmasının qarşısını alınır.

Deyilənlərdən çıxış edərək, neft yağlarının tərkibində, özlülük indeksini artırmaq məqsədilə, sintetik komponent kimi heksen – 1 - α – metilstirol birgə oliqomerləri sintez edilmişlər.

Əsas monomer kimi heksen – 1 dən istifadə onunla izah edilir ki, etilenin yüksək temperaturda oliqomerləşmə məhsulları olan ali α -olefinlərdən yalnız heksen-1 sərbəst xammal ehtiyatlarına malikdir, yəni hələlik onun səmərəli istifadə sahəsi yoxdur.

Müasir maşın və mexanizmlər sərt temperatur şəraitində işləyirlər və mövcud sürtkü yağları bu şəraitin tələblərinə cavab vermirlər. Sürtkü yağlarının istismar xassələri isə aşqarlar vasitəsilə tənzimlənir. Aşqarların termiki stabilliyini artırmaq məqsədilə, sintez zamanı, onların molekulyar tərkibinə aromatik fraqmentlər daxil edilir. Polimer aşqarlar və sintetik komponentlərə təbii, bu üsulla vinil monomerləri, stirol və onun alkil törəmələri ilə birgə oliqomerləşdirilir. Bu məqsədlə stirolun istifadə etdikdə proses zamanı stirolun yağda həll olmayan homopolimeri alınır ki, bu da əsas məhsulu homopolimerlərdən ayırmaq kimi texnoloji çətinlik yaradır və lazımı miqdarda stirol manqalarını molekulyar daxil etməyə imkan vermir.

Deyilənləri nəzərə alaraq, heksen – 1 – ilə birgə oliqomerləşmə üçün stirolun deyil, onun α – metil törəməsindən istifadə edilmişdir. Stirolun fərqli olaraq α – metilstirol birgə oliqomerləşmə zamanı homopolimer əmələ gətirmir.

Heksen – 1 – in α – metilstirol ilə birgə oliqomerləşməsi katalizator olaraq alüminium xloridin toluolda akva kompleksi iştirakı ilə aparılmışdır. Alınmış birləşmələrin quruluşu İQ- spektroskopiya üsulu ilə təyin öyrənilmişdir. İQ-spektrdə heksen – 1 (720 və 1385 sm^{-1} tezlikli udulma zolaqları) və α – metilstirol – benzol həlqəsi (1600 sm^{-1} tezlikli udulma zolağı) manqalarını xarakterizə edən zolaqlarla yanaşı, 825 sm^{-1} tezlikli udulma zolağı da müşahidə edilir ki, bu da para - əvəzli benzol molekulyarına uyğun gəlir. Deməli heksen – 1 – in α – metilstirol ilə birgə oliqomerləşməsi zamanı benzol həlqəsinin heksen – 1 və onun oliqomerləri ilə alkiləşməsi də baş verir.

Sintez edilmiş birgə oliqomerlər neft yağlarının tərkibində, onların özlülük indeksinin qiymətini artırmaq məqsədilə, istifadə edilmişlər. Neft yağları kimi M-6 və H-20A markalı baza yağlarından istifadə edilmişdir. Göstərilən yağların özlülük indeksinin qiyməti, uyğun olaraq, 82 və 88-dir. Müasir tələblərə görə motor yağlarının özlülük indeksinin qiyməti 93 vahiddən az olmamalıdır. Heksen – 1 – α – metilstirol birgə oliqomerlərindən, göstərilən yağların tərkibində 10-30 % miqdarında istifadə etməklə, özlülük indeksinin qiyməti 96-104 intervalında olan baza yağları alınmışdır.

Neft yağlarının tərkibində nisbətən yüksək molekulyar kütləsinə malik polimerlər – özlülük aşqarları əvəzinə oliqomerlərdən (kiçik molekulyar kütləli polimerlər) istifadənin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, özlülük aşqarları termiki təsirlərdən asan parçalandıqları halda, heksen-1- α -metilstirol birgə oliqomerləri termiki təsirlərə qarşı yüksək stabillikləri ilə fərqlənirlər ki, bu da birgə oliqomerin tərkibində aromatik təbiətli fraqmentlərin - α -metilstirol manqalarının olması ilə əlaqədardır.

ГЕОХИМИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТЬ КОНДЕНСАТОВ

А.Д. КУЛИЕВ, А.Х. ГАДЖИЕВ, М.А. ГУЛИЕВ, Г.А. ГАДЫМОВА, Ф.И. ХАЛИЛОВА

Бакинский Государственный Университет

geochem@bsu.az; qliyev@yahoo.com

Баку / АЗЕРБАЙДЖАН

На современном этапе жизнедеятельности человечества практически невозможно без химии и химтехнологии. Химия, химическая промышленность и химическая технология встречается в любой области жизнедеятельности человека. Как известно, огромная доля химической промышленности связана с нефтью, с изучением её как горюче-смазочного материала. Помимо этого многие учёные одновременно занимались изучением химического состава и физико-химической особенности нефтей и нефтепродуктов. В основном изучали алканы, которые принадлежат к числу важнейших и хорошо изученных углеводородов в составе нефти. Было бы интересно отметить,

что именно на базе этих углеводородов и возникла новая отрасль органической химии, называемая химией нефти. Первые сведения о нефти Азербайджана были даны в небольшой книге под названием «Нефти Азербайджана» в 1945 году. Авторами этой книги были В.С.Гутыря, Д.Н.Бух, С.М.Висовская. В книге приведён общий обзор свойств нефтей Апшеронского полуострова. Авторы основное внимание уделили так называемым сортовым нефтям, ибо, начиная с 1938 года, работа по исследованию нефтей, была построена на принципах обоснованного установления сортности, с целью определения сортового качества нефти. Для изучения пробы нефти отбирались из общего нефтесборного резервуара, а не из отдельных эксплуатационных скважин. А это не позволяло более детально выявить геолого-геохимические особенности нефтей. Этой весьма важной научной проблемой впервые начали заниматься в научно-исследовательской лаборатории «Геохимия нефти» Бакинского Государственного Университета. Следует отметить, что основным преимуществом геохимического исследования является селективный подход к изучению нефти, т.е. с отбором пробы нефти не из общего нефтесборного резервуара, а из отдельных скважин.

Ярким примером могут быть геохимические особенности конденсатов, отобранных из скв. 149 и 238 ПТ месторождения Бахар. Несмотря на то, что конденсаты отобраны из одной и той же продуктивной толщи и из одного и того же месторождения плотность конденсата скв. 238 – 0,7800 г/см³, а плотность конденсата из скв. 149 составляет 0,7466 г/см³. Аналогичный пример можно привести и о выходе лёгкой фракции конденсатов этих скважин. Так если выход НК-150°C конденсатов из скв. 149 составляет 90%, то выход лёгкой фракции из скв. 238 составляет всего 10%.

1. Конденсат имеет огромное значение в промышленности.
2. Доступная переработка конденсата как горючего материала для внутреннего сгорания имеет большое преимущество.

Что касается конденсатных месторождений в Азербайджане, вернее в пределах Апшеронской части Южно-Каспийской внутри геосинклинальной впадины наряду с известными месторождениями нефти в конце семидесятых годов был открыт ряд газоконденсатных залежей. Детальное обобщение этих месторождений были даны азербайджанскими учёными-геологами нефтяниками. Крупное Карадагское газоконденсатное месторождение является многопластовым. При переходе от УП горизонта к УПБ Балаханской свиты значительно уменьшается размер нефтяной оторочки, содержание конденсата в газе, концентрация метановых углеводородов в конденсате, возрастает количество ароматических и нафтеновых углеводородов. Уменьшение выхода конденсата может быть объяснено не только сокращением размеров нефтяной оторочки, но и худшей растворимостью циклических углеводородов в сжатом газе.

Несколько иной характер имеет многопластовое газоконденсатное месторождение Зиря. Она отличается довольно высоким содержанием конденсата, что находится в соответствии с большими глубинами залегания – более 4600 м и значительной нефтенасыщенностью разреза. Не- обычно преобладание нефтяных углеводородов в конденсате месторождения Зиря на больших глубинах, что однако находится в соответствии с типом нефтей близлежащих площадей (Бузовны и Кама).

Другое газоконденсатное месторождение Азербайджана (Локбатан, Калмас и др.) имеют малые размеры залежей и обладают незначительным дебитом конденсата. По мнению геологов –исследователей для газоконденсатных залежей Азербайджана характерны закономерная приуроченность и наиболее погруженных ловушек в ряде случаев значительное превышение пластового давления над гидростатическим, наличие связанной нефти за контуром газоконденсатных залежей и остаточной нефти в поровом пространстве газовой части залежей. А для месторождения Карадаг возрастание выхода конденсата от сводовой части к погружению и увеличение коэффициентов продуктивности газоконденсатных скважин при разработке на истощение.

Касаясь образования конденсатов, следует отметить, что по этому поводу существуют различные мнения, но точное определение образования конденсатов пока ещё не выяснено. Некоторые исследователи считают, что газоконденсат является ранним продуктом главной зоны нефтеобразования. Эта теория неоднозначно принимается исследователями.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ОРГАНИЧЕСКОГО ВЕЩЕСТВА В ПРИРОДЕ (О СЛОЖНОСТИ НЕФТИ)

А.Д. КУЛИЕВ, А.Х. ГАДЖИЕВ, Г.А. ГАДЫМОВА, С.А. САЛЕХОВ, А.А. АЗИЗОВА

geochem@bsu.az, simransalokhli1960@mail.ru, almaz1959@jahoo.com

Бакинский Государственный Университет

Баку / АЗЕРБАЙДЖАН

Нефть является весьма сложной органической системой. Достаточно знать, что в её составе идентифицировано более девяти сот индивидуальных соединений, из коих около пятисот являются углеводородными. Следует согласиться с высказыванием проф. И.И.Нестерова о сложности химического состава нефти. В своей книге «Тайны рождения нефти» он отмечает: «В природе имеется огромное количество изомеров, так если в углеводородном соединении 40-атомов углерода (тетракоптаны), то число его изомеров достигнет 62.491.178.805.831».

И далее он приводит расчёты о том, что если человек будет писать формулу этих изомеров со скоростью изомер в минуту, то ему потребуется 120 млн. лет круглосуточной работы, чтобы написать формулу всех изомеров углеводородного соединения с 40-атомами углерода. Хотя на наш взгляд расчёты автора являются теоретическими, но тем не менее, приведённые проф.И.И. Нестеровым данные красноречиво свидетельствуют о весьма высокой степени сложности нефтяных углеводородов. Если разделить образование нефти на два аспекта, то это можно назвать химическими аспектами сложности образования нефтяных углеводородов. С геологической точки зрения нефть-это природный органический минерал –горючее ископаемое, образующееся в недрах земли в совокупности с геолого-геохимическими и термодинамическими процессами, происходящими в каждом последующем геологическом цикле в истории земли. Следовательно, данное определение даёт нам основание заметить, что какие бы точки зрения не высказывались по вопросу генезиса нефти очевидно одно, нефтяные углеводороды образовались в недрах земли, а не на поверхности и не в космосе.

Данное утверждение в прямом смысле слова является веским ответом авторам, являющимся сторонникам неорганической теории образования нефти, а также подтверждает то, что нефтяные углеводороды являются конечным продуктом трансформации органических исходных веществ в природе.

В природе нет ничего незакономерного. Все процессы и явления, происходящие в природе, имеют определённую закономерность. И все природные явления непосредственно подчиняются этой абсолютной истине, иными словами этой весьма жёсткой и непоколебимой истине природы.

Что касается названия нефти, следует отметить, что в древних исторических источниках значится, что первоначальное название нефти было «нафата». Это название нефти было дано древними мидийцами. Так как, на мидийском языке «нафата» означает просачивающий, процеженный. Мидийцы, заметив на юго-западном берегу Каспия (где было расположено государство Мидия) просачивающую на поверхность земли тёмную, коричневую, маслянистую, горючую жидкость, надо предположить с восторгом воскликнули нафата, т.е. просачивающая. Для сравнения можно провести такую аналогию. В своё время англичане, вступив на землю зелёного континента и случайно увидев сумчатое травоядное млекопитающее животное, также воскликнули с восторгом «kanqaroo», так и это слово трансформировалось в «кенгуру», которое вошло в словарный фонд мира. Поистине история Апшеронской нефти имеет очень древние корни.

И так спустя определённое время постепенно слово «нафата» также трансформировалось в слово «нафта», а затем «нафта» превратилась в слово «нефть». Таким образом, как в восточных странах, так и в европейских странах её стали называть «нефть». А в Азербайджане нефть стала символом.

Не следует забывать, что из всех существующих наземных лабораторий, самой совершенной и бесперебойной является подземная природная лаборатория. Для того, чтобы убедиться в этом сакраментальном определении, учёным мира необходимо провести научные исследования по более совершенной методике и на не менее совершенных приборах и аппаратуре.

XANTHINE OXIDASE INHIBITORY ACTIVITY OF SCHIFF'S BASES OF DEHYDROACETIC ACID

Anar GOJAYEV, Muhammad RABNAWAZ, Burhan KHAN, Abdool WADOOD, Zaheer QASMI, Muhammad Raza SHAH

Biochemistry and biotechnology department, Baku State University;
International Center for Chemical and Biological Sciences, University of Karachi
anar.biochemistry@gmail.com
Baku / AZERBAIJAN, PAKISTAN

Xanthine oxidase (XO, EC 1.1.3.22) is a molybdenum containing enzyme which has a key role in the formation of uric acid from xanthine. It is also known that an extensive metabolism of xanthine by XO will increase body uric acid levels and can lead to accumulation of urate crystals in the urinary tract and in the synovial fluid of joints due to the low solubility of uric acid. It is responsible for a process associated with painful inflammation known as gout. On the other hand, this enzyme also serves as an important biological source of some reactive oxygen species that are involved in many pathological processes such as ischemia reperfusion injuries, inflammation, atherosclerosis, cancer and aging [3]. Therefore, XO inhibitors are expected to be therapeutically useful for the treatment of the aforementioned pathological states. For example, allopurinol is the only clinically used inhibitor for treatment hyperuricaemia and gout, which suffer from many side effects such as hypersensitivity syndrome, Steven's Johnson syndrome and renal toxicity [4]. That's why there is necessary to develop new XO inhibitors with lesser side effects.

A Schiff's base is a compound with a functional group that contains a carbon-nitrogen double bond with the nitrogen atom connected to an aryl or alkyl group, not hydrogen. They play an essential role in agriculture, pharmaceutical and industrial chemistry. Schiff's bases show some biological activities such as antifungal, antibacterial, anticancer, diuretic, analgesic, sedative, antipyretic, anti-inflammatory and anticonvulsant activities with low toxicity [2].

12 Schiff's bases of dehydroacetic acid were synthesized in HEJ Chemical Research Institute, University of Karachi (Pakistan). They are the following: (Z)-4-hydroxy-6-methyl-3-(1-(2-phenylhydrazono) ethyl)-2H-pyran-2-one

(1), (Z)-3-(1-(2-(2-chlorophenyl) hydrazono) ethyl)-4-hydroxy-6-methyl-2H-pyran-2-one (2), (Z)-3-(1-(2-(3-Chlorophenyl) hydrazono) ethyl)-4-hydroxy-6-methyl-2H-pyran-2-one (3), (Z)-3-(1-(2-(4-chlorophenyl) hydrazono) ethyl)-4-hydroxy-6-methyl-2H-pyran-2-one (4), (Z)-3-(1-(2-(2,4-dinitrophenyl) hydrazono) ethyl)-4-hydroxy-6-methyl-2H-pyran-2-one (5), (Z)-4-hydroxy-6-methyl-3-(1-(2-(4-nitrophenyl) hydrazono) ethyl)-2H-pyran-2-one (6), (Z)-3-(1-(2-(2-bromophenyl) hydrazono) ethyl)-4-hydroxy-6-methyl-2H-pyran-2-one (7), (Z)-4-hydroxy-6-methyl-3-(1-(2-(2,4-dichlorophenyl) hydrazono) ethyl)-2H-pyran-2-one (8), (Z)-3-(1-(2-(4-tolyl)hydrazono)ethyl)-4-hydroxy-6-methyl-2H-pyran-2-one (9), (Z)-3-(1-(2-(4-ethylphenyl) hydrazono) ethyl)-4-hydroxy-6-methyl-2H-pyran-2-one (10), (Z)-3-(1-(2-(pentafluorophenyl) hydrazono) ethyl)-4-hydroxy-6-methyl-2H-pyran-2-one (11), (Z)-3-(1-(2-(2,4-diaminophenyl) hydrazono) ethyl)-4-hydroxy-6-methyl-2H-pyran-2-one (12).

All these compounds were screened against XO by using spectrophotometric assay as reported previously [1]. It is found that compounds 1, 5, 6 and 9 exhibited highly potent inhibitory activities towards XO. We are planning to determine the kinetic parameters, mode of inhibition of these compounds and evaluate their *in vivo* XO inhibitory activity.

BUTADIEN-STİROL KAUCUKU ƏSASINDA ALINMIŞ POLİMER SORBENTİN TERMİKİ DESTRUKSİYASININ KİNETİKASI

E.M. ƏLİYEV, R.M. ALOSMANOV, A.Ə. ƏZİZOV

Bakı Dövlət Universiteti

elvinchem01@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Butadien-stirol kauçuku sənaye miqyasında geniş tətbiq sahəsinə malik sintetik kauçuktur. Bu kauçukun bir çox xassələri təbii kauçukun xassələrinə çox yaxındır. Ona görə də ondan təbii kauçukun əvəzləyicisi kimi daha çox istifadə olunur. Bu da avtomobil, gəmiqayırma və digər sahələr üçün olduqca mühüm göstəricilərə malik olan yeni tipli polimer materialların sintezi üçün əhəmiyyətlidir.

Avtomobil sənayesinin inkişafı kauçuka olan tələbatı ildən-ilə artırır. Bu da polimer kimyasında yeni-yeni problemlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Sənaye miqyasında təbii kauçukun əvəzləyicisi kimi istehsal olunan butadien-stirol kauçukları kristallaşmaya məruz qalırlar. Bu da onlardan avtomobil sənayesində maşın şinlərinin hazırlanması üçün istifadəyə şərait yaradır. İqtisadi nöqteyi-nəzərdən bu kauçuk ucuz başa gəldiyindən ondan sənayenin bir çox digər sahələrində də istifadəsi mümkündür. Son illər bu kauçukun tətbiq sahəsi xeyli genişlənməmişdir. Ondən konveyr lentlərinin, izolyasiya kabellərinin, elastik boruların, ayaqqabı altlıqlarının və s. məhsulların istehsalında geniş şəkildə istifadə olunur [1]. Onların məqsədyönlü kimyəvi modifikasiyası isə bu polimer material əsasında yeni tipli məhsulların sintez imkanlarını genişləndirir.

Tədqiq olunan işdə butadien-stirol kauçukunun oksidləşmə xlorfosforlaşma reaksiyası əsasında alınmış polimer sorbentin termiki davamlılığı tədqiq olunmuşdur. Termiki xassələrin, modifikatların istismar şəraiti və mürəkkəb quruluşların öyrənilməsi ilə sıx əlaqəsi aparılan tədqiqatların zəruriliyini daha da artırır. Ətraflı analiz üçün analoji şəraitdə ilkin polimerin termiki destruksiya da aparılmış və nəticələr müqayisəli şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Polimer sorbent SKS-30 markalı butadien-stirol kauçukunun PCl_3 -lə oksigen iştirakında CCl_4 məhlulunda oksidləşmə xlorfosforlaşma reaksiyası ilə və alınmış modifikatın hidrolizi nəticəsində sintez olunmuşdur. Polimer sorbentin termiki destruksiya Almaniyanın NETZSCH firması tərəfindən istehsal olunmuş STA 449 F3 Jupiter cihazı vasitəsilə öyrənilmişdir. Təcrübələr arqon qazı mühitində 30-990°C temperatur intervalında Al_2O_3 (korund) tigellərində 10 K/dəq sürətlə aparılmışdır. Termiki destruksiyanın kinetik parametrlərinin hesablanması zamanı diferensial metod tətbiq edilmişdir. Destruksiyanın kinetik parametrləri Arrenius tənliyi vastəsilə müəyyənləşdirilmişdir.

$$K = Z e^{(-E/RT)} \quad (1)$$

Müqayisəli şəkildə aparılan tədqiqatlardan görünür ki, həm ilkin polimerin, həm də bu polimer əsasında sintez olunmuş polimer sorbentin destruksiya üç mərhələlidir. Polimerin destruksiya üçün birinci mərhələ 194,1-338,7°C temperatur intervalında müşahidə olunur. Ədəbiyyat məlumatlarını [2] nəzərə alsaq, bu temperatur intervalında yüngül fraksiyaların ayrılması davam edir və eyni zamanda butadien zvenolarının destruksiya da başlayır. Bu mərhələ üzrə aktivləşmə enerjisi 11 kkal/mol, sürət tərtibi (n) isə 0,46-ya bərabərdir. İkinci mərhələ 338,7-438,7°C temperatur intervalında müşahidə olunur. Bu mərhələ üzrə prosesin aktivləşmə enerjisi 12 kkal/mol, sürət tərtibi (n) isə 1,35-ə bərabərdir. Üçüncü mərhələ 438,7-513,3°C temperatur intervalında qeydə alınır. Bu mərhələ üçün aktivləşmə enerjisi 34,5 kkal/mol-a, sürət tərtibi (n) isə 2,8-ə bərabərdir. Sintez olunmuş polimer sorbentdə də ilkin polimerdə olduğu kimi üç mərhələ müşahidə olunur. Polimer sorbentin destruksiyanın birinci mərhələsi 51,7-191,8°C temperatur intervalında müşahidə olunur. Bu mərhələdə aktivləşmə enerjisi 6 kkal/mol-a, sürət tərtibi (n) isə 0,8-ə bərabərdir və bu, əsasən polimerdən həlledicinin, eləcə də suyun ayrılmasına uyğundur. İkinci mərhələ 191,8-326,8°C temperatur intervalında müşahidə olunur. Destruksiyanın bu mərhələsinin aktivləşmə enerjisi 15 kkal/mol-a, sürət tərtibi (n) isə 1,04-ə bərabərdir. Kütlə itkisi polimerin modifikasiya olunmuş zvenolar hesabına susuzlaşması (hidrat suyun kənarlaşması, anhidridləşmə) və modifikasiya olunmamış butadien zvenolarının uyğun çevrilmələri ilə (metan, eləcə də digər karbohidrogenlərin ayrılması) izah oluna bilər. Polimer sorbentin destruksiyanın üçüncü mərhələsi 326,8-527,4°C temperatur intervalında qeydə alınır. Bu

mərhələnin aktivləşmə enerjisi 18 kkal/mol-a, sürət tərtibi (n) isə 1,38-ə bərabərdir. 3-cü mərhələdə baş verən kütlə itkisi digər mərhələlərə nisbətən daha çoxluq təşkil edir ki, bu da polimer matrisanın destruksiyası ilə əlaqədardır.

MONO-, DİİZOPROPİLALKİL(DİALKİL)AMİNTİOKARBAMİDLƏRİN TSİKLİK TÖRƏMƏLƏRİNİN SİNTEZİ VƏ ANTİOKSİDANT TƏSİRİ

Ə.R.SUCAYEV, N.M.NƏZƏROV, M.Ə.ALLAHVERDİYEV, İ.Ə.RZAYEVA, T.Y.BİLALOVA

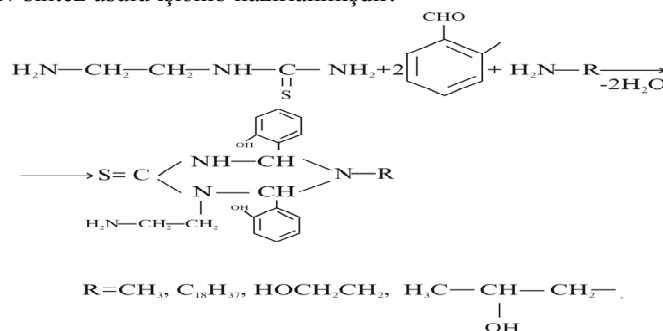
AMEA akad. Ə.M.Quliyev adına Aşqarlar Kimyası İnstitutu

s.afsun@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

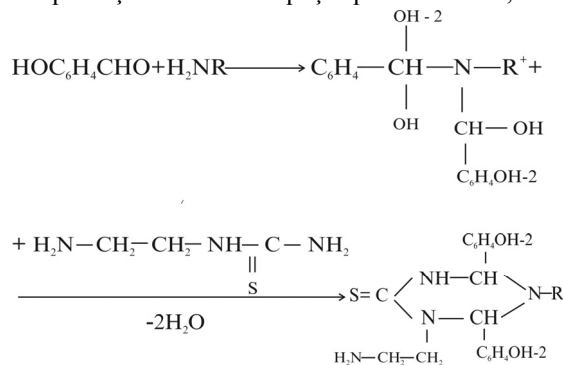
Tiokarbamidlər geniş spektrdə fizioloji fəallığa malik olduqları üçün antibakterial, antivirus, şiş, hipertoniya əleyhinə və digər dərman preparatları kimi tətbiq olunurlar. Onların bəziləri bitkilərin boy artmasında və eləcə də fungusid, herbi-sid kimi kənd təsərrüfatında istifadə edilir. N-əvəzli tiokarbamidlər orqanizmi rentgen və digər şüalanmadan qoruyan, metalları korroziyadan mühafizə edən, neft məhsullarını oksidləşmədən qoruyan, polimerləri stabilləşdirən, rezin istehsalında vulkanlaşmanı sürətləndirən vasitədir. Tiokarbamidlər həmçinin müasir üzvi sintezdə müxtəlif heterotsiklik sistemlərin alınmasında geniş istifadə olunan ən münasib sintonlardır. Bu nöqteyi-nəzərdən müxtəlif tiokarbamid törəmələrinin kimyəvi çevrilmə məhsullarının ətrafında elmi və praktik araşdırmaların aparılması məqsədəuyğun hesab olunur. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, tərəfimizdən üçkomponentli kondensləşmə yolu ilə aminspirtlər əsasında müxtəlif tiokarbamidlərin sintezi və onların quruluşu ilə antioksidləşdirici xassələri arasında əlaqənin öyrənilməsi sahəsində tədqiqatlar davam etdirilmişdir.

İlk mərhələdə mono-, diizopropilalkil(dialkil)amintiokarbamidlərin aminlər və salisil aldehydi ilə üçkomponentli kondensləşməsi əsasında yeni tsiklik birləşmələr sintez edilmişdir və onların müxtəlif çevrilmələri tətqiq edilmişdir. Sonra molekulda bir neçə funksional qrup saxlayan bu yeni birləşmələrin müqayisəli formada model reaksiyalarla antioksidant, antivirus, antimikrob xassələri öyrənilmişdir. Bu yolla 1-(aminetil)tiokarbamidin üçflüor sirkə turşusu katalizatoru iştirakında salisil aldehydi və müxtəlif aminlərlə bir mərhələdə üçkomponentli kondensləşməsi reaksiyası nəticəsində 60-70% çıxımla effektiv sintez üsulu işlənib hazırlanmışdır:

Reaksiyanın gedişinə nazik təbəqəli xromotoqrafiya ilə nəzarət edilir. Elyuent kimi heksan:izopropil spirtinin 2:3 nisbəti götürülür. Reaksiyanın başa çatdığı müəyyən olduqdan sonra qarışıq soyudulur. Çökmüş kristallar süzülərək ayrılır və dixlor metanda yuyulduqdan sonra etil spirtində kristallaşdırılır.

Bu kondensləşmələrinin mexanizmi aşağıdakı kimi ehtimal edilir. Reaksiya üzrə əvvəlcə salisil aldehydi tiokarbamid fraqmenti ilə birləşir, alınan aralıq birləşmə isə aminlə qarşılıqlı təsirdə olub, tsiklik tiokarbamidə çevrilir:

Alınmış tsiklik tiokarbamidlər ağ rəngli kristallik birləşmələrdir. Onların quruluşu İQ və NMR və rentgen spektroskopiyaya üsulları ilə təsdiq edilmişdir. Reaksiya zamanı arzu olunmayan əlavə məhsulun analizi göstərir ki, tiokarbamidin aldehidlərlə və ya aminlərin aldehidlərlə birləşməsindən uyğun azometinlər də alınır.

Tədqiqatın davamı olaraq, sintez edilmiş birləşmələrin quruluşu ilə onların antioksidləşdirici təsiri arasında əlaqə də öyrənilmişdir. Aparılan tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, bu törəmələr kumilperoksid radikalları ilə qarşılıqlı əlaqədə

olaraq oksidləşmə zəncirini qırır. Bunun üçün oksidləşmənin qarşısını alan inhibitorun stexiometriya əmsalı və onun sürət sabiti hesablanmışdır. Digər tərəfdən tsiklik tiokarbamid birləşmələri reaksiya zamanı əmələ gələn kumilhidroperoksidi katalitik olaraq molekulyar məhsullara parçalayır.

Aparılan tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, bir molekul tiokarbamid törəməsi minlərlə kumilhidroperoksidi katalitik parçalayır. Bu kəmiyyət katalitik faktor adlanır. Nəticə etibarilə qeyd etmək olar ki, tədqiq edilən tiokarbamid törəmələri effektiv antioksidant xassə göstərilir. Onlar kombinə təsiri göstərən inhibitorlar xassəsi də daşıyırlar.

ETANOLUN SEOLİT TƏRKİBLİ KATALİZATORLAR ÜZƏRİNDƏ OKSIDLƏŞMƏSİ

Ə.D. VƏLİYEV, P.A. NADİROV, C.İ. MİRZƏİ

Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası

parviznadirov@rambler.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Bir sıra üzvi birləşmələrin, dərman maddələrinin, boyaq maddələrinin, plastik kütlələrin və s. sənaye miqyasında alınması zamanı və eyni zamanda nəqliyyat vasitələrindən ətraf mühitə oksigenli üzvi birləşmələr tullantı şəklində buraxılır. Bu maddələrin zərərsizləşdirilməsi üçün effektiv üsullardan biri onların CO₂ və H₂O-ya tam oksidləşməsidir. Bunun üçün effektiv katalizatorların hazırlanması aktual məsələlərdən biridir. Bunu nəzərə alaraq ion mübadilə yolu ilə NaX seolitindən PdX və LaX katalizatorları alınmışdır. PdX katalizatorunun alınması aşağıdakı kimi həyata keçirilmişdir: 4,42 q PdCl₂ duzu 500ml suda həll edilərək 0,1N məhlul hazırlanmışdır. Daha sonra 23,4q NaX götürülərək üzərinə hazırlanmış məhlul əlavə olunaraq 80°C temperaturda fasiləsiz olaraq qarışdırılmışdır. Proses məhlul 6 saatdan bir dəyişməklə 36 saat müddətində aparılmışdır. Sonra məhlul süzülüş və ayrılan kütlə qurudulmuşdur. Daha sonra qurudulmuş kütlə 573K temperaturda H₂ qazı axınından keçirdilərək seolitə qəfəsinə daxil olan Pd⁺² ionu neytral hala (Pd⁰) keçirilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunanlar aparılmış rentgen faza analizinin köməyi ilə təsdiqlənmişdir. NaX və PdX-in rentgenoqrammasından alınan nəticələr cədvəl 1-də verilmişdir. Müstəvilərərsə məsafənin (d) 2.2491; 1.94729; 1.37621 qiymətləri PdX katalizatorunda Pd-un sərbəst metal şəklində olduğunu sübut edir.

Eyni metodla LaX katalizatoru alınmışdır.

İlkin NaX seoliti və onun LaX və PdX kation formalarının etanolun parsial və dərin oksidləşmə prosesində aktivliyi tədqiq olunmuşdur. Proses 473-773K temperatur intervalında aparılmışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, nisbətən kiçik temperaturlarda (473-573K) etanolun molekul daxili və molekullararası dehidratasiyası baş verir. Bu zaman reaksiya məhsulu etilen və dietil efirindən ibarətdir. Yüksək temperaturlarda isə spirtin parsial və dərin oksidləşməsi baş verir. 523-623K intervalında isə hər üç katalizator nümunəsi üzərində etanolun parsial və dərin oksidləşməsi baş verir. Oksidləşmə məhsulu əsasən asetaldehidə ibarətdir. Qeyd olunan prosesdə katalizatorlar aktivliyinə görə aşağıdakı kimi düzülür: NaX < LaX < PdX.

Müəyyən olunmuşdur ki, PdX katalizatorları aktivliyinə görə digər nümunələrdən kəskin fərqlənir. Eyni zamanda müəyyən olunmuşdur ki, asetaldehidə görə selektivlik də yuxarıdakı sıraya uyğun olaraq artır. Lakin, etilenə görə selektivlik isə yuxarıdakı sıraya uyğun olaraq azalır. Qeyd etmək lazımdır ki, PdX nümunəsi etanolun CO₂-ə dərin oksidləşməsi prosesində digər nümunələrə nisbətən çox yüksək aktivliyə malikdir. Bu, metalın (Pd) xüsusiyyətləri ilə izah oluna bilər.

Beləliklə, kationun seolit quruluşuna daxil olması (LaX) və ya seolitə səthinə sərbəst metalın hopdurulması (PdX) aşağı temperaturlarda (473-573K) dietil efirinin və etilenin çıxımının ilkin NaX nümunəsinə nisbətən kəskin artmasına səbəb olur. Bu, turşu mərkəzlərinin sayının kəskin artması ilə izah olunur. Belə fərz etmək olar ki, kationun koordinasiya sferasından suyu sıxışdıraraq spirt molekulu aktiv oksigenlə reaksiyaya girərək asetaldehidə və CO₂-yə çevrilir. Temperaturun artırılması ilə, asetaldehid etanoldan başqa dietil efirinin oksidləşdirici dehidratasiyasından da alınır.

KOKSLAŞMA PROSESİNİN İNTENSİVLƏŞDİRİLMƏSİ

Gülşən DƏDƏYEVƏ

Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası

Bakı / AZƏRBAYCAN

Məlumdur ki, kimya və rəngli metallurgiya sənayesi karbonlu materialların və elektrod məhsullarının geniş istifadəçiləri sayılır. Bu sahədə sənayesinin intensiv inkişafı onların karbonlu materiallara və elektrod məhsullarına olan tələbatını artırmışdır. Bu baxımdan neft məhsullarından alınan neft elektrod koksunun çıxım və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, xammal ehtiyatlarının artırılması qarşıda duran ən ümdə məsələlərdən biri sayılır.

Yüksək keyfiyyətli neft piroliz elektrod koksunun sənayedə məlum olan alınma üsullarına baxmayaraq, xammal ehtiyatlarının artırılması sahəsindəki məlumatlar və eyni zamanda neft piroliz elektrod koksunun alınması üçün xammal kimi istifadə olunan ağır piroliz qatranının fiziki-kimyəvi xassələri ilə alınan koksun mikrostrukturunda arasındakı əlaqə hələ də tam öyrənilməmişdir. Məhz bu səbəbdən bu sahə öz aktuallığını bu günə kimi saxlayır.

Bu baxımdan biz tədqiqat işlərimizi neft elektrod koksunun çıxımının və onun əsas göstəricisi olan mikrostrukturunun yaxşılaşdırılması məqsədi ilə ağır proliz qatranının kokslaşma texnologiyasının intensivləşdirilməsi istiqamətində aparmışıq.

Aparılan tədqiqatlar sayəsində kokslaşma prosesi üçün götürülmüş iki müxtəlif xammalın- piroliz prosesinin qalığı olan benzinin və kerosinin ağır piroliz qatranlarının kokslaşması prosesinin öyrənilməsi və alınan koksun mikrostrukturunu ilə xammalın keyfiyyəti arasındakı qanunaüyunluğun müəyyən olunmasına; ağır piroliz qatranının termiki emalı zamanı ekstremum sahələrin müəyyən olunmasına; kokslaşma reaktorunun xammalla doldurulma həcmının (V_x) reaktorun ümumi həcminə (V_r) olan nisbətini (V_x/V_r) tənzimləməklə müəyyən edilmiş optimal şəraitin - « ΔT effekt»in alınan koksun çıxımına və keyfiyyətinə müsbət təsirinin müəyyən olunmasına; « ΔT effekt»in (koks reaktorunda kokslaşma zonası ilə (T_1) qaz-buxar şəkilli fraksiyaların ayrılma zonasının temperaturları (T_2) fərqi) artması ilə koksun çıxımının (23,4% kütlə) artmasının və onun həqiqi sıxlığının azalmasının müəyyən olunmasına; alınan koksun mikrostrukturunun kokslaşma zonasında mezofaza mühitinin əmələgəlmə və genişlənmə sürətindən asılılığının müəyyən olunmasına; əldə olunmuş optimal şəraitin tədrici kokslaşma qurğusunda tətbiq etməklə sıxlığı 2040-2070 kq/m³ olan və mikrostrukturunu 4,6-4,8 balla qiymətləndirilmiş yüksək keyfiyyətli «xüsusi» markalı neft piroliz koksunun alınmasına nail olunmuşdur.

Tədqiqatlar nəticəsində sübut olunmuşdur ki, xammalın reaktora minimum doldurulması zamanı kokslaşma zonası ilə qaz-buxar şəkilli fraksiyaların ayrılma zonası arasında müəyyən temperatur fərqi yaranması (ΔT) reaktorun yuxarısından ayrılan məhsulların polikondensləşməsinə səbəb olaraq onların ağır hissəciklərinin yenidən kokslaşma zonasına qayıtmasına və koks əmələgətirmə prosesində təkrarən iştirak etməsinə şərait yaranır və bununla da koksun çıxımı artır.

Aparılan kompleks tədqiqatlar və texnoloji hesabatlar nəticəsində koksun çıxımına və keyfiyyətinə müsbət təsir göstərən V_x/V_r nisbətini tənzimləməklə « ΔT effekt»i təmin edən reaktor bloku işlənmiş və ilk dəfə olaraq tədrici kokslaşma qurğusunda ağır piroliz qatranından “xüsusi” markalı neft piroliz koksunun alınmasına nail olunmuşdur. Hazırlanmış reaktor blokunu tədrici kokslaşma qurğusunun texnoloji sxemində tətbiq etməklə yeni prinsipli texnoloji sxem hazırlanmışdır. Bu sxem əsasən kokslaşma qurğusunun bir neçə şöbəsi: reaktorun yuxarı çıxışında yerləşdirilmiş koks hissəciklərinin tutucu filtri, bir neçə nasos, kokslaşma prosesində məlum ikinci xammal mərhələsi və bu xammalın borulu sobada ikinci dəfə qızdırılması prosesdən kənarlaşdırılmışdır. Bu mərhələlərin prosesdən kənarlaşdırılması həm iqtisadi cəhətdən və əsasən də ekoloji baxımdan çox əlverişli sayılır.

Bununla yanaşı tədqiqatlarımızı kokslaşma prosesindən ayrılan yan məhsulların səmərəli istifadəsinin təmin olunması istiqamətində də davam etdirmişik. Təklif olunan yuxarıda qeyd olunan texnologiya əsasında koks distillatlarının tərkibində olan ağır karbohidrogenlərin yenidən kokslaşma zonasına qayıtması ayrılan koks distillatlarının tərkibində qatran əmələ gətirən maddələrin miqdarını və o cümlədən, onların küllüyün nəzərə cərpacaq dərəcədə aşağı salır. Nəticədə, koks distillatlarının dizel yanacaqlarının ehtiyatının artırılmasında bir komponent kimi istifadəsinin mümkünüyü müəyyən edilmişdir.

KATALİZATORUN TƏRKİBİNDƏKİ NANO HİSSƏCİKLƏRİN KREKİNG PROSESİNİN MAYE MƏHSULLARINA TƏSİRİ

İlahə BAYRAMOVA

Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası

ilahe.mamedova@bk.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

1990-cı illərdən başlayaraq fizika və kimya elmlərinin nailiyyətlərinə əsaslanan yeni bir texnologiya meydana gəldi. Bu, nanotexnologiyadır. Nanotexnologiya maddənin molekul – makromolekullar və atom səviyyəsində araşdırılması və texnoloji proseslərin inkişaf etdirilməsi elmidir.

1nm (nanometr) = 0,000 000 001 m (metrin milyardda biri)

Nanotexnologiyada araşdırmalar fizika və kimya elminin bazasına əsaslanaraq aparılır. Bu elmlərin metodlarını və nailiyyətlərini tətbiq etməklə atom və molekullara manipulyasiya edərək çox kiçik ölçülü, yüksək dərəcədə aktiv materiallar alınır. ənənəvi sənaye texnologiyalarında tərkibində lazım olmayan maddələri təmizləməklə, istənilən xammaldan verilmiş struktura uyğun material və qurğular hazırlanır. Bu prosesdə maksimum bir mikron tərtibində ölçüsü olan material-ar hazırlamaq mümkündür. Nanotexnologiyanın təsir sahələri çox genişdir, demək olar ki, sərhədsizdir. Lakin nanotexnologiya ilə hazırlanmış material və strukturların həm ölçüsünü və həmdə fiziki – kimyəvi xarakteristikalarını əvvəlcədən proqramlaşdırmaqla almaq olur. Hal – hazırda dünyanın bir çox ölkələri (xüsusilə, ABŞ, Yaponiya, Çin, Avropa birliyi ölkələri) bu texnologiyanın böyük imkanlara malik olduğunu anlayaraq bu sahədə küllü miqdarda vəsait cəlb etməklə xeyli nailiyyətlər qazanmışlar.

Bu sahə ölkəmizdə yeni olsa da, artıq Bakı Dövlət Universitetində nanotexnologiya üzrə kadrlar hazırlanmaqdadır. BDU – da nanotexnologiya sahəsində elmi tədqiqat işlərini inkişaf etdirmək məqsədilə kimya, fizika, biologiya, tətbiqi riyaziyyat və kibernetika fakültələrinin bazasında “Nano Araşdırmalar Mərkəzi” açılıb və hazırda nanotexnologiyalar istiqamətində tədqiqat işləri aparılır.

Каталитик крекинq нефт emalı sənayesinin ən çox tonanajlı prosesidir. Aparılan tədqiqatlarda [1-2] müəyyən edilmişdir ki, bəzi ionların (d- və f-) seolit tərkibli alümosilikat katalizatorların tərkibinə daxil edilməsi нефт fraksiyalarının крекинqinin maye və qaz məhsullarının tərkibinə və çıxımına təsir göstərir. Burada ionların bəzilərinin seolit, bəzilərinin isə amorf fazaya daxil edilməsi nəticəsində effektiv katalizatorların alınmasının mümkünlüyü göstərilmişdir.

Müxtəlif ionları seolit tərkibli katalizatorların tərkibinə modifikasiya etmək üçün müvafiq duzların sulu məhlulları hazırlanır. d- elementlərin duzları amorf, f- elementlərin duzlarının məhlulları isə seolit fazaya daxil edilir.

Bu məqsədlə Ce, Eu, La, Mo tərkibli katalizatorlar sintez edilmişdir. Burada seolit fazaya Ce və Eu, La, amorf fazaya isə Mo ionu daxil edilmişdir. Крекинq prosesinin xammalı kimi geniş vakuum distillatından istifadə edilmişdir. Xammalın sıxlığı (ρ_{420}) 985,1 kq/m³, şüalandırma əmsalı (nD₂₀) 1,5010, küllülüyü 0,6 kütlə %-i təşkil edir. Xammalın karbohidrogen tərkibinin kütlə %: naften-parafin-70,0; aromatik-27,9; qatran və asfaltenlər -2,1 təşkil edir.

Hazırlanmış katalizatorlar üzərində vakuum distillatının крекинq laboratoriya qurğusunda aparılmışdır. Крекинq prosesi 4800C-də, xammalın verilmə sürəti 4-7 san⁻¹ olmaqla aparılmışdır.

Nanohissəciklərin iştirakının крекинq məhsullarının tərkibinə və çıxımına təsirinin tədqiqi göstərmişdir ki, ilkin hissəciksiz katalizator üzərində aparılan крекинq prosesindən alınan nəticələr, nanohissəcikli katalizator üzərində aparılan təcrübələrdən alınanlardan fərqlənir. Belə ki, nanohissəciklərin iştirakı ilə aparılan крекинq prosesində alınan benzinin oktan ədədi 1,0-3,0 yüksəldilmişdir (motor üsulu ilə). Benzini karbohidrogen tərkibinin analizi göstərmişdir ki, izoparafin karbohidrogenlərinin miqdarı yüksəkdir (60 kütlə %). Deməli xammalın tərkibindən asılı olaraq, prosesi nanohissəcikli katalizator vasitəsilə istənilən istiqamətə yönəltmək olar.

РАЗРАБОТКА ЭКОЛОГИЧЕСКИ ЧИСТОЙ ТЕХНОЛОГИИ ПРОЦЕССА ДЕГИДРИРОВАНИЯ ПРОПАНА

Низами БАБАЕВ, С.Я. ИБАДОВА

Азербайджанская Государственная Нефтяная Академия

nizami.babayev@inbox.ru

Баку / АЗЕРБАЙДЖАН

Пропилен является вторым по значимости после этилена крупнейшим товаром на рынке нефтехимической продукции. Мировой спрос на пропилен до сих пор опережает и продолжает опережать рост спроса на этилен. Так, согласно прогнозам известной аналитической компании CMAI (Chemical Market Associates Inc.), в период 2005-2010 гг. спрос на пропилен составил в среднем на 4,8% в год и к 2012 г. достиг значения в 87 млн. т. Это означает, что в ближайшие годы традиционные способы производства пропилена совместно с этиленом не смогут обеспечить требуемого количества пропилена, что может привести к нехватке и дефициту этого важнейшего товара на мировом рынке нефтехимической продукции. В связи с этим разработка новых альтернативных маршрутов получения этого важнейшего нефтехимического полупродукта, в том числе и на основе не нефтяного сырья, становится особенно актуальной. В качестве одного из альтернативных и весьма перспективных методов целевого производства пропилена зарекомендовало себя каталитическое дегидрирование пропана, которое активно разрабатывается и внедряется рядом ведущих мировых нефтехимических компаний.

Для целесообразности использования для получения пропилена именно процессов каталитического дегидрирования можно привести следующие аргументы в пользу такого метода его производства:

- процесс сфокусирован исключительно на получении единственного целевого продукта – пропилена;
- стоимость продукции, выпускаемой на установках дегидрирования, зависит только от стоимости пропана, которая не связана с ценами на нефть, что позволяет крупным производителям пропилена значительно разнообразить стоимостную структуру сырьевого питания;
- эффективнее всего с экономической точки зрения применять технологию дегидрирования в регионах, богатых дешевым пропаном (в то время как многие производства по традиционному совместному получению этилена и пропилена территориально располагаются в местах, где часто возникают проблемы, связанные с высокой стоимостью хранения и отгрузки производимого пропилена); однако при этом довольно часто установки по дегидрированию пропана располагаются в тех местностях, где ощущается острая потребность в пропилене, а не имеется дешевый исходный пропан;
- по сравнению с другими источниками получения пропилена организация производства по технологии дегидрирования требует относительно невысоких капиталовложений для производства одного и того же объема пропилена (хорошие экономические показатели достигаются при мощностях по пропилену на уровне 250 тыс. тонн в год и выше);
- поскольку при таком производстве единственным целевым продуктом является пропилен, то его производителям не надо реализовывать на рынке какие-либо другие конечные продукты (за исключением случаев, когда в качестве товарного продукта также производится и водород).

Представило интерес рассмотреть известные на сегодняшний день коммерчески успешные процессы каталитического дегидрирования пропана, направленные на целевое получение пропилена – второго по значимости после этилена крупнейшего товара на рынке нефтехимической продукции, оценить преимущества этих процес-

сов и их недостатки, а также перспективы дальнейшего развития и усовершенствования. Все известные промышленные процессы каталитического дегидрирования легкого углеводородного сырья, в том числе и для производства пропилена (процессы Catofin, Oleflex, STAR и Yarsintez/Snamprogetti), основаны на нанесенных катализаторах, работающих в неподвижном или кипящем слое.

Анализ литературных данных показывает, что все попытки осуществления дегидрирования низших парафинов в каталитических мембранных реакторах до сих пор ограничиваются лишь рамками лабораторных или в лучшем случае пилотных испытаний. Несмотря на интенсивные исследования в этой области у нас в стране и за рубежом, пока не удалось создать мембранно-каталитический процесс дегидрирования легких углеводородных газов, включая пропан, приемлемый для промышленной реализации, что связано с преодолением ряда объективных сложностей. Первая из них основана на трудности создания непосредственно самих мембранно-каталитических элементов, поскольку требуется обеспечить определенную гибкость в соотношениях между каталитической активностью, селективной проницаемостью по водороду и достигаемой в их присутствии конверсией, а наряду с этим решить также проблемы коксообразования и регенерации катализатора. Кроме того, до сих пор так и не предложена конструкция мембранно-каталитического реактора для дегидрирования парафинов, который мог бы успешно эксплуатироваться в промышленных условиях. Не проработаны технологические аспекты дегидрирования легких углеводородов с использованием мембранно-каталитических элементов и реакторов; процесс не оптимизирован по основным параметрам (температура, давление, скорости движения потоков и др.), не решены задачи масштабирования и т.д.

Промышленные процессы получения пропилена с использованием мембранно-каталитических элементов и технологий на их основе в мировой практике отсутствуют, а ведь они могли бы в значительной степени устранить многие недостатки, характерные для известных промышленных технологий его производства методом дегидрирования.

Использование каталитического мембранного реактора для конверсии пропана в пропилен позволило бы объединить непосредственно саму химическую реакцию и стадию разделения реагентов и продуктов, что привело бы к улучшению показателей реакции: к более высокой конверсии и/или селективности по сравнению с обычным реактором. Эта возможность обусловлена двумя важными моментами: во-первых, в таком реакторе можно смещать химическое равновесие за счет удаления через мембрану образующихся продуктов; во-вторых, здесь предотвращается глубокая конверсия промежуточного продукта в последовательных реакциях его превращения. Реализация мембранно-каталитических реакторов в процессах дегидрирования в промышленных масштабах обеспечила бы снижение энергозатрат за счет получения той же конверсии, что и в обычном реакторе, но при более низкой температуре. В свою очередь снижение температуры реакции уменьшает вклад побочных реакций, главным образом коксообразования, что увеличивает продолжительность срока жизни катализатора без его регенерации. Реакции в каталитическом мембранном реакторе могут осуществляться с большей экологической безопасностью, поскольку увеличение конверсии реагентов и снижение степени глубокого окисления ведет к уменьшению выброса в атмосферу вредных веществ.

Разрабатываемые катализаторы дегидрирования нового поколения на наноразмерном уровне и мембранно-каталитическая технология с их использованием для дегидрирования пропана в пропилен обладают рядом конкурентных преимуществ, которые в целом могли бы поднять переработку легкого углеводородного сырья на качественно более высокий уровень.

СЕЛЕКТИВНОЕ ОКИСЛЕНИЕ ЦИКЛООЛЕФИНОВ ПЕРОКСИДОМ ВОДОРОДА И РАЗРАБОТКА ПОЛУЧЕНИЯ C₆-C₁₂ ДИКАРБОНОВЫХ КИСЛОТ ВЫСОКОЙ СТЕПЕНИ ЧИСТОТЫ

Н.И. ГАРИБОВ, О.А. САДЫГОВ, М.Ф. АББАСОВ, Н.С. ЮНУСОВА, Х.М. АЛИМАРДАНОВ

Институт нефтехимических процессов имени Ю.Г. Мамедалиева НАН Азербайджана,
hafiz_alimardanov@yahoo.com
Баку / АЗЕРБАЙДЖАН

Изучено жидкофазное окисление C₆-C₁₂ циклоолефинов 30%-ным раствором пероксида водорода с участием высокодиспергированных металпероксокомплексов типа Вентурелло, соединений металлов VI^б и VIII^б групп, нанесенных на углеродный материал.

Дикарбоновые кислоты широко применяются в производстве синтетических волокон, пластических масс, а также представляют интерес в качестве интермедиатов в синтезе биологически активных соединений и фармакологических препаратов. Для получения этих соединений окисление непредельных углеводородов и их функциональных производных осуществляется с участием при различных окислителях, таких как озон, марганцовокислый калий, диоксид марганца, тетраоксид рутения (в комбинации с NaOHlg4; Hlg=Cl, Br), персульфат калия, органические гидропероксиды, пероксокислоты, азотная кислота.

В получение дикарбоновых кислот, в частности, адипиновой кислоты, в промышленном масштабе осуществляется по двухстадийной схеме – окислением циклогексана кислородом воздуха в смесь циклогексанола и циклогексанона с последующей обработкой полученной смеси концентрированной азотной кислотой [1]. Процесс наряду с основным продуктом сопровождается накоплением низкомолекулярных карбоновых кислот (уксусной, щавелевой, янтарной) и выделением токсичных газов – оксидов азота, что невыгодно с экологической и экономической точки зрения.

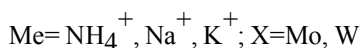
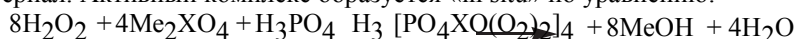
С целью селективного окисления циклогексена и циклооктена в гексан-1.6- и октан-1.8–диовые кислоты, соответственно, были предложены пероксополи- оксвольфрамофосфатные комплексы, с использованием четвертичных аммониевых соединений в качестве агентов межфазного переноса [2]. Более высокий выход адипиновой кислоты (89%) достигается при использовании комплекса оксидипероксвольфрама и азотсодержащего гетероцикла 3 .

В настоящем сообщении приведены результаты исследований по окислению непредельных C₆–C₁₂ циклоолефинов в соответствующие дикарбоновые кислоты в жидкофазной системе с применением водных или диоксановых растворов пероксида водорода и высокодиспергированных Mo-Co-, W-Co- содержащих пероксомоetalлатные комплексы, нанесенные на углеродный материал.

ОБСУЖДЕНИЕ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ

Окисление циклоолефинов (циклогексена, 3(4)-метилциклогексена и додецена) проводили при температуре 60-90 °С в стеклянном термостатированном реакторе стационарного типа, снабженном механической мешалкой, термометром и обратным холодильником.

Катализаторы готовили на основе бинарной смеси, содержащей равное массовое количество комплекса Вентурелло (PW₄ или PMo₄) и бромиды солей (II), нанесенных на углеродный материал. Активный комплекс образуется «in situ» по уравнению:

Полученный металлсодержащий углеродный материал (УМ) после фильтрации подвергается сушке 20 – 40 °С и термообработке при 170-200 °С.

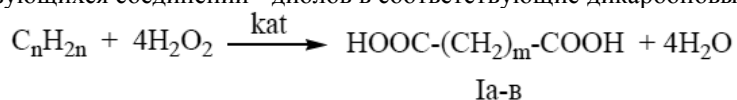
Направление и выходы продуктов окисления вышеуказанных циклоолефинов зависят от природы применяемых катализаторов, температуры, мольного отношения H₂O₂ : циклоолефин и интенсивности перемешивания реакционной массы. Так как исследованные циклоолефины C₆ – C₁₂ являются малорастворимыми в воде веществами, окисление их (в случае использования 30%-ного водного раствора H₂O₂) протекает в гетерофазной системе на границе межфазного пространства. Для осуществления процесса в присутствии гомогенных катализаторов обычно применяются межфазные агенты-соли четвертичных аммониевых соединений, транспортирующих анионы окислителя к молекулам субстрата 4. Применение высокодиспергированных каталитических систем позволяет осуществлять процесс без использования таких соединений, путем сильного перемешивания реакционной массы (500-600 об/мин). Использование диоксанового раствора пероксида водорода в качестве окислителя способствует взаимодействию циклоолефинов и образующегося каталитического комплекса по всему объему реакционной массы, так как данные углеводороды хорошо растворяются в 1,4-диоксане. В этом случае выход продукта реакции не зависит от интенсивности перемешивания реакционной смеси так как проведение реакции в среде органического растворителя, обеспечивающем гомогенизацию жидкой фазы, позволяет снять влияние гидродинамических параметров смещения. Высокие выходы дикарбоновых кислот достигаются при использовании бинарной смеси диоксан

-вода (1:1), при скорости перемешивания реакционной массы 300-350 об/мин., хотя, селективность реакции снижается на ~10-12%. Прежде всего это обусловлено, сольватированием переходного комплекса, образующегося при взаимодействии катализатора, окислителя и циклоолефина и изменением направления превращения субстрата и скорости накопления отдельных промежуточных и конечных продуктов реакции[5].

Процесс окисления циклоолефинов до дикарбоновых кислот в присутствии пероксомолибденокобальт- или пероксвольфрамокобальтовой системы является многомаршрутным, и последовательно проходит через стадии образования эпоксида, диола, оксилактона и раскрытия цикла в этих соединениях.

Из данных табл.1 видно, что в присутствии использованных нами гетерогенизированных катализаторов в зависимости от природы металла направление реакции меняется в широком диапазоне, что обусловлено изменением электроотрицательности, ионного радиуса, комплексообразующей способности и т.д. нанесенного металла [6,7].

Существенное влияние на селективность реакции оказывает мольное соотношение H₂O₂ к субстрату (Sub). Подбором оптимального отношения [H₂O₂]/ [Sub] можно достичь селективного превращения промежуточно образующихся соединений - диолов в соответствующие дикарбоновые кислоты:

m=4, (Ia); m=5, (Ib); m=10, (Iv); n=6-12; m=4-10

При мольном соотношении $[H_2O_2]:[Sub]=4:6:1$, интенсивности перемешивания реакционной массы в диапазоне 500-600 об/мин и температуре 70-80°C выходы гексан-1.6- диевой, 2(3)-метилгексан-1.6-диевой и декан-1.10-дикарбо-новой кислот достигают 76-85%. Состав и строение синтезированных дикарбоновых кислот доказаны методами ИК- и ЯМР¹H спектроскопии и приведены в табл. 2

HEKSEN-1-İN TOLUOL İŞTİRAKI İLƏ OLİQOMERLƏŞMƏSİ YOLU İLƏ SİNTETİK YAĞLARIN ALINMASI

Natəvan TALİSOVA

AMEA Ə.M.Quliyev adına Aşqarlar Kimyası İnstitutu
natavan-1982@mail.ru
Bakı / AZƏRBAYCAN

α – Olefin oliqomerləri xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində, həmçinin neft kimyası sənayesində öz tətbiqini tapmışlar. Onlar sintetik yağ, çoxfunksiyalı polimer aşqarların sintezində ilkin xammal kimi, neft yağlarının özlülük indeksinin artırılması məqsədilə sintetik komponent kimi və s. istifadə olunurlar. Lakin göstərilən oliqomerlər istismar zamanı oksidləşməyə məruz qalırlar. α – Olefin oliqomerlərinin termiki davamlılığını artırmaq məqsədi ilə, ilkin α – olefinlər vinilaromatik birləşmələrlə sooliqomerləşməyə məruz qoyulurlar. Yəni molekulun tərkibinə açıq karbohidrogen zənciri ilə müqayisədə termooksidləşməyə daha yüksək davamlılığı olan aromatik fraqment daxil edilir. Daha ucuz və asan əldə edilən vinilaromatik monomer stiroldur. Qeyd etmək lazımdır ki, α – olefinlərin stirolla sooliqomerləşməsi zamanı, əsas məhsulla yanaşı, yağda həll olmayan homopolistirol əmələ gəlir. Stiroulun kation polimerləşmədə yüksək aktivliyi səbəbindən makromolekula lazımi miqdarda stirool həlqələri daxil etmək çətinləşir. α – Olefin oliqomeri molekula aromatik fraqmentlərin daxil edilməsi onların termikidavamlılığını artırmaqla yanaşı kimyəvi çevrilmə üçün əlavə reaksiya mərkəzləri yaradır ki, bu da öz növbəsində belə sooliqomerləri funksiyalaşdırmaq üçün ilkin xammal kimi istifadə etməyə imkan verir.

Deyilənlərdən çıxış edərək, bizim tərəfimizdən yuxarıda göstərilən çatışmazlıqları olmayan aromatik fraqmentli α – olefin oliqomerləri alınması üsulu işlənib hazırlanmışdır. Bu halda aromatik monomer homopolimer əmələ gətirmir. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, α – olefin (bizim halda heksen – 1) toluol iştirakı ilə oliqomerləşir. Oliqomerləşmənin toluol iştirakı ilə aparılması öz sadəliyi ilə fərqləni və alınan oliqomerlərin hidrogenləşməsinə ehtiyac qalmır. Belə ki, toluol α -olefin oliqomerinin əmələ gətirdiyi aktiv mərkəzlə alkillaşır, doymamışlıq azalır. Yəni oliqoalkillaşma baş verir və polimer zəncirinin uzanması dayanır. Toluol iştirakı olmadan heksen – 1 oliqomerləşdikdə, molekul kütləsi 4000, doymamışlığı isə 17,5 qBr/100q olan oliqomerlər alınır. Həddedicinin tərkibinə onun ümumi kütləsinin 10-30% miqdarında toluolun əlavə edilməsi doymamışlığın (1-2,7 qBr/100q qədər) və molekul kütləsinin azalmasına səbəb olur. Bu toluolun oliqomerləşmə məhsulları ilə alkillaşmasının nəticəsidir. Bu zaman çıxım artır. Bu onunla izah olunur ki, həddedicinin tərkibində toluolun olması $AlCl_3$ -in həll olması və kompleks əmələ gətməsinə yaxşı təsir edir ki, bu da öz əksini prosesin nəticələrində göstərir. $AlCl_3$ sərfinin 0,5 % - ə qədər azaldılması çıxımın azalmasına səbəb olur ki, bu da arzu olunmazdır. Həddedicinin tərkibində onun miqdarının 1,5 % artırılması reaksiya nəticələrinə demək olar ki, təsir etmir.

Prosesə temperaturun təsirinin öyrənilməsi göstərdi ki, onun artımı çıxıma təsir etməyərək, molekul kütləsinin azalmasına səbəb olur ki, bu da kation polimerləşmə üçün xarakterikdir.

Alınmış birləşmələrin tərkib və quruluşu İQ – spektroskopiya metodu ilə tədqiq edilmişdir. 700-1000 cm^{-1} intervallında çəkilmiş İQ – spektrdə 720, 760, 780 və 825 cm^{-1} tezlikli udulma zolaqları müşahidə edilir. 2- və 3- əvəzli benzolların udulma zolaqları bir – birini örtərək strukturu dəqiq təyin etməyə imkan vermir. Müxtəlif tezliklərdə spektrlərin çəkilməsi, bizə təyin etməyə imkan verdi ki, proses zamanı 2- və 3 - əvəzli benzolların bütün mümkün izomerləri alınır. Lakin, oliqoalkillaşmanın əsas məhsulları 1,2 – , 1,4 – və 1,2,4 – əvəzli benzollardır.

Beləliklə, heksen – 1 – in toluol iştirakı ilə oliqomerləşməsi zamanı heksen – 1 oliqomerlərinin 2- və 3- əvəzli oliqoalkilbenzollarla qarışığı alınır.

Alınmış oliqoalkiltoluollar neft yağlarının özlülük indeksini artırmaq məqsədilə sintetik komponent kimi və çoxfunksiyalı polimer aşqarlar alınması üçün ilkin xammal kimi istifadə oluna bilərlər. Sintez edilmiş oliqomerlərin tərkibində aromatik fraqmentlərin miqdarı və molekul kütləsinin qiyməti göstərilən məhsullardan istifadə etməklə hazırlanacaq baza yağlarına qarşı irəli sürülən konkret tələbatdan asılı olaraq müəyyən edilir.

SİMANTRENİLKARBİNOL TÖRƏMƏLƏRİNİN YENİ ALINMA ÜSULU VƏ ONLARIN TÜSTÜAZALDICILIQ İMKANLARININ TƏDQIQI

P.Ə. VƏLİYEV, E.V. İMANOV, A.P. RZAYEVA, Q.P. ƏSGƏROV, S.R. HACIYEVA, G.Z. SÜLEYMANOV

AMEA-nın M.F.Nağıyev adına Kimya Problemləri İnstitutu, Bakı Dövlət Universiteti
elmarimanov@yahoo.com
Bakı / AZƏRBAYCAN

Məlumdur ki, manqanın bəzi qeyri-üzvi, asetat və asetilasetonat kimi komplekslərinin karbikator, dizel yanacaqlarına və maye mazuta 1-5% kütlə miqdarında əlavə edilməsi yanacağın əsas istismar göstəricilərinə müsbət təsir göstərir,

onların daha effektiv yanmasına kömək edir, tüstü və qurum əmələ gəlməsini azaldır və ətraf mühitin durumunu nisbətən yaxşılaşdırır.

Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, simantrenin (tsiklopentadienilmanqan-trikarbonil-(CO)₃MnC₅H₅) istər xətti (CO)₃MnC₅H₄(R₁R₂)OH (I), istərsə də tsiklokarbinol tip (OC)₃MnC₅H₄COH(CH₂)_n (n=4,5) (II) törəmələri, manqanın qeyri-üzvi birləşmələri və simantrenin özündən fərqli olaraq dizel yanacaqlarında daha yaxşı həll olurlar. Buna görə də I və II tip karbinol törəmələrinin alınması texnologiyasının işlənilib hazırlanması zərurəti ortaya çıxmışdır.

Bunun üçün simantrenin müvafiq ketonlarla fazalararası kataliz mühitində birmərhələli oksialkilləşmə üsulu işlənilib hazırlanmışdır. Bu üsulun köməyi ilə məqsədli məhsul-simantrenilkarbinollar görə 70-87% çıxımla əldə olunmuşdur. Yeni metodla sintez edilmiş simantrenilkarbinol birləşmələrinin benzol və dizel yanacağı misalında tüstüazaldıcılıq imkanları tədqiq edilmişdir.

Faza	Faza əmələgətirici komponentlər	Komponentlərin nisbəti	Reaksiya temperaturu	Reaksiyaya daxil olan olan komponentlər	Birləşmə məhsulu
Üzvi	petroley efiri	1	-10 ⁰ C	simantren, tsiklopentanon, tsikloheksanon	Simantrenil -tsiklopentanol (heksanol)
Qeyri-üzvi	su	1		katalizator H ₂ SO ₄ və onun daşıyıcısı (C ₂ H ₅) ₂ (H) ₂ NOONaf	katalizator daşıyıcısı

Alınmış simantrenilkarbinol metal komplekslərin fərqli xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onların hər hansı bir həlledicidə görünən işıq şüalarının təsiri nəticəsində parçalanmaya məruz qalmalarıdır. Ona görə də alınmış komplekslərin parçalanmaması üçün onları tez bir zamanda istifadə etmək məqsədə uyğundur. Onların individual şəkildə uzun müddət saxlanılmasında heç bir problem yoxdur.

Tədqiqatın nəticələrinə görə müəyyən edilmişdir ki, I və II tip simantrenilkarbinollardan kütləcə 0,02% miqdarında istər benzola, istərsə də 38 setan ədədli d²⁰=0,856 q/sm³ dizel yanacağına əlavə etdikdə benzol üçün alışma alovunun buraxıla bilən intervalını orta hesabla 8,4-10,9 mm artırmışdır. simantrenə görə 12%, qatqısız nümunələrə nisbətən isə 18-35% tüstüazaltma effekti göstərmişdir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi hal-hazırda istər dünya miqyasında, istərsə də respublikamızın bir sıra iri sənaye şəhərlərinin havasının motor və dizel yanacaqlarının yaratdığı zərərli tullantı məhsullarından təmizlənməsi üçün təxirəsalınmaz dövlət proqramları vardır və onların həyata keçirilməsi istiqamətində müntəzəm iş aparılır.

Bu tədbirlər içərisində motor və dizel yanacaqlarına bir sıra qatı kompozisiyaları əlavə etməklə karbohidrogen yanacaqlarının yanması zamanı əmələ gətirə biləcəyi tüstü, qurum, qatı tüstü dumanlarının aradan götürülməsinə yönəldilən tədbirlərdir.

Qarşıya qoyulmuş işin məqsədinə uyğun olaraq, tədqiqat işi dizel yanacaqları üçün yeni tüstü azaldıcıların alınması və tədqiqi ilə əlaqədar olduğundan, yalnız bu işlərlə əlaqədar mövcud ədəbiyyat məlumatlarından istifadə etməsi məqsədə uyğun sayılmışdır.

Bu məqsədlə istifadə edilən tüstü azaldıcı qatqı kompozisiyaları ilə əlaqədar toplanmış ədəbiyyat məlumatları arasında Belçikanın "Labofin" firmasının "SLD" və ABŞ-ın "Lubri" konserninin "Lubrizol-585" markalı yüksək zolluq effektivliyinə görə barium əsaslı tüstüazaldıcı aşqar qatqıları xüsusi yer tutur.

Praktiki cəhətdən daha əlverişli tüstü azaldıcı aşqarlar da mövcuddur. Məsələn, Respublikamızın Neft Emalı sənayesinin açıq maye fraksiyalarının qələviləşdirilmə yolu ilə təmizlənməsi zamanı müxtəlif metalnaftenat duzları əmələ gəlir ki, bunların da dizel yanacaqları üçün tüstüazaldıcılıq qabiliyyətinə malik olduqları müəyyən edilmişdir.

Metalkompleks birləşmələrinin dizel yanacaqları üçün tüstüazaldıcılıq qabiliyyətləri Dövlət Neft Şirkətinin "Azər-neftyağ" Emalı Zavodunun mərkəzi laboratoriyasında Boş metodu ilə D-20 dizel mühərrikində sınaqdan keçirilmişdir.

РЕАГЕНТЫ ДЛЯ УДАЛЕНИЯ ТОНКИХ НЕФТЯНЫХ ПЛЕНОК

Г.Н. БАДАЛОВА, С.Ч. АХМЕДОВА, Р.М. АЛОСМАНОВ, А.А. АЗИЗОВ, И.А. БУНИЯТ-ЗАДЕ

Бакинский Государственный Университет, Химический факультет
gunel4ik@mail.ru, r_alosmanov@rambler.ru, aazizov@land.ru, i_buniyatzade@mail.ru
Баку / АЗЕРБАЙДЖАН

Проблема загрязнения окружающей среды в последние десятилетия приобретает все более актуальное значение, особенно с учетом бурных темпов развития и все возрастающей техногенности земель. Вода-один из основных источников жизни на планете, чистота и сохранность которого во многом определит то качество жизни, которое мы оставим нашим потомкам.

Нефтяные загрязнения водной поверхности и методы их устранения-проблема, которую пытаются решать, например, обработкой загрязненной поверхности воды специальными поверхностно-активными веществами, так называемыми, реагентами, которые при контакте с пленкой нефти способны локализовать ее на меньшей площади (1). Несмотря на все дискуссии «за и против» применения реагентов, с которыми можно столкнуться в научной литературе, применение последних в форс-мажорных обстоятельствах считается вполне оправданным

и работы, связанные с синтезом и исследованием новых продуктов для сбора и диспергирования нефтяных пленок на водной поверхности постоянно продолжают. Причем, одними из основных требований к подобного типа продуктам является их малая токсичность и биоразлагаемость. В качестве реагентов [2] используются ПАВ типа жирных кислот, алкилсульфатных смол, алкиламинов и других соединений этого класса. В состав диспергирующих средств ПАВ входят, как правило, в смеси с растворителями. Широко используются неионогенные ПАВ, содержащие оксиэтильные группы, и обладающие большим разнообразием свойств [3]. Хорошо известно применение фосфорсодержащих ПАВ, благодаря своей устойчивости в широком диапазоне температур, легкой подверженности биологическому разложению и т.д. [4, 5].

В последнее десятилетие в силу нестабильности на нефтяном рынке, экономических и экологических факторов в мировом производстве ПАВ различного назначения вновь начала преобладать тенденция к использованию воспроизводимого природного сырья (6). С нашей точки зрения, особый интерес представляет попытка синтезировать ПАВ, в частности, на основе растительных масел.

Нами предпринята попытка синтезировать продукты с поверхностно-активными свойствами на основе касторового и подсолнечного масел и исследовать их в качестве реагентов для сбора и диспергирования тонких нефтяных пленок на водной поверхности. С этой целью была проведена реакция окислительного хлорфосфорирования указанных масел под действием треххлористого фосфора в присутствии кислорода. Полученные фосфорсодержащие ПАВ были изучены в виде их водных эмульсий и гептановых растворов для удаления тонких нефтяных пленок с поверхности пресной и морской воды. Для создания нефтяных пленок в лабораторных условиях была использована нефть месторождения Раманы, которая представляет собой средне-вязкостную нефть и наиболее удобна для проведения подобного рода исследований. Исследована эффективность полученных реагентов в зависимости от их концентрации, количества, толщины пленки и природы водной поверхности. Количество взятого реагента варьировалось от 0,1 до 0,5 мл, толщина пленки- от 0,1 см до 0,1 см., а концентрация растворов реагентов составляла 3-5% (масс.). В экспериментах были исследованы пленки 2х-3х дневной давности и только что образованные. Например, показана возможность собирания нефтяного пятна реагентом, полученным на основе подсолнечного масла, взятым в количестве 0,25 мл (5% водный раствор) и длительное удержание последним (больше месяца) нефтяного пятна. Степень очистки при этом составляла порядка 80% (в первую неделю испытаний). Исследования в данном направлении продолжаются.

NEFT FRAKSIYALARININ EKSTRAKSIYASI PROSESINI HAYATA KEÇİRMƏK ÜÇÜN İSTİFADƏ EDİLƏN EKSTRAKTORLAR

Rauf MƏMMƏDOV

AMEA akademik Y.H.Məmmədəliyev adına Neft Kimya Prosesləri İnstitutu

raufsocarmamedov@mail.ru

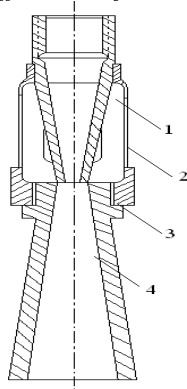
Bakı / AZƏRBAYCAN

Məlumdur ki, yağ və yanacaq fraksiyalarının keyfiyyət göstəricilərini yaxşılaşdırmaq üçün onları müxtəlif üzvi həlledicilərlə təmizləyirlər. Təmizləmə prosesinin səmərəsinə həlledici ilə yanaşı istifadə edilən ekstraksiya aparatlarının quruluşu da böyük təsir göstərir. Ekstraksiya prosesi ekstraktor adlanan aparatlarda həyata keçirilir. Onların bəziləri haqqında aşağıda ətraflı məlumat verilmişdir.

Distillatın və deasfaltizatın bir və ikikalonlu sxemdə və eləcə də injektorlu kalonu olan ikipilləli qurğuda furfurolla təmizlənməsinin nəticələri müqayisəli təhlil edilmişdir [1].

İkikalonlu sxemdə doldurma tipli ekstraksiya kalonları injektorlu kalonlarla əvəz edilir. İnjektorlu kalonlar quruluşca sadə olduqlarından, onların məhsuldarlığı çox olub kalonun hündürlüyündən asılı deyil. İnjektorlu kalonların ikikalonlu sxemdə istifadə edilməsi, həlledicinin miqdarının 1,5-2,0 dəfə azalmasına, rafinatın çıxımının isə xeyli artmasına imkan vermişdir. İnjektorlu kalonların qeyd edilən bu üstünlükləri isə iqtisadi cəhətdən səmərəli olmasına dəlalət edir. İnjektorun sxemi şəkil 1-də verilmişdir.

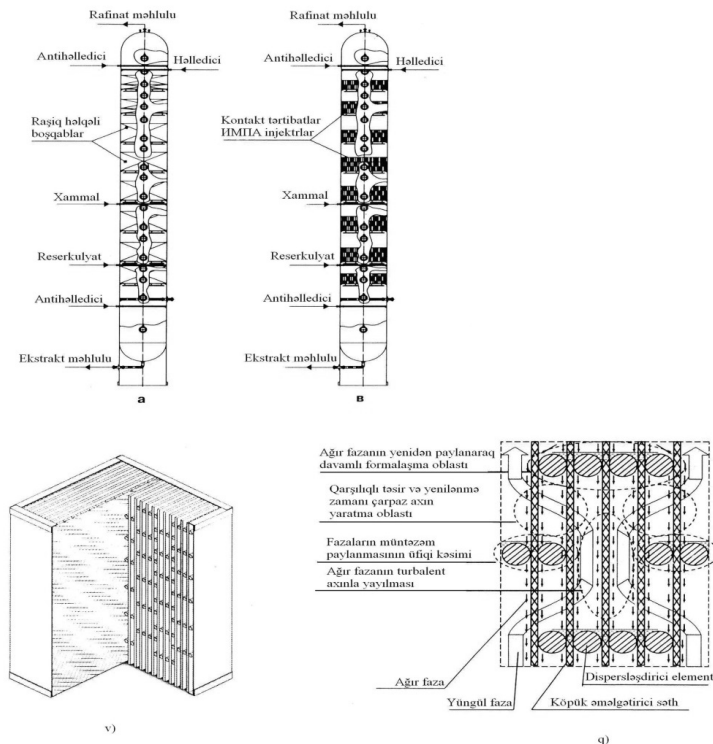
Şəkil1. İnjektor: 1- diffuzor; 2- injektor; 3- yarıqlar; 4- saplo.

Furfurola təmizləmə qurğularında doldurma tipli kalonlar əvəzinə rotorlu-diskli kontaktorlardan (RDK) istifadə edilir. Sənaye qurğularında RDK istifadə edilməsi xammalla həlledici arasındakı kontaktı artırdığından kiçik özlülük indeksinə malik olan komponentlərin, qatranlı və kükürlü birləşmələrin xammaldan tam ayrılması təmin edilir. Fazaların biri-birindən ayrılma sərhəddi furfurokun kalona daxil olduğu sahədən yuxarıda olduğundan RDK ekstraksiya prosesinin daha səmərəli olmasını, yəni onların bir-birindən daha yaxşı ayrılmasını təmin edir. RDK doldurma və boşqablı kalonlara nisbətən daha məhsuldar olurlar. Fenolla təmizləmədə belə kalonların istifadə edilməsi yağ-fenol-su sistemində emulsiyaların əmələ gəlməsinə səbəb olur. Fenolla təmizləmədə mərkəzdənqaçma qüvvəsi ilə işləyən ekstraktorlar daha səmərəli hesab olunurlar. Mərkəzdənqaçma ekstraktorlarının mənfi cəhəti ağır fraksiyaların təmizlənməsində səmərəli olmamasıdır. Belə ki, həlledici ilə xammalın xüsusi çəkiliəri arasında fərqin az olması fazaların biri-birindən ayrılmasını çətinləşdirir. Ekstraksiya aparatlarının səmərəsinin artırılması mövcud kalonlarda mexaniki enerjiden və eləcə də təsirsiz qazlardan istifadə etməklə mümkündür.

Ekstraksiya kalonları haqqında ədəbiyyat mənbələrində geniş məlumatlar mövcuddur. Onların bəziləri kiçik dəyişikliklər etməklə səmərəli istismar üçün konstruksiya edilir [2]. Onlardan birinin şəklisi aşağıda verilmişdir:

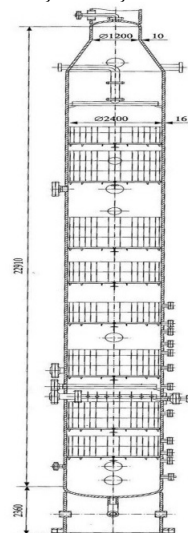
Şəkil 2. Ekstraksiya kalonları və onların daxili görüntüləri: a) əvvəlki ekstraksiya kolonu, b) yenilənmiş ekstraksiya kolonu, v) blokun ümumi görünüşü, q) blokun daxili görünüşü.

Kalonun ümumi hündürlüyü 40 m, diametri isə 4 m-dir.

Müasirləşdirilmiş kalonun ümumi görünüşü şəkil 3-də verilmişdir:

Şəkil 3. Müasirləşdirilmiş ekstraksiya kalonu.

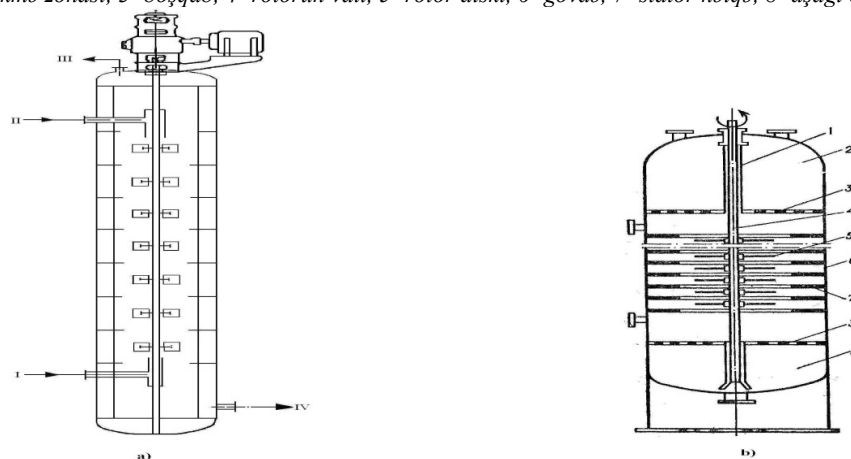
Müasirləşdirilmiş kalon daha yüksək məhsuldarlığa malikdir. Belə ki, məhsuldarlıq 12,5-dən 17,5 m³/s –a qədər artmış olur. Kalonda temperaturun əvvəlki kalona nəzərən az fərqli olmasına baxmayaraq, həlledicinin xammala nisbəti xeyli dərəcədə azaldılmışdır. Temperatur qradientinin yüksəldilməsi nəticəsində yeni qurğuda alınan rafinatın çıxımı xeyli artmışdır. Bundan başqa alınan rafinat daha yüksək keyfiyyət göstəriciləri ilə xarakterizə olunur.

Bütün neft fraksiyalarını- yağ, dizel yanacaqları və s. fraksiyalarını lazımsız komponentlərdən təmizlədikdə maye ekstraksiya üsulu tətbiq edilir və ekstraksiya proseslərində məlum seçici həlledicilər kimi adətən- fenol, furfural, maye propan, N-metilpirrolidon, dietilenqlikol və s. istifadə olunur. Proses ekstraksiya kalonlarında həyata keçirilir. Bu kalonların konstruksiyası kütlə dəyişən fazaların dəqiq kontaktını və onların sonradan yaxşı ayrılmasını təmin etməlidir.

Ekstraktorların əksəriyyəti boşqablı və ya doldurma tipli kalonlardır. Son illər rotorlu diskli kontaktorlar (RDK) daha geniş işlədilir. Təcrübələr göstərir ki, maye ekstraksiya prosesinin intensivliyini artırmaq üçün həlledici ilə həll olunan maye arasında qarışdırılmanı sürətləndirmək üçün mexaniki vasitələrin qoyulması daha məqsədə uyğundur. Odur ki, mexaniki qarışdırıcı olan ekstraktorlar daha əlverişlidir. Onlarda fazaları qarışdırmaq üçün mərkəzdənqaçma qüvvələrindən istifadə olunur.

Kontaktör şaquli vəziyyətdə qoyulmuş silindrik aparatdır. Onun diametri 2000-2500 mm, hündürlüyü 18000-20000 mm olur, içərisində qoyulan stator halqaları aparatı bir neçə şöbəyə ayırır. Kontaktörün orta hissəsinə ox qoyulmuş və ona stator halqası adlanan girdə lövhələr yerləşdirilmişdir. Rotor lövhəsinin diametri stator halqalarının diametrindən az götürülür. Qarışdırıcı reduktora birləşdirilib, bu da elektrik mühərrikindən enerji alır. Kontaktordan ən çox tərkibində olan arzuolunmaz komponentlərdən seçici həlledicilərlə təmizləməklə yağ fraksiyalarının keyfiyyət göstəricisinin yüksəldilməsi məqsədi ilə istifadə olunur. Rotorlu diskli kontaktorda sıxlıqlar fərqli olduğu üçün təmizlənən məhsul aparatın aşağı hissəsindən, həlledici isə yuxarı hissəsindən daxil olur. Rafinat məhlulu aparatın yuxarisından, ekstrakt məhlulu isə aşağısından xaric edilir. Belə ekstraktorlardan birinin sxemi şəkil 4-də verilmişdir:

Şəkil 4. Rotorlu diskli kontaktör: a) I- xammal, , II- ekstragent, III- rafinat məhlulu, IV- ekstrakt məhlulunun axınları, b) 1-örtük val, 2- yuxarı çökmə zonası, 3- boşqab, 4- rotorun valı, 5- rotor diskli, 6- gövdə, 7- stator halqa, 8- aşağı çökmə zonası

Onu da qeyd edək ki, ekstraksiya prosesindən yüksək çıxım və keyfiyyət göstəricilərinə malik rafinat almaq üçün ekstraksiya aparatlarının konstruksiyasında dəyişikliklər edilməsi geniş tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

КИНЕТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОЦЕССА ВЫДЕЛЕНИЯ СЕРНОЙ КИСЛОТЫ ИЗОБУТИЛЕНА ИЗ ФРАКЦИИ ПИРОЛИЗНОГО ГАЗА

С.Н.ГУЛИЕВА

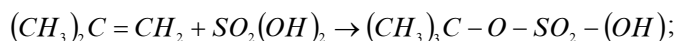
Азербайджанской Государственной Нефтяная Академия
chingiz.ibrahimov@hotmail.com
Баку / АЗЕРБАЙДЖАН

Получение, чистого изобутилена основано на извлечении его из смесей углеводородов изобутан-изобутиленовой фракции пирогаза нефтяного сырья. Существуют разные методы извлечения изобутилена. Выбор метода извлечения изобутилена зависит от требований степени чистоты. Глубокая чистота изобутилена требуется, например, в производстве бутилкаучука [1,2]. Для извлечения изобутилена из смесей углеводородов C₄ широко используется метод экстракции растворами серной кислоты разной концентрации [3]. Этот метод имея свои преимущества и недостатки по сравнению с другими, продолжает находиться в эксплуатации и, более того с его применением вводятся новые мощности в развитых странах.

Для получения высокочистого изобутилена, выделением из состава изобутилен-ректификат микропримесей н-бутиленов, нами рекомендуется применять адсорбционный метод.

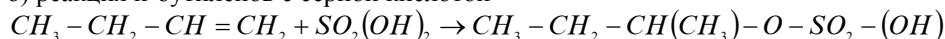
Основные реакции изобутилена с серной кислотой имеют следующий вид:

а) реакция изобутилена с серной кислотой

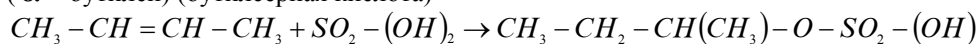

(изобутилен) (изобутилсерная кислота)

б) реакция н-бутиленов с серной кислотой

(α-бутилен) (бутилсерная кислота)

(β-бутилен) (бутилсерная кислота)

На основе этого механизма реакций получены кинетические уравнения и рассчитаны кинетические паромеры.

Уравнения с помощью которых проведены расчеты, имеют следующий вид:

$$\dot{O} = \dot{O}_0 \exp \left\{ -k_3^0 \exp \left[b_2 (C_k - 40) - \frac{E_{y\dot{O}}}{RT} \right] \frac{v_{\dot{e}\dot{e}\dot{n}}}{v_{\dot{o}\dot{a}\dot{e}}} \cdot \tau \right\}, \quad (1)$$

$$\dot{O}_g = k_0 \exp \left[a_1 (C_k - 40) - \frac{E_{y\dot{O}}}{RT} \right] \cdot \tau, \quad (2)$$

$$\dot{O}_i = \dot{O}_{i0} \exp \left\{ -k_4 \exp \left[a_2 (C_k - 40) - \frac{E_{y\dot{O}}}{RT} \right] \frac{v_{\dot{e}\dot{e}\dot{n}}}{v_{\dot{o}\dot{a}\dot{e}}} \cdot \tau \right\}, \quad (3)$$

где $\dot{O}$ – концентрация изобутилена в углеводородной фракции, моль/дм³; $v_{\dot{o}\dot{a}\dot{e}}$ – расход объема углеводородной фазы, дм³/ч; $v_{\dot{e}\dot{e}\dot{n}}$ – расход объема кислотной фазы, дм³/ч; $A_{y\dot{O}}$ – эффективная энергия активации, ккал/моль; k_3^0 – предэкспоненциальный множитель, моль/дм³; C_k – концентрация серной кислоты, мас.%; a_1, a_2, b_2 – коэффициенты пропорциональности; T – температура, К; $\dot{O}_g$ – концентрация образовавшихся димеров изобутилена моль/дм³; $\dot{O}_i$ – концентрация нормальных бутиленов в углеводородной фазе, моль/дм³; $\dot{O}_{i0}$ – их начальная концентрация, моль/дм³; k_0 – приведенная константа скорости реакции образования димеров, моль/дм³; k_4 – предэкспоненциальный множитель, моль/дм³; τ – время реакции, ч.

YARASAĞALDICI, İMMUNSTİMULƏDİCİ VƏ ANTİOKSİDANT FƏALLIĞA MALİK YENİ DƏRMAN VASİTƏLƏRİNİN YARADILMASI

Sevil MEHRALIYEVA

Azərbaycan Tibb Universiteti

sevil66@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Müasir dövrdə əhalinin sağlamlığının qorunması və ekoloji təmiz dərman vasitələri ilə təmin edilməsi tibb və əczaçılıq elminin qarşısında duran mühüm problemlərdəndir.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə müxtəlif xəstəliklərlə müqayisədə gastroenteroloji və dermatoloji xəstəliklərin müalicəsi zamanı fitopreparatların istifadəsi daha effektiv nəticələr verir. Qeyd olunan xəstəliklərin müalicəsində yarasagaldıcı, antimikrob, immunstimuləedic, antioksidant, regenerasiyaedic xüsusiyyətlərə malik bitkilər əsasında yeni fitopreparatların işlənilib hazırlanması istiqamətində dərin tədqiqatların aparılması qarşıya məqsəd qoyulmuşdur.

İlk dəfə olaraq Azərbaycanın ekoloji təmiz zonalarından yığılmış tüksüz biyan (*Glycyrrhiza glabra*), yapon soforası (*Sophora japonica*), dərman gülümbaharı (*Calendula officinalis*) və çəmən yoncasından (*Trifolium pratense*) bioloji fəal maddələrin kompleksi ilə zəngin olan, şərti olaraq adlandırılmış “Glysocal” və “Glysotrical” fitoyığıntı kompozisiyaları tərtib edilmişdir. Bunların əsasında yeni tərkibli quru ekstrakt, qranul və gel dərman formalarının texnologiyası təklif olunmuşdur.

Yerinə yetirilmiş tədqiqat işi elmi və praktik baxımdan səmərəli hesab edilir. Belə ki, təklif olunmuş fitoyığıntılardan ekstraktiv maddələrin alınmasında ultrasəs (tezlik 800kHz, intensivliyi 4Vt/sm) tətbiq edilməsi digər ekstraksiya növlərindən (fasiləsiz qarışdırmaqla və sakit vəziyyətdə saxlamaqla ekstraksiya) fərqli olaraq onların ekstraksiyasını sürətləndirir, miqdarını maksimal həddə çatdırır (40,75 və 39,72% ; 33,05 və 32,46% ; 29,10 və 27,93%) və vaxta qənaət edilməsinə səbəb olur (3 dəqiqə). Ekstraktiv maddələrin təmizlənməsi üçün də n-butanolun iştirakı ilə səmərəli texnoloji üsul- maye-maye sistemdə ekstraksiya təklif edilmişdir ki, bu da texnoloji prosesin həyata keçirilməsi zamanı bahalı avadanlıq və reaktivlərdən istifadə etmədən təmiz quru ekstraktların alınmasına əsaslanır (12,95% və 12,52%). Optimal texnologiya tətbiq etməklə alınan quru ekstraktların fiziki-kimyəvi və texnoloji parametrləri elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. İşlənilib hazırlanmış bitki kompozisiyalarından fitoqranulların sadə texnologiya üzrə hazırlanması və bioəczaçılıq

xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi istiqamətində dərin və maraqlı tədqiqatlar həyata keçirilmişdir. Səmərali texnologiya üzrə hazırlanmış yeni dərman forması “Glyso-trical” gəlinin reoloji, eyni zamanda bioəcaçılıq xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. Tədqiq edilən fitovası-tələrin bir sıra keyfiyyət normaları (YEMX üsulu ilə rutin-9,52% və qlisirizin turşusunun-8,31% miqdarı təyini, mikrobioloji təmizlik, farmakoloji fəallıq) və yararlıq müddətləri dəqiqləşdirilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, təklif edilmiş yeni dərman vasitələri quru ekstrakt və qranul 22 °C-də, gel isə 10-22 °C-də temperatur şəraitində 2 il müddətində öz sabitliklərini qoruyub saxlaya bilirlər.

Hazırlanmış yeni dərman vasitəsi- “Glyso-trical” qranullarının C vitamini ilə müqayisədə immunstimullaşdırıcı (iri dövr edən immun kompleksi –DİK 0,8% və 60,5%, orta DİK-0,1% və 94,8%, kiçik DİK- 40,7% və 55,5% azalır) və antioksidant (MDA 22,2% və 18,3%, OMP 10,4% və 7,4% azalır, SOD isə 57,7% və 52,2% artır), Flakarbin qranulları ilə müqayisədə yarasagaldıcı (mədə divarında neyrogen yolla yaradılmış yaranın 36,4±0,11 sutka ərzində hissəvi, Glyso-trical qranulları ilə tam epitelize-siyası baş verir) xüsusiyyətləri farmakoloji tədqiqatlarla sübut edilmişdir. İntakt dovşanlarda törədilmiş termiki və kimyəvi yanıqların müqayisəli müalicəsi zamanı sağalma prosesi mə-lum Gülbəhar məlhəmi ilə 38,9±0,13 və 32,4±0,15 (p<0,01) sutkada baş verdiyi halda, tədqiq olunan “Glyso-trical” gəlinin təsiri ilə uyğun olaraq 24,2±0,11 və 19,2±0,1 (p<0,01) sutkada müşahidə edilir.

Azərbaycan florasından olan bitkilər əsasında hazırlanmış ekoloji təmiz yeni dərman vasitələri tibb və əcaçılıq sahəsində praktik əhəmiyyətə malikdir:

-ekstraktiv maddələrin alınmasında istifadə olunan səmərali ekstraksiya üsulu (İxtira AZ №2009 0118) əcaçılıq sənayesində fitopreparatların istehsalında tətbiq edilə bilər;

-“Glyso-trical” gəlinin reoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün işlənib hazırlanmış üsullar əcaçılıq sənayesində və aptek təcrübəsində gel dərman formalarının saxlanması zamanı istifadə edilə bilər;

-təklif edilən fitovası-tələrin bioəcaçılıq xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi fitopreparatların bioloji mənimsənilməsinin təyində tövsiyə oluna bilər;

-“Glyso-trical” fitoyığıntısı, quru ekstraktı və gəlinə aid işlənib hazırlanmış müvəqqəti Farmakopeya məqaləsi həmin dərman formalarının sənaye istehsalında Analitik Sənəd (AS) kimi tətbiq oluna bilər;

-yarasagaldıcı, immunstimuləedici, antioksidant fəallığa malik olan “Glyso-trical” qranulları və “Glyso-trical” geli (İxtira: AZ№ 2008 0051, AZ№ 2008 0067) tibbdə qastroenteroloji və dermatoloji xəstəliklərin müalicə və profilaktikasında istifadə oluna bilər.

NİTROBİRLƏŞMƏ VƏ AMİDOAMİNİN KOMPOZİSİYASI ƏSASINDA HAZIRLANMIŞ KONSERVASIYA MAYELƏRİNİN TƏDQIQI

V.M.ABBASOV, E.Ş.ABDULLAYEV, Y.C.AĞAZADƏ, E.K.HƏSƏNOV

AMEA Y.H.Məmmədaliyev adına Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu

yeqana.aqazade@mail.ru

Bakı / AZƏRBAYCAN

Texniki naftin turşusu ilə (TNT) polietilen poliamin (PEPA) əsasında sintez olunmuş amidoaminlərlə, α-olefinlər əsasında alınmış nitrobirləşmələr ayrılıqda və kompozisiya şəklində korroziya inhibitoru kimi yoxlanılmışdır. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, sintez olunmuş amidoaminlə nitrobirləşmənin kompozisiyası onların fərdi istifadəsinə nəzərən «polad-3» markalı metal lövhələrin səthində daha yüksək mühafizə effekti yaradırlar.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində texnikanın sürətli inkişafı və geniş tətbiqi, bu texniki avadanlığın işləmə və boş dayanmalar zamanı atmosfer korroziyasından mühafizə probleminin də həllinə diqqəti artırır. Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı və hərbi texnika ilin çox hissəsini konservasiya şəraitində saxlanıldığından onlar atmosfer korroziyasından mühafizə olunmalıdırlar [1,2,3]. Atmosfer korroziyasının qarşısını almaq üçün konservasiya mayelərinin və sürtkü-lərinin istifadəsi texniki cəhətdən daha əlverişlidir və ucuz başa gəlir. Hal-hazırda texnikanın intensiv inkişafı ilə yanaşı konservasiya mayelərinə və sürtkülərinə tələbat ildən-ilə artır, eyni zamanda onlara qoyulan tələblər də sərtləşir. Kon-servasiya mayelərinə inhibitor kimi tərkibində azot saxlayan maddələrdən istifadə olunur. Bu baxımdan azotlu üzvi bir-ləşmələrin sintezi və konservasiya kimi tədqiqi sahəsində Azərbaycan alimləri də geniş tədqiqat işləri aparmış və üzvi aminlər, nitrobirləşmələr, onların törəmələri və kompozisiyaları əsasında yüksək keyfiyyətli, çoxfunksiyalı korroziya inhibitorları və konservasiya mayeləri yaratmışlar [4].

Sintez olunmuş nitrobirləşmələrin (α-olefin C₁₂H₂₄, C₁₄H₂₈ və C₁₆-C₁₈ əsasında) və amidoaminlərin kompozisiyaları əsasında hazırlanmış konservasiya mayelərinin müxtəlif aqressiv mühitlərdə “polad-3” markalı metal lövhələri korrozi-yadan mühafizəsi tədqiq edilmişdir (cədvəl 1).

Cədvəl 1. Hazırlanmış konservasiya mayelərinin sınaq nəticələri

Təcrübə №	Nümunələrin tərkibi, % -lə	Nümunədə inhibitorun ümumi miqdarı, %-lə	Korroziyadan mühafizə, günlə		
			Hidrokamera («Г-4»)	Dəniz suyunda	H ₂ SO ₄ –ün suda 0,001%-li məhlulunda
1.	Turbin yağı (T-30) 100	-	35	15	9

2.	Turbin yağı (T-30) 90 Nitrobirləşmə ($C_{12}H_{24}$) 10	10	92	47	21
3.	Turbin yağı (T-30) 90 Nitrobirləşmə ($C_{14}H_{28}$) 10	10	108	75	45
4.	Turbin yağı (T-30) 90 Nitrobirləşmə ($C_{16}-C_{18}$) 10	10	65	43	35

Aparılmış sınaqlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, turbin yağına (T-30) $C_{14}H_{28}$ α -olefinindən alınmış nitrobirləşmədən 10 % əlavə etməklə nisbətən yüksək nəticə alınmışdır. Belə ki, qeyd olunan nitrobirləşmə aqressiv mühit olan “Q-4” hidrokamerasında “polad-3” markalı metal lövhələri 108 gün müddətində korroziyadan mühafizə etmişdir.

Texniki naften turşusunun (TNT) polietilenpoliaminlə (PEPA) müxtəlif mol nisbətində (1:1÷5:1) sintezindən alınan amidoaminlər arasında ən ayxşı nəticə göstərən TNT-nin PEPA-ya 2:1 nisbətində olan tərkibidir.

Cədvəl 2. Kompozisiya tərkibli konservasiya mayelərinin sınaq nəticələri

Təcrübə №	Nümunələrin tərkibi, % -lə	Nümunədə inhibitorun ümumi miqdarı, %-lə	Korroziyadan mühafizə, günlə		
			Hidrokamera («Г-4»)	Dəniz suyunda	H_2SO_4 –ün suda 0,001%-li məhlulunda
1.	Turbin yağı (T-30) 90 Amidoamin (TNT:PEPA 2:1) 5 Nitrobirləşmə($C_{12}H_{24}$) 5	10	224	100	110
2.	Turbin yağı (T-30) 90 Amidoamin (TNT:PEPA 2:1) 5 Nitrobirləşmə ($C_{14}H_{28}$) 5	10	231	105	120
3.	Turbin yağı (T-30) 90 Amidoamin (TNT:PEPA 2:1) 5 Nitrobirləşmə ($C_{16}H_{18}$) 5	10	226	102	110

Bu sınaqların nəticəsindən göründüyü kimi nitrobirləşmələrin amidoaminlərlə kompozisiyası əsasında hazırlanmış konservasiya mayelərinin “polad-3” markalı metal lövhələri korroziyadan mühafizə effektləri hər 3 mühitdə yüksək nəticə göstərmişdir. Məsələn: cədvəl 1 və 2-nin yekun nəticələrini müqayisə etsək görürük, bu birləşmələrin ayrılıqda inhibitor kimi turbin yağına əlavəsində metal lövhələri «Г-4» hidrokamerada, dəniz suyunda və 0,001 %-li H_2SO_4 mühitində korroziyadan mühafizə effektləri 108, 75 və 45 gün (cədvəl 1, təcrübə 3) nəticə vermişsə bu birləşmələrin kompozisiya şəklində istifadəsi zamanı isə göstəricilər müvafiq olaraq 231, 105 və 120 gün olmuşdur (cədvəl 2, təcrübə 2). Bu onunla izah olunur ki, konservasiya mayeləri metal səthinə daha yaxşı xemosorbsiya olunaraq sinerqizm effekti yaradır və bu da korroziyaya qarşı möhkəm mühafizə təbəqəsinin yaradılmasına səbəb olur.

Bununla belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, konservasiya mayelərini hazırlamaq üçün sintez olunmuş nitrobirləşmələrin və amidoaminlərin ayrılıqda deyil onların kompozisiya şəklində istifadəsi daha məqsədə uyğundur.

NƏTİCƏLƏR

1.Sintez olunmuş nitrobirləşmələrin müxtəlif aqressiv mühitlərdə «polad-3» markalı metal lövhələri korroziyadan mühafizə effektlərinin sınaqları aparılmışdır.Müəyyən olunmuşdur ki, $C_{14}H_{28}$ α -olefinin nitrobirləşməsi turbin yağına (T-30) 10% əlavə edildikdə hidrokamera mühitində (Г-4) korroziyadan mühafizə müddəti 108 gün, dəniz suyunda 75 gün, 0,001%-li H_2SO_4 mühitində 45 gün olmuşdur.

2.Sintez olunmuş nitrobirləşmələrin və amidoaminlərin turbin yağında (T-30) kompozisiyasında sinerqizm hadisəsi müşahidə olunmuşdur.Müəyyən olunmuşdur ki, tərkibində 5% nitrobirləşmə və 5% amidoamin (2:1 nisbətində alınmış) saxlayan konservasiya mayeləri hidrokamerada 231 gün (cədvəl 2, təcrübə 1), 224 gün (cədvəl 2, təcrübə 2) və 226 gün (cədvəl 2, təcrübə 3) nəticə göstərmişlər.

ДЕГИДРИРОВАНИЕ 4-ВИНИЛЦИКЛОГЕКСЕНА – ПУТЬ К АЛЬТЕРНАТИВНОМУ МЕТОДУ ПОЛУЧЕНИЯ СТИРОЛА НА ОСНОВЕ ПРОДУКТОВ ПИРОЛИЗА

Х.М. АЛИМАРДАНОВ, Э.Т. СУЛЕЙМАНОВА, А.А. ДЖАЛИЛОВА, Н.А. РАГИМОВА

Институт Нефтехимических Процессов им. Ю.Г.Мамедалиева НАН Азербайджана

arzu.jalilova@gmail.com

Баку / АЗЕРБАЙДЖАН

Дегидрирование алициклических и алкилароматических углеводородов с участием молекулярного кислорода часто сопровождается гомогенным или гетерогенно- гомогенным окислением исходных соединений или продуктов реакции в газовой фазе

1 . Введение в состав контактного газа некоторых веществ (водяного пара, аммиака, диоксида углерода) способствует снижению скорости глубокого и деструктивного окисления углеводородов и повышению селективности реакции по продуктам дегидрирования 2, 3 .

Анализ литературных источников показывает, что каталитическое дегидрирование промышленно доступных непредельных алициклических углеводородов с использованием различных акцепторов водорода имеет большое практическое значение. В частности, разработка метода получения стирола на основе 4-винилциклогексена (4-ВЦГ) в этом аспекте является весьма актуальной. Перспективность данного метода обусловлена тем, что 4-ВЦГ легко получается на основе бутадиена-1,3, ресурсы которого увеличиваются с ростом мощностей пиролизных установок 4.

Ранее нами была показана возможность совместного получения этилбензола и стирола окислительным дегидрированием 4-ВЦГ с участием молекулярного кислорода в присутствии металлосодержащих цеолитов семейства пентасила 5, 6.

В настоящем сообщении приводятся результаты дегидрирования 4-ВЦГ в присутствии

Pt-Ga/HNa-ЦБМ, модифицированной бинарной смесью оксидов РЗЭ, с участием диоксида углерода, а также смеси $\text{CO}_2 + \text{O}_2$

Результаты и обсуждение

Результаты отдельных опытов по каталитическому превращению 4-ВЦГ с участием CO_2 и смеси $\text{CO}_2:\text{O}_2=50:1$ представлены в табл. 1 и 2, из которых видно, что качественный и количественный состав катализаторов существенно различаются. Согласно полученным результатам, 4-ВЦГ в присутствии CO_2 преимущественно подвергается изомеризации, диспропорционированию и дегидрированию. В катализате в зависимости от температурного режима опыта содержатся 3-этилиденциклогексен (3-ЭДЦГ), изомеры этилциклогексана-1,3 (ЭЦГД-1,3), этилбензол, стирол, толуол, а также небольшое количество бензола, ксилолов, этилциклогексена, метил- и этилциклогексанов. Наличие даже небольшого количества кислорода в исходной газовой смеси увеличивает скорость окислительного дегидрирования и деструктивного окисления 4-ВЦГ.

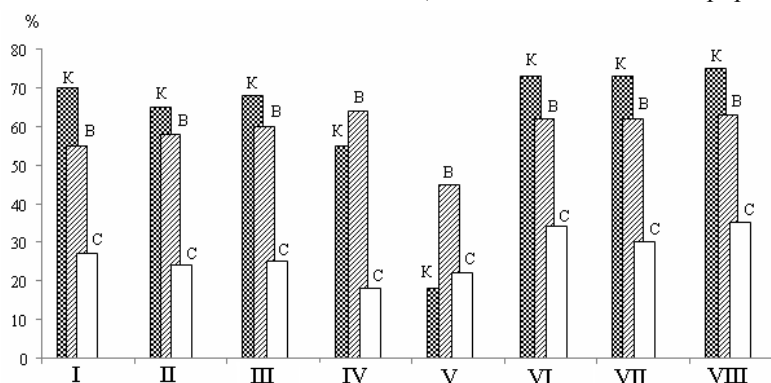
Предварительные опыты показали, что в зависимости от природы выбранных

промоторов – оксидов РЗЭ или их смеси активность Pt-Ga/HNa-ЦБМ может изменяться в широком диапазоне (рис. 1). На основе ГЖХ – анализа состава полученных катализаторов предполагаются следующие направления превращения 4-ВЦГ:

1. миграция двойной связи в молекуле 4-ВЦГ и накопление в катализате 3-ЭДЦГ и ЭЦГД-1,3;
2. дегидрирование 4-ВЦГ в этилбензол и стирол;
3. дегидрирование этилбензола в стирол;
4. дегидродеалкилирование 4-ВЦГ в бензол и толуол;
5. диспропорционирование этилбензола в толуол и изомеры триметилбензола;

6. деструктивное окисление 4-ВЦГ и продуктов его изомеризации. Превалирование того или иного из вышеуказанных направлений и глубина превращения 4-ВЦГ существенно зависит от природы промотора, использованного при модификации Pt-Ga/HNa-ЦБМ. Высокую активность проявляют образцы катализатора, модифицированные смесью Gd_2O_3 и La_2O_3 ($\text{Gd}:\text{La}=4-5:1$) с общим их количеством не более 2 мас% (рис. 1). Образцы цеолита, модифицированные оксидами РЗЭ, разупорядоченные по кислороду ($\text{Tb}_4\text{O}_7\text{-x}$, $\text{Pr}_6\text{O}_{11\text{-x}}$), проявляют высокую активность только в нестационарном состоянии в течение 0,5-1,0 час. По мере их восстановления активность катализатора снижается, а селективность по продуктам дегидрирования увеличивается.

Рис. 1. Изменение активности Pt-Ga-M-O/HNa-ЦБМ в зависимости от природы оксидов РЗЭ.

где M=I – 2% Ga; II – 2% Nd; III – 2% Tb; IV – 2% La; V – 2% Sm; VI – 1,7% Gd+0,3% La; VII – 1,7% Gd+0,3% Sm; VIII – 1,7% Gd+0,3% K

K – степень превращения 4-ВЦГ; B – селективность по этилбензолу; C – селективность по стирулу.

Pt-Ga/HNa-ЦБМ, промотированный бинарной смесью 1,7% Gd_2O_3 и 0,3% La_2O_3 в интервале 270-350 °C, проявляет активность в реакциях ионного типа, в частности, изомеризации 4-ВЦГ, без изменения его углеродной структуры. Миграция двойных связей в молекуле субстрата в этом температурном интервале термодинамически более выгодна и в присутствии CO_2 содержание смеси 3-ЭДЦГ и ЭЦГД-1,3 в катализате достигает 63-65%. Наиболее высокий выход смеси этилбензола и стирола (52-55%) получен при температуре 500-520 °C.

Добавление небольшого количества кислорода в исходную газовую смесь существенно увеличивает скорость дегидрирования 4-ВЦГ, и при температуре 430-

470 С селективность реакции по сумме этилбензола и стирола составляет 90,7-92,6%. Повышение содержания стирола в катализате более интенсивно происходит начиная с температуры 400 С, когда в катализате содержание этилбензола достигает 20-23,7%. Вероятно, стирол при данных условиях образуется двумя параллельно протекающими маршрутами:

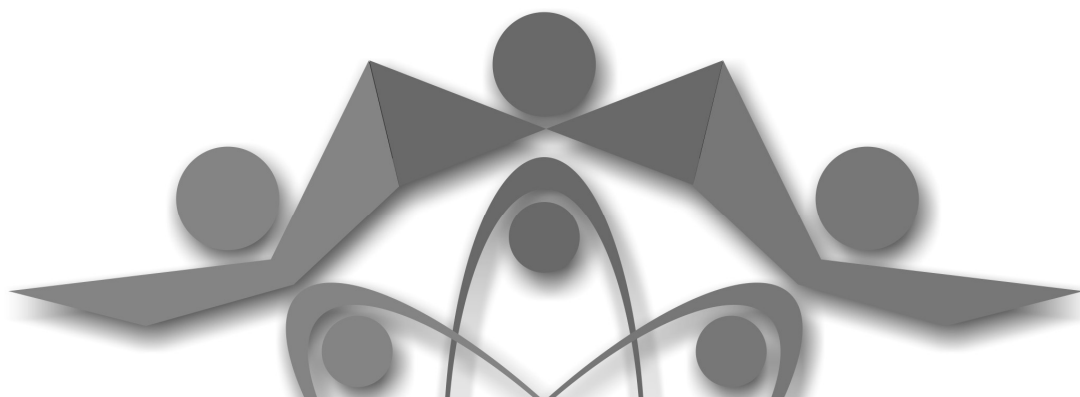
- через последовательные реакции изомеризации 4-ВЦГ и элиминирование атомов водорода из промежуточных соединений
- непосредственное дегидрирование 4-ВЦГ, минуя стадии изомеризации. Последнее направление превращения сопровождается дегидродеалкилированием и диспропорционированием субстрата с участием кислотных центров катализатора

Для экспериментального подтверждения вышеуказанного предположения дегидрирование 4-ВЦГ было осуществлено отдельно в две стадии:

- изомеризация 4-ВЦГ над $\text{-Al}_2\text{O}_3$ при температуре 270-320 С
- дегидрирование полученного изомеризата над $\text{Pt-Ga-Gd-La/HNa-ЦВМ}$ в интервале температуры 350-480 С

Установлено, что дегидрирование сопряженных диенов, входящих в состав предварительно полученного изомеризата, по сравнению с дегидрированием исходного

4-ВЦГ при одинаковых условиях происходит с более высокой скоростью. Так, уже при температуре 350-370 С и $P=0,1$ МПа суммарный выход этилбензола и стирола составляет 25-39,2%. С повышением температуры от 370 до 450 С их выход увеличивается и достигает 65,4-73,5%. Однако, при более высокой температуре ускоряется также радикально-ионное превращение углеводородов с участием окислительно-восстановительных и кислотных центров катализатора – расщепление и диспропорционирование алкильных групп. При этих условиях в катализате накапливается до 9,0-12,0% бензол, толуол и изомеры триметилбензола.

Dedicated to the 90th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE ON YOUNG RESEARCHERS

25-26, April 2013, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

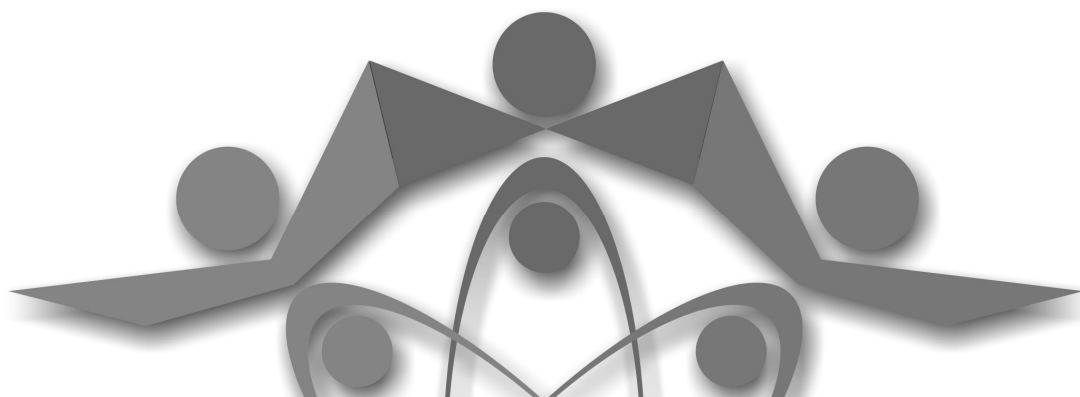
SECTION III

1. Philology

- *Azerbaijani Language and Literature*
- *Turkish Language and Literature*
- *English Language and Literature*

2. Contemporary Issues of Interpreting

3. Pedagogy

Dedicated to the 90th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE ON YOUNG RESEARCHERS

25-26, April 2013, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION III

1. Philology

▪ Azerbaijani Language and Literature

YELDA GECƏSİ

Almara NƏBİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti
nebiyeva_almara@mail.ru
Bakı/AZƏRBAYCAN

Azərbaycan xalqının bayramları xalqımızın həyatında mühüm yer tutur. Aparılan araşdırmalara əsaslanaraq deyə bilərik ki, xalqımızın bir sıra bayramlarının başlanğıcı eramızdan əvvəlki minilliklərin adət - ənənəsinə söykənmişdir. Xalqımızın milli yaddaşında cıllanaraq bu günümüze gəlib çatan dini və təbiətlə bağlı bayramları mövcuddur. Bunlardan Yelda gecəsi, "Xıdır Nəbi", "Şahvələd", "İsfəndərməz", "Novruz", "Gül" bayramlarını, dini xarakter daşıyanlardan "Ramazan" (Orucluq), "Qurban" bayramlarını göstərmək olar.

Təəssüf ki, uzun illər ərzində dini, mənəvi-əxlaqi dəyərlərimiz, adət-ənənələrimiz bolşevik təbliğatının qəzəbinə tuş gəlmişdir. XX yüzilliyin 20-50-ci illərində bütöv bir xalqın min ildən artıq bir müddətdə yaşatdığı dini, mənəvi dəyərləri yasaq edilmişdir. Xalqın Şərqlə bağlılığını qırmaq üçün əski əlifba dəyişdirildi, milli adət-ənənələrdən uzaqlaşdırılmaq meylləri gücləndirildi. Lakin bədxahlarımız dədə-baba adət-ənənələrimizi unutmurmuş kimi çalışsalar da, buna nail ola bilmədilər. Müqəddəs bayramlarımız yasaq olunur, onlara dini qiyafə geydirilirdi. İnsanların mənəvi-psixoloji təmizlənməsinə xidmət edən belə bayramlar bolşevik təbliğatına düşər qalmışdır. Lakin bu bayramlar xalqın yaddaşlarından silinmədi, müvəqqəti olaraq küçə və meydanlardan ürəklərə, evlərə köçdü. Xalqımız öz azadlığına qovuşduğu gündən bayramlarımız da yenidən dəyərləndi və öz əvvəlki tərəvətinə, abu-havasına qaytarılaraq daha da şux keçirilməyə başladı.

İslamaqədərki bayramlarımızdan biri də yəni dekabrın 21-dən 22-ə keçən gecə qeyd olunan Yeldadır. Yelda qaranlıq uzun gecə deməkdir. Yelda gecəsi—Yer kürəsinin Şərq yarımkürəsində, ilin 365 gününün ən uzun qaranlıq gecəsidir.

Böyük çillənin gəlişi ilə keçirilən bayramın magik xarakter daşdığı məlumdur. Folklorşünas alimimiz A.Nəbiyev yazırdı: "Novruza hələ doxsan gün qalmış, yəni qışın, - Böyük Çillənin girməsi ilə bağlı xalq arasında Çillə şənlikləri keçirilirdi və müxtəlif nəğmələr oxunardı". Bu gecə şəms ilinin, dey ayının başlanğıc gecəsidir, azər ayının qışın ilk başlanğıc gecəsi və üç ay Novruz bayramına qalmış bir gecədir. Qırx gün davam edən Böyük Çillənin ilk günüdür. Prof. Əzizə Cəfərzadə yazırdı: "Çillə sözü, ümumiyyətlə çoxmənalıdır. Amma əsas mənası, məgzi ağırlıq, çətinlik, ağır imtahan mənalıdır. Çillə çıxarmaq bayramı isə olduqca şən, ağırlıq – acılı kiçik çilləyə vida, baharın gəlməsinə, novruzun yaxınlaşmasına sevinc bayramıdır". İlin uzun, qaranlıq gecəsi olan Böyük Çillənin 21 dekabrın 22 dekabr gecəsinə Azərbaycanda Yelda gecəsi deyilir. Hər il xalqımız qeyd edir Yelda gecəsi bayramını.

Ümumtürk bayramı olan Yelda gecəsindən əvvəl təmizlik işləri başlanırdı, səliqə -sahman yaradılırdı. Bayrama hazırlaşan qonşular bir-birinə kömək edər, iməcilik keçirərdilər. Qonşuya, qohuma bu gün üçün pay tutulardı. Bu gecədə ən çox yeyilən meyvələrdən nar, tərəvəzlərdən isə qarpız və boranıdır. Bayram günü Çillə qarpızı kəsirlər, xüsusi padnoslarda dilimləyər, boranı bişirirlər (Lənkəran ərazisində), balıqla bir yerdə yeyilərdi. Qarpız, ağ boranı, nar, dairəvi olduğu üçün həm yer kürəsini, həm də birlik mənasını daşıyırdı. Həm də boranı soyuqdəymənin dərmanı olduğundan qış aylarında daha çox yeyilərdi. Yelda gecəsi hər bir ailə evində mütləq qarpız kəsib yeməlidir. Xalqın inamına görə Yelda gecəsi yetərinə qarpız yeməklə insanları qış uzununu, soyuq və xəstəlikdən qorunacaqlarına inanırırlar.

Azərbaycanın Gəncə, Şəki, Lənkəran, Qərbi Azərbaycan, Naxçıvan, Qarabağ və başqa ərazilərində Yelda gecəsini hər il qeyd edirlər. Xalq yazıçısı Anarın "Gürcü ailəsi" əsərindən bu gecə ilə bağlı bir epizodu xatırlatmaq istəyirəm: "Bu gecə yadımdadır, bizim riyaziyyat müəllimimiz Babayev lövhənin qabağında bizə teoremi izah edərkən qəfilcən susardı, fikrə gedərdi, sonra əzbərdən Ömər Xəyyamın, ya Füzulinin bir beytini deyərdi. O, Şərq poeziyasının bilicisi, aşiqi idi. Əsmərin uzun hörüklərinə o, - "Şəbi Yelda" deyərdi. Sonra da bizə başa salardı ki, "Şəbi Yelda" ilin ən uzun gecəsi - 22 dekabr gecəsidir. Əsmərin saçlarını qısa kəsilmiş görəndə kişinin az qaldı dili tutulsun. Düz bir həftə dərslər ancaq riyaziyyatla məşğul olduq. Babayev indi ancaq teoremlər isbat edir, həll etdiyimiz məsələləri yoxlayır, tapşırıqlar verirdi. Bir həftə sonra lövhə qarşısında yenə bir teoremi izah edərkən. O, birdən dayandı, bizə tərəf çevrildi və Əsmərə baxdı: - İndi sənin saçların 22 iyun gecəsidir, - dedi. Zərdüştlər Yelda gecəsinin dini mərasimlərlə bağlı olduğunu iddia etsələr də sonralar bu bayramı qəbul etmişdilər. Niderlandda bu günü Müqəddəs Tomas günü, Çində Duncçitsze bayramı, Slavyan mifologiyasında Karacın, Azərbaycanda Yelda gecəsi, (Böyük çillənin gəlişi, Çillə gecəsi), Təbrizdə isə Şəbi-Yelda (Yelda gecəsi) kimi hər il qeyd edirlər. Həmin gündən günəşli günlər uzanmağa başlayır. Bayramın rəmzi işığın qaranlıq üzərində simvolik qələbəsidir. İnanca görə, bu gecədə qarın yağması, ilin sevincinə, bol bərəkətinə səbəb olur.

Araşdırma zamanı məlum oldu ki, Yelda gecəsi Təbriz ailələri bir araya gəlir, sözlü və nişanlılar bu gecə bir-birlərinə dadlı hədiyyələr göndərir, evlərinə qonaq olur və nişanlı qız ziyarətə gələnlərə kəsilməmiş qumaş və əlbisə hədiyyə edir. Təbrizin bütün bölgələrində Yelda gecəsi Hafiz Şirazin divanından şeirlər oxunur, Hafiz falları açılırdı. Bəzi bölgələrdə isə ana və babaların xatirələri anılır. Firdovsinin "Şahnamə"sindən şeirlər oxunur, təlxəklik edilirdi.

KÜTLƏVİ INFORMASIYA VASİTƏLƏRİ DİLİNİN BƏZİ CƏHƏTLƏRİ HAQQINDA

Aybəniz ZEYNALOVA

Azərbaycan Dillər Univesiteti

sevdagul@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Ötən əsrin ortalarından başlayaraq informasiyanın ötürülməsi kanallarının artması müşahidə olunur. Əvvəl telefon, sonra radio, daha sonra televiziya və nəhayət internet yaradılmışdır. Bu vasitələrin hər biri yeni informasiya kanalına çevrilmişdir. İnformasiyanın ötürülməsində bu vasitələrin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsindən də istifadə edilir. Məsələn, radio və televiziya birbaşa telefon bağlantısı həyata keçirilir. Televiziya və radioda qəzetlərin xülasəsi verilir və s. İnformasiya vasitələrinin, xüsusən kütləvi informasiya vasitələrinin çoxluğu, rəngarəngliyi, informasiyanı ifadə etmək baxımından fərqliliyi onların istifadə etdiyi verbal və qeyri-verbal vasitələr, bu vasitələrin qarşılıqlı əlaqəsi dilin həm informasiya mənbəyi, həm informasiyanı ötürmə vasitəsi kimi fəaliyyətində fərqli cəhətlərin artımına səbəb olmuşdur. Dilçilikdə əvvəllər yalnız «qəzet dili», «radio dili» terminlərinə az keçməmiş «televiziya dili» və nəhayət, «internet dili» anlayışı da əlavə olunmuşdur. Aparılmış tədqiqatlar sübut etmişdir ki, belə terminlərin yaranması təsadüfi deyildir. «Yazının dili», «Puşkinin dili», «romanın/ povestin/hekayənin dili», «sənədli filmin dili», «teatr dili», «televiziya dili» anlayışları arasında mühüm fərqlər vardır. Bu anlayışlar öz məzmunu ilə fərqlənir və ayrıca məna kəsb edir. Burada söhbət yalnız birinci komponentlərin dəyişdirilməsində deyil, «dil» sözünün özünün çoxmənalılığından gedir» (Qaziyeva M. Səhnə və ekran nitqinin lingvistik və kulturoloji xüsusiyyətləri. Bakı, 2001, s.21-22).

Müasir dövrdə «qəzet dili», «televiziya dili», «radio dili», «internet dili» kimi anlayışların hamısını özündə birləşdirən kütləvi informasiya vasitələrinin dili və ya «KİV dili» anlayışı dilçilik tədqiqatlarının obyektinə çevrilmişdir. Bu anlayış dilçilikdə mətn konsepsiyasının meydana gəlməsindən sonra yaranmışdır. Buna qədər ənənəvi dilçilik «qəzet dili», «radio dili», «televiziya dili» terminlərindən istifadə etmiş və onların tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlki tədqiqatlar da ənənəvi dilçilik metod və üsulları əsasında aparılmışdır. «Kütləvi informasiya vasitələrinin dili» və ondan sonra işlədilən «media dili» anlayışları eyni mənalıdır. Bu dil KİV vasitələrinin hamısını əhatə edir. KİV dili dilçiliyin mətn konsepsiyası ilə sıx bağlıdır.

Kütləvi kommunikasiya vasitələrinin dili ilə bağlı tədqiqatlarda onun nisbi avtonom elementləri ilə bağlı araşdırmaları ayırmaq lazım gəlir. Kommunikator və kommunikasiyanın idarə olunması mediamətnin mahiyyəti, auditoriyanın təhlili, kommunikasiya kanalı və kommunikasiyanın effektivliyi hər biri özlüyündə ayrıca tədqiqat obyektinə ola bilər. Tədqiqat olunan məsələlərin bütün spektrinin kütləvi kommunikasiyanın digər elementlərinin özünəməxsusluğunu, spesifikliyini şərtləndirən kommunikatorun (müəllif, adresant, adresat) intensiyası üzərində cəmləşir. Kütləvi kommunikasiyanın kommunikator intensiyasından fərqlənən digər elementlərini məlumatın məzmunu, istifadə olunan kanal, qəbul edilmiş məlumat və s. təşkil edir. Buna uyğun olaraq kütləvi kommunikasiyanın müxtəlif növ təhlilləri əsas məsələ olan kommunikatorla (kim danışır?) bağlıdır.

Klassik metodologiya kütləvi kommunikasiya prosesinin mərkəzində müəllifi görür və xətti kommunikasiyanın idarə olunmasını qəbul edir. Əldə edilən biliklər kommunikasiyanın nəticəsi hesab olunur. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, kütləvi kommunikasiyadan əldə edilən biliklərin müəyyən hissəsi kommunikasiyanın son nəticəsi kimi deyil, kommunikasiya prosesində formalaşır. Xəbərlər proqramına baxmaq, reklam məlumatını öyrənmək prosesində müəyyən biliklər qazanılır. Daha mürəkkəb koqnitiv bilik-obrazlar, stereotiplər, liflər, ideologiya-kütləvi kommunikasiya prosesinin iştirakçısı olmaqla yanaşı, fərdin mədəni, sosial təcrübəsinin nəticəsi kimi əldə olunur. Lakin elementar biliklər, sadə məna vahidləri kommunikatativ hadisə zamanı meydana çıxır və bu kommunikatativ hadisə başa çatdıqdan sonra bizim şüurumuzdan silinir. Kommunikativ hadisədə kommunikator və resipient zaman və məkan baxımından ayrılımış olur. Demək olmaz ki, kommunikatativ hadisə daxilində üzə çıxan qısamüddətli biliklər əhəmiyyətsizdir. Onlar kütləvi kommunikasiya prosesinin özünü dəyərli koqnitiv məzmunla doldurur, fərdlərin massmedia ilə əlaqəsini şərtləndirir. Ona görə fərdin şüurunun müəyyən media kommunikatativ impulsun təsiri altındakı fəaliyyətindən deyil, məzmunun yaranmasının tam kommunikatativ – koqnitiv prosesindən bəhs etmək, onu öyrənmək lazımdır. Qeyd olunan cəhət kütləvi informasiya vasitələrinin dilinə bir sistem kimi yanaşmağı tələb edir. Bu sistemin əsas tərkib hissəsi ilk görünüşdən mətdir.

NƏSİMİ POEZİYASINDA AŞIQ-MƏŞUQ MÜNASİBƏTLƏRİ DÜNYƏVİ VƏ İLAHİ MƏHƏBBƏT PRİZMASINDA

Aygül AĞAYARLI

Qafqaz Universiteti

aygul12@box.az

Bakı/AZƏRBAYCAN

İnsanı mənəvi məhkumluqdan, köləlikdən, cəhəltədən, ətəltədən azad etmək, cəmiyyətdə baş verən hadisələrə qarşı onda narahatlıq, fəallıq və qayğı yaratmaq, insan adı ilə fəxr etmək Nəsiminin humanizm proqramının əsasını təşkil edirdi. Nəsimi bütün yaradıcılığı boyu insana məhəbbəti, insan zəkasını, kamalını, gözəlliyini tərənnüm etmişdir. Ona

görə, insan Allahın (c.c) təcəllasıdır. Allah insanı yer üzünün xəlifəsi olaraq xəlf etmişdir, yəni yer üzündəki bütün gözəlliklər insan üçün yaradılmışdır.

Nəsiminin ictimai-fəlsəfi ideallarla zəngin olan ədəbi irsində məhəbbətin özü ayrılıqda bir eşq konsepsiyası kimi bütöv bir fəlsəfi sistem təşkil edir. Məhz elə bu səbəbdəndir ki, şairin olduqca mürəkkəb dünyagörüşünün məhsulu olan bir çox qəzəlləri kimi aşiqanə şeirləri də daima mübahisə mövzusu olmuş və müxtəlif aspektlərdən təhlilə cəlb olunmuşdur. Xüsusilə, vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında olduğu qədər Türkiyə ədəbi mühitində də bütövlükdə Nəsimi yaradıcılığı, həmçinin şairin aşiqanə qəzəlləri tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur.

Təsəvvüf fəlsəfəsində aşiqlik haqqında iki cür anlayış vardır: İnsan cismi daxilində ruhun aşiqliyi, yəni bəlalı, dərddli bir aşiqlik və insan cisminə olan ruhun cisimdən xilas olaraq Yaradana doğru gedişindəki aşiqlik. Cisimdən azad olan ruhun aşiqliyi qəm və iztirablardan uzaqdır. İlahinin sonsuz gözəlliyi və İlahi vüsal ümidi ilə sonsuz sevinc hissi yaradır. Nəsimi poeziyasında da biz aşiqliyin bu aspektdə inkişafını görürük.

Ümumiyyətlə, Nəsimi yaradıcılığının nüvəsini, əsasını təşkil edən insan konsepsiyasını iki aspektdə müəyyənləşdirərək Aşiq “Mən” və Məşuq “Sən” obrazlarının və onların qarşılıqlı münasibətləri təmsalında ümumiləşdirmək olar.

Nəsimi poeziyasında kamillik mütləq mənada ancaq Allaha aid edilir. İnsanın kamilliyi birbaşa ilahi kamilliklə bağlı olub onun mahiyyətindən irəli gəlir. Kamil bir varlıq olması etibarilə insan birinci növbədə məhz Allahın mərhəməti ilə bu dərəcəyə çatmışdır, çünki Allah ali kamillik olmaqla canlı varlıqlar içərisində ən şərəfli varlıq olaraq insanı seçmişdir. Oudur ki, ona kəramət, ağıl, azadlıq, qüdrət və s. kimi ali keyfiyyətlər bəxş etmişdir. Kamil insan azaddır, hüquqlarını bildiyi üçün güclüdür, onun əqli qabiliyyəti bir çox həqiqətləri dərk etməyə imkan verir. Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, aşiq “Mən” anlayışı şərti anlayışdır və bu ad altında məhz şairin özü nəzərdə tutulmuşdur. Çünki bütün məqamlarda Nəsimi poeziyasındakı lirik qəhrəman, kamil aşiq məhz elə şairin özüdür. Həmçinin məşuq “Sən” obrazına da bu şərtlilik aiddir. Lakin xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, Nəsimi poeziyasındakı “məşuq” obrazına müxtəlif baxış bucaqlarından yanaşmaq olar. Belə ki, şairin yaradıcılığına həsr olunan tədqiqatlarda üç məşuq obrazı ilə qarşılaşırıq:

- 1) Sovet dövrünə aid olan tədqiqatlarda Nəsimi yaradıcılığındakı məşuq obrazı sırf real insan kimi təhlil olunmuşdur. Aydın ki, bu insan bir qadındır, bu qadın yüksək əxlaqi-keyfiyyətlərin və gözəlliyin daşıyıcısıdır.
- 2) Müstəqillik dövründə meydana çıxan tədqiqatlarda (məsələn, Aida Qasımova, Rəhim Əliyev) isə Nəsimi yaradıcılığında iki “məşuq” obrazının olduğuna diqqət çəkilmişdir. Bunlardan biri Allah, digəri isə Nəsiminin müəllimi Fəzlullah Nəimidir. Nəzərə alsaq ki, Nəsimi özü də hürufilik ideyasının daşıyıcısı olmuşdur, onun yaradıcılığındakı “məşuq” obrazının da əslində simvolik bir obraz olduğunu və “məşuq”u vəsf edərkən istifadə etdiyi bədii təsvir və ifadə vasitələrinin də simvolik qata malik olduğunu qəbul etmək, bu ad altında daha çox onun Allaha olan sevgisinin və müəlliminə olan dərin məhəbbətinin öz əksini tapdığını demək daha doğru olardı. Lakin bununla yanaşı şairin real gözələ həsr etdiyi şeirlərin mövcudluğunu da inkar etmək mümkün deyil. Bu fikirləri şairin öz misraları da təsdiq edir.

MÜASİR AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ XARAKTERİK QADIN TİPİ... (AFAQ MƏSUDUN NƏSR ƏSƏRLƏRİ ƏSASINDA)

Aygün ƏLİYEVƏ

Qafqaz Universiteti
aygun.alili@yandex.com
Bakı/AZƏRBAYCAN

“Yazan kişi, yazılan qadın”- bu fikir nə qədər birtərəfli səslənsə də, mühüm bir həqiqətə istinad edir- **yazılanın bəzən qadın olması...**

Ədəbiyyatda ictimai münasibətlərin təsvirində dərinə enməyin xüsusi vasitələrindən biri də vahid süjet xətti ilə xarakterik obrazların çoxplanlı işlənməsidir. Bununla məsələ bədii həllini tapdığı kimi, bəzən yazıçı subyektivizmi də qaçılmaz olaraq psixoloji səpkidə ön plana çıxır.

Bu araşdırmada təhlil konkret olaraq, müasir nəsrimizin nümayəndəsi Afaq Məsudun “Sərçələr”, “Qəza” hekayələri və “İzdiham” romanı əsasında aparılacaqdır.

Bildiyimiz kimi yeni nəsr nümunələrində qadın obrazları üzərində sosial təhlilin güclənməsi, ədəbiyyatı hissələrin süjetinə çevirmək cəhdidir ki, bu istər poetik, istərsə də əxlaqi prizmadan uğurlu addım deyil. Unutmaq olmaz ki, “qəhrəman və onun taleyi” əsərin əsas obyekt olmaqla kifayətlənmir, həm də yazı əsnasında yaranan OBRAZ birbaşa İNSANA xitab olduğundan fərdi səciyyəvi xüsusiyyətləri, psixoloji yaşantıları ilə bərabər bütövün bir parçasına çevrilməyi bacarmalıdır. Bədii əsərin qəhrəmanı bununla da bəşərin gözlərinin düz içinə “baxır” və baxmalıdır...

Afaq Məsudun “Sərçələr” hekayəsində balaca bir qızın psixoloji yaşantıları qələmə alınır. Məlum olur ki, onun anası iş qadınıdır və uşağı ilə heç maraqlanmır da. Ananın sərçəyə olan marağını görən qızcağız sərçəni boğub öldürür. Bununla da anasının diqqətini öz üzərinə yönəltməyi düşünür. Lakin heç nə dəyişmir, “həyat” davam edir.

Bu hekayədə poetik cəhətdən nöqsanların olması ilə yanaşı, belə bir ana obrazını formalaşdırmaq (davamlı olaraq) və əsərdə ananın da, qızın da haqlı olduğunu təsvir etmək nöqsanlı cəhətdir.

Yaxud “Qəza” hekayəsində təsvir olunan qadın tipi, onun ərinə qarşı “amansızlığı” heç də uğurlu deyil. Bu əsərdə də qadının bu şəkildə təsvirinin meyarı kimi sosial mühit əsas götürülür və əsaslandırılır.

Afaq Məsudun “İzdiham” romanında təsvir olunan illuziyativ obrazlar bəzi tədqiqatlarda ruhi-psixoloji ünsürlər kimi təqdim olunur. Roman real dünyadan əlini üzüb yuxularda yaşamağa üstünlük verən qadının həyat hekayəsidir. “İzdiham” romanında ailə üzvlərinin bir-birilərinə qarşı biganə münasibətinin qara boyalarla təsvirini verməklə, sanki, yazıçı fərdi özgələşmədən deyil, cəmiyyətin özgələşməsindən danışır.

Qadını üçün, ümumilikdə, cəmiyyətimiz üçün ailə, övlad, ər bu qədər müqəddəs olduğu halda, birdən-birə nəsrimizdə bu köklü dəyişikliyin səbəbi nədir?! Nəsr nümunələrində mərhəmət hissinin ölməsinə səbəb nədir?!

Əsas problem təkcə yazıçının (yaxud digər bu tipli əsər müəlliflərinin) niyə belə yazması məsələsi deyil, necə yazması məsələsidir. Çünki bir çox nəsr nümunələrində modernizm, postmodernizm adı altında ədəbiyyata yad ünsürlər ayaq açır, nəticədə xarakterlər zədələnir. Zəngin xarakterlər yaratmağın yolu insan qəlbinə nüfuz etməkdən keçir: istər bu qadın, istərsə də kişi qəhrəmanı olsun. Konkret adı çəkilən əsərlərdə isə xarakter yaratmağın metod və üsulu insanın təhtəşüuruna nüfuz meyillidir. Bu isə xarakterin doğulmadan ölməsi deməkdir.

Bədii əsərlərin həyatın istiqamətverici qüvvələrindən biri olduğunu nəzərə alsaq, yazılarda vüsət alan “özbaşınalıqlara” münasibət bildirmək ehtiyacı yaranır. Yazıçı subyektivizmindən çıxış edərək insanın ali dəyərlərini təhtəşüurun ani reaksiyalarına “qurban vermək” məntiqli görünür. Bununla yazıçı həm bəşəriyyət qarşısındakı sənətkarlıq missiyasını düzgün yerinə yetirmir, həm də özünə xəyanət edir. Hətta onun bir oxucusu olsa belə..

İNSANDAN kənar heç bir sənət sahəsi mövcud olmadığı kimi, bədii ədəbiyyat da mövcud deyil. Böyük sənət əsərləri insana, onun fərdi dünyasına mövcud olduğu cəmiyyət rakursundan baxmaqla insanın iç dünyasından ətrafı seyrin qovuşmasından yaranır. Bədii əsəri dəyərli edən də, məhz o iki qütbün qovuşduğu an yaranan konfliktlərdir. Bu zaman meydana çıxan hadisələrin süjeti və onu hərəkətə gətirən xarakterlər isə geniş anlamda insanın bədii təəcəssümünün ifadəçisinə çevrilir.

Yeni yaranan nəsr nümunələrində İNSANDAN əsər-əlamət qalmayıb. Obrazlı şəkildə desək, müasir nəsrimizdə insan ayrı-ayrı fikir və fəlsəfi axınlarının mənəşəsində sıxılıb “can verməkdə”dir. İNSAN “öldüyü” an isə ədəbiyyat da mövcud olmayacaq...

QARABAĞIN BƏZİ TOPONİMLƏRİNİN ETİMOLOGİYASI

Aynurə ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

aynura.alyeva.1977@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Onomastikanın bir şöbəsi olan toponimika coğrafi adları tədqiq edir. Toponimika yunanca topos-“yer, sahə, relyef”, onoma-“ad” sözlərindən ibarət olub yer adı mənasını verir.

Toponimlər xalqın keçmişi, məişəti, təfəkkürü və dili ilə sıx bağlıdır. Coğrafi adlar, onların yaranma və formalaşma yolları, mənşələrinin araşdırılması əhəmiyyətli və aktual məsələlərdən biridir. Belə bir problemin tədqiqi xalqımızın təşəkkülətapma tarixinin, onun ednogenezi ilə bağlı bir sıra məsələlərin, eyni zamanda, dilimizin tarixi fonetika, leksikologiya və qrammatikasının müəyyən xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması, dəqiqləşdirilməsi baxımından xüsusilə faydalıdır.

Qarabağın ərazisi qədim dövrlərdən başlayaraq Azərbaycan xalqının təşəkkül prosesində iştirak etmiş türk tayfalarının yaşayış yeri olmuşdur. Ona görə də bu ərazidəki toponimlərin əsas fondunu doğma dilimizə aid toponimlər təşkil edir. Dilimizin daxili qayda-qanunlarına uyğun əmələ gələn Qarabağ toponimlərinin bir neçəsinə nəzər yetirək:

Bəybəbalar. Toponim Ağdam rayonunun Xındırstan inzibati ərazi vahidində, rayon mərkəzindən 30 kilometr şimal-şərqdə, Qarabağ düzündə yerləşir.

Bəybəbalar oykonimi antroponim (şəxs adı) əsasında yaranmışdır. “Yerli məlumatlara görə, yaşayış məntəqəsinin əhalisi Bəybaba adlı bir bəyin rəiyyətlərindən ibarət olduğu üçün belə adlanmışdır”. Bəybaba antroponimi “bəy” və “baba” sözlərinin birləşməsindən yaranıb. Bəy sözü qədim türk dilində “hökmdar”, “rəhbər”, “knyaz” mənalarında işlənmişdir. Müxtəlif türk dillərində bek, bik və s. şəklində işlənən bu qədim türk titulu rus dilinə “Boq” formasında keçmişdir. Müasir ədəbi dilimizdə bu söz hörmət mənasında işlənir. Əlavə olaraq qeyd edək ki, “bəy” sözü azərbaycanlıların bugünkü toy mərasimində də işlənir. Toyda iştirak edənlər qıza “gəlin”, oğlana “bəy” adı verir. Bəy sözünün iştirakı ilə həm antroponimlər, həm də toponimlər əmələ gəlmişdir.

Baba sözü də qədim tarixə malikdir. Türk dillərində geniş və müxtəlif mənada işləndiyinə təsadüf edilir. Lakin Azərbaycan dilində əsasən “baba” dedikdə atanın və ya ananın atası başa düşülür. Müasir Türkiyədə bu söz ata mənasında işlənir. “Древнетюркский словарь”da “baba” sözü yalnız “ata” mənasında verilir. “Baba” sözünün ata mənasında işlədilməsinə qərb qrupu şivələrində də rast gəlirik. Belə ki, bu bölgədə uşaq atasına “bava” deyərək müraciət edir.

Beləliklə, aydın olur ki, Bəybəbalar toponimi dilimizə məxsus Bəybaba antroponimindən və -lar cəmlik şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır.

Sarıçoban. Toponim Ağdam rayonunda Xındırstan inzibati ərazi vahidində, Qarabağ düzündə yerləşir.

Bir fikrə görə, Sarıçoban kəndini vaxtilə İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında olan Sarıçoban kəndindən gəlmiş ailələr salmışdır. Oykönim İrəvan əyalətinin İqdir nahiyyəsində 1728-ci ildən məlumdu. Həmin kənd 1919-cu ildə azərbaycanlı əhalisi qovulduqdan sonra dağılmışdır. Əhalisi Qarabağa köçərək Sarıçoban kəndini salmışdır. 1728-ci ilə aid mənbədə “Sarı Çoban kəndi” kimidir. Yerli məlumatlara görə, Sarıçoban şəxs adıdır.

“Sarı” leksemi türkdilli xalqların leksikasında müəyyən fonetik dəyişikliklərlə eyni mənada işlənir. Məsələn, Tonyukuk abidəsində bu sifət “sarı” formasında işlənmişdir. T.Əhmədov “sarı” sözü ilə başlayan bəzi toponimləri (Sarı bulaq) türk dillərinə aid yazılı mənbələrdə “təmiz, saf” mənalı, bəzilərinin (məs.: Sarıqışlaq, Sarıyataq) isə yazılı türk abidələrində “düzən (lik), düz; çöl, tarla, sahə” mənalarında işləndiyi qeydə alınan sara/sarı sözləri ilə əlaqələndirir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında sarı sözünə iki mənada rast gəlirik. Birinci, sifət (rəng): “Cəmi yanında olan qızlar al geymişlərdi, kəndü sarı geymiş idi”. İkinci, isim (təxəllüs): “İlək qoca oğlu Sarı Qalmaş Qazan bəgün evi üzərinə şahid oldı”; “Aruzun bir bir çobanı vardı, Qonur qoca Sarı çoban deyərdi”. Ə.Tanrıverdiyev Qonur qoca Sarı çoban antroponimindən bəhs edərkən bildirir ki, həmin antroponimik modeldəki “qonur”(boz) və “sarı” rəng anlamı apelyativ, “qoca” ağsaqqal, “çoban” isə peşə anlamı sözdür. Qeyd olunan apelyativlər müasir dilimizdə eynilə işlənməkdədir. Sarı sözünün şəxs adı ilə birgə işlənməsinə toponimiyada çox rast gəlinir: Əvvəllər İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Sarı Yaqub kəndi vardır. Sarıvəli Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyyəsində camaat adı, Sarı Əhməd Tiflis əyalətinin Pətək nahiyyəsində kənd adı, Sarı Məmmədli Borçalı rayonunda kənd adı, Sarı Sofi Borçalı bölgəsində kənd adı mövcuddur.

Deməli, Sarıçoban toponimi dilimizə məxsus “sarı” və “çoban” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. “Sarı” rəng anlamı apelyativ, “çoban” isə peşə anlamı sözdür. Sarıçoban şəxs adı əsasında yaranmış oykonimdir.

Fikrimizi dəqiqləşdirmək üçün qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Qaraca Çoban, Qonur qoca Sarı çoban şəxs adları mövcuddursa, Sarıçoban şəxs adının olması da şübhə doğurmamalıdır. Ola bilsin ki, Sarıçoban elə “Dədə Qorqud” əsillidir.

ALTAY DİLLƏRİNDƏ RƏNG BİLDİRƏN SÖZLƏR VƏ ONLARIN LEKSİK PARALELLİYİ

Aysel ƏHMƏDOVA

Bakı Dövlət Universiteti

aysel_009@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Altay dilləri ailəsinə türk, monqol, tunqus-mancur, bəzən də Koreya və yapon dillərini daxil edirlər. Bu dillərin genetik qohumluğu məsələsi uzun müddət tədqiq olunmasına baxmayaraq, hələ də öz həllini tapmamışdır. Dillərin qohumluğunu müəyyən etmək üçün leksika sahəsində aparılan müqayisələr zamanı müraciət olunan söz qruplarından biri də rəng bildirən sözlərdir. Altay dillərində rəng bildirən sözlərdə aşağıdakı paralelləri göstərmək olar:

1. *Qara* sözü. Türk dillərinin hər birində bu və ya digər fonetik variantda işlənir: *kara*; *qara*; *xara*. Bu sözə yaxın fonetik variantlarda monqol dillərində də təsadüf olunur: *qara* (monqol); *xar* (xalx, kalmık); *xara* (buryat); *qaro* (moğol). Yapon dilindəki *kuro* sözü də buna oxşardır. 2. *Kök* “göy” sözü. Türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda işlənir: *gök*, *kök*, *göy*. Monqol dillərində bu sözün aşağıdakı variantları var: *köke* (mon.); *xöx* (xalx); *xüxe* (bur.); *kökə* (kal.); *kuqo* (monqor); *küka* (moğ.). Monqol dillərində bu söz həm göy, həm də yaşıl rəngləri ifadə edir. Türk dillərində də bu söz müəyyən məqamda “yaşıl” mənasını ifadə edir (yapon dilində də göy və yaşıl rənglər eyni sözlə ifadə olunur). Mancur və evenk dillərində bu sözün *kuku* variantı işlənir. 3. *Sarı* sözü. Əksər türk dillərində yaxın fonetik variantlarda və eyni mənada işlənir: *sarı*, *sarıq* və s. Bu cəhətdən çuvaş dili istisnadır. Bu dildə *şor* sözü ağ rəngi bildirir. Monqol dilləri bu xüsusiyyətə görə türk dillərinə çox yaxındır: *sira* (mon., monqor, moğ.); *sara* (bur.); *sar* (xalx); *sarə* (kal.). Even və mancır dillərində “ışıq” mənasında *seru*, *sari* sözləri işlənir. Evenk dilində isə *çüri* sözü sarı rəngi bildirir. Yapon dilində ağ rəngi bildirmək üçün *shiro* sözü işlənir ki, bu, çuvaş dilindəki *şor* sözü ilə müqayisə oluna bilər. 4. *Xulan* “qırmızı” sözü. Türk dillərində belə bir söz müşahidə olunmasa da, monqol və tunqus-mancur dillərində oxşar formalarda işlənir: *ulağan*, *xulaan* (mon.); *ulan* (xalx); *fulan* (monqor); *ulon* (moğ.); *xula-ma* (evenk); *hulana* (even); *xolajin* (negidal); *fulğan* (man.); *folgä* (nanay). 5. *Qonur* sözü. Türk dillərindən bəzilərinə işlənir: *qonur*; *qomur*; *qonqor*. Monqol dillərində bu söz “açıq-qəhvəyi” mənasında işlənir: *qonğur* (mon.); *xonqor* (xalx, bur.); *xongər* (kal.); *xonxo* (monqor). Tunqus-mancur dillərində buna oxşar sözlər “qara” mənasında işlənir: *kojno-mo* (evenk); *qon* (even); *kojnojin* (neg.). 6. *Oruq*, *or* “boz, bozuntul-qəhvəyi” sözü. Monqol dillərində *oruğ* (mon.); *oroq* (xalx) və *orəg* (kal.) şəklində işlənir. Türk dillərindən bəzilərinə bu söz “qırmızımtıl-qəhvəyi” mənasında və *or* şəklində işlənir (Altay, qazax və yakut dillərində). Mancur dilində *ur* şəklində və “alaca” mənasında işlənir. 7. *Boz*, *bor* sözü. Türk və monqol dillərində işlənir: *boz*, *buz*, *buž*, *bos* (türk dillərində); *boro* (mon., bur.); *boru* (xalx); *borə* (kal.). Bu sözdə rotasizm adlanan hadisə müşahidə olunur. 8. *Sur* sözü. Türk dillərində boz rəngi bildirir: *sur*; *sür* (türkm.); *särä* (çuv.); *sür* (qum.); *hor* (başq.). Tunqus-mancur dillərində isə “bozuntul” mənasını ifadə edir: *sür* (nan.); *suru morin* (manc.). 9. *Quba* sözü. Türk dillərində “açıq-sarı, açıq-boz” deməkdir: *quba*, *quva*, *quv*, *qo*, *xu*, *qū*. Monqol dillərində “solğun” mənasında buna oxşar bir söz işlənir: *qubaqay* (mon.); *xubxay* (bur.); *xuvxay* (xalx). 10. *Çal* sözü. Türk dillərində “boz”

mənasında *çal, çāl, sal, çol* variantlarında işlənir. Tunqus-mancur dillərindən olan evenk və negidal dillərində “boz, ağ” mənalarında *çolko* sözü işlənir. Monqol dillərində “ağ, işıqlı” mənalarında işlənən *çilban ~ çalban ~ cel* sözü də *çal* sözü ilə oxşardır. 11. *Çan* sözü. Monqol dillərində “ağ, ağımtıl” mənasında işlənir: *çankir* (mon.); *sanxir* (bur.); *can* (kal.). Tunqus-mancur dillərində “ağ” mənasında işlənir: *şanğan* (manc.); *çā-m* (nan.). Yapon dilində *sum* “aydınlaşmaq” deməkdir. 12. *Çakan* sözü. Monqol dillərində “ağ, ağarmaq” mənalarında işlənir. Türk dillərində *çakır* “ağımtıl, rəngsiz, sarı” mənalarında işlənir (başq., noq.). Tunqus-mancur dillərində *çaxun, çagā* sözləri ağ rəngi bildirir (manc., nan.). 13. *Mor* sözü. Türkiyə türkcəsində “bənövşəyi” mənasında işlənir. Digər türk dillərində müşahidə olunmur. Yapon dilində eyni mənada *murasaki* sözü işlənir. Əslində, bu söz iki hissədən ibarətdir: *mura* rəng bildirir, *saki* isə “çiçək” deməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, türk dilindəki *mor* sözünü fars dilində “dəmir pası” mənası verən *mur* sözü ilə də əlaqələndirirlər. 14. *Al* sözü. Türk və monqol dillərində “qırmızı” mənasında işlənir. 15. *Ala* sözü. Türk dillərində *ala, ela* kimi variantlarda, monqol dillərində isə *alağ, üle* variantlarında işlənir.

Onu da əlavə etmək lazımdır ki, bəzən bir dildə işlənən rəng bildirən söz digər dildə həmin sözlə mənaca bağlı olan ismə, sifətə yaxud fələ uyğun gəlir. Məsələn, even və mancur dillərində *sari* sözü “ışıq”, monqol dillərində *qubaqay* sözü “solğun”, yapon dilində *sum* sözü “ağarmaq” mənasında işlənir. Altay dillərində rəng bildirən sözlər tam uyğun gəlməyə də, onlar arasında paralelliklər də az deyil.

C. MƏMMƏDQULUZADƏNİN “USTA ZEYNAL” HEKAYƏSİNDƏ XARAKTER PROBLEMİ

Ayşən KAZIMLI

Qafqaz Universiteti
tmirzeliyev@qu.edu.az
 Bakı/AZƏRBAYCAN

Cəlil Məmmədquluzadə nəsrində qısa, mənalı, psixoloji hekayənin böyük ustasıdır. O., bir obraz, bir hadisə vasitəsilə oxucunu fikir dünyasına səyahət etdirir. Yazıçı kiçikhəcmli hekayələrində böyük problemlərə və mövzulara toxunub. Bu hekayələrdən “Usta Zeynal”da da yazıçı onu narahat edən dini möhvumatin əsiri olan insanların acınacaqlı vəziyyətini göstərmək istəmişdir.

“Usta Zeynal” hekayəsindəki bəna və mömin usta Zeynalın ətalətini bir dünya kimi göstərir. Yazıçı “Xatiratım” əsərində “Usta Zeynal” hekayəsinin yazılma səbəbini belə açıqlama vermişdir:

Ürəyimin dərdi çox idi. Və Tiflisin Şeytanbazarında rast gəldiyim islam aləmi hər gün və hər saat məni yazmağa vadar edirdi. Material o qədər idi ki, şairlər deyən kimi:

*Yaza-yaza dərdimi aləmdə kağız qoymadım
 Axırı bir guşeyi-divara yazdım dərdimi*

Axırda mən də götürdüm bir hekayə yazdım. Yazdım ki, bu bədbəxt müsəlman zəhmətkeşi ki, onun adı Usta Zeynaldir, o qədər dini cəhalətə cumubdur ki, bu cəhalətin bərkətindən həmişə zəhmətdədir. Görürdüm ki, mollalar bu biçarə Usta Zeynalı başa salıblar ki, dünyada bir təmiz var, bir murdar....

Mən də kağız tapa bilməyib divarın səhifələrini qənimət bilirdim ki, orada Usta Zeynalın bədbəxtliyini təsvir etdim...

“Usta Zeynal” elə ustalıqla, elə təbii bir dil ilə yazılmış, qəhrəmanların mənəvi aləmini, fikrini elə dərinləndirən açıb göstərmişdir ki, qəhrəmanlar göz önündə canlanır. Hekayənin qəhrəmanı Usta Zeynal bizi həm güldürür, həm düşündürür. Usta Zeynal mədəni-tərəqqi baxımından irəlində gedən millətləri bəyənmir, Muğdusi Akopu və müsəlman olmayanları bədbəxt hesab edir. Oruc-namazdan xəbəri olmayanların axirət cəzasına inanır. Bu obraz bizi o səbəbdən düşündürür ki, yazıçı bu obrazın timsalında bir xalqın geriliyinin, bədbəxtliyinin, elmdən və mədəniyyətdən necə məhrum olduğunun şahidi oluruq. Onun simasında biz islam dininin təsiri ilə zehni kütləşmiş, möhvumatin əsiri olmuş, öz istəklərini unutmuş bir miskin insanı görürük.

Cəlil Məmmədquluzadə bədii təsvirdə hadisə, fakt və obrazları müqayisə yolu ilə təsvir etməyi sevir. Bir xristianla müsəlman, yəni Muğdusi Akopla Usta Zeynalın fikri, düşüncəsi, həyat və məişət tərzini müqayisə edir

Usta Zeynal öz sözləri, düşüncə tərzini ilə sadələşlən, avamlığın tipi, timsalı səviyyəsinə yüksəlir. Bunu biz Ustanın Muğdusi Akopa verdiyi suallardan, həmçinin öz şagirdi Qurbanla söhbətlərindən aydın görə bilirik. Ona tapşırılmış işin vaxtında yerinə yetirilməsi ilə o qədər də maraqlanmayan Usta Zeynalı tamam başqa məsələlər, ideallar düşündürür; təmizlik-murdarlıq, cənnət-cəhənnəm, mömin-kafir, bunların nəticəsi və s. Əsərin müxtəlif hissələrindəki Usta Zeynalın fikirlərinə nəzər yetirək:

- Qurban, təqlidin kimədir?
- Xozeyin, niyə sizin padşahınız yoxdur?

Ev sahibi təmir işinin gecikdiyini görüb hövsələdən çıxanda, acıqlananda usta döşünə döyüb belə cavab verir:

-Ürəyivi niyə sıxırsan, xozeyin, canın sağ olsun, bu nə işdi ki, mən sabah qurtara bilməyim? Heç ürəyivi sıxma, Allah Kərimdir. Ürəyivi bir Allaha bağla ki, yeri-göyü yox yerdən xəlp edibdir. Əyər Allahın iltifatı olsa, belə iş olmasın ki, on beş il olsun, bir dəqiqədə qurtarram. Əyər olmasa daha mənim günahım nədir?

Burada usta Zeynal danışır, ancaq güman edirsən ki, müsəlman axundları danışrlar. Çünki usta Zeynal dünyada hər şeyi qismətə bağlayır. İnsanın alınına nə yazılıb o da olacaq. “Qismətdən artıq yemək olmaz”

Yazıçı Muğdusi Akopla Usta Zeynalın timsalında iki zidd xarakteri qarşılaşdırır. Yazıçı həmçinin xristian Akopu yox, qəsdən Muğdusi Akopu qarşılaşdırır. Akop xüsusi dini ziyarətgah səfərindən sonra Muğdusi adı almışdır. Yəni Akop Usta Zeynalın xəyal etdiyi dini mənəb və mərtəbəyə çoxdan çatmışdır. Onun üçün ziyarətin öz yeri, elmin, ailə-övlad qayğısına qalmaqınsa öz yeri var. Usta Zeynal isə bütün varlığı ilə axirətə bağlıdır.

Xristian dindarı ilə müsəlman fanatiki arasındakı mənəvi uçurum ədibin müqayisəsində böyük sənətkarlıqla mənalandırılır.

TÜRK MƏNŞƏLİ ETNOTOPONİMLƏRİN TARİXİ-LİNGVİSTİK MÜSTƏVİDƏ TƏDQİQİ (XAÇMAZ RAYONU TOPONİMLƏRİ ƏSASINDA)

Bəhram MƏMMƏDOV

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

behram_82@inbox.mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Respublikamızın bir çox bölgələrində türk mənşəli etnotoponimlərə rast gəlmək mümkündür. Xaçmaz rayonu da türk mənşəli etnotoponimlərlə zəngindir. Xaçmaz rayonunda yerləşən bəzi türk mənşəli etnotoponimlərə nəzər salaq: Padar, Qaracik, Qaraçaycek, Yergüc, Cığatay, Qaraqurdlu.

Padar. Padar oykoniminə Ağsu, Dəvəçi, Hacıqabul, Qubadlı, Oğuz və Xaçmaz rayonlarında rast gəlinir. Bu oykonimlərin adı oğuz-səlcuq tayfalarından biri olan padarların adı ilə bağlıdır. Tədqiqatçıların fikrincə, padar tayfaları Elxanilər dövründə (XIII əsr) Orta Asiyadan Cənubi Azərbaycana gəlmiş, Səfəvilər dövründə isə dağlı tayfaların basqınlarının qarşısını almaq məqsədilə Azərbaycanın şimal bölgələrinə köçürülmüşdür. Sonralar padar tayfaları Azərbaycanın müxtəlif ərazilərinə səpələnmişlər. Mənbələrin məlumatına görə, XIX əsrdə Cavad qəzasında yaşayan padarlar ilxıçı, qaraçörüklü, axtaçı, pölüklü küyülcü və s. tirələrindən ümumiyyətlə 20 tirə və 218 ailədən ibarətdir. Fikrimizcə, hazırda bir çox türkdilli respublikaların toponimiyasında təsadüf olunan padar etnotoponimli oykonimlərin yaranması da padar tayfasının adı ilə bağlıdır.

Qaracik, Qaraçaycek. Bu oykonimlərin hər ikisi Xaçmaz rayonundadır. Qaracik oykoniminin etimologiyası haqqında “Azərbaycan toponimləri ensklopedik lüğəti” Bakı, 2007. əsərində yazılır: Mənbələrin məlumatına görə, XVIII əsrdə Qarabağ xanı Pənahəli xanın Naxçıvanın Qaracıq (Qaracıq) kəndindən Qarabağa köçürdüyü kəngərlilərin bir hissəsini sonralar Qubalı Fətəli xan öz xanlığının ərazisinə aparmışdı. Kənd də həmin ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Qaracıq (Qaracıq) “qalın çubuqluq” mənasını bildirir. Naxçıvanda **cığ** müstəqil söz kimi indi də qalmaqdadır. **Cığ** söyüd çubuqlarından toxunulur, yayma lavaş çörəyini onun üstündə aparırlar.

Bəzi tədqiqatçılar oykonimlərin tərkibində işlənmiş **cıq** elementinə şəkilçi kimi yanaşır. Qalibə Hacıyeva “Şərqi Azərbaycan Ostanının toponimləri” mövzusunda yazdığı avtoreferatda **cıq** hissəciyi barədə yazır: “-cıq(-cik, -cuq, -cük). Dilimizdə müəyyən leksik vahidlərə qoşularaq kiçiltmə mənasını bildirən bu şəkilçi bəzən toponimlərin də tərkibində həmin anlamı ifadə edir. Məsələn, Meydancıq, Bağçacıq, Dərəcik, Mollacıq, Qalacıq(Təbrizdə), Alacıq(Meşkində), Əfşarıcıq(Miyanada).”

Fikrimizcə, qeyd olunan **qaracıq** oykonimi mürəkkəb quruluşlu etnotoponimdir. Buradakı “qara” sözü “böyük” **cıq** sözü isə qədim türk tayfalarından **Cik** tayfasının adıdır. **Cik** tayfa adına Orxon-Yenisey abidələrində, Qaşqarlı Mahmudun “Divani-lüğət it-türk” əsərində də rast gəlmək mümkündür. Adıçəkilən abidələrdə bu tayfanın adı **Çik, Cik, Cigil** kimi müxtəlif şəkildə göstərilir. Görkəmli türk tədqiqatçısı H. N. Orkun **Cigil** etnonimini **cik-il** şəklində izah edir. Eyni fikrə prof.M. Novruzov da müdafiə edir. Fikrimizcə, bu doğru yanaşmadır. **Cik** və ya **cıq** elementi eyni tayfa adının fonetik dəyişikliyə uğramış variantlarıdır. Bu fonetik fərq Anadolu türkcəsində də müşahidə edilir. Dəyərli türk tədqiqatçısı prof.Dr. Yusif Ziya Yorukan yazır: “**Cigil tayfa adı kimi bu gün Anadolunun bəzi ərazilərində Cigil, bəzi yerlərində Çigil, bəzi yerlərində isə Gəgel şəklində tələffüz olunur**”. **Cik** etnoniminin oykonimlərin tərkibində işlənməsinə Türkiyə Cumhuriyyəti ərazisində də rast gəlinir. Digər türk tədqiqatçısı Cövdət Yaquboğlu göstərir ki, Türkiyə Cumhuriyyəti ərazisində **cigil** adlı kənd adları var. Həmin kəndlər bunlardır; **Cigil**-Silvan, **Cigil**-Kastamonu, Aşağı **Cigil**-Iğın, **Çigillər**-Gördes, **Cigilerik**-Seydilər.

Qaraçaycek oykonimi Qaracik oykonimi ilə mənə baxımından eyni mənə yükünə malikdir. Fərq yalnız bu oykonimin üç komponentli olmasında və **cik** etnoniminin **cek** şəklində fonetik dəyişikliyə uğrayaraq işlədilməsindədir.

Yergüc. Yergüc kəndini Quba rayonu ərazisindən köçüb gəlmiş azsaylı yergüc xalqı salmışdır. Yergüc oykonimi də həmin azsaylı xalqın adı ilə bağlıdır.

Tədqiqatçıların fikrincə, oykonim “güclü yer”, “münbit torpaq” mənasındadır. Eyni zamanda, tədqiqatçıların bir qismi yergüc sözünün birinci komponentini qırzaların ümumi adı **hər** etnonimi ilə əlaqələndirir və **yer** sözünü həmin etnonimin fonetik şəkli hesab edirlər. Oykonimin ikinci komponenti isə qədim türk dillərində Kuç, quc sözündən olub, “zolaq”, “qurşaq”, “dairə”, “əhatə” mənalarına bildirir. Fikrimizcə, sonuncu yanaşma daha məntiqlidir.

Cığatay, Cığatay oykonimi etnotoponimdir. Toponim türkdilli cığatay/cığatay tayfasının adı ilə bağlıdır. Qeyd etmək istərdik ki, tədqiqatçılar Xaçmaz rayonu ərazisində Cığatay kəndinin salınmasını Qubalı Fətəli xanın adı ilə bağlayırlar. Belə ki, elmi ədəbiyyatda Cığatayları XVIII əsrdə Fətəli şahın Qarabağdan köçürüb Quba xanlığında yerləşdirilməsi kimi fikirlər yer almışdır.

Qaraqurdlu. Qaraqurdlu oykonim Xaçmaz rayonu ərazisində yerləşən etnotoponimlərdəndir. Tədqiqatçıların fikrincə, oykonimi XVIII əsrin sonlarında Quba xanı Fətəli xanın Qarabağdan köçürdüyü kəngərlilərin qurdlu tayfasına mənşən ailələr salmışlar. Başqa bir versiyaya görə isə kəndin tam adı Qarasu Qurdlu olmuşdur. Fikrimizcə, Qaraqurdlu mürəkkəb quruluşlu toponim olub Qara-böyük, Qurdlu-tayfa nəsil mənaları bildiren sözlərin birləşməsindən yaranmışdır.

ZƏNCAN LƏHCƏSİNİN ÖZƏLLİKLƏRİ

Böyükağa MOLLAYI

b.mollayi@gmail.com

İRAN

Xəmsə dedikdə **Rey, Təbriz, Kürdüstan** və **Gilan** arasında yerləşən bir coğrafi ərazi nəzərdə tutulur. **Səfəviyyə** dövründən **Rza şah** zamanına qədər bu ərazi belə adlandırılmışdır. **Xəmsə** əyaləti sonralar inzibati ərazi bölmələr nəticələrində parçalanarkən çox hissələri başqa əyalətlər arasında paylanmış və indi yalnız **Zəncan** əyalətində yerləşən ərazilərə həsr olunmuşdur.

Bu ərazinin **Xəmsə** adlanmağını tarixçilər iki səbəbə bağlayırlar:

1. **Xəmsə:** **Ərəb** dilində beş deməkdir; Bu ad həmin ərazidə beş elin (**Əfşar, Bayat, Osanlı Müqəddəm** və **Xüdəbəndəli**) olması ilə bağlıdır.

2. Beş çayın (**Zəncan çayı, Əbhər çayı, Sücas çayı, Xərrə çayı, Hidəç çayı**) bu diyarda axını ilə bağlıdır.

Xəmsə əyalətinin mərkəzi **Zəncan** şəhəri olduğuna görə, bu zonaya **Zəncan** əyaləti deyilir və bu səbəbdən biz bu məqalədə **Zəncan** ləhcəsini **Xəmsə** ləhcəsi mənasında işlədirik.

Zəncan türkcəsinin daxilində olan şivələr:

1-**Tarim** ləhcəsi (Xorasan, özbək ləhcəsinə yaxın)

2-**Əbhər-Xürrəmdərə** (Həmədan, Qaşqay və Savə ləhcəsinə yaxın)

3-**Ənquran, Mahnişan və uryad** (Gərus, Əfşar və Urmiya ləhcəsinə yaxın)

4-**Çaypara, Qala çay** və **Zəncan çayı** kəndləri ləhcəsi (**Miyana** və **Xalxal** ləhcəsinə yaxın)

Zəncan ləhcəsi ilə **Azərbaycan** ədəbi dili arasında olan fərqlərə yığcam şəkildə belə işarə etmək olar:

1.İsm:

A) **Zəncan** ləhcəsində fars-ərəb sözlərinin, quzeydə, rus və latınca sözlərin çoxluğu. **Zəncan:** məlumat, məsələ, payannamə, rəisə danışıqdə və danışqah və Ədəbi: informasiya, problem, dissertasiya, dekan, rector.

B) Eyni söz müxtəlif variantlarda işlənir. **Zəncan:** difa, tozih, idamə, isbat, icbari və **ədəbi dil:** müdafiə, izah, davam, sübut və məcburi.

C) Eyni mənada olan ərəb ya fars sözü, hər bir məntəqədə başqa mənə daşıyır. **Zəncan:** sərəncam, əlaqə, bərpa, müraciət və pərəstişkar, (son, istək, ayağa qalxmaq, qayıtmaq, sitayiş edən) və **ədəbi dildə:** əmr, irtibat, yenidən qurma, təmas, çox sevən mənada.

D) Bir sıra türk sözləri fərqli mənada işlədilir. **Zəncan:** yeralma, yemiş, papaq, gənc, kök sözləri bu mənaları ifadə edir: kartuf qurumuş üzüm, gön və uca börk, dəfinə və ağac ya bitki kökü. **ədəbi dildə:** bir növ meyvə, bir sulu meyvə, börk, cavan və tərəvəz mənasındadır.

E) Nə, nəmə və nəməne. Nə sözü ədəbi dildə, nəmə sözü **Zəncan, Qaşqay, Xorasan, türkmən** və **özbək** türkcəsində və nəməne sözü **Ərdəbildə** işlənir. Nəmə sözünün işlənilməsi **Zəncan** əyalətinin qərb hissəsindən başlayıb, **Savə, Həmədan, Ərak** zonaları, **Xorasan** və **Orta Asiya** ölkələrində işlənir.

Ə) məsdər: **Zəncan:** bütün məsdərlər “max”la; (almax, yimax) və **ədəbi dildə:** incə saitlə “ək” və qalın saitlə “aq”la bitir. (almaq, yemək)

2. Fel:

a) İndiki zamanın ikinci şəxsində şəkilçi qısılır. yazıran-da “s” hərfi və yazırız-da “sın” şəkilçisi düşür.

b) Şühudi keçmiş zamanda ikinci şəxs cəm şəkilçisi qısılır: yazdız sözündə “nı” düşür.

c) Nəqli keçmiş zamanın birinci şəxsindən başqa, bütün şəxslərdə, şəkilçilər qısılır. yazmışam, yazmışan, yazıbdı- yazmışıx, yazmışız, yazıblar. tərtiblə: “s”-“r”-“sın”-“dır” şəkilçilərindən düşür və birinci şəxs cəmdə “q”, “x” hərfinə çevrilir.

d) Qəti gələcək də felin dəyişikliyi daha çox olur: yazacıyam və yazacam, (yazacağam), yazacıyan, (yazacaqsan) yazacax (yazacaq), yazacıyax (yazacağıq), yazacıyız, (yazacaqsınız), yazacaxlar (yazacaqlar), bu şivədə bəzi şəxslərdə “q” hərfi, “y” və “x” hərfinə çevrilir və ikinci şəxsin təkində və cəmində “s” ilə “sın” düşür.

e) Qeyri-qəti gələcək zamanın ikinci şəxsində (yazaran) “s” və cəmdə (yazarız) “sın” düşərkən, birinci şəxs cəmdə “q”, “x” hərfinə çevrilir.

- ə) Arzu şəklində ikinci şəxsə (yazan), “s” hərfi və beşinci şəxsə isə (yazaz) “sın” şəkilçisi düşür.
- f) Vacib şəklinin ikinci şəxsinə (yazmalıyan) “s” hərfi, “y” hərfinə və dördüncü şəxsə (yazmalıyız) “q”, “x” hərfinə çevrilir və beşinci şəxsə (yazmalıyız), “ın” hərləri düşür və “s” hərfi “y” hərfinə çevrilir, sonuncu şəxsə isə (yazmalıdırlar) “r” hərfi düşür.
- g) İcbar növün gələcək zaman formasında bəzi hərlər düşür və bəziləri isə başqa hərfə çevrilir. Məsələn: yazdırıram-da (yazdıraram), “a” hərfi və yazdırıran-da (yazdırarsan), “a” və “s” hərfi və yazdırırx-da (yazdırırıq) “a” hərfi düşərkən “q” hərfi “x” hərfinə çevrilir; yazdırırız-da (yazdırarsınız) “a” və “s” hərləri düşür və yazdırırlar-da isə (yazdırırlar) “r” hərfi “l” hərfinə çevrilir.
- h) Məchul növ ikinci şəxsin cəmində “n” hərləri şəkilçidən düşür: yazıldız (yazıldınız).
- x) Ömr formasında felin ədəbi dilə görə dəyişikliyi yoxdur.

Qeyd etməliyəm ki, Dərbənddən Əlvəndə sarı getdikdə fellər şifahi danışqda qısılır. Məsələn üçün: (yazmaq) felinin ikinci şəxs cəmini müxtəlif ləhcələrdə müqayisə edək: Azərbaycanda (yazırsınız), İran-Azərbaycan sərhəddindən Təbrizdə (yazırsız) “n”, Miyana şəhərindən Savəyədə (yazırız) “s”, Həmədan ilə Ərak ərazisində (yazırız) deyilərkən “i” hərfi düşür.

3. Zəncan şivəsində cümlə quruluşu fars və ərəb dilinə yaxındır. Amma quzeydə qrammatik qaydalar türkcəliyini qoruyub saxlamışdır. Bunun səbəbi isə Quzeydə Azərbaycan türkcəsinin təhsil dili olması və güneydə isə olmamağıdır. Məsələn üçün:

- a) Zəncanda şərt budaq cümləsi fars dilinin təsiri ilə çox zaman “əgər” bağlayıcısı ilə işlənir: **Əgər pulum olsa, bu kitabı alacıyam.** Bu cümlə fars cümlə quruluşu ilə eynidir. Farsca: **Əgər pul daşte başəm in kitab ra xahəm xərid.** Ədəbi dildə: **Pulum olarsa, bu kitabı alacağam,** deyilir. Bəzən şərt budaq cümlələrində “əgər” bağlayıcısı düşür və cümlə bu şəkildə deyilir: **Pulum olsa, bu kitabı alacıyam.**
- b) **Zəncan** şivəsində “ki” bağlayıcılı mürəkkəb cümlələr çox işlənir: yazdım ki, bildim ki, durdum ki, gördüm ki: Gördüm ki, Əli gəlir, ayaq üstə durdum. Ədəbi dildə cümlə belə olmalıdır: Əlinin gəlməyini görüb ayağa qalxdım.
- c) **Zəncan** da sual cümləsi çox vaxt sual sözü ilə başlanır. Məsələn: Hara gedirən? (hara gedirsən?), Nəmə yiyirən? (nə yeyirsən), Hansı kitabı alacıyan? (hansı kitabı alacaqsan). cümlələrin çoxunda sual formasını yalnız ahəng ilə düşünmək olar. Məsələn: Kitabı aldın. (xəbər forması) və Kitabı aldı--n. (sual forması) yəni sual formasında “ı” hərfi bir az uzun tələffüz olunur. **ədəbi dildə** bu cümlə “Kitabı aldınmı” formasında işlənir.

Güney Azərbaycanda, Azərbaycan türkcəsi rəsmi dil olmadan ana dilində yazıb-yaratmaq marağı azalır. Yazılı ədəbiyyat gündən-günə zəifləyir. Yalnız şifahi ədəbiyyat axını xalqın varlığını özündə əks etdirə bilər və bu durum güneydə Azərbaycan mədəniyyətini zəiflədir, yeni nəslə assimilyasiya edərək onları manqurtlaşdırır, bir eli və dili öz kökündən ayırır.

Azərbaycan türkcəsi Güney **Azərbaycanda**, ümumən, **Zəncan** əyalətində təhsil dili olmadığından sıxıntılara məruz qalaraq fonetik sistemini, yazı qaydalarını, qrammatik quruluşunu, dilin ləksik xüsusiyyətlərini itirərək fars dilinin təsiri altında məhv olmaq üzrədir. Güneydə bu durum davam edərsə, manqurtlaşma prosesinin nəticəsində milyonlarla insan öz dilindən və kökündən ayrı düşəcək və yaxın gələcəkdə onların mədəniyyəti və kimliyi tarixə çevriləcəkdir.

TÜRK DİLİNDƏ SÖZÜN SİNHARMONİK MODELƏRİ

Cəmil BABAYEV

Azərbaycan Dillər Universiteti

cemil64@rambler.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Dil vahidlərinin (fonem, morfem, leksem və s.) inventarlaşdırılması və səviyyələri arasındakı struktur əlaqələrin aşdırılması dildaxili, yəni sistem və struktur xüsusiyyətlərinin linqvistik izahının yeganə yoludur.

Dilin modelləşdirilməsi aşkar edilmiş dil vahidlərinin müvafiq hierarxik səviyyələr (stratum, yarus) üzrə yerləşdirilməsini tələb edir. Səviyyələr ideyası dil sisteminin hierarxik strukturunu təxmin edir, bir səviyyənin vahidlərinin digər səviyyələri üzərində dominantlığını, yəni bir vahidin digərinə subordinasiyasını təmin edir. Dil hierarxik münasibətə əsaslanan bir sistemdir. Dil müxtəlif keyfiyyətli vahidlərdən təşkil olunmuş səviyyələrdən ibarət getərogen sistemlər sistemidir.

Aşağı səviyyənin vahidləri yuxarı səviyyənin vahidlərinin tərkibinə inteqrantlar kimi daxil olur. Məsələn, fonemlər morfemlərin, morfemlər leksemlərin və s. inteqrantlarıdır. Seqmentasiya (üzvlənmə) isə yuxarı səviyyə vahidlərinin aşağı səviyyələrinin vahidlərindən təşkili və yaxud reallaşdığı məkandır. İnteqrasiya formadan məzmuna, seqmentasiya isə mənalı vahiddən formaya doğru hərəkətdir. Seqmentasiya zamanı əldə olunan vahidlərə seqmentlər, inteqrasiya zamanı əldə olunan vahidlərə inteqrantlar deyilir.

Dil vahidləri arasında iki növ əlaqə fərqləndirilir: sintaqmatik və paradiqmatik münasibətlər. Sintaqmatik münasibətlər eyni bir söyləmin tərkib vahidlərini əlaqələndirir. Sintaqmatik əlaqələr dil vahidlərinin xətti ardıcılıqda birləşmələrinin əsasında dayanırlar. Sintaqmatik ox üzrə əlaqəni kombinator münasibətlər də adlandırmaq olar. Paradiqmatik münasibətlər bir söyləmin vahidi ilə digər bir söyləmin vahidi arasında əlaqəni müəyyən edirlər. Struktur

vahidlər bir-birini əvəz etməyə qadirdirlər. Paradigmatik münasibətlər sinif (klaslar) əmələ gətirirlər. Paradigmatik münasibətlərdə seçim prinsipi özünü göstərir. Eyni səviyyənin vahidləri arasında distributiv münasibətlər, müxtəlif səviyyələrin vahidləri arasında isə integrativ münasibətlər mövcuddur.

Fonologiyada seqment və supraseqment səviyyələr fərqləndirilir. Müvafiq olaraq fonologiya xətti (danışıq zəncirində xətti ardıcılıqla düzülən fonem, morfem və s.) və qeyri-xəttiyə (xəttüstü, supraseqment) bölünür. Söz və söz formalarını fərqləndirən fonemlər xətti vahidlər kimi dil strukturunun seqment səviyyəsini, vurğu və intonasiya isə xətti vahidlərin (söz və söyləmə) üzərinə sərilərək dilin superseqment vasitələr sistemini təşkil edirlər. Dilin superseqment vasitələri onun prosodiya sistemini əmələ gətirirlər.

Danışıq zənciri (kontinuum) fonetik vahidlərin sadəcə düzülüşü yox, məna və səs cildinin vəhdətindən yaranmış tamtəşkilli vahidlərdir. Sözün fonetik reallaşması heç də həmişə fonoloji modellərə uyğun gəlmir, səbəb isə hierarxik müstəvidə sözün yuxarı səviyyənin, yəni danışıq vahidinin - söyləmin tələblərinə uyuşmasıdır.

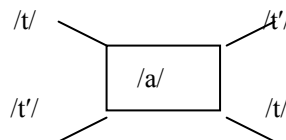
Paradoksal səslənsə də, gerçəklik ondan ibarətdir ki, çağdaş fonologiya diskret vahidlərin araşdırılmasından bir qədər usanmış kimi görünür, halbuki, fonemin diskret vahid kimi kəşfi fonologiyanın əvəzsiz nailiyyətidir. Müəyyən zaman ərzində nəzəri və tətbiqi fonologiyanın əsas məsələsi - fasiləsiz səslər ardıcılığının diskret elementlərin (fonem) xətti ardıcılığında təkrar kodlaşması (perekodifikasiya) arxa plana keçmişdir. Ardınca dilin müxtəlif səviyyələrinə izomorfizm prinsipinin tətbiqi yeni mülahizələrin irəli sürülməsinə rəvac vermişdir. Məsələn, dilin məna planı (dilnin semantik strukturu) ifadə planı kimi (fonoloji sistemi nəzərdə tuturuq) diskret vahidlərdən təşkil oluna bilər. Güman ki, kvant kompyuterləri əsərində dildə diskret və xəttilik arasında bərabərliyin və qarşılıqlı bağlılığın axtarışı ön mövqeyə çıxacaq və xəttilik ən azı diskretlik qədər önəm kəsb edəcəkdir.

Danışıq aktında reallaşan xətti vahidlərə təkcə fonem deyil, həm də heca daxildir, deməli, seqment fonologiyada fonem və heca haqqında təlimlər (fonemika, sillabemika) fərqləndirilməlidir. Heca fonemlərin danışıq aktında prezentasiyasının ilk seqment məkandır. Türk dillərində heca daxilində sinharmonizmin sarsılmazlığı ona təmiz fonoloji mahiyyət verir. Sinharmonizm prosodik hadisə kimi xətti vahidlərin üzərinə "səril"diyindən, o, seqment vahidlərə - fonem, morfem və s. yox, məhz prosodiyaya aid edilməlidir. Sinharmonizmin superseqment hadisə kimi şərhli sözdə saitlərin deyil, əlamətlərin paylanması ideyasını qəbul etməyə sövq edir. Gerçəklikdə isə sinharmonizmi sözün fonetik modelinə bərabər tutmaq olar. Sinharmonik heca modellər isə saitin samitdən və ya samitin saitdən birtərəfli asılılığı əsasında deyil, bütövlükdə hecanın xarakteri, yəni fonemlərin keyfiyyətilə səciyyələnir.

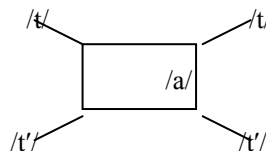
Danışıq aktının ayrı-ayrı səslərə üzvlənməsi və sözün sinharmonik təşkilinə söykənməyən fonoloji və fonetik şərhli real dil gerçəkliyini əks etdirmir. Sinharmonizm fonetik baxımdan fərqlənən sinharmoseqmentləri (sinharmosəs, sinharmonoheca, sinharmomorfem, sinharmoleksem) şərtləndirir. Həmin vahidlərin fonoloji şərhli türk dillərinin fonetik biçimi və fonoloji sisteminə dair baxışları kökündən dəyişə bilər. Lakin "avrosentrizm", xüsusən də "aksentosentrizm" türk dillərinin fonetik biçiminin əsas problemini həll etməməklə yanaşı, həm də sinharmonik dillərin fonoloji nəzəriyyəsində "vakuum"-un yaranmasına səbəb oldu. Sinharmonizmin linqvistik mahiyyətinin düzgün şərhində yol verilən xətlər nəticədə onun yerinin hind-Avropa dillərinə xas olan söz vurğusu tutmuş oldu. Beləliklə də /a/ fonemi ilə yanaşı /t/ və /t'/ işləmə bilməsinin rusistlər nəzəri cəhətdən çoxdan əsaslandırdıqları halda, /a/ fonemindən sonra yalnız /t/ mümkünlüyü və /t'/ qeyri-mümkünlüyü məsələsi həll edilməmiş qalır.

Sinharmonik sözdə sait qonşu samitlərin tembral keyfiyyətləri barədə informasiya daşıyır. Rus dilində sözün prosodik modelində tembr keyfiyyəti gözənilmir, lakin sinharmonik dillərdə tembrin pozulması müşahidə edilmir.

Rus dilində sözün prosodik modeli

Azərbaycan dilində sözün prosodik modeli

Rus dilindən fərqli olaraq, türk dilində /t/, /t'/, /t°/, /t°°/ tembr variantlarından hər hansı birinin iştirak etməməsi istisna edilir: ya onların hamısı sözün fonetik biçimində iştirak edir, ya da heç biri. Azərbaycan dilində dörd sinqramotembraləri – qalın, incə, dodaq və qeyri-dodaq göstərmək olar.

Azərbaycan dilində aşağıdakı sinharmomodelləri göstərmək olar:

- 1) qalın qeyri-dodaq – incə qeyri-dodaq (baba, n'ə'n'ə);
- 2) qalın dodaq – incə dodaq (b°u°l°ud-b°ü°rk°ü);
- 3) qalın dodaq – qalın qeyri-dodaq (b°u°laq, o°tlaq);
- 4) incə dodaq – incə qeyri-dodaq (k°ö°l°ə, b°ö°lg°ə).

Verilən nümunələrdən damaq (palatal) və dodaq (labial) sinharmonizm variantlarının söz strukturunda eyni funksiya kəsb etdikləri və bərabərhüquqlu çıxışları aşkar görünür. Çoxhecalı sözlərdə damaq sinharmotembri sarsılmaz olduğu halda, dodaq sinharmotembri özümlüyünü saxlaya bilmir. Belə sözlərdə dodaq səsləri özlərinin damaq ekvivalentləri ilə əvəzlənirlər. Təbii ki, bu dodaq sinharmotembrinə üstünlük vermək anlamına gəlməməlidir. Türk dilində sözün fonetik biçimində damaq və dodaq tembləri arasında funksional fərq nəzəri baxımdan yol verilməzdir, çünki bu sırf artikulyasiya ilə bağlıdır.

KAMAL ABDULLANIN “YARIMÇIQ ƏLYAZMA” ƏSƏRİNİN DİLİ

Ceyran MURADOVA

Qafqaz Universiteti

esmasultanova@yahoo.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

Abdullayev Kamal Mehdi oğlu Azərbaycan ədəbiyyatında son dövrün ən məşhur yazarlarından biri, “Yarımçıq əlyazma” əsəri ilə özünü daha çox tanıdan, dünyada tanınan sənətkardır. Tezisi K. Abdullanın “Yarımçıq Əlyazma” əsərinin dili, leksik-üslubi xüsusiyyətləri, məcazlar sistemi və s. daxildir. Əsərin dili anlaşıqlı, səlis, hamı üçün başadüşüləndir. Alınma sözlərə, tərkiblərə o qədər də yer verilməmişdir.

Bədii ədəbiyyat dil sahəsində geniş novatorluq meydanıdır. Burada sözlərə yeni mənə vermək, sözə emosional çalar əlavə etmək və bunları müxtəlif formalarda işlətmək mümkündür. Bütün dil vahidi, o cümlədən, leksik və frazeoloji vasitələr geniş mətn mühitində fəal üslubi mövqe qazanır.

K.Abdulla əsərlərinin leksikası üslubi cəhətdən xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Yazıçı leksik, frazeoloji materialların nominativ mənasından daha çox üslubi çalarlarından istifadə edir. Leksik-üslubi xüsusiyyətlərdən danışdıqda buraya leksik-semantik söz qrupları: sinonimlər, antonimlər, frazeoloji birləşmələr, xalq deyim tərzləri, folklardan nümunələr və s. gətirmişdir. Sinonimlər: uygu-yuxu-küçük ölüm (Amma hər nə etdim, gecə yarından ötənə qədər uyuşma gedə bilmədim. Küçük ölüm məni aldı), qoşun-leşgər (Qoşun-leşgəri var, qara-qara qulları, cəlladı, zindanı, əzabxanası var), xəbər gətirmək-xəbər yetirmək (Qılbaş, amma elə et ki, burdakı söz-söhbət burdaca qalsın, yerə gömülsün, bir kişi o birinə heç bir xəbər yetirməsin), söz-kəlmə-laf (Bu otaqda nə baş versə, kimin ağzından nə söz, nə kəlmə çıxsa bircə-bircə yazacaqsan. Bu adi lafın anlamını necə də oldu duymadım) və s. antonimlər; sədaqət-xəyanət, xəbər gətirmək-xəbər aparmaq (Qılbaş xəbər gətirirdi, Qılbaş xəbər aparardı) və s. frazeoloji vahidlər: Könümə şəfqət qanının axması - ürəyimə yol tapmaq (Oğlu Uruzla gəlməsi, Bayındır xanın könlünə şəfqət qanının axması...), tükü-tükdən seçmək - duyuyq düşmək - çözmək (Bayındır xan, hələ Qılbaş tükü-tükdən seçəcəklər, duyuyq düşərlər... Nə bildinsə söylə mənə, bu işi çözləm). Əsərin dilində arxaik sözlərə və ya arxaik əlamətlərə də rast gəlinir. Məs. yendi-məğlub etdi, bilgil-bil-fel əmr şəkli 2-ci şəxsin təki(Gəlmişdi, amma bunun mətləbə heç bir dəxli yoxdu, bəlli bilgil), dəxi-də (Gərəkdir beynimdə saxlayım, bir dəxi işlədim), var-get (Qılbaş, var, o zavallı quşcuğazı tikəndən al), dışarı-çölə, bayıra (bu otaqdan dışarı bir kəlmə dəxi çıxmasın), bulmaq-tapmaq (hər nə olsa da biz taxsırkarı bulmalıyıq), nəbəyə-hara (Sən nəbəyə uçub getdin, Qorqud), yigit-igid (Hər türlü səfa çəkəsən, hər yigidin işi deyil), türlü-cür (Bu cür düşüncələrlə yarıyuxulu, yarıyaq bir xeyli qaldım), susmaq gərək-susmalı (Yoxlamırsan, yenə susmaq gərəkdir) və s.

Əsərin dilində danışq dilində istifadə olunan formalarda rast gəlinir. Məs: bə-bəs (O zaman Qazanın istintaqı gözlərdən pərdə asmaq üçün də deyil, bə nədi?), gizlincə (İndi isə Bayındır Xanın bütün gizlincələri, bütün sirri Qılbaşdadı), beləcəne (Beləcəne heç nə demədi, baxdı, susdu, durdu), sopsoyuq, təkcəne (Mən elə bilirəm, onun bu sözləri təkcəne Bayındır xanın xoşuna gəlmək üçün deyilmədi), bircəcik (Hamısını, bircəciyinə qədər hamısını... uff) və s.

Nur daşına sitayiş kimi folklor abidəsinə rast gəlinir, yəni türklərin qədim inanclarından biri “Nur daşı” olmuş, bir sıxıntılı, hər hansı problemləri olarsa o daşa danışar, rahatlaşardı. Əsərin dilində metaforalara, bədii müqayisələrə də rast gəlinir. Məs: uşaq kimi aldatmaq, At ağırızlı Aruz, quş ürəkli Qazan (Qazan təklidə quş ürəkli Qazan idi), Xanın səsi Selləmə çayının buzlu suyu kimi sopsoyuq oldu, Beyrək tələdə at kimi və s.

BEYNƏLMİLƏL TERMİNLƏRİN XALQLARARASI MÜNASİBƏTDƏ ROLU

Dürdanə VƏKİLOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

fatya_90@box.az

Bakı/AZƏRBAYCAN

Benəlxəq lüğət xalqların qarşılıqlı münasibətində gələcək beynəlmiləl dilin yaranması sahəsində böyük rol oynayır ki, bu da alınma söz probleminin bir sahəsidir. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, alınmalar da dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir və dildəki beynəlmiləl tendensiyaları əks etdirir. Beləliklə, beynəlmiləl sözlər də alınma söz-

lərin xüsusi qurupu kimi nəzərdən keçilir. Alınmaların bütün qurupları müzakirə olunarkən onun təsnifatına nəzərə salmaq lazımdır.

1. Ana dildə artıq assimilyasiya, ümumi lüğət tərkibinə aid olmuş sözlər-der allgemeine schatz.
2. Beynəlmiləl sözlər-Internationale wörter.
3. Xarici sözlər-Fremdsörter.

Deməli, dil ictimai bir hadisədir. O, cəmiyyətlə birlikdə yaşayır inkişaf edir. Hər hansı bir ölkədə ictimai-iqtidasi, siyasi əlaqələrin dəyişməsi, elm, texnika və mədəniyyət sahəsində arasikəsilməyən yeniklərin yaranması ilə əlaqədar dildə yeni sözlər meydana gəlir və bütün dillərdə anlaşılır. Dildə olan sözlərin hamısı onun lüğət tərkibi adlanır. Dilin lüğət tərkibi nə qədər zəngin olarsa, dil də bir o qədər zəngin olar. Onan görə də bu gün dünya dillərində anlaşılan beynəlmiləl sözləri qəbul etmək olmur. Bəzən hər hansı bir ixtira, əşya digər ölkənin həyatına öz adıyla daxil olur. Dilin lüğət tərkibinə daxil olmuş sözlər heç də həmişə lüğət fondunda keçmir. Dilə keçən beynəlmiləl sözlərdən qorxmaq lazım deyildir. Bu, zərurətdən irəli gəlir və dilə xitmət edir. Böyük əlman müttəfəkir Y.V. Qöte bu prasesi adlandırmışdır. Ona görə də dilin yad sözlətdən tam təmizlənməsi cəhdi düzgün deyildir. Dillərdəki beynələşmə prosesi xalqların beynəlxalq sivilizasiyaya qoşulmasına, dünya mədəni elmi inkişafına qovuşmasına şərait yaratmaqla onu milli xilas etmiş olur. Bu, həm də cəmiyyətin üzvlərinin-dil daşıyıcılarının beynəlmiləl tərbiyəsinə kömək etməklə onların beynəlxalq inkişafa inteqrasiya olunmasına, dillərin daxili inkişaf qanunlarının zənginləşməsinə şərait yaradır. İfadə imkanlarını genişləndirir. Çünki, alınma terminlər olduğu kimi beynəlmiləl terminlər də münasibətdə hər bir dil özünü qramatik və struktur. Bu proses alman dilində olduğu kimi, digər dillərdə də özünü göstərir. Rus dili terminologiyası rus elminin formalaşması tarixi boyunca başqa dillərin leksikasında istifadə etməklə meydana gəlmişdir. Lakin bu, rus dilinin milli özünəməxsusluqdan məhrum etməyib. Deməli, müxtəlif dillərdə beynəlmiləl terminlərin yayılması və çoxalması hər bir dilin milli özünəməxsusluğu saxlamaqla onun leksik fondunu zənginləşdirdiyi kimi, həm də fonetik, morfoloji, sintaktik, üslubi imkanlarını inkişaf etdirərək artırır, ümumi ədəbi dilin intellektual səviyəsini yüksəldir. Bunun nəticəsində dildə beynəlmiləl terminlərə səmərəli və müəyyən hədd daxilində müraciət olunması-dillərin özünəməxsus səciyyəvi inkişafı üçün heç bir zaman təhlükə yaratmamış və yarada da bilməz. Ona görə ki, bütün sahələrdə olduğu kimi dildə də beynəlmiləşmə heç də millik ilə qarşı-qarşıya durub ziddiyyət təşkil etmir, əksinə bu millik içərisində qaynayıb qarışır, milli səciyyəvi əlamətlər ilə birlikdə ümumi millik keyfiyyətini artırır. Bu baxımdan alman dilində olduğu kimi, müasir Müasir Azərbaycan dilinin leksik tərkibində də beynəlmiləl səciyyəvi terminlərin müxtəlif semantik mənə quruplarının işlədilməsi dilimizdə ayrı-ayrı elmi-texniki məfhum və anlayışların ifadə olunma imkanlarının genişləndirdiyi kimi, ümumi leksik fondun zənginləşdirir, ümumi ədəbi dilin ifadə imkanlarını məhdudluqdan çıxarır. Məhz beynəlmiləl terminlərin köməyi ilə istənilən dildə çox müxtəlif semantik sahələrə aid olan imkanların bilmək mümkün olur. Bu tipli terminlərsiz müasir dillərin leksikoljiqatini mövcudluğunu, onun bütövlüyünü belə təssavür etmək mümkün deyildir. Çünki, dillərin müasir inkişaf səviyəsində elmi-texniki terminolji məfhumu və anlayışların dillərdə reallaşması mümkün olmazdı. Çünki, elmin, texnikanın və digər sahələrin beynəlmiləl, ümumi bəşəri xarakteri dilin bu sahədəki leksik fondunun da müəyyən hissəsinin ümumi səciyyəvi daşınmasını, beynəlmiləl xarakter kəsb etməsini tələb edir. Doğrudur. bunların bir hissəsi son dövrdə müxtəlif sahələrin inkişafının milli keyfiyyət əldə etməsi ilə əlaqədar olaraq dəyişdirilərək tarixi və ya milli dil vahidləri ilə əvəz edilmişdir. Dillərin aktiv lüğət fondunda özünə möhkəm yer tutmuş beynəlmiləl terminlərin müşahidəsi və təhlili göstərir ki, belə terminlərin böyük əksəriyyəti latın və fransız mənşəli olmaqla ayrı-ayrı aralıq dillər vasitəsi ilə dilimizin terminoloji leksiq qatına daxil olmuşdur. Belə terminlərin dilimizə daxil olmasından aralıq dil funksiyası çox hallarda rus dilinin üzərinə düşür. Bu proses 19 əsrin əvvəllərində başlanmışdır. İngilis dilinin hegomon dilə çevrilməsi ilə əlaqədar çoxlu sayda musiqi, idman sahəsində sözlər olduğu kimi avropa dillərində özünə ter tutmuşdur. Mənbə dildən rus dilinə daxil olmuş müxtəlif terminlər məlum tarixi, ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı olaraq dilimizin də lüğət tərkibinə keçmiş və işləməyə başlamışdır. Dilimizə keçmiş alınma sözlərdə heç də həmişə rus dili rol oynamamışdır. Uzun bir tarix dövrdə almanlar Gəncəbasar adlanan zonada xalqımızla birgə qonşuluq şəraitində ənənələr bir- birinə qaynayıb qarışmışdır. Bu da, təbiki, dillərə də öz təsirini göstərmişdir. Alman dilindən dilimizə keçən bir sıra sözlər bu gün də uğurla işlənməkdədir və onlar artıq xalq tərəfindən mənimsələnmişdir. Beynəlmiləl terminlərdə mənbə dilə müqayisədə azacıq dəyişmələr olsa da, onlarda mənbə dilə sadiqlik, maksimum dərəcədə ona uyğunluq gözlənilir. Alınma söz və ifadələr tərcümə edilmədən və dəyişdirilmədən işlədikdə mənbə dilin orfoqrafiyasını və orfepiyasını saxlayır. Beynəlmiləl sözlərin dilimizdə mənimsəlməsi və lüğət tərkibinin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmə prosesi də alınma sözlərin mənimsəlməsi prosesinə uyğun şəkildə reallaşır. Yəni, beynəlmiləl sözlər də dilin fonetik, qramatik qanunlarına tabe etdirilərkən qəbul olunmur. Alınmalardan fərqli olaraq beynəlmiləl sözlərin mənimsəlməsində aralıq dilin təsirləri də nəzərə alınır. Çünki hər bir beynəlmiləl dil vahidinə aralıq dil öz möhrünü vurur, əvvəlcə onu öz fonetik, qramatik qanunlarına uyğunlaşdırır.

BİR DAHA “DAŞ” SÖZ-ŞƏKİLÇİSİ HAQQINDA

Elbəyi MAQSUDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

maqsudov.elbeyi@ymail.com

Naxçıvan /AZƏRBAYCAN

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi müxtəlif mənbələr hesabına gündən-günə artır və zənginləşir. Digər dillərdən alınma kəlmələrin dilimizdə geniş yer aldığı bir zamanda türkmənşəli sözlərimizə, onlardan söz yaratma imkanlarına daha çox diqqət yetirilməlidir. Azərbaycan dilinin öz imkanları hesabına yaranan sözlərə daha geniş meydan açılmalı və bu məsələ dilçi alimlərlə yanaşı, ayrı-ayrı dil qurumlarını da düşündürməli, hərəkətə gətirməlidir.

“Daş” sözünün etimologiyası haqqında müxtəlif fikir və mülahizələr vardır. Bu haqda mərhum professor B.A.Əhmədovun fikirləri olduqca maraqlıdır. O, “Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti”ndə qeyd edir ki, “daş sözünün qədim mənası atmaq deməkdir. Görünür, daşdan döyüş vasitəsi kimi istifadə edib, onu düşmənin üstünə atıblar”.

Dilimizdə təkcə “daş” şəkilçisi ilə düzələn və yeni mənalar bildirən sözlərə nəzər yetirsək, lüğətdəki sözlərimizin sayının nə qədər artırılması mümkünlüyünə də şübhə ilə yanaşmayacağıq.

Professor B. A. Əhmədov isə qeyd edir ki, “daş” şəkilçisi əsasən şəxs bildirən isimlər düzəldir. Lakin “çağdaş”, “kökdəş”(qohum), “anlamdaş”, “səsdəş” (Anadolu türkləri bu sözləri sinonim, omonim mənalarında işlədirlər) tipli sözlər şəxs bildirmir. Mənşəyi haqqında ehtimal belədir. Yerlik hal şəkilçisi ilə “əş” sözünün birləşməsindən düzəlib.

Müxtəlif mənbələrə istinadən demək olar ki, daş ilkin variantda ayrıca söz kimi işlənib, sonralar isə şəkilçi formasına keçmişdir.

İsmlərdən isim düzəldən bu şəkilçi həm konkret, həm də mücərrəd isimlərə artırıla bilər. Məsələn, “daş” şəkilçisi **qələm, divar** kimi konkret isimlərə artırılaraq **qələmdaş, divardaş; ömür, nəsil** kimi mücərrəd isimlərə artırılaraq isə **ömürdaş, nəsiləş** isimlərini düzəltmişdir.

-daş şəkilçisi eyni, bərabər, müştərək, taraz, birgə mənalarını özündə əks etdirən leksik şəkilçidir, məsələn, qarın+daş=qarındaş, yaş+daş=yaşdaş, boy+daş=boydaş və s.

“Daş” söz-şəkilçisi əşyaların özəlliyini ifadə edən isimlərin əmələ gəlməsinə yardımcı olmuş, ahəng qanuna həmişə uyğunlaşmış, ilk səsi sürəkli tələffüz edilmişdir. Boy+daş=boydaş, boyca eyni, bərabər və ya çox yaxın olan insanlar barədə işlədilir; güc+daş= gücdəş, gücləri eyni və ya bərabər olan mənasını bildirir;

İş+daş=işdaş, birlikdə eyni iş yerində çalışmaq mənasını ifadə edir; saqqal+daş=saqqaldaş, hər ikisi saqqallı və ya saqqalları eyni olan adamların arasında xitab, müraciət forması kimi işlədilir; divar+daş=divardəş, eyni divarı paylaşan, divarları yanaşı olan; cəbhə+daş=cəbhədəş, eyni cəbhədə vuruşan, çalışan, mübarizə aparan; silah+daş=silahdaş, silah, cəbhə, döyüş yoldaşı; qələm+daş=qələmdəş, yazı, yazıçılıqla məşğul olan, qələmi eyni məqsədə xidmət edən; nəsil+daş=nəsildəş, eyni nəsildən, bir soydan, bir kökdən olanlar; ömür+daş=ömürdaş, yoldaş, həyat yoldaşı, ömrü bir yerdə keçən; sinif+daş=sinifdaş, bir sinifdə oxuyan, təhsil alan; qandaş-eyni qan qrupundan olanlar; and+daş=anddaş, müəyyən əhd, şərt üçün andlaşmış bir-birinə təntənəli şert verən adamlardan hər biri; məslək+daş=məsləkdaş, bir məsləkdə olanların hər biri, həmməslək; yurd+daş=yurddaş, bir yurda mənsub olan adamlardan biri, həmməslək, həmyurd; el+daş=eldəş, biryerli, həmyerli, həmməslək; din+daş=dindəş, eyni dinə mənsub adamlardan hər biri; dil+daş=dildəş, eyni dildə danışan adamlar və s.

Dilimizdə -daş şəkilçisi daha çox məqamlarda ortaqlıq, mənsubiyyət, bağlılıq ifadə edən isimlər

“-daş” həm də isimlərə əlavə edilərək, müştərəklik mənası bildirən, substantiv isimlər əmələ gətirən leksik şəkilçidir.

Candaş-eyni candan, qandan olan, ruhən, qəlbən yaxın, mənəviyyat və əqidəcə bir olan adamlar, qohum-əqraba üçün işlədilən kəlmədir. Hətta bu gün **Candaş** sözünü xüsusi isim kimi övladlarına ad seçən valideynlər də vardır.

Müasir türk dilində -daş şəkilçisinin işləndiyi **anlamdaş**-sinonim sözlər, anlamı eyni olan **çağdaş dil** - müasir, hal-hazırkı dil; **tərəfdaş**-bir işə şərik olan, bərabərtərəflilik mənaları bildirən sözlər çox geniş şəkildə istifadə olunur.

Daş müstəqil söz kimi bir çox mənalarda işlənə bilər.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə bu sözün artıq **tərəzi daşı**, dəmir çəki üçün, müxtəlif ağırlıqlı metal mənasında işləndiyi də qeyd edilir. **Daş** söz-şəkilçisinin izahlı lüğətdə bir çox mənalarda işləndiyi göstərilir.

Daş sözü frazeoloji birləşmə daxilində də işlənərək yeni mənalar ifadə edə bilər. Məsələn, “daş atıb başını tutmaq”, “daşdan keçmək”, “oxu daşa dəymək”, “daşurəkli olmaq” və s. Bu kimi sabit söz birləşmələrinin ana dilimizdə həm də sinonim qarşılıqları mövcuddur. Məsələn, “Daş-daş üstə qalmamaq” - dağılmaq, alt-üst olmaq və s.

Daş söz şəkilçisi bir çox düzəltmə və mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi kimi də işlənir.

Məsələn, daşıqçı, daşıdırmaq, daşırqamaq (heyvanın ayağını daş əzmək, onu halsızlaşdırmaq), daşlanmaq-daşa basılmaq, daşıb tökülmək, axışmış gəlmək; daşlıq-daşı çox olan yer və s.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində -daş şəkilçili sözlərin çox az bir qismi öz əksini tapmışdır. Halbuki həmin sözlərin hər biri xalq arasında geniş şəkildə işlənir, müxtəlif bədii əsərlərdə publisistik yazılarda, lüğət fondumuza daxil olan sözlərlə dildaşlıq, sözdaşlıq edə bilirlər. Məsələn, dərddəş, könüldəş, dindəş, çiyindəş, oyundaş, məsləkdaş, əsrdaş, sərhəddəş, soydaş, sənətdəş, qrupdaş, söhbətdəş, yurddaş, eldaş, dildaş, qandaş, tərəfdaş.

Mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi kimi: məsələn, daşadöymə, sirdaş, daşarmudu, daşatan, daşbaş, daşqalaq, daşduz, daş-qaş, daş-qaşlı, qəlbdaş, daş-divar, daş-kəsək, daşlı-kəssəkli, daşxınası, bağır-bağırdas və s.

Daş söz-şəkilçisinin Azərbaycan və türk dillərində ortaqlıq, mənsubiyyət, bildirməyən sözlər düzəltməsi variantlarına da rast gəlirik. Məsələn, çıxdaş-pis, keyfiyyətsiz, zəymal, nöqsan, zədəli olan məhsul, brak; qavaldaş-daş dövrə aid, əhəngdaşdan ibarət abidə; nımdaş-bir qədər geyilmiş, işlənmiş, nisbətən köhnəlmiş, təzə olmayan (fars); karandaş-qara daş, yazı yazmaq üçün əşya; çıxdaşçı- pis, keyfiyyətsiz mala nəzarət edən və s.

Dilimizdə “daş” söz-şəkilçisinin işlənmə məqamları olduqca çoxdur. Lakin həmin şəkilçilərlə işləmək bir çox sözlərimizin Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və izahlı lüğətlərində tam, bütöv şəkildə əksini tapmaması ancaq təəssüf doğura bilər.

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA ƏDƏBİ TƏMAYÜLLƏR: ZAMANA BAXIŞ KONTEKSTİNDƏ

Elnarə AKIMOVA

AMEA, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
mail-akimovaelnara@mail.ru
Bakı/AZƏRBAYCAN

1. Sovet imperiyasının hakimi-mütləq olduğu dövrlərdə XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış sənətkarlarımızın irsi təhrif olunmuş, onların yaradıcılığı daha çox sovet ideologiyasının lokomotivi kimi təhlilə çəkilmişdir. Bu dövr təsnifatında “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı”na ayrıca bir epoxa statusunda yanaşılmış” (T.Əlişanoğlu), XX əsr ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi deyil, onun məhz başlıca hadisəsi kimi dominant müstəvidə şərh olunmuşdur. Bu baxımdan, əsrin ilk onilliklərini qapsayan dövrün poeziyası kölgədə qalmış, həmin poeziyanın dünya proseslərinə açıq və ayıq reaksiyası, özünəməxsus üslubi zənginlikləri öyrənilməmişdir. İndi bu mərhələnin tədqiqi əsrin ideya-estetik dərkində, onun tarixi inkişaf ritminin duyulmasında başlıca məsələlərdən biridir.

2. Bu gün bütün keçmiş postsovet məkanı ölkələrində XX əsrin ilk onilliklərində rəngarəng tendensiyaaların formalaşmasına rəvac verən amil kimi I Dünya müharibəsi, onun aşladığı inqilabi xarakter, bəşər miqyasında başlanan dekadans, dünyanın gələcəyi ilə bağlı pessimist əhval-rəhiyyə, apokalipsis hissi, insanların psixologiyasında, düşüncə və xarakterində başlanan “cevrilmə” (A.Kamyu) əsas səbəblər kimi mənalandırılır və bu, həqiqətən də XX əsr insanını, sənətkarını zamanı və məkanı icrə səciyyələndirməyə imkan verir. XX əsrin əvvəllərində yaşamış sənətkarımızın bir qisminin yaradıcılığı da məhz bu ölçülər, dünya proseslərini xarakterizə edən düşüncə tipi və tendensiyaaların meyarları daxilində təsbitini tapmalıdır.

3. Təbii ki, XX əsr tarixi-tipoloji vahiddir və ona əsrin yetmiş ilini çevrələsə belə, sovet dövrünün dominant mövqeyindən deyil, özünəməxsus inkişaf stixiyasından yanaşsaq, dövrü bütün ziddiyyətləri və parametrləri ilə görməyə müvəffəq olarıq. Biz daim bu dövr sənətkarlarının yaradıcılığını dünya ədəbi-mədəni proseslərindən ayırmış, təhriflərə məruz qoymuş, onlarda XX əsr ölçülərini araya bilməmiş, yaxud şüurlu şəkildə görməzlikdən gəlmişik. H.Cavidin yaradıcılığındakı fəlsəfi drammatizmin, yaxud Ə.Hüseynzadənin əsərlərindəki sosial-ictimai dərinliyin izlərini çox uzaqlarda, Qərbdə, Avropa düşüncəsinə aludəlikdə, onu yamsılamaqda axtarmışıq. Halbuki, XX əsrin əvvəllərində Qərb bizdən çox uzaqda deyildi, elə Bakıda idi. Bir qədər “Molla Nəsrəddin”in xətti ilə yayıldığı ərazilər - bütün İran, Hindistan, Volqaboyunda gəzişir, bir qədər də “Füyuzat”ın qanadında dünya elmi ədəbi-bədii düşüncəsi milli ədəbiyyatımıza gətirilirdi.

4. Heç vaxtla o fikirlə razılaşmaq olmur ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərini çevrələyən mədəniyyət “tipologiyası” çətin müəyyənləşdirilə bilən mədəniyyət”dir. Halbuki görkəmli ədəbiyyatşünas-alim Nizami Cəfərov bu dövrün mədəniyyətini məhz belə izah edərək, onu “milli təfəkkürün tarixində mürəkkəb hadisə” sayırdı. “Romantik təfəkkürlə realist təfəkkürün (və onların müxtəlif estetik təzahür formalarının) bu cür eyni kontekstdə reallaşması mədəniyyətlər tarixində az-az görünən hadisədir...” - deyərək bu mürəkkəbliyin nədə özünü göstərdiyini əsaslandırmağa çalışan alimin bu dövr üçün xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edən, ona dönüş mərhələsi səciyyəsi verən digər məsələyə - Avropa mədəniyyətinin Şərqi nüfuzu məsələsinə münasibəti ilə də razılaşmaq mümkün deyil.

5. Bu gün artıq mətnlərin diktə etdiyi tarix, həqiqət öz sözünü deyir və biz artıq Ə.Hüseynzadənin, Ə.Cavadın, H.Cavidin, C.Cabbarlının, C.Məmmədquluzadənin yaradıcılıq nümunələrində əksini tapmış milli insan böhranı, milli varlığın real durumunda həm də XX əsr məzmununun parametrlərini, global miqyaslı ümitsizliyin təsirlərini görə bilirik. M.Müşfiq şeirində, S.Vurğun poeziyasında ehtiva olunan kədər simvolikasını da üstqatdakı bütün ideoloji ehtiraslara rəğmən duymaq çətin olmur. Necə ki, belə bir təsirin izini onların öz zamanında sovet rejimi sezməmiş, milli şüurun yeni düşüncə tipində özünü realizə imkanına fürsət verməyərək onu boğmağa cəba göstərmişdir. Bildiyimiz kimi, sovet ideologiyasının hakimi-mütləq olduğu illərdə Azərbaycanda Qərb yönümlü meyillərə, Avropada yaranmış estetik-fəlsəfi cərəyanların milli ədəbiyyata yeriməsinə qadağa qoyulmuş, yaradıcılığında azacıq “sapma” olanlar ciddi xəbərdarlıqlara və tənqidlərə məruz qalmışlar. XX əsrin ilk iki onilliyində Azərbaycanda qərb cərəyanlarının təsiri izsiz ötürməmiş, xüsusilə Ə.Hüseynzadə, M.Hadi, H.Cavid, Ə.Cavad, daha sonra isə M.Müşfiq, S.Vurğun kimi şairlərin, sənətkarların yaradıcılığında ehtiva olunmuşdur.

6. “Elmi-bəşər”, “Küçük sərsəri”, “Hərb və fəlakət”, “Məzlumlar için”, “Qüruba qarşı”, “Hərb ilahı qarşısında” və bir sıra başqa şeirlərində H.Cavid ifrat fərdiyyətçi düşüncə sistemindən çıxış etmiş, həqiqət, cahanın xilas axtarışlarında tərəddüdlərə, inamsızlığa qapılmışdır.

9. Eləcə də Ə.Hüseynzadə, Ə.Cavad, A.Səhhət kimi Azərbaycan romantizminin yaradıcıları şeirlərində milli intibah ideyalarının tərənnümündən dolayı pessimizmə qapılmış, bədbin əhval-ruhiyyə onların fərdi dünyaduyumunun əsas hissəsinə çevrilmişdir. Bu bədbinlik, təbii ki, ilk növbədə romantizm hərəkatının aparıcı simvolu sayılan “həqiqət”-lə bağlı üzə çıxırdı. Milli romantizmin əsas qüvvələri həqiqəti söyləməyi yaradıcılıqlarının əsas qayəsinə çevirirdilər və həmin həqiqət obrazı onların vətən mənzərələrinin seyrinə dalarkən daha qüvvətli bir əməl cizgisi kəsb edirdi. Ə.Hüseynzadə “Hali-vətən”, müasiri Ə.Cavad 1919-cu ildə yazdığı “Mən kiməm” əsərində həqiqəti tərənnüm edirdi. H.Caviddə bu obraz “Həqiqət, əməli bir rəya imiş” kimi ümidlərin fiaskosu kimi göstərilirdisə, daha sonralar M. Müşfiqdə:

*Mən əzilən bir sinifin hayqıran,
Haqq bağıran sədasından yarandım.*

- kimi misralarda yenidən dirilir, canlanır, cücərib boy verirdi. Baxmayaraq ki, zaman bu ümidləri, Müşfiqin işıqlı, qanadlı romantikasını darmadağın etdi və bəlkə də elə həqiqətin ağzına daş basmaq üçün romantizmin nümayəndəsinin də irsi doğru-dürüst öyrənilmədi.

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MƏKTUB OBRAZI

Elnarə QARAGÖZOVA

AMEA, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
e.garagozova.bsu@gmail.com
Bakı/AZƏRBAYCAN

Ya olduğun kimi görün, ya göründüyün kimi ol.
(C. Rumi)

Məlum olduğu kimi məktub insanlar arasında informasiya mübadiləsinə kömək edən vasitədir. Ədəbiyyatda isə məktub həm ədəbi fiqur, həm də ədəbi janrdır. Buna ən bariz misal kimi Qərb ədəbiyyatında Deni Didronun “Rahibə” əsərini, Şərq ədəbiyyatında Dəhnamələr, məktub-şeirləri və s. göstərmək olar. Müasir ədəbiyyata nəzər saldıqda məktub obrazının dekonstruksiyaya uğradığını görürük. Belə ki, əvvəlki dövrlərdə məktub ədəbi obraz kimi iki keyfiyyəti özündə birləşdirirdi: 1. iki insan arasında dialoq; 2. Bir insanın monoloqu. Müasir ədəbiyyatda məktub daha yeni və fərqli funksiyada çıxış edir: **insanın özü ilə dialoq** vasitəsi. Burada diqqətə çatdırmaq istərdik ki, bu insanın sadəcə özü ilə deyil, **şüuraltısı ilə dialoqu** şəklində təzahür edir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünası və yazıçısı A.Talıbzadənin “Kəpənək modeli-102” (“Azərbaycan” jurnalı, №5, 2008) əsərinin qəhrəmanı Oqtay öz uşaqlığı Əsədlə **eyni zaman kəsiyində** təsvir olunur və e-mail vasitəsi ilə onunla məktublaşır.

Şüuraltısından (bilincaltısından) qorxan Oqtay Əsəddən qaçır, amma Əsəd onun qardaşı oğlu Turalla əlaqə yaradır.

Digər bir əsərdə - Ü. Heydərovanın “Noutbuk” əsərində də “şüuraltıdan insana” gələn məktublar qəhrəmanın həyatını dəyişir. Əsərin qəhrəmanı tələbə Rüstəmin ən böyük arzusu noutbuka sahib olmaqdır. Rüstəmin təsadüfən bir poçtundan digər poçtuna məktub göndərməsi ilə hər şey dəyişilir. Bu hadisədən sonra Rüstəm öz-özü ilə məktublaşmağa başlayır və öz şüuraltısı ilə dialoqa girir. Zaman keçdikcə Rüstəm bu məşğuliyyətinə aludə olur və bu onun üçün bir ehtiyaca çevrilir.

Maraqlıdır ki, Rüstəmin şüuraltısını simvollaşdıran poçtunun adı da, özünü ən rahat hiss etdiyi yer olan çatda niki də **ilandır**. Bəs niyə ilan? Rüstəm özünün də bəzən ürkdüyü bu heyvanın adını niyə öz simvolu kimi seçib? İlan Azərbaycan mifologiyası təfəkküründə hansı statusa malikdir?

İlan kultu bir sıra xalqlar kimi qədim azərbaycanlılar arasında da mövcud olmuşdur. Azərbaycan mifologiyasında ilan totem funksiyasını yerinə yetirir. O yalnız qoruyucu deyil, həm də gizlinlərə, dərkəti çətin olan anamlara açardır.

Azərbaycanın bir sıra yerlərində ilan totemi ilə əlaqədar olaraq “ilan piri”, “ilan dağ” adlı pir, yer adları vardır.

Azərbaycan nağıl və əsətlərində sehrbaz və cadugərlərin istifadə etdiyi heyvanlardan biri də ilandır. Nağıllarda sehrbaz dərvişlər ilan ətinə yeməklə otların, daşların səsinə eşitməyə nail olurlar. Bu yəqin ki, ilanın həm də müdrikliyin simvolu olmasına dair qədim inamın nişanəsidir. “Toyuq bir qıçlıdır” adlı nağılda da dərviş ilan ətinə yeməklə quşların, heyvanların səsinə eşidib anlayır. Maraqlı burasıdır ki, “Ovçu Pirim” əfsanəsində də ilanlar padşahının Ovçu Pirimin ağzına tükürməsi ilə o heyvanların, quşların dilini anlamağa başlayır.

“Bəzi nağıllarda isə qəhrəman ilanlar padşahının qızı ilə müəyyən məqsədlə evlənir. Məsələn, “Qaraqaşın nağılı”nda Qaraqaş ilanlar padşahının qızı ilə evlənərək onu öldürür, ətinə sevgilisi Pəri xanımın üzünə çəkərək qızı sağaldır. “Aldədən şümşad əsası” adlı əfsanədə isə şümşad əsa daşa vurulan kimi ilana çevrilir və ərəblərin qoşununu qırır. Bu motiv Musa peyğəmbər haqqında dini rəvayətlə yaxından səsləşir. Maraqlıdır ki, əski totem olan ilan yeni dünyagörüşü, yeni dinin təmsilçiləri olan ərəblərə qarşı yönəlib.

Hər iki əsərin təhlili nəticəsində məktub janrının dekonstruksiyasından əlavə daha bir element də diqqəti cəlb edir. Belə ki, postsovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında şüuraltı tamamilə yeni bir formada təzahür edir. Şüuraltı artıq mətnaltı mənə səviyyədə deyil, müstəqil bir obraz kimi çıxış edir. Təhlil olunan əsərlərdə o virtual aləmdə sığınacaq tapır və ilk fürsətdə insanla əlaqə yaradır.

İŞIQ QƏZETİNDƏ DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Elnurə RZAYEVA

Qafqaz Universiteti
elnure_rza@hotmail.com
Bakı/AZƏRBAYCAN

Bir millətin gələcəyə aid planlar qurması və bu planları reallaşdırması tam mənada keçmişlə olan bağlarına və keçmişdən aldığı dərsələrə bağlıdır. Bunun üçün tarixin tozlu rəflərində qalan əsərlər üzərində tədqiqat apararaq, keçmişlə gələcək arasında bir körpü inşa etmək vacibdir. Çünki hər yazılı sənəd bizi tarixi keçmişimizə aparan bir vasitədir. Bu yazılar nəsillər arasında əlaqə yaradaraq, bizi keçmişə aparar, gələcəyi inşa edirlər.

Bəlli olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində yazılan əsərlər, nəşr edilən qəzet və jurnallar Əski əlifba (ərəb əlifbası) ilə yayımlandığı üçün bu gün oxunulmamaqda, tədqiq edilməməkdədir. Həmin qəzetlərdən biri də, *İşıq* qəzetidir.

Hələ XX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan mətbuatı senzura məhdudiyyətlərini, hökumətin milli mətbuata qısqanclıqla yanaşmasına baxmayaraq, xalqın tələpəli məsələlərinin həlli sahəsində özünə mühüm vəzifələr düşdüyünü dərk etmiş və bütün güclərini bu vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəltdi. Fanatik adətlər, ağır güzəran, savadsızlıq, ictimai həyatdan təcrid olunmuş şəraitdə yaşamaq, cəmiyyətdə qadın sərbəstliyinə etimadsızlıq səbəbindən qadının sosial həyatdan kənarda qalması onun şəxsi həyatı üçün bir sıra çətinliklər yaratmışdı və mətbuat bu problemləri səsləndirmək, xalqa çatdırmaq, aradan qaldırmaq yolunda önəmli addımlar atmış, qadınlarımızın bu günkü azad həyatının bünövrəsinin qoyulması üçün gərgin əmək sərf etmişdir.

Bəli, Azərbaycanda "insanlar üçün həyatı və zəruri bir məsələni" əhatə edən qadın mətbuatının yaranması XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. İctimaiyyətin diqqətində olan qadınların maarifləndirilməsi, qadın azadlığı məsələləri qadın mətbuatının yaranması zərurətini doğurdu. Belə bir vaxtda dövrünün tələb və ehtiyaclarını böyük həssaslıqla duyan Hacı Zeynalabdin Tağıyev millət qarşısındakı xidmətlərinin sırasına bir yaxşılıq da əlavə etdi. Onun xeyir-duası və maliyyə dəstəyi ilə "*İşıq*" adlı ilk qadın qəzeti təsis edildi. Qəzetin ilk nömrəsi 1911-ci il yanvarın 22-də çapdan çıxdı.

Qeyd edək ki, ilk qadın qəzetinin redaktoru da məhz ilk dəfə olaraq bir xanım - Xədicə Əlibəyli idi.

Azərbaycanda ilk qadın qəzetində çalışanların da yarıdan çoxu məhz qadınlar idi. Onlar Müxtəlif xarici ölkələrdə və yaxud da, elə Azərbaycanda, Tağıyevin açdığı qızlar məktəbində təhsil alan qızlarımız idi. Onlar var gücləri ilə öz bacılarını elmə, biliyə səsləyir, xanımlarımızın təhsilli olmaları üçün çalışırdılar.

Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan müstəqillik qazanmamışdan əvvəl, bu kimi qəzetlərimizin tədqiqinə imkan verilməmişdir.

Qeyd edim ki, məqalədə ana dilimizin saflığına və qorunmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Eyni zamanda, dilimizlə bağlı, dilimizin qorunması ilə bağlı məqalə və yazılar da dərc edilmişdir.

Ümumiyyətlə, dil məsələsi, dilçilik problemləri hər dövr üçün aktual olmuşdur. Bütün dövrlərdə dilin qorunması, saflığı və təmizliyi üçün elm xadimlərimiz, dilçilərimiz mübarizə aparmışdılar. Elə, məruzəmizin mövzusu olan "*İşıq*" qəzetinə nəzər salanda da bunu bariz şəkildə görmək mümkündür.

Geniş imkanlara malik olmamasına, nəşr müddətinin qısalığına baxmayaraq Azərbaycan mətbuat tarixində ilk qadın mətbu orqanı kimi "*İşıq*" qəzetinin nəşri mühüm tarixi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bu qəzet Azərbaycan qadınının, bütövlükdə müsəlman qadın aləminin qarşısında duran problemlərin və onların həlli yollarının araşdırılmasında əvəzedilməz işlər görmüşdür. Qəzet qadınları, maarifə, zülmətdən işığa səsləməklə ziyalı qadınlarımızı səfərbər etmişdir. XX əsrin əvvəllərində "*İşıq*" kimi sırf qadın mətbu orqanının meydana çıxması Azərbaycan qadınının ciddi bir ictimai qüvvəyə çevrilməsini təsdiq edən əlamətlərdən biridir.

Bu Məruzənin seçimində də əsas məqsəd, Azərbaycan qadınına verilən dəyəri, eyni zamanda ilk qadın mətbuatının yaranma tarixini və ilk qadın redaktoru Xədicə xanım Əlibəylinin kimliyini, eyni zamanda qəzetdə yayımlanan mövzuları, məqalələri araşdırmaq, qəzetin dili və qəzetdə olan dil məsələləriylə bağlı fikirləri gənc nəslin diqqətinə çatdırmaqdır.

Məqalə "*İşıq*" qəzetinin 1911-ci ildə çıxan 34 sayının əski əlifbadan bugünkü əlifbaya çevrilməsi əsasında hazırlanmışdır. Qəzetdə yazılan məqalələr tədqiq edilmiş və ümumi bir məlumat verilmişdir.

Məqaləmizin gənc oxucular üçün, yeni bir məlumat, yeni bir işıq olacağına ümid edirəm.

**BEYNƏLMİLƏL TERMİN VƏ BEYNƏLMİLƏL SÖZLƏRİN SEMANTİK
MƏNİMSƏNİLMƏSİ**

Esmira AĞAMİRZƏYEVA

Azərbaycan Pedaqoji Universiteti

s@aliyeva.info

Bakı/AZƏRBAYCAN

Alınma sözlərin assimilyasiyasında semantik assimilyasiya xüsusi yer tutur. Alınmaların semantik assimilyasiyası onların mənasının tam mənimsənilməsinə lazım olduğu halda həmin mənanın genişləndirilməsi, daralması və yaxud differensiya olunması deməkdir. Tədqiqatlardan aydın olur ki, sözlər reseptor dilə mənbədəki mənada daxil olur. Hətta əgər bu sözün bir neçə mənası mövcuddursa həmin söz bütün mənaları ilə birlikdə götürülür. Yalnız bir müddət keçdikdən sonra belə çoxmənalı alınma sözlərdə semantik sadələşmə baş verir. Yəni, sözün bütün mənaları deyil, lazım olan mənası istifadə olunur. Bildiyimiz kimi, alınmaların əksəriyyətini terminlər təşkil edir.

D.S.Lotte Avropa mənşəli terminləri beynəlmiləlli cəhətdən təsnif edərkən onları uyğunluğuna görə aşağıdakı kimi verir. 1. Söz köklərinin səs uyğunluğu; 2. Hərfi tərcümə prosesində terminlərdə alınan elementin mənasının uyğunluğu.

Semantik mənimsəmə zamanı alınma terminaloji vahidlər Azərbaycan dilinin funksional-semantik sisteminə daxil olur və xüsusi sahədə istifadə olunur, həmçinin müstəqil və dəqiq semantik cəhalə malik olur. Bu prosesdə məna seçimi faktı əsas amilə çevrilir. Əcnəbi, yəni terminin alındığı dildə mövcud olan mənası itir, alan dildə yeni məna üzə çıxır.

«Парол» informatikada sistemin verilənlərinə və proqramlarına kənar şəxslərin müraciət etməsinə imkan verməyən və sistemin əsas istifadəçisi tərəfindən verilən məxfi (gizli) söz, yaxud ifadə.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq terminlərin tərkibindəki bir sıra sözdüzəldici vasitələrin də ingilis dilindən başqa dillərə keçməsi hadisəsi indi geniş yayılmışdır. *Cyber-, mega-, super-, -er, -gate, -(a)holic, -ing* və bu kimi sözdüzəldici vasitələrin heç də hamısı mənşəcə ingilis dilinin özüne aid deyildir. Onlar tarixən ingilis dilinə keçmişlər. Lakin müasir dövrdə bu vasitələrin iştirakı ilə yaranan beynəlmiləl sözlər ingilis dili vasitəsi ilə başqa dillərə keçir. Belə sözlər ingilis dili hesabına beynəlmiləl sözlər sırasında yer alır. Bu isə dünyada gedən qloballaşma prosesinin nəticələrindən biridir. Deməli, beynəlmiləl terminlərin artma səbəblərindən ən başlıcası qloballaşmadır.

Semantik uyğunluq dərəcəsinə görə internasional sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür: 1) öz mənalarından birini və ya bir neçəsini saxlamış beynəlxalq sözlər (məsələn, leksiya (lat. lesito), mənbə dildə mühazirə və oxuma mənalarında işlənmişdir. Azərbaycan dilində yalnız “mühazirə” mənasında alınma qarşılığı ilə paralel istifadə edilir. İngilis dilində “leksiya”, “oxuma”, “notasiya” mənaları vardır; 2) mənbə, obyekt və vasitəçi dillərdə eyni mənada işlənənlər. Məsələn, ideya, kommuna və s.; 3) Azərbaycan dilində qismən fərqli mənada işlənən sözlər. Məsələn, ing. Magazine – jurnal, магазин (rus) – mağaza; 4) Azərbaycan dilində fərqli mənada işlənənlər; məsələn, briqadir Azərbaycan dilində hərbi rütbə kimi deyil, müəyyən iş kollektivinə rəhbərlik edən şəxs mənasında istifadə olunur. Obyekt, mənbə və vasitəçi dildəki mənalara görə alınma sözlərin təsnif edilməsi məsələsinə B.Baymuxanov baxmışdır. Müəllifin verdiyi təsnif yuxarıdakı dörd qrupdan kənara çıxmır(1). Müasir dövrdə ingilis dilində sözə daha səciyyəvidir. Alınmalar qeyd edilmiş səbəblərlə bağlı dilə gətirilir. İndi Azərbaycan mənşəli yeni anlayış və hadisələr dairəsi olduqca məhduddur. Ona görə də yeni anlayışların onların adları ilə alınması daha effektivdir. Müasir və qabaqcıl texnologiyanın qərbdə cəmlənməsi, ingilis dilinin beynəlxalq dil olması ingilisdilli sözlərin, eləcə də amerikanizmlərin başqa dillərə keçməsi sürətlənir.

Amerika fantastik filmlərinin telekanallarda nümayişinin artması kiborq, kiborqlaşdırma, terminator və bir çox digər bu tipli sözlərin alınmasını gerçəkləşdirir. Cyborgisation insanın ayrı-ayrı orqanlarının kibernetik vasitələrlə dəyişdirilməsi probleminin adıdır. Cyborg (kiborq) kiborqlaşdırmaya məruz qalmış adamı bildirir. Elmi fantastikaya aid olan bu anlayışlar kinolarda tez-tez səslənir. Nəticədə onlar dildə də özüne yer alırlar.

Xaricdən gələn yeni kosmetikanın əvvəl məlum olmayan növlərinin adları da alınmalardır. Meyk-ap – makiyaj, konsiler (consealer-korrekt edən qələm), pillinq-krem (peeling-cream dərinin üst qatını təmizləyən krem), lifting-krem

Ümumiyyətlə, müasir dövrdə alınma sözlər ictimai-siyasi, sosial, iqtisadi sahələrin hər birində özünü göstərir. Bu alınmaların dilə daxil olma səbəbləri dəyişir. Alınmaların dilin öz sözləri ilə müqayisədə çoxalması onların beynəlmiləl və ya beynəlxalq səciyyə daşması ilə də bağlıdır.

Alınmalar müxtəlif meyarlar üzrə təsnif olunur. Ən geniş yayılmış təsnifat alınma sözlərin mənşəyə görə qruplaşdırılmasıdır.

Y.E.Dibrova alınmaların beş təsnifat növünü təklif edir: 1) mənşəyə görə; 2) şifahi-yazılı; 3) birbaşa-vasitəli; 4) qədim, köhnə, yeni, ən yeni; 5) səviyyə və səviyyələri arasında alınmalar (2).

Klassik dillərdən alınmış sözlərin əksəriyyətinin müasir dillərdə öz ilkin mənasını itirdiyi yeni məna kəsb etdiyi müşahidə olunur. Lakin müasir alınmalarda isə bu nadir hallarda baş verir.

Beynəlmiləl terminlər fonetik və semantik cəhətdən SSRİ xalqlarının dillərinə uyğunlaşdırılır. Bu cəhətdən həmin terminləri belə qruplaşdırmaq olar.

1) Mənbədə olduğu kimi işlədirlər; 2) Rus dilində olduğu kimi işlədirlər; 3) Milli dilin fonetik və morfoloji qaydalarına uyğun işlədirlər (3).

AZƏRBAYCAN TARİXİ ROMANLARI ÇAĞDAŞ MƏRHƏLƏDƏ

Əhməd Sami ELAYDY

Ain şams Universiteti
ahmedsami79@yahoo.com
MİSİR

Müasir Azərbaycan nəsrinin mühüm bir qolunu da tarixi mövzuda yazılmış romanlar təşkil edir. Məlum olduğu kimi, tarixi romanların yaranması bir sıra amillərlə bağlıdır. Hər şeydən əvvəl, roman janrının bu tipi tarixin qaranlıq, öyrənilməmiş səhifələrinin aşkarlanmasına xidmət edir. Bir çox hallarda isə tarixin müəyyən dövr, şəxsiyyət və problemlərinin öyrənilməsinə siyasi-ideoloji yasaqlar qoyulduğu dövrlərdə tarixin canlandırılması missiyası bədii nəsrin üzərinə düşür. Bütün bunlarla yanaşı, tarixi roman janrının yaranmasını və işləkliyini şərtləndirən ən mühüm amil çağdaş dövrün problemlərinin tarixə söykənərək əks olunması zərurətidir.

Azərbaycan tarixi romanı son onillikdə özünəməxsus inkişaf yolu keçmiş, yeni mövzu, problematika və sənətkarlıq məziyyətləri ilə zənginləşmişdir. Xüsusən Azərbaycan nəsrinin son vaxtlaradək diqqət yetirmədiyi bir sıra mövzular son dövrün ədəbi prosesində önəmli yer tutmuşdur. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbiyyatında toxunulması bir növ yasaq olan ayrı-ayrı mərhələlərin mühüm hadisələri və görkəmli şəxsiyyətləri indi artıq diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

Müasir Azərbaycan nəsrində yaranan tarixi romanların bir qisminə uzaq keçmişin mənzərəsi canlandırılmışdırsa, digər qisminə yaxın dövrdə baş verən hadisə və əhvalatlar bədii təcəssümü tapmışdır. Xüsusilə, Sovet hakimiyyəti illərində cərəyan edən hadisələr son illərdə qələmə alınan romanların mövzu obyektinə çevrilməkdədir. Qeyd edək ki, bəzi tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar yaxın tarixi dövrdə baş verən hadisələrdən bəhs edən romanları tarixi kontekstdə dəyərləndirmirlər. Lakin burada bir məqama diqqət yetirilməsinə ehtiyac vardır. Belə ki, Sovet dövründə tarixi həqiqətlərin üzərinə pərdə çəkildiyindən, başqa sözlə, tarixi obyektiv şəkildə araşdırmaq imkanları olmadığından həmin dövrün hadisələrinə tarixi yöndə yanaşmağa zərurət duyulmaqdadır. Bu mənada İsmayıl Şıxlının «Ölən dünyam», Əzizə Cəfərzadənin «Xəzərin göz yaşları» romanı diqqəti cəlb edir.

Qeyd edək ki, tarixi mövzuda yazılmış bədii əsərdə tarixi faktlara riayət olunması zəruri şərtlərdən biridir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, yazıçı alimdən fərqli olaraq tarixi hadisələri və şəxsiyyətləri bütün dəqiqliyi ilə, sənədlər əsasında əks etdirmək vəzifəsindən azaddır. Bu şərtlə ki, onun yaratdığı bədii lövhələr, bədii surətlər tarixin mənasını, ruhunu, ictimai inkişafın qanunauyğunluğunu düzgün əks etdirməsin, faktların mahiyyətini təhrif etməsin. Şübhəsiz ki, tarixi roman müəllifinin başlıca funksiyası tarixi hadisələri dəqiqliklə canlandırmaqdan ibarət olmasa da, onun təsvir obyektinə çevirdiyi tarixi dövrün ruhunu təhrif etmək haqqı yoxdur. Belə ki, tarixçi ilə yazıçı, alimlə sənət adamını tarixi fakt və materiala münasibətdə bir-biri ilə eyniləşdirmək, onların gördükləri işlər arasında mütləq bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz. Hərçənd ki, bunları bir-birinə qarşı qoymaq, bir-birinin inkarı kimi də qəbul etmək düzgün deyil.

Tarixi romanlar üçün mühüm şərtlərdən biri olan dövrün, zamanın ruhunu qoruyub saxlamaq, sözün geniş mənasında tarixilik prinsipini gözləmək yazıçıdan bədii materiala ciddi yanaşma tərzini tələb edir. Tarixilik elə bir kateqoriyadır ki, onun tələbləri mövzunun inkişafında, ideyanın açılışında, müəyyən məsələlərin qoyuluşunda və həllində olduğu kimi, dildə də gözlənilməlidir.

Digər məsələlərdən biri müasirlik problemi ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, tarixi romanlarda müasirlik problemi ən mühüm məsələlərdən biridir. Tarixi roman yazan müəllifin əsas hədəflərdən biri müasirliyə xidmət etməkdir.

Son illərdə yaranan tarixi romanlar bu qənaətə gəlməyə əsas verir. Əzizə Cəfərzadənin «Gülüstandan öncə», «Zərrintac-Tahirə», «İşığa doğru», «Xəzərin göz yaşları», «Eşq sultanı», Kamal Abdullanın «Yarımcıq əlyazma», Elçin Hüseynbəylinin «Yovşan qağayılar», «On üçüncü həvari və ya 141-ci Don Juan» və sair romanlar janrın yeni bədii nümunələri kimi maraqlıdır.

Bu məruzədə son illərdə yaranmış tarixi romanlar əsasında təhlillər aparılacaqdır.

FÜZULİ RAYONU DİLAĞARDA KƏNDİNİN TOPONİMLƏRİ

Əlvən CƏFƏROV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
elvancafarov78@mail.ru
Bakı/AZƏRBAYCAN

Dilağarda kəndi Füzuli rayon mərkəzindən 13 km Şimalda, Qarabağ silsiləsinin ətəyində, Füzuli–Xocavənd şosse yolunun bir kilometrliyində yerləşir. Füzuli rayonunda eyni tayfaya aid olan 3 Dilağarda kəndi var. Yuxarıda qeyd etdiyim istiqamətdə iki Dilağarda kəndi, Yuxarı Dilağarda (Bulaq), Aşağı Dilağarda (Qobu) kəndləri vardır. Üçüncü kənd isə rayon mərkəzindən 40 kilometr Cənub-Şərqdə, Araz çayının sol sahilində yerləşən Araz Dilağardası kəndidir. Dilağarda kəndinin toponimikası çox zəngindir.

Aşağı və Yuxarı Dilağarda kəndlərinin toponimləri: Peykəndağ, Üryandağ. Deyilənə görə 18-ci ildə Azərbaycanı erməni işğalından xilas etmək üçün gələn Türk sərkərdəsi Nuru Paşa ilk dəfə öz toplarını Üryandağın ən hündür zirvəsində qurmuşdur. Dilağarda tərəfdən Üryandağ yamacına Kəmərlər deyirlər. I kəməre, II kəməre. (bu yamacda

kəməyə oxşayan iki zolaq vardır) Qaraquzey dağı, Çal dağı (Açıq sarıya çalan qayaları vardır) Çal dağın ən böyük zirvəsi Böyük Güney adlanır oralarda əvvəllər meşəlik də olub. Onunla üzbəüz xırda dağ da Kiçik Güney adlanır. Namaz Çalı: Çal dağın bir hissəsindədir. Çal dağı üzərində daş karxanaları da var idi. (əhali bura karyer deyirdi, Bayramın karyeri, Çobanın karyeri, Yusifin karyeri) Məcidli dağı, Narlı dağ (kəndin ortasındadır, zirvəsində nar kolları var idi) Əmirxan dağı, üzərində kəndi su ilə təmin edən su anbarı da var, Şahmar yalı. (el arasında Yal dağlardan bir az alçaq təpələrə deyilir.) Adıgözlə yalı, Əhliman yalı, Kirişli yal. Üryandağın yaxınlığında Rəmələr adlı yer də vardır. (Xırda, cərgə ilə düzülmüş təpələrə deyilirdi) Dilağarda təpəsi, Yovşanlı təpə. Kənd ərazisində Bərsad çökəyi, Sarı gədik, Xuda gədiyi, Bulağın gədiyi adlı yerlər də vardır. Miralı Türbəsi, (SSRİ dövründə Bu türbə muzey kimi qorunur və həm də ziyarətəh idi) Miralı türbəsinin yanındakı ərazilərdə Miralı düzü. Kürdlər yatağı, Kürdlər dərəsi, Kürdlər yeri). Küyüllər (xırda mağaralar) adlı yerlər də vardır. Yelli gədik, Torpaq yell, (avtomobillər bu yolda mühərriki sönlülü vəziyyətdə üzü enişə yelləndiyinə görə bu dağ aşırımları belə adlanır) Torpaq yellinin ayağında Qeyb ocağı adlı yer də var ki ora həm də ziyarətəh idi. Əncirli qaya, qayanın hündür, sıldırım yamacında 7-8 ədəd, ildən-ilə bol meyvə verən əncir ağacı bitmişdir. Qızıl qaya: kəndin yaxınlığında, daşlarının rəngi qırmızı olan balaca bir qayadır. Füzuli rayonunun digər kəndi olan Aşağı Veysəlli kəndi yaxınlığında da, bundan 4-5 dəfə böyük olan qaya var ki, o da Qızıl Qaya adlanır. Qanoqlan dərəsi (deyilənə görə bu dərədə güclü dava düşüb, qan tökülüb). Daşlı dərə, Böyük Çalpapaq dərəsi, Bala Çalpapaq dərəsi, Xəzinə dərəsi (Bu dərə otlar çox zəngin bir ərazi olub). Kotan dərəsi, (sonradan bura 8 hektar da deyilirdi). Molla dərəsi, Gen dərə, Dar dərə, Taxta dərə, At dərəsi. Kənd ərazisində bir neçə daş adları da vardır. Qatar daş (Üryandağın şərq yamacında, 8-9 ədəd, kvadrat formalı, qatarın vaqonlarına bənzəyən daşlardır. Uzaqdan baxdıqda dağın yamacı ilə qatar gətirdiyinə sanırsan) Kar daş (Bu daşa səslənəndə səs əks-səda (exo) verir. Əslinə baxsan bu daşa verilən ad onun funksiyası ilə düz gəlir). Dibək daş (daşın ortasını oyub ora duzu, buğdanı töküüb əzirlənmiş). Elçi yolu.

Bunlardan başqa ağsaqqalların dediyinə görə Dilağarda kəndinin Kirs dağlarında və Xocavənd rayonu ərazisində də yurd yerləri olub: Dəvəboynu, Qızıltəpə, ziyarət yaylağı Kirs dağlarında, Allabağış təpəsi, Allabağış yurdu, Allabağış xırman yeri, Allabağış dərəsi Xocavənd rayonunda.

Araz Dilağardası ərazisində, Qırna (əvvəllər ora Alcafər yurdu olub), Çamxır yatağı, Çamxır dərəsi. Əzim çalası, Fışkanın yanı, İki qanovun arası, Sulu Cülgə, Ağahüseyn yatağı, Qış yatağı, Allabağış təpəsi, Allabağış dərəsi, Xırman yeri, Ağakışıl yatağı. (Qəbirli da deyilir) Gen dərə yataq yeri adlı toponimlər vardır.

H.CAVİDİN “ŞEYX SƏNAN” VƏ “UÇURUM” FACİƏLƏRİNDƏ İNSAN AZADLIĞI PROBLEMI

Famil MƏDƏTOV

Qafqaz Universiteti

medetov@box.az

AZƏRBAYCAN

H. Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsi insan azadlığını tədqiq etmək baxımından xüsusilə seçilir və əsərdə bunun üçün kifayət qədər material vardır. İnsan azadlığı elə mürəkkəb anlayışdır ki, ona baxışlar da müxtəlif olmuş, fərqli dövrdə, mühitdə və kontekstlərdə ona yanaşma da spesifik cəhətləri ilə seçilir ki, məqalədə bu məsələyi toxunulmuşdur. Dini, milli, irqi və. s. ayrışmış insanların qarşısında hansı əngəlləri, maneələri yaratmışdır kimi əlamətlər tədqiqatda xüsusilə vurğulanmış və onun bir sıra social, ictimai, mədəni və mənəvi kökləri göstərilmişdir.

Şərq və Qərb düşüncə tərzləri, mənəvi özünəməxsusluq və onlar arasında yaranmış olan keçilməz maneələr kontekstində azadlığa baxış qiymətləndirilmiş, onlar arasında olan uçurumların fonunda ayrı –ayrı dinlərə məxsus olan insanların faciələri işıqlandırılmışdır. Məhz islam dininin təmsilçisi Sənan ilə xristian dininin nümayəndəsi Xumarın qovuşa bilməməsinin səbəbi kimi belə maneələr göstərilmiş, nə qərər ki bu sədlər davam edəcək, o vaxta qədər Xumar və Sənan kimi yüzrlər, minlərlə gənc beləcə labüd şəkildə həyatlarını faciə ilə bitirməyə məhkumdurlar.

İslamın müqəddəs dəyərlərini onun zahirdə ifadəsini tapmış görüntüdə yox, daxili qatda, fəlsəfi dərinlikdə axtarılması məsələsi xüsusilə vurğulanmış, müridlərin, şeyxlərin Sənanı anlama bilməməsi səbəbləri kimi bu məsələlər göstərilmişdir. Normal cəmiyyət olmadan, yüksək düşüncəli, hadisə və faktları düzgün müşahidə qabiliyyəti yaranmadan insanın azadlığından, onun sərbəst fəaliyyətindən danışmaq qeyri mümkündür. Bu məsələlər öz geniş, elmi, fəlsəfi həllini məqalədə tapmışdır.

H. Cavid İstanbul Qərbə meyl edən həyat tərzini fonunda gələcək nəsilləri böyük bəladan xəbərdar etməklə kifayətlənmiş, bunun səbəblərini və bəzi çıxış yollarını da göstərməyə çalışır. Əsərdə insan azadlığı probleminin əsas yaradıcı səbəblərindən biri kimi Şərq və Qərb əxlaq tərzinin, mənəvi özünəməxsusluqlarının arasında olan uçurum, keçilməz sədlər göstərilmişdir.

Rəssam Cəlalin Qərbə-Fransaya səyahəti onun faciəsinin başlanğıcı rolunu oynayır. Öz mənəvi keçmişinə, soykö-künə yabançı və laqeyd münasibət bəsləyərək yad təsirlərə, dəyərlərə meyl etmək Cəlali və onun təmsalında ümumən türk gəncliyini addım-addım uçuruma aparır. Tarixi kökdən ayrılmaq ona görə acı nəticələr verir ki, uzun müddət üzərində dayanaraq inkişaf etdiyin, qol-budaq atdığı bir mədəni sərvətə birdən-birə biganəlik göstərmək özəlsüz

binanın inşasına bənzəyir. Nə qədər inkişaf, yeniliklər əldə olunsa da, əsassız, köksüz yerdə uzunmüddətli nailiyyətlər əldə olunmur. Düzdür, sırf mənəvi köklərə dayanmaqla, cəmiyyətdə və ümumilikdə dünyada gedən dinamik dəyişmələrə, tərəqqiyə doğru atılan addımlara önəm verməmək də çıxış yolu deyildir. Cəlalın xaricə səfərinin hansı nəticələr verəcəyini əvvəlcədən duyan müdrik Ulug bəyin fikirləri təqdirəlayiqdir. Avropanın həyat tərzini, buradakı prosesləri dənizə bənzədən Ulug bəyə görə, qəbul olunan hər nə varsa, burada həm faydalı, həm də zərərli tərəf var ki, buna görə də həssas olmaq birinci şərtdir.

Əslində, iradəyə güclü, təsirlərə uymayaraq öz amallarına sadıq qalan gənc üçün xarici səfərlər, yad mədəniyyətlərlə tanışlıq heç də zərərli nəticələr vermir. Əslində, özündə olmayan mədəni yeniliklər, tərəqqi etmiş dəyərlərin mənimsənilməsi və onun istifadəsi uğurlu nəticələr verə bilər. Lakin göstərilən cəhətlər Cəlalı yabançı olduğu üçün, hissiyyatını idarə edəcək gücdə olmaması onu asanlıqla yolundan döndərir. Yad mədəni ünsürlər milli-mənəvi dəyərlər üçün yalnız vasitə rolunu oynamalıdır, o əsas məqsədə və ideyaya çevrildiyi zaman faciəvi təsirlərini göstərməyə başlayır. Cəlalın bir rəssam kimi də, ailə başçısı kimi də mənəvi süqutu onun özgələşməsində, türklüyün şanlı tarixi keçmişinə göstərdiyi etinasız münasibətdədir.

Mütləq şəkildə özünü hissələrin öhdəsinə buraxmaq, duyğuların fəaliyyətinə nəzarət mexanizmini itirmək bəsit yanaşanlar üçün çıxış yolu görünə bilər, əslində, bu şəxsiyyət azadlığı üçün ən böyük problemdir. Cəlal böyük bir rəssama və öz sənəti ilə hər kəsi heyrləndirmək potensialına malik olduğu halda, öz hissələrini cilovlaya bilmədiyinə, Anjel kimi zahiri gözəl olan, daxilən isə mənəviyyatca pozğun birinə uyduğuna görə məhv olur.

Anjel obrazı Qərb mədəniyyətinin zərərli cəhətlərini özündə təəcəssüm etdirir. Hər bir sivilizasiyanı xarakterizə edən cəhətlər içərisində təqdir olunan tərəflər də, nöqsanlı əlamətlər də vardır. Qərb elm, texnika, rəssam düşüncə sayəsində Şərqi qabaqlasa da, insan hissələri, mənəvi zənginlik və əxlaqi dəyərlərin qorunması sayəsində ondan geri qalır. Qərbi simvolizə edən cəhətlər kimi ağıl, idrak, soyuq məntiqi tənqidlə inkişaf birtərəfli və natamam olur. Bunun üçün ağılla qəlbin, hissələrlə düşüncənin vəhdətinə nail olmaq vacib şərtlərdəndir. Məhz belə əlaqənin mövcud olmaması şəraitində, sözün həqiqi mənasında azad olmaq qeyri-mümkündür. Olsa-olsa bu azadlıq çox qısa bir müddət gerçəkləşə bilər, sonu isə çox böyük faciələrlə, gərgin psixoloji-ruhi sarsıntılarla nəticələnə bilər. Cəlalın və Anjelin həyatları fonunda bu məsələlər dramaturq tərəfindən inandırıcı, dəlillli faktlarla əsaslandırılmışdır. Cəlalın faciəsinin dərinliyi ondadır ki, o düşüncəni uçuşu vaxtında dərk edib, “ziyanın yarısından” qayıda bilmir. Düzdür, bədbəxt olduğunu, düşüncəni duruma dərk etmək, yeganə arzusunun “Yalnız məsum Gövərçinin qəlbindən, Silinməz ləkəyi silmək istərim, Çox alçaldım da yüksəlmək istərim”-olduğunu düşən Cəlal gec də olsa, öz həyatında baş vermiş mənəvi böhranı dərk etmişdir və buna görə oxucu tənqid etməkdən daha çox, belə bir durumda olmasına görə ona acıyır.

ƏZİZ MİRƏHMƏDOVUN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ İRSİNƏ BİR NƏZƏR

Firəngiz CABBAROVA

Bakı Dövlət Universiteti

fira_cabbarova@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü və Əməkdar elm xadimi Əziz Mirəhmədov Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafında mühüm yer tutan simalardan biridir. Geniş elmi tədqiqat dairəsinə malik olan Ə.Mirəhmədov Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında həm ədəbiyyat tarixçisi, həm ədəbiyyat nəzəriyyəçisi, həm tənqidçi və həm də mətnşünas bir alim kimi tanınmışdır. Haqqında yazılanlardan məlum olur ki, o, 18 kitabın, 100 – dən artıq elmi və ədəbi – tənqidi məqalənin müəllifi, 100 – dən çox kitab, dərslik, müntəxəbat, monoqrafiya və s. redaktoru olmuşdur.

Ə.Mirəhmədov elmi fəaliyyətə 1940-cı illərdən başlamış, bir sıra yazıçı və şairlərin həyat və yaradıcılığını tədqiq etmiş, məqalə və resenziyalar yazmışdır. Bundan başqa onun ilk yaradıcılıq nümunələrinə “Füzuli qəzəlləri”(1946), “Məhəmməd Hədinin tərcümeyi-halına aid məxəzlər”(1947), “Məhəmməd Hədinin yadigarları”(1946-1947), “İlk təbliği sovet pyesləri”(1946), “Yazıçı alim”, “Yüksək həyat aşığı” kimi əsərləri daxildir. Məhəmməd Hədinin həyat və yaradıcılığında bəhs edən məqalələrində Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndəsi haqqında dəqiq mülahizələr irəli sürmüşdür “Yazıçı alim” və “Yüksək həyat aşığı” əsərlərində realist yazıçı Ə.Haqverdiyevin həyat, fəaliyyəti və yaradıcılığı haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir.

“Füzulinin qəzəlləri” məqaləsində ədəbiyyatşünas M.Füzulinin yaradıcılığında qəzəl janrı, bu janrda yaratdığı dəyərli nümunələr yüksək qiymətləndirilmişdir. Məqalədə Füzuli qəzəllərində elmilik, fəlsəfi fikirlər, türk dilində qəzəl yaratmağın çətin olduğu dövrdə onun bu janra müraciəti, qəzəllərdə aşiqanəlik ruhu, bu janra yüksək qiymət verməsi, qəzəlin nəzəri əsasları haqqında söylədiyi fikirlər, qəzəllərinin bədii dili, əksəriyyəti məhəbbət mövzusunda yazılmış qəzəllərində sufiyanə fikirlər və aşiq, məşuq obrazları, eləcə də, sənətkarlıq xüsusiyyətləri ətraflı şəkildə təhlil olunmuşdur.

Ə.Mirəhmədov Nizami adına Ədəbiyyat institutunda işləyərkən bir sıra məşhur Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərlərini oxumuş, tədqiq etmiş və bütün bunlar onun bir ədəbiyyat tarixçisi kimi formalaşmasında əsas rol oynamışdır. Ə.Mirəhmədov Nizami adına Ədəbiyyat institutunun hazırladığı üçcildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin ikinci cildinin əsas müəlliflərindən biri və redaktoru olmuşdur. Kitabın üçüncü cildində də bir oçerki

düşmüşdür. Kitabın ikinci cildi XIX-XX əsrləri əhatə edir və Ə.Mirəhmədovun burada həmin dövrlərin məşhur yazıçı və şairləri haqqında yazıları geniş yer tutur. Ümumiyyətlə, Ə.Mirəhmədovun Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri olan M.Füzuli, M.P.Vaqif, İ.Qutqaşınlı, M.F.Axundzadə, Ə.Haqverdiyev, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, M.Möcüz, Ə.Nəzmi, M.Hadi, A.Səhhət, C.Cabbarlı, A.Şaiq, Y.V.Çəmənəminli, S.S.Axundov, S.Vurğun, Ə.Əylisli, Ə.Əbülhəsən, İ.Əfəndiyev, B.Vahabzadə, M.Hüseyn və sairələri haqqında məqalə, очерк və yazıları vardır. Həmin yazılara “Füzulinin qəzəlləri”, “Yüz min dərdin şairi”, “Vaqif gülür, Vaqif ağlayır”, “Qəribə tale”, “Mirzə Fətəli Axundov”, “Mirzə Fətəli Axundov Gürcüstanda”, “Şərqi böyük oğlu”, “İctimai-siyasi və fəlsəfi görüşləri”, “M.F.Axundov və K.Volnej”, “Müəllim və tələbə”, “Yazıçı alim” və “Yüksək həyat aşığı”, “Q.Zakir və XIX əsr Azərbaycan satirası”, “Aşiq kimi”, “Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndəsi”, “Məhəmməd Hədinin yadigarları”, “Mirzə Əli Möcüz”, “İstedad və mədəniyyət”, “Azadlıq hərəkatının görkəmli xadimi”, “Cəlil Məmmədquluzadə irsinin nəşri məsələləri”, “Mirzə Cəlil və dünya mədəniyyəti”, “Tədqiqat davam edir”, “Ölülərin ilk redaksiyası”, “Sabirin klassik irslə əlaqəsinə dair”, “Şairəm, əsrimin ayinəsiyəm”, “Şair gözüni yumandan sonra”, “Seyid Əziz Şirvaninin bir elmi əsəri”, “Molla Nəsrəddin” çar məhkəməsi qarşısında”, “Yazıçı və zaman gülür”, “Hophopnamə” məlum və “naməlum” adamlar”, “Bahar nəğməsi”, “Müasirliyin ön xəttində...” və başqa əsərlərində rast gəlirik. Bu əsərlər içərisində ədəbiyyatşünasın M.F.Axundov haqqında yazdığı yazılar və monoqrafiyası xüsusi seçilir. Tədqiqatçı böyük mütəfəkkir M.F.Axundovun maarifçi realizmin nümayəndəsi kimi qeyd edir, onun yaradıcılığında xalqçılıq, maarifçilik, realizm məsələsinə toxunur. Eləcə də, ictimai-siyasi, ədəbi-tənqidi və fəlsəfi görüşlərini ətraflı şəkildə açıqlamışdır. Onun “Kəmalüddövlə məktubları” adlı fəlsəfi traktatını təhlil süzgecindən keçirmiş və bəzi məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. O, molla-nəsrəddinçilərin formalaşmasında M.F.Axundovun rolunu xüsusi qeyd edir.

Eləcə də, digər xalqların şair və yazıçıları haqqında da məqalələri vardır.

Ə.Mirəhmədovun “Molla Nəsrəddin” jurnalı və onun əməkdaşları haqqında daha çox yazılar yazıb. O, molla-nəsrəddinçiləri tənqidi realizmin nümayəndələri kimi qeyd edir, müdafiə etdiyi namizədlik və doktorluq işi də bu ədəbi məktəbin məşhur nümayəndələri - M.Ə.Sabir və C.Məmmədquluzadə haqqında olmuşdur. Ədəbiyyatşünasın “Azərbaycan Molla Nəsrəddini” monoqrafiyası C.Məmmədquluzadənin fəaliyyətinə həsr olunub. Əsərdən məlum olur ki, ədəbiyyatşünas Mirzə Cəlilin həyat və yaradıcılığı haqqında daha çox məlumata yiyələnmiş, monoqrafiyada “Xatirətim” əsərinə də müraciət etmişdir. Xüsusilə də Mirzə Cəlil və M.F.Axundov əlaqələrini, C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında xalqçılığın və M.F.Axundovdan gəldiyini göstərir. Gənc yaşlarında Mirzə Cəlilin qoşulduğu maarifçilik hərəkatının mənbəyini Rus və Avropa maarifçiliyi deyil, XIX əsrin sonlarında M.F.Axundovdan gələn maarifçiliyi əsas götürürdü. Müəllif həm də C.Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddin”ə qədər daim fəaliyyətdə olmuş, böyük məktəb keçdiyini qeyd etmişdir. Bu monoqrafiyada “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaranmasında Mirzə Cəlilin böyük rolu, eləcə də, jurnalın ətrafında toplaşan ziyalılar, onların yazı üslubu və manerası, toxunduğu məsələlər və s. haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Digər molla-nəsrəddinçi şair M.Ə.Sabir haqqında ədəbiyyatşünasın həm monoqrafiyası, həm çoxlu məqalələri vardır. Ədəbiyyatşünasın “Mirzə Ələkbər Sabir” monoqrafiyası M.Ə.Sabirin həyat və yaradıcılığı haqqında elmi dəqiqliyi, aktuallığı ilə seçilən möhtəşəm yazıdır. Bu kitabda müəllif Sabir yaradıcılığında realizm xüsusiyyətləri, klassik şərq ədəbiyyatının məşhur şəxsiyyətlərini mütaliəsi, xalqına bağlılığı, ideya, bədii-sənətkarlıq xüsusiyyətləri, satiraları, onların məzmununa görə təsnifi, tənqidinin məqsəd və hədəfləri haqqında xüsusi bölmələrdə bəhs etmişdir. O, molla-nəsrəddinçi şairlərin, C.Cabbarlı, A.Şaiq və A.Səhhətin Sabir irsindən bəhrələndiyini dəqiq elmi məlumatla göstərmişdir.

Ə.Mirəhmədov “Füyuzat” jurnalını və irəli sürdüyü məsələlərə birtərəfli yanaşıb, düzgün qiymət verməyə də, romantizm ədəbi məktəbinin və bu məktəbin nümayəndələrini yüksək qiymətləndirib. Onun romantizm ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndəsi M.Hadi haqqında yazdığı bir sıra məqalələri və “Məhəmməd Hadi” monoqrafiyası xüsusi seçilir. M.Hədinin həyat və yaradıcılığından bəhs edən bu monoqrafiyada Azərbaycan romantizmi və onun yaranması haqqında yazarkən, Azərbaycanda romantizm metodunun kökləri qədim dövrlərə gedib çıxır. Amma XX əsr bu məktəbin nümayəndələri kimi Ə.Hüseynzadə, M.Hadi, H.Cavid, A.Səhhət və A.Şaiqin adını qeyd edir və onların yaradıcılığında bəzi özünəməxsusluqları göstərir.

Azərbaycan xalqının ədəbi-bədii və milli təfəkkürünün formalaşmasında Ə.Mirəhmədovun həm bir şəxsiyyət kimi özünün, həm də əsərlərinin xidmətləri əvəzsizdir.

ÇAĞDAŞ ƏDƏBİ PROSESDƏ TARİXİ ROMAN JANRI (YUNUS OĞUZUN ƏSƏRLƏRİ ƏSASINDA)

Gülzar BABAYEVA

AMEA, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
ms.gulnar_babayeva@mail.ru
Bakı/AZƏRBAYCAN

Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrına həmişə böyük maraq olub və olacaqdır. Yazarlarımız tarixi nəsrə müraciət etməklə müəyyən dövrü mövzu obyekt kimi götürür, həmin tarixi dövrə çağdaş zamandan yanaşaraq, sanki öz fikirlərini də açıq-aşkar ifadə edə bilirlər.

Müasir dövrdə tarixi mövzuda bir çox yazıçılarımız yazıb yaradırlar ki, bunlardan biri də Yunus Oğuzdur. O, tarixə ənənəvi konseptdən yanaşaraq, tarixi faktlardan bəhrələnib bir-birindən maraqlı, diqqətəlayiq əsərlər yaratmağa nail olur.

Yunus Oğuz “Nadir şah”, “Təhmasib şah”, “Zirvəyə doğru”, “Dünyanın hakimi” romanlarında tarixi şəxsiyyətlərin obrazını canlandırmaqla müəyyən tarixi dövrü qələmə alır.

Yunus Oğuz “Nadir şah” romanında konkret faktlardan bəhrələnmişdir. Romanda Nadir şah qorxmaz, cəngavər, qüdrətli, türk dövlətlərini birləşdirməyə səy edən bir tarixi şəxsiyyət kimi təsvir olunur. O, Əmir Teymurun, Çingiz xanın istila edə bilmədiyi Hindistan torpaqlarını fəth edir, ləl-cəvahirat, qızillarla zəngin, Moğolların üç yüz qırx səkkiz il topladıqları xəzinəni ələ keçirir.

Ümumiyyətlə, müəllifin əsərlərində ümumtürk birliyi məsələsinə geniş yer verilir. Yunus Oğuzun “Əmir Teymur” əsərində müəllif ümumtürk tarixini qələmə almağa müvəffəq olmuşdur. O, bu əsərdə Alp Ər Tonqa, Çingiz xan kimi böyük türk fəhrlərini xatırlayaraq, maraqlı, diqqətəlayiq bir əsər yarada bilmişdir.

Yunus Oğuz Əmir Teymurun ümumi bir obraz kimi təqdim edir. Əmir Teymurun həyatının xronologiyası demək olar ki, oxuculara təqdim olunur. Əmir Teymurun yaşadığı mühit, onun qələbələrinin səbəbi, yaratdığı möhtəşəm dövlət əsərin əsas qayəsini təşkil edir. Əsərdə diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də odur ki, Əmir Teymur özünə qədərki böyük türk dövlət xadimləri, sərkərdələri kimi dövlət idarəçilik təcrübəsi, böyük dövlət düşüncəsi olan hökmdarlar sırasındadır.

Yunus Oğuzun digər romanları kimi bu roman da ümumtürk tarixini yazmaq və bu tarixi indiki nəslə çatdırmaq baxımından çox dəyərli bir əsərdir və eyni zamanda, əsərin üstün cəhətlərindən biri onun müasirliyi. Tarixin konkret dövrdəki materialını yaxşı bilən yazıçı bütün türk dünyasının maraqla qarşıladığı və sevdiyi Əmir Teymur şəxsiyyətinə ithaf olunan bu romanı ilə çağdaş dövrdəki tarixi nəsimizdə mövcud olan əsərlər sırasına yeni bir əsər gətirməyə müvəffəq olmuşdur.

Yunus Oğuzun “Təhmasib şah” romanı Səfəvilər dövlətinin hökmdarlarından olan Təhmasib şahı ithaf olunmuşdur. Yunus Oğuz əvvəlki romanlarında olduğu kimi bu romanda da tarixi dəqiqliyi əks etdirməyə çalışmışdır. Bunun nəticəsində də bu əsər yazıçı fantaziyasından uzaq, tarixi dövrün səciyyəsi, xarakteri və detallarını özündə ehtiva etdiyi üçün maraq doğurur.

Əsərdə ortaya qoyulan mühüm məsələlərdən biri türk dünyası arasında olan siyasi ziddiyyətlərin göstərilməsidir. Tarixdən məlumdur ki, Səfəvilər şərqdə özbəklər, qərbdə isə osmanlılarla daim münaqişədə olublar. Baxmayaraq ki, bu dövlətlər türk dövləti olublar, lakin daima bir-biri ilə torpaq naminə vuruşublar. Osmanlıların Avropa ölkələrinə hücumları bu ölkələrin Səfəvilərlə qarşılıqlı əlaqə qurmasına rəvac vermişdir.

Təhmasib şah özünün şahlığı dövründə çalışır ki, əsl təəssübkeş hökmdar kimi ölkənin varlığını qoruyub saxlasın, Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlətdə birləşdirsin. O, buna müəyyən dərəcədə nail olur: Şirvanı fəth edir, Şirvanşahlar dövlətinin varlığına son qoyur, Şirvan torpaqları Azərbaycana bəylərbəyliyinə çevrilir. Şəki xanlığının torpaqları da Səfəviləri ərazisinə çevrilir. Lakin bütün bunlarla yanaşı, Təhmasib şah xarici ticarət əlaqələrinə də önəm verir, idxal və ixrac olunan mallara nəzarət etdirirdi.

Araşdırmamız zamanı tədqiqatımızın əsas məqsədi Yunus Oğuz yaradıcılığına nəzər salmaqla çağdaş ədəbi prosesdə onun mövqeyi və təsirini üzə çıxarmaqdan ibarətdir.

YAXINIMIZDAKI UZAQLAR VƏ YA UZAĞIMIZDAKI YAXINLAR

Gülzar QULİYEVA

Qafqaz Universiteti

quliyevagulnar89@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Bu başlıq əslində toxunmaq istədiyimiz, Anarın qələmindən ərsəyə gələn, “Beş mərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” romanındakı Təhminə obrazında və ümumən Təhminə-Zaur münasibətində, onların timsalında isə ümumi qarşılıqlı insani münasibətlərdə, insanların özləri üçün gizli dəyərə mənsub obyektlərin varlığına və dadına öyrəşdiyi, yaxınında olarkən dəyərini hiss etmədiyi və ya hiss etməyə cəhd etmək üçün gecikdiyi mənasına söykənən mücərrəd, amma başqa aspektdən düşündə isə, bir o qədər reallığa uyğun həqiqətləri özündə əks etdirən mövzumuzun girişidir.

(Bizi düşündürən suallarla əhatələnən) araşdırmalarımız nəticəsində deyə bilərik ki, adını çəkdiyimiz əsərlə maraqlanan və ya həmin əsəri dərindən oxuyan müxtəlif insanların əsərdəki obrazlar (xüsusən də Təhminə obrazı haqqında fikirlər ziddiyyətlidir) haqqında fərqli fikirlərdə olması diqqətimizi çəkdi və biz bu əsərə belə bir mövzu ilə yanaşmaq qərarına gəldik.

Misal üçün, əsərin lap əvvəlində, birinci fəslində, Zaurun uzaq Afrikada, Seneqalin Dakar şəhərindəki otel otağında gördüyü yuxu və müəllif təhkiyəsi ilə canlandırılmış həmin yuxunun təsvirini (həmin təsvirlə əslində nə demək istədiyinə toxunmadan) izah etmək istərdik. Zaur qeyri-real şəkildə Təhminənin ətrini duyur və hətta onun bu qədər yolu necə gəlməsinə cəhd düşünür, yuxusunda təhlil edir. Müəllifə görə, o, əslində bunun yuxu olduğunu şüuraltı şəkildə başa düşür, amma yalnız uzun cəhdlərdən sonra oyana bilir. Deməli, insan şüuru açıq və bilinən şəkildə fəaliyyətdən başqa, həm də əslində gizli fəaliyyətdədir və bizim tamlığını bilmədiyimiz məlumatlar, obyektlər, qeyri-ixtiyari istəklər

orda öz əksini tapır, canlanır, yaşayır və yalnızca biz həmin məfhumların yanımızda olmadığını hiss etdikdə çox əvvəllərdən bəri içimizdə yaşatdıqlarımızın var olmuş olduqlarını və artıq yerlərinin boş qaldığını dərk edə bilirik. Bəzənsə bunların keçici olduğunu düşünürük. Amma nəticədə “insan bir düşüncəsi ilə yaxınlaşa bildiyi həqiqətlərdən, eyni zamanda, bir düşüncəsi ilə uzaqlaşa bilər” anlamı ortaya çıxır.

Başqa bir misalda isə, əsərin elə həmin fəslində Zaurun yuxudan əvvəl Firəngiz barədə düşüncələrini qələmə alan müəllifin yazdıqlarına toxunmaq istəyirəm.

“Zaur fikrində həmişə Firəngizi çox bahalı şüşədən cilalanmış şəffaf güldana bənzədirdi”.

Bu fikirlə və əsərdə yazılan, burda yazmadığım bundan sonrakı fikirlərlə məlum olur ki, Zaurun həyat yoldaşı olan Firəngizə çox böyük hörməti, bundan əlavə isə onun tərbiyəsinə, arına rəğbəti var. Bütün bunları yazan müəllif onlar arasında azacıq da olsa, münasibət pərdəsi olduğunu yazmağı da unutmayıb. Deməli, Zaur yaxınında olan Firəngizə uzaq, uzağında olan Təhminəyə isə daha yaxındır. Bunun səbəbi Firəngizin durğunluğu və passivliyi, ya da Zaurun yaddaşına həkk olunan Təhminəyə məxsus hiperaktivlik ola bilər. Görünən odur ki, Zaur ya yenilik axtarır, ya da indiki həyatını anlaya bilmirdi. Deməli, Zaurdakı bu xüsusiyyətə yanaşdığımız kimi ümumi insani ünsürlərə yanaşaraq, insanların daim maraq axtarması, əslində ahıl yaşlanıracan, hətta bəzən yaş öz sözünü deyəndən sonra belə həvəslə yeni nələrlə qarşılaşmağa olan meyilləri izah olunmaz və bir o qədər də qəliz, həm də tam təbii duyğu olduğunu düşünə bilərik. Zaurun müəyyən amillərin təsiri ilə formalaşan şəxsiyyəti şüurlu surətdə anlayır ki, Təhminə fikrini başından atmağı lazımdır, amma nəticə heç də həmişə planlaşdırılan kimi olmur. Bir cümləylə desək, çox vaxt biz özümüz istəklərimizi yönləndirə bilmirik və buna təkcə ətrafdakı nələrsə və mühit yox, bəzən də “öz”ümüz mane olur... .

FELİN KEÇMİŞ ZAMANI VƏ “OĞUZNAMƏ”

Günay İMAMƏLİYEVƏ

Sumqayıt Dövlət Universiteti

gunay.imamaliyeva@gmail.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

Zaman həm fəlsəfi, həm də qrammatik bir anlayışdır. Fəlsəfi mənada zaman varlığın mövcudluq formasıdır. Müəyyən bir iş, hərəkət və hadisə zamanla əlaqədar olur; yəni iş, hal və hərəkət ya keçmiş, ya indiki, ya da gələcək zamanda icra olunur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi fellərin üç zamanı vardır: 1) keçmiş zaman; 2) indiki zaman; 3) gələcək zaman.

Keçmiş zaman hal və ya hərəkətin danışığ vaxtından əvvəl olduğunu göstərir. M.Hüseynzadə haqlı olaraq yazır ki, keçmiş zaman “Keçmişdə icra olunmuş və ya olunmamış bir iş haqqında indi xəbər verilən zaman arasındakı bir zamandır; yəni iki iş arasındakı bir zamandır”.

Azərbaycan dilində keçmiş zamanın mənə və qrammatik cəhətdən əsas iki forması vardır ki, Azərbaycan dilçiliyində onlar bir ənənə olaraq şühdi keçmiş və nəqli keçmiş adlandırılır.

Şühdi keçmiş. Şühdi keçmiş iş, hal və ya hərəkətin qəti icra edilməsini bildirir. Yəni iş, hal və ya hərəkətin icra olunub bitməsinə heç bir şübhə qalmır. Keçmiş zamanın bu növündə iş, hal və ya hərəkətin icrasında danışan ya bilavasitə iştirak edir, ya da icrası yəqin və şübhəsiz sayılan iş, hal və hərəkət haqqında məlumat verir

Nəqli keçmiş. Nəqli keçmiş Azərbaycan dilində iki cür: *-miş*, *-miş*, *-muş*, *-müş*; habelə *-ib*, *-ib*, *-ub*, *-üb* şəkilçiləri ilə düzəlir. Başqa sözlə, Azərbaycan dilində eyni mənə (nəqli keçmiş zaman mənası) qrammatik cəhətdən iki yolla əmələ gətirilir.

H.Mirzəzadə felin zaman kateqoriyasının xəbər formasının içərisində qeyd etmişdir. Keçmiş zamanın iki növü olduğunu göstərmişdir.

- 1) Şühdi keçmiş zaman – morfoloji əlaməti olan *-di^t* şəkilçisi bütün dövrlər ərzində sabit bir fonetik tərkibə malik olmuşdur.
- 2) Nəqli keçmiş zaman – yazılı abidələrimizin dilinə əsasən, demək olar ki, müasir ədəbi dilimizdə zaman şəkilçisi kimi öz normativliyini itirmiş *-ib^t* şəkilçisi, vaxtilə normal surətdə işlənmiş, hətta *-miş^t* şəkilçisinə nisbətən üstün vəziyyətdə olmuşdur (2, s.144). Dilimizin tarixini nəzərdən keçirdikdə tamamilə aydın olur ki, bir zamanlar, hətta XIX əsrdə belə *-ib* ilə düzələn nəqli keçmişin I şəxsi də dilimizdə mövcud olmuşdur. Məsələn:

O günəş arizə heyran olalı zar olubam,

Əqlü husum dağılıb surəti divar olubam. (XIX əsr Nəbati)

Ə.Tanrıverdi də felin zaman kateqoriyasını xəbər formasının içərisində göstərmişdir. Keçmiş zamanın iki növü olduğunu göstərmişdir:

- 1) Şühdi keçmiş zaman *-di^t* şəkilçisi ilə düzəlir;
- 2) Nəqli keçmiş zaman *-miş^t*, *-ib^t* şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir.

XV-XVII əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində nəqli keçmiş zamanın *-ub*, *-üb* + *(-am, -əm)* = *-ubam*, *-übəm*, həm də *-ib (mən)*, *-ub (mən)*, *-üb (mən)* şəklində ifadə olunmasına rast gəlinir: *Köksümü qalxan qılıbmən oxların qarşusına (Kişvəri)*

Türkan Əfəndiyeva Azərbaycan dilində felin keçmiş zaman kateqoriyasını sadə və mürəkkəb formalara ayırır

Gülnarə Fəxrəddin qızı müasir türk dillərində keçmiş zamanın müxtəlif morfoloji əlamətlərlə ifadə olunduğunu qeyd edir: *-di, -di, -du, -dii; -miş, -miş, -muş, -müş; -qan, -kən; -ib, -ib, -ub, -üb; -an, -en; -çan, -çen; -çık, -çık, -çuk, -çük; -çu, -çü; -atin, -etin* və s.

M.Hüseynzadə, A.Axundov, Y.Seyidov və B.Xəlilov da keçmiş zamanın növlərini yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi iki yerə ayırmışdır: *şühudi* və *nəqli* keçmiş.

Zaman kateqoriyasını tarixi aspektdə araşdırarkən bu cür maraqlı faktlara “Oğuznamə”də də rast gəlinir.

1) Şühudi keçmiş zamana aid nümunələrdən aşağıdakıların göstərmək olar:

Dəvə gördünmi desələr, köşəgin də görmədim di

2) *-miş*⁴ – şəkilçili nəqli keçmiş zamandan ibarət olanlar: *Ər ölmüş, qanun ölməmiş*

3) *-ib*⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin fonetik variantı olan *-ip*⁴ şəkilçisindən ibarət olan: *Qasıq ilə aş verip, sapıyla gözün çıxarma*.

4) *-ib*⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin tarixi forması olan *-iban*⁴ şəkilçisindən ibarət olan: *Əriylə dost oluban, övrəti ... yarar*

Formal cəhətdən həm keçmiş zaman, həm də gələcək zaman şəkilçiləri ilə ifadə olunsun da, məzmunca gələcək zaman mənasını ifadə edir.

5) 1-ci tərəfi *-miş*⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçisindən, 2-ci tərəfi *-ir*⁴ indiki zaman şəkilçisindən ibarət olanlar:

Eşəgə ayıtmışlar: “Nə qatı yürürsən?!”

Ayıtmış: “Bizləngicim bilir”.

Formal cəhətdən keçmiş zaman şəkilçisindən də istifadə olunsun da, məzmunca ümumi zaman anlayışını ifadə edir.

6) 1-ci tərəfi *-di*⁴ şühudi keçmiş zaman, 2-ci tərəfi *-ir*⁴ indiki zaman şəkilçisindən ibarət olanlar: *Xorata xordu, xorata ilə kişi kafir olur. Oğlan evləncək “Bəg oldum” sanur*. Hər iki nümunədə ümumi zaman anlayışı ifadə olunur.

7) 1-ci tərəfi *-ar*² qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisindən, 2-ci tərəfi *-di*⁴ şühudi keçmiş zaman şəkilçisindən ibarət olan: *Eyü kəndüyi göstərər; öldür ki, doğru söyləyə*. – ümumi zaman anlayışını ifadə edir.

8) Həm *-di*⁴ şühudi keçmiş zaman, həm *-ir*⁴ indiki zaman, həm də *-ip*⁴ nəqli keçmiş zaman şəkilçilərindən ibarət olanlar: *Gördün kim, bucuq mövt, bəla gəlür; sən bir mövt olup, qarşu var*.

Yuxarıda göstərilən nümunədə hər üç zamanın formal əlamətləri işlənsə də məzmunca gələcək zaman (ümumi zaman) mənasını ifadə edir.

İSA HÜSEYNOVUN “KOLLU KOXA” VƏ “SAZ” POVESTİ

Günel PƏNİYƏVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

gunelpeniyeva@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

XX əsrin 50-60-cı illərindən etibarən yaranan “Yeni Azərbaycan nəsr” Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Bu dövr nəsrinin nümayəndələrinin yaradıcılığında elə mühüm keyfiyyət yenilikləri meydana gəlir ki, bunlar bütövlükdə nəsrin inkişaf istiqamətini dəyişir. Yeni məzmun, ideya, qəhrəman axtarışı və mətnaltı məna çalarlılığı, real gerçəklikləri olduğu kimi əks etdirmək, insan taleyinin cəmiyyətə görə formalaşmasının ifadəsini bu nəsrin əsas xüsusiyyətləri kimi götürsək yanlışdır. Bu xüsusiyyətlərlə yanaşı 60-cı illərin fəlsəfi-psixoloji, humanis milli kökə bağlılıq meyarlarını həmin dövr nəsrimizdə geniş şəkildə təsvir edən əsas təmsilçilərindən biri olan İsa Hüseynovun “Kollu Koxa” və “Saz” povestləri həyatın ictimai dərkində sayılıq kimi mühüm məziyyət kəsb edir və ictimai hadisələrin daxili mahiyyətinə yetməyə çalışır.

Ədibin “Kollu Koxa” povestinin əsas qəhrəmanı Kollu Koxadır. Qəhrəman adı suçudur. Kollu Koxa ətrafında olan adamlara öz hərəkət və əməllərinə, dünyagörüşlərinə, həyata baxışlarına, insana münasibətlərinə, cəmiyyət içərisində özlərini aparma rəftarına görə dürüst ayamalar, ləqəblər verir. Məhz yazıçı da Kollu Koxanın dili ilə insanların daxili aləmini, düşüncəsini, xarakterini açmağa çalışır və bununla pyesin əsas mahiyyət və ideyasını tam şəkildə açır. Qəhrəmanlara verilən “Cındır qarı”, “Dingə Dəmir”, “Həsir Haşim” ləqəbləri sərrast və tutarlı olur və verilən bu ayamalar həmin personajların real güzəranlarını, acınacaqlı talelərini özündə əks etdirir.

Yazıçı Kollu Koxa obrazı ilə bəzi məsul işçiləri təşvişə salır, onların iç üzün açır və bunu onlara verdiyi ləqəblərlə mövcud şəxsi ləyaqətlərini ən çox da qüsurlu, nöqsanlı cəhətlərini incəliklərinə qədər ifadə edir.

Kollu Koxa sadə xalq kütlələrinin tənqidi, təfəkkürünün, mənəvi təkmilləşmə qüdrətinin mücəssəməsidir. Onun timsalında xalq müdrikliyinə müraciət olunması faktı diqqəti cəlb edir. İsa Hüseynov xalqa möhkəm mənəvi tellərlə, üzvi şəkildə bağlı şəxsiyyətləri Kollu Koxa obrazında ümumiləşdirmişdir.

İsa Hüseynovun “Saz” povesti sərt həyat həqiqəti ilə diqqəti daha artıq cəlb edir. Bu povest Böyük Vətən müharibəsi zamanı Azərbaycan kəndinin, əhalisinin dəhşətli vəziyyətini sərt realist lövhələrdə, boyalarda canlandırır və həyat həqiqətini bütün çılpalığı ilə əks etdirir. İsa Hüseynov insanın daxili və mənəvi aləmini, fərdlərarası münasibətlərin ictimai məzmun qazanmasının və iki el ağsaqqalının qarşı-qarşıya gəlişini və bu qarşılaşmanı əslində ictimai münasibətlərin qarşı-qarşıya durması şəklində özünü ifadə etməsi, xeyir və şər qüvvələrin mübarizəsi kimi göstərsək

yanılmıy. Povestin əsas qəhrəmanlarından olan İsfəndiyar kişi xeyrin, Qılınc Qurban isə şərin təmsilçisidir. Bir növ yazıçı bu obrazlarla həyatda mövcud olan inam və inamsızlığın bədii inkiasını təsvir etmişdir. İsa Hüseynovun hər iki qəhrəmanı eyni cəmiyyətdə yaşasalar da, bir şəxsiyyət olaraq fərqli xarakter və xüsusiyyətlərə malikdirlər. Bu iki qəhrəmanın cəmiyyətə baxışı, insanlara yanaşma tərzləri bir –birləri ilə təzad təşkil edir. Bunun sayəsində konflikt gərginliyi artır. Bir tərəfdə ürəkdən cammata qulluq etmək isdəyən və belə bir qulluq göstərdiyinə əmin olan, bu fədakarlıq üçün inamını itirən qılınc Qurban, digər tərəfdə isə insanlara tam şəkildə inanan və onların doğru yol ilə daim irəliləyəcəyinə və yalnız yolda olanların da nə zamansa doğru yolu tapacağına tam şübhəsiz inanan İsfəndiyar kişini görürük. Demək olarsa, hələ də öz köhnəliyini saxlayan haqqa, ədalətə inanan, tez-gec xeyrin qələbə çalacağına qəlbində böyük inam olan insanlarla, bu inamı itirən, cəmiyyətin axarı ilə yoluna davam edən insanların mübarizəsinin bədii təəcəssümüdür.

İsa Hüseynov nəyinki, yuxarıda bəhs açdığımız “ Kollu Koxa” və “ Saz” povestlərində hətta demək olarsa, bütün əsərlərində bir surətin simasında böyük bir qrupu cəmləşdirməklə, ümumiləşdirməklə kifayətlənməyib, həm də hər bir surətin öz fərdi, orijinal xüsusiyyətlərini əks etdirib.

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ VƏ ALMAN ƏDƏBİYYATI

Hicran FƏRHADOVA

Bakı Dövlət Universiteti

a_mirzoeva1978@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Türk dünyasının ən böyük şəxsiyyətlərindən biri olan Əli bəy Hüseynzadənin həyatı, fəaliyyəti və yaradıcılığı olduqca zəngin və geniş əhatəlidir. Bu səbəbdən də onun fəaliyyəti müxtəlif istiqamətli tədqiqatlar üçün mövzu olmuş və bu sahədə bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Bu tədqiqatlar sırasında Rasim Mirzənin “Türkçülüyn babası”, Şamil Vəliyevin “Füyuzat ədəbi məktəbi” monoqrafiyalarının xüsusi yeri vardır. Bundan başqa ədəbiyyat tarixlərinin yeni nəşrlərində, müstəqillik dövrünün ədəbiyyat araşdırmalarında Əli bəy Hüseynzadəyə intensiv şəkildə müraciət olunmuşdur. Əli bəy Hüseynzadə irsi bu gün də aktualdır və bundan sonra da aktual olaraq qalacaqdır. Çünki onun fəaliyyətinin əsas ideya və qayəsi millət və cəmiyyətin inkişafı, insan və onun mənəvi dünyasının ənginləşməsidir.

1. Əli bəy Hüseynzadə türk millətinin böyük mütəfəkkiridir. O, bir ideoloqdur və türkçülük ideyasının banilərindən biridir.
2. Əli bəy Hüseynzadə bir ictimai-siyasi xadimdir. Millətinin azadlığı uğrunda siyasi yollarla mübarizə aparmış bir şəxsdir.
3. O, bir filosofdur və türk millətinin azadlıq və inkişaf fəlsəfəsini yaratmışdır.
4. O, bir həkim, tibb elmləri üzrə professor olmuşdur və xəstəliklərə qarşı mübarizə aparmışdır.
5. O, bir müəllim olmuş və geniş pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir.
6. O, bir alimdir və elmi araşdırmalar aparmışdır.
7. O, bir zabıt olmuş və döyüşən orduda xidmət göstərmişdir.
8. O, bir ədibdir və mükəmməl bədii əsərlər yazmışdır.
9. O, jurnalist və nəşirdir. Bir çox qəzet və jurnalın fəaliyyəti onun adı ilə bağlıdır və s.

Bizim tədqiqatımız bu böyük şəxsiyyətin ədəbi fəaliyyəti ilə bağlıdır. Ayrıca olaraq onu bir ədib kimi araşdırdığımız zamanda onun fəaliyyətinin böyüklüyü diqqəti çəkir. Çünki Əli bəy həm ədəbi əsərlər yazmış, həm tərcümələr etmiş, həm də məqalələr yazmışdır. Tərcümə fəaliyyəti də tərcümə etdiyi dillərə görə və tərcümə etdiyi əsərlərin növlərinə və janrlarına görə də müxtəlifdir.

Onun mətbuat orqanları yaratması, ona rəhbərlik etməsi və onun ən aktiv yazarı olması da diqqəti çəkən məsələlərdəndir. Onun əsasını qoyduğu mətbuat orqanlarının içərisində “Füyuzat” jurnalının xüsusi yeri vardır. Bu jurnal həm eyni adlı ədəbi məktəbin formalaşmasında həm də, ədəbi əlaqənin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Əli bəy 1864-cü ildə o zamanlar bir qəsəbə olan Səlyanda anadan olmuş, 1940-cı ildə İstanbulda vəfat etmişdir. Bu illər arasında yerləşən Əli bəyin ömür yolu çox keşməkeşli və böyük ictimai mənası olan hadisələrlə zəngin olmuşdur. Uşaq ikən Valideynlərini itirərək yetim qalan Əli ana babası Şeyx Əhməd Səlyaninin himayəsində böyümüşdür. Şeyx Əhməd Səlyani o zaman Qafqaz müsəlmanlarının tam 32 il Şeyxülislamı olmuş, ilk “Əski türk ədəbiyyatı”nı yazmış, Tiflis şəhərində dini məktəb açmış və orada Azərbaycan dilindən və şəriətdən dərs demişdir. Məlumatlara görə Şeyx Əhməd Mirzə Fətəli Axundovla yaxından dostluq etmiş və onunla tez-tez görüşmüşdür. Şeyxin mükəmməl ədəbiyyat bilici olması bu daha da qüvvətləndirmişdir. Qafqaz türklərinin ümmətçilikdən millətçiliyə keçidində Şeyx Əhmədin böyük rolu olmuşdur. Əli bəy də ilk təhsilini, təlim və tərbiyəsini babasının məktəbində almışdır. Mirzə Fətəli Axundovun tövsiyəsi və təşəbbüsü ilə babası Əli bəyi Tiflis klassik gimnaziyasına qoyur. Əli bəy orta təhsilini burada alır və rusca, farsca və ərəbcəni öyrənir. Bu gimnaziyada dərslər rus dilində keçirildiyi üçün Əli bəy ruscanı mükəmməl şəkildə mənimsəmişdir. Eyni zamanda gimnaziyada ədəbiyyat və tarix dərsləri, latın və yunan dilləri ciddi şəkildə öyrədilmişdir. 1884-cü ildə Tiflis klassik gimnaziyasını bitirdikdən sonra Rusiyanın o zamanki paytaxtı Peterburqa getmiş və orada Hərbi Tibb Akademiyasına qəbul olunmuşdur. Eyni zamanda, müstəqil dinləyici kimi Peterburq Universitetinin Şərq dilləri fakültəsində oxumuşdur. Burada o, şərqşünaslığın elmi əsaslarını öyrənmiş və böyük

şərqşünas alimlərlə və onların əsərləri ilə tanış olmuşdur. “Hələ Peterburqda tələbə ikən Əli bəy bir tərəfdən buradakı türk tələbələrə (Əhməd Sədat, Abdulla Cövdət) dostluq edir, Universitetin Şərqşünaslıq fakültəsində türkologiya üzrə mühazirələrə müntəzəm, qulaq asır, digər tərəfdən isə ingilis, fransız və almanca öyrənərək Homer, Vergili, Dante, Şiller, Bayron, Heyne, ən çox isə Höte yaradıcılığına maraq göstərir. Bu maraq sonralar alman ədəbiyyatından edilmiş maraqlı tərcümələrin meydana gəlməsinə səbəb olur.

1889-cu ildə Hərbi Tibb Akademiyasını bitirmədən İstanbula gəlmişdir. İstanbula gəlişini Əli bəy belə qeyd etmişdir: “Mən bir türkmən, Türkiyə də bir türk ölkəsidir.” İstanbula gəldikdən sonra Əli bəy “Məktebi-Tibbiyyə” qəbul olunur. Yusif Akçura onun məktəbə gəlişi haqqında “Türk yurdu” qəzetində məlumat vermişdir. “Əli bəy İstanbul “Məktebi-Tibbiyyə”sinə Qərb düşüncəsini, Qərb ədəbiyyatını, Qərb ürfan və mədəniyyətini gətirdi, Qərbi tanımaqda bütün professorlardan daha çox xidmət etdi.”

Əli bəy Tibb məktəbini bitirdikdən sonra Hərbi Tibb Yüzbaşısı olaraq 1897-ci ildə başlayan Osmanlı-Yunan müharibəsində iştirak etmişdir. Bundan sonra, 1900-cü ildə isə sınaqdan uğurla keçərək “Məktebi-Tibbiyyə”də müəllim kimi işə başlamışdır. Bir müddət sonra ardıcıl olaraq polis təqiblərinə məruz qalmış və 1903-cü ildə Azərbaycana qayıtmışdır.

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA MÜDRİK QOCA ARXETİPİ: QƏHRƏMAN VƏ TRİKSTER (PROBLEMİN QOYULUŞU)

Hikmət QULİYEV

AMEA, Folklor İnstitutu

quliyevh@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Müdrük Qoca arxetipinin yaradıcılıqda reallaşdırdığı obrazlardan biri olan trikster, əslində, qəhrəman arxetipi ilə də əlaqəlidir. Müdrük Qoca arxetipi şüurda (daha doğrusu yaradıcılıqda) həm müsbət, həm də mənfi yönələriylə bərabər üzlənir ki, bu da obrazın iki səviyyəsini – qəhrəman və triksteri yaradır. Ümumilikdə, qəhrəman arxetipi yaradıcılıqda iki mühüm keyfiyyət qazanmışdır. Bunlardan biri ciddi tərəfdir ki, burada o igidlik, müdrüklük, ağıllıq kimi müsbət cəhətləri özündə təcəssüm etdirir. Bunun əsasında mədəni qəhrəman obrazı formalaşır. Digəri isə, qeyri-ciddi aspektdir ki, dağıdıcılıq, nizamsızlıq, axmaqlıq və s. xarakterləri əhatə edir. İkinci tərəf məhz trikster obrazını təşkil edir. Yəni qəhrəman bütöv bir mahiyyət kimi, gerçəkliyin şüurda doğurduğu iki qütbü – qəhrəman və triksteri əhatələyir. Bu mənada arxaik strukturu müəyyən qədər sabit qalan obrazlar – yaşlı, müdrük, ağsaqqallar, təbii olaraq, iki üzdən (müdrük və trikster) ibarət olur. Bunu Dədə Qorqud, Molla Nəsrəddin, dərviş obrazlarında aydın şəkildə görmək mümkündür. Bu obrazların şüurda qazandığı mahiyyət təxminən eynidir. Baxmayaraq ki, Dədə Qorqud obrazı daha çox ciddi planda, Molla Nəsrəddin isə komik aspektdə təsvir olunur, bu obrazları yaradan qaynaq eynidir.

Təhtəlsüurda olan amorf mahiyyət şüurda müəyyən işarə, simvol və obraz vasitəsilə reallaşır. Nəzərə almaq lazımdır ki, təhtəlsüurun şüurda ifadəsi birbaşa baş vermir. Persona və kölgə arxetiplərinin nisbəti obrazın strukturunda (əlamət və davranış) çox mühüm rol oynayır. Müdrük Qoca arxetipinin trikster üzündə daha çox maskanın altında gizlənən məzmun (davranış aktı, funksiyası, görkəmi, quruluşu) üstünlük təşkil edir. Dədə Qorqud obraz paradigması qarşımızda daha çox müsbət keyfiyyətlərlə - müdrük, ağsaqqal, yol göstərən, ad verən, elçi və s. ilə canlanır. Lakin eposun alt qatından, eləcə də Dədə Qorqudla bağlı əfsanə və rəvayətlərdən obrazın maskanın altında olan neqativ tərəflərini – triksterliyini müəyyənləşdirmək tam mümkündür.

Obrazın həm mədəni qəhrəman, həm də triksterlik statusu ona ikili təbiət bəxş edir ki, bu da həmin obrazın mediativ xarakterinə müncər olunur. Ümumiyyətlə, trikster ikili təbiətə malikdir. Onda ilahi və heyvani qütblər paralel şəkildə mövcuddur: “Trikster – xilaskarın (Tanrının – kursiv bizimdir) sələfi və buna müvafiq olaraq bir üzdə birləşmiş insan, heyvan və Tanrıdır. O yalnız adi insan deyil, həm fəvqəlnsan, həm heyvan, həm ilahi varlıqdır və onun əsas və gözlənilməz əlaməti qeyri-şüuriliyidir”. Yəni obraz bir bütöv olaraq özündə iki qütbü - insani və heyvani təbiəti, ilahi və profan keyfiyyəti canlandırır. Triksterin bu əlaməti – Tanrıya və ilahiliyə müvafiqliyi obrazın mədəni qəhrəman statusunda özünü daha parlaq şəkildə biruzə verir. Kəsişmiş şəkildə olan bu keyfiyyətlər obrazda müsbət (müdrük, ağsaqqal) və mənfi (dağıdıcı, nataraz bədən quruluşu) qütbləri birləşdirir ki, bununla o həm kosmosda (nizamlı dünyada), həm də kaosda (nizamsız dünyada) hərəkət etmək qabiliyyətinə malik olur. Bununla həmin obraz trikster kimi təhtəlsüur informasiyasını şüura daxil etməklə şüurun sərhədlərini də genişləndirir. Əslində, qəhrəman arxetipi məhz bu iki paralel cəhət əsasında qurulur. Məsələn, Müdrük Qoca arxetipinin obraz təcəssümlərindən olan Oğuz Kağan, Dədə Qorqud obrazları məhz bu keyfiyyətləri özündə cəmləşdirir.

Müdrük Qoca arxetipinin iki halı kimi mədəni qəhrəman və triksterin oxşar mahiyyəti təbii səbəblərdən qaynaqlanır. Triksterlik anlayışını və triksterin davranışını dərinlən təhlil etdikdə bəlli olur ki, təhtəlsüurun obrazı kimi trikster, şüurun obrazı olan mədəni qəhrəmanla heç də bütün hallarda ziddiyyət təşkil etmir. Əslində triksterin dağıdıcı kimi mövcud duruma – sosial, siyasi, hüquqi, əxlaqi normalara qarşı çıxması xaoslu davranış olmaqla yanaşı, yeni, “özünməxsus” sistemin yaradılmasına, dəyişiklik və yeniliyə xidmət edir: “Trikster sərhəddləri ayırır və birləşdirir, lakin yaradıcılığa və dəyişikliyə təkan verir. Bu halda o mədəni qəhrəman tərəfindən yaradılmış harmoniyanı pozur və kənar element kimi sistemə müdaxilə edir. Bu müdaxilə isə bütün hallarda xaoslu davranış kimi görünür.

Zahirən mədəni qəhrəman triksterlə oppozisiyada dayanır. Əslində isə mədəni qəhrəmanlığa gedən yol triksterlikdən keçir. Bütün hallarda cəmiyyətdə nizamı, harmoniyanı yaradan mədəni qəhrəman ilk növbədə mövcud sistemə qarşı çıxır, onu özünəuyğun şəkildə düzümleyir, aktın nəticəsi isə cəmiyyətin bütün səviyyələrində müsbət təsirini göstərir. “Oğuz Kağan” dastanından bəlli olduğu kimi, dünyaya yeni göz açan Oğuz Kağan ilk növbədə özünün qeyri-adi davranış və zəhəri əlamətləri ilə diqqəti cəlb edir. O anasının südünü əmməkdən imtina etməklə mövcud duruma (sistemə) qarşı ilk etirazını bildirmiş olur: Əslində Oğuzla Qara xan arasında olan konflikt köhnə sistemlə (din, adət-ənənə, hakimiyyət və s.) yeni sistem arasında mövcud olan oppozisiya idi ki, Oğuz da bu sistemə yeni element kimi daxil olmaqla onu dəyişdirməyə çalışırdı.

Sonra Oğuzun ona təklif olunan qadınlardan imtina etməsi, atasına qarşı çıxaraq onun gözünü kor etməsi kimi faktlar mədəni qəhrəmanlığa gedən yolun başlanğıcıdır. Bu fazada Oğuzun daşdığı müvəqqəti status dağıdıcılığa əsaslanır. Bu dağıdıcılıq isə yeni sistemin qurulması və köhnənin məhv edilməsi əsasında baş tutur. Beləliklə, Oğuz mədəni sistemində Tanrı səviyyəsinə qaldırılan Oğuz Kağan mədəni qəhrəman statusuna gedən yolda triksterlikdən – sistemə dağıdıcı münasibətdən başlayır.

DİLİMİZİN FİLOLOJİ LÜĞƏTLƏRİ (1990-2000-Cİ İLLƏR)

Xalidə QULİYEVƏ

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Aida092007@mail.ru

Sumqayıt/AZƏRBAYCAN

Dilimizin inkişafında xüsusi mərhələ təşkil edən XIII əsr Azərbaycan dilçiliyi tarixinə leksikoqrafik əsərlərin yaranması dövrü kimi daxildir. Bu dövrdə yaranan, lakin əsrlərlə itmiş hesab edilən və uzun axtarışlardan sonra əlyazma nüsxələri çətinliklə də olsa, əldə edilən “Töhfəyi Hüsam” dilimizin, mədəniyyətimizin tarixi, ümumiyyətlə, türkologiya tarixi üçün yeni bir töhfədir. “Töhfəyi Hüsam” Azərbaycan leksikoqrafiyası tarixində yazılmış ilk mənzum lüğətdir. Onun müəllifi Hüsam Xoyi isə bu sahədə qələmini sınamış ilk azərbaycanlı alimdir. “Əs-Sihah əl-əcəmiyyə” XIII əsrdə dilimizin ilk nəsr nümunəsidirsə, “Töhfəyi Hüsam” şeir dilimiz haqqında geniş təsəvvür yaradan ilk nəzm əsəridir.

Azərbaycan dilinin filoloji lüğətlərinə Azərbaycan dilinin omonimlər lüğətini, sinonimlər lüğətini, antonimlər lüğətini, orfoepiya lüğətini, orfoqrafiya lüğətini, dialektoloji lüğətini və əcnəbi sözlər lüğətlərini daxil etmək olar.

“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 may 2004-cü il tarixli, 71 nömrəli fərmanına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 5 avqust 2004-cü il tarixli qərarı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları” əsasında latın qrafikası ilə hazırlanmış ilk nəşrlər sırasına daxildir.

1999-cu ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu tərəfindən “Azərbaycan dialektoloji lüğəti”nin I cildi Ankarada “Kılışaslan” nəşriyyatında nəşr olunmuşdur. Bu lüğətin redaktorları akad. M.Ş. Şirəliyev, prof. M.İ. İslamov, rəyçiləri M.M. Musayev, A.H. Vəliyev, B.T. Abdullayev kiril əlifbasından latın əlifbasına çevirən isə İbrahim Kanoğludur (3, 374). Bu lüğətdəki sözlər həm Azərbaycan dialektologiyası şöbəsi tərəfindən müxtəlif illərdə təşkil olunmuş dialektoloji ekspedisiyalar zamanı, həm də ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən toplanmış materiallardan, çapdan çıxmış lüğət, monoqrafiya, kitabça və məqalələrdən, müdafiə olunmuş dissertasiyalardan, dialektologiya şöbəsinin hazırladığı monoqrafiyalardan, institutun arxivində saxlanılan əlyazmalardan götürülmüşdür.

Filoloji lüğətlərin bir növü də etimoloji lüğətdir. 1999-cu ildə “Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti” A.G. Məmmədovun redaktorluğu ilə “Mütərcim” nəşriyyatında nəşr olunmuşdur. Dilimizdəki sözlərin mənşəyi (etimologiyası) haqqında xeyli jurnal və qəzet məqaləsi dərc olunsa da, bu vaxta kimi ayrıca kitab nəşr edilməmişdir. Ona görə də oxucuya təqdim olunan bu əsər ilk təcrübə kimi qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycan leksikoqrafiyasında sinonimlər lüğəti çox gec-1990-cı ildə “Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti” adı ilə “Yazıcı” nəşriyyatında nəşr olunmuşdur. Lüğətin tərtibçiləri İsmayıl Məmmədov və Həsərət Həsənovdur. Lüğət 468 səhifədən ibarətdir. Lüğətin redaktoru filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq Hacıyevdir. Lüğətdəki sinonimlərin öyrənilməsinin təmsalında dilin tarixi inkişafı haqqında, mübarizəsi və dözümlü haqqında müəyyən təsəvvür almaq olar. Yəni sinonimlik təkcə dilin zənginliyini göstərmir, həm də onun təmizlik və varlıq uğrunda mübarizə tarixini əks etdirir.

Sinonimlər lüğətində nitqdə lazımsız təkrarların qarşısını alan yığcamlığa, üslubi gözəlliyə geniş imkanlar yaradan, leksik-semantik zənginliyə xidmət göstərən müxtəlif köklü, yaxın mənalı sözlər, ifadələr verilir. Lüğətdəki sinonim sözlər və ifadələr incə məna fərqləri ilə bir-birindən seçilir. Leksik, qrammatik və üslubi sinonimlər həmin leksik-semantik söz qrupunun zənginliyini, çoxcəhətliliyini əks etdirir. Sinonimlər lüğətində müxtəlif köklü və yaxın mənalı sözlərin şərhə diqqət mərkəzində dayanır. Bu lüğətlərin məqalələrində əsas söz səviyyəsində bütün sinonim cərgələrin iştirakına rast gəlinir.

Sinonimlər lüğətinin tərtibində ədəbi dilimizin lüğət fondundan, başqa dillərə məxsus alınma sözlərdən, danışıqda işlənən leksik vahidlərdən, o cümlədən məhəlli və dialekt sözlərindən, həmçinin bəzi terminlərdən istifadə edilmişdir. Sinonim sözlərin çoxu Azərbaycan yazıçılarının əsərlərindən götürülmüşdür.

Sinonimlər dilimizin məna zənginliyini əks etdirən leksik-semantik kateqoriyadır. Danışq dilinin zənginləşməsinə, məna incəliklərinin üzə çıxarılmasında sinonimlərin rolu böyükdür.

1991-ci ildə “Azərbaycan dilinin paronimiya və paronomaziya lüğəti” “Maarif” nəşriyyatında nəşr olunmuşdur. Lüğətin tərtibçisi filologiya elmləri doktoru, professor H.A. Həsənov olmuşdur. Lüğət 108 səhifədən ibarətdir. Bu lüğət müasir Azərbaycan ədəbi dilində eyni və müxtəlif köklü sözlərdən törəyən paronim və paronomazik sözlərə həsr olunmuşdur.

Səslənmə və strukturca oxşar sözlərin mənaları arasındakı fərqə əhəmiyyət verilməməsi nəticəsində parononim və paronomazik söz bir-birilə qarışdırılır. Bu da ifadə olunan fikrin dolaşıcılığına səbəb olur. Lüğətdə eyni və müxtəlif köklü sözlər arasındakı səslənmə və strukturca oxşarlıq, onların mənə fərqləri, törəmə və inkişafı müəyyənləşdirilir. Eyni zamanda oxucunun diqqəti səslənmə və strukturca oxşar, mənaca müxtəlif olan paronim və paronomazik sözlərin düzgün seçilib işlədilməsinə cəlb olunur.

Bu gün Azərbaycan leksikoqrafiyasının dərinlən öyrənilməsi dilçiliyimizin qarşısında duran problemlərdən biridir. Bu problemin aradan qaldırılması yolunda elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına ehtiyac vardır.

ƏBUL-LEYS ƏS-SƏMƏRQƏNDİ ƏL-HƏNƏFİ VƏ ƏSƏRLƏRİNİN BAKI ƏLYAZMA NÜSXƏLƏRİ

Xanım ƏSƏDOVA (ABDULLAYEVA)

AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

xanim_z@hotmail.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

Hənəfi məzhəbinin böyük fiqh alimlərindən olan Əbul-Leys Nasr b. Məhəmməd b. Əhməd b. İbrahim əs-Səmərqəndi əl-Hənəfi təfsir, kəlam, fiqh, təsəvvüf və əxlaq sahəsində mühüm əsərləri olan İslam üləmələrindəndir. Əbul-Leys künyəsi ilə bilinən alim İmamul-Xuda ləqəbiylə yanaşı, əs-Səmərqəndi ünvanıyla da tanınır. Səmərqəndi h.IV (m.X) əsrdə Səmərqənddə yetişmiş fəqihtir. Doğum tarixiylə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülən Əbul-Leysin Səmərqəndli olması da ehtimaldır. Bəzən tədqiqatçılar onu h.294 (m. 906)-cı ildə vəfat edən və Əbul-Leys əs-Səmərqəndi ləqəbi ilə tanınan mühafizlə qarışdırmışlar.

Qaynaqlarda Əbul-Leys əs-Səmərqəndinin doğum yeri, tarixi, dil və milliyyəti, nəsəbi haqqında dəqiq məlumatlara rast gəlinməyib. “Səmərqəndi” nəsəbinə söykənərək onun Səmərqənd və civarında yaşadığı deyilə bilər. Əl-Hənəfinin “Hizanətül-fiqh” və “Uynül-məsail” əsərlərini tədqiq edən Səlahəddin ən-Nahi yazır: “Əbul-Leysin həyatından bəhs edən “tabaqat və bioqrafi” kitablarında onun ərəb olduğuna dair səhih bir məlumat yoxdur, fəqət bu da qaydaya uyğun deyil. Çünki ərəblərdən biri bioqrafi yazdıqda nəsəbi göstərilir. Düşünürəm ki, Əbul-Leys ərəb deyil, böyük ehtimalla türkdür. Mavərrənnəhr sakinlərindəndir. Səmərqənddə doğulub və yaşayıb. Bəlhədə elm təhsis etdi, müdərris oldu və orada vəfat etdi. Bu bölgə əhalisinin çoxu ərəb və fars gəlmələriylə qonşu olsalar da türkdürlər. Dili isə Soğd (Zərəfşan) əhalisinin danışdıqları türkcə idi”.

Fars əsilli Səmənilər dövlətinin hökmranlığı zamanında (h.261-389) yaşayan Əbul-Leys zamanın tələbinə uyğun olaraq fars dilini də mükəmməl bilirdi, “Hekayəti-pirlər” və “Mənaqibi-evliya” adlı osmanlıcaya tərcümə edilən əsərlərinin orijinalı farscadır.

İlk müəlliminin atası olduğu rəvayət edilən alimin əsil müşşidi “Balaca Əbu Hənifə” ünvanı ilə məşhur olan Belhli Əbu Cəfər əl-Hinduvanidir və ondan Hənəfi fiqhi ilə yanaşı hədis, kəlam, təfsir dərsləri almışdır. Səmərqənd, Behl, Buxara ilə yanaşı Bağdada getmiş orada Məhəmməd b. Səhl ən-Nisaburidən hədis rəvayət etmiş, ondan da Əli b. Əhməd ər-Rəzzaq nəql etmişdir.

Səmərqənd qazısı Əbu Bəkr Məhəmməd Səid və Əbu Bəkr Məhəmməd b. Fazil əl-Buxari onun digər müəllimlərindəndir.

Fətva, nəsihət, ilmiyal mövzusunda yazdığı əsərlərinə görə İslam aləmində ən çox tanınan fiqh alimidir. İstər təlif etdiyi əsərləri, istərsə də ona yazılan əsərlərinə görə Cənub Qərbi Avropa, Şimali Afrika, Şərqi Asiyada sayılıb-seçilən üləmalar sırasında yer almışdır.

Əsərləri fərqli müsəlman xalqları tərəfindən öz dillərinə çevrilmiş, böyük vəli və mübarək zat olaraq anılan alimin adına türbələr və mədrəsələr inşa edilmişdir. Əbu Hənifə və tələbələri tərəfindən qələmə alınmış fiqhi mətnlərin hənəfi məzhəbinə mənsub olan insanlar arasında yayılmasına və anlaşılmasına Əbul-Leys öz qələmi, fikirləri ilə istiqamət vermişdir. Hənəfi məzhəbi görüşləri Maturidi ilə paraleldir. Əsərlərində Qurani Kərimin nüzul səbəbləri, qiraət fərqlilikləri və nəsx mövzularına geniş yer verən alim təsəvvüfi (işari) təfsir sahəsindəki ilk müfəssirlərdəndir. Həmçinin əsərlərini təlif edərkən Əbu Ubeydə Müəmmər b. Müsənnadan qaynaqlanmışdır.

Vəfat iliyə bağlı mənbələrdə h.373 (m.983) ilə h.393 (m.1003) arasında dəyişən yeddi fərqli tarix verilsə də, əsas h.373-ci il cüməgül-əvvəl 11-ində (m.983, 21 oktyabr) öldüyü üzərində durulur.

Əbul-Leysin bir çox dillərə tərcümə edilərək nəşr olunan əlyazma nüsxələri dünyanın fərqli muzeylərində, arxivlərdə və şəxsi fondlarda mühafizə edilməkdədir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda da müəllifin Hənəfi fiqh elmi, hədis, iman, əxlaq, elmiyal və s. islami mövzulardan bəhs edən “Bustanil-arifin” və “Tənbihul-ğafilin” əsərlərinin əlyazma nüsxələri aşağıdakı şifrlər altında mühafizə olunmaqdadır:

I. "Bustanil-arifin" ƏYİ, B-6841; B-4021; B-6673; B-4021.

II. "Tənbihul-ğafilin" ƏYİ, B-2088; B-6360.

"Tənbihul-ğafilin" başda olmaqla fihhə dair digər əsərlərində də Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) hədisləri olmaqla, iman, namaz, ibadət, Qurani-Kərim, Ramazan ayının fəzilətləri, ər-arvad münasibətləri və s. söhbət açılır. İslam aləmində çox oxunan və mədrəsələrdə külli olaraq tədris olunan əsərlərdir. Əsərləri Qahirə, Kəlkük, Bombay, Beyrut, Dəməşq və eyni zamanda Türkiyədə nəşr olunmuşdur. "Bustanil-arifin", "Qurratul-uyun və fərahul-qalbi-məxzun" əsərlərinin əski çap nüsxələri Əlyazmalar İnstitutunda Ərəb dilli kitablar siyahısında yer almışdır.

Əbul-Leys əs-Səmərqəndi əl-Hənəfinin əsərlərinin tədqiqi və Azərbaycan dilinə tərcüməsi tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalmaması gərəkən mühüm vəzifələrdəndir.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MİLLİ ÖZÜNÜDƏRK PROBLEMİ

Xəyalə ƏFƏNDİYEVƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

elshenxeyale@box.az

Bakı/AZƏRBAYCAN

XIX əsrin ortalarından başlayaraq bütün türk xalqlarının ədəbiyyatında, o cümlədən, Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik və milli azadlıq ideyalarının, vətənpərvərlik duyğularının güclü şəkildə bədii inikası müşahidə olunmaqdadır. Həmçinin, bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının ideya-məzmun və poetika-sənətkarlıq baxımından zənginləşməsi, yeni keyfiyyətlər qazanması diqqəti cəlb edir. Bütün bu xüsusiyyətlər həmin dövrün son dərəcə əhəmiyyətli hadisəsi hesab olunan maarifçilik ideyalarının geniş yayılması və getdikcə güclənən hərəkata çevrilməsi ilə əlaqədar idi. Xalqı maarifləndirmək yolu ilə əsarətdən qurtarmaq, düşdüyü sosial bəlalardan xilas etmək, milli şüurunu oyatmaq maarifçilərin, ziyalıların əsas amalı olmuşdur. Milli ruhlu vətəndaşlar tərbiyələndirmək, milli düşüncəyə sahib mübariz nəsil yetişdirmək üçün ziyalılar məktəbə, elmə, mətbuata, teatra xüsusi diqqət yetirir, bu işdə ədəbiyyatın müstəsna rol oynayacağını düşünürdülər.

Həqiqətən, ədəbiyyat bütün zamanlarda cəmiyyətin mənəvi barometri, mənəviyyat aynası, dərsliyi olmuşdur. Cəmiyyətin sağlamlığı və ya ondakı əyintilər ədəbiyyata, ədəbiyyat isə insana, mənəvi mühitə daim təsir etmişdir. Bu qarşılıqlı təsir nəticəsində mühit də, insan da, hətta müəyyən mənada dünya da özünün irəliyə, inkişafa doğru hərəkətində yeni keyfiyyətlər qazanmışdır. Türkiyədə milli heysiyyət hissinin, milli şüurun oyanmasında Namiq Kamalın, Əbdülhəq Hamidin, Kamal Tahirin, Ömər Seyfəddinin, Qazaxıstanda Çokan Vəlixanovun, İbray Altınarının, Abay Kunanbayevin, Azərbaycanda Mirzə Fətəli Axundzadənin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Əli bəy Hüseynzadənin, Məmməd Əmin Rəsulzadənin böyük xidmətləri olmuşdur. Çağdaş dövrümüzdə isə milli məfkurənin formalaşması və davamlı prosesə çevrilməsində Türkiyə ədəbiyyatında Mehmet Akif Ersoyun, qazax ədəbiyyatında Oljas Suleymenovun, qırğız ədəbiyyatında Çingiz Aytmatovun, Azərbaycan ədəbiyyatında isə Ramiz Rövşənin, Seyran Səxavətin, Mövlud Süleymanlının, Sabir Əhmədlinin, Elçinin, Anarın, Əlisa Nicatın xidmətləri əvəzsizdir.

Mütəfəkkir ziyalılar ictimai həyatdakı qüsurları aradan qaldırmaq, cəmiyyəti düşdüyü əsarətdən, nadanlıq və cəhəlat kimi bəlalardan xilas etmək üçün bütün insanlığı elmə, maarifə yönəltməyə - yalnız bu yolla nicat tapacaqlarına inam sağlamağa çalışmışlar.

Azərbaycan ictimai fikir tarixində böyük xidmətləri olan Mirzə Fətəli Axundzadə yazırdı: "Əgər lazımı tərbiyə, məktəb və kitablar olsaydı, onda türklər böyük tərəqqiyə yetişər, maarifin zirvəsinə ucalardılar". M.F.Axundzadə "Aldanmış kəvakib" povestində xalqa demək istəyirdi ki, despotik hökmdarı taxtından endirib yerinə ağıllı, xalqa can yandıran başqa bir hökmdar gətirməklə, əslində, hər şey düzəlmir. İnqilab dediyin xalqın, kütlənin şüurunda olmalıdır, maariflənməni məhz kütlədən başlamaq lazımdır. Cəmiyyəti işıqlı yola aparmaq üçün ilk növbədə kütlənin şüurunda inqilab etmək lazımdır.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Seyran Səxavətin "Nekroloq" romanında da ictimai şüur, milli şüur məsələsi geniş planda bədii həllini tapmış, yazıçı işıqlı düşüncələri ilə millətin oyanışına, tərəqqisinə mane olan qüsurları aradan qaldırmağa, insanları maariflənməyə, özünün və sözünün sahibi olmağa çağırırmışdır.

"Nekroloq" romanı problem ciddiliyi, tarixiliklə səsləşən müasirliyi, həyatı materialların zənginliyi, müəllif mövqeyinin fəallığı ilə diqqəti cəlb edən bir əsərdir. Mənəviyyatın çökdüyü, adət-ənənələrin tapdalandığı, xalqın kütləyə çevrildiyi bir məqamda yazıçı cəmiyyətdə baş verən hadisələri bütün dolğunluğu ilə emosional şəkildə təsvir etmişdir.

Əsərdə milli şüurla bağlı maraqlı bir cəhət var ki, Seyran Səxavət öz düşüncələrini Mirzə Fətəli Axundzadənin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Hacı Zənalabdin Tağıyevin nitqiylə oxucuya çatdırır. Nizaminin, Nəsiminin, Axundzadənin, Sabirin, Tağıyevin heykəlləri Füzulinin heykəli qarşısında mitinqə toplaşır. Bütün heykəllər xalqı birliyə çağırır. Şerti-metaforik planda işlənmiş bu hissədə heykəllərin nitqində tarixi gerçəkliyin və bugünün həqiqətləri öz əksini tapmışdır. Bunun özündə də yazıçı mövqeyini aydın əks etdirən özəlliklər duyulmaqdadır. Mitinqdə çıxış edən Hacı Zeynalabdin Tağıyev deyir: "Nöyüt quyuları fontan vuranda otuz-qırx metr göyə qalxır, vurur, vurur, yorulur. Amma söz fontan vurandan sonra min illərlə yaşayır",- deyərək söz dahilərinin önündə baş əydi. Hacı baş əyən kimi izdiham da

heykəllərin qarşısında diz çökdü, baş əydi. Adama elə gəldi ki, əyiləndə də millət məhz bu cür əyilməli idi. Bir Allahın, bir də Sözlün böyüklüyü qarşısında... Bu cür əyilən millətin başı həmişə uca olar, başqa cür əyilən millətin başı həmişə bəlalər çəkər.

Hacını qəhər boğsa da, sözlünə ara vermədi: “Bütün bunları ona görə deyirəm ki, bir az ağıllı olun, maarifə yetişin, sahibi-şüur olun. Sahibi-şüur olmayan millət sahibi-məmləkət də ola bilməz. Sahibi-məmləkət olmayan da ya əcnəbilərin əlinə baxa-baxa qalar, ya da öz doğma haramzadalarının - hansı ki, ikisi də bir bezin qırağıdır”.

Hacının sözlərində dərin bir müasirlik duyulur. Hacının amalı, məqsədi millətin şüurunu oyatmaq, onu öz məmləkətinin, torpağının, sözlünün sahibi etmək idi. Əslində, bütün Azərbaycan maarifçiləri, o cümlədən, bu əsərin müəllifi də bu işin peşində, bu müqəddəs amalın uğrunda mücadilə edirdilər.

Fəlsəfi ədəbiyyatlarda da göstərilir ki, millət kimi formalaşmaq üçün milli-mənəvi birlik, milli-ideoloji təfəkkür, milli şüurun formalaşması əsas şərtidir. Millətin bütün obyektiv əlamətləri milli özünüdərk kimi subyektiv əlamətlə tamamlandıqda millətin mövcudluğundan, onun fəaliyyətindən danışmaq olar. Bu mənada milli şüurun hələ də “kal olduğu”, “yetişmədiyi”, formalaşmadığı cəmiyyətdə hər cür naqisliklərin olması mümkündür və qarşısınınmazdır.

Aristotel Katarsisi antik faciələrin təsiri ilə tamaşaçıların ruhən təmizlənməsi prosesi kimi səciyyələndirmişdir. Daha geniş mənada, katarsis real həyatda istər ayrı-ayrı insanların, istərsə də cəmiyyətin milli əzablardan, sarsıntılardan keçib öz günahlarını - tarixi səhvlərini dərk edib ruhən saflanması, təmizlənməsi, durulması prosesidir. Əslində, hər bir şəxsin mənəvi yüksəlişdə və ya milli intibahın kökündə bir katarsis vardır. Böyük elmi kəşflər, böyük sənət əsərləri, əslində, katarsisin məhsulu olan böyük ehtirasların təzahürləridir.

Hər hansı bir şəxs və ya millət əzablı yollar keçib səbəb və nəticələri dərinlən dərk etmirsə, günahları və səhvləri səmimi etiraf etmirsə, o, katarsisə yetişmir və nəticədə yeni-yeni sarsıntılara, faciələrə məruz qalır.

ТВОРЧЕСКАЯ ЛИЧНОСТЬ и ОБЩЕСТВО в ПУБЛИЦИСТИКЕ ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ (на примере творчества Эркина ВАХИДОВА)

Хилола БАЛТАБАЕВА

Национальный Университет Узбекистана

hbaltabaev@mail.ru

Узбекистан

Результаты широкомасштабных работ, осуществляемых с первых дней Независимости в Узбекистане, видны в полном освобождении литературы и искусства, культуры и печати от идеологического прессинга. Как в любой отрасли, в публицистике периода Независимости, произошли изменения в форме обновления содержания, жанров и способов выражения. В результате активного вмешательства писателей в процессе решения жизненно важных проблем общества, помимо занятий теоретическими и практическими проблемами художественного творчества и искусства слова, приобрел особое значение дух независимости в судьбах нации и разных социальных пластах общества. С этой точки зрения примечательны высказывания писателя Элчина: «Условием свободы художника, его творческой независимости, в целом, специфика искусства является то, что талант художника, его созидательность обуславливает его эстетическую основу, то есть, влияние на художественно-эстетический процесс, становится предпосылкой для рождения нового таланта». Действительно, эти слова относятся не только к публицистическому наследию отдельно взятого художника, но касается всеобщих литературных проблем. Следовательно, творческая свобода художника является главной сутью каждого талантливого автора.

Как ценны и дороги произведения Бахтияра Вахабзаде для азербайджанской и тюркской литературы, так же значимо творчество народного поэта, героя Узбекистана Эркина Вахидова для узбекской литературы. Эркин Вахидов – поэт и писатель, драматург и переводчик, и вместе с этими, острый публицист и активный общественный деятель. Именно последнее наряду с другими, достойно отдельного и специального изучения и исследования. В этом плане публицистическая деятельность Эркина Вахидова, предоставляет особый и большой материал для научного исследования его творчества в данном ракурсе.

В творчестве каждого художника своеобразно представляется тема заграницы. В творчестве Э.Вахидова так же, как и в художественных и в публицистических произведениях, эта тема занимает особое место. С этой точки зрения, достойны для специального изучения статьи и путевые очерки поэта, посвященные зарубежной теме. Статьи Э.Вахидова, вошедшие в цикл «Дороги и думы», написаны на основе творческих поездок в Индию, Россию, Германию и США. Где бы не был художник, он всегда думает о своем народе, сравнивает увиденное за границей, со своей Родиной и со своими соотечественниками. Статья «Дружба – волшебная сила» написана по следам поездки в Индию. Автор, посещая улицы Калькутты, невольно вспоминает погибших в 1916 году во имя свободы и независимости. Наблюдая за изменениями в этой стране, где никогда Бабур установил мир и порядок, перед глазами поэта предстают жалкие исторические картины.

В публицистике Э.Вахидова бросается на взгляд следующее: поэт, не ограничиваясь прозаическим изложением увиденного, сопровождает их поэтическими строками. Такое наблюдается в цикле «Страна легенд», посвященном поездке в Россию. А вот цикл «По дорогим Гёте» абсолютно не похож на подобные

путевые заметки. Э.Вахидов, будучи переводчиком «Фауста» на узбекский язык, во время путешествия в Германию, размышляет не об узбекско-немецких взаимоотношениях, а думает о литературном взаимодействии. Свои же мечты о будущем своего народа выражает поэтическим отрывком из «Фауста». Если принять во внимание, что путевые заметки написаны в 1974 году, то нетрудно осознать, что чувства независимости сформировались у поэта еще в те годы, и как все великие поэты нации Э.Вахидов также жил тоской по независимости.

Одним из основных произведений в зарубежной публицистике поэта называется «Посещение Америки». Жанровые возможности публицистики весьма разнообразны, и автор, пользуясь этим, может применять их в решении культурно-просветительских проблем, в освещении вопросов содружества и равноправного партнерства, в выражении своего подхода к вопросу установления мира между народами. Кроме этого в публицистике особое место занимают литературные беседы, что свидетельствует о выборе жанра автором в соответствии с его жизненной основой.

В публицистике Э.Вахидова особое место занимает творчество и личность Физули. Сам поэт об этом пишет так: «Мухамад Физули считается одним из великих личностей, поднявших на вершину совершенства тюркский стиль создания газелей. Его газели захватывают сердца своей мелодичностью, игривостью, богатством арсенала прекрасных выразительных средств. Физули любим узбекским народом и дорог для него. Наши предки учили строки Физули с незапамятных времен со школьной скамьи, и запечатливали их в своих душах, очарованные пламенной любовью «Лейли и Меджнуна». Ряд наших поэтов прошлого создавали газели на азербайджанском языке в стиле Физули».

Таким образом, зарубежная публицистика Э.Вахидова посвящена ли она теме зарубежного Востока или Запада, Америки или России, отличается глубоким патриотизмом, подлинным гуманизмом, толерантностью и художественностью.

ÇIRAQLILAR BULAĞI VƏ SEYİDLƏR BULAĞI TOPONİMLƏRİNİN ETİMOLOGİYASI

İradə KƏRİMOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

irada.kerimova.81.@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Çıraqlar/Çıraq/Çıraq-coğrafi adı əsasında yaranmış oykonim və oronimlərin areallarına istər Azərbaycan ərazisində, istərsə də respublikamızdan kənarda Özbəkistanda, Dağıstan və indiki Ermənistan ərazilərində rast gəlmək olar. Kəlbəcər rayonunda Çıraqlı kəndi, Xocavənddə Çıraqlı, Dəvəçi rayonunda Çıraqlı dağı, Daşkəsəndə Çıraqlı kəndi, Şamaxıda Çıraqlı adlı kənd və yaylaq, Özbəkistanda Çıraqlı rayon və kənd adı, Dağıstanda Çıraqlı, Çıraq kəndi, Ermənistanda Çıraqlı və s. Tədqiqatlar zamanı Göyçay rayonunda Çıraqlılar bulağı hidronimi qeydə alınmışdır.

T.Əhmədov və eləcə də bir sıra başqa tədqiqatçılar bizim də qəbul etdiyimiz belə bir mülahizə yürüdürlər ki, yuxarıda adı çəkilən çıraq sözü ilə bağlı coğrafi adların demək olar ki, hamısı eradan əvvəl Cənubi Qafqaza və Azərbaycan ərazilərinə gələrək burada məskun olmuş türk mənşəli *sıraq/çıraq/şırak* tayfalarının adını əks etdirir.

XIX əsrin 60-cı illərində 62, 80-ci illərində isə 79 ailədən ibarət çıraqlı adlı bir tayfanın Cavad qəzasında maldarlıqla məşğul olduğu qeyd olunur.

Hidronimin ikinci komponenti olan bulaq sözü «yerin altından sızıb çıxan su mənbəyi; çeşmə, qaynaq; mənbə, qaynayıb daşan şey (yerin altı nəzərdə tutulur)» mənasındadır.

Seyidlər bulağı. Seyidlər toponiminin areallarına demək olar ki, respublikamızın əksər rayonlarının ərazisində rast gəlmək mümkündür. Hazırda respublikamızın ərazisində Seyidlər (Gəncə), Seyidkəran (Lənkəran), Seyidsadıqlı, Seyidan (Salyan), Seyidqışlaq (Qəbələ), Seyiddişen (Xankəndi), Seyidlikəndyeri (Xaçmaz), Seyidbazar (Cəlilabad), Seyidimli (Tərtər), Seyidli (Ağdam), Seyidli, Seyidbəyli (Şuşa), Seyidlər (Zəngilan, Kəlbəcər, Göy-göl, Zərdab, Salyan, Xaçmaz) adlı toponimlər mövcuddur.

Vaxtilə İrəvan quberniyasının Zəngibasar mahalında Seyidkəndi, 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində Seyidkulu, İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Seyidkotanlı, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (Qərbi Azərbaycanın Sisyan mahalında) Seyidlər, Bazarkeçər rayonunda Seyidlər, Vedi rayonunda Seyidlər kotanlısı, İrəvan xanlığının Dərələyəz mahalında Seyid Məmiş kəndləri mövcud olmuşdur.

Orta əsrlər dövründə Şirvanda Qubaz, Babasəmid, Dərvişlər, Tələ, Cavad, Nügədi, Əbüdal və başqa camaatla yanaşı, Aralıq Seyidlərin də yaşaması göstərilir.

M.H.Vəliyev (Baharlı) yazır: «Seyidlər ərəb tayfası hesab olunurlar. Səfəvilər zamanından başlayaraq Azərbaycana gəlmişlər. Seyidlər ərəblərin qüreyş qəbilələrindəndir. Peyğəmbərimiz Məhəmməd Əleyhissəlam da bu qəbilədənir. Seyidlər İran Azərbaycanından bura gələnədək türkləşmişlər». Azərbaycan tarixində türkləşdirilmiş seyidlərin Caraca (Hindistan) əyalətindən Nadir şah tərəfindən Salyan vətənlərinə sürgün edilməsi göstərilir.

Seyidlər adlı yaşayış məntəqələrini Ayrılm tayfasının Seyidlər qolu ilə bağlayanlar da var.

Mənbələrdəki faktların müqayisəsi bir daha göstərir ki, Seyidlər orta əsrlərdə, Nadir şahdan əvvəl də Azərbaycanda yaşamışlar. A.Axundov ərəblərlə əlaqədar yer adlarının iki şəkildə özünü göstərdiyini yazır: «1) ərəb toponimik arealına daxil olan yer adlarında *ərəb* etnonimi işlənir; bəzi toponimlərdə bu tərkib hissəsi əvvəldə, bəzilərinə isə axırda gəlir; 2) ərəb arealına aid digər qrupa daxil olan yer adları seyid sözü əsasında yaranan toponimlərdir». Deməli, tərkibində «seyid» sözü olan toponimlər ərəblərlə bağlıdır. Seyidlər mənşə etibarilə ərəb olmalarına baxmayaraq, Azərbaycan xalqı ilə qaynayıb-qarışdıqdan – türkləşdikdən sonra Azərbaycan toponimiyasında iz qoymuşlar.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SOMATİK KOMPONENTLİ VAHİDLƏR

Jalə QƏNİYEVA

Bakı Slavyan Universiteti
jalegeniyeva@hotmail.com
Bakı/AZƏRBAYCAN

Dilçilikdə sözün mənasının nədən ibarət olduğunu və buna necə tərif vermək haqqında çox müxtəlif mülahizələr vardır. Sözün mənası nəyə deyilir? A.Qurbanov sözə belə bir tərif verir: Sözün maddi varlıqdakı əşya, hadisə və sairə əks etdirməsinə onun mənası deyilir. Hər bir sözün mənası bu və ya başqa əşya, hadisə haqqındakı məfhumla möhkəm bağlıdır.

Bildiyimiz kimi, sözlərin müxtəlif mənə növləri vardır. Onlardan biri də somatizmlər, somatik vahidlərdir. Somatizm – “*soma*” yunan sözündən yaranmışdır, “*bədən, bədənə aid*” deməkdir. Beləliklə, somatizm insanın bədən üzvlərini bildirən terminlərdir, somatik vahidlər dedikdə də insanın bədən üzvlərinə verilmiş adlar nəzərdə tutulur. Bütün dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də insanın bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlər leksikanın ən qədim nüvəsini təşkil edir. Somatik vahidlərin özünəməxsusluğu dilçilikdə xüsusi maraq doğurmuşdur. Pertsov qeyd edir ki, “İnsanın bədən üzvlərinin adından konkret söz yoxdur, lakin onların məzmun strukturunu təfərrüatlı müəyyənləşdirdikdə məzmunlarının nə qədər mürəkkəb olduğu aydınlaşır”.

Azərbaycan dilində somatik vahidlərin söz yaradıcılığında böyük rolu vardır. Somatik vahidlər əsasən çoxmənalı sözlərin, frazeoloji birləşmələrin, atalar sözlərinin, zərb məsəllərin və s. bu kimi birləşmələrin yaranmasında mühüm rol oynayır.

Bildiyimiz kimi, mövcud hər bir söz yaranarkən əvvəl təkmənalı olmuş, çoxmənalılıq müəyyən tarixi proses nəticəsindən sonra əmələ gəlmişdir. Sözlərin çoxmənalılıq kəsb etməsi, əsasən, onun məcazi mənaya keçməsi ilə sıx surətdə bağlıdır. Belə ki, söz məcazi mənada işlənərkən onun əsas mənasından yeni özünəməxsus mənə çalarlığı əmələ gəlir. Hər bir söz məcazilik əsasında dəfələrlə başqa-başqa mənələrdə işlənə bildikdə onun mənaları çoxalır və nəhayət, çoxmənalı söz olur. Söz çoxmənalı olduqda onun öz əsas mənası sabit qalır. Buna görə də hər bir çoxmənalı sözə bir mənə onun əsas mənası, digər mənalar isə əlavə ifadə etdiyi mənalar hesab olunur.

Dildəki bu və ya digər sözlərdən ancaq bir məqsəd üçün yox, müxtəlif mənə və məqsədlər üçün istifadə olunur. Buna görə də sözlər mətn içərisində müəyyən məqamlarla əlaqədar olaraq, müxtəlif mənə və mənə çalarlığına malik olur və müxtəlif emosional rəngə düşə bilər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, çoxmənalı sözlərin yaranmasında somatik vahidlərin rolu olduqca böyükdür. Məsələn, dilimizdəki *baş* sözünün ilk mənası, şübhəsiz ki, insan bədəninin məlum üzvünü bildirməkdən ibarət olmuşdur. Hazırda isə bu söz bir çox başqa mənaları da ifadə edir: dağın başı, ilin başı, ayın başı, baş məqalə, baş müəllim, baş qərargah. Bunlardan əlavə, *baş* sözü birləşmə daxilində bir sıra frazeoloji vahidlərin yaranmasında da iştirak edir. Məsələn, *baş qoymaq, baş qaldırmaq, baş ucaltmaq, başdan eləmək* və s. Mən özüm başa düşə-düşə yaxşı at qoyub pis at seçə bilmərəm (Koroğlu dastanı).

Eləcə də, digər diş, göz, qulaq, ayaq, qurun, dil, qaş, ürək, yanaq, üz, boğaz, damar, diz, bel və s. kimi somatik vahidlər saysız çoxmənalı sözlərin, frazeoloji birləşmələrin, atalar sözlərinin, zərb-məsəllərin, idiomların əmələ gəlməsində böyük rol oynayır.

Hər hansı bir dildə müəyyən bir mənəni bildirmək üçün tək bir sözdən deyil, birlikdə müəyyən bir mənə ifadə edən sözlər qrupundan da istifadə olunur. Belə birləşmələr sabit birləşmələrdir. Dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinə, bölünməz ifadə və ibarələrə frazeoloji vahidlər, onların məcmuyuna isə frazeologiya deyilir. Dilimizdəki frazeoloji birləşmələr həm məzmun, həm də struktur baxımından diqqəti cəlb edən vahidlərdəndir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, frazeoloji birləşmələrin formalaşmasında somatik vahidlər mühüm yer tutur. Frazeoloji vahidləri təşkil edən sözlər onun tərəfləri və ya komponentləri hesab olunur. Məsələn, *baş salmaq* frazeoloji vahidində *baş* sözü frazeoloji vahidin birinci, *salmaq* sözü isə ikinci komponentidir. Somatik frazeoloji birləşmələr nitqə ifadəlilik, obrazlılıq gətirən, fikri ifadəli edən dil vahidlərindəndir. Frazeoloji birləşmələr bir qayda olaraq, məcazi mənəli olur. Məsələn: ürəyi düşmək, qəlbinə toxunmaq və s.

Beləliklə, somatik frazeologizmləri şərtləndirən əsas əlamətlər aşağıdakılardır:

- somatik frazeologizmlər ümumi bir mənə ifadə edir;
- mənə və strukturca tərkiblidir;
- tərəfləri məcazi mənada işlədilir;
- dildə hazır şəkildə mövcuddur;

- milli səciyyəllidir;
- obrazlı, emosional və ifadəlidir.

Müasir Azərbaycan dilində somatik vahidlərlə düzələn frazeoloji birləşmələr bir çox müxtəlif mənə çalarları yaradır. Məsələn, *ürək* somatik vahidi ilə əmələ gələn *ürəyi ağzına gəlmək*, *ürəyi parçalanmaq*, *ürəyi atılmaq* - *sevinmək*, *ürəyi sınmaq*, *ürəyinə salmaq* - *fikir etmək*, *ürəyini ələ almaq* - özünü sevdirmək mənalarını ifadə edir. “*Diz*” somatik vahidi ilə də yaranan somatik frazeoloji birləşmələr müxtəlif mənalar ifadə edir. Məsələn, *dizinə qapanmaq* - yalvarmaq, *diz çökdürmək* - zorla itaət etdirmək, *dizini qırmaq* – yıxmaq və s.

Beləliklə, dilimizdə somatik vahidlərlə yaranan çoxmənalı sözlər, frazeoloji birləşmələr, idiomatik ifadələr çoxdur və bu da Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu ilə səciyyəlidir.

XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA SURİYADA MAARİFÇİLİYİN VƏ ƏDƏBİYYATIN İNKİŞAFI

Kamil ŞƏRİFOV

AMEA, Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq institutu
kamil_sharif@mail.ru
Bakı/AZƏRBAYCAN

Əməvilər dövründən Xilafətin əsas mədəni mərkəzlərindən biri olan, Əbu Təmmam, Buhturi, Mütənəbbi, Əbu Firas əl-Həmədani kimi şairlər, Əbul Əla əl-Məərrî kimi şair-filosoflar yetişdirmiş şeir və sənət ocağı Şam diyarı Abbasi xanədanının süqutundan XIX əsrə qədər durğunluq dövrü yaşadı.

Suriyanın Osmanlı idarəçiliyinə keçməsindən sonra bu tənəzzül daha da sürətləndi. Başlı böyük dövlətlərlə müharibəyə qarışmış Osmanlı sultanlarının və onların əyalətlərdəki paşalarının vaxtilə dünya ədəbi xəzinəsinə şah əsərlər vermiş ərəbdilli ədəbiyyata və onu yaşadanlara biganəliyi, diqqət və qayğını onlardan əsirgəməsi ədəbi durğunluğu daha da dərinləşdirmiş və onu müxtəlif cılız məqsədlərə xidmət edən sənətə çevirmişdi. Klassik qəsidələrin, qəzəllərin, məqamələrin kor-koranə təqlidi şeir sənətini sosial həyatın qayğılarından, insanların problemlərindən uzaqlaşdırmışdı.

Müstəmləkəçi İngiltərənin Hindistanla olan iqtisadi və ticari bağlarını qırmaq məqsədi ilə fransız imperatoru Napoleon Bonapartın Misirə etdiyi 1798-ci il işğalçı yürüşü ilə Avropa mədəniyyətinin, elm və təhsilinin, ədəbiyyatının qapları Misir, Suriya və Livan kimi ölkələrin üzünə açıldı. Fransız imperatorunun bu yürüşü qərbli missioner qruplarının Suriya və Livanda sərbəst fəaliyyət göstərməsinə, dayaqlarını möhkəmlətməsinə çox kömək etdi. Xristian əhalinin sıxlığı və İtaliya, Fransa kimi dövlətlərlə bir neçə əsrlik əlaqələrinin mövcudluğu Suriyada Avropa mədəniyyətinin əsas prinsiplərinin müxtəlif məzhəbli missioner təşkilatları vasitəsi ilə yayılmasını daha da asanlaşdırırdı. Belə demək mümkünsə, missioner təsisatları və qurumları Şərqi doğru hərəkət etməkdə olan kapitalist ekspansiyasının barıtsız, gülləsiz mənəvi silahı idi.

Xristian missionerlərinin bu sürətli axınının bir səbəbi də Fransa inqilabından sonra Avropada kilsəyə olan etimadın, inamın azalması idi. Kilsəyə olan münasibətin dəyişməsində isə Russo, Volter, Didro kimi materialist fransız maarifçilərinin xidmətləri mühüm rol oynamışdı.

Missioner təşkilatları fəaliyyət göstərdikləri şəhər və kəndlərdə daha çox möhkəmlənmək üçün yeni məktəblər, xəstəxanalar, kilsələr, kolleclər, kitabxanalar inşa etdirir və bu tədris və təbliğ ocaqlarında yerli xristianların savadlanmasına, Avropa mədəni yenilikləri və dillərinin yayılmasına xüsusi diqqət göstərirdilər. Bununla yanaşı onlar, yerli əhaliyə daha da yaxınlaşmaq və onlarla qaynaq-qarışmaq üçün ərəbdilli zəngin mədəni irsin öyrənilməsinə, tədqiqinə və intişarına cəhd edirdilər. Yeni dərsliklərin, lüğət və ensklopediyaların yazılması, qəzet və jurnallarda dövrün ictimai-siyasi hadisələrinin yeni ədəbi janrlar vasitəsi ilə inikası bu elmi-ədəbi inkişafın əsas göstəriciləri idi.

XIX əsrin ikinci yarısında əsasən Misir, Suriya və Livan yeni bir mərhələyə – “Nahda” (“Yüksəliş”) adlandırılan mərhələyə qədəm qoydu. Bu, Avropa mədəniyyətinin təsiri nəticəsində yaranmış yeni düşüncə tərzinin, fransız maarifçilərinin fikirləri ilə uzlaşan maarifçilik ideyalarının və milli oyanışın bir neçə yüzillik ərzində bəşəri inkişaf yolunda yerində saymış ərəb xalqının ziyalı təbəqəsinin yeni formalaşmış dünyasına daxil olması idi.

Nahdanın digər səciyyəvi cəhəti ədəbiyyata əsrin aktual mövzularına diqqət göstərən, fərqli üslub və baxış tərziləri ilə seçilən yeni ədiblər, publisistlərin gəlməsi idi. Bu maarifçi ədiblərdən Nasif əl-Yazıcı, Əhməd Faris əş-Şidyaq, Butrus əl-Bustani, Fransis Marraş, Ədib İshaq, Əbdürrəhman əl-Kəvakibi və başqaları elmi, ədəbi və ictimai fəallığı ilə daha çox seçilirdi. Nəsrə nəzərən poeziyada inkişaf bir o qədər də nəzərə çarpmasa da, suriyalı şairlərdən Fransis Marraş Russonun təsiri ilə irəli sürdüyü fəlsəfi fikirləri, Cəbrail Dəllal mühacirətdə hökumət əleyhinə siyasi şeirlər yazması və Rizqullah Həssun isə ilk dəfə rus dilindən İ.A.Krlovun təmsillərini ərəb dilinə tərcümə etməsi ilə önə çıxmışdı.

Suriyalı maarifçi söz sənətkarları vətənlərində üzləşdikləri təzyiqlərdən qaçaraq, ölkədən kənarda əcnəbi dillərdə olan elmi və bədii əsərlərin ərəb dilinə çevrilməsinə çox diqqət yetirirdilər. Avropalı müəlliflərə məxsus elmi və bədii kitabların ərəb dilinə tərcüməsi və tədrisi müasir ruhda formalaşan gənc nəslə istiqamətləndirmək üçün əsas vasitələrdən biri idi. Eyni zamanda maarifçi ədiblərin qələmlərini hürriyyət, istibdad qarşı mübarizə, etika, qadının savadlanması, xəlqilik və digər bu kimi ictimai-siyasi mövzulara tərəf tuşlaması və bəzi ədəbiyyat xadimi və mütəfəkkirlərinin Avropaya səfərləri Şərqi Qərbi arasında olan əlaqələrin möhkəmlənməsinə rəvac verirdi.

BƏZİ SÜJET ARXETİPLƏRİNİN AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA TƏZAHÜRÜ

Kəmalə İSLAMZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti

kemale_67@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

XIX əsrdən bu günədək dünya xalqlarının folklorunda mövcud olan oxşar süjetlərin müqayisəsi və təhlili göstərir ki, ilkin inkişaf mərhələlərində uyğunluqlar daha bariz və qabarıq şəkildə təzahür edir. Rəngarənglik, özünəməxsusluq, fərqlilik sonrakı pillələrdə meydana çıxmışdır və çox zaman erkən dövrlərə xas analogiyaları pərdələyir, arxa plana, alt qata ötürür. Lakin dərin etnopsixoloji və psixanalitik təhlil beynəlxalq folklorşünaslıqda “arxetip” termini altında sabitləşmiş, bu və ya digər süjetin yaranmasına təkan vermiş elementlərin üzə çıxarılmasını mümkün edir. Həmin elementlər əsasən kollektiv təsəvvürlərin bazasında, bioloji irsiyyətin şüursuz diktəsi altında əmələ gəlir və hər cür fərdi təzahürlərə müxalif mövqedə durur.

Arxetiplərin müəyyənləşdirilməsi folklorlarda “süjetlərin dilinin” başa düşülməsinə, obraz, məkan və hadisələrin ifadə etdiyi rəmz və işarələrin anlaşılmasına yardım göstərir.

Cəmiyyətin təkamülünün ilkin mərhələlərində insanın özünü təbiətin bir parçası, tərkib hissəsi hesab etdiyi, hətta təbiətin müxtəlif obyekt və varlıqlarını əcdadı kimi qəbul etdiyi məlumdur. İnsanlar təbiət qüvvələrini dərk etməyə, onları müxtəlif yollarla (qurban vermək, mərasim keçirmək, yalvarmaq və s.) özlərinə sərf edən istiqamətə yönəltməyə çalışmışlar. Təbiət və cəmiyyət arasındakı bu harmonik münasibətlər süjet arxetiplərinin, obrazların, hətta bütöv janrların yaranmasına öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, insan orqanizmi təbii dövr təşkil edən günəş ilinin ritminə sinxron olaraq fəaliyyət göstərir. Buna uyğun surətdə poetik ölçü və ritmlər də təbii dövr və ritmləri özünəməxsus şəkildə təkrarlayır. Məsələn, sübh şəfəqləri, bahar - qəhrəmanın möcüzəli doğuluşu, dirilməsi və zülmətin məhvi haqqında miflərin əsasında durur. Astronomik mənada ən yüksək xəyali nöqtə (zirvə), yay fəsli, nikah, təntənə - cənnət, şöhrət, müqəddəs toy barədə mifləri doğurur. Günəşin batması, payız, ölüm isə dünya daşqını, xaos, dünyanın sonu ilə bağlı miflərə aparır (N.Fray).

Diqqəti daha çox çəkən, bütün xalqların folklorunda özünü göstərən süjetlərin ilkin elementini təşkil edən “ana”, “uşaq”, “kölge”, “müdrək qoca” (“müdrək qarı”) arxetipləri üzərində dayanmalıyıq. “Ana” əbədi, ölümsüz və qeyri-şüurlu ünsürü, qüvvəni ifadə edir. “Uşaq” kollektiv (ümumi) qeyri-şüurlu ünsürdən fərdi şüurun oyanmasının başlanğıcını rəmzləşdirir. Başqa sözlə desək, uşağın ana bətnindən ayrılması bunu ifadə edir. Ana bətni mif və folklorlarda ilk növbədə torpaq, qaynaq (çəsmə), mağara, dənizin dibi, şəhər kimi obrazlarla işarələnir. Qədim insanların təsəvvüründə torpaq əkilmək, bitirmək, doğurmaq, bərəkətlilik xüsusiyyətlərinə görə qadın – ana ilə assosiasiya doğurmuş və qadın obrazı ilə şəxsləndirilmişdir. Göylər isə yağış vasitəsilə torpağı suvardığına görə, günəşin şüaları ilə onu qızdırdığına görə qədim insanların təsəvvüründə “mayalanma” prosesinin assosiasiyasını yaratmış və Böyük ata – kişi başlanğıcı obrazında şəxsləndirilmişdir. Orxon – Yenisey daş kitabələrindən Kültigin abidəsinin Şərq tərəfində yazılmış, dünyanın yaradılması haqqında ilkin kosmoqonik təsəvvürlərin təzahürü olan aşağıdakı mətndə həm də qədim türklərin qadın və kişi başlanğıcı ilə bağlı fikirləri ehtiva olunmuşdur: “Üstdə mavi göy, altı qonur yer yaradıldıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış...”dır.

Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan mərasim folklorunda – Novruzqabağı çərşənbələrdən sonuncusu olan torpaq çərşənbəsində qədim əcdadlarımız qarşından gələn ildə torpağın bol məhsul verməsini, bərəkətli olmasını təmin etmək üçün qadın kimi təsəvvür etdikləri torpağı ehtiraslandırmağı lazım bilmişlər. Bu məqsədlə cavan oğlanlar toxum səpilib əkiləcək torpaq sahəsində yarıçılpaq vəziyyətdə gülüşdülər.

“Kölge” arxetipi şəxsiyyətin şüurun astanasında qalan qeyri – şüurlu hissəsidir ki, bəzən onun şəxsi mahiyyətli əkizi kimi də çıxış edə bilər.

“Müdrək qoca” (“qarı”) arxetipi isə ali mənəvi sintez olub, qocalıqda ruhun şüurlu və qeyri – şüurlu sferalarının harmoniyasını təmin edir (K.Q.Yunq).

Psixanalitiklərdən E.Kassirera, E.Noyman yaradılış mifini ilk növbədə işığın yaradılması olaraq götürür və onu şüursuzluğa üstün gələn şüurun işığı, nuru kimi şərh edirlər.

Şüurlu “Mən”in qeyri – şüurludan ayrılması “mübarizə” arxetipində ifadə olunur. Bu isə dünya xalqlarının folklorunda qəhrəmanın əjdaha ilə döyüşməsi şəklində təzahür edir. Qəhrəman əjdaha ilə vuruşaraq dəyişir, ali şəxsiyyətə çevrilir. Onun igidliyi kişi başlanğıcının qalibiyyətidir. Ümumilikdə bəşəriyyətin arxetipi olan qəhrəman şəxsi “mən”ini təsdiq edir. Əjdaha ilə döyüş öz şəxsi mahiyyətli kölgəsinə - əkizinə qarşı mübarizə kimi də şərh edilə bilər. Əjdahanı öldürüb onun əsiri olan qızı azad edən qəhrəman valideynlərinin təsir dairəsindən çıxıb həddi – bülüğa çatdığını (inisiyasiya mərasimini keçdiyini) sübut etdiyindən artıq evlənməyə hazırdır.

Onu da qeyd etməliyik ki, əsasən nağıllarımızda rast gəlinən bu süjetin daha erkən arxetipini izləsək məhsuldarlıq tanrısının köməyi ilə gülüstana çevrilən səhra haqqında mifə gedib çıxırıq. Məlum olduğu kimi, nağıllarda əjdaha suyun qarşısını kəsərək quraqlıq və aclıq gətirir. Qəhrəman onu öldürüb suyu xalqa qaytararaq torpağın yenidən məhsul verməsini təmin edir.

Göründüyü kimi, mif süjetləri sonradan rəvayətlər şəklində nağıl və eposların özəyini yaratmış, erkən nümunələrin ideya, məzmun xüsusiyyətlərini və obrazlar sistemini müəyyənləşdirmişdir.

Məruzədə Azərbaycan folklorunun konkret nümunələrindəki müxtəlif süjet arxetipləri üzərində daha geniş dayanacağıq.

H. ZƏRDABI VƏ ONUN İCTİMAİ-SİYASİ GÖRÜŞLƏRİNİN FORMALAŞMASI

Könül HACIYEVA

Bakı Dövlət Universiteti
a_mirzoeva1978@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Böyük alim, pedaqoq, jurnalist və ictimai xadim Həsən bəy Səlimbəy oğlu (Məlikov) Zərdabi özündə əsl Azərbaycan ziyalisini əks etdirən parlaq simadır. "Millətin və milli ideologiyanın meydana gəlməsi bütöv bir nəslin gərgin çalışmalarının bəhrəsi kimi meydana çıxmışdı. XIX yüzillikdə Azərbaycanda M.F.Axundovla, Həsən bəy Zərdabi ilə başlayan mədəni həyatın bütün sahələrini bürüyən lokal mədəni intibahın rolu isə bu prosesdə xüsusilə mühüm idi". Tarix, ədəbiyyat və digər ictimai elmlərə aid ədəbiyyatda Azərbaycanda türkçülük ənənələrinə sadıq və uyğun millətin, milli şüurun formalaşması XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəllərinə aid edilir. Deməli, Azərbaycanda türkçülüğü yaşadan, yad təsirlərdən uzaqlaşan, onları yaxına buraxmayan millətin formalaşmasında haqqında sözü gedən Həsən bəy Zərdabinin və "Əkinçi" qəzetinin müstəsna əhəmiyyəti var və cəsarətlə demək olar ki, o, Azərbaycan mədəniyyət tarixində bir dövr təşkil edir.

Həsən bəy Zərdabi 1842-ci ildə Bakı quberniyasının Göyçay qəzasının Zərdab kəndində maarifpərvər bir ailədə anadan olmuşdur. İlk təhsilini dövrün adət-ənənəsinə uyğun olaraq mollaxanada aldıqdan sonra Şamaxıda rus məktəbini bitirən Həsən bəy 1858-ci ildə Tiflis qəza gimnaziyasına daxil olmuş və 1861-ci ildə gimnaziyanı gümüş medalla bitirmişdir. Gimnaziyanı bitirdikdən sonra o, 1861-ci ildə Moskva Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbiət şöbəsinə daxil olmuş, həmin ali məktəbi 1865-ci ildə bitirmişdir. Universitet həyatı onun təhsilə yiyələnməsi ilə yanaşı, həm də dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Təhsil aldığı illərdə o, bir çox yeni fikirli, mütərəqqi ideyalı ziyalılar ilə tanış olmuşdur. Həsən bəy Zərdabinin təhsil aldığı illərdə Moskva Universitetində Rusiyada yaşayan xalqların tarixini, etnoqrafiyasını, məişət və mədəniyyətlərini öyrənən xüsusi dərnək fəaliyyət göstərirdi. Şübhəsiz ki, H.Zərdabi də bu dərnəyin fəal üzvlərindən olmuşdur. Universiteti bitirən Həsən bəy Zərdabi birdən-birə maarif işinə başlamamış, bir müddət dövlət qulluğunda çalışmışdır. Daha sonra Tiflisdə "Mərz palatası"nda, Bakı quberniya idarəsində, Qubada məhkəmədə işləmişdir. 1869-cu ildə Həsən bəy Zərdabi Bakı realnı gimnaziyasına təbiət tarixi müəllimi təyin olunmuşdur. Bir müddət orada işlədikdən sonra çar məmurlarının təqibi nəticəsində müəllimlikdən əl çəkmişdir. Həsən bəy Zərdabi məktəb çərçivəsindən kənara çıxmış və "Cəmiyyəti-xeyriyyə" təşkil etməyə təşəbbüs göstərmişdir, lakin onun bu məqsədi cəmiyyətin varlı təbəqəsi tərəfindən təqdir edilməmiş və onun cəhdi boş çıxmışdır. Bu cəhdinin boş çıxması həyatda bir çox zərbələrə məruz qalan maarifpərvər ziyalını ruhdan salmamış, əksinə onu yeni təşəbbüslər göstərməyə ruhlandırılmışdır. Belə ki, daha bir işin ilkin yaradıcısı olmuşdur: 1873-cü ildə dövrün digər maarifpərvər ziyalısının, M.F.Axundzadənin "Sərgüzeşti-mərdi-xəsis" ("Hacı Qara") komediyasını səhnələşdirməklə Azərbaycan milli teatrının əsasını qoymuşdur. Bu işdə ona yaxın silahdaşları Nəcəf bəy Vəzirov və Əsgər ağa Gorani kömək etmişdir. Deməli, daha bir tarixi hadisənin, yəni Azərbaycan teatrının yaranması da Həsən bəy Zərdabinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. T.Aydınoğlunun sözləri ilə desək: "Müasir mədəniyyətdə milli teatrın, mətbuatın, məktəbin, ilk xeyriyyə cəmiyyətinin yaradılması bu tərəqqi aşiqinin adı ilə bağlıdır".

O, Moskvada təhsil alarkən görkəmli rus alimləri və xadimləri ilə əlaqə saxlayır, onların maraqlı müsahibinə çevrilirdi. Onun yaxın dostları olan şair A.N.Pleşşeyev və tarixçi S.M.Solovyov böyük maraqla Azərbaycan xalqının adət və ənənələrinə, tarixinə həsr olunan söhbətlərə qulaq asırdılar və bu şəxslərdə Azərbaycan haqqında müsbət fikir, rəy yaranırdı. Bu təsir və münasibət qarşılıqlı idi. Belə ki, Zərdabinin Moskvada təhsil alması onun ictimai-siyasi, elmi dünyagörüşündə böyük izlər buraxmışdı. Azərbaycanda ictimai fikrin inkişafı tarixində özünəməxsus yer tutan Həsən bəy Zərdabinin dünyagörüşünün təşəkkülündə Rusiyada oxuduğu dövrün böyük rol oynaması şübhəsizdir, inkaredilməzdir. Bu dövr Rusiyada təhkimçilik sisteminin ləğvi (1861-1865) və kəndli islahatının keçirilməsinə təsadüf edir. Həsən bəy Zərdabinin demokratik ruha malik olmasına Rusiyadakı kəndli islahatının az təsiri olmayıb. O, universitetdə oxuduğu zaman Rusiyada cərəyan edən ictimai-siyasi hərəkətlə maraqlanmış, siyasi dərnəklərdə fəal iştirak etmiş, XVIII əsrin axırında baş verən Fransa burjua inqilabı tarixini tarixçi marağı ilə öyrənmişdir. Bütün bunlar təbiətçi alimin tarixçi kimi yetişməsinə də səbəb olmuşdur. Rusiyada təhsil aldığı dövrdə Həsən bəy Belinski, Çernişevski, Gertsen, Dobrolyubov kimi yazıçı və mütəfəkkirlərin əsərlərini tədqiq edərək püxtələşmiş, maarifçi Azərbaycan ziyalısı səviyyəsinə qalxmışdır.

ABBASİLƏR DÖVRÜNDƏ ZÜHDİYYƏ JANRI VƏ NÜMAYƏNDƏSİ

Lalə ABBASOVA

Qafqaz Universiteti
laleabbasova1@hotmail.com
Bakı/AZƏRBAYCAN

Dünyanın sayılı ədəbiyyatlarından biri olan ərəb ədəbiyyatının qədim dövrlərə gedib çıxan tarixi vardır. Ərəb ədəbiyyatı, dünya ədəbiyyatında özünün gözəlliyi və zənginliyi ilə seçilən ədəbiyyatlar sırasında öz qədimliyi və çoxşaxəliliyi ilə diqqəti cəlb etmiş və etməkdədir. Bir-birindən çox uzaq və geniş bölgələrə yayılmış olan ərəb dilinin

zaman və çevrəyə görə dəyişən şərtlər altında verdiyi çoxsaylı ədəbi məhsulların təsnifini asanlaşdırmaq üçün fərqli görüşlərə sahib olanlar tərəfindən müxtəlif dövrlər qəbul olunmuşdur:

1. Cahiliyyə dövrü ərəb ədəbiyyatı.
2. İlk İslami dövr ərəb ədəbiyyatı.
3. Abbasilər və Əndəlüs-Əməvilər dövrü ərəb ədəbiyyatı.

Yuxarıda sadalanan ərəb ədəbiyyatı dövrlərinin hər biri ədəbiyyatda öz təsirlərini göstərmişdir, xüsusilə, İslamın zühuru ərəb ədəbiyyatına birbaşa təsir etmiş, onu daha da zənginləşdirmişdir. Belə ki, İslam dininin yaranmasından sonra bir çox hərəkətlər, cərəyanlar meydana çıxmışdır ki, onlardan biri də sufizm cərəyanıdır. Bu cərəyanın əsası Qurani-Kərim və Hz. Muhəmməd (s.ə.v.) -in sünnəsi üzərində qurulduğu qeyd edilir. Ədəbiyyatın ortaya çıxdığı mühitin tarixi, coğrafiyası, sosial və mədəni şərtləri ilə əlaqədar olduğu bir həqiqətdir və Abbasilər dövründə öyrəndiyimiz ədəbiyyat bu həqiqəti gözəl şəkildə əks etdirir. Bir yandan fərqli bir coğrafiyada yeni bir dövlətin quruluşu; digər yandan cəmiyyəti, toplumu təşkil edən ünsürlərin Ərəb, İran, Arami və Süryani kimi fərqli mədəniyyətlərə bağlı millətlərdən təşəkkül tapması, burada ələ almaq istədiyimiz ədəbiyyatı rəngarəng etməkdədir. Təsəvvüfün təməl qaynaqları hesab olunan əsərlər də Abbasilər dönəmində qələmə alınmışdır. İslam təsəvvüfün öncəliklə bir zühd hərəkəti olaraq görüldü və erkən dövrdə bu hərəkət ətrafında olduqca zəngin bir ədəbiyyat təşəkkül tapdı. Bu ədəbiyyat özündə zühdiyyə janrını formalaşdırdı ki, bu şeir növünün də əsl geniş inkişafına Abbasilər dövründə rast gəlinir. Zühd kəliməsi təsəvvüfün təməl istilahlardan biri olaraq dünyadan və maddi olan hər şeydən imtina mənasına gəlir. Bir hədisi-şərif “Dünya malından, sadəcə yaşanacaq qədərində sahib olan möminin axirətdə hesab sorulmayacağını və etməkdədir” və sufiilər də bu xüsusda dünyadan sadəcə yaşanacaq qədərində sahib olmağı əsas aldıklarından, belə az şeylə kifayətlənən (zahid) lərin yol və davranışlarına zühd deyilmişdir. Ədəbiyyatda geniş inkişaf tapan zühd poeziyası insanı həyata bağlayan bütün telləri inkar edən, insanın bütün fəaliyyət və düşüncəsini axirət dünyası ilə bağlayan bir şeir növüdür. Bildiyimiz kimi, Abbasilər dövrü şeiri çox fərqli təmayüllərə sahib şairlərin əlində inkişaf etmiş və əsərlər vermişdir. Bu sahədə şeirlərində siyasi iqtidarı xəlifələri, şərabi mədh edən hətta mənsub olduğu irqdən gətirdiyi görüşlərini mühafizə edən şairlər vardı. Lakin bunlarla yanaşı İslamın dəyərlərini tərənnüm edənlər də az deyildi. Unutmamalıyıq ki, Bəsrə və Kufənin elmi və dini həyatı cəmilərdə, məscidlərdə təmsil edilirdi. Bu dövrün ədəbiyyatına rəng qatmış olan zühd və təsəvvüf sahəsindəki şairlərə gəlincə, Abdullah bin Əl-Mubərək, Rabia Əl-Ədəviyyə, Əbul-Ətəhiyyə ən məşhurlarındandır. Zühd şeirinin görkəmli nümayəndələrindən Əbul-Ətəhiyyə ləqəbli Əbu İshaq İsmayıl ibn Qasım ibn Suveyid ibn Kisaidir. Kufədə doğulmuş şair xəlifələrə xidmət etmiş, şeirlərində bu dünyanın faniliyini, keçiciliyini təbliğ etdiyi halda özü həyatın naz-nemətlərinə biganə qalmamışdır. Lakin, “Ətəhiyyə zühdiyyələri” o dövr zühd şairlərinin əsərlərindən ikili xarakterli olması ilə fərqlənir. O, bir tərəfdən hakim təbəqələrə, var-dövlət hərislərini cilovlamağa çalışır, hikmətamiz fikirlər irəli sürür. Digər tərəfdən isə adamları süstlüyə, passivliyə sövq edir. Onları bu dünya üçün yaşamaqdan, həyatdan həzz almaqdan çəkindirirdi. Bu zühdiyyədə şair tez-tez dövrünün hakimlərinə, iqtidar sahiblərinə üz tutur, onların nə çatdıqları ali mənəblə, nə də yığdıqları var-dövlətlə lovğalanmamağa çağırır. Orta əsr feodal hakimlərinin taxt-tac uğrunda müharibə apardıqları bu dövrdə bu fikirlər olduqca ibrətamizdir. Bu “Ətəhiyyə zühdiyyəsi” nin müsbət cəhətidir. Bu şeirlərin mürtəce mahiyyəti odur ki, onlar ancaq ölüm barədə düşündürür, insan ömrünü onun qurub-yaratmaq, sevib-sevilmək, mübarizə aparmaq və sairə kimi ehtiraslarını heçə endirir, mənasız sanır, özünü axirət dünyası üçün hazırlamağa məsləhət görür. O, olduqca ilhamlı, təbii şair olmuşdur. Əbul-Ətəhiyyə yaradıcılığı, yeniləmə dövrü ərəb poeziyasının bir çox cəhətlərinin və uzun rəngarəngliliyini, obrazlılığını, dil sadəliliyini, həyatiliyini özündə hiss etmiş qiymətli sənət abidəsidir.

KLASSİK JANRIN YENİ MODİFİKASIYALARI: MÜASİR AZƏRBAYCAN ROMANI VƏ YENİ ROMAN NƏZƏRİYYƏLƏRİ

Lalə HƏSƏNOVA

AMEA, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

hltlala@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Müasir ədəbi prosesə nəzər salan hər bir tənqidçi çağdaş ədəbiyyatı “axtəriş dövrü” kimi xarakterizə edir. Dövrün spesifikasiyası eksperimentlərə, yeniliyə meyilləri labüdləşdirir. Bu proseslər roman janrından da yan keçmir.

Tehran Əlişanoğlu Yeni Azərbaycan romançılığının Kamal Abdulla yaradıcılığı ilə başladığını qeyd edir: “90-cı illər roman tənqidçilərinin inkişafına elə bir şey əlavə etmədi, yalnız maraqlı cəhdlərlə yadda qaldı” fikri ilə şərik olduğunu bildirən tənqidçi, Pərvizin “Ölengi”, Murad Köhnəqalanın “Bulud pınəçisi”, Həmid Hərişinin “Nekroloq” romanlarının ən yeni roman olaraq qəbul edilməsi ilə bağlı fikirlərin inkişaf tapmadığını qeyd edir. “Yarımcıq əlyazma”nı “əsri çevirən əsər” adlandırır. Gənc nasirlərin roman yazmaq cəhdlərinin bu tendensiyanı təsdiqlədiyini qeyd edir.

Çağdaş ədəbiyyatımızda müasir roman təcrübəsinin mənimsənilməsi məsələlərinə olduqca həssaslıq hiss olunur. Əsasən də gənc yazıçılarımız bu sahədə daha aktivdirlər. Əvvəlki illərin təcrübəsi bunun doğru istiqamət olduğunu göstərir. Lokal düşüncə tərzinin dünyəvi mövzulara çulğashması baş vermədən, yeni nəsr texnologiyasına yiyələnəndən

inkışaf etmək, dünya ədəbiyyat məkanında təmsil olunmaq qeyri-mümkündür. Lakin bu sahədə qüsurlar daha çox nəzərə çarpır. Yeni roman tələblərinə yaradıcı şəkildə deyil, əsərlərin mütləq uyğunlaşmalı olduğu qəlib kimi yanaşılması nəticəsində müasir nəsrimizdə struktur cəhətdən bir-birinin təkrarlayan - dedektiv xətt, hadisələrin əsasən xatirələrdə canlandırılması, qeyri-müəyyən, daha çox cavablar verən deyil, müxtəlif çözümlərə şərait yaradan sonluq və s. xüsusiyyətlər əks etdirən əsərlər silsiləsi yaranır.

Son illərdə yaranan romanlar əsasən seir yaradıcılığı ilə məşğul olan müəlliflərin ilk nəsr təcrübələridir. “Ən yeni ədəbiyyat” seriyası altında çap olunan əsərlər ədəbiyyatşünaslığımızda “roman bumu” ifadəsinin yaranmasına rəvac verdi. Lakin ənənəvi təkamül prosesindən təcrid olunaraq (epik növün kiçik janrlarında qələm sınaqmadan romana keçid) birbaşa böyük janra müraciət özünü doğrultmadı. Gənc yazıçılarımız yeni roman nəzəriyyələrinə üz tutaraq “ən yeni ədəbiyyat” adını doğrultmağa çalışsalar da, onların bu cəhdi uğursuzluqla nəticələndi.

Nərimin Kamal “Aç, mənəm” romanının “yenilikçi nəzəriyyələrə” verdiyi bədii cavab olduğunu yazır. Hətta realizmə sadıqlıqda (Əsəd Cahangir) günahlandırılan Ağayar Şərif belə “Haramı” əsərini yeni roman texnologiyası ilə yazdığını iddia edir. “Mətnlərarası əlaqə, qəhrəmana ikibaşlı münasibət, ən mühüm hadisələrin sona qədər şübhə içində buraxılması, semiotika, simvolizm, dilin məqsədli şəkildə olduqca sadə verilməsi, ənənəvi təhkiyəçilikdən uzaq nəqlətmələr, jarqon və ləhcələrin, vulqar ifadələrin qəhrəmanların dilində olduğu kimi saxlanılması, rəqəmlərin mənalandırılması, eyni vaxtda 3 mətndən istifadə, mətbuatda gedən müvafiq məqalə və araşdırmaların redaktəsiz verilməsi, qaçaq, oğru və çoban obrazlarına fərqli yanaşma və s. bunlar müasir roman xüsusiyyətləridir.”

Tək gənclərin deyil, artıq nəsrə sözünü demiş müəlliflərin yaradıcılıqlarında da dünya ədəbiyyatının təsiri danılmazdır. Mübariz Cəfəri ona ən çox təsir edən müəlliflərdən Borxesin adını çəkir, Elçin Hüseynbəyli “Yolayıcında qaçış” əsərini interaktiv romana aid edir. Situativ qəhrəmanlar yaratdığını, ənənəvi xarakterlər yaratmadığını qeyd edir.

Roman müzakirələri müəlliflər və tənqidçilər arasında narazılığa səbəb oldu. Birincilərin tənqidçiləri yeni roman nəzəriyyələrinə nabelədlilikdə suçlamaları müşahidə olundu. N.Kamal hətta bir çox əsərlərlə bağlı müzakirələrə tənqidçi qismində qatılaraq, əsərləri yeni nəzəri kateqoriyalara əsasən təhlil etməyə çalışdı. U.Eko, J.Bodiyar kimi postmodern nəzəriyyəçilərin fikirlərinə istinad edən müəllif əsərləri yeni təhlil metodikasına əsasən təhlil etməyə çalışmışdır (“Göləqarğısancan və digər vacib məsələlər”). İlahə Ucaruhun Pərvizin “Yad dildə” romanı ilə bağlı məqaləsində əsərdə “konseptualizm və neobarokkonun qarışığı”nın yer aldığını qeyd edən yazar, ənənəvi ədəbiyyatla modern ədəbiyyatın fərqli cəhətlərini vurğulayır.

Gənclər mövzu seçimində çox cəsarətli olsalar da, aktual mövzunun bədii materiala çevrilməsi çox halda uğursuzluqla nəticələnir, çünki reallığı olduğu kimi, az qala bütün “epizodları” ilə, istədiyin tərzdə canlandırmaq hələ bədii əsər yaratmaq deyil.

Göründüyü kimi müasir Azərbaycan romanının axtarışları dünya ədəbiyyatına inteqrasiya istiqamətində davam edir. Zənnimizcə, nəsrimizin axtarışları yalnız postmodern yanaşma ilə məhdudlaşmamalı, gənclərin postmodernizmə marağı ədəbiyyatımızdan realizmi sıxışdırıb çıxartmamalıdır. Son dövrün nəsrinə nəzər saldıqda postmodernizm mövqeyində olan əsərlərin eksperiment səviyyəsində olduğunu, burada əsasən gənclər ilk qələm təcrübələrini sınayırlar, realizmin isə öz mövqelərini əldən verməkdə olduğunu şahidi oluruq. Təkrar mövzulara müraciət, eyni yanaşma, müəlliflərin çox zaman əsərdə qoyulan problemin dolğun əksini verməkdə çətinlik çəkdiklərini meydana çıxarır. Əlbəttə ki, zaman dəyişir və realizm də bir metod olaraq yeni çalarlar əldə etməlidir. Müasir rus ədəbiyyatşünaslığına “yeni realizm” ətrafında müzakirələr gedir. Müasir Azərbaycan nəsrində də axtarışların bu istiqamətdə davam etməsi roman janrını xeyli irəliləyə aparacaq.

ARAZ DÜNYASI (MƏMMƏD ARAZIN YARADICILIĞI ƏSASINDA)

Maya YUSİFOVA

Qafqaz Universiteti

tmirzeliyev@qu.edu.az

Bakı/AZƏRBAYCAN

Araşdırmanın əsas məqsədi Məmməd Araz yaradıcılığının fərdi bədii üslubunu müəyyənləşdirmək, onun digər şairlərdə olmayan əsas fərqliliyini üzə çıxarmaqdan ibarətdir. Hər hansı bir müəllifin fərdi bədii üslubi keyfiyyətlərini müəyyənləşdirmək ədəbiyyatımız üçün çox əhəmiyyətli məsələ olduğundan, mövzu da aktualıq kəsb edir. Şairin daxili dünyası ilə yaradıcılığı vəhdət təşkil etdikdə ideal şeir doğulur. Şair özü dərinlən yaşadığı duyğu və düşüncələri, fikir və hisləri qələmə alanda daha təbii alınır. Məmməd Arazın “lirik mən”ini onun “daxili mən”indən ayrı deyil, əksinə hər ikisi qovuşub, bir olub böyük bir dünya yaratmışdır – Araz dünyası! Şairin elə bir misrası tapılmaz ki, daxili yaşantıdan, qəlb çırpıntısından kənarda qələmə alınsın. Məmməd Araz ürək şairi idi. O, daxili yaşantıdan kənar, şair qəlbə yad olan yaşanılmamış hislərin şeirə gətirilməsinə qarşı çıxdı. Məmməd Arazın şeirinin konkret təhlili göstərir ki, bu şeir özünəməxsus və təkrarsız şeirdir. Məmməd Arazın yaratdığı hər bir şeirin arxasında bəzən çox kövrək lirik bir aşiq, bəzən müdrik və mülayim el ağsaqqalı, bəzən odlu-alovlu vətəndaş, bəzən isə sərt və zəngin xəyal dünyasında yaşayan bir yeniyetmə gənc obrazı görünür. Bunlar hamısı çox zəngin və rəngarəng “Məmməd Araz dünyası”ndan gələn obrazlardır. Bütün bu obrazların köksündə Vətənə – Yurda məhəbbətlə dolu qaynar bir ürək döyünür. Məmməd

Araz şeiri təkcə vətən sevgisini vəsf etməklə kifayətlənmir, vətəndaşlar üçün əsl duyğu ölçüsünə, məhək daşına çevrilir. Heç təsadüfi deyildir ki, vətənpərvərlikdən, Vətən sevgisindən söz düşəndə bir aforizm yada düşür: “Vətən daşı olmayandan, Olmaz ölkə vətəndaşı”. Bu aforistik fikri söyləmək üçün mənəvi dünyasının meracı Vətənpərvərlik olan Məmməd Araz olmaq gərəkdir. Məmməd Araz dünyasından, onun möhtəşəm təbiətindən bəzən xırçın, bəzən durğun, bəzən isə şaqraq, qüdrətli Araz çayı axmaqdadır. Vətənpərvər şairin öz vətəninə münasibətindən söz düşəndə ilk növbədə onun Arazla bağlı şeirləri yada düşür. Araz dərdi, Araz yangısı sanki, şairin bütün misralarına hopub, elə bu misralarla Araz kimi axıcı və ürəyə yol tapandır. Arazın axışını bir nəğmə kimi varlığında hiss edən və oxucularına da hiss etdirən şair heç təsadüfi deyildir ki, Araz adını özünə təxəllüs götürdü. İnsan zəhmətinin tərənnümü, onun məişəti, məhəbbəti, arzu və istəyi, el-obaya bağlılıq, vətən sevgisi, təbiət gözəlliklərinin tərənnümü də şairin müntəzəm şəkildə müraciət etdiyi mövzulardandır. Həm lirik şeirlərində, həm də poemalarında Məmməd Araz fikirlərini aydın, səmimi, dəqiq və obrazlı deməyə çalışır. Özünün şair qələmini poema janrında da sınayan Məmməd Araz şeirlərində olduğu kimi burada da uğur qazana bilmişdir. Məmməd Arazın “Üç oğul anası” poeması qanlı-qadalı müharibədə üç oğlunu itirmiş Gülsənəm qarının taleyindən bəhs edən lirik-psixoloji poemadır. Şairin öz atasına həsr etdiyi “Atamın kitabı” poeması milli birlik və mənəvi uralıq mözusunda yazılmış lirik-fəlsəfi poemadır. Məmməd Arazın “Qayalara yazılan səs” poeması xalq şairi Səməd Vurğuna həsr olunub. Mövzusu kənd həyatından götürülmüş “Kəndim, balacasan, çox balacasan” poeması müəllifin doğma yurd yerinə sevgisindən yaranmışdır. Süjeti çox sadə olan “Paslı qılınç” poeması ailə-məişət məsələlərindən bəhs edir. Şairin “Əsgər qəbri haqqında ballada” poeması müharibənin törətdiyi fəlakətlərə, xalqımızın qəhrəmanlığına həsr olunmuşdur. “Qoca arıcı ilə söhbət” poemasında təbiətlə insanlığın müqayisəsi verilir. Məmməd Araz güclü təfəkkürə malik, daim axtarışda olan şairlərimizdən. Onun həyatın mahiyyətindən doğan lirik şeirləri və poemaları geniş oxucu kütləsinin məhəbbətini qazanmış və ədəbiyyatımızı zənginləşdirməyə xidmət etmişdir. Məmməd Arazın poetik dünyasında hər şey var; sevgi, həsrət, ayrılıq, dərd, kədər, iztirab, sevinc, şadlıq, ümid, inam, hıçqırıq, üsyan, qəhrəmanlıq, cəsarət, əmr, nəsihət daha nələr, nələr tapmaq olmaz ki, bu zəngin dünyada! Mayası səmimiyyət, qayəsi həqiqət olan bu dünya milli-mənəvi varlığımıza ucaldılmış əbədiyyət abidəsidir. Azərbaycan təfəkkürünün “istiqlal çələngi” olan bu abidə tarixən bizdən uzaqlaşdıqca, bizə daha da yaxınlaşacaq, öz möhtəşəmliyi qarşısında hamını heyran qoyacaqdır!

KİTABİ DƏDƏ QORQUD EPOSU VƏ MƏNƏVİ DƏYƏLƏRİMİZ

Mehmet TURMUŞ

Qafqaz Universiteti

mturmus@qu.edu.az

Bakı/AZƏRBAYCAN

Xalqımızın zəngin mənəvi dəyərlərinin qorunduğu abidələrdən biri kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” bu gün də öz aktuallığını qorumaqdadır. Abidənin böyük mənəvi dəyər daşması dövlət böyüklərimiz tərəfindən qeyd olunmuş və bu sahədə bir sıra mühüm addımlar atılmışdır. Bu gün Azərbaycan xalqı möhtəşəm “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun 1300 illiyini böyük bayram kimi təntənə ilə qeyd edir. Bu yubiley bizim üçün, bütün türk dünyası üçün, bəşər mədəniyyəti üçün müstəsna əhəmiyyəti olan tarixi bir hadisədir. Bu, bizim tarixi köklərimizə, milli ənənələrimizə, milli-mənəvi dəyərlərimizə, mədəniyyətimizə, elmimizə, xalqımızın çoxəsrlik tarixinə olan hörmət, ehtiram bayramıdır. Bu, bizim milli azadlığımızın, dövlət müstəqilliyimizin bayramıdır.

Azərbaycan xalqının, bütün türkdilli xalqların böyük tarixi abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” 1300 ildir ki yaşayır. Əgər 1300 ildən də öncə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının yaranması üçün xalqlarımızın nə qədər çalışdığını və nəhayət bu tarixi abidəni yaratdığını nəzərə alsaq, onda təəvvür edə bilərik ki, bizim xalqlarımızın nə qədər qədim tarixi, dərin kökləri və nə qədər zəngin mədəniyyəti vardır.

1300 il ərzində “Kitabi-Dədə Qorqud” bütün çətinliklərə, məhdudiyyətlərə baxmayaraq, 1300 il ərzində bizim xalqlarımıza mənəvi qida olmuş, onların yaşamasına, mübarizə aparmasına, öz milli mənliliyini dərk edib, hifz etməsinə daim yardım göstərmişdir.

Ancaq onu qeyd etmək lazımdır ki, biz “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik tarixinə yüksək qiymət verərək, etiraf etməliyik ki, son üç il ərzində Azərbaycanda “Kitabi-Dədə Qorqud” irsinin öyrənilməsi, tədqiq edilməsi, təbliğ olunması sahəsində böyük işlər görülmüş və bunlar “Kitabi-Dədə Qorqud”u bizim xalqımıza, bütün türk dünyasına, türkdilli xalqlara tanıtmış və onun nə qədər zəngin sərvət olduğunu bütün dünyaya nümayiş etdirmişdir”.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un son üç ildə tədqiq, təbliğ olunması Azərbaycan xalqına çox böyük faydalar verdi. Biz öz tarixi köklərimizi, milli-mədəni irsimizi bir daha dərk etməyə başladıq. Artıq biz dərk edirik ki, Azərbaycan xalqı, bütün türkdilli xalqlar dünya sivilizasiyasına nə qədər böyük töfələr vermişlər. Bunların içərisində “Kitabi-Dədə Qorqud”un xüsusi yeri vardır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” bizim ana kitabımızdır. Dədə Qorqud bizim ulu babamızdır, əcdadımızdır. Biz fəxr edirik ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi tarixi abidəmiz vardır, fəxr edirik ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi ulu əcdadımız vardır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” xalqları, millətləri daim birliyə, sülhə dəvət edibdir. 1992-ci ildə Türkdilli Dövlətlər Birliyinin yaranması Dədə Qorqud vəsiyyətlərinin yerinə yetirilməsinin parlaq nümunəsidir.

Biz dövlət müstəqilliyimizi əldə edəndən, milli azadlığımıza çatandan sonra bu birliyin təmin olunması üçün böyük imkanlar əldə etmişik və bu birliyin bizim xalqlarımız üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu dərk etmişik.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un birliyə çağırışı bu gün hər birimiz üçün lazımdır. Dövlət müstəqilliyi yolu ilə gedən ölkədə, hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğu apararıq Azərbaycanca milli birlik, milli həmrəylik hər şeydən vacibdir.

Bu gün biz “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyini bayram edərək, onun bu vəsiyyətlərinə sədaqətimizi bildiririk və bəyan edirik ki, Azərbaycan xalqı müstəqillik yolunda qarşıda duran bütün ağır və çətin məsələlərin həll edilməsində daha çalışqan, daha əlbir olacaq və daim irəliyə doğru gedəcəkdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlıq dastanıdır. Biz “Kitabi-Dədə Qorqud”un vəsiyyətlərindən bu gün həyatımızda istifadə edərək, xalqımızda vətənə məhəbbət, sevgi, sədaqət, vətənpərvərlik hisslərini daha da artırırıq. “Kitabi-Dədə Qorqud” bu gün bizə çox gərəklidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” insanları, xalqları sülhə, əmin-amanlığa dəvət etmişdir. Bizim xalqımız bu gün “Kitabi-Dədə Qorqud”un bu vəsiyyətlərinə sadıqdır. Ermənistan tərəfindən Azərbaycana edilən təcavüz nəticəsində torpaqlarımızın 20 faizi işğal olunubdur, işğal edilmiş ərazilərdən bir milyondan artıq azərbaycanlı yerindən yurundan didərgin düşüb çadırlarda ağır vəziyyətdə yaşayırlar. Biz böyük zərbələr almışıq. Amma bunlara baxmayaraq, Azərbaycan xalqı yenə də bütün dünyaya öz sülhsevərlik siyasətini nümayiş etdirir. Biz Dədə Qorqud yolu ilə gedirik. Biz sülh yolu ilə gedirik. Biz bu münəfişəni sülh uolu ilə həll etmək istəyirik. Biz bütün ölkələrdə, xüsusən türkdilli ölkələrdə sülhün, əmin-amanlığın bərqərar olunmasını istəyirik. Beləliklə, bu gün biz bu yubiley günündə Dədə Qorqud vəsiyyətlərinə sədaqətimizi bir daha nümayiş etdiririk.

“Kitabi Dədə Qorqud” özündə böyük elmi, mədəni, mənəvi fikirlər cəmləşdirən abidədir. İndiyə qədər “Kitabi Dədə Qorqud”un öyrənilməsi və bu günkü nəsillərə çatdırılması yolunda xeyli iş görüldür. Xüsusən son üç il ərzində yubiley komissiyasının üzvləri, Azərbaycanın alimləri, tədqiqatçıları, yazıçıları, ictimai xadimləri tərəfindən görülən işlər yüksək qiymətə malikdir. ona görə də bu gün, bu yubiley günü mən “Kitabi Dədə Qorqud”un tədqiqi, təbliği ilə məşğul olmuş və bu yubiley mərasimlərinə çox dəyərli elmi əsərlər, kitablar hazırlamış alimlərimizə, yazıçılarımıza, bütün vətəndaşlarımıza təşəkkür edirəm. Əmin olduğumu bildirmək istəyirəm ki, onlar bu yubiley tədbirlərindən ruhlanaraq öz elmi işlərini bundan sonra da davam etdirəcəklər. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının hələ açılmayan səhifələri, hələ bu günə qədər məlum olmayan fikirləri bundan sonra aşkar ediləcək, Azərbaycan xalqının bugünkü və gələcək nəsillərinə və bütün türk dünyasına çatdırılacaqdır.

Biz bu gün böyük iftixar hissi keçiririk. Çünki bizim “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi böyük tarixi abidəmiz vardır. Çünki bu gün biz sərbəstlik, azadlıq, müstəqillik və öz tarixi keçmişimizi, öz mənəvi dəyərlərimizi, öz mədəniyyətimizi olduğu kimi təhlil edib xalqımıza, millətimizə və gələcək nəsillərə çatdırmağa qadırıq.

ORXON-YENİSEY ABİDƏLƏRİNDƏ TANRININ FUNKSİYALARI

Məhəmməd MƏMMƏDOV

Bakı Dövlət Universiteti
mehmedmemmedli@mail.ru
Bakı/AZƏRBAYCAN

Tək Tanrı inanişi – Göy Tanrı anlayışı ətrafında təşəkkül tapmış tanrıçılıq bir dini-mifoloji sistem kimi başlanğıcını yerlə - göyün bir bütövlük təşkil edəcəyi düşüncədən alır. Əski türk dini bəzən də Göy Tanrı dini adlandırılır ki, burada göy və Tanrı adları bir-birini tamamlayırdı. “Göy Tanrı” adındakı “göy” kəlməsi heç də sadəcə göyün rəngini deyil, onun müqəddəsliyini, ucalığını, sonsuzluğu dərinliyi, həmçinin Tanrının göylərə bağlılığını, ululuğu və əzəməti bildirir. Göy yalnız cisim olaraq deyil, həm də mütləq yüksəklik və üstünlük işarəsi kimi başa düşülməlidir. Tanrı əzəli, əbədi olan bir qüdrət, nizamı yaradan və yaşadan bir ilahi başlanğıcdır. Deməli, “Göy Tanrı” ifadəsi Uca Tanrı, Ulu Tanrı deməkdir. “Tanrı” sözü qədim türkcədə “Tenqri” şəklində olub, “göy” və “Allah” mənalarını ifadə edən ilkin ilahi başlanğıcı bildirir. Tanrıçılıq bir dini inanış sistemi kimi türk cəmiyyətinin ayrılmaz parçası olduğundan və bu cəmiyyətlə iç-içə yaşadığından, onun ayrıca bir sosial təşkilat kimi mövcudluğuna ehtiyac qalmamışdır.

Tonyukuk abidəsində adı çəkilən “Türk Tanrısı” anlayışına əski türklərdə “Kök menqi Tenqir” (əbədi Göy-Tanrı) şəklində rast gəlinir. Tanrıçılıq dini-mifoloji sisteminə kainatın yaradıcısı bilinən Tanrı türk cəmiyyətinin mənəvi gücünün yeganə qaynağı sayıldığından əski türklər O-na sığınır, O-ndan kömək umur, qalibiyyət və məğlubiyyətlərini ulu varlığın adı ilə bağlayırdılar. Göyün hər şeyi gördüyünə, bildiyinə iman gətirilmiş, insan cəmiyyətində olanların hamısının dünyanın sahibi bilinmiş Göy Tanrının iradəsiylə baş verdiyinə inanılmışdır.

Orxon-Yenisey abidələrində Tanrı bir sıra funksiyaların daşıyıcısı kimi çıxış edir:

a) Yaradıcı funksiya: “Üstdə mavi göy, altı qonur yer yaradıldıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış...” (Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, s.78). Bu cümlədə “Mavi göy” ifadəsi Ulu Tanrının özünü deyil, səmanı, göy üzünü ifadə edir, yoxsa yaradıcının eyni zamanda yaradılmış olması üzə çıxar. Türk mifoloji düşüncəsinə görə Tanrı yaradılmamışdır və bütün aləm “anadan toğmayan, atadan olmayan” Tanrının yurdu sayılır (“KDQ”).

b) Xaqana hakimiyyət bəxşetmə funksiyası: “Tanrı tək göylərdə doğulmuş türk müdrik xaqanı bu vaxt (taxta) oturdum” və ya “Üstdə türk tanrısı, türk müqəddəs yeri, suyu elə demiş: - Türk xalqı yox olmasın deyə, xalq olsun deyə atam İltis xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində tutub yuxarı qaldırılmış”.

Fikrimizcə, “Tenqri teq Tenqri” sözləri “Göyə bənzər Tanrı” mənasında yozulmalıdır, yəni görklü türk tanrısı yalnız özünə bənzəyə bilər. Türk mifoloji düşüncəsində xaqanın göydən gəldiyinə, “kut”un (qut) türk tanrısı tərəfindən göndərildiyinə bir inam vardır. Kainatın yaradıcısı bilinən Tanrı xaqanları və bəyləri yüksəlməsi üçün deyil, məhz türk millətini yüksəlsinlər deyə xaqanlara qut göndərir. Tanrının buyruq və yasaqlarını insanlığa öyrətmək üçün dünya üzünə göndərilən türk xaqanları vəzifələrini bitirdikləri zaman “Göy Tanrıya borcumu ödədim” anlayışıyla Tanrı qatına çəkilirlər.

c) Həmilik funksiyası: “Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurdu tək imiş, yağışı qoyuntək imiş” və ya “Tanrı, Humay müqəddəs yer-su qələbəni bizə verdi”.

Həyatverici və yaradıcı olan Tanrı türk mifoloji düşüncəsində türk etnosunun, türk dövlətinin qoruyucusu kimi çıxış edir.

ç) İnsan taleyini, bəxtini müəyyənləşdirmə funksiyası: “... Sonra tanrı buyurduğu, bəxtim olduğu üçün, qismətim olduğu üçün öləsi xalqı diriliyə yüksəltdim, yalın xalqı donlu, yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim” və ya “Bəxti (taleyi) tanrı yazar, insan oğlunun hamısı ölümlü törəmiş və ya “Tanrı yar olduğu üçün, mən qazandığım üçün türk xalqı qazanmış”.

Əski türk mədəniyyətində alın yazısına, yazılanların başa gələcəyinə inanıldığından Tanrıya sığınmış, qurtuluşu ondan ummuşlar.

d) Cəzalandırıcı funksiyası: “...Üstdə tanrı (göy), müqəddəs Yer-su ... xaqan bəxtinə yar olmadı” və ya “Tabə olduğu üçün tanrı (onu) öldürmüş. Türk xalqı öldü, məhv oldu, yox oldu”.

Bir çox türk xaqanının tək Tanrı inancından uzaqlaşaraq başqa dinlərə meyl etmələri, törə qanunlarına əməl etməmələri onların süqutuna səbəb olmuşdur. Tanrının hər şeyə qadir, güc olduğuna inanan əski türklər xaqanın məğlubiyyətini Göy Tanrının adı ilə bağlamışlar.

ƏLİ RAZİ ŞƏMÇİZADƏNİN HƏYATI VƏ ONUN YARADICILIĞINDA JANR RƏNGARƏNGLİYİ

Mətanət MƏHƏRRƏMOVA

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu, Şəki filialı

reshad_mustafa@mail.ru

Şəki /AZƏRBAYCAN

Əli Razi Şəmçizadə dedikdə Azərbaycan ədəbiyyat tarixində xüsusi mərhələ təşkil edən iki dövr nəzərdə alınır; ədəbiyyatda böyük inqilab yaradıb xalqı maarifləndirməyə, cəhəltədən xilas etməyə çalışan molla nəsrəddinçilər və xalqımızın elm–fikir, ədəbiyyat və siyasət tarixindən qara izlərlə keçən repressiya dövrü. Şəmçizadə Əli Məşhədi Yəhya oğlunun doğum tarixi haqqında müxtəlif mənbələr müxtəlif məlumatlar vermişdir. İ. Ağayevin toplayıb tərtib etdiyi “Nalələr, fəğanlar” kitabında bu tarix 1886-cı il kimi qeyd olunur ki, müəllif bu məsələdə Ə. R. Şəmçizadənin oğlu Zeyəddin Şəmçizadənin 1966-cı ildə yazdığı məktubdakı qeydinə əsaslanır. Lakin F. Hüseynovun “Molla Nəsrəddin və Molla Nəsrəddinçilər” kitabında şairin doğum tarixi 1888-ci il kimi göstərilmişdir. Bu faktları nəzərə alaraq demək olar ki, şairin təvəllüd tarixi haqqında ən səhih məlumatı yaqın ki, onun öz övladı verə bilər. Odur ki, Əli Razi Şəmçizadənin anadan olduğu il 1886-cı il kimi qeyd oluna bilər.

Ə. Razi ədəbi yaradıcılığa lirik şeirlə başlamışdır. Lakin onun yaradıcılığı bir neçə janrı – sahəni özündə birləşdirirdi: ictimai–siyasi motivli şeirlər, satiralar, qəzəl, publisistika, ayrı–ayrı məqalələr. Bunlar həmin dövürün ictimai, siyasi, eyni zamanda məişət həyatını öyrənmək üçün önəmli mənbələrdəndir. Ə. R. Şəmçizadənin yaradıcılığını 1906–1937-ci illərdə nəşr olunmuş onlarca mətbuat orqanlarında izləmək olar; “Həyat”(1905–1906), “İrşad”(1905–1908), “Təzəhəyat”, “Bəhlul”, “Zənbur”, “Yeni irşad”, “Səda”, “Sədayi –vətən”, “Kəlniyyət”, “Yeni həqiqət”, “İqbal”, “Açıq söz”, “Doğru söz”, “Tuti”. O, “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə bağlıdıqdan sonra daha çox satirik şeirlər yazmış, satiralarının yaranmasına digər Molla Nəsrəddinçi şair və yazıçılarla görüşü müsbət təsir etmişdir. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra “Kommunist”, “Maarif və mədəniyyət”, “Mədəni hücum”, “Kəndçi qəzeti” kimi mətbu orqanlarda öz yazıları ilə çıxış etmişdir. Mətbuat orqanlarında onun əsərləri “Heyvərə”, “Fərdax xala”, “Düdük”, “Gəncədən çıxır –bağır”, “Bambılı”, “Xanbaci”, “Dəbanıçatdax xala”, “Ə. Düdük” imzaları ilə dərc olunurdu. İlk şeiri “Arvadlarımız” adı altında 1908-ci ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 5-ci nömrəsində çıxmışdır. Şeir satirik dünyada böyük əks-səda yaradır. Az sonra Ə. Nəzmi qələm dostunun bu şeirinə cavab yazır. Ümumiyyətlə, Ə. Razinin “Molla Nəsrəddin” səhifələrində Ə. Nəzmi ilə deyişmələri çox maraqlı və həmin dövr üçün aktualdır. Şəmçizadə qadınları – arvadları təmsil edir. Hər iki molla nəsrəddinçi eyni məqsədi izləyib qadın məsələləri barədə öz fikirlərini bildirirlər. Deyişmələri Ə. Razi “Dəbanıçatdax xala”, Ə. Nəzmi isə “Məşədi Sijimqulu” imzası ilə yazırdılar:

Mən gəlmişəm qənddana qənd qoymağa,
Gəlməmişəm ürəyimə dərd qoymağa.
(Dabaniçatdax xala)

Biz almışığ arvad alağ çəkməyə,
Almamışığ zülfə darağ çəkməyə.
(Məşədi Sijimqulu)

İstər məqalələrində və publisistik yazılarında, istərsə də satirik, ictimai-siyasi əsərlərində xalqın problemlərini satirik bir dillə gündəmə gətirən Ə. R. Şəmçizadə qələmə aldığı qəzəllərində həqiqi bir aşıqdır. Ə. Razi satiralarını aciz, hüquqsuz bir qız, günəqara bir qadını təmsilən qələmə alırsa qəzəllərində biz bunu görmürük. Qəzəllərində şair özünü Məcnunla, Fərhadla, Sənanla müqayisə edir, yeri gəldikdə öz eşqinin qüvvətinin onlardan daha çox olduğunu deyir:

Ey qılan çeşmində dünyayı xərabi –tarimar,
Məskənimə kəndimə bir hari zindan eyləyən.
Ey salan aşıqları səhraya məcnunlar kimi,
Ey məkanımı mənim kuhi- biyaban eyləyən.

Şair ictimai-siyasi şeirlərində isə daha çox bədbin, ümitsiz təsir bağışlayır. Onun bu tip şeirləri dövrün problemlərini, öz daxili hisslərini əks etdirir. “Nə bədbəxtəm?!” , “Qərbin naləsi”, “Münacat”, “Bir məcruh”, “Müqəddəs”, “Hüriyyətə xitab”, “Bir fəhlənin fəğanı” kimi şeirlərində şairin daxili aləmini, dövrədən gileyini göstərir. Ə. Razi “Yaşa” şeirində Səttarxana, dolayısı ilə İranda –Cənubi Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələrə münasibətini bildirir:

Yaşa Səttar xan, hər zaman yaşa!
Ey mücahid! Ey qəhrəman yaşa, hər zaman yaşa!
Millətinə sən xidmət eylədin,
Şad yaşa müdam! Ey cavan, yaşa, hər zaman yaşa!

Ə. Razi 1907 –ci ildən “Bəhlul”, “Füyuzat”, “Zənbur”, “Kəlbiyyət” kimi mətbuat orqanlarında xüsusi müxbir kimi fəaliyyət göstərir. Onun 1906-1909–cu illərdə ardıcılıqla çıxan 5 kitabı məlumdur: “Fəğanlarım”, “Nalələrım”, “Eşq və məhəbbət”, “Yaman qardaş”, “İslam qıraətxanası”.

O, 1908- ci ildə çap etdirdiyi “Eşq və məhəbbət” kitabçasında yazırdı: “...Deməli, hesaba görə verdiyimiz qızların yüz on altısı talağını alır, yəni ki, əri boşayır. Buna ümdə səbəb budur ki, hər iki tərəfin bir-birinə eşq və məhəbbəti olmayır. Oğlanın qıza, qızın oğlana meyli, həvəsi olmayıb bir –birini div, ifritə şəklində görürlər.” – göründüyü kimi, cəmi üç cümlə ilə yazıçı dövrün ən qabarıq, ən ciddi, ən aktual problemini aydın bir şəkildə şərh edir.

Repressiya illərində şairin Məsəvat hökumətinə rəğbətlə yanaşması əsərlərindəki açıq fikirliliyi nəzərə alınaraq təqiblər başlanır. Nəticə olaraq, SSRİ Ali Məhkəmə Hərbi Kollegiyasının səyyar ssesiyası tərəfindən 7 yanvar 1937 – ci ildə I kateqoriya ilə həbs olunmuş, 8 yanvar 1938- ci ildə Nargin adasında güllələnmişdir.

Ümumiyyətlə, Ə. R. Şəmçizadənin bir yazar və repressiya qurbanı kimi həyat və fəaliyyətinin ətraflı tədqiqata, geniş oxucu kütləsinə tanıtılmasına çox ehtiyac vardır.

ELÇİNİN BƏDİİ NƏSRİNDƏ NAĞİL MOTİVLƏRİ

Nazilə ABDULLAZADƏ

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu
nazile.s.m.d@mail.ru
Bakı/AZƏRBAYCAN

Böyük tarixə və özəlliklərə malik türk ədəbiyyatının bir qolunu da Azərbaycan ədəbiyyatı təşkil edir. Bu ədəbiyyatın tarixi onu yaradan xalqın tarixi qədər qədim və zəngindir. Azərbaycan türklərinin min illər boyunca yaşadıkları mücadilələrlə dolu həyat yolu, sevinc və kədər, iztirab və məşəqqət, əldə etdikləri bilgi və təcrübə, inanıb tapındıqları əxlaqi-mənəvi dəyərlər bu ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. Verimli torpağı, zəngin təbiəti, əlverişli coğrafi şəraiti ucbatından qanlı savaqlar səhnəsinə çevrilən bu məmləkətdən zaman-zaman müxtəlif tayfa və xalqlar keçib getmişdir. Bu, bir tərəfdən Azərbaycanın maddi-mədəni dəyərlərinə, sərvətlərinə acı zərbələr endirmiş, minlərlə ədəbi abidənin məhvində səbəb olmuşdursa, digər tərəfdən fərqli dillərdə danışan, fərqli dinlərə inanan, fərqli mədəni dəyərlərə malik tayfaların, xalqların burada olması bu qədim türk yurduna özgün və təkrarsız bir ədəbiyyat yaratmağa imkan vermişdir. Mədəniyyət tarixinin ən qədim dövrlərində yaranan hər misra, hər deyim digər dünya xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının da təməlinə kök atmış, mənbə rolunu oynamışdır. Dilinə, ifadə vasitələrinə görə sadə, yapışıqlı xalq ədəbiyyatı nümunələri onu yaradıb mühafizə edən, gələcək nəsillərə çatdıran millətin iç dünyasını, həyata baxışını, yaşam fəlsəfəsini hər hansı bir yazılı qaynaqdan daha bariz əks etdirir.

Şəkil və janr baxımından çox zəngin olan Azərbaycan ədəbiyyatının bir sətirlik, amma bu sətirdə böyük mənalara daşıyan atalar sözlərindən tutmuş böyük həcmli dastanlara qədər zəngin nümunələri içərisində nağıllar çəkisi və sehrinə görə xüsusi fərqlənir. Hər bir insan uşaq yaşlarından başlayaraq nağılın sehrli dünyasına girir, bu dünya ilə böyüyür, bu dünyada özünü tapır. Yazılı ədəbiyyatın qaynaqlandığı zəngin mənbələrdən olan nağıllara XII əsr Azərbaycan şairi

Nizamidən tutmuş üzü bu yana bir çox yazıçılar müraciət etmiş, nağılın sehrinə, şirinliyinə öz bədii təxəyyüllərini qataraq nağılömürlü əsərlər yaratmışlar.

Müasir Azərbaycan bədii nəsrinin görkəmli nümayəndəsi, filologiya elmləri doktoru, professor, yazıçı Elçin məhz belə sənətkarlardandır. Elçinin əsərlərində nağılın zaman, məkan, seyr, möcüzə və digər motivləri olduqca güclüdür. Həyata, insana yaxınlıq Elçinin yaratdığı obrazları təbiətə işığa, xeyirə bağlayır. Nağıl məkanı öz iştirakçısı, qəhrəmanı ilə həmişə bağlı olur. Yazıçı Elçin də yaratdığı hər bir obrazın arxasında nağılçı kimi dayanır, ona mənfi, müvəqqəti hisslərdən təmizlənməyə, öz gücü, gözəlliyi ilə oxucusunu heyrləndirməyə kömək edir.

Nağıl zamanı reallıq tanımır, eyni müstəvidə qalmır, zaman dolanır, amma qəhrəman qocalmaq bilmir. Elçinin bədii nəsrində zaman məkanla inkişaf edir. Vaxtla deyil, hadisələrlə hesablanır. Nağılların bir çoxunda qəhrəman onu əhatə edənlərdən qeyri-adi keyfiyyətləri ilə fərqlənir, onun qəhrəmanlığı da, sevgisi də ecazkar olur. Elçin bu motivdən istifadə edərək ictimai-mənəvi problemlərin həllinə can atır, qəhrəmanı zaman və məkan həddlərindən kənara çıxararaq böyük incəliklər yaşadır. Nağıllardakı diqqət cəhəti daha bir motiv – qəhrəmanın qeyri-adi doğuluşu, dünyaya gəlişi, övlad bəxşetmə funksiyasını yerinə yetirən alma ilə arzuya çatmaq motivi də Elçinin bədii nəsrində üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdəndir.

Xalq nağılları digər epik janrlardan poetik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir; bədii təsvir vasitələrinin, xüsusilə epitet və mübaligələrin bolluğu, axıcılıq, süjet xəttinin müxtəlif vasitələrlə bir-birinə bağlanması psixoloji təsvirlərin dili, hətta intonasiya nağıla xüsusi bir şirinlik hopdurur. Elçinin bədii nəsrində bu nağıl şirinliyi obrazın, ideyanın daxili aləminin açmaqla yanaşı, oxucunu fəlsəfi-tarixi gerçəklik müstəvisində keçmişdən bu günə, yalandan həqiqətə, möcüzədən reallığa gətirə bilir, sevdindir, yaşadır.

CƏDİDÇİLİK: MƏDƏNİ-MAARİF İSLAHATÇILIĞINDAN MİLLİ AZADLIQ VƏ TÜRKCÜLÜK HƏRƏKATINA

Nərgiz HÜSEYN

AMEA, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

nargizh@yahoo.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

Cədidçilik adlandırılan islahat hərəkatı Rusiya imperiyasının türk xalqlarında XIX əsrin sonlarında təhsil sahəsində bir yeniləşmə hərəkatı olaraq başlamışdır və ilk etapda təlim-tədris və mədəni-maarif fəaliyyətiylə bağlıydı. Cədidçilik hərəkatının adı ərəbcə “cədid” – “yeni” sözündən gəlir və təhsildə tətbiq edilməsi nəzərdə tutulan “üsl-i cədid” – yeni üsul (metod) anlayışıyla əlaqədardır. Yeni üsullu məktəblərin banisi Krım-tatar maarifçi, türk dünyasının böyük mütəfəkkiri İsmayıl Bəy Qasıralının niyyəti və ona yönəlmiş fəaliyyəti türk millətinin təhsil sahəsində aşınmasının səbəblərini aradan qaldırmaq, köhnəlmiş müsəlman tədris sistemi yerinə qərb üsulunu tətbiq etmək, qısa müddətdə türk uşaqlarına oxuma yazma öyrətmək, məktəblərdə islam, dini elmlərin yanında dünyəvi elmləri də tədris etmək, beləcə türk millətini gerilikdən və qəflətdən qurtarmaq idi. “Cədidçi” (yenilikçi) sözünə ilk dəfə İsmayıl Bəy Qasıralının öndərliyi altında yeni üsullu məktəbləri təsis edən, müsəlman məktəblərində yeni təlim metodunu müdafiə və tətbiq edən ziyalılar adlanmağa başladılar. Cədidçilər məktəblərdə islam, dini elmlərin yanında dünyəvi elmlərin də tədris edir və siyasi sahəyə toxunmadan təhsil və maarifləndirmə işi ilə usanmadan məşğul idilər. Onlar Türk dünyasında, müsəlman Şərqində hökm sürən geriliyin səbəblərini aradan qaldırmaq, müsəlman türklərini cəhəlat və qurtarmaq, onları qəflət yuxusundan oyandırmaq, tərəqqiyə yönəltmək, müasir dünya ilə ayaqlaşmaq inkişaf etmiş ölkələr sırasında öz milli-dini kimlikləri ilə yer almaq kimi məsələləri məqsəd olaraq qaldırmışdılar. Avropadakı mütərəqqi yenilikləri milli anlayışla yoğurub türk cəmiyyətinə gətirmək onların başlıca məqsədlərindən idi. Avropa tərəqqisinin ilkin səbəbi onun təhsilində görüldüyü üçün cədidçilik öz missiyasında məktəblərə mühüm yer verilməkdə idi və müsəlman məktəblərinin tədrisində islahatların aparılması ilk zərurət olaraq görülürdü. İsmayıl Bəy Qasıralının fikrincə, “cəməətdən millətə keçid olmadan heç bir siyasi hakimiyyət tələb etdirməyəcəyi üçün mütləq təhsil və mədəniyyət sahəsində xalqı şüurlandırmaq gərəkdir”. Çar Rusiyası başlanğıcda cədidçilərin təhsil və maarif sahəsində etdikləri yenilikləri güman edilən siyasi nəticələrini nəzərə alaraq dəstəkləməkdə idi: qərbləşməyə yönəlmiş yeni təhsil, onların zənnincə, türkləri keçmişindən uzaqlaşdıracaq, düşüncə və təfəkkür tərzlərini dəyişəcək, türklərin islam dini ilə əlaqələrini kəsəcək, beləcə hakim (rus) etnosu ilə olan ziddiyyətlər aradan qaldırılacaq, assimilyasiya baş tutacaq, assimilyasiya olmuş yerli əhali ilə idarəetmə asanlaşacaqdı. Ancaq belə olmadı, hər şey əksinə cərəyan etdi və cədidçilərin yeni nəsil üzərində tətbiq etdiyi “müasir insan” və “milli şüur” ideologiyası yavaş-yavaş rus imperializminə qarşı bir potensial güc nöqtəsinə gəldi. İsmayıl Bəy Qasıralının “dildə, fikirdə, işdə birlik” şüarı ilə cədidçilik panslavizm əleyhdarı və türk dünyasının birliyini hədəf seçən bir axın halına çevrildi. Beləcə, Krımda məktəb islahatıyla başlayan yeniləşmə hərəkatı inkişaf edərək yalnız tatar türklərinin deyil, Çar Rusiyasında yaşayan bütün müsəlman türklərinin və dünyanın digər yerlərində yaşayan soydaşların da milli oyanışını, birliyini, qurtuluşunu qarşısına məqsəd qoymuşdu. Cədidizm bu şəkildə, rusların ifadəsi ilə “pantürkist” bir xarakter daşımaqda və bütün türk Şərqini əhatə etməkdə idi. Rusların panslavizm siyasətinə məruz qalan türk xalqları onsuz da az olan müstəqilliklərini qoruya və millət kimi varlıqlarını davam etdirə bilmək üçün “pantürkizm”, milliyyətçilik ideyasına sarılmışdılar. Türkcülük hərəkatını canlandırmaq və onun ideyalarını millətə

dövrün tələblərinə görə uyğun bir şəkildə öyrətmək cədidçilər qarşısına məqsəd olaraq qoyulmuşdu. Mədəni-dini və elmi-pedaqoji məramla yaranan hərəkətin sonradan siyasi xarakter qazanmasının ən səciyyəvi səbəblərdən biri türk xalqının etnik məhv olma təhlükəsinə məruz qaldığı vaxtda milli oyanışa və milli şüurun fəallaşmasına yalnız mədəniyyətin, maarifin vasitəsi ilə artıq nail olmaq mümkün deyildi, eyni zamanda siyasi fəaliyyət də mütləq idi.

Beləliklə, cədidçilik adlandırılan islahat hərəkəti XIX əsrin 80-ci illərində Rus İmperiyasının türkləri içində təhsil sahəsində bir yeniləşmə hərəkəti olaraq başlamış və ilk mərhələdə təlim-tədris və mədəni-maarif fəaliyyətiylə bağlı idi. Daha sonra o həyatın bütün sferalarını əhatə edən bir hərəkətə çevrilmiş, XX əsrin əvvəlində isə siyasi bir xüsusiyyət qazanaraq milli azadlıq hərəkəti formasını almışdır. Cədidçilik hərəkəti türk milli şüurunun inkişafında əhəmiyyətli rol oynamış, türk xalqlarının müstəqillik mübarizələrinə, milli tərəqqisinə və mədəniyyətinə böyük təsir göstərmiş bir hadisə olmuşdur.

İSA MUĞANNANIN “MƏHŞƏR” ROMANINDA BƏDİİ PORTRET YARATMA ÜSULLARI

Nərgiz NURİYEVA

Bakı Slavyan Universiteti

nergizka@inbox.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Xalq yazıçısı İsa Hüseynov (Muğanna) “Məhşər” tarixi-fəlsəfi romanında Azərbaycan tarixinin mürəkkəb və çətin dövrünü (XIV əsr) qələmə almışdır. Bu tarix Teymurləngin hakimiyyəti dövrünü, ədəbiyyatımızın görkəmli siması olan İmadəddin Nəsimi və onun müəllimi Fəzlullah Nəiminin həyatını, yaradıcılığını, Şirvan şahı İbrahiminin siyasi fəaliyyətini əhatə edir. Əsərdə yazıçı tarixi həqiqətləri qələmə almaqla yanaşı öz fikirlərini də tarixlə əsaslandıraraq diqqətə çatdırmışdır. Əmir Teymur – Nəsimi – Nəimi qarşıdurması əsərin əsas süjet xəttini təşkil edir.

İ.Hüseynov “Məhşər” romanında özünü portret ustası kimi göstərir. Yazıçı personajların portretini son dərəcə canlı boyalarla təsvir edir. Nəsimi və Nəiminin portretləri romanın bədii strukturunda xüsusi yer tutur və funksionallığı ilə fərqlənir.

Yazıçı qəhrəmanların portretini yaradarkən aşağıdakı əlamətləri ön plana çəkir: a) jest və mimikanın verilməsi; b) geyim – qiyavətin təsviri; c) təsəvvüf poetikasından istifadə etməklə, qəhrəmanın, qəhrəmanın daxili aləminin təsviri.

“Bəyaz xırqənin yapıncısayaq küncləri çiyinlərini boyuna münasib göstərsə də, yaxın həmdəmləri bilirdilər ki, onun çiyinləri bir o qədər də enli deyildi. Bütün uzun və arıq adamlar kimi, hətta, sinəsində çökəklik vardı. Yalnız sifətinin kəhrəbasında və gözlərinin işıq saçan qaranlığında nə hikmət vardısı, Nəsimi şax dayananda, tamaşasına duranlar onun ümumi görkəmində heyran qalmalı bir əzəmət görürdülər”.

Yazıçı Fəzlullah Nəiminin portretini verərkən təsəvvüf modelindən yararlanır və Nəiminin qutsal obrazını yaradır. Müəllifin Nəsiminin şeirlərindən yararlandığı hiss olunur, şairin dilindən Nəimini təsvir edir. Burada Nəsimi ustadının simasının təsvirində mübaliğədən istifadə edir. Onların ata-oğul kimi bir-birinə bənzəməsi faktı gözümüz qarşısında Nəiminin aydın obrazını yaradır. Məsələn: “Gəzdiyi yerlərdə, keçirdiyi məclislərdə Nəsimiyə həmişə bir sual verirdilər: «Fəzlin siması necədir?» Nəsimi də həmişə eyni cavabı verib: «Fəzlin siması təsvirə gəlməz», — deyirdi. Bu cavab, həm əvvəli, sonu olmayan əbədi Fəzl - həqqə işarə idi, həm də ustadın batinliyi ilə əlaqədardı: Nəsiminin başqa cür cavab verməyə, ustadın üzünü əyan etməyə ixtiyarı yox idi. Yalnız bunu deyə bilərdi ki, əbədi Fəzl-həqq kimi, Fəzlin üzü də özündən əvvəl yaşayıb, yaradıb, dünyadan getmiş bütün kamillərin simalarında özündə cəmləşdirən kamil insan üzüdür. «Mənim üzümə baxın, Fəzli görün», - deyirdi. Və bu doğru idi. Onların hətta boy-buxunu da, sinədəki çökəkliyə qədər, bir-birinin eyni idi. Bu elə heyvətli eyniyyətdi ki, onların doğma ata-oğul olmadıqlarını yəqin bilənlər belə şübhə edirdilər ki, bəlkə elə doğrudur. Fərq ancaq bunda idi ki, Fəzlin üzünün kəhrəbasında naxışlar əmələ gəlmişdi və ilbəlil artıb dərinləşən naxışlar onu daha zərif, daha məlahətli etmişdi”. Ömrünün çox hissəsini köçəri həyat tərzində, çətin şəraitdə keçirməsinə baxmayaraq, Fəzlullah üzündəki nuru itiməmişdi. Hər zaman siması ilə insanlara, ətrafındakılara rahatlıq verirdi.

Başqa bir faktda isə yazıçı Fəzlullahın daxili aləmini göstərməklə, onun inanclarına bağlı insan olduğunu göstərir: “Fəzlin özünə gəlincə, əlli beş yaşında, zərif ziyalı olduğuna baxmayaraq, o, daha hissiyyətli idi. Müridlər bilirdilər ki, xüsusilə səfərlərdən qələbə ilə qayıdan dərvişləri ilə görüşəndə Fəzl həmişə vəcdə qapılıb, həyatının ali məqsəd və amalından başqa hər şeyi unudurdu. Belə vaxtlarda heç kəs ona yaxın getməməli, görüş qurtarandan sonra isə, hamı susub, Fəzlin danışmağa başlamasını gözləməli idi”. İnancları yolunda bir çox şeyi – canından çox sevdiyi və daim ürək rahatlığı ilə inana biləcəyi insanı (Nəsimi) – təhlükəyə atmağı gözə alan biri olaraq nəzərə çatdırılır. Onun Teymurun hüzuruna getdiyi zaman necə həyəcan keçirdiyi yazıçı tərəfindən ustalıqla verilir.

İ.Hüseynov Nəsiminin dolğun yaradıcılıq fəaliyyətini, daxili aləminin gücünü, onu hər bir sözü yerində işlədib hədəfini inandırma bilən bir söz ustası kimi təsvir edir.

“Məhşər” romanında bədii portret qəhrəmanın daxili aləmini, psixoloji durumunu və sosial statusunu səciyyələndirən vacib kateqoriyalardan biridir.

Romanda təsvir olunmuş mövzular mürəkkəbliyi və genişliyi ilə diqqəti cəlb edir. Yaradılmış portretlər əsasında XIV əsr və o dövr insanları haqqında aydın təsəvvür yaratmağa imkan verir.

MİKAYIL MÜŞFİQ POEMALARINDA YENİ FORMA VƏ YENİ İDEYALAR

Nərmin CAHANGİROVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

nmugurlu@hotmail.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

Hər bir yaradıcı şəxsiyyət sənət, sənətkar, onun cəmiyyətdəki mövqeyi, davranışları, əxlaqı ilə bağlı müəyyən düşüncələrini yeri gəldikcə poetik şəkildə əks etdirməlidir. Poemalarında dövrün tələbi kimi sovet həyatını, yenilikləri tərənnüm edən, müasiri olduğu hadisələri qələmə alan Mikayıl Müşfiq də ictimai-fəlsəfi məsələlərə münasibət bildirməkdən çəkinmirdi. Bu zaman şairdən, sənətkardan real həyatı, onun gerçəkliklərini bütün çılpalığı ilə, lakin bədii şəkildə, poetik dillə tərənnüm etməyi tələb edirdi.

Poema M.Müşfiq yaradıcılığında mühüm yer tutan, şairin müasiri olduğu həyatı təfərrüatı ilə əks etdirməyə müvəffəq olduğu bir janrdır. Məlumdur ki, şairin ilk poeması “Buruqlar arasında” poemasıdır. Bu əsərə qədər yazılan, epik məzmunu, müasir ideyası ilə seçilən süjetli şeirləri, oçerkləri isə “Buruqlar arasında” poemasının başlanğıcı sayılır. Hal-hazırkı nəşrlərdə şairin poemaları ayrıca başlıqla verilir və buraya “Əfşan”, “Mənim dostum”, “Çoban”, “Dağlar faciəsi”, “Sələ”, “Dezertir”, “Qaya”, “Vuruşmalar”, “Səhər”, “Azadlıq dastanı”, “Sındırılan saz” poemaları aid edilir. Lakin ayrı-ayrı tədqiqatlarda, monoqrafiyalarda bu bölgünün daha fərqli olması, hazırda şeir kimi verilən bir çox əsərlərdən poema kimi bəhs edilməsi də inkaredilməzdir. Bizim fikrimizcə, bu müxtəliflik Müşfiq yaradıcılığında özünü göstərən forma əlvanlığı ilə bağlıdır.

Şairin yaradıcılığında bu qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmaq üçün şairin bəzi əsərlərini ayrı-ayrılıqda həm ideya-məzmun, həm də struktur baxımından təhlil etmək fikrimizcə daha məqsədəuyğundur. Bu cəhətdən M.Müşfiqin “Şən teyflər”, “Şair və Vətəndaş”, “Yeddi aşiq”, “Tərtərhes nəğmələri” və “Mingəçevir həsrəti” əsərləri tədqiqat üçün geniş imkan yaradır. Bu əsərlərin diqqəti cəlb edən cəhəti onların ideya məzmunundakı yenilikləri ilə yanaşı, forma orijinallığı, G.Hüseynoğluğun dediyi kimi “Müşfiqə məxsus formada” yazılmasıdır.

Sənətkardan hər zaman müasirlik, zamanla ayaqlaşmaq, bu günün içində sabahı görmək kimi xüsusiyyətlər tələb edən Müşfiqin sənətlə bağlı düşüncələrinin yer aldığı “Şair və Vətəndaş” poeması janr baxımından mübahisəli əsərlərdəndir. Əsərin əsasını iki müxtəlif dünyagörüşün, həyata baxışın iki formasının dialektikası təşkil edir, poemada ictimai həyatın tələblərini dərk edən, baş verənlərə realistsinə yanaşan müasir düşüncəli obrazla, həyatın nəbzini tuta bilməyən, romantik xəyallarda yaşayan obrazlar qarşılaşdırılır. Müəllifin şair obrazı duyğuları ilə hərəkət edən, daxili dünyasında çırpıntıları olan ruhən ziddiyyətli insanları, vətəndaş obrazı isə ağılla düşünən, iradəli insanları təmsil edir. Əsər struktur baxımından da otuzuncu illərdə yazılan poemalardan fərqlənirdi. “Şair və vətəndaş” ənənəvi məsnəvi şəkildə yox, yeni formada - dialoqlar əsasında qələmə alınmışdı.

Qeyd etdiyimiz kimi M.Müşfiq yeni məzmunu yeni formada təqdim etməyi də unutmur, bu forma əlvanlığına nail olmaq üçün şair həm klassik ədəbiyyatdan, həm də o dövrdə geniş yayılmış türk və avropa ədəbi ənənələrindən yaradıcı şəkildə bəhrələndirdi. Bu cəhətdən şairin 1937-ci ildə yazdığı “Şən teyflər” əsəri diqqəti cəlb edir. İlk baxışda elə görünür ki, bu əsərdə şair yeni quruluş ilə köhnə cəmiyyət arasındakı dərin uçuruma diqqət çəkmək istəyir. Bu isə təsadüfi deyildi, çünki 20-30-cu illərdə bütün qabaqcıl şairlərin yaradıcılığında köhnəliklə yeniliyin müqayisəli şəkildə təsvirini verən əsərlərə təsadüf olunurdu. Lakin dövrü üçün aktual bu məsələni Müşfiq daha fərqli şəkildə həll etməyə çalışır, orijinal quruluşu ilə seçilən bir əsər yaradır. Poemada üç fərqli zamanda, üç fərqli cəmiyyətdə yaşayan obrazlar teyfləri vasitəsilə görüşdürülür, insan, cəmiyyət, dövr haqqındakı ictimai-fəlsəfi düşüncələrdən bəhs olunur.

Müşfiqin strukturca, yeni forması və yeni ideyası ilə seçilən əsərlərindən bəhs edərkən son yaradıcılıq məhsullarından olan “Yeddi aşiq” poema - dastanını da unutmaz. Əsər dastan janrının poetik forma xüsusiyyətlərindən bəhrələnərək yazılmışdır. Ümumiyyətlə, folklor janrlarına maraq Müşfiqin ilk dövr yaradıcılığından müşahidə olunan bir cəhətdir. Şairin bu sahədəki qələm təcrübələri içərisində “Şəngül, Şüngül və Məngül”, “Kəndli və ilan” mənzum nağılları, eləcə də “Çoban” poema-əfsanəsi mühüm yer tutur. “Yeddi aşiq” şairin öz qəhrəmanlarının-ellərə yaraşlıq yeddi aşiqin təqdimi ilə başlayır. Bu yeddi aşiqin hər biri növbə ilə insan xoşbəxtliyini təmin edən bir cəhəti tərənnüm edir, dastanlarda olduğu kimi əvvəlcə sözlə, sonra isə məzmunla müvafiq nəğmə ilə fikirlər ifadə edilir. Tədqiqatçıların “poema böyük səmimiyyətlə yazılmışdır” mülahizəsinin əksinə olaraq fikrimizcə əsərdə səsləndirilən fikirlər kommunist ideologiyasının prinsiplərini, sovet insanının heç də həmişə qorunmayan “hüquq”larını əks etdirdiyi üçün bir qədər bayağı təsir bağışlayır.

Gördüyümüz kimi, şairin əsərləri məzmunca müxtəlif olduğu qədər, forma cəhətdən də rəngarəng və zəngindir. Təbii ki, bu zənginliyi tam şəkildə açmaq, xırdalamaq üçün Müşfiqin özü qədər geniş, zəngin mənəvi aləmə, poetik istedadla malik olmaq lazımdır.

DİL VƏ MƏDƏNİYYƏT

Nərmin QULİYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti
narminguliyeva1980@box.az
Bakı/AZƏRBAYCAN

Mədəniyyətin ən mühüm tərkib hissələrindən olan dil və mədəniyyət məsələsi müxtəlif dövrlərdə həm dilçilikdə, həm də digər ictimai elmlərdə araşdırılsa da, hələ də əsaslı şəkildə tədqiq olunmamışdır.

Həmişə məlumdur ki, xalqımızın tarixini yaşadan və onu indiki müasir dövrümüzdə gətirib çatdıran ən əsas amillərdən biri dil mədəniyyəti olmuşdur.

Biz qədim dövrlərdə Azərbaycanda baş verən tarixi hadisələri araşdırarkən, bu ərəzidə uzun dövrlərdən bəri çoxdilliliyin mövcud olduğunu görə bilirik.

Araşdırmalar nəticəsində o da məlum olmuşdur ki, Azərbaycan ərəzində yaşayan türk etnosları Azərbaycana təxminən 1500 illik bir dövr ərzində tədricən gələrək məskunlaşmış, elə xalq kimi də, burada formalaşmışdır.

Bütün bu mərhələləri nəzərdən keçirdikdən sonra bizə aydın olur ki, Azərbaycanın türkləşmə prosesi 2 mərhələdən ibarətdir: I mərhələ (eramızın əvvəllərindən I minilliyin axırlarına qədərki dövr) oğuz-səlcuq mərhələsi.

Məlum olduğu kimi, VII-X əsrlərdə ərəb dili elm, fars dili, şer, Azərbaycan dili isə ünsiyyət dili funksiyanı yerinə yetirirdi. Həmin dövr ərzində müxtəlif köçəri ərəb tayfa və qəbilələrin Azərbaycana gəlməsi, sonralar isə irəndilli xalqların Azərbaycan xalqının nümayəndələrinə olan mehriban münasibətləri dilimizin geniş işlənmə funksiyasına müsbət təsir göstərə bilməmişdir. Amma VII-IX əsrlərdə Azərbaycanın bir sıra rayonlarına – Bərdəyə, Qazağa, Qəbələyə və s. köçmüş ərblər, irəndən köçüb gələn bəzi qəbilələr, o cümlədən albanlar qısa bir vaxt ərzində öyrəndikləri Azərbaycan dilində danışmaqla ölkəmizdə çoxdilliliyin inkişafına təkan verdilər.

Bildiyimiz kimi Marağa rəsədxanasının əsasını qoymuş Nəsrəddin Tusi 400000 nüsxədən artıq kitab fondu olan kitabxana yaratmışdır. Azərbaycanlı Fəxrəddin Marağayi və Şəmsəddin Şirvani və bir sıra digər alimlər də bu rəsədxanada fəaliyyət göstərmişlər. Nəsrəddin Tusi bir qədər sonra Təbrizdə “Dərüş Şəfa” adlı tibb akademiyası yaradır.

Bu akademiya zəngin kitabxana, mədrəsə, rəsədxana və xəstəxanadan ibarət idi və burada çalışanların və təhsil alanların böyük əksəriyyəti 3 dil – ərəb, fars və Azərbaycan dilini mükəmməl səviyyədə bilirdilər.

1587-ci ildə I Şah Abbas hakimiyyətə gəlir və paytaxt Qəzvinə İsfahana köçürülür. Bununla da Azərbaycan dilinin nüfuzu daha da artmağa başlayır. Təbrizə, Şamaxıya İsfahana və s. yerlərə köçüb gələn səyyahların əksəriyyəti fars dili ilə yanaşı Azərbaycan dilinə də böyük maraq göstərirlər və beləliklə də Azərbaycan dilinin nüfuzu get-gedə artır. Amma dilimizin geniş şəkildə yayılmasını XIX əsrin əvvəllərinə aid etmək olar.

Abbasqulu ağa Bakıxanov 1819-cu ildə general Yermolov tərəfindən Tiflisə dəvət olunur və Qriqoryevlə birgə 1852-ci ildə Azərbaycan dilinin rusca müntəxabatını tərtib etmiş və 1855-ci ildə azərbaycanca-rusca oxu və tərcümə kitabını hazırladı. Bundan başqa Vazeh də 1855-ci ildə nəşr etdirdiyi dərslərin sonunda azərbaycanca-rusca lüğət hazırladı və XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Bakıda rus və Azərbaycan dillərində müxtəlif mətbuat orqanlarının fəaliyyət göstərməsi, bundan başqa Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində müxtəlif tipli dərnəklərin fəaliyyəti sayəsində dil ilə birgə mədəniyyətimiz də zənginləşirdi və inkişaf edirdi.

Dünyada mövcud olan 3000-dən çox dildən yalnız 250-si ədəbi dil kimi istifadə olunur. İngilis, rus, fransız, ispan və çin dilləri dünya dilləri kimi qeydə alınmışdır. Ən geniş yayılmış dillərdən biri də rus dilidir. Keçmiş Sovetlər Birliyində və indiki MDB ölkələrində hətta bütün rəsmi dövlət sənədləri də rus dilində tərtib olunsa da, respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra bütün dövlət strukturlarında yazışmalar öz ana dilimizdə aparılır.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin sərəncamı ilə 1 avqust 2011-ci ildən etibarən latın əlifbasına keçilmişdir.

Beləliklə, dil və yazı mədəniyyət sistemində özünəməxsus yer tutur.

Dil mədəniyyəti ədəbi dilin həm yazılı, həm də şifahi qolları ilə bağlıdır. Yazılı ədəbi dil əlifba orfoqrafiya terminologiyaya dərzi işarələri, şifahi ədəbi dil isə orfoepiya məsələlərini əhatə edir.

Dil mədəniyyətinin əsas məsələlərindən biri də ədəbi tələffüz qaydalarının işlənməsi olar. Bildiyimiz kimi danışq dili 2 formada təzahür edir.

1. Monoloq; 2. Dialoq

Monoloqda daha çox yazı dili qaydalarına, dialoqda isə daha çox dialekt xüsusiyyətlərinə üstünlük verilir. Ədəbi tələffüz qaydalarının mövcud olmaması isə həm dialoqlarda, həm də monoloqlarda müəyyən çətinliklərin meydana gəlməsinə səbəb olur.

Bəzən nətiqlər, aparıcılar öz danışqlarında müəyyən dialektlərdən istifadə edirlər, bəzən isə kitab dili ilə danışmağı ədəbi tələffüz üçün əsas hesab edirlər. Məsələn: qaşdı, qolumnan sözlərini qaçdı, qolumdan kimi deməyə çalışırlar. Bu isə tələffüz qaydalarına ziddir. Çünki, tələffüz qaydasına görə d səsinə əvvəl ç, m səsinə sonra d səsi tələffüz edilə bilməz.

Əvvəlki illərlə müqayisədə müasir mətbuatımızın dili artıq daha çox təmizlənmiş və saflaşmışdır. Amma bununla belə, qəzet dilində hələ də özünü göstərən bir çox dil qüsurlarına rast gəlmək mümkündür. Bu nöqsanları aradan qaldırmaq üçün ziyalılarımızla birlikdə çalışmalı, yazımızı danışığımızı daha səlis, aydın, məzmunlu bir formaya salmaq üçün əllərindən gələni etməlidirlər.

VAQIF SƏMƏDOĞLU POETİKASINDA MUSİQİ TERMİNLƏRİNİN ROLU

Nəzmiyyə YİGİTOĞLU

AMEA, N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

nazmiyya@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Artıq yaxın tarix hesab olunan və daha çox “altmışıncılar” istilahlı ilə məşhurlaşan 60-cı illərin ədəbi nəslə hələ də müxtəlif poetik prizmalardan ədəbiyyatşünaslığın və ədəbi tənqidin təhlil və istinad obyektlərindəndir. Bu da təsadüfi deyil. Çünki, məhz 60-90-cı illər poeziyamızın novatorluq, poetexnika, mövzu, forma kreativliyi bu günkü dinamika, xaos, fəlsəfi-psixoloji dərinlik, qaydasızlıq əsrinin ədəbi mühitinin demək olar ki, xələfidir. Buna misal olaraq bəhs edilən ədəbi nəslin **/Yağış gölməçəsi buludla doldu, günəslə, payızla, sükutla doldu/; /ayaq yerdə, baş qızıl bir buludda/** və s. kimi məzmun və forma orijinallığını göstərmək olar ki, bütün bunlar XXI əsr şeirimizdə modern, postmodern estetikasının təkamülündə rüşeym rolunu oynadı. Bu günkü şeirin varislərinin yaradıcılığında müasir, kreativ həllini tapdı.

Sözü gedən 60-90-cı illər ədəbi nəslinin şeirdə, yaradıcılıqda aktivləşdirədiyi əsas poetik meyarlardan biri də bədii dildə elmilik, terminlilik idi. Məlum olduğu kimi, bu xüsusiyyəti nəsrədən fərqli olaraq nəzm dilində reallaşdırmaq müəllifdən xüsusi ustalığ, istedad tələb edir. Bunun bariz və parlaq nümunələrini biz “elmsiz şeir özəlsüz divar kimidir” prinsipini yaradan klassik poeziyamızda görürük. Məsələn, dahi Nizami Gəncəvi irsi ilk növbədə fəlsəfi, humanist, didaktik intibah ideyalarının inikası kimi təhlil olunur. Lakin bura eyni zamanda “elmilik” prinsipi də daxildir. Məsələn, Nizami yaradıcılığında: materiyanın, kainatın və canlı həyatın yaranmasını bilavasitə hərəkətin əmələ gəlməsi ilə izah etmək, mexaniki hərəkətin əsas forması olan fırlanma hərəkəti zamanı mərkəzəqaçma qüvvəsinin yarandığını və həmin qüvvənin fırlanma mərkəzinə doğru istiqamətləndiyini göstərən fikirlər (sonralar XVII əsrdə holland fiziki Xristian Hyugensin, daha sonralar Nyutonun kəşfləri), “təfəkkür üsturları” məcazi ilə göy cisimlərini müşahidə etmək, onların hərəkət qanunlarına yeni baxış bu tükənməz xəzinənin təkcə bədii, poetik deyil həm də intellektual çəkisindən xəbər verir:

Həmin cisim qərar tutmayıb bir an,
Dönür, hərlənirdi əsla durmadan
Bu cismin parlayan saf parçaları
Həmişə qaçırdı mərkəzə sarı.

Beləcə, klassik dövrün bir çox dahi ustadlarının əsərlərində “poetik elmilik” meyarı ən azı məcaz şəklində ayrılmaz tərkib hissəsi idi.

Bəs bu amil bugünün şeirində ensiklopediklik bir tərəfə dursun publisistik və ya terminoloji səviyyədə də olsa reallaşa bilirmi?

Məlumdur ki, özündən əvvəlki poetik eyforiyadan fərqli olaraq məhz 60-90-cı illər poeziyasında şeirə, elmi terminologiyanın gəlişi və metaforikliyi geniş vüsət aldı:**/Baş vurdu göylərin dərinliyinə, gah ion, gah alov, gah da buz oldu/; /Atom! Neytrino Ay Aman Allah!/**

Bu illərin, yaradıcılığında elmi termin metaforikliyi priyomundan daha çox istifadə edən şairlərdən biri də Vaqif Səmədoğlu idi.

“Nitq atmosferində sözün semantik motivləşmə, metaforikləşmə və məcazi mənə qazanmaq imkanı Azərbaycan dilinin həm leksik morfoloji, həm semantik- frazeoloji, həm də sintaktik- poetik üslubi vasitələri sistemində geniş yer tutur”.

Bu sistemə çağdaş poeziyanın tələbi və imkanları ilə denotativlik qazanmış termin və ya publisistik üslub elementləri də daxil olur. Vaxtilə, ali musiqi təhsili almış V. Səmədoğlu yaradıcılığında isə metaforikləşən musiqi terminləri üstünlük təşkil edir. Məsələn, şair **“bir tənha soprano səslənər, səslənər ömür uzununu, səhra boyu”** deyərkən ən zil qadın səsi olan soprano metaforası altında kiçik, aydın bir süjet qurur. Şairin poeziyasında musiqi leksikonu ilə bir çox novator məcazlar işlənir. Məsələn : **“gec ya tez bu lal-kar aləmdə bir gitar akkordu gəlib tapır səni...”**, **“Vallah, insan ömründə hökmən orkestr səslənməlidir bir gün”**, **“Minorda ömür sürüb, majorda ölmək. Baxın əsəri kimi”** kimi ifadələr bu obrazlılığa misaldır.

Musiqi istilahlarının nəzm metaforikliliyi tarixi poetikanın tərkibi olub hələ N. Gəncəvi: **“Barbədin rudu bu pərdəni çalıb qurtaran kimi, Nəkisa tez öz çəngini çaldı”**; C.Rumi: **“Ney gibi hem bir zehir, hem bir tiryak, ney gibi hem bir hemdem, hem bir müştak kim gördü?”**; Nəsimi: **“Ahəngi “Sifahan” qılır ol nam-i “Əraqi” , “Rəhavi” yolunda yenə canım qıla pərvaz”**. Xaqani, Füzuli kimi ustadların yaradıcılığında rast gəlinir.

Lakin nəzmdə musiqi terminlərinə poetik don geydirmək əsasən, iki yolla aparılırdı. Birincisi, Ə.Marağeyi, M.M.Nəvvab kimi musiqişünasların risalələrində musiqi terminlərini izah etmək üçün onlar nəyə isə bənzədilir və beləcə məcaz yaranırdı:

Rast məqamı ürəyin xəzinəsidir.
Mübarriğə Pəncgaha lazımdır.
Hüseyni məqamatın ən yüksəyidir,
Hicazi bir meyvəli ağacdır,
Onun meyvəsi Segahla Hisardır.

İkinci yol isə yuxarıda göstəriləyi kimi Xaqani, Nizami, Nəsimi və b. yaradıcılığında rast gəlinən metod-musiqi terminlərinin metaforikliyi ilə bədii fikri, qayəni çatdırmaqdır.

“Altmışıncılar” ədəbi nəslinin qəlb, ovqat şairi, professional musiqi təhsili almış V.Səmədoğlu da məhz ikinci yolun yolçusu kimi zəngin və orijinal musiqi terminləri metaforikliyi ilə bədii fikri, ideyanı çatdırmaq yolunu tutur.

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ TARİXİ YADDAŞ PROBLEMİ (İ.ŞİXLİNİN “ÖLƏN DÜNYAM” ROMANI ƏSASINDA)

Nigar ASLANOVA

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu

a.g.nigar@gmail.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

İsmayıl Şıxlı Azərbaycan ictimai-bədii fikir tarixində məhsuldar fəaliyyəti, zəngin yaradıcılığı, öz orijinal dəst-xətti, realist qələmi ilə seçilən, dəyərlı əsərləri ilə ədəbi mühitdə yüksək zirvəni fəth edən, tarixin unudulmaz səhifələrini əbədi olaraq yaddaşlara ötürən, öz milli kimliyi ilə layiqli yeri olan sənətkarlardandır.

Əsərlərində həyat həqiqətləri, tarixi reallıqların bədii ifadəsinə, realist təsvirinə üstünlük verən İ.Şıxlı sayca üçüncü məşhur romanı – “Ölən dünyam” ilə zəngin yaradıcılığına “nida” qoyur, nəhayət ki, çətinliklə də olsa (səhhəti ona imkan vermir), qəlbində qubar edən, nıskilə çevrilən gerçəkliklərin yazıya köçürülməsinə nail olur. Müəllifin qeyd etdiyi və ədəbi ictimaiyyətə məlum olduğı kimi, “Qanlı təpə” adlanacaq həmin əsərdə mövcud dövrün reallıqları ədibə göstərmək istədiklərini qələmə almağı imkan vermir və o, bu fikirdən daşınır. Nəhayət, elə bir dövr, məqam yetişir ki, ədib əsərin yeni ad və məzmunla işıq üzü görməsinə müvəffəq olur, onu oxucuların ixtiyarına verir.

Müstəqillik illərində (1995) qələmə alınan, mürəkkəb arxitektonikaya malik olan əsərdə yazıçı klassik roman ənənəsindən çıxmağı müvəffəq olmuş və böyük uğur qazanmışdır.

“Ölən dünyam” romanı yaxın keçmişimizi, tarixi dövrün həqiqətlərini qabarıq şəkildə əks etdirən, 1920-30-cu illərdə xalqın başına gətirilən bəlalardan, müsibətlərdən bəhs edən sənət nümunəsidir. Əsərdə milli əxlaq qanunları ilə tənzimlənən, kişilik, mərdlik qanunları ilə idarə olunan ailə münasibətlərinin şahidi oluruq. Bu münasibətlərin önündə iki ailə – Çıraqlılar və Alqazaxlıların ağsaqqalları Ömər koxa və Güllü xanım dayanır. Müəllif bu iki mükəmməl obrazın fonunda təsvir olunan dövrün reallıqlarını göstərir. Qəfil bir ölüm iki ailə arasında gah gərginləşən, zaman-zaman da avazıyan münasibətləri ortaya qoyur.

İstər Ömər koxanın – Çıraqlılar, istərsə də Güllü xanımın – Alqazaxlılar nəslində böyük sözünə hörmət, ehtiram aydın sezilir və hər iki ailədə patriarxal qanunlar – kişilik qanunları hökm sürür, milli-əxlaqi dəyərlər öz qüvvəsini saxlamaqdadır. Kimliyindən asılı olmayaraq bu qanunlara zidd çıxanların aqibəti birmənalı şəkildə eynidir. Təmsil etdikləri nəslin başında duran, mərdlik, kişilik, dəyanət tərənnümçüsü, yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin daşıyıcısı olan bu mükəmməl obrazlara həmin məziyyətlərin genetik olaraq ata-babalarından irsən keçmiş olduğu qətiyyənlə şübhə döqurmur.

Əsərdə şura hökumətinin qurulmasından sonra baş verən hadisələrin təsviri ilə yanaşı yeri gəldikcə qəhrəmanların keçmişinə də ekskurs edilir.

Müəllif əsərdə Çapıq Əmrəhin xatirələri ilə Gəncə üsyanının təsvirinə geniş yer ayırır, XI Qızıl ordunun Gəncəni işğal etməsi, özümüzünkülərin xainliyinin bunun əsas səbəblərindən biri olmasını vurğulayır.

Əsərdə inqilab tərəfdarı Kabı Kəsəmənli obrazı öz mərdliyi, düzgünlüyü, mövcud haqsız şəraitə etiraz edə bilmə cəsarəti ilə diqqəti cəlb edir. Çəkanın nümayəndəsi, hər yerdə və hamıda müzür ünsür, sinfi düşmən axtarmaqla məşğul olan, çantasında gəzdirdiyi “Troyka”nın qərarı ilə günahsız insanların ölümünə hökm çıxaran Fətullayevin hərəkətləri dözülməzdir. Qaçqlara yemək apardığı üçün çoban Kərəməlini, onlara saz çaldığı üçün aşiq Qarneti uf demədən ölümə məhkum etməyə hazır olan, Firudin bəy Köçərlinin, ziyalı Halay bəyin səbəbsiz yerə qətlinə bir an belə tərəddüd etmədən fərman verən Fətullayevin bu qərarı Kəsəmənlini özündən çıxarır və o, Fətullayevi qətlə yetirir, sonra isə söz verib, lakin qoruya bilmədiyi Halay bəyin dəstəsinə qoşularaq qaçaq düşür. Bu yol ağır sovetləşmə dövründə inqilab əleyhinə olan, peşəsindən asılı olmayaraq bir çox insanın yeganə çıxış yolu idi. Əsərdə yaşadığı mühitin qanunları ilə ayaqlaşma bilməyən, nahaq törədilən faciələr ziyalı, inqilab əleyhinə çıxan insanların qaçaqlara qoşulub bu yaşam tərziini seçməsinin şahidi oluruq.

Müəllf səriştəsiz, inqilab yaratmaq tərəfdarı olan və elə bunun da, yəni çılğınlığının qurbanı olan Mürsəl müəllim, Uçitel ləqəbli qocaman müəllim obrazlarını yaratmışdır. Uçitelin cavan, həvəsli müəllimə öyüd-nəsihəti, bir çox qaranlıq, sətiraltı məqamları başa salması yazıçı yanaşması, düşüncəsi ilə üst-üstə düşür.

Əsərdə kənddəki kişilərin yığılaraq silahlarını təhvil verənədək məscidin həyatında ac-susuz, soyuqda saxlanması, balaca Söhrəbin sürgündən öncə evin zirzəmisinə yığıldığı ota od vurub yandırması, Qaymaqlı kəndində qışın soyuğunda Fətullayevin əmri ilə rus əsgərlərini yerləşdirmək üçün insanların evlərindən çölə tökülməsi, Çapıq Əmrəhin Troykanın qərarı ilə qətlə yetirilməsi, doğma yurdu, el-obasından didərgin düşən, qatarlara doldurulub dayanmadan günlərlə yol gedən, uzaq Sibirə sürgün olunan insanların acı taleyinin təsvir olunduğı epizodlar təsirli səhnələrdəndir.

Nəhayət ki, uzun illər tüğyan edən sürgün illəri sona çatır, dövrən, zaman dəyişir, sağ qalan insanlar öz yurdlarına qayıdır. Lakin nə Çırağ uşağı, nə də Alqazaxlıların yurdu artıq yoxdur.

Həsən ağa ahıl yaşında, on illər keçdikdən sonra öz el-obasına dönür və gördüyü mənzərə onu məyus edir: heç bir şey əvvəlki kimi deyildi... o, özünün bir zamanlar əkdüyü çinar ağacının altında oturaraq xəyallara dalır, öz düşüncələrinin, keçmiş xatirələrinin təsiri altında səssiz-səmirsiz haqq dünyasına qovuşur. O, oğlu Söhrab və vəfalı, sədaqətli Alan (it) üçlüyü sanki bir bütövlük təşkil edərək oxucunu kövrəldir, düşündürür və xəyallar dünyasına aparır. Həsənağaların taleyinin belə bir məcraya gəlib çıxması bizim tariximiz, sovet rejiminin xalqımızın başına gətirdiyi faciələr və onların acı nəticəsi kimi dəyərləndirilir.

İ.Şıxlı "Ölən dünyam" əsəri ilə böyük ustalıqla çoxlarını bir çox mətləblərdən agah etmiş, yatmışları qəflət yuxusundan oyatmağa, dünyaya həqiqətləri, xalqın başına gətirilən müsibətləri təfsilatı ilə göstərməyə müvəffəq olmuşdur.

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN "LEYLİ VƏ MƏCNUN" POEMASININ DİLİNDƏ İŞLƏNMİŞ FELİ FRAZEOLOGİZMLƏRİN LEKSİK VƏ QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nuray XIDIROVA

Bakı Dövlət Universiteti

nuray.xidirova@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Üç dildə mükəmməl əsərlər yaradan M.Füzuli ana dilinə xüsusi rəğbət bəsləmiş, ədəbi irsinin mühüm qismini türk dilində yazmış və bu irs nəsilərdən-nəsillərə keçərək bu günə qədər gəlib çatmışdır. Şairin "Leyli və Məcnun"-u, misilsiz lirik şeirləri və digər əsərləri ilə Azərbaycan ədəbi dilinin klassik üslubu tam formalaşır. Ə.Dəmirçizadə "Leyli və Məcnun" poeması haqqında yazır: "M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" poeması "Azərbaycan ədəbi dilinin məsnəvi-poema janrı üzrə bədii üslub qolunun tam formalaşmış ilk nümunəsi" sayılır". N.Xudiyev isə onun sözlərini təsdiq edir: "Bu sözdə müəyyən həqiqət var - "Leyli və Məcnun" Azərbaycan ədəbi dilinin son orta əsrlərdə ən nəhəng abidəsidir; əslində, nə ona qədər, nə də ondan sonra ədəbi dilinin poetik gücünü, elastikliyi, "nizam"-ını bu qədər kamil şəkildə əks etdirən poema yazılmamışdır. Füzuli poemada təsvir olunan hadisələrin, vəziyyətlərin məzmununa uyğun gərgin dil təqdim edir. Bu gərginlik süni şəkildə yaradılmır, təbii ehtiyac olaraq meydana çıxır". Prof. T.Hacıyev isə yazır ki, Füzulinin hər kəsi öz silkinə uyğun dildə danışdırması, hər məzmunun öz üslubunda verilməsi dil demokratiyasıdır. Bu, Leyli və Məcnunun atalarının, İbn Salamin, Nofəlin, Səyyadın, Zeydin danışdıqlarında da müvafiq şəkildə görünür. Bu, klassik şeir dilinin özünəməxsus xəlqiliyidir. Ölbəttə, xəlqilik canlı anlaşıma faktıdır ki, bu da birinci növbədə, lüğət tərkibində və frazeologiyada özünü göstərir. Milli lüğət və frazeologiya isə ədəbi dilin kütləvililiyinin təminatçısıdır. M.Füzulinin frazeoloji vahidləri şairin dilinin xəlqiliyinin mühüm göstəricisidir – dilcə "ən ağır" əsərlərə də frazeoloji material müəyyən demokratizm gətirir.

Poemanın dilinə nəzər saldıqda burada feli frazeoloji birləşmələrin daha çox işləndiyinin şahidi oluruq. Məsələn: əl vermək, ayağını kəsmək, üz urmaq, cigərdən qan vermək, ah çəkmək, üns tutmaq və s.

Feli frazeoloji birləşmələrin sırası sabit deyildir. Füzulinin sözlərdən və birləşmələrdən məharətlə istifadə etmə bacarığı feli frazeologizmlərin tərəflərinin yerinin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Bu, bir tərəfdən şairin sözlərlə oynama bacarığıdırsa, onun ustalıq hesab olunursa, digər tərəfdən vəzn və qafiya ilə bağlı mühüm nüansdır. Məsələn:

Həm *güldü* *üzü* çirağlar tək,
Həm könlü açıldı dağlar tək.

və ya

Əgər su damənin tutdum, rəvan *döndərdi* üz məndən
Və gər güzgudən umudum sidq, əksi-müddəa gördüm.

Feli frazeologizmlərin quruluşuna nəzər saldıqda "**ad + fel**" tipinin daha çox işlənmə mövqeyinə malik olduğunun şahidi oluruq. Diqqəti cəlb edən isə isimlərin, xüsusilə də bədən üzvlərinin adını bildirən sözlərin feli frazeologizmləri içərisində çoxluq təşkil etməsidir. Məsələn: dildən-dilə düşdü, can vermək, can çəkmək, baş çəkmək və s.

Dildən-dilə düşdü bu fəsanə,
Fəş oldu bu macərə cəhanə.

və ya

Can vermə qəmi-eşqə ki, eşq afəti-candır
Eşq afəti-can olduğu məşhəri-cahandır!

Somatik feli frazeologizmlərin içərisində "**bağır**" sözünün fəal işlənməsini də vurğulmaq lazımdır:

Könlümüz minbəd zülfünçün pərişan olmasın,
Bağrımız ləlin həvasilə dəxi *qan olmasın*.

və ya

Füzuli, hər zaman bir tən ilə *bağrım qılırsan qan*
Əcəb bilməzmişən kim, eşqdən keçmək degil asan?

Feli frazeologizmlərin tərkib hissəsinə nəzər saldıqda burada da bütün fellərin işlənmə tezliyinin eyni olmadığını görürük. Belə ki, poemanın dilində **ol**, **et**, **qıl** kimi fellərin iştirakı ilə yaranan frazeoloji birləşmələrin də çox işlənməsinin şahidi oluruq. Məsələn:

Rəhm eylə ki, qəsd-i-can edər qəm
Bağrım sitəm ilə *qan edər* qəm.

və ya

Əyyami-vüsalə yetdi hicran
Vəqt oldu *cığərlər ola büryan*.

Feli frazeologizmlərin struktur tiplərinə görə təsnif etsək, burada birinci tərəfin zahirən şəkilçisiz, ancaq ismin qeyri-müəyyən təsirlik halında olan birləşmələrin sayının çox olduğunu deyə bilərik. Məsələn:

Dəryayi-nişati gəldi mövcə
Baş çəkdi nihali-bəxti övcə.

və ya

Bihudə deyil bu *könlüm almaq*,
Gəlmək, başım üzrə sayə salmaq.

Feli frazeologizmlərin tərəflərində müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş şəkilçilərin də işlənməsinə rast gəlirik. Məsələn:

Mən kim, *kəsəyin* derəm *səlamı*,
Səndən *çəkəyin* bu *intişamı*.

Bu nümunədən də göründüyü kimi, burada əmr şəklində göstəricisi olan **-əyin** şəkilçisi işlənmişdir.

Bəzən frazeoloji birləşmələr daxilində fellər də bir-birini əvəz edir, eyni mənanı ifadə edən birləşmələrdə ayrı-ayrı fellər işlənir. Məsələn:

Gərçi sözü *qulaq tutdum*,
Nə sud, eşitdimü unutdum.

Beytdən də aydın olur ki, söhbət dinləməkdən, eşitməkdən gedir. Burada “qulaq asdım” birləşməsinə də Füzuli işlədə bilirdi, amma o, “*qulaq tutdum*” frazemini işlədir. Bu da söz ustasının fellərin polisemantik xüsusiyyətindən məharətlə istifadə etmə bacarığını nümayiş etdirir.

Sonda isə onu bir daha qeyd etmək lazımdır ki, Füzuli frazeologiyasının xalqın milli xüsusiyyətlərini əks etdirməsi, onun məişəti ilə çox bağlı olduğu fikrini XVI əsrdə ana dilində yazdığı “Leyli və Məcnun” poeması ilə bir daha göstərdi.

XX ƏSR AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK İDEYALARININ TƏBLİĞİ VƏ TƏRƏNNÜMÜ (Q.Qasımzadə və B. Vahabzadənin poeziyası əsasında)

Rəna CAVADOVA

Bakı Dövlət Universiteti

ren-Bakı Dövlət Universiteti@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Ədəbiyyat müxtəlif mövzulara əsaslanaraq inkişaf edir. Bu mövzuları iki qrupa bölmək olar. **1.Keçici mövzular.** **2.Bəşəri mövzular.**

Keçici mövzular bu və ya digər tarixi hadisələrlə bağlı olur. Bu mövzular bir müddət ədəbiyyatda yaşayır, hadisə köhnəldikcə mövzu da köhnələrək unudulub aradan çıxır.

Bəşəri mövzulara gəlincə akademik B.Nəbiyev bu haqda belə yazır: - “Bəşəri mövzular heç zaman köhnəlməyən həmişə yaşar mövzulardır. Bu mövzular yalnız bu günün deyil keçmişin, hətta gələcəyin mövzularıdır”.

Biz də akademik bu fikri ilə razılaşaraq bəşəri mövzuları bu şəkildə qruplaşdırırıq. Ana , dil, məhəbbət, didaktik mövzular, teoloji mövzular və s.

Belə mövzulardan biri də vətənpərvərlik mövzusuudur.

Professor Tofiq Vəliyev vətənpərvərlik mövzusunun xarakterizə edərkən bu qənaətə gəlir: - “Vətən, torpaq sevgisi insan psixologiyasında elə bir anlayışdır ki, min illik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində nə qədər işlənsə də, nəinki bu mövzu köhnəlməmiş, hətta deyə bilərik ki, tam açılmamışdır”.

Şifahi xalq ədəbiyyatından gətirdiyimiz nümunələrə nəzər salaraq:

“Əziziyəm dilən gəz
Bağda gülü dilən gəz
Qürbətdə xan olunca
Vətəndə dilən gəz.”

Dünyanın heç bir ədəbiyyatında vətənə, torpağa sadıqlıq bu şəkildə əks oluna bilməz. Türk, vətəndə dilənməyi qürbətdə xan olmaqdan üstün tutur. Dünyada nə qədər gözəl ölkə olursa olsun, türk mental düşüncəsinə görə bu ölkələr yalnız gəzmək üçün maraqlıdır, ölmək üçün isə mütləq vətənə dönüş zəruridir.

Klassik ədəbiyyatda isə vətənpərvərlik mövzusu daha fundamental işlənmişdir. Yalnız bir faktı deməklə kifayətlənirik. N.Gəncəvinin İskəndəri Azərbaycana gətirərək onu Azərbaycan qızına baş əydirməsi vətənpərvərliyin ən bariz nümunəsi hesab edilə bilər.

Zəngin bir yaradıcılıq yolu keçmiş böyük alim, vətənpərvər şair Qasım Qasımzadənin yaradıcılığına nəzər salarkən, burada həm cənub həsrətini həm də vətənimizin mükəmməl təbiətini böyük sevgi hissi ilə, dərin fəlsəfi semantika ilə əks etdirdiyinin şahidi oluruq. Fikrimizi gətirdiyimiz nümunələrlə əsaslandırmaq yerinə düşərdi:

Yad yer, qarlı şəhər, hər yan duman, sis...
Buz tutub gölləri, torpağı - daşı .
Burda çox darıxdım...mehriban bir hiss
Oldu ürəyimin əziz sirdaşı.
Bir həyanım idi yol yoldaşıtək,
Həmişə yanımcə o addımladı.
Onsuz bu yerlərdə donardı ürək...
Bu əziz sirdaşın Vətəndir adı!

Oxucu bu şeiri oxuyarkən ilk baxışdan ona elə gəlir ki, şairin lirik qəhrəmanı gözəl bir xanımdır. Əslində isə Qasım Qasımzadənin həyat eşqi, yaşam fəlsəfəsi, qədim-qayım daş yaddaşı, sirdaşı, ürək dostu Vətəndir.

Hansı rənglə təsvir edim
Çəmənini, düzünü,
Dağlarının ətəyini,
Çəsməsinin gözünü?
Sevimlimiz Qarabağı,
Savalanı, Kəpəzi?
Necə lövhə yaradım ki,
Yaranmamış əvəzi.

Sənətkar özü-özünə sual verir “Ey vətən mən sənəin çəmənini, düzünü, əsrarəngiz gözəlliyini tərənnüm etmək üçün söz tapa bilmirəm” necə edim?

Beləliklə Vətənpərvərlik mövzusu ədəbiyyatın həmsəyərək mövzusu olub, insanların ruhunu sevgi ilə, eşq ilə çulğayan ölməz bir mövzudur. İbtidaidən təhsilə başlayan şagird Vətənpərvərlik mövzusunda şeirlər öyrənə-öyrənə bir şəxsiyyət kimi formalaşır və ən nəhayət qəhrəmanlıqlar göstərir, yeri gələndə vətən uğrunda şəhid olur. Vətənpərvərlik mövzusu yalnız vətən şeirlərində təzahür etmir. Bu mövzunun saysız hesabsız ifadə vasitələri vardır. Məsələn Üzeyir Hacıbəylinin 1937-ci ildə Koroğlu operasını yazması, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin 1982-ci ildə romantizmin möhtəşəm banilərindən biri, şair Hüseyn Cavidin cənazəsinin Sibirdən öz doğma vətəninə gətirilməsi, Vətənpərvərlik ideyalarının ən bariz təzahürü və tərənnümüdür.

Vətənpərvərlik təkcə yaşadığın kəndi, şəhəri sevməklə bitmir. Bu mövzu hətta danışdığımız dilə də siraət edir. Vətənpərvərliyin əsas meyarlarından biri də dilə olan münasibətdir. Bir vaxtlar ədəbi mətbuatda Bəxtiyar Vahabzadə, Aydın Məmmədov, Qasım Qasımzadə, Yusif Seyidov, Tofiq Hacıyev, Kamil Vəli Nərimanoğlu və başqa ünlü alimlərimiz dilimizə göstərilən ögey münasibətlə bağlı həyacan təbili çalırdılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu, milli mücahidimiz Məmməd Əmin Rəsulzadə “Milli dirilik” əsərində yazırdı: “Dil- Xalq, millət və vətən deməkdir”.

Bu problemlə bağlı Qasım Qasımzadənin maraqlı bir söhbəti yadıma düşür. O, Tiflisdə məşhur gürcü şairi Qalaktion Tabidzenin yubiley gecəsində dünya şöhrətli Əziz Nesinlə dil mövzusunda apardıqları söhbəti ürək ağrısı ilə yada salırdı. Professor qeyd edirdi ki bütün mərasimlər gürcü dilində keçirilirdi. Yanımda əyləşən Əziz Nesin birdən soruşdu “Sizdə Bakıda neçin böylə deyil?”. Mən haqlı suala haqsız bəraət cəhdi kimi cavab verdim ki, “Bakı beynəlmiləl şəhərdir, bu baxımdan Tiflisdən çox fərqlənir”. O, razılaşmadı “Hayır canım, dedi - Sizinkilər odalarında kəndi sevgilisi ilə də rusca konuşuyorlar”. Əlbəttə bu öləri irad deyildi. Böyük nasir dəfərlə Azərbaycanı gördüyü mənzərədən haqlı qənaətə gəlmiş və onu çox sərrast ifadə etmişdi.

HÜRRİYYƏT ŞAİRİ MƏHƏMMƏD HADİ VƏ “EL FƏRYADI”

Rəqsanə Abdullayeva
Qafqaz Universiteti
reksane_86@hotmail.com
AZƏRBAYCAN

XX əsr Azərbaycan şeirində romantizm cərəyanının ən qüdrətli nümayəndələrindən biri Məhəmməd Hadidir. Məhəmməd Hadi Türk, Şərq və Avropa ədəbiyyatlarını, fəlsəfəsinin dərinindən mənimsəmiş və bütün bu təsirləri şeirində yaradıcı şəkildə əks etdirərək, orijinal şair kimi ədəbiyyat tariximizdə özünə layiqli yer tutmuşdur .

Məhəmməd Hadi (Əbdüssəlimzadə Ağaməhəmməd Hacı Əbdülsəlim oğlu Hadi Şirvani) 1879-cu ildə Şamaxıda anadan olmuşdur. Atasız-anasız, məşəqqətli uşaqlıq həyatı keçirən Hadi əvvəlcə nənəsi Teyyibə xanımın, onun vəfatından sonra isə yaxın qohumu Mustafa Lütfinin (Şamaxının tanınmış aydını, Həştərxanda çıxan “Bürhani-tərəqqi” qəzetinin redaktoru olub) himayəsində böyümüş, ondan ərəb dilini öyrənmiş, daha sonra Şamaxıda mədrəsədə altı il o

vaxtki elmlərdən (tarix, ədəbiyyat, hüquq və şəriət fənnindən) dərs oxumuş, müntəzəm şəxsi mütailə yolu ilə klassik Şərq bədii-fəlsəfi fikrinə aşina olmuşdur.

İlk yazısı 1905-ci ildə "Həyat" (24 iyun, sayı 35) qəzetində çıxır: "Bəyani-həqiqət". Əlinə təzəcə qələm almış bir gəncin həqiqət axtarışında olması, yaradıcılığa "Həqiqət" anlayışından başlaması maraq doğurur. Məqalə o dövrdə mətbuatda gedən bir yazı münasibətilə qələmə alınmışdı. Orada millətin cəhalətindən söz açılırdı. Bəyan olunan həqiqətə gəldikdə, müəllifin fikrincə, bu həqiqət ondan ibarətdir ki, millətin cəhalətinin bir səbəbi də müqəddəs Qurani bilməməkdir. Ədəbi aləmdə Şərqi Qərblə müqayisə edir: "Lakin məəttəəssüf ki, Viktor Hüqonun, Puşkinin, Şekspirin, qeyri zalikinin Fransaya, İngiltərəyə, Rusiyaya göstərdikləri xidmət qələmiyyələri bu millətlərə hissiyyat bəxş olmuş ikən, bu qədər üdəbəyi-islamıyyəmizin məharəti-qələmiyyələri bizdə bir hiss, bir əsər belə oyandırmamışdır". Romantik şair Hadi Şeiri Hüqo, Puşkin, Şekspir sənətinə məxsus dərin fikir, xəyal vüsəti ilə zənginləşdirməyə çağırırdı. "Köhnə şeirə" qarşı o məhz bu sənətkarların əsərlərini nümunə göstərir, "təzə şeiri bu istiqamətdə irəlilətməyi tövsiyə edirdi.

İstanbulda qadın hüriyyəti üçün mücadilə aparan muharrirlərdən biri olmuşdur Məhəmməd Hadi. İstanbulda həftəlik çıxan "Mehtab" qəzetinin muharriri idi. Bu qəzetdə qadınlar və onların azadlıqları haqqında yazdığı atəşli məqalələri ilə diqqəti cəlb edirdi. Nəhayət hocaları (mollaları) və ərəbabı-təəssübün səbr kasasını daşdırdı. Qəzet bağlandı. M. Hadi isə bir neçə gün həbsdə yatdı. Onun 1914-cü ildə Türkiyədən Selanikə sürgün edilməsinin də səbəbi çox güman ki, qadın haqları mövzusunda fikirləri və dini baxışı olmuşdur. Hadi hicab fəlsəfi mənada qarşı olmuşdur. O, ümumiyyətlə Şərq aləminin "hicab içində" olduğunu söyləmişdir. Lakin buna baxmayaraq, Hadi Peyğəmbərimizi çox sevmiş, ona şeir də həsr etmişdir.

Ölümünə gəlincə isə, bir tədqiqatçının yazısını oxuduqdan sonra mənə məlum oldu ki, Hadinin ölümü ilə bağlı müəmma sovet uydurmasıdır. O, 1920-ci Gəncədə üsyanında şəhid olmuşdur. Birinci dünya müharibəsində iştirak edən Hadi sonra Nuru Paşanın ordusunun (Qafqaz İslam Ordusu) tərkibində Azərbaycana qayıtmışdır. 1920-ci ildə ruslar Qırmızı Ordunu Azərbaycana yeridəndə Hadi Gəncədə olmuşdur. Gəncə üsyanında ölmüş, məzarı da Gəncədədir. Onun qəbri 1960-cı illərdə Səbzkar məzarlığından şəhər mərkəzinə gətirilmişdir.

Məhəmməd Hadinin romantizm irsinin ruhuna, ovqatına hopmuş Azadlıq, bu poeziyada həm hissidir, həm mövzu, həm ideya. Bunların birliyindən bütöv bir obraz yaranmışdı - "Hüriyyət" obrazı. "Azadlıq"-ın romantik sinonimi kimi məşhurlaşan bu "hüriyyət" in hədudları barədə şairin müasiri və romantik həmkarı A.Şaiq yazırdı: "Hadi qədər hüriyyətə həvəs göstərən bir şair olmamışdır.. hər bir əsərində hüriyyəti oxşamadan keçməmişdir". Ümumiyyətlə Azərbaycan romantiklərinin hüriyyət manifesti M. Hadinin poeziyası ilə başladı. Onun 1906-cı ildə yazdığı "Nəğməyi-əhraranə" ("Hüriyyət nəğməsi", "Azadlıq nəğməsi") şeiri bu "Hüriyyət romantizminə" həqiqi bir proloq oldu.

"El fəryadı" şeirinə gəlincə isə, bu şeir şairin vətən, hüriyyət, azadlıq mövzusunda yazdığı ən uğurlu şeirlərindəndir. Məhz bu səbəbdən mən yazımda "El fəryadı" şeirinə toxunmaq istədim. Şeir 1906-cı ildə "Təkamül" də çap olunmuşdur. Bu şeirində Türk poeziyasında vətən mövzulu siyasi lirikanın ilk örnəyini yaranan Namik Kamalın "Vətən şərqisi" əsərinin təsiri açıq-aydındır. "El fəryadı" adından görüldüyü kimi, Hadinin şəxsi fəryadının, fərdi azadlıq istəyinin deyil, elin, millətin arzusu və onun təbii ifadəsidir. Şeir əsasən bu dəyərlər üzərində qurulmuşdur: Hüriyyət, azadlıq, sərbəstlik, qanun, ədalət, vətən, millət. Şeirin "hüriyyət" sözü ilə başlaması da çox mənalıdır. Hüriyyət və əsarət qarşılaşdırmaları şairə fikirlərini ifadə etmək üçün imkan yaradır. Təbii ki, bu qarşılaşdırmada Hadi hüriyyətin tərəfindədir. Şair açıq şəkildə bildirir ki, hüriyyətin, azadlığın sərbəstliyin və qanunun olmadığı bir yerdə millətin varlığı, vətənin xoşbəxtliyi də olmayacaqdır. İnsan toplumunu yalnız bu dəyərlərə sahib olandan sonra millət kimi varlığını qoruyub saxlaya bilər. Vətən qanunla, ədalətlə idarə olunduqda xoşbəxt ola bilər. "El fəryadı" şeirində Hadinin azadlıq düşüncələri romantik bir üslubda coşqun hissiyyatlı, poetik dillə ifadəsinin tapmışdır.

İ.ƏFƏNDİYEVİN NƏSRİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

Sadə QULİYEVA

Qafqaz Universiteti

squliyeva@std.qu.edu.az

Bakı/AZƏRBAYCAN

Bildiyimiz kimi, iki və daha artıq prediaktiv mərkəzi olan, vahid cümlə intonasiası ilə müşayiət edilən, hər hansı bütöv bir fikrin ifadəsinə xidmət edən sintaktik konstruksiyaya mürəkkəb cümlə deyilir.

K.Abdullayevin fikrincə, dilin ilkin təəvvürü dövründə hər bir cümlədə mürəkkəblik olmuş, sonralar mürəkkəb cümlələr transformasiyaya uğramış, sadələşmişdir. Yəni, hər bir sadə quruluş mürəkkəb quruluşun içindən sıyrılıb çıxmışdır. O cümlədən bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrin ilkinliyi qeyd edilmişdir.

Mürəkkəb cümləni təşkil edən komponentlər bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Onların bir-birinə bağlılıq dərəcəsi müxtəlifdir. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alıb, mürəkkəb cümlələri iki yerə ayırırlar: tabesiz mürəkkəb cümlələr və tabeli mürəkkəb cümlələr. Hər iki mürəkkəb cümlənin özünün quruluşca növləri əlaqə tipləri, forma tipləri vardır.

Tabesiz mürəkkəb cümlə quruluşca dörd yerə bölünür:

1. sadə cümlələrdən ibarət olanlar
2. sadə və mürəkkəb cümlələrdən ibarət olanlar
3. bir tərəfi tabeli, digər tərəfi tabesiz mürəkkəb cümlələrdən ibarət olanlar

4. hər iki tərəfi tabeli, yaxud tabesiz mürəkkəb cümlələrdən ibarət olanlar

Tabeli mürəkkəb cümlə isə analitik, sintetik, analitik-sintetik yolla yaranır.

Hər iki mürəkkəb cümlə bağlayıcı və bağlayıcısız işləyə bilər, o cümlədən hər birimiz öz növləri, özünəməxsus yaranma üsulları vardır.

İ.Əfəndiyevin əsərlərində də kifayət qədər müxtəlif mürəkkəb cümlə konstruksiyalarına, dil-üslub xüsusiyyətlərinə rast gəlmək mümkündür.

Ümumiyyətlə, yazıçı əsərlərinin oxucu qəlbini ovsunlamasının əsas səbəblərindən biri güclü poetik dil axıcılığıdır. Burada istər sözlər, istər sadə, istərsə də mürəkkəb cümlələr elə düzülür ki, fikir aydın, səlis və dəqiq ifadə edilir. Hər söz və ya cümlə mənə tutumu, vurğusu, çoxçalarlığı və ekspressivliyi, estetik dəyəri və bədii siqləti ilə seçilir.

Ədibin əsərlərində sözlər və cümlələr arasındakı əlaqələr qrammatik əlaqələrlə yanaşı, həm də poetik əlaqələrdir. Cümlələrdəki seçimli dil vahidləri söz sırası, semantika, səs çalarlarının rəngarəngliyi və ahəngdar üslubu bu əsərlərin, estetik təsirini artırır. Hadisələri çox zaman gərgin nöqtələrin birindən başlaması, maraqlı və gözlənilməz başlanğıc və sonluqlar, söz sırası, məntiqi vurğu, müxtəlif üzvlərin və mürəkkəb cümlə komponentlərinin aktuallaşdırılması üsulları, yazıçı ideyasını dəyərləndirən, əsəri ədəbi aləmin sevgi mənbəyinə çevirən əsas amillər olmaqla özünəməxsusluğu ilə seçilir.

Yazıcının nəsr əsərlərində mürəkkəb cümlə, onun tipləri, hər bir cümlə tipinin quruluşca, əlaqə və formaca müxtəlif növlərinə daha çox rast gəlinir. Lakin dram əsərlərində bu çeşidliyi, rəngarəngliyi o qədər də görmək mümkün deyildir. Nəsr əsərlərindəki cümlələr o qədər sadə, anlaşıqlı, aydın, əlaqəli surətdə bir-birinə bağlanır ki, oxucu əsəri oxuyarkən heç bir çətinlik çəkmir. Nümunə kimi yazıcının ilk dövrlərdə qələmə aldığı «Durna» və «Qəhrəman ilə bülbülün nağılı» hekayələrindən aşağıdakı parçaları nəzərdən keçirək:

1. Məktublarında gənc qadının ürəyini açmaq üçün məzəli əhvalatlar yazıb onu güldürür, bu məktublarda müharibə dəhşətlərinin iyi hiss olunur – anasını və həyat yoldaşını nigaran qoymamaq üçün ər artistlik edir.
2. Bülbül bir an susub meşənin sükutunu dinlədi və təkrar oğlana baxaraq elə fəğan qopardı ki, yaralı titrəyərək göz qapaqlarını qaldırdı.

Gördüyümüz kimi, birinci cümlədə üç sadə cümlə birləşib bir zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə yaradıb. Lakin ikinci cümlənin birinci cümlədən həm də fərqi ondan ibarətdir ki, burada həm tabeli, həm də tabesiz mürəkkəb cümlə konstruksiyasına rast gəlmək mümkündür. İkinci cümlənin ikinci hissəsi təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Bu cəhət cümləni birincidən fərqləndirir.

Bu və ya bunun kimi digər xüsusiyyətlər İ.Əfəndiyevin yaradıcılığında kifayət qədərdir.

QAQAUZ DİLİNDƏ CİNS KATEQORİYASI

Sahibə XƏLƏFOVA

Bakı Dövlət Universiteti

sahibexelefli@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Türk dilləri qrupu həm tarixi, həm də mədəni baxımdan dünyanın ən zəngin dillərindən biridir. Məhz bu baxımdan türk dillərinin öyrənilməsi tarixən də, bu gün də diqqət mərkəzində olmuşdur. Bir sıra alimlər bu dillərə dair çoxlu araşdırmalar aparmış, həmin dilləri geniş şəkildə tədqiq etmişlər. Bunu V.V.Radlovun, A.N.Samoyloviçin, B.Çobanzadənin, S.Y.Malovun, A.N.Kononovun, N.A.Baskakovun və digərlərinin araşdırmalarında görmək mümkündür. Türk dilləri ailəsinə mənsub olan dillərdən biri də qaqauz dilidir. Türk və Azərbaycan dillərinə yaxın olan qaqauz dilini alimlər müxtəlif qruplara aid etmişdir. Məsələn, V.V. Radlov bu dili türk dillərinin cənub qrupuna, F.Y.Korş qərb qrupuna, A.N.Samoyloviç “OI” qrupuna, S.Y.Malov yeni türk dilləri qrupuna, N.A.Baskakov isə Oğuz qrupunun oğuz-bulqar yarımqrupuna daxil etmişdir. Oğuz qrupuna daxil olan digər dillər isə Azərbaycan, türk və türkmən dilləridir. Eyni mənsədən olduğu üçün türk dillərinin qrammatik sistemində fərqlilik yoxdur. Yalnız bu və ya digər yad dillərin təsiri altında olan bəzi türk dillərində ara-sıra fərqli məqamlara rast gəlmək olur ki, bu da dilin çox cüzi hissəsini əhatə edir. Belə fərqli məqamlardan biri Azərbaycan dili ilə eyni dil qrupuna daxil olan qaqauz dilində müşahidə edilir.

İstər qaqauz, istərsə də Oğuz qrupuna daxil olan digər türk dillərində ismin 4 qrammatik kateqoriyası var. Ancaq bu kateqoriyalardan başqa, qaqauz dilində digər türk dillərində olmayan, yalnız bu dil üçün xarakterik olan cins kateqoriyası da var. Bu kateqoriya slavyan dillərində özünü göstərir və qaqauz dili də roman və slavyan dillərindən olan moldov, rus dilinin təsirinə məruz qaldığı üçün onların bəzi xüsusiyyətləri qaqauz dilində görünməkdədir. Belə ki, slavyan dillərinə məxsus cins kateqoriyası qaqauz dilində də işlənmə dairəsinə malikdir. Nəzərə çatdıraq ki, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində cins kateqoriyası olmasa da, cins anlayışı mövcuddur. Və bu anlayış müxtəlif yolla formalaşır:

1. Leksik yolla: Bu yolla cins anlayışını ifadə edərkən heç bir şəkilçi və ya sözdən istifadə edilmir, yalnız sözün tərkibində cins anlayışı ifadə olunur. Məsələn; əmi, dayı, bibi, xala, bacı, oğlan və s.

2. Morfoloji yolla: Ümumiyyətlə, morfoloji yol dedikdə, müəyyən şəkilçilərin köməyi ilə dildə yeni sözlərin yaradılması nəzərdə tutulur. Burada da əsasən -a, -ə şəkilçisindən istifadə etməklə dildə cins anlayışı ifadə olunur. Qeyd

edək ki, bu şəkilçi alınma şəkilçidir və alınma sözlərə də qoşularaq cinsi fərqlənmə yaradır; müəllim-müəllimə, sahib-sahibə, müdir-müdirə, katib-katibə və s.

3. Sintaktik yolla: Bu zaman sözlərə cins anlayışını ifadə edən müəyyən sözlər daxil edilir ki, onların da köməyi ilə cinsi fərqləndirmələr mümkün olur; oğlan, qız, qadın, kişi və s.

Qaqauz dili isə bu xüsusiyyətinə görə Oğuz qrupu türk dillərindən, eləcə də Azərbaycan dilindən tam şəkildə fərqlənir. Bolqar dilinin təsiri ilə sözügedən dildə də -ka, -yka şəkilçisi işlənir ki, bu hala heç bir türk dillərində rast gəlmək mümkün deyil: Karı-Çorbacıya söledi, ani Jenə yok evdə. Cins kateqoriyasının göstəricisi olan bu şəkilçi digər slavyan dillərində olduğu kimi, qaqauz dilində də qadın cinsində olan münasibətləri bildirir. Sonu saitle bitən sözlərə -ka, samitlə bitənlərə isə -yka şəkilçisi əlavə edilərək saitlərin ahənginə tabe olmur. Belə ki, bu şəkilçi birvariantlı olduğu üçün sözdə ahəng qanununa riayət etmir və vurğusuz işlənir. Şəkilçi vurğu qəbul etmədiyinə görə vurğunu özündən əvvəlki hecalara salır: komşuyka, ihtiarka, çingenäyka, falcıyka və s: *Çingenäykalar* - karılar yamalı rubalarlan, ellerində türlü sütlüklərlən gıdardılar küü içində da. En meraklıydı sıcaq günnerdə *çingenäykalar*, *dilencişkalar* hem *falcışkalar*. Avşam üstü toplanırdı küüdan şatralarına *falcışkalar*, *dilencişkalar* biri-birinə annadırdılar kimi aldattılar, kimdən hırpaladırlar. Bələ xavada o qözəl karaqözka ta pek yakındı. Bu şəkilçi isimlərdən başqa, sifətlərə də qoşularaq qadın cinsinə aid olan yaş, boy mənasını da ifadə edir: gençka, ihtiarka.

FONO - SEMANTİKANIN İNKİŞAF TARİXİ

Sahilə İBRAHİMOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Sahila.Ibrahimova.r@gmail.com, Sahila.Ibrahimova@yahoo.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

Müasir dilçiliyin aktual problemlərindən biri də səs və mənanın uyğunluğudur. Bu problemin çoxəsrlik inkişafı uğurla nəticələnib və dilçiliyin yeni bölməsi olan – fono-semantika bölməsi formalaşır.

Fono-semantikanın başlıca prinsipi onun səs vahidinin əsaslı olmasıdır. Səs sistemlərinin tədqiqatı, məsələn, səs/məna bağlılığı (yəni, sözün səslənməsinin onun mənası ilə bağlılığı) bir-birinə zidd olan nəticələri, onlardan əmələ gələn sübutlu statistik əsaslara arxalanır. Sözün foneması və səsin akustik olmayan əlaməti ilə onun sərbəst olmayan fonetik bağlılığı – səs simvolizmi kimi müəyyən edilir. Bu bağlılıq elmi tədqiqatlar nəticəsində sübut edilir.

Fono-semantika – qədim zamanlarda formalaşmağa başlayıb, ancaq bütün dövrlərdə ona münasibət birmənalı olmayıb. Əşya-ad münasibətinə maraq hələ qədim Çində yaranır və burada Konfutsinin tərəfdarları insan-ad-əşya üçlüyünün elementlərini tədqiq edirdilər.

Platon birinci dəfə ayrı-ayrı səslərin və əşyaların keyfiyyətləri arasında olan assosiasiya olması ideyasını ifadə etdi. “Kratil” ədəbi əsərində qeyd edir ki, söz əşyanın müəyyən məna oxşarlığı, az və ya çox əksidir. Mütəfəkkir qeyd edir ki, “çevik” əşyaların adlarında “çevik” səslər, “nazik” əşyaların adlarında “nazik” səslər vardır. Məsələn, [r] səsi hərəkəti, çevikliyi, [l] səsi hamarlılığı, parıltılığı, [gl] səsi yağışqan əşyaları, [i] səsi dar, ensiz, [a] səsi böyük, [e] səsi əbədi olmayanı göstərir. Platonun fikri ilə, hər dil kollektivi əşyanın adını seçə bilər, ancaq bu seçim əşyanın hər dildə olan səslərin xüsusiyyətlərinə əsaslanmalıdır.

Səs və məna münasibətləri Orta əsrlərdə yaşayan alimləri də maraqlandırmışdır. Con Uollis ingilis fonosistemləri və onların mənalarnı dərc etmişdir.

Qotfrid Leibnis sübut edirdi ki, dildə səsin və əşyanın təsviri arasında harmoniya vardır və dil inkişaf etdikcə bu harmoniya qorunub saxlanılır.

Səs və sözün mənası arasında olan bağlılığı XVIII-XIX əsrlərdə tədqiq edən dilçi, filosof və yazıçılardan ən məşhurları – Aleksandr Poup, Novalis (Fridrix fon Granderbeq), Volfqan Göte, Onore de Balzak, Viktor Hüqo, Luis Kerol, Marsel Prust və s idi.

Vilhelm Qumbolt qeyd edir ki, dilin həqiqi maddəsi – bir tərəfdən səs, digər tərəfdən – sərbəst olmayan duyğulu təəssüratlar məcmusudur, hansı ki, dilin vasitəsi ilə mənanın yaranmasından əvvəl yaranıblar. Dilçi səs ilə məna arasında bağlılığın üç tipini seçir:

- 1) Akustik ölçülərə görə (səsə bənzətmək);
- 2) Artikulyasiya göstəricilərinə görə (dilin səs keyfiyyətinə bənzətmək);
- 3) Analogiyaya görə (səslərin oxşarlığı və adlanan mənalarnın yaxınlığı ilə uyğunluq).

Bu tiplərin əlaqəsi fono – semantika adlanan elmin inkişafında əsas yer tutur.

Rus şairi - futurist Velemlir Xlebnikov qeyd edir ki, səs dünyanın yaranma, görmə-məkan modelidir. O, rus fonemlərinin siyahısını yaratmış və onlara xas olan semantik xüsusiyyətləri göstərmişdir. Məsələn, [b] – bir nöqtədən başqasına keçmək (dairəvi hərəkət), [3] – işığın güzgüdə əksi və s. Ancaq sözün fonetik mənası problemlərinin təyin edilməsi, semantik təzahürlərin tədqiqatı mühüm olmuşdur.

Monax Efimiy səs semantikasının təsviri və izahını təklif edirdi. Onun təklif etdiyi təsnifatda səslərin keyfiyyətli xarakteristikası müəyyənləşdirilir və onların qiymətləndirici funksiyasının müsbət, bitərəf və mətni olduğunu bildirilir. O, səsləri altı hissəyə bölmüşdür: “sait”, “nəzakətsiz”, “səsli”, “gərgin”, “lal”, “pıçıltı”.

XX əsrin ikinci yarısı, XXI əsrin əvvəllərində səs\məna uyğunluğunun tədqiqatı leksikosemantik istiqamətdə inkişaf etmişdir.

Fono – semantikanın problemlərinin həll olunmasının vacibliyi keçmiş zamanlarda lazımi qədər qiymətləndirilmirdi, ancaq hal-hazırda bu sahə tam sərbəst inkişaf edir. Səs yaranma təzahürü dil tədqiqatçılarının həmişə maraq dairəsində olmuşdur. Sərbəst bir fənn kimi fono-semantikanın öz qanunları vardır. Fono-semantikanın ümumi kateqoriyalafrından “səsyaratma” sistemi və “pantonoxroniya”dır.

Səsyaradıcı sistem iki hissədən ibarətdir:

1.Səstəqlid edici – onun əsasında səsə bənzətmək durur.

2.Səs simvolik – burada səsə elə əlamətləri əksini tapıb ki, hansılar insanın qulağı ilə qəbul olummur – görmək, toxunmaq, dadmaq və s. kimi hissələrdir.

Voroninin “Fono - semantikanın əsasları” əsərində fono-semantik analiz üsulunun işlənməsi, səsyaranmanın çoxsaylı problemlərini həll etmişdir.

Fono – semantikanın imkanlarını tədqiq etdikdə, ancaq dil sistemini yox, həm də dil şəxsiyyətini seçmək lazımdır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlərdən də görünür ki, fono – semantika haqqında müxtəlif dövrlərdə fərqli fikirlər olmuşdur. Hal – hazırda bu sahə işlənilməsi, araşdırılması vacib olan sahələrdəndir.

BƏXTİYAR VAHABZADƏ YARADICILIĞINDA TATAR ŞAİRLƏRİ

Seyran QAYIBOV

Qafqaz Universiteti

sqayibov@qu.edu.az

Bakı/AZƏRBAYCAN

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də millətindən aslı olmayaraq dünyanın bir çox şairinə xitabən yazıldığı əsərlər vasitəsi ilə bu və yaxud digər bir mövzunun diqqətə çatdırılmasıdır. Bu şairlər arsında türk xalqlarının məşhur şairləri; Yunus Əmrənin, Nazim Hikmətin, Şəhriyarın, Səhəndin özünəməxsus yerləri var. Şair əslində bu ədiblərə xitabən yazdığı şeirlərlə türk dünyasının, türklüyün məsələlərini müxtəlif aspektlərdən işləyir, bu ədiblərin həyat hekayətlərindən yola çıxaraq adı keçən məsələlərə öz münasibətini bildirir. Əlbətdə bir çox mövzuda olduğu kimi, şair burada da dövrün şərtlərini diqqətə alır, bəzən açıq, bəzən üstüörtülü bir şəkildə bu məsələni diqqətə çatdırır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Vahabzadə həyatının hansı dövründə, hansı şəraitdə olursa-olsun bu cür mövzulara həyacanla, eyni zamanda ürək yangısı ilə yanaşmışdır. Bu baxımdan da onun əsərlərini ümumtürk ədəbiyyatının ən qiymətli nümunələri sırasına daxil etmək mümkündür. Bu yazıda Vahabzadənin tatar xalqının iki böyük şairi; Musa Cəlilə və Abdulla Tukaya ithafən yazdığı şeirlər ələ alınmış, onların yaradıcılıqları əsasında oxucuya ötürülən duyğu və düşüncə təhlil edilmişdir. Burada şeirlər tarixi xronologiya nəzərə alınaraq incələnməmişdir.

Bəxtiyar Vahabzadənin bu istiqamətdə yazdığı ilk şeir tatar şairi Musa Cəlil haqqındadır. Məlumdur ki, Musa Cəlil (1906-1944) Moabit əsir düşərgəsində öldürülmüşdür. Onun başının kəsilərək edam edilməsindəki əsas səbəb əsirlikdə olduğu müddət ərzində alman düşərgəsindəki millətçi tatar gəncləri arasında antifaşist təbliğatı aparması, almanlar tərəfindən yaradılan İdil-Ural Legionunun Belarusya partizanlarının tərəfinə keçməsi və 1944-ci ildə düşərgədəki əsirlərin kütləvi şəkildə qaçmasında təşkilatçı kimi rol oynaması olmuşdur. Ancak bütün bu fəaliyyətlərinə baxmayaraq Kommunist partiyası muharibədən sonra onu "vətən xaini" olaraq damğalamış, ailəsini sürgün etmiş, işgəncələrə məruz qoymuşdur. 1949-cu ildə onun günahsız olduğu, əsirlikdə belə Sovet İttifaqı üçün fəaliyyət göstərdiyi məlum olsa da, bir çoxları kimi ona da ancaq 1956-cı ildə bəraət verilmişdir. 1920-ci ildən etibarən yaradıcılıq fəaliyyəti göstərən Musa Cəlilə şöhrət gətirən əsəri də Alman əsirliyində yazdığı "Moabit gündəliyi" adlı şeirlər toplusu olmuşdur. 1957-ci ildə bu şeirlər Sovet İttifaqının ən yüksək mükafatlarından birinə-"Lenin mükafatına" layiq görülmüşdür. Bu tarixdən sonra Musa Cəlilin adı ədəbiyyat tarixlərində tez-tez çəkilməyə başlanmışdır. Vahabzadə bu şair haqqında yazdığı iki şeirini də elə bu hadisələrdən sonra qələmə almışdır. Bunlardan birincisi "Zindanda" adlı şeirdir ki, 1957-ci ilin 23 aprel tarixində yazılmışdır.

Şair burada Musa Cəlilin timsalında şeir yazmaq, yazıb-yaratmaq üçün rahat evlərin, sarayların şərt olmadığını, müqəddəs əqidələrin, böyük məsləklərin həyata keçməsi üçün zindanların belə kifayət etdiyini qeyd edir:

Yaratmaq eşqi ilə yaşayan oğlan,
Demə yaratmağa saray gərəkdir.
Ürək dolu olsa dayanmaz bir an,
Zindana salsan da dillənəcəkdir.

Şair eyni zamanda tatar xalqının bu böyük oğlunun timsalında istər əsir düşərgəsində, istərsə də həbsxanada olsun yaratmaq azusunda olan insanın qarşısını heç bir qüvvənin ala bilməyəcəyini, ən gözəl əsərlərin bu məkanlarda yarandığını deyir:

Dol ki, boşalasan, belədir bəli,
Köz yaranır qəlb atəşindən.
Dünyanı ən gözəl söz inciləri.
Qaranlıq zindanda yaranır bəzən.

Vahabzadənin Musa Cəlilin xatirəsinə yazdığı ikinci şeiri onun ömrünü başa vurduğu əsir düşərgəsinə xitabən yazılmışdır. "Moabit" adlanan və 1957-ci ilin may ayında qələmə alınan bu şeirdə Vahabzadə neçə-neçə ömrün baharının qısa çevrildiyi, neçə arzu və kəmin saralıb solduğu bu əsarət yuvasını günahlandırır:

Ah Moabit, Moabit, Ey əsarət yuvası!
Qucağında çalındı hər gün ölüm havası,
Döşəməndə çiləndi arzuların göz yaşı.
Bir-birindən ayırdın neçə yarı, yoldaşı.

Şair ilk şeirində olduğu kimi burada da günahsız insanların qanına bulaşan bu əsarət yuvasının ən möhtəşəm azadlıq nəğmələrinin yaranmasına, bu nəğmələri yaradan Musa Cəlil kimi şairlərin yetişməsinə mane ola bilmədiyindən bəhs edir:

Adını nəğməsində yaşadan bir insanı,
Bəs sən niyə çürütdün, sənin insafın hanı?!
Sən bildin mi sinəndə böyük bir ürək vurur,
O daş hasarlarını nəğməsi ilə uçurur?!

Vahabzadənin şeirlərinə mövzu olan tatar xalqının digər bir sənətkar oğlu Abdulla Tukaydır. Bu şeir 1986-cı ildə, Tukayın anadan olmasının 100 illik yubileyi münasibəti ilə qələmə alınmışdır. Bilindiyi kimi Tukayın 100 illik yubileyi eyni zamanda YUNESKO tərəfindən qeyd olunmuşdur. Keçirilən bu tədbirlər nəticəsində Tukayın əsərləri dünya miqyasında tanındılmışdır. Şairin Tukay haqqında yazdığı şeir həm məzmun, həm də forma baxımından olduqca maraqlıdır. Sərbəst vəznə qələmə alınmış bu şeirdə Vahabzadə muasir tatar ədəbiyyatının qurucusu sayılan Tukayın öz xalqı üçün göstərdiyi fəaliyyətlərdən bəhs edir:

Dünyanı işıqlatmaq üçün qəlbini yaxdın,
Şimşək kimi çaxdın.
Qəlbini alovundan axan amal işığında,
Sən əsrinə baxdın.

Çəkdin on ömürlük yükü sən bircə ömürdə,
"Xalqım"- deyə xalq ömrünə ulduz kimin axdın,
Vaxtında doğuldun...
Niyə getdin belə erkən?

Bəxtiyara görə Tukayın elm və ürfan yolunda göstərdiyi fəaliyyətlər nəticəsində əldə etdiyi nailiyyətlə bir başa tatar xalqının yenidən oyanmasına xidmət göstərmişdir:

Xalqın böyük övladı bu dünyaya gəlirkən
Xalqın özü oğluyla bərabər yenə təkrar
Dünyaya gəlmiş.
Xalqın kif atan fikrini qeyrətli bir övlad.
Fikriylə və eşqiylə, inandım, təzələmiş.

Hər üç şeirə nəzər saldıqda məlum olur ki, Vahabzadə oxucuya həm Musa Cəlilin, həm də Abdulla Tukayın fəaliyyətləri ilə tatar xalqına necə uğurlar qazandırdığını göstərir. Şair Musa Cəlilin yaradıcılıq yoluna nəzər salaraq əslində heç bir maneənin yaradıcılığa əngəl ola bilməyəcəyini deyir. Vahabzadə bu şairin timsalında eyni zamanda Sovet İttifaqında yaşayan və uzun illərdən bəri həm siyasi, həm də mənəvi cəhətdən cətinliklər içərisində yaşayan türk ziyalisinin çəkdiyi əzab-əziyyətləri, yaşamaq və yaratmaq əzmində olduğunu da üstüörtülü bir şəkildə diqqətlərə çatdırır:

Ağlayan ağladar, yıxılan yıxar,
Yerdən soruşur mu gün doğulanda?
Daşın dibindən də göyərüb çıxar,
Çiçəyin toxumu dolu olanda.

Vahabzadəyə görə isə əslində Abdulla Tukayın həyat yolu hər bir gənc insana nümunədir. O, 27 illik qısa həyatında dövrünün tələblərinə uyğun olaraq xalqın elm və ürfan əldə etməsi üçün əlindən gələn hər şeyi etmişdir.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMALARIN SPESİFİKASI

Səbinə ALMƏMMƏDOVA

Azərbaycan Texniki Universiteti

suleymanli1959@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Dilə daxil olan alınma terminlər terminoloji sistemləri zənginləşdirir, dildə leksik alınmaların sayı artır. Bu prosesdə alınma sözlər heç vaxt dəyişməz qalmır, sözalan dilin fonetik, qrammatik və semantik sistemində təbə olur. Sözalan dil alınma sözləri qəbul edərkən onları özünəməxsus şəkildə mənimsəyir, bir növ həmin sözləri yenidən yaradır. Yeni alınan sözün mənimsənilməsi uzun müddətli proses kimi davam edir. Sözlərin mənimsənilməsi müxtəlif

amillərdən asılıdır: sözalınan və sözalın dillərin genetik qohumluğu; tipoloji struktur, alınma leksik vahidin işlənmə tezliyi; alınmanın dildə fəaliyyət müddəti.

Dilə yeni gələn sözün dilin normalarına uyğunlaşması mürəkkəb linqvistik proses olduğuna görə sözlərin mənimsənilmə dərəcələri də müxtəlif səviyyədə özünü göstərir. Bəzi sözlər dilə yeni gəldiyinə, yaxud müəyyən dildaxili səbəblərlə bağlı məhdud dairədə işləndiyinə görə yarımmənimsənilmiş alınmalar hesab olunur. Azərbaycan dilindəki ingilis mənşəli *absentizm* (absenteeism), *aqnostizm* (agnosticism), *buklet* (booklet), *doker* (docker), drenaj (drainage), dissident (dissident) klan (clan) və s. alınmalar belə sözlərdəndir. Bu tip leksik vahidlər semantik cəhətdən birmənalı olur, daha çox «özgə» reallığı əks etdirir və yeni anlayışların, əşyaların hadisələrin dilimizdə ifadəsinə xidmət edir. Linqvistik təhlil göstərir ki, əsasən terminoloji leksikaya aid olan həmin alınmalar semantik cəhətdən sabitdir, müəyyən funksional sahələrdə işlənir. Onlarda semantik dəyişmələr nadir hallarda baş verir. Azərbaycan dilində geniş dairədə istifadə olunan, hətta ümumişləklilik qazanaraq dilə daxil olan kifayət qədər ingilis mənşəli sözlər vardır. Belə alınmalar sözün leksik sistemində özünə möhkəm yer tutmuşdur. Büdcə, vaqon, vazelin, boks, yumor, eksport, finiş, park, mağaza, kofe və s. alınma terminlər dilimizdə geniş işlənməkdədir. Bu sözlərin çoxu həm fonetik, həm də qrammatik cəhətdən assimilyasiyaya uğramışdır. Bu tip alınmalar tam mənimsənilmiş leksik vahidlərdən sayılır.

Onların xeyli hissəsi (büdcə, vağzal, mağaza, pencək və s.) Azərbaycan dilinə çoxdan keçdiyindən və ümumişlək vahidlər olduğundan dilimizə tam uyğunlaşdırılmışdır.

Dil əlaqələrinin linqvistik problemləri dəfələrlə diqqət mərkəzində olsa da, alınmaların semantik mənimsənilməsi hələ də kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Belə ki, tədqiqatçılar alınma sözlərin «yerli» dildəki semantik inkişafını iki mərhələdə götürmüşlər: sözün alınması və onun tam mənimsənilməsi. Halbuki, leksik alınma mürəkkəb və çoxfazlı prosesdir. Bir sıra hallarda leksik alınma dildəki lüğəvi mənasından başqa sözalın dildə yeni mənələrdə işləyə bilər. Məsələn, ictimai-siyasi leksikada işlənen «*baykot*» termininin işlənməsində də semantik dəyişiklik hiss olunmaqdadır. Məlumdur ki, bu söz Azərbaycan dilinə siyasi və iqtisadi mübarizə formasını bildirən termin kimi daxil olmuşdur. Müasir dilimizdə «*baykot*» leksik vahidi özünün terminoloji mənasını saxlamaqla yanaşı, semantik tutumunu da genişləndirmişdir. Həmin alınma ictimai-siyasi termin sahəsindən çıxıb məişət çərçivəsində işlənməklə, ümumdəbi dilin fəal leksik vahidinə çevrilmişdir.

«*Baykot*» leksemi müxtəlif sahələrin terminoloji sistemində də özünə yer almışdır. *Diplomatiya termini kimi*, baykotun mənası «bir dövlətin başqa dövlətlə, ya bir qrup dövlətlə ticarət əlaqələri yaratmaqdan və saxlamaqdan imtina etməsi»dir. Diplomatiya terminləri lüğətində tərkibində baykot sözü olan aşağıdakı termin-birləşmələr vardır: «*beynəlxalq münasibətlərdə baykot*», «*baykot elan eləmək*», «*baykotu ləğv etmək*», «*baykota məruz qalmaq*», «*baykot siyasəti*», «*siyasi baykot*», «*baykota əl atmaq*», «*baykota çağırmaq*» və s.

Dilin başqa dildən aldığı sözlər müəyyən anlayışların, əşyaların, hadisələrin adlarını ifadə etməyə xidmət edir. Alınma ilkin dövrdə konkret semantikaya malik olur. Adətən söz adi olduğu halda dildə bir sıra mənələrə malik olursa, keçdiyi yeni dildə onun bu mənələrindən çox vaxt biri istifadə olunur. Zaman keçdikcə, alınma söz yeni mənələr qazana bildiyi kimi, əvvəlki mənasını itirə bilər. Alınma obyekt dildə semantik transformasiyaya məruz qalır. Semantik transformasiya dilçilikdə araşdırılmış məsələlərdəndir. Obyekt dildə alınma sözün mənasının genişlənməsi və ya daralması, onun məcazi mənada işlənməsi semantik transformasiya kimi başa düşülür.

İngilis dilindən alınma sözlərdən publisistik mətnlərdə, mətbuatda tez-tez istifadə olunması onların semantikasına əsaslı təsir göstərir. Mətbuatda işlənen alınma sözlərin semantik strukturunda dəyişmə baş verir. Sözün məna həcmi genişlənməsi yeni sémələrlə zənginləşməsi özünü göstərir. Belə hallarda determinləşmə semantik genişlənmənin təzahür amilidir. Bir çox innovasiyalar məcazi mənada istifadə olunur, yeni mənəli söz müxtəlif semantik qrupun sözləri və söz birləşməsi tərkibində işlənir.

Semantik derivasiya prosesində mənənin genişlənməsi əsas yer tutur. Alınma sözlərdə mənənin genişlənməsində ilkin leksik-semantik variantın arxiseminin ümumiləşməsi baza sözlərdə leksik-semantik paradigmasının hüdudlarından kənara çıxması da mühüm rol oynayır. Məsələn:

Trening – yarış dövrü üçün orqanizmin maksimal hazırlığını təmin etmək üçün edilən məşqlər nəzərdə tutulur. Arxisema «*idman məşqidir*». Müasir dövrdə sözün mənası genişlənməmiş və müxtəlif fəaliyyət sahələrində işə hazır olmaq üçün məşqləri, formanı saxlamağı əhatə etməyə başlamışdır.

Monitor – Bu termin informatikada «1. emal sistemlərində əməliyyatları idarə və nəzarət edən, yoxlayan maşın proqramı; 2. proqramlaşdırma dillərində ümumi vasitələrdən istifadə etmək üçün proseslərin sinxronlaşdırılması və əlaqələndirmə mexanizmi; 3. sistemi idarə edən display» kimi mənələrində işlənir.

Kompyuterin insan məişətində geniş yer alması onun dəstəsinə daxil olan *monitor* sözü də ümumişlək leksik qata daxil olmuşdur. Bununla yanaşı, monitorun «ekran» mənası da vardır. «Kompyuter dəstinə yeni kvars monitoru daxildir. Belə sözlər, bir qayda olaraq etnoqrafik, tarixi, coğrafi, bədii mətnlərdə işlənir. Realiyalar bu və ya digər mətnə ilk dəfə istifadə olunanda tərcüməçi və ya müəllif onun haqqında əlavə izah verir. Sözün sonrakı istifadəsi belə izahı tələb etmir. Alınma söz müxtəlif müəlliflərin əsərlərində və müxtəlif mənbələrdə rast gəlinirsə və bu zaman alınma sözün semantikasi haqqında əlavə izah verilsə, onda həmin sözün semantik mənimsənilmə dövrünün başlanması haqqında danışmaq olur. Alınma terminin dildə istifadə olunma tezliyi, ümumişləkliyi artdıqca onun yeni dilin leksik sistemində uyğunlaşma dərəcəsi artır, alınma termin dildə işləklilik və yeni semantik çalar qazandığı zaman özünün əvvəlki mənasını da saxlayır. Bu zaman termin semantik cəhətdən tam mənimsənilir, ümumişlək sözə çevrilir, söz yaradıcılığında fəal iştirak edir. Bəzən də termin kimi yox, dilimizə söz kimi daxil olur və etimon dildən fərqli

olaraq leksik-semantik məzmun dəyişərək terminoloji səciyyə qazanır. Məsələn, ərəb dilində ümumişlək olan xəta, əmsal, hədd, təcil, sürət dilimizdə riyazi sahədə terminləşmişdir. Alınma terminlərin mənimsənilməsi prosesində dəyişmələr müxtəlif mərhələlərdən ibarətdir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, əcnəbi söz semantik cəhətdən əvvəlcə okkazionalizm kimi götürülür və mətnə xüsusi izahat tələb edir. Sonra əcnəbi söz bir qədər mənimsənilməkdə və məzmun planının vahidi ilə onun yeni ifadə usulu arasında əlaqə başa düşüldükdə əcnəbi söz resipientin passiv ehtiyatının vahidi hesab edilir və yalnız bundan sonra aktiv ehtiyata keçərək tam mənimsənilmiş sayılır.

Beləliklə də, alınma sözlər dilin öz sözləri kimi dəqiqləşir, aydınlaşır. Dil daşıyıcıları arasında yayılır. Alınma söz yeni dilin leksik-semantik və qrammatik sistemə uyğunlaşır. Söz müxtəlif leksik, frazeoloji sintaktik birləşmələrdə istifadə olunur, sözdüzəldici morfemlərlə işlənmə imkanları artır, determinləşmə və terminləşmə prosesində iştirak edir. Azərbaycan dilinə keçən belə terminlərin çoxu ümumişlək leksik vahidlər cərgəsində yer almış, mənimsənilmiş, dilimizin müxtəlif sözdüzəldici şəkildə qəbul edərək, yeni sözlər yaratmışdır.

Müasir Azərbaycan dilində ingilis dilindən ardıcıl və artan sayda sözləmə terminologiya sahəsində getdikcə artır. Müxtəlif elm sahələrinin inkişafı onlarda terminoloji bazanın zənginləşməsinə səbəb olur. Dilin terminoloji sistemə, yeni terminlərin gətirilməsinə müxtəlif aspektlərdən yanaşmaq mümkündür.

Yeni terminə yaranan tələbatın ödənilməsi üçün istifadə olunan termin yaradıcılığı yollarından biri də terminalmadır. Terminalma terminin başqa dildən hazır alınmasıdır. Azərbaycan dilinə son illərdə yeni terminlər hazır şəkildə ingilis dilindən alınır. Siyasi, iqtisadi, sosial sahələrə aid terminlərin dilimizə keçməsi artmışdır. Bunun əsas səbəbi ölkənin yeni demokratik inkişaf yolunu seçməsi, yeni iqtisadi siyasəti qəbul etməsi ilə əlaqədardır. Lakin Azərbaycan dilinə ingilis dilindən gələn terminlər yalnız bu sahələrlə məhdudlaşmır. Müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji lüğətlərin araşdırılması zamanı son dövrdə ingilis dilindən alınmaların sürətlə artması özünü göstərir. Ancaq dilin quruluş baxımından fərqliliyi ingilis dilindən alınma terminlərin unifikasiyasına xüsusi diqqət tələb edir.

Unifikasiya terminologiyasının bütün sahələrində zəruri səviyyələrdə-məzmun, məntiq və linqvistik səviyyələrdə eyni prinsiplər əsasında formalaşdırılmasını nəzərdə tutan mürəkkəb və çoxşaxəli işi özündə birləşdirir. M.Qasımov unifikasiyanı sözləmə prosesinin ikinci mərhələsi hesab etmiş və terminlərin unifikasiyasını elm və texnika, iqtisadiyyat, mədəniyyət sahəsində ünsiyyət vasitəsi olmaqla, vahid nümunəvi terminologiyanın müəyyənləşdirilməsi kimi qiymətləndirmişdir. Unifikasiyanı alınma terminlərin mənimsənilməsi kimi qiymətləndirən N.Məmmədli bu prosesi sözlərin dilimizin normalarına tabe olması hesab etmişdir.

Terminlərin alınması terminlərin beynəlxalq unifikasiyası ilə bağlı hadisədir. Beynəlxalq unifikasiya olunmuş terminlər dünyanın müxtəlif dillərində işlənir. Müasir kompyuter texnikası və texnologiyası, habelə proqramlaşdırma dillərində istifadə olunan terminlərin vahid dil materialı əsasında formalaşdırılması bu sahələrin inkişafına da müsbət təsir göstərir. Onlar dilə bir məna ilə keçirlər, həmin məna dəyişməz qalır və xüsusi leksikaya qoyulan bütün tələblərə cavab verir. Son dövrdə Avropa mənbəli alınmaların sayı artmaqdadır. Onların böyük bir qismi dildə fonetik, qrammatik, semantik səviyyələrdə mənimsənilmişdir. Beləliklə, alınma terminlər mənimsənilməsi prosesində dilimizin normalarına tabe olması və semantik planda differensiallaşması ilə xarakterizə olunur.

MİRZƏ CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN BƏDİİ NƏSRİNDƏ SİNONİMLƏR

Sevinc HACIMƏMMƏDOVA

Qafqaz Universiteti

shacimemmedova@std.qu.edu.az

Bakı/AZƏRBAYCAN

Ədəbi dilimizin təkmilləşdirilməsində, lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində, dil normalarının tətbiqi və rəvanlaşmasında xüsusi rol oynayan nasir, publisist, azərbaycançılıq ideologiyasının banisi Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə özünəqədərki sənətkarlıq ənənələrini davam və inkişaf etdirən hərtərəfli şəxsiyyətdir. Kiçik hekayənin böyük ustadı, tənqidi realizmin yaradıcısı fərdi xüsusiyyətlərini əks etdirdiyi nəsr dilində ümumxalq dilinin canlı ifadə vasitələrinə əsaslanaraq nümunəvi bədii dil yaratmışdır. Nasir bədii nəsrində müxtəlif formalarda, müvafiq məqam və vəziyyətlərdə yeni-yeni söz qruplarına müraciət edir, sözlərə fərqli məna və emosional çalar əlavə edərək hər bir sözü yerli- yerində işlədir, onu ideya xətti və mətləblə bağlayır. Onun istifadə etdiyi dil vahidləri obrazların səciyyələndirilməsi, təsvir olunan hadisələrin reallığı üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Yazıcının əsərlərində rast gəlinən rəngarənglik, obrazlılıq bilavasitə canlı xalq danışığı dilinin zənginliklərinə dərinlən bələd olmasından irəli gəlir.

Cəlil Məmmədquluzadə əsərlərinin leksikası üslubi cəhətdən xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Yazıcının xüsusi dinamikliyi ilə seçilən leksikası fərqli mövqe və situasiyalarda fərqli məna rəngləri yaradır. Nasir əsasən eyni cümlə və mətn daxilində istifadə etdiyi leksik, frazeoloji materialların nominativ mənasından daha çox üslubi çalarlarına müraciət edir. Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərinin dilinin sinonimlər sistemi dilimizin zənginliyini əks etdirən əsas milli vasitələrdəndir.

Dilimizin əsas semantik kateqoriyalarından biri olan sinonimlər sisteminin səciyyəvi xüsusiyyəti ümumi bir mənanı müxtəlif incə çalarlıqlarla ifadə etməsindədir. Ədib sinonimləri seçərkən bu cəhəti nəzərə alır, öz subyektiv münasibətlərinin ifadəsinə xidmət edəcək ən uğurlu sözləri seçir. Bədii yaradıcılığında hər bir sinonimin arxasındakı

spesifik mənə çalarlığı olan üslubi rəngarəngliyə çox önəm verir. Cəlil Məmmədquluzadə xüsusilə bədii nəsrində sinonimlərin emosional mənə çalarlığı ifadə etməsi xüsusiyyətdən ustalıqla bəhrələnir, yaxın mənalı sözlərin əlavə mənə rəngləri, məzmun qohumluluğu və mənə əlaqəsini meydana çıxararaq əsəri və özünü cansıxıcı, lüzumsuz təkrardan xilas edir. Başqa sözlə, ədib əsərlərində fikrin aydın və obrazlı ifadəsi üçün sinonim sözləri elə ustalıqla seçib işlətməmişdir ki, bunlar əsərin əsas ideyasının açılmasına yönəldilir, təsvir olunan hadisələri, surətləri əlvan boyalarla təsvir etməyə imkan yaranır. Ədibin yaradıcılığında alınma sözlər, frazeoloji birləşmələr, evfemizimlər, sadə danışq sözləri, dialektlər, çoxmənalı sözlər, arxaik sözlər və s. sinonimik ifadələrin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Nasir hekayələrində daha çox feili və ismi sinonimlərə yer verir.

Cəlil Məmmədquluzadə nəsrindəki sinonimlər, əsasən, aşağıdakı formalarda işlənmişdir:

1. Sinonim cütlərindən istifadə olunur.
2. Sinonimlər yanaşı, ardıcıl şəkildə bir- birini əvəz edərək yersiz təkrarın qarşısını almaq üçün işlədilir.

Sinonimlər qoşa işlənərkən birləşən sözlərin hər birindən müəyyən qədər fərqli, hər birinə nisbətən daha geniş anlayış bildirən yeni söz yaranmış olur. Fikrin canlı təsviri, xəlqi ifadə tərzii çox vaxt məhz qoşa sinonimlərlə özünü biruzə verir: həyət-baca; and-aman...

Ədib ifadə olunan fikri qüvvələndirmək, məfhumun başqa cəhətlərini qabarıq çarpdırmaq üçün sinonimlərin sadalanması üsulundan istifadə etmişdir: biçarə xalam-yazıq xalam; pıçılmaq-demək-danışmaq və s. “Toy” hekayəsinə diqqət yetirək: *Və çün oğlan qərrib idi, bizim şəhərdə onun bir kəsi yox idi, toyu da xalamgilin öz evində eləyirdilər və hətta toydan da sonra oğlan həmişəlik xalamgildə qalacaq idi.* Mənbə dildə gərrib - qohum, yaxın mənalarını ifadə etsə də, bizim dilimizdə kimsəsiz mənasında işlənir.

Uzaqdan gördüm ki, hasarın küncələrində bürclərin dibində əli tufəngli rus saldatları var-gəl edir. Dialekt sözünü ümumişlək sözlə işlədərək maraqlı sinonimik cütlük yaradıb.

Həyət-baca doldu adamnan və mən qonaqların qabağına çıxıb, sidqi-ürəkdən onları pişvaz edirdim və onlara “xoş gəldin” deyirdim. Farscadan kiçik pəncərə, nəfəslik, baca mənasını bildirən bace sözü həyət sözü ilə birləşərək mürəkkəb isim yaratmışdır ki, bu birləşmə özü də qapı-baca ilə sinonimlik təşkil edir.

Mən çox and - aman elədim ki, mən qarakəmərlə Həsənəli deyiləm, mən şirvanlı Cahangirəm, atamın adı Kəblə Vəlidir, sənətim filandır, filan və filan. Ədib sığınmaq, pənah gətirmək, kömək istəmək mənalarını bildirən *aman* sözünü qoşa sinonim tərkibində işlədərək qəhrəmanın çıxılmaz vəziyyətini təsirli şəkildə göstərir.

Bir yerdə dustaqxana adı gələndə gərək iki ağacılığından qaçam, yox olam. Sinonimləri sadalamaqda məqsəd qəhrəmanın qorxusunu daha parlaq göstərməkdir. Maraqlıdır ki, həmin sinonimik cərgədən ayrılarda qaçmaq – yox olmaq sözləri artıq sinonim xüsusiyyətini itirir. *Qaçmaq* sözü adi halda *daban almaq, dabanına tüpürmək, əklmək, götürülmək, sivişmək, sürüşmək; yox olmaq qeyb olmaq* sözləri ilə sinonimlik təşkil edir.

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN “BAKİ-1501” ROMANINDA TARİXİ GERÇƏKLİK VƏ MÜƏLLİF SUBYEKTİ

Sima İSMAYİLOVA

Qafqaz Universiteti
aygun.alili@yandex.com
Bakı/AZƏRBAYCAN

Tarixi hadisə və şəxsiyyətlərdən bəhs edən bədii əsər yazmaq həmin tarixi yaradan xalqın maddi və mənəvi daşıyıcısı olaraq bu işə qol qoyan yazıçıdan tarixə obyektiv yanaşma, yüksək intellekt və təbii olaraq, güclü İSTEDAD tələb edir. Xalqımızın zəngin irsini yetərincə və hərtərəfli öyrənmək, onun keçdiyi mübarizələrlə dolu tarixi tədqiq etmək çoxsahəli və məsuliyyətli bir işdir. Buna görə də tarixi gerçəkliklərə əsaslanan tarixi romanlarda tarix və şəxsiyyət probleminin düzgün istiqamətləndirilməsi bu janrın xüsusiyyətlərindəndir.. Şəxsiyyət isə mürəkkəb bir fenomendir. Şəxsiyyətə çevrilmək- əxlaqi bir mövqe tutmaq, onun üçün məsuliyyət daşımaq və bütün həyatı ilə onu təsdiq etmək deməkdir. Azərbaycan ədəbiyyatında böyük sərkərdə, hökmdar və nəhayət, şair kimi “yazılan” Xətai obrazının formalaşma prosesi Ə. Nicat, F. Kərimzadə, Ə. Cəfərzadə romanlarında öz əksini tapmış oldu. Baxmayaraq ki, yazıçılar əsərlərinin hər birində eyni obraz canlandırırlar, amma Xətaiyə yanaşma tərzii fərqlidir.

Araşdırmamızda əsas məqsəd Ə.Cəfərzadənin “Bakı-1501” əsəri əsasında tarixi gerçəklik və bəşər təxəyyülünün qarşılaşdıraraq həyat həqiqətini üzə çıxarmaqdır. Bununla da yazıçının bu əsərdə subyektiv yanaşma meyilləri ortaya qoyulmuş olacaqdır ki, nəticədə mövzu ilə bağlı mövcud tədqiqatlar ümumiləşdiriləcək və obyektiv nəticə çıxarmaq cəhd edəcəyik. Çünki mövcud tədqiqatlarda Şah İsmayılın romanda “qeyri-mükəmməl”, “dağınıq idarə aparatı ilə”, “bəsit düşüncə tərzii ilə” “diplomatik təsəvvürü olmayan hökmdar” kimi təqdim olunmasını qəhrəmanın vətənpərvərlik hisslərinin güclü olması, qürurlu olması kimi izah etmişlər. Digər qrup tədqiqatçılar isə Şah İsmayılın ziddiyyətli xarakterini belə səciyələndirmişlər: Romanın ilk fəsillərində o səmimi bir dindardır, Allaha şövqlə ibadət edir, bəzən gecə-gündüz Quran oxuyur. Lakin Xətai siyasi cəhətdən yetkinləşdikcə, get-gedə daha böyük hərbi qələbələr qazandıqca siyasi düşüncə dini düşüncəni üstələmiş dini rəhbərlik həvəsinə fəthlik ehtirasları üstün gəlmişdir. Əsərə əsaslanan bu mübahisəli fikirlərin yaranması təbiiidir. Çünki Şah İsmayıl Xətəinin həyatı həm tarixdə, həm də

ədəbiyyatda ziddiyyətlidir. Fikrimcə, cəmiyyətimizin ədəbiyyatımızdan daha düzgün nəticələr gözlədiyi bir zamanda gözümüz önündə ilbəl ucalan qəhrəman haqqında yaradılan fikirlər düzgün istiqamətə yönəlməli, milli ədəbiyyatın əvvəlki mövqeyi özünə qaytarılmalıdır.

Qeyd olunan xüsusiyyətlərin eyni anda (şair, hökmdar, sərkərdə-fateh) bir şəxsiyyətdə cəmlənməsi ağıl və məntiqin qəbul edə bilməyəcəyi bir məsələ deyil. Tarixdə bu cür şəxsiyyətlər çox olub. (Q.Bürhanəddin kimi) Tarixi faktlara yanaşmada bu, məsələni də unutmaq olmaz. Lakin biz roman müəllifini İsmayılı həm mənfi, həm də müsbət xüsusiyyətləri ilə təsvirinə görə tənqid etmək fikrində deyilik. Əsas məsələ tarixi faktlara birmənalı yanaşmaq və bu yanaşmanın müəllif subyektivizmindən qaynaqlandığını vurğulamaqdır. Görünür, uzun müddət Respublika Əlyazmaları Fondunda işləyən Ə.Cəfərzadənin tarixi faktları “həddindən artıq” bilməsi müəyyən mənada bədii əsər yazmaqda ona maneə olub.

Yazıcı böyük qəhrəmanın şəxsiyyətini və həyat yolunu qələmə almaqla ideal obraz yaratmaq ideyasından uzaqlaşır, İsmayılı həm müsbət, həm də mənfi xüsusiyyətləri ilə göstərməyə çalışır. Ümumiyyətlə, təsəvvüf fəlsəfəsinin bütün nümayəndələri həqiqətə çatmaq üçün hissi dünyanın bilgilərindən istifadə edərək, pillə-pillə yüksəlib gözlə görünən dünyanın dərkindən adi gözlə görünməyən mətləblərin dərkinə doğru çətin yol keçmişlər. Allah vergisi kimi böyük hədiyyə ilə mükafatlanan Şah İsmayıl da bu yolla addımlayırdı. Yazıcı əsər boyu onun qəlbində keçirdiyi əzablarla insanlara verdiyi əzabları qarşılaşdırır, oxuculara ünvanlanan işarələri onların ixtiyarına buraxır. Bəzən tarixi faktları olduğu kimi qələmə alır, münasibəti isə subyektiv olur. Bu isə bədii əsərin nəinki dəyərini artırır, həyat həqiqətinin təhrifinə yol açmış olur. Ədəbiyyat isə “həqiqətin” əldən getməsinə qarşı mübarizədə “amansızdır”.

KOSMİK NİZAMLAYICI OLARAQ ŞAH VƏ VƏZİR MÜNASİBƏTLƏRİ

Səfa QARAYEV

AMEA, Folklor İnstitutu

safaqarayev@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

İstər ritualda, istərsə də epik mətində kosmik səviyyə bir-biri ilə qarşıdurmada olan ikiliklər arasında münasibət əsasında davamlı olaraq təşkil olunur və davam etdirilir. Bundan savayı oppozisional qütblər arasında mövcud olan münasibətlər əsasında kosmik aktın mütəhərriqliyi də təmin olunur. Bu model yaradıcılıq aktlarında çoxsaylı ənənəvi münasibət və modellərdə özünü təsbit edir. Bu baxımdan nağıllarda rast gəlinən şah-vəzir münasibətlərinin araşdırmaya cəlb olunması maraqlı nəticə verə bilər. Məlumdur ki, nağılların sonunda xeyir şəxslər üzərində qələbə çalır və nəticədə kosmik nizam təşkil olunur. Nağıllar üçün ənənəvi olan bu kontekstdə şah və vəzir arasında müxtəlif səviyyəli münasibətlər aktuallaşır ki, yazının da əsas məqsədi bu münasibət səviyyələrini araşdırmaqdır.

Şah və vəzir münasibətləri əsasında həm də əkizlər mif modeli aktuallaşır. Ümumilikdə götürəndə nağıllarda vəzir obrazı bir başa olaraq şah ilə əlaqədar obrazdır və onun bütün mahiyyəti şah və ailəsi ilə bağlı münasibətlərdə açıqlanır. Amma bütün hallarda nağıl mətnində vəzir siyasi hakimiyyət bölgüsündən daha çox folklor obrazıdır və onun bütün mahiyyətini də bu kontekstdə axtarmaq lazımdır. Vəzir obrazının nağıldakı yerinə nəzər salanda aydın olur ki, onun əsas mahiyyəti aşağıdakı aspektlərdən açıla bilər:

- 1) Şahın siyasi hakimiyyətini devirməyə və onun yerinə keçməyə çalışır.
- 2) Şaha qeyri-adi, sirlər dünyasından məlumat verir.
- 3) Şahla cəmiyyət arasında əlaqələndiricilik funksiyasını həyata keçirir.

Fikrimizcə, bu münasibətləri izah etmək üçün əsasən şah obrazı kontekstində məsələyə yanaşmaq lazımdır. Adətən şah nağıllarda statikdir. Onun bu keyfiyyəti şahın mifoloji fəaliyyəti ilə üst-üstə düşür. Kosmik nizamın qoruyucusu olan şah Tanrı kimi yalnız müəyyən obrazlar vasitəsi ilə ətraf dünyadan məlumat alır. Ətraf dünyadan məlumat verənlərdən biri də məhz vəzir obrazıdır.

Yuxarıda dediyimiz kimi şah və vəzir münasibətlərində həm də “əkizlər mifini” görmək olar. Kosmoqonik planda ikilik vasitəsi ilə dünyanın nizamı yaradılır, qorunur və davam etdirilir. Bu ikilik arasında nizamın itməsi zamanı destruksiya, pozulma ortaya çıxır. Bu pozulma özünü həm kosmoloji planda, həm də cəmiyyət planında göstərə bilər. Məlumdur ki, nağıllarda hər hansısa bir cəmiyyət təsvir olunur. Və bu cəmiyyəti idarə edən iki qüvvə əsasən şah və vəzir vasitəsi ilə modeləşdirilir. Şah ədalətsizdirsə, təsvir olunan vəzir ədalətli, yox əgər vəzir ədalətsizdirsə onda biz ədalətli şah obrazı ilə qarşılaşırıq. Onu da nəzərə alsaq ki, adətən şah və vəzir qardaş olurlar onda burada “əkizlər” mif modelini daha aydın görmək olar. Bütün hallarda şah və vəzir münasibətləri zəminində ortaya çıxan nağıllarda onlar arasında münasibətlərin nizamlanması ilə kosmik nizam qorunur. Nizamı dağıdan tərəfin fəaliyyəti sonda müsbət qütbün mövqeyinə tabe etdirilir. Amma şah və vəzir həmişə qarşıdurmada təsvir olunmur. Bəzən onlar bir qütbə aid olmaqla digər tərəflə qarşıdurmada olurlar. Bu məsələni daha aydın təsvir etmək üçün “mənfi və müsbət” qütblər üzrə qruplaşdırdığımız aşağıdakı sxemə nəzər salmaq məqsəduyğundur.

Qarşıdurma

Mənfi müsbət

Şah ----- vəzir

Vəzir ----- şah
 Şah və vəzir ----- müsbət qəhrəman
 Mənfi obraz ----- şah və vəzir

Yuxarıdakı sxemdən o da bəlli olur ki, şah və vəzir həm də bir mahiyyətin ayrı-ayrı üzvləridirlər. Yəni bəzi məqamlarda onların hər ikisi müsbət qəhrəman və mənfi qəhrəman ola bilərlər. Bu özü də əkilər mifi kontekstində anlaşıla bilər. Yəni onların əkilik semantikasi həm də onların bir mövqeyindən çıxış etməsinə imkan verir.

Nəticə olaraq deməliyik ki, nağıllarda şah və vəzir münasibətləri tarixi-siyasi idarəçilik kontekstində deyil, ritual-mifoloji kontekstində izah olunmalıdır. Yəni şah və vəzir obrazları tarixi idarəçiliyin deyil ritual modelin təzahürüdür. Bu baxımdan məsələyə yanaşdıqda aydın olur ki, nağıldakı şah və vəzir obrazları müəyyən mənada əkilər mifinin paradiqmasıdır. Məhz bununla əlaqədardır ki, nağıllarda şah və vəzir bəzən qarşılıqlı, bəzən isə bir semantika ətrafında realizə olunur. Qarşılıqlı təsvir olunan zaman biri digəri üzərində (əsasən şah vəzir üzərində) qələbə çalaraq nizamı bərpa edirsə, bir möqeyə birləşdikləri zaman isə hər ikisi eyni taleyi yaşayırlar. Bir mövqedə birləşdikləri zaman hər ikisi mənfi obraz kimi əsas qəhrəman tərəfindən məhv edilir və beləliklə, iki obraz bir semantika çərçivəsində aradan qaldırılır. Bütün hallarda nağılın sonunda ədalətli şah və vəzir münasibətlərinin təmin olunmasının təsviri ilə kosmik nizamın bərpası vurğulanır.

SMOMPK – QƏXTMT (Qafqaz ərəziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu) MƏCMUƏSİNDƏ BAYRAMLARDA OXUNAN AZƏRBAYCAN MAHNILARI

Səhər ORUCOVA

Bakı Dövlət Universiteti
 l-alekperova70@mail.ru
 Azərbaycan

Bayatının bir forması da el arasında *məsmi-hal (vəsf-hal)* adlanan oğlanlarla-qızlar arasında duet şəklində olan deyişmə-oxumalardır. Adından göründüyü kimi, bu bayatılarda insanın halının, vəziyyətinin tərənnümü, tərif, vəsf, öyüsü əsas olurdu... Vəsf-halda lirik qəhrəmanın müxtəlif vəziyyətlərdəki hissləri, coşqusu, yaxud kədəri, həyəcan və emosiyası əksini tapır. Vəsf-hallarda aşiq məşuqun qabaqqaşer deyişməsi, düşdikləri halın, vəziyyətin, arzusun, istəyin tərənnümü üstünlük təşkil edir. «Vəsf-hallarda sevgilisinin həsrətindən yatağa düşməsi, vəfasız sirt vermədən çəkilən peşmançılıq, etibarsızlıqla yanaşı, bir çox zərif hiss və ya duyğuların tərənnümü diqqəti daha çox cəlb edir. ...Vəsf-hallarda böyük nikbinlik, ümid, istəyə qovuşmaq həvəsi də özünü göstərir. Bu poetik düşüncədə aşıqın hicranının müxtəlif məqamlarının vəsf ilə yanaşı, sevgiyə qovuşmaq, yaxud ayrılıq, zorla başqasına vermə həsrəti öz əksini tapır. ...Halın müxtəlif məqamlarını vəsf eyləyən bu poetik parçalardan - bayatılardan qızlar müxtəlif bayram günlərində, fəlaçmalarda, qapıpusmalarda, oyunlarda istifadə edərdilər». Məsmi-hallar (vəsf-hallar) adətən, ən çox Novruz bayramında, il axır çərşənbələrdə gənclərin keçirdikləri şənlik məclislərində icra edilir.

Bu barədə görkəmli Azərbaycan yazıçısı və folklor nəzəriyyəçisi Y.V.Çəmənzəminli «Xalq ədəbiyyatının təhlili - vəsf-hal» məqaləsində yazır: «Xalqımız arasında Novruz bayramına bir ay qalmış vəsf-hal salmaq kimi bir adət var idi. Qadın və qızlar toplaşar, bir bayda su qoyar və hərədən bir nişan alıb suya salardılar. Badya başında oturan qadın təsadüfən əlinə keçən nişanı sudan çıxarıb bir vəsf-hal söylər, bu qayda ilə fəla baxardılar. Deməli, nişan verənin ürəyində bir niyyət olar və niyyətin baş tutacağını və ya tutmayacağını söylənən vəsf-haldan duyardı».

Y.V.Çəmənzəminli vəsf-halların məzmunca mahiyyətini fərqləndirərək, həmçinin bu adətin digər qonşu xalqlarda olduğunu (Görünür türklərdən mənimsənilmişdir - S. O.) yazır: «Vəsf-hal adəti ruslarda da var. Afanasyev «Поэтические воззрения славян на природу» adlı əsərində bu adəti belə təsvir edir: «Bir qab çəşmə suyu gətirirlər, içinə bir parça çörək, bir çimdik duz, kömür və bir az kül töküb, qabı ağ örtüklə örtürlər. Sonra qısa olaraq gələcəyi xəbər verən mahnılar oxuyurlar. Oxuduqdan sonra suya salınmış şeylərdən ilk ələ gələnini çıxarırlar. Şey sahibi mahnının sözlərini qədərənmiş hökm kimi qəbul edir». Ruslar bu mahnılara «подольные песни» deyirlər. Məsələ ilə məşğul olmuş alimlər fəlaçma adətini ikiyə ayırırlar: biri sırf fəlaçma (kleromantiya), ikincisi su ilə fəlabaxma (hidromantiya). Bu adətlərin bəsit şəklində ibtidai xalqlar arasında rast gəlik, mürəkkəb şəkl isə qədim Yunanıstanda və Bizansda olmuşdur.

Bizim vəsf-hal da hidromantiya qismindən olaraq Azərbaycanın bəzi nöqtələrində icra olunur. Badya başında söylənilən mahnıya gəldikdə, bu, *bayatı deyə tanıdığımız dördmisralı xalq şeiridir*. Halbuki bayatı, ağı və vəsf-halın bir-birinə bənzəyişi zahiridir. Ağı daima kədərli olduğu halda vəsf-hal ümid verən, nəşə doğuran və mətanət bağışlayandır. *Bunlar bir-birindən yalnız məzmunca ayrılır. Quruluş etibarilə bir-birindən ayrılmaz: üçü də dördmisralıdır, üçündə də birinci iki misradakı fikir son iki misradakı məqsədi qüvvətləndirmək üçündür.* (Seçmələr bizə məxsusdur - S. O.). Buna paralelizm deyilir».

Deməli, əslində bu mətnlər gənclərin tale və arzularını bilmək üçün «su falı» zamanı oxunan bayatılardır. Prof. Azad Nəbiyev «su falı» barəsində yazır: «Su ilə fəlabaxma qədim fallar qrupuna daxildir. Falın yaranması ehtimal ki, su kultu ilə əlaqədardır. ...Suyun iştirak etdiyi bütün fallar su falı hesab edilir. İynə, üzük, boyunbağı dənəsi və başqa əşyaları suya salmaqla baxılan fallarda da su əsas ünsürdür. Su falı vaxtilə geniş yayılmışdır: bayram günlərində,

Novruz bayramında, toy mərasimlərində, həftənin uğurlu günlərində belə fallar qurulur və adamlar suyun vasitəsilə taleyin bu və ya digər qüdrətlərindən xəbər tutmağa təşəbbüs edərdilər».

Qızlar Novruz bayramı və ya toy-nişan axşamları yığışar, bir təzə işlənməmiş mis qaba su tökər, iştirakçılar bu qaba öz nişanələrini atar, qabın üstü təzə, qırmızı yaylıqla örtülər və bayatı söylənər, qabdakı nişanələrin biri çıxarıldı. Bayatının məzmununa görə də, həmin nişanəsi olan gəncin bəxti yozulardı...

İl-axır çərşənbədə də qızlar oğlanlar yığışar, yaxşı bayatı bilən qadınlardan (baməzə qarılarından) birini seçər, onun üz-gözü bəzəyib, tanınmaz hala salaraq ortaya çıxarar, bütün gecəni bayatı deyib fala baxar, deyişmələr edər, səhər tezdən isə oğlanlı, qızlı çay kənarında, bulaq başında bir çəmənzarda «*Haxışda*», «*Gülüm hey*», «*Can gülüm, can-can*» şənlik məclisləri qurardılar ki, bütün bunlar bayatılarla müşayiət olunardı.

Bu cür məclislərin biri A.Kalaşev tərəfindən Gəncənin Çay kəndindən yazıya alınmış və SMOMPK-un 1894-cü il, 18-ci buraxılışında dərc edilmişdir. A. Kalaşevin yazdığı kimi də və tarixdən də məlumdur ki, Gəncə yaxınlığında, Göygöl səmtində, Hacıkəndlə qonşuluqda yerləşən azərbaycanlılar yaşayan bu kəndə XIX əsrin əvvəllərində İran Azərbaycanından xeyli erməni ailəsi köçürülüb məskunlaşdırılmışdı və çay yatağında yerləşdiyinə görə bu kənd ta qədimdən, dədə-baba Çaykənd adlandırılmışdır.

СИМВОЛИКИ ЦВЕТА В НАРОДНЫХ ЭПОСАХ (На примере эпосов “Алпамыш”, “Манас” и “Китаби Деде Горгуд”)

Сирдарёхон УТАНОВА

Институт язык и литературы им. Алишер Навои АН Уз

utanova14@mail.ru

Узбекистан

Известно, что такие дастаны как “Алпамыш”, “Манас” и “Китаби Деде Горгуд” являются общим литературным наследием тюркских народов. Во введении статьи разъяснены актуальность изучения роли цвета в обеспечении многогранности художественного изображения народных эпосов. А также изложены значимость научных работ, посвящённых этой теме, определены цель и задачи данной статьи.

Народные эпосы, выбранные нами как объект исследования, в том или ином варианте имеются в фольклорном наследии всех тюркских народностей. Это обстоятельство даёт возможность изучения данных дастанов пользуясь сопоставительным, то есть компаративистическим методом. Так как, нам предстоит определить социально-эстетические причины своеобразности версий и вариаций.

В статье особо исследованы такие грани проблемы как:

- в каких художественных целях и каким образом использовались цвета сказителями в дастанах “Алпамыш”, “Манас” и “Китаби Деде Горгуд”;
- значение того или иного цвета (на пример: цвет флага, юрты, одежды) в изображении своеобразия психологии и быта народа;
- яркое описание природных цветовых гамм, как средство повышения художественных ценностей народных эпосов;
- цвета, которые использовались в описании психологического состояния персонажей, как художественный способ передачи этнического колорита представителей тех или иных народностей;
- развитие функций таких цветов, как белый, красный, синий и чёрный, в национальных ценностях и традициях от простого обозначения знака к статусу символа в зависимости от художественных целей сказителей дастанов.

Думается, что глубоко исследуется роль если даже только одного белого цвета в изображении универсальных сторон психологии братских тюркских народов, можно будет определять эстетическую значимость этого цвета повышением художественных достоинств эпосов. По народному поверию белый цвет является мифологическим эквивалентом дневного света и почти всегда олицетворяет добрых сил. Так же он олицетворяет таких добрых жизненных начал, как молоко, пшеницу, воду, которая является средством утоления жажды и омовения тела, облака, чистоты, честности и светлости. По этому с давних времен белого цвета считали символами размноженности рода и божественных начал этноса.

Исторические сведения относящиеся в период шаманство тюркских народностей свидетельствуют о том, что белый цвет был олицетворением величия, справедливости, силу и мощности. У алтайцев белый цвет означал не только красоты, честности и божественности, а так же считался олицетворением самого Кок Тенгри, который является собирателем созидательных и добрых начал. В повериях Южносибирских тюркских народностях, помимо всего, этот цвет имеет историко-эпическое значения: Оқ Қоон (Белый каган), Оқ Мұла (Белое кладбище) и др.

На территориях, где живут тюркские народности часто встречаются такие топонимы, в составе которых участвует слово «оқ» (белый): Оқдарё (Белая река), Оқсув (Белая вода), Оқсой (Белый сай), Оқтом (Белый дом), Оқмачит (Белый мечет), Оқмұла (Белое кладбище) и т.п. интересно то, что слово «оқ» в данных словосоче-

таниях означает не только цвет, но другие дополнительные смыслы. Такую же картину можно наблюдать и в киргизских, азербайджанских, казахских, алтайских народных эпосах.

Тюркские народы, которые в основном своем, издревле занимаются животноводством в юртах, которые имели черный цвет и назывались «қора уй». А когда женился сын в семье, то ему поставили белую юрту (оқ уй). Молодожены жили в таких особенных построениях. Здесь кроется своеобразный символ. То есть белый цвет юрты означал добрых намерений и пожеланий близких к молодым. В бедных семьях, которые не имели белого войлока из чего состряпали юрту покрыли поверх черного войлока белым материалом. В эпосе “Манас” изображается, что когда отец Манаса Жакип идет свататься он велит чтобы подарки для невест были покрыты именно белым ковром: «...Жақип чол пайсалламай, үрнідан құзғалиб, оқ чодирини буклатиб, олти отга молу дунё юклатиб, оқ гиламдан ёпу ёндириб, олти йигитни карвон олдида чоптириб, Бухорога жўнаб қолди, денг».

В народных эпосах и в таких других жанрах фольклора тюркских народов, как лирическая песня, частушка, терма иногда белый цвет означает парня, мужчину, а красный цвет символизирует девушку, женщину, жену. В эпосе «Китаби Деде Горгуд» хан ханов Бойинтур когда собирается играть свадьбу издает указ: «Ўгли борни **оқ ўтовга**, қизи борни **қизил ўтовга** қўндириб, кимнингки ўгли-қизи йўқ бўлса, **қора ўтовга** ўтказинг, **қора кизиз** тўшанг, **қора қўйинг** сонидан қўйинг, егани есин, емагани кетсин, ўгли-қизи бўлмагани эгам қаргагандир, биз ҳам қаргармиз».

В узбекской версии эпоса «Алпамыш» белый цвет используется как символ добропорядочности и честности. Отец Алпамыша Байбури запугал гонцов Барчина и вынудил их говорить неправду и все они чувствовали себе виноватыми. Когда они увидели Алпамыша, который едет за суженой, то им стало легче: «Ўн чопар Ҳакимбекни қўриб: «**Оқ юзли – обрўли бўлдиқ**», - деб отдан тушиб таъзим қилди» Видно, что в известных эпосах тюркских народов цвет является одним из эффективных выразительных средств и он выполняет многогранную художественную функцию. В народных эпосах цвет не только явления жизненной реальности, а и способ изображения и передачи бесконечного многогранности чужеземного духа. Значит он является и эстетико-изобразительным феноменом. Тюркские народности, которые отличаются иносказательным мышлением, символичностью художественного сознания цвет в своем фольклоре используют в различных эстетических целях.

В статье так же, исследованы социально-бытовые и художественно-эстетические причины и последствия влияние возникновению письменной литературы в тюркских народов таких эпосов, как “Алпамыш”, “Манас” и “Китаби Деде Горгуд”. Цветовая гамма использованная в народных дастанах способствовала яркому изображению истории этноса, переживаний персонажей, повышению художественный ценностей эпосов.

XI-XII ƏSR TÜRK LƏRİNİN DİNİ İNANCLARI

Şəbnəm HƏSƏNLİ-QƏRİBOVA

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
sayalisadigova@yahoo.com
Bakı \Azərbaycan

Tarix boyunca müxtəlif inanc, kult və dinlərə sitayiş etmiş türk xalqlarının həyatında X əsrdən sonrakı mərhələdə din olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Tarixən bir inanca- Tenriçiliyə inanmış və onu tədricən inkişaf etdirib Şamanizm kimi geniş inanclar sisteminə çevirən türklər tədricən ətraf bölgələrdən yayılmağa başlayan yeni dinlərlə tanış olur və bu dinlərə sitayiş etməyə başlayır. Avropaya köç etmiş türklər xristianlığın təsiri altında qaldığı halda, Şərqdəki türklər manixəizm, yəhudilik, buddizm kimi dinlərlə yanaşı, VIII əsrdən islam dini ilə də tanış olurlar. Müxtəlif dinlərin bu ərazilərə sirayəti artıq türklər arasında dini inamla bağlı parçalanmalara səbəb oldu. Bu parçalanmanın birinin digərinə təsiri isə onların dilində və yazısında müşahidə olunmağa başladı. Buddist türklər uyğur əlifbası kimi bilinən əlifbadan istifadə etdikləri halda, manixəizmlə bağlı mətn nümunələri mani əlifbası ilə yazıya alınırdı. X əsrdən başlayaraq isə islam özü ilə birlikdə türk dünyasına yeni bir əlifba da gətirdi. Yeni inanc, yeni mədəniyyət, yeni ənənələr türk xalqlarının həyatına yeni əlifba vasitəsilə daxil olmağa başladı. Bütün bunların nəticəsi olaraq türklərin nə zaman formalaşdığı dəqiq bilinməyən və türklərin tarixi damğa prinsipi ilə formalaşmış, Orxon-Yenisey abidələrinin adı ilə əlaqədar “Orxon-Yenisey əlifbası” kimi tanınan yazı sistemi tamamilə sıradan çıxdı və XX əsrə qədər davam edən ərəb əlifbalı türk yazı sistemi formalaşdı. Bütün bu dəyişikliklərin əks olunduğu ilkin nümunələr isə X-XI əsrlərə aiddir. Həmin nümunələrə nəzər saldıqda isə yeni dinin təsiri ilə yanaşı, qədim dini inancları, mifoloji dünyagörüşün müşahidə edilir. Xüsusilə, şamanizmin əks olunduğu mif və əsətlərə, inanclara bu dövrün abidələrində olduqca tez -tez rast gəlinir. XI əsrin şah əsəri olan “Divanu-luğat-it-türk”, də çoxsaylı mif və inanclara rast gəlmək mümkündür. danışır. Bəzən də verilən izahlardan sonra “türklər buna inanır”, “türklər arasında geniş yayılmışdır” kimi cümlələrdən istifadə XI əsr türklərinin hər nə qədər islamı qəbul etsələr də tenriçilik və şamanizmdən uzaqlaşmadığını, inanclarını itirmədiklərini göstərir. **Kam** (kahin, şaman), **çuvi/çıvı** (bir cin dəstəsi), **ırk** (fəlcilik, kahinlik, birinin ürəyindən keçənləri bilmək), **ısrık** (uşaqları pərilərdən və göz dəyməsindən qorumaq üçün edilən əfsun zamanı deyilən söz), **kovuz/ kovuç** (cinlərdən qorunmaq üçün əfsun), **üngüjin** (çöldə insanı öldürən qulyabani, qarabasma), **yəl** (cin), **yelpik** (cin vürməsi), **yelwiçi** (fəlcı) şamanizmin izlərini əks etdirən sözlərdir.

İslamla bağlı işlənən **çomaq** (Müsəlman. Uygur və qeyri-müsəlmanlar tərəfindən işlənən söz), **biti** (vəhylə gələn səmavi kitablardan biri), **nöm** (din), **yalawaç** (peyğəmbər), **yükünç** (namaz), **mük** (rüku), **yumışçı** (mələk), **ekindi** (əsr namazının vaxtı) kimi sözlər də islamın qısa müddət ərzində türklər arasında necə yayıldığının bariz nümunəsidir. “Kutadgu Bilig”də təsadüf olunan “*tapug~taat, törütig~ halik, yükün~ namaz kıl*” paralelizmləri isə XI əsrdə artıq türk dilində islamı əsərlərin, təfsirlərin yazılma ənənələrinin olduğunu sübut edir. Belə ki, “Kutadgu Bilig”də Allah, cənnət, cəhənnəm, şeytan, mələk, savm, salat kimi ərəb mənşəli əsas islami terminlərə yer verilməməsi diqqəti cəlb edir. Ərəb alınmaları əvəzinə *teñri, uçmaq, tamu(q), yeke, rüzā, namaz* və s. türk və fars mənşəli sözlərə yer verilir. Fars mənşəli alınmalardan istifadə isə əsasən Quran-Kərimin farsca təfsirlərin tarixinin türkcəyə nisbətən daha əvvəlki dövrlərə aid olmasıdır. Əsərdə Allahın vəsfini bildiren *Törütgen (Xaliq), İgidgen (Rezzā), Keçürgen (Qafür, Qaffār), İqı (Rəbb), Ugan (Qadir), Erklig (Muktedir), Munsuz (Samed)* adlarının işlənməsi eyni zamanda həmin dövrün dini leksikası ilə bağlı mənzərəni açıq-aydın üzə çıxarır. Beləliklə, ilkin Quran təfsirlərində müəlliflər islami terminlərin leksik mənalının türkçədəki qarşıqlarını istifadəyə üstünlük vermiş, demək olar ki, bütün sözlərin türkcə əvəzi verilmişdir.

XI əsr türklərinin şamanizm ənənələrini yaşadan ən əsas qüvvə isə **qām**-şamandır. Şamanizmə görə ruhlarla təbiət və insanlar arasında davam edən qopmayan bir əlaqə var ki, bu əlaqəni Şamanizmin rahibləri-**kam~qam**lar həyata keçirir. Bu sözün ekvivalenti olan *şaman* isə sonrakı dövrlərin məhsuludur. İlk dəfə rusların Şimal Sibirə Tunqusların dilində eşitmiş olduqları *şaman* sözü XVIII əsrin sonlarından etibarən Avropada yayılmışdır. Sanskrit dilindəki **çramana**- zahid, rahib sözündən törədiyi irəli sürülsə də, nə vaxtdan türk dillərinə daxil olduğu bilinmir. Bu söz XI-XII əsr abidələrindən yalnız “Divanü-luğat-it-türk”də işlənmişdir. Ümumiyyətlə, XI-XII əsr yazılı nümunələri arasında şamanizm və buddizmlə bağlı işlənən sözlər yalnız M. Kaşğari tərəfindən toplanmışdır. Digər 3 abidə- “Kutadgu Bilig”, “Divani-Hikmət” və “Ətabətül-Həqaiq” islam dininin ənənələrini özündə əks etdirdiyi üçün dini inanca bağlı əksərən islamı anlayışlar və onları ifadə edən ərəb-fars mənşəli sözlər işlənir. Zaman keçdikcə türklərin ideya-bədii düşüncə və təfəkkürünə hopmuş yüzlərlə söz işləklərdən çıxmış, arxaikləşmiş, dilə yeni daxil olmuş alınmalarla əvəzlənmişdir.

HÖKMDAR VƏ ÖLÜMSÜZLÜK PROBLEMİ

Şəfəq ƏLİYEV

“Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Elmi Mərkəzi

redshafag@gmail.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

Hələ qədim zamanlardan Tanrının yerdə elçisi, Allaha ən yaxın insan sayılan hökmdarın sağlam olması, onun şərdən, şərdən-yamandan qorunması üçün müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edilmişdir. Çünki mifik görüşlərə görə ölkənin və xalqın rifahı, bol məhsul, eyni zamanda əmin-amanlıq hökmdarın sağlamlığından asılı olduğundan, onun həyatı və təhlükəsizliyi insanlar üçün başlıca əhəmiyyət kəsb edirdi. C.C. Frezer ayrı-ayrı xalqların həyatından götürülmüş zəngin materiallar əsasında hökmdarı qorumağın müxtəlif yollarını araşdırmışdır. Bu yollardan ən başlıcası, hökmdarın yalançı hökmdarla əvəz olunması idi və ayrı-ayrı ölkələrdə fərqli mərasimlərlə həyata keçirilirdi.

Oxşar hadisələr müxtəlif ölkələrdə bu və ya başqa şəkildə baş vermişdir. Məsələn, qədim Babilistanda ildə bir dəfə beşgünlük bayram keçirilirmiş. Həmin bayram günlərində ağalarla nöqərlər yerlərini dəyişir, biri digərinin işini görürmüş, yəni nöqərlər istədikləri əmrləri verir, ağalar isə bu əmrləri dinməz-söyləməz yerinə yetirirmişlər. Hətta ölümə məhkum insanı hökmdarın taxtında əyləşdirir, beş gün müddətinə hökmdarın əlində olan bütün ixtiyarı ona vermişlər. Bununla da sanki hökmdara gələcək qada-bəlanın qarşısını almaq məqsədi güdən insanlar bayram başa çatan kimi beşgünlük hökmdarı taxtdan salırdılar. Belə bir inanc bir az başqa formada məişətimizə də nüfuz etmişdir; indinin özündə də xeyir iş keçirilən evlərdə şər qüvvələrin qarşısını almağa çalışan insanlar sanki bəri başdan özlərini bütün pisləklərdən şər qüvvələrdən “sığortalamağa” çalışırlar. Bunun qab-qacaqlardan birini əvvəlcədən sındırırlar.

İlkin əsasını Şumer-Babil, yunan və Roma mifologiyasından alan ölüm-dirilmə inamı dünya xalqlarının, o cümlədən türkdilli xalqların mifologiyasında bu və ya başqa formada təzahür etmişdir. Arif Əmrahoğlu bir çox nağıllarımızda, o cümlədən mərasimlərimizdə, eləcə də “Qul Mahmud”, “Şahzadə Əbülfəz” və s. kimi dastanlarımızda eynilə bu hadisə kimi olmasa da, oxşar vəziyyətin olduğunu dəlillərlə əsaslandırır, göstərir ki, nağıllarda baş qəhrəman qılinc-qalxan sınağına çəkildiyi kimi, söz sınağına da çəkilir və öz istəyinə çətin suallara cavab verməklə çatır. Bu fikir, təbii ki, hökmdar obrazına da aiddir. Çünki hökmdar həm qılinc, həm də kəsərli sözü ilə güclüdür. Xalq müsbət planda təsvir etdiyi şahzadələri nağıllarda gedər-gəlməz imtahanından keçirdiyi kimi, müdriklik imtahanından da keçirir. Lakin hökmdarların müdriklik imtahanı fərqlidir. Bu, xalq arasında keçirilən bəzi mərasimlərdə, xalq oyunlarında müxtəlif formalarda təzahür edir. M. Kazımoğlu əsasən, Naxçıvan bölgəsi üçün xarakterik olan və ilin xüsusi günündə keçirilən “Xan bəzəmə” oyunu ilə müxtəlif ölkələrdə keçirilən yalançı hökmdar mərasiminin eyni mifoloji qaynaqdan qidalandığını göstərir. Müəllif hətta çox maraqlı müqayisələr apararaq (“Qodu-qodu” mövsüm tamaşasında insan əvəzinə müqəvvanı, yaxud hansısa bir əşyanı “cəzalandırmaq”) hökmdar obrazının kosmoqonik miflərlə, o cümlədən bu miflərdən ana xətt kimi keçən Allah, yaxud ilahə obrazları ilə qırılmaz surətdə bağlı olması fərziyyəsini irəli sürür. Həqiqətən də diqqət yetirəndə görürük ki, təbiətlə bağlı hadisələrdə, məsələn, “Qodu-qodu” mövsüm tamaşasında

ağacın, budağın, yaxud da çömçənin gəlin kimi bəzədilməsi və “Qodu” adlandırılması, sonra onun gün çıxmadığına görə cəzalandırılması hökmdar obrazı ilə əlaqədar mifik görüşlər ilə uyğunluq təşkil edir. Bu da ondan irəli gəlir ki, ibtidai insan nə yeri, nə də göyü bir-birindən ayırmırdı. Günəşi güclü bir təkrarlama və ölümsüzlük simvolu hesab edirdi. Günün çıxması, ayın doğması yenidən doğuşa, onların batması, gözdən itməsi ölümə bərabər tutulurdu. Hətta farsların gəlişindən əvvəl İranda yaşayan yerli əhalinin – türklərin inamına görə, baharın gəlişi istinin soyuğa, ədalətin haqsızlığa qalib gəlməsinin rəmzi demək idi. Bu əsəti inam bütün dünya xalqlarının mifologiyasında mühüm yer tutur. Deməli, eyni motivli belə hadisələr bir məqsədə xidmət etmiş və mifologiyada ümumiləşərək Allah-hökmdar və s. mifoloji obrazlar yaratmışdır. M. Kazımoğlu bu ideyanın qədim türk mənbələrində də qabarıq ifadə olunduğunu göstərir və bunun bariz nümunəsi kimi Rəşidəddinin “Oğuznamə”sindəki Arslan xan – qul əhvalatına diqqəti yönəldən müəllif burada qədim inisiyasiya mərasimi əlamətlərinin gizləndiyini qeyd edir. Hökmdar haqqında belə mifik görüşlər hətta yazılı ədəbiyyatda da əksini tapmışdır. Məsələn, M.F. Axundzadənin mövzunu İsgəndər bəy Münşinin “Tarix-i aləmarayi Abbasi” əsərindən götürdüyü “Aldanmış kəvakib” povestində bu barədə ətraflı olaraq bəhs edilmişdir. Belə ki, doğrudan da olmuş bu əhvalata görə, 1591-ci ildə Şah Abbasın taxt-tacını qorumaq üçün münəccimlər hakimiyyətə bir neçə günlüyə Yusif Sərracı gətirirlər. Beləliklə də, hadisələr Şah Abbasın və saray adamlarının, eyni zamanda münəccimlərin də istəyinə uyğun olaraq cərəyan edir; müvəqqəti hökmdar, yəni əvəzedicisi əsl hökmdarın əvəzinə öldürülür və Şah Abbas yenidən taxt-tacına sahib olur. O.M. Freydenberq belə inisiyasiya mərasimini “müvəqqəti ölüm” mərhələsindən keçib dəyişməyin təzahürü kimi qiymətləndirir. Son nəticədə yenilməz bir güc sahibinə çevrilsin deyər, hökmdar “müvəqqəti ölüm” mərhələsində qul qiyafəsində olur. İnisiyasiya prosesindən keçib yeni mahiyyət qazanan hökmdarın keçid məqamındakı funksiyasından xüsusi bir obraz doğulur. Bu obraz hökmdarın oxşarıdır. Əslində bu obrazın yaradılması hökmdarı ifşa etməyə yox, onu dirçəltməyə doğru yönəlmişdir.

Deməli, bütün bu hadisələr hökmdarın yer üzünün Allahı hesab edilməsi inamının nəticəsi olub, onu baş verəcək təhlükədən qorumağa doğru yönəlmişdir.

FEİLLƏRİN SEMANTİK İNKİŞAFI (YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNİNİN HEKAYƏLƏRİNDƏ)

Şəkər MƏMMƏDOVA

Qafqaz Universiteti

shakar-mamedova@rambler.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Azərbaycan dili türk dilləri içində xüsusi bir yer tutur. Müasir Azərbaycan ədəbi dili rəngarəng və zəngin semantik sistemi ilə seçilir. Feil əsas nitq hissələrindən biri olmaqla zəngin leksik-semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Feilin həcmcə digər nitq hissələrindən böyük olması onun semantikasının digər nitq hissələrindən daha geniş, daha zəngin olmasını şərtləndirir. Öz milliliyi ilə seçilən feil çoxmənalılıqlı ilə fərqlənir. Feillər mətn daxilində müxtəlif mənə çalarlığına malik olur. Feillər qədim tarixə malik olduğu üçün onların mənə tutmu da çoxdur. Belə ki, feillərin bəzilərinin 10, bəzilərinin isə daha çox mənası var. Bu mənələrdən yalnız biri feilin əsas mənası, digər mənələr isə ifadə etdiyi əlavə mənələr hesab olunur. Bu əlavə mənələr məcazların yaranmasına da xidmət edir. Məcəzi mənə kəsb edən sözlər iki cür olur: üslubi məcazlar və leksik məcazlar. Leksik məcazlar dildə artıq öz yerini tutmuş mənələrdir. Üslubi məcazlar isə yazıçının öz fərdi düşüncəsi, təxəyyülü, yaradıcılığı ilə bağlı ifadələrdir.

Feillərin semantik inkişafı dedikdə, ilk növbədə sinonim, omonim və antonim yada düşür. Belə ki, Azərbaycan dilində sinonim, omonim və antonimlərin yaranmasında xüsusilə feillər böyük rol oynayır.

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin bir çoxu öz ilk mənasını müəyyən dərəcədə dəyişmişdir. Bunun da əsas səbəblərindən biri dilin, cəmiyyətin inkişafıdır. Sözlərin mənasının dəyişməsi üç yerə bölünür: mənənin genişlənməsi, mənənin daralması və mənənin məcazi işlədilməsi. Bu semantik hadisələr tarixi proses olub, müəyyən zaman daxilində özünü göstərir. Əlbəttə, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində əsas yer tutan feillər bu semantik hadisələrdən uzaq qalmamışdır.

XIX əsr ədəbi-bədii fikrimizin yeni səviyyəyə yüksəlməsində böyük xidmətləri olan Yusif Vəzir Çəmənşəminli seçdiyi sözü yerində işlətməklə şüura və qəlbə təsir etməyi, onun mənə və estetik cəhətlərini vəhdətdə götürməklə fikri hərəkətə gətirməyi bacarır. Əsərlərində arxaizm, dialektizm, varvarizm kimi xüsusi leksik ehtiyat vasitələrindən, məcazların müxtəlif növlərindən yerində bəhrələnməklə əsərin ideya-bədii təsirini gücləndirmişdir.

Yusif Vəzir Çəmənşəminlinin hekayələrində feillərin semantik inkişafı ilə bağlı, xüsusilə, feillərin çoxmənalılıqlı, məcazlıqlı, sinonim, omonim, antonimliyi, mənasının genişlənməsi və daralması və digər semantik hadisələrə aid bir çox nümunə var: Məs: *Tez ol qapını aç, soyuq məni kəsdi* !.. (“Şaqqulunun xeyir işi” hekayəsi) Burada *kəsdi* sözünü çoxmənalı feil kimi götürmək olar. Çünki *bıçaq kəsdi, qan kəsdi, yağış kəsdi, söz kəsdi, çörək kəsdi, yol kəsdi* və s. kimi ifadələr də dilimizdə geniş işlənir və bu ifadələrdəki *kəsdi* feili Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində olan *kəsmək* feili ilə əlaqəlidir, bir növ ondan törəmişdir. *Qan kəsdi, yağış kəsdi* əvəzinə *qan dayandı, durdu, yağış dayandı* ifadələri də dilimizdə işlənməkdədir. *Söz kəsdi, çörək kəsdi, yol kəsdi* ifadələrində məcazilik vardır və danışq dilində fəal işlənən ifadələrdəndir. *Kəsdi* sözünün mənası genişlənməmişdir. “*Soyuq kişini elə vürmüşdü ki, heç oğlu Şaqqulunun evdə*

olmadığını anlamırdı” (“Şaqqulunun xeyir işi” hekayəsi). Bu cümlədə *soyuq vurmuşdu* ifadəsindəki *vurmuşdu* feili ilə *soyuq kəsdi* ifadəsindəki *kəsdi* feili sinonim kimi işlənmişdir. “*Əliqulu çəpərdən bir taxta qopardıb Süliyə qolazladı və sonra birçəyindən tutub, qapaz döşədi*”. (“Sərhəd məsələsi” hekayəsi), “*...nə hikmət vardısı da həmişə hənanın üstünə qoz yarpağı döşəyib, bir neçə saat yerindən tərpənməzdi*” (“Cənnətin qəbz” hekayəsi). Hər iki cümlədə *döşəmək* feili müxtəlif mənələrdə işlənmişdir. Belə ki, birinci cümlədəki *döşəmək* feili *vurmaq, döymək* mənasında danışq dilində çox işlənir. Bu cümlədəki *döşəmək* feili məcazi mənada işlənmişdir. İkinci cümlədəki *döşəmək* feili isə sərmək mənasında işlənmişdir. “*Dava təzədən qızıxdı: başlar yarımaqda idi; saqqallar yolunurdu; səs qonşu evlərə düşürdü*.” (“Sərhəd məsələsi” hekayəsi) cümləsində *qızımaq* feili şiddətlənmək, güclənmək mənasında işlənmişdir. Burada məcazi mənə özünü göstərməkdədir. Ümumiyyətlə, *qızmaq* feili mənasının genişlənməsi ilə seçilən feillərdəndir.

DƏYİŞƏN ZAMANDA DƏYİŞMƏYƏN ETNİK TƏFƏKKÜR- CAHANDAR AĞA OBRAZINDA

Şərqiyə ƏHMƏDOVA

Qafqaz Universiteti

tmirzeliyev@qu.edu.az

Bakı/AZƏRBAYCAN

Yarım əsrdən artıq zəngin və mənalı yaradıcılıq yolu keçmiş İ.Şıxlı müasir ictimai-bədii fikrimizin, milli ədəbiyyat və mədəniyyətimizin qüdrətli simalarındadır. Şəxsiyyət və yaradıcılığı ilə xalqımız keçmişini, müasir həyatını, keçmişini ilə indisi arasında qırılmaz mənəvi əlaqəni, körpünü təcəssüm etdirən İ.Şıxlı bütün həyatını və yaradıcılığını bu amalın gerçəkləşməsinə sərf etmişdir. Bu yolda yazıçı daima tarixi keçmişimizə müraciət etmiş, əsrlər boyu xalqın təfəkküründən, ruhundan süzülüb gələn etnik düşüncəni nəzərə almışdır.

Müasir tarixi mərhələdə milli mənəvi-əxlaqi sərvət və dəyərlərin aşındığını, günü-gündən itmək təhlükəsi ilə qarşılaşdığını sanki əvvəlcədən duyan həssas qəlbi sənətkar “Dəli Kür” kimi roman yazır, milli xarakterimizə, ruhumuza, şüurumuza qayıdış edir, Cahandar ağa kimi əzəmətli obraz yaradır.

Cahandar ağa ilə tanışlıq ədəbi mühitdə böyük marağa səbəb oldu, yazıçı şəxsiyyətini, istedadını bir daha təsdiq etdi. Bu obraz indiyə qədər ədəbiyyatda mövcud olan, qəlib halına salınmış, daima nifrət və kinlə qarşılanan bəy obrazı stereotipini dağıtdı, milli xarakter anlayışına yeni ruh, yeni nəfəs verdi. Bunun ən başlıca səbəblərindən biri isə ədibin tarixə yeni baxışı, müasir təfəkkür işığında yanaşması ilə şərtlənirdi. Bu yerdə ilk olaraq yazıçının tarixə olan münasibətini və əsrlər boyu xalqın təfəkküründən, ruhundan süzülüb gələn etnik təfəkkürü nəzərə almaq lazımdır. Bu anda Belinskiyin sözləri yada düşür: “Biz keçmişə sorğu-suala tutub danışdırırıq ki, bizim hal-hazırımızı izah etsin, gələcəyimiz barədə bir söz desin”. Yaxud da xalqın qədim hikmətində deyildiyi kimi “keçmişdə yanib getmiş küllü yox, odu-alovu axtararlar”. Yazıçı məhz öz zamanəsində cərəyan edən hadisələrin ictimai-tarixi köklərini axtarmaq, araşdırmaq üçün keçmişə müraciət edir.

“Dəli Kür” təkcə müəllifin yaradıcılığında deyil, bütövlükdə milli bədii nəsrimizdə görkəmli nailliyət, mühüm hadisə sayılır. Bu roman sadəcə əsər deyil, ruhumuza, şüurumuza, əsrlərin süzgəcindən süzülüb gələn adət-ənənələrimizə, milli xarakterimizə qayıdışdır. Romanın əks etdirdiyi həyat materialı əsasında xalqımızın bir çox tarixi milli xüsusiyyətləri, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri nəzərdən keçirilir, saf kökə qayıdış, sağlam ənənəyə, zəngin folklorla bağlılıq, yazıçı ideyaları, milli xarakter və milli psixologiya ətrafında söhbət açmağa, mülahizələr yürütməyə imkan verir. Məhz bu məziyyətlərinə görə roman haqqında bəzən tutarlı söz demək, yekdil qənaətə gəlmək çətindir. Bu roman İ.Şıxlının vətən torpağını necə böyük məhəbbətlə sevdini, ana təbiətə nə qədər dərinlən bələd olduğunu, onu incəliklərinə qədər necə həssaslıqla duyduğunu və yaşadığını nümayiş etdirir. Fikrimizcə, milli kolorit əlamətlərini nəzərə alaraq demək olar ki, Azərbaycan bədii nəsrində “Dəli Kür”lə yarışacaq ikinci bir əsər tapmaq çətindir.

Roman boyu Cahandar ağanın istəklə gerçəklik arasında dərinləşən ziddiyyətini, kəskinləşən münaqişə və barışmazlığını, bir kişi, bir şəxsiyyət, bir mülkədar kimi süquta uğradığının, məhvə məhkum olduğunun şahidi oluruq. Dəyişən zamanla Kürün ləpələri kimi döz-döşə gələn Cahandar ağa zamanın tələbləri və istəkləri ilə ayaqlaşma bilmir. Dədə-babalarımızdan gələn genetik kodlar Cahandar ağanı zamana, dövrə, mühitə qarşı qoyur, yeni adət-ənənələrə boyun əyməməyə çağırır, onun polad kimi möhkəm iradəsini sındıra bilmir. Müasir zamanəmizdə milli hislərin, xalq ruhunun, etnik təfəkkürünün aşındığı anda bu obraz sanki unudulmağa başlayan xalq yaddaşımızı oyatmağa başladı, onun tarixən haradan gəlib, hara getdiyini göstərməyə çalışdı. Əsər boyu bu məsələlər işıqlandırılır, yeni bir ictimai formasıyanın nəfəsi ilə üz-üzə gələn dədə-babalarımızın düçar olduğu faciəli tənəzzülün Cahandar ağanın simasında öz əksini necə tapdığı bir daha şahidi oluruq.

**HÜSEYN CAVID YARADICILIĞINDA MƏCAZLAR SİSTEMİ
(EPİTETLƏR, METAFORALAR, BƏNZƏTMƏLƏR)**

Şövkət İSMAYILOVA

Qafqaz Universiteti
aismayilov@qu.edu.az
Bakı/AZƏRBAYCAN

Bədii dil emosional, ifadəli, obrazlı bir dildir. Burdakı hər bir söz zərif, incə duyğuları ifadə edən, oxucunun estetik zövqünü oxşayan, ona qüvvətli, emosional təsir göstərən, obyektiv varlığın obrazlı təsvirinə xidmət edən bir vasitə kimi çıxış edir. Sözlün belə bir qüvvəyə sahib olmasının səbəbi onun semantikasında məcazi mənaların olmasıdır. Məcazlar dilimizin daxili imkanlarını, onun gözəlliyini, zənginliyini, məna incəliklərini aşkara çıxarmaqda mühüm rol oynamaqla yanaşı eyni zamanda bədii dili obrazlı, poetik təsiri olan ifadələrlə zənginləşdirir, onların ifadəliliyinə, yığcamlığına xidmət edir.

Məcazlar ekspressivlik yaradan vasitələrdən biri kimi Hüseyn Cavidin yaradıcılığında da mühüm mövqeyə sahibdir. Hüseyn Cavid canlı bədii obrazlar, yaddaqalan lövhələr yaratmaq üçün məcazlara tez-tez müraciət etmişdir. Sözlərin məcazlaşması, poetik məzmunla zənginləşərək obrazlılıq, ifadəlilik kimi keyfiyyətlərini genişləndirməsi şairin üslubunda mühüm yer tutur. O məcazlar sayəsində daha təsirli, oxucunu rıqqətə gətirən, onun iç dünyasını coşdurən poetik mənzərələr yaratmışdır. H.Cavidin poeziyasında məcazlardan daha çox epitet, metofora və bənzətmələrdən istifadə etmişdir.

1.Epitetlər

Hüseyn Cavidin əsərlərində müşahidə olunan üslubi xüsusiyyətlərdən biri də şairin rəğbət

bəslədiyi qəhrəmanlarını xüsusi məhəbbətlə təsvir edib, onların portretlərini səciyyələndirərkən bədiiifadə vasitələri silsiləsindən istifadə etməsidir. Şair hər bir obraz haqqında danışarkən, onun zahiri və daxili aləminin təsvirini verərkən, həmin məqsədə müvafiq gələn epitetlər işlədir: sönük vücut, həzin çöhrə, baygın nəzər, suzişli mənzər, düşküncə sima, lahuti baqışlar və.s. Üslubi məqsədlərə müvafiq olaraq işlənmiş epitetlər Hüseyn Cavidin əsərlərinin dilini orijinal, özünəməxsus keyfiyyətlərlə təchiz edir. Bunlar təyin etdiyi sözlün işarətmə, ifadətmə gücünü artırmaqla yanaşı, oxucuya da böyük emosional-estetik təsir göstərir.

Hüseyn Cavidinin əsərlərində epitetlər üslubi tələbatla, situasiyaya uyğun seçilib işlənmişdir. Onun əsərlərində eyni sözün müxtəlif bədii şərait və məqamlarla əlaqədar olaraq və onların tələbi ilə müxtəlif epitetlərlə işlənməsi diqqəti çox cəlb edir.

2. Metaforalar

Hüseyn Cavidin əsərlərinin dilində obrazlılığı təmin edən vasitələrdən biri də metaforadır. «Metafora ədibin obrazlı təfəkkürü sayəsində əşya və hadisələr, predmetlər arasında

qeyri-adi, assosiativ əlaqələri görə bilməsi hesabına yaranır».

Şair sözləri metaforikləşdirərək obrazlar və hadisələr haqqında canlı, parlaq təsvir yaradır.Dahi filosof Aristotel yazır ki, «gözəl metaforalar yaratmaq-müxtəlif varlıq formaları arasında müəyyən təbii oxşarlıq və müqayisə imkanını görə bilmək istedad nişanəsidir.

Aristotel məcazlar əsasında yaranan obrazlılığı «bəzəkli dil» adlandırmışdır. «Bəzəkli dil» anlayışını ahəngi, harmoniyanı, nəğməni özündə ehtiva edən dil kimi izah edir».

Hüseyn Cavidin şeirlərində işlənən metaforalar məhz belə ahəngdarlığı, ifadə qüdrəti ilə əsərin

dilini canlandırır, onun obrazlılığını, cazibədarlığını artırır. Bahar gəlmiş, çiçəklər gülər, çəmənlər geyinir, donuq ziyalı fənlər baqardı həp qəmgin və s. onun poeziyasında işlənmiş ecazkar metaforalardan sadəcə bir neçəsi...

3.Bənzətmələr

Bədii ədəbiyyatda obrazın ifadə vasitəsi kimi bənzətmələrdən də geniş şəkildə istifadə olunur.

Bənzətmə üçün üç əsas şərt lazımdır: aralarında oxşarlıq olan tərəflər (bunlar subyekt və obyekt kimi təqdim oluna bilər);bənzətmənin əsası (müştərək əlamətlər); bənzətməni təmin edən dil

vasitəsi (qoşma, bağlayıcı, ədat, leksik, sintaktik, paralellik). Bənzədilən “müqayisə obyekt”, təsviri məqsədi daşıyan o biri tərəfsə, “müqayisə obrazı” adlanır.

Obrazlılıq keyfiyyəti bənzətməni dilin ifadəli vasitələrindən biri etməklə, onu bədii üslubun qüvvətli bədii vasitəsinə qədər qaldırır. Yazıcı üslubi tələbatla əlaqədar yüksək obrazlılığa malik yeni bənzətmələr yarada bilər.Hüseyn Cavid də bənzətmələrin bu imkanlarından istifadə edərək əsərlərində yüksək ifadəlilik, obrazlılıq yaratmağa müəssər olmuşdur: gönül çocuq kibi,heykəl kibi məbhutü heyran, həyatı, nəşəsi ümmidi tək bir annəsi var və s.

M.F.AXUNDOVUN YARADICILIĞINDA TERMINOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Telman QULİYEV

Gəncə Dövlət Universiteti
Telman.quliyev@yahoo.com
Gəncə/AZƏRBAYCAN

XIX əsrin ortalarından müəyyən tarixi şəraitlə bağlı termin yaradıcılığında dilimizin daxili imkanlarından yetərincə istifadə edilməmişdir. «XIX əsrin ortalarında nəsrə yazılmış elmi əsərlərin artması elmin inkişafında aparıcı olduğu» dövrdən sonra Azərbaycanın görkəmli şəxsləri dilimizdə termin yaradıcılığına xüsusi əhəmiyyət verərək müəyyən işlər görməyə başlamışlar. Belə şəxslərdən biri olan M.F.Axundovun öz əsərlərində dilimizdə termin yaradıcılığı məsələsinə ciddi yanaşdığını görürük. Termin yaradıcılığında onun özünəməxsus üslubu olmuşdur.

XIX əsr Azərbaycan dilində termin yaradıcılığında danışarkən M.F.Axundovun bu sahədəki fəaliyyəti xüsusilə qeyd edilməlidir. Çünki «XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin bütün üslubları onun bədii dilinin işığında müəyyənləşir». O, terminə elmi dilin açarı kimi baxmış və onu inkişaf üçün əsas saymışdır. Azərbaycan dilində terminlərin azlığı, oradakı boşluq və kasıblıq onu bir maarifçi kimi həmişə düşündürmüşdür. Termin yaradıcılığında Azərbaycan dilinin daxili imkanlarını əsas götürərək, onu iki yolla inkişaf etdirməyi vacib saymışdır:

- 1) Azərbaycan dilinin öz sözləri olduğu halda, ərəb-fars alınmalarının qarşısını almaq;
- 2) rus dili ilə qarşılıqlı əlaqənin olması. O, rus dili vasitəsilə alınan terminlərin elmi-fəlsəfi dünyagörüşün inkişafı üçün çox gərəkli olduğunu söyləmişdir.

Onun əsərlərində işlədilmiş fəlsəfi, hüquqi, siyasi, hərbi, tarixi, dini, filoloji terminləri *ərəb-fars* (kimya, nəbatat, elmi-nücum, tamaşaxana, qafiyə, nəsr, nəzm, rüsum, vəhdət, millək, hikmət və s.) və *rus-Avropa* (poeziya, teatr, literatura, sivilizasiya, filosof, patriot, parlament, despot, proqres, teleqraf və s.) mənşəli olmaqla iki qrupa ayırmaq olar. Əsərlərində işlətdiyi rus-Avropa dillərindən alınan terminlərin bəzilərini olduğu kimi, bəzilərində isə dilimizin şəkildə artırılaraq yeni düzəltmə terminlər kimi verilmişdir (*aristokratlıq, fanatiklik, patriotluq* və s.). Müəllif bəzən özünün yaratdığı, dilə yeni gətirdiyi terminlərin mənasının qaranlıq qalmaması üçün onlara aydınlıq da gətirmişdir.

M.F.Axundov terminologiyaya, ədəbiyyatşünaslığa, dilçiliyə, incəsənətə və s. sahələrə dair maraqlı, dəyərli fikirlər söyləmişdir. Milli dildə terminlərin yaradılması azərbaycanlıların müxtəlif elmlərin öyrənməsində həlledici rol oynadığını demişdir. O, Azərbaycan dilində elmi terminlərin yaradılmasına böyük ehtiyac duyulduğunu və bu işin mürəkkəb və çətin olduğunu da qeyd etmişdir. Onun əsərlərində işlətdiyi ədəbiyyatşünaslıq terminlərinin mənşəcə, əsasən, rus və Avropa dillərinə aiddir: *kritika, roman, dram/drama, komediya, ideya, pyes, teatr, personaj, poeziya, literatura* və s.

M.F.Axundov yaradıcılığında filoloji terminologiyanın mühüm və aparıcı bir qolu sayılan dilçilik terminlərinin inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun fikrincə, dilçilik terminləri dilçilik elminin əsasıdır. O, digər terminlər kimi, dilçilik terminlərini də aparılan tədqiqat işinin ən mühüm tərkib hissəsi saymışdır. Dil haqqında elmi bilikləri yalnız həmin elmə məxsus terminlərlə ifadə etməyin mümkünliyindən danışmış, dilçilik terminlərinin dil haqqında elmi üslubu formalaşdırdığını göstərmişdir. Linqvistik idrak formasını təmin etməkdə dilçilik terminlərinin həlledici rol oynadığını da demişdir. O, sadə, aydın, geniş kütlələrin başa düşəcəyi dilçilik terminlərini yüksək dəyərləndirmiş, dilçilik əsərlərini ərəb, fars tərkibləri ilə dolu olan terminlərlə ağırlaşdırmağın əleyhinə çıxış etmişdir. O, yazıçılardan tələb etmişdir ki, öz əsərlərini ibarəli kitab dilində deyil, canlı xalq danışığı dilində yazsınlar.

Azərbaycan dilinin dilçilik terminləri öz rəngarəngliyi və zənginliyi ilə həmişə diqqəti cəlb etmişdir. Dilimizin linqvistik terminoloji leksikası milli, yaxud ümumtürk mənşəli, eləcə də alınma terminlərdən ibarətdir. Azərbaycan dilinin ümumi leksikasının maraqlı və ayrılmaz tərkib hissəsi olan müxtəlif mənşəli alınma dilçilik terminlərinin yazılışını və oxunmasını asanlaşdırmağın, ana dilimizin fonetik xüsusiyyətlərinə və qrammatik quruluşuna uyğun verilməsinin zəruriliyini qeyd etmişdir. Çünki onlar təşəkkül, inkişaf və formalaşma baxımından bir-birindən fərqlənirlər.

Ümumiyyətlə, M.F.Axundov öz dövrünə görə «ictimai-elmi fikrin, elmi dilin inkişafı tarixində terminologiyanın rolunu ilk dəfə ardıcıl və nəzəri əsaslarla düzgün müəyyənləşdirən şəxslərdən biridir».

NİZAMİ ƏSƏRLƏRİNİN QƏRB ƏDƏBİYYATINA TƏSİRİ

Təzəgül ƏFƏNDİYEVƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti
tezegul2008@hotmail.com
Bakı/AZƏRBAYCAN

Nizami yaradıcılığı zamanın böyük sınağından çıxaraq qərinələri aşıb keçmişdir və demək olar ki, bütün dünyada tanınmışdır. Əsrlər boyunca tarixi və mədəni yüksəlişə doğru gedən elə bir xalq və elə bir dövr olmamışdır ki, Nizami yaradıcılığı ilə maraqlanmasın, onu dərinlən, hərtərəfli öyrənməsin. Nizaminin ölməz bəşəri ideyaları dünyanı gəzməmişdir. Nizami süjetləri xalq arasında yayılmış, uzaq ölkələri dolaşaraq müxtəlif əhvalatlar, dərin mənalı hekayələr

doğurmuşdur. Qərinələr boyu onun dühası nəinki bəşəriyyətin qabaqcıl elm, sənət adamlarının, böyük filosofların fikri inkişafına yardım etmiş, hətta savadsızları belə düşündürə bilmişdir, yəni onların həyata olan baxışlarını, gələcəyə fərqli, ümidli baxışlarla baxmağı aşılamağı bacarmışdır. Nəinki yaxın şərqdə, İslam şərqində, Rusiyada və Avropa ölkələrində dahi Nizaminin adı məşhur şairlərlə yanaşı çəkilmişdir. İlk tərcümələr sübut etmişdir ki, təkcə Avropa ictimai fikri deyil, geniş oxucu kütləsi nəhəng və təkrarolunmaz bir bədii söz usdadını kəşf etmişdir. Get-gedə genişlənən maraq dairəsi Nizami irsinin Şərqi və Qərbi Avropada daha geniş vüsqət almasına səbəb olmuşdur.

Nizami bəzi alimlər tərəfindən İran şairi hesab olunurdu və fars dilində yazılmış əsərlərini buna əsas göstərirdilər. Bundan başqa Avropanın şərqşünas alimlərinin Nizaminin fars şairi adlandırması bir növ onların öz tədqiqat predmetinə çevrilmişdir. Ancaq deməliyə ki, Nizaminin əsərləri milli dildə yazılmasa da, duyğu, hissiyyət, şüur, düşüncəsi şairin doğulub böyüdü mühitinə bağlılığını göstərir. Bu da onun əsl Azərbaycan şairi olduğunu bir daha təsdiq edir. Onun dövründə fars dili Yaxın Şərq və Orta Asiya xalqları üçün millətlərarası istifadə olunan ədəbi bir dil olmuşdur. Elə ona görə də İran ədəbiyyatının ən nəhəng simalarından biri sayılan Nizami öz əsərlərini fars dilində yazmışdır. İran ədəbiyyatında farslar qədər türklər də mühüm yer tuturdu. Ümumiyyətlə, Avropa şərqşünasları Nizamini farsdilli şair hesab edirlər ki, bu da təbiidir, çünki Nizami həm İran, həm də Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsidir.

Bir sözlə, Nizami və Qərbi Avropa xalqları ədəbiyyatı mövzusunda diqqət yetirsək, görək ki, Azərbaycan şairinin əsərlərinin ingilis, fransız, alman, rus və digər Avropa dillərinə ilk tərcümələrindən başlayaraq bu günə qədər Avropa Nizamişünaslığı böyük uğurlar əldə etmişlər. Böyük alman şairi Höte onu şərq poeziyası səmasının ən parlaq ulduzlarından hesab etmişdir. Şekspir də, Höte də, Şiller də, Puşkin də Nizami poeziyasından qidalanmışlar. Görkəmli alim Y.E.Bertels dahi Nizami haqqında deyir: “Şəxsən mən dünya ədəbiyyatında buna oxşar bir paralel tapmaqda çox çətinlik çəkirəm, çünki, mən düşünürəm ki, Nizami üçün miqyas yoxdur, onu ancaq öz ölçüsü ilə ölçmək olar”.

E.Bertelsin fikrincə, Firdovsidəki cəngavər romanının özünəməxsusluğu Nizamidə yoxdur. Nizami yalnız hadisələri hekayət etməklə qalmamış, eyni zamanda surətlərin psixoloji vəziyyətlərini daha dərinləndirən incələmişdir və bununla da romantik bir dastan yaratmışdır. E.Bertels belə bir qənaətdə gəlmişdir ki, poemaların yazılışında Nizaminin qoyduğu yeni əsas, eşq dastanının müəyyən tiplərini bir növ qanuniləşdirməsidir. Nizami üç növ eşq müəyyənləşdirir: a) qəhrəmancasına eşq; b) faciəli və ya fəlakətli eşq; c) kef çəkmək üçün əyləncə və ya oyuncaq olan eşq. Bu üç cür eşq hekayəsini hər növünü Nizami müəyyən bir vəznə öz poemalarında təsvir etmişdir.

Nizaminin əsas əsərləri “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” və “İsgəndərnamə”-dən ibarətdir ki, bunlar da şairin “Xəmsə”, yəni “Beşlik” adlanan poemalar toplusunu təşkil edir. Bundan əlavə lirik şeirlər də Nizaminin ədəbi irsi içərisində qiymətli yer tutur. Nümunə olaraq biz “Leyli və Məcnun” əsərinə nəzər salaq, yəni bu əsər Nizaminin dünya ədəbiyyatının müqəddəs, yüksək və böyük bir məhəbbətlə tərənnüm olunan ölməz əsərlərindəndir. Nizami “Xəmsə”dəki “Leyli və Məcnun”u yazarkən nəinki ərəb mənbələrindən istifadə etmiş, həm də Azərbaycan xalqı arasında olan aşiqanə rəvayətləri, hekayə və dastanları da dərinləndirən öyrənmişdir. O, özü dastanında arif adamların və dünya görmüş qocaların nağıllarından istifadə etdiyinə dəfələrlə işarə vurmuşdur. Çünki Nizamiyə qədərki ədəbiyyat tarixi müəyyən bir şair tərəfindən qələmə alınmış “Leyli və Məcnun” dastanını tanımır. Bütün mövcud və məlum olan “Leyli və Məcnun” dastanları Nizaminin “Leyli və Məcnun” dastanından sonra meydana çıxmışdır. Onlardan bəziləri klassik poeziya yüksəkliyinə qalxmışdır. Müəllifləri isə Nizaminin şagirdi olduqlarını, ondan faydalandıqlarını minnətdarlıqla qeyd etmişlər.

Əslində, Nizami insanı təbiət və həyatı mümkün olduqca dərinləndirən dərk etməyə, onların gizli sirlərini açmağa çağırırdı. O, insan şüurunu əbədi bir hərəkətə, axtarmağa, idrakı tələş və həyəcana yönəldir. Nizami, insana xırda və məlum görünən şeylərə belə daha açıq nəzərlə, daha diqqətlə dərinləndirən baxmağı, orada gizli mənalara axtarmağı məsləhət görürdü. Beləliklə, şair deyir ki, sənətkar ancaq insanı yüksəldən doğruluq və həqiqət ardınca getməlidir, vicdanı ləkələyən, qəlbi əzablarla dolduran yalan və saxtakarlıqdan qaçmalıdır. Mənalı və gözəl əsər yaratmağın əsas şərti belədir. Lakin sənətkar “mən doğurayam” deməklə rahat olub kifayətlənməməlidir. O, həqiqəti müdafiə etməli və ona tərəf çıxmalıdır. Öz istedadını həyatın xırdaqları içərisində öldürməməlidir, kiçik məqsədlər, zəif ehtiraslar, keçici və əhəmiyyətsiz işlərlə məşğul olmamalıdır. Həyat və yaşayışın mənasını böyük arzular, böyük ideyalar uğrunda mübarizədə görməli, tapmalı və sərf etməlidir.

DİN VƏ MİF. ESTETİK TRANSFORMASIYA

Tural MİRZƏLİYEV

Qafqaz Universiteti
tmirzeliyev@qu.edu.az
Bakı/AZƏRBAYCAN

Teistlərə görə, Allahın yaratdığı hər şey – bizim canlı və ya cansız görməyimizdən asılı olmayaraq, hərəkətdədir. Bu dialektika mövcud olduğu məkana nisbətə sükunətdə olsa belə, ən azı daha böyük məkanın – Yer və digər daha böyük obyektlərin (Günəş sisteminin, qalaktikaların və s.) hərəkəti ilə şərtlənir. Bizim üçün konkret və ya mücərrəd olmağından asılı olmayaraq, əslində bütün varlıqların müəyyən məzmunu və forması vardır. İlahi sistem içində olan istənilən varlıq böyük nizamın bir parçası kimi mövcudluğunu həm də digər parçalara borcludur. Ayrı-ayrı hissələrin Bütövü – Küllü yaratmağını onların əsas vəzifəsi hesab etmək olar.

Müərrəd varlıqlar içində əsas yeri insanın mənəvi qidalar sisteminin əsas təminatçısı olan mədəniyyət və mədəniyyətin müxtəlif hissələri tutur. “Hər şey öz əslini ifadə etdikcə gözəldir”, - prinsipi ilə məsələyə yanaşsaq, mədəniyyət də həqiqət məzmununu (ən əsası öz həqiqətini) ifadə edən forma olduqda kosmik nizamda öz yerini tutur, dəyər qazanır. Əks halda, mədəniyyət estetik dəyərlər ifadəçisi olmaqdan başqa işə yaramır.

Bəs mədəniyyətin əsl nədir, haradadır? Fikrimizi daha konkret ifadə etmək üçün mədəniyyətin əsas sahəsi olan bədii ədəbiyyatı nümunə kimi seçərək tezisimizi bunun üzərində quraq.

Dünya elmində yaygın olan fikrə görə, dinlər mifologiyadan törəmədir. Alimlərin bu fikrə gəlməyinə əsas səbəb əksər dini mətnlərdə Yaradan, Dünya, Yaranış, Kosmik sistem, ilk insan haqqındakı motivlərin eyni (və ya bənzər) olmasıdır. Mifoloji mətnlərin tarixi bizə məlum dini mətnlərdən daha qədim olduğu üçün xronoloji ardıcılıqda təsirlənmə miflərdən dini mətnə doğru götürülür. Bununla yanaşı, alimlərin az bir qismi də olsa, bu fikrə qarşı çıxır, mifoloji mətnlərin dini mətnlərdən yaranma olduğunu müdafiə edirlər. Teoloji baxışları İlahi iradəni ilk olaraq qəbul edən hər kəs üçün ikinci variant daha məqbuldur. Lakin bu fikirlərin elmi əsaslandırılması zəif işlənib. Bunun da əsas səbəbi kimi sözügedən tezin ortaya çıxdığı vaxtlardakı elmi kəşflər – dini mətnlər – mifik mətnlər arasındakı əlaqəyə aid faktların azlığını göstərmək olar. İndiki halda isə 100 il bundan əvvəl nəzərə alınmayan xeyli elmi irəliləyiş olduğunu qəbul edərək məsələyə yenidən qayıtmaq zərurəti doğmuşdur.

E.ə. II minilliyə aid “Pan-Qu haqqında dastan” adlı Çin mifinə nəzər salaq. Bu mifdə böyük yumurtanın içində olan Pan-Qu adlı birinin yumurtaya sığmayacaq qədər böyüməyindən, sonradan yumurtanı parçalamağından, içindəki havanın səmanı təşkil etməyindən, yumurtanın qabığının isə səmaya səpələnərək müxtəlif göy cisimlərinə çevrilməyindən bəhs olunur. Bu mifin Stefan Havkinqin “Böyük partlayış” (“Biq Bənq”) nəzəriyyəsi ilə bir çox eyniliyi vardır. Bütün kainat cisimlərinin əvvəlcə vahid yumurtasəkilli cisim olub, sonradan partlamağı, cismin əvvəlki halını təşkil edən materiyanın parçalanaraq indiki kosmik cisimlərin əsasını təşkil etməyi, hasil olan qazın və digər qeyri-materik maddələrin kosmosun qeyri-maddi hissəsini (kosmik boşluğu, hərçənd “boşluq ifadəsi də son vaxtlar astrofiziklər tərəfindən şübhə ilə qarşılır) əmələ gətirməyini bəhs etdiyimiz eyniliyə ən böyük sübut kimi göstərmək mümkündür. Burada maraqlı olan digər qat indiki şüurumuza qədər gəlib çatan göylərin təmiz, müqəddəs, yerin çirkli olmağı məsələsidir – ölərkən varlığımızın çirkli hissəsi, cismimiz torpağa, ruhumuz göylərə gedir.

Dini mətn – mifik mətn – elm arasındakı paralelliyə müxtəlif zamanlarda yaranmış (bütün bu müxtəlif zamanların mifik şüurda olmağını qəbul etməklə) Misir (“Axirət haqqında”), Çin (“İlk ana Nyan-Ma”), Şumer (“Gilqamış”dakı Enkudi ilə Gilqamışın söhbəti) miflərini əlavə edərək təhlil aparmaq olar. Lakin məqsədimiz birbaşa bu olmadığına görə, mədəniyyət formalarının yeni şəkllə köçməsi (transformasiyası) ilə davam etmək istəyirik.

İdealistlərə görə, hər şey Xalıqdən gəlmiş kimi, konkret varlıqların (məsələn insanın) davranış fəaliyyətini tənzimləyən dəyərlər sistemi də Yaradanın nemətidir. Bu halda dini mətnlərdə olmayan mədəniyyət növlərinin haradan yaranması haqqında sual ortaya çıxır. Düşünürük ki, insanın subyektiv aləm və yaranış haqqında özünün suallarına cavab kimi təqdim olunan miflər əslində dini mətnlərin təhrif olunmuş formasıdır. Əks halda insan şüurunun kosmik suallara dəqiq cavab verməyi mümkünsüz olardı. Dini informasiyaları özünə asan şəkildə yenidən mətnləşdirən insan beləliklə özünə məxsus ilk mədəni yaradıcılığın da əsasını da qoymuş olur. Sonradan epos (xalq), daha sonra bədii ədəbiyyat (fərdi) yoluna keçən yaradıcılıq estetikası, fikrimizcə, bu gün özünə yeni forma axtarmaqdadır.

İ.QUTQAŞINLININ “RƏŞİD BƏY SƏADƏT XANIM” ƏSƏRİNDƏ YENİ MAARİFÇİLİK ELEMENTLƏRİ VƏ ŞƏRQ QARŞILIĞI

Türkan ZEYNALLI

Bakı Slavyan Universiteti

Türkan_Zeynalli@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

1) Əsərdə yenilik odur ki, aşıq məşuqənin ayağına reallıqda düşür, klassik ənənədə bu yalnız xəyalət aləmində baş verir.

2) Səadət xanım Rəşid bəyə öz dili ilə ona “Mən səni çoxdan sevirəm deməsi”, Rəşid bəyinsə, “Uzaq və sakit məmləkətdə gedib ata-anadan icazə almadan orada evlənsinlər” fikrini irəli sürməsi. Artıq əsərdə göstərilir ki, köhnə adət-ənənələrə boyun əymək bu əsərdə özünü göstərmir.

3) Klassik ədəbiyyatdan fərqli olaraq əsərdə mənə çoxqatlı deyil.

4) Klassik ədəbiyyatdan fərqli olaraq buradakı eşq ilahi və məcaz aləminə aid deyil, bu eşq dünyəvi və real aləmə iki sevgili-oğlan və qız arasında gedən sevgidir.

5) Klassik ədəbiyyatdan fərqli olaraq burada qız öz fikrini oğlana deyə bilir.

6) Əsərdə “aşiq” və “məşuq” deyil, “oğlan” və “qız”, yəni “siz” yox, “sən” deyər, müraciət olunur. (İ.Nəsimi: Dərbərə səndən ayrı təndə canı neylərəm?)

7) Əsərdə yeni tipli ana obrazı yaradılıb. Bu hal dastanlarda özünü göstərən. Məs: “Şəhriyar” dastanında. Əsərdə Səadətın anası Tutu xanım həm də öz qızının fikirlərinə hörmətlə yanaşır, bəzən də Məcnunun ata və anasını, eləcə də Leylinin təşvişə düşmüş anasını xatırladır.

8) Dastanlarda olduğu kimi oxucuya müraciət

9) Nökərin ağasına məsləhət verməsi.

10) Dastan ənənəsi-Rəşid bəy rəqibinə igidliklə qalib gəlmək istəyir

11) Həm klassik ənənə, həm də yenilik "Leyli və Məcnun" poeması- Salamın Leyliyə elçiliyi-bu xəbəri Məcnuna Zeyd, Rəşidə nəkəri-Əziz tərəfindən çatdırılması.Ənənə - hər 2 sujet xəbər gətirməkdədirsə, yenilik toyun, musiqi alətlərinin, nişan gətirmə ilə-toya hazırlıqla bağlıdır.

12) Klassik ədəbiyyatda "hasar" aşiq və məşuqəni bir-birindən ayırır.O, məşuqənin bağında olur, aşiq onu məşuqənin üz niqabına bənzədir, məşuqənin üzünü görə bilmədiyi kimi hasarı da keçə bilmir.Yenilik-Rəşid bəyin hasarı keçib sevgilisini qaçırmasıdır.

13) Əsərdə nöqərlər müsbət obrazdır.Klassik ənənəyə görə aşiqə "Səba,ah,huş,göz yaşı,nəsimi,Xızır" və s. kimi rəmzi surətlər kömək edirlərsə, burada real varlıq-ətrafda olan yaxın insanlar aşiqə kömək edirlər.

14) Sonda, əsərin aşiqin apardığı tək mübarizə ilə bitməsi.Əsərdə qafqaz və Qafqazlıların həyatından da bəhs edilir.Klassik ənənəyə görə aşiqin məşuqəyə qovuşması eşqlə, yəni ağlın rədd edilməsi, eşqin üstünlüyü ilə əlaqədardır, burada eşq və ağlın vəhdəti sonda, ağlın gücü ilə qələbənin əldə edilməsi əsasdır.

15) Əsərdə avropa oxucularına müraciət edilir.Burada müsəlman qadınları ilə avropa qadınlarının bir növ "şərq-qərb" qarşılaşdırması və üstünlüyü şərqə-müsəlman qadınlarına verməsi də mövcuddur.Görünür, o bir yazar kimi, bu yerlərin əxlaqi ilə yaxından tanış olmuş və avropa əxlaqını şərq əxlaqından aşağı tutmuşdur.("qərbdə qadınların ətrafında çoxlu kişilər toplaşar, qadınlar istədiyi kimi hərəkət edər")Ancaq İ.Qutqaşını bunların içindən müsbət olanı seçmiş və öz əsərində də tətbiq etdiyi azad, qarşılıqlı sevgi və bu sevgiyə ağılla üstün gəlmək, qadınları çadralı deyil,ağıllı və savadlı görmək istəyir.

16) Əsərdə valideynlərin məsələdən necə xəbər tutması və məsələyə münasibəti qarşılıqlı hörmət və s.bəzən psixoloji-aile dtamı səviyyəsinə qalxsa da, bu hissələr nisbətən çox zəifdir.

17) Rəşid bəyin dilənçi qiyafəsində Səadət xanımın yanına getməsi və məşuqunu görər-görməz bihuş olması.Təriqət ədəbiyyatında "huşdan getmək" sevginin elə bir nöqtəsidir ki, orada dil, göz, hətta söz belə öz gücünü itirir.Eşq bütün vücuda sahib olar,eşqin vurduğu yerdə kəsət aləmi acizdir.Əsərdə bu cəhətlər maarifçilik planından verildiyi üçün təriqət simvolları, dünyəvi eşqə aid olmuşdur.

İstənilən əsərdə yuxarıda sadalanan sözlərə rast gəlmək olar, amma onlarda məqsədə rast gəlmək olmaz, yəni hər hansı bədiyyatçı öz əsərində simvolla fikri ifadə qarşısına məqsəd kimi qoymasa, bunu belə yozumda vermək düzgün deyil, lakin İ.Qutqaşını dindar olduğu üçün, güman ki, o, təriqətlərlə də maraqlanmış öz "dünyəvi eşqinə" "vəhdəti-vücut" simvollarını daxil etmiş və buna kəsət aləminin işarəsi kimi mənalandırmışdır.(Məs:Aş.bakıxanovun "Kitabi-Əsgəriyyəsi) Yeni yaranmağa çalışan nəsr və ya hekayələr şərq ənənəsi üzərində inkişaf edirdi çünki qərb ənənələri XIX əsrin I yarısı üçün o qədər də güclü ənənə təşkil etmirdi.Bu səbəbə şərq yeni ənənəni yenə öz milli kökləri üzərində qurmalı və inkişaf etdirməli idi.İ.Q. da hekayəsində bu ənənə gözlənilib, məhz vəhdət aləminə məxsus eşq, kəsət aləminə-ilahi eşq dünyəviləşərək "aşiq-məşuqə" tipindən "mən-sən"ə enib.

18) Əsərdə rəşid bəyin Əzizə müraciətlə dediyi"Mən ondan başqa bir şey görmürəm, hara baxıram onu görürəm" fikri Qurani-Kərimdə "Şərq də Qərb dəi Allahındır.Hansı tərəfə yönəlsəniz allah oradadır"(əl-Bəqərə, ayə 115)və İ.Nəsiminin:

Hər yanə kim dönər üzüm, yarı görər anda gözüm,

Çün bu qəmindən yedim,şadani məsrur olmuşam-ilə eyni olsa da, fərqli anlamdadır, I də ilahi, II isə dünyəvilik xasdır.

Yeni maarifçilik ənənələrinə xas:

1) konkret məkan, yer adları-Ərəş,Qəbələ,Tikanlıkənd,Qutqaşın

2) Şərq-Qərb müqayisəsi, Şərqin üstünlüyü(A.Bakıxanov "MİRATÜL CƏMAL")

3) Atalar və oğullar mübarizəsi

4) Təbiət təsviri

5) Nağılvarilik.

6) Ağlın eşqdən üstünlüyü, yəni Rəşid bəy öz sevgisinə yalnız ağlın və qolunun gücü ilə qazanır.

О НЕКОТОРЫХ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ЛЕКСЕМАХ В КУЛЬТОВОЙ СИСТЕМЕ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

УЛЬВИЯ ГУСЕЙНОВА

Бакинский Государственный Университет

bgu-ul@bk.ru

Баку/АЗЕРБАЙДЖАН

Тюркские языки, история которых уходит корнями в глубокую древность, имеет сложную религиозно-культовую систему. Религиозные представления тюрков многогранны: с одной стороны, это доисламские верования, пережитки древнетюркских культов, шаманские представления, почитание культа умерших и предков -

арбаков, тотемические представления – Камбар-ата, Чолпон-ата, Баба Дыйкан; с другой стороны, это представления, связанные с исламом, главенствующей религией. Следует отметить, что ислам, став господствующей религией, продолжал долгое время «уживаться с самыми первобытными суевериями и обычаями древности».

Особое значение в культовой системе тюркских народов придается почитанию духов предков – арбаков. Слово арбак арабского происхождения в значении «духи святых или чтимых предков (которые должны помогать призывающим их или карать врагов)». К арбакам - духам обращаются в трудные минуты, им приносят жертвы. Т.Баялиева отмечает, что в основе культа предков лежат анимистические представления о духах предков: «Духи умерших предков требуют к себе постоянного внимания и заботы со стороны живых. Последние глубоко почитают предков, считая, что благополучие живых полностью зависит от отношения к ним духов предков». Б.Аманалиев полагает, что происхождение образа «арвака», очевидно, было связано с усилением процесса разложения родового единства и превращением отдельной семьи в относительно самостоятельную общественную единицу. Если раньше «благополучие рода представлялось зависимым от предметов поклонения, связанных с животным миром и явлениями природы, то теперь об индивидуальной семье стал «заботиться» преимущественно дух предка».

Тюркские народы считали, что каждое святое место имеет своего духа-покровителя (хозяина) – ие/ээ. В тюркских языках слово ие/ээ имеет значение «бог, дух-покровитель». По представлениям киргизов, животное также имеет своего духа-покровителя. Если животное имело какие-то необыкновенные особенности, то оно должно было приносить счастье хозяину.

Среди тюркских народов были распространены представления, связанные с покровителями отдельных животных. Например, Камбар-ата - покровитель лошадей, Чолпон-ата - покровитель овец, нередко рассматриваются учеными, например, С.И.Ильсовым, как «несомненные отголоски тотемизма». В Туркмении Камбар-атой называли музыкантов и певцов. Некоторые исследователи считают, что этот культовый образ возник после принятия ислама. По мусульманскому поверью, Камбар служил у халифа Али; возможно, распространению его послужило и культовое отношение к Али. В Ферганской области есть святое место, где хранятся «следы» Камбара и связанная с его именем могила. В тюркской мифологии, в частности киргизской и уйгурской, Камбар-ата – покровитель лошадей, казахи называют его Жылкышы-ата амбар, туркмены – Баба Гамбар. Следует отметить, что в Киргизии местность Чолпон-Ата - один из семи мазаров, воздвигнутых в честь семи сыновей Арстанбабы. Этот мазар расположен на северном побережье Иссык-Куля. «Святой» Чолпон-Ата похоронен на холме, на котором имелись два источника с холодной и горячей водой. Сюда приходили бесплодные женщины и больные для выздоровления; считалось, что молитва, произнесенная здесь, помогала людям стать богатыми. Б.Аманалиев полагает, что если Камбар-ата, Чолпон-ата и др. вначале выступали как выразители тотемистических представлений, то позже были представлены как покровители производства, особенно животноводства, чему способствовали частые джуты.

Часто слово ата (отец, предок) употребляется в значении патрона, духа-покровителя, особенно по отношению к святыням. Духи-покровители ээ, ата, пир нередко «приурочиваются к тому или иному месту - горе, реке, озеру, скале, таким образом, являются духами местными».

Эти представления связаны с широко известными в анимизме «духами-хозяевами». Нередко их называют малдын ээси (хозяин животного) или пир-покровитель и описывают как духов в человеческом облике, покровительствующих животным.

Покровителем земледелия у киргизов считался Баба Дыйкан. Слово дыйкан иранского происхождения, употребляется в значении «земледелец, крестьянин», а также «покровитель земледелия; представляется в образе крупной зерноядной дикой птицы: фазана, голубя и т.п.». Баба Дыйкан или Дехкан баба – образ, сохранившийся как отголосок аграрного культа в среднеазиатской мифологии. По мифологическому поверью считается, что Дехкан баба является создателем первого плуга, а также оросительного канала – арыка. В отличие от других мусульманских святых, ему не присущи какие-либо чудотворческие силы, он представлен как добродушный старик. По киргизским поверьям, он имеет крылья как у птицы. Возможно, этот аграрный ритуальный образ возник задолго до распространения ислама. Он представлен в мифологии среднеазиатских народов под следующими именами: у узбеков – Бобойи Дехкан, у каракалпаков – Дийхан-Баба, у туркмен – Баба Дайхан, у казаков – Дихан Ата. Слово dehqan как устаревшее фиксируется в азербайджанском языке в значении «крестьянин, земледелец».

Следует отметить, что для умиловления Баба Дыйкана крестьяне обычно приносили жертву: перед насыпанием зерна в мешки обращались к нему: «Баба-дыйкан, көп чыч, ороо толгон буудай бер! (Баба-дыйкан, увеличь зерно, чтобы хранилище для зерна было полно пшеницы!)» .

MİLLİ ƏDƏBİYYAT HƏRƏKATI VƏ “BEŞ HECAÇILAR”

Vüsalə MƏMMƏDOVA

Qafqaz Universiteti

vusale.huseynqizi@gmail.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

XX əsrin əvvəllərində Osmanlı ictimai-siyasi mühitində yaranan milli oyanış, milli məfkurə və milli mübarizə ədəbiyyat mühitində də bir çox dəyişikliklər və yeniliklər meydana gətirmişdir. Bu prosesdə bir çox ədəbi cərəyanlar yaranmış və fəaliyyət göstərmişdir. Milli ədəbiyyat hərəkatının yayılmağa başladığı 1911-1917-ci illərdə bir çox sahələrdə olduğu kimi Türkiyə ədəbiyyatında da qarışıqlıq mövcud olmuşdur. Xüsusilə gənclər, ədəbiyyatın inkişafı üçün müxtəlif ideyalar irəli sürmüşdülər. Türk şeirində olduqca qarışıq bir vəziyyət nəzərə çarpırdı. Bir tərəfdən “Fəcr-i Atı” şairləri də ustad sənətkarlar kimi nüfuzlarını qoruyub saxlamağa çalışır, digər tərəfdən isə gənc şairlər ədəbiyyatın inkişafı üçün yeniliklər axtarırdılar.

1911-ci ildə Selanikdə çıxan “Gənc qələmlər” jurnalında Ömər Seyfəddinin “Yeni dil” adlı məqaləsinin nəşri ilə yeni bir dil hərəkatı başlamışdır. Sadə türk dilində, yəni xalq danışığı dilində yazmağın vacibliyi məsələsi ilk dəfə bu jurnalda ortaya qoyulmuş və “Milli ədəbiyyat” termini də ilk dəfə bu jurnalda istifadə edilmişdir. Ö. Seyfəddin, Ali Yöntem, Ziya Gökalp “Yeni dil” məqaləsi ətrafında yaranan yeni hərəkatın öncüləri olmuşdur.

Bu ədiblər dövrün bəzi sənətkarlarını Şərq ədəbiyyatını, bəzilərini isə Qərb ədəbiyyatını təqlid etməklə günahlandırmış, onları dogma xalqın ruhunu oxşayan, onun adət-ənənələri ilə səsleşən əsərlər yazmağa, çağırmışlar. Şeirlərində daha çox fərdi mövzulara yönələn dövrün ədibləri əsərlərində ictimai məsələlərə də diqqət yetirmiş, milliyətçilik düşüncəsi, Qurtuluş Müharibəsi kimi mövzulara geniş yer vermişdir. İlk dəfə bu dövrdə, ədəbiyyatdakı mövzular İstanbul xaricinə çıxmış və Anadolu mövzulu əsərlər yazılmağa başlanmışdır. Beş Hecaçı şair N. F. Çamlıbelin “Han divarları” adlı şeiri Anadolunu ən gözəl əks etdirən əsərlərdən biridir.

I Dünya müharibəsi və Cümhuriyyətin ilk illərində ortaqlar sənət, mövzu, dil məqsədilə yazan, qəlbi vətən sevgisi ilə yanan, milliyətçiliyi, türkçülüüyü, turançılığı və məmləkətçiliyi müdafiə edən şair və yazıçıların birləşdiyi Milli ədəbiyyat hərəkatı 1940-cı ilə qədər davam etmişdir. “Fəcr-i Atı” birliyinin dağılmasından sonra bu birliyin üzvü olan şairlər digər gənclərlə birlikdə ədəbiyyatda yeniliklər axtarmağa başlamışdır. Eləcə də “Rübab” jurnalı ətrafında toplanmış gənclərin bəziləri, yeni bir ədəbi cərəyan yaratmaq fikrini irəli sürmüşdür. Gənc şairlərin bir qismi H. Fahri, S. Enis, H. Tahsin, Orhan Seyfi, Yaqub Saleh, Safi Nəci, H. Səid “Nayilər” adı altında yeni bir ədəbi hərəkat yaratmaq istəmişdir. Ədəbiyyatda ümumi fikir ayrılığının hökm sürdüyü bu illərdə bəzi şairlər köhnə Türk tarixinə, əfsanə və ənənələrinə bağlılığını şeirlərində nümayiş etdirmiş, bəziləri də Osmanlı İmperiyasının möhtəşəm dövrlərini şeirlərində yenidən yaşatmağa çalışmışdır. Bir digər qrup isə milliləşməni “xalq şeirinə qayıdış” kimi qəbul etmişdir.

Belə bir dövrdə “Rübab” jurnalında əsərlər nəşr etməyə başlayan O. S. Orhon, H. F. Ozansoy, E. B. Koryürek, Y. Z. Ortaç və F. N. Çamlıbel birləşərək yeni bir ədəbi cərəyan yaratmışdır. “Beş hecaçılar”, “Hecanın beş şairi”, “Hecaçılar”, “İlk hecaçılar”, “Hecanın beş ozanı”, “Hecanın beş sənətkarı” adları verilən bu birliyin ən məşhur və bilinən adı “Beş hecaçılar”dır. Şairlər onlara verilən bu adlardan bəzilərini istifadə etsələr də daha çox özlərindən “Hecanın beş şairi” deyərək bəhs etməyə üstünlük vermişdir.

“Beş hecaçılar”, Yurdakul ilə başlayan, T. Bölükbaşı və “Gənc qələmlərlə” davam edən heca vəzninlə şeir yazmaq hərəkatına qoşulmuşdur. Bu beş ozanın ədəbi cərəyan meydana gətirməsində və əruz vəznindən hecaya keçməsində “Mənəvi vücudumuzun yeganə memarı” deyərək haqqında bəhs etdikləri Ziya Gökalpın təsiri böyük olmuşdur.

Bu şairlər əvvəllər əruz vəznindən istifadə etsələr də sonralar milli ədəbiyyat cərəyanından təsirlənmişdir. Onlar yeni Türk şeirində heca vəznindən geniş miqyasda istifadə etmiş və xalq tərəfindən qəbul edilmişdir. “Beş hecaçılar” heca vəznində yazdıqları şeirləri dördlük formasında yazmaqla kifayətlənməmiş, fərqli heca ölçülərini də sınaqdan keçirərək şeirlərdə yeni-yeni formalar axtarmışdır. Hər iki ölçünü də uğurla istifadə edən şairlər yeri gəldikdə şeirdə musiqinin əhəmiyyətini artırmaq üçün əruz vəzninə də müraciət etmişdir.

“Beş hecaçılar” şeirlərində sadə və özlərinə məxsus üslubu qorumuşdur. Onlar şeirlərində daha çox məmləkət sevgisi, vətən gözəllikləri, qəhrəmanlıq və igidlik kimi mövzulara üstünlük vermişdir. Lirizmin ağırlıq təşkil etdiyi şeirlərində eşqlə yanaşı fərqli mövzulara da müraciət edən şairlər, türk dilinin bütün imkanlarından istifadə etməyə çalışmışdır. Bu yeni hərəkatın sadə xalq dilindən istifadə etməsi, ərəb və fars sözlərindən imtina etməsi, açıq və axıcı tərzdə yazması “Beş hecaçılar”ı qısa vaxtda xalqa sevdirmişdir.

AZƏRBAYCAN TƏZKİRƏLƏRİNİN DİLİ

Vüsalə MUSALI

Bakı Dövlət Universiteti
tezkireshinas@gmail.com
Bakı/AZƏRBAYCAN

Uzaq keçmişimizə dair poetik irsin toplanıb tədqiq edilməsində, ədəbi fakt və hadisələrin tarixlərinin dürləşdirilməsində, filoloji tədqiqatların aparılmasında, nəhayət, ədəbiyyat tarixlərinin yazılmasında ilk qaynaq kimi təzkirələrin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Azərbaycan təzkirələri dedikdə, müəlliflərin milli mənsubiyyətini əsas götürürük. Belə ki, yazıldığı dildən və məkandan asılı olmayaraq, azərbaycanlı müəlliflərin qələmə aldıkları təzkirələri Azərbaycan təzkirələri hesab edirik. Bizə məlum olan ilk Azərbaycan təzkirəsi XVI əsrdə Sam mirzə tərəfindən qələmə alınmış “Təhfeyi-Sami” təzkirəsidir.

XVI əsrdə azərbaycanlı müəlliflər tərəfindən 4 təzkirə qələmə alınmışdır. Bunlar Sam mirzənin “Təhfeyi-Sami”, Əhdi Bağdadinin “Gülşəni-şüəra”, İbrahim mirzənin “Fərhang-i İbrahim” və Tövfi Təbrizinin “Təzkireyi-Tövfi” adlı əsərləridir. Sonuncu iki əsər haqqında məlumatı mənbələrdən əldə edirik və bu təzkirələr zamanımıza gəlib çatmamışdır. XVII əsrdə isə Sadiq bəy Sadiqi “Məcmül-xəvas” və Nazim Təbrizi “Nəzmi-güzidə” adlı təzkirələr yazmışlar. Sadiqi təzkirəsindən fərqli olaraq “Nəzmi-güzidə” fars dilində qələmə alınmışdır. Nazim təzkirəsinin “Məcmül-xəvas”dan digər bir fərqli cəhəti strukturundadır. XVIII əsrdə Azərbaycan təzkirəçiləri 5 təzkirə qələmə almışlar. Əliqulu xan Valehin “Riyazü-şüəra”sı, Lütəli bəy Azərin “Atəşkədə”si, İshaq bəy Üzri Bəydilinin “Təzkireyi-İshaq”ı, Sultan Məhəmməd mirzə Bahadur xanın “Təhfətü-şüəra”sı və Əbu Talib xan Təbrizinin “Xulasətül-əfkar”ı bu əsrdə yazılmışdır. “Riyazü-şüəra” əlifba prinsipi əsasında, “Atəşkədə” isə coğrafi prinsip əsasında tərtiblənmişdir. İshaq bəy Üzrinin əsəri isə təzkirədən ziyadə antologiyadır. Sonuncu iki təzkirə isə dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. XIX əsrdə Azərbaycan təzkirəçiliyi kuliminasiya nöqtəsinə çatmışdır. Belə ki, XIX əsrdə 22 təzkirə qələmə alınmışdır. Bu dövrdə yazılan təzkirələr yazıldığı dil, əhatə etdiyi coğrafiya və zaman, struktur və s. cəhətlərinə görə bir-birindən fərqlənmişlər. XX əsrdə isə 10 təzkirə yazılmışdır. Məhəmməd ağa Müctəhidzadə, İbrahim Tahir Musayev, Həsənəli xan Qaradaği, Məhəmmədəli Tərbiyət, Şəmsəddin xan Həqqi Təbrizi, Qulam Məmmədli, Seyid Əbdülhəmid Xalxali, Əziz Dövlətabadi, Məhəmməd Dəyhim XX əsrin təzkirəçiləri sırasındadır. XXI əsrdə klassik tərzdə təzkirəni Şahin Fazil tərtib etmiş və 2006-cı ildə nəşr etdirmişdir.

Azərbaycanlı təzkirəçilər tərəfindən qırıxdan artıq təzkirənin qələmə alınmasına baxmayaraq, bunların çox az qismi tədqiqata cəlb olunmuş və nəşr edilmişdir. Aparığımız araşdırmalar nəticəsində 41 Azərbaycan təzkirəçisinin XVI əsrdən XXI əsrə kimi 46 təzkirə tərtiblədiyi məlum olmuşdur. Təbii ki, bu, son rəqəm deyil. Gələcək tədqiqatlar zamanı bu sayda dəyişiklik də ola bilər, tərəfimizdən əldə olunmayan əsərlər üzə çıxarıla bilər.

Azərbaycanlı müəlliflərin təzkirələrini qələmə alındığı dil, struktur, əhatə etdiyi dövr, yazıldığı zaman və coğrafiya üzrə təsnifləndirmək mümkündür. Azərbaycanlı müəlliflərin tərtib etdikləri təzkirələri nəzm və nəsr hissələrinin dilinə görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Təhkiyə hissəsi türkcə yazılan və yalnız türkcə şeirlərdən nümunələri əhatə edən təzkirələr. Bu qrupa Yəhya Şeydanın “Ədəbiyyat ocağı” (1985-2002) və Şahin Fazilin “Təzkireyi-Şahin”ini (2006) aid etmək olar.
2. Təhkiyə hissəsi türkcə olan, həm türkcə, həm də farsca şeirlərdən örnəklərin verildiyi təzkirələr. Əhdi Bağdadinin “Gülşəni-şüəra” (1563-1592), Sadiq bəy Əfşarın “Məcmül-xəvas” (1607-1608), Seyid Əzim Şirvaninin “Təzkirə” (1875-1883), Məhəmməd ağa Müctəhidzadənin “Riyazül-əşiqin” (1910), Qulam Məmmədlinin “Təzkirə” (1954) təzkirələri bu xarakterdədir.
3. Həm təhkiyə hissəsinin, həm də poeziya nümunələrinin iki dildə (türkcə və farsca) yazıldığı təzkirələr. Məhəmməd Deyhimin üç cildlik “Təzkireyi-şüərayi-Azərbaycan” (1989-1992) təzkirəsi bu şəkildə tərtiblənmişdir.
4. Təhkiyə hissəsi fars dilində qələmə alınan, həm fars, həm də türkcə nümunələrin təqdim olunduğu təzkirələr. Sam mirzə Səfəvinin “Təhfeyi-Sami” (1550-1561), Əliqulu xan Valehin “Riyazü-şüəra” (1747), Hülaku mirzə Qacarın “Xərabat” (1839), Məhəmməd Həsən xan Etimadüssəltənənin “Xeyratı-həsən” (1886-1888), Məhəmməd Kazım Əsrar Əlişah Təbrizinin “Behcətü-şüəra” (1877-1882), Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” (1891), İsa Ziyainin “Təzkireyi-Ziyai”(XIX əsrin ikinci yarısı), Məhəmmədəli Tərbiyətin “Dənışməndani-Azərbaycan” (1935) təzkirələri bu şəkildə tərtiblənmişdir.
5. Həm təhkiyə, həm də şeir nümunələri farsca olan təzkirələr. Nazim Təbrizi “Nəzmi-güzidə” (1617-1626), Lütəli bəy Azər “Atəşkədə” (1761-1779), Bəhmən mirzə “Təzkireyi-Məhəmmədşahi” (1831), Məhəmməd Fazil xan Gorusi “Əncüməni-xaqan” (1818-1819) və başqaları öz əsərlərini bütünlükdə fars dilində qələmə almışlar.

Azərbaycan təzkirələrini Osmanlı təzkirələri ilə dil baxımından müqayisə etdikdə məlum olur ki, Azərbaycanlı müəlliflərin təzkirələrinin böyük qismi fars dilindədir. Osmanlı təzkirəçiləri isə əsərlərini türkcə qələmə almışlar.

Beləliklə deyə bilərik ki, XVI əsrdən başlayaraq XXI əsrə qədər azərbaycanlı müəlliflər tərəfindən 46 təzkirə qələmə alınmışdırsa da, indiyə kimi onlardan sadəcə 6-sı Azərbaycan dilində nəşr olunmuşdur. Qeyd olunan bütün Azərbaycan təzkirələrinin tərcüməsi, dil və üslubunun öyrənilməsi, tekstoloji tədqiqi, elmi-tənqidi və ya faksimile mətnlərinin hazırlanması təzkirəşünaslarımız qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. Bunlardan əlavə, hər bir Azərbaycan təzkirəsinin monoqrafik səviyyədə araşdırılması Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif mərhələlərini, ümumiyyətlə mədəniyyət tariximizi tədqiq etmək üçün əhəmiyyətlidir.

İŞIQ, ÜMİD VƏ İNAM ŞAİRİ

Yeganə QURBANOVA

Bakı Dövlət Universiteti

y.q.87@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Ta qədimdən istedadlı qələm sahibləri ilə zəngin olan Azərbaycan ədəbiyyatı 60-cı illərdə yeni epoxaya qədəm qoydu. Məhz bu nəslin nümayəndələrinin yaratdığı əsərlər ədəbiyyatımızın zənginləşməsində böyük rol oynamış, o cümlədən insana, mənəvi mühitə daim təsir etmişdir. Bu nəslin böyük yaradıcılıq imkanlarına malik ədəbi simalarından biri də şair, Azərbaycan Dövlət mükafatı laureatı Fikrət Sadiqdir.

Şairin “Cığır” adlı ilk şeirlər kitabı 1963-cü ildə nəşr olunmuşdur. Daha sonralar iyirmidən çox şeirlər kitabı, bir neçə publisistik toplu çap etdirmişdir.

F.Sadiq 60-cı illərdə ədəbiyyat aləminə gəlsə də, daha çox 70-ci illərdə ədəbi tənqidin diqqətini çəkdi. B.Vahabzadə, B.Nəbiyev, A.Axundov, Ə.Cəfərzadə, B.Nəbiyev, V.Yusifli və b. öz məqalələrində F.Sadiq yaradıcılığını müxtəlif aspektdən təhlil etmiş və yüksək qiymətləndirmişlər.

F.Sadiq ilk vaxtlardan öz üslubu ilə seçilən şairlərdəndir. Akademik V.Vinoqradov yazırdı ki, “Öz üslubu olmayan adamlar gecənin qaranlığında görünməyən pişik kimi nəzərə çarpmırlar”. Başqa bir fikri də xatırlayaq ki, “Üslub təkə bir yazıçının digər yazıçılardan fərqləndirən xüsusiyyətlər deyil, onları yaxınlaşdırən xüsusiyyətlərdir”. Bu baxımdan F.Sadiq sərbəst şeirdə ən yaxşı yazan şairlərimizdən Rəsul Rza ilə müqayisə etmək daha doğru olardı. R.Rzanın yaradıcılığında insan konsepsiyası, insana olan inam, insanı uca görmək, insana dəyər, insan taleyi və s. kimi məsələlər Fikrət Sadiqın da yaradıcılığında əsasdır. R.Rza yazırdı:

Mən insanam,

Sadə insan əlinin

Yaratdığı nemətlərlə oynumasəm,

ölərəm.

F.Sadiqın yaradıcılığında da insan aliliyi, insana inam, insana məhəbbət məsələsi üstün yer tutur:

Mən adicə insanam,

Yerin də hakimiyəm, göyün də hakimiyəm!

F.Sadiqın ilk şeir kitabından tutmuş “İşığın yaşı” (1974) kitabına kimi ardıcılıqla izlədikdə ən çox rast gəldiyimiz aşağıdakı sözlər diqqəti cəlb edir:

- 1) **İnsan, ümid**, inam, işıq.
- 2) **Dəniz**, su, yağış.
- 3) **Meşə, ağac**.
- 4) **Günəş**, ay, külək, qar.

Biz bu məqalədə seçilib diqqətə çatdırılan sözlərdən hələ ki məhz birinci cərgədə verilmiş sözlərə nəzər salaq. Bu sözlərin bədii-fəlsəfi anlamı ilə bağlı vaxtilə Xalq yazıçısı Anar, Y.Qarayev, T.Hüseynoğlu ümumiyyətlə 60-cıların yaradıcılıqları ilə əlaqələndirib hərəsi özünəməxsus şəkildə izah veriblər.

Tənqidçi Y.Qarayev belə yazırdı ki, “Azərbaycanda son beş ildə nəşr olunmuş şeir kitablarının yalnız adları ilə tanışlıq kifayətdir ki, poeziyamızın mövzu və predmet mənzərəsini daha geniş ehtiva edən iki ən səciyyəvi əlaməti səhsiz müəyyənləşdirib ayıra bilək. Bunlardan biri **yol**... anlayışı ilə bağlıdır: “Günəşli yollarda”, “Uzaq, yaxın yollar”, “Məhəbbət yolları”... və s.

İkincisi – **il** anlayışını ehtiva edir. “İllər və talelər”, “Son illərin sətirləri”, “İllər, pillələr” və s. Məhz bu iki məfhumu müasir ədəbi mərhələnin poeziya emblemi kimi qəbul etmək olar... Demək, ünvan – yollardır. Şeirimiz axtarışda və hərəkətdədir”.

T.Hüseynoğlu isə yazıçı Anarın da fikirlərini xatırlatmış və öz münasibətini belə bildirmişdir: “Bir vaxtlar yazıçı Anar deyirdi ki, 60-cı illərin gənc qələmlərinin əsərlərində **yağış, yol** obrazlarına daha tez-tez təsadüf edilirdi. 70-80-ci illərin ədəbi məhsullarında **dünya** sözü daha çox işlədilir. Anar bunun səbəbini soruşurdu, izahını isə tənqidçilərə həvalə edirdi... Bizə elə gəlir ki, bu sualın doğruluğunu şərtləndirən səbəb incəsənət və ədəbiyyatın qarşısında bütün kəskinliyi ilə duran və bu gün yeni bədii həllini gözləyən **dünya və insan problemi** ilə əlaqədardır”.

Bu fikirlərlə razıyıq. Fikrimizcə, F.Sadiqın şeirlərində tez-tez rast gəlinən ümid, inam, işıq kimi sözlərin hər birini yenə də insanla, onun daxili aləmiylə bağlamaq olar.

F.Sadiqın şeirlərində **insanın, lirik “mən”in** iç dünyasındakı **ışıq** onda **ümid** doğurur və gələcəyə olan **inamını** gücləndirir.

F.Sadiqın şeirləri ilə bağlı dediyimiz fikirləri T.Hüseynoğlunun 60-cı illərin digər nümayəndəsi Anarın yaradıcılığına yazdığı məqalədə daha da aydın şəkildə görmək olar: “Ağ liman” povesti ilə Anarın yaradıcılığında yeni bir mərhələ başlandı... Povestə verilən “Ağ liman” adı da müəllifin insana məhəbbəti, eyni zamanda insana ümid və inamı ilə, onun həyatı konsepsiyasındakı nikbinliklə əlaqədər idi. O illərdə geniş ədəbi mühitdə eyni mövqedən və təxminən eyni niyyətlə yazılmış digər əsərlər də var idi ki, onların da müəlliflərinin həyatı konsepsiyasındakı nikbinlik, gələcəyə və insana ümidli baxış həmin əsərlər verilmiş adlara əlavə edilmiş “ağ” epiteti ilə sevilirdi: misal üçün “Ağ bayraqlar”

(Nodar Dumbadze); “Ağ gəmi” (Ç.Aytmatov)... Adları belə “ağ” epiteti ilə xüsusişdirilən əsərlər sonralar yenə yazıldı. Lakin bu əsərlər əvvəlki kimi rezonans doğurmadı, çünki artıq vaxt keçmiş, dünya və tələb dəyişmişdi. İndi durğunluq dövrünün və dəyişən dünyanın elə bir mərhələsi gəlmişdi ki, həyata və gələcəyə ümidli və inamlı münasibətdən daha çox həyəcanlı baxış güclü idi. Dünyanın və insanın gələcəyi haqqında güclü xəbərdarlıq əhval-huyiyyəsi ifadə edən əsərlər yazılırdı. Bu əsərlərin adları da həyəcanlandırıcı və xəbərdaredici bir mahiyyət daşıyırdı. Məsələn, “Məhşər” (İ.Hüseynov), “Yanğın” (Valentin Rasputin), “Cəllad kötüyü” (Ç.Aytmatov), “Qətl günü” (Y.Səmədoğlu), “Ölüm hökmü” (Elçin) və s.”.

F.Sadiq şeirlərinə verdiyi başlıqlarda da gələcəyə inam, ümid və nikbinliyə işarələr edir. Məsələn, “Ağ bənövşə”, “Ümid” və s.

Demək olar ki, şair 80-ci illərə qədər nəşr etdirdiyi kitablarına verdiyi adlar da belədir: “İşıqın yaşı” (1974), “Ağ cığır” (1979), “Yerdən göyə ümid” (1981) və s.

DİL ƏLAQƏLƏRİNİN YARANMASININ YENİ DÖVRÜ, İNTERFERENSIYA VƏ ONUN DİLİN LEKSİKASINA TƏSİRİ

Yusif SÜLEYMANOV

Azərbaycan Texniki Universiteti
suleymanli1959@mail.ru
Bakı/AZƏRBAYCAN

Dillərarası əlaqələrin yaranma səbəblərindən danışarkən ilk növbədə dillərin tarixi inkişaf yoluna nəzər yetirmək və cəmiyyətin inkişafında onun rolunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Qeyd edildiyi kimi, cəmiyyətdən kənarda dil mövcud deyil. Bu səbəbdən də cəmiyyətin tarixi inkişafı dilin inkişafı ilə sıx bağlıdır.

Qədim və orta əsrlərdə dillərarası əlaqələrin yaranma səbəblərindən danışarkən ilk növbədə ticarət əlaqələrindən və xalqların müxtəlif səbəblərdən baş verən yerdəyişmələrindən danışmaq lazımdır. Ticarət getdikcə daha çox insan kollektivlərini cəlb edir və beləliklə, kollektivlərarası əlaqə gücləndikcə dillərin qarşılıqlı əlaqəsi də güclənir, dillər bir-birindən söz alır, müəyyən ümumi anlayışlar meydana çıxır. Buna ticarət əlaqələri zamanı predmetlərin bir xalqdan digərinə keçməsi də təkan verirdi. Bu prosesin güclənməsində ticarət yollarının da mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Bu yollar üzərində insanlar daha çox məskən salır, qədim şəhərlər bu yolların üzərində tikilir və çox zaman bu yolların üzərində nəzarəti ələ keçirmək üçün dövlətlər yaranırdı. Müxtəlif ölkələrdən olan tacirlər bu yollarla daha çox hərəkət edir, bu da öz növbəsində mədəniyyətlərin integrasiyasına, o cümlədən dillərarası əlaqələrin güclənməsinə gətirib çıxarırdı. Buna misal olaraq “Böyük İpək” yolu; Bakı – Tiflis – Ceyhan neft kəməri; Nabuka qaz kəməri və s.

Dillərarası əlaqələrin ilk dövrlərində tərcüməçi – dilmanların, səyyahların, sonralar isə lüğət tərtibatçılarının da dillərarası əlaqələrin inkişafında müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Dilin inkişafından danışarkən dildaxili (intralingvistik) və dilxarici (ekstralingvistik) faktorlardan danışılır. Dillərarası əlaqələr məhz dilxarici faktorlara daxildir. Bütün bunlar ümumilikdə bütün sosial əlaqələri əhatə edir. İstər qohum dillərin, istərsə də onlarla yanaşı qohum olmayan dillərin qarşılıqlı əlaqələri iqtisadi və mədəni əlaqələrin zəminində yaranır. Sosial əlaqələr nəticəsində dillərin kontaktı baş verir. Bu zaman bir dil digərinə təsir göstərir və interferensiya hadisəsi baş verir. Bu da dilin öyrənilməsində müəyyən problemlər yaradır.

Bildiyimiz kimi ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra çox böyük inkişaf dövrü keçmişdir. Xarici şirkətlərin ölkəmizə marağının artması və iri neft müqavilələrinin bağlanması yeni iş əlaqələrinin yaranmasına şərait yaratdı. Bu baxımdan İngilis dilindən Azərbaycan dilinə çoxlu sayda sözlərin keçməsi əvvəllərdə olduğu kimi genişləndi. Belə sözlər dilimizə müxtəlif dövrlərdə keçmişdir.

Çoxmənalı ingilis sözləri Azərbaycan dilində daha çox işlədilir. Məs: meeting – sözü ingilis dilində çoxmənalı sözdür.

İngilis dilində bu sözün : 1) mitinq, 2) iclas; 3) yığıncaq; 4) görüş;

5) qovuşuq yeri kimi mənası olduğu halda , Azərbaycan dilində : “mitinq” (toplantı) mənasında işlənir.

Məsələn: “ring” (İngilis dilində çoxmənalıdır) – Azərbaycan dilində yalnız bir mənası “rinq” – boks meydançası

Məsələn: “start” (İngilis dilində çoxmənalıdır)

Azərbaycan dilində isə idmanda : 1) başlanğıc anı; 2) aviasiyada – uçuş;

3) qaçışda – başlanğıc yeri.

Məsələn: “lider” (leader - İngilis dilində çoxmənalıdır)

Azərbaycan dilində isə: 1) lider – rəhbər, başçı; 2) idman yarışında – öndə gedən.

İngilis dilindən Azərbaycan dilinin lüğət fonduna keçən sözlər çoxdur. Elə sözlər vardır ki, onlar beynəlmiləl sözlər kimi heç bir struktur- semantik dəyişikliklərə uğramadan dilimizə daxil olmuşdur. Yəni, dil normalarını pozmuşdur – interferensiya baş vermişdir. Məsələn: İnternet, websayt, provayder, server, phone, mobile, fax, mesaj, sell, Azersell, Baksell, kompyuter, monitor, football, basketball, handball, showman, soubiznes, biznesman, centlman, network, hall, hotel, Universitet, dentis, fayl. Maşın adları: Mercedes, Ford, Şevroled, Linkoln, Rolls – roys və.s. Müxtəlif peşə sahələri: dizayner, injiner, modelyer, master.

Elm və müasir texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar dilimizə çoxlu sözlər keçmişdir. Bununla yanaşı dilimizə çoxlu sayda müxtəlif sahələrə aid sözlər daxil olmaqdadır: monitoring, pressing, skayner, kserokopiya və s.

Bir cəhəti də qeyd edək ki, dünya dillərindəki hər hansı yeni informasiya müvafiq kommunikasiya vasitələri ilə bir-birinə ötürülür. İnformasiyanın ötürülmə prosesində, əsasən iki qütb iştirak edir: informasiya verən və onu qəbul edən. Yeni anlayışlar, təbii ki, informasiya verən tərəfə aid olduğu üçün bir sıra hallarda informasiya alan dilin yeni anlayışları qəbul etməsi prosesində bəzi xüsusiyyətlər meydana çıxır. Bunlardan ən başlıcası odur ki, informasiya alan dildə yeni anlayışların ifadəsi üçün söz və terminlər heç də həmişə kifayət etmir. Bu çatışmamazlığın aradan qaldırılması üçün informasiya verən dilin imkanlarına – yeni söz və terminlər ya hazır şəkildə alınır, ya da onlarda müəyyən dəyişikliklər edilməklə işlədilir. Elm və texnikanın inkişafı, həmçinin Azərbaycanda ictimai – siyasi dəyişiklik – müstəqilliyin qazanılması ilə bağlı olaraq Avropa dillərindən külli miqdarda sözlər dilimizə keçməkdədir. Azərbaycan dili kifayət qədər uzun bir dövrdə - postsovet dövründə informasiyaverici mənbə kimi yalnız rus dilindən istifadə etmişdir. Buna görə də dilimizə rus və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən, o cümlədən ingilis dilindən həm müvafiq sözlər daxil olmuş, həm də dillərin təsiri ilə Azərbaycan dilinin özündə yeni anlayış ifadə edən leksik vahidlər yaranmışdır.

İngilis dilindən sözlərin dilxarici amilləri arasında Qərblə əlaqələrin güclənməsinin də xüsusi yeri vardır. Belə əlaqələrdə daha fəal iştirak edənlərin mentalitetində müəyyən dəyişmələr baş verir.

Müasir dövrün səciyyəvi cəhətlərdən biri də qabaqcıl texnologiyanın Qərbdə toplanması, ingilis dilinin millətlərarası dil rolunda çıxış etməsidir. Ona görə də yeni əşya və anlayışlar artıq daha çox adları ilə birgə alınır. Nəticədə, bu adlar dildə alınma söz kimi öz yerini tutur. İngilis dilindən alınma sözlərin sayı durmadan artır. Dilə keçən belə sözlərin böyük əksəriyyəti yeni əşya və anlayışların adlarını təşkil edir. Bu məsələni diqqət mərkəzinə çəkərkən sözləmə ilə bağlı daha bir cəhətə nəzər salmaq lazım gəlir.

Beləliklə, deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, hər bir dildə sözləmə dil əlaqələri zəminində təzahür edən, dilxarici və dildaxili amillərdən asılı olan dil hadisədir.

ELÇİN ƏFƏNDİYEVİN “AĞ DƏVƏ” ROMANINDA İŞLƏNƏN DİNİ ADLARIN LİŊVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Zemfira ABBASOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

zema.abbasova.aliyeva@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Onomastika-dilçiliyin xüsusi adları öyrənən şöbəsidir. Son dövrlərdə onomastik vahidlər müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq edilir. Klassik ədəbiyyatın ayrı-ayrı nümayəndələrinin, eləcə də XX əsr yazarlarının müəyyən bir qisminin yaradıcılığı xüsusi adların öyrənilməsi baxımından mövzuya çevrilmişdir. N.Gəncəvinin, M.Füzulinin, M.P.Vaqifin, C.Məmmədquluzadənin, M.Ə.Sabirin, Y.V.Çəmənzəminlinin, M.S.Ordubadinin, S.Vurğunun və başqalarının yaradıcılığında onomastik vahidlərin tədqiqi bu istiqamətdə işlərin görülmə zənginliyini göstərir. Aydın Paşayev öz monoqrafiyasında qeyd edir ki, bədii əsərlərdə obraz (əsl adı, soyadı, ata adı, ləqəb, titullar və s.) və toponimik adların seçilməsi, müxtəlif janr və ədəbi növlərdə onların quruluşca rəngarəngliyi, səciyyələndirici xüsusiyyətləri və s. haqqında bir çox məqalələr yazılısa da, bədii üslubiyyatın ən böyük və mürəkkəb sahəsi olan poetik onomastika hələ də öz geniş tədqiqatını gözləyir. Elə bu baxımdan da, dildə mövcud olan onomastik vahidlər çox zəngin və rəngarəngdir. Çağdaş milli nəsrimizin və dramaturgiyamızın banisi E.Əfəndiyevin yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslıq baxımından araşdırılsa da, dilçilik baxımından da sistemli şəkildə araşdırılması məqsədə uyğundur. Ümumiyyətlə, Elçin yaradıcılığına nəzər saldıqda, o, öz əsərlərində zəngin şəxslər adlarından yetərinə istifadə etmişdir. Bu obrazlar əsas və epizodik, müsbət və mənfi səciyyəli olmasından asılı olmayaraq çox rəngarəngdir. Onların çoxu nəinki Azərbaycan, o cümlədən Avropa və şərq ədəbiyyatında müəyyən simvolik mənə kəsb edir. Ümumiyyətlə, Elçin Əfəndiyevin əsərlərində işlənən personajların adları müəyyən məqsədə xidmət edir. Qızqayıt Mustafayeva yazır: “Personajın adı bədii obraz yaradan vasitələrdən biridir. Həmin ad personajın ictimai məişəti, milli və məhəlli koloritini, əgər hadisə keçmişdə baş verirsə, tarixi həqiqəti əks etdirmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Ad seçmək, daha doğrusu, əsərin ümumi ruhuna uyğun ad seçmək bacarığı xüsusi ustalığ, sənətkarlıq tələb edir. Azərbaycan onomastikasının inkişafında xüsusi xidmətləri olan Afad Qurbanov haqlı olaraq yazır: “Bədii ədəbiyyatda onomastik vahidlər iki istiqamətdə öyrənilməlidir:

a) şifahi ədəbiyyatda onomastik vahidlər;

b) yazılı ədəbiyyatda onomastik vahidlər.

Elə bu baxımdan da Azərbaycan ədəbiyyatının nadir nümunələrindən olan “Ağ Dəvə” Elçin qələminin sirli qüvvəsi ilə min illərin yaxşı və pisliliklərini, mərdlik və namərdliklərini bir anın içində sığışdıran epopeyadır. Qəbiristanlıqda adi bir təsadüf nəticəsində əsərin qəhrəmanı Ələkbərin gördüyü uşaqlıq illərinin tanışları, məhəllə adamlarının çöhrəsi saysız-hesabsız tale hekayətlərini göz önünə gətirir. “Ağ Dəvə” sənəkarlıq baxımından Elçin yaradıcılığında, eləcə də çağdaş nəsrin hərtərəfli tədqiq olunmağa layiq əsərlərdən biridir. Bütün bunları nəzərə alaraq romanında istifadə olunan

bütün şəxs adlarının hərtərəfli tədqiq edilməsi Elçin Əfəndiyevin sənətkarlıq xüsusiyyətləri öyrənilməsi baxımından çox faydalı olar. Yazıcının əsərində istifadə olunan adları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Tarixi şəxsiyyət adları.
2. Dini adlar.
3. Apelyativ obraz adları.
4. Alleqorik obraz adları.
5. Mifonimik obraz adları.

Dini adların müəyyən hissəsi əfsanəvi xarakter daşıdığı kimi, onların, demək olar ki, hamısı dinlər tarixində tarixi şəxsiyyət hesab olunurlar. Məlumdur ki, elə tarixi şəxsiyyətlər də vardır ki, onların adları dini adlar hesab edilir. Məsələn, İbrahim, Məhəmməd, İsa, Musa, Əli başqa şəxslər tarixi şəxsiyyət olmaqla bərabər, dini səciyyə daşıyır. Tarixi şəxsiyyətlərin, dini rəvayətlərin xatırlanması E.Əfəndiyev yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindəndir. Bunların müəyyən münasibətlə, hadisənin təsvir məqamına uyğun olaraq işlənməsi təsadüfi deyildir. Yazıçı bəşəriyyətin atası və ilk peyğəmbər hesab olunan Adəmdən başlayaraq, bacarığı, fərasəti, sənəti ilə şöhrətlənən sadə adamları və s. məhəbbət və sənətkarlıqla təsvir və tərənnüm etmişdir. Yazıçı öz əsərində Allah, Tanrı, Məhəmməd, Əli, Adəm, Nuh, Süleyman, Mehdi Sahibəzzaman, İbrahim və s. kimi dini adlardan obrazlar yaratmışdır. Bunlar hamısı şair məqsədinə, idealına xidmət edir. Elçin Əfəndiyevin əsərlərində belə onomastik vahidlərin işlənməsi sırf tarixi informasiya vermək məqsədi daşıyır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Adəm adı dini təsəvvürlərə görə, bəşəriyyətin ulu babası, dünyada ilk yaradılmış insan və ilk peyğəmbərdir və bu ad ilk insan adı hesab olunur. Adəm yunanca “adam” mənasındadır. “O kənddə insanın ayağının altındakı yer də naqis idi, başının üstündəki göy də naqis idi, o yerlər zəhmətin qədrini bilmirdi, adəm oğluna zülm edirdi, işgəncə verirdi”. “Ağ Dəvə”nin bir bölməsi Məhəmməd, Əli və Süleymana həsr olunmuşdur. Yazıçı həmin bölmədə İslam dininin əsasını qoyan sonuncu peyğəmbər Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.s.) həyat və fəaliyyətindən söhbət açmışdır.

“Məhəmməd o kənddə doğulmuşdu, ömründə o kənddən başqa yer görməmişdi, orada böyümüşdü, orada evlənmişdi”.

Əli adı böyükdən-küçüyə çoxlarına tanışdır. Həzrəti Əli (ə) İslamın ikinci böyük şəxsiyyəti hesab olunur. O, 598-ci ildə məkkədə Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.s.) əmisi Əbu Talibin ailəsində anadan olmuşdur. Əli (ə) İslam dinini ilk qəbul edənlərdən olmuş, müsəlmanların apardığı döyüşlərdə iştirak etmiş “İslamın qılıncı” adını qazanmışdır. Nəticə olaraq bədii əsərlərdə xüsusi adlar tarix boyu yaşayır və yaddaşlara həkk olunur. Bu mənada şəxs adları nəsilədən nəsilə ötürülən xalqın etnik təfəkkürünü özündə qoruyub saxlayan mədəni irsdir, ən böyük sərvətlərdən biridir.

BƏZİ TARİXİ ADLARIMIZIN ORFOQRAFİK VƏ ORFOEPİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Zülfüyyə ƏLİBƏYOVƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

esmer12@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Təbii dilçilik şöbəsi kimi orfoqrafiyada müəyyən dilə aid yazı qaydalarından bəhs olunur. Orfoqrafiya dilin saflığı və inkişafı üçün əvəzsiz vasitələrdəndir. Ədəbi dilin müxtəlif komponentlərinin təmizliyi, əsasən, onun köməyi ilə təmin olunur. Orfoqrafiya qaydaları ədəbi dilin inkişafına bağlı olaraq zaman-zaman dəyişir və yeniləşir. Onomastik vahidlərin orfoqrafik baxımdan tədqiqi xalqımızın tarixinin müəyyənləşdirilməsində rol oynayan əsas faktlardan biridir. Sözlün, düzgün yazılışı və tələffüzü eyni zamanda xalqımızın etnogenezinin də düzgün müəyyənləşməsində əsas rol oynayır. Ümumiyyətlə, “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə əsas hissəni ümumi sözlər təşkil etmiş, xüsusi adların yazılışı indiyə qədər həll olunmamış problem kimi qalmışdır. Məhz bu səbəbdən qəzetlərdə, kitab və jurnallarda xüsusi adların yazılışı ilə bağlı müxtəlif səhv fikirlərə rast gəlmək olur. Xüsusi adlarla bağlı həyata keçirilən dəyişikliklər zamanı yol verilmiş ən kiçik qüsurlar da böyük problemlər yarada bilər. Müasir Azərbaycan toponimiyasında dilə yad olan formalarla işarə olunmuş və şəklini dəyişərək əvvəlki semantikasından da uzaqlaşmış coğrafi adların öz əvvəlki formasının tapılıb bərpa olunmasında toponimik faktlarla zəngin olan tarixi mənbələrin rolu əvəzsizdir. Xalq bəzən toponimləri müxtəlif səbəblər üzündən başqa şəkllə salır, mənsub olduqları dilin, şivənin, yaşadıqları dövrün xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırır, mənalandırır. Bu vəziyyət toponimlərin tarixini müəyyənləşdirmək işində çətinlik törədir. Buna görə toponimlərin yerli tələffüzü, qədim mənbələrdə yazılışı nəzərə alınmalıdır. Məsələn, Əfşar etnotoponimini təhlil edək: bu etnonim yerlərə görə müxtəlif cür səslənir. Avşar, afşar, ovşar, əfşar kimi deyiliş və yazılış formaları, fonetik variantları mövcuddur. Əfşarlar etnogenezimizin formalaşmasında iştirak etmiş qədim türk tayfasıdır. Türklərin tarixi coğrafiyasında bir çox yerlər Afşar adını daşımaqdadır. Müxtəlif dövrlərdə tarixi hadisələrlə bağlı köçmələr və ya məcburi köçürmələr nəticəsində bir ərazidə yaşayan tayfalar başqa əraziyə köçərkən öz obyektlərini də özləri ilə aparmışlar və orada məskunlaşdıqları yerə qoymuşlar. Bu zaman həmin ərazidə yaşayan kiçik tayfalar və ya tayfa birləşmələri həmin adları düzgün tələffüz edə bilmədiklərindən, həmin adlar (onomastik vahidlər) təhrif olunur, yazılışında isə yanlışlığa yol verilir. Beləliklə, ayrı-ayrı tayfalar və xalqlar tərəfindən coğrafi obyektlərə verilən termin adlar bir-birinə qarışmışdır. Odur ki, coğrafi adlarla bağlı olan bir sıra qəbilə, tayfa adları təkcə respublikamızın ərazisində deyil, digər dövlətlərin ərazisi və tarixi ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməlidir. Bu, hər hansı bir

ərazidə tarixən sakin olmuş əhalinin etnik tərkibini öyrənməyə çox kömək edir. Məsələn: “Dairətül-maarif və Əfqanıstan” adlı əfqan ensiklopediyasında Əfqanıstan ərazisindəki azərbaycanlılar haqqında deyilir: “azəri-Azərbaycan türklərinin keçmiş tayfaları –çox hissəsi Nadir şahın hakimiyyəti dövründə Əfqanıstana köçürülmüşlər. Onlar əsasən Kabul ətrafındakı Əfşar təpə və Nənəkçi kəndlərində yaşayırlar. Onlar öz ana dillərində danışırlar. Deməli, Əfqanıstandakı Əfşar Nənəkçi, Əfşarxan toponimləri də avşar etnonimi əsasında formalaşmışdır. Qərbi Azərbaycanda (İrəvan) bu etnonimlə bağlı toponimlər vardır. Avsarlı kəndi orada olan türk mənşəli toponimdir. Avsarlı toponimi qədim türk tayfalarından biri olan avşar etnoniminə Azərbaycan dilində mənsubluq bildirən “lı” şəkilçisinin qoşulması əsasında meydana gəlmişdir və “avşar tayfasının yaşadığı yer” mənasını ifadə edir. Avsarlı toponiminin kökündə dayanan avsar, avşar etnoniminin fonetik variantıdır. Burada ş-s səs əvəzlənməsi baş vermişdir ki, bu da Azərbaycan dili üçün qanunauyğun haldır. Məsələn, Sabran-Şabran əvəzlənməsi kimi .

Rəşidəddinə əsaslanaraq, həmin etnonimin Oğuz Xaqanın oğlu Ulduz xanın dörd oğlundan ən böyüyü olan Auşarın soyundan əmələ gəlməsi fikrini irəli sürmək olar. Rəşidəddin Auşar adının cəsur, ov həvəskarı mənasını bildirməsi fikrini qeyd etmişdir. Mahmud Kaşğari “Divan-i lüğət-it türk” əsərində isə Afşar şəklində yazmışdır.

Cənubi Azərbaycan ərazisində də əfşar/ovşar tayfa adından yaranmış Əfşar, Əfşarcıq etnotoponimləri qeyd alınır . Hal-hazırda Ağcabədi rayonunda Avşar adlı kənd vardır. Müəyyən fonetik dəyişmələrə məruz qalsa da,yəni indiyə kimi müxtəlif formalarda yazılıb oxunsa da indiki orfoqrafiyamızda əfşar formasında yazılır və tələffüz olunur.

Yazılır Tələffüz olunur

Əfşar Əfşar

Qıpçaq-XII-XIII əsrlərdə şimali Qafqazda və Qara dənizin şimal çöllərində köçəri halında yaşayan türk dilli tayfalarə verilən addır. Qıpçaq “çölçü”, “çöldə yaşayan” deməkdir. Qax rayonunda kənd adıdır. Qıpçaq adı mənbələrdə ilk dəfə Çin tarixçisi sima Syan tərəfindən çəkilməmişdir. Onun “Tarixi qeydlər” əsərində hunlar tərəfindən fəth edilən “syuyşe, denlin, qequn” xalqlarının adı çəkilir. Heroqliflərin oxunuşundakı fərqlərə baxmayaraq tədqiqatçıların demək olar ki, hamısı bu etnonimi qıpçaqlarla eyniləşdirirlər. Kıpçak türk tayfalarından birinin adı kimi Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-üt-türk” əsərində dəfələrlə xatırlanmışdır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki ,indiyədək Qıpçaq etnotoponimi müxtəlif fonetik variantlarda yazılmış və tələffüz olunmuşdur .Məs:

Yazılmış Tələffüz edilmiş

Qequn Qequn

Kıpçak Kıpçak

Qıpçaq Kıpçak

Dialektlərimizdə Kıpçak formasında tələffüz olunur. Müasir dövrümüzə isə orfoepiya qaydalarına əsasən söz sonunda “q” samiti “k” bəzən də (x) səsi kimi tələffüz edilir.Ona görə də:

Yazılır Tələffüz edilir

Qıpçaq Qıpça(k)

Ümumiyyətlə müxtəlif hadisələrlə bağlı dəyişikliyə uğramış onomastik vahidlərin öz ilkin variantlarına uyğun bərpa edilməsinə, düzgün yazılışına, düzgün tələffüz edilməsinə böyük elmi tədqiqat aparılmasına ehtiyac vardır.

Dedicated to the 90th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE ON YOUNG RESEARCHERS

25-26, April 2013, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION III

1. Philology

▪ Turkish Language and Literature

SONE TÜRÜNÜN SANATSAL ESTETİK TABİATI

Abidehan FAYZULLAYEVA

Özbekistan Cumhuriyeti Gülüstan Devlet Üniversitesi

utanova14@mail.ru

ÖZBEKİSTAN

Özbek şiirinde sone türü, poetik tasvir ve telkin açısından kendi yapısına sahip ise de onu “övgü şiiri” olarak kabul edemeyiz. Bu tür şiirde ele alınan manzaraların çeşitli, konuların geniştir. Fevkalade teşbihlerin ve yeni imgelerin kullanılması, Özbek sonesinin önemli özelliğidir.

Şair Rauf Parfi’nin soneleri daha çok şairin hayal gücü meyvesidir. Hayal gücüne dayanarak meydana getirilen şiirlerde istiarelere, farklı sembollere, kontrast usullerine daha çok yer verilmiş, istiareler, şairin hissî tefekkür psikolojisini ve imgelerin tabiatını ortaya koymaya yarmıştır. “Mavi bir ağacım, şimdi asarım” satırıyla başlayan sonesinde şair, sanatsal şuuru istiareler şeklinde ortaya koymaktadır. Şiirde mavi ağaç, Mihra, kış, bahar, yaprak gibi istiareler kullanılmıştır. Bunlar, mürekkep hayal ürünü imgelerin ortaya konmasını sağlamıştır.

Mavi bir ağacım, Şimdi asarım,
Tekrar dirilirim sihre dolarak
O Mihra’nın kanatını açarım,
Dünyaları şefkate doldurarak

Şairin şiirlerinde genelde “daraxt” imgesi yerine asıl Türkçe kelime olan “ağaç” kelimesi kullanılır. Yukarıdaki mısralarda gördüğümüz gibi ağaç mavi renktedir. Böylece şair kendi hâlini tasvir etmektedir. Şair, kendi hâlini yemyeşil ağaca benzetmektedir. Yeşil ağaç ifadesiyle çağrışımsal durum meydana getirilmiştir. “Şimdi asarım” ifadesini okuyunca kafamızda soru işareti belirir? Lirik kahraman ağaç dallarına ne asmayı amaçlamıştır? Bu ifadeyle şairin demek istediği ne? Anlaşılmaktadır ki, şair mavi ağacında kendi meyvelerini yetiştirecek. Ve kendisi bu meyvelerde yeniden canlanacak. Meyvelerin olgunlaşması için de eski Türk dilinde güneş anlamını veren Mihra’ya ihtiyaç vardır. Mihra, meyveleri olgunlaştırır. Sonenin terset kısmında lirik kahraman, benliğini ve özelliklerini yaprak, dal, halk, şair gibi poetik şekillere taşımıştır:

Ebedî kâinat ile kalırım,
Ölsem sesim çıkar bu tende,
En parlak yıldızı ben koparırım.
Ezilmiş, horlanmış yaprağım bir de,
Yalnız kendim halkım, kendim milletim,
Ben bir şairim, bir padişahım, öyle.

Bir sanatçı, sadece eserleri ile kâinatta ebedi kalabilir. Eserleri genel insanlık önemine sahip olan sanatçılar ebediyete dâhildir. En parlak yıldızı koparabilmek, böyle bir yıldızla sahip olmak ebedi kalmaya işarettir. “Yaprak” imgesi için ezilmiş, horlanmış sıfatlarının kullanılması, sanatçının alçak gönlünü bildirir. Bu, aynı zamanda sonenin çözümüdür de. Şair ne zaman kendini anlasa, benliğini kavrasa o zaman hayatının padişahına dönüşür. Anlaşılmaktadır ki asıl şiir “dilsiz sevgiler söz ve imge verir, onları yataştır.”

Şiirlerdeki kış, bahar, tan, rüzgâr, bulut, fırtına, yağmur gibi doğal hadiseler şairin en sevdiği imgelerdir. Hayal âlemindeki söz konusu imgeler, şairin duygularını ve iç hâlini ifade eden en önemli etkenlerdir. Felsefî anlama sahip sonelerde kâmil insan, insanın hürriyeti, milletin kaderini düşünme, şairin dünyası, vatan, aşk gibi konular en çok başvurulan konulardır.

Şair Fahriyar’ın eserlerinde felsefî anlam taşıyan birçok sonenin yanı sıra geleneksel aşk konusu, ayrılık, vefa, sadıklık, yalnızlık, sükûnet gibi konular da işlenmiştir. Şair, şiirlerinde tıpkı bir ressam gibi farklı şekiller çizer. Şairin sonelerinde istiarenin ayrı yeri vardır. İstiare, kavramların tasavvurdaki uyumudur. (N.İşankul). Fahriyar’ın şiirleri istiare zeminine kurulmuş şiirlerdir. Zira şair kelimeyle değil genelde istiarelerle düşünür. İstiare, iki sıfatın çarpışmasıdır. “Cam gibi şeffaf rüzgâr”, “Gök yüzü uzanır havuzun kenarına”, “Saman Yolu’nun tozlarını temizler yıldızlar”, “Kırlangıçlardan yoksun gök yüzü”, “Gölge dik durur zemine dayanarak” gibi ifadeler istiarenin farklı örnekleridir. Şair, “Boğazından sızır ses” dizesiyle başlayan sonesinde kan, gül, aşk, kâlp gibi istiareleri kullanmıştır:

Boğazından sızır ses – kan,
gül – benim en son sözümür.
iptidayla intiha değişmiş,
aşk senin verdiğin sabırdır.

Şiirde, kanlı ses ya da kan istiaresi ayrılıkta acı çeken âşığın bağrından atılan feryattır. “Gül”, sevgilidir. Âşık için bu aşk, ta başlangıçta son bulmuştur. Aşkın sabra benzetilmesi de âşığın perişan yüreğindendir.

Fahriyar’ın şiirleri modern şiirlerdir. Duygular, şairin iç hâlleri kendine özgü vasıtalarla ifade edilir. Teşbihlerin yanında sanatsal vasıtaların birçok çeşidi kullanılır. Bütün bunlar, yazarın özgünlüğünü ortaya koyar.

Sone türünde tasvir ve telkin imkânları, soneler dizisinden ibaret destanların yaratılması gibi meseleler, ayrıca da sone türünün sanatsallığı ve bütün bunların edebiyattaki yeri konuları genel olarak şu şekilde özetlenebilir:

- Şair Rauf Parfi'nin soneleri hayal gücünün meyvesi olduğu için şiirlerdeki mahiyet tedirgin ruhun acılı hisleri şeklinde sunulmuştur. Şairin şiirlerinde poetik tüfekürü meydana getiren etken, kelimedir. Seleflerinden farklı Rauf Parfi ve Fahriyar'ın şiirlerinde doğa tasvirini sezgisel lirika olarak sone türünde kullanmış olmaları bu türdeki değişikliği ortaya koymaktadır.

- Sone türü, tasvir vasıtaları ve istiarenin farklı şekillerinin kullanılmasıyla gelişme gösterdi. Sanat vasıtalarının farklı şekillerinin şairlerin şiirlerinde kullanılmış olması söz konusu türün geniş imkâna sahip olduğunu gösterir. Şairlerimiz, bir tek katrende altı sekiz sanat vasıtasını kullanarak sone poetikasını geliştirmeyi başardılar.

SULTAN ŞAİRLER

Aygül İSMAYILOVA

Qafqaz Üniversitesi

ismayilova.aygul@gmail.com

Bakü/AZERBAYCAN

“Türk milleti, çobanından padişahına kadar şairdir”

Tarih sayfalarını karıştırdığımızda hem batı, hem doğu dünyasında saltanat mensuplarının sanata büyük ilgi gösterdiklerini görüyoruz. Osmanlı sultanları da sanatla yakından ilgilenmişlerdir. Özellikle şiir alanında başarılarını ortaya koymuşlardır. Daha ilk öğrenimleri sırasında kuvvetli bir dil ve edebiyat eğitimi alan sultanlardan pek çoğu şiir yazmıştır. Sultanların bazıları müretteb divân tertip edecek kadar şairlik yönlerini öne çıkarmışlardır. Hanedan mensuplarından Muhibbî mahlasıyla şiirler yazan Kanunî Sultan Süleyman ve III. Murad gibi bir kısım Osmanlı sultanı, klasik şiirin sayı bakımından en hacimli divanlarına sahip şairlerdir.

15. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin ilim ve kültür açısından ilerlediği dönemdir. Dönemin başında oluşan karışıklıklar, Anadolu'daki edebî ve kültürel faaliyetleri yavaşlatmadı.

Sultan II. Murad, bu sırada kültür hareketlerini başlatmış, Türkçenin büyük devlet dili olmasına zemin hazırlamıştır; Arapça ve Farsçadan Türkçeye tercümeler yaptırmıştır. Kendisi şiir söyleyen ilk Osmanlı sultanıdır. Murâdî mahlasıyla şiirler yazmıştır.

15. yüzyılın diğer önemli sultan şairi, Fâtih Sultan Mehmed'dir. Avnî mahlasını kullanan Fâtih, sultan şairler arasında en başarılı şiirler yazan ve ilk defa divân tertip eden hükümdardır. Tek eseri divanıdır.

1453 yılında İstanbul'un fethini gerçekleştirdiği için kendisinden “Fâtih” diye bahsedilmiştir. İstanbul'un fethi ile daha önce oluşmaya başlayan saray edebiyatı güçlenmiştir.

Fâtih devrinin sonlarında ve II. Bayezid devrinin başlarında verilen eserlerle Türkçe, bir kültür dili olarak gelişimini tamamlamıştır. II. Bâyezid devrine gelindiğinde Anadolu ve Rumeli artık şairler kaynağı, başkent İstanbul da Doğu'nun kültür ve bilim merkezi haline geldi.

II. Bayezid de âlim ve sanatkar bir sultandır. Şiirlerinde Adlî mahlasını kullanan II. Bayezid, bir divân tertip etmiştir. Kaynaklar bu divânın ilk mürettep divân olduğunu belirtmektedir.

II. Bayezidin oğlu Şehzade Korkut, Harîmî mahlasıyla şiirler yazmıştır. Çoğu dinî konularda yazılmış eserleri, ulema arasında olduğu kadar halk arasında da bilinmekteydi. Divanı ve başka eserleri bulunmaktadır.

Sultan şairler arasında şiirlerinde duygularını en başarılı şekilde ifade eden şair, Cem Sultanıdır. Küçük yaşlarından Arapça ve Farsça öğrenen Cem, 10 yaşındayken gazel yazmaya başlamıştır.

15. yüzyılda olduğu gibi 16. yüzyılda da Osmanlı sultanları şiirle, sanatla ilgilenmiş. Kendileri de başarılı eserler ortaya koymuşlardır. 16. yüzyıl, türk sanatı ve edebiyatının gelişerek mükemmele ulaştığı dönemdir.

Yavuz Sultan Selim, döneminin aynı zamanda önemli şairlerindendir. Sanata büyük ilgi duyan Selim, seferlerden arta kalan zamanını ilim ve musiki meclislerinde geçirirdi. Bu meclislerin büyük bir kısmını özellikle kendisi tertip ederdi; çıktığı seferlere yanında şairler de götürür, seferle ilgili eserler oluşturmalarını isterdi. Adına birçok “Selimname” yazılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin en geniş sınırlarına ulaştığı ve en kuvvetli devrini yaşadığı Kanunî Sultan Süleyman döneminde Osmanlı ilminin de ilerleme gösterdiği görülmektedir.

Muhibbî mahlasını kullanan Süleyman, Osmanlı'nın 10. hükümdarı; şair Osmanlı sultanlarının beşincisidir. “Osmanlı edebiyatının çoğu gazel olmak üzere 3000 civarında şiiriyle en hacimli divanlarından birini vermiştir.” Süleyman'ın oğulları Şehzade Mustafa, Şehzade Mehmed, Bayezid, Selim ve Cihangir de şair olarak yetişmişlerdir.

Sultan şairlerden bir diğeri de II. Selim'in oğlu III. Murad'dır. Şiirlerinde Muradî mahlasını kullanmıştır. “III. Murad'ın Türkçe divânında toplam 1566 gazel bulunmaktadır.”

Adnî mahlasını kullanan Sultan III. Mehmed, diğer sultanlara nazaran daha az şiir yazmıştır.

17. yüzyıl, Osmanlı devletinin olumsuzluklar yaşadığı bir dönemdir. Hükümdarların şairlik yönleri önceki sultanlara göre daha zayıftır. Dönemin en önemli sultan şairleri, I. Ahmed ve Fârisî II. Osman'dır. Bunların dışında Muradî mahlasını kullanan IV. Murad, IV. Mehmed, II. Ahmed, İkbâlî mahlasını kullanarak şiir yazan II. Mustafa, yazdığı ilk şiirlerde Mestûrî mahlasını kullanmıştır.

Bahtî mahlasıyla şiirler yazan Sultan I. Ahmed, Sultanahmed Camii gibi bir şaheseri yaptırarak mimarî alana olan ilgisini ortaya koymuştur.

18. asırda sanatı, bilimi koruma geleneği zayıflamıştır. Özellikle III. Osman dönemi çok kötü bir devirdir. Buna rağmen Osmanlı'da şair ve sanatkar hükümdarlar yetişmiştir. Özellikle III. Ahmed ve İlhamî mahlasıyla şiirler yazan III. Selim, biri asrın başında, diğeri sonunda; şiire, kültüre hizmet etmişlerdir. III. Ahmed şiirlerinde Necîb, mahlasını kullanmıştır. Onun hükümdarlık ettiği döneme “Lale Devri” adı verilmiştir. Cihangir mahlasıyla şiirler yazan III. Mustafa da ilim ve sanat adamlarını himaye etmiştir.

19. yüzyılda edebiyat, geçen asrın devamı niteliğindedir. Sanatçılar geçen asırdaki sanatçıları taklit etmekten öteye gidememişlerdir. Osmanlı kültürel olarak tarih sahnelerinden silinmeye yüz tutmuştur.

II. Mahmud dönemin sultan şairidir. Adlî mahlasıyla şiirler yazmıştır. İlk resmî gazette olan “Takvîm-i Vekâyî”nin yayınlanmasına vesile olmuştur.

Adile Sultan, Osmanlı hanedanlığında dîvan tertip etmiş olan tek kadın şairdir. Eserlerinde Yunus Emre, Fuzulî, ve Şeyh Gâlib'in etkisi görülmektedir. Hece vezniyle de şiirler yazmıştır.

Dönemin son sultan şairi Mehmed Reşad, sayıları çok olmasa da şiirler yazmıştır.

2004-2013 YILLARINDA, TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEN AZERBAYCAN TÜRKÇESİNE GEÇEN KELİMELE

Aygün HÜSEYNOVA

Qafqaz Üniversitesi

aygunn.huseynova@gmail.com

Bakü/AZERBAYCAN

Azerbaycan Türkçesi Türk dillerinin Oğuz grubu içerisinde ve Türk halklarından olan Azerilerin ana dili, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmi dilidir. Azerbaycan dili zaman içinde büyük gelişim göstermiş eski dillerden biridir. “Dede Korkut Destanları”nın dili edebi dilin sözlü şekli olarak kabul edilirse, hâlihazırda halka iletişim aracı olarak hizmet eden bu dilin yaşı 1300 yıldan fazladır. Bunun yanı sıra Hasanoglu'nun gazelleri, “Dastani Ahmet Harami” ve bu gibi eserlerin dil özellikleri Azerbaycan edebi dilinin çok farklı düzeylerde faaliyet gösterdiğini bir kez daha kanıtlar. Azerbaycan yazılı edebi dilinin tarihi ise şu ana kadar elde bulunan kaynaklara göre, 13. yüzyıldan başlar. Azerbaycan edebi dilinin 800 yıla yakın gelişim tarihi iki büyük döneme - eski ve yeni dönemlere ayrılır. Eski dönem yaklaşık 13 - 17. asırları, yeni dönem ise 17. yüzyıldan sonraki aşamayı kapsar.

Azerbaycan edebi dilinin kullanıldığı coğrafya genişliği ile dikkatleri çekmektedir. Celairiler, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler gibi Azerbaycan devletlerinin saray ve ordu dili olan bu dil tüm ön Asya'da edebi dil rolünü üstlenmiştir. O dönemin edebi dili yeni dönem Azerbaycan dilinden dış ve iç özellikleri ile farklılık arz etmektedir. Ve bildiğimiz gibi, dil yaşayan bir varlık olarak değişmeye muhtaçtır. Kültürel, ekonomik ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak değişmektedir. Bunların yanında bir dilde esas değişmeye neden dilin iç ve dış dinamikleridir. Bir dili konuşan topluluk gereksinim duydukça dilde değişir. Bu değişimler çoğunlukla başka dillerin etkisine maruz kalmakla gerçekleşir. Önde de belirttiğimiz gibi, Azerbaycan çok büyük bir coğrafyaya sahip olmuştur ve bulunduğu coğrafyada Türkçenin güçlü bir lehçesi olarak tekâmülünü tamamlayan Azerbaycan Türkçesi, bu bölgede konuşulan dillerle etkileşime geçmiştir. Sözü edilen etkileşimin yönünü tarihi olaylar tayin etmektedir. Özellikle, milletler arasındaki sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkilerin yoğun olduğu dönemlerde diller arasındaki kelime alış verişinin de bu münasebetler doğrultusunda arttığı gözlenmektedir.

Bu gelişmelere paralel olarak Azerbaycan Türkçesi'nin, Kafkaslarda konuşulan dillere ödünçlemeler verdiği görülür. Mesala, Lezgi ve Rutul edebiyatlarında Azerbaycan Türkçesi'nin etkisi görülmektedir. Bu milletlerden olan birçok şair ve yazarlar bu dilde kendi duygu ve düşüncelerini anlatan eserler vermişler. Azerbaycan Türkçesi'nin başka dilleri etkilediği gibi, kendisinin de başka dillerden etkilendiği görülmektedir. Yarandığı dönemden günümüze kadar geçen süreçte, Azerbaycan Türkçesi İslamiyet'in kabulünden sonra Arapça ve Farsça'nın, Sovyetler döneminde Rusça'nın, son dönemlerde Avrupa dillerinin etkisi altında kalmıştır. Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra dış ülkelerle ilişkiler kurmaya başlamış, dünya ülkeleri arasında kendine yer sağlamayı başarmıştır. En önemlisi ise kardeş ülke Türkiye ile gelişen ilişkilerdir.

En eskiden beri bir birini kardeş olarak gören ve bir millet, iki devlet olarak tanımladığımız Azerbaycan – Türkiye ilişkileri bağımsızlık kurulduktan sonra daha da gelişmeye başladı. Bu dönemde aralarında dil, din ve tarih birliği olan iki ülke daha da yakınlaştı. Ülkeler arasındaki sosyal, siyasi, kültürel, ekonomik ortaklıklar münasebetleri olumlu yönde etkilemekteydi ve bugün de etkilemektedir. Bu ilişkiler sırasında Türkiye Türkçesi'nden birçok kelimenin Azerbaycan Türkçe'sine geçtiği görülmektedir.

Bağımsızlık sonrasında 1993-2003 yılları arasında “Türkiye Türkçesinden Azerbaycan Türkçesine geçen kelimeler” konusunda makale bulunduğu için bu çalışmamda 2004 yılından bugüne kadar Türkiye Türkçesi'nden Azerbaycan Türkçesi'ne geçen kelimeler ele alınmıştır. Makalede Azerbaycan'da basılan farklı gazeteler - “Azerbaycan”, “Edebiyat”, “Halk” gazeteleri taranmıştır, Türkiye Türkçesi'nden Azerbaycan Türkçesi'ne geçen kelimeler derlenerek yazılmıştır. Bu kelimelerden bazılarını örnek verebiliriz:

- “İstənilən nəticə bir səbəbə bağlıdır” deyən müəllif kitabında çox maraqlı bir etirafda **bulunur**. (Azərbaycan qəzeti, N-3, 6 yanvar 2004)
- Sürprizdən **xoşlanmayan** adam çətin tapıla. (Azərbaycan qəzeti, N-3, 6 yanvar 2004)
- Azərbaycan zəngin və böyük ərazini təşkil etməsinə baxmayaraq, şəhər və kəndlərdə əhali **fəqir** və yoxsulluqla həyat keçirir. (Ədəbiyyat qəzeti, N-2, 16 yanvar 2004)
- Gecədə N. Günün ümumi yaradıcılığı haqqında təhlil çıxışlarla yanaşı şairənin yenidən işıq üzü görmüş “Yol gedirəm” kitabının təqdimatı da **gündəmə** gətirildi. (Ədəbiyyat qəzeti, N-6, 13 fevral 2004)
- O, virtual dramı düzüb-qoşmaqdan ötrü misirşünasların aşkarladığı “palimpsist” texnikasına üz tutub və tarixin arxivindən köhnəni götürüb tamam yeni bir **qayədə**, yeni bir **biçimdə**, yeni bir kompozisiyada bu günümüzdə gətirdi. (Ədəbiyyat qəzeti, N-7, 20 fevral 2004)
- Amma Cavidin əsərləri qoyulmayanda, adı **yasaq** olanda belə Cavid teatri yaşadı. (Ədəbiyyat qəzeti, N- 15, 16 aprel 2004)
- Bu məsələyə də Azərbaycan prezidentinin **özgün**, ulu öndərimiz üçün səciyyəvi olan münasibəti vardır. (Azərbaycan qəzeti, N-33, 11 fevral 2004)

Kelimelerin, Azərbaycan Türkçesi'ndə kullanılan şəklini və qarşılıqları anlamı göstərmək üçün bu kelimelerin keçtiyi örnek cümlelər də verildi. Aynı zamanda, Türkiye Türkçesin'den alınan kelimelerin, Azərbaycan Türkçesindeki hangi kelimelerin yerine kullanıldığı da gösterildi.

Çalışmanın amacı, yaklaşık 10 yıl süresinde Türkiye Türkçesin'den Azərbaycan Türkçesi'ne geçen kelimeleri derleyip iki dilin ne kadar yakın ve bir birleri için ne kadar önemli olduğunu göstermektir.

Çalışmalarım sırasında yardımlarını esirgemeyen tez danışmanım sayın Dr. Erdal Karaman'a teşekkürü bir borç bilirim.

XV YÜZYIL AZERBAIJAN EDEBİ DİL TARİHİNİN ÖĞRENİLMESİNDE ŞEYH ŞİRAZİNİN “GÜLŞENİ-RAZ” TERCÜME ESERİNİN ÖNEMİ

Aynur KADIMALIYEVA

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Nesimi adına Dil Araştırmaları Enstitüsü

aynur_familqizi@rambler.ru

Bakü/AZERBAIJAN

Bedii tercüme eserleri Azərbaycan edebiyatı tarixində XIV. yüzyl Musrafa Zəririn tercümələriylə başlasa da, artıq XV.-XVI. yüzylarda edebi dilin yaygın şəkllərindən birinə dönüşmüşü.

Tarihen edebi-bedii dilimizin gelişiminde dilbilgisel ölçünlerin belirlenmesi ve yeni yeni biçimlerin oluşmasında, sözcük hazinesinin zenginleşmesinde bu eserlerin rolü muazzamdır. Çünkü her hangi bir abidenin bir dilden başka bir dile tercümesi yapılırken yazıldığı dilin kurallarına dayanılarak, o dönemin edebi dili için genel olan kelime, ifade, gramer kurallarını yansıtmamanın yanı sıra, tercüme prosesinin gereksinimlerine göre edebi dilde ölçün seviyesinde olmayan ifade vasıtalarına da başvurulmuştur. Bu da canlı halk konuşma diline özgün basitliğin, yakınlığın ve tatlılığın edebi dile süzülerek, tercüme eserlerinin dilinin zenginliğine, renkliliğine, rahat okunup anlaşılmasına neden olmuştur.

XV. yüzyl Azərbaycan edebi dilinin en değerli tercüme eserlerinden biri Şeyh Şirazinin “Gülşeni-Razi” eseridir. Bu eserin Azərbaycanın bilindir filozof-şairi Mahmut Şebüsterinin (1287-1320) Farsça yazmış olduğu en ünlü eseri olduğu bellidir. İlk kez Sufi simgelerinin açıklanmasından bahseden bu değerli bedii-felsefi eser yazıldığı dönemden günümüze kadar dikkat merkezinde olmuş, değişik dillerde tercümeleri basılmıştır. XV. yüzyl Şeyh Şirazi eserin Farsçadan ana diline tercümesini yapmış ve tercüme yağınlaşmıştır. Orta Çağ Azərbaycan-Türk tercüme sanatında elyazların sayıca çokluğuna (ortalama 47) göre ilgiyi çekir.

Şirazinin “Gülşeni-Raz” eserinin tercümesinin dili anlaşıkılı ve halk konuşma diline yakın bir dilde kaleme alınmıştır. Bu da F.Köprülünün tabirince “halka Sufiliğın esaslarını benimsetmek ve yaymak amacıyla kaleme alındığı” için halk diline yakınlık eserin temelini oluşturur ve salt Sufi düşüncesi ifade eden Arap, Fars kökenli kelimelerin yanı sıra, eski Türk kelimelerinin de zenginliği, bolluğuyla seçiliyor. Tercümenin dili üzerine yapılan araştırmalar Şirazinin klasik Doğı edebiyatını, Azərbaycan şipahi halk yaratıcılığını derinden bildiğini, ondan faydalanmış olduğunu gösterir. Şairin tercümede ilave ettiği şir parçaları, kıtalar, mısralar, cinas kafiyele kendisinin ana diline bağlılığını, vurgunluğunu ifade etmektedir. Mesela, şu örneğe dikkat edelim:

Uralar başlara dürlü ışıklar,

Ki, qaranuluğa sala ışıklar.

Örnekte cinas kafiye oluşturan birinci mısradaki eski türk kökenliışıkkelmesi “çelik başlık” anlamını bildirmekle günümüz Azericede kullanılmıyor. İkinci mısradaki ışık kelimesi çağdaş edebi dilimizde var olan gerçek “ışık” anlamındadır.

Tercümenin dilinde atasözlerinin bolluğu da dikkati çeker:

Həqiqətdə məcazi hal olmaz,

Ki, bal deyənün ağzı bal olmaz.

Günümüz Azericede bu deyime uygun olan “Halva halva deməklə ağız şirin olmaz” atasözü kullanılmaktadır. Başka bir örnek daha,

Key anla gəl qolayın hər bir işün
Ki, yokiş eyni olmuşdur enişün.

Örnekte geçen “yokiş eyni olmuşdur enişün” ifadesi çağdaş dilimizde kullanılan “Hər enişin bir yoxuşu, hər yoxuşun bir enişi var” atasözüyle sesleşiyor. Diğer örneklerde rastladığımız “eğri otur, doğru söyle”, “bir el taşı bin kuzgun uçurtur”, “kilimünce uzatğıl ayağını”, “qacu yağmurdan uğrarsun toluya”, “gönülden bay olan dilenci olamaz” ve diğer bu gibi deyimler eserin dilinin akıcı olmasını sağlamanın yanısıra, bediiliğini de kuvvetlendiriyor.

Tercümede kullanılmış eski türk kökenli kelimelerin araştırılması Türk dillerinin tarihsel sözcük bilgisinin, dialektolojisinin araştırılması yönünde zengin materyale sahip olduğunu ortaya koyar. Şu kelimeler de fikrimizi kanıtlar: ağ “örümcek ağı”, ağmak “yukarıya kalkmak”, dəmrən “ok ucu”, dürişmek “çalışmak”, əsrüklük “sarhoşluk”, sin “mezar”, tan “teeccüb”, üyük “tepe” ve s. Türk dillerinin eski katmanlarını yansıtan bu kelimelerin bir kısmı zaman geçtikçe kullanılmamaya başlamış, eskimiş, diğer kısmı da değişik ağızlarımızda korunmuştur.

Sonuç olarak Şirazinin “Gülşeni-Raz” eserinin tercümesinin XV yüzyıl Azərbaycan edebi dilinin seciyevi özelliklerini kabartılı şekilde yansıtan ve Türk dillerinin gelişim devrelerini izlemek açısından değerli kaynak olduğunu söyleyebiliriz.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ VE AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE ORTAK KULLANILAN İKİLEMELERE DAİR

Burak ETİ

Qafqaz Üniversitesi
buraketi@hotmail.com
Bakü/AZERBAYCAN

Bugün yeryüzünde kaç dil konuşulduğunu kesin bir sayı vererek söylemek güçtür. Bununla birlikte biz yeryüzünde konuşulan dil sayısını ortalama 3000- 3500 olarak gösterebiliriz. Tüm insanlığın babasının Hz. Âdem olduğunu düşünerek 3000 sayısını fazla bulabilirsiniz. Ama bugüne kadar dünyada binlerce dil kullanılmış ve zamanla çoğu kaybolmuştur. Birbirleriyle akraba olan diller, çeşitli göçler ve coğrafi farklılıklar nedeniyle irili ufaklı birçok kollara ayrılmış olması, kullanılan dil sayısının binlerle ifade edilmesine sebep olmuştur. Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi de bu diller içinde birbirine en yakın olan dillerdir. Azerbaycan Türkçesinin Türkiye Türkçesiyle biçim, söz varlığı, söz dizimi açısından birçok yakınlıkları vardır. Bu yakınlıkları göstermek için Türkiye Türkçesinde olan ikilemelerin, Azerbaycan Türkçesinde birleşik sözlerin oluşma yolları, benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymaya çalışacağız.

Sözlük anlamı olarak ikileme, anlamı güçlendirmek için, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran sözcüklerin yan yana kullanılmasıdır (Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü 1972)

İkileme, aralarında belli bir ses düzeni bulunan, biçim ve anlamca birbiriyle ilişkili olan, aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yanyana gelmesi ile oluşturulan kelime grubudur. (Gramer Terimleri Sözlüğü 2003)

İkilemeler, aynı sözün tekrarıyla, yakın anlamlı sözcüklerin, karşıt anlamlı sözcüklerin kullanılmasıyla, biri anlamlı biri anlamsız veya her ikisi de anlamsız kelimelerin kullanılmasıyla ve yansıma kelimelerin kullanılmasıyla oluşabilir. Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinin ne kadar yakın olduğunu göstermek amacıyla, bazı ikileme sözcüklerden her iki dilde de örnekler verelim.

1. Aynı sözcüğün yinelenmesiyle oluşanlar:

Azerbaycan Türkçesi:

Ustanın boş-boş danışığı bizi lap bezdirdi.

Onun tez-tez danışmağı yox, şirin-şirin gülməyi xoşuma gəlirdi.

Türkiye Türkçesi:

Ustanın boş boş konuşması bizi iyice bezdirdi.

Onun çabuk çabuk konuşması değil, şirin şirin(tatlı tatlı) gülmesi hoşuma giderdi.

2. Yakın anlamlı sözcüklerden oluşanlar:

Azerbaycan Türkçesi: Lətifə evdə künc-bucağı təmizlədi.

Türkiye Türkçesi: Latife evde köşe bucağı temizledi.

3. Karşıt anlamlı sözcüklerden oluşanlar:

Azerbaycan Türkçesi:

Bu ədalətsizlik gec-tez axırı bir gün qurtaracaq.

Ər-arvadın savaşı yaz yağışı kimidir.

Türkiye Türkçesi:

Bu adaletsizlik er geç bir gün bitecek.
Kadın erkek kavgası bahar yağmuru gibidir.

4. Biri anlamlı biri anlamsız sözcükten oluşanlar:

Azerbaycan Türkçesi:

Bu çör-çöp yığan müsyo Jördan görəsən, nə vaxt çıxıb gedəcək ?
Rozetta yırtıq- pırtıq paltarda şaxtalı havada meşədən su gətirməyə getmişdi.

Türkiye Türkçesi:

Bu, çör çöp toplayan Mösyö Jordan bakalım ne zaman çıkıp gidecek?
Rozetta, yırtık pırtık elbisesiyle soğuk havada (ayaz) ormandan su getirmeye gitmişti.

5. Yansıma sözcüklerden oluşanlar:

Azerbaycan Türkçesi:

Xorul-xorul yatan tənbel Əhməd heç bir dərsinə hazırlaşa bilmədi.
Kəndimizdəki bulaq yüz illərdir ki şırıl-şırıl axır.

Türkiye Türkçesi:

Horul horul yatan tembel Ahmet hiçbir dersine hazırlanamadı.
Köyümüzdeki pınar yüzyıllardır şırıl şırıl akıyor.

Verdiğimiz örneklerin dışında bir dilde kullanılıp diğerinde kullanılmayan ikilemeler de mevcuttur. Toy-düğün, dal-qabaq, xırda-xırda, zir-zibil vb. ikilemelerin kullanımı Türkiye Türkçesinde yoktur. Bu ikilemelerin yazı olarak olmasa da anlam bakımından Türkiye Türkçesinde var olduğunu görüyoruz. Ufak ufak, ön arka vb.

Yukarıda belirttiğimiz benzer yönlerle oluşan ikilemeler yapı ve anlam bakımından hiçbir farklılık arzetmemektedir. Alfabeden kaynaklanan bazı harflerin farklı yazılması ve ikileme kelimelerin kısa çizgiyle ayrılması dışında, kullanılan ikilemeler hemen hemen aynı anlamı taşımaktadır.

Bu benzer özellikler bir daha kanıtlamaktadır ki, Azerbaycan Türkçesiyle Türkiye Türkçesi hem kültürel hem de dil bilgisi açısından, ister kendi dil grubunda isterse de dünya dil grupları arasında birbirine en çok benzeyen iki dildir. Bunun temel nedeni de aynı coğrafi mekânda ve kültürel koşullarda yaşamasıdır. Bu nedenle Türk devletleri arasında “ortak dil” projesine en yakın olan diller Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesidir. Tüm Türk devletlerinde ortak dile geçmek çok büyük bir zaman alacağına benziyor. En azından bir yerden başlamak adına bu iki dilde önce alfabe birliğini sağlayıp, “ortak dil” adına her iki devlet tarafından ortak bir adım atılması gerekmektedir. İki devlet arasında yapılan dev bütçeli ekonomik anlaşmalar da bu durumu zorunlu kılmaktadır artık.

ÜÇLÜ ESER TÜRÜNÜN GELİŞME SÜRECİ

Gülçehre KOYLİYEVA

Özbekistan Cumhuriyeti Gülistan Devlet Üniversitesi

utanova14@mail.ru

ÖZBEKİSTAN

Üçlü eser türü üzerine derin bilgi içeren araştırmaların gerçekleştirilmemiş olması konunun önemini ortaya koymaktadır. Bunun için söz konusu türün gelişme süreci ve özelliklerine dikkat çekmek lâzım.

Edebiyatşinashlık Lûgatı’nda üçlü eser şöyle tanımlanır: “Trilogiya, (Yunanca, **tri** – üç ve **logos** – söz, hikâye, rivayet) olay örgüsü ve yapısı açısından göreceli bağımsızlığa sahip üç eserin ortak kahramanlara sahip olması, olay örgüsünün devamlılığı, müellif niyetinin yegâneliği ve bunların tamamının birleşiminden meydana gelen, yapısıyla bir bütünlüğü oluşturan bir eserdir. Antik edebiyatta bir bütünlüğü oluşturan üç trajedi eseri, üçlü eser olarak bilinmekteydi. Dünya edebiyatında sahne eserlerinden ya da düz yazı eserlerinden oluşan üçlü eserler de vardır.” Tanımlarda farklılık göze çarpsa da aslında onlar birbirini tamamlar. Ortak olay örgüsü ve ortak gâyeye sahip üç eserden oluşan birlik üçlü eseri oluşturmaktadır. Her üç eserdeki olaylar yazarın tek gâye-vî-estetik hedefi altında birleşir. Demek ki üçlü eserin baş özelliği, tek gâye taşıyan sahne eserlerinin ya da düz yazı eserlerinin bir noktada birleşmesinde görünür.

Tek gâye altında birleşmiş herhangi üç eser, üçlü eser birliğini oluşturur. Örneğin, antik edebiyatta üç trajedi eseri üçlü eseri oluşturmuştur. (Eshil’in Orestiya eseri Agamemnon, Hoeforlar (duacı kadınlar) ve Evmenidalar (alıcınalık tanrıçaları) adlı üç eserden ibarettir). Aynı yazarın Zincir Vurulmuş Promemetey eseri, Zincir Vurulmuş Prometey, Kurtarılmış Prometey ve Ateş Atıcı Prometey eserlerinden ibarettir. Üçlü komedi eserleri de vardır. Buna örnek olarak Fransız yazarı P.Bomarşe’nin Sevilyalı Berber, Figaro’nun Düğünü, Cinayetçi Ana üçlüsünü gösterebiliriz. N.Pogodin’in Silahlı Adam, Kremlin Kule Saatleri, Üçüncü Belirsizlik adlı eserlerinden oluşmuş üçlüsü de söz konusu türün en güzel örneğidir. Rus edebiyatında A.N.Tolstoy’un İvan Grozni’nin Ölümü, Şah Fyodr ve Şah Boris adlı sahne eserlerinden ibaret üçlüsü, şiir şeklinde yazılmış olmasıyla ayrıcalık taşır.

Düz yazı eserlerinden ibaret üçlüler ilk önce kıssa ve roman türlerinde yaratılmıştır ve genelde yazarın özgeçmişini niteliğindedir. Örneğin M.Gorki’nin Çocukluk, İnsanlara Hizmet Ederken, Üniversitelerim adlı eserleri; L.N.Tolstoy’un Çocukluk, İlk Gençlik, Gençlik adlı kıssalarından ibaret üçlüsü; U.Folkner’in Köycük, Şehir, Bahçeli Ev romanları müellifin özgeçmişini yansıtan eserlerdir.

Üçlü eser türünün güzel örnekleri Rus, İngiliz, Fransız, Alman yazarları tarafından yaratılmıştır. Üçlü eser daha çok düz yazı şeklinde gelişme gösterdi ve tek gâye altındaki üç eseri birleştirerek tam bir roman şeklini oluşturdu. A.N.Tolstoy'un Derbenderlik üçlüsü Kız Kardeşler (1922), On Sekizinci Yıl (1928), Rutubetli Sabah (1941) adlı romanlardan ibarettir. Alman edebiyatında Heynrich Mann'ın İmparatorluk adlı üçlüsü Sadık Vatandaş, Fakirler ve Başkan adlı romanlardan ibarettir. Amerika edebiyatını temsil eden Teodor Ddayzer'in de İstek Trilojisi eseri Maliyeci (1912), Titan (1914) ve Metanetli (1947) romanlarının birleşiminden meydana gelmiştir.

İngiliz edebiyatında söz konusu türün daha farklı şeklini görebiliriz. Bu, üçlü eser içinde üçlü eser şeklindedir. John Golsuori'nin Forsaytlar Hakkında Epopeya eseri üç üçlü eser birliğinden oluşmuştur. Forsaytlar Hakkında Kıssa adlı ilk üçlü Mülk Sahibi (1906), İşkence Çekreken (1918) ve Kiraya Verildi (1920) adlı romanlardan; Günümüzün Komedi adlı ikinci üçlü de Beyaz Maymun (1924), Gümüş Kaşık (1927), Yeteneğin Zirve Noktası (1928) romanlarından; Bölümün Sonu adlı üçüncü üçlü de Arkadaş Kız (1931), Gülistan Çöl (1932) Irmağı Geçerken (1933) romanlarından ibarettir. Söz konusu üçlü eserler arasında Forsaytların Son Yazı, Canlanma, İdilliya ve Buluşma adlı interlyudiliyalari da alınmıştır. Bu durum, üçlü eser türünde yeni yaklaşımın meydana geldiğini gösterir.

Üçlü eser genelde romanlar birliğinden ibaret ise de kendine özgü özelliklere sahiptir:

– Üçlü eser, olay örgüsü ve muhtevası açısından görece bağımsızlığa sahip, suje açısından birbirini takip eden ve müellifin yegâne gâyesi altında birleşen olaylar zincirini birleştiren bir bütün eseridir.

– Üçlü eser, sanat açısından da bazı özelliklere sahiptir. Bunlar, ortak gâyeye, ortak konuya sahiplik ve seyyar kahramanlara sahip olmak gibilerdir. (“Seyyar kahraman” kavramı, romandan romana geçen ya da en az iki romanda iştirak eden kahramanları anlatır).

“AZERBAIJAN YURT BİLGİSİ” DERGİSİ VE SELİM REFİK REFİOĞLU’NUN BU DERGİDEKİ YAZILARININ AZERBAIJAN MUHACERET EDEBİYATINA KATKILARI

Hayri ATAŞ

Bakü Devlet Üniversitesi
hayriatas@hotmail.com
Bakü/AZERBAIJAN

Azerbaycan Demokratik Halk Cumhuriyeti'nin 1920 yılında Bolşevikler tarafından ilhak edilmesiyle, Azerbaycan vatanperverlerinin yeniden istiklallerini kazanmak ve müstakil devletlerini kurmak çalışmaları muhacerette vücut bulmuş ve bu uğurda gerek siyasi gerek kültürel birçok faaliyette bulunulmuştur. Bunlardan biri de basın yayın faaliyetidir. (Bu konuda bak. Sebahattin Şimşir, Azerbaycan'ın İstiklâl Mücadelesi, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2002, 272 s.; Vagif Sultanlı, Azerbaycan Muhaceret Edebiyatı, Avrupa Yakası Yayınları, İstanbul, 2007, 224 s.).

1932 yılında Dr. Ahmet Caferoğlu'nun neşretmeye başladığı ve 36 sayı devam eden (1954 yılında aynı adla ve sadece bir sayı daha çıkarılmıştır fakat devamı gelmemiştir) Azerbaycan Yurt Bilgisi adlı dergi bu neşriyat içinde mühim yer tutar. Zira bu dergi, “1931-1947 yılları arasında, Azerbaycan Türkleri adına Türkiye’de yayınlanan tek dergi”dir (bak. S. Şimşir, a.g.e., s. 100) Bunun yanında adı Azerbaycan Yurt Bilgisi (kısaltmalarda AYB olarak verilecektir) olmakla birlikte sadece Azerbaycan davasıyla değil bütün Türk dünyasıyla ilgili, edebî, ilmi, kültürel, tarihî neşriyata yer vermiş ve bu davanın sadece siyasi değil ilmi ve kültürel olarak da sürdürülmesini hedeflemiştir.

Bu dergide yazarlardan Selim Refik Refioğlu da gerek Azerbaycan edebiyatı tarihi, gerek halk edebiyatı gerekse modern devir edebî hayatı hakkında yaptığı ve yazdığı araştırmalarla muhacerette Azerbaycan edebiyatının tanıtılmasına ve araştırılmasına katkıda bulunmuştur. Bu yazılar aktüelliğini sadece yazıldığı devir için değil bu gün için de büyük oranda muhafaza etmektedir.

Selim Refik'in Azerbaycan Yurt Bilgisi'ndeki yazıları şunlardır:

1. “Son Devir Azeri Edebiyatı”, S. 1, Ocak 1932, s. 27-34
2. “Türkiye Metbuatında Mehmet Hadi'nin Şiirleri”, S. 8-9, Ağustos-Eylül 1932, s. 286-290.
3. “Azerbaycan Deyelerine Dair”, S. 11, 2. Teşrin 1932, s. 388-394.
4. “Azeri Halk Edebiyatında Deli Ali Destanı”, S. 23, II. Teşrin, 1933, s. 415-419.
5. “Nigâristanlı Âşık Sadık'ın Bir Şiiri”, S. 24, I. Kânun, s. 434-435

Bu yazıları dikkatle incelediğimiz zaman, yukarıda da belirttiğimiz gibi, aktüelliğini koruduğunu görürüz. Yeterli imkân ve malzemenin olmadığı, Azerbaycan'la olan irtibatın kesildiği bir dönemde eldeki mevcut imkânları ve malzemeleri kullanarak hem Azerbaycan millî mücadelesine hizmet etmek hem de ilmi bir çalışma ortaya koymanın zorluğu hakikattir. Bu sebeple bu yazılar devrinde birçok bilgiyi ilk defa gün yüzüne çıkarması bakımından, bu sahada yetişmiş kimselerin az olduğu bir dönemde Türkiye’de Azerbaycan edebiyatını, kültürünü tanıtmaya bakımdan mühim ve değerlidir. Şimdi bu yazılara kısaca temasta muhtevalarından bahsedelim:

1. Yazar, “Son Devir Azeri Edebiyatı” adlı yazısıyla bu alanda Türkiye’de ilk defa derli toplu çalışma yapanlardan biridir. Zaten yazının maksatlarından birisi Azerbaycan edebiyatını Türkiye muhitine bir fikir verecek kadar tanıtmaktır

(AYB, S. 1, s. 27). Selim Refik bu yazısında son devir edebiyatını ele alırken, menşe ve tekâmüllerine de temas etmektedir.

2. Araştırmacı AYB'nin 8-9. sayısında yazdığı (s. 286-290) "Türkiye Metbuatında Mehmet Hadi'nin Şiirleri" başlıklı makalesinde ise modern Azerbaycan edebiyatının büyük şairi Mehmed Hadi'nin mücadele dolu hayatından kısaca bahsettikten sonra onun Türkiye'de yayınlanmış ve tespit edebildiği dört şiirini vermektedir. Ayrıca Mehmed Hadi'nin şiirlerinin Türkiye matbuatında sadece bundan ibaret olamayacağını, daha sonra yapılacak araştırmalarda Hadi'nin başka şiirlerinin de muhtelif yayınlarda bulunabileceğini ifade etmektedir.

3. "Azerbaycan Deyelerine Dair" (AYB, S. 11, s. 388-394) adlı makalesinde yazar, Azerbaycan etnografisinden istifade ederek "deye"ler hakkında bilgi verdikten sonra daha çok Gence'deki deyelerin yapılışından ve malzemelerinden bahsetmekte, mahdut bilgileri daha çok kendi gözlemleriyle de zenginleştirerek hem araştırmacı hem de derleyici-kaynak kişi rolünü bir arada yürüterek, etnografik kültürümüz için mühim bir çalışmayı ortaya koymuş bulunmaktadır.

4. "Azeri Halk Edebiyatında Deli Ali Destanı" (AYB, S. 23, s. 415-419) adlı makalede Selim Refik, Genceli "Deli Ali" adıyla bilinen bir kaçağın rivayetlere dayalı hayatını anlatarak, onun tuzağa düşürülüp öldürülmesinden sonra Gence halkının onu hürmetle yâd edişini ve halk şairlerinden birinin onun ölümünden sonra yazdığı destanın metnini vermektedir. Ayrıca klasik edebiyatçılardan birinin de onun hakkında bir methiye yazdığını belirtmekte ve bu metnin bulunmasının önemini vurgulamaktadır.

5. "Nigâristanlı Âşık Sadık'ın Bir Şiiri" (AYB, S. 24, I. Kânun, s. 434-435) adlı kısa makalesinde araştırmacı Paris Milli Kütüphanesi'nde bulunan Koroğlu Destanı'nın İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesindeki kopyasının sonuna "Âşık Sadık" adında bir halk şairinin yazdığı şiiri verir ve dilinin Azerbaycan Türkçesi hususiyetini taşıdığını, bu şairin, Koroğlunâme'nin yazıldığı tarihten yola çıkarak, 18. yy'da yaşamış bir şair olacağını söyleyerek hakkında bilginin olmayışına teessüf eder. Selim Refik bu makalesiyle Nigâristanlı Âşık Sadık adlı unutulmuş bu halk şairini ilim ve edebiyat âleminde takdim eden ilk araştırmacıdır.

Kısaca bahsettiğimiz gibi Selim Refik Refioğlu'nun makaleleri Azerbaycan edebiyatını araştıranlar için çok değerli bilgileri ve malzemeleri taşımaktadır. Biz çalışmamızda bu yazıları etraflı olarak değerlendireceğiz. Bu yazıların muhaceret edebiyat araştırmalarına katkılarını ve literatürde nasıl istifade edildiğini ortaya koyarak Azerbaycan muhaceret edebiyatı araştırmalarına bir küçük katkı sağlamaya gayret edeceğiz.

AZERBAIJAN TÜRKÇESİNDE ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDEN İZLER

İbrahim KURT

Qafqaz Üniversitesi

k.ibrahim_90@hotmail.com

Bakü/AZERBAIJAN

Oğuz kolunun iki dili olan Türkiye Türkçesiyle Azerbaycan Türkçesi, Türk dillerinin Doğu ve Batı olmak üzere iki kısma ayrıldığı dönemde Batı kolu içerisinde yer almıştır. Eski Anadolu Türkçesi olarak ele alıp değerlendirdiğimiz dönem, yüzyılın 13. ve 15. devirlerini ihata ederek dil özelliklerini barındırmaktadır. Etkisini daha sonraları 16. yüzyılın sonuna kadar da sürdürmüştür. Eski Anadolu Türkçesinden sonra Osmanlı Türkçesinin ve Azerbaycan Türkçesinin birbirinden ayrılmaya başladığı döneme rastlamaktayız. Bildiğimiz gibi iki kola ayrılmış olan Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi doğu ve batı kollarında yer almıştır. Bu araştırmamızda Eski Anadolu Türkçesini ele alarak Azerbaycan Türkçesi üzerindeki izlerini yüzeysel olarak ele alıp değerlendirmeye çalışacağız.

14. yüzyılda yaşamış olan önemli şairlerden biri Kadı Burhaneddin'dir. Eski Anadolu Türkçesinin oluşmasına tesir eden şair, eserinde kullanmış olduğu dil hususiyetleri incelendiğinde günümüz Azerbaycan Türkçesinde kullanıldığı görülecektir. Eserlerinde işlemiş olduğu sanat dili şiirlerinde öz aksini bulmakla birlikte kendisinden sonra gelen Nesimi, Hatai ve Fuzuli'ye tesir etmiştir. Eserlerinde halk kültürünü, atasözlerini bir sarraf gibi işleyerek günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır. Kullanmış olduğu dönemin dil hususiyetleri üzerinden asır geçmesine rağmen halen daha rahatlıkla anlaşılmaktadır. Kadı Burhaneddin'in eserinde kullanmış olduğu ve halen Azerbaycan Türkçesinde kullanılan kelimelerden bazıları şunlardır: " ayak, ağız, bağ, qoyun, dün(dünen), dağ, aşmak, biz, az, azmak(kaybolmak), Çin, kan, sağ, yazmak, at, taş, taşmak, ay, Allah, reb, el, oba, qonaq, müsafir, melek, peri, xeste, yürek, könül, seher, axşam, gece, cennet, yigit, güzgülü, asan, şam ...".

Aynur Qedimaliyeva'nın "Kadı Burhaneddin'in Dilinin Leksikası" incelemesinde günümüz Azerbaycan Türkçesinde halen daha işlerliğini koruyan dil kurallarına kısaca baktığımız zaman şunlarla karşılaşmaktayız:

İsimden İsim Yapan Ekler

"-lix, -lîğ, -liğ, -lik, -lux, -luğ, -lûğ" Azerbaycan Türkçesinde "-lıq, -lik, -luq, -lük" şeklinde kullanılmaktadır. (muşdılıx, birlik, ikilik)

"-çı, -çi" Kadı Burhaneddin Divanında -cı, -ci şeklini kullanmıştır. (elçi, yolcu)

"-suz, -süz" (xetasuz, insafsuz, dilsuz)

"-an, -en" (eren, diken)

Fiillerden İsim Yapan Ekler

“-ış, -iş, -uş, -üş” (oturuş, turuş, yağış)
“-maq, -mek” (yemek, içmek, yaşımaq, uçmaq)
“-ma, -me” (sürme)
İsimden Fiil Yapan Ekler
“-la, -le” (yaldızlamışam, bağlayalı)
Fiilden Fiil Yapan Ekler
“-ar, -er” (gider-)
“-t” (seğirt-, dirilt-, işlet-)
“-ş” (tolaş-, çekiş-, uyış-)
“-l” (ayrıl-, asıl-)
“-n” (salın-, bağlan-, görün-)

Sıfat

İsimden sıfat yapma eki olan “-lu, -lü” eki işlerliğini korumaktadır. (yaşlu, dikenlü, kaygulu)

İşaret sıfatlarından ise, “bu, şu, ol” kelimesini günümüzde “o” olarak kullanılmaktadır.

Sayı sıfatları da günümüzde de aynı işlerliğini koruyarak kullanılmaktadır. (yüz, bin, otuz iki)

Zarf

İmdi, her zaman, kaçan, axır, çox

Soru Eki

Soru eki, “mı, mi” şeklindedir. (hurimisin, degülmüdür)

Çokluk Eki

Bu günden itibaren farkı olarak “-lar, -ler” şeklindedir. (gözler, giysüler, kirpükler)

15. yüzyılda yaşamış olan önemli yazarlarımızdan birisi ise, Seyyid Yahya Şirvani (Bakuvî) hazretleridir. Yazmış olduğu “Şefa el Esrar” eseri dönemine ışık tutması bakımından önemlidir. 15. yüzyılda Şirvan’da kullanılan sufi edebiyat dili başlıca Türkçedir. Eserin dilinde Azerbaycan dilinin hususiyetleri açıkça belli olmaktadır. Eserin dil hususiyetleri bölümünde Mehmet Rıhtım hocamızın yapmış olduğu söz varlığı bakımından değerlendirmesini incelediğimiz zaman dönemin dil özelliklerini daha iyi anlayabiliriz.

Günümüz Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde kullanılan kelimeler: tengri(tanrı), yigid(igid), çiçek, baş, baba, tikan, arx, nimet, bulut, aks, gönül, dilek, endişe, fikir, donmaq, hizmet, toğruluq...

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan Türkiye Türkçesinde kullanılmayan kelimeler: yalquzluq, yaxşı, yaxşıraq, xalayıq, qızıl, ıvez(evez), sınıx, don, öz, göyçek, üzr, tiz, çekek, team...

Türkiye Türkçesinde kullanılan Azerbaycan Türkçesinde terk edilen veya az kullanılan kelimeler: birinc(pirinç), nesne, hatun, ihlas, kendi, arı, pak, keramet, kakmak(vurmak).

Eski Anadolu Türkçesi diye adlandırdığımız dönemin dil hususiyetlerini o dönemde yazılmış olan eserlerde görmekteyiz. Günümüz Azerbaycan Türkçesinde Eski Anadolu Türkçesine ait olan dil kuralları, kelimeleri kendi bünyesinde barındırmaktadır. Eski Anadolu Türkçesi üzerinden asırlar geçmesine rağmen izler taşımaktadır. O dönemde yazılan eserlerde yapılan dil araştırmaları bizlere devrin ayak seslerini hatırlatmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi Kadı Burhaneddin ve Bakuvî’nin eserinde geçen kelimeler ne kadar eski olsa dahi dilimizde mevcudiyetlerini korumaktadır.

TOPLUMLARIN KENDİ DİLLERİNİ YABANCILARA ÖĞRETMESİNİN KÜLTÜR TANITIMINA DÜNYA BARIŞINA VE TURİZMİN GELİŞMESİNE KATKISI

İdiris GÖBÜTOĞLU

Kafkas Üniversitesi

igo5555@hotmail.com

Bakü/AZERBAYCAN

Dil, içinde kültürün, çok renkli bir şekilde yansımaları bulduğu bir resim tablosu gibidir. Resim sanatı ise tarihte bilinen ilk sanat dalıdır ve bu sanat, herhangi bir yüzey üzerine çizgi ve renkleri hatta her tür malzemeyi kullanmak sureti ile gerçekleştirilen bir anlatım tekniğidir. Bu teknikte günümüzde her türlü malzemenin kullanılıyor olması, onun anlatımdaki rengini ve gücünü artırmaktadır.

Birçok sanata ait eser, özellikle resim sanatına ilişkin eserler, bir çerçeve içinde insanların gözü önüne serilir. O eserlerin en güzel şekilde yansıtılması da bir çerçeve içine alınması ile mümkündür. Çerçeveler ise içine neyi koyarsanız onu yansıtan bir ayna veya monitör gibidir. Bir çerçeveye çok güzel bir resim, bir mozaik, bir fotoğraf, bir gravür vs. koyabilirsiniz. Çok güzel bir çerçeve ile bu eserleri alabildiğine etkili bir şekilde yansıtabilir, göze ve gönüle hitap etmesini sağlayabilirsiniz. Modern dünyamızda dijital çerçeveler yapılmış olması, bu enstrümanın kültür ve sanat hayatımız açısından önemini destekleyen bir durumdur. İşte dil de bir resim çerçevesi gibi kültürü yansıtan çok değerli bir araçtır. İçine ne kadar güzel, ne kadar renkli, ne kadar etkileyici şeyler koyarsanız o kadar çok kişiye hitap eder, o kadar iyi netice alırsınız. Çünkü dil, toplumların maddi ve manevi anlamda tüm üretimlerinin toplamı olan kültürü,

içinde olabildiğince fazla barındıran ve kristalize bir şekilde yansıtabilen bir resim, bir mozaik, bir gravürdür adeta. Bu bakımdan bu ürün çok iyi çerçeve edilmeli ve çok iyi sunulmalıdır. Dilin çok iyi çerçeve edilmesi ve sunulması demek; onun çok iyi bir şekilde işlenmesi ve çok iyi bir şekilde öğretilmesi demektir.

Toplumlar, tarih boyunca hep birbirleri ile etkileşim içinde olmuşlar, birbirlerinden her konuda alışverişte bulunmuşlardır. Kültürel anlamdaki alışveriş en üst seviyedeki yansımaları dilde gösterir. Bugün dünya milletlerinin hiçbirinin adından söz edilemez ki dilinde başka bir milletin dilinden alıntı kelime olmasın. Bu iddianın belki de en somut örneği Türkçe'dir. Bugün Türk dili içinde, en başta Arapça ve Farsça olmak üzere; Urduca, Çince, Rusça, Ukranca, Ermenice, Macarca, Fince, Romence, Bulgarca, Hırvatça, Sırpça, Çekçe, İtalyanca, Arnavutça, Yunanca, Lehçe, Almanca, İngilizce, Fransızca vs gibi dillerden alınma kelimeler vardır. Bu dillerden kelime alınması tek yönlü olan bir olay değildir; aynı zamanda Türkçe de bu dillere az çok kelime vermiştir. Dolayısıyla karşılıklı bir alışveriş söz konusudur. Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ'ın "Türkçe'nin Dünya Dillerine Etkisi" adlı çalışmasında, yukarıda bahsi geçen dillerle Türkçe'nin kelime alışverişi konusunda sayısal veriler şu şekilde verilmektedir: Türkçe'den Çince'ye 307 kelime, Farsça'ya 2545 Türkçe ve Moğolca kelime geçmiş. Arapça'daki Türkçe kelime sayısı 941, Slavca'daki 1507, Ukranca'daki 747, Ermenice'deki yaklaşık 4000, Macarca'daki 501, Romence'deki yaklaşık 1200. Aynı eserde başka dillerden Türkçe'ye geçen kelime sayıları ise şu şekildedir: Çince'den Uygur Türkçesi'ne 1873 kelime, Farsça'dan Türkçe'ye 686, Rusça'dan 233, Ermenice'den 200, Macarca'dan 413, İtalyanca'dan 523, Yunanca'dan 597 kelime. Bu çalışmada bahsi geçmeyen birçok dilden örneğin Fransızca, Almanca, İngilizce, İspanyolca gibi dillerden, çok sayıda kelimenin de Türkçe'ye girmiş olduğu vakıdır. Bu tablodan hareketle, toplumların birbiriyle her alanda alışveriş içinde olduğu gibi; "kültür" ve onun en büyük taşıyıcısı olan dil alışverişinin de en uç noktada olduğunu söylemek mümkündür. Şu halde toplumların birbirinin dillerini öğrenmesi, daha doğrusu kendi dillerini başka milletlere öğretmesi, pek çok yönden önem taşıyan bir konudur. Toplumların kendi dillerini başka toplum bireylerine öğretmesinin faydalarını şu üç ana başlık altında ele alabiliriz kanaatindeyiz.

1. Kültürün renklenmesine ve tanıtımına katkısı.
2. Dünya barışına olan katkısı.
3. Ülke turizmine olan katkısı.

1. Toplumların Kendi Dillerini Yabancılar Öğretmesinin

Kültürün Renklenmesine ve Tanıtımına Katkısı:

Bir toplumun kendi dilini başka toplum bireylerine öğretmesi sayesinde, dilin, kültürün en önemli taşıyıcısı, adeta aynası olması sebebiyle kültürün tanıtımı sağlanmış olur. Toplumlar, tarihleri boyunca ortaya koydukları her şeylerini içine alan ve adına "kültür" dediğimiz olguyu, bir şekilde başkalarıyla paylaşmak, tanınmak, bilinmek ve sevmek ister. Kültür çok geniş kapsamlı bir olgu olduğu için toplumun sanatı (edebiyat, musiki, resim, mimarî, heykel, tiyatro), dini, dili, folkloru, âdet, örf, gelenek, tarih, ahlâk, hukuk, devlet anlayışı; askerlik, ziraat, ekonomi, spor, basın-yayın ve ideolojisi hakkında müracaat kaynağıdır. Toplumların kültürünü tanımanın en kestirme yollarından biri ise o toplumun dilini öğrenmekten geçer. Çünkü kültürümüzü biz dilimizle yansıtırız. Kültüre ait unsurları, dil vasıtası ile aktarıyoruz. Dolayısıyla kültürün kapsadığı tüm unsurlar hakkında fikir sahibi olabilmemiz, o kültürün dilini öğrenmemiz ile mümkün olabilir.

2. Toplumların Kendi Dillerini Yabancılar Öğretmesinin Dünya Barışına Katkısı:

Başka toplumların dilini öğrenen insanlar o toplumlara yakınlık ve dostluk hisseder. Kültürler arası diyalog artar ve bireylerin daha iç içe olması, toplumların daha fazla kaynaşması sağlanır. Nefretin hâkim olduğu değil, sevginin hâkim olduğu bir dünyanın kurulmasına katkıda bulunulmuş olur.

Yeryüzündeki anlaşmazlıkların ve savaşların temelinde toplumların birbirini tanınamaması veya yanlış tanınması yatmaktadır. Medeniyetler arası ve dinler arası diyalogun çok gündemde olduğu çağımızda, toplumların birbirini tanımasının ne kadar önemli olduğu bir daha ortaya çıkmaktadır. Yüzyıllar boyunca birbirini yanlış tanıyan toplumlar, düşmanlık duygusuna kapılmışlar ve birbirlerini yok etmeye çalışmışlardır. Tarihte birçok din savaşı, aynı Tanrı'ya inandıkları, aynı değerlere sahip oldukları halde, sırf birbirinin ne dediğini ve nasıl dediğini anlamayan dolayısıyla da menfaatleri çatışan kitleler arasında olmuştur. Hâlbuki bu kitleler, birbirinin kültürünü tanımış, dillerini öğrenmiş olsalardı, belki de o kadar kan akmamış olacaktı. Nitekim din savaşlarının en büyükleri olan Haçlı Savaşları sonunda medeniyetler birbirini tanımış, Doğu'nun yükselen değerleri Batı'ya taşınarak ilimde, sanatta, edebiyatta ilerlemeler kaydedilmiş, bu sayede Rönesans'ın temelleri atılmıştır. Hristiyanlar ve Müslümanlar birbirlerini tanımışlar ve karşılıklı hoşgörü ortamı oluşmuştur.

3. Toplumların Kendi Dillerini Yabancılar Öğretmesinin Turizme Katkısı:

Bir toplumun kendi dilini başka toplumlara öğretmesi sayesinde; dili öğrenilen toplumun kültürünü de tanıma ihtiyacı doğacağından ve o toplumun içinde pratik yapma gereksinimi olacağından turizmin gelişmesine katkı sağlanmış olur. Turizm: "Gezmek, dinlenmek için çeşitli yerlere yapılan seyahat." olarak tanımlanmaktadır. Çağımızda çok geniş bir yelpazede turizm çeşitliliği yaşanmaktadır. Turizm çeşitleri arasında sağlık, kış, mağara, av, kongre, golf, gençlik, yat, botanik, inanç, dağcılık, dalış turizmi gibi turizm dalları hemen akla geliverenler. Bunların yanında bugün "dil turizmi" de etkili bir şekilde yer alacak pozisyona gelmiştir.

AZERBAIJAN VE TÜRK DRAMATURGİYASININ TEŞEKKÜLÜ PROSESİNİN MÜKAYESELİ TAHLİLİ

Kenan GÜZEL

Qafqaz Üniversitesi
kenanguzel61@yahoo.com
Bakü/AZƏRBAYCAN

Düşünce tarihinde, sanatı bir bütün olarak araştıran ilk kitap olarak Aristoteles'in "*Poetika*" kitabı olarak kabul edilir. Dünya tiyatro tarihinde bir anayasa olarak kabul edilen bu kitapta dragediyayı oluşturan öğelerin sahnede bir araya toplanmasını sağlayacak, onları organize edecek kişi olarak ilk defa "*rejisörden*" bahsedilmektedir. Aristotelin "*Poetikası*" çerçevesinde ele alınan dramaturg işlerinin önceleri yazar, sonraları oyuncu ve geçen yüzyılda ise yönetmene dayalı yürütülmeye başlanmıştır. Daha sonraki yıllarda "*Modern dramaturgiye geçiş*" te, yönetmenin varlığına kesin ihtiyaç duyulması ve sahne anlayışının değişmesiyle de dramaturgluk adına yeni bir dönem başlar.

Tiyatronun başlangıç tarihinden bu yana "*Dramaturgi*" kavramının ne olduğunu, kavramı ilk defa kullanan, 1767 yılında "*Hamburg dramaturgisi*" adlı eseri ile modern dramaturginin ilk adımını "*Lessing*" atmıştır. Bu anlamda da Lessing dünya tiyatrosunun ilk dramaturgu olarak kabul edilir. Bunu takip eden 17 ve 18. yüzyıldan itibaren Fransa başta olmak üzere *İtalya, Almanya, İngiltere* gibi ülkelerde, kuralları tamamen ortaya konulmuş, klasik bir tiyatro düşüncesiyle birlikte ilk klasik dramaturgi de ortaya çıkmış olur.

Türk edebiyatı ve tiyatro tarihimizde dramaturg sözü "*Osmanlı Tiyatrosu*"nun en parlak dönemi olan 1873 yılında ilk defa telaffuz edilmeye başlanır. Zamanla yükselen seyirci kültürü, oyunlardaki kalite, çevirilerin çoğalması, seyircilerin büyük bir çoğunluğunu üniversite öğrencilerinin olması, dramaturgluk alanında mutlaka bir düzenlemenin olmasını gerekli kılıyordu. 1873 yılında Türk yazarlarının oluşturduğu, dramaturgluk çalışmaları yapmakla görevlendirilen "*Tiyatro Komitesi*" kuruldu. Bu komitenin kurulmasıyla tiyatromuzda eserlerin kalitesinin artmasının yanında, yazarlarımızı Türkçe eser vermeye yöneltmiş oldu. 1908 yılında başlayan "*Meşrutiyet Tiyatrosu*"yla da devam eden dönemlerde, dramaturgluk sanatı alanında çok büyük tecrübeler kazanılır. Bu tecrübeler 1914 yılında "*Darülbey-i Osmani*" tiyatrosu dahilinde "*Edebi Kurul*" adında, hem dil hem de dramaturg vazifesini ifa edecek bir kurul kurulur. Edebiyat ve tiyatro tarihimizde ikinci defa dramaturgluk sahasında tesisi edilen bu kurulda o günün en seçkin yazarları görev yapıyordu. Bu kurul tam manasıyla batılı anlamda olmasa da, dramaturg sanatının inkişafında çok büyük rol oynamıştır. 1927 yılında daha düzenli bir Dramaturgluk kurulu seçilse de, görevini sürdüremez ve 1929 yılında kapanır. 1929 yılında ilk defa kurul yerine Suphi SADIK ilk resmi dramaturg seçilir. Suphi Sadık aydınların baskısı ve eleştirisi sonucunda bu görevi fazla yürütemez. Dramaturg sanatı 15 Temmuz 1930 yılında resmi bir kurum haline getirilerek, ilk resmi dramaturg olarak bu göreve Şükrü ERDEN'in atanarak bu görevi 1949 yılına kadar sürdürür. 1949 yılında "*Türk Devlet Tiyatroları*"nın kurulmasıyla, ilk kadrolu dramaturgluk vazifesine Müşahipzade Celal getirilerek, Türk edebiyat ve tiyatro tarihinde böylelikle dramaturgluk sistemi resmi devlet kurumu haline getirilmiştir.

ÜMUMTÜRK ƏDƏBİ DİLİNİN YARADILMASI İDEYASI

Kəmalə NURİYEVƏ

AMEA, N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
kamala85@box.az
Bakı/AZƏRBAYCAN

XX əsrin 90-cı illəri türkdillli dövlətlər arasında müxtəlif sahələrdə əlaqələrin formalaşması və inkişafı dövrüdür. Bu qarşılıqlı münasibətlər dünyada baş verən integrasiya prosesləri ilə üst-üstə düşür və türk xalqlarının maraq və mənfəətlərini qoruyur. Son illərdə türk xalqlarının iqtisadi və mədəni birliyi ideyası yeni məna kəsb etmişdir. Türkdillli dövlət rəhbərlərinin sammitləri, türk xalqlarının qurultayları keçirilir, Türkdillli Dövlətlərin Parlament Assambleyası yaradılmışdır. Lakin, türk xalqlarının mədəni integrasiyası üçün əsas problem ümumi ədəbi dilin olmamasıdır. Təkcə postsovet məkanında 30-a yaxın türk dili mövcuddur ki, onun 19-u ədəbi dildir. Həmçinin, dərin ədəbi ənənlərə malik türk dili və türk milli azlıqlarının da dili vardır. Bununla yanaşı türk xalqları üç müxtəlif əlifbadan (latın, kiril və ərəb) istifadə edir. Türk xalqlarını birləşdirən ümumi ədəbi dil və əlifbaya ehtiyac aydın görünür. Ümumtürk ədəbi dilinin və ortaq əlifbanın yaradılması Türk dünyasının qarşısında duran ən aktual məsələdir.

Ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması ideyası tarixi başlanğıcını türk birliyi ideyası kimi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən götürür. Milli birlikdə dilin rolunu dərk edən ziyalılar hələ XIX əsrin sonlarında millətçilik və türkçülüklə yanaşı ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması ideyasının vacibliyini və əhəmiyyətini irəli sürmüşdülər. Bu ilk dəfə məşhur Krım müfəkkiri və ilk türkçü ideoloqlardan biri olan İsmayıl bəy Qaspiralının yaradıcılığında əks olunmuşdur. Onun fikrincə bir millətin milli mənsubiyyəti dildən başlayır və buna görə də türk xalqları bir dildə - ümumtürk ədəbi dilində danışmalıdır. İ.Qaspiralı redaktoru olduğu "Tərcüman" qəzeti vasitəsilə cəmiyyətə öz ideyalarını çatdırırdı. "Tərcüman" qəzeti 1883-cü ildən 1914-cü ilə qədər nəşr olunmuşdur. 31 il ərzində qəzet türk birliyi tərəfdarlarının əsərlərini çap

etdirdiyi ən məşhur mətbu orqanlardan biri idi. İ.Qaspiralı qəzet üçün sintetik dil seçmişdi və bu dil demək olar bütün türk xalqları tərəfindən başa düşülürdü. Bu dil Osmanlı-türk dilinə əsaslanırdı, belə ki, məhz bu dil böyük və inkişaf etmiş imperiyanın dili idi. “Tərcüman”la yanaşı “Füyuzat” jurnalı və “Həyat” qəzeti ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması ideyasını inkişaf etdirirdi. Bu mətbu orqanların baş redaktoru olan Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycanda əsas türkçü ideoloqlardan biridir. Əli bəy Hüseynzadə hesab edirdi ki, milli-mənəvi birliyə nail olmaq üçün məktəblərdə və qəzetlərdə ümumtürk ədəbi dili istifadə olunmalıdır. O da İ.Qaspiralı kimi Osmanlı-türk dili əsasında ortaq türk dilinin yaradılmasının tərəfdarı idi.

İ.Qaspiralı türk birliyinin ilk ideoloqlarından biri kimi hesab edirdi ki, milli birlik üçün vahid ədəbi dildə məktəblər və mətbuat olmalıdır. Məhz bu səbəbdən müasir dövrdə milli birlik ideyaları ilə yanaşı ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması fikri də formalaşmaqdadır və bu sahədə müxtəlif metodlar işlənib hazırlanır. Belə metodlardan biri özbək alimi Baxtiyor Kərimov tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Onun metodu bir sözün müxtəlif türk dillərində çox işlənməsi və həmin dildə danışan əhəlinin sayına əsaslanır. Yəni konkret bir söz bir neçə türk dilində və ya ləhcəsində işlənsə, həmin söz qədim türk dilində istifadə olunmuşdur. Bu metodun əsas prinsipi ortaqlıq (ortaq sözlər) tapmaqdır. B.Kərimov bu dili “Ortatürk” adlandırmış və Türk xalqlarının Dünya Assambleyası nəzdində olan “Ortatürk” institutunda işini davam etdirməkdədir.

B.Kərimovdan başqa Mirəzim Heydərov başqa bir metod təklif edir. Onun metodu ortaq türk dilini yaradarkən ilk növbədə türk sözlərindən, sonra əksər türk dillərində işlənən ərəb-fars və rus-avropa sözlərindən istifadə etmək, bütün türk dillərinin dili zənginləşdirəcək leksik-qrammatik xüsusiyyətlərindən yararlanmaq prinsiplərinə əsaslanır.

Azərbaycanın dilçi alimləri arasında Afad Qurbanovun bu sahədə fəaliyyəti vardır. O da bütün türk dilləri əsasında ortaq türk ədəbi dilinin formalaşdırılması fikrini irəli sürmüş və ətraflı bir layihə işləyib hazırlamışdır.

Ümumtürk ədəbi dili ilə yanaşı bütün türk xalqlarının vahid əlifbadan istifadəsi nəzərdə tutulur. Bu əlifba yalnız latın qrafikası əsasında ola bilər. Belə ki, kirill və ərəb əlifbası türk xalqlarının assimilyasiyaya uğraması təhlükəsinin böyük olduğu Rusiya, İran, İraq və Əfqanıstanda istifadə edilir. Latın qrafikası bu faktorun aradan götürülməsi üçün bir vasitə ola bilər. Eyni zamanda dünyada ən çox yayılmış latın qrafikası dünya informasiya sisteminə maksimal çıxışı təmin edə bilər. Bu əlifba vasitəsilə türk xalqları bir-birinin və digər dünya xalqlarının yazılı və elektron məlumatlarından asanlıqla istifadə imkanı əldə etmiş olarlar.

Türkdilli xalqların Parlament Assambleyası bütün türk dillərinin səs sistemini əhatə edə biləcək yeni əlifbanın yaradılması və tətbiqi haqqında qanun layihəsi hazırlayır. Bu layihəyə əsasən ümumi əlifba tətbiq olunmaqla yanaşı dövlətlərin milli əlifbaları da saxlana bilər.

Ümumtürk ədəbi dilinin və vahid əlifbanın real tətbiqi aşağıdakı faktorlardan asılıdır:

- Türkdilli dövlətlərin dövlətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi ümumtürk ədəbi dilini tətbiq etməsi və istifadəsində subyektiv marağının olması;

- Dildə bütün türk dillərinin spesifik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması;

- Bu dilin mükəmməlliyi və zənginliyi, onun elm, texnika, hətta dövlət dili olması imkanı və s.

Bütün bu proyektlər türk xalqlarının birliyi və mədəniyyətlərin ümumiliyi məsələsində vacib addımlardandır.

CÜMLE ÜSTÜ BİRLİKLERİN UNSURLARININ BİRBİRİNƏ BAĞLANMASINDA SİRALAMA BAĞLAÇLARININ GÖRƏVLƏRİ

Kənan BƏŞİROV

Qafqaz Univesiteti

kbesirov@qu.edu.az

Bakı/AZƏRBAYCAN

Bağlaclar basit cümleləri bir-birinə bağlayaraq birləşik cümlelər oluşturduğu gibi bağımsız cümleleri irtibata geçirip cümle üstü birlikler (CÜB) teşkil etmenin yanı sıra CÜB’ler arasında da bağlantı kurar. Dolayısıyla bağlaclar CÜB’leri birbirine bağlayarak birləşik CÜB’lerin ortaya çıkmasına ve yazarın fikrinin açılmasına sebep olur.

Bağlaclar bağlama görevinin yanı sıra, metinlerde anlam tonları da oluşturur. CÜB’ün unsurları değişik anlam ilişkilerinde bulunduğu için bu ilişkilerin belirginleşmesi bağlacların aktifliyi sayesinde mümkün olur.

Aşağıdaki CÜB’ün 1. cümlesindeki **da** pekiştirme bağlacının fonksiyonu geniştir; GİZİL CÜB 31’i bir önceki CÜB’e irtibata geçirmiştir. 2. cümledeki **ancağ** ve 4. cümledeki **amma** zıtlık bildiren cümle bağlayıcıları bulundukları cümleyi kendilerinden önceki cümleye bağlamıştır. 3, 9, 11 ve 13. cümlelerdeki sebep bildiren **ki** bağlacı ki’li birləşik cümleleri oluşturmuştur. 11. cümledeki **-se de** zıtlık bildiren cümle bağlayıcısı ve **həç olmasa** (“en azından”) sonuç bildiren cümle bağlayıcısı birləşik cümlelerin oluşmasını sağlamıştır. 12. cümledeki üsteleme bildiren cümle bağlayıcısı **özü de** (“hem de”, “üstelik”) bulunduğu cümleyi kendinden önceki cümleye bağlamıştır.

1. O, sonralar **da** bəle düşünürdü. 2. **Ancağ** görünür, dede-baba yurdundan ayrılmağ o geder de asan iş deyil. 3. Bilirdi **ki**, kənddə evləri yohdur, gapı-bacanı ot-elef basmışdır. 4. **Amma** gebirleri ki vardı. 5. Fürset taparaq ilde bir-iki defe gelderdi, ata-anasının torpağına baş çekerdi. 6. Eline keçən pulları sahlamış, gebirlerin üstünü götürmüşdü. 7. Başdaşı goydurmuş, etrafına demir meneccer çekdirmişdi. 8. O zaman gebirlerin üstü kasıb idi. 9. Tahtadan, **ya da**

adice daşdan nişane goyub merhumun ad-familini yazardılar ki, izi itmesin. 10. Yaz-yay aylarında yovşanlar gəlirləşir və gedim, uca, gırmızı başdaşlarından başqa nəç ne görünmürdü. 11. İllər keçdikce başa düşdü ki, nara gətse de, nəç olmasa ilde bir defe vaht tapıb kende gəlmelidir. 12. Özü de gelende reng, fırça getirirdi. 13. Həç kesi yəhına goymaz, daşların etrafındaki ot-elefı özü temizler, daşları mavi boya ile rengleyirdi, çalışardı ki, yazılar, reğemler itmesin, aydın görünsün.

ĞIZIL CÜB 31

İster az, ister çok kullanılsın, bağlaçların CÜB'ün unsurlarını bağlamada önemli bir rolü vardır.

Sıralama Bağlaçları

bir – bir de

Bu bağlaç “hem-hem de” bağlacının fonksiyonuna benzer bir fonksiyonla CÜB'lerin cümlelerini birbirine bağlar.

Bir – bir de bağlacı bazen tek taraflı olarak da kullanılır.

bir(i) - o biri(si) // bir(i) - o biri(si ise) // biri - biri de

Hem “ise” ve “de” morfemi ile, hem de bu morfemler olmadan kullanılan **biri-o biri** bağlacı cümleler arasında uzun mesafeli bağlantı da kurabilir.

da-da

Da bağlacı hem tek taraflı, hem de çift taraflı kullanılarak sıralı ve bağlı cümlelerin tarafları arasında bağlantı kurar.

Da bağlacı eksiltili cümle içinde tek taraflı kullanılarak kendinden önceki cümlelerle irtibatı sağlar. Böylece bağlayıcı vasıtaların CÜB'lerin sadece peş peşe gelen cümleleri arasında değil, uzak mesafeli cümleleri arasında da irtibatı sağladığı ve dolayısıyla CÜB içindeki bağlantıyı daha da pekiştirdiği görülür.

ne-ne; ne-ne de

Hem çift taraflı, hem de tek taraflı kullanılabilen **ne-ne** bağlacı sıralı cümlelerin taraflarını irtibata geçirir.

ve

CÜB'lerin unsurlarının bağlanmasında en aktif bağlaç **ve**'dir. **Ve** bağlacı CÜB'lerde aşağıdaki fonksiyonlarda kullanılır:

1. Sıralı cümlelerin taraflarını birbirine bağlar.

a) İsim cümlelerini bağlar.

b) Fiil cümlelerini bağlar.

c) İsim ve fiil cümlelerini bağlar.

d) Birleşik ve basit cümleyi bağlar.

e) Birleşik cümleleri bağlar.

f) Yüklemli farklı fiil kiplerinden oluşmuş cümleleri bağlar.

g) Yüklemli farklı zamanlardan oluşmuş cümleleri bağlar.

2. Bağımsız cümlelerin başında kullanılarak onları kendinden önceki cümleyle irtibatlandırır.

3. CÜB'ün sonuç cümlesinin başında kullanılarak CÜB'ün ana fikrini özetler, netleştirir, birliğin sınırlarını çizer.

4. CÜB'lerin başında kullanılarak onları bir önceki CÜB'e bağlar.

HÂCE MUHAMMED LUTFİ HAYÂTI VE EDEBİ ŞAHSİYETİ

Lale ŞABANOVA

Qafqaz Üniversitesi

Lale.shabanova@gmail.com

Bakü/AZERBAYCAN

Allah Teâlâ'nın nurunun, kudret ve sırlarının kapısı olan Allah dostları arasında değeri yüksek ve derecesi yüce bulunan Muhammed Lutfi Hazretlerinin meşhur lakabı Efe veya Alvarlı Efe'dir. Efe tabiri Efendi ünvanından kısaltmadır. Erzurum Bölgesinde hal ve kemal, ilim ve irfan sahibi insanlara hürmet ve muhammet ifadesi olarak Efe denilmektedir.

Kendilerine Hacı denilmeside ilim sahibi ve Nakşibendî Tarikati silsilesinin altın halkalarından birisi olduğundandır.

Efe Hazretleri Hicri 1285; Miladi 1868 yılında muhterem pederleri Hacı Hüseyin Efendi Hazretleri'nin:

“Bu karye-i kındığı hoş mekândır

Erenler meskeni rahat-ı candır

Hususa Hakkı sultan-ı velayet

Kudumiyle müşürref bir mekândır”

mısrarlarıyla vasf ettiği Erzurum'un Pasinler ilçesine bağlı Kındığı (Altınbaşak) köyünde gözlerini dünyaya açtı.

Efe Hazretleri'nin muhterem babası, zahiri ve batini ilimlerde yed-i tuğla sahibi olan Hacı Hüseyin Efendi'dir. Efe Hazretleri'nin büyük babası Hacı Muhammed Efendi'dir. Annesi Seyyide Hatice hanım'dır. Büyükannesi ise Fatıma hanım'dır. Efe Hazretleri anne cihetiyle Seyyid'dir.

Efe Hazretleri tahsilini muhterem pederleri Hacı Hüseyin Efendi'den tamamlayarak icazet aldı. 1889- 1890 yılında Hasankale'nin Sivaslı Cami Şerifine imam tayin edildi. İmametî âlimler ve faziletli insanlar, seçkin kimseler ve halk tarafından takdir ve tebrikle karşılandı.

Sivaslı Cami Şerifinde imamlığa başladığı 1890 yılında muhterem babasıyla beraber Bitlise Muhammed Küfrevî'nin ziyaretine giden Efe Hazretleri, o mukaddes zatın kudsi nazarıyla kâmil bir insan hüviyetini kazandı. Hazret-i Pir Muhammed Küfrevî, Hacı Hüseyin Efendiye halifelik icazeti verdi ve "Muhammed Efendi'yi de sana yardımcı tayin ettim" buyurdu. Efe Hazretleri beş yıl sonra 1894- 1895 tarihinde Hazret-i Pir'den halifelik icazatı aldı.

Efe Hazretleri irşada memur olarak Bitlis şehrinden Hasankale'ye avdetinden sonra bir müddet daha Sivaslı Camii'nde vazifesine devam etti. Sonra vazifesini imam olarak Dinarkom'a nakiletti. Hususen medettiği, halkına dua ettiği Dinarkom'da ilim ve irfan alemine sonsuz bir iştiyakla ve samimiyetle hizmet etti.

Rus istilasî süresince Tercan'ın Yavi köyünde imamlık yaptı. Rusların çekilmeye başlamaları ve Ermenilerin katliama girişmeleri üzerine Yavi ve komşu köylerden topladığı 60 kişilik bir müfrezeyle Ermenilere karşı koydu. Oyuklu köyü yakınlarında Ruslara ait büyük bir silah deposunu ele geçirdi. Daha sonra Haydari boğazındaki Zergide köyünde Türk ordusuna katıldı ve ordu ile birlikte Erzurum'a girdi. Aynı gün babası şehit düştü.

Erzurum'un kurtuluşundan sonra tekrar Hasankale'ye döndü. Kendisine teklif edilen Hasankale müfütülüğü görevini kabul etmeyerek Hasankale'ye bağlı Alvar köyü halkının isteği üzerine oraya yerleşti. Halk arasında "Alvar İmamı" ve "Efe Hazretleri" ünvanıyla tanındı.

Efe Hazretleri, düşar olduğu prostat hastalığının tedavisi için 1939'da Alvar'dan Erzurum'a giderek orada Topçuoğlu Mustafa Efendi'nin evinde altmış dört gün kaldı. Bu hastalığı sebebiyle hekimli bir yerde yaşaması gerektiğini, bir daha köye dönmesinin mümkün olmadığını Alvar Köyü halkına anlattı; onlardan özür dileyerek, memnuniyetini belirterek izin istedi ve Erzurum'a yerleşti. Ömrünün sonuna kadar da Erzurum'un Mehdi Efendi Mahallesi'ndeki mütevazî bir evde kira ile oturdu.

Efe Hazretleri 1947, 1949, 1950, yıllarında olmak üzere üç defa Hacca gitti.

Ömrü boyunca insanlığa ve İslamiyet'e gerçek bir insan-ı kamil gerçek bir rehber-i seadet ve gerçek mümmesil-i Peygamber olarak hizmet eden Efe Hazretleri 12 Mart 1956 tarihinde baki âleme göç ederek fani âleme gözlerini yumdu. Naş-ı şerifi Erzurum'dan iştirak eden çok kalabalık cemaatle Alvar köyüne götürüldü ve muhterem pederi Hacı Hüseyin Efendi'nin yanına defn edildi.

Efe Hazretlerinin şahsiyeti ta çocukluk yıllarından itibaren onun sohbetlerinde ve hizmetlerinde bulunan; huzurunda kemale eren; ebedî âleme göçüşünden sonrada mümtaz bir halifesi olarak makamına kaim olan Hacı Seyfettin Efendi'den de öğrenmekteyiz.

Efe Hazretleri gayet temiz giyinirdi. Her hareketi mutedil ve vakur; her tavrı mülayim ve müstağni idi.

İsmi güzel, cismi güzel ruhu güzel Hazreti Muhammed Mustafa (sas) Efendimiz'in ahlakıyla ahlaklanan Efe Hazretleri'nin mümtaz vasıflarından biride comert oluşu ve sehavete verdiği önemdir.

"Hulasatü'l- Hakayık ve Mektubat-ı Hacı Muhammed Lutfî" eseri "Hakikatlerin özü özeti ve Hacı Muhammed Lutfî'nin mektupları" mahiyeti ve muhtevasıyla tasavvufî olup, ifadesi, şekli cihetiyle baştan sona manzumdur. Efe Hazretleri'nin Mektuplarını da havî bu eser o zatın müntesipleri ve hayraları arasında "Divançe" diye tanınır; aşikane bir eda ile terennüm edilir.

Arapça, Farsça ve Türkçe şiirlerinden müteşekkil bu manzum eseri "Hulasatü'l- Hakayık ve Mektubat-ı Hacı Muhammed Lutfî" diye isimlendiren ve mevcut yazma nüshaları karşılaştırarak ilk defa neşreden Efe Hazretleri'nin yegane mahdumu mümtaz halifesi Hacı Seyfeddin Mazlumoğlu Efendi'dir.

SANAT ESERİNİN ANLAŞILMASINDA MÜELLİFİN HAYATI VE SANATINA AİT BİLGİLERİN YERİ

Mahfuza TUYCHIEVA

Gülistan Devlet Üniversitesi

utanova14@mail.ru

ÖZBEKİSTAN

Ders kitabı, bilim edinme aracı olmakla birlikte okullarda eğitim vermenin önemli vasıtalarından biridir. Öğrencinin manevî doyum sağlamasında, bakış açısının genişlemesindeki edebiyatın yeri büyüktür. Öğrenciyi manevî ve entelektüel açıdan geliştirmek, edebiyatın temel vazifesidir. "Milletin sanatsal seviyesi, ders kitabının seviyesiyle belirlenir". Bu yüzden "Edebiyat" kitabının kusursuz ve en iyi okuyucunun seviyesinde olması lâzım.

"Edebiyat" kitabının temelini sanatsal eserler oluşturur. Sanat eserlerinin okunması ve öğrencide okumaya karşı ilginin artması, yazarın hayatı ve sanatının doğru ve açıklayıcı bir şekilde sunulmasına bağlıdır. Bir eserin anlaşılmasında müellifin şahsının öğrenilmesi de çok önemlidir. Yazarın kişisel özellikleri, bakış açısı, topluma ve doğaya yaklaşımı halka ne kadar yakın ise, onun verdiği eserin anlaşılması da o kadar kolay olur. Eserde kullanılan sanat vasıtalarının anlaşılması ve değerlendirilmesi için bu vasıtaları bulmak ya da görmek yeterli değildir. Bunun için eser metninin arka planında bulunan müellifi anlamak, onun hiçbir sanatçıya benzemeyen özelliklerini hissetmek lâzım.

Ortaokulun 7. sınıfları için hazırlanan “Edebiyat” kitabına Ernest Seton Thompson’un The Pacing Mustang hikâyesi alınmıştır. Hikâye metninden önce ifade üslubuyla diğer yazarlara benzemeyen yazar Tağay Murad’ın Ernest Seton Thompson hakkındaki fikirleri sunulmuştur. Yazıda Thompson’un çocukken Ross’un Kanada Kuşları adlı kitabını satın alması, John Verrous ile sohbet kurması, onu evine davet etmesi ve yazarın özel müzesi hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Bu yazı, öğrenciyi hikâyeye hazırlama vazifesini yerine getirmektedir. Ayrıca okuyuculara doğaya ve hayvanlara farklı bir gözle bakma imkânını sağlamıştır. Yazar çocukken ve gençken beslediği duygular, onun anıları ve izlenimleri ve bunların daha sonra eserlere aktarılmış olması, okuyucuda edebiyata karşı sevgiyi pekiştirir. Aynı ders kitabında dünya edebiyatının diğer ünlü yazarı Cengiz Aytmatov’un Beyaz Gemi eserinden parça sunulmuş, parçadan önce de yazarın hayatı ve sanatını yansıtan yaşam öyküsü verilmiştir. Şeker Avulu’na yakın Kurkurov Irmağı kıyısında bulunan değirmen taşı, yazar çocukken ona masallar anlatan ve onu düşünlere yanında götüren dedesi hakkında hikâye ediler yazıda. Okuyucu, çocukluk yaşamına ait çizimleri maharetle çizen yazarın kahramanı olan çocuğu yazarın kendisi olarak kabul eder, o çocuğu hayalinde canlandırır ve onu düşündüren, ona acı veren olaylardan etkilenir.

İnsanın dikkatini çeken orijinal epigraflar da okuyucuları konuya hazırlama açısından önemlidir. Yukarıda adını andığımız ders kitabında Abdulla Kadirî’nin hayatı ve faaliyetini tanıtan yazı sunulmuş ve Mıhrapta Akrep romanından önce yazarın 15 Haziran 1926 yılında mahkemede söylediği sözlerden bir parça epigraf şeklinde sunulmuştur: “...Manevî ölümle öldürüldüm, artık bedensel ölüm benim için korkunç değildir...”. Bu sözler, eser kahramanı olan Enver’in hanın karşısına çıkarak söylediği sözlerle uygundur. Epigrafi okuyan okuyucu Enver’in hâlini, durumunu ve davranışlarını daha iyi anlar.

Ders kitaplarında yazarın hayatı ve faaliyeti hakkındaki bilgilerin şu şekilde sunulması tavsiye edilebilir:

1. Yazar hakkındaki bilgiler hikâye şeklinde sunulmalı. Burada şu noktalara dikkat edilmeli:
 - dikkat çekici ve fevkalâde epigraflar kullanılmalı (konunun anlaşılmasında çok önemlidir);
 - yazarın çocukken, gençken yaşadığı ve daha sonra eserinde kullandığı anıları sunulmalı;
 - yazarın gençken kurduğu hayaller ve planlar,
 - yazarın ahlâkî, etik ve estetik yanı,
 - yazar hakkındaki fikirler sunulmalı.
2. Diğer sanatçıların yazar hakkındaki anıları, düşünceleri, günlükleri, mektupları sunulmalı.
3. Görsel araçların farklı şekillerinden yararlanılmalı:
 - resim;
 - tablo;
 - dinleme araçları.
4. Yazarın sanatsal portresi çizilmeli. Bu, şu şekillerde gerçekleştirilebilir:
 - eserden alınan parçalar noktalama işaretlerine ve tonlamalara dikkat edilerek okunmalı;
 - yazarın özdeyişlerinden, eleştirel fikirlerinden yararlanılmalı;
 - öğrencilerin konu üzerindeki fikirleri ve bilgileri,
 - kompozisyon, metnin beyanı, tebliğ,
 - yazarın şahsına ait şiirler sunulmalı.

Günümüzde eğitimin ana hedefi, kâmil insanı eğitmektir. Bu süreçte yazarın şahsı hakkındaki bilgilerin verilmesi son derece önemlidir. Kendi kişiliğiyle yeni nesillere birer örnek olan klâsik ve çağdaş yazarlar hakkındaki bilgiler anılarda, mektuplarda, günlüklerde sunulur. Söz konusu kaynaklar, yazarın kişiliği hakkındaki bilgileri pekiştirir; onun yaşadığı dönem, onun çağdaşları ve toplum hakkındaki düşüncelerini tanıtır. Bu durum, yazarla okuyucuyu birbirine yaklaştırır. Yazarın yaşama, topluma karşı yaklaşımları, düşünceleri eserlerine geçer. Yazarın hayatı ve faaliyeti hakkındaki bilgiler, yazarın iç dünyası, onun şahsı, toplumdaki yeri, onun insana ve topluma karşı yaklaşımının, onu yöneten alî hislerin ne olduğunun anlaşılmasında büyük önem taşır.

ALİ ŞİR NEVAÎ’NİN SAKÎNÂMESİ

Maksud ASADOV

Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü

utanova14@mail.ru

ÖZBEKİSTAN

Ali Şir Nevaî’ye ait sakînâme, söz konusu türün Özbek edebiyatındaki ilk güzel örneğidir. 32 bent, 458 mısralı sakînâmeFevaid ul-kibar divanına alınmıştır. Sakînâme, Ali Şir Nevaî’nin hayat hakkındaki düşüncelerini kendinde bulunduran otobiyografik bir eserdir. Sakînâmede şairin yakınları, dostları, selefleri, çağdaşları, dönemin toplumsal, manevî seviyesi hakkındaki fikirleri sunulmuştur.

Sakînâmenin şekli ve hacmi anlama bağı olarak birkaç bentten ibarettir. Her bent ayrı bir eser hâlinindedir. Bentlere dikkat edelim: sakînâmenin ilk bendi Hüseyin Baykara’ya, II-XX.bentler de şehzadelerve padişahın yakınlarına, XXI-XXVII. bentler şairin merhum dostları ve seleflerine, XXVIII.bentaşk konusuna, XXIX. bent vefaya ve dönemin insanlarına, XXX.bent bazı sanatçılara, XXXI.bent şair hayattayken faaliyette bulunan sanatçılara adanmıştır. Son XXXII. bent özettirve padişahın methiyle tamamlanır.

Edebiyatçı Y.İshakov sakînâme türü hakkındaki fikirlerini ileri sürdüğü makalelerinde söz konusu sakînâmenin Ali Şir Nevaî'nin sanatındaki önemine ve eserin tarihî, sanatsal değerine dikkat çekmiştir. Y.İshakov, eserde Camî'nin merhum bir şair, Mümin Mirza'nın da hayatta olan bir şehzade olarak kaleme alınmış olmasına, ayrıca da, eserde Mecalis un-nefaisüzerine de durulmuş olmasına dayanarak sakînâmenin 1492 yılından sonra ve 1497 yılından önce yazıldığını kaydeder. Elbette bu, boşuna değildir.

Tarihî bilgilere göre 1485 yılında Sultan Hüseyin Baykara'nın kız kardeşi Badaka Beyim'le evlenen Altın Orda hanı Ahmedcan Hacı Tarhanî'nin oğlu Bahadır Sultan kız kardeşleri ile Herat'a misafir olarak gelirler. Sultan, misafirlerin şerefine "Cengiz usulü"nde büyük bir şölen hazırlar. Misafirlere kımız ve mey ikram edilir. Şarkılar söylenir, müzikler çalınır. Ali Şir Nevaî'nin sakînâmesi işte bu şölen münasebetiyle yazılmıştır. Eserde şölen bir vasıta. Aslında ise dönemin toplumsal, siyasî, kültürel, ahlâkî meseleleri ele alınmıştır. Esere alınan olayların farklı yıllara ait olması, bazı kısımların 1485 yılında, son kısımların da şairin ömrünün son yıllarında yazıldığını gösterir.

Sakînâme, yapısıyla ve poetik sanatlarla dolu olmasıyla önemlidir. Eserin bentlerindeki beyitler sayısı aynı değildir. Örneğin, ilk bent 41 beyit, II. bent 13 beyit, III. bent 9 beyit, IV. bent 8 beyit, V. bent 6 beyit...ve XXXII. bent 15 beyittir. Beyitler sayısının aynı olmamasının da nedeni vardır. Yani en büyük olan ilk bent padişaha aittir. İkinci bentte padişahın büyük oğlu ve veliahtı Bediuzzaman Mirza, sonraki bentte padişahın ikinci oğlu Şah Garip Mirza, dördüncü bentte şehzadelerden Muzaffer Mirza ele alınmıştır. Beyitler sayısına bakarak bunların makamı ve yaşı arasında fark olduğunu anlayabiliriz. Daha sonraki bentlerdeki mısralar da ortaya atılan meselenin önemi ve ele alınan kişinin padişaha yakınlık derecesine göre farklılık göstermektedir.

Sakînâmenin her bendi sakîye hitapla başlar ve "sakîya" kelimesi kullanılır:

Sakîya, könglümeter bade heves,
Lütuf kılğılki, erürmen bakes.

Nizamî'nin sakînâmesinde "sakî", Hafız Şirazi'nin sakînâmesinde "ketür, sakî" ("bideh, sakî"), şeklidir. İşin önemli yanı, yukarıda adı geçen sakînâmelerde sakîye karşı hitap, emir anlamı ifade edilmiş ise, Ali Şir Nevaî'nin sakînâmesinde rica, yalvarma, iltica anlamı ifade edilmiştir.

Bentlerin ilk beyitlerinde genelde sakî, cam, mey gibi anlamca birbirine yakın kavramlar kullanılarak tenasub sanatının güzel örneği yaratılmıştır. Örneğin:

Sakîya, cam-ı cihanbin algin,
İçige bade-i rengin salgin.

Beyitte sakî, cam, bade simgeleri uygunluğu oluşturmuştur. Cam-ı cihanbin, cihanı gösteren aynadır ve İran padişahı Cemşid'in efsanevi aynasına işaret eder. Burada telmih sanatı kullanılmıştır. Camıcihanbin, badenin de renginsıfatıyla ifade edilmesi de sıfatlama sanatıdır. Görüldüğü gibi sakîye hitap edilen beyitlerde tasvir vasıtaları uyum sağlamıştır.

Sakînâmenin bentleri tarifi edilmekte olan şahıs ya da olaya dikkat çeken temsillerle başlamıştır. Örneğin, eserin ilk kısmında "Sakîya, tut kadehi şahane" mısrası kullanılmıştır ve daha sonraki beyitlerde "şah", "taht-ı alî", "cam-ı Cemşid" gibi kelime ve ifadeleri kullanır ki konunun kime ait olduğu anlaşılır. Ayrıca sakînâmedeki simge ve imgeler tarihî kahramanların kişiliğinin, ruh dünyasının anlaşılmasında da önemlidir. XXVI. bentte de "cam-ı fena", "mest", "deyr-i fena", "rintler bazmî", "hırka", "fena ahlî", "fena toprağı", "haknişin", "fani-yi mutlak", "salik-i eftade", "pir-i irşat" gibi ifadelerle Seyyid Hasan Aradşer'e ima edilmektedir. Bu durumda şairin dönemin insanlarına yaklaşımı sanatsal tasvir vasıtalarıyla etkili biçimde sunulmuştur.

Kısacası, sakînâme, gerçekçiliği, belli tarihî dönemi ve zamanı, olayları gerçekçi çizgilerle ele almış olmasıyla önemlidir. Bununla birlikte eser, şairin kişiliği ve onun bulunduğu dönemin özelliklerini daha derin anlama imkânı sağlar.

YUNUS ƏMRƏ YARADICILIĞINDA ƏXLAQ TƏRBİYƏSİ

Mehmet Soner YILDIZ / Veli AYDIN / Aslan Mehmet GÜDER

Bakü Slavyan Üniversitesi

qafqazlisoner@hotmail.com / myveli@yahoo.com

Bakü/AZERBAIJAN

XIII-XIV əsr türk dünyasının dini-fəlsəfi və ədəbi fikrində Yunus Əmrənin təsəvvüf görüşləri mühüm yer tutur. Onun şeirlərinin çoxu Allaha, insana eşq elan edən, ətrafında ilahi varlığın yaratdığı bütün məxluqları sevən dini-fəlsəfi təsəvvüf düşüncəsi əsasında formalaşır. Bu eşq hissi onun əxlaqi görüşlərinin də əsasını təşkil edir. Yunus Əmrənin əxlaqi düşüncə tərzinin əsaslarından birini dosta münasibət, dost sevgisi tutur. Onun üçün ən böyük dost insanlığı var edən, heç vaxt da onun üzərindən əksik olmayan böyük Yaradandır. Yunus Əmrə bu Dostu sevməklə, insanları birliyə, mənən bir-birinə qovuşmağa çağırır. Böyük şairin böyük sevgisi səfər, əxlaqlıdır və öz humanistliyi ilə seçilir.

Dostdan xəbər sorar olsan
Gizləndə deyil dost işi.
Bilin ki, heç şeyə dəyməz
Bu dünyada dostsuz kişi.

Dostluğun məhəbbət əsasında təməlinin qoyulması, onun yalnız qarşılıqlı hörmət əsasında mövcud ola bilməsi mümkündür. Dostluq insanları əqidəsinə, həyatı baxışlarına görə də birləşdirən hissdır. Deməli, dostluq və yoldaşlığın tərbiyə edilməsində müəyyən şərtlərin nəzərə alınması vacibdir. Bu şərtlərdən biri əqidə yaxınlığıdır. Şairin həyatdan çıxardığı əsas nəticə budur.

Dost eşqindən dünya doldu,
Hər bir aşiq ondan oldu,
Eşqsiz bitən çiçək soldu,
Eşq ilədir dostluq xoşu.

Bu dünyada dostdan artıq heç nəyi sevməyən Yunus Əmrənin əxlaqi görüşlərinin bir hissəsini də humanizm təşkil edir. O, şeirləri vasitəsilə insanlara məhəbbət və hörmət tərbiyə etməyi tələb edir. Allahın ən mükkəmməl əsəri sayıldığı üçün insanı sevən və ucaldan şair insanı kamilləşməyə, bir-birini sevməyə, hər cür pisləkdən, riyakarlıqdan uzaqlaşmağa çağırır. Çünki insanlar bir ata-ananın (Həzrəti Adəm ilə Həzrəti Həvvanın) övladlarıdır. İnsanlar arasındakı bərabərsizliyi qəbul etməyən şair hamının Allahın yanında bərabər olduğunu bildirməklə, nəinki, bərabərsizliyə qarşı çıxır, həm də İslamda humanizm məsələsini qarşıya qoyur.

Gəlin dostluq eyləyək,
Yaxşı sözlər söyləyək,
Gəlin sevak, sevilək,
Dünya kimsəyə qalmaz.

Yunis Əmrə bir el aşığı, sənətkarı kimi xalqına, millətinə, gənc nəsle gözəl, əvəzsiz nəsihətlərini verir, onları ağıllı, vətəninə sevməyə, xalqına, millətinə, onun kasıbına, xəstəsinə qayğı ilə yanaşmağı tövsiyə edir, pis əməllərdən uzaq olmağa çağırır.

Bayquş çağırır virandan,
Kimsə muraz almaz ondan,
Yaxşı-yaxşı işlər görün,
Haqq tərəzisi ordadır.

Şair xalq qarşısında öz əməllərinin, keçirdiyi həyat tərzinin məsuliyyətini daha dərinləndirir. Bu dünyada insan necə yaşayır, vaxtını necə keçirir, xeyirli işlərin bəd əməllərdən üstünlüyü nədədir kimi düşüncələr şairin həyatı mənasının əsasını təşkil edir. O, öz-özünə hesabat verərək, “yoxdur bir yaxşı əməlim”-deyə dad çəkir. Bununla da insanlara öz əməllərinə görə Haqq qarşısında cavab verməli olacaqlarını bildirir.

Yoxdur bir yaxşı əməlim,
Mən neyləyim, mən neyləyim!
Qiyamət günü qopanda,
Mən neyləyim, mən neyləyim!
Dost məndən sual edəcək,
Ağlım başımdan gedəcək,
Mənə xəcalət verəcək,
Mən neyləyim, mən neyləyim!

“Beş qarış bezdəndir donum”-deyən şair bu dünyada öz yaxşı əməlləri ilə ad qoyub getməyi dünyanın hər varından, dövlətdən üstün tutur. Çünki bilir, bu dünyanı tərk edib gedəndə o, var-dövlətdən ona ancaq beş metr bez düşəcək. Özündən sonra bu dünyada qoyub getdiyi yaxşı əməlləri qalacaq.

Yunus Əmrə dünyada yaxşı ad qoyub getmək istəyirdi və buna nail ola bildi də. Uzun əsrlərin sirlərlə dolu pərdələrinin arxasından Yunus Əmrənin şeirləri Uca nurun bir ziyası kimi şölələnir. Zamanın küləkləri onu titrədərək söndürmək istəsə də, bu işıq seli daha gurlaşaraq alovlanmağı bacarmışdır. Yunus Əmrə Haqqın sözünü onun yaratdığı varlığa çatdırmağı bacarmışdır.

SEZAI KARAKOÇ’UN ‘MASAL’ ŞİİRİNDEKİ PARTİSİPLERİN İNCELENMESİ

Mensure KAZIMLI

Qafqaz Universiteti

mkazimli@qu.edu.az

Bakü/AZERBAIJAN

Türk şiirinin yaşayan ən böyük ustası, fikir adamı Sezai Karakoç Türk millətinin düşüncə və sanat hayatında önəmli bir yere sahiptir. Rasim Özdenören’in ifadəsiylə "Sezai KARAKOÇ ancak bir neçə yüz ildə yetişən" önəmli bir müfəkkirdir. Çox kiçik yaşlarından itibaren ömrünü düşünməklə, yazmaqla keçirən şair Türk edebiyatına eserləriylə katkıda bulunmuş və yirminci əsrin Türk şiirinə yeni bir ses, yeni bir nəfəs getirmişdir. Eserlərində hər zaman milli dəyərlərə bağlı kalan şair Türk edebiyatına ölməz eserlər vermiş və vermektedir. Türk şiirində çıxır açanların başında gələn və gələcəki bir şair olan Sezai Karakoç’un şiiri gələcəklə bağlarını koparmamış orijinal bir şiirdir.

Sezai Karakoç’un masal havasıyla başlayan ‘Masal’ şiirində yedi oğlu Batı’ya giden Doğulu bir babanın hüznü hikayesi anlatılır. Şiir toplam sekiz bölümdən oluşmaktadır. Şiirdeki yedi bölümün her biri bir oğul için yazılmıştır.

Birinci bölümü de giriş olarak değerlendirebiliriz. Batı'ya giden altı oğul çeşitli mevki ve makam elde ederler fakat, Batı'nın sahte ve çirkin yüzüne yenik düşerler. Onlar kimliklerini yitirirler ve eriyip giderler. Yedinci oğul ise babasına ve Doğu'ya layık bir evlattır. O aynı zamanda şairin de özlediği ideal bir insan tipidir. Tüm güçlüklerle rağmen 'Doğulu olarak ölmek ister.' Şiir değişmemek için direnen yedinci oğul galebesi ile biter. Şair şiirde tahkiyeli bir anlatım kullanmış ve serbest ölçüyü tercih etmiştir. Serbest ölçüyü tercih etmesine rağmen şiirde bir kafiye ve ahenk görülmektedir. Masal motifleri ile yazılmasına rağmen şiirde -miş'li geçmiş zaman eki kullanılmamıştır. Şair genel olarak -di'li geçmiş zaman ekini tercih etmiştir. Bu da şairin anlattığı hadiseye inandığını bizlere göstermektedir. Şiirdeki düşünceler kısa ve basit cümlelerle anlatılmıştır.

'Masal' şiirindeki partisiplerin incelenmesi

Muharrem Ergin partisipler için şöyle tanım yapmaktadır: 'Nesnelerin hareket vasıflarını karşılayan fiil şekillerine partisip denir. Mana bakımından partisipler isim cinsinden olan kelimeler arasına girer. Çünkü bunlar hareket vasıflarını belirtmek suretiyle nesneleri karşılarlar.' Kemal Eraslan da bu tanıma katılmaktadır. Aynı zamanda o, partisiplerin, zaman ve hareket gibi fiilin iki önemli ifadesini taşıdıklarını, zaman ifadesinin, onları çekimli fiillere, hareket ifadesinin ise zarf-fiilere yaklaştırdığını belirtir. Tahsin Banguoğlu ise partisipleri taşıdıkları zaman anlatımına göre geçmiş, geniş ve gelecek zaman anlamı taşıyan partisipler olmak üzere üç grupta sınıflandırıyor. Biz de 'Masal' şiirindeki partisipleri bu tasnife bağlı kalarak inceledik.

1. Geçmiş zaman anlamı taşıyan partisipler

-dik, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk, -tük ekiyle yapılan partisipler:

Öldürdüler onu ve gömdüler kimsenin **bilmediği** bir yere
Bal arılarının **taşıdığı** tozlardan
Vazgeçmedi **koyduğundan** kafasına
Ve başladı oymaya **olduğu** yeri
Altı oğlunu **yuttuğunuz**

-mış, -miş, muş, -müş ekiyle yapılan partisipler:

Günü geçmiş bir uygarlığa yordu
Ta kalblerinden **vurulmuş** olanlar

2. Geniş zaman anlamı taşıyan partisipler

-an, -en ekiyle yapılan partisipler:

Baba bunu havanın ansızın **kabaran** gözyaşından anladı
Bir alınyazısı gibiydi **kuruyan** yapraklar onda

-r, -ar, -er, -ur, -ür ekiyle yapılan partisip kullanılmamıştır.

-maz, -mez ekiyle yapılan partisipler:

Buldular **onulmaz** çılgınlıkların avucunda
En **onulmaz** yarası olanlar

3. Gelecek zaman anlamı taşıyan partisipler

-acak, -ecek ekiyle yapılan partisip kullanılmamıştır.

-ası, -esi ekiyle yapılan partisip kullanılmamıştır.

-malı, -meli ekiyle yapılan partisip kullanılmamıştır.

-daçı, -deçi ekiyle yapılan partisip kullanılmamıştır. Bu ek Eski Anadolu Türkçesi döneminde iken tamamen unutulmuştur.

SOVYET DÖNEMİ ÖNCESİ AZERBAYCAN MATBUATI ARAŞTIRMALARI BİBLİYOGRAFYASI

Muharrem KAPLAN

Qafqaz Üniversitesi

mkaplan@qu.edu.az

Bakü/AZERBAYCAN

Dergiler ve gazeteler Cemil Meriç'in de ifade ettiği gibi "Hür tefekkürün Kaleleri"dir. Onlar neşredildikleri dönemde edebiyata, kültüre ve siyasete yön verdikleri gibi bu dönemden sonra yetişen nesiller üzerinde de etkisi mütemadiyen hem devam eder, hem de geçmişe yaptıkları yolculuklarında onlara köklerini tanıma fırsatını verir.

Dergiler ve gazeteler aynı zamanda neşredildiği dönemlerin tanıklarındır da... Söz konusu dönemde devrin insanları neye sevinmişler, neyi sevmişler; neden korkmuşlar, ürkmüşler ya da çekinmişler; ne duymuşlar veya düşünmüşler hususu, dergi ve gazetelerin taranması ile çok rahatlıkla anlaşılabilmektedir. Ayrıca matbuatın taranmasıyla devrin sosyal, siyasi ve edebi atmosferini yakından teneffüs etme ve doğru değerlendirme imkânı da elde edilmiş olur.

Diğer yandan, dergi ve gazeteler zaman geçtikçe kütüphane ve arşivlerin tozlu raflarına sıkışıp kalmaktadırlar. Yukarıda bahsettiğimiz avantajlara da kavuşabilmek için bu dergilerin tekrar be tekrar, konu konu, yazar yazar belki de kıyaslamalı olarak incelenmesi icap etmektedir.

İşte bu mesuliyet hissiyle hazırlanan bu çalışma, 1875-1926 arası Arap elifbası ile neşrolunan Sovyet dönemi öncesi matbuat üzerine Azerbaycan'da yapılan araştırmaları kapsamaktadır. Sovyet Dönemi öncesi Azerbaycan matbuatı kanaatimce mutlaka ayrıntılı olarak incelenmesi gerekir; çünkü bu matbuat, milletin kader yollarının kesiştiği, bütün problemlerin ve çözümlerinin düğümlendiği önemli bir konumda bulunmaktadır. Bu dönem; Türkiye, Rusya ve İran'ın ortasında bulunan, Kafkasların en köklü ve kudretli milleti Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesini başlattığı, matbuatını kurduğu, aydınlarını yetiştirdiği, millî kimliğini inşa ettiği, toplumsal aksaklıklar ile mücadele ettiği, inkişafın yollarını aradığı, bu arada sinsi sinsi yayılan ve zemin tutmaya çalışan Bolşevizmin neşet ettiği bir dönemdir.

Bunun farkında olan Azerbaycan araştırmacıları günümüze kadar, tespit edebildiğimiz kadarıyla, Sovyet Dönemi öncesi Azerbaycan matbuatını: 60 kitap, 44 değişik seviyelerde tez, 200 civarında makale ve 30'dan fazla ansiklopedi maddesiyle değerlendirmeye almışlardır. Ancak bunların geneli hem devrin yaygın ve baskın anlayışının etkisi hem de kendi görüş ve anlayışları neticesinde son derece kısıtlı ve kendini tekrar eder niteliktedir. Şöyle ki söz konusu makalelerin tam yarısı "Molla Nasrettin" dergisi ile ilgili, geriye kalanların da yarısı da satirik dergiler üzerine yapılan çalışmalardır. Kitapların ise üçte birinin konusu doğrudan doğruya "Molla Nasrettin" dergisi üzerinedir. Bu dönemde milli, manevi değerleri işmam ettirecek gazete ve dergilerden neredeyse hiç bahsedilmemiştir. Söz konusu araştırmaların Sovyet döneminde belli konular üzerinde yoğunlaşmasının bir sebebi de devrin zorunluluklarıdır. Komünist parti yönetiminin titiz(!) sansürü, yazarların belli konular dışına çıkamamaları, sınırlarını aşanların ise hapsedildiği, sürüldüğü ya da öldürüldüğü göz önüne alınırsa bunun tabii olduğu anlaşılabacaktır.

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde ise demokrasiyi oturtma çabaları arasında, bu çalışmalar yeniden hız kazanmaya, Sovyet Dönemi öncesi matbuatı değişik açılardan ele alınmaya başlanmıştır. Ancak burada da Sovyet döneminde ihmal edilmiş birçok akademik araştırma alanı arasında zaman ayıramama problemi karşımıza çıkmaktadır. Sovyet dönemi öncesi matbuat üzerine yapılan araştırmalarının azlığının bir diğer nedeni de temel malzemeye inmenin zorluğudur. Eski Arap alfabesi ile neşredilen gazete ve dergilere günümüz araştırmacıları yeterince inememektedir. Daha çok ikinci dereceden eserler üzerinden araştırmalar yapabilmektedirler. İşte bu noktada eski alfabeyi ders olarak öğreten edebiyat fakültelerine çok iş düşmektedir.

Tüm zorluklarına rağmen Sovyet Dönemi öncesi matbuatına Sovyetler Birliği Döneminde Nazım Axundov, Qulam Memmedli'nin yaptığı çalışmalar yön vermiştir. Ayrıca iletişim fakültelerinin Azerbaycan Matbuatı üzerine hazırlamış oldukları derslikler meseleyi hep gündemde tutmuştur. Bağımsız Azerbaycan döneminde ise Ofelya Bayramlı'nın Füyuzat üzerinde çalışmaları ve doktora tezleri, Sovyet Dönemi Öncesi Azerbaycan matbuatını değişik açılardan değerlendirme fırsatı vermiştir. Özellikle Qafqaz Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm projesi olarak söz konusu devrin dergilerini ele alması, dönem dergilerinin tamamının gün yüzüne çıkarak günümüz araştırmacıları için çok yönlü araştırma yapma fırsatı vermiştir.

Sonuç olarak, bu araştırmalar derinleştirilerek devam ettirilmeli ve Azerbaycan'da Milli elektronik tez arşivi de ivedilikle tesis edilerek söz konusu çalışmalara tüm araştırmacıların kolaylıkla ulaşabilmesi sağlanmalıdır.

SÂMIHA AYVERDİ ROMANLARININ TARİHSEL BOYUTUNUN İNCENLEMESİ

Murat DEĞER

Qafqaz Üniversitesi
muratdeger43@hotmail.com
Bakü/AZERBAYCAN

Tarihî roman türü Türk edebiyatına ilk olarak tercüme eserlerle girmiştir. İlk yerli örneklerini ise Ahmet Mithat Efendi ve Namık Kemal vermiştir. Sonraki dönemlerde gelişimini yaşanan devirlerin siyasi ve sosyolojik unsurlarına da bağlı kalarak devam ettirmiştir. Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatında ise imparatorluktan millî bir devlete geçiş sürecinin içerisinde bulunulmasına bağlı olarak tarihî romana olan ilgi daha da artmıştır. Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatının önemli yazarlarından Sâmîha Ayverdi de romanlarında Osmanlı İmparatorluğunun son dönemleri ile Türkiye Cumhuriyetinin ilk dönemlerini konu edinmiştir. Oldukça sarsıntılı geçen bu zaman diliminde Türk toplumu hem bir çöküşü hem de yeniden doğuşu yaşamıştır.

19. asrın son çeyreği ile 20. asrın ilk çeyreğini içeren bu tarihsel dönemde pek çok savaş, yıkım, göç yaşanmış; devleti ve toplumu ayakta tutabilmek için inkılâplar yapılmıştır. Koca bir imparatorluk yıkılıp millî bir devlet kurulurken toplum bütün müesseseleriyle sarsılmış, sıkıntılı bir geçiş dönemi yaşanmıştır. İşte Ayverdi, bu sıkıntılı dönemde toplumun yaşadığı kültürel değişimleri romanlarına yansıtmıştır. Ayverdi'nin romanlarında tarihî olaylar eserlerin esas kurgusunu teşkil etmez. Bu olaylar edebî eserin kurmaca dünyası içinde arka plan olarak kullanılmıştır. Fakat bu olayların toplum ve fert üzerindeki yansımaları Ayverdi'nin romanlarında canlı tablolar olarak okuyucuya sunulmuştur.

Sâmîha Ayverdi'nin romanlarında Doksan Üç Harbi, Balkan Savaşları, Tanzimat Fermanı ile başlayan Batılılaşma hareketi, II. Abdülhamid yönetimi, Jön Türk hareketi, Meşrutiyet'in ilanı, 31 Mart Vakası, İttihat ve Terakki'nin iktidara gelmesi gibi pek çok önemli tarihî olaya yer vermiştir. Koskoca bir imparatorluğun küçüle küçüle Anadolu topraklarına sığmaya çalışması, elimizden çıkan o eski vatan topraklarına ve orada kalan ecdat yadigârlarına hasret, istilacıların soydaşlarımıza ve dindaşlarımıza yaptığı zulümler, vatanlarından kopartılarak muhacir durumuna düşmüş

yüz binlerce Türk ve Müslüman'ın çaresizliği tüm gerçekliği ile Ayverdi'nin romanlarında yer alır. Osmanlı Devleti'ni yaşadığı bu buhranlardan kurtarmak için yapılan inkılaplar ve bunların toplum hayatına etkilerini de yazarımız romanlarına başarılı bir şekilde aksettirmiştir.

Tarihî kaynaklar incelendiğinde Ayverdi'nin romanlarında değindiği olayların tarihsel gerçekliğe uygun olarak ele alındığı görülür. Ayverdi gerçeklere uygun olarak anlattığı bu tarihsel olayları kendi bakış açısı ve düşünce dünyası içinde yorumlamıştır. Yazarın amacı okuyucuda millî tarih ve kültür şuurun oluşmasıdır. Bu sebeple Doksan Üç Harbi ve Balkan Savaşları'nı konu edindiği romanlarında Türklük ve vatan kavramı üzerinde durur. Yüzlerce yıllık vatan topraklarının düşman tarafından işgal edilmesi, buralarda Türklerin etnik temizliğe tabi tutulması, geride bıraktığımız ecdat yadigarlarının talan edilmesi gibi üzücü hadiseler etkileyici bir anlatımla halinde okuyucuya sunulur.

Yazarımız II. Abdülhamid ve Meşrutiyet yönetimlerine kendi bakış açısından eleştirilerde bulunmuştur. Ayverdi'ye göre II. Abdülhamid'in istibdat olarak adlandırılan yönetiminden halk kendi üzerinde bir baskı hissetmiştir. Bilhassa jurnalcılık faaliyetleri neticesinde üç kişi bir araya gelip konuşamaz olmuştur. Padişahın olmasa bile devleti yöneten bürokratların keyfi uygulamaları halkın huzurunu kaçırmıştır. II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesi ve meşrutiyetin kurulması ülkede önce yalancı bir hürriyet havası estirmiştir. Fakat İttihatçıların devlet yönetimindeki tecrübesizliği, kendi aralarındaki çıkar çatışmaları, yolsuzluklar, hürriyet adına halka yapılan zulümler neticesinde halk II. Abdülhamid yönetimini arar duruma gelmiştir.

Ayverdi, Tanzimat ile başlayan Batılılaşma sürecine de yine eleştirel bir bakış açısı ile yaklaşır. Ayverdi'ye göre Osmanlı'da inkılapların yapılması şarttır. Fakat bu dönemde yapılan inkılapların içeriğindeki ve üslubundaki yanlışlıklar toplumumuzu felaketlere sürüklemiştir. Türk aydınının ve daha sonra toplumunun Avrupa'ya kayıtsız şartsız teslim olması, Batılılaşma sürecinde teftiş mekanizmasının çalıştırılmaması milletimizi köleliğeveher türlü sömürüye açık bir hale getirmiştir. Oysaki yazarımıza göre inkılap bir medeniyeti tamamen dışlayıp yok ederek değil, onu öldürmeden devrin temposuna uyacak şekilde yenilemek şeklinde olmalıdır.

YENİLENMİŞ ESTETİK DÜŞÜNME

Müheyya İSMAİLOVA

Özbekistan Millî Üniversitesi

sahro@list.ru, daryos@yandex.ru

ÖZBEKİSTAN

Ziddiyetlere, çelişkilere zengin, mürekkep hadise olan modernite edebiyata estetik individualiteyi sundu. Batıda fikrin yeni ifadesine duyulan ihtiyaç nedeniyle 19 y.y. da ortaya çıkan bu idea neredeyse tüm dünya mikiyasında sanat ve edebiyatta gergin değişimler meydana getirmiştir. Onun temel akidesini iktisadî, toplumsal, siyasal, fıkri ve ahlakî değişimler oluşturduğunu belirtmeliyiz.

Özbek edebiyatında da modernizm böyle tarihi bir zamanda gözetlemiştir. Dolayısıyla o bizi geçmiş, duygu, değer gibi düşünceleri yeniden anlamaya davet etmektedir. Zaten, herhangi ilerleme, değişimin can damarı insandır; insan da tüm yaratıklardan, çoğunlukla, menfaat beklediği halde manevi mevcuttur.

İnsanın istek ve imkânları arasındaki böylece uymazlık sosyal şuurun en duygulu dalı olmuş felsefe ve edebiyatı da etkiletti. Felsefede karamsarlıkça görüşler sistemi şekillenmesine, edebiyatta da hayatı anlamsız gösterici eserler meydana gelmesine mutavassıt oldu. Ve Batıda umutsuzluk yansıyan, tek insan cemiyete karşı konulan, en sonunda şu insanın sosyal kurallar kurbanı olması tesvirilenici yeni (modern) edebiyat oluştu.

Klasik edebiyat okuyucunu gerçekleştirmez arzular bağrında tutmuştu; dolayısıyla duygu ilerlemeyi imkânsızlaştırıyor diye sanıldı. Yeni edebiyatta da ilk önce duygu değil, akıl kudreti akis ettirilmeye başlamıştır. Bunun maksata uygun değilliğini, evvala, icatkarlar hissetmişler. Onlar kendi eserlerinde Tanrı'ya emel etmenin, O zat aşkı peşinde olmanın, yüce manevi-ruhi faziletler tesvirinin azaldığını sezmışler.

Gönül açlığını nasıl doyurmayı bilmeyen, hatta bunun vücuta ilişkisi yokluğunu bile anlamayan Batı modernitesi şu görünüşte idi. Bu ideoloji alem mahiyetini kavrama yolunda çarpınmaya başladı. Fakat edebiyattaki değişimler ve soğukluk maddiyata bağlı halde açıklaması estetik neticeyi sade hale salıverdi, gittikçe artmaya başlayan soğukluğu doldurucu hararet kaynağı bulabilmedi. Hararet ise duygularda, ilahi itikatta ve ruhta gizlenmişti. Nihayet tek akıl ve ilimle mükemmeliyeti kazanma imkânsızlığı anlanmaya başlandı. Bu anlam edebiyata da geçerek, insanın kadere tabiliği, ondan kaçma veya onu değiştirmeye çarpınma faydasızlığı, ilah dahilinde hiç bir şey olmazlığı tesviri çoğunlaştı. Ama Batı modernitesi ilahi mahiyeti akılla kavramağa, denkleme salmağa çalıştı. Dolayısıyla sadece hissetmek mümkün olan hadiseyi anlama süreci uzunlaştı; bu ise absurd edebiyatı ortaya çıkardı. Batı ruhi durum, duygu köküsüyü zihinde arayarak böylece ahlaksızlığa yüz yüze geldi. Herhangi duygu insanın tatmin edilmiş yahut tatmin edilmemiş nefsinden sulanmış tarzındaki başlangıçta çok ilahi, Asıl Mahiyeti tanıma yoluna girmiş gibi görünen eserler ve onlarda kullanmış güzel remizler, derin işaretler, felsefi gözlemler sonunda yine sadece bedene ilgili olarak kalıvermiştir.

Hakiki eser duygular derin olduğu halde meydana gelmesi edebiyatın altın kuralıdır. Aynen duygular kıtlığı dolayısıyla gönül inceleri, ruhun cilveleri tesviriye doğmuş ihtiyaç Batıyı modern edebiyata ulaştırmıştı. Onun görevi Batı irfanını «hal» ile, kendileri bile bile sadeleştirmiş duyguların asıl, ilahi mahiyeti ile tanıtmaktan ibaret idi.

Modern edebiyatta insanın özü, onun dahili alemi ön plana çıxarılmaktadır. Bu fikir mümessilləri kanına görə eserdəki hər şey: remizlər, olaylar, kelime və ahenk sadəcə insan ruhunu açıqlamaya xidmət etməli. Onların remizləri çox kesin və mantiki, pek sanatsal, matematik cihətdən geyet net idi. Bedi eser çözümləməsi gittikcə matematik denklemlə həllənməyə benziyordu: metin öncə kısımlara bölünür, hər kelime və ses ayraca öyrənilir, onlar birlikdə doğurtan his ağılla ölçünür və mantiqıyı kavramaya çalışılır.

Doğu şiirində isə bütün bir ələm və hər bir adamda görüən ilahi cəlvə nümayən idi. Bizim için remiz duygu kətlığıyı gizlətmək değıl, belki duyguyu duyulduğundan bələ mükəmməlləştirmək aracı idi. Bizdə modern edebiyat icatkarların özəl hislərinə dayandığı, bu duyğuları geyet şahsi tarzda ifadə ettiğı için də kitlelə olabilmədi; onun böylə iddiası yok. Amma bu durum moderniteyi həlsal değıl, insanlara yabənç adlandırmaya delil vermez. Çünkü «kitlelə olmayan ilə həlsal olmayan arasında fark mevcut. Bir yenilik getirən usul bellı süredə həlsal olmaya yetişəmez; o kitlelə değıl, bununla birlikdə həlsalmaz da değıl».

Modernizm hədisəsi bedi zevki diğərlerinkinə benzəməyənləri çoğunluk fikrinə uymak zorunluluğundan kurtatdı. O estetik pluralizm (эстетик плюрализм) tarafına yönəltməkdədir, individual eser olduğı için individual yanaşmayı tələp etməkdədir. Aləmi hərkes gibi idrak etməzlik noksan değıl, özəllığın aləmeti ikenliğı; həp alışımış olan şəkil daima da güzəl və mikəmməl olmaqlığı, ondan kaçma, onu reddətmə sadəcə mümkün değıl, belki gerektiğı modernizm tələv etməkdə olan yoldur. Zaten, mevcut gerçəklik yalnız icatkarlar değıl, belki adı adamlarda da çeşit izlənim doğurtmaqdadır. Modernizm insanlar zəhiri genel görünüşə sahip olsalar da, aslında hər kes cəvarındakılərdən tümüylə fark edən ayrı ŞAHIS ikenliğı, yapmaqta olanı aynı damdaki ruhi durumuna zıt olabilməsini bedi eserdə canlantırdı. O kəhramanı olay sürecində değıl, müşahədə kuçağında göstərməkdədir.

Modernizm ideolojisi hiç bir itikata zıt değıldir. Edebiyatın temel görevi itikat və iyilik gibi dəğərlərə tələv etmək değıl, şu anımlara ihtiyac uyandırmaktan ibarəttir. İyiliğın aynən hangi cihəti həyır ikeni, dininə nədən inanması gerektiğini anlayan insan həyatın asıl mahiyətinə ulaşabiledi. Modernizm edebiyatın işbu ana görevini başkaca usul, yenice şəkilə yapmaqta dır. İlim və təkniğın şiddətli ilerləməsi insan fıtratından etkinliğı, edebiyattan isə his-duygu təsvirini çıxarak, ruhi-mənəvi həyata həvesi yavaşlaştırdı. Modern edebiyat aynı durum meyvəsidir: o insanlara his-duyguyu onlar alışkan və artık görüşü istəməyən şəkilə değıl, belki yeni, kəndinə çekici görünüşte təklif etməkdə — zaten, yenilənmiş sosial düşünmənin əsas tələpi yeni estetik düşünmədir.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ ZAMAN KATEQORİYASININ TƏDQİQİ TƏCRÜBƏSİ (PROBLEMİN QOYULUŞU)

Natəvan ƏLİYƏVA

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

nn.aliyeva@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Türk dillərindəki zaman anlayışı başqa qruplara daxil olan dillərdəki zamanların obyektiv-fəlsəfi dəyərləndirilməsi ilə universallıq təşkil edir. Başqa sözlə, zaman anlayışı obyektiv olaraq bütün dünya dilləri üçün eynidir. İstər ilahi fəlsəfə, istərsə də materialist fəlsəfə zamanı maddi dünyanın ayrılmaz atributu hesab etmişdir.

Türk dilləri ailəsinə daxil olan bütün dillərdə feilin zaman kateqoriyası artıq qəti şəkilə formalaşmışdır. Prof. Ə.Rəcəbli hələ Göytürk dilinin feillərindən bəhs edərkən yazırdı ki, Türk dilləri, o cümlədən göytürk dili keçmiş zamanın mənə çalarlıqlarını ifadə etmək üçün zəngin qrammatik vasitələrə malikdir. Cəsarətlə demək olar ki, keçmiş zamanın ən incə mənə çalarlıqlarını ifadə edə bilmək baxımından türk dilləri dünyanın ən zəngin dillərindən biri, bəlkə də birincisidir.

Türk dillərində zaman kateqoriyasının ilk tədqiqatçısı, dünya türkologiyasının banisi Mahmud Kaşğaridir. O, min il bundan əvvəl feillərdəki zaman anlayışına indiki kimi yanaşmış, onları müasir dilçilik elmi səviyyəsində dəyərləndirmişdir. M.Kaşğari hələ 1000 il əvvəl keçmiş zaman şəkilçiləri olan -dı, -di, -du, -dü və -mış, -miş, -muş, -müş formantları ilə yaranan keçmiş zamanı və onun mənə çalarlarını müəyyənləşdirmişdir. Ümumiyyətlə, M.Kaşğari feilin təsirli, təsirsiz keçmiş (nəqli, şühudi), indiki gələcək zaman, hələ təsdiq və inkar haqqında düzgün mülahizələr söyləyir. Gələcək zaman şəkilçisi kimi X əsrdə **ğay** şəkilçisinin işləndiyini göstərir.

XIX əsrdə türk dillərinin araşdırılması sahəsində gələcək tədqiqatlar üçün baza rolunu oynaya biləcək elmi-praktiki istiqamətli sistemləşdirmələr ortaya çıxmışdır. Bu sahədə Rusiyada yaşayıb-yaradan alimlərdən ən məşhuru Mirzə Kazımbəy olmuşdur. M.Kazımbəy öz mühazirələri ilə Rusiyada Şərqsünaslığın əsasını qoymuşdur. XIX əsrdə bütün türkologiyada M.Kazımbəy səviyyəsində türkoloq olmamışdır. Mirzə Kazımbəyin elmi və pədaqoji fəaliyyəti haqqında çox deyilmiş və yazılmışdır. Biz isə mövzumuzla bağlı olaraq alimin 2 əsərinin adını çəkmək istərdik. Bunlardan biri alimin 1839-cu ildə yazılmış (1846-cı ildə təkrar nəşr edilib) və 4 dəfə Demidov mükafatı almış məşhur “Грамматика турецко-татарского языка”(1846-cı il nəşri isə bütün türk dillərini əhatə etdiyi üçün “Общая грамматика турецко-татарского языка”) adlanır.

XIX əsrdə Azərbaycan dilçiliyində Mirzə Kazımbəyin “Ümumi qrammatika”sından sonra Qori müəllimləri Seminariyasının Azərbaycan dili müəllimi, dövrünün məşhur dilçi alimi Xələfi Mirzə Məhəmməd bəy Əfşarın «Fənni-sərfi-türki» əsəridir. Bu kitab özündən əvvəl yazılmış dərsliklərdən həm dərinliyinə, həm də genişliyinə görə seçilir.

X.M.Əfşar kitabın morfologiyaya aid hissəsində feilin zaman kateqoriyasından ayrıca bəhs edir. Alim dilimizin faktik materialına əsaslanarsa da, terminləri ərəbcə vermişdir. Belə ki, indiki zaman – hal, keçmiş zaman – məzi, gələcək zaman – istiqbal adlandırılmışdır.

Əfşardan sonra dilimizin qrammatikasına aid Nəriman Nərimanov da əsər həsr etmişdir. Nərimanovun dərsliyi diqqəti cəlb edir. 1899-cu ildə N.Nərimanov «Türk-Azərbaycan» dilinin müxtəsər sərf-nəhvi adlı dərsliyində feil zamanlarından (şigələrindən) ayrıca bəhs edir. O da Əfşar kimi, həm feil zamanlarının adlarını ərəbcə vermiş və haqlı olaraq, ondan bir qədər irəli gedərək dilimizdə zamanın 5 qrammatik ifadə formasını göstərmişdir.

Nərimanovdan sonra dilimizin qrammatikası ilə İslambəy Qəbulov («Qəvidi türki»), S.M.Qənizadə (Tureüko-Kafkazskoqo-Azerbaydjanskoqo nareciə»), Qafur Rəşad və Məmmədsadiq Axundzadə («Rəhbəri-sərf») də məşğul olmuşdur ki, bu əsərlərdə də feilin zaman kateqoriyaları ilə bağlı müəyyən mülahizələr irəli sürülmüşdür.

1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet rejimi qurulduqdan sonra ölkədə mürəkkəb bir vəziyyət yarandı. Ümumiyyətlə, sovet hakimiyyəti illərini humanitar-sosial-siyasi cəhətdən üç dövrə bölmək olar. Birinci dövr 1920-30-cu illəri əhatə edir. Bu illər nisbi demokratiya illəri kimi xarakterizə olunur. Bu illərdə sovet hakimiyyəti hələ demokratik-humanist siyasət yeritməyə məcbur idi. Ona görə də ali və orta məktəblər açıq, dillərin tədqiq və tədrisinə şərait yaradırdı.

1930-50-ci illər sovet rejiminin azğın və irtica dövrüdür. Bu illərdə millilikdən, türkçülükdən danışmaq olmazdı. 1950-ci ildən sonra nisbi loyallıq dövrü başlandı ki, bu illərdə qismən elmi fikir azad oldu. Bunun nəticəsində də humanitar sahədə, eləcə də dilçilik sahəsində mühüm elmi-nəzəri araşdırmalar meydana çıxdı.

Azərbaycan dilçiliyində feilin əsl elmi araşdırılması İsmayıl Rəsul oğlu Əfəndiyevin adı ilə bağlıdır. İsmayıl Əfəndiyev bütövlükdə feilə və feil zamanlarına özündən əvvəlkilərdən fərqli mövqedən yanaşırdı. Özündən əvvəlki müəlliflər kimi, o da feil zamanlarını ayrıca kateqoriya kimi deyil, xəbər formasının tərkibində izah edirdi.

Azərbaycan dilçiliyi tarixində ilk dəfə feilin zaman kateqoriyasını müstəqil qrammatik forma kimi qəbul edən M.Hüseynzadə olmuşdur.

Milli filologiyamızın tarixində feilin zaman kateqoriyası haqqında yazılan ilk və ən sanballı əsər A.Axundovun 1961-ci ildə nəşr etdirdiyi «Feilin zamanları» adlı monoqrafiyasıdır. A.Axundovun xidmətlərindən biri də bu idi ki, o, bütün türkoloji ədəbiyyata aid ümumi fikirdən Azərbaycan dilçiliyindəki fikirləri təcrid olunmuş halda deyil, onlarla müqayisədə verir. Həmçinin onun bu istiqamətdə elmi ədəbiyyata gətirdiyi mühüm yeniliklərdən biri də **idi, imiş** köməkçi feillərinin feil bəhsində xüsusi bir kateqoriya kimi izah edilməsi idi.

Ümumiyyətlə, V.V.Radlov, D.Nemet, K.Foy, F.Dits kimi Avropa alimləri türk dili üzərində çox əhəmiyyətli araşdırmalar aparmışlar. Amma əsaslı elmi araşdırmaları türk alimlərinin özləri aparmışlar XX əsrin əvvəllərində Kilisli müəllim Rifət, M.F.Körpülü, B.Atalay, Əhməd Cəfəroğlu və onlarla başqaları türk dilinin tarixindən tutmuş struktur elementlərinə, dialektlərindən tutmuş yayılma areallarına qədər intensiv və ekstensiv şəkildə araşdırmışlar.

TÜRK EDEBİYATI'NIN “YASAK AŞKLARI”, “EYLÜL” VE “AŞK-I MEMNÜ” ROMANLARINDAKİ KAHRAMANLARIN SOSYAL HAYAT BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

Nermin ALEKBEROVA

Qafqaz Üniversitesi
elekberovanermin@gmail.com
Bakü/AZERBAIJAN

Türk Edebiyatı'nın ilk psikolojik romanı sayılan Mehmet Rauf'un Eylül romanı ve Halit Ziya Uşaklıgil'in Aşk-ı Memnu' romanının ismini duyunca akla gelen ilk şey eserin ana konusu olan yasak aşktır. Her iki roman aynı dönem yazarları tarafından yazılmıştır. Mehmet Rauf da H.Z.Uşaklıgil de Servet-i Fünûn dönemi yazarlarıdır. Onların romanındaki yasak aşklar da bir birinden farklıdır. Mehmet Rauf Eylül romanında Halit Ziya'nın Aşk-ı Memnu'suna göre daha ahlakçı ve daha ürkektir. Eylül romanında Suat'ın Necip aşkına yanıt verip vermediği pek anlaşılmaz. Sadece bir eldiven olayı vardır. Necip, Suat'ın piyano üzerinde unuttuğu eldivenin bir tekini alır. Gece o eldiveni koklayarak uyur. Bir süre sonra Suat, eldivenin tekinin kaybolduğunu fark eder ve diğer teki de yine piyanonun üzerine bırakır. Bu eldiven tekinin Suat tarafından bırakılması Necip'in aşkına yanıt mıdır değil midir bilinmez... Romanda Suat'ın Necip aşkına verdiği karşılık sadece bir eldiven tekidir. Romancı, buna bile dayanamaz, roman sonunda yalıda çıkan bir yangında Suat'ı da Necip' i de öldürür... Roman böyle biter... İki gencin bir birlerine olan sonsuz sevgisi yalnızca gözlerinde ve ruhlarında kalmıştır. Onlar her şeye rağmen aşklarını yaşamış ve en nihayetinde birlikte bitirmişlerdir. Vakası “yok” denecek kadar basittir. Anlatılan birkaç olayın kişiler üzerindeki etkisiyle, kişilerin o olaya karşı tepkisi üzerinde durulmuş; böylece eser, dış olaylar üzerine değil, iç olaylar üzerine kurulmuştur. Bundan dolayı da romanda olay betimlemeleri değil, ruhsal çözümlemeler yer alır.

Oysa Halit Ziya, Aşk-ı Memnu'da daha cesurdur. Yazar anlatmak ve göstermek istediği her şeyi en ince ayrıntısına kadar vermiştir. O dönem için bir yenilik olsa da ve herkesçe kabul edilmese de bu romana ilgi hiç bir zaman azalmamıştır. Bütün bu özelliklerine göre bu iki yazardan Halit Ziya'ya ayrıntılar romancısı denebilirse, Mehmet Rauf'a ruhsal ayrıntıların romancısı adı verilir.

Bu iki romanı incelediğimiz zaman romanların yazıldığı dönem İstanbul insanının sosyal hayatındaki benzerlikler açıkça görülmektedir. Doğrusunu söylemek gerekirse Eylül romanında psikolojik tahlillerin muhteşem verilmesine, kelimelerle sanki resim yapar gibi oynanmasına rağmen ne yazıkki gerçek hayatla uygunluğu tartışmalı. Çünkü romanın karakterlerinin sosyal hayattaki yerine hemen hiç değinilmemiş, örneğin karakterlerin hangi mesleğe sahip oldukları yeterince anlatılmıyor. Aşk-ı Memnû'da olduğu gibi, Eylül'de de, aşktan başka kaygıları olmayan, çalışmayı ayıp sayan, ahlak hazır yiyici kişilerin yaşayışları; yazarın kendi söyleyişiyle “hep aşk, hep garâm, hep şiir ve musiki” üzerine oturtulmuş yükümsüz ve sorumsuz tutumları anlatılmıştır. Eserin üç kahramanı da (karı, koca, aşık) bir çeşit güzellik avcısı rolündedirler; Boğaziçi'nin güzelliklerine bakan küçük yalıyı kuş kafesine benzetirler; musiki ve sevdadan başka işleri olmayan kendileri de, bu hesapça muhabbetkuşu gibidirler. Daha açık söylemek gerekirse yazar romanındaki kahramanların sosyal yaşamları hakkında sadece bu bilgileri vermekle yetinmiştir:

Süreyya rahatına ve zevkine düşkün bir adamdır. Bir dairede memur olarak çalışır. Yaz aylarını babasının Bakırköy'deki şehre uzak bağ evinde geçirmek zorunda kaldığı için sıkıntılıdır. Her zaman yaz mevsimini Boğaziçi'nde bir yalıda geçirmeyi düşler. Fakat aldığı maaş bu hayali gerçekleştirmek için yeterli değildir.

Süreyya'nın halasının oğlu Necip de ara sıra köşke misafir olarak gelir. Necip, çalışmadan yaşayan, vaktinin çoğunu eğlence yerlerinde geçiren, yaşı otuzu geçtiği halde evlilikten kaçan bir gençtir.

Suat, kocasına anne şefkatiyle bağlıdır. Evliliklerinde eski heyecanlarının kalmadığını hissettikçe çok üzülür.

Yazar kişileri tanıtırken ve olayı geliştirirken, Suat ve Necip aşkına ve bu durumdan Suat'ın acı çekmesine, ruhsal buhranlarına öylesine ağırlık vermiştir ki, romanda toplumsal yanın ihmal edildiği söylenebilir. Örneğin Necip de, Süreyya da nasıl geçinmektedirler, pek belli değildir. Romanın bir iki yerinde Süreyya'nın “kalem”e gittiğinden bahsedilir fakat ne iş yaptığı kesin olarak vurgulanmaz.

Şimdi de “Aşk-ı Memnû” romanındaki kahramanların sosyal yapısını inceleyelim:

Bihter: Firdevs Hanım'ın küçük kızıdır. Tam bir eğitim almamıştır ama Türkçe, Fransızca ve biraz Rumca bilir. Gezi ve eğlence yerlerinin tanınmış simâlarındandır. Piyano ve ud çalmasını bilir. Evlendikten sonra kocasına sadık kalamaz.

Nihal: Adnan Bey'in kızıdır. Annesini küçük yaşta kaybettikten sonra Matmazel de Courton adlı mürebbiye ona dadılık yapar ve ders verir. Piyano çalmasını dadısından öğrenen Nihal İtalyan müziğini ve operayı sever.

Behlül: Adnan Bey'in yeğenidir. Hareketli bir yapısı vardır. Eğlenceleri sever. Birçok dostu vardır. Çapkındır ve kadınlara düşkündür.

Adnan Bey: Zengin bir adam olan Adnan Bey Boğaziçi'nde bir yalıda oturur. Kızını ve karısını çok sever. Terbiyeli ve olgun bir insandır. Boş zamanlarında ağaçtan eşyalar yapar.

Firdevs Hanım: Melih Bey takımının üyesi olan bu dul kadının iki kızı vardır. Maddî geliri pek fazla olmasa da eğlence yerlerine gitmekten geri kalmaz. Özgür ve hoppa bir yapıya sahiptir.

Sonuç olarak bu iki romanda yer alan kahramanların sosyal hayatlarındaki benzerlik rahata ve lükse düşkün olmalarıdır. Aşk-ı Memnû'da Batı'ya özentisi vardır. Beyoğlu'nda alış-veriş yapılır, batı müziği dinlenir, Nihal Fransızca ve piyano dersleri alır. Fransız terbiyesine göre yetiştirilmeye çalışılır. “Bu romanda teknik, Fransız romanından alınmış tam bir Batı tekniğidir.” (Dr. Enise Kantemir) Aşk-ı Memnû'daki De Courton Batı tipi eğitim veren Avrupa kökenli kadın karakterdir.

Eylül de aynı şekilde batıya yönelme sezilmektedir. Eylül'ün içinden çıktığı toplumun hayatıyla ilgisiz, toplumsal ve tarihsel gerçekliğin dışına düşen bir roman olduğunu düşünen Nihayet Arslan, bu romanda da kişilerin toplumdaki soyutlanmış bir ortamda yaşatılmalarının asıl nedenini onların Batılı bir zihniyet, ahlak ve yaşam tarzına sahip olmalarına bağlar. “Kişiler; görünüşleri, sanat zevkleri, eğitimleri, giyim tarzları, duygu ve düşünceleri, kadın ve erkek ilişkilerine bakışları yönüyle son derece medeni ve Batılıdır. Kolektif bir ruhu yansıtmaktan çok bireysel bir tutum sergilerler. Bu yönüyle yazar, kendi toplumuna uymayan bir gerçeği objektif olarak yansıtmayı başarır.” (Nihayet Arslan)

Bu iki romandaki üsluba dikkat edersek, Mehmet Rauf'un üslubu Halit Ziya'nın üslubundan daha sade ve daha özentisizdir. Halit Ziya'nın romanlarında olduğu gibi dil musikisi yaratma çabası bu romanda o kadar belirgin değildir. Mehmet Rauf müziği betimlemelerde aramıştır. Bu bakımdan Eylül'e betimleme romanı da denebilir.

KUTADGU BİLİĞ'DEKİ SÖZEYLEMLER

Özen YAYLAGÜL

19 Mayıs Üniversitesi

ozeny@omu.edu.tr

Samsun /TÜRKİYE

İslâmî Türk edebiyatının ilk hacimli metni olan Kutadgu Bilig, esere sonradan yapılan eklemelere göre Yusuf tarafından Balasagun'da Hakaniye Türkçesiyle yazılmaya başlanmış, 1069-1070'te Kâşgar'da tamamlanarak Doğu Karahanlı hükümdarı Tavgaç Buğra Kara Han'a takdim edilmiş bir mesnevidir. Kutadgu Bilig üzerine bugüne kadar birçok çalışma yapılmıştır. Bunlar; tezler, kitaplar, makale ve bildiriler olarak sıralanabilir. Bu çalışmaların hiç birinde

Kutadgu Bilig söz eylemler açısından ele alınmamıştır. Bu bildiride, Kutadgu Bilig'deki söz eylemler üzerinde durulacaktır.

Söz eylemler, tarihî pragmatikğin inceleme konuları arasındadır. Tarihî pragmatik, tarihî dilbilim ve pragmatikği birleştiren bir alandır. Pragmatik, disiplinler arası bir dil çalışma alanıdır ve sınırları oldukça esnektir. Pragmatik, bağlamsal anlam çalışması olup bir konuşmacı veya yazar tarafından iletilen ve bir dinleyici veya okur tarafından yorumlanan ileti anlamıyla ilgili çalışmalar yapar. Pragmatik, insanların ifadeleriyle demek istedikleri şeyleri inceler. İnsanlar bazen söylediklerinden daha fazla şey iletirler. Pragmatik bunlarla ilgilenir. Söylenen ve söylenmeyen şey arasındaki seçimi ne belirler sorusuna cevaplar arar. Tarihî pragmatik, içinde bulunulan zaman diliminden önceki, genellikle uzak bir geçmiş zamanda üretilen metinlerdeki dil biçimleri ve özelliklerini inceler; geçmiş bağlamdaki dil kullanımı ve anlamın nasıl oluşturulduğunu araştırmaya odaklanır. Pragmatik, sözlü iletişimi de kapsayan daha geniş bir çalışma alanına sahipken tarihî pragmatik çalışmaları yazılı metinlerle sınırlanır. Geçmişte kullanılan otantik dil üzerine odaklandığı için dilbilimsel çalışmanın deneysel bir dalıdır.

Tarihî pragmatik, son yıllarda, tarihî dilbilim çalışmaları alanında gelişme gösteren bir alt alan olmuş; artzamanlı söz eylem çalışmalarının sayısı gittikçe artmıştır. Tarihî pragmatikğin araştırma yöntemleri, dilin şimdiki kurallarının dil tarihinin daha eski dönemlerine uygulanması ve uyarlanmasına dayanır. Tarihî söz eylem çalışmalarında ya belli bir dönem pragmatik açıdan betimlenir ya da daha önceden eşzamanlı olarak pragmatik açıdan betimlenmiş iki farklı dönem karşılaştırılır.

Sözylemler, birbiri ardına hiyerarşik olarak sıralanmış unsurların karmaşık eylemleridir. Bir şey yapılarak, bir şey söylenerek, bir şey açıklanarak nasıl etki altında kalındığını gösterir. Sözylemlerin bir bölümünde konuşmacı kelimeler yoluyla dünyayı değiştirmeye, bir bölümünde kelimeleri inanç dünyasına uygun hale getirmeye, bir bölümünde kelimeleri duygu dünyasına uygunlaştırmaya, bir bölümünde dünyayı dinleyici yoluyla kelimelere uygunlaştırmaya, bir bölümünde ise, kendisi yoluyla dünyayı kelimelere uygunlaştırmaya girişir. Sözylemler; doğrudan ve dolaylı söz eylemler olarak da sınıflandırılır. Yapı ve işlev arasında doğrudan bir ilişkinin olduğu her yerde bir doğrudan söz eylem; yapı ve işlev arasında dolaylı bir ilişkinin olduğu her yerde ise, dolaylı bir söz eylemden söz edilebilir. Söz eylem performansı için teknik olarak uygunluk şartları, içerik şartları, hazırlayıcı şartlar içtenlik şartları, gereklilik şartları gibi şartların sağlanması elzemdir. Bu şartlarda bağlam ve konuşmacı niyetleri önemlidir.

Tarihî araştırmalar standart sözylem inceleme tekniklerini kullanamaz. Çalışmalarda çoğunlukla korpus dilbilim tekniklerinden yararlanılır. Korpus temelli çalışmalarda iki ana yöntem vardır: Sözlükler yardımıyla derlenen söz eylem fiil listelerine dayanan çalışmalar ve metinlerin taranması yoluyla elde edilen söz eylem yapılarının incelenmesi. Sözlüğe dayalı çalışmalar dolaylı sözylemlerin atlanmasına neden olacağı için bu çalışmada metnin taranması yoluna gidilmiştir.

Söz eylemler kültüre ve zamana özeldir. Her toplum kendi özel sözylemini ve söz eylem fiillerini yaratır. Söz eylemler eşzamanlı ve artzamanlı çeşitlilikler gösteren bulanık kavramlardır. Söz eylem çalışmaları bir topluluğun normları ve değerleri konusunda bize ışık tutabilir.

Söz eylem fiillerinin özel bir anlamsal ve pragmatik alanı vardır. Belli bir metin türünde standart olan sözdizimsel ve leksikal örnekleri kurmak gerekir. Sonra yazarın kendine özgü yazım özelliklerini tespit etmelidir.

Bu çalışmada, KB'deki söz eylemlerin belirlenmesi, sınıflandırması ve söz eylemler arasındaki ilişkiler ve işlevler üzerinde durulacak, bu yolla dönemin Türk dünyasının normları ve değerleri belirlenmeye çalışılacaktır. Buna göre, sözylemler; iddialar, yeminler, ısrarlar, övgüler, suçlamalar gibi alt başlıklarda değerlendirilecektir.

MAHTUMGULI FİRAĞI HAYATI VE EDEBİ ŞAHSİYETİ

Samirə FƏRƏCOVA

Qafqaz Universiteti

samira-faradjeva@mail.ru

Bakü/AZERBAIJAN

XI. asırda Oğuzların batıya doğru giderken geride bıraktıkları boylardan oluşan Türkmenler, yazılı edebiyatlarının ortaya çıkışı (XVIII. yüzyıl)'ndan önce zengin halk edebiyatı mahsullerine sahiptiler. Bunlar, destanlar, masallar, atasözleri, bilmece ve türküleri. Hepsinde halkın hayat tarzı, işleri, örf ve âdetleri gibi konular işlenmiştir. Türkmen yazılı edebiyatının ortaya çıkışından önce kaleme alınmış kaynaklardan olan Dîvânü'lûgati't-Türk'te, Kıpçak gramer ve sözlüklerinde (meselâ Bülğatü'l-Müşâk) Türkmençe unsurlardan bahsedilmektedir. Ebu'l-Gâzî Bahâdır Han'ın XVII. asırda yazmış olduğu Şecere-i Terâkime adlı eserde üç Türkmençe şiir bulunmaktadır.

Türkmen edebiyatını üç ana başlıkaltın da ele almak mümkündür:

1. Türkmen Halk Edebiyatı,
2. Klâsik Türkmen Edebiyatı,
3. Çağdaş Türkmen Edebiyatı.

Klâsik Türkmen şiirinin ilk örneklerini 18. yüzyılda Mahtumgulu vermiştir.

1733-1793 tarixləri arasında yaşamış olan, Ginik çay denilən yerdə dünyaya gözünü açtı. Şairin mezarı Aktokay denilən bir bölgədə, Marı, TepeKerend arasındakı kümbətin kuzeyin dəyər almaktadır. Firâğî, Türk dünyasının üç böyük şəxsiyyətindən (Hoca Ahmed Yesevî və Yunus Emre ilə birlikdə) biri olaraq Kabul edilməkdədir. "Firâkî", şairin məhləsi olub "rahatlığı, azatlığı seven", "asayiş tərəftarı" mənalarına gəlir.

Bunun böylə olduğunu:

"Mahtumgulu adın döndü Firaka,
Parıgolup çək özünü kenara."

dizelerindən anlıyoruz.

Biyografisini onun şiirlerinden öyrənəbildiyimiz Mahtumgulu bir şiirində kendisinin nereli və kim olduğunu şöyle dile getirir:

"Bilmeyen soranlara aydınız bu garib adımızı
Aslı Gerkez , yurdu Etirek , adı Mahtumgulu'dır."

(Bu garibi arayanlara söylə deyiniz : Aslı Gerkez , vatanı Etirek və adı Mahtumgulu'dur .)

Mahtumgulu'nun və ondan sonrakı klasik şairlərin əsərlərini "Yeseviciilik" düşüncələrinin yerləşməsində Dövlətməmmət Azadi'nin böyük katkısı olmuşdur. O devirdə "Yaşlı Molla" adıyla anılan Dövlətməmmət Hoca bildiyimiz kimi Mahtumgulu'nun babası və ilim atasıdır.

Mahtumgulu, şiirlerini Türk, Arap və Fars dilləriylə yazılmış kaynakları inceleərək meydana gətirmişdir. Mahtumgulu Türkmən edebiyatının ilk tuğlasını kuyan şahıs və Türkmən edebiyatçıların, hətta bütün Türkmənlərin ustadı olaraq qəbul edilməkdədir. Şairin vətən sevgisi və kahramanlık temalarını işlədiyi şiirlərinin hətta hepsi, kendi devrinin tarixi olaylarıyla ələkəlidir.

Çovdur han Üçün "Çovdurhan İçin", Öngi Ardi Bilinmez "Önü Arkası Bilinmez", Neyleeyin "Neyleyeyim" kimi şiirlərdə vətən sevgisi və kahramanlık konularını işləyən Mahtumgulu'nda, Göroğlı Destanı'nın təsiri də görülməkdədir. Keza Mahtumgulu'nun bilhəssa Gidici Bolma "Gidici Olma" adlı şiirində Göroğlı Destanı'ndan etkiləndiyi açıq bir şəkildə hissedilir (Kara 1998 : 160).

Mahtumgulu, yazdığı şiirlər ilə həm Türkmən dili və edebiyatının bir kurucusu olaraq qəbul edilmiş həm də kəndisindən sonra gələn şairlərə təsir edərək etkisini uzun sürə davam ettirmişdir.

Ayrıca İl Yağşı "Millet İyi", Döker Bolduk Yaaşımız "Gözyaşımızı Döker Olduk", Gımmat Yağşıdır "Kıymet İyidir", Depe nedir Düz Nedir "Tepe Nedir, Düz Nedir" kimi şiirlərində isə, Türkmənlərin milli birlik və bərabərliyini pekiştiren konuları ələ almışdır.

"Cihan peyda" denilən şiiri yalnız nevrüz kutlaması, nevrüz kutlaması, nevrüz günü gerçəkləşmiş hadisələrin olağanüstü sənətsallıqla tənsitilməsi deyil, ayrıca nevrüz münacatı, dileyi, duasıdır.

"Nevruzdan seni" adlı şiirində adlı söylenemeyən, göz önündə bulunan qız - Menlidir. "Mahtumgulu Menli ilə evlənməmiş mi? sorusu üzərində inceleme yapan bilim adamlarının çoxu "evet" der, pek az kısmı isə "hayır" cavabını verir. Mahtumgulu bir kərə evlilik yapmışdır və eşini gənc yaşında kaybetmişdir. O yüzden Menli Mahtumgulu'na verilməmiş, yoxsa onlar akrabadırlar. Adət isə hələ evlilik yapmayan qızın dul bir kimsəyə nikâhlənməsini hoş görməz.

"Göç geri dönersə topal öne geçer."

Şairin dili sadədir. Həlkə çox kolay bir şəkildə anlar. Amma burada anlar dediğimiz şey kəlimənin mənasıdır, şiirlərinin mənalarını çoxu kişi anlayamaz. Çünki şiirlərinin hər satırı çox geniş və dərin bir bilgi təşkil etməkdədir. Şiirləri dil bəkimindən tamamilə Türkməncədir.

Mahtumgulu, kendisindən sonra gələn Seydi, Zelili, Mollanepes, Mätäci və Talibi kimi Türkmən şairlərinə təsir etdiyi kimi, digər çağdaş Türk edebiyatlarını da etkilemiş böyük bir şairdir.

"SƏADƏTNAMƏ" MƏSNƏVİSİNDƏN HEKAYƏLƏR

Samirə MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

Hasanovas@yandex.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Sufizmin ədəbiyyata, poeziyaya aşılacağı müsbət keyfiyyətlərdən biri humanizm, insansevərlik ideyaları olmuşdur. Sufizmin ədəbiyyata aşılacağı əxlaqi təmizlik, mənəvi paklıq, elmə maarifə güclü meyl, şəhvətə, hərisliyə dərin nifrət ictimai həyatın əsas amilləri kimi diqqəti cəlb edir. Sufizm, ədəbiyyata bir sıra bədii poetik keyfiyyətlər gətirmiş, eləcə də fəlsəfi-irfani poeziyanın geniş vüsət almasına təsir göstərmişdir. Sufizmin poeziyaya təsirlərindən biri şeirdə bədii simvolların, təmsil və hekayələrin işlənməsi oldu. Təsəvvüf hekayələri İslamın mütəsəvvüflərin dini necə şərh edib yaşadıklarını anlamaq bəximindən son dərəcə önəmlidir.

XIV əsr mütəfəkkiri Şeyx Mahmud Şəbüstərinin "Səadətnamə" məsnəvisi bu bəximdən maraqlıdır. Əsərin yazılma səbəbindən bəhs edərkən müəllif yazır: "İçərisində həm irfani kəşfi-şühudun, həm ilahi sübutların, həm də Quran ayələrinin mövcud olduğu mənzum əsər mövcud deyildi. Mən bu əsəri yazmaq və bu söz boyunbağısının əmələ gətirmək üçün öz fəzilət və böyüklüyümü sındırdım. Fikirləşdim ki, mən nəsr əsərləri yazmaqda bu qədər bacarıqlı olduğum halda niyə görə şeir yazmağa və şeiri saç kimi hörmətə başladım? Əgər bu beytlərə və şeirə ehtiyac olmasaydı

mən heç bir zaman onu ərsəyə gətirməzdim. Bu dövrdə yaşayan insanların hamısı şeir sevən olublar və bu səbəbdən də, alimlər də şeir demək məcburiyyətində qalıblar. Bu əsər ilahi tövhid, hikmət və dinin əsaslarını özündə cəmləşdirir və əlavə mənasız sözlərin açıqlanmasına icazə verilməyib. Bu əsərdə tam səadətə mövcud olduğu üçün adını “Səadət” adlandırdım. Fikirlərimi bildirmək və izah etmək üçün təmsillərdən və müxtəlif rəvayətlərdən istifadə edəcəyəm.”

Hekayə.Səfeh insanlardan biri Cüneydə yaxınlaşaraq soruşdu: “Haqq Taalanın varlığını sübut etmək üçün nə dəlilin vardır?”Şeyx və pir olan Cüneyd ruhlar aləmindən söz açmağa başladı və dedi: “Səhər günəş işığı çıraq işığından daha güclüdür.”Səhər olanda insanın çırağa ehtiyacı qalmır, çünki səhərlərin işığı çırağın işığından daha qüvvətlidir. Bütün aləm günəşin parlaq şüaları ilə işıqlanmışdır və məhdud işıqlı çırağa ehtiyac qalmır.Qapı və pəncərədən işıq saçır və artıq toz zərrələrinin çırağ işığı ilə nə işi ola bilər. Zərrə (insan nəzərdə tutulur) Allah Taalanın “Ələstu bi rəbbikum” çağırışına “Bəla” cavabı verərək xidmət kəmərinə bağlayır. (Əraf surəsi, 172-ci ayə).Hər bir zərrə günəşin işığından parlaqlığını alır və eyni zamanda ona tərəf tələsir.Zərrə canını günəşin məhəbbətinə bağladıqdan sonra bir an belə olsun ona tərəf getməkdən və ona çatmaq yolunda addımlamaqdan yorulmadı.Zərrə ilk olaraq havanı ayaqları altına qoyaraq onun üzərində, yəni fələk kimi havada dayandı.Günəşin dərəcəsinə yüksəltdiyi və ayağını onun məqamına qoyduğu üçün günəşlə bir-birinin kəmərlərindən tutdular (Yəni bir-birinə qovuşdular).Bu, sevilən dərəcəyə çatdığı üçün onun başdan ayağa qədər hər yeri görünməyə başladı.Onun üzü və üzündə gözləri var və onun başına çox hadisələr gəlmiş və gözləri çox şeylər görmüşdür.O, öz istəklisinə və sevdisinə çatdı və bunu görməyi bacarmayan, həqiqətən kordur.

Əsərin başqa bir hekayəsində deyilir:

Bədbəxtlikdən bir gün şanapipiyin yolu bayquşların xarabalığına düşdü və oradan keçməli oldu. Şanapipik (Hudhud) Süleymandan (ə) yaxşı vədlər eşitmişdi, amma sonda şiddətli əzablarla üzləşdi. Bayquşlar bütün gecə boyu yatmadılar və səhərə qədər səs-küy saldılar. Səhər mehi əsməyə başladı və şanapipik öz yerindən qalxıb uçuşa başladı. Bayquş sürüsü onun qarşısını kəsdi, onu tutaraq çox pis şəkildə əziyyət verməyə başladı. Sən bütün gecəni yatıb indi oyanmısan və gündüzün qaranlığında səs-küy salmağa başlamısan. Şanapipik onların cavabında belə dedi: “Sizin sözləriniz tam tərsinədir və işıqlıq gecə yox, gündüz vaxtı olur.” Hər bir şey günəşin işığı ilə görsənməyə başlayır və zülmət görməyiniz sizin gözünüzdə olan qüsurandır. Gözündə görmə nuru az olanlar yarasalar kimi gündüzlər kor olurlar. Amma mənim gözümdə həmin nur var və günəşin nurunu görməyə tab gətirə bilərəm. Mən günəşin üzünü aydın şəkildə görə bildiyim üçün heç bir açıqlamaya ehtiyacım yoxdur. Bütün bayquşlar bu sözdən sonra bir-birilərinə dəydilər və onların hər birisi ağıla gələnə danışmağa başladı. İti gözlü şanapipik bu hadisədən təccüblənməyə başladı və qəlbinin səsinə qulaq asaraq “Uqtulunı-Məni öldürün!” (Mənsür Həllacın şeirinə işarə) dedi. Mənim qəlbimdəki zövqüm mənim vəfatıma icazə verdi, çünki mənim ölümüm əslində yaşamam deməkdir. Evə bənzəyən bədən dağıldıqdan sonra ruh da zərrəciklər kimi günəşə tərəf yüksəlir. Günəş hər bir tərəfdən işıq saçarsa zərrənin zülmətin heç bir əsər-əlamət qalmaz.

Şəbüstəri əsərində arifanə düşüncələri və mənaları rəmzlə ifadə etməyin zəruriliyini diqqətə çatdırır. Təsəvvüfdə rəzmləşmə prosesində ezotorik mənalara ilə hissi məfhumlar arasında əlaqə vardır, belə ki, bu aləmdə nə varsa başqa bir aləmdən kölgə və təsvir kimidir. Ona görə metafizik həqiqətləri ifadə etmək üçün misal və təmsil üsulu işlənir. Şəbüstəri bunu belə ifadə edir:

معانی چون کند اینجا تنزل ضرورت باشد آن را از تمثیل

Burada mənalar necə (hisslərə) enər
Zəruridir ki, onlar üçün təmsil işlənsin.

**ÇOCUK EDEBİYATI ÜRÜNLERİNDE YER ALAN KAHRAMANLARDA BULUNMASI
GEREKEN ÖZELLİKLER VE CAHİT UÇUK’UN “TÜRK İKİZLERİ” ADLI
ROMANINDAKİ KAHRAMANLARIN İNCELENMESİ**

Selma ŞİMŞEK

Qafqaz Üniversitesi

anesstiass@hotmail.com / senaselmas@hotmail.com

Bakü/AZERBAIJAN

Roman, hikaye ve tiyatro gibi ifadeye dayalı sanat eserlerinin iç yapısını; anlatıcı, bakış açısı, olay örgüsü, zaman, mekan, fikir, kahraman, dil ve üslup gibi tahkiye unsurları oluşturur. Bu unsurlar arasında kahraman önemli bir yere sahiptir. Okurun kendisiyle özdeşleştirdiği kahraman, bazen bir hayvan, bir bitki, bir nesne, bazen de bir insan olur. Türü ne olursa olsun edebi anlatılarda yer alan bu kahramanlar, beşeri özellikler yüklenerek kişileştirilirler. Bu da okur ile kitap arasında bir bağ kurulmasını sağlar. Okur, eserin kahramanını ve onun başından geçen olayları dimağında canlandırır. Çoğuzaman kendisini onunla özdeşleştirir. Onun gibi düşünüp, hissetmeye hatta kendisini onun yerine koyarak olaylara onun baktığı çerçeveden bakmaya başlar. Kahramanın sevinçlerini, hüznlerini, korkularını ve başarılarını onunla birlikte yaşar. Yetişkinler için hazırlanmış bir eserde amaç, daha fazla okuyucuya ulaşmaktır. Bu nedenle ilgi çekici ve kitabın okunmasını sağlayacak özellikteki kahramanlar tercih edilir. Ancak, çocuk edebiyatı ürünlerinde, çocuğun gelişimi göz önünde bulundurularak onların düşünce dünyalarına uygun kahramanlara yer verilmesi ticari kaygının önüne geçmelidir. Çocuk kitapları, çocukların yaşadıkları dünyayı tanımlarında, onların hayata kolayca uyum sağlamalarında ve toplumsal değerleri benimseverecek çevrelerine karşı daha bilinçli yaklaşımda

bulunmalarında etkin bir role sahiptir. Çocukların dünyasına seslenen kitaplarda yer alacak kahramanların, çocuklar üzerinde derin izler bırakacak olması, onların daha bilinçli seçilmesini gerektirmektedir. Çünkü çocuklar için kahramanlar, onlarla tanıştıkları ilk andan itibaren bir kahraman olmaktan çıkar ve onların hayali arkadaşları olurlar. Kendilerini kahramanla özdeşleştirerek, onları taklit ederek sosyal ortamı ve gerçek dünyayı tanırlar. Çocukların taklit becerilerini olumlu davranışa dönüştürmenin en etkili yolu, kazandırılmak istenen davranışları sergileyen kahramanların çocuk kitaplarında yer almasıdır. Çocuk edebiyatı ürünleri, çocukların sosyal ilişkilerini kuvvetlendiren önemli vasıtalarlardır. Henüz karşılaşmadıkları birçok durumu bu eserlerde tanıdıkları kahramanlar sayesinde öğrenirler. Onlarla, yaşanması muhtemel olayların ilk tecrübelerini yaşarlar. Çocuğu doğru ve olumlu davranışlara yönlendirmek ve bu davranışın çocukta kalıcı olmasını sağlamak yine bu eserler içinde yer alan kahramanlar, onların hal, tavır ve sözleriyle mümkündür. Çocuğa kazandırılmak istenen davranışın nasihat şeklinde anlatılması onun kendisini öğrenmeye karşı kapalı tutmasına sebep olur. Çocuk, davranışı öğrenmek yerine unutmayı tercih eder. Oysa çocuğun davranışı uygulamaya geçirmesini sağlamak, o davranışı çocuğun kendisine model aldığı bir kahramana yüklemekle mümkün olur. Çocuk kitaplarındaki kahramanların, evrensel ve ahlaki değerlere saygılı kişiler olması, çocuklara istenilen davranışların kazandırılmasında etkili bir yol olarak görülür. Olumlu kişilik özelliklerini taşıyan kahramanlarla tanışan çocukların, çevresiyle iletişimindeki uyumu, olaylar karşısındaki yapıcı tutumu ve olumsuzluklara karşı direnişi hedef davranışlara ulaşıldığının ve çocuk kitaplarının çocuklar üzerinde bıraktığı olumlu etkinin göstergesi olarak kabul edilmektedir.

Cahit Uçuk'un "Türk İkizleri" adlı romanı, konusu, iletisi ve kahramanları bakımından çocuklara okutulması gereken hedef kitaplar arasında yer almaktadır. "Türk İkizleri", azim, sabır, çalışkanlık, yardımseverlik ve hoşgörü gibi ideal insana ait temel değerler üzerine kurulmuş bir romandır. Çocuklara kazandırılmak istenen olumlu kişilik özellikleri karakterler üzerinden en yapıcı şekilde işlenmiştir. Romanın hemen hemen bütün kahramanlarının, başarıya giden yolda azim ve çalışkanlıkları, görevlerini yerine getirmede sorumluluk sahibi olmaları, olumsuzluklar karşısında ümitvar oluşları ve bütün mahlûkata karşı hoşgörü ve yardımsever olmaları bakımından örnek birer kahraman oldukları görülmektedir.

Fatma Bibi, çocukları küçücükken eşini kaybetmiş olmasına rağmen hayata küsmeyen, azimle ve çalışkanlıkla zorlukların üstesinden gelebilen, çocuklarını sevgi ve merhametle büyüten, onları sorumluluklarını bilen bireyler olarak yetiştiren örnek bir anne modelidir. Böyle bir kahraman üzerinden çocuklara azim, sabır, çalışkanlık ve sevgi gibi değerlerin kazandırılması sağlanabilir. Kitabın ana kahramanları Durak ve Parlak daahlaki değerler bakımından idealize edilmiş tiplerdir. Erken yaşta hayatın ağır yükünü omuzlarına alarak görevlerini eksiksiz yerine getirmeleri çocukların sorumluluk duygularını geliştirmede etkilidir. İkili münasebetlerde ikizler son derece olumlu davranışlar sergilerler. Birbirlerine, annelerine, arkadaşlarına ve sahip oldukları hayvanlara karşı davranışları daima olumlu ve nazıktır. Birbirlerinden isteklerini rica yoluyla dile getirirler. Hayvanlara da hep sevgiyle yaklaşırlar. Hiçbir zaman şiddete başvurmazlar. İkizlerle özdeşleşen çocuk okurların, sosyal ilişki uyumlarının ve hayvan sevgilerinin artması muhtemeldir. İkizler, yetişme tarzları, davranışları, başarıları, çalışkanlıkları ve yardımsever tavırları ile örnek birer kahraman olarak çocuk kitaplarında sıkça yer verilmesi gereken kahraman modelidirler. Abuğ Hasan'ın kısa sürede okuma yazmayı öğrenmesi, azim ve sabırla her işte başarıya ulaşılabileneceğinin göstergesidir. Türk ikizleri romanı, genel olarak çocukların yaşadıkları toplumun geçmişini ve bugününü tanımları açısından oldukça etkilidir. Romanda bizim tarihimize, toplumumuza, aile yaşantımıza, çocuk eğitimine ve birçok örnek davranışa yer verilmiştir. Bu unsurlar çocuklarımızın kültürel açıdan gelişmesine yardımcı olmaktadır. Romanda yer alan kahramanlar gerçek hayatın içinden çekip alınmış tiplerdir. Fiziksel tasvirlerinde ve onlara yüklenen özelliklerde hiçbir abartı bulunmayan bu kahramanlar, çocuklarımıza kapı komşuları kadar yakındır. Kahramanların bu yakınlığı, çocukların onları daha kolay tasavvur etmelerini sağlar. Cahit Uçuk'un "Türk İkizleri" adlı romanı çocuklara kazandırılmak istenen hedef davranışları bünyesinde barındırması bakımından, çocukların zihni, fikri ve sosyal gelişimlerine katkı sağlayacaktır.

CEM SULTAN'IN "VATAN" REDİFLİ GAZELİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Setter DURMAZ

Qafqaz Üniversitesi

sdurmaz1@qu.edu.az

Bakü/AZERBAIJAN

Fâti Sultan Mehmed'in üçüncü ve en küçük oğlu, Sultan II. Bayezid'in de kardeşi olan Cem Sultan, Osmanlı hânedânının yetiştirdiği şehzâde şâirlerden birisidir. 1459'da Edirne'de dünyaya gelen Cem Sultan, henüz on yaşında iken Kastamonu'ya sancak beyi olarak görevlendirilir. Burada kısa bir süre kaldıktan sonra, önce İstanbul'a, oradan da Rumeli'ye gönderilir. Kardeşi Şehzade Mustafa vefat edince, onun yerine Karaman Valiliği'ne atanır.

Cem Sultan, babasının vefatından sonra ise ağabeyi II. Bayezid'le taht mücadelesine girer. Bursa'da, II. Bayezid'in kuvvetlerini mağlûp eden ve halkın gönlünü kazanan Cem Sultan, orada adına hutbe okutup sikke bastırarak, yaklaşık 18 gün gibi kısa bir süre hükümdarlığını ilân eder. Ne yazık ki, bu hükümdarlık ihtarısı, şehzâdeyi hâzîn bir hayat mâcerâsına sürükler. Cem Sultan, bir takım mağlûbiyetlerden sonra, Rodos şövalyelerinin ve Papa'nın eline düşer; ömrünün sonuna kadar da rehin hayatı yaşamaya mahkûm olur. Cem'in Rodos'ta başlayan gurbet yolculuğu, Fransa'da da devam eder ve İtalya'nın Velletri şehrinde son bulur. Muhtemelen bir zehirlenme sonucu 1495 yılında vefat eder.

Osmanlı sultanlarında aranan en iyi vasıflarla yetişen Cem Sultan, başta Ahmed Paşa olmak üzere, Şeyhî, Necâtî Bey gibi döneminin ileri gelen şâirlerinin de tesiriyle, devrinin şiir ve edebiyatında söz sahibi olacak bir mevkîye yükselir. Hem Arap hem de Fars dilinde şiir söyleyecek kadar, her iki dili ve edebiyatlarını çok iyi bilen Cem Sultan, biri Türkçe, diğeri Farsça olmak üzere iki divân sâhibidir. Şehzâdenin ayrıca Selmân-ı Sâvecî'nin "Cemşîd ü Hurşîd" mesnevisini tercüme ederek oluşturmaya başladığı, fakat te'lif özellikleri kazandırdığı aynı adlı bir mesnevisi vardır.

Şiir ve edebiyatla çok küçük yaşlardan itibaren meşgûl olan Cem Sultan, yalnız şiir söylemekle yetinmez; aynı zamanda Konya'da bulunduğu dönemde, Sa'dî, Haydar Bey, Sehâyî, Kandî, La'î gibi "Cem Şairleri" olarak anılan bir grup şâiri de himâye eder. Bu şâirler, Cem Sultan'ı esaret günlerinde de yalnız bırakmayarak bir vefâ örneği sergilerler.

Klâsik edebiyatın dünyasına ait bütün motiflere derinden vâkıf olan Cem Sultan, şiirlerinde şahsî duygularını ifade etmede de büyük bir başarı ortaya koyar. Şâir, yaşadığı kısa ve aynı zamanda trajik hayatını şiirine birçok yönleriyle yansıtır. Bir taraftan Fâtih Sultan Mehmed gibi bir hükümdarın şehzâdesi olan, diğeryandan bir saltanat mücadelesi sonunda Hristiyanların eline düşerek diyar diyar dolaşan bu duygulu şâir, divân şiirinde çok ender karşılaşılan vatan şiirleri söyler.

Cem Sultan'ın "Türkçe Divanı"nda bulunmayan, ancak Hasan Ali Yücel'in "Türk Edebiyatı Numuneleri" adlı kitabında yer alan "vatan" redifli gazeli, yukarıda ifade edildiği gibi, teması bakımından divân şiirinde örneğine pek rastlanmayan bir gazeldir. Beş beyitten ibaret olan bu gazel, remel bahrinin "fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün" kalıbıyla kaleme alınmıştır. Cem Sultan, bu gazelinde vatani sevgiliye benzeterek, onu bir sevgiliye duyulan özlemle yâd eder. Böylece yaşadığı tâlihsizlikler yüzünden çok sevdiği vatanından ayrı düşen şâir, şiirinde vatana karşı hissettiği derin hasretini anlatır.

Şâire göre, vatanın kokusu insanın şuuruna ulaştığında; yani vatan insanın aklına düştüğünde, gönül, vatanın yüzünü görmeyi arzular:

"Cân dimâğına erip bûy-ı vatan
Dil diler kim görüne rûy-i vatan"

Cem Sultan, bir sonraki beytinde vatani, "âb-ı hayat"la karşılaştırır; onu, ölümsüzlük suyundan daha üstün tutarak âdetâ yüceltir. Kendisini garîp ve düşkün olarak niteleyen şâir, içinde bulunduğu durumda vatanın akarsularını "âb-ı hayat"tan daha hoş bulur:

"Çeşme-i Hayvândan ey dil hoşdürür
Ben garîp üftâdeye cûy-ı vatan"

Şâirin, gazelinde vatanını kıyasladığı kavramlardan birisi de Cennet'tir. İşte aşağıdaki beytinde de vatan köşesini Cennet bağından daha değerli bulduğunu mübâlağalı bir şekilde şöyle ifade eder:

"N'ola candan istesem, çün yeğdürür
Bâğ-ı Cennetten bana kûy-ı vatan"

Cem Sultan, daha önce belirtildiği üzere, vatani bir sevgiliye benzetir. Şâir, vatanına olan bağlılığını, divân şiirinde, aşğın sevgilisinin saçına olan bağlılığını anımsatarak dillendirir:

"Gönlüm eyler dâima anı talep
Bend olaldan bana giysü-yi vatan"

Cem Sultan, şiirlerinde vatana olan hasretini dile getirirken, tabiatın canlı ve son derece zengin kaynaklarını önemli bir malzeme olarak görüp değerlendirir. Meselâ; bir sonraki beyitte "bâd-ı sabâ", Cem'e vatanın kokusunu taşıyan bir şahsiyet arz eder. Bilindiği gibi "bâd-ı sabâ", doğudan esen hafif bahar yelidir. Sürgünde olan Cem Batı'da, vatani ise Doğu'dadır. Vatan kokusuna hasret olan şâire, seher yeli Osmanlı diyarından vatan kokusu taşır. Bu vatan kokusuyla Cem'in gönlü şenlenir; yüreği sevinçle dolar ve taşar:

"Hürrem olup cân-ı Cem erdi safâ
Dil sabâ'dan alalı bûy-ı vatan."

Netice itibarıyla, Cem'in vatan özlemini şiirinde dile getirmiş olması, Divân şiirinin toplumla ve insan hayatıyla iç içe olduğunu gösteren bir nitelik sergiler. Aynı zamanda Cem Sultan'ın bu gazelindeki vatan sevgisi, Türk edebiyatındaki Namık Kemâl, Tevfik Fikret ve Süleyman Nazîf gibi şâirlerin şiirlerindeki vatan anlayışını andırır. Bu şâirlerin şiirlerinde bir sevgili yahut bir anne olarak tahayyül edilen vatan, bu şiirde de özlenen bir sevgilidir. Aradan asırlar geçmiş olmasına rağmen, Cem Sultan ile yukarıda zikredilen vatan şâirlerinin, vatana bakışlarının mukayese edilmesi ayrıca üzerinde dikkatle durulması gereken bir husustur.

XVI. YÜZYIL TEZKİRE MUKADDİMELERİNDE ŞAİR VE ŞİİR

Tünzale ALİYEVA

Hacettepe Üniversitesi

Tunzaleeliyeva@yahoo.com

Ankara/TÜRKİYE

16. yüzyıl her yönüyle Türklüğün intibah yaşadığı bir dönem. İster Çağatay diye bilinen Doğu Türkçesinde, isterse de Osmanlı ve Azerbaycan Türkçesinde gözle görülür bir ilerleme var. Özellikle Osmanlı sahası hem siyasi hem de kültürel açıdan yükseliş devrini yaşamaktadır. Şöyle ki artık şairlerimiz Fars şairlerle boy ölçüşecek derecede özgün

eserlər ortaya koyar, Baki gibi büyük şairlər yetişir. Nesir alanında; tarix, biyografi gibi örnəklərdə artış görülür və şair tezkireləri yazılmaya başlar.

Mustafa İsen'in de dediği gibi, hər sosial fəaliyyətin kendine özgü bir tarixə ihtiyacı vardır. Dönəmə özgü eserlərdən olan şair tezkireləri də bir ihtiyacın neticesi olaraq ortaya çıkmışdır. Tezkirelərin önsözlərində də belirtildiği üzere yazar və şairləri unutulmaktan kurtarmak məqsədilə kalemə alınan Şair Tezkireləri, Eski Türk Edebiyatının ən önəmli kaynaklarından biridir. Bu edebî ürünler sayəsində edebiyat tariximiz, söz sanatçılarımız haqqında bilgi ediniyir və aynı zamanda dönəmin edebî baxış açısı, dəyərlər yargısı, dil xarakterlərini izləyibiliyir. Klassik tezkire gələneğinin davamçıları olan tezkireciliğimiz 16. yüzilyda bir edebî ihtiyac olaraq, Şehî Bey'le başlamış və dönəmin digər tezkirecileri Latifi, Ahdî, □şık Çelebi, Hasan Çelebi, Beyanî, □li ile davam etmişdir.

Harun Tolasa deyimi ilə Tezkirelər, şairlərin həyatları, kişilikləri, edebî fəaliyyətləri və eserləri haqqında bilgi verirken üsluplarının sanatlı və ahenkly olmasına da böyük diqqət etmişlər. Bu səbəptən tezkirelər aynı zamanda birer edebî eser niteliği taşımaktadırlar. Hele tezkirelərin mukaddimələri incelenməgə şayan nitelikte birer poetika denemələridir. Çünkü sayısız divanların düzənlediyi və özgün eserlərin ortaya konduğu bir çağda şiirleri neyə gərə düzənlediklərini, hangi edebî kaidələri izləndiklərini belirtmek - şiir və şairi ele almak, kimsenin aqlına gəlməmişdir. Birçok âlimimizin dile gətirdiyi gibi bu bilgiler, divanların önsözleri və tezkirelərin mukaddimələri incelenərək belirlənəbilir.

Biz də bu kisa çalışmamızda birçok yöndən önəm arz edən 16. yüzily tezkirelərinin mukaddimələrini ele alaraq hem mukaddimələrin yapısı, ele alınmış şekli, hem də dönəm aydınlarının şair və şiir haqqındaki düşüncələrini belirləməgə çalıştık. O dönəm tezkirecilerinin hemen hepsinin üzerinde durduğu konu şiirin Kuran-i Kerim'de dəyərləndirilməsi və bu dəyərləndirmələrin nasıl yorumlanması gerektiği idi. Söz sahiplerini mukaddəs varlık olaraq dəyərləndirən müəlliflər şiirin tarixini insanla yaşıt bilmiş və ilk şiir söyleyeni Hazreti Adem'e kadar götürmüşlərdir. Digər bir yandan, bildiyimiz gibi yazarlar mukaddimələri ayrı bir önəm və özenlə yazarlardı, çünkü tabiri caizse, müəllif burada eserinin tanımını yapar və ne kadar hüner sahibi olduğunu ortaya koymaya çalışır. Bu tür süslü və ağdalı üslubu □şık Çelebi və Hasan Çelebi tezkirelərində daha çok görürüz.

Tezkirelər haqqında araştırmalar yapılmış və yapılmaktadır. Lakin zikrettiğimiz konuyla (Tezkire Mukaddimələri ilə) ilgili Haluk İpekten və digərlerinin hazırladığı “Şair Tezkireləri” kitabında kisa bilgi verilmek dışında ayrı bir araştırmaya rastlamadık.

İncelememizi yaparken bol bol örnek verme və alıntı yapma yolunu seçtik. Bunu yapmakta məqsadımız hem bilginin doğruluğunu direk göstərmək, hem də dönəmin dil, üslup və kültür xarakterlərini bu örnəklərlə ortaya koymaktır. Hele çalışmamızın temelini oluşturan şair və şiir haqqında olan düşüncələri hər tezkiredən olduğu gibi kronolojik alıntı yaptık. Böylece tezkirelər aralarındaki fərqləri də göstərmək istedik. Ama çalışmamızdan da görüleceği üzere tezkirecilerimizin şair və şiir haqqındaki düşüncələri hemen hemen aynıdır və aynı dəğər yargılarını içermektedir.

MODERN TÜRKİYƏDƏ MƏDƏNİYYƏT DƏYİŞİKLİYİ

Ülkər SƏMƏDOVA

AMEA, Şərqşünaslıq İnstitutu
Bakı/AZƏRBAYCAN

Tezisdə İndiana Universitetində çağdaş Türk ədəbiyyatı ilə bağlı aparılan tədqiqatlardan bəhs edəcək, xüsusilə də 1973-cü ilydə Frank Ston tərəfindən çap olunan “Modern Türkiyədə mədəniyyət dəyişikliyi” adlı monoqrafiyanın üzərində dayanılacaq.

Bu kitab 8 fəsildən ibarətdir:

1. Türk ədəbiyyatında ictimai təsir
2. Modern Türk ədəbiyyatının dəyişimi;
3. Türk ədəbiyyatında Boğaziçi mədəniyyəti;
4. Ədəbiyyatda Anadolu;
5. Modernizmin ənənəvi İslam ilə mücadiləsi
6. Modern Türkiyədə uyğunsuzluq;
7. Müəllimlərin səyi;
8. Ədəbiyyat təhsili.

“Türk inqilabı siyasi və iqtisadi islahatlarla bərabər ictimai və mədəni dəyişiklikləri də hədəfləmişdir” fikri ilə əsərinə başlayan F.A.Stone Cümhuriyyətlə birlikdə və daha öncəsində meydana gələn inkişafa nəzər salır: “Türkiyənin dəyişmə proqramı Mustafa Kamal Atatürk və onun qurduğu Cümhuriyyət Xalq Partiyası ilə əlaqələndirilir”.

Müəllifin bilgi qaynağı olaraq qəbul etdiyi “kurgu” mövzusunda fikirləri də maraq doğurur: “Türk kurgusu”nda sadə düşüncə, hissiyyat, şəxsi davranışlar, yaşam tərzləri yer almışdır. Ancaq “Türk kurgusu”na dürüstlüyü və güvənliyi baxımından da çox sort ittihamlar irəli sürülmüşdür. Əhməd Kabaklının yazdıqları buna bir misal ola bilər. Ə.Kabaklı yazır: “İnsanı əcaib bir yerə qoydular. O bir işçi olmaq məcburiyyətindədir və ya kəndini tərk etmiş biri və ya aclıqdan ölmək üzrə olan bir məmur, çörək üçün bədənini satan qadın, ateist, din düşməni, kasıb və ya səfil. Əlbəttə ki, kobud

danışmalı və çirkin bir tərz olmalıdır. Nə üçün? Bu uzun uzadı araşdırma tələb etmir. Bu sıradan və gerçək olmayan xarakterlər M.Qorki, İstrati, Steinbec və onlar kimi digərlərinin qələmindən çıxmışdır". Əslində modern Türk yazıçıları, ətraflarında olub-bitənləri təsvir etməkdə, analiz və şərh etməkdə bənzərliklər göstərməkdədirlər. Mahmud Makalın ilk romanlarında bəhs olunan Anadolu kənd həyatını eyni dövrdə aparılan antropoloji işlərlə qarşılaşdırmaq olar.

Ədəbiyyatla təhsilin əlaqəsindən bəhs edən kitab müəllifinin fikirləri də maraqlıdır: "Siyasi və sosial fəaliyyətlə bərabər Türk ədəbiyyatı ilə təhsili arasında iki istiqamətli əlaqə olmuşdur. Son illərə qədər demək olar ki, yazıçıların böyük bir qismi müəllim idi. İntellektual elitanın mədəni islahatlar apararaq kütlələri modernizmə yönləndirməsi fikri 1930-cu illər ədəbiyyatında olduqca populyar bir mövzuya çevrilmişdir. Bunun Türk təhsil sistemi üzərində güclü bir təsiri olmuşdur. Uyğun bir proqram yaratmaq və təkmilləşdirmək üçün aparılan ardıcıl təcrübələrdən sonra 1940-cı il aprel ayında Kənd İnstitutları rəsmən açılmışdır və bu da bir Anadolu yazarlar cərəyanının yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu yeni "səslər" Türkiyənin perspektivini əhəmiyyətli bir şəkildə dəyişdirmişdir.

Modern Türk ədəbiyyatının dəyişimi və "batılma"ı üzərində duran müəllif əsərinə bu şəkildə davam edir: "Ədəbiyyatda "batılma" Osmanlı İstanbuluna və digər böyük şəhərlərə çeşidli yollarla girmişdir. Xarici agentliklər və rəsmi Osmanlı agentlikləri yeniliyin ana qaynağını təşkil etmişdir. 1832-ci ildə qurulan Tərcümə Bürosu ziyalılar üçün bir növ dil məktəbi olmuşdur. Tərcümə yolu ilə Avropa ədəbi nümunələri Osmanlı Türkiyəsində tanınmağa başlamışdır.

Türk ədəbiyyatındakı qərbə meyillilik (batılma) və dəyişim haqqında örnəklər verən F.A.Stone ədəbi cərəyanlara da toxunur: "XIX əsrin sonunda bir qəzetin əlavəsi olaraq ortaya çıxan "Sərvəti-fünun" bir çox gənc yazıçıların diqqətini çəkmiş və qısa zamanda müstəqil bir jurnala çevrilmişdir. 7 fevral 1896-cı ildə Tofiq Fikrət bu dərginin redaktoru olmuş və bir qrup yazara liderlik edərək 1901-ci ilə kimi bu işi davam etdirmişdir. Şeirlərində farsca, ərəbcə ifadələrdən istifadə etmiş, sadə insanların işlətdiyi sözləri rədd etmişlər. Bu işlərin nəticəsi olaraq yeni bir ədəbiyyat "Ədəbiyyat-i cədidə" yaranmışdır.

Tofiq Fikrət, Əhməd Midhət, Cənab Şəhabəddin, Xalid Ziya Uşaklıgil və Mehmed Rauf kimi yazar və şairlərin əsərlərindən bəhs edən F.A.Ston daha sonra ədəbiyyatdakı milliyyətçilik məsələsi üzərində dayanır: "Yeni yüzilə girdikdən sonra yüksələn Türk milliyyətçiliyi ədəbiyyata şəkil verməyə başlamışdır. Bu yeni cərəyan eyni zamanda təhsil islahatlarını da biçimləndirmişdir. Selanikdəki ədəbi fəaliyyətlər "Gənc qələmlər" adında bir jurnalın yaranmasına zəmin hazırlamış və Ziya Gökalp da bir müddət bu nəşrlə xatırlanmışdır. "Gənc qələmlər" türkcəni ərəb və fars ifadələrindən təmizləməklə dildə sadələşməni təmin etmək istəmişlər. "Gənc qələmlər" in ən istedadlı nümayəndələrindən olan Ömər Seyfəddin türk gəncliyinə yeni bir dil yaratmaq üçün çalışmalarını söyləmişdir. Onun bu düşüncəsi Cümhuriyyətin rəsmi dil siyasətinin təməlini təşkil etmişdir.

Cümhuriyyət dövrü ilə bağlı olaraq kitabın müəllifi bəzi məqamlara toxunur: "Cümhuriyyət öncəsi yazılanlarla Cümhuriyyətin qurulmasından sonrakı dövrdə qələmə alınan əsərləri dil, üslub və mövzu baxımından fərqləndirən ciddi cəhət, məqam yoxdur. Ancaq milliyyətçi fəaliyyətləti səbəbilə bəzi yazıçılar Cümhuriyyət dönməsinin öncülləri olaraq qəbul olunmuşlar. Bunlardan biri olan Rəşad Nuri Güntəkinin "Çalıquşu" romanı bir dönüm nöqtəsi olmuşdur".

1950-ci ilin Türk ədəbiyyatında dönüş nöqtəsi olduğunu vurğulayan F.A.Ston əlavə edir: "Gənc kənd müəllimi Mahmud Makalın yazdığı və "Varlıq" dərgisində nəşr olunan "Bizim köy" romanı böyük əks-səda doğurmuşdur. Bunun bir neçə səbəbi vardır. Birincisi, kitab kəndin acınacaqlı şərtlərini təbii bir üslubla əks etdirir. İkincisi, kitab bir kəndli tərəfindən qələmə alınmış ilk kənd romanıdır. Üçüncüsü Makalın yazdıqları şəhərli ziyalıların o zamana qədər sahib olduğu "xoşbəxt kəndli" qavrayışıyla sözün əsl mənasında ziddiyyət təşkil edir. "Bizim köy" 1950-ci il seçkilərində Demokratik Partiya tərəfindən təsirli vasitə olaraq istifadə edilmiş, Cümhuriyyət Xalq Partiyası isə bu hadisəyə münasibətini Makalı həbs edərək göstərmişdir.

Burada Amerika türkoloqunun gözüylə çağdaş Türk ədəbiyyatına nəzər salmağa çalışdıq.

MEKTEB (1911-1920) DERGISİNDEKİ HİKÂYELERDE EĞİTİM MEVZULARI

Ümit PEKTAŞ

Qafqaz Üniversitesi

umitpektasster@gmail.com

Bakü/AZERBAIJAN

19. əsrin sonu ilə 20. Əsrin başlarına (ilk çeyreginə) baktığımız zaman Azərbaycan yayın hayatında kısmi bir demokratikleşmə hareketinin başladığını, bununla birlikte yayın faaliyetlərinin arttığını görürüz. Bu hareket, Rus çarının baskıcı yönetimini biraz hafiflettiğinden Azərbaycanlı aydınları cesaretlendirmişdir. Yıllardır baskıya maruz kalan bölgə halkı Azərbaycan aydınlarının önderliğinde siyasî, edebî, içtimai cihette yeniliğe ve inkişafa başlamışdır. Öyle ki bu devirlerde hem sosyal alanda hem edebi alanda birçok atılımlar gerçeleşmiştir. Bunların başında da eğitim ve edebiyat alanında yapılan girişimler gelmektedir. Bu girişimlerle eğitim alanında yeni yeni okullar açılmış, müfredatlar yenilenmeye çalışılmış, millî bir eğitim anlayışıyla yerli halk okullarda okumaya teşvik edilmiş, özellikle kız çocuklarının okullara gönderilmesi için girişimlerde bulunulmuştur. Öyle ki o dönemlerde hem yerli halkın okula gitme oranı hem de bunların içinde kızların okula gitme oranı hayli aşağı seviyelerde yer almıştır. Öyle ki Azərbaycan topraklarında yaşayan diğer milletlerin çocuklarını okula gönderme oranları yerli halktan çok çok fazla olmuştur. Eğitimle ilgili bu çalışmalar edebiyat vasıtasıyla da desteklenerek insanların bu konuda teşvik edilmesi planlanmıştır.

Bunu gören ve bilen Azərbaycanlı aydınlar (H. Zerdabi, N. vezirov, Z. Hakverdiyev, R. Efendiyev, N. Nerimanov, M. Mahmudbeyov, A. Şaik, C. Memmedquluzade, M. E. Sabir, A. Sehhat v.s) kendi yüreklerinde bunun acısını çekmişler ve bu yolda çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Yapılan faaliyetlerin en başlarında ise edebiyatla ilgili çalışmalar yer almıştır. Bu dönemde matbuat hareketleri hızlanmış, sansürün hafiflemesiyle çok sayıda gazete özellikle de dergiler çıkarılmaya başlamıştır. Bu gazete ve dergilerin esas amaçları toplumu özellikle de çocukları ve gençleri cahillikten kurma çalışmaları olmuştur. Edebiyatın toplumu eğitici yönünden istifade edilmiş, yeni fikirler edebiyatın vasıtaları ile verilmeye çalışılmıştır. Bu vasıtaların başında da dergiler gelmektedir. Bu dönemlerde çıkan dergilerin hemen hemen hepsi aynı gaye etrafında birleşerek çok mühim bir çalışmaya imza atmışlardır. Bu dergilerin ekseriyeti eğitim meseleleri üzerinde durmuştur. Eğitim meseleleri makaleler, hikâyeler, şiirler, masallar, tiyatrolar aracılığıyla verilmiş; iyi ve doğru olan eğitim topluma bu sayede aşılacak istenmiştir.

Bu çerçevede “ Mekteb ” dergisi kendi devri içerisinde en önemli eserlerin başında gelerek bu görevi en iyi şekilde ifa etmeye çalışmıştır. “Mekteb” dergisinin ortaya çıkış amacını yansıtan derginin ilk sayısında Neriman Nerimanov’un “Aziz Balalar” başlığı altında “...Muharebeniz bizimki gibi dehşetli mi? Həyir əziz balalar! Biz gədən yol gəyət qaranlıq, daşlı, torpaqlı, iti tikanlar ilə səpilməmiş olarkən sizin həyatınızın yolu işıq təmiz görünür. Açıq söyləyelim biz təvəllüd tapıb tərbiyəsiz ata və analar qollarında böyüdük. Məndə birimizin yüzünə xoşbəxtlik günü doğub min min bələlardan hilas olub da hazırda dərəcəyə çatdıq, yeni bir noktaya, bir makama yetişdik ki kendimiz ilə həyəvanın fərqlərini anladık. Düşündük ki biz insanız, bizə yemək içməkdən başqa ruhumuzu təmizləmək, aqlımıza sıkal vermək lazımdır. Və gənə düşündük ki ruhumuzun təmiz olmağı və təhsil etdiyimiz elmlər məxsusi bir birim üçün deyil bəlkə umum insan üçündür. Yəni məktəb vasitəsiylə öyrəndiyimiz elmləri, fənnləri insanlar arasında intişar etmək fikrində bulunduq...” denilerek eğitime ne kadar önem verildiği, toplumun kalkınması için bunun ne kadar şart olduğu belirtilmiştir.

“Mekteb” dergisinde birçok yazı türü mevcuttur. Bu yazı türlerinin en önemlilerinden ve dergide en çok yer alan türlerinden biri de hikâyelerdir. Hikâyeleri incelediğimiz zaman hikâyelerin eğitimle ilgili çok ciddi bir görev üstlendiğini görürüz. Öyle ki dönemin eğitim hayatından eğitim şekillerine; toplumdaki yanlış eğitimden kızların eğitilmesine ve okulun öneminden okul türlerine kadar eğitimle ilgili birçok mevzu hakkında hikâyelerin bilgiler içerdiğini görüyoruz. Dönemin özelliklerini (teknolojik, sosyolojik ve psikolojik açıdan) dikkate aldığımızda hikâyelerin topluma, hususiyetle çocuklara ne kadar tesir edebileceğini anlamak pek de zor değildir. Mesela Qaraca Qız (1913,nu.2) hikâyesinde Ağca hanımın eğitimi meselesinin tüm seri boyunca devam ettiğini görüyoruz. Anne pericehan hanım kızını Avrupaî eğitimle yetiştirmek istiyor ancak baba Hüseyin Qulu Ağca kızını millî kültüre uygun yetiştirmek istiyor. Anne Rus dilini baba anadilini öğrenmesini istiyor.

Mektebe Gedeceyem (1913,nu.12) adlı hikâyede çocukların okula gönderilmemesi ve bu çocukların çırak olarak çalıştırılmasını görüyoruz. Yine bu hikâyede okumuş ve cahil insanların çocuklarına yaklaşımını da görüyoruz.

İki Yətimə və Şukufə (1914,nu.14) adlı hikâyede ise fakirlik yüzünde kızların okuyamadığı görülür.

Sa'yın Nəticəsi(1915,nu.12) adlı hikâyede okuyan ve okumayan insan farkı, okumaya teşvik, okul türlerinden bahsedilir.

Mərhəmətli və Sədaqətli Cənnət Xanım (1915,nu.13) hikâyesinde kızların okuması ve kızın diş hekimi olmak için Moskova'ya gitmesi işlenmiştir.

Görüldüğü üzere hikâyelerin eğitim konusunda dönemin yapısını ve fikirlerini verme açısından önemi büyüktür. Bunun için bu hikâyeler üzerinde hassasiyetle durmak ve geçmişten günümüze köprü kurmak gerekir.

AZERBAIJAN TÜRKÇESİ AĞIZLARI VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ EDEBİ DİLİNDE ANLAM BAKIMINDAN ORTAK OLAN BAZI KELİMELER ÜZERİNE

Vüsale KERİMLİ

Qafqaz Universitesi

vusu.k@hotmail.com

Bakü/AZERBAIJAN

Azerbaycan dilinin lehçe ve ağızları çok zengin içeriğe sahiptir.Bu ağızlar 4 kısma ayrılmaktadır.Azerbaycan dilinin lehçe ve ağızlarının sınıflandırılması genel olarak coğrafi bölgelere göre yapılmıştır: 1) Doğu grubu lehçe ve ağızları(Baku,Guba,Şamahı lehçeleri ve Lenkeran, Muğan ağızları); 2) Batı grubu lehçe ve ağızları (Gence, Kazak, Karabağ lehçeleri ve ayrım ağzı); 3)Kuzey grubu lehçe ve ağızları (Şeki lehçesi, Zakatala-Gah ağızları); 4)Guney grubu lehçe ve ağızları (Nahçıvan, Ordubad lehçeleri). Bu lehçe ve ağızlar hem Azerbaycan edebi diline göre hem de kendi aralarında farklılık arz etmektedir.

Ağızlarımızın leksikolojisinde Azerbaycan edebi dilinde işlenmeyen ve ya başka anlam taşıyan yuzlerce söz vardır.Fakat bu sözlerden bir çoğu Türkiye Türkçesi Edebi dilinde kullanılmaktadır.Bazıları aynı anlamları verseler de,bazıları çok yakın,benzer anlamları ifade ederler.Fakat buradaki tek fark Azerbaycan ağızlarındaki sözlerin doğal olarak telaffuze,Türkiye Türkçesi Edebi dilindeki kelimelerin ise yazıya dayalı olduğudur.Ağızlarımızdaki bazı sözler

Gunumuz Turkçesinde aynı yazılışta vardır.Fakat bu sözler arasında uzaktan yakından hiç bir anlam yakınlığı bulunmamaktadır.Bu kelimeler tamamen ayrı ayrı anlamları ifade ederler.

Azerbaycan Turkçesi Ağızları ve Turkiye Turkçesi Edebi dilinde ortak olan sözleri kökenlerine göre iki kısma ayıra biliriz:

1.Arap ve Farsca kökenli kelimeler – Ortak olan kelimelerin bazıları Arap ve Farsca kökenlidir,Arap ve Farscadan alınma sözlerdir.

2.Turkçe kökenli kelimeler – Ortak kökenli kelimelerin çoğu Turkçe kökenli kelimelerdir

İlk önce Arapça ve Farsça kökenli ortak kelimeleri inceleyelim.Fakat bu kelimeleri anlam bakımından 2 kısımda inceliyeceğiz1) Yakın anlamlı kelimeler 2)Aynı anlamlı kelimeler

1) Yakın anlamlı Arapça ve Farsca kökenli kelimeler:

1.1ALAMAT (ZAQATALA),s. -qəribə. –Nə əlamət adamsan?

ALAMET is.- büyüklük, irilik bakımından şaşılabacak olan nesne.

1.2 BACA (Bilesuvar), is-pəncərə.-Bacanı ört.

BACA is.-çatı pəncərəsi.

2) Aynı anlamlı Arapça ve Farsça kelimler:

2.1 AYNÄ (GƏNCƏ,ŞƏMKİR,QAZAX), is.-pəncərə,şüşə.-Havalar souxlaşır,usta tafseydix aynaları saldırdıx.

AYNA is.- ışığı yansıtan, varlıkların görüntüsünü veren,cıralı ve sırlı cam,gözgu,mirat: “Ben onun aynada saçlarına değil,bana baktığını gene aynadan görüyordum.

2.2 BAMİYƏ (CƏNUBİ AZERB.), is. –bibərə bənzər,bişirilib yeyilən göyərti.- Gədə, o bamiyələrə bir az su ver.

BAMYA is.-1.Ebegumecigillerden, sıcak ve ılıman yerlerde yetişen bir bitki.

2.Bu bitkinin hem taze hem kurutularak yenilen urunu.

2.3 BARXANA (QAZAX), is –ev şeyləri,ləvazimatı,avadanlıq,cehiz.-Özü gedif barxanası burda qalıf.

BARHANA is.-Göç eşyası,ev eşyası.

2.4 BEDƏL (BAKİ),is.-Qarşılıq,qiymət,əvəz,surət.-Bu qəzitun bədəli ildə altı manatdu.

BEDEL is.1.Değer,fiyat,kıymet. 2.Bir şeyin yerini tutabilen karşılık: “Buna bedel içimde mumlar,mumlar,mumlar yanan bir karanlık var.”

2.5 BƏZ (GƏNCƏ), is.-Vəzi. –Boğazımın bəzdəri ağrıyır.

BEZ is.- İçinden geçeni kandan veya öz sudan bazı maddeler ayırarak salgı oluşturan organ: Tukuruk bezleri

2.6 BƏZİR (MARNEULİ), is.- kətan yağı.-Bəzir gəti,haraveyi yağla!

BEZİR.is.-1.keten tohumu. 2.bezir yağı

2.Turkce kökenli kelimeler. Arapça ve Farsca kökenli kelimelerde olduğu gibi Turkce kökenli kelimeleri de 2 kısımda inceleyeceğiz:

1)Yakın anlamlı Turkce kökenli kelimeler:

1.1 ANDİZ (ŞƏMKİR,TOVUZ)//ANDUZ (AĞDAŞ) is.- dağlarda və ya bostanlarda bitən bitki.- Andızı tutunə tənəkiyə qatıf çəkəllər.

ANDİZ is.- yaprakları dikenli olan bir çeşit ardıç.

1.2 BURU (GƏNCƏ,ŞAMAXI) is.- qarın ağrısı,sancısı.- Uşağın burusu var.

BURU is.-sancı,buruntu.

1.3 OJAXLIX (GƏNCƏ) is.- dədə babadan

OCAKLIX is.- bir aileye babadan oğla geçmesi için verilen mülk.

1.4 UJURUM (QAZAX) z.- çox uzaq.- At qaçır ujuruma gedif.

UÇURUM is.- büyük fark ayrılık: “karargahla siper arasındaki derin uçurumu bu kadar yakından sezmemiştim.”

2)Aynı anlamlı Turkce kökenli kelimeler:

2.1 AĞARTI (AĞDAM),is.- suddən əmələ gələn (yağ, qaymaq, pendir, qatıq kimi) məhsulat.- Yay gunnəri ağartısız aran yerində dolanmaq çətindi.

AĞARTI is.-sut, yoğurt, peynir, ayran vb.yiyecek ve içecekler

2.2 AĞIZDIX (ŞUŞA, FUZULİ), is.-qıf.- Bala o ağızdığı ma ver.

AĞIZLIK is.-huni

2.3 AĞMAX (FUZULİ), f.-çıxmaq. –Qoyun dağa ağdı.

AĞMAK (nsz). –yükselmek ,yukarı çıkmak: “Ay oldum aleme doğdum, bulut oldum göğe ağdım.”

2.4 ADAXLAMAX (FUZULİ) f.-ilk addım atmaq (uşağa aiddir).-ora bax ey,Sadan adaxlır.

ADAKLAMAK (nsz) Kuçuk çocuk yurumeye başlamak.

2.5 AZMAN (BAKİ,ŞAMAXI,ORDUBAD),s.-iri,çok büyük

AZMAN sf.-aşırı gelişmiş:Adam azmanı

2.6 AYAĞÇI (LƏNKƏRAN)//ƏYAXÇI (AĞDAM) is.- qapı-qapı gezib mal alıb satan,çərçi.

AYAKÇI is.-Gezici satıcı,çerçi

2.7 AL (BƏRDƏ,QAZAX),s.-hiylə,yalan.-Məni al dilə tutma,nə sözün var mərdana deynən.

AL is.-aldatma,duzen,tuzak,hiyle. “Al ile aslan tutulur,guç ile sıçan tutulmaz”

2.8 ALACA-BULACA (GƏNCƏ),s- muxtəlif rəngli.- Alca-bulaca gözəl bir parça aldım.

ALACA BULACA sf.-çok karışık renkli

2.9 ALACALAMMAX (ŞƏKİ) f.-əsəbiləşən və ya utanan vaxt müxtəlif rənglərə düşmək.(uzə aiddir).-Noluf sufətin alacalanıf.

ALACALANMAK(nsz).-1.alaca bir duruma gəlmək;2.herhangi bir heyecan dolayısıyla benzi kızarıp bozarmak,renkten rengə girmək.

2.10 ALACALI (ŞƏKİ) s.-rəngbərəng.-Xanımın alacalı tirməsi var.

ALACALI sf.- alaca,renqarenk

2.11 ALIX (QAZAX,ŞUŞA)//ALIĞ (SALYAN)//ALUĞ (CƏBRAYIL) is.- palan əvəzinə at,öküz,kəl və sair heyvanların belinə çəkilən çul,keçə və sair.-Öküzdərin alığını al,pəyyə sal.

ALIK is.-hayvan çulu

2.12 ALLIX (GƏNCƏ) is.-qırmızılıx.- Bu qədər allıx olmaz.

ALLIK is. Al olma durumu: yanaklarının allığından kinayə,ona alyanak lakabını takmışlar.

2.13 BABA (DIMANİSİ) is.- ata.- Babam mana kitab alıf.

BABA is.- çocuğun dünyaya gelmesinde etken olan erkek.

2.14 BELBAĞI (BAKİ) is.- belə bağlanan ip,kəmər,qayıq və s.- Qız diyir ki,belbağı zad isdemirem,əvəzinə ayrı şey alsunnar.

BEL BAĞI is.-bel kemeri

2.15 OYMAX (SABİRABAD) is.- nəsil.- Bizim oymağa diyillər oruşdar.

ARI DERGISİ VE FİKRİ FAALİYETİ

Vüsalə MEHDİYEVA

Qafqaz Üniversitesi

vusalamehdiyeva@hotmail.com

Bakü/AZERBAIJAN

Gazete ve dergiler ait olduğu halkın kültür düzeyini, ahlakî, manevî yönünü, hayat mücadelesini, neşredildikleri dönemin siyasî, tarihî ve içtimai olmak üzere bütün hususiyetlerini gösteren kaynaklardır. Bu bakımdan onların incelenmesi, gün ışığına çıkarılması büyük önem arz etmektedir.

“Arı” dergisi XX. yüzyılın başlarında “Molla Nesreddin dergisinin etkisiyle yayımlanan dergiler arasında yer almaktadır. Dergi 18 Aralık 1910’dan 12 mart 1911’e kadar yayımlanır ve toplam on üç sayısı çıkar. Derginin redaktörü Dadaş Bünyadzade, naşiri ise Elimemmed Eliyev’dir.(1:82)

O dönemde çıkan mizahi dergiler gibi Arı da sergilediği fikir bakımından özgür düşünceli bir dergidir. “Molla Nesreddin”in çizdiği yoldan giden bu dergi, XX. yüzyılın başlarında halkın hayatında, sosyal, siyasi alemde ortaya çıkan önemli olayları, yenilik ve değişiklikleri mümkün olduğu kadar okuyucularına ulaştırmaya çalışır.

Dergi amacını birinci sayıda çıkan “Arı Jurnalının Mesleği” adlı makalede açık bir şekilde belirtir. Bu yazıda halkın, milletin hakkını koruyacağını, onların aydınlanması yolunda elinden geleni yapacağını okuyucularına beyan eder. Makalede o dönemde yayımlanan “Molla Nesreddin”, “Behlul”, “Zenbur”, “Mirat” gibi mizahi (satirik) dergilerin adı anılır ve onların hizmetinin yüksek değerlendirildiği ve onların çizdiği bu yoldan başarıyla devam edileceği bildirilir.

Mecmuanın sayılarında dünya meselerine, büyük devletlerin sömürgecilik politikasının tenkitine, Doğu halklarının hürriyet yolunda mücadelelerine geniş yer verilir. Rusya’nın sömürgesi, kazanc kaynağı olan halkı bütün bunlara karşı çıkmaya, mücadele etmeye çağırır.

Derginin en büyük tenkid hedeflerinden biri, ikiyüzlü, kendi menfaati için her şeyi yapan, fakiri hor gören zenginler, büyük devlet adamları, meclis üyeleri idi. Dergide Arı imzasıyla yazıları çıkan Dadaş Bünyadzade yazılarında bu gibi konulara yer verir. Derginin altıncı sayısında yayımlanan “Kıştır ve Aclıktır” adlı yazısında fakiri hor gören, onlara yardım etme imkanı olduğu halde paralarını sandıkta toplayan zengin insanları tenkit eden yazar, “Əcəba, bu gün fəqirləri, fəhlələri, acları, çıplaqları gözdən salmaq Qurana asi olmaq, insaniyyəti, İslamiyyəti yırtmaq deyilmi.”(2:No:6,s.1-2) deyerek onların kıyamet günü nasıl cevap vereceklerini sorgular. Cırtıdan Bey mahlasıyla Celil Memmedkuluzade tarafından yazılan “Bir Glasnı Evinde Ziyafet” adlı makalede ise ikiyüzlü meclis üyeleri tanıtılır. Bu yazıda yazar seçilmek için kılıktan kılığa girib cahil halkı kandıran, onların dertlerini anlıyormuş gibi görünüp, seçildikten sonra milletin hakk ve hukuklarını çiğneyen, onların parasıyla eğlenen meclis üyelerinden bahsederek halkı onlara kanmamaya davet eder.

Dergideki bir kısım yazılarda mevcut medrese eğitim sistemine karşı çıkılır, dönemin ikiyüzlü, kendi menfaati için çalışan hocalar tenkit edilir. Bu bakımdan derginin bir kaç sayısında Karınkulu Bey imzasıyla Hacağa Abbasov tarafından yazılmış “Mollahane’de Okuduklarım” başlıklı yazı çok önemlidir. “Bir il yarım idi, molla Qulamın mollaxanasına gedib gəlməkdə idim (çərəkə) tamam eliyib Quran oxuyurdum bir dəfə (ləm yekün) ayəsinə çatdıqda; Molla Qulam əlindəki çubuğunu yeşiyin üstə taq urub üzünü mənə dutub Qarınqulu bəy, sabah İnşaaallah gərək (hədiyyə) gətirərsən ondan ondan ötrü ki, (ləm yekün) oxuyursan dedi.”(2: No:5,s.4-6) Yazıdan örnek olarak gösterdiğimiz bu parçada da yazar açgöz hocaların çirkin davranışlarını anlatarak, onları halka tanıtır.

“Arı” dergisinde kadın problemine dair meselelere de yer verilir. Bu bakımdan, derginin beşinci sayısında Bir Yetime Kız imzasıyla yayımlanan “Xüsusi Muxbirimizden–Salyan” başlıklı yazı çok önemlidir. Bu yazıda okumaktan, ilim sahibi olmaktan mahrum bırakılarak dedeleri yaşta insanlarla evlendirilen ve kendilerinden büyük çocuklara annelik etmek zorunda bırakılan küçük kızların iç burkan durumu anlatılır.

Dergide önemini belirtmemiz gereken yazılardan biri de farklı başlıklarla yayımlanan dahili ve harici haberlerdir. “Telefon Haberleri”, “Telegram Haberleri”, “Hüsusi Muhbirimiz” başlığı altında Tiflis, Tehran, Mekke, Tebriz, Erdebil, İrevan, Odessa, Gence, Şamahı, Salyan ve s. yerler hakkında haberler verilirken, “Bakü’den”, “Bakü Habeleri”, “Buzovna’dan”, başlıkları altında Bakü’de ve Bakü köylerinde ortaya çıkan olaylar anlatılır. Bu haberlerin bazılarında gerçeklik payı varsa da çoğu aslı olmayan hiciv amacıyla yazılmış haberlerdir.

Dergide dil meselesi de önemli konulardan biridir. Derginin ilk sayısından bu probleme çözüm yolları aranır. İlk sayıda yayımlanan “Dil Meselesi” adlı yazıda dilimizi yabancı kelimelerle suni olarak zorlaştırmaya çalışan yazarlar eleştirilir. Bu bakımdan dergide Cırtan Bey mahlasıyla Celil Memmedkuluzade tarafından yazılan “Muhteser Seyahet” adlı felyeton da çok önemlidir. “Bir nəfəri mənə yan alıb dedi, çto vəm uqodna? Mən dedim müsəlmanam, urus deyiləm və xahiş eləyirəm, çünki sən də və mən də müsəlmanıq, öz dilimizlə danışaq, asan olsun.”(2:No:10,s.4-5) İşte, o yazıdan örnek olarak gösterdiğimiz bu parçada derginin Azerbaycan Türkçesini yabancı kelimelerden arındırmak yolunda sürdürdüğü mücadele açık şekilde görülür.

“Arı” dergisi yabancı dillerin öğrenilmesine karşı değildi. Derginin yazar kadrosuna baktığımızda, yazarların her biri ana dillerinden ziyade iki-üç dil biliyorlardı. Onlar başka dillerin öğrenilmesinin gerekliliğini belirterek, aynı zamanda, Azerbaycan dilinin saflığı için mücadele ederlerdi.

Sonuç olarak, bu dergi yayın hayatına başlamasıyla Edebiyatımıza bir yenilik getirmekten çok, o dönemin sosyal siyasî şartlarını göstermesi, halkın hayatına ışık tutması bakımından önem arz etmektedir.

GURBANNAZAR EZİZOV’UN ŞİİRLERİNDE FOLKLORİK UNSURLAR

Yaşar KARAYUNUSOĞLU

Uluslararası Türkmen Türk Üniversitesi

karayunusoglu@yahoo.com

TÜRKMENİSTAN

Çağdaş Türkmen şiirinin öncülüğünü yaparak otuz beş yıllık ömrüne toplam 375 şiir sığdıran Gur, bannazar Ezizov’un Türkmen edebiyatında önemli bir yeri vardır. Ezizov, uçsuz bucaksız Türkmen bozkırında kendine özgü üslubuyla günümüze kadar sesini güçlü bir şekilde hissettirmeyi başarmıştır.

Şiirlerinde yüzde doksanın üzerinde bir oranla Türkmence kelimeler kullanmasının yanında, Türkmençenin anlatım zenginliğini ifade eden atasözlerini, deyimleri, ninnileri, tekerlemeleri de ustalıkla ve bol miktarda kullanmıştır. Halk edebiyatı unsurları olan bu anlatım ürünlerine ek olarak, masalları, halk hikâyelerini, menkıbeleri de şiirlerinde konu edinmiştir. Bütünüyle incelendiğinde G. Ezizov’un şiirlerinin muhteva yönüyle de oldukça zengin olduğu görülecektir. Bu zengin konu seçimi, şairin yaşadığı dönemdeki kısmi rahatlığın bir göstergesidir. Hayatın hemen hemen her alanına büyük bir ilgi duyan şair, bunları şiirlerine yansıtmakta büyük bir ustalık göstermiş ve yaşadığı dönemi, dilin bütün imkânlarını kullanarak en iyi şekilde anlatmaya çalışmıştır. Böylece hem halkın değerlerine sahip çıkabilen, hem de dili zenginleştirme adına, yeni anlatım tarzları sunarak gerçek anlamda halk şairi olma fonksiyonunu başarabilmiş önemli bir şahsiyettir.

Bildiğimiz gibi kelimeler, anlamları veya görevleri bulunan ve tek başına kullanılabilen en küçük dil birimleridir. Kelimeyi oluşturan ve kelimenin anlamlı bir dil birliği olarak iletişim vazifesi görmesini; ayrıca dilin diğer fonksiyonlarını yerine getirmede kullanılmasını sağlayan çeşitli unsurlar vardır. Bir dilde bir kelimenin ortaya çıkması, belli anlam ya da anlamlar kazanması ve insanlar arasında bir dil ögesi olarak kullanılabilmesi için bu unsurların var olması gereklidir.

Bu çalışmamızda, Sedat Veyis Örnek’in yaptığı tasnif dikkate alınarak, Ezizov’un şiirlerinde “Halk Edebiyatı Unsurları”, Türkmenlerin sosyal hayatında önemli yeri olan “At” ve Türkmenistanın önemli bir bölümünü kaplayan “Çöl” içerikli unsurlar tespit edilmiştir.

Görülmüştür ki, atasözleri, deyimler, ninniler, masallar ve masallara göndermeler, orijinal kalıplarıyla kullanıldıkları gibi, yer yer format değişikliğiyle de kullanımlarda bulunmuştur.

Millî olandan evrensele ulaşmada, Ezizov’un Türkî Dünya yazarları içerisinde çok önemli bir yeri vardır. Onun eserlerinde halk kültürünün pek çok unsurunu bulmak mümkündür. Toplumsal meselelerle iç içe olan Ezizov, hissettiklerini bazen söyleyememekten şikâyet eder. Bunun için şiiri, söyleyemediği bu duygularının tercümanı olarak görür. Halkını anlatan, onu konu edinen şiirlerin ise her zaman başarılı olacağını vurgular. Ona göre sanat, fazlalıkların ortadan kaldırılmasıdır. Eser bir heykel ise fazlalıklar yontulmalı, bir şiir ise fazla sözler atılmalı, az ve öz sözle yazılmalıdır. Bunları yapmak için öncelikle sanatkar, kendisini yontmalı ve eksiklerini gidermelidir. Bununla beraber Ezizov’a göre sanatta en önemli şey, sanatın halk için olmasıdır. Çünkü halkı için yaşayanlar öldükleri zaman bile halkın gönlünde hep diridirler.

Ezizov'un eserlerinde ön plana çıkan folklorik malzemenin temelinde Türkmən kùltürü ve geleneđi vardır. Gelenekle moderniteyi birleřtiren sanatçı; hem folklorik unsurları hem de tüm insanlıđı ilgilendiren konuları ustalıklı işleyerek eserini evrensel boyuta taşımışır.

Ezizov şiirlerinde atasözlerinden, deyimlerden halk deyiřlerinden faydalanmanın yanında, köy hayatını da şiirlerine konu edinmiş, halk hikâyeleri temalarından da bahsetmiştir.

Kısacası Ezizov'un şiirlerini okuyanlar, Türkmənistan'ın tabiatını tanıma imkanı bulurlar. Halk deyiřlerini, geniş anlatım zenginliđini ifade eden; atasözlerini, deyimleri, hatta eski söz üstatlarının anlatım zenginliklerini tanıma imkanını bulurlar. Yaşayış tarzı, gelenek ve görenekleri hakkında fikir edinme imkanını yakalarlar.

Aynı zamanda hem yerel değeri zenginliđine vakıf olmak, hem de moderniteden haberdar olup, yerelden kopmama erdemini Ezizov'un eserlerinde görmek mümkündür.

TÜRK DİLİNİN QURULUŞUNUN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Zabitə TEYMURLU

Qafqaz Universiteti
teymurlu@hotmail.com
Bakı/AZƏRBAYCAN

İnsanlar arasında ən vacib ünsiyyət vasitəsi dildir. Duyğularımızı, düşüncələrimizi, inanclarımızı, mədəniyyətimizi dil ilə anladır, keçmişdən gələcəyə gedən ünsiyyət körpüsünü də dil ilə qururuq. Ulularımızdan bizə qalan ən önəmli irsi, mirası da sonrakı nəsillərə ötürərkən dildən istifadə edilir, parlaq gələcəyimizi də dil vasitəsilə yaradıq. Cəmiyyətin birlik və bərabərliyi də dil vasitəsilə yaranır, dil vasitəsilə inkişaf edir. Dilin yanlış işlədilməsi, yanlış danışılan dil o cəmiyyəti fəlakətə sürükləyir. Milləti millət edən ən önəmli səbəblərdən biri dildir. Birlikdə yaşayan insanlar bir-birinin dilini başa düşməli, anlamalıdır. Əbəş yerə atalarımız deməmişlər: "İnsanlar danışa-danışa anlaşırlar, heyvanlar isə münasibəti duyurlar".

Məşhur fəlsəfəçi Konfiçüsə sual vermişlər: "Bir ölkənin idarə edilməsini üzərinizə alsaydınız, öncə nə edərdiniz?". O, bu suala belə cavab vermişdir: "Öncə dili düzəldərdim. Çünki dil nöqsanlı olarsa, sözlər düşüncəni yaxşı anlada bilməz. Düşüncə yaxşı anlaşılmazsa, edilməsi lazım olan şeylər yaxşı edilməz, vəzifələr yaxşı yerinə yetirilməz. Vəzifələr lazımi şəkildə yerinə yetirilməzsə, adətlər və mədəniyyətlər pozular. Adətlər və mədəniyyətlər pozularsa, ədalət yanlış yola düşər. Ədalət yolundan çıxarsa, çaşqınlıq içində düşən xalq nə edəcəyini, işin haraya varacağını bilməz. Deməli: cəmiyyətdə heç bir şey dil qədər əhəmiyyətli deyil".

Belə bir cavabla dilin insan həyatında nə qədər önəmli rol oynadığını anlatmışdır.

İki insanın bir-birini anlaması zamanı dilin mühüm və əsas yeri olduğu kimi, cəmiyyətin, millətin və millətlərarası anlaşmanın da əsasını dil təşkil edir. Bu gün eyni bir dil ailəsində olan və eyni bir qrupu təmsil edən insanların arasındakı ən önəmli ünsiyyət yenə dildir. Türk dillərinin cənub-qərb və ya oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan və türk dilləri formalaşması etibarilə qədim tarixə malikdir. Bu iki dil eyni kökdən qaynaqlandığı üçün hər iki dilin nümayəndələri bir-birlərini çox rahat başa düşürlər. Ancaq müxtəlif səbəblər üzündən bir-birindən uzun illər ayrı yaşamış bu iki türk dilinin müqayisəli tədqiqatı zamanı ümumi və fərqli xüsusiyyətlər aşkar edilmişdir. Bu iki türk dilinin düzgün işlədilməsi həmin dillərin öz qanunları əsasında öyrənilməsindən asılıdır. Çünki hər dil öz qanunları içərisində və bu qanunlara əsasən öyrənilir. M.Erginin ifadəsi ilə dil, insanlar arasında anlaşma yaradan təbii bir vasitə, öz qanunları olan, bu qanunları içərisində yaşayan, inkişaf edən canlı bir varlıq, milləti birləşdirən, qoruyan və onun malı olan sosial bir müəssisə, səslərdən yaranmış nizamlı bir varlıq, lap qədim zamanlardan ortaya çıxmış gizli anlaşmalar və sözləşmələr sistemidir.

Türk dili Türkiyə Cümhuriyyətinin rəsmi dilidir. Müasir türk ədəbi dili uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir. Türk dili 1908-ci ildən sonrakı dövrün adıdır. Türk dili bir neçə mərhələdən keçmişdir. Bu dil müəyyən mərhələdə Azərbaycan dili ilə paralel işlənmişdir. Lakin bu gün Azərbaycan dili ilə müqayisədə müasir türk dilinin quruluşundakı xarakterik xüsusiyyətlərin mövcudluğu aşkar edilmişdir. Bu xüsusiyyətlərdən bir neçəsini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

1. Azərbaycan dilində mövcud olan ə saiti və x samiti türk dilində yoxdur. Türk dilində ə, q səsləri yazıda öz əksini tapmasa da danışq səsi kimi mövcuddur. g hərfi ilə iki danışq səsi ifadə edilir. g hərfi qalın saitlərlə heca qurduğu zaman [q], incə saitlərlə heca qurduğu zaman [g] səsini verir: gazete [qazeta], galiba [qaliba], gönül [gönül], göstəri [göstəri] «nümayiş».

2. Türk dilinin leksik tərkibində bir sıra xarakterik sözlər işlənir: baba "ata", teyze "xala", hala "bibi", ağabey "böyük qardaş", abla "böyük bacı", öğretmen "müəllim", öğrenci "şagird", okul "məktəb", gözləm "müşahidə", kemik "sümük", sümük "burundan axan selik".

TÜRK TARİH DERS KİTAPLARI PERSPEKTİFİNDEN AZERBAIJAN

Zekerya AKKUŞ

Atatürk Üniversitesi

zakkus@atauni.edu.tr

Erzurum/TÜRKİYE

Bilişim teknolojilerindeki gelişmeler her ne kadar bilgiye ulaşma konusundaki sınırları kaldırmış gibi görünse de ders kitapları öğretim sürecinde en önemli öğretim materyallerinden birisi olarak başat konumunu sürdürmektedir. “Ders kitapları, gelişmişlik düzeyleri, kültürel farklılıkları ve eğitime yükledikleri anlam ne denli değişik olursa olsun, tüm ülkelerin eğitim sistemleri içerisinde önemli roller yüklenmektedir” (Hesapçioğlu, 2008:417). Çağdaş ülkelerin öğretim süreçlerinde üstlendiği bu rol dolayısıyla ders kitapları (özellikle de tarih ders kitapları) barış, hoşgörü, karşılıklı anlayış, demokrasi ve insan hakları gibi temel değerlerle donanmış, insanlığın ortak mirasını koruma ve geliştirme bilincine sahip bireylerin huzur ve güven içerisinde yaşayabilecekleri bir dünya inşa edebilmenin aracı olarak görülebilir. Dolayısıyla tarih ders kitaplarının içerik analizini yaparak, bilimsel anlayış ve nesnellikten uzak, uluslararası barışı tesis etmek yerine, düşmanlığı körükleyen içerik ve görsellerden arındırılmasına katkı sağlayantüm çalışmalar önem arz etmektedir.

Bu araştırmanın amacı, Türkiye’de 12. sınıflarda okutulan Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi ders kitabı perspektifinden Azerbaycan algısını irdelemektir. Betimsel yöntemin kullanıldığı araştırmada veriler doküman incelemesi tekniği ile toplanmış, verilerin analizi için betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır.

1.GİRİŞ

Bir öğretim materyali olarak ders kitapları, çağdaş eğitim sistemleri içerisinde önemli bir yer tutmaya devam etmektedir. “Sınıf içi iletişimini belirleyen ve yönlendiren en önemli eğitim materyallerinden olan ders kitapları ders konularına ait bilgileri, öğrencilerin kendi kendilerine okuyarak sıralı ve doğru bir biçimde öğrenmeleri için kullanılmak üzere, öğretim programlarına uygun bir biçimde ve özel bir amaç ile hazırlanmış yazılı metinlerdir” (Hesapçioğlu, 2008:417).

“Ders kitaplarının eğitsel fonksiyonlarının yanı sıra bireysel ve toplumsal bilinci oluşturmaya, yeni kuşaklara yön vermek, yetiştirilmek istenen bireyin niteliklerini belirlemek, toplumsallaşmanın yönünü ve içeriğini saptamak gibi sosyal nitelikli işlevleri de vardır. Ayrıca ders kitapları eğitim sürecinden geçen her bir bireyin temel bilgi, beceri, inanç, düşünüş ve değer yargısı örüntüsünü oluşturmada rol oynayan önemli öğretim materyalleridir” (Kabapınar, 2005:366).

Bu bağlamda tarih ders kitaplarının temel işlevlerinden biri öğrencilere; yaşadığı bölge, ülke ve dünya ölçeğinde geçmişte meydana gelen olayların nedenlerini ve yönünü öğretmek, geçmişten günümüze kadar kurulan uygarlıkları tanıtmak, bu uygarlıklar arasındaki siyasi, sosyal, kültürel ve iktisadi ilişkileri objektif bir şekilde kavratmak ve onların bilişsel gelişimini desteklemektir. Ancak ülkeler bu amaçlara ulaşabilmek için bir araç olarak kullandıkları ders kitaplarını hazırlarken dünya barışına, uluslararası iletişim ve etkileşimin gelişimine katkı sağlayabilmek için çaba sarf etmelidirler.

2.YÖNTEM

Bu çalışma, betimsel bir araştırma olup, veriler kaynak taraması ve doküman incelemesi ile toplanmıştır. Verilerin analizi için betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Veri toplama kaynağı olarak Okur, Y., Sever, A., Aydın, E., Kızıltan, H., Öztürk, M. ve Aksoy, M., (2010) tarafından hazırlanan, Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulunun 29.05.2009 gün ve 71 sayılı kararı ile ders kitabı olarak kabul edilen, Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi isimli ders kitabı kullanılmıştır.

2.1.Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, Türkiye’de 12. sınıflarda okutulan Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi isimli ders kitabında Azerbaycan algısının nasıl oluşturulmaya çalışıldığını irdelemek ve bu algıyı örnek alıntılarla ortaya koymaktır.

2.2. Araştırmanın Önemi

Tarihi tecrübelerden faydalanarak uluslararası siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik gelişime katkı sağlayabilmek için barışçı bir tarih anlayışının hedeflenmesi, hoşgörü, anlayış ve insanlık sevgisi kazandırma, çağdaş tarih öğretiminin evrensel ilkeleri olarak kabul edilmelidir. Ders kitapları bu ilkelere aykırı amaç, anlatım, olay ve resimler içermemelidir. Ulusal tarih konularının, ulusal onuru beslemedeki dozu da başka ulusların onurlarına saygıyı göz ardı etmeyecek düzeyde ayarlanmalıdır. Dolayısıyla tarih ders kitaplarının bu ve benzeri ilkeler açısından uygun içeriklere sahip olup olmadığına yönelik yapılan çalışmalar önem arz etmektedir.

Dedicated to the 90th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE ON YOUNG RESEARCHERS

25-26, April 2013, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION III

1. Philology

▪ English Language and Literature

**UOLTER C.ƏNDRÜSÜN OSMANLI POEZİYASINA DAİR ARAŞDIRMASINDA
HİSS VƏ DUYĞULAR EKOLOGİYASI NƏZƏRİYYƏSİ**

Ali BEREKET

Qafqaz Universiteti
abereket@qu.edu.az
Bakı/AZƏRBAYCAN

Şərqsünas alim Uolter C.Əndrüs "Osmanlı sevgisi: Hiss və duyğular ekologiyasının nəzəriyyəsinə ön söz" ("Ottoman Love: Preface to a Theory of Emotional Ecology") adlı araşdırmasında ədəbiyyatşünaslıq arealında çox aktual və maraqlı görünən bir məsələyə toxunmuşdur. Əvvəla, ortaya belə bir sual çıxır: Hiss-duyğular ekologiyası nə deməkdir? "Sosial ekologiya" yaxud "siyasi ekologiya"da olduğu kimi ekologiya heç də hamımızın düşündüyü kimi bitkilərin və canlı varlıqların bir-birlərinə və ətraf mühitə olan münasibəti kimi başa düşülməməlidir. Sosial elmlər üzrə Miçel Miklin (Michael Micklin) qeyd edir ki, canlı insanlar həyatda mövcud olan digər canlılardan fərqlidir, ona görə ki, onlar öz ətraf mühitini vicdanla, yaxud başa düşərək tənzim etmək qabiliyyəti və bacarığına malikdir. Beləliklə, hiss və duyğuların ekologiyası dedikdə, hər şeydən əvvəl, o, insanların, xüsusilə yaradıcı insanların öz ətrafında baş verən hadisələrə olan münasibətinin impulsu, yaxud hiss və duyğuların yaratdığı assosiasiya kimi başa düşülməlidir.

Uolter C.Əndrüs erkən müasir Osmanlı mədəniyyəti və cəmiyyətində səciyyəvi nümunələr sırasında eşqin Osmanlı poeziyasında yaratdığı əks-sədasını araşdırmasında hiss və duyğular ekologiyasının nəzəriyyəsi məsələsinə toxunmuşdur.

Uolter Əndrüs yazır: "Əksəriyyət mədəniyyətlər, imperial mədəniyyətlər kimi, Osmanlı mədəniyyəti də emosional həyatın bədii interpretasiyasını və ifadəsini yaratmışdır. Osmanlı cəmiyyəti belə bir yazını miras qoymuşdur. Bu yazıda hiss və duyğuların lüğəti və bir çox mənbələrdən gələn bağlantı, davranış və gözləmələrin mədəni sintaksisi kimi təqdim edilir. Mərkəzi Asiyada, ərəb və daha sürəkli şəkildə fars incəsənətində, ədəbiyyat və musiqisində, Çin incəsənətinin izlərində və Qərbi mədəniyyətinin, o cümlədən yunan-Roma mədəniyyətinin geniş aspektdə tədqiq olunmamış təsir təkamülündə Türk incəsənəti, ədəbiyyat və mədəniyyətinin təşəkkül tapdığını unutmaq olmaz.

Beləliklə, Uolter Əndrüsün hiss və duyğuların tərcümanı kimi nəzərdə tutduğu və tədqiq etdiyi ekologiya məhz Osmanlı dövrü şeirinin təkamül yoluna həsr olunmuş və bu haqda ayrı-ayrı şeir nümunələri əsasında ictimai vəziyyətlə bağlı ekologiya məsələləri tədqiq edildiyini aktual bir problem kimi dəyərləndirmək olar.

Ekoloji estetik perspektivlər prizmasından Osmanlı cəmiyyətinin emosional həyatını sərf-nəzər edən Uolter Əndrüs geniş və müxtəlif çeşidli mədəni (yaxud bədii) mənbələr əsasında problemin elmi açıqlamasını yaratmağa çalışmış, fundamental bir prosesin təsvirini yaratmışdır. Belə bir elmi açıqlama Osmanlı emosional həyatının ümumi formasını və onun əsl məğzini, mənasını açmağa istiqamətləndirilmişdir. Araşdırmaçının Osmanlı həyat tərzinə xas, onun forma və məzmununda sosial həyatda yaratdığı assosiasiyalar haqqında arqumentləri, hər şeydən əvvəl, onun Osmanlı dövrünün ictimai həyatına və Osmanlı şairlərinin yaradıcılığına nüfuz edib qarşısına qoyduğu problemi elmi şəkildə incələməsinin uğurlu alındığını söyləməyə əsas verir. O yazır: "Kultural ssenarilər cəmiyyətin məna yaradan sistemlərinin (hekayələr, şeirlər, surətlər və sair) məcmusudur və onlar fərdlərə kollektiv həyatda rollarını təlqin edir, öyrədir".

"Əksər mədəniyyətlər, imperial mədəniyyətlər kimi, xüsusilə Osmanlı mədəniyyəti, onun emosional həyatı təcəssüm etdirdiyi tərzlər çox-çox mədəni təsirlərin sintezidir. Osmanlı cəmiyyəti onun yazısını, o cümlədən hiss və duyğuları özündə ehtiva edən lüğətini, münasibətlərin, davranışların kultural sintaksisini, çox mənbələrdən gələn məlumatlar çeşidi, əsasən Mərkəzi Asiyada intişar tapan Türk incəsənəti, ədəbiyyat və mədəniyyətini və daha tez fars incəsənətini, ədəbiyyat və musiqisini, Çin incəsənətinin izlərini və geniş şəkildə Qərbi mədəniyyətini, o cümlədən, yunan-Roma mədəniyyətinin kəşf olunmamış təsirini miras kimi qəbul etmişdir".

Beləliklə, Uolter Əndrüsün XVI əsr Osmanlı hakimiyyəti dövründə Osmanlı cəmiyyətinin əxz etdiyi, xüsusilə bu dövr poeziyasında öz poetik təcəssümünü tapan bəşər oğlunun hiss və duyğuların, şeir və digər sənət nümunələrində bədii əksi, hər şeydən əvvəl, mövzunun aktual və əhəmiyyətli olduğuna əyani sübut kimi söyləyir.

Uolter Əndrüs araşdırmasında Osmanlı şeirinə xas simvolizmi (bağ simvolizmini) və onun hiss və duyğu ovqatını yaradan məzmunu məsələsinə toxunaraq qeyd olunan simvolizmin Osmanlı sevgi şeirinin fundamental xüsusiyyətinə çevrildiyini gündəmə gətirmişdir. "Osmanlı şairi kimi türklərin sevdidi müasir İraqda yaşayan və doğma dili Azərbaycan türkcəsi (İraq, İran və keçmiş Sovet İttifaqının müəyyən hissələrində işlədilən türkcə) olan XVII əsrin şairi Məhəmməd Füzulinin türk, fars və ərəb dillərində şeirlər yazdığını göstərən Uolter Əndrüs müəllifin şeirlərində Osmanlı imperiyasının və Osmanlı mədəniyyətinin multi-etnik və multi-lingvistik təbiətini, xüsusiyyətlərini özündə təcəssüm etdirdiyini xüsusilə nəzərə çatdırmışdır.

MÖVLANA CƏLALƏDDİN RUMİ "MƏSNƏVİ" SININ TƏRCÜMƏSİNİN İNGİLİSDİLLİ ƏDƏBİYYATDA TƏRCÜMƏLƏRİNƏ DAİR

Ali TATLI

Qafqaz Universiteti

atatli@qu.edu.az

Bakı/AZƏRBAYCAN

XIX. əsrin sonlarından etibarən "Məsnəvi"-nin İngilis dilinə edilmiş müxtəlif tərcümələrinə rast gəlmək olur. Beləliklə, İngilis dilinə tərcümə edilmiş Məsnəvi variantları yeni tərcümədə zəmin hazırlaması və sonrakı işlərə zəmin yaratması səbəbilə xronoloji ardıcılıqla araşdırmanın daha yaxşı olacağını düşünürük. Özündən əvvəlki hansı əsərlərdən təsirləndiyi və sonrakı işlərə nə cür təsirləri olduğu, dil xüsusiyyətləri, sahəsindəki akademik, elmi və məşhur işlər arasındakı mövqeyi və hansı təsirləri olduğu mövzularına toxunacağıq.

a) Sir James William Redhouseun tərcüməsi:

James W. Redhouseun "The Mesnevi of Mevlana Jelalud-din Muhammed er Rûmî" adlı işinin çox da uğurlu alınmadığı hesab olunur. Məsnəvinin birinci cildinə aid bu poetik tərcümədə Nicholson tərcüməsiylə müqayisədə bir çox səhvlər var. Ancaq əsər Məsnəvi ilə bağlı ilk iş olması və şeirə qarşı maraq yaratması baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Əsərin ön sözündə Mövlana haqqında daha çox Əflâkının "Menaqibül -arifin" adlı əsərinə əsaslanan ətraflı bibliografik məlumatlar var. Bu məlumatların qaynağı kimi "Menaqibül-arifin" haqqında qısa da olsa, əsərin yazılış tarixi, mərhələləri və məzmunu haqqında məlumatlar verilir.

b) Edward Henry Whinfieldin tərcüməsi:

Whinfield 1898-ci ildə Məsnəvinin altı cildindən seçmə təxminən 3.500 beyti "Masnavi-i Manavi: The Spiritual Couplets of Maulana Jalalud-din Muhammad-i Rûmî" adı ilə tərcümə etmişdir. Girişi, yazıçı beş hissəyə bölərək əsərin xüsusiyyətləri və mövqeyi haqqında ümumi məlumatlar vermişdir. İlk hissədə Mövlananın "Məsnəvi"-sinin birinci cildinə yazdığı ön söz qısaldılmışdır, Sufizm adlı ikinci hissədə isə təsəvvüfün islam tarixindəki yeri və əhəmiyyəti haqqında ümumi bir dəyərləndirmə vardır. Üçüncü hissədə "Məsnəvi"-nin xüsusiyyətləri və məzmunu haqqında ümumi məlumatlar verilmişdir. Dördüncü hissədə Mövlananın həyatı haqqında qısa məlumat verilmiş və son hissədə də tərcümə haqqında məlumatla giriş hissəsi sona çatdırılmışdır.

c) Charles Edward Wilsonun tərcümə və şərh:

Wilson 1910-cu ildə Məsnəvinin ikinci cildinə aid əsərini, bir tərcümə və bir də şərh olmaqla "The Masnavi" adı altında iki cildlik bir iş kimi ortaya qoymuşdur. Wilson işinin xüsusiyyətlərini ifadə edərkən belə deyir:

"Fars dilində olan şeirlərin Avropalılar üçün aydın hala gətirilməsinin yeganə yolu, çoxlu şərh və qeydlər sayəsində, sadə və tam bir nəsr halında verilməsidir. Məncə, əsas məsələ bundadır ki, əslində Farscadan tərcümələr, çox az maraq cəlb edir. Çünki, bu tərcümələr əskik və qüsurludur. Buna görə də əsərimi ən yaxşı formada yazmağa çalışmışam, Fars, Türk, Urdu və Ərəbcə şərhələrin də köməyindən istifadə etmişəm."

Əslində Wilson bütün bu dillər və şərhlər baxımından daha çox Ankaravîdən faydalanıb. Əsər Məsnəvinin ikinci cildinə aid bütün məsələlərin; ayələr, hədislər və digər mənzum mətnlərin tərcüməsini və eyni zamanda qaynaqlarını əhatə edir. Onun şərhində özündən sonrakı Nicholson şərh arasında bir sıra oxşarlıqlar olsa da iki iş arasında bəzi sisteməlik fərqlər də var. Wilson Quran ayələri və hədislərin tam tərcümələrini verir, Nicholson Wilsona nəzərən buna daha az yer verir. Amma ikisinin də ortaq xüsusiyyəti işlərində İsmail Ankaravî şərhinə müraciət etmələridir.

Wilsonun bu elmi işdəki müvəffəqiyyəti və yanaşması daha sonrakı dövrdə olduğundan Whinfieldə nisbətən daha üstündür. İş mənə və tərcümə baxımından daha düzgün yazılıb və köhnə İngilis dilində (Victorian Sound) sözlər daha az istifadə olunub. Qısacası dili daha yeni və başa düşüləndi. Nicholsonun işinə yaxınlığı və mükəmməl şərh və izahları ilə də diqqəti cəlb edir. Bu da yuxarıda da ifadə edildiyi kimi Ankaravîdən faydalanmasının nəticəsidir.

d) Reynold Alleyne Nicholsonun mətn, tərcümə və şərh:

Nicholson Məsnəvinin Qərbdə tam tərcümə mətnini və şərhini ortaya qoyan və bu uğurlu əsəri ilə bütün dünyada böyük hörmət və etibar görən bir araşdırmaçıdır. Nicholsonun "The Mathnawî of Jalâlu'ddîn Rûmî" adlı bu əsəri səkkiz ildə tamamlanmış və üç cild halında nəşr olunmuşdur. Məsnəvinin birinci və ikinci cildləri 1926, üçüncü və dördüncü cildləri 1930, beşinci və altıncı cildləri də 1934-cü ildə tamamlanmışdır. Nicholson Məsnəvinin Fars mətninə əsaslanan bu üç cildlik tərcüməsindən əlavə olaraq 1937 və 1940-cı illərdə iki cildlik Məsnəvi şərhini və yenə üç cild halında hazırladığı tərcümənin orijinal Fars mətnlərini nəşr etdirmişdir. Məsnəvi beytlərinin sistemli formada nömrələnməsi baxımından bu gün də bütün dünya tərəfindən ən mötəbər iki qaynaqdan biri sayılan bu əsəri tamamlayaraq elm dünyasına təqdim etmişdir.

Nicholsonun əsərində əsas məsələ dil xüsusiyyətləridir. Əsərin köhnə və yeni İngilis dilinin hər ikisinə aid xüsusiyyətlər daşdığı məlumdur. Buna görə də onun əsəri digər əsərlərdən seçilir. Nicholsonun başqa xüsusiyyəti də beytlərə mötərizədə izah yazmasıdır.

Nicholson üçün Məsnəvi, Mövlananın dahiliyinin göstəricisi olan, poetik dahiliyinin zirvəsi qəbul edilən Divan-ı Kəbirdən fərqlidir. Onun qəzəlləri böyük ilham qaynağıdır və təsəvvüf düşüncəsini tam mənada ifadə edir. Qəzəllər adi təcrübələrdən uzaqdır. Halbuki Məsnəvidə, həyatın içindən, həyata mənə verən problemlərdən və bunlara səbəb olan davranışlardan danışılır.

ПОСТМОДЕРНИСТСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В РОМАНАХ ДЖУЛИАНА БАРНСА

Айбаниз ИСМАЙЛОВА

Азербайджанский Университет Языков

a_ismailova26@yahoo.com

Баку/АЗЕРБАЙДЖАН

Современный английский писатель Дж. Барнс пришел в литературу на рубеже 70-80-х годов XX века. Он известен как автор романов, рассказов, многочисленных эссе на протяжении тридцати лет. Среди произведений писателя, завоевавших признание публики и критики всего мира, находятся следующие романы: «Метроленд» («Metroland», 1980), «До того, как мы встретились» («Before She Met Me», 1982), «Попугай Флобера» («Flaubert's Parrot», 1983), «История мира в 10 с половиной главах» («A History of the World in 10 1/2 Chapters», 1985), «Глядя на солнце» («Staring at the Sun», 1986), «Минотавр» («The Porcupine», 1992), «Через Ла-Манш» («Cross Chanel», 1995), «Англия, Англия» («England, England», 1998), «Любовь и так далее» («Love, etc», 2000), «На земле боли» («In the Land of Pain», 2002), «Артур и Георг» («Arthur and George», 2005).

Дж. Барнс известен оригинальностью сюжетов, своеобразием построения романа, использованием иронического стиля. Помимо этого, писатель совмещает традиционные и постмодернистские литературные элементы в своих работах. Новые приемы, использованные Барнсом в романах, служат обогащению формы романа в целом.

Нравственную философию произведений Дж. Барнса формируют философия религии и философия любви. Внешнее действие в произведениях писателя ослаблено, но, с другой стороны, речевая сфера текста оказывается динамичной и тщательно проработанной. Барнса интересуют и внешние диалоги, и внутренние монологи - упорная работа сознания человека, пытающегося найти свое место в мире.

Джулиан Барнс, воссоздавая сложную, критическую ситуацию в жизни отдельно взятых личностей, стремится изобразить современное общество во всем его многообразии, всей противоречивости мировосприятия. Герой Барнса, независимо от интеллектуального уровня, отличается склонностью к философствованию, размышляет о бытии, о смерти как о глубоко личных событиях. В произведениях Барнса проявляется скептицизм автора по отношению к религии, а также ирония, и недоверие к метарассказам. Поэтика романов Джулиана Барнса характеризуется постмодернистской основой.

В своих романах Джулиан Барнс хочет показать потерю моральных и нравственных устоев в современном обществе. Произведения писателя направлены на поиски самотождественности героя, на определение его отношения к обществу и окружающему миру. Современный мир, по мнению автора, построен на симулякрах, ложных образах и представлениях, что усиливает противоречивость мировосприятия героя.

Англичанин, помешанный на французской культуре и осмысляющий свое существование через нее, - герой многих произведений Барнса, который наделен в этом смысле автобиографическими чертами.

Романная энергия Джулиана Барнса особенно ярко отразилась в его произведении «Как все было» («Talking it Over», 1991). Формально сюжет романа строится по принципу классического любовного треугольника: героиня (Джиллиан) сначала выходит замуж за главного героя (Стюарта), а затем уходит к его лучшему другу (Оливеру). Тема довольно банальная и даже избитая, но, тем не менее, всегда актуальная. Эту классическую историю Барнс рассказывает, вернее, разыгрывает так, что звучит она совершенно по-новому.

По мере развития сюжета иллюзии персонажей рушатся. Автор показывает сложный внутренний мир своих героев, который непосредственно связан с исторической эпохой 80-х гг. XX в., отличавшейся нестабильностью, пересмотром отношения к прошлому и нравственным ценностям. Герои романа сильно зависят от общественного мнения, часто притворяются, пытаются соответствовать каким-то надуманным успешным социальным образам, однако их истинная сущность проявляется в моменты их личных переживаний. Развитие сюжета служит самораскрытию героев.

Роман Дж. Барнса - прежде всего продукт постмодернистской эпохи. Он вобрал в себя культовое отношение к слову, к речевой стихии, к словесным играм.

В полном соответствии с постмодернистской программой Джулиан Барнс не спешит приготовить рецепты своим читателям, не встает на место демиурга и не показывает себя всезнающим автором. Роман Барнса характеризуют неопределенность, неуверенность, колебания, рефлексия.

Использование нескольких точек зрения в повествовании также характеризует данный роман Барнса. Несколько главных героев романа, а также второстепенных персонажей представляют свои версии событий произведения. Автор дает подробное описание английского общества 80-х гг. XX в. и рассматривает отдельных представителей среднего класса Англии.

Роман Дж. Барнса соотнесен со многими классическими сюжетами и образами. Таким образом, в романе устанавливается исторически-художественная преемственность с литературой прошлого и настоящего.

Роман «Как все было» построен на основе переплетения нескольких фикциональных дискурсов. Каждый из дискурсов представляет свое понимание психологического, душевного состояния героев.

Барнс строит роман как напряженный диалог, столкновение нескольких мнений и жизненных позиций. Повествование строится как мозаика - из отдельных фрагментов, которые читатель постепенно складывает, чтобы получить полную картину событий.

Сюжету романа «Как все было», как типичного постмодернистского произведения, характерны неопределенность и вариативность. Здесь наблюдается совмещение реалистического плана с постмодернистским, традиционного плана с фрагментарным.

Проанализировав особенности романа Дж.Барнса «Как все было» можно констатировать, что данный роман обладает такими характеристиками постмодернистской литературы, как игра, ирония, проведение героев через испытания, использование нескольких точек зрения в повествовании, использование аллюзий, коллажа и др. Герои романа являются типичными постмодернистскими героями – они оказываются жертвами каких-то жизненных обстоятельств, рушатся их иллюзии о любви, счастье; события в романе способствуют самораскрытию персонажей; герои неуверенны в себе – они сильно зависят от общественного мнения.

Роман Джулиана Барнса «Как все было» представляет собой характерное явление современного литературного процесса, поскольку вбирает в себя основные тенденции развития литературы наших дней.

ABBREVIATIONS AND THEIR ROLE IN THE ENGLISH LANGUAGE

Aygul KHALILOVA

Qafqaz University

aygulx@mail.ru

Baku/AZERBAIJAN

We are making progress day by day and we are learning to shorten everything. It's human nature to make hard things disappear or to make hard things easy. Same goes with the languages and long words. Rather than typing or writing various long words we use the method of typing each letter for each word, thereby, shorten our workload and make it easy for others also to understand. These shortened forms are known as abbreviations.

Brevity is the basic rule in the development of language and words, and when expressing complex meanings and much information, abbreviations could effectively save the time of writing, reading, and talking. Abbreviations are most commonly formed by taking initial letters of multi-word sequences to make up a new word: EC (*European Community*), FAQ (*frequently asked question*). Apart from words composed of initial letters, there are also abbreviations that incorporate non-initial letters:

Inc. (*Incorporated*). The spelling and pronunciation of abbreviations offer interesting perspectives on the formal properties of these words: CARE → *Cooperative for Assistance and Relief Everywhere*, CALL → *Computer Assisted Language Learning*, NEWS → *North East West South*, WHO → *World Health organization*.

Abbreviations can be spelled with either capital or lower-case letters, and they can be pronounced either by naming each individual letter (so called **initialisms**, as in *CEO* [si:i:'əʊ]) or by applying regular reading rules (*OPEC* [oupek]). In the latter case the abbreviation is called an **acronym**.

An increase in the number of abbreviations is a natural phenomenon. Many scientists tend to explain its prevalence accelerates pace of life. At first glance, this explanation seems logical and correct. But in my opinion, this approach is somewhat one-sided, as it does not take into account the linguistic side of the issue.

Now, let's define the word abbreviation in a proper definition. According to W. Sabin (2004), an abbreviation is a shortened form of word or phrase. Usually, but not always, it consists of a letter or group of letters taken from the word or phrase.

T. McArthur (1998) states that abbreviation is a shortened version of written word or phrase used to replace original and save space. There are three types of abbreviations: letter-based, syllable-based and hybrid. All may have symbolical or lexical function: symbolic abbreviations serve as formulas (c.c. – cubic centimeters; Fe – iron from Latin ferrum); lexical abbreviations are generally word-like, some less so because they are spoken as letter sequences, as with BBC, some more so because they are spoken as words and often cannot be usefully distinguished from them, as with NATO, radar.

W.A. Sabin (2004) gives additional advices. When using an abbreviation, do not follow it with a word that is part of the abbreviation: a collection of CDs (not: CD disks), forget my PIN (not: PIN number).

In most cases little words like "of", "as", "and", "for", "by" or "a" are omitted when we create new abbreviations. The following examples make it clear:

FAFSA	Free Application for Federal Student Aid
FBI	Federal Bureau of Investigation
MODEM	Modulate and Demodulate
TEFL	Teaching English as a Foreign Language

But there are also some abbreviations that we don't leave out any word, it doesn't matter whether it has main meaning or not. For instance, MoU → *Memorandum of Understanding*, RADAR → *Radio Detecting and Ranging*.

In some words we see initials combined with acronym. For example, CD-Rom. In this word the first two letters are pronounced as individual letters and the last three letters are pronounced as a single word. Another interesting way of pronouncing an acronym is by taking more than a single letter from a word so that it's easily spelled out. For instance;

take the words “lower power mode.” Its acronym is not "LPM" but "LOPOMO". Other examples that belong to this group may be Wi-Fi, it stands for Wireless Fidelity.

In the last few decades there has been an explosion in the growth of abbreviations. As seen in the examples below, names of organizations, academic institutions, businesses and scientific jargon are frequent candidates for this treatment, though it is not restricted to them:

Organisations

UN United Nations

WTO World Trade Organisation

Places

LA Los Angeles

NSW New South Wales

Scientific jargon

DNA deoxyribonucleic acid

Media companies

BBC British Broadcasting Corporation

CNN Cable News Network

Academic institutions

UCL University College London

UCLA University of California, Los Angeles

Miscellaneous

DJ disk jockey

The major benefit of abbreviation is precision, concision and clarity; as in mathematics complicated structural ideas may be expressed briefly but precisely.

ABOUT TURKIC ORIGIN OF A WORD “DRUID”

Aygun KOSAYEVA

Milli Mejlis (Parliament) of the Republic of Azerbaijan

aygun_lia@hotmail.com

Baku/AZERBAIJAN

Druids were the most influential force in Celtic society. In culture of Celts the druid carried out a role of a priest. Besides the main function of the priest, druids were teachers, poets, philosophers, prophets and judges.

Thomas Stratton discloses the real meaning of a word “druid”. He wrote: “Druidh, also a magician, a sorcerer, from Doir or Darach, the oak, as in groves of oak they performed their religious ceremonies”. So, the word “Darach” (“ch” is pronounced like in German word “Buch”) means “oak”. Equivalent to this word “Darach” is Kyrgyz “darak” “a tree”. The word “teräk” in ancient Turkic language means a *poplar tree*.

The Celtic language family is a branch of the larger Indo-European family, which leads some scholars to a hypothesis that the original speakers of the Celtic proto-language may have arisen in the Pontic-Caspian steppes.

According to Sharon Turner Welsh people still call themselves Cymry (pronounced Kumri), who are descendants of Cimmerians.

Procopius Caesariensis describing people, which inhabited Lake Maeotis (the Sea of Azov) noted: “In old times many Huns, called then Cimmerians, inhabited the lands I mentioned already”.

So, in ancient times Huns were called Cimmerians.

Artamonov in his work notes about religion of Huns: “They venerated the sacred trees, in particular a giant oak tree. They had also the priests, oracles, mages, medicine men or sorcerers”.

Some imagined an oak tree as a terrestrial embodiment of the world Tree of the Life binding the world of mortal with the Other world.

In his book “Indians and Turkic shamanism” Turkish scientist Ahmet Ali Arslan tells about life of shamans of America and Siberia. During a trance state, shamans communicate with spirits of the dead men or relatives; receive from them information about last events or about the future. During a trance, the shaman begins his way of entering into another world by means of any cave, a hollow of a tree or by clinging to roots of a special tree.

Ahmet Ali Arslan notes that Sumerian epos “Gilgamesh”, Azerbaijani fairytale “Malikmammed”, Turkish “Uch kardesh”, Kyrgyzian “Manas” epos, Irish sagas and folktales, especially a fairytale “The bird of the Golden Land” and Scottish “The rider of Grianagh and Ian the Soldier’s son” have plot similarities. In all these fairytales the Other world or “The Dark world” is described. Main heroes of fairytales and eposes through the cave going down to “The Dark World”, to the center of Tree of Life and after defeating Evil Spirits or Dives the heroes return to the earth, i.e. from “Dark Place” to the “Light Place” and they were helped by women-shamans, who should be released from Dives or Evils by the main hero. It is a shamanistic ritual of purification and rebirth of the main hero.

We have defined that Welsh people were descendants of Cimmerians. At the same time, according to Thor Heyerdahl, Irishmen were descendants of Scythians and their roots come back here to the Caucasus.

Among Scythians there were also augurs or shamans. Agasioglu in his work "Ancient Turkic land. Race of Saga-Gamerians (Scytho-Cimmerians)" wrote that in the name of a race Cimmerians or Gamerians there are two components: "gam" and "er", where "gam/kam" from ancient Turkic means "shaman" and "er" means "a man". He points out on the fact that: "The close ally of Atilla was called Ata-Gam, but in more earlier times in Media a magus who dethroned an Achaemenid dynasty was a man by name Gaumata (Gam-Ata) or "Shaman-Father". It casts light to the fact that *gams (shamans)* could be elected from tribe of Gamerians (Cimmerians). Gamerians were not a separate race, but they represented a shaman race within Scythian' tribe. A.M. Leskov noted that Scythians and Cimmerians both culturally and ethnically belonged to one and the same race.

So, Welsh people and Irishmen belonged to the Turkic tribes of Cimmerians and Scythians, which in ancient times settled the territories of Asia Minor, ancient Azerbaijani lands, Central Asia and other lands of Eurasian Steppes. Part of them left their territories and went towards British Isles. So, druids were shamans who disseminated traditions and culture in their new motherland.

ANALYSIS OF THE ESSENTIAL CHARACTERS IN EMILY BRONTE'S WUTHERING HEIGHTS FROM THE PERSPECTIVE OF READER RESPONSE CRITICISM

Aylin GULENC

Qafqaz University
aylin.gulenc@gmail.com
Baku/AZERBAIJAN

Victorian period was male-oriented society; the role of woman was to get married and do housekeeping chores. In that society women placed after men. Man was the authority in the society. The Victorian people accepted females like ornaments at home. Emily Jane Bronte was one of the Bronte sisters who grew up in that society. Bronte sisters chose men names as pennames against critics' prejudice. The author was printed as being "Ellis Bell".

Emily wrote "Wuthering Heights" which was her only novel in 1847. Emily Bronte would never know the extent of fame she achieved with her one and only fiction "Wuthering Heights", as she died a year after its publication. She was only thirty years old when she died. The book was not popular at first because its content was not parallel with traditional Victorian life. It was not accepted by the conservative Victorian society. "Wuthering Heights" is distinguished from other novels of the time by its rebellious characters. After the rise of middle-class the book became an English literary classic.

"Wuthering Heights" was the story of vengeance and monomaniac love of Heathcliff. The novel was the tragedy of Catherine whose emotions and the nature were written in harmony. It was the parable of the heaven and the hell. Emily Bronte emphasized the conflict between social classes and the conflict between females and males. It was a work of art because the description of nature and the inner judgment of the characters were illustrated effectively by the author. The characters' attitudes were in harmony with the nature. Mrs. Elizabeth Gaskell called Emily "remarkable genius".

The goal of the study is to criticize the hero and the heroine of the literary novel "Wuthering Heights" in the light of reader response theory. Reading is a creative process. Literary texts do not have meaning dependently from readers' interpretations. A text is not completed until it is read and interpreted. The text does not carry meaning; readers create meaning in their response to it throughout their reading experience. Previous experiences, feelings, emotions, associations are important to Reader response criticism and give freedom to the creation of meaning.

Reader response theory claims that readers are actively engaged in the process of creating interpretations and are not just consuming the meaning of a text passively. Reader response theorists are concerned with the reader and how the reader actively creates their own meaning. Reader response criticism is the common experience of re-reading a favorite book after many years. A book one read as a child might seem shockingly different when re-read as an adolescent or as an adult. The character once remembered favorably might seem less admirable while another character becomes more sympathetic. The book has not changed. However, our life experiences between the first reading and any subsequent re-reading can affect the way we respond to a story.

Two months ago I read Emily Bronte's "Wuthering Heights" for my master degree thesis; it was the second time I read the same book. First I read that novel in 1998. After I read the book for the second time I defined that some of my perceptions were changed about characters. By the day surroundings are changed, people are matured and enlightened. Those metamorphose took root from the reader-centered criticism which concerned environment, experience and education. For instance; as a reader it can be seen that my attitude to Heathcliff's personality had changed in terms of, seeing the reflection of Satan, I started to see him as a scapegoat of his own destiny. On the other hand Catherine behaved like a double dealer. At first glance she was innocent, a pure lover who was hidden behind a demon lover.

HISTORICAL AND LITERARY TRACES OF KING RICHARD III

Aynur HAJIYEVA

Qafqaz University
hacizade_aynur@mail.ru
Baku/AZERBAIJAN

Policy is such a game that if you are involved in it or aimed at having a political status and becoming a powerful political figure you should follow some political rules. The rules that lead you to the downfall and isolate you from society. As a result, once you will find yourself estranged from moral values and human interests. Throughout the history many people were the tools of political and royal games. Not only ordinary people who suffered because of being deprived of justice, their freedom and civil rights, were the victims, but also powerful political figures as well. One of the royal victims of those political purposes was King Richard III, King of England, who was an object of discussions for many years. The main problem that critics concerned about was whether Richard was a villain in real as Tudors represented him or it was just a Tudor propaganda. Three plays were written about Richard and two of them written by William Shakespeare and Thomas More are famous worldwide.

King Richard III, Duke of Gloucester, younger brother of king Edward IV, was born in October in 1452. His reign is one of the shortest in English history. He ruled England for a mere twenty-six months. He is one of the most controversial and mysterious figures in English history. The real personality of him has been an object of discussions for many years. Tudors have tried hard over the re-creation of an evil memory of this monarch. They needed to create a monster of him, it would secure their usurpation of royal title. Blackening his image Tudor successors represented him as a physically deformed machiavellian villain who cheerfully commits numerous murders in order to claw his way to power. However, thanks to William Shakespeare, created in his drama "Richard III", a unique image of a complete villain, his name has become an embodiment of an evil and all sorts of crimes over the centuries. But modern historians consider that the real image of this king was not so as he was represented by Shakespeare.

In Shakespeare's and More's play Richard is introduced as a monstrous ruler. Shakespeare's "Richard III" played an important role in Richard's going down in history as a complete and demonic villain. A great writer presented him to the readers as a man of confident in his strength, haughty, hypocritical, deceitful, impetuous, cynical, and brutal man who disregarded the laws of God and men. On his way to the throne Shakespeare's Richard ready to everything, ready to any murder. After a number of murders he gets accustomed to these cruelties and these mortals become an ordinary case for him.

From the beginning of the play "History of Richard III" More defines him as a "deepe dissimuler, lowlye, of counteyenance, arrogant of heart, dispiteous and cruel". More's Richard is an embodiment of a villain, monster who violates all the laws of nature. From the womb of his mother Richard was born like a dead meat, since his birth he is alien to the human world. Like his physical appearance his soul is monstrous and deformed as well. He is doing evil things because of his evil nature. His Richard could fondle those whom he hated and could warmly greet those whom he intended to kill. Being completely indifferent to the enemies and friends, he turned all the people into an obedient tool of his insidious game. With the image of Richard the great humanist implies to the devastated life of a usurper. But More never denied his bravery and that never his having lost the battle without courage.

Richard's historical image is quite opposite to his literary image. He was intelligent and pious. He was fair king and executed many laws for the sake of people's welfare. To his good laws may be included one against the arbitrary exactions of money under the name of "Benevolences" which had been so common in the reign of Edward IV. Even he returned this collected money from the towns of England. He regulated the laws relating to bail and enacted that the goods of suspected persons should not be seized before their conviction. He made good laws to secure the rights of buyers to any property which they had purchased, and facilitated the transfer of landed property by the act known as "the Statute of Fines."

CULTURE FUNCTION OF LANGUAGE

Aynur HUSEYNALIYEVA

Qafqaz University
Aynur.huseynaliyeva@gmail.com
Baku/AZERBAIJAN

People from different cultures have different world views that are reflected in their language. Culture is said to be the beliefs and values that are used to manage people's life in a particular society and people use the language in the society to express the different views in the community. So person's view depends on the culture. A person expresses his view, mind using the language that has been developed by his culture. According to Sapir, culture is a set of beliefs and practices which govern the life of a society for which a particular language is the vehicle of expression (quoted in

Damen 1964; p.61). That's why our views are dependent on our culture that influences to our mind and way of thinking, as well as we express our thoughts using the language which is formed by that culture. Understanding of culture is possible by means of language. Emmitt and Pollock (1997) argued that even though people are brought up under similar behavioral backgrounds or cultural situations but however speak different languages, their world view may be very different. According to Sapir-Whorf, different thoughts are brought about by the use of different forms of languages. One language doesn't give enough possibilities to speaker to express his/her ideas properly the other language is open for speaker to find plenty of ways of describing thoughts. It basically depends on the culture rules and culture restrictions. Therefore people who share a culture but speak different languages will have quite unlike world views. However language is shaped in culture and culture is reflected and passed on by language from one generation to the other. (Emmitt and Pollock 1997)

The power of language to reflect culture and influence thinking was first proposed by an American linguist and anthropologist, Edward Sapir (1884–1939), and his student, Benjamin Whorf (1897–1941). The Sapir-Whorf hypothesis stated that the way we think and view the world is determined by our language (Anderson & Lightfoot, 2002; Crystal, 1987; Hayes, Ornstein, & Gage, 1987). Language was viewed by American linguists and anthropologists as being more important than it actually is in shaping our perception of reality.

The study of the role of languages in the social lives of individuals and community is anthropological linguistics, which investigates the relationship between language and culture. Culture and language are indispensable for our life. "Culture is a grand total including custom and religion inherited by society, which decides the organization of our life" (Sapir 221). "Language is a system of arbitrary vocal symbols used for human communication" (Zuowen and Chaohong 3). Language is an important part of culture. However, the relationship between language and culture is more complicated than the relationship of a part and the whole.

As Kluckhohn claims, human culture without language is unthinkable (quoted in Damen 1944; p.26). In addition, Sapir claims that we may think of language as the symbolic guide to culture (quoted in Damen 1964; p.70). Consequently, language is derived in culture and culture is reflected and passed on from one generation to the next only by means of language.

Wenying Jiang in his article 'The relationship between culture and language' presents three new metaphors relating to culture and language, and explores cultural content in specific language items through a survey of word associations. This author's understanding of language and culture is conveyed through the following three new metaphors:

1. From a philosophical view: Language and culture makes a living organism; language is flesh, and culture is blood. Without culture, language would be dead; without language, culture would have no shape.

2. From a communicative view: Communication is swimming, language is the swimming skill, and culture is water. Without language, communication would remain to a very limited degree (in very shallow water); without culture, there would be no communication at all.

3. From a pragmatic view: Communication is like transportation, language is the vehicle and culture is traffic light. Language makes communication easier and faster; culture regulates, sometimes promotes and sometimes hinders communication. In a word, language and culture, as different as they are, form a whole. (ELT Journal Volume 54/4 October 2000 © Oxford University Press 2000; p.328-329)

It is impossible to imagine any culture without language, language can be viewed as a verbal expression of culture and it is the way for culture to realize. It is used to maintain and convey culture and cultural ties. Language is heavily influenced by culture - as cultures come up with new ideas, they develop language components to express those ideas. A culture must have at least one language, which it uses as a distinct medium of communication to convey its defining ideas, customs, beliefs, etc. from one member of the culture to another member.

MODAL VERBS IN SHAKESPEARE'S CREATIVITY

Aynur MOVSUMOVA

*Azerbaijan State Pedagogical University
Movsumova.aynur@gmail.com
Baku/AZERBAIJAN*

English modal verbs are used to express the speaker's attitudes or opinions like judgment, intention or assessment. The number of modal verbs is debatable problem in English. F.R. Palmer states that there is a formal system of modal verbs in English, here includes 'can', 'may', 'must', 'shall', 'will', 'ought to'. *Need* and *dare* stand at the end of this system. 'Might', 'could', 'should', 'would' also belong to this system.

Modal verbs have two main uses: **Deontic** which concerns conditions of the subject, and **Epistemic** which focuses on the speaker's attitudes towards the proposition. These meanings are the result of an ages-long grammaticalization process. This process consists of three periods: *Old English, Middle English and Modern English*.

In the Old English period modals had many more characteristics typical of lexical verbs. They became partially grammaticalized deontic modals. The more grammaticalized epistemic modals appeared later in the Middle English period, and finally Modern English attest a rich semantic landscape that features a broad range of deontic and epistemic

meanings. The language of this period became the language of prose, drama, official documents etc. W. Shakespeare played an important role in this process.

In the England of Shakespeare's time, English was a lot more flexible as a language. W. Shakespeare was writing as a dramatic poet and playwright, not as a scholar or historian. He introduced new vocabulary and phrases which have enriched the language making it more colorful and expressive. He also made a wide use of modal verbs in his sonnets and plays, as a result of his use modal verbs have also changed their functions.

Modal verb 'can' is used as a signifier of ability and permission in early modern English. it hasn't changed so much since Middle English times. Its original meaning is found very rarely in Shakespeare, as 'can' gradually began to encroach on 'May' It began to assume the meaning 'to be able'. But modal verb 'may' has also preserved its original meaning, its preterite form 'might' wasn't only used in the past tense in EME, as it has a modal sense it began to be used in present tense too. 'May' and 'Might' were widely used by W. Shakespeare in his plays, and sometimes 'may' was substituted by 'shall'.

'Must' is a modal verb which denotes 'he is able', 'he is obliged' like 'is to'. Similar to 'can' and 'may' its original meaning had to do with physical ability, but this spread into obligation. Modal verb 'must' was used by W. Shakespeare to mean no more than definite futurity like our 'is to'.

We can find the use of 'shall' in the works of W. Shakespeare, but in his works 'shall' is used even in the case where 'will' should be used. It is possible to see 'shall' abbreviated into '-sr', '-s' Shall meaning 'to owe' is connected with 'ought', 'must', 'it is destined'. It is possible to use 'shall' in early Modern English in contexts where 'if' is required today. So 'shall' also preserved its function of expressing futurity. 'Should' is the past tense of 'Shall' and underwent the same modifications of meaning as 'shall'. It was sometimes used in the sense of 'ought' applying to all three persons. 'Would' also underwent certain changes and began to be used conditionally. Hence 'I would be great' comes to mean, not 'I wished to be great,' but 'I wished (subjunctive),' i.e. 'I should wish'.

So W. Shakespeare used these modal verbs in his sonnets and plays very much. Scholars tried to show different uses of modal verbs by W.Shakespeare and a lot of books were written with this aim.

İNGİLİSDİLLİ BƏDİİ DİSKURSDA METAFORA VƏ METONİMİYALAR

Aysel MƏMMƏDBƏYLİ

Azərbaycan Dillər Universiteti
famammadbaili@hotmail.com
Bakı/AZƏRBAYCAN

Bədii diskursun mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun ritorik baxımdan bəzədilmiş nitq olmasıdır. Nitqin bəzədilməsi deyəndə bədii nitqin müxtəlif ritorik vasitələrlə cilalanması nəzərdə tutulur. Nitqi,məcəzlar və ritorik fiqurlar bəzəyir. Ritorik fiqur deyəndə fikrin ifadəliliyini artırən vasitələr nəzərdə tutulur və onlar dekorativ rol oynayır.

Nitqin bəzədilməsində məqsəd adresatı özünə cəlb etməkdir. Əgər bədii diskurs cəlbedici olarsa, dinləyici ona diqqətlə qulaq asar və ona inanar. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu dil vasitələri bədii diskursda yalnız ritorik sistemdə deyil, həmçinin koqnitiv strukturda da xüsusi yer tutur.

Ritorik məcəzlar iki yerə bölünür: 1) Kəmiyyət məcəzları 2) Keyfiyyət məcəzları.

Keyfiyyət məcəzları deyəndə metafora və metonimiyalar nəzərdə tutulur

Nitqdə orijinal metaforaların işlədilməsi adresatın ümumi savadı və təbiəti ilə bağlıdır. Mükəmməl savadı, şairanə təbiəti olan adresant yeni metaforalar, daha doğrusu, təsiredici metaforalar yarada bilir; nitqini təsiredici axara sala bilir. Bədii diskursun nümayəndələri sayılan şairlər, əsasən, güclü metaforik təfəkkürə malik olurlar.

Metonimiya adların əvəzlənməsi prinsipinə əsaslanır; ya hissə tamı, ya da tam hissəni əvəz edir. Bu tipli adlanma dərin psixoloji, əqli əsasla malikdir. Məsələn, metonimiyanın bir növü olan metalepsisdə ilkin anlayışın bölünməməsi əsas tutulur;kimsə payızı biçinlə əlaqələndirirsə, il əvəzinə biçin işlədirsə (Məsələn: bir biçin bundan qabaq), deməli, mürəkkəb adlandırma- metalepsis yaradır. (Müq. et: səndən on bayram böyüyəm).

Nəzəri dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, metafora və metonimiyasız heç bir semiotik təhlil mümkün deyil. Çünki onlar özü də dil işarəsidir; ancaq onlar predmetə birbaşa deyil, dolayısı ilə işarə edir

İstər metafora, istərsə də, metonimiya özündə köçürmə və assosiasiya anlayışlarını ifadə edir; birində əlamətin, digərində isə adın köçürülməsi. Hər ikisinin təmas nöqtəsi predmetlərarası assosiasiyadır. Assosiasiyaların nəzəri baxımdan mümkünlüyü isə məntiqi-psixoloji faktorlarla bağlıdır.

Böyük rus filoloqu R. O. Yakobson hələ keçən əsrin 20-40-cı illərində metafora və metonimiyaların afaziya ilə bağlı tərəflərini öyrənmiş və neyrolinqvistika sahəsində xeyli nailiyyətlər əldə etmişdir. Onun fikrincə, metonimiya afaziya zamanı insan şüurunda yeganə təsnifat mənbəyidir. Metaforalar isə iki və ya daha çox assosiativ şəkildə bağlanmış predmetlərin müqayisə mexanizmidir. Göründüyü kimi, metonimiyalar sözlərin mənasına arxalanmır, o yalnız qrammatik quruluş və səslənmə ilə bağlıdır. XX əsrin 60-cı illərində R. Yakobson bu barədə uğurlu tədqiqatlar aparır, neyrolinqvistikanın elmdə yerini demək olar ki, müəyyənləşdirir.

Metafora və metonimiyalarda formal məntiqin qanunları pozulur; zidd anlayışlar bir-biri ilə birləşdirilir; əksliklər eyniləşdirilir; kiçik həcmli anlayışlar böyük anlayışları əvəz edir və ya əksinə. Bəzən qrammatik qanunlar da pozulur;

tək əvəzinə cəm işlənir, keçmiş zaman əvəzinə indiki zaman işlənir və s. Ancaq bunlar müəyyən məqamlarda yolveriləndir.

Kəmiyyət məcazları isə predmetə və ya hansısa əlamətin ya həddən artıq şişirdilməsi, ya da hədsiz dərəcədə kiçildilməsinə əsaslanır. Kəmiyyət məcazlarından biri hiperboladır və onun məğzində predmetə aid hansısa xüsusiyyətlərin həddən artıq şişirdilməsi deməkdir. Məsələ ondadır ki, burada realılıqla ziddiyyət təşkil edən fikrin təsdiqi mümkündür. Nitqdəki bu xüsusiyyətə gündəlik həyatımızda tez-tez rast gəlirik. Hiperbolanın iki növü vardır; onlardan biri təsvirdə, digəri isə hiss və həyəcan ifadəsində öz əksini tapır. Hiperbolaların işlənməsinə səbəb insanın narahatçılığı dinləyicidə adekvat ehtiras yaratmaqdır. Vaxtilə qədim Yunanıstan və Romada ritoriklər qeyd edirdilər ki, hiperboladan məqsədli şəkildə istifadə etmək lazımdır, əks təqdirdə o sağlam fikrə nisbətə zərifliyini itirər. Hiperbolada predmetin xassəsi şişirdilir. İş burasındadır ki, bu, oxucunu çaşdırmaq üçün deyil, ona fikri düzgün çatdırmaq üçün edilir. Bədii diskursda bəzən gülüş yaratmaq üçün də onlardan istifadə olunur.

Bədii diskursda hiperbolanın bir növü kimi meyoizdən də istifadə olunur. Meyozisin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, nitq obyektinin xüsusiyyətləri həddən artıq kiçildilir, ancaq onun psixoloji strukturu daha mürəkkəb və dəqiqdir. Deməli, hiperbola predmetə aid hansısa əlamətin həddən artıq şişirdilməsidirsə, meyoiz onun əksidir, yəni kiçildilməsidir.

THE INFLUENCE OF SOCIETY ON CHARACTERS IN DREISER'S "GENIUS"

Aytaj VALIYEVA

Qafqaz University

aytacveliyeva@gmail.com

Baku/AZERBAIJAN

At the end of the 19th century American Literature needed a talented writer who would continue the realist tendencies of M. Twain and F. Norris's literary activity in the standard of new claims. And it was T. Dreiser who criticized American bourgeoisie and tore its mask by introducing new perspectives into American novel.

"Genius" is Dreiser's autobiographical novel. This novel explores different conflicts, such as the conflicts between art and marriage, art and business, between traditional and modern views of sexual morality. The main character in "Genius" is Eugene Witla. His family belongs to a middle class. All members of the family are businesslike except Eugene. According to his parents a person should be busy with any job after a definite period in order to provide his future. But it was strange for Eugene. It seemed to him that this was the ideology of his parents' age. In fact, he himself couldn't define what he would like to become in the future. At the same time, he didn't want to obey the rules of society. In other words, he thought that nobody and nothing had to induce a person to choose any profession for the sake of profession. According to him, a person should be master of a profession which was corresponding to his taste. But in any case, he didn't have an intention of being under the patronage of his parents.

His native town - Alexandria wasn't a perfect place for a person who wanted to improve. That's why in spite of his parents' persistence, he went to Chicago. The city made different impressions on him and also caused some changes in his temper. While in Alexandria he was shy, indecisive, but atmosphere, his life, his jobs, the people he met in Chicago - all of them influenced him.

For most of the members of that period what other people might think of them wasn't important. I can hold Ruby or Margaret up as an example. These girls thought that they weren't obliged to give a report to anyone about the things they had done or their behaviour. Even their parents had no right to interfere in their affairs. But in any case, they were pleasant for Eugene as he also didn't care about society. But another character in the novel - Angela was opposite to those girls. She was a girl obeying the rules of society and religion. Other people's ideas about her, what they would think of her upbringing, how they would appreciate her behaviour were very important for her. She was opposite to Eugene, too. All of these differences came from their societies. Eugene's ideas, behaviour were unacceptable in her society and vice versa.

Unlike Eugene, marriage was a grave matter for her. Though he married to her unwillingly, but Angela loved him with a pure heart, she would take care of him despite of his richness or poorness. He couldn't understand why she obeyed the rules so much, why she didn't think as others. He couldn't understand that the society had brought up her in this spirit. In his poor times, he seemed to be faithful to Angela, but in reality it was a mere lie. He didn't love her, he just felt sorry for her. After he became wealthy, he thought that Angela wasn't suitable for his society, she was the member of the previous periods, because she wasn't so affectionate as the women of "modern society" as he called. He came to all these conclusions under the influence of the society he lived.

In the end, I want to say that everything depends on a person's surroundings. A person is formed just in the society he lives, as well as that society had formed Eugene.

MUSIC IN WILLIAM SHAKESPEARE'S PLAYS

Aytan QAFARLI

Qafqaz University
ayten_adu@mail.ru
Baku/AZERBAIJAN

William Shakespeare was an English poet and playwright, widely regarded as the world's pre-eminent dramatist. He is often called England's national poet. His works consist of 37 plays, 154 sonnets, 5 long narrative poems.

Shakespeare, like most playwrights from the Elizabethan era used to add music in his plays. Music was still an integral part of the play. It was natural Shakespeare to have music and musical sound effects as part of his performances. Shakespeare uses music in his plays for several reasons. The first is evident in which music was so popular during this time that it influenced the performed plays. Shakespeare had a mixed audience who enjoyed and attended his plays. Music, which was understood practically universally allowed everyone to understand his plays and relate to them more easily. If people did not understand the language, the music could help them to understand it. Music played a very important role on the stage. Songs, music and sound effects represent themes, tones, moods, emotions and even people. Shakespeare being a lyric poet, used fifty or more song in his plays and wrote hundreds of stage directions calling for music. He used the time and society were influenced by music and song, so Shakespeare utilized this fascination to impact his plays. Compared to the other writers of Shakespeare's times his song are typified by a brevity of expression and a rapidity of development. His song have the mark of seeming to be written spontaneously and the art behind their creation is skillfully but modestly hidden.

Shakespeare is famed for using puns in his work and they are also present in his songs, especially by Pandarus in "Twelfth Night". In "A Midsummer Night's Dream" music is used skillfully by Shakespeare to separate the world of the mortals from the world of the fairies.

If we shadows have offended,
Think but this, and all is mended,
That you have but slumber'd here
While these visions did appear.

The play was probably written originally for a noble family and Shakespeare knew that he would have musicians on hand to be able to play the music, so he was therefore able to add musical elements into the performance. Shakespeare had the Globe Theatre on the South Bank of the River Thames which ensured he had talented musicians available to be able to play the music for his other plays. In "A Midsummer Night's Dream" there is no musical or written cue for music to start played at the point where Titania's lullaby would begin, which gives more evidence for the theory that Shakespeare had at his disposal skilled musicians.

In Shakespeare's plays the clown or jester character normally performs the role of the chorus and in doing so breaks the fourth wall and comments on the follies and pretences of the other characters in the play. For example, in "King Lear" the professional fool and Edgar are both King Lear's philosophers.

He that has and a little tiny wit
With hey, ho, the wind and the rain,
Must make content with his fortunes fit,
For the rain it raineth every day.

The technique of the character of the fool who uses song as a means to outwit other cleverer characters is seen in lots of Shakespeare's other work such as "The Merchant of Venice". In "Hamlet", however, the title character, Hamlet, is himself the philosopher and does not need a clown to guide him. Therefore, like in Romeo and Juliet, Hamlet sings a song about death which fits in well with the drama of Hamlet, and Shakespeare cleverly makes sure that a song about such a serious and dramatic nature, such as death, is sung by a serious rather than a comedy character. In King Lear the gravedigger is allowed to show his singing talents as he is presented as a comedy character in contrast to the king. This shows that Shakespeare knew which characters to let sing song and also the nature of the songs in Shakespearean plays.

SEMANTIC APPROACH TO THE LEXIS OF TWO VARIETIES: BRITISH ENGLISH AND AMERICAN ENGLISH

Aytan VALIYEVA

Qafqaz University
valiyevaayten@yahoo.com
Baku/AZERBAIJAN

Semantic approach which deals with the lexis of two varieties (BrE and AmE) compares different words and phrases with their meanings in terms of sameness and difference. There are five different groups, which may be easily recognized by various approaches.

First group includes words which have the same meanings in both varieties. Words in this group show that British and American speakers rarely experience any difficulty in understanding each other. So, this first group is seldom mentioned.

Words which are present in only one variety as a result of their referring to something unknown in the other culture are included to the second group. This can be words for things in the natural environment such as BrE *moor* or *heath* and AmE *prairie* and *canyon*. It also may include social and political institutions, e.g. BrE *Yorkshire pudding* or *back bench* and AmE *succotash* or *favorite son*. For example, BrE has no equivalent to the AmE word *drive-in* which means “a cinema or a restaurant that one can visit without leaving one’s car”. The words in the second group do not cause misunderstanding, although the words of this category make linguistic help necessary. A variant on this type of distinction involves lexical gaps. Here the referent or concept is known in the other variety but not lexicalized, i.e. only paraphrases are available, e.g. BrE *chapel* “a local (branch) of printers’ union” or BrE (slang) *to tart up* “to dress up in a garnish manner”.

The third group includes different words and phrases with the same meaning. BrE *petrol* is AmE *gas(oline)*; BrE *sweets* is AmE *candy*; BrE *reception clerk* is AmE *desk clerk*; AmE *truck* is BrE *lorry*.

In the fourth category the two varieties share a word or a phrase, but with a fully different meaning, e.g. the word *homely* used to describe a person in BrE means “home-loving, domesticated, house-proud”, while in AmE this word denotes “unattractive in appearance”. Another example is *to table*: During a meeting of the Allied forces, Winston Churchill had created misunderstanding meaning of this phrase. In BrE, “*to table an item on an agenda*” means “to open it up for discussion”, but in AmE, it means “to remove it from discussion”, which is totally opposite to that in BrE. Another example for this group is the word *vest*, which in AmE is what is called a *waistcoat* in BrE, but which in BrE is what is called an *undershirt* in AmE. A variation on this is the case in which the two varieties agree in the meanings, but one variety has an additional meaning not known or used in the other. For example, the word *leader* has the same meaning in two varieties: “someone who leads”. What’s more, BrE uses this word in the sense of AmE *editorial*. Vice versa, in two varieties the noun *fall* is understood as “downward movement”. Besides, AmE uses this word in the sense of BrE *autumn*. Both AmE and BrE have the word *faculty*, but denoting “all the teachers and other professional workers of a university or a college” this word is used only in AmE. As a rule, such words may have analogous oppositions to one of these lexico-semantic variants in another variant of English or in Standard English. E.g. AmE *faculty*-BrE/SE *teaching staff*.

In the fifth group, expressions and their meaning are shared by both varieties, but where one or both have a further expression for the same thing not shared by the other. Both AmE and BrE have *taxi*, while *cab* is AmE. Likewise, both share *raincoat*, but only BrE has *mac(intosh)*; *pharmacy* is common, while *chemist’s* is BrE only and *drug store* is typically AmE.

İNGİLİS DİLİNDƏ MİMİKA VƏ JEST SEMANTİKASI

Cəmilə ABDULLAYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

mirage1810@rambler.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

İngilis dilində semantik cəhətdən ən zəngin, ən geniş frazayaratma qabiliyyətinə malik olan mimika və jest semantikasındır. Bu ondan irəli gəlir ki, belə bir semantika bədən hərəkətləri, üzün ifadəsi, gözün hərəkəti və s. kimi hiss-həyəcan bildirən söz və ifadələrlə müşayiət olunur.

Mimika və jest semantikasi dilçilikdə toxunulmamış sahələrdəndir. Bu problem subyektin öz mövqeyinin doğruluğunu əsaslandıraraq, adresantın inandırılmasına yönəldilmiş amillərdən biridir. Burada individlər arasında kommunikasiya əlaqəsində sözlərdən istifadə olunmamasıdır. Individlər intonasiyadan, jest və mimikadan istifadə edir və bir-birinin fikrini anlaşırlar. Bu cür ünsiyyət aləti insan bədənidir ki, burada mətn ötürücüsü və adresat mimika və jestlərlə danışırlar.

Mimika və jest semantikasının əsas funksiyası mətn ötürücüsü ilə adresat arasında psixoloji əlaqə yaratmaqdır. Bu cür mimika və jestlərin semantikasına təsir edən faktorların sayı çoxdur. Bu faktorların təsiri ilə xeyli frazeoloji vahidlər yaranır. Belə frazeoloji vahidlərin başqa frazeoloji vahidlərlə həm oxşar, həm də fərqli cəhətləri mövcuddur.

Jest semantikasının yaranmasında ən çox bədən hərəkəti üzvləri olan əl və ayaq somatizmləri müşahidə olunur. Az hərəkət olan göz qapağı - “eyelid” mimika semantikasına daha çox əsaslanır. Bu cür semantika fizioloji duyğu və psixi vəziyyət kimi ekstralingvistik faktorların ümumiliyi ilə şərtlənir.

Mimika və jestlər vasitəsilə insanların bilik və təəvvürü, dəyərlər sistemi, kommunikativ bacarıqları, emosional vəziyyəti ifadə olunur. Frazeoloji vahidlərin obrazlılığı əsasında fiziki və psixi vəziyyətin emosional ifadəsinə xidmət edən ümumbəşəri formalar kimi müəyyən sosial-simvolik mənalı işarələr durur. Məsələn, “*to raise one’s eyebrows*” (qaşlarını çatmaq) frazeologizmi təəccübdən yaranan mimikadır. Yaxud da, “*to throw one’s eyes up*” (Allaha şükür etmək) kimi mənalı ifadə edilərkən obrazlı elementlər və sintaktik strukturlar yaranmışdır. Məsələn, *Alice gazed down in wonder at the city spread below her.* (J.O’Hara).

Hər hansı bir psixi vəziyyəti aydınlaşdırmaq üçün bədən hərəkətlərini bildirən emosional frazeoloji semantikaya müraciət olunur. Məsələn, "ümitsizliyə qapılmaq" frazeoloji birləşmə ümitsiz vəziyyətdə olan insani xarakter jestini bildirir: *to be down in the mouth* (pis əhval-ruhiyyədə olmaq, ümitsizliyə qapılmaq; *to be sick at heart* (qüssələnmək); *to weigh upon (on) somebody's heart* (ürəyindən daş asılmaq) və s.

İnsan mimikasında fəal rol oynayan göz, ağzı, üz hər hansı bir vəziyyətdə müəyyən emosional psixi vəziyyətdə müşayiət olunur. Mimikanın təsvirinə xidmət edən frazeoloji birləşmələr, ifadəli jestlər universal xarakter daşıyır. Məsələn, təəccüb, anlaşılmazlıq, heyrət, qorxu bildirən mimik frazeoloji birləşmələrə misal olaraq *to open one's mouth* (ağzını açmaq – heyrətdən); *with a heavy heart* (həvəssiz, ürəksiz); *to put one's foot into one's mouth* (təəccübdən gözləri bərələ qalmaq) və s.

Ümitsizliyi, narazılığı bildirən mimik frazeologizmlər də danışıda situasiyadan asılı olaraq daha çox işlənir. Məsələn, *to knit one's brows* (qışlarını çatmaq – narazılıq); *to be off one's head* (hirsələnmək) və s.

Əsəbi jestlərlə müşayiət olunan frazeoloji birləşmələr ingilis danışığı dilində xeyli işlənir və insanların nitqində, mimika və jestlərində özünü daha aydın şəkildə büruzə verir. Belə birləşmələrdə obrazlılıq, ekspressivlik, təsirlilik əlamətləri çox güclü olur. Bu cür ifadələr frazeoloji mənbəni daha da gücləndirir. Əsəbi jestlərlə müşayiət olunan frazeologizmlər həmişə haqsızlıqlara, ədalətsizliyə etiraz əlaməti olub, onu törədənə qarşı protest kimi işlənir. Mənfi emosional mənə çalarlarına malik belə söz və ifadələr qəzəbli, əsəbi jestlərlə müşayiət olunur. Əsəbi jest və mimika ilə ifadə edilən frazeoloji birləşmələrdə insanın daxili aləmi – inamı, nifrəti, qəzəbi, kini, küdurəti kəskin şəkildə öz əksini tapır.

Bu kimi jest və mimikalara qorxu, kədər, təşviş, təəccüb, yorğunluq, peşmançılıq, qısqançlıq kimi semantikalar da daxildir. *Dread, fright, horror, ache, scare* və s. semantik əlamətli hiss-həyəcan bildirən frazeoloji birləşmələr "qorxu" mənasını verir: *to quake with fear, on pain of death, keep in fear, shudder with horror* və s. Məsələn,

The child was shaking with fright (W.Irwing), yaxud da *With a look of horror, he asked if the doctor thought he had cancer* (D.Lawrance).

With an angry gesture she sent him into the depth of despair (J.London), cümləsindəki "into the depth of despair" frazeoloji birləşməsi "ümitsizlik" mənasında olub, əl-qol hərəkətləri ilə müşayiət olunmuşdur.

Müsbət emosional mənə çalarlarına malik olan frazeoloji birləşmələrin işlənmə dairəsi daha maraqlıdır və müsbət mənalı olduğundan danışıda çox işlənir. Belə ki, bu cür müsbət emosional frazeoloji birləşmələrin tədqiq edilməsində situasiyanın özünün necə olmasının böyük əhəmiyyəti vardır, çünki hiss-həyəcan bildirən frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti semantik diffuzlu (dağınıq) və ya ambivalentli (qrammatik cəhətdən həm kişi, həm də qadın cinsini bildirən isimlər qrupu, məsələn, qonaq, sahib, yetim və s.) vahidlərdir.

V.Q.Qak özünün "Высказывание и ситуация" əsərində göstərmişdir ki, situasiya aspektlərinin müxtəlifliyi və onların dildə əks etdirilməsinin vacibliyi dilin müxtəlif funksiyalarının yaranmasına səbəb olur, dil vahidlərinin özlərinin xarakteri və spesifikasiyası ilə bu və ya digər dil vahidinin kommunikasiya zamanı hansı funksiyanı yerinə yetirməsi də müəyyənləşir.

Hiss-həyəcan bildirən frazeoloji birləşmələrin ifadəsi dil vasitəsilə əks olunan və olunmayan (mimika, jestlər və s.) hissələrinə ayrılırlar və eyni zamanda onlar söz və birləşmələrin köməyi ilə danışığı dilində ifadə olunurlar.

THE MAIN IDEAS IN THE STORY "AFTER TWENTY YEARS" BY O' HENRY

Ceyhuna NASIROVA

Qafqaz University
cnasirova@gmail.com
Baku/AZERBAIJAN

The American writer O'Henry was known as a short story writer. His short stories are famous for their witticism, clever world play and also twist endings. O' Henry wrote about the life of ordinary people in New York city. The short story "After Twenty Years" is one of over 113 short stories written by O. Henry, during a three-year period between 1902 and 1905. "After Twenty Years" is a very short story like the author's other stories. "After Twenty Years" is frequently included in anthologies of short stories. It was originally published in O'Henry's 1906 collection "The Four Million".

"After Twenty Years" takes place on a street in New York City around the turn of the twentieth century. There are three characters. Bob and Jimmy Wells are the main characters, but the third one isn't named by the author. The story is about Bob and Jimmy's friendship from their childhood. But they separated to choose their fates, fortunes. They promised each other to meet again in that place where they separated twenty years ago. The years change the two friends' life absolutely. One of them- Bob goes to the west to become wealthy. Bob is an arrogant and criminal. The other friend-Jimmy serves to his country as a policeman. Jimmy is loyal, determined, not quick-witted. The author doesn't give enough information to know Bob's life in the West. But it is mentioned that Bob is a criminal. The author keeps it secret till the end of the story.

O'Henry begins the story with describing Bob. He stands in the shadow of the closed store in the street that is deserted. In that windy, cold day at 10:00 PM. Bob waits his friend Jimmy to have dinner in the same Big Joe "Brady's

restaurant. The author also describes a police officer who provides security in that street. Bob and Jimmy are there at ten o'clock. But they are not the two friends who parted twenty years later. But they have a deep sense of friendship in their hearts. So at that time Jimmy was also there.

When Bob struck a match to light his cigar, he recognized Bob's face as the one wanted in Chicago. Jimmy did not have the nerve to arrest his old friend, so he had left before he could be recognized and found a plainclothes officer. He sends that man to arrest his old and best friend. The man gives Bob a note from "Patrolman Wells". In the note Jimmy explains that he can't bear to arrest his old friend himself. Although Jimmy is a policeman who is more dedicated to the law, he still can't forget his friend. Because they have inseparable and sentimental bond between them. This bond is so strong that he can't do his job himself and takes the time to write the note for him. This note is not for apology. He thinks that he must do it even if Bob is his friend. Bob is on the opposite side of the law.

The main theme in "After Twenty Years" is friendship. I think, it isn't the only idea which the author wants to show the people. The friendship between two friends is strong enough. Their coming to the meeting twenty years later shows the depth and strength of this friendship. O'Henry also wants to say through the story that even if it is hard we must do the right in our life. We should always do our duty honestly and be truthful. In my opinion, the author also describes time and how it affects to the people's life.

CHARACTERS IN "A TALE OF TWO CITIES"

Chinara QULIYEVA

Qafqaz University

quliyeva-cinare@mail.ru

Baku/AZERBAIJAN

I want to speak briefly about the characters of "A tale of two cities" in my thesis. I think productivity and novelty of this thesis is the uniformity of characters with real people, because Dickens wanted to show the real conditions in the history of England and France by these characters.

Charles decides to be aristocrat in France. He's a good guy. He leaves his land, sets up shop and begins life over as Charles Darnay. Of course, Charles doesn't know that Dr. Manette was falsely imprisoned by Charles's father and uncle.

Sydney Carton is twenty five. We don't mean to say here that Sydney's evil. He's just trying to eat himself up inside. Sydney's love for Lucie is just a little bit easier to understand. After all, everyone loves Lucie. Sydney watches her when no one else is looking. He may be content with never having Lucie, but that doesn't mean that Sydney has to like Charles. For one thing, they're just too alike. They're both smart, and they're both essentially good. Charles, however, seems to have gotten all the good things in the world. Sydney got the rough end of the stick. Charles marries Lucie and lives a happy life. The peaceful, prophetic tone of Carton's last words makes him one of Dickens's most memorable characters.

Golden-haired, blue-eyed, and altogether divine, Lucie Manette seems to look like an angel. She's asked to devote her life to a father whom she's never met. She's really good at home-making. Lucie Manette is economical, too. Perhaps that's why Sydney, Charles, and even Mr. Stryver fall madly in love with her. Critics have suggested that Lucie becomes a victim of our times, but for me Lucie is an ideal woman.

In 1757, Doctor Manette is a fine, well-known doctor with a thriving practice and a loving wife and daughter. One week later, he's a prisoner in La Bastille. Dr. Manette is "recalled to life." It's actually not a figurative term: Dickens wants his audience to see just how debilitating prison was. The doctor, we're given to understand, is a strong man. But even the strongest of man, we learn, can break. He was imprisoned by aristocrats, the Evrémondes, who didn't want him to speak out against their crimes.

Madame Defarge is one piece of work. Her sister was raped by the Marquis St. Evrémonde. Her father died of grief. Her brother was killed trying to avenge his sister's honor. All in all, she didn't have the happiest of childhoods. It's completely understandable that she'd want to play a big part in the revolutionary attempts to overthrow the power of the aristocracy. She is the wife of Ernest Defarge, the woman who never stops knitting. She runs a wine shop. Madame Defarge knits a pattern that becomes a record of all the people whom the revolution will destroy. She may be smart, but she's also ruthless. When Lucie falls on her knees, begging for mercy on behalf of her child, Madame Defarge stares at her coldly. She doesn't even stop knitting.

Ernest Defarge. He's disgusted at the excesses and cruelty of the aristocracy: when the Marquis runs over a small child, he throws Defarge a gold coin to get him to shut up. Defarge throws it right back in his face. The owner of a prominent wine shop in Saint Antoine, a poor area of Paris, Defarge heads up a group of patriots who go by the name of "Jacques." Towards the end of the novel, however, Madame Defarge suggests that her husband is too weak to engage in true revolutionary activities. Sure, he uses a letter he found from Dr. Manette to imprison the doctor's son-in law. His love for the doctor, however, won't allow him to kill the doctor's daughter and granddaughter.

Mr Lorry lives for his bank, Tellson's. At least, officially, Mr. Lorry lives for his bank. . He's the one who first carries Lucie over to France to meet her long-imprisoned father. His concern for Dr. Manette and Lucie quickly blossoms into deep friendship. Sporting wild red hair and a fierce countenance, Miss Pross seems ready to leap into battle for her "Ladybird" (that would be Lucie) at any time. Miss Pross takes care of Lucie while Dr. Manette is in prison; when he returns to England.

The Marquis St. Evrémonde was a man of about sixty, handsomely dressed, haughty in manner, and with a face like a fine mask. He played a key role in locking Dr. Manette up for life. He's also the only true version of the French aristocracy.

LITERARY-CULTURAL REWRITING BETWEEN TURKIC RULERS: OTTOMAN SULTANS AND CENTRAL ASIAN KHANS' (XVII-XIX)

Dilorom HAMROEVA

Indiana University

yezided@yahoo.com, dihamroe@indiana.edu
USA

Literary-cultural censuses between dynasts have a more subtle originality and courtesy. It noticed in some archive materials, some memories, some prefaces of manuscripts which housed in the Ottoman State Archive in Turkey, Suleymaniye Library of Manuscripts, Library of the Manuscripts at the Academy of Sciences of Uzbekistan. Though in the various libraries of Uzbekistan, (such as, a Library of the Manuscripts at the Academy of Sciences of Uzbekistan, a Collection of the manuscripts of the museum named after Alisher Nevai, a Department of the manuscripts of the Bukhara State museum, a Collection of the manuscripts at the Mir Arab, a Collection of the manuscripts of the Literature and Art museum of the Kokand, an Archive of the Study of Kokand's particular region and etc) are housed the books which was brought from Turkey in different centuries.

Only in the Library of the Manuscripts at the Academy of Sciences of Uzbekistan are found more than 100 manuscripts brought from Turkey. Of them 41 manuscript are Divans, 39 books are the Commentary and Interpretations, 15 books are Translations, more than 10 sources are a Historical books. There are some unique and some rough copies of the manuscripts among them: (*Gülşenü'l-uşşâk ve bustânü'l-müştâk by Vehbî Efendi; Târih-i Feth-i Rum by Ahmad Vâsîf; Garîb-nâme by Aşık Paşa*). But only 13 books are described in the Collection of the East Manuscripts, which made by S.Semonov. Also, in other libraries there are Turkish books, which are not fixed in the lists.

Some of the manuscripts pertain to XIV-XV centuries, but a lot of books are brought from Turkey to Bukhara in XVIIIth century and to Khiva in XIX-XXth century. Frequently, in the epilogues of the manuscripts is underlined the customer's name of the copy; also at the edge of the certain manuscripts is given memories which touched to the history of incurring of the book to Central Asia. Though in some the manuscripts are mentioned that the book was transcribed on the order of the governor or was presented to the official persons, there is absent the important details of the facts. Having carried out research in the archives and libraries of Turkey it is possible to expand knowledge of book-trade between the States. The researches in libraries will help to renewing and filling of the incomplete and defective manuscripts. Plus, it is important to study in frameworks of the project the manuscript which is brought and Turkey from Central Asia and archive documents which concern with those books.

And so, the content of these mentions enables re-examine some specificity a political, social and commercial relations, also a travels' ways of the Turkey and Central Asia at the certain periods.

Introduce the role and place of Middle Ages manuscripts in study of Central Asian History and Literature in the XVIII-XXth century. To present a clearer representation to the readers about the Authors, the Scribes, the Booksellers of the Middle Ages. Plus, to breed information about social and literary attitude of the Turkic States. In the end of project will prepare an academic article and brief anthology for publication.

НЕКОТОРЫЕ ПРИЕМЫ ОТБОРА ЛЕКСИЧЕСКОГО МИНИМУМА ПРИ РАБОТЕ НАД ТЕКСТОМ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Динара КАЗИЗАДЕ

Бакинский Государственный Университет
elnara.kazizade@gmail.com
Баку/АЗЕРБАЙДЖАН

В настоящее время обучение русскому языку как иностранному приобрело ярко выраженную практическую направленность и коммуникативную ориентацию. Без должного знания специальной лексики и средств словообразования нельзя говорить о профессиональном владении русским языком будущих специалистов. За

весь период обучения в неязыковом вузе возникает целый ряд существенных факторов: необходимость использования научно-технической литературы на русском языке, переведенной на русский язык иностранной литературы, участие в выездной производственной практике, участия в студенческих конференциях и т.п. Обучение студентов языку специальности, особенностям научного стиля, учебно-профессиональной сфере общения в сжатые сроки требует определения содержания и организации учебного и информативного (текстового) материала.

Под содержанием обучения языку специальности понимается методическая организация лингвистического материала, который позволяет добиться быстрого его усвоения в заданных целях. Наличие научно обоснованного и четко очерченного лексического минимума при работе над текстом по специальности является одним из необходимых условий методически правильной организации процесса обучения русскому языку. Отбор лексического минимума при работе над специальным текстом является важной лингводидактической задачей.

Отбор лексического минимума при работе над специальным текстом возможен на основе учета следующих лингводидактических требований:

1. Цели обучения, предусмотренные в программе практического курса русского языка

2. Компрессия лексического материала с учетом профессиональной направленности обучения приводит к необходимости проводить отбор на основе учебников по специальности.

3. Выделение лексического ядра, языкового и информативного материала.

Отбор лексического минимума связан прежде всего с определением единицы отбора. За единицу отбора в специальной лексике принимается слово, в отдельных случаях словосочетание, образующее единое целое.

Перед будущими специалистами стоит задача- овладение русским языком как средством общения в общественно-бытовой и профессиональной сфере. Эта двуединая задача диктует необходимость продуманного и целенаправленного отбора на занятиях по русскому языку лексики разговорно-бытовой, общественно-политической и специальной.

Источником отбора специального лексического минимума служат тексты по специальности. В лингводидактике уже сложились принципы для минимализации языкового материала в учебных целях. В процессе отбора специальной лексики были применены принципы функционирования специальной лексики в речи и отражающие ее языковую сущность.

Отобранный языковой материал должен включать в себя единицы, необходимые для обслуживания тем и ситуаций, которыми должен овладеть студент. Как уже говорилось, за единицу отбора принимается слово. Наиболее эффективно решается проблема толкования лексики при работе с текстом по специальности с привлечением однокоренных слов, выявляя в своем значении семантическую общность и собственный смысл. При этом значимость приобретают и отдельные морфемы, отчетливее проявляются дифференциальные признаки этих морфем в функционировании родственных слов, пути развития новых значений на основе общего родового понятия. Тематические подборки обеспечивают совершенствование умений говорения, слушания, чтения и письма.

В тематическую группу входят имена существительные, имена прилагательные и глаголы - все они даются в их сочетаемости. Тематический метод введения специальной лексики означает, что новые слова и выражения вводятся с опорой на специальный текст, группируясь вокруг одной ситуации. В каждую тематическую группу входит лексика данной специальности. Наименования одной тематической группы являются производящей базой слов других тематических групп. Таким образом все группы в пределах усваиваемости лексики оказываются связанными собственно-языковыми отношениями.

Словосочетания являются основой изучения языка. Включение их в тематические группы в пределах определенной темы помогает активизировать речевые навыки, давая возможность при высказывании идти от смысла к его выражению словосочетания, являясь тематически сгруппированными, связанными с определенной ситуацией (темой) высказывания, помогают студентам быстро и точно строить предложения. При составлении лексического минимума и его объема принимается во внимание уровень подготовки студентов, вопросы интерференции, объем часов для занятий, цель обучения, этапы обучения.

При работе над специальным текстом необходимы лексические минимумы активной учебной направленности, обеспечивающие лингвистически обоснованное и методически организованное представление лексического материала, который предназначен для усвоения и употребления в речи.

Источниками отбора лексического минимума являются учебники и учебные пособия по русскому языку и по специальности студентов, тексты для внеаудиторного чтения, газетный материал, научные статьи, научно-популярные журналы и т.д.

Занятия с хорошо продуманной целью и тщательно подготовленным лексическим минимумом помогают решить не только вопросы языковой подготовки, но и способствуют усвоению ими специальных текстов.

Отбор лексического минимума, являясь очевидной необходимостью, развивает у студентов интерес не только к русскому языку, но и к выбранной ими специальности.

Одним из основных принципов построения обучения должен являться функциональный принцип, требующий отбора и подачи лексического минимума на основе смыслового значения. Принцип учета специ-

фики родного языка студентов предопределяет отбор и минимизацию учебного материала и более рациональное планирование и использование учебного времени, прогнозирование и предупреждение возможных ошибок в устной и письменной речи студентов.

Комплексное овладение студентами национальных групп неязыковых факультетов лексикой по специальности на уровне слова – словосочетания – предложения – текста в процессе развития всех видов речевой деятельности (аудирование, говорение, чтение, письмо) позволит им повысить свою речевую культуру, преодолеть ошибки и подготовиться к чтению специальной литературы на русском языке, осмыслению материала научных текстов и сообщений по специальности.

EXTRAORDINARY ADOLESCENCE CHARACTER IN THE “CATCHER IN THE RYE” BY J.D.SALLINGER

Fidan BEHBUDOVA

Qafqaz University
amerikanka-adu2@mail.ru
Baku/AZERBAIJAN

Jerome David Sallinger, who is considered significant writer of American literature being the author “Catcher in the Rye” achieved immense success throughout in the world. Without doubt, the publication of this novel, in 1951, acquitted felicitous phase in his career. Before analyzing this, it is better, direct your thoroughness to the real essence, it is title meaning. In reality, the title of *The Catcher in the Rye* has considerable interrelation to the story, so can greatly elucidate the main character, Holden Caulfield and his preserving childlike innocence towards the life. In spite of the complicated meaning, Holden conveys “The Catcher in the Rye” or the “Preserver Innocence” mentioned in the title, in chapter sixteen and twenty two, so Holden hears a little boy gently singing to himself; the real song is “if a body catch a boy coming through the rye”, surely, the mistaken pronunciation signifies the boy's guiltlessness, it is incentive that causes Holden's desires being a “catcher in the rye”. Apparently, Holden is catching the children in his mind, it is a protection way.

Notably, beginning with touching line, “If you really want to hear about it, the first thing you'll probably want to know is where I was born and what my lousy childhood was like” can be expressed the confession of 16 year-old Pencey school student Holden Caulfield, who escapes from on Christmas Eve, looking for new extraordinary things around himself are full of “goddamn” and “phonies”. Also we can compare the first paragraph of the novel the beginning lines of Mark Twain's novel *The Adventures of Huckleberry Finn* (1884). Nevertheless, being in the threshold between childhood and adulthood, he has fears in the process of maturity. As readers, we can encounter his thoughts in Museum of Natural History, in Central parks, as well as, his bittersweet joy while he watches beloved sister rides in the carousel. Later leaving the school, confrontation with his feelings is the main cause of despair.

Obviously, Holden neither indicates his feelings straight, nor makes his efforts to discover the reasons of his troubles. While novel makes a progress, we are able to comprehend that Holden's alienation to his school-mates, his respectable teacher Mr. Antonelli, as well as to his family, but exceptional love to his sister Phoebe. In fact, desperately he needs someone who enables him to make interaction with them, but his fear prevents him from revealing his real emotions and feelings to Jane Gallagher, while he longs for meeting her. Jane Gallagher plays important role in Holden's life. During the story he mentions her many times particularly. She is an important part of his past that he misses a lot, and he wants to go back and be with her again. Apart from that, Red hunting hat can be supposed main symbol from American literature in that period. Apparently, it is a distinguishing symbol of his individuality and indicates Holden being different from everyone around him.

Eventually, vivid description of the pond in the park near the house which being itself effective, while Holden notices that the pond “partly frozen and partly not frozen”, it shows us just as Holden is in transition between childhood and adulthood and predominantly he directs to achieve himself in the life.

COMMUNICATIVE COMPETENCE AND ITS IMPLICATIONS TO A LANGUAGE CLASSROOM

Firuza ISMAYILOVA

Bahçeşehir University
i.firuza90@gmail.com
TURKEY

Knowledge of language for a human is like knowledge of the jungle for an animal. The animal does not ‘have’ the jungle; it knows how to use the jungle and live in it. Perhaps we can say by analogy that we do not ‘have’ or ‘posses’ language, but that we learn to use and to ‘live in it’ (Van Lier 2000, p.253). This differentiation is totally the same with the concept of the use and usage of the language. Communicative competence is a linguistic term that refers not only to

a person's linguistic skills but also to the person's social knowledge, like when and how to use a language, which strategies to use in different situations, how to compensate the lack of linguistic knowledge and to be aware of cultural differences. As Michael Byram claims 'communication' is not defined in terms of the efficiency of information exchange. It focuses on maintaining relationships (1997; p. 1).

The concept communicative competence was developed by Dell Hymes (1972) critique of Chomsky. He argued that the one who wants to acquire the second language should pay attention not only to the grammatical competence but also to the ability to use language appropriately. He put an emphasis on sociolinguistic competence and his concept was the basis of communicative language teaching (Michael B.1997). Later on in North America Canale and Swain in 1980-1983 expanded Dell's model of 'Communicative competence' by adding 'Strategic competence', 'Sociolinguistic competence' and later on 'Discourse competence'. Last two competences were different from the other models; according to the first one every language is situated in different socio-cultural contexts, whereas the second involves the skills to interact or communicate with others.

As Paulston (1992) claims the importance to develop communicative competence is especially necessary in second language teaching, where speakers are using the same language whereas speakers may not share the same rules for speaking. We do our students a disservice if we do not make them aware of social rules along with linguistic rules (p.44). Paulston mentioned two dialogues dealing with the same topic, thus two friends talk about the film that later on the way the boy tells to one of his mother's friends. He uses different expressions to describe the same film in these contexts. It indicates that students also should be sensitive about the levels of formality; it may contain the seeds of misunderstanding unless the communicative competence is not reduced. So the question is how does communicative competence affect our classrooms?

As a result of world globalization nowadays students can easily keep in touch with foreigners. So one of the today's main responsibilities of teachers is to make students aware of how native speakers use appropriate language according to different situations. As Paulston (1992) states situational teaching has to be the essential factor in second language teaching. They should be able to differ 'How do you do, I am John.' with 'Hello, this is John'. When a student is asked what Ann was doing in a classroom he/she immediately can answer, but that is very pity it is not the same with the communication with a native speaker. The reason is that traditional teachers generally teach "school language" instead of live language.

To sum up learning a foreign language is the process of acquiring cultural knowledge, skills and attitudes required for successful communication with people from that culture. According to Paige (1997), such learning would include learning about the self as a cultural being; learning about culture and its impact on human communication, behavior, and identity; culture-general learning, i.e., learning about universal, cross-cultural phenomena such as cultural adjustment; culture-specific learning, i.e., learning about a particular culture, including its language, and learning how to learn, i.e., becoming an effective language and culture learner. All these mentioned components of culture learning again prove that speaking in the English language is not only about to know how to use proper grammar.

No doubt the most teachers understand that students should have as much opportunity to speak as possible while learning a foreign language. *"We learn by practice. Whether it means to learn to dance by practicing dancing or to learn to live by practicing living, the principles are the same."* According to this statement of Martha Graham, if you want to become a good dancer, you don't just watch or read about dancing, you should practice things the dancers do. The same is true for becoming an English speaker – the students need to speak and live the English sphere in order to learn it.

РЕАЛИЗМ ТЕОДОРА ДРАЙЗЕРА В ПРОИЗВЕДЕНИИ "ДЖЕННИ ГЕРХАРДТ"

Гюнель АХМЕДОВА

Университет Кавказ
guncik113.91@list.ru
Баку/АЗЕРБАЙДЖАН

"Дженни Герхардт" (1911) - роман, ознаменовавший углубление реализма Теодора Драйзера. По сравнению с "Сестрой Керри" в этом романе заметно меняется ракурс изображения. Детерминистские идеи Драйзера проявляются даже активнее, чем прежде, придавая оттенок фатализма рассказанной писателем истории девушки из пролетарской среды. Однако заглавная героиня менее всего поддается духовному растлению, хотя к этому, согласно натуралистской схеме, должна привести ее биография.

В романе "Дженни Герхардт" изображена трагедия человека из трудовой семьи, обладающего большой силой чувств. Сила романа - в утверждении моральной чистоты и высоты женщины из народа - Дженни Герхардт - и в отрицании буржуазного общества с присущей самой его природе аморальностью. Дженни, рассказывает Драйзер, "обладала чудесным мягким характером, всю прелесть которого не выразишь словами. Бывают такие редкие, особенные натуры, которые приходят в мир, не ведая зачем, и уходят из жизни, так ничего и не поняв."

Человеком бескорыстным, мягким, добрым, наделенным светлыми чувствами предстает здесь Дженни. Писатель прямо называет то, что мешает свободному проявлению ее богатой души, что попирает бескорыстие, честность, доброту человека. Это - мир собственников, девиз которого - "это мое". Дженни отличается от героини первого романа Драйзера Керри неспособностью перенять повадки мира стяжателей. "У нее была врожденная склонность к самопожертвованию, - говорится в романе. - Совсем не просто было бы привить ей тот житейский эгоизм, который помогает уберечься от зла".

Показывая врожденное благородство Дженни, писатель мастерски воссоздает картину, исполненную жизненной правды, когда утверждает социальную обусловленность грехопадения Дженни. Собственно, грехопадения и не было, было лишь нарушение буржуазных норм морали. Драйзер отрицает эту буржуазную лицемерную мораль - Дженни нарушила ее нормы под давлением бедственного материального положения, но при этом не покривила душой, а осталась верна велению своего сердца.

Сила реализма Драйзера в том и заключается, что он не декларативно, а жизненно и правдиво рисует тяжелую судьбу благородной и честной натуры, павшей жертвой бесчеловечных законов буржуазного мира. Создание глубокого и правдивого образа Дженни Герхардт - большое завоевание Драйзера-реалиста, свидетельствующее о подлинной народности его творчества.

Дженни Герхардт для Драйзера - образ положительный. В том, какие оскорбления, лишения, трудности приходится испытать Дженни ради сохранения своего человеческого достоинства, содержится объективно не менее острое обличение того общественного порядка, который, изуродовав жизнь Дженни, оказался не в состоянии изуродовать ее душу. Сила романа - в изображении своеобразной и благородной натуры Дженни. Драйзер подчеркивает ее красоту и привлекательность, гармонирующую с внутренним благородством.

Образ Дженни Герхардт построен на идее преобладания добра, сочувствия, сострадания, в характере которой фактически воплощен основной принцип о добродетели как врожденной способности человека желать людям добра и делать им добро. В поведении и поступках Дженни почти отсутствует рациональное начало. Ориентированность в поступках и чувствах на интуицию роднит Дженни с главной героиней первого романа Драйзера, Керри, с той лишь значительной разницей, что в Керри преобладают инстинктивные эгоистические устремления, а в Дженни - доброта, сочувствие, сострадание. Представляется не лишним предположение, что Драйзер сознательно противопоставил в первых романах двух героинь.

В "Дженни Герхардт" особенно ярко выделяется сила гуманизма Драйзера, беспощадно осуждаются буржуазные моральные и этические нормы. Писатель вновь бросает вызов ханжеству и лицемерию американского буржуа и мещанина, и вновь попадает в цель - газета "Лексингтон Геральд" в Кентукки назвала "Дженни Герхардт" "неописуемо низменной" книгой, рассматривающей "низменные инстинкты человека - животного наихудшего вида". И если в "Дженни Герхардт" появляются новые моменты в творчестве Драйзера по сравнению с "Сестрой Керри", то это утверждение великой веры в честность и бескорыстие простого народа, в его величие и превосходство над миром капитала, над миром стяжателей. В романе писатель-гуманист выразил свою мечту и надежду на то, что, несмотря на все страдания и горе, в конце концов восторжествует песня народного счастья, которую "когда-нибудь услышит весь мир".

VAŞINQTON İRVİNQİN “İBLİS VƏ TOM UOLKER” ƏSƏRİNDƏ İNSAN VƏ İBLİS KONSEPSİYASI

Günel HAQVERDİYEVƏ

Qafqaz Universiteti
ghaqverdiyeva@qu.edu.az
Bakı/AZƏRBAYCAN

Faust əfsanəsi, dünya var olduqca davam edəcək İblislə insanın mübarizəsi, sövdələşməsi mövzusu çoxsaylı ədəbiyyatlarda bir çox yazıçıların diqqət mərkəzində olmuşdur.

İlk Amerikan nasiri, Amerikan ədəbiyyatının banisi, qısa hekayələrin müəllifi kimi tanınan Vaşinqton İrvinq (Washington Irving, 1783–1859) məşhur ingilis dramaturqu Xristafor Marlo və alman yazıçısı Höte kimi Faust əfsanəsinə müraciət edən yazıçılardandır. O, bu mövzunu “İblis və Tom Uolker” hekayəsində özünəməxsus üslubu, fərqli süjet xətti ilə təkrar canlandırırmışdır.

“İblis və Tom Uolker” (“The Devil and Tom Walker”) hekayəsini özünün 1824-cü ildə “Bir səyyahın hekayələri” (“Tales of a Traveler”) adlı qısa hekayələr toplusunda nəşr etdirmişdir. Əsər Amerikada dinin və mənəvi dəyərlərin insanlar üçün böyük əhmiyyət kəsb etdiyi bir dövrdə, elə məhz o dəyərlər haqqında yazılıb və pul hərisi olan qəhrəmanın İblislə sövdələşməsindən, qəlbini ona satmasından, eləcə də onun ağır nəticələrindən bəhs edir.

Belə ki, Tom Uolker, pulu özünə məbud sayan, ona arvadından, həyatdakı hər şeydən çox dəyər verən acgöz, tamahkar, xəsis, səfil və xudbin bir obrazdır. O, heç kimlə yaxşı davranmayan, hətta yazıq atını belə aclığa məhkum etmiş bir səfildir. Onu sadəcə öz mənfəəti maraqlandırır, başqalarının problemləri onu qətiyyənlə narahat etmir. Uolker laqeyd, qayğısız insandır. O düşünmədən qərar verir və səhlənkar addımlar atır.

Tomun arvadı da özündən çox fərqlənir. Ər-arvad o dərəcədə miskindirlər ki, bir-birlərinə kələk gəlir, aldadır, hətta əllərində olanı belə bir-birindən gizlədirlər. Onlar həmişə mübahisə edir, bir-birlərinə nifrət hissi ilə yaşayırlar.

Bir gün Tom Uolker evə kəsə meşə yolu ilə getmək qərarına gəlir, orada ona bütün həyatını dəyişməyi təklif edən qoca Skratçlə (Scratch) qarşılaşır. Beləliklə, hadisələr yüksələn xətlə inkişaf edir. Belə ki, qırmızı qurşaqlı, çiyində baltası olan, parlaq qırmızı gözlərini Tom Uolkerə zilləmiş bu şəxs məhz İblisin özü idi...

İblis Uolkerə sövdələşmə təklif edir: o, bütün həyatı boyu var-dövlət içində yaşamaq əvəzinə öz qəlbini ona satmalıdır. Qərar verməkdə çətinlik çəkən Tom evə gedib eşitdiyi söhbətləri arvadına danışır və o, Toma bu fürsəti əldən verməməyi məsləhət görür. Ərinin tərəddüd etdiyini görən qadın sövdələşmə aparmaq üçün özü İblisin axtarışına çıxır. Tom arvadının özü ilə bütün dəyərli əşyalarını da apardığını bilib onun ardınca yola çıxır, lakin əvəzində arvadının öldürüldüyünü görür (Yəni o, öz tamahının, acgözlüyünün qurbanı olur). Beləliklə, arvadına nifrət edən Tomun arzusu çin olur və artıq İblisin təklifini qəbul etməyinə heç bir maneə qalmır (Onun İblisin təklifini qəbul etməsində tərəddüdünün başlıca səbəblərindən biri də var-dövlətini arvadı ilə paylaşmaq arzusunda olmaması idi).

O, İblisin sələmçi olmaq şərtini qəbul edib təsəvvür edilməyəcək dərəcədə varlı adama çevrilir. Çünki mənəvi dəyərlərini itirmiş Tomun qoyduğu faiz həddindən çox idi; o, borc verdiyi məbləğdən qat-qat artığını tələb edirdi. Odur ki, İrvinq onu kinayə ilə “möhtacların ümumi dostu” adlandırır.

Varlanmasına baxmayaraq, Tom Uolker yenə də əvvəlki kimi xəsis və acgöz xislətdə qalır.

Əsərdə Tomun riyakarlığı, ikiüzlülüğü də xüsusilə diqqət çəkir. Belə ki, qəlbini var-dövlət üçün satan Tom, bir zaman bunun peşmançılığını çəkir və tez-tez kilsəyə gedib özünü insanlara mömin bəndə kimi göstərir. Bu yolla o, İblisi aldatmağı, onun sövdələşməsindən qaçmağı düşünür. Nəhayət, bir gün qapı döyülür və İblis öz vəzifəsini yerinə yetirmək, onu cəhənnəmə aparmaq üçün Tom Uolkeri atının tərkinə alıb gözədən itir. Beləliklə, Tomun malikanəsi, bütün pulları müəmmalı şəkildə yanib külə dönür.

Yazıçı əsərin bədii təsir gücünü artırmaq naminə müxtəlif bədii simvolları istifadə etmişdir. Belə ki, əsərdə İblis tərəfindən meşədə üzərində bəzi şəxslərin (vaxtilə şəhərin ən acgöz, tamahkar insanların) adları yazılmış, gözəl görünüşü olmasına baxmayaraq, içərişi çürümüş ağaclara işarə edilir. Bununla Vaşinqton İrvinq özünə bizlərə zahirən gözəl olan, daxili aləmi isə qara insanları xatırlatmağı borc bilir. Əsərdəki bu xatırlatma zamanı Tom Uolker özünün də “o ağaclardan biri olduğunu” başa düşür. Əgər başa düşsə idi, Tom o sövdələşməyə girməzdi.

Maraqlı faktlardan biri də odur ki, İblis obrazının istifadə edildiyi əsərlərdə adətən xeyirlə şərin mübarizəsi əks olunur. Bu hekayədə isə İblisin mübarizə aparması üçün sanki heç bir maneə yoxdur. Çünki Tom Uolker arzu və həvəslə bu məsələdə İblisin köməkçisi kimi çıxış edir.

Əsərdə İrvinq bütün çirkin yönələri ilə sarkastik gülüşlə acgözlüyə acı-acı həm gülür, həm güldürür, həm də oxucunu düşünməyə vadar edir.

Fikrimizcə, insanın İblislə sövdələşməsi sadəcə qəlbini ona satması deyil, həm də onun öz şəxsiyyətini alçaltması, onu insan olaraq şərtləndirən Yaradana xəyanəti, şükürlüydür. Buna baxmayaraq, əfv edilməyəcək heç bir günah, heç bir xəta yoxdur. Çünki Allahın mərhəməti hər şeydən böyükdür. Başlıcası odur ki, o xətalara fərqi varıb, gec olmadan bəşər övladı doğru yolu tapıb, doğru işlər görsün. Bu dünyada hər kəs etdiklərinin qarşılığını tapar. Pislər gec-tez cəzalarını çəkir, yaxşılar isə müxtəlif yollarla mükafatlarını alırlar.

Beləliklə, ədəbiyyatşünaslıqda “xeyir və şəər” mövzusunun daha əhatəli şəkildə öyrənilməsi diqqət mərkəzində olmalıdır.

VALTER SKOTT VƏ TARİX

Günel XƏLİLOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

gunel_khalilova@rambler.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Dünya ədəbiyyatının tanınmış yazıçılarından biri Valter Skottun (Sir Walter Scott, 1771-1832) ədəbiyyata verdiyi töhfənin saysız-hesabsız olduğunu, onun tarixi romanlarının Qərbi Avropa və dünya ədəbiyyatının inkişafında bütöv bir epoxanı təşkil etdiyini və həmişə mənbə rolunu oynayacağını açıq-aydın söyləmək mümkündür.

Onun birinci nəsr əsəri alman şairi Byurqerin “Lenora” və “Vəhşi ovçu” adlı çox məşhur balladalarının 1796-cı ildə etdiyi tərcüməsi ilə ədəbiyyata vəsiqə almışdır. Alman şairi Hötenin “Qets fon Berlixinqen” (1799) adlı pyesini ingilis dilinə tərcümə edən Valter Skott 1802-1803-cü illərdə “Şotland sərhəddinin nəğmələri”nin (“Minstrelsy of the Scottish Border”) üç cildliyini nəşr etdirmişdir. Bu nəğmələr toplusu müəllifin qeyd etdiyi kimi üç hissəyə bölünmüşdür. Birinci hissədə tarixi balladalar, ikincidə romantik balladalar, sonuncuda isə “müasir müəlliflərin” qələmindən çıxan qədim balladalara yazılmış təqlidlər. Əslində kitabın üçüncü cildinə daxil edilmiş ballada-təqlidlərin əsil müəllifi elə Valter Skott hesab edilir.

Onun 1805-ci ildə “Sonuncu menestrelin (orta əsrlərdə İngiltərədə gəzərgi şair və çalğıçı) nəğmələri”, 1806-cı ildə “Marmion”, 1810-cu ildə “Göl qızı”, 1812-ci ildə “Rokbi” adlı poemaları nəşr olunmuşdur.

Şeiri nəslə əvəz etmək qərarını verən Valter Skott “Ueverli, yaxud altmış il əvvəl” (“Waverly, or ‘tis Sixty Years Since”) adlı ona dünya şöhrəti gətirən romanını artıq 1813-cü ildə tamamlayıb 1814-cü ildə anonim (imzasız) şəkildə nəşr etdirmişdir.

Ortaya sual çıxır: görəsən şeirləri ilə oxucuların ürəyinə yol tapan, şair kimi yaxşı tanınan Valter Skottun qəfil nəsr aləminə baş vurması nə ilə bağlıdır? O, özü səmimi etirafında şeirdən nəsrə keçməsinə böyük ingilis şairi Corc Qordon Bayronun (George Gordon Byron, 1788-1824) 1812-ci ilin martında “Çayld Harold” adlı məşhur poemasının iki kantosunu (nəğməsinə) nəsr etdirməsi və böyük şöhrət qazanması ilə əlaqələndirmişdir.

Lakin Valter Skottun tarixi roman janrına müraciətinin əsas səbəblərindən birinin də onun yaradıcılığının təbii təkamülü, yaxud tədrici inkişafı onu bu janrdə əsər yazmağa sövq etmişdir.

Valter Skott və tarix dedikdə biz yazıçının yaşadığı tarixi dövrü deyil, onun tarixi romanlarına, tarixə olan mövqeyinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməyi çıxışımızın əsas meyarına çevirmək istəmişik. Doğrudur, onun son poetik poemalarında, yaxud poetik romanlarında tarixin təcəssümü meylləri özünü aydın şəkildə təcəssüm etdirmişdi. Lakin o, nəsrə müraciət edərək tarixi romanın xüsusi janrını yaradaraq bununla onun əsasını qoyan yazıçı kimi bütün dünyada tanınmağa bildi.

Valter Skott tarixi və psixoloji həqiqət üzərində qurulmuş yeni tipli tarixi roman janrında demək istədiyi həqiqətləri söyləmək imkanını qazandı. O, bu haqda yazırdı: “Mən Şotlandiyanın dağlıq ərazisində xeyli müddət yaşadım... 1745-ci il müharibəsində iştirak edən adamların çoxu ilə tanış idim; onlar mənim kimi könüllü dinləyicilərə keçmiş döyüşlər haqqında həvəslə söhbət açırdılar. Təbii ki, ağılıma gəldi ki, sivil əsrdə və ölkədə yaşayan xalqın qədim əfsanələri və uca ruhu daha əvvəlki ictimai quruluşa məxsus olan adətləri saxlamışdır və onlar roman üçün faydalı material ola bilər”.

Valter Skott ədəbiyyat tarixində tarixin bərpası rolunu oynayır xristian Qərbi ilə müsəlman Şərqi, dağlıq və düzən Şotlandiyanı arasındakı mədəniyyətin qarşıdurması, yaxud ziddiyyətlərini və çox-çox gizli qalmış mətləblərin sirrini açıyan edərək onları oxucu diqqətinə çatdırırdı.

Yazıçı ciddi, elmi, pedantlıq, yaxud xırdaçıqla faktların bir-birinin ardınca düzülməsinə tarixi romanın qarşısında duran başlıca vəzifə olmadığına öz münasibətini aşağıdakı kimi ifadə etmişdir: “Doğrudur, mən nə geyimə münasibətdə, nə də dil və adətlərin kifayət qədər çox mühüm sahələrində tam dəqiqliyi gözləməyi nəinki bacarmıram, heç ona cəhd də göstərmirəm. Həmin dediyim düşüncələrin mənə nə anqlo-sakson, nə də norman-fransız dilində əsərin dialoqunu yazmağa imkan yaratmadığı kimi... mənim povestimdə hadisələrin cərəyan etdiyi epoxanın həddləri ilə məhdudlaşmağa da imkan vermir”.

Bir sıra tədqiqatçı alimlər həqiqətən də, Valter Skottun tarixi romanlarında tarixi günlərdə, tarixi şəxsiyyət və xadimlərin tərcümeyi-halında yanlışlıqlara yol verildiyini haqlı olaraq qeyd etmişlər. Yenə yazıçının öz düşüncələrinə diqqət yetirsək, bütün bunların o qədər də vacib olmadığına, qarşısında duran əsas məqsəd hadisələrin elə bir şəkildə şərh edilməsidir ki, müasir oxucu onu başa düşüb, onunla marqlansın. O yazırdı: “Əgər oxucuda maraq oyatmaq istəyirsinizsə, yaşadığımız dövrün adətlərinə uyğun və onun dilində öz süjetinizi qurun”.

Beləliklə, şotland əsilli görkəmli ingilis yazıçısı kimi tanınan Valter Skottun tarixi janrdə yazdığı romanlarında onun tarixə münasibəti heç də bizim düşündüyümüz kimi deyildir. Onun tarixi romanları və bu romanlar haqqında mühakimələri prinsipial mənə daşıyır və bütün bunlar həm Valter Skott romanlarına, həm də tarixi prosesə yeni baxışla yanaşmağa zəmin yaradır.

BİOQRAFIYA JANRININ TARİXİ, TƏŞƏKKÜLÜ VƏ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Xəyalə İBRAHİMOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

ibrahimovaxeyale@yahoo.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

Tənqidçi alim Rəhim Əliyev bioqrafik məktəbin XIX əsrin ortalarında təşəkkül tapdığını, xüsusilə Qərbi Avropada, o cümlədən Fransada müəllif ədəbi yaradıcılığının kütləvi xarakter aldığı və bu kimi bioqrafik janrlarda yazılmış kitab çapının biznesin sahələrindən birinə çevrildiyini söyləməsi tarixi həqiqətlərə uyğun gəlir. Daha sonra azərbaycanlı tənqidçi bioqrafik metodun yaradıcısı olan fransız yazıçısı Sent Bövün (1804-1869) “Ədəbi portretlər” əsərində Balzak, Jorj Sand, Viktor Hüqo, Aleksandr Düma kimi fransız yazıçıların oxucu təsəvvüründə formalaşan romantik yazıçı obrazına qarşı çıxaraq onların bütün insanlar kimi müəyyən vərdiş, simpatiya və antipatiyalarla yaşadığını, gündəlik həyatında baş verən bu kimi xırda detalları haqqında dəqiq təsəvvür yaratmağın təfərrüatına verdiyi qeyd edir. O yazır: “Bunda əsas məqsəd yazıçının yazdığı əsərlərlə onun şəxsi bioqrafiyasının adı, təsadüfi faktları arasında olan bağları aşkarlamaq idi...” Sent Böv yaradıcılıq prosesini və psixologiyasını gözəl bilirdi və bu yolla müasiri olduğu fransız yazıçıların araşdırır və təqdim edirdi. Şübhəsiz ki, yazıçının mövzularının, qəhrəmanlarının, təsvir etdiyi yerlərin onun şəxsi həyatı ilə bağlılığı ideyası doğru idi. Hər bir yazıçının fikir və material baxımından əsas bazası onun öz bioqrafiyası, mənəvi həyat tarixçəsidir.

Nəsrin əsas və ən qədim janrlarından biri kimi tanınan bioqrafiyanın öncə imperator və hökmdarların həyat və fəaliyyətinə həsr olunduğu, antik dövrdə bioqrafik əsərlərin yazıldığı ədəbiyyat tarixçilərinə yaxşı məlumdur. Lakin sonralar bioqrafik əsərlərin dini ədəbiyyatda, xüsusilə xristianlıqda müqəddəs din xadimlərinin bioqrafiyasının yazıya alınması, dini prozanın (nəsrin) əsas janrının – aqioqrafiya janrının yarandığını söyləmək olar.

“İncil”in ilk dörd fəslinin İsa Məsihin təfərrüatlı bioqrafiyasının olduğu, eləcə də müsəlmanlıqda “Tarixi-ənbiya” janrının da bioqrafiya janrı ilə eyniyyət təşkil etdiyi mütəxəssis alimlərə yaxşı məlumdur.

Lakin onu da xüsusilə nəzərə çatdırmaq istərdik ki, nəsrin aparıcı bir formasına çevrilən bioqrafik janr həm roman, həm publisist, həm də elmi məzmunu özündə ehtiva edir və bu janrda yazılan əsərlər XIX və XX əsrlərdə daha böyük bir yol keçmişdir.

XX əsrdə fransız yazıçısı Andre Moruanın bir sıra yazıçıların bioqrafiyasını dəqiq fakt və sənədlər əsasında yazdığı əsərlər qədim tarixli bioqrafiya janrının yeni roman forması kimi təqdimi ədəbiyyatşünaslıqda yüksək qiymətləndirildi.

Azərbaycan ədəbiyyatında yazıçıların həyatından, yaradıcılıq yolundan bəhs edən bioqrafik roman janrının yaradıcısının Əzizə Cəfərzadə olduğu göstərilir. Onun Seyid Əzim Şirvani, Abbas Səhhət, Mirzə Ələkbər Sabir və başqaları haqqında silsilə romanları təbii ki, həmişə oxucu diqqətini yazıçı həyatını, yaradıcılığını, bütövlükdə isə onun şəxsiyyətini aydın dərək etmək üçün ən effektiv və maraqlı janr kimi bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir.

Britaniya ədəbiyyatında Orta əsrlər dövründə təşəkkül tapan, xüsusilə latın dilində yazılan bioqrafik əsərlər əsasən din xadimlərinin həyatına həsr olunmuş və bu kimi əsərlər daha çox haqiqi bioqrafiya (hagiography) adı ilə məşhur olmuşdur. Britaniya nəsrində bioqrafik janrda yazılmış onlarca əsərin müəllifi olan Piter Akroydun (Peter Ackroyd, 1949) görkəmli Amerika yazıçısı, şairi, detektiv janrın banisi Edqar Allan Ponun (Edgar Allan Poe, 1809-1849) faciəvi həyatına həsr edilmiş “Po: yarımçıq ömür” (“Poe: A life Cut Short”) adlı əsərin janrın xüsusiyyətlərini, xüsusilə yazıçı Ponun həyatını dəqiq detalları ilə öyrənmək baxımından maraq doğurur.

Tennison, Po haqqında “Amerikanın dünyaya gətirdiyi ən orijinal dahi olduğunu”, Katullus (Catullus, c.84 – c.54 BC, məşhur Roma şairi) və Hayne (Heinrich Heine, 1797-1856, alman şairi) ilə bir sırada dayanmağa layiq olduğunu yazırdı. Tomas Hardi (Thomas Hardy, 1840-1928, ingilis yazıçısı) Ponu “ingilis dilinin imkanlarını ömrünün sonuna qədər dərək edən birinci” olduğunu söyləmişdir, Yets (William Butler Yeats, 1865-1939, irland şairi, Nobel mükafatı laureatı) Ponun “Amerikanın ən görkəmli şairlərindən biri olduğunu”na şübhə etmirdi. Çox yazıçılar və hətta elmi fantastikanın nəşrlərindən Jül Vern və Herbert Uels və Artur Konan Doyl da Ponun detektiv janrda böyük sənətkarlığını etiraf etmişlər. Onun qəmgin taleyi və özünəxas ruhi sarsıntıları ilə özlərində yaxınlıq tapdığı Nitsşe (Nietzsche, 1844-1900, alman filosofu və şairi) və Kafka (Franz Kafka, 1883-1924, almandilli yəhudi yazıçısı) ona məftun olmuşlar. Fyodor Dostoyevski (1821-1881) Cozef Konrad (Joseph Conrad, 1857-1924, polyak əsilli ingilis yazıçısı), Ceyms Coys (James Joyce, 1882-1941, irland yazıçısı) Ponun yaradıcılığında müasir ədəbiyyatın başlanğıcını görərək ona pərəstiş etmişlər.

ORIENTALISM AND ITS SPECIFIC FEATURES IN LITERATURE

İlaha KHANALIYEVA

Qafqaz University

khanaliyeva.ilaha@yandex.com

Baku/AZERBAIJAN

The studies of scholars and critics investigating Orientalism in English literature have been centered on the 18th century as the golden age for the representation of Oriental character, life and history. In fact, before the 18th, the 16th century – that is the English Renaissance – knew a particular interest in the Eastern world. This interest can be seen in the publication of the first major books on Oriental history, the translation of certain Oriental books and most notably the recurrent production of plays with oriental settings or subjects.

Academic attempt to discuss "Orientalism" in English literature is bound to start with a confutation of the definition made popular by Edward Said in his book, *Orientalism* (1977). Since the publication of Edward Said's *Orientalism* in 1978, the term "Orientalism" has begun to be used to refer to a general patronizing Western attitude. While achieving what Orientalism is, we can find out that Edward Said stated it is based upon an ontological and epistemological distinction made between “the Orient” and “the Occident”.

My starting point is Edward Said's ending point that even the scholars cannot be indifferent to what we do "if we remember that the study of human experience usually has a decent, to say nothing of a political, conclusion in either the best or worst sense..." and that "we should remember that the study of a man in society is based on concrete human history and experience, not on pedantic abstractions, or on undistinguished laws or arbitrary systems". According to Said's comprehensive and extensive debates about Orientalism, seem highly polemical in nature.

As a matter of fact, the Oriental matters marked the very beginning of English Renaissance drama and was constantly present in all its phases of development until its decline with the closing of the theatres in 1648.

While speaking about Orientalism, I should mention about Elizabethan period and how Orientalism appeared at that period. Elizabethan Orientalism in relating with political, historical, and cultural context of that time appeared as a result of establishing diplomacy and economic link with the Middle - East countries, the concerns of intellectuals and artists for Orient increased.

According to other investigative issues, according to Said, Modern Orientalism that developed in the late eighteenth century and early nineteenth century, carried within itself the imprint of the great European fear of Islam (ibid. 253-54). Islam became the very essence of an outsider against which the whole of European civilization from the middle Ages

was founded and it came to symbolize terror and devastation (ibid, 59-70). But among Eastern civilizations, as he recognizes, Islam is a special case.

Orientalism is a construction that we will see is still highly influential in the understanding and construction of the Arab and Muslim world today (E.Said, 2003:17). Pursuant to Said, to speak about Orientalism is to speak particularly, although not exclusively, of a British and French cultural enterprise.

Essential feature within Orientalism is the unchanging Orient. It is a depiction of an Orient whose existence has remained fixed in time and place for the West and entire periods of the Orient's cultural, political and social history are taken into consideration mere responses to the West. Edward Said asserts that the Europeans divided the world into two parts; the east and the west or the occident and the orient or the civilized and the uncivilized.

As I mentioned above, in the eighteenth and nineteenth centuries, interest about Orientalism developed with the several translations and subsequent publications of some of the most popular Oriental tales. Jean Antoine Galland, once the secretary of the French Embassy in Constantinople, translated the *Arabian tales*, *Alf Laila wa Laila*, into French. His *Les Mille et une Nuits* appeared in twelve small volumes between 1704 and 1717. This time period was also marked by a prosperous of scholarship on Eastern literature, history, philosophy, and religion. George Sale got finished his translation of the *Koran*, and such scholars as William Jones (who translated from Arabic, Persian, Hebrew, and Sanskrit) acquainted Western readers for the first time with such texts as the *Mahabharata* and the *Arabian Nights*. The *Arabian Nights* principally became a favorite in Europe, giving rise to a great number of imitators who wrote their own Oriental tales and romances. In such works that I noticed above, we can obviously see motives of Orientalism.

XATİRƏ-ROMANLARIN SƏNƏDLİ-BİOQRAFİK NƏSRDƏ MÖVQEYİ

İlahə DADAŞOVA

Bakı Dövlət Universiteti
Dadashova.ilaha@mail.ru
Bakı/AZƏRBAYCAN

Milli oyanış, müstəqillik dövründə respublikamızda baş verən dəyişikliklər həyatımızda, tariximizdə yeni mərhələ açmış, ədəbiyyatımıza təsir göstərmiş, söz sənəti sxematiklik, formalizim, sifarişçilikdən azad olmuş, poeziya, nəsr sahəsində mövzuların yenilənməsilə orijinal fikirlər, fərqli baxış, münasibət və yanaşmalar diqqət mərkəzinə gətirilmişdir.

Məhdudiyyətlər “qadağa”larla yaşamağa məhkum edilmiş xalqımızın həyatını kölgələyib ədəbiyyatını çərçivələrə salsada, qələm sahiblərimiz əsərlərində xalqın istəklərini, problemlərini, tarixini, ədəbi həyatını, milli dəyərlərini bacardığıca ön plana çəkməyə çalışmış, vətənə məhəbbət və sədaqətlərini bildirmişlər.

Müstəqillik illərində yaranan, günün reallığını əks etdirən sənət nümunələri sərbəst yaradıcılıq məhsuludur. Özündə tarixi yaşadan sənədli, sənədli-bioqrafik, xatirətipli əsərlərin tədqiqata cəlb edilməsi dəgələcək üçün keçmiş sayılacaq bu günümüzün öyrənilməsinə müsbət təsirini göstərəcəkdir.

Müstəqillik dövründə nəsrimizdə bu mövzu xüsusi ilə diqqət cəlb edir. Xalq yazıçısı Sabir Azərinin “Tələbə məhbusun etirafları” adlı bioqrafik- sənədli əsəri, Elçin Mehrəliyevin “Tələbə döyüşü” sənədli romanı, Məmməd Orucun “Son dayanacaqlardan biri” sənədli povestilə bərabər, dövrün mənzərəsi ilə tanış olmaq üçün memuar nümunələri də nəşr olunmuşdur. Müəllim, pedaqoji elmlər doktoru, professor, yazıçı, dramaturq, kinossenarist Ağarəhim Rəhimovun “Yaddaşda yaşar xatirələr” adlı xatirə romanında bioqrafikliklə yanaşı, real həyat hadisələrinin konkret faktlarla təqdimi diqqəti çəkir.

Müəllifin xatırladığı, xatırlatdığı məqamlardan xalqımızın tarixi, problemləri, nailiyyətləri boylanır. “Narahat ömrün nigarançılığı”ndan başlayıb “Kamilliyə gedən yol”la yekunlaşan əsərdə yazıçı bu əsəri yazmaq üçün Allahdangüç, qüvvət, möhlət istəyir. Tanrının hikmət bəxş etdiyi bəndələrindən olduğunu dərk etməsi, insanların həyatını elm ilə nurlandırması onun səadətidir.

Belə əsərlərdə sənədlilik, yazıcının səmimi etirafları diqqəti cəlb edir. Sabir Azəridə “Tələbə məhbusun etirafları” əsərində bu roman-etiraf vasitəsilə həyatı, taleyi, ailəsi, yaşdqları və bütövlükdə müasirlərinin rast gəldiyi, indiyədək qaranlıq qalan, qaranlıq qaldığına görə də ürəkləri daha çox sıxan sirləri hamıya açıqlamağı qərara aldığı bildirir.

Uşaqlıqdan Stalin rejiminin sərt qadağalarını dərk etmiş Ağarəhim Rəhimov həmin müdhiş gecənin fəlakətilə qarşılaşanlardan biri olmuşdur. Atasının şəxsinə diqqəti Stalin rejiminin skeptik baxışlarının qurbanına çevrilmiş həmvətənlərimizin, xüsusilə, keçmiş yaddaşında yaşadanların, düşünən beyinlərin məhv edildiyinə yönəltmişdir.

Müəllif babasının silahlarına toxunduqda təsirlənir, nəticədə üzünü görməsə də, səsinə eşitməsə də, onunla babasıarasında bir yaxınlıq, doğmalıq yarandığını hiss edir.

Burada yaxın keçmişin acı gerçəkləri əks olunmuşdur. Həmin dövr məqsədyönlü şəkildə keçmişə hafizədən silməyə köklənmişdi ki, ənənələrin zəncirini qırsın, insanı kökündən, dəyərlərindən ayırsın, nəticədə asanlıqla istədiyi formaya sahib idarə etsin.

Azadlıq barədə söylədiklərimizə, əsərin “Kamilliyə gedən yol” adlı sonluğunda müəllif də münasibətini bildirərək söyləyir ki, insan azad olduqda, məğrurlaşır, böyüyür, özündə daxili yenilməz qüvvə tapır, hər şeyə öz gözlərilə

baxır,hər şeydə təmizlik, paklıq, büllurluq axtarır. Onda qorxaqlıq, paxıllıq, qısqanclıq olmur. Məğrurluq insanı ucaldır, işıqlandırır, nurlandırır.

Yazıcının fikrincə, insan daim axtarışda olmaqla, mənfi xüsusiyyətlərdən uzaqlaşib saflaşmaqla, məğrurlaşma-məğrurlaşma kamilliyə yüksələ bilər. Kamilliyə gedən yolu mənən öz nəzarətçisi olmağı bacarmadıqda, qəlbindən Allah xofunu çıxardıqda, mərhəmət hissini itirdikdə, vicdanının səsinə qulaq asmadıqda, adil Allaha sığınmadıqda itirər.

Müəllif Bakı Qızlar Universitetinə rəhbərlik etdiyi illər ərzində tələbələrini qarşısında məsuliyyəti, xalq qarşısında cavabdehliyini tam mənası ilə dərk etmiş, sabahın anası olacaq tələbə qızların xoşbəxt gələcəyi naminə ürəyini şam edib, qətrə-qətrəridib onların ömür çırağına süzməyi bacarmağı arzulamışdı.

Əsərin əsas məziyyətlərindən biri dövrün hadisələrini faktlara əsasən əks etdirməkdirsə, digəri yüksək səviyyəli dil-üslub xüsusiyyətləridir. Müasirlərinin dilinin ədəbi dil çərçivəsinə salınmadan, spesifikliyini qorumaqla təqdimi, xalqın müdrikliyinin göstəricisi olan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə, xüsusən də, atalar sözü və məsəllərə məqamında müraciət yazıcının dilinin xəlqiliyinin göstəricisidir. Əsərdə bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə,sözün ən uğurlu məqamını tapmaq bacarığı diqqəti cəlb edir.Təsvirin mükəmməl təqdimi təsəvvür üçün geniş imkanlar yaradır. Təsvir hadisələrin açılmasına da xidmət edir.

Müəllif əsəri yazmaqla nəinki keçmişini canlandırır, bu günü qeyd edib gələcəyə ötürmüş, həm də insanları səhlərindən nəticə çıxarıb xeyirxah əməllər sahibi olmağa səsləmiş, Ulu Tanrıdan kamillik zirvəsinə yüksəlmək üçün kömək istəmişdir. Arzusunu hər dəfə özünə verdiyi hesabatla reallaşdıran Ağarəhim Rəhimov həyatını, mübarizə yolunu qələmə almaqla onunla eyni idealların daşıyıcısı olan, bənzər tale yaşayan insanların ömür yoluna işıq salır, bəşəri mənəviyyatı qoruyaraq kamilliyə yüksəlməyə səsləyir. Müəllifin ideali, əsərin əsas ideyası məhz budur. Romanda babasının zamanından başlayaraq bu günümüzədək mühitin canlı mənzərəsini yaratmış müəllif həyatını bağlı olduğu mühitin kontekstində canlandırır ki, bununla da təbiiliyi, reallığı, sənədliliyi, tarixiliyi əks etdirir. Beləliklə, əsər sənədli-bioqrafik nəsrin tələblərinə uyğunlaşır.

СРЕДСТВА ЯЗЫКОВОЙ МАНИПУЛЯЦИИ В ТЕКСТАХ РЕЗОЛЮЦИЙ СОВЕТА БЕЗОПАСНОСТИ ООН ПО НАГОРНО-КАРАБАХСКОМУ КОНФЛИКТУ

Ирада САМЕДОВА

Азербайджанский Университет Языков

irasamedova@yahoo.com

Баку/АЗЕРБАЙДЖАН

Анализ показал, что выявленными средствами языковой манипуляции в англоязычных текстах резолюций 822, 853, 874 и 884 Совета Безопасности ООН по Нагорному Карабаху, являются:

1. невербальные средства. Исследование резолюций в этом плане показывает, что в качестве невербальных средств манипуляции в текстах вышеуказанных резолюций используются: необычное архитектурное построение текста (текст делится, во-первых, на преамбульную, во-вторых, на резолютивную часть); абзацное членение каждой части; выделение курсивом начальных слов в преамбульной части и подчеркивание, а также нумерация абзацев в резолютивной части; пунктуация (запятая, точка с запятой), играющая немаловажную роль в передаче основного содержания документа.

Необычная текстовая архитектура и расчленение текста на многочисленные абзацы является главной причиной выборочного рассмотрения каждого пункта вопроса.

Выделение курсивом начальных слов в преамбульной части делается с целью привлечения внимания читателя на эти части текста резолюции. Если принимаемое решение больше, чем одно, в таком случае постановления, решения, требования Совета Безопасности ООН нумеруются. Данные средства используются с целью облегчения передачи как дополнительной информации (или экстенсивной информации), так основной информации, которыми громоздко-нагружен текст.

Следует особо подчеркнуть также роль пунктуации, как манипулятивного средства. В исследуемых текстах между абзацами не происходит разрыва в силу смысловой и структурной нецелостности. Для этого используется точка с запятой или запятая между всеми абзацами. Однако точка ставится только в конце текста.

2. вербальные средства. В вышеуказанных текстах резолюций были выявлены следующие морфологические, синтаксические, лексические и стилистические средства манипуляции.

На уровне морфологии особо следует подчеркнуть манипулятивную роль специальных выражений, причастных, герундиальных, инфинитивных оборотов, глагольных фразеологизмов, страдательного залога, а также модальных глаголов *will* (4 употреблений), *would* (4 употреблений). Использование специальных выражений, типа *territorial integrity*, *to endanger peace and security*, в тексте резолюции является традициями, исторически сложившиеся требования к стилю официальных документов. Причастные, герундиальные и инфинитивные обороты придают пафосность, гипотетичность тексту и в некоторых случаях употребление причастного оборота может внести в изложение двусмысленность. Использование страдательного залога вызвано отказом от конкретного лица. Отличным способом манипуляции является использование глагольных

выражений и пассивного залога. В таком случае о реальном производителе действия можно не упоминать: на первый план выходит само событие, а ответственность за него вроде бы никто и не несёт.

Синтаксическими средствами манипуляции можно назвать: синтаксис, усложненный причастными, инфинитивными, герундиальными оборотами; строгое архитектурное построение текста; необычный порядок слов. Во всех исследуемых текстах резолюций простое предложение в основном осложняется причастными, инфинитивными, герундиальными оборотами, в результате чего удлиняются. Тексты исследуемых резолюций обычно состоят из двух частей: преамбульной и резолютивной. Подлежащее The Security Council одно на весь текст и больше в тексте не повторяется. Главной функцией подлежащего The Security Council в текстах резолюций является то, что оно считается сильноуправляемым членом и ставится рядом с управляющим словом, это приводит к тому, что звучание фразы становится строже.

Лексическими средствами манипуляции можно отнести слова с неэмоциональной окраской, нейтральной экспрессивностью. Главным эффективным средством манипуляции в исследуемых текстах резолюций можно назвать метафоры. Самым распространенным примером воздействия является использование военной метафоры: *inviolability of international borders, inadmissibility of the use of force, the acquisition of territory* и т.д.

Наконец, выявленными стилистическими средствами манипуляции в исследуемых резолюциях являются последовательное и логическое изложение мысли при помощи стилистических приемов языка на уровне синтаксиса (использование параллельной конструкции), а также официальный тон, обеспеченный специальными выражениями, глагольными фразами и метафорой войны.

Таким образом, при составлении резолюций Совета Безопасности ООН по Нагорно-Карабахскому конфликту учитывались как невербальные и вербальные средства языковой манипуляции, что можно объяснить целью и задачами данного документа.

CORRELATION BETWEEN EXCLAMATIVES AND INTEGRATIVES IN CLASSROOM DISCOURSE

Kamal SHAYEGH / Parvana PASHAYEVA

Baku State University

Kamalshayegh@yahoo.com, parvana-pashayeva@mail.ru

Baku/AZERBAIJAN

On the base of Hallidayan Systemic Functional Grammar, this research exploring interpersonal function of gender talk in ELT classrooms does its best to determine different clausal structures (Declaratives, Integratives, Imperatives and Exclamatives) used by interlocutors with different genders using Azeri as their mother tongue, Farsi (Persian) and English as their second and foreign languages respectively to have a kind of clarification on correlation between Integratives and Exclamatives. About twelve hours of oral conversation between students and teachers from eight randomly selected classrooms are recorded and transcribed, resulting to 3288 clauses. Our findings show a kind of correlation between Integratives and Exclamatives; that is students in both genders use no Exclamatives resulting into producing Integratives with low frequency. Teaching new and interesting instructional materials may trigger students' curiosity making them use much more Integratives leading to a bilateral interaction while their curiosity is manifested throughout using Exclamatives in classroom discourse. On the base of Systemic Functional Grammar, Halliday considers text analysis as discourse one. He states linguistic analysis may explain why one text is appropriate or inappropriate for some specific purpose. According to Christie, text and specific combination of situational context is a condition of cultural context. Choices from language in relation to a given context are considered as selection from register and specific selection from register depends on specific selection from components of situational context. These components are field of activity, tenor and mode. Accordingly, the procedure of stylistic analysis may be divided into three logically ordered phases. The limitless practical functions may be generalized into a set of highly coded and abstract functions which are inherent in every language. These functions are ideational, interpersonal and textual. Relating to interpersonal function, language is used by speaker as a means of his own intrusion into speech event, the expression of his comments, attitudes and evaluations, and also of the relationships that he sets up between himself and listener, in particular, the communication role that he adopts of informing, questioning, greeting, persuading and the like. Modality and mood are often used to express interpersonal function. Mood shows what role the speaker selects in the speech situation and what role he assigns to the addressee. Modality refers to an intermediate range between extreme positive and negative. On the other hand, modality may objectively express speaker's judgment toward the topic, showing the social role relationship, scale of formality and power relationship. Relating to interpersonal function, Eggins states, using language, one of the processes occurred in conversation is creating communication among people speaking or may speak in the next turn-taking process. According to Halliday, during conversation, speaker may give something to addressee or ask something from him. Subsequently he introduces two speech acts of giving and demanding. Having noticed nature of transferred material relating to two mentioned speech acts, he introduces four speech functions called offer, demand, information and question. Following Halliday, Lock refers to minor function called Exclamation in which attitude of speaker on present condition is expressed.

ERNEST HEMINQUEYİN "ƏLVIDA, SİLAH" ROMANINDA İCTİMAİ HƏYAT MOTİVLƏRİ

Kamala SALIMBAYLI

Qafqaz University
s.kemale@rambler.ru
Bakı/AZƏRBAYCAN

Kiçik hekayələrin böyük yaradıcısı sayılan amerikalı yazıçı Ernest Miller Heminqey 21 iyul, 1899 Çikaqo yaxınlığındakı Ouk-Park şəhərciyində doğulmuşdu. Ailədə altı uşağdan ən böyüyü olan Heminqeyi idmana olan xüsusi sevgisi sonralar onu "Star" qəzetində bir jurnalist olmağa sövq etmişdir. Bir müddət çalışdıqdan sonra Birinci Dünya müharibəsi illərində könüllü dəstənin tərkibində Avropa cəbhələrinə yollanmışdır. Amerika Qırmızı Xaçının sürücüsü kimi hərbi əməliyyatlarda iştirak etmiş və ağır şəkildə ayağından yaralanmışdı. Buna baxmayaraq daha sonra yenidən piyada birliyində könüllü olaraq iştirak edir. Müharibədə yaralanınca ölüm qorxusu ilə tanış olan Heminqey əsərlərində müharibə motivini önə çıxarır. (1)

Əsərlərində mövcud cəmiyyətin problemləri, ədalət, təzyiqlərə boyun əyməmək kimi mövzular geniş yer tutur. da geniş yer ayırmışdır. Lakin onun əsərlərinin ən başlıca mövzusunı müharibə və onun mənfi tərəfləri, təbiətin gözəlliyi, həyata olan sevgi mövzuları təşkil edir. Müharibə dövrünün səbəb olduğu keşməkeşli həyat, öyrətdiyi təcrübələr Heminqeyi müharibə romanlarının ən istedadlı yazıçısına çevirdi. Bu mövzuda müharibəni təsvir etməklə yanaşı öz dünya görüşünə əsaslanaraq müharibənin insan həyatında olan mənfi təsirlərini də vurğulayır. Ən mükəmməl müharibə mövzusunda yazılmış "Əlvida,silah" ("A Farewell to Arms") romanı buna misaldır.

"Əlvida,silah" I Dünya Müharibəsində İtalyan dəstələrində olarkən yazdığı avtobioqrafik səciyyəli romanındır. Müharibədə könüllü ingilis tibb bacısı Catherine Barkley və italyan ordusunda fəaliyyət göstərən amerikalı leytenant Frederic Henry'nin dərin və həqiqi sevgisindən bəhs edir. Əsər Heminqeyin Dünya Müharibəsi ərəfəsindəki təcrübələrinə əsaslanır. Əsərin avtobioqrafik səciyyəli olmasının səbəbi əsərdəki Frederic Henry xarakteri yazıçının özü, Catherine Barkley xarakteri isə yaralandıqdan sonra Milandakı xəstəxanada onun qulluğuna qalan tibb bacısının prototipidir. Əsər 5 hissədən ibarətdir. Romanın əsas qəhrəmanı Birinci Dünya Savaşı sırasında İtalyan ordusu tərkibində döyüşən savaşı və vəzifəsi əmrində olan əsgərləri hərbi hospitala daşımaq olan leytenant Frederic Henrydir. Sevgilisi Catherine Berkley ilə tanış olmadan əvvəl həyatı cəbhədəki vəzifəsi ilə məşğul olan və dostu Rinaldi ilə birlikdə sadə həyat tərzini keçirən biri idi. Catherine ilə tanış olduqdan sonra həyatı tamamilə dəyişir. Bundan sonra Catherine qarşı yaranan sevgisi uğrunda məsuliyyətini dərk etməyə və gələcəyin qayğını çəkməyə başlayır. Müharibə ilə bağlı fikirləri isə getdikcə humanist mövqedə dəyişir. Sevgisi elə onu ilk günlərdə dəyişməyə başlayır. Elə əsərin 1-ci hissəsi də I Dünya Müharibəsində İtaliya- Avstriya cəbhəsindəki qızgın döyüşlər ərəfəsində dostu Rinaldinin Frederic ilə Catherine-ni tanış etməsi, aralarındakı ilk eşq qığılcımlarının olması və münasibətin yaranması ilə başlayır. İkinci hissədə müharibənin səngiyən vaxtlarında Frederic ağır yaralanaraq xəstəxanada müalicə alması və bu iki müharibə şahidlərinin sevgilərinin dərinləşməsindən bəhs edir. Sevgisi qədər cəsarəti ilə fərqlənən Frederic vəziyyətinin ağır olmasına baxmayaraq cəbhəyə qayıtmaq istəyir. Bu personajın qadına olan sevgisi ilə yanaşı müharibənin ağırlığını və öz məsuliyyətini anlamasının bir sübutudur. Üçüncü və dördüncü hissədə isə bu dərin bağlarla bir birinə bağlanan iki sevgilini yenidən müharibə ayırır. Avstriyalılar itirdikləri torpaqları geri almağa çalışır və yenə silahlı günlər geri qayıdır. Buna görə Frederic yenidən öz vəzifəsinə qayıdır. Düşmən ordusunun hücumundan qurtula bilən Fredic Milana qaçır və Catherine-ni tapır. Müharibədən qaçdığı üçün tutulma təhlükəsi olan Frederic dostu sayəsində İsveçrəyə gedir. Əsərin son hissəsində isə burada Catherine ilə birlikdə keçirdiyi günlər, körpələrinin doğumuna hazırlıq, Catherine-nin ani xəstəliyi və ölümü təsvir olunur. Lakin onların sevgisi yarımqıç qalır. Müharibənin belə ayıra bilmədiyi sevgililəri Catherine-nin ölümü ayırır.

Yazıçı əsərdə çox sadə bir dillə, müharibə şəraitini və müharibədəki insan həyatlarını təsvir edir. Müharibəni və sevgini başqa aspektdən göstərməyə çalışmışdır. Sevginin dürüst bir portretini çəkməklə yanaşı müharibənin müxtəlif tərəflərini də izah edir. Müharibənin səbəb olduğu acınacaqlı həyatları qəhrəmanın dilindən bu sözlərlə ifadə etməyə çalışır: "İnsanlar bu dünyaya bu qədər şücaət bəxş edəndə dünya onları sındırmaq üçün öldürməlidir. Ona görə də öldürür. Dünya hər kəsi sındırır, çoxu sonradan sınımlara daha dözümlü olur. Sınmaq istəməyənləri isə öldürür. O ən mehribanları, ən zərifləri və ən cəsarətliləri məhv edir. Özündə qeyd-şərtsiz. Və əgər sən nə birinci, nə ikinci, nə də üçüncüsənsə, əmin ol, səni də öldürəcək. Ancaq bunu tələsmədən edəcək."

Bəlkə də gördüyü və yaşadığı acınacaqlı həyat yolundan təsirlənən amerikalı yazıçı və jurnalist Ernest Heminqey həyatı sona yaxınlaşdıqca, hər şeyin mənasız olduğuna dair fikirlərə qapılır və intihar yolunu seçir. Bəlkə də illərin ona müharibə bölgələrində yaşadığı acılı günlərdən təsirlənən yazıçı tufəngi ilə özünə atəş açaraq həyatla vidalaşır. Tək bir silahla həyatına son qoyur... Buna baxmayaraq Ernest Heminqey Amerikan ədəbiyyatında möhtəşəm müharibə mövzusunda yazdığı əsərlərlə öz layiqli yerini daima tutur.

“MADNESS” IN EDGAR ALLAN POE’S WORKS

Kemine QELENDEROVA

Qafqaz University
kaminaabbasova@yahoo.com
Baku/AZERBAIJAN

Edgar Allan Poe, outstanding short story writer, known as the master of horror, the father of detective stories, one of the most controversial writers in United States was born in Boston in 1809.

Poe is known and appreciated on the basis of a comparatively narrow body of work. Experimenting with combinations of sound and rhythm, he employed such technical devices as alliteration, repetition, parallelism. Poe’s theory of literary creation is noted for two central points: first, a work must create a unity of effect on the reader to be considered successful; second, the production of this single effect should not be left to the hazards of accident or inspiration. In poetry this single effect must arouse the reader’s sense of beauty, an ideal that Poe closely associated with sadness, strangeness, and loss. The pathos of his works is tragic.

The main theme of his works is horror, love, extreme loneliness and death. I think the reason for such a choice is the fact that he had lost everything, his father and mother, his foster parents, his wife from terrible disease. All these made him to write gothic, dramatic, crowded stories with evil as if he rebelled against his fate, as if he wanted to shed blood but he did it through the stories. He did it by the hand of narrator which his stories are often told by. Almost all the stories are actually about a man not controlling his impulses very well. He was genius about leaving things opens in his work to interpretation as to whether events are supernatural or if the protagonist is simply insane.

In his short story, “The Tell Tale Heart”, Poe has given us one of the most powerful examples of the capacity of the human mind to deceive itself and to become paranoiac mad. In the beginning the unnamed narrator claims that he is nervous but not mad. Then he explains how although he loved a certain old man who had never done him wrong, the narrator could not stand the sight of his “vulture” eyes. So he decided to kill the man. He explains that he cannot be mad because instead of being foolish, he went about murdering the old man with “caution”. The narrator is very kind to the old man, but every night he sneaks into the old man’s room and cautiously shines a lantern into the man’s eye. On the eighth night the narrator makes noise and wakes the old man. He decides to attack. The old man scream once before the narrator stifles him with the mattress. When he finishes all the “cleaning” three policemen knock the door. The narrator greets them in a cheerful manner. The policemen don’t suspect anything. The narrator hears a ringing in his ears. The ringing increases in volume. He feels that he “must scream or die”. So he finally shrieks the truth.

Poe often sought to capture the state of mind of psychotic characters. In his writing, the irony of the narrator’s account is that although he claims himself to be too calm he is defeated by a noise that may be his own heart beating.

Nevertheless, the identification of Poe with the murderers or madmen of his works flourished in twentieth century. Poe had put his seal not only to the America but also to the whole world literature.

THE ROLE OF CHARLES DICKENS IN THE CREATION AND USE OF EPONYMS

Khatira AHMADOVA

Qafqaz University
khatiraahmadova@gmail.com
Baku/AZERBAIJAN

Fictional characters often evoke such strong qualities that we assign their names to those qualities: *braggadocio*, *clerihew*, *everyman*, etc. There’s a word for this: **eponym**, a literary character whose name conveys a quality associated with the character. Perhaps no other author has better distinguished himself with this ability than Charles Dickens. Characters in Dickens’s works have given the English language many eponyms. He created characters that are known even by those who have never picked up a Dickens’s novel. He had a talent for encapsulating an exaggerated personality trait into a single individual in a way that was both memorable and endearing, even if the character him- or herself wasn’t so endearing. For example, in *Oliver Twist*, Fagin is a receiver of stolen goods, and “You’re a Fagin” is still an expression heard on the street.

Here are the words that have made their way into the English language that are taken directly from Dickens’ characters:

1. **Scrooge** – a person who accumulates things and is unwilling to give or spend.

Ebenezer Scrooge was the penny-pinching anti-hero of Charles Dickens’ *A Christmas Carol*. The three spirits of Christmas - The Ghost of Christmas Past, The Ghost of Christmas Present, The Ghost of Christmas Yet to Come, visit Scrooge to show the error of his miserly ways

2. **Fagin** - an adult who instructs children in crime and receives stolen goods.

The word derives from the fictional character, **Fagin**, in the novel *Oliver Twist* by Charles Dickens. Fagin takes in homeless children and trains them to pick pockets for him. He is also a buyer of other people’s stolen goods.

3. **Pickwickian** is used to mean words or ideas, understood or interpreted in a manner that is different from what is typical.

The adjective **Pickwickian** is used in allusion to the character **Mr. Pickwick** in the novel.

4. **Gradgrind** - a cold and heartless person who pursues facts and statistics.

From the character, **Mr. Thomas Gradgrind** in *Hard Times*. In the novel he says, " Now what I want is facts. Teach these boys and girls nothing but facts. Facts alone are wanted in life. Plant nothing else and root out everything else".

5. **Micawber** - someone who is described as a *Micawber* or as being *Micawberish* is a person who is eternal optimist, in spite of constant failure.

The name comes from the character **Wilkins Micawber** in *David Copperfield*. He was undaunted by the lack of success of his business ventures but continued to hold out hope that the next scheme would make his fortune. By the end of the story, Micawber, relieved of his debts and having emigrated to Australia, takes up a post as a colonial magistrate.

6. **Chadband** - a smug, pious hypocrite.

The word derives from the character in *Bleak House* of the same name. In the novel Mr.Chadband is a pompous preacher who takes any opportunity to orate.

7. **Pecksniffian** - full of promise but of no performance.

From the character, **Seth Pecksniff** in *Martin Chuzzlewit*. In the story, Pecksniff is a smooth-talking hypocritical figure who gives an appearance of kindness and benevolence but is in reality mean, selfish and treacherous.

7. **Gamp**- is sometimes used in informal British usage for a large, baggy umbrella.

The word comes from the umbrella of **Mrs. Sarah Gamp**, a character in the novel *Martin Chuzzlewit* by Charles Dickens. She invariably carried her umbrella where she went.

Not only did Charles Dickens created eponyms having their place in dictionaries, but give us an eponym based on his own name. Some writers have used the adjective to describe Christmas scenes , and others use " Dickensian " in the meaning of jollity and conviviality. By far the most common usage of Dickensian, however, is linked to descriptions of 19th century London, especially to living or working conditions that are squalid and poverty-stricken. It was memories of his painful childhood - he himself had to go to work in a blacking warehouse at the age of twelve – that inspired a great deal of his writing.

There is no official statue of Dickens in Britain. In his Will, the author stated that no such public memorial should be erected. Instead, he left us a host of great novels, and characters whose names have become eponyms, while his own eponymous world will live for as long as books are read.

FUNCTIONAL ROWS OF DERIVATIONAL MORPHEMES IN SUBSTANTIVAL SYNTAXEMES

Konul ABDULRAHIMOVA

Azerbaijan University of Languages

konulabdulrehimova@gmail.com

Baku/AZERBAIJAN

This abstract deals with the study of functional rows of derivational morphemes based on linguistic analysis of substantival syntaxemes in English and Azerbaijani sentences. There exist different approaches to derivation which consider it to be either a simple lexical selection, choice or a process of morphological operations, as is mentioned in recent literature on linguistics (A.Spencer and A.M. Zwicky, R.Jackendoff, R.Lieber, R.Quirk, L.V.Sherba). The morphological factor operates to consider which part of speech the derivative lexeme belongs to, while the lexical factor determines its lexical meaning expressing action, state and quality. In this connection we need to distinguish the combinability of different suffixes and distributional features of lexemes and derivational morphemes in analyzing their linguistic nature. This approach underlies the novelty of the research.

Realizing in sentence structure the substantives with derivational morphemes can acquire status of syntaxemes on the syntactic level of the language. Syntaxemes as syntactical units are characterized by their meaningful syntactic-semantic features and are defined by their paradigmatic and syntagmatic relations in the language. They are differentiated by means of an experiment as a method in linguistic analysis worked out by Russian linguist A.M. Mukhin. Systematic relations of syntaxemes are described within the functional rows the members of which may have a common syntactic-semantic feature in different positions. The study of substantive-forming derivational morphemes through syntactic semantics is a new approach to investigating their functional rows. According to the syntactic-semantic feature of syntaxemes, the functional rows of derivational morphemes may be classified into 3 types: 1) denoting action, 2) denoting state, 3) denoting quality. Morphemes in each functional row are described in variants of the same syntaxeme in their paradigm. For example, in the English sentence "I reached my *decision* through a process of *elimination*." the italicized elements, i.e. syntaxemes cover a distinctive syntactic-semantic feature of action in different positions. They are expressed by the substantives with the derivational morpheme '-sion/-ion'. In the

Azerbaijani sentence “Aslan bəyin *gəlişi* Qasım bəyi açmadı.” “Aslan bay’s arrival didn’t please Qasym bay” the syntaxeme ‘*gəliş*’ expressed by the substantive with the derivational morpheme ‘-iş’ possesses the same syntactic-semantic feature. In English the variants of syntaxemes expressed by substantives with such derivational morphemes as ‘S-once/-ence (performance), S-ment (commitment), S-tion/-ion (commission), S-al (refusal), S-ing (painting); in Azerbaijani: S-ıntı(dağıntı “destruction”), S-ış (tikiş “sewing”), S-ım (seçim “choice”), S-ki (seçki “election”), S-ğı (bölgü “division”), S-tı (görüntü “view”), S-ma (evlənmə “marriage”), S-i (yazı “writing”), S-aq (sınaq “trial”) are included in the functional row of derivational morphemes denoting action.

The functional row of derivational morphemes denoting state involves the variants of state expressing syntaxemes with “S-ance/-ence (silence), S-cy (intimacy), S-ion/-tion/-sion (confusion), S-ity (ferocity), S-ness (harshness), S-ment (excitement), S-th (strength), S-ure (composure). In Azerbaijani they can be expressed by “S-luq (gərginlik “tensity”), S-çuluq (narahatçılıq “uneasiness”). Apart from English, in Azerbaijani the functional row of derivational morphemes forming syntaxemes with the meaning of state is limited.

In English syntactic-semantic feature of quality in substantival syntaxemes may be expressed by the following derivational morphemes forming their functional row in English: S-ance/-ence (extravagance), S-ancy/-ency (constancy), S-dom (wisdom), S-ity (loyalty); in Azerbaijani: S-lıq (mehribanlıq “kindness”).

All these syntactic-semantic features in both languages are tested by experiments which result in syntactical transformations. The substantival syntaxeme with syntactic-semantic feature of action may be transformed into the sentence with the same syntactic-semantic feature expressed by a verb in the position of a predicate: I reached my *decision*...→*my decision*→I *decided*.

The efficiency of our research lies in the fact that substantival syntaxemes with the syntactic-semantic features may contribute to the description of functional rows of derivational morphemes, denoting action, state and quality in the language.

In conclusion it is noteworthy to mention that studying functional rows of derivational morphemes in relationship with syntaxemes of different paradigmatic rows the role of lexical factor, i.e. the role of substantive lexemes must be taken into consideration in defining lexical base of syntaxemes and their variants. Such an approach to linguistic analysis contributes towards thorough investigation of lexical and syntactical units in typological study of languages and translation theory.

BRİTANIYA ƏDƏBİYYATINDA ŞƏRQ MÖVZUSU: ƏDƏBİ REALLIQ VƏ SAXTALAŞDIRMALAR

Lalə İSAYEVA

Qafqaz Universiteti

lala1508@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

VII əsrin başlanğıcında anqlo-sakson dövrünün İslam dini və mədəniyyətinin yayılması ilə təxminən eyni zamana təsadüf etməsi, təbii ki, ingilis yazıçılarının Şərq, yaxud İslam konsepsiyasının hələ formalaşmadığı faktını təsdiq edir. Lakin elə həmin dövrdən bir qədər sonra anqlo-sakson ədəbiyyatında ilk ingilis tarixçisi və şair Müqəddəs Bedenin (The Venerable Bede, c.673-735) 731-ci ildə tamamladığı “İngilis xalqının dini tarixi” (“*Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum*”) və Genəzis (Varlıq kitabı) haqqında şərhlərində ərəb işğalı haqqında ilk anqlo-sakson təsvirinə rast gəlmək mümkündür. Müəllif Qərbi Avropada müsəlman sivilizasiyasının ekspansiyası (yayılması) haqqında diqqəti çəkən məqamlara toxunmuşdur. Beləliklə, müqəddəs Bedenin dövründə Şərq (müsəlman) güc-qüdrətinin bütün dünyaya yayıldığını söyləmək olar.

Ser Con Mandevillenin (Sir John Mandeville; the author of the XIV century) “Səyahətlər” (“*Travels*”, c.1357) əsəri ilk dəfə 1357-ci ildə Fransada yayılmış, 22 versiyada, o cümlədən nəsr və ingilis dilində nəzm versiyaları ilə indiki günlərimizə gəlib çıxmışdır. Əsər öz dövründə çox-çox Avropa dillərinə tərcümə edilmişdir. Müəllif əsərində müqəddəs torpaqlara yürüşə çıxan zəvvarlara həm coğrafi, həm də etik bələdçi olduğunu xatırladaraq özü (Mandeville) ilə Misir Sultanı arasında söhbətini təqdim etmişdir. Xristianlıqdan üz döndərənlərə kəskin etirazını ifadə edirlər. Con Mandevillinin bu əsərinin Cefri Çoserdən tutmuş Vilyam Şekspirə kimi şair və dramaturqların yaradıcılığına güclü təsiri olmuşdur. Bir sıra tədqiqatçı alimlər Ser Con Mandevillenin ingilis, yaxud fransız olduğunu güman edirlər.

Şərq novellası, yaxud Şərq hekayəsi deyəndə ilk növbədə İslam tarixinin, məişət və adət-ənənələrinin və digər məsələlərin bədii inikasını yaradan sənət əsəri nəzərdə tutulur. Şərq mövzusunun Qərbi Avropa, o cümlədən ingilis ədəbiyyatında bədii təsvirinin XVIII əsrdə geniş vüsət aldığı göstərilir. Riçard Knollesin (Richard Knolles, 1550-1610) “Türklərin ümumi tarixi” (“*The General History of the Turks*”, 1603) adlı əsərində Türklərin böyük tarixi qələmə alınmışdır. Həmin əsərin təsiri altında bir sıra ingilis yazıçı və şairləri, o cümlədən Səməuel Conson (Samuel Johnson, 1709-1784) “Ayırın” (“*Irene*”, 1736) adlı pyesini, Corc Qordon Bayron (George Gordon Byron, 1788-1824) məşhur “Şərq (Türk) poemaları”-nı (“*Oriental (Turkish) Poems*”, 1813-1816) yazmışlar.

Mərhum ədəbiyyatşünas və dilçi alim İsmixan Rəhimov XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində Avropa şair və yazıçılarının Şərq ölkələrinə ciddi maraq göstərdiyini qeyd edərək yazırdı: “Bu dövrdə Avropada bir neçə Şərq

cəmiyyəti, o cümlədən 1784-cü ildə Parisdə “Asiya cəmiyyəti”, 1821-ci ildə Londonda “Asiya kral cəmiyyəti”, 1823-cü ildə Leypsiqdə “Alman Şərq cəmiyyəti” yaranır... Şərq mövzusu bir müddət dünya klassik əsərlərində əsas yer tutur. Avropada Hötenin “Şərq divanı”, V.Hüqonun “Orientaliya”-sı çap olunur. Rəşidşev, Hafiz Şirazin divanından bəhs edir. 1812-1813-cü illərdə Hafiz Şirazi alman dilinə tərcümə olunur. Şərqi öyrənməyə dair bir sıra kitablar çapdan çıxır” (Rəhimov İsmixan. Bayron və onun “Şərq poemaları”. – Corc Qordon Bayron. Şərq poemaları. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1959, s.6-7).

Lakin Şərq dünyasının Qərbdə tanınmasında ərəblərin məşhur nağıllar toplusu olan “Min bir gecə”nin (“Arabian Nights Entertainments”, yaxud “A Thousand and One Nights” adları ilə ingilis oxucusuna təqdim olunmuşdur) ilk dəfə Avropada Suriya əlyazmasından və şifahi mənbələr əsasında 1704 və 1717-ci illər arasında Antoni Qalland (Antoine Galland) tərəfindən fransız dilinə edilmiş tərcümə variantından 1705-1708-ci illər arasında (əslində bu nağıllar toplusunun “Grub Street” adlı anonim versiyasının təxminən 1708-ci il nəşri) E.V.Leynin (E.W.Lane, 1801-1876) 1838-1840-cı illərdə xoşa gəlinməyən hissələri kəsilib atılmış tərcümə variantı ingilis oxucusuna təqdim edilmişdir.

Görkəmli ingilis orientalisti Ser Uilyam Counz (Sir William Jones, 17467-1794) ərəb, fars, sanskrit dillərini öyrənib müqayisəli filologiya elminin pioniəri kimi ədəbi-elmi aləmdə yaxşı tanınır. Onun “Asiya dillərindən edilmiş əsasən tərcümələrdən ibarət olan şeirlər” (“Poems, Consisting Chiefly of Translations from the Asiatic Languages”, 1772), “Sakontala, yaxud bədbəxtlik gətirən üzük: Hind dramı” (“Sakontala, or The Fatal Ring: An Indian Drama”, 1789) və digər əsərləri, “Azitətik tədqiqatlar” (“Asiatic Researches”) jurnalında dərc etdirdiyi məqalələri ingilis – Şərq əlaqələrinin səhifələrinə verdiyi qiymətli töhfələr sayıla bilər. Corc Qordon Bayron, Robert Sauti (Robert Southey, 1774-1843), Tomas Mur (Thomas Moore, 1779-1852) kimi Britaniya romantik şairlərinin Şərq mövzusunda məşhur əsərlərinin yazılmasında Uilyam Counzun təsiri təkzibedilməzdir.

Britaniya şair və yazıçıları sırasında Aleksandr Dau (Alexander Dow, 1735/36-1779), Con Houkesvörs (John Hawkesworth, 1720/1773), Ceyms Ridli (James Ridley, 1736-1765), Frənsis Şeridan (Frances Sheridan, 1724-1766), Uilyam Bekfordun (William Beckford, 1760-1844) Şərq mövzusunda yazdığı əsərləri hələ indiyə qədər müqayisəli ədəbiyyatşünaslıqda öyrənilib tədqiq edilməmişdir. Əlbəttə, qeyd etdiyimiz siyahıda çox-çox ədəbiyyat adamlarının adlarını çəkmək fikrində deyilik. Fikrimizcə, ingilis-Şərq ədəbi əlaqələrinin oxunaqlı səhifələrindən birinə çevrilmiş, zaman-zaman dünya oxucularına Şərq tarixi, mədəniyyəti, məişəti, sosial mühiti və insanları haqqında müəyyən təəvvürün yaradılmasında bu əsərlərin mühüm rolu və əhəmiyyəti olmuşdur.

MÜASIR İNGİLİSDİLLİ PAKİSTAN ROMANININ SPESİFİKASI

Mahirə HACIYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti.
mhaciyeva@hotmail.com
Bakı/AZƏRBAYCAN

İngilisdilli Pakistan ədəbiyyatı hələ koloniya dövründən formalaşmağa başlasa da, əsas inkişaf yoluna kolonial sistemin süqutundan sonra qədəm qoymuşdur-yazıçılar koloniya siyasətini və bunun cəmiyyətdə yaratdığı böhranı tənqid etmək üçün elə koloniyaçıların dilində danışmağa üstünlük verirdilər. 1940-cı ildə Əhməd Əlinin “Dehlidə Alatoran” romanı ilə Pakistanda ingilis dilində ilk sistemli roman nəşr olundu. Müsəlman moğol hakimiyyətinin süqutu və ingilis işğalının doğurduğu narahatçılıq, qəddar ingilis rəqəblərinin zülmü ədəbiyyatın aparıcı mövzusuna çevrildi. Tezliklə baş verən hadisələr ədəbiyyatın mövzu və formasını yeni istiqamətə yönəltdi. Həm indiki Hindistan həm də bugünkü Pakistan ərazisində kolonial dövrün başa çatması Pakistan və Hindistanda misli görünməmiş insan köçü ilə müşayiət olundu. Uzun müddət ədəbiyyatda mövzu və forma müxtəlifliyi nəzərə çarpmadı. Bölmə mövzusu və romanın tarixi və avtobiografik formaları uzun müddət həm Pakistanda həm də Hindistanda ədəbiyyatın əsas dominant forması və mövzusu olaraq qaldı. Tarixi roman Bapsi Sidva, Xushvant Singh kimi yazıçılara tarixi faktlara müəyyən dərəcədə sadıq qalmaqla baş qaldırmış milliyyətçilik ruhunu, azadlıq hərəkatını, etnik ideoloji qarşıdurmanı daha sonra isə azadlıq eyforiyasından ayılan xalqın düşüncə vəziyyəti geniş şəkildə təsvir etmək azadlığı verirdi.

Tarixi romanla yanaşı avtobiografik roman janrı da İngilis dilli Pakistan ədəbiyyatına aparıcı janrdır. Bu bir tərəfdən onunla bağlıdır ki, Mumtaz Şahnavaz, Əhməd Əli, Bapsi Sidva kimi yazıçılar tarixi romanlarında məhz şahidi olduqları hadisələri təsvir edirdilər, lakin avtobiografik janrın xüsusiyyətləri Zulfikar Qus, Hənif Qureyşinin, Mohsin Hamidin romanlarında nostalgiya, kökdən uzaqlaşma və milli kimliyin axtarışı məsələlərinə toxunmağa başladı. Müsahibələrindən birində Zulfikar Gus qeyd edir: “Bir gün doğulub yaşadığın ölkənin artıq sənə ölkənə olmadığını öyrənmək insanı dəhşətə gətirir. Bölmə məni az qala məhv edəcək bir xəstəliyə düşür etdi və hələ də özümü simvolik olaraq ölümü artıq bir dəfə yaşamış kimi hiss edirəm. Hər zaman hansısa bir şəkildə bu yazılarımda özünü göstərir”. Zulfikar Qusun avtobiografik əsərlərində vətəninə yadlaşmış şəxsiyyətin mənsəbiyyət böhranı əksini tapmışdır. Bu məsələ 2008-ci ildə The Times tərəfindən 1945-ci ildən bəri 50 möhtəşəm İngilis yazıçıları siyahısına daxil edilən Hənif Qureyşi yaradıcılığında və Yel universitetinin professoru Sara Sulerinin “Ətsiz Günlər ” memuarında da öz maraqlı əksini tapmışdır.

İngilisdilli Pakistan ədəbiyyatı hər zaman sosial siyasi yönümlü olmuşdur. Azadlıq əldə edildikdən sonra bu hərəkatın əsasında duran, lakin təəssüf ki unudulmaqda olan ,sosial bərabərlik, ədalət və birlik prinsiplərinin yox

olmasının doğurduğu ruh düşkünlüyü, baş qaldırmış korrupsiya və ədalətsizlik Zulfikar Qusun 1967-ci ildə nəşr olunmuş “Əziz Xanın Qətli” romanının əsas mövzudur.İllər keçsə də hələ də həllini tapmayan İngilislərdən miras qalmış bu problemlər Mohsin Həmidin 2000-ci ildə çap olunmuş “Pərvanə Tozu” romanında artıq nüvə gücünə malik olan ölkədə daha kəskinləşmiş şəkildə öz əksini tapır və qəhrəmanını narkomaniya və cinayət bataqlığına sürükləyir.Innovativ struktura malik roman, yazıçının ilk əsəri olmasına baxmayaraq müəllifi Heminquey mükafatının finalçısı etmişdir. Bununla da ədəbiyyatda bir forma, mövzu ardıcılığı müşahidə olunur, Bapsi Sidva, Zulfikar Qusun yaradıcılığında əksini tapmış hadisələr Hənif Qureyşinin, Mohsin Həmidin qarşıya qoyduğu problemlərin səbəbi kimi götürülə bilər. Bu mənada müasir Pakistan ədəbiyyatında səbəb nəticə əlaqəsi müşahidə olunur.

Bu gün Pakistan ədəbiyyatı həm şərq və müsəlman ədəbiyyatının bir hissəsi həm də ingilisdilli ədəbiyyatın bir hissəsi kimi formalaşmaqdadır.İngiltərədə və ya Amerikada yaşayaraq Pakistan müsəlman mədəniyyətinin daşıyıcısı olaraq Bapsi Sidva, Zulfikar Qus, Mohsin Həmid, Hənif Qureyşi həm də aid olduqları etnik qrupların təmsilçiləridir.Bu mənada Pakistan cəmiyyəti bir birlik təşkil etməsə də Pakistan ədəbiyyatında bir bütövlük nəzərə çarpır. Məhz bu rəngarənglik Pakistanlı yazıçıların yeni forma və ədəbi üsullardan istifadə etməsinə gətirib çıxarır. Bu baxımdan yeni nəsil yazıçıların -Mohsin Hənif, Kamilə Şəmsi və Məhəmməd Hənifin yaradıcılığı daima eksperimental və innovativ strukturu ilə diqqəti cəlb edir.Onların yaradıcılığında Pakistan ədəbiyyatı ənənəvi mövzu və formalarla postmodern üslubun sintezinə çevrilir.Əsas diqqət dəyişməkdə olan dünyada yerini tapmağa cəhd edən insan psixologiyasına yönəlir. Kolonial sistem süqut etdikdən sonra keçmiş koloniya xalqlarında ciddi mədəni və milli mənsəbiyyət böhranının yaranması İngilis işğalının bir növ səbəbi kimi təqdim olunan xalqları müasirləşdirmək və mədəniləşdirmək ideyasının çürüklüyünü ortaya qoydu.Kolonial sistemin başa çatması Pakistanda yeni problemlər ortaya çıxardı və öz ölkəsində yadelli-ingilis, İngiltərədə yadelli-Pakistanlı kimi qəbul edilən Zulfikar Qusun təbiri ilə desək “doğma yadelli” bir nəslin yaranmasına səbəb oldu. Pakistan ədəbiyyatında hələ keçən əsrin 40-cı ilində “Dehliyə Alatoran” romanında ortaya qoyulan özkökündən ayrılma qorxusu və yadelli mədəniyyətlə qarşıdurma mövzusunun davamı olaraq 60 cə illərdə Zulfikar Qus yaradıcılığında “yadelli” qəhrəman obrazı yarandı.Zulfikar Qus yaradıcılığında soy kökündən ayrılma və yabançılaşma mövzusu əsas yer tutur. Digər bir çox Pakistanlı yazıçılar kimi Qusun yaradıcılığında da mədəni köklərindən qopmaqda olan və dünyanın harasında yadelli kimi həyat sürən insan süurunun qorxusunu hiss edirik. Mohsin Həmidin ikinci romanı olan “Meylsiz Fundamentalist” romanında Amerikada ali təhsil almış və işlə təmin olunmuş lakin 9/11 hadisələri ilə əlaqədar Amerikani tərəkəb edib Lahora qayıtmalı olmuş Çingizin , Bapsi Sidvanın “Amerikalı ” romanının qəhrəmanı Firuzənin hekayəsi ilə Şərq tərbiyəsi ilə böyümüş Pakistanlı gənclərin Amerika həyatından və bu fonda nə tam olaraq Pakistana nə də Amerikaya aid edilməyən vətənsizləşmiş yabançıya çevrilməsindən bəhs edilir.

Bu gün geosiyasi konfliktlərin və getdikcə artmaqda olan zorakılıq və dini eksterminizmin mərkəzinə çevrilən Pakistan, eyni zamanda ədəbiyyatda yeni mədəni ənənələrin çiçəklənməsinə şahidlik edir.Yazıçılar büsbütün realizmə əsaslanır, insan psixologiyasına nüfuz etməyi bacarır və inandırıcı, yaddaqalan obrazlar yarada bilirlər. Onların yazıları həm də cəsarətli üslubu, orijinal obrazları və incə ironiyaları ilə diqqəti cəlb edir.

LANGUAGE STYLE IN ACADEMIC WRITING

Narmina ZARGAROVA

Azerbaijan University Of Languages

znarmina@yahoo.com

Baku/AZERBAIJAN

Academic writing is a piece of writing produced clearly and effectively in academic environment according to certain standardized forms and conventions of language for specific audience. It serves for development of skills and attitude necessary for academic success. Academic writing has its own requirements which include characteristic features, such as unity, coherence, strong sentence skills, and support. Unity means focusing on a central point and organizing all information around one main topic while completing a piece of writing. Coherence is a logical plan followed by a writer in production of writing. In addition, support is not less important in writing process as everything mentioned must be well supported. The last, but not the least important feature of a well-organized academic piece of writing is provision of strong sentence skills. Here we must identify a good command of grammar rules, punctuation, and vocabulary. The selection of vocabulary is of irrefutable consideration. Thus, the language used must fit the audience and match genre and purpose of writing. Academic writing usually circulates within the academic environment, yet clearly, a writer may find an audience outside this community as well. Writing, unlike speaking should not contain mixture of language styles. Wrong word choice can damage writer's credibility with his readers, may undermine support, or even alienate the very audience. Within this article I would like to cover some of the major issues with regard to appropriate language use.

There are different language styles in general, the main ones of which are formal and informal. Informal language is a relaxed style mainly used in daily discourse, orally or in writing among the peers, family members, and friends. It is mostly found in most personal e-mail correspondence, nonfiction books of general interest, and entertaining magazines.

Usage of informal language style in academic writing is considered inappropriate due to its context. Informal vocabulary in academic writing makes writers lose their credibility. We may include incomplete sentences,

generalizations, and vague language, slangs, and informal words, shorter forms of words, contractions, rhetorical questions, abbreviations, and clichés to the list of mistakes to be avoided in academic writing.

The following is a short overview of the different aspects of using appropriate language.

1. **Informal vocabulary:** shrink – psychologist; wipe out – eliminate; find out – discover; take in – deceive; ask for – request; start up – begin to exist; cover up – hide; set up – establish; put up with – tolerate; go up – increase; kid – child; look up – research; a couple of – several; put together – assemble.

2. **Abbreviations and short forms of words:**OMG – Oh my God; IMHO – in my humble opinion; FYI – for FAQs – frequently asked questions; w/o – without; BTW – by the way; ASAP- as soon as possible; etc. – and so on; e.g.- for example; ed. – editor; rep. – representative; Dr. – Doctor; Hon – honorable; i.e. – that is; c – copyright.

3. **Slang and idiomatic expressions:**to be all fingers like thumbs – to be clumsy; to rain cats and dogs – to rain hard; to breathe down someone’s neck – to watch somebody carefully; to nose out – to find out; to turn a blind eye to somebody – to pretend not to see somebody.

4. **Contractions:** don’t – do not; can’t – cannot; isn’t – is not; haven’t – have not; didn’t – did not.

5. **Incomplete sentences/fragments:** My favorite animal. A girl with plait. Goes home.

6. **Rhetorical questions:** Why me? ; If practice makes perfect, and no one's perfect, then why practice? ; Do you want me to elaborate on this topic?

As ignoring the abovementioned rules may result in failure to complete a piece of writing in accordance with academic requirements, maintaining proper language style in academic writing is of utmost significance.

MAYKL FİILDİN “ATTILA, MƏNİM ATTILAM” DRAM ƏSƏRİNİN İDEYA BƏDİİ TƏHLİLİ

Natiq ADILOV

Qafqaz Universiteti

nadilov@qu.edu.az

Bakı/AZƏRBAYCAN

1896-ci ildə İngiltərədə Attila haqqında müəyyən bir aradan sonra növbəti dram əsəri nəşr edildi. Maykl Fiild (Micheal Field) təxəllüsü ilə yazan Katerina Harris Bradli (Katherine Harris Bradley) və Edit Emma Kuper (Edith Emma Couper) adlı qadın dramaturqların birlikdə qələmə aldığı qırxndan çox nəzm formasında yazdığı dram əsərləri arasında Attilaya həsr edilən “Attila, mənim Attilam” adlı əsəri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Katerina Harris Bradli 1846-cı ildə İngiltərənin Birminqəm şəhərində anadan olmuş və 1862-ci ildə böyük bacısının əlil olmasına görə onun (bacısının-N.A) qızı Edit Emma Kuperin qanuni qəyyumu olmuşdur. Katerina Harris Bradli fəaliyyətinin ilk əllərində Arran Leig təxəllüsü ilə ütopik əsərlər yazmışdır. Bacısı qızı Edit isə İsla Leig təxəllüsündən istifadə etmişdir. Sonrakı illərdə onlar birlikdə Maykl Fiild təxəllüsü ilə əsərlər yazmağa və “işlər və günlər” (works and days) adlı jurnal nəşr etdirməyə başlamışlar. Onlar Maykl Fiild adı ilə ilk əsərlərini 1884-cü ildə çap etdirmişlər.

“Attila, mənim Attilam” adlı pyes 107 səhifədən ibarət olub dörd pərdəli əsərdir və birinci, ikinci və dördüncü pərdədəki hadisələr Ravennada (həmin vaxtda Roma İmperiyasının paytaxtı-N.A), üçüncü pərdədəki hadisələr isə Bizansda (Şərqi Roma imperiyası-N.A) cərəyan edir. Əsərin əvvəlində pyesdə haqqında danışılan şəxslərin siyahısında Attila və ya hər hansı bir hun əsgərinin olmamasından başa düşülür ki, hunlar və Attila bu əsərdə bilavasitə iştirak etmir və onlar haqqında fikirlər və hadisələr başqa şəxslərin dilindən təqdim edilir. Əsərin əsas qəhrəmanı tarixi şəxsiyyət olan Honoriadır. Honoria həmin vaxtda Roma İmperiyasının imperatoru olan III Valentinianın bacısıdır və onun qulluqçusu Eugenius ilə qeyri qanuni münasibətdən hamilə qalması (tarixi qaynaqlarda hamiləlik ilə bağlı qeyd yoxdur-N.A) imperator və anası Galla Placidia tərəfindən biabırçı şəkildə qarşılır və Honoria Bizansa sürgün edilir. (bu hadisə ilə tarixçilərin bir qismi razılaşmır-N.A) Bizansda bir vasitə ilə öz üzünü Attilaya göndərərək onunla evlənmək istədiyini bildirir və Attila da bunun müqabilində Qərbi Roma İmperiyasının yarısını cəhiz kimi tələb edir. Bura kimi yazdığımız hadisələr dram əsərində qeyd olunub və onlar müəyyən tarixi qaynaqlarda göstərilən faktlarla üst-üstə düşür və müəlliflərin bunu müəyyən mənbələrin əsasında yazması hiss olunur. Əvvəlki fəsildə də qeyd etdiyim kimi, Attila haqqında yazılan əsərlərdə əsas qəhrəmanlar məşhur hun sərkərdəsi ilə yanaşı Honoria, Bleda, Aetus, Valentinian olub. Hətta bəzi əfsanələrdə və həmin əfsanələr əsasında yazılan əsərlərdə Attilanın Honoria ilə evlənməsi, Attilanın Honoria tərəfindən öldürülməsi də qeyd olunmuşdur (hər iki fakt tarixi reallıqlardan uzaqdır-N.A). Bu əsərdə diqqət çəkən əsas məqam isə Aetus və Bleda kimi şəxsiyyətlərin adının çəkilməməsi, Honorianın isə Attilaya xəyali olaraq çox bağlanmasıdır. Tarixi faktların araşdırılması zamanı isə Honorianın Attilaya üzünün göndərərək evlənmə təklif etməsi sırf sürgündən xilas olması (bəzi qaynaqlarda isə sevmədiyi senator ilə ailə qurmaq istəməməsi) və qardaşından qisas alması səbəbi ilə əlaqədardır. İmperiyanın bir hissəsinin cəhiz olaraq Attila özü tələb edir. Emma və Katerina Harris Bradlinin yaradıcılıqlarının nəzərdən keçirilməsi zamanı çox sayda eşq mövzusu ilə bağlı əsərlərin olması bizə belə bir düşüncəyə girməyə əsas verir ki, müəlliflər həmin hadisənin əsərdə təsviri zamanı Honorianın eşqini olduğundan daha da dolğun, müsbət halda göstəriblər və bu əsərin əsas ideyasını təşkil edir. Başqa maraqlı bir nüans isə müəlliflər imperatorun bacısının ümumiyyətlə əsərdə Attilanı görməsini qeyd etmirlər. Honorianın sürgün olaraq

Bizansa göndərilməsindən təxminən on il sonra Honoria Attilanın qüdrəti haqqında eşitməyə başlayır. Əsərin üçüncü pərdəsində Honorianın qulluqçularından olan sadıq Satirus (Satirus ermənidir və Roma İmperiyası sarayının sadıq qulluqçusudur. Maraqlı odur ki, hunlar haqqında romanlar yazan Böyük Britaniyadan olan Uilyam Napier və Ross Laidlou adlı iki müəllif də öz əsərlərində hunlara qarşı qəhrəmancasına döyüşən erməni qəhrəmanlara geniş yer veriblər-N.A) Pulçeriadan Honorianın cəzasının ləğv edilməsi haqqında xahiş edir: “Onun günahı nədir? O, sadəcə Attilanın yanından qayıdan Maksimum ilə söhbət edib. Axı o, fəth Attilaya heyrandır. Sanki o nağıllar aləmində doğulub və ancaq Attila haqqında xəyallar qurur”. Əsərin adı da Honorianın Attila ilə xəyali söhbətləri əsnasında tez-tez “Atilla, mənim Attilam” deyə xitab etməsindən alınıb. “Yeni əsir almış İldiko adlı qız ilə evləndiyi gün xeyli içdi, sonra isə sərxoş halda çadırına doğru getdi. Yazıq qız qorxu içində idi. Onun növbəti gün çadırdan çıxmaması və səssizlik ordunu şübhələndirdi. Onlar nizələrini qalxanlarına vuraraq səs salmağa başladılar. Lakin bunun da heç bir xeyri olmadı. Çarəsiz qalib çadırın içinə daxil oldular və Attilanı qan içində uzanan, təzə gəlini isə gülümsəyən halda oturmuş gördülər.” Ümumiyyətlə çox da geniş olmayan bu əsər ilə müəlliflərin bir neçə məqsədə bir anda nail olmasını qeyd etmək olar: əsərdə qadın azadlığı mövzusu, sevgi, tarixi hadisələr, Attila haqqında qısa amma dolğun məlumat, Roma-hun münasibətləri, Roma sarayında baş verən hadisələr və bu hadisələrdə Galla Plaçidanın rolu, Attilanın əzəməti, Bizansın hunlarla münasibətlərin səriştəli bir şəkildə tənzimlənmə cəhdləri və bu məsələdə Pulçerianın mövqeyi izah edilir və bunu müvəffəqiyyətli hesab etmək olar.

İNGİLİSDİLLİ ƏDƏBİYYATDA TOMRIS OBRAZI VƏ ONUN POETİK TƏSVİRİNƏ DAİR

Nərmin HÜSEYNOVA

Qafqaz Universiteti

nena-77@rambler.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Azərbaycanda tam müstəqil Massaget – qədim türk hökmdarlığı Miladdan əvvəl 530-cu illərdə mövcud olmuşdur. Midiyanın süqutu və fars dövlətinin təşəkkülü dövründə yenilməz və qüdrətli dövlət olan Massaget ərazisi Azərbaycanın hüduqlarını aşaraq şərqə tərəf uzanıb gedirdi. Massagetlər haqqında əsas məlumatlar yunan tarixçisi Herodotun “Tarix” kitabında verilmişdir. Herodot yazırdı:

- “Massagetlər, necə deyirlər, saysız-hesabsız və cəsur xalqdır. Onlar Şərqdə, Günəşin çıxdığı istiqamətdə Araz çayının o tayında issepodlarla üzbəüz yaşayır.” Herodotun əsərində Massagetlərin Günəş Allahına ibadət etdikləri qeyd edilmişdir. Hətta bəzi mənbələrdə Massagetləri Azərbaycanın indiki Məştağa adlı ərazisi ilə əlaqəsi olduğunu, “Məştağa” adının “Massaget” adından qaynaqlandığı qeyd olunmuşdur.

Gida Marl Cekson-Lofer (Guida Myrl Jackson-Laufer) 1998-ci ildə yazdığı “Hökmdar qadınlar” (“Women who Ruled”) adlı bioqrafik ensiklopediyasında massagetlər mövzusunda geniş yer vermiş və onlar haqqında yazmışdır: “Massagetlər Araz çayı və Şərqi İran ərazisində məskunlaşmış qəhrəman, yarımköçəri olan Sakan qəbiləsindənirlər. Tomris isə Sakan qəbiləsinin başçısının dul qadını idi.”

Hindistanlı tarixçi Satya Şrava “Mahabharata” adlı əsərində yazır: “Sakan qəbiləsinin tarixi bizim ədəbiyyatda 5000 il bundan əvvəl baş vermiş Mahabharata döyüşü ilə eyni vaxta təsadüf edir.”

Massagetlərin başçısı məşhur sərkərdə Tomris idi. Onun adı bəzi mənbələrdə Tomiris, Tomyris, Tomaris kimi verilmişdir. Çariça Tomris haqqında əsas məlumatlar yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi həm tarixi, həm də bədii əsərlərdə öz əksini tapmış, dünyada “tarixin atası” kimi tanınan Herodotun “Tarix” adlı əsərində toplanmışdır. Herodot Azərbaycan əfsanələrini də yüksək bədiiliklə işləmiş və əsərlərində təsirli-psixoloji səhnələr yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Onun “Tomris” əfsanəsi də bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Orta məktəb dərsləklərində belə onun haqqında yazılara rast gəlmək mümkündür. Sadə bir insana belə Tomrisin kim olduğunu soruşduqda onun xəyalında məşhur səhnə - Tomrisin Midiya hökmdarı Key Xosrovu(Kiri) öldürməsi canlanır.

Kir Massaget çarlığını Tomrisin əlindən almağa çalışırdı və buna görə ona dəfələrlə elçi göndərir, evlənmək istədiyini bildirirdi. Tomris Kirin niyyətini anlayır və onun təklifini rədd edir. Kir yenə hiyləyə əl ataraq Tomrisin yeganə oğlu Sparkapisi əsir götürür. Tomris Kirə xəbər göndərir ki, oğlunu sağ-salamat geri qaytarmasa, onu qanla doyduracaqdır. Hökmdarın oğlu əsirlikdən azad olsa da, anasının üzünə çıxma bilmir və özünü intihar edir. Bəzi məndələrdə isə onun Kir tərəfindən öldürüldüyü verilmişdir. Beləliklə, Tomris bütün qoşunu ilə farsların üzünə hücumu keçir və tarixdə misli görünməmiş döyüş baş verir. Sonda, Tomris çaxır tuluğunu insan qanı ilə doldurduqda onun başını tuluğun içinə soxulmasını əmr edir və deyir: “Mən sağ qalsam da, sən məni məhv etdin. Mən demişdim ki sənə qan içirdəcəyəm. İndi nə qədər istəyirsən iç bu insan qanından.” Hətta, Herodot, Kirin öldürülməsi ilə bağlı müxtəlif versiyaların olduğunu etiraf edir.

Tomris adı tarixi bir əfsanəyə çevrilib. 2500 il bundan əvvəl mövcud olmuş müstəqil Azərbaycan dövlətinin hökmdarı Tomris güclü düşmən qarşısında əyilməmiş, ona verilən biabırçı şərtləri qəbul etməmiş, əvvəlcə düşməne sülh və mehribançılıq təklif etmiş, bu qəbul edilmədikdə mətanətlə düşmənin üzünə gedərək qeyri-bərabər döyüşə girmiş və onu məğlub etmişdir. Göründüyü kimi, Herodot Tomrisin mərd və qürurlu davranışına real qiymət verərək,

nəinki bu qadın hökmdarın, hətta bütün massaget xalqının cəsarətinə heyran qaldığını gizlətməmişdir. Öz doğma oğlu döyüşdə həlak olsa da, Tomris bundan sarsılmamış, intiqamını almışdır. Səbirli, təmkinli və ağıllı məsləhətlər verən bir qadın, qüdrətli və müdrik hökmdar, qürurunu və əzəmətini saxlayan bir ana, qəhrəman və cəsur döyüşçü kimi tanınmışdır.

Dünya ədəbiyyatında da Tomris mövzusunə geniş yer verilmiş, onun qəhrəmanlığı haqqında bir sıra əsərlər yazılmış, teatr səhnələşdirilmiş, maraqlı İtalyan, Fransız və bir sıra dünya rəssamları tərəfindən sənət nümunələri yaradılmışdır.

XIX əsrdə Şahzadə Viktoriyanın dövründə İngiltərə krallığında yazıb yaratmış şair Alfred Lord Tennyson 1847-ci ildə dünyanın qəhrəman qadınlarından bəhs edən "The Princess" adlı 7 hissədən, proloq və nəticədən ibarət poema yazmışdır. Bu əsər tarixdə vaxtilə öz qəhrəmanlıqları ilə məşhur olmuş hökmdar qadınlardan bəhs edir. Tennyson poemanın 5-ci hissəsini massagetlərin qəhrəman qadını Tomrisə həsr etmişdir. O, bu əsərdə Kir və Tomris arasında baş verən qanlı döyüş səhnəsini, Tomrisin qəhrəmanlığını, döyüşdə necə mübariz olduğunu və bu mübarizədə Kirə necə qalib gəldiyini əks etdirmişdir. Bu poemada Tomrisin oğlu ilə vidalaşdığı səhnə çox təsiredici verilmişdir. Belə ki, qalib gəldikdən sonra Tomris iztirab və fəryad dolu baxışlarla oğlunun cəsədinə yaxınlaşır, ah-nalə çəkərək selə dönmüş göz yaşları içərisində cəsədə sarılır və oğlu ilə vidalaşır...

Sonralar, qeyd etdiyimiz poema əsasında bir çox əsərlər yazılmış, mahnılar bəstələnmişdir. Hətta, bu əsər bir müddət ədəbi tənqidçilərin qınaq obyektinə çevrilmişdir. Tennysonun fikrincə, qadın geridə qalmış, heç nədən xəbərsiz biri deyil, əksinə, o dünyanı dəyişdirməyə, inkişaf etdirmək bacarığına malik olan varlıqdır. O yazır: "Mən düşünmüşdüm ki, bu əsər öz-özlüyündə hər şeyi izah edəcək, lakin ictimai cəmiyyət əsərdəki yerdəyişməni, dəyişikliyi, həqiqəti görmədi."

Müasir dövrdə Şərqi qəhrəman qadınlarından biri olan Tomris haqqında dünyanın müxtəlif ölkələrində incəsənət nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, hal-hazırda Amerikanın Boston şəhərindəki incəsənət muzeyində rəssam Peter Paul Rubensin, İtalyanın Modena şəhərindəki "The Bridgeman" adlı incəsənət muzeyindəki XVII əsrə aid (1605-1654) rəssam Ferrari Lucanın Tomrisin Kiri öldürdüyü səhnəni əks etdirən rəsm əsərləri onun dünyada yetərinə tanındığına dair sübutdur.

RACIAL PROBLEMS AND THEIR FATALISTIC RESULTS OVER SOCIETY IN TONI MORRISON'S "THE BLUEST EYE"

Nigar ABBASOVA

Qafqaz University
nigar_abbasova.n@mail.ru
Baku/AZERBAIJAN

Although the sexual and racial situation nearly all over the world is completely peaceful and mutual in the XXI century, it is difficult to say the same thing about the course of the past several decades. There were serious racial conflicts between the whites and the blacks. "Black workers have been presented as logical, visible scapegoats in an otherwise homogenous working class, and interracial hostility as an ineluctable product of economic and sexual competition between two mutually exclusive and naturally antagonistic groups of working class." (Laura Tabili). Racism is an integral, permanent, and indestructible component of that society. The Twentieth Century is the hard and painful time of the blacks who were kept away from the whites in the transportation, in the cinemas, in the tax queues. Unfortunately these facts are not written in the dusty pages of the history but they are the reality of the mankind.

Plenty of works have been written on this theme, but reading the destinies of the blacks by the author who is one of the representatives of the blacks and who felt this sorrow, grief and discrimination in her life deeply, is more affective and more touchable. Toni Morrison, the member of those unfortunate people, magnificently portrayed the picture of that society in "The Bluest Eye". While reading the novel Toni Morrison makes us feel the melancholy of the black characters' fates again and again. Morrison understands her work more fundamentally as part of a black cultural tradition and strives to create a distinctively black literature.

In the novel, Morrison described a little girl, Pecola, the daughter of one of the poor black family. She is eleven-years-old black girl who became the sacrifice of the false believe of racialism and its tragic results. This is the story of the nightmare at the heart of her yearning and the tragedy of its fulfillment. Like other blacks, Pecola was treated as an useless being of the nature by the whites. Black Society accepted this behavior against them and learned to live with this wrong truth, except Pecola. Not only the whites but also her small black family, pessimistic mother Pauline, rebellious brother Sammy and alcoholic father Cholly were the creators of Pecola's fatalistic end. Her father drank everyday and did nothing but beating his wife. Her brother could not bear father's oppressions and run away from home. Her mother did not care about Pecola and Sammy. She worked as a maid for a white family and devoted all her love to that family's little blond girl. She nearly did not want to see any member of her own family, even neither Pecola nor Sammy. But the most brutal act towards Pecola was to be being raped more than one by her drunkard father Cholly. Pecola became pregnant, but even didn't know what pregnancy is. She told it to her mother but Pauline did not believe her or she

believed but could not accept that brutality and beat her as strongly as she could and Pecola lost her baby. That event spread all over the town. After the gossip and the slow wagging of heads she became sad and deeply depressed. Grown people looked away, children, those who were not frightened by her, laughed outright. She was too small and could not analyze her situation and always thought that whether it happened to the white girls or not. Nobody wanted to speak or play with little black girl Pecola. All children no matter white or black had great desire for getting communicated only with white children. Everybody loved and respected white skinned or blond, blue-eyed girls, like "Shirley Temple" dolls. She began seeking new ways of getting rid of this destiny, but she was too small and too miserable for changing this petrified manners. At last she understood that it was impossible to open new historical page for human beings by a little alone girl, she decided to do something for her own fate. She could do nothing but pray- praying God getting blue eyes. If she had blue eyes, she would be beautiful girl, her father would stop drinking and beating her mother, her brother would not run away from home, but the most important one-everybody would love and respect her. At last she became mentally ill thinking having blue eyes.

This is not Pecola's but the human's tragedy. At the end of the novel Toni Morrison points out that romantic love and physical beauty are "probably the most destructive ideas in the history of human thought."

ИНФОРМАЦИОННЫЙ АСПЕКТ РЕЧИ КАК ВАЖНЕЙШИЙ ЭЛЕМЕНТ ОРАТОРСКОГО МАСТЕРСТВА

Нигяр МАДАТОВА

Азербайджанский Университет Языков

nigar-madatova@rambler.ru

Баку/АЗЕРБАЙДЖАН

Информация самостоятельно не может влиять на мысли и действия людей, если она не является частью какой-либо системы. Информацию всегда необходимо перерабатывать и «подавать». Так как информация переводится как изложение и истолкование какой-либо мысли или идеи, то тем самым отмечается, что информация часто, а может даже и всегда коммуникативно обусловлена. Информация должна быть новой для слушателя: это могут быть как незнакомые ранее ему события, факты и явления, так и новая интерпретация уже знакомых.

При изложении информационной речи необходимо учитывать интересы и уровень понимания аудитории, так как предмет, тема и особенности этой темы должны быть соотнесены с ними. Основной коммуникативной целью информирующей речи является получение новых сведений по тому или иному вопросу и пробуждение интереса к предмету речи. К основным особенностям информационного аспекта речи можно отнести сатисфакцию слушателей при получении полной и всесторонней информации по тем или иным вопросам; актуальность речи для данного адресата; наличие и анализ определенных фактов; корреляция старой и новой информации, подчеркивание новизны информации.

Специфичность любой речи и в частности информационной проявляется в том, что высказанное суждение должно целиком и полностью раскрывать данную тему. И таким образом, успех информационной речи больше всего зависит от того, насколько актуальной и интересной тема этой речи будет для аудитории. Актуальность темы выступления, завышенный интерес к ней аудитории; все это позволяет оратору привлечь внимание аудитории. Именно актуальная и злободневная для всех тема побуждает нас слушать и оценивать выступления ораторов.

В информативной речи заметно больше, чем в остальных видах речей, действенно функционируют законы логики как при поступлении определенных сведений и данных, так и при их восприятии и обработке. Так, выступление с информационной речью на конкретную и узкую тему всегда является гораздо более содержательным, чем на тему общую и широкую. Новые данные в информативной речи фиксируются в памяти человека намного лучше и эффективнее на фоне известных. Информация, которая как бы «подключается» в существующую в подсознании аудитории систему, не только лучше принимается, но и «прочно прикрепляется», учитывая, что уже нужные сведения приняты каждым слушателем.

Информационную речь можно считать источником и для других видов речей в различных ситуациях, поэтому, овладев искусством и способностью передавать информацию, основываясь на особенности коммуникативной ситуации, будет легче добиться желаемого результата во всех видах речей.

Учитывая, что в рамках публицистического стиля используются две функции языка – функция сообщения (информативная) и функция воздействия (экспрессивная), то выступающий применяет данный стиль когда ему нужно не только отправить какое-то сообщение (информацию), но и оказать на аудиторию определенное воздействие. Это является следствием того, что публицистический стиль обладает яркой эмоционально-экспрессивной окраской, которая не характерна ни для официально-деловой, ни для научной речи.

При подготовке информирующей речи особо важным является обратить внимание на информационное обеспечение выступления. В данном случае необходимо отметить работу с цитатами из текста выступления, так

как они составляют отдельное, самостоятельное направление работы. Функции цитат могут быть разнообразными. Некоторые из них предназначены для выражения эмоций; другие апеллируют к сознанию, уверяют аргументами и фактами, третьи основываются на престиж и авторитетность источника (моя позиция верна так как этой же самой позиции придерживается человек, вес и авторитетность которого необсуждаема). Если наличие цитаты в выступлении действительно обязательно, то вне зависимости от типа цитаты следует, в первую очередь, проверить цитату. В данном случае нужно сверить занесенную в текст цитату с источником. Во-вторых, значение цитируемого фрагмента из текста должно совпадать со значением отрывка в тексте-оригинале. В-третьих, цитата должна быть достаточно убедительной чтобы она была воспринята со стороны слушателей.

Наряду со всеми вышеперечисленными особенностями информационной речи все-таки наиболее важным условием безупречной речи является богатство ее содержания. Но содержание речи может и не соответствовать теме выступления, то есть не согласовываться с ней. Содержательность речи непосредственно связана с ее информативной насыщенностью. Не всегда речь того или иного оратора включает в себя нужную информацию. Часто говорящие используют в предложениях ненужные вводные слова и конструкции или слова-паразиты. Под содержательностью выступления понимается глубокий смысл речи, и эта особенность является одной из многочисленных составляющих красноречия.

Итак, для того чтобы, информационная речь пользовалась успехом, необходимым является:

- наличие более точного представления оратора об особенностях аудитории, а именно, о ее интересах, возрасте, уровне образования;
- учет этих особенностей при подаче новых сведений;
- правильная формулировка темы выступления и полное раскрытие ее содержания;
- сочетание новой информации со старой и ее выделение на фоне известной;
- неизоллированное (фактуальное) преподнесение новой информации, а преподношение ее как элемент системы;
- тщательная структурированность информации и преобладание «порционной» подачи материала.

ВЛИЯНИЕ РАЗЛИЧНЫХ ФИЛОСОФСКИХ ТЕНДЕНЦИЙ НА ТВОРЧЕСТВО АЙРИС МЕРДОК

Нурлана АЛЕСКЕРОВА

Университет Кавказ

lanajaf@mail.ru

Баку/АЗЕРБАЙДЖАН

Айрис Мердок – одна из сложных фигур в послевоенной английской литературе. Серьезных критиков настораживает плодovitость этого автора, повторение мотивов и коллизий (например, изображение героя, одержимого внезапно вспыхнувшим чувством), интерес к противоестественным влечениям людей. Но в лучших своих произведениях Мердок находится на уровне современной прозы, психологически насыщенной, отражающей сложные отношения индивида с миром.

Творческую эволюцию Мердок исследователи обычно связывают со сменой ее философской ориентации. Так в начале своего пути романистка испытывала влияние лингвистической философии («Под сетью»), а также экзистенциализма («Бегство волшебника»). Экзистенциалистские мотивы преобладают и в группе романов, относящихся к началу 60-х гг. («Колокол», «Отрубленная голова», «Единорог»). В конце 60-х – начале 70-х гг. у Мердок возникает интерес к философии древнегреческого мыслителя Платона, под влиянием которой читательница создает романы «Приятное и доброе», «Сон Бруно», «Черный принц. Но профессиональные занятия философией в университете сочетаются у писательницы с глубинным интересом к основным этическим категориям, определяющим существование человека, к проблеме соотношения Добра и Зла, к проблеме смысла человеческого сознания. В результате философская проблематика постоянно занимает определяющее место в идейной структуре ее книг.

По мнению ряда ученых, увлечением экзистенциализмом прошло у писательницы несколько фаз и сменилось построением собственной этической и эстетической системы на базе платонизма. При общей справедливости данного утверждения, оно требует некоторых пояснений.

Ее определенным этапом стал очерк «Сартр. Романтический рационалист», написанный в 1953 году. Эту работу можно считать начальной точкой отсчета в поступательном развитии Мердок – выдающейся английской художницы и мыслителя. Спустя тридцать лет работа о Сартре остается программой для Мердок, ключевой для понимания ее творчества. В ней идет речь о современной литературе, отразившей различные пути развития философской мысли в XX веке. Анализируется в первую очередь произведения Сартра, но охвачена, по сути, вся художественная культура нашего времени.

Высказывания Мердок середины 60-х годов свидетельствуют о том, что в отношении к данной школе, в частности к Сартру, критический аспект становится преобладающим. Она отрицает какую-либо свою связь с

экзистенциальной философией и говорит лишь о своем умозрительном интересе к идеям Платона. Роман «Единорог» свидетельствует о возрастающем, серьезном интересе к Платону. Один из героев романа, не участник, а лишь наблюдатель событий, излагает идеи древнегреческого философа, которые разделяет и автор. Не удивительно, что вскоре, в 1964 году вышла философская работа Мердок «Представление о совершенствовании», где впервые экзистенциальному взгляду на мир прямо противопоставлен платоновский тезис о единстве добра и красоты. А в 1967 году напечатана лекция, прочитанная в Кембридже, «Приоритет понятия добра над другими понятиями», где утверждается понятие добра как главенствующее в нравственном становлении личности. Увлечение идеями Платона оказалось весьма длительным, однако и тут писательница не считает себя «чистым» платонистом, ибо в отличие от своего учителя ставит искусство выше философии, более того утверждает, что возможности искусства безграничны, что художественное слово обладает огромной воспитательной силой. По мнению критики, новое качество прозаика воплотилось в так называемых «платонических» романах, среди которых «Милые и хорошие», «Сны Бруно», «Черный принц», «Море, море», «Дитя слова». Среди них наиболее значителен и совершенен в художественном плане «Черный принц» (1973), сочетающий в себе платонические идеи с неизжитыми идеями лингвистической философии и экзистенциализма и его предшественника датского мыслителя С. Кьеркегора.

В «Черном принце» Мердок создает выразительный образ Арнольда Баффина, коммерсанта в литературном мире, выпускающего в год по роману в угоду примитивным вкусам публики. Зато главный герой – Брэдли Персон к пятидесяти восьми годам опубликовал всего три книги. Это мученик пера, полный святого недовольства собой. Он постоянно сжигает страницы своих рукописей, поскольку чувствует, что еще далек от создания подлинного произведения искусства. Но он убежден, что его главная книга еще впереди. Для Пирсона момент творчества – это особое состояние души, это самоотдача, напряжение всех духовных и физических сил.

Тема творчества переплетается в романе с темой любви. Под влиянием Платона Мердок осмысливает любовь – и духовному, и физическому – как созидательное начало, аналогичное художественному творчеству. Именно под влиянием своей любви к юной Джулиан, дочери Арнольда Баффина, любви, ставшей для Пирсона и счастьем, и трагическим испытанием, он и создает свою главную и единственную книгу. Любовь, подобно творческому взлету, предстает в романе силой испепеляющей. Переживая свое чувство к Джулиан, Пирсон ощущает в груди взрывы «черного пламени». Бог любви Эрот кажется ему демоническим, страшным началом, он называет его «Черный Эрот». Отсюда одно из толкований названия романа: «Черный принц» – это символ мучительной любви, несущей человеку и счастье и страдание. Но почему же любовь и творчество должны приносить человеку, наряду со счастьем, такие муки? Ответ на этот вопрос мы находим в осмыслении той коллизии, которая является для Мердок излюбленной и составляет своеобразный подтекст истории Пирсона. Это коллизия «человек и мир». Через весь роман проходит экзистенциалистская мысль об абсурдности жизни, об одиночестве человека. В уста Пирсона вкладываются сентенции философского характера, имеющие в своей основе учение Кьеркегора, одного из любимых мыслителей самой Мердок. Пирсон рассуждает о том, что жизнь ужасна, лишена смысла, полна боли и ожидания смерти.

Причины популярности книг Айрис Мердок на Британских островах и за их пределами, вероятно, можно вычислить, но расчет, думается, будет неполным и недостаточным. Едва ли славой своей писательница обязана философским вопросам, поставленным в ее творчестве, – «голою» философией нынешнюю читающую публику не соблазнить. Но, видимо, есть в ее романах что-то удовлетворяющее некоей тайной внутренней потребности любого, в том числе и неразвитого, читателя. Потребности сродни той, о которой сказано в «Черном принце»: «Человеческая душа стремится к познанию вечности, и только любовь и искусство, не считая некоторых религиозных переживаний, приоткрывают нам ее». Чтобы преуспеть в этом, одной красоты служения только красоте недостаточно. Как заявлено в том же романе, «Искусство имеет дело с Правдой, и не главным образом, а исключительно. Эти слова – в сущности, синонимы. И художник ищет особый язык, чтобы высказать на нем правду». Следует признать, что свой язык Айрис Мердок нашла».

“FRANKENSTEIN” AS A GOTHIC NOVEL

Nurlana IMANOVA

Qafqaz University
n.imanli83@gmail.com
Baku/AZERBAIJAN

The word “Gothic” originally refers to the Goths. A Gothic novel carries a typical story based on the sufferings imposed on a guiltless heroine by a pitiless scoundrel and made a great number of ghosts, unexplained and supernatural events. The main purpose of a Gothic novel is to evoke terror by using mystery and variety of dreadfulness. Thus, a Gothic novel is a story in which supernatural terrors and an atmosphere of mysterious horror infiltrates the action and the sufferings of a guiltless heroine by a pitiless villain, ghosts and paranormal events, terror with horrible situations are some of the most striking elements of a gothic novel which can be applied in Mary Shelley’s novels.

"Frankenstein" was written in 1816 by Mary Wollstonecraft Shelley. It is a good example of a Gothic novel as the most striking elements which are mentioned above are combined in this novel. Elizabeth Lavenza, who is Frankenstein's wife, is an innocent character of this novel. The malicious monster kills her without any pity and sympathy towards her on the day of her honeymoon with Victor Frankenstein. Therefore, the monster is presented as the villain of the protagonist's happiness. It is the most noticeable element of any gothic novel which is wholly applied in this novel.

As Gothic novels center on mysterious and supernatural components, "Frankenstein" is about a young medical student (Victor Frankenstein), who discovers the secret of how to create life. Frankenstein carefully gathered the parts of dead bodies in the hope of creating something beautiful. On the contrary, he creates a monster that detests him. The author of this novel also causes us to question our views on Victor's use of human corpses for scientific experiment. Upon hearing the novel, Lord Byron is said to have run screaming from the room. It means that the desired effect was achieved by the author.

One of the typical features of a gothic genre is the way people feel frightened when they lead a reclusive life. "Frankenstein" includes this element. Mary Shelley also portrays these settings to highlight the loneliness and isolation from the society felt by the monster. The reader can see how secluded the monster feels when he says: "The desert mountains and dreary glaciers are my refuge. I have wandered here many days; the caves of ice, which I only do not fear, are a dwelling to me, and the only one which man does not grudge." ["Frankenstein" Mary Shelley, Fireside Series, Qualitas Classics, Chapter 10.100-101].

The lightning storm which takes us into the Gothic world is introduced in this novel. "A flash of lightning illuminated the object and discovered its shape plainly to me; its gigantic stature, and the deformity of its aspect, more hideous than belongs to humanity, instantly informed me that it was the wretch, the filthy demon to whom I had given life." ["Frankenstein" Mary Shelley, Fireside Series, Qualitas Classics, Chapter 7.60] The reader can now realize that lightning is an inveterate theme in the novel. It highlights the ideas that the monster was brought by the usage of electricity – vigor of devil.

The emergence of ghosts mentioned by Mary Shelley is a significant element to the Gothic novel. Frankenstein seeks their help in getting revenge. He feels that he cannot go with them till this is achieved. The monster ridicules Frankenstein at the graveyard with his monstrous laugh.

Gothic stories take place in dark and ominous places such as old dungeons or castles that serve as environment for mysterious events. The events happen in wastelands, like the Arctic ice or dreary mountaintops. Frankenstein carried out his experiments in either his marvelous lodgings in Ingolstadt or in his remote house on the Orkney Islands.

Other typical traits in a Gothic story are dreams and visions. After he created the monster, Victor slept and dreamt about holding Elizabeth. While he was kissing Elizabeth she turned into the dead body of his mother. It is described in these words: "But as I imprinted the first kiss on her lips, they became livid with the hue of death..." The reader can feel foreboding of the death.

As the elements which are mentioned above are considered the most striking indicators of a Gothic novel and are combined in "Frankenstein", this novel is an excellent and perfect example of a Gothic novel.

THE EMERGING TRENDS IN THE FOREIGN LANGUAGE LEARNING PROCESS

Ömer DÜNGEL

Baku Slavic University
okmadungel@gmail.com
Baku/AZERBAIJAN

At the present stage of development of society, the main objective is to educate the person tending to the maximum of their opportunities, a person open to new experiences and perceptions, a person capable of making responsible decisions in various life situations. Thus, in the process of education, first of all, the instructor needs to teach students how to solve certain communication problems in different areas and situations of communication through linguistic means, that is, to form his communicative competence. A person brought up in such conditions should ultimately reach the level defined as the level of the "linguistic Personality." In the modern world, the process of reparation of a person to communicate in the target foreign language is equivalent to preparation for intercultural dialogue.

As a result of the transformation taking place in the world community, the process of language teaching today can evolve to meet the needs and demands of people and become more tangible, practical and communication-orientated. Such a situation can be generally noted as a positive development because it indicates an increase in people's interest in foreign languages. At the same time, the practice of language learning must evolve and develop in order to be able to deal with new trends and work out solutions to modern issues. Since the ancient times, the process of teaching a mother tongue was conducted simultaneously in two directions - the development of public speaking skills, and the study of the theoretical foundations of the language. Lessons in the native language, prior to the above mentioned reform, were called: grammar lesson and the lesson of literature. After that, the concept of "language arts lesson," "public speaking

teacher" began to be used in a figurative sense, only in cases of high style. Subsequently, for nearly a century, the schools trained "language experts," who expresses their helplessness in the preparation of oral statements and written texts. This position, without a doubt, reflected in the practice of language teaching, for a long time training in foreign languages copied main provisions from the process of learning their native language. The evidence of this practice is indicated by the excessive grammatical focus of the process of foreign language teaching. This unbalanced stress on grammar was practiced almost to the end of the twentieth century. Echoes of this are felt to this day in some places, but overall, the process of learning a foreign language declared a communicative orientation.

A promising direction in the development of communicative orientation methodology of foreign language teaching is: text-centrism. In the foreign language teaching programs and courses, which have the aim of linguistic identity formation, it is necessary to introduce an organic component aimed at developing students skills not only in the perception of text, but also working with text, and text-formation skills.

Significant changes are taking place in the technology of foreign language teaching. From this point of view, the fundamental task of methodical science is to identify new ways of learning the language with utilization of modern technology.

I believe that the development path of methodical science requires deep analysis and reflection. Special relation to this question requires innovative learning technologies in the process. It should be noted that a mere research on the subject is not enough.

Innovation in the process of learning a foreign language can be associated with changes not only in the objectives, content, methods and techniques, forms of organization and management system, but also in the styles of teaching activities and the organization of educational and informative activities in the entire learning process.

The world, being in the constant flux, is ever-evolving and developing. People live faster, communicate differently, and time is scarce. With the available to us technology, today we can reach someone in a different part of the world without leaving our own room. People sign business agreements without meeting each other in person, because online conference calls can substitute expansive travels to distant places. With the world resembling a "global village," it is fundamentally important to adapt the methodic of language teaching to the modern demands and possibilities. In order to have a conversation with a native speaker it is not required to bring them into the classroom anymore, having a computer and a good internet connection opens up the world of opportunities. Accounting to the changing objectives, styles, techniques, and technology in the organization of learning a foreign language can lead to optimization of the process and increase its effectiveness.

WOMAN AS VICTIM OF VICTORIAN SOCIETY IN THOMAS HARDY'S TESS OF D'URBERVILLES

Parvana ALAKBAROVA

Qafqaz University
parvana.alakbarova91@yahoo.com
Baku/AZERBAIJAN

"Victorian men ruled the world. Even in the home, women's power was primarily confirmed to social spaces such as the drawing room, a formal place for the important business of receiving callers and impressing them with status symbols – the hostess fern collection, for example of her piano." (Winifred Gallagher 2004:117). Women were in fact "to be men's shadows" (Roy Porter 1982:22).

Thomas Hardy's Tess is one of these women. Hardy wrote Tess of d'Urbervilles in 1891 in the height of the Victorian ideals and a social oppression. In his novel Hardy demonstrates his sympathy for England's lower classes and especially for country women. Tess lived in patriarchal Victorian society where men are independent and dominant, but women do as they are told. Tess strong willed personality clashed with what was desired and required of women in that society.

In the novel Hardy portrays a poor innocent country girl Tess who victimized by the forces of Victorian Society, by the oppression of social laws, dominance of male power and inequality of human rights. Tess d'Urbervilles always tries to do the right thing and doesn't consciously break any of the rules of her society. The author's aim is to show that Tess is victim of her society.

A common conception of Victorian woman, that she would be innocent, dutiful and obedient. In a certain way Victorian woman was seen as a saint and her body should always be protected and kept pure. In Victorian Society women were pure maidens upon marriage, they educated a little and they no voice over what was asked of them to do. They lost all their rights and properties as soon as they were married. Hardy was obviously against his society's ignorant beliefs and views.

Two aspects are victimized Tess: family and sex. First, she is a victim of her family. Tess is born into a poor family, a father who is drunkard and hates to work and a mother who tries hard to look after her children. However she grows in poverty but it can't be blamed that she is victim of poorness. Tess is a victim of upbringing in such cruel

injustice society and the situation which makes her work in d'Urbervilles farm to help the family. If her mother, Mrs Joan Durbeyfield warned Tess about men, their desires and seduction, her life wouldn't be unhappy and miserable. She wanted Tess to get married to a rich man, Alec d'Urbervilles, for supporting the family and her tragic life began on the way to Trantridge with Alec d'Urbervilles. For instance, Tess blamed her mother after being deceived by Alec d'Urbervilles, affirming that if she was educated for being able to read stories about women who were victims of men's desires, her life wouldn't be destroyed in such way. Second, she is a victim of her sex. Both Alec d'Urbervilles and Angel Clare make Tess as a victim. Although the science where Alec takes Tess to Trantridge greatly reveals his character and Tess resists him many times, but she unwillingly becomes a victim of Alec's inhumane and violent desires. Tess again is victimized when she can't say anything about her past unfortunate fate to Angel Clare till the wedding day. Only she writes a letter about the events which destroy her life and put it under the door, but unfortunately it can't reach to Angel, it slipped under the carpet through his door. However Angel marries her, but on their wedding day he leaves Tess because she has a past that he can't forget. After her father's death Tess unwillingly accepts Alec d'Urbervilles' providing for her and her family with work and house. She also believes Alec that Angel never would come back and she is forced to live with him. At the end of the novel when Angel returns back, Tess doesn't accept him and she kills Alec d'Urbervilles to revenge her own life.

THE WELL-BRED AND COMPREHENSIVE IDEAS IN THE CREATIVE SONNETS OF WILLIAM SHAKESPEARE

Parvana KARIMOVA / Gyulbaniz PANAHOVA

Qafqaz University
pervane-qafqaz@mail.ru
AZERBAIJAN / TURKMENISTAN

The sonnets of Shakespeare gave a great mirror into the parts of the life. In the centre of these complete works there was a human clarity.

Shakespeare had been indulge with his creative activities during the difficult and different period of European Renaissance. The great poet had showed in his works that the person, which ashamed in feudal vice is able of doing anything what he wants. He opened pure and fresh skylines in front of his famous heroes and also he had showed pure love and trust to the education, also future.

If inhabitants investigate Shakespeare's creative sonnets, they will find the deepest meaning immediately of the works and these can draw people's attention.

With these sonnets great poet provided various subjects, with giving commentary attached to each line, also giving explanations of difficult lines at the end of the sonnets. With it we can give a full analysis of any special problems of interpretation which arise suddenly into the human brain.

Shakespeare's sonnets are different from his another plays, but they contain from dramatic elements complete sense of his another story. Each of the poems has a great personal theme, and also can be taken on its own poems around it. The sonnets have the sense about autobiographical poems, but we have not got any information where they deal with real events or not, because nobody knows enough about Shakespeare's own life. So we try to refer to the sonnets.

The first 126 of the sonnets were addressed to an unnamed young nobleman, the speaker loved him very much; the rest of the poems (except for the last two, which seem unconnected to the rest of the sequence) seem to be addressed to a mysterious woman, whom the speaker loves, hates. The two addressees of the sonnets are usually referred to as the "young man" and the "dark lady"; in individual poems, I have also called the young man the "beloved" and the dark lady the "lover," especially in cases where their identity can only be surmised. Within there are a number of other elements of "plot": the speaker urges the young man to have children; he is forced to make a separation from him; he competes with a rival poet for the young man's patronage and affection. At two points in the sequence, it seems that the young man and the dark lady are actually lovers themselves.

There were two kinds of sonnets which were most common in English poetry, and they take their names from the greatest poets to utilize them: the *Petrarchan* sonnet and the *Shakespearean* sonnet. The Shakespearean sonnet is divided into four parts. The first three parts are each four lines long, and are known as quatrains, rhymed ABAB; the fourth part is called the couplet, and is rhymed CC. The Shakespearean sonnet is often used to develop of metaphors or ideas, one in each quatrain, while the couplet offers either a summary or a new take on the preceding ideas.

*My love is as a fever, longing still
For that which longer nurseth the disease,
Feeding on that which doth preserve the ill,
The uncertain sickly appetite to please.*

Many times, Shakespeare's use of the sonnet form is richer and more complex. Not only it was occupied with the traditional themes of love sonnets, the traditional love poems of beauty and worth, for instance, are written to a person,

during the love poems to a woman are almost all negative as Sonnet 147—he also combines formal patterns with innovation. Many of his sonnets impose the thematic pattern of a Petrarchan sonnet onto the formal pattern of a Shakespearean sonnet, so that while there are still three quatrains and a couplet, the first two quatrains might ask a single question, which the third quatrain and the couplet will answer. As we read Shakespeare's sequence, think about the ways Shakespeare's themes are affected by.

WINSTON CHURCHILL: A GENIUS SOLDIER OF LITERATURE

Rena GURBANOVA

Qafqaz University
qurbanova-rena@rambler.ru
Baku/AZERBAIJAN

A far-sighted brilliant politician and a soldier of courage, Sir Winston Spencer Churchill made a great reputation not only in the world of politics, but also in the history of literature. In European history, no statesmen in the past had made such a huge impact on his generation through the power of oratory and pen. With a mighty and effective command of the English language, he wrote histories and biographies, a number of articles and stories, also gave impressive speeches. It's not a coincidence that not as a statesman, but it was as a man of letters that The Nobel Prize was awarded to Churchill in 1953.

Served his country from 1895 to 1964, Winston Churchill began his public life as a warrior and journalist, then entered politics at age twenty-five. But his gifted abilities were not worn him out by political activities. It's undeniable fact that apart from all of his other accomplishments, it was his majestic competence in language use that made him a writer of a genius. His writings and speeches had distinguished qualities and influence over the population.

Although Churchill's position had flourished during the events of 1939-1945, and after the publication of his six-volume book *The Second World War* (1948-1955) in British history, but his quality both as a statesman and as a man of letters had been established long before. In 1898, the publication of his first book, *The Story of Malakand Field Force: An Episode of Frontier War*, a book about a minor military campaign in South Asian provinces of the British Empire marked for him the beginning of a long career as an author, warmonger and politician. After sixty-two years of composition, he had written more than forty books, over a thousand newspaper and magazine articles, hundreds of speeches and state papers. His published works had guaranteed him a prominent place in the literary circle of his nation and of the world.

At an early age, Churchill became one of the highly paid war correspondents. Writing from the frontier to newspapers had a double privilege for him: it helped him to grow in the public eye and it was his main income source. So from the age of twenty on, he had thrust himself into world events, advanced quickly in politics and soon found himself as a military historian and political biographer. Substantially, all of these happened due to his words' power and his great talent of choice of words.

He had only one novel – a work of fiction, *Savrola*, which was his only work of pure imagination; in most of his books and stories, Churchill depicted historical events, stories on a large scale with his glowing words. By means of writing, as a famous patriot of English nation, conveyed his ideas in phrases that settled into people's minds, expressed his pride in nation, family and recited his adventures experiences. It should be noted that many of his wartime compositions were written by him with a view to future. His sagacious statement - "*History will be kind to me for I intend to write it*" - is now indisputable fact of his far-sightedness in the world history.

But what did writing give to a powerful statesman who was keen on politics and who from time to time gave place to it after entering political world? Writing became many things to Churchill. First of all, it was a hobby for him; he found relief in his pen, in his writings. Being out of politics in some periods of his life, he, at many times, turned to his pen. His political delays gave us such prominent works as *The World Crisis*, *The Second World War*, *A History of English-Speaking Peoples*, etc.

Secondly, writing was his savior from decline in life and an aid of keeping him in the public eye when he was not active in politics.

Then, like most of the famous writers, he had always had to keep an eye on his finances. So writing provided him with financial bases and he earned a huge amount of money for his work.

Finally, writing gave him satisfaction of his need to express himself: as an outstanding leader, Churchill was able to articulate his brilliant ideas with such thoughts that inspired the whole English nation and the world. His power of expression was his greatest strength.

"LOST GENERATION" IN AMERICAN LITERATURE

Ruslan MƏMMƏDOV

Gəncə Dövlət Universiteti

Ird@gsu.az

Gəncə/AZERBAIJAN

This thesis deals with the American society of the twentieth century, divides it into separate generations with focus on the lost generations. It examines how the situation in the society is reflected in literature and describes work of the most significant authors of the lost generations.

The "Lost Generation" was the generation, actually a cohort that came of age during World War I. The years immediately after World War I brought a highly vocal rebellion against established social, sexual, and aesthetic conventions and a vigorous attempt to establish new values.

At the heart of the Lost Generation's critique of modern society was a sense of personal alienation, a belief that contemporary America no longer provided the individual with avenues by which he or she could achieve personal fulfillment. Modern life, they argued, was cold, impersonal, materialistic, and thus meaningless. The sensitive individual could find no happiness in the mainstream of American society. This period would see an explosion in American literature and art, which is now considered to include some of the greatest literary classics produced by American writers.

The term was popularized by Ernest Hemingway who used it as one of two contrasting epigraphs for his novel, *The Sun Also Rises*. This book is about a group of American and British expatriates who travel from Paris to the Festival of San Fermín in Pamplona to watch the running of the bulls and the bullfights. Hemingway began writing the novel on his birthday (21 July) in 1925, finishing the draft manuscript barely two months later in September. After setting aside the manuscript for a short period, he worked on revisions during the winter of 1926. The basis for the novel was Hemingway's 1925 trip to Spain. In the novel, Hemingway presents his notion that the "Lost Generation", considered to have been decadent, dissolute and irretrievably damaged by World War I, was resilient and strong. Additionally, Hemingway investigates the themes of love, death, renewal in nature, and the nature of masculinity. The novel was published in the United States in October 1926 by the publishing house Scribner's. A year later, the London publishing house Jonathan Cape published the novel with the title of *Fiesta*.

His work is best known for his stark, minimalist style and accessibility to readers. Authors James Joyce and J.D. Salinger acknowledged Hemingway's influence on their own writing. His works also paved the way for potboilers and pulp fiction. In the nearly sixty two years of his life that followed he forged a literary reputation unsurpassed in the twentieth century. In doing so, he also created a mythological hero in himself that captivated (and at times confounded) not only serious literary critics but the average man as well. His life and legacy are still celebrated today. In a word, he was a star. The influence of Hemingway's writings on American literature was considerable and continues today. His distinctive writing style is characterized by terse minimalism and understatement and had a significant influence on the development of twentieth century fiction.

Ernest Hemingway, one of the most celebrated (and most commercially successful) of the new breed of writers, expressed the generation's contempt for the war in his novel *A Farewell to Arms* (1929). Its hero, an American officer fighting in Europe, decides that there is no justification for his participation in the conflict and deserts the army with a nurse with whom he has fallen in love. Hemingway made it clear that he was to be admired for doing so.

Hemingway certainly relied on his own experiences in WWI Italy to write this novel, but he did use other sources as well. Though *A Farewell to Arms* begins in 1916, Hemingway didn't get to Italy until the summer of 1918. The Italian retreat from Caporetto, described in such detailed in the novel, began in October 1917. The novel is meticulously researched. Hemingway was a journalist and worked for the *Kansas City Star* newspaper when the retreat was on, read details of it, and was extremely concerned over the war in general. (For a discussion of the importance of newspapers to the novel, see "Symbols, Imagery, and Allegory.") It's likely that such concern inspired him to enlist with the Red Cross in the first place.

Thus, the "Lost Generation" were said to be disillusioned by the large number of casualties of the Great World War, cynical, disdainful of the Victorian notions of morality and propriety of their elders. It was somewhat common among members of this group to complain that American artistic culture lacked the extensiveness of European work, which lead to many members spending large amounts of time in Europe.

COURAGE AND BARRIER "IN DUBIOUS BATTLE" BY JOHN STEINBECK

Saida MEHDIYEVA

Qafqaz University
seide-86@mail.ru
Baku/AZERBAIJAN

"In Dubious Battle" is one of the most important novels in which the cruelty of society was described. One of the main heroes is Jim Nolan. The novel shows the braveness and struggle of Jim and Mac and others against the "law brokers" and "cruelty".

While searching John Steinbeck's creativity, I saw that the author's novels cover the social problems of poor people and their hard life. They suffer from hunger or unjust decisions of upper class. But in this novel we can see the courage of people and a lot of barriers they face. The heroes of this novel are more courageous and ready to give victims for their light future. So I wanted to give the detailed analysis of this novel and in this way to show John Steinbeck's approach to the poor of society. One of the earliest reviews by Fred T. Marsh of the *New York Times* proclaimed *In Dubious Battle* to be "one of the most courageous and desperately honest books that has appeared in a long time. It is also, both dramatically and realistically, the best strike and labor novel to come out of our contemporary economic and social unrest".

As I mentioned Jim and Mac are the leader heroes in this novel. The author wanted to show the difficulties of capitalism in America. People want to work and to get normal and equal salary but the government prefers own business. Their principle is "the more you work the more you get". John Steinbeck prefers equality and he couldn't accept unjust in society. Jim and Mac gathered a group of people in orchards and they wanted to challenge them for revolution and to demand their rights. I think the author also wanted to show that if everyone supports one another, they will get they want. But of course, Steinbeck also shows that it is not easy to demand your rights in society. If you demand your rights, you should be ready to lose as Jim and Mac. Jim had no money when he came to join the party. He was employed and paid some money for living. His father Roy Nolan was a drunkard. Steinbeck describes the living of people with the description of drunkards. Because they are fed up with their living that's why they drink much. So Jim and Mac could find a way to be among the apple collectors. They asked some questions about their living. An old man complained of his living. We are those people who are alone in this society. The bosses give troubles to people, then they demanded their rights, they were beaten. They need any reason to start their revolution. Some were full of hope, but some were hopeless. There was another man named Dakin who helped people to support their food.

Their first plan was to assemble people and to inform and encourage them about the fight and revolution. Dakin was ready to help but he wanted to take care of his family too. He was afraid of problems. Jim and Mac planned to listen to people's talk and to get information whether they are satisfied with the government or not. When there was a fight, one of their members-Joy died. He died for people and for their rights. The death of Joy made people angrier.

So in this way Steinbeck showed the cruelty of society. The author explains it in details. Because there are different reasons for this. Some people are weak, or some are afraid of losing their families, but some of them face forces and have to leave their friends in the revolution. But heroes, like Jim, Mac, Joy, London and others are always remembered in the history of a country. London says that government could easily hide the crime if they have sin. When Joy's body was examined by the doctor, London states that if we leave his body here without control, the police will take and hide the crime. When the people saw that heroes like Jim and Mac encourage them, they could do everything. But it cost them living.. They needed Doctor Burton but they couldn't find him. They understood that the doctor was taken by the government. They knew that they could do nothing. So Steinbeck showed that when the society is cruel, he even doesn't pay attention the age of man, he sees troubles and suffers from bitter fate.. So the writer stated that the society is governed by the rich. The poor no right to demand their rights.

When the people saw that their money, food, medicine are run dry, they had to think to stop the revolution. But Mac every time tried to encourage them not to stop and not give up their aims.

They heard that Doctor Burton had been shot at, he was wounded and Jim died. He couldn't bear. He troubled for his heavy wound. The author could say everything about the lack and the cruelty of the society, about the indifference of the government, about the rich and the poor levels of society. Mac stated many times that Jim wanted nothing for himself. Even the author doesn't show whether people went on the revolution or stopped.

DIFFERENT APPROACHES TO THE CONCEPT OF LEGEND

Sevda SHIKHBABAYEVA

Qafqaz University
k.sevda@yahoo.com
Baku/AZERBAIJAN

Legend is a historicized and localized traditional oral prose narrative presented as a true account and it centers on supernatural or other extra-ordinary happenings. Legends express the collective values and beliefs of different groups, their traditions. But the English term legend can be easily mistaken for the Latin term "legenda". The meaning of the latter term is "for reading, to be read". It refers to literary compositions – saints' lives and other hagiographic writings. The term was used for written stories, not for traditional stories. They were read during religious duties on a specific saint's day. But the English term for legend is used for traditional stories as well.

Early scholars, who investigated legends, focused on literary approaches to the genre and they disregarded for social context, performance and psychological motivations of legends. They also tended to isolate the historical core of the accounts. They tended to examine the legends in relation to other folk narrative forms, especially with folktales, memorate, rumors.

Legends are also close to myths in essence. First of all, myths aren't only stories about Sun, Moon, Stars, Gods, generally about natural phenomenon. Myths are oral stories reflecting people's views about the nature, the cosmos and the origins of humans. Myths are coloured with fantasy. But legends are closely connected with historical events and real geographical places. Both myths and legends center on supernatural and extra-ordinary happenings. While talking about mythology K. Marx called myths the basis of the Greek Art. In K. Marx's opinion, in imagination and by the help of imagination myths shape natural phenomenon in certain forms, become dominant over it and later disappear along with its dominance.

Axel Olrik tried to build a closed generic system describing the forms of the legend, all of which were governed by his "epic laws" in folklore composition. He examined nineteenth century folklore collections and medieval source materials and developed the categories – "lay", "saga" and "legend".

Kristoffer Nyrop, Jan Vansina and other scholars put forward various opinions about the historical value of legends.

Carl Von Sydow introduced the concept of ecotypes to explain differences between similar folk expressions collected from different tradition groups. Tale tellers change a narrative to fit their social and geographic environments. Authors of medieval texts changed narratives to fit their needs. They received the story from oral sources, written sources or both of them. That's why different medieval versions of the same story exist.

The events narrated in legends are related to particular places and frequently to specific people. Medieval legend tellers and authors change names and topographic features to fit the geographic needs of the work and adapt the personages in the legends to fit the historical needs of the work. According to Shirley Marchalonis medieval texts are updated to fit the demands of modern culture in contemporary tradition. That's why legend is not a historical narrative, but a historicized narrative.

The reasons people tell legends are connected with the psychological factors. The psychological study of legends is also a long neglected field. An early psychological approach to the understanding of legend was presented by Gerhard Gesemann.

PRİVATİVLİYİN İMPLİSİT İNDİKATORLARI

Sevil XƏLİLOVA

Azərbaycan Texniki Universiteti
suleymanli1959@mail.ru
Bakı/AZƏRBAYCAN

Eksplisit və implisit korrelyat anlayışlardır və bunlardan birincisi aparıcı rol oynayır. O.S.Axmanova və E.İ.Şendelsin fikirlərinə əsaslandığıda «implisit» anlayışının «gizli, qeyri-aşkar ifadə olunan fikir» kimi izah etmək olar.

Gizli kateqoriyaların və onların formalarının öyrənilməsi mətn və mühakimənin daxili mənasının öyrənilməsi ilə sıx əlaqədar olduğundan implisit kateqoriyanın təzahüründə məna faktoru həlledici rol oynayır. Burada mülahizə komponentinin semantik quruluşu, yəni sözlərin leksik mənası və onların sintaktik zəncirdə qarşılıqlı əlaqəsi implisit elementlərin mühakiməsinin mövcudluğu üçün az rol oynamır (E.N.Starikova, 1974, s.21).

Dilçilik ədəbiyyatında implisit anlayışının həm geniş, həm də dar izahı mövcuddur. Geniş mənada bu anlayış mətn kateqoriyası kimi götürülüb, ətrafında bir sıra məsələləri birləşdirir, nitq aktının konkret şəraitini və tərəf müqabilinin xüsusiyyətlərini əhatə edir. Dar mənada bu anlayış dil strukturundakı elementlərə aid olur, sırf qrammatik təzahür hesab olunur.

İmplist təzahürlərə «gizli qrammatika» da aiddir. Dildə gizli qrammatik mənaların iki növü aid edilir. Birinci növə həm oksilisit markerlər (əlamətlər), həm də bu mənənin verilməsi üçün implist vasitələrə malik olan kateqoriyalar aiddir. İkinciyə isə, ümumiyyətlə, eksplisit ifadəsi olmayan qrammatik mənalar daxil edilir (A.T.Əmirov, 1981).

Qeyd etdiyimiz kimi, gizli kateqoriya dildə müstəqil ifadəyə, xüsusi eksplisit markerlərə malik deyildir. Buradan heç də belə bir nəticə çıxarmaq olmaz ki, implist kateqoriyalar heç bir ifadəyə malik deyil və dilçilərin sırf mücərrəd mühakiməsinə əsaslanır. Onlar da digər digər təfəkkür elementləri kimi formal ifadələr tələb edir, ancaq bilavasitə deyil, dolayı yolla ifadə olunur, əks təqdirdə onların dərk olunması mümkün olmazdı.

İşgüzarlıq da bu və ya digər dildə həm də gizli üsulla ayrı-ayrı müsbət söz formalarının tərkibində və ya bütöv sintaktik konstruksiya kimi implist şəkildə ifadə oluna bilər (V.N.Bondarenko, 1983).

İnkarnın implist indikatorlarla ifadə olunması imkanlıq anlayışının mürəkkəb ifadə tərzini hesab olunur. Belə implist vasitələrə – imkanlıq ifadə edən antonimlər, ritorik suallar və gizli inkarnlıq aiddir (A.T.Kribanosov, 1985, s.63).

Sintaktik vasitələrlə inkarnlıqın ifadəsindən bəhs edərkən A.Aslanov 3 vasitəni əsas götürür:

1. Ekspressiv – kinayəli vasitələrlə inkarnlıqın ifadəsi.

2. Sual vasitəsi ilə inkarnlıqın ifadəsi.

3. Nə inkarn bağlayıcısı ilə inkarnlıqın ifadəsi (A.Aslanov, 1963, s.26). Birinci və ikinci vasitəni nəzərdən keçirdikdə onların inkarnının implist ifadəsinə xidmət etdiyini müşahidə edirik. İntonasiya bəzi kommunikativ şəraitdə təsdiqi formaya malik cümlələrə inkarnlıq mənəsi verir. Məsələn: Onu yola salmaq çox lazım imiş – cümləsində kinayəli inkarn məhz intonasiyanın köməyi ilə ifadə olunmuşdur. Və yaxud: Bizim sözüümüz bir, ağzımız bütöv olandan sonra Kim gəlib bu meydanda at oynada bilər? (Ə.Vədiyev, 234) cümləsində ritorik sualın vasitəsi ilə inkarn effekti yaranır.

Primatik indikatorların kommunikativ funksiyası universal xarakter daşıyır və bütün dillərdə mətnin spesifik semantik sözünü yaradır. Primitivlik əmələ gətirən implist inkarn vasitələri ifadə variativliyi digər inkarnı komponentlərlə qarşılıqlı əlaqə və fəaliyyətdə inkarnın mənə çalarlarının fərqləndirilməsində mühüm rol oynayır, funksional-semantik və stilistik variativliyin geniş imkanlarını reallaşdırmaqla onların məntiqi və emosional-ekspressiv dərəcələrini əmələ gətirir (S.Ə.Abdullayev, 1988).

İnkarnlıq təsdiq və sual formaya malik konstruksiyalarda implist şəkildə reallaşa bilər. İmplist inkarn müəyyən sintaktik konstruksiyaların dərin qatlarında xüsusi eksplisit göstəricilərə malik olmur, bilavasitə (dil və ya qeyri-dil) əlamətlərlə ifadə olunur. Bu zaman dil vasitələri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan qeyri-dil vasitələr mühüm yer oynayır, ünsiyyətin məğzinin dərk olunması üçün tamamlayıcı vasitələr şəklində fəaliyyət göstərir (A.T.Əmirov, 1981).

İnkarnın implist indikatorlarına – fonetik indikatorlar, leksik-semantik və frazeoloji vasitələr, morfoloji və sintaktik göstəricilər aid edilir. İnkarnın implist indikatorları inkarn mənənin implistləşməsində müxtəlif rola və rəngarəng təbiətə malikdir.

Gizli inkarnın indikatorları iki yerə ayrılır: ümumi indikatorlar və xüsusi indikatorlar. İmplist inkarnın ümumi indikatorlarına bütün dilxarici faktorlar, kontekst və fonetik göstəricilər aid edilir. İnkarn mənəli həm təsdiq, həm də sual cümlələri implist inkarnın xüsusi leksik-semantik frazeoloji, morfoloji və sintaktik indikatorlarına malik olur ki, onlar da mövcud sintaktik quruluşun özünəməxsus leksik-qrammatik tərkibi kimi çıxış edir.

İmplistləşmiş qeyri-inkarn strukturların inkarn mənəsinin açılmasında dilxarici vasitələr mühüm rol oynayır.

Nitq aktının ekstralingvistik komponentlərinin zəruri rolu bu və ya digər mətn elementlərinin mənəsinin açılmasında həmin mətnə istifadə olunmuş dil vahidlərinin potensial çoxmənalı, eləcə də qeyri-inkarn ifadəyə malik həmin mətn elementlərinin müvazinətləşməsi ilə nəticələnir.

A.Əmirovun qeyd etdiyi kimi, kommunikativ proses yaranmış nitqin birmənalı şərhində böyük rol oynayır, bu zaman bəzi ekstralingvistik məlumatlar nitq aktının iştirakçılarının sərəncamında olur. Məsələn:

Wahrend noch auf den rangen betfall gekl wurde, stand er bloich und erragt vor den kzmprfrichtern. Ich, habe gewonnen? = ich habe nicht gewonnen.

Bu müharibəni başlayın kimdir? Bizik? = Biz deyilik.

Göründüyü kimi, qarşılıqlı idrak prosesi nitq ünsiyyətinin şəraiti və paralingvistik ünsürlərlə tamamlanır ki, bu da qeyri-inkarn strukturlarda implistləşmiş inkarn mühakimənin mənəsinin verilmiş anda üzə çıxmasına kömək etməklə bərabər, nitq aktını müəyyən edir.

Paralingvistika dilxarici faktorları tədqiqi etməklə yanaşı, iki yarımsistemi özündə birləşdirir: paralingvistik və kinetik sistemlər. Birinci sistemdə əsas ekstralingvistik faktorlar, ikinciye isə elə paralingvistik fenomenlər (ifadəli bədən hərəkətləri, jestlər, mimikalar) daxil olur ki, onlar nitq aktını izləyir və mülahizənin mənəsinin üzə çıxmasına şərait yaradır.

Bütün kinetik təzahürlər şifahi nitqdə duyulur və hər nitq aktının münayətcisi ola bilər.

**LITERARY WORK: TEXT AND CONTEXT (ON THE BASIS OF THE PLAY
“PYGMALION” BY BERNARD SHAW)**

Shahana BABAYEVA

Qafqaz University

Shahane_babayeva@yahoo.com

Baku/AZERBAIJAN

George Bernard Shaw was an Irish novelist, literary critic, short story writer, a socialist spokesman and a leading figure in the 20th century theatre. “Pygmalion” was one of the most popular plays of Bernard Shaw. It was first performed in 1913 in Vienna and published and performed in London in 1916. Bernard Shaw deliberately used the power of language in the play “Pygmalion”, as he puts it: the English language was my weapon (Shaw, in Peters. 2004, p.6). In the introduction of the play, Bernard Shaw indicates discontent with the usage of English and argues for the phonetics revolution that would improve Englishmen’s language. It may mark that the Englishman’s speech discovers his origins and class, what is implicit in the play plot. “Pygmalion” is the story of Professor Henry Higgins, a professor of phonetics, who stakes that he can turn a Cockney flower girl, Eliza Doolittle, into the toast of London society merely by teaching her how to speak with an upper-class accent. In the process, he becomes fond of her and attempts to direct her future, but she rejects his domineering ways and marries a young aristocrat. At the end of the play, Eliza leaves Higgins to marry the aristocrat Freddy Eynsford-Hill. By learning how to speak ‘standard dialect’ and gaining behavior of the upper classes Eliza changes her identity. Subsequently to ‘forgetting her own language’ Eliza loses the part of her identity and moves up in a social ladder. Bernard Shaw wrote the part of Eliza in Pygmalion for the well-known actress Mrs. Patrick Campbell. “Pygmalion” like most of Shaw’s plays is didactic. It means to teach the audience about something. Bernard Shaw wants to say that education and proper upbringing of people may lead the world to harmony.

The play is based on the classical legend from Ovid’s “Metamorphoses” about Pygmalion. He got the inspiration from an ancient Greek myth. The original Pygmalion was about a king who fell in love with a statue of a beautiful lady and wished it was a real woman. Aphrodite granted his wish and they married and lived happily for the rest of their lives.

In Bernard Shaw’s play “Pygmalion”, a young man called Freddy love a beautiful flower girl called Eliza (who he will never be able to marry because she is so miserable) and wished that Eliza could be a wealthy, marvelous woman. A professor Henry Higgins granted his wish (by teaching Eliza to speak quit well). At the end Eliza and Freddy married and opened a flower shop. They lived happily for the rest of their lives.

In Shaw’s “Pygmalion”, Professor Henry Higgins is the most renowned man of phonetics of his time. Higgins is also like Pygmalion in his view of women —impudent and insulting : Higgins says, “*Women upset everything. When you let them into your life, you find that the woman is driving at one thing and you are driving at another*”. In both the stories, a man falls in love with a woman who he can never marry or be with, so he makes a wish, his wish is granted, and they live together happily, which is why Bernard Shaw entitled his book “Pygmalion”. This expresses Bernard Shaw’s dislike of overdone romantic plays with unrealistic endings.

In the play Shaw also makes a connection between the famous theory of S. Freud Oedipus Complex. The main character of the play, Higgins is a creator of new Eliza, but he doesn’t marry his creation as Pygmalion does in the Greek legend.

**ŞƏRQ-QƏRB ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİNDƏ AKTUAL MÖVZULAR VƏ TARİXİ-
TİPOLOJİ DÜŞÜNCƏLƏR**

Şahin XƏLİLLİ

Qafqaz Universiteti

shahin_khalilov@yahoo.co.uk

Bakı/AZƏRBAYCAN

Qərbi Avropa mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixində Şərqə meyl və Şərq ölkələrinin dini-ictimai, mədəni həyatına dair düşüncələrin istər pozitiv, istərsə də, neqativ meyarları təbii ki, müəyyən siyasi maraqlarla əlaqələndirilir. Lakin qarşılıqlı əlaqələrə meydan açan birtərəfli əlaqənin ilkin yaradıcısının məhz Qərblə əlaqələndirilməsi məqbul hesab edilə bilməz. Ona görə ki, Qərb ölkələrində ibtidai şəkildə formalaşmağa başlayan və təşəkkül tapan sivilizasiyanın, mədəniyyət və ədəbiyyatın düşüncə tarixində Şərq məsələsi tarix və tarixçilərin qan yaddaşında silinməz iz qoymuşdur.

Şərq xalqları sırasında özünəməxsus təfəkkür tərzı və zəngin mədəniyyəti olan türklərin tarixi haqqında ingilis tədqiqatçısı Riçard Knollesin (Richard Knolles, ?1550-1610) 1603-cü ildə nəşr etdirdiyi “Türklərin ümumi tarixi” (“The General Historie of the Turkes”) adlı araşdırması bir sıra xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. XVIII əsrdə görkəmli ingilis bioqrafçısı, yazıçı, şair və lüğətçisi Səməuel Conson (Samuel Johnson, 1709-1784) 1736-cı ildə yazdığı “Ayrin” (“Irene”) faciəsinin süjetini Riçard Knollesin əsərindən götürmüşdür. Lakin 1749-cu ildə tamaşaya qoyulan pyes o

qədər də böyük uğur qazanmamışdır. İngilis şairi Corc Qordon Bayronun (George Gordon Byron, 1788-1824) 1813-cü ildə yazdığı məşhur Türk poemalarında Riçard Knollesin “Tarix” kitabından aldığı təəssüratın və ruhun güclü “Şərq koloriti” ilə bağlantısı olduğunu söyləyənlər də vardır.

Tədqiqatçı alim Keyti Lavezzo (Kathy Lavezzo) Şərq mədəniyyəti və ədəbiyyatının öyrənilməsinə həsr etdiyi araşdırmasında Orta əsrlər dövründə, xüsusilə ingilis tarixçisi və şairi Müqəddəs Bidin (The Venerable Bede, c.673-735) dövründən XV əsrin ikinci yarısınaqədər Şərq, o cümlədən Türk mövzusunun ədəbiyyatda poetik əksini tapdığını söyləmişdir.

1906-cı ildə Azərbaycan və Şərq mühitində yayımlanan “Füyuzat” məcmuəsinin səhifələrində klassik Şərq və Qərb mədəniyyətinin, ədəbiyyatının tipologiyasının açıqlanması hər iki mədəniyyət və ədəbiyyat tipinin vəhdətdə öyrənilməsi dünyanı düzgün anlamaq məramı ilə bağlı olmuşdur. Ədəbiyyatşünas prof. Şamil (Körpülü) Vəliyevin “Füyuzat” ədəbi məktəbi” adlı fundamental monoqrafik araşdırmasında intellektual çevrənin adamları üçün qeyd etdiyimiz problemlə əlaqədar bir çox məsələlərə aydınlıq gətirildiyini söyləmək olar. Aşağıdakı mühakimə bu baxımdan ciddi maraq doğurur: “Füyuzat”çıların klassik irsə münasibətində “zəka səltənəti” əsas götürülür, əqli dəyərlər arasında milli sərhədlər qoyulmadığı kimi Şərq və Qərb mədəniyyəti, ədəbiyyatı arasında da regionçuluq səddi çəkilmir, bunlar bir bütövün iki tərəfi, tərəf-müqabil olan mədəniyyətlər sistemi kimi qiymətləndirilir”.

Məsələnin ikinci tərəfinə gəlincə onu qeyd etmək istərdik ki, indi Şərq (Azərbaycan) milli ədəbi irsinin Qərbi Avropa, o cümlədən ingilis ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı ədəbi əlaqələr prizmasında öyrənilib tədqiq edilməsi nə qədər vacib və aktual bir məsələdir.

Türk xalqlarının vahid kökə bağlılığından çıxış edərək klassik mədəni və ədəbi dəyərlərimizin tarixin ayrı-ayrı dövrlərində Şərq xalqlarının maarif və mədəniyyətinin bir-birlərindən iqtibas edərək inkişaf etdiyini etiraf etmək lazımdır. Geniş bir müstəvidə dünya xalqlarının neçə-neçə bədii mətnləri, süjetlərinin onların mifoloji yaddaşında “özünüküləşdirdiyi”ni araşdırıb tapmaq mümkündür.

“Füyuzat”çıların başçısı, Azərbaycan ədəbi-bədii fikrinin görkəmli xadimi Əlibəy Hüseynzadə dünya şərqşünaslıq elmində bir sıra görkəmli yazıçıların, o cümlədən fransız naturalist nəsrinin aparıcı xadimi Emil Zolanın (1840-1902) 1896-cı ildə yazdığı “Roma” adlı əsərinə istinad edərək mədəniyyətin Şərqdən Qərbə doğru hərəkətinin trayektoriyasını çəkərək tarixi və ədəbi reallıqlar əsasında ədəbi əlaqələrin yeni perspektivlərini müəyyənləşdirmişdir.

Fikrimizcə, Şərq-Qərb qarşılıqlı mədəni-ədəbi əlaqələri çevrəsində ədəbi irsin öyrənilməsi, ümumbəşəri təkamülün inkişaf xüsusiyyətlərinin sərf-nəzər edilməsi xüsusilə vacibdir. Müqayisəli-tarixi metoda əsaslanmaq isə araşdırmanın əsas meyarlarından biri olmalıdır.

Yalnız Qərb ədəbiyyatında Şərq mövzusunda yazılmış əsərlərin təhlil və tənqidində yazıçının sənətkarlıq xüsusiyyətləri, yaxud məziyyətləri deyil, eləcə də milli auditoriyamızda şeir yaxud nəsrə qələmə alınmış təfəkkür nümunələrimizi milli, məhdud çərçivədə deyil, dünya ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı ədəbi əlaqələr prizmasında təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Nəhayət, dünya mədəniyyətinin və ədəbiyyatının klassik elmi-tarixi, mədəni-bədii düşüncə tarixinin görkəmli sənət korifeylərinin əsərlərinin müasir tərcümələri və nəzəri fikrin yeni araşdırmaları ilə milli mədəni və ədəbi tərəqqiyə nail olmaq mümkünlüyünü söyləmək olar.

QARA BRİTANIYA ƏDƏBİYYATININ TƏŞƏKKÜLÜ

Turanə ABDULLAYEVA

Qafqaz Universiteti

Turane_1988@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Qara Britaniya ədəbiyyatı bir termin kimi 1970-ci illərdən sonra meydana gəlmiş və ədəbiyyatda geniş yer almağa başlamışdır. Qara Britaniya ədəbiyyatının nümayəndələri isə əsasən Britaniyanın Afrika, Asiya və Karib dənizi ətrafında müstəmləkəsi olan ölkələrdən gələn yazıçılar olmuşlar. XX əsrdə mühacirlərin Britaniyaya əsas köçü II Dünya müharibəsindən sonra başlamışdır. Bu gəlmələr əsasən Qərbi Hind, Afrika və Karib dənizi sahillərindən buraya köç etmiş sənət sahibləridir. Onları Britaniyada Qara Britaniyalı adlandırmışlar. Əvvəllər Qara Britaniyalı yalnız irqinə görə qara dərilili insanlara verilən ad kimi diqqəti cəlb etmişdir. Lakin daha sonralar Asiya və başqa qitələrdən gedən, dərisinin rənginə görə heç də Britaniyalılardan seçilməyən, lakin milliyyətə əsl Britaniyalı olmayanları da Qara Britaniyalı adlandırdamağa başlamışlar. Sonralar bir çox yeni nəsəl Britaniyada dünyaya gəlib, həmin cəmiyyətdə böyüyüb, onlar da Qara Britaniyalı adlandırılmış, lakin bir çox gənc nəsəl buna qarşı çıxmışlar. Bu mənsubiyyətlik mövzusu hələ də tam şəkildə həll edilməmiş, bu günə qədər mübahisə doğuran bir mövzu kimi həllini tapmamışdır. Qara Britaniya ədəbiyyatında bu mövzu ilə bağlı bir çox hekayələr yazılmış, teatrda bir çox pyeslər tamaşaya qoyulmuşdur.

Britaniyada və Britaniyanın müstəmləkəsi olan ölkələrdə dünyaya gəlmiş bir çox gənc nəsəl XX əsrin sonlarından başlayaraq öz əcdadlarından fərqlənərək tərəddüd etmədən özlərini britaniyalı adlandırmışlar. Onlar eyni zamanda həm öz qədim əcdadlarının mədəniyyətini saxlamaq üçün mübarizə aparmış, həm də yeni mədəniyyətin bir hissəsi olduqlarını sübut etməyə çalışmışlar. Bu ədəbiyyatın nümayəndələrinin əksəriyyətinin yazılarında ingilis olmayan insanların

həyatından bəhs edən mövzu aparıcı yerlərdən birini tutmuşdur. Zadie Smisin " Ağ dişlər" ("White teeth") novellası Qara Britaniya ədəbiyyatında bu mövzuda yazılmış ilk novella hesab edilir. Burada üç müxtəlif millətin Hind, Banqladeş və Karib ölkəsindən olan ailələrin Londona gəlməsi, Britaniya cəmiyyətində özlərinə yer tutması, bir yerdə hətta üç fərqli rəngdə olan ailələrin necə yaşaması təsvir edilir. Zadienin burada bəzi utopik fikirləri də əksini tapmışdır.

Qara Britaniya ədəbiyyatının bir çox tanınmış nümayəndələri XX əsr dünya ədəbiyyatına böyük təsir etmişlər. Bu ədəbiyyatın ilkin nümayəndələri Karib dənizi sahillərindən gələn Samuel Selvon və Corc Lammingdir. Onlar 1950-ci ildə Londona gəlmiş və burada yazıb yaratmağa başlamışlar. İndi Britaniya ədəbiyyatının ən yaxşı şeir yazarları məhz bu ədəbiyyatın nümayəndələridir. Onların ən məşhurları Con Aqard, Lemn Sisey, Benjamin Zefanian və başqalarıdır. Rüşdi, Qüreyiş, Syal bu ədəbiyyatın ən yaxşı nasirləridir.

Bu nümayəndələr arasında Şərq yazıçılarından adını çəkməmək olmaz. Onlara ən yaxşı nümunə Rüşdi, Qüreyiş, Syal göstərmək olar. Onlar bu ədəbiyyatın tanınmış nasirləridir.

Qara Britniya ədəbiyyatının nümayəndələri özlərinin bir çox əsərlərində Şərq və İslam mövzusuna geniş yer ayırmışlar. Bu yazıçılar içərisində Salman Rüşdi xüsusi yer tutur. Salman Rüşdi 1947-ci ildə Bombeydə anadan olub, 1961-ci ildə təhsil almaq üçün İngiltərəyə yollanmışdır. 1964-cü ildə Böyük Britaniya vətəndaşlığını qəbul edib, Kembric universitetində tarix fakültəsini bitirmişdir. 1988- ci ildə yazdığı "Şeytanın ayələri" əsəri müsəlman dünyasında qəzəblə qarşılanmışdır, Hindistan və Cənubi Afrika Respublikasında bu kitab qadağan edilmişdir. Xommeyini onun müəllifi haqqında ölüm hökmü çıxarmışdır. Əsərin ümumi mövzusunda Məhəmməd peyğəmbərin Həcc surəsini söylədiyi an şeytanın onu aldatdığı, bu zaman Lat, Üzza və Menat adlı büt allahlarının tərfi əksini tapmışdır və bunun nəticəsi olaraq əsər bütün islam ölkələrində lənətlə qarşılanmışdır. Dünyanın ən məşhur yazıçılarından biri olan yaradıcılığı ilə ədəbiyyat aləmində öz sözünü demiş, magik realizmin ustadlarından sayılan Salman Rüşdi bütün sənətkarlığı bu faciəvi avantüranın kölgəsində qalmışdır.

Digər şərq əsilli məşhur yazıçı Hanif Qüreyiş hesab edilir. O, məşhur hekayə, novella və ekran əsərinin müəllifidir. İngiltərədə anadan olmuşdur, atası Pakistanlı, anası isə ingilis qızıdır. 2008-ci ildə məşhur "Times" qəzeti onu 1945-ci ildən sonra 50 ən yaxşı Britaniya yazıçılarından siyahısına əlavə etmişdir.

Onun yaradıcılığında da digər Qara Britaniya ədəbiyyatının nümayəndələri kimi irq problemi, millətçilik, immiqrasiya məsələsi əsas yer tutur.

Hanif Qüreyişinin "Suburnianin Buddası" ("The Buddha of Suburbia") əsərinin baş qəhrəmanı Kərim Əmir özünü ingilis əsilli hesab edir, o, yaşadığı cəmiyyəti tam şəkildə qəbul edir. Bu ədəbiyyatın nümayəndələri əsasən Afrika, Cənubi Asiya, Hind-Karib və Afrikanın Karib dənizi sahillərindəki ərazilərdən olan həm qadın, həm də kişi yazıçılardır. XX əsrin ortalarından bu ədəbiyyat inkişaf etməyə başlayıb, son on illikdə isə daha geniş vüsət almağa başlamışdır.

UİLYAM QOLDİNQİN "MİLÇƏKLƏRİN HÖKMDARI" ROMANINDA İNSAN PROBLEMİ

Ülkər AĞAKƏRİMOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

Ulker.agakerimova@gmail.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

XX əsr yeni ideyalar, prinsiplər və eksperimentlər əsri kimi səciyyələndirilir. Bu dövrdə cəmiyyətdə arasıkəsilmə-ən azad və şüurlu insan anlayışlarının transformasiyası baş verirdi. Bütün bu proseslər ədəbiyyatda və fəlsəfədə özünəməxsus şəkildə əksini tapdı. Məhz XX yüzillikdə yazıçılar əsərlərində insan problemini bütün sərtliyi və incəliyi ilə qabartdılar.

Fəsləfi meyilli ədəbiyyat 50-60-cı illərdə Qərb dünyasında müxtəlif cür inkişaf edirdi. Əgər müharibə illərində Fransada ekzistensialist roman kök salmışdasa, Britaniyada konkret fəlsəfi çalarları olan roman və dramalara rast gəlinmirdi. Müharibədən sonra yazılmış fəlsəfi əsərlərdə isə müəlliflərin ekzistensializmə meyl etdiklərini müşahidə edirik. Təbii ki, ekzistensializm Britaniyada Almaniya və Fransada olduğu kimi geniş yayılmamışdır. Britaniyanın nə öz Haydegeri, nə Yaspersi, nə də Sartr və Kamüsü oldu. Buna baxmayaraq, ekzistensialist ideyalar 50-60-cı illərdə yaranan bir çox əsərlərdə müşahidə olunurdu. Bu ideyalar A.Merdok, K.Uilson, E.Uilson, S.Çaplin, dramaturgiyada R.Bolt, "absurdistlər" H.Pinter, N.Simpson və E.Bond kimi yazıçı və dramaturqların əsərlərində müşahidə edilirdi.

Bu dövrdə ingilis ədəbiyyatında gerçəkliyin alleqorik təsvirinin parlaq təzahür ənənələri mövcud idi. Bir çox ingilis yazıçıları əsərlərində alleqoriyaya ara-sıra müraciət etsələr də, U.Qoldinqin bütün yaradıcılığında alleqoriya üstünlük təşkil edirdi. O, ilk dəfə olaraq ingilis ədəbiyyatında alleqoriya janrına müraciət etmişdir.

Qoldinq XX əsr ingilis ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Onun bütün romanları fəlsəfi-alleqoriya janrına aid edilir. Yazıçı alleqorik romanlarında insan problemi, onun mövcudluğu, mahiyyəti kimi problemlər qoyur. Məhz bu problemlərin qoyuluşu Qoldinqin romanlarının müasir dünya ədəbi prosesinə qoşulmasına imkan verir. Yazıçının bədii metodu özündə realist, modernist, həmçinin ekzistensialist ənənələri birləşdirir.

Qoldinq romanlarının mahiyyətini dünyada mövcud olan şərlə bağlı problemlərin həlli ilə bağlayırdı. Əsl romanın başlıca vəzifəsi, onun fikrincə, şərlə mübarizə olmalıdır. Onun yaradıcılığının məqsədi ətrafında gördüyü eybəcərlikləri

yazmaq, insanların məruz qaldığı zülmət uçurumları göstərmək və təbii ki, insanları bundan qorumaq, nəticədə isə bütün insanların düzəldilməsinə çalışmaq idi.

Onun romanları fəlsəfi sətiraltı, alleqorik mahiyyət və obrazların simvolik çarərliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Yaradıcılığı boyu o, bir-birindən tamamilə fərqli doqquz roman yazmışdır. Əsərlərində müxtəlif mövzulara toxunsa da, onun romanlarını yalnız bir şey – dərin pessimizm – birləşdirir. Yazıçı əsərlərində kəskin, aktual problemlərə toxunsa da, hər hansı konkret problemin həllindən yan keçir. Qoldinq onlardan mücərrəd-fəlsəfi və etik ümumiləşdirmələrə qaçır. Onu şərin təzahürü deyil, onun yaranma səbəbləri narahat edir.

“Milçəklərin hökmdarı” romanında qaldırılan insan problemi Qoldinq yaradıcılığının əsas mövzudur. Məhz burada yazıçının fəlsəfəsinin mahiyyəti açılır. Romanda müəllif insanın mahiyyəti, onun özgələşməsi, xeyir və şəər kimi ümumbəşəri problemlər qaldırır.

Müəllif nə desə də, dəyişməyən birçə şey var – o da bütün bu romanları birləşdirən Qoldinq fəlsəfəsidir. Onun kitablarının fəlsəfəsi – insan təbiətinin qaranlıq, kədərli şərhidir. Qoldinqin bütün kitabları xarakter, süjet xətti cəhətdən nə qədər rəngarəng olsalar da, onları hər zaman çox zəif bir qılgımcı olan zülmət ideyası izləyir. Yazıçının ədəbi istedadı danılmazdır. Lakin onun fəlsəfəsi qorxulu və vahiməlidir. Yazıçının bütün əsərlərində insanın təbiəti, onun düşüncə tərzini insanı vahiməyə salır. Bütün əsərlərdə az və ya çox dərəcədə vurğulansa da leytmotiv, özü də pessimist leytmotiv eynidir. Hər yerdə zülmət, qaranlıq hökm sürür və doğrudan da müəyyənləşdirmək çətindir. Bu zülmətin sonu, həm də aydın, nurlu, işıqlı sonu olacaqmı?!

“Mövcudluq ölümə görə nisbidir” – fikri Qoldinqin Fridrix Nitsşe və Qərb pessimizmi və nihilizmi ənənəsindən götürdüyü ideyadır. Bu ideya əsasında o, XX əsri absurd dünya, allahların ölümü, mənəvi idealın yoxluğu və insanın öz tənhalığını məhkumluğunu dərkində görürdü.

Bəşər tarixinin ən gərgin və mürəkkəb dövrünün – XX əsrin problemlərini öz yaradıcılığında əks etdirən ekzistensialist yazıçıların, xüsusilə də Qoldinqin yaradıcılığına maraq heç vaxt sönür. Bu kimi yazıçıların yaradıcılığı müxtəlif aspektlərdən hələ uzun zaman tədqiq olunacaq, öyrəniləcəkdir. U.Qoldinqin “Milçəklərin hökmdarı” əsərində qaldırdığı ədəbi və əzəli problemlər – xeyir və şərin mübarizəsi də ümumbəşəri dəyərlər baxımından həmişə diqqəti çəkəcək, aktuallığını qoruyub saxlayacaqdır.

PRIVATİV FELİ FRAZEOLOGİZMLƏR, ONLARIN METONİMİK VƏ METOFORİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Venera SÜLEYMANOVA / Sərvin ƏLİZADƏ

Qafqaz Universiteti

vsuleymanova@qu.edu.az / alizade_servin@yahoo.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

Dil vasitələri sırasında iş, hal, hərəkətin baş tutmamasının, icra oluna bilməməsinin, baş verməməsinin ifadə olunmasında privativ frazeologiya xüsusi yer tutur. Bir çox dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif privativ mənanın reallaşdırıcıları kimi təqdim olunan frazeoloji vahidlərin geniş leksik-semantik, kommunikativ-praqmatik və funksional üslubi xarakteristikası verilsə də, privativlik anladan frazeoloji material geniş şəkildə təqdim olunub təhlil edilməmişdir. İngilis dilinin dilçilik mənbələrində privativ frazeologiyanın kifayət qədər tədqiq edildiyi geniş bir materiala az rast gəlmək olur. Məhz elə buna görə də ingilis dilində həmin vasitələri, onların özünəməxsusluğunu geniş bir şəkildə şərh etmək inkarlıq perifrastlarının struktur tiplərini və semantikasını araşdırmaq baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Dilçilik ədəbiyyatında privativ sifət, privativ fel kimi, frazeoloji səviyyədə yoxluq, çatışmazlıq, naqislik anladan vasitələr “privativ frazeologiya” adlandırılır. İş, hal, hərəkətin baş tutmamasını, icra oluna bilməməsinə və ya ola bilməzliyini ifadə edən vasitələrlə yaranan frazeoloji vahidlər isə “privativ feli frazeologiya” adlandırılır. Bu haqda A.Nasison “Stylistic Use of Phraseological Units in Discourse” kitabında yazır: “Fazeoloji vahidlərin semantik-üslubi xarakteristikasından danışarkən məlum olur ki, frazeologizmlər bir çox hallarda anormallıq, qeyri-təbiiilik, dağılma, parçalanma, naqislik, əksiklik, çatışmazlıq, kasadlıq, qıtlıq, deformasiya, yayınma, sapma, dağınıqlıq, təhrif mənalrı ifadə edir. Bu frazeologizmlər peyorativ və ya privativ frazeologizmlər adlanır. Belə xarakterə malik frazeologizmlər, ümumən narazılıq ifadə edərək inkar aura əmələ gətirir.” (Naciscione A. Stylistic Use of Phraseological Units in Discourse. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 2010, 292 p. \ p. 8-22). Enkvist isə bunu normadan sapma kimi qiymətləndirir. Qeyd edək ki, o, üslubi neytrallıq çərçivəsindən uzaqlaşmanı normadan sapma adlandırır (Enkvist N.E. Linguistics Stylistics. The Hague: Mouton, 1973, 181p. \ p. 15). Buraya barking up the wrong tree (to have completely misunderstood something), argue the toss (to refuse to accept a decision and argue about it), beat about the bush (not to say clearly what you mean and try to make it hard to understand), eat crow (to admit that you were wrong about something), eat someone alive (to defeat or beat someone comprehensively), take sand to the beach (doing something is completely pointless or unnecessary) və s. tipli frazeoloji vahidlər daxildir.

Məlumdur ki, dillərin tipoloji qarşılaşdırılması zamanı onların qrammatik, leksik və fonoloji quruluşunda oxşarlıq və fərqlər meydana çıxır. Bu oxşarlıq və fərqlərin xeyli müxtəlifliyi bu sahədə qeyri-dəqiqliyin də mövcudluğunu göstərir. Mədəni-etnik amillər, xalqın maddi mədəniyyəti dilin unikallığını, ictimai şüurun məhsulu olması faktı isə

onun universallığını göstərir. Fikrimizcə, bir neçə dilin materialı əsasında aparılan müqayisədə obrazlı-metaforik frazeologizmlərin qarşılaşdırılması bu oxşarlıq və fərqlərin anlaşılmasında böyük rol oynayır. Obrazlı nitqin variantlığı dilin ifadə formasının çətinliyini artırır. Əgər obrazlı nitq sözün hərfi mənası ilə kontekst arasında kəskin təzad əmələ gətirirsə, bu, dilin məxsus olduğu xalqın inancı, dəyərləri, milli-mədəni və etnik xüsusiyyətləri ilə birbaşa bağlıdır. Başqa sözlə, xalqın milli-mədəni və etnik xüsusiyyətlərini nəzərə almadan dilin frazeoloji-ideomatik ifadələrini anlamaq xeyli çətinləşir. Kroft yazır: "Sözün semantik mənasının anlaşılmasının əsas ehkəmi bundan ibarətdir ki, sözün mənası ensiklopedik xarakter daşıyır, söz və ya ifadə haqqında bildiklərimiz onun əsas mənası ilə əlaqədardır." (Croft W. The role of domains in the interpretations of metaphors and metonymies // Cognitive Linguistics, 1993, N 4, p., 335). Onun bu mülahizəsi lüğət aspektini təkrar üzə çıxarır, canlandırır. Belə ki, dil ünsürü, komponenti işləndiyi kontekstdən xaricdə, müstəqil şəkildə mövcud olaraq dilin lüğət tərkibində neytral mənası ilə yer alır.

Konseptual səviyyədə obrazlı nitqin, frazeologizmin metonimik və metoforik xüsusiyyətlərini də nəzərdən qaçırmamaq lazımdır. Dillərin obrazlı-ideomatik ifadə vasitələrini müqayisə edərkən onların ifadəsini dilin konseptual səviyyəsində izah etmək üçün aşağıdakı frazeologizmə baxaq:

The pot calling the kettle black - Öz gözündə tiri seçməyən başqasının gözündə tük axtarır.

Bu frazeoloji vahid hər bir dildə ifadə etdiyi məna etibarlı ilə eynidir. N.Gəncəvi bunu belə ifadə edir:

Yüz nöqsanın varkən, dinmə sus barı,

Özgədə axtarma o nöqsanları. (Xosrov və Şirin)

Yuxarıda verilən nümunədə də olduğu kimi, dildə frazeoloji vahidlər, xüsusilə, sabit söz birləşmələri antropomorf fiqurun işlədilməsi ilə gerçəkləşir. Bu, verdiyimiz frazeologizmdə mətbəx əşyasının simvolunda insanı işarə edən, göstərən antropomorfun iştirakı ilə öz ifadəsini tapmışdır. Burada biz lingvistik qəlibin dilin mədəni varlığını əks etdirdiyinin bir daha şahidi oluruq. Məsələnə başqa aspektdən yanaşsaq, "the pot calling the kettle black" privativ feli frazeologizminin ifadə etdiyi mənanı öyrənərkən ifadənin tərkibi komponentlərindən biri olan "black" sözünün canlandığı **Black is Bad** metaforası yada düşür ki, "black" - "qara" sözü bir çox xalqın mədəni yaddaşında pis, mənfi və neqativ halların göstəricisi kimi qeyd olunur. Digər bir əsas məsələ də budur ki, qazanla çaydan müqayisədə onların rənginin eyni olması düşünüldüyü halda çaydan daha qara göstərilməyə çalışılır. Bunları nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, konseptual səviyyədə bu tip frazeologizmlərin öyrənilməsi zamanı metafora, metonimik və ensiklopedik biliklər vəhdət halında öyrənilməlidir.

İNGİLİS DİLİNİN AMERİKA VARIANTINDA SÖZ YARADICILIĞI

Vüsalə AĞABÖYLİ

Azərbaycan Dillər Universiteti

vusala_adu@rambler.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

İngilis dilinin leksik laylarının zənginləşməsində onun variantlarının çox böyük rolu olmuşdur. İngilis dilinin regional variantları barədə dilçilərin mövqeləri fərqlənir. Bir çox dilçilər, məsələn, Menken, variantlar arasında fərqləri vurğulayaraq amerikan variantını müstəqil dil adlandırmışdır. Bəziləri isə, məsələn, P. Stevens ingilis dilinin bu qədər çox variantının olmasını nəzərə alaraq onu ayrıca dil ailəsi adlandırdı. Ancaq istər Menkenin, istər Stevensin fikri məntiqi səslənmir. Amerikan variantının nə qədər fərqli cəhətləri, fərqli tələffüzü olsa da onu müstəqil dil kimi qəbul etmək düzgün olmazdı. Çünki müstəqil dilin sırf özünəməxsus müstəqil dil qrammatikası, leksikası, fonetikası olmalı idi. İngilis dilinin regional variantlarından ən çox yayılmışları Amerikan, Kanada və Avstraliya variantlarıdır.

Bildiyimiz kimi, dilin lüğət fondu müxtəlif vasitələrlə zənginləşə bilər: dilin daxili imkanlarına görə, yəni dialektizmlərin ədəbi dil normasına çevrilərək dilə daxil olması hesabına, söz yaradıcılığının hesabına, alınma sözlərin dilə daxil olmasına görə. Biz burada ingilis dilinin Amerika variantında spesifik söz yaradıcılığından bəhs edəcəyik.

Müasir ingilis dilində söz yaradıcılığının məhsuldar və qeyri-məhsuldar üsulları vardır. Məhsuldar üsullara aiddir: affiksasiya, konversiya, mürəkkəbləşmə, feldən sonra işlənən sözdüzəldici elementlərin əlavə edilməsi ilə yeni fəllərin yaranması, ixtisar; qeyri-məhsuldar üsullara isə bunlar aiddir: kök saitinin əvəzlənməsi, vurğunun dəyişməsi.

Yuxarıda göstərdiyimiz üsullar ingilis dilinin Amerikan variantında da özünü göstərir. İngilis dilinin Amerikan variantı digər variantlardan fərqləndiyi kimi, bütün variantlar üçün əsas götürülən və bütün ingilisdilli ölkələrdə qəbul olunan Standard English-dən də fərqlənir. Bu özünü spesifik söz yaradıcılığında da göstərir. Aşağıdakı misallarda suffiksasiya ilə yaranan sözləri və onların Britaniya ingiliscəsi ilə fərqlərini nəzərdən keçirək:

Məsələn eyni sözlər Amerikan ingiliscəsində *-ize*, Britaniya ingiliscəsində *-ise* şəkilçiləri ilə düzəlir: *terrorize* (Am.) – *terrorise* (BE)

– *er* suffiksi ilə amerika variantında yaranan sözlərin bəziləri Britaniya ingiliscəsində çaşqınlıq yaradır və başqa cür işlənir. Müqayisə edək: *jumper* (Am) – *pinafore dress* (BE)

İngilis dilinin Amerikan variantında sözün daxilində hərf və vurğusuz hecanın düşməsi ilə olan söz yaradıcılığında fərqlərə baxaq: *pants* (*pantaloon*) (Am) – *trousers* (BE) *color* (Am) – *colour* (BE)

-ie suffiksi ilə: *movie* (Am) – *film* (BE), *cookie* (Am) – *biscuit* (BE)

İngilis dilinin Amerikan variantında mürəkkəbləşmə üsulu ilə olan söz yaradıcılığına nəzər salaq və Britaniya ingiliscəsi ilə müqayisə edək: *cotton candy* (Am) – *candy floss* (BE), *trash com* (Am) – *dustbin* (BE)

Həmçinin, ingilis dilinin amerikan variantında ixtisarlardan da istifadə edilir, onlara hətta bədii ədəbiyyatda da rast gəlinir. Məsələn, J.D.Salingerin “The Catcher in the Rye” əsərindən nümunələrə baxaq:

Wanna talka (want to talk to) Sally...wake'er (her)

Bu tip qısaltmalar amerika variantını daha praktik edir və digər ərazilərdə yayılmasına səbəb olur.

Bunlardan başqa, Amerikan slenqində də sözdüzəltmə məsələsi diqqəti cəlb edir. Leksik-semantik sözdüzəltmə ilə yanaşı amerika slenqində də sözdüzəltmədən geniş istifadə edilir. Sözdüzəltmədə ən çox məhsuldar olan şəlikçi – *er* şəkilçisidir. Məsələn: *pusher* – narkotik ilə məşğul olan adam, *four pointer* – yüksək bal, zaçot sistemi ilə verilən dörd xal

Müşahidələr göstərir ki, “söz-şəkilçilər” də yeni sözlərin yaranmasında müəyyən rol oynayırlar. Məsələn, söz-şəkilçilər **“pot”**, **“head”**, **“freak”** və bununla əlaqədar olaraq bir sıra amerikanizmlər yaranır: *crackpot* – dəli, *coffee-freak* – kofexor, *drug-head* – narkoman

Bəzi amerikanizmlərdə yeni mürəkkəb sözlərin yaranması ikiləşmə ilə də olur. Məs: *boom-boom* – tüfəng, *dingy-dingy* – dəli, *go-go* - dəbdə olan, etc. Bundan başqa qafiyəli söz birləşmələri ilə işlənməsi: *boob-tube* – televizor, *chalk talk* – q/rəsmi müzakirə, *cop shop* – polis şöbəsi, *no-show* – işə gəlməyən, *ricky-ticky* – köhnə dəbli, etc.

Gördüyümüz kimi, slenqlər də ingilis dilinin Amerikan variantının ədəbi dilinin söz ehtiyatı ilə zənginləşdirən ən vacib vasitədir. Slenqlər, bir növ, dilin rəngarəng, müxtəlif çalarlıqlarla fəaliyyət göstərməsində, onun zənginləşdirilməsində, leksik sisteminin inkişafında mühüm və əyani rol oynayır.

Yeni söz və ifadə yaratmaq ingilis dilində müntəzəm davam edən zəruri bir prosesdir. Bu proses dildə qüvvətli olduğu kimi həm də çox məhsuldardır. Xüsusilə də, hal-hazırda elm, texnika, sənaye, ədəbiyyat, mədəniyyət və s. sahələrin sürətlə inkişafı əsasında bütün müasir dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də yüzlərcə söz və ifadələr yaranmışdır.

Dedicated to the 90th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE ON YOUNG RESEARCHERS

25-26, April 2013, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION III

2. Contemporary Issues of Interpreting

TRANSLATION DIFFICULTIES IN CULTURALLY DIFFERENT SOCIETIES

Aygun ALIYEVA / Nikbin ALIZADEH

Qafqaz University

Aygun_aliyeva1989@mail.ru / nikbinalizade@gmail.com

Baku/AZERBAIJAN

Translation as a phenomenon is such an incredibly broad idea that it can be understood in many different ways. Therefore, not surprisingly, many different definitions have been offered, each reflecting a particular underlying theoretical model and it involves at least two languages and two cultural traditions. Translators are permanently faced with the problem of how to treat the cultural aspects in a source text and of finding the most appropriate technique of successfully conveying these aspects in TL. These problems may change in scope depending on the cultural and linguistic gap between the two languages concerned.

Culture comes from the latin word *colera* meaning to built on, to cultivate, to foster. It is set of accepted behavior patterns, values. Culture dictates behavior, etiquette, and protocol. Culture is like an iceberg. The type of iceberg is easy to see. The visible aspects and do's and taboos of working in other cultures. The remaining huge chunk of the iceberg hidden below the surface includes the invisible aspect of a culture such as the values, traditions, behaviors.

Cultural meanings are intricately woven into the texture of the language. The creative writer's ability to capture and project them is off primary importance for this should be reflected in the translated work. Caught between the need to capture the local color and the need to be understood by an audience outside the cultural and lingual situation, a translator has to be aware of two cultures.

One of the main goals of literary translation is to initiate the target - language reader into the sensibilities of the source - language culture. When translating a text from TL to SL some challenges occur. The process of transmitting cultural elements through literary translation is a complicated and vital task. Culture is a complex collection of experiences which condition daily life; it includes history, social structure, religion, traditional customs and everyday usage. This is difficult to comprehend completely. Especially, in relation to the target language, one important question is whether the translation will have any readership at all, as the specific reality being or portrait is not quite familiar to the reader. For example, in the Indian culture people show respect to their elders by addressing them in plural. A simple he/she can't be substitute, because then the idea behind the use of plural address would be lost. So, in addressing an elder person, either choice - retaining the plural form or replacing it by a simple "you" - will lead to ambiguity.

Regarding social relationship, most Indians used to live with their extended families. A need to address each relative arose. For this reason, there are different words in all Indian languages to refer to each relation. There are words to address a wife's mother or father, a wife's sister or brother, a husband's sister or brother and so on. This concept of extended family living together is unheard of in Western countries; therefore, the English language lacks corresponding terms. One may say that this extended-family lifestyle keeps many family values alive. In some texts awareness of the society's or the family's values must be stressed; the linguistic manifestations of these values cannot be translated into a language where the audience is unfamiliar with these values. Customs and tradition are part of a culture. Be it a marriage or a funeral, be it a festival or some vows, the story and the significance or hidden symbolism behind it become a stumbling block for a translator. For instance, in a Christian marriage, the exchange of kisses is a part of the ceremony. In an Indian context, this would be totally inappropriate! Even expressing feelings in public is outrageous here.

In conclusion, cultural transfer requires a multi-pronged approach. It concerned with the author's relationship to his subject matter and with the author's relationship to his reader. These should be reflected in a good translation. The translator has to transmit this special cultural quality from one language to another. The translator is considered whether similar or parallel language resources exist in the literary subculture of the target language. In translation of a culture reach in literature, the question relevance to the projected audience is more significant to the translator than to the original author. Translation is an intellectual activity that will continue to thrive, deriving inspiration from fiction in the source language and passing on such inspiration or at least appreciation to the target-language readers.

YÜKSƏK SƏVİYYƏLİ SƏHİYYƏ ÜNSİYYƏTİ HƏYAT VƏ ÖLÜMÜ FƏRQLİ EDİR

Aynur HƏZİYEVA

Azərbaycan Tibb Universiteti

heziyeva_ayten@yahoo.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

Tibb və səhiyyə sahəsi dəqiq tərcüməyə arxalanır. Tibbi alətlər, cihazlar, həkim vasitəçiliyi ilə olan xidmətlər eləcə də xəstənin sağlamlığı ilə əlaqədar olan bütün məsələlərin tərcüməsi insanlara aydın, mədəni cəhətdən uyğun, ehtiyatlı və həssas şəkildə çatdırılmalıdır. Tibb və səhiyyə--yə ilə bağlı mətnlərin tərcüməsinin yollarının öyrənilməsi bu gün tərcümə bölməsində oxuyan tələbələrin qarşısında olan aktual məsələlərdən biridir. Bütün bunlarla yanaşı bu sahədə

çalışmağı qarşılarına ən ümdə məqsəd kimi qoyan tərcüməçilər eyni zamanda anatomiyanı, təbabəti dərindən bilməli, eləcədə həm məxəz, həm də hədəf dildə tibbi terminologiyalara yiyələnmişdirlər. Demək olar ki, bütün elmlərin terminoloji lüğətləri tərtib olunmuşdur. Bunu tibb elmi haqqında da söyləmək olar. Lakin bu məsələyə dilçilik nöqtəyi nəzərdən yanaşdıqda tibbi terminologiyanın özünəməxsus tərtibatının şahidi oluruq. Tibbi terminologiyayı digər sahələrin terminlərindən fərqləndirən səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, tibb sahəsindəki bu terminlər latın və yunan mənşəli sözlərdən ibarətdir. Burada düzəltmə sözlərin tərkibindəki suffiks, prefiks və infikslər də latın və yunan mənşəlidir. Gəlin fikrimizi sübut etmək üçün aşağıdakı tabloya nəzər salaı.

Latın və Yunan suffiks və prefikslərinə aid bir neçə nümunə:

Prefix	
a-	<i>huşsuzluq</i>
brady-	<i>aşağı.zəif</i>
dys-	<i>ağrılı, qeyri-normal</i>
hyper-	<i>yuxarı normal</i>
hypo-	<i>aşağı normal</i>

Suffix	
-algia	<i>ağrı</i>
-ectasia	<i>genişlənmə</i>
-ectomy	<i>kəsib götürmə</i>
-emia	<i>qan</i>
-itis	<i>iltihab</i>

Əslində Latın və Yunan suffiks və prefikslərini bilən tərcüməçilər sözlərin mətn daxilində ifadə etdiyi mənanı onların özlərinin ayrılıqda ifadə etdiyi mənaya görə asanlıqla başa düşə bilərlər. Bu məsələnin bir tərəfidir. Yəni bununla da iş bitmir. Axı təbabət elmi sürətlə inkişaf edir. Elmin bu sahəsində hər gün aparılan tədqiqatlar, yeni yaranan xəstəliklər və onların tapılan və ya axtarılan əlacları yeni-yeni terminlərin yaranmasına səbəb olur.

İstər respublika daxilində istərsə də onun hüdudlarında səhiyyə və tibb sahəsində olan bütün yeniliklərin hər iki dilə tərcümə edilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bu gün Azərbaycan tibbi dünya təbabətinə inteqrasiya edir. Vətəndaşlarımız lazım olduğu hallarda xarici ölkələrdə müalicələrini davam etdirməli olurlar. Bu heç də gizli deyil ki, yüksək səviyyəli səhiyyə ünsiyyəti həyat və ölümü fərqli edir. Xəstə haqqında məlumatın, tibbi anketin və ya tibbi cihazın istifadəçi təlimatlarının keyfiyyətsiz tərcüməsi ölümcül səhv ola bilər və əlbəttə ki, tərcüməçini hüquqi məsuliyyətə cəlb edə bilər. Tibbi tərcümədə təkcə müxtəlif dillərdə danışan xəstə-həkim ünsiyyətini təşkil etmək yox, həm də ciddi xəstəliklər, onların mənbələri, müalicəsi və s. haqqında ciddi sənədləri, elmi əsərləri, hesabat və məruzələri, tibbi avadanlığın, dərmanların istifadə qaydalarını, xarakteristikasını bilmək tələb olunur.

Bütün bu qeyd olunan məsələlər tərcümə fakültəsinin tələbələrini səhiyyə və tibblə bağlı mətnlərin tərcüməsinin əsaslarını araşdıraraq öyrənmək ehtiyacını ortaya çıxarır. Bu gün tibbi tərcümə ilə məşğul olan müxtəlif tərcümə mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Bu tərcümə növünün əsas xüsusiyyəti mətnin tərcüməsində mütləq olaraq doğru və dəqiq terminologiyadan istifadədir. Belə tərcümələrdə istənilən qeyri-dəqiqlik professional fəaliyyətdə kobud səhv ilə nəticələnə bilər. Ona görə də mürəkkəb tibbi terminlərin və eləcə də tibbi rəylərin, epikrizlərin, qeydiyyat kartlarının, xəstəlik tarixçələrinin, qida əlavələri və dərman preparatlarının təlimatlarının, tibbi məqalələrin dəqiq istifadəsi üçün tərcümə mərkəzinin mütəxəssisləri həkim və əczaçılarla əməkdaşlıq etməlidirlər ki, tərcümənin yüksək keyfiyyətini təmin edə bilsinlər.

Çox maraqlıdır ki, qədimdə tərcüməçiləri "müdrək adamlar" adlandırırdılar. Gəlin bu adın statusunu qoruyaq və özünə qaytaraq.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TƏRKİBİ FELLƏRİN ÇOXMƏNALILIĞI VƏ ONLARIN TƏRCÜMƏ PROQRAMLARI VASİTƏSİLƏ TƏRCÜMƏSİ ZAMANI QARŞIYA ÇIXAN PROBLEMLƏR

Aynurə HÜMBƏTOVA

Bakı Slavyan Universiteti
aynurahumbatova@yahoo.com
 Bakı/AZƏRBAYCAN

Müasir Azərbaycan dilində çoxmənalı sözlərin olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Bu onu göstərir ki, sözlərin çoxmənalılıq kəsb etmə prosesi dilimizdə qədim və ən qədim dövrlərdə fəal şəkildə mövcud olmuşdur. Bu proses bu gün dilimizin daxili inkişaf qanunlarından birini təşkil edir.

Müasir Azərbaycan dilində sözlər şəkil və məzmun etibarilə dörd qrupa bölünür:

1. Çoxmənalı sözlər 2. Omonimlər 3. Sinonimlər 4. Antonimlər

Bir sözün ilk mənasından əmələ gələn başqa mənalar onun mənə çalarlığı adlanır və belə sözlərə *çoxmənalı (polisemantik) sözlər* deyilir. Əgər sözün bir əsas mənadan başqa ikinci bir mənası olursa, belə sözlər *təkmənalı (monosemantik) sözlər* adlanır.

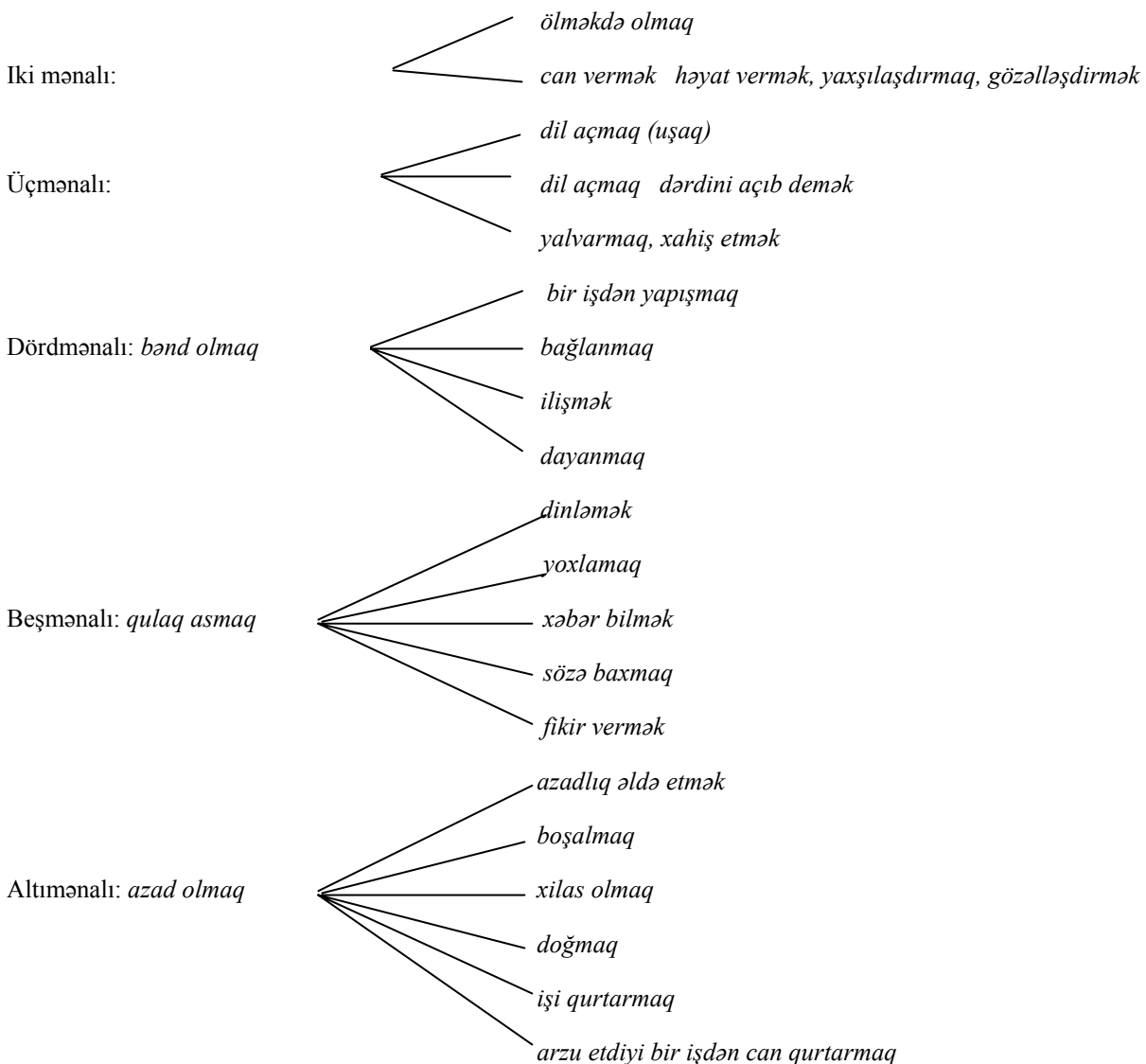
Çoxmənalılıq müxtəlif semantik amillərin mürəkkəb qarşılıqlı təsir prosesinin nəticəsidir. O, dilin inkişaf səviyyəsini və həmin dilin ifadəlilik imkanlarını aydın əks etdirir. Dildə çoxmənalılığın inkişafı da digər dil prosesləri kimi özünəməxsus qanunauyğunluqlara əsaslanır. Çoxmənalılıq danışanların baxışları, eləcə də onların ətraf mühitə münasibəti ilə sıx bağlı olur. Ümumiyyətlə, çoxmənalı sözlər fikrimizin sərbəst ifadəsinə və dəqiq verilməsinə xidmət edir.

Çoxmənalı sözlərdə mənə çalarlığı nə qədər çox olursa olsun, bunlardan biri mütləq onun ilk həqiqi müstəqim mənasını təşkil edir, başqa mənaları isə ilk mənaya az və ya çox yaxın olduğuna baxmayaraq, onun sonradan törəmiş olan mənaları kimi özünü göstərir. Sözün daşdığı mənalardan (nə qədər çox olursa olsun) biri öz mənasını konkret olaraq, ancaq cümlənin və ya mətnin daxilində biruzə verə bilər. Çünki söz təklikdə işləndikdə onun bütün mənə çalarlığının kompleksini ifadə edən mücərrəd bir formadan, səs kompleksindən başqa bir şey deyildir.

Çoxmənalı sözlərə dilimizin, demək olar ki, bütün əsas nitq hissələrində təsadüf edilir. Bunların içərisində kəmiyyət etibarilə isimlər və fellər çoxluq təşkil edir. İkinci yeri sifətlər, üçüncü yeri isə başqa nitq hissələri tutur.

Fellərin öz obyektləri ilə birləşərək kəmiyyətdən keyfiyyətə keçməsinə onların çoxmənalılığı və idarə etmə xüsusiyyəti əsas rol oynayır. Öz leksik müstəqilliyini itirməmiş köməkçi fellərin isimlərə artırılması ilə düzələn mürəkkəb və tərkibi fellərdə, demək olar ki, köməkçi fel öz əsl mənasını itirərək məcazi mənaya keçir. Məsələn: *kömək etmək, yaxın olmaq və s.*

Mürəkkəb və tərkibi fellərin çoxmənalılığı da onların nitq prosesində başqa sözlərlə əlaqəsi şəraitində müəyyən olunur. Müasir Azərbaycan dilində bunlardan iki mənalılar daha çox, üç və dörd mənalılar nisbətən az, beş və altı mənalılar isə son dərəcə məhduddur. Məsələn:

Çoxmənalı tərkibi fellərin də sonrakı mənalı onun ilk mənası ilə bu və ya digər şəkildə bağlı olur.

Onu da qeyd etməliyik ki, sadə fellərlə müqayisədə tərkibi fellərin çoxmənalılığı yox dərəcəsidir. Belə ki, tərkibi fellər üçün əsasən birmənalılıq xasdır. Tərkibi felləri təşkil edən komponentlərdə semantik müstəqilliyin mövcudluğu onun çoxmənalılıq qazanmasına imkan verir. Yalnız bu müstəqilliyin zəifləməsi və ya çox olması sayəsində tərkibi fellərin çoxmənalılıq kəsb etməsinə şərait yarana bilər. Amma bununla yanaşı, tərkibi fellərin sadə fellərə nisbətən daha az məna çalarlığına malik olmasına baxmayaraq, onların xüsusi tərcümə proqramları vasitəsilə tərcüməsi zamanı bir çox çətinliklərlə qarşılaşılır. Buna səbəb, bildiyimiz kimi, heç bir tərcümə proqramı insan kimi bu məna çalarlıqlarını ayırd edib, onların düzgün və səlis tərcüməsini vermək imkanına malik deyil. Məsələn: “*əldən düşmək*” tərkibi feli iki mənalı feldir: birinci mənası – “*yorulmaq*”, ikinci mənası – “*qocalmaq, yaşlanmaq*”. Bildiyimiz kimi, bu tərkibi felin mənasını dəqiq təyin etmək üçün onu cümlədə işlətmək lazımdır. Burada misal olaraq əcnəbi dil olaraq ingilis dili, tərcümə proqramı kimi isə *dilmanc* və *online google translate* götürülmüşdür:

1. *Sənin bacın bütün günü işləməkdən əldən düşüb.*

Dilmanc: *Sister of your has fallen of than working all the day from (the) hand.*

Google translate: *Your sister has lost a whole day working.*

2. *Onun dayısı qocalıb, lap əldən düşübdir.*

Dilmanc: *His (her, its) uncle has grown old, he (she, it) has fallen from (the) hand.*

Google translate: *His uncle old, has lost much.*

Əlbəttə, cümlələrdən gördüyümüz kimi, tərcümə proqramları vasitəsilə tərcümə zamanı qarşıya çıxan yeganə problem tərkibi fellərin çoxmənalılığı deyil, ancaq bizim bu məqalədə qarşıma qoyduğumuz əsas məqsəd sırf tərkibi fellərin məna çalarlıqlarının törətdiyi çətinliklər olduğundan diqqətimizi bu məsələyə yönəldib, onun həlli yollarını axtarmaqdan ibarətdir.

Müasir Azərbaycan dilində tərkibi fellərin sayca çox olduğunu nəzərə alıb, bu fellərdən lüğət tərtib edib və daha sonra müasir android proqramları hazırlayıb, onları lazımi tərcümə proqramlarına əlavə edərək, bu proqramlarda tərcüməni (ən azından tərkibi fellərin tərcüməsini) daha asanlaşdırmaq olar.

TƏRCÜMƏNİN ÜMUMİ PROBLEMLƏRİ

Aytən HƏZİYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

heziyeva_ayten@yahoo.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

İctimai siyasi münasibətlərin, elm, mədəniyyət, incəsənət və, ölkələr arasında əlaqələrin inkişaf etdiyi bir dövrdə yaxşı tərcüməyə və professional tərcüməçiyə olan ehtiyacı heç nə ilə əvəz etmək mümkün deyil. Elmin demək olar ki, əksər sahələrində insan əməyini az və ya çox maşınlar yerinə yetirdiyi halda tərcümə sahəsində olan ehtiyacı canlı tərcüməçisiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Dərindən düşünsək üzərinə möhtəşəm məsuliyyəti götürmək kimi vəzifə sahibi olan tərcüməçi hər an imtahan qarşısındadır. Onun ifadə etdiyi hər bir söz, söz birləşməsi, cümlə, fikir məna və məzmun etibarını ilə elə ölçülüb biçilməlidir ki, şahidi olduğu situasiyada tərcüməçinin 2-ci şəxs kimi iştirak etdiyi sezilməsin. Fikrini daha da aydınlaşdırmaq üçün tərcüməçinin neytral mövqedə dayanan bitərəf kimi qəbul edilməsi və tərcümə etdiyi şəxsin pozisiyasından çıxış etməsi onun professionallığından xəbər verir. Elə buna görə də tərcüməçinin qarşısına böyük tələblər qoyulur. Bu tələblərin həyata keçirilməsi üçün tərcüməçi dünyagörmüş bir insan olmalı, dərin, dünyəvi və hərtərəfli biliklərə yiyələnmişdir. Elmi texniki ədəbiyyat hər bir tərcüməçinin stolüstü kitabı olmalıdır desək əlbəttə ki, səhv etmərik. Dünyada baş verən hadisələri müntəzəm izləməli, hər an, hər bir zaman çərçivəsində baş verən hadisələri qəzetlərdən, jurnallardan, internet səhifələrindən oxuyub orada baş verən hadisələrə düzgün münasibət bildirməyi bacarmalıdır. Tərcüməçidən eyni zamanda öz ölkəsinin tarixini, coğrafi quruluşunu, mədəniyyətini, incəsənətini bilməyi də tələb olunur. Bu deyilənlərlə yanaşı tərcüməçi xarici ölkələrin mədəniyyətini, iqtisadiyyatını bütün elm sahələrini eyni zamanda bu və digər məsələlərlə bağlı istənilən ölkəyə də aid etmək olar. Bu gün tərcüməçinin özünü yetişdirməsi üçün olan şərait əvvəlki dövrlərlə müqayisədə ağılsız dərəcədə fərqlidir. Min bir əzab əziyyətlə çap makinası gücünə tərcümə işini yerinə yetirən tərcüməçi ilə bu gün rahat-rahat kompüter arxasında oturub tərcümə proqramlarından istifadə edərək tərcümə edən, bir sözün müxtəlif tərcümələrini tez bir zamanda kontekst daxilində fərqləndirmək imkanı olan tərcüməçinin imkanları arasında yerlə göy qədər fərq vardır. Bəli texnika insan həyatının bütün sahələrinə sirayət etdiyi kimi müasir tərcüməçinin də kompüter imkanlarından istifadə etmək imkanının olması onun önündə geniş perspektivlər yaradır, onun zamanına qənaət edir, işini asanlaşdırır və müvəffəqiyyətli tərcüməyə kömək edir. Lakin əfsuslar olsun ki, bu möhtəşəm xəzinədən lazımcına istifadə etməyən və ya kompüter proqramlarından yarıtmaz şəkildə istifadə edərək tərcüməyə xələl gətirən, dilimizi kobudlaşdıran, lazımsız termin və sözlərlə dolduran səriştəsiz tərcüməçilərimiz də vardır. Dəyərli prof. Qılıncxan Bayramov, kimi bacarıqlı tərcüməçidən dərs alan tələbələrimizə onun kimi tərcümə sənətini sevməyi, onun kimi İngilis dilindən Azərbaycan dilinə və Azərbaycan dilindən İngilis dilinə bacarıqla, səlist tərcümə etməyi arzulayardım. Bəli biz peşəkar bir tərcüməçi kimi yetişmək istəyiriksə yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı, böyük ingilis yazarı Vilyam Şekspirin əsərlərini

İngilis dilindən Azərbaycan dilinə müvəffəqiyyətlə tərcümə edən Sabir Mustafanın peşəkarlığını, ustalığını, sənətə verdiyi dəyəri layiqincə araşdırıb öyrənməli, nəticələr çıxarmalı, özümüzə nümunələr götürməliyik. Bu gün Azərbaycan dövlətində tərcümə sənətinin qızıl qaydalarını bilən, hər iki dildə mükəmməl danışa bilən, tərcümə avadanlıqlarını lazımcına istifadə edə bilən, tərcüməçilik sənətinin dərinliklərinə varıb bacarıq və qabiliyyətlərini daim inkişaf etdirən və əsl dilmanc kimi formalaşmağı qarşısına ən ümdə məqsəd kimi qoyan cəfəkeş tərcüməçilər lazımdır. Bu şərəfli, eyni zamanda çətin peşənin yükünü çiyinlərində daşımağı qarşısına məqsəd qoyan insanlara uğurlar diləməklə yanaşı, onlara qarşılarına qoyduqları məqsədə çatmaq üçün möhkəm can sağlığı da arzulayıram.

IDIOMS, ACRONYMS AND INITIALS IN TRANSLATION

Dunya BAYRAMOVA / Chinare MEMMEDOVA

Qafqaz University

dunya.bayramova@live.com, Chinara.mammadova90@gmail.com

Baku/AZERBAIJAN

Translation is very difficult area, and the most difficult profession. A good translator must be really professional. Translators must be aware of in terms of political, legal, economical and other fields. At the same time, they must know both languages they translate perfectly. They must know culture of different nations as well. The dictionary meanings of the words are not enough to translate texts without making any mistake. Idioms, sayings, slangs, acronyms and initials in both languages are very important while translating any texts. Without any knowledge about these words the result might be ridiculous.

For example: It rains cats and dogs.

For the unpracticed translator it is difficult to translate this sentence. They may translate it as "Göydən pişiklər və itlər yağır." But the idiomatic meaning of it is "Şıdırğı yağış yağır".

Idiomatic meanings are very important element of learning a foreign language. No matter how well you can speak or how much vocabulary you know, this expressions can never be translated literally. That is why it is too difficult to find out what people are saying if you don't already know the meanings of these commonly used phrases.

Even if you know the meaning of every word you see or hear, you may not understand the idiom because you don't understand the culture behind it. Idiomatic phrases are not used in every English speaking country. England, Canada and Australia have their own idiomatic expressions that are not the same with the idioms used in the USA.

Idioms share culture and historical information and broaden the people's understanding of a language. Idioms include all the expressions we use that are unique to English, including clichés and slangs. Prepositional usage is also a common part of idiomatic expressions. This sentence contains two idioms: Carol's father was going to see a red because she failed the exams. She was burning the midnight oil because she hadn't been taking her lessons very seriously.

How can these be translated? These idioms can be explained like this;

-To see red--to become very angry;

-burn the midnight oil—stay up late at night studying or working;

Another problem in translation does not know initials and acronyms. In a written work, an initial is a letter at the beginning of a work, chapter or a paragraph that is larger than the rest of the text. The word comes from the Latin initials, which means standing at the beginning.

But nowadays initials are used in everywhere. In the names of international organizations (NATO), in the economic (VAT), in the medicine (ECG), the names of states (USA), even in a daily life (when we write an e-mail, sms) we can often come across such kind of expressions, acronyms and initials.

For example, someone wrote you very important information and at the end of the paper it said PTO. If you don't know what it means you will look up in the dictionary but cannot find it.

Or another example is this sentence: The GDP of the country that I visited last year has been decreasing for several years. If we do not know the meaning we can never translate this sentence.

Some initials are international, the same in all languages and are not translated (ECG, ESL, TOEFL, PC, DJ and etc.), some of them are translated by the initials in the target language. We translate UN as BMT, CIS as MDB, OSCE as ATƏT and some of them we translate word by word SOFA Hərbi qüvvələrin statusu, WHO as Ümumdünya səhiyyə təşkilatı.

So all these above-mentioned shows that nobody can translate well by knowing only the meanings of the words in the dictionary. A good translator should have broad information about the culture of the target language. Idioms, slangs, acronyms and abbreviations are important and crucial in the translation process.

MAŞIN TƏRCÜMƏSİ

Dürnisə SƏFƏROVA

Qafqaz Universiteti

durnise_safarova@hotmail.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

Maşın tərcüməsinə (MT) aparan yol çox çətin və mürəkkəb bir yoldur. Bu yolun başlanğıcı XX əsrin 50-ci illəri hesab olunur. Avtomatik tərcümənin (MT) mümkünlüyü ideyası ilk dəfə 1946-cı ildə Amerika alimləri A.But və U.Uliver tərəfindən irəli sürülmüşdür. Kompüterlər (elektron hesablama maşınları) vasitəsilə rus dilindən ingilis dilində ilk tərcümə 1954-cü ildə ABŞ-da tətbiq edilmişdir.

Maşın tərcümə sistemi bir dildə olan mətnin digər dildə keyfiyyətli qaralama tərcüməsinə almaq üçün yaradılan kompüter proqramı sistemidir. Bizim bilmədiyimiz dildə olan məlumatı başa düşə biləcəyimiz dildə, əldə etmək üçün bu proqram ideal vasitədir. Bu proqram artıq uzun illərdir ki, bütün dünyada istifadə olunur. Dünya alimləri maşın tərcümə sistemindən elmi-tədqiqat sahəsi kimi ötən əsrin 50-ci illərindən istifadə etməyə başlayıblar. Uzun müddət keçməsinə baxmayaraq, bu gün də maşın tərcüməsi sahəsində araşdırmalar aparılır. Bu müddət ərzində maşın tərcüməsindən imtina olunan vaxtlar olsa da, sonralar məcburən bu sistemə yenidən qayıdılıb. Azərbaycanda bu tərcümə sistemlərinin yaradılması son 3-4 ilə təsadüf edir. Belə ki, Azərbaycan dilindən digər dillərə və əksinə, tərcümə prosesinin avtomatlaşdırılmasının mümkünlüyünün öyrənilməsi məsələsi ilk dəfə 2003-cü ilin əvvəllərində akademik Əli Abbasov tərəfindən qoyulmuş və tədqiqatlara başlanılmışdır. Qısa müddətdə belə bir proqramın yaradılmasının mümkünlüyü müəyyən edildi və ilkin olaraq Azərbaycan dilindən ingilis dilinə maşın tərcümə sisteminin ilkin variantı yarandı. Sonra isə ingilis dilindən Azərbaycan dilinə maşın tərcümə sistemi yaradıldı.

Çoxları hesab edir ki, maşın tərcümə sistemi xarici dilləri öyrənməyə olan tələbatı aradan qaldıra bilər. Ancaq bu, heç də belə deyil. Kompüter insanı əvəz edə bilməyi kimi, maşınla tərcümə də insan tərcüməsinə əvəz edə bilməz. Bu sistem digər kompüter vasitələri kimi insanın əməyini yüngülləşdirmək üçün nəzərdə tutulub.

MT ilə bağlı tədqiqatlar ilk günlərdən elmi-texniki mətnlərin tərcüməsi ətrafında mərkəzləşmişdir. Hər şeydən əvvəl elmi-texniki ədəbiyyatın tərcüməsi daha zəruridir. Belə mətnlər bədii mətnlərə nisbətən tərcümə üçün daha asan və əlverişlidir (elmi-texniki mətnlərdə sintaktik quruluşun sadəliyi, daha çox terminlərin işlənməsi, fərdi üslubi xüsusiyyətlərin nəzərə çarpmaması, müxtəlif ideomatik və frazeoloji birləşmələrin işlənməməsi və s. tərcümə prosesini asanlaşdırır)

Fikrimcə, MT-nin ilə bağlı problemləri yığcam şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Mürəkkəb MT sistemi bu sahədə böyük təcrübəyə və biliyə malik dilçilərin, proqramlaşdırıcıların və s. mütəxəssislərin birgə əməyinin nəticəsində reallaşdırıla bilər. MT hər şeydən əvvəl elmi cəhətdən əsaslandırılmış zəngin lingvistik bazaya, mükəmməl proqramlara əsaslanmalıdır.
2. Hind – Avropa dilləri üçün nəzərdə tutulmuş MT sistemləri türk dilləri üçün özünü doğrultmur. Bu, hər şeydən əvvəl türk dillərinin aqqlünativ quruluşu malik olmasından irəli gəlir. Təcrübələr göstərir ki, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində bir fel əsasında çoxlu söz-forma düzəltmək olar. Burada daha mühüm bir amil diqqəti cəlb edir: əgər analitik dillərdə elmi-texniki mətnlərdə 13 mindən az müxtəlif söz-formalardan istifadə olunursa, flektiv dillərdə isə 60 minə yaxın müxtəlif söz-formadan istifadə olunur. Bu xüsusiyyət MT sistemində də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Məhz həmin cəhətə görə aqqlünativ türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində bütün ağırlıq morfoloji və sintaktik təhlil alqoritmlərinin üzərinə düşür.
3. Avtomatik lüğətin sözlüyünün tərtibindən əvvəl tezlik və əks lüğətlərin tərtibi olduqca zəruridir.
4. Leksik-morfoloji səviyyədə MT alqoritmlərini təkmilləşdirməklə yanaşı, sintaktik-semantik səviyyələrdə MT alqoritmlərinin müasir kompüterlərin imkanlarına uyğun olaraq yenidən işlənməsi vacib məsələlərdəndir.
5. Frazeoloji səviyyədə MT, frazeoloji birləşmələrin təhlili və tərcüməsi məsələləri MT komponentlərindən birinə çevrilməlidir. Frazeoloji səviyyədə MT probleminin həlli bədii tərcümə sahəsində təcrübə sınaqlarının aparılmasına və bu problemin həllinə imkanlar açır.
6. Omonimliyin və polisemiyanın aradan qaldırılması alqoritmləri də unikal xüsusiyyətlərə malikdir və Hind-Avropa dillərindən hazır şəkildə götürülə bilməz.

Hal-hazırda maşın tərcüməsindən konkret şəkildə bir sıra məqsədlərlə istifadə etmək mümkündür. Məsələn, tərcüməçi hər hansı bir mətni maşın tərcüməsinə qoyaraq həmin mətnin nədən bəhs etdiyini və məzmunu nəzərdən keçirdikdən sonra həmin mətnə düzəlişlər edərək orijinal tərcümə etmək imkanına malikdir. Ancaq maşın tərcüməsi mövzunu orijinal tərcümə etmir. Maşın tərcüməsinə misal olaraq Alta Vista-nın Babel Fish proqramını göstərə bilərik. Kompüter tərcüməsi proqramlarına CAT Tools da deyilir.

**MİLLƏTLƏR ARASI ƏLAQƏLƏR YARATMAQDA VƏ SƏNƏT ƏSƏRLƏRİNİN
DÜNYAYA TANITDIRMAQDA TƏRCÜMƏNİN ROLU**

Əhməd ŞƏBANİ MİNAABAD

Bakı Dövlət Universiteti
ahmad.namin2012@yahoo.com
Bakı/AZƏRBAYCAN

Məlum olduğu kimi ayrı - ayrı millətlər arasındakı ədəbi əlaqələrin qurulmasında bədii əsərlərin tərcüməsi mühüm rol oynayır. Bu tərcümələrin köməyi ilə ölkələr və toplumlar arasındakı ədəbi əlaqələrin dərinliyi və ədəbi əsərlər arasındakı əlaqələr aşkara çıxır. Ədəbi əsərlərin tərcüməsi sahəsində tədqiqat aparmaq tətbiqi ədəbiyyat araşdırıcıları üçün özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir. Çünki bu əsərlərin araşdırılması bizi ayrı-ayrı məşhur yazıçıların öz ölkələrinin hüdudları xaricində tanınması sevilməsi və başqalarının fikirlərinə göstərdiyi təsirlə bağlı məlumatlandırır. Tərcümə edilmiş kitablarla bağlı tədqiqatlar nəticəsində bəlli olur ki, bəzi yazıçılar və şairlər öz doğma vətənlərindən kənarda daha çox sevilmişlər. Məsələn, Rameunun qardaşı oğlu (Le neveu de Rameau), Denis Diderotun (1713) əsəri, 1804-cü ildə almancaya tərcümə olunmuşdur, halbuki orijinalın mətni Parisdə fransız dilində tərcümədən bir neçə il sonra yəni 1832-ci ildə çap edildi. Həmçinin J.J. Russonun (Jean Jacques Rousseau, 1712-1778) "La Nouvelle Heloise" nəsihətamiz novellası ("Yeni Helois" 1716-cı ildə çap edildi) ilk dəfə 1960-cı ildə Hollandiyada nəşr edildi, lakin bu kitabın ingiliscə iki tərcüməsi 1761-ci ilin aprel ayında İngiltərədə işıq üzü görmüşdür. Bu da iki fransız yazıçısının vətənlərindən kənardakı müvəffəqiyyətini və onların fransız və almanların bədii təfəkkürünə təsirini göstərir. Məşhur ərəb şairlərindən "Mütənəbbi" təxəllüsü ilə məşhur olan, islamın "qızıl dövrü" kimi tanınan Abbasi zamanında yetişmiş böyük İraq şairi Əbu əl-Teyyib Əhməd bin əl-Hüseynin şöhrəti və kəlamı əsrlərdir ki, ana dilinin hüdudlarını aşaraq, təfəkkür və ədəbiyyat korifeylərinin diqqətini özünə cəkməmişdir. Şairin şerhlərinin şöhrəti o qədər genişdir ki, istisnasız, başqa heç bir şair haqqında bu qədər şöhrət tapmadığını deyə bilərik. İndiyə qədər əksər ölkələrdə (Misir, Livan, İran...) onun əsərlərinə qırxdan artıq şərh yazılmışdır. Bu görkəmli söz ustası orta əsrlərin Mövlana, Sədi, Hafiz, Nizami, Xaqani, Saib Təbrizi kimi bir çox böyük İran və Azərbaycan şairlərini, eləcə də ərəb şairi İbn Hani Əndəlisi kimi digər ölkələrdən olan bir çox şairləri öz təsiri altına almışdır. Mütənəbbinin belə yüksək məqama çatmasının ən mühüm amillərindən biri tərcüməçilər və şərhçilərin böyük və misilsiz əsərləri aşkara çıxararaq tərcümə və şərh etməsi və elmi ictimaiyyətə tanıtmasıdır. Tərcümənin digər faydalı nəticələrindən biri də müxtəlif dövrlərdəki ədəbi zövqlər və səpkilərlə bağlı məlumatları əhatə etməsindədir. Məsələn, Vilyam Şekspir (William Shakespeare, 1564-1616) nə öz müasirləri arasında, nə də sonralar XVIII-XIX əsrlərə qədər müvəffəqiyyət qazanmamışdı. Lakin olduqca məşhur fransız filosofu və yazıçısı Volter (Voltaire, 1694) onu kəşf etdi. Digər tərəfdən də rəvac tapmaqda olan tərcümə ədəbi zövqlər və üslubların bir dildən başqasına keçməsinə səbəb oldu. Məsələn, ərəb dilindən farscaya tərcümənin fars nəsr texnikasındakı dəyişiklikdə böyük rolu oldu. "Tarix-e Təbəri-ye bələmi"-nin tərcüməsi fars dilində olan ən qədim nəsr nümunəsidir və uzun müddət yazıçılar üçün aydınlıq və mənavilik nümunəsi olmuşdur.

Günümüzdə dəqiq və gözəl tərcüməyə digər üsullardan daha çox üstünlük verilir. Keçmişlərdə isə tərcümələrin qalibi və mətni gözəl, lakin orijinaldan çox fərqli idi. Aydındır ki, gözəl olmayan və orijinaldan fərqli tərcümə öz ədəbi dəyərini itirir. Gözəl olmayan və orijinaldan fərqli tərcümə ümumiyyətlə dəyərsizdir, tərcümə ilə orijinal arasındakı fərq isə millətlər arasındakı ictimai adət-ənənələr pərdəsini qaldıra bilər. Məsələn, Şekspirin fransızcaya çevrilmiş "Otello" dramında Dezdemonanın onun xəyanətini sübut edən dəsmalının adı çəkilmir, əvəzində (Dezdemonanın) qolbaq, yaylıq, cütqabağı və s. verilmişdir. Nəticədə "Otello"-nun (Alfred Victor de Vigny) tərəfindən XVIII əsrdə edilmiş tərcüməsində əşya(dəsmal) yerinə qayıtdı. Tərcümədə dəsmalın çıxarılmasının səbəbi o dövr klassizm məktəbinin zəif hisslər və quru adətlərlə qarışmış ənənələri fransızlara bir qadının dəsmalını səhnədə nümayiş etdirməyə icazə vermirdi.

Belə araşdırmalar vasitəsilə hər bir xalq öz mövqeyinə və yerinə başqalarının gözü ilə baxa və başqa millətlərin onun haqqında necə fikir yürütdüyünü görə bilər. Həmçinin adət-ənənələrin, quruluşların, tarixin, vətənin gözəl və pis mənzərələrinin təsirini başqalarının ədəbiyyat yolundan öyrənirik. Şübhəsiz, bu yolla özümüzü daha yaxşı tanıya və başqaları ilə münasibətimizin necəliyini dəyərləndirə bilərik.

**AZƏRBAYCAN TELE-MƏKANINDA ƏCNƏBİ FİLM VƏ SERİALLARIN
TƏRCÜMƏSİNƏ AİD MÜLAHİZƏLƏR**

Elvin HAMİDOV

Qafqaz University
hemidov_elvin92@mail.ru
Bakı/AZƏRBAYCAN

Tərcümə prosesində müxtəlif maneələrin aradan qaldırılması və bu maneələrin fərqli xüsusiyyətlərə malik olması, tərcümənin ümumi mahiyyətinə təsirsiz ötürüşdür. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, tərcümə mütləq deyil, nisbi mahiyyətə malikdir.

Nəzərə alınmalıdır ki, tərcümədə müəyyən itkilərə yol verilməsi yalnız ikinci dərəcəli, mətn üçün az əhəmiyyət kəsb edən məqamları nəzərdə tutma bilər. Ümumilikdə, bu, tərcümə strategiyasının əsas prinsiplərindən biri kimi nəzərə alınmalıdır.

İngilis müəllifi Tomas Seyvorinin 1960-cı ildə yazdığı “Tərcümə sənəti” əsəri bu günə qədər əhəmiyyətini itirməyib. Onun fikrinə: “Həqiqət ondan ibarətdir ki, tərcümədə qəbul edilmiş ümumi prinsiplər yoxdur, çünki tələb olunan hazırlığa malik insanlar ümumi qənaətə gəlmək əvəzinə hər zaman bir-birlərini inkar etmişlər”

Mən məruzəmdə Azərbaycan tele-kanallarında yayımlanan serial və filmlərin dilimizə tərcüməsi haqqında öz fikirlərimi bildirmək istədim. Bildiyiniz kimi tərcümə sahəsi çətin olduğu qədər məsuliyyətli bir peşədir. Hər hansı bir mətni tərcümə edərkən məndəki bütün ifadələrə frazeoloji birləşmələrə diqqət yetirmək və onu qulağa xoş bir şəkildə ifadə etmək vacibdir.

Bildiyiniz kimi, bu günlərdə Azərbaycan telekanallarında yayımlanan xarici film və serialların sayı doğma filmlərimizin sayına nisbətən daha çoxdur. Düzdür, əvvəllər bu filmlərin əksəriyyəti rus dilində yayımlanırdı. Rus dilinə tərcümə olunan filmlərin daha zəngin səslənməsinə baxmayaraq dilimizin təmizliyi üçün filmlərin Azərbaycan dilinə tərcümə olunması hər birimiz üçün əlbəttə ki daha xoşdur. Lakin... Azərbaycan dili bu qədər zəngin olarkən nəyə görə bəzi filmlərin tərcüməsində zəngin dilimiz özünü büruzə vermir?

Filmlərin tərcüməsinə müdaxilə etməzdən əvvəl, yalnız ingilis və digər xarici dil filmlərə deyil, eyni zamanda türk filmlərinin də dilimizə tərcümə olunmasına şəxsi fikirlərimi bildirmək istədim.

Bir neçə il əvvəl Milli Televiziya və Radio Şurasının qərarı ilə türk seriallarının türkçə yayımlanması qadağan olunmuşdu.

Əsas səbəblərdən biri türkcənin Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmasında bəzi problemlərin olması idi.

Məsələ ondadır ki, əksər tamaşaçılar həmin seriallara türk kanallarında da baxır.

Və türk seriallarını izləyən Azərbaycan tamaşaçısının qulağı türkcənin intonasiasına alışdığından, həm də bəzi idiomatik ifadələrin, söz birləşmələrinin bizim dildə dolğun ifadə edilməsində çətinliklər olduğundan həmin serialların yayımı yarımcıq kəsildi.

Hamımıza məlumdur ki, Türkiyə və Azərbaycan bir millət iki dövlətdir. Milliyyətimiz bir olduğu halda bu iki qardaş dil nəyə görə ayrılmalıdır? Türk filmləri sizcə də türk dilində yayımlansaydı daha yaxşı olmazdı? Ələlxüsus bu tərcümə zəngin şəkildə səsləndirilmirsə...

Əcnəbi filmlərin tərcüməsinə gəldikdə isə yol verilən səhvlər əslində çox sadədir. Yəni onu düzgün ifadə etmək heç də çətin deyil. “are you ok” ifadəsini “sən yaxşısan?” yaxud “hər şey qaydasındadır?” kimi ifadələrlə səsləndirmək ‘səninlə hər yaxşıdır?’ deyə ifadə etməkdən çox daha sadə, anlaşılan və qulağa xoşdur. Məsələ burasındadır ki filmlər tərcümə olunarkən bədii dillə adi danışq dili səhv salınır və gülüş hədəfinə çevrilən tərcümələr sayəsində Azərbaycan dilinin yeni ifadələri ilə tanış oluruq. Əlbəttə ki filmlərin dilimizə tərcümə olunmasında dublyajı ayrı-ayrı kanalların öhdəsinə buraxmaq düzgün deyil. Onunla mütəxəssislər işləməli, bu sahəyə böyük maliyyə ayrılmalıdır. Azərbaycan kimi kiçik ölkədə dublyaj prosesini mərkəzləşdirmək problem olmamalıdır.

Maliyyə problemi həll olunarsa, dublyaj zamanı eyni səslərin dominantlığı, başqa sözlə desək, dublyajı iki aktyorun üzərində qurmaq problemi də aradan qalxar.

Gəlin hamılıqla dilimizin şirinliyini, üslubiyyətini qoruyub saxlayaq. Yersiz kalkaların istifadəsinə yol verməyək. Dilimizin inkişafı, saflığı naminə, nitq mədəniyyətinin zənginləşməsi naminə televiziya kanallarından başlayaraq, məktəblərdə, ali təhsil müəssisələrində, bir sözlə bütün yerlərdə islahatlar aparaq və dilimizin korlanmasına yol verməyək. Bu məsuliyyəti təkcə müəllimlər, jurnalistlər deyil, tərcüməçilər də öz boyunlarına götürməlidir. Əgər universitetlərdə film tərcüməsi sahəsində fənn keçilsəydi, zənnimcə bu filmlərdəki qeyri-peşəkar tərcümələrin qarşısını almaq və dilimizin inkişafı üçün daha bir addım atmış olardıq.

TRANSLATION OF LITERATURE AND COMMON MISTAKES

Farid HASANOV

Qafqaz University

f_hesenov@mail.ru

Baku/AZERBAIJAN

Where literature exists, translation exists.

As a rule, literary translation is performed only by the best experts in the field of linguistics which are capable to adapt all the coloring from one language to another, and thus, without having lost art value of the work of literature. To reflect in fine fashion an event in work of literature, the translator should be well familiar with culture and country history, its mentality and the period which is described in a work of literature. Without such knowledge translator cannot get message of author's idea across to the reader.

Except knowledge of a foreign language, the translator should know the native language in perfection and to be the master of an epistolary genre. Often translations are performed by different writers and though, they are not freely speak foreign language, their translations turn out competent, beautiful and easy-to-read.

Specific complexity for literary translation is carried by the

- Settled expressions
- Proverbs
- Phraseological units
- Idiomatic turns

In its works writers often use such technique, and without its knowledge translation is almost impossible. Many cases when literary translation lost true value of the written are known. It occurred that the translator approached to translation word-to-word. There is, unfortunately, the general thought that anyone who speaks English (or any other language) is able to translate.

It is essential to understand that, in general, a translator is a language professional who has studied and trained specifically in this area and knows many of the intricacies of their language (and if they do not know something, they will do the necessary research to find the answer) to deliver quality work.

In relation to this, as part of the conclusions I have arrived at in my daily work, I would like to collect here a number of common mistakes that weaken a translation and that their use or misuse marks the difference between the professionalism and thoroughness of a good translator and a lower quality one.

The most known mistakes while translating are the following expressions:

- Saint Virgin (Svyataya Deva) - translated as "Sacred Virginia" or "Sacred Virgin"
- Jenny Gerhardt – translated as Cenni Herhardt

Literary translation has a great number of such expressions.

Besides, it is necessary to not forget also about slang expressions which too often occur in works of literature. Each country is a heritage of centuries, and has untranslatable folklore, as for example, speech of inhabitants of Odessa or Georgia.

The object of literary translation is the literature itself. The very notion of literature would be inconceivable without translation. Goethe believed that without outside influences national literatures rapidly stagnate. Authors have always borrowed and been influenced by writers in other languages. The way literary traditions traverse national and cultural borders is a matter for celebration.

For example:

When Cervantes wrote Don Quixote, he created the form and shape of modern fiction. Cervantes' novel was translated almost immediately into English, where it changed the course of English literature, influencing writers, directly or indirectly, all the way to William Faulkner.

Faulkner, in translation, was hugely popular in Latin America during the post-Second World War period.

García Márquez was a big fan. His novels were, in turn, translated into English, exerting a major influence on such English-language authors as Toni Morrison, Salman Rushdie, Don DeLillo and Michael Chabon.

The entire history of literature is informed by a process of transmission; a great work of literature, indeed any text, is able to enrich itself by generating new meanings as it enters new contexts. Translation could be seen in this perspective as the secret metaphor of all literary communication.

Post Script:

When we talk about literature translations, it would be very good idea to mention examples of writers of world. For example, Dostoyevski, this writer's books have been translated into English not by one or two, but more than two writers, I mean his books are bought sometimes depending on the translator. Dostoyevski's Crime and Punishment book has been translated into English by Jessie Coulson. And this translator's translations are easy to read and understand. This once more shows that, not only the author, but translator also says the word when it comes to the reading and understanding.

TEXNİKİ TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN METODLAR

Əkbər ASLANOV
Qafqaz Universiteti
easlanov@qu.edu.az

Bakı/AZƏRBAYCAN

Texniki tərcümə zamanı hər bir tərcüməçinin izlədiyi və ya mənimsədiyi tərcümə metod, strategiya və texnikalar mütləq olmalıdır. Bunun mərkəzində duran başlıca səbəb isə terminləri qaynaq mətndən hədəf mətnə çevirərkən ən yaxın ekvivalentliyi mümkün mərtəbə təmin etməkdir. Hədəf olaraq nəzərdə tutulan oxucunun oxuduğu mətnə onun üçün çatdırılmaq istənilən məna və mesajı lazımi səviyyədə mənimsəsin deyə tərcümədə ekvivalentliyi qoruyub saxlamaq adına seçilən strategiya və texnika düzgün həyata keçirilməlidir.

Ümumiyyətlə, Vinay, Darbelnet, Sarcevic, German, Pigeon, Garzone və Weston kimi tərcüməçi alimlərin texniki tərcümə prosesi zamanı istifadə ediləcək metodlar haqqında araşdırmaları mövcuddur. Texniki tərcümə əsasında tətbiq olunan metodları ümumiləşdirsək hal-hazırda bütün tərcüməçilər tərəfindən rəğbətlə istifadə edilən aşağıdakı sinifləndirmə qarşımıza çıxacaq:

- **Literal translation** (hərfi-birbaşa tərcümə)
- **Paraphrasing** (parafraz etmək)
- **Finding functional equivalent** (funksional ekvivalent tapmaq)
- **Borrowing** (alınma sözlərdən istifadə etmək)
- **Neologism** (neologizmlərdən istifadə etmək)

Literal translation. Buna başqa sözlə hərfi ekvivalentlik də demək mümkündür. Sözbəsöz və ya hərfi tərcümə zamanı qaynaq dildəki mətn, qrammatik və idiomatik baxımdan hədəf dilə ən yaxın formada bir başa köçürülür. Qaynaq dildəki mətnin söz düzülüşü ən orta mənanı vermək şərtlə mümkün dərəcədə qorunub saxlanılır. Bu tip tərcümə metodunda tərcümə, qaynaq terminologiya leksik sözün qaynaq mətnində leksik sözlə ifadə olunması, cümlələrin strukturunda müəyyən söz önlərinin, cümlə sonlarının, müəyyən qrammatik xüsusiyyətlərin uyğunlaşdırılması kimi xırda düzəlişlərlə həyata keçirilir.

Paraphrasing. Tərcümə sahəsində parafraz etmə metodu 17-ci əsrdə Dryden tərəfindən təklif olunmuşdur. Bu metod sərbəst tərcüməylə hərfi tərcümənin orta yolu kimi qəbul olunur. Parafrazın mənası xarici bir dildəki orijinal bir sözün digər bir dilə birbaşa deyil, dolaylı yolla, həmin dildəki sözlərdən istifadə edərək təsvir olunması, açıqlanmasıdır. Əgər qaynaq dildəki ifadə konsepti fərqli mədəniyyətə mənsub hədəf oxucuya tanış deyilsə və eyni zamanda hərfi tərcümə edildiyində, edilən tərcümə, oxucuda hər hansı bir məna ifadə etməyəcəksə, qarşıya çıxacaq bu tip tərcümə problemini həll etmənin ən təsirli yolu parafraz metodundan istifadə etməkdir.

Finding functional equivalent. Funksional ekvivalentlik tapma metodu Nidanın və Taberin “dinamik ekvivalentlik” adlandırdığı bir kontekstual və kultural ekvivalentlik metodudur. Harveyə görə funksional ekvivalentlik, hədəf dildə istifadə olunacaq ifadənin qaynaq dildəki ifadəylə oxşar funksiyanı daşması deməkdir. Bir çox tərcüməçilər, o cümlədən Weston, bu metodu “ən ideal tərcümə metodu” kimi qəbul etsələr də, digər qrup müəlliflər bu metodun, xüsusilə hüquq sahəsilə bağlı mətnlərin tərcüməsində, yanlış istiqamətləndirmə ehtimalına qarşı istifadə olunmaması tərəfdarıdır. Tərcümədə müəyyən itkilər və təhriflərin qarşısını almaq üçün texniki tərcüməylə məşğul olan bir tərcüməçi daima həmin sahənin ekspertləri ilə məşvərət çərçivəsində olaraq tərcümə prosesini lazımi səviyyədə idarə etməlidir.

Borrowing. Alınma sözlərdən tərcümə zamanı istifadə metodu Vinay və Darbelnetin təsvir etdikləri yeddi tərcümə prosedurlarından biridir. Bu metod tərcümə metodları içərisində ən sadə metod kimi qəbul olunur. Tərcüməçi hədəf mətnində hər hansı bir söz və ifadənin ekvivalentini tapa bilmədiyi zaman və ya hədəf dildə var olan mövcud ifadənin istifadəsindən imtina etdiyi zaman qaynaq mətnindəki elementlərdən olduğu kimi istifadə edir. Xarici terminlər hədəf dildə olduğu kimi ifadə olunur. Fəqət rəğbətlə qarşılanan üsul isə hədəf dildə ekvivalenti mövcud olan ifadənin, mətnə verərkən, hədəf dildə mənasını yazmaq və xarici ifadənin dırnaq içərisində və ya italik formada yan-sağ tərəfə yatqın formada yazılaraq mötərizə içərisində göstərilməsi metodudur.

Neologism. Neologizm yeni sözlərin təqdim olunması və ya dildə mövcud olan köhnə sözlərin yeni mənalarda təklif olunmasıdır. Bu metod zamanı dildə yeni sözlərin yaranmasına imkan yaranır və leksikon zənginləşir. Sarcevicə görə əgər tərcüməçi qaynaq dildəki mənanı əsaslı formada ifadə etmək üçün alınma sözlərin istifadəsindən imtina edərsə və ya mövcud ekvivalenti tapmaqda çətinliklə üzləşərsə, belə olan məqamda, o, məcburi surətdə neologizm yaratmaq səlahiyyətinə sahibdir. Təbii ki, təklif olunan yeni terminlərin, terminologist, dilçi alimlər və həmin sahənin ekspertləri ilə məsləhətləşmədən istifadə olunması həmin sözlərin standart formada qəbul olunmasında müəyyən problemlər yaranmasına səbəb ola bilər.

СОВМЕСТИМОСТЬ АВТОРА И ПЕРЕВОДЧИКА В ТВОРЧЕСТВЕ

Гюлю АБДУЛЛАЕВА

Бакинский Славянский Университет

emil1982@inbox.ru

Баку/АЗЕРБАЙДЖАН

Перевод как деятельность уходит корнями в далекое прошлое. Наука же о переводе – явление относительно молодое. Перевод рассматривается как вид творчества, столь же заслуживающий уважение как создание оригинальных художественных произведений.

Переводческая деятельность – одна из древнейших видов деятельности человека. Она всегда играла существенную роль в истории культуры отдельных народов и мировой культуры в целом.

Профессия переводчика – очень сложна. Ведь в каждом переводе сталкиваются разные культуры, различные личности и мышления, разные уровни развития и различные традиции. Главным и конкретным методом, широко распространенным в переводоведении является сопоставительный анализ перевода или

переводов с оригиналом, самих переводов друг с другом. Для обеспечения высокого качества перевода переводчик должен уметь сопоставлять текст перевода с оригиналом. Результаты процесса перевода обуславливаются степенью смысловой близости перевода оригиналу, жанрово-стилистической принадлежностью текстов оригинала и перевода, прагматическими факторами, влияющими на выбор варианта перевода. Все эти аспекты перевода носят непосредственно нормативный характер, определяют стратегию переводчика и критерии оценки его труда. Французский гуманист, поэт и переводчик Этьен Доле в своем труде «О способе хорошо переводить с одного языка на другой» писал, что переводчик должен соблюдать следующие пять основных принципов перевода:

1. в совершенстве понимать содержание переводимого текста и намерение автора, которого он переводит;
2. в совершенстве владеть языком, с которого переводит и столь же превосходно знать язык, на которой переводит;
3. избегать тенденции переводить слово в слово, ибо это исказило бы содержание оригинала и погубило бы красоту его формы;
4. использовать в переводе общеупотребительные формы речи;
5. правильно выбирая и располагая слова, воспроизводить общее впечатление, производимое оригиналом в соответствующей «тональности».

Одна из сложных областей – перевод художественных произведений. При переводе художественных произведений переводчик не только переводит обычные тексты, а делает перевод какого-то известного произведения. Например; Н. Гянджеви, А.С. Пушкин, Г.Мопассан, А.Дюма и их произведения известны во всем мире. Но переводить такие шедевры не каждому переводчику удастся. Ведь в каждом произведении живет история, культура, традиции этого народа и самое главное, чувства, мысли, желания и душа автора. Сделав перевод не чувствуя, не понимая глубоких мыслей и целей автора, добиться желаемого успеха невозможно. В таких случаях совместимость автора и переводчика важна. Поняв психологию автора, переводчик начинает чувствовать автора, но это не значит, что переводчик может выразить перевод так как он сам его чувствует.

Самое главное для переводчика – добиться того, что и мысли, чувства и душа автора произведения отражались в его переводе, чтобы он смог передать читателям правильный смысл произведения. Особую сложность при переводе художественных произведений представляет слова - реалии, отображающие национально-культурное своеобразие народа. Отсутствие у переводчика лингвострановедческих значений приводит к искажению смысла.

Хочу привести несколько примеров из произведения Мовлуда Сулейманлы “Васвасы” в переводе Камрана Гаджиева.

1. В предложение “Vasvası, hər yerin görünür” дается адекватный перевод: “Мнительный, у тебя все видно”. Потому что при переводе этого предложения на русский язык дословный перевод получается не очень понятным, потому что была выбрана такая совместимость слов.
2. Слова “Аладаг” и “Тарадаг” были заменены словосочетанием «обошел всю жизнь». В литературе Азербайджана слова “Aladağ və Qaradağ” обозначают “dünyanın o başından bu başına”, и в этом случае, переводчик дал верное объяснение для русского читателя.
3. Слова “хигсин” здесь заменено словом “сумка”, но наш взгляд можно было бы оставить это слово без перевода и дать объяснение в сноске.

Но в целом можно сказать, что переводчику удалось добиться поставленной цели и передать полностью смысл этого произведения.

Итак, отношение между личностью автора и личностью переводчика художественной литературы, их взаимосвязь и взаимообусловленность нужно искать не в исключении творческой личности автора и переводчика, а в их большем и меньшем слиянии.

OLD ENGLISH versus MODERN ENGLISH

Ilham BINYATOV

Qafqaz University

ilham_binyetov@yahoo.com

Baku/AZERBAIJAN

Today in English language speaking world there is a lot of misunderstandings in regards with old and modern English. Concerning everything from words, slangs, structures and so forth. Most of the time we face the problems relating the above-mentioned. Day by day every year we see new updated version that sometimes even can alter whole translations. When reading modern English books, watching movies we clearly understand these problems, especially Hollywood movies, because as they are US-made a lot of American words, slangs, modern updated formats are used. Today as US is dictating the world with the power it possesses, it is easily dominating English language world with the phrases it has. **For example:** Booze – alcohol, bread- money, booboo- a mistake, boob tube-television, amigo-friend (from Spanish), deck-to hit someone, dirt-extremely bad person, dinosaur-something old fashioned or out of date, fox-attractive, alluring person, grub-food, stupido - stupid and bambino-child(Madagascar 3).

THE DIFFERENCE BETWEEN OLD AND MODERN ENGLISH

1. Inflections: Old English was a highly inflectional language. Four grammatical cases were presented to indicate the subject, direct and indirect object and the possession of a noun. Comparatively Modern English only has two cases for nouns and pronouns: common case and the genitive case.
2. Word order: The syntax of Old English was more flexible than Modern English because of the extensive role of inflections in its sentences. **Example** : *God then blessed Noah and his sons* and said to them: "Increase and be multiplied and fill the earth. (Old English; noun and noun phrase follow the verb).
3. Spelling: The rules for spelling Old English were different from the rules for spelling Modern English, and that accounts for some of the difference. **Example**: night, meaht- was able to, clipode-called and etc.

Shakespearean English is Modern English.

Shakespeare's (also known as Elizabethan English) uses the exact same words and phrases that we use. In fact, some of his phrases are downright different from anything you've ever heard. For example:

- "Thou" for "you" (nominative)
- "Thee" for "you" (objective)
- "Thy" for "your" (genitive)
- "Thine" for "yours" (possessive)

"Thou art dead; no physician's art can save you." (art=are).

Some phrases in Shakespearean English: *A laughing stock* - to be considered a joke by many people, *It's Greek to me* - you are admitting that you do not know or understand something, *Wear one's heart on one's sleeve* - To be a hopeless romantic. Most of these phrases are commonly used today.

If you are a new generation in Modern English or in translation you must know some structures which are used now. For example: ain't, gotta, gonna, wanna, voila and etc.

Ain't is a colloquialism and contraction for "am not", "is not", "are not", "has not", and "have not" in the common English language vernacular. In some dialects *ain't* is also used as a contraction of "do not", "does not", and "did not".

Gotta is the short form of have got to, **Gonna** to express the going to form of the future and **Wanna** is the short form of want to. All of them are frequently used in speech in informal colloquial English, particularly American English. **Voila** is the synonym of **gotscha** and also these expressions are *I got you*.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TAMAMLIQ BUDAQ CÜMLƏLƏRİ VƏ ONLARIN BİR-BİRİNƏ TƏRCÜMƏ YOLLARI

İradə BƏDƏLOVA

Azərbaycan Texniki Universiteti

suleymanli1959@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

İngilis dilindən Azərbaycan dilinə edilən tərcümə kitabları üzərindəki müşahidələr ingilis dili tamamlıq budaq cümlələrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsini üzə çıxarmağa imkan verir. Tərcümə kitabları üzərindəki müşahidələr ingilis dili tamamlıq budaq cümlələrinin Azərbaycan dilinə ən müxtəlif tərcüməsi olduğunu göstərir. Həmin yolları şərh etməzdən əvvəl, ingilis ədəbiyyatından götürülmüş bir nümunənin Azərbaycan dilinə tərcüməsi əsasında ingilis dili tamamlıq budaq cümlələrinin Azərbaycan dilində verilməsinin statistik nəticələri üzərində dayanmaq həmin tərcümənin nə dərəcədə zəngin olduğunu nümayiş etdirmək cəhətdən əyani sübut olardı.

C.D.Selincerin «The Catcher in the Rye» əsəri (1) nümunə kimi götürülmüş və Azərbaycan dilinə edilmiş tərcüməsi ilə (2) (tərcüməçi Tehran Vəliyev) tutuşdurulmuşdur. Statistik və hesablamaların nəticələri aşağıdakı kimi olmuşdur.

Tərcümədə orijinaldakı 698 tamamlıq budaq cümləsinin Azərbaycan dilinə 340-ı tamamlıq budaq cümləsi ilə, 259-u sadə genişləndirilmiş cümlə, 44-ü mübtəda budaq cümləsi, 12-si -təbəsisiz mürəkkəb cümlə, 10-u söz birləşməsi, 7-si səbəb, 5-i şərt budaq cümləsi, 5-i məqsəd budaq cümləsi, 4-ü qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi, 4-ü xəbər budaq cümləsi, 3-ü nəticə budaq cümləsi, 2-si zaman budaq cümləsi, 2-si təyin budaq cümləsi, 1-i tərz-i-hərəkət budaq cümləsi şəklində çevrilmişdir.

Azərbaycan dilindən ingilis dilinə edilmiş tərcümələr əsasında isə Azərbaycan dili tamamlıq budaq cümlələrinin ingilis dilində verilməsinə dair statistik hesablamalar aparılmışdır. Nümunə olaraq M.F.Axundovun «Aldanmış kəvakib» və Anarın «Ötən ilin son gecəsi» əsərlərinin ingilis dilinə tərcümələri götürülmüşdür. Statistik hesablamaların nəticələri aşağıdakı kimi olmuşdur: M.F.Axundovun «Aldanmış kəvakib» əsərindəki 137 cümlənin ingilis dilinə 33-ü sadə genişləndirilmiş cümlə, 32-si tamamlıq budaq cümləsi, 8-i təyin budaq cümləsi, 2-si səbəb budaq cümləsi, 1-i şərt budaq cümləsi, 60-ı vasitəsiz nitq ilə çevrilmişdir. Anarın «Ötən ilin son gecəsi» əsərindəki 45 tamamlıq budaq cümləsinin 20-i sadə genişləndirilmiş cümlə, 8-i tamamlıq budaq cümləsi, 1-i xəbər budaq cümləsi, 1-i şərt budaq cümləsi, 1-i təbəsisiz mürəkkəb cümlə, 14-ü vasitəsiz nitq ilə ingilis dilinə çevrilmişdir. Beləliklə, toplanmış materialın təhlili göstərmişdir ki, ingilis dili tamamlıq budaq cümlələri Azərbaycan dilinə tamamlıq budaq cümləsi (TBC), sadə

genişləndirilmiş cümlə (SGC), mübtəda budaq cümləsi (MBC), təyin budaq cümləsi (TyBC), məqsəd budaq cümləsi (MsBC), xəbər budaq cümləsi (XBC), səbəb budaq cümləsi (SBC), şərt-budaq cümləsi (ŞBC), iki mənacə bağlı sadə cümlə (İMBSC) ilə verilə bilər. İngilis dili tamamlıq budaq cümlələri Azərbaycan dilinə əsasən, TBC və SGC ilə tərcümə olunur.

İndi isə ingilis dili tamamlıq budaq cümlələrinin Azərbaycan dilində tərcümə yollarına dair misalları nəzərdən keçirək. İngilis dili tamamlıq budaq cümlələri Azərbaycan dilində tamamlıq budaq cümləsi ilə tərcümə olunur. 1. I suddenly remembered this time, in around October that I and Robert Tichner and Paul Campbell were chucking a football around, in front of the academic building. Birdən xatırladım ki, ay yarım bundan əvvəl, oktyabrda mən, Robert Tiçner, Pol Kempbel- üçlükdə, tədris korpusunun önündə top-top oynayırdıq. 2. You never knew if he was nodding a lot. Heç vaxt başa düşə bilmirsən ki, niyə belə edir. 3. She feared lest she should be blamed. Qorxurdu ki, onu günahlandırslar. 4. I was wondering where the ducks went when the lagoon got all icy and frozen over. Heç cür ağıma gətirə bilmirdim ki, göl tamam buz bağlayandan sonra ördəklər hara gedə bilər? 5. I don't know what the hell they did with their chairs. Başa düşə bilmirəm ki, kresloları neynəyiblər. Misalların sayını artırmaq olar. Nümunələrdən göründüyü kimi, ingilis dilində bütün bağlayıcı vasitələrlə baş cümləyə bağlanan tamamlıq budaq cümlələri Azərbaycan dilində tamamlıq budaq cümlələri ilə tərcümə oluna bilər.

İngilis dilindəki tamamlıq budaq cümlələri Azərbaycan dilinə digər cümlə növləri ilə də tərcümə edilir. Lakin bu, geniş yayılmamışdır. Ona görə də bəzilərini misal verməklə kifayətlənmək olar:- mübtəda budaq cümləsi ilə: I decided what I'd really do. Birdən-birə ağıma gəldi ki, mən bu idbardan yaxamı qurtarmalıyam. - xəbər budaq cümləsi ilə: But it depends on who the hell I'd doing it with. Ancaq məsələ ondadır ki, eləsinə haradan tapasan.

- məqsəd budaq cümləsi: So I went through the shower curtains into his room, just to see what the hell he was doing. Buna görə də duşxananın pərdələrini aralayıb onların otağına keçdim ki, görüm neynəyir. - səbəb budaq cümləsi: ... but I swear I can't remember. Ancaq buna and içə bilmərəm, çünki dəqiq xatırlamıram. İndi isə Azərbaycan dilindəki tamamlıq budaq cümlələrinin ingilis dilinə tərcümə yollarını nəzərdən keçirək. Yuxarıda qeyd etdik ki, Azərbaycan dilindəki tamamlıq budaq cümlələri ingilis dilinə əsasən tamamlıq budaq cümləsi, feli tərkiblərlə genişləndirilmiş sadə cümlələrlə tərcümə olunur. Başqa yolla da tərcümə olunan var. İngilis dilinə tamamlıq budaq cümləsi ilə tərcümə olunan Azərbaycan dili tamamlıq budaq cümlələrini nəzərdən keçirək: 1. ...O elə xəyal edə bilərdi ki, bu yeni il gecəsi bütün ailə evdə olacaqdı. 2. Yox, bilirən, anama demişəm ki, evdə olacağam. You see, I told mum I'd be at home tonight. Azərbaycan dilindəki tamamlıq budaq cümlələri ingilis dilinə feli tərkiblərlə genişləndirilmiş sadə cümlə ilə ifadə olunur. 1. Rauf deyir ki, bizə gəlin. Rauf wants us to go to him. 2. Özümə vacib bildim ki, bu keyfiyyəti piş-əzhadisə qibleyi-aləmə məruz edir. I felt it my duty to warn you of the impending catastrophe. Əlbəttə, tərcümə zamanı tərcüməçinin materiala sərbəst şəkildə yanaşdığını nəzərə alınmalıdır. Bütün bunlarla bağlı, onu qeyd etmək lazımdır ki, ingilis və Azərbaycan dillərinin tamamlıq budaq cümlələrinin bir dildən digər dilə tərcümə edilməsində ən çox uyğunluq tamamlıq budaq cümləsi və feli tərkiblərlə genişləndirilmiş sadə cümlə səviyyəsindədir.

ИДИОМЫ И ИХ ЗНАЧЕНИЯ

Лейла МАМЕДОВА

Университет Кавказ

leylaeskila@mail.ru

Баку/АЗЕРБАЙДЖАН

Идиомы – фразы или предложения, которые не имеют точного значения, т.е это когда какое-либо выражение теряет свое буквальное значение и приобретает особый смысл, нередко даже не связанный со смыслом отдельных слов в выражении. В повседневной жизни мы очень часто употребляем идиомы: в разговоре, в беседе. Основным в моем докладе является значение английских идиом, и их перевод на русский язык. Итак, теперь приведем несколько пример идиом:

be about - собираться,

give oneself airs - задаваться, важничать

a bad hair day- неудачный день

back to the drawing board- начинать с чистого листа

eat your words- брать назад свои слова

ignorance is bliss- меньше знаешь - крепче спишь

no holds barred - все приемы разрешены.

a pipe dream - несбыточная мечта, "воздушные замки"

take the bull by the horns - брать быка за рога

Представленные идиомы - обычные устойчивые выражения, которые переведены в переносном смысле. Но если перевести их в буквальном смысле, то смысл сразу же теряется. Посмотрим, как поменяется смысл при переводе «слово к слову»:

Возьмем идиому « DOG EAT DOG»

If the situation is “dog eat dog”, everyone is trying to be successful, and no one cares about other people.

For example: The world of show business is really dog eat dog – everyone wants to become famous, and they’ll do anything they can to get that fame.”

При переводе этого выражения, DOG EAT DOG, буквальный смысл таков: «Собака ест собаку». Да, получилась очень интересно, как- то даже забавно, но это абсурдно. Обычно, услышав перевод этого выражения, человек задастся таким вопросом: А разве это возможно? Такое бывает? Конечно же нет.

Возьмем идиому NOT YOUR CUP OF TEA– значение в переносном смысле- не по вкусу (кому-л.). В буквальном смысле - не твоя чашка чая. Да, перевод получился более понятный и не абсурдный, но весь смысл теряется.

Пример: «I don’t like this skirt. It’s not my cup of tea» все довольно понятно, что речь идет не о чашке чая, а о вкусе в моде.

Идиомы – это выражения, смысл которых не равен смыслу составляющих их слов. Если переводить идиомы дословно, получится абракадабра. К примеру: «You are pulling my leg!» Дословно это будет переводиться так: «Вы дергаете меня за ногу!», но по сути верно это будет звучать так «Вы морочите мне голову!». В русском языке тоже есть идиомы. К примеру: «Ты работаешь спустя рукава!» иноземец может и не осознать, что конкретно это выражение обозначает.

Итак, я привела несколько наглядных примеров идиом, которые еще раз показывают, что прямое значение этих выражений бессмысленно, забавно, но и интересно. Так, могу сказать, что употребляя эти выражения в нашей речи, мы показываем красоту и богатство разговора.

В идиомах, время от времени исключительно в их, настолько не мало встречается стареньких, сейчас непонятных слов, а без их рассыплется идиома как цельная единица, уже и сама ничего не будет значить. Идиома – это самый конечный итог развития значения целых словосочетаний. Они и исчезают сходу, полностью – вся идиома. А не отдельные, составляющие ее слова.

AVTONƏQLİYYAT İXTİSASI ÜZRƏ İNGİLİSCƏ-AZƏRBAYCANCA LÜĞƏTİN TƏRTİBİ PRİNSİPLƏRİ

Mehriban MURADOVA

Azərbaycan Texniki Universiteti

fatya_90@box.az

Bakı/AZƏRBAYCAN

Avtonəqliyyat ixtisası üzrə prof. Ə.Tağızadənin rəhbərliyi ilə tərtib olunmuş lüğətin tərtibi prinsiplərindən bəhs edərək onu leksikologiyanın bir mövzusu kimi xüsusi olaraq qeyd etməli və lüğətin özü haqqında bəzi mülahizələrimizi söyləməliyik.

Yunan mənşəli «*leks*» söz və «*logos*» - elmi dilçilikdə sözü, leksikanı öyrənən və sözün tərfi haqqında bəzi amillərin (Peterson, Şerba) rəyləri heç də söz məfhumundan ayrı kimi başa düşülməsi kimi deyil, əksinə söz, əşya və məfhumun ifadə vasitəsi kimi əlaqələndirilməlidir. Söz dil üçün mühüm əhəmiyyətə malik olub fikrin ifadə vasitəsidir. Məşhur fransız filosofu F.Volter qeyd etmişdir ki, «sözlər obrazlar, lüğət isə əlifba sırası ilə düzülmüş bütöv bir aləmdir».

Dildə işlədilən sözlər arasında əlaqə və məna etibarilə müəyyən bir bölgü mövcuddur. Belə bir bölgü, sözlər arasında qruplaşmalar lüğət kitabında toplanır və oxuculara təqdim olunur.

Prof. Ə.Tağızadənin rəhbərliyi ilə AzTU-nun Xarici dillər kafedrasının ingilis dili müəllimləri tərəfindən işlənən «Avtonəqliyyat ixtisası üzrə ingiliscə-azərbaycanca lüğət» kitabı 20 min sözü əhatə edib ölkəmizdə ilk dəfə bu sahə üzrə terminlər lüğətidir.

Lüğəti tərtib edərək hər şeydən əvvəl dil faktları üzərində müşahidə aparılmış və əldə edilmiş nəticələr ümumiləşdirmişdir. Lüğətin güzgülü kimi onun yaşadığı dövr, zaman ifadə olunur və Azərbaycan xalqının xarakterini əks etdirir.

Lüğətin tərtibi prinsiplərindən bəhs edərkən aşağıdakı amillər nəzərdə tutulmuşdur:

1. Lüğətdə bütün terminlər əlifba – yuva üsulu ilə verilmişdir. Ona görə də mürəkkəb terminlər və başqa çoxkomponentli terminləri lüğətdə əlifba üsulu ilə axtarmaq lazımdır.

Məsələn: **magnetic particle** – elektromaqnit tozlu muftası «particle» sözü olan yuvacıqda axtarmaq lazımdır.

2. Hər yuvada əsas termindən sonra onunla əlaqədar frazeoloji birləşmələr yerləşdirilmiş və onları əlifba üsulu ilə axtarmaq lazımdır.

3. Əsas termindən sonra morfoloji yolla ondan əmələ gəlmiş sözlər verilir və nəhayət yeni yaranmış terminlər yazılır və bu zaman ikinci və üçüncü plana çəkilir.

4. Bütün birləşmələr və nəqliyyat xarakterli terminlər yuva daxilində ciddi şəkildə əlifba sırası ilə həmin prinsip üzrə düzülmüşdür.

5. Əsas yuvada onu təşkil edən komponentlərin sayından asılı olmayaraq müstəqil qalır, bu şərtlə ki, o öz formasını dəyişməsin. Termin və söz birləşmələrinin dəyişməsi [~] işarəsi ilə göstərilir.

Məsələn: **warranty** ~ s – zamanətli təmir xərcləri; zamanət müddətində maşın işlədikdə istehsalçı zavodun təmirə zamanət xərcləri.

split teper ~ konusvari kəsilmiş açar (klapanın yayı).

6. Bəzi hallarda məna yükünü öz üzərində götürən əsas termin özü kifayət qədər törəmə terminlər yaradır və həmin törəmə terminlərlə yanaşı müstəqil yuva şəklində baş hərfi götürülür və lüğətdə yerləşdirilmişdir.

Məsələn: **cost** - dəyər, qiymət, xərclər;

~ **per unit weight** – vahid çəkinin qiyməti;

~ **of freight** – nəqliətmə;

~ **of handling labour** – xidmət qiyməti;

~ **of price** – maya dəyəri.

7. İngilis dilində defislə yazılan terminlər müstəqil terminlər kimi qəbul edilir və lüğətdə defis nəzərə alınmadan əlifba üzrə özünəuyğun yerini tutur.

Məsələn: **corrosion-prof** ~ korroziyaya davamlı

corrosion-resistant ~ korroziyaya müqavimətli

country-side ~ kənd yeri, kənd məkanı

coupe cabriolet – kupe-kabriolet tipli kuza (damı açılan daxili arakəsməsiz iki qapılı)

8. Nəqliyyat üzrə tərtib edilən lüğət dar ixtisaslı olub texniki mahiyyət daşıyır və eyni zamanda terminlər təkcə avtonəqliyyat sahəsinə aid olmayıb, texnikanın bütün sahələrini əhatə edir.

Məsələn: **course** ~ istiqamət, gediş

cost ~ dəyər; qiymət

corrosion ~ korroziya və s.

9. Lüğət tərtib edilərkən ingilis dilində verilmiş söz və terminlər yağlı şriftlə verilmişdir ki, ana dili terminlərindən seçilsin və ingilis dili sözlərini oxumaq asan olsun.

10. Ononim məna daşıyan terminlər rum rəqəmləri ilə işarələnmiş və müstəqil lüğət mənası kimi istifadə edilə bilər.

Məsələn: **development** – işləyib hazırlamaq, inkişaf, tərəqqi;

battery – batareya (elektrik batareyaya, ordu bölməsi).

11. Lüğət elə tərtib edilmişdir ki, onun sonunda verilmiş terminlər yenidən əlifba sırası ilə düzülmüş və hər bir termini Azərbaycan dilində bir anın içərisində tapmaq mümkün olur.

12. Avtonəqliyyat ixtisası üzrə tərtib edilmiş lüğətdə çətin başa düşülən terminlərin mahiyyətini açmaq üçün ana dilində əlavə izahat – çoxkomponentli terminlər verilir.

Məsələn: **maintenance (-and-repair)** – texniki qulluq və təmir qiyməti, maşını işlək vəziyyətdə saxlamaq qiyməti;

~ **and running-s** – texniki qulluq; təmir və istismar xərcləri;

manufacturing – istehsal qiyməti; hazırlamaq qiyməti.

13. Avtonəqliyyat ixtisası üzrə tərtib edilmiş ingiliscə-azərbaycanca lüğətin tərtibində terminlər üslubda verilmişdir.

COMMON PROBLEMS ASSOCIATED WITH TRANSLATION

Mushherref CHELEBI / Samir ASADZADE

Qafqaz University

Mushherref.chalabi@gmail.com / Samir_asadzade@hotmail.com

Baku/AZERBAIJAN

With the world becoming a smaller place and an increasing number of organizations entering the globalization bandwagon, there is a growing need for translation of documents. As organizations set up base in new countries and territories, documents need to be translated to the language of the new country. This necessitates effective, prompt and accurate translation services.

Accuracy Is Paramount One of the main aspects about translation, which also makes it a tricky job is that everything needs to be accurate. The accuracy needs to be there not just from the literal word interpretation standpoint but also in terms of the context and meaning of the document. This is even more applicable in the case of difficult and complex languages like Ukrainian or even Chinese. Ukrainian translation can be extremely difficult and since there are often various ways to interpret a particular sentence, the proficiency of the translator is put to the test. Even a small error can make a huge difference to the document translation. This is especially applicable in the case of specialized segments such as legal documents, academic papers and such.

Keeping The Essence Intact Many documents such as transcripts or literary works demand proper translation to the intended language. In the case of poems and similar literary works in the Ukrainian language, the essence of the document needs to be preserved. In the case of poetry, Ukrainian translation can be especially difficult because poetry is all about sublime meaning, context and interpretation

* Reading the original language poses a problem to inexperienced or unskilled translators. It is not just the verbal fluency of a language that is required. The skills to read and write it are sometimes more important.

* The translator could have a problem in comprehending the language too. This could be because of lack of proficiency in that language or complexity of the language or the personal interpretation of the translator.

* The translator sometimes brings in his own beliefs and experiences in interpreting a document. This could potentially harm the document's accuracy, intent and effect. This is a natural problem to occur with every translator but it must be fought against. The focus of the translator must be on the client and his needs.

* Lack of knowledge of the source language. The translator should ideally be a native to that language. That is the only way to ensure comprehensive translation of the content, complete with colloquial understanding of expressions, humor, slangs, hidden meanings, culturally significant content, etc. Some translators only deliver the word to word translation or the superficial meaning of the text. This leads to a loss of the text's core meaning.

* Semantic (which includes aphorisms, standardized terms, etc.) and the cultural (which includes idioms, proverbs, puns, etc.) difficulties of translation. Translators should know all the characteristics of the language.

* Language can be misused unintentionally. While using a particular expression, the intentions of the translator could be innocent, but the actual meaning of the expression in the targeted language could be offensive or sordid. Know your language, and if you do not, then inform the client in clear words.

* There are some rare words whose meanings escape, not only the general public but also the dictionaries. The translator should have enough common sense and intuition to come up with the closest possible word for it. Only a thorough understanding of the language and the field of translation warrants such advanced skills. Contextual understanding of the document is extremely important.

* Being faithful to both languages. There are rules and cultural differences to be considered in both languages. It is difficult to express exactly the same meaning in another language at times. There are sometimes no equivalents for certain words or expressions. The most a translator can do is come up with the next best alternative word.

All these problems that are faced during the translation process can be combated with experience, taking up wide variety of projects and through a constant improvement in language skills.

COMPARATIVE TRANSLATION OF SOME ENGLISH PHRASEOLOGY INTO AZERBAIJANI AND TURKISH LANGUAGES

Natiq ADILOV

Qafqaz Universiteti

nadilov@qu.edu.az

Baku/AZERBAIJAN

When we mention phraseology we consider proverbs, expressions, catch words, quotations and so on. It is clear that when these are translated into different languages, various methods and problems emerge because of lexical resources, culture of different nations and other factors. By using the following methods we can compare translation of some English phraseology into Azerbaijani and Turkish languages:

1. **Equivalent:** from lexical components and meaning point of view the expressions in target and source languages are the same. For example; as cold as ice - buz kimi soyuq – buz gibi soğuk or all that glitters is not gold-hər parıldayan qızıl deyil-her parlayan altın değil, etc. In both examples the words, their translations and the meanings are exactly the same.

2. **Analogue:** similar proverbs and catch words. In other words same (equivalent) in meaning but different (partially or completely) from lexical point of view. For example; don't cross the bridges before you come to them-çay gəlməmiş çırmanma-ayı görmeden bayram yapma, No smoke without fire-od olmayan yerdən tüstü çıxmaz-ateş olmayan yerden duman çıkmaz. Out of sight, out of mind-gözdən iraq, könlüden uzaq-gözden irak olan gönülden de irak olur. The translations convey the same meanings but as it is seen, within the process different words are used in three languages.

3. **Descriptive translation:** when the phraseology doesn't have the equivalent or analogue, they can be translated by using free word combinations. For example; cross the floor of the house-bir partiyadan başqasına keçmək-bir partiden digərinə gecmek. This expression can be actual for the society where the source language is spoken and taking into consideration that its equivalent and analogue doesn't exist in Turkish and Azerbaijani languages, its description is written.

4. **Antonymic translation:** in this the negative phraseology is conveyed by positive construction or vice versa. For example; don't count your chickens before they are hatched-cücəni payızda sayarlar-dereyi gördükdün sonra paçaları sıva.

5. **Calque or loan translation:** the word calque means imitation. This method is used when it cannot be rendered in any methods. For example ; A bad beginning makes a bad ending-pis başlanğıc pis nəticə verər-kötü bir başlanğıc kötü bir sonla biter. Or a bad workman always blames his tools-pis sənətkar həmişə öz alətlərini təqsirləndirər-kötü işçi

suçu aletlərdə bulur. These expressions exist in the English language but their equivalents and analogues are absent in Azerbaijani and Turkish. The best way is using the calque.

From the above shown examples we can see that the proverbs, catch words, quotations and other phraseology can be rendered by using different problems and sometimes these methods can equally be applied for both Azerbaijani and Turkish languages. At the same time it is worth mentioning that not all phraseology has its equivalents or analogues which results with calque translation. It is also possible that one proverb, idiom, etc can have both equivalent and analogue in the target language. Let's have a look at "a new broom sweeps clean". In the Azerbaijan language its equivalent is "təzə süpürgə təmiz süpürər". At the same time in the mentioned language it can be translated by using its analogue- "təzə bardaq suyu sərin saxlar". However, in the Turkish languages it is translated with its analogue which is more different than the analogue in Azerbaijani. It is translated as "işbaşına yeni gelen kimse iyi iş görür". Although "all that glitter is not gold" is translated with its equivalent in Azerbaijani, in Turkish in addition to its equivalent it has analogue translation too- "her sakallıyı deden sanma". While looking through the analogues in Azerbaijani and Turkish languages we can observe that the used lexical units are different. By throwing light on the translation of "better late than never" in Azerbaijani (heç olmamaqdansa, gec olsun) and Turkish (geç olsun, güç olmasın) we can see that in Azerbaijani the first part of proverb is rendered with antonymic, however it happens in the second part of the Turkish one.

QƏZET İDİOMLARI VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ

Nərminə ƏLİYEVƏ

Qafqaz University

nermine_aliyeva@yahoo.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

Müasir dövrdə qəzetlərdəki yazılarda çoxlu sayda idiomlara rast gəlmək olar. Bəzən bu idiomları ingilis dilindən azərbaycan dilinə və azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümə edənlər çoxlu sayda problemlərlə qarşılaşırlar. Bütün bunları nəzərə alaraq bu məqalə qəzetlərdə işlədilən idiomlara və onların tərcüməsinə həsr edilmişdir. Məqalədə nəinki qəzetlərdə istifadə olunan idiomlar, eləcə də idiomatik ifadələr, və eyni zamanda frazeoloji birləşmələr üzərində də tədqiqat aparılmış, idiomların analizi üzərində ümumiləşmələrə yer verilmiş və onların hər birinə aid misallar verilərək izah olunmuşdur. Bununla yanaşı bir çox idiomların yaxın mənalı ekvivalentləri və tərcümələri də bu məqalədə öz əksini tapmışdır.

Məsələn aşağıdakı misallarda qəzet idiomlarına aid bəzi misallara baxaq:

crash course - a quick lesson

Venture capitalist David Cowan is a professed chess-playing nerd who studied math and computer science at Harvard. Last year, though, he decided he needed a **crash course** in getting hip. – *The Wall Street Journal*

(to) miss out - to miss an opportunity; to fail to make use of an opportunity

(to) go to great lengths - to do a lot; to do a lot to achieve a certain goal

fuddy-duddy - out of fashion; not modern; an old-fashioned person who doesn't want to change

Many older tech investors, eager not to **miss out**, are **going to great lengths** to shed **fuddy-duddy** images and ingratiate themselves with the younger generation.

– *The Wall Street Journal*

Məqalədə yuxarıda deyilənlərlə yanaşı qəzet idiomlarına aid misalların sadəcə tərcüməsi deyil eyni zamanda onların Azərbaycan dilində olan qarşılıqları da izah olunmuşdur.

(1) an English absolute monoequivalent ("tərki silah olmaq" - 'to lay down one's arms'),

(2) or by a relative equivalent ("müqavimətə rast gəlmək" - 'to meet smth. at dagger-point'),

(3) or by a selected synonym ("yaxasından əl çəkmək" might, depending on a context, be translated either as 'to jump down smb.'s throat' or 'to go off the deep end' or 'to leave away', etc., etc., etc.),

(4) or metaphorically ("birkəsə qəzəblənmək"- 'to hurl thunder bolts at smb.'),

(5) or, the last and the least, by a description ("soyuq yanaşmaq"- 'to give smth. a hostile reception' or 'to meet smth. With resistance', or the like).

Bununla yanaşı tanınmış dünya qəzetlərindən, tərkibində günlük istifadə olunan idiomlar olan hissələr araşdırılaraq çıxarılmış və onların Azərbaycan dilində tərcüməsi göstərilmişdir.

Across the board- hər kəs daxil olmaqla (bütün hamıya şamil edilən)

The computer company decided to give the workers an across-the-board increase in their salary.

Komputer firması bütün işçilərinin maaşında artım etməyi qərara alıb.

Ante up- çoxlu pul ödəmək

I had to ante up a lot of money to get my car fixed.

Maşınımı təmir etdirmək üçün çoxlu pul ödəməli oldum.

At a loss- nəyisə satıb pul itirmək

We were forced to sell the computers at a big loss.

Komputerləri böyük itkiylə satmağa məcbur olduq.

At all costs-*nəyin bahasına olursa olsun*

He plans to go to school at all costs.

O nəyin bahasına olursa olsun məktəbə getməyi planlaşdırır.

Back on your feet-*öz maddi vəziyyətini düzəltmək*

My sister is back on her feet after losing her job last year.

Bacım keçən il işdən çıxandan sonra nəhayət ki öz vəziyyətini düzəltdi.

Bail a company out-*maliyyə problemləri olan bir firmaya yardım etmək, xilas etmək*

The government decided to bail out the failing bank in order to maintain stability in the economy.

Dövlət maliyyə problemi yaşayan banka, iqtisadiyyatdakı sabilliyi qorumaq üçün yardım etməyi qərara aldı.

Ball park figure/estimate-*gözəyari hesablama*

The contractor gave us a ball park figure for the cost of repairing the new building.

Kontraktçı bizə yeni binanın təmiri üçün lazım olan gözəyari hesabı verdi.

Bang for the buck-*xərclənilən pulun dəyərini/qarşılığını almaq*

We were able to get a big bang for our buck when we advertised on the Internet.

İnternetdə reklam olunduqdan sonra biz xərclədiyimiz pulun qarşılığını aldığımızı.

Banker's hours-*qısa iş vaxtı*

My sister's husband owns his own company and is able to work banker's hours with his large staff.

Mənim bacımın yoldaşının öz bankı var və o öz geniş işçi heyətiylə qısa iş vaxtı keçirə bilir.

Bean-counter-*mühasib, hesabdər*

We asked the bean-counters to look over the figures in the new budget.

Biz mühasibdən yeni büdcəyə rəqəmlərinə baxmasını istədik.

Bet your bottom dollar-*varını yoxunu ortaya qoymaq, nəyə desən mərc etmək*

I would bet my bottom dollar that the accounting manager will be late again today.

Mən nəyə desən mərc edərdim ki, mühasibat mənencəri bugün yenə gecikəcək.

TEXNİKİ TERMİNOLOJİ LÜĞƏTLƏR

Nuriyyə RZAYEVA

Azərbaycan Texniki Universiteti

fatya_90@box.az

Bakı/AZƏRBAYCAN

Terminoloji lüğətlər müasir dövrdə demək olar ki, Azərbaycan dilinin bütün sahələrini əhatə edir. Azərbaycan dilinin müxtəlif sahələrinə dair lüğətlər Böyük Oktyabr Sosialist inqilabından sonra yaranmağı başlamış və az bir müddət içərisində geniş vüsət almışdır.

Sovet hakimiyyəti illərində texniki terminologiyaya aid bir sıra lüğətlər, o cümlədən fizikaya, riyaziyyata, elektromexnikaya, nəzəri mexanikaya aid lüğətlər nəşr olunmuşdur. Lüğətlər adətən vasitəsi dil olan rus dilindən tərcümə olunur. Onun vasitəsilə Qərbi Avropa mənşəli terminlər texniki lüğətlərimizə daxil olur və texniki dilimizdə geniş şəkildə istifadə olunur. Onun vasitəsilə Qərbi Avropa mənşəli terminlər texniki lüğətlərimizə daxil olur və texniki dilimizdə geniş şəkildə istifadə olunur.

İlk dəfə texniki lüğət «Ruscadan-türkcəyə yollarla texniki istilahlər lüğəti» 1928-ci ildə nəşr olunmuş, 1927-ci ildə «Dəmir yol işlətmə istilahları» lüğəti nəşr olunmuşdur.

1931-ci ildə «Elektrotexnika istilahları (rusca-türkcə)» və «Riyaziyyat terminləri» lüğətləri hazırlanmışdır. Sonralar 1934-cü ildə SSRİ EA Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsi «Geodeziya terminləri» lüğəti, 1935-ci ildə isə həmin şöbə tərəfindən «Astronomiya terminləri» lüğəti və «Geodeziya terminləri» lüğəti nəşr olunmuşdur. 1938-ci ildə A.K.Abbasov və Z.İ.Əlizadə tərəfindən «Fizika terminləri» lüğəti nəşr olunmuşdur. Yenə də elə həmin ildə Azərbaycan tərəfindən «rusca-Azərbaycanca evolyasion nəzəriyyəsi əsasları terminləri», «Kimya terminləri», «Rusca-Azərbaycanca matematika terminləri», «Rusca-Azərbaycanca geologiya terminləri» lüğətləri çapa buraxılmışdır. 1940-cı ildə SSRİ EA Azərbaycan şöbəsi «Astronomiya terminləri», S.Bağırov tərəfindən elə həmin ildə «Müxtəlif Dəmiryol transportu terminləri» lüğətləri hazırlanıb çap edilmişdir.

Müharibədən sonrakı quruculuq illərində 1955-ci ildə M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Sənaye İnstitutu (indiki Neft Akademiyası) tərəfindən buraxılmış «Qazmada işlədilən texniki istilahlər» və 1956-cı ildə yenə həmin İnstitutun işçiləri tərəfindən «Yüksək gərginliklər texnikası və elektrotexniki materiallara aid istilahlər» lüğəti çap olunmuşdur.

1957-ci ildə Azərbaycan SSRİ EA terminologiya komitəsi tərəfindən «Dağ texniki terminləri» lüğəti işlənib hazırlanmışdır.

1958-ci ildə Z.İ.Kazımzadə və M.N.Salamzadənin tərtib etdikləri «Rusca-Azərbaycanca elektrotexnika terminləri» lüğəti, yenə həmin ildə A.D.Mustafayevin tərtib etdiyi «Rusca-Azərbaycanca maşınqayırma texnologiyası» lüğəti, S.M.Quliyevin həmin ildə tərtib etdikləri «Neft və mədən işlərinə dair ingiliscə-azərbaycanca-rusca» lüğətlər işlənib çap

olunmuşdur və yenə də Azərbaycan SSSR EA Nəşriyyatı tərəfindən «Riyaziyyat terminləri» və «Geologiya terminləri» lüğətləri işlənib çap olunmuşdur.

1959-cu ildə Ə.Ə.Əliyevin tərtib etdiyi «Tikinti işlərinə dair Rusca-azərbaycanca terminlər» lüğəti, Q.K.Məmmədovun tərtib etdiyi «İstilik mexanikasına dair terminlərin rusca-azərbaycanca lüğəti», Azərneftin mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanmış «Rusca-Azərbaycanca texniki mexanika terminləri» lüğəti, Azərneftin mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanmış «İzahlı neft geologiyası» lüğəti, yenə həmin ildə Azərbaycan SSRİ EA-nın elmi işçiləri tərəfindən «Neft və qaz quyuları qazılması üzrə terminlər» lüğəti nəşr olunub istifadəyə verilmişdir.

1960-cı ildə Azərbaycan SSRİ EA – Terminologiya Komitəsi tərəfindən «Hidrotexnika və meylorasiya terminləri» lüğəti, yenə də Akademiyanın terminoloqları tərəfindən «Astronomiya terminləri» lüğəti işlənib çapa buraxılmışdır. 1963-cü ilə Azərbaycan SSR EA-nın Terminologiya Komitəsi tərəfindən «Hidravlika, yeraltı hidravlika və hidravlik maşınlar terminləri» lüğəti və yenə həmin ildə Akademiyanın terminoloq işçiləri tərəfindən «Kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsində və elektrikləşdirilməsinə dair texniki terminlər» lüğəti kitabları çap olunmuşdur.

1965-ci ilə Azərbaycan SSRİ EA tərəfindən «Fizika terminləri» lüğəti və «Fotoqrafiya və kinomotoqrafiya terminləri» lüğəti işlənib çap olunmuşdur.

1966-cı ildə A.Əfəndiyevin tərtib etdiyi «Sənaye qurğularının avtomatlaşdırılması və elektrik mftillərinə dair lüğəti», «Azərbaycanca-rusca-İngiliscə elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılması terminləri» lüğəti adlı 2 böyük kitabı çapla buraxılmışdır.

Yenə həmin ildə Azərbaycan SSRİ EA nəşriyyatı tərəfindən «Rabitə terminləri» lüğəti elmi işçilər tərəfindən işlənib çap olunmuşdur.

1968-ci ildə Azərbaycan SSRİ EA Terminologiya Komitəsi tərəfindən nəşr olunan «Elmi-məlumat nəzəriyyəsi və təcrübəsi üzrə izahlı terminologiya lüğəti» kitabı və «Kimya və neft emalına dair ingiliscə-azərbaycanca-rusca lüğət» kitabları işlənib hazırlanmış və istifadəyə verilmişdir.

1970-ci ildə Z.Qaralov və A.Abbasadə «Məktəblinin fizika lüğəti» kitabı nəşr olunmuşdur.

1970-ci ildə N.Qasımzadə tərəfindən nəşr olunan «Metallar texnologiyası və metalşünaslıq terminləri» lüğəti çap olunmuşdur.

1973-cü ildə Ə.M.Əliyevin tərtib etdiyi «Avtomobil nəqliyyatı terminləri lüğəti» kitabı çap olunub istifadəyə verilmişdir.

1977-ci ildə «Avtomatik idarəetməyə dair rusca-İngiliscə-azərbaycanca-qırğızca-türkməncə-özbəkçə terminologiya lüğəti» kitabı ilk dəfə olaraq 6 dildə Azərbaycan SSRİ EA Terminologiya Komitəsinin elmi işçiləri tərəfindən nəşr olunub istifadəyə verilmişdir.

1978-ci ildə U.S.Kəngərli və İ.X.Kəngərinskaya tərəfindən «Rusca-Azərbaycanca-İngiliscə radio elektronika dair terminlər lüğəti» kitabı çap olunmuşdur.

1980-ci ildə T.M.Əliyev və S.K.Kərimzadə tərəfindən «Hesablama texnikası məlumatına aid rusca-azərbaycanca terminlərin lüğəti» kitabı çapa buraxılmışdır.

Və nəhayət, 1984-cü ildə «Yenin məsafədən zonalaşdırılmasına dair rusca-azərbaycanca terminlər lüğəti» kitabı nəşr olunub istifadəyə verilmişdir. Kitabın müəllifləri T.K.İsmayilov, M.Ş.Qasimov, A.Ş.Mehdiyev, T.M.Rəhimov, T.H.Sadixov, N.K.Səmədovdur. İndiyədək yazılmış bütün bu terminoloji lüğətlər müasir tələbləri ödəmirlər, günün vacib tələblərinə cavab vermirlər.

Bu çətin və şərəfli işdə Azərbaycan SSRİ EA Terminologiya Komitəsinin işçiləri ilə yanaşı müxtəlif texniki institutların kafedralarının işçiləri, mütəxəssisləri, alimlər də iştirak edirlər.

REGISTER IN TRANSLATION

Nurlana RAMAZANOVA

Qafqaz University

n.ramazanova@hotmail.com

Baku/AZERBAIJAN

Translation is a means of interlingual communication. The translator makes possible exchange of information between the users of different languages by producing in the target language (TL or the translating language) a text which has an identical communicative value with the source (or original) text (ST). Translating is a complicated process. Much of the literature of translation is not about errors in translation; it is about errors in understanding the original. A lot of features play a great role in the process of qualitative translation. One of them is text register in translation. When we communicate with other people, we use a language as a mean to express our feeling and ideas. But the use of language here is different between one and another. Everybody has their own style in expressing their languages in order to communicate with someone else. The differences are because of age, sex, status, state, size personality emotional state and so on. Beyond the individual differences, there is a characteristic about the way people speak in different regions and social group, we usually call it as dialect. Not only in verbal/oral communication, we deal with it, but also in translation. In translating a text, we face the two dimensions of language. The first dimension is about the user of the language here, as a translator we have to consider about the setting where the writer lives (the

region), who is the writer (social class of the writer) and other aspects that reflect the use of the language in the source text. The second dimension of variation in using language is about the use of language itself. Here we deal with the register. It is a kind of style that is used by the speaker or the writer towards the hearers or readers of the subject matter. The writer uses the language for certain purposes of communication. So, the writer will use a variety of language determined by the subject matter. A lawyer and a journalist will use different language in their job fields. They use a particular register in their words. In addressing the judge in a court, a lawyer will say "Your Honour", but a journalist will write or address "The Judge". Register is also access the situation the conversation or objective of the text. In another word, register mediates between language and situation. This is about the choice of using language in formal or informal way. In society, we have to know when we should use formal or informal language. When we attend a tribunal, a seminar or a ceremony of course we use formal language and sometimes we use different register, but when we communicate with our friends we use informal language or even we see on TV that people use informal language for entertainment. Let's give some examples: Adapting language to suit the topic is a fairly straightforward matter. Many activities have a specialized vocabulary. If you are playing a ball game, you need to know that 'zero' is a *duck* in cricket, *love* in tennis, and *nil* in soccer. If you have a drink with friends in a pub, you need to know greetings such as: *Cheers! Here's to your good health!* Other types of variation are less clearcut. The same person might utter any of the following three sentences, depending on the circumstances:

I should be grateful if you would make less noise.

Please be quiet.

Shut up!

Here the utterances range from a *high* or formal style, down to a *low* or informal one--and the choice of a high or low style is partly a matter of politeness." Like variation in our manner of dress, stylistic variations in language cannot be judged as appropriate or not without reference to the participants in the interchange (i.e., speaker and listener or reader and writer). For example, you would not speak to a 5-year-old child, an intimate friend, and a professor using the same style of speech. Using the term *eleemosynary* 'charitable' would probably be inappropriate for the child and the friend, while using *number one* 'urinate' would probably be inappropriate for the friend and the professor."

TRANSLATING OLD TURKIC LANGUAGES WRITTEN IN ARABIC SCRIPT INTO ENGLISH

Nusrat SHIKHBABAYEV

Qafqaz University
nsixbabayev@qu.edu.az
Baku/AZERBAIJAN

This study is directed toward studying translation difficulties that translators usually encounter when rendering old languages written in purely consonantal alphabets to other languages. Specifically, this article deals with the issues which are closely related to the translation difficulties that occur in old Turkic languages written in Arabic script utilizing the three different copies of *the book of Dede Korkut* which is stored in the Vatican, Berlin and Dresden Museums in Europe, and written in Arabic script during XI-XVI c. AD (1, p. 27) centuries.

Certainly, many problems are likely to occur when rendering old languages. This is especially true of those languages that are no longer in use and especially true of those that have been completely forgotten. Some aspects of translation, such as accuracy or the effort to preserve the originality of source language (SL) meaning when rendering into target language (TL), be it either old or modern language, has always been difficult and problematic. This is so regardless of which language you are rendering to or from accept that when old languages are in a purely consonantal alphabet, the magnitude of difficulty in rendering is significantly increased.

In a consonantal alphabet, vowels are not written in most cases. This is a type of writing system that where each symbol always or usually stands for a consonant, leaving the reader to supply the appropriate vowel while reading (2). So, absence of vowel signs in old Turkic languages, more precisely, writing them without vowel signs in the professional form of the language using just one vowel sign to suggest several vowel signs and make people guess which vowel sign belongs to which vowels amplify the problem.

To sum it up, we recommend the translator intended to translate old Turkic languages written in Arabic script to become aware of the suggestions which we suggest here.

Suggestions

First, a translator should make it clear whether the old manuscript is the copy or the original.

Second, in the event original doesn't exist, a translator should try to obtain all available copies or even the copies of the copies.

Third, a translator must attain all necessary knowledge about the old SL and should have a good command of present TL.

Fourth, it would be better if a translator is chosen from among who is well aware of the old language or already experienced in that type of translation.

Fifth, a translator should be more careful while translating old languages and must avoid making any small mistake.

Sixth, a translator should try to seek the best fitting meaning of the word of the original and not remove it instead in order to avoid wrong translation.

Seventh, a translator should report what they have omitted in the original text no matter how difficult the language is and give them in a note on the pages of their translation.

Eighth, a translator should neither abbreviate nor extent the meaning in sentences when it is repetitive or looks long.

Ninth, a translator should not play on the words or phrases translating the same word in a different way in the same translation.

Tenth, in the event an available professional translator is hard to identify, it is better to hire someone who is rather experienced in SL than being a professional in the TL.

TƏLƏBƏLƏRİN LÜĞƏT EHTİYYATLARININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ SÖZDÜZƏLTMƏNİN YOLLARI

Pakizə MƏMMƏDZADƏ

Azərbaycan Texniki Universiteti

fatya_90@box.az

Bakı/AZƏRBAYCAN

Dilçiliyin bir elm kimi inkişafı mədəniyyətin inkişafından xəbər verir. Bütün dillər mədəni inkişafın nəticəsidir. Mədəniyyətin elə bir sahəsi yoxdur ki, dildən istifadə edilməsin.

Xarici dillərin öyrənilməsində dilçilik əvəzsiz rol oynayır. Ana dilinin təbii materialının əsasında xarici dili öyrənmək üçün dilçiliyin müqayisə-tutuşdurma metodundan istifadə etmək lazımdır. Dilçiliyin bu metodundan istifadə edilməyə, Azərbaycan auditoriyasında xarici dili tədris etmək mümkün olmaz. Tutuşdurma- qarşılaşdırma hesabına yeni sözlər lüğət tərkibini zənginləşdirir.

İctimai həyatda baş verən bütün dəyişikliklər dildə öz əksini tapır. Canlı dil daim inkişafda, dəyişməkdə və təkmilləşməkdədir. Lakin, dilin bütün sahələri leksika, morfologiya və s. eyni sürətdə dəyişmir. Qrammatikada yeniliyin baş verməsi üçün böyük bir tarixi dövr lazımdır. Leksika isə axıcıdır, dəyişkəndir. Bu nöqtəyi nəzərdən xarici dilin zənginləşməsindən söhbət açıldıqda, ilk öncə dilin lüğət tərkibininin önəmli hissəsi olan sözdüzəldici şəkilçilərin rolu bariz surətdə özünü göstərir. Dövrün səciyyəsi ilə əlaqədar dildə baş verən dəyişikliklər dedikdə göz önündə ilk növbədə leksik vahidlər durur. Leksik vahidlər ayrı-ayrı sözlər, adətən həyatda əmələ gələn eyni əşya, məfhum və hadisələrin adları kimi meydana çıxır. Belə zənginləşmənin əsasında, əsasən düzəltmə sözlərin əmələ gəlməsi durur. Sözlərin böyük əksəriyyəti sözdüzəltmə yolu ilə xalqın tarixi inkişafı prosesində formalaşmış leksik material-söz və şəkilçilər əsasında yaranır.

Leksika və qrammatika həmişə qarşılıqlı əlaqədə olub, yeni sözlərin yaranmasında iştirak edir.

Yeni sözlərin əmələ gəlmə prosesini dürüst başa düşmək üçün şəkilçilərin həm ümumi, həm də ayrı-ayrı nitq hissələri üzrə olan aləmini, məna və şəkil etibarilə qruplaşmalarını bilmək lazım gəlir.

Morfoloji yolla sözdüzəltmə prosesində əsas rol oynayan şəkilçiləri leksik və qrammatik əməllərinə, məhsuldarlığına və qeyri- məhsuldarlığına, törəmə yollarına, fonetik xüsusiyyətlərinə və məna ardıcılığına görə öyrənmək lazımdır.

İstər morfoloji yolla söz yaradıcılığında iştirak edən şəkilçilər, istərsə də dilin qrammatikasını əmələ gətirən şəkilçilər sözdən ayrıldıqda işlənməmək, təklikdə bir leksik vahid olmamaq və sözlərə bitişik yazılmaq etibarilə ümumi xarakterə malikdir.

Şəkilçilərin bir qismi sözdüzəltmə prosesi ilə əlaqələndirərək sözdüzəldici şəkilçi, ikinci qismi isə əlaqələndirərək sözdəyişdirici şəkilçi adlandırılırlar. Leksik və ya qrammatik əlamətlərinə görə şəkilçiləri leksik, leksik-qrammatik, qrammatik-leksik şəkilçilərə bölmək olar.

Leksik şəkilçilər ancaq müəyyən məfhum ifadə edən leksik vahidlərin düzəldilməsində iştirak edir və sözlər arasında qrammatik əlaqənin yaranmasına heç bir təsir göstərə bilmir.

Leksik-qrammatik şəkilçilər müəyyən məfhum ifadə edən leksik vahidlər əmələ gətirməklə bərabər, bu vahidlərin başqa sözlərlə qrammatik əlaqəyə girməsi tələbini özündə əks etdirir.

Qrammatik-leksik şəkilçilər artırıldığı sözlərlə ancaq bu və ya digər qrammatik kateqoriyanın funksiyasını yerinə yetirir. Bu şəkilçilərə ismin hal şəkilçiləri və şəxs sonluqlarını əlavə etmək olar.

Morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən bütün şəkilçilər özlərinin yeni söz yaratma bacarığına görə eyni deyildir. Bəzi şəkilçilər müxtəlif sözlərə artırılaraq, bir çox yeni sözlər əmələ gətirdiyi halda, bəzi şəkilçilər məhdud sözlərə artırılaraq az miqdarda yeni sözlər əmələ gətirir. Buna görə də çox söz əmələ gətirən şəkilçiləri isə qeyri-məhsuldar şəkilçilər adlandırılırlar.

Şəkilçilərin leksik və qrammatik xüsusiyyətləri, eyni zamanda məhsuldar və qeyri-məhsuldarlığı ilə əlaqədar olan mühüm məsələlərdən biri onların mənşəyi məsələsidir.

İngilis dilin məhsuldar şəkilçiləri yeni söz yaradılmasında fəal iştirak edir.

İsim düzəldən suffikslər aşağıdakılardır:

-er-written, teacher; -or- collector, ship, friendship, hood, childhood, brotherhood; -dom- kingdom, freedom; -ness- kindness; -ist- scientist, biologist, novelist; -ism/cism- heroism, criticism, -ment, development, government;

Sifət düzəldən suffikslər aşağıdakılardır:

-able/ible/uble/- admirable, acceptable, soluble, convertible, terrible; -al/ial- formal, cultural, social; -ic- arabic, historic, metallic, carbonic, poetic

Bu şəkilçilər əsasən -ible, -en, -ive, qeyri-məhsuldar hesab edilir. -able, -ible, -ive, -ous, -ious fransız mənşəli; -ed, -en, -ish, -less, -some, alman mənşəli suffikslər hesab edilir.

Say düzəldən suffikslər aşağıdakılardır:

-fold, -twofold, -teen-fourteen, -th-seventh, -ty-sixty

Fel düzəldən suffikslər aşağıdakılardır:

-ate-appreciate; -er-glimmer; -en-shorten; fy/ify-terrify, solidify, speechify, satisfy; -ize-equalize; -ish-establish

Göründüyü kimi, ingilis dilində isimlərin başqa nitq hissələrinə nisbətən daha çox suffiksləri var. Suffikslərin demək olar ki, böyük əksəriyyəti yeni ismlər əmələ gətirir və ingilis dilində lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsinə xidmət edir.

Bütün dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də sadə və mürəkkəb sözyaratma modelləri kimi özünəməxsus yer tutur. Yeni-yeni modellər əsasında yeni sözlərin, xüsusilə yeni ismlərin yaranması daim mövcud olan tarixi bir proses olub, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsindəki rolu, termin yaradıcılığında aktual mövqeyi danılmazdır.

Bu baxımdan tədris zamanı ingilis dilində suffiksial sistemin təhlili və öyrənilməsi tələbələrdə dilin öyrədilməsində daha effektiv şərait yaradır.

Onlar kök sözlər və düzəldilən sözlərin forma və xüsusiyyətlərini düzgün qavrayırlar. Tələbələr suffiksial sistemdə yeni sözlərin yaradılmasını sistemli şəkildə öyrənə bilirlər. Müəllim tədris prosesində sözü və sözsonu şəkilçilərin və onlara konkret funksiyalarını ayınlaşdırır.

Sözdüzəltmə suffiks, affiks, fleksiya kimi yeni söz yaradan şəkilçilər haqqında müəyyən nəzəri biliklərə malik olmaq tələbələr üçün çox vacibdir və bu şəkilçilərin mənalılarının düzgün başa düşülməsi onların lüğət ehtiyatlarını artırmaq imkanına malikdir.

FRANSIZ DİLİNDƏ MƏCHUL NÖVÜN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ YOLLARI

Kəmalə KƏRİMOVA

Baş müəllim,

Azərbaycan Dillər Universiteti

kamelia.kerimova@mail.ru

Açar sözlər: aktiv növ, passiv növ, tərcümə yolları, şəxsiz forma, sözönlər, passiv semantikəli fel

Fransız dilində cümlənin “verbo-centrique” əsasını təşkil edən fel nitqin qurulmasında böyük rola malikdir. Çox zəngin və mürəkkəb qrammatik kateqoriyalara malik olan fransız felləri növ baxımından əsas məlum və məchul olmaqla iki növə bölünürlər. Bəzi dilçilər isə pronominal felin özünüifadəsini qayıdış və ya orta növ kimi qiymətləndirənlər də (la voix réfléchie ou moyenne), R.L.Vaquer, J.Pənşon və s. məşhur fransız qrammatistləri isə bunun pronominal növ deyil, “qayıdış” və ya “qarşılıqlı-müştərək fellər” kimi qiymətləndirirlər.

Məchulluq problemini həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən öyrənən dilçilər onun fransız dilində müxtəlif yollarla ifadə olunması vasitələrini ön plana çəkirlər. Bu işimizdə biz, əsasən, fransız dilində məchulluğun Azərbaycan dilinə necə tərcümə edilməsi yollarının üzərində dayanacağıq. Həmçinin, tərcümə zamanı fransız dilində məchul növün yaranmasında qrammatik rol oynayan “par” və “de” sözönlərinin (məchul növdə olan cümlənin icraçı tamamlığını cümləyə birləşdirirlər) sərbəst tərcümə olunması yollarını nəzarətdə saxlayacağıq. Məs.: 1. *J'ai été emmenée par des bohémiens à Séville* (Prosper Mérimée, “Carmen”, p. 508). – Qaraçılar məni Sevilyaya apardılar (Şamil Zaman, “Karmen”, səh. 137); 2. *On comprend avec quelle joie la proposition fut acceptée et quelle devait être la confiance inspirée par une personne qui devinait ainsi d'un coup d'œil les secrets intimes du cœur?* (Prosper Mérimée, “Carmen”, p. 558) – Belə təklifin necə böyük sevinclə qəbul olunduğunu başa düşmək olar, ancaq burası var ki, ürəyin gizli sirlərini bir baxışla tez bilən, başa düşən adama necə inanasan? (Şamil Zaman, “Karmen”, səh. 152); 3. *La redoute était de nouveau enveloppée de fumée* (Prosper Mérimée, “L'enlèvement de la redoute”, p. 56) – İstehkam yenə tüstü-duman içində idi (Şamil Zaman, “İstehkamin alınması”, səh. 40); 4. *Il y avait toujours en, sur la planète du petit prince, des fleurs très simples, ornées d'un seul rang de pétales et qui ne tenaient points de places et qui ne dérangeraient personne* (A.S.Exupéry “Le petit prince”, p. 405) – Balaca şahzadənin planetində həmişə sadə, yaraşlıq çiçəklər boy atırdı, onların ləçəyi az idi, onlar lap az yer tuturdular və heç kəsi narahat etmirdilər (Cəfər Bağır, “Balaca şahzadə”, səh. 282).

Göründüyü kimi, nümunədə verilən misallarda passiv semantikali fel heç də bütün hallarda Azərbaycan dilinə məchul növdə işlənən fel kimi tərcümə edilmir. Belə hallarda dillərarası transformasiyadan istifadə olunur. Yəni, cümlənin qrammatik strukturunda dəyişikliklər edilsə də, onun informasiya strukturunda heç bir dəyişiklik edilmir.

“Par” və “de” sözlərinin feldən asılı olaraq variyasiyasını xüsusi olaraq müşahidə etmək mümkündür. Müasir fransız dilində “par” sözləsinə daha çox üstünlük verilsə də, klassik fransız dilindən gələn “de” sözləsinə də az rastlanılır. Hər iki sözlə Azərbaycan dilinə “tərəfindən” kimi tərcümə olunmalıdır. Amma göründüyü kimi, burada da sərbəst tərcüməyə meyl edilir, yəni sözlələr tərcümədə ya saxlanılır, ya ismin hal şəkilçiləri (-dan², -da²), ya “ilə” bağlayıcısı (-la²), az hallarda isə “tərəfindən” kimi tərcümə olunur.

Məchul növün belə sərbəst tərcüməsi təbii ki, tərcüməçinin üslubundan və tərcümə olunan materialın üslubundan asılı olaraq (bədi, publisistik, elmi-texniki, hüquqi, inzibati və s.) dəyişir.

Məchul növün işlənməsi ən çox cümlənin informatik yükü ilə bağlıdır. Belə ki, məchulluq semantikasi daşıyan fel ya informasiyanın fokusuna çevrilir, ya da özündən sonra gələn icraçı tamamlığı xüsusi olaraq nəzərə çəpdirməyə xidmət edir. Belə transformasiyalar zamanı romanist alim fil.e.d., prof. B.B.İsmayılovun da qeyd etdiyi kimi, “sintaksik struktur dəyişsə də aktual üzvlənmə baxımından kommunikativ üzvlənməyə xələl gəlmir”.

TRANSLATING MEDIA ARTICLES AZERBAIJANI-ENGLISH LANGUAGES

Polad POLADOV

Qafqaz University

ppoladov@qu.edu.az

Baku/AZERBAIJAN

This study is focusing on the facts that Azerbaijani translators find difficult to translate media articles from Azerbaijani into English or vice-versa. This article is specifically dealing with not only problems concerning whole article translations, but the headline translations as well as the ways they should be translated in order to make the audience understand clearly with as much getting away from the original meaning as possible. In the article also mulled over are some subjects causing obstacles for the translators, at the same time whole lot difficulty for those reading the translated article, even in turn causing much more problems in global scale. Besides all the afore-mentioned here discussed are direct translation techniques which always help in great deal for those mainly involved with article, newsletter and other media translations.

This is beyond the shed of doubt that while translating article mistakes are imminent, as it is when literally said, converting from one language to another. But if we are talking here about translating the articles for the audience which is not aware of the situation, which is culturally different from the source language audience, where social norms likely cause some misunderstanding or even culture shock and at this very moment translation inaccuracy is highly probable.

As media translations can be of numerous types of topics relating different structural, economic, religious, social background, direct translation is widely used here to get the full meaning into the target language. Direct translation techniques are used when structurally the sentences can be translated as well as transposed into target language. The techniques included in Direct Translations are *borrowing*, *calque*, *literal translation*. *Borrowing* is directly taking the word from original language to target language with no translation at all. Just having a slight look at English language is enough to come to conceivable understanding that many words in the language are borrowed, such as *resume*, *café*, *passé* and so forth. Also from Azerbaijani into English translations there are words of the type that can not be translated, such as *dolma*, *kebab* and the like. These words when translated into English are not transposed and they are just written in italic, to larger extent the explanation about the word whether it is related to culture, cuisine, religion and etc can be mentioned in the brackets directly after the word to give much brighter horizon about the words for readers specially when they are from completely different background unaware of the culture.

Calque, sometimes called *loan* translation, means word-for-word when translated literally. You would always see them in specialized or internationalized fields for instance quality assurance, law, medicine, science and the like. Some calques relating some the above-mentioned majors are *status quo*, *carte blanche* or *blue-blood*.

The third and last technique in direct translations is *Literal Translation*. Word-for-word translations can be applied in some language but not others depending on their structures. In Azerbaijan especially Russian-speaking people find it easy to do Russian-English translations.

To summarize it should be stated that while translating the media texts from Azerbaijani into English, the thing worth paying attention is headlines which are not written in English the way they are highlighted in Azerbaijani. If the sentence is in past tense, headline is translated in present simple in English, even “s” after the third personal singular is omitted sometimes. Future tense is usually avoided in English language headlines, so while translating you have to write it in infinitive; for example *Dövlət başçıları Fransada tədbirdə iştirak edəcəklər*- *Heads of States to participate at the event in France*. Furthermore, some words are written short when headlined; for instance *organization*- *org*, *international*- *int'l*, *cooperate*- *co-op* and so forth.

Suggestions

First, a translator should read all the article at least two or three times to understand the context

Second, a translator should take into account the audience who will the article be exposed to.

Third, a translator must have clear knowledge of the target language as well as the resource language.

Fourth, a translator should be more careful when translating media articles avoiding the slightest mistake.

Fifth, a translator must fully understand, distancing from any type misunderstanding specially in cases involving political nuances or twitches of global scale.

Sixth, a translator should not shorten the sentence, nor under any circumstances should s/he change the meaning.

İDİOMATİK İFADƏLƏRİN TƏRCÜMƏDƏ ROLU

Safurə KƏRİMOVA

Qafqaz Universiteti

safura.karimova@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Demək olar ki , idiomların çoxluğu sizin üçün çətinlik törədir. İdiomlar məcazi mənalı birləşmələrdir və onların tərkibindəki sözlər bütövlükdə bir mənanı ifadə edir. Hətta BK-da hər gün nəşr edilən qəzətlərə gözücu nəzər yetirsək, idiomların gündəlik həyatda nə qədər çox işləndiyini aydın şəkildə görə bilərik.

Xarici dilləri öyrənənlər və tədris edənlər düşünür ki, idiomlara çox vaxt sərf etməyə dəyərmə? Bəziləri iddia edirlər ki, bir dili öyrənən insanın idiomu səhv istifadə etməsi yaxşı hal deyil, ya idiomun yüngül formada yanlış işlətməsi(məsələn- “head over feet in love”-dərdindən dəli-divanə olmaq) ya da onu uyğun gəlməyən kontekstdə işlətmək(“snowed under with shopping”-həddindən artıq çox işi olmaq).

Əslində çoxlu sayda idiomları öyrəndikdən sonra onlardan danışmaq zamanı istifadə etmək üçün münasib vəziyyəti gözləmək lazımdır. Digər tərəfdən, xarici dil öyrənənlərin çoxu bu sahədə müəyyən səviyyə əldə etdikdən sonra artıq öyrənməli çox şeyin qalmadığından şikayətlənirlər. Bütün vacib strukturlar aydındır, onlar artıq zəngin söz ehtiyatına sahibdirlər, çoxlu sayda ifadələrdən istifadə etməklə müxtəlif mövzular barədə danışa bilirlər, ancaq onlar hələ də öyrənmək və özlərini inkişaf etdirmək niyyətindədirlər.

İdiomları öyrənmək həll yolu ola bilər. Belə ifadələri anlamaq və onları harada?, necə? istifadə etmək bu dili öyrənən şəxsin hədəf dildə oxuma, eləcə də, danışmaq dilini anlama qabiliyyətini inkişaf etdirəcək. Əgər idiomları öyrənmək yüksək bacarıqların inkişaf etdirilməsi istiqamətində qarşıya məqsəd qoyulubsa, bu yuxarıdakı nümunələrdə göstərilən problemlərin aradan qaldırılmasında faydalı ola bilər. Bəs dil öyrənənlər gündəlik danışmaq və yazıda həddindən çox mövcud olan idiomatik ifadələrdən necə baş çıxaracaqlar? Onlar dilin bu sahəsinə sistemli şəkildə necə yanaşacaqlar?

Bir metod belədir: hədəf dildə ən vacib sözləri götürmək və onlarla bağlı lazımı qaydada qeydlər aparmaq. Məsələn, İngilis dilindəki baş sözü bir çox idiomların tərkib hissəsidir. Yüksək səviyyəli öyrənənlər üçün Maksmillan İngilis dili Lüğəti (The Macmillan English Dictionary for Advanced Learners)gündəlik istifadə edilən təqribən qırx idiomun tərkibində “baş” sözünün olduğunu deyir.bu məqsədlə lüğətdə axtarılmalı olan əsas sözlər rənglər,ümumi heyvan adları, bədənin hissələri, əsas sifətlər(məs. uzun, cəld)təbii hadisələr(məs.külək, günəş). ...

Digər yanaşma metodu isə hədəf dildəki idiomların ana dilindəkilərlə müqayisə olunmasıdır. Bu çalışma öz-özlüyündə həm maraqlı, həm də idiomları yadda saxlama baxımından çox səmərəlidir. Bu məqalədəki birinci nümunəyə baxsaq, həmçinin sizin “işiniz başdan aşı bilər”. Fransız və italyancada bu *submerge*, Alman dilində-*suffocated*, İspan dilində ya *inundated*, ya da *up to ones eyes*(başı qarışıq olmaq), Serbiya dilində *you have it over your head*(başı həddindən çox qarışmaq)dir. Yeri gəlmişkən, “it’s raining cats and dogs ” idiomu artıq arxaikləşib. İndi insanlar daha çox it’s pouring, it’s tipping down və ya Britaniya İngilis dilindəki passing down sözlərindən istifadə edirlər ki, bu da bizim dildəki “yağış elə yağır ki, tut ucundan göyə çıx” frazeoloji birləşməsinin alternatividir.

Universitet tələbələri xüsusi idiomları öyrənməyə həddindən artıq maraq göstərirlər, çünki bu yolla onlar çoxlu fəaliyyətlərlə məşğul ola bilərlər.

Bu layihənin tədqiqatçısına görə, idiomların inteqrasiyası İngilis dilinin tədris edilməsi və öyrənilməsi prosesində, xüsusilə də, sinifdə idiomları öyrətmək məqsədilə effektiv texnikalar baxımından çox vacibdir. Sinifdə və kənarda istifadə edilən idiomların müəllim və tələbələrə yeni ünsiyyət mühiti tapmaqda kömək etdiyini deyə bilərik. Ancaq dilin tədris edilməsi və öyrənilməsində idiomların inteqrasiyası prosesi bəzi müəllim və dil öyrənənlərə çətin və ya səmərəsiz bir iş kimi görünə bilər. Çünki bu kimi şeylər çoxlarının düşüncəsinə görə təhsildəki məqsədlərə çatmaq üçün ya münasib, ya da vacib olmaya bilər.

Bundan əlavə, müəllimlərin perspektivlərinə əsasən, idiomlarla bağlı olan müxtəlif fəaliyyətlər ehtiyacları qarşılaya və tələbələrin öyrənmə prosesini asanlaşdırma bilər.

LANGUAGE, TRANSLATION AND CULTURE

Səyali SƏFƏROVA

Qafqaz Universiteti
sayali.safarova@gmail.com
Baku/AZERBAIJAN

Studying on language, culture and translation and the relationship between them are valuable issues due to the importance of human communication in the world. The variety of languages with different cultures and necessity of communications in human life caused translation to be a very effective factor in communicating, exchanging cultures, and knowledge. Thus, it seems that language and culture are closely related and it is essential to consider both in the process of translation. Although there might be is no specific frame and force on how a translation must be done, all translators who transfer natural meaning based on the cultural and religious norms of their society, encounter some limitations and censorship through translation. We also define that translation has an important role in globalization of cultures especially pop culture leading to expanding ethnic habits and customs, or religious values. As languages and culture are complimentary of each other, and cultural features of every region is different, translators not only should concentrate on how to convey the same meaning, but also attempt to show the dissimilarities between two cultural perspectives.

Language

Language is used to maintain and convey culture and cultural ties. Different ideas stem from differing language use within one's culture and the whole intertwining of these relationships start at one's birth. Language may refer either to the specifically human capacity for acquiring and using complex system of communication or to a specific instance of such a system of complex communication.

Culture

Newmark defined culture as "the way of life and its manifestations that are peculiar to a community that uses a particular language as its means of expression". He clearly stated that operationally he does not regard language as a component or feature of culture in direct opposition to the view taken by Vermeer who stated that "language is part of a culture." The term culture originally meant the cultivation of the soul or mind; culture includes behavior such as courtship or child rearing practices material things such as tools, clothing and shelter, institutions and beliefs. Culture is the sum total of the ways of living built up by a group and passed on from one generation to another. Culture is a complex whole which includes knowledge, belief, art, law, morals, customs and many other capabilities and habits acquired by man as a member of society.

Translation

The communication of the meaning of the source-language text is by means of an equivalent target-language text so translation consists of language and culture. Jerome said that two things are necessary for a good translation - an adequate understanding of the original language (source language) and an adequate command of the language into which one is translating (receptor language). Larson claimed that "Translation is a complicated process." However, a translator who is concerned with transferring the meaning will find that the receptor language has a way in which the desired meaning can be expressed, even though it may be very different from the source language form. Translation is no longer considered to be a mere cross-linguistic activity but it significantly is cross-cultural communication.

Culture through the Languages

We came to agree on the existence of the so-called "cultural universals" that enhance communication, change of ideas in order to achieve progress in all life domains. Change of ideas, concentration of mutual efforts in different directions, communication among different peoples in different ways, all these are a constant necessity of spiritual and material life. Not only cultural acts are achieved by means of continuity process alone, but also being discontinuous can be as creative at certain times. Yet, this breach is to be performed to existent models and not to a state of nothingness. But how cultures transfer through the languages? For answering this question we should consider the relationship between culture and language which is deeply rooted. Translation is the only way which does it. The fact that there is only one human species is explained by the possibility to transfer sense, meaning from one language to the other, by means of the word, thus, by translation.

We talked about the limitations of translation process but let's add that translation not only transfers fundamental aspects and features of culture but also it transfers modern science, and foreign histories. Therefore, that a translator's job is to eliminate and destroy boundaries is not always true. It crosses the borders to communicate cultures.

Translation is not just a literal recasting of a work from one language to another, but is also an adaptation of one culture's values and biases into another. Moreover, translation seems to be the only possible way to "unite" all cultures in order to create cultural network, cultural globalization. However, Translation which causes to insert new words from foreign languages, in most cases damages that language.

By cultural (linguistical, literary) globalisation we mean the union of all the forms of culture that matter and that imprint their values to the art of the people.

In conclusion, it can be pointed out that the trans-coding process should be focused not merely on

language transfer but also - and most importantly - on cultural transposition. As an inevitable consequence of the previous statement, translators must be both bilingual and bicultural if not multicultural.

TƏRCÜMƏ FONEM (QRAFEM) SƏVİYYƏSİNDƏ

Şəhla QOCAYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

22shahla@gmail.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

Müxtəlif dillərdə danışan xalqlar arasında ünsiyyət tərcümə vasitəsi ilə yaranmışdır. İlk yazılı tərcümə nümunələrinə qədim Misirdə rast gəlinmişdir. Tərcümə məxəz dildə yazılmış mətnin hədəf dildə transformasiya prosesidir. Tərcümənin əsas vəzifəsi məxəz dildə tərcümə olunacaq minimal vahidi tapmaqdır. Dil səviyyəsində hər hansı bir vahid tərcümə vahidi kimi çıxış edə bilər. Tərcümə prosesində elə hallar olur ki, fonem tərcümə vahidi kimi çıxış olur.

Fonem özünün mənası olmayan, lakin dildə sözləri, sözlərin mənasını, qrammatik formaları fərqləndirməyə qadir ən minimal dil vahididir. Fonem öz linqvistik vəzifəsinə görə fərqlənən dil vahididir ki, bu isə, hər şeydən əvvəl onun müəyyən, konkret bir sistemə daxil olmasına səbəb olur. Beləliklə, məxəz dildəki fonemlər (qrafemlər) hədəf dildəki qarşılığı ilə əvəzlənir. Bu əvəzlənmə o şərtlə baş verir ki, onlar akustik və tələffüz məxrəcləri baxımından eyni olmalıdır. Məsələn: President Bush. Ancaq bu belə olmaya da bilər, çünki müasir ingilis dilinin qrafikasının əsasını 26 hərf, 114 qrafem və 118 hərf birləşməsindən ibarət olan latın əlifbasının ingilis variantı təşkil edir. Azərbaycan dilində isə fonemlərlə qrafemlərin sayı bərabərdir.

İngilis və Azərbaycan dillərinin orfoqrafik normaları bir-birindən köklü surətdə fərqlənir. İngilis dilinin fonem sisteminə Azərbaycan dilində olmayan bəzi samit fonemlər, habelə diftonqlar mövcuddur.

Müasir dövrdə müxtəlif səviyyəli görüşlərdə, mətbuatda, tərcümə əsərlərində, dərslərdə, sənədlərdə, toponimik və onomastik sözlüklərdə ingilis mənşəli xüsusi adlarla rastlaşırıq.

İngilis və Azərbaycan dillərinin fonem və qrafemlərinin arasındakı uyğunsuzluq isə xüsusi isimlərin tərcüməsində çətinlik yaradır. Məsələn : Mr. Bird, Mr. Byrd, Mr. Burd adlarının hamısı eyni cür (bə:d) oxunur. Lakin onlar qrafem baxımından fərqlidir. Xarici mənşəli xüsusi adların başqa dildə verilməsinə dair Avropa dilçiliyində müxtəlif fikirlər olmuşdur. Odur ki, bu məsələ müxtəlif terminlərlə adlandırılmışdır. Avropa dilçiliyində xarici mənşəli xüsusi adların digər bir dildə verilməsinə dair fikirləri araşdırarkən bu mövzu ilə əlaqədar iki əsas terminlə rastlaşırıq: transliterasiya, transkripsiya.

Xüsusi adların transformasiyasında səslənmə və tələffüz əsas götürülərsə transkripsiya, hərflərin uyğunluğu əsas götürülərsə - transliterasiya üsulundan istifadə olunur. Bu son üsulun çətinlikləri var, çünki ingilis dilindəki sözlər yazıldığı kimi oxunmur. Məsələn: Bush sözündə əvvəli iki hərf (bu) transliterasiya, sonrakı (sh) isə transkripsiya olunur. Bu adın tərcüməsində həm transliterasiya, həm də transkripsiya üsulundan istifadə olunur. Bu terminlərdən ən çox işlədilən “transliterasiya”dır. Transliterasiya leksemi latın mənşəli söz olub, “trans” Azərbaycan dilində ismin çıxışlıq hal şəkilçisi olan “-dan, -dən”, “litera” isə “hərf” deməkdir. Transliterasiya termini xüsusi adların başqa bir dildə verilməsi kimi XIX əsrdə süni surətdə latın sözləri əsasında yaranmışdır. Transliterasiya bir əlifba sistemi əsasında yazılan söz, söz birləşməsi, heca və səsi başqa əlifba sisteminə məxsus vasitələrlə-hərflərlə əks etdirilməsidir. Transliterasiya adətən başqa xalqlara məxsus şəxs adı, soyadı, çay, şəhər, kənd və digər coğrafi və yer adlarını ana dilində əks etdirmək məqsədi güdür.

Dilçi – alim O.S.Axmanova öz “Dilçilik terminləri lüğəti”ndə transliterasiyaya belə bir tərif verir: “transliterasiya bir əlifba ilə yazılmış hərfin başqa bir əlifba ilə verilməsi deməkdir”.

Transliterasiya bir xalqa məxsus olan xüsusi adları başqa dildə əks etdirərkən başlıca olaraq sözlərin tələffüzünə və orijinal yazı formasına əsaslanır. Odur ki, transliterasiya olunan sözlərdə orijinal mənbənin tələffüz xüsusiyyətləri və yazılışı ilə ana dilinin, fonetik və qrafik sistemin xüsusiyyətləri hökmən nəzərə alınmışdır. Bir çox hallarda transliterasiya olunan sözlər vasitəçi dildən alınır, yaxud vasitəçi dil vasitəsi ilə başqa dillərə transliterasiya olunur. Bu da əksər hallarda şəxs, yer, çay və digər coğrafi adların təhrif olunmuş variantlarına gətirib çıxarır. Məsələn: Hayne və Heyne; Ulyam, yoxsa Vilyam; Araz yoxsa Araks. Həmin adların imlasından xəbərimiz olmadıqda tərcümə çətinləşir. İkinci çətinlik orasındadır ki, bəzən bu adların sahibi dövlət başçıları və yüksək rütbəli dövlət rəsmiləri olur. Şübhəsiz ki, onların heç birinin öz adını yanlış yazılmasından xoşu gəlməz.

Belə ki, “Thames” sözü çay adı kimi rus və Azərbaycan dillərinə “Temza” kimi transliterasiya olunduğu kimi, Araz çayının adı da “Araks” kimi deyil, dillərdə /a, r, a, z/ və ona müvafiq olan bütün dillərə “Araz” kimi transliterasiya oluna bilər. Bu baxımdan xüsusi adların orijinal dildən transliterasiya edilməsi məqsədə uyğundur.

Bir qrup dilçilər isə (M.İ.Matuşeviç, A.V.Superanskaya) transliterasiya sözünü praktik transkripsiya termini ilə eyniləşdirmişlər. Praktik transkripsiya və transliterasiya bir birləşmə fərqli anlayışlardır.

Beləliklə, praktik transkripsiyada sözü olduğu kimi saxlamağa üstünlük verilir, transliterasiyada sözün hərf tərkibinin saxlanılması prinsip kimi qəbul olunur, həmin hərfləri realizə edən səslər isə nəzərə alınmır. Deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, praktik transkripsiya yad fonemin başqa qrafemdə verilməsi, transliterasiya isə yad qrafemlərin başqa-başqa bir dilin öz qrafemləri ilə verilməsi deməkdir.

Nəticə olaraq, xüsusi adların digər dildə verilməsini fonetik nöqteyi nəzərdən təhlil etmək, hər iki dilin fonemlər sistemini, qrafika və orfoqrafiya normalarını və s. müqayisəli şəkildə nəzərə almaq istiqamətində aparılmalıdır. Yəni bu problemin həlli nə sırf qrafik, nə də sırf fonetik xarakterdə olmalıdır. Üstünlüyü isə mümkün qədər konkret xüsusi adın mənbə dildəki tələffüz formasına verilməlidir.

HISTORY OF TRANSLATION

Turkan ALIYEVA / Arzu AZIZOVA

Qafqaz University

Tuva334@gmail.com / Arzu_aziz@yahoo.com

Baku/AZERBAIJAN

A Brief History of Translations. The development of translations into the English language, especially of the works of Plato. By John Mustain, Rare Book Librarian and Selector for Classics, Stanford University.

The Renaissance has been termed "the great age of translations." The rise of Humanism inspired translators from various European countries to translate many texts, especially those of the ancients. England in the early 16th century lagged far behind the Continent in the production of translations: by 1528, for example, Xenophon, Suetonius, Sallust, Thucydides, and Caesar were all readily-available in French; English translations would come only later.

Nicholas Grimshaw, in his 1558 preface to his English translation of *Cicero* focused on this phenomenon, criticizing the English for not having done for their country what "Italians, Frenchmen, Spaniards, Dutchmen and other foreigners have liberally done for theirs."

Latin was the reigning universal intellectual language of the day, and the best means of having a text read throughout Europe; for those who wrote in such languages as Flemish, Dutch, or Czech, Latin was almost indispensable in the spreading of texts. If the authors were not fluent in Latin, they hired translators or arranged to have the hiring done by their publishers. Translating a work from a foreign tongue into one's vernacular was seen by many as a noble challenge and a contribution to a national literature. Translation as a phenomenon was so esteemed and widespread during the 16th century that the printer Etienne Dolet's *La manière de bien traduire d'une langue en aultre* (Lyon, 1540) served not only as a manual on how to translate but also as a sign of the times. English translations gradually increased; indeed, "a study of Elizabethan translations is a study of the means by which the Renaissance came to England."

Translations from other Greek texts appeared in England during the English Renaissance, but some were based on translations of translations (e.g. North's *Plutarch*, translated from French into English); others were translated from the original Greek, but generally into Latin, the universal scholarly language. Translations of Plato were practically non-existent in the Middle Ages.

Fifteenth century Italy saw a great revival of interest in Greek texts and translations, fueled by a proliferation of new manuscripts from the East, and culminating in the great Greek printed editions of Aldus Manutius in Venice between 1495 and 1515. England's growing interest in Greek texts derived largely from travel in and trade with Italy. While Manutius produced in 1513 a magnificent Greek text of Plato's works (Spec. Coll. Gunst Z239.9.A36 P71 f), it was two French Protestant refugees that achieved the most influential translation of the century: Henri Estienne and Jean de Serres, who dedicated their magnificent 1578 three volume Greek and Latin edition of *Plato* to Queen Elizabeth (Barchas Collection PA4279.A2 1578 f). This scholarly masterpiece is still used as a definitive Latin text of Plato's works.

More and more Platonic texts were available in England in the 16th century, but the translations were into Latin, and generally done by foreign scholars. Interest in Plato at this time was never as strong in England as it was on the Continent, and this is clearly reflected in the printing of texts: during the period 1485-1603, one edition of one authentic dialogue of Plato was printed in England, while more than 100 editions were published in France, including several editions of the complete works. While interest in translations in general ran high in England during the Tudor period, Plato was virtually ignored save for reading foreign editions.

The Stuart period of English history, however, saw an almost immediate burgeoning of interest in Plato, especially the theme of Platonic love which runs through so much Stuart literature, though there still did not exist an English translation of any of Plato's works, even as a school text. 1675 saw the appearance of the first English translations of authentic dialogues of Plato: the *Apology and Phaedo*, translated by an anonymous hand and published in London (Spec Coll Rare Books 870608 00001). *Platonisme unveiled* (1700), an English translation of a French work, signaled the end of the high interest in Plato in England.

TRANSLATION PROBLEMS IN CULTURAL WORLD

Turkan JABBAROVA / Sebine SEFERLI

Qafqaz University

turkan_jabbarova@yahoo.com / ms.seferli@mail.ru

Baku/AZERBAIJAN

Translation is a kind of activity which involves at least two languages and two cultural differences. Different language users have different cultural tendency and different understanding to the same cultural information or sometimes it can lead to misunderstanding.

As we know, language and culture are inseparable. There are words and phrases in one language or another which are closely connected with cultural contexts. Translating them into another language is difficult and challenging as there

is no cultural equivalence in the target language. Translator needs to be able to find the closest equivalent for the cultural words. The most challenging things are not being familiar with the cultural background of the term for translator. These will be the danger of literal translation which in turn will result in their inappropriate usage in communication.

The translator is the key player in the process of intercultural communication and production of the translation because of the purpose of the translation during the process of translation. As a matter of fact, all differences across languages can be covered by some kinds of equivalents. There are some words, idioms, phrases that exist in one language at the same time they do not have any equivalent in another language. Generally all translators can face untranslatable words those have do not the exact equivalent in target language. Translation is suffering from untranslatability. And when it is no equivalence for a word, the translator can find a closest word in TL. An important thing is to determine how much missing background information should be provided by the translators.

Translators should have a certain amount of knowledge of the English culture to make sure that we can fully understand the source article. It is impossible to understand culturally loaded words and phrases without knowing the cultural background for them. The translator should know the concept of the words and where they have to use and in which text if the translator wants to be professional translator.

When we look at the challenging areas we can mention that the importance of the culturally loaded words which are very challenging in translation process and translators could face difficulties while translating the source text. Culturally loaded words divided into some categories. Such as greet terms politeness terms relationship terms

Politeness terms..

In some language and culture politeness terms have huge amount but in some languages there are few of them. For instance in azeri language there are huge amount of politeness terms. But when we compare the languages in Persian language there are few of them. As it is expected the literal meaning of these words and phrases are different from their meaning. Thus all of them are idiomatic and therefore it is very difficult to translate them into English language so that is why it these terms have always a difficult part of these languages for the translator. If translator wants to convey the exact meaning of the term he/she must have the background knowledge.

Another term we can call addressing terms they are also very important while using the language. To learn the way people address each other in a language is not just learning the words and phrases. For example in Azeri using a singular second person pronoun to call strangers or people higher than the speaker in age or position is impolite. But except for friend and family members such as younger children one should use plural. The translator won't know the difference unless the cultural implication of addressing people is also known to them.

Another main thing is kinship terms that these terms mostly don't have equivalence in English language. But there is a question arises. What the translator should do while the translation process. For instance some kinship terms don't have equivalence such as əmi, bibi, xala, dayı, bacanaq, elti, əmi qızı, xala uşağı. The word əmi is uncle and the word dayı are also used as uncle and xala bibi both of is used as aunt. So what the translator do while translation. And the main thing is that the translator has to give meaning of these words. Thus the solution in dealing with these terms and phrases is to explain the contexts where the phrase is used rather than translating them into target language. Some words can be easy to translate into another language rather than one word.

Another option to translate these words is to explain them in the footnotes. This enables the translator to avoid including many complement clauses in the main text. However, the problem of conveying the exact meaning of the culturally loaded words from one language to another remains unresolved.

SƏSTƏQLİDİ SÖZLƏRİN TƏRCÜMƏSİ

Xəqani Əliyev

ABŞ səfirliyi

xaqanixaqani@gmail.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

Səstəqlidi sözlərin tərifı

Elmi ədəbiyyatda səstəqlidi sözləri ifadə etmək üçün müxtəlif terminlər möcuddur: yamsılama, təqlid (Platon), mimema (yamsılama, təqlid bildirən - mimeomai yunan sözündən əmələ gəlmişdir) (N.İ. Aşmarin 1928, N.A. Baskako 1952), təsviri sözlər, təqlidi sözlər, bədii sözlər (S. Kudaiberqeno, M. Xudayquliyev, R. Kunqurov, A. İsaqov), imitativ (Q.E. Voronin 1969), onomatopoeica, onomatopoeische Interjektionen, schallnachahmende, bewegungsnachahmende, lautmalende Wörter. İzahlı Dilçilik Terminləri Lüğətinə əsasən: səstəqlidi söz - obyektiv aləmdə mövcud olan səsləri təqlid etməklə düzələn sözdür. Dilçilik Ensiklopedik Lüğətinə əsasən: səstəqlidi söz – təbiət səslərini və bəzi prosesləri (titrəmə, gülüş, fit və s.) müşayiət edən səsləri, habelə heyvan səslərinin şərti olaraq təkrarlanması, təqlid edilməsidir.

Səstəqlidi sözlərin təsnifatı

Tədqiqatçılar səstəqlidi sözləri təsnif etmək üçün dəfələrlə cəhdlər etmişlər. Bunların arasında N.P. Avaliani, İ.V. Arnold, N.İ. Aşmarin, S.V. Voronin, A.M. Qazov-Qinzberq, E.S. Jarkova, X. Marçand, A. Frelix, Q. Hilmer, N.M.Yusifov və digərlərinin adlarını çəkmək olar.

Bir sıra tədqiqatçıların təklif etdiyi təsnifatın əsasında səstəqlidi sözün əsasını təşkil edən bu və ya digər səsin əmələ gəlmə mənbəyi durur. Buna uyğun olaraq səs təqlidi prosesi obyektiv olaraq üç növ səs təqlidinə bölünür:

- 1) İnsanın çıxardığı səslər (məs., ha-ha, öhö-öhö, həpçi);
 - 2) Heyvan və quşların çıxardığı səslər (mö-mö, myau-miau, qur-qur, quqquluqu, cik-cik);
 - 3) Təbiət və ətraf mühitin səsləri (gurup, dam-dam, çıq-çıq).
- Z.A.Petkovanın fikrinə əsasən səstəqlidi sözlər aşağıdakı kimi təsnif edilir:
- 1) Heyvan, quş, həşəratların səslərini təqlidi: (məs. hav-hav, xort-xort və s.),
 - 2) Təbiət səslərinin səslərini təqlidi: (dam-dam, şır-şır və s.),
 - 3) Cansız əşyaların çıxardığı səslərin təqlidi (dinq-dinq, zınc-zınc, və s.),
 - 4) İnsanın çıxardığı qeyri-iradi çıxarıldığı səslərin təqlidi (ha-ha-ha, həpçi və s.)

Səstəqlidi leksikanın tərcüməsinin xüsusiyyətləri

Hər bir bədii ədəbiyyat tərcüməçisi mütləq səstəqlidi sözlərin tərcüməsi problemi ilə üzləşir. Müasir tərcümə nəzəriyyəsinə əsasən tərcüməçinin əsas vəzifəsi orijinal mətnin stillistik və ekspressiv xüsusiyyətlərini qorumaq şərti ilə onun məzmununu digər dil vasitələri ilə tam və dəqiqi şəkildə çatdırmaqdır. Tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasında orijinal mətnin milli koloritini əks etdirən leksik vahidlərin hədəf dildə qorunub saxlanması və adekvat çatdırılması problemi xüsusi yer tutur. [Vlaxov, Florin 1986, Krupnov 1976 və digərləri].

Səstəqlidi sözlərin bir dildən digərinə tərcüməsi zamanı istifadə olunan əsas üsullar aşağıdakılardır:

- 1) Bu və ya digər səstəqlidi sözün hədəf dildə funksional analoqunun axtarılması;
- 2) Ümumiləşdirmə – xüsusi bir quşun səstəqlidi sözünün hədəf dildə bir neçə quşun səstəqlidi sözü kimi tərcümə edilməsi.

Səstəqlidi sözlərin tərcüməsinin digər üsullarına aşağıdakılar aiddir:

- 1) təxmini tərcümə; 2) təsviri tərcümə; 3) transkripsiya.

V.V.Fatyuxinin tədqiqatı zamanı səstəqlidi sözlərin aşağıdakı əsas mərhələləri müəyyən olunmuşdur:

- 1) Səstəqlidi sözün mənasını müəyyən etməklə, kontekstə əsaslanaraq səstəqlidi sözün məna strukturunun təhlil edilməsi;
- 2) Kontekstdə hədəf dildə (HD) təhlil olunan səstəqlidi sözün həcm və məzmununun dəqiqləşdirilməsi;
- 3) HD-də ekvivalent səstəqlidi sözün seçilməsi;
- 4) Mənbə Dildə (MD) qarşılaşdığımız səstəqlidi sözün həcm və məzmununun dəqiqləşdirilməsi və onu HD-də həcm və məzmunu ilə tutuşdurulması;
- 5) Zəruri olduqda səstəqlidi sözü başqası ilə əvəzlənməsi və ya transkripsiya edilməsi;
- 6) Mətnin tərcüməsi bitdikdən sonra səstəqlidi sözlərin yanlış tərcümə olunduğunu bildirən məna ziddiyyətlərinin olub-olmamasının yoxlanılması [Fatyuxin 2000].

Növbəti nümunədə uca səslə zərbə və ya ağır bir əşyanın düşməsinə bildirən səstəqlidi söz – “thump”, iki səstəqlidi söz uyğun gəlir: “gurt” və “taraq”. Bu sözlərin mənası mənbə dildəki səstəqlidi sözün əsas mənalari ilə üst-üstə düşür.

When suddenly, thump, thump! – Qəfildən – gurt! tarqq!

A bird, disturbed from its slumbers, twitters and flaps its wings – Rahatsızlanan quş cik-cik etdi və pırr eləyib uçub getdi.

Mətnə quşun adı verilmir, bunun əvəzinə quşun əsas əlaməti kimi onun səsi verilmişdir. Bu nümunədə “twitter” səstəqlidi sözü “cik-cik etdi” ilə tərcümə olunmuşdur.

Çox vaxt bədii mətnə səstəqlidi sözlərdən bu və ya digər şəraitdə qəhrəmanın səciyyəvləndirmək, onun emosional vəziyyətini ifadə etmək və ya müəyyən ab-hava yaratmaq üçün istifadə olunur. Belə hallarda səstəqlidi sözün psixoakustik xüsusiyyətini nəzərə almaqla yanaşı, həm də səstəqlidi sözün davranışın xüsusiyyətlərini, insanın və ya heyvanın emosional vəziyyətini çatdırmaq bacarığı da nəzərə alınmalıdır.

...the heavy footsteps moved back and forth. - ... döşəmə üzərində ağır addımlar tappıltı ilə var-gəl edirdi. (R. Kiplinq, "Dimçerçdən qaçış").

ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRİN TƏRCÜMƏSİ ZAMANI ORTAYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR

Xanım FƏTULLAYEVA

Qafqaz Universiteti

fxanim@yahoo.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

Tərcümə bir xalqın mədəniyyəti haqqında məlumatları başqa bir xalqa ötürmə vasitəsidir. Tərcümədə ortaya çıxan bəzi çətinliklər olduğu məlumdur. Mənim mövzum isə atalar sözü və məsəllərin tərcüməsi zamanı ortaya çıxan çətinliklər haqqındadır. Qohum dillərdə atalar sözləri və məsəllərin əksəriyyəti eyni və ya məzmununa görə bənzər olur.

Lakin bəzi fərqliliklər də mümkündür. Qohum olmayan dillərdə isə dünya görüşü, mədəniyyət fərqli olduğu üçün atalar sözləri və məsəllər arasında fərqliliklər çoxdur. Bu da tərcümə zamanı problemlərə gətirib çıxarır. Məsələn: alman-Azərbaycan , ingilis-Azərbaycan kimi qohum olmayan dillərdə qarşılıqlı tərcümə zamanı. Sözbəsöz , hərfi tərcümə etmək atalar sözü və məsəllərdə özünü doğrultmur. Atalar sözünü ən uyğun şəkildə tərcümə etmək tərcüməçidən bir neçə şey tələb edir. Tərcüməçi idiomatik tərcüməni təyin edə bilmək üçün hədəf və mənbə dilin mədəniyyətinə dərinlən bələd olmalıdır. Atalar sözlərinin adətən hədəf dildə ekvivalenti mövcud olur. Buna baxmayaraq dil ekvivalenti mövcud olsa da bəzi mədəni fərqlər nəzərə alınmalıdır. İngilis dilinə tərcümə hədəf dilin Britaniya yaxud amerikan ingiliscəsi olmasından asılı olaraq fərqlənir. Bu amil atalar sözünün mənşəyinin müəyyən olunmasına çox kömək edir. Xüsusilə də bu məsəl və ya atalar sözü ortaq deyilsə. Bəzi atalar sözləri isə cəmiyyətin müəyyən adətləri ilə bağlı olur və bu zaman məsəllərdə olduğu kimi atalar sözü ilə çatdırılmaq istənilən fikri izah etmək daha doğrudur.

Atalar sözləri özündə müdrik məsləhətləri ehtiva edən və ümumilikdə qəbul olunmuş həqiqəti ifadə edən məşhur fikirlərdir. əksər atalar sözləri mənşəyini şifahi ənənələrdən götürdüyünə görə onlar adətən asanlıqla yadda saxlanılır və nəsil-dən-nəsilə keçərkən çox cüzi dəyişikliyə uğrayır. Onların yaranmasına səbəb olan əhvalat yox sadəcə mənalı nəsil-dən-nəsilə ötürülmüşdür. Bütün bu faktlar bizə atalar sözlərinin tərcüməsi prosesinin kompleks olduğunu deməyə əsas verir. Xristianların müqəddəs kitabı olan İncildə də atalar sözlərinə geniş yer verilmişdir. Onlardan biri belədir: “ A stitch in time saves nine”. Hərfi tərcümə etsək , “ Vaxtında atılan bir tikiş gələcək doqquz tikişin qarşısını alar”. Bu atalar sözü həqiqi mənası ilə də doğrudur. Lakin onun mənası bununlamı məhdudlaşır? Xeyr. Bir qədər dərinə getsək , bunu belə tərcümə edə bilərik: “ Kiçik problemi vaxtında həll etmək böyük problemlərin yaranmasının qarşısını alır”. Və ya “ Kiçik günahlar vaxt keçdikcə böyük günahlara aparır”.

Tərcümə etdiyimiz mətnə atalar sözü ilə qarşılaşdıqda ilk öncə onun haqqında düşünməli , sonra beynimizdə təhlil etməli və ən uyğun şəkildə tərcümə etməliyik. Atalar sözü və məsəllərin tərcüməsi idiomatik və axıcı olmalıdır. Tədqiqatlar göstərir ki , atalar sözləri və məsəllərin tərcüməsi 86% parafraz üsulu ilə , 66.66% isə yerli ekvivalenti ilə əvəz etməklə həyata keçirilir.

Dil ictimai hadisədir və hər bir dilin öz mədəniyyəti vardır. Müəyyən dərəcədə dil və mədəniyyət cəmiyyətdə eyni vaxtda inkişaf edir , təşəkkül tapır. Ona görə də bəzən ele olur ki, bir dildə təşəkkül tapmış bəzi mədəni elementlər başqa bir dildə mövcud olmur. Atalar sözləri və məsəllər də dilin mədəniyyətinə daxildir. Onların kökləri adət-ənənə , tarix, din , yerli şərait , mədəni səviyyə və hətta ölkənin coğrafiyası ilə bağlıdır. Beykerə görə atalar sözü və məsəllər dilin formaca az dəyişən və ya heç dəyişməyən donmuş naxışlarıdır. Məsəllər isə tərkibindəki sözlərdən anlaşılmayan bir mənə daşıyırlar. Məsəllərdən fərqli olaraq atalar sözlərinin mənalı aydın olur. Beyker 1992-ci ildəki araşdırmasına əsasən atalar sözü və məsəllərin tərcüməsi zamanı 4 strategiya olduğunu qeyd etmişdir:

1. Mənaca və formaca eyni məsəldən istifadə etmək
2. Mənaca eyni formaca müxtəlif məsəldən istifadə etmək
3. İfadənin mənası zəifləyirsə və tərcümədə itki baş verirsə parafraz etmək
4. İfadənin heç bir yaxın mənalı qarşılığı yoxdursa , parafraz etmək çətindir və ya parafrazdan heç bir nəticə alınmırsa tərcümədə həmin ifadəni buraxmaq.

Bekmen və Kollovun 1974-cü ildə irəli sürdükləri fikirlərdə atalar sözlərinin tərcüməsi zamanı tətbiq edilə biləcək 3 təklif vardır:

1. Atalar sözünü təşkil edən sözlər onun mənası olaraq olduğu kimi tərcümə edilə bilər.
2. O yerli ekvivalenti ilə əvəz oluna bilər.
3. Onun məcazi mənası birbaşa tərcümə oluna bilər.

Tərcüməçilər mənbə və hədəf dilin mədəniyyəti haqqında dərin biliyə malik olmalıdırlar.

Bir neçə nümunəyə baxaq.

1. The tail wagging the dog. Bu atalar sözü dilimizdə Cücə toyuğa cık-cık öyrədir və ya Bağa çanağından çıxdı amma çanağını bəyənmedi kimi tərcümə olunur.
2. Strike the iron while it is hot. Bu atalar sözü isə dilimizdəki ekvivalenti ilə eynidir-Dəmiri isti-isti döyərlər.
3. Speak of the devil and he is sure to appear. Dilimizdəki qarşılığı- Adını çək qulağını bur.
4. There is no use crying over the spilt milk. Sonrakə peşmançılıq fayda verməz və ya Olanla ölənə çarə yoxdur.
5. Sleep on it. Axşamın xeyrindənə səhərin şəri yaxşıdır.
6. Every cloud has a silver lining. Şər deməsən xeyir gəlməz.
7. You can not run with the hare and hunt with the hounds. Bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz.

HUMAN TRANSLATION . MACHINE TRANSLATION

Khanyam ORUJOVA

Qafqaz university

xanim_orucova@hotmail.com

Baku/AZERBAIJAN

Can machine translation replace human translation? The answer is NO. And I am going to show you reasons why machine translation can't replace human.

We can't replace human translation totally by machine translation. It's quite advanced. But it can't compare to professional human translation, and it likely never will. Human translators can deduce meaning and contextual clues; computers can't. Only the human translator able of translating cultural components in the source text that can not be translated into the language of the target text. Machine can't keep the same effect left by the source text in the target text. The human can understand different cultural, semantic and linguistic factors. No human translator would make mistake for their ability to read words with different diacritic marks or vowels. Machine translation can't provide equivalent terms in the target language leaving them as they are in the source language. Before any translation there should be a full understanding of the source text. Human translation and machine translation may look similar from the first glance, but actually are two opposites. A real machine translation is only a myth. Better to use machine translation for daily conversations with simple words.

In human translation the expert translator will translate the written text to the language that is requested and translate verbally to the listeners in the best normal and efficient voice. We can be free of mistakes and rely on human translation. Human translation is the technique of interpretation of the definition of a text, and the following output of a similar text, also called a translation, which conveys the exact content in a different language. Interpreters/ Translators have made important contribution in dissemination of ideas and information to a larger audience, in shaping of cultures and in a sense helped unite the world. The need for translation has existed since time immemorial and translating important literary works from one language into others has contributed significantly to the development of world culture. Ideas and forms of one culture have constantly moved and got assimilated into other cultures through the works of translators. The history of translation is related to the history of the often invisible cross cultural interactions of the world.

Of course at times, a text with cultural implications may lose some meaning in translation or information may have to be added because it is impossible to communicate all the levels of meaning that a cultural reference may imply.

Finally, there are reasons why machine translation can't replace human translation:

- target text lose the sense
- machines are not incorporate literary devices
- machines are not dialect specific
- not all words translate literally
- machines don't recognize cultural differences

By using a professional translating service opposed to a free online translating tool, you will present yourself as the industry expert that you really are instead of a foreign company unsuccessfully trying to market your business in another language. It seems the future of translation is safe from the machines. As for the rest of the world...

SOME ASPECTS OF TECHNICAL TRANSLATION

Yegana HUSEYNOVA

Qafqaz University

n.ramazanova@hotmail.com

Baku/AZERBAIJAN

There is an ever growing need for technical translation services, but this is an especially tricky service to find. Finding the right technical translator could be a major factor in whether your business succeeds or fails. Have you ever bought a product with "assembly required" and found the directions to be a mish-mash of nonsensical word-salad? Those directions were not much help, were they? You were lucky if you didn't break the thing trying to get it put together! Technical translation is a whole sub-field of translation services, and it's even harder to get it done right. But technical translation is increasingly in demand as more specs, medical documents, engineering documents, instructions manuals, manuscripts and other specialized texts reach global audiences. Why is it so tough to get these documents translated well? Technical documents are difficult to begin with. Do you remember the last time you read a legal contract or waded through a medical paper? The language is dense and difficult, and unless you are an expert in the field it's easy to get lost. These technical documents use "jargon," a specialized vocabulary for a certain field of study. These terms will not be found in an ordinary dictionary, and to use and translate them correctly, you really need to have some background in that field.

More than any other kind of text, these documents need to be perfectly translated in order for the other party to understand clearly. It's not the time for interpretation; the words have to be there just as they are in the original, or the whole thing could be a failure.

Translators may find words that do not yet exist in the language! This may be hard to believe, but there are highly specialized technical terms that nobody has thought to translate into certain languages yet. This means that the translator will actually be coining new terms, and they have to have experience in their chosen field to do this. If you need a technical translation done, there are a few ways to find a good service. First, look for someone who specializes in your field. For example, if you have medical documents that need to be translated, get a service that specializes in the medical field, or has lots of experience doing medical translations. There are translation services that specialize in certain fields, and some that have a few specialties they deal in. Try to find a translator who has some experience in the field, outside of the translation work they have done. Look for certification and experience. If you need an engineering document translated, look for a translator who is also an engineer. They will have a deeper understanding not only of the terminology specific to engineering, but also how to write for engineers. You will need a translator who not only knows their field, but also knows the culture and country that you are selling your product to. Find someone who has lived and worked in that country for a long time, or is native-born and bilingual.

Finally, look for membership in linguistics organizations. The more language certification they have, the better.

Technical translation is growing in demand, and in today's global marketplace. As we see, the technical translators shortage is a severe issue for today, and the translation services market experiences a real 'hunger' for technical translators which can hardly be satisfied as soon as we want it.

İKİDİLLİ VƏ ÇOXDİLLİ TERMINOLOJİ TƏRCÜMƏ LÜĞƏTLƏRİ VƏ ONLARIN TƏRTİBİ ÜSULLARI

Zamirə MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

fatya_90@box.az

Bakı/AZƏRBAYCAN

Çoxdillli tərcümə lüğətləri bir xalqın deyil, bir neçə xalqın dilini, leksikasını, lüğət tərkibini oxucuya nümayiş etdirməklə müxtəlif sistemli dilləri, bəzən də eyni dil ailəsinə mənsub olan qohum dilləri müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə və onlardan istifadə edilməsinə imkan verir. Hər bir mütəxəssisin gündəlik həyatında rast gəldiyi elmi-texniki yenilikləri, məişətdə meydana çıxan aparat və avadanlıqların adlarını başqa dillərdə öyrənmək üçün ikidillli və yaxud çoxdillli lüğətlərdən istifadə edirlər.

İkidillli, çoxdillli və tərcümə lüğətləri haqqında akademik V.A.Şerba «Rusca-Fransızca lüğət»in ikinci nəşrinin giriş məqaləsində yazır: «Bizə hansı lüğət lazım olacaqdır? Hər şeydən əvvəl tamamilə aydındır ki, hər bir iki dil üçün iki izah edən əcnəbi milli lüğətin, yəni rusların rus dilində, əcnəbilərə isə öz dilində izah edən lüğət lazımdır. Belə lüğətlər əcnəbi kitabları oxumağa və başa düşməyə və əcnəbi sözlərin əsl fizionomiyası ilə tanış olmağa imkan verəcəkdir».

Çoxdillli lüğətlər xarici dilləri daha geniş başa düşmək, ana dili ilə müqayisə etmək, tutuşdurmaq vasitəsidir. Bu lüğətlərin sözlüyü praktik cəhətdən zəruri olan sözlər əsasında təşkil olunur.

Çoxdillli tərcümə lüğətlərinin sözlüyünə praktik cəhətdən zəruri olan sözlər daxil edilir və onlar çox müxtəlif üslublarda işlədilən sözlər əsasında təşkil edilir. İkidillli və çoxdillli terminoloji lüğətlərdə sözlərin spesifik mənası izah edilməklə yanaşı, onları qarşılaşdırılan dillərin ekvivalent sözləri ilə düzgün əks etdirilir. Bu tip lüğətlərin tərtibində ən çətin problem ana dilinin sözlərini başqa dildə və yaxud əksinə, əcnəbi dilin sözlərinin ana dilində dəqiq qarşılığını tapmaqdır. Çoxdillli tərcümə lüğətlərində problemlərdən biri də tərcümə olunan sözün ana dilində sinonim növlərini tapmaqdır. Əcnəbi dildən ana dilinə tərcümə olunan sözün tapılıb verilməsi lüğət tərtibçilərindən böyük ustalığ, gərgin iş və zəhmət tələb edir.

Çoxdillli lüğətlərin tərtib edilməsi hər hansı bir hazır elementi ifadə edən sözlərin mexaniki olaraq qarşılığının verilməsi deyil, həmçinin, onların elmi xarakter daşmasıdır.

Çoxdillli terminoloji lüğətlərdə hər hansı bir sözün bütün məna incəlikləri nəzərə alınır, ana və əcnəbi dillərdə sinonimləri verilir və oxucu onları başqa dillərlə müqayisə edib tutuşdurur.

Bu növ lüğətlərin giriş hissəsində və bəzi lüğətlərin sonluqlarında onların tərtibedilmə prinsipləri göstərilir. Belə ki, həmin lüğətlərdən istifadə qaydaları, qrammatik əlavələr, hallanma və dəyişməyə aid cədvəllər və həmçinin, sözün leksik mənası və cümlələrdə işlədilməsi izah olunur. Çoxdillli tərcümə lüğətlərində sözün əsas mənasında başqa ikinci dərəcəyə malik mənası verilir ki, bu da oxucuya hərtərəfli düşünməyə imkan verir. Bu növ lüğətlərin izahlı lüğətlərdən fərqi ondadır ki, onlar dili başqa dillərlə müqayisəli şəkildə öyrədir.

Çoxdillli terminoloji lüğətlərin tərtib olunması prinsiplərində aşağıdakı qaydalar müəyyən edilir:

- bütün dillərdə sözlərin düzgün oxunma, orfoepiya qaydaları gözlənilməsi;
- sözlərin və terminlərin fonetik qanunauyğunluqlarının düzgün verilməsi;
- söz və terminlər haqqında qrammatik minimum verilməsi;

- xarici dildə verilmiş sözlərin ana dilində qarşılığını tez tapmaq üçün əlifba üsulundan düzgün istifadə edilməsi;
- istər ana dilində, istərsə də əcnəbi dillərdə sözlərin sinonimlərinin çoxşaxəli verilməsi;
- ana dilində qarşılığı olmayan sözlərin çoxsözlü terminlər şəklində açılması və oxucuya həmin sözün mənasının başa salınması.

Çoxdilli terminoloji lüğətlərin çatışmamazlığından danışıq, onu qeyd edə bilərək ki, bəzi terminlərin mənalari dəqiqləşdirilməmiş və başqa dillərdə onların analoqu düzgün verilməmişdir. Həmçinin, bəzi sözlərin çoxmənalılığı nəzərə alınmamışdır. Əslində isə çoxdilli terminoloji lüğətlər ensiklopedik və ya izahlı lüğətlər kimi həqiqi, ətraflı bilik vermir, ancaq o mətndə olan əcnəbi sözlərin mənasını oxucuya anlatmaqda yardımçı olur.

Azərbaycan dilçiliyində işlədilən tərcümə lüğətləri ikidilli, üçdilli və çoxdilli olurlar.

Çoxdilli tərcümə lüğətləri haqqında N.Ə.Həsənov yazmışdır: «Çoxdilli tərcümə lüğətlərində hər cür sözün mənasının ekvivalenti deyil, onların işlədilmə eyniliyi yoxlanılır». Dilimizdə işlənən tərcümə lüğətlərində ən çox yayılmış ikidilli və çoxdilli tərcümə lüğətləridir.

Çoxdilli tərcümə lüğətlərinin əsas məqsədi sözün bütün dillərdə düzgün və dəqiq ekvivalentlərinin verilməsi, imkan daxilində sinonimlərin daha çox sayının artırılması və mənadən yayınmanın minimuma endirilməsidir.

«Elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılması terminləri lüğəti» Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının 1966-cı ildə EA-nın müxbir üzvü, professor Azad Əfəndizadə tərəfindən nəşr edilmiş və sözlük 4500 termindən ibarətdir.

Azərbaycan-rusca-ingiliscə nəşr olunan bu çoxdilli sözlüyün bütün terminləri nömrələnmiş və hər üç dildə əlifba sırası ilə düzülmüşdür. Oxuculara təqdim edilən «Elektrik intiqalı və sənaye qurğularının avtomatlaşdırılması terminləri lüğəti» adından görüldüyü kimi avtomatlaşdırılmış elektrik intiqalının idarə olunması və tənziminə, sənaye qurğularının avtomatlaşdırılmasına həsr edilmiş elmi-texniki ədəbiyyatda təsadüf olunan əsas terminləri əhatə edir. Bundan başqa, lüğətə avtomatlaşdırılmış elektrik intiqalı ədəbiyyatında rast gəlinən hesablama texnikası, elektrik maşınları, nəzəri elektronika, riyaziyyat, elektronika və yarımkeçiricilər texnikası terminləri də daxil edilmişdir. Azərbaycan sözləri ilə başlanan lüğətin rus və ingilis dillərində qarşılıqları verilmişdir. Hər üç dildə yazılmış ədəbiyyatdan istifadə etmək üçün kitabın sonunda həm rus, həm də ingiliscə terminlər əlifba sırası ilə verilmişdir. Əlifba sırası ilə düzülmüş istər rus, istərsə də ingiliscə terminlərin azərbaycan dilində qarşılığını, terminin sıra nömrəsinə əsasən təyin etmək olar. Beləliklə, bu üç dilli lüğət hər üç dildə – azərbaycan, ingilis və rus dillərində olan texniki ədəbiyyatdan istifadə etməyə kömək edə bilər.

SPECIFIC CHALLENGES OF LITERARY TRANSLATION

Zamirə VƏLİYƏVA

Qafqaz University
zveliyeva@khazar.org
Baku/AZERBAIJAN

The challenges of literary translation not only rise from the complexity of the source text, but also from a set of related issues on the target side. The main ones are linguistic and cultural differences.

With regard to linguistic differences, the main problems reside in the obligatory grammatical and lexical forms. Jakobson expounds the nature of linguistic meaning in his renowned paper “On linguistic aspects of translation”. He points out that “Languages differ essentially in what they *must* convey and not in what they *may* convey”. The contents of “what they must convey” refer to the obligatory grammatical and lexical forms, which, according to Jakobson, occur at the level of gender (e.g. *house* being feminine in Romance languages; however, it has no gender in English), the level of aspect (e.g. in Russian, the verb morphology varies according to whether the action has been completed or not), and the level of semantic field (e.g. the German *Geschwister* can mean *brothers* and *sisters* in English).

Differences between languages, however, do not necessarily prevent interlingual translation. In Jakobson’s viewpoint, interlingual translation involves “substituting messages in one language not for separate code-units but for *entire messages* in some other language”. Maintaining the entire messages – not the strictly identical language code-units – tends to be achievable in interlingual translation. For instance, in Chinese it is not obligatory to identify the linguistic aspects; but this does not mean that the Chinese are not able to understand the concepts of time and tense; the concept of time is embedded in the context. The linguistic differences, however, pose a great challenge in literary translation. The exception to the translatability of linguistic differences is poetry, Jakobson argues. Poetry is considered “untranslatable” and requires “creative transposition”, since “phonemic similarity is sensed as semantic relationship”, i.e. form makes sense. In effect, in prose the linguistic differences should also be carefully considered. For instance, the pun is an extremely language-dependent wordplay. Considering the fact that the pun rarely works in the target language due to the linguistic differences, some translators simply omit a pun or maintain one aspect and jettison the parallel one when translating. These translation strategies are problematic, because at the same time they prune the aesthetic value of *playing* with words. What is more important, care needs to be taken in translating a pun for a specific function, e.g. to express humour, satire, sympathy etc. Delabastita proposes some creative translation strategies “pun → pun: the source-text pun is translated by a target-language pun, which may be more or less different

from the original wordplay in terms of formal structure, semantic structure, or textual function; pun → related rhetorical device: the pun is replaced by some wordplay related rhetorical device (repetition, alliteration, rhyme, referential vagueness, irony, paradox, etc.) which aims to recapture the effect of the source-text pun”. These strategies involve more effort for the translator, yet they are worthwhile in translating *literary* texts.

Apart from the linguistic differences, culture differences are also great challenges in literary translation. Language is inseparable from culture, and vice versa. The *Sapir-Whorf Hypothesis* places great emphasis on the determining influence of language on culture. Sapir claims: No two languages are ever sufficiently similar to be considered as representing the same social reality. The worlds in which different societies live are distinct worlds, not merely the same world with different labels attached. According to Lotman, “No language can exist unless it is steeped in the context of culture; and no culture can exist which does not have at its centre, the structure of natural language”, and he argues for the interdependence between language and culture.

Intercultural translation challenges are categorised from the extralinguistic and intralinguistic aspects. The extralinguistic phenomena range from natural (topography, flora, fauna, etc.) to man-made (social institutions, buildings, trademarks, etc.) An example is the word for *cheese* in English and in Russian in Jakobson’s essay. He points out that the English *cheese* is not identical to the Russian *syr*, since the Russian “code-unit” does not include the concept of cottage cheese, which is *tvarok* instead of *syr* in Russian. The intralinguistic challenges involve pragmatic issues such as idioms, puns, and wordplays or, for instance, ways of addressing a person, complimenting him or her, or apologizing.

The specific challenges of literary translation mainly stem from both ST and TT consideration. Especially, the literary text has unique qualities compared with non-literary texts, which are extremely challenging to literary translators. Moreover, some linguistic features are implicit and subtle, of which the literary translators are often unaware. What is more important, some prose translators take it for granted that – unlike in poetry – in prose the form is detachable from content, which directly causes their inconsistency in maintaining the ST style. On the other hand, challenges also come from the TT aspect, the linguistic and cultural differences are problematic for literary translation in that they exert influence on the comprehension of the aesthetic values by the target reader; also literary translation usually has a readership which is likely to be quite different from the one the writer originally had in mind. In a word, literary translators confront difficulties because of their unawareness of the uniqueness of literature, and even though they are aware they cannot cope with them especially when they are cultural or linguistic specific.

Dedicated to the 90th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

I INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE ON YOUNG RESEARCHERS

25-26, April 2013, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION III

3. Pedagogy

**UNİVERSİTET TƏLƏBƏLƏRİNİN PEŞƏ SEÇİMİNƏ
İSTİQAMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ TYUTORLUQ**

Mehmet Ali CEYHAN

Qafqaz Universiteti
maceyhan@qu.edu.az
Bakı / AZƏRBAYCAN

Hərtərəfli və cəmiyyətə faydalı fərdlər yetişdirmək məqsədi daşıyan müasir təhsil anlayışı, fərdlərin öz potensiallarını dərk etmələrini və sahib olduqları potensial keyfiyyətləri maksimum səviyyədə qiymətləndirə biləcəkləri peşələri seçə bilmələrini hədəfləyir.

Peşə seçimi, fərdin öz gələcəyi ilə bağlı qəbul etdiyi ən mühüm qərarlardan biridir. Çünki peşə seçimi əslində fərdin həyatını harada davam etdirəcəyi, hansı vərdişlərlə həyatını davam etdirəcəyi, hansı səviyyədə gəlir əldə etməyi planladığı və həyat standartının hansı səviyyədə olmasını düşündüyü və hətta həyatını davam etdirəcəyi ətraf mühiti müəyyənləşdirməkdə təsirli olan mühüm bir addımdır. Fərdlər peşə seçimini özlərini dərk etmə səviyyələrinə uyğun, maraq dairələri çərçivəsində, yaşadıqları həyat tərzinə uyğun, ictimai və mədəni dəyərlərini və globallaşan dünyada sürətlə dəyişən ehtiyaclarını nəzərə alaraq həyata keçirir. Belə olan təqdirdə, fərdin gələcək həyatını daha yaxşı davam etdirə bilməsi baxımından bu qədər əhəmiyyətli olan məsələdə kortəbii qərar verməsinin qarşısını almaq üçün ona sistemli bir şəkildə, professionaal qaydada kömək etmək zəruridir. Çünki bu istiqamətdə göstəriləcək xidmət, bir fərdin özü və peşə həyatındakı mövqeyi haqqında fakir formalaşdırmasına və cəmiyyətdə özünəməxsus faydalı ola biləcəyi yeri tutmasına kömək etmək işindən ibarət olan çox vacib və düzgün verilməli olan xidmətdir. Başqa bir ifadəylə desək, peşə seçimi istiqamətində göstəriləcək xidmət, fərdin şəxsi keyfiyyətlərinə və bacarıqlarına uyğun peşə seçməsinin təmin edilməsi, bu peşə üçün tələb olunan bilik və bacarıqlara yiyələnmək istiqamətində hazırlanması və peşə həyatına atıldıqdan sonra da uğurla irəliləməsinin təmin edilməsindən ibarət olan həyatı əhəmiyyətə malik bir xidmətdir. Bu səbəblə də peşə seçimində birinci dərəcədə fərdin öz potensialının fərqi olması şərtidir. Fərdin sahib olduğu potensiala uyğun bir peşə seçimi isə, onun özünü və peşələri yaxşı tanıması ilə mümkün olacaqdır. Şəxsi keyfiyyətləri, qabiliyyətləri, maraq dairəsi və ehtiyacları arasındakı əlaqə nəzərə alınmadan yalnız dərslərdəki müvəffəqiyyətlərinə baxaraq ediləcək peşə seçimləri, fərdlərin həm gələcək iş həyatında müvəffəqiyyət qazanmalarına, həm də həyat boyu xoşbəxtliklərinə təsir edəcək bir addım olduğu üçün peşə seçimlərində hisslərlə hərəkət edilməməli, ətrafdakıların təsiri altında qalınmamalıdır.

Özünü tanıma prosesini maraq dairəsi və qabiliyyətlərinə paralel olaraq düzgün qiymətləndirməkdən məhrum bir şəkildə peşə seçimi edərək ali təhsil müəssisələrinə qəbul olan tələbələr istər tələbəlik dövründə akademik sahədə müvəffəqiyyət qazanmaq baxımından, istərsə də məzun olduqdan sonra peşə həyatında uğur qazanmaq baxımından müxtəlif çətinliklərlə qarşılaşırlar.

Düzgün istiqamətləndirmə olmadan qəbul edilən qərarlarla edilən səhv seçimlər nəticəsində tələbənin tanımadan qəbul olduğu ixtisasdan məmnun olmaması, ixtisasını sevə bilməməsi, ixtisasın mahiyyətlərini dərk etdikdən sonra ixtisasını dəyişdirmək istəməsi və ya məzun olduqdan sonra düzgün seçim etmədən bitirdiyi ixtisas sahəsində iş imkanlarının məhdud olması səbəbi ilə başqa peşələrdə fəaliyyət göstərmək məcburiyyətində qalması kimi problemlər ortaya çıxacaqdır. Bu növ problemlərlə qarşılaşan tələbələr problemlərin real həll yollarını tapa bilmək üçün tyutorluq xidmətlərinə ehtiyac duyurlar. Ortaya çıxan bu ehtiyac çərçivəsində universitetlərdə tələbə mərkəzli bir anlayışla bütün tələbələri əhatə edəcək şəkildə tyutorluq xidmətləri təqdim edilməlidir. Çünki yalnız problemlə qarşılaşan tələbələrin problemlərinə həll yolu tapmaq məqsədi ilə təqdim edilən istiqamətləndirmə xidmətindən arzu olunan səviyyədə sağlam nəticə əldə oluna bilməyəcək. Tələbə şəxsiyyətinin formalaşdırılması çərçivəsində tələbələrin özlərini dərk etmələrinə, ixtisasları və ya əldə edəcəkləri peşələri yaxşı tanımalarına köməklik göstərəcək xidmətlər təqdim edilməlidir. Daha doğrusu tələbəyə göstərilən xidmət onun sahib olduğu potensialı dərk etməsinə və bu istiqamətdə gələcək həyatını qurmaq üçün çalışmasına kömək edəcək mahiyyətdə olmalıdır.

**AİLƏ-NİKAH MÜNASİBƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA
MƏHƏBBƏT HİSSİ ƏSAS AMİL KİMİ**

Afaq ABDULLAYEVA

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu
afaqabdullayeva@mail.ru
Bakı/AZƏRBAYCAN

Ailə bir-birini məhəbbətlə sevmə, bir-birinə hörmət və ehtiram edən iki şəxsin cütliyündən yaranır. Ailənin bir sütunu ərin, bir sütunu isə arvadın çiyninə söykənir. Onların hüquqları bərabərdir, lakin ictimai bərabərlik, bioloji bərabərlik demək deyildir. Qadın qadındır, kişi kişidir. Əgər qadın məlahətini, lətafətini, incəlik və zərifliyini, qüvvətini, mətanət və dəyanətini itirmiş olsaydı, onda insanlıq həyatı çox misgin, yeknəsək və bəlkə də mənasız olardı. Məhz ona görə də ailə-nikah münasibətlərində baş verən problemlər həmişə cəmiyyətin diqqət mərkəzində olmuş və

onun həll edilməsi yollarının pedaqoq, psixoloq və filosoflar tərəfindən araşdırılması vacib şərt kimi nəzərdə tutulmuşdur.

İnsanın yaranma tarixinin iki milyon ilə yaxın olduğunu söyləyən şəxsiyyətlər həmin vaxtdan sonra həyatda çox şeyin dəyişdiyini göstərərək qeyd etdilər ki, bircə şey dəyişməz qalmışdır, o da məhəbbətdir. Məhəbbət dostluğun intim forması olub, tərəfləri bir-birinə bağlayan saf və ülvə hissidir.

Məhəbbət olmadan qurulan ailələr məhrəmlik, nəvəsi hissindən məhrum olur. Ailə quran iki şəxsin dil tapması, bir-birini anlaması, güzəştə getməsi üçün məhəbbətin böyük əhəmiyyəti var. Biz məhəbbət deyəndə yalnız bioloji-təbii ehtirasların ödənilməsinə nəzərdə tuturuq. Məhəbbət anlayışı özündə inamı və hörməti də ehtiva edir. Bu üç amil varsa, ailə probleminin həllində çətinlik olmur, ailə başçıları çiyinlərini bir-birinə söykəyərək taleyin mürəkkəb yollarını, sərt dolanbaclarını asanlıqla irəliləyirələr.

Ailə anlayışı ilə sıx bağlı olan “məhəbbət” və “nikah” anlayışları da mövcuddur ki, ailə həyatına hazırlıq üzrə tədqiqat işində bu anlayışların üzərində dayanmağı məqsədmüvafiq hesab edərək onlara aydınlıq gətirməyi lazım bilirik.

Nikah nədir? Nikah-kişi ilə qadın arasında münasibətlərin tarixən dəyişən sosial formasıdır ki, onun vasitəsilə cəmiyyət onların cinsi həyatını rəsmi qaydaya salır və təsdiq edərək valideyn və həyat yoldaşı kimi hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə nikah könüllü razılıq əsasında bağlanır, ailə isə cəmiyyətin əsas övəyi hesab edilərək, dövlət tərəfindən himayə olunur. Nikah və ailə ilə əlaqədar qadın və kişilərin hüquqları eyni qaydada və eyni səviyyədə qorunur.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, nikah ictimai hadisədir. Onun uğurlu olmasının həm ər və arvad, onların qohum-əqrəbası, uşaqlar, həm də cəmiyyət üçün əhəmiyyəti böyükdür. Nikah cəmiyyətin sosial-iqtisadi şəraitindən xeyli dərəcədə asılı olur. Bu şəraitin inkişafı bu və ya digər dərəcədə nikahın xarakterinə öz təsirini göstərir, nikahda da müəyyən dəyişikliklər yaranır. Nikah, həmçinin siyasət, din, əxlaq və hüququn da özünəməxsus təsiri vardır.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının, ailə və cinayət məəcəlləsinin tələbləri elədir ki, məhəbbət və nikahın bağlanması məsələlərində zorakılığa yol verilmir, iki gənc oğlan və qızın, qadın və kişinin qarşılıqlı razılığı, bu razılıqda məhəbbət əsas götürülür, kənar müləhizələr nəzərə alınmır.

Müasir anlamda nikah dedikdə, biz nikaha necə tərif verə bilərik?

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə deyilir: “Nikah-kəbin, izdivac, evlənmənin qanuni şəkə salınması”dır. Bu nikah sözünün lüğəti mənasıdır.

“Ailə tərbiyəsi” adlı lüğətdə isə göstərilir ki, “Nikah kişi və qadının ailə yaratmaq, uşaqların doğulması və tərbiyə edilməsi məqsədi ilə bağlanan, qarşılıqlı məhəbbətə əsaslanan, hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirilən könüllü ittifaqdır”.

Nikahın məzmununa verilən bu açıqlamalardan göründüyü kimi, nikahın bağlanması və möhkəmliyi üçün bir sıra şərtlərə əməl edilməlidir. Onlardan biri və əsası qız və oğlanın bir-birinə olan sönməz məhəbbətidir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə bu sözün mənası belə açılır “Məhəbbət - 1) eşq, sevgi, sevmə, sevimə; 2) ürəkdən fədəkarcasına bağlılıq, sevgi, dostluq, sədaqət, mehribanlıq; 3) bir şeyə sonsuz maraq, meyl, həvəs, istək”.

“Etika üzrə lüğət”də bu anlayışın məzmunu belə aydınlaşdırılır: “Məhəbbət insanlar arasındakı münasibət kimi yüksək emosional-əxlaqi gərginliklə səciyyələnir və insanın maksimal sərvətlərinin üzə çıxarılmasına əsaslanır”.

Həqiqi mənada məhəbbət təbii və sosial cəhətləri, sevmək istəyini, sevmək qabiliyyətini, özünü sevdiyi adama təmənnəsiz fəda etmək və ona qayğı göstərmək tələbatını özündə birləşdirən ən mürəkkəb, yüksək insani hissidir.

Həyat göstərir ki, nəslin məhəbbəti özündə həm zamanın, həm də insanların psixologiyasını əks etdirir. Həqiqi məhəbbət qarşılıqlı olur. Bir tərəfli məhəbbət isə yalnız mənəvi və fiziki iztirab verir. Yetgin məhəbbət nikah, ailənin yaranmasına daxili tələbat doğurur. Məhəbbət əsasında qurulmuş ailələrdə yalnız insanın yüksək əxlaqi idealları, emosional hissləri pardaqlanır. Ona görə cəsarətlə deyə bilərik ki, əxlaqi məhəbbət insanı daxili və zahirə, mənəvi və fiziki cəhətdən gözəlləşdirir, nəcibləşdirir, kobudu zərif və həssas, bədbini nikbin, qaraqabağı üzgünlər, namərdi mərd, qorxağı cəsarətli edir. O insanın istedad və qabiliyyətlərini çiçəkləndirir.

Yetgin məhəbbət insanlardan tələb edir ki, öncə onlar özlərində daxilən qarşılıqlı məhəbbət tələbatı duysunlar, ikincisi bir-birini həqiqətən sevdiklərinə dərindən inansınlar, üçüncüsü sevgililər arasında müəyyən xarakter uyğunluğu yaransın, dördüncüsü onlarda mənəvi əqidə birliyi olsun.

Məhəbbət olmadan heç bir var-dövlət, şən-şöhrət ailənin təməlini möhkəmləndirə bilməz.

MƏKTƏBƏQƏDƏR MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MUSİQİ MƏŞĞƏLƏSİ ZAMANI AZƏRBAYCAN MUSİQİSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Arifə QƏRİBOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı/AZƏRBAYCAN

Respublikamızda Dövlət müstəqilliyinin bərpası cəmiyyətimizdə yeni insanın hərtərəfli inkişafına şərait yaratmışdır. Yetşməkdə olan gənc nəslin şəxsiyyət kimi formalaşmasında estetik tərbiyənin çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Yetşməkdə olan gənc nəslin şəxsiyyət kimi çox böyük əhəmiyyəti vardır. Estetik tərbiyənin əsas məqsədi uşaqları incəsənətə onun növləri olan ədəbiyyat, təsviri ncəsənət, musiqi, teatr və s. Bədii yaradıcılıqla tanış etməkdir. Uşaqların

estetik tərbiyəsi isə məktəbəqədər yaş dövründən başlayır. Musiqi incəsənətin bir növü kimi estetik tərbiyənin əsas vasitələrindən biridir.

Həmişə məlumdur ki musiqi insanda müsbət hisslər doğurur. Bu hisslər həm insanın əqlinə, həm iradəsinə, həm də davranış rəftarına təsir edir, onun mənəviyyatını saflaşdırır, eyni zamanda onlarda gözəllik duyğusunu, gözəllikdən həzz almaq qabiliyyətini inkişaf etdirib formalaşdırır. O, uşağın fiziki, əqli, əxlaqi tərbiyəsi sahəsində qarşıda duran vəzifələrin həyata keçirilməsinə kömək göstərir. Bizim doğma Vətənə insanlar arasındakı xoş və səmimi münasibətlər, xalqın xoşbəxtlik və səadəti üçün göstərilən cəhd bu cəmiyyətin möhkəm ideya əsasını təşkil edir.

Respublikamızın Məktəbəqədər müəssisələrində musiqi məşğələlərinin təşkili üzrə aparılan işləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- Azərbaycan musiqisinin müxtəlif janrlarından olan nümunələri dinlənilərək onların mövzusu, emosional məzmunu, tempi, ritmi, dinamik çaları təntənəli, şən, sakit, qəmli, qəhrəmani əzmi, cəld, oynaq xarakteri aydınlaşdırılmalıdır.

- Musiqili ritmik hərəkətlərin ifası zamanı Azərbaycan xalq musiqisinin ritminə uyğun yerində addımlamağı, əl çalmağı, qaçamağı və müxtəlif rəqs elementlərini yerinə yetirməyi öyrətmək lazımdır.

Məktəbəqədər müəssisələrdə uşaqların musiqi tərbiyəsinin təşkilində Azərbaycan musiqisi müstəsna imkanlara malikdir. İncəsənətin başqa növləri kimi musiqi də ətraf aləmi əks etdirir, insanlar və həyat barədə musiqi dili ilə söhbət açır.

Azərbaycan musiqisi çoxəsrlik tarixə malikdir. Xalqımızın tarixi boyu sevdiyi mahnılar, rəqslər, onun həyatı, əməyi və məişəti ilə bağlı olmuşdur. Bu mənada, istər xalq musiqisi, istərsə də bəstəkarlar tərəfindən yaradılmış musiqi əsərləri Azərbaycan xalqının mənəvi sərvətinin qiymətli tərkib hissəsidir.

Milli musiqi nümunəbrində xalqın yüksək mənəviyyatı, onun arzu və istəkləri, ümidi, gələcəyə inamı, əhval-ruhiyyəsi tərnnüm edilir. Belə zəngin tərbiyəvi imkanlara malik olan Azərbaycan musiqisi, sözsüz, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda gözəl hisslər yaradır, onlarda nəcib mənəvi keyfiyyətlər aşılayır, nəticə etibarlı ib uşaqlarda bədii zövqün təşəkkül tapıb formalaşmasına imkan verir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar gerçəkliyin, bu və digər dərəcədə hadisələrin musiqi əsərlərində neçə əks olunduğunu gördükdə onların gözəllik haqqında təsəvvürləri təkmilləşir.

Yekunda qeyd etməliyik ki, bu gün respublikamızda yüksək intellekt bacarığı, ünsiyyət və əməkdaşlıq qabiliyyəti olan, milli və bəşəri dəyərlərə yiyələnmiş, müstəqil fikir söyləməyi bacaran, hüquqlarını dərk edən və vətənpərvər vətəndaşların yetişdirilməsi təhsil sisteminin qarşısında əsas məqsəd kimi qoyulmuşdur.

Bu gün gənc nəslin hərtərəfli inkişafında və şəxsiyyət kimi formalaşmasında məktəbəqədər müəssisələrin üzərinə daha böyük məsuliyyət düşür. Gələcək cəmiyyətdə yaşayacaq vətəndaşların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasının, hərtərəfli inkişafının əsası məktəbəqədər illərdə qoyulur. Bu illərdə uşağın hansı formada tərbiyə olunması, onun sonralar bir vətəndaş kimi formalaşmasını müəyyən edir. Məktəbəqədər müəssisələrdə təlim-tərbiyə işinin yaxşılaşdırılması, uşağın məktəbə hazırlanması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Uşağın bir şəxsiyyət kimi hərtərəfli inkişaf etməsi üçün onun bədii-estetik cəhətdən formalaşması, yüksək bədii zövqə və mədəni vərdislərə yiyələnməsi əsas şərtlərdən biridir. Gənc nəslin tərbiyəsinə xidmət edən estetik tərbiyənin qüvvətli təsir gücünə malik vasitələrindən biri də musiqidir. Bu mühüm məsələ ilə əlaqədar görülmə işin əsas ağırlığı uşaq bağçalarının üzərinə düşür.

Məktəbəqədər müəssisələrdə aparılan təlim-tərbiyə işinin səviyyəsinin yüksəldilməsi, xüsusilə musiqi məşğələlərinin keyfiyyətinin hər vasitə ilə təkmilləşdirilməsi bu gün qarşıda duran əsas vəzifələrdəndir.

MƏKTƏBDAXİLİ PSIXOLOJİ İQLİM YENİYETMƏ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA MÜHÜM AMİL KİMİ

Arzu MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu

arzu_1120@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Gənc nəslin düzgün tərbiyə olunması problemi bütün dövrlərdə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Müasir dövrdə də bu problem öz aktuallığını saxlamaqdadır. Bu baxımdan yeniyetmələrin düzgün tərbiyə olunması məsələsi xüsusi maraq doğurur. Çünki digər yaş dövrləri ilə müqayisədə yeniyetməlik yaşı daha mürəkkəb, daha təzadlı xarakterə malik bir mərhələ olmaqla uşaqlıqla gənclik yaşı arasındakı dövrü əhatə edir. O, özündə həm bu, həm də digər yaşın xüsusiyyətlərini daşıdığından, introspeksiya meyli olduğundan, daha çox sosiallaşmağa çalışdığından daha mürəkkəb yaş dövrü hesab olunur.

Pedaqoji kollektivdəki müsbət psixoloji iqlim yeniyetmələr arasında nizam-intizamı, təlimə münasibəti müasir tələblər səviyyəsinə qaldırır.

Məktəblərdə təlim –tərbiyə işinin səmərəli olması, məktəbdaxili sağlam mənəvi- psixoloji iqlimdən çox asılıdır. Qeyri-sağlam psixoloji iqlim şagird şəxsiyyətinin formalaşması baxımından çox təhlükəlidir. Lakin yeniyetməlik dövründə bu təhlükə daha ciddi, daha realdır.

Sağlam mənəvi- psixoloji iqlimdə yeniyetmə şəxsiyyətinin istənilən səviyyədə formalaşdırılması üçün lazım olan bütün cəhətlər- dostluq,yoldaşlıq,qarşılıqlı hörmət,səmimiyyət,simpatiya və s. mövcuddur.

Yeniyetmə şəxsiyyətinin sağlam mənəvi- psixoloji iqlimdə düzgün formalaşdırılması bütövlükdə cəmiyyətin gələcək düzgün inkişafı üçün çox əhəmiyyətlidir.

Bu baxımdan məktəbdə sağlam psixoloji iqlimin yaxşılaşdırılması üçün aşağıda göstərilən müddəaların nəzərə alınması vacibdir:

1.Pedaqoji kollektivdə sağlam mənəvi psixoloji iqlimin yaradılmasında idarəetmənin rolu.Məktəbin pedaqoji kollektivində müsbət psixoloji iqlimin mövcudluğu pedaqoji kollektivin hər bir üzvü üçün ciddi mənəvi ehtiyacdır. Həmin mənəvi ehtiyacın ödənilməməsi kollektiv üzvlərinin hər biri üçün psixi və fiziki zərərdir.Sağlam mənəvi-psixoloji iqlim mövcud olmadıqda şəxsiyyətlərarası münasibətlər ciddi surətdə zədələnir,ünsiyyət lazımı səviyyədə olmur.Sağlam mənəvi- psixoloji iqlimin yaradılmasında isə idarəetmənin rolu şübhəsiz ki,çox böyükdür.

2.Məktəbdaxili psixoloji iqlimin düzgün formalaşmasında məktəb direktorunun rolu,onun pedaqoji kollektivin əhval-ruhiyyəsinə rəhbərlik etmə bacarığının olması. Məktəb rəhbərliyinin müsbət psixoloji iqlimin yaradılmasında imkanları çox genişdir.

3.Müəllim-yeniyetmə münasibətləri,müəllimlərin yeniyetmə şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşması.

Yeniyetmə kollektivlərində müsbət psixoloji iqlimin yaradılması müəllim –yeniyetmə münasibətlərinin hansı səviyyədə olmasından çox asılıdır. Müəllimin yeniyetmələrin hər birinə qarşı olan münasibəti,tələbkarlıq səviyyəsi, nizam –intizama olan münasibəti,yeniyetmələrin müəllimə qarşı olan münasibətləri burada çox böyük rol oynayır. Müəllim-müəllim münasibətləri də yeniyetmə kollektivindəki psixoloji iqlimə öz təsirini göstərir.

4.Dərs prosesində stress vəziyyəti yaradan məqamların olmaması,yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasına,o cümlədən idrak proseslərinin əlverişli inkişafına müsbət təsir göstərir. Xüsusilə, məktəbdə müəllim-yeniyetmə münasibətlərində müsbət psixoloji iqlimin yaradılması üçün yeniyetmənin biliyinin qiymətləndirilməsində müəllimin ədalətli, obyektiv olması mühüm şərtlərdən biridir.

5.Məktəbdə şagird özünüidarə orqanlarının rolu gücləndirilməlidir ki,şagirdlər sərbəst və təşəbbüskar şəxsiyyətlər kimi formalaşsınlar.Bu baxımdan məktəbdə müxtəlif tədbirlərin,dəyirmi masaların keçirilməsi də xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

6.Psixoloji tədqiqatlar sübut etmişdir ki,pedaqoji ünsiyyət üçün ən səmərəli üslub demokratik rəhbərlik üslubudur, buna görə də müəllimlərin demokratik rəhbərlik üslubunda işləmələri daha məqsəduyğundur. Nəzərə almaq lazımdır ki, tərbiyə işində avtoritarlıq psixi zədə mənbəyidir.

7.Məktəbdaxili psixoloji iqlimin yaradılmasında məktəb psixoloqunun rolu,yeniyetmə qruplarında şəxsiyyətlərarası münasibətlərin psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, o cümlədən müəllim-şagird münasibətlərinin öyrənilməsi və məktəbdə hökm sürən psixoloji iqlimə psixoloq tərəfindən nəzarət olunması da diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

8.Yeniyetmələrlə ünsiyyətdə cinsi fərqlərin nəzərə alınması. Yeniyetməlik dövründə oğlan və qızlarda yalnız böyüklük hissi deyil,eyni zamanda müəyyən cinsə mənsub olmaq hissi,"qadın və ya kişi mövqeyi" formalaşır. Nəzərə almaq lazımdır ki,orqanizmin fiziki inkişafına birbaşa təsir edən cinsi yetişkənlik yeniyetmənin psixi inkişafına təsir edir.

9.Yeniyetmə kollektivində psixoloji iqlimə şagirdlərin maddi vəziyyəti və sosial mövqelərindəki fərqlər də öz təsirini göstərir.

10. Məktəbdaxili psixoloji iqlimə təsir edən amillərdən biri də müəllimlərin,həmçinin yeniyetmələrin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləridir. Müəllim və yeniyetmələrin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinə əsasən ayrı-ayrı yeniyetmə kollektivlərində,o cümlədən təlim-tərbiyə müəssisələrində fərqli xüsusiyyətlərə malik psixoloji iqlim formalaşır.

11.Yeniyetmələrin kollektivdəki, sinifdəki mövqeyi də şəxsiyyətin formalaşması nöqtəyi-nəzərindən çox əhəmiyyətlidir. Sinif kollektivindəki əlverişsiz psixoloji iqlim yeniyetmələrin məktəbdən yayınmasının əsas səbəblərindən biridir.Məktəbdən yayınan yeniyetmənin isə kənarda mənfi təsir altına düşmə ehtimalı daha çoxdur.Buna görə də müəllimlər sinifdəki şəxsiyyətlərarası münasibətlərin hansı səviyyədə qurulmasını aydın şəkildə görə bilməli və onların düzgün tənzimi üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirməlidirlər.

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ ANA DİLİ TƏDRİSİNİN QARŞISINDA DURAN ƏSAS VƏZİFƏLƏR

Aygün MƏMMƏDOVA

Qafqaz Universiteti
ruslanaygun@hotmail.com
Bakı/AZƏRBAYCAN

Ana dili hər bir millətin varlığını təmsil edən ən qiymətli abidədir. Xalqımız şanlı tarixini, ibrətamiz adət və ənənələrini, mənliliyini məhz ana dilinin köməyi ilə yaratmış, nəsillərdən nəsillərə ötürmüşdür. Atalarımız yaxşı deyib: "Dilini qorumayan xalqın qılıncı da kəsməz". Ona görə də ana dilinin saflığını qorumaq, onu körpəlikdən uşaqlara

öyrətməliyi. Uşağın təfəkkürünün inkişafı, təlim tərbiyəsinin mahiyyəti, şəxsiyyətinin formalaşması ana dilinə necə yiyələnməsindən asılıdır.

Məktəbdə ana dilinin tədrisinin başlıca funksiyası onun insana necə qulluq etməsi ilə əlaqədardır. Dil fikirləri başqalarına çatdırmaqla, hissləri, əhval ruhiyyəni, emosional vəziyyəti ifadə etməklə insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Ana dili sahəsindəki bacarıq və vərdişlər (nitq, oxu, yazı) şagirdlərin təlim əməyinin zəruri şərtidir. Uşaqlar oxumaq bacarığına yiyələnməklə ilk növbədə dərk etmənin, təhsilliliyin, əqli inkişafın açarı olan doğma ana dilini öyrənirlər. Dilə yiyələnmə prosesinə ailədə başlanılır. Uşaqlar məktəbə gələndə ana dilinin köməyi ilə ətraf aləm haqqında müəyyən təsəvvürlər əldə edir. Bu təsəvvürlər onun lüğət ehtiyatını zənginləşdirir. Dilin köməyi ilə o, başqalarının dediklərini dinləyir, anlayır, ətraf aləmdəki əşya və hadisələr haqqında öz fikirlərini yaşına uyğun şəkildə ifadə edir. Bu sahədə sistemli, ardıcıl və mütəşəkkil iş məktəbdə aparılır. Ana dilinin ibtidai kursu yuxarı siniflərdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan sistemlik kursun öyrədilməsi üzrə işin bünövrəsi hesab olunur. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisindən başlıca məqsəd uşaqların nitqini inkişaf etdirməkdir. Nitq inkişafı ana dilinin tədrisinin özünəməxsus prinsipi hesab olunur.

Ana dili ibtidai siniflərdə tədris fənlərinin əsasıdır. Ana dilinə yiyələnmək digər fənlərin mənimsənilməsində mühüm rola malikdir. Ana dili fənni müəyyən mənada integrativ fəndir. Ana dili ilkin oxu təlimi mərhələsində bəsit şəkildə olsa da, ədəbiyyat, botanika, coğrafiya, astronomiya, fizika, kimya, tarix və s. fənlər üzrə müəyyən məlumatları şagirdlərə çatdırır.

Ana dili ibtidai sinif şagirdlərinin ictimai-siyasi və mənəvi tərbiyəsinin mühüm vasitəsi olduğundan onların maddi aləm haqqındakı təsəvvürlərini genişləndirir, məktəblilərə dil və oxuya aid materialları təhlil etmək, obrazlı qiymətləndirmək, onlara obyektiv münasibət bildirmək bacarıqları aşılayır, qazanılmış bilikləri şüurda canlandırmaq və onu müxtəlif şəraitdə tətbiq etmək qabiliyyəti yaradır. Ana dili uşaqların məktəbə gəldikləri gündən lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, onlarda söz və ifadələri ədəbi tələffüz normalarına uyğun tələffüz etmək, sərbəst cümlə qurmaq, fikirlərini şifahi və yazılı şəkildə aydın, dəqiq, obrazlı və məntiqi ardıcılıqla ifadə etmək bacarıq və vərdişləri aşılayır. Ana dili üzrə aparılan işlər təlim vəzifələri ilə yanaşı, uşaqların mənəvi tərbiyəsi vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə də xidmət edir. Ana dilinin köməyi ilə uşaqlarımıza doğma vətənimizə, yurdumuzun azadlığı uğrunda çarpışan mübarizlərə, əmək adamlarına, millətimizə, xalqımızın adət və ənənələrinə sədaqət, haqq, ədalətə hörmət tərbiyə edilir. Bu fənnin tədrisi prosesində insanpərvərlik, kollektivçilik, yoldaşlıq və dostluq hissləri, quruculuq işində fəal iştirak etmək meylı tərbiyə olunur.

İbtidai siniflərdə ana dili tədrisinin qarşısında duran vəzifələri aşağıdakı şəkildə sadalaya bilərik:

1. Şagirdlərə öz fikrini şifahi və yazılı şəkildə məzmunlu, rəhbərli, məntiqi, dəqiq, canlı, obrazlı ifadə etməyi öyrətmək;
2. Şagirdlərə düzgün, sürətli, ifadəli, şüurlu oxumaq, kitablardan müstəqil istifadə etmək vərdişini aşılamaq;
3. Şagirdlərə gözəl, aydın, səliqəli, rəhbərli yazmaq vərdişini aşılamaq;
4. Şagirdlərə orfoqrafiya və düzgün işarələrinə əməl etmək vərdişini aşılamaq;
5. Xalqımızın şifahi xalq ədəbiyyatı inciləri, yazılı ədəbiyyatın gözəl nümunələrinin köməyi ilə şagirdlərimizi milli adət və ənənələrimizi tanımaq;
6. Təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən hadisələr, qanunlar və qanunauyğunluqlar haqqında şagirdlərə məlumat vermək;
7. Şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü, idrak fəaliyyətinin fəallığını, ümumi inkişafını təmin etmək;
8. Şagirdlərdə yüksək əxlaqi keyfiyyətlər vətənə, millətə, doğma dilə, əmək adamlarına məhəbbət hissi, mənəvi təmizlik, halallıq, xeyirxahlıq, rəhbərlik, əqidəlik və s. tərbiyə etmək;
9. Şagirdlərə təlim prosesində, gələcək əmək və ictimai fəaliyyətində lazım olacaq keyfiyyətlər (səy, iradəlilik, hər şeyi bilmək həvəsi, müşahidəçilik, təşəbbüskarlıq, müstəqillik, yaradıcılıq və s.) tərbiyə etmək;
10. Şagirdləri Azərbaycan dili və ədəbiyyat üzrə sistemlik kursu mənimsəməyə hazırlamaq;
11. Şagirdlərdə Azərbaycan dilinə dərin məhəbbət, onun təmizliyinin qorunub saxlanılmasına sədaqət hissi tərbiyə etmək.

MAGİSTRANTLARIN MÜƏLLİMLİK FƏALİYYƏTİNƏ HAZIRLANMALARINDA İTERAKTİV TƏLİM METODLARININ ROLU

Aysel HÜSEYNƏLİYEVƏ

Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu

aysel-86@bk.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Bütün tarixi dövrlərdə olduğu kimi qloballaşmanın geniş vüsət aldığı müasir dövrdə də cəmiyyətin tərəqqisi bilavasitə təhsilin inkişafından və onun bu prosesdə imkanlarının, əhəmiyyətinin düzgün qiymətləndirilməsindən asılıdır. Elm və texnologiyanın sürətli inkişafı, əldə olunmuş nailiyyətlər təhsil sistemi qarşısında həlli vacib olan daha mürəkkəb vəzifələr qoymuşdur. Bu proses təhsilin məqsəd və vəzifələrinə tamamilə yeni baxış tələb edir. Təhsilin məzmunu, təlim metodları dövrün tələbinə uyğun olmadıqda onun səviyyəsinin aşağı düşməsi qarşısını almaz prosesə

çevrilir. Magistratura pilləsində gələcək ali məktəb müəllimlərinin hazırlanması işində bu cəhət nəzərə alınmalı, zamanın tələbinə uyğun olaraq interaktiv təlim metodlarının magistrantların müəllimlik fəaliyyətinə hazırlanmalarının səmərəli amilinə çevrilməsinə diqqət artırılmalıdır.

Müasir dövrdə biliyə olan münasibət tamamilə dəyişmişdir. Texnologiyanın bugünkü inkişaf tempi və daim yenilənməsi onu deməyə əsas verir ki, biliklər sürətlə köhnəlir, bacarıq və dəyərlər isə öz əhəmiyyətini illər boyu saxlayır. Hal-hazırda biliklərdən istifadə etməyə, yəni onun tətbiqinə daha çox önəm verilir, nəinki onları nümayiş etdirməyə. Ona görə də bu cür yeni təfəkkür tərzinə malik ümumtəhsil və ali məktəb müəllimlərinin formalaşdırılmasına çalışmalıyıq. Respublikamızda təhsil sisteminin köklü surətdə dəyişməsi, ali təhsilin Boloniya prosesinə qoşulması geniş dünyagörüşünə, erudisiyaya, möhkəm əqidəyə, yüksək elmi-nəzəri, pedaqoji-psixoloji hazırlığa malik olan yaradıcı müəllim kadrlarına ehtiyac doğurur. Məhz interaktiv təlim texnologiyalarının geniş tətbiqi vasitəsilə ölkəmiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən pedaqoji kadr hazırlığı ilə bağlı məsələnin yüksək səviyyədə həllinə nail olmaq olar.

Hazırda ali məktəblərimizin qarşısında elə mürəkkəb vəzifələr durur ki, pedaqoji sahə üzrə mütəxəssislərin hazırlanmasında keyfiyyət dəyişikliyinə nail olmadan onları həll etmək mümkün deyil. Bu dəyişiklik hər şeydən əvvəl tələbənin (magistrantın) axtarış-yaradıcılıq fəaliyyətinə əsaslanan, izahlı-illüstrativ təlimdən fəal təlimə keçidi zəruri edən səmərəli metod, üsul və vasitələrin axtarışı ilə əlaqədardır.

Əldə olunmuş tədqiqat nəticələri onu deməyə əsas verir ki, interaktiv təlim metodları ali pedaqoji məktəblərdə keyfiyyət dəyişikliyinə səbəb olacaq əsas amillərdən biridir. Bugünkü magistrantlardan yüksək səviyyəli ali məktəb müəllimlərinin hazırlanmalarında da interaktiv təlim metodları səmərəli amil kimi geniş imkanlara malikdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bugünün magistrantı sabahın ali məktəb müəllimidir və o, ölkəmiz üçün pedaqoji sahə üzrə yüksək professional hazırlığa malik, müasir dövrün tələblərinə cavab verə bilən müəllim kadrları yetişdirəcəkdir. Müasir təlim texnologiyalarından istifadə, təhsilin humanistləşdirilməsi, yeni təhsil paradigmalarının yaranması, şəxsiyyətyönlü təhsilin inkişaf etdirilməsi, dünya təhsil standartlarına keçid, təhsildə qloballaşma siyasəti, təhsil kurikulumlarının yaranması və s. kimi yeniliklər bunları reallaşdırmağa qabil, yeni pedaqoji təfəkkürə malik olan usta müəllimlər tələb edir. Bunlar pedaqoji fəaliyyət prosesində formalaşsa da, onun əsası ali pedaqoji təhsil müəssisələrində qoyulur. Qeyd olunan keyfiyyətlərə malik pedaqoji kadrların hazırlanması üçün öncə müəllimlik fəaliyyətinə hazırlanan magistrantlarımız və onların hazırlanmasını bilavasitə həyata keçirən ali məktəb müəllimlərimiz sadalanan keyfiyyətlərə malik olmalıdırlar. İnteraktiv təlim metodlarının tətbiqi vasitəsilə yeni pedaqoji təfəkkürə yiyələnmiş ali məktəb müəllimlərinin hazırlanmasına çalışmalıdırlar.

Magistrantların müəllimlik fəaliyyətinə hazırlanmalarında interaktiv təlim metodlarının səmərəli amil olduğunu nəzərə alaraq bu prosesi 3 istiqamətdə həyata keçirmək olar:

- 1) mühazirə məşğələlərində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi ilə magistrantların müəllimlik fəaliyyətinə hazırlanmaları;
- 2) seminar məşğələlərində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi ilə magistrantların müəllimlik fəaliyyətinə hazırlanmaları;
- 3) pedaqoji və istehsalat (elmi) təcrübə müddətində interaktiv təlim metodlarını tətbiq etməklə magistrantların müəllimlik fəaliyyətinə hazırlanmaları.

Magistrantların müəllimlik fəaliyyətinə hazırlanmalarında ali məktəb müəllimləri ənənəvi mühazirə formaları ilə yanaşı, fəal və inkişafetdirici mühazirə formalarından istifadə etməli, bu yolla gələcək ali məktəb müəllimlərinin yaradıcı potensialını artırmalıdırlar.

Seminar məşğələlərinin ənənəvi formada deyil, “dəyirmi stol” prinsipi əsasında, cütlərə və qruplara ayırmaqla, interaktiv təlim metodlarının tətbiqi ilə həyata keçirilməsi isə magistrantların müəllimlik fəaliyyətinə hazırlanmalarında daha geniş imkanlar yaradır.

Magistratura pilləsində müəllimlik fəaliyyətinə hazırlığın əsas forması pedaqoji və elmi təcrübədir. Ali təhsil prosesinin tərkib hissəsi olan pedaqoji və elmi təcrübə mütəxəssis hazırlığının sonuncu mərhələsidir. Bu mərhələdə magistrant özü bilavasitə müəllimlik fəaliyyətinin real şəraitdə iştirakçısına çevrilir, tətbiq etdiyi müasir təlim metodları isə onun yüksək yaradıcılıq qabiliyyətinə malik ali məktəb müəllimi kimi formalaşmasına zəmin yaradır.

Müəllim əməyi ağır, adı isə şərəfli addır. Ali məktəb müəllimi olmaq isə iqiqat şərəfli və məsuliyyətlidir. Magistrant daim öz üzərində işləməklə, öz biliyini, dünyagörüşünü, bacarığını artırmaqla yaxşı müəllim ola bilər. Magistr universitet və ya institutlarda aldığı biliklə kifayətlənməməli, daim öz üzərində çalışmalıdır. Bunlarsız daim yeniləşən müasir cəmiyyətlə, müasir təhsil müəssisələri və artan tələblərlə ayaqlaşmaq olmaz. Buna görə də onların hazırlanmasına diqqət artırılmalı, magistr hazırlığında yeni təlim texnologiyalarından istifadəyə geniş yer verilməlidir.

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ TEMPERAMENTİN TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azadeh AZADSARV

a.azadsarv@yahoo.com

İran

Temperamentin orqanizmin digər xüsusiyyətləri kimi yaşla əlaqədar dəyişikliklərlə bağlıdır. Başqa sözlə desək, hər bir yaş dövründə temperamentin özünəməxsus təzahür xüsusiyyətləri vardır.

Tədqiqatçılar kiçik yaşlı məktəblilərdə temperamentin bir sıra təzahür xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdilər. Hər bir pedaqoq öz işində bunları mütləq şəkildə nəzərə almalıdır. Çünki, bu onlara təlim prosesində şagirdlər üçün əlverişli şərait yaratmağa, şagirdlərə müsbət keyfiyyətlər aşılamağa və hər bir məktəbli üçün harmonik inkişafı təmin etməyə kömək edəcək.

Sanqvinik. Çox enerjili və nadinc uşaqlardır. Bir dəqiqə də olsun sakit oturmur, tez- tez əllərini uzadır, qonşu partadakılarla söhbət edirlər. Çox həssas olur və hər şeylə çox asanca maraqlanırlar. Dərslərdə yeni və maraqlı şeylərin hamısına çox aydın şəkildə reaksiya verirlər. Lakin onların həvəsi daimi və sabit olmur. Yeni şeylərlə maraqlandıqları zaman çox tez həvədən düşürlər. Onlara maraqlı gələn işlərdə çox böyük aktivlik göstərirlər. Amma, dərslər onlara maraqlı gəlməyəndə həmin dəqiqə müəllimə mane olmağa başlayır- qonşu partadakılarla söhbət edir, əsnəyirlər və s. Onları bu vəziyyətdən intizama qaytarmaq çox çətin olur. Bunun üçün yeganə yol onları maraqlandırmaqdır. Bu zaman yeni şərait və tələblərə çox tez adaptasiya olurlar. Öz həmyaşıdları ilə çox asanca ünsiyyət qurur, öz kollektivinin fəal üzvünə çevrilir, hər zaman uşaqların əhatəsində gəzir, ünsiyyətə və qayğıkeş olurlar.

Sanqvinikləri hərəkətlərinin çoxluğu və enerjililiyi ilə xarakterizə edirlər. Parta arxasında sakit otura bilmir, tez-tez yerindən sıçrayır və hərhlənirlər. Dərslərarası fasilələrdə bu cür şagirdlər dəhliz boyunca qaçır və səs- küy qaldırırlar.

Xolerik. Öz həmyaşıdları arasında coşqunluqları ilə seçilir. Onların hərəkətləri çox sürətli və enerjilidir. Dərs əsnasında daima eyni vəziyyətdə otura bilmirlər. Durmadan digər uşaqlarla söhbət edirlər. Çox fəaldırlar. Onlar düşünmədən müəllimin hər bir sualına cavab verməyə hazırdırlar və elə buna görə də bəzən yersiz cavablar verirlər. Ucadan və tez-tez danışirlər. Onlar demək olar ki, yerlərində heç oturmur, bütün günü qaçmağa və digər uşaqlarla dava salmağa hazırdırlar. Pərt olduqları və əsəbləşdikləri vaxt çox hirsli olur və çox asanca dava sala bilirlər. Onlar üçün şən və çox sürətlə dəyişən əhval- ruhiyyələr xarakterikdir. Çox təsirli və güclü emosional reaksiyaları, ifadəli mimikaları və enerjili əl-qol hərəkətləri ilə seçilir. Onları tutub saxlamaq olmur, çox nadincdirlər. Lakin tapşırıqların həlli zamanı əminlik və əzmkarlıq nümayiş etdirirlər. Meydana çıxan çətinliklər qarşısında özlərini itirmir və çox böyük enerji ilə onların öhtəsindən gəlirlər. Uzun və gərgin iş bu cür şagirdləri o qədər əldən salır ki, onlar itirdikləri enerjini bərpa etmək üçün sonradan uzun bir müddət istirahət etməli olurlar. Bu sinifə aid olan uşaqlar tez-tez həvəslə müxtəlif sahələrə aid işlərlə məşğul olurlar. Onlar öz coşqunları ilə tez- tez ətrafdakıları yorurlar. Amma onların qərarlılıqları nəticəsində ünsiyyətlərində bəzi çətinliklərlə qarşılaşırlar.

Fleqmatik. Onlar öz astagəllikləri və sakitlikləri ilə fərqlənirlər. Suallara dərhal deyil, cansız şəkildə cavab verirlər. Əgər sualın cavabını dəqiq bilmirsə susmağı üstün tuturlar. Onlar, artıq əqli yüklənmədən qaçmırlar. Hətta belə, çox çalışsalar da onları nadir hallarda yorğun görmək olar. Onlar uzun və mühakiməli şəkildə danışirlər. Sinifdə onlarla yaxşı davranır, bəzən isə onların astagəlliklərini lağa qoyurlar. Ətrafdakılar daima onları hərəkətə gətirməyə, şənəltirməyə çalışırlar. Onlar safqəlbli olur, çox nadir hallarda özlərindən çıxırlar. Amma onları şənəltirmək də çox çətin olur.

Fleqmatiklər öz hərəkətlərinin ləngliyi və təqətsizliyi ilə hamını heyran edirlər. Onlar dərslərdə adətən sakit oturur, partada fırlanmır, qonşularını itələmir, nadir hallarda əllərini qaldırırlar. Onların hərəkətləri sakit və astadır. Onların mimikaları yazıq və az ifadəli, jestləri isə nadir və təqətsizdir.

Adətən fleqmatiklər hamı ilə bərabər ünsiyyət saxlayır. Yalnız, bu ünsiyyət onların ləng reaksiyaları nəticəsində çətinləşir.

Melanxolik. Onlar dərslərdə sakit oturur, yerlərindən sıçramır, qışqırmırlar. Bütün dərs boyu yerlərində bir cür oturlar. Daima əllərində nəisə tutur və fırladırlar. Əhval- ruhiyyələri ən cüzi səbəblərdən belə dəyişir. Özlərini xəstə və vasvası hiss edirlər. Müəllim onlardan nöqsan tutduğu zaman uzun müddət pərt və məyus halda oturlar. Onlar üçün küsülük və kədər davam etdirmək çox ağırdır. Lakin buna baxmayaraq onlarda bunun təəssürütləri çox zəifdir. Müəllim onları çağırıqda asta- asta ona yaxınlaşır, ləng və əminsizliklə cavab verirlər. Müəllim onların cavabını hətta ən kiçik qeydlə belə dayandırdıqda səsləri boğuqlaşır və sakitləşir. Hər hansı bir tapşırıqın həlli zamanı çətinliklə üzləşdikdə özünü itirir və işi axıra çatdırma bilmir. Əhvalı tutqun və sakit (onların şən halları) arasında dəyişir. Öz hissələrini bildirməkdə çox çəkinəndirlər. Onlar az tanıdıqları və yeni insanlarla ünsiyyətdən çəkinir, yeni şəraitə çox çətin adaptasiya olurlar. Güllərə və heyvanlara qulluq etməyi xoşlayırlar. Həssaslıqları ilə seçilir, həmişə kömək etməyə hazırdırlar.

Melanxoliklər- əsəb sistemi çox zəif olan şagirdlər tez əldən düşürlər. Onlar müxtəsər və sakit danışirlər. Onlar yalnız xarici təsirlər olmadığı zaman diqqətlərini bir yerə cəmləyə bilirlər. Bəzən onların küsəyənlik, özünə qapanıqlıq və vasvasılıq xüsusiyyətlərinə görə öz həmyaşıdları ilə ünsiyyətlərində problemlər ortaya çıxır.

HEYDƏR ƏLİYEVİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Böyükxanım EMİNLİ

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Aida092007@mail.ru

Sumqayıt /AZƏRBAYCAN

Dünyada gözəl nitqi, yüksək natiqlik məharəti, möhkəm məntiqi ilə seçilən çox görkəmli şəxsiyyətlər olmuşdur. Heydər Əliyevin natiqlik məharəti Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. H.Əliyev müdrik siyasətçi olmaqla bərabər, həm də məharətli natiqdir. H.Əliyev haqqında yazılan hər hansı kiçik və böyük həcmli məqalə və tədqiqat əsəri bu günümüzdə aydınlıq, sabahımız üçün yol göstərən mayakdır. Onun səlis çıxışı, dəmir məntiqi, iti zəkası Tanrı vergisidir. H.Əliyev öz fikirlərini çox dəqiq və ardıcıl ifadə etməyi bacaran bir şəxsiyyət olmuşdur. Ümumiyyətlə hər bir natiq öz nitqində aşağıdakı üç aktı nümayiş etdirir: a) informasiya, b) məntiq, c) emosiya. Bunların üçü də bu və ya digər məqsədə, məram xidmət edir. H.Əliyev nitqi öz mükəmməlliyi, səmimiyyəti, zənginliyi ilə dünyanın ən böyük siyasi xadimlərinin, ən nəhəng natiqlərinin nitqi ilə müqayisə oluna bilər. H.Əliyev də görkəmli natiqlər üçün xarakterik olan üç mühüm əlamətin üçü də var idi: a) hündür boy, qədd-qamət, əzəmət, ümumiyyətlə xarici gözəllik, görkəm; b) gur, təsirli, yapışıqlı səs; c) möhkəm məntiq.

H.Əliyev hansı mövzuda məruzə və ya çıxış edərsə, yaxud söhbət – fikir mübadiləsi aparırsa, fərqi yoxdur, H. Əliyevin həmişə mövzuya dərinlik, yüksək professional səviyyədə bələd olduğu üzə çıxır. Bunun əsas səbəbləri də aşağıdakılardır: a) əvvəlcədən qazanılmış təcrübə; b) məruzə, çıxış, yaxud söhbət ərəfəsində mütəxəssislərlə məsləhətləşmə - bilavasitə hazırlıq.

H.Əliyev yeganə prezidentdir ki, yazılı, hazır mətn olmadan sinədəftər çıxış edir.

H.Əliyevin nitqləri auditoriyanın marağına, səviyyəsinə, dərk etmə imkanına müvafiq gəlir -auditoriya ilə natiq arasında, demək olar ki, hər dəqiqə sıx psixoloji kontakt olur. Bunu aşağıdakı amillər təmin edir:

— çıxışın bütünlüklə auditoriyanı bilavasitə maraqlandıran faktlar, hadisələr, konkret məlumat və materiallar üzərində qurulması;

— çıxışda həmin auditoriya üçün əhəmiyyətli mülahizələrin irəli sürülməsi;

— natiqin ümumən Azərbaycan cəmiyyətini narahat edən ən aktual məsələlərə, problemlərə toxunması, mövcud mülahizələrə analitik bir aydınlıq gətirməsi;

— auditoriya ilə polemikaya, fikir mübadiləsinə, əgər buna ehtiyac varsa, girilməsi və onun marağının nəzərə alınması;

— auditoriyanın anlayacağı sözlər, ifadələr, cümlələr işlədilməsi və s.

Ardıcılıq, məntiqilik və sistemlilik... H.Əliyevin nitqini klassik natiqliyin bu keyfiyyətləri səciyyələndirir.

H.Əliyev şifahi nitqə üstünlük verir, şifahi nitq isə müəyyən qədər sərbəstdir, yəni burada, məsələn, ardıcılıq pozula bilər, məntiq tam yox, ümumən də gözlənə bilər, sistemlilikdə müəyyən şərtlilik ola bilər... Lakin H.Əliyevin nitq praktikasında, natiqlik təcrübəsində vəziyyət belə deyil—sadaladığımız kateqoriyalar klassik səliqə ilə gözlənilir.

Əlbəttə, ardıcılığın harada məntiqiliyə, yaxud məntiqiliyin harada sistemliliyə keçdiyini dəqiq müəyyənləşdirmək çətinlikdir, hətta ola bilsin ki, mümkün deyil, lakin bunlar, heç şübhəsiz, müstəqil, biri digərindən fərqlənən anlayış—kateqoriyalar, prinsiplərdir.

Ardıcılıq natiqin bəhs etdiyi məsələlərin biri digərinin davamı olmasını nəzərdə tutur (ya xronoloji, ya səbəb-nəticə, ya iddia-imkan və s. baxımdan), məntiqilik həmin ardıcılığın «metodologiyası», sistemlilik isə nəticəsidir.

Böyük natiqlər, birinci növbədə, dildə deyil, təfəkkürdə—məntiqdə güclüdurlər ki, bu da, nəticə etibarilə, onların dilində, nitqində təzahür edir (lakin biz nədənsə «o, gözəl düşünür, gözəl mühakimə yürüdür»dən çox «o, gözəl danışır» deyirik—bəlkə də, ona görə ki, biz düşüncəni, mühakiməni deyil, danışığı «görürük»; müqayisə et: «gör necə danışır!»)... H.Əliyevin iti ağılı, güclü məntiqi, çıxışının həcmindən asılı olmayaraq, ona (çıxışın mətninə) əvvəldən axıra qədər ciddi nəzarət edə bilir. Biz burada mütəfəkkir natiqin onlarla, hətta yüzlərlə müxtəlif məruzə, nitq, çıxış və söhbətlərindən nümunə gətirə bilərik ki, onların hər birində ardıcılıq, məntiqilik və sistemlilik mükəmməl bir şəkildə gözlənilir.

V. H.Əliyev auditoriya ilə bilavasitə kontakta girir, sual verir, cavab alır, yerdən verilən replikalara diqqətdən qaçırmır, bir növ, auditoriya ilə fikir mübadiləsi edərək, müəyyən məsələləri daha konkret, daha obyektiv və daha real—həyatı bir şəkildə şərh edib araşdırır. Auditoriya ilə bilavasitə təmas H.Əliyevin nitqini sadəcə məsləhətləşməyə çevirmir, əksinə, bununla o, fikrin ideyasını, geniş mənadə mövqeyini ictimaiyyətə effektiv çatdırmaq üsulu əldə edir.

İctimai-siyasi natiqlikdə auditoriya ilə bilavasitə kontakta girmək xüsusilə vacibdir, çünki ancaq bu yolla natiq öz fikrinin dinləyicilərə çatdığına, onlarda müəyyən ideya, ən azı emosiya yaratdığına əmin ola bilər. Müşahidələr göstərir ki, H.Əliyev, əsasən aşağıdakı hallarda auditoriyaya müraciət edir:

a) bu və ya digər faktı, mə'lumatı dəqiqləşdirmək üçün;

b) auditoriyanın diqqətini bu və ya digər məsələyə daha çox cəlb etmək üçün;

c) bu və ya digər fikrə, mülahizəyə ya bütövlükdə auditoriyanın, ya da ayrı-ayrı şəxslərin münasibətini müəyyənləşdirmək üçün və s.

...H.Əliyev məhz ardıcılığın öz nitqində klassik normativlərə uyğun bir şəkildə gözlədiyinə görə bəzən dinləyiciyə (əlbəttə, qeyri-professionala) elə gələ bilər ki, natiq həddindən artıq təfəssilat varır, yəni hər şeyi deməyə meyl edir. Əslində isə, ardıcılıqdan irəli gələn bu cür müfəssəllik dövlətçilik təfəkkürünü, rəsmi ideologiyayı (eyni zamanda

dövlətçilik əxlaqını, mə'nəviyyatını) aşılamaq üçün çox vacibdir. Və unutmamaq olmaz ki, H.Əliyev ictimai-siyasi (ideoloji) nətiq kimi çıxış edir. Bu sahədə isə, e'tiraf edək ki, Azərbaycan dilinin dövlətçilik—dövlətə xidmət etmək təcrübəsi məhdud—qısa müddətli olduğu üçün bu baxımdan hələ lazımi səviyyədə inkişaf etməmiş, mükəmməl sintaktik dönümlər, strukturlar, leksik-semantik, frazeoloji vasitələr və s. tam formalaşmamışdır.

...H.Əliyevin təfəkkürü ilə dili (nitqi) arasında, əgər belə demək mümkünsə, bilavasitə əlaqə vardır — o, düşüncəsini bütün dəqiqliyi, səlisliyi ilə nitqində təqdim edə bilir; idrak dərinliyi, təfəkkür zənginliyi H.Əliyevin dilini həm güclü intellektual, həm də emosional bir səviyyəsinə yüksəldir. Heydər Əliyev düşünə-düşünə danışmaqla yanaşı, danışa-danışa düşünür.

H.Əliyevin nitqində emosional məqamların meydana çıxması, fikrimizcə, aşağıdakı şərtlərdən irəli gəlir:

1) nətiqin bir azərbaycanlı-şərqli olaraq xarakterindəki emosionallıq təzahürlərindən;

2) H.Əliyevin şəxsi-fərdi psixologiyasından (qeyd edək ki, görkəmli ictimai-siyasi xadim daim Azərbaycan cəmiyyətində gedən ən dramatik proseslərin mərkəzində olmaya çalışmış, özünü dünyanın ən fəal xadimlərindən biri kimi göstərmişdir);

3) dövrün, zamanın mürəkkəbliyi, ictimai-siyasi hadisələrin əsəbləri daim gərgin saxlaması, gözlənilməz halların meydana çıxması və s.-dən.

Ümumiyyətlə H.Əliyevin dili hər cəhətdən mükəmməlliyi, zənginliyi, emosionallığı ilə bir nümunə, örnekdir.

ƏLİLLƏRİN CƏMİYYƏTƏ İNTEQRASIYASI

Brilyant RZAYEVA

Qafqaz Universiteti

b.rzayeva@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Mövzusun mahiyyətini açıqlamazdan öncə istərdim “inteqrasiya” və “əlillik” fenomenlərinə nəzər salaq. Kimlərə əlil deyirik? İnteqrasiya nədir? Bugün həqiqətənmi inteqrasiya haqqında müəyyən sahələr üzrə bildiyimiz nəzəri biliklərimizi praktikada tətbiq edə bilirikmi?

İlk öncə bilməliyik ki, anadangəlmə, xəstəlikdən və ya xəsarətdən doğan əqli və fiziki qüsurlar nəticəsində həyat fəaliyyəti məhdudlaşan, sosial yardıma və müdafiəyə ehtiyacı olan şəxs tibbi-sosial ekspert komissiyası tərəfindən ekspert müayinəsindən keçirildikdən sonra müvafiq rəy çıxarılması yolu ilə əlillik statusu əldə edə bilər. Əlillik də dərəcələrə görə fərqlənir. Çox qısa olaraq, yazmaq məqsəduyğun olar. Birinci dərəcə əlillik, xəstəlik, travma və ya anadangəlmə qüsurlar nəticəsində orqanizmin həyat fəaliyyətinin (təhsilə, ünsiyyətə, uyğunlaşma, öz davranışına nəzarət etmə, hərəkət etmə, özünə xidmət etmə, əmək fəaliyyəti) əl kəskin məhdudlaşması hallarında təyin edilir ki, eyni zamanda xəstənin daimi olaraq kənar şəxsin yardım və ya qulluğuna ehtiyacı olsun. İkinci dərəcə əlillik xəstəlik, travma və ya anadangəlmə qüsurlar nəticəsində orqanizmin həyat fəaliyyətinin (təhsilə, ünsiyyətə, uyğunlaşma, öz davranışına nəzarət etmə, hərəkət etmə, özünə xidmət etmə, əmək fəaliyyəti) əl kəskin məhdudlaşması və ya əmək fəaliyyətinin mümkün olmaması hallarında təyin edilir ki, eyni zamanda xəstənin kənar şəxsin yardım və ya qulluğuna ehtiyacı olmasın. Üçüncü dərəcə əlillik travma, xəstəlik və ya anadangəlmə qüsurlar nəticəsində həyat fəaliyyətinin (sosial uyğunlaşma, ünsiyyət, hərəkət, əmək fəaliyyəti) məhdudlaşması hallarında təyin edilir. Əmək fəaliyyətinin məhdudlaşması məfhumunda görülməli işin həcmi ilə bərabər, ixtisasın enməsi, anatomik qüsurlar nəticəsində professional əməyin çətinləşməsi də nəzərdə tutulur. İndi isə inteqrasiya fenomeni: **İnteqrasiya** latınca integratio - bərpə olunma, integrationis - tam, vahid deməkdir. Çağdaş cəmiyyətdə inteqrasiyanı hər kəs öz sahəsi üzrə ictimai və elmi maraq aspektindən araşdırır. Bəli, bu proses təhsildə, iqtisadiyyatda, təsərrüfatda, mədəniyyətdə və s. digər sahələrdə gedir. Həmçinin əlilliyi olan insanların cəmiyyətə inteqrasiyası prosesi. İlk öncə özümə başda olmaqla, hər kəsə bu sualı ünvanlamaq istərdim: “Əgər dünyaya müəyyən qüsurla gələn yaxud sonradan baş vermiş, qazanılmış hadisələr nəticəsində sağlamlığını itirmiş şəxslərdən biri olsaq və cəmiyyət bizə yazıq gözü ilə baxsalar və ya bir üzv kim qəbul etməsələr, yəni əlil bir şəxs olaraq öz dünyalarına inteqrasiya etmələrində ləqeyd yanaşsalar bizə necə təsir edər?” Cavab əlbəttə ki, müsbət olmayacaq. Biz stress keçirə bilərik hətta həyatdan da küsə bilərik. İndi baxaq, bugünkü əlillərin cəmiyyətə inteqrasiyası vəziyyəti necədir. Deməddim ki, hər şey yüksək səviyyədədir. Dana bilmərik ki, hazırkı vəziyyətdə nəinki bütün dünyada həmçinin dövlətimiz əlil insanlar üçün bir çox işlər həyata keçirirlər. İstər “Əlillərin sosial müdafiəsi haqqında qanun”, “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında konvensiyası”, “Əlillərin hüquqları haqqında bəyannamə” istərsə də həmin şəxslərin müəyyən dövlət və ictimai xarakterli binalardan, ictimai nəqliyyatdan istifadə, parklarda istirahəti, inkulizv təhsil almaları o demək deyildir ki, əlilliyi olan şəxslər artıq cəmiyyətə inteqrasiya olunmuşdur. Qeyd etməliyik ki, əlilliyi olan insanlar bütün digər insanlar kimi eyni hüquqa malikdir. Bu şəxslərə qarşı xüsusi diqqət hər bir kəsin vəzifəsi, borcudur. Onların müəyyən komplekslərindən qurtulmalarına nail olmaq cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin etmək sağlam insanların qarşısında duran ən vacib məsələlərdən olmalıdır. Əlilliyi olan insanları da bizlərdən biri kimi olmalarını hiss etdirmək üçün bir sıra tədbirlər görmək məqsədə müvafiqdir:

1. Dünya təcrübəsində əlillərin cəmiyyətə inteqrasiyası üçün bir nömrəli məsələ onlara cəmiyyətin digər üzvləri ilə bərabər imkanların yaradılmasıdır. Dünyada əlillik problemlərinin tam həll olunduğu bir təcrübə yoxdur. Cəmiyyət inkişaf etdikcə yeni tələblər, yeni texnologiyalar meydana çıxır və bunlara adaptasiya müəyyən vaxt tələb edir.

2. Əlillik problemlərinin həllində cəmiyyətin bütün təbəqələrinin əməkdaşlığı və hər kəsin onu özünüküləşdirilməsi əsas stimullardandır. Azərbaycan Respublikası Əlil Təşkilatları İttifaqının sədri Davud Rəhimlinin fikri çox gözəldir. O deyir: “Əlilliyi olan insanların problemi” terminindən “cəmiyyətin problemi” terminiənə keçmək lazımdır. Ümumiyyətlə, vətəndaş cəmiyyəti xüsusilə əlilliyi olan insanların təşkilatlarının əlillik problemlərinin həllində bir neçə mühüm sahəyə diqqət vermələri önəmlidir:

- bacarıqların artması;
- iştirakçılıq;
- ictimai nəzarət;
- kompleks yanaşma;
- mütəxəssis yanaşma

3. Daha sonra əlilliyi olan övladlarına qayğı göstərə bilməyən ailələrin və onların uşaqlarının rifahının yaxşılaşdırılması, onların müəssisələrə düşməsinin qarşısının alınması məqsədilə yerlərdə uşaqlara və ailələrə dəstək xidmətlərinin yaradılması vacib məsələlərdəndir.

Bugün fiziki cəhətdən məhdud olan insanların cəmiyyətə inteqrasiyası biz insanlardan çox aslıdır. İlk növbədə, əlil şəxsə qayğıya ehtiyacı olan və cəmiyyətə heç bir xeyir verməyən lazımsız, yararsız, xəstə şəxs kimi deyil, cəmiyyətin tam hüquqlu üzvü kimi layiq olduğu yeri tutması üçün mövcud maneələrin aradan qaldırılmasını istəyən fərd kimi olmalıyıq. Bax, budur bizim əsas missiyamız. Bu tip maneələrə hüquqi, sosial münasibət, infrastruktur baxımından olan maneələr daxildir.

Əlil insanların toplumla bütünləşməsi gündəlik yaşamlarının yaxşılaşdırılması və bir çox edilə biləcək işlərin həyata keçməsində də hər bir dövlət qurumuna önəmli vəzifələr düşür. Bunların yerinə yetirilməsi məsələsində lazımlı işlər edilməkdədir. Özəlliklə, əlil vətəndaşların cəmiyyətə inteqrasiyası və onların daha rahat yaşamlarını təmin etmələri üçün toplumda düzgün maarifləndirmənin də olması vacibdir.

Nəticədə onu qeyd edə bilərəm ki, əgər bir cəmiyyət ki, əlillərin inteqrasiyasına laqeyd yanaşırsa, deməli, özlərini bu insanların verə biləcəkləri faydadan məhrum edirlər. Çünki, ola bilər ki, bu cür insanlar da olan potensial sağlam insanda olmaya bilər.

TÜRK XALQLARININ ORTAQ TARİX DƏRSİYİ

Cavid MÖVSÜMLÜ

Bakı Dövlət Universiteti

barish-cavid@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Müasir dövrdə bütün dünyada millətlərin bir-birinə inteqrasiya etdiyi bir zamanda bir sıra aktual problemlər ortaya çıxır. Bütün bu problemlər əslində çox zaman tarixi köklərə bağlı olmaqla keçmişdə baş verən hadisələrdən qaynaqlanır. Məlum olduğu kimi hər bir xalq özünə məxsus tarinə malikdir. Və bu tarix müxtəlif ictimai-siyasi-iqtisadi hadisələrlə, qonşu xalqlarla siyasi və ya regional toqquşmalarla, dostluq əlaqələri, siyasi ittifaqlar və s. münasibətlərlə yaddaşlarda həkk olunub. Bütün bunlar öz növbəsində özünü müxtəlif tipli maddi-mədəniyyət nümunələrində, müxtəlif dilli tarixi mənbələrdə və daha sonra tarixi araşdıran müxtəlif tarixçi və tədqiqatçıların yazdıqları elmi kitablarda, monoqrafiyalarda, məqalələrdə və s. öz əksini tapmışdır. Hansı ki, öz növbəsində hər bir millətdə gen yaddaşının formalaşmasında müstəsna xidmətə malik olmuşdur. Elə bu səbəbdən də müasir dövrdə qloballaşma prosesinin sürətlə getdiyi dünyada heç də hər şey bir tərəfli proseslərlə müşahidə olunmur.

Ayrı-ayrı millətlər etno-psixoloji baxımdan gen yaddaşına əsaslanaraq müxtəlif siyasi, iqtisadi, mədəni və s. ittifaqlar yaradaraq qarşılıqlı əməkdaşlıq çərçivəsində bir-birinə inteqrasiya edir. Çox zaman bu kimi birliklərin qurulması mövcud regionda onların söz sahibinə çevrilməsini təmin etmiş olur. Belə bir durumda Türk xalqlarının bir-birinə inteqrasiya məsələsi gündəmə gəlir. Eyni kökə, eyni dilə, eyni adət-ənənəyə malik olan bu xalqın eyni zamanda ortaq möhtəşəm bir tarixi də mövcuddur. Onlarca əzəmətli imperatorluq, yüzlərcə irili-xırdalı dövlətlər quran bu xalq zamanın keşməkeşli yollarından keçərək dünya tarixinə böyük tövhələr vermiş, dövlətçilik ənənələrini gətirmişdi. Bu səbəbdən zənnimizcə bütün Türk xalqlarının elə bir ortaq tarixi mövcuddur ki, onlar ayrılmaz bağlarla bağlanmış və yalnız qarşılıqlı olaraq araşdırıla və öyrənilə bilər. Bununla da belə bir qənaətə gəlirik ki, Türk xalqları öz keçmişini ortaq araşdırmalar nəticəsində yazılacaq tarix dərsliyindən öyrənməlidir. Türk xalqlarının ortaq bir tarixə malik olması, bir millət olması orta məktəblərdən gələcək nəsillərimizə elə aşılmalıdır ki, onlarda yaranacaq vətəndaşlıq, vətənpərvərlik, millətsevərlik hissləri təkcə yaşadıkları respublikaya qarşı deyil, eyni zamanda bütün Türk Cümhuriyyətlərinə qarşı yaranmış olsun. Tarixi köklər üzərində millətimizin şəxsi keyfiyyətlərini artırmalı, onda vətəndaşlıq hislərini oyatmaqla, yalnız bu yolla istədiyimiz Türk xalqlarının birliyinə nail ola bilərik.

Zaman-zaman bu kimi ortaq çalışmalara səy göstərilmişdir. Hələ XIX əsrin ilk əvvəllərində Volqa türkləri Türk xalqları üçün özündə milli-mənəvi dəyərləri və qabaqcıl Avropa təhsil qaydalarını birləşdirəcək təhsil sistemini tətbiq etməyə çalışmışdılar. Hansı ki, sonralar “üsuli-cədid” adıyla bütün Türk ellərinə yayılmışdır. Daha sonralar bunu İsmayıl bəy Qaspirallı kimi, Yusif Akçura kimi, Əli bəy Hüseynzadə kimi Türk dünyasının öncül şəxsləri Türk Tarixini elmi-siyasi müstəviyə qaldıraraq daha da geniş araşdırmağa və mühüm nəticələr əldə etməyə başlamışdılar. İlk dəfə

olaraq türklərə milli ruhu aşılacaq Türk tarixi dərsliyinin tərtib edilməsi isə XX əsrin 30-cu illərində Türkiyə Cümhuriyyətində mümkün olmuşdur. Bu kimi ortaqların tarixi dərsliyinə Mustafa Kamal Paşa Atatürk dövrünün ən tanınmış türkoloqlarının birgə səyi nəticəsində yazdıqları üç cildlik "Türk tarixi" kitabı ilə böyük bir uğura imza atmışdır. Uzun müddət bu kitablar məktəblərdə dərslik kimi istifadə edilmişdir. Bu kitabların özəlliyi ondan ibarət idi ki, ilk dəfə olaraq Anadoluda yaşayan türk cəmiyyəti bu dərsliklərdə miladdan öncə mövcud olmuş Böyük Hun imperatorluğu kimi nəhəng Türk xaqanlıqlarının tarixini öyrənməklə tarixlərinin təkcə XI əsirdən başlayaraq Səlcuq, daha sonra isə onu XIII əsirdə əvəz edən Osmanlıdan ibarət deyil, daha qədim köklərə bağlı olduğunu öyrənirdilər. XX əsrin 30-cu illərində orta məktəblərdə dərslik vəsaiti kimi istifadə olunmuş bu kitab mənəcə çox tutarlı bir elmi-pedaqoji cəhətdə malikdir. Bu səbəbdən də günümüzdə onun ətraflı araşdırılması, ondan yeni dərsliyin yazılmasında faydalanmağımız labütdür. Tarixdə mövcud olan hər bir Türk dövləti hər bir Türk xalqının tarixidir və hər bir Türk xalqı bu tarixi öyrənməyə mənən borcludur.

MƏDİADA UŞAQLARA ANA SEVGİSİ VƏ ANALARA HÖRMƏT HİSSİNİN AŞILANMASINDA UŞAQ ƏDƏBİYYATININ ROLU (MÜASİR TÜRK UŞAQ ŞEİR NÜMUNƏLƏRİ ƏSASINDA)

Cəmil MƏMMƏDOV
Qafqaz Universiteti
cmemmedov@qu.edu.az
Bakı/AZƏRBAYCAN

İnkişaf edən dünyada media və onun təsiri də hər keçən gün böyüməkdədir. Xüsusi ilə XX əsrin əvvəllərində televizorun icad edilməsi ilə daha da kütləviləşən informasiya vasitələri və ya müasir adı ilə media XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində öz gücünü və təsirini bütün dünyada hiss etdirmişdir. Həyatımızın onsuz təsəvvür edilə bilmədiyi bu günlərdə media sadəcə bir informasiya və əyləncə mənbəyi deyil. Evimizə, iş yerimizə hətta ümumilikdə bütün həyatımıza nüfuz edən media və onun qolları artıq fikirlərimizi, ideyalarımızı, zövqlərimizi hətta şəxsiyyətimizi də formalaşdırır. Gün keçdikcə onun qollarına bir yenisi də əlavə olunur və əhatə dairəsi genişlənir. Qəzet, jurnal, radio və televiziya kimi qolları olan mediaya XX əsrin sonunda internet, XXI əsrin əvvəllərində isə sosial şəbəkələr qoşuldu. Bu inkişaflarla demək olar ki, həyatımızın hər anı medianın qaçılmaz təsirlərinə məruz qalmaqda başladı.

Əlbəttə ki, medianın təsiri ilə ən çox uşaqlar qarşı-qarşıya qalır. Uşaqların təmiz, saf və müdafiəsiz dünyaları çox rahat olaraq bu hücumların altında əzilir. Çünki böyüklərdən fərqli olaraq kiçiklər, media qarşısında şüursuz olaraq dayanır. Beləliklə, mediadan gələn informasiyalar uşaq zehninə, düşüncələrinə, duyğularına mənfi müsbət olaraq ayrılmasından və heç bir süzgəcdən keçmədən daxil olur. Bu prosesdə uşaqlar bəzən məlumatları vaxtından tez öyrəndikləri kimi bəzən də lazımsız və ya zərərli informasiya atəsinə tutulur. Nəticədə bu kimi informasiyalar onların tərbiyəsinə və şəxsiyyətinin formalaşmasına mənfi təsirlər göstərə bilər.

Uşaqları medianın zərərli təsirlərindən qorumaq ümumiyyətlə bütün cəmiyyətin vəzifəsi sayılsa da, ilkin olaraq bu vəzifənin sonu isə müəllimlərin vəzifəsi olaraq qəbul edilə bilər. Lakin, bu o demək deyil ki, burada media və onun məhsulları heç bir cavabdehlik daşmır. Əksinə onlar bu məsələyə daha həssas və məsuliyyətlə yanaşmalıdır. Radio, televiziya və internet kimi uşaqların tez-tez qarşılaşdıqları kütləvi informasiya vasitələrində onların maariflənməsi və tərbiyə edilməsi üçün tədbirlər görülməlidir. Xüsusi ilə onların media ilə daha çox üzləşdiyi saatlar həssaslıqla ələ alınmalıdır.

Görüləcək bu tədbirlər arasında uşaqlar üçün ədəbi proqramların hazırlanması və ya mövcud olan uşaq ədəbi proqramlarının məzmununun gözdən keçirilməsi də nəzərə alınmalıdır. Günümüzdə kütləvi informasiya vasitələri istər rəngləri, istər səsi, istərsə də effekti ilə uşaqlara çox maraqlı gəlir. Uşaqlar medianın bu sehirli cazibəsi qarşısında sanki ovsunlanırlar. Onlar ümumiyyətlə buradan əldə etdikləri məsələləri sorğusuz sualsız qəbul edirlər. Əslində medianın bu xüsusiyyəti uşaqların tərbiyəsində müsbət mənada istifadə edilə bilər.

Uşaqlar üçün hazırlanan ədəbi bədii proqramlarda onların yaşlarına uyğun uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin istifadəsionaların əxlaqi-mənəvi tərbiyəsinə öz müsbət təsirini göstərə bilər. Əsasən də məktəbəqədər yaşlı uşaqları və ibtidai sinif şagirdlərini diqqətə alaraq hazırlanan proqramlarda uşaq şeirlərinin nümayiş etdirilməsi uşaqlarda şeirə, sənətə, ədəbiyyata sevgi və hörmət oyada biləcəyi kimi, həmçinin onlara müvafiq tərbiyəni aşılamağa da kömək edə bilər. Xüsusi ilə ana sevgisi və anaya hörmət kimi mövzuların işlənməsi uşaqlarda bu kimi duyğu və düşüncələrin ümumilikdə isə bu tərbiyənin formalaşmasına xidmət edə bilər.

Əlbəttə ki, burada diqqət edilməsi vacib olan məsələ anaların cəmiyyətdəki yeri ilə yanaşı ilk olaraq ailədəki əhəmiyyətinin və rolunun vurğulanmasıdır. Çünki cəmiyyət geniş bir mövhum olduğundan çox vaxt kiçik yaşlı uşaqlar üçün anlaşılmaz və müərrəd xarakter daşıyır. Ailə mövhumu isə uşaqlar üçün daha sadə və konkret bir məsələdir. Uşağın həyatının demək olar ki, böyük bir hissəsi bu real dünyada keçir. Uşaqlar ictimai əlaqələri burada müşahidə edir və öyrənir. Bu səbəblə anaların uşaqlara sevdilənməsi və onlara qarşı hörmət hisslərinin oyadılması üçün ailənin əhəmiyyətinin və anaların buradakı yerinin, dəyərinin, əvəzilməzliyinin vurğulanması bu prosesdə daha da asanlaşdırıcı bilər.

Mediada verilən uşaq proqramlarında düzgün ədəbiyyat nümunələrinin seçilməsi analara qarşı sevgini və hörməti aşılayıb artırma biləcəyi kimi, həmçinin anaların timsalında cəmiyyətdəki bütün qadınlara hörmət hisslərini də formalaşdırma bilər. Bu tərz proqramlar sadəcə bu yüksək tərbiyəvi təsirlərlə qalмайıb uşaqlarda bədii-estetik zövqün inkişafına və bir çox əxlaqi mənəvi fikirlərin formalaşmasına da kömək edə bilər.

CÜDO İDMAN NÖVÜNÜN ŞƏXSİYYƏTİN FİZİKİ TƏRBIYƏSİNDƏ ROLU

Dürsəda KƏRİMOVA

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

kerimli.kerimli@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin idman sahəsində göstərdiyi qayğı sayəsində gənclər arasında idman növlərinə maraq get-gedə artmaqdadır. Gənclərin də ən çox maraq göstərdiyi idman növlərindən biri də cüdo dur. Cüdo bugün dünyada ən populyar idman növlərindən biridir. Cüdoçunun texniki arsenalı çox genişdir və bu idman növünün cəmiyyət arasında maraq dairəsi getdikcə artmaqdadır. Məhz bu səbəbdən cüdonun texnikasını tədqiq etməyə böyük ehtiyac duyulur. Cüdo fəndlərindən biri də çiyin üzərində atmalar adlanır. Cüdo güləşi praktikasi göstərir ki, bu fəndlərdən yarışlarda tez-tez istifadə olunur. Lakin çiyin üzərindən atmaların ədəbiyyatlarda hansı vəziyyətdə olduğunu tədqiq etməyə ehtiyac var. İlk növbədə onu qeyd edək ki, Azərbaycan dilində ədəbiyyat çox azlıq təşkil edir. Xarici dillərdə olan ədəbiyyatlarda da informasiya qıtlığı var. Məqsədim bu tezis vasitəsilə cüdo idman növünün mexanizmini açıqlamaq, həmçinin şəxsiyyətin inkişafında bu idman növünün fiziki tərbiyəsində əhəmiyyətini araşdırmaqdır.

Müəllif Parxomoviç Q.P. özünün "Klassik cüdonun əsasları" kitabında diz üzərində oturmaqla çiyin üzərindən atma fəndini bu cür vermişdir: rəqibin eyni adlı qolunu tutmaqla müxtəlif adlı yaxasını tutmaq, rəqibi irəliyə doğru tarazlıqdan çıxarmaq, rəqibi yuxarıya, irəliyə doğru çəkməklə onu pəncəsi üstündə duruş vəziyyətinə gətirmək, cəld hərəkətlə arxanı rəqibə çevirmək, dizi üzərinə oturmaq və rəqibi aşağıya doru çiyin üzərindən atmaq. Göründüyü kimi müəllif öz kitabında bu fəndin təsvirini çox gözəl vermiş amma onun əks fəndlərini, müdafiəsi, texnikasını və fəndin biomexaniki təhlilini verməmişdir və başqa müəllifə nəzər yetirək.

Slovakiyalı müəllif özünün "ağ kəmərdən qara kəməre doğru" adlanan kitabında: qol və yaxadan tutmaqla rəqibi çiyin üzərindən atmaq fəndi. İspan senage: bu fənd rəqib təzyiq etdikdə tətbiq olunur. Sağ əllə rəqibin yaxasını, sol əllə rəqibin sağ qolundan tutaraq sola çevrilib sağ ayaqla rəqibə doğru addım atın. Arxanızı ona çevirərək çanağınızla onu yuxarı atın və dizlərinizi düzəldərək, əllərinizlə rəqibli aşağı dartaraq yaxasından və qolundan eyni zamanda tutmaqla rəqibi çiyin üzərindən atma. Bu ədəbiyyatda da müəllif yenə də fəndi təsvirini vermiş amma onun müdafiəsini, əks fənd tətbiqini və əlbətdə ki, biomexaniki təhlilini vermişdir. Digər gürcü müəllifi özünün "Böyük yolun əlifbası" kitabında iki tutma ilə çiyin üzərindən atma fəndinin yeni Morete-seonagenin təsvirini bu şəkildə vermişdir: əl və yaxadan tutaraq rəqibi tarazlıqdan çıxarmaq, rəqibi hərəkət etdirib pəncə üzərinə qalxmağa məcbur etmək, rəqib kürəyi ilə çevrilmək, dizlərinizi qatlayaraq onu tətmidən və öz dayağından məhrum edib, dizlərini düzəldərək çanaqla yuxarıya doğru vurmaqla rəqibi çiyin üzərindən atmaq. Burada da müəllif fəndin təsvirini vermiş amma onun müdafiə taktikasını və fəndin biomexaniki təhlilini açmamışdır. Diqqətinizə daha iki müəllifin Xanlar Qurbanov və Yaqub Adullayevin birgə tərtib etdiyi Sambo proqramını çatdırmaq istəyirəm, burada müəlliflər qolu və eyni adlı yaxanı tutaraq çiyin üzərindən atma fəndini bu qaydada vermişdir. Fəndin müdafiəsi: hücum edilən qıç tərəfindən çanağa dayaqatlanma. Əks fənd: arxadan budla oturaraq atma. Qolu və müxtəlif adlı yaxanı tutaraq çiyin üzərindən atma fəndi müdafiəsi: dizlə hücumçunun arxadan diz büküşünə dayaqatlanmaq. Əks fənd: sinə üzərindən atma fəndi.

Burada fəndin müdafiəsi, əks fəndi göstərsə də fəndin təsviri verilmişdir. Bu da proqram üçün çox təbii bir haldır.

TEKNOLOJİ VE AİLE

Esra EMRE

Sumqayıt Devlet Üniversitesi

esra.emre@yandex.com

Sumqayıt /AZERBAIJAN

Sözlük anlamı Bilginin sanayideki işlemlerde sistematik olarak uygulamaya alınması anlamına gelen teknoloji gün geçtikçe hayatımızın vazgeçilmez bir parçası olmaya devam ediyor.

Çağımızda teknolojinin hızla gelişmesiyle birlikte yaşam stilimiz, bakış açılarımız ve düşünce yapılarımız her geçen gün daha farklı bir boyuta ulaşmaktadır. Tabi teknoloji, her bireyin ilgi alanına girmesiyle birlikte insanların hayatında değişimlere, bu değişimlerde aile içi yaşantılara olumlu veya olumsuz aksetmektedir.

Günümüzde hayatımızın her alanına girmiş olan teknoloji insan hayatına da bir çok olumlu getirileri olmuştur. Teknoloji sayesinde daha rahat yaşam düzeyine sahiplik ve işlerini daha çabuk, kolay şekilde halledilebilirlik ortaya

çıkıştır. Bulaşık makinelerinden tutunda, ütü yapan çamaşır makinelerine, beş dakikada yemek ısıtan mikrodalga fırınlardan, halı yıkayan elektrikli süpürgelere, android özellikli cep telefonlardan, tablet bilgisayarlara, üç boyutlu LCD ekran televizyonlara ve bir tıklamayla dünyanın bir ucundan öbür ucuna rahatlıkla bağlanılabilen ve her bilgiye kolayca erişilebilen internet ağlarına kadar teknoloji hayatımızın her alanında vazgeçilmez bir boyuta ulaşmıştır.

Birer birey olarak ve aile içi yaşantılarımızı da gözlemlediğimiz zaman vaktimizin çoğunluğunu ya internet ortamında ve ya televizyon başında geçirmekteyiz, buda aile içi iletişimi koparmakta, koparmakla birlikte çocuklarımızı da aileden koparıp yalnızlığa itmektedir. Dolayısıyla içine kapanık, asosyal, kendini ifade edemeyen, arkadaş çevresi online olan tamamen sanal alemde yaşayan nesillerle karşı karşıya kalmaktayız.

Aynı şekilde eve gelir gelmez haberlere kilitlenen baba, her gün bitmek tükenmek bilmeyen dizileri takip eden anne ve dolayısıyla internet ve sosyal paylaşım sitelerine bağımlı çocuk profili de vazgeçilmez bir tablo olmuştur.

Aynı zamanda biz ebeveynlerin yapmış olduğu yanlışlardan biride , çocuğumuz için oyalayıcı bir unsur olarak televizyonu görmemiz ve farkında olmadan çocuğumuzu ona bağımlı hale getirmemizdir. Televizyon ise bize ne kadar masummuş gibi görünse de ,görüldüğü kadar masum olmayan yayınlarla çocuklarımızın aklını karıştırmaktadır.Biz ise çocuklarımızın eğlendiğini düşünerek yeri geliyor şiddet, sihir, büyü gibi konuları içeren çizgi filmler ve televizyon programlarıyla çocuklarımızı baş başa bırakıyoruz. Bunun ise çocuklarımızın gelişimini olumsuz yönde etkilediğinin farkına bile varmıyoruz, dolayısıyla çocuğun aile fertleri ile arası açılıyor, algılamaları ise şiddet içerikli mesajlar dışında zayıflıyor, okul hayatında da öğretmen ve arkadaşlarıyla sorunlar yaşıyor, kaba davranışlarından ve sürekli sorun çıkaran çocuk olmasıyla birlikte istenilmeyen arkadaş konumuna düşüyor. Keza olumlu kavramları da algılamada zorluklar çekiyor. Davranış bozukluklarına ek olarak, televizyona, internete, bilgisayar oyunlarına bağımlılık artıyor, sosyal yaşamı da sınırlayan bağımlılık, etkileşim ve iletişim sürecine zarar veriyor. Aile yaşamında da ebeveyn ve çocuklar karşılıklı olarak vakitlerini pasif değerlendiriyorlar. Oysa birlikte yapabilecekleri faydalı, eğitici, aile içi muhabbeti ve iletişimi kuvvetlendirecek farklı meşgalelerle ilgilenilmesi aile içi iletişimi daha da sağlamlaştıracaktır. Örneğin ailenin belli bir kitap okuma saati olması, birlikte okumalar yapılması ardından fikir alış verişinde bulunulması, veya günün belli bir saati cay sohbetlerinin olması ve her güne ait ufuk açıcı bir hikaye veya herhangi bir konu hakkında konuşulması hem aile içi muhabbeti artırır, hem çocuklarımızın kendini ifade etme kabiliyetleri geliştirir, hem de makineye bağlı asosyal bir çocuk profiliyle de karşı karşıya kalmamış oluruz. Günümüzde yaşadığımız büyük problemlerden biride aile bireylerinin bir arada aynı mekanları paylaşmalarına rağmen, farklı dünyalarda yaşamalarıdır.

Dolayısıyla, aile içi iletişimlerimiz, çay sohbetlerimiz çok eski devirlerde gaz lambalarımızın güçsüz ışığının sönmesiyle birlikte söndü, geriye ise elektriğin icadıyla ve onun icadından ortaya çıkan elektronik eşyalara bağımlı yeni nesiller kaldı. Biz ebeveynler olarak çağımızın bu probleminin önünü alamazsak ilerleyen vakitlerde çok daha içler acısı bir tabloyla karşı karşıya kalmamız kaçınılmaz olacaktır.

AZERBAIJAN VE TÜRKİYE'DE OKUL ÖNCESİ EĞİTİM

Gökhan YILMAZ

Qafqaz Üniversitesi

gokhan_orhan22@hotmail.com

Bakü/AZERBAIJAN

TÜRKİYE'DE OKUL ÖNCESİ EĞİTİM

Türkiye'de okul öncesi eğitim; isteğe bağlıdır ve 36-72 ay arasındaki çocukların eğitimini kapsar. Okul öncesi eğitim kurumları, bağımsız anaokulları olarak kurulabildikleri gibi, kız meslek liselerine bağlı uygulama sınıfları ile diğer öğretim kurumlarına bağlı ana sınıfları olarak da açılabilir.

Okul öncesi eğitimin amaçları:

- Çocukların sağlıklı beden, zihin ve duyu gelişiminin sağlanması,
- Çocuklara iyi alışkanlıklar kazandırılması,
- Çocukların ilköğretime hazırlanması,
- Şartları elverişsiz çevrelerden gelen çocuklar için ortak bir yetişme zemininin sağlanması.
- Türkçe'nin doğru ve güzel kullanılmasıdır.

Okul öncesi eğitim isteğe bağlı olduğundan katılım oranı oldukça düşüktür. Ancak bu dönemdeki eğitimin, daha sonraki eğitim düzeylerindeki öğrenci başarısına olumlu katkıları bilindiğinden bir taraftan kurumsal eğitime katılımı artırıcı tedbirler alınmakta diğer taraftan da anne baba eğitimi programları, mobil anaokulu, yaz okulu gibi alternatif modellerle okul öncesi eğitimi yaygınlaştırma çalışmaları sürdürülmektedir.

Türkiye'de okulöncesi eğitimde son yıllarda önemli gelişmeler görülmüştür. Okullaşma oranı son dört yıl içerisinde % 113'lük bir artış göstererek 2006–2007 eğitim öğretim yılında % 25'e ulaşmıştır. Okul öncesi eğitim kurumlarından yararlanamayan çocuk sayısını azaltmak ve mevcut okul öncesi eğitimi kurumlarında verilen eğitimin kalitesini artırma yönünde kısa, orta ve uzun vadeli stratejiler geliştirilmektedir.Okul öncesi eğitimin yaygınlaştırılması ve okullaşma oranlarının yükseltilmesi doğrultusunda öncelikli olarak 60–72 ay kapsamındaki yaş grubu çocuklarına yönelik planlamalarda bulunmaktadır. 2006–2007 eğitim öğretim yılında, 60–72 aylık çocukların okullaşma oranı % 34,4'dür.

AZƏRBAYCANDA OKUL ÖNCƏSİ EĞİTİM

Okul öncəsi təhsil uyğun təhsil proqramı doğrultusunda gerçəkləşdirilir. Azərbaycan Cümhuriyyəti'ndə okul öncəsi təhsili üçyaşından başlayır. Okul öncəsi təhsil, uşağın ana babasının ya da yasal təmsilçilərinin istəyi ilə okul öncəsi təhsil qurumlarında və ya ailədə gerçəkləşdirilə bilər. Okul yaşındakı uşaqları evdə tərbiyə edən ailələr üçün dövlət qurumları tərəfindən danışıqlıq xidməti verilir.

Həlihazırda Azərbaycan Cümhuriyyəti'ndə 110017 uşağı əhatə edən 1764 okul öncəsi təhsil qurumu, əlavə 545 ana okulu, 1230 kəşşə yerləşir. 104533 uşağı əhatə edən 1696 işləmə Təhsil Nazirliyi sistemində, ikisi isə doğrudan Təhsil Nazirliyi'na bağlıdır. Bununla birlikdə, ölkədə çeşitli nazirlik, şirkət, qurum və quruluşlara bağlı təhsil qurumları, eyni zamanda uyğun şəkildə lisen্স almış 3 özəl təhsil qurumu fəaliyyət göstərir. Sağlamlıq şəraicini kəskinləşdirən uşaqlar üçün 5 özəl təhsil qurumu, ümumi məqsətlə 9 işləmədə 18 özəl məqsətlə qrup və 5 senator növü təhsil qurumu mövcuddur.

Son 15 ildə Azərbaycan'ın çeşitli bölgələrində 85 təhsil qurumu bağlanmışdır. Bağlanan təhsil qurumlarının 45'i Bakı'dadır. Okul öncəsi təhsil qurumlarının sayının azalmasının səbəblərindən biri də, ölkəmizdə yaşanan savaş nəticəsində 242 okulun işləmə bölgələrində qalmasıdır.

Şunu da qeyd edim ki, 2006 ildə dövlət büdcəsindən təhsil sahəsinə ayrılan maliyyə mənbələrinin tutarı 33 299 111 manatdır. Maliyyə mənbələri 2005 ildə 35,7 oranda, 2004 ildə isə yüzə 50'dən çox artmışdır. Cari ildə okul öncəsi təhsil üçün dövlət büdcəsindən nəzərdə tutulan məbləğ 46 987 867 manat olmuşdur ki, bu da 2006 ildəki səviyyədən 41,1 oranda, 2005 ildəki səviyyədən isə 89,6 oranda çoxdur.

Şu anda ölkədə okul öncəsində təhsil nisbəti 19,6%, şəhər yerlərində 27,6 oranda, kənd bölgələrində isə ümumi 8,6 dərəcədədir ki, bu göstərici inkişaf etmiş ölkələrdə 60-90 dərəcədir. İnkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə bu nisbət olduqca aşağı olaraq görünməsinə baxmayaraq ölkənin təhsil sahəsinə yönəlik olaraq etdiyi investisiyaların nəticəsində bu göstərici illər ərzində yüksəlmə tendensiyasındadır. Yuxarıda qeyd olunan təhsil büdcəsindən okul öncəsi təhsilə ayrılan məbləğin əsasən 2005 ildən sonra təxminən 100 oranda artdığı və aparılan islahatların və modernləşmənin təsirləri təhsil qurumlarında özünü göstərməkdədir.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN PEDAQOJİ GÖRÜŞLƏRİ

Göyçək EMINLİ

Qafqaz Universiteti

g.eminli@yandex.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Öz yaradıcılığı ilə şeirə yeni ruh verib, onu sarayların çirəkəbindən qurtarıb, xalqın dəyərli sərvətinə çevirən dahi şair və ədədilməz tərbiyəçi olan N. Gəncəvi öz "Xəmsə"si ilə əxlaqi əsərlər külliyyatına öz ədədilməz möhrünü vurmuşdur. Onun əxlaqi fikirləri hər dövr üçün aktual problemlərin açarındır. Onun pedaqoji fikirləri bu gün elmə yeni məlum olan fikirlərlə üst-üstə düşür. N. Gəncəvinin yaradıcılığını tərbiyəvi yönədən təhlil etməyimizin səbəbi də budur.

Azərbaycan təhsil sistemi və tərbiyə metodları günü-gündən inkişaf edir. Bu inkişafda Qərbi dövlətlərinin təsiri dənilməzdir. Bütün yeniliklər və tərbiyə metodları Qərbi dövlətlərinin adıyla bağlıdır. Lakin bütün bunlar bizim dahi şəxsiyyətlərin əsərlərində hələ əsirlər əvvəldən vardır və mütəfəkkirlərimiz "müasir tərbiyə metodlarını" öz əsərlərində çox gözəl təsvir etmişlər. Həmçinin, şəxsiyyətin inkişafına təsir edən amillərin, yaş dövrlərinin müasir dövrə uyğun bölgüsü kimi önəmli ideyaları o dövrdə qeyd etmiş, qəhrəmanların təmsilində nümunələrlə izahını vermişlər. Bu dahiərə nümunə olaraq N. Gəncəvinin, M. Füzulinin, N. Tusinin, A.A. Baxıxanovun M.F. Axundovun və s. kimi mütəfəkkirlərimizi göstərə bilərik. Bu mütəfəkkirlərin əsərlərinin təhlili göstərir ki, bizim Qərbi alimlərinin elmi kitablarına ehtiyacımız yoxdur. Bu məqalədə biz yalnız bir mütəfəkkirimizin, Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında tərbiyənin, təhsilin önəmini araşdırdıq. Burada şəxsiyyətə təsir edən amilləri, əxlaq tərbiyəsini, təhsili, təlimi təhlil etdik. Bizə məlum oldu ki, Qərbin hesab etdiyimiz tərbiyə metodları, şəxsiyyətə təsir edən amillər əslində öz dahi şəxsiyyətimizin, N. Gəncəvinin əsərlərində hələ 9 əsr bundan qabaq yazılıb.

Belə bir deyim var ki, "Hər hansı xalqı təşkil edən milyonlarla adam arasında yalnız bir dahi doğulur... Özü də bu dahi sənət aləmində doğularsa, o, əsrlər boyu yaşayacaq, əgər onun bəxt ulduzu doğubsa, gələcək illəri və əsirləri önləyəcəkdir". Nizami Gəncəvi də Azərbaycan xalqının dahi şəxsiyyətidir. O, yaşadığı dövrün deyil, bu günkü günümüzün də, hətta gələcəyimizin də dahi şəxsiyyətidir. Onun yaradıcılığı tək yaşadığı dövr üçün əhəmiyyət daşıyır, onun əsərləri, əxlaqi nəsihətləri, tərbiyəvi hekayələri bu gün də öz əhəmiyyətini, vacibliyini qoruyub saxlayır. N. Gəncəvi tək Azərbaycan xalqının deyil həm də bütün dünyanın dahi şəxsiyyətidir. Onun əsərləri tək Azərbaycanda deyil bütün dünyada tanınır, sevilir və oxunur.

Dahi şəxsiyyətin oxuculara təqdim etdiyi beş poeması XII əsrdən bu günə kimi əxlaq dərsləri kimi istifadə olunmuşdur. Onun əsərləri haqqında bu günə kimi, hətta tək XX əsrdə yüzlərlə kitab və kitabçalar, minlərlə elmi məqalələr, onun həyat və fəaliyyətini təsvir edən bir çox bədii əsərlər yazılmışdır. Onun əsərlərini tək bədii əsər adlandırmaq düzgün olmaz, çünki, onun əsərlərini tədqiq edərkən bu qənaətə gəlmək olar ki, bu əsər bir riyaziyyatçı, kimyaçı, astronom üçün də yazılıb. Orada bir çox maddələrin, səma cisimlərinin və s. adları hətta bəzən onların

tərkiqləri və ya xüsusiyyətləri belə verilmişdir. Bütün bunlar onun göstərir ki, Nizami Gəncəvi həqiqətən, heç bənzəri olmayan dahi şəxsiyyətdir. Hətta Gəncəvi öz poemalarında yerin kürə şəklində olması haqqında məlumat vermişdir. Halbuki, o dövüdə yerin necə olduğu haqqında dəqiq məlumat yox idi, yalnız əfsanələr var idi. Bu da onu göstərir ki, N. Gəncəvi həm də alimdir.

***Günəş Dəlv bürcündən çıxdı qırağa,
Girdi Hut bürcünə balıq tutmağa. (5, 221s)***

Dahi şair və filosof olmaqla yanaşı, böyük müəllim və tərbiyəçi olan Nizaminin pediaqoji ideyaları onun bütün əsərlərində yer tutur. Əslində dahi şairimizin irsi sonsuz dəryaya bənzəyir. Yəni bu gündən sonra da Nizami haqqında yüzlərlə deyil, minlərlə əsər yazılsa belə onun yaratdığı mənəvi xəzinəni ölçüləri müqabilində yetərli hesab oluna bilməz. Biz də çalışacağıq bu xəzinənin bir parçasını təhlil edək, oradakı dəyərli fikirləri açıqlayaq. Tədqiqatlarımız ərzində bunu da müəyyənləşdirdik ki, dahi şairimizin ölməz ideyaları min il əvvəl də aktual idi, bu gün də həyatla səsleşir və min il sonra da öz dəyərini itirməyəcəkdir.

Bütün qeyd olunanları nəzərə alaraq dahi Nizaminin pediaqoji ideyalarını, xüsusi ilə, tərbiyənin ayrı ayrı hissələri ilə bağlı olan fikirlərini sistemli şəkildə tədqiq etdik.

N. Gəncəvinin əsərlərindəki tərbiyəvi fikirləri pediaqoji yöndən, yəni şəxsiyyətə tərbiyəvi təsir göstərən amillər baxımından qruplaşdırdıq. Pediaqoji ədəbiyyatlardan bizə məlumdur ki, bu amillər 3-dür: irsiyyət, mühit, tərbiyə.

“Xəmsə”nin qeyd olunan problem baxımından tədqiqi və təhlili göstərir ki, filosof-şair və tərbiyəçi-pediaqoji olan dahi Nizami həmin amillərin hər birinin əhəmiyyətini anlamış, poemalarında bunlara uyğun fikir və ideyaları irəli sürmüşdür.

Şair irsiyyət probleminə daha çox “İskəndərnamə” əsərində yer ayırmışdır. Şair “İqbalnamə”də İskəndərlə Çobanın dastanında irsiyyət məsələsinə toxunmuşdur;

***Hər kəsin zəti pak olarsa əgər,
Ondan çox yazılar belə əsərlər. (6, 49s)***

Şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən amillərdən biri olan mühit amilini şair bir çox əsərlərində qeyd etmişdir. Daha çox ictimai mühitin əhəmiyyətini qiymətləndirən şair-pediaqoji əsərlərində belə bir ideyanı aşılamaq istəyir ki, insanın mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasında onu əhatə edən adamların rolu əvəzsizdir. Bütün poemalarında “Əgər insansansa, insanları sev” tövsiyyəsini verən humanist şair yaxşı adamlarla oturub-durmağı, bədəsil, zəti qırıq olanlardan uzaq durmağı yaxşı tərbiyənin əsas şərtlərindən biri hesab edir. Məsələn, “Ağılsız kəslərlə oturub-duran ağıldan, şüurdan deməsin dastan”, – deyən şair başa salır ki, elmi, mərifətli adamlarla dost olsan, həmin keyfiyyətlər sənə də keçər:

***Ağıllı adamla dost olsan əgər,
Elmi, mərifəti sənə də keçər. (6, 116s)***

Maarifpərvər şair şəxsiyyətin inkişafında və tərbiyəsində təlim-tərbiyyənin, təhsilin önəmini qeyd etmişdir və “Xəmsə”də həmin məsələlərlə bağlı bu gün də öz dəyərini itirməyən hikmətli fikir və ideyalar irəli sürmüşdür.

Nizaminin poemalarında əsas mövzu kamil, ağıllı, əxlaqı təmiz insanlardır. Şair daha çox insanda əxlaq və əqli tərbiyəyə üstünlük vermişdir. Bunu biz onun hər poemasında, canlandırdığı hər obrazda görürük. Kamil insanın formalaşmasında elmin, təhsilin, biliklərə yiyələnməyin çox böyük rol oynadığını döən-döən qeyd edən şairin fikrinə görə, insanı heyvanlardan fərqləndirən əsas əlamət onun ağılı, kamalıdır. Ağılın çıraqı isə elmdir, bilikdir:

***Elmlə, hünərlə!- Başqa cür heç kəs,
Heç kəsə üstünlük eləyə bilməz. (6, 37)***

Poeziya aləminə öz möhürünü vurmuş dahi alim, görkəmli mütəfəkkir, filosof olan Nizami Gəncəvinin əsərlərini tədqiq edərkən məlum oldu ki, o, həmçinin bacarıqlı tərbiyəçi, “müəllim-pediaqoji” olmuşdur. Onun poemalarını tək məhəbbət poeması adlandırmaq düzgün olmaz, bu əsərlər həmçinin, ən mükəmməl tərbiyə əsərləri, əxlaq dərsləridir. Bu əsərlər öz dəyərini heç vaxt itirməmiş, bu gündə öz mövqeyini qoruyub saxlamışdır və gələcəkdə də öz əhəmiyyətini itirməyəcək...

TƏLİMİN KOMMUNİKATİV METODU

Güldəstə MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Universiteti

daso_m@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Müasir dövüdə xarici dilləri bilmək bir zərurətdir. Bu gün təkcə qrammatik və leksik biliklərə malik olmaq sadəcə kifayət deyil; xarici dildə sərbəst və əminliklə ünsiyyət yaratmağı, mürəkkəb situasiyalardan çıxmağı bacarmaq lazımdır. Və bu elm dünyasında xarici dillərin öyrənilməsində çoxsaylı metodlar vardır, o cümlədən klassik yanaşma, dilin intensiv öyrənilməsi və s. Müasir tələblərə cavab verən kommunikativ metod isə məhz dil vərdişlərinin cəllanmasına yönəlmişdir.

Təlimin kommunikativ metodu XX əsrin 60-ci illərində yaranmışdır və bu günə kimi hər yerdə uğurla inkişaf etdirilir. Bu sistemlə xarici ölkələrin, həmçinin respublikamızın təhsil ocaqlarında dərslər keçirilir. Bu metodikanın

ənənəvi metodikadan fərqi ondadır ki, kommunikativ metod hər şeydən əvvəl şifahi nitqi inkişaf etdirir. Bu zaman öncə söz və ifadələr mənimsənilir, daha sonra isə qrammatik bazanı ona uyğun möhkəmləndirirlər. Təlim (tədris) zamanı tələbələr şifahi və yazılı nitqi qavrayır, xarici dildə mətnləri eşidərək şifahi tərcümə edir və sürətlə oxuyur.

Bu sistemin tətbiqi müəllimdən xarici dilin tədrisində yüksək professionallıq tələb edir. Müəllimin canlı danışmaq dilində danışmaq qabiliyyəti olmalı, ünsiyyət üçün şərait yaratmağı bacarmalıdır. O, istifadə etdiyi və edəcəyi söz və ifadələrin mənasının bütün çalarlıqlarını bilməli və onları tələbələrə çatdırmağı bacarmalıdır. Dərslərin canlı, maraqlı və cəzbedici keçməsi üçün müəllim maksimum dərəcədə müxtəliflik yaratmalıdır, o özü müxtəlif rollara girməlidir; o həm müəllim, həm ünsiyyət yaradan təşkilatçı, həm natiq, həm diskussiyalarda opponent və s. olmalıdır. Dərs prosesində vasitəçi (ana dili) dildən müəllimin, yaxud tələbənin istifadə etməsi arzuolunmazdır, hətta deyərdim ki, qadağandır. Yeni leksik konstruksiyaları izah etmək üçün artıq tanış olan söz və ifadələrə, foto və şəkillərə, slayd və videofraqmentlərə, jest və mimikalara müraciət etmək lazımdır. Mahnılar, kinofilmlər, televiziya verilişləri, qəzet və jurnallar, hətta komiksler də dilin öyrənilməsinə kömək edir. Tələbələr beləliklə tədricən dilini öyrəndikləri ölkənin mədəniyyətinə daha yaxın olurlar, onun tarixinin maraqlı, vacib faktları ilə tanış olurlar, onun coğrafiyasını bilirlər. Öyrədici oyunlar, hətta stolüstü oyunlarda dərsi maraqlı edir. Tələbələrə müzakirə üçün sual və ya tema verilir, onlar öz qüvvə və bacarıqlarını real ünsiyyətdə sınayırlar. Onlar həmsöhbətlərinin nitqini diqqətlə dinləməli, onun səhvlərini müstəqil surətdə düzəltməli, daha aydın və dəqiq ifadələr işlətməyə çalışmalı, fikirlərini düzgün ifadə etməkdə bir-birinə kömək etməlidirlər. Dərsə yaradıcı yanaşma və tələbələrin müstəqil düşünmə fəaliyyəti vacib rol oynayır. Hazır verilmiş mətnlər müsbət qarşılanmır, canlı fantaziya mənimsəməyə daha yaxşı kömək edir. Rollara bölünmüş oyunlarda, səhnəciklərdə və hətta kiçik tamaşalarda tələbələr dil vərdişlərinin istifadəsi üçün xarici dilin leksik imkanlarından istifadə edərək müxtəlif situasiyalara müraciət edirlər. Belə tapşırıqların köməyi ilə müəllim iştirakçıları real ünsiyyətə maksimum yaxınlaşdırmağa çalışır. Tədris prosesində kollektiv diskussiyaların və diskussiyalı oyunların da rolu böyükdür. Tələbələr qarşısında problem qoyulur və hər biri buna aid öz fikrini və rəyini bildirir. Müəllim isə mövzunu daha da genişləndirir, öz düşüncələrini də əlavə edir, yönəldici suallar verir. Bu tipli dərslər tələbələri açır, utancaqlığı aradan götürür və onlar daha sərbəst danışırlar, psixoloji qorxu və təzyiq aradan götürülür, auditoriya öz fikrini daha aydın və savadlı şəkildə ifadə edə bilir. Çalışmalar getdikcə mürəkkəbləşir, düşünmə qabiliyyəti tələb edən temalar meydana çıxır, oyunlar isə detallara daha çox diqqət tələb edir, baxmayaraq ki, hətta ilk etaplarda da primitivlikdən uzaqlaşmağa çalışırlar.

Tədrisin kommunikativ metodu üçün xüsusi dərslilər işlənmişdir. Onlarda dialoq tərtib etmək və müxtəlif məsələlərin müzakirəsi üçün coxsaylı praktik çalışmalar var, tərcümə tapşırıqlarına isə yer verilmir.

"Kommunikativ" adlanan dərslilər rəngarəngdir, onlarda daha çox foto və şəkillər, illustrasiyalı mətnlər üstünlük təşkil edir. Kommunikativ metoda əsaslanan tanınmış dərslilər ingilis dili üçün Headway, Blueprint, fransız dili üçün Nouveau sans frontières, Panorama, Campus, Alter ego, alman dili üçün Themen Neu və s. Bunlar hamısı bir və ya bir neçə mövzudan ibarət dərslərə bölünmüş səviyyələrlə (niveau) olan dərslilərdir. Hər mövzuya aid tələbələrdən proekt tərtib etmək tələb olunur ki, burada onlar öz fikirlərini ifadə edirlər.

Öz qarşısında müəyyən məqsəd qoyan müəllim xarici dilin öyrənilməsində kommunikativ metodu klassik və innovasiya metodu ilə bərabər tətbiq edir. Bu metod bütün komponentləri özündə cəmləşdirir; bu həm danışmaq vərdişlərinin inkişafı, həm nəzəri hissənin və yazı praktikasının öyrədilməsi, həm olkəşünaslığın əsaslarının öyrədilməsi və müasir dil mədəniyyəti ilə tanışlıq, həm də real həyatda öyrənilmiş dil materiallarının tətbiq olunmasıdır. İlk dərstdən müəllim və tələbə yalnız xarici dildə ünsiyyətə girir ki, bu da dilin öyrənilməsində ən əsas çətinliyin – dil baryerinin aradan qalxmasına yardım edir.

GENDER PSIXOLOGİYASINDA EMPATİYA KONSEPSİYASI

Gülər MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

guler1976@inbox.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Son zamanlar dünyada baş verən dəyişikliklər, texnikanın sürətlə inkişafı informasiya bolluğu insanların solum daxilində bir-birlərini anlamasında çətinlik törədir. Qeyd etmək istərdik ki, yalnız empatiyanın formalaşması, lazımı səviyyədə mövcudluğu bu cür situasiyalarda insanlara yardımçı olur. Empatiya insanın başqasının hiss və həyəcanına keçirdiyi hisslərə emosional cavabdır. Empatiya müxtəlif formalarda təzahür edir. Xüsusilə başqasının dərdinə, hiss və həyəcanına şərik olmaq, şəvqət göstərmək, halına acımaq, keçirdiyi hissləri başa düşmək kimi təzahür edir. Empatiya halında olmaq emosional mənə çalarlarını qoruyaraq başqasının daxili aləmini qəbul etməkdir. Elə bil ki, sən başqası olursan. Bu halda başqa insanın sevincini, kədərini, ağrı acısını, onları necə yaşadığını daha dərinlən qavrayırsan. Mütləq "elə bil ki" çalarını qorumaq şərti ilə. Elə bil ki, sən sevinirsən, sən kədərlənirsən. Əgər "elə bil ki" hissiyatı itərsə o zaman identifikasiya halı baş verər Empatiya özümüzü qarşımızdakı bir və ya bir neçə insanın yerinə, mövqeyinə qoyub, onların keçirdikləri hisslərə və düşüdükləri fikirlərə yaxınlaşmaq və özümüzə müqayisə etməkdir. Empatiya sözü yunan dilindəki (empeya) "fiziki asılılıq", "meyl" sözündəndir. Bu da (en) "içində" (patos) hissiyyat sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. İngilis dilində ilk dəfə Teodor Lippsin nəzəriyyəsində əsas anlayış olan alman dilində Einfühlung (nüfuz etmə) sözünün qarşılığı kimi istifadə edilmişdir. Empatiyanın əksi aleksitimiyadır.

Empatiya həmçinin mimiki reaksiyaların, davranışların və jestlərin köməyi ilə başqasının emosional durumunu anlamaq bacarığıdır. Empatiyanın da həddi var. Artıq dərəcədə empatiya cəmiyyətdə, dünyada balans poza və insanlar arasında çox daha fərqli vəziyyətlər yarada bilər.

Tarixən qadın və kişi şəxsiyyət keyfiyyətlərinin fərqləndirilməsi əsasında formalaşmış gender münasibətləri modeli gender stereotiplərinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Platonun əsərlərində qadınların kişilərdən fərqləndirilməsi aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir. “Öz təbiətinə görə həm qadın, həm də kişi istənilən işdə iştirak edə bilər, lakin qadınlar hər cəhətdən kişilərdən zəifdir. Aristotelin təsvirlərində güc, aktivlik, hərəkət kişi təbiətindən törəyirdi. Qadın isə passivlik əks etdirirdi. Hippokrat bu doktrinanı dəstəkləyərək zəif (qadın) və güclü (kişi) mənbələri ayırırdı. Hegel də hesab edirdi ki, iki cins müxtəlif olmalıdır. Biri aktiv digəri passiv. Onun fikrincə passivlik qadınların payına düşür. Gender psixologiyası insanların cinsi mədəniyyətindən asılı olaraq sosial davranışını determinə edən gender identikliyinə xarakteristikasını öyrənən psixologiya sahəsidir. Bu sahədəki tədqiqatlarda əsas diqqət kişi və qadın cinsinə mənsub insanların şəxsiyyət keyfiyyətinin müqayisəli tədqiqinə yönəldilir. Gender rolları önəmli davranış modelləri olduğundan bu modelin güclü qatları qadın psixologiyasının problemləri ilə şərtlənir. Bu problemin çevrəsində empatiya diqqəti xüsusilə cəlb edir. Qadın kişi münasibətlərində də empatiyanın rolu çox vacibdir. Qadınlar və kişilər arasındakı dünyanı dərk etmə və hadisələrə yanaşma tərzləri fərqlidir. Bu fərqləndirilmənin kökündə onların beyinlərinin sağ və sol yarımkürələrinin qarşılıqlı əlaqəsi durur. Psixoloji təcrübələrlə də sübut olunmuşdur ki, qadınlar beyinlərində daha çox seçim yaradırlar. Kişilər ya hə, ya da yox deyərək yanaşırlar. Onda ki, empatiya və qarşılıqlı ünsiyyət sayəsində qadın -kişi münasibətlərində də sağlamlıq təmin oluna bilər. Bu heç də bütün problemlərin həlli demək deyil. Çünki bəzi insanların münasibətlərində dəyişiklik yaratmaq üçün gərək onların genləri dəyişdirilsin.

Görəsən həqiqətənmə də qadınlar kişilərdən daha empatikdirlər? Bəzi müəlliflər bunun sosial normalardan qaynaqlandığını ehtimal edirlər. Empatiyanı və başqalarının emosional vəziyyətini daha dərin anlamı ən çox kimdən gözləyirik – qadınlardan yoxsa kişilərdən? Əksəriyyət insanlar tamamilə əminliklə qadınların kişilərə nisbətən daha empatik olmalarını söyləyirlər. Bir çox tədqiqatçılar isə bu fikirlə razılaşmırlar.

Ümumiyyətlə kişilər empatik təsir bağışlamaq istəməzlər. Çünki bu onların gender rollarına uyğun deyil. Qayğı, nəvaziş, kiminsə halına acımaq, dərddə şərik olmaq qadınların gender rollarına daxildir. Həmçinin kişilər də qadınlar kimi başqalarının hisslərinə həmrəy ola bilər və daxilən mütəəssir ola bilər. Lakin onlar çalışır ki, ətrafdakıları bunu hiss etməsinlər. Çünki kişilər gəncə onlara ayrılan ənənəvi rollara qarşı çıxmağı özlərinə yaraşdırmırlar. Fikrimizcə kişilərin qadınlara nisbətən daha az empatik olmaları təəccüblü deyil. İlk növbədə sosiallaşma təcrübəsi kişilərdə öz hisslərini dəf etmək qabiliyyətini inkişaf etdirir. Kişi və qadınlarda empatik hisslərin formalaşmasının kökü hələ uşaq ikən böyüyüb böyüyərək başa çatdığı ailə mühitində formalaşır. Qızlar üçün olan ənənəvi oyuncaqları müzakirə etmiş olsaq görərik ki, qız oyuncaqları (məsələn: gəlincik, ilk tibbi yardım çantası, mətbəx üçün qab-qacaq dəsti və s. empatiya ekspressiyasını aşılayır. Oğlan oyuncaqları (maşın, robot, əsgərlər, müxtəlif silahlar) isə əksinə bu hissləri inkişaf etdirmir. Artıq uşaq ikən oğlanlara mübarizələrə, yarışlara qatılmaq, qarşıya çıxan maneəni qol gücünə olsa belə dəf edib məqsədə irəliləmək kimi keyfiyyətlər aşılanılır. Bundan əlavə daha bir faktor bundan ibarətdir ki, oğlanlar hər zaman elə vəziyyətlərlə üzləşirlər ki, onlar qüvvələrini, hakimiyyətlərini, müstəqilliklərini sübut etməli olurlar. Bu kimi keyfiyyətlər də empatiya hissləri ilə uzlaşa bilməz. Blok bir qrup oğlan və qızların inkişafında 40 il ərzində müşahidə aparılmışdır. Bu dövr ərzində o aşkar etmişdir ki, valideynlər qız və oğlan övladlarının tərbiyə edilməsi zamanı çox fərqli davranırlar. Əksər hallarda qız övladlarını tərbiyə edərkən ona ətrafdakılarla yaxşı münasibətdə olmaq, onlara qayğı və nəvaziş göstərmək kimi xüsusiyyətlər tövsiyə edirlər. Oğul tərbiyəsində isə onlar müstəqil, emosiyalarına hakim ola bilən şəxs kimi olmağı daha üstün sayırlar. Bəlkə də kişilər buna görə də qadınlara nisbətən empatiya sahəsində daha az təcrübəyə malikdirlər. Nəticədə də başqalarının emosional narahatlığına lazımı reaksiya verə bilmirlər.

Tavris də qadın və kişi empatiyasının arasında fərqləndirilmənin bu şəkildə əsaslandırılır. Uşağa baxmaq kimi qadın məşğuliyyətləri onlarda empatik hisslərin olmasını tələb edir. O, tənha qalmış kişilərin həyatının müşahidəsini nümunə gətirir. Belə ki, tək qalmış atalar öz uşaqlarının qeydinə qalmaq məcburiyyətindədirlər (məsələn: evli olarkən onlar bununla məşğul olmaq istəmirdilər). Məsələn: belə kişilərdə qayğı və təəssüf hissi aşkar olundu. Amma onlar öncədən qayğıkeş olduqları üçün deyil, məhz şəraitdən asılı olaraq uşaqlara baxaraq qayğıkeş insana çevrildiklərinə görə balalarına qulluq edirlər. Bu halda deyərək bilərik ki, sosial rol empatiya hisslərini oyadır. Hərçənd ki, bu növ sosial rol əksər hallarda yalnız qadınlara məxsusdur.

Bu gün cəmiyyətimizdə baş verənləri müşahidə etdikdə diqqətlə izlədikdə bu problemin, yəni empatiyanın aşağı səviyyədə olduğunu çox aydın görürük. Əsas o faktorlardan biri isə gənc nəsillə köhnə nəslin arasında olan anlaşılmaqlıqlardır. Nəsillərarası münasibətlərdə empatiyanın rolu çox böyükdür. Cinslərarası, sağlam insanlarla sağlam olmayan insanlar arasındakı, sosial təbəqələrarası empatiya və s. Siyahını uzatmaq olar. Empatiyanın əsas şərti isə bizim bir birimizi maksimum dərəcədə obyektivlik çərçivəsində dinləməyimiz və fikrimizi çatdırmağımızdır. Yəni empatiya prosesinin sağlam formada reallaşması üçün bizim ünsiyyət qurmaq bacarıqlarımız doğru olmalıdır. Digər önəmli məqam isə stereotiplərdir. Stereotiplərdən azad olub dünyaya maksimum dərəcədə obyektiv prizmadan baxdıqda empatiya avtomatik refleks olaraq gerçəkləşir. Bu həmişə mümkündürmü? Xeyr əlbəttə. Buna baxmayaraq yenə də insan buna əlindən gələni qədər can atmalıdır.

Gender psixologiyasında perspektiv tədqiqatlar kimi kişi və qadınların psixoloji xarakteristikaları və davranış xüsusiyyətlərindəki fərqlərin axtarılmasına yönəlmiş tədqiqatlar qəbul olunmalıdır. Gender psixologiyasında empatiya konsepsiyası müasir dövrdə sürətlə inkişaf edən psixologiya elminə daha zəngin tövhə verə biləcək tədqiqatlarla zənginləşməlidir.

AZƏRBAYCANIN MÜSTƏQİLLİYİNİN İLK DÖVRLƏRİNDƏ TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN XİDMƏTLƏRİ

Gülşən EMİNOVA

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu
velyeva_86aynur@mail.ru
Bakı/AZƏRBAYCAN

Hələ müstəqilliyimizin ilk dövrlərində Ulu öndərimiz Heydər Əliyev deyirdi: "Azərbaycan müstəqil dövlət kimi yeni iqtisadi siyasi yolu ilə gedərək, dünyanın bütün ölkələrinin, xüsusən Qərb ölkələrinin təcrübəsindən istifadə etməyə çalışır və təhsilin də təkmilləşdirilməsində bu təcrübədən istifadə etmək lazımdır".

Dünya sivilizasiyasının tarixi təcrübəsi göstərir ki, elmə, təhsilə, mədəniyyətə yüksək qiymət verən dövlət başçıları bununla nəinki öz ölkələrinin iqtisadi və mədəni yüksəlişini təmin edər, həm də dünya mədəniyyətinə böyük töhfə vermiş olurlar. Bu mənada Heydər Əliyevin milli təhsilin inkişafına göstərdiyi qayğı və diqqət özünəməxsusluğu ilə həmişə seçilmişdir.

1998-ci ilin martında "Təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında" sərəncam imzalandı və bunun ardınca "Təhsil sahəsində islahatlar Proqramı" qəbul edildi. Komissiyanın yekun iclasında çıxış edən Heydər Əliyev demişdir: "Təhsil sistemi elə bir sistemdir ki, burada heç bir inqilabi dəyişiklik ola bilməz. Ümumiyyətlə, bizim həyatımızın bütün sahələrində dəyişikliklər təkamül xarakteri daşıyır" [1, 269].

Prezidentin 1999-cu il 15 iyun tarixli fərmanı ilə 1781 məktəbəqədər tərbiyə-təlim müəssisəsini, 45556 ümumtəhsil məktəbini, 109 ibtidai peşə-ixtisas, 56 orta peşə ixtisas və 46 ali peşə-ixtisas təhsili müəssisəsini, 376 məktəbdənkənar tərbiyə müəssisəsini, diplomdansonrakı təhsillə bağlı 15 təhsil müəssisəsini və 79 struktur bölməsini əhatə edən Azərbaycan respublikasının təhsil sistemində islahatların keçirilməsi üçün təhsil sahəsində İslahat proqramı təsdiq edildi. Təhsil İslahatı Proqramının əsas müddəaları Dünya Bankının maliyyə yardımı ilə həyata keçirilməyə başladı. Müstəqilliyin ilk dövrlərində Təhsil Qanununun layihəsi ümumxalq müzakirəsinə verildi. Ümumi orta təhsilin dövlət standartları hökumət səviyyəsində təsdiq edildi. Azərbaycan təhsili dünyanın aparıcı dövlətlərinin təhsilinə inteqrasiya edildi. Xüsusi istedadı olan şagirdlərə və gənclərə diqqət artırıldı, adları "Qızıl kitaba" salındı. İstedadlı gənclərə dövlət qayğısı Ana Qanunumuzda öz əksini tapdı.

İslahat proqramı ilk növbədə, təhsil müəssisələrinin fəaliyyətində, təhsil sisteminin strukturunda, idarəedilməsi və iqtisadiyyatında, milli təməinə, bəşəri dəyərlərə əsaslanan, bütün qurumların fəaliyyətini təhsil alanın mənafeyinə yönəltmək üçün təlim-tərbiyənin məzmununda yeniləşmənin həyata keçirilməsini, yüksək insani keyfiyyətləri özündə birləşdirən kamill şəxsiyyətin formalaşdırılmasını əsas məqsəd kimi qarşıya qoydu.

İslahatın qarşıya qoyduğu əsas istiqamətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Təhsilin keyfiyyətinin artırılması,
- Təhsilin beynəlmilləşdirilməsi və inteqrasiyası
- Təhsildə idarəetmə mexanizmlərinin yaradılması,
- Təhsil kadrlarının hazırlanması və attestasiya mexanizmlərinin yaradılması.

Tədris müəssisələrinin, bütövlükdə təhsil sisteminin maddi-texniki bazasının yaradılması islahatların aparıcı istiqamətlərindən biridir. Azərbaycan məktəbi müasir kompüter texnikası ilə təmin edilməli, dünyaya inteqrasiya edilməli, dünya rabitə informasiya sistemində qoşulmalı və hər bir məktəblinin, tələbənin ondan istifadə edilməsi təmin edilməlidir.

Heydər Əliyev 2000-ci il iyunun 13-də "Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında" yeni fərman imzaladı. Fərman təhsil sisteminin əsaslı şəkildə təkmilləşdirilməsinə, idarəetmənin müasir prinsiplər üzrə təşkilinə, təhsil sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına və dünya təhsil sistemində inteqrasiyasına zəmin yaratdı.

Tədris müəssisələrinin əsas vəzifələrindən biri Azərbaycan vətəndaşının hər bir gəncin vətənpərvər olmasını təmin etməsidir. Təhsil islahatlarının son məqsədi dərin və hərtərəfli biliyə, yüksək peşəkarlığa və mədəniyyətə malik xalqımızın soykökünə, demokratiya və milli müstəqillik ideyalarına sədaqətli, vətəni, millətini sevən əsl Azərbaycan vətənpərvərlərini yetişdirmək olmalıdır. Buna nail olmaq üçün təhsil və tərbiyə məzmunca milli və ümumbəşəri dəyərlər əsasında yeniləşməlidir.

Azərbaycan Respublikasının orta təhsil sistemində ən ciddi problemlərdən biri, təbii ki, məktəb tikintisi, ümumtəhsil məktəblərinin təmiri və avadanlıqlarla təchizatı idi. Azərbaycan təhsilinin qayğıkeş hamısı ulu öndərimizin "Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəblərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi" haqqında 4 oktyabr 2002-ci il tarixli sərəncamı və həmin sərəncamla hazırlanmış xüsusi proqram sayəsində Azərbaycanda dünya standartlarına uyğun müasir tipli məktəb binaları tikilməyə başlandı.

Beləliklə, yekun olaraq deyə bilərik ki, təhsilin hər bir dövlətin, ölkənin, cəmiyyətin həyatının mühüm sahəsi olduğunu dərinləndirən Heydər Əliyev hakimiyyətə gəlişinin müstəqilliyin ilk günündən Azərbaycanda təhsilin inkişafına qayğını ön plana çəkdi, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında təhsilin aparıcı istiqamətlərindən biri kimi onun tərəqqisinə nail olmaq üçün bütün potensial imkanlardan istifadəyə geniş şərait yaratdı.

AZƏRBAYCANDA TƏHSİL PROSESİNDƏ QADINLARIN ROLU

Günay ADIGÖZƏLOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

Ms.gunayfrench@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Dünya ölkələrinin əksəriyyətində qadın ali təhsil sistemində lazımcına təqdim olunmuşdur. Şərqdə ilk müstəqil dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Şərqdə ilk dəfə olaraq qadınlara kişilərlə bərabər hüquqlar verildikdən sonra qadınlara təhsil almaq üçün yüksək şərait yaradıldı. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında bu sahədə həyata keçirilən tədbirlər qadınların nüfuzunun təkcə təhsildə deyil, digər sahələrdə də həm bizim cəmiyyətimizdə, həm də dünyada artmasına gətirib çıxardı. Təhsil gender bərabərliyinə və qadınların imkanlarının genişləndirilməsinə nail olmağın mühüm və daha əhəmiyyətli vasitələrindən biridir. Qadın təhsilinin sürətli inkişaf axarında gender problemi vüsətlə inkişaf edir. Gender mövzusunun təhsil sistemində daxil edilməsi ona görə aktualdır ki, kişilərin və qadınların bütün müasir tədqiqat formalarında birgə iştirakını müəyyən edir. “XXI əsrdə ali təhsil haqqında Ümumdünya deklarasiyası: yanaşmalar və praktiki tədbirlər” sənədinə müraciət etsək, görərik ki, burada gender tədqiqatları qadınların vəziyyəti haqqında tədqiqatlar şəklində öz əksini tapmışdır, istənilən sosial tədqiqatda gender amili nəzərə alınmalıdır. Danılmaz bir faktdır ki, inkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemində gender ideyaları daha çox və dərin nüfuz edir. Azərbaycanda da gender tədqiqatları fəal keçirilir, genderologiya inkişaf etdirilir, gender maarifi genişləndirilir, gender layihələri həyata keçirilir. Gender problemi daha çox təhsil sahəsində diqqət mərkəzinə çəkilməkdədir. Daha yuxarı yaş dərəcəsində olan qadınlar arasında demək olar ki, bütün inkişaf etməkdə olan ölkələrdə savadsızlığın səviyyəsi çox yüksəkdir və bu on illər öncə təhsil sahəsində qadınların imkanının heç olmaması yaxud məhdud olmasının nəticəsidir. Yəni 25-dən yuxarı qadınlar arasında savadsızlıq səviyyəsi 15-24 yaşlı olan gənc qadınlar arasındakı savadsızlıq səviyyəsindən iki dəfə yuxarıdır.

Avropa İttifaqının məlumatına görə, mütləq təhsil sistemində tədrisi başa vuranlar arasında ali təhsil müəssisəsində təhsilini davam etdirən qadınların sayı kişilərin sayını ötmüşdür (82%). Avropa İttifaqı ölkələri arasında kişi və qadınların ali təhsillə əhatə olunmasına dair ən aşağı nisbət Lüksemburqda, Belçikada, ən yüksək nisbət isə Fransa və Portuqaliyadadır. Son illərdə respublikamızda da ali təhsil prosesində qadınların rolu get-gedə artır. 2000-ci ildən başlayaraq orta ixtisas müəssisələrinə təhsil alan tələbələrin ümumi sayının 67%-ni qızlar təşkil edir. Azərbaycanın orta ixtisas məktəblərində ən çox sayda qadın tələbə səhiyyədə və təhsildə, ən az sayda isə kənd təsərrüfatındadır. İqtisadiyyat və hüquq üzrə ixtisaslaşmış tədris müəssisələrində də qadınların sayı artmaqdadır, eyni zamanda incəsənət və kinoda məşğul olan qadınların sayının yüksək olması (73%) respublikamızda həmin ixtisasın “qadın” istiqaməti almasına dəlalət edir. Orta ixtisas təhsil müəssisələrinə daxil olan qadınların (65%), kişilərlə (35%) müqayisədə ümumi üstünlüyü ilə sahələr üzrə kişi və qadınların tələbatının ayrılığı müşahidə olunur. Azərbaycanın orta ixtisas tədris müəssisələrinin yalnız nəqliyyat və rabitə kimi sahəsində tələbələr arasında nisbi tarazlıq vardır.

Azərbaycan Respublikasının ali məktəblərində təhsil alan qadın tələbələr əsasən pedoqoji və tibb sahələrinə üstünlük verirlər. Ölkənin elmi-tədqiqat institutlarında qadınlar kişilərlə bərabər fəal yaradıcı işlə məşğul olurlar. Elm sahəsində çalışan qadınların sayı ilə kişilərin sayı arasında fərqin olmasına baxmayaraq, bu fərq o qədər də böyük deyil. Ölkəmizdə elm sahəsində çalışanlar arasında qadınlar 43% təşkil edir ki, bu da bir sıra inkişafda olan ölkələrdəki faizə yaxındır. Rəsmi statistikaya əsasən, Azərbaycanda elmlər doktorlarının 30%-ni qadınlardır. Səhiyyə, biologiya, filologiya, psixologiya, pedoqogika ilə məşğul olan elmi əməkdaşların yarısını qadınlar təşkil edir.

Statistika göstərir ki, əhəlinin yaşı 15-dən aşağı olanlardan 92%-i və yaşı 15-dən yuxarı olanlardan 72%-i orta təhsil almışdır. Son illər əhəlinin qadın təbəqəsinin əsasən kənd yaşayış məntəqələrində və qəsəbələrdə, qaçqınların yerləşdiyi yerlərdə tədris prosesindən yayınması faktları artmaqdadır. Dövlət bunun qarşısını almaq üçün gender maarifləndirilməsi siyasəti həyata keçirir. Gender maarifləndirilməsi olmadan nə demokratiyanın şüurlu yolla inkişaf etdirilməsi, nə də vətəndaşların-qadın və kişilərin maraqlarının nəzərə alan demokratik hüquqi dövlətin fəaliyyəti mümkündür. Gender maarifləndirilməsinin böyük əhəmiyyəti var. O, əhəlini biliklərlə zənginləşdirir, ictimai maraqları, xüsusilə də xüsusi diskriminasiyaya edilən qrup kimi qadınların gender maraqlarını konstruktiv şəkildə müdafiə etməyə və inkişaf etdirməyə kömək edir. Gender maarifləndirmə tədqiqatçıları üçün də əhəmiyyətlidir. O, tədqiqatların dərin təhlilində, müxtəlif qrupların maraqlarının sosial və iqtisadi məzmununun anlaşılmasına yol açır. Bunun həyata keçirilməsində qadın təhsilinin inkişafının mühüm rolu vardır. Gənc qadınlar arasında təhsil çatışmazlığı bərabərsizliyin əsas səbəbidir.

Görkəmli fransız şairi və ictimai xadimi Lamartinə görə: “Kitabı qadın oxumuşsa, deməli onu bütün ailə, bütün xalq oxumuşdur”. Bu gün Azərbaycan qadınının təhsilli olması cəmiyyətimizin savadlı və intellektual potensialı olmasıdır. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev öyrədirdi ki, təhsil millətin gələcəyidir və bu gələcəyin təminatında əsas qüvvələrdən biri də qadınlardır. Məlumdur ki, BMT XXI əsri “Təhsil əsri”-“İntellekt əsri” elan edib və qadınların təhsili isə bu işdə prioritet istiqamətlərdən biridir. Sonda onu da qeyd etmək ki, bütövlükdə qadın təhsili müasir dünyanın global problemi ki bəşəriyyəti, çağdaş sivilizasiyanı çox maraqlandırır.

MƏKTƏB MÜHİTİNDƏ MÜƏLLİMƏ HÖRMƏT TƏRBIYƏSİ

Günay HACIYEVA* / Günay İSMAYILOVA**

Sumqayıt Dövlət Universiteti* / AMİ Sumqayıt filialı**

*haciyeva@mail.ru**

Sumqayıt /AZƏRBAYCAN

Cəmiyyətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində sosial, iqtisadi, mədəni sahədə baş verən dəyişikliklər təhsilin inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır. Bunun üçün böyüyən nəsli milli ruhda, öz adət-ənənələrinə, tarixi-mənəvi irsinə məhəbbət ruhunda tərbiyə etməyin də müstəsna əhəmiyyəti vardır. Odur ki, ulu öndərimiz Heydər Əliyevin “Bizim milli ideologiyamızın konsepsiyası olmalıdır. Şübhəsiz ki, bu konsepsiya tarixi keçmişimiz, milli, mədəni, dini ənənələrimiz üzərində qurulmalıdır” kəlamlarını unutmamalıyıq.

Hörmət hissi insana xas olan mənəvi dəyərdir. Özünə və cəmiyyət üzvlərinə hörmət etmək, qarşılıqlı münasibətdə alicənablıq, insanpərvərlik göstərmək deməkdir. Başqalarına və özünə hörmət etməyi bacaran insan digər mənəvi dəyərləri də özündə birləşdirir.

Hörmət, müəllimə hörmət, özünəhörmət və s. nədir? Bu mədəni davranışın bir komponentidir. Mədəni davranış isə əxlaqla və mənəvi dəyərlərlə müəyyənləşdirilən rəftarlar sistemidir. Hörmət, əsasən də, müəllimə hörmət olmayan yerdə heç bir müvəffəqiyyətdən, heç bir üstünlükdən danışmaq olmaz.

Xalqın, cəmiyyətin, kollektivin, ailənin hörmətini, məhəbbətini qazanmaq insanı başqalarının gözündə yüksəldir, insanın özünün isə məsuliyyəti artır. Çünki hörməti, məhəbbəti qazanmaq çətin, onu itirmək isə çox asandır.

Hörmət hissi özündə, əsasən, üç xüsusiyyəti, istiqaməti birləşdirir:

1. Özünəhörmət; 2. Böyüyə hörmət; 3. Ətrafdakılara hörmət.

Bəzən uşağa müəllimə hörmət etmək tapşırıqlıdır. O bunu bir tapşırıq kimi qəbul edib yerinə yetirir, daxili tələbat isə yaranmır. Deməli, əslində hörmət hissi daxili, mənəvi tələbatdan irəli gəlir.

Şagird müəyyən əxlaqi vərdişlərə malik olmalıdır ki, onda özünəhörmət, müəllimə hörmət formalaşsın. Vərdişlər formalaşdıqdan sonra əqidə şəklini alır. Artıq şagird şüurlu şəkildə müəllimə hörmət edir ki, bu da onda tələbatə çevrilir. Müəllimə hörmət hissi adət-ənənəni hifz etməklə, mövcud cəmiyyətin simasını göstərir.

Dünyanın bütün xalqlarında müəllimə hörmət etmək əxlaq normalarından biridir. Müəllimin şəxsiyyətinə, heysiyyətinə toxunmaq olmaz, ona hər yerdə hörmət və kömək göstərmək lazımdır. Müəllimə hörmətsizlik, xüsusilə bizim xalqın adət-ənənəsinə görə qeyri-əxlaqi hərəkət kimi qiymətləndirilməlidir.

Uşağın hörmət etdiyi ilk insanlar onu əhatə edənlərdir. Yəni ailədə ata, ana, baba, nənə və ailənin digər üzvləri, məktəb mühitində isə bu müəllimlər, tərbiyəçilər, məktəbin direktoru və s. işçilərdir. Ümumiyyətlə, şagirdlərin öz müəllimlərinə həqiqətən hörmət etdiklərini necə bilmək olar, bunu müəyyənləşdirmək üçün nə lazımdır?

Hər hansı bir hərəkət zahirən hörmət əlaməti kimi görünə bilər, lakin məsələ dərinlənəndə araşdırılarda görürük ki, bu heç də hörmət hissinin təzahürü deyil. Hörmət hissi insanların, eyni zamanda yuxarı sinif şagirdlərinin təkcə hərəkətlərində deyil, həm də münasibətlərində, danışığında özünü göstərməlidir. Yəni daxildən gələn həqiqi bir hiss olmalıdır.

Hörmət hissini müəyyənləşdirmək üçün zəhəri rəftarı şərtləndirən daxili səbəbləri araşdırmaq lazımdır. Müəllimə hörmət hissini təzahürlərinə, əsasən üç cəhətdən nəzər yetirmək mümkündür:

- müəllimlərin tələbini yerinə yetirmək;
- onların əməyinə hörmət etmək;
- müəllimlərə kömək etmək.

Bu üç cəhət qarşılıqlı əlaqədə olub, şəxsiyyətin yüksək əxlaqi keyfiyyətlərinin əsasını təşkil edir. Əgər bu cəhətlər vəhdət halında olmasa, şagirdin hörmət hissində malik olduğunu demək çətinir.

Bəzən belə hallarla rastlaşmaq mümkündür: Şagirdə ilk dəfə gördüyü insana rəğbət hissi yaranır ki, bu aydın dərk edilməyən hörmət hissi ola bilər. Lakin bu qarşılıqlı münasibətdən doğan hörmət hissi daha dərin, uzunmüddətli olur və şagirdin həyatında əhəmiyyətli yer tutur. Şagirdin hörmət etdiyi insan otağa daxil olduqda, onun dərhal ayağa qalxması, gülümsəməsi və s. hörmət hissini təzahürüdür. Yəqin ki, bu təzahürlər yalnız müəllimə hörmət hissindən irəli gəlmir, başqa hissələrin birləşməsində özünü göstərir.

Müəllimə hörmət, əsasən, dörd cəhətdən qiymətləndirilir: ictimai; sosial; hüquqi; mənəvi-sosial.

Hörmət hissi, müəllimə hörmət məktəb şagirdlərinin ruhuna, qəlbinə məqsədyönlü tərbiyə nəticəsində daxil edilir. Onun mahiyyəti cəmiyyət, ailə və kollektiv üzvlərinin bir-birinə səmimi münasibət bəsləməsi, kömək göstərməsi, hər bir işdə ədalətli mövqə tutması, insanpərvərliyi, humanistliyi, ictimai borc hissini dərk etməsi ilə səciyyələnir.

Müəllimə hörmət nəcib əxlaqi keyfiyyətlərlə vəhdətdə təşəkkül tapır və bir-birinin inkişafına şərait yaradır. Məktəb şagirdlərində müəllimə hörmətin mənəvi tələbat və əqidəyə çevrilməsi üçün başlıca amil olan maddi-mənəvi şərtlər təmin edilməlidir. Bu şərtlər aşağıdakılardır:

- uşaqlara qayğının artırılması;
- məktəblilərdə müəllimlərə qayğı ilə yanaşmaq tələbatı yaratmaq (əgər şagird ona münasibətdə qayğı hiss edirsə, başa düşəcək ki, bu qayğı qarşılıqlı olmalıdır);
- şagirdləri əməyə alışdırmaq (bu zaman şagirdlər müəllimlərin də əməyini qiymətləndirəcəkdir).

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏR VƏ ƏXLAQ TƏRBIYƏSİ

Günay SƏFƏROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
gunaysafarova82@gmail.com
Naxçıvan /AZƏRBAYCAN

Yetişən nəslin yüksək əxlaq keyfiyyətlərinə malik olması cəmiyyətin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Cəmiyyətdə geniş təhsil hazırlığına malik yüksək əxlaq keyfiyyətlərə yiyələnmiş insanların gözəl şəxsi keyfiyyətlərini özündə əks etdirən gəncliyin formalaşmasına ciddi diqqət yetirilməlidir. Əxlaqlı gəncliyin yetişməsində xalq yaradıcılığından istifadə etmək daha faydalı olar.

Folklor həmişə insanların qida mənbəyi olmuşdur. Folklor nümunələrində aqlın qüdrətinə, əməyin insan həyatı üçün əhəmiyyətli olduğuna, əxlaqın insanın saflaşmasındakı roluna, insanın öz xeyirxah əməllərinə görə ucaldığına yer verilir. Beləliklə də, folklorun uşaqların idrakı və əxlaqi inkişaf mənbəyi olduğu təsdiq olunur.

Yetişən nəslin tərbiyəsi uşaq bağçasından başlayır. Uşaq bağçasında uşaqların xalqın mədəniyyətinə qoşulması, milli-mənəvi dəyərlərin sadə etiketləri ilə tərbiyə olunması üçün geniş imkanlar vardır. Burada uşaqlar məşğələlər zamanı xalqımızın mədəniyyəti, incəsənəti, əxlaqi norma və qaydalar haqqında görüşləri, sadə şəkildə olsa da davranış etiketləri ilə tanış olur, ənənəvi bayramlarda iştirak edir, milli oyunlar, nəğmələr, nağıllar öyrənir, maraqlı əyləncələrlə əhatə olunur, tapmacalar bilirlər.

Kiçik məktəb yaşlı uşaqlar Azərbaycan xalqının mədəni ənənələrinin öyrənilməsinə davam etdirir, ancaq bu yaşda uşaqlar xalqımızın folklor nümunələrini müəyyən mənada ayırd etməyi bacarırlar. Ona görə də kiçik yaşlıların yaş və dünyagörüşlərinə uyğun gələn folklor nümunələrinin bütün növlərindən istifadə etmək vacibdir. Kiçik yaşlı məktəblilərin atalar sözü və məsələlər, tapmacalar, nağıllar və s. folklor nümunələri ilə tanışlığını biz onların ümumbəşəri əxlaqi dəyərlərə qoşulması kimi qiymətləndiririk.

İbtidai sinif şagirdlərinin əxlaqi ənənələrimizə qoşulması, milli şüurun öyrənilməsi və onun möhkəmləndirilməsi, xalqımızın tarixinin mühafizəsi, gələcəyinin müəyyənəlməsi və s. bu kimi keyfiyyətlərə yiyələnməsi istiqamətində çoxlu işlərin görülməsi vacibdir. Bu vaciblik ondan irəli gəlir ki, uşağın inkişafı məhz xalq yaradıcılığından keçir. Məhz xalq yaradıcılığı uşağın öz bacarıqlarını üzə çıxara bilməsi, fantaziyasının zənginləşməsi amilinə çevrilir. Məhz xalq oyunları və bu sahə üzrə müxtəlif yarış və müsabiqələr zamanı uşaq özünün istedad və bacarıqlarını nümayiş etdirir, şəxsi keyfiyyətlərini, mənəvi simasını göstərir və təkmilləşdirir.

Uşaq oyunları da balacaların həm cismən, həm də ruhən, mənən inkişafına kömək edən etnopedaqoji vasitələrdəndir. “Motal-motal”, “Bənövşə bəndə düşə”, “Səməndər, ay Səməndər” və digər uşaq oyunları fiziki keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsinə xidmət edir.

Uşaq oyunları və onlarda istifadə olunan nəğmələr demək olar ki, toplanmamışdır. Yalnız görkəmli pedaqoq, ədəbiyyatşünas alim Firudin Köçərlinin “Balalara hədiyyə” adlı əsərində bir neçə oyun nəğmələri göstərilmişdir. Bunlardan “Vur nağara, çıx qırağa” və ya “Motal-motal” oyun nəğməsindəndə bəhs olunur. Qeyd edək ki, uşaq oyunlarından biri kimi “Aşıq-aşıq” oyunu və onun müxtəlif variantları haqqında ilk dəfə professor İ.Əliyev “Unudulmağa layiq olmayan oyun” adlı yazısında bəhs etmişdir. (1.s.203)

İbtidai sinif şagirdlərinin əxlaq tərbiyəsində nağılların əvəzsiz rolu var. Uşaq nağılları Vətənə məhəbbət, doğma el-obaya bağlılıq, öz xalqına dərin və sonsuz sevgi, şərə, pisliliyə, qorxaqlığa nifrət hissləri ilə zəngindir. Düzlük, doğruluq, sədaqət, əməksevərlik, insana, insanlığa məhəbbət, yaşlılara, valideynlərinə hörmət və ehtiram, yoldaşına səmimi münasibət və s. bu kimi yüksək əxlaqi keyfiyyətlər uşaq nağıllarında izlənilən əsas məqsəd, ideyadır. Bu nağıllar uşaq ruhunu saflaşdırır, mənəvi aləmini zənginləşdirir, iti zəkalı, əxlaqlı olmağa sövq edir.

Azərbaycan uşaq nağılları çox zəngin məzmunla, bədii dəyərə, əxlaqi-didaktik mahiyyətə malikdir. “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm”, “Cırdan”, “Məlikməmmədin nağılı”, “Tülkü tülkü tünbəki”, “Tülkünün kələyi”, “Tıpağa xanım və Siçan solu bəy”, “Qoca canavar”, “Tülkü baba və Hacileyək” kimi uşaq nağılları insana humanist münasibətin nümunəsi, şərə, eybəcərliyə, insanlığa qarşı çıxanlara nifrət hissləri ilə zəngindir.

Nağılın məqsədi uşağı insanlıq üçün tərbiyə etmək, özgələrinin bədbəxtliklərinə acımaq, xoşbəxtliyinə sevinmək, başqalarının taleyini özününkü kimi bilmək, hiss etməkdir.

Nağıllar Vətənə məhəbbət tərbiyəsi işində faydalı, əhəmiyyətli mənbələrdən biridir. Vətənpərvərlik ideyası nağılların daxili məzmununda, xalqın əfsanəvi, xarüqəldə obrazının yaradılmasında öz ifadəsini daha parlaq şəkildə tapır. Nağıllar doğma yurda məhəbbət yaradır, formalaşdırır. Bu torpağın ulularımızın məskəni olduğunu döndə-döndə xatırladır, yaşadığımız torpaqda min illər boyu azərbaycanlıların məskunlaşdığını təsdiq edir.

Əməksiz insan ucala bilməz məsələsi nağıllarda mühüm ideya kimi qoyulur. Əməyə məhəbbət, əmək adamına münasibət tərbiyəsi nağılların ideya-məzmununda xüsusi bir yer tutur. Nağıllar tərbiyə problemlərini, gəncliyin gözəl hisslər, yüksək mənəvi keyfiyyətlərlə formalaşdırılmasını sadə və təbii şəkildə qoyur və həll edir. Nağıllar uşaqları inandırır ki, əməksevərlik insanın gündəlik, davamlı və başlıca keyfiyyəti, dəyəridir.

Xalqın pedaqoji xəzinəsinin bir qiymətli növü kimi nağıllar özünün bitib-tükənməz tərbiyəvi mahiyyəti ilə seçilir. Nağıllar həmişə təzə-tər əxlaqi məzmunu ilə gəncliyi yüksək səviyyədə tərbiyə etmək gücünə, qüdrətinə malikdir. Bu mənada əgər tərbiyə əbədi yaşar kateqoriyadırsa, insanlıq özünün ruhi və əxlaqi tərəqqisini daima inkişaf etdirməyə səy göstərsə bu işdə xalqımızın yaradıcılıq incilərindən biri olan nağıllar da əbədi yaşarlığını qoruyub saxlayır.

Kiçik yaşlı məktəblilərin əxlaqi tərbiyəsində etnopedaqoji materiallardan istifadə etməklə öz vətəninə, xalqına, doğma dilinə, adət-ənənələrinə emosional münasibət bəsləyən, ümumi bəşəri dəyərlərə yiyələnmiş gənc nəsil yetişdirmək mümkündür.

ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA AZƏRBAYCAN XALQ PEDAQOGİKASI NÜMUNƏLƏRİNİN ROLU

Günel QAFARAOVA

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu
veliyeva_86aynur@mail.ru
Bakı/AZƏRBAYCAN

Şəxsiyyətin formalaşması ideyasının ilkin təsəvvürləri və mənzərəsini birinci mənbəyi xalqın yaratdığı pedaqoji fikirləridir- xalq pedaqogikasıdır. Xalq pedaqogikası elmi pedaqoji fikrin və planlı təlimin yaranıb inkişaf etməsində mühüm rol oynamışdır. O cümlədən xalq, insan, şəxsiyyət və onun inkişafı, formalaşması haqqında da əsərlərin sınağından çıxmış qiymətli fikirlər söyləmişdir. Məhz bu xalq hikmətindən öyrənmiş, xalq tərbiyəsi görmüş adamlar şəxsiyyət səviyyəsinə yüksəlmişlər.

Xalqın yataqları şifahi ədəbiyyat sərvətləri tarix boyu insanın kamil bir şəxs kimi yetişməsində əsil-nəcəbətin (irsiyyətin), zamanın, dövrün, mühitin, nəsihətlərin (tərbiyənin) mühüm rolunu göstərməklə, onları nəzərə almağı tələb etmişdir.

Şəxsiyyət bə onun formalaşması haqqında Azərbaycan xalq pedaqogikasında olan ideyalardan filosof və pedaqoqlar öz əsərlərində, ədiblər bədii yaradıcılığında geniş istifadə etmişlər. Xalq pedaqogikası haqlı olaraq bu sahədə ilkin mənbə hesab edilmişdir.

“Müdrilik dəfinəsi”, “Kaman dünyası”, “Həyat dərsləri” olan (Ə.Həşimov) Xalq pedaqogikasında insan bütün yaranışların əşrəfi hesab edilir. Xalqımızın insanı bu məqamda görmək üçün ana anadan olandan tərbiyəvi təsir göstərmək, onun zatından doğan pis əməllərin rəvacına imkan verməmək, onu qabil kamil yetişdirmək şəraiti verən mühitdən istifadə etmək arzusunu yerinə yetirir.

Xalqın insan haqqında, onun axtarışları barəsində düşüncələri əfsanə və əsatirlərdə daha geniş əks olunur. İstər miflərlərdə, istərsə də yazıya alınmış “Bilqamıs”, “Avesta”, “Oğuznamə”, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi dastan və kitabələrdə insan həlledici, qurucu, axtarıcı, azadlığa can atan, həm də təbiət qüvvələri ilə təbii hadisələrdə mübarizə apara-apara möhkəmlənən, çarə tapan, yetkinləşən şəxsiyyət kimi səciyyələndirilir.

Xalq qızın tərbiyəsi üçün ananı, oğlun tərbiyəsi üçün atanı məsul sayır. Hələ irsi əlamətlər bir yana qalsın, layiqli ana tərbiyəsi görməyi qızı, ata öyüdü eşitməyən oğulu yetkin hesab edir, bəlkə hökm verir ki, “Qız anadan görməyincə öyüd ləmaz. Oğul atadan görməyincə, səfərə çıxmaz”.

Xalq pedaqogikasında insanın fizioloji inkişafının dövrləri şəxsiyyətin formalaşmasının istiqaməti kimi nəzərdə tutulur. Xalq “adamlıq”, “adam olmaq” ifadələrini yetkin insan – şəxsiyyət mənasında işlədir. “Dünyada adamdan adamlıq qalır”, “Adama adamlıq lazımdır”, yaxud “Alim olmaq asandır, adam olmaq çətin” kimi ifadələrlə xalq hər bir adamı şəxsiyyət kimi görmək istədiyini bildirir. Xalq pedaqogikasında insanlar əməllərinə görə pis və yaxşı, yaxud xeyirxah və bədxah olmaq üzrə iki qrupa bölünür. Xeyirxah, yaxşı insanlar tədqiq edilir, nümunə göstərilir, pis, bədxah insanlar isə tənqid edilir, digərlərinə tanıtılır, onlara bənzəməmək tövsiyə edilir.

Şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən amillərə münasibətdə də xalqın öz mövqeyi vardır və bu mövqe əsrlər boyu fəlsəfi və pedaqoji fikrin qaynağı olmuşdur. Xalq şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətin də, mühitin də tərbiyənin də eyni dərəcədə mühüm rolu olduğunu bildirir, lakin bütün bunların insanın özündən asılı olaraq təsir göstərmək imkanına malik olduğu fikrini müdafiə edir.

İrsiyyəti nəzərdə tutan xalq “qurdun balası qurd olar”, “qurd adını dəyişər, xasiyyətini dəyişməz”, “namərd gəlib mərd olmaz, olmasa mərd atası”, “ot kökü üstə bitər” deməklə irsi imkanların mühüm rola malik olduğunu təzahür edir.

Bununla yanaşı şəxsiyyətin müvafiq mühitdə mövcud şəraitin tələbinə uyğun olaraq formalaşmasını da iqrar edir. Atalar sözlərində isə konkret olaraq hökmlər şəklində mühitin xarakterə, əmələ, əqidəyə dəyişdirici təsiri, yaxud zamanın, şəraitin tələbinə görə hərəkət etməyin vacibliyi göstərilir. “Ayağı yorğanına görə uzadılar”, “Hər zamanın bir hömü var”, “Yaxşı yoldaş adamı bay edər, pis yoldaş zay”, “Atı atın yanında bağlarsan, həm rəng olmaz, həm xasiyyət olar” – kimi misallardan görünür ki, xalq mühiti dəyişdirici təsirə malik amil kimi səciyyələndirilir. Göründüyü kimi, irsiyyət, irsi imkanlar amili olduğu kefiyyətdə özünü göstərir, mühit isə irsi imkanların inkişafını şərtləndirir, yaxud formalaşdırıcı təsir göstərir.

Xalqın pedaqoji görüşündə tərbiyəvi əsas formalaşdırıcı amil kimi, həm də məqsədyönlü təsi amili kimi başa düşülür. Xalq tərbiyəni bir neçə formada həyata keçirir. Birincisi və əsası ailə tərbiyəsidir, dayə tərbiyəsi, ata-ana öyüdü, nümunəsi, əsil nəcəbətidir. İkincisi, təhsil, elm, bilik almaqla, müəllim-tərbiyəçi tərəfindən tərbiyələnmək. bu formada idraki qabiliyyət inkişaf etdirilir, biliklər vasitəsilə tətbiqi təfəkkür gücləndirilir, hadisələrin səbəb və nəticə əlaqələri öyrədilir və s.

Tərbiyə prosesində irsi imkanlar bə mühit təsirləri qarşılıqlı əlaqədə iştirak edir, tərbiyə ən yaxşı irsi imkanların üzə çıxmasına şərait yaradan mühitdə qurulur.

Göründüyü kimi, şəxsiyyətin formalaşmasında və inkişafında tərbiyənin, mühitin və irsiyyətin roluna dair fikirlər xalq pedaqogikasında ən dərin köklərə və çox zəngin məzmunla malikdir.

**ƏJDƏR AĞAYEVİN TƏLİM NƏZƏRİYYƏSİNDƏ TARİXİLİK,
VARİSLİK, MÜASİRLİK PRİNSİPİNƏ DAİR**

Günəl QULİYEVA

Qafqaz Universiteti

gunel.ra@bk.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Prof. Ə.Ağayev Azərbaycanda 70-ci illərdən başlayan problem xarakterli mövzuların tədqiqinin təşəbbüskarı olmuş və bu sahədə apardığı tədqiqat işləri, kitabları və məqalələri ilə bu elmi istiqamətin formalaşmasına öz töhfəsini vermişdir. O, müasir təhsilin inkişafını indiyə qədər əldə edilmiş milli nəzəri və təcrübi inkişaf nəticələrinin dərinədən öyrənilməsində və yeniliklərin bu baza əsasında əmələ gəlməsində görür və tarixilik, varislik, müasirlik amillərini bir prinsip kimi irəli sürür. Ə.Ağayev tarixilik-varislik-müasirlik prinsipinə sadə, anlaşılan, hər kəsin başa düşəcəyi dillə, yanaşma tərzilə aydınlıq gətirir. "Hər bir proses, hadisə, inkişaf özündən əvvəlki vəziyyət üzərində baş verir, qurulur, formalaşır, yəni tarixini yaradır. Ötənlərdə yaradılan məzmunu, tutaq ki, təlimin üsullarını və digər pedaqoji təkmilləşmə hallarını bilmədən yenisini yaratmaq və qavramaq, perspektivi görə bilmək mümkün deyil. Eləcə də bu günə qədər keçilmiş yoldan varis qalanı da saf-çürük edə bilmək, ortaya qoymaq əsasdır. Eyni zamanda problemə müasirlik, yeniləşmə təfəkkürü ilə yanaşı bilmək, müasirlik tələblərinə uyğun iş qura bilmək, metodika hazırlamaq mühümdür. Yalnız ən azı bu üç amil üzrə elmi nəzəri, metodika hazırlığı olan şəxslər dolğun, düzgün, perspektivli pedaqogika və metodikanı yarada bilər, bu halda tədris təlim metodologiyasını düzgün qura bilər" (Ə.Ağayev, Seçilmiş pedaqoji əsərləri, Bakı, "Mütərcim", 2011, 1-ci cild)

Tarixiliyə sədaqətli qalan müəllif Azərbaycanda yaşayıb yaratmış, pedaqoji sahədə mühüm işlər görmüş elm adamlarımızı, pedaqoji xadimləri heç vaxt unutmur, bütün yazılarında onlara önəm verir və bütün hallarda görkəmli pedaqog milli, klassik irsi təhsilimizin inkişafı üçün əsas kimi görür, gənclərdə məntiqi, yaradıcı təfəkkürü, ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılmasını, onları praktik fəaliyyətə real hazırlamaq üçün istifadə etdiyimiz yeni metodların məqsədini klassik pedaqoji irsimizə-tarixiliyə, varisiliyə söykənərək cilalamağı tövsiyə edir.

Ə.Ağayev qeyd edir ki, orta əsrlərdən üzü bəri alimlərin yenilikləri, xüsusi ilə N.Tusin, K.D.Uşinski, A.Disterveqin və digər görkəmli didaktların nəzəri və praktiki işlərinin məqsədyönlü nəzərə alınması xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Ə.Ağayevin pedaqoji irsində yeni təlim metod və texnologiyalarının Azərbaycanda əmələ gəlməsi tarixi aspektdə araşdırılmışdır. İnteraktiv təlim metodlarından əslində 70-80-ci illərdən istifadə olunduğu qeyd olunur və M.Mehdizadənin 1982-ci ildə çap olunmuş "Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları" kitabından misallar gətirilir.

Ə.Ağayev vaxtaşırı olaraq çap etdirdiyi elmi-pedaqoji kitablarda, "Azərbaycan məktəbi" jurnalındakı məqalə və yazılarında bu məsələyə döndə-döndə qayıtmış, təlimdə müasirliyin, müasir ənənə və üsulların vacib olduğu qədər, varislik amilinin də vacib olduğunu qeyd etmişdir. İndiyə qədər öyrənilən, tətbiq olunan pedaqoji bilik və irsi bilmədən müasirliyin tətbiqində də yanlışlığa yol veriləcəyinin qaçınılmaz olduğunu bildirir.

Müəllif hər şeyi dəqiq və aydın göstərir, tarixi təcrübələrin nəzərə alınmayacağı halda hər hansısa bir uğura nail olmağın istisna olacağını qeyd edir. Eyni zamanda da təkcə pedaqoji irslə kifayətlənməyin də yanlış olduğunu göstərərək, pedaqogika elminin öz tarixi ərzində hansı inkişaf mərhələlərini keçdiyini ardıcılıqla göstərir.

Müstəqil Azərbaycan pedaqogikasında, pedaqoji fikir tarixində özünün danılmaz yeri olan Ə.Ağayevin bu fikirləri məktəblərdə təlim prosesinə başlayan və təlimin ən müasir üsullarını öz işlərində tətbiq etmək istəyən müəllimlər üçün böyük önəm daşıyır. "Əgər təhsilin məzmununda modernləşmə həyata keçirilirsə, yaxud yeni təlim texnologiyalarından istifadə edilirsə, müxtəlif bu yönlü tarixi təcrübənin verdiyi nəticələr nəzərdən keçirilməli və müasir tələblərə uyğun olaraq eksperimental təcrübi nəticələr alınmalıdır. Bunlar nəzərə alınmazsa, nə elmi-nəzəri baxımdan, nə də praktik baxımdan keyfiyyətli işin meydana çıxması təsadüfi ola bilər".

Biz XXI-ci yüzildə yaşayırıq. Bu günkü nəsil XXI-ci yüzilin son illərinin dünyəvi məsələlərini həll edəcəklər. Məhz bütün bunları nəzərə alaraq ümumtəhsil məktəblərində dünya standartlarına cavab verə biləcək yeni pedaqoji və metodik yanaşmalar, metodik düşüncə tərzii lazımdır. Bunları irəlicədən görən Ə.Ağayev qeyd edir: "Təlim fəaliyyətinin, öyrənmə öyrətmənin məqsədi, vəzifələri çevik dəyişmələrə məruz qalmamış, məzmunu, metod və vəzifələri yeniləşən dövrün, inkişafın tələbinə uyğun olaraq zaman-zaman təkmilləşmiş və yenilənmişdir. Bütün bu yeniləşmələr elmi əsaslarla olmuşdur".

Müəllif bütün yazılarında bu məsələləri müqayisəli olaraq təhlilə cəlb edir. Oxucularına da, gələcəyin pedaqoqlarına da bu sahədəki yenilikləri, bu yeniliklərə nəyin sahəsində nail olunduğunu, bünövrəsinin necə qoyulduğunu ətraflı, hərtərəfli izah edir.

Ə.Ağayev milli təcrübənin, tarixi mütərəqqi dəyərlərin varisliklə müasirliyə ötürülməsini və yeninin müasirlik tələbləri səviyyəsində qurulması prosesini dialekt yanaşma kimi qəbul edir.

TƏLİM KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ MƏKTƏB VƏ AİLƏ BİRLİYİNİN ROLU

Hasan AVCI

Naxçıvan Dövlət Universiteti
havicintl@yahoo.com
Naxçıvan/AZƏRBAYCAN

Gənc nəslin formalaşdırılması, onların ideya və mənəvi düşüncələrinin zənginləşdirilməsi həm də təlim keyfiyyətlərinin yüksəldilməsindən asılıdır. Şagirdlərin təlim müvəffəqiyyətlərinin əldə olunmasında isə məktəb, müəllim, valideyn və şagird münasibətləri, onların qarşılıqlı əlaqələri aparıcı rol oynayır.

Müasir dünyada baş verən qloballaşma ümumbəşəri proses olub məktəb və təlim prosesində də yeni tələb və normalar müəyyənləşdirir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin sözləri ilə desək “Təhsil sahəsi həyatımızın ən gərəkli, ən mühüm sahəsidir. O, milli məqsədlər, mənafeələr əsasında qurulmalıdır”.

Bu gün məktəblərdə müstəqil qərar qəbul etməyi, ölkəsinin bu günü və gələcəyi ilə bağlı məsuliyyəti öz üzərinə götürməyi bacaran, yüksək dünyagörüşlü, savadlı və yaradıcı gənclər hazırlanmalıdır. Bu məsul, gərəkli işə isə məktəb və valideyn birliyinin səmərəli, məqsədyönlü, yaradıcı fəaliyyəti ilə nail olmaq mümkündür. Təlimdə müvəffəqiyyət qazanmağın şərtləri olduqca çoxdur. Lakin aşağıdakı məqamlar daim diqqət mərkəzində saxlanılmalı və yüksək dəyərləndirilməlidir:

- təlimdə müvəffəqiyyət qazanılmasının psixoloji amilləri;
- şagirdlərin fiziki sağlamlıqlarının təlim müvəffəqiyyətlərinə təsiri;
- təlimdə müəllim yaradıcılığının rolu və əhəmiyyəti;
- müəllim şagird münasibətlərinin rolunu;
- məktəb və ailə münasibətlərini;
- şagird ailələrinin təlim müvəffəqiyyətində rolunun öyrənilməsinə;
- məktəb, ailə, şagird üçlüyünün birgə iş formalarının düzgün təşkili və s.

Müasir təhsil şagirdlərdə yaradıcı düşünmə, müstəqil öyrənmə, təşəbbüskarlıq, tətbiq və tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşdırılmasına yönəldilməlidir. Axı bu gün təhsil sahəsindəki islahatların mahiyyəti onun məzmununun yeniləşdirilməsinə, müərrəqi dünya təcrübəsinə uyğunlaşdırılmasına istiqamətlənmişdir.

Təlim müvəffəqiyyətlərinin əldə olunması yalnız məktəbdə deyil, şagirdin məktəbə hazırlığı dövründən başlayır. Belə ki, uşaqları məktəbə oxumaq, yazmaq üçün hazırlamağa yox, məktəbdə onla gərək olanların hamısını öyrənməyə hazırlamağı bacarmalıyıq. Uşağın motivasiya haqqında məlumatlandırılması, süjetli rollar üzrə oyunlarda onların müşahidə edilməsi və s. məktəbəqədər dövr üçün xarakterikdir. Bu dövrdə onlar özlərini şagird kimi aparır, yazır, oxuyur, tapşırıqlar yerinə yetirir, lövhədə cavab verir və qiymətləndirilir.

Məktəbdə təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsi imkanlarını analiz edərkən istər-istəməz şagirdlərin məktəbə hazırlanması səviyyəsinin psixoloji parametrlərinə müraciət etməli olur.

Şagirdin məktəbə şəxsi hazırlığı - bu onun məktəbə, tədris prosesinə, müəllimə münasibətlərinin, eləcə də fiziki hazırlığının nə səviyyədə olmasını aşkarlayır. Təlim keyfiyyətlərinin yüksəldilməsi öz qaynaqlarını müxtəlif mənbələrdən alır. Bu işdə ilkin mənbələr aşağıdakılardır:

- Şagirdin intellektual səviyyəsi baxımından məktəbə hazırlanması.
- Şagirdə ailə tərbiyəsinin xarakterik cizgilərinin olması.
- Məktəblə ailənin qarşılıqlı əlaqəsi.
- Sınıf rəhbərinin şagird ailəsi ilə tanışlığı

Məktəb və ailənin forma və məzmunca tanışlığı birbaşa müəllimin məqsədindən də asılıdır. Belə ki, müəllim valideynlə ictimaiyyət arasında əlaqə yaradır və aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

1. Şagird ailəsinin hansı savada və dünyagörüşə malik olduğunu öyrənir.
2. Ətraf mühitin sosial əhatəsinin şagirdə təsiri müntəzəm olaraq izlənilir.
3. Pedaqoji kollektivin və ailənin şagirdin təlim və tərbiyəsinə birgə təsiri məsələlərini öyrənir.
4. Şagirdlərin evdə düzgün tərbiyəsi üçün valideynə köməyi və məsləhət verməsi
5. Valideynlərin pedaqoji yöndən maarifləndirilməsi
6. Ailənin zərərli xüsusiyyətlərdən təcrid edilməsi.

Amerikalı pedaqog Riçard Arends qeyd edir ki, “Müəllimlər istəyir ki, onların valideynlərlə əlaqəsini, uşaqlara diqqət və qayğısını tədris proqramları nizamlasın. Həmçinin bir çox müəllimlər də valideynlərin tədris prosesinə, müəllimin dərsinə müdaxilə etməsinin əleyhinədir. Əsas və düzgün yol isə mövcud vəziyyətdən asılı olaraq müəyyənləşdirilməlidir”.

Məktəbin və müəllimlərin valideynlərlə işinin kollektiv forması isə sinif yığıncaqlarında, məktəbdə keçirilən valideyn iclaslarında, tərbiyə olunma metodlarını öyrənmək üçün keçirilən valideyn konfranslarında, birgə keçirilən sinifdən xaric tədbirlərdə və s. yığıncaqlarda mümkündür.

Cəmiyyətin özəyi sayılan ailə Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə təsbit olunmuşdur uşağın bir şəxsiyyət kimi inkişaf edib formalaşmasında, təlimdə yüksək göstəricilər əldə etməsində ailənin hüquq və vəzifələri konkret və aydın şəkildə əks olunmuşdur. Bütün hüquqi qanunlarda ailə əxlaqının əsas meyarı uşağa məhəbbətdə öz əksini tapır.

Ailə, məktəb və ictimaiyyətin ictimaiyyətin birgə fəaliyyəti həm uşaqların, gənc nəslin vətənpərvər, milli ruhda böyüməsini təmin etməklə bərabər, həm də təlim müvəffəqiyyətlərinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

Aparılan müşahidələr və çoxillik təcrübə göstərir ki, ailə şagirdə faydalı vərdişlərin aşılanmasını, iradənin möhkəmlənməsini, vaxtdan səmərəli istifadə edilməsini, hər bir işdə dəqiq, işgüzar, yaradıcı olmağı adət şəklində salmaq üçün ən əlverişli mənbədir.

Məqalədə həmçinin məktəbdə valideyn iclaslarının keçirilməsi və onun düzgün təşkili təlim müvəffəqiyyətlərinə təsir edən amillərdən biri kimi göstərilir.

Bu iclaslar yalnız nöqsanlar və iradlar bildirməklə yox, həm də valideynlərin məktəbdə bağlılığının, onlarla sıx əlaqənin təlim müvəffəqiyyətlərinə ciddi təsir etdiyini pedaqoji ustalıqla inandırmağa çalışmaq lazımdır. Valideyn iclasları təkcə şagirdlərin təlim-tərbiyə fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsinə deyil, valideynlərin pedaqoji, psixoloji, hətta metodiki maarifləndirilməsinə həsr edilməlidir, fərdi məsələlər ayrılıqda müzakirə obyektə olmalıdır.

Təlimdə müvəffəqiyyət qazanmağın və yüksək göstəricilər əldə etməyin başlıca mənbəyi məktəblə ailənin sıx birliyi və qarşılıqlı münasibətlərindən qaynaqlanır.

QLOBALLAŞMA PROSESİ ZAMANI ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFINDA AİLƏNİN VƏ TƏHSİLİN ƏHƏMİYYƏTİ

Hüseyn XƏLİLOV

Qafqaz Universiteti

huseyn_xelil@yahoo.com.tr

Bakı/AZƏRBAYCAN

Qloballaşma prosesi zamanı şəxsiyyətin inkişafında ailənin və təhsilin əhəmiyyəti hər zamankı kimi öz zəruriliyini və aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Şəxsiyyət formalaşmasında əsas amillərdən sayılan ailə və təhsil bir-birinə birbaşa və ya dolayı yollarla təsir etməklə yanaşı, həmçinin qloballaşma prosesinə məruz qalmaları ilə diqqəti cəlb edir.

Qloballaşma prosesinin nəticəsi olaraq gənclərin təhsil almaq üçün inkişaf etmiş xarici ölkələrə üz tutması, qloballaşan təhsillə birbaşa əlaqədə olmaları şəxsiyyətin formalaşmasında əsas bünövrə amillər sırasındadır. Bu proses gənclərin dünyaya baxışında, həm mənəviyyatında, həm də psixologiyasında dəyişikliklərə gətirib çıxara bilər. Bu dəyişikliklərin mənfi yönümlü olmaması da şəxsiyyətin ilkin inkişaf mərhələsindən asılıdır.

Qlobalizasiya termini son 15 ildə çox geniş mənalarda işlənir. Qlobalizasiya keçmişə nisbətən insanları bir-biri ilə hər zaman daimi olaraq əlaqədə olmağa sövq edir. Qlobalizasiya kəskin və mühüm dəyişikliklərlə əlaqələndirilir. Biz bu prosesin nəticəsi kimi, insanların kəndlərdəki yaşayış məskənlərindən şəhərlərə axınının güclənməsi, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə şəhərlərin çox sürətlə böyüməsini nümunə kimi göstərə bilərik.

Qlobalizasiya ilə meydana gələn rəqabətçilik gün keçdikcə cəmiyyəti daha çox individualistik (şəxsi mənfəətlərin üstün tutulduğu) cəmiyyətə daşıyır. Nəticə etibarilə, insanlar yalnız özünü və öz mənfəətlərini düşünür. Başqa bir tərəfdən də, diqqətcəlbəddici şəkildə olan dəyişikliklər fundamentalizmçiliyi daha çox sürətləndirir, müxtəlif din və mədəniyyətlərə qarşı tolerantlıq azalmağa başlayır. Narkomanıyanın, cinayət və terrorların sayı durmadan artır.

Qlobalizasiyanın belə sürətli inkişafında bu günün texnologiyaları da mühüm rol oynayır. Kütləvi İnformasiya Vasitələri burada ən aparıcı və mühüm vasitədir.

Qlobalizasiya 21-ci əsrdə insanları psixoloji cəhətdən inkişafını sürətləndirməyə təhrik edən ən mühüm qüvvədir. Onun ən mühüm psixoloji nəticəsi bir fərdin şəxsiyyətini dəyişməsidir. Cefri Arnet (2002) qlobalizasiyanın inkişafı ilə bağlı olan insan şəxsiyyəti üçün 4 mühüm məsələyə diqqət yönəltmişdir.

- Birinci – **iki mədəniyyətli şəxsiyyət.**
- İkinci – **bilinməyən şəxsiyyət.**
- Üçüncü – **müstəqil şəkildə seçilmiş mədəniyyət.**
- Dördüncü – **hazırkı gənc nəsli fərqliliyi.**

Şəxsiyyətin inkişafı prosesini və cəmiyyət tarixində onun formalaşmasını bioloji və psixoloji inkişafından ayrı götürmək olmaz. İctimai münasibətlərin məcmusu olan şəxsiyyət eyni zamanda təbiət və cəmiyyətin cisim və hadisələrini obyektiv gerçəkliyi ilə beynində əks etdirən bir fərddir.

Şəxsiyyətin formalaşmasında və istiqamətində mühit, tərbiyə ilə yanaşı informasiyanın, maraqların da rolu böyükdür. Maraqlar fizioloji cəhətdən akad. İ.P.Pavlovun kəşf edib, bələdləşmə refleksi adlandırdığı hadisə ilə bilavasitə bağlıdır.

A.V. Petrovskinin təsnifatında şəxsiyyətin formalaşması, uşağın “mən” obrazını dərk etməsi 3 yaşdan başlayaraq qeyd olunur. Məqsədimiz sonrakı bölmələrdə bu mərhələlər əsasında şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən informasiyanı yaşa uyğun olaraq bölməkdir.

Ailə ilk tərbiyə ocağıdır. Uşağın anadan olduğu gündən müstəqil həyata qədəm qoyana qədər bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında, heç şübhəsiz, ailə müstəsna rol oynayır. Məhz buna görə də görkəmli pedaqoqlar, maarifpərvərlər, yazıçılar xüsusi diqqət yetirməyi valideynlərə məsləhət görmüş, bu haqda qiymətli fikirlər söyləmişlər.

Biz qeyd olunan məsələdə daha fərqli yanaşma tutmaq fikrindəyik. Əslində bu hər iki cəhəti bir-birinə bağlayan informasiyadır. İnformasiya dedikdə bir tərəfdən şəxsiyyətin formalaşması üçün zəmin yaradan və digərlərindən fərqləndirən genetik informasiya, digəri isə ictimai, sosial mahiyyət kəsb edən informasiyadır.

Nəticə olaraq biz qəbul edirik ki, iqtisadi, sosial və siyasi proseslərin bir-birinə inteqrasiya etməsi müasir globalizasiya prosesinin əsasını təşkil edir. İnteqrasiyanın gətirdiyi nəticələr isə şəxsiyyəti formalaşdıran ailə və təhsil əlaqələrinə daha da diqqət yetirməyimizi tələb edir.

AZYAŞLI CİNAYƏTKAR UŞAQLARIN PEDAQOJİ REABİLİTASIYASI

Xalidə TALİBOVA

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu
xalidetlibova@mail.ru
Bakı/AZƏRBAYCAN

*Dövlət iki şeydən sarsıla bilər: Günahkar cəzasız qalanda, günahsız cəza verildəndə
Heydər Əliyev*

Şəxsiyyət insanın sosial sifətidir; onun cəmiyyətdə sosial inkişafı, formalaşması və fəaliyyəti nəticəsində yaranır. Buna görə "cinayətkarın şəxsiyyəti" deyəndə cinayət törədən şəxsin "sosial portreti" nəzərdə tutulur.

Cinayətkarın şəxsiyyəti – qanunla cinayət sayılan əməli törətməkdə təqsirli olan şəxsi xarakterizə edən və sosial mühitə uyğun hallarda şəxsin kriminal davranışına təsir göstərən sosial və sosial əhəmiyyətli xüsusiyyətlərin, əhəmiyyətin, əlaqələrin və münasibətlərin məcmusudur.

Cəmiyyətdən təcrid olunma həyat tərzinin məcburi dəyişməsi və yetkinlik yaşına çatmayanın onun üçün yeni olan sosial proseslərə cəlb olunması ilə əlaqədardır. Qapalı tipli müəssisələrdə emosional və sosial deprivasiyanın (məhrumiyyət) davam etmə müddəti uşaqların sonrakı psixi-sosial inkişafına ziyan vurur, çünki, ilk növbədə bu müddət şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərdən məhrum olmağa xüsusi "həssaslığı" ilə xarakterizə olunan yeniyetməlik - gənclik dövrünə təsadüf edir. Bununla belə, tədqiqat zamanı tərəfimizdən qapalı tipli müəssisə şəraitində tərbiyə alanın şəxsiyyətin ictimailəşməsinə təsir edən əsas amillər, xüsusilə aşağıdakı amillər aşkar edilmişdir: müəssisənin səciyyəvi qapalılığı, sosial məkanın və tərbiyə alanların sosial əlaqələrinin, onların mənimsədikləri sosial normaların və sosial təcrübənin həyata keçirilmə sahələrinin məhdudluğu; sosial fəallığın məhdudlaşdırılması; həyat fəaliyyətinin sərt şəkildə nizamlanması, müəssisənin gündəlik həyatında "hadisələrlə zənginliyin" mövcud olmamağı; tərbiyə alanların çox vaxt şərti-atributiv xarakter daşıyan, qəti və ya birtərəfli olan, rəsmi qəbul edilmiş normativlərə uyğunlaşmaq məcburiyyəti; böyükrlə fərdiləşmiş ünsiyyətin çatışmazlığı, ünsiyyətin yüksək təmaslılığı,relaksasiya, mənfi psixi gərginliyin aradan qaldırılması üçün imkanların olmamağı; sosial, cinsi-rollu davranış model və nümunələrinin çatışmazlığı.

Tədqiqat Ədliyyə Nazirliyinin Penitensiar Xidmətinin Yetkinlik Yaşına çatmayanlar üçün Tərbiyə Müəssisəsində aparılmışdır. Tədqiqat prosesimizdə insanı ali sərvət, ictimai inkişafın məqsədi, onun özünü təsdiq etmə, özünü tənzimləmə bacarığı kimi nəzərdən keçirərək, biz müxtəlif formalı deviant davranışı olan uşaqların daxili potensialı, qoyulmuş tələblər nöqtəyi-nəzərindən yetkinlik yaşına çatmayan hüquq pozucularının pedaqoji reabilitasiya prosesini tədqiq etmək üçün imkan yaradırıq və bununla da onların özünü islah və özünü bərpa məsələlərini həll edirik. Pedaqoji reabilitasiya prosesinə bu cür yanaşma qapalı tipli müəssisələr şəraitində xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bununla əlaqədar olaraq qeyd edək ki, pedaqoji reabilitasiya dedikdə insanın aktiv özünü bərpa, müsbət tərəfə dəyişmə və özünü inkişaf etdirmə üçün daxili gücünün və enerjisinin, ilk növbədə ruhi-mənəvi gücünün bərpası nəzərdə tutulur.

Məlum olduğu kimi, şəxsiyyətin özünü təsdiqi insanın öz sosial fəallığını əhəmiyyətli həyat fəaliyyəti sahələrində onu qane edən şəkildə həyata keçirməsini ehtimal edir. Lakin təcrübədə, xüsusi tərbiyə müəssisələri şəraitində yeniyetmənin fərdi şəxsi keyfiyyətlərinin rolu və təzahür sahəsi bir qayda olaraq məhdudlaşdırılır, sosial qiymətləndirmə imkanlarının azalması mövcud olur. Şəxsiyyətin ləyaqət hissinin formalaşması məhz bu mərhələdə olduqca mühümdür və bunun nəticəsi kimi şəxsi dəyərinin təmin edilməmiş tələbatı uşağın əxlaqsız, asosial əməllərdə ifadə etməsinə səbəb olur.

Tədqiqatımız prosesində tərəfimizdən aşağıdakı şəxsiyyət xarakteristikaları aşkar edilmişdir. Yeniyetmələr üçün özünü qiymətləndirmənin qeyri-adekvatlığı, real imkanlarının həddən artıq qiymətləndirilməsi, həddən artıq tələbkarlıq səviyyəsi xarakterikdir. Belə yeniyetmə iradlara qeyri-adekvat reaksiya göstərir, daim təmin olunmama, ətrafdakılardan narazı olmasını hiss edir, bəziləri özlərinə qapılır, digərləri fiziki gücünü özündən daha zəiflərə qarşı aqressiv hərəkətlər nümayiş etdirməklə özlərini təsdiq edirlər.

Tədqiqatla bağlı yeniyetmə şəxsiyyətinin deformasiyaya uğramasını və onlarda qanunazidd davranışın yaranmasını araşdırmağa cəhd etdik. Bu yaş dövründə psixoloji xarakterli şəxsiyyətin inkişafı üçün bir sıra əhəmiyyətli deformasiya xüsusiyyətlərini izləmək və müxtəlif kateqoriyadan olan yeniyetmələrin bu deformasiyalara üstün gəlməsi məqsədilə onların arasındakı münasibətlərin xüsusiyyətlərini təhlil etmək, reabilitasiya yollarını tapmaq məsələsi qoyulmuşdur.

Ədliyyə Nazirliyinin Penitensiar Xidmətinin Yetkinlik Yaşına çatmayanlar üçün Tərbiyə Müəssisəsində məhkumlarla aparılan tərbiyə işi üç bölmədə həyata keçirilir. Həmin bölmələrə tərbiyəçilər rəhbərlik edir. Məhkumlarla tərbiyə işi qrup və fərdi qaydada aparılır. Onların islah və tərbiyə edilmə vasitələri cəzanın növü, törədilmiş cinayətin

ictimai təhlükəsizlik dərəcəsi və xarakteri, məhkumun şəxsiyyəti və davranışı nəzərə alınmaqla aparılır. Onların islah edilməsi üçün əsas islahetmə vasitələrindən - əsasən tərbiyə işi, ictimai faydalı əmək, ümumi təhsil, peşə hazırlığı və ictimai təsirdən istifadə edilir. Məhkumlarla aparılan fərdi tərbiyəvi söhbətlər onların fərdi iş dəftərlərində qeyd olunur. Məhkumlara gün bölgüsünə əsasən müəyyən olunmuş günlərdə məlumat saati keçirilərək ölkəmizdə qeyd olunan əlamətdar günlər və dünyada baş verən hadisələr barəsində məlumat verilir. Bundan başqa, bölmələr üzrə məhkumlarla hüquqi, əxlaqi, fiziki və əmək tərbiyəsi mövzusunda söhbətlər aparılır. Məhkumların asudə vaxtlarının səmərəli təşkili məqsədi ilə əlaqədar müəssisədə futbol, voleybol, stolüstü oyunlar üzrə yaradılmış dərnəklərdə isə nərd, domino, tennis, dama, bilyard oyunları keçirilir. Bundan başqa müəssisə üzrə çətin tərbiyə olunan məhkumlar ilə tərbiyə işi ayrıca tərtib edilmiş iş planına əsasən aparılır. Bu işə müəssisədə fəaliyyət göstərən Valideyinlər komitəsi və Bölmə tərbiyəçilər şurasının üzvləri cəlb edilir.

Yeniyyətlərin cinayət əməli törətməsi təkcə xarici mühitin mənfi amilləri ilə şərtlənməyib, həmçinin yeniyyətlərin şəxsiyyətinin xüsusiyyətləri ilə də birbaşa bağlıdır. Müəyyən edilmişdir ki, cinayət törədən yeniyyətlər başqalarına nisbətən "çətin" və pədaqoji baxımdan tərbiyə olunmayanlardır. Aparılmış tədqiqatların təhlilindən aydın olur ki, yeniyyətlə cinayətkar üçün idraki proseslərin, ictimai maraqların aşağı səviyyədə olması səciyyəvidir. Belə yeniyyətlərdə idealların formalaşmasına və həmyaşıdları ilə yanaşı, antisosial əməllər törətmiş və müəyyən təcrübəyə malik yaşlılar da ciddi təsir göstərirlər. Azyaşlı cinayətkar uşaqlarla aparılan söhbətdən məlum olur ki, belə yeniyyətlərdə bir sıra mənfi keyfiyyətlər müşahidə olunur. Həmin keyfiyyətlər onların şəxsiyyətində dominatlıq kəsb edir. Lakin bunlar heç də yekunlaşdırıcı faktlar deyildir. Çünki cinayətkar yeniyyətlərin şəxsiyyətinin formalaşmasına ziddiyyətli ailə mühiti də səbəb ola bilər. Bu cür qeyri-əxlaqi mühitin olması yeniyyətlərdə davranış tərzlərinin stereotipləşməsinə şərait yaradır. Cinayətkar yeniyyətlərin keyfiyyətlərində də mühüm çatışmazlıqlar müşahidə olunur. Bununla yanaşı, onların təlimə münasibətinin neqativ olması, təlim motivlərinin formalaşmaması və s. kimi halları da qeyd etməmək olmaz.

Bütün bu amillər cinayətkar şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynasa da, əslində ümumi xarakter daşıyır. Amma yeniyyətlərlə bağlı keçirilmiş sorğuların təhlili əsasında onların hansı amillərin təsiri altında cinayət törətməsini aydınlaşdırmaq və konkret nəticələrə gəlmək mümkün olmuşdur. Bu baxımdan onun profilaktikasının təşkilini, eləcə də nəzəri problemlərini üzə çıxartmaq mümkündür.

Aparılmış tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ağır cinayət əməli törətmiş cinayətkarların böyük bir qismi cinayətə erkən yaşlarından başlamışdır. Cinayətkar yeniyyətləri cinayətə təhrik edən sosial-psixoloji amillərin tədqiqi yeniyyətlərin cinayət əməli törətməsinin iki əsas səbəbini ayırmağa imkan verir. Həmin səbəbləri, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yeniyyətlərin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri və onları əhatə edən mikrososial mühiti xüsusi vurğulamaq istərdik.

Yeniyyətlə şəxsiyyətinin kriminogen xüsusiyyətlərini bütövlükdə onların psixi və fizioloji inkişafının ləngiməsi və ya geri qalması ilə izah etmək düzgün deyil. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edildi ki, cinayət əməli törətmiş yeniyyətlərin əksəriyyəti istər məktəbdə, istərsə də ailədə diqqətdən kənarda qalan, pis oxuyan, dərslə davamiyyəti zəif olan, asudə vaxtı düzgün təşkil edilməyənlərdir. Həmçinin belə yeniyyətlərin daha çox neqativ yönümlü referent qruplarda birləşməsi də onların davranışına mənfi təsir göstərir və hüquqa zidd davranışın təşəkkülünə əlverişli şərait yaradır. Bununla bağlı məktəblilərin, yeniyyətlərin işləri üzrə komissiyaların, sahə müvəkkillərinin qarşısında konkret məsələlər qaldırılmalı və onların həlli üçün psixoloji ekspertizanın nəticələrindən istifadə edilməlidir.

YENİYYETMƏ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA PSIXOPEDAQOJİ MƏSƏLƏLƏR

Xatirə İBRAHİMOVA

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu

xatire.ibrahimli.90@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Müstəqillik və demokratiyanın bərqərar olduğu respublikamızda yeniyyətlərin özünüdərinin peşəyönümünə təsiri məsələləri çox mühüm problemlərdəndir. Müasir cəmiyyətdə yeniyyətlərin davranışında özünüdərinin məsələləri aktual olaraq qarşıda dayanır. Qeyd edək ki, yeniyyətlə şəxsiyyətinin əsası mənəvi tərbiyə hesab olunaraq ailədə qoyulur. Ailə münasibətləri cəmiyyətin mənəvi-siyasi vəziyyəti ilə bilavasitə əlaqədardır. Ailənin psixoloji iqlimi həm də tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır.

Hər şeydən əvvəl şəxsiyyətin inkişafında təbii şərtləri də nəzərə almaq zəruridir. Məsələn, hansı iqlim şəraitində, harada – dağlıq yerdə və ya dəniz sahilində və s.-də yaşamasından asılı olaraq onun həyat tərzində, mənzil şəraitində özünəməxsus cəhətlər əmələ gəlir. Bu amillərin şəxsiyyətin formalaşması üçün nəzərə alınmasında köməyi vardır.

Yeniyyətlə şəxsiyyətinin inkişafının ilkin təbii şərtləri kimi onun orqanizminin xüsusiyyətləri, əsasən, mərkəzi sinir sisteminin xüsusiyyətləri daha mühüm rol oynayır. Diqqət edin: burada söhbət təkcə MSS-nin mərkəzi sinir sisteminin xüsusiyyətlərindən deyil, bütövlükdə orqanizmin xüsusiyyətlərindən, onun strukturundan və fəaliyyət üsullarından gedir. Bəzən, tutaq ki, qıçın, qolun və ya əllərin şikəst olması insanda özü haqqında təsəvvürün formalaşmasına başqa

bioloji amillərdən daha çox təsir göstərir. Yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafında sosial amillər isə müəyyənəddir rol oynayır. Sosial amillər müxtəlifdir və onlar qarşılıqlı əlaqədə şəxsiyyətin inkişafını şərtləndirir. Sosial amillər içərisində insanın yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi konkret tarixi şərait, yəni məhsuldar qüvvələrin, müvafiq istehsal münasibətlərinin inkişaf səviyyəsi birinci yerdə dayanır. Konkret tarixi şərait öz əksini şəxsiyyətin maddi, siyasi və sosial həyat şəraitində, o cümlədən əmək şəraitində tapır.

Uşaq doğulduğu gündən valideynlərin statusu peşəsindən, təhsilindən və s. asılı olaraq müəyyən ictimai mühitdə formalaşır. Ailənin maddi və mənəvi həyat səviyyəsində əmələ gələn kəskin dəyişikliklər şəxsiyyətin formalaşması şəraitinə təsir göstərir. Ailənin statusu bu və ya digər dərəcədə davamlı olduqda isə şəxsiyyətin ayrı-ayrı keyfiyyətlərinin möhkəmlənməsi üçün əlverişli şərait yaranır.

Şəxsiyyətin inkişafı prosesinin özünəməxsus daxili məntiqi vardır. Onu müəyyən etmədən ətraf mühitin təsirləri ilə şəxsiyyətin inkişafı prosesinin qarşılıqlı əlaqəsini aydınlaşdırmaq mümkün deyildir. Psixoloji baxımdan eyni bir şəraitdə uşaqlarda müxtəlif psixoloji xüsusiyyətlərin formalaşması məhz bununla izah edilməlidir.

Bir dəfə A.S.Makarenkodan soruşdular ki, “Mənzil şəraitinin tərbiyəyə təsiri varmı?”. Görkəmli pedaqoq, psixoloq suala belə cavab vermişdi: «Əlbəttə, olur, lakin məcburi deyil ki, bu təsir mütləq pis tərəfə olsun. Bəzən uşağın ayrıca otağı olan yerdə ona daha pis tərbiyə verilir».

A.S.Makarenko “Valideynlər üçün kitab” əsərində bu faktların psixoloji təhlilini vermişdir. O, göstərdi ki, tərbiyə, sözün ən geniş mənasında, ictimai prosesdir və şəxsiyyətin formalaşması prosesini təhlil edərkən uşağın mühitlə münasibətləri sisteminə xüsusi diqqət yetirirdi.

Beləliklə də aydın olur ki, həyat şəraiti uşağa bilavasitə deyil, dolayı yolla – uşağın həyat şəraitinə münasibətindən asılı olaraq təsir göstərir. Məşhur sovet psixoloqu Z.S.Vıqotski bu faktları təhlil etmək üçün elmə yeni anlayış – «sosial inkişaf şəraiti» anlayışını daxil etdi.

Sosial inkişaf anlayışının evristik əhəmiyyəti böyükdür. Bu anlayış inkişafın daxili və xarici şərtlərini qarşılıqlı əlaqədə təhlil etmək, müvafiq yaş dövrünün tipik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, keyfiyyətə yeni əmələ gələn xüsusiyyətləri müəyyən etmək imkanı verir. Son zamanlar psixologiyada sosial inkişaf şəraitini xarakterizə edərkən psixoloji meyarlarla yanaşı, demoqrafik amillərin də rolunu nəzərə alırlar.

Ümumbəşəri dəyərlərin formalaşdırılması, milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması istiqamətində, əfsuslar olsun ki, təhsil müəssisələrində uğurlu işlərin həyata keçirilməsində yenidəntərbiyəyə böyük ehtiyac duyulur. Maarifləndirmə işləri zəif qurulduğundan, cəmiyyətimizdə böyük peşəkar psixoloq ordusuna ehtiyac vardır.

Ulu öndərimizin müdrik siyasəti nəticəsində imzalanan neft-qaz kontraktları ölkəmizin maddi imkanlarının kəskin artmasına şərait yaratdı. Ölkəmizdə çox böyük quruculuq, abadlıq işləri görülür. Ən böyük sərvətimiz yüksək intellektə, tərbiyəyə yiyələnmiş, sağlam, mədəni vətəndaşlarımızdır. Bizim gələcəyimiz təhsillə bağlıdır. Təcrübə göstərir ki, müəllim və valideynlər, peşəkar psixoloqlar yaş xüsusiyyətlərini və fərdi keyfiyyətləri nəzərə almaqla yeniyetmələrin davranış və rəftarında rast gəlinən qüsurları aradan qaldırmaq (islah etmək) yollarını axtarıb tapmalıdırlar. Onlarda yaxşı və pis hərəkətlərə, əməllərə şüurlu münasibət yaratmağı elə məktəb yaşı dövründə tərbiyə etmək məqsəduyğundur. Yeniyetmələrə anlatmaq lazımdır ki, pis söz danışmaq, söyüş söymək, kobud davranış hərəkətlərinə yol vermək mədəniyyətsizliyin əlamətləridir.

Təbii ki, məktəblərdə sinif rəhbərləri, müəllimlər və praktik psixoloqlar, ailədə valideynlər hər şeydən öncə şəxsi nümunə göstərməklə həlledici rola malikdirlər.

LİSEYLƏRDƏ DİLLƏRARASI ƏLAQƏDƏN İSTİFADƏNİN İMKANLARI VƏ YOLLARI HAQQINDA

İbrahim HAYKIR

Naxçıvan Dövlət Universiteti
ibrahimhaykir@yahoo.com
Naxçıvan /AZƏRBAYCAN

Xalqların və millətlərin durmadan inkişafı, integrasiyası şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı üçün də geniş və əlverişli imkanlar yaradır. Belə şəraitdə böyüməkdə olan yeni nəsəl elmlərin əsasları üzrə hərtərəfli və mükəmməl biliklər vermək, qazanılmış bilikləri təcrübədə tətbiq etməyi öyrətmək müəllimlə məktəb qarşısında duran ən məsul, ən şəərəfli, ən zəruri vəzifədir. Bu gərəkli vəzifənin həyata keçirilməsində dil müəllimləri öyrəncilərin dünyagörüşünün, linqvistik təfəkkürlərinin, yazılı və şifahi nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün liseylərdə tədris olunan dillərin verdiyi imkanlardan da maksimum dərəcədə istifadə etməyə özlərini borclu bilməlidirlər.

Liseylərdə təlim dili – Azərbaycan dili ilə yanaşı ingilis, türk, və ya rus dilinin tədrisi, onların əlaqələndirilməsindən tədrisdə istifadə edilməsi dillərin qarşılıqlı, hərtərəfli dərkinə, mükəmməl öyrənilməsinə ciddi təsir göstərir. Dillərarası əlaqə tədrisdə müxtəlif məqsədlərə xidmət etsə də, əsas və başlıca məqsəd öyrədilən dilin qohum və ya qohum olmayan dillə əlaqəsinə yönəldilməlidir. Belə əlaqələr qrammatik qayda-qanunların şüurlu və uzun müddətli yadda qalmasını, dillə bağlı təfəkkürün formalaşdırılmasını təmn edir.

Aparılan müşahidələr göstərir ki:

-tam orta məktəblərdən fərqli olaraq liseylərdə (çox dillilik şəraitində) dillərin əlaqəli öyrədilməsinin vəziyyətini və üstünlüklərini araşdırmağa;

- liseylərdə fəaliyyət göstərən dil müəllimlərinin problemə münasibətini öyrənməyə;
- ana dilinin, eləcə də öyrədilən dilin hərtərəfli mənimsədilməsi üçün digər dillərin imkanlarından istifadənin rolunun müəyyənləşdirilməsi və ümumiləşdirmələr aparılmasına ciddi ehtiyac vardır;

Müxtəlif dillərin (Azərbaycan, türk, ingilis) tədris olunduğu liseylərdə dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsirini öyrənmək, Azərbaycan, türk və ingilis dillərinin tədrisi prosesində dillərarası əlaqənin imkanlarını müəyyənləşdirmək, dil müəllimlərinin bu sahədə fəaliyyətinə istiqamət verə biləcək vəsait və metodik ədəbiyyata ehtiyac duyulur.

Əgər liseylərdə tədris olunan dillərin əlaqə imkanları düzgün müəyyənləşdirilsə, bu iş müəllim və şagirdlərin fəallığı şəraitində planlı və mütəşəkkil şəkildə aparılırsa, müxtəlif metod və priyomlardan istifadə edilərsə, dillər arasındakı əlaqə, inteqrasiya imkanları müəyyənləşdirilsə, dil materialının hərtərəfli müqayisəli öyrədilməsi nəzərə alınarsa, təlimdə yüksək müvəffəqiyyətlər əldə etmək mümkündür.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən liseylərdə tədris olunan dillərin əlaqəli, qarşılıqlı öyrədilməsi mühüm metodik problem kimi əsaslandırılır. Bundan başqa, məqalədə təlim Azərbaycan dilində olan məktəblərdə ingilis dilinin bəzi linqvistik hadisə və kateqoriyalarının digər qohum və qohum olmayan dillərlə əlaqələndirilməsinə aid bir sıra yeni mülahizələr irəli sürülür ki, bu da tipoloji tədqiqatlar üçün müəyyən nəzəri əhəmiyyət kəsb edir.

Şagirdlərin dünyagörüşünün, fərdi keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında dil əsil “pedaqoq”, müxtəlif sirlərin açılmasında bir açar, nəsililər arasında qırılmaz rabitədir. Milli məktəblərdə dil materiallarının mükəmməl öyrənilməsi həyatın müxtəlif mərhələlərində onların ən yaxın köməkçisinə çevrilir.

Respublikanın bütün məktəblərində, eləcə də liseylərdə şagirdlər müxtəlif dillər əhatəsində olurlar. Həm məktəbdə, həm də məktəbdənkənar müəssisələrdə müxtəlif dillər əhatəsində olan şagirdlər çoxdillilik şəraitində təlimin hansı xüsusiyyətlərini əsas götürməlidirlər? Müəllim çoxdillilik şəraitində dillərin əlaqəli öyrədilməsinə necə yanaşmalıdır? Kimi suallar cavablandırılır.

Tədrisdə şagirdlərə doğma olmayan ingilis dilinin, Azərbaycan və türk dilinin bazası əsasında mənimsədilməsi məsələsi həmişə müəllimləri düşündürmüşdür. Milli məktəblərdə oxuyan hər bir şagird ana dilini mükəmməl öyrənməlidir ki, ondan həyatın müxtəlif sahələrində sərbəst istifadə edə bilsin. Onun doğma dilini mükəmməl öyrənməsi digər öyrənilən dillərin – qohum və ya qohum olmayan dillərin mükəmməl öyrənilməsinə də təsir edə bilər. Azərbaycan dilinin də milli məktəblərdə mükəmməl öyrənilməsi isə digər dillərin öyrənilməsi üçün baza rolunu oynayır.

Bu gün dillərin mükəmməl, hərtərəfli öyrənilməsi üçün imkanlarından faydalanmaq metodikasını hazırlamaq lazım gəlir. Eyni sinifdə və ya məktəbdə öyrənilən müxtəlif dillərin öyrədilməsinə də kompleks yanaşma tələb olunur. Liseylərdə tədris olunan Azərbaycan, türk və ingilis dillərinin bir-biri ilə əlaqəli, kompleks şəkildə öyrədilməsi öyrəncilərin linqvistik təfəkkürünə və əqli inkişafına ciddi təsir göstərir.

- dillərarası və fənlərarası əlaqədən istifadənin elmi əsaslar və eksperimentlər yolu ilə tədrisi imkanlarının müəyyənləşdirilməsi, milli məktəblərdə qohum dillərlə ingilis dilinin əlaqə imkanlarının öyrəncilərin dil təfəkkürünün inkişafı prosesinə təsirinin öyrənilməsi təşkil edir.

Məqalədə Azərbaycan, türk və ingilis dili üçlüyünün nəzəri və praktik cəhətdən qarşılaşdırılması, fənlərarası əlaqənin ümumi sistemi işıqlandırılır;

Həmçinin dillərin əlaqəli tədrisi, proqram materiallarının birgə təhlili, müəyyən didaktik məqsədə müxtəlif dil yanaşmaları ilə çatmağın yolları, öyrəncilərin müxtəlif əlaqələrlə dilə mükəmməl yiyələnməsinin təmin edilməsi; azərbaycanlı uşaqların nitqindəki ingilis dilli sözlərin islahı və onların türk və Azərbaycan dilində qarşılıqlı müəyyənləşdirilməsi kimi məsələlər öz əksini tapır.

RIYAZİ ANALİZİN TƏDRİSİ KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ FƏAL TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ TƏCRÜBƏSİNDƏN

İlqar Səfərli / Zülfiyyə Allahverdiyeva

Sumqayıt Dövlət Universiteti, AMİ Sumqayıt filialı**

i.safarli@yahoo.com

Sumqayıt / AZƏRBAYCAN

Tələbələrin müstəqil bir vətəndaş kimi formalaşmasında interaktiv təlim metodları çox böyük rol oynayır. Təcrübələr göstərir ki, digər fənlərdə olduğu kimi, riyazi analizin tədrisi prosesində də biliyin möhkəmləndirilməsi və ümumiləşdirilməsi mərhələsində tələbələrin sərbəst işlərini təşkil etdikdə yaxşı nəticə alınır. Bəzi hallarda tələbələr yeni bilik verildikdən yalnız müəllimin mühazirəsini yazır və dinləyir. Seminar (məşğələ) dərslərində isə müəllimin buna aid izahatını eşidir və misallar həll edirlər. Biliyin möhkəmləndirilməsi və ümumiləşdirilməsi prosesində təşkil edilmiş sərbəst işlərdə verilmiş suallar və misallar tələbələri müstəqil olaraq işləməyə alışdırır. Bu prosesdə tələbələrin biliyi təkrarlanır və möhkəmləndirilir.

Nümunə üçün riyazi analiz fənninin I semestrində tədris olunan “Birdəyişənli funksiyanın diferensial hesabı” mövzusu üzrə yekun dərsinin interaktiv metodlarla keçilməsinə nəzər salaq.

Dərsin məqsədi: Birdəyişənli funksiyanın diferensial hesabı üzrə tələbələrə öyrədilmiş biliklərin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsinə gedən yolun inkişaf etdirilməsindən ibarətdir.

Dərsin təchizi: Paylama materialları, mühazirə konspekti, dərs vəsaitləri, testlər, kartoçkalar və s.

Dərsin gedişi: Təcrübəyə istinadən ümumiləşdirici xarakterdə təkrar apararkən sərbəst iş zamanı müqayisəyə geniş yer verilməlidir. Bu məqsədlə dərsə aşağıdakı suallarla başlayırıq.

1. Funksiyanın törəməsi nəyə deyilir?
2. Törəmənin həndəsi mənasını kim deyər?
3. Funksiyanın diferensialı nəyə deyilir?
4. Törəmənin və diferensialın hesablanma qaydalarını söyləyin və yazın.
5. Yüksək tərtib törəmə və diferensial nəyə deyilir?
6. Diferensial hesabının əsas teoremlərini söyləyin.
7. Qeyri-müəyyənliklərin Lopital qaydası üzrə açılışında nələri öyrənmisiz?
8. Teylor düsturunu yazın və qalıq həddinin hansı formaları vardır?
9. Funksiyanın ekstremumu haqqında nələri bilirsiniz?
10. Funksiyanın qabarıq və çökməliyi nəyə deyilir?
11. Funksiyanın asimptotu nədir?
12. Diferensial hesabının köməyi ilə funksiyanın qrafikinə qurulmasının təxmini sxemini söyləyin.

Tələbələrin cavablarını dinləyib dəqiqləşdirdikdən sonra onların birdəyişənli funksiyanın diferensial hesabı haqqında biliklərini təcrübədə müəyyənləşdirmək məqsədi ilə onlarla qruplar üzrə işə başlayırıq. Dərsdə tələbələr müəyyən sayda qrupa ayrılırlar. Qrupların hər birinə "Birdəyişənli funksiyanın diferensial hesabı" haqqında materialın bir sahəsi tapşırılır.

Qruplar tapşırığı alır və yerlərində əyləşərək suallara cavab hazırlayırlar. Cavabların axtarılmasına müəyyən vaxt verilir, bu vaxt tələbələrə verilən tapşırıq blankının üzərində qeyd edilir. Verilən vaxt təqribi olduğundan daha tez cavab hazırlayan qrup yeni tapşırıq üçün ehtiyat vaxt qazanmış olur. Beləliklə, tələbələr müstəqil fəaliyyətə başlayır və düzgün cavablar verməyə çalışırlar. Bu mərhələdə vaxta qənaət etmək və bütün tələbələrin fəallığını təmin etmək üçün qrupun hər bir tələbəsi yalnız bir sualın cavabını hazırlayır. Cavabların düzgünlüyü ilə əlaqədar nəticə isə qrupun bütün tələbələri tərəfindən müzakirə olunaraq qəbul edilir. Cavablar hazır olduqda nəzarət qrupları və ya müəllim tərəfindən yoxlanılır və vərəqlərin üzərində qiymətləndirilir. Bu mərhələ hazırlıq mərhələsi adlanır.

Şübhəsiz, tapşırıqların yerinə yetirilməsi ilə iş bitmir. Cavabların düzgünlüyünün yoxlanması və qrupların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi mühüm şərtlərdən biri hesab edilir.

Ümumiyyətlə, məşğələdə çalışırıq ki, tələbələr öz fəaliyyətlərini özləri qiymətləndirsinlər. Elə hallar olur ki, qrup və qrupdakı tələbələr özlərinə həqiqətə uyğun gəlməyən aşağı və ya yuxarı qiymətlər verirlər. Bu zaman nəzarət qrupu və müəllimin məsələyə müdaxilə etməsi ilə düzgün qiymətlər verilir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, tələbələrin özlərinin və yoldaşlarının fəaliyyətlərini (bilik səviyyələrini) düzgün qiymətləndirmə bacarıqları xeyli inkişaf edir. Tələbələrin özünün və yoldaşlarının biliklərini düzgün, obyektiv qiymətləndirmə ruhunda tərbiyə olunmaları daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu mühüm məsələ məşğələdən-məşğələyə daha da inkişaf etdirilərək vərdiş halına salınır.

Yekunda müəllim həm nəzarətçilərin, həm də qrupları təşkil edən bütün tələbələrin tövsiyə və iradlarını dinləyir, sonrakı dərslərdə bu nöqsanlara yol verilməməsi, növbəti məşğələdə görülməli işlərin planı, aparılması qaydaları və s. haqqında tələbələrə tapşırıqlar verir. Beləliklə, "Birdəyişənli funksiyanın diferensial hesabı" mövzusu üzrə ümumiləşdirici dərs bütün qrup tələbələrinin fəallığı ilə sona çatır.

Fəal təlim metodları (interaktiv) ilə ümumiləşdirici dərsin təşkili və keçirilməsi nəticəsində aşağıdakılara nail olunur.

1. İlk növbədə, tələbə-tələbə, tələbə-müəllim münasibətlərində qarşılıqlı hörmət, ehtiram və mehribançılıq yaranır.
2. Tələbələr fərdi, cütlər və qruplarda fəaliyyət göstərmək, müqayisə aparmaqla fərqli və oxşar cəhətləri aşkara çıxarıb, ümumiləşdirmələr aparmaqla müstəqil nəticələrə gəlmək, özünün və yoldaşlarının fəaliyyətlərini qiymətləndirmək bacarığına yiyələnirlər.
3. Tələbələrin riyazi analiz fənni üzrə bilikləri sistemləşdirilir, əsas sistematik əlamətləri ayırd etmək vərdişləri aşılanır.
4. Tələbələrin bilik və bacarıqlarının sonrakı inkişafı üçün elmi dünyagörüşü formalaşır.
5. Tələbələrdə özünə güvənmə və təbii imkanlarına inam hissi oyadır, onlarda müstəqillik, prinsiplilik formalaşdırılır. Bu komponentlər isə bütövlükdə fənnə təlim marağının, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin əsasını təşkil edir.
6. Tələbələr dərsdə axtarısa və tədqiqatçılığa istiqamətləndirilir.
7. Belə dərslər dövrü və məqsədyönlü təşkil olunduqda tələbələrin yaradıcı təfəkkür qabiliyyətlərinin inkişafı üçün zəruri elementlərdən biri olan elmi vərdiş yaranır.

TƏLƏBƏ GƏNCLƏRDƏ TOLERANT ŞÜUR VƏ DÜŞÜNCƏNİN, TOLERANT DAVRANIŞ TƏCRÜBƏSİNİN FORMALAŞDIRILMASI

İradə ƏMİRƏLİYEVƏ

Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu

amiraliyeva_i@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Artıq on üç ildir ki, iyirmi birinci yüzillikdə yaşayırıq. Cəmiyyət son dərəcə inkişaf etmişdir. Bu inkişaf həyatın bütün sahələrini əhatə edir. Yer üzünün, bəşəriyyətin yüksək inkişaf səviyyəsinə çatması dövlətlərin, insanların dinc yanaşı yaşamasını, hər bir nailiyyətin şəxsiyyətin mənafeyinə, adamların rifahına doğru istiqamətləndirilməsini zərurətə çevirir. Fəqət bu, heç də belə deyildir. Ayrı-ayrı ölkələrdə müharibələr gedir, dinc sakinlər, yaşlılar, cavanlar, qadınlar, uşaqlar qırılır, ailələr məh edilir, güclü dövlətlər bu və ya digər ölkələrdə müharibələr törədir, xalqları bir-birinə vururlar.

Dini, irqi, etnik, milli ayrı-seçkilik salınır. Dünya dövlətləri ərazisi zəbt olunmuş ölkələrin (o cümlədən Azərbaycanın) müdafiəsində durmaq əvəzinə, işğalçı ölkəyə tərəfdar çıxırlar.

Ölkələrin, kollektivlərin, təhsil ocaqlarının daxilində də bir sıra hallarda qərəzli münasibət hökm sürür. Bütün bu kimi hallar bütövlükdə Yer üzündə, ayrı-ayrı ölkələrdə, dövlətlərarası və dinlərarası, millətlərarası, şəxsiyyətlərarası, cinslər və irqlərarası münasibətlərdə qərəzsizliyin gözlənilməsini zərurətə çevirir. Bütün bunlar isə qarşılıqlı münasibətlərdəki intolerantlığın aradan qaldırılmasını, tolerantlığın isə bərqərar olmasını tələb edir.

Bu mənada tələbə oğlanlarda və qızlarda tolerant şüur və düşüncənin, tolerant davranış təcrübəsinin formalaşdırılması çon dərəcə aktuallıq kəsb edir. İnstitut və universitetlərdə tolerant şəxsiyyətin formalaşdırılması - ümumsosial problem hesab olunur.

Şəxsiyyətlərarası münasibətlərlə əlaqədar olan müxtəlif problemlərin arasında tolerantlıq özünəməxsus yer tutur. Tolerantlıq dedikdə, adətən bu və ya digər şəxsin fərqli düşüncə, davranış və rəftarını anlamaq və ona hörmətlə yanaşmaq qabiliyyəti, başqa mədəniyyətlərə, digər inanclara, başqa fikirlərə, məzhəblərə tablaşmaq, etibarlılıq, müəyyən münasibətlər çərçivəsində, qarşılıqlı fəaliyyət proseslərində müxtəlif şəkildə həyata keçmə nəzərdə tutulur. Bu anlayışa həm ümummədəni və pedaqoji kateqoriya, eyni zamanda tələbənin şəxsiyyət keyfiyyəti kimi yanaşmaq mümkündür.

Haqqında danışılan anlayış əsrlər boyu formalaşmış. Həmin proses hazırda da davam etməkdədir.

Tolerantlıq bir növ dözümlülüyün sinonimidir. Bu anlayışın etimologiyası latınca "tolero" felindəndir, tutmaq, saxlamaq, aparmaq, dözmək deməkdir. Bu sözə latıncada – *tolerantia* – dözümlülük; ingiliscədə – *tolerance, toleration*; fransızcadə – *tolerance*, almançada – *toleranz*, azərbaycancada – *dözümlülük* kimi aydınlıq gətirilir.

Tolerantlığın bir sıra sahələri vardır. Tələbə gənclərdə tolerant şüur və düşüncənin, tolerant davranış təcrübəsinin formalaşdırılması zamanı həmin istiqamətlərdə iş aparılmalıdır. M.S. Matkovski diqqəti tolerantlığın aşağıdakı sahələrinə yönəldir: 1. Gender tolerantlığı; 2. Yaş tolerantlığı; 3. Təhsil tolerantlığı; 4. Millətlərarası tolerantlıq; 5. İrqi tolerantlıq; 6. Dini tolerantlıq; 7. Coğrafi tolerantlıq; 8. Fizioloji tolerantlıq; 9. Siyasi tolerantlıq; 10. Seksual yönəlmə tolerantlığı; 11. Sosial-iqtisadi tolerantlıq.

Tolerantlığın qeyd olunan sahələri sırasında xüsusi təhlükə törədənlərə millətlərarası, dinlərarası, siyasi və sosial-iqtisadi dözümlülüyü aid etmək mümkündür.

Tələbə gənclərdə tolerant şüur və düşüncə, tolerant davranış aşağıdakı şərtlər gözlənilməklə formalaşdırıla bilər:

1. Tələbələrə Azərbaycan xalqının adət və ənənələri, mədəniyyəti və ölkəmizin tarixi barədə zəngin məlumat verilməsi;
2. Tələbələr arasında səmərəli tərbiyə və maarifləndirici iş aparan, mühazirə və seminarların təhsilləndirici, tərbiyələndirici və inkişafetdirici funksiyalarından bəhrələnen müəllimlərin pedaqoji mədəniyyəti;
3. Beynəlxalq, milli, dini peşəkar cəmiyyətlərin yaxından köməyi.

COĞRAFIYA DƏRSİNİN TƏŞKİLİNDƏ İKT-NİN İMKANLARINDAN İSTİFADƏ METODLARI HAQQINDA

İsa QASIMOV

Qafqaz Universiteti

iqasimov@qu.edu.az

Bakı/AZƏRBAYCAN

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) imkanlarından istifadə edərək tədrisdə əyani vasitələrdən daha çox faydalanmaq təhsilin sürətli inkişafında vacib problemlərdəndir. Bu baxımdan coğrafiya dərsləri metodiki xüsusiyyətlərinə görə, informasiya texnologiyalarından istifadə etmək üçün son dərəcə əlverişlidir. Coğrafiya dərslərində keyfiyyəti yüksəltmək üçün əsas amillərdən biri əyani vəsaitlərdən istifadə etmək hesab olunduğuna görə, informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə bu metod daha da inkişaf etdirilə bilər. Bu da dərslərin daha maraqlı və yadda qalan olmasına səbəb olur.

Qeyd etməliyik ki, İKT-nin imkanları informasiya bolluğuna da səbəb olur. İnformasiya bolluğu isə müəllimi daha da diqqətli olmağa vadar edir. Bir tərəfdən informasiya bolluğu müəllim üçün zahirən rahatlıq kimi görünə bilər, əslində informasiya bolluğu eyni anda zaman bolluğu da demək deyildir. Nəzərə alsaq ki, dərslərin müddəti dəyişməz qaldığı üçün müəllim dərslərində əsas biliklərin tələbələrə (şagirdlərə) çatdırılmasını heç bir zaman unutmamalıdır. Yəni dərslərin müddəti dəyişmədiyi halda artan informasiya müəllim üçün daha da diqqətli olmaq deməkdir.

Digər tərəfdən informasiya bolluğu şəraitində tələbələrə daha çox məlumat vermək üçün informasiya kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) imkanlarından da doğru və səmərəli istifadə etmək önəm kəsb etməkdədir. Belə ki, İKT vasitələrindən istifadə etməklə, az zaman çərçivəsində daha çox informasiyanın verilməsi mümkündür. İKT vasitələri həm də informasiyanı müxtəlif əyani vasitələrinin də daha səmərəli dəyərləndirilməsinə zəmin verir. Burada əhəmiyyətli məqamlardan biri də odur ki, İKT-nin imkanları ilə əyani vasitələri (dərslərin mövzusunə uyğun şəkil, qrafik, xəritə, qısametrajlı video çəkilişlər və s.) digər informasiyalarla paralel təqdim etmək olur ki, bu da sinifdə dərslərin müddətinin yorucu deyil, daha maraqlı və ya diqqət cəkici (şou) xarakterli olmasına imkan verir. Belə vəziyyətin səmərəli nəticəsinin təminatçısı isə dərslərin idarəçisi olan təcrübəli, bacarıqlı müəllimdir. Əks təqdirdə belə informasiya dərslərin müddətində tələbələrin diqqətini cəksə də (dərslərin maraqlı etməsi) mövzunun təməl prinsiplərini arxa palanda qalmasına səbəb ola bilər.

Coğrafiya dərslərinin daha effektiv keçirilməsi üçün İKT-nin tətbiqi inkişaf etdirilərkən nəzərə alınması vacib olan metodlardan biri də aşağıdakı kimi izah edilə bilər:

- Tematik təqvim planına uyğun olaraq seçilən dərslərin məzmunu və əyani vasitələri komyuterdə "PowerPoint" proqramında yığılmalı. "PowerPoint" proqramı imkan verir ki, mövzunun məzmunu komyuterdə yığılarkən, müvafiq əyani vasitələr də (şəkil, xəritə, video filmlər və s.) rahat bir formada dərslərin gedişinə uyğun, paralel olaraq, komplekslik gözlənilməklə yerləşdirmək mümkündür. Belə bir hazırlığı əldə edə bilən müəllim mövzunun şagirdlərə (və ya tələbələrə) daha mükəmməl öyrədə bilməsinə nail ola bilər. Əyani vasitələrdən daha geniş və praktik olaraq istifadə edilə biləcəyi isə dərslərin daha maraqlı olmasına zəmin verir. Əyani vasitələri seçərkən az da olsa "şou" xarakterli və ya "birbaşa" video filmlərdən (şəkillərdən) istifadə olunması isə bütün şagirdlərin (və ya tələbələrin) diqqətini dərslərin mövzusu ilə daha maraqlı hala gətirib bilməsinə zəmin verir. Məsələn, "atmosfer yağıntıları"ndan və ya "Azərbaycan ərazisində yağıntıların paylanması"ndan bəhs edən dərslərdə şagirdlərin yorğunluğunu almaq üçün (və ya marağını cəkmək üçün) bir-iki dəqiqəlik leysan yağış zamanı çəkilmiş video filmin proyektorun imkanlarından istifadə edərək göstərilməsi dərslərin canlılığını artırır ki, bu da tədrisdə keyfiyyətin yüksəlməsinə səbəb olur.

Gələcəkdə imkanların daha mükəmməl hala gələ bilməsi üçün coğrafiya müəllimləri dizüstü komyuter, dijital fotokamera kimi vasitələrlə təmin olunmalıdır ki, müəllim müxtəlif anlarda qarşısına çıxan təbiət hadisələrini şəkil və ya video formasında qeyd ala bilsin. Dərslərin ümumi təyinatına uyğun olaraq bilavasitə müəllimin özü tərəfindən topladığı əyani vasitələrin (dərslərin mövzusunə uyğun şəkil, qrafik, xəritə, qısametrajlı video çəkilişlər və s.) istifadəsi isə daha səmərəli olacağı qənaətinə gəlməliyik. Bu metod bir tərəfdən dərslərdə əyani vasitələrin artırılmasına xidmət etsə də, digər tərəfdən müəllimin davamlı olaraq dərslər haqqında araşdırma aparmasına səbəb olacaqdır.

Təhsildə səmərəliliyin artırılması məqsədi ilə İKT imkanlarının tətbiqi şəraitində yuxarıda qeyd olunan fəaliyyətlərinin müəllimin təlim normativlərində nəzərə alınması bu prosesin normal və faydalı işləməsinə zəmin verəcəkdir.

Ali təhsil məktəblərində coğrafiya dərslərinə aid ayrı-ayrı mövzuların "PowerPoint" proqramında yığılarkən, hər bir mövzu xüsusi proqramların da (riyazi modelləşdirmə və s.) köməyi ilə daha da mükəmməl hala gətirilərək, tələbələrin fərdi çalışmalarındakı səmərəli istifadəni təmin etmək mümkündür. Belə ki, müəllim hər bir slayd təqdim edərkən, onun auditoriyada şifahi olaraq tələbələrə söylədiyi fikirləri (məzmunun tərkib hissəsi) MP3 formasında qeyd olunaraq daha sonra istifadə etmək mümkündür. Burada MP3 formalı məlumatları yerləşdirərkən, müəllimin dərslərində zaman-zaman tələbələrə dərslərin əvvəlki məqamlarına aid sualların da yerləşdirilməsi məqsədə uyğundur. Belə ki, fərdi olaraq dərslər öyrənən tələbəyə müəyyən məqamlarda kompyuter tərəfindən suallar verilir ki, həmin suallar daha əvvəlki mövzulara və ya həmin mövzunun əvvəlki məqamlarına aiddir. Tələbə həmin suala doğru cavab verdiyi halda proqram normal olaraq öyrətməkdə davam edəcəkdir. Əks təqdirdə tələbə əvvəlki məlumatlara müraciət etməli və doğru cavabı kompyutera verərək dərslərin normal işləyərliyinə təmin etməlidir.

Tələbə kitabxana, kitab mağazaları və s. yerlərdə ona hazır halda təqdim olunan həmin proqramları əldə edərək, müstəqil olaraq mövzunu (dərslərin) öyrənə bilmə imkanını qazana bilər. Bu metod uzaqdan təhsil üsulundan istifadə edən ali təhsil ocaqlarının işində daha səmərəli nəticələr verə bilər.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ И ТЕЛЕКОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ТРЕБУЮТ СОВРЕМЕННОГО ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ.

Камила ПАШАЕВА

Бакинский Славянский Университет

PashaevaK@gmail.com

Баку/АЗЕРБАЙДЖАН

Развитие и достижение современных технологий и влияние их на формирование нового мировоззрения в обществе является новым этапом развития человеческой цивилизации. Сегодня вопросы формирования и развития информационного общества являются приоритетными в построении государственной стратегии любого развивающегося и развитого государства. Образование общества является фундаментом будущего

развития государства, поэтому оно должна отражать в себе все новейшие достижения науки. Необходимость внедрения информационных и телекоммуникационных технологий в процесс образования не вызывает сомнений. Об этом говорят и пишут в своих работах и исследованиях ученые, исследователи, учителя и сотрудники системы образования. Сегодня государство создает благоприятные возможности использования информационных и телекоммуникационных технологий во всех учебных заведениях страны, и этот процесс имеет свое развитие. Это дает возможность преподавателям совершенствовать навыки преподавания, меняя формы обучения повышать мотивацию у учащихся, тем самым ускорить процесс усвоения, что способствует повышению качеству образования. На сегодняшний день актуальным является вопрос о разработке методов, приемов рационального использования современных технологий в процессе обучения на уроке. К сожалению, в работах некоторых современных исследователей можно наблюдать мнение, что активное внедрение современных технологий в образование может тормозить процесс обучения, поскольку сегодняшние учащиеся вузов обучались другими средствами, методами и приемами и резкий переход на новые формы обучения не оправдывают себя. Использование икт имеет место лишь у учащихся изначально обучающиеся данными средствами. Такое рассуждение некоторых исследователей наводит на мысли о необходимости перехода от общего понятия внедрения и использования современных технологий в процесс образования к частному пониманию использования данных технологий на отдельных учебных дисциплинах. То есть, задача специалистов, исследователей, методистов различных дисциплин разработать систему рационального использования икт в соответствии с целями и задачами данного учебного предмета.

Так нам, исследователям в области обучения иностранному языку, необходимо рассмотреть вопросы использования икт в процессе обучения неродному языку. До недавнего времени основным источником информации на уроке был учитель, учебник, средства обучения (картины, карточки, таблицы, графические изображения, аудио записи, телевизионные передачи, материалы из газет и т.д.). Понятно, что каждый урок ограничивался определенным количеством средств обучения, естественно все одновременно приносить, использовать, устанавливать в рамках одного урока было бы не целесообразно. Никто не отрицает важность и необходимость использования данных средств в процессе обучения, но сегодня имеются новые формы более качественного и интересного для учащихся средства обучения, которые более компактны и практичны в использовании и оказывают большее влияния на интеллектуальную деятельность учащихся.

Современные информационные технологии в процессе использования средств и методов сбора, накопления, обработки и передачи данных дают нам возможности получения информации нового качества, тем самым выявляет профессиональные навыки учителя, открывая для него неограниченные возможности использования информации в любой форме и качестве, индивидуализирую ее для отдельных классов, групп или даже отдельно взятых обучающихся. Использование на уроках по языку таких информационных средств как интерактивные доски, электронные учебники и пособия, демонстрируемые с помощью компьютера и мультимедийного проектора, образовательные ресурсы Интернета, DVD и CD диски с картинками и иллюстрациями, видео и аудиотехника и т.д.) кардинально меняет форму обучения, формирует новое отношение у учащихся к уроку, что положительно влияет на процесс обучения.

Новым средством в обучении, создавшем новое направление в образовании являются телекоммуникационные средства, которые позволяют проводить интерактивные конференции и конкурсы, создают возможности дистанционного обучения, реализуют научно-исследовательские работы и проекты, создает возможности прямой связи на расстоянии. Изучение иностранного языка - это ничто иное, как диалог культур, это подготовка обучающихся к межкультурной коммуникации. Современное требование к изучению иностранному языку - создания продуктивной среды общения, общение на изучаемом языке с носителями языка. Эти и другие вопросы решаются за счет телекоммуникационных возможностей компьютерных технологий в целом и сети Интернет.

Вышесказанное дает основания для утверждения о необходимости изменения формы обучения с использованием икт, для повышения качества образования в целом. Образование должно отражать тенденции развития государства. Развития и внедрения инновационных технологий является основной стратегией развивающегося Азербайджана.

TƏDRİS MÜƏSSİSƏSİNİN MƏDƏNİYYƏTİ

Leyla ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu

Eliyeva1976@mail.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

Cəmiyyət də baş verən dəyişən dinamik inkişaf prosesi təhsil sahəsində də zamanın tələblərinə müvafiq islahatların aparılmasını tələb edir. Bu islahatlar təhsil müəssisəsində mövcud olan mədəniyyətə də öz təsirini göstərir. Danılmaz faktdır ki, təhsil müəssisələrində formal qaydalar, müəyyən prosedurlar orada çalışanların və təhsil alanların əxlaqına düşündüyümüzədən xeyli az təsir bağışlayır. İlk növbədə təhsil müəssisəsində formalaşan mədəniyyət kollektiv

üzlərinin bir-birlərinə olan ünsiyyət bacarığından, öz gündəlik vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə olan münasibətlərindən və bunların yaranmasına təsir edən norma və dəyərlərin onlar tərəfindən necə başa düşülməsindən asılıdır.

Düzdür, təhsil müəssisəsinin müvəffəqiyyəti onun təlim keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi ilə dəyərləndirilsə, mədəniyyətini isə bütün kollektiv üçün aparıcı dəyərlərin ümumiliyi ilə ölçülür.

Danılmaz faktıdır ki, hər bir təhsil müəssisəsinin özünə məxsus olan mədəniyyəti var və kollektiv üzvləri də öz vəzifə borcu kimi bu tələbləri gözləməlidirlər.

Mütəxəssislər təhsil müəssisəsinin mədəniyyətini müxtəlif qaydalarda müəyyənləşdirməyi zəruri bilmişlər:

- Müxtəlif şəraitlərdə kollektiv üzvlərinin əxlaqını, bir-birlərinə olan münasibətlərin təzələnməsi məqsədilə istifadə olunan münasibətlər sistemi ilə;
- Cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş və nəsilərdən nəsilə keçən təsəvvürlər, dəyərlər, qaydalar, qanunlar, adət və ənənələr, bilik-təcrübə sistemi ilə;
- Cəmiyyətdə üstünlük qazanmış əxlaqi tendensiya ilə;
- Kollektivin bütün üzvləri üçün ümumi olan kollektiv fikri ilə (1).

Ümumiyyətlə, bəşəriyyətdə insan yaranandan gündən mədəniyyət də formalaşmış, cəmiyyətdə baş verən ictimai təkamüllə əlaqədar olaraq təkmilləşərək nəsilərdən-nəsilə keçirək qanımıza hopmuş, gündəlik yaşayış tərzimizdə və fəaliyyətimizdə öz təsirini göstərərək sosial həyatımızın əxlaqi münasibətlərinin normasına çevrilmişdir.

Hər bir təhsil müəssisəsinin özünəməxsus spesifik münasibətlər sistemi olur ki, burada çalışanlar və təhsil alanlar bu prizmadan ona uyğunlaşır, davranış və hərəkətlərini buna müvafiq tənzimləyirlər. Bu çərçivəyə həmçinin rəhbərin idarəetmə mədəniyyəti də təsir göstərir və fəaliyyətini bu aspektdə qururaraq onun təfəkkür prosesinin məhsuluna çevrilir.

Danılmaz faktıdır ki, təhsil müəssisəsi yarandığı gündən onun mədəniyyəti də formalaşır və özünə məxsus spesifik münasibətlər sistemi olur. Bu sistem orada fəaliyyət göstərən və təhsil alanların əxlaq kodeksinə çevrilir, özlərinə mənsub olur. Lakin təhsil müəssisəsinə təsir göstərən daxili və xarici təsirlər nəticəsində münasibətlər sistemində dəyişikliklər də baş verə bilər. Məsələn, təhsil müəssisəsinə yeni təyin olan rəhbər özüylə bərabər idarəetmə metodu, münasibətlər sistemi də gətirir. Dər mənada, yeni fəaliyyət göstərməyə başlayan müxtəlif xarakterli insanlar da öz təsirini göstərməkdən kənarda qalmırlar.

Müşahidələr göstərir ki, hansı təhsil müəssisəsində mədəniyyət və münasibətlər sistemi kollektiv üzvlərinin ümumi qəbul edilmiş əxlaq kodeksinə çevrilibsə və sabit-dəyişməz xarakter daşıyarsa, ora yeni gələn şəxslər bu sistemə uyğunlaşır və davranış və hərəkətlərində o çərçivədən kənara çıxmırlar. Belə halda istər rəhbər, istərsə də işçi olsun həmin kollektivin ayrılmaz bir üzvünə çevrilir.

Ən əsası, o təhsil müəssisəsində sabit-dəyişməz mədəniyyət mövcuddur, oranı idarə edən rəhbərin fəaliyyətində də, irəliləyişlər olacaqdır. Artıq rəhbər bütün fəaliyyətini müəssisədə mədəniyyətin, yəni şəxsiyyətlər arasındakı münasibətlərin, nizam-intizamın və s. formalaşmasına deyil, tədris müəssisəsinin strateji inkişafı üçün çalışacaqdır.

Unutmaq olmaz ki, işdə uğur və nailiyyətlər əldə edən şəxs işindən zövq alanlardır. Məşhur bir fikri də deyildiyi kimi, “xoşbəxt o insandır ki, evdən işə, işdən evə tələsir”. Hansı müəssisədə ki, münasibətlər tənzimlənib, orada çalışanlar özlərini işdə yaxşı hiss edəcək və daha gözəl nəticələr əldə edəcəkdirlər.

Nəzərə alsaq ki, insan kollektivdə formalaşır. Məhz kollektivdə yaranmış mikromədəniyyət bu formalaşma prosesinə öz müsbət təsirini göstərir. Bəzən isə əksinə kollektivin xüsusiyyətlərindən, orada olan psixoloji iqlimdən və münasibətlərdən asılı olaraq insan fərd kimi formal yer tutur.

NİTQİN İFADƏLİLİYİNİN FORMALAŞMASINDA UŞAQ BAĞÇASI İLƏ İBTİDAİ MƏKTƏB ARASINDA VARISLIYIN REALLAŞDIRILMASI

Maya KƏRİMOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

qasimovanigar@box.az

Bakı/AZƏRBAYCAN

Varislik uğurlu pedaqoji fəaliyyətin vacib şərti, uşaq şəxsiyyətini hərtərəfli inkişaf etdirmək məqsədilə təlim-tərbiyədə vahidliyi, bütövlüyü, sistemliliyi təmin edən pedaqoji prinsipdir. Varislik ikitərəfli proses olub bir tərəfdən uşaq bağçasında uşaqların məktəbdə sistemli təlimə hazırlanması, digər tərəfdən məktəbin öz konkret vəzifələrini həll etmək üçün bağça məzunlarının bilik və bacarıqlarından optimal istifadə etməsidir. Bağça və məktəb arasında varislik nitqin intonasiya baxımından ifadəliliyi üzrə aparılan işlərdə daha qabarıq görünür. İfadəliliyin intonasiya vasitəsilə yaradılması şifahi nitqin əsas göstəricisi olub, danışanın fikir, hiss və duyğularının dinləyənə emosional təsirinə, onun da həmin hissləri yaşamasına yönəlmiş vasitədir. Danışan səs tonunun hərəkəti ilə fikrinə aydınlıq, inam, qətilik, güman və şübhə, qorxu və həyəcan, arzu və təkid, xahiş, əmr və s. çalarlar verir.

Uşaq nitqinin ifadəlilik imkanlarını təmin etmək üçün diksiya, nitq tənəffüsü, nitq şəraitindən asılı olaraq səsin gücünü tənzimləmək kimi vərdişlər tərbiyə etmək lazımdır.

Diksiya – şifahi nitqin fonetik bütövlüyünü təmin edən vacib keyfiyyətdir. Yaxşı diksiya hər bir səsin, hecanın, sözün və ifadənin aydın, dəqiq tələffüzüdür. Bu, xüsusi məşqlər nəticəsində tərbiyə oluna, təkmilləşə və vərdişə çevrilə

bilər. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda nitq orqanlarının çevikliyi kifayət qədər inkişaf etmədiyindən bəzi səs və sözlərin tələffüzündə qüsurlar müşahidə olunur. Bu dövrdə uşaqlar adətən çətin tələffüz olunan səsləri və sözləri asan tələffüz edilən səs və sözlərlə əvəz edir, yaxud da sözdə müəyyən səsləri və hecaları ixtisar edərək heç tələffüz etmirlər. Bu qüsurlar I sinifdə düzgün oxu (yazı) vərdişlərinin yaradılmasında əngələ çevrilir. Bu səbəbdən uşaq bağçasında mütəmadi olaraq uşaqlarla diksiya məşqləri aparmaq lazımdır. Diksiya məşqləri üçün folklor nümunələri zəngin material verir. Yanılmaclar, tapmacalar, atalar sözləri və məsəllər, laylalar, bayatılar formaca yığcam, səs təkrarı ilə zəngin və ritmik olduğuna görə səs və sözlərin aydın tələffüzünə imkan yaradır. Bu məqsədlə uşaq şairlərinin ahəngdar, oynaq şeirlərindən də istifadə etmək olar.

Nitqin ifadəliliyinin təmin olunmasında məntiqi vurğudan istifadə vacib məsələdir. Vurğunun bu növü haqqında təsəvvür məktəbəqədər dövrdə yaradılır. III sinifdə məntiqi vurğu termin və hər hansı bir qrammatik məlumatdan istifadə olunmadan öyrədilir. Məktəbdə məntiqi vurğulu söz bədii mətnlərdə qara hərflərlə verilir və həmin sözün bir qədər qüvvətli deyilməsi tələb olunur. Bağçada uşaq məntiqi vurğulu sözü tərbiyəçinin tələffüzünə əsasən müəyyənləşdirə bilir. Uşaqların məntiqi vurğulu sözün intonasiasını müşahidə etmələri üçün tərbiyəçi üç, dörd sözlü cümlədə hər dəfə sözün birini qüvvətli intonasiya ilə digərlərindən fərqləndirir. Məktəbdə olduğu kimi, bağçada da məqsəd məntiqi vurğunun öyrədilməsi deyil, intonasiyadan istifadədir. Məntiqi vurğulu sözün digərlərindən yüksək, qüvvətli intonasiya ilə fərqləndirilməsini daha əyani mənimsətmək üçün eyni cümlədə söz sırasını dəyişmək, sözü xəbərdən əvvəl işlətmək də səmərəli yoldur. Məs: Arzu gəlinciklə oynayır, Gəlinciklə Arzu oynayır cümlələrində xəbərdən əvvəlki söz intonasiyaca digərlərindən fərqlənir. Səsin gücü və nitq tənəffüsü də intonasiyanın vacib komponentləridir. Nitqin axıcılığı, dolğunluğu və mənanın dəqiq çatdırılması tənəffüsü tənzimləyə bilməklə əlaqədardır. Tənəffüs prosesi düzgün tənzimlənmədikdə səs və sözlərin deyilməsində tələskənlik, tənəffüsləşmə, nitqin yarımçıq kəsilməsi kimi qüsurlar baş verir, məzmun başa düşülmür, ünsiyyət prosesi pozulur. Tənəffüsün bir çox növləri vardır (sinə, çiyin, qabırğa, diafraqma). Bunlardan qabırğa-diafraqma tənəffüsü uşağın fiziki inkişafı və nəfəsalmanın tənzimlənməsi baxımından əhəmiyyətli bir tip tənəffüsdür. Bu tip tənəffüsdə ciyərlər maksimal hava ilə dolur, sinənin həcmi genişlənir, diafraqma aşağı düşür, çiyinlər hərəkətsiz qalır. Bu zaman tam nəfəsalma təmin edilir, toplanmış hava ehtiyatını qənaətlə sərf etməyə imkan yaranır, nitqin axıcılığı təmin olunur. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların ciyərlərinin həcmi kiçik, tənəffüs əzələləri zəif inkişaf etdiyindən onlar tez-tez və dayaz nəfəs alırlar. Bu isə hər bir sözdən, hətta bəzən hecadan əvvəl hava udmaq zərurəti yaradır, nitq axını yarımçıq kəsilir. Bu səbəbdən tərbiyəçi düzgün nitq tənəffüsünü inkişaf etdirmək üçün müxtəlif məşqlər təşkil etməlidir. (“Çovğun”, “Deşilmiş top”)

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar səsin gücünü məsafədən asılı olaraq tənzimləməkdə çətinlik çəkirlər. Bəzən uşaqlar ya həddən artıq astadan, ya da yersiz olaraq ucadan danışirlər. Sakit nitq bəzən yaxın məsafədən də eşidilməsinə görə yenidən təkrara ehtiyac yaranır. Lüzumsuz yerə güclü danışmaq isə səs tellərinin gərilməsinə səbəb olur. Məsafəyə görə səsi tənzimləmə bacarığını inkişaf etdirmək üçün “Dovşan, məni dinlə” oyununu da təşkil etmək olar. Tərbiyəçi dovşanı gah yaxın, gah da uzağa otuzduraraq, uşağa səsinin gücünü məsafəyə görə tənzimləməyi tapşırır. Mətn kimi müxtəlif sözlər seçilə bilər: “Dovşanım, gəl şənənək, dövrə vuraq əylənək”.

Nitqin ifadəliliyi üzrə məktəbəqədər dövrdə aparılan iş məktəbdə ifadəli oxu bacarıqlarının inkişafında həlledici mərhələ rolunu oynayır. Məktəbdə ifadəli oxu bədii söz sənəti haqqında qanun və müddəalar əsasında formalaşdırılrsa da, onun praktik şəkildə əsasları – sözün düzgün tələffüzü, müxtəlif intonasiya çalarlarından istifadə, şəraitə və obrazların xarakterinə uyğun nitq tonu seçmək, səs və sözün aydın tələffüzü, fasilə, nitq texnikası ilə bağlı məsələlər – məktəbəqədər dövrdə yaş səviyyəsinin imkan verdiyi şəkildə həyata keçirilməli və formalaşdırılmalıdır.

İBTİDAİ MƏKTƏBDƏ TƏDRİS VƏSAİTƏLƏRİNİN YARANMA VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ (XX ƏSRİN 20-İLLƏRİNDƏN MÜASİR DÖVRƏ QƏDƏR)

Mehmet ŞİMSEK

Naxçıvan Dövlət Universiteti

m.simsek@zaman.az

Naxçıvan /AZERBAIJAN

Bu gün tarixi-pedaqoji prosesin öyrənilməsi təhsil və tərbiyənin humanistləşdirilməsi üçün dominantlıq təşkil edən bir sahədir. Yetişən nəslin doğma xalqının mədəniyyətinə qovuşması, bu istiqamətdə qazanılmış çoxəsrlik ənənələrin qorunması, ümumbəşəri dəyərlərin mənimsənilməsi dövlətin təhsil siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. İbtidai təlimin əsas vəzifəsi yeni faktların toplanması və idrakin tədricən zənginləşdirilməsi yolu ilə məktəbliləri dünyanın tam mənəzərəsi ilə tanış etməkdir. Bu istiqamətdə geniş, zəngin imkanlara sahib olmağın yolu isə müxtəlif tarixi mərhələlərdə yaradılmış dərs kitablarıdır.

Gerçəkliyi dərk etməyin mənbəyi kimi dərs kitablarında böyük bədii dəyərlər, dünyagörüşü üzrə bilik sərvətləri toplanmışdır. Dərs kitablarının öyrənilməsi ənənəvi olaraq ancaq ayrı-ayrı predmet sahələrinin (fənnlərin) çərçivəsində mövcud olmuşdur. Tədqiqatlarda birtərəflilik ondan ibarət idi ki, dərs kitablarına, onların məzmun-mündəricə inkişafına, təkmilləşməsi və zənginliyi prosesinə pedaqoji hadisə kimi baxılmamışdır.

XX əsrin 20-ci ilindən ölkəmizdəki sosial-iqtisadi dəyişikliklər təhsil sistemində dəyişiklikləri şərtləndirdi. Yeni, sovet məktəbinin yaranması ümumitəhsilin metod və məzmununa yanaşmada köklü dəyişikliklər tələbini qarşıya qoydu.

Dərslik və tədris vəsaitlərinin məzmunu ölkədə gedən sosial dəyişikliklərin məzmununa uyğunlaşdırıldı. Bütün tədris fənnlərinin məzmunu, başlıca mövzusu sosialist Vətəninə (SSRİ məkanına) məhəbbət, proletar bənəlmiləçiliyinə sədaqət, sosialist birgə yaşayış qaydalarına, davranış normalarına əməl etməklə əlaqələndirilirdi. Təhsil sosialist kerçəkliyi təbliğatının tərkib hissəsinə çevrildi. Bununla belə şagirdlərin ətrafdakı sosial və təbii gerçəkliklə tanışlığı məsələsi xüsusi aktualıq qazanmışdı.

1981-ci ildə ibtidai məktəb üçün tədris vəsaitlərinin səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə yeni dərslik komplektləri nəşr olundu. Hər bir tədris fənni ətraf aləmi özü üçün spəsfik olan fomada şərh edirdi. Məsələn, oxu dərsləri şəkillər, tablolar, müəyyən mənzərə görünüşləri, modellər, formasında, riyaziyyat üzrə məşğələlər məsələlər, nümunələr formasında, doğma ana dili sözlər, cümlələr, şifahi və yazılı dil qaydalarının öyrədilməsi formasında, təbiətşünaslıq üzrə dərslər təbiət hadisələri və obyektləri formasında. Bununla yanaşı, öyənənlər üçün hər bir dərslin məzmununu dünyanı dərk etmə metodlarının yeni səviyyəsi ilə qurmaq təşəbbüsləri kitab-dərslik hazırlanması işində yeni səhifələri kimi qiymətləndirilməlidir.

1985-ci ilin əvvəllərində təhsil sisteminə yenidən baxıldı. 1988-ci ildə məktəb dərsliklərinin müxtəlif nəzəri və praktik tənqidə məruz qaldı. Qeyd olunurdu ki, dərsliklərin nəşri və yaxşılaşdırılması, ümumtəhsil məktəbinin diferensiallaşdırılması, təhsilin məzmununun müxtəlif səviyyələrinin həyata keçirilməsi prioritet vəzifə olmalıdır. Təhsil sisteminin demokratikləşdirilməsi istiqamətində aparılan işlər ədəbi oxu kurslarında müxtəlif variantlarda üzə çıxdı. Az sonra belə bir vəziyyət təbiətşünaslıq, coğrafiya, ekologiya, cəmiyyətşünaslıqla bağlı materiallarda da müşahidə edildi.

Müstəqillik dövründə ümummilli lider Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi konsepsiya: milli və ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanaraq müasir həyat tərzini yaşamaq ideyası ümumtəfəsilin də başlıca meyarı hesab olunur. Uşaqların ədəbi təhsilində (oxu prosesində) yaşlarına müvafiq olaraq Vətən və xarici ədəbiyyatın ən yaxşı, maraqlı nümunələrindən istifadə edilməsi vacib hesab edildi. Öz mədəniyyəti və digər xalqların mədəniyyəti ilə tanışlıq müxtəlif janrlı folklor mətnləri sayəsində daha da zənginləşdirildi. İbtidai məktəbdə öyrədilən ənənəvi əsərlərlə (nağıllar, atalar sözləri və məsəllər, tapmacalar) yanaşı, dini dəyərlər haqqında hekayələr, miflər, qəhrəmanlıq eposları, el nəğmələri, el şənlikləri və mərasimləri, xalq oyunları və s. ilə tanışlıqda əsas götürüldü. Çünki folklor xalqın sosial dəyərləri kimi keçmişlə müasirlik arasında varislik yaradır, özündə bütün insan təcrübəsini birləşdirir, cəmləşdirir.

Beləliklə, göstərək ki, tədris vəsaitlərində əks olunan müxtəlif növ materiallara – bədii - fikri dəyərlərimizə yiyələnmə, ətraf kerçəkliyi dərk etmə mənbəyi, milli tərbiyə vasitəsidir. Təhlil və müşahidələrimizə əsasən deyə bilərik ki, klassik Azərbaycan pedaqogikasının zəngin irsi dərslik və vəsaitlərin işlənilib hazırlanması üçün əsas, özlü rolunu oynayır. Çünki bu özlü, əsas milli mədəniyyətə qovuşma, sosial və təbii olmaqla ətraf kerçəkliklə tanışlıq üzrə mütərəqqi təcrübənin nəsillərdən nəsillərə ötürülməsi işində tarixi varisliyi təmin etmək imkanlarına malikdir.

BİRİNCİ SINIFLARDA SES TEMELLİ CÜMLE ÖĞRETİM YÖNTEMİNƏ GÖRE OKUMA ÖĞRETİMİNİN PRENSİPLERİ

Mehtap ETİ

Kafkas Üniversitesi
mehtapduman_2@hotmail.com
Bakü/AZERBAIJAN

Okuma, sözcüklerin, duyu organları yoluyla algılanıp anlamlandırılması, kavranması ve yorumlanmasına dayanan zihinsel bir etkinliktir. Sever'e göre okuma, "Yazılı bir metni gözle izleyip anlamını kavramak, gerekirse seslendirmek olarak tanımlanmaktadır."

Eğitim öğretim faaliyetlerinin en önemli parçalarından birisi okuma eğitimidir. Demirel'e göre "Okuma insanın dünyasını genişleten, kişiliğini biçimlendiren, onu başkalarına bağlayan önemli bir etkidir. Topluluklar, bireylerini okur hâle getirme problemi üzerinde önemle durmaktadır. İnsanları gerçek anlamda özgür kılan okuma, kişiyi bilgisizlik ve yanlış inançlardan korur." Okumanın diğer yönü de günümüz bireylerini duyu bakımından geliştiren bir faaliyet olmasıdır. Bütün bu imkânlardan yararlanabilmek için iyi bir okuma alışkanlığının kazanılmış olması gerekmektedir.

"Okuma yazma nasıl öğretilirse öğretilsin" demek, doğru değildir. Çocuğa kazandırılacak okuma becerisi, "hızlı, doğru, anlayarak ve kavrayarak" okuma ve okuduğundan zevk alma, bir başka anlatımla "eleştirel" bir okuma , ilkokuma öğretiminin temel hedefidir.

Ülkemizde, 2005 yılına kadar ilkokuma-yazma öğretiminde, bireşim, karma ve çözümleme yöntemleri gibi farklı yöntemler kullanılmıştır. Ses Temelli Cümle Yöntemine ise Milli Eğitim Bakanlığı ve Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığınca 2004-2005 öğretim yılında 120 pilot okulda denemeleri yapılarak, 2005-2006 öğretim yılından itibaren geçilmiştir.

Ses Temelli Cümle Yönteminde okumanın öğretim aşaması seslerden heceler, hecelerden kelimeler, kelimelerden cümleler üretme olarak belirlenmiştir. Öğretimde cümleler içindeki bazı kelimelere denk gelen resimler de kullanılmaktadır. Öğretim aşamasında sesler çok kullanıldan az kullanılana göre sıralanıp aşağıdaki şekilde gruplara ayrılmıştır.

1. Grup: e, l, a, t

2. Grup: i, n, o, r, m
3. Grup: u, k, ı, y, s, d
4. Grup: ö, b, ü, ş, z, ç
5. Grup: g, c, p, h
6. Grup: ğ, v, f, j

Vural'a göre, Ses Temelli Cümle Yöntemi'nin özellikleri: İlkokuma-yazma öğretimine seslerle başlanması, seslerin birleştirilmesi ile anlamlı heceler, kelimeler oluşturulması ve cümlelere ulaşılması öğrencinin bilgileri yapılandırmasını kolaylaştırmaktadır. Bu yönüyle Ses Temelli Cümle Yöntemi, Yapılandırmacı öğrenme yaklaşımına uygun bir yöntemdir.

Türkçe'de her harf bir sese karşılık geldiğinden bu yöntem Türkçe'nin ses yapısına uygundur. Bu yöntem öğrencilerin duyduğu ve çıkardığı seslerin bilincine varmasını sağlamaktadır. Türkçe'de harf-ses ilişkisi birebir eşleştirilmiştir. Böylece öğrencilerin dil gelişimine (doğru telaffuz, akıcılık, sesleri ayırt etme vb.) katkıda bulunmaktadır.

Seslerin öğretilmesiyle başlayan okuma çalışmaları okumaya başlama aşamasında daha etkilidir ve kelime tanıma üst seviyelerde gerçekleşmektedir (Akyol, 2005).

Türkçe okunduğu gibi yazılan bir dil olmasından dolayı, ses temelli cümle yönteminde seslerin kavranmasında fazla sorunla karşılaşmayacağı ileri sürülmektedir. Onan'a göre, Türkçe'nin yapısal tanımında, temel niteliklerden birini oluşturan bitişken/eklemeli yapı, aynı zamanda kelimenin oluşum şeklini de gözler önüne serdiği için, bilişsel açıdan pragmatik sonuçlar ortaya çıkarmaktadır.

Ses temelli cümle yöntemi, çocuğun dil edinimi ile de paralellik gösterir. Örneğin, dil gelişiminde önce seslerin hissedilmesi ve sonra seslerin çıkarılması evreleri ile ses temelli cümle yönteminde önce seslerin hissedilmesi ve sonra sese ulaşılması arasında bir benzerlik olduğu açıktır.

Ses temelli cümle yöntemi, öğrencilere ses/harf arasındaki farkın nasıl olduğunun gösterilmesi, seslerin konuşma dilinde nasıl bitireceği ve seslerin nasıl harmanlanıp kelime haline dönüştürüleceği konularında öğretmene yardım ederken; öğrencilere de harfle ses arasındaki ilişkiyi öğrendiklerini anlamalarına, kelimeleri, cümleleri, metinleri okurken, ses bilgilerini uygulamaya koymalarına yardım eder. Aynı zamanda alfabetik bilgi, sessel farkındalık, kelime dağarcığının gelişimi ve metinlerin okunmasını geliştirir (Osborn, Lehr & Armbruster, 2003).

Yapılan araştırmalara göre: ses temelli cümle yöntemiyle daha kısa sürede okumaya geçildiği, dinleme becerilerinin daha iyi geliştirildiği, tatil dönüşlerinde okuma yazmada daha az unutma gözlemlendiği, öğrenme gücü çeken öğrencilere daha çabuk okuma yazma öğretilendiği, öğrencilerin öğrenme-öğretme ortamına daha etkin bir şekilde katılımının sağlandığı, öğrenmenin daha kalıcı olmasının sağlanarak, ezberlemenin engellendiği, öğrencinin bilgiyi kendisinin yapılandırmasına yardımcı olduğu, bu yöntemin öğrenme ilkelerine ve Türkçe'nin ses yapısına daha uygun olduğu, sözlü dilden yazılı dile geçmeyi kolaylaştırdığı, öğrencilerin dikkat düzeyinin ve öğrenme sürecinde sosyal gelişimlerine katkı sağladığı, yaratıcılıklarını geliştirdiği, senteze önem verdiği, heceleri görselleştirdiği, yeni öğrenilenlerle eski öğrenilenler arasında daha iyi bağ kurdurduğu, değerlendirme süreçlerinin daha etkili olduğu ve bu süreçte bireysel farklılıkların daha çok dikkate alındığı; bitişik eğik yazı açısından ise, harflerin yazılış yönlerinin karıştırılması sorununu önlediği, farklı yazı çeşidiyle yazılmış metinleri okurken bazı sesleri daha iyi ayırt etmeyi sağladığı görülmüştür.

İNTERAKTİF HƏNDƏSƏ PROQRAMI CABRI 3D- NİN ŞAĞİRD MÜVƏFFƏQİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Mesut KIZIL

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu
mesutkizil21@yahoo.com
Bakı/AZƏRBAYCAN*

Həndəsə şəkil və fəza elmidir. Bu işin məqsədi şagirdlərdə həndəsə dərsinə qarşı maraq oyatmaq və akademik nailiyyətini artırmaqdır. Bu təcrübədə dinamik həndəsə proqramı olan CABRI 3D proqramının köməyi ilə şagirdlərin çətinlik çəkdikləri mövzulardan biri olan üçbucaq mövzusu izah edilmişdir. Bu sahədə daha əvvəl aparılan təcrübələr mövzunun çox cansız olduğu olduğunu göstərir. Bir çox ölkələrdə həndəsə dərslərinin tədrisi tam məqsədinə çatmamışdır. Bunun təməli üç ölçülü həndəsə cisimlərinin sabit görünüşlərinin şərh olunmasında çətinlik çəkilmişdir. Bu mövzunun tədrisində baş verən çətinliyin əsl səbəbinin şagirdlərin üç ölçüdə görə bilməməsindən qaynaqlandığı məlum olmuşdur. Bu araşdırma 2012-2013-cü tədris ilində Çağ Öyrətim İşlətmələri Bakı Türk Liseyində 8-ci sinifdə oxuyan 88 şagird arasında keçirilən sınaq imtahanı nəticəsində 30 nəfərlik qrup seçilmistir. Bu şagirdlər 15 nəfərlik qrup şəklində 2 sinif təşkil edilmişdir. Bu qruplar "yoxlama" və "təcrübə sinfi" olaraq adlandırılmışdır. "Təcrübə sinfi"nə normal metodla dərs izah edilmişdir. "İdarə sinfi"nə isə dinamik həndəsə proqramı olan CABRI 3D-nin köməyi ilə dərs izah edilmişdir. Dərs keçildikdən sonra test vasitəsi ilə iki sinif arasında müqayisə aparılmışdır. Müqayisə nəticəsində görülmüşdür ki dinamik həndəsə proqramı olan CABRI 3D-nin köməyi ilə dərs izah edilən şagirdlər daha müvəffəkiyyət əldə edilmişdir.

İnkişaf edən təhsil aləmində köhnə metodla təhsilin yerini kompüter dəstəklili təhsil almaqdadır. Həndəsənin tədrisi də inkişaf edən təhsil dünyasında yazılmış bir çox dinamik həndəsə proqramları vasitəsi ilə kompüter aləmində öz yerini tutmaqdadır. CABRI 3D bu dinamik həndəsə proqramlarının önündə gəlir.

Texnologiya bütün həyatımıza sirayət etdiyi kimi təhsil sahəsinə də dərinlən təsir etmişdir. Texnologiyada baş verən inkişaflara görə hər ötən gün daha ekonomik olan kompüterlər yalnız tək istifadəçinin təsirlənib, qrafik, məlumat bazası, riyazi əməliyyat sistemi və söz əməliyyatı kimi funksiyalarından faydalandığı bir vasitə olmaqdan çıxmışdır. Çağa adını verən informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının bütün bəşəriyyətə təsir etməsinə paralel olaraq həyatın tərkib hissəsi halına gələn kompüter təhsil sistemlərinin və öyrənmə öyrətmə tədris mühitlərinin də bir elementi şəklinə gəlmişdir. Baldın görə texnologiya əsaslı fəaliyyətlər xüsusilə şagirdlərə öz həyat təcrübələri ilə riyaziyyatı öyrənmələrinə kömək edən riyaziyyat proqramlarının istifadəsi ilə dəstəklənən tədris proseslərini öyrənməyə köməkçi xüsusiyyətlərlə yanaşı şagirdlərin riyaziyyat məlumatlarını bir-biri ilə əlaqələndirərək mənimsəmələrinə kömək edər.

Vizuallaşdırmanın riyaziyyatın tədrisində istifadə edilməsi şagirdlərin həm elmi-nəzəri, həm də praktiki cəhətdən müsbət yöndə təsirlənəcəyi kontekstinə əsaslanaraq vizuallaşdırmanın ibtidai təhsilin ilk addımından başlayaraq riyaziyyat tədrisində istifadə edilməsinin zəruriliyi vacibdir.

Dinamik Həndəsə proqramları:

"Dinamik həndəsə proqramları" ifadəsi Nick Jackiw və Steve Rasmussen tərəfindən terminaloji leksikamıza girmiş CABRI həndəsə, Geometers, Sketchpad, Cinderella kimi həndəsə tədrisi üçün inkişaf etdirilmiş proqramları əhatə edən ümumi bir anlayışdır. Dinamik həndəsə proqramlarının istifadə edildiyi tədris mühitləri, həndəsi düşüncələrini inkişaf etdirən çox funksiyalı öyrənmə mühiti təqdim etməkdədir. Bu mühitlər şagirdlərin riyaziyyatçı kimi tədqiqat aparmalarına, kəşf etmələrinə və riyazi strukturlar arasında məntiqi əlaqələr qurmasına da köməkçi olur.

Cabri həndəsə Proqramı:

CABRI həndəsə proqramı ilə tətbiq edilən tədris mühiti, anlayışların, evklid həndəsəsi əsas alınaraq, əlaqələrlə modelləndiyi uyğun nümayiş etdirməklə bu əlaqələr və əməliyyatların konkretləşdirildiyi təbii bir mühit olaraq təsvir edilməkdədir. Cabri həndəsə proqramının mürəkkəb həndəsi şəkilləri hərəkət etdirməyə imkan verməyən strukturda olması şagirdlərin anlayışlara dair detalları tədqiq etmə, araşdırma, kəşf etmə istedad və bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı müvafiq qazandıqları bilikləri həyata keçirməyə imkan verir. Dinamik menyusu sayəsində həndəsi funksiyaları təhrif edilmədən şəkillərdəki təməl elementlər nizamlanırlar, ölçülər dəyişdirilə bilər. Həmçinin Cabri həndəsə proqramı vasitəsi ilə təyin olunan koordinat və bucaq ölçü vahidləri əsas alınaraq uzunluq, sahə, bucaq ölçüləri hesablanır və hesablanan bu ölçülər üzərində hər cür əməliyyat həyata keçirilə bilər. Bütün bu xüsusiyyətlər və təqdim edilən imkanlar, vizuallıq, kəşf etmə və təcrübə cəhətdən şagird üçün maraqlı olduğu qədər, fəaliyyətlərin seçilməsi və sinfə tətbiq olunmasında, dərsin təşkil edilməsində müəllim üçün geniş şərait təmin edir. Beləliklə şagirdlərin riyazi anlayışlarının əlaqələndirilməsində dinamik həndəsə proqramlarının sinif mühitində necə və nə vaxt istifadə ediləcəyi əhəmiyyət kəsb edir. Sınıf mühitində Cabri həndəsə proqramı ilə effektiv və səmərəli şəkildə öyrədiləcək anlayışlardan biri də stereometriyadır (fəza həndəsəsidir). Bu mənada konstruktivist bir mühitdə, müxtəlif fiziki materiallar istifadə edilərək, şagirdlərin məlumatı qurmalarına və sınaqaraq təcrübə etmələrinə imkan sağlamaktadır. Cabri həndəsə proqramında bu mənada məktəb həndəsəsi üçün bənzərsiz imkanlar təqdim etməkdədir. Bu mənada konstruktivist bir mühitdə, müxtəlif fiziki materiallar istifadə edilərək, şagirdlərin məlumatı qurmalarına və sınaqaraq təcrübə etmələrinə imkan sağlamaktadır. Cabri həndəsə proqramında bu mənada məktəb həndəsəsi üçün bənzərsiz imkanlar təqdim etməkdədir.

PEDAQOJİ PROSES ZAMANI ALİ MƏKTƏB MÜƏLLİMİNİN USTALIĞI

Müjkan MƏMMƏDZADƏ

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

mujkan@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Müəllimin məhsuldar fəaliyyətini təmin edən əsas amillərdən biri-pedaqoji ustalıqdır. Ustalıq pedaqoji prosesin intensivliyini, effektivliyini daim yüksəltmək məharətidir. Öz işinin ustası olan müəllim tədris etdiyi fənni, pedaqogikanı, təlim-tərbiyə texnologiyalarını, pedaqoji innovasiyaların əsaslarını dərinlən bilən, yaradıcı fəaliyyət göstərən, elmin müxtəlif sahələrinə və incəsənətə bələd olan, yüksək mədəniyyətə malik insandır.

Ustalıq və peşəkarlıq ali məktəb müəlliminin pedaqoji əməyin metodlarını yaxşı bilməsində təzahür edir. Belə müəllim təhsil-tərbiyənin qanunauyğunluqlarını, prinsip və qaydalarını dərinlən bilir, diaqnostlaşdırma, proqnozlaşdırma və layihələşdirmə məharətinə malik olur. Pedaqoji ustalıq və peşəkarlıq müəllimin müvafiq bilik, bacarıq və vərdişlər sistemi ilə şəxsi keyfiyyətlərinin ahəngdarlığını özündə birləşdirir.

Müasir dövrün tələbələri daha cəsarətli, daha müstəqil, daha şüurlu, hər cür elmi-texniki yeniliklərdən xəbərdar olan, müasir texnikadan anlayışlı gənclərdir. Köhnə metodlarla işləmək, onlara vaxtı keçmiş yollarla təsir etmək mümkün deyil. Buna görə də ustad müəllim müasir sivilizasiyaya və gəncliyə uyğun yeni yanaşma tərzləri və texnologiyalar hazırlamağı bacarmalı, bilik və praktiki fəaliyyət baxımından daima tələbələri qabaqlamalıdır.

Ustad ali məktəb müəllimi bir sıra keyfiyyətləri ilə fərqlənir. Bu keyfiyyətlər aşağıdakılardır:

- öz üzərində müntəzəm işləməklə elmi və professional hazırlığını təkmilləşdirir;

- zəngin erudisiyaya, məntiqi təfəkkürə malik olmaqla, elmin bütün sahələrinə nüfuz etməyi bacarır;
- təhsil-tərbiyə prosesini rəşional surətdə qurmağa imkan verən metodik hazırlığa malikdir;
- özünün şəxsi keyfiyyətlərinə əsaslanaraq, tələbələrin təlim-idrak fəaliyyətini səmərəli surətdə təşkil etməyi bacarır;
- akademik qrupa, onun hər bir üzvünün maraq və meyillərinə, qabiliyyətlərinə yaxşı bələddir və öz fəaliyyətini layihələşdirərkən bunları nəzərə alır;
- möhkəm əqidəyə malikdir, prinsipial və ədalətidir, öz fəaliyyətində cəmiyyətin tələblərini, dövlətin mənafeyini əsas götürür və s.

Ali məktəb müəlliminin pədaqoji ustalığının ən mühüm göstəricilərindən biri də pədaqoji taktikadır. Pədaqoji takt dərin psixoloji biliklərə əsaslanır və ustad müəllimin xarakterinin bütövlüyünü, möhkəmliyini və məharətini nümayiş etdirir. Pədaqoji takt-müəllimin tələbə kollektivinə və ayrılıqda onun hər bir üzvünə dərindən bələd olmasında, hər bir pədaqoji situasiyada adekvat davranış formasında, səbirli, təmkinli, dözümlü olmasında, hisslərini idarə edə bilməsində, təhsil-tərbiyənin imkanlarına nikbin münasibətində, ən çətin və mürəkkəb məqamlarda belə ruhdan düşməməsində, özünə qarşı tələbkərliliyində, davranışını daim nəzarət altında saxlamasında təzahür edən mürəkkəb sistemdir.

Pədaqoji proses ziddiyyətli, dinamik və dəyişkən sistem olduğundan şablon sxemlərdən, hazır reseptlərdən istifadə etməklə müvəffəqiyyət qazanmaq mümkün deyil. Müəllim hər bir konkret pədaqoji situasiyanın həllinə yaradıcılıqla yanaşmalıdır. Bu, müəllimin pədaqoji taktının təzahürüdür.

Ali məktəb müəlliminin mənəvi zənginliyi, əxlaqı saflığı, vətənpərvərliyi, sözü ilə əməlinin üst-üstə düşməsi, müəllim adının müqəddəsliyini qoruması, hər cür xırda, təsadüfi, xudbin, eqoist hisslərdən uzaq olması və şəxsi kədəri ilə heç kəsi narahat etməməsi və əhvalını nizamlaya bilməsi, yaranmış vəziyyəti dərhal düzgün qiymətləndirməsi və çevik davranışı, yetirmələrinin mövqə və baxışlarına hörmətlə yanaşması-pədaqoji taktın struktur elementləridir.

Pədaqoji taktla malik ali məktəb müəllimi öz yetirmələri qarşısında tələblər qoymağı, xəbərdarlıq etməyi, səhlərdən çəkəndirməyi bacarır. Ustad müəllim həm də pədaqoji texnikaya yaxşı yiyələnmiş olur.

Müəllim yüngül narazılıqdan-qəzəbə qədər müxtəlif çalarlı hissləri təzahür etdirməyi, auditoriyada tələbələrlə münasibətdə nikbin, gümrəh, yaradıcılıq əhvalı-ruhiyyəsi yaratmağı bacarmalıdır. Ali məktəb müəllimi nikbin, öz qüvvə və imkanlarına inanan, enerjili insan olmalıdır ki, bunları öz yetirmələrinə də təlqin edə bilsin.

Pədaqoji takt və onunla vəhdətdə olan bir çox bacarıqlar müəllimin pədaqoji ustalığını təmin edir və ona avtoritet (nüfuz) qazandırır.

Ustad müəllim olmaq üçün heç də xüsusi istedad vacib deyil. Sadəcə olaraq, öz işini, yetirmələrini sevmək, əsl vətəndaş olmaq, möhkəm əqidə və ideyalılıqla seçilmək, fənnini, onun tədrisi metodikasını və psixologiyasını dərindən bilmək, pədaqoji məharətini daim inkişaf etdirmək gərəkdir. Bu halda, hər bir müəllim ustad ola bilər.

НАУЧНАЯ ШКОЛА Ф.А.ФРАДКИНА

Nəcabət AĞAZADƏ

Bülbül adına orta ixtisas musiqi məktəbi

n.agazada@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Обращение к персональному опыту дает возможность определить наиболее эффективные пути развития педагогической мысли и тем самым способствовать осуществлению планов современной перестройки среднего, профессионального и высшего образования в стране.

Ф. А. Фрадкин родился 18 декабря 1933 года в городе Баку Азербайджанской ССР. По воспоминаниям супруги Светланы Павловны Гребченко, «Феликс Аронович со своей семьей проживал в городе Баку, в нынешнем Насиминском районе. С 1952 по 1956 годы учился в Азербайджанском педагогическом институте им. М. Ф. Ахундова на факультете русского языка и литературы.

Фрадкин учился в аспирантуре института теории и истории педагогики Академии педагогических наук РСФСР. После окончания аспирантуры начался новый этап его жизни – он стал ассистентом кафедры педагогики и психологии Владимирского института.

После успешной защиты докторской диссертации Феликс Аронович Фрадкин избран на должность профессора в 1986 году. Был выдвинут Ученым советом института в члены-корреспонденты Академии образования (1993).

Научные школы — это не только и не столько административные, производственные образования на факультетах и в научных подразделениях. Научные школы — это неформальные коллективы. Являясь ядром научного сообщества, они играют особую роль в формировании гражданского общества. Если формальная трудовая принадлежность к научному сообществу не столь значима для гражданского общества, то научная школа является существенным элементом гражданского общества.

Одним из признаков научной школы является то, что во главе ее стоит яркий ученый, признанный лидер и авторитет в области педагогической науки. Феликс Аронович, безусловно, отвечал этому критерию, достаточно

обратиться к его работам, а их более 120-ти, чтобы убедиться в этом. Парадоксальность, диалогичность мышления характеризовали его личный стиль научной деятельности. Подобные качества формировались и в Школе молодого ученого (ШМУ), которую он впервые собрал в 1985 году специально для подготовки ученого-исследователя. Работа Школы была нацелена на то, чтобы искать в истории педагогики нерешенные проблемы и вопросы, не бояться непонятного, а пытаться его исследовать.

Приоритетным направлением исследований научной школы Ф.А. Фрадкина была российская педагогика XX века и методология ее изучения, но в сферу научных интересов Ф.А. Фрадкина и его школы входили и такие темы, как **мировой педагогический процесс и место отечественной педагогики в нем, современные проблемы образования, диалог в обучении** и целый ряд других.

Развитие научной школы возможно лишь в том случае, когда исследовательская программа обладает продуктивностью, т.е. если в ней заключены возможности ее дальнейшего развертывания по мере освоения предмета исследования.

Результатом работы над столь обширной исследовательской программой становились научные всесоюзные и международные конференции, проходившие во Владимире, диссертационные исследования, а также выходявшие в последние годы его жизни сборники научных трудов. Это конференции, посвященные 100-летию А.С.Макаренко, 120-летию Н.К.Крупской, воспитательным системам, педагогическим технологиям, целый ряд семинаров для учителей по проблемам новаторства и традиций в педагогике, создания воспитательной системы школы и т. д.

У Ф.А.Фрадкина было 15 официальных аспирантов и множество неофициальных учеников, которым довелось слушать его, работать в его «Школе». Все аспиранты успешно защитили кандидатские и докторские диссертации по различным историко-педагогическим проблемам.

VALİDEYN SEVGİSİNİN UŞAĞIN TƏRBİYƏSİNDƏ ROLU

Nigar BABAYEVA

Azərbaycan Məllimlər İnstitutu

adela@box.az

Bakı/AZƏRBAYCAN

Tərbiyə insan cəmiyyətinin yarandığı ilk dövrdən meydana gəlmiş şəxsiyyətin formalaşması prosesi olmuşdur. Tərbiyə sözünün əksər dillərdə lüğəti mənası – bəsləyib yetişdirmə, qidalandırma, böyütmə, alısdırma, vərdətmə deməkdir. Tərbiyə prosesi də ilk olaraq ailədən başlayır. Uşağın tərbiyəsi hələ ana bətnində olduğu andan başlayır. Uşağın tərbiyəsində emosiyaların biruzə verilməməsi onun xarakterinə mənfi təsirlər göstərir. Ona görə də uşaq dünyaya gələndən ona xoş sözlər demək və daima üzünə gülümsəmək lazımdır. Axı onu sevgi, nəvaziş, mehribanlıq, anlayış, himayə əhatə edir və bunların hamısını körpə bizim sözlərimizlə deyil, onu əhatə edən nəvaziş və emosiyalarla hiss edir. Bu da onun optimal inkişafı üçün ən mühüm amillərdəndir. Müsbət emosiyalardan məhrum olan körpə özünü himayəsiz hiss edəcəkdir.

Uşağın normal inkişafı üçün vitaminlər və gündəlik qidalandırma ilə yanaşı, onun ətrafındakıların sevgisinə, xüsusilə də ana sevgisinə də ehtiyacı vardır. İlk növbədə anadan çox şey asılıdır. Məhz ananın münasibəti onun övladının azad, kompleksiz və faydalı bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını müəyyən edir.

Dünyaya göz açdığımız gündən biz həyatda baş verən hadisələrə reaksiya verməyi, mehribanlıq, ünsiyyəti anamızdan öyrənirik. Anamız bizə uğursuzluqları, təhlükələri, həyata keçməyən arzuları, itkiləri və müsibətləri necə qarşılayacağımızı öyrədir. Ananın münasibətindən bizim etimad etmək, sevmək və sevgini qəbul etmək bacarıqlarımız, eləcə də təhlükəsizlik, azadlıq, özünüqiymətləndirmə haqqındakı anlayışlarımız formalaşır.

İslamda da övlad tərbiyəsində sevgiyə xüsusi yer verilir. Peyğəmbər (s.ə.s.) buyurur: “Uşaqları sevin və onlarla mehriban olun”. Həmçinin buyurur: “Öz övladınıza hörmət qoyun və onlara yaxşı tərbiyə verin”. İmam Sadiq (ə) isə belə buyurur: “Allah bəndəyə onun övladına güclü məhəbbətinə görə rəhm edir”.

Uşağın özünü necə aparması valideyn rəftarının nəticəsidir. Uşaqlar tez-tez valideynlərinə “Məni nə qədər sevirsen?” sualını verirlər. Bu sualın cavabı onlar üçün çox mühümdür. Valideynin övladına məhəbbəti şərtsiz olmalıdır. Əks halda, uşaqlar özlərini əminlikdə hiss etməyəcəklər və narahat olacaqlar. Bu cür situasiyalara tez-tez rast gəlmək olur: ana öz işləri ilə məşğuldur və uşaq onun ətrafında fırlanır, hər dəfə ananın diqqətini özünə cəlb etmək istəyir. Ancaq ana hələ də öz işindədir və uşağa çox konkret və birmənalı cavablar verərək onu özündən uzaqlaşdırmağa çalışır ki, ona mane olmasın. Lakin uşağa isə sadəcə ananın nəvazişi, tərifi lazım idi, ananın onunla fəxr etməsi, onun qiymətləndirməsi və onun müvəffəqiyyətlərinə sevindiyini bildirməsi lazım idi. Məhz bu zaman həmin müsbət emosiyaları almış hər bir uşaq bütün qüvvəsi ilə yaxşı işlər görməyə çalışacaqdır ki, bu müsbət emosiyaları bir daha yaşasın. Əks halda isə, yəni valideynin laqeyd rəftarı uşağın müsbət emosiya tələbatlarına uyğun gəlmirsə, onda o, bu emosiyaları hər bir yolla, hətta xoşagəlməz rəftarlar edərək belə olsa da, əldə etməyə çalışacaqdır. Ana məhəbbətinin və ana nəvazişinin yetərinə olmaması axır-əvvəl öz təsirini göstərəcəkdir. Ana məhəbbətini lazımı qədər hiss etməyən uşaqlar laqeydlilik, anlaşılmazlıq, kobudluq kimi müxtəlif komplekslərdən əziyyət çəkirlər.

Valideynlərin iki övladı arasında qoyduğu ayrışkeçiliyin də uşağın tərbiyəsində çox mühüm təsiri vardır. Valideyn uşaqlardan birinə sevgisini daha çox verdikdə, onun problemləri ilə daha çox maraqlandıqda, daha çox ünsiyyətdə olduqda, onun hər əməlini mükafatlandırdıqda, digər uşaqda qısqanclıq hisslərinin yaranmasına səbəb olur. Bu isə

zaman keçdikcə valideynlərinə və öz qardaşına, ya bacısına qarşı hisslərin mənfi cəhətdən dəyişməsinə gətirib çıxarır. Belə uşaqlar daima valideynləri tərəfindən istənmədiyini, sevilmədiyini düşünür və uşaq böyüdükcə bu hisslər onun həyatında qalıcı izlər buraxır. Ona görə də valideyn öz sevgisini, qayğısını uşaqlar arasında bərabər bölüşməlidir.

Son zamanlarda bizim bəzi Azərbaycan ailələrində öz rejimləri ilə yaşayan uşaqlara rast gəlmək olur. Onlar ya televizorun qarşısındadırlar, bütün verilişləri, yaşlarına uyğun olmayan serialları izləyirlər, ya da kompüterlə məşğuldurlar. Beləliklə, uşaqların bütün enerji potensialları valideynin vaxtında qoymadığı tənzimlənmələr hesabına mənasız şeylərə sərf olunur. Ən pis halda isə uşaqlar küçədə böyüyürlər və tərbiyəni də özləri kimi küçələrdə serialları yamsılayan uşaqlardan alırlar.

Belə valideynlər özlərini uşaqlarının tərbiyəsindən kənarlaşdırmışlar. Uşaqların əsas ehtiyaclarını yeməkdə, geyimdə və oyuncaqda görürlər. Ancaq uşaqlar onlardan sevgi, nəvaziş gözləyirlər. Bu zaman isə həmin valideynlər uşaqların bu rəftarlarını təslim adlandırır, onları tənbəh etmək, danlamaq və özlərindən uzaqlaşdırmaqla cəzalandırmağa çalışırlar.

Bəzi valideynlər daima öz sevimli işləri ilə məşğuldurlar, televizora baxmağı, telefonla danışmağı, qonaq getməyi və mağazaları gəzməyi xoşlayırlar. Məşğul olmadıqları tək şey var ki, o da uşaqlarla ünsiyyətdir və hətta düşüncə bilmirlər ki, bu onlar üçün nə qədər mühümdür.

Əgər doğrudan da yaxşı valideyn olmaq istəyiriksə, görək öz övladlarımızı sevak və bütün gücümüzü onların tərbiyəsinə səfərbər edək. Yaxşı şəxsiyyət böyütmək üçün düzgün tərbiyə olunmuş insan yetişdirmək lazımdır və valideyn sevgisi olmadan bu mümkün deyildir.

AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASINDA MİLLİ TƏHSİLİN TƏŞƏKKÜLÜNDƏ QADIN MAARİF XADİMLƏRİNİN ROLU

Nigar İSMAYILOVA

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu

niay.83@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

XX əsr Azərbaycan tarixinə əbədi imzasını qoymuş Azərbaycan Demokratik Respublikası qısamüddətli mövcudluğu dövründə Vətənimizin məktəb və təhsil tarixinə diqqət çəkən işləri ilə daxil olmuşdur. Bu baxımdan təhsil ocaqlarının milliləşdirilməsi, ümumiyyətlə, milli təhsilin təşəkkülü xüsusi mahiyyət daşıyır.

Təlimin ana dilində aparılması, proqram və dərslərin milli məzmununda tərtibi, milli pedaqoji kadrların hazırlanması, yeni təlim metodlarından istifadə edilməsi və digər bu kimi müxtəlif problemlərin həlli xüsusi aktualıq kəsb etmişdir. Məhz bu məsələlərin yerinə yetirilməsində qadın təhsil xadimlərinin də rolu böyük olmuşdur.

Onlar təkcə qızların məktəbə cəlb olunması, təhsil alması baxımından deyil, eyni zamanda, ana-tərbiyəçi olaraq da nümunə göstərmişlər.

Qazax Müəllim Seminariyasından Nabat xanımın, Qadın Müəllim Seminariyasından Saima xanımın, Nəciyyə xanımın, Kişi Müəllim Seminariyasından Rəmziyyə xanımın və eləcə də Sara xanım Yaqubovanın, Şəfiqə xanım Əfəndizadənin, Rəhilə xanım Hacıbababəyovanın, Hənifə xanım Məlikovanın, Sara xanım Ağayevanın, Xədicə xanım Ağayevanın, Məryəm xanım Bayraməlibəyovanın və onlarca fədakar qadın maarifpərvərlərinin milli təhsilin inkişafındakı dəyərli rolundan bəhs etmək olar. Bu qadınların hər biri istər həmin dövrdə, istərsə də sonrakı dövrlərdə təhsil ocaqlarında fəaliyyət göstərərək, qız məktəbləri yaradaraq, maarifçilik təbliğati apararaq, Azərbaycan Demokratik Respublikasının – gənc, müstəqil dövlətin təhsil siyasətinin həyata keçirilməsində fədakarlıq göstərmiş, milli təhsilimizin yaradıcılarından olmuşlar. Pedaqog, publisist və metodist kimi çıxış edən bu qadınlar Azərbaycan təhsil tarixinin ADR dövrünün qızıl fonduna daxilirlər.

1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası Konstitusiyasının təqdim etdiyi azadlıqlar, hüquqlar arasında Azərbaycan qadınının hüquqları da vardı ki, o, ölkənin bərabərhüquqlu vətəndaşı elan edilir, bunun nəticəsi olaraq isə yeni cəmiyyətin həyatında fəal iştirak etmək hüququ qazanırdı. Maarifçilik, xeyriyyəçilik daha da inkişaf etməyə başladı və Azərbaycan qadınının burada iştirakı nəzərə çarpan dərəcədə artdı. Azərbaycanda güclü inqilabi hadisələr Azərbaycan qadınını siyasət sahəsinə çıxardı. Yeni tip qadınlar – Ayna Sultanova, Ceyran Bayramova kimi inqilabçı qadınlar meydana gəldi.

1901-ci ildə Bakıda Tağıyev qız məktəbinin açılması Azərbaycan ziyalı cəmiyyəti tərəfindən böyük heyranlıqla qarşılandı. Məşhur vəkil, sonradan Azərbaycan Demokratik Respublikasının Xarici İşlər Naziri olmuş Əlimərdanbəy Topçubaşov məktəbin açılışında söyləmişdi: «Gələcək tarixçi bu hadisəni müsəlman qadınının, bütün başqa xalqlarda olduğu kimi, ailə ocağını yandıran bu gözəl varlığın yüksəliş dövrünün başlanğıcı kimi qeyd alacaqdır».

Görkəmli jurnalist Əhməd bəy Ağayev qeyd edirdi: «İndən belə müsəlman qadınları ailəyə maarifin canlandırıcı şüasını səpmək imkanı qazanacaqlar... Onlar gələcək nəsillərə, inkişafa, yaxınlarına, xeyirxah insanlara və işlərə sevgi təlqin edəcəklər ki, bunsuz hər hansı cəmiyyət ölümə məhkumdur».

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində həm Rusiyada, həm də Avropa ölkələrində ümumi milli özünüdərk prosesi gedirdi ki, bu da heç şübhəsiz xaricdə təhsil alan Azərbaycan gənclərinin dünyagörüşünə təsir göstərirdi. Məhz onlar bu

ideyaların daşıyıcıları oldular. Bu görkəmli mütəfəkkirlər, ədəbiyyatçılar, maarifçilər: A.Bakıxanov, M.F.Axundov, H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, F.Köçərli, M.Ə.Rəsulzadə və başqaları idi.

Azərbaycan cəmiyyətinin ictimai-siyasi həyatına qadınları cəlb edən məhz həmin Azərbaycan kişiləri idi. Məsələn, Həmidə xanım Cavanşirin atası Əhməd bəy Cavanşir qızına onlara məxsus kənddə məktəb açmağı nəsihət etmişdi; H.Z.Tağıyev qızlarını özünün açmış olduğu ilk müsəlman qız məktəbinə oxumağa vermiş, qızı Sara xanımı Peterburqa, Smolnı nəci b qızları institutuna göndərmişdi. Kişilər də öz həyat yoldaşlarını – məsələn, Hənifə Məlikovanı, Ceyran Bayramovanı, Həmidə xanım Cavanşiri Azərbaycan cəmiyyətinin ictimai həyatına daxil edirdi.

Azərbaycan qadınlarının sosial-hüquqi statusu hələ XX əsrin əvvəlində nəzərdə tutulmuşdu ki, bunu müsəlman cəmiyyətinin, müsəlman ailəsinin, qadının buradakı yeri ilə bağlı ənənələrlə izah etmək olar.

Deyilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlirik ki, maarifçi-maarifpərvər Azərbaycan qadınları Azərbaycan Demokratik Respublikasında milli təhsilin təşəkkülündə əhəmiyyətli rol oynamış, yaşadıqları sonrakı illərdə də təhsilin genişlənməsində fədakarlıq göstərmişlər.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА В СФЕРЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Нигяр МУРАДОВА

ИПОАР

muradova.@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Сегодня повышение профессионализма преподавателей высших учебных заведений признается важнейшим приоритетом государственной политики Азербайджана. Педагогическая экспертиза, анализирующая деятельность вузов по совершенствованию подготовки специалистов обнаруживает недостаточность эффективности достигнутых результатов вследствие того, что воспитательно-образовательное пространство высших школ не в полной мере охватывает все этапы, задачи и уровни управления профессиональным образованием.

Недостаточность, выявленная педагогической экспертизой, определяется уровнем (высоким, средним, низким) развития профессионально-нравственной культуры преподавателей. Все три уровня отмечают нижеследующие признаки профессиональных деформаций педагогов:

- авторитарность (назидательный стиль общения);
- демонстративность (стремление быть на виду при взаимодействии со студентами);
- педагогический консерватизм и догматизм (частые повторы одних и тех же педагогических задач);
- педагогическая индифферентность (эмоциональная сухость и равнодушие к студентам);
- экспансионизм (преувеличение значения преподаваемого предмета);
- поведенческий трансферт (черты ролевого поведения, присущие студенту).

Совокупность вышеуказанных и других признаков профессиональных деформаций педагогов в сфере их профессионально-нравственной культуры отражают ряд причин затруднения этой сферы и тем самым служат почвой ее проблем.

Проблемы затруднения в сфере профессионально-нравственной культуры преподавателей связаны со спецификой самой педагогической деятельности. Эти затруднения вызваны недостаточным уровнем профессионального мастерства преподавателя, не высоким уровнем его национально-нравственной культуры или недостаточным владением им предметным материалом.

Для устранения проблем, существующие в этой области необходима модернизация профессионального образования. В связи с этим требуется грамотная педагогическая политика в подготовке кадрового потенциала путем внедрения в высшие учебные заведения проекта «Профессионально-нравственная культура педагога», основанная на наследии Гейдара Алиева. «Народ, обладающий высокой культурой, всегда будет идти вперед, будет жить и развиваться».

Наследие Гейдара Алиева служит научным основанием для формирования теоретических основ педагогического подхода к методической разработке модели «Преподаватель XXI века». Цель изучения наследия Гейдара Алиева определена новой потребностью системы образования Азербайджана в современном гражданине - преподавателе, обладающего профессиональной квалифицированностью, высокой национальной и общей культурой. Молодежь всегда равняется на лидера нации, как на доверенное лицо социального общества, которому оно вверяет самое дорогое – подрастающее поколение, являющееся надежной опорой государства. Сущность призвания народного лидера заключается, в первую очередь, в том, что он является вателем духовно-нравственного мира юной личности, ее национального внутреннего «Я», стремящего быть достойным гражданином своей страны.

Ценные идеи богатого наследия общенационального лидера Гейдара Алиева являются значимыми и важными как образовательный материал в совершенствовании профессионально-нравственной культуры преподавателей, а также в подготовке студента к профессиональной деятельности в условиях изменившегося социального заказа и новых требований глобального общества.

Педагогическая экспертиза в этой области отмечает, что залог успеха профессионализма преподавателя отражается не только в его умении видеть и формулировать педагогические задачи на уровне анализа педагогических ситуаций и находить оптимальные способы их решения и принимать их в новой ситуации, но и быть всегда и во всех ситуациях моральным высоко нравственным человеком-преподавателем. Одной из важнейших характеристик педагогической культуры является его нравственный характер и устойчивость этого характера. Современный преподаватель, не имеющий минимальных знаний и навыков нравственной культуры, не может быть высококвалифицированным специалистом, отвечающим требованиям сегодняшнего времени. «Учитель должен быть объективным, добрым, внимательным, чутким, честным, выдержанным, самокритичным, примером личностью» (Гейдар Алиев).

İBTİDAİ SİNİFDƏ TƏLİMİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ TƏCRÜBƏSİ

Nilufər MƏMMƏDOVA

Qafqaz Universiteti
muganturk@gmail.com
Bakı/AZƏRBAYCAN

Obyekti pedaqoji proses və pedaqoji prosesin mərkəsində duran insan olan, pedaqoji prosesin qanunauyğunluqlarını aşkara çıxaran, insanın şəxsiyyət kimi formalaşması və tərbiyəsi məsələlərini həll edən elmə pedaqogika deyilir. Pedaqoji prosesə tərbiyə, özünütərbiyə, yenidəntərbiyə, təhsil, təlim, şəxsiyyətin inkişafı və s. anlayışlar daxildir. Pedaqoji proses tərbiyə, təhsil, təlim və şəxsiyyətin inkişafı proseslərinin vəhdətidir. Pedaqoji prosesin bu tərkib hissələri bir-birindən ayrılıqda yox, bir-birilə əlaqəli şəkildə – eyni məqsədə xidmət edən vahid proses kimi çıxış edir.

Pedaqogikada aşağıdakı anlayışlar mövcuddur:

1. Təlim
2. Tərbiyə
3. Təhsil
4. Pedaqoji proses

Təlim öyrədən (müəllimin) rəhbərliyi altında bilik, bacarıq və vərdislər qazanmağa yönəldilmiş pedaqoji prosesdir. Ərəbcə “elm” sözünün kökündən əmələ gələn “təlim” - “öyrənmə”, “elmi nəzəriyyə” mənalarda işlədilir.

Təlim iki tərəflə, qarşılıqlı pedaqoji prosesdir: öyrədənə öyrənlər arasında məqsədyönlü fəaliyyətə əsaslanır. Öyrədən şəxs təlim zamanı üç istiqamətdə fəaliyyət göstərir.

1. Bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsini təşkil edir;
2. Həmin bilik və bacarıq vasitəsilə öyrənən şəxslərdə şüurun, psixikanın inkişafına diqqət yetirir;
3. Lazım olan məənvi, psixoloji keyfiyyətlərin aşılması qayğısına qalır.

Təlimdə həm təhsilləndirici, həm tərbiyəedici, həm də inkişafetdirici vəzifələri kompleks həyata keçirilir.

Təlimin səmərəsi onun hansı formada təşkilindən çox asılıdır. Təlimin məqsəd və məzmunu onun təşkili forması ilə həyata keçirilir. Məzmun formanı müəyyən edir və onunla reallaşır. Buna görə də təlimin səmərəli formalarının seçilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Təlimin təşkili forması bütöv təlim prosesinin mühüm komponentlərindən biridir. Forma hər hansı fəaliyyətin, işin zahiri ifadəsidir. Təlimin təşkili forması müəllim və şagirdlərin müəyyən qaydada və rejimdə cərəyan edən birgə fəaliyyətinin ifadəsidir.

Təlimin təşkili formalarının tarixi qədimdir. Pedaqogika tarixində aşağıdakı formalar mövcud olmuşdur.

- Fərdi təlim forması (XII - XVI);
- Sınıf-dərs forması (XVI - XVII);
- Standart təlim sistemi (XVIII - XIX);
- Qarşılıqlı təlim forması (XVIII - XIX);
- Dalton-plan təlim forması (XX əsrin əvvəli);
- Laborator-briqada forması (XX əsrin əvvəli);
- Tramp plan sistemi (XX əsr) - təlimin kollektiv, qrup və fərdi formalarını uzlaşdırmağa əsaslanır. Onun banisi

- ABŞ professoru L.Tramp bütün təlim vaxtının 40%-ni kollektiv məşğələlərə, 20%-ni qrupla işə, 40%-ni isə fərdi işə ayırmağı təklif edirdi.

Bu formalara əlavə ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrinin təhsil sisteminə digər formalar da tətbiq edilir.

Nəzərdən keçirilən formaların böyük qismi müəyyən müddət ərzində öz təsirini saxlaya bilmişdir. Kollektiv forma kimi dərs daha çox yayılmış və öz təsirini indi də saxlamaqdadır.

Təlimin təşkili formalarından danışanda əsasən dərstdən danışmaq daha doğru olar. Dərs təlim prosesində mühüm yer tutur. Bilik, bacarıq və vərdislər əsasən dərstdə verilir. Şəxsiyyətin formalaşmasında əsas rol oynayan tərbiyənin də əsası (zehni, ideya-məənvi, estetik, əmək, fiziki və b.) dərslərdə qoyulur. Buna görə də dərs təlimin və tərbiyənin əsas təşkili forması sayılır. Pedaqoji ədəbiyyatda belə bir haqlı müqayisə aparılır ki, günəş bir damla suda əks olunduğu kimi, təlimin bütün cəhətləri də dərstdə əks olunur. Buna görə də öyrədən, müəllim dərsin nəzəriyyəsi və təcrübəsinə yaxşı yiyələnmiş, onu müasir tələblər əsasında qurmağa çalışmalıdır.

Dərs sinif şəraitində sabit tərkibdə müəyyən rejimlə cərəyan edən, əsasən eyni yaş qrupuna daxil olan insanların, müəllim və şagirdlərin bilavasitə qarşılıqlı fəaliyyətinə əsaslanan təlimin məqsədyönlü kollektiv təşkil formasıdır.

Dərs təlimin digər formaları üçün bünövrə təşkil edir: dərslə material nə qədər yaxşı mənimsənilirsə, digər formaların (ev tapşırıqları, seminar məşğələləri, əlavə məşğələlər və s.) da səmərəsi yüksək olar.

Təlimdə dərslərlə yanaşı, digər formalardan da istifadə olunur. Belə formalara seminar məşğələləri, praktikumlar, təlim ekskursiyaları, fakültativ məşğələlər, məsləhətlər, ev tapşırıqları, təlimin sinifdən xaric formaları daxildir. Bütün bu formalar təlimin əsas forması olan dərslə qarşılıqlı həyata keçirilir.

AZƏRBAYCAN PSIXOLOJİ FİKİR TARİXİNDƏ DƏYƏRLƏR VƏ ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

Nurəngiz RZAYEVA

Azərbaycan Müəllim İnstitutu

akber.novruzov@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Azərbaycan psixoloji fikir tarixi özünəməxsusluğu ilə seçilir və spesifik çalarlarla xarakterizə olunur. Bu tarixdə əsrlərin təfəkkür süzgecindən süzülüb gələn fikirlər, el məsələləri, xalq yaradıcılığı, xalqın inkişafı, ədəbi-bədii irsimiz, tərbiyə məsələləri və s. öz əksini tapmışdır. Azərbaycan psixoloji fikir tarixi çox qədim və zəngindir. O, həm Şərq fəlsəfi fikrindən həm də xalq yaradıcılığından bəhrələnmişdir. Bir tərəfdən ictimai-tarixi proseslərdən asılı olaraq inkişaf etmiş, digər tərəfdən baş verən proseslər psixoloji fikrə öz təsirini göstərmişdir. Odur ki, hər bir xalq etnos özünü dərk edib qiymətləndirmək və tərəqqi etmək üçün özünün tarixi-psixoloji keçmişinə bələd olmalıdır.

İnsanın mənəviyyəti, genetik əsaslara malik olsa da əsasən sosial-mənəvi mühitin təsiri ilə formalaşır. İnsanın formalaşdığı ictimai mühit, mövcud dəyərlər sistemi, iqtisadi münasibətlər, ailə məsələləri, təhsil, mədəniyyət və s. bu kimi komponentlərin toplusundan ibarətdir. Bütün bunlar fərddin şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır. İnsan sadəcə cismani-bioloji varlıq deyil, o həm də sosial varlıqdır. Bu kontekstdə o, bir şəxsiyyət kimi özünün kim olduğunu, özünü necə dərk etdiyini, hansı dəyərlərə, stereotip və yönümlərə yiyələndiyini, hansı dəyişikliklərə məruz qaldığını yaxşı bilməlidir. Bu mənada psixoloji fikir tarixinin araşdırılması dəyərlərimizi təbliğ etmək və bunun şəxsiyyətin formalaşmasına təsiri nöqtəyi-nəzərindən aktualdır. Dəyərlərin şəxsiyyətin formalaşmasındakı əhəmiyyəti bütün dünya mütəfəkkirləri tərəfindən döndə-döndə tədqiq edilmişdir. Mütəfəkkirlər haqlı olaraq qeyd edirlər ki, “dəyərlər insan şəxsiyyətinin əsas cəhətlərini təşkil edir və şəxsin həyat fəlsəfəsinin göstəricisidir”. Dəyərlər şəxsiyyətin ən dərin qatlarına nüfuz edərək, onlardakı davranış tərzini, hisslərini və təfəkkürünü formalaşdırıb idarə edir. Şəxsiyyətin hədəf və məqsədlərini təyin etməkdə ona yardımçı olan və şəxsiyyətə güc və enerji verən dəyər anlayışı insanın düşüncə və əməllər sisteminə önəmli rol oynayan amildir.

Müasir dünyada gedən proseslər, dəyərlərin bir-birinə inteqrasiyası şəxsiyyətin formalaşmasında bir sıra dəyişikliklərə səbəb olur. Bu dəyişmələr pozitiv və neqativ yönümlü ola bilər. Çünki, əvvəllər mövcud olmayan yeni dəyərlərin meydana gəlməsi, şəxsiyyətin istiqamətini, tələbat-motivasiya sahəsini dəyişmir, həm də onun rəftar və davranışında, münasibətlər sferasında da izlərini qoyur. Bu da onu deməyə əsas verir ki, yetişməkdə olan gənc nəslin şəxsiyyətinin formalaşmasında ümumbəşəri və milli mənəvi dəyərlərin tərbiyəsi, mədəni və elmi dəyərlərin inteqrasiyası prioritet istiqamətlərdəndir. Bütün bunların həllində yenilikləri bilməklə yanaşı, psixoloji fikir tarixini və bu tarixdə əks olunan ideyaları da düzgün və sistemli təbliğ etmək önəmlidir.

Azərbaycan psixoloji fikir tarixi bu mənada bir sıra mərhələləri özündə birləşdirir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- İslam dinin gəlişi ilə başlayır. Bu mərhələnin təbliği şəxsiyyətdə dini dəyərləri formalaşdırır və pozitiv şüur kontekstində təhlilə əsas verir. Dəyərin bu növünə əhəmiyyət verən şəxs xilqət aləminin bütünliyinə, onun dərkinə varır, din və məshəblə bağlı məsələlərlə şüurlu şəkildə maraqlanır, xalqa və insanlara sevgi bəsləyir.

- Güzəran dövrü ilə bağlıdır. Bu dövrə aid olan biliklərin mənbəyini ictimai və şəxsi təcrübə təşkil edir. Adət-ənənələrimizdə, andlarımızda, el məsələlərində, dastanlarda, folklor nümunələrində, mifoloji təfəkkürdə əksini tapan və bu günə kimi gəlib çatan dəyərlərimizdə şəxsiyyətin tipologiyası, milli xarakter və hisslərimiz, ibrət dərslərimiz, etnik stereotip və yönümlərin inikası cəmlənir.

- İntibah dövrünün hadisələrini özündə birləşdirir. Bu mərhələ dahi nizamişünaslıq və onun ideyalarının təbliğatçısı kimi N.Tusinin fikirləri ilə səciyyələnir. Yaranmışların ən alisi olan insan, onun şəxsiyyəti ən ali dəyər kimi səciyyələndirilirdi. Şəxsiyyətin fəziləti və fəzilət zümrələrinə aid olan hikmət, şücaət, iffət, ədalət və bu sıraya daxil olan digər 42-dən çox dəyərlər psixoloji aspektdə diqqəti cəkir. Və bütün bunlar ailədən başlamış cəmiyyətin bütün təbəqələrinə qədər şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən amillərdir. Bu dəyərlər “Təməldən əmələ” (Ə.Ağayev) qədər inkişaf etdirilməlidir.

- Orta əsrlərdə psixolo-pedaqoji fikirləri özündə birləşdirir. Bu dövrdə Ş.Xətai, İ.Nəsimi, M.Fizuli və başqalarının düşüncələri, psixoloji və pedaqoji fikirləri dəyərləndirilir. Vətənpərvərlik, ağıl və qabiliyyət, həqiqi eşq, daxili müvazinət, elm, bərabərlik dövr üçün terminal olan dəyərlər idi.

- Maarifçilik ilə səciyyəyəldir. Bu cərəyan nümayəndələri nəinki milli həm də bəşəri dəyərlərin inkişafına zəmin yaratmışdır. Milli şüuru formalaşdırma yolu ilə insanlara özünüdərk etmək, ağıl və imkanlardan istifadə etmək üçün cəsarətli olmaq, bacarıqlı, yaradıcı, məntiqli, ziyalı kimi, elm, təhsil dəyərlərini formalaşdırmaq, dilə hörmətlə yanaşmaq, ailə və qadına olan münasibəti düzgün qurmaq və s. kimi dəyərlər maarifçilikdə şüurlu mübarizə kontekstində əks olunmuşdur.

- XX əsr psixoloji fikrin inkişafı ilə səciyyəyəldir. Azərbaycan klassiklərinin yaradıcılığı ön plana keçir. Yuxarıda qeyd olunan mərhələlərin nailiyyəti kimi bu dövr tərəqqi, inkişaf ilə bağlanır. Milli və bəşəri dəyərlərin sintezində şəxsiyyət özünün inkişaf dövrünü istiqamətləndirir.

Göründüyü kimi bütün qeyd etdiyimiz mərhələlərdə insan onun şəxsiyyəti və şəxsiyyətin formalaşmasında əsas göstərici olan dəyər anlamı ön planda durur. Xalq yaradıcılıq nümunələrində, dastanlarında, ədəbi-bədii irsimizdə zəngin olan dəyərlərin psixoloji və pedaqoji aspektdə təbliği şəxsiyyətin formalaşmasında, onun təfəkkür tərzinin inkişaf etdirilməsində zəruri hesab olunur. Psixoloji fikrin inkişafı kontekstində bu mərhələnin açıqlanması şəxsiyyətin formalaşmasında ümumbəşəri, milli-mənəvi o cümlədən dini, mədəni, elmi, ailə və digər dəyərləri inkişaf etdirməyə, şəxsiyyətin tərbiyəsinə və sosiallaşmasına zəmin yaradır.

İMTAHAN STRESSLƏRİ VƏ ONLARA QALIB GƏLMƏYİN YOLLARI

Pərvin HEMMƏT ƏFZA

psycho_592@yahoo.com
İRAN

Tez- tez pedaqoq və valideynlərdən imtahanın stress olmasını eşidirik. Uşaq uzun müddət və gərgin halda imtahana hazırlaşır, amma nəticə çox da yaxşı olmur. Nəyə görə bu belə olur? Bunun bir neçə səbəbi var. Birinci səbəb həddindən artıq gərginlikdir. Bunun nəticəsində diqqəti cəmləmək və imtahana hazırlıq müddətində toplanılmış bilikləri istifadə etmək çox çətin olur. Gərginlik hər şeydən əvvəl uşağın öz vaxtını hesablama bilməməsi ilə əlaqədardır. Məktəblərdə isə çox nadir hallarda imtahanlara necə hazırlaşmaq lazım olduğunu öyrədirlər. Halbuki, bunun üçün müəyyən qaydalar vardır. Belə ki, uşaqlar müxtəlif yollarla materialları təkrarlayırlar. Kimisi bərkədən oxuyur, kimisi ona qulaq asılmasını xoşlayır və s. Əgər uşaq bu yolla informasiyanı qavraya bilsə onu başa düşmək olar. Bəzən materialları kiminləsə müzakirə etmək də faydalıdır. Buna görə də uşaqlara birlikdə təkrar üçün yoldaşlarını dəvət etməsinə mane olmaq lazım deyildir. Uşaqların özləri onlar üçün daha faydalı olan hazırlıq metodunu seçməlidirlər.

Fasiləsiz olaraq intensiv oxuma müddəti 40 dəqiqədir. 40 dəqiqədən sonra mütləq istirahət etmək lazımdır. Bu fasilə müddətində rəqs etmək, əl- qolunu hərəkət etdirmək, meyvə şirəsi içmək və s. olar. Dayanmaq və özünü “yənə də boş- boş şeylərlə məşğul olursan” kimi fikirlərə qapılmağa məcbur etmək olmaz. Yeri gəlmişkən insanların musiqinin müxtəlif sahələrinə maraqları olur. Lakin, bütün şərtlər altında ağır rok musiqisi insanı çox güclü şəkildə əldən salır.

Elə uşaqlar vardır ki, radio ya da televizorun asta səsi ilə hazırlaşmağı xoşlayırlar. Bilmək lazımdır ki, bu cür fon musiqisi heç cürə onların diqqətlərini yayındırmır. İş burasındadır ki, onlar buna məktəbdə vərdiş ediblər. Buna görə də ev şəraitində hazırlaşan zaman tam sakitlik onlara diqqətlərini cəmləməyə imkan vermir.

İmtahandan qabaq səhərə qədər ayıq qalmaq mənasızdır. Böyüklər bu barədə xəbərdarlıq etməsələr uşaqlar bütün gecəni stolun arxasında oyaq qalacaq, axırncı dəqiqəyə kimi nəyisə vərəqləyib təkrar edəcəklər. Amma bunun faydası azdır. Informasiyanın yaxşı mənimsənilməsi isə vaxt və təkrar tələb edir. Sualın cavabının bir dəfə oxunması azdır. Sualların cavablarının qısa xülasəsinin hazırlanması və yazılması da daha yaxşı olardı. Əgər bu cür xülasələr varsa imtahan qabağı bütün dərsləri oxumaqdansa məhz onların təkrarlanması daha effektivdir. Aydındır ki, bu cür işi imtahana bir- iki gün qalmış etmək olmaz. Uşaqlar bütün il ərzində imtahana hazırlaşır amma tez- tez bunu boş- boşuna edirlər. Dərslərin mətnini bir neçə dəfə oxumaq olar, amma oradakı biliklər bu yolla mənimsənilməyəcək.

İmtahandan qabaq ard- arda bir neçə yuxusuz gecə və imtahanqabağı əsəblərin gərginləşməsi: “çatdırmıram!”- düşüncəsi onu uçuruma apara bilər. Digər tərəfdən isə valideynlərin “boş- boş oturub dərslər oxumaq əvəzinə vaxt öldürürsən” ifadəsi isə vəziyyəti daha da qəlizləşdirir. Böyüklərin başa düşməsi lazımdır ki, hazırlıq vaxtı uşaqlar mütləq istirahətə də vaxt ayırmalıdırlar. Onlar dincəlməli, gəzməyə və ya kinoya getməlidirlər. Bəzi ailələr vardır ki, imtahanlara hazırlıq vaxtı oğullarını küçədən, dostlarından, televizordan təcrid edirlər. Yalnız yazı stolu və kompyuter. Bu, düzgün deyil və heç bir yaxşı nəticəyə aparıb çıxarmayacaq. Əgər uşaq hesab edərsə ki, ona dincəlmək lazımdır, qoyun dincəlsin. Ümumiyyətlə, bizim öz uşaqlarımıza etibarımız onlardan hər bir tələbəmizin başında durmalıdır. Biz onlara etibar etmədən heç vaxt öz uşaqlarımıza müstəqil və məsuliyyətli olmağı öyrətməyəcəyik. İmtahan isə müstəqilliyi yoxlamaq üçün bir vasitədir.

İmtahanda uğursuzluqların səbəblərindən biri də müvəffəqiyyətə inamın olmamasıdır. Böyüklər bəzən uşaqlarını imtahana yola salan zaman onları hər bir vasitə ilə ürəkləndirmək və sakitləşdirmək əvəzinə onlara “sən az çalışmısan, pis oxumusan, səndə heç nə alınmayacaq” kimi sözlər deyirlər. Məgər biz öz doğma uşaqlarımızın düşməniyik ki, öz əllərimizlə onların həyəcanını daha da yüksəldirik? Böyüklərə məsləhətimiz odur ki, sözləriniz, baxışlarınız, jestlərinizlə özünüzlə elə göstərin ki, şagird və ya abiturientin müvəffəqiyyətinə heç bir şübhə etmirsiniz. Onu müvəffəqiyyətsizliyə proqramlaşdırmaq lazım deyil. Nə vaxtsa mənim keçmiş riyaziyyat müəllimim demişdi: “bildiyin şeydən imtahan vermək təəccüblü deyil, gəl bir də bilmədiyən şeydən imtahan verməyi sına!”. O, tamamilə yaddan

çıxardığını bir informasiyanı xatırlamağını nəzərdə tuturdu. Informasiya heç də izsiz soraqsız itmir, sadəcə olaraq imtahan qabağı mandraj nəticəsində uşaqlar hətta ən yaxşı bildikləri şeyləri də unuda bilirlər.

Daha bir məsləhət: imtahan günü məktəblilərlə münasibətlərə aydınlıq gətirmək və onları hansısa konfliktdə cəlb etmək olmaz. Belə təhriklər hər bir şeydə, hətta böyükələrin baxışlarında da ola bilər. Buna görə də, özünüzü ələ almaq, hər bir situasiyada sakitliyinizi qorumaq və xeyirxah olmağınız lazımdır. Səhər yeməyinə sevdiyi yeməklərdən hazırlamaq, nə isə bir ürək açan şey etmək lazımdır. Övladınızın sizin qaygınızı və güvəninizi hiss etməsi lazımdır. Yeri gəlmişkən, imtahan qabağı səhər yeməyi yemədən olan ürək bulanması iki səbəbdəndir: aclıq və qorxudan. Mütləq özünüzlə su (yaxşı olardı ki, qazsız olsun), şokolad və ya alma götürməlisiniz. Apelsindən imtina etmək lazımdır. Çünki, əlləri yapışqan olacaq və bu da onların əsəblərinin korlanması üçün əlavə bir səbəb olacaq.

Yekun olaraq uşaqlar anlamalıdırlar ki, imtahan həyatın sonu yox, təhsilin digər pilləsinə keçiddir.

DÜNYA KİTABXANAÇILIQ TƏCRÜBƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN MƏKTƏBİNİN UĞURLARI

Rəşad QARDAŞOV

Bakı Dövlət Universiteti

gardashov@inbox.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Məlumdur ki, kitabxanaşünas-bibliograf kadr hazırlığı bu sahəyə olan tələbatdan irəli gəlmişdir. Bazar iqtisadiyyatının tələb-təklif münasibətlərinə əsaslanaraq görürük ki, zaman keçdikcə tələb olunan yerlərə qarşı təklif olunan kadrlar hər zaman azlıq təşkil etmişdir. Çünki mədəniyyətimizin ayrılmaz hissəsi olan və cəmiyyətdə hər zaman informasiya funksiyasını önə çəkən kitabxanaların sayı artan xətlə inkişaf etmişdir. Tarixə nəzər salsaq görürük ki, XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq, ölkədə olan kitabxanaların sayı xeyli artmışdır. Hazırda respublikamızda 12 minə yaxın kitabxana fəaliyyət göstərir. Bu kitabxanaları kitabxanaçı kadrlarla təmin etmək üçün kitabxanaşünas-bibliograf kadr hazırlığına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Peşəkar kitabxanaşünas-bibliograf kadr hazırlığı özündə peşəkar fəaliyyəti əks etdirməlidir. Bu fikrimizi təhlil etsək, belə qənaətdə gələrik ki, peşəkar kitabxanaşünas-bibliograf kadrlar aşağıdakı fəaliyyət prinsiplərini özündə birləşdirməlidir:

- Elmi-tədqiqat bacarığı;
- Praktiki istehsal bacarığı;
- Müzakirə;
- Metodiki iş və s.

Məlum faktdır ki, müasir dövrdə orta və ali kitabxanaçılıq təhsili cəmiyyətdə baş verən mürəkkəb kitabxana-informasiya proseslərindən təcrid olunmuş şəkildə inkişaf edə bilməz. Təsədüfi deyil ki, dünya kitabxanaşünaslıq nəzəriyyəsi və təcrübəsi qarşılıqlı əlaqədə tədris edilir. Buna görə də müasir kitabxanaçılıq təhsili sistemində heç bir nəzəri fənni təcrübədən kənarda təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bütün bunlar aydın göstərir ki, kitabxanaçılıq təhsili müəssisələrində tədris prosesinin mütərəqqi təcrübə yeniliklərlə zənginləşdirilməsi ilk növbədə tədris planları və proqramlarının tərtib edilməsinə metodik mərkəz statusuna malik olan elmi kitabxanaların cəlb edilməsi zərurətini irəli sürür.

Rusiyada kitabxanaçılıq təhsilinin yaranması XX əsrin 30-cu illərinə təsadüf edir. İlk dəfə olaraq ölkədə 1930-cu ildə Moskva Kitabxanaçılıq İnstitutu təsis edilmişdir. Bu illərdən başlayaraq orta ixtisas müəssisələri təsis olunmağa başlandı ki, burada da kitabxanaçı mütəxəssislər ayrı-ayrı sahələr üzrə hazırlanırdı. 1970-ci illərdə vahid bir ixtisas – “Kitabxanaşünaslıq-bibliografiyaşünaslıq” ixtisası üzrə kadr hazırlığına başlandı. XX əsrin son 15 ilində Rusiyada kitabxanaçılıq təhsili sahəsində əldə olunan ən böyük nailiyyətlərdən bir o oldu ki, çoxsəviyyəli təhsil sistemi yaradıldı.

2000-ci ildə Rusiyada kitabxanaçılıq təhsili üzrə birinci dövlət standartı qüvvəyə mindi. İkinci nəsil (2003) standartı kitabxanaçılıq təhsili üzrə yeni ixtisasın – kitabxanaçılıq-informasiya ixtisasının yaranmasına səbəb oldu. Bu standart kitabxanaşünaslıq-bibliografiya ali təhsili almış mütəxəssislərə informasiya mütəxəssisi, informasiya resurslarından istifadə edən referent, informasiya meneceri kimi adlar verirdi ki, bu da müasir dövrlə uyğunluq təşkil edir. Lakin baş verən bu uğurlarla yanaşı, Rusiya kitabxanaçılıq-informasiya təhsilində çatışmayan bir böyük cəhət var idi. Bu da genişlənməkdə olan dünya praktikasından geri qalmaq idi. Məzunlara informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində biliklər, menecment-marketing fəaliyyəti ilə bağlı biliklər lazımi səviyyədə tədris olunmurdu ki, bütün bunları da bilmək sosial mədəniyyət sahəsində mühüm əhəmiyyətə malik idi.

Rusiya Bolonya Bəyannaməsinə 2003-cü ildə qoşulmuşdur. Məhz bu dövrdən başlayaraq kitabxanaçılıq-informasiya təhsili sahəsində ölkədə yeni mərhələnin başlanğıcı qoyuldu.

Rusiyada ikipilləli təhsil sisteminin yerinə qəbul edilmiş üçpilləli təhsil sistemi (bakalavr, magistr, doktor) bir çox Şərqi Avropa ölkələrinin, həmçinin doqquz MDB ölkəsinin kitabxanaçılıq təcrübəsindən yararlanmışdır. Şərqi Avropa ölkələrində kitabxanaçılıq təhslinə verilən tələblər də müxtəlifdir. Bu ölkələrin hər birində milli kitabxanaçılıq təhsili modeli qorunub saxlanılır. Məsələn, Polşa, Estoniya, Litva, Çexiya və Slovakiyada ali kitabxanaçılıq təhsili üçpilləli

(bakalavr, magistr, doktor), Bolqarıstanda dördpilləli (mütəxəssis, bakalavr, magistr, doktor), Belarusda isə birpilləli (mütəxəssis) təhsil modeli saxlanılmışdır.

Hazırda kitabxanaçılıq sahəsinin ən çox inkişaf etdiyi ölkələrdən biri də ABŞ-dır. Respublikamızda kitabxanaçılıq təhsilinin inkişafında ABŞ kitabxanaçılıq təhsilinin də təsiri böyükdür. ABŞ-da kitabxanaçılıq sahəsinin yüksək inkişaf etməsinə səbəb burada yüksək və müasir tələblərə cavab verən kitabxanaçılıq təhsilinin olmasıdır. Bu səbəbdən də ölkəmizdə kitabxanaçılıq təhsilinin daha yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsi üçün bu ölkənin təcrübəsindən yararlanmaq daha məqsədəuyğun olar.

Beləliklə, kitabxanaçılıq təhsilinin inkişafında kitabxanaşünaslıq elminin, kitabxanaçılıq təcrübəsinin rolundan danışarkən, bu sahədə tədris olunan fənlərin elmi xarakteristikasına və mövcud təcrübənin tətbiqi keyfiyyətinə diqqət yetirmək lazımdır.

HEYDƏR ƏLİYEV NƏZƏRİ İRSİNDƏ MƏNƏVİYYAT MƏSƏLƏLƏRİ

Samirə VƏLİYEVA

Odlar Yurdu Universiteti

ra.rey@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Milli və mənəvi dəyərlərin öyrənilməsinin yetişən gənc nəslin vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyəsində və milli iftixar tərbiyəsində Ulu öndərimizin dəyərli fikirləri vardır.

Heydər Əliyevin fikrincə insan, birinci növbədə, öz milli mənsubiyyətinə arxalanmalı, keçmişini dərinlən öyrənməli, ulu babalarımızın yaratdığı və indiki nəsillərə miras qoyduğu mənəvi sərvətlərdən, milli dəyərlərdən səmərəli istifadə etməli və bəhrələnməlidir. O dəfələrlə demişdir ki, hər bir şəxs, hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyəti ilə fəxr etməli, öz mədəniyyətini, ədəbiyyatını, incəsənətini dərinlən bilməli və onunla fəxr etməlidir. “Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir, keçmişi yaxşı bilməlidir, dilimizi yaxşı bilməlidir, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz” - demişdir. Ulu öndərimiz insanın mənəvi cəhətdən zənginləşməsinə birinci dərəcəli əhəmiyyət verirdi. O deyirdi insanın çoxlu pulu, malı, dövləti ola bilər. Amma onun mənəviyyəti yoxdursa onların heç bir dəyəri, qiyməti yoxdur.

Mənəvi dəyərlər sırasında və mənəvi tərbiyə prosesində ana dilinin böyük əhəmiyyəti Heydər Əliyev nəzəri irsində xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. O deyirdi: “Öz ədəbiyyatını, ana dilini yaxşı bilməyən gənc mənəvi cəhətdən tam zəngin ola bilməz”. Ona görə də bir nömrəli vəzifə ondan ibarətdir ki, gənc nəsil öz xalqının milli mənəvi dəyərlərini, keçmiş nəsillərin ideya-mənəvi irsini dərinlən dərk etsin və onlardan sərbəst istifadə edə bilsin.

Heydər Əliyevin bu məsələ ilə bağlı ayrı-ayrı çıxışlarında söylədiyi fikirlər olduqca maraqlıdır. O, türk dünyası yazıçılarının III qurultayında etdiyi nitqində yazıçı, şair və söz sənətlərinin mənəvi sərvətlərimizin, dilimizin qorunmasında, onların təbliğ olunmasında xidmətlərinə çox böyük qiymət vermiş və fikrini belə ümumiləşdirmişdir: “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini, mədəniyyətini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Dilimizi isə yaşadan, zənginləşdirən, inkişaf etdirənlər şairlərimiz, yazıçılarımız olmuşdur. Biz, adətən, böyük tariximiz haqqında, xalqımızın böyük mədəniyyəti haqqında danışarkən birinci növbədə onların yaratdıqları bədii əsərlərə, şairlərimizin, yazıçılarımızın əsərlərinə istinad edir, bunları nümunə gətirir və təbliğ edərək, eyni zamanda, öz tariximizi, mədəniyyətimizi təbliğ edirik”

Heydər Əliyev zəngin siyasi və praktik fəaliyyətinin müxtəlif dövrlərində bir məsələnin həmişə xüsusi qeyd etmişdir. O da milli məhdudiyyət məsələsidir. İstər bütövlükdə millət, istər müxtəlif etnik qruplar, istərsə də ayrı-ayrı şəxslər olsun, əgər bunlar dar milli çərçivədən kənara çıxa bilməzlərsə, əgər bunlar başqa xalqların mədəniyyətindən, dünya sivilizasiyasından təcrid olunmuş vəziyyətdə fəaliyyət göstərirərsə onlar heç vaxt öz xalqına faydalı xidmət edə bilməz və mənəvi cəhətdən yüksələ bilməzlər. Bu prosesdə ən vacib problemlərdən biri gənclərin milli və bəşəri dünyagörüşünün zənginləşməsi və düzgün istiqamətdə inkişaf etməsidir.

Heydər Əliyev belə hesab edirdi ki, millət, şəxsiyyət, xüsusən də gənc nəsil milli çərçivədən, milli məhdudiyyətlik çərçivəsindən xaricə çıxmağı bacarmalıdır, öyrənməlidir, başqa xalqların, başqa millətlərin mütərəqqi və humanist xarakterli mədəniyyətlərini, mənəvi və estetik dəyərlərini mənimsəməyə özündə bir tələbat hissi oyandırılmalıdır, tərbiyə etməlidir.

Mənəvi tərbiyə məsələsində Heydər Əliyev dini dəyərlərdən düzgün istifadə etmək və onları mənimsəyərək zənginləşdirmək məsələsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Dinə, dini təlimlərə, dini qurumların fəaliyyətinə müraciət edərək, Heydər Əliyev dində, dini kitablarda özünə geniş yer tutan mənəvi dəyərlərin tərbiyəvi əhəmiyyətini və rolunu vurğulayaraq, eyni zamanda onların da bir çoxunun ümumbəşəri əhəmiyyətini vurğulayırdı. Heydər Əliyev 1994-cü il 26 avqust tarixində Bakıda Təzə Pir məscidində Mövlud bayramı münasibətilə mərasimdə çıxışında belə demişdir: “Məhz bu dövrdə hər bir azərbaycanlı, hər bir müsəlman ilk növbədə İslam dininin tövsiyələrindən istifadə edərək öz mənəviyyatını yüksəltməlidir. Mənəviyyatımız nə qədər yüksək olarsa, biz insanlarda, hər bir azərbaycanlıda, müsəlmanda Vətənə, öz amallarına sədaqət, mənəvi saflıq əhval-ruhiyyəsi tərbiyə edə bilsək, Azərbaycan bu ağır böhran dövründən, çətinliklərdən tezliklə və müvəffəqiyyətlə çıxacaqdır. Sizi əmin edirəm ki, Azərbaycan dövləti, prezident kimi şəxsən

mən bu istiqamətdə, bu yollarla Azərbaycan xalqının çətin vəziyyətdən çıxması üçün lazımi tədbirlər görürük və bundan sonra da görəcəyik”.

Heydər Əliyevin siyasi – mənəvi irsində Azərbaycan xalqının tarixi şəxslərinə diqqət, onların həyatını, fəaliyyətini dərinlən öyrənmək məsələsi önəmli yer tutur ki, gənclərin mənəvi tərbiyəsində bu nümunələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ulu öndərimiz Azərbaycan Gənclərinin Birinci Umumrespublika Forumundakı nitqində demişdir: “Xalqımızın tarixinin əsasını təşkil edən bütün mərhələlərdə, keçmiş əsrlərdə yüksək mənəviyyat olmuşdur. Keçmiş tariximizdən bizə qalan simaları bu gün dünyada məşhurlaşdıran və bizim üçün nümunə edən onların yüksək mənəviyyatıdır, yüksək amallarıdır...”

Göründüyü kimi insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mənəvi dəyərlərdən düzgün istifadə etmək və bu istiqamətdə də yetişən gənc nəslin mənəvi tərbiyə məsələləri Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin nəzəri irsində həmişə xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

İSTEDADLI UŞAQLARIN TƏHSİLİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN XÜSUSİ ROLU

Səadət ƏLİYEVƏ

Qazax Müəllimlər İnstitutu
mursaqulova@gmail.com
Qazax /AZƏRBAYCAN

Respublikamızın həyatında baş verən dəyişikliklər, qloballaşma, inkişaf etmiş dünya dövlətlərinə inteqrasiya, humanist, demokratik dövlət qurulması istiqamətində görülən işlər, azad bazar iqtisadiyyatına keçid və digər sahədə aparılan islahatlar insan amilinə diqqəti daha da artırmışdır. Xarici dövlətlərlə yüksələn xətlə inkişaf edən mədəni, iqtisadi, sosial, siyasi, hüquqi əlaqələr yeni təfəkkür tərzinə, şəxsi keyfiyyətlərə malik, rəqabətə hazır, müstəqil düşünən, risk etməyi bacaran şəxsiyyətlər formalaşdırmağı tələb edir. Böyüməkdə olan gənc nəsəl yalnız ölkə daxilində deyil, onun hüdudlarından kənarda da respublikamızı layiqətlə təmsil etməyi, onun mənafeyini qorumağı bacarmalıdır. Təbii ki, bunlar xaotik, systemsiz şəkildə yox, məqsədyönlü, elmi əsaslarla həyata keçirilməlidir. Bu mənada qəbul edilmiş dövlət qərarları, qanunlar, təhsil sistemində aparılan islahatlar müəyyən uğurların qazanılmasına stimül verir, şərait yaradır.

Böyüməkdə olan nəslin təlim-tərbiyəsi, şəxsiyyət kimi formalaşdırılması, xüsusilə istedadlı şagirdlərlə bağlı görülən işlər bu deyilənlərin əyani sübutudur.

İstedadlı cəmiyyətə, xalqa göstərmək lazımdır, ona istedadını inkişaf etdirmək üçün kömək etmək, istedadı yola açmaq lazımdır. Bu sözlər ulu öndərimiz Heydər Əliyev tərəfindən söylənilmiş və istər Sovet dövründə istərsə də ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra ümumilli liderimiz Heydər Əliyev bu istiqamətdə bir çox mühüm işlər görmüşdür. Hələ 70-80-ci illərdə ümumilli liderimiz ölkəyə rəhbərlik edərkən bir çox gəncin ölkədən kənarda təhsil alıb ixtisaslı kadr kimi yetişməsində və bu insanların çoxunun azərbaycanlılar olmasında müstəsna rolunu danılmazdır.

Bu uzaqgörən siyasəti Heydər Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə gələrkən də davam etdirmiş, bir çox xarici ölkələrə təhsil almaq üçün istedadlı tələbələr göndərmişdir.

Uşaqlar bizim gələcəyimizdir. Gələcəyimizi nə cür tərbiyə edəcəyiksə, böyüdəcəyiksə ölkəmizin, millətimizin, dövlətimizin gələcəyi bundan asılı olacaqdır. Ona görə də bu bizim müqəddəs borcumuzdur. Biz bu borcu yerinə yetirməyə çalışırıq deyən Heydər Əliyevin siyasi kursunun layiqli davamçısı İlham Əliyevin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Xüsusi istedadlı malik olan uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2006-2010-cu illər)” istedadlı uşaqların üzə çıxarılması, təlim-tərbiyəsinin təşkil edilməsi baxımından dövlət qayğısının əyani sübutudur. Olduqca strateji bir problemin həllinə yönəlmiş bu sənədlərdə istedadlı uşaqlar milli sərvət hesab olunur, onların qorunması, inkişaf etdirilməsi və xalqın xidmətinə verilməsi başlıca vəzifə sayılır. Şagirdlərin intellektual səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi, inkişaf dinamikasının izlənməsi, onun inkişaf etdirilməsi Azərbaycan təhsil siyasətinin mühüm istiqamətlərindən sayılır. Dövlət Proqramı çərçivəsində Təhsil Nazirinin 13.03.2007-ci il tarixli 207 nömrəli əmrinə əsasən “İstedadlı uşaq və gənclərin aşkara çıxarılması, onlarla spesifik iş formalarının müəyyənləşdirilməsi istiqamətində tədqiqat nəticələrinin sınaqdan keçirilməsi” isə əməli işlərin həyata keçirildiyinin təsdiqidir.

Ölkəmizdə elə bir sahə olmamışdır ki, Heydər Əliyevin bu sahəyə diqqətini hiss etməyək. Bunu istedadlı uşaqlara göstərdiyi qayğıdan da görmək mümkündür. İstedadlılara qayğı təkə akademik sahədə deyil, digər sahələrdə də özünü göstərmişdir. Belə ki, 1996-cı ildə imzalanmış Azərbaycanın gənc istedadlarına dövlət qayğısı, elmi və mədəni tərəqqinin müstəqil Azərbaycanın gələcəyi üçün müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq istedadlı gənclərə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin şəxsi himayəsini, onların yaradıcılıq potensialını inkişaf etdirmək üçün dövlət qayğısını təmin etmək məqsədi ilə qərara aldığı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı və bu fərmandan irəli gələn gənc istedadlarının “Qızıl Kitab”ı nın təsis edilməsi, onlara təqəddün verilməsi respublikanın gələcək inkişafının, uzaqgörən siyasətin bir nümunəsidir.

Məlum məsələdir ki, şagirdin istedadı kiçik yaşlarından aşkar edilərsə onunla işləmək, ona istiqamət vermək daha asan və səmərəli olar. Bütün bunları nəzərə alan dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev tərəfindən əsas 1998-ci ildə qoyulan təhsil islahatlarının əsas məqsədi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, ölkəmizin gələcək inkişaf və tərəqqisini təmin edəcək yüksək intellektual səviyyəli, elmi dünyagörüşlü, müstəqil düşünmək və yaradıcı fəaliyyət göstərmək qabiliyyəti

tinə malik olan gənc nəslin yetişdirilməsindən ibarət idi. Bu islahatların davamı olaraq 2006-cı ildə ölkəmizdə mütərəqqi dünya təcrübəsini özündə əks etdirən yeni bir sənəd - "Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsil Konsepsiyası (Milli Kurikulum)" qəbul olunmuşdur.

Göründüyü kimi təhsilə, təlimə göstərilən belə xüsusi qayğı respublikamızın dinamik inkişafına, tərəqqisinə bir töhfədir.

YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARIN TƏLƏB ETDİYİ YENİ MÜHİT

Səbinə RÜSTƏMOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Sabrina4@box.az

Bakı/AZƏRBAYCAN

Yeni təlim texnologiyalarının tələbləri geniş ölçüdədir. Bu texnologiyalar köklü dəyişikliklər tələb etdiyi üçün auditoriyalarda da yeni mühit tələb edir. Artıq tələbələr müəllimlər arasında dostluq münasibətlərinin yaranması zəruri hesab olunur. Çox təssüflər olsun ki, bu münasibətlər hələ də formalaşmayıb. Bunun isə psixoloji və maddi tərəfləri var. Bu gün tələbələrimizin əksəriyyəti qazandıqları adın mahiyyətini dərk edə bilmirlər. Bu isə yalnız tələbələrə verilən qiymətləndirmə münasibət və təbliğatla mümkün ola bilər. Tələbələrə lazımi qiymətləndirmə verilməyəndə onlar təhsil aldığı müəssisənin dəyərini unudurlar və təhsil ocaqlarına təhsil aldıkları yer kimi deyil qiymət almaq üçün günlərini keçirdikləri yer kimi baxırlar. Bu isə onların məşğələlərdən və mühazirələrdən yayınmaları ilə nəticələnir. Onlar üçün qiymət maraqlı olur təhsil və bilik qazanmaq önəmli deyil. Bu isə müəllimlərə qarşı olan münasibəti mənfiyə doğru dəyişir. Müəllim auditoriyada itmiş nüfuzunu bərpa etmək üçün aforitar mövqe tutmaq məcburiyyətində qalır. Nəticə olaraq bu münasibətlər hec də müasir tələblərə cavab vermir. Hansı ki bu günkü müəllim tələbənin ən yaxın dostu olmalıdır. Mövcud şərait dostluq münasibətlərinə zəmin vermir. Müəllimdə öz vəzifəsini unudur tələbədə. İmtahanların testlə verilməsi və testlərin düzgün qurulmaması bu münasibətlərə əsaslı zərbədir. İmtahan qabağı primitiv təşkil edilmiş testlərin tələbələrə verilməsi və cavabların göz yaddaşına əsaslanaraq əzbərlənməsi, hec bir ədəbiyyatdan hec bir mövzunun oxunaraq dərk edilməməsi həm təhsil prosesinə zərbə vurur, həm də ali məktəb bitirən tələbələrin gələcəkdə ziyalı bir cəmiyyət formalaşdırmasına xidmət etməsinə şübhə altına alır. Müəllimin mühazirəsinə tələbələr öz xoşları ilə deyil məcburən qulaq asırlar. Müəllimin smestir ərzində öz tələbələrini rəğbətləndirməyi sonda bir məna kəsb etmir. Necə oxumasından asılı olmayaraq sonda tələbələrin çoxu eyni nəticəni göstərir. Belə bir qiymətləndirmə sistemini görən tələbənin öyrənməyə marağı itir. Müəllimdə öz fəal tələbəsinə qiymətləndirə bilmədiyi üçün tədris prosesində maraqlı olmur. Son nəticəsi olmayan işi görmək hec kim üçün maraqlı deyil.

Bazar iqtisadiyyatının artıq formalaşdığı və informasiya cəmiyyətinin formalaşmaq üzrə olduğu bir dövrdə yüksək informasiya mədəniyyəti formalaşır ki, bu da bütün sahələr üçün vacib hesab olunur xüsusəndə təhsil sahəsində. Bu gün təhsil müəssisəsinin mühafizə xidmətindən tutmuş , tütor və labarantlar , müəllimlər tələbələrin üzərində hakimiyyətə can atır. Bu isə onsuzda təhsil prosesinə marağını itirmiş bir tələbənin təhsil müəssisəsinə ikrah hissi oyadır. Çox sayda tələbə var ki, universiteti bitirəcəyi günü bayram edəcəyini bildirir.

Bu gün informasiya mədəniyyəti tələb olunur və bu bütün sahələr üçün vacibdir. Bu cür problemlər düzgün pedaqoji mühitin yaranması və düzgün olmayan konteks problemləri yaradır. Müəllim və təhsil mərkəzi rəhbərliyi tələbəni düzgün qiymətləndirib və tələbə kimi hörmət etsə qarşılıqlı prosesin yaranmasına səbəb olar. Yeni texnologiyalar müəllimin nüfuzunu itirməsinə xidmət etmir sadəcə müəllimin indiyənə kimi yerinə yetirdiyi funksiyaları dəyişmək, artıq avtoritalığı atıb şüurlu insanlarla dost münasibəti qurub onlara yardımçı olmağı tələb edir. Bu gün o avtoritarlığı saxlamaq özü belə mümkün deyil çünki, informasiya cəmiyyətinin formalaşdığı bir dövrdə bunu etmək olmaz. Əks halda yalnız pis vəziyyətdə qalan müəllim və müəssisə rəhbərliyi olacaqdır. İnsanların surətlə informasiyalaşdığı bir dövrdə insanların azadlıqlarına səd qoymaq, onların hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdırmaq olmaz. Bunları həll etmək üçün düzgün təlim sferası yaratmaq lazımdır. Təhsildə olan hər bir şəxs öz vəzifə, məsuliyyət və hüquqlarını düzgün bilməlidir. Bu qayda təhsil müəssisəsinin kiçik işçilərindən tutmuş rəhbərliyinə qədər olmalıdır. Tələbəyə təlim saatlarında şəxsi mülk kimi yanaşmaq olmaz. Tələbə azad insandır. Amma necə deyirlər tələbənin azadlıqları da onun məsuliyyəti daşdığı yerdə bitir. Müəllim və tələbənin münasibətlərinin düzgün qurulması üçün hər iki tərəf öz vəzifəsini düzgün bilməlidir eyni zamanda hüquqlarını qorumaq lazımdır. Hər iki tərəf öz yerində olsa mühit təlim prosesinə yardımçı olar. Düzgün formalaşmış təlim mühitində təlim tərbiyə öz nəticəsini müsbət göstərir. Təşkilatçılıq dəqiq qurulmalıdır ki tələbə və müəllim şəxsiyyəti qorunsun.

Bizim məqsədimiz gənclərimizi təhsil ocaqlarında toplamaqdır. Məlum olduğu kimi dünya universitetləri tələbə toplamaq üçün bir-biri ilə rəqabət aparırlar. Və informasiya cəmiyyətində əvvəlkilərdən fərqli olaraq ölkələrin inkişaf səviyyəsinin ölçülməsində universitetlərin sayını və fəaliyyətini əsas konponentlərdən götürürlər.

Təsəvvür edək ki, biz hər hansısa bir ağacı becərərək məhsul əldə etmək istəyirik və bu bitkini ona uyğun olmayan bir mühitdə becəririk. O ağaca nə qədər qayğı göstərsək də bir müddətdən sonra quruyub məhv olar. Çünki mühit o ağac üçün düzgün seçilməmişdir. Uyğun olmayan mühitdə becərilən istənilən bitki bar vermədiyi kimi düzgün olmayan mühitdə yetişdirilən gənclikdə gələcək üçün faydalı ola bilməz. Kimyadan aparılmış təcrübə göstərir ki iki qab su

götürüb birinə xoş, birinə isə mənfi sözlər dedikdə suyun tərkibində dəyişikliklər baş verir. Xoş sözlər deyilən suda gözəl formalı malekullar, pis sözlər deyilən suda isə kobud formalı malekullar formalaşar. İnsanın tərbiyəsinin, təliminin təbiyyətə müvafiq aparılması isə pedaqogikanın qanunauyğunluqlarından biridir. Nizami Gəncəvi yaş dövrlərini fəsillərə bənzətməmişdir. Yan Amos Komeniski isə pedaqogikanın elmi əsaslarını işləyəndə bu müvafiqliyi əsas kopanentlərdən biri kimi qeyd etmişdir.

TƏDRİS PROSESİNDƏ GERİ QALAN ŞAĞİRTLƏRLƏ İŞİN TƏŞKİLİ

Sevinc HADIYEVA* / Briliant SALMANOVA**

Sumqayıt Dövlət Universiteti* / Sumqayıt şəhər 24 nömrəli tam orta məktəb**

*Sabfat@mail.ru**

Sumqayıt /AZƏRBAYCAN

Pedaqoqlar və psixoloqlar tədrisdə geridəqalma faktını, ilk növbədə, psixoloji problem sayır və onu inkişafetdirici təlimin prinsipi əsasında açıqlamaq üçün, hər şeydən əvvəl, problemin psixoloji köklərinin təhlilinin gərəkliyini vurğulayırlar. Problemi təhlil edərək onun köklərinin məhz şagirdin fikri fəaliyyətlərində axtarıldığını, akademik uğurlarının bilavasitə idrak fəaliyyətinin səviyyəsində əks olunduğunu və tədrisdə geridəqalmanın, idrak fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə şərtləndiyini qeyd edirlər.

Pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatlara aid təhlil və araşdırmalar göstərir ki, şagirdlərin geridə qalması, zəif oxuması və yetirməməsi spesifik əlamətlərinə görə üç qrupa bölünür:

1. Uzun müddətli geridəqalma. Bu kateqoriyaya tədris materialını tamamilə mənimsəmədiyindən ümumi səviyyədə xeyli geri qalan, artıq belə bir vəziyyətə bir növ alışan, bir və ya bir neçə tədris ili belə davam edən şagirdlər aid edirlər.

2. Müvəqqəti geridəqalma. Bu kateqoriyaya aid şagirdlərə məktəblərdə nisbətən çox təsadüf olunur və onlarda iradə tərbiyəsinin nöqsanlı olduğu, təlim motivinin yoxluğu vurğulanır.

- şagirdin birbaşa özü ilə əlaqədar səbəblər; tez-tez dərs buraxması; tədris materialını ardıcıl öyrənməməsi; təlim və motiv maraqlarının olmaması və s.
- valideynlərlə əlaqəli səbəblər; evdə zəif nəzarət; məktəblə zəif əlaqə və s.
- müəllimlə əlaqədar səbəblər; müəllimin tez-tez xəstələnməsi, dərsə gəlməməsi; fənlərin metodiki cəhətdən lazımı səviyyədə və sistemlə tədris edilməməsi; fərdi işin zəif təşkili və s.

3. Qısa müddətli geridəqalma. Bu kateqoriyaya aid şagirdlərdə geri qalma epizodik səciyyəlidir. Onlar tədris materialını mənimsəmədə stabilliyə nail ola bilmirlər və təlimə qeyri-düzgün münasibətlər, təlim materialının mənimsənilməsi ilə bağlı əmək qabiliyyətinin müvəqqəti zəifləməsi, zəhmətə qatılmaq, təlimə marağın və meylin müvəqqəti yox olması və s. kimi səbəblər qısamüddətli geridə qalmanı törədir.

Fərdi yanaşma yolu ilə doğru seçilmiş təlim üsullarından, texniki vasitələrdən, əlavə məşğələlərin sistemli aparılmasından, vaxtın düzgün bölünməsindən, ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə nəzarətdən və s. kompleks şəkildə istifadə olunması şəraitində şagirdin tədris prosesində geriliyinin aradan qaldırılması mümkündür.

Tədris prosesində geridəqalma probleminin öyrənilməsi tələb edir ki, hər bir şagirdə müxtəlif cəhətdən, əsasən, iki aspektdə fərdi yanaşılın:

- Müəllim mövzunu necə tədris edir-öyrədir;
- Şagird necə oxuyur-öyrənir və onun bilik və bacarığı necə inkişaf edir.

Tədris prosesində geri qalan şagirdlərlə işi düzgün qurmaq, eləcə də ümumsinif səviyyəsində yüksək təlim müvəffəqiyyəti əldə etmək naminə dərsin ideya-elmi səviyyəsinin yüksəldilməsi, dərsdə şagirdlərin idrak səviyyəsinin yüksəldilməsi, vaxt baxımından optimum səviyyənin gözlənilməsi, təlim əməyinin məhsuldarlığının təmin edilməsi, tədris işinin fərdiləşdirilməsi, şagirdlərin bilikləri mənimsəməsi prosesinin düzgün idarə olunması, dərsdə fəal təlim metodlarının tətbiqi, təlimin müasir texniki vasitələrinin dərsdə tətbiqi imkanlarını kompleks, əlaqəli şəkildə nəzərə almaq lazımdır.

Tədris prosesində geriliyi aradan qaldırmaq üçün dərsin bütün mərhələlərində fəal metodlara, prinsiplərə əsaslanmanı, əsasən, bu istiqamətdə qruplaşdırmağı labüd sayırlar:

- şagirdlərin təlimdə geri qalmaları hallarının ümumsinif üzrə aradan qaldırılması;
- diferensial yanaşma prosesində təlimdə yetirməyən və geridə qalan şagirdlərlə iş sistemi;
- şagirdlərdə diqqətin, hafizənin və yadda saxlama qabiliyyətinin inkişafını təmin etməklə geriliyin aradan qaldırılması;
- təlimə laqeyd münasibət göstərən və intizamsızlıq edən şagirdlərlə iş.

Müəllimlər şagirdin təlimdəki geriliyini, ilk növbədə, məhz tədris prosesində aradan qaldırmağa çalışdıqda daha effektiv nəticəyə nail olurlar: geri qalan şagirdlərlə dərsdə daha çox fərdi iş aparır, yeni biliyin mənimsənilməsi prosesində onların mövzunu necə başa düşdükələrini vaxtında aşkara çıxarır, müvəffəqiyyətlərini təqdir edir və onlarda öz qüvvələrinə inam yaratmağa səy edirlər. Şagirdlərin gücü, potensialı hesaba alınmadıqda isə təlimə qarşı mənfi motiv yaranır və tədris prosesində geridəqalma baş verir.

Geridəqalma faktını ümumi şəkildə aşkara çıxarmaq kifayət etmir; onun konkret olaraq nədən ibarət olduğu, yəni şagirdin proqram materialından hansı bəhsləri və mövzuları bilmədiyi, nələri bacarmadığı, hansı vərdişlərə möhkəm yiyələnəmədiyi düzgün və obyektiv aşkarlandıqda, mövcud şəraitin ətraflı təhlili, o cümlədən, şagirdlərin təkcə hazırkı təlim nəticələri deyil, əvvəlki illərdəki müvəffəqiyyət dərəcəsi də mütləq nəzərə alındıqda, hər bir şagirdə aid konkret pedaqoji sənədlər diqqətlə araşdırıldıqda, söhbətlər aparıldıqda, müəllimlər, valideynlər və şagirdlərin özləri bu işə cəlb edildikdə problemin həlli yolunda atılmış addımları uğurlu hesab etmək olar. Bu işdə isə müəllimdən xüsusi pedaqoji-psixoloji hazırlıq tələb olunur.

ФОРМИРОВАНИЕ ТВОРЧЕСКОГО КОМПОНЕНТА ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ У ОСОБО ОДАРЕННЫХ ДЕТЕЙ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ

Севиндж БАЙРАМОВА

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ayla770@rambler.ru

Баку/АЗЕРБАЙДЖАН

В рамках принятого в системе образования анализа содержания понятия информационная культура учащихся, а в частности, при работе с особо одаренными детьми, где решающим является творческий компонент, при котором личность сама, под действием внутренних мотивов, выстраивает систему своих образовательных целей как часть своего внутреннего мира. Разные авторы приводят отличающиеся друг от друга данные о числе одаренных детей, реализовавших себя на достойном уровне, однако эти цифры начинаются с долей процента и редко превышают 2-3%. Несмотря на это, работа с особо одаренными детьми важна на всех этапах информатизации образования.

В этом случае целью для стимуляции производства новых знаний, умений и навыков у детей с гиперактивной формой мышления должно стать обеспечение становления и развития у ребенка определенного способа осмысления, способствующего постоянному интересу к применению имеющихся знаний и нахождению интеллектуальных путей для получения и производства новых знаний при наличии в обиходе самых современных информационных технологий. Правильное направление на исследовательский компонент, вооружение его навыками саморазвития, поскольку процессы социализации личности становятся непрерывными, продолжающимися в течение всей жизни человека.

Совокупность следующих аспектов рассматривается как творческий компонент информационной культуры:

1. мотивационно-ценностная составляющая: интерес к достижениям творчества путем овладения smart технологиями, позволяющими наиболее обширно применять имеющиеся навыки и умения для продолжения исследовательской деятельности при наличии неисчерпаемых возможностей, постоянной постановке творческих задач и возможностью производства личного продукта знаний с дальнейшим получением оценивания результатов творческой работы через сети интернет обеспечения, интерес к конкурсной деятельности;

2. когнитивная составляющая: умение ставить информационные задачи, анализируя, насколько методически грамотно обладает педагог умением сам использовать информационные технологии, smart технологии и умением представлять свои знания как объект дальнейшего совершенствования, показывая информационную обстановку направляющего характера с обязательным оцениванием со стороны профессионалов образовательной среды, так как ключевой момент одаренной личности - признание результатов его труда;

3. деятельностная составляющая: представление проекта, используя опыт самостоятельного поиска, умение творчески использовать smart технологии для предоставления личного опыта работы с новейшей техникой, тем самым использовать достижения прошлого для выстраивания будущего, как стимул решающего значения и для обучающего и для обучаемого, где присутствует и сотрудничество и сотворчество.

Биологические знания, основанные на применении последних достижений информационного оборудования – это компонент исследовательских знаний с неограниченными возможностями, поэтому для подготовки домашнего задания не только по обобщающим темам, но и по наиболее интересным для интеллектуала темам принимайте позицию необходимости создания одаренными учащимися творческих проектов, фильмов, сайтов, опираясь на мнения ученых и понимая творчество как деятельность, состоящую в создании существенно нового, в результате которой изменяется не только объект творчества, но и субъект творчества – человек.

Возрастающие возможности доступа информации из любой точки мира с помощью глобальных сетей освободит от рутинной работы учителя, позволит вырабатывать критерии отбора реального доступа к информации и умения фильтровать и находить нужные параметры реальных технологических возможностей для достижения быстрого и эффективного результата. Ожидаемый результат изучения курса биологии с точки зрения особо одаренных детей – это ответ на вопрос успешности дальнейшей профессиональной образова-

тельной траектории и успешной карьеры. Результаты должны быть значимы для самих учащихся. Учителю необходимо построить методику использования технологических возможностей для наибольшей привлекательности предмета с выработкой стратегии обучения, направленной на умения учащихся выделять главное из множества информационных объектов, необходимых лично обучаемому.

Коммуникативная культура обучаемого - это сумма знаний интеллектуального продукта, обеспечивающая наивысшее осмысление своего потенциала и осуществление деятельности направленной на получение высококвалифицированного образования

QABAQCIL İŞ TƏCRÜBƏSİNDƏN İSTİFADƏ TƏLİMİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN VASİTƏSİ KİMİ

Sona SADIQOVA

Qafqaz Universiteti

sona_sadiqova@list.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Pedaqoji proses təlim, təhsil, tərbiyə və psixoloji inkişaf olmaqla dörd əsas hissədən ibarətdir. Təlim dedikdə müəllim və şagirdin (tələbənin) qarşılıqlı pedaqoji fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Bu fəaliyyət nəticəsində şagirdlər (tələbələr) müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminə yiyələnirlər. Təlim prosesi hər zaman cəmiyyətin həyatında öz əhəmiyyəti ilə seçilmişdir. Bu proses heç də bütün dövrlərdə eyni forma və üsulla həyata keçirilməmiş, zaman-zaman dəyişərək yenilənmişdir. Təbii ki, dövrün və cəmiyyətin inkişaf tələblərindən irəli gələn bu yenilik kortəbii şəkildə baş verməmişdir. Təlim prosesində tərəqqi daha əvəllər mövcud olmuş və təcrübədə özünü doğrultmuş nəzəriyyənin pedaqoji kollektiv tərəfindən daha fərqli, yaradıcı tədbiqi sayəsində əldə edilmişdir.

Pedaqoji proses çoxcəhətli, mürəkkəb, uzunmüddətli, eyni zamanda, müəllim və tərbiyəçidən böyük məsuliyyət, gərgin əmək, son dərəcədə geniş səbr və dözümlülük, zəhmət tələb edən bir prosesdir. Təlim fəaliyyətinin düzgün planlaşdırılması və həyata keçirilməsi, müəllim-şagird, şagird-şagird, müəllim-valideyn, məktəb-ailə münasibətlərinin humanizm prinsipi əsasında qurulması, təlimdə yeni texnologiyadan, interaktiv metodlardan istifadə bütövlükdə pedaqoji prosesin uğurla həyata keçirilməsini şərtləndirən başlıca faktorlardır. Elmin bütün sahələrində olduğu kimi pedaqogikada da əldə edilən biliklər sisteminin məqsədəuyğunluğu, səmərəliliyi və həmin biliklərin mənimsədilməsi prosesində əldə ediləcək nəticələrin keyfiyyəti pedaqoji üsul və tədqiqat metodlarından asılıdır. Müxtəlif pedaqoji ədəbiyyatlarda pedaqogikanın tədqiqat metodları kimi müşahidə, şagirdlərin yaradıcılıq məhsullarının öyrənilməsi, pedaqoji eksperiment, müsahibə, pedaqoji test, qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi, məktəb sənədlərinin öyrənilməsi və s. metodlar göstərilmişdir. Bu metodlardan son illərdə ən çox istifadə edilən və daha çox diqqət mərkəzində olan metod qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi metodudur. Təkcə təlim prosesində deyil, həmçinin digər bütün sahələrdə də uğur qazanmaq, inkişafa nail olmaq üçün qabaqcıl iş təcrübəsinin ümumiləşdirilib öyrənilməsi və yayılması metodundan istifadə etmək hər zaman özünü doğrultmuşdur. Belə ki, əvvəlki təcrübəyə istinad etmədən heç bir sahədə nailiyyət əldə etmək olmaz. Pedaqoji prosesdə qabaqcıl iş təcrübəsi dedikdə təlim-tərbiyə fəaliyyətində ən yaxşı son nəticə göstərən müəllim işinin məzmunu başa düşülür. Qabaqcıl müəllim təlim-tərbiyə prosesində ən müsbət nəticə əldə edən və şagirdlərin ümumi hazırlıq səviyyəsinə, öz tədris etdiyi fənnə dair bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminə yiyələnmə səviyyəsinə görə digərlərindən fərqlənəndir. Qabaqcıl iş təcrübəsinin öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi və yayılmasında əsas məqsəd təlim-tərbiyə prosesində, həmçinin, nəzəriyyə və praktikanın daha da təkmilləşdirilməsi üçün yeni və daha fərqli ideyaların hazırlanmasında istedadlı müəllimlərin yaradıcılıq qabiliyyətindən, bilik və təcrübəsindən ən səmərəli şəkildə istifadə etməkdir. Bu metodun tədbiqi təlimin təkmilləşdirilməsinə bilavasitə müsbət təsir göstərir. Elə buna görə ki, son dövrlərdə prezident İlham Əliyev təlim prosesinin daha da təkmilləşdirilməsi üçün “Ən yaxşı müəllim”, “İlin ən yaxşı ümumtəhsil məktəbi” müsabiqələrinin keçirilməsi və qabaqcıl müəllimlərin, həmçinin, ümumtəhsil məktəblərin mükafatlandırılması haqqında müxtəlif sərəncamlar imzalayır. İlham Əliyevin bu fəaliyyəti məhz təhsilin inkişafına yönəlmişdir. Bütün bunlar respublikanın ən qabaqcıl müəllimləri və ən yaxşı məktəblərinin üzə çıxarılmasına və onların pedaqoji təcrübəsindən daha geniş şəkildə istifadə edilməsinə imkan yaradır. Respublikamızda təhsilin dünya təhsilinə inteqrasiya etdiyi, təlim prosesində kompüter texnologiyasından istifadənin geniş yayıldığı bir dövrdə qabaqcıl pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi, nəzəri cəhətdən ümumiləşdirilməsi və pedaqoji kollektivdə yayılması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qabaqcıl pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi eyni zamanda yeni yaranmış elmi nəzəriyyələrin reallaşdırılmasına zəmin yaradır.

Qabaqcıl iş təcrübəsinin öyrənilməsi üçün aşağıdakı yollardan istifadə etmək məqsədəuyğundur:

- 1) Təcrübəsi öyrənilən müəllimin iş planı ilə tanış olmaq;
- 2) Pedaqoji kollektivdə və ictimaiyyətdə müsahibə və rəy sorğusu keçirmək;
- 3) Təcrübəsi öyrənilən müəllimin dərslərini dinləyib təhlil etmək;
- 4) Şagirdlərin bilik və bacarıq səviyyələrini öyrənib üzə çıxarmaq və s.

XX əsrin 90-cı illərindən etibarən ölkəmizdə təlim sahəsində daha çox qabaqcıl Amerika və Avropa təhsil təcrübəsinə istinad edilməkdədir. Bununla əlaqədar olaraq orta ümumtəhsil məktəblərində kurikulum islahatı aparılmağa başlanmış və fəal, interaktiv metodlardan istifadəyə geniş yer verilmiş, qiymətləndirmə mexanizmində bir sıra yeniliklər edilmiş, ali təhsil müəssisələrində kredit sistemi tətbiq edilməyə başlanmışdır. Təbii ki bütün bunların həyata keçirilməsində əsas məqsəd dünya ölkələrinin istər təhsil, istərsə də digər sahələrdə fəaliyyət göstərən qabaqcıl kadrları ilə rəqabətdə uğurlu nəticə göstərə biləcək peşəkar ixtisaslı kadrların və yüksək insani keyfiyyətləri ilə hər kəsə nümunə ola biləcək kamil insanların yetişdirilməsidir. Lakin fikrimcə, professor Əjdər Ağayevin də vurğuladığı kimi qabaqcıl xarici iş təcrübəsindən istifadə o zaman daha müsbət nəticə verər ki, Azərbaycan təhsil sistemində istər rəhbər, idarəedici, istərsə də nəzəri və praktik fəaliyyət göstərən insanlar həm milli nəzəri və praktik təhsil ənənəsini yaxşı bilsinlər, həm də qabaqcıl dünya təcrübəsini və ideyalarını yüksək yaradıcı səviyyədə öyrənib, tətbiq edə bilsinlər (Əjdər Ağayev-təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Adiloğlu nəşriyyatı Bakı 2006).

Beləliklə, təlimin təkmilləşdirilməsinin vasitəsi kimi qabaqcıl iş təcrübəsindən istifadə hal-hazırda aktual məsələlərdən biri kimi təhsil işçilərinin diqqət mərkəzindədir və pedaqoji prosesdə müsbət mənada dəyişikliklərin edilməsində olduqca mühüm rola malikdir.

TEST ŞAĞİRD NAILİYYƏTLƏRİNİN OBYEKTİV QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ MÜHÜM BİR VASİTƏ KİMİ

Təranə ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

rena_qurbanova@bk.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Keyfiyyətli təhsil dövlətin, cəmiyyətin təhsil sistemində sosial tələbidir. Təhsildə keyfiyyətin müəyyən olunması şagird nailiyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi ilə şərtlənir. Dünyanın bir çox ölkələrində ölçü vasitəsi kimi testlərdən istifadə olunur. Onların işlənməsi və istifadəsi dəqiq nəzəriyyələrə əsaslanır və çoxsaylı tədqiqatlar nəticəsində öz təsdiqini tapmışdır. Nəzəri və praktik testləşmə testologiyası 120 ildən artıqdır ki, mövcuddur və bu müddət ərzində testlərin işlənməsi üçün insanların müxtəlif sahələrdə fəaliyyəti ilə, o cümlədən təhsil ilə bağlı geniş təcrübə toplanmışdır. Ehtimala görə Çində vətəndaşların müayinəsi üçün istifadə edilən testlərin tarixi lap qədim dövrlərə, 3 min il əvvələ təsadüf edir. Yunanlar isə testlərdən təhsil prosesində köməkçi vasitə kimi istifadə edərmişlər. Zaman keçdikcə müxtəlif sahələri əhatə edən testlərin yaranması, təcrübədə nəticələrin toplanması test nəzəriyyəsinin formalaşmasına səbəb oldu.

Təhsildə meydana çıxan problemlər testlərin işlənməsinə ilkin güclü təkan vermiş və bu praktik zərurətdən meydana gəlmişdir. Tədris müəssisəsi olan məktəblərdə şagirdlərin intellektual geridəqalma hallarına görə qiymətləndirilməsi, istedadlı uşaqların seçilməsi, təlimdə uğursuzluqların diaqnozu, maraq dairələrinin müəyyənləşdirilməsi, təhsil və peşə seçmələri üçün testdən geniş istifadə olunur.

Test şagirdin təlim nəticələrinin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi üçün ölçü vasitələrindən biridir və test fərdin keyfiyyət və kəmiyyət baxımından qısa zamanda sınaqdan keçirilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Testin etibarlılığı və dəqiqliyi ona verilən tələblərdəndir. Testin etibarlılığı bir çox amillərdən asılıdır:

- test təlimi adekvat əks etdirilməli və parametrlər düzgün seçilməli;
- testin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi texnologiyası dəqiq, aydın və birmənalı olmalı;
- testin yoxlanılmasının təşkilində dəqiq təlimatın olması;
- hər bir testləşmənin şərtlərinin eyniliyi;
- göstəricinin oxşarlığı (eyni mənalılığı).

- Testin etibarlılığı onun elmiyindədir. Təlimdə və psixologiyada təlim proqramlarının verilmiş təlim nəticələrinin məzmununa uyğun olması testin etibarlılığıdır. Yoxlama tapşırıqlarının məzmunu isə nəzarət məqsədlərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Testlərin etibarlılığı hazırlanmış testlərin istifadəsi zamanı nəticələrin müqayisəsi və müxtəlif metodlarla test edilmiş şagirdlərin təlim səviyyələrinin nəticələri əsasında yoxlanılır. Burada mühüm olan yoxlamalar tədris materialının dolğunluğu və yoxlama tapşırıqlarının düzgün təqdim edilməsidir.

Testlərin şagird nailiyyətlərinin yoxlanılmasında və qiymətləndirilməsində bir sıra funksiyaları vardır.

- 1) Qeydəalma funksiyası - məlumatlılıq; Müəllimin sistemli olaraq şagirdin təlim nəticələrini qeydə alması müəllimə hər bir şagirdin nailiyyətləri, müvəffəqiyyəti və təlim prosesində çatışmamazlığı haqqında mühakimə yürütməyə imkan verir.
- 2) Nəzarət – korreksiyaedici funksiya. Bu funksiya müəllim-şagird arasında əməkdaşlığa dəlalat edir və daha optimal təlim metodlarının seçilməsinə, mövzunun şagirdlərə çatdırılması üçün vaxtın düzgün bölüşdürülməsinə və geridə qalan şagirdlərin diaqnostikasını aparmaqla səbəblərini aşkar etməyə imkan verir.
- 3) Təlim funksiyası. Bu funksiya təlim materialının təkrarlanmasına və dünya əhəmiyyətli ideyalara, əsas məsələlərə xüsusi diqqətin yetirilməsinə kömək edir, şagirdlərin biliklərinin möhkəmlənməsinə səbəb olur və tipik səhvləri müəyyənləşdirir.

- 4) Təbiiy (motivasiyalasdırıcı) funksiya. Şagirdləri gələcək tədris işlərində biliklərini dərinləşdirməyə, özünə nəzarətə və özünüqiyətləndirməyə stimullaşdırır.
- 5) Attestasiya funksiyası – şagirdin təlim səviyyəsinin xarakterizə edilməsi ilə bağlıdır. Bu həm də tədris müəssisəsində müəllim işinin attestasiya edilməsinin komponentidir.

Testlərin düzgün hazırlanması üçün bir neçə qaydaya əməl edilməsi zəruridir:

- düzgün cavabı olan sualı formalaşdırmaqdan başlamalı, tapşırığın məzmunu proqramın tələblərinə cavab verməli və təlimin məzmununu əks etdirməli, sual bitkin bir fikirdən ibarət olmalı, sualların tərtibində, xüsusilə “bəzən, tez-tez, həmişə, heç vaxt” sözlərindən istifadə edərkən diqqətli olmalı, sual dəqiq formalaşmalı, artıq sözlərdən – böyük, kiçik, çox, az, daha az, daha çox sözlərindən uzaq olmalı, əsas fikirlə əlaqəsi olmayan giriş ifadələrdən və cümlələrdən uzaq olmalı. Ətraflı təsdiqini tapan sözlərə müraciət edilməməli. Belə ki, bu hətta testin cavabını bilməyən şagirdi düzgün cavabı tapmağa istiqamətləndirir, düzgün olmayan cavablar məntiqli olmalı, bacarıqla seçilməli, çaşdırıcı suallar verilməməli, bütün variantlar qrammatik cəhətdən tapşırığın əsas hissəsi ilə uzlaşmalı, qısa və sadə cümlələrdən istifadə edilməli, əsas hissədə nadir hallarda inkar formadan istifadə etməli və ikili inkar etmələrdən uzaq olmalı, qoyulan sualın cavabı əvvəlki cavablardan asılı olmalı deyil, düzgün və düzgün olmayan cavablar məzmununa, quruluşuna görə birmənalı olmalı. Səhv cavablarda həqiqətə uyğun variantlardan istifadə edilməli, sual kəmiyyət xarakterlidirsə, cavabları artan istiqamətdə yerləşdirilməli, mətnlərdəki sözlər təqdim edilsə, onları əlifba sırası ilə düzməli, cavablarda “sadalananlardan heç biri, bütün sadalananlar” kimi variantlardan istifadə edilməməli, təkrardan qaçmalı, sual məhdud olmaı və sadələşdirilməli, cavab isə qısa olmalı, düzgün cavabın yeri elə təyin edilməlidir ki, o sualdan-suala təkrar olmasın, tapşırıq daha hazırlıqlı şagirdlərin düzgün olmayan cavabı nöqtəyi-nəzərdən təhlil edilməli.

AUTİZM SİNDROMLU UŞAQ VƏ ONUN AİLƏSİ

Tünzalə VERDİYEVA

Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu

tunzaleverdiyeva@mail.ru

Bakı/AZƏRBAYCAN

Erkən uşaqlıqdan başlayıb həyat boyu davam edən bir inkişaf pozuntusu olan autizmin ən ümumi xarakteristikası arasında sosial qarşılıqlı əlaqələrdə, dil və ünsiyyət bacarıqlarında çatışmazlıq, təkrarlanan davranışlar, eyniliyə həddindən çox bağlılıq kimi xüsusiyyətlər yer almaqdadır. Buna baxmayaraq bu sindromun nəzərə çarpan fiziki xüsusiyyətləri yoxdur. Autistik xüsusiyyətlər ümumi mənada autistik pozuntusu olan uşaqlarda müşahidə olunmaqla yanaşı, hər autist uşaqda bir cür təzahür edə bilər.

Hələ autizm termini istifadə olunmadan, bugün qəbul etdiyimiz autizm anlayışından ilk dəfə 1700-cü illərdə fransız elm adamı Jan İtard bəhs etmişdir.

Autizm sözü ilk dəfə 1910-ci ildə İsveçrəli psixiatr Eugen Bleuler tərəfindən istifadə olunmuşdur. Amerikalı uşaq psixiatri Leo Kanner isə 1943-cü ildə on bir uşaq üzərində ilk dəfə apardığı araşdırmalar nəticəsində autizmin fərqli bir pozuntu olduğunu qeyd edərək, bu pozuntu üçün “Erkən Uşaqlıq Autizmi” terminindən istifadə etmişdir. Kanner autizmi bir sindrom olaraq müəyyənləşdirmişdir. Kannerə görə autizmin:

- autistik yalnızlıq,
- dəyişikliklərə qarşı müqavimət,
- fərqli maraq və qabiliyyətlər

olmaqla üç əsas xarakterik xüsusiyyəti vardır. Kannerin autizmdə vurğuladığı “autistik yalnızlıq” psixoloji bir yalnızlıqdır və bugün də autizm diaqnozunun qoyulmasında əhəmiyyətli bir yer tutmaqdadır.

Autizmin yayılması ilə əlaqədar dəqiq məlumatlar bilinməməklə birlikdə, fərqli qaynaqlarda fərqli rəqəmlər verilməkdədir. Amerikada aparılan ən son araşdırmalarda bu sayın 1/88 olduğu açıqlanmışdır. Bu sayın getdikcə artması mütəxəssisləri narahat edir. Azərbaycanda hələlik bu cür statistik araşdırma keçirilməmişdir. Bununla yanaşı araşdırmalar göstərmişdir ki, autizmin görülmə nisbəti oğlanlarda qızlara nisbətən 3-5 dəfə çoxdur.

Autizmə qəti olaraq nəyin səbəb olduğu hələ də bilinməməkdədir. İndiyə qədər autizmin yaranma səbəbləri haqqında bir çox nəzəriyyələr meydana çıxmışdır. Ümumilikdə isə araşdırmalar əsasən üç istiqamətdə: genetik, psixoloji və nevroloji-biokimyəvi istiqamətdə aparılır.

Autizmin əvvəllər zənn edildiyi kimi sevgi məhrumluğu, ünsiyyət əksikliyi ya da uşağın keçmiş yaşantısı ilə əlaqəli emosional problemlərə bağlı olmadığı müəyyənləşdirilmişdir. Sindromun mənbəyi psixoloji deyil, beyin disfunksiyası ilə bağlıdır. Autizm əslində fərdin sosial ətraf mühit ilə əlaqəni kəsərək özünə qapanması, digər insanlarla qarşılıqlı əlaqələrini onlar kimi davam etdirə bilməməsidir.

İnsanlar, öhdəsindən gələ bilmədikləri bir problemlə qarşılaşdıqlarında müxtəlif emosional reaksiyalar göstərirlər. Doğum əvvəli qurulan xəyallar ilə doğum sonrası qarşılaşılan gerçəkliyin ziddiyyəti ailəni məyus edir və ailənin kompleks duyğular yaşamasına səbəb olar.

Problemlə bir uşağa sahib olduğunu öyrənən ailə çox fərqli emosional reaksiyalar göstərməkdədir. Bu vəziyyətdəki ailənin göstərdiyi emosional reaksiyaları araşdıran müxtəlif modellər qarşıya qoyulmuşdur. Emosional reaksiyaları açıqlayan modellər:

1. Mərhələ modeli;
 2. Xroniki kədər modeli;
 3. Fərdi quruluş modeli
 4. Çarəsizlik-gücsüzlük və mənasızlıq modeli
- adı altında qruplaşdırılmaqdadır.

Bu modellərdən ən çox istifadə olunanı mərhələ modelidir. Bu model ailələrin müxtəlif mərhələlərdən keçərək qəbul və uyğunlaşma mərhələsinə gəldiyini fərz edən modeldir. Bu mərhələlər şokla başlayıb qəbul etməyə qədər uzanan emosional bir müddəti özündə ehtiva edir. Bu modelə görə ailələrin keçirdiyi mərhələlər aşağıdakı kimidir:

1. Şok;
2. İnkər;
3. Qəzəb və Depressiya;
4. Günahkarlıq;
5. Utanc;
6. Qarşılıqlı razılaşmaq;
7. Qəbul etmək.

Autist uşağa sahib valideynlərin tətbiq və ya emosional sahədə bir sıra problemlərlə başa çıxmaqları lazımdır. Bunların bir çoxu hər hansı bir problemi olan uşağa sahib valideynlər ilə ortaq problemlərdir, o birilər isə autist uşaqların ailələrinə məxsusdur. Autist uşağı olan bir çox ailə uşaqlarına qarşı nələr edəcəklərini ya da uşağın öz həyatlarına nə istiqamətdə təsir edəcəyini bilməməyin narahatlığını yaşamaqdadır. Ümumiyyətlə, çox xüsusi ehtiyacları olan bu uşağın ailə həyatına uyğunlaşmasının təmin edilə bilməsində bəzi çətinliklər yaşanmaqdadır. Bütün bu narahatlıqların əsasında ailələrin bilinməyənə qarşı duyduqları qorxu yatmaqdadır. Müxtəlif formalarda, diaqnozu qəbul etmək çətin və əzab vericidir. Çünki autist uşaqlar arasında problemin dərinliyi və nəticələrinin səviyyələri dəyişkəndir.

Uşağa autizm diaqnozu qoyulduqdan sonra hər ailə fərqli reaksiyalar göstərir və bu vəziyyətlə başa çıxmaq üçün fərqli mexanizmlərdən istifadə edir. Ana-ataların bütün yaşadıkları ilə necə və nə ölçüdə başa çıxdıkları sosial dəstək mexanizmləri ilə paralellik göstərməkdədir. Ailələrin yoldaşlığa, dostluğa, tək olmadıqlarını hiss etməyə, emosional dəstəyə ehtiyacları vardır.

Mütəxəssislərin apardığı araşdırmaya görə autist uşağa sahib olan ana-ataların sosial dəstək şəbəkəsi, autist uşağı olmayan ana-atalara görə daha məhdud şəkildədir. Bunun səbəbinin mövcud sosial xidmətlərin, reabilitasiya və günərzi qayğı mərkəzlərinin, inkluziv bağça və məktəblərin məhdudluğu olduğu düşünüləməkdədir.

YENİYETMƏLİK DÖVRÜ, ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFI VƏ ŞƏXSİYYƏT ƏLDƏ ETMƏ MÜDDƏTİ

Ufuk SAĞLAM

Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu
saglam75@hotmail.com
Bakı/AZƏRBAYCAN

Yeniyyətlik dövrü, onun həyatında fiziki və psixoloji baxımdan yeni bir canlanmanın meydana gəldiyi kritik bir dövrdür. Hər şəxs inkişaf müddəti boyunca içində yaşadığı dünyanı və özünə aid xəbərdarlıqları eşidər və görər, buna görə özünü inkişaf etdirər. Bunlardan bəziləri gerçək, bəziləri gerçək xaricindədir. Adamın mənlilik anlayışı ətrafıyla qarşılıqlı təsirləri nəticəsində meydana gəlir.

Yeniyyət, doğumundan etibarən ətrafıyla bir sıra əlaqələr qurmağa başlamaqdadır. Dəyişik mərhələlər etibarilə ələ alına biləcək bu əlaqələr ilk olaraq oyun şəklində təzahür etməkdədir. "Oyun" mərhələsində uşaq, mütəşəkkil bir sistem içində başqa insanların rollarını oynayaraq, beləcə özünü onlardan ayırdıqda ictimai bir obyekt olaraq mahiyyət-ləndirməyi öyrənməkdədir.

Bu mərhələ, ictimai anlayışların daxililəşdirilərək adamın ictimai sistemdə yerini almasıyla ortaya çıxan ilk ictimailəşmə dövrüdür. Daha sonrakı dövrlərdə adama təsir edən və ictimai ehtiyaclarını təmin edən istinad qrupları əhəmiyyətli rol oynamağa başlamışdır. Bu qruplar bir-birlərinin yerini almaqda və zamanla fərd baxımından əhəmiyyətləri və təsir edicilikləri dəyişir.

Cəmiyyətin, mədəniyyətin və ətrafın fərd üzərindəki təsiri nə cür sıx olursa olsun yenə də öz dünyasında olub bitənlər onun üçün prioritet daşıyır və davranışlarını insan təbiətinin gərəyi istiqamətində davam etdirir.

Başlanğıcda fərqliləşməmiş bir mənliliyə sahib olan uşaq, daha ilk illərdən etibarən ehtiyaclarını qarşılamada qabiliyyətlərini istifadə etmədə, həyat boyu özünə bələdçilik edəcək və ətrafdan öyrənmə yoluyla aldığı məlumatları inteqrasiya edərək şəxsiyyətini meydana gətirməyə başlar.

Yeniyyətinin həyatı boyunca meydana gələn dəyişmələrə olan uyğunlaşmasını səkkiz mərhələlə təsvir etmək-dədir. İlk dörd mərhələyə qədər təməl əsitmələr ortaya çıxmaqda və müxtəlif şəkillərdə ətrafla əlaqələr qurulmaqdadır. Güvən və etibarsızlıq duyğuları inkişaf etməkdə, utanma, şübhə kimi duyğular ortaya çıxaraq məlumatlar öyrənilməyə, tutum və davranışlar təcrübə edilməyə başlanmaqdadır. Bu mərhələlərdə, adamın yönəldiyi ətraf və əsas faktor ailədir.

Yeniyyətlik dövrü bunun üçün olduqca kritik bir dövrdür. Çünki bu dövrdə gənc, özünə indiyə qədər ətraf təsiriylə qazandırılan təməl inanclarını sorğulamağa başlayar. Bu sorğulama, öz psixoloji sahəsindəki boşluqları görməyə başlamasıyla hərəkətlənir. Bir ideologiya və ya həyat fəlsəfəsi axtaran insan, eyni zamanda müəyyən bir anlama ehtiyacının da təsiri altında qalar .

İnanılan insanlar və ideallar tapma, onlara sədaqətlə bağlanma, oyun dövründən çıxardılmış olan cəhd duyğusunun və dəyər verilən məqsədlər arxasında qaçma bacarığını da gücləndirir. Çünki bir əlaqəyə ya da bir ideala sadıq qalmaq demək, insanın doğruluğuna inandığı məqsədlərin, sonuna qədər müdafiə etdiyi dəyərlərin və günahkarlıq duymadan yerinə yetirdiyi öhdəçiliklərin olması deməkdir. Bu isə, özünə bir yol çəkməsi və necə biri olmaq istədiyini təyin etməsi mənasını verir.

Şəxsiyyət

Şəxsiyyət, yeniyyətin həyata baxışındakı xüsusiyyətləri meydana gətirən və təməl maraq impuls qabiliyyəti ilə romantik meylləri ehtiva edən, müəyyən bir davamlılıq göstərən davranış və xüsusiyyətlərin komponentidir. Şəxsiyyət, bir yeniyyətin xüsusi davranış və düşünmə formasını təyin edən dinamik sistemlərin təşkilatı olaraq da təyin oluna bilər.

Şəxsiyyətin meydana gəlməsin, doğuşdan gətirilən və sonradan qazınan çox sayda faktorun qarşılıqlı təsirin nəticəsidir. Başqa bir ifadəylə şəxsiyyət, ətrafla varisliyin bir funksiyasıdır.

Şəxsiyyət; insanın nizam, istiqamətə, mənalılığa meyli istiqamətində iç və xarici dünyanı inteqrasiya etdirən bir mənlilik quruluşuna və bu quruluşa söykənən bir güvənə qovuşmasının ifadəsidir. yeniyyətin kim olduğunu kəşf etmənin tək səbəbi, əldə etməsi lazım olan və açıqlanmasını istədiyi şəxsiyyətlərdir. Şəxsiyyətlər bir baxıma, heç bir zaman saxladıkları mübtəda müddətləri üçün uyğun olmayacaqlarını bildiyimiz halda, içində hərəkət etmək məcburiyyətində olduğumuz formalarlardır.

Şəxsiyyətlərin də özlərini quruluşlandıran ya da izah edən ifadələr içində iştirak edən bir tarixləri vardır.

Şəxsiyyət əldə etmə müddəti, ictimailəşmə adı verilən müddətdir. Bu müddət, öyrənmə müddəti deyil. Bu müddət içində adam məlumatları yenidən şəkilləndirməlidir. Ümumiyyətlə, insanların ictimai dünyalarının davranışlar, normalar, qaydalar və dəyərlər standartlarıyla şəkillənməsi prosesləri, ictimailəşmə olaraq terminləşdirilir. İctimailəşmə, şəxsi davranışların, bir və ya daha çox ədəddəki fərdlərlə ictimai ətrafda qarşılıqlı təsiri nəticəsindən meydana gəlməkdir. İctimailəşmənin ən əhəmiyyətli funksiyaları olan status qazanmaq və fərqli bir qrup quruluşu meydana gətirmək bu şəkildə ortaya çıxmaqdadır.

Yeniyyətin təyin etdiyi şəxsiyyət problemləri içində ən sıxıqla ictimai rol və cinsi qütbləşmə problemlərinə rast gəlinməkdir. Beləliklə; peşə seçkisi, özünə məxsus problemlər, bədən qəbulu problemləri də gənclər arasında sıxıqla görülən problemlərdir. Bu problemlər, yeniyyətin şəxsiyyət inkişaf etdirmə müddətində, çətinlik çəkdiyini düşündürməkdir.

Ölkəmizdə xüsusilə aşağı sosial-iqtisadi səviyyədə, yeniyyətin şəxsiyyət inkişaf etdirmədə əziyyət çəkməsi gözlənilə bilər. Universitet illərinə qədər bir şəxsiyyət inkişafı etdirmiş olan yeniyyətin fərdiləşmə arzusu ilə özünə etibarsızlıq duyğuları arasında tərəddüd etməkdə olduğu düşünülə bilər.

“NEDEN OKUMUYORUZ?”: SINIF ÖĞRETMENİ ADAYLARININ OKUMAYI ENGELLEYEN ETMENLERE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

Vafa SAVAŞKAN

Artvin Çoruh Üniversitesi

vafasavaskan@artvin.edu.tr / vefasavaskan@hotmail.com

TÜRKİYE

Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan bir iletişim aracıdır. Dil edinimi noktasında ister ana dili olarak, isterse de yabancı dil olarak elde edilen dil yeteneği; okuma ve dinlemeden oluşan anlamaya, yazma ve konuşmadan oluşan anlatmaya dayalı temel becerilere dayanır. Bu dört beceri arasında sıkı bir bağ söz konusudur. Sağlıklı bir düşünce ve iletişim için bu becerilerin birbirine paralel olarak geliştirilmesi gerekir.

Okuma, bir yazıdaki sembollerini tanıma ve anlamlandırma etkinliğidir. Okuma, insanın yeni kelimeler öğrenerek, anlayışlar kazanarak, yaratıcılığını geliştirerek ufkunu genişletir. Okumanın tanımı konusunda araştırmacılar “Anlamli sözcükleri duyu organları yoluyla algılayıp bunları anlamlandırma, kavrama ve yorumlamaya dayanan zihinsel etkinlik”tir hükmünde birleşmişlerdir. Bu şekilde kitabi tanımların yanı sıra okuma sözcüğü birçok anlamda da kullanılmaktadır.

Okuma becerisinin gerçekleşebilmesi için yazılı ve basılı sembollerin anlamlandırılması gerekmektedir. Sembollerin çözümlenmesi görsel ve işitsel algıyla ilgili bir beceri olduğundan öğrencinin yazılı ve basılı sembollerini seslendirebilmesi için işitsel ve görsel olarak hazır olması gerekmektedir.

“Basılı veya yazılı metinleri duyu organlarımız vasıtasıyla algılayıp bunları anlamlandırıp algılama işi” olan okumanın üç unsurundan bahsedilebilir: yazılı ve basılı metin, duyu organları vasıtasıyla bu metinlerin algılanması, okunan metinlerin anlamlandırılması ve yorumlanması. Nitelikli bir okuma için bu üç unsurun eksiksiz bir şekilde bir arada olması gerekmektedir.

Okumanın amacı bireyin kendisi tarafından belirlenir. Kimileri bilgili, görgülü bir insan olmak için; kimileri geçimlerini temin etmelerini sağlayacak bir işe kavuşmak için, kimileri sıkıntılarını gidermek için, kimileri de haz almak için okur. Böylece, bireyin daha çok kendi düşüncesine ve amacına yönelik kitapları seçtiğini ve okuduğunu söyleyebiliriz.

Anlamanın kazanılmasında dil önem taşıdığından öğrencinin çözümlediği metni anlayabilmesi için kendi bilgi ve yaşantısıyla metin arasında ilişki kurabilmesi de gerekmektedir. Bunun yanı sıra okumanın bilişsel bir etkinlik olduğu düşünülürse okumanın görsel yanına ek olarak, okuyucunun gerek sosyo-kültürel hayatta ve gerekse daha değişik meşguliyetleri sonucu önceden edindiği bilgilerin ve beklentilerin de anlamada önemli bir payı olduğu söylenebilir.

Okuma ve okunandan anlam kurma becerilerini kazandırmak eğitim programlarında ve öğretim sürecinde de yer almaktadır. Okumanın kültürel birikim kazanmada da rolü büyüktür. Sosyal hayatta başarılı olabilmek için kültürlü olmanın şart olduğu düşünülürse okumanın öğrenciye öncelikle kendi benliğini, daha sonra çevresini ve toplumu oluşturan sosyal değerler kazandırdığını anlayabiliriz. Öğrencilere bilinçli bir şekilde seçerek yaptıkları okuma sayesinde kültürel birikime sahip olabilecekleri düşüncesi anlatılmalıdır. Öğretmen adaylarının okuma becerisini öğrencilere kazandırabilmeleri için kendilerinin okuma alışkanlığına sahip olması, bu konuda bilgili olması gerekmektedir.

Okuma eğitimini engelleyen bazı etmenler vardır. Bu araştırmanın amacı, sınıf öğretmeni adaylarının okumayı engelleyen etmenlere ilişkin görüşlerini ortaya koymaktır. Ayrıca, iyi bir okuyucu olmak için okuma öncesinde, okuma sırasında ve okuma sonrasında yapılması gereken etkinliklerin bilinmesi gerektiğinden yola çıkarak öğretmen adaylarının bu süreci ne kadar etkili değerlendirdikleri de tespit edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın katılımcılarını Artvin Çoruh Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Sınıf Öğretmenliği Programı'nda öğrenim gören 65 öğretmen adayı oluşturmuştur. Araştırmada öğretmen adaylarının ne kadar sıklıkla kitap okuduğu, kitap seçiminde ne kadar titiz davrandığı, okuma tekniklerini uygulayıp uygulamadıkları gibi tespitler yapılmıştır. Araştırmada nitel araştırma yaklaşımı benimsenmiş, verilerin analizinde betimsel analiz tekniği kullanılmıştır. Araştırma sonunda okuma becerisinin gelişimini sağlamaya yönelik öneriler sunulmuştur.

PSİKOLOJİK DANIŞMANLIK VE REHBERLİK NEDİR NASIL YAPILIR

Veli AYDIN / Aslan Mehmet GÜDER / Mehmet Soner YILDIZ / Mehmet Ali CEYHAN

Bakü Slavyan Üniversitesi

myveli@yahoo.com

Bakü/AZERBAIJAN

Rehberlik- Öğrencilerinin sorunlarını öğrenerek onlara yardımda bulunma faaliyetidir. Bu işi yapan şahsa da "Rehber" denir.

"Rehberliğin amacını kişinin, kendini bilmesi tanınması kendini gerçekleştirmesine yardımcı olmak" olarak tanımlanabilir. Bundan yola çıkarak rehberliğin amacı ile ilgili şu maddeler sıralanabilir :

- 1.Rehberlik bireyin kendini tanınması,
- 2.Rehberlik kişinin çevrede kendisine açık olan fırsatları öğrenmesi,
- 3.Rehberlik kişinin gizli güçlerini geliştirmesi,
- 4.Rehberlik kişinin çevresine uyum sağlamasıdır.

Bu amaçların ilk ikisi, bireyin çevresi ve kendisi hakkında doğru ve ayrıntılı bilgi edinmesinin önemini vurgular. Kendini tanınması ile, beden ve zihin yetenekleri, hoşlandığı ve hoşlanmadığı faaliyetleri, psikolojik ihtiyaçlarını, hayattan neler beklediğini, tutum ve değerlerini tanınması kastedilmektedir. Kişinin kendini tanınmasına yardımcı olmak rehberliğin birinci görevidir.

Bireye toplumda gelişme olanakları ve uyması gereken kurallar hakkında bilgi verme rehberliğin diğer işlevidir.

Bilgi Verme :

Öğrenciyi; yetenek ve ilgilerine uygun okullar, programlar ve meslekler hakkında aydınlatma, ona görgü ve disiplin kuralları hakkında bilgi verme gibi faaliyetleri kapsar.

Yardım :

Yardım kavramı ile kastedilen; tavsiye vermek, akıl öğretmek, bireyi doğru olduğu var sayılan bir hareket tarzını benimsemeye ve uygulamaya mecbur etmektir, ona çeşitli seçenekleri tanıtmak ve en uygun olanı seçmesi ve değerlendirmeyi yapabilecek hale gelmesine çalışmaktır.

Yol Gösterme :

Yol gösterme değil, yollar göstermedir. Çeşitli yolların avantajlı ve dezavantajlı yönleriyle kendisine uygun olanı seçebilmede bireye yardımcı olmaktır.

Bu açıklamalardan yola çıkarak rehberliğin amacı olarak belirtilen " Kendini gerçekleştirme" nin tanımını yapabiliriz.

Kendini Gerçekleştirme :

Bireyin, kendini anlaması, problemlerini çözebilmesi, kendine uygun seçimler yaparak gerçekçi kararlar alabilmesi, kendi kapasitelerini en uygun bir düzeyde geliştirebilmesi, çevresine dengeli ve sağlıklı bir uyum yapabilmesi, v.b.

psikolojik danışma ve rehberlik yardımının esasını oluşturan ve bireyin kendini gerçekleştirme düzeyini geliştiren belirgin sonuçlarındandır.

Kendini Gerçekleştirmekte Olan Bireyin Özellikleri :

Kendini gerçekleştirmekte olan birey daha yeterli bir kişiliğe sahiptir; daha verimlidir. Kim olduğunu gerçekçi bir gözle algıladığı gibi kim olabileceği hakkında da ha tutarlı bir görüşe sahiptir. Kendini gerçekleştirmekte olan birey hem kendisi hem de başkaları hakkında iyi düşüncelere sahiptir; insan değerlerine saygı duyar, onları benimser ve geliştirir. Kendini gerçekleştirmekte olan birey zamanının iyi kullanır; geçmişten çok geleceğe dönüktür; yaratıcıdır. Kendine saygı duyar ve kendini olduğu gibi kabul eder; duygularını açığa vurmaktan kaçınmaz. Kendini gerçekleştirmekte olan birey değişmeye ve yeni yaşantılara açıktır. Kendini değiştirmekte olan bu gerçek dünyanın yine değişmekte olan bir parçası gibi görür.

Kendini gerçekleştirme, birey için, kuşkusuz yaşam boyu devam eden bir süreçtir. Her bireyin belli bir dönemde belirli bir gerçekleştirmeye düzeyi vardır. Bu gerçekleştirme düzeyinin zaman içinde olumlu yönde gelişmesi beklenir. İşte, psikolojik danışma ve rehberlik yardımının amacı da yukarıda sıralanan özellikler bakımından bireyin bu gerçekleştirme düzeyini geliştirmek ve en uygun seviyeye gelmesini sağlamaktır...!

Rehberliğin İlkeleri

1. Rehberliğin temelinde hak ve sorumluluklar ile ilgili demokratik ve insancıl bir anlayış vardır.
2. Rehberlik uygulamalarında öğrenci ile ilgili herkesin anlayış ve işbirliği içinde çalışması gerekir.
3. Rehberlik anlayışı, her türlü çalışması ile öğrenciyi merkez alan bir eğitim sistemini öngörür.
4. Rehberlik yardımını esaslı, öğrencilerin kendi kişiliklerini daha iyi anlamalarını, problemlerine çözüm yolları bulmada onların kendi kendilerine yeterli bir duruma gelmelerini sağlamaktır.
5. Rehberlik bedensel, zihinsel, sosyal ve duygusal olan bütün kapasitelerini kendi ilgi ve yetenekleri doğrultusunda en uygun bir düzeyde geliştirmesi için öğrencilere yardım etmelidir.
6. Öğrencilere rehberlik yardımı verirken onları türlü yönleri ile tanımak gerekir.
7. Rehberlik uygulamaları her okulun amaç ve ihtiyaçlarına uygun olan alanlarda yoğunlaştırılmalıdır.
8. Rehberlik hizmetleri planlı, programlı, örgütlenmiş bir biçimde ve profesyonel bir düzeyde sunulmalıdır.

PSİKOLOJİK DANIŞMANLIK

Kişisel, sosyal, eğitimsel ve mesleki konularda kişilerin amaçlarını belirleme, karar verme, problemlerini çözme vb. konular da danışmanlardan yardım alma sürecidir. Bu iş profesyonel sahasında uzmanlaşmış kişiler tarafından yapılır ve danışman olarak adlanır.

Danışman tarafsız, kişilik haklarına saygılı, güven ve gizlilik, ahlaki değerler çerçevesinde hareket eder.

Kimler danışmana müracaat eder

- 1-Psikolojik danışman kendini daha iyi tanımak isteyen,
- 2-Arkadaşlarıyla, ailesiyle, öğretmenleriyle ilişkilerini düzeltmek ya da geliştirmek isteyenler,
- 3-Utangaçlıkla ya da yalnızlıkla baş etmek isteyen,
- 4-Girişken olmak, kendine güvenini artırmak isteyen veya buna gerek duyanlara,
- 5-Duygularını ifade etmekte zorlanan ya da daha iyi ifade etmek isteyenlere,
- 6-Kaygı ve stresle baş etmek isteyenlere,
- 7-Sınavlarla sorunu olan ya da akademik başarısını artırmak isteyenlere,
- 8-Mesleki anlamda seçim yapmak isteyenlere,
- 9-Karar vermekte güçlük çekenlere
- 10-Okula sonradan katılan öğrencilere yardımcı olur.

Psikolojik danışmana başvuranların sorunlarının çözümü zaman ister. Danışman problemin belirlenip amaçlarınıza ulaşmanıza, sağlıklı kararlar vermenize yardımcı olur.

Psikolojik danışmanın; gizlilik, güven ve kişilik haklarınıza saygı çerçevesinde sizi yargılamadan, koşulsuz kabul ederek dinliye çek, size dürüst ve açık davranacak, paylaştığınız soruna çözüm bulmanızda yardımcı olacaktır.

**MƏSƏLƏ HƏLL ETMƏ QRUPLARININ FƏALİYYƏTİ VƏ MÜKAFATLI
SUALLARIN ALI VƏYA ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ RİYAZİYYATIN TƏDRİSİNƏ
MÜSBƏT TƏSİRLƏRİ HAQQINDA**

Yaqub ƏLİYEV

Qafqaz Universiteti

yaliyev@qu.edu.az

Bakı/AZƏRBAYCAN

Hal hazırda dünyanın aparıcı universitetlərinin əksəriyyətində, həmçinin bir çox nüfuzlu xarici orta məktəb və kolleclərdə şagird və tələbələrin riyaziyyat və onun müxtəlif sahələrinə marağının artırılması üçün məsələ həll etmə qrupları (MHQ) fəaliyyət göstərir. Məsələ həll etmə qruplarının fəaliyyəti riyaziyyata aid çap olunan dövrü ədəbiyyat, müasir informasiya texnologiyaları, müəllim və əlbətdəki şagird/tələbələrin sıx əməkdaşlığına bağlı olub əsasən

aşağıdakı şəkildə aparılır. Bilindiyi kimi bir çox elmi və pedaqoji jurnallarda riyazi məsələlərin təklif olunub həllərinin müzakirə olunduğu səhifələr və bölmələr vardır. Nümunə olaraq sovet döyündən tanıdığımız hal hazırda Rusiya Federasiyasında fəaliyyətini davam etdirən *Математика в Школе, Квант*; Avropa jurnallarından *La Gaceta de la RSME* (İspaniya), *Nieuw Archief voor Wiskunde* (Hollandiya), *EMS Newsletter, Elemente der Mathematik* (İsveçrə); Amerika jurnallarından *The American Mathematical Monthly, Mathematics Magazine, The College Mathematics Journal, Math Horizons* (ABŞ); uzaq şərq ölkələrindən *Mathematical Excalibur* (Honq Konq); yaxın şərq ölkələrindən *School Science and Mathematics* (İsrail); və nəhayət qardaş ölkə Türkiyədən *Matematik Dünyası* jurnalını göstərmək olar. Bu məcmuələr dövrü olaraq yeni məsələlər təklif edir və daha sonra ən maraqlı və diqqətə layiq olan həlləri seçərək çap edir. Yeni məsələlərin tərtibində həm peşəkar həm də həvəskar riyaziyyatçılar iştirak edir. Hətta demək olar ki, bu jurnallar sayəsində riyaziyyatda yeni bir janr formalaşmışdır. Məsələlərin həllərinin tapılmasında isə şagird və tələbəyə paralel olaraq həm də bu sahənin mütəxəssisləri iştirak edir. Məsələlərin həllərinin tapılmasında MHQ –nın daha uğurlu olduğu müşahidə edilmişdir. Bu müvəffəqiyyətin səbəbləri çoxdur. Əlbətdəki insan təbiətində qrup şəklində çalışanda daha həvəslı olmaq vardır, həmçinin mənsub olduğu qrupun nüfuzunun başqa qrupların yanında qorunması onun hər bir fərdini daha məsuliyyətli olmağa sövq edir. Səbələrdən mənəcə ən əsası MHQ-da hər iştirakçıya onun marağ və bacarıqları nəzərə alınaraq məsələlər təklif olunur və beləliklə nə asan məsələlərlə təcrübəli həll edənlər məşğul olmalı olmur, nə də yeni və təcrübəsiz həll edənlər onların gücü çatmayacaq ağır məsələ ilə məşğul olurlar. Həmçinin bilirik ki, insanların bəziləri həndəsi, vizual yəni formalar və şəkillərlə düşünməyə, digərləri isə cəbri, analitik, ardıcıl, alqoritmik düşünməyə üstünlük verir. MHQ –na mənsub olan tələbələr arasında hər tiptən olan həll edənlər tapmaq mümkün olduğuna görə həm həndəsi təsəvvür tələb edən məsələlər həm də alqoritmik düşüncə tələb edən məsələlər öz həllini daha tez tapır. Qeyd edək ki, təhsil müəssisələrindən başqa elmi tədqiqatla məşğul olan *Microsoft Research* kimi bəzi böyük şirkətlərin də MHQ-ı var və onlar da digər qruplardan bu sarıdan geri qalmırlar. MHQ-na nümunə olaraq *University of Arizona Mathematics Problem Solving Group, Trinity College Dublin Problem Solving Group, Missouri State University Problem Solving/Undergraduate Research Group, The Haverford College Problem Solving Group, Bradley University Math Problem-Solving Group* göstərmək olar.

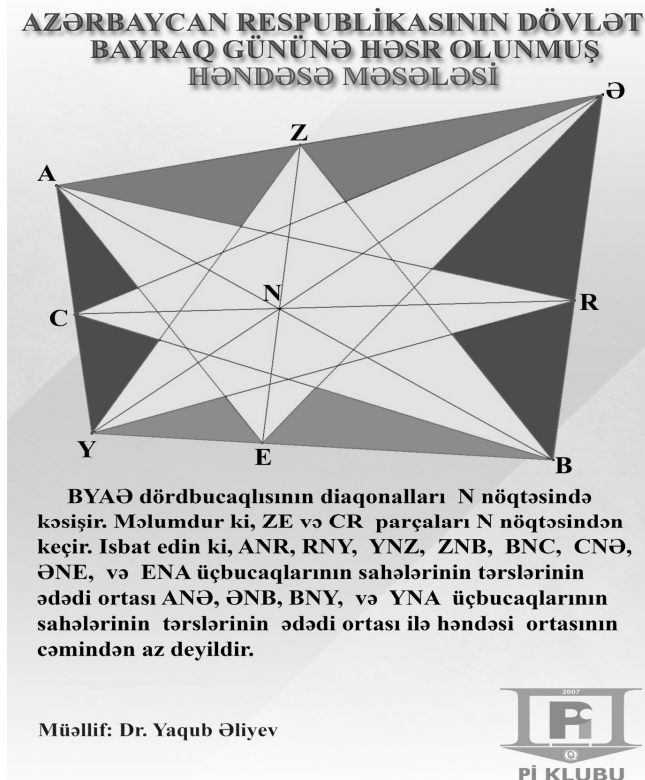
Avropa və Amerika universitetlərinin bölmələrinin və müəllimlərinin elektron səhifələrini araşdırdıqda bir fərqlilik gözə çarpır. Bir çox müəllimlər *həftənin sualı* və ya *ayın sualı* kimi mükafatlı məsələlər təklif edir. Əksər hallarda bu mükafatlar təhsil ocağı tərəfindən təmin edilir. Suallar çox asandan çox çətinə qədər hər çalarda ola bilər. Çox vaxt məsələnin çətinlik səviyyəsinin gizlədilməsinə üstünlük verilir. Çünki ola bilər ki, məsələnin müəllifinə məlum olan həll bu məsələni çətin göstərsə də daha sonra oxucu ona elə bir qısa və sadə həll tapar ki, məsələ daha sonra trivial görünər. Məsələnin həllərini tapanlara mükafatların təntənəli şəkildə təqdim olunması, onların adlarının müxtəlif internet səhifələrində qeyd olunması bu cür fəaliyyət üçün stimül yaradır.

Bu sınaqmış və təsirli yeniliklərin hər gün və hər sahədə inkişaf edən Azərbaycanda da bu və ya başqa şəkildə müxtəlif təhsil ocaqlarında tətbiq olunması ölkəmiz üçün faydalı olacağını düşünürük. Fikrimizin sadəcə quru sözdən ibarət olmadığını göstərmək üçün qeyd etməliyik ki, artıq bir neçə ildir ki, Qafqaz Universitetində MHQ –u fəaliyyət göstərir. Tələbələr bu təşəbbüsə çox həvəslə qoşulur və aktiv iştirak edirlər. Bəzi məzunlarımız isə yeni iş yerlərində özlərinə xas MHQ-u təşkil edib orada universitetdən aldığı stimulu gələcək nəsillərə ötürürlər. Həmçinin, Qafqaz Universitetində requlyar olaraq Riyaziyyat yarışları keçirilir. Sonuncu belə yarışlardan biri Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayraq Gününə (9 Noyabr) həsr olunmuş həndəsə məsələ həlli yarışması idi. Həndəsə məsələsinin şəkildə Azərbaycan Bayrağının elementləri: üç rəng, səkkiz guşəli ulduz var idi. Məsələnin bayram ərəfəsində və onunla əlaqəli olması, həmçinin həndəsə məsələsinin qeyri adiliyi və çətinliyi onun tələbələr arasında sürətlə populyarlaşmasına səbəb olmuşdur. Məsələnin həllinə ayrılan 1 ayın sonunda 3 doğru həll təklif olunmuşdur. Həllərinin təhvil verilməsi ardıcılığı ilə tələbələrin siyahısı aşağıdakı kimidir. Tələbələrin hər üçü Prezident təqaüdcüsüdür və Qafqaz Universteti, Mühəndislik fakültəsində təhsillərini davam etdirirlər.

1. Rəşad Məmmədov (1-ci kurs)
2. Eldar Həsənov (1-ci kurs)
3. Günel Abdullayeva (3-cü kurs)

Bu tələbələrin həlləri və əlbətdəki müəllifin həlli müqayisəli şəkildə başqa bir məqalədə müzakirə olunacaqdır. Amma hələlik onu qeyd edək ki, hər üç tələbənin yanaşması özünəməxsus və maraqlıdır.

Əlavə:

9 noyabr 2012-ci ildə Qafqaz Universitetində Pi klubu tərəfindən keçirilmiş yarışın afişası.

ÖZÜNÜTƏRBIYƏ VƏ İDMANÇININ QƏLƏBƏ PSIXOLOGİYASI

Yücel SAVAŞ

Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu

yclsvs@mynet.com

Bakı/AZƏRBAYCAN

Tərbiyə prosesində biz konkret canlı insanın fərdin şəxsiyyətini formalaşdırırıq. Ona görə də bu prosesdə həmin fərdin özünün bu prosesdə münasibəti, özündə bu və ya digər keyfiyyəti aşılamaq cəhdi də mühüm rol oynayır. Bu isə tərbiyədə daxili idarəetmənin zəruriliyini irəli sürür. Özünütərbiyə, hər şeydən əvvəl, insanın özünü təkmilləşdirmək cəhində, mənəvi keyfiyyətlərini qarşıya qoyduğu məqsədə müvafiq olaraq dəyişdirmək meyində özünü göstərir.

Özünütərbiyə insanın şüurlu olaraq qarşısına qoyduğu məqsədə, ideal və inamlarına müvafiq şəkildə öz şəxsiyyətində dəyişikliklər etməyə yönəlmiş fəaliyyətindən ibarətdir. Özünütərbiyənin həyata keçməsi üçün şəxsiyyətin və onun özünü dərk etməsinin müəyyən inkişaf səviyyəsinin, özünün hərəkətlərini başqalarının hərəkətləri ilə müqayisə zamanı təhlildən istifadə edə bilmək qabiliyyətini, eləcə də daim özünütəkmilləşdirmə bacarığı tələb edilir.

Şəxsiyyətin hərtəfli inkişafı üçün iradi keyfiyyətlərin tərbiyə edilməsi mühüm amillərdən biridir. Fiziki tərbiyə özünütərbiyə sistemində mühüm yer tutur. Yüksək idman nailiyyətləri göstərən idmançılar birinci növbədə, özlərinin güclü xarakterlərinə borcludurlar. Onlar iradi gücü, yüksək mübarizlik, təmkinlik və inadkarlıq kimi keyfiyyətləri sayəsində böyük nailiyyətlər qazanmışlar. İdmançının iradəsi onun inamlılığı, həyata baxışı və mənəvi hissləri ilə sıx bağlıdır. İnam hissi təkcə emosional möhkəmliyin deyil, eyni zamanda mürəkkəb iradi keyfiyyətlərin (qətiyyətlik, inadkarlıq, cəsarətlik, təşəbbüskarlıq) ən mühüm komponentlərindən biri sayılır. İdmançı öz gücünə inananda, onu düzgün qiymətləndirməyi bacaranda, nəyə qadir olduğunu biləndə onun qələbəyə əzmi artır.

Azərbaycan idmanının qələbələrə dolu tarixinə nəzər salsaq, dediklərimizin nə qədər doğru olduğunu sübut edə bilərik. Ümumiyyətlə, fiziki tərbiyə Azərbaycan xalqının qədim keçmişindən başlayaraq onun ümumi mədəniyyəti ilə bağlı olmuşdur. Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycanda bədən tərbiyəsi və idman geniş təşəkkül tapmağa başladı. Bədən tərbiyəsi və idmanın sürətli inkişafı ölkədə fiziki və iradi cəhətdən inkişaf etmiş, vətəninə sevin, onu daima müdafiə etməyə hazır olan gənclər yetişdirməyə imkan yaratdı. Təhsil müəssisələrində bədən tərbiyəsi dərslərinə önəm verilməsi, respublika daxilində tez-tez idman yarışlarının keçirilməsi, müxtəlif idman yarışlarında və olimpiadalarda Azərbaycan idmançılarının iştirakı qələbə psixologiyasının inkişafında, o cümlədən özünütərbiyənin möhkəmlənməsində mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycanlı gənclər böyük bir təşəbbüs, iradə və əzm göstərərək dünyanın bütün ölkələrinin qatıldığı Olimpiya oyunlarında iştirak etməyə vəsiqə qazanmışlar. Belə ki, 1996-cı ildə Atlantada keçirilən Olimpiya oyunlarında Azərbaycan özünün ilk olimpiadasında iştirak etmiş və özünün ilk gümüş mükafatına sahib olmuşdur. Sərbəst üsulla güləşən Namiq Abdullayev yalnız final görüşündə gərgin mübarizədən sonra XXVI Yay Olimpiya Oyunlarının gümüş mükafatçısı olmuşdur. Azərbaycan idmanının və idmançılarının ən yaxın dostu olmuş ulu öndər Heydər Əliyev Namiqin gümüş medalının əhəmiyyətini çox yüksək qiymətləndirərək onu qızıla bərabər tutmuşdur. 2000-ci ildə keçirilən Sidney Olimpiadasında Namiq Abdullayev qızıl medal qazandı. Həmin Olimpiadada ölkəmizə daha bir qızıl medalın sevincini isə stend atıcılığı yarışlarında Zemfira Məftahətdinova yaşatdı. Sidneydə fərqlənən daha bir Azərbaycan idmançısı isə boksçu Vüqar Ələkbərov idi. 2004-cü ildə Afinada keçirilən XXVIII Olimpiya Oyunlarında beş idmançımız medal qazandı. Onların arasında ən böyük müvəffəqiyyəti Fərid Mansurov qazandı. XXVIII Olimpiya Oyunlarından ölkəmizə daha iki bürünc medalla qayıdanlar isə boks üzrə ilk azərbaycanlı dünya çempionu Ağası Məmmədov və Fuad Aslanov oldular.

Pekində 2008-ci ilin XXIX Olimpiadasında Azərbaycan idmançıları arasında cüdoçu Elnur Məmmədli xüsusi seçildi. Mariya Stadnik və Xetaq Qazyumov da fəxri kürsüyə yüksələrək, oyunların bürünc mükafatçıları oldular. Bu Olimpiadada daha iki gümüş medalı isə Şahin İmranov rinqdə və Mövlud Mirəliyev tatami üzərində qazandılar. 2012-ci il XXX London Olimpiadasında Azərbaycana 10 mükafat gətirildi. Bu nailiyyətdə ən böyük pay sahibləri isə güləşçilər oldular. Azərbaycanlı güləşçilər Toğrul Əsgərov və Şərif Şərifovun qazandığı Qızıl mükafat idmanımızın tarixində açılan ən şöhrətli səhifələrdən oldu.

XXX Yay Olimpiya Oyunlarında gümüş mükafatçılar Rövşən Bayramov və Mariya Stadnik, bürünc medalların sahibləri Emin Əhmədov, Xetaq Qazyumov və Yuliya Ratkeviç, habelə ağırlıqaldıran Valentin Xristov, boksçular Teymur Məmmədov və Məhəmmədrəsul Məcidov da onlara göstərilən etimadı doğrultdular və Londonda Azərbaycan olimpiyaçılarının hesabına 10 medal daxil etdilər.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ilk dəfə 1996-cı ildə X Atlanta Yay Paraolimpiya oyunlarına qatılmışdılar. Bu oyunlarda Azərbaycan paraolimpiyaçıları mükafatçılar sırasına düşə bilməsələr də, yüksək iradi keyfiyyətlərə nail ola bilmələri sayəsində 2000-ci il XI Sidney Yay Paraolimpiya Oyunlarından mükafatlarla qayıda bildilər. Azərbaycan idmançıları 2004-cü il XII Afina Yay Paraolimpiya Oyunlarında daha uğurlu nəticələrə imza atdılar. 4 idman növündə 11 idmançı ilə təmsil olunan komandamız olimpiadada ikisi qızıl olmaqla, 4 medal qazandı. 2008-ci il XIII Pekin Paraolimpiya Oyunlarında Azərbaycan idmançıları özlərini daha yüksək səviyyədə təqdim edə bildilər. Həm iştirakçıların, həm də qazanan medalların sayı artdı.

Türkiyədə də idmanın sürətlə inkişaf edir. Onun olimpiya hərəkətində, daxili və beynəlxalq idman yarışlarında inkişafı iradəli idmançıların meydana çıxmasına imkan yaratmışdır. Bunların sırasında Halil Mutlu, İbrahim Kutluay, Hidayət Türkoğlu, Sürəyya Ayhan, Naim Süleymanoğlu və başqalarının adlarını çəkmək mümkündür. Bu nailiyyətləri nəzərdən keçirdikdən sonra demək mümkündür ki, iradi tərbiyə idmançının psixoloji hazırlığında mühüm rol oynayır. Yaxşı psixoloji hazırlığı olan idmançı isə daha böyük qələbələr qazanacağına, özünə inanır. İdmançı möhkəm məənvi-etik və iradi möhkəmliyə malik olmaqla çətin idman mübarizəsindən qalib çıxmağı bacarırlar, özlərinin təsdiq edirlər, eyni zamanda Vətən, xalq qarşısında, öz kollektivləri qarşısında məənvi-ictimai borclarını başa düşürlər.

Bu gün böyük idmanda o idmançılar qələbə qazana bilirlər ki, onların psixoloji, texniki, taktiki, fiziki, həm də yüksək səviyyədə nəzəri hazırlığı olsun. İdmançının psixoloji durumunun möhkəmlənməsi üçün isə onun ruh yüksəkliyinə nail olmaq vacibdir.

TÜRKİYE'DE İLKOKUL EĞİTİMİN TARİHİ VE GELİŞİMİ

Zaliha TÜRK

Qafqaz Üniversitesi

zaliha29@gmail.com

Bakü/AZERBAIJAN

Eğitimin en önemli safhalarından biri de ilkökul eğitimidir. Bireylerin temel eğitim aldığı, okuma yazma becerilerini kazandığı , eğitime ilk adımı attıkları önemli bir dönemdir. Toplumun yapı taşlarını oluşturan bireylerin eğitimde uğradıkları ilk durak ilkökuldür.

İlkokul eğitiminin içeriği, yapısı, özellikleri toplumdan topluma farklılık göstermektedir. Devletin beşeri, fiziki, sosyal, toplumsal, milli, kültürel, beşeri özellikleri bu farklılıkların en büyük kaynaklarıdır. Bunlarla birlikte toplumun yerleşik ve ya göçebe yaşaması da eğitim ve öğretimin yapısını büyük ölçüde etkilemiştir. Sözelimi göçebe yaşayan savaşçı bir toplumda öğretim örgünleştirilememiş bunun yerini aile ve töre doldurmuştur. Ama aynı dönemlerde yerleşik hayat yaşamış başka toplumlar eğitimi örgünleştirebilmişlerdir.

Bu çalışmamızda Türk toplumunun geçirdiği değişimlerle birlikte ilkökul eğitiminde ne şekilde ilerlediğini ve bugünlere geldiğini göreceğiz. Türk toplumu çok geniş bir coğrafyada yaşamını sürdürmüştür. Günümüzde hala bir çok Türki Cumhuriyet varlığını bağımlı veya bağımsız sürdürmektedir. Türkiye Cumhuriyeti varlığını bağımsız sürdüren Türki Cumhuriyetlerden biridir. Her devletin gelecek planlamasında genç nesil ve eğitimleri kuşkusuz ilk sıralarda yer

almaktadır. Türkiye Cumhuriyetinin de eğitim ve öğretim planlaması ülkenin en önemli konularından birini oluşturmaktadır. Çalışmamızda Türk toplumunun geçirdiği en önemli iki safhayı ana başlık yaparak, ilkokul eğitim yapısını anlatacağız. Türk toplumunun Müslüman olmadan önceki ilkokul eğitimi, çalışmanın birinci kısmını , Müslüman olduktan sonraki ilkokul eğitimi çalışmanın ikinci kısmını oluşturmaktadır.

Türklerin Müslüman olmadan önceki dönemlerinin çoğunluğu göçebe yaşam tarzı olduğu için eğitimin örgünleşmemiş, kurumlaşmamış olduğunu göreceğiz. Bu yüzden çalışmamızın bu kısmında ilkokul eğitiminden ziyade ilkokul çağı çocuğunun ne şekilde eğitim aldığını, neyin eğitimini aldığını anlatacağız. Bu dönemde yaşamış Türk devletlerinin eğitim hayatlarından yapısından bahsedecek, toplumun yapısının eğitim üzerindeki etkisinin anlatacağız. Daha önce de söylediğimiz gibi, eğitimin yapısı toplumun özelliklerinden bağımsız olamaz. Bu yüzden çalışmamızda önce toplumların yapısından ve eğitimi nasıl etkilediklerinden bahsedeceğiz.

Türklerin Müslüman olduktan sonrası ise çalışmamızın ikinci bölümünü oluşturmaktadır. Kaynak dağılımı olarak da baktığımızda bu döneme dair belge ve kaynak daha fazladır. Bu yüzden çalışmamızın büyük bir kısmını bu bölüm oluşturmaktadır. Cumhuriyet'in ilanına kadar olan dönem anlatıldıktan sonra yeni yönetim sistemiyle birlikte İmparatorluktan Cumhuriyete geçişte eğitimin yaşadığı değişimleri anlatacağız.

Tarihte dünyayı etkisi altına alan önemli olaylar olmuştur. Sözelimi Kavimler Göçü milletlerin şuan ki dağılımında büyük paya sahiptir. Bunun gibi 18. yy da Avrupa'da yaşanan Sanayi Devrimiyle devletlerin yönetim biçimleri hızla değişmeye başlamıştı. Bu değişim tüm dünyayı etkilemişti. Yeni yönetim türleri, ideolojileri ve ekonomik sistemleri getiren bu devrim bir çok devleti köklü değişikliklere itmiştir. Eğitim bu değişikliklerden nasibini en çok alandır. Eğitim öğretim zaman zaman sekteye uğramış, aksamıştır. Bu süreçte Türkiye'nin de ne tür değişimlere maruz kaldığını, yapılan inkılapları eğitim reformlarını inceleyeceğiz.

Türkiye Cumhuriyeti, yeni yönetim biçimiyle birlikte eğitim sisteminde de köklü değişikliklere gitmiştir. Çalışmamızda bu dönemden itibaren milli eğitimin nasıl geliştiğini, zaman zaman kısırlaştığını, ilerlediğini göreceğiz. Ülkenin geçirdiği siyasi ortamlar, devrimler, yöneticilerle paralel olarak eğitimin serüvenini inceleyeceğiz.

Çok partili yaşamla birlikte eğitimin de siyasi partilerle paralel olduğunu göreceğiz. Dönem dönem farklılaşan hükümetlerle birlikte temelinin sürekli değişmesine şahitlik edeceğiz.

Günümüze gelen süreçte ise ilkokul eğitiminin sekiz yıllık zorunlu eğitim sürecini ve en son oluşan 4+4+4'lük sistemi inceleyeceğiz.

Son değişikliklerle birlikte eğitimimizin ilerleme mi yoksa gerilememe mi gösterdiğini bu çalışmamızın sonucunda bulmaya çalışacağız.

Medeniyetin günden güne geliştiği günümüzde eğitim ve öğretim de buna paralel bir şekilde değişiyor. Ve tabi bu değişim bazen ilerleme bazen de toplumda gerilemeye yol açıyor. Fertlerin geleceğinin yapı taşları olan ilkokul eğitiminin sağlam bir zemine oturması ve herhangi bir sarsıntı ile yıkılmaması için neler yapılabileceğini çalışmamızın sonucu olarak anlatacağız.